

महर्षिवेदव्यासप्रणीतं
श्रीमद्भागवतमहापुराणम्
श्रीधरीटीका एवं
गुजरातीव्याख्यासहितम्
[पञ्चम-खण्ड]

[एकादशः एवं द्वादशः स्कन्धः]

सच्चिदानन्दरूपाय विश्वोत्पत्त्यादिहेतवे ।
तापत्रयविनाशाय श्रीकृष्णाय वयं नमः ॥
सदा सेव्या सदा सेव्या श्रीमद्भागवती कथा ।
यस्याः श्रवणमात्रेण हरिश्चित्तं समाश्रयेत् ॥

अनुवादिका : श्रीमती वैदेही पार्थिवकुमार अध्यारु

प्रथम संस्करण

०००००

अनुवादिका :

श्रीमती वैदेही पार्थिवकुमार अध्यारु

मूल्य :

प्रकाशक एवं मुद्रक : गीताप्रेस, गोरखपुर—२७३००५
गोबिन्दभवन-कार्यालय, कोलकाता का संस्थान
फोन : (०५५१) ३३४७२१; फैक्स : २३३६९९७

website : www.gitapress.org

e-mail : booksales@gitapress.org

ॐ માँ

શાસ્ત્રાવતાર

શ્રીમદ્ ભાગવત સુધાસિંધુને મારો અલ્પ મતિરૂપ તરાપો કેવી રીતે પાર કરશે? તરાપાથી દરિયો તરાય? અજ્ઞ, અલ્પજ્ઞ, વળી ગૃહસ્થાશ્રમમાં ગળાડૂબ એવી મારી ક્ષમતા જ કેટલી? વેદ-ઉપનિષદના સારરૂપ આ ગહન શાસ્ત્ર પરની ટીકાનો અનુવાદ કરવાનું દુઃસાહસ કરી જ કેમ શકાય? આવાં વિચારવમળોમાં ઘુમરાવા છતાં કોઈ અકળ પ્રેરણાથી આ કાર્ય કરવાનો નિર્ધાર થઈ જ ગયો. જેમની પાસે બાર વર્ષ અધ્યયન કર્યું હતું તે દર્શનશાસ્ત્રી પરમ પૂજ્ય નર્મદાશંકર કૃષ્ણારામ વ્યાસની પ્રેરણાથી ૧૯૯૮માં આ કાર્ય આરંભાયું. મંગળ પ્રારંભ કરાવીને શાસ્ત્રીજી તો મંગળમંદિર ભણી પ્રયાણ કરી ગયા. રઝળી પડેલો તરાપો ડામાડોળ થઈ ગયો. પણ ઈશ્વરની યોજનાને કોણ પામી શકે? શ્રીહનુમાનજી મહારાજની અગમ્ય કૃપાથી વિદ્વદ્વરેણ્ય ગુરુદેવ પ્રોફેસર શ્રી લક્ષ્મેશભાઈ વલ્લભજી જોષી પ્રાપ્ત થયા. કરુણામયી શ્રીશ્રી માँ આનંદમયીના અનુગ્રહથી પુનઃ શ્રીગણપતિસ્મરણપૂર્વક યાત્રાનો આરંભ થયો. સર્વદર્શનસમ્રાટ, યતીન્દ્ર, કોમળહૃદય, મેઘાવી મનીષી પૂજ્ય સ્વામીજી શ્રી વિદિતાત્માનંદજી મહારાજના આશીર્વાદથી અને પૂ. સ્વામીજીના વર્ગોમાં વરસતી જ્ઞાનધારાથી બળ મળતું ગયું. કર્ણધારરૂપ પૂજ્ય ગુરુદેવ જોષીસાહેબના સતત માર્ગદર્શનથી ભાંગી પડેલી હોડીનાં હલેસાં હલેસાવાં લાગ્યાં. ગુરુદેવની મહતી કૃપાથી અને અથાગ પરિશ્રમથી અનુવાદનું કાર્ય સંપન્ન થવા લાગ્યું.

આખરે ૨૦૧૭ માં પૂજ્ય સ્વામીજીના આશીર્વાદથી આ બૃહદ્ ગ્રંથ સમાપ્ત થયો. વીસ વર્ષનાં વહાણાં વીતી ગયાં. આ દરમ્યાન અનુવાદ અંગે પૂજ્ય સ્વામીજીનાં અમૂલ્ય સૂચનો પ્રાપ્ત થતાં રહ્યાં. સંપૂર્ણ પ્રથમ સ્કંધ અને કેટલીક સ્તુતિઓનો અનુવાદ પૂ. સ્વામીજી દ્વારા દૃષ્ટિપૂત પણ થયો છે.

આ વર્ષો પર્યંત ભગવાન વેદવ્યાસજીની સમાધિભાષામાં નિઃસૃત થયેલા શબ્દાતીત શબ્દબ્રહ્મને યતીન્દ્રકુલતિલક પૂજ્યપાદ શ્રીશ્રીધર સ્વામીની સર્વશ્રેષ્ઠ ટીકાની સરણી દ્વારા માણવાનું જે પરમ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું, તે જીવનનો એક અદ્ભુત, આહ્લાદક લહાવો બની રહ્યો. મૂળ શ્લોક અને તેની ટીકા વાંચતાં કોઈ વાર નેત્રોમાંથી નીર વહી જાય, હૃદયવીણાના તાર ઝંકૂત થઈ ઊઠે, અલૌકિક સ્પંદનો જાગી ઊઠે, અગાધ ઊંડા અંતરતમને કંઈક એવું સ્પર્શી જાય કે રોમે રોમમાં આનંદ વ્યાપી જાય, પરમાત્માના ગાન અને શ્રવણથી તેનું ચિંતન થવા લાગે, મનમાં પરમાત્માની એક કલ્પનામૂર્તિ ઘડાય, પરમ ચેતનાની વિરાટ રમણામાં ચિત્ત પ્રવણ થઈ જાય, પરમાત્માની એક ઝલક પામવાનો અભરખો જાગી ઊઠે અને શબ્દબ્રહ્મના સથવારે જ શબ્દાતીતને પામવાની અંતરયાત્રાનો અભિક્ષમ મંડાય.

આ જ તો આ ગ્રંથના અનુશીલનની ફળશ્રુતિ છે. જેને પ્રભુ પ્રત્યે નિર્વ્યાજ ભક્તિ અને શરણાગતિ પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા હોય, તેણે આ ભક્તિજનિકા પરમહંસોની સંહિતાનું અધ્યયન કરવું. વિશુદ્ધ ભાગવતધર્મના પ્રતિપાદન દ્વારા શરણાગતિને અહીં એવી શણગારી છે, કે જાણે પેલો હજાર હાથવાળો હજાર હાથથી ભક્તની સદાય સંભાળ ન લેતો હોય! 'ન મે ભક્તઃ પ્રણશ્યતિ' એમ ગીતામાં ગાન કરનારો ભાગવતમાં તો તે ચરિતાર્થ કરી બતાવે છે!

આ અંતિમ પંચમ ખંડમાં એકાદશ અને દ્વાદશ સ્કંધ તથા શ્રીમદ્ ભાગવતનાં સમગ્ર પદ્યોની પદ્યાનુક્રમણી આપવામાં આવી છે. આ ખંડના બંને સ્કંધમાં અદ્ભુત વિષયો વણી લેવામાં આવ્યા છે. તેમાં રાજા પરીક્ષિતની પરમગતિનો પ્રસંગ ઘણો હૃદયસ્પર્શી છે.

જીવનસંઘ્યાના મહામહોત્સવરૂપ મૃત્યુને વધાવવાની જડીબુટ્ટી રાજા પરીક્ષિતે શ્રીશુકદેવજી પાસેથી પ્રાપ્ત કરી લીધી છે. હવે તક્ષક આવીને દંશ દે તો પણ શું? અંતરતમના અનુસંધાનથી ષટ્ચક્રભેદન કરીને બ્રહ્મરંધ્રથી પ્રાણ ત્યાગી દેનાર મહાત્મા પરીક્ષિતના પાર્થિવ દેહનો તો, સ્વામિચરણોના શબ્દોમાં ‘પુત્ર પિતાના દેહને અગ્નિદાહ આપે તેમ તક્ષકના દંશથી અગ્નિસંસ્કાર સમ્પન્ન થઈ ગયો!’ તક્ષકનું મારક ઝેર ઉપકારક બની ગયું! સૂર્યાસ્તને કોણ રોકી શકે? પણ સૂર્યાસ્ત થતા પહેલાં જ સૂર્યોદય થઈ ગયો! અનિવાર્ય સર્પદંશ તો થયો પણ તે પહેલાં જ રાજા પરીક્ષિત તો પ્રકાશોજ્જ્વળ પંથ પર પ્રયાણ કરી ચૂક્યા હતા! સર્વના પરમ આશ્રયરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપ બની ચૂકેલા રાજા પરીક્ષિતને માટે હવે તક્ષક, તેમનો દેહ અને વિશ્વ જુદાં ન હતાં. ‘મૃત્યવો નોપધક્ષ્યન્તિ મૃત્યુનાં મૃત્યુમીશ્વરમ્।’ મૃત્યુનાં સાધનો મૃત્યુના પણ મૃત્યુરૂપ ઈશ્વરને બાળી શકતાં નથી.

આવાં લોકોત્તર ચરિત્રોનાં દષ્ટાંતોથી સભર એવું આ શાસ્ત્ર આવા અનેક પરમ ભાગવતોની ગૌરવગાથાઓનું ગાન કરે છે. હજારો વર્ષો પૂર્વે લખાયેલાં શાસ્ત્રોને આધુનિક યુગમાં બિનજરૂરી માનનારાઓને ક્યાં ખબર છે, કે આ સનાતન ‘પુરાણિય નવં ઇતિ પુરાણમ્।’ પુરાતન હોવા છતાં નવીન એવું આ પુરાણ જીવનદૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે, જીવનમાં આવતી પરિસ્થિતિઓનો સહર્ષ સ્વીકાર કરવાનું અને મૃત્યુને મહોત્સવ બનાવવાનું શીખવે છે, પરંપરાગત સંસ્કાર અને અથાહ જ્ઞાનરાશિનો પરિચય કરાવે છે તેમ જ દાર્શનિક વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરે છે!

અરે! આ શાસ્ત્ર શું નથી કરતું? ભગવાનના મંગળમય વિગ્રહરૂપ આ શાસ્ત્ર ભગવાનનો જ સીધો પરિચય કરાવે છે, તેમનામાં પ્રેમ જગાડે છે, તેમને પામવાની અભિલાષા પ્રકટાવે છે અને તેમને પામવાનો પંથ પણ પ્રદર્શિત કરે છે! સ્વયં પરમેશ્વર જ શાસ્ત્રરૂપે જીવ પર અનુકંપા કરવા શાસ્ત્રાવતાર લે છે. જીવનું કર્તવ્ય તો પક્ષી ઈંડાને સેવે તેમ શાસ્ત્રનું સેવન કરવાનું છે.

ગ્રંથનું પ્રકાશનકાર્ય તેના લેખનકાર્ય કરતાં પણ જટિલ લાગ્યું! પ્રકાશન માટે સેવા આપનાર સર્વ ભક્તજનોની હું ઋણી છું. સર્વેને ઋણસ્વીકારપૂર્વક ભગવત્સ્મરણનું સુમન સમર્પિત કરું છું. આ કાર્યમાં આદ્યંતપર્યંત જેમની કૃપાનો સ્પર્શ છે તથા વીસ વર્ષ દરમ્યાન જેમણે નિઃશુલ્ક અધ્યાપન કર્યું છે, તે પરમ નિઃસ્પૃહ, ગૃહસ્થના પરિવેશમાં સંન્યાસી ‘જેની ભીતર ભગવો લહેરે’ એવા પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવ જોષીસાહેબને હું વારંવાર પ્રણામ કરું છું. પ્રભુ પાસે તેમના સ્વાસ્થ્ય અને દીર્ઘાયુષ્ય માટે પ્રાર્થના કરું છું.

પતિદેવના પળે પળે મળતા સહકારને કેમ વીસરાય? શ્રીનારાયણના આ કાર્યમાં લક્ષ્મીનો વિનિયોગ કરવારૂપ તેમના ઔદાર્યને હું નમન કરું છું. જેમની કૃપાવર્ષા વિના કંઈ જ ન ઘટી શકે તે રસરાજ શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ભગવાનને, કુળદેવ શ્રીહાટકેશ્વર ભગવાન તથા કુળદેવી શ્રીઅંબાજીને, પરમ કરુણામયી શ્રી શ્રી મા આનંદમયી માતાજીને, શ્રીહનુમાનજી મહારાજને, આચાર્યચરણ શ્રીશ્રીધર સ્વામીને, પૂજ્ય સ્વામીજી મહારાજને, પૂર્વ સૂરિઓને, માતાપિતા તેમ જ સર્વ પિતૃઓને અને મારા પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવને હું પ્રણામ કરું છું.

અનેક ઠેકાણેથી મારી અધૂરપ દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવા છતાં ક્યાંક રહી ગયેલી ક્ષતિઓને બાળચેષ્ટા ગણીને, તેના પુનઃ શોધન માટે વિદિત કરવા વિદ્વજ્જનોને હું પ્રાર્થના કરું છું.

मंगलाचरण

वासुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् देवकीपरमानन्दं कृष्णं वन्दे जगद्गुरुम् ।
कृष्णाय वासुदेवाय देवकीनन्दनाय च नन्दगोपकुमाराय गोविन्दाय नमो नमः ॥
नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ।
अखण्डमण्डलाकारं व्याप्तं येन चराचरम् तत्पदं दर्शितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।
गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥
ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिं द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतं भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरुं तं नमामि ॥

त्वमेव माता च पिता त्वमेव त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव सर्वं मम देवदेव ॥

गोविन्ददामोदस्तोत्रम्

करारविन्देन पदारविन्दं मुखारविन्दे विनिवेशयन्तम् ।
वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि ॥ १ ॥
श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे हे नाथ नारायण वासुदेव ।
जिह्वे पिबस्वामृतमेतदेव गोविन्द दामोदर माधवेति ॥ २ ॥
विक्रेतुकामा किल गोपकन्या मुरारिपादार्षितचित्तवृत्तिः ।
दध्यादिकं मोहवशादवोचद् गोविन्द दामोदर माधवेति ॥ ३ ॥
गृहे गृहे गोपवधूकदम्बाः सर्वे मिलित्वा समवाप्य योगम् ।
पुण्यानि नामानि पठन्ति नित्यं गोविन्द दामोदर माधवेति ॥ ४ ॥
सुखं शयाना निलये निजेऽपि नामानि विष्णोः प्रवदन्ति मर्त्याः ।
ते निश्चितं तन्मयतां व्रजन्ति गोविन्द दामोदर माधवेति ॥ ५ ॥
जिह्वे सदैवं भज सुन्दराणि नामानि कृष्णस्य मनोहराणि ।
समस्तभक्तार्तिविनाशनानि गोविन्द दामोदर माधवेति ॥ ६ ॥
सुखावसाने इदमेव सारं दुःखावसाने इदमेव ज्ञेयम् ।
देहावसाने इदमेव जाप्यं गोविन्द दामोदर माधवेति ॥ ७ ॥
श्रीकृष्ण राधावर गोकुलेश गोपाल गोवर्धननाथ विष्णो ।
जिह्वे पिबस्वामृतमेतदेव गोविन्द दामोदर माधवेति ॥ ८ ॥

સંકેતાક્ષર-સૂચી

૧. અભિ.શાકું. — અભિજ્ઞાન શાકુંતલ
૨. અન્વિ. — પંડિત શ્રીગંગાસહાયજી — અન્વિતાર્થપ્રકાશિકા
૩. આશવ.સૂ. — આશવલાયન ઉપનિષદ્ સૂત્ર
૪. આશ્વ.શ્રો.સૂ. — આશ્વલાયન શ્રૌતસૂત્રમ
૫. ઈશ.ઉપ. — ઈશાવાસ્યોપનિષદ
૬. ઐ.ઉપ. — ઐતરેયોપનિષદ
૭. ઋ. — ઋગ્વેદ
૮. કઠ.ઉપ. — કઠોપનિષદ
૯. કૂ.પુ. — કૂર્મપુરાણ
૧૦. કેન.ઉપ. — કેનોપનિષદ
૧૧. કે.ઉપ. — કેવલ્યોપનિષદ
૧૨. કૌષી. — કૌષીતકિ ઉપનિષદ
૧૩. કૃષ્ણપ્રિયા. — શ્રીકૃષ્ણશંકર:શાસ્ત્રી — કૃષ્ણપ્રિયાવ્યાખ્યા
૧૪. કૃ.ય.તૈ.આ. — કૃષ્ણયજુર્વેદ તૈત્તિરીય આરણ્યક
૧૫. કમ. — શ્રીમજ્જવગોસ્વામિનિષ્ઠાદિત-કમસન્દર્ભ
૧૬. ગ.તા.ઉપ. — ગણેશોત્તરતાપિન્યુપનિષદ
૧૭. ગા.ઉપ. — ગારુડોપનિષદ
૧૮. ગીતા. — શ્રીમદ્ભગદ્ગીતા
૧૯. ચતુર્વે. — ચતુર્વેદોપનિષદ
૨૦. છાં.ઉપ. — છાન્દોગ્યોપનિષદ
૨૧. જા.દ.ઉપ. — જાબાલદર્શન ઉપનિષદ
૨૨. જાબાલ. — જાબાલોપનિષદ
૨૩. જૈ.સૂ.પૂ.મી. — જૈમિનિસૂત્ર, પૂર્વ મીમાંસા
૨૪. તૈત્તિ.ઉપ. — તૈત્તિરીયોપનિષદ
૨૫. તૈત્તિ. સં. — તૈત્તિરીય સંહિતા
૨૬. તૈત્તિ.આ. — તૈત્તિરીયમારણ્યકમ્
૨૭. દીપિની. — શ્રીરાધારમણગોસ્વામિપ્રણીતા-દીપિની
૨૮. ભ.મનો. — શ્રીભગવત્પ્રસાદાર્થવિરચિતા-ભક્તમનોરંજની
૨૯. ન્યા.સૂ. — ન્યાયસૂત્ર
૩૦. ના.સૂ. — નાસદીય સૂક્ત
૩૧. ના.પૂ.તા.ઉ. — નારાયણપૂર્વતાપિન્યુપનિષદ
૩૨. નારાયણ. — નારાયણોપનિષદ
૩૩. ના.પ્ર. — નારદપરિવ્રાજકોપનિષદ
૩૪. નૃ.પૂ. — નૃસિંહપૂર્વતાપિન્યુપનિષદ
૩૫. પદ્મ.પુ. — પદ્મપુરાણ
૩૬. પા.યો.દ. — પાતજંલયોગદર્શન
૩૭. પુ.સૂ. — પુરુષસૂક્ત
૩૮. પ્રશ્ન.ઉપ. — પ્રશ્નોપનિષદ

૩૯. બા.પ્ર. — ગોસ્વામિશ્રીગિરિધરલાલવિરચિતાબાલપ્રબોધિની
૪૦. બૃ.ના.પુ. — બૃહન્નારદીયપુરાણ
૪૧. બૃહદા.ઉપ. — બૃહદારણ્યકોપનિષદ
૪૨. બ્ર.સૂ. — બ્રહ્મસૂત્ર
૪૩. બ્રહ્મ.ઉપ. — બ્રહ્મબિન્દૂપનિષદ
૪૪. મ.સ્મૃ. — મનુસ્મૃતિ:
૪૫. મત્સ્ય.પુ. — મત્સ્યપુરાણ
૪૬. મહા. — મહાભારત
૪૭. મુ.ઉપ. — મુક્તિકોપનિષદ
૪૮. મહો. — મહોપનિષદ
૪૯. મા.પુ. — માર્કંડેયપુરાણ
૫૦. માણ્ડૂક્ય. — માણ્ડૂક્યોપનિષદ
૫૧. મુંડક.ઉપ. — મુંડકોપનિષદ
૫૨. મેઘ. — મેઘદૂત
૫૩. મૈ.ઉપ. — મૈત્રાયણિ ઉપનિષદ
૫૪. યા.સ્મૃ. — યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ
૫૫. લિ.પુ. — લિંગપુરાણ
૫૬. વ.સ્મૃ. — વસિષ્ઠ સ્મૃતિ
૫૭. વિ.સ. — વિષ્ણુસહસ્રનામસ્તોત્ર
૫૮. વીર. — શ્રીમદ્વીરરાઘવાચાર્યકૃતા-ભાગવતચંદ્રચન્દ્રિકા
૫૯. વિજય. — શ્રીમદ્વિજયધ્વજતીર્થરચિતા-પદરત્નાવલી
૬૦. વિ.પુ. — વિષ્ણુપુરાણ
૬૧. વીર. — શ્રીમદ્વીરરાઘવાચાર્યકૃતા-ભાગવતચંદ્રચન્દ્રિકા
૬૨. વંશીધરી. — શ્રીવંશીધરશર્માકૃતા-ભાવાર્થદીપિકાપ્રકાશ:
૬૩. વૈ.તો. — વૈષ્ણવતોષિણી
૬૪. સ્કંધ. — સ્કંધપુરાણ
૬૫. સિ.પ્ર. — શ્રીમચ્છુકદેવકૃત: —સિદ્ધાંતપ્રદીપ:
૬૬. સુ. — શ્રીમદ્બલ્લભદીક્ષિતવિરચિતા-સુબોધિની
૬૭. સુ.પ્ર. — સુબોધિનીપ્રકાશ
૬૮. શ્વેતા.ઉપ. — શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ
૬૯. શતરુદ્રીય. સં. — શતરુદ્રીય સંહિતા
૭૦. શત.બ્રા. — શતપથ બ્રાહ્મણ
૭૧. શાકું. — શાકુંતલ
૭૨. શિ.પુ. — શિવપુરાણ
૭૩. શુ.ય. — શુક્લ યજુર્વેદ
૭૪. શુ.ય.મા.સં. — શુક્લ યજુર્વેદ માધ્યન્દિની સંહિતા
૭૫. હા.સ્મૃ. — હારિતસ્મૃતિ
૭૬. શ્રીમદ્ભા. — શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ

विषय-सूची

पंचम अंश

अध्याय सं.	विषय	पृष्ठांक
===== अेकादश स्कंध =====		
१.	यदुवंशने ऋषिओनो शाप	११
२.	वसुदेवञ्चने नारदञ्च द्वारा भागवतधर्मनो उपदेश	२३
३.	माया, मायाथी पर थवानो उपाय तथा ब्रह्म अने कर्मयोगनुं निरूपण	४८
४.	भगवानना अवतारोनुं वर्णन	७६
५.	भक्तिहीन मनुष्योनी गति अने भगवाननी पूजाविधिनुं वर्णन	८७
६.	भगवानने स्वधाम पधारवा माटे देवोनी प्रार्थना	१११
७.	अवधूतोपाभ्यान – पृथ्वीथी मांडीने डोला सुधीना आठ गुरुओनी कथा	१२८
८.	अवधूतोपाभ्यान— अजगरथी पिंगला सुधीना नव गुरुओनी कथा	१५१
९.	अवधूतोपाभ्यान - टिटोडाथी कीडा सुधीना सात गुरुओनी कथा	१६६
१०.	लौकिक तथा पारलौकिक भोगोनी असारतानुं निरूपण	१८३
११.	बद्ध, मुक्त अने भक्तजनोनां लक्षण	२०१
१२.	सत्संगनो महिमा तथा कर्म अने कर्मत्यागनी विधि	२२२
१३.	हंसरूपे सनकादिने आपेला उपदेशनुं वर्णन	२३४
१४.	भक्तियोगनो महिमा तथा ध्यानविधिनुं वर्णन	२५४
१५.	जुदी जुदी सिद्धिओनां नाम अने लक्षण	२७१
१६.	भगवाननी विभूतिओनुं वर्णन	२८५
१७.	वर्णाश्रमधर्मनिरूपण	३००
१८.	वानप्रस्थ अने संन्यासीना धर्मो	३१९
१९.	भक्ति, ज्ञान तथा यमनियमादि साधनोनुं वर्णन	३३५
२०.	ज्ञानयोग, कर्मयोग, भक्तियोग	३५२
२१.	गुण-दोषनी व्यवस्थानुं स्वरूप अने रहस्य	३६८
२२.	तत्त्वोनी संप्या अने पुरुष-प्रकृतिनो विवेक	३८४

અધ્યાય સં.	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૩.	એક તિતિક્ષુ બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ.....	૪૨૩
૨૪.	સાંખ્યયોગ	૪૪૫
૨૫.	ત્રણેય ગુણોની વૃત્તિઓનું નિરૂપણ	૪૫૯
૨૬.	પુરૂરવાની વૈરાગ્યોક્તિ.....	૪૭૩
૨૭.	ક્રિયાયોગનું વર્ણન	૪૮૬
૨૮.	પરમાર્થનિરૂપણ.....	૫૦૬
૨૯.	ભાગવતધર્મોનું નિરૂપણ અને ઉદ્ધવજીનું બદરિકાશ્રમગમન	૫૩૦
૩૦.	યદુકુળનો સંહાર.....	૫૫૦
૩૧.	શ્રીભગવાનનું સ્વધામગમન.....	૫૬૨

દ્વાદશ સ્કંધ

૧.	કળિયુગના રાજવંશોનું વર્ણન.....	૫૭૩
૨.	કળિયુગના ધર્મ.....	૫૮૨
૩.	ભૂમિગીત.....	૫૯૪
૪.	ચાર પ્રકારના પ્રલય	૬૦૭
૫.	શ્રીશુકદેવજીનો અંતિમ ઉપદેશ	૬૨૩
૬.	રાજા પરીક્ષિતની પરમગતિ, જનમેજયનો સર્પયજ્ઞ અને વેદોના શાપાભેદ	૬૨૯
૭.	અથર્વવેદની શાપાઓ અને પુરાણોનાં લક્ષણ	૬૫૫
૮.	માર્કંડેયઋષિની તપશ્ચર્યા અને વરદાનપ્રાપ્તિ.....	૬૬૪
૯.	માર્કંડેયજીનું માયાદર્શન	૬૮૧
૧૦.	માર્કંડેય ઋષિને ભગવાન શંકરનું વરદાન	૬૯૦
૧૧.	ભગવાનનાં અંગ, ઉપાંગ અને આયુધોનું રહસ્ય.....	૭૦૧
૧૨.	શ્રીમદ્ ભાગવતની સંક્ષિપ્ત વિષયસૂચી	૭૧૭
૧૩.	વિભિન્ન પુરાણોની શ્લોકસંખ્યા અને શ્રીમદ્ ભાગવતનો મહિમા	૭૩૩
	શ્લોકાનુક્રમણિકા	૭૪૧—૮૭૬

॥ श्रीहरिः ॥

आरति बालकृष्णकी कीजै

आरति बालकृष्ण की कीजै।
अपनो जनम सुफल करि लीजै ॥

श्रीयशोदाको परम दुलारो,
बाबाकी अखियन को तारो।
गोपिन के प्राणन सो प्यारो,
इन पर प्राण निछावर कीजै ॥
आरति बालकृष्ण की कीजै ॥

बलदाऊको छोटी भैया,
कनुवा कहि कहि बोले मैया।
परममुदित मन लेत बलैया,
अपनो सरबस इनकूँ दीजै ॥
आरति बालकृष्ण की कीजै ॥

श्रीराधावर सुघर कन्हैया,
ब्रजजन को नवनीत खवैया।
देखत ही मन नयन चुरैया,
यह छबि नयनन में भरि लीजै ॥
आरति बालकृष्ण की कीजै ॥

तोतरि बोलनि मधुर सुहावे,
सखन मध्य खेलत सुख पावे।
सोइ सुकृती जो इनकूँ ध्यावे,
बस इनकूँ अपनो करि लीजै ॥
आरति बालकृष्ण की कीजै ॥

॥ श्रीहरिः ॥

श्रीमद्भागवतकी आरती

आरति अतिपावन पुरानकी ।
धर्म-भक्ति-विज्ञान-खानकी ॥
महापुरान भागवत निरमल ।
शुक-मुख-विगलित निगम-कल्प-फल ।
परमानन्द-सुधा-रसमय कल ।
लीला-रति-रस रस-निधानकी ॥

॥ आरति० ॥

कलि-मल-मथनि त्रिताप-निवारिनि ।
जन्म-मृत्युमय भव-भय-हारिनि ।
सेवत सतत सकल सुखकारिनि ।
सुमहौषधि हरि-चरित-गानकी ॥

॥ आरति० ॥

विषय-विलास-विमोह-विनाशिनि ।
विमल विराग विवेक विकाशिनि ।
भगवत्तत्त्व-रहस्य प्रकाशिनि ।
परम ज्योति परमात्म-ज्ञानकी ॥

॥ आरति० ॥

परमहंस-मुनि-मन उल्लासिनि ।
रसिक-हृदय रस-रास-विलासिनि ।
भुक्ति, मुक्ति, रतिप्रेम-सुदासिनि ।
कथा अकिञ्चनप्रिय सुजानकी ॥

॥ आरति० ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

एकादशः स्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

यदुवंशने ऋषिओनो शाप

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

ॐ नमः श्रीपरमहंसास्वादितचरणकमल-
चिन्मकरन्दाय भक्तजनमानसनिवासाय
श्रीरामचन्द्राय ।

ॐ જેમના ચરણકમળના ચૈતન્યરૂપ પુષ્પરસનું
પરમહંસો દ્વારા આસ્વાદન કરવામાં આવ્યું છે તથા
જે ભક્તોજનોના ચિત્તમાં નિવાસ કરનાર છે, તે
શ્રીરામચંદ્ર ભગવાનને નમસ્કાર.

વિજયન્તે परानन्दकृष्णपादरजःस्रजः ।
या धृता मूर्ध्नि जायन्ते महेन्द्रादिमहःस्रजः ॥ १

પરમાનંદરૂપ શ્રીકૃષ્ણની ચરણરેણુઓની
પંક્તિઓ સર્વોત્કૃષ્ટરૂપે પ્રવર્તે છે, મસ્તક પર ધારણ
કરાયેલી જે ચરણરેણુઓની પંક્તિઓ ઈન્દ્રાદિ
દેવોનાં તેજવર્તુળોરૂપે પ્રકટ થાય છે. ॥ ૧ ॥

(દશમ સ્કંધમાં જણાવેલા રાજાઓના નિરોધનાં
વર્ણન)

उक्तैकत्रिंशताध्यायैर्मुक्तिरेकादशे ततः ।
जायन्तेयेतिहासाद्यैः समासव्यासरूपतः ॥ २

પછી એકાદશ સ્કંધમાં એકત્રીસ અધ્યાયો દ્વારા
મુક્તિ વર્ણવવામાં આવી છે. પ્રથમ જયંતીના પુત્રો
(નવ યોગેશ્વરો)ના ઈતિહાસ વગેરે દ્વારા સંક્ષેપથી અને
મુક્તિનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવામાં આવશે. ॥ ૨ ॥

नारदो वसुदेवाय समासेन न्यवर्णयत् ।
भगवानुद्धवायाथ विस्तरेणोपपत्तिभिः ॥ ३

નારદજીએ વસુદેવજીને સંક્ષેપથી (મુક્તિ)
વર્ણવી તથા ભગવાને ઉદ્ભવજીને યુક્તિઓપૂર્વક
વિસ્તારથી (મુક્તિ) વર્ણવી. ॥ ૩ ॥

तत्र तु प्रथमेऽध्याये यदुवंशस्य संक्षयः ।
उपक्षितो विरागाय मौसलव्यपदेशतः ॥ ४

તેમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં તો મુસળ સંબંધી
આપવામાં આવેલા શાપને બહાને વૈરાગ્ય ઉપજાવવા
યદુકુળના નાશનો આરંભ વર્ણવાયો છે. ॥ ૪ ॥

प्रवृत्तितः परानन्दकृष्णक्रीडानुवर्णिता ।
तन्निवृत्त्या परानन्दपदारोहोऽनुवर्ण्यते ॥ ५

પ્રવૃત્તિમાર્ગના અનુકરણથી પરમાનંદસ્વરૂપ
શ્રીકૃષ્ણની લીલા (દશમ સ્કંધમાં શ્રીશુકદેવજી
દ્વારા) વર્ણવવામાં આવી. (હવે) તેની નિવૃત્તિ દ્વારા
પરમાનંદરૂપ સ્થાનમાં શ્રીકૃષ્ણનું આરોહણ વર્ણવવામાં
આવ્યું છે. ॥ ૫ ॥

एवं तावद्दशमस्कन्धे भूभारावतारणाय
निजविभूतिविभूषितयदुवंशस्य यदुवंशावतारित-
सकलसुरांशस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य तदुचित-
प्रवृत्तिविडम्बनेन तच्छ्रवणस्मरणादिपराणां
परेषामानन्दकारणं क्रीडा निरूपिता,
अथेदानीमपरिमितयोगमायावैभवस्य भक्तानामा-
त्मतत्त्वोपदेशपूर्वकं क्रीडार्थं भूतलेऽवतारितानां
चाधिकारिणां सुरांशानां मौसलापदेशेन
तत्तदधिकारपदप्रापणपूर्वकं च ब्रह्माद्यनुग्रहाय
निजपदारोहो निरूप्यते।

ત્ર કુરુક્ષેત્રયાત્રાયામવિરક્તસ્ય
વસુદેવસ્ય 'કર્મણા કર્મનિર્હારો યથા
સ્યાન્નસ્તદુચ્ચતામ્' इत्येवं कर्मयोगं पृष्टवतो
नारदादिभिः कर्मयोगो निरूपितः—

'कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधु निरूपितः ।
यच्छ्रद्धयासवित्तेन शुक्लेनेज्येत पूरुषः ॥'
इत्यादिना ।

तेन च विशुद्धसत्त्वस्य श्रीकृष्णरामौ
परमेश्वरत्वेन ज्ञातवतः षड्गर्भानयनाध्याये
श्रीकृष्णेनात्मतत्त्वमुपदिष्टम्—

આ પ્રમાણે ભૂમિનો ભાર ઉતારવા માટે
પોતાની (ઐશ્વર્યાદિ) વિભૂતિઓથી જેમના દ્વારા
યદુવંશને વિભૂષિત કરવામાં આવ્યો તથા યદુવંશમાં
જેમના દ્વારા સર્વ દેવોના અંશો અવતરિત કરવામાં
આવ્યા, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના તે યદુવંશોચિત
પ્રવૃત્તિના અનુકરણથી તેમની લીલાના શ્રવણાદિ-
પરાયણ (બ્રહ્માદિ) દેવોને આનંદદાયક થાય તે
રીતે લીલાઓનું દશમ સ્કંધમાં નિરૂપણ કરવામાં
આવ્યું. પોતાના ભક્તોને આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ
આપવા સાથે, લીલા માટે, ભૂતળ ઉપર અવતરિત
કરવામાં આવેલા અધિકારી દેવોના અંશોને મુસળ
સંબંધી શાપના બહાને પોતપોતાના અધિકાર
અનુસાર સ્થાન પ્રાપ્ત કરાવવા સાથે, બ્રહ્માદિ દેવો
ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે યોગમાયાના અપરિમિત
વૈભવવાળા ભગવાનનું હવે પોતાના સ્થાન ઉપર
આરોહણ વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

કુરુક્ષેત્રની યાત્રાપ્રસંગે અવિરક્ત એવા
વસુદેવજનો (પ્રશ્ન હતો—) 'જે કર્મ કરવાથી
કર્મોનો નાશ જે રીતે થાય તે કર્મ આપ અમને
કહો.' (શ્રીમદ્ ભા.૧૦/૮૪/૨૯) આમ, કર્મયોગ
વિષે પૂછવામાં આવેલા નારદજી વગેરે દ્વારા
કર્મયોગનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું હતું.

'કર્મો દ્વારા કર્મની વાસનાઓ અને કર્મફળોનો
આત્યંતિક નાશ કરવાનો શ્રેષ્ઠ ઉપાય આ જ રીતે
વર્ણવવામાં આવ્યો છે કે ન્યાયાર્જિત ધનથી
શ્રદ્ધાપૂર્વક પુરુષોત્તમ ભગવાનની આરાધના કરવામાં
આવે.' (શ્રીમદ્ ભા.૧૦/૮૪/૩૫,૩૭) વગેરે દ્વારા અને
તે દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ-બલરામને પરમેશ્વરરૂપે જાણનાર
શુદ્ધ બુદ્ધિવાળા વસુદેવજને, દેવકીજીના છ બાળકો
લાવી આપ્યા તે અધ્યાય(૮૫)માં, શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા
આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો હતો—

‘વચો વઃ સમવેતાર્થં તાતૈતદુપમન્મહે ।

યન્નઃ પુત્રાન્સમુદ્દિશ્ય તત્ત્વગ્રામ ઉદાહતઃ ॥’

इत्यादिना । तच्च विषयभोगातिशयेन पुनस्तिरोहितमासीत्तदेवेदानीं नारदमुखेन प्रथमं पञ्चाध्याय्या निरूप्यते ।

तत्र प्रथमेऽध्याये वैराग्योत्पादनाय यदुकुलस्य ब्रह्मशापापदेशेनात्युन्नतविषय-सुखानामप्यनित्यता प्रतिपाद्यते । ततश्चतुर्भि-र्निमिजायन्तेयसंवादेन सपरिकरं परमतत्त्व-निरूपणम् । ततः षष्ठे भगवदुद्धवसंवाद-प्रस्तावः । ततस्त्रयोविंशत्या उद्धवं प्रति भगवतस्तत्त्वनिरूपणम् । ततो द्वाभ्यां मौसल-क्रीडेत्येवमेकत्रिंशताऽध्यायैरेकादशस्कन्धस्य प्रवृत्तिः ।

तस्य च यथामति व्याख्यानमारभ्यते । तत्र मौसलप्रसङ्गार्थं पूर्वस्कन्धार्थमनुवदति श्लोकद्वयेन—कृत्विति ।

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

श्रीबादरायणिरुवाच

कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः सरामो यदुभिवर्ततः ।

भुवोऽवतारयद् भारं जविष्ठं जनयन् कलिम् ॥ १

‘હે પિતાજી, અમને પુત્રોને ઉદ્દેશીને તમે તત્ત્વજ્ઞાનનું જે વર્ણન કર્યું, તે તમારા વચનને અમે યોગ્ય અર્થવાળું માનીએ છીએ.’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૦/૮૫/૨૨) વગેરે દ્વારા, તે જ્ઞાન અતિશય વિષયભોગને કારણે પુનઃ ઢંકાઈ ગયું હોય તેવું થઈ ગયું હતું, ત્યારે હવે તે જ જ્ઞાન નારદજીના મુખે પ્રથમ પાંચ અધ્યાયો દ્વારા વર્ણવવામાં આવે છે.

તેમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે યદુકુળને લાગેલા બ્રહ્મશાપના બહાને અતિ ઉન્નત વિષયસુખોની પણ અનિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી ચાર અધ્યાયો દ્વારા રાજા નિમિ અને જયંતીપુત્રો (નવ યોગેશ્વરો)ના સંવાદ દ્વારા સપરિકર (માયા, તેને તરવાનો ઉપાય, બ્રહ્મ અને ભગવાનની અવતારલીલાઓ સહિત) પરમ તત્ત્વનું ત્રિપણ કરવામાં આવ્યું છે. ત્યાર પછી છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ભગવાન અને ઉદ્ધવજીના સંવાદનો પ્રારંભ થાય છે. તે પછી ત્રેવીસ અધ્યાયો દ્વારા ભગવાન ઉદ્ધવજીને ભગવત્તત્ત્વનું વર્ણન કરે છે. ત્યાર પછી બે અધ્યાયો દ્વારા મુસળની ક્રીડા— આમ, એકત્રીસ અધ્યાયો દ્વારા એકાદશ સ્કંધ પ્રયોજાય છે.

(મારી) મતિ અનુસાર તેની વ્યાખ્યાનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. તેમાં મુસળના પ્રસંગ માટે અગાઉના (દશમ) સ્કંધના ભાવાર્થનું બે શ્લોકો દ્વારા પુનઃ કથન કરે છે— ‘કૃત્વા ઇતિ ।’

॥ ॐ નમો ભગવતે વાસુદેવાય ॥

श्रीबादरायणनंदन (शुकदेवज) बोल्या —

બલરામજી સહિત શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને યાદવો સાથે મળીને દૈત્યનો વધ કર્યો અને પછી અતિ (યુદ્ધમાં પરિશમનારો) ક્લેશ ઉત્પન્ન કરીને ભૂમિનો ભાર ઉતાર્યો હતો. ॥ ૧ ॥

અવતારયત્ । અવતારયદિત્યડાગમો
દ્રષ્ટવ્યઃ । જવિષ્ઠં વેગવત્તરમતિશીઘ્રમ્ ।
હિંસાપર્યવસાયિનમિત્યર્થઃ । કલિં કલહમ્ ॥ ૧ ॥

एतद्विवृणोति—ये कोपिता इति ।

ये कोपिताः सुबहु पाण्डुसुताः सपत्नै-
दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिस्तान् ।
कृत्वा निमित्तमितरेतरतः समेतान्
हत्वा नृपान् निरहरत् क्षितिभारमीशः ॥ २

સપત્નૈર્દુર્યોધનાદિભિઃ કોપિતાઃ કોપં
કારિતાઃ । સુબહુ યથા ભવતિ તથા
બહુવારાનિત્યર્થઃ । તદેવાહ—દુર્દ્યૂતહેલનકચ-
ગ્રહણાદિભિરિતિ । દુર્દ્યૂતં કપટદ્યૂતમ્, હેલનમવજ્ઞા,
કચગ્રહણં દુઃશાસનેન દ્રૌપદ્યાઃ કેશાકર્ષણમ્,
એતાન્યાદિર્યેષાં ગરદાનજતુગૃહદાહાદીનાં તૈઃ
કૃત્વા યે કોપિતાસ્તાન્યાણ્ડુસુતાન્નિમિત્તં કૃત્વા
ઇતરેતરત ઉભયોઃ પક્ષયોઃ સમેતાન્મિલિતાન્
નૃપાન્હત્વા । ક્ષિતેર્ભારં નિરહરજ્જહાર । યદ્વા યે
કોપિતા યૈશ્ચ કોપિતાસ્તાનિતરેતરતઃ પરસ્પરં
નિમિત્તં કૃત્વેત્યન્વયઃ । યે તાવત્પ્રકટદૈત્યાઃ
પૂતનાદયસ્તાન્સ્વયમેવ હતવાન્ । યે તુ દૈત્યા
બાન્ધવચ્છદ્વના સ્થિતાસ્તાન્પરસ્પરં નિમિત્તં
વિધાય હત્વા ભૂભારમપાકૃતવાનિત્યર્થઃ ॥ ૨ ॥

‘अवतारयत्’ अव+अतारयत्= अवातारयत्
(अवातारयत् ३प थाय. अवतारयत् मां अ नो
अत्माव છે, તે આર્ષ છે.) ‘जविष्ठम्’ अतिशय
વેગવાળો, અતિ શીઘ્ર, હિંસામાં પરિશમનારા
‘कलिम्’ કલહને, એમ અર્થ છે. ॥ ૧ ॥

(ભૂમિના ભારનું હરણ) એ કથાનું વિવરણ
કરે છે— ‘ये कोपिताः इति ।’

(દુર્યોધન વગેરે) શત્રુઓ દ્વારા કપટયુક્ત જુગારથી,
અપમાનોથી, (ભરી સભામાં દુઃશાસન દ્વારા) દ્રૌપદીના
કેશ (અને વસ્ત્રો) ખેંચવા વગેરે (અત્યાચારો)થી
અનેકવાર જેઓ કોપિત કરાયા તે પાંડુપુત્રોને નિમિત્ત
બનાવીને બંને પક્ષમાં એકઠા થયેલા રાજાઓને
હણીને ભગવાને ભૂમિનો ભાર હરી લીધો. ॥ ૨ ॥

‘सपत्नैः’ દુર્યોધન વગેરે શત્રુઓ દ્વારા
‘कोपिताः’ કોપિત કરાયેલા— ‘सुबहु’ અનેકવાર
જેમ થાય તેમ, એમ અર્થ છે. તે જ કહે છે—
‘दुर्द्यूतहेलनकचग्रहणादिभिः’ દુર્દ્યૂતમ્ કપટયુક્ત
જુગાર, હેલનમ્ અપમાન, ‘कचग्रहणम्’ દુઃશાસન
દ્વારા દ્રૌપદીના કેશ ખેંચવા— આ (સર્વ), ઝેર આપવું,
લાખનો મહેલ બાળી નાખવો વગેરેમાં મુખ્ય છે જે
તેમનાં દ્વારા ‘कृत्वा’ જેઓ કોપાવવામાં આવ્યા તે
પાંડુપુત્રોને નિમિત્ત બનાવીને ‘इतर-इतरतः’ બંને
પક્ષમાં ‘समेतान्’ એકઠા થયેલા રાજાઓને હણીને
ભૂમિનો ભાર ‘निरहरत्’ હરી લીધો, અથવા જેઓ
કોપિત થયા અને જેમના દ્વારા કોપિત કરાયા તેમને
પરસ્પર નિમિત્ત બનાવીને, એમ સંબંધ છે. તેમાં
પૂતના વગેરે જેઓ પ્રકટરૂપે દૈત્યો હતા તેમને સ્વયં
ભગવાને જ હણ્યા, પરંતુ જે દૈત્યો સગાંસંબંધીઓના
છન્ન(કપટ) વેષમાં હતા તેમને પરસ્પર નિમિત્ત
બનાવીને, હણીને ભગવાને ભૂમિનો ભાર હરી લીધો
હતો, એમ અર્થ છે.

अपि च—भूभारेत्यादि ।

भूभारराजपृतना यदुभिर्निरस्य

गुप्तैः स्वबाहुभिरचिन्तयदप्रमेयः ।

मन्येऽवनेर्ननु गतोऽप्यगतं हि भारं

यद् यादवं कुलमहो अविषह्यमास्ते ॥ ૩

અન્યાશ્ચ ભુવો ભારભૂતા રાજપૃતના રાજાં
પૃતનાઃ સેનાઃ રાજસ્તેષાં પૃતનાશ્ચેતિ વા ।
સ્વબાહુભિર્ગુપ્તૈઃ પરિરક્ષિતૈર્યદુભિર્વિવાહાદિચ્છલેન
નિરસ્ય હત્વા । બાહુભિરિતિ બહુવચનં
વસ્તુતશ્ચતુર્ભુજાભિપ્રાયેણ ।

નન્વેવં કૃષ્ણશિચકીર્ષતીતિ જ્ઞાત્વા કથં
તસ્મૈ યાદવા ન દ્રુહ્યન્તિ સ્મ તત્રાહ—અપ્રમેયઃ
પ્રમાતુમશક્યઃ । ચિન્તામાહ—મન્ય ઇતિ ।

નન્વિતિ વિતર્કે । અવનેર્ભૂમેર્ભારો યદ્વપિ
લોકપ્રતીત્યા ગતસ્તથાપ્યહમગતમેવ મન્યે ।
હિ નિશ્ચિતમ્ । યદ્વસ્માદવિષહ્યં સોદુમશક્યમ્ ।
યાદવં કુલમિત્યનેનૈવ સ્વવંશત્વાત્સ્વયં
હનનમનુચિતમિતિ સૂચિતમ્ ॥ ૩ ॥

(કેવળ આટલું જ કર્યું, એમ નહીં, બીજું પણ
કર્યું.) અને વળી, 'ભૂભાર ઇતિ।' વગેરે.

જેમને જાણવા અશક્ય છે તેવા ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણે ભૂમિના ભારરૂપ રાજાઓની સેનાઓને
પોતાના બાહુઓથી રક્ષાયેલા યાદવો દ્વારા હણીને
વિચાર્યું કે (લોકદષ્ટિએ) ભૂમિનો ભાર ઊતર્યો
હોવા છતાં ભૂમિનો ભાર (હજી) નિશ્ચિતપણે
ઊતર્યો નથી, એમ હું માનું છું, કારણ કે અહો!
સહન કરવાને અશક્ય એવું યાદવકુળ હજી
બાકી છે. ॥ ૩ ॥

ભૂમિને ભારરૂપ એવી 'રાજપૃતનાઃ' રાજાઓની
'પૃતનાઃ' સેનાઓને અથવા રાજાઓને અને
તેમની સેનાઓને પોતાના બાહુઓથી 'ગુપ્તૈઃ'
રક્ષાયેલા યાદવો દ્વારા વિવાહ વગેરેના બહાને
'નિરસ્ય' હણીને — 'બાહુભિઃ' બ.વ. છે તે
ચતુર્ભુજના અભિપ્રાયથી છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે શ્રીકૃષ્ણ આ
પ્રમાણે કરવા ઇચ્છે છે, એમ જાણીને યાદવોએ
તેમનો દ્રોહ કેમ ન કર્યો? તે માટે ઉત્તર આપે છે—
'અપ્રમેયઃ' જેમની કંઈ પણ કરવાની ઇચ્છા
જાણવી અશક્ય છે તેવા શ્રીકૃષ્ણ છે. શ્રીકૃષ્ણનો
વિચાર જણાવે છે— 'મન્યે ઇતિ ।'

'નનુ ઇતિ' 'નનુ' શંકા દર્શાવે છે. 'અવનેઃ'
ભૂમિનો ભાર જો કે લોકદષ્ટિથી ઊતરી ગયો છે,
તેમ છતાં પણ હું માનું છું કે ભૂમિનો ભાર હજી
ઊતર્યો જ નથી. 'હિ' નિશ્ચિતપણે, 'ચત્' કારણ
કે 'અવિષહ્યમ્' સહન કરવા માટે અશક્ય એવા
યાદવકુળને, પોતાનો વંશ હોવાથી આ રીતે
પોતે જ હણવું અનુચિત છે, એમ સૂચવવામાં
આવ્યું છે. ॥ ૩ ॥

તર્હીદમપ્યન્યૈર્ઘાત્યતાં તત્રાહ—**નૈવેતિ** ।

નૈવાન્યતઃ પરિભવોઽસ્ય ભવેત્ કથંચિ-

ન્મત્સંશ્રયસ્ય વિભવોન્નહનસ્ય નિત્યમ્ ।

અન્તઃ કલિં યદુકુલસ્ય વિધાય વેણુ-

સ્તમ્બસ્ય વહ્નિમિવ શાન્તિમુપૈમિ ધામ ॥ ૪

અન્યતો દેવાદિભ્યોઽપિ યાદવકુલસ્ય પરિભવસ્તિરસ્કારો ન ભવેત્ । કુતઃ મત્સંશ્રયસ્ય માં સંશ્રયત ઇતિ મત્સંશ્રયં કુલં તસ્ય । કિઞ્ચ નિત્યં વિભવોન્નહનસ્ય વિભવૈર્ગજતુરગાદિભિ-
રુચ્છંઝલસ્ય । યદ્વા તર્હીદં કિમિતિ સંહર્તવ્યં તત્રાહ—વિભવોન્નહનસ્યેતિ । તસ્માદેવં કરિષ્યામીત્યાહ—અન્તઃ કલિમિતિ । શાન્તિ-
મુપશમમુપૈમિ ‘વર્તમાનસામીપ્યે વર્તમાનવદ્વા’
ઉપૈષ્યામિ । તદનન્તરં ધામ ચ વૈકુળ્ઠાઝ્યમુપૈષ્યામીત્યર્થઃ ॥ ૪ ॥

એવં વ્યવસિતો રાજન્ સત્યસંકલ્પ ઈશ્વરઃ ।

શાપવ્યાજેન વિપ્રાણાં સંજહે સ્વકુલં વિભુઃ ॥ ૫

તો પછી આ યદુકુળને પણ બીજાઓ દ્વારા હણાવવામાં આવે, (એમ જો કહેવામાં આવે તો) તે માટે ઉત્તર આપે છે— ‘**ન એવ ઇતિ** ।’

હું જ જેનો આશ્રય છું તેવા અને નિત્ય (પરાક્રમો અને હાથી, ઘોડા વગેરે ઐશ્વર્યરૂપ) વૈભવોથી ઉચ્છૃંખલ બનેલા આ યદુકુળનો બીજાથી (દેવો વગેરેથી) તિરસ્કાર પણ થઈ શકે તેમ નથી. (વિનાશની વાત તો દૂર રહી.) માટે વાંસના સમૂહમાં પરસ્પર સંઘર્ષથી જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય, તેમ યદુકુળની અંદર પરસ્પર કલહ ઉત્પન્ન કરાવીને હું શાંતિ પામીશ, (અને પછી) સ્વધામમાં જઈશ. ॥ ૪ ॥

બીજા દેવો વગેરેથી પણ યાદવકુળનો ‘**પરિભવઃ**’ તિરસ્કાર થઈ શકે તેમ નથી. શા માટે? ‘**મત્સંશ્રયસ્ય**’ મારો આશ્રય કરે છે તે કુળનો, મારો આશ્રય છે જે કુળને, તેનો — વળી, સદાય ‘**વિભવ-ઝનનહનસ્ય**’ હાથી, ઘોડા વગેરે વૈભવોથી ઉચ્છૃંખલ બનેલા કુળનો — અથવા, તો પછી આ કુળને શા માટે હણવું જોઈએ? તે માટે કહે છે— અપાર વૈભવને કારણે ઉચ્છૃંખલ બનેલા કુળનો— તેથી આ પ્રમાણે કરીશ, એમ કહે છે — ‘**અન્તઃ કલિમ્ ઇતિ** ।’ ‘**શાન્તિમ્**’ શાંતિ પામીશ. ‘વર્તમાનકાળની સમીપમાં રહેલા ભવિષ્ય અને ભૂતકાળનો બોધ કરાવવા માટે અર્થાત્ જે ક્રિયા શીઘ્ર સમાપ્ત થશે કે હમણાં સમાપ્ત થઈ ગઈ, તેને માટે લટ્ વ.કાળનો પ્રયોગ થાય છે.’ (પા.સૂ. ૩/૩/૧૩૧) અને ત્યાર પછી વૈકુંઠ નામના ધામમાં જઈશ. ॥ ૪ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), આ પ્રમાણે જેમણે નિશ્ચય કર્યો છે તેવા સત્યસંકલ્પવાળા વ્યાપક ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણે વિપ્રોના શાપના બહાને પોતાના કુળનો સંહાર કર્યો હતો. ॥ ૫ ॥

व्यवसितः कृतनिश्चयः । संजहे
उपसंहृतवान् ॥ ५ ॥

तदेवमवतारप्रयोजनं सर्वं संपाद्य स्वं
लोकं जगामेत्याह श्लोकद्वयेन—स्वमूर्त्येति ।

स्वमूर्त्या लोकलावण्यनिर्मुक्त्या लोचनं नृणाम् ।
गीर्भिस्ताः स्मरतां चित्तं पदैस्तानीक्षतां क्रियाः ॥ ६
आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लોકानां वितत्य ह्यंजसा नु कौ ।
तमोऽनया तरिष्यन्तीत्यगात् स्वं पदमीश्वरः ॥
॥ ७ ॥

लोकानां लावण्यस्य निर्मुक्तिस्त्यागो
यया । यामपेक्ष्य लोकेषु लावण्यं नास्तीत्यर्थः ।
यद्वा लोकेभ्यो लावण्यस्य निर्मुक्तिर्दानं यतः ।
यत्संपર્केण लोका लावण्यवन्तो भवन्तीत्यर्थः ।
तया स्वमूर्त्या नृणां लोचनमाच्छिद्याकृष्य
ततोऽन्यस्यावलोकने लोचनस्याप्रवृत्तेः ।
तथा स्वगीर्भिस्ता गिरः स्मरतां चित्तं
चाच्छिद्य । तथा पदैस्तत्र तत्रાહ્નિતૈસ્તાનિ
પદાનીક્ષતામીક્ષમાણાનામન્યતો ગમનાદિકાઃ
ક્રિયાશ્ચાશ્ચિદ્ય । તદાનીન્તનાનાં સર્વેષાં
ચક્ષુરાદિપ્રવૃત્તીઃ સ્વૈકનિષ્ઠાઃ કૃત્વેત્યર્થઃ ॥ ૬ ॥

‘व्यवसितः’ જેમણે નિશ્ચય કર્યો છે તે
ભગવાને ‘સંજહે’ સંહાર કર્યો હતો. ॥ ૫ ॥

તો આમ અવતારનું સર્વ પ્રયોજન સંપન્ન
કરીને ભગવાને સ્વધામગમન કર્યું, એમ બે
શ્લોકથી કહે છે— ‘સ્વમૂર્ત્યા ઇતિ ।’

ત્રણેય લોકના લાવણ્યનો તિરસ્કાર કરનારા
પોતાના સ્વરૂપથી મનુષ્યોનાં નેત્રને, (પોતાની) તે
વાણીથી સ્મરણ કરનારના ચિત્તને અને તે અનેક
સ્થળે અંકિત થયેલાં ચરણો(નાં ચિહ્નો)થી
જોનારાઓની (ગમનાદિ સર્વ) ક્રિયાઓને આકર્ષિને
(હરી લઈને), (કવિજનોને ગાન કરવા યોગ્ય)
પોતાની સુશોભિત કીર્તિ પૃથ્વી પર ફેલાવીને
આનાથી (શ્રવણ-કીર્તનાદિથી) (તેનું શ્રવણ-કીર્તન
કરનારાઓ) અવિદ્યામૂલક સંસારને અનાયાસે અવશ્ય
તરી જશે, એવા અભિપ્રાયથી ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણે
સ્વધામગમન કર્યું. ॥ ૬ ॥ ૭ ॥

(સર્વ) લોકના લાવણ્યનો ‘નિર્મુક્તિઃ’ ત્યાગ—
તિરસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે જેના (જે - સ્વરૂપ)
દ્વારા— જેની અપેક્ષાએ (સર્વ) લોકમાં (બીજું)
લાવણ્ય નથી, એમ અર્થ છે. અથવા સર્વ લોકમાં
લાવણ્યનું ‘નિર્મુક્તિઃ’ દાન થાય છે જેનાથી, જેના
સંપર્કથી સર્વ લોક લાવણ્યયુક્ત થાય છે, એમ અર્થ
છે. પોતાના તે સ્વરૂપથી મનુષ્યોનાં નેત્ર ‘આશ્ચિદ્ય’
આકર્ષિને, તેનાથી અન્ય કંઈ પણ જોવા માટે
નેત્રની પ્રવૃત્તિ ન હોવાથી તથા પોતાની ‘ગીર્ભિઃ’
તે વાણીથી તે વાણીનું સ્મરણ કરનારના ચિત્તને
પણ આકર્ષિને— તથા ‘પદૈઃ’ પગલાંઓથી, તે
અનેક સ્થળે અંકિત થયેલાં ચરણચિહ્નો ‘ઈક્ષતામ્’
જોનારાઓની ગમન વગેરે ક્રિયાઓને હરી લઈને—
તત્કાલીન સર્વ જનોની ચક્ષુ વગેરેની પ્રવૃત્તિઓને
પોતાનામાં જ સ્થિર કરીને, એમ અર્થ છે. ॥ ૬ ॥ ૭ ॥

કિञ્ચ ઇત ઉપરિ જનિષ્યમાણાનાં
સંસારતરણાય કૌ પૃથિવ્યાં શોભનાઃ શ્લોકાઃ
સુશ્લોકાઃ કવીનાં યસ્યાં તાં સ્વકીર્તિં વિતત્ય
વિસ્તાર્યાનયા કીર્ત્યા અઙ્ગસા સુખેનૈવ નુ
નિશ્ચિતં તમસ્તરિષ્યન્તીત્યભિપ્રેત્યેશ્વરઃ સ્વં પદં
સ્થાનમગાદિતિ ॥ ૭ ॥

અબ્રહ્મણ્યેભ્યોઽદાતૃભ્યો વાઽસેવકેભ્યો વા
વિપ્રાઃ કુપ્યન્તિ, વૃષ્ણયસ્તુ ન તથેત્યાહ—
બ્રહ્મણ્યાનામિત્યાદિના ।

રાજોવાચ

બ્રહ્મણ્યાનાં વદાન્યાનાં નિત્યં વૃદ્ધોપસેવિનામ્ ।
વિપ્રશાપઃ કથમભૂદ્ વૃષ્ણીનાં કૃષ્ણાચેતસામ્ ॥ ૮

કિञ્ચ કોપે જાતેઽપિ કૃષ્ણાચેતસાં
કથમભૂત્ કથં પ્રાદુરભૂદિત્યર્થઃ ॥ ૮ ॥

અતઃ સ્પષ્ટસ્ય નિમિત્તસ્યાભાવાન્નિમિત્તાન્તરં
પૃચ્છતિ—યન્નિમિત્ત ઇતિ ।

યન્નિમિત્તઃ સ વૈ શાપો યાદૃશો દ્વિજસત્તમ ।
કથમેકાત્મનાં ભેદ એતત્ સર્વં વદસ્વ મે ॥ ૯

એકાત્મનામેકચિત્તાનાં કથં ભેદઃ
કલહઃ ॥ ૯ ॥

ઈશ્વરેચ્છૈવાત્ર નિમિત્તમિતિ પરિહરતિ—
બિભ્રદિતિ ।

વળી, હવે પછી જન્મ લેનારા મનુષ્યોને
સંસાર તરી જવા માટે 'કૌ' પૃથ્વી પર, જેમાં
કવિઓના સુંદર શ્લોકો છે તેવી પોતાની કીર્તિને
'વિતત્ય' ફેલાવીને, આ કીર્તિ(ના શ્રવણ-કીર્તન)
દ્વારા 'અઙ્ગસા' અનાયાસે જ 'નુ' નિશ્ચયપૂર્વક
સંસારના અવિદ્યારૂપી અંધકારને તેઓ તરી જશે,
એમ વિચારીને ઈશ્વર પોતાના 'પદમ્' ધામમાં
પધાર્યા. ॥ ૭ ॥

જેઓ બ્રાહ્મણભક્ત ન હોય અથવા
દાન આપનારા ન હોય કે સેવા કરનારા ન હોય
તેમની ઉપર વિપ્રો કોપ કરે છે, પરંતુ યાદવો તો
તેવા ન હતા, એમ રાજા કહે છે— 'બ્રહ્મણ્યાનામ્
ઇતિ।' વગેરે દ્વારા

રાજા (પરીક્ષિત) બોલ્યા — બ્રાહ્મણભક્ત,
ઉદાર અને વૃદ્ધોની સદાય સેવા કરનારા તેમ જ
શ્રીકૃષ્ણમાં જ ચિત્ત રાખનારા યાદવોને વિપ્રશાપ
કેવી રીતે લાગ્યો? ॥ ૮ ॥

વળી, બ્રાહ્મણોને ક્રોધ ઉપજ્યો ત્યારે પણ
શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તવાળા યાદવોની ઉપર કેવી રીતે
'અભૂત્' ઉત્પન્ન થયો? ॥ ૮ ॥

આથી સ્પષ્ટ કારણ ન હોવાથી અન્ય નિમિત્ત
પૂછે છે— 'યત્-નિમિત્તઃ ઇતિ ।'

હે સદ્વિપ્રશિરોમણિ! જે કારણે અને જેવા
પ્રકારનો શાપ લાગ્યો તે કહો અને એકચિત્તવાળા
(સંપીલા) યાદવોમાં કલહ કેવી રીતે થયો, તે સર્વ
આપ કહો. ॥ ૮ ॥

'એક-આત્મનામ્' એકચિત્તવાળા યાદવોમાં
કેવી રીતે 'ભેદઃ' કલહ થયો? ॥ ૮ ॥

અહીં (યાદવકુળના સંહારનો વિપ્રશાપ
લાગવામાં) ઈશ્વરની ઈચ્છા જ કારણરૂપ હતી,
એમ (કહીને પરીક્ષિતના પ્રશ્નનું) સમાધાન કરે
છે— 'બિભ્રદ્ ઇતિ ।'

શ્રીશુક ઉવાચ

बिभ्रद् वपुः सकलसुन्दरसन्निवेशं
कर्माचरन् भुवि सुमंगलमाप्तकामः ।
आस्थाय धाम रममाण उदारकीर्तिः
संहर्तुमैच्छत् कुलं स्थितकृत्यशेषः ॥ १०

સકલાનાં સુન્દરવસ્તૂનાં સંનિવેશો
વિન્યાસવિશેષો યસ્મિંસ્તદ્વપુર્વિભ્રત્ । તર્હિ
કિમતિસૌન્દર્યાદ્વિષયપરઃ, ન, સુમંગ્ગલં
કર્માચરન્ । તત્કિં કયાપિ કામનયા, ન,
આસકામઃ । તર્હિ કિમિતિ કર્માચરતિ । ધામ
દ્વારવત્યાખ્યં ગૃહમાસ્થાય રમમાણઃ ગૃહે
રમમાણાન્કર્મ ગ્રાહયિતુમિત્યર્થઃ ।

નનુ કિમાસકામસ્ય ગૃહરત્યા કર્મભિર્વા
તત્રાહ—ઉદારકીર્તિઃ ઉદારા બહુફલપ્રદા
કીર્તિર્યસ્ય સઃ ।

કીર્તિવિતાનાર્થમિત્યર્થઃ ।

एवं परमैश्वर्येण वर्तमान एव कुलं
संहर्तुमैच्छत् । तत्कस्य हेतोः । स्थितः कृत्ये
भूभारहरणे शेषो यस्य सः ॥ १० ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — સમગ્ર સૌંદર્યના
સમાવેશવાળું શ્રીઅંગ ધારણ કરતા, પૃથ્વી પર પરમ
મંગળ કર્મનું આચરણ કરતા, (દ્વારકા) ધામમાં (રહીને)
કીડા કરતા, અનેક ફળ પ્રદાન કરનારી (ઉદાર)
કીર્તિવાળા અને ભૂમિનો ભાર હરવારૂપ કર્મ જેમનું
બાકી રહ્યું છે તેવા પૂર્ણકામે (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે)
કુળનો સંહાર કરવાની ઈચ્છા કરી. ॥ ૧૦ ॥

સમગ્ર સુંદર વસ્તુઓનો ‘સંનિવેશઃ’ વિશિષ્ટ
સમાવેશ છે જેમાં તેવું શ્રીઅંગ ધારણ કરતા—
અતિશય સૌંદર્ય હોવાને કારણે ભગવાન શું
વિષયભોગમાં રત હતા? (તે માટે ઉત્તર આપે છેઃ)
ના, ‘સુમંગલમ્’ તેઓ પરમ મંગળ કર્મનું આચરણ
કરતા હતા. તો શું તે કોઈ કામનાથી (કર્મ કરતા
હતા)? (તે માટે કહે છેઃ) ના, જેમને સર્વ કામનાઓ
પ્રાપ્ત જ છે તેવા ભગવાન પૂર્ણકામ છે. તો પછી
તે શા માટે કર્મ કરે છે? ‘ધામ’ દ્વારકા નામના
ધામમાં, ઘરમાં રહીને કીડા કરતા ભગવાન, ઘરમાં
રમમાણ— રત રહેનાર, (ભગવાન) ઘરમાં મનુષ્યોને
કર્મ કેવી રીતે કરવું તે શીખવવા માટે (કર્મ આચરે
છે), એમ અર્થ છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે જેમને સમસ્ત
કામનાઓ પ્રાપ્ત છે તેવા ભગવાનને ઘરમાં કીડા
કરવાની ઈચ્છાથી અથવા કર્મો કરવાથી શું પ્રયોજન છે?
તે માટે ઉત્તર આપે છે— ‘ઉદારકીર્તિઃ’ જેમની કીર્તિ
અનેક ફળ પ્રદાન કરનારી છે તેવા તે ભગવાન છે.

પોતાની કીર્તિનો વિસ્તાર કરવા માટે ભગવાન
કર્મ કરે છે, એમ અર્થ છે.

આમ, પરમ ઐશ્વર્યથી રહેનાર ભગવાને જ
કુળનો સંહાર કરવા માટે ઈચ્છ્યું, તે શા કારણે?
(‘સ્થિતકૃત્યશેષઃ’) ભૂમિનો ભાર હરી લેવાના
કર્મમાં જેમનું કર્મ બાકી રહી ગયું છે તેવા તે
ભગવાન ॥ ૧૦ ॥

ઈશ્વરેચ્છયોત્થિતં   બ્રહ્મશાપનિમિતં
વક્તુમાહ—કર્માણીતિ ।

કર્માણિ પુણ્યનિવહાનિ સુમંગલાનિ

ગાયજ્જગત્કલિમલાપહરાણિ કૃત્વા ।

કાલાત્મના નિવસતા યદુદેવગેહે

પિંડારકં સમગમન્ મુનયો નિસૃષ્ટાઃ ॥ ૧૧

વિશ્વામિત્રોઽસિતઃ કણ્વો દુર્વાસા ભૃગુર્ગિરાઃ ।

કશ્યપો વામદેવોઽત્રિર્વસિષ્ઠો નારદાદયઃ ॥ ૧૨

કર્માર્થમાહૂતાઃ કર્માણિ કૃત્વા વિસૃષ્ટા

મુનયઃ પિંડારકં સમગમન્નિત્યન્વયઃ ।

નિસૃષ્ટાઃ પ્રસ્થાપિતાઃ । પૂર્વોક્તામુદાર-

કીર્તિતાં વિવૃણ્વન્કર્માણિ વિશિનષ્ટિ—

પુણ્યનિવહાનીત્યાદિત્રિભિઃ પદૈઃ । કાનિચિદશ્વ-

મેધાદિકર્માણિ પુણ્યમેવ જનયન્તિ ।

પુત્રોપલારનાદીનિ તુ તત્કાલે સુખમેવ

કુર્વન્તિ । પ્રાયશ્ચિત્તાદીનિ તુ પાપમેવ

હરન્તિ । ઇત્યાનિ તુ સર્વતોમુખાનીત્યાહ—

પુણ્યનિવહાનિ । કીર્તનાદિના પુણ્યાનિ નિવહન્તિ

પ્રાપયન્તીતિ । તથા સુમઙ્ગલાન્યતિસુખાત્મકાનિ ।

ગાયતો જગતઃ કલિમલાપહરાણિ કૃત્વા ।

મુનિપ્રસ્થાપને હેતુઃ—કાલાત્મના સંહારકરૂપેણ

યદુદેવગેહે વસુદેવગૃહે નિવસતા સ્વકુલં

સંજિહીર્ષતેત્યર્થઃ । પિંડારકં તતો નાતિદૂરં

તીર્થવિશેષમ્ ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥

ઈશ્વરની ઈચ્છાથી ઊઠેલા બ્રાહ્મણશાપનું
કારણ જણાવવા માટે કહે છે— ‘કર્માણિ ઇતિ ।’

ગાન કરનાર લોકોની કળિયુગની મલિનતા
હરનારાં પુણ્યપ્રદ અતિમંગળમય કર્મો કરીને સંહાર
કરનારા કાળસ્વરૂપે, વસુદેવજીના ગૃહે નિવાસ
કરતા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા (બોલાવવામાં
આવેલા) અને પછી વળાવવામાં આવેલા વિશ્વામિત્ર,
અસિત, કણ્વ, દુર્વાસા, ભૃગુ, અંગિરા, કશ્યપ,
વામદેવ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, નારદ વગેરે મુનિઓ
પિંડારક તીર્થમાં ગયા. ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥

(યજ્ઞ-યાગાદિ) કર્મ નિમિત્તે બોલાવવામાં
આવેલા અને પછી તે કર્મો કરીને વળાવાયેલા
મુનિઓ પિંડારક તીર્થમાં ગયા, એમ અન્વય છે.

‘નિસૃષ્ટાઃ’ વળાવવામાં આવેલા મુનિઓ—
પૂર્વોક્ત ઉદાર કીર્તિમતાનું વિવરણ કરતાં ભગવાનનાં
કર્મોને ત્રણ પદો દ્વારા વિશેષણરૂપે કહે છે—
‘પુણ્યનિવહાનિ’ વગેરે. અશ્વમેધ યજ્ઞ વગેરે
કેટલાંક કર્મો કેવળ પુણ્ય જ ઉત્પન્ન કરે છે. પુત્રને
લાડ લડાવવા વગેરે કર્મો તો તાત્કાલિક જ સુખકર
છે. પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે કર્મો માત્ર પાપને હરી લે છે,
પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનાં આ કર્મો તો સર્વ ફળો એક સાથે
જ આપનારાં છે, એમ કહે છે— ‘પુણ્યનિવહાનિ’.
કીર્તન વગેરે કરવાથી (તે કર્મો) પુણ્ય ‘નિવહન્તિ’
પ્રાપ્ત કરાવે છે તથા ‘સુમંગલાનિ’ અતિ સુખસ્વરૂપ
છે. ગાન કરનાર લોકોની કળિયુગની મલિનતા
હરનારાં કૃત્યો કરીને— મુનિઓને બોલાવવાનું
કારણ— ‘કાલ-આત્મના’ સંહારકરૂપે ‘યદુદેવગેહે’
વસુદેવજીના ગૃહે નિવાસ કરતા તેમ જ પોતાના
કુળનો સંહાર કરવાની ઈચ્છાવાળા શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા
(બોલાવવામાં આવેલા અને પછી વળાવવામાં
આવેલા મુનિઓ,) એમ અર્થ છે. ‘પિંડારકમ્’
ત્યાંથી (દ્વારકાથી) નજીક આવેલા વિશિષ્ટ તીર્થમાં
(ગયા). ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥

ક્રીડન્તસ્તાનુપવ્રજ્ય કુમારા યદુનન્દનાઃ ।
 ઉપસંગૃહ્ય પપ્રચ્છુરવિનીતા વિનીતવત્ ॥ ૧૩
 તે વેષયિત્વા સ્ત્રીવેષૈઃ સામ્બં જામ્બવતીસુતમ્ ।
 ણા પૃચ્છતિ વો વિપ્રા અન્તર્વત્સિતેક્ષણા ॥ ૧૪
 પ્રષ્ટું વિલજ્જતી સાક્ષાત્ પ્રબ્રૂતામોઘદર્શનાઃ ।
 પ્રસોષ્યન્તી પુત્રકામા કિંસ્વિત્ સંજનયિષ્યતિ ॥ ૧૫

ઉપસંગૃહ્ય પાદગ્રહણં કૃત્વા ॥ ૧૩ ॥

પ્રશ્નપ્રકારમાહ—તે વેષયિત્વેતિ દ્વયેન ।

હે અમોઘદર્શના વિપ્રાઃ । ણા અન્તર્વત્ની
 ગર્ભિણી ॥ ૧૪ ॥ વો યુષ્માન્ સાક્ષાત્પ્રષ્ટું
 વિલજ્જતી લજ્જમાનાઽસ્મન્મુખેન પૃચ્છતિ ।
 પ્રસોષ્યન્તી આસન્નપ્રસવા । કિંસ્વિત્સંજનયિષ્યતિ
 કન્યાં વા પુત્રં વા તત્પ્રબ્રૂત ॥ ૧૫ ॥

एवं प्रलब्धा मुनयस्तानूचुः कुपिता नृप ।
 जनयिष्यति वो मन्दा मुसलं कुलनाशनम् ॥ १६

પ્રલબ્ધા વચ્ચિતાઃ ॥ ૧૬ ॥

तच्छ्रुत्वा तेऽतिसन्नस्ता विमुच्य सहसोदरम् ।
 साम्बस्य ददृशुस्तस्मिन् मुसलं खल्वयस्मयम् ॥ १७

તસ્મિન્નુદરે । અયસ્મયં લોહમયમ્ ॥ ૧૭ ॥

किं कृतं मन्दभाग्यैर्नः किं वदिष्यन्ति नो जनाः ।
 इति विह्वलिता गेहानादाय मुसलं ययुः ॥ १८

કીડા કરતા યદુવંશી કુમારો જામ્બવતીનંદન
 સામ્બને સ્ત્રીનો વેષ પહેરાવીને ઉદ્ધત હોવા છતાં
 વિનમ્ર હોય તેમ (તે મુનિઓની પાસે જઈને)
 તેમના ચરણ પકડીને પૂછવા લાગ્યાઃ ‘હે વિપ્રો,
 આ ગર્ભવતી શ્યામલોચના પૂછે છે. હે અમોઘ
 જ્ઞાનવાળા ભૂદેવો, જેનો પ્રસવકાળ નજીક છે તેવી,
 પુત્રની ઈચ્છાવાળી (આ કન્યા) આપને સાક્ષાત્
 પૂછતાં શરમાય છે (આથી અમારા દ્વારા પુછાવે
 છે), માટે આપ કહો કે તે કોને જન્મ આપશે?
 (પુત્રને કે પુત્રીને?) ॥ ૧૩ ॥ ૧૪ ॥ ૧૫ ॥

‘ઉપસંગૃહ્ય’ ચરણસ્પર્શ કરીને ॥ ૧૩ ॥

પ્રશ્નનો પ્રકાર બે શ્લોકથી જણાવે છે—
 ‘તે વેષયિત્વા ઇતિ ।’

હે અબાધિત જ્ઞાનવાળા (સર્વજ્ઞ) બ્રાહ્મણો,
 આ ‘અન્તર્વત્ની’ ગર્ભવતી ॥ ૧૪ ॥ ‘વઃ’ આપને
 પ્રત્યક્ષ પૂછતાં ‘વિલજ્જતી’ શરમાતી હોઈ અમારા
 દ્વારા પૂછે છે. ‘પ્રસોષ્યન્તી’ જેનો પ્રસવકાળ નજીક
 છે તેવી તે— કોને જન્મ આપવાની છે, કન્યાને કે
 પુત્રને, તે કહો. ॥ ૧૫ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), આ પ્રમાણે જેમનો ઉપહાસ
 કરવામાં આવ્યો તે કુપિત થયેલા મુનિઓએ કહ્યુંઃ
 ‘અરે મૂર્ખાઓ! તમારા કુળનો નાશ કરનાર
 મુસળને (આ સ્ત્રી) જન્મ આપશે!’ ॥ ૧૬ ॥

‘પ્રલબ્ધાઃ’ વંચના કરાયેલા, ઉપહાસ કરાયેલા
 ॥ ૧૬ ॥

તે સાંભળીને અત્યંત ભય પામેલા તે
 યાદવકુમારોએ તરત જ સાંભળું પેટ છોડીને તેમાં
 લોઢાનું મુસળ જોયું. ॥ ૧૭ ॥

તે પેટમાં ‘અયસ્મયમ્’ લોઢાનું (મુસળ) ॥૧૭॥
 ‘દુર્ભાગી એવા આપણા દ્વારા શું કરવામાં
 આવ્યું? લોકો આપણને શું કહેશે?’ એમ ગભરાઈ
 ગયેલા તેઓ મુસળ લઈને ઘેર ગયા. ॥ ૧૮ ॥

મન્દભાગ્યૈર્નોઽસ્માભિઃ કિમેતત્કૃતમ્ ।
નોઽસ્માન્ કિં વદિષ્યતીતિ વિહ્વલિતાઃ સન્તો
મુસલમાદાય ગેહાન્ યયુઃ ॥ ૧૮ ॥

તત્ત્વોપનીય સદસિ પરિમ્લાનમુખશ્રિયઃ ।
રાજ્ઞ આવેદયાંચક્રુઃ સર્વયાદવસન્નિધૌ ॥ ૧૯ ॥

રાજ્ઞે ઉગ્રસેનાય, ન તુ શ્રીકૃષ્ણાય ॥ ૧૯ ॥

શ્રુત્વાઽમોઘં વિપ્રશાપં દૃષ્ટ્વા ચ મુસલં નૃપ ।
વિસ્મિતા ભયસન્નસ્તા બભૂવુર્દ્વારકૌકસઃ ॥ ૨૦ ॥
॥ ૨૦ ॥

તત્ત્વૂર્ણયિત્વા મુસલં યદુરાજઃ સ આહુકઃ ।
સમુદ્રસલિલે પ્રાસ્યલ્લોહં ચાસ્યાવશેષિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

આહુકઃ ઉગ્રસેનઃ । સોઽપિ શ્રીકૃષ્ણમપૃષ્ટ્વૈવ
પ્રાસ્યત્પ્રક્ષિપ્તવાન્ । અસ્ય મુસલસ્ય ચૂર્ણીક્રિય-
માણસ્યાવશેષિતં લોહં ચ પ્રાસ્યત્ ॥ ૨૧ ॥

કશ્ચિન્મત્સ્યોઽગ્રસીલ્લોહં ચૂર્ણાનિ તરલૈસ્તતઃ ।
ઉહ્યમાનાનિ વેલાયાં લગનાન્યાસન્ કિલૈરકાઃ ॥ ૨૨ ॥

તરલૈસ્તરઙ્ગૈઃ ॥ ૨૨ ॥

મત્સ્યો ગૃહીતો મત્સ્યઞ્જૈર્જાલેનાન્યૈઃ સહ્વાર્ણવે ।
તસ્યોદરગતં લોહં સ શલ્યે લુબ્ધકોઽકરોત્ ॥ ૨૩ ॥

‘દુર્ભાગી એવા આપણા દ્વારા આ શું કરવામાં
આવ્યું? (લોક) ‘નઃ’ આપણને શું કહેશે?’ એમ
ગભરાઈ ગયેલા તેઓ મુસળ લઈને ઘેર ગયા.
॥ ૧૮ ॥

તે (મુસળ)ને સભામાં લઈ જઈને કરમાયેલી
મુખકાંતિવાળા તે યાદવકુમારોએ સર્વ યાદવો
સમક્ષ રાજા ઉગ્રસેનને (આ ઘટના વિષે) જણાવ્યું.
॥ ૧૯ ॥

રાજા ઉગ્રસેનને જણાવ્યું, નહીં કે શ્રીકૃષ્ણ
ભગવાનને ॥ ૧૯ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), કદી નિષ્ફળ ન
થનારો વિપ્રશાપ સાંભળીને અને મુસળ જોઈને
આશ્ચર્ય પામેલા દ્વારકાવાસીઓ ભયથી ત્રાસી
ઊઠ્યા. ॥ ૨૦ ॥ ૨૦ ॥

યાદવરાજ તે ઉગ્રસેને મુસળનો ચૂરો કરાવીને
તે ભૂકો તેમ જ આના બાકી રહેલા લોખંડના
ટુકડાને સમુદ્રના જળમાં ફેંકી દીધો. ॥ ૨૧ ॥

‘આહુકઃ’ ઉગ્રસેને— તેમણે પણ શ્રીકૃષ્ણને
પૂછ્યા વિના જ ‘પ્રાસ્યત્’ ફેંકી દીધો. આ મુસળનું
ચૂર્ણ કરતાં બાકી વધેલા લોખંડ(ના ટુકડા)ને પણ
ફેંકી દીધો. ॥ ૨૧ ॥

ત્યાં (સમુદ્રમાં) લોખંડના ટુકડાને કોઈક
માછલું ગળી ગયું અને (સમુદ્રના) તરંગો દ્વારા
ઘસડાયેલું, કિનારે આવેલું ચૂર્ણ એરકા ઘાસરૂપે
બન્યું. ॥ ૨૨ ॥

‘તરલૈઃ’ તરંગો દ્વારા ॥ ૨૨ ॥

સમુદ્રમાં માછીમારો દ્વારા બીજાં માછલાંઓ
સાથે તે માછલું પણ જાળમાં પકડાયું. (તે કોઈ
પારધીના હાથમાં આવ્યું ત્યારે તે માછલાનું પેટ
ચીરતાં) તેના પેટમાં રહેલા લોખંડનું તે પારધીએ
બાણનું ફળું બનાવ્યું. ॥ ૨૩ ॥

अन्यैर्मत्स्यैः सह शल्ये शराग्रे ॥ २३ ॥

भगवान् ज्ञातसर्वार्थ ईश्वरोऽपि तदन्यथा ।

कर्तुं नैच्छद् विप्रशापं कालरूप्यन्वमोदत ॥ २४

ज्ञाताः सर्वेऽर्था येन स ईश्वरोऽपि
समर्थोऽपि सन्नन्यथाकर्तुं नैच्छत्, किंत्वन्व-
मोदत । यतः कालरूपी ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे विप्रशापो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

वसुदेवञ्च ने नारदञ्च द्वारा ભાગવતધર્મનો ઉપદેશ

द्वितीये निमिजायन्तसंवादेनाह नारदः ।

धर्मान्भागवतान्भक्त्या वसुदेवाय पृच्छते ॥ १

अभीक्षणं प्रस्थापितोऽपि पुनःपुनरवात्सी-
दित्यर्थः । ननु नारदस्य दक्षादिशापान्नैकत्रवासः
संभवतीत्याशङ्क्याह—**गोविन्दभुजगुप्तायामिति ।**

श्रीशुक उवाच

गोविन्दभुजगुप्तायां द्वारवत्यां कुरूद्वह ।

अवात्सीन्नारदोऽभीक्षणं कृष्णोपासनलालसः ॥ १

બીજાં માછલાંઓની સાથે— ‘શલ્યે’ બાણની
આગળનું ફળું ॥ ૨૩ ॥

(જણાવવામાં ન આવ્યું હોવા છતાં) સર્વ
વસ્તુસ્થિતિ જાણનાર કાળસ્વરૂપ ભગવાને, વિપ્રશાપને
વ્યર્થ કરવા સમર્થ હોવા છતાં તેમ કરવા ઇચ્છ્યું
નહીં, પણ અનુમોદન આપ્યું. ॥ ૨૪ ॥

જેમણે સર્વ વસ્તુસ્થિતિ જાણી છે તે ‘**ईश्वरः**
अपि’ સમર્થ હોવા છતાં, તેમણે વિપ્રશાપને વ્યર્થ
કરવા ઇચ્છ્યું નહીં, પણ અનુમોદન આપ્યું, કારણ
કે તે કાળસ્વરૂપ છે. ॥ ૨૪ ॥

(રાજા જનકના વંશજ) નિમિરાજા અને જયંતીના
પુત્રો (નવ યોગેશ્વરો)ના સંવાદરૂપે નારદજી
ભક્તિપૂર્વક પૂછતા વસુદેવજીને ભાગવતધર્મનો
ઉપદેશ કરે છે. ॥ ૧ ॥

(ભગવાન દ્વારા નારદજી) વારંવાર (દ્વારકાથી
બીજા સ્થળોએ) વિદાય કરાતા હતા, છતાં પણ
નારદજી ફરી પાછા દ્વારકા આવીને રહેતા
હતા, એમ અર્થ છે. નારદજીને દક્ષનો શાપ
હોવાથી તેમનો એક જ સ્થાને નિવાસ હોઈ
શકે નહીં, એવી શંકા કરીને ઉત્તર આપે છે—
‘ગોવિન્દભુજગુપ્તાયમ્ ઇતિ ।’

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — હે કુરુવંશી (પરીક્ષિત),
શ્રીગોવિંદની ભુજાઓથી રક્ષાયેલી દ્વારકામાં શ્રીકૃષ્ણની
ઉપાસના કરવાની લાલસાવાળા નારદજી વારંવાર
નિવાસ કરતા હતા. ॥ ૧ ॥

ન તસ્યાં શાપાદેઃ પ્રભાવ ઇત્યર્થઃ । કૃષ્ણોપાસને
લાલસા ઔત્કળ્યં યસ્ય સઃ ॥ ૧ ॥

યદ્ભજને મુક્તાનામપીદૃશમૌત્સુક્યં તં કો
નામ ન ભજેદિત્યાહ—કો ન્વિતિ ।

કો નુ રાજન્નિન્દ્રિયવાન્ મુકુન્દચરણામ્બુજમ્ ।
ન ભજેત્ સર્વતોમૃત્યુરુપાસ્યમમરોત્તમૈઃ ॥ ૨

ઇન્દ્રિયવાનિતિ । ઇન્દ્રિયવત્ત્વમાત્રમેવ
યત્રાધિકારિવિશેષણમિત્યર્થઃ । સર્વતઃ સર્વેષ્વપિ
લોકેષુ મૃત્યુર્યસ્ય સઃ ॥ ૨ ॥

તમેકદા તુ દેવર્ષિ વસુદેવો ગૃહાગતમ્ ।
અર્ચિતં સુખમાસીનમભિવાદ્યેદમબ્રવીત્ ॥ ૩

વસુદેવ ઉવાચ
ભગવન્ ભવતો યાત્રા સ્વસ્તયે સર્વદેહિનામ્ ।
કૃપણાનાં યથા પિત્રોરુત્તમશ્લોકવર્ત્મનામ્ ॥ ૪

શ્રીગોવિંદની ભુજાઓથી રક્ષાયેલી દ્વારકાપુરીમાં
શાપ વગેરેનો પ્રભાવ રહેતો નથી, એમ અર્થ છે.
શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરવાની 'લાલસા' ઉત્કંઠા છે
જેમને તે નારદજી ॥ ૧ ॥

જેમનું ભજન કરવા માટે (નારદજી જેવા)
મુક્તજનોને પણ આવી ઉત્સુકતા હોય તે શ્રીમુકુંદને
વળી કોણ ન ભજે? એમ કહે છે— 'કો નુ ઇતિ' ।

(બ્રહ્માજી વગેરે) શ્રેષ્ઠ દેવો દ્વારા સેવા કરવા
યોગ્ય એવા શ્રીમુકુંદના ચરણકમળને, હે રાજા,
સર્વ તરફથી મૃત્યુથી ઘેરાયેલો ક્યો ઇન્દ્રિયવાન
(મનુષ્ય) ન સેવે? ॥ ૨ ॥

'ઇન્દ્રિયવાન્ ઇતિ' ઇન્દ્રિયવાળા હોવું
એટલું માત્ર અધિકારીનું વિશેષણ છે, (ઇન્દ્રિયવાળા
સર્વ જનોનો ભગવદ્ભજનમાં અધિકાર છે,) એમ
અર્થ છે. (ઇન્દ્રિયો વિનાનો મનુષ્ય ભગવાનનું
સૌંદર્ય, સૌરભ્ય, સૌકુમાર્ય વગેરે માણી શકે
નહીં, પણ ઇન્દ્રિયવાળા જે મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોનો
સંસારમાં વ્યવહાર કરે છે તેમાંનો કોણ એવો
હોય કે જે શ્રીમુકુંદના ચરણારવિંદને ન ભજે?)
'સર્વતઃ' સર્વ તરફથી, સર્વ લોકમાં પણ જેનું મૃત્યુ
(અવશ્યંભાવી) છે તેવો તે ઇન્દ્રિયવાન ॥ ૨ ॥

એક દિવસ તો પોતાના ગૃહે પધારેલા,
સત્કાર પામીને સુખથી બેઠેલા તે દેવર્ષિ
નારદજીને વસુદેવજીએ વંદન કરીને આ પ્રમાણે
કહ્યું. ॥ ૩ ॥ ૩ ॥

વસુદેવજી બોલ્યા — હે ભગવાન, જેમ
માતા-પિતાનું આગમન (સંતાનોના) કલ્યાણ માટે
હોય છે તથા જેમ ઉત્તમ કીર્તિવાળા શ્રીહરિના
માર્ગે જનારા ભક્તોનું આગમન દીનજનોના
કલ્યાણ માટે હોય છે, તેમ આપનું આગમન સર્વ
દેહધારીઓના કલ્યાણ માટે હોય છે. ॥ ૪ ॥

યથા પિત્રોર્યાત્રા આગમનમપત્યાનાં સ્વસ્તયે
મઙ્ગલાય । યથા ચોત્તમશ્લોકસ્ય વર્ત્મભૂતાનાં
મહતાં યાત્રા કૃપણાનાં સ્વસ્તયે તથા ભગવદ્રૂપસ્ય
ભવતો યાત્રા સર્વદેહિનાં સ્વસ્તય ઇતિ ॥ ૪ ॥

देवैरपि महतामुपमानमनुचितमित्याह—
भूतानामिति ।

भूतानां देवचरितं दुःखाय च सुखाय च ।
सुखायैव हि साधूनां त्वादृशामच्युतात्मनाम् ॥ ५

देवानां चरितमतिवृष्ट्यादिना भूतानां
दुःखायापि भवति । त्वादृशां त्वया सदृशानाम् ।
अच्युते आत्मा येषां तेषाम् ॥ ૫ ॥

किंच सुखं कुर्वन्तोऽपि देवा
भजनानुसारेण कुर्वन्ति, न तथा साधव
इत्याह— भजन्तीति ।

भजन्ति ये यथा देवान् देवा अपि तथैव तान् ।
छायेव कर्मसचिवाः साधवो दीनवत्सलाः ॥ ६

छायेव यथा पुरुषो यावत्करोति तावदेव
तस्य छायापि तथा । कर्मसचिवाः कर्मसहायाः
॥ ૬ ॥

જેમ માતા-પિતાનું 'યાત્રા' આગમન સંતાનોના
'સ્વસ્તયે' મંગળ માટે હોય છે તથા જેમ
ઉત્તમ કીર્તિવાળા શ્રીહરિના માર્ગે જનારા મહાન
પુરુષોનું આગમન (ગૃહવ્યાપારમાં આસક્ત એવા)
દીનજનોના કલ્યાણ માટે હોય છે, તેમ ભગવદ્રૂપ
એવા આપનું આગમન સર્વ દેહધારીઓના કલ્યાણ
માટે હોય છે. ॥ ૪ ॥

देवो साधे पश संतज्जનોની તુલના કરવી
ઉચિત નથી, એમ કહે છે— 'भूतानाम् इति'।

देवોનું ચરિત્ર પ્રાણીઓને સુખ કે દુઃખના
કારણરૂપ હોઈ શકે, પરંતુ શ્રીઅચ્યુતમાં મનવાળા
આપના જેવા સાધુપુરુષોનું ચરિત્ર તો સર્વને સુખ
આપનારું જ છે. ॥ ૫ ॥

अतिवृष्टि वगेरे थवाथी देवोनां चरित्र
પ્રાણીઓને દુઃખના કારણરૂપ પણ થઈ શકે છે.
'त्वादृशाम्' આપના જેવાઓનું— શ્રીઅચ્યુતમાં જ
મન છે જેમનું તેમનું ॥ ૫ ॥

वणी, सुખ आपनारा देवो पश ભજન
અનુસાર જ સુખ આપે છે, પણ સત્પુરુષો તેવા
હોતા નથી, એમ કહે છે— 'भजन्ति इति'।

જે મનુષ્યો જે પ્રકારે દેવોને ભજે છે, કર્માધીન
દેવો પણ તેમને તે જ પ્રકારે ભજે છે. (મનુષ્ય જેવી
ચેષ્ટા કરે તેવી ચેષ્ટા કરનાર) પડછાયાની જેમ
(ઓછાવત્તા) કર્માનુસાર દેવો (કર્મ કરનારને ફળ
આપે છે). (પરંતુ) સાધુ પુરુષો દીનવત્સલ હોય છે.
(નિરપેક્ષ એવા સાધુજનો દોષો તરફ ન જોતાં સર્વને
સુખ આપે છે.) ॥ ૬ ॥

'छाया इव' मनुष्य જેમ કરે છે તેટલું જ તેનો
પડછાયા પશ કરે છે તેમ— જેટલું 'कर्मसचिवाः'
કર્માધીન દેવો (કર્માનુસાર ફળ આપે છે). ॥ ૬ ॥

બ્રહ્માંસ્તથાપિ પૃચ્છામો ધર્માન્ ભાગવતાંસ્તવ ।
યાન્ શ્રુત્વા શ્રદ્ધયા મત્યોં મુચ્યતે સર્વતોભયાત્ ॥ ૭

તદેવં યદ્યપિ ભવત આગમનમાત્રેણૈવ વયં
કૃતાર્થાસ્તથાપિ પૃચ્છામઃ । તવેતિ, તવ યૈર્ધર્મૈઃ
પ્રસન્નો ભગવાંસ્તાનિત્યર્થઃ ॥ ૭ ॥

નનુ ત્વત્તોઽપિ કિમન્યો ભગવત્પ્રસાદ-
પાત્રમસ્તિ, તત્રાહ—અહં કિલેતિ ।

અહં કિલ પુરાનન્તં પ્રજાર્થો ભુવિ મુક્તિદમ્ ।
અપૂજયં ન મોક્ષાય મોહિતો દેવમાયયા ॥ ૮

ભુવિ પ્રજાર્થોઽપૂજયં પુત્રલાભપ્રયોજનઃ
સન્ પૂજિતવાન્ । કિલેતિ સૂતીગૃહે
ભગવદુક્તમનુસ્મરતિ ॥ ૮ ॥

યથા વિચિત્રવ્યસનાદ્ ભવદ્ધિર્વિશ્વતોભયાત્ ।
મુચ્યેમહ્યઞ્જસૈવાદ્ધા તથા નઃ શાધિ સુવ્રત ॥ ૯

હે બ્રહ્મસ્વરૂપ, (આપના આગમનથી જ અમે
કૃતાર્થ થયા છીએ,) તેમ છતાં અમે ભગવાનને
પ્રસન્ન કરનારા ધર્મો વિષે આપને પૂછીએ છીએ,
કે જેમનું શ્રદ્ધાપૂર્વક શ્રવણ કરીને (મરણશીલ)
મનુષ્ય (જન્મ-મરણાદિ) સર્વ પ્રકારના ભયથી છૂટી
જાય છે. ॥ ૭ ॥

આમ, તો જો કે અમે આપના આગમનથી જ
કૃતાર્થ થયા છીએ, તેમ છતાં પૂછીએ છીએ. જે
ધર્મોથી ભગવાન પ્રસન્ન થાય તે ધર્મો અમે ‘તવ’
(ત્વામ્-અન્વિ.) આપને (પૂછીએ છીએ), એમ
અર્થ છે. ॥ ૭ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે (હે વસુદેવજી,
આપનાથી પણ ભગવાનનો વધુ કૃપાપાત્ર બીજો
કોણ હોય? તે માટે કહે છે— ‘અહં કિલ ઇતિ ।’

પૂર્વ જન્મમાં દેવની માયાથી મોહિત થયેલો
હું અનંત ભગવાનને પૃથ્વી પર પ્રજા માટે જ
ભજતો હતો, પણ મોક્ષ માટે (મેં ભગવાનને
ભજ્યા) નહીં! ॥ ૮ ॥

‘પ્રજાર્થઃ’ પૃથ્વી ઉપર હું ભગવાનને પુત્રપ્રાપ્તિના
પ્રયોજનવાળો હોઈ ભજતો હતો. ‘કિલ ઇતિ’
આમ કહીને જન્મસ્થાનમાં ભગવાન દ્વારા કહેવાયેલું
યાદ કરે છે.

(‘ત્રિયતાં વર ઇત્યુક્તે માદૃશો વાં વૃતઃ
સુતઃ ॥’ શ્રીમદ્ ભા.૧૦/૩/૩૮ ‘વરદાન માગો.’
એમ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તમે બંનેએ મારા જેવો
પુત્ર માગ્યો હતો.) ॥ ૮ ॥

(જનોદ્વારવિષયક વ્રતરૂપ સંકલ્પ છે જેમનો
તેવા) હે સુવ્રત, સર્વ તરફથી ભયવાળા અને
જાતજાતનાં દુઃખોવાળા (સંસાર)થી અમે આપના
દ્વારા જે રીતે અનાયાસે છૂટીએ, તે રીતે આપ
અમને સાક્ષાત્ ઉપદેશ આપો. ॥ ૮ ॥

अतो यथा मुच्येमहि तथा नोऽस्मान् शाधि
शिक्षय । विचित्राणि व्यसनानि यस्मिन्संसारे
तस्मात्संसारात् । तथा विश्वतः सर्वतो भयं
यस्मिंस्तस्मात् । भवद्भिर्हेतुभूतैः । अञ्जसा-
ऽनायासेन । अद्धा साक्षात् ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच

राजन्नेवं कृतप्रश्नो वसुदेवेन धीमता ।
प्रीतस्तमाह देवर्षिर्हरिः संस्मारितो गुणैः ॥ १० ॥

हरेर्गुणैर्वर्णनीयत्वेन प्रस्तुतैर्हरिः संस्मारित
इत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रीतिमाविष्करोति—सम्यगिति त्रिभिः ।

નારદ ઉવાચ

सम्यगेतद् व्यवसितं भवता सात्वतर्षभ ।
यत् पृच्छसे भागवतान् धर्मास्त्वं विश्वभावनान् ॥ ११ ॥

पृच्छसे पृच्छसि । विश्वभावनान्
सर्वशोधकान् ॥ ११ ॥

श्रुतोऽनुपठितो ध्यात आदृतो वानुमોदितः ।
सद्यः पुनाति सद्धर्मो देव विश्वद्रुहोऽपि हि ॥ १२ ॥

आदृत आस्तिक्येन गृहीतः । अनुमोदितः
परैः क्रियमाणः संस्तुतः । सद्धर्मो भागवतो
धर्मः । देव हे वसुदेवेत्यर्थः । यद्वा देवेभ्यो
विश्वस्मै च द्रुह्यन्ति ये तानपि ॥ १२ ॥

આથી અમે જે રીતે છૂટીએ તે રીતે અમને
'શાધિ' ઉપદેશ આપો. અનેક જાતનાં દુઃખો છે
જે સંસારમાં, તે સંસારથી તથા 'વિશ્વતઃ' સર્વ
તરફથી ભય છે જેમાં તે (સંસાર)થી— આપના
કારણે— 'અજ્ઞસા' અનાયાસે 'અદ્ધા' સાક્ષાત્ ॥ ૯ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — હે રાજા, બુદ્ધિમાન
વસુદેવજી દ્વારા જેમને આ પ્રમાણે પ્રશ્ન કરવામાં
આવ્યો તે દેવર્ષિ નારદજી, શ્રીહરિના ગુણો
(હૃદયમાં પ્રકટ થવા)થી શ્રીહરિનું સ્મરણ થવાથી
પ્રસન્ન થઈ તેમને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૧૦ ॥

શ્રીહરિના ગુણો વર્ણન કરવા યોગ્ય હોવાથી
હૃદયમાં પ્રકટ થવાથી શ્રીહરિ જેમના સ્મરણના
વિષયરૂપ બન્યા, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૦ ॥

(શ્રીહરિ પ્રત્યે પોતાનો) પ્રેમ ત્રણ શ્લોકોથી
પ્રકટ કરે છે— 'સમ્યક્ ઇતિ ।'

નારદજી બોલ્યા — હે ભક્તશિરોમણિ
(વસુદેવજી), આપના દ્વારા આ ઘણો સુંદર નિર્ણય
કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે તમે સર્વને પવિત્ર
કરનારા ભાગવતધર્મ સંબંધી પૂછો છો. ॥ ૧૧ ॥

'પૃછસે' (પ્રચ્છ ધાતુ પરસ્મૈપદી હોવાથી)
પૃછસિ (રૂપ થાય.)— 'વિશ્વભાવનાન્' સર્વને
પવિત્ર કરનારા ધર્મોને ॥ ૧૧ ॥

હે વસુદેવજી, શ્રવણ કરવામાં આવેલો,
(શ્રવણ કર્યા) પછી પઠન કરવામાં આવેલો, ધ્યાન
કરવામાં આવેલો, આદર કે અનુમોદન કરવામાં
આવેલો ભાગવતધર્મ સર્વનો દ્રોહ કરનારાઓને
પણ તત્કાળ પવિત્ર કરે છે. ॥ ૧૨ ॥

'આદૃતઃ' આસ્તિકબુદ્ધિથી સ્વીકાર કરવામાં
આવેલો— 'અનુમોદિતઃ' અન્ય જનો દ્વારા કરાતો
(ભાગવતધર્મ) — પ્રશંસા કરવામાં આવેલો— 'સત્-
ધર્મઃ' ભાગવતધર્મ— 'દેવ' હે વસુદેવ, એમ અર્થ
છે. અથવા દેવોનો તથા સર્વનો જેઓ દ્રોહ કરે છે
તેમને પણ (તત્કાળ પવિત્ર કરે છે). ॥ ૧૨ ॥

કિञ્ચ ત્વયા મહાનુપકારઃ કૃત
ઇત્યાહ—ત્વયેતિ ।

ત્વયા પરમકલ્યાણઃ પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ।
સ્મારિતો ભગવાનદ્ય દેવો નારાયણો મમ ॥ ૧૩

પુણ્યે શ્રવણકીર્તને યસ્ય સઃ ॥ ૧૩ ॥

અત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।
આર્ષભાણાં ચ સંવાદં વિદેહસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧૪

અત્રાપિ ભગવદ્ધર્મનિર્ણયેઽપિ । વિદેહસ્ય
જનકસ્ય ॥ ૧૪ ॥

આર્ષભાણામુત્પત્તિં સાન્વયાં વિવિચ્ય
કથયતિ—પ્રિયવ્રત ઇતિ સસભિઃ ।

પ્રિયવ્રતો નામ સુતો મનોઃ સ્વાયમ્ભુવસ્ય યઃ ।
તસ્યાગ્નીધ્રસ્તતો નાભિર્ઋષભસ્તસુતઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૫
॥ ૧૫ ॥

તમાહુર્વાસુદેવાંશં મોક્ષધર્મવિવક્ષયા ।
અવતીર્ણં સુતશતં તસ્યાસીદ્ બ્રહ્મપારગમ્ ॥ ૧૬

મોક્ષધર્મવિવક્ષયા મોક્ષધર્માણાં પ્રવર્તનેચ્છયા
અવતીર્ણં વાસુદેવાંશમાહુઃ । તસ્ય ચ વેદપારગં
સુતશતમાસીત્ ॥ ૧૬ ॥

તેષામૃષભસુતાનાં મધ્યે નવયોગીશ્વરાણાં
ચરિતં વક્તુમિતરેષાં ચરિતં તતો વિવિચ્યાહ—
તેષામિતિ ।

વળી, આપના દ્વારા મહાન ઉપકાર કરવામાં
આવ્યો છે, એમ (નારદજી વસુદેવજીને) કહે છે—
'ત્વયા ઇતિ ।'

જેમનું શ્રવણ અને કીર્તન પુણ્ય પ્રાપ્ત
કરાવનારું છે તેવા પરમ કલ્યાણસ્વરૂપ ભગવાન
નારાયણનું આપના દ્વારા મને સ્મરણ કરાવવામાં
આવ્યું છે. ॥ ૧૩ ॥

પુણ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારું શ્રવણ અને કીર્તન છે
જેમનું તે ॥ ૧૩ ॥

(વિદ્વાનો) અહીં (ભગવદ્ધર્મોનો નિર્ણય
કરવામાં) પણ મહાત્મા જનકરાજાના (વંશજ
નિમિરાજાના) અને ઋષભદેવના પુત્રોના સંવાદરૂપ
પુરાતન ઇતિહાસને વર્ણવે છે. ॥ ૧૪ ॥

'અત્ર-અપિ' અહીં ભગવદ્ધર્મોનો નિર્ણય
કરવામાં પણ— 'વિદેહસ્ય' જનકના (જનકવંશી
નિમિરાજાના) ॥ ૧૪ ॥

ઋષભદેવના પુત્રોની ઉત્પત્તિને વંશસહિત જુદી
પાડીને સાત શ્લોકોથી કહે છે— 'પ્રિયવ્રતઃ ઇતિ ।'

સ્વાયંભુવ મનુ મહારાજના જે પ્રિયવ્રત
નામના પુત્ર હતા, તેમના આગ્નીધ્ર થયા. તેમનાથી
નાભિરાજા થયા. તે નાભિરાજાના પુત્ર ઋષભદેવ
કહેવાય છે. ॥ ૧૫ ॥ ૧૫ ॥

મોક્ષધર્મોનું પ્રવર્તન કરવાની ઇચ્છાથી અવતરિત
થયેલા તેમને (ઋષભદેવને) (વિદ્વાનો) વાસુદેવના
અંશરૂપ કહે છે. તેમને વેદપારંગત સો પુત્રો હતા. ॥૧૬ ॥

'મોક્ષધર્મવિવક્ષયા' મોક્ષધર્મોનું પ્રવર્તન કરવાની
ઇચ્છાથી અવતરિત થયેલા ઋષભદેવને (વિદ્વાનો)
વાસુદેવના અંશરૂપ કહે છે. તેમના સો પુત્રો
વેદપારંગત હતા. ॥ ૧૬ ॥

તે ઋષભદેવના પુત્રોમાં નવ યોગીશ્વરોનું
ચરિત્ર કહેવા માટે બીજા પુત્રોના ચરિત્રને તેમનાથી
જુદું કરીને કહે છે— 'તેષામ્ ઇતિ ।'

तेषां वै भरतो ज्येष्ठो नारायणपरायणः ।
विख्यातं वर्षमेतद् यन्नाम्ना भारतमद्भुतम् ॥ १७

एतदजनाभं नाम वर्षं यस्य नाम्ना
भारतमित्यद्भुतं विख्यातमासीत् । एतेन तस्य
धर्मातिरेको निरूपितः ॥ १७ ॥

स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा हरिम् ।
उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभिः ॥ १८

इमां पृथ्वीम् । गृहान्निर्गतः । हरिमुपासीनः
सेवमानः सन् ॥ १८ ॥

तेषां नव नवद्वीपपतयोऽस्य समन्ततः ।
कर्मतन्त्रप्रणेतार एकाशीतिर्द्विजातयः ॥ १९

नव सुताः नवद्वीपपतयो नवानां
ब्रह्मावर्तादिभूखण्डानां पतयः । अस्य भारतस्य
वर्षस्य । एकाशीतिः सुताः कर्ममार्गप्रवर्तका
ब्राह्मणा अभूवन् ॥ १९ ॥

नवाभवन् महाभागा मुनयो ह्यर्थशंसिनः ।
श्रमणा वातरशना आत्मविद्याविशारदाः ॥ २०

कविर्हरिरन्तरिक्षः प्रबुद्धः पिप्पलायनः ।
आविर्होત્રોऽथ द्रुમिलश्चमसः करभाजनः ॥ २१

શ્રીનારાયણ જેમના પરમ આશ્રયરૂપ હતા તેવા ભરતજી તે (સો પુત્રો)માં જ્યેષ્ઠ હતા. (પૂર્વે ‘અજનાભ’ નામથી વિખ્યાત હોવા છતાં) આ દેશ તેમના નામ પરથી ‘ભારત’ ના નામે અદ્ભુત રીતે વિખ્યાત થયો. ॥ ૧૭ ॥

આ ‘અજનાભ’ નામનો દેશ જેમના નામ પરથી ‘ભારત’ નામે અદ્ભુત રીતે વિખ્યાત થયો. આ દ્વારા તેમની અતિશય ધર્મિષ્ઠતા જણાવવામાં આવી છે. ॥ ૧૭ ॥

તે ભરતજી ભોગવી લીધેલા ભોગોવાળી (પોતાને વશવર્તી એવી) આ ભૂમિનો ત્યાગ કરીને (વનમાં) ચાલ્યા ગયા હતા. (ત્યાં) તેમણે તપશ્ચર્યા કરીને શ્રીહરિની ઉપાસના કરી અને ત્રણ જન્મે શ્રીહરિના સાયુજ્યને પ્રાપ્ત થયા. ॥ ૧૮ ॥

‘**इमाम्**’ આ પૃથ્વીને (ભોગવીને) ઘરમાંથી ચાલ્યા ગયા હતા. શ્રીહરિને ‘**उपासीनः**’ ઉપાસના કરતા હોઈ ॥ ૧૮ ॥

તેમના (ઋષભદેવના બાકીના નવ્વાણુ પુત્રોમાંથી) નવ પુત્રો આ સંપૂર્ણ ભરતખંડના (બ્રહ્માવર્ત વગેરે) નવ દ્વીપોના સ્વામી થયા. (બાકીના નેવુમાંથી) એક્યાશી પુત્રો કર્મમાર્ગના પ્રવર્તક બ્રાહ્મણો થયા. ॥ ૧૯ ॥

નવ પુત્રો નવ દ્વીપોના સ્વામી થયા. બ્રહ્માવર્ત વગેરે (કુશાવર્ત, ઈલાવર્ત, મલય, કેતુ, ભદ્રસેન, ઈન્દ્રસૃક, વિદર્ભ, કીકટ, એમ) નવ દ્વીપોના સ્વામી— ‘**अस्य**’ આ ભારતવર્ષના— એક્યાશી પુત્રો કર્મમાર્ગના પ્રવર્તક બ્રાહ્મણો થયા. ॥ ૧૯ ॥

(શેષ રહેલા પુત્રો) કવિ, હરિ, અંતરિક્ષ, પ્રબુદ્ધ, પિપ્પલાયન, આવિહોત્ર, દ્રુમિલ, ચમસ અને કરભાજન નામના મહાભાગ્યવાન (અનેક જન્મો પર્યંત અનુષ્ઠાન કરેલાં કર્મ, ભક્તિ અને યોગને કારણે અત્યંત પુણ્યવાન— બાલ.), પરમાર્થતત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારા, આત્મજ્ઞાન માટે પરિશ્રમ કરનારા, વાયુરૂપી વસ્ત્રો ધારણ કરનારા અને આત્મવિદ્યામાં નિપુણ એવા નવ યોગેશ્વરો થયા. ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥

અર્થશંસિનઃ પરમાર્થનિરૂપકાઃ । શ્રમણાઃ
શ્રમવન્તઃ, આત્માભ્યાસે કૃતશ્રમા इत्यर्थः ।
વાતરશના દિગમ્બરાઃ । આત્મવિદ્યાયાં વિશારદા
નિષ્ણાતાઃ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥

તેષાં પારમહંસ્યચરિતમાહ—ત એત્ત ઇતિ
દ્વાભ્યામ્ ।

ત એતે ભગવદ્રૂપં વિશ્વં સદસદાત્મકમ્ ।
આત્મનોઽવ્યતિરેકેણ પશ્યન્તો વ્યચરન્ મહીમ્ ॥ ૨૨

અવ્યાહતેષ્ટગતયઃ સુરસિદ્ધસાધ્ય-
ગન્ધર્વયક્ષનરકિન્નરનાગલોકાન્ ।
મુક્તાશ્ચરન્તિ મુનિચારણભૂતનાથ-
વિદ્યાધરદ્વિજગવાં ભુવનાનિ કામમ્ ॥ ૨૩

ભગવદ્રૂપં વિશ્વં પશ્યન્તઃ । સદસદાત્મકં
સ્થૂલસૂક્ષ્મરૂપમ્ । તચ્ચ સ્વાવ્યતિરેકેણ પશ્યન્તઃ
॥ ૨૨ ॥

અવ્યાહતા અપ્રતિહતા ઇષ્ટાઽભિપ્રેતા
ગતિર્યેષાં તે । મુક્તા અનાસક્તાઃ ॥ ૨૩ ॥

ત એકદા નિમેઃ સત્રમુપજગમુર્યદૃચ્છયા ।
વિતાયમાનમૃષિભિરજનાભે મહાત્મનઃ ॥ ૨૪

મહાત્મનો નિમેઃ । વિતાયમાનમનુષ્ઠીયમાનમ્ ।
અજનાભે ભારતવર્ષે ॥ ૨૪ ॥

‘અર્થશંસિનઃ’ પરમાર્થતત્ત્વનું નિરૂપણ કરનારા,
‘શ્રમણાઃ’ આત્મવિદ્યાભ્યાસમાં શ્રમ કરનારા,
એમ અર્થ છે. ‘વાતરશનાઃ’ દિશાઓરૂપ વસ્ત્રો
ધારણ કરનારા, આત્મવિદ્યામાં ‘વિશારદાઃ’ નિષ્ણાત
॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥

તેમની પરમહંસોના સંપૂર્ણ લક્ષણોવાળી
સિદ્ધ અવસ્થાના ચરિત્રનું બે શ્લોકોથી નિરૂપણ કરે
છે— ‘તે એતે ઇતિ ।’

સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જગતને ભગવત્સ્વરૂપ જોતા
અને ભગવત્સ્વરૂપને પોતાનાથી અભિન્નરૂપે જોતા
પૃથ્વી પર વિચરણ કરતા, ॥ ૨૨ ॥

અટકાવી ન શકાય તેવી ગતિવાળા અને
ઈચ્છા પ્રમાણે ગતિ કરનારા તે આ (મુક્ત
યોગેશ્વરો) દેવલોક, સિદ્ધલોક, સાધ્યલોક, ગંધર્વલોક,
યક્ષલોક, મનુષ્યલોક, કિન્નરલોક, નાગલોક, મુનિલોક,
ચારણલોક, ભૂતનાથલોક, વિદ્યાધરલોક, દ્વિજલોક,
ગોલોકમાં સ્વચ્છન્દ (અનાસક્ત થઈને) વિચરણ
કરતા હતા. ॥ ૨૩ ॥

જગતને ભગવત્સ્વરૂપ જોતા— ‘સત્-અસત્-
આત્મકમ્’ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મરૂપ જગતને પોતાનાથી
અભિન્નરૂપે જોતા ॥ ૨૨ ॥

‘અવ્યાહતા’ અટકાવી ન શકાય તેવી ‘ઈષ્ટા’
ઈચ્છા પ્રમાણે ગતિ છે જેમની તેઓ, ‘મુક્તાઃ’
અનાસક્ત (ઋષિઓ) ॥ ૨૩ ॥

એક સમયે તેઓ દૈવયોગે અજનાભ ખંડમાં
ઋષિઓ વડે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવેલા, મહાત્મા
નિમિના સત્રમાં પધાર્યા. ॥ ૨૪ ॥

મહાત્મા નિમિના ‘વિતાયમાનમ્’ અનુષ્ઠાન
કરવામાં આવેલા (સત્રમાં)— ‘અજનાભે’ અજનાભ-
ભારત ખંડમાં ॥ ૨૪ ॥

तान् दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान् महाभागवतान् नृप ।
यजमानोऽग्नयो विप्राः सर्व एवोपतस्थिरे ॥ २५

यजमानो निमिः । अग्नय आहवनीयादयः ।
विप्रा ऋत्विगादयः ॥ २५ ॥

विदेहस्तानभिप्रेत्य नारायणपरायणान् ।
प्रीतः सम्पूजयांचक्रे आसनस्थान् यथार्हतः ॥ २६

अभिप्रेत्य ज्ञાત્વા ॥ ૨૬ ॥

तान् रोचमानान् स्वरुचा ब्रह्मपुत्रोपमान् नव ।
पप्रच्छ परमप्रीतः प्रश्रयावनतो नृपः ॥ २७

स्वरुचैव रोचमानान् त्वाभरणादिप्रकाशैः ।
ब्रह्मपुत्रोपमान्सनत्कुमारादिसदृशान् ॥ २७ ॥

परमપ્રીત્યા તદ્દર્શનમભિનન્દતિ દ્વાધ્યામ્—
મન્ય ઇતિ ।

વિદેહ ઉવાચ

मन्ये भगवतः साक्षात् पार्षदान् वो मधुद्विषः ।
विष्णोर्भूतानि लोकानां पावनाय चरन्ति हि ॥ २८

નનુ ભગવતઃ પાર્ષદાનાં કથમત્રોપલ-
બ્ધિસ્તત્રાહ—વિષ્ણોરિતિ । વિષ્ણુભક્તા લોક-
પાવનાર્થં સર્વત્ર પર્યટન્તીત્યર્થઃ ॥ ૨૮ ॥

હે નૃપ (પરીક્ષિત), સૂર્ય સમાન તેજસ્વી
એવા તે મહાન ભગવદ્ભક્તોને જોઈને યજમાન
નિમિ, અગ્નિઓ અને સર્વ ઋત્વિજો (તેમની
સમ્મુખ સ્વાગત કરવા માટે) ઊભા થઈ ગયા. ॥૨૫॥

યજમાન નિમિ, ‘અગ્નયઃ’ આહવનીય વગેરે
મૂર્તિમાન અગ્નિઓ, ‘વિપ્રાઃ’ ઋત્વિજો વગેરે
॥ ૨૫ ॥

તેમને (નવ યોગેશ્વરોને) નારાયણપરાયણ
જાણીને પ્રસન્ન થયેલા વિદેહરાજ નિમિએ આસન
ઉપર બેસાડીને સુંદર રીતે યથોચિત પૂજન કર્યું.
॥ ૨૬ ॥

‘અભિપ્રેત્ય’ જાણીને ॥ ૨૬ ॥

પોતાના તેજથી પ્રકાશતા, બ્રહ્માજ્ઞના પુત્રો
(સનત્કુમારો) સરખા તે નવ યોગેશ્વરોને, અત્યંત
પ્રસન્ન થયેલા નિમિરાજાએ વિનયપૂર્વક નમન
કરીને પૂછ્યું. ॥ ૨૭ ॥

આભૂષણો વગેરેના પ્રકાશથી નહીં, પણ
પોતાના તેજથી જ પ્રકાશતા તે નવ યોગેશ્વરોને—
‘બ્રહ્મપુત્ર-ઉપમાન્’ બ્રહ્માજ્ઞના પુત્રો સનત્કુમારો
જેવા ॥ ૨૭ ॥

તેમનાં દર્શનની અતિશય પ્રેમથી બે શ્લોકો
દ્વારા પ્રશંસા કરે છે— ‘મન્યે ઇતિ ।’

વિદેહરાજ (નિમિ) બોલ્યા — આપને હું
સાક્ષાત્ મધુસૂદન શ્રીહરિના પાર્ષદો માનું છું, કારણ
કે વિષ્ણુ ભગવાનના પાર્ષદો જ લોકોનાં પ્રાણીઓને
પવિત્ર કરવા માટે વિચરણ કરે છે. ॥ ૨૮ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે ભગવાનના પાર્ષદો
અહીં શા માટે પધારે? તે માટે ઉત્તર આપે છે—
‘વિષ્ણોઃ ઇતિ ।’ વિષ્ણુ ભગવાનના ભક્તો લોકોનાં
પ્રાણીઓને પાવન કરવા માટે સર્વત્ર વિચરણ કરતા
હોય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૮ ॥

મયા દુર્લભં લબ્ધમહો ભાગ્યમિત્યાહ—
દુર્લભ ઇતિ ।

દુર્લભો માનુષો દેહો દેહિનાં ક્ષણભંગુરઃ ।
તત્રાપિ દુર્લભં મન્યે વૈકુણ્ઠપ્રિયદર્શનમ્ ॥ ૨૯

બહવો દેહા ભવન્તિ યેષાં તે દેહિનો
જીવાસ્તેષાં ક્ષણભદ્ગુરોઽપિ માનુષો દેહો
દુર્લભઃ, પરમપુરુષાર્થસાધનત્વાત્ । વૈકુણ્ઠઃ પ્રિયો
યેષાં, વૈકુણ્ઠસ્ય વા પ્રિયાસ્તેષાં દર્શનમ્ ॥ ૨૯ ॥

અત આત્યન્તિકં ક્ષેમં પૃચ્છામો ભવતોઽનઘાઃ ।
સંસારેઽસ્મિન્ ક્ષણાર્ધોઽપિ સત્સંગઃ શેવધર્મિનૃણામ્ ॥ ૩૦

હે અનઘા નિરવઘાઃ, ભવતો યુષ્માનાત્યન્તિકં
ક્ષેમં પૃચ્છામઃ । યતઃ ક્ષણાર્ધકાલભવોઽપિ
સત્સઙ્ગઃ શેવધર્મિનિધિઃ । નિધિલાભે યથાનન્દો
ભવતિ તથાઽત્ર પરમાનન્દ ઇત્યર્થઃ ॥ ૩૦ ॥

ધર્માન્ ભાગવતાન્ બ્રૂત યદિ નઃ શ્રુતયે ક્ષમમ્ ।
યૈઃ પ્રસન્નઃ પ્રપન્નાય દાસ્યત્યાત્માનમપ્યજઃ ॥ ૩૧

તદર્થં ચ ભાગવતાન્ધર્માન્બ્રૂત યદિ
નોઽસ્માકં શ્રુતયે શ્રવણાય ક્ષમં યોગ્યં ભવતિ ।
કથંભૂતાન્ । યૈર્ધર્મૈઃ પ્રપન્નાય ભક્તાયાઽજો
હરિરાત્માનમપિ દાસ્યતિ તાન્ ॥ ૩૧ ॥

મને દુર્લભ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થઈ છે!
મારું અહોભાગ્ય છે, એમ (રાજા) કહે છે—
'દુર્લભઃ ઇતિ ।'

ક્ષણભંગુર હોવા છતાં દેહધારી જીવો માટે
માનવદેહ દુર્લભ છે. તેમાં પણ હું માનું છું કે વૈકુંઠ
(વિષ્ણુ) ભગવાન જેમને પ્રિય છે તેવા ભક્તોનાં
દર્શન (તો તેનાથી પણ) દુર્લભ છે. ॥ ૨૯ ॥

અનેક શરીરો છે જેમનાં તે 'દેહિનઃ' જીવો,
તેમનો મનુષ્યદેહ ક્ષણભંગુર હોવા છતાં દુર્લભ છે,
કારણ કે પરમ પુરુષાર્થના સાધનરૂપ છે. વૈકુંઠ
ભગવાન જેમને પ્રિય છે અથવા વૈકુંઠ ભગવાનના
પ્રિય એવા ભક્તો, તેમનાં દર્શન ॥ ૨૯ ॥

હે નિષ્પાપ (યોગેશ્વરો), આથી અમે આપને
પરમ કલ્યાણ વિષે પૂછીએ છીએ. આ સંસારમાં
અર્ધી ક્ષણનો સત્સંગ પણ મનુષ્યોને માટે (મહામૂલો)
નિધિ ભંડાર છે. ॥ ૩૦ ॥

'હે અનઘાઃ' હે નિષ્પાપ (મુનિજનો),
'ભવતઃ' આપને સર્વને નિરતિશય— પરમ કલ્યાણ
વિષે પૂછીએ છીએ, કારણ કે અર્ધી ક્ષણ જેટલા
કાળ માટે થયેલો સત્સંગ પણ 'શેવધિઃ' નિધિ—
ભંડાર છે. ભંડાર પ્રાપ્ત થતાં જેમ આનંદ થાય છે,
તેમ અહીં (સત્સંગ પ્રાપ્ત થતાં) પરમાનંદ થાય
છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૦ ॥

જો અમારે શ્રવણ કરવા યોગ્ય હોય તો આપ
અમને ભાગવતધર્મો કહો, કે જે ધર્મો(ના આચરણ)થી
અજન્મા ભગવાન શ્રીહરિ શરણે આવેલાને પોતાના
સ્વરૂપનું પણ દાન કરી દે છે. ॥ ૩૧ ॥

તે (આત્યંતિક શ્રેય) માટે આપ ભાગવતધર્મો
કહો, જો 'નઃ' અમારે 'શ્રુતયે' શ્રવણ કરવા
'ક્ષમમ્' યોગ્ય હોય તો. કેવા ધર્મો? જે ધર્મોથી
શરણાગત ભક્તને 'અજઃ' શ્રીહરિ પોતાનું સ્વરૂપ
પણ આપી દે છે તે ધર્મોને (વર્ણવો). ॥ ૩૧ ॥

નારદ ઉવાચ

एवं ते निमिना पृष्ठा वसुदेव महत्तमाः ।
प्रतिपूज्याब्रुवन् प्रीत्या ससदस्यत्विजं नृपम् ॥ ૩૨

સહ સદસ્યૈર્ઋત્વિગ્ભિશ્ચ વર્તમાનમ્ ।
તેઽપિ ભગવદ્ધર્મશ્રવણપરા બભૂવુરિત્યર્થઃ ।

ભગવદ્ધર્મતદ્ભક્તમાયાતત્તરણાનિ ચ ।
બ્રહ્મકર્માવતારેહાભક્તપ્રાપ્યયુગક્રમાન્ ॥ ૧
જ્ઞાતું ક્રમેણ કૃતવાન્નવ પ્રશ્નાન્નિર્મિર્નવ ।
एकैकस्योत्तरं प्रोचुः कविमुख्या मुनीश्वराः ॥ ૨
॥ ૩૨ ॥

પ્રથમમાત્યન્તિકં ક્ષેમં કથયતિ—
મન્ય ઇતિ ।

કવિરુવાચ
मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य
पादाम्बुजोपासनमत्र नित्यम् ।
उद्विग्नबुद्धेरसदात्मभावाद्
विश्वात्मना यत्र निवर्तते भीः ॥ ૩૩

ન કુતશ્ચિદ્ભયં યસ્માત્તદકુતશ્ચિદ્ભયમ્ ।
અત્ર સંસારેઽસદાત્મભાવાદસતિ દેહાદાવાત્મ-
ભાવનાતો નિત્યં સર્વદોદ્વિગ્નબુદ્ધેઃ । વિશ્વાત્મના
સર્વથા નિઃશેષં યત્ર પાદામ્બુજોપાસને ભીર્નિવર્તતે
તત્ ॥ ૩૩ ॥

નારદજી બોલ્યા — હે વસુદેવજી, આમ
નિમિરાજા દ્વારા જેમને પૂછવામાં આવ્યું તે શ્રેષ્ઠ
મુનિવર્યો સભાસદો અને ઋત્વિજો સહિત (શ્રવણ
કરવા માટે ઉપસ્થિત થયેલા) નિમિરાજાની પ્રેમથી
પ્રશંસા કરીને (એક પછી એક) કહેવા લાગ્યા. ॥૩૨॥

સભાસદો અને ઋત્વિજોની સાથે ઉપસ્થિત
થયેલા રાજાને— તે સર્વ પણ ભગવાનના ધર્મોનું
શ્રવણ કરવા માટે તત્પર થયા હતા, એમ અર્થ છે.

(૧) ભગવાનને પ્રસન્ન કરનારા ધર્મો, (૨)
ભગવાનના ભક્તો, (૩) માયા, (૪) તેને તરવાના
ઉપાયો, (૫) બ્રહ્મ, (૬) કર્મ, (૭) અવતારચરિત્રો,
(૮) અભક્તોને પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય ગતિ અને (૯)
યુગનો ક્રમ— ॥ ૧ ॥ (આ) નવ વિષયો જાણવા
માટે નિમિરાજાએ અનુક્રમે નવ પ્રશ્નો કર્યા.
(યોગેશ્વર) કવિ જેમનામાં મુખ્ય છે તે મુનીશ્વરો
એક પછી એક પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા લાગ્યા.
॥ ૨ ॥ ૩૨ ॥

સૌ પ્રથમ પરમ કલ્યાણ વિષે કહે છે—
'મન્યે ઇતિ ।'

(યોગેશ્વર) કવિ બોલ્યા — આ સંસારમાં
અતિતુચ્છ એવાં દેહ-ઈન્દ્રિય (ગૃહ, કુટુંબ) ઉપર
આત્મભાવ થવાથી સદાય ઉદ્વિગ્ન બુદ્ધિવાળા
મનુષ્યને માટે જેનાથી ક્યાંય ભય નથી તેવી,
શ્રીઅચ્યુત ભગવાનના ચરણકમળની આરાધના જ
(પરમકલ્યાણરૂપ) છે, જે સર્વથા સમગ્ર ભય દૂર
કરનારી છે, એમ હું માનું છું. ॥ ૩૩ ॥

'અકુતશ્ચિત્-ભયમ્' જેનાથી ક્યાંય ભય નથી
તે— 'અત્ર' આ સંસારમાં, 'અસત્-આત્મભાવાત્'
અસત્ દેહાદિ ઉપર આત્મભાવનાને કારણે 'નિત્યમ્'
સદાય ઉદ્વિગ્ન બુદ્ધિવાળા પુરુષને માટે — જે
ચરણકમળની ઉપાસનામાં 'વિશ્વાત્મના' સર્વથા સમગ્ર
ભય દૂર થાય છે તે (ઉપાસના) ॥ ૩૩ ॥

ભાગવતધર્મલક્ષણમાહ—યે વા ઇતિ ।

યે વૈ ભગવતા પ્રોક્તા ઉપાયા હ્યાત્મલબ્ધયે ।

અઙ્ગઃ પુંસામવિદુષાં વિદ્ધિ ભાગવતાન્ હિ તાન્ ॥ ૩૪

મન્વાદિમુખેન વર્ણાશ્રમાદિધર્માનુક્ત્વા-
ઽતિરહસ્યત્વાત્સ્વમુખેનૈવ ભગવતાઽવિદુષામપિ
પુંસામઙ્ગઃ સુખેનૈવાત્મલબ્ધયે યે વૈ ઉપાયાઃ
પ્રોક્તાસ્તાન્ભાગવતાન્ધર્માન્વિદ્ધિ ॥ ૩૪ ॥

અઙ્ગઃપદેનોક્તં સુકરત્વં વિવૃણોતિ—
યાનિતિ ।

યાનાસ્થાય નરો રાજન્ ન પ્રમાદ્યેત કર્હિચિત્ ।
ધાવન્ નિમીલ્ય વા નેત્રે ન સ્વલેન્ પતેદિહ ॥ ૩૫

યાનાસ્થાયાશ્રિત્ય યોગાદિષ્વિવ ન
પ્રમાદ્યેત વિઘ્નૈર્ન વિહન્યેત । કિંચ નિમીલ્ય નેત્રે
ધાવન્નપિ । ઇહ ણ્ણુ ભાગવતધર્મેષુ ન સ્વલેત્ ।
નિમીલનં નામાજ્ઞાનમ્ । યથાહુઃ—

શ્રુતિસ્મૃતી ઉભે નેત્રે વિપ્રાણાં પરિકીર્તિતે ।
એકેન વિકલઃ કાણો દ્વાભ્યામન્ધઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥

ઇતિ અજ્ઞાત્વાઽપીત્યર્થઃ ।

ભાગવતધર્મનું લક્ષણ કહે છે— ‘યે વૈ ઇતિ ।’

અજ્ઞાની પુરુષોને પણ અનાયાસે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ભગવાન દ્વારા (તથા મનુમહારાજ વગેરેના મુખથી પણ) જે ઉપાયો કહેવામાં આવ્યા તેમને ભાગવતધર્મો જાણો. ॥૩૪॥

મનુમહારાજ વગેરેના મુખથી વર્ણાશ્રમાદિ ધર્મોને કહીને, અતિ રહસ્યમય હોવાથી પોતાના મુખથી પણ (ભગવદ્ગીતા વગેરે) ભગવાન દ્વારા, અજ્ઞાની પુરુષોને પણ અનાયાસે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે જે ઉપાયો કહેવામાં આવ્યા, તેમને તમે ભાગવતધર્મો જાણો. ॥ ૩૪ ॥

‘અઙ્ગઃ’ સરળતાથી— અઙ્ગઃ એ પદથી કહેવામાં આવેલા સરળ અનુષ્ઠાનનું વિવરણ કરે છે— ‘યાન્ ઇતિ ।’

હે રાજા (નિમિ), જે ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરીને મનુષ્ય ક્યારેય પણ પીડાતો નથી. આંખો મીંચીને દોડતો હોય તો પણ અહીં (ભાગવતધર્મોમાં) મનુષ્ય ઠેસ ખાતો નથી કે પડતો નથી. ॥ ૩૫ ॥

જે ધર્મોનો ‘આસ્થાય’ આશ્રય કરીને, યોગસાધના વગેરેની જેમ તે ‘ન પ્રમાદ્યેત’ વિઘ્નોથી પીડાતો નથી. વળી, બંને આંખો મીંચીને દોડતો મનુષ્ય પણ ‘ઇહ’ આ ભાગવતધર્મોના અનુષ્ઠાનમાં ઠેસ ખાતો નથી. નિમીલનમ્ એટલે અજ્ઞાન. વિદ્વાનો કહે છે તેમ— ‘શ્રુતિ અને સ્મૃતિ, એ બંને બ્રાહ્મણોનાં નેત્રો કહેવામાં આવ્યાં છે. તે બંનેમાંના એકના અજ્ઞાનથી તે કાણો કહેવાય છે અને બંનેના અજ્ઞાનથી આંધળો કહેવાય છે.’ (હારિતસ્મૃતિ ૧/૨૪)

(આ વચન અનુસાર શ્રુતિ અને સ્મૃતિને) ન જાણીને પણ (ભાગવતધર્મોના અનુષ્ઠાનમાં ઠેસ ખાતો નથી અને પડતો નથી), એમ અર્થ છે.

यथा पदन्यासस्थानमतिक्रम्य शीघ्रं
परतः पदन्यासेन गतिर्धावनं तद्वदत्रापि
किञ्चित्किञ्चिदतिक्रम्यातिशीघ्रानुष्ठानं धावनम् ।
तथाऽनुतिष्ठन्नपि न स्वलेन्न प्रत्यवायी स्यात् ।
तथा न पतेत्फलान्न भ्रश्येत् ।

[ब्राह्मणादीनामुक्तानपि धर्मान्कांश्चिद-
कुर्वाणो भागवतान्धर्मान् श्रवणकीर्तनादीन्
कुर्वाणस्तत्फलं प्राप्नुयादित्यर्थः ।] ॥ ३५ ॥

નનુ કે તે ભાગવતા ધર્માઃ । ઈશ્વરાર્પિતાનિ
સર્વકર્માણ્યપીત્યાહ—કાયેનેતિ ।

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा
बुद्ध्याऽऽत्मना वाऽनुसृतस्वभावात् ।
करोति यद् यत् सकलं परस्मै
नारायणायेति समर्पयेत्तत् ॥ ३६

आत्मना चित्तेनाहंकारेण वा । अनुसृतो
यः स्वभावस्तस्मात् । अयमर्थः—न केवलं
विधितः कृतमेवेति नियमः, स्वभावानुसारि-
लौकिकमपीति । तथा च भगवद्गीतासु—

‘यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥’
इति ।

જેમ પગ મૂકવાના સ્થાનને ઓળંગીને
ઝડપથી આગળ તરફ પગ મૂકવાથી થતી
ગતિ એટલે દોડવું, તેમ અહીં પણ થોડાં થોડાં
(નિત્ય, નૈમિત્તિક) કર્મો છોડીને શીઘ્રતાથી કરેલું
અનુષ્ઠાન એટલે ‘ધાવનમ્’ દોડવું. તે રીતે
અનુષ્ઠાન કરતો મનુષ્ય પણ ‘ન સ્વલેત્’ પાપનો
ભાગી બનતો નથી તેમ જ ‘ન પતેત્’ ફળથી ભ્રષ્ટ
થતો નથી.

(બ્રાહ્મણ વગેરેના જે ધર્મો કહ્યા છે તેમનું
આચરણ ન કરતો અને કેવળ ભાગવતધર્મોનું
શ્રવણ, કીર્તન વગેરે કરતો મનુષ્ય તે (સર્વ) ફળ
પ્રાપ્ત કરે છે, એમ અર્થ છે.) ॥ ૩૫ ॥

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે તે ભાગવતધર્મો
ક્યા છે? તે માટે કહે છે કે ઈશ્વરને સર્વ કર્મોનું
સમર્પણ— ‘કાયેન ઇતિ ।’

શરીરથી, વાણીથી, મનથી, ઈન્દ્રિયોથી, બુદ્ધિથી
કે અહંકારથી અનુસરાયેલા (સાત્ત્વિકાદિ) સ્વભાવથી
મનુષ્ય જે જે કર્મો કરે છે, તે સમસ્ત કર્મો
પરમાત્મા નારાયણને સમર્પિત કરે, તે (ભાગવતધર્મ
છે). ॥ ૩૬ ॥

‘આત્મના’ ચિત્તથી કે અહંકારથી અનુસરાયેલો
જે સ્વભાવ છે તેનાથી— આ પ્રમાણે અર્થ છે—
કેવળ શાસ્ત્રવિધિથી કરાયેલાં કર્મો જ ઈશ્વરાર્પણ
કરવાં એમ નહીં, પણ સ્વભાવાનુસાર કરાયેલાં
લૌકિક કર્મો પણ ઈશ્વરાર્પણ કરવાં જોઈએ.

ભગવદ્ગીતામાં પણ તે અનુસાર છે— ‘હે
અર્જુન, તું જે કરે છે, જે ભોજન કરે છે, જે હવન
કરે છે, જે દાન કરે છે, જે તપ કરે છે, તે (સર્વ)
મને અર્પણ કર.’ (ગીતા. ૯/૨૭)

યદ્વા નનુ કાયાદીનામેવ કર્મ નાત્મન
 इत्याशङ्क्याह—अध्यासेनानुसृताद्ब्राह्मणत्वादि-
 स्वभावाद्यद्यत्करोतीत्यर्थः । तत्सकलं परस्मै
 परमेश्वराय नारायणायेति समर्पयेत् । तथा सति
 सकलमपि कर्म भागवतो धर्मो भवतीति
 भावः ॥ ३६ ॥

નનુ કિમેવં પરમેશ્વરભજનેન, અજ્ઞાન-
 કલ્પિતભયસ્ય જ્ઞાનૈકનિવર્ત્યત્વાદિત્યાશઙ્ક્યાહ—
 ભયમિતિ ।

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्या-
 दीशादपेतस्य विपर्ययोऽस्मृतिः ।
 तन्माययाऽतो बुध आभजेत्तं
 भक्त्यैक्येशं गुरुदेवतात्मा ॥ ३७

યતો ભયં તન્માયયા ભવેદતો બુધો
 बुद्धिमांस्तमेवाऽऽभजेत् ।

નનુ ભયં દેહાદ્યભિનિવેશતો ભવતિ, સ
 च देहाहंकारतः, स च स्वरूपास्मरणात्किमत्र
 तस्य माया करोत्यत आह—ईशादपेतस्येति ।
 ईशविमुखस्य तन्माययाऽस्मृतिर्भागवतः स्वरूपा-

અથવા કર્મ શરીર વગેરેનું હોય છે, આત્માનું
 નહીં, એમ શંકા કરીને કહે છે— શરીરમાં અધ્યાસ
 થવાથી અનુસરાયેલાં બ્રાહ્મણત્વ વગેરે સ્વભાવથી
 જે જે કર્મ કરે છે, એમ અર્થ છે. તે સમગ્ર કર્મો
 ‘**પરસ્મૈ**’ પરમેશ્વર નારાયણને સમર્પિત કરે— તેમ
 થતાં સમગ્ર કર્મો ભાગવતધર્મો થઈ જાય છે, એવો
 ભાવ છે. ॥ ૩૬ ॥

આ પ્રમાણે પરમેશ્વરનું ભજન કરવાથી શું
 પ્રયોજન છે? કારણ કે અજ્ઞાનથી કલ્પિત થયેલો
 ભય કેવળ જ્ઞાનથી જ દૂર થાય છે! એવી શંકા
 કરીને તેનો ઉત્તર આપે છે— ‘**ભયમ્ ઇતિ**.’

પરમાત્માથી વિમુખ મનુષ્યને તેમની
 (પરમાત્માની) માયાને કારણે ભગવત્સ્વરૂપનું
 વિસ્મરણ થાય છે અને તે વિસ્મરણથી (‘આ દેહ
 હું છું.’ એવું) વિપરીત જ્ઞાન થાય છે અને તેનાથી
 પરમાત્માથી દ્વૈત— બીજું અન્ય કંઈ હોવારૂપ મિથ્યા
 આગ્રહથી મનુષ્યને ભય થાય છે. આથી બુદ્ધિમાન
 મનુષ્યે ગુરુમાં ઈશ્વરબુદ્ધિ તથા આત્મબુદ્ધિ કરીને
 કેવળ એકનિષ્ઠ ભક્તિથી પરમેશ્વરને ભજવા
 જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

જેને કારણે ભય થાય છે તે ભગવાનની
 માયાને કારણે થાય છે, આથી ‘**બુધઃ**’ બુદ્ધિમાન
 મનુષ્યે તે ભગવાનને જ સર્વ રીતે ભજવા જોઈએ.

શંકા કરવામાં આવી છે કે દેહ વગેરે ઉપર
 (‘આ હું છું.’ એવા) મિથ્યા આગ્રહથી ભય થાય
 છે. તે (મિથ્યા આગ્રહ) દેહ ઉપરના અહંકારથી
 થાય છે અને તે અહંકાર સ્વરૂપવિસ્મૃતિથી થાય
 છે, તો અહીં (ભયના વિષયમાં) તેમની (શ્રીહરિની)
 માયા શું કરે છે? આ માટે કહે છે— ‘**ઈશાત્-
 અપેતસ્ય ઇતિ**.’ પરમાત્માથી વિમુખ મનુષ્યને
 તેમની માયાથી ‘**અસ્મૃતિઃ**’ ભગવાનના સ્વરૂપનું

स्फूर्तिस्ततो विपर्ययो देहोऽस्मीति ततो
द्वितीयाभिनिवेशाद्भयं भवति । एवं हि प्रसिद्धं
लौकिकीष्वपि मायासु । उक्तं च भगवता—

‘दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥’
इति ।

एकयाऽव्यभिचारिण्या भक्त्या भजेत् ।
किंच गुरुदेवतात्मा गुरुरेव देवता ईश्वर आत्मा
प्रेष्ठश्च यस्य । तथादृष्टिः सन्नित्यर्थः ॥ ३७ ॥

નનુ વિષયવિક્ષિપ્તચિત્તસ્ય કુતોઽવ્યભિ-
ચારિણી ભક્તિઃ સંભવતિ, કુતસ્તરામભયમ્ ।
તત્ર ન તાવદ્વિષયો નામ વાસ્તવોઽસ્તિ, કિંતુ
મનોવિલાસમાત્રમતો મનોનિયમનેન ભજનાદભયં
સ્યાદિત્યાહ—અવિદ્યમાનોઽપીતિ ।

अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो
ध्यातुर्धिया स्वप्नमनोरथौ यथा ।
तत् कर्मसंकल्पविकल्पकं मनो
बुधो निरुन्ध्यादभयं ततः स्यात् ॥ ३८

વિસ્મરણ થાય છે. તેનાથી (વિસ્મરણથી) ‘હું દેહ
છું.’ એવું વિપરીત જ્ઞાન થાય છે. તેનાથી
(પરમાત્માથી) (દેહાદિરૂપ) બીજું કંઈ હોવાના
દ્વૈતરૂપ આગ્રહથી ભય થાય છે. લૌકિકી માયામાં
પણ આ પ્રમાણે પ્રસિદ્ધ છે. (ચામડાના ટુકડામાંથી
બનાવેલા સાપમાં ચામડાના ટુકડાના સ્વરૂપના
અજ્ઞાનથી ત્યાં સાપ હોવાનો ભ્રમ થવાથી
જોનારાઓને ભય થાય છે.)

ભગવાન દ્વારા પણ કહેવામાં આવ્યું છે—
‘મારી આ દૈવી માયા ગુણમય અને દુર્લભ છે.
જેઓ મારે જ શરણે આવે છે, તેઓ આ માયાને
તરી જાય છે.’ (ગીતા. ૭/૧૪)

‘**एकया**’ अव्यभियारिणी (अनन्य, शुद्ध)
भक्तिथी (‘**एकया आत्मत्वानुसंधानरूपया**’
आत्मस्वरूपमां अनुसंधानरूप भक्तिथी— वं.)
ભગવાનને ભજવા જોઈએ. વળી, ‘**गुरुदेवतात्मा**’
गुरु ज ‘**देवता**’ ईश्वर છે તથા ગુરુ જ અત્યંત
પ્રિય આત્મા છે જેના, તેવી દષ્ટિવાળા થઈને, એમ
અર્થ છે. ॥ ૩૭ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે વિષયોથી
વિક્ષેપ પામેલા ચિત્તવાળા મનુષ્યને અવ્યભિચારિણી
(એકનિષ્ઠ) ભક્તિ કેવી રીતે સંભવે? અને તો
પછી અભય તો વળી સંભવે જ ક્યાંથી? તે માટે
ઉત્તર આપે છે કે વિષય નામનું કંઈ વાસ્તવિક છે
નહીં, પરંતુ કેવળ મનનો વિલાસ છે, માટે મનનું
નિયમન કરીને ભજન કરવાથી અભય પ્રાપ્ત થાય
છે— ‘**अविद्यमानः अपि इति ।**’

દ્વૈતપ્રપંચ વસ્તુતઃ છે જ નહીં, છતાં પણ તેનું
ચિંતન કરનાર પુરુષને તે સ્વપ્નમાં જોયેલા અને
મનોરથ કરેલા પદાર્થની જેમ (મનમાં) પ્રત્યક્ષ થાય
છે. તેથી કર્મોનો સંકલ્પ-વિકલ્પ કરનાર મનને બુદ્ધિમાન
પુરુષે નિયંત્રિત કરવું જોઈએ. તેનાથી (એકનિષ્ઠ
ભક્તિ થતાં) અભય પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

द्वयः द्वैतप्रपञ्चः ध्यातुः पुंसो धिया
मनसा स्वप्नश्च मनोरथश्च यथेत्यर्थः ।
तत्तस्मात्कर्माणि संकल्पयति विकल्पयति च
यन्मनस्तन्निरुन्ध्यान्नियच्छेत् । ततश्चैकया भक्त्या
भजनादभयं स्यादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

एतदत्यन्ताशक्यमित्याशङ्क्य सुगमं
मार्गमाह—शृण्वन्निति ।

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
र्जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि
गायन् विलज्जो विचरेदसङ्गः ॥ ३९

तदर्थકાનિ તાન્યેવ જન્માનિ કર્માણિ
ચાર્થો યેષાં તાનિ । એતાન્યપિ સાકલ્યેન
જ્ઞાતુમશક્યાનીત્યાશઙ્ક્યાહ—યાનિ લોકે
ગીતાનિ પ્રસિદ્ધાનિ તાનિ શૃણ્વન્નાયંશ્ચ
વિચરેત્ । અસઙ્ગો નિઃસ્પૃહઃ ॥ ૩૯ ॥

एवं च भजतः संप्राप्तप्रेमलक्षणभक्ति-
योगस्य संसारधर्मातीतां गतिमाह—एवमिति ।

‘द्वयः’ द्वैतप्रपंच ध्यान કરનાર પુરુષના
મનથી સ્વપ્ન અને મનોરથના વિષયોની જેમ
(માત્ર મનોવિલાસ છે), એમ અર્થ છે. ‘તત્’ તેથી
જે મન કર્મોનો સંકલ્પ-વિકલ્પ કરે છે, તે મનને
‘નિરુન્ધ્યાત્’ નિયંત્રિત કરવું જોઈએ. તેનાથી થતી
એકનિષ્ઠ ‘ભક્ત્યા’ ભક્તિથી અભય પ્રાપ્ત થાય
છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૮ ॥

આ (મનનું નિયંત્રણ) અત્યંત અશક્ય છે,
એવી શંકા કરીને સરળ માર્ગ જણાવે છે—
‘શૃણ્વન્ ઇતિ ।’

ભગવાન ચક્રપાણિનાં તે અનેક જન્મોના
અર્થને સૂચવનારાં (દેવકીનંદન, યશોદાનંદન, નંદનંદન,
વાસુદેવ વગેરે નામો) અને તે અનેક કર્મોનાં
અર્થને સૂચવનારાં (મુરારિ, મધુસૂદન, ગોવર્ધનધારી,
ગોપાલ, વૃંદાવનવિહારી, વનમાલી, રાસવિહારી
વગેરે નામો) લોકમાં પ્રસિદ્ધ, અતિ કલ્યાણકારી
એવાં જે નામો છે, તેમનું શ્રવણ કરતાં અને લજ્જા
છોડીને ગાન કરતાં, નિઃસ્પૃહ થઈને મનુષ્યે
વિચરણ કરવું જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

‘તત્-અર્થકાનિ’ તે તે અનેક જન્મો અને
કર્મોનાં અર્થ સૂચિત થાય છે જેમનાં તે— આ સર્વ
નામો પણ સંપૂર્ણપણે જાણવાં અશક્ય છે, એવી
શંકા કરીને કહે છે— લોકમાં જે જે નામો
‘ગીતાનિ’ પ્રસિદ્ધ છે તેવાં (કાનુડો, કહાન, કાન્ડો,
લાલો જેવાં અપભ્રંશ હોય તો પણ, લોકગીતોમાં
ગવાતાં) નામોનું શ્રવણ કરતાં અને ગાન કરતાં
‘અસઙ્ગઃ’ નિઃસ્પૃહ થઈ મનુષ્યે વિચરણ કરવું
જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

આ પ્રમાણે ભક્તિ કરતા, પ્રાપ્ત થયેલા
પ્રેમલક્ષણા ભક્તિયોગવાળા ભક્તની સંસારના
ધર્મોથી પર એવી સ્થિતિને વર્ણવે છે—
‘એવમ્ ઇતિ ।’

एवंव्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या
जातानुरागो द्रुतचित्त उच्चैः ।
हसत्यथो रोदिति रौति गाय-
त्युन्मादवन्ृत्यति लोकबाह्यः ॥ ४०

एवं व्रतं वृत्तं यस्य सः । स्वप्रियस्य
हरेर्नामकीर्त्या जातोऽनुरागः प्रेम यस्य
सः । अत एव द्रुतचित्तः श्लथद्धृदयः ।
कदाचिद्भक्तपराजितं भगवन्तमाकलय्योच्चै-
र्हसति । एतावन्तं कालमुपेक्षितोऽस्मीति
रोदिति । अत्यौत्सुक्याद्रौति क्रोशति । हे हरे,
मामनुगृहाणेति अतिहर्षेण गायति । जितं
जितमिति नृत्यति ।

किं दाम्भिकवत्परान्प्रति प्रकाशयितुम्,
न, उन्मादवद् ग्रहगृहीतवत् । लोकबाह्यो
विवशः ॥ ४० ॥

वि. चक्र. — दर्शनोत्कण्ठाग्निद्रुतीकृतचित्त-
जाम्बूनदः अये हैयंगवीनं चोरयितुं
यशोदासुतश्चौरो गृहं प्रविष्टस्तदयं ध्रियतां मा
वियतामिति बहिर्जरतीगिरमाकर्ण्य पलायितुं

આવું (ભગવાનનાં જન્મ-કર્મનાં શ્રવણ-
કીર્તનાદિને કારણે) વર્તન છે જેનું તેવો તથા
પોતાના પ્રિય ભગવાન શ્રીહરિના નામસંકીર્તન
દ્વારા ભગવાન ઉપર અનુરાગવાળો થઈ પીગળી
ગયેલા હૃદયવાળો તે (ભક્ત) ક્યારેક મોટેથી હસે
છે, વળી ક્યારેક રડે છે, ક્યારેક ઉચ્ચ સ્વરથી
ભગવાનને પોકારે છે. (ભક્તિથી) પરવશ બનેલો
તે ક્યારેક ગાવા લાગે છે અને ઉન્મત્તની જેમ
પિશાચ દ્વારા ગ્રહણ કરાયો હોય તેમ નૃત્ય કરવા
લાગે છે. ॥ ૪૦ ॥

આવું ‘વ્રતમ્’ વર્તન છે જેનું તે, ‘સ્વપ્રિયસ્ય’
પોતાના પ્રિય ભગવાન શ્રીહરિના નામસંકીર્તનથી
જેને ‘અનુરાગઃ’ પ્રેમ જન્મ્યો છે તે, આથી જ
‘દ્રુતચિત્તઃ’ પીગળી ગયેલા હૃદયવાળો તે, ક્યારેક
ભક્તથી પરાજિત થયેલા ભગવાનને જોઈને મોટેથી
હસે છે. આટલો સમય હું ઉપેક્ષિત થયો, એમ
(વિચારીને) રડે છે. અતિ ઉત્સુકતાથી (હે પ્રભુ,
તમે ક્યાં છો? મને ઉત્તર આપો, એમ કહીને ધ્રુસકે
ને ધ્રુસકે રડતાં) ‘રૌતિ’ પોકાર કરે છે. હે હરિ,
મારા પર અનુગ્રહ કરો, એમ અતિ હર્ષપૂર્વક ગાય
છે. (હે ભગવાન, આપ) જીતી ગયા, જીતી ગયા,
એમ કહીને નૃત્ય કરે છે.

શું આ ભક્ત બીજાઓને દેખાડવા માટે
દાંભિકની જેમ આમ કરે છે? (તે માટે કહે છે કે)
ના, ‘ઉન્માદવત્’ ઉન્મત્તની જેમ, (‘ગ્રહઃ’) પિશાચ
દ્વારા ગ્રહણ કરાયો હોય તેમ (ભક્તિથી) તે
‘લોકબાહ્યઃ’ પરવશ થઈ જાય છે. ॥ ૪૦ ॥

દર્શનની ઉત્કંઠાથી પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિ
દ્વારા દ્રવિત થયું છે ચિત્તરૂપી સુવર્ણ જેનું તે ભક્ત
‘અરે, તાજું કાઢેલું માખણ ચોરવા માટે ચોર એવો
યશોદાનો લાલો ઘરમાં ઘૂસ્યો છે, તો એને પકડો,
છુપાવશો નહીં.’ એમ ઘરની બહાર વૃદ્ધોની વાણી

પ્રવૃત્તં કૃષ્ણં સ્ફૂર્તિપ્રાસમાલક્ષ્ય હસતિ સ્ફૂર્તિભંગે
સત્યહો પ્રાપ્તો મહાનિધિર્મે હસ્તતશ્ચ્યુત ઇતિ
વિષીદન્ રોદિતિ હે પ્રભો ક્વાસિ ક્વાસિ દેહિ
મે પ્રત્યુત્તરમિતિ ફૂત્કૃત્ય રૌતિ। મ્હો ભક્ત
ત્વત્ફૂત્કારં શ્રુત્વૈવાયાતોઽસ્મીતિ પુનઃ સ્ફૂર્તિપ્રાપ્તં
તમાલક્ષ્ય ગાયતિ। અદ્યાહં કૃતાર્થોઽસ્મીત્યાનન્દેન
ઉન્મત્તવન્નૃત્યતિ લોકબાહ્યઃ લોકાનાં
હાસ્યપ્રશંસાસમ્માનાવમાનાદિષ્વધાનશૂન્યઃ।

કિંચ ચ્ખમિતિ।

ચં વાયુમગ્નિં સલિલં મહીં ચ
જ્યોતીંષિ સત્ત્વાનિ દિશો દ્રુમાદીન્।
સરિત્સમુદ્રાંશ્ચ હરેઃ શરીરં
ચત્ કિચ્ચ ભૂતં પ્રણમેદનન્યઃ ॥ ૪૧

સત્ત્વાનિ ભૂતાનિ। આકાશાદિ ચત્કિં-
ચિદ્ભૂતમાત્રં હરેઃ શરીરમિતિ મત્વા પ્રણમેત્।
સંભાવનાયાં લિઙ્ ॥ ૪૧ ॥

નન્વિયમારૂઢયોગાનામપિ બહુભિર્જન્મભિ-
દુર્લભા ગતિઃ કથં નામ કીર્તનમાત્રેણૈકસ્મિન્નેવ
જન્મનિ ભવેદિત્યાશઙ્ક્ય સદૃષ્ટાન્તમાહ—
ભક્તિરિતિ।

સાંભળીને ભાગવા માટે તૈયાર થયેલા કાનુડાને
છલાંગ મારતો જોઈને હસે છે. છલાંગ મારતાં
નિષ્ફળ થાય ત્યારે ‘અહો! મને મહામૂલો ભંડાર
પ્રાપ્ત થયો.’ (એમ વિચારે છે) અને હાથમાંથી
છૂટતાં, વિષાદ કરતાં રહે છે: ‘હે પ્રભુ, ક્યાં છો,
ક્યાં છો? મને જવાબ તો આપો, એમ ડૂસકાં
ભરીને રહે છે. (તે સમયે ભગવાન કહે છે:) ‘હે
ભક્ત, તારું ડૂસકું સાંભળીને જ હું આવી ગયો
છું.’ એમ ફરી પાછા તે કાનુડાને (મનમાં) સ્ફુરિત
થયેલો જોઈને ગાવા માંડે છે : ‘આજે તો હું કૃતાર્થ
થઈ ગયો.’ એમ આનંદમાં આવી જઈને ઉન્મત્તની
જેમ, લોકોના ઉપહાસ, પ્રશંસા, સમ્માન, અપમાન
વગેરે જેને નડતાં નથી તેવો તે નાયવા લાગે છે.

વળી, ‘ચ્ખમ્ ઇતિ।’

ભગવત્સ્વરૂપ બની ગયેલો (અનન્ય) ભક્ત
આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, નક્ષત્રાદિ
જ્યોતિર્ગણ, સર્વ પ્રાણીઓ, દિશાઓ, વૃક્ષો, સરિતાઓ
અને સમુદ્રો તથા જે કોઈ બીજા પદાર્થો છે, તે
(સર્વને) શ્રીહરિના શરીરરૂપ જાણીને તેમને પ્રણામ
કરે (છે). ॥ ૪૧ ॥

‘સત્ત્વાનિ’ પ્રાણીઓ— આકાશ વગેરે જે કંઈ
પ્રાણીમાત્ર છે, તે શ્રીહરિનું શરીર છે, એમ જાણીને
પ્રણામ કરે (છે). સંભાવના માટે (પ્ર+નમ્)
લિઙ્-પ્રણમેત્ એમ વિધ્યર્થનો પ્રયોગ થયો છે.
જ્યાં સંભવિત હોય ત્યાં પ્રણામ કરે છે. ॥ ૪૧ ॥

યોગારૂઢ થયેલા યોગીઓને પણ અનેક
જન્મો(ની સાધના કરવા)થી આ (સર્વત્ર
ભગવદર્શનરૂપ) દુર્લભ ગતિ મળે છે, તો કેવળ
કીર્તનથી અને કેવળ એક જન્મમાં આવી ગતિ કેવી
રીતે મળે? એવી શંકા કરીને દૃષ્ટાંતસહિત કહે
છે — ‘ભક્તિઃ ઇતિ।’

भक्तिः परेशानुभवो विरक्ति-
 रन्यत्र चैष त्रिक एककालः ।
 प्रपद्यमानस्य यथाऽश्नतः स्यु-
 स्तुष्टिः पुष्टिः क्षुदपायोऽनुघासम् ॥ ४२

પ્રપદ્યમાનસ્ય હરિં ભજતઃ પુંસો ભક્તિઃ
 પ્રેમલક્ષણા । પરેશાનુભવઃ પ્રેમાસ્પદભગવદ્રૂપ-
 સ્ફૂર્તિઃ તયા નિર્વૃતસ્ય તતોઽન્યત્ર ગૃહાદિષુ
 વિરક્તિરિત્યેષ ત્રિક એકકાલો ભજનસમકાલ
 એવ સ્યાત્ । યથાઽશ્નતો ભુજ્ઞાનસ્ય તુષ્ટિઃ સુખં
 પુષ્ટિરુદરભરણં ક્ષુન્નિવૃત્તિશ્ચ પ્રતિઘાસં સ્યુઃ ।
 ઉપલક્ષણમેતત્ । પ્રતિસિક્થમપિ યથા સ્યુસ્તદ્વત્ ।

एवमेकैकस्मिन् भजने किञ्चित्प्रेमादित्रिके
 जायमानेऽनुवृत्त्या भजतः परमप्रेमादि जायते ।
 बहुग्रासभोजिन इव परमतुष्ट्यादि ॥ ४२ ॥

ततश्च भगवत्प्रसादेन कृतार्थो
 भवतीत्याह—इत्यच्युताङ्घ्रिमिति ।

इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या
 भक्तिर्विरक्तिर्भगवत्प्रबोधः ।
 भवन्ति वै भागवतस्य राजं-
 स्ततः परां शान्तिमुपैति साक्षात् ॥ ४३

॥ ४૩ ॥

જેમ ભોજન કરતા મનુષ્યને પ્રત્યેક કોળિયે
 તૃપ્તિ, ઉદરપુષ્ટિ અને ક્ષુધાનિવૃત્તિ— ત્રણેય એક જ
 સમયે થાય છે, તેમ (નિષ્કપટ ભાવે ભગવાનનું)
 ભજન કરનાર શરણાગત મનુષ્યને પ્રેમલક્ષણા
 ભક્તિ, પરમેશ્વરના સ્વરૂપનો પ્રકાશ અને તે
 પ્રકાશથી આનંદ પામેલા તેને (ભગવાન સિવાય)
 અન્યત્ર (પુત્ર, પત્ની, ઘર, ધન વગેરે બીજા
 બધાંમાં) વૈરાગ્ય— આ ત્રણેય એક જ સમયે થાય
 છે. ॥ ૪૨ ॥

શ્રીહરિનું ભજન કરતા શરણાગત મનુષ્યને
 પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ, ‘પરેશાનુભવઃ’ પ્રેમાસ્પદ
 ભગવત્સ્વરૂપનો પ્રકાશ, તેનાથી (ભગવત્સ્વરૂપની
 ઝાંખીથી) તે સિવાય અન્યત્ર, ગૃહ વગેરેમાં
 વૈરાગ્ય— આ ત્રણેય એક સમયે, ભજનના સમયે
 જ થાય છે. જેમ ‘અશ્રતઃ’ ભોજન કરતા મનુષ્યને
 ‘તુષ્ટિઃ’ તૃપ્ત થવાનું સુખ, ‘પુષ્ટિઃ’ ઉદરનું પોષણ
 અને ક્ષુધાની નિવૃત્તિ પ્રત્યેક કોળિયે થાય છે તેમ!

આ સૂચન છે. જેમ ભાતના પ્રત્યેક કોળિયે
 આ ત્રણ થાય છે એમ અલ્પ ભજનમાં અલ્પ પ્રેમ
 વગેરે (સ્વરૂપ-પ્રકાશ અને વિરક્તિ) ત્રણેય જન્મે
 છે, ત્યારે આજ્ઞાનુસાર ભજન કરનારને પરમ
 પ્રેમાદિ પ્રકટ થાય છે. વધુ કોળિયા જમનારને જેમ
 અતિશય તૃપ્તિ વગેરે થાય છે તેમ ॥ ૪૨ ॥

અને પછી ભગવાનની કૃપાથી કૃતાર્થ થાય
 છે, એમ કહે છે— ‘इति अच्युत-अङ्घ्रिम्
 इति ।’

હે રાજા (નિમિ), આ પ્રમાણે સેવાભાવપૂર્વક
 અવિચ્છિન્નપણે ભજન કરનારને ભક્તિ, વૈરાગ્ય
 અને ભગવત્સ્વરૂપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે
 ભક્ત (સંસારદુઃખની નિવૃત્તિપૂર્વક પરમાનંદ
 ભગવત્પ્રાપ્તિરૂપ મુક્તિસ્વરૂપ) સાક્ષાત્ શાંતિનો
 અનુભવ કરે છે. ॥ ૪૩ ॥ ૪૩ ॥

भागवतस्य भवन्तीत्युक्ते तस्य लक्षणं
पृच्छति—अथेति ।

राजोवाच

अथ भागवतं ब्रूत यद्धर्मो यादृशो नृणाम् ।
यथा चरति यद् ब्रूते यैर्लिङ्गैर्भगवत्प्रियः ॥ ४४

यद्धर्मो यस्मिन्धर्मे परिनिष्ठितः । यादृशो
यत्स्वभावः । यथा चरति वर्तते ब्रूते वा । यैश्च
लिङ्गैर्भगवतः प्रियो भवति ॥ ४४ ॥

यद्धर्म इत्यस्योत्तरमाह त्रयेण—
सर्वभूतेष्विति ।

हरिरुवाच

सर्वभूतेषु यः पश्येद् भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्यात्मन्येष भागवतोत्तमः ॥ ४५

आत्मनः स्वस्य सर्वभूतेषु ब्रह्मभावेन
समन्वयं पश्येत् । तथा ब्रह્मरूपे आत्मन्यधिष्ठाने
भૂતાનિ ચ યઃ પશ્યેત્ । યદ્વા—‘આતતત્વાત્
પ્રમાતૃત્વાદાત્મા હિ પરમો હરિઃ’ ઇતિ
તન્ત્રોક્તેરાત્મનો હરેઃ સર્વભૂતેષુ મશકાદિષ્વપિ
નિયન્તૃત્વેન વર્તમાનસ્ય ભગવદ્ભાવં
નિરતિશયૈશ્વર્યમેવ યઃ પશ્યેન્ન તુ તસ્ય
તારતમ્યમ્ । તથાત્માનિ હરાવેવ ભૂતાનિ ચ
યઃ પશ્યેત્ । કથંભૂતે । ભગવતિ અપ્રચ્યુતૈ-
શ્વર્યાદિરૂપે । ન પુનર્જડમલિનભૂતાશ્રયત્વેન

‘ભગવદ્ભક્તને (આ ત્રણેય) પ્રાપ્ત થાય છે.’
(શ્લોક-૪૩) એમ કહેવાયું. તે ભક્તનું લક્ષણ
(રાજા) પૂછે છે— ‘અથ ઇતિ ।’

રાજા (નિમિ) બોલ્યા — હવે આપ (કૃપા
કરીને) ભગવદ્ભક્તનાં લક્ષણો કહો. જે ધર્મમાં તે
સ્થિત થાય છે તે, જેવો તેનો સ્વભાવ છે અને
મનુષ્યોમાં તે જે રીતે વર્તે છે અને બોલે છે, તેમ
જ જે લક્ષણોથી તે ભગવાનનો પ્રિય થાય છે તે
(પણ) કહો. ॥ ૪૪ ॥

‘યદ્-ધર્મઃ’ જે ધર્મમાં સ્થિત થાય છે,
‘યાદૃશઃ’ જેવો તેનો સ્વભાવ છે, જે રીતે વર્તે છે
અને બોલે છે, જે લક્ષણોથી ભગવાનનો પ્રિય થાય
છે. ॥ ૪૪ ॥

‘યદ્-ધર્મઃ’ આ પ્રશ્નનો ત્રણ શ્લોકોથી ઉત્તર
આપે છે— ‘સર્વભૂતેષુ ઇતિ ।’

હરિ (નામના યોગેશ્વર) બોલ્યા — જે
મનુષ્ય સર્વ પ્રાણીઓમાં પોતાને બ્રહ્મસ્વરૂપે રહેલો
જુએ અને બ્રહ્મસ્વરૂપ પોતાનામાં સર્વ પ્રાણીઓને
રહેલાં જુએ તે ભગવાનનો ઉત્તમ ભક્ત છે. ॥૪૫॥

‘આત્મનઃ’ પોતાનો સર્વ પ્રાણીઓમાં બ્રહ્મસ્વરૂપે
સમન્વય થયેલો જુએ તથા બ્રહ્મસ્વરૂપ ‘આત્મનિ’
અધિષ્ઠાનમાં (સર્વ) પ્રાણીઓને જે જુએ— અથવા
‘સર્વમાં વ્યાપેલા હોવાથી અને સર્વના પ્રમાતા
(જાણનારા) હોવાથી આત્મા જ પરમાત્મા શ્રીહરિ
છે.’ એમ તંત્રમાં કહેવામાં આવ્યું હોવાથી મચ્છર
વગેરે સર્વ પ્રાણીઓમાં નિયંતારૂપે રહેલા આત્મારૂપ
શ્રીહરિના ભગવદ્ભાવરૂપ પરમ ઐશ્વર્યને જ જે
જુએ, પરંતુ વત્તાઓછા ભાવથી તેને ન જુએ.
તેમ જ આત્મારૂપ શ્રીહરિમાં જ સર્વ પ્રાણીઓને
જે જુએ. કેવા શ્રીહરિમાં? અવિનાશી ઐશ્વર્યરૂપ
ભગવાનમાં. વળી, જડ, મલિન પ્રાણીઓના (પણ
ભગવાન) આશ્રયરૂપ હોવાથી ભગવાનમાં જડતા

जाड्यादिप्रसक्त्या ऐश्वर्यादिच्युतिं पश्येत् ।
स सर्वत्र परिपूर्णं भगवत्त्वं पश्यन् भागवतोत्तम
इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ईश्वरे तदधीनेषु बालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेम मैत्री कृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥ ४६

પ્રેમ ચ મૈત્રી ચ કૃપા ચ ઉપેક્ષા ચ
તા ઈશ્વરાદિષુ ચતુર્ણુ યઃ કરોતિ સ મધ્યમો
ભાગવતઃ । એવંભૂતસ્ય ભેદસ્ય દર્શનાત્ ॥ ૪૬ ॥

अर्चायामेव हरये पूजां यः श्रद्धयेहते ।
न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥ ४७

अर्चायां प्रतिमायां पूजामीहते करोति
न तद्भक्तेष्वन्येषु च सुतरां न करोति ।
प्राकृतः प्रकृतप्रारम्भः । अधुनैव प्रारब्धभक्तिः
शनैरुत्तमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४७ ॥

पुनरष्टभिः श्लोकैरभ्यर्हितत्वादुत्तम-
भागवतस्यैव लक्षणान्याह—गृहीत्वापीति ।

गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् यो न द्वेष्टि न हृष्यति ।
विष्णोर्मायामिदं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥ ४८

વગેરેનો પ્રસંગ આવવાથી ભગવાન ઐશ્વર્યાદિથી
રહિત છે, એમ ન જુએ. તે ભક્ત સર્વત્ર પરિપૂર્ણ
ભગવત્તત્વને જુએ છે અને તે જ ભક્તોમાં ઉત્તમ
છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૫ ॥

જે મનુષ્ય ઈશ્વર ઉપર પ્રેમ, તેમને (ઈશ્વરને)
અધીન ભક્તો સાથે મિત્રતા, અજ્ઞાનીઓ ઉપર કૃપા
અને શત્રુઓની ઉપેક્ષા કરે છે તે મધ્યમ ભક્ત
છે. ॥ ૪૬ ॥

ઈશ્વર વગેરે ચારેય ઉપર જે પ્રેમ, મૈત્રી, કૃપા
અને ઉપેક્ષા દાખવે છે, તે આ પ્રકારના ભેદદર્શનને
કારણે મધ્યમ પ્રકારનો ભગવદ્ભક્ત છે. ॥ ૪૬ ॥

જે મનુષ્ય શ્રીહરિને પ્રસન્ન કરવા માટે
તેમની પ્રતિમાની જ શ્રદ્ધાપૂર્વક પૂજા કરે છે, પણ
તેમના ભક્તોની કે અન્ય જનોની સેવા-શુશ્રૂષા
કરતો નથી તે સાધારણ ભક્ત કહેવાય છે.
॥ ૪૭ ॥

‘अर्चायाम्’ પ્રતિમામાં પૂજા ‘ईहते’ કરે છે,
પણ તેમના ભક્તોમાં (ગાય, બ્રાહ્મણ, અગ્નિ
વગેરેમાં) અધિક શ્રેષ્ઠરૂપે જરાક પણ ભક્તિભાવ
નથી રાખતો. ‘प्राकृतः’ પ્રારંભિક ભક્ત, જેણે
હમણાં જ ભક્તિનો પ્રારંભ કર્યો છે. ધીમે ધીમે તે
ઉત્તમ ભક્ત બનશે, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૭ ॥

અત્યંત આદરણીય હોવાથી (યોગેશ્વર હરિ)
ઉત્તમ ભગવદ્ભક્તનાં લક્ષણો આઠ શ્લોકો દ્વારા
વર્ણવે છે— ‘गृहीत्वा-अपि इति ।’

(શ્રીવાસુદેવમાં ચિત્ત ચોંટી ગયું હોવાથી
ઈન્દ્રિયો વડે વિષયોને ગ્રહણ જ કરતો નથી,
તેમ છતાં ક્યારેક) ઈન્દ્રિયોના વિષયોને ગ્રહણ
કરીને પણ તેમનો દ્વેષ નથી કરતો કે તેમનાથી
હર્ષ નથી પામતો અને ‘आ विश्व विष्णुनी
माया છે.’ એમ જોતો મનુષ્ય જ શ્રેષ્ઠ ભગવદ્ભક્ત
છે. ॥ ૪૮ ॥

શ્રીવાસુદેવાવિષ્ટચેતા ન ગૃહ્ણાતિ
તાવદિન્દ્રિયૈરર્થાન્ ગૃહીત્વાપીત્યપિશબ્દાર્થઃ ।
ઇદં વિશ્વમ્ ॥ ૪૮ ॥

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોધિયાં યો
જન્માપ્યયક્ષુદ્ધયતર્ષકૃચ્છ્રૈઃ ।
સંસારધર્મૈરવિમુહ્યમાનઃ
સ્મૃત્યા હરેર્ભાગવતપ્રધાનઃ ॥ ૪૯

કિંચ દેહાદીનાં સંસારધર્મૈર્જન્માપ્યયાદિભિર્યો
હરેઃ સ્મૃત્યાઽવિમુહ્યમાનઃ સ ભાગવતપ્રધાનઃ ।
તત્ર દેહસ્ય જન્માપ્યયૌ । પ્રાણસ્ય ક્ષુત્પિપાસે ।
મનસો ભયમ્ । બુદ્ધેસ્તર્ષસ્તૃષ્ણા । ઇન્દ્રિયાણાં કૃચ્છ્રં
શ્રમસ્તૈઃ ॥ ૪૯ ॥

ન કામકર્મબીજાનાં યસ્ય ચેતસિ સમ્ભવઃ ।
વાસુદેવૈકનિલયઃ સ વૈ ભાગવતોત્તમઃ ॥ ૫૦

કામશ્ચ કર્માણિ ચ બીજાનિ ચ
વાસનાસ્તેષામ્ । વાસુદેવ એવૈકનિલય આશ્રયો
યસ્ય સઃ । એતેન ગૃહીત્વાઽપીત્યાદિ-
શ્લોકત્રયેણ દ્વેષહર્ષમોહકામાદિરહિતશ્ચરતીતિ
યથા ચરતીત્યેતસ્યોત્તરમુક્તમ્ ॥ ૫૦ ॥

યૈર્લિઙ્ગૈર્ભગવત્પ્રિય ઇત્યસ્યોત્તરમાહ—
ન યસ્યેતિ ।

શ્રીવાસુદેવમાં લાગી ગયેલા ચિત્તવાળો
(ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોને) ગ્રહણ જ કરતો નથી.
છતાં ક્યારેક ઇન્દ્રિયો વડે વિષયોને ગ્રહણ કરીને
પણ— એમ ‘અપિ’ શબ્દનો અર્થ છે. ‘ઇદમ્’
આ વિશ્વ ॥ ૪૮ ॥

શ્રીહરિના (નિરંતર) સ્મરણથી શરીરનો જન્મ-
મરણરૂપ ધર્મ, ઇન્દ્રિયોનો પરિશ્રમરૂપ ધર્મ, પ્રાણનો
ક્ષુધા-તૃષ્ણારૂપ ધર્મ, મનનો ભયરૂપ ધર્મ અને
બુદ્ધિનો તૃષ્ણારૂપ ધર્મ— આ સર્વ સંસારધર્મોથી જે
મનુષ્ય મોહ પામતો નથી તે ભગવાનનો ઉત્તમ
ભક્ત છે. ॥ ૪૯ ॥

વળી, દેહ વગેરેના જન્મ-મરણ વગેરે
સંસારધર્મોથી શ્રીહરિના નિરંતર સ્મરણને કારણે જે
મોહ ન પામતો હોય તે મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ ભગવદ્ભક્ત
છે. તેમાં જન્મ-મરણ દેહનો ધર્મ, ભૂખ-તરસ
પ્રાણનો ધર્મ, ભય મનનો ધર્મ, ‘તર્ષઃ’ તૃષ્ણા
બુદ્ધિનો ધર્મ, ‘કૃચ્છ્રમ્’ કષ્ટ કે પરિશ્રમ ઇન્દ્રિયોનો
ધર્મ— તે સર્વ સંસારધર્મોથી ॥ ૪૯ ॥

જેના ચિત્તમાં કામ, કર્મો અને વાસનાઓની
ઉત્પત્તિ થતી નથી અને જેને એક માત્ર વાસુદેવનો
આશ્રય છે તે શ્રેષ્ઠ ભગવદ્ભક્ત છે. ॥ ૫૦ ॥

કામ અને કર્મો તથા ‘બીજાનિ’ વાસનાઓ,
તેમની (ઉત્પત્તિ)— એક માત્ર ભગવાન વાસુદેવ જ
જેનો આશ્રય છે તે— આ શ્લોક સહિત ‘ગૃહીત્વા
અપિ’ (શ્લોક-૪૮) વગેરે ત્રણ શ્લોક (૪૭-૪૮-
૪૯)થી દ્વેષ, હર્ષ, મોહ, કામ વગેરેથી રહિત
થઈને (શ્રેષ્ઠ ભગવદ્ભક્ત) વિચરણ કરે છે એમ
‘યથા ચરતિ’ (શ્લોક-૪૪) એનો ઉત્તર કહેવામાં
આવ્યો છે. ॥ ૫૦ ॥

ક્યાં લક્ષણોથી તે ભગવાનને પ્રિય થાય છે,
એનો ઉત્તર કહે છે— ‘ન યસ્ય ઇતિ ।’

न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।

सज्जतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरेः प्रियः ॥ ५१

जन्म सत्कुलम् । कर्म तपआदि ।
जातयोऽनुलोमप्रतिलोमजा मूर्धावसिक्तादयः ।
अस्मिन्देहे । अहंकाररहितैः सत्कुलकर्मादि-
लिङ्गैर्हीरः प्रियो भवतीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

न यस्य स्वः पर इति वित्तेष्वात्मनि वा भिदा ।

सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥ ५२

वित्तेषु स्वीयं परकीयमिति । आत्मनि
स्वः पर इति ॥ ५२ ॥

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ-

स्मृतिरजितात्मसुरादिभिर्विमृग्यात् ।

न चलति भगवत्पदारविन्दा-

ल्लवनिमिषार्ધમપિ યઃ સ વૈષ્ણવાગ્રયઃ ॥ ૫૩

કિંચ ત્રિભુવનવિભવહેતવેઽપિ
ત્રૈલોક્યરાજ્યાર્થમપિ લવાર્ધમપિ નિમિષાર્ધમપિ
ભગવત્પદારવિન્દભજનાદ્યો ન ચલતિ સ
વૈષ્ણવાગ્રયઃ ।

જેને જન્મ અને કર્મથી, તેમ જ વર્ણ, આશ્રમ
અને જાતિથી આ શરીરમાં અહંભાવ થતો નથી,
તે શ્રીહરિને પ્રિય થાય છે. ॥ ૫૧ ॥

‘જન્મ’ સત્કુળમાં જન્મ, ‘કર્મ’ તપ (જપ,
ધ્યાન) વગેરે, ‘જાતયઃ’ અનુલોમ ઉત્તમ પુરુષથી
અધમ સ્ત્રીમાં જન્મેલો, પ્રતિલોમ અધમ પુરુષથી
ઉત્તમ સ્ત્રીમાં જન્મેલો, ‘મૂર્ધાવસિક્તઃ’ મસ્તક પર
અભિષેક કરાયેલો વગેરે, (બ્રાહ્મણ પુરુષથી ક્ષત્રિય
સ્ત્રીમાં જન્મેલો— દીપિની) આ શરીરમાં જેને
સત્કુળમાં જન્મ, કર્મ વગેરે લક્ષણોથી અહંકાર થતો
નથી, તે મનુષ્ય શ્રીહરિને પ્રિય થાય છે, એમ અર્થ
છે. ॥ ૫૧ ॥

શરીરમાં કે ધનમાં જેને પોતાનું અને પારકું
એવો ભેદ નથી તથા સર્વ પ્રાણીઓમાં (એક
આત્માનું) સમાનરૂપે જે દર્શન કરે, તેવો શાંત
(રાગ-દ્વેષરહિત) મનુષ્ય જ ભગવદ્ભક્તોમાં શ્રેષ્ઠ
છે. ॥ ૫૨ ॥

ધનમાં (જેને) પોતાનું અને પારકું (નથી) તથા
શરીરમાં (જેને) પોતાનું અને પારકું (નથી.) ॥ ૫૨ ॥

ત્રણેય લોકનો વૈભવ મળે તો પણ
અખંડ ભગવત્સ્મૃતિ રાખનાર, ભગવાન અજિત
જેમનો આત્મા છે તેવા દેવો દ્વારા પણ અન્વેષણીય
એવા ભગવત્પદારવિંદથી ક્ષણ (કે) અર્ધી ક્ષણ
માટે પણ ચલિત ન થનાર મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ
છે. ॥ ૫૩ ॥

વળી, ‘ત્રિભુવનવિભવહેતવે-અપિ’ ત્રણેય
લોકના રાજ્ય માટે (ત્રણેય લોકનો વૈભવ મળે
તો) પણ, ક્ષણ માટે કે અર્ધી ક્ષણ માટે પણ
ભગવાનના ચરણારવિંદથી જે ચલિત થતો નથી, તે
શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ છે.

નનુ લવાર્ધમાત્રભજનોપરમે ચેત્તાવાલ્લાભો
ભવેત્તત્કુતો ન ચલેત્તત્રાહ—અકુળ્લસ્મૃતિઃ
ભગવત્પદતોઽન્યત્સારં નાસ્તીત્યેવંરૂપાઽકુળ્લઠા-
ઽનપગતા સ્મૃતિર્યસ્ય સઃ ।

ભગવત્પદારવિન્દાદન્યત્સારં નાસ્તીતિ
કુતોઽત આહ—અજિતે હરાવેવાત્મા યેષાં
તથાભૂતૈઃ સુરાદિભિરપિ દુર્લભાત્ । કિંતુ કેવલં
વિમૃગ્યાત્ । તદપેક્ષયા સર્વસ્ય તુચ્છત્વં સ્મરન્
યો ન ચલતીત્યર્થઃ ॥ ૫૩ ॥

અપિ ચ વિષયાભિસંધિના ચલનં
કામેનાતિસંતાપે સતિ ભવેત્, સ તુ
ભગવત્સેવાનિર્વૃતૌ ન સંભવતીત્યાહ—**ભગવત**
ઇતિ ।

ભગવત **ઊરુવિક્રમાઙ્ઘ્રિશાખા-**
નખમણિચન્દ્રિકયા **નિરસ્તતાપે ।**
હૃદિ **કથમુપસીદતાં** **પુનઃ** **સ**
પ્રભવતિ **ચન્દ્ર** **ઐવોદિતેઽર્કતાપઃ ॥ ૫૪**

ઊરુવિક્રમૌ ચ તાવઙ્ઘ્રી ચ તયોઃ શાખા
અઙ્ગુલયસ્તાસુ નખાનિ ચ તાનિ મણયશ્ચ
તેષાં ચન્દ્રિકા શીતલા દીપ્તિસ્તયા નિરસ્તઃ
કામાદિતાપો યસ્મિન્સ્મિન્નુપસીદતાં ભજતાં
હૃદિ કથં પુનઃ સંતાપઃ પ્રભવતિ । ચન્દ્રે
ઉદિતે સત્યર્કસ્ય તાપ ઇવ ।

શંકા કરે છે કે માત્ર ક્ષણાર્ધ માટે ભજન
અટકાવવામાં આટલો લાભ થાય, તો શા માટે તે
ભગવાનના ચરણારવિંદથી ચલિત ન થાય? તે માટે
ઉત્તર આપે છે— ‘**અકુળ્લસ્મૃતિઃ**’ ભગવાનના
ચરણથી અન્યત્ર ક્યાંય સાર નથી, એવી ‘**અકુળ્લ**’
અસ્ખલિત સ્મૃતિ છે જેની તેવો તે છે.

ભગવાનના ચરણારવિંદથી અન્યત્ર સાર નથી,
એવું કેવી રીતે? આ માટે કહે છે— ‘**અજિતે**’
શ્રીહરિમાં જેમનો આત્મા છે તેવા દેવો વગેરેને પણ
દુર્લભ એવા, ઇત્યાં પણ એમના દ્વારા શોધવા યોગ્ય
ચરણારવિંદથી (અન્યત્ર સાર નથી). તેની (ભગવાનના
ચરણારવિંદની) અપેક્ષાએ સર્વ વસ્તુની તુચ્છતાનું
સ્મરણ કરતો જે મનુષ્ય ભજનથી ચલિત થતો નથી
(તે શ્રેષ્ઠ વૈષ્ણવ છે). ॥ ૫૩ ॥

વળી, વિષયોની અભિલાષા થવાથી કામનાને
કારણે અતિ સંતાપ થાય ત્યારે મનુષ્ય ચલિત થાય,
પરંતુ ભગવાનની સેવામાં પરમ આનંદ પ્રાપ્ત થાય
ત્યારે વિષયોની અભિલાષા થતી જ નથી, એમ કહે
છે— ‘**ભગવતઃ ઇતિ ।**’

(રાત્રે) ચંદ્રોદય થાય છે ત્યારે જેમ સૂર્યનો તાપ
સંભવતો નથી તેમ વિરાટ પગલાંવાળા (વામન)
ભગવાનના ચરણની આંગળીઓના નખરૂપી મણિઓની
ચંદ્રિકા વડે જેમના હૃદયના તાપ નાશ પામ્યા છે
એવા ભક્તજનોના હૃદયમાં ફરીથી કામાદિનો
સંતાપ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? ॥ ૫૪ ॥

અત્યંત પરાક્રમી એવા તે બંને ચરણો,
તેમની ‘**શાખાઃ**’ આંગળીઓ, તેમાંના નખ, તે
નખ એ જ મણિઓ, તેમની ‘**ચન્દ્રિકા**’ શીતળ
ચાંદની, તેનાથી દૂર થયા છે કામાદિ તાપ જેમાં તે
‘**ઉપસીદતામ્**’ ભક્તોના હૃદયમાં ફરીથી કામાદિ
સંતાપ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય? ચંદ્ર ઊગે ત્યારે
સૂર્યનો તાપ સંભવે નહીં તેમ!

ન યસ્ય સ્વઃ પર ઇત્યાદિના શ્લોકત્રયેણ
યાદૃશ ઇત્યસ્યોત્તરમુક્તં વેદિતવ્યમ્ ।

યદ્બ્રૂત ઇત્યસ્ય ચ હરિનામાનીતિ
જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૫૪ ॥

उक्तसमस्तलक्षणसारमाह—विसृजतीति ।

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्धरिवशाभिहितोऽप्यघौघनाशः ।
प्रणयरशनया धृताङ्घ्रिपद्मः
स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥ ५५

हरिरेव स्वयं साक्षाद्यस्य हृदयं न विसृजति
न मुञ्चति । कथंभूतः । अवशेनाप्यभिहित-
मात्रोऽप्यघौघं नाशयति यः सः । तत्किं न
विसृजति । यतः प्रणयरशनया धृतं हृदये
निबद्धमङ्घ्रिपद्मं यस्य स भागवतप्रधान
उक्तो भवति ॥ ५५ ॥

‘ન યસ્ય સ્વઃ પરઃ’ (શ્લોક-૫૨) વગેરે ત્રણ
શ્લોકોથી ‘યાદૃશઃ’ (શ્લોક-૪૪) એ પ્રશ્નનો ઉત્તર
કહેવામાં આવ્યો છે તેમ સમજવું જોઈએ.

અને ‘યદ્-બ્રૂતે’ (શ્લોક-૪૪) ઇતિ । આ
શ્લોકનો ઉત્તર શ્રીહરિનાં નામોનું જે નિરંતર ગાન
કરે છે, એમ (હવે પછીના શ્લોકમાં) સમજવા
યોગ્ય છે. ॥ ૫૪ ॥

पूर्वोक्त समस्त लक्षणानो सार कहे छे—
‘विसृजति इति।’

વિવશપણે પણ નામોચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું
હોય તો પણ જે શ્રીહરિ પાપસમૂહનો નાશ કરે
છે, તે શ્રીહરિનાં ચરણકમળ જેના હૃદયમાં પ્રેમની
દોરીથી બંધાયેલા હોઈ સ્વયં શ્રીહરિ જેના હૃદયને
છોડતા નથી (છોડી શકતા નથી), તે શ્રેષ્ઠ
ભગવદ્ભક્ત કહેવામાં આવ્યો છે. ॥ ૫૫ ॥

‘સાક્ષાત્’ સ્વયં શ્રીહરિ જ જેના હૃદયને ‘ન
વિસૃજતિ’ છોડતા નથી. કેવા શ્રીહરિ? (જવર,
પતન, મરણ વગેરે) વિવશ અવસ્થાઓમાં પણ
જેમના નામનું માત્ર ઉચ્ચારણ કરવામાં આવ્યું હોય
તો પણ જે શ્રીહરિ સમસ્ત પાપના સમૂહનો નાશ
કરે છે તે શ્રીહરિ, ભક્તના હૃદયને કેમ છોડતા
નથી? કારણ કે પ્રેમની દોરીથી ‘ધૃતમ્’ હૃદયમાં
જેમનાં ચરણકમળ બંધાઈ ગયાં છે તે શ્રેષ્ઠ
ભગવદ્ભક્ત કહેવાયો છે. ॥ ૫૫ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे
नारदवसुदेवसंवादे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां
भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ

માયા, માયાથી પર થવાનો ઉપાય તથા બ્રહ્મ અને કર્મયોગનું નિરૂપણ

માયાતત્તરણબ્રહ્મકર્મપ્રશ્નચતુષ્ટયે ।
તૃતીયે તૂત્તરં દત્તમાર્ષભૈર્મુનિભિઃ પૃથક્ ॥ ૧

વિષ્ણોર્માયામિદં પશ્યન્નિત્યુક્તમતો માયાં
પૃચ્છતિ—પરસ્યેતિ ।

રાજોવાચ

પરસ્ય વિષ્ણોરીશસ્ય માયિનામપિ મોહિનીમ્ ।
માયાં વેદિતુમિચ્છામો ભગવન્તો બ્રુવન્તુ નઃ ॥ ૧

હે ભગવન્તઃ ॥ ૧ ॥

નનૂક્તલક્ષણો ભાગવતો ભૂત્વા કૃતાર્થઃ
સ્યાઃ, કિંં બહુપ્રશ્નૈરત આહ—નાનુતૃપ્ય ઇતિ ।

નાનુતૃપ્યે જુષન્ યુષ્મદ્વચો હરિકથામૃતમ્ ।
સંસારતાપનિસ્તપ્તો મર્ત્યસ્તત્તાપભેષજમ્ ॥ ૨

સંસારતાપૈર્નિતરાં તસોઽહં તસ્ય તાપસ્ય
ભેષજં હરિકથામૃતરૂપં યુષ્મદ્વચો જુષમાણો
નાનુતૃપ્યામિ ॥ ૨ ॥

માયાયાઃ સ્વરૂપતો નિરૂપણાસંભવા-
ત્સૃષ્ટ્યાદિકાર્યદ્વારેણ નિરૂપયિતુમાહ—
એભિરિતિ ।

અન્તરિક્ષ ઉવાચ

એભિર્ભૂતાનિ ભૂતાત્મા મહાભૂતૈર્મહાભુજ ।
સસર્જોચ્ચાવચાન્યાદ્યઃ સ્વમાત્રાત્મપ્રસિદ્ધયે ॥ ૩

ત્રીજા અધ્યાયમાં માયા, તેને તરવાનો ઉપાય, બ્રહ્મ તથા કર્મયોગ, એ ચાર પ્રશ્નોનો ઉત્તર ઋષભદેવના પુત્રો એવા મુનીશ્વરો દ્વારા જુદો જુદો આપવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧ ॥

‘આ વિશ્વ વિષ્ણુની માયા છે, એમ જોતો’ (શ્લોક-૪૮) એમ પૂર્વના અધ્યાયમાં કહેવાયું. આથી માયા વિષે (રાજા) પૂછે છે— ‘પરસ્ય ઇતિ.’

રાજા (નિમિ) બોલ્યા — હે પૂજ્ય ભગવાનો! માયાવીઓને પણ મોહિત કરનારી, પરમાત્મા વિષ્ણુની માયાને અમે જાણવા ઇચ્છીએ છીએ, તે આપ સૌ અમને કહો. ॥ ૧ ॥

હે પૂજ્ય ભગવાનો! ॥ ૧ ॥

‘કહેવામાં આવેલાં લક્ષણવાળા ભગવદ્ભક્ત થઈને તારે કૃતાર્થ થવું જોઈએ. ઘણા પ્રશ્નો પૂછવાથી શો લાભ થવાનો છે?’ (એમ જો કહેવામાં આવે તો) તે માટે કહે છે— ‘ન-અનુતૃપ્યે ઇતિ.’

સંસારના તાપોથી અત્યંત તપેલો મરણશીલ મનુષ્ય એવો હું, તે તાપના ઔષધરૂપ શ્રીહરિકથામૃતરૂપી આપના વચનનું શ્રવણ કરતાં તૃપ્ત થતો નથી. ॥ ૨ ॥

સંસારના તાપોથી અત્યંત તપેલો હું, તે તાપના ઔષધરૂપ શ્રીહરિકથામૃતરૂપ આપના વચનનું શ્રવણ કરતાં તૃપ્ત થતો નથી. ॥ ૨ ॥

સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ માયાનું નિરૂપણ કરવું સંભવિત ન હોવાથી સૃષ્ટિ વગેરે કાર્ય દ્વારા નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે— ‘એભિઃ ઇતિ.’

(યોગેશ્વર) અંતરિક્ષ બોલ્યા — હે મહાબાહ (રાજા નિમિ), પ્રાણીમાત્રના કારણ આદ્યપુરુષ પરમાત્માએ પોતાના અંશ જીવાત્માના વિષયભોગ તથા મોક્ષ માટે (પોતાની શક્તિથી) આ મહાભૂતો દ્વારા નાનાંમોટાં પ્રાણીઓ સર્જ્યાં છે (તે શક્તિ જ તેમની માયા છે). ॥ ૩ ॥

આદ્યઃ પુરુષો યયા શક્ત્યા ભૂતાનામાત્મા
કારણભૂત એભિઃ સ્વસૃષ્ટૈર્મહાભૂતૈરુચ્ચાવચાનિ
ભૂતાનિ સસર્જ ।

एषा माया भगवत इति चरमश्लोकपादस्य
प्रतिश्लोकमनुषङ्गः ।

કિમર્થ સસર્જ । સ્વમાત્રાત્મપ્રસિદ્ધયે, સ્વં
મિમીતે પ્રમિમીતે ઉપાસ્તે યઃ સ સ્વમાતા
તસ્યાત્મનો જીવસ્ય પ્રકૃષ્ટાયૈ સિદ્ધયે ।
યદ્વા સ્વાંશભૂતાનાં જીવાનાં માત્રાપ્રસિદ્ધયે
વિષયભોગાય આત્મપ્રસિદ્ધયે મોક્ષાય ચેત્યર્થઃ ।

तदुक्तं वेदस्तुतौ—

‘बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानामसृजत्प्रभुः ।
मात्रार्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥’
इति ॥ ३ ॥

एवं सृष्टानि भूतानि प्रविष्टः पञ्चधातुभिः ।

एकधा दशधाऽऽत्मानं विभजन् जुषते गुणान् ॥ ४

एवं जीवोपकरणार्थं पञ्चधातुभि-
र्महाभूतैः सृष्टानि भूतान्यन्तर्यामिरूपेण प्रविष्ट
एकधा मनसा दशधा बाह्येन्द्रिय-
रूपेणात्मानं विभजन्गुणांस्तत्तद्विषयान् जुषते

(‘ભૂત-આત્મા’) પ્રાણીઓના ‘આત્મા’
કારણરૂપ ‘આદ્યઃ’ મૂળ પુરુષ પરમાત્માએ જે
શક્તિથી પોતાનાં સર્જેલાં આ મહાભૂતો દ્વારા
મોટાંનાનાં પ્રાણીઓ સર્જ્યાં છે.

‘આ માયા ભગવાનની છે.’ એમ (અંતરિક્ષ
યોગેશ્વરના) છેલ્લા શ્લોક (૧૬)ના ચરણનો દરેક
શ્લોક સાથે સંબંધ છે.

પરમાત્માએ પ્રાણીઓ શા માટે સર્જ્યાં?
‘સ્વમાત્રા-આત્મપ્રસિદ્ધયે’ જે પોતાને મિમીતે
પ્રમિમીતે ઉપાસે છે તે, પોતાનું જે ભજન કરે છે
તે સ્વમાતા, તે આત્મનઃ જીવની ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ
માટે (અર્થાત્ પોતાની ભક્તિથી જીવ પરમાત્માને
પ્રાપ્ત કરવારૂપી ઉત્કૃષ્ટ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે તે માટે)
અથવા પોતાના અંશરૂપ જીવોના ‘માત્રાપ્રસિદ્ધયે’
વિષયભોગ માટે અને ‘આત્મપ્રસિદ્ધયે’ મોક્ષ માટે,
એમ અર્થ છે. વેદસ્તુતિમાં તે કહેવામાં આવ્યું છે—

‘પરમાત્માએ જીવોના વિષયભોગ માટે
પરલોકમાં જનાર આત્માને તે તે લોકનો ઉપભોગ
કરવા માટે અને સંસારથી અટકવારૂપ મુક્તિ માટે
બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો, મન તથા પ્રાણો સર્જ્યાં છે.’
(વેદસ્તુતિ ૧૦/૮૭/૨) ॥ ૩ ॥

આમ, (જીવોના ભોગસાધન માટે) પાંચ
મહાભૂતોથી પોતે સર્જેલાં પ્રાણીઓમાં અંતર્યામી સ્વરૂપે
પ્રવેશેલા ભગવાન મનથી એક સ્વરૂપે અને બાહ્ય-
ઈન્દ્રિયોથી દસ સ્વરૂપે પોતાના જ સ્વરૂપનો વિભાગ કરી,
તે તે વિષયોનો જીવોને ઉપભોગ કરાવે છે. ॥ ૪ ॥

આમ, જીવોના ભોગસાધન માટે ‘પञ्चधातुभिः’
પંચમહાભૂતોથી સર્જેલાં પ્રાણીઓમાં અંતર્યામીરૂપે
પ્રવેશેલા ભગવાન મનથી એક સ્વરૂપે અને (પાંચ
જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા પાંચ કર્મેન્દ્રિયો— એમ) બાહ્ય-
ઈન્દ્રિયોથી દસ સ્વરૂપે પોતાના સ્વરૂપનો વિભાગ
કરતા ‘ગુણાન્’ તે તે વિષયોનો જીવોને ‘જુષતે’

જોષયતીત્યર્થઃ । યદ્વા તમાત્માનં પ્રતિ
ગુણાન્વિભજન્ જુષતે પ્રીયત્વ ઇત્યર્થઃ ॥ ૪ ॥

ગુણૈર્ગુણાન્ સ ભુજ્જાન આત્મપ્રદ્યોતિતૈઃ પ્રભુઃ ।
મન્યમાન ઇદં સૃષ્ટમાત્માનમિહ સજ્જતે ॥ ૫

સ ચ જીવ આત્મનાઽન્તર્યામિણા
પ્રદ્યોતિતૈર્ગુણૈરિન્દ્રિયૈર્ગુણાન્વિષયાન્ભુજ્જાન ઇદં
સૃષ્ટં શરીરમાત્માનં મન્યમાન ઇહ શરીરાદૌ
સજ્જતે । અત એવ સંસરતીતિ ભાવઃ ॥ ૫ ॥

નનુ ભુજ્જાનઃ કથં સજ્જતે, ભુજ્જાનો
ભોગસમાસૌ મુચ્યત્ ઇતિ ચેત્તત્રાહ—કર્માણીતિ ।

કર્માણિ કર્મભિઃ કુર્વન્ સનિમિત્તાનિ દેહભૃત્ ।
તત્તત્ કર્મફલં ગૃહ્ણન્ ભ્રમતીહ સુખેતરમ્ ॥ ૬

કર્મભિઃ કર્મેન્દ્રિયૈશ્ચ સનિમિત્તાનિ
સવાસનાનિ કર્માણિ કુર્વસ્તત્તત્પૂર્વકર્મફલં
ચ ગૃહ્ણન્નયં દેહભૃદ્ભ્રમતીહ સંસારે, ન
તુ મુચ્યતે । કથંભૂતં કર્મફલમ્ । સુખેતરં
સુખદુઃખાત્મકમ્ ॥ ૬ ॥

જોષયતિ ઉપભોગ કરાવે છે, એમ અર્થ છે. અથવા
અંતર્યામીરૂપે પ્રવેશેલા પોતાના પ્રત્યે ગુણોનો વિભાગ
કરતા ‘જુષતે’ પ્રસન્ન થાય છે, એમ અર્થ છે. (આ
જ ભગવાનની માયા છે.) ॥ ૪ ॥

અંતર્યામી દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવેલી
ઈન્દ્રિયો દ્વારા વિષયોને ભોગવતો, (અંતર્યામી દ્વારા)
સર્જાયેલા આ શરીરને ‘આ હું છું.’ એમ માનતો
તે જીવ આ શરીર વગેરેમાં આસક્ત થાય છે.
॥ ૫ ॥

(‘પ્રભુઃ’ પ્રભુના અંશરૂપ) તે જીવ ‘આત્મના’
અંતર્યામી દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવેલી
‘ગુણૈઃ’ ઈન્દ્રિયો દ્વારા ‘ગુણાન્’ વિષયોને ભોગવતો,
(અંતર્યામી દ્વારા) સર્જાયેલા આ શરીરને ‘આ હું
છું.’ એમ માનતો ‘ઇહ’ આ શરીર વગેરેમાં
આસક્ત થાય છે અને આથી જ (જન્મ-મરણરૂપ)
સંસાર પામે છે, એવો ભાવ છે. (આ ભગવાનની
માયા છે.) ॥ ૫ ॥

(કોઈ) શંકા કરે કે ભોગોને ભોગવતો જીવ
તેમાં આસક્ત કેવી રીતે થાય? ભોગોને ભોગવતાં
ભોગવતાં જ્યારે ભોગોની સમાપ્તિ થાય ત્યારે તે
મુક્ત થવો જ જોઈએ, એમ જો કોઈ કહે તો તે
માટે ઉત્તર આપે છે— ‘કર્માણિ ઇતિ ।’

કર્મેન્દ્રિયોથી વાસના સાથેનાં કર્મો કરતો અને
પૂર્વ કરેલાં તે તે કર્મોનાં સુખ-દુઃખરૂપી ફળોને
ભોગવતો જીવ આ સંસારમાં ભમ્યા કરે છે. (આ
જ ભગવાનની માયા છે.) ॥ ૬ ॥

‘કર્મભિઃ’ કર્મેન્દ્રિયોથી ‘સનિમિત્તાનિ’
વાસનાસહિત કર્મો કરતો અને પૂર્વ કરેલાં તે
તે કર્મોનાં ફળને ગ્રહણ કરતો આ શરીરધારી
‘ઇહ’ આ સંસારમાં ભમ્યા કરે છે, પણ મુક્ત
થતો નથી. કેવા કર્મફળને? ‘સુખ-ઇતરમ્’ સુખ-
દુઃખરૂપ (કર્મફળને) ॥ ૬ ॥

કિયન્તં કાલં ભ્રમતિ તદાહ—**इत्थमिति ।**

इत्थं कर्मगतीर्गच्छन् बह्वभद्रवहाः पुमान् ।
आभूतसम्प्लवात् सर्गप्रलयावश्नुतेऽवशः ॥ ७

बहून्यभद्राणि वहन्तीति तथा ताः ।
सर्गप्रलयावुत्पत्तिमरणे ॥ ७ ॥

धातूपप्लव आसन्ने व्यक्तं द्रव्यगुणात्मकम् ।
अनादिनिधनः कालो ह्यव्यक्तायापकर्षति ॥ ८

एवं मायामयीं सृष्टिमुक्त्वा प्रलयं
दर्शयितुमारभते । धातूनां महाभूतानामुपप्लवे
नाशहेतावासन्ने व्यक्तं कार्यं द्रव्यं स्थूलं
गुणः सूक्ष्मं तदात्मकमव्यक्तायाव्यक्तं प्रति
नेतुमाकर्षति ॥ ८ ॥

नाशहेतूनाह—**शतवर्षेति ।**

शतवर्षा ह्यनावृष्टिर्भविष्यत्युल्बणा भुवि ।
तत्કાલોપચિતોષ્ણાકોં લોકાંસ્રીન્ પ્રતપિષ્યતિ ॥ ૯

तस्मिन्काले उपचितश्चासावुष्ण-
श्चासावर्कश्च । यद्वा तेन कालेनोपचितमुष्णत्वं
यस्य सः ॥ ९ ॥

पातालतलमारभ्य संकर्षणमुखानलः ।
दहनूर्ध्वशिखो विष्वग् वर्धते वायुनेरितः ॥ १०

કેટલા સમય સુધી ભમ્યા કરે છે, તે કહે
છે— **‘इत्थम् इति ।’**

આમ, અનેક દુઃખો આપનારી કર્મોની ગતિઓ
પામતો જીવ પ્રકૃતિને અધીન થઈ જગતનો
મહાપ્રલય થાય ત્યાં સુધી જન્મ-મરણ પામ્યા કરે
છે. (આ જ ભગવાનની માયા છે.) ॥ ૭ ॥

અનેક દુઃખો આપનારી એવી તે ગતિઓને
(પામતો)— **‘सर्गप्रलयौ’** જન્મ-મરણને ॥ ૭ ॥

મહાભૂતોના નાશનું કારણ જ્યારે સમીપ
આવે છે, ત્યારે આદિ અને અંતરહિત એવો કાળ
સ્થૂળસૂક્ષ્મરૂપ જગતને અવ્યક્ત બ્રહ્મમાં લઈ જવા
આકર્ષે છે. (આ જ ભગવાનની માયા છે.) ॥ ૮ ॥

આમ, માયામય સૃષ્ટિને વર્ણવીને પ્રલય
દર્શાવવાનો આરંભ કરે છે. **‘धातूनाम्’** મહાભૂતોના
‘उपप्लवे’ નાશનું કારણ જ્યારે સમીપ આવે છે,
ત્યારે **‘द्रव्यम्’** સ્થૂળ, **‘गुणः’** સૂક્ષ્મ, તે સ્થૂળસૂક્ષ્મરૂપ
વ્યક્ત પ્રપંચરૂપ જગતને **‘अव्यक्ताय’** અવ્યક્ત
બ્રહ્મમાં લઈ જવા આકર્ષે છે. ॥ ૮ ॥

નાશનાં કારણો કહે છે— **‘शतवर्षा इति ।’**

તે સમયે પૃથ્વી ઉપર સો વર્ષ સુધી ભયંકર
અનાવૃષ્ટિ થશે. તે કાળને લીધે વધી ગયેલી
ઉષ્ણતાવાળો સૂર્ય ત્રણેય લોકને અત્યંત તપાવશે.
(આ જ ભગવાનની માયા છે.) ॥ ૯ ॥

તે સમયે વધી ગયેલો અને ઉષ્ણ બનેલો સૂર્ય,
અથવા તે કાળને કારણે જેની ઉષ્ણતા વધી ગઈ
છે તેવો સૂર્ય ॥ ૯ ॥

શેષનાગના મુખમાંથી નીકળેલો, વાયુથી
પ્રેરાઈને ઊંચી જવાળાઓવાળો બનેલો અગ્નિ
પાતાળના તળિયાથી માંડી સર્વને બાળતો ચોતરફ
વધશે. (આ જ ભગવાનની માયા છે.) ॥ ૧૦ ॥

ऊर्ध्वशिख ऊर्ध्वज्वालः । विष्वक्परितः

॥ ૧૦ ॥

सांवर्तको मेघगणो वर्षति स्म शतं समाः ।

धाराभिर्हस्तिहस्ताभिर्लीयते सलिले विराट् ॥ ૧૧

सांवर्तकः प्रलयकर्ता । धाराभिर्न तु

बिन्दुभिः । हस्तिहस्ताभिस्तत्प्रमाणाभिः ॥ ૧૧ ॥

ततो विराजमुत्सृज्य वैराजः पुरुषो नृप ।

अव्यक्तं विशते सूक्ष्मं निरिन्धन इवानलः ॥ ૧૨

तत उपाधिलयाद्वૈરાજઃ પુરુષોઽવ્યક્તં

કારણં પ્રવિશતિ । નનુ—

‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥’

इति स्मृतेर्यावदधिकारमवस्थितिरधि-

कारिणामिति न्यायाच्च वैराजशब्दाभिधेयस्य च

ब्रह्मणः परमभागवतत्वान्मोक्ष एव संगच्छते

नान्येषामिव कारणमात्रપ્રવેશઃ, સત્યમ્,

अश्वमेधादिना सत्यलोकं गतानामप्यभक्ता-

नामावृत्तिश्रवणादभक्तत्वे च ब्रह्मणोऽपि प्रकृतौ

लयः पुनरुत्पत्तिश्चेति मोक्षदौर्लभ्यસૂચના-

यैवमुक्तमित्यविरोधः ।

यद्वा केनापि प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव્યક્તં

ब्रह्मैव तत्प्रवेशेन च मोक्ष एवोक्त इति

द्रष्टव्यम् ॥ ૧૨ ॥

‘ऊर्ध्वशिखः’ ઊંચી જવાળાઓવાળો અગ્નિ,

‘विष्वक्’ ચોતરફ ॥ ૧૦ ॥

પ્રલયકાળના મેઘોનો સમૂહ સો વર્ષ સુધી

હાથીની સૂંઢ જેવી ધારાઓથી વૃષ્ટિ કરશે, જેથી

બ્રહ્માંડ જળમાં લય પામશે. (આ ભગવાનની માયા

છે.) ॥ ૧૧ ॥

‘सांवर्तकः’ પ્રલય કરનાર— હાથીની સૂંઢ

જેવા પ્રમાણવાળી ધારાઓથી, નહીં કે બિંદુઓથી

વૃષ્ટિ કરશે. ॥ ૧૧ ॥

(બ્રહ્માંડરૂપ ઉપાધિનો લય થયા) પછી હે

રાજા (નિમિ), વૈરાજપુરુષ (બ્રહ્મા) બ્રહ્માંડ છોડીને,

જેમ કાષ્ટરહિત થયેલો અગ્નિ પોતાના સૂક્ષ્મ

સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે તેમ, સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ

કરશે. (આ જ ભગવાનની માયા છે.) ॥ ૧૨ ॥

પછી ઉપાધિનો લય થવાથી વિરાટ પુરુષ

‘अव्यक्तम्’ અવ્યક્ત પ્રકૃતિરૂપ સૂક્ષ્મ કારણમાં

પ્રવેશ કરે છે.

(કોઈ) શંકા કરે કે ‘પ્રલય પ્રાપ્ત થાય ત્યારે

આત્મસાક્ષાત્કાર પામેલા આત્માઓ બ્રહ્માજી સાથે

પરમધામમાં પ્રવેશે છે.’ એમ સ્મૃતિ હોવાથી

અધિકાર હોય ત્યાં સુધી અધિકારીની સ્થિતિ છે, એ

ન્યાયે વૈરાજ નામવાળા બ્રહ્મા પરમ ભાગવત

હોવાથી એમનો મોક્ષ જ સુસંગત છે, બીજાઓની

જેમ માત્ર કારણમાં તેમનો પ્રવેશ સુસંગત નથી.

સાચી વાત છે. અશ્વમેધ યજ્ઞ વગેરે કરવા

દ્વારા સત્યલોકમાં જનારા અભક્તો પણ પાછા ફરે

છે, એમ શ્રવણ કર્યું હોવાથી જો બ્રહ્માજી અભક્ત

હોય તો તેમનો પણ પ્રકૃતિમાં લય અને પુનઃ

ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ મોક્ષની દુર્લભતા સૂચવવા

માટે જ આમ કહેવાયું છે, આથી વિરોધ નથી.

અથવા કોઈ પણ પ્રમાણથી વ્યક્ત ન થાય

તે ‘अव्यक्तम्’ બ્રહ્મ જ છે. તે બ્રહ્મમાં પ્રવેશ

કરવાથી મોક્ષ જ કહેવામાં આવ્યો છે, એમ સમજવું

જોઈએ. ॥ ૧૨ ॥

एवं विराजो लयमुक्त्वा तत्कारणानां
महदादिपृथिव्यन्तानां प्रातिलोम्येन लयमाह—
वायुनेति ।

वायुना हृतगन्धा भूः सलिलत्वाय कल्पते ।
सलिलं तद्धृतरसं ज्योतिष्ट्वायोपकल्पते ॥ १३

वायोर्हि गन्धरसहारित्वं प्रसिद्धम् ।
सांवर्तकेन वायुना हृतगन्धा अत एव गन्धस्य
व्यावर्तकस्य गतत्वात्सलिलत्वाय कल्पते
सलिले लीयते इत्यर्थः । तद्धृतरसं तेन वायुनैव
हतो रसो यस्य तत् ॥ १३ ॥

हृतरूपं तु तमसा वायौ ज्योतिः प्रलीयते ।
हृतस्पर्शोऽवकाशेन वायुर्नभसि लीयते ।
कालात्मना हृतगुणं नभ आत्मनि लीयते ॥ १४

तमसश्च रूपतिरस्कारित्वं प्रसिद्धम् ।
सांवर्तकेन તમસા । અવકાશેનાકાશેન સ્વકારણેન
કાલાત્મના, શબ્દસ્ય હિ કાલત એવ નાશઃ
પ્રસિદ્ધસ્તદ્રૂપેનાત્મના ઈશ્વરેણ । આત્મનિ
તામસાહંકારે ॥ ૧૪ ॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सह वैकारिकैर्नृप ।
प्रविशन्ति ह्यहंकारं स्वगुणैरहमात्मनि ॥ १५

આ પ્રમાણે વિરાટનો (બ્રહ્માંડનો) લય કહીને
તેના કારણરૂપ મહત્ત્વાદિથી આરંભીને પૃથ્વી સુધીનાં
તત્ત્વોનો વિપરીત ક્રમથી લય કહે છે— ‘વાયુના ઇતિ ।’

(તે સમયે) વાયુ દ્વારા ગંધ હરી લેવામાં
આવેલી પૃથ્વી જળરૂપ થશે તેમ જ વાયુ દ્વારા જ
હરી લેવામાં આવેલા રસવાળું જળ તેજરૂપ થશે.
(આ જ ભગવાનની માયા છે.) ॥ ૧૩ ॥

વાયુ ગંધ અને રસ હરી લે છે, તે પ્રસિદ્ધ છે.
આથી જ સાંવર્તક વાયુ દ્વારા ગંધ હરી લેવામાં
આવેલી પૃથ્વી, તેને અલગ કરનાર ગંધના જવાથી
જળરૂપ થાય છે અને જળમાં લય પામે છે, એમ
અર્થ છે. ‘તદ્-હૃતરસમ્’ તે વાયુ દ્વારા જ જેનો
રસ હરી લેવામાં આવ્યો છે તે (જળ) ॥ ૧૩ ॥

અંધકાર દ્વારા હરાઈ ગયેલા રૂપવાળું તેજ
વાયુતત્ત્વમાં વિલીન થાય છે. આકાશ દ્વારા હરી
લેવામાં આવેલા સ્પર્શગુણવાળો વાયુ આકાશમાં
લય પામે છે. કાળરૂપ ઈશ્વર દ્વારા હરી લેવામાં
આવેલા શબ્દગુણવાળું આકાશ તામસ અહંકારમાં
લય પામે છે. ॥ ૧૪ ॥

અંધકાર રૂપને ઢાંકી દેનારો છે તે પ્રસિદ્ધ છે.
પ્રલયકાળના અંધકાર દ્વારા— ‘અવકાશેન’ આકાશ
દ્વારા, પોતાના કારણ કાળસ્વરૂપ દ્વારા, કાળથી જ
શબ્દનો નાશ થાય છે, તે પ્રસિદ્ધ છે, તે રૂપે
‘આત્મના’ ઈશ્વર દ્વારા— કાળરૂપ ઈશ્વર દ્વારા—
‘આત્મનિ’ તામસ અહંકારમાં ॥ ૧૪ ॥

હે રાજા, ઈન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિ રાજસ અહંકારમાં
લય પામે છે (કે જેમાંથી તે ઉદ્ભવ્યાં હતાં) તેમ
જ (સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા ઈન્દ્રિયોના)
દેવો સહિત મન (પોતાના કારણરૂપ) સાત્ત્વિક
અહંકારમાં લય પામે છે. પોતાનાં (ભૂત, ઈન્દ્રિય,
બુદ્ધિ, મનરૂપ ત્રણ પ્રકારનાં) કાર્યો સહિત અહંકાર
મહત્ત્વમાં અને મહત્ત્વ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે.
(આ ભગવાનની માયા છે.) ॥ ૧૫ ॥

ઇન્દ્રિયાણિ બુદ્ધિશ્ચ રાજસાહંકારમ્ । મનો
વૈકારિકૈર્દેવૈઃ સહ સાત્ત્વિકાહંકારમ્ । એવં
ત્રિવિધૈઃ સ્વગુણૈઃ સ્વકાર્યૈઃ સહિતોઽહમહંકાર
આત્મનિ મહતિ સ ચ પ્રકૃતાવિતિ દ્રષ્ટવ્યમ્
॥ ૧૫ ॥

एषा माया भगवतः सर्गस्थित्यन्तकारिणी ।
त्रिवर्णा वर्णितास्माभिः किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १६

ત્રિવર્ણા ત્રિગુણા । માયાશ્રવણભીતં રાજાનં
તન્નિવૃત્ત્યુપાયશ્રવણે સ્વયં છન્દયતિ—કિં ભૂય
ઇતિ ॥ ૧૬ ॥

एवमनुकम्पितस्तन्निवृत्त्युपायमेव पृच्छति—
यथैतामिति ।

राजोवाच

यथैतामैश्वरीं मायां दुस्तरामकृतात्मभिः ।
तरन्त्यञ्जः स्थूलधियो महर्ष इदमुच्यताम् ॥ १७

યદ્યપિ ‘તન્માયયાઽતો બુધ આભજેત્તમ્’
ઇતિ ભક્તિસ્તત્તારકત્વેનોક્તૈવ તથાપિ કિં
ભક્તિરેવાન્યોઽપિ વા તત્રોપાયોઽસ્તીતિ જ્ઞાતું
પુનઃ પ્રશ્નઃ । અકૃતાત્મભિરવશીકૃતાન્તઃકરણૈઃ ।
સ્થૂલધિયઃ સ્થૂલે શરીરે અહંધીર્યેષાં તે ॥ ૧૭ ॥

ઇન્દ્રિયો તથા બુદ્ધિ રાજસ અહંકારમાં,
સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા દેવો સહિત
મન સાત્ત્વિક અહંકારમાં લય પામે છે. આમ, ત્રણ
પ્રકારનાં ‘સ્વગુણૈઃ’ પોતાનાં કાર્યો સહિત ‘અહમ્’
અહંકાર ‘આત્મનિ’ મહત્તત્ત્વમાં અને તે મહત્તત્ત્વ
પ્રકૃતિમાં લય પામે છે, એમ સમજવા યોગ્ય
છે. ॥ ૧૫ ॥

સૃષ્ટિ, સ્થિતિ તથા નાશ કરનારી, ભગવાનની
આ ત્રિગુણાત્મક માયા અમારા દ્વારા વર્ણવવામાં
આવી. આપ વધારે શું શ્રવણ કરવા ઇચ્છો છો?
॥ ૧૬ ॥

‘ત્રિવર્ણા’ ત્રિગુણાત્મક માયાનું શ્રવણ કરીને
ભયભીત થયેલા રાજાને, તે માયાને દૂર કરવાનો
ઉપાય શ્રવણ કરવા (યોગેશ્વર અંતરિક્ષ) પોતે
પ્રેરણા કરે છે— ‘કિં ભૂયઃ ઇતિ ।’ ॥ ૧૬ ॥

આ પ્રમાણે અનુગૃહીત થયેલા રાજા (નિમિ)
તે માયાને દૂર કરવાનો ઉપાય જ પૂછે છે—
‘યથા-એતામ્ ઇતિ ।’

રાજા (નિમિ) બોલ્યા — હે મહર્ષિ, જેમણે
પોતાનાં અંતઃકરણ વશ નથી કર્યાં તેવા જનો દ્વારા
દુસ્તર (તરવી કઠણ) એવી ઈશ્વરની આ માયાને સ્થૂળ
શરીરમાં અહંબુદ્ધિ ધરાવતા પુરુષો જે ઉપાયથી
અનાયાસે તરે છે, તે ઉપાય તમે કહો. ॥ ૧૭ ॥

‘તે ભગવાનની માયાથી ભય દૂર થાય છે,
માટે બુદ્ધિમાન મનુષ્યે ભગવાનને જ ભજવા
જોઈએ.’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૨/૩૭) જો કે તે
માયાથી તારનારી કેવળ ભક્તિ કહેવામાં આવી છે,
તેમ છતાં તે ભક્તિ જેવો બીજો પણ કોઈ ઉપાય
છે ખરો, એમ જાણવા માટે ફરીથી પૂછે છે.
‘અકૃત-આત્મભિઃ’ જેમણે પોતાનાં અંતઃકરણ વશ
નથી કર્યાં તેવા જનો દ્વારા— ‘સ્થૂલધિયઃ’ સ્થૂળ
શરીરમાં જેમની અહંબુદ્ધિ છે તેઓ ॥ ૧૭ ॥

भक्तिव्यतिरेकेण नास्त्यन्य उपाय
इत्यभिप्रेत्य भक्तिमेव ससाधनां निरूपयति ।
तत्र प्रथमं वैराग्यद्वारा गुरूपसत्तिमाह चतुर्भिः—
कर्माणीति ।

प्रबुद्ध उवाच

कर्माण्यारभमाणानां दुःखहत्यै सुखाय च ।
पश्येत् पाकविपर्यासं मिथुनीचारिणां नृणाम् ॥ १८

दुःखहत्यै दुःखप्रतीकाराय । पाकविपर्याસ
फलवૈપરીત્યમ્ । મિથુનીચારિણાં મિથુનીભૂય
પ્રવર્તમાનાનામ્ ॥ ૧૮ ॥

कर्मभिः साधिता अपि वित्तादयो
न सुखहेतव इति च पश्येदित्याह—
नित्यार्तिदेनेति ।

नित्यार्तिदेन वित्तेन दुर्लभेनात्ममृत्युना ।
गृह्णापत्याप्तपशुभिः का प्रीतिः साधितैश्चलैः ॥ १९

आत्मनः स्वस्य मृत्युरूपेण ।
चलैरनित्यैरपायिभिश्च ॥ १९ ॥

एवं लोकं परं विद्यान्श्वरं कर्मनिर्मितम् ।
सतुल्यातिशयध्वंसं यथा मण्डलवर्तिनाम् ॥ २०

एवं लोकं परमिति ।

ભક્તિ સિવાય બીજો ઉપાય નથી, એવા
અભિપ્રાયથી ભક્તિને જ સાધનસહિત વર્ણવે છે.
તેમાં પ્રથમ વૈરાગ્યવાન થઈને ગુરુને શરણે જવાનું
ચાર શ્લોકોથી કહે છે— ‘કર્માણિ ઇતિ ।’

(યોગેશ્વર) પ્રબુદ્ધ બોલ્યા — દુઃખ દૂર
કરવા અને સુખ પ્રાપ્ત કરવા માટે કર્મો કરનારા,
સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધમાં જોડાઈને રહેનારા મનુષ્યોને
કર્મોનાં વિપરીત ફળ મળે છે તે જોવું જોઈએ. ॥૧૮॥

‘દુઃખહત્યૈ’ દુઃખ દૂર કરવા માટે—
‘પાકવિપર્યાસમ્’ (સુખ માટે કરાયેલા કર્મથી
દુઃખપ્રાપ્તિ થાય તેવી) ફળની વિપરીતતાને—
‘મિથુનીચારિણામ્’ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધમાં જોડાઈને
રહેનારાઓની ॥ ૧૮ ॥

પ્રયત્નપૂર્વક પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યાં હોવા છતાં
ધન વગેરે સુખનાં કારણો નથી, એવી દૃષ્ટિ રાખવી
જોઈએ, એમ કહે છે— ‘નિત્ય-આર્તિદેન ઇતિ ।’

નિત્ય દુઃખ આપનારાં, દુઃખથી પ્રાપ્ત થનારાં
અને પોતાના મૃત્યુરૂપ ધનથી તેમ જ પ્રયત્નપૂર્વક
પ્રાપ્ત કરવામાં આવેલાં નાશવંત ઘર, સંતાન,
સ્વજનો તથા પશુઓથી શી સુખશાંતિ પ્રાપ્ત થાય
છે? (કંઈ જ નહીં.) ॥ ૧૯ ॥

(ધનને કારણે ચોરો વગેરે દ્વારા મૃત્યુ થતું
હોવાથી) ‘આત્મનઃ’ પોતાના મૃત્યુરૂપ ધનથી તથા
‘ચલૈઃ’ અસ્થિર, નાશવંત (ધનાદિથી) ॥ ૧૯ ॥

કર્મથી પ્રાપ્ત થનારા આ લોકને અને
પરલોકને પણ નાશવંત જાણવા તેમ જ સમાન
સાથે (સ્પર્ધા), પોતાનાથી અધિક સાથે (ઈર્ષ્યા)
અને (ભવિષ્યમાં) નાશ પામવાના (ભયથી
યુક્ત એવા) ખંડિયા રાજાઓના (ઐશ્વર્ય) જેવા
જાણવા. ॥ ૨૦ ॥

એ જ પ્રમાણે આ લોક અને પરલોક પણ
(નશ્વર છે).

કર્મનિર્મિતવાન્નશ્વરમ્। તથા ચ શ્રુતિઃ—
 ‘તદ્યથેહ કર્મચિતો લોકઃ ક્ષીયતે એવમેવામુત્ર
 પુણ્યચિતો લોકઃ ક્ષીયતે।’ ઇતિ। કિંચ
 વર્તમાનસમયેઽપિ દુઃખયુક્તં પશ્યેદિત્યાહ—
 સતુલ્યાતિશયધ્વંસં સહ તુલ્યેનાતિશયેન ધ્વંસેન
 ચ વર્તમાનમ્। અતસ્તુલ્યે સ્પર્ધાતિશયેઽસૂયા-
 ધ્વંસાલોચને ભયાદિકં ચાપરિહાર્યમિત્યર્થઃ।
 યથાઘ્રણ્ડમણ્ડલપતીનાં મિથઃ સ્પર્ધાદિ
 તદ્વત્ ॥ ૨૦ ॥

તસ્માદ્ ગુરું પ્રપદ્યેત જિજ્ઞાસુઃ શ્રેય ઉત્તમમ્।
 શાબ્દે પરે ચ નિષ્ણાતં બ્રહ્મણ્યુપશમાશ્રયમ્ ॥ ૨૧

ઉત્તમં શ્રેયો જ્ઞાતુમિચ્છુઃ શાબ્દે
 બ્રહ્મણિ વેદારખ્યે ન્યાયતો નિષ્ણાતં તત્ત્વજ્ઞમ્।
 અન્યથા સંશયનિરાસકત્વાયોગાત્। પરે ચ
 બ્રહ્મણ્યપરોક્ષાનુભવેન નિષ્ણાતમન્યથા બોધ-
 સંચારાયોગાત્। પરબ્રહ્મનિષ્ણાતત્ત્વદ્યોતકમાહ—
 ઉપશમાશ્રયમિતિ ॥ ૨૧ ॥

કર્મથી પ્રાપ્ત થયું હોવાથી નશ્વર છે. તે
 અનુસાર શ્રુતિ છે. ‘કર્મથી મેળવેલું બધું જ આ
 લોકમાં જેમ નાશ પામે છે, તેમ પુણ્યથી મેળવેલો
 પરલોક પણ નાશ જ પામે છે.’ (છાં.ઉપ.૮/૧/૬)
 વળી, વર્તમાન સમયમાં પણ તે દુઃખદાયક
 છે, એમ સમજવું જોઈએ, એમ કહે છે—
 ‘સતુલ્યાતિશયધ્વંસમ્’ સમાનની સાથે, અધિકની
 સાથે અને નાશ (થવાના ભયની) સાથે રહેલા
 (બંને લોકને), આ પ્રમાણે સમાન સાથે સ્પર્ધા,
 પોતાનાથી ચડિયાતાની ઈર્ષ્યા અને (ભવિષ્યમાં)
 નાશ પામશે, એમ વિચાર કરવાથી ભય (ચિંતા,
 દૈન્ય) વગેરે દૂર ન કરી શકાય તેવાં હોય છે, એમ
 અર્થ છે. જેમ ખંડિયા રાજાઓમાં પરસ્પર સ્પર્ધા
 વગેરે હોય છે તેમ (આ લોક અને પરલોકનો
 વૈભવ પણ તેવો જ સમજવો જોઈએ.) ॥ ૨૦ ॥

(આત્મજ્ઞાનરૂપ) સર્વોત્તમ કલ્યાણને જાણવાની
 ઈચ્છા રાખનારે શબ્દબ્રહ્મ અર્થાત્ વેદમાં અને
 પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અનુભવમાં નિષ્ણાત તથા
 (મનની ભ્રામક આસક્તિથી પર થવારૂપ) ઉપશમના
 આશ્રયરૂપ ગુરુને શરણે જવું જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

સર્વોત્તમ કલ્યાણ જાણવાની ઈચ્છા રાખનારે
 વેદ નામના શબ્દબ્રહ્મમાં તાત્પર્યજ્ઞાનથી ‘નિષ્ણાતમ્’
 નિષ્ણાત થયેલા તત્ત્વજ્ઞાની (ગુરુ)ને (શરણે)— જો
 ગુરુ શબ્દબ્રહ્મ (શાસ્ત્રજ્ઞાન) ધરાવતા ન હોય તો
 શિષ્યનો સંશય દૂર કરી શકે નહીં તેથી (ગુરુ વેદજ્ઞ
 હોવા જોઈએ). જો ગુરુને ‘પરે બ્રહ્મણિ’ પરબ્રહ્મનો
 અપરોક્ષ અનુભવ ન હોય તો તે શિષ્યમાં જ્ઞાનસંચાર
 કરી શકે નહીં માટે (ગુરુ પરબ્રહ્મમાં પણ નિષ્ણાત
 હોવા જોઈએ.) ગુરુ પરબ્રહ્મમાં નિષ્ણાત છે, તે
 બતાવનારું લક્ષણ જણાવે છે— ‘ઉપશમ-આશ્રયમ્
 ઇતિ।’ (ઉપશમાશ્રયમ્ મનોવિભ્રમશૂન્યમ્ - વં.
 મનની અસ્થિરતા ન હોવી તે; વિષયભોગ અસાર
 હોવાથી તેનાથી વિરક્ત થવું તે.) ॥ ૨૧ ॥

तत्र भागवतान् धर्मान् शिक्षेद् गुर्वात्मदैवतः ।
अमाययानुवृत्त्या यैस्तुष्येदात्माऽऽत्मदो हरिः ॥ २२

गुरुरेवात्मा दैवतं च यस्य सः । अनुवृत्त्या
सेवया । यैर्धर्मैः वस्तुत आत्मा, आत्मप्रद-
श्चोपासकानाम् । यथा बलिप्रभृतीनाम् ॥ २२ ॥

सर्वतो मनसोऽसंगमादौ संगं च साधुषु ।
दयां मैत्रीं प्रश्रयं च भूतेष्वद्वा यथोचितम् ॥ २३

यथोचितमिति हीनेषु दयां समेषु
मैत्रीमुत्तमेषु प्रश्रयं च शिक्षेदित्यर्थः ॥ २३ ॥

शौचं तपस्तिતિક્ષાં ચ મૌનં સ્વાધ્યાયમાર્જવમ્ ।
બ્રહ્મચર્યમહિંસાં ચ સમત્વં દ્વન્દ્વસંજ્ઞયોઃ ॥ ૨૪

शौचं बाह्यं मृज्जलादिभिः । आभ्यन्तरं
चादम्भामानादि शिक्षेत् । तपः स्वधर्माचरणम् ।
तितिक्षां क्षमाम् । मौनं वृथावाचामनुच्चारणम् ।
स्वाध्यायमधिकारानुरूपं वेदपाठादिकम् ।
आर्जवं स्वच्छताम् । ब्रह्मचर्यं यस्य
यादृगुचितमृतुकाले स्वदारनियमादि । अहिंसां
भूतेष्वद्रोहम् । द्वन्द्वसंज्ञयोः शीतोष्णसुख-
दुःखादिरूपयोः । समत्वं हर्षविषादराहित्यम्
॥ २४ ॥

ત્યાં (ગુરુને શરણે જઈ) ગુરુ જ જેને માટે
આત્મા છે અને ઈષ્ટદેવ છે તેવા થઈ તેમની
નિષ્કપટ સેવા કરીને ભાગવતધર્મો શીખવા જોઈએ,
કે જે ધર્મોથી (ઉપાસકોને) પોતાની જાતનું પ્રદાન
કરનાર પરમાત્મા શ્રીહરિ પ્રસન્ન થાય (છે)
॥ ૨૨ ॥

ગુરુ જ જેને માટે આત્મા છે અને ઈષ્ટદેવ
છે તે, ‘અનુવૃત્ત્યા’ સેવાથી— જે ધર્મોથી ઉપાસકોને
પરમાત્મા શ્રીહરિ ખરેખર આત્માનું પ્રદાન કરે છે,
જેમ બલિ વગેરેને (કર્ચું હતું તેમ)! ॥ ૨૨ ॥

પ્રથમ તો સર્વત્ર મનથી અસંગ થઈ જવું,
સાધુપુરુષોનો સંગ કરવો તથા પ્રાણીઓ પ્રત્યે
નિષ્કપટપણે યથાયોગ્ય દયા, મૈત્રી અને વિનય
રાખવો તે શીખવું. ॥ ૨૩ ॥

‘યથા-ઉચિતમ્ ઇતિ’ પોતાનાથી ઢીન પ્રાણીઓ
ઉપર દયા, સમાન સાથે મિત્રતા અને ઉત્તમ પ્રત્યે
વિનય શીખવો જોઈએ, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૩ ॥

પવિત્રતા, તપ, તિતિક્ષા, મૌન, સ્વાધ્યાય,
સરળતા, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા તથા સુખદુઃખાદિ
દ્વંદ્વોમાં સમતા રાખતાં શીખવું જોઈએ. ॥ ૨૪ ॥

‘શૌચમ્’ માટી, જળ વગેરેથી બહારની
પવિત્રતા રાખવી તથા દંભ અને માન વગેરે
તજીને અંદરની પવિત્રતા રાખતાં શીખવું જોઈએ.
‘તપઃ’ સ્વધર્મનું આચરણ, ‘તિતિક્ષામ્’ સહિષ્ણુતા,
ક્ષમા, ‘મૌનમ્’ વ્યર્થ વાણીનું ઉચ્ચારણ ન કરવું,
‘સ્વાધ્યાયમ્’ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે વેદનું
અધ્યયન, ‘આર્જવમ્’ સ્વચ્છતા, ‘બ્રહ્મચર્યમ્’ જેને
જેવો ઉચિત હોય તેવા ઋતુકાળમાં પોતાની પત્ની
સાથે નિયમ વગેરે પાળવા, ‘અહિંસામ્’ પ્રાણીઓ
પ્રત્યે દ્રોહ ન કરવો, ‘દ્વન્દ્વસંજ્ઞયોઃ’ ઠંડી-ગરમી,
સુખ-દુઃખ વગેરેરૂપ દ્વન્દ્વોમાં ‘સમત્વમ્’ હર્ષ અને
વિષાદ ન થવો. ॥ ૨૪ ॥

સર્વત્રાત્મેશ્વરાન્વીક્ષાં કૈવલ્યમનિકેતતામ્ ।
વિવિક્તચીરવસનં સન્તોષં યેન કેનચિત્ ॥ ૨૫

આત્મેશ્વરાન્વીક્ષામ્ । સચ્ચિદ્રૂપેનાત્માન્વીક્ષાં
નિયન્તૃરૂપેણેશ્વરાન્વીક્ષાં ચ । કૈવલ્યમેકાન્ત-
શીલત્વમ્ । અનિકેતતાં ગૃહાદ્યભિમાનરાહિત્યમ્ ।
વિવિક્તચીરવસનં વિજનપતિતાનાં વસ્ત્રખણ્ડાનાં
શુદ્ધાનાં વા વલ્કલાનાં પરિધાનમ્ ॥ ૨૫ ॥

શ્રદ્ધાં ભાગવતે શાસ્ત્રેઽનિન્દામન્યત્ર ચાપિ હિ ।
મનોવાક્કર્મદણ્ડં ચ સત્યં શમદમાવપિ ॥ ૨૬

ભાગવતે ભગવત્પ્રતિપાદકે । અન્યત્ર
શાસ્ત્રાદૌ યા અનિન્દા તામ્ । મનસઃ
પ્રાણાયામૈર્વાચો મૌનેન કર્મણોઽનીહયા દણ્ડમ્ ।
સત્યં યથાર્થભાષણમ્ । શમદમાવન્તઃકરણ-
બાહ્યેન્દ્રિયનિગ્રહૌ ॥ ૨૬ ॥

શ્રવણં કીર્તનં ધ્યાનં હરેરદ્ભુતકર્મણઃ ।
જન્મકર્મગુણાનાં ચ તદર્થેઽચ્છિલચેષ્ટિતમ્ ॥ ૨૭

હરેર્જન્મકર્મગુણાનાં શ્રવણાદિ તદર્થે ।
હર્યુદ્દેશેન સર્વં કર્મ વિશેષતશ્ચ યજનાદિ
યત્તદર્થે શિક્ષેત્ ॥ ૨૭ ॥

સર્વમાં સત્-ચિત્-રૂપે આત્મા રહેલો છે તેવી
દૃષ્ટિ રાખવી તથા સર્વમાં નિયંતારૂપે રહેલા
ઈશ્વરનાં દર્શન કરવાં. એકાન્તમાં રહેવાનો સ્વભાવ
કેળવવો. ઘર વગેરે ઉપર ('આ મારું છે.' એવું)
અભિમાન ન રાખવું. નિર્જન સ્થાનેથી મળેલાં
ચીંથરાં કે વલ્કલ પહેરવાં. જે કાંઈ પ્રારબ્ધ્યાનુસાર
પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સંતુષ્ટ થવું. ॥ ૨૫ ॥

'આત્મ-ઈશ્વર-અન્વીક્ષામ્' સત્-ચિત્ સ્વરૂપે
આત્મા સર્વમાં રહેલો છે અને નિયંતારૂપે ઈશ્વર
સર્વમાં રહેલો છે તેવી દૃષ્ટિ રાખવી. 'કૈવલ્યમ્'
એકાન્તમાં રહેવાનો સ્વભાવ કેળવવો. 'અનિકેતતામ્'
ઘર વગેરેમાં 'આ મારું છે.' તેવા અભિમાનથી
રહિત થવું. 'વિવિક્તચીરવસનમ્' નિર્જન સ્થાનમાં
પડેલાં વસ્ત્રના ટુકડાઓ અથવા શુદ્ધ વલ્કલનાં
વસ્ત્રો ધારણ કરવાં. ॥ ૨૫ ॥

ભગવાનનો મહિમા વર્ણવનાર શાસ્ત્ર ઉપર
શ્રદ્ધા રાખવી. અન્ય શાસ્ત્રની નિંદા પણ ન જ
કરવી. મન-વાણી-કર્મને વશ કરવાં. સત્ય બોલવું
તથા મન અને ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો. ॥ ૨૬ ॥

'ભાગવતે' ભગવાનનો મહિમા પ્રતિપાદન કરનાર
શાસ્ત્ર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવી અને બીજા શાસ્ત્રાદિની
જે નિંદા છે તેને (તજવી). પ્રાણાયામથી મનને,
મૌનથી વાણીને અને નિષ્ક્રિયતાથી કર્મને વશ
કરવાં. 'સત્યમ્' યથાર્થ ભાષણ- 'શમદમૌ' મન
અને બહારની ઈન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરવો. ॥ ૨૬ ॥

અદ્ભુત કર્મો કરનારા શ્રીહરિનાં જન્મ, કર્મ
તથા ગુણોનું શ્રવણ, કીર્તન તથા ધ્યાન કરવું તથા
તેમને (શ્રીહરિને) માટે સર્વ કર્મો કરવાં. ॥૨૭॥

શ્રીહરિનાં જન્મ, કર્મ તથા ગુણોનું શ્રવણ
વગેરે કરવું. 'તત્-અર્થે' તે શ્રીહરિ માટે, શ્રીહરિની
પ્રાપ્તિના ઉદ્દેશથી સર્વ કર્મ કરવાં; વિશેષરૂપે જે
યજનાદિ છે તે તેમને પ્રાપ્ત કરવાના હેતુથી
કરવામાં આવે તેમ શીખવું. ॥ ૨૭ ॥

इष्टं दत्तं तपो जप्तं वृत्तं यच्चात्मनः प्रियम् ।

दारान् सुतान् गृहान् प्राणान् यत् परस्मै निवेदनम् ॥ २८

इष्टं दत्तमित्यादयो भावे निष्ठाः । वृत्तं सदाचारः । आत्मनः प्रियं गन्धपुष्पादि । दारादीनप्यालक्ष्य परस्मै परमेश्वराय निवेदनं तत्सेवकतया समर्पणं यत्तच्छिक्षेत् ॥ २८ ॥

एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदम् ।

परिचर्या चोभयत्र महत्सु नृषु साधुषु ॥ २९

कृष्ण एवात्मा नाथश्च येषाम् । कृष्ण आत्मनो जीवस्य नाथो येषामिति वा तेषु । उभयत्र સ્થાવરે જડ્ગમે ચ યા પરિચર્યા તામ્ । વિશેષતો નૃષુ તત્રાપિ સાધુષુ સ્વધર્મશીલેષુ । તતોઽપિ મહત્સુ શ્રીભાગવતેષુ ॥ ૨૯ ॥

परस्परानुकथनं पावनं भगवद्यशः ।

મિથો રતિમિથસ્તુષ્ટિર્નિવૃત્તિમિથ આત્મનઃ ॥ ૩૦

તૈશ્ચ સહ સદ્ગમ્ય યત્પાવનં ભગવદ્યશ-
સ્તસ્ય પરસ્પરાનુકથનં શિક્ષેત્ । યદ્વા યશઃ
પ્રતિ તત્ર સંસ્પર્ધાદિપરિત્યાગેન મિથો યા રતિઃ
રમણં, યા ચ તુષ્ટિઃ સુખં યા ચ નિવૃત્તિઃ
સમસ્તદુઃખનિવૃત્તિસ્તાં ચ શિક્ષેત્ ॥ ૩૦ ॥

યજ્ઞ, દાન, તપ, જપ, સદાચાર, પોતાને જે પ્રિય હોય તે (ચંદન, પુષ્પ વગેરે), પત્ની, પુત્ર, ઘર તથા પ્રાણ પરમેશ્વરને અર્પણ કરવાં. ॥૨૮॥

યજ્ઞ, દાન વગેરે ભાવવાચક નામો બનાવવા. (ભૂતકૃદન્તનો પ્રત્યય ત લાગે છે.) ‘વૃત્તમ્’ સદાચાર, પોતાને પ્રિય એવાં ચંદન, પુષ્પ વગેરે શ્રીહરિને આપવાં. પત્ની વગેરેને શ્રીહરિના સેવક તરીકે ‘પરસ્મૈ’ પરમેશ્વરને જે અર્પણ કરવાં જોઈએ, તે શીખવું. ॥ ૨૮ ॥

આમ, શ્રીકૃષ્ણ જ જેમના આત્મા છે અને નાથ છે એવા મનુષ્યો ઉપર સ્નેહ રાખવો. સ્થાવર અને જંગમ બંનેની સેવા કરવી. તેમાં પણ મનુષ્યોની વિશેષ સેવા કરવી. મનુષ્યોમાં પણ સ્વધર્મનિષ્ઠ જનોની વિશેષ સેવા કરવી અને તેઓમાં પણ ભગવદ્ભક્તોની વિશેષ સેવા કરવી. ॥ ૨૮ ॥

શ્રીકૃષ્ણ જ આત્મા અને નાથ છે જેમના અથવા શ્રીકૃષ્ણ જેમના ‘આત્મનઃ’ જીવનના સ્વામી છે તેમની ઉપર (સ્નેહ રાખવો). ‘ઉભયત્ર’ સ્થાવર અને જંગમ— બંનેની જે સેવા છે તે (કરવી). તેમાં પણ મનુષ્યોની વિશેષરૂપે સેવા કરવી. તેમાં પણ ‘સાધુષુ’ સ્વધર્મનિષ્ઠ જનોની વિશેષતઃ સેવા કરવી. તેમાં પણ ‘મહત્સુ’ ભગવદ્ભક્તોની વિશેષ સેવા કરવી. ॥ ૨૮ ॥

ભગવાનના પવિત્ર યશનું પરસ્પર વર્ણન કરવું. તેમાં પરસ્પર પ્રેમ અને સંતોષ થાય તેમ અને પોતાનાં દુઃખોની નિવૃત્તિ થાય તેમ કરતાં શીખવું. ॥ ૩૦ ॥

તે ભગવદ્ભક્તો સાથે સત્સંગ કરીને ભગવાનનો જે પવિત્ર યશ છે તેનું એકબીજા સાથે વર્ણન કરતાં શીખવું. અથવા તેમાં (પરસ્પર ભગવદ્દયશવર્ણનમાં) સ્પર્ધા વગેરેના ત્યાગપૂર્વક પરસ્પર જે ‘રતિઃ’ આનંદ તથા જે ‘તુષ્ટિઃ’ સુખ તથા જે ‘નિવૃત્તિઃ’ સમસ્ત દુઃખોની નિવૃત્તિ છે, તે પ્રાપ્ત કરતાં શીખવું. ॥૩૦॥

एवं वर्तमानानां परमानन्दप्राप्तिमाह—
स्मरन्त इति द्वयेन ।

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च मिथोऽघौघहरं हरिम् ।
भक्त्या संजातया भक्त्या बिभ्रत्युत्पुलकां तनुम् ॥

॥ ૩૧ ॥

क्वचिद् रुदन्त्यच्युतचिन्तया क्वचि-
द्धसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।

नृत्यन्ति गायन्त्यनुशीलयन्त्यजं
भवन्ति तूष्णीं परमेत्य निर्वृताः ॥ ૩૨ ॥

भक्त्या साधनभक्त्या संजातया प्रेम-
लक्षणया भक्त्या ॥ ૩૧ ॥ अजं हरिमुनुशीलयन्ति
तल्लीलामभिनयन्ति । एवं परमेत्य प्राप्य
निर्वृताः सन्तस्तूष्णीं भवन्ति ॥ ૩૨ ॥

उपसंहरति—इतीति ।

इति भागवतान् धर्मान् शिक्षन् भक्त्या तदुत्थया ।
नारायणपरो मायामञ्जस्तरति दुस्तराम् ॥
॥ ૩૩ ॥

भागवतधर्मोत्पन्नया भक्त्या ॥ ૩૩ ॥

‘नारायणपरो मायां तरती ’त्युक्ते पृच्छति—
नारायणाभिधानस्येति ।

राजोवाच

नारायणाभिधानस्य ब्रह्मणः परमात्मनः ।
निष्ठामर्हथ नो वक्तुं यूयं हि ब्रह्मवित्तमाः ॥ ૩૪ ॥

આ રીતે રહેનારાઓને પરમાનંદ પ્રાપ્ત થાય
છે, એમ બે શ્લોકથી કહે છે— ‘સ્મરન્તઃ ઇતિ ।’

પાપોના સમૂહનો નાશ કરનારા શ્રીહરિનું સ્મરણ
કરતા અને સ્મરણ કરાવતા ભગવાનના ભક્તો
સાધનભક્તિથી ઊપજેલી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી શરીરમાં
રોમાંચ ધારણ કરે છે. ॥ ૩૧ ॥ (આવા) અલૌકિક
ભક્તો (અજ) ભગવાન શ્રીહરિના ચિંતનથી ક્યારેક
રડવા લાગે છે, ક્યારેક હસવા લાગે છે, આનંદમાં
આવી જાય છે, ક્યારેક ભગવાન સાથે વાતો કરવા
માંડે છે, નાચે છે, ગાય છે અને ભગવાન(ની
લીલાઓ)નો અભિનય કરવા લાગે છે. ક્યારેક
પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરીને (પરમાનંદમાં નિમગ્ન
થઈને) શાંત થઈ મૌન થઈ જાય છે. ॥ ૩૨ ॥

‘ભક્ત્યા’ સાધનભક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલી
પ્રેમલક્ષણા ભક્તિથી ॥ ૩૧ ॥ ‘અજમ્’ અજન્મા
ભગવાન શ્રીહરિની તે ‘અનુશીલયન્તિ’ લીલાઓનો
અભિનય કરવા લાગે છે. આમ પરમેશ્વરને
‘એત્ય’ પ્રાપ્ત કરી શાંત થઈને મૌન થઈ જાય
છે. ॥ ૩૨ ॥

उपसंहार करे છે— ‘इति इति ।’

આમ, ભાગવતધર્મોનું શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરતો
મનુષ્ય તે ભાગવતધર્મોના પાલનથી ઉત્પન્ન થયેલી
ભક્તિથી નારાયણપરાયણ બનીને દુસ્તર માયાને
અનાયાસે તરી જાય છે. ॥ ૩૩ ॥

ભાગવતધર્મોના પાલનથી ઉત્પન્ન થયેલી
ભક્તિથી ॥ ૩૩ ॥

‘મનુષ્ય નારાયણપરાયણ થઈને માયાને તરે
છે,’ એમ જે કહેવામાં આવ્યું, તે માટે રાજા પૂછે
છે— ‘નારાયણ-અભિધાનસ્ય ઇતિ ।’

રાજા (નિમિ) બોલ્યા — નારાયણ નામના
પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું સ્વરૂપ વર્ણવવા માટે આપ
કૃપા કરો, કારણ કે આપ વેદવેત્તા પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ
છો. ॥ ૩૪ ॥

निष्ठां स्वरूपम्। अयं भावः—
 ब्रह्मैव तावन्नारायण इति भगवानिति परमात्मेति
 चोच्यते। तदुक्तम्—
 'वदन्ति तत्तत्त्वविदस्तत्त्वं यज्ज्ञानमद्वयम्।
 ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दते ॥'
 इति। तथा—
 'नारायणे भगवति तदिदं विश्वमाहितम्।
 गृहीतमायोरुगुणः सर्गादावगुणः स्वतः ॥'
 इत्यादिषु।

तत्र किमेभिः शब्दैर्निर्विशेषं तदेव वस्तूच्यते,
 अस्ति वा कोऽपि विशेषांश इति ॥ ३४ ॥

अत्रोत्तरम्—स्थित्युद्भवति।

पिप्पलायन उवाच

स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य

यत् स्वप्नजागरसुषुप्तिषु सद् बहिश्च।

देहेन्द्रियासुહृदયાનિ ચરન્તિ યેન

સંજીવિતાનિ તદવેહિ પરં નરેન્દ્ર ॥ ૩૫

अयमर्थः—अस्य विश्वस्य स्थित्युद्भव-
 प्रलयानां हेतुः स्वयं चाहेतुर्हेतुरहितः स नारायण
 इति परमेव तत्त्वमवेहि स्वप्नजागरसुषुप्तिषु
 सद्नुवर्तमानं यत्। वक्ष्यति च—'तुरीयं त्रिषु
 संततम्' इति।

'निष्ठाम्' स्वરૂપને— ભાવ આ પ્રમાણે છે—
 બ્રહ્મ જ નારાયણ છે, ભગવાન છે અને પરમાત્મા
 છે, એમ કહેવામાં આવે છે. (શ્રીમદ્ ભાગવતમાં
 પૂર્વે) તે કહેવાયું છે— 'બ્રહ્મને જાણનારા તત્ત્વવેત્તાઓ
 જે અદ્વૈતનું જ્ઞાન છે તેને તત્ત્વ કહે છે. તે તત્ત્વ
 'બ્રહ્મ', 'પરમાત્મા' અને 'ભગવાન'— એ નામથી
 કહેવાય છે.' (શ્રીમદ્ ભા.૧/૨/૧૧) તથા— 'તે આ
 વિશ્વ ભગવાન નારાયણમાં સ્થાપિત છે. પોતે નિર્ગુણ
 હોવા છતાં સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમયે માયાથી ઘણા
 ગુણોનો સ્વીકાર કરે છે.' (શ્રીમદ્ ભા.૨/૬/૩૦)
 વગેરેમાં (તે જ કહેવાયું છે).

તેમાં પૂર્વે કહેલાં વદન્તિ વગેરે સ્થળે આ
 'ભગવાન, નારાયણ' વગેરે શબ્દોથી નિર્વિશેષ તે
 (સત્, અસત્, વિશેષશૂન્ય) એક માત્ર વેદાંતથી જાણવા
 યોગ્ય વસ્તુ કહેવામાં આવી છે કે કોઈ વિશેષ અંશ
 કહેવામાં આવ્યો છે, એમ રાજા પૂછે છે. ॥ ૩૪ ॥

અહીં ઉત્તર આપે છે— 'સ્થિતિ-ઉદ્ભવ
 ઇતિ।'

(યોગેશ્વર) પિપ્પલાયન બોલ્યા — હે નરેન્દ્ર
 (નિમિ)! આ જગતની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને
 નાશના કારણરૂપ તથા સ્વયં કારણરહિત, સ્વપ્ન-
 જાગ્રત-સુષુપ્તિ અવસ્થાઓમાં અને સમાધિ વગેરે
 અવસ્થાઓમાં પણ જે વિદ્યમાન રહે છે, જેમને
 કારણે દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ અને હૃદય ચેતનવંતાં
 થઈને પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે, તે પરમાત્મા
 જ પરમ તત્ત્વ છે, એમ તું જાણ. ॥ ૩૫ ॥

અર્થ આ છે— આ વિશ્વની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને
 નાશના કારણ અને સ્વયં 'અહેતુઃ' કારણરહિત એવા
 જે નારાયણ છે તે જ પરમ તત્ત્વ છે, એમ તું જાણ. જે
 સ્વપ્ન-જાગ્રત-સુષુપ્તિ અવસ્થાઓમાં 'સત્' વિદ્યમાન
 છે. કહેવામાં આવશે— 'ત્રણેય અવસ્થાઓમાં તુરીય
 તત્ત્વ વ્યાપેલું રહે છે.' (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૨૫/૨૦)

બહિશ્ચ સમાધ્યાદૌ યત્સત્તદ્બ્રહ્મેતિ
પરમેવ તત્ત્વમવેહિ । દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનાંસિ
યેન સંજીવિતાનિ સન્તિ ચરન્તિ પ્રવર્તન્તે
તત્પરમાત્મેતિ પરમેવ તત્ત્વમવેહિ । એવં લક્ષણ-
ભેદૈર્નારાયણાદિનામભિરુચ્યમાનમપિ પરમેકમેવ
તત્ત્વં જાનીહિ ॥ ૩૫ ॥

અવેહીત્યનેન વિષયત્વં પ્રાસં નિષેધતિ—
નૈતદિતિ ।

નૈતન્મનો વિશતિ વાગુત ચક્ષુરાત્મા

પ્રાણેન્દ્રિયાણિ ચ યથાનલમર્ચિષઃ સ્વાઃ ।

શબ્દોઽપિ બોધકનિષેધતયાઽઽત્મમૂલ-

મર્થોક્તમાહ યદૃતે ન નિષેધસિદ્ધિઃ ॥ ૩૬

એતત્પરં તત્ત્વં મનો ન વિશતિ ન વિષયી-
કરોતિ । વાગુત વાગપિ ચક્ષુશ્ચાત્મા બુદ્ધિશ્ચ
પ્રાણશ્ચ ક્રિયાશક્ત્યા ન પ્રાપ્નોત્યન્યાનિ
ચેન્દ્રિયાણિ । યથાઽનલં સ્વાઃ સ્વાંશભૂતા અર્ચિષો
વિસ્ફુલિઙ્ગાદયો ન પ્રકાશયન્તિ ન દહન્તિ
ચ, તથા જડાસુ મન આદિવૃત્તિષ્વભિવ્યજ્ય-
માનસ્યાત્મપ્રકાશસ્ય તત્તદ્વૃત્તિપ્રકાશકસ્ય ન
તત્પ્રકાશવિષયત્વમ્ ।

‘બહિઃ’ સમાધિ વગેરે અવસ્થાઓમાં જે બ્રહ્મ
વિદ્યમાન છે તેને જ તું પરમ તત્ત્વ જાણ. દેહ,
ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા મન જેમનાથી ચેતનવંતાં
થઈને ‘ચરન્તિ’ પોતપોતાના કાર્યમાં પ્રવર્તે છે, તે
પરમાત્મા જ પરમ તત્ત્વ છે, એમ તું જાણ.

આમ, જુદાં જુદાં લક્ષણો હોવાથી નારાયણ
વગેરે નામોથી કહેવાતા હોવા છતાં એક જ પરમ
તત્ત્વ છે, એમ તું જાણ. ॥ ૩૫ ॥

‘અવેહિ’ આ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનના
વિષયરૂપને નકારે છે— ‘ન-એતત્ ઇતિ ।’

જેમ અગ્નિને તેના પોતાના જ અંશરૂપ તણખા
વગેરે પ્રકાશિત કરી શકતા નથી કે બાળી શકતા
નથી, તેમ આ પરમ તત્ત્વને મન, વાણી, ચક્ષુ,
બુદ્ધિ, પ્રાણ કે ઈન્દ્રિયો વિષયરૂપ બનાવી શકતાં
નથી. (અર્થાત્ મન વગેરે પરમ તત્ત્વને પામી
શકતાં નથી.) શબ્દ (શ્રુતિવચન) પણ પોતાના
મૂળરૂપ આ પરમ તત્ત્વને નિષેધપણાથી જે રીતે
સમજાવી શકાય તે રીતે કહે છે. સર્વ નિષેધની
અવધિરૂપ જે પરમતત્ત્વ વિના વેદનાં સર્વ નિષેધાત્મક
વિધાનોનો મૂળભૂત હેતુ સિદ્ધ થતો નથી. ॥ ૩૬ ॥

આ પરમ તત્ત્વને મન ‘ન વિશતિ’ વિષયરૂપ
કરી શકતું નથી. ‘વાક્-ઉત’ વાણી પણ (તેને
પામી શકતી નથી). ચક્ષુ અને ‘આત્મા’ બુદ્ધિ તથા
પ્રાણ પણ ક્રિયાશક્તિથી તેને પ્રાપ્ત કરી શકતાં
નથી. બીજી (દ્રાણ, ત્વચા, શ્રોત્ર, રસના નામની)
જ્ઞાનેન્દ્રિયો તેને જાણવા માટે સમર્થ નથી. (તથા
હાથ-પગ વગેરે કર્મેન્દ્રિયો પણ તેને પામી શકતી
નથી.) જેમ અગ્નિને તેના પોતાના અંશરૂપ ‘અર્ચિષઃ’
તણખા વગેરે પ્રકાશિત કરી શકતા નથી કે બાળી
શકતા નથી, તેમ મન વગેરેની જડ વૃત્તિઓમાં તે
તે વૃત્તિઓના પ્રકાશક તરીકે પ્રકાશતો આત્મપ્રકાશ
તે વૃત્તિઓથી પ્રકાશિત થતો નથી.

‘પ્રાણસ્ય પ્રાણમુત ચક્ષુષશ્ચક્ષુરુત શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રમન્નસ્યાન્નં મનસો યે મનો વિદુઃ’ ઇતિ । તથા—‘યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ’ ઇત્યાદિ શ્રુતેઃ ।

નનુ—‘તં ત્વૌપનિષદં પુરુષં પૃચ્છામિ’ ઇતિ શ્રુતેઃ । શબ્દગોચરત્વં પ્રતીયતે તત્રાહ— ‘શબ્દોઽપીતિ ।

શબ્દોઽપ્યાત્મમૂલમાત્મનિ પ્રમાણં સદર્થોક્તમર્થાદુક્તં યથા ભવતિ તથા આહ, ન સાક્ષાત્ । કુતઃ । બોધકનિષેધતયા સ્વસ્યૈવ બોધકસ્ય નિષેધરૂપત્વાત્ । ‘યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।’ ‘યદ્વાચાનભ્યુદિતં યેન વાગભ્યુદ્યતે તદેવ બ્રહ્મ ત્વં વિદ્ધિ ।’ ‘યન્મનો ન મનુતે’, ‘ન ચક્ષુષા પશ્યતિ કશ્ચનૈનમ્’ ઇત્યાદિશ્રુતેઃ ।

નનુ તર્હિ નૈવાહ શ્રુતિઃ કિમિદમુચ્યતે અર્થોક્તમાહેતિ તત્રાહ—યદૃત ઇતિ ।

‘એ પરમ તત્ત્વ પ્રાણના પણ પ્રાણ, ચક્ષુનું પણ ચક્ષુ, શ્રોત્રનું પણ શ્રોત્ર, અન્નનું પણ અન્ન અને મનનું પણ મન છે, એમ તત્ત્વવેત્તાઓ જાણે છે.’ (બૃહદા.ઉપ.૪/૪/૧૮) તેમ જ ‘એ પરમ તત્ત્વને ન પામીને જ્યાંથી વાણી મનની સાથે પાછી ફરે છે.’ (તૈત્તિ.ઉપ.૨/૪/૧)

શંકા કરવામાં આવી છે કે શ્રુતિમાં કહેવાયું છે કે ‘ઉપનિષદોથી જાણવા યોગ્ય તે પુરુષ વિષે હું પૂછું છું.’ (બૃહદા.ઉપ.૩/૨/૨૬) આ ઉપરથી પરમતત્ત્વ શબ્દનો વિષય છે, એમ પ્રતીત થાય છે. તે માટે કહે છે— ‘શબ્દઃ અપિ ઇતિ ।’

શબ્દ અર્થાત્ શ્રુતિવચનનું પણ ‘આત્મમૂલમ્’ આત્મામાં પ્રમાણ હોઈને તેને ‘અર્થોક્તમ્’ માત્ર સૂચિત અર્થથી જે રીતે સમજાય તે રીતે કહે છે. નહીં કે પ્રત્યક્ષ. કેવી રીતે? ‘બોધકનિષેધતયા’ આત્માના મૂળને કોઈ પણ બોધ કરાવનાર શબ્દનો નિષેધ હોવાથી. (જે બ્રહ્મનો બોધક કોઈ શબ્દ જ નથી.) ‘એ પરમ તત્ત્વને ન પામીને જ્યાંથી વાણી મનની સાથે પાછી ફરે છે.’— (તૈત્તિ.ઉપ.૨/૪/૧) ‘જે વાણીથી પ્રકાશિત નથી પણ જે વાણીને પ્રકાશિત કરે છે, તેને જ તું બ્રહ્મ જાણ.’ (કેન.ઉપ.૧/૪) ‘જેને મન વિચારી શકતું નથી.’ (કેન.ઉપ.૧/૫) ‘ચક્ષુથી એ પરમાત્માને કોઈ જોઈ શકતું નથી.’ (કઠ.ઉપ.૨/૬/૯)

શંકા કરવામાં આવી છે કે શ્રુતિ પરમતત્ત્વને શબ્દો દ્વારા અપ્રાપ્ય જ કહે છે, તો પછી શ્લોકમાં કેમ કહેવાયું છે કે શ્રુતિએ તે તત્ત્વને સારી રીતે સમજાવ્યું છે? તે માટે કહે છે— ‘યત્-ઋતે ઇતિ ।’

‘અથાત આદેશો નેતિ નેતિ’,
 ‘અસ્થૂલમનણુ’, ‘યતો વાચો નિવર્તન્તે’,
 ‘યદ્વાચાનખ્યુદિતમ્’ इत्यादिनिषेधस्य यदवधिभूतं
 ब्रह्म ऋते विना सिद्धिर्नास्ति । सर्वस्य निषेधस्य
 सावधित्वात् ॥ ૩૬ ॥

નનુ તર્હિ પ્રમાણાવિષયત્વાન્નાસ્તિ બ્રહ્મેતિ
 પ્રસજ્જેતાત આહ—સત્ત્વમિતિ ।

सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृदेकमादौ
 सूत्रं महानहमिति प्रवदन्ति जीवम् ।
 ज्ञानक्रियार्थफलरूपतयोरुशक्ति
 ब्रह्मैव भाति सदसच्च तयोः परं यत् ॥ ૩૭

‘જે બ્રહ્મ માટે ‘આ નહીં, આ નહીં.’ એવો
 નિર્દેશ કરેલો છે. (બૃહદા.ઉપ.૨/૩/૬) ‘તે બ્રહ્મ
 સ્થૂળ નથી, અણુ નથી.’ (બૃહદા.ઉપ.૩/૮/૮),
 ‘જ્યાંથી વાણી પાછી ફરે છે.’ (તૈત્તિ.ઉપ.૨/૪/૧),
 ‘જે (ચૈતન્યમાત્ર સત્તાસ્વરૂપ) બ્રહ્મ વાણીથી પ્રકાશિત
 નથી થતું, પરંતુ જેનાથી વાણી પ્રકાશિત થાય છે.’
 (કેનઉપ.૧/૪) વગેરે (વેદોએ કહેલા સર્વ પદાર્થના)
 નિષેધની જે અવધિ છે તે જ બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મરૂપ
 અવધિ ઋતે વિના (પરતત્ત્વની ઈયત્તા ગ્રહણ
 કરનાર નિરાકરણરૂપ) સિદ્ધિ હોઈ શકે નહીં,
 કારણ કે પ્રત્યેક નિષેધ અવધિવાળો છે. (નેતિ નેતિ
 એ વિધાન ત્યારે જ સિદ્ધ થાય જ્યારે કોઈક
 બ્રહ્મ જેવી વસ્તુ અસ્તિત્વ ધરાવતી હોય. જો કોઈ
 મૂળ પદાર્થનું અસ્તિત્વ હોય તો જ નિષેધ સાર્થક
 છે.) ॥ ૩૬ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો બ્રહ્મ કોઈ
 પણ પ્રમાણનો વિષય ન હોય તો બ્રહ્મ ન હોવાનો
 પ્રસંગ આવી પડે! આ માટે ઉત્તર આપે છે—
 ‘સત્ત્વમ્ ઇતિ ।’

પૂર્વે (સૃષ્ટિ ન હતી ત્યારે) એક જ બ્રહ્મ
 સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એમ ત્રિગુણમયી
 પ્રકૃતિરૂપે પ્રકટ થયું. તે જ બ્રહ્મ સૂત્રાત્મારૂપ,
 મહત્તત્ત્વરૂપ અને જીવની ઉપાધિ હોવાથી
 અહંકારરૂપ છે, એમ (સાંખ્યો) કહે છે. તે એક જ
 બ્રહ્મ (ઈન્દ્રિયોમાં રહીને તે તે ઈન્દ્રિયથી) જ્ઞાન
 કરાવનારા (દેવો), ઈન્દ્રિયો, તેમના વિષયો તથા
 સુખ(દુઃખ) વગેરે કર્મફળરૂપ અનેક પ્રકારની
 શક્તિઓથી યુક્ત છે. સ્થૂળ કાર્યરૂપ સત્ અને
 સૂક્ષ્મ કારણરૂપ અસત્, તે સર્વ બ્રહ્મ જ છે, કારણ
 કે બ્રહ્મ જ સત્ અને અસત્ તે બંનેના કારણરૂપ
 છે. ॥ ૩૭ ॥

सत्स्थूलं कार्यम् असत्सूक्ष्मं कारणं तत्सर्वं
ब्रह्मैव भाति। कुतः। यद्यस्मात्तयोः सदसतोः
परं कारणं कार्यं कारणाद्भिन्नं न भवति—
'वाचारम्भणम्' इति श्रुतेः।

નનુ કથમેકં બહુવિધસ્ય કારણં
તત્રાહ—ઊરુશક્તિ અનેકશક્તિમત્। ઊરુમ્હતી
માયાલક્ષણા શક્તિર્યસ્ય તદિતિ વા।

बहुधा भानमेव दर्शयति—आदौ यदेकं
ब्रह्म तदेव सत्त्वं रजस्तम इति त्रिवृत्प्रधानं
प्रवदन्ति। ततः क्रियाशक्त्या सूत्रं ज्ञानशक्त्या
महानिति तदेव प्रवदन्ति, ततोऽहमिति जीवं
जीवोपाधिमहंकारं च तदेव प्रवदन्ति। ततश्च
ज्ञानक्रियार्थफलरूपतया ज्ञानशब्देन देवताः,
क्रिया इन्द्रियाणि, अर्था विषयाः, फलं तत्प्रकाशः
सुखादि वा तद्रूपतया ब्रह्मैव भाति।

न हि सर्वस्वरूपेण स्वतो भासमानस्य
ब्रह्मणः स्वसिद्धौ प्रमाणापेक्षेति भावः ॥ ३७ ॥

નનુ સર્વાત્મકં ચેદ્બ્રહ્મ તર્હિ સર્વસ્ય
કાર્યસ્ય જન્માદિવિકારવત્ત્વાદ્બ્રહ્મણોઽપિ
તત્પ્રસન્નઃ સ્યાદત આહ—નાત્મેતિ।

‘सत्’ स्थूलरूप कार्य, ‘असत्’ सूक्ष्मरूप
कारण, ते सर्व (जे कंઈ) भासे छे ते ब्रह्म ज छे.
केवी रीते? ‘यत्’ कारण के ब्रह्म सत् અને असत्,
ते બંનેનું ‘પરમ્’ કારણ છે અને કારણથી કાર્ય
ભિન્ન હોતું નથી.

‘घडा, कोडियां वगेरे नामरूप विकार मात्र
कहेवानो ज छे, केवण माटी ज सत्य छे.’
(छां.उप.६/१४) એમ શ્રુતિ છે.

કોઈ શંકા કરે કે એક જ બ્રહ્મ અનેક
પ્રકારનાં કાર્યોનું કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે? તે
માટે ઉત્તર આપે છે— બ્રહ્મ ‘ઊરુશક્તિ’ અનેક
પ્રકારની શક્તિઓથી યુક્ત છે અથવા મહાન એવી
માયાના લક્ષણવાળી શક્તિ છે જેની તેવું બ્રહ્મ છે.

એક જ બ્રહ્મ અનેકરૂપે દેખાય છે, તે દર્શાવે
છે— પહેલાં જે એક બ્રહ્મ હતું તે જ સત્ત્વ, રજસુ
અને તમસુ— એમ ત્રિગુણમયી પ્રકૃતિરૂપે પ્રકટ
થયું, એમ કહે છે. પછી ક્રિયાશક્તિરૂપ હોવાથી
સૂત્રાત્મારૂપ અને જ્ઞાનશક્તિરૂપ હોવાથી મહત્ત્વરૂપ
થયું, એમ કહે છે. પછી ‘અહમ્ ઇતિ।’ જીવ,
જીવની ઉપાધિરૂપ અહંકાર પણ તે જ છે, એમ
કહે છે. અને તેથી ‘જ્ઞાનક્રિયાર્થફલરૂપતયા’
જ્ઞાન શબ્દથી દેવો, ‘ક્રિયાઃ’ ઇન્દ્રિયો, ‘અર્થાઃ’
ઇન્દ્રિયોના વિષયો, ‘ફલમ્’ સુખ(દુઃખ) વગેરે
કર્મફળરૂપ અથવા તે સર્વરૂપે બ્રહ્મ જ ભાસે છે.

સર્વ સ્વરૂપે સ્વતઃ ભાસતા બ્રહ્મને પોતાને
સિદ્ધ કરવા માટે પ્રમાણની અપેક્ષા છે જ નહીં,
એવો ભાવ છે. ॥ ૩૭ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો બ્રહ્મ સર્વ-
સ્વરૂપ હોય તો, સર્વ કાર્યો જન્મ વગેરે (જન્મવું,
હોવું, વધવું, પરિવર્તન પામવું, ક્ષીણ થવું અને
મૃત્યુ પામવું— એમ છ) વિકારવાળાં હોવાથી
બ્રહ્મને પણ તેવા વિકારો હોવાનો પ્રસંગ બને! આ
માટે ઉત્તર આપે છે— ‘ન-આત્મા ઇતિ।’

નાત્મા જજાન ન મરિષ્યતિ નૈધતેઽસૌ
 ન ક્ષીયતે સવનવિદ્ વ્યભિચારિણાં હિ ।
 સર્વત્ર શશ્વદનપાય્યુપલબ્ધિમાત્રં
 પ્રાણો યથેન્દ્રિયબલેન વિકલ્પિતં સત્ ॥ ૩૮

આત્મા બ્રહ્મ ન જજાન ન જાતઃ ।
 જન્માભાવાદેવ તદનન્તરાસ્તિતાલક્ષણોઽપિ
 વિકારો નાસ્તિ । નૈધતે ન વર્ધતે । વૃદ્ધ્યભાવાદેવ
 વિપરિણામોઽપિ નિરસ્તઃ । કુતઃ । હિ યસ્માદ્
 વ્યભિચારિણામાગમાપાયિનાં બાલયુવાદિદેહાનાં
 સવનવિત્તત્કાલદ્રષ્ટા । ન હ્યવસ્થાવતાં દ્રષ્ટા
 તદવસ્થો ભવતીત્યર્થઃ ।

નનુ નિરવસ્થઃ કોઽસાવાત્મા, અત આહ—
 ઉપલબ્ધિમાત્રમિતિ ।

નન્વાયાતં તર્હિ ક્ષણિકત્વં નેત્યાહ—
 સર્વત્રેતિ । સર્વત્ર દેશે શશ્વત્સર્વદા
 અનપાય્યનુવર્તમાનમ્ ।

નનુ નીલજ્ઞાનં જાતં, પીતજ્ઞાનં નષ્ટમિતિ
 પ્રતીતેર્ન જ્ઞાનસ્યાનપાયિત્વમત આહ—
 ઇન્દ્રિયબલેનેતિ । સદેવ જ્ઞાનમિન્દ્રિયબલેન

આત્મા નથી જન્મતો કે નથી મરતો, નથી
 વધતો (નથી પરિવર્તન પામતો) કે નથી ક્ષીણ
 થતો! (ઉત્પત્તિ તથા નાશના સ્વભાવવાળાં
 બાળ-યુવા વગેરે શરીરોની) બદલાતી અવસ્થાઓનો
 તે સાક્ષીમાત્ર છે. જેમ એક જ પ્રાણ (જુદાં જુદાં
 શરીરોમાં અનેક નામવાળો થઈ જાય છે,) તેમ
 સર્વ દેશમાં સર્વદા નિત્યરૂપે અનુગત, કેવળ
 જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા ઈન્દ્રિયોના બળથી વિવિધ
 પ્રકારે કલ્પવામાં આવે છે. ॥ ૩૮ ॥

‘આત્મા’ બ્રહ્મ ‘ન જજાન’ જન્મેલું નથી. જન્મ
 ન હોવાથી જ તેના પછીનો ‘અસ્તિ હોવું’
 લક્ષણવાળો વિકાર પણ તેને નથી. ‘ન-૯ધતે’ બ્રહ્મ
 વૃદ્ધિ પામતું નથી. વૃદ્ધિ ન હોવાથી વિપરિણામ
 પણ પામતું નથી. શા માટે? ‘હિ’ કારણ કે
 ‘વ્યભિચારિણામ્’ ઉત્પત્તિ તથા નાશના સ્વભાવવાળાં
 બાળ-યુવા વગેરે શરીરોની તે તે ‘સવનવિત્’ કાળની
 અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે. અવસ્થાઓવાળાં શરીરોનો
 સાક્ષી તે અવસ્થાઓવાળો હોતો નથી, એમ અર્થ છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે આવી અવસ્થાઓ
 વિનાનો આત્મા એ શું છે? આ માટે કહે છે—
 ‘ઉપલબ્ધિમાત્રમ્ ઇતિ’ આત્મા કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

(ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધો) શંકા કરે છે કે
 આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, એમ માનવામાં આવે તો
 આત્મા ક્ષણિક હોય! તે માટે ઉત્તર આપે છે કે
 ના— ‘સર્વત્ર ઇતિ’ આત્મા સર્વ દેશમાં ‘શશ્વત્’
 સર્વદા ‘અનપાયિ’ નિત્યરૂપે અનુગત છે, નિત્ય
 સ્થિર, અક્ષયિષ્ણુ છે.

કોઈ શંકા કરે કે શ્યામ રંગનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન
 થતાં પીત રંગનું જ્ઞાન નાશ પામ્યું, એમ જણાય
 છે, તેથી જ્ઞાન અવિનાશી નથી (પણ નાશવંત જ
 છે)! આ માટે ઉત્તર આપે છે— ‘ઇન્દ્રિયબલેન
 ઇતિ’ જ્ઞાન તો (સદા સર્વદા) ‘સત્ એવ’ હોય છે

વિવિધં કલ્પિતમ્ । નીલાદ્યાકારવૃત્તય એવ
જાયન્તે નશ્યન્તિ ચ, ન જ્ઞાનમિતિ ભાવઃ ।

વ્યભિચારિષ્વવ્યભિચારે દૃષ્ટાન્તઃ—પ્રાણો
યથેતિ ॥ ૩૮ ॥

દૃષ્ટાન્તં વિવૃણ્વન્નિન્દ્રિયાદિલયેન
નિર્વિકારાત્મોપલબ્ધિં દર્શયતિ—અળ્ડેષ્વિતિ ।

અળ્ડેષુ પેશિષુ તરુષ્વવિનિશ્ચિતેષુ
પ્રાણો હિ જીવમુપધાવતિ તત્ર તત્ર ।
સન્ને યદિન્દ્રિયગણેઽહમિ ચ પ્રસુપ્તે
કૂટસ્થ આશયમૃતે તદનુસ્મૃતિર્નઃ ॥ ૩૯

પેશિષુ જરાયુજેષુ તરુષુ ઉદ્ભિજ્જેષ્વ-
વિનિશ્ચિતેષુ । સ્વેદજેષુ ઉપધાવત્યનુવર્તતે ।
એવં દૃષ્ટાન્તે નિર્વિકારત્વં પ્રદર્શ્ય દાર્ષ્ટાન્તિ-
કેઽપિ દર્શયતિ—કથમ્ । તદૈવાત્મા સવિકાર
ઇવ પ્રતીયતે યદ્યદા જાગરે ઇન્દ્રિયગણો યદા
ચ સ્વપ્ને તત્સંસ્કારવાનહંકારઃ, યદા તુ પ્રસુપ્તં

જ, માત્ર ઇન્દ્રિયોના બળથી તે વિવિધ પ્રકારનું
કલ્પવામાં આવે છે. શ્યામ વગેરે રંગરૂપની વૃત્તિઓ
જ જન્મે છે અને નાશ પામે છે, જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ
કે નાશ થતાં જ નથી, એવો ભાવ છે.

વ્યભિચારી (બદલાતા સ્વભાવવાળા)ઓમાં
અવ્યભિચારી (ન બદલાતી) વસ્તુનું દૃષ્ટાન્ત-
'પ્રાણો યથા ઇતિ' બાળ, યુવા વગેરે ઉત્પત્તિ
તથા નાશરૂપે બદલાતા સ્વભાવવાળાં જુદાં જુદાં
શરીરોમાં રહ્યો હોવા છતાં જેમ પ્રાણ એક જ મૂળ
સ્થિતિમાં રહે છે, તેમ જ્ઞાન પણ મૂળ સ્થિતિમાં જ
રહે છે. ॥ ૩૮ ॥

દૃષ્ટાન્તનું વિવરણ કરતાં, ઇન્દ્રિયો વગેરેનો
લય થવાથી નિર્વિકાર આત્માનો અનુભવ દર્શાવે
છે— 'અળ્ડેષુ ઇતિ' ।

અંડજ, જરાયુજ, ઉદ્ભિજ્જ અને અનિશ્ચિત
(સ્વેદજ) વગેરે યોનિઓમાં (જીવ જ્યાં જ્યાં જાય
છે) ત્યાં ત્યાં પ્રાણ જીવની પાછળ પાછળ જ જાય
છે (અને નિર્વિકાર રહે છે તેમ આત્મા પણ સદાય
નિર્વિકાર જ રહે છે). (જાગ્રત અવસ્થામાં આત્મા
વિકારવાળો પ્રતીત થાય છે, પરંતુ) સુષુપ્ત
અવસ્થામાં લિંગશરીરની ઉપાધિ નથી હોતી ત્યારે
ઇન્દ્રિયોનો સમુદાય અને અહંકાર લીન થઈ જતાં
(સુષુપ્તિના સાક્ષી સુખસ્વરૂપ) નિર્વિકાર આત્માનું
આપણને સ્મરણ રહે છે. ॥ ૩૯ ॥

'પેશિષુ' જરાયુજોમાં, 'તરુષુ' ઉદ્ભિજ્જોમાં,
અનિશ્ચિત એવી સ્વેદજ વગેરે યોનિઓમાં (પ્રાણ
જીવની) 'ઉપધાવતિ' પાછળ પાછળ જાય છે.
આમ (જુદાં જુદાં શરીરોમાં અને જુદી જુદી
અવસ્થાઓમાં નિર્વિકાર સ્વરૂપે રહેનારા પ્રાણના)
દૃષ્ટાન્તમાં નિર્વિકારત્વ દર્શાવીને દાર્ષ્ટાન્તિકમાં પણ
નિર્વિકારિત્વ દર્શાવે છે— કેવી રીતે? આત્મા ત્યારે
જ વિકારવાળો પ્રતીત થાય છે કે 'ચત્' જ્યારે
જાગ્રત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયગણ (સક્રિય હોય છે)

તદા તસ્મિન્પ્રસુપ્તે ઇન્દ્રિયગણે સન્ને લીને
અહમ્યહંકારે ચ સન્ને કૂટસ્થો નિર્વિકાર
એવાત્મા । કુતઃ । આશયમૃતે લિઙ્ગશરીરમુપાધિં
વિના । વિકારહેતોરુપાધેરભવાદિત્યર્થઃ ।

નન્વહંકારપર્યન્તસ્ય સર્વસ્ય લયે
શૂન્યમેવાવશિષ્યેત, તત્કથં તદા કૂટસ્થ
આત્મા અત આહ—તદનુસ્મૃતિર્નઃ, તસ્ય
દર્શનસ્પર્શનાદિવિશેષજ્ઞાનશૂન્યસ્ય સુખાત્મનઃ
સુષુપ્તિસાક્ષિણઃ સ્મૃતિર્નોઽસ્માકં ભવતિ, એતાવન્તં
કાલં સુખમહં સુપ્તો ન કિંચિદવેદિષમિતિ ।
અતોઽનનુભૂતસ્યાસ્મરણાદસ્ત્યેવ સુષુપ્તા-
વાત્માનુભવો વિષયસંબન્ધાભવાતુ ન સ્પષ્ટ
ઇતિ ભાવઃ । તથા ચ શ્રુતિઃ—‘યદ્વૈ તન્ન
પશ્યતિ પશ્યન્વૈ તદ્દ્રષ્ટવ્યં ન પશ્યતિ’ ।
‘ન હિ દ્રષ્ટુર્દૃષ્ટેર્વિપરિલોપો વિદ્યતે ।’ ઇતિ
॥ ૩૧ ॥

નનુ યદિ સુષુપ્તૌ કૂટસ્થાત્માનુભવો
ભવેત્કથં પુનરપિ સંસારઃ સ્યાત્, અવિદ્યા-
તત્સંસ્કારાણાં વિદ્યમાનત્વાદિતિ ચેત્કદા
તર્હિ તન્નિવર્તકોઽનુભવો ભવેદત આહ—
યર્હીતિ ।

અને જ્યારે સ્વપ્નમાં અહંકાર તે ઇન્દ્રિયોના
વિષયોના સંસ્કારવાળો હોય છે. પરંતુ જ્યારે
સુષુપ્ત અવસ્થામાં તે ઇન્દ્રિયગણ ‘સન્ને’ લય પામે
છે અને ‘અહમિ’ અહંકાર પણ લય પામે છે,
ત્યારે જ આત્મા ‘કૂટસ્થઃ’ નિર્વિકાર હોય છે. શા
માટે? ‘આશયમ્-ઋતે’ કારણ કે તે અવસ્થામાં
વિકારના કારણરૂપ લિંગશરીરની ઉપાધિ હોતી
નથી, એમ અર્થ છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે જ્યારે સુષુપ્તિની
અવસ્થામાં અહંકાર સુધીનાં સર્વ તત્ત્વોનો લય
થઈ જાય છે ત્યારે કેવળ શૂન્ય જ બાકી રહે છે,
તો પછી તે સમયે કૂટસ્થ આત્મા રહે છે, એમ
કેવી રીતે કહી શકાય? આ માટે કહે છે— ‘તત્-
અનુસ્મૃતિઃ નઃ’ દર્શન, સ્પર્શ વગેરે વિશિષ્ટ
જ્ઞાનથી શૂન્ય, સુખસ્વરૂપ અને સુષુપ્તિના સાક્ષી તે
આત્માનું સ્મરણ આપણને રહે છે. ‘આટલા સમય
સુધી હું સુખથી સૂતો હતો, મેં કાંઈ જાણ્યું નહીં.’
આમ, ન અનુભવ્યા વિનાની વસ્તુનું સ્મરણ થતું ન
હોવાથી જ (સિદ્ધ થાય છે કે) સુષુપ્તિમાં આત્માનો
અનુભવ થાય છે, પરંતુ તે અવસ્થામાં વિષયોની
સાથે સંબંધ ન હોવાથી તે અનુભવ સ્પષ્ટ હોતો
નથી, એવો ભાવ છે. તે અનુસાર શ્રુતિ પણ છે—
‘જે આત્મા સુષુપ્તિમાં જોતો નથી તે નિઃસંદેહ તે
અવસ્થામાં જોતો જ હોવા છતાં જોતો નથી, કારણ
કે દ્રષ્ટાની દૃષ્ટિનો ક્યારેય લોપ થતો નથી. (તે તો
અવિનાશી છે.)’ — (બૃહદા.ઉપ.૪/૩/૨૩) ॥ ૩૮ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો સુષુપ્તિમાં નિર્વિકાર
આત્માનો અનુભવ થાય, તો વળી પાછો સંસાર કેમ
પ્રાપ્ત થાય છે? તેના ઉત્તરમાં જો કહેવામાં આવે
કે અવિદ્યા અને તેના સંસ્કારો વિદ્યમાન હોવાથી
સંસાર પાછો પ્રાપ્ત થાય છે, તો પ્રશ્ન થાય કે
અવિદ્યા અને સંસ્કારોને દૂર કરવાનો અનુભવ
ક્યારે થાય? આ માટે કહે છે— ‘યર્હિ ઇતિ ।’

यर्हब्जनाभचरणौषणयोरुभक्त्या

चेतोमलानि विधमेद् गुणकर्मजानि ।

तस्मिन् विशुद्ध उपलभ्यत आत्मतत्त्वं

साक्षाद् यथाऽमलदृशोः सवितृप्रकाशः ॥ ४०

વિતૈષણાદિ વિહાય કેવલમબ્જનાભસ્યૈવ
ચરણેચ્છયા યા ઊરુભક્તિસ્તયા પુમાંશ્ચેતસો
મલાનિ વિધમેન્નાશયેત્ । ચેત એવ વા કર્તૃ
સ્વગતાનિ મલાનિ તયા ભક્ત્યા ક્ષાલયેત્ ।
તદા તસ્મિન્વિશુદ્ધે ચેતસિ સતિ સાક્ષાદવ્યવ-
ધાનેનાત્મતત્ત્વમુપલભ્યતે । અમલયોર્દૃશોઃ
સત્યોર્યથા પૂર્વમેવ સિદ્ધઃ સવિતૃપ્રકાશ ઇતિ
॥ ૪૦ ॥

भक्तेः कर्मयोगाधीनत्वात्तं पृच्छति—
कर्मयोगमिति ।

राजोवाच

कर्मयोगं वदत नः पुरुषो येन संस्कृतः ।

विधूयेहाशु कर्माणि नैष्कर्म्यं विन्दते परम् ॥ ४१

नैष्कर्म्यं कर्मनिवृत्तिसाध्यं ज्ञानम् ॥ ४१ ॥

प्रश्नान्तरमाह—एवमिति ।

एवं प्रश्नमृषीन् पूर्वमपृच्छं पितुरन्तिके ।

नाब्रुवन् ब्रह्मणः पुत्रास्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ ४२

જ્યારે મનુષ્ય કમલનાભ ભગવાનના ચરણની
એષણારૂપ તીવ્ર ભક્તિથી, ગુણ અને કર્મથી
ઊપજેલા ચિત્તના મળનો નાશ કરે છે, ત્યારે તે
વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં, નિર્મળ દષ્ટિવાળાને જેમ
સૂર્યપ્રકાશનાં દર્શન થાય તેમ આત્મતત્ત્વનો
સાક્ષાત્કાર થાય છે. ॥ ૪૦ ॥

ધન (પુત્ર, કીર્તિ) વગેરેની એષણાઓ તજીને
કેવળ પદ્મનાભ ભગવાનના જ ચરણની ઈચ્છાથી
જે તીવ્ર ભક્તિ કરવામાં આવે, તે ભક્તિથી
(મનુષ્ય) ચિત્તના મળનો 'વિધમેત્' નાશ કરે.
અથવા ચિત્ત જ ક્રિયાનો કર્તા હોય તો— ચિત્ત જ
પોતાનામાં રહેલા મળને તે ભક્તિથી પખાળે. ત્યારે
તે ચિત્ત વિશુદ્ધ થતાં, (અવિદ્યાદિ) વ્યવધાન દૂર
થતાં સાક્ષાત્ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.
બંને નેત્રો નિર્મળ થતાં જેમ પૂર્વથી જ સિદ્ધ એવો
સૂર્યપ્રકાશ દેખાય છે તેમ! ॥ ૪૦ ॥

ભક્તિ કર્મયોગને અધીન હોવાથી તે કર્મયોગ
વિષે (રાજા) પૂછે છે— 'કર્મયોગમ્ ઇતિ ।'

રાજા (નિમિ) બોલ્યા — (હે યોગેશ્વરો,) આપ
અમને કર્મયોગ (કર્મને પરમેશ્વર સાથે જોડવાની
સાધના) વિષે કહો, કે જેનાથી સંસ્કારસંપન્ન થયેલો
મનુષ્ય (સાંસારિક) કર્મોનો નાશ કરીને આ જ
જન્મમાં શીઘ્ર (સકામ કર્મોમાં નિવૃત્તિ સાધવા યોગ્ય
શ્રેષ્ઠ જ્ઞાનરૂપ) નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૪૧ ॥

'નૈષ્કર્મ્યમ્' સકામ કર્મોમાં નિવૃત્તિ સાધવા
યોગ્ય જ્ઞાન ॥ ૪૧ ॥

બીજો પ્રશ્ન પૂછે છે— 'એવમ્ ઇતિ ।'

પૂર્વે મારા પિતા (ઈક્ષ્વાકુ)ની સંનિધિમાં
સનકાદિ ઋષિઓને મેં આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો,
પરંતુ બ્રહ્માજીના પુત્રો સનત્કુમારો (સર્વજ્ઞ હોવા
છતાં કાંઈ) બોલ્યા ન હતા, તેનું કારણ પણ
આપ કહો. ॥ ૪૨ ॥

પ્રશ્નં પ્રષ્ટવ્યમર્થમ્ । પિતુરિક્ષ્વાકોઃ ।
બ્રહ્મણઃ પુત્રાઃ સનકાદયઃ સર્વજ્ઞા અપિ
નાબ્રુવન્ ॥ ૪૨ ॥

ગહનત્વદ્યોતનાય પ્રથમં દ્વિતીયપ્રશ્ન-
સ્યોત્તરમાહ—કર્મેતિ ।

આવિર્હોત્ર ઉવાચ

કર્માકર્મવિકર્મેતિ વેદવાદો ન લૌકિકઃ ।

વેદસ્ય ચેશ્વરાત્મત્વાત્ તત્ર મુહ્યન્તિ સૂરયઃ ॥ ૪૩

કર્મ વિહિતમ્ । અકર્મ તદ્વિપરીતં
નિષિદ્ધમ્ । વિકર્મ વિગતં કર્મ વિહિતાકરણમ્ ।
એતત્રયં વેદવાદો વેદૈકગમ્યમ્ । ન
લૌકિકઃ । વેદસ્યેશ્વરાત્મત્વાદીશ્વરાદુદ્ભૂત-
ત્વાદપૌરુષેયત્વાદિત્યર્થઃ ।

પુંવાક્યે હિ વક્તુરભિપ્રાયતોઽર્થજ્ઞાનં
શક્યમપૌરુષેયે તુ કેવલં વાક્યપૌર્વાપર્યેણૈવ
તાત્પર્યાવધારણં, તચ્ચ દુષ્કરમિતિ તત્ર કર્માદૌ
વિદ્વાંસોઽપિ મુહ્યન્તિ કિમુતાન્યે ।

અતસ્તવ તદા બાલત્વાન્નૈવાબ્રુવન્નિતિ
॥ ૪૩ ॥

દુર્જ્ઞેયં વેદતાત્પર્યમાહ—પરોક્ષવાદ ઇતિ ।

‘પ્રશ્નમ્’ પૂછવા યોગ્ય વિષય— ‘પિતુઃ’ પિતા
ઈક્ષ્વાકુની સંનિધિમાં— બ્રહ્માજ્ઞના પુત્રો સનકુમારો
સર્વજ્ઞ હોવા છતાં કાંઈ બોલ્યા નહીં. ॥ ૪૨ ॥

પ્રશ્નની ગહનતા દર્શાવવા માટે પહેલાં બીજા
પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે— ‘કર્મ ઇતિ ।’

આવિર્હોત્ર બોલ્યા — કર્મ, અકર્મ અને
વિકર્મ કેવળ વેદ દ્વારા સમજી શકાય છે, લૌકિક
સમાધાનથી નહીં. તેમ જ વેદો ઈશ્વરથી પ્રકટ
થયેલા હોવાથી તેમના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવામાં
મહાન વિદ્વાન આચાર્યો (સૂરીઓ) પણ મોહિત
થઈ જાય છે. ॥ ૪૩ ॥

‘કર્મ’ વેદમાં જેને કરવા યોગ્ય કહ્યું છે તે
કર્મ છે. ‘અકર્મ’ તેનાથી વિપરીત, વેદમાં જેનો
નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે અકર્મ છે. ‘વિકર્મ’
વેદમાં જે કર્મ કરવા માટે કહ્યું છે તે કર્મ ન કરવું
તે વિકર્મ છે. આ ત્રણેય ‘વેદવાદઃ’ કેવળ વેદ
દ્વારા સમજી શકાય છે, લૌકિક સમાધાનથી નહીં,
કારણ કે વેદ ‘ઈશ્વર-આત્મત્વાત્’ ઈશ્વરથી પ્રકટ
થયેલા છે, અપૌરુષેય છે, મનુષ્યસર્જિત નથી, એમ
અર્થ છે.

મનુષ્યના વાક્યમાં વક્તાના અભિપ્રાય અનુસાર
અર્થનું જ્ઞાન થવું શક્ય છે, પરંતુ અપૌરુષેય વેદમાં
પહેલાના અને પછીના વાક્યના સંબંધ પ્રમાણે
તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવાનો હોય છે અને તે કઠણ
છે. તેમાં કર્મ વગેરેની મીમાંસામાં મોટા મોટા
પંડિતો પણ મૂંઝાય છે, તો વળી બીજાઓની તો
વાત જ શી?

આ કારણથી અને તમે તે સમયે બાળક
હતા, તેથી જ સનકાદિ ઋષિઓએ કાંઈ ઉત્તર
આપ્યો ન હતો. ॥ ૪૩ ॥

વેદનું તાત્પર્ય દુર્જ્ઞેય છે, એમ કહે છે—
‘પરોક્ષવાદઃ ઇતિ ।’

परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् ।

कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते ह्यगदं यथा ॥ ४४

यत्रान्यथास्थितोऽर्थः सङ्गोपयितुमन्यथा
कृत्वोच्यते स परोक्षवादः । तथा च श्रुतिः—
'तं वा एतं चतुर्हृतं सन्तम् । चतुर्होतेत्याचक्षते
परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः ॥' इति,
परोक्षवादत्वमेवाह—कर्ममोक्षायेति ।

નનુ સ્વર્ગાદ્યર્થ કર્માણિ વિધત્તે, ન
કર્મમોક્ષાર્થ તત્રાહ—બાલાનામનુશાસનં યથા
ભવતિ તથા । અત્ર દૃષ્ટાન્તઃ—અગદમૌષધમ્ ।
યથા પિતા બાલમગદં પાયયન્વ્રણ્ડલ્લુકાદિભિઃ
પ્રલોભયન્પાયયતિ દદાતિ ચ તાનિ ।
નૈતાવતાઽગદપાનસ્ય તલ્લાભઃ પ્રયોજનમ્, અપિ
ત્વારોગ્યમ્ । તથા વેદોઽપ્યવાન્તરફલૈઃ પ્રલોભયન્
કર્મમોક્ષાયૈવ કર્માણિ વિધત્તે ॥ ૪૪ ॥

નનુ કર્મમોક્ષશ્ચેત્પુરુષાર્થસ્તર્હિ પ્રથમમેવ
કર્મ ત્યજ્યતામત આહ—નાચરેદિતિ ।

नाचरेद् यस्तु वेदोक्तं स्वयमज्ञोऽजितेन्द्रियः ।

विकर्मणा ह्यधर्मेण मृत्योर्मृत्युमुपैति सः ॥ ૪૫

આ વેદ પરોક્ષવાદ છે. જેમ ઔષધિ
(પિવડાવવા માટે લાડુની લાલચ આપવામાં આવે,) તેમ વેદ પણ કર્મોથી છૂટવા માટે જ બાળકબુદ્ધિવાળા લોકોને કર્મો કરવાની આજ્ઞા કરે છે. ॥ ૪૪ ॥

જ્યાં બીજી રીતે રહેલો અર્થ હોય તેને છુપાવવા માટે બીજી રીતે કહેવામાં આવે તે પરોક્ષવાદ છે. તે અનુસાર શ્રુતિ છે— 'ખરેખર, તેને ચાર વખત બોલાવ્યો ત્યારે તે ઋત્વિજે સાંભળ્યું, આથી તેને પરોક્ષરૂપે ચતુર્હોતા કહે છે. દેવોને પરોક્ષ નામ જ પ્રિય છે. (પ્રત્યક્ષ નામથી બોલાવવામાં આવે તો તેઓ દ્વેષ કરે છે.) (બૃહદા.ઉપ.૪/૨/૨) આથી પરોક્ષવાદ તરીકે જ કહે છે— 'કર્મમોક્ષાય ઇતિ ।'

કોઈ પ્રશ્ન કરે કે સ્વર્ગ વગેરે માટે વેદમાં કર્મો કરવાનું વિધાન છે, મોક્ષ માટે કર્મ કરવાનું નથી. તે માટે ઉત્તર આપે છે કે બાળકોને જે રીતે આદેશ આપવામાં આવે તે રીતે (વેદ લોભ અને ભયની વૃત્તિવાળા બદ્ધ જીવોને માર્ગદર્શન આપે છે). અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે— 'અગદમ્' ઔષધ— જેમ પિતા બાળકને દવા પિવડાવતા લાડુના ટુકડા વગેરેથી લલચાવતા, દવા પિવડાવે છે અને તે લાડુ વગેરે આપે છે પણ ખરા. તે લાડુ પ્રાપ્ત થાય એટલું જ ઔષધ પિવડાવવાનું પ્રયોજન નથી, પરંતુ ઔષધિ પિવડાવવાનો ઉદ્દેશ આરોગ્ય છે. તેવી રીતે વેદો પણ ગૌણ ફળોથી પ્રલોભન આપતા, કર્મોથી છોડાવવા માટે જ કર્મોનું વિધાન કરે છે. (આનું નામ પરોક્ષવાદ) ॥ ૪૪ ॥

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે કર્મથી છૂટવું એ જ પુરુષાર્થ હોય તો (ચિત્તશુદ્ધિ થાય તે) પહેલાં જ કર્મ છોડી દો. આ માટે ઉત્તર આપે છે— 'ન આચરેત્ ઇતિ ।'

અજિતેન્દ્રિય અને અજ્ઞાની એવો જે મનુષ્ય પોતે વેદમાં વિધાન કરેલાં કર્મો કરતો નથી, તે તો વેદોક્ત કર્મો ન કરવારૂપ અધર્મથી જ મૃત્યુ પછી ફરી મૃત્યુ પામ્યા કરે છે. ॥ ૪૫ ॥

અજિતેન્દ્રિયત્વાદ્જ્ઞઃ સ્વયં યદિ નાચરેત્તર્હિ
વિકર્મણા કર્માનાચરણલક્ષણેનાધર્મેણ મૃત્યોરનન્તરં
મૃત્યુમેવ પ્રાપ્નોતિ। તથા ચ શ્રુતિઃ—‘મૃત્વા
પુનર્મૃત્યુમાપદ્યન્તે અર્ઘ્યમાનાઃ સ્વકર્મભિઃ ॥’
ઇતિ ॥ ૪૫ ॥

વેદોક્તમેવ કુર્વાણો નિઃસંજ્ઞોઽર્પિતમીશ્વરે।
નૈષ્કર્મ્યા લભતે સિદ્ધિં રોચનાર્થા ફલશ્રુતિઃ ॥ ૪૬

તસ્માદ્વેદોક્તમેવ કુર્વાણો ન તુ નિષિદ્ધમ્।

નનુ કર્મણિ ક્રિયમાણે તસ્મિન્નાસક્તિ-
સ્તત્ફલં ચ સ્યાન્ન તુ નૈષ્કર્મ્યરૂપા સિદ્ધિરત
આહ—નિઃસંજ્ઞોઽનભિનિવેશવાન્। ઈશ્વરેઽર્પિતં
ન તુ ફલોદ્દેશેન।

નનુ ફલસ્ય શ્રુતત્વાત્કર્મણિ કૃતે
ફલં ભવેદેવ, ન, રોચનાર્થેતિ। કર્મણિ
રુચ્યુત્પાદનાર્થમગદપાને ચ્ચખ્ણ્ણલ્લુકાદિવત્।
તતશ્ચ કર્માભિરુચ્યા વેદાર્થ સમ્યગ્વિચારયતિ।
તદા ચ ‘યો વા એતદક્ષરમવિદિત્વા ગાર્ગ્યસ્મા-
લ્લોકાત્ પ્રૈતિ સ કૃપણઃ’ ઇત્યનાત્મજ્ઞસ્યૈવ
કૃપણતામ્। ‘તમેતં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા

અજિતેન્દ્રિય હોવાથી અજ્ઞાની એવો તે જો
વેદોક્ત કર્મો ન કરે તો ‘વિકર્મણા’ વેદોક્ત કર્મો
ન કરવારૂપ અધર્મથી મૃત્યુ પછી ફરી મૃત્યુ જ
પામે છે. તે અનુસાર શ્રુતિ છે— ‘પોતાનાં કરેલાં
કર્મોથી જ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોથી પીડાતા મનુષ્યો
વારંવાર જન્મમરણરૂપ સંસાર પામે છે.’ ॥ ૪૫ ॥

કર્મના ફળમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના
વેદોક્ત કર્મો જ કરતો અને તે કર્મોને ઈશ્વરાર્પણ
કરતો મનુષ્ય નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ પામે છે. કર્મો ઉપર
રુચિ કરાવવા માટે જ વેદો કર્મોનાં ફળનું શ્રવણ
કરાવે છે. ॥ ૪૬ ॥

તેથી વેદોક્ત કર્મો જ કરતો મનુષ્ય
(નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ પામે છે), પણ નિષિદ્ધ કર્મો
કરતો મનુષ્ય નહીં.

શંકા કરવામાં આવી છે કે તે કર્મો કરતાં
તેમાં આસક્તિ થઈ જાય અને તે કર્મોના ફળરૂપ
સ્વર્ગાદિની પ્રાપ્તિ થાય તો નૈષ્કર્મ્યરૂપ જ્ઞાનસિદ્ધિ
ન થાય, આથી કહે છે— ‘નિઃસંગઃ’ ‘હું કર્તા છું.’
એવી આસક્તિ વગરનો થઈને ઈશ્વરને કર્મ અર્પણ
કરવાં પણ ફળ મેળવવાના ઉદ્દેશથી નહીં.

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે ફળપ્રાપ્તિ સાંભળી
હોવાથી કર્મો કરવામાં આવે ત્યારે ફળ મળે જ છે
ને? ના, (તેનાથી ફરી બંધન થશે! તે માટે ઉત્તર
આપે છે કે પશુઓ જેવા ઈન્દ્રિયારામ મનુષ્યોને
અતિ દયાળુ શ્રુતિમાતા) રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે
(ફળશ્રુતિ કહે છે). દવા પીવામાં રુચિ ઉત્પન્ન
થાય તે માટે જેમ લાડુનો ટુકડો વગેરે આપવામાં
આવે, તેમ તે કર્મો ઉપર રુચિ થાય તે માટે
(વેદમાતા પ્રલોભન આપે છે). વૈદિક કર્મોમાં અભિરુચિ
થવાથી મનુષ્ય વેદના અર્થને સારી રીતે વિચારે છે,
અને ત્યારે ‘હે ગાર્ગી, જે મનુષ્ય આ અક્ષર
આત્મતત્ત્વને જાણ્યા વિના જ આ લોકમાંથી જાય છે
તે દયનીય છે.’ (બૃહદા.ઉપ.૩/૮/૧૧) આમ, જેને
આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું નથી તે અભાગી છે. ‘બ્રહ્મનિષ્ઠ

विविदिषन्ति। ब्रह्मचर्येण तपसा श्रद्धया यज्ञेनानाशकेन' इति यज्ञादीनां ज्ञानशेषतां चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते।

ततश्च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिभिः कामितस्यैव स्वर्गादेः फलत्वेनावगमादकामितोऽसौ न भवतीति नैष्कर्म्यसिद्धिर्भवतीति भावः ॥ ४६ ॥

वैदिकं कर्मयोगमुक्त्वा तान्त्रિકमाह—
य आश्विति।

य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षुः परात्मनः।
विधिनोपचरेद् देवं तन्नोक्तेन च केशवम् ॥ ४७

परात्मनः परस्यैव सत आत्मनो जीवस्य हृदयग्रन्थिमहंकारबन्धं निर्हर्तुमिच्छुः सन् तन्नोक्तेन च विधिना प्रकारेण भजेत्। तन्त्रमागमः। चकारાદ્વૈદિકેન સહ સમુચ્ચયમાહ ॥ ૪૭ ॥

तमेव विधिमाह—लब्धानुग्रह इत्यादिना।

लब्धानुग्रह आचार्यात् तेन सन्दर्शितागमः।
महापुरुषमभ्यर्चन्मूर्त्याभिमतयाऽऽत्मनः ॥ ४८

પુરુષો આ આત્માને વેદનાં વચનોથી, બ્રહ્મચર્યથી, તપથી, શ્રદ્ધાથી, યજ્ઞથી અને અનનશનથી જાણવા ઇચ્છે છે.' (બૃહદા.ઉપ.૪/૪/૨૨) આમ યજ્ઞાદિ કર્મો કેવળ જ્ઞાનનાં અંગભૂત જ છે, એમ નિશ્ચય કરીને વિવેકી મનુષ્ય નિષ્કામ કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

વળી, 'સ્વર્ગની ઇચ્છાવાળાએ યજ્ઞ કરવો.' (પૂર્વમીમાંસા) વગેરે દ્વારા સ્વર્ગાદિ ફળની કામનાવાળાને ફળરૂપે સ્વર્ગાદિ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ સ્વર્ગાદિની જો ઇચ્છા જ ન હોય તો નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિરૂપ જ્ઞાન જ પ્રાપ્ત થાય છે, એવો ભાવ છે. ॥ ૪૬ ॥

વૈદિક કર્મયોગ દર્શાવીને તાંત્રિક કર્મયોગ વર્ણવે છે— 'ચઃ આશુ ઇતિ।'

જે મનુષ્ય પરમાત્માસ્વરૂપ જીવાત્માની હૃદયગ્રંથિરૂપ અહંકારના બંધનને શીઘ્ર દૂર કરવાની ઇચ્છાવાળો હોય, તેણે તંત્રશાસ્ત્રમાં તથા (વેદશાસ્ત્રમાં) કહેલા વિધિથી કેશવ ભગવાનનું પૂજન કરવું જોઈએ. ॥ ૪૭ ॥

'પરાત્મનઃ' પરમાત્મારૂપે રહેલા 'આત્મનઃ' જીવાત્માની 'હૃદયગ્રન્થિમ્' અહંકારરૂપી ગ્રંથિ દૂર કરવા ઇચ્છનાર તંત્રોક્ત 'વિધિના' પ્રકારે પૂજન કરે. તન્ત્રમ્ અર્થાત્ આગમ (વેદોને નિગમ કહેવામાં આવે છે અને વેદોનું વિસ્તૃત સ્પષ્ટીકરણ આગમ અથવા તંત્ર કહેવાય છે. જેમ કે વૈષ્ણવતંત્રમાં નારદ પંચરાત્ર વગેરે.) 'ચ' કારથી વૈદિક વિધિ સમુચ્ચય સહિત તંત્રશાસ્ત્રના વિધિથી પૂજન કરવાનું કહે છે. ॥ ૪૭ ॥

તે (આગમોક્ત) વિધિ જણાવે છે— 'લબ્ધ-અનુગ્રહ ઇતિ।' વગેરે દ્વારા

આચાર્ય પાસેથી જેણે અનુગ્રહ(પૂર્વક ઉપનયન, મંત્ર વગેરે) પ્રાપ્ત કર્યા છે તથા તે આચાર્ય દ્વારા જેને આગમોક્ત (જપ, પૂજાદિ) પ્રકાર દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તેવા મનુષ્યે પોતાને પ્રિય હોય તેવી મૂર્તિસ્વરૂપે પરમ પુરુષ ભગવાન શ્રીહરિની અર્ચના કરવી જોઈએ. ॥ ૪૮ ॥

તેનાચાર્યેણ સંદર્શિત આગમોઽર્ચનપ્રકારો
યસ્ય સઃ ॥ ૪૮ ॥

શુચિઃ સમ્મુખમાસીનઃ પ્રાણસંયમનાદિભિઃ ।
પિપ્પ્લવં વિશોઽધ્ય સંન્યાસકૃતરક્ષોઽર્ચયેદ્ધરિમ્ ॥ ૪૯

મૂર્તેઃ સંમુખમાસીનઃ । આદિશબ્દેન
ભૂતશુદ્ધ્યાદિભિઃ । પિપ્પ્લવં દેહં વિશોઽધ્ય સંન્યાસૈઃ
સદ્ધિર્ન્યાસૈઃ કૃતા રક્ષા યેન સઃ ॥ ૪૯ ॥

અર્ચાદૌ હૃદયે ચાપિ યથાલબ્ધોપચારકૈઃ ।
દ્રવ્યક્ષિત્યાત્મલિઙ્ગાનિ નિષ્પાદ્ય પ્રોક્ષ્ય ચાસનમ્ ॥ ૫૦
પાદ્યાદીનુપકલ્પ્યાથ સન્નિધાપ્ય સમાહિતઃ ।
હૃદાદિભિઃ કૃતન્યાસો મૂલમન્ત્રેણ ચાર્ચયેત્ ॥ ૫૧

આદાવેવ દ્રવ્યાણિ પુષ્પાદીનિ જન્ત્વાદિ-
શોધનેન, ક્ષિતિં સંમાર્જનાદિના, આત્માનમવ્યગ્રતયા,
લિઙ્ગં મૂર્તિમનુલેપક્ષાલનાદિના, નિષ્પાદ્ય યોગ્યાનિ
કૃત્વા ॥ ૫૦ ॥ પાદ્યાદિપાત્રાણ્યુપકલ્પ્ય સન્નિધાપ્ય
હૃદિ સંપૂજિતં શ્રીમૂર્તૌ ધ્યાત્વા હૃદાદિભિઃ
હૃદયશિરઃશિખાકવચનેત્રાસ્ત્રમન્ત્રૈર્મૂલમન્ત્રેણ ચ
દેવે કૃતન્યાસો મૂલમન્ત્રેણાર્ચયેત્ ॥ ૫૧ ॥

સાઙ્ગોપાઙ્ગાં સપાર્ષદાં તાં તાં મૂર્તિં સ્વમન્ત્રતઃ ।
પાદ્યાર્ચ્યાચમનીયાદ્યૈઃ સ્નાનવાસોવિભૂષણૈઃ ॥ ૫૨

તે આચાર્ય દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યો છે
અર્ચનનો પ્રકાર જેને તે ॥ ૪૮ ॥

(પહેલાં સ્નાનાદિથી) પવિત્ર થઈ, (મૂર્તિની)
સન્મુખ બેસીને પ્રાણાયામ (તથા પંચમહાભૂતોની
શુદ્ધિ) દ્વારા દેહને શુદ્ધ કરી ઉત્તમ ન્યાસપૂર્વક
અંગરક્ષા કરીને શ્રીહરિનું પૂજન કરવું જોઈએ.
॥ ૪૮ ॥

મૂર્તિની સન્મુખ બેસીને- 'આદિ' શબ્દથી
પંચમહાભૂતોની શુદ્ધિ દ્વારા 'પિંડમ્' દેહને શુદ્ધ
કરીને, 'સંન્યાસૈઃ' ઉત્તમ ન્યાસો દ્વારા કરવામાં
આવી છે રક્ષા જેનાથી તે ॥ ૪૯ ॥

પુષ્પો વગેરે શુદ્ધ કરીને, ભૂમિને લીંપીને,
અવ્યગ્ર મનથી મૂર્તિને સ્નાન-વિલેપન વગેરે દ્વારા
તૈયાર કરીને તથા આસનનું પ્રોક્ષણ કરીને, પાદ્યાદિ
પાત્રો સિદ્ધ કરીને, એકાગ્ર થઈ હૃદયમાં પણ સારી
રીતે પૂજેલા ભગવાનને શ્રીમૂર્તિ વગેરેમાં ધ્યાનથી
સ્થાપીને, હૃદય (મસ્તક, શિખા, કવચ, નેત્ર, અસ્ત્ર,
મંત્રો, મૂળમંત્ર)થી (દેવોમાં) ન્યાસ કરીને મૂળ
મંત્રથી પૂજા કરવી જોઈએ. ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥

સૌ પ્રથમ જ પુષ્પ વગેરે દ્રવ્યોને, જીવજંતુ વગેરે
દૂર કરી શુદ્ધ કરવા દ્વારા, ભૂમિને લીંપવા દ્વારા,
મનને અવ્યગ્રપણે, 'લિંગમ્' મૂર્તિને સ્નાન-વિલેપન
વગેરે દ્વારા 'નિષ્પાદ્ય' તૈયાર કરીને ॥૫૦॥ પાદ્ય
વગેરે પાત્રો સિદ્ધ કરીને, 'સન્નિધાપ્ય' હૃદયમાં
સારી રીતે પૂજેલા ભગવાનને શ્રીમૂર્તિમાં સ્થાપીને,
'હૃદાદિભિઃ' હૃદય, મસ્તક, શિખા, કવચ, નેત્ર,
અસ્ત્ર, મંત્રો તથા મૂળ મંત્રથી દેવમાં ન્યાસ કરીને
મૂળ મંત્રથી પૂજા કરવી જોઈએ. ॥ ૫૧ ॥

હૃદય વગેરે અંગો અને સુદર્શન વગેરે
ઉપાંગો તથા પાર્ષદો સહિત તે તે મૂર્તિનું પોતાના
મૂળ મંત્રથી (પૂજન કરવું). પાદ્ય, અર્ધ્ય, આચમનીય
વગેરેથી તેમ જ સ્નાન, વસ્ત્ર, અલંકાર, ચંદન,

गन्धमाल्याक्षतस्त्रग्भिर्धूपदीपोपहारकैः ।

साङ्गं सम्पूज्य विधिवत् स्तवैः स्तुत्वा नमोद्धरिम् ॥ ५३

અઙ્ગાનિ હૃદયાદીન્યુપાઙ્ગાનિ સુદર્શનાદીનિ તત્સહિતાં સપાર્ષદાં સપરિવારામ્ । કૈરુપચારૈ-
ર્ચયેત્તદાહ—પાદ્યેતિ ।

आदिशब्देन मधुपर्कमाचमनं च ॥ ५२ ॥

અક્ષતાસ્તિલકાલઙ્કારે, ન તુ પૂજાયામ્ ।
'નાક્ષતૈર્ચયેદ્વિષ્ણું ન કેતક્યા મહેશ્વરમ્' ઇતિ
નિષેધાત્ । ઉપહારો નૈવેદ્યમ્ ॥ ૫૩ ॥

आत्मानं तन्मयं ध्यायन् मूर्तिं सम्पूजयेद्धरेः ।
शेषामाधाय शिरसि स्वधाम्न्युद्वास्य सत्कृतम् ॥
॥ ५४ ॥

શેષાં નિર્માલ્યમ્ । સ્વધામ્નિ સ્વસ્થાને ।
દેવં હૃદિ મૂર્તિં કરણ્ડકે ઉદ્વાસ્ય સ્થાપયિત્વા
પૂજાવિધિં સમાપયેદિતિ શેષઃ ॥ ૫૪ ॥

तान्त्रिकं कर्मयोगमुपसंहरति—एवमिति ।

एवमग्न्यर्कतोयादावतिथौ हृदये च यः ।

यजतीश्वरमात्मानमचिरान्मुच्यते हि सः ॥ ५५

॥ ૫૫ ॥

પુષ્પ, અક્ષત, પુષ્પમાળા, ધૂપ, દીપ તથા નૈવેદ્યથી
અંગસહિત સારી રીતે વિધિપૂર્વક પૂજન કરીને,
સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરી શ્રીહરિને નમન કરવું જોઈએ.

॥ ૫૨ ॥ ૫૩ ॥

'અંગાનિ' હૃદય વગેરે અંગો, 'ઉપાંગાનિ'
સુદર્શન વગેરે ઉપાંગો, તેમના સહિત, 'સપાર્ષદામ્'
પરિવાર સહિત— ક્યા ક્યા ઉપચારોથી પૂજન
કરવું જોઈએ, તે કહે છે— 'પાદ્ય ઇતિ।' 'આદિ'
શબ્દથી મધુપર્ક તથા આચમન સમજવાં. ॥ ૫૨ ॥

અક્ષત તિલક અને અલંકારમાં લેવા, નહીં કે
પૂજામાં, કારણ કે નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે—
'અક્ષતથી વિષ્ણુનું અને કેવડાથી શંકરનું પૂજન
કરવું નહીં.' — 'ઉપહારઃ' નૈવેદ્ય ॥ ૫૩ ॥

આત્મા તન્મય (ભગવત્સ્વરૂપ) છે, એમ
ધ્યાન કરતા શ્રીહરિની મૂર્તિનું સારી રીતે પૂજન
કરવું જોઈએ. પછી નિર્માલ્ય મસ્તક ઉપર ધારણ
કરીને સત્કાર કરાયેલા ભગવાનને (હૃદયમાં અને
મૂર્તિને) પૂજાસ્થાનમાં પધરાવી (પોઢાડી)ને પૂજાવિધિનું
સમાપન કરવું જોઈએ. ॥ ૫૪ ॥

'શેષામ્' નિર્માલ્ય (પ્રસાદી પુષ્પ), 'સ્વધામ્નિ'
સ્વસ્થાને, દેવસ્થાનમાં, દેવને હૃદયમાં અને મૂર્તિને
પૂજાસ્થાનમાં 'ઉદ્વાસ્ય' સ્થાપિત કરીને પૂજાવિધિનું
સમાપન કરવું, એટલું શેષ છે. ॥ ૫૪ ॥

તંત્રોક્ત કર્મયોગનું સમાપન કરે છે—
'એવમ્ ઇતિ ।'

આમ, અગ્નિ, સૂર્ય, જળ વગેરેમાં, અતિથિમાં
તથા હૃદયમાં આત્મારૂપ ઈશ્વરને જે મનુષ્ય પૂજે છે
તે શીઘ્ર જ મુક્ત થાય છે. ॥ ૫૫ ॥ ૫૫ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

અથ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ

ભગવાનના અવતારોનું વર્ણન

ચતુર્થે ત્વવતારેહાપ્રશ્નસ્યોત્તરમુક્તવાન્ ।
જયન્તીનન્દનો નામ્ના દ્રુમિલો નવસપ્તમઃ ॥ ૧

‘મૂર્યાભિમતયાત્મનઃ’ इत्यनेनात्मनः
પ્રિયમવતારં પૂજયેદિત્યુક્તેઽવતારજ્ઞાનમપેક્ષિતં
તથા ‘સ્તવૈઃ સ્તુત્વા નમેદ્ધરિમ્’ इत्युक्ते
ગુણકર્મજ્ઞાનં ચાપેક્ષિતમતઃ પૃચ્છતિ—યાનિ
યાનીતિ ।

રાજોવાચ

યાનિ યાનીહ કર્માણિ યૈર્યૈઃ સ્વચ્છન્દજન્મભિઃ ।
ચક્રે કરોતિ કર્તા વા હરિસ્તાનિ બ્રુવન્તુ નઃ ॥ ૧

કર્તા કરિષ્યતિ ॥ ૧ ॥

ત્વયા પૃષ્ઠાનિ કાલત્રયસંબન્ધિસકલા-
વતારગુણકર્માણિ કથયિતુમશક્યાનિ
સદ્ક્ષેપતસ્તુ કાનિચિત્કથયિષ્યામીત્યાહ—યો
વા इत्यादिना ।

દ્રુમિલ ઉવાચ

યો વા અનન્તસ્ય ગુણાનનન્તા-
નનુક્રમિષ્યન્ સ તુ બાલબુદ્ધિઃ ।
રજાંસિ ભૂમેર્ગણયેત્ કથંચિત્
કાલેન નૈવાઘ્નિલશક્તિધામ્નઃ ॥ ૨

અહીં ચોથા અધ્યાયમાં નવ યોગેશ્વરોમાંના
સાતમા યોગેશ્વર જયંતીનંદન દ્રુમિલે ભગવાનના
અવતારો અને તેમની લીલાઓ— એ પ્રશ્નનો ઉત્તર
આપ્યો. ॥ ૧ ॥

‘પોતાને પ્રિય એવી મૂર્તિથી’ (શ્રીમદ્ ભા.
૧૧/૩/૪૮) આ દ્વારા (પૂર્વના અ-૩માં) પોતાને
પ્રિય હોય તેવા અવતારની પૂજા કરવી, એમ
જ્યારે કહેવામાં આવ્યું છે ત્યારે અવતારોનું જ્ઞાન
અપેક્ષિત છે. તેમ જ ‘સ્તોત્રોથી સ્તુતિ કરીને
શ્રીહરિને નમન કરવું.’ (શ્રીમદ્ભા.૧૧/૩/૫૩)
એમ જ્યારે કહેવાયું છે, ત્યારે શ્રીહરિનાં ગુણો
અને કર્મોનું જ્ઞાન પણ અપેક્ષિત છે. આથી (રાજા)
પૂછે છે— ‘યાનિ યાનિ ઇતિ।’

પોતાના ભક્તોની કે પોતાની ઈચ્છાનુસાર
જે જે જન્મો લઈને શ્રીહરિએ આ લોકમાં જે જે
કર્મો કર્યાં છે, કરે છે અને કરશે, તે આપ અમને
કહો. ॥ ૧ ॥

‘કર્તા’ કરશે ॥ ૧ ॥

તમારા દ્વારા પુછાયેલા ત્રણેય કાળના બધા
જ અવતારો, ગુણો અને કર્મો વર્ણવવાં અશક્ય
છે, પરંતુ કેટલાંક (અવતારો, ગુણો, કર્મો) હું
સંક્ષેપમાં કહીશ, એમ કહે છે— ‘યઃ વૈ ઇતિ।’
વગેરે દ્વારા

(યોગેશ્વર) દ્રુમિલ બોલ્યા — જે મનુષ્ય

અનંત ભગવાનના અનંત ગુણો ગણવા ઈચ્છે છે તે
મંદમતિ છે. તેવો મનુષ્ય દીર્ઘ કાળ સુધી પ્રયત્ન
કરીને પૃથ્વી પરના રજકણો ગણી શકે, પણ સમગ્ર
શક્તિઓના આશ્રયરૂપ ભગવાનના ગુણો કોઈ પણ
રીતે ગણી શકે નહીં. ॥ ૨ ॥

अनुक्रमिष्यन्नाणयितुमिच्छति यः स तु
बालानामिव बुद्धिर्यस्य स मन्दमतिः । कालेन
महता कोऽपि महामतिः रजांसि गणयेदपि ।
अखिलशक्तिधाम्नः सर्वशक्त्याश्रयस्य भगवतो
गुणांस्तु नैव गणयेत् । तथा च श्रुतिः—‘विष्णोर्नु
कं वीर्याणि प्र वोचं यः पार्थिवानि विममे
रजांसि ।’ इत्यादि ॥ २ ॥

ત્રાદૌ પુરુષાવતારમાહ—ભૂતૈરિતિ ।

भूतैर्यदा पंचभिरात्मसृष्टैः
पुरं विराजं विरचय्य तस्मिन् ।
स्वांशेन विष्टः पुरुषाभिधान-

मवाप नारायण आदिदेवः ॥ ३

यदा स्वसृष्टैर्भૂतैर्विराजं ब्रह्माण्डं पुरं
निर्माय तस्मिन् लीलया प्रविष्टो न तु
भोक्तृत्वेन । प्रभૂતપુણ્યસ્ય જીવસ્ય તત્ર
ભોક્તૃત્વાત્ ॥ ૩ ॥

अस्य गुणकर्माण्याह द्वयेन—
यत्काय इति ।

यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो
यस्येन्द्रियैस्तनुभृतामुभयेन्द्रियाणि ।

ज्ञानं स्वतः श्वसनतो बलमोज ईहा
सत्त्वादिभिः स्थितिलयोद्भव आदिकर्ता ॥ ૪

‘अनुक्रमिष्यन्’ જે ગણવા ઈચ્છે છે તે, જેની
બુદ્ધિ બાળકો જેવી છે તેવો મંદમતિ છે. દીર્ઘ કાળ
પર્યંત પ્રયત્ન કરીને કોઈક મહાબુદ્ધિશાળી કદાચ
૨૪કણો ગણી શકે, પણ ‘અખિલશક્તિધામ્નઃ’
સમગ્ર શક્તિઓના આશ્રયરૂપ ભગવાનના ગુણો
કોઈ જ ગણી શકે નહીં. તે અનુસાર શ્રુતિ છે—
‘વિષ્ણુ ભગવાનનાં વીરકર્મો હું (દીર્ઘતમા ઋષિ)
અતિ શીઘ્ર કહું છું, જે વિષ્ણુએ પૃથ્વી વગેરે
ત્રણેય લોકોને વિશેષ રીતે માપી લીધા હતા.’
વગેરે (ઋઃ ૧/૧૫૪/૧) (નુ કમ્=અતિશીઘ્રમ્-
સાયણાચાર્ય) ॥ ૨ ॥

તે અવતારોમાં પ્રથમ પુરુષાવતાર કહે
છે— ‘ભૂતૈઃ ઇતિ ।’

પોતે સર્જેલાં પાંચ મહાભૂતોથી બ્રહ્માંડને
રચીને જ્યારે આદિદેવ નારાયણે તેમાં પોતાના
અંશથી પ્રવેશ કર્યો ત્યારે તે ‘પુરુષ’ નામને પ્રાપ્ત
થયા. ॥ ૩ ॥

જ્યારે પોતે સર્જેલાં પાંચ મહાભૂતોથી
‘વિરાજમ્’ બ્રહ્માંડરૂપી શરીર રચીને ભગવાન તેમાં
લીલાથી પ્રવિષ્ટ થયા, પણ ભોક્તારૂપે નહીં, કારણ
કે ભોક્તા તો પોતાનાં અનેક પુણ્યોના ફળવાળો
જીવ જ થાય છે. ॥ ૩ ॥

આ અવતારનાં ગુણો અને કર્મો બે શ્લોકોથી
કહે છે— ‘યત્કાયઃ ઇતિ ।’

આ ત્રણ જગતની જે રચના છે, તે આ
પુરુષાવતારનું શરીર છે. શરીરધારીઓની જ્ઞાનેન્દ્રિયો
અને કર્મેન્દ્રિયો— બંને પુરુષાવતારના સ્વરૂપભૂત
સત્ત્વથી પ્રકટ થાય છે. જેમના પ્રાણથી શરીરધારીઓની
દેહશક્તિ, ઈન્દ્રિયશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ પ્રકટ
થાય છે તથા જે પુરુષાવતાર સત્ત્વગુણ, રજોગુણ
અને તમોગુણથી વિશ્વની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને
લયના આદ્ય કર્તા નારાયણ છે. ॥ ૪ ॥

યસ્યાધિષ્ટેયઃ કાય ણ્ણઃ । કાય ઇતિ સસમી વા । તનુભૃતાં સમષ્ટિવ્યષ્ટિજીવાનાં જ્ઞાનકર્મેન્દ્રિયાણિ યસ્ય સ્વતઃસ્વરૂપભૂતાત્ સત્ત્વાત્તનુભૃતાં જ્ઞાનમ્, યસ્ય સ્વતઃસિદ્ધં જ્ઞાનમિતિ વા । યસ્ય શ્વસનતઃ પ્રાણાદ્બલં દેહશક્તિઃ । ઓજ ઇન્દ્રિયશક્તિઃ । ઈહા ક્રિયા । યશ્ચ સત્ત્વાદિભિર્વિશ્વસ્ય સ્થિતિલયોદ્ભવે આદિકર્તા ॥ ૪ ॥

આદિકર્તેત્યનેન તત્પૂર્વકં કર્ત્રન્તરમપિ સૂચિતમ્, તદ્દર્શયિતું ગુણાવતારદ્વારા ચરાચર-સૃષ્ટ્યાદિકર્તૃત્વમાહ—આદાવિતિ ।

આદાવભૂચ્છતધૃતી રજસાસ્ય સર્ગે વિષ્ણુઃ સ્થિતૌ ક્રતુપતિર્દ્વિજધર્મસેતુઃ ।

રુદ્રોઽપ્યયાય તમસા પુરુષઃ સ આદ્ય

ઇત્યુદ્ભવસ્થિતિલયાઃ સતતં પ્રજાસુ ॥ ૫

યસ્યેત્યનુષઙ્ગઃ । યસ્ય રજસાઽસ્ય જગતઃ સર્ગે કાર્યે શતધૃતિર્બ્રહ્માભૂત્ । સ્થિતૌ ચ વિષ્ણુર્યસ્ય સત્ત્વેનેતિ શેષઃ । ક્રતુપતિસ્ત-ત્ફલદાતા । દ્વિજાતીનાં તદ્ધર્માણાં ચ સેતુઃ પાલક ઇત્યર્થઃ । યસ્ય તમસાઽસ્યાઽપ્યયાય રુદ્રોઽભૂત્ । ઇત્યેતૈર્બ્રહ્માદિભિર્નિમિત્તભૂતૈઃ પ્રજાસૂદ્ધવાદયો યતો ભવન્તિ સ આદ્યઃ પુરુષ ઇત્યન્વયઃ ॥ ૫ ॥

જેમનું આ (વિરાટ) શરીર અધિષ્ઠાન બનવા યોગ્ય છે અથવા જેમના શરીરમાં (સાતમી વિ.) ત્રણેય ભુવનો સમાવિષ્ટ થયેલાં છે. ‘તનુભૃતામ્’ સમષ્ટિ, વ્યષ્ટિ શરીરધારી જીવોની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો જેના ‘સ્વતઃ’ સ્વરૂપભૂત સત્ત્વથી (પ્રકટ થાય છે). અથવા જેમનું જ્ઞાન સ્વતઃસિદ્ધ છે. જેમના ‘શ્વસનતઃ’ પ્રાણથી ‘બલમ્’ દેહશક્તિ, ‘ઓજઃ’ ઈન્દ્રિયશક્તિ, ‘ઈહા’ ક્રિયાશક્તિ (પ્રકટ થાય છે). જે પુરુષાવતાર સત્ત્વાદિ ગુણોથી વિશ્વની સ્થિતિ, નાશ અને ઉત્પત્તિમાં આદ્ય કર્તા (નારાયણ) છે. ॥૪॥

‘આદિકર્તા’ આ પદ દ્વારા, તે મૂળ કર્તા જેના પૂર્વમાં છે તેવા (પછી થનારા) બીજા કર્તાનું પણ (ગર્ભિતાર્થથી) સૂચન થાય છે. તે દર્શાવવા માટે ગુણાવતાર દ્વારા ચર અને અચર સૃષ્ટિ વગેરેનું કર્તાપણું જણાવે છે— ‘આદૌ ઇતિ ।’

પૂર્વે (સૃષ્ટિના આરંભમાં) આ જગતની રચના માટે જે પુરુષાવતારના રજોગુણથી બ્રહ્માજી, જગતનું રક્ષણ કરવા માટે (સત્ત્વગુણથી) દ્વિજવર્ણ, ધર્મપાલક તથા યજ્ઞફળદાતા વિષ્ણુ અને જગતનો વિનાશ કરવા માટે તમોગુણથી રુદ્ર ઉત્પન્ન થયા છે તથા જેમનાથી (બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહેશના નિમિત્તે) પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ સતત થયા કરે છે તે જ એ આદ્ય પુરુષ છે. ॥ ૫ ॥

‘યસ્ય’ જે પુરુષાવતારના— એમ સંબંધ છે. જે પુરુષવતારના રજોગુણથી ‘અસ્ય’ આ જગતના સૃષ્ટિકાર્યમાં ‘શતધૃતિઃ’ બ્રહ્માજી ઉત્પન્ન થયા છે. સ્થિતિ— રક્ષણ માટે વિષ્ણુ જેના સત્ત્વગુણથી ઉત્પન્ન થયા છે, એટલું શેષ છે. ‘ક્રતુપતિઃ’ તે યજ્ઞના ફળદાતા— બ્રાહ્મણોના અને તેમના ધર્મોના ‘સેતુઃ’ પાલક, એમ અર્થ છે. જેમના તમોગુણથી આ જગતના નાશ માટે રુદ્ર ઉત્પન્ન થયા છે. આમ, આ બ્રહ્માજી વગેરેના નિમિત્તે પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ વગેરે જેમનાથી થાય છે તે આદ્ય પુરુષ છે, એમ અન્વય છે. ॥ ૫ ॥

નરનારાયણાવતારમાહ—ધર્મસ્યેતિ ।

ધર્મસ્ય દક્ષદુહિતર્યજનિષ્ટ મૂર્ત્યા
નારાયણો નરઋષિપ્રવરઃ પ્રશાન્તઃ ।
નૈષ્કર્મ્યલક્ષણમુવાચ ચચાર કર્મ
યોઽદ્યાપિ ચાસ્ત ઋષિવર્યનિષેવિતાઙ્ગિઃ ॥ ૬

ધર્મસ્ય ભાર્યાયાં દક્ષદુહિતરિ મૂર્તિસંજ્ઞાયાં
નારાયણો નર ઇતિ મૂર્તિદ્વયેનાજનિષ્ટ જાતઃ ।
તચ્ચરિતમાહ—નૈષ્કર્મ્યમાત્મસ્વરૂપં લક્ષ્યતે યેન
તત્કર્મ કર્મનિર્હારરૂપં વા ઉવાચ નારદાદિભ્યઃ
સ્વયં ચચાર ચ । યોઽદ્યાપિ કર્માચરન્નાસ્તે ।
ઋષિવર્યૈર્નિષેવિતાવઙ્ગી યસ્ય સઃ ॥ ૬ ॥

ભગવદવતારત્વદ્યોતકં પરમોપશમં
દર્શયિતુમિતિહાસમાહ—ઇન્દ્ર ઇતિ દશાભિઃ ।

ઇન્દ્રો વિશઙ્ક્ય મમ ધામ જિઘૃક્ષતીતિ
કામં ન્યયુક્ત સગણં સ બદર્યુપાખ્યમ્ ।

ગત્વાપ્સરોગણવસન્તસુમન્દવાતૈઃ

સ્ત્રીપ્રેક્ષણેષુભિરવિધ્યદતન્મહિજ્ઞઃ ॥ ૭

ધામ સ્થાનં તપસા ગ્રહીતુમિચ્છતીતિ
વિશઙ્ક્ય તપોનાશાય કામં સપરિવારં
પ્રેષયામાસ । સ કામો બદરીભિરુપાખ્યાયતે યસ્તં

નર-નારાયણના અવતારને વર્ણવે છે—
'ધર્મસ્ય ઇતિ ।'

દક્ષ પ્રજાપતિની પુત્રી મૂર્તિ કે જે ધર્મની ભાર્યા
હતી, તેનામાં ઋષિપ્રવર, અત્યંત શાંત ભગવાન
નર અને નારાયણનો અવતાર થયો. આત્મસ્વરૂપનો
સાક્ષાત્કાર કરાવનારા કર્મનો તેમણે (નારદજી
વગેરેને) ઉપદેશ કર્યો અને તેઓ પોતે પણ આજ
સુધી તેનું આચરણ કરે છે તેમ જ (નારદજી વગેરે)
શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ દ્વારા આજે પણ તેમના ચરણક્રમણને
સેવવામાં આવે છે. ॥ ૬ ॥

દક્ષની મૂર્તિ નામની પુત્રી એવી ધર્મની
ભાર્યામાં નારાયણ અને નર બે સ્વરૂપે અવતર્યા.
તેમનું ચરિત્ર કહે છે— 'નૈષ્કર્મ્યમ્' આત્મસ્વરૂપનો
જેનાથી સાક્ષાત્કાર થાય તેવા, 'તત્ કર્મ' કર્મનો
નાશ કરનાર કર્મનો નારદજી વગેરેને જેમણે
ઉપદેશ કર્યો અને પોતે પણ તેનું આચરણ કર્યું. જે
આજે પણ કર્મનું આચરણ કરતા (બદરિકાશ્રમમાં)
બિરાજે છે. શ્રેષ્ઠ ઋષિઓ દ્વારા જેમના ચરણ
સેવવામાં આવે છે તેવા તે ॥ ૬ ॥

નર-નારાયણ ભગવાનના અવતાર હતા તેમ
પ્રકટ કરતી પરમ શાંતિ દર્શાવવા માટે દસ
શ્લોકોથી ઈતિહાસ કહે છે— 'ઇન્દ્રઃ ઇતિ ।'

'(આ નર-નારાયણ તપથી) મારું સ્થાન લઈ
લેવા ઇચ્છે છે.' એવી શંકા કરીને ઈન્દ્રે (તેમના તપનો
નાશ કરવા માટે) સપરિવાર કામદેવને મોકલ્યા.
તેમના મહિમાને ન જાણતા કામદેવ અપ્સરાગણ,
વસંત તથા મંદ, સુગંધ વાયુ સાથે બદરિકા નામના
આશ્રમમાં જઈને સ્ત્રીઓના નેત્રકટાક્ષરૂપી બાણોથી
તેમને વીંધવા માંડ્યા. ॥ ૭ ॥

'ધામ' સ્વર્ગ નામના સ્થાનને તપથી લઈ
લેવા ઇચ્છે છે, એમ શંકા કરીને ઈન્દ્રે તેમના
તપનો નાશ કરવા માટે કામદેવને સપરિવાર
મોકલ્યા. તે કામદેવ, બદરિકા નામથી જે કહેવાય

તસ્યાશ્રમમપ્સરોગણાદિભિઃ સહ ગત્વા સ્ત્રીણાં
પ્રેક્ષણાન્યેવ ઇષવો બાણાસ્તૈઃ । ન તસ્ય મહિ
મહિમાનં જાનાતીત્યતન્મહિજ્ઞઃ ॥ ૭ ॥

વિજ્ઞાય શક્રકૃતમક્રમમાદિદેવઃ

પ્રાહ પ્રહસ્ય ગતવિસ્મય એજમાનાન્ ।

મા ભૈર્વિભો મદન મારુત દેવવધ્વો

ગૃહ્ણીત નો બલિમશૂન્યમિમં કુરુધ્વમ્ ॥ ૮

અક્રમમપરાધમ્ । અહો, અહં ધીર
ઇતિ વિસ્મયો ગર્વસ્તદ્રહિતઃ । એજમાનાન્
શાપભિયા કમ્પમાનાન્ । ભો વિભો સમર્થ,
દેવવધ્વઃ મા ભૈષ્ટ । બલિમાતિથ્યં તાન્પ્રાર્થયતે ।
ઇમમસ્માકમાશ્રમમ્ । આતિથ્યાભાવે શૂન્યપ્રાયઃ
સ્યાદિત્યર્થઃ ॥ ૮ ॥

ઇત્યં બ્રુવત્યભયદે નરદેવ દેવાઃ

સત્રીડનમ્પ્રશિરસઃ સઘૃણં તમૂચુઃ ।

નૈતદ્ વિભો ત્વયિ પરેઽવિકૃતે વિચિત્રં

સ્વારામધીરનિકરાનતપાદપદ્મે ॥ ૯

છે તે તેમના આશ્રમમાં અપ્સરાગણ વગેરે સહિત
જઈને, સ્ત્રીઓના નેત્રકટાક્ષ એ જ બાણો, તેમનાંથી
(તેમને વીંધવા માંડ્યા). તેમના ‘મહિ’ મહિમાને
ન જાણતા એવા ‘અતત્-મહિજ્ઞઃ’ કામદેવ ॥૭॥

(‘અહો! હું જિતેન્દ્રિય છું, મેં કામ ઉપર વિજય
પ્રાપ્ત કર્યો છે!’ એવા) ગર્વરહિત આદિદેવ નર-
નારાયણે ઈન્દ્રે કરેલા અપરાધને જાણી લઈને, (‘મારી
માયાનું માહાત્મ્ય તો જુઓ! આ બધાં મને મોહિત
કરવા પ્રવૃત્ત થયાં છે!’ આથી) હસીને, (શાપના
ભયથી) ધ્રૂજતા એવા તેમને કહેવા લાગ્યા: ‘હે સમર્થ
કામદેવ, હે વાયુદેવ, હે દેવાંગનાઓ, ભય પામશો
નહીં. અમારું આતિથ્ય સ્વીકારો તેમ જ આ (આશ્રમ)ને
આતિથ્યસત્કારવિહોણો ન કરશો!’ ॥ ૮ ॥

‘અક્રમમ્’ અપરાધને— ‘અહો! હું ધૈર્યવાન
છું.’ એવો ‘વિસ્મયઃ’ ગર્વ, તેનાથી રહિત નર-
નારાયણ— શાપના ભયથી ‘એજમાનાન્’ ધ્રૂજતા
કામદેવ વગેરેને, ‘ભોઃ વિભો’ સમર્થ કામદેવ, હે
દેવાંગનાઓ, ભય પામશો નહીં. ‘બલિમ્’
આતિથ્યસત્કાર કરવા માટેના પદાર્થ (સ્વીકારો),
એમ તેમને પ્રાર્થના કરે છે. ‘ઇમમ્’ આ અમારા
આશ્રમને— આતિથ્યસત્કારના અભાવમાં આશ્રમ
સૂનો થઈ જશે, એમ અર્થ છે. ॥ ૮ ॥

હે મનુષ્યોમાં દેવ સમાન (નિમિ), સર્વને
અભય આપનારા શ્રીનારાયણ જ્યારે એમ બોલ્યા,
ત્યારે લજજાથી નતમસ્તક થયેલા દેવો તે દયાળુ
ભગવાન નારાયણને કહેવા લાગ્યા: ‘હે પ્રભુ,
આત્મામાં રમણ કરનારા જિતેન્દ્રિય પુરુષોના
સમૂહ દ્વારા જેમના ચરણકમળમાં નમન કરવામાં
આવે છે તેવા, માયાથી પર અને (કામક્રોધાદિ)
વિકારોથી રહિત એવા આપને માટે (અપરાધી
એવા અમારા ઉપર અનુગ્રહ વગેરે કરવો) આ
કાંઈ આશ્ચર્ય નથી! ॥ ૮ ॥

हे नरदेव, अभयदे श्रीनारायणे इत्थं
ब्रुवति सति देवाः कामादयः सत्रीडानि नम्राणि
शिरांसि येषां ते। लज्जाभरेणैवावनतशिरस्का
इत्यर्थः। सघृणं यथा भवति तथा कृपां
जनयन्त इत्यर्थः। कृपायुक्तं तमिति वा मायातः
परे अतोऽविकृते स्वारामाश्च ते धीराश्च ते
तेषां निकरैरानतं पादपद्मं यस्य तस्मिन्।
त्वय्येतदक्षोभानुकम्पादि न विचित्रम् ॥ ९ ॥

अस्माकं चापराधाचरणं स्वभावत्वान्न
चित्रमित्याहुः—त्वामिति ।

त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः
स्वौको विलङ्घ्य परमं व्रजतां पदं ते ।
नान्यस्य बर्हिषि बलीन् ददतः स्वभागान्
धत्ते पदं त्वमविता यदि विघ्नमूर्ध्नि ॥ १०

त्वां सेवतां सेवमानानां सुरैरिन्द्रादिभिः
कृता अन्तराया विघ्ना भवन्ति। कस्मादित्यत
आहुः—स्वौक इति। स्वस्थानं स्वर्गमतिक्रम्य
परमं तव स्थानं व्रजताम्। नान्यस्य

હે રાજા, અભય આપનારા શ્રીનારાયણ
જ્યારે આ પ્રમાણે બોલ્યા, ત્યારે જેમનાં મસ્તક
લજ્જાથી નમી પડ્યાં તે કામ વગેરે દેવો—
લજ્જાના ભારથી નમી ગયેલાં મસ્તકોવાળાં, એમ
અર્થ છે. દયાસહિત જેમ હોય તેમ દયા જન્માવતા
એમ અર્થ છે. અથવા કૃપાપૂર્ણ એવા તે નારાયણને
(કહેવા લાગ્યા). માયાથી પર અને આથી અવિકારી
(એવા નારાયણને માટે)— આત્મામાં રમણ કરનારા
અને જિતેન્દ્રિય એવા તે પુરુષોના સમૂહો દ્વારા
જેમના ચરણકમળમાં નમન કરવામાં આવ્યાં છે તે
શ્રીનારાયણ એવા આપને માટે કામાદિ વિકારોથી
ક્ષુભિત ન થવું તે અને અમારી ઉપર અનુકંપા
વગેરે કરવાં, એ કાંઈ આશ્ચર્ય નથી! ॥ ૯ ॥

અપરાધ કરવાનો અમારો સ્વભાવ હોવાથી
(આ અપરાધ થવો, તે પણ) આશ્ચર્ય નથી! એમ
તેઓ કહે છે— ‘ત્વામ્ ઇતિ ।’

(દેવોના) પોતાના સ્થાનરૂપ સ્વર્ગને ઓળંગીને
આપના સર્વોત્તમ સ્થાને જતા એવા આપની સેવા
કરતા ભક્તોને ઈન્દ્રાદિ દેવો દ્વારા વિઘ્નો પહોંચાડવામાં
આવે છે. (ખેડૂત જેમ રાજાને કર આપ્યા કરે છે
તેમ) અન્ય જનો યજ્ઞમાં ઈન્દ્રાદિ દેવોને તેમના
પોતાના ભાગરૂપ પુરોડાશાદિ બલિ આપ્યા કરતા
હોવાથી આપની સેવા ન કરતા અન્ય જનોને દેવો
વિઘ્નો નથી પહોંચાડતા, પણ આપનો ભક્ત તો
વિઘ્નોના મસ્તક ઉપર પગ મૂકે છે (અને પરમ
પદ પામે છે), કારણ કે આપ જ ભક્તોના રક્ષક
છો (અને વિઘ્નકર્તા દેવોના અધીશ્વર છો). ॥૧૦॥

આપની ‘સેવતામ્’ સેવા કરતા જનોને ‘સુરૈઃ’
ઈન્દ્રાદિ દેવો દ્વારા પહોંચાડવામાં આવેલાં વિઘ્નો
થાય છે. કેવી રીતે, તે હવે કહે છે— ‘સ્વ-ઓકઃ
ઇતિ ।’ (દેવોના) પોતાના સ્થાનરૂપ સ્વર્ગને ઓળંગીને
‘પરમમ્’ આપના સર્વોત્તમ સ્થાનમાં જતા ભક્તોને—

ત્વામસેવમાનસ્ય । કુતઃ । બર્હિષિ યજ્ઞે
સ્વભાગાનુરોડાશાદીન્વલીન્કરાન્ કૃષિક ઇવ
રાજ્ઞે ઇન્દ્રાદિભ્યો દદતઃ પ્રયચ્છતઃ ।

તર્હિ કિં મદ્ભક્તો વિઘ્નૈર્ભ્રશ્યતિ,
નેત્યાહુઃ—ધત્તે ઇતિ । યદીતિ નિશ્ચયે । યતસ્ત્વં
સર્વસુરાધીશ્વરોઽવિતા રક્ષકોઽતોઽસૌ વિઘ્નાનાં
મૂર્ધ્નિ પદમઙ્ગિં ધત્તે । કુતઃ પુનસ્ત્વયિ
વિઘ્નશઙ્કેતિ ભાવઃ ॥ ૧૦ ॥

ત્વદભક્તાનાં તુ કેવલં તપશ્ચરતાં
દ્વયી ગતિઃ । અસ્માકં વા વશં યાન્તિ
ક્રોધસ્ય વા । તત્રાસ્મદ્વશાઃ કામોપભોગમપિ
તાવદનુભવન્તિ । ક્રોધસ્ય વશાઃ પુનરતિમન્દા
ઇત્યાહુઃ—ક્ષુત્તૃડિતિ ।

ક્ષુત્તૃટ્રિકાલગુણમારુતજૈહ્વયશૈશ્ન્યા-
નસ્માનપારજલધીનતિતીર્ય કેચિત્ ।
ક્રોધસ્ય યાન્તિ વિફલસ્ય વશં પદે ગો-
ર્મજ્જન્તિ દુશ્ચરતપશ્ચ વૃથોત્સૃજન્તિ ॥ ૧૧

ક્ષુચ્ચ તૃટ્ ચ ત્રિકાલગુણાશ્ચ
શીતોષ્ણવર્ષાણિ ચ મારુતશ્ચ પ્રાણો બાહ્યો વા
જૈહ્વયા જિહ્વાભોગાશ્ચ શૈશ્ન્યા ગુહ્યોપભોગાશ્ચ
ઐતાનસ્માનપારજલધિરૂપાનતિતીર્ય વિલઙ્ચ
ગોષ્પદે મજ્જન્તિ । કુતઃ । યતઃ ક્રોધસ્ય
વિફલસ્ય વશં યાન્તિ ગચ્છન્તિ ।

આપની સેવા ન કરતા બીજા જનોને દેવો વિઘ્નો નથી
પહોંચાડતા. શા માટે? ખેડૂત જેમ રાજાને કર આપ્યા
કરે છે તેમ 'બર્હિષિ' યજ્ઞમાં ઇન્દ્રાદિ દેવોને 'સ્વભાગાન્'
પોતાના ભાગરૂપ પુરોડાશાદિ બલિ 'દદતઃ' આપ્યા
કરતા જનોને (દેવો વિઘ્નો નથી પહોંચાડતા).

'તો શું મારો ભક્ત વિઘ્નોથી નાશ પામે છે?'
(એમ જો ભગવાન કહે તો કામદેવ વગેરે) કહે
છે— ના, 'ધત્તે ઇતિ ।' 'યદિ' નિશ્ચયાર્થે છે. સર્વ
દેવોના અધીશ્વર એવા આપ ભક્તોના 'અવિતા'
રક્ષક છો, તેથી તે ભક્ત વિઘ્નોના મસ્તક ઉપર
'પદમ્' પગ મૂકે છે, તો પછી આપ (નર-
નારાયણ)ના વિષે તો વિઘ્નની શંકા જ ક્યાંથી
હોય? એવો ભાવ છે. ॥ ૧૦ ॥

તપશ્ચર્યા કરતા આપના અભક્તોની તો કેવળ
બે ગતિ થાય છે. કાં તો તેઓ કામ એવા અમને
વશ થાય છે અને કાં તો ક્રોધને વશ થાય છે. તેમાં
અમને વશ થનારા તો કામનાઓનો ઉપભોગ પણ
અનુભવે છે, પણ ક્રોધને વશ થનારા તો મહામૂર્ખ
છે, એમ તેઓ કહે છે— 'ક્ષુત્-તૃટ્ ઇતિ ।'

ક્ષુધા, તૃષ્ણા, (ટાઢ-તાપ-વરસાદરૂપ) ત્રણ
ઋતુઓના ગુણો, વાયુ, જીભના ભોગો તથા
ગુહ્યેન્દ્રિયના ભોગોરૂપ અપાર સમુદ્ર એવા અમને પણ
ઓળંગીને કેટલાક (આપના અભક્ત)જનો ગાયના
પગલા(ની ખરીના ખાડા)માં ડૂબી જાય છે, કારણ
કે તેઓ વ્યર્થ ક્રોધને વશ થાય છે અને પોતાની
કઠોર તપસ્યા(ના ફળ)ને વ્યર્થ ફેંકી દે છે. ॥૧૧॥

ક્ષુધા અને તૃષ્ણા તથા ત્રણ ઋતુઓના ગુણોરૂપ
ટાઢ, તાપ, વરસાદ તેમ જ 'મારુતઃ' પ્રાણ અથવા
બહારનો વાયુ, 'જૈહ્વ્યાઃ' જીભના ભોગો, 'શૈશ્ન્યાઃ'
ગુહ્યેન્દ્રિયના ભોગો— આ સર્વ અપાર જલધિરૂપ
એવા અમને 'અતિતીર્ય' ઓળંગીને ગાયના
પગલા(ની ખરીના ખાડા)માં ડૂબી જાય છે. કેમ?
કારણ કે વ્યર્થ ક્રોધને વશ 'યાન્તિ' થઈ જાય છે.

किंच जले मज्जन्तो यथा विवशाः सन्तो
मस्तकारोपितं भारमुत्सृजन्ति तथा वृथैव न
मोक्षाय न च भोगाय शापादिना दुश्चरं तप
उत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

इति प्रगृणतां तेषां स्त्रियोऽत्यद्भुतदर्शनाः ।
दर्शयामास शुश्रूषां स्वर्चिताः कुर्वतीर्विभुः ॥ १२ ॥

स्त्रियो योगनिर्मिताः स्त्रीः शुश्रूषां
कुर्वतीः स्वर्चिताः सुष्ट्वलंकृतास्तेषां स्व-
लावण्यादिदर्पोपशमाय दर्शयामास ॥ १२ ॥

ते देवानुचरा दृष्ट्वा स्त्रियः श्रीरिव रूपिणी ।
गन्धेन मुमुहुस्तासां रूपौदार्यहतश्रियः ॥ १३ ॥

रूपिणी मूर्तिमती श्रीरिव ताः स्त्रियः
સ્ત્રીર્દૃષ્ટ્વા । તાસાં તુ રૂપસ્યૌદાર્યેણ મહત્ત્વેન
હતા શ્રીઃ કાન્તિર્યેષાં તે ॥ ૧૩ ॥

तानाह देवदेवेशः प्रणतान् प्रहसन्निव ।
आसामेकतमां वृद्ध्वं सवर्णां स्वर्गभूषणाम् ॥ १४ ॥

वृद्ध्वं वृणीध्वम् । क्व वयं वराकाः,
क्व चेमा इति चेत्त्राह—सवर्णां समानरूपाम् ।
नैकाऽप्यस्मदनुरूपेति चेन्मा भवतु, तथापि
स्वर्गस्य भूषणरूपाम् ॥ १४ ॥

વળી, જળમાં ડૂબતો મનુષ્ય લાચાર થઈને જેમ
માથા ઉપર ઉપાડેલા ભારને ફેંકી દે છે, તેમ (ક્રોધ
કરનારા અભક્ત તપસ્વીઓ તપશ્ચર્યાના ફળરૂપ)
ભોગ કે મોક્ષ માટે નહીં, પણ શાપ વગેરે આપીને
પોતાની દુશ્ચર તપસ્યા વ્યર્થ જ ફેંકી દે છે. ॥૧૧॥

આમ, તેઓ સ્તુતિ કરતા હતા ત્યારે ભગવાને
તેઓને અદ્ભુત લાવણ્યવાળી, સુંદર વસ્ત્રાલંકાર
ધારણ કરેલી રમણીઓને પોતાની સેવા કરતી
દર્શાવી. ॥ ૧૨ ॥

યોગબળથી ઉત્પન્ન કરેલી સ્ત્રીઓ— સ્ત્રીઓને
સેવા કરતી— ‘સ્વર્ચિતાઃ’ સુંદર વસ્ત્રાલંકાર ધારણ
કરેલી સ્ત્રીઓને, તેમના (દેવાંગનાઓના) લાવણ્ય
વગેરેનો ગર્વ ઉતારવા માટે દર્શાવી. ॥ ૧૨ ॥

મૂર્તિમન્ત લક્ષ્મી જેવી તે સ્ત્રીઓને જોઈને
તેમના અતિશય સૌંદર્યથી હણાઈ ગયેલી કાંતિવાળા
તે દેવોના અનુચરો તેમના શરીરની સુગંધથી જ
મોહિત થઈ ગયા. ॥ ૧૩ ॥

‘રૂપિણીઃ’ મૂર્તિમન્ત લક્ષ્મી જેવી તે ‘સ્ત્રિયઃ’
સ્ત્રીઃ (દ્વિતીયા વિ. બ.વ.નું રૂપ થાય.) સ્ત્રીઓને
જોઈને, તેમના અતિશય સૌંદર્યથી હણાઈ ગઈ છે
‘શ્રીઃ’ કાંતિ જેમની તેવા દેવાનુચરો ॥ ૧૩ ॥

દેવાધિદેવ નર-નારાયણે પોતાને પ્રણામ કરતા
તે દેવોને જાણે મલકાતા હોય તેમ કહ્યું : ‘આ
સ્ત્રીઓમાંની કોઈ પણ એક, તમારા સમાન રૂપવાળી,
સ્વર્ગના ભૂષણરૂપ સ્ત્રીને તમે વરણ કરી લો. ॥ ૧૪ ॥

‘વૃદ્ધ્વમ્’ વરણ કરી લો. જો તેઓ કહે કે
‘હીન એવા અમે ક્યાં ને આ સ્ત્રીઓ ક્યાં?’, તો
તે માટે ભગવાન કહે છે કે ‘સવર્ણામ્’ તમારા સમાન
રૂપવાળી સ્ત્રીને (વરણ કરી લો). જો તેઓ કહે
કે ‘આમાંની એક પણ અમારા સમાન રૂપવાળી
નથી.’ તે માટે ભગવાન કહે છે કે ‘સ્વર્ગના ભૂષણરૂપ
એકનું વરણ કરી લો.’ ॥ ૧૪ ॥

ઓમિત્યાદેશમાદાય નત્વા તં સુરવન્દિનઃ ।

ઉર્વશીમપ્સરઃ શ્રેષ્ઠાં પુરસ્કૃત્ય દિવં યયુઃ ॥ ૧૫

સુરવન્દિનો દેવભૃત્યાઃ ॥ ૧૫ ॥

ઇન્દ્રાયાનમ્ય સદસિ શૃણ્વતાં ત્રિદિવૌકસામ્ ।

ઋચુર્નારાયણબલં શક્રસ્તત્રાસ વિસ્મિતઃ ॥ ૧૬

ઇન્દ્રાય ઇન્દ્રં પ્રતિ નારાયણબલમૂચુઃ । શક્ર-
સ્તત્રાસ ત્રાસં પ્રાપ્તો વિસ્મિતશ્ચ । તત્ર વિસ્મિત
આસેતિ વા ॥ ૧૬ ॥

અન્યાનપ્યવતારાંસ્તચ્ચરિતાનિ ચાહ—
હંસસ્વરૂપીતિ ।

હંસસ્વરૂપ્યવદદચ્યુત આત્મયોગં

દત્તઃ કુમારઃ ઋષભો ભગવાન્ પિતા નઃ ।

વિષ્ણુઃ શિવાય જગતાં કલયાવતીર્ણ-

સ્તેનાહતા મધુભિદા શ્રુતયો હયાસ્યે ॥ ૧૭

દત્તો દત્તાત્રેયઃ । કુમારઃ સનકાદિઃ । નઃ
પિતા ઋષભશ્ચ । વિષ્ણુરેવ કલયાવતીર્ણઃ
સન્નાત્મયોગમવદત્ । તેન વિષ્ણુના હયાસ્યે
હયગ્રીવાવતારે મધુભિદા સતા તતઃ શ્રુતય
આહતાઃ ॥ ૧૭ ॥

‘ઓમ્’ (ભલે) એમ ભગવાનની આજ્ઞા
સ્વીકારી, તેમને નમન કરીને દેવોના અનુચરો
અપ્સરાઓમાં શ્રેષ્ઠ ઉર્વશીને આદરપૂર્વક સ્વર્ગમાં
લઈ ગયા. ॥ ૧૫ ॥

‘સુરવન્દિનઃ’ દેવોના અનુચરો ॥ ૧૫ ॥

(ઇન્દ્રની) સભામાં ઇન્દ્રને નમન કરીને
દેવોના સાંભળતાં તેઓએ નારાયણના પરમ
સામર્થ્યને વર્ણવ્યું. (તે સાંભળીને) ઇન્દ્ર (‘મારાથી
અપરાધ થયો,’ એમ જાણીને) ભયભીત અને
વિસ્મિત થયો. ॥ ૧૬ ॥

‘ઇન્દ્રાય’ ઇન્દ્રને નારાયણનું સામર્થ્ય વર્ણવ્યું.

‘શક્રઃ તત્રાસ’ ઇન્દ્ર ભયભીત અને વિસ્મિત
થયો અથવા નારાયણના સામર્થ્ય વિષે વિસ્મિત
થયો. ॥ ૧૬ ॥

(યોગેશ્વર દ્રુમિલ) અન્ય અવતારો અને બીજાં
ચરિત્રો પણ કહે છે— ‘હંસસ્વરૂપી ઇતિ ।’

જગતનાં પ્રાણીઓના કલ્યાણ માટે
ઐશ્વર્યાદિ ગુણપૂર્ણ અચ્યુતસ્વરૂપ વિષ્ણુએ જ
હંસસ્વરૂપે, દત્તાત્રેયરૂપે, સનત્કુમારોરૂપે અને
અમારા પિતા ભગવાન ઋષભદેવરૂપે પોતાની
કલાથી અવતરિત થઈને આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ
કર્યો. હયગ્રીવ અવતારમાં મધુ દૈત્યનો નાશ
કરનાર તે વિષ્ણુ દ્વારા વેદો પાછા લાવવામાં
આવ્યા હતા. ॥ ૧૭ ॥

‘દત્તઃ’ દત્તાત્રેય, ‘કુમારઃ’ સનકાદિ કુમારો,
અમારા પિતા ઋષભદેવરૂપે શ્રીવિષ્ણુએ જ પોતાની
કલાથી અવતરિત થઈને આત્મતત્ત્વનો ઉપદેશ કર્યો
હતો. ‘તેન’ તે વિષ્ણુ દ્વારા ‘હયાસ્યે’ હયગ્રીવ
અવતારમાં મધુ દૈત્યનો નાશ કરીને વેદો પાછા
લાવવામાં આવ્યા હતા. ॥ ૧૭ ॥

गुप्तोऽप्यये मनु रिलौषधयश्च मात्स्ये
 क्रौडे हतो दितिज उद्धरताम्भसः क्षमाम् ।
 कौर्मे धृतोऽद्रिरमृतोन्मथने स्वपृष्ठे
 ग्राहात् प्रपन्नमिभराजममुञ्चदार्तम् ॥ १८

इला पृथ्वी ओषधयश्च गुप्ताः । क्रौडे
 च वाराहावतारे । ग्राहाद्गजेन्द्रममुञ्चन्मोचयामास ।
 एवमादौ यत्रावतारनाम नास्ति तत्र विष्णुः
 शिवाय जगतां कलयावतीर्ण इत्यनुवर्तनीयम्
 ॥ १८ ॥

संस्तुन्वतोऽब्धिपतितान् श्रमणानृषींश्च
 शक्रं च वृत्रवधतस्तमसि प्रविष्टम् ।
 देवस्त्रियोऽसुरगृहे पिहिता अनाथा
 जघ्नेऽसुरेन्द्रमभयाय सतां नृसिंहे ॥ १९

મત્સ્યાવતારમાં પ્રલયસમયે ભગવાને મનુનું,
 પૃથ્વીનું અને ઔષધિઓનું રક્ષણ કર્યું હતું.
 વરાહ અવતારમાં જળમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર
 કરતાં, હિરણ્યાક્ષ દૈત્યને હણ્યો હતો. કચ્છપ
 અવતારમાં અમૃતમંથનના સમયે પોતાની પીઠ
 ઉપર પર્વત ધારણ કર્યો હતો અને (જગતના
 કલ્યાણ માટે પોતાના અંશથી શ્રીહરિરૂપે
 અવતરેલા વિષ્ણુ ભગવાને) પીડા પામેલો
 હોવાથી શરણે આવેલા ગજેન્દ્રને ગ્રાહથી છોડાવ્યો
 હતો. ॥ ૧૮ ॥

‘इला’ पृथ्वीने અને ઔષધિઓને રક્ષ્યા
 હતા અને ‘क्रौडे’ વરાહ અવતારમાં— ગજેન્દ્રને
 ગ્રાહથી ‘अमुञ्चत्’ છોડાવ્યો હતો. (ગ્રાહથી
 છોડાવ્યો વગેરે સ્થળે) જ્યાં અવતારનું નામ ન
 હોય તેવા સ્થળે ભગવાન વિષ્ણુએ જગતના
 કલ્યાણ માટે પોતાના અંશથી અવતરીને, એમ
 પાછળ જોડવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૮ ॥

(कश्यप ऋषि માટે સમિધા લેવા ગયેલા
 અંગૂઠા જેટલા માપવાળા વાલખિલ્ય ઋષિઓ તપ
 કરતા કરતા અત્યંત દુર્બળ થઈ ગયા હોવાથી
 ગાયની ખરીથી પડેલા ખાડામાં, સમુદ્રમાં પડ્યા
 હોય તેમ ડૂબી ગયા ત્યારે) સમુદ્રમાં પડેલા, સ્તુતિ
 કરતા તપસ્વી ઋષિઓને (ભગવાને ખાડામાંથી
 બહાર કાઢીને આપત્તિમાંથી છોડાવ્યા હતા). વૃત્રનો
 વધ કરવાથી (બ્રહ્મહત્યાના પાપને કારણે) અંધકારમાં
 ગરકાવ થઈ ગયેલા ઈન્દ્રને પણ (ભગવાને
 તે પાપથી છોડાવ્યો હતો). અસુરના ઘરમાં બંદી
 થયેલી અનાથ દેવાંગનાઓને (ભગવાને છોડાવી
 હતી). નરસિંહ અવતારમાં સત્પુરુષોને નિર્ભય
 કરવા માટે ભગવાને અસુરેન્દ્ર હિરણ્યકશિપુને
 હણ્યો હતો. ॥ ૧૯ ॥

સંસ્તુન્વતઃ સ્તુતિં કુર્વાણાન્
 ઋષીન્વાલખિલ્યાન્ કશ્યપાર્થ સમિદાહરણે
 ગોષ્પદે નિમગ્નાનિન્દ્રેણોપહસિતાનુદ્ધૃત્યા-
 પદોઽમોચયત્ । તમસિ બ્રહ્મહત્યાયાં પ્રવિષ્ટં
 મોચયામાસ । અસુરગૃહે પિહિતા નિરુદ્ધા યા
 દેવસ્ત્રિયસ્તાશ્ચામુચ્ચદનેકાવતારૈઃ ॥ ૧૯ ॥

દેવાસુરે યુધિ ચ દૈત્યપતીન્ સુરાર્થે
 હત્વાન્તરેષુ ભુવનાન્યદધાત્ કલાભિઃ ।
 ભૂત્વાથ વામન ઇમામહરદ્ બલેઃ ક્ષમાં
 યાચ્ચાછલેન સમદાદદિતેઃ સુતેભ્યઃ ॥ ૨૦

અન્તરેષુ સર્વમન્વન્તરેષુ કલાભિર્મૂર્તિ-
 ભિર્ભુવનાન્યદધાદપાલયત્ । ઇમાં ક્ષમાં સમદાદ્દૈ
 ॥ ૨૦ ॥

નિઃક્ષત્રિયામકૃત ગાં ચ ત્રિઃસપ્તકૃત્વો
 રામસ્તુ હૈહયકુલાપ્યયભાર્ગવાગ્નિઃ ।
 સોઽબ્ધિં બબન્ધ દશવક્ત્રમહન્ સલઙ્કં
 સીતાપતિર્જયતિ લોકમલઘ્નકીર્તિઃ ॥ ૨૧

હૈહયાનાં કુલસ્યાપ્યયાય ભાર્ગવરૂપોઽગ્નિઃ ।
 સ રામો દાશરથિઃ સન્સલઙ્કં લઙ્કાયાં સ્થિતમ્ ।
 સ ચ જયતિ । વર્તમાનકાલીનોઽવતાર ઇત્યર્થઃ
 ॥ ૨૧ ॥

‘સંસ્તુન્વતઃ’ સ્તુતિ કરતા વાલખિલ્ય ઋષિઓને-
 કશ્યપ ઋષિ માટે સમિધા લેવા ગયા ત્યારે ગાયની
 ખરીથી પડેલા ખાડામાં ડૂબી ગયેલા અને ઈન્દ્ર
 દ્વારા હાંસી કરાયેલા ઋષિઓને બહાર કાઢીને
 (ભગવાને) આપત્તિમાંથી ઉગાર્યા હતા. બ્રહ્મહત્યારૂપ
 અંધકારમાં ગરકાવ થઈ ગયેલા ઈન્દ્રને (ભગવાને)
 છોડાવ્યો હતો. અસુરના ઘરમાં ‘પિહિતાઃ’ બંદી
 કરાયેલી જે દેવાંગનાઓ હતી, તેમને અનેક
 અવતારો લઈને મુક્ત કરી. ॥ ૧૯ ॥

(સર્વ) મન્વન્તરોમાં પોતાની ક્લારૂપ અવતારો
 દ્વારા ભગવાને દેવાસુરસંગ્રામમાં દૈત્યપતિઓનો નાશ
 કરીને ભુવનોનું પાલન કર્યું હતું તથા વામન અવતાર
 લઈ ભગવાને (ત્રણ પગલાં પૃથ્વી) માગવાના બહાને
 બલિ પાસેથી આ પૃથ્વી લઈ લીધી હતી અને
 અદિતિના પુત્રો (દેવો)ને આપી દીધી હતી. ॥૨૦॥

‘અન્તરેષુ’ સર્વ મન્વન્તરોમાં ‘કલાભિઃ’
 પોતાની ક્લારૂપ અવતારો દ્વારા ભુવનોનું ‘અદધાત્’
 પાલન કર્યું હતું. ‘ઇમામ્’ આ પૃથ્વીને, ‘સમદાત્’
 આપી દીધી હતી. ॥ ૨૦ ॥

હૈહયકુળના વિનાશ માટે ભૃગુકુળમાં ઉત્પન્ન
 થયેલા અગ્નિરૂપ પરશુરામે પૃથ્વીને એકવીસ વાર
 નિઃક્ષત્રી કરી હતી. લોકોનાં પાપોનો નાશ કરનારી
 કીર્તિવાળા તે સીતાપતિ શ્રીરામચન્દ્ર ભગવાને
 સમુદ્ર (ઉપર સેતુ) બાંધ્યો હતો અને લંકામાં
 રહેલા રાવણનો નાશ કર્યો હતો. ॥ ૨૧ ॥

હૈહયોના કુળના વિનાશ માટે ભૃગુકુળમાં
 ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિરૂપ પરશુરામે- તે દશરથનંદન
 શ્રીરામે ‘સલંકમ્’ લંકાસ્થિત રાવણનો (નાશ કર્યો
 હતો), તે ભગવાન શ્રીરામચન્દ્ર જય પામે છે. (આ
 ઉપરથી જણાય છે કે યોગેશ્વરોએ જ્યારે નિમિરાજને
 ઉપદેશ કર્યો,) તે કાળે શ્રીરામાવતાર વર્તમાન
 હતો, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૧ ॥

भाविनं रामकृष्णावतारमाह—भूमेरिति ।

भूमेर्भरावतरणाय यदुष्वजन्मा
जातः करिष्यति सुरैरपि दुष्कराणि ।
वादैर्विमोहयति यज्ञकृतोऽतदर्हान्
शूद्रान् कलौ क्षितिभुजो न्यहनिष्यदन्ते ॥ २२

बुद्धावतारमाह—वादैरिति । अतदर्हान्यज्ञान-
र्हान्दैत्यान्विमोहयिष्यति । कल्क्यवतारमाह—
शूद्रानिति । न्यहनिष्यन्निहनिष्यति ॥ २२ ॥

एवंविधानि कर्माणि जन्मानि च जगत्पतेः ।
भूरीणि भूरियशसो वर्णितानि महाभुज ॥ २३
॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

*****

अथ पञ्चमोऽध्यायः

ભક્તિહીન મનુષ્યોની ગતિ અને ભગવાનની પૂજાવિધિનું વર્ણન

पञ्चमे भक्तिहीनानां का निष्ठा को युगे युगे ।
पूजाविधिरिति प्रश्नद्वयस्योत्तरमुच्यते ॥ १

‘त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः’
इत्यनेन श्रीहरिभक्ता विघ्नमूर्ध्नि पदं दत्त्वा
परां गतिं यान्ति, अभक्तानां तु विघ्ना

હવે પછી થનારા બલરામજી-શ્રીકૃષ્ણના
અવતારને વર્ણવે છે— ‘ભૂમેઃ ઇતિ ।’

અજન્મા હોવા છતાં ભૂમિનો ભાર ઉતારવા
યાદવકુળમાં ભગવાન (શ્રીકૃષ્ણ-બલરામરૂપે) અવતાર
લેશે અને દેવોને પણ કરવાં અશક્ય એવાં કર્મો
કરશે. (બુદ્ધાવતાર ધરીને) યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવાને
અયોગ્ય એવા યજ્ઞ કરનારા દૈત્યોને વેદવિરુદ્ધ તર્કોથી
વિમોહિત કરશે અને કળિયુગમાં (કલ્કિ અવતાર
લઈ) શૂદ્ર રાજાઓનો અંતે નાશ કરશે. ॥ ૨૨ ॥

બુદ્ધાવતાર વર્ણવે છે— ‘વાદૈઃ ઇતિ ।’ ‘અતત્-
અર્હાન્’ યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરવાને અયોગ્ય દૈત્યોને
વિમોહિત કરશે. કલ્કિ અવતાર વર્ણવે છે—
‘શૂદ્રાન્ ઇતિ ।’ ‘ન્યહનિષ્યત્’ નિહનિષ્યતિ નાશ
કરશે. ॥ ૨૨ ॥

(નિ+હન્ ધાતુનું ન્યહનિષ્યત્ ક્રિયાતિપત્યર્થ
રૂપ છે, અહીં ભવિષ્યકાળ લેવાનો છે.)

હે મહાબાહુ (રાજા નિમિ), મહાયશસ્વી,
જગત્પતિ ભગવાનનાં આવાં અનેક જન્મો તથા કર્મો
(વિદ્વજ્જનો દ્વારા) વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. ॥૨૩॥૨૩॥

ભક્તિહીન મનુષ્યોની શી ગતિ થાય છે?
અને પ્રત્યેક યુગમાં કયો પૂજાવિધિ હોય છે?
એ બે પ્રશ્નોનો ઉત્તર પાંચમા અધ્યાયમાં કહેવામાં
આવે છે. ॥ ૧ ॥

‘આપની સેવા કરનારાઓને દેવો દ્વારા
અનેક વિઘ્નો પહોંચાડવામાં આવે છે.’ (શ્રીમદ્ભા.
૧૧/૪/૧૦) આ દ્વારા કહેવામાં આવ્યું કે શ્રીહરિના
ભક્તો વિઘ્નના મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને (આપના)

ભવન્તીત્યુક્તે તર્હિ તેષાં કા ગતિર્ભવતીતિ
પૃચ્છતિ—ભગવન્તમિતિ ।

રાજોવાચ

ભગવન્તં હરિં પ્રાયો ન ભજન્ત્યાત્મવિત્તમાઃ ।
તેષામશાન્તકામાનાં કા નિષ્ઠાઽવિજિતાત્મનામ્ ॥ ૧

હે આત્મવિત્તમાઃ, અવિજિતાત્મનાં અત
એવાશાન્તકામાનાં કા નિષ્ઠા । કિં પ્રાપ્યમિત્યર્થઃ
॥ ૧ ॥

સ્વજનકસ્ય ગુરોર્ભગવતોઽનાદરાદ્ગુરુદ્રોહેણ
દુર્ગતિં યાન્તીતિ વક્તું ભગવતઃ સકાશાદ્વર્ણા-
શ્રમાણામુત્પત્તિમાહ—મુખેતિ ।

ચમસ ઉવાચ

મુખબાહૂરૂપાદેભ્યઃ પુરુષસ્યાશ્રમૈઃ સહ ।
ચત્વારો જઙ્ગિરે વર્ણા ગુણૈર્વિપ્રાદયઃ પૃથક્ ॥ ૨

ગુણૈઃ સત્ત્વેન વિપ્રઃ, સત્ત્વરજોભ્યાં ક્ષત્રિયઃ,
રજસ્તમોભ્યાં વૈશ્યઃ, તમસા શૂદ્ર ઇતિ ॥ ૨ ॥

અન્વિ.—હૃદયજઘનવક્ષઃશિરોભ્યો બ્રહ્મચર્યા-
ઘ્યાશ્રમાઃ જ્ઞેયાઃ ।

એષાં મધ્યે યેઽજ્ઞાત્વા ન ભજન્તિ, યે
ચ જ્ઞાત્વાપ્યવજાનન્તિ । આત્મનઃ પ્રભવો
જન્મ યસ્માત્તમ્ । તદભજને કૃતધ્નતામપ્યાહ—
ઈશ્વરમિતિ ।

પરમ પદને પામે છે, પરંતુ અભક્તોને વિઘ્નો થાય છે
(કારણ કે આપ ભક્તોના રક્ષક છો). એમ કહેવામાં
આવ્યું, તો પછી તેવા ભક્તિહીન મનુષ્યોની શી ગતિ
થાય છે, એમ (રાજા) પૂછે છે— ‘ભગવન્તમ્ ઇતિ ।’

રાજા (નિમિ) બોલ્યા — શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાની
એવા હે યોગેશ્વરો! જે મનુષ્યો ભગવાન શ્રીહરિને
ભજતા નથી તેવા, મહદંશે મનને ન જીતી
શકનારા અને (તેથી) અશાંત કામવાસનાવાળા
મનુષ્યોની શી ગતિ થાય છે? ॥ ૧ ॥

હે શ્રેષ્ઠ આત્મજ્ઞાનીઓ, મનને ન જીતી
શકનારા અને તેથી જ અશાંત કામનાઓવાળા
મનુષ્યોની શી ગતિ થાય છે? તેમને પ્રાપ્ત થવા
યોગ્ય કઈ ગતિ છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧ ॥

પોતાના જનક, ગુરુરૂપ ભગવાનના અનાદરથી
ગુરુદ્રોહ થવાને કારણે અભક્તો દુર્ગતિને પામે છે,
એમ કહેવા માટે ભગવાનમાંથી વર્ણાશ્રમોની
ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરે છે— ‘મુખ ઇતિ ।’

(યોગેશ્વર) ચમસ બોલ્યા — ભગવાનનાં
મુખ, બાહુ, સાથળ તથા ચરણમાંથી (સત્વાદિ)
ગુણો(ના સંયોજન)થી બ્રહ્મચર્યાદિ આશ્રમો સહિત
બ્રાહ્મણ વગેરે (ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર— એમ
ચાર) વર્ણો જુદા જુદા ઉત્પન્ન થયા. ॥ ૨ ॥

‘ગુણૈઃ’ સત્ત્વગુણથી વિપ્ર, સત્ત્વગુણ અને
રજોગુણથી ક્ષત્રિય, રજોગુણ અને તમોગુણથી વૈશ્ય
અને તમોગુણથી શૂદ્ર (ઉત્પન્ન થયા). ॥ ૨ ॥

ભગવાનના હૃદયમાંથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ,
સાથળમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમ, વક્ષઃસ્થળમાંથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ
અને મસ્તકમાંથી સંન્યસ્તાશ્રમ ઉત્પન્ન થયા છે,
એમ જાણવું જોઈએ.

આ વર્ણાશ્રમીઓમાંના જે મનુષ્યો (પોતાના
આદ્ય સર્જકને) ન જાણીને ભજન કરતા નથી તેઓ
અને જેઓ જાણીને પણ અવગણે છે. પોતાનો ‘પ્રભવઃ’
જન્મ છે જેમનાથી તેમને, તેમનું ભજન ન કરવામાં
કૃતધ્નતા પણ છે, એમ કહે છે— ‘ઈશ્વરમ્ ઇતિ ।’

य एषां पुरुषं साक्षादात्मप्रभवमीश्वरम् ।
न भजन्त्यवजानन्ति स्थानाद् भ्रष्टाः पतन्त्यधः ॥ ३

स्थानाद्वर्णाश्रमाद्भ्रष्टाः ॥ ૩ ॥

तत्र येऽज्ञास्ते भवद्विधानामनुग्राह्या
इत्याह—दूर इति ।

दूरे हरिकथाः केचिद् दूरे चाच्युतकीर्तनाः ।
स्त्रियः शूद्रादयश्चैव तेऽनुकम्प्या भवादृशाम् ॥ ૪

दૂરે હરિકથાશ્રવણં યેષાં તે । અત એવ
દૂરે ચાચ્યુતકીર્તનં યેષાં તે । દૂરે અચ્યુત-
કીર્તનાશ્ચેતિ વા ॥ ૪ ॥

જ્ઞાનલવદુર્વિદગ્ધાસ્ત્વચિકિત્સ્યત્વાદુપેક્ષ્યા
इत्याशयेनाह—विप्र इति ।

विप्रो राजन्यवैश्यौ च हरेः प्राप्ताः पदान्तिकम् ।
श्रौतेन जन्मनाथापि मुह्यन्त्याम्नायवादिनः ॥ ૫

આ વર્ણાશ્રમીઓમાંના જે મનુષ્યો પોતાને
ઉત્પન્ન કરનાર (આદ્ય સર્જક) સાક્ષાત્ પરમેશ્વરને
ન જાણીને ભજન કરતા નથી અને જેઓ જાણીને
પણ અવગણના કરે છે, તેઓ પોતાના વર્ણાશ્રમરૂપ
સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થઈ નરકમાં પડે છે. ॥ ૩ ॥

‘સ્થાનાત્’ વર્ણાશ્રમરૂપ સ્થાનથી ભ્રષ્ટ થયેલા
તેઓ ॥ ૩ ॥

તેમનામાં જેઓ અજ્ઞાનીઓ છે તેઓ આપના
જેવાઓનો અનુગ્રહ પામવાને યોગ્ય છે, એમ કહે
છે— ‘દૂરે ઇતિ’

જેમને માટે શ્રીહરિકથા(નું શ્રવણ) તેમ જ
અચ્યુત ભગવાન શ્રીહરિનું કીર્તન દૂર હોય છે તે
સ્ત્રીઓ, શૂદ્રો વગેરે આપના જેવાની (ભગવદ્ભક્ત
રાજાઓની) અનુકંપાને પાત્ર છે. ॥ ૪ ॥

જેમને માટે શ્રીહરિકથાનું શ્રવણ દૂર હોય છે
તેઓ, આથી જ જેમને માટે શ્રીઅચ્યુતનું કીર્તન દૂર
હોય છે તેઓ, અથવા શ્રીઅચ્યુતનું કીર્તન કરનારાઓ
જેમનાથી દૂર હોય છે ॥ ૪ ॥

અલ્પ જ્ઞાનવાળા (પોતાને પંડિત માનનારા)
મૂર્ખ લોકોનો ઉપચાર કરવો શક્ય ન હોવાથી
તેઓ ઉપેક્ષાને યોગ્ય છે, એ આશયથી કહે
છે— ‘વિપ્રઃ ઇતિ’

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય જન્મથી ઉપનયન
નામના વેદોક્ત સંસ્કારથી (અને અધ્યયન વગેરેથી
પણ) શ્રીહરિના ચરણની સમીપ અર્થાત્ ભગવદ્ભજન
કરવાના ઉત્તમ અધિકારને પામેલા હોય છે, છતાં
પણ (વેદના અર્થવાદનાં વચનોથી મોહિત થયેલા
તેઓ) કર્મકાંડનું પ્રતિપાદન કરનારા થઈને
(ભગવાનની આરાધના છોડીને કર્મફળમાં) આસક્ત
થાય છે. ॥ ૫ ॥

શ્રૌતેનોપનયનાચ્ચેન । उपलक्षणमेतत् ।
અધ્યયનાદિનાપિ હરેઃ પદાન્તિકં તદ્વ્રજનોત્તમા-
ધિકારં પ્રાપ્તા અપિ મુહ્યન્તિ કર્મફલેષુ સજ્જન્તે ।
કુતઃ । આમ્નાયેષુ યે વાદા અર્થવાદાસ્તે મોહકતયા
વિદ્યન્તે યેષાં તે । તદુક્તં ગીતાસુ—

‘યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રવદન્ત્યવિપશ્ચિતઃ ।
વેદવાદરતાઃ પાર્થ નાન્યદસ્તીતિ વાદિનઃ ॥’
इत्यादिना ॥ ५ ॥

भक्तिमार्गदाढ्याय तेषां मोहं
प्रपञ्चयन्निन्दन्ति—कर्मणीत्यादिना ।

कर्मण्यकोविदाः स्तब्धा मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
वदन्ति चाटुकान् मूढा यथा माध्व्या गिरोत्सुकाः ॥ ६

अकोविदा यथा बन्धकं न भवति तथा
कर्तुमज्ञाः । न चाभिज्ञान्पृच्छन्ति । यतः स्तब्धा
अनम्राः । स्तब्धत्वे हेतुः—यतो मूर्खा अपि
पण्डिता वयमिति मानवन्तः । अतः ‘अपाम
सोमममृता अभूम’, ‘अक्षय्यं ह वै
चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति’ ।

‘શ્રૌતેન’ ઉપનયન નામથી— (આ સંસ્કારથી
બીજા સંસ્કારો પણ સમજી લેવા.) ઉપનયન સંસ્કાર
માત્ર સૂચન છે. અધ્યયન વગેરેથી પણ શ્રીહરિના
ચરણની સમીપ હોય છે. તેમનું ભજન કરવાનો
ઉત્તમ અધિકાર પામેલા હોવા છતાં પણ કર્મફળોમાં
‘મુહ્યન્તિ’ આસક્ત થાય છે. કેવી રીતે? કર્મકાંડોમાં
જે ‘વાદાઃ’ અર્થવાદો છે તે જેમને મોહક લાગે
છે. ગીતાજીમાં તે કહેવામાં આવ્યું છે—

‘હે પાર્થ, વેદની ફળશ્રુતિમાં પ્રેમ રાખનારા,
(સ્વર્ગથી શ્રેષ્ઠ) બીજું કંઈ નથી એમ કહેનારા
અવિવેકી જનો પુષ્પની જેમ દેખાવમાં જ સુંદર
(નિષ્ફળ) વાણીને વિસ્તારીને કહે છે.’ (ગીતા.
૨/૪૨) ॥ ૫ ॥

ભક્તિમાર્ગને દૃઢ કરવા તેમના (કર્મકાંડીઓના)
મોહને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવતા (યોગેશ્વર ચમસ)
નિંદા કરે છે— ‘કર્મણિ ઇતિ ।’ વગેરેથી.

(વેદોક્ત કર્મો બંધનકારક ન થાય તે રીતે)
કર્મ કરવાના વિષયમાં અજાણ, અક્કડ, મૂર્ખ અને
પોતાને પંડિત માનનારા મૂઢ જનો વેદની મધુર
(ફળદર્શક) વાણીથી ઉત્સુક થઈને મીઠી મીઠી
વાતો કરે છે. ॥ ૬ ॥

‘અકોવિદાઃ’ જે રીતે કર્મો બંધનકારક ન
થાય તે રીતે કર્મ કરવામાં અજાણ એવા જનો
જ્ઞાનીજનોને પૂછતા નથી, કારણ કે તેઓ ‘સ્તબ્ધાઃ’
અક્કડ હોય છે. અકડાઈ માટેનું કારણ— કારણ કે
તેઓ મૂર્ખા હોવા છતાં ‘અમે પંડિત છીએ.’ એમ
માનનારા હોય છે. આથી ‘અમે સોમરસ પીને
અમરત્વ પામ્યા છીએ.’ ‘ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞ કરનારને
અક્ષય પુણ્ય મળે છે.’

‘યત્ર નોષ્ઠાં ન શીતં સ્યાન્
 ગ્લાનિર્નાપ્યરાતયઃ’ ઇત્યાદિકયા યયા
 માઘ્વ્યા ગિરોત્સુકાઃ સન્તો મૂઢાસ્તયા
 ચાટુકાનપ્સરોભિઃ સહ વિહરિષ્યામ ઇત્યાદિપ્રિયાન્
 શબ્દાન્વદન્તિ ॥ ૬ ॥

કિંચ તેષાં કર્માભિનિવેશાત્કામક્રોધ-
 દમ્ભાદયો વર્ધન્ત ઇત્યાહ ત્રયેણ—રજસેતિ ।

रजसा घोरसंकल्पाः कामुका अहिमन्यवः ।
 दाम्भिका मानिनः पापा विहसन्त्यच्युतप्रियान् ॥ ७

घोरोऽभिचारादिः संकल्पो येषां ते ।
 अहिवन्मन्युर्येषां ते ॥ ७ ॥

કામુકત્વં પ્રપञ્ચયતિ—વદન્તીતિ ।

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो
 गृहेषु मैथुन्यपरेषु चाशिषः ।
 यजन्त्यसृष्टान्निविधानदक्षिणं
 वृत्तै परं घ्नन्ति पशूनतद्विदः ॥ ८

उपासिताः स्त्रियो यैर्न तु वृद्धास्ते मैथुन्यं
 मिथुनसुखमेव परं न त्वातिथ्यादि येषु गृहेषु
 तेष्व्वाशिषो वदन्ति—

‘(ચાલો, આપણે એવા ભૌતિક લોકમાં જઈએ
 કે) જ્યાં નથી ગરમી કે નથી ઠંડી, નથી બળનો
 ક્ષય કે નથી શત્રુઓ.’ વગેરે જે મધુર વાણીથી
 ઉત્સુક થઈને મૂઢ એવા તેઓ તે માદક વાણીવાળા
 ‘અમે અપ્સરાઓ સાથે વિહાર કરીશું’ વગેરે
 ‘ચાટુકાન્’ મીઠી મીઠી વાતો કરે છે. ॥ ૬ ॥

વળી, કર્મો કરવામાં તેમની આસક્તિ હોવાથી
 તેમના કામ, ક્રોધ, દંભ વગેરે વધે છે, એમ ત્રણ
 શ્લોકોથી કહે છે— ‘રજસા ઇતિ.’

રજોગુણની અધિકતાને કારણે ઉગ્ર
 (હિંસાવિષયક) સંકલ્પોવાળા, અનેક પ્રકારના
 વિષયભોગોની કામનાના આવેશવાળા, સર્પ જેવા
 ક્રોધી, દંભી, અભિમાની અને પાપી એવા તેઓ
 ભગવાનના ભક્તોની હાંસી કરે છે. ॥ ૭ ॥

‘घोरः’ ઉગ્ર અભિચાર વગેરે સંકલ્પ છે જેમના
 તેઓ, સર્પ જેવો ક્રોધ છે જેમનો તેઓ ॥ ૭ ॥

આવા મનુષ્યોની કામુકતાને વિસ્તારપૂર્વક
 સમજાવે છે— ‘વદન્તિ ઇતિ ।’

જેમના દ્વારા સ્ત્રીઓની મુખ્યત્વે સેવા કરવામાં
 આવે છે તેવા તેઓ, મૈથુનસુખ જ જેમાં મુખ્ય છે
 તેવા ગૃહસ્થાશ્રમના ભોગો વિષે જ એકબીજા સાથે
 ચર્ચા કરે છે. શાસ્ત્રમાં વિધાન કર્યા અનુસાર અન્ન
 અને દક્ષિણા આપ્યા વિના યજ્ઞો કરે છે અને (હિંસા
 વગેરે દોષો) ન જાણતા તેઓ માત્ર આજીવિકા
 ખાતર પશુઓની હિંસા કરે છે. ॥ ૮ ॥

જેમના દ્વારા સ્ત્રીઓની મુખ્યત્વે સેવા
 કરવામાં આવે છે, પણ વૃદ્ધોની નહીં, તેવા
 તેઓ ‘મૈથુન્યમ્’ મૈથુનસુખ જ જ્યાં મુખ્ય છે,
 અતિથિઓની સેવા નહીં, તેવાં ઘરોમાં ભોગેચ્છાની
 ચર્ચા કરે છે—

‘ઇદમદ્ય મયા લબ્ધમિમં પ્રાપ્સ્યે મનોરથમ્ ।
 ઇદમસ્તીદમપિ મે ભવિષ્યતિ પુનર્ધનમ્ ॥’
 इत्याकाराः । दाम्भिकतां प्रपञ्चयति—
 यजन्तीति । असृष्टान्नविधानदक्षिणं न
 सृष्ट्या न संपादिताऽन्नविधानदक्षिणा यथा
 तथा यजन्ति । तदा च वृत्तै जीविकार्थं
 परं केवलं पशून् घ्नन्ति । अतद्विदो
 हिंसादोषानभिज्ञाः ॥ ८ ॥

मानितां प्रपञ्चयति—श्रियेति ।

શ્રિયા વિભૂત્યાભિજનેન વિદ્યાયા
 ત્યાગેન રૂપેણ બલેન કર્મણા ।
 જાતસ્મયેનાન્ધધિયઃ સહેશ્વરાન્
 સતોઽવમન્યન્તિ હરિપ્રિયાન્ ખલાઃ ॥ ૯

શ્રિયા ધનાદિસંપદા । વિભૂત્યા એશ્વર્યેણ ।
 શ્ર્યાદિના જાતો યઃ સ્મયો ગર્વસ્તેનાન્ધા ધીર્યેષાં
 તે ઈશ્વરસહિતાન્સતોઽવમન્યન્તે ॥ ૯ ॥

किंच एवं वर्तमानास्ते वेदतत्त्वार्थं
 स्फुटमपि न जानन्तीत्याह—सर्वेष्विति ।

सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं
 यथा खमात्मानमभीष्टमीश्वरम् ।
 वेदोपगीतं च न शृण्वतेऽबुधा
 मनोरथानां प्रवदन्ति वार्तया ॥ १०

‘મેં આજે આ ધન મેળવ્યું છે, હવે હું આ
 મનોરથ પૂર્ણ કરીશ. આટલું ધન છે અને હજી
 પણ આટલું થશે.’ (ગીતા. ૧૬/૧૩) આવી રીતની
 વાતો કરતા હોય છે. તેમની દાંભિકતાને વર્ણવે
 છે— ‘યજન્તિ ઇતિ ।’ ‘અસૃષ્ટ-અન્નવિધાનદક્ષિણમ્’
 શાસ્ત્રમાં જેમ વિધાન કર્યું હોય તેમ ‘ન સૃષ્ટાઃ’
 આપવામાં આવ્યાં નથી અન્ન અને દક્ષિણા તેવી રીતે
 તેઓ યજન કરે છે. અને ત્યારે ‘વૃત્તૈ’ આજીવિકા
 માટે ‘પરમ્’ કેવળ, પશુઓને હણે છે. ‘અતત્-
 વિદઃ’ હિંસારૂપ દોષને ન જાણતા તેઓ ॥ ૮ ॥

धमंडने वर्णवे छे— ‘श्रिया इति ।’

લક્ષ્મી, ઐશ્વર્ય, કુલીન પરિવાર, વિદ્યા, દાન,
 રૂપ, બળ અને કર્મ— (આ સર્વ)થી ઊપજેલા
 ગર્વને લીધે અંધ બુદ્ધિવાળા (મદાંધ) થયેલા દુષ્ટો
 પરમેશ્વર સહિત તેમના પ્રિય ભક્તોનો અનાદર
 કરે છે. ॥ ૮ ॥

‘શ્રિયા’ ધન વગેરે સંપત્તિથી, ‘વિભૂત્યા’
 ઐશ્વર્યથી— લક્ષ્મી વગેરેથી જે ‘સ્મયઃ’ ગર્વ
 થાય છે, તેનાથી જેમની બુદ્ધિ આંધળી થઈ છે
 તેઓ પરમેશ્વર સહિત સંતોની અવગણના કરે
 છે. ॥ ૯ ॥

વળી, આ રીતે (કામુક, ગર્વિષ્ઠ વગેરે થઈને)
 રહેતા તે (કર્મજડ) જનો વેદના વાસ્તવિક અર્થને
 સ્પષ્ટરૂપે જાણતા નથી, એમ કહે છે— ‘સર્વેષુ ઇતિ ।’

સર્વ શરીરધારીઓમાં સદાય પોતાના પરમ
 પ્રિય આત્મારૂપે અને ઈશ્વરરૂપે રહેલા છતાં
 આકાશની જેમ (અસંગરૂપે) રહેલા તેમ જ વેદમાં
 પણ વારંવાર ગાન કરાયેલા પરમેશ્વર વિષે
 અબુધજનો (કર્મકાંડીઓ) સાંભળતા નથી, કારણ કે
 (મૈથુન-માંસ-મદ્યસેવનરૂપ) વિષયોની વાતો કરીને
 (વેદને પ્રવૃત્તિપરક) વર્ણવે છે. ॥ ૧૦ ॥

કેન રૂપેણાવસ્થિતં તદાહ—
 આત્માનમીશ્વરમાત્મતયા ઈશ્વરતયા ચાવસ્થિતમ્ ।
 એવમપ્યસદ્ગતામાહ—યથા ચ્ચમ્ । પુરુષાર્થતા—
 માહ—અભીષ્ટમ્ । સ્ફુટત્વમાહ—વેદોપગીતં
 ચેતિ । તત્કુતઃ । યતો મનોરથાનાં વ્યવાયામિષ-
 મદ્યસેવાવિષયાણાં વાર્તયા પ્રવદન્તિ । નિવૃત્તિપરં
 સન્તં વેદં પ્રવૃત્તિપરં વર્ણયન્તિ ॥ ૧૦ ॥

નનુ વ્યવાયાદીનામપિ 'ઋતૌ
 ભાર્યામુપેયાત્', 'હુતશેષં ભક્ષયેત્' ઇત્યાદિના
 વિહિતત્વાત્કિમેવં નિન્દ્યતેઽત આહ—
 લોક ઇતિ ।

લોકે વ્યવાયામિષમદ્યસેવા
 નિત્યાસ્તુ જન્તોર્ન હિ તત્ર ચોદના ।
 વ્યવસ્થિતિસ્તેષુ વિવાહયજ્ઞ-
 સુરાગ્રહૈરાસુ નિવૃત્તિરિષ્ટા ॥ ૧૧

પરમેશ્વર કયા રૂપે રહે છે, તે કહે છે—
 'આત્માનમ્-ઈશ્વરમ્' આત્મારૂપે અને ઈશ્વરરૂપે
 રહેલા પરમેશ્વરને— આ રીતે રહ્યા હોવા છતાં
 ઈશ્વરની અસંગતા વર્ણવે છે— 'યથા ચ્ચમ્'
 આકાશની જેમ અસંગ રહેલા પરમેશ્વરને—
 'પુરુષાર્થતામ્' ('પરમાનંદરૂપતામ્'-વં.) પરમેશ્વર
 પરમાનંદરૂપ છે તે કહે છે— 'અભીષ્ટમ્' પરમ
 પ્રિય પરમેશ્વરને— 'સ્ફુટત્વમ્' વેદમાં પણ પરમેશ્વર
 વારંવાર ગાન કરાવેલા છે, એમ સ્પષ્ટપણે
 કહે છે— 'વેદ-ઉપગીતમ્ ચ ઇતિ।' (વેદમાં સ્પષ્ટરૂપે
 અભિવ્યક્ત થવા છતાં તે પરમેશ્વર વિષે મૂઢ જનો
 શ્રવણ કરતા નથી.) તેમ શા માટે થાય છે? કારણ
 કે 'મનોરથાનામ્' મૈથુન-માંસ-મદ્યસેવનરૂપ વિષયોની
 વાતોથી ચર્ચા કરે છે. તેઓ નિવૃત્તિપરક હોવા
 છતાં વેદને પ્રવૃત્તિપરક વર્ણવે છે. ॥ ૧૦ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે (વેદમાં) સ્ત્રીસંગ
 વગેરેની પણ (આજ્ઞા કરવામાં આવી છે કે)
 'ઋતુકાળે સ્ત્રીગમન કરવું.', 'હોમ કરતાં બાકી
 રહેલું માંસ ખાવું' વગેરે વાક્યોનું વિધાન છે, તો
 પછી શા માટે આ પ્રમાણે નિંદા કરવામાં આવે
 છે? આ માટે ઉત્તર આપે છે— 'લોકે ઇતિ।'

સંસારમાં જીવાત્માને સ્ત્રીસંગ, માંસભક્ષણ
 અને મદિરાપાન સ્વાભાવિક રુચિથી પ્રાપ્ત થયાં
 હોય છે. તે સંબંધી (વેદોએ) આજ્ઞા કરી નથી.
 તે વિષયમાં (મૈથુન-માંસ-મદિરાના વિષયમાં)
 અનુક્રમે વિવાહ, યજ્ઞ તથા (સૌત્રામણિ વિષયક)
 કર્મકાંડમાં સુરાપાન દ્વારા નિયત વ્યવસ્થા કરવામાં
 આવી છે. આમાં (મૈથુન-માંસ-મદિરામાં) નિવૃત્તિ
 જ ઈચ્છવાયોગ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

વ્યવાયઃ સ્ત્રીસઙ્ગઃ । નિત્યા રાગત એવ
નિત્યં પ્રાપ્તાઃ । જન્તોઃ પ્રાણિમાત્રસ્ય અતસ્ત્ર
તાસુ ચોદના વિધિર્નાસ્તિ । નનુ । ‘ઋતાવુપેયાત્’
ઇત્યાદિના વિધિર્દર્શિતઃ, સત્યમ્, ન
ત્વયમપૂર્વવિધિઃ, રાગતઃ પ્રાપ્ત્વાત્કિંતુ
નિયમવિધિરૂપેણ રાગિણામભ્યનુજ્ઞામાત્રં ક્રિયતે
તદાહ—વ્યવસ્થિતિરિતિ । તેષુ વ્યવાયાદિષુ ।
કૈઃ । વિવાહયજ્ઞસુરાગ્રહૈઃ । વિવાહવિષય
એવ વ્યવાયઃ કાર્યઃ । યજ્ઞ એવામિષસેવા ।
‘સૌત્રામણ્યાં સુરાગ્રહાન્ ગૃહ્ણાતિ’ ઇતિ
શ્રુતેસ્તત્રૈવ મદ્યસેવેતિ નિયમઃ ક્રિયતે ।

નનુ ચ નિયમપક્ષેઽપ્યાવશ્યકત્વાન્
નિન્દા યુક્તાઽત આહ—આસુ નિવૃત્તિરિતિ ।
આસુ વ્યવાયામિષમદ્યસેવાસુ નિવૃત્તિરિષ્ટા ।
અયં ભાવઃ—નાયં નિયમવિધિરપિ નિત્ય-
પ્રાપ્ત્વાદતો નિવૃત્તિઃ પરિસંખ્યૈવ, કથં તર્હિ
વ્યવસ્થિતિરિત્યુક્તમ્ ।

‘વ્યવાયઃ’ સ્ત્રીસંગ — ‘નિત્યાઃ’ સ્વાભાવિક
રુચિથી જ નિત્ય પ્રાપ્ત થયાં હોય છે. ‘જન્તોઃ’
પ્રાણીમાત્રને, આથી તે વિષયમાં ‘ચોદના’ પ્રેરણારૂપ
આજ્ઞા હોતી નથી. શંકા કરવામાં આવી છે કે
‘ઋતુકાળે સ્ત્રીગમન કરવું.’ વગેરે દ્વારા આજ્ઞા
(વિધિ) દર્શાવી છે. આ વાત સાચી છે, પરંતુ આ
*અપૂર્વ વિધિ નથી, કારણ કે કામનાથી આ પ્રાપ્ત
થાય છે, તેથી નિયમની વિધિરૂપે કામીજનોને માત્ર
અનુજ્ઞા આપે છે, તે કહે છે— ‘વ્યવસ્થિતિઃ ઇતિ ।’
‘તેષુ’ તે મૈથુન-માંસ-મદિરાના વિષયમાં— શેના
દ્વારા? ‘વિવાહ-યજ્ઞ-સુરાગ્રહૈઃ’ વિવાહ કરીને પત્ની
સાથે જ સંગ કરવો જોઈએ. યજ્ઞમાં જ માંસભક્ષણ
કરવું. ‘સૌત્રામણિ યજ્ઞમાં જ મદિરાનો પ્યાલો ગ્રહણ
કરે છે.’ એમ શ્રુતિ હોવાથી તે યાગમાં જ મદ્યપાન
કરવું જોઈએ, એમ નિયમ કરવામાં આવ્યો.

શંકા કરવામાં આવી છે કે નિયમવિધિ છે, એવો
પક્ષ લઈએ તો પણ (સ્ત્રીસંગ વગેરે) આવશ્યક હોવાથી
નિન્દા કરવી યોગ્ય નથી. આના સમાધાનમાં કહે છે—
‘આસુ નિવૃત્તિઃ ઇતિ ।’ આમાં એટલે કે સ્ત્રીસંગ-
માંસ-મદ્યના સેવનમાં નિવૃત્તિ જ અભીષ્ટ છે. ભાવ
આ પ્રમાણે છે— (મનુષ્યના રાગથી) સ્ત્રીસંગ વગેરે
નિત્યપ્રાપ્ત છે, માટે એમના વિષે કથન કરનારા
વિધિઓ નિયમવિધિ નથી, પણ કોઈક **પરિસંખ્યા
(અપાકરણ) આપવાની આવશ્યકતા હોય ત્યારે આવી
છૂટ આપવામાં આવે છે. મૂળ તો નિવૃત્તિ કે નિષેધ
જ છે. તો પછી વ્યવસ્થા છે, એમ કેમ કહ્યું?

* અપૂર્વ વિધિ — વિધિ વગર જેનું જ્ઞાન ન જ થાય, તેના જ્ઞાન માટે અપૂર્વ વિધિ હોય છે. જેમ કે,
ડાંગરનું પ્રોક્ષણ કરવું જોઈએ, દરરોજ સંધ્યા કરવી જોઈએ વગેરે જ્ઞાન પોતાની જાતે લોકવ્યવહારથી કે
અનુમાનાદિ પ્રમાણથી નહીં થાય. માટે આ વિશે જ્ઞાન આપનાર વિધિને અપૂર્વ વિધિ કહે છે.

** પરિસંખ્યા — બે વસ્તુ હંમેશાં પ્રાપ્ત હોય ત્યારે એકની નિવૃત્તિની સૂચના આપતો વિધિ એટલે
પરિસંખ્યા. સ્પષ્ટરૂપે દર્શાવાયેલી સીમા કે જેનાથી વિહિત વસ્તુઓથી અલગ બધી જ વસ્તુઓનો નિષેધ થઈ જાય.

उच्यते—न तावत्परिसंख्याविधिना श्रुत्या निवृत्तिरुच्यते। तथा सति स्वार्थत्यागः, परार्थकल्पना, प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयं स्यात्, अतः क्वचित्प्राप्स्यतोऽप्यर्थस्य प्रापणमनर्थक-मित्यपूर्वविधिद्वाराऽन्यनिवृत्तिः फलतो भवति।

तद्यथा—‘इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वा-भिधानीमादत्ते’ इत्यत्र रशनालिङ्गतो गर्दभाश्वाभिधानी रशनाद्वये प्राप्स्यतो मन्त्रस्यापूर्वविधिद्वारा परिसंख्योच्यते।

यथोक्तं तन्त्रवार्तिके—

‘अप्राप्तविधिरेवायमतो मन्त्रस्य निश्चितः ।
परिसंख्या फलेनोक्ता न विशेषः पुनः श्रुतेः ॥’
इति।

क्वचित्तु रागतो नित्यપ્રાસસ્યાપ્રાસાંશ-પૂર્ણલક્ષણસ્ય નિયમફલસ્યાપ્યભાવાન્નિયમ-વિધિદ્વારા ફલતઃ પરિસંખ્યા ભવતિ, યથા ‘પઞ્ચ પઞ્ચનઝા ભક્ષ્યાઃ’ ઇતિ। તથા રાગતો

ઉત્તર આપવામાં આવે છે— પરિસંખ્યા વિધિ દ્વારા શ્રુતિ વડે અપવાદરૂપ છૂટ આપવામાં આવી છે, તેમાં સંપૂર્ણ નિષેધ ઈષ્ટ નથી. જો નિવૃત્તિ કહે તો (૧) ‘સ્વાર્થત્યાગ’ કહેલા શબ્દનો અર્થ છોડી દેવો પડે, (૨) પરાર્થ શ્રુતિ નથી કહેતી તેની કલ્પના કરવી પડે અને (૩) ‘પ્રાપ્તબાધ’ જે શ્રુતિપ્રાપ્ત છે, તેનો બાધ થાય; એમ ત્રણ દોષો આવે. તેથી ક્યાંક પ્રાપ્ત થનાર (સુરાપાન વગેરે) અર્થની પ્રાપ્તિ નિરર્થક છે, એમ અપૂર્વ (પહેલાં ક્યાંય લોકમાં ન કરેલ હોય તેવી) વિધિ દ્વારા (સ્ત્રીસંગ, સુરાપાન વગેરે) અન્યનો નિષેધ જ પરિણામે થાય છે.

જેમ કે— ‘તેમણે યજ્ઞ માટે યજ્ઞીય પશુની આ રશના (લગામ) ગ્રહણ કરી,’ એમ બોલતાં, ઘોડાની લગામ પકડવી જોઈએ.’ (શુ.ય.મા.સં. ૨૨/૨) (ઋતસ્ય=યજ્ઞીયપશોઃ-દીપ્તિની.) આ વાક્યમાં ‘રશના’ શબ્દરૂપી લિંગથી ગર્દભ અને અશ્વ બંનેની રશના પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ મંત્રને અપૂર્વ વિધિ દ્વારા પરિસંખ્યા વિધિ કહે છે.

તંત્રવર્તિકમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે— ‘આથી આ મંત્રનો અપ્રાપ્ત વિધિ છે એવો જ નિશ્ચય થાય છે. ફળથી પરિસંખ્યા કહેવામાં આવી છે. શ્રુતિ ફરીથી કહે છે માટે તેમાં કોઈ વિશેષ છે, એવું નથી.’

પરંતુ કેટલાક કહે છે કે રાગથી (મનુષ્યોની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિથી) જે નિત્યપ્રાપ્ત છે, તેમાં અપ્રાપ્ત અંશની પૂર્તિ કરવાના લક્ષણવાળા નિયમવિધિના ફળનો પણ અભાવ છે, માટે નિયમવિધિ દ્વારા ફળથી આ પરિસંખ્યા બને છે. જેમ કે, ‘પાંચ નખવાળા પાંચ પશુઓ ખવાય.’ (માંસ, મધ અને મૈથુન પ્રત્યે પ્રાણીઓની ઉચ્છૃંખલ પ્રવૃત્તિના નિયંત્રણ માટે આટલી છૂટ આપવામાં આવી છે. તેમાં પ્રવૃત્ત થવા માટે શાસ્ત્રનું વિધાન હોઈ શકે નહીં.) તેમ

નિત્યવત્પ્રાપ્તસ્ય વ્યવાયાદેર્વિવાહાદિનિયમના-
ભ્યનુજ્ઞાદ્વારા પરિસંખ્યૈવેતિ ।

નનુ યદ્દ્યભ્યનુજ્ઞામાત્રમેતદ્ભવેત્તર્હિ—

‘ઋતુસ્નાતાં તુ યો ભાર્યા સંનિધૌ નોપગચ્છતિ ।

ઘોરાયાં ભ્રૂણહત્યાયાં પચ્યતે નાત્ર સંશયઃ ॥’

इत्यादिदोषश्रवणं न स्यात् । नैष दोषः ।

मनसि कामे सत्यपि तस्यामरुच्या द्वेषादिना
वा तामनुपगच्छतो दोषश्रवणोपपत्तेरिति
सर्वमनवद्यम् ॥ ११ ॥

तदेवं व्यवायादिमनोरथाकुलितत्वादभीष्ट-

मात्मानं न शृण्वन्तीत्युक्तम्, इदानीं धनस्यापि
धर्मद्वारा परमात्मप्रापकस्य दृष्टोपभोगार्थं
विनियोगान्नात्मज्ञानगन्धोऽपीत्याह—**धनं चेति ।**

धनं च धर्मैकफलं यतो वै

ज्ञानं सविज्ञानमनुપ્રશાન્તિ ।

गृहेषु युञ्जन्ति कलेवरस्य

मृत्युं न पश्यन्ति दुरन्तवीर्यम् ॥ १२

રાગપૂર્વક હંમેશની જેમ પ્રાપ્ત થયેલાં મૈથુન
વગેરેની વિવાહ વગેરે નિયમનરૂપ અનુજ્ઞા દ્વારા
પરિસંખ્યા જ કરવામાં આવી છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો આ માત્ર
અનુજ્ઞા જ હોય તો ‘જે પુરુષ ઋતુસ્નાતા પત્નીની
પાસે ન જાય તે બ્રૂણહત્યાના ઘોર પાપથી રંધાય
છે, એમાં કોઈ સંશય નથી.’ વગેરે કહ્યું છે તે રીતે
પત્નીનો સંગ ન કરવામાં દોષ ન કહ્યો હોત!

આના સમાધાન માટે કહે છે કે આ દોષ
નથી. મનમાં કામ હોય તો પણ તેનામાં (પત્નીમાં)
રુચિ ન હોય અથવા તેના પર દ્વેષ હોય,
તેથી તેની સાથે સંગ ન કરતો હોય તો તેને દોષ
લાગે છે એવું શાસ્ત્ર કહે છે, એમ સમજવું
તર્કસંગત છે. તેથી અહીં કહ્યું તે સર્વ નિર્દોષ છે.

॥ ૧૧ ॥

તો આમ સ્ત્રીસંગ વગેરે મનોરથથી વ્યાકુળ
થવાને કારણે (મૂઠ મનુષ્ય) પરમ પ્રિય આત્માને
સાંભળતો નથી. (‘આત્માનમમ્મીષ્ટમીશ્વરં વેદોપગીતં
ન શ્રુણ્વતેઽબુધાઃ’ શ્લોક-૧૦માં) એમ કહેવામાં
આવ્યું. હવે (પરમાત્માને પ્રસન્ન કરનારા) ધર્મકાર્યો
દ્વારા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરાવનારા ધનનો પણ
આ લોકના ઉપભોગો માટે વિનિયોગ થવાથી
આત્માજ્ઞાનની તેમાં ગંધ પણ હોતી નથી, એમ
કહે છે— ‘**ધનં ચ ઇતિ ।**’

ધનનું એક માત્ર ફળ ધર્મ છે. જે ધર્મથી અપરોક્ષ
જ્ઞાન સહિત (મોક્ષરૂપ) પ્રકૃષ્ટ શાંતિ આપનારું દૃઢ
પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. આવા ધનને (અજ્ઞાની લોકો)
ઘરોમાં શરીરના (ભોગવિલાસ) માટે વાપરી નાખે
છે અને (જેને રોકવાનું કોઈનામાં સામર્થ્ય નથી
તેવા) દુર્લભ સામર્થ્યવાળા મૃત્યુને તેઓ જોતા નથી
(લક્ષમાં લેતા નથી). ॥ ૧૨ ॥

ધર્મ એવૈકં ફલં યસ્ય તત્ । કુતઃ ।
 યતો યસ્માદ્ધર્માત્સવિજ્ઞાનમપરોક્ષજ્ઞાનસહિતં
 દૃઢં પરોક્ષજ્ઞાનં ભવતિ । કથંભૂતમ્ । અનુપ્રશાન્તિ
 અન્વનન્તરમેવ પ્રકૃષ્ટા શાન્તિર્નિર્વાણલક્ષણા યસ્ય
 તત્ । એવંભૂતં ધનં ગૃહેષુ દેહાદ્યર્થં યુજ્જન્તિ ॥ ૧૨ ॥
 કિંચ વ્યવસ્થયાપિ વ્યવાયાદ્યભ્યનુજ્ઞાનં
 ન યથેષ્ટમ્, અપિ ત્વન્યથૈવેત્યાહ—યદિતિ ।

यद् घ्राणभक्षो विहितः सुराया-
 स्तथा पशोरालभनं न हिंसा ।
 एवं व्यवायः प्रजया न रत्या
 इमं विशुद्धं न विदुः स्वधर्मम् ॥ १३

યદ્યસ્માત્સુરાયા ઘ્રાણભક્ષોઽવઘ્રાણં સ એવ
 વિહિતઃ, ન પાનમ્ । તથા પશોરપ્યાલભનમેવ
 વિહિતં, ન તુ હિંસા । અયમર્થઃ—દેવતોદ્દેશેન
 યત્પશુહનનં તદાલભનં ‘વાયવ્યં શ્વેતમાલભેત’
 इत्यादिश्रुतेर्न तु हिंसा, ‘या वेदविहिता हिंसा
 न सा हिंसेति कीर्त्यते’ इति वचनात् ।
 ભક્ષણોદ્દેશેન તુ ક્રિયમાણં હનનં લૌકિક-
 વદ્ધિંસૈવ । અત્ર હ્યાલભનમેવ વિહિતં, ન તુ
 હિંસા । અતો ન યથેષ્ટભક્ષણાભ્યનુજ્ઞેત્યર્થઃ ।
 વ્યવાયોઽપિ પ્રજયા નિમિત્તભૂતયા, ન તુ રત્યૈ ।
 અતો મનોરથવાદિન ઇમં વિશુદ્ધં સ્વધર્મં ન
 વિદુરિતિ ॥ ૧૩ ॥

એક માત્ર (કેવળ) ધર્મ જ જેનું ફળ છે તે ધન.
 કેવી રીતે? ‘યતઃ’ જે ધર્મથી ‘સવિજ્ઞાનમ્’ અપરોક્ષ
 જ્ઞાન સહિત દૃઢ પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે. કેવું જ્ઞાન?
 ‘અનુપ્રશાન્તિ’ અનુ તરત જ મોક્ષરૂપ લક્ષણવાળી
 પ્રકૃષ્ટ શાંતિ છે જેની તે જ્ઞાન. આવા ધનને ઘરોમાં
 શરીરના ભોગવિલાસ માટે વેડફી નાખે છે. ॥ ૧૨ ॥
 વળી, વ્યવસ્થા કર્યા અનુસાર પણ સ્ત્રીસંગ
 વગેરેમાં અપાયેલી છૂટ સ્વચ્છંદીપણે લેવાની નથી,
 પણ અન્ય પ્રકારે જ સમજવાની છે, એમ કહે છે—
 ‘યત્ ઇતિ’

મદિરામાંથી સુગંધ લેવાનું વેદમાં વિધાન
 છે (પાન કરવાનું નહીં), તેમ જ બલિરૂપે પશુને
 (સ્પર્શ કરીને) તેના સમર્પણનું વિધાન છે (હિંસાનું
 નહીં), એ જ પ્રમાણે (ઋતુકાળે) સ્ત્રીસંગની આજ્ઞા
 પણ પ્રજોત્પત્તિ માટે છે, પણ વિષયના આનંદ માટે
 નહીં. આ વિશુદ્ધ સ્વધર્મને (ભોગવાદીઓ) સમજતા
 નથી. ॥ ૧૩ ॥

‘યત્’ જે મદિરામાંથી ‘ઘ્રાણભક્ષઃ’ સુગંધ
 લેવી, તે જ વેદમાં કહેવાયું છે, મદિરાપાન નહીં. તેમ
 જ વેદની આજ્ઞા પ્રમાણે પશુનો સ્પર્શ કરવાનું જ
 વિધાન છે, પણ (અનાદરપૂર્વક ભક્ષણ માટે) હિંસાનું
 નહીં. અર્થ આ પ્રમાણે છે—દેવતાને ઉદ્દેશીને જે હનન
 કરવામાં આવે તે આલભન છે. પરંતુ ‘વાયવ્યં
 શ્વેતમાલભેત’ વગેરે શ્રુતિ હોવાથી તે હિંસા નથી.
 વાયુ દેવતા માટે શ્વેત પશુનું આલભન કરવું, કારણ
 કે ‘જે વેદવિહિત હિંસા છે તે હિંસા કહેવાતી નથી.’
 એમ વચન છે, પણ ભક્ષણ કરવાના ઉદ્દેશથી કરવામાં
 આવતો વધ લૌકિક હિંસા જેવી હિંસા જ છે. અહીં
 ખરેખર આલભનનું (સ્પર્શનું) જ વિધાન છે, પણ
 હિંસાનું નહીં. આથી પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે માંસભક્ષણની
 છૂટ આપવામાં આવી નથી, એમ અર્થ છે. સ્ત્રીસંગની
 પણ પ્રજોત્પત્તિ નિમિત્તે જ આજ્ઞા આપવામાં આવી
 છે, પણ વિષયભોગ માટે નહીં. આથી ભોગવાદીઓ
 આ વિશુદ્ધ સ્વધર્મ સમજતા નથી. ॥ ૧૩ ॥

एवं भगवत्पराङ्मुखानां बहुदोषतां
प्रपञ्च्य तन्निष्ठां प्रपञ्चयति—ये त्विति
पञ्चभिः ।

ये त्वनेवंविदोऽसन्तः स्तब्धाः सदभिमानिनः ।

पशून् द्रुह्यन्ति विस्रब्धाः प्रेत्य खादन्ति ते च तान् ॥ ૧૪

अनेवंविदः न एवं धर्मं विदन्ति ये
ते । विस्रब्धा निःशङ्काः । अनेन मनोरथो
भविष्यतीति विश्वस्ता वा । तदानीन्तनपोषणेन
वा तैः पशुभिर्विश्वस्ताः । ते च पशवः प्रेत्य
अमुत्र तान् खादन्ति—

‘मांसं भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’

इति वचनात् ॥ ૧૪ ॥

वि. चक्र.—यथा च योगबलेन यज्ञપશૂન્
प्रत्यક્ષं પ્રદર્શ્ય ।

—પ્રાચીનબર્હિષં પ્રત્યુક્તં શ્રીનારદેન—

‘भो भो प्रजापते राजन् पशून् पश्य त्वयाध्वरे ।
संज्ञापितान् जीवसंघान् निर्घृणेन सहस्रशः ॥
एते त्वां सम्प्रतीक्षन्ते स्मरन्तो वैशसं तव ।
सम्परेतमयः कूटैश्छन्दन्त्युत्थितमन्यवः ॥

(શ્રીમદ્ભા૦ ૪।૨૫।૭-૮)

द्विषन्तः परकायेषु स्वात्मानं हरिमीश्वरम् ।

मृतके सानुबन्धेऽस्मिन् बद्धस्नेहाः पतन्त्यधः ॥ ૧૫

આમ, ભગવાનથી વિમુખ થયેલા મનુષ્યોના
અનેક દોષો સમજાવીને તેમની ગતિ પાંચ શ્લોકોથી
વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે— ‘યે તુ ઇતિ ।’

પરંતુ આ રીતે જેઓ પોતાનો ધર્મ જાણતા નથી
તેઓ પાપી, અક્કડ અને ‘અમે સત્પુરુષો છીએ.’
એવું ઘમંડ ધરાવનારા હોય છે, (અને તેથી) તેઓ
નિઃશંક થઈ પશુઓની હિંસા કરે છે. તે જ પશુઓ
તેમના મર્યા પછી તેમને ખાય છે. ॥ ૧૪ ॥

‘अनेवंविदः’ આ રીતે જેઓ પોતાનો ધર્મ
જાણતા નથી તેઓ ‘વિસ્રબ્ધાઃ’ નિઃશંક થઈને અથવા
‘આ દ્વારા અમારા મનોરથો સિદ્ધ થશે,’ એવો વિશ્વાસ
રાખનારા અથવા તે સમયે પશુઓનું પોષણ કરવાથી
તે પશુઓ દ્વારા જેમની ઉપર વિશ્વાસ રાખવામાં
આવ્યો છે તેવા— અને તે પશુઓ મર્યા પછી
પરલોકમાં તેમને ખાય છે. ‘હું જેનું માંસ અહીં ખાઉં
છું, મને તે (માંસઃ)’ પરલોકમાં ખાશે. વિદ્વાનો આ
રીતે માંસની વ્યુત્પત્તિ દર્શાવે છે. એમ વચન હોવાથી
(કહે છે). (મનુસ્મૃતિ ૫/૫૫) ॥ ૧૪ ॥

જેમ યોગબળથી યજ્ઞપશુઓને પ્રત્યક્ષ દર્શાવીને
નારદજી દ્વારા પ્રાચીનબર્હિષેને કહેવામાં આવ્યું હતું—
‘અરે ઓ પ્રજાપતિ, હે રાજા, તારા દ્વારા યજ્ઞમાં
નિર્દયતાપૂર્વક સંહાર કરવામાં આવેલાં હજારો
પશુઓ અને જીવસમૂહોને જો. તારા દ્વારા કરાયેલી
પીડાનું સ્મરણ કરતા એ બધા જીવો તારા મૃત્યુની
પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા છે. કોપાયમાન થયેલા એ જીવો
તારા મર્યા પછી લોઢાનાં યંત્રમય શિંગડાંથી તને
કાપી નાખશે.

પુત્ર-પત્ની સહિત પોતાના મરણધર્મા શરીર
સાથે જેઓ સ્નેહથી બંધાયેલા છે તથા બીજાનાં
શરીરોમાં રહેલા પોતાના આત્મારૂપ ઈશ્વર શ્રીહરિનો
જેઓ (હિંસા કરીને કે દુઃખ દઈને) દ્વેષ કરે છે
તેઓ (તે દોષને કારણે) નરકમાં પડે છે. ॥ ૧૫ ॥

अभिचारादिना द्विषन्तः। मृतके देहे।
सानुबन्धे पुत्रादिसहिते ॥ १५ ॥

अज्ञास्तत्त्वज्ञैरनुकम्पितास्तरन्ति, तत्त्वज्ञास्तु
स्वतः। ये तु नात्यन्तमज्ञा न च तत्त्वज्ञास्ते-
ऽन्तरालवर्तिनः पतन्तीत्याह—य इति।

ये कैवल्यमसम्प्राप्ता ये चातीताश्च मूढताम्।
त्रैवर्गिका ह्यक्षણिका आत्मानं घातयन्ति ते ॥ १६

कैवल्यं तत्त्वज्ञानमसंप्राप्ताः। मूढता-
मत्यन्तजडताम्। अत्र हेतुः—त्रिवर्गप्रधानाः।
अक्षણिका उपशान्तिक्षणरहिता देहादिस्थैर्य-
बुद्ध्यो वा स्वयमेवात्मानं घातयन्ति ॥ १६ ॥

तदाह—एत इति।

एत आत्महनोऽशान्ता अज्ञाने ज्ञानमानिनः।
सीदन्त्यकृतकृत्या वै कालध्वस्तमनोरथाः ॥ १७

आत्महनः आत्मापह्नवकर्तारः। अज्ञाने
कर्मणि। तथा च श्रुतिः—
'असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः।
તાંસ્તે પ્રેત્યાભિગચ્છન્તિ યે કે ચાત્મહનો જનાઃ ॥'
इति ॥ १૭ ॥

हित्वाऽत्यायासरचिता गृह्णापत्यसुहृच्छ्रयः।
तमो विशन्त्यनिच्छन्तो वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १८

હિંસા કરીને દ્વેષ કરતા (જે મનુષ્યો)
મરણધર્મા દેહ (સાથે)— 'સ-અનુબન્ધે' પુત્ર વગેરે
સહિત દેહ સાથે ॥ ૧૫ ॥

અજ્ઞાનીઓ તત્ત્વજ્ઞાનીઓની અનુકમ્પાથી તરે
છે અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તો પોતાની મેળે જ તરે છે
પરંતુ જેઓ અતિશય અજ્ઞાની નથી અને તત્ત્વજ્ઞાની
પણ નથી, તેવા વચમાં રહેલા લોકો અધઃપતન
પામે છે, એમ કહે છે— 'યે ઇતિ।'

જેઓ તત્ત્વજ્ઞાન પામ્યા નથી અને છતાં પણ
અજ્ઞાન(રૂપી અંધકાર)થી પર અને (અલ્પજ્ઞાનથી
પોતાને ચતુર માનનારા તેમ જ ધર્મ-અર્થ-કામરૂપ)
ત્રિવર્ગને મુખ્ય માનનારા છે, શાંતિની ક્ષણથી
રહિત થયેલા તેઓ પોતાનો નાશ કરાવે છે. ॥૧૬ ॥

'કૈવલ્યમ્' તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત ન થયેલા અને
'મૂઢતામ્' મૂઢતાથી પર હોવા માટેનું અહીં કારણ
આપે છે— 'ત્રિવર્ગપ્રધાનાઃ' ધર્મ-અર્થ-કામરૂપ ત્રિવર્ગને
મુખ્ય માનનારા છે તેથી— 'અક્ષણિકાઃ' શાંતિની
ક્ષણથી રહિત થયેલા અથવા દેહાદિમાં સ્થિર બુદ્ધિવાળા
જનો પોતે જ પોતાનો નાશ કરાવે છે. ॥ ૧૬ ॥

આત્મઘાતને વર્ણવે છે— 'એતે ઇતિ।'

અજ્ઞાન(રૂપ કર્મ)માં જ્ઞાન માનનારા, શાંતિવિહોણા
અને કાળ દ્વારા નાશ પામેલા મનોરથોવાળા જનો
અકૃતાર્થ થઈને દુઃખી જ થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

'આત્મહનઃ' આત્માનો ઘાત કરનારાઓ,
'અજ્ઞાને' અજ્ઞાનરૂપ કર્મમાં— તે અનુસાર શ્રુતિ
પણ છે— 'તે આસુરી લોક (યોનિઓ) અજ્ઞાનના
અંધકારથી આચ્છાદિત છે. જે કોઈ પણ આત્મઘાતી
જનો છે તેઓ મૃત્યુ પછી (એ યોનિઓને) પ્રાપ્ત
કરે છે.' (ઈશા.ઉપ.૩, શુ.યજુ.સં.૪૦/૩) ॥ ૧૭ ॥

ભગવાન વાસુદેવથી વિમુખ થયેલા મનુષ્યો
મહામહેનતે મેળવેલાં ઘર, સંતાનો, સ્નેહીઓ
અને સંપત્તિઓને છોડીને પોતે ઈચ્છતા ન હોવા
છતાં નરકમાં પ્રવેશે છે. ॥ ૧૮ ॥

યા ગૃહાપત્યસુહૃદ્ચ્છ્રયસ્તા હિત્વા ॥ ૧૮ ॥

તદેવં ભગવદ્ભક્તિરેવ કર્તવ્યેતિ સ્થિતે
તત્ર વિશેષં પૃચ્છતિ—કસ્મિન્કાલ ઇતિ ।

રાજોવાચ

કસ્મિન્ કાલે સ ભગવાન્ કિંવર્ણઃ કીદૃશો નૃભિઃ ।
નામ્ના વા કેન વિધિના પૂજ્યતે તદિહોચ્ચતામ્ ॥ ૧૯

કિંવર્ણઃ કીદૃગ્વર્ણવાન્ । કીદૃશઃ
કીદૃગાકારઃ । કેન વા નામ્ના । કેન વા
વિધિના ॥ ૧૯ ॥

કરભાજન ડવાચ

કૃતં ત્રેતા દ્વાપરં ચ કલિરિત્યેષુ કેશવઃ ।
નાનાવર્ણાભિધાકારો નાનૈવ વિધિનેજ્યતે ॥ ૨૦

ઐષુ કૃતાદિકાલેષુ । નાનાપ્રકારા
વર્ણાભિધાકારા યસ્ય સઃ । નાનૈવ વિધિના
વિવિધેનૈવ માર્ગેણ ॥ ૨૦ ॥

તદેવ વર્ણાદિચતુષ્ટયમાહ—કૃત ઇત્યાદિના ।

કૃતે શુક્લશ્ચતુર્બાહુર્જટિલો વલ્કલામ્બરઃ ।
કૃષ્ણાજિનોપવીતાક્ષાન્ બિભ્રદ્ દણ્ડકમણ્ડલૂ ॥ ૨૧

કૃષ્ણાજિનાદીન્બિભ્રદિતિ બ્રહ્મચારિવેષો
દર્શિતઃ ॥ ૨૧ ॥

મનુષ્યાસ્તુ તદા શાન્તા નિર્વૈરાઃ સુહૃદઃ સમાઃ ।
યજન્તિ તપસા દેવં શમેન ચ દમેન ચ ॥ ૨૨

જે ઘર, સંતાનો, સ્નેહીઓ અને સંપત્તિઓ છે
તેમને છોડીને ॥ ૧૮ ॥

તો આમ ભગવાનની ભક્તિ જ કરવી
જોઈએ, એમ પ્રસ્થાપિત થતાં તે ભક્તિ કરવા વિષે
(રાજા) વિશેષ પૂછે છે— ‘કસ્મિન્ કાલે ઇતિ ।’

રાજા (નિમિ) બોલ્યા — તે ભગવાન શ્રીહરિ
ક્યા કાળે, ક્યા નામથી અને કઈ વિધિથી મનુષ્યો
દ્વારા આ લોકમાં પૂજાય છે? તે કેવા વર્ણવાળા છે
અને કેવા આકારવાળા છે, તે આપ કહો. ॥ ૧૯ ॥

‘કિંવર્ણઃ’ કેવા વર્ણવાળા, ‘કીદૃશઃ’ કેવા
આકારવાળા તથા ક્યા નામથી અને કઈ વિધિથી
(પૂજાય છે)? ॥ ૧૯ ॥

(યોગેશ્વર) કરભાજન બોલ્યા — સત્ય-
ત્રેતા-દ્વાપર-કલિ (એ ચાર યુગો)માં જુદા જુદા
વર્ણો, નામો અને આકારવાળા ભગવાન કેશવ
જુદા જુદા માર્ગો દ્વારા પૂજાય છે. ॥ ૨૦ ॥

આ સત્ય વગેરે યુગોમાં, જુદા જુદા પ્રકારનાં
વર્ણો, નામો અને આકારો છે જેમનાં તે ભગવાન
કેશવ ‘નાના એવ વિધિના’ જુદા જુદા માર્ગો દ્વારા
(પૂજાય છે). ॥ ૨૦ ॥

તે અનુસાર વર્ણાદિ ચાર પ્રકારને જણાવે
છે— ‘કૃતે ઇતિ ।’ વગેરેથી

સત્યયુગમાં ભગવાન ચાર ભુજાઓવાળા,
જટા ધારણ કરનારા, વલ્કલ વસ્ત્રવાળા, કૃષ્ણમૃગચર્મ-
જનોઈ-માળા-દંડ અને કમંડળ ધારણ કરનારા
હોય છે. ॥ ૨૧ ॥

કાળું મૃગચર્મ વગેરે ધારણ કરે છે, એમ
જણાવીને બ્રહ્મચારી વેષ દર્શાવ્યો છે. ॥ ૨૧ ॥

તે સમયે તો મનુષ્યો શાંત, વેરરહિત,
સર્વના મિત્ર અને સમભાવવાળા હોય છે. તેઓ
ધ્યાનથી તથા મન અને ઈન્દ્રિયોના સંયમથી
ભગવાનને પૂજે છે. ॥ ૨૨ ॥

તપસા ધ્યાનેન ॥ ૨૨ ॥

હંસઃ સુપર્ણો વૈકુણ્ઠો ધર્મો યોગેશ્વરોઽમલઃ ।

ईश्वरः पुरुषोऽव्यक्तः परमात्मेति गीयते ॥ ૨૩

॥ ૨૩ ॥

ત્રેતાયાં રક્તવર્ણોઽસૌ ચતુર્બાહુસ્ત્રિમેખલઃ ।

हिरण्यकेशश्चय्यात्मा स्रुक्स्रुवाद्युपलक्षणः ॥ ૨૪

ત્રિગુણા દીક્ષાઙ્ગભૂતા મેખલા યસ્ય સ
યજ્ઞમૂર્તિઃ । હિરણ્યકેશઃ પિશઙ્ગકેશઃ ॥ ૨૪ ॥

તં તદા મનુજા દેવં સર્વદેવમયં હરિમ્ ।

यजन्ति विद्यया त्रय्या धर्मिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥ ૨૫

ત્રય્યા વિદ્યયા વેદત્રયોક્તકર્મભિઃ ॥ ૨૫ ॥

વિષ્ણુર્યજ્ઞઃ પૃશ્નિગર્ભઃ સર્વદેવ ઉરુક્રમઃ ।

वृषाकपिर्जयन्तश्च उरुगाय इतीर्यते ॥ ૨૬

પૃશ્નિગર્ભઃ પૃશ્નિઃ સુતપસઃ પ્રજાપતેઃ
પત્ની તસ્યાઃ પુત્રઃ । વૃષાકપિઃ સ્મૃતઃ સન્વર્ષતિ
કામાનાકમ્પયતિ ક્લેશાનિતિ તથા । જયત્યેવ
સર્વદા જયન્તઃ ॥ ૨૬ ॥

દ્વાપરે ભગવાન્ શ્યામઃ પીતવાસા નિજાયુધઃ ।

श्रीवत्सादिभिरंकैश्च लक्षणैरुपलक्षितः ॥ ૨૭

શ્યામોઽતસીપુષ્પસઙ્કાશઃ । નિજાનિ ચક્રા-
દીન્યાયુધાનિ ચ યસ્ય સઃ । શ્રીવત્સો નામ વક્ષસો
દક્ષિણભાગે રોમ્ણાં પ્રદક્ષિણાવર્તઃ સ આદિર્યેષાં
કરચરણાદિગતપદ્માદીનાં તૈરઙ્કૈરાઙ્કૈશ્ચિહૈ-
ર્લક્ષણૈર્બાહૈઃ કૌસ્તુભાદિભિઃ ॥ ૨૭ ॥

‘તપસા’ ધ્યાનથી ॥ ૨૨ ॥

(તે સમયે) ભગવાન હંસ, સુપર્ણ, વૈકુંઠ, ધર્મ,
યોગેશ્વર, અમલ, ઈશ્વર, પુરુષ, અવ્યક્ત અને
પરમાત્મા— આ નામોથી સ્તુતિ કરાય છે. ॥૨૩॥૨૩॥

ત્રેતાયુગમાં તે ભગવાન લાલ વર્ણવાળા, ચાર
ભુજાઓવાળા, ત્રેવડી કટિમેખલાવાળા, સોનેરી
કેશવાળા, વેદમૂર્તિ અને સુક, સુવા વગેરે ચિહ્ન
ધરાવનારા હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

દીક્ષાના અંગભૂત ત્રેવડી કટિમેખલા છે જેમની
તે યજ્ઞમૂર્તિ, ‘હિરણ્યકેશઃ’ સોનેરી કેશવાળા ॥૨૪॥

તે સમયે મનુષ્યો ધર્મિષ્ઠ અને બ્રહ્મવાદી હોય
છે અને સર્વ દેવમય ભગવાન શ્રીહરિનું ત્રણ
વેદોમાં કહેલાં કર્મોથી પૂજન કરે છે. ॥ ૨૫ ॥

‘ત્રય્યા વિદ્યયા’ ત્રણ વેદોમાં કહેલાં કર્મોથી
॥ ૨૫ ॥

(આ યુગમાં ભગવાન) વિષ્ણુ, યજ્ઞ, પૃશ્નિગર્ભ,
સર્વદેવ, ઉરુક્રમ, વૃષાકપિ, જયંત તથા ઉરુગાય
એમ કહેવાય છે. ॥ ૨૬ ॥

‘પૃશ્નિગર્ભઃ’ સુતપા પ્રજાપતિની પત્ની પૃશ્નિ,
તેના પુત્ર— ‘વૃષાકપિઃ’ સ્મરણ કરતાં કામનાઓનું
વર્ષણ કરે અને ક્લેશોને કંપાવે તે વૃષાકપિ કહેવાય
છે. સદા સર્વદા જય પામે છે તે ‘જયન્તઃ’ ॥ ૨૬ ॥

દ્વાપરયુગમાં ભગવાન શ્યામ વર્ણવાળા, પીળાં
વસ્ત્રો ધારણ કરનારા, ચક્ર વગેરે પોતાનાં (વિશિષ્ટ)
આયુધો ધારણ કરનારા, (વક્ષઃસ્થળ ઉપર) શ્રીવત્સ
વગેરે શ્રીઅંગ ઉપરનાં ચિહ્નોથી તેમ જ
કૌસ્તુભાદિ બાહ્ય ચિહ્નોથી યુક્ત હોય છે. ॥૨૭॥

અતસીપુષ્પ જેવા શ્યામ, પોતાનાં ચક્ર વગેરે
આયુધો છે જેમનાં તે, વક્ષઃસ્થળના દક્ષિણ ભાગમાં
દક્ષિણાવર્તી (સુવર્ણ) રોમાવલિ એટલે શ્રીવત્સચિહ્ન,
તે ચિહ્ન વગેરે જેમનામાં મુખ્ય છે તે ‘અઙ્કૈઃ’ કર,
ચરણ વગેરે અંગ પર રહેલાં કમળ વગેરેનાં ચિહ્નોથી
અને બહાર કૌસ્તુભ વગેરે ચિહ્નોથી (યુક્ત) ॥ ૨૭ ॥

તં તદા પુરુષં મર્ત્યા મહારાજોપલક્ષણમ્ ।
યજન્તિ વેદતન્ત્રાભ્યાં પરં જિજ્ઞાસવો નૃપ ॥ ૨૮

મહારાજોપલક્ષણં છત્રચામરાદિયુક્તમ્ ।
વેદતન્ત્રાભ્યાં વૈદિકેનાગમિકેન ચ માર્ગેણ । યજન્તિ
પૂજયન્તિ । પરમીશ્વરં જ્ઞાતુમિચ્છવઃ ॥ ૨૮ ॥

નામાન્યાહ—નમસ્ત ઇતિ ।

નમસ્તે વાસુદેવાય નમઃ સંકર્ષણાય ચ ।
પ્રદ્યુમ્નાયાનિરુદ્ધાય તુભ્યં ભગવતે નમઃ ॥ ૨૯
॥ ૨૯ ॥

નારાયણાય ઋષયે પુરુષાય મહાત્મને ।
વિશ્વેશ્વરાય વિશ્વાય સર્વભૂતાત્મને નમઃ ॥ ૩૦
॥ ૩૦ ॥

ઇતિ દ્વાપર ઉર્વીશ સ્તુવન્તિ જગદીશ્વરમ્ ।
નાનાતન્ત્રવિધાનેન કલાવપિ યથા શૃણુ ॥ ૩૧

નાનાતન્ત્રવિધાનેનેતિ કલૌ તન્ત્રમાર્ગસ્ય
પ્રાધાન્યં દર્શયતિ ॥ ૩૧ ॥

કૃષ્ણાવર્ણં ત્વિષાઽકૃષ્ણં સાંગોપાંગાસ્ત્રપાર્ષદમ્ ।
યજ્ઞૈઃ સંકીર્તનપ્રાયૈર્યજન્તિ હિ સુમેધસઃ ॥ ૩૨

રુક્ષતાં વ્યાર્તયતિ—ત્વિષા કાન્ત્યાઽકૃષ્ણ-
મિન્દ્રનીલમણિવદુજ્જ્વલમ્ । યદ્વા ત્વિષા કૃષ્ણં
કૃષ્ણાવતારમ્ । અનેન કલૌ કૃષ્ણાવતારસ્ય
પ્રાધાન્યં દર્શયતિ । અજ્ઞાનિ હૃદયાદીનિ । ઉપાજ્ઞાનિ
કૌસ્તુભાદીનિ । અસ્ત્રાણિ સુદર્શનાદીનિ । પાર્ષદાઃ

હે નૃપ (નિમિ), તે સમયે મહારાજને યોગ્ય
(છત્ર-ચામરાદિ) ચિહ્નોવાળા પરમ પુરુષનો સાક્ષાત્કાર
કરવા ઈચ્છતા મનુષ્યો તેમને વૈદિક તથા તાંત્રિક
માર્ગથી પૂજે છે. ॥ ૨૮ ॥

મહારાજને યોગ્ય છત્ર-ચામરાદિ ચિહ્નોથી
યુક્તને— ‘વેદતન્ત્રાભ્યામ્’ વૈદિક અને તાંત્રિક
માર્ગથી ‘યજન્તિ’ પૂજે છે. ‘પરમ્’ ઈશ્વરનો
સાક્ષાત્કાર કરવા ઈચ્છતા મનુષ્યો ॥ ૨૮ ॥

ભગવાનનાં નામો જણાવે છે— ‘નમસ્તે ઇતિ’

આપ વાસુદેવને નમસ્કાર. સંકર્ષણને નમસ્કાર.
પ્રદ્યુમ્નને અને અનિરુદ્ધને, આપ ભગવાનને
નમસ્કાર. ॥ ૨૯ ॥ નારાયણ ઋષિને, પુરુષને,
મહાત્માને, વિશ્વના ઈશ્વરને, વિશ્વરૂપને તથા સર્વ
પ્રાણીઓના આત્માને નમસ્કાર. ॥ ૩૦ ॥ ૨૯ ॥
॥ ૩૦ ॥

હે પૃથ્વીપતિ, આ પ્રમાણે દ્વાપરમાં મનુષ્યો
જગતના ઈશ્વરની સ્તુતિ કરે છે. કલિયુગમાં પણ
અનેક પ્રકારે તંત્રશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિથી મનુષ્યો
જે પ્રકારે પૂજા કરે છે, તે તમે સાંભળો. ॥ ૩૧ ॥

‘અનેક પ્રકારે તંત્રશાસ્ત્રમાં કહેલા વિધિથી’
એમ કહીને કલિયુગમાં તંત્રમાર્ગનું પ્રધાન્ય દર્શાવે
છે. ॥ ૩૧ ॥

(કલિયુગમાં) વિવેકી જનો સંકીર્તનપ્રધાન યજ્ઞો
દ્વારા શ્યામ રંગવાળા છતાં કાંતિથી ઈન્દ્રનીલ મણિ
જેવા ઉજ્જ્વળ, અંગો, ઉપાંગો, અસ્ત્રો, પાર્ષદો
ધરાવતા, ભગવાનની આરાધના કરે છે. ॥ ૩૨ ॥

નીરસતાને દૂર કરે છે— ‘ત્વિષા’ કાંતિથી
‘અકૃષ્ણમ્’ ઈન્દ્રનીલ મણિ જેવા ઉજ્જ્વળ
અથવા ‘ત્વિષા કૃષ્ણમ્’ કાંતિથી શ્રીકૃષ્ણાવતારનો
ઉલ્લેખ છે. આ દ્વારા કલિયુગમાં શ્રીકૃષ્ણાવતારનું
પ્રાધાન્ય દર્શાવે છે. હૃદય (મસ્તક, શિખા, ખભા,
નેત્રો) વગેરે અંગો, કૌસ્તુભ વગેરે બહારનાં

सुनन्दादयः तत्सहितम् । यज्ञैरर्चनैः । संकीर्तनं
नामोच्चारणं स्तुतिश्च तत्प्रधानैः । सुमेधसो
विवेकिनः ॥ ३२ ॥

स्तुतिमाह—ध्येयमिति ।

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं
तीर्थास्पदं शिवविरिंचिनुतं शरण्यम् ।
भृत्यार्तिहं प्रणतपाल भवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ३૩

हे प्रणतपाल हे महापुरुष, ते चरणारविन्दं
વન્દે। કથંભૂતમ્। ધ્યેયં ધ્યાતું યોગ્યમ્।
સદેતિ સર્વત્ર સંબધ્યતે। ધ્યેયત્વે હેતવઃ—
इन्द्रियकुटुम्बादिभिर्यः परिभवस्तिरस्कारस्तं
हन्तीति तथा तत्। किंच, अभीष्टदोहं
મનોરથપૂરકમ્। કિંચ તીર્થાસ્પદં ગઙ્ગાઘાશ્રયત્વેન
પરમપાવનમ્। શિવવિરિચ્ચિભ્યાં નુતં સ્તુતં
મહત્તમમ્।

ननु तौ कृतार्थाविव, किमर्थं ताभ्यां नुतं
तत्राह—शरण्यमाश्रययोग्यं सुखात्मकमित्यर्थः ।
तर्हि ब्रह्मादिस्तुत्यं प्राकृतस्य कथं गोचरः

ભૂષણોરૂપ ઉપાંગો, સુદર્શન ચક્ર (શંખ, ગદા, પદ્મ)
વગેરે અસ્ત્રો, સુનંદ વગેરે તેમના સહિત પાર્ષદો,
અર્ચનરૂપ યજ્ઞોથી, ભગવાનનાં નામોનાં ઉચ્ચારણો
તથા સ્તુતિઓ જેમાં મુખ્ય છે તેવા યજ્ઞોથી—
'સુમેધસઃ' વિવેકી જનો ॥ ૩૨ ॥

શ્રીકૃષ્ણની સ્તુતિ કરે છે— 'ध्येयम् इति।'
ઈન્દ્રિયોથી થયેલા પરાજયનો અને કુટુંબીજનો
દ્વારા થયેલા તિરસ્કારનો સદાય નાશ કરનારા,
મહાદેવજી તથા બ્રહ્માજી દ્વારા સદાય સ્તુતિ
કરાયેલા, પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છેલા મનોરથને સદાય
પૂર્ણ કરનારા, દાસજનોની પીડા સદાય માટે
હરનારા, સદાય શરણ લેવા યોગ્ય અને ધ્યાન
ધરવા યોગ્ય તેમ જ સદાય સર્વ તીર્થોના સ્થાનરૂપ
તથા સંસારસમુદ્રમાં જહાજરૂપ આપના ચરણારવિંદને
હે મહાપુરુષ, હે પ્રણતજનપાલક, હું સદાય વંદન
કરું છું. ॥ ૩૩ ॥

હે પ્રણામ કરનારા જનોનું પાલન કરનારા,
હે મહાપુરુષ, આપના ચરણારવિંદને હું વંદન કરું
છું. કેવું ચરણારવિંદ? 'ध्येयम्' ધ્યાન કરવા યોગ્ય
ચરણારવિંદને, 'सदा' શબ્દ સર્વ વિશેષણો સાથે
જોડાય છે. ધ્યાન કરવા યોગ્ય માટેનાં કારણો—
ઈન્દ્રિયો દ્વારા થતો જે પરાજય છે, કુટુંબીજનો દ્વારા
થતો જે તિરસ્કાર છે, તેને નષ્ટ કરે છે તેવા તે
ચરણારવિંદને— વળી, 'अभीष्टदोहम्' પ્રાપ્ત કરવા
ઈચ્છેલા મનોરથને પૂર્ણ કરનારાને, વળી, 'तीर्थ-
आस्पदम्' ગંગાજી વગેરેના આશ્રયરૂપ હોવાથી
પરમપાવન ચરણારવિંદને, મહાદેવજી તથા બ્રહ્માજી
દ્વારા સર્વશ્રેષ્ઠપણે 'नुतम्' સ્તુતિ કરાયેલાને

શંકા કરવામાં આવી છે કે તે બંને તો કૃતાર્થ
જ છે, તો તેમના દ્વારા શા માટે સ્તુતિ કરવામાં
આવે? તે માટે કહે છે— 'शरण्यम्' શરણ લેવાને
યોગ્ય, સુખસ્વરૂપ, એમ અર્થ છે. તો બ્રહ્મા વગેરે

સ્યાત્, ન, ભૃત્યાર્તિહં યસ્ય કસ્યાપિ
 ભૃત્યમાત્રસ્યાર્તિહન્તૃ । ન કેવલમાગન્તુકાર્તિમાત્રં
 હન્તિ કિંતુ ભવાઙ્ચિપોતં સંસારાર્ણવતારકં
 ચ ॥ ૩૩ ॥

इदानीं स्वयमाप्तकामत्वान्नैरपेक्ष्यं
 भक्तार्थं च सापेक्षतां दर्शयन् श्रीरामचन्द्रं
 स्तौति—त्यक्त्वेति ।

त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं
 धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरण्यम् ।
 मायामृગं दयितयेप्सितमन्वधावद्
 वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् ॥ ૩૪

अन्यैः सुदुस्त्यजा या सुरेप्सिता
 राज्यलक्ष्मीस्तां त्यक्त्वा । यदिति, य इत्यर्थः ।
 योऽरण्यमगात् । किं राज्यवैकल्यदर्शनेन, न,
 धर्मिष्ठः । कुतः । आर्यस्य गुरोर्दशरथस्य वचसा ।
 किंच एवं राज्यं त्यक्त्वापि भक्तवात्सल्येन
 दयितया सीतयेप्सितं मायामृगं स्वर्णकारं

દારા સ્તુતિ કરવા યોગ્ય એવું ચરણકમળ સામાન્ય
 મનુષ્ય માટે કેવી રીતે સ્તુતિના વિષયરૂપ હોય?
 (ભગવાનનું ચરણકમળ સામાન્ય મનુષ્ય માટે
 સ્તુતિના વિષયથી પર છે, તેથી તે સ્તુતિના
 વિષયરૂપ) ન હોય, (પરંતુ) ‘ભૃત્ય-આર્તિહન્’
 જે કોઈ પણ સેવક હોય તે પ્રત્યેકની પીડાને
 હરનારા ચરણકમળને— કેવળ આવી પડેલાં
 દુઃખોને દૂર કરે છે એમ નહીં, પણ ‘ભવ-અઙ્ચિ-
 પોતમ્’ સંસારસમુદ્રમાં જહાજરૂપ હોઈ સંસારરૂપી
 દુઃખથી પણ તારનારા ચરણારવિંદને (હું વંદન
 કરું છું). ॥ ૩૩ ॥

હવે ભગવાન સ્વયં પૂર્ણકામ હોવાથી
 અપેક્ષારહિત છે, તેમ છતાં ભક્તો (ઉપર કરુણા
 કરવા) માટે અપેક્ષા હોય તેમ દર્શાવતાં ભગવાન
 શ્રીરામચન્દ્રજીની (યોગેશ્વર કરભાજન) સ્તુતિ કરે
 છે— ‘ત્યક્ત્વા ઇતિ ।’

હે મહાપુરુષ, (હે ધર્મિષ્ઠ,) પિતાના વચનને
 કારણે, દેવોએ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છેલી અને તજવાને
 અત્યંત કઠણ એવી રાજ્યલક્ષ્મી તજીને જે આપ
 વનમાં પધાર્યા અને પોતાની પ્રિયતમાએ પ્રાપ્ત
 કરવા ઇચ્છેલા માયાવી મૃગની પાછળ દોડ્યા, તે
 આપના ચરણકમળને હું વંદન કરું છું. ॥ ૩૪ ॥

બીજાઓ દ્વારા ત્યાગ કરવી અત્યંત કઠણ
 એવી દેવોએ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છેલી રાજ્યલક્ષ્મી,
 તેને તજીને— ‘યત્ ઇતિ ।’ અર્થાત્ ‘યઃ’ જે
 (આપ) એમ અર્થ છે, વનમાં પધાર્યા. શું રાજ્યનું
 મિથ્યાત્વ જોવાથી તેનો ત્યાગ કર્યો? (તે માટે કહે
 છે કે) ના, શ્રીરામચન્દ્રજી ‘ધર્મિષ્ઠઃ’ ધર્મિષ્ઠ છે. શા
 માટે? ‘આર્યસ્ય’ પિતા દશરથના વચનને કારણે,
 આમ રાજ્યનો ત્યાગ કર્યો, તેમ છતાં ભક્તવાત્સલ્યને
 કારણે પ્રિયતમા સીતાજીએ પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છેલા
 માયાવી સુવર્ણમૃગની પાછળ જે દોડ્યા હતા, તે

યોઽન્વધાવત્ । તસ્ય ભગવતશ્ચરણારવિન્દં
વન્દે । યદ્વા હે ધર્મિષ્ઠેતિ સંબોધનમ્ ।
તથાપ્યવિવક્ષિતત્વાદાર્યપદેન સન્ધિર્ન ભવતિ ।
તથા યદગાદિતિ ચરણારવિન્દમેવોચ્યતે ।
યન્માયામૃગમન્વધાવત્તત્તે ચરણારવિન્દં વન્દ
ઇત્યન્વયઃ । અન્યત્સમાનમ્ ॥ ૩૪ ॥

एवं युगानुरूपाभ्यां भगवान् युगवर्तिभिः ।
मनुजैरिज्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ॥ ३५

युगानुरूपाभ्यां नामरूपाभ्याम् ॥ ३५ ॥
एतेषु चतुर्युगेषु कलिरेव श्रेष्ठ
इत्याह—कलिमिति ।

कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः ।
यत्र संकीर्तनेनैव सर्वः स्वार्थोऽभिलभ्यते ॥ ३६

गुणज्ञाः कलेर्गुणं जानन्ति ये ते ।
ननु दोषाणां बहुत्वात्कथं सभाजयन्ति
तत्राह—सारभागिनो गुणांशग्राहिणः । कोऽसौ
गुणस्तमाह—यत्रेति । तदुक्तम्—
'ध्यायन्कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्य केशवम् ।'
इति ॥ ३६ ॥

न ह्यतः परमो लाभो देहिनां भ्राम्यतामिह ।
यतो विन्देत परमां शान्तिं नश्यति संसृतिः ॥ ३७

ભગવાનના ચરણારવિન્દને હું વંદન કરું છું. અથવા
હે ધર્મિષ્ઠ! એમ સંબોધન છે. (તેમાં વિસર્ગ ન
હોય છતાં પણ) સંધિ કહેવાની ઈચ્છા ન હોવાથી
'આર્ય' પદ સાથે સંધિ થઈ નથી. તેમ જ જે
વનમાં ગયું, તે ચરણારવિન્દને, એમ કહેવામાં આવે
છે. જે માયાવી મૃગની પાછળ દોડ્યું, તે
ચરણારવિન્દને હું વંદન કરું છું, એમ અન્વય છે.
બાકીનું સમાન છે. ॥ ૩૪ ॥

હે રાજા (નિમિ), આમ, જુદા જુદા યુગના
મનુષ્યો દ્વારા તે યુગને અનુરૂપ નામો અને રૂપોથી
(સર્વ) કલ્યાણના નિયંતા (દાતા) શ્રીહરિ પૂજાય
છે. ॥ ૩૫ ॥

યુગને અનુરૂપ નામો અને રૂપોથી ॥ ૩૫ ॥
આ ચારેય યુગમાં કલિયુગ જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ
કહે છે— 'કલિમ્ ઇતિ ।'

ગુણોને જાણનારા સારગ્રાહી શ્રેષ્ઠ જનો
કલિયુગની પ્રશંસા કરે છે, કે જે કલિયુગમાં કેવળ
સંકીર્તનથી જ પોતાને અભિલષિત પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત
થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

'ગુણજ્ઞાઃ' જેઓ કલિયુગના ગુણો જાણે છે
તેઓ—પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે કલિયુગના અનેક
દોષો હોવાથી તેની શા માટે પ્રશંસા કરે છે?
તે માટે ઉત્તર આપે છે— 'સારભાગિનઃ' ગુણોનો
સાર ગ્રહણ કરનારાઓ. એ ક્યો ગુણ છે, તે કહે છે—
'યત્ર ઇતિ ।' તે જ કહેવામાં આવ્યું છે—'સત્યયુગમાં
ધ્યાન કરવાથી, ત્રેતામાં યજ્ઞો કરવાથી અને દ્વાપરમાં
પૂજન કરવાથી જે ફળ મળે છે, તે ફળ કલિયુગમાં
શ્રીહરિનું કીર્તન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.' ॥ ૩૬ ॥

(તેથી કલિયુગમાં) આ સંસારમાં ભ્રમતાં
પ્રાણીઓને માટે આ સંકીર્તનથી વધુ મોટો લાભ
નથી, કે જે સંકીર્તનથી પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે
અને (જન્મ-મૃત્યુરૂપ) સંસાર નાશ પામે છે. ॥૩૭॥

તસ્માત્કલાવતોઽસ્માત્સંકીર્તનાત્પરમો લાભો
નાસ્તિ । યતઃ સંકીર્તનાત્ ॥ ૩૭ ॥

કિંચ, કૃતાદિષ્વિતિ ।

કૃતાદિષુ પ્રજા રાજન્ કલાવિચ્છન્તિ સમ્ભવમ્ ।
કલૌં ખલુ ભવિષ્યન્તિ નારાયણપરાયણાઃ ॥ ૩૮
॥ ૩૮ ॥

ક્વચિત્ ક્વચિન્મહારાજ દ્રવિડેષુ ચ ભૂરિશઃ ।
તામ્રપર્ણીં નદીં ચત્ર કૃતમાલા પયસ્વિની ॥ ૩૯
॥ ૩૯ ॥

કાવેરી ચ મહાપુણ્યા પ્રતીચી ચ મહાનદી ।
યે પિબન્તિ જલં તાસાં મનુજા મનુજેશ્વર ।
પ્રાયો ભક્તા ભગવતિ વાસુદેવેઽમલાશયાઃ ॥ ૪૦

અમલાશયાઃ સન્તઃ પ્રાયઃ પ્રાયશો ભગવતિ
ભક્તા ભવન્તિ ॥ ૪૦ ॥

ભક્તસ્ય વિધિનિષેધનિવૃત્તેઃ
કૃતકૃત્યતામાહ—દેવર્ષીતિ ।

દેવર્ષિભૂતાપ્તનૃણાં પિતૃણાં
ન કિંકરો નાયમૃણી ચ રાજન્ ।
સર્વાત્મના યઃ શરણં શરણ્યં
ગતો મુકુન્દં પરિહૃત્ય કર્તમ્ ॥ ૪૧

આપ્તાઃ પોષ્યાઃ કુટુમ્બિન ઇતરે દેવાદયઃ
પચ્ચયજ્ઞદેવતા એતેષાં યથાઽભક્તઃ ઋણી અત
એવ તેષાં કિઙ્કરસ્તદર્થં નિત્યં પચ્ચયજ્ઞાદિકર્તા ।
તથા ચ સ્મૃતિઃ—

‘હીનજાતિં પરિક્ષીણમૃણાર્થં કર્મ કારયેત્’
ઇતિ ।

તેથી કલિયુગમાં ‘અતઃ’ આ સંકીર્તનથી વધુ
મોટો લાભ નથી, ‘યતઃ’ જે સંકીર્તનથી ॥ ૩૭ ॥
વળી, ‘કૃત-આદિષુ ઇતિ ।’

હે રાજા (નિમિ), સત્ય વગેરે ત્રણે યુગની
પ્રજાઓ પોતાનો જન્મ કલિયુગમાં થાય, એમ ઈચ્છે
છે. ખરેખર, કલિયુગમાં નારાયણના પરમ
આશ્રયવાળા ભક્તો, હે મહારાજ, કોઈ કોઈ સ્થળે
થશે. દ્રવિડ દેશમાં અનેક ભક્તો થશે, જ્યાં
તામ્રપર્ણી, કૃતમાલા, પયસ્વિની, મહાપવિત્ર કાવેરી
તથા મહાનદી પ્રતીચી છે. હે નરપતિ, જે મનુષ્યો
તેમનું જળ પીએ છે તેઓ પ્રાયઃ વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા
થઈને ભગવાન વાસુદેવના ભક્તો થાય છે. ॥ ૩૮
॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥

વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા થઈ ‘પ્રાયઃ’ ઘણું
કરીને ભગવાનના ભક્તો થાય છે. ॥ ૪૦ ॥

ભક્તના વિધિ-નિષેધ દૂર થઈ જવાથી
તે કૃતકૃત્ય થયેલો જ હોય છે, તે જણાવે છે—
‘દેવર્ષિ ઇતિ ।’

હે રાજા (નિમિ), જે મનુષ્ય (સર્વ) કર્તવ્ય
તજીને અથવા ભેદબુદ્ધિ તજીને (‘આ સર્વ વાસુદેવ
છે.’ એમ સમજીને) સર્વ પ્રકારે શરણ લેવા યોગ્ય
મુકુંદ ભગવાનને શરણે જાય છે, તે દેવો, ઋષિઓ,
પ્રાણીઓ, કુટુંબીજનો કે પિતૃઓનો દાસ થતો નથી
કે તેમનો ઋણી પણ રહેતો નથી. ॥ ૪૧ ॥

‘આપ્તાઃ’ પોષવા યોગ્ય કુટુંબીજનો, બીજા
દેવો વગેરે— પંચયજ્ઞના દેવો, જે અભક્ત છે, તે
આ સર્વ દેવોનો ઋણી છે અને આથી જ તેમનો
સેવક છે. તેમને માટે હંમેશાં પાંચ યજ્ઞો કરે છે.
તે અનુસાર જ સ્મૃતિ છે—

‘જે મનુષ્ય હીન જાતિનો અને નિર્ધન હોય (તે
જો દેવાદાર હોય તો) ઋણ ચૂકવી શકે તે માટે (લેણદાર)
તેની પાસે કામ કરાવી લે.’ (યા.સ્મૃ.૩/૪૩)

अयं तु न तथा। कोऽसौ। यः सर्वभावेन
श्रीमुकुन्दं शरणं गतः। कर्तं कृत्यं परित्यज्य।
यद्वा कर्तं भेदं परिहृत्य। 'कृती छेदने'
इत्यस्मात् 'वासुदेवः सर्वमिति' बुद्ध्वेत्यर्थः
॥ ४१ ॥

विहितकर्मनिवृत्तिमुक्त्वा निषेधनिमित्त-
प्रायश्चित्तनिवृत्तिमाह—स्वपादमूलमिति।

स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य
त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः।
विकर्म यच्चोत्पતિતં કથંચિદ્
ધુનોતિ સર્વં હૃદિ સન્નિવિષ્ટઃ ॥ ૪૨

त्यक्तोऽन्यस्मिन्देहादौ देवतान्तरे वा भावो
येन। अत एव तस्य विकर्मणि प्रवृत्तिर्न
संभवति। यच्च कथंचित्प्रमादादिना उत्पतितं
भवेत्तदपि हरिर्धुनोति।

ननु यमस्तन्न मन्येत तत्राह—परेशः।

ननु 'श्रुतिस्मृती ममૈવાણે' इति
भगवद्वचनात्स्वाज्ञाभङ्गं कथं सहेत तत्राह—
प्रियस्य।

પરંતુ ભગવાનનો ભક્ત તેવો નથી. તે કેવો
છે? જે સર્વ પ્રકારે શ્રીમુકુંદને શરણે ગયેલો છે.
'કર્તમ્' કર્તવ્ય તજીને અથવા 'કર્તમ્' ભેદબુદ્ધિ
તજીને— 'કૃતી છેદને' કૃત્ ધાતુ કાપવાના અર્થમાં
છે. આ ઉપરથી ભેદબુદ્ધિ તજીને 'આ સર્વ
વાસુદેવ છે.' એવી બુદ્ધિથી (શ્રીમુકુંદને શરણે જાય
છે), એમ અર્થ છે. ॥ ૪૧ ॥

શાસ્ત્રમાં વિધાન કરાયેલાં કર્મોમાંથી નિવૃત્તિ
કહીને નિષિદ્ધ અને નૈમિત્તિક કર્મોનાં પ્રાયશ્ચિત્તમાંથી
નિવૃત્તિ કહે છે— 'સ્વપાદમૂલમ્ ઇતિ।'

અન્ય શરીર ઉપર કે અન્ય દેવ ઉપર જેણે
ભાવ ત્યાગી દીધો છે તેવા, ભગવાનના ચરણકમળને
ભજતા પોતાના પ્રિય ભક્તની નિષિદ્ધ કર્મમાં
પ્રવૃત્તિ સંભવતી નથી, પણ જો કોઈક રીતે
(પ્રમાદવશ) થઈ જાય તો હૃદયમાં પ્રવેશેલા
પરમેશ્વર, (સર્વ દોષો હરી લેનારા એવા) શ્રીહરિ
સર્વ (પાપકર્મ)નો નાશ કરે છે. ॥ ૪૨ ॥

બીજા શરીર વગેરે ઉપર અથવા બીજા દેવ
ઉપર જેના દ્વારા ભાવ ત્યાગી દેવામાં આવ્યો છે,
આથી જ નિષિદ્ધ કર્મમાં તેની પ્રવૃત્તિ સંભવતી
નથી. અને જો કોઈક રીતે પ્રમાદ વગેરેને
કારણે 'ઉત્પતિતમ્' થઈ જાય, તો પણ શ્રીહરિ
તેનો નાશ કરે છે.

શંકા કરે છે કે (ભગવાન તો પ્રિય ભક્તના
અપરાધની ક્ષમા આપશે પણ) યમરાજ તેમ નહીં
માને. તે માટે કહે છે— 'પર-ઈશઃ' ભગવાન
શ્રીહરિ યમરાજ વગેરે સર્વ દેવોના ઈશ્વર છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે 'શ્રુતિ અને સ્મૃતિ
મારી જ આજ્ઞા છે.' એમ ભગવાનનું વચન
હોવાથી ભગવાન પોતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કેવી
રીતે સહન કરે? તે માટે કહે છે— 'પ્રિયસ્ય' પ્રિય
ભક્તના (અપરાધની ભગવાન ક્ષમા આપશે).

નનુ નાયં પાપક્ષયાર્થં ભજતે તત્રાહ—હૃદિ
સંનિવિષ્ટઃ । ન હિ વસ્તુશક્તિરર્થિતામપેક્ષત
इत्यर्थः ॥ ૪૨ ॥

નારદ ઉવાચ

धर्मान् भागवतानित्थं श्रुत्वाथ मिथिलेश्वरः ।
जायन्तेयान् मुनीन् प्रीतः सोपाध्यायो ह्यपूजयत् ॥ ૪૩

जायन्तेयान् जयन्त्याः पुत्रान् ॥ ૪૩ ॥

ततोऽन्तर्दधिरे सिद्धाः सर्वलोकस्य पश्यतः ।
राजा धर्मानुपातिष्ठन्नवाप परमां गतिम् ॥ ૪૪

उपातिष्ठन्ननुतिष्ठन् ॥ ૪૪ ॥

त्वमध्येतान् महाभाग धर्मान् भागवतान् श्रुतान् ।
आस्थितः श्रद्धया युक्तो निःसंगो यास्यसे परम् ॥
॥ ૪૫ ॥

निःસજ્જો ભૂત્વા ॥ ૪૫ ॥

शास्त्रप्रक्रियेयमुक्ता, युवां तु सङ्गत
एव कृतार्थावित्याह—युवयोरिति ।

युवयोः खलु दम्पत्योर्यशसा पूरितं जगत् ।
पुत्रतामगमद् यद् वां भगवानीश्वरो हरिः ॥ ૪૬

શંકા કરવામાં આવી છે કે આ ભક્ત પાપનો
નાશ કરવા માટે તો ભજન નથી કરતો. તે માટે
કહે છે— ‘હૃદિ સંનિવિષ્ટઃ’ હૃદયમાં પ્રવેશેલા
ભગવાન શ્રીહરિ (સર્વ દોષ હરી લેનારા છે).
ખરેખર, વસ્તુશક્તિને કોઈ પ્રાર્થના (વિનંતિ)ની
અપેક્ષા હોતી નથી, એમ અર્થ છે. (વસ્તુમાં શક્તિ
હોય તો આપમેળે પ્રકટ થાય છે. અગ્નિને
કહેવાની જરૂર નથી કે તું દઝાડ.) ॥ ૪૨ ॥

નારદજી બોલ્યા — આ પ્રમાણે ભાગવતધર્મોનું
શ્રવણ કરીને મિથિલાનરેશ નિમિએ પુરોહિતો
સહિત જયંતીપુત્રો (નવ) યોગેશ્વરોનું પૂજન કર્યું.
॥ ૪૩ ॥

‘જાયન્તેયાન્’ જયંતીના પુત્રોને (પૂજ્યા).
॥ ૪૩ ॥

પછી સર્વ લોકોના દેખતાં સિદ્ધ એવા નવ
યોગેશ્વરો અંતર્ધાન થઈ ગયા. ભાગવતધર્મોનું
અનુષ્ઠાન કરતા રાજા નિમિ પરમગતિને પ્રાપ્ત
થયા. ॥ ૪૪ ॥

‘ઉપ-આતિષ્ઠન્’ અનુષ્ઠાન કરતા રાજા
॥ ૪૪ ॥

હે મહાભાગ્યવાન વસુદેવ, નિષ્કામ થઈને
અને શ્રદ્ધાથી યુક્ત થઈને (મારી પાસેથી) શ્રવણ
કરેલા ભાગવતધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરતા તમે પણ
નિષ્કામ થઈને પરમ પદને પામશો. ॥ ૪૫ ॥

નિષ્કામ થઈને ॥ ૪૫ ॥

શાસ્ત્રની આ પ્રક્રિયા કહેવામાં આવી. તમે
બંને તો સંગથી જ કૃતાર્થ છો, એમ કહે છે—
‘યુવયોઃ ઇતિ ।’

દંપતી એવા તમારા બંનેના યશથી ખરેખર,
આખું જગત ભરાઈ ગયું છે, કારણ કે સર્વ
ઐશ્વર્યોથી પરિપૂર્ણ ઈશ્વર શ્રીહરિ તમારા બંનેના
પુત્ર થયા છે. ॥ ૪૬ ॥

વાં યુવયોઃ ॥ ૪૬ ॥

ન ચ સર્વકર્માર્પણાદિભાગવતધર્મૈરન્યેષામિવ
યુવયોઃ સત્ત્વશુદ્ધિરાપાદનીયા, પુત્રોપલાલનેનૈવ
ભાગવતધર્મસર્વસ્વનિષ્પત્તેરિત્યાહ—**દર્શનેતિ** ।

દર્શનાલિંગનાલાપૈઃ શયનાસનભોજનૈઃ ।

આત્મા વાં પાવિતઃ કૃષ્ણો પુત્રસ્નેહં પ્રકુર્વતોઃ ॥ ૪૭

કૃષ્ણો પુત્ર ઇતિ સ્નેહં પ્રકુર્વતોર્વાં તસ્ય
દર્શનાદિભિરાત્મા પાવિતઃ શોધિતઃ ॥ ૪૭ ॥

एतदेव कैमुत्यन्यायेन स्फुटयति—
વૈરેણેતિ ।

वैरेण यं नृपतयः शिशुपालपौण्ड्र-

शाल्वादयो गतिविलासविलोकनाद्यैः ।

ध्यायन्त आकृतधियः शयनासनादौ

तत्साम्यमापुरनुरक्तधियां पुनः किम् ॥ ૪૮

યં શયનાસનાદૌ વૈરેણાપિ ધ્યાયન્તસ્તસ્ય
ગતિવિલાસાદૈરાકૃતધિયસ્તત્તદાકારા ધીર્યેષાં તે
તત્સારૂપ્યમાપુઃ કિં પુનર્વક્તવ્યમનુરક્તધિયાં
તત્સામ્યં ભવતીતિ ॥ ૪૮ ॥

નનુ પુત્રસ્નેહશ્ચેન્મોક્ષહેતુસ્તર્હિ સર્વે
મુચ્યેરંસ્તત્રાહ—**માપત્યબુદ્ધિમિતિ** ।

‘વામ્’ તમારા બંનેના ॥ ૪૬ ॥

સર્વ કર્મો ભગવાનને અર્પણ કરવાં વગેરે
ભાગવત ધર્મોથી જ બીજાઓની જેમ તમારે
અંતઃકરણની શુદ્ધિ મેળવવા યોગ્ય નથી, પુત્રના
લાલન-પાલનથી જ ભાગવતધર્મોના સારસર્વસ્વરૂપ
(વાત્સલ્ય) નિત્ય સિદ્ધ થવાથી (તમે અંતઃકરણને
પવિત્ર કર્યું છે), એમ કહે છે— **‘દર્શન ઇતિ’**

શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પુત્રસ્નેહ કરતાં તમે બંનેએ
તેમનાં દર્શન, આલિંગન, સંભાષણ, શયન, બેઠક,
ભોજન કરવાથી તમારા અંતઃકરણને પવિત્ર કર્યું
છે. ॥ ૪૭ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ઉપર પુત્રરૂપે સ્નેહ કરતાં તમે
બંનેએ તેમનાં દર્શન વગેરેથી અંતઃકરણને **‘પાવિતઃ’**
શુદ્ધ કર્યું છે. ॥ ૪૭ ॥

આ (કૃતાર્થતાને) જ કૈમુત્યન્યાયથી સ્પષ્ટ કરે
છે— **‘વૈરેણ ઇતિ’**

શિશુપાલ, પૌંડ્રક, શાલ્વ વગેરે રાજાઓ જે
ભગવાનને સૂતાં, બેસતાં વગેરે (સર્વ ક્રિયાઓ)માં
વેરભાવથી ચિંતવતા હોવા છતાં ભગવાનનાં ગતિ,
વિલાસ, અવલોકન વગેરેથી તદાકાર થયેલી
બુદ્ધિવાળા થઈ તેમનું સારૂપ્ય પામ્યા, તો અનુરાગથી
ભગવાનનું ચિંતન કરનારાઓને તેમનું સારૂપ્ય
પ્રાપ્ત થાય, તેમાં શું કહેવું? ॥ ૪૮ ॥

સૂતાં, બેસતાં વગેરે (સર્વ ક્રિયાઓ)માં જે
ભગવાનને વેરભાવથી ચિંતવતા, તે ભગવાનની
ગતિ, વિલાસ વગેરેથી **‘આકૃતધિયઃ’** તદાકાર
થઈ છે બુદ્ધિ જેમની તેઓ તેમનું સારૂપ્ય પામ્યા,
તો અનુરાગથી ચિંતન કરનારાઓને તેમનું સામ્ય
પ્રાપ્ત થાય, તેમાં વળી શું કહેવું? ॥ ૪૮ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો પુત્રસ્નેહ
મોક્ષનું કારણ હોય તો બધા મુક્ત થઈ જાય! તે
માટે કહે છે— **‘મા અપત્યબુદ્ધિમ્ ઇતિ’**

માપત્યબુદ્ધિમકૃથાઃ કૃષ્ણો સર્વાત્મનીશ્વરે ।
માયામનુષ્યભાવેન ગૂઢૈશ્વર્યે પરેઽવ્યયે ॥ ૪૯

અપત્યમિતિ બુદ્ધિં મા કૃથાઃ ।
અહાગમશ્છાન્દસઃ ॥ ૪૯ ॥

નનુ કથમીશ્વરો માનુષઃ સ્યાત્કથં વા
તસ્ય વિશ્વસૃષ્ટ્યાદિકર્તુઃ પૂતનાશોષણાદિ-
કર્માશ્ચર્યમિવ નિરૂપ્યતે તત્રાહ—

ભૂભારાસુરરાજન્યહન્તવે ગુપ્તયે સતામ્ ।
અવતીર્ણસ્ય નિર્વૃત્યૈ યશો લોકે વિતન્યતે ॥ ૫૦

ભૂભારૂપા અસુરા એવ રાજન્યાસ્તેષાં
હન્તવે તાન્હન્તુમ્ । નિર્વૃત્યૈ મોક્ષાય ॥ ૫૦ ॥

શ્રીશુક ઉવાચ

એતચ્છ્રુત્વા મહાભાગો વસુદેવોઽતિવિસ્મિતઃ ।
દેવકી ચ મહાભાગા જહતુર્મોહમાત્મનઃ ॥ ૫૧
॥ ૫૧ ॥

ઇતિહાસમિમં પુણ્યં ધારયેદ્ યઃ સમાહિતઃ ।
સ વિધૂયેહ શમલં બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૫૨

ઇહાસ્મિન્નેવ દેહે શમલં મોહં વિધૂય
બ્રહ્મત્વાય કલ્પતે ॥ ૫૨ ॥

સર્વના આત્મા, ઈશ્વર, સર્વથી પર, નિર્વિકાર
અને માયાથી મનુષ્યલીલા કરવાથી જેમણે પોતાનું
ઐશ્વર્ય ઢાંકી દીધું છે, તેવા શ્રીકૃષ્ણ ઉપર તમે બંને
પુત્રબુદ્ધિ રાખશો નહીં. ॥ ૪૯ ॥

‘પુત્ર છે.’ એવી બુદ્ધિ રાખશો નહીં. ‘મા
કૃથાઃ’ ‘અહાગમશ્છાન્દસઃ’ શ્લોકમાં મા ના
યોગમાં લુહ્ (અદ્યતન ભૂતકાળ)ના અ નો લોપ
થયો નથી, તે છાન્દસ છે. અદ્ નો આગમ
(ઉમેરો) છાન્દસ છે. ॥ ૪૯ ॥

કોઈ શંકા કરે કે ઈશ્વર શા માટે મનુષ્ય થાય?
અથવા વિશ્વનું સર્જન વગેરે કરનાર એવા તેને માટે
પૂતનાનું શોષણ વગેરે આશ્ચર્ય હોય તેમ શા માટે
વર્ણવવામાં આવે છે? આ માટે ઉત્તર આપે છે—

ભૂમિને ભારરૂપ અસુરો રાજાઓનો નાશ
કરવા માટે અને સંતજનોનું રક્ષણ કરવા માટે તથા
મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે અવતરિત થયેલા
શ્રીકૃષ્ણનો યશ લોકમાં ફેલાય છે. ॥ ૫૦ ॥

ભૂમિને ભારરૂપ અસુરો જ રાજાઓ, તેમનો
‘હન્તવે’ (વૈદિક હેત્વર્થ કૃદંત) નાશ કરવા માટે,
‘નિર્વૃત્યૈ’ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવવા માટે ॥ ૫૦ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — (નારદજીનાં) આ
(વચનો) સાંભળીને મહાભાગ્યવાન વસુદેવજી અને
મહાભાગ્યવતી દેવકીજી અતિશય વિસ્મિત થયાં
અને પોતાનો મોહ છોડી દીધો. ॥ ૫૧ ॥ ૫૧ ॥

જે મનુષ્ય એકાગ્ર થઈને આ પવિત્ર ઇતિહાસ
ધારણ (શ્રવણાદિપૂર્વક આ સંવાદના અર્થનું
અનુષ્ઠાન) કરે છે, તે આ જ જન્મમાં મોહ છોડીને
બ્રહ્મરૂપ થવા સમર્થ થાય છે. ॥ ૫૨ ॥

‘ઇહ’ આ જન્મમાં ‘શમલમ્’ મોહ છોડીને
બ્રહ્મરૂપ થવા સમર્થ થાય છે. ॥ ૫૨ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

ભગવાનને સ્વધામ પધારવા માટે દેવોની પ્રાર્થના

षष्ठे ब्रह्मादिभिः स्तुत्वा गन्तुं विज्ञापितं हरिम् ।
उद्धवः प्रार्थयामास स्वधाम नय मामिति ॥ १

अतःपरमतिविस्तरेणात्मविद्यां निरूपयितुं
तत्प्रस्तावमाह—अथेति ।

श्रीशुक उवाच

अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः प्रजेशैरावृतोऽभ्यगात् ।
भवश्च भूतभव्येशो ययौ भूतगणैर्वृतः ॥ १

आत्मजैः सनकादिभिः । अभ्यगात्
द्वारकामिति चतुर्थेनान्वयः ॥ १ ॥

इन्द्रो मरुद्भिर्भगवानादित्या वसवोऽश्विनौ ।
ऋभवोऽङ्गिरसो रुद्रा विश्वे साध्याश्च देवताः ॥ २

गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धचारणगुह्यकाः ।
ऋषयः पितरश्चैव सविद्याधरकिन्नराः ॥ ३

ननु तेषामुपेन्द्रादिरूपं भगवन्तं नित्यं
पश्यतां केयमतिदिदृक्षा अत आह—वपुषेति ।

द्वारकामुपसंजग्मुः सर्वे कृष्णादिदृक्षवः ।
वपुषा येन भगवान् नरलोकमनोरमः ।
यशो वितेने लोकेषु सर्वलोकमलापहम् ॥ ४

છઠા અધ્યાયમાં બ્રહ્માદિ દેવોએ સ્તુતિ કરીને (સ્વધામ) પધારવા માટે શ્રીહરિને વિનંતિ કરી. (ત્યારે) ઉદ્ધવજીએ (ભગવાનને) પ્રાર્થના કરી કે ‘મને પણ સ્વધામ (વૈકુંઠ)માં લઈ જાઓ.’ ॥ ૧ ॥

આ પંચાધ્યાયી પછી આત્મવિદ્યાને વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવા માટે આત્મવિદ્યાના પ્રસંગરૂપ પ્રસ્તાવને કહે છે— ‘અથ ઇતિ.’

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — પોતાના માનસપુત્રો સનત્કુમારો, (ઈન્દ્ર વગેરે) દેવો, (મરીચિ વગેરે) પ્રજાપતિઓ અને ભૂતગણોથી વીંટળાયેલા ભૂત અને ભવિષ્યના સ્વામી (અથવા પ્રાણીમાત્રને સુખ આપનારા) મહાદેવજી, (આ સર્વસહિત) બ્રહ્માજી (દ્વારકા) પધાર્યા. ॥ ૧ ॥

‘આત્મજૈઃ’ પોતાના માનસપુત્રો સનત્કુમારો વગેરે સહિત પધાર્યા. ‘દ્વારકામ્’ દ્વારકામાં— ચોથા શ્લોક સાથે અન્વય છે. ॥ ૧ ॥

મરુતો સહિત ભગવાન ઈન્દ્ર, આદિત્યો, વસુઓ, બંને અશ્વિનીકુમારો, ઋભુઓ, અંગિરા ઋષિના વંશજો, રુદ્રો, વિશ્વદેવો, સાધ્યદેવો, ॥૨॥ ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો, સિદ્ધો, ચારણો, યક્ષો, ઋષિઓ, પિતૃઓ તેમ જ વિદ્યાધરો સહિત કિન્નરો (દ્વારકા ગયા). ॥ ૩ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે તેઓ (દેવાદિ સર્વે) ભગવાનને ઉપેન્દ્ર (વામન) વગેરેરૂપે નિત્ય જોતા હોય છે જ, તો તેમને જોવાની શું તીવ્ર ઈચ્છા છે? આ માટે ઉત્તર આપે છે— ‘વપુષા ઇતિ.’

જે શ્રીવિગ્રહથી ભગવાને મનુષ્યલોકનાં મનને આનંદ ઉપજાવી સર્વ જનોનાં પાપનો નાશ કરનારો યશ બ્રહ્માંડમાં ફેલાવ્યો હતો, તે (અતિ સુંદર) સ્વરૂપનાં દર્શન કરવાની ઈચ્છાથી સર્વે દ્વારકામાં આવ્યા હતા. ॥ ૪ ॥

येन वपुषा नरलोकमनोरमः सन्सर्वलोकेषु
यशो वितेने तदतिसुन्दरं वपुर्दिदृक्षवः ॥ ४ ॥

तस्यां विभ्राजमानायां समृद्धायां महर्द्धिभिः ।
व्यचक्षतावितृप्ताक्षाः कृष्णामद्भुतदर्शनम् ॥ ५

व्यचक्षतापश्यन् ॥ ५ ॥

स्वर्गोद्यानोपगैर्માર્મલ્યૈશ્છાદયન્તો યદૂત્તમમ્ ।
ગીર્મિશ્ચિત્રપદાર્થાભિસ્તુષ્ટુવુર્જગદીશ્વરમ્ ॥ ૬

स्वर्गोद्यानस्थैर्माल्यैः । चित्राणि
शृङ्खलाबन्धप्रायाणि पदान्यर्थाश्च यासु
ताभिर्गीर्भिः ॥ ६ ॥

देवा ऊचुः

नताः स्म ते नाथ पदारविन्दं
बुद्धीन्द्रियप्राणमनोवचोभिः ।
यच्चिन्त्यतेऽन्तर्हृदि भावयुक्तै-
र्मुमुक्षुभिः कर्मयोरुपाशात् ॥ ७

बुद्धीन्द्रियादिभिर्दर्शनादिना प्राणेन च
बलहेतुना दण्डवत्प्रणिपातेन नता वयं
नमस्कृतवन्तः । स्मेति विस्मये । यथाहुः—

‘दोर्भ्यां पदाभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा ।
मनसा वचसा चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥’
इति ।

સ્મશબ્દોક્તવિસ્મયાય વિશેષણમ્ ।
કર્મમયાદુરુપાશાન્મુમુક્ષુભિર્ભાવયુક્તૈરપિ યત્
કેવલમન્તર્હૃદિ ચિન્ત્યતે ન તુ દૃશ્યતે
તદ્વયં નતાઃ ।

જે શ્રીવિગ્રહથી મનુષ્યલોકનાં મનને આનંદ
ઉપજાવી સર્વ લોકોમાં યશ ફેલાવ્યો, તે અતિ સુંદર
શ્રીવિગ્રહને જોવાની ઇચ્છાવાળા સર્વે ॥ ૪ ॥

મહાન સમૃદ્ધિથી અત્યંત પ્રકાશતી તે (દ્વારકા
નગરી)માં જેમનાં નેત્રો અતૃપ્ત રહ્યાં, તેવા તે સર્વેએ
અદ્ભુત સ્વરૂપવાળા શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન કર્યાં. ॥ ૫ ॥

‘વ્યચક્ષત’ દર્શન કર્યાં. ॥ ૫ ॥

સ્વર્ગના ઉદ્યાનોમાંથી પ્રાપ્ત થયેલાં પુષ્પોથી
યાદવશ્રેષ્ઠ શ્રીકૃષ્ણને ઢાંકી દેતા દેવો અદ્ભુત પદો
અને અર્થોવાળી વાણી વડે જગદીશ્વર શ્રીકૃષ્ણની
સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥ ૬ ॥

સ્વર્ગના ઉદ્યાનોમાં રહેલાં પુષ્પોથી— ‘ચિત્રાણિ’
સાંકળની જેમ એકબીજા સાથે સંકળાયેલાં પદો
અને અર્થો છે જેનામાં તેવી વાણીથી ॥ ૬ ॥

દેવો બોલ્યા — હે નાથ, બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિય-પ્રાણ-
મન-વચનથી અમે આપના ચરણારવિંદને (સાષ્ટાંગ
દંડવત્) પ્રણામ કરીએ છીએ. કર્મરૂપી મહાન
પાશમાંથી છૂટવા ઇચ્છતા, ભક્તિભાવમાં યોગનિષ્ઠ
થયેલા જનો દ્વારા પણ જે ચરણારવિંદનું હૃદયની
અંદર કેવળ ચિંતન કરવામાં આવે છે (પણ એનાં
પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવામાં આવતાં નથી). ॥ ૭ ॥

બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય વગેરે દ્વારા દર્શન વગેરે કરવાથી
અને પગમાં પડીને દંડવત્ પ્રણામ કરવામાં બળ
કારણરૂપ હોવાથી પ્રાણ દ્વારા ‘નતાઃ’ અમે નમસ્કાર
કરીએ છીએ. ‘સ્મ’ વિસ્મયના અર્થમાં છે.

(શાસ્ત્રો) કહે છે તે અનુસાર— ‘બે હાથ, બે
પગ, બે ઘૂંટણ, છાતી મસ્તક, બે ચક્ષુ, મન અને
વચનથી કરેલા દંડવત્ પ્રણામ સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ
કહેવાય છે.’ કહેવાયેલો ‘સ્મ’ શબ્દ વિસ્મય માટેનું
વિશેષણ છે. કર્મરૂપી મહાન પાશમાંથી છૂટવા
ઇચ્છતા ભક્તિભાવમાં યોગનિષ્ઠ થયેલા જનો દ્વારા
પણ જે ચરણારવિંદ કેવળ હૃદયની અંદર ચિંતવવામાં
આવે છે, પરંતુ જેનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન પામી શકાતાં
નથી, તે ચરણારવિંદને અમે નમસ્કાર કરીએ છીએ.

अहो भाग्यमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु ममापि दृष्टादृष्टकर्मकरणात्कुतो
मत्पदारविन्दचिन्तनं कर्मपाशान्मुमुक्षुभिः
क्रियते तत्राहुः—त्वमिति ।

त्वं मायया त्रिगुणयाऽऽत्मनि दुर्विभाव्यं
व्यक्तं सृजस्यवसि लुम्पसि तद्गुणस्थः ।
नैतैर्भवानजित कर्मभिरज्यते वै
यत् स्वे सुखेऽव्यवहितेऽभिरतोऽनवद्यः ॥ ८

हे અજિત, આસ્તામિદાનીન્તનમિદમત્યલ્પં
કર્મ, ત્વં વ્યક્તં મહદાદિપ્રપञ્ચં સૃજસિ પાલયસિ
સંહરસિ ચ, તદપ્યાત્મન્યેવ ન પૃથક્. દુર્વિભાવ્યં
મનસાપ્યવિતર્ક્યમ્. તદ્ગુણસ્થસ્તસ્યા માયાયા
ગુણેષુ નિયન્તૃત્વેન સ્થિતઃ. અત એવ તૈઃ
કર્મભિર્ભવાન્નાજ્યતે ન લિપ્યતે. કુતઃ. યો
ભવાનનવદ્યો રાગાદિરહિતઃ. યતઃ સ્વે આત્મરૂપે
સુખેઽવ્યવહિતેઽનાવૃતે અભિરતઃ. અતસ્ત્વં
કર્મ કુર્વન્નપ્યાત્મારામઃ પરમેશ્વર ઇતિ
મુમુક્ષુભિશ્ચિન્ત્યસ ઇતિ ભાવઃ ॥ ૮ ॥

अहो! अमे भाग्यशाणी छीअे, अेम अर्थ
छे. ॥ ७ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે (જો ભગવાન કહે
કે) મેં પણ દૃષ્ટ કર્મ (પુત્ર-પૌત્રાદિકના વિવાહાદિ લૌકિક
કર્મો) અને અદૃષ્ટ કર્મ (પારલૌકિક યજ્ઞાદિ કર્મો)
ક્યાં હોવાથી જીવો કરતાં મારામાં કંઈ વિશેષ નથી, તો
પછી કર્મપાશમાંથી છૂટવા ઈચ્છતા મુમુક્ષુઓ દ્વારા
મારા ચરણારવિંદનું ચિંતન શા માટે કરવામાં આવે
છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે— ‘ત્વમ્ ઇતિ.’

હે અજિત, તેના (માયાના) ગુણોમાં નિયંતારૂપે
રહેલા આપ, મનથી પણ તર્ક કરી ન શકાય તેવા
વ્યક્ત (વિશ્વ)ને ત્રિગુણાત્મક માયાથી આપની
અંદર સર્જન કરો છો, પાલન કરો છો અને સંહાર
કરો છો, છતાં આ કર્મોથી લેપાતા નથી, કારણ કે
આપ આવરણરહિત આત્મસુખમાં મગ્ન રહો છો
અને તેથી જ (રાગાદિ) દોષોથી રહિત છો. ॥ ૮ ॥

હે અજિત, એ વાત બાજુએ મૂકો! અત્યારે
(અવતારકાળમાં મનુષ્યલીલારૂપે) કરેલાં આ (દૃષ્ટ-
અદૃષ્ટ) કર્મ અતિ અલ્પ છે. આપ ‘વ્યક્તમ્’
મહત્ વગેરે વ્યક્ત પ્રપંચરૂપ વિશ્વનું સર્જન કરો
છો, પાલન કરો છો અને સંહાર કરો છો, તે પણ
આપની અંદર જ, આપનાથી અળગું નહીં.
‘દુર્વિભાવ્યમ્’ મનથી પણ તર્ક ન કરી શકાય તેવા
(વિશ્વને)— ‘તત્-ગુણસ્થઃ’ તે માયાના ગુણોમાં
નિયંતારૂપે રહેલા, આથી જ તે (દૃષ્ટ-અદૃષ્ટ)
કર્મોથી આપ ‘ન અજ્યતે’ લેપાતા નથી. શા માટે?
જે આપ ‘અનવદ્યઃ’ રાગાદિ દોષોથી રહિત છો,
તેથી ‘અવ્યવહિતે’ આવરણરહિત ‘સ્વે’ આત્મસુખમાં
મગ્ન રહો છો, અને આથી જ આપ કર્મ કરતા
હોવા છતાં પણ આત્મારામ પરમેશ્વર છો અને
માટે મુમુક્ષુઓ દ્વારા આપનું ચિંતન કરવામાં આવે
છે, એવો ભાવ છે. ॥ ૮ ॥

નન્વાત્મારામસ્ય કિં કર્મકરણેનાત
આહુઃ—શુદ્ધિરિતિ ।

શુદ્ધિર્નૃણાં ન તુ તથેઙ્ય દુરાશયાનાં
વિદ્યાશ્રુતાધ્યયનદાનતપઃક્રિયાભિઃ ।
સત્ત્વાત્મનામૃષભ તે યશસિ પ્રવૃદ્ધ-
સચ્ચૃદ્ધયા શ્રવણસમ્ભૃતયા યથા સ્યાત્ ॥ ૯

હે ઈંઙ્ય હે ઋષભ, દુરાશયાનાં રાગિણામ્ ।
વિદ્યા ઉપાસના । વિદ્યાદિભિસ્તથા શુદ્ધિર્ન
ભવતિ । સત્ત્વાત્મનાં સતાં તે યશસિ શ્રવણેન
સંભૃતયા પરિપુષ્ટયાઽભિવૃદ્ધયા સચ્ચૃદ્ધયા યથા
સ્યાત્ । પરમપાવનસ્ય યશસો વિતાનાય તવ
કર્માચરણમિતિ ભાવઃ ॥ ૯ ॥

સ્યાન્નસ્તવાઙ્ઘ્રિરશુભાશયધૂમકેતુઃ
ક્ષેમાય યો મુનિભિરાર્દ્રહૃદોહ્યમાનઃ ।
યઃ સાત્વતૈઃ સમવિભૂતય આત્મવદ્ધિ-
વ્યૂહૈર્ઘૃતઃ સવનશઃ સ્વરતિક્રમાય ॥ ૧૦

શંકા કરવામાં આવી છે કે (જો ભગવાન
કહે કે) આત્મારામ એવા મારે કર્મ કરવાનું
શું પ્રયોજન છે? આ માટે ઉત્તર આપે છે—
'શુદ્ધિઃ ઇતિ ।'

હે સ્તુત્ય, હે સર્વશ્રેષ્ઠ, આપના સત્ત્વગુણમય
ભક્તજનોની, આપના (ઉજ્જ્વળ) યશવિષયક
(નિત્ય) શ્રવણ કરવાથી પરિપુષ્ટ થઈ અભિવૃદ્ધિ
પામેલી પરમ શ્રદ્ધાથી જેવી (અંતઃકરણની) શુદ્ધિ
થાય છે, તેવી દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા મનુષ્યોની
વિદ્યા, શ્રવણ, અધ્યયન, દાન, તપ કે કર્મકાંડ
કરવાથી થતી નથી. ॥ ૯ ॥

હે સ્તુતિ કરવા યોગ્ય! હે સર્વશ્રેષ્ઠ!
'દુરાશયાનામ્' રાગદ્વેષ વગેરેથી કલુષિત ચિત્તવૃત્તિવાળા
મનુષ્યોની 'વિદ્યા' ઉપાસના, ઉપાસના વગેરેથી
તેવી શુદ્ધિ થતી નથી, જેવી શુદ્ધિ સત્ત્વગુણવાળા
સજ્જનોની આપના યશવિષયક શ્રવણ કરવાથી
'સંભૃતયા' પરિપુષ્ટ થઈ અભિવૃદ્ધિ પામેલી પરમ
શ્રદ્ધાથી થાય છે. પરમ પવિત્ર એવા આપના
યશને ફેલાવવા માટે (જ) આપ કર્મોનું આચરણ
કરો છો, એવો ભાવ છે. ॥ ૯ ॥

આપનું ચરણકમળ અમારા અશુભ આશય
(વિષય-વાસનાઓ)ને (બાળી નાખનાર) ધૂમકેતુ
(અગ્નિરૂપ) થાય, કે જે ચરણકમળ (મુમુક્ષુ) મુનિઓ
દ્વારા (મોક્ષરૂપ) કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રેમાર્દ્ર
હૃદયથી ચિંતન કરવામાં આવે છે, જે ચરણકમળ
ભક્તો દ્વારા આપના સમાન ઐશ્વર્ય પામવા માટે
(વાસુદેવાદિ) વ્યૂહરૂપે પૂજિત થાય છે તેમ જ જે
ચરણકમળ (તે ભક્તોમાંના કેટલાક) આત્મવાન
(આપ જ જેમને માટે આત્મા— નાથ છો તેવા
ધીર) જનો દ્વારા (વૈકુંઠ પ્રાપ્ત કરવા માટે) સ્વર્ગને
અતિક્રમીને (ઓળંગીને) દિવસના ત્રણ સમયે
પૂજિત થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

તદેવં ત્વદ્દશઃશ્રદ્ધૈવ શુદ્ધિહેતુઃ, અસ્માભિસ્તુ
 તવાઙ્ઘ્રિર્દૃષ્ટોઽતસ્તવાઙ્ઘ્રિર્નોઽસ્માકમશુભા-
 શયાનાં વિષયવાસનાનાં ધૂમકેતુસ્તદ્વાહકઃ
 સ્યાત્। કથંભૂતઃ। યઃ ક્ષેમાય મોક્ષાય મુનિભિ-
 મુમુક્ષુભિઃ પ્રેમાર્દ્રહદા ઝહ્યામાનશિચન્ત્યમાનઃ।
 યશ્ચ સાત્વતૈર્ભક્તૈઃ સમવિભૂતયે
 સમાનૈશ્વર્યાય વાસુદેવાદિવ્યૂહેઽર્ચિતઃ। તેષુ
 ચ કૈશ્ચિદાત્મવદ્ધિર્ધીરૈઃ સ્વરતિક્રમાય
 સ્વર્ગમતિક્રમ્ય વૈકુણ્ઠપ્રાપ્તયે સવનશસ્ત્રિ-
 કાલમર્ચિતઃ ॥ ૧૦ ॥

यश्चिन्त्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ
 त्रय्या निरुक्तविधिनेश हविर्गृहीत्वा।
 अध्यात्मयोग उत योगिभिरात्ममायां
 जिज्ञासुभिः परमभागवतैः परीष्टः ॥ ११

किंच प्रयतपाणिभिः संयतहस्तैर्हविर्गृही-
 त्वाऽध्वराग्नौ आहवनीयादौ याज्ञिकैर्यश्चिन्त्यते।

નનુ 'યસ્યૈ દેવતાયૈ હવિર્ગૃહીતં
 સ્યાત્તાં ધ્યાયેદ્વષટ્કરિષ્યન્' ઇતિ।

તો આમ, આપની કીર્તિના શ્રવણથી ઉત્પન્ન
 થયેલી શ્રદ્ધા જ શુદ્ધિનું કારણ છે, પરંતુ અમે તો
 આપનું ચરણક્રમણ નિહાળ્યું છે, આથી આપનું ચરણ
 'નઃ' અમારી અશુભ 'આશયાનામ્' વિષયવાસનાઓને
 માટે બાળી નાખનાર ધૂમકેતુ (અગ્નિરૂપ) થાય.
 કેવું ચરણક્રમણ? જે ચરણક્રમણ 'ક્ષેમાય' મોક્ષ
 માટે મુમુક્ષુ મુનિજનો દ્વારા પ્રેમભીના હૃદય દ્વારા
 'ઝહ્યામાનઃ' ચિંતન કરવામાં આવે છે તથા જે
 ચરણક્રમણ 'સાત્વતૈઃ' ભક્તો દ્વારા 'સમવિભૂતયે'
 સમાન ઐશ્વર્ય માટે વાસુદેવાદિ વ્યૂહરૂપે પૂજિત થાય
 છે— અને તેમાંના કેટલાક આત્મવાન ધીર જનો
 દ્વારા 'સ્વઃ અતિક્રમાય' સ્વર્ગને ઓળંગીને વૈકુંઠ
 પ્રાપ્ત કરવા માટે 'સવનશઃ' દિવસના ત્રણ સમયે
 પૂજિત થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

હે ઈશ, સંયત કરેલા હાથ દ્વારા હવિ ગ્રહણ
 કરીને આહવનીય વગેરે યજ્ઞાગ્નિમાં ત્રણે વેદો
 દ્વારા દર્શાવાયેલી નિરુક્તની વિધિથી (યાજ્ઞિકો
 દ્વારા) જેમનું (જે યજ્ઞપુરુષનું) ધ્યાન ધરવામાં
 આવે છે. વળી, અધ્યાત્મયોગમાં ભગવાનની
 પોતાની માયાને જાણવા ઈચ્છતા યોગીઓ દ્વારા
 જેમનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે તથા પરમ
 ભગવદીયો દ્વારા જે સર્વસ્વરૂપે પૂજાય છે (તે
 આપનું ચરણક્રમણ અમારી અશુભ વાસનાઓને
 બાળવા માટે અગ્નિરૂપ થાય). ॥ ૧૧ ॥

વળી, 'પ્રયતપાણિભિઃ' (જોડેલા હાથ વડે)
 (અથવા) સંયમિત કરેલા પવિત્ર હાથ વડે હવિ
 ગ્રહણ કરીને આહવનીય વગેરે યજ્ઞના અગ્નિમાં
 યાજ્ઞિકો દ્વારા જેમનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે.

શંકા કરવામાં આવે છે કે 'જે દેવતાને
 માટે હવિ ગ્રહણ કરેલો હોય તે દેવતાનું
 'વષટ્' ઉચ્ચારણ કરીને ધ્યાન કરવું જોઈએ.'

વચનાત્તદેવતાશ્ચિન્ત્યન્તે અત આહુઃ—ત્રય્યા
નિરુક્તેન વિધિનેન્દ્રાદિરુપેણૈવ યજ્ઞપુરુષશ્ચિન્ત્યત
इत्यर्थः ।

उत किंच । अध्यात्मयोगे आत्माधिकारे
योगे योगिभिरप्यात्मनस्तव माया अणिमादिस्तां
जिज्ञासुभिस्तत्तत्कामैर्यश्चिन्तयते ।

परमभागवतैस्तु मुक्तैर्यः परीष्टः सर्वतः
पूजितः स तवाङ्घ्रिर्नोऽशुभाशयधूमकेतुः
स्यादिति पूर्वोणान्वयः ॥ ११ ॥

एतेषां च मुनिसात्वतादीनां षण्णां
सेवकानां मध्ये परमभागवतेषु लक्ष्म्या अपि
तव प्रीतिरधिकेति संस्तुवन्ति—पर्युष्टयेति ।

पर्युष्टया तव विभो वनमालयेयं
संસ્पर्धिनी भगवती प्रतिपत्निवच्छ्रीः ।
यः सुप्रणीतममुयार्हणमाददन्नो
भूयात् सदाङ्घ्रिरशुभाशयधूमकेतुः ॥ १२

આ વચન દ્વારા તો જુદા જુદા દેવોનું ધ્યાન
ધરવામાં આવે છે! આ માટે ઉત્તર આપે છે—
ત્રણે વેદો દ્વારા દર્શાવાયેલી નિરુક્ત વિધિથી
ઈન્દ્રાદિરૂપે યજ્ઞપુરુષનું જ ધ્યાન ધરવામાં આવે
છે, એમ અર્થ છે.

‘उत’ વળી, ‘अध्यात्मयोगे’ જેના પર
આત્માનો અધિકાર છે તે યોગમાં યોગીઓ દ્વારા
પણ આપની પોતાની અણિમાદિ સિદ્ધિરૂપ માયા,
તેને જાણવાની ઈચ્છાવાળા યોગીઓ દ્વારા તે તે
કામનાઓની પ્રાપ્તિ માટે જે ચરણકમળનું ચિંતન
કરવામાં આવે છે.

(નારદજી જેવા) પરમ ભાગવત મુક્ત જનો
દ્વારા જે ‘परीष्टः’ સર્વસ્વરૂપે પૂજાય છે, તે આપનું
ચરણકમળ અમારી અશુભ વાસનાઓને બાળવા
માટે અગ્નિરૂપ થાય, એમ પૂર્વના શ્લોક સાથે
અન્વય છે. ॥ ૧૧ ॥

મુનિજનો, ભક્તજનો, (ધીરજનો, યાજ્ઞિકો,
યોગીજનો અને પરમ ભગવદીય જનો) આ છ
પ્રકારના સેવકોમાં પરમ ભગવદીય જનો ઉપર
ભગવાનને લક્ષ્મીજી કરતાં પણ અધિક પ્રીતિ
છે, એ ભાવથી (દેવો) સ્તુતિ કરે છે— ‘पर्युष्टया
इति ।’

(હું જ્યાં રહું છું ત્યાં જ વક્ષઃસ્થળ ઉપર આ
વનમાળા કરમાયેલી હોવા છતાં રહે છે! એમ)
કરમાયેલી વનમાળા સાથે સપત્નીની જેમ હે
વિભુ! આ ભગવતી શ્રીલક્ષ્મીજી સ્પર્ધા કરતાં હોય
છે, તેમ છતાં (મારા ભક્તો દ્વારા આ સમર્પિત થઈ
છે— એમ) આ વનમાળા દ્વારા સુસંપન્ન થયેલું
પૂજન જે આપ સ્વીકારો છો, તે આપનું ચરણકમળ
અમારી અશુભ વાસનાને સદાય બાળી નાખવા
માટે અગ્નિરૂપ થાય! ॥૧૨॥

इडभावश्छान्दसः । अहं यत्र वसामि तत्रैव
वक्षसि पर्युषितापीयं वसतीति प्रतिपत्निवत्
सपत्नीवच्छ्रीः संस्पर्धमाना भवति, तथापि
स्पर्धमानां श्रियमनादृत्य यो भवान्पर्युषितयापि
अमुया वनमालया भक्तैरर्पितेयमिति प्रीत्या
सुप्रणीतं सुष्ठु संपादितं यथा भवति तथार्हणं
पूजामाददत्स्वीकृतवान् । सुप्रणीतमित्यर्हण-
विशेषणं वा । तस्य तवाङ्घ्रिर्नोऽशुभाशय-
धूमकेतुर्भूयात् । यद्वा योऽङ्घ्रिरमुया सुप्रणीत-
मर्हणमाददत्स नोऽशुभाशयधूमकेतु-
र्भूयादित्यन्वयः ।

अथवैवं संबन्धः—एतेभ्यो ध्यानार्चनादि-
निष्ठेभ्योऽपि त्वद्यशसि प्रवृद्धसच्छ्रद्धावन्त
एव कृतार्था भगवतो यशःप्रियत्वादित्याहुः—
पर्युष्या, ‘वश कान्तौ’ इत्यस्मात्परितः सर्वाङ्गे
उष्या कान्तया शोभितया वनमालया
वक्षस्येकदेशे वर्तमाना श्रीः संस्पर्धमाना
भवति तथाप्याम्नायमधुव्रतैर्बहुधा वर्णितया
कीर्तिमय्या वैजयन्त्या वनमालयैव यो
भवान्सुप्रणीतमर्हणमादददित्यादि पूर्ववत् ॥ १२ ॥

‘पर्युष्या’ માં इટ્ નો અભાવ આર્ષ છે.
(પર્યુષિતયા રૂપ થાય છે.) ‘હું જ્યાં રહું છું ત્યાં
જ વક્ષઃસ્થળ ઉપર આ વનમાળા કરમાયેલી હોવા
છતાં પણ રહે છે!’ એમ ‘પ્રતિપત્નિવત્’ સપત્નીની
જેમ (વિચાર કરતાં) લક્ષ્મીજી સ્પર્ધા કરતાં હોય
છે, તેમ છતાં સ્પર્ધા કરતાં લક્ષ્મીજીનો અનાદર
કરીને જે આપ, કરમાયેલી હોવા છતાં પણ ‘ભક્તો
દ્વારા આ સમર્પિત કરાઈ છે.’ એમ (વિચારીને)
આ વનમાળા વડે પ્રેમપૂર્વક ‘સુપ્રણીતમ્’ સારી
રીતે જેમ સમ્પન્ન કરવામાં આવે તેમ ‘અર્હણમ્’
પૂજા ‘આદદત્’ સ્વીકારો છો. અથવા ‘સુપ્રણીતમ્’ ને
પૂજાનું વિશેષણ લઈએ તો સુસમ્પન્ન રીતે કરાયેલું
પૂજન જે આપ સ્વીકારો છો, તે આપનું ચરણકમળ
અમારી અશુભ વાસનાને (સદાય બાળવા) અગ્નિરૂપ
થાય. અથવા જે ચરણ આ વનમાળાથી સુસંપન્ન થયેલું
પૂજન સ્વીકારે છે, તે અમારી અશુભ વાસનાને
(બાળવા) અગ્નિરૂપ થાય, એમ અન્વય છે.

અથવા આ પ્રમાણે સંબંધ છે— ધ્યાન અને
પૂજન વગેરેમાં નિષ્ઠાવાળા ભક્તો કરતાં પણ
આપના યશમાં અતિશય વધી ગયેલી પરમ
શ્રદ્ધાવાળા ભક્તો જ કૃતાર્થ છે, કારણ કે તેમને
ભગવાનનો યશ પ્રિય છે, એમ (દેવો) કહે
છે— ‘પર્યુષ્યા’ પરિ-ઉષ્યા વશ્ ધાતુ કાંતિના
અર્થમાં છે. આ ધાતુથી **इत्यस्मात्** ભગવાનનાં
‘પરિતઃ’ સર્વ શ્રીઅંગોમાં ‘ઉષ્યા’ શોભતી
કાંતિવાળી વનમાળા સાથે વક્ષઃસ્થળમાં એક
જ સ્થાનમાં રહેલાં લક્ષ્મીજી સ્પર્ધા કરતાં હોય છે,
તેમ છતાં શાસ્ત્રના મધુવ્રતીઓ (ભ્રમરો) દ્વારા
અનેક રીતે વર્ણવાયેલી કીર્તિમયી વૈજયન્તી
વનમાળાથી જ સુસંપન્ન થયેલું પૂજન જે આપ
સ્વીકારો છો, (તે આપનું ચરણકમળ....) વગેરે
પૂર્વવત્ સમજવું. ॥ ૧૨ ॥

ત્વચ્ચરણસ્ય ભક્તપક્ષપાતઃ પ્રસિદ્ધ એવેતિ
સ્તુવન્તઃ પ્રાર્થયન્તે—કેતુરિતિ ।

કેતુસ્ત્રિવિક્રમયુતસ્ત્રિપતત્પતાકો

યસ્તે ભયાભયકરોઽસુરદેવચમ્વોઃ ।

સ્વર્ગાય સાધુષુ ખલેષ્વિતરાય ભૂમન્

પાદઃ પુનાતુ ભગવન્ ભજતામઘં નઃ ॥ ૧૩

બલિબન્ધને ત્રિભિર્વિક્રમૈર્યુતઃ । તત્ર
દ્વિતીયવિક્રમે સત્યલોકં ગતસ્તવ
પાદઃ કેતુરત્યુચ્છ્રિતો વિજયધ્વજ ઇવ ।
તત્સંપાદયન્તિ । ત્રિપતત્પતાકઃ ત્રિધા પતન્તી,
ત્રિષુ લોકેષુ વા પતન્તી ગઙ્ગા પતાકા યસ્ય ।
તથાઽસુરદેવચમ્વોસ્તત્સેનયોરુભયોર્ભયાભયકરઃ ।
સાધુષુ સુરેષુ સ્વર્ગાય ખલેષ્વસુરેષ્વિતરાયેતરસ્મૈ
અધોગમનાય । ય એવં કેતુરૂપસ્તે પાદઃ સ
ભજતાં નોઽઘં પુનાતુ શોધયતુ । ‘અઘાત્’ ઇતિ
પાઠે ભજતાં નઃ ઇતિ કર્મણિ ષષ્ઠ્યૌ ।
અઘાદ્ભજતોઽસ્માન્પુનાત્વિતિ । તથા ચ શ્રુતિઃ—

આપના ચરણનો ભક્ત પ્રત્યેનો પક્ષપાત
પ્રસિદ્ધ જ છે, એમ સ્તુતિ કરતા દેવો પ્રાર્થના કરે
છે— ‘કેતુઃ ઇતિ ।’

હે અનંત, (બલિરાજાને બાંધતી વખતે) ત્રણ
પગલાં ભરવા તૈયાર થયેલા આપનો જે (ચરણ),
ત્રણ પ્રકારે પડતાં ગંગાજી જેની પતાકા છે તેનો
(અત્યંત ઊંચા) વિજયધ્વજરૂપ (જણાતો હતો),
અસુરોની સેનાને જે ભયજનક અને દેવોની સેનાને
અભયજનક થયો હતો તથા સજ્જનો એવા દેવોને
સ્વર્ગ આપવાના અને દુર્જનો એવા અસુરોને જે
અન્ય (અધોલોક) આપવાના કારણરૂપ થયો હતો
તે ચરણ હે ભગવાન, ભજન કરતા અમારાં પાપને
શુદ્ધ કરો. ॥ ૧૩ ॥

બલિરાજાને બાંધતી વખતે ત્રણ પગલાં
ભરવા તૈયાર થયા હતા, ત્યારે બીજા પગલે
સત્યલોકમાં ગયેલો આપનો ચરણ ‘કેતુઃ’ અત્યંત
ઊંચા કરેલા વિજયધ્વજરૂપ (જણાતો હતો). તે
વાતને (તેઓ) સિદ્ધ કરે છે. ‘ત્રિપતત્પતાકઃ’
ત્રણરૂપે પડતાં ગંગાજી અથવા ત્રણ લોકમાં
(સ્વર્ગમાં મંદાકિની, પાતાળમાં ભોગવતી અને
પૃથ્વી પર ગંગાજીરૂપે) પડતાં ગંગાજી જેની પતાકા
છે. તેમ જ ‘અસુરદેવચમ્વોઃ’ અસુરો અને દેવો
બંનેની સેનાઓને ભયજનક અને અભયજનક થયો
હતો. ‘સાધુષુ’ સજ્જનો એવા દેવોને સ્વર્ગ
આપવાના અને ‘ખલેષુ’ દુર્જનો એવા અસુરોને
‘ઇતરાય’ ઇતરસ્મૈ નરકાદિ દુઃખ આપવા માટે નીચે
પાતાળમાં હાંકી કાઢવાના કારણરૂપ થયો હતો.
આમ, ધ્વજરૂપ થયેલો જે આપનો ચરણ છે, તે
ભજન કરતા અમારાં પાપને ‘પુનાતુ’ શુદ્ધ કરો.
(‘અઘમ્’ ને બદલે) અઘાત્ પાઠમાં, ભજતામ્
અને નઃ બંને કર્મણિ ષષ્ઠી છે. ભજતા એવા અમને
પાપમાંથી પવિત્ર કરો. તે અનુસાર શ્રુતિ છે—

‘चरणं पवित्रं विततं पुराणं
 येन पूतस्तरति दुष्कृतानि ।
 तेन पवित्रेण शुद्धेन पूता
 अति पाप्मानमरातिं तरेम ।
 लोकस्य द्वारमर्चिमत्पवित्रम्
 ज्योतिष्मद्भ्राजमानं महस्वत् ।
 अमृतस्य धारा बहुधा दोहमानम्
 चरणं नो लोके सुधितां दधातु ॥’
 इति ॥ ૧૩ ॥

નનુ યુદ્ધે દેવાસુરાદયઃ પરસ્પરં જયન્તિ,
 જીયન્તે ચ કિમહં તત્રેત્યત આહુઃ—**નસીતિ** ।

नस्योतगाव इव यस्य वशे भवन्ति
 ब्रह्मादयस्तनुभृतो मिथुरर्द्यमानाः ।
 कालस्य ते प्रकृतिपुरुषयोः परस्य
 शं नस्तनोतु चरणः पुरुषोत्तमस्य ॥ ૧૪

મિથુર્મિથોઽર્દ્યમાના યુદ્ધાદિભિઃ પીડ્યમાના
 બ્રહ્માદયોઽપિ યસ્ય તવ વશે ભવન્તિ, ન તુ
 જયે પરાજયે વા સ્વતન્ત્રાઃ । કે ઇવ । નસિ
 નાસિકાયામોતા નાસિકામાવિધ્ય બદ્ધા ગાવો
 બલીવર્દા ઇવ । કુતઃ । કાલસ્ય કલયિતુઃ
 પ્રવર્તકસ્ય । તદેવ કુતઃ । પ્રકૃતિપુરુષયોરપિ
 પરસ્ય । તસ્ય તે પુરુષોત્તમસ્ય પાદો નઃ શં
 તનોતુ ॥ ૧૪ ॥

प्रकृतिपुरुषाभ्यां परत्वमुपपादयन्तः
 कालत्वेन पुरुषोत्तमत्वमाहुः—**अस्येति** ।

‘પ્રસરેલું, પુરાણું અને પવિત્ર ચરણ, કે
 જેનાથી પાવન બનેલો મનુષ્ય દુષ્ટત્યોને તરી જાય
 છે, તે પવિત્ર અને શુદ્ધ ચરણથી પવિત્ર બનેલા
 અમે પાપરૂપી શત્રુને તરી જઈએ. તે ચરણ ઉત્તમ
 લોકના દ્વારરૂપ, પ્રકાશયુક્ત અને પવિત્ર છે,
 જ્યોતિયુક્ત, દેદીપ્યમાન અને તેજોમય છે અને
 તે ચરણ અનેકરૂપે અમૃતની ધારાઓનું દોહન
 કરનારું છે. તે ચરણ અમારા લોકમાં અમૃતત્વને
 સ્થાપિત કરો!’ (મહાનારા.ઉપ.૫/૧૦) ॥ ૧૩ ॥

(ભગવાન) શંકા કરે છે કે યુદ્ધમાં પરસ્પર
 (લડતા) દેવો અને દાનવો જીતે છે અને હારે છે,
 તો એ હાર-જીતમાં હું શું કરું છું? તે માટે (દેવો)
 ઉત્તર આપે છે— ‘**નસિ** ઇતિ ।’

પરસ્પર યુદ્ધ કરીને પીડાતા દેહધારી બ્રહ્માદિ
 દેવો પણ નાકમાં નાથેલા બળદોની જેમ કાળના
 પ્રવર્તક અને પ્રકૃતિ-પુરુષના કારણરૂપ એવા જે
 આપના વશમાં હોય છે, તે પુરુષોત્તમ એવા
 આપના ચરણ અમારું કલ્યાણ કરો. ॥ ૧૪ ॥

‘**મિથુઃ**’ **મિથઃ** પરસ્પર યુદ્ધાદિ કરીને
 પીડાતા બ્રહ્માદિ દેવો પણ જે આપના વશમાં હોય
 છે, પણ પોતાના જય-પરાજયમાં સ્વતંત્ર નથી
 હોતા. કોની જેમ? ‘**નસિ**’ નાકમાં ‘**ઓતાઃ**’
 નાથીને બાંધેલા ‘**ગાવઃ**’ બળદો જેવા— શા માટે?
 કાળના ‘**કલયિતુઃ**’ પ્રવર્તક એવા આપના (વશમાં
 હોય છે). તે પણ શા માટે? પ્રકૃતિ અને પુરુષના
 કારણરૂપ તે પુરુષોત્તમ એવા આપના ચરણ
 અમારું કલ્યાણ કરો. ॥ ૧૪ ॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષના કારણરૂપે ભગવાનને સિદ્ધ
 કરતા (દેવો), ભગવાન કાળરૂપ હોવાથી પુરુષોત્તમ
 છે, એમ કહે છે— ‘**અસ્ય** ઇતિ ।’

ત્વત્તઃ પુરુષો વીર્યં શક્તિં સમધિગમ્ય
પ્રાપ્ય યયા માયયા સહ મહાન્તં ધત્તે । કમિવ ।
અસ્ય વિશ્વસ્ય ગર્ભમિવ । સોઽયં મહાન્સ્તયૈવ
માયયાઽનુગતઃ સન્નાત્મનઃ સકાશાદાણ્ડકોશં
સસર્જ । ત્વયાઽનુગત ઇતિ પાઠેઽપિ તયા માયયા
ત્વયાધિષ્ઠિતઃ સન્નિતિ ॥ ૧૬ ॥

નન્વેવંભૂતમીશ્વરત્વં મમ કુતોઽવગતં
તદાહુઃ—તદિતિ ।

તત્તસ્થુષ્ણચ જગત્શ્ચ ભવાનધીશો
યન્માયયોત્થગુણવિક્રિયયોપનીતાન્ ।
અર્થાન્ જુષન્નપિ હૃષીકપતે ન લિપ્તો
યેઽન્યે સ્વતઃ પરિહતાદપિ બિભ્યતિ સ્મ ॥ ૧૭

તત્તસ્માત્તસ્થુષઃ સ્થાવરસ્ય જગતો જઙ્ગમસ્ય
ચ ભવાનધીશઃ । યદ્યસ્માન્માયયોત્થા ડ્ઙ્ઙમ્ભિતા
યા ગુણવિક્રિયા ઇન્દ્રિયવૃત્તિસ્તયોપનીતાનર્થા-
ન્વિષયાન્ જુષન્ જુષમાણોઽપિ હે હૃષીકપતે,
ન લિપ્તસ્ત્વમ્ । યે ત્વન્યે જીવા યોગિનો વા
સ્વતઃ પરિહતાદપ્યવિદ્યમાનાત્યક્તાદ્વા વિષય-
જોષણાદ્ બિભ્યતિ । વાસનામાત્રેણ બધ્યન્ત
ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૭ ॥

અલિપ્તત્વમાહુઃ—સ્માયેતિ ।

આપનામાંથી 'વીર્યમ્' શક્તિ 'સમધિગમ્ય'
પ્રાપ્ત કરીને જે માયાની સાથે મહત્તત્ત્વને ઉત્પન્ન
કર્યું. કોના જેવા મહત્તત્ત્વને? વિશ્વના ગર્ભ જેવા
મહત્તત્ત્વને— તે આ મહત્તત્ત્વે તે જ માયાથી વ્યાપ્ત
થઈને પોતાનામાંથી બ્રહ્માંડનું સર્જન કર્યું. (તયાઽનુગતઃ
ને બદલે) ત્વયાનુગતઃ પાઠમાં પણ તે માયાથી
આપના દ્વારા અધિષ્ઠિત થઈને (બ્રહ્માંડનું સર્જન
કર્યું). ॥ ૧૬ ॥

(ભગવાન) શંકા કરે છે કે આવું (સર્વને
ઉત્પન્ન કરનારું) મારું ઈશ્વરત્વ તમે કેવી રીતે
જાણ્યું? તે માટે (દેવો) કહે છે— 'તત્ ઇતિ' ।

હે ઇન્દ્રિયોના સ્વામી! આ સ્થાવર-જંગમ
જગતના આપ અધીશ્વર છો, કારણ કે માયાથી
ઉદ્ભવેલી ઇન્દ્રિયોની વૃત્તિ દ્વારા લાવી આપવામાં
આવેલા વિષયોનો આપ લીલારૂપ રસાસ્વાદ કરતા
હોવા છતાં પણ તેનાથી લેપાતા નથી, પરંતુ
(આપનાથી) અન્ય જે બીજા યોગીઓ કે જીવો છે
તેઓ તો તે વિષયોનો સ્વયં ત્યાગ કરીને પણ
તેનાથી ભય પામે છે. ॥ ૧૭ ॥

'તત્' તેથી 'તસ્થુષઃ' સ્થાવરના અને 'જગતઃ'
જંગમના આપ અધીશ્વર છો, 'યત્' કારણ કે
માયાથી 'ઉત્થા' ઉદ્ભવેલી 'ગુણવિક્રિયા' ઇન્દ્રિયોની
વૃત્તિ, તેનાથી લાવી આપવામાં આવેલા 'અર્થાન્'
વિષયોને 'જુષન્' સેવતા હોવા છતાં પણ હે
હૃષીકેશ! આપ લેપાતા નથી! પરંતુ જે બીજા
જીવો કે યોગીઓ છે તેઓ પોતાની જાતે
'પરિહતાત્' છોડી દીધેલા કે વિદ્યમાન ન હોય
તેવા વિષયસેવનથી ભય પામે છે. કેવળ વાસનાથી
બંધાય છે! એમ અર્થ છે. ॥ ૧૭ ॥

ભગવાનની નિર્લેપતાને (દેવો) વર્ણવે છે—
'સ્માય ઇતિ' ।

સ્માયાવલોકલવર્ણિતભાવહારિ-

ભ્રૂમણ્ડલપ્રહિતસૌરતમન્ત્રશૌણ્ડૈઃ ।

પત્ન્યસ્તુ ષોડશસહસ્રમનંગબાળૈ-

યસ્યેન્દ્રિયં વિમથિતું કરણૈર્ન વિભ્વ્યઃ ॥ ૧૮

સ્માયાવલોકો મન્દસ્મિતવિલસિતોઽવ-
લોકસ્તસ્ય લવઃ કટાક્ષસ્તેન દર્શિતો યો
ભાવોઽભિપ્રાયસ્તેન મનોહારિ યદ્ભ્રૂમણ્ડલં તેન
પ્રહિતા યે સૌરતા મન્ત્રાસ્તૈઃ શૌણ્ડૈઃ
પ્રગલ્ભૈરનઙ્ગબાળૈઃ કામસ્ય બાળૈઃ સંમોહનૈઃ
કરણૈઃ કામકલાદિભિઃ ષોડશસહસ્રં પત્ન્યો
યસ્યેન્દ્રિયં મનો વિમથિતું ક્ષોભયિતું ન વિભ્વ્યો
ન સમર્થાઃ સ ભવાન્ન લિપ્ત ઇતિ પૂર્વેણાન્વયઃ
॥ ૧૮ ॥

વિભ્વ્યસ્તવામૃતકથોદવહાસ્ત્રિલોક્યાઃ

પાદાવનેજસરિતઃ શમલાનિ હન્તુમ્ ।

આનુશ્રવં શ્રુતિભિરઙ્ગિજમંગસઙ્ગૈ-

સ્તીર્થદ્વયં શુચિષદસ્ત ઉપસ્પૃશન્તિ ॥ ૧૯

તસ્માત્તવામૃતરૂપા યા કથા તદેવ ઉદકં
વહન્તીતિ તથા કીર્તિનઘઃ । તથા પાદાવનેજસરિતો
ગઙ્ગાદ્યાશ્ચ ત્રિલોક્યાઃ શમલાનિ હન્તું વિભ્વ્યઃ ।
કેન પ્રકારેણ । આનુશ્રવં ગુરોરુચ્ચારણમનુશ્રૂયત

મંદસ્મિતથી વિલસિત થતા દૃષ્ટિપાતના
કટાક્ષથી દર્શાવેલા અભિપ્રાયથી થયેલા મનોહર
બ્રૂકૃટિમંડળથી મોકલાયેલા રતિવિલાસના સંકેતોવાળાં
નિપુણ બાણોરૂપ સંમોહિત કરનારાં કામકલાનાં
સાધનોથી સોળ હજાર પત્નીઓ જેમના મનને
ક્ષુભિત કરવા સમર્થ થઈ નહીં (તે આપ વિષયોથી
અલિપ્ત છો). ॥ ૧૮ ॥

‘સ્માય-અવલોકઃ’ મંદસ્મિતથી વિલસિત થતા
દૃષ્ટિપાતનો ‘લવઃ’ કટાક્ષ- તેનાથી દર્શાવેલો જે
‘ભાવઃ’ અભિપ્રાય, તેનાથી મનોહર થયેલું જે
બ્રૂકૃટિમંડળ છે, તેનાથી મોકલાયેલા જે ‘સૌરતમન્ત્રાઃ’
રતિવિલાસ સંબંધી સંકેતો, તેનાથી યુક્ત ‘શૌણ્ડૈઃ’
નિપુણ એવાં, ‘અનંગબાળૈઃ’ કામદેવનાં બાણોથી
સંમોહિત કરનારાં કામકલાનાં સાધનોથી સોળ હજાર
પત્નીઓ જેમના મનને ‘વિમથિતુમ્’ ક્ષુભિત કરવા
‘ન વિભ્વ્યઃ’ સમર્થ ન થઈ, તે આપ અલિપ્ત છો,
એમ પૂર્વના શ્લોક (૧૭) સાથે અન્વય છે. ॥ ૧૮ ॥

આપની અમૃતમયી કથાઓરૂપી જળનું વહન
કરનારી આપની કીર્તિરૂપી સરિતાઓ તેમ જ
આપના ચરણ પખાળેલા જળની ગંગાજી વગેરે
સરિતાઓ ત્રણેય લોકના મળને હરી લેવાને સમર્થ
છે. ગુરુના વેદોપદેશથી બનેલું કીર્તિરૂપ તીર્થ
શ્રવણેન્દ્રિયથી પાપોનો નાશ કરે છે અને ચરણ
પખાળેલા જળથી બનેલું ગંગારૂપી તીર્થ શરીરના
સંગથી જ પાપોનો નાશ કરે છે, માટે પોતપોતાના
આશ્રમ અને ધર્મમાં સ્થિત થયેલા જનો આપનાં
બંને તીર્થોનું સેવન કરે છે. ॥ ૧૯ ॥

(આપ અલિપ્ત છો,) તેથી આપની અમૃતમયી
જે કથા, તે જ જળ, તે કથારૂપી જળનું વહન કરે
છે તેવી કીર્તિરૂપી સરિતાઓ તેમ જ આપના ચરણ
પખાળેલા જળની ગંગાજી વગેરે નદીઓ ત્રણેય
લોકના મળને હરી લેવાને સમર્થ છે. કેવી રીતે?

इत्यनुश्रवो वेदस्तत्र भवं कीर्तिरूपं तीर्थं
श्रुतिभिः श्रवणेन्द्रियैरङ्घ्रिजं चाङ्गसङ्गैरेवं
शुचिषदः स्वाश्रमधर्मस्थितास्तव तीर्थद्वय-
मुपस्पृशन्ति सेवन्त इति ॥ १९ ॥

बादरायणिरुवाच

इत्यभिष्टूय विबुधैः सेशः शतधृतिर्हरिम् ।
अभ्यभाषत गोविन्दं प्रणम्याम्बरमाश्रितः ॥ २० ॥

विबुधैः सह ॥ २० ॥

ब्रह्मोवाच

भूमेर्भारावताराय पुरा विज्ञापितः प्रभो ।
त्वमस्माभिरशेषात्मस्तत्तथैवोपपादितम् ॥ २१ ॥
॥ २१ ॥

धर्मश्च स्थापितः सत्सु सत्यसन्धेषु वै त्वया ।
कीर्तिश्च दिक्षु विक्षिप्ता सर्वलोकमलापहा ॥ २२ ॥

विक्षिप्ता विस्तारिता ॥ २२ ॥

अवतीर्य यदોर्वશે बिभ्रद् रूपमनुत्तमम् ।
कर्माण्युद्दामवृत्तानि हिताय जगतोऽकृथाः ॥ २૩ ॥

उद्दामानि वृत्तानि विक्रमा येषु तानि
कर्माणि ॥ ૨૩ ॥

યાનિ તે ચરિતાનીશ મનુષ્યાઃ સાધવઃ કલૌ ।
શૃણવન્તઃ કીર્તયન્તશ્ચ તરિષ્યન્ત્યજ્જસા તમઃ ॥ ૨૪ ॥
॥ ૨૪ ॥

‘અનુશ્રવમ્’ ગુરુની વાણીનું જેમાં અનુશ્રવણ કરવામાં આવે તે વેદ. તેમાં બનેલું કીર્તિરૂપી તીર્થ ‘શ્રુતિભિઃ’ શ્રવણેન્દ્રિયથી (પાપોનો નાશ કરે છે) અને ચરણ પખાળેલું જળ શરીરના સંગથી જ (પાપોનો નાશ કરે છે). ‘શુચિષદઃ’ પોતપોતાના આશ્રમ અને ધર્મમાં સ્થિત થયેલા જનો આપનાં બંને તીર્થોને ‘ઉપસ્પૃશન્તિ’ સેવે છે. ॥ ૧૯ ॥

બાદરાયણનંદન શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા —
દેવો અને મહાદેવજી સાથે આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરીને શતધૃતિ (બ્રહ્માજી) ભગવાન શ્રીહરિને પ્રણામ કરીને આકાશમાં રહીને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૨૦ ॥
દેવોની સાથે ॥ ૨૦ ॥

બ્રહ્માજી બોલ્યા — હે સર્વના આત્મા, હે પ્રભુ, પૂર્વે અમારા દ્વારા ભૂમિનો ભાર ઉતારવા આપને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી, તે પ્રમાણે જ સંપન્ન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૧ ॥ ૨૧ ॥

સત્યપ્રતિજ્ઞ સાધુજનોમાં આપના દ્વારા ધર્મ પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવ્યો છે અને સર્વ લોકનાં પાપોનો નાશ કરનારી કીર્તિ (સર્વ) દિશાઓમાં પ્રસરાવવામાં આવી છે. ॥ ૨૨ ॥

‘વિક્ષિપ્તા’ પ્રસરાવવામાં આવી છે. ॥૨૨॥
યદુના વંશમાં અવતાર લઈ સર્વોત્તમ રૂપ ધરતા આપે જગતના હિત માટે ઉદાર પરાક્રમોવાળાં કર્મો કર્યાં છે. ॥ ૨૩ ॥

ઉદાર ‘વૃત્તાનિ’ પરાક્રમો જેમાં છે તે કર્મો ॥ ૨૩ ॥

હે ઈશ! કલિયુગમાં આપનાં તે ચરિત્રો શ્રવણ અને કીર્તન કરતા સાધુજનો (અજ્ઞાનરૂપી) અંધકારને સરળતાથી તરી જશે. ॥ ૨૪ ॥ ૨૪ ॥

યદુવંશેઽવતીર્ણસ્ય ભવતઃ પુરુષોત્તમ ।

શરચ્છતં વ્યતીયાય પંચવિંશાધિકં પ્રભો ॥ ૨૫

॥ ૨૫ ॥

નાધુના તેઽખિલાધાર દેવકાર્યાવશેષિતમ્ ।

કુલં ચ વિપ્રશાપેન નષ્ટપ્રાયમભૂદિદમ્ ॥ ૨૬

॥ ૨૬ ॥

તતઃ સ્વધામ પરમં વિશસ્વ યદિ મન્યસે ।

સલોકાલ્લોકપાલાન્ નઃ પાહિ વૈકુણ્ઠ કિંકરાન્ ॥

॥ ૨૭ ॥ ૨૭ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

અવધારિતમેતન્મે યદાત્ય વિબુદેશ્વર ।

કૃતં વઃ કાર્યમખિલં ભૂમેર્ભારોઽવતારિતઃ ॥ ૨૮

॥ ૨૮ ॥

તદિદં યાદવકુલં વીર્યશૌર્યશ્રિયોદ્ભૂતમ્ ।

લોકં જિઘૃક્ષદ્ રુદ્ધં મે વેલયેવ મહાર્ણવઃ ॥ ૨૯

વીર્યશૌર્યયુક્તયા શ્રિયા ॥ ૨૯ ॥

યદ્યસંહત્ય દૃપ્તાનાં યદૂનાં વિપુલં કુલમ્ ।

ગન્તાસ્મ્યનેન લોકોઽયમુદ્વેલેન વિનદ્ક્ષ્યતિ ॥ ૩૦

ઉદ્વેલેન લઙ્ઘિતમર્યાદેન ॥ ૩૦ ॥

ઇદાનીં નાશ આરબ્ધઃ કુલસ્ય દ્વિજશાપતઃ ।

યાસ્યામિ ભવનં બ્રહ્મન્નેતદન્તે તવાનઘ ॥ ૩૧

હે પુરુષોત્તમ! હે પ્રભુ! યદુવંશમાં અવતરિત

થયેલા આપનાં એકસો પચ્ચીસ વર્ષ વ્યતીત થઈ ચૂક્યાં છે. ॥ ૨૫ ॥ ૨૫ ॥

(‘પંચવિંશાધિકમ્’ માં તિ નો લોપ આર્ષ છે. પંચવિંશતિ શબ્દ છે.)

હે સર્વના આધાર, હવે દેવોનું (કોઈ પણ) કાર્ય બાકી રહ્યું નથી અને આ કુળ પણ વિપ્રના શાપથી મહદંશે નાશ પામ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥ ૨૬ ॥

હે વૈકુંઠ, (અવતારકાર્ય સિદ્ધ થયું છે.) તેથી જો આપ યોગ્ય માનતા હો તો આપના સર્વશ્રેષ્ઠ ધામ (વૈકુંઠ)માં પધારો અને લોક સહિત લોકપાલો એવા અમારા દાસજનોનું રક્ષણ કરો. ॥૨૭॥ ૨૭ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે દેવોના નિયંતા (બ્રહ્મા), તમે કહો છો તે મારા દ્વારા નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે. તમારું સર્વ કાર્ય સંપન્ન કરવામાં આવ્યું છે, (કારણ કે) ભૂમિનો ભાર ઉતારવામાં આવ્યો છે. ॥ ૨૮ ॥ ૨૮ ॥

વીર્ય અને શૌર્યયુક્ત સંપત્તિથી ઉદ્ભૂત થયેલું અને લોકનો નાશ કરવા ઉદ્યત થયેલું જે આ યાદવકુળ છે, તેને જેમ કિનારાથી મહાસાગર રોકાય તેમ મેં રોકી રાખ્યું છે. ॥ ૨૯ ॥

વીર્ય અને શૌર્યયુક્ત સંપત્તિથી ॥ ૨૯ ॥ ગર્વિષ્ટ યાદવોના આ વિશાળ કુળનો નાશ કર્યા વિના જો હું (સ્વધામ) જઈશ, તો મર્યાદા ઓળંગેલા આ યાદવકુળ દ્વારા આ લોક નાશ પામશે. ॥ ૩૦ ॥

‘ઉદ્વેલેન’ મર્યાદા ઓળંગતા કુળ દ્વારા ॥ ૩૦ ॥

હે બ્રહ્મા, વિપ્રશાપને કારણે હવે કુળનો નાશ આરંભાઈ ગયો છે. તેનો અંત થતાં હે નિષ્પાપ! હું સ્વધામ જતાં તમારા લોકમાં આવીશ. ॥૩૧॥

वैकुण्ठं यास्यंस्तव भवनं यास्यामि ॥ ૩૧ ॥

શ્રીશુક ઉવાચ

इत्युक्तो लोकनाथेन स्वयम्भूः प्रणिपत्य तम् ।
सह देवगणैर्देवः स्वधाम समपद्यत ॥ ૩૨ ॥

अथ तस्यां महोत्पातान् द्वारवत्यां समुत्थितान् ।
विलोक्य भगवानाह यदुवृद्धान् समागतान् ॥ ૩૩ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

एते वै सुमहोत्पाता व्युत्तिष्ठन्तीह सर्वतः ।
शापश्च नः कुलस्यासीद् ब्राह्मणेभ्यो दुरत्ययः ॥ ૩૪ ॥

न वस्तव्यमिहास्माभिर्जिजीविषुभिरार्यकाः ।
प्रभासं सुमहत्पुण्यं यास्यामोऽद्यैव मा चिरम् ॥ ૩૫ ॥

प्रभासं यास्याम इति वदतोऽयमभिप्रायः ।
एते देवांशाः स्वाधिकारानेवार्हन्ति, न तु सद्यो
मोक्षम् । द्वारवत्यां मृता मुच्येरंस्तस्मादभ्युदय-
फलं प्रभासं नेष्यामीति ॥ ૩૫ ॥

यत्र स्नात्वा दक्षशापाद् गृहीतो यक्षमण्डुराट् ।
विमुक्तः किल्बिषात् सद्यो भजे भूयः कलोदयम् ॥ ૩૬ ॥

दक्षशापाद्यक्षमणा गृहीत उडुराट् चन्द्रो
यत्र स्नानमात्रं कृत्वा किल्बिषात्સ્માદ્રોગ-
दુઃખાત્સદ્યો વિમુક્તઃ સન્ ભૂયઃ કલાવૃદ્ધિં
ભજે ॥ ૩૬ ॥

वैकुण्ठमां जतां तमारा लोकमां आवीश.
॥ ૩૧ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા - અખિલ લોકના
અધિપતિ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા જેમને આ પ્રમાણે કહેવામાં
આવ્યું, તે બ્રહ્માજી તેમને પ્રણામ કરીને દેવો સાથે
પોતાના ધામમાં ગયા. ॥ ૩૨ ॥ ૩૨ ॥

ત્યાર પછી તે દ્વારકામાં ઉત્પન્ન થયેલા મોટા
ઉત્પાતોને જોઈને એકઠા થયેલા વૃદ્ધ યાદવોને
ભગવાને કહ્યું. ॥ ૩૩ ॥ ૩૩ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા - અહીં ચારે તરફથી
આ ઘણા મોટા ઉત્પાતો ઊભા થઈ રહ્યા છે અને
બ્રાહ્મણો તરફથી આપણા કુળને પ્રતિકાર ન થઈ
શકે તેવો શાપ મળ્યો છે. ॥ ૩૪ ॥ ૩૪ ॥

હે પૂજ્ય વડીલો, જીવવા ઈચ્છતા આપણા
દ્વારા અહીં રહેવું યોગ્ય નથી. અત્યંત પુણ્યશાળી
એવા પ્રભાસ તીર્થમાં આપણે આજે જ અવિલંબે
જઈશું. ॥ ૩૫ ॥

‘પ્રભાસ જઈશું.’ એમ કહેતા ભગવાનનો
અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છેઃ આ યાદવો દેવોના અંશો
છે. તેઓ પોતાના અધિકારોને જ યોગ્ય છે, પણ
સદ્યોમુક્તિના (અધિકારી) નથી. દ્વારકામાં મૃત્યુ
પામેલા મનુષ્યો મુક્ત થઈ જાય, તેથી (તેઓ મુક્ત
ન થાય તે માટે) અભ્યુદયના ફળરૂપ પ્રભાસમાં
હું તેમને લઈ જઈશ. ॥ ૩૫ ॥

દક્ષના શાપથી ક્ષયરોગથી પકડાયેલો
નક્ષત્રપતિ ચંદ્ર જે પ્રભાસક્ષેત્રમાં સ્નાન કરીને
તત્કાળ પાપથી છૂટી જઈને પુનઃ કળાઓની વૃદ્ધિને
પામ્યો હતો. ॥ ૩૬ ॥

દક્ષના શાપથી ક્ષયરોગથી પકડાયેલો નક્ષત્રપતિ
ચંદ્ર જ્યાં કેવળ સ્નાન કરીને ‘કિલ્બિષાત્’ તે
રોગરૂપી દુઃખથી તત્કાળ છૂટી જઈને પુનઃ કળાઓની
વૃદ્ધિને પામ્યો હતો. ॥ ૩૬ ॥

વયં ચ તસ્મિન્નાપ્લુત્ય તર્પયિત્વા પિતૃન્ સુરાન્ ।
ભોજયિત્વોશિજો વિપ્રાન્ નાનાગુણવતાન્ધસા ॥

॥ ૩૭ ॥

તેષુ દાનાનિ પાત્રેષુ શ્રદ્ધયોષ્વા મહાન્તિ વૈ ।
વૃજિનાનિ તરિષ્યામો દાનૈર્નોંભિરિવાર્ણવમ્ ॥ ૩૮
ઉશિજઃ કમનીયાન્ । અન્ધસા અન્નેન
॥ ૩૭ ॥

ઉપ્ત્વેતિ યથા સુક્ષેત્રે બીજમુસંં બહુફલં
ભવતિ તથા દાનં સત્પાત્રે ઇતિ દ્યોતયતિ ॥ ૩૮ ॥

શ્રીશુક ઉવાચ

एवं भगवताऽऽदिष्टा यादवाः कुलनन्दन ।
गन्तुं कृतधियस्तीर्थं स्यन्दनान् समययुजन् ॥ ૩૯
॥ ૩૯ ॥

તન્નિરીક્ષ્યોદ્ભવો રાજન્ શ્રુત્વા ભગવતોદિતમ્ ।
દૃષ્ટ્વાઽરિષ્ટાનિ ઘોરાણિ નિત્યં કૃષ્ણામનુવ્રતઃ ॥ ૪૦
॥ ૪૦ ॥

विविक्त उपसंगम्य जगतामीश्वरेश्वरम् ।
प्रणम्य शिरसा पादौ प्रांजलिस्तमभाषत ॥ ૪૧
॥ ૪૧ ॥

ઉદ્ભવ ઉવાચ

देवदेवेश योगेश पुण्यश्रवणकीर्तन ।
संहृत्यैतत् कुलं नूनं लोकं सन्त्यक्ष्यते भवान् ।
विप्रशापं समर्थोऽपि प्रत्यहन्न यदीश्वरः ॥ ૪૨

લોકં મર્ત્યલોકમ્ । ન પ્રત્યહન્પ્રતિહતવાન્
॥ ૪૨ ॥

नाहं तवाङ्घ्रिकमलं क्षणार्धमपि केशव ।
त्यक्तुं समुत्सहे नाथ स्वधाम नय मामपि ॥ ૪૩
॥ ૪૩ ॥

આપણે પણ તેમાં સ્નાન કરીને, પિતૃઓ તથા દેવોને તૃપ્ત કરી ઉત્તમ વિપ્રોને ગુણોવાળું અન્ન જમાડીને (સારી જમીનમાં વાવેલું બી જેમ બહુ ફળ આપે તેમ) તે સુપાત્ર બ્રાહ્મણોને શ્રદ્ધાથી મોટાં દાન આપીને દાનરૂપી વહાણોથી દુઃખોનો દરિયો તરી જઈશું. ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥

‘ઉશિજઃ’ ઉત્તમ બ્રાહ્મણોને ‘અન્ધસા’ અન્નથી ॥ ૩૭ ॥ ‘ઉપ્ત્વા ઇતિ’ જેમ સારી જમીનમાં વાવેલું બી બહુ ફળ આપે છે, તેમ સુપાત્રને કરેલું દાન બહુ ફળ આપે છે, એમ જણાવે છે. ॥ ૩૮ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — હે કુળનંદન (પરીક્ષિત), આમ ભગવાન દ્વારા આદેશ પામેલા યાદવોએ (પ્રભાસ)તીર્થમાં જવા માટેનો નિર્ણય કરીને રથો જોડ્યા. ॥ ૩૯ ॥ ૩૯ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), તે જોઈને અને ભગવાનનું વચન સાંભળીને તેમ જ ભયંકર ઉત્પાતોને ધ્યાનમાં લઈને શ્રીકૃષ્ણને સદાય અનુસરનારા ઉદ્ભવજી જગતના ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણને એકાંતમાં મળીને તેમના ચરણમાં મસ્તકથી પ્રણામ કરી, બે હાથ જોડીને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥ ૪૦ ॥ ૪૧ ॥

ઉદ્ભવજી બોલ્યા — જેમનું શ્રવણ અને કીર્તન પુણ્ય પ્રાપ્ત કરાવનારું છે તેવા હે દેવાધિદેવ! હે યોગેશ્વર! આપ ઈશ્વર છો, (તેથી) સમર્થ હોવા છતાં આપે વિપ્રશાપનો પ્રતિકાર નથી કર્યો, માટે આ કુળને સંહારી આપ અવશ્ય મૃત્યુલોકનો ત્યાગ કરશો. ॥ ૪૨ ॥

‘લોકમ્’ મૃત્યુલોકને— ‘ન પ્રત્યહન્’ પ્રતિકાર નથી કર્યો. ॥ ૪૨ ॥

હે કેશવ, હે નાથ, ક્ષણાર્ધ માટે પણ આપના ચરણકમળનો ત્યાગ હું સહન કરી શકતો નથી. મને પણ આપ સ્વધામ લઈ જાઓ. ॥ ૪૩ ॥ ૪૩ ॥

तव विक्रीडितं कृष्ण नृणां परममंगलम् ।

कर्णपीयूषमास्वाद्य त्यजत्यन्यस्पृहां जनः ॥ ४४

॥ ૪૪ ॥

शय्यासनाटनस्थानस्नानક્રીडाशनादिषु ।

कथं त्वां प्रियमात्मानं वयं भक्तास्त्यजेमहि ॥ ૪૫

શય્યાદિષુ ત્વાં ભક્તા નિત્યં સેવિતવન્તો
વયં કથં ત્યજેમ ॥ ૪૫ ॥

त्यक्तुमशक्नुवन्प्रार्थयते, न मायाभया-
दित्याह—त्वयेति ।

त्वयोपभुक्तस्त्रग्धवासोऽलंकारचर्चिताः ।

उच्छिष्टभोजिनो दासास्तव मायां जयेमहि ॥ ૪૬

चर्चिता अलंकृताः । हि निश्चितं
जयेम ॥ ૪૬ ॥

संन्यासिनो हि ब्रह्मचर्यादिक्लेशैः
कथंचित्तरन्ति, वयं त्वनायासेनैव तरिष्याम
इत्याह—वातरशना इति ।

वातरशना य ऋषयः श्रमणा ऊर्ध्वमन्थिनः ।

ब्रह्माख्यं धाम ते यान्ति शान्ताः संन्यासिनोऽमलाः ॥ ૪૭

મનુષ્યોના કાન માટે અમૃતરૂપ આપના પરમ
મંગળ ક્રીડાયરિત્રનું આસ્વાદન કરીને હે શ્રીકૃષ્ણ,
મનુષ્ય અન્ય (ધન, પુત્ર, પત્ની વગેરે)ની આસક્તિ
તજી દે છે, ॥ ૪૪ ॥ તો શયન, આસન, પર્યટન,
સ્થાન, સ્નાન, ક્રીડા અને ભોજન વગેરે (સર્વ)
ક્રિયાઓમાં સદાય આપની સેવા કરતા ભક્તો એવા
અમે પરમ પ્રિય આત્મસ્વરૂપ આપને કેવી રીતે
છોડી શકીએ? ॥ ૪૫ ॥

શયન વગેરેમાં આપની સદાય સેવા કરતા
ભક્તો એવા અમે આપને કેવી રીતે છોડી શકીએ?
॥ ૪૫ ॥

ભગવાનને છોડવા સમર્થ ન થતાં પ્રાર્થના
કરે છે, માયાના ભયથી નહીં, એમ કહે છે—
'ત્વયા ઇતિ ।'

આપના દ્વારા ઉપભોગ કરાયેલી (પ્રસાદી),
માળા, ચંદન, વસ્ત્ર અને અલંકારથી સુશોભિત
થઈ, (આપે આરોગેલા અન્નમાંથી) શેષ રહેલા
(પ્રસાદ)નું ભોજન કરનારા આપના દાસ એવા
અમે માયાને તો જીતીએ જ છીએ. ॥ ૪૬ ॥

'ચર્ચિતાઃ' અલંકૃત થયેલા અમે— 'હિ'
નિશ્ચિત પણે જીતી લઈએ. ॥ ૪૬ ॥

ખરેખર, બ્રહ્મચર્યાદિ કલેશો સહન કરીને
સંન્યાસીઓ કોઈક રીતે (ઘણો પ્રયત્ન કરીને) તરી
જાય છે, પણ અમે તો અનાયાસે જ તરી જઈશું,
એમ કહે છે— 'વાતરશનાઃ ઇતિ ।'

વાયુરૂપી વસ્ત્ર પહેરનારા, ભિક્ષાટન કરનારા,
ભોગોનો ત્યાગ કરનારા, કામક્રોધાદિથી રહિત અને
પાપને ધોઈને નિર્મળ થયેલા સંન્યાસીઓ આપના
'બ્રહ્મ' નામના ધામને પામે છે. ॥ ૪૭ ॥

'ऊर्ध्वमन्थिनः' બ્રહ્મચર્ય પાળનારા ઊર્ધ્વરેતા
સંન્યાસીઓ ॥ ૪૭ ॥

ऊर्ध्वमन्थिन ऊर्ध्वरेतसः ॥ ૪૭ ॥

વયં ત્વિહ મહાયોગિન્ ભ્રમન્તઃ કર્મવર્ત્મસુ ।
ત્વદ્વાર્તયા તરિષ્યામસ્તાવકૈર્દુસ્તરં તમઃ ॥ ૪૮

તાવકૈર્ભક્તૈઃ સહ ત્વદ્વાર્તયા દુસ્તરં
તમઃ સંસારમ્ ॥ ૪૮ ॥

સ્મરન્તઃ કીર્તયન્તસ્તે કૃતાનિ ગદિતાનિ ચ ।
ગત્યુત્તિમ્તેક્ષણક્ષ્વેલિ યન્નૃલોકવિડમ્બનમ્ ॥ ૪૯

ક્ષ્વેલી પરિહાસઃ । દ્વન્દ્વૈકત્વમ્ ॥ ૪૯ ॥

શ્રીશુક ઉવાચ

एवं विज्ञापितो राजन् भगवान् देवकीसुतः ।
एकान्तिनं प्रियं भृत्यमुद्धवं समभाषत ॥ ५०

एकान्तिनमित्यादिस्वाभिप्रायावञ्चने हेतुः
॥ ૫૦ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां
भावार्थदीपिकायां टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

*****

અથ સસમોઽધ્યાયઃ

અવધૂતોપાખ્યાન – પૃથ્વીથી માંડીને હોલા સુધીના આઠ ગુરુઓની કથા

ससमे तूद्धवस्यात्मज्ञानसिद्धयै हरिः स्वयम् ।
अवधूतेतिहासोक्तगुरुष्वष्टाववर्णयत् ॥ १

શ્રીભગવાનુવાચ

यदात्थ मां महाभाग तच्चिकीर्षितमेव मे ।
ब्रह्मा भवो लोकपालाः स्वर्वासं मेऽभिकांक्षिणः ॥ १

પરંતુ હે મહાયોગી, આ લોકમાં કર્મયોગમાં ભ્રમતા
અમે આપના ભક્તો સાથે આપની કથા કરીને
(સંસારરૂપી) દુસ્તર અંધકારને તરી જઈશું. ॥ ૪૮ ॥

આપના ભક્તો સાથે આપની કથા કરીને
સંસારરૂપી દુસ્તર અંધકારને (તરી જઈશું). ॥ ૪૮ ॥

આપનાં કર્મો, વચનો, ચાલ, સ્મિત, દર્શન
અને પરિહાસરૂપ જે મનુષ્યલીલા છે, તેનું સ્મરણ-
કીર્તન કરતા (અમે સંસાર તરી જઈશું). ॥ ૪૯ ॥

‘ક્ષ્વેલી’ પરિહાસ— સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ
હોવાથી સમાસ નપું. એ.વ. માં છે. ॥ ૪૯ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — હે રાજા (પરીક્ષિત),
(ઉદ્ધવજી દ્વારા) આ પ્રમાણે જેમને વિનંતિ
કરવામાં આવી તે ભગવાન દેવકીનંદન (એક માત્ર
શ્રીકૃષ્ણ જેમના સ્વામી છે તેવા) પોતાના અનન્ય
પ્રિય, સેવક (ભક્ત) ઉદ્ધવજીને કહેવા લાગ્યા. ॥૫૦॥

અનન્ય (પ્રિય, સેવક) વગેરે (વિશેષણો હવે
ભગવાન આગળ જે) પોતાના અભિપ્રાય(રૂપ
ઉપદેશ) આપવાના છે, તેમાં વંચના કે માયા ન
હોવા માટેનાં કારણરૂપ છે. ॥ ૫૦ ॥

સાતમા અધ્યાયમાં ઉદ્ધવજીના આત્મજ્ઞાનની
સિદ્ધિ માટે સ્વયં શ્રીહરિએ અવધૂતના ઇતિહાસમાં
કહેલા ગુરુઓમાંના આઠ ગુરુઓને વર્ણવ્યા. ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે ભાગ્યશાળી
ઉદ્ધવ! તમે મને જે કહ્યું તે જ કરવાની મારી
ઈચ્છા છે. બ્રહ્મા, શંકર અને લોકપાલો મારો
વૈકુંઠવાસ ઇચ્છે છે. ॥ ૧ ॥

यदात्थ संहृत्यैतत्कुलमिति । स्वर्वासं
वैकुण्ठवासं प्रति ॥ १ ॥

मया निष्पादितं ह्यत्र देवकार्यमशेषतः ।
यदर्थमवतीर्णोऽहमंशेन ब्रह्मणार्थितः ॥ २
॥ २ ॥

त्वं च सर्वत्यागेनात्मनिष्ठो भवेति
वक्तुमाह—कुलमिति त्रयेण ॥ ३ ॥

कुलं वै शापनिर्दग्धं नक्ष्यत्यन्योन्यविग्रहात् ।
समुद्रः सप्तमेऽह्येतां पुरीं च प्लावयिष्यति ॥ ३

यर्होवायं मया त्यक्तो लोकोऽयं नष्टमंगलः ।
भविष्यत्यचिरात् साधो कलिनापि निराकृतः ॥ ४

तदैवायं નષ્ટમઙ્ગલો ભવિષ્યતિ । નિરાકૃતો
નિતરમાક્રાન્તઃ ॥ ૪ ॥

न वस्तव्यं त्वयैवेह मया त्यक्ते महीतले ।
जनोऽधर्मरुचिर्भद्र भविष्यति कलौ युगे ॥ ५

न वस्तव्यमेव त्वया ॥ ૫ ॥

त्वं तु सर्वं परित्यज्य स्नेहं स्वजनबन्धुषु ।
मय्यावेश्य मनः सम्यक् समदृग् विचरस्व गाम् ॥ ૬
॥ ૬ ॥

‘यत्-आत्थ’ તમે જે કહ્યું: ‘આ કુળનો
સંહાર કરીને.....’ (૧૧/૬/૪૨)— ‘સ્વ:-વાસમ્’
વૈકુંઠવાસ પ્રતિ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્માજી દ્વારા પ્રાર્થના કરવામાં આવેલો હું
મારા અંશ બલરામ સાથે જેને માટે ભૂલોકમાં
અવતર્યો છું, તે દેવોનું સર્વ કાર્ય મેં સમ્પન્ન કર્યું
છે. ॥ ૨ ॥ ૨ ॥

તમે પણ સર્વનો ત્યાગ કરીને આત્મનિષ્ઠ
બનો, એમ જણાવવા માટે ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે—
‘કુલમ્ ઇતિ ।’

(બ્રાહ્મણના) શાપથી બળી ગયેલું (યાદવ)
કુળ એકબીજા સાથે ઝગડીને નાશ પામશે અને
(આજથી) સાતમે દિવસે આ નગરીને સમુદ્ર
ડુબાડી દેશે. ॥ ૩ ॥ ૩ ॥

હે પુણ્યાત્મા (ઉદ્ધવ), જ્યારે આ મનુષ્યલોક
મારા દ્વારા ત્યાગવામાં આવશે, ત્યારે કળિયુગ દ્વારા
તરત જ અતિશય આક્રમણ કરાયેલો આ લોક જેનું
મંગળ નાશ પામ્યું છે તેવો થઈ જશે. ॥ ૪ ॥

ત્યારે તરત જ જેનું મંગળ નાશ પામ્યું છે
તેવો આ લોક થઈ જશે. ‘નિરાકૃતઃ’ અતિશય
આક્રમણ કરાયેલો ॥ ૪ ॥

હે કલ્યાણકારી ઉદ્ધવ! હું ભૂલોકનો ત્યાગ
કરું ત્યારે તમારા દ્વારા અહીં રહેવા યોગ્ય જ
નથી, કારણ કે કળિયુગમાં લોકો અધર્મ ઉપર
પ્રીતિવાળા થશે. ॥ ૫ ॥

તમારા દ્વારા અહીં રહેવા યોગ્ય જ નથી.
॥ ૫ ॥

સ્વજનો અને સંબંધીઓ ઉપરનો સંપૂર્ણ સ્નેહ
ત્યાગીને, મારામાં મનને સારી રીતે સ્થાપીને (તમે)
એક મને જ સર્વત્ર જોતાં (સમદષ્ટિવાળા થઈ)
પૃથ્વી પર વિચરણ કરો. ॥ ૬ ॥ ૬ ॥

નનુ ગુણદોષાભ્યાં વિષમે લોકે કુતઃ
સમદૃષ્ટિઃ સ્યામત આહ—ચદિદમિતિ ।

ચદિદં મનસા વાચા ચક્ષુર્ભ્યાં શ્રવણાદિભિઃ ।
નશ્વરં ગૃહ્યમાણં ચ વિદ્ધિ માયામનોમયમ્ ॥ ૭

મનઆદિભિર્ગૃહ્યમાણં મનોમયત્વાન્માયેતિ
વિદ્ધિ । તદપિ ન સ્થિરં, કિંતુ નશ્વરં વિદ્ધિ
॥ ૭ ॥

મનોમયત્વે હેતુઃ—પુંસ ઇતિ ।
પુંસોઽયુક્તસ્ય નાનાર્થો ભ્રમઃ સ ગુણદોષભાક્ ।
કર્માકર્મવિકર્મેતિ ગુણદોષધિયો ભિદા ॥ ૮

અયુક્તસ્ય વિક્ષિપ્તમનસઃ । નાનાર્થો
ભેદવિષયો ભ્રમઃ । સ ભ્રમ એવ ગુણદોષભાક્ ।

નનુ વેદેનૈવ વિધિનિષેધાભ્યાં ભેદસ્ય
સત્યતોક્તા, ન, ભ્રમવિજૃમ્ભિતગુણદોષબુદ્ધેઃ
પુંસઃ કર્મ વિહિતમ્ । અકર્મ તલ્લોપઃ ।
વિકર્મ નિષિદ્ધમિતિ ભેદઃ । અવિદ્યાવદ્વિષય
એવ વેદ ઇત્યર્થઃ ॥ ૮ ॥

વં૦—વેદસ્વરૂપમેવમેવ ગીતાયાં—‘ત્રૈગુણ્યવિષયા
વેદા નિસ્ત્રૈગુણ્યો ભવાર્જુન’ ઇતિ ભગવદુક્તેઃ ।

તસ્માદ્ યુક્તેન્દ્રિયગ્રામો યુક્તચિત્ત ઇદં જગત્ ।
આત્મનીક્ષસ્વ વિતતમાત્માનં મય્યધીશ્વરે ॥ ૯

શંકા કરવામાં આવી છે કે ગુણ અને દોષથી
વિષમ એવા સંસારમાં સમદષ્ટિવાળો કેવી રીતે થાઉં?
આ માટે ઉત્તર આપે છે— ‘યત્ ઇદમ્ ઇતિ ।’

મન, વાણી, ચક્ષુ તથા શ્રવણ વગેરે દ્વારા
ગ્રહણ કરવામાં આવતું જે આ જગત જણાય
છે, તે કેવળ મનોમય હોવાથી માયા છે, એમ
તમે જાણો. ॥ ૭ ॥

મન વગેરે દ્વારા ગ્રહણ કરવામાં આવતું આ
જગત મનોમય હોવાથી માયા છે, એમ જાણો. તેને
પણ સ્થિર નહીં, પણ નાશવંત જાણો. ॥ ૭ ॥

મનોમય હોવા માટેનું કારણ— ‘પુંસઃ ઇતિ ।’
વ્યગ્ર મનવાળા મનુષ્યને ભેદવાળો ભ્રમ
જણાય છે. ભ્રમ જ ગુણદોષયુક્ત બુદ્ધિનું કારણ છે.
ગુણદોષયુક્ત બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને માટે કર્મ, અકર્મ,
વિકર્મ— એવા ભેદ હોતા નથી. ॥ ૮ ॥

‘અયુક્તસ્ય’ વ્યગ્ર મનવાળા મનુષ્યને ‘નાના-
અર્થઃ’ ભેદવાળો ભ્રમ (જણાય છે). તે ભ્રમ જ
ગુણદોષયુક્ત બુદ્ધિનું કારણ છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે વેદ દ્વારા જ વિધિ
અને નિષેધથી ભેદની સત્યતા કહેવામાં આવી છે,
પણ ખરી રીતે તેમ નથી. ભ્રમથી ઊપજેલા
ગુણદોષયુક્ત બુદ્ધિવાળા મનુષ્યને માટે ‘કર્મ’
વિધાન કરવામાં આવેલું કર્તવ્ય કર્મ, ‘અકર્મ’ તેનો
(કર્તવ્યનો) લોપ, ‘વિકર્મ’ નિષેધ કરવામાં આવેલું
વિપરીત કર્મ— એવા ભેદ હોય છે. અવિદ્યાયુક્ત
વિષયવાળો વેદ છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૮ ॥

‘ત્રૈગુણ્યવિષયા વેદાઃ ।’ ‘સર્વ વેદો ત્રણે
ગુણોના કર્મરૂપ સંસારને જ વિષય કરનારા છે.’
(ગીતા. ૨/૪૫)

તેથી ઈન્દ્રિયોના સમૂહને જેણે વશ કર્યો છે
અને મન જેણે વશ કર્યું છે તેવા થઈ આત્મામાં
જ આ જગતને વિસ્તાર પામેલું તમે જુઓ અને
અધીશ્વર બ્રહ્મ એવા મારામાં આત્માને જુઓ. ॥૮॥

કથમાત્મનિ પરિચ્છન્ને વિતતં
જગદીક્ષણીયં તત્રાહ—આત્માનમિતિ । મયિ
બ્રહ્મણિ તદ્રૂપેણેક્ષસ્વ ॥ ૯ ॥

નન્વેવં યુક્તચિત્તત્વેન કર્માકરણે દેવાદયો
વિઘ્નાન્ કરિષ્યન્તિ તત્રાહ—જ્ઞાનેતિ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંયુક્ત આત્મભૂતઃ શરીરિણામ્ ।
આત્માનુભવતુષ્ટાત્મા નાન્તરાયૈર્વિહન્યસે ॥ ૧૦ ॥

જ્ઞાનં વેદતાત્પર્યનિશ્ચયો વિજ્ઞાનં તદર્થા-
નુભવસ્તાભ્યાં સમ્યગ્યુક્તસ્તત આત્માનુભવેનૈવ
તુષ્ટચિત્તોઽતઃ શરીરિણાં દેવાદીનામાત્મભૂતો-
ઽન્તરાયૈર્ન પ્રતિહન્યસે । અયં ભાવઃ—યાવદનુભવં
યથાશ્રમં કર્માણિ કુર્યાદેવ । તદનન્તરં સર્વેષા-
માત્મભૂતત્વાન્ન કોઽપિ વિઘ્નાનાચરતિ ।

તથા ચ શ્રુતિઃ—‘તસ્ય હ ન દેવાશ્ચ
નાભૂત્યા ઈશતે । આત્મા હ્યેવૈષાં સ ભવતિ’
ઇતિ ॥ ૧૦ ॥

ન ચોત્પન્નજ્ઞાનસ્યાપિ યથેષ્ટાચરણપ્રસન્ન
ઇત્યાહ—દોષબુદ્ધ્યેતિ ।

દોષબુદ્ધ્યોભયાતીતો નિષેધાન્ન નિવર્તતે ।
ગુણબુદ્ધ્યા ચ વિહિતં ન કરોતિ યથાર્થકઃ ॥ ૧૧ ॥

મર્યાદિત આત્મામાં વ્યાપેલા જગતને કેવી રીતે
જોવા યોગ્ય છે? તે માટે કહે છે— ‘આત્માનમ્ ઇતિ’
બ્રહ્મ એવા મારામાં ‘હું બ્રહ્મ છું.’ તે રૂપે દર્શન
કરો. ॥ ૯ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે આમ મનને વશ
કરવાથી (પોતપોતાના વર્ણાશ્રમ અનુસાર) કર્મો ન
કરવાને કારણે દેવો વગેરે વિઘ્નો પહોંચ્યાડશે, તે
માટે (ભગવાન) કહે છે— ‘જ્ઞાન ઇતિ ।’

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનથી યુક્ત થવાને કારણે,
આત્માનુભવ થવાથી સંતુષ્ટ ચિત્તવાળા થવાથી (સંપૂર્ણ
દેવો વગેરે) શરીરધારીઓના આત્મારૂપ બની જવાથી
તમે વિઘ્નોથી અટવાશો નહીં. ॥ ૧૦ ॥

‘જ્ઞાનમ્’ જ્ઞાન એટલે વેદના તાત્પર્યનો નિશ્ચય,
‘વિજ્ઞાનમ્’ વિજ્ઞાન એટલે તેના અર્થનો અનુભવ—
તે બંનેથી સારી રીતે યુક્ત થયેલા, તેનાથી આત્માનુભવ
થવાથી સંતુષ્ટ ચિત્તવાળા (તમે), આથી (સંપૂર્ણ)
દેવો વગેરે શરીરધારીઓના આત્મારૂપ બની
જવાથી કોઈ પણ દેવાદિ દ્વારા થતાં વિઘ્નોથી તમે
અટવાશો નહીં. ભાવ આ પ્રમાણે છે— અનુભવ ન
થાય ત્યાં સુધી (પોતાના) આશ્રમ અનુસાર કર્મો
કરીએ જ. એ પછી સૌના આત્મારૂપ બની જવાથી
કોઈ પણ વિઘ્નો પહોંચાડી શકતો નથી.

તે અનુસાર શ્રુતિ છે— ‘તેની બ્રહ્મબુદ્ધિને
અટકાવવા માટે દેવો સમર્થ બનતા નથી, કારણ કે
તે આ દેવોનો આત્મા જ બની જાય છે.’
(બૃહદા.ઉપ.૧/૪/૧૦) ॥ ૧૦ ॥

જેને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે તે જ્ઞાનીને યોગ્ય
હોય તેવું આચરણ ન પણ કરે, એવો પ્રસંગ બને,
તો તે માટે કહે છે— ‘દોષબુદ્ધ્યા ઇતિ ।’

ગુણ અને દોષરૂપ બંને પ્રકારની બુદ્ધિથી પર
થયેલો મનુષ્ય બાળકની જેમ (પૂર્વના સંસ્કારથી)
નિષિદ્ધ કર્મથી નિવૃત્ત જ થઈ જાય છે, પરંતુ
દોષબુદ્ધિથી નહીં અને વિહિત કર્મનું અનુષ્ઠાન કરે
છે, પણ ગુણબુદ્ધિથી નહીં. ॥ ૧૧ ॥

ગુણદોષબુદ્ધ્યતીતોઽપિ પ્રાક્તનસંસ્કારા-
ન્નિષેધાન્નિવર્તત એવ કિંતુ ન દોષબુદ્ધ્યા
વિહિતં ચ પ્રાયશઃ કરોતિ, ન ગુણબુદ્ધ્યા ।
યથાઽર્થકઃ સંકલ્પવિકલ્પરહિતઃ કિંચિત્કરોતિ
કુતશ્ચિન્નિવર્તતે તદ્વત્ ॥ ૧૧ ॥

एवंभूतस्य न पुनः संसार इत्याह—
सर्वभूतेति ।

सर्वभूतसुहृच्छान्तो ज्ञानविज्ञाननिश्चयः ।
पश्यन् मदात्मकं विश्वं न विपद्येत वै पुनः ॥ १२

न विपद्येत न पुनः संसेरेत् ॥ १२ ॥

श्रीशुक उवाच

इत्यादिष्टो भगवता महाभागवतो नृप ।
उद्धवः प्रणिपत्याह तत्त्वजिज्ञासुरच्युतम् ॥ १३
॥ १૩ ॥

त्वं तु सर्वं परित्यज्येत्याद्युपदेशमा-
त्मनोઽયોગ્યં મન્વાનઃ પૃચ્છતિ—યોગેશેતિ ।

उद्धव उवाच

योगेश योगविन्यास योगात्मन् योगसम्भव ।
निःश्रेयसाय मे प्रोक्तस्त्यागः संन्यासलक्षणः ॥ ૧૪

योगफलदायिन् । योगविदाં न्यासो
नामातिगोप्यो निक्षेपविशेषः । यद्वा योगो
विन्यस्यते क्रियते यस्मिन् । योगात्मन्योगे आत्मा

ગુણદોષરૂપ બુદ્ધિથી પર હોવા છતાં પણ
જ્ઞાની મનુષ્ય પૂર્વના સંસ્કારથી નિષિદ્ધ કર્મથી
નિવૃત્ત જ થઈ જાય છે, પરંતુ દોષબુદ્ધિથી નહીં
અને ઘણું કરીને વિધાન કરવામાં આવેલું કર્મ કરે
છે, પણ ગુણબુદ્ધિથી નહીં. જેમ કે બાળક
સંકલ્પવિકલ્પ-રહિત થઈને કંઈક કરે છે અને
ક્યાંકથી અટકે છે તેની જેમ! ॥ ૧૧ ॥

આવો (ગુણ અને દોષની બુદ્ધિથી પર થઈ
ગયેલો) મનુષ્ય પુનઃ સંસાર પામતો નથી, એમ
કહે છે— ‘સર્વભૂત ઇતિ ।’

આમ, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનના નિશ્ચયવાળો, સર્વ
પ્રાણીઓનો સુહૃદ્, જગતને મારા સ્વરૂપમય જોતો,
શાંત જ્ઞાની મનુષ્ય પુનઃ સંસારને પામતો નથી. ॥૧૨॥
‘ન વિપદ્યેત’ પુનઃ સંસારને પામતો
નથી. ॥ ૧૨ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — હે નૃપ (પરીક્ષિત), આ
પ્રમાણે ભગવાન દ્વારા આદેશ આપવામાં આવેલા
અને તત્વને જાણવાની ઈચ્છવાળા ઉદ્ધવજી ભગવાનને
પ્રણામ કરીને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૧૩ ॥ ૧૩ ॥

‘તમે સર્વ પ્રકારનો સ્નેહ છોડીને.....વગેરે’
(શ્લોક-૬માં આપેલા) ઉપદેશ માટે પોતે અધિકારી
નથી, એમ માનતા ઉદ્ધવજી ભગવાનને પૂછે છે—
‘યોગેશ ઇતિ ।’

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે યોગસાધનાનું ફળ
આપનાર, હે યોગવેત્તાઓની અતિ ગુપ્ત થાપણરૂપ,
હે યોગથી પ્રકટ થનાર સ્વરૂપવાળા, હે યોગમાં પ્રકટ
કરનાર આત્માવાળા! મારા કલ્યાણ માટે આપે મને
સંન્યાસના લક્ષણવાળો યોગ કહો. ॥ ૧૪ ॥

હે યોગેશ્વર! હે યોગસાધનાનું ફળ
આપનાર! યોગવેત્તાઓની ‘ન્યાસઃ’ અર્થાત્ અતિ
ગુપ્ત વિશિષ્ટ થાપણરૂપ અથવા જેમના વિષયમાં
યોગનો વિન્યાસ કે યોગની થાપણ મૂકવામાં આવે

પ્રકટો ભવતિ યસ્ય । યોગસ્વરૂપેતિ વા ।
 યોગસ્ય સંભવો યસ્માત્ । ચતુર્ધિરેતૈઃ સંબોધનૈઃ
 સ્વમહિમ્ના કેવલં ત્વયોપદિષ્ટં ન તુ મદધિકારં
 પર્યાલોચ્યેતિ દ્યોતિતમ્ । તદાહ—નિઃશ્રેયસાયેતિ ।
 ન ચારોગ્યાદ્યર્થં સર્વસ્વદાનાદિવદયં ત્યાગઃ
 કિંતુ સંન્યાસલક્ષણોઽપ્રત્યાપત્તિરૂપઃ ॥ ૧૪ ॥

ત્યાગોઽયં દુષ્કરો ભૂમન્ કામાનાં વિષયાત્મભિઃ ।
 સુતરાં ત્વયિ સર્વાત્મન્નભક્તૈરિતિ મે મતિઃ ॥ ૧૫
 ॥ ૧૫ ॥

સોઽહં મમાહમિતિ મૂઢમતિર્વિગાઢ-
 સ્ત્વન્માયયા વિરચિતાત્મનિ સાનુબન્ધે ।
 તત્ત્વજ્ઞસા નિગદિતં ભવતા યથાહં
 સંસાધયામિ ભગવન્નનુશાધિ ભૃત્યમ્ ॥ ૧૬

યં પ્રતિ ત્યાગાદ્યુપદિષ્ટં સોઽહં
 મૂઢમતિઃ । કુતઃ । મમેત્યહમિતિ ચ સાનુબન્ધે
 પુત્રાદિસહિતે ત્વન્માયયા વિરચિતે । આત્મનિ
 દેહે વિગાઢો નિમગ્નોઽતસ્તત્તુ ભવતા નિગદિતં
 યથાહમજ્ઞસા સંસાધયામિ તથા ભૃત્યં
 મામનુશાધિ શનૈઃ શિક્ષય ॥ ૧૬ ॥

છે. 'યોગાત્મન્' યોગમાં જેમનો આત્મા પ્રકટ થાય
 છે તે અથવા યોગ જેમનું સ્વરૂપ છે. ('યોગસંભવ')
 જેમનામાંથી યોગની ઉત્પત્તિ છે. આ ચારેય
 સંબોધનોથી કેવળ આપની 'સ્વમહિમ્ના' પોતાની
 દયાળુતાને કારણે આપના દ્વારા ઉપદેશ આપવામાં
 આવ્યો છે, નહીં કે તેમાં મારો અધિકાર જોઈને,
 એમ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. તે જણાવે છે—
 'નિઃશ્રેયસાય ઇતિ।' આરોગ્ય વગેરે માટે આપણે
 સર્વ કાંઈ આપી દઈએ તેના જેવો આ ત્યાગ
 નથી, પરંતુ 'સંન્યાસલક્ષણઃ' ફળરૂપે પાછું કાંઈ
 ન આવી પડે તેવા સ્વરૂપવાળા (અપ્રત્યાપત્તિરૂપ)
 સંન્યાસના લક્ષણવાળો ત્યાગ છે. ॥ ૧૪ ॥

હે અનંત, હે સર્વાત્મા, વિષયાસક્ત
 ચિત્તવાળાઓને માટે વિષયોનો આ ત્યાગ કરવો
 કઠણ છે અને તેમાં પણ આપનામાં જેમને ભક્તિ
 નથી તેવા (અભક્તો) માટે તો આ ત્યાગ અતિશય
 દુષ્કર છે, એમ હું માનું છું. ॥ ૧૫ ॥ ૧૫ ॥

(જેને ત્યાગ વગેરેનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો)
 તે હું મૂઢ મતિવાળો છું, પુત્રાદિ પરિવારવાળા અને
 આપની માયાથી રચાયેલા શરીરમાં 'હું અને મારું'
 એવી બુદ્ધિથી અત્યંત આસક્ત છું. આથી હે ભગવાન,
 આપના દ્વારા કહેવામાં આવેલા તે (ઉપદેશ)ને હું
 સરળતાથી સારી રીતે જેમ સાધી શકું, તે રીતે
 આપ દાસ એવા મને ઉપદેશ આપો. ॥ ૧૬ ॥

જેને ત્યાગ વગેરેનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો
 તે હું મૂઢમતિ છું. શા માટે? 'સ-અનુબન્ધે' પુત્રાદિ
 પરિવારવાળા, આપની માયાથી રચાયેલા 'આત્મનિ'
 શરીરમાં 'હું અને મારું' એવી બુદ્ધિથી 'વિગાઢઃ'
 અત્યંત આસક્ત છું. આથી આપના દ્વારા કહેવામાં
 આવેલા 'તત્-તુ' તે ઉપદેશને હું સરળતાથી સારી
 રીતે જેમ સાધી શકું, તેમ દાસ એવા મને આપ
 'અનુશાધિ' ધીરજથી ઉપદેશ આપો. ॥ ૧૬ ॥

મયા સંક્ષેપત ઉક્તં વિસ્તરતસ્ત્વન્યાન્
પૃચ્છેતિ ચેદત આહ—સત્યસ્યેતિ ।

સત્યસ્ય તે સ્વદૃશ આત્મન આત્મનોઽન્યં
વક્તારમીશ વિબુધેષ્વપિ નાનુચક્ષે ।
સર્વે વિમોહિતધિયસ્તવ માયયેમે
બ્રહ્માદયસ્તનુભૃતો બહિરર્થભાવાઃ ॥ ૧૭

સ્વદૃશઃ સ્વપ્રકાશસ્ય સત્યસ્યાત્મન
આત્મનો માં પ્રતિ વક્તારં તે ત્વત્તોઽન્યં
નાનુચક્ષે ન પશ્યામિ । સ્વદૃશઃ સ્વતઃસિદ્ધ-
જ્ઞાનાત્વત્તોઽન્યમિતિ વા કુત્ત્વમિતિ આહ—
સર્વે ઇતિ । બહિરર્થભાવા વિષયેષ્વર્થબુદ્ધયઃ
॥ ૧૭ ॥

તસ્માદ્ ભવન્તમનવદ્યમનન્તપારં
સર્વજ્ઞમીશ્વરમકુણ્ઠવિકુણ્ઠધિષ્ણયમ્ ।
નિર્વિણ્ણધીરહમુ હ વૃજિનાભિતપ્તો
નારાયણં નરસખં શરણં પ્રપદ્યે ॥ ૧૮

કેચિદ્દુઃશીલા ભવન્તિ કેચિત્સેવિતાઃ
ફલકાલે વિનશ્યન્તિ કેચિદજ્ઞાઃ
કેચિદ્રક્ષણેઽસમર્થાઃ કેચિત્તુ સ્થાનાદ્ભ્રષ્ટાસ્તદ્-
વ્યાવૃત્ત્યર્થમનવદ્યમિત્યાદીનિ પદ્મ વિશેષણાનિ ।
ન અન્તઃ કાલતઃ પારં દેશતશ્ચ યસ્ય તમ્ ।
કાલાદિભિરકુણ્ઠો વિકુણ્ઠલોકો ધિષ્ણયં સ્થાનં
યસ્ય તમ્ । ડ હે ભગવન્, હ સ્ફુટમ્ ।

જો ભગવાન કહે કે મેં તો સંક્ષેપમાં ઉપદેશ
કર્યો, વિસ્તારથી જાણવા માટે બીજાને પૂછો, તો તે
માટે ઉદ્ભવજી કહે છે— ‘સત્યસ્ય ઇતિ ।’

હે ઈશ, સ્વયંપ્રકાશ અને સત્યસ્વરૂપ આત્માનો
મને પોતાને ઉપદેશ કરનાર, દેવોમાં પણ આપના
વિના બીજા કોઈને હું જોતો નથી. (કારણ કે) આ
બ્રહ્માજી વગેરે દેહધારીઓ આપની માયાથી મોહિત
થયેલી બુદ્ધિવાળા હોઈ વિષયોમાં જ સત્ય
બુદ્ધિવાળા છે. ॥ ૧૭ ॥

‘સ્વદૃશઃ’ સ્વયંપ્રકાશનો અને સત્યસ્વરૂપ
આત્માનો ‘આત્મનઃ’ મને પોતાને ઉપદેશ કરનાર
‘તે’ આપનાથી અન્ય બીજા કોઈને હું ‘ન-
અનુચક્ષે’ જોતો નથી. અથવા ‘સ્વદૃશઃ’ સ્વતઃસિદ્ધ
જ્ઞાનવાળા આપના સિવાય બીજા કોઈને— શા માટે
(જોતો) નથી, તે હવે કહે છે— ‘સર્વે ઇતિ ।’
‘બહિઃ-અર્થભાવાઃ’ વિષયોમાં સત્ય બુદ્ધિવાળા
(બ્રહ્માજી વગેરે દેવો) ॥ ૧૭ ॥

તેથી સર્વ તરફથી વિરક્ત થયેલી બુદ્ધિવાળો
અને દુઃખોથી તપેલો હું , હે ભગવાન! (મોહાદિ દોષથી
રહિત એવા) નિર્દોષ, દેશ અને કાળથી અન્ત અને
અપાર, સર્વજ્ઞ, સમર્થ અને કાળ વગેરેથી નાશ ન
પામનારા વૈકુંઠધામરૂપ, નરના (નિત્ય) સખા
નારાયણના શરણે હું આવ્યો છું. ॥ ૧૮ ॥

કેટલાક દુષ્ટ સ્વભાવવાળા હોય છે. સેવા
કરવામાં આવેલા કેટલાક ફળ આપવાના સમયે
નાશ પામે છે. કેટલાક અજ્ઞાની હોય છે. કેટલાક
રક્ષણ કરવામાં અસમર્થ હોય છે. કેટલાક તો
સ્થાનબ્રષ્ટ હોય છે. તે સર્વનો નિરાસ કરવા માટે
નિર્દોષ વગેરે પાંચ વિશેષણો છે. જેનો કાળથી અન્ત
નથી અને દેશથી સીમા નથી, તેને (શરણે)— કાળ
વગેરેથી કુંઠિત ન થાય તેવું ‘વિકુણ્ઠ-ધિષ્ણયમ્’
વૈકુંઠધામરૂપ સ્થાન છે જેમનું તેમને (શરણે)—
‘ડ’ હે ભગવાન, ‘હ’ સ્પષ્ટ છે.

निर्वेदे हेतुः—वृजिनैर्दुःखैरभितप्तः ।
हकारगौरवाय वृकारो युक्त इव पठनीयः ।
नन्वनवद्यत्वादीनि कुतो मम तदाह—
नारायणमिति ।

अनुकम्पितामाह—(नरसखं नीयते
विक्षिप्यते दुःखैरिति) नरो जीवस्तस्य सखायं
भवन्तं शरणं प्रपद्ये ॥ १८ ॥

तदेवमसंभावनाविपरीतभावनाभ्यामुपदिष्टं
तत्त्वमनवगाहमानं प्रति तन्निवृत्तये गुरूपदेशं
विनापि स्वान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तत्त्वप्रतिपत्ति-
र्भवतीति दर्शयितुमाह—प्रायेणेति ।

श्रीभगवानुवाच

प्रायेण मनुजा लोके लोकतत्त्वविचक्षणाः ।
समुद्धरन्ति ह्यात्मानमात्मनैवाशुभाशयात् ॥ १९

लोकतत्त्वस्य विचक्षणाः परीक्षकाः
अशुभाशयाद्विषयवासनातः ॥ १९ ॥

तदुपपादयति—

आत्मनो गुरुरात्मैव पुरुषस्य विशेषतः ।
यत् प्रत्यક્ષાનુમાનાભ્યાં શ્રેયોઽસાવનુવિન્દતે ॥ ૨૦

વૈરાગ્ય માટેનું કારણ— ‘વૃજિનૈઃ’ દુઃખોથી તપેલો— ‘હ’કાર ગુરુ બને તે માટે ‘વૃ’કારની સાથે હોય તેમ વાંચવું જોઈએ. (‘**ઉક્તા વસંતતિલકા તભજા જગૌ ગઃ**’ આમ કહેવાયેલા લક્ષણવાળા વસંતતિલકા છંદમાં તૃતીય સ્થાનમાં જ ગણ મધ્યમાં ગુરુ વિના થઈ શકે નહીં, માટે ગુરુ ન હોવા છતાં આર્ષ હોવાથી ગુરુ હોય તેમ વાંચવો જોઈએ.)

ભગવાનની દયાળુતા વર્ણવે છે— ‘**નરસખમ્**’ (દુઃખોથી વ્યગ્ર થાય, ઘેરાય તે નર) ‘**નરઃ**’ જીવ, તેના નિત્ય સખા એવા આપને શરણે હું આવ્યો છું. ॥ ૧૮ ॥

તો આમ અસંભાવના (ભગવાને ઉપદેશેલા ત્યાગની અશક્યતા) અને વિપરીત ભાવનાને (મારું અને હું, એવી બુદ્ધિને) કારણે ઉપદેશેલા તત્ત્વને ન સમજી શકતા ઉદ્ભવજીને તે અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના દૂર કરવા, ગુરુના ઉપદેશ વિના પણ (પોતાના હિતકર્મમાં પ્રવૃત્તિરૂપ) અન્વય અને (પોતાનું અહિત થાય તેવા કર્મમાંથી નિવૃત્તિરૂપ) વ્યતિરેક દ્વારા જ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે દર્શાવવા માટે ભગવાન કહે છે— ‘**પ્રાયેણ ઇતિ**’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — જગતમાં (વિશ્વના અધિષ્ઠાનરૂપ) લોકતત્ત્વનું પરીક્ષણ કરનારા (દક્ષ) જનો સામાન્યતઃ પોતે જ વિષયવાસનામાંથી પોતાનો સારી રીતે ઉદ્ધાર કરે છે. ॥ ૧૯ ॥

લોકતત્ત્વનું ‘**વિચક્ષણાઃ**’ પરીક્ષણ કરનારા જનો ‘**અશુભ-આશયાત્**’ વિષયવાસનામાંથી ॥ ૧૯ ॥

તેને (આત્માના ઉદ્ધારને) સિદ્ધ કરે છે—

પશુ વગેરેના શરીરમાં પોતાના હિત અને અહિતના જ્ઞાનમાં આત્મા પોતે જ પોતાનો ગુરુ છે, પરંતુ મનુષ્યના શરીરમાં આત્મા પોતાના આત્માનો વિશેષરૂપે ગુરુ છે, કારણ કે મનુષ્ય પ્રત્યક્ષ અનુભવ તથા અનુમાનથી પોતાનું કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૨૦ ॥

આત્મનઃ પશ્વાદિશરીરેऽપ્યાત્મૈવ
હિતાહિતજ્ઞાને ગુરુઃ ॥ ૨૦ ॥

તત્ર પ્રત્યક્ષં દર્શયતિ—પુરુષત્વે ચેતિ ।

પુરુષત્વે ચ માં ધીરાઃ સાંખ્યયોગવિશારદાઃ ।
આવિસ્તરાં પ્રપશ્યન્તિ સર્વશક્ત્યુપબંહિતમ્ ॥ ૨૧ ॥

તથા ચ શ્રુતિઃ—‘પુરુષત્વે ચાવિસ્તરામાત્મા
સ હિ પ્રજ્ઞાનેન સંપન્નતમો વિજ્ઞાતં વદતિ
વિજ્ઞાતં પશ્યતિ વેદ શ્વસ્તનં વેદ લોકાલોકૌ
મર્ત્યેનામૃતમીપ્સત્યેવં સંપન્નોઽથેતરેષાં પશૂના-
મશનાપિપાસે એવાભિવિજ્ઞાનમ્’ ઇતિ ॥ ૨૧ ॥

અતઃ પુરુષત્વં સ્તૌતિ—એકેતિ ।

એકદ્વિત્રિચતુષ્પાદો બહુપાદસ્તથાપદઃ ।
બહ્વ્યઃ સન્તિ પુરઃ સૃષ્ટાસ્તાસાં મે પૌરુષી પ્રિયા ॥ ૨૨
॥ ૨૨ ॥

અનુમાનમાહ—

અત્ર માં માર્ગયન્ત્યદ્વા યુક્તા હેતુભિરીશ્વરમ્ ।
ગૃહ્યમાણૈર્ગુણૈર્લિઙ્ગૈર્ગ્રાહ્યમનુમાનતઃ ॥ ૨૩ ॥

પશુ વગેરેના શરીરમાં પણ પોતાના હિત
અને અહિતના જ્ઞાનમાં આત્મા પોતે જ પોતાનો
ગુરુ છે. ॥ ૨૦ ॥

તેમાં (પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનમાં) પ્રત્યક્ષને
દર્શાવે છે— ‘પુરુષત્વે ચ ઇતિ ।’

મનુષ્યજન્મમાં, સાંખ્ય અને યોગમાં
નિપુણ બુદ્ધિવાળા ધીર મનુષ્યો સર્વ શક્તિઓથી
પરિપૂર્ણ મને (આત્માને) પ્રત્યક્ષ પ્રકટરૂપે જોઈ
શકે છે. ॥ ૨૧ ॥

તે અનુસાર શ્રુતિ છે— ‘મનુષ્યત્વમાં આત્માનો
અતિ પ્રકટ સાક્ષાત્કાર થાય છે, કારણ કે મનુષ્ય
અત્યંત જ્ઞાનસંપન્ન છે. તે જાણેલું બોલે છે, જાણેલું
જુએ છે, આવતીકાલનું જાણે છે, લોકાલોક જાણે છે
અને મનુષ્યજન્મથી મોક્ષ મેળવવા ઈચ્છે છે. આમ,
મનુષ્યજન્મ પરિપૂર્ણ છે, પણ બીજાં પશુપક્ષી
વગેરેને તો કેવળ ભૂખ-તરસનું જ ભાન હોય
છે.’ — (ઐ.આ.૨/૩, ૨/૪) ॥ ૨૧ ॥

(પુરુષ સર્વલક્ષણસંપન્ન છે.) આ કારણથી
પુરુષત્વની સ્તુતિ કરે છે. અનુમાનનું વર્ણન કરે
છે— ‘એક ઇતિ ।’

એક-બે-ત્રણ-ચાર પગવાળાં, અનેક પગવાળાં
અને પગ વિનાનાં અનેક શરીરો સર્જાયાં છે.
તેમનામાં મને મનુષ્યનું શરીર પ્રિય છે. ॥ ૨૨ ॥ ૨૨ ॥

અનુમાનનું વર્ણન કરે છે—

આ મનુષ્યશરીરમાં અપ્રમાદી મનુષ્યો ગ્રાહ્ય
એવા અહંકારાદિથી વ્યતિરિક્ત અગ્રાહ્ય એવા મને
ઈશ્વરને, ગ્રહણ કરી શકાય તેવાં (દૃશ્ય) બુદ્ધિ
વગેરે કારણો દ્વારા (અર્થાપત્તિ પ્રમાણથી) અને તે
જ બુદ્ધિ વગેરે કારણો દ્વારા અનુમાનથી (તેના
પ્રવર્તકને) સાક્ષાત્ શોધી શકે છે. ॥ ૨૩ ॥

અત્ર પૌરુષ્યાં પુરિ । યુક્તા અપ્રમત્તા અગ્રાહ્યં
ગ્રાહ્યેભ્યોઽહંકારાદિભ્યો વ્યતિરિક્તં મામદ્વા
સાક્ષાન્મૃગયન્તિ । માર્ગણે પ્રકારદ્વયમાહ—
ગૃહ્યમાગૈર્બુદ્ધ્યાદિભિર્ગુણૈર્હેતુભિઃ । જડાનાં પ્રકાશઃ
સ્વપ્રકાશમેકં વિના ન ઘટત ઇત્યનુપપત્તિમુખેન
લક્ષકૈઃ । તથા તૈરૈવ લિઙ્ગૈર્વ્યાસિમુખેનાનુમાનત
ઈશ્વરં પ્રવર્તકં મૃગયન્તે—બુદ્ધ્યાદિકરણાનિ
કર્તૃપ્રયોજ્યાનિ કરણત્વાદ્વાસ્યાદિવદિતિ ।

તદુક્તમ્—

‘ભગવાન્સર્વભૂતેષુ લક્ષિતઃ સ્વાત્મના હરિઃ ।
દૃશ્યૈર્બુદ્ધ્યાદિભિર્દ્રષ્ટા લક્ષણૈરનુમાપકૈઃ ॥’
ઇતિ ।

ન ચૈતાવતા આનુમાનિક આત્મેતિ
મન્તવ્યમ્ । દેહાદિવ્યતિરિક્તત્વંપદાર્થશુદ્ધિ-
માત્રસ્યૈવાનુમાનેન વિવક્ષિતત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

ભૂયોઽન્વયવ્યતિરેકાભ્યામસંભાવનાદિનિવૃત્તા-
વિતિહાસમાહ—અત્રાપીતિ ।

અત્રાપ્યુદાહરન્તીમમિતિહાસં પુરાતનમ્ ।
અવધૂતસ્ય સંવાદં યદોરમિતતેજસઃ ॥ ૨૪

॥ ૨૪ ॥

અવધૂતં દ્વિજં કંચિચ્ચરન્તમકુતોભયમ્ ।
કવિં નિરીક્ષ્ય તરુણં યદુઃ પ્રપચ્છ ધર્મવિત્ ॥ ૨૫

॥ ૨૫ ॥

‘અત્ર’ આ મનુષ્યશરીરમાં ‘યુક્તાઃ’ અપ્રમાદી
મનુષ્યો ‘અગ્રાહ્યમ્’ ગ્રાહ્ય એવા અહંકારાદિથી
વ્યતિરિક્ત (અર્થાત્ ચક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયો દ્વારા
ગ્રહણ ન કરી શકાય) તેવા મને ‘અદ્ભા’ સાક્ષાત્
શોધી શકે છે. શોધવાના બે પ્રકાર જણાવે છે—
‘ગૃહ્યમાગૈઃ’ ગ્રહણ કરી શકાય તેવા બુદ્ધિ વગેરે
ગુણોરૂપ કારણોથી (ઈશ્વરને શોધી શકે છે). (બુદ્ધિ
વગેરે) જડ પદાર્થોનો પ્રકાશ કોઈ સ્વયંપ્રકાશ વસ્તુ
વિના હોઈ શકે નહીં, એમ અર્થાપત્તિ પ્રમાણ દ્વારા
સૂચક શબ્દોથી અને તે જ કારણોથી વ્યાપ્તિ દ્વારા
અનુમાનથી પ્રવર્તક એવા ઈશ્વરને મનુષ્ય શોધી શકે
છે. બુદ્ધિ વગેરે કરણો કોઈ કર્તાથી જ પ્રયોજાય છે,
કારણ કે તે કરણ (સાધન) છે, જેમ કે વાંસલો
(સુથારનો રંધો સુથારથી જ પ્રયોજાય છે તેમ).

તે કહેવામાં આવ્યું છે— ‘સર્વ પ્રાણીઓમાં
ક્ષેત્રજ્ઞના અંતર્યામીરૂપે મન, બુદ્ધિ વગેરે દૃશ્યો વડે
શ્રીહરિ જ પ્રતીત થાય છે. અનુમાન કરાવનારાં લક્ષણો
દ્વારા દ્રષ્ટા સિદ્ધ થાય છે.’ (શ્રીમદ્ ભા.૨/૨/૩૫)

આટલાથી જ અનુમાન કરી શકાય તેવો આત્મા
છે, એમ ન માનવું જોઈએ, કારણ કે દેહાદિથી
વ્યતિરિક્ત (તત્ ત્વમ્ અસિ) ત્વમ્ પદાર્થની શુદ્ધિ
જ અનુમાન દ્વારા વિવક્ષિત છે. ॥ ૨૩ ॥

પુનઃ હિતના સ્વીકારરૂપ અન્વય અને અહિતના
પરિત્યાગરૂપ વ્યતિરેક દ્વારા અસંભાવના વગેરે દૂર
કરવા માટે ઈતિહાસ કહે છે— ‘અત્ર અપિ ઇતિ ।’

આ વિષયમાં પણ અવધૂત ગુરુ દત્તાત્રેય
અને મહાતેજસ્વી (પરમ વિવેકી) રાજા યદુના
સંવાદરૂપ પુરાતન ઈતિહાસનું (વિદ્વાનો) ઉદાહરણ
આપે છે. ॥ ૨૪ ॥ ૨૪ ॥

કોઈ એક વિદ્વાન, તરુણ બ્રાહ્મણને (ગુરુ
દત્તાત્રેયને) અવધૂત વેષમાં નિર્ભયપણે વિચરણ કરતા
જોઈને ધર્મજ્ઞ રાજા યદુએ પૂછ્યું. ॥ ૨૫ ॥ ૨૫ ॥

યદુરુવાચ

કુતો બુદ્ધિરિયં બ્રહ્મન્નકર્તુઃ સુવિશારદા ।

યામાસાદ્ય ભવાલ્લોકં વિદ્વાંશ્ચરતિ બાલવત્ ॥ ૨૬

સુવિશારદા અતિનિપુણા સર્વલોક-
વિલક્ષણા ॥ ૨૬ ॥

સર્વલોકવૈલક્ષણ્યમેવાહ—પ્રાય ઇતિ ।

પ્રાયો ધર્માર્થકામેષુ વિવિત્સાયાં ચ માનવાઃ ।

હેતુનૈવ સમીહન્તે આયુષો યશસઃ શ્રિયઃ ॥ ૨૭

ધર્માદિષુ વિવિત્સાયામાત્મવિચારે ચ
માનવાઃ સમીહન્તે પ્રવર્તન્તે । તત્રાપ્યાયુરાદેહેતુના
કામનયૈવ ॥ ૨૭ ॥

ત્વં તુ ન કસ્યચિત્કર્મણઃ કર્તા ભવસિ,
ન કિંચિદીહસે ઇચ્છસિ । નન્વશક્ત્યાઽજ્ઞાનેન
વાઽનૈપુણ્યેન વા વિરૂપત્વેન વાઽવાગ્મિતયા વા
ઔદાસીન્યં ઘટત એવ, નેત્યાહ—કલ્પ ઇત્યાદિના ।

ત્વં તુ કલ્પઃ કવિર્દક્ષઃ સુભગોઽમૃતભાષણઃ ।

ન કર્તા નેહસે કિંચિજ્જડોન્મત્તપિશાચવત્ ॥ ૨૮

॥ ૨૮ ॥

મહાનાનન્દશ્ચ તવ કુત ઇતિ પૃચ્છતિ—
જનેષ્વિતિ ।

જનેષુ દહ્યમાનેષુ કામલોભદવાગ્નિના ।

ન તપ્યસેઽગ્નિના મુક્તો ગંગામ્બસ્થ ઇવ દ્વિપઃ ॥ ૨૯

॥ ૨૯ ॥

ત્વં હિ નઃ પૃચ્છતાં બ્રહ્મન્નાત્મન્યાનન્દકારણમ્ ।

બ્રૂહિ સ્પર્શાવિહીનસ્ય ભવતઃ કેવલાત્મનઃ ॥ ૩૦

યદુરાજા બોલ્યા — હે ભૂદેવ! કર્મ ન

કરતા તમારી સર્વ લોકથી વિલક્ષણ એવી આ નિપુણ
બુદ્ધિ શાથી થઈ, કે જેને પામીને આપ વિદ્વાન
હોવા છતાં બાળકની જેમ વિચરો છો? ॥૨૬॥

‘સુવિશારદા’ સર્વ લોકથી વિલક્ષણ એવી
અતિ નિપુણ બુદ્ધિ ॥ ૨૬ ॥

સર્વ લોકથી જે બુદ્ધિની વિલક્ષણતા (વૈશિષ્ટ્ય)
છે, તે જ વર્ણવે છે— ‘પ્રાયઃ ઇતિ ।’

સામાન્ય રીતે મનુષ્યો આયુષ્ય, યશ, સૌંદર્ય કે
સંપત્તિની કામનાથી જ ધર્મ, અર્થ, કામ અથવા
તત્ત્વજિજ્ઞાસામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

ધર્મ વગેરેમાં અને આત્મવિચારમાં માનવો
‘સમીહન્તે’ પ્રવૃત્ત થાય છે, તે પણ આયુષ્ય
વગેરેની ‘હેતુના’ કામનાથી જ ॥ ૨૭ ॥

આપ કોઈ કામના કર્તા નથી! ‘ન-ઈહસે’ કંઈ
ઈચ્છતા નથી! શંકા કરે છે કે અશક્તિ કે અજ્ઞાન
કે અકુશળતા કે કુરૂપતા કે વાકૂપટ્ટતાના અભાવથી
ઉદાસીનતા ઘટે જ છે! તમારામાં તો આમાનું કશું
નથી! એમ કહે છે— ‘કલ્પઃ’ વગેરે દ્વારા.

તમે સમર્થ (શરીરથી સશક્ત), વિદ્વાન,
નિપુણ અને સુંદર છો, મધુરભાષી છો, છતાં
ઉન્મત્ત અને જડ પિશાચની જેમ નથી કાંઈ કરતા
કે નથી કાંઈ ઈચ્છતા! ॥ ૨૮ ॥ ૨૮ ॥

આપને મહાન આનંદ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય છે,
એમ પૂછે છે— ‘જનેષુ ઇતિ ।’

જ્યારે કામ અને લોભરૂપી દાવાનળથી
મનુષ્યો બળી રહ્યા છે, ત્યારે તમે તો ગંગાજળમાં
ઊભા રહેલા હાથીની જેમ તે અગ્નિથી મુક્ત
રહીને સંતાપ પામતા નથી! ॥ ૨૯ ॥ ૨૯ ॥

હે ભૂદેવ, વિષયભોગથી રહિત અને પુત્રાદિથી
રહિત, કેવળ પોતે એવા એકલા આપના આનંદનું
કારણ આપને પૂછતા એવા અમને આપ કહો. ॥૩૦॥

स्पर्शविहीनस्य विषयभोगरहितस्य । अत्र
हेतुः—केवलात्मनः कलत्रादिशून्यस्य ॥ ३० ॥

श्रीभगवानुवाच

यदुनैवं महाभागो ब्रह्मण्येन सुमेधसा ।
पृष्टः सभाजितः प्राह प्रश्रयावनतं द्विजः ॥ ३१
॥ ३१ ॥

ब्राह्मण उवाच

सन्ति मे गुरवो राजन् बहवो बुद्ध्युपाश्रिताः ।
यतो बुद्धिमुपादाय मुक्तोऽटामीह तान् शृणु ॥ ३२

बुद्ध्यैवોपाશ્રિતાઃ સ્વીકૃતા ન તૂપદેશેન ।
અટામિ પર્યટામિ ॥ ૩૨ ॥

गुरूनाह—पृथिवीति ।

पृथिवी वायुराकाशमापोऽग्निश्चन्द्रमा रविः ।
कपोतोऽजगरः सिन्धुः पतंगो मधुकृद् गजः ॥ ३३
॥ ३३ ॥

मधुहा हरिणो मीनः पिंगला कुररोऽर्भकः ।
कुमारी शरकृत् सर्प ऊर्णनाभिः सुपेशकृत् ॥ ३४
एते मे गुरवो राजंश्चतुर्विंशतिराश्रिताः ।
शिक्षावृत्तिभिरेतेषामन्वशिक्षमिहात्मनः ॥ ३५

શોભનં રૂપં કીટસ્ય કરોતીતિ
સુપેશકૃત્ ॥ ૩૪ ॥ મે મયાશ્રિતાઃ । તદાહ—
એતેષાં વૃત્તિભિરાત્મનઃ શિક્ષાઃ શિક્ષણીયાનર્થાન્
હેયોપાદેયાદીનન્વશિક્ષમનુશિક્ષિતવાનસ્મિ ॥ ૩૫ ॥

‘સ્પર્શવિહીનસ્ય’ વિષયભોગથી રહિત એવા
આપના— અહીં કારણ આપે છે— ‘કેવલ-
આત્મનઃ’ પત્નીપુત્રાદિથી રહિત કેવળ પોતે એકલા
એવા આપના ॥ ૩૦ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — બ્રાહ્મણભક્ત
મહાબુદ્ધિમાન યદુરાજ દ્વારા આ પ્રમાણે પૂછવામાં
આવેલા અને સત્કારાયેલા મહાભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણ
દત્તાત્રેય વિનયથી નમેલા રાજાને કહેવા લાગ્યા.
॥ ૩૧ ॥ ૩૧ ॥

બ્રાહ્મણ (દત્તાત્રેય) બોલ્યા — હે રાજા
(યદુ), મારી બુદ્ધિથી સ્વીકારાયેલા તે અનેક
ગુરુઓ વિષે તું સાંભળ, જેમની પાસેથી શિક્ષણ
મેળવીને હું મુક્ત થઈને અહીં (પૃથ્વી પર) વિચરણ
કરું છું. ॥ ૩૨ ॥

બુદ્ધિથી જ ‘ઉપાશ્રિતાઃ’ સ્વીકારાયેલા, પણ
ઉપદેશથી નહીં. ‘અટામિ’ પર્યટન કરું છું. ॥ ૩૨ ॥
ગુરુઓને વર્ણવે છે— ‘પૃથિવી ઇતિ ।’

પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ, અગ્નિ, ચંદ્ર,
સૂર્ય, હોલો, અજગર, સાગર, પતંગિયું, ભમરો
અને મધમાખી, હાથી, ॥ ૩૩ ॥ મધ હરી લેનારો
(પારધી), હરણ, માછલી, પિંગલા, ટિટોડો, બાળક,
કુમારી, બાણ બનાવનારો, સાપ, કરોળિયો અને
ભમરી— ॥ ૩૪ ॥ હે રાજા, આ ચોવીસ ગુરુઓ
મારા દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. આમના
(પૃથ્વી વગેરેના) ગુણધર્મોથી હું મારે પોતાને માટે
આ જીવનમાં શિક્ષણ પામ્યો છું. ॥ ૩૫ ॥ ૩૩ ॥

કીડાનું રૂપ સુંદર કરે છે તે ‘સુપેશકૃત્’
ભમરી ॥ ૩૪ ॥ ‘મે’ મારા દ્વારા સ્વીકારવામાં આવ્યા
છે. તે કહે છે— આ પૃથ્વી વગેરેના ગુણધર્મોથી
મારા પોતાના શિક્ષણ માટે, શીખવા યોગ્ય
શિક્ષણને, ત્યાગવા યોગ્ય અને સ્વીકારવા યોગ્ય
‘અનુ-અશિક્ષમ્’ શિક્ષણ પામ્યો છું. ॥ ૩૫ ॥

યતો યદનુશિક્ષામિ યથા વા નાહુષાત્મજ ।

તત્તથા પુરુષવ્યાઘ્ર નિબોધ કથયામિ તે ॥ ૩૬

નાહુષો યયાતિઃ ॥ ૩૬ ॥

ક્ષિતેઃ ક્ષમાં શિક્ષિતવાનિત્યાહ—ભૂતૈરિતિ ।

ભૂતૈરાક્રમ્યમાણોઽપિ ધીરો દૈવવશાનુગૈઃ ।

તદ્ વિદ્વાન્ન ચલેન્માર્ગાદન્વશિક્ષં ક્ષિતેર્વ્રતમ્ ॥ ૩૭

આક્રમ્યમાણઃ પીડ્યમાનઃ । તદ્વિદ્વાન્ભૂતાનાં

દૈવવશવર્તિત્વં વિદ્વાન્ । વ્રતં નિયમમ્ ॥ ૩૭ ॥

પર્વતરૂપા વૃક્ષરૂપા ચ યા પૃથિવી

તસ્યાઃ શિક્ષિતમાહ—શશ્વદિતિ ।

શશ્વત્પરાર્થસર્વેહઃ પરાર્થૈકાન્તસમ્ભવઃ ।

સાધુઃ શિક્ષેત ભૂભૃત્તો નગશિષ્યઃ પરાત્મતામ્ ॥ ૩૮

સર્વદા પરાર્થાઃ પરોપકારાર્થાઃ સર્વા

ઈહા યસ્ય સઃ । પરાર્થ એવ એકાન્તતઃ સંભવો

યસ્ય સઃ । ભૂભૃત્તઃ પર્વતાત્ । તસ્ય હિ

વૃક્ષતૃણનિર્ઝરપ્રસવક્રિયાઃ પરાર્થા એવ યથા

તદ્વત્ । તથા નગશિષ્યો વૃક્ષશિષ્યઃ સન્પરાત્મતાં

પરાધીનાત્મતામ્ । વૃક્ષો યથા પૈરૈસ્વખ્વણ્ડ્યોત્પાટ્ય

વા નયનમપ્યનુમન્યતે તદ્વત્ ॥ ૩૮ ॥

પુરુષવ્યાઘ્ર હે યયાતિનંદન! જેની પાસેથી

હું જે ઉપદેશ અથવા જે રીતે શીખ્યો છું, તે હું તમને કહું છું, તમે શ્રવણ કરો. ॥ ૩૬ ॥

‘નાહુષઃ’ નહુષપુત્ર યયાતિ ॥ ૩૬ ॥

પૃથ્વી પાસેથી હું ક્ષમા શીખ્યો છું, એમ કહે છે— ‘ભૂતૈઃ ઇતિ’

(પ્રાણીઓ દ્વારા પગના આઘાત વગેરેથી પીડાતી હોવા છતાં ભૂમિ જેમ ડગતી નથી તેમ) પ્રાણીઓ દ્વારા પીડાતો હોવા છતાં પ્રાણીઓ દૈવને વશ થઈને વર્તે છે, એમ સમજતા ધીર મનુષ્યે (ધર્મ)માર્ગથી ચલિત થવું જોઈએ નહીં. તે ક્ષિતિનું ક્ષમારૂપ વ્રત હું શીખ્યો છું. ॥ ૩૭ ॥

‘આક્રમ્યમાણઃ’ પીડાતો હોવા છતાં, પ્રાણીઓ દૈવને વશ થઈને વર્તે છે, એમ સમજતો ધીર મનુષ્ય પૃથ્વીના ‘વ્રતમ્’ ક્ષમારૂપ વ્રતને ॥ ૩૭ ॥

જે પૃથ્વી પર્વતરૂપ અને વૃક્ષરૂપ પણ છે, તેની પાસેથી જે શીખ મળી તે કહે છે— ‘શશ્વત્ ઇતિ’

જેની સર્વ ચેષ્ટાઓ સદાય બીજાને માટે છે તથા એક માત્ર બીજાને માટે જ જેનો જન્મ છે, તેવા સજ્જન બનવું જોઈએ, એમ પર્વત પાસેથી શીખવું જોઈએ. તેમ જ વૃક્ષના શિષ્ય બનીને આત્મસમર્પણ શીખવું જોઈએ. ॥ ૩૮ ॥

જેની સર્વ ચેષ્ટા સદાયને માટે બીજાને ખાતર છે તે— એક માત્ર બીજા માટે જ જન્મ છે જેનો તે— ‘ભૂભૃત્તઃ’ પર્વત પાસેથી— ખરેખર, વૃક્ષો, ઘાસ ઉગાડવાં, ઝરણાં વહાવવાં વગેરે પર્વતની સર્વ ક્રિયાઓ જેમ બીજાને માટે જ છે તેની જેમ— તથા ‘નગશિષ્યઃ’ વૃક્ષના શિષ્ય થઈને ‘પર-આત્મતામ્’ આત્મસમર્પણ— વૃક્ષો જેમ અન્યો દ્વારા કાપવામાં આવે છે, ઉખાડવામાં આવે છે અથવા લઈ જવામાં આવે છે, તે બધું જ સ્વીકારી લે છે, તેમ! ॥ ૩૮ ॥

वायुरपि द्विविधः—प्राणो बाह्यश्च । तत्र
प्राणस्य गुरुत्वमाह—प्राणवृत्त्येति ।

प्राणवृत्त्यैव सन्तुष्येन्मुनिर्नैवेन्द्रियप्रियैः ।
ज्ञानं यथा न नश्येत नावकीर्येत वाङ्मनः ॥ ३९

પ્રાણો હ્યાહારાદિમાત્રેણ પ્રવર્તતે, રૂપ-
રસાદીનિન્દ્રિયવિષયાંસ્તુ નાપેક્ષતે તથા મુનિરપિ
ભવેદિત્યર્થઃ । પ્રાણવૃત્તેરકરણે મનોવૈકલ્યેન
જ્ઞાનનાશઃ સ્યાદતો દેહનિર્વાહઃ કર્તવ્યઃ ।
ગુણલિપ્સાયાં તુ વાઙ્મનશ્ચ વિક્ષિપ્યેત, અતો
નાધિકં લિપ્સેદિત્યાહ—જ્ઞાનમિતિ । નાવકીર્યેત
ન વિક્ષિપ્યેત ॥ ૩૯ ॥

विषयान्सेवमानोऽपि तेष्वनासक्तिं
बाह्याद्वायोः शिक्षेदित्याह—विषयेष्विति ।

विषयेष्वાવિશન્ યોગી નાનાધર્મેષુ સર્વતઃ ।
ગુણદોષવ્યપેતાત્મા ન વિષજ્જેત વાયુવત્ ॥ ૪૦

નાનાધર્મેષુ શીતોષ્ણાદિધર્મકેષુ । ન હિ
વાયુર્વને દહને વા સજ્જતે તદ્વત્ ॥ ૪૦ ॥

વાયુ બે પ્રકારનો છે— પ્રાણવાયુ અને
બાહ્યવાયુ. તેમાં પ્રાણવાયુનું ગુરુત્વ વર્ણવે છે—
'પ્રાણવૃત્ત્યા ઇતિ'

(પ્રાણ કેવળ આહારથી જ સંતુષ્ટ રહે છે તેને
રૂપ, રસ, ગંધાદિની અપેક્ષા નથી, તેમ) મુનિ પણ
દેહનિર્વાહ જેટલી આજીવિકાથી સંતુષ્ટ રહે અને
ઇન્દ્રિયોના વિષયોની અપેક્ષા રાખે નહીં. જે રીતે
જ્ઞાન નાશ ન પામે તેમ જ જે રીતે મન અને
વાણી વિક્ષિપ્ત ન થાય (તે રીતે દેહનિર્વાહ કરવો
જોઈએ). ॥ ૩૯ ॥

પ્રાણ કેવળ આહાર વગેરેથી જ પ્રવૃત્ત થાય
છે, પણ રૂપ-રસ વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયોની
અપેક્ષા રાખતો નથી, તે જ રીતે મુનિ પણ તેવો
જ બને, એમ અર્થ છે. પ્રાણની વૃત્તિરૂપ આહાર
ન કરવાને કારણે વ્યગ્ર થવાથી જ્ઞાનનો નાશ થાય,
આથી દેહનિર્વાહ કરવો જોઈએ. પરંતુ વિષયો
મેળવવાની લિપ્સાથી વાણી અને મન વિક્ષેપ પામે
છે, આથી (દેહનિર્વાહથી) અધિકની લિપ્સા રાખવી
નહીં, એમ કહે છે — 'જ્ઞાનમ્ ઇતિ' 'ન-
અવકીર્યેત' વિક્ષિપ્ત ન થાય ॥ ૩૯ ॥

વિષયોનું સેવન કરતા હોવા છતાં પણ
તેમનામાં આસક્તિ ન હોવી તે બહારના વાયુ
પાસેથી શીખવું જોઈએ, એમ કહે છે— 'વિષયેષુ
ઇતિ'

વાયુ જેમ સર્વત્ર પ્રવેશતો હોવા છતાં પણ
(તેની ગંધ કે સુગંધથી) અલિપ્ત રહે છે, તેમ જુદા
જુદા ધર્મોવાળા સર્વ વિષયોમાં પ્રવેશતો, તેનું
સેવન કરતો યોગી ગુણદોષથી રહિત ચિત્તવાળો
થઈ તેમાં આસક્ત ન થાય. ॥ ૪૦ ॥

શીત-ઉષ્ણ વગેરે જુદા જુદા ધર્મોવાળા
વિષયોમાં— ખીલેલાં ફૂલોના વનમાં કે દાવાનળમાં
વાયુ લિપ્ત થતો નથી તેની જેમ ॥ ૪૦ ॥

યથા વાયુર્ગન્ધાદિધર્મયોગેન પ્રતીયમાનોઽપિ
વસ્તુતો ન તદ્યોગી, એવં દેહાદિધર્મયોગેનાહં-
પ્રત્યયેન પ્રતીયમાનોઽપ્યાત્મા ન તદ્ધર્મવાનિતિ
સંભાવિતમિતિ વાયોરેવ શિક્ષિતમિત્યાહ—
પાર્થિવેષ્વિતિ ।

પાર્થિવેષ્વિહ દેહેષુ પ્રવિષ્ટસ્તદ્ગુણાશ્રયઃ ।
ગુણૈર્ન યુજ્યતે યોગી ગન્ધૈર્વાયુરિવાત્મદૃક્ ॥ ૪૧

તદ્ગુણાશ્રયો દેહધર્માન્બાલ્યાદીનાશ્રિત્ય
વર્તમાનો ગુણૈસ્તૈરેવ ॥ ૪૧ ॥

આકાશાચ્છિક્ષિતં સંભાવનાદ્વયમાહ—
અન્તર્હિતશ્ચેતિ દ્વયેન ।

અન્તર્હિતશ્ચ સ્થિરજંગમેષુ
બ્રહ્માત્મભાવેન સમન્વયેન ।
વ્યાપ્ત્યાવ્યવચ્છેદમસંગમાત્મનો
મુનિર્નભસ્ત્વં વિતતસ્ય ભાવયેત્ ॥ ૪૨

અન્તર્હિતશ્ચ દેહાન્તર્ગતોઽપિ મુનિરાત્મનો
દેહાદ્યસન્નમત એવાવ્યવચ્છેદં ચ ભાવયેત્ । કુતઃ ।
સ્થિરજન્મમેષુ સમન્વયેન યા વ્યાસિસ્તયા ।
કિં મણિષુ સૂત્રસ્યેવ વ્યાસિઃ, ન, વિતતસ્ય
સર્વગતસ્ય । તત્કુતઃ । બ્રહ્માત્મભાવેન બ્રહ્મ-
સ્વરૂપભાવનયા । ‘તત્ત્વમસિ’ ઇતિ શ્રુતેઃ ।

જેમ વાયુ ગંધ વગેરે ધર્મોથી યુક્ત પ્રતીત
થતો હોવા છતાં પણ વસ્તુતઃ તે ગંધ વગેરેવાળો
નથી, એમ દેહાદિ ધર્મોથી યુક્ત થઈ તે તે
દેહધર્મોના અહંકારના આશ્રયવાળો પ્રતીત થતો
હોવા છતાં આત્મા તે ધર્મોવાળો નથી, એ નિશ્ચિત
કરે છે, એમ વાયુ પાસેથી શીખ્યા, એમ કહે છે—
‘પાર્થિવેષુ ઇતિ ।’

આત્મદ્રષ્ટા યોગી પૃથ્વીના વિકારરૂપ શરીરોમાં
પ્રવેશેલો હોઈ તેના ગુણોના આશ્રયવાળો છે (અર્થાત્
બાલ્યાવસ્થા વગેરે દેહધર્મોનો આશ્રય કરીને વર્તે
છે), છતાં વાયુ જેમ ગંધ વગેરે ધર્મના સંબંધથી રહિત
છે, તેમ તે દેહના ધર્મોથી રહિત જ હોય છે. ॥૪૧॥

‘તત્-ગુણ-આશ્રયઃ’ બાલ્યાવસ્થા વગેરે
દેહધર્મોનો આશ્રય કરીને તે યોગી ‘ગુણૈઃ’ તે
ધર્મોથી (રહિત જ હોય છે). ॥ ૪૧ ॥

આકાશ પાસેથી શીખેલું બે રીતે વિચારીને બે
શ્લોકોથી કહે છે — ‘અન્તર્હિતશ્ચ ઇતિ ।’

દેહમાં રહ્યો હોવા છતાં પણ (મનનશીલ) મુનિએ
‘આત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ છે.’ એવી ભાવનાથી સ્થાવર-
જંગમ સર્વ પદાર્થોમાં તેના આશ્રયરૂપે પરોવાઈને
‘સર્વ અંશોમાં વ્યાપ્ત છે,’ એમ માની વિચારવું
જોઈએ કે આકાશ બધે હોવા છતાં અસંગ અને
અમાપ છે, તેમ આત્માને દેહાદિનો સંગ નથી અને
દેહાદિથી તે મર્યાદિત પણ થતો નથી. ॥ ૪૨ ॥

‘અન્તર્હિતશ્ચ’ દેહમાં રહેલો હોવા છતાં પણ
મુનિએ આત્માને દેહાદિથી અસંગ અને આથી જ
અમર્યાદિત છે, એમ વિચારવું જોઈએ. શાથી? સ્થાવર-
જંગમ સર્વ પદાર્થોમાં તેના આશ્રયરૂપે જે વ્યાપ્તિ છે
તે વ્યાપ્તિથી— મણકામાં સૂતરનો દોરો હોય તેવી
વ્યાપ્તિ? ના, ‘વિતતસ્ય’ સર્વ અંશોમાં વ્યાપેલો
(આત્મા) હોય તેવી વ્યાપ્તિ. તે કેવી રીતે?
‘બ્રહ્માત્મભાવેન’ આત્મા બ્રહ્મસ્વરૂપ છે તેવી
ભાવનાથી— ‘તે તું છે.’ (છાં.ઉપ.૬/૮/૭) એમ શ્રુતિ છે.

नन्वेतत्सर्वं कथं संभवति तत्राह—
नभस्त्वं तत्तुल्यत्वं भावयेत्। यथा नभसः
सर्वगतस्य न घटादिभिः सङ्गः परिच्छेदो
वा एवमात्मनोऽपि संभवतीति ॥ ४२ ॥

किंच कूटस्थस्यात्मनो नागमापायि-
देहादिसंबन्ध इत्याह—

तेजोऽबन्नमयैर्भावैर्मैघाद्यैर्वायुनेरितैः ।
न स्पृश्यते नभस्तद्वत् कालसृष्टैर्गुणैः पुमान् ॥ ४३ ॥

तेजोऽबन्नमयैः तेजश्च आपश्चान्नं
पृथिवी च तन्मयैः कालसृष्टैर्गुणैर्देहादिभिः
पुमान् स्पृश्यत इति नभोवत्संभवतीति ॥ ४३ ॥

स्वच्छत्वादिभिर्गुणैरुदકं જગત્પુનાતીતિ
તદ્ગુણા મયા શિક્ષિતા ઇત્યાહ—

स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो माधुर्यस्तीर्थभूर्णाम् ।
मुनिः पुनात्यपां मित्रमीक्षोपस्पर्शकीर्तनैः ॥ ४४ ॥

સ્વચ્છો નિર્મલઃ પ્રકૃતિતઃ સ્વભાવતઃ ।
સ્નિગ્ધો જનેષ્વનુરાગવાન્ । માધુર્યો મધુરાલાપી ।
તીર્થભૂસ્તીર્થસ્થાનમ્ । અપાં મિત્રમુદકતુલ્યઃ ।
અઘાદિતિ પાઠે સખાયં પાપાત્પુનાતિ । સ્વચ્છ-
ત્વાદિગુણૈરર્થાદુદકસાદૃશ્યં જ્ઞાતવ્યમ્ ॥ ૪૪ ॥

શંકા કરે છે કે આ સર્વ કેવી રીતે સંભવે?
તે માટે કહે છે— ‘**નભસ્ત્વમ્**’ આત્માનું આકાશપણું
એટલે આત્મા આકાશ જેવો છે એવી ભાવના
કરવી. જેમ બધે રહેલા આકાશને ઘડા વગેરે સાથે
આસક્તિ નથી અને ઘડાથી આકાશ મર્યાદિત થતું
નથી, તેમ આત્મા માટે પણ ઘટે છે. ॥ ૪૨ ॥

વળી, કૂટસ્થ આત્માને ઉત્પન્ન થનારા અને
નાશ પામનારા દેહાદિનો સંબંધ નથી, એમ કહે છે—
વાયુ દ્વારા પ્રેરાયેલા અને કાળ દ્વારા સર્જાયેલા
મેઘ વગેરે પદાર્થો જેમ આકાશનો સ્પર્શ કરી
શક્તા નથી, તેમ કાળે સર્જેલા અને તેજ-જળ-
પૃથ્વીના વિકારરૂપ દેહાદિ પદાર્થો આત્માનો સ્પર્શ
કરી શક્તા નથી. ॥ ૪૩ ॥

‘**તેજઃ-અપ્-અન્નમયૈઃ**’ તેજ તથા જળ તથા
અન્નમ્ પૃથ્વીના વિકારરૂપ, કાળે સર્જેલા ‘**ગુણૈઃ**’
દેહાદિ પદાર્થો દ્વારા આત્મા સ્પર્શાતો નથી, એમ
આકાશ જેવું આત્મા વિષે ઘટે છે. ॥ ૪૩ ॥

સ્વચ્છતા વગેરે ગુણોથી જળ જગતને પવિત્ર
કરે છે, આથી તે ગુણો હું જળ પાસેથી શીખ્યો,
એમ કહે છે—

જળ સ્વભાવથી જ સ્વચ્છ, સ્નિગ્ધ, મધુર,
મનુષ્યોનાં તીર્થસ્થાનરૂપ અને દર્શન, સ્પર્શ તથા
કીર્તનથી (સર્વને) પવિત્ર કરે છે, તેમ મુનિએ પણ
જળના મિત્ર અર્થાત્ જળની જેમ સ્વભાવથી જ
રાગદ્વેષાદિ મળથી રહિત, સર્વ ઉપર સ્નેહવાળા અને
મધુરભાષી થવું તેમ જ મનુષ્યોનાં તીર્થસ્થાનરૂપ થઈ
દર્શન, સ્પર્શ તથા કીર્તનથી સર્વને પવિત્ર કરવાં. ॥ ૪૪ ॥

‘**સ્વચ્છઃ**’ નિર્મળ ‘**પ્રકૃતિતઃ**’ સ્વભાવથી,
‘**સ્નિગ્ધઃ**’ પ્રાણીઓ ઉપર અનુરાગવાળા, ‘**માધુર્યઃ**’
મધુરભાષી, ‘**તીર્થભૂઃ**’ તીર્થસ્થાનરૂપ— ‘**અપાં મિત્રમ્**’
જળના મિત્રરૂપ— **પુનાત્યપામ્** ને બદલે **પુનાત્યઘાત્**
પાઠમાં, મિત્રને પાપમાંથી પવિત્ર કરે છે. સ્વચ્છતા
વગેરે વિશેષણો મુનિનાં છે, તેથી જળની સાથે
સમાનતા સમજવી.

અગ્નેઃ શિક્ષિતમાહ—તેજસ્વીતિ ।

તેજસ્વી તપસા દીપ્તો દુર્ધર્ષોદરભાજનઃ ।

સર્વભક્ષોઽપિ યુક્તાત્મા નાદત્તે મલમગ્નિવત્ ॥ ૪૫

જ્ઞાનાતિશયાત્ । વિશેષતસ્તપસા દીપ્તઃ ।

દુર્ધર્ષોઽક્ષોભ્યઃ સ ચાસાવુદરભાજનશ્ચાપરિગ્રહઃ ।

યુક્તાત્મા મુનિઃ ॥ ૪૫ ॥

અગ્નેરેવ શિક્ષાન્તરમાહ—ક્વચિદિતિ ।

ક્વચિચ્છન્નઃ ક્વચિત્ સ્પષ્ટ ઉપાસ્યઃ શ્રેય ઇચ્છતામ્ ।

ભુક્તે સર્વત્ર દાતૃણાં દહન્ પ્રાગુત્તરાશુભમ્ ॥

॥ ૪૬ ॥

યથાગ્નિઃ પરેચ્છયૈવ હવિર્ગૃહ્ણાતિ તથા

મુનિરિત્યાહ—દાતૃણામિતિ । પ્રાગુત્તરાશુભં ભૂતં

ભવિષ્યચ્ચ પાપમ્ ॥ ૪૬ ॥

આત્મનો દેહોપાધિકમેવોચ્ચનીચત્વાદિ

ન સ્વાભાવિકમિત્યપ્યગ્નિદૃષ્ટાન્તેન સંભાવિત-

મિત્યાહ—

સ્વમાયયા સૃષ્ટમિદં સદસલ્લક્ષણં વિભુઃ ।

પ્રવિષ્ટ ઈયતે તત્તત્સ્વરૂપોઽગ્નિરિવૈધસિ ॥ ૪૭

અગ્નિ પાસેથી જે શીખ્યા તે કહે છે—

‘તેજસ્વી ઇતિ’

મુનિએ અગ્નિ જેવા (સ્વતઃ) તેજસ્વી, તપથી પ્રદીપ્ત, કોઈનાથી પણ પરાભવ ન પામે તેવા, ઉદરરૂપી પાત્રવાળા, સર્વ કાંઈ ખાનારા હોવા છતાં મળનો સ્વીકાર ન કરનાર (થવું જોઈએ). ॥ ૪૫ ॥

અતિશય જ્ઞાન હોવાથી (સ્વતઃ તેજસ્વી), અતિશય તપથી પ્રદીપ્ત, ‘દુર્ધર્ષઃ’ કોઈનાથી કોઈ કે પરાભવ ન પામે તેવા તથા (કેવળ) ઉદરરૂપી પાત્રવાળા અપરિગ્રહી— ‘યુક્તાત્મા’ મુનિએ ॥ ૪૫ ॥

અગ્નિ પાસેથી જ લીધેલી બીજી શીખ કહે છે— ‘ક્વચિત્ ઇતિ’

(યોગીએ પણ અગ્નિની જેમ) ક્યાંક ગુપ્ત, ક્યાંક પ્રકટ રહી કલ્યાણ ઈચ્છનારાઓને સેવવા યોગ્ય થઈ, ભોજન આપનારાઓના ભૂત-ભવિષ્યના પાપને બાળતાં (ભોજન આપનારાઓની ઈચ્છા પ્રમાણે) બધે ભોજન કરી લેવું જોઈએ. ॥ ૪૬ ॥

જેમ અગ્નિ બીજાની ઈચ્છા પ્રમાણે જ હવિ ગ્રહણ કરે છે તેમ મુનિએ કરવું જોઈએ, એમ કહે છે— ‘દાતૃણામ્ ઇતિ’ આપનારાઓની ઈચ્છા પ્રમાણે ભોજન કરી લેવું જોઈએ. ‘પ્રાક્-ઉત્તર-અશુભમ્’ પહેલાના થયેલા પાપને અને પછી થનારા પાપને (બાળતાં) ॥ ૪૬ ॥

આત્માની દેહરૂપ ઉપાધિ જ ઊંચ-નીચ વગેરેરૂપ હોય છે, વાસ્તવિક નથી હોતી, એ પણ અગ્નિના દૃષ્ટાંતથી ઘટે છે, એમ કહે છે—

અગ્નિ લાકડામાં પ્રવેશીને તે તે (લાકડા જેવા) સ્વરૂપવાળો (વાંકો, સીધો, લાંબો, ટૂંકો) જણાય છે (પણ વસ્તુતઃ તેવો નથી), તેમ આત્મા પણ પોતાની અવિદ્યાથી જન્મેલા આ સત્-અસત્ લક્ષણવાળા દેવ, પશુ-પક્ષી વગેરે શરીરમાં પ્રવેશીને તે તે રૂપવાળો (ઊંચ-નીચ) જણાય છે (પણ વસ્તુતઃ આત્મા તેવો નથી). ॥ ૪૭ ॥

સ્વમાયયા સ્વાવિદ્યાયા સૃષ્ટં સદસલ્લક્ષણં
દેવતિર્યગાદિરૂપં વિપ્રશૂદ્રાદિરૂપં વા ॥ ૪૭ ॥

આત્મનો જન્માદિષડ્વિકારાભાવશ્ચન્દ્ર-
દૃષ્ટાન્તેન સંભાવિત ઇત્યાહ—વિસર્ગાદ્યા ઇતિ ।

વિસર્ગાદ્યાઃ શ્મશાનાન્તા ભાવા દેહસ્ય નાત્મનઃ ।

કલાનામિવ ચન્દ્રસ્ય કાલેનાવ્યક્તવર્ત્મના ॥ ૪૮

વિસર્ગો જન્મ । શ્મશાનં નાશઃ । તત્રેયં
જ્યોતિઃશાસ્ત્રપ્રક્રિયા ।

આપ્યમળ્ડલં ચન્દ્રસ્તેજોમયં મળ્ડલ-
માદિત્યઃ, તયોરેકનક્ષત્રાવસ્થાને ચન્દ્રો ન
દૃશ્યતે, ચક્ષુષ આદિત્યમળ્ડલેન સમદેશસ્થિતેન
વ્યવધાનાત્, સા અમાવાસ્યા । અથ ષષ્ટિઘટિકા-
ભિશ્ચન્દ્રો નક્ષત્રાન્તરં ગચ્છતિ । આદિત્યસ્તુ
ત્રયોદશભિરહોરાત્રૈઃ । અતઃ પ્રતિપદમારભ્ય
વિષમસ્થિતસ્યાદિત્યમળ્ડલસ્ય પચ્ચદશઃ પચ્ચદશો
ભાગ આપ્યમળ્ડલે પ્રતિબિમ્બિતો દૃશ્યતે, સા
કલેત્યુચ્યતે । એવં પચ્ચદશેઽહ્નિ ત્રયોદશભિર્ન-
ક્ષત્રૈરન્તરમિતિ રાશિચક્રસ્ય સસવિંશતિનક્ષત્રાત્મ-
કસ્ય મધ્યે સંમુઘૌ ચન્દ્રાદિત્યૌ તિષ્ઠતઃ,
તદા સંપૂર્ણ પ્રતિબિમ્બં ભૂચ્છાયાલાઞ્ઞિતં દૃશ્યતે,
સા પૌર્ણિમા । તસ્યામમાવાસ્યાપ્રતિબિમ્બેન સહ
ષોડશકલશ્ચન્દ્ર ઉપચર્યતે ।

‘સ્વમાયમા’ પોતાની અવિદ્યાથી જન્મેલા
સત્-અસત્ લક્ષણવાળા દેવ, પશુ-પક્ષી અથવા
વિપ્ર, શૂદ્ર વગેરે રૂપવાળા શરીરમાં ॥ ૪૭ ॥

આત્મામાં જન્માદિ ષડ્વિકારોનો અભાવ
ચંદ્રના દૃષ્ટાંતથી ઘટાવતા કહે છે— ‘વિસર્ગાદ્યાઃ
ઇતિ ।’

(શુકલપક્ષમાં) ચંદ્રની વૃદ્ધિ અને (કૃષ્ણપક્ષમાં)
ચંદ્રનો હ્રાસ તે તેની કળાઓનો છે (પણ તેનો
પોતાનો નથી), તેવી રીતે અવ્યક્ત ગતિવાળા
કાળને કારણે થતા જન્મથી માંડીને નાશ સુધીના
છ વિકારો દેહના જ છે, આત્માના નહીં ॥ ૪૮ ॥

‘વિસર્ગઃ’ જન્મ, ‘શ્મશાનમ્’ નાશ,
તેમાં (ચંદ્રની કળાઓની વૃદ્ધિ અને હ્રાસમાં)
જ્યોતિષશાસ્ત્રની આ પ્રક્રિયા છે—

ચંદ્ર જળમયમંડળ છે, સૂર્ય તેજોમયમંડળ છે.
(ચંદ્ર અને સૂર્ય) તે બંને એક જ નક્ષત્રમાં આવે
ત્યારે ચંદ્ર દેખાતો નથી, કારણ કે સમાન
અવસ્થાનમાં રહેલા સૂર્યમંડળને લીધે આંખમાં
અવરોધ આવે છે, તે અમાસ છે. હવે સાઈઠ ઘડી
પછી ચંદ્ર બીજા નક્ષત્રમાં જાય છે. સૂર્ય તો તેર
અહોરાત્ર પછી બીજા નક્ષત્રમાં જાય છે. આથી
એકમથી માંડીને અસમાન સ્થાનમાં રહેલા સૂર્યમંડળનો
પંદરમો ભાગ ચંદ્રમંડળમાં પ્રતિબિંબિત થતો દેખાય
છે, તેને કલા કહેવામાં આવે છે. આમ પંદરમે
દિવસે તેર નક્ષત્રો સુધીનું અંતર હોય ત્યારે
સત્યાવીસ નક્ષત્રોવાળા રાશિચક્રની વચ્ચે ચંદ્ર અને
સૂર્ય સામસામે ઊભા હોય છે. તે સમયે ચંદ્રના
સંપૂર્ણ બિંબમાં પૃથ્વીનું છાયારૂપ કલંક દેખાય છે,
તે પૂર્ણિમા છે. તેમાં અમાસના પ્રતિબિંબ સહિત
સોળ કળાવાળો ચંદ્ર લક્ષણથી કહેવાય છે.

તતઃ પુનઃ પ્રતિપદમારભ્ય
મણ્ડલયોર્વિષમીભાવાત્કલાહાસઃ । તત્ર યથા
કલાનામેવોત્પત્યાદયો નાપ્યમણ્ડલસ્ય
તથાત્મનોઽપીત્યાહ—કલાનામિવેતિ ॥ ૪૮ ॥

સિંહાવલોકનેનાગ્નિદૃષ્ટાન્તેનૈવ દેહાનાં
ક્ષણભદ્ગુરતયા વૈરાગ્યં શિક્ષિતમિત્યાહ—
કાલેનેતિ ।

કાલેન હ્યોઘવેગેન ભૂતાનાં પ્રભવાપ્યયૌ ।
નિત્યાવપિ ન દૃશ્યેતે આત્મનોઽગ્નેર્યથાર્ચિષામ્ ॥ ૪૯ ॥

ઓઘવદ્વેગો યસ્ય તેન । આત્મનઃ સંબન્ધિનાં
ભૂતાનાં દેહાનામિત્યર્થઃ । અર્ચિષાં જ્વાલાનામ્
॥ ૪૯ ॥

આદિત્યાચ્છિક્ષિતમાહ દ્વયેન—ગુણૈરિતિ ।

ગુણૈર્ગુણાનુપાદત્તે યથાકાલં વિમુચ્ચતિ ।
ન તેષુ યુજ્યતે યોગી ગોભિર્ગા ઇવ ગોપતિઃ ॥ ૫૦ ॥

ગુણૈરિન્દ્રિયૈર્ગુણાન્વિષયાનુપાદત્તે યથાકાલ—
મર્થિન્યાગતે સતિ વિમુચ્ચતિ ચ, ન તેષુ યુજ્યતે
લબ્ધમિતિ દત્તમિતિ વાઽભિનિવેશં ન કરોતિ ।

ગોભી રશ્મિભિર્ગાઃ જલાનિ ગોપતિઃ
સૂર્યો યથા ॥ ૫૦ ॥

પછી ફરી એકમથી આરંભીને બંને મંડળોની
અસમાન ગતિને કારણે કળાઓનો ડ્રાસ થાય છે.
ચંદ્રમાં જેમ કળાઓની ઉત્પત્તિ વગેરે થાય છે,
ચંદ્રમંડળની નહીં, તેમ આત્માની પણ ઉત્પત્તિ
વગેરે થતાં નથી, એમ કહે છે— ‘કલાનામ્ ઇવ
ઇતિ’ ॥ ૪૮ ॥

સિંહાવલોકન (પૂર્વવર્તી વિચાર પર એક
દષ્ટિપાત) કરીને અગ્નિના દષ્ટાંતથી જ શરીરોની
ક્ષણભંગુરતા જાણીને વૈરાગ્યનો બોધપાઠ લીધો,
એમ કહે છે — ‘કાલેન ઇતિ ।’

જેમ અગ્નિની જ્વાળાઓનો પ્રતિક્ષણે ઉદ્ભવ
અને નાશ થવા છતાં તે બંને દેખાતા નથી, તેમ
પ્રવાહની જેમ સતત વેગવાળા કાળને લીધે આત્મા
સાથે સંબંધ પામેલાં શરીરોનો પણ પ્રતિક્ષણે જન્મ
અને નાશ થવા છતાં બંને જણાતા નથી. ॥૪૯॥

પ્રવાહ જેવો (સતત) વેગ છે જેનો તે કાળને
લીધે, આત્મા સાથે સંબંધ પામેલાં ‘ભૂતાનામ્’
શરીરોનો, એમ અર્થ છે. ‘અર્ચિષામ્’ જ્વાળાઓના
॥ ૪૯ ॥

આદિત્ય પાસેથી શીખ્યા તે બે શ્લોકોથી કહે
છે— ‘ગુણૈઃ ઇતિ ।’

સૂર્ય જેમ કિરણો વડે જળ ગ્રહણ કરે છે અને
(વર્ષાઋતુમાં) તે જળ છોડી દે છે, તેમ યોગી
સમયાનુસાર વિષયો ગ્રહણ કરે છે અને ત્યાગ કરે
છે, પણ તેમાં આસક્ત થતો નથી. ॥ ૫૦ ॥

‘ગુણૈઃ’ ઇન્દ્રિયોથી ‘ગુણાન્’ વિષયોને સ્વીકારે
છે અને સમયાનુસાર માગનારો આવે ત્યારે
ત્યાગ કરે છે, પણ તે વિષયોમાં— મેં મેળવ્યા કે
મેં આપ્યા એવી આસક્તિ રાખતો નથી.

‘ગોભિઃ’ કિરણો વડે ‘ગાઃ’ જળને ‘ગોપતિઃ’
સૂર્ય જેમ (ગ્રહણ કરે અને છોડે તેમ) ॥ ૫૦ ॥

સ્વતો ભેદશૂન્યસ્યાપ્યાત્મનો ભેદપ્રતીતિ-
રુપાધિવશાદિત્યાદિત્યદૃષ્ટાન્તેનૈવ સંભાવિત-
મિત્યાહ—બુદ્ધ્યત ઇતિ ।

બુદ્ધ્યતે સ્વે ન ભેદેન વ્યક્તિસ્થ ઇવ તદ્ગતઃ ।
લક્ષ્યતે સ્થૂલમતિભિરાત્મા ચાવસ્થિતોઽર્કવત્ ॥ ૫૧

સ્વે સ્વસ્વરૂપેઽવસ્થિત આત્મા ભેદેન ન
બુદ્ધ્યતે । અભિવ્યનક્તીતિ વ્યક્તિરુપાધિઃ ।
વ્યક્તિસ્થ ઉપાધૌ પ્રતિબિમ્બિતસ્તુ તદ્ગત ઇવ
ઉપાધિપ્રવિષ્ટ ઇવ ભેદેન સ્થૂલમતિભિર્લક્ષ્યતે ।
અર્કવદિત્યન્વયઃ ॥ ૫૧ ॥

કપોતાચ્છિક્ષિતમાહ—નાતિસ્નેહ ઇતિ ।

નાતિસ્નેહઃ પ્રસંગો વા કર્તવ્યઃ ક્વાપિ કેનચિત્ ।
કુર્વન્ વિન્દેત સન્તાપં કપોત ઇવ દીનધીઃ ॥ ૫૨

સ્નેહઃ પ્રીતિઃ । પ્રસન્નઃ ઉપલારનાઘાસક્તિઃ
॥ ૫૨ ॥

દૃષ્ટાન્તં પ્રપચ્ચયતિ—કપોતઃ કશ્ચનેતિ ।

કપોતઃ કશ્ચનારણ્યે કૃતનીડો વનસ્પતૌ ।
કપોત્યા ભાર્યયા સાર્ધમુવાસ કતિચિત્ સમાઃ ॥ ૫૩
॥ ૫૩ ॥

તયોર્મિથઃ સ્નેહપ્રસન્નૌ દર્શયતિ—
કપોતાવિતિ ત્રયેણ ।

કપોતૌ સ્નેહગુણિતહૃદયૌ ગૃહધર્મિણૌ ।
દૃષ્ટિં દૃષ્ટ્યાંગમંગેન બુદ્ધિં બુદ્ધ્યા વબન્ધતુઃ ॥ ૫૪

સ્વતઃ ભેદરહિત એવા આત્મામાં ભેદની
પ્રતીતિ ઉપાધિને કારણે થાય છે, એમ સૂર્યના
દૃષ્ટાંત દ્વારા જ ઘટાવીને કહે છે— ‘બુદ્ધ્યતે ઇતિ ।’

(જળ વગેરે) ઉપાધિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલો
સૂર્ય તે ઉપાધિમાં પ્રવિષ્ટ થઈ અનેક સ્વરૂપવાળો
થયો હોય તેમ જેમ સ્થૂળ બુદ્ધિવાળાઓને જણાય
છે, તેમ સ્વસ્વરૂપમાં રહેલો આત્મા દેહાદિ
ઉપાધિમાં પ્રવિષ્ટ થઈ અનેક સ્વરૂપવાળો થયો
હોય તેમ સ્થૂળ બુદ્ધિવાળાઓને દેખાય છે. ॥૫૧॥

‘સ્વે’ પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલો આત્મા અનેક
સ્વરૂપવાળો હોય તેમ જાણવા યોગ્ય નથી. અભિવ્યક્ત
કરે તે વ્યક્તિરૂપ ઉપાધિ— ‘વ્યક્તિસ્થઃ’ ઉપાધિમાં
પ્રતિબિંબિત છે પરંતુ ‘તત્-ગતઃ’ ઉપાધિમાં પ્રવિષ્ટ
થયો હોય તેમ સ્થૂળ બુદ્ધિવાળાને જણાય છે,
સૂર્યની જેમ, એમ અન્વય છે. ॥ ૫૧ ॥

હોવા પાસેથી (દત્તાત્રેયજી) શીખ્યા તે કહે
છે— ‘ન અતિસ્નેહઃ’

કોઈના ઉપર ક્યારેય અતિ સ્નેહ કે આસક્તિ
રાખવી નહીં, (કારણ કે તેમ) કરનારો હોવાની
જેમ દીન બુદ્ધિવાળો થઈ સંતાપ પામે છે. ॥ ૫૨ ॥

‘સ્નેહઃ’ પ્રીતિ, ‘પ્રસન્નઃ’ લાડ લડાવવા
વગેરેરૂપ આસક્તિ ॥ ૫૨ ॥

(હોવાના) દૃષ્ટાંતને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે
છે— ‘કપોતઃ કશ્ચન ઇતિ ।’

કોઈ એક જંગલમાં વૃક્ષ ઉપર જેણે માળો
બાંધ્યો છે તેવો એક હોલો એની પત્ની હોલી સાથે
કેટલાંક વર્ષોથી રહેતો હતો. ॥ ૫૩ ॥ ૫૩ ॥

તે બંનેની એકબીજામાં પ્રીતિ અને આસક્તિ
ત્રણ શ્લોકોથી દર્શાવે છે— ‘કપોતૌ ઇતિ ।’

સ્નેહથી બંધાયેલા હૃદયવાળાં તે બંને
ગૃહધર્મી હોવા-હોલીએ એકબીજાની દૃષ્ટિ સાથે
દૃષ્ટિ, અંગ સાથે અંગ તથા બુદ્ધિ સાથે બુદ્ધિ
જોડી દીધાં હતાં. ॥ ૫૪ ॥

સ્નેહેન ગુણિતં બદ્ધં હૃદયં યયોસ્તૌ ॥ ૫૪ ॥

શય્યાસનાટનસ્થાનવાર્તાક્રીડાશનાદિકમ્ ।

મિથુનીભૂય વિસ્રબ્ધૌ ચેરતુર્વનરાજિષુ ॥ ૫૫

વિસ્રબ્ધૌ નિઃશઙ્કૌ ॥ ૫૫ ॥

યં યં વાઙ્છતિ સા રાજંસ્તર્પયન્ત્યનુકમ્પિતા ।

તં તં સમનયત્ કામં કૃચ્છ્રેણાપ્યજિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૫૬

સા કપોતી તર્પયન્તી સહાસવીક્ષિતાલાપા-

દિભિઃ પ્રીણયન્ત્યત એવ તેનાનુકમ્પિતા સતી

યં યં વાઙ્છતિ તં તં કામં સમનયત્સંપાદયામાસ ।

રાજન્નિતિ ત્વં યથેતિ સૂચિતમ્ ॥ ૫૬ ॥

કપોતી પ્રથમં ગર્ભં ગૃહ્ણતી કાલ આગતે ।

અળ્હાનિ સુષુવે નીડે સ્વપત્યુઃ સન્નિધૌ સતી ॥ ૫૭

॥ ૫૭ ॥

તેષુ કાલે વ્યજાયન્ત રચિતાવયવા હરેઃ ।

શક્તિભિર્દુર્વિભાવ્યાભિઃ કોમલાંગતનૂરુહાઃ ॥ ૫૮

તેષુ જલભરિતેષ્વણ્ડેષુ હરેઃ સ્વભાવ-

કર્માદિશક્તિભી રચિતાવયવાઃ પક્ષિણઃ ।

કોમલાન્યઙ્ગાનિ તનૂરુહાશ્ચ યેષાં તે ॥ ૫૮ ॥

પ્રજાઃ પુપુષતુઃ પ્રીતૌ દમ્પતી પુત્રવત્સલૌ ।

શૃણ્વન્તૌ કૂજિતં તાસાં નિર્વૃતૌ કલભાષિતૈઃ ॥ ૫૯

॥ ૫૯ ॥

સ્નેહથી 'ગુણિતમ્' બંધાયાં છે હૃદય જેમનાં
તે બંને ॥ ૫૪ ॥

સૂવું, બેસવું, ફરવું, રહેવું, વાતો કરવી,
રમવું, ખાવું વગેરે (ક્રિયાઓ)માં બંને ભેગાં મળી
એક બીજા ઉપર વિશ્વાસ રાખી વનરાજિઓમાં
વિહરતા. ॥ ૫૫ ॥

'વિસ્રબ્ધૌ' નિઃશંક થઈ વિશ્વાસ રાખનારાં
બંને ॥ ૫૫ ॥

હે રાજા (યદુ), (સ્મિતયુક્ત દૃષ્ટિપાતપૂર્વક
મધુર ભાષણોથી) હોલાને પ્રસન્ન કરતી તે હોલી,
તે હોલાની કૃપાપાત્ર થવાથી જે જે ઈચ્છતી, તે તે
કામના અજિતેન્દ્રિય હોલો કષ્ટ વેઠીને પણ પૂર્ણ
કરતો. ॥ ૫૬ ॥

સ્મિતયુક્ત દૃષ્ટિપાતપૂર્વક મધુર ભાષણોથી
(હોલાને) 'તર્પયન્તી' પ્રસન્ન કરતી તે હોલી,
આથી જ તેની કૃપાપાત્ર થઈ જે જે ઈચ્છતી, તે
તે કામના 'સમનયત્' (તે હોલો) પૂર્ણ કરતો. 'હે
રાજા' એમ સંબોધન જેમ તમે (સ્ત્રીને વશ રહીને
વર્તો છો એમ સૂચવે છે). ॥ ૫૬ ॥

પ્રથમ ગર્ભ ધારણ કરતી સાધ્વી હોલીએ
પ્રસૂતિકાળ આવતાં માળામાં પતિની પાસે ઈંડાં
મૂક્યાં. ॥ ૫૭ ॥ ૫૭ ॥

તે ઈંડાંઓમાં સમય જતાં શ્રીહરિની અચિન્ત્ય
શક્તિઓથી અવયવો રચાયા તથા કોમળ અંગો
અને રૂંવાડાંવાળાં બચ્યાં જન્મ્યાં. ॥ ૫૮ ॥

તે પ્રવાહી ભરેલાં ઈંડાંઓમાં શ્રીહરિના સ્વભાવ,
કર્મ વગેરે શક્તિઓથી રચાયેલા અવયવોવાળાં
પક્ષીઓ જન્મ્યાં— જેમનાં અંગો તથા રૂંવાડાં કોમળ
છે તેઓ. ॥ ૫૮ ॥

તે બચ્યાંઓનું કૂજન શ્રવણ કરતાં અને અસ્પષ્ટ
મધુર કલરવથી આનંદિત અને સુખી થતાં પુત્રવત્સલ
પતિ-પત્ની તેમનું પોષણ કરતાં હતાં. ॥ ૫૮ ॥ ૫૮ ॥

तासां पतत्रैः सुस्पर्शैः कूजितैर्मृग्धचेष्टितैः ।
प्रत्युद्गमैरदीनानां पितरौ मुदमापतुः ॥ ६०

પતત્રૈઃ પક્ષૈઃ । અદીનાનાં હૃષ્ટાનામ્ ॥ ૬૦ ॥

स्नेहानुबद्धहृदयावन्योन्यं विष्णुमायया ।
विमोहितौ दीनधियौ शिशून् पुपुषतुः प्रजाः ॥ ६१

શિશૂન્બાલાન્ । પ્રજાઃ પુત્રાન્ ॥ ૬૧ ॥

एकदा जगमतुस्तासामन्नार्थं तौ कुटुम्बिनौ ।
परितः कानने तस्मिन्नर्थिनौ चेरतुश्चरम् ॥ ६२
॥ ६२ ॥

दृष्ट्वा ताल्लुब्धकः कश्चिद् यदृच्छातो वनेचरः ।
जगृहे जालमातत्य चरतः स्वालयान्तिके ॥ ६३
स्वालयान्तिके चरतः क्रीडतः

तान्कपोतपुत्रान् । आतत्य प्रसार्य ॥ ६३ ॥
કપોતશ્ચ કપોતી ચ પ્રજાપોષે સદોત્સુકૌ ।
गतौ पोषणमादाय स्वनीडमुपजगमतुः ॥ ६४

उत्सुकत्वादेव तत्पोषणार्थं गतौ सन्तौ ।
पोषणं भक्ष्यम् ॥ ६४ ॥

कपोती स्वात्मजान् वीक्ष्य बालकान् जालसंवृतान् ।
तानभ्यधावत् क्रोशन्ती क्रोशतो भृशदुःखिता ॥ ६५
॥ ६५ ॥

साऽसकृत्स्नेहगुणिता दीनचित्ताऽजमायया ।
स्वयं चाबध्यत शिचा बद्धान् पश्यन्त्यपस्मृतिः ॥ ६६

તે પ્રસન્ન બચ્ચાંઓનાં સુંવાળાં સ્પર્શવાળાં પીછાંઓથી, કલરવથી, મનમોહન કીડાઓથી, ઊડવાના પ્રયાસોથી માતા-પિતા આનંદ પામતાં હતાં ॥ ૬૦ ॥

‘પતત્રૈઃ’ પીછાંઓથી— ‘અદીનાનામ્’ પ્રસન્ન બચ્ચાંઓનાં ॥ ૬૦ ॥

સ્નેહથી પરસ્પર બંધાયેલા હૃદયવાળાં અને શ્રીવિષ્ણુની માયાથી મોહિત થયેલાં, (પોષણ કરવામાં લાગેલાં હોવાથી) વ્યગ્ર બુદ્ધિવાળાં (માતા-પિતા) પોતાનાં નાનાં બચ્ચાંઓનું પોષણ કરતાં હતાં ॥ ૬૧ ॥

‘શિશૂન્’ નાનાં ‘પ્રજાઃ’ બચ્ચાંઓને ॥ ૬૧ ॥
એક દિવસ બંને પતિ-પત્ની તે બચ્ચાંઓના યજ્ઞ માટે વનમાં ગયાં. ત્યાં યજ્ઞની આશાવાળા બંને ઘણી વાર સુધી ચારે તરફ ફર્યા ॥ ૬૨ ॥ ૬૨ ॥

ત્યારે અચાનક વનમાં રખડતા એક પારધીએ પોતાના માળાની પાસે રમતાં બચ્ચાંઓને જોઈને જાળ પાથરીને તેમને પકડ્યાં ॥ ૬૩ ॥

પોતાના માળાની પાસે ‘ચરતઃ’ રમતાં તે હોલાનાં બચ્ચાંઓને— ‘આતત્ય’ પાથરીને ॥ ૬૩ ॥
પ્રજાનું પોષણ કરવામાં સદાય ઉત્સુક એવાં (વનમાં) ગયેલાં હોલો અને હોલી પોષણ લઈને પોતાના માળા પાસે આવ્યાં ॥ ૬૪ ॥

ઉત્સુક હોવાથી જ તેમના પોષણ માટે ગયેલાં— ‘પોષણમ્’ ખાવા યોગ્ય પોષક અન્ન ॥ ૬૪ ॥

પોતાના કાળજાના ટુકડા એવાં બાળકોને જાળમાં પકડાયેલાં જોઈને અત્યંત દુઃખી થયેલી હોલી ચીસો પાડતી, ચીસો પાડતાં બચ્ચાંઓ તરફ દોડી ॥ ૬૫ ॥ ૬૫ ॥

સદાય સ્નેહથી બંધાયેલી તે, જાળમાં બંધાયેલાં પોતાનાં બચ્ચાંને જોતાં જ ભગવાનની માયાથી (ભાન ભૂલીને) બેભાન પડી જતાં પોતે જ જાળમાં સપડાઈ ગઈ ॥ ૬૬ ॥

શિચા જાલેન ॥ ૬૬ ॥

કપોતશ્ચાત્મજાન્ બદ્ધાનાત્મનોઽપ્યધિકાન્ પ્રિયાન્ ।
ભાર્યાં ચાત્મસમાં દીનો વિલલાપાતિદુઃખિતઃ ॥

॥ ૬૭ ॥

આત્માનુરૂપાં ભાર્યાં ચ । વિલલાપ
શુશોચ ॥ ૬૭ ॥

વિલાપમાહ ત્રયેણ—અહો ઇતિ ।

અહો મે પશ્યતાપાયમલ્પપુણ્યસ્ય દુર્મતેઃ ।
અતૃપ્તસ્યાકૃતાર્થસ્ય ગૃહસ્ત્રૈવર્ગિકો હતઃ ॥ ૬૮

અતૃપ્તસ્ય દૃષ્ટસુખે અકૃતાર્થસ્યાદૃષ્ટમ-
સંપાદયતઃ ॥ ૬૮ ॥

અનુરૂપાનુકૂલા ચ યસ્ય મે પતિદેવતા ।
શૂન્યે ગૃહે માં સન્ત્યજ્ય પુત્રૈઃ સ્વર્યાતિ સાધુભિઃ ॥ ૬૯
॥ ૬૯ ॥

સોઽહં શૂન્યે ગૃહે દીનો મૃતદારો મૃતપ્રજઃ ।
જિજીવિષે કિમર્થં વા વિધુરો દુઃખજીવિતઃ ॥ ૭૦
॥ ૭૦ ॥

તાંસ્તથૈવાવૃતાન્ શિગ્ભિર્મૃત્યુગસ્તાન્ વિચેષ્ટતઃ ।
સ્વયં ચ કૃપણઃ શિક્ષુ પશ્યન્નપ્યબુધોઽપતત્ ॥ ૭૧

તાનાવૃતાન્પશ્યન્નપિ । શિક્ષુ જાલેષુ ॥ ૭૧ ॥

દાર્ષ્ટાન્તિકે યોજયતિ—એવમિતિ ।

‘શિચા’ જાળથી ॥ ૬૬ ॥

પોતાના પ્રાણથી પણ પ્યારાં બચ્ચાંઓને અને પોતાને અનુરૂપ એવી પત્નીને બંધાયેલાં જોઈને અત્યંત દુઃખી થયેલો હોલો દીન થઈને વિલાપ કરવા લાગ્યો. ॥ ૬૭ ॥

અને પોતાને અનુરૂપ પત્નીને (બંધાયેલાં જોઈને), ‘વિલલાપ’ શોક કરવા લાગ્યો. ॥૬૭॥

ત્રણ શ્લોકોથી તેના વિલાપને વર્ણવે છે—
‘અહો ઇતિ’

અરે રે! મંદભાગી અને મંદમતિ એવા મારો વિનાશ જુઓ! અતૃપ્ત અને અકૃતાર્થ એવા મારા (ધર્મ-અર્થ-કામરૂપ) ત્રણેના સાધનરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમ નષ્ટ થઈ ગયો! ॥ ૬૮ ॥

અતૃપ્તના— દૃષ્ટ એવા આ લોકનું સુખ જેણે પ્રાપ્ત કર્યું નથી તેવા અકૃતાર્થના અને પરલોકના સુખને સંપાદિત નહીં કરનારાના ॥ ૬૮ ॥

પતિ એવો હું જ જેનો ભગવાન હું તેવી મારી અનુકૂળ અને અનુરૂપ પત્ની મને વેરાન ઘરમાં તજીને પોતાનાં ભોળાં ભૂલકાંઓ સાથે સ્વર્ગમાં સિધાવી. ॥ ૬૯ ॥ ૬૯ ॥

જેની પત્ની મરણ પામી અને બાળકો પણ મરણ પામ્યાં તેવો દીન અને દુઃખી જીવનવાળો વિધુર એવો હું (આ) વેરાન ઘરમાં શા માટે જીવવા ઈચ્છું છું? ॥ ૭૦ ॥ ૭૦ ॥

જાળમાં સપડાયેલાં અને મોતનો કોળિયો બનેલાં તે તરફડતાં બચ્ચાં અને પત્નીને જોતો હોવા છતાં તે દીન, અબુધ હોલો પોતે પણ જાળમાં પડ્યો. ॥ ૭૧ ॥

તેમને જાળમાં સપડાયેલાં જોતો હોવા છતાં, ‘શિક્ષુ’ જાળમાં ॥ ૭૧ ॥

જેને માટે દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું તેમાં જોડે છે — ‘એવમ્ ઇતિ’

તં લબ્ધ્વા લુબ્ધકઃ ક્રૂરઃ કપોતં ગૃહમેધિનમ્ ।
 કપોતકાન્ કપોતીં ચ સિદ્ધાર્થઃ પ્રયયૌ ગૃહમ્ ॥ ૭૨
 ॥ ૭૨ ॥

एवं कुटुम्ब्यशान्तात्मा द्वन्द्वारामः पतत्रिवत् ।
 पुष्पान् कुटुम्बं कृपणः सानुबन्धोऽवसीदति ॥ ७३
 ॥ ૭૩ ॥

एवं गृहासक्तिस्तिरश्चामप्यनर्थहेतु-
 र्मनुष्यस्य त्वतिनिन्दितेत्याह—यः प्राप्येति ।

यः प्राप्य मानुषं लोकं मुक्तिद्वारमपावृतम् ।
 गृहेषु खगवत् सक्तस्तमारूढच्युतं विदुः ॥ ७४
 ॥ ૭૪ ॥

તે સંસારાસક્ત હોલાને, હોલીને અને બચ્ચાંને પ્રાપ્ત કરીને જેનું કામ પાર પડી ગયું તેવો કૂર શિકારી પોતાને ઘેર ગયો. ॥ ૭૨ ॥ ૭૨ ॥

કુટુંબકબીલાવાળો, અશાંત મનવાળો, સુખ-દુઃખાદિ દંદોમાં રમણ કરતો દીન મનુષ્ય પણ આ રીતે પક્ષી(હોલા)ની જેમ કુટુંબનું પોષણ કરતો પુત્ર, પત્ની વગેરે સહિત દુઃખી થાય છે. ॥૭૩॥ ॥ ૭૩ ॥

આમ, પશુ-પક્ષીઓ માટે પણ અનર્થના કારણરૂપ ગૃહાસક્તિ મનુષ્ય માટે તો ઘણી જ નિંદનીય છે, એમ કહે છે— ‘યઃ પ્રાપ્ય ઇતિ.’

ઊઘડી ગયેલા મુક્તિના દ્વારરૂપ મનુષ્યશરીર પ્રાપ્ત કરીને જે મનુષ્ય (મારું-તારું, પારકું-પોતાનું એવા પક્ષોવાળા) પક્ષીની જેમ ઘરોમાં આસક્ત થાય છે, તે ઉપર ચઢીને નીચે પડ્યો છે, એમ વિદ્વાનો માને છે. ॥ ૭૪ ॥ ૭૪ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

*****

अथाष्टमोऽध्यायः

अवधूतोपाप्यान- अजगरथी पिंगला सुधीना नव गुरुओनी कथा

अष्टमेऽजगरादिभ्यो नवभ्यः शिक्षितं हरिः ।
 अवधूतगिरा प्राह विवेकायोद्धवं प्रति ॥ १

प्रारब्धकर्मभोगस्यावश्यंभावित्वात्तदर्थो-
 द्यमैर्नायुर्व्ययो वृथा कर्तव्य इत्यजगराच्छिक्षित-
 मित्याह—सुखमित्यादिना ।

આઠમા અધ્યાયમાં અજગર વગેરે નવ ગુરુઓ પાસેથી શીખેલા (જ્ઞાન)ને શ્રીહરિ અવધૂત દત્તાત્રેયની વાણી દ્વારા ઉદ્ધવજીને વિવેક જન્માવવા માટે કહે છે. ॥ ૧ ॥

પ્રારબ્ધકર્મનો ભોગ અવશ્ય થવાનો જ છે, તેથી તેને માટે ઉદ્યમ કરીને આયુષ્યનો વ્યર્થ વ્યય કરવો જોઈએ નહીં. એમ અજગર પાસેથી શીખ્યા, એમ કહે છે — ‘સુખમ્ ઇતિ.’ વગેરે દ્વારા.

બ્રાહ્મણ ઉવાચ

સુખમૈન્દ્રિયકં રાજન્ સ્વર્ગે નરક એવ ચ ।
દેહિનાં યદ્ યથા દુઃખં તસ્માન્નેચ્છેત તદ્ બુધઃ ॥ ૧

યદૈન્દ્રિયકં સુખં તત્સ્વર્ગે નરકે ચ
ભવત્યેવ । યથા દુઃખમ્ । તસ્માદ્બુધસ્તન્નેચ્છેત્
॥ ૧ ॥

શરીરનિર્વાહમાત્રં તુ યથાલબ્ધેન
કર્તવ્યમિત્યાહ—ગ્રાસમિતિ ।

ગ્રાસં સુમૃષ્ટં વિરસં મહાન્તં સ્તોકમેવ વા ।
યદૃચ્છયૈવાપતિતં ગ્રસેદાજગરોઽક્રિયઃ ॥ ૨
આજગરોઽજગરવૃત્તિઃ । અક્રિય ઉદાસીનઃ
॥ ૨ ॥

યદા નાપતતિ તદા કિં કર્તવ્યં તત્રાહ—
શયીતેતિ ।

શયીતાહાનિ ભૂરીણિ નિરાહારોઽનુપક્રમઃ ।
યદિ નોપનમેદ્ ગ્રાસો મહાહિરિવ દિષ્ટભુક્ ॥ ૩

અનુપક્રમો નિરુદ્ધમઃ । દિષ્ટભુક્
દૈવમેવ પ્રાપકમિતિ ધૈર્યવાન્ ॥ ૩ ॥

નનુ સમર્થોઽપિ શયીતૈવ કિમ્,
ઓમિત્યાહ—ઓજ ઇતિ ।

ઓજઃસહોબલયુતં બિભ્રદ્ દેહમકર્મકમ્ ।
શયાનો વીતનિદ્રણ્ચ નેહેતેન્દ્રિયવાનપિ ॥ ૪

બ્રાહ્મણ (દત્તાત્રેય) બોલ્યા — હે રાજા
(યદુ), ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ સ્વર્ગમાં પણ મળે છે
અને નરકમાં પણ મળે છે. જેમ પ્રયત્ન કર્યા વિના
દુઃખ મળે છે (તેમ સુખ પણ પ્રારબ્ધકર્મના યોગથી
અનાયાસે જ મળે છે), માટે વિવેકી મનુષ્યે તેની
(સુખની) ઈચ્છા કરવી નહીં. ॥ ૧ ॥

જે ઈન્દ્રિયજન્ય સુખ છે તે સ્વર્ગમાં મળે છે
અને નરકમાં પણ મળે જ છે, જેમ કે દુઃખ (મળે
છે તેમ સુખ પણ અનાયાસે જ મળે છે), તેથી
વિવેકી મનુષ્યે તેની ઈચ્છા કરવી નહીં. ॥ ૧ ॥

શરીરનો નિર્વાહ પણ જે કંઈ મળે તેનાથી
કરવો જોઈએ, એમ કહે છે— ‘ગ્રાસમ્ ઇતિ ।’

ઉદાસીન એવા અજગરની જેમ પ્રારબ્ધયોગે
જે કાંઈ આવી પડે તે સ્વાદિષ્ટ, નીરસ, વતું કે
ઓછું ખાવાનું ખાઈ લેવું જોઈએ. ॥ ૨ ॥

‘આજગરઃ’ અજગરની રીત પ્રમાણે—
‘અક્રિયઃ’ ઉદાસીન ॥ ૨ ॥

જો કાંઈ ન મળી આવે તો શું કરવું જોઈએ,
તે માટે કહે છે— ‘શયીત ઇતિ ।’

દૈવેચ્છાથી આહાર જો ન મળે તો પણ
અજગરની જેમ ‘દૈવ જ આહાર પ્રાપ્ત કરાવશે.’
એવું ધૈર્ય રાખનારે ઘણા દિવસો સુધી ઉદમ કર્યા
વિના શાંતિથી રહેવું જોઈએ. ॥ ૩ ॥

‘અન્-ઉપક્રમઃ’ ઉદમ કર્યા વિના ‘દિષ્ટભુક્’
‘દૈવ જ પ્રાપ્ત કરાવશે,’ એવી ધીરજ રાખનારે ॥ ૩ ॥
શંકા કરવામાં આવી છે કે શરીરમાં સામર્થ્ય
હોય તો પણ શું નિષ્ક્રિય થઈને રહેવું જોઈએ?
ઉત્તર આપે છે કે હા— ‘ઓજઃ ઇતિ ।’

ઈન્દ્રિયબળ, મનોબળ અને શરીરબળ હોવા છતાં
પણ દેહને કર્મ કર્યા વિના જ ધારણ કરવો અને
(આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ) સ્વાર્થ તરફ જાગૃત રહીને,
પરિપૂર્ણ ઈન્દ્રિયો હોવા છતાં ઈન્દ્રિયોનો (દર્શનાદિ)
વ્યાપાર કર્યા વિના ધ્યાનસ્થ રહેવું. ॥ ૪ ॥

ओज इन्द्रियबलम् । सहो मनोबलम् ।
बलं शारीरमेव । तद्युक्तमपि देहमकर्मकमेव
बिभ्रच्छयान एव भवेत् । वीतनिद्रः स्वार्थे
दत्तदृष्टिश्च भवेन्न पुनरीहेत । इन्द्रियवानपीति
दर्शनादिव्यापारमपि निवारयति ॥ ४ ॥

समुद्राच्छिक्षितमाह—मुनिरिति ।

मुनिः प्रसन्नगम्भीरो दुर्विगाह्यो दुरत्ययः ।
अनन्तपारो ह्यक्षोभ्यः स्तिमितोद इवार्णवः ॥ ५

बहिः प्रसन्नश्चासावन्तर्गम्भीरश्च ।
दुर्विगाह्य एवंभूत इति परिकलयितुमशक्यः,
अलक्ष्याभिप्रायत्वात् । दुरत्ययोऽनतिक्रमणीयः,
तेजस्वित्वात् । अनन्तपारः कालतो
देशतश्चापरिच्छेद्यः, स्वरूपाविर्भावात् ।
अक्षोभ्योऽविकार्यः, रागाद्यभावात् । स्तिमितोदो
निश्चलोदकोऽर्णवो यथा तद्वदेतैर्गुणैर्भवे-
दित्यर्थः ॥ ५ ॥

समृद्धकामो हीनो वा नारायणपरो मुनिः ।
नोत्सर्पेत न शुष्येत सरिद्धिरिव सागरः ॥ ६

‘ओजः’ ઈન્દ્રિયબળ, ‘સહઃ’ મનોબળ,
‘બલમ્’ શારીરિક બળ, તેમનાથી યુક્ત શરીર
હોય તો પણ દેહને કર્મ કર્યા વિના જ ધારણ
કરવો જોઈએ અને ધ્યાનસ્થ જ રહેવું જોઈએ.
‘વીતનિદ્રઃ’ (આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ) સ્વાર્થ
તરફ દૃષ્ટિ રાખીને પુનઃ ચેષ્ટા કરવી નહીં.
પરિપૂર્ણ ઈન્દ્રિયો હોય તો પણ ઈન્દ્રિયોથી દર્શનાદિ
વ્યાપાર કરવો નહીં. ॥ ૪ ॥

સમુદ્ર પાસેથી શીખ્યા તે જણાવે છે—
‘મુનિઃ ઇતિ ।’

મુનિએ સમુદ્રની જેમ બહારથી પ્રસન્ન તથા
અંદરથી ગંભીર, કળી ન શકાય તેવા (અગાધ),
દુર્લભ્ય, દેશ અને કાળથી અનંત, (રાગાદિ દોષોથી)
ક્ષુભિત ન થઈ શકે તેવા, શાંત જળવાળા સમુદ્ર
જેવા થવું જોઈએ. ॥ ૫ ॥

તે બહારથી પ્રસન્ન અને અંદરથી ગંભીર છે,
‘દુર્વિગાહ્યઃ’ અગાધ— કળવાને અશક્ય, કારણ કે
અભિપ્રાય જણાતો નથી. ‘દુરત્યયઃ’ અતિક્રમણ ન
કરી શકાય તેવો કારણ કે તેજસ્વી હોય છે.
‘અનન્તપારઃ’ કાળથી અને દેશથી અમર્યાદિત,
કારણ કે સ્વસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો હોય છે.
‘અક્ષોભ્યઃ’ રાગાદિનો અભાવ હોવાથી ક્ષોભ ન
પામે તેવો— ‘સ્તિમિત-ઉદઃ’ શાંત જળવાળો
સાગર જેવો હોય તેવા આ ગુણોથી યુક્ત બનવું
જોઈએ, એમ અર્થ છે. ॥ ૫ ॥

(વર્ષાઋતુમાં) સરિતાઓ(નું જળ ભરાવા)થી
(સમૃદ્ધ બનેલો) સાગર છલકાતો નથી અને
(ગ્રીષ્મઋતુમાં સરિતાઓમાં જળ ન હોવાથી)
સુકાઈ જતો નથી, તેમ અનેક ભોગસામગ્રી પ્રાપ્ત
થવાથી મુનિ પ્રસન્ન ન થાય અને તેનાથી રહિત
હોય ત્યારે દુઃખી ન થાય, કારણ કે તેને કેવળ
નારાયણનો આશ્રય છે. ॥ ૬ ॥

કિંચ વર્ષાસુ સરિદ્ધિઃ સમૃદ્ધોઽપિ
સાગરો યથા નોત્સર્પેત, ગ્રીષ્મે તદ્વિહીનોઽપિ
ન શુષ્યેત । તથા સમૃદ્ધકામસ્તદ્વિહીનો વા ન
હૃષ્યેન્ન શોચેદિત્યર્થઃ ।

અત્ર હેતુઃ—નારાયણપરો ન તુ વિષયપર
ઇતિ ॥ ૬ ॥

રૂપગન્ધસ્પર્શશબ્દરસૈઃ પञ्चभिर्वિષયै-
મોહિતાઃ પતન્નમધુકરગજહરિણમીના હતાઃ,
અતસ્તેષ્વનાસક્તૌ પञ્ચૈતે ગુરવઃ । તદુક્તમ્—
'પતન્નમાતન્નકુરન્નમૃદ્ન-

મીના હતાઃ પञ્ચભિરેવ પञ્ચ ।

ૈકઃ પ્રમાદી સ કથં ન હન્યતે

યઃ સેવતે પञ્ચભિરેવ પञ્ચ ॥'

ઇતિ । તત્ર રૂપવિલાસમોહિતો નશ્યતીતિ
પતન્નાચ્છિક્ષિતમાહ—દૃષ્ટ્વેતિ ।

દૃષ્ટ્વા સ્ત્રિયં દેવમાયાં તદ્ભાવૈરજિતેન્દ્રિયઃ ।

પ્રલોભિતઃ પતત્યન્ધે તમસ્યગ્નૌ પતંગવત્ ॥ ૭

તસ્યા ભાવૈઃ પ્રલોભિતઃ ॥ ૭ ॥

સ્ત્રિયમુપલક્ષણીકૃત્યૈતત્પ્રપણ્યતિ—
યોષિદિતિ ।

યોષિદ્ધિરણ્યાભરણામ્બરાદિ-

દ્રવ્યેષુ માયારચિતેષુ મૂઢઃ ।

પ્રલોભિતાત્મા હ્યુપભોગબુદ્ધ્યા

પતંગવન્નશ્યતિ નષ્ટદૃષ્ટિઃ ॥ ૮

॥ ૮ ॥

વળી, વર્ષાઋતુમાં સરિતાઓમાં જળ ભરાવાથી
સમૃદ્ધ થયો હોવા છતાં સાગર જેમ છલકાતો નથી
અને ગ્રીષ્મઋતુમાં તેનાથી રહિત હોવા છતાં પણ
સુકાતો નથી, તેવી જ રીતે ભોગસામગ્રીથી સમૃદ્ધ
કે રહિત એવો મુનિ પણ ન પ્રસન્ન થાય કે ન
દુઃખી થાય, એમ અર્થ છે.

આ માટેનું કારણ— નારાયણ જેનો આશ્રય છે
તેવો તે નારાયણપરાયણ છે, પણ વિષયપરાયણ
નથી. ॥ ૬ ॥

પતંગિયું રૂપથી, ભમરો ગંધથી, હાથી સ્પર્શથી,
હરણ શબ્દથી અને માછલી રસથી પાંચ વિષયો
દ્વારા મોહિત થયેલાં નાશ પામે છે, આથી આ પાંચ
વિષયોમાં અનાસક્તિ કેળવવા માટે આ પાંચને
ગુરુ બનાવવા જોઈએ. તે જ કહેવામાં આવ્યું છે—
'પતંગિયું, હાથી, હરણ, ભમરો અને માછલી—
એમ પાંચ (એક જ ઈન્દ્રિયથી એક વિષયનું એમ)
પાંચ વિષયોનું સેવન કરવાથી નાશ પામે છે, તો
પ્રમાદી એવો એક મનુષ્ય પાંચેય વિષયોનું સેવન
કરવાથી કેમ નાશ ન પામે?'— (ગરુડ પુરાણ)
આ પાંચ વિષયોમાં રૂપના વિલાસથી મોહિત થઈને
નાશ પામે છે એમ પતંગિયા પાસેથી (અવધૂતજી)
શીખ્યા તે કહે છે— 'દૃષ્ટ્વા ઇતિ ।'

(દીવાથી) મોહિત થયેલું પતંગિયું જેમ અગ્નિમાં
પડે છે, તેમ દેવની માયારૂપ સ્ત્રીને જોઈને તેના
હાવભાવોથી પ્રલોભિત થયેલો અજિતેન્દ્રિય મનુષ્ય
નરકરૂપ અંધકારમાં પડે છે. ॥ ૭ ॥

તેના હાવભાવોથી પ્રલોભિત થયેલો ॥ ૭ ॥

સ્ત્રીનો સંકેત કરીને (વિષયસેવન નાશના
કારણરૂપ છે,) એનો વિસ્તાર કરે છે— 'યોષિત્ ઇતિ ।'

મૂઢ મનુષ્ય ઈશ્વરની માયાથી રચાયેલાં સ્ત્રી,
સુવર્ણ, અલંકારો, આભૂષણો વગેરે દ્રવ્યોમાં ઉપભોગ-
બુદ્ધિથી આસક્ત મનવાળો અને લુપ્ત થયેલા વિવેકવાળો
બનીને પતંગિયાની જેમ નાશ પામે છે. ॥ ૮ ॥ ૮ ॥

મધુકરાચ્છિક્ષિતમાહ—સ્તોકમિતિ ।

સ્તોકં સ્તોકં ગ્રસેદ્ ગ્રાસં દેહો વર્તેત યાવતા ।

गृहानहिंसन्नातिष्ठेद् वृत्तिं माधुकरिं मुनिः ॥ ૧

ગૃહાનગૃહસ્થાનહિંસન્નપીડયન્ । અયં

ભાવઃ—યથા મધુકરો વિશિષ્ટગન્ધલોભેનૈક-
સ્મિન્નેવ પદ્મે વસન્નસ્તમયસમયે મુકુલિતે
તસ્મિન્બદ્ધ્યતે, એવં મુનિરપિ ગુણલોભેનૈકમેવ
ગૃહમાશ્રિતસ્તન્મોહેન બદ્ધ્યત ઇતિ ॥ ૧ ॥

किंच, अणुभ्यश्चेति ।

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

सर्वतः सारमादद्यात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥ ૧૦

॥ ૧૦ ॥

द्विविधो मधुकृत् । मधु कृन्तति
पुष्पादाच्छिद्य गृह्णातीति मुधकृद्भ्रमरः । मधु
करोत्याहारत्वेन स्वरूपेण चेति मधुमक्षिका
च । तत्र प्रथमाच्छिक्षितमुक्तम्, द्वितीयाच्छि-
क्षितमाह—

सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृहीत भिक्षितम् ।

पाणिपात्रोदरामत्रो मक्षिकेव न सङ्ग्रही ॥ ૧૧

સાયમિદં ભોક્ષ્યામિ, શ્વ ઇદં ભોક્ષ્યામીતિ
ભિક્ષિતમન્નાદિ ન સંગૃહ્ણીત, કિંતુ પાણિપાત્ર-
સ્તન્માત્રગ્રાહી । યદ્વા ઉદરમેવામત્રં પાત્રં યસ્ય સઃ ।

ભમરા પાસેથી શીખેલું વર્ણવે છે— ‘સ્તોકમ
ઇતિ ।’

જેટલા આહારથી દેહનો નિર્વાહ થાય તેટલો
જ આહાર લેવો જોઈએ. ગૃહસ્થોને કષ્ટ ન
આપતાં, થોડો થોડો આહાર લેતા મુનિએ માધુકરી
વૃત્તિનો આશ્રય કરવો જોઈએ. ॥ ૯ ॥

‘ગૃહાન્’ ગૃહસ્થોને ‘અહિંસન્’ કષ્ટ ન
આપતાં— ભાવ આ પ્રમાણે છે— જેમ વિશિષ્ટ
પ્રકારની સુગંધના લોભથી એક જ કમળમાં રહેતો
ભમરો સૂર્યાસ્તસમયે પુષ્પ કળી બની જાય ત્યારે
તેમાં પુરાઈ જાય છે, એમ મુનિ પણ સારા
પદાર્થના લોભથી એક જ ઘરનો આશ્રય કરે તો
તેના મોહથી બંધાય છે. ॥ ૯ ॥

વળી, ‘अणुभ्यः च इति ।’

જેમ ભમરો નાનાં પુષ્પોમાંથી અને મોટાં
પુષ્પોમાંથી સાર ગ્રહણ કરે છે, તેમ વિવેકી મનુષ્ય
નાનાં-મોટાં (સર્વ) શાસ્ત્રોમાંથી સાર ગ્રહણ કરે.
॥ ૧૦ ॥ ૧૦ ॥

ભમરા બે પ્રકારના હોય છે. જે મધ છૂટું પાડે
છે અને પુષ્પમાંથી ગ્રહણ કરે છે તે ‘મધુકૃત્’
ભમરો તથા આહારના પ્રયોજન માટે મધ ભેગું
કરનાર સ્વરૂપે મધમાખી. તેમાં પહેલા ભમરા
પાસેથી શીખ્યા તે કહ્યું. હવે બીજી મધમાખી
પાસેથી શીખ્યા તે કહે છે—

સાંજના કે આવતીકાલના ભોજન માટે
ભિક્ષાન્નનો સંગ્રહ કરવો જોઈએ નહીં. હાથરૂપી
પાત્ર અને ઉદરરૂપી પાત્રમાં (સમાય તેટલું જ)
ગ્રહણ કરનાર થઈને મધમાખીની જેમ સંગ્રહી ન
થવું જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

‘આ સાંજે ખાઈશ, આ કાલે ખાઈશ.’ એમ
(વિચારીને) ભિક્ષા માગેલાં અન્નાદિનો સંગ્રહ કરવો
જોઈએ નહીં, પણ ‘પાણિપાત્રઃ’ હાથરૂપી પાત્ર છે
જેનું, તેમાં સમાય તેટલું જ ગ્રહણ કરનાર, અથવા

एकभिक्षायामुदरमात्रग्राही भवेत्। संग्रही तु
मक्षिकेव न भवति न जीवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतद्विवृणोति पुनः सायंतनमिति ।

सायन्तनं श्वस्तनं वा न संगृहीत भिक्षुकः ।
मक्षिका इव संगृह्णन् सह तेन विनश्यति ॥ १२

॥ १२ ॥

स्पर्शासक्तिर्नाशहेतुरिति गजाच्छिक्षित-
मित्याह—पदापीति ।

पदापि युवतीं भिक्षुर्न स्पृશેद् दारवीमपि ।
स्पृશन् करीव बध्येत करिण्या अंगसंगतः ॥ १३

पादेनापि दारवीं दारुमयीमपि । गजो
हि करिणीं प्रदर्श्य निखाततृणपिहितगर्ते
निपात्य बध्यते ॥ १३ ॥

किंच, नाधिगच्छेदिति ।

नाधिगच्छેત્ સ્ત્રિયં પ્રાજ્ઞઃ કર્હિચિન્મૃત્યુમાત્મનઃ ।
બલાધિકૈઃ સ હન્યેત ગજૈરન્યૈર્ગજો યથા ॥ ૧૪

नोपगच्छेत् ॥ १४ ॥

ત્યાગભોગવિહીનો ધનસંચયઃ પરગામી
ભવતીત્યત્ર મધુહા ગુરુરિત્યાહ—ન દેયમિતિ ।

ઉદર એ જ ‘અમત્રમ્’ પાત્ર છે જેનું તે.
‘એકભિક્ષાયામ્’ કેવળ ઉદરના પોષણ માટે ભિક્ષા
લેનાર બનવું જોઈએ. (મધમાખી જેવા સંગ્રહી ન
થવું નહીં તો) સંગ્રહ કરનાર તો મધમાખીની જેમ
નાશ પામે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૧ ॥

આ (સંગ્રહ કરનારો) નાશ પામે છે, તે પુનઃ
સમજાવે છે— ‘સાયંતનમ્ ઇતિ ।’

ભિક્ષુક સાંજને માટે કે કાલને માટે સંગ્રહ કરે
નહીં. મધમાખીની જેમ સંગ્રહ કરતો મુનિ તે
સંગ્રહ કરેલા અન્ન સાથે નાશ પામે છે. ॥૧૨॥ ૧૨ ॥

સ્પર્શ માટેની આસક્તિ નાશનું કારણ છે,
એમ હાથી પાસેથી શીખ્યા, એમ કહે છે— ‘પદા-
અપિ ઇતિ ।’

હાથણીના અંગસંગ(ની લાલચ)થી (ખડ વગેરેથી
ઢાંકેલા ખાડામાં પડીને) જેમ હાથી બંધાય છે, તેમ
(સંન્યાસી પણ સ્ત્રીના સંગની લાલચથી સંસારમાં
બંધાય છે માટે) લાકડાની પૂતળી હોય તો પણ
સંન્યાસી પગથી પણ સ્પર્શ ન કરે. ॥ ૧૩ ॥

પગથી પણ ‘દારવીમ્’ લાકડાની હોય તો
પણ—ખરેખર, લાકડાની હાથણી દેખાડીને ખડ
વગેરેથી ઢાંકેલા ખાડામાં પાડીને હાથીને બાંધવામાં
આવે છે છે. ॥ ૧૩ ॥

વળી, ‘ન-અધિગચ્છેત્ ઇતિ ।’

બુદ્ધિમાન મનુષ્ય પોતાના મૃત્યુરૂપ સ્ત્રીનો
સંગ ક્યારેય કરે નહીં. જેમ (હાથણીમાં આસક્ત
થયેલો) હાથી બીજા અધિક બળવાન હાથીઓ
દ્વારા મારી નાખવામાં આવે છે, તેમ (સ્ત્રીમાં
આસક્ત થનાર) પુરુષ અન્ય અધિક બળવાન
પુરુષો દ્વારા હણવામાં આવે છે. ॥ ૧૪ ॥

‘ન-ઉપગચ્છેત્’ સંગ કરે નહીં. ॥ ૧૪ ॥

જે ધનનું દાન કરવામાં નથી આવતું અને
જેનો ભોગ પણ કરવામાં નથી આવતો તેવું એકકું
થયેલું ધન બીજા પાસે જાય છે, એમ અહીં મધ હરી
લેનારો ગુરુ છે, એમ કહે છે— ‘ન-દેયમ્ ઇતિ ।’

न देयं नोपभोग्यं च लुब्धैर्यद्दुःखसंचितम् ।
भुङ्क्ते तदपि तच्चान्यो मधुहेवार्थविन्मधु ॥ १५

तदन्यो बलवान्भुङ्क्ते तदप्यन्यस्तच्चान्यः ।
मधुहा मक्षिकाभिः संचितं मधु यथा
भुङ्क्ते तद्वत् ।

નનુ સુગુપ્તં ધનં કથમન્યો જ્ઞાસ્યતિ
હરિષ્યતિ ચેતિ તત્રાહ—અર્થવિત્ લિઙ્ગૈરર્થ
તદુપાયં ચ વેત્તીત્યર્થવિત્ । યથા મધુહા
તરુકોટરાદિગતં મધુ વેત્તિ હરતિ ચ ॥ ૧૫ ॥

स्वोद्यमं विनापि भोगः संभवतीत्यत्रापि
स एव गुरुरित्याह—सुदुःखेति ।

सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैराशासानां गृहाशिषः ।
मधुहेवाग्रतो भुङ्क्ते यतिर्वै गृहमेधिनाम् ॥ १६

આશાસાનાનામિતિ વક્તવ્યે વર્ણલોપ
આર્ષઃ ।

લોભી મનુષ્યો દ્વારા મહામહેનતે પોતાનું એકદું
કરેલું જે ધન નથી કોઈને આપવામાં આવતું કે નથી
ભોગવવામાં આવતું, તે ધન બીજો કોઈ ભોગવે છે
અને તે પણ (જો ન ભોગવે તો) તેનાથી પણ ત્રીજો,
ધન ક્યાં છે તે શોધી કાઢનાર, મધપૂડામાંથી મધ
હરી જનાર અને તેની પાસેથી પણ મધ લઈ
લેનારની જેમ તેને ભોગવે છે. ॥ ૧૫ ॥

‘તત્-અન્યઃ’ તેનાથી બીજો કોઈ બળવાન
ભોગવે છે. તે પણ ન ભોગવે તો તેનાથી અન્ય
ત્રીજો જ કોઈ (ભોગવે છે). મધ હરી જનારો
મધમાખીઓ દ્વારા એકઠા કરેલા મધનો જેમ
ઉપભોગ કરે તેમ!

શંકા કરવામાં આવી છે કે સારી રીતે
સંતાડવામાં આવેલા ધનને બીજો કોઈ કેવી રીતે
જાણશે અને ચોરી જશે? તે માટે ઉત્તર આપે છે—
‘અર્થવિત્’ નિશાનીઓ દ્વારા ‘અર્થવિત્’ ધનને
અને તેને હરી લેવાનો ‘અર્થમ્’ ઉપાય જાણનારો
તે ‘અર્થવિત્’ — જેમ મધ હરી લેનારો વૃક્ષની
બખોલ વગેરેમાં રહેલા મધને (મધમાખીઓની
અવર-જવરથી) જાણી લે છે અને ચોરી લે છે
તેમ! ॥ ૧૫ ॥

પોતાની મહેનત વિના પણ ભોગ મેળવી શકાય
છે, આ માટે પણ તે (મધ હરી જનાર પારથી)
મારો ગુરુ છે, એમ કહે છે— ‘સુદુઃખ ઇતિ’

(મધમાખીઓએ એકઠા કરેલા મધને) જેમ
મધ હરી જનારો પહેલાં ભોગવે છે, તેમ
મહાકષ્ટથી મેળવેલા ધન વડે ઘરનાં સુખોની આશા
રાખતા ગૃહસ્થોના અન્નાદિ ભોગ્ય પદાર્થોને
તેઓના ભોગ પહેલાં જ યોગી ભોગવે છે. ॥૧૬॥

(આશાસાનામ્ ને બદલે) આશાસાનાનામ્
કહેવું જોઈએ. તેમાં ના વર્ણનો લોપ આર્ષ છે.
(આશાસાન વ.કૃ.નું પછી બ.વ.)

‘યતિશ્ચ બ્રહ્મચારી ચ પક્વાન્નસ્વામિનાવુભૌ ।
તયોરન્નમદત્ત્વા તુ ભુક્ત્વા ચાન્દ્રાયણં ચરેત્ ॥’
इति गृहिणामावश्यकत्वेन दानविधानात्
॥ १६ ॥

हरिणाच्छिक्षितमाह—ग्राम्येति ।

ग्राम्यगीतं न शृणुयाद् यतिर्वनचरः क्वचित् ।
शिक्षेत हरिणाद् बद्धान्मृगयोगीतमोहितात् ॥ १७

भगवद्गीतं तु शृणुयादेव । मृगयोर्लुब्ध-
कस्य ॥ १७ ॥

हरिणशब्दादेव हरिणीसुतः ऋष्यशृङ्गोऽपि
गुरुर्जातव्य इत्याह—नृत्येति ।

नृत्यવાદિત્રગીતાનિ જુષન્ ગ્રામ્યાણિ યોષિતામ્ ।
આસાં ક્રીડનકો વશ્ય ઋષ્યશૃંગો મૃગીસુતઃ ॥ ૧૮

वश्यो बभूवेति शेषः ॥ १८ ॥

रसासक्तिर्नाशहेतुरिति मीनाच्छिक्षित-
मित्याह—जिह्वयेति ।

जिह्वयातिप्रमाथिन्या जनो रसविमोहितः ।
मृत्युमृच्छत्यसद्बुद्धिर्मीनस्तु बडिशैर्यथा ॥ १९

अतिप्रमाथिन्या अतिक्षोभिकया दुर्जयया ।
ऋच्छति प्राप्नोति । बडिशैरामिषलिपैर्लोह-
कण्टकैः ॥ १९ ॥

‘સંન્યાસી અને બ્રહ્મચારી રાંધેલા અન્નના
સ્વામી છે, માટે તે બંનેને અન્ન આપ્યા વિના તેનો
ઉપભોગ કરનાર મનુષ્ય ચાંદ્રાયણપ્રત કરે’ (તેમને
અન્ન આપ્યા વિના ઉપભોગ કરે તો મનુષ્યે
ચાંદ્રાયણપ્રત કરવું જોઈએ,) કારણ કે ગૃહસ્થો માટે
દાનવિધિ આવશ્યક છે. ॥ ૧૬ ॥

હરણ પાસેથી શીખ્યા તે કહે છે—
‘ગ્રામ્ય ઇતિ।’

શિકારીના ગીતથી મોહિત થઈને બંધાયેલા
હરણ પાસેથી વનમાં વિચરતા યોગીએ શીખવું
જોઈએ કે શૃંગાર સંબંધી ગીતો સાંભળવાં જોઈએ
નહીં. ॥ ૧૭ ॥

પરંતુ ભગવાનનું ગીત તો સાંભળવું જ જોઈએ.
‘મૃગયોઃ’ શિકારીનું (ગીત) ॥ ૧૭ ॥

હરણ શબ્દથી જ હરણના પુત્ર ઋષ્યશૃંગને
પણ ગુરુ માને છે, એમ કહે છે— ‘નૃત્ય ઇતિ।’

સ્ત્રીઓનાં શૃંગાર સંબંધી નૃત્ય, વાદિત્ર અને
ગીતોનું સેવન કરતા હરણપુત્ર ઋષ્યશૃંગ આ
સ્ત્રીઓનું રમકડું થઈ તેમને વશ થયા હતા. ॥૧૮॥

વશ ‘થયા હતા,’ એટલું શેષ છે. ॥ ૧૮ ॥

રસની આસક્તિ નાશનું કારણ છે, એમ માછલી
પાસેથી શીખ્યા, એમ કહે છે— ‘જિહ્વા ઇતિ।’

માંસથી લપેટાયેલા લોખંડના કાંટાઓથી
(વીંધાઈને) જેમ માછલી મૃત્યુ પામે છે, તેમ મનને
અતિશય વલોવી નાખનારી (દુર્જય) જીભને કારણે
સ્વાદથી મોહિત થયેલો દુર્બુદ્ધિ મનુષ્ય મરણ પામે
છે. ॥ ૧૯ ॥

‘અતિપ્રમાથિન્યા’ અતિશય ક્ષોભ પમાડનારી
દુર્જય જીભને કારણે (મૃત્યુ) ‘ઋછતિ’ પામે છે.
‘બડિશૈઃ’ (માંસથી લપેટાયેલા) લોખંડના કાંટાઓથી
॥ ૧૯ ॥

दुर्जयत्वमुपपादयति— इन्द्रियाणीति

द्वाभ्याम्।

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु निराहारा मनीषिणः।

वर्जयित्वा तु रसनं तन्निरन्नस्य वर्धते ॥ ૨૦

અયં ભાવઃ—યદ્યાહારસ્ત્યજ્યતે તર્હાન્યેન્દ્રિયજયઃ કેવલં ભવતિ, રસનેન્દ્રિયં તુ વર્ધતે। યદિ તુ ભુજ્યતે તર્હિ પુનશ્ચ રસાસક્ત્યા સર્વેન્દ્રિયક્ષોભઃ સ્યાત્। અતો રસાસક્તિ પરિત્યજ્યૌષધવદ્ભુજ્ઞીતેતિ, પ્રાણવૃત્ત્યૈવ સંતુષ્ટેદિત્યત્રોક્તમપિ રસનસ્યાતિદુર્જયત્વ- જ્ઞાપનાયોચ્યત ઇતિ વિશેષઃ ॥ ૨૦ ॥

તાવજ્જિતેન્દ્રિયો ન સ્યાદ્ વિજિતાન્યેન્દ્રિયઃ પુમાન્ ।
ન જયેદ્ રસનં યાવજ્જિતં સર્વં જિતે રસે ॥

॥ ૨૧ ॥ ૨૧ ॥

पिङ्गलाया नैराश्यं शिक्षितमिति वक्तुं
तदाख्यानमाह—पिङ्गलेत्यादिना।

पिंगला नाम वेश्याऽऽसीद् विदेहनगरे पुरा।

तस्या मे शिक्षितं किञ्चिन्निबोध नृपनन्दन ॥ ૨૨

મે મયા શિક્ષિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

(જીભની) દુર્જયતાને બે શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે— ‘इन्द्रियाणि इति।’

ધીર મનુષ્યો નિરાહાર રહીને જીભ સિવાયની બીજી ઇન્દ્રિયોને જલદી જતી લે છે, પણ નિરાહારીની સ્વાદેન્દ્રિય(ની તૃષ્ણા તો) વધે છે. ॥ ૨૦ ॥

ભાવ આ પ્રમાણે છે— જ્યારે આહાર છોડવામાં આવે છે ત્યારે (બીજી ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ ઓછી થવાથી) માત્ર બીજી ઇન્દ્રિયો પર જ વિજય મેળવી શકાય છે, પણ રસનેન્દ્રિયની તૃષ્ણા વધે છે! વળી, જો ભોજન કરવામાં આવે તો વળી પાછી સ્વાદની તૃષ્ણા વધવાથી સર્વ ઇન્દ્રિયો ક્ષોભ પામે છે. આથી સ્વાદની તૃષ્ણા છોડીને ઔષધની જેમ ભોજન કરવું જોઈએ. ‘પ્રાણ ટકે તેટલા આહારથી જ સંતુષ્ટ થવું જોઈએ.’ એમ (શ્લોક ૭/૩૮) અહીં (પૂર્વે) કહેવામાં આવ્યું હોવા છતાં રસનેન્દ્રિય અતિ દુર્જય હોવાથી તે જણાવવા માટે (પુનઃ) કહેવામાં આવ્યું, એ વિશેષતા છે. ॥ ૨૦ ॥

બીજી ઇન્દ્રિયોને જતી લેનારો મનુષ્ય જ્યાં સુધી રસનેન્દ્રિયને જતી ન લે, ત્યાં સુધી જિતેન્દ્રિય ન કહેવાય. રસનેન્દ્રિય ઉપર વિજય મેળવવામાં આવે ત્યારે જ સર્વ કાંઈ પર વિજય મેળવ્યો ગણાય. ॥ ૨૧ ॥ ૨૧ ॥

पिंगला पासेथी कोઈनी आशा न राખवानुं शीष्या, ते कहेवा माटे तेनुं आप्यान कहे छे— ‘पिंगला’ वगेरेथी.

હે રાજાઓને આનંદ આપનાર (યદુ), પૂર્વે વિદેહનગરમાં પિંગલા નામની વેશ્યા હતી. તેની પાસેથી પણ હું કંઈક શીખ્યો છું. તે તમે શ્રવણ કરો. ॥ ૨૨ ॥

‘મે’ મારા દ્વારા શીખવામાં આવ્યું. ॥ ૨૨ ॥

સા સ્વૈરિણ્યેકદા કાન્તં સંકેત ઉપનેષ્યતી ।

અભૂત્ કાલે બહિર્દ્વારિ બિભ્રતી રૂપમુત્તમમ્ ॥ ૨૩

સ્વૈરિણી કામચારિણી । સંકેતે રતિસ્થાને

॥ ૨૩ ॥

માર્ગ આગચ્છતો વીક્ષ્ય પુરુષાન્ પુરુષર્ષભ ।

તાન્ શુલ્કદાન્વિત્તવતઃ કાન્તાન્ મેનેઽર્થકામુકા ॥ ૨૪

તાન્વિત્તવતઃ સધનાનત એવ શુલ્કદાન્

મૂલ્યદાન્ । કાન્તાન્સુરતાર્હાન્ ॥ ૨૪ ॥

આગતેષ્વપયાતેષુ સા સંકેતોપજીવિની ।

અપ્યન્યો વિત્તવાન્ કોઽપિ મામુપૈષ્યતિ ભૂરિદઃ ॥

॥ ૨૫ ॥

અપિઃ સંભાવનાયામ્ । અન્યોઽપિ

મામુપૈષ્યત્યૈવં દુરાશયેત્યુત્તરેણાન્વયઃ ॥ ૨૫ ॥

એવં દુરાશયા ધ્વસ્તનિદ્રા દ્વાર્યવલમ્બતી ।

નિર્ગચ્છન્તી પ્રવિશતી નિશીથં સમપદ્યત ॥ ૨૬

દ્વાર્યવલમ્બાના પુનઃ પ્રવિશતી પુનર્નિર્ગચ્છન્તી

એવં કુર્વતી । નિશીથમર્ધરાત્રં પ્રાપ ॥ ૨૬ ॥

તસ્યા વિત્તાશયા શુષ્યદ્વક્રાયા દીનચેતસઃ ।

નિર્વેદઃ પરમો જજ્ઞે ચિન્તાહેતુઃ સુખાવહઃ ॥ ૨૭

તે સ્વચ્છંદ્યારિણી પિંગલા એક વાર રતિસમર્થ ધનવાન પુરુષને રતિસ્થાનમાં લઈ જવા માટે સુંદર રૂપ ધારણ કરીને રાતના સમયે ઘરની બહાર દ્વાર પર બેઠી હતી. ॥ ૨૩ ॥

‘સ્વૈરિણી’ સ્વચ્છંદ્યારિણી, ‘સંકેતે’ રતિસ્થાનમાં ॥ ૨૩ ॥

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ (યદુ), ધનની લાલસાવાળી તે માર્ગમાં આવતા પુરુષોને જોઈને તેમને રતિકીડાને યોગ્ય ધન ચૂકવી શકે તેવા ધનવાન માનતી હતી. ॥ ૨૪ ॥

તે પુરુષોને ‘વિત્તવતઃ’ ધનવાન અને આથી જ ‘શુલ્કદાન્’ મૂલ્ય ચૂકવી શકે તેવા— ‘કાન્તાન્’ રતિકીડાને યોગ્ય ॥ ૨૪ ॥

રતિસ્થાનમાં પુરુષોને લઈ જઈને તેમની પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલા ધનથી આજીવિકા ચલાવનારી તે, આવેલા પુરુષો ચાલ્યા ગયા ત્યારે (વિચારવા લાગી કે) ‘મને ખૂબ ધન આપનારો બીજો કોઈ ધનવાન કદાચ મારી પાસે આવશે.’ ॥ ૨૫ ॥

‘અપિ’ શબ્દ સંભાવના માટે છે. ‘બીજો કોઈ મારી પાસે આવશે.’ એવી વ્યર્થ આશાથી— એમ પછીના શ્લોક (૨૬) સાથે અન્વય છે. ॥ ૨૫ ॥

આવી વ્યર્થ આશાથી જેની ઊંઘ ઊડી ગઈ એવી તેની, દરવાજાને ટેકે બેસતાં, ત્યાંથી અંદર જતાં અને વળી પાછું બહાર નીકળતાં મધરાત થઈ ગઈ. ॥ ૨૬ ॥

દરવાજાને ટેકે બેસતાં, પાછું અંદર જતાં, વળી બહાર નીકળતાં, આમ કરતાં ‘નિશીથમ્’ મધરાત થઈ ગઈ. ॥ ૨૬ ॥

ધનની આશાથી સુકાતા મુખવાળી અને દીન મનવાળી તેને, ધનની ચિંતાને કારણે સુખ આપનારો પરમ વૈરાગ્ય જન્મ્યો. ॥ ૨૭ ॥

निर्वेदोऽलंबुद्धिः वित्तचिन्तैव हेतुर्यस्य
सः ॥ २७ ॥

तस्या निर्विण्णचित्ताया गीतं शृणु यथा मम ।
निर्वेद आशापाशानां पुरुषस्य यथा ह्यसिः ॥
॥ २८ ॥

यथा यथावत् । मम मत्तः शृणु । ननु
किं निर्विण्णाया गीतश्रवणेन तत्राह—हि
यस्मात्पुरुषस्याशापाशानां निर्वेदोऽसिर्यथा तथा
छेत्ता ॥ २८ ॥

तत्र हेतुः—न हीति ।

न ह्यंगाजातनिर्वेदो देहबन्धं जिहासति ।
यथा विज्ञानरहितो मनुजो ममતાं नृप ॥ २૯

अङ्ग हे राजन् ॥ ૨૯ ॥

अविजितात्मत्वे हेतुः—

पिंगलोवाच

अहो मे मोहविततिं पश्यताविजितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामये येन बालिशा ॥ ૩૦

याऽहं बालिशा विवेकशून्या तस्याः ।
कुतः । येन कारणेनासतस्तुच्छान्नरात्કામં
કામયે ॥ ૩૦ ॥

बालिशत्वं प्रपञ्चयति—सन्तमिति चतुर्भिः ।

‘निर्वેદઃ’ ‘હવે બસ.’ એવી વૈરાગ્યબુદ્ધિ—
ધનની ચિંતા જ જેનું કારણ છે તે પરમ વૈરાગ્ય
॥ ૨૭ ॥

તે વિરક્ત ચિત્તવાળી (પિંગલા)નું ગીત જેવું
છે તેવું મારી પાસેથી શ્રવણ કરો, કારણ કે (તે
ગીત) મનુષ્યનાં આશારૂપી દોરડાંઓને (કાપનારી)
વૈરાગ્યરૂપ તલવાર જેવું છે. ॥ ૨૮ ॥

‘યથા’ જેવું છે તેવું મારી પાસેથી શ્રવણ
કરો. શંકા કરવામાં આવી છે તે વિરક્તાનું ગીત
સાંભળવાથી શું પ્રયોજન છે? તે માટે કહે છે—
‘હિ’ કારણ કે મનુષ્યનાં આશારૂપી દોરડાંઓને
વૈરાગ્યરૂપી તલવાર જેમ કાપી નાખે તેમ તે કાપી
નાખે છે. ॥ ૨૮ ॥

તે માટે કારણ— ‘ન હિ ઇતિ ।’

હે રાજા (યદુ), જેમ અજ્ઞાની મનુષ્ય મમતાને
(છોડવા ઈચ્છતો નથી), તેમ જે મનુષ્યને વૈરાગ્ય
ઉત્પન્ન થયો નથી તે મનુષ્ય દેહના બંધન(રૂપ
સંસાર)ને છોડવા ઈચ્છતો નથી. ॥ ૨૯ ॥

‘અંગ’ હે રાજા (યદુ) ॥ ૨૯ ॥

મન વશમાં ન હોવા માટેનું કારણ—

પિંગલા બોલી — અહો! મનને વશમાં નહીં
રાખનાર એવા મારા મોહનો વિસ્તાર તો જુઓ! જે
કારણે વિવેકશૂન્ય એવી હું તુચ્છ પુરુષ પાસેથી
કામસુખની અભિલાષા સેવું છું! ॥ ૩૦ ॥

જે હું ‘બાલિશા’ વિવેકશૂન્ય છું, તેનો
(મોહવિસ્તાર જુઓ!)— શા માટે? જે કારણે
‘અસતઃ’ તુચ્છ પુરુષ પાસેથી કામસુખની અભિલાષા
સેવું છું! ॥ ૩૦ ॥

વિવેકશૂન્યતાને ચાર શ્લોકોથી સમજાવે
છે— ‘સન્તમ્ ઇતિ ।’

સન્તં સમીપે રમણં રતિપ્રદં
વિત્તપ્રદં નિત્યમિમં વિહાય ।
અકામદં દુઃખભયાધિશોક-
મોહપ્રદં તુચ્છમહં ભજેઽજ્ઞા ॥ ૩૧

સમીપે સંતમન્તર્યામિત્વાત્ । ઇમમપરોક્ષમી-
શ્વરમ્ ॥ ૩૧ ॥

અહો મયાઽઽત્મા પરિતાપિતો વૃથા
સાંકેત્યવૃત્ત્યાતિવિગર્હાવાર્તયા ।
સ્ત્રૈણાન્નરાદ્યાર્થતૃષોઽનુશોચ્યાત્
ક્રીતેન વિત્તં રતિમાત્મનેચ્છતી ॥ ૩૨

અતિવિગર્હ્યાતિનિન્દ્યા યા વાર્તા જીવિકા
તયા । કુતઃ । સાંકેત્યેન યા વૃત્તિસ્તયા ।
બહુવ્રીહિણા સ્વવિશેષણં વા । પરિતાપં
પ્રપન્નયતિ—સ્ત્રૈણાદિતિ । સ્ત્રીલમ્પટદથ ચાર્થતૃષો
લુબ્ધાદત એવાનુશોચ્યાન્નરાદ્યાહં વિત્તં રતિં
ચેચ્છતી । મયા વૃથાત્મા પરિતાપિતઃ । કેન
વિત્તમિચ્છતી, તેન નરેણ ક્રીતેન સ્વયં
વિક્રીતેનાત્મના દેહેન ॥ ૩૨ ॥

અહો ધિહ્માં યાહમતિબીભત્સિતં
ભજામીત્યાહ—ચદિતિ ।

(અંતર્યામી હોવાથી) સમીપમાં રહેનારા,
અત્યંત પ્રિય, આનંદ આપનારા, ધન આપનારા,
વિનાશરહિત એવા આ અપરોક્ષ ઈશ્વરને છોડીને
કામનાઓ પૂર્ણ કરવામાં અસમર્થ, દુઃખ, ભય,
મનોવ્યથા, શોક અને મોહ આપનાર તુચ્છ પુરુષને
અજ્ઞાની એવી હું સેવું છું! ॥ ૩૧ ॥

અંતર્યામી હોવાથી સમીપમાં રહેનારા ‘ઇમમ્’
આ અપરોક્ષ ઈશ્વરને ॥ ૩૧ ॥

અરે રે, સ્ત્રીલંપટ, ધનની તૃષ્ણાવાળા, શોક
કરવા યોગ્ય અને પોતાનું શરીર વેચીને ખરીદાયેલા
પુરુષ પાસેથી ધન અને કામસુખ ઈચ્છતી મારા
દ્વારા રતિના મૂલ્યરૂપ ધનથી જે અતિનિંદ્ય
આજીવિકા ચલાવવામાં આવી, તેનાથી મારો
આત્મા વ્યર્થ સંતાપ પામ્યો છે! ॥ ૩૨ ॥

‘અતિવિગર્હા’ અતિ નિંદ્ય એવી જે ‘વાર્તા’
આજીવિકા, તેનાથી— સાંકેતવૃત્ત્યા રતિના મૂલ્યરૂપ
ધનથી ‘મયા’ મારા દ્વારા જે આજીવિકા ચલાવવામાં
આવી, તેનાથી — અથવા (સાંકેતવૃત્ત્યા મયા
સંકેતવૃત્તિવાળી મારા દ્વારા એમ) બહુવ્રીહિ સમાસથી
પોતાનું વિશેષણ બને છે. (રતિના મૂલ્યરૂપ ધનથી
જેની આજીવિકા છે તે મારાથી) — (પોતાની) વેદનાને
વિસ્તારથી સમજાવે છે— ‘સ્ત્રૈણાત્ ઇતિ ।’ સ્ત્રીલંપટ,
વળી પાછા ધનની તૃષ્ણાવાળા, આથી જ શોક કરવા
યોગ્ય પુરુષ પાસેથી ધન અને કામસુખ ઈચ્છતી
મારાથી આત્મા વ્યર્થ સંતાપ પામ્યો છે. કોની
પાસેથી ધન ઈચ્છતી? ‘આત્મના’ તે પુરુષ દ્વારા
ખરીદાયેલા અને પોતે વેચેલા ‘આત્મના’ દેહથી
(તે પુરુષ પાસેથી ધન ઈચ્છતી) ॥ ૩૨ ॥

અરે રે, મને ધિક્કાર છે કે જે હું અતિ નિંદિત
પુરુષને ભજું છું, એમ કહે છે— ‘ચત્ ઇતિ ।’

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्य-

स्थूणं त्वचा रोमनखैः पिनद्धम् ।

क्षरन्नवद्वारमगारमेतद्

विण्मૂત્રપૂર્ણं मदुपैति कान्या ॥ ૩૩

વંશો નામ સ્થૂણાસુ નિહિતસ્તિર્યગ્વેણુઃ ।
વંશ્યાસ્તસ્મિન્નુભયતો નિહિતા વેણવઃ ।
અસ્થિભિરેવ નિર્મિતા વંશાદયો યસ્મિન્સ્તત્ ।
તત્ર પૃષ્ઠે દીર્ઘમસ્થિ યત્સ વંશઃ । પાર્શ્વાસ્થીનિ
વંશ્યાનિ । સ્થૂણા હસ્તપાદાસ્થીનિ । તથા
રોમભિર્નખૈશ્ચ પિનદ્ધં છાદિતમ્ । તથાપિ ક્ષરન્તિ
નવદ્વારાણિ યસ્મિન્સ્તત્ । એવંભૂતાગારરૂપં
નૃશરીરમેતન્મત્ મત્તોઽન્યા કા વા કાન્તબુદ્ધ્યા
ઉપૈતિ સેવતે ॥ ૩૩ ॥

सत्सङ्गतौ सत्यामप्यहो मम मोह
इत्याह—विदेहानामिति ।

विदेहानां पुरे ह्यस्मिन्नहमेकैव मूढधीः ।

याऽन्यमिच्छन्त्यसत्यस्मादात्मदात् काममच्युतात् ॥

॥ ૩૪ ॥

याहमसती अच्युतादन्यं कामं
भोगमिच्छन्ती सा ॥ ૩૪ ॥

एवं निर्विण्णा सती अतः परमेवं
करिष्यामीत्याह—सुहृदिति ।

सुहृत् प्रेष्ठतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।

तं विक्रीयात्मनैવાहं रमेऽनेन यथा रमा ॥ ૩૫

હાડકાંથી બનેલાં વાંસડા, વળીઓ અને
થાંભલાઓવાળા, ચામડી, રૂંવાડાં અને નખોથી
ઢંકાયેલા, ઝમતાં નવ દ્વારવાળા તથા વિષ્ઠા અને
મૂત્રથી ભરેલા ઘરરૂપ પુરુષના શરીરને મારા
સિવાય બીજી કઈ સ્ત્રી સેવે છે? ॥૩૩ ॥

‘વંશઃ’ થાંભલાઓ પર મુકાયેલો આડો
વાંસડો, ‘વંશ્યાઃ’ તે વાંસડામાં બંને બાજુથી
મુકાયેલી વળીઓ— હાડકાંઓથી રચાયેલાં વાંસડા,
વળીઓ અને થાંભલાઓ છે જેમાં તે— તેમાં
પીઠમાં જે મોટું હાડકું કરોડરજજુ છે તે વાંસડો,
બાજુમાં રહેલાં હાડકાં એટલે પાંસળીઓ— ‘સ્થૂણાઃ’
હાથ-પગનાં હાડકાંરૂપ થાંભલા તથા ચામડી-
રૂંવાડાં-નખોથી ઢંકાયેલાં હોવા છતાં ઝમતાં નવ
દ્વારો છે જેમાં તે— આવા ઘરરૂપ આ પુરુષશરીરને
‘મત્’ મારા સિવાય બીજી કઈ સ્ત્રી કાંતબુદ્ધિથી
‘ઉપ-એતિ’ સેવે છે? ॥ ૩૩ ॥

सत्संगति होवा છતાં પણ અરે રે, મારો
મોહ! એમ કહે છે— ‘विदेहानाम् इति।’

જે હું વ્યભિચારિણી, આત્મસ્વરૂપનું દાન કરી
દેનારા આ અવિનાશી (અચ્યુત)ને છોડીને બીજા
કામભોગ ઈચ્છતી, જીવન્મુક્તોના આ નગરમાં એક
જ મૂઢ બુદ્ધિવાળી છું! ॥ ૩૪ ॥

જે હું વ્યભિચારિણી, અચ્યુત સિવાય અન્ય
‘કામમ્’ ભોગને ઈચ્છતી તે (હું) ॥ ૩૪ ॥

આમ, વૈરાગ્ય થવાથી, હવે પછી આ પ્રમાણે
કરીશ, એમ કહે છે— ‘सुहृत् इति।’

આ (અચ્યુત) દેહધારીઓના પરમ પ્રિયતમ,
સુહૃદ, નાથ અને આત્મા છે. આથી તેમને દેહાદિ
સમર્પણ કરીને એમની સાથે મનથી જ લક્ષ્મીની
જેમ રમણ કરીશ. ॥ ૩૫ ॥

અયમીશ્વરઃ । આત્મનૈવાત્માનમેવ નિવેદ્ય
તં વિક્રીય વિશેષેણ ક્રીત્વાઽનેનૈવ સહ રમે ।
રમા લક્ષ્મીર્યથા ॥ ૩૫ ॥

અન્યસ્યાસેવ્યત્વં દર્શયતિ—કિયદિતિ ।

કિયત્ પ્રિયં તે વ્યભજન્ કામા યે કામદા નરાઃ ।
આદ્યન્તવન્તો ભાર્યાયા દેવા વા કાલવિદ્રુતાઃ ॥
॥ ૩૬ ॥

આદ્યન્તવન્તો યે કામા વિષયાઃ કામદા
નરા વા દેવા વા કાલકલિતા ભાર્યાયાઃ
કિયત્પ્રિયં કૃતવન્તો ન કિંચિત્ । અતો નેહામુત્ર
ચ તદ્વ્યતિરિક્તઃ કોઽપિ સેવ્યોઽસ્તીત્યર્થઃ
॥ ૩૬ ॥

एवं निश्चित्य स्वभाग्यमभिनन्दति—
नूनमिति ।

नूनं मे भगवान् प्रीतो विष्णुः केनापि कर्मणा ।
निर्वेदोऽयं दुराशाया यन्मे जातः सुखावहः ॥ ३७

दुष्टा आशा यस्यास्तस्या मे ॥ ३७ ॥

ननु धनाप्राप्त्या क्लिष्टासि, कथं
विष्णुः प्रीतस्तत्राह—मैवमिति ।

मैवं स्युर्मन्दभाग्यायाः क्लेशा निर्वेदहेतवः ।
येनानुबन्धं निर्हृत्य पुरुषः शममृच्छति ॥ ३८

મન્દભાગ્યા ચેદહં સ્યાં તર્હ્યેવ નિર્વેદહેતવઃ
ક્લેશા ન સ્યુરિત્યર્થઃ । યેન નિર્વેદેનાનુબન્ધં
ગૃહાદિકં નિર્હૃત્ય પરિત્યજ્ય ॥ ૩૮ ॥

આ સ્વામી છે. મનથી જ દેહાદિને સમર્પિત
કરીને તેમને 'વિક્રીય' વિશેષરૂપે વેચાતા લઈને
એમની સાથે જ રમણ કરીશ. 'રમા' લક્ષ્મીની જેમ
॥ ૩૫ ॥

બીજો કોઈ સેવવા યોગ્ય નથી, તે દર્શાવે
છે— 'કિયત્ ઇતિ ।'

જેઓ (પોતે જ) આદિ અને અંતવાળા છે
અને તેથી કાળના કોળિયારૂપ છે તે વિષયો અને
વિષયો આપનારા પુરુષોએ કે દેવોએ ભાર્યાઓનું
કેટલું પ્રિય કર્યું છે? ॥ ૩૬ ॥

આદિ અને અંતવાળા જે 'કામાઃ' વિષયો
છે અથવા વિષયો આપનારા પુરુષો કે દેવો છે,
તેઓ કાળથી ભયભીત થયેલા છે. તેઓએ
ભાર્યાઓનું કેટલું પ્રિય કર્યું છે? કંઈ જ નહીં!
આથી આ લોકમાં કે પરલોકમાં તે અચ્યુત સિવાય
કોઈ પણ સેવવા યોગ્ય નથી, એમ અર્થ છે. ॥૩૬॥

આમ, નિશ્ચય કરીને પોતાના ભાગ્યની
પ્રશંસા કરે છે— 'નૂનમ્ ઇતિ ।'

કોઈ (શુભ) કર્મથી નિશ્ચય જ દુષ્ટ
આશાવાળી મારા પર ભગવાન વિષ્ણુ પ્રસન્ન થયા
છે, કે જેથી મારો આ વૈરાગ્ય સુખ આપનારો થયો
છે. ॥ ૩૭ ॥

દુષ્ટ આશા છે જેની તે મારા પર ॥ ૩૭ ॥
શંકા કરવામાં આવી છે કે ધન નહીં મળવાથી
તો તું ક્લેશ પામી છે, વિષ્ણુ કેવી રીતે પ્રસન્ન થયા
છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે— 'મા એવમ્ ઇતિ ।'

જો હું મંદભાગી હોત તો વૈરાગ્યના કારણરૂપ
આવા ક્લેશો ન થયા હોત, કે જે વૈરાગ્યથી મનુષ્ય
ઘર વગેરે બંધન તજી શાંતિ પામે છે. ॥ ૩૮ ॥

જો હું મંદભાગી જ હોત તો વૈરાગ્યના
કારણરૂપ ક્લેશો ન થયા હોત, એમ અર્થ છે.
જે વૈરાગ્યથી 'અનુબન્ધમ્' ઘર વગેરે 'નિર્હૃત્ય'
છોડીને ॥ ૩૮ ॥

तेनोपकृतमादाय शिरसा ग्राम्यसंगताः ।

त्यक्त्वा दुराशाः शरणं ब्रजामि तमधीश्वरम् ॥ ૩૯

અતસ્તેન શ્રીવિષ્ણુનોપકૃતં કૃતમુપકારં
નિર્વેદલક્ષણમ્ । ગ્રામ્યેષુ નરેષુ વિષયેષુ વા
સઙ્ગતાઃ ॥ ૩૯ ॥

कथं ब्रजसि तदाह—संतुष्टेति ।

सन्तुष्टा श्रद्धधत्येतद्यथालાભેન જીવતી ।

विहराम्यमुनैवाहमात्मना रमणेन वै ॥ ૪૦

॥ ૪૦ ॥

નનુ બ્રહ્માદીન્હિત્વા અમુનૈવેતિ કોઽયં
નિયમસ્તત્રાહ—સંસારેતિ ।

संसारकूपे पतितं विषयैर्मुषितेक्षणम् ।

ग्रस्तं कालाहिनाऽऽत्मानं कोऽन्यस्त्रातुमधीश्वरः ॥ ૪૧

મુષિતેક્ષણમપહતવિવેકમ્ ॥ ૪૧ ॥

તર્હિ કિમાત્મત્રાણોપાધિના તં ભજિષ્યસિ,
ન, તત્ર સર્વતો નિર્વિદ્ય ભગવદ્ભજને પ્રવૃત્તસ્યાત્મન
એવ સમર્થત્વાદિત્યાહ—આત્મૈવેતિ ।

આથી તે ભગવાન વિષ્ણુ દ્વારા કરવામાં
આવેલા (વૈરાગ્યના લક્ષણવાળા) ઉપકારને માથે
ચડાવીને તેમ જ પુરુષો કે વિષયોમાં જોડાયેલી દુષ્ટ
આશાઓ છોડીને તે પરમ આરાધ્ય ભગવાનને
શરણે હું જાઉં છું. ॥ ૩૯ ॥

આથી 'તેન' તે શ્રીવિષ્ણુભગવાન દ્વારા
'ઉપકૃતમ્' કરાયેલા વૈરાગ્યના લક્ષણવાળા
ઉપકારને— 'ગ્રામ્યેષુ' પુરુષોમાં કે વિષયોમાં
જોડાયેલી (દુષ્ટ આશાઓને) ॥૩૯॥

ભગવાનને શરણે તું કેવી રીતે જઈશ? તે
કહે છે— 'સંતુષ્ટા ઇતિ ।'

આ (પરમાત્વત્ત્વ) ઉપર શ્રદ્ધા રાખતી, જે
મળે તેનાથી સંતુષ્ટ રહી, આ આત્મારૂપ પ્રિયતમ
સાથે જ હવે હું વિહાર કરીશ. ॥ ૪૦ ॥ ૪૦ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે બ્રહ્માજી વગેરેને
છોડીને આમની સાથે જ (વિહાર કરવો) એવો
આ કયો નિયમ છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે—
'સંસાર ઇતિ ।'

સંસારરૂપી કૂવામાં પડેલા, વિષયો દ્વારા
હરાઈ ગયેલા વિવેકવાળા અને કાળરૂપી સર્પથી
ગ્રસ્ત થયેલા જીવાત્માને તારવા પરમાત્મા સિવાય
બીજો કોણ સમર્થ છે? ॥ ૪૧ ॥

'મુષિત-ઈક્ષણમ્' હરાઈ ગયેલા વિવેકવાળાને
॥ ૪૧ ॥

'તો શું આત્માની રક્ષા કરવારૂપ ઉપાધિને કારણે
તું તેમને ભજીશ?' (ઉત્તર આપે છે કે) ના, તે
વિષયમાં તો સર્વ રીતે વૈરાગ્ય પામીને ભગવાનના
ભજનમાં પ્રવૃત્ત થયેલા આત્માનું જ (સ્વતઃસિદ્ધ)
સામર્થ્ય હોવાથી (હું ભગવાનને પ્રેમથી જ
ભજીશ), એમ કહે છે— 'આત્મા-એવ ઇતિ ।'

આત્મૈવ હ્યાત્મનો ગોપ્તા નિર્વિદ્યેત યદાખિલાત્ ।
અપ્રમત્ત ઇદં પશ્યેદ્ ગ્રસ્તં કાલાહિના જગત્ ॥ ૪૨

યદા એવં જગત્પશ્યેત્તત્તશ્ચાપ્રમત્તઃ
સન્નિખિલાદિહામુત્ર ચ ભોગાન્નિર્વિદ્યેત તદા
હ્યાત્મનૈવાત્મનો ગોપ્તેત્યન્વયઃ । અતઃ કેવલં
પ્રેમ્ણૈવ ભજામીતિ ભાવઃ ॥ ૪૨ ॥

બ્રાહ્મણ ઉવાચ

એવં વ્યવસિતમતિર્દુરાશાં કાન્તતર્ષજામ્ ।
છિત્ત્વોપશમમાસ્થાય શય્યામુપવિવેશ સા ॥ ૪૩

કાન્તસ્ય તર્ષોઽભિલાષસ્તતો જાતમ્ ॥ ૪૩ ॥

ફલિતમાહ—આશા હીતિ ।

આશા હિ પરમં દુઃખં નૈરાશ્યં પરમં સુખમ્ ।
યથા સંછિદ્ય કાન્તાશાં સુખં સુષ્વાપ પિંગલા ॥ ૪૪
॥ ૪૪ ॥

જ્યારે મનુષ્ય સાવધાન થઈને આ જગતને
કાળરૂપી સર્પથી ગ્રસ્ત થયેલું જુએ (છે) અને પછી
સાવધાન થઈને (આ લોક અને પરલોકના) સંપૂર્ણ
ભોગોથી વિરક્ત થાય છે, ત્યારે આત્માનો રક્ષક
બને છે. ॥ ૪૨ ॥

જ્યારે આ રીતે જગતને જુએ અને પછી
સાવધાન થઈને આ લોક અને પરલોકના સંપૂર્ણ
ભોગોથી વિરક્ત થાય, ત્યારે ખરેખર, પોતાના
દ્વારા પોતાનો રક્ષક બને છે, એમ અન્વય છે.
આથી કેવળ પ્રેમથી જ ભગવાનને ભજીશ, એવો
ભાવ છે. ॥ ૪૨ ॥

બ્રાહ્મણ (દત્તાત્રેય) બોલ્યા — આ પ્રમાણે
કૃત્નિશ્ચયી બુદ્ધિવાળી પિંગલા પુરુષના સંગની
તૃષ્ણાથી જન્મેલી દુષ્ટ આશાને કાપીને શાંત
ભાવમાં સ્થિત થઈને શય્યા પર બેઠી. ॥ ૪૩ ॥
પુરુષની 'તર્ષઃ' અભિલાષા, તેનાથી જન્મેલી
દુરાશાને ॥ ૪૩ ॥

પરિણામ જણાવે છે— 'આશા હિ ઇતિ ।'
આશા જ પરમ દુઃખનું કારણ છે અને
નિરાશા પરમ સુખનું કારણ છે; જેમ કે (પુરુષની
આશાથી અતિશય દુઃખી થયેલી) પિંગલા પુરુષની
આશા કાપીને (છોડીને) સુખપૂર્વક સૂઈ ગઈ.
॥ ૪૪ ॥ ૪૪ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे पिङ्गलोपाख्यानेष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

*****

अथ नवमोऽध्यायः

अवधूतोपाध्यान - टिटोडाथी ક્રીડા સુધીના સાત ગુરુઓની કથા

नवमे कुररादिभ्यो देहतश्चोपशिक्षितम् ।
श्रुत्वा यदुः कृतार्थोऽभूदिति कृष्णेन वर्णितम् ॥ १

નવમા અધ્યાયામાં ટિટોડા વગેરે પાસેથી અને
દેહ પાસેથી (અવધૂત દત્તાત્રેયજી) જે શીષ્યા, તે
સાંભળીને રાજા યદુ કૃતાર્થ થયા, એમ ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા વર્ણવવામાં આવ્યું. ॥ ૧ ॥

કુરરાચ્છિક્ષિતમાહ—પરિગ્રહો હીતિ ।

ब्राह्मण उवाच

परिग्रहो हि दुःखाय यद् यत्प्रियतमं नृणाम् ।
अनन्तं सुखमाप्नोति तद् विद्वान् यस्त्वकिंचनः ॥ ૧

યદ્યત્પ્રિયતમં તસ્ય તસ્ય પરિગ્રહઃ । તદ્વિદ્વાન્
પરિગ્રહો દુઃખમિતિ વિદ્વાન્સન્, યસ્ત્વકિંચન-
સ્ત્યક્તપરિગ્રહો ન તુ દરિદ્રઃ ॥ ૧ ॥

तदाह—सामिषमिति ।

सामिषं कुररं जघ्नुर्बलिनो ये निरामिषाः ।
तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥ ૨
॥ ૨ ॥

अर्भकशिक्षामाह—नेति ।

न मे मानावमानौ स्तो न चिन्ता गेहपुत्रिणाम् ।
आत्मक्रीड आत्मरतिर्विचरामीह बालवत् ॥ ૩

ગેહપુત્રિણાં તદ્વતાં યા ભવતિ ચિન્તા સા
ચ મે નાસ્તિ । આત્મનૈવ ક્રીડા યસ્ય । આત્મનિ
રતિઃ પ્રીતિર્યસ્ય સઃ ॥ ૩ ॥

नन्वज्ञसर्वज्ञयोः किं सादृश्यं नैश्चिन्त्यं
परमसुखमित्याह—द्विविति ।

ટિટોડા પાસેથી શીખ્યા તે કહે છે—
'પરિગ્રહઃ હિ ઇતિ ।'

બ્રાહ્મણ (દત્તાત્રેયજી) બોલ્યા — મનુષ્યોને જે
જે વસ્તુ અત્યંત પ્રિય હોય છે તે તે વસ્તુનો પરિગ્રહ
અતિશય દુઃખ માટે હોય છે, તેમ જાણતો મનુષ્ય
અપરિગ્રહી થઈને અનંત સુખ પામે છે. ॥ ૧ ॥

જે જે વસ્તુ અત્યંત પ્રિય હોય છે, તે તે
વસ્તુનો પરિગ્રહ— 'તત્-વિદ્વાન્' પરિગ્રહ દુઃખરૂપ
છે, એમ જાણતો હોઈ, 'યઃ તુ અકિંચનઃ' જેણે
પરિગ્રહ કરવાનું છોડી દીધું છે, તે તો દરિદ્ર
હોતો નથી. ॥ ૧ ॥

(પરિગ્રહ દુઃખરૂપ છે,) તે કહે છે—
'સ-આમિષમ્ ઇતિ ।'

જેના મુખમાં માંસ હતું તે ટિટોડાને જેમની
પાસે માંસ ન હતું તે (ગીધ, બાજ વગેરે તેનાથી)
બળવાન પક્ષીઓ મારવા લાગ્યાં, ત્યારે તે ટિટોડો
માંસ તજીને સુખ પામ્યો. ॥ ૨ ॥ ૨ ॥

બાળક પાસેથી શીખ્યા, તે કહે છે— 'ન
ઇતિ ।'

મારે માન અને અપમાનની તથા ઘર અને
છોકરાંની ચિંતા નથી, તેથી આત્મા સાથે જ જેની
ક્રીડા છે અને આત્મામાં જ જેની પ્રીતિ છે તેવો હું
આ લોકમાં બાળકની જેમ (સુખથી) વિચરણ કરું
છું. ॥ ૩ ॥

'ગેહપુત્રિણામ્' ઘર અને છોકરાંવાળાઓને
જે ચિંતા હોય તે ચિંતા મારે નથી. આત્મા સાથે
જ ક્રીડા છે જેની, આત્મમાં જ 'રતિઃ' પ્રીતિ છે
જેની તે ॥ ૩ ॥

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે અજ્ઞાની અને
સર્વજ્ઞમાં શું સરખાપણું છે? તે માટે કહે છે કે એ
બંનેમાં જે ચિંતાનો અભાવ છે તે પરમ સુખરૂપ
છે— 'દ્વૌ ઇતિ ।'

દ્વાવેવ ચિન્તયા મુક્તૌ પરમાનન્દ આપ્લુતૌ ।
યો વિમુગ્ધો જડો બાલો યો ગુણેભ્યઃ પરં ગતઃ ॥ ૪

વિમુગ્ધોઽજ્ઞઃ જડોઽનુદ્યમઃ એવંભૂતો યો
બાલો યશ્ચ પ્રકૃતેઃ પરમીશ્વરં પ્રાપ્તસ્તૌ દ્વૌ
॥ ૪ ॥

વંશીધરી—ગુણેભ્ય ઇતિ બહુત્વાત્રિગુણા
પ્રકૃતિર્લક્ષ્યતે ।

કુમાર્યાઃ શિક્ષિતં વક્તુમાચ્છ્યાયિકામાહ—
ક્વચિદિત્યાદિના ।

ક્વચિત્ કુમારી ત્વાત્માનં વૃણાનાન્ ગૃહમાગતાન્ ।
સ્વયં તાનર્હયામાસ ક્વાપિ યાતેષુ બન્ધુષુ ॥ ૫

વૃણાનાન્ સ્વવરણાયાગતાન્ । બન્ધુષુ
પિત્રાદિષુ ॥ ૫ ॥

તેષામભ્યવહારાર્થં શાલીન્ રહસિ પાર્થિવ ।
અવઘન્ટ્યાઃ પ્રકોષ્ટસ્થાશ્ચક્રુઃ શંખાઃ સ્વનં મહત્ ॥
॥ ૬ ॥

શઙ્ખાઃ શઙ્ખવલયાઃ । મહદ્વથા ભવતિ
તથા સ્વનં ચક્રુઃ ॥ ૬ ॥

વંશીધરી—સ્વનશબ્દસ્ય પુંસ્ત્વેન મહદિતિ ન
તદ્વિશેષણમતઃ ક્રિયાવિશેષણતયા વ્યાચ્છ્યાતમ્ ।

સા તજ્જુગુપ્સિતં મત્વા મહતી વ્રીડિતા તતઃ ।
બભંજૈકૈકશઃ શંખાન્ દ્વૌ દ્વૌ પાણ્યોરશેષયત્ ॥
॥ ૭ ॥

જે અજ્ઞાની અને નિરુદ્ધમી બાળક છે તે અને
પ્રકૃતિથી પર એવા ઈશ્વરને જે પ્રાપ્ત થયો છે
તે બંનેય ચિંતાથી મુક્ત અને પરમાનંદમાં મગ્ન
રહે છે. ॥ ૪ ॥

‘વિમુગ્ધઃ’ અજ્ઞાની, ‘જડઃ’ નિરુદ્ધમી—
એવું જે બાળક છે તે અને જે પ્રકૃતિથી પર એવા
ઈશ્વરને પ્રાપ્ત થયો છે તે (સર્વજ્ઞ)— તે બંને ॥૪॥

‘ગુણોથી’ એમ બ.વ. હોવાથી ત્રણ ગુણોવાળી
પ્રકૃતિ કહેવા માંગે છે.

કુમારી પાસેથી જે શીખ્યા તે કહેવા માટે
વાર્તા કહે છે— ‘ક્વચિત્ ઇતિ’ વગેરે દ્વારા.

કોઈ એક ગામમાં, પોતાનાં માતા-પિતા વગેરે
સ્વજનો બહાર ગયા હતા ત્યારે, કોઈ એક કન્યાએ
પોતાનું વરણ કરવા માટે ઘરમાં આવેલા અતિથિઓનું
પોતે જ સ્વાગત કર્યું. ॥ ૫ ॥

‘વૃણાનાન્’ પોતાનું વરણ કરવા માટે
આવનારાઓને પોતે જ સત્કાર્યા. ‘બન્ધુષુ’ માતા-
પિતા વગેરે સ્વજનો (બહાર ગયા હતા ત્યારે.) ॥૫॥

હે રાજા (યદુ), તે અતિથિઓના ભોજન માટે
એકાંતમાં ડાંગર ખાંડતી કન્યાના કાંડામાં રહેલી
શંખચૂડીઓ મોટો અવાજ કરવા લાગી. ॥ ૬ ॥

‘શંખાઃ’ શંખચૂડીઓ, જે રીતે મોટો થાય તે
રીતે અવાજ કરવા લાગી. ॥ ૬ ॥

‘સ્વન’ શબ્દ પુંસ્લિંગ હોવાથી ‘મહત્’
તેનું વિશેષણ ન હોઈ શકે, તેથી (‘મહત્’ની)
ક્રિયાવિશેષણરૂપે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.

(ખાંડવાનું કાર્ય પોતાના માતા-પિતાની દરિદ્રતાને
જણાવનારું હોવાથી) તેને નિંદિત માનીને લજ્જિત
થયેલી તે બુદ્ધિમાન કન્યાએ એક પછી એક ચૂડીઓ
(પોતાના હાથમાંથી) કાઢી નાખી અને બંને હાથમાં
બે-બે ચૂડીઓ બાકી રહેવા દીધી. ॥ ૭ ॥

સા મહતી બુદ્ધિમતી । તત્સ્વયં શાલ્યવ-
હનનમ્ । જુગુપ્સિતં દરિદ્રતાદ્યોતકમ્ । એકૈકશઃ
ક્રમેણૈકમેકં બભજ્ઞ સ્વકરાદપસારિતવતી ॥ ૭ ॥

वंशीधरी—बभञ्जेत्यस्यापसारितवतीत्यर्थो
धातूनामनेकार्थत्वात् ।

उभयोरप्यभूद् घोषो ह्यवघ्नन्त्याः स्म शंखयोः ।
तत्राप्येकं निरभिददेकस्मान्नाभवद् ध्वनिः ॥ ८

निरभिदत् पृथक्कृतवती ॥ ८ ॥

अन्वशिक्षमिमं तस्या उपदेशमरिन्दम ।
लोकाननुचरन्नेताँल्लोकतत्त्वविवित्सया ॥ ९

ननु कुमार्यास्तव च कथं
सङ्गतिस्तत्राह—लोकानिति ॥ ९ ॥

वासे बहूनां कलहो भवेद् वार्ता द्वयोरपि ।
एक एव चरेत्तस्मात् कुमार्या इव कंकणः ॥ १०

वास इति प्रथमान्तपाठे कलहहेतुः ।
वार्ता गोष्ठी हेतुर्भवेदित्यर्थः ॥ १० ॥

चित्तैकाग्रता द्वैतास्फूर्तिलक्षणसमाधि-
हेतुरिति शरकाराच्छिक्षितमित्याह—मन इति ।

તે ઘણી બુદ્ધિમાન હતી. 'તત્' જાતે ડાંગર
ખાંડવી તે, 'જુગુપ્સિતમ્' દરિદ્રતાને જણાવનારું—
'એક-એકશઃ' એક પછી એક 'બભજ્ઞ' પોતાના
હાથમાંથી કાઢી નાખી. ॥ ૭ ॥

'बभञ्ज' નો અર્થ (ચૂડીઓ) કાઢી નાખી
કર્ચો છે, કારણ કે ધાતુઓના અનેક અર્થો હોય છે.

(ત્યાર પછી ફરી) ખાંડવા માંડેલી (કન્યાની)
બે શંખચૂડીઓમાંથી પણ (એકબીજા સાથે અથડાવાથી)
અવાજ થવા લાગ્યો, તેથી તેણે તે (બંને)માંથી
એકને જુદી કરી નાખી, જેથી એકથી અવાજ થયો
નહીં. ॥ ૮ ॥

'निरभिदत्' જુદી કરી નાખી. ॥ ૮ ॥

હે શત્રુનું દમન કરનાર (યદુ), જનસમુદાયના
સ્વરૂપને જાણવાની ઈચ્છાથી લોકો વચ્ચે ભ્રમણ
કરતો હું તે (કન્યા)ની પાસેથી આ ઉપદેશ શીખ્યો
છું. ॥ ૯ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે કન્યા સાથે
આપનો મેળાપ કેવી રીતે થયો? તે માટે ઉત્તર
આપે છે— 'લોકાન્ ઇતિ' ॥ ૯ ॥

ઘણા લોકો સાથે રહેવામાં કલહ થાય છે. બે
જણની સાથે રહેવામાં પણ વાતો થાય છે, તેથી
કન્યાના કંકણની જેમ એકલા જ વિચરવું જોઈએ.
॥ ૧૦ ॥

(વાસે ને બદલે) વાસઃ એમ પ્રથમાંત
પાઠમાં, બહુ લોકોની સાથેનો વાસ કલહનું કારણ
બને છે. વાર્તા વાતોનું કારણ બને છે, એમ અર્થ
છે. ॥ ૧૦ ॥

દ્વૈતાનું ભાન ભુલાઈ જવાના લક્ષણરૂપ સમાધિનું
કારણ ચિત્તની એકાગ્રતા છે, એ (વાત) બાણ
બનાવનાર પાસેથી હું શીખ્યો, એમ (દત્તાત્રેયજી)
કહે છે— 'મનઃ ઇતિ' ।

મન એકત્ર સંયુજ્યાજ્જિતશ્વાસો જિતાસનઃ ।

વૈરાગ્યાભ્યાસયોગેન ધ્રિયમાણમતન્દ્રિતઃ ॥ ૧૧

તત્રોપાયમાહ—જિતેતિ । આસનજયે
શ્વાસજયઃ, તસ્ય ચ જયે શ્વાસાધીનં મનો
નિશ્ચલં ભવતિ ।

નનુ ક્ષણં નિશ્ચલં સદપિ મનો
વિષયવાસનયા યદિ વિક્ષિપ્યેત સુષુપ્તાવિવ
સર્વથા લીયેત વા તદા કિં તત્રાહ—
વૈરાગ્યેતિ । વૈરાગ્યેનાવિક્ષિપ્યમાણમભ્યાસયોગેન
લક્ષ્યે ધ્રિયમાણં સ્થિરીક્રિયમાણમ્ ॥ ૧૧ ॥

એકત્રેતિ કુત્ર તદાહ—યસ્મિન્નિતિ ।

યસ્મિન્ મનો લબ્ધપદં યદેત-

ચ્છનૈઃ શનૈર્મુઞ્ચતિ કર્મરેણૂન્ ।

સત્ત્વેન વૃદ્ધેન રજસ્તમશ્ચ

વિધૂય નિર્વાણમુપૈત્યનિન્ધનમ્ ॥ ૧૨

યલ્લયવિક્ષેપાત્મકં મન એતદ્યસ્મિન્
પરમાનન્દરૂપે ભગવતિ લબ્ધાસ્પદં સત્કર્મરેણૂન્
કર્મવાસના મુઞ્ચતિ તસ્મિન્ ।

નનુ કર્મવાસનાત્યાગેઽપિ સુષુપ્તિવલ્લયોઃ
દુર્વારઃ, ન, સત્ત્વેનેતિ ।

જેણે આસન પર જય મેળવ્યો છે અને
(પછી) શ્વાસ ઉપર જય મેળવ્યો છે તેવો (યોગી)
આળસરહિત થઈને વૈરાગ્ય અને અભ્યાસયોગથી
વશ કરાતા મનને (આત્મામાં એકાકાર કરીને)
એક લક્ષ્યમાં સ્થિર કરે. ॥ ૧૧ ॥

તે માટેનો (મનને આત્મામાં સ્થિર કરવાનો)
ઉપાય જણાવે છે— ‘જિત ઇતિ ।’ આસન ઉપર
જય મેળવ્યા પછી શ્વાસ ઉપર જય પ્રાપ્ત થાય છે.
શ્વાસ અધીન થવાથી મન નિશ્ચળ થાય છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે ક્ષણ વાર માટે
નિશ્ચળ થયેલું મન પણ જો વિષયવાસનાથી
વિક્ષિપ્ત થાય અથવા સુષુપ્તિમાં હોય તેમ સદંતર
લય પામે ત્યારે શું? તે માટે કહે છે— ‘વૈરાગ્ય
ઇતિ ।’ વૈરાગ્યથી વિક્ષેપ ન પામતા મનને,
અભ્યાસયોગથી લક્ષ્યમાં ‘ધ્રિયમાણમ્’ સ્થિર કરાતા
મનને ॥ ૧૧ ॥

મનને ક્યાં એકત્ર કરવું, તે કહે છે—
‘યસ્મિન્ ઇતિ ।’

જે આ (લયવિક્ષેપાત્મક) મન જે પરમાનંદ-
સ્વરૂપ ભગવાનમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અને ધીમે
ધીમે કર્મની વાસનાઓ તજે છે, (તે મનને તે જ
પરમાત્મામાં સ્થિત કરવું જોઈએ.) વૃદ્ધિ પામેલા
સત્ત્વથી રજસૂ અને તમસૂનો નાશ કરીને ગુણો
અને તેના કાર્યરૂપ બળતણ વગરનું તે મન
(અગ્નિની જેમ) નિર્વાણને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥૧૨॥

લય અને વિક્ષેપાત્મક એવું જે આ મન છે
તે જે પરમાનંદસ્વરૂપ ભગવાનમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે
છે, ‘કર્મરેણૂન્’ કર્મવાસનાઓ તજે છે, તે મનને
તે પરમાત્મામાં (સ્થિત કરવું જોઈએ).

શંકા કરવામાં આવી છે કે કર્મવાસનાના
ત્યાગમાં પણ સુષુપ્તિની જેમ લય નિવારી શકાતો
નથી. (તે માટે કહે છે કે) ના, ‘સત્ત્વેન ઇતિ ।’

વૃદ્ધેનોપશમાત્મકેન રજસ્તમસોરભાવે
વિક્ષેપલયાભાવાન્નિર્વાણમવૃત્તિકં ધ્યેયાકારેણા-
વસ્થાનમુપૈતિ । કુતઃ । અનિન્ધનમ્ । ઇન્ધનં
ગુણાસ્તત્કાર્યં ચ તદ્રહિતમ્ ।

તદુક્તં યોગશાસ્ત્રે—

‘મનસો વૃત્તિશૂન્યસ્ય બ્રહ્માકારતયા સ્થિતિઃ ।
યાઽસંપ્રજ્ઞાતનામાસૌ સમાધિરભિધીયતે ॥’
ઇતિ ॥ ૧૨ ॥

તતશ્ચ ન દ્વૈતસ્ફૂર્તિરિત્યાહ—તદેતિ ।

તદૈવમાત્મન્યવરુદ્ધચિત્તો

ન વેદ કિંચિદ્ બહિરન્તરં વા ।

યથેષુકારો નૃપતિં વ્રજન્ત-

મિષૌ ગતાત્મા ન દદર્શ પાશ્વે ॥ ૧૩

બહિર્દર્શનાદિના । અન્તરં સ્મૃત્યા । ઇષૌ ગતાત્મા
તસ્ય ઋજૂકરણે દત્તચિત્તો ભેરીઘોષૈરન્તિકે વ્રજન્તં
નૃપતિમપિ ન વેદ તદ્વત્ ॥ ૧૩ ॥

સર્પાચ્છિક્ષિતમાહ—ૈકચારીતિ ।

ૈકચાર્યઽનિકેતઃ સ્યાદપ્રમત્તો ગુહાશયઃ ।

અલક્ષ્યમાણ આચારૈર્મુનિરેકોઽલ્પભાષણઃ ॥ ૧૪

વધી ગયેલા, શાંતસ્વરૂપ સત્ત્વગુણને કારણે
રજસ્ અને તમસૂના અભાવમાં વિક્ષેપ અને લયનો
અભાવ હોવાથી ‘નિર્વાણમ્’ મન કોઈ પણ વૃત્તિ
વગરનું થઈ જાય છે અને ધ્યેયના આકારની
અવસ્થાને પામે છે. કેમ? ‘અનિન્ધનમ્’ ગુણો અને
તેના કાર્યરૂપ ઈંધણ, તેના વગરનું (મન) નિર્વાણને
પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

યોગશાસ્ત્રમાં તે કહેવાયું છે— ‘વૃત્તિશૂન્ય
થયેલી મનની બ્રહ્માકારતા થવાથી જે સ્થિતિ
થાય છે, તેને અસમ્પ્રજ્ઞાત સમાધિ કહેવામાં આવે
છે.’ ॥ ૧૨ ॥

(ધ્યેયાકાર થયા) પછી દ્વૈતનું ભાન રહેતું
નથી, એમ કહે છે— ‘તદા ઇતિ ।’

આમ, પરમાત્મામાં સ્થિર થયેલા ચિત્તવાળો
તે અવસ્થામાં બહાર કે અંદર કંઈ જાણતો નથી.
જેમ બાણ બનાવવામાં લાગી ગયેલા મનવાળા
બાણ બનાવનારાએ (ભેરી વગેરે ઘણા અવાજો
સાથે) પાસેથી જતા રાજાને જોયો નહીં તેમ! ॥૧૩॥

(તે અવસ્થામાં) બહાર જોવા વગેરેથી અને
અંદર યાદ કરવાથી (તે કંઈ જાણતો નથી). ‘ઇષૌ
ગત-આત્મા’ તે બાણને સીધું કરવામાં જેનું ચિત્ત
લાગી ગયું છે તેવા તેણે ભેરીના અવાજો સહિત
પાસેથી જતા રાજાને પણ જોયા (કે જાણ્યા) નહીં,
તેની જેમ! ॥ ૧૩ ॥

સર્પ પાસેથી શીખ્યા તે કહે છે— ‘ૈકચારી
ઇતિ ।’

(સાપની જેમ) મુનિ એકલો વિચરનારો,
સ્થિર રહેઠાણ વિનાનો, સદાય અપ્રમાદી, ગુફામાં
સૂનારો, આચરણ દ્વારા ‘તે મુનિ છે.’ એમ જાણી
ન શકાય તેવો, એકાંતવાસી અને મિતભાષી થાય.
॥ ૧૪ ॥

યોગિસંમર્દસ્યાપિ ત્યાગે કુમારી ગુરુઃ,
જનસન્નત્યાગે સર્પઃ । સ યથા જનાચ્છઙ્કમાન
एकाकी विचरति नियतनिकेतरहितश्च
सदाऽप्रमत्तश्चैकान्तवासी च । आचारैर्गतिभिः
सविषो निर्विषो वेति न लक्ष्यते च । असहायश्च
मितभाषी च तद्वन्मुनिर्वर्तेतेत्यर्थः ॥ ૧૪ ॥

કિંચ, ગૃહારમ્ભ ઇતિ ।

गृहारम्भोऽतिदुःखाय विफलश्चाधुवात्मनः ।
सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ ૧૫ ॥

अधुवात्मनो नश्वरदेहस्य । सुखं यथा
भवति तथा वर्धते ॥ ૧૫ ॥

कारकसामग्रीनिरपेक्षात्केवलादीश्वरा-
द्विश्वसृष्टिसंहारावूर्णनाभितृष्टान्तेन मया
संभावितविति वक्तुं प्रथमं संहारप्रकारमाह—
एक इति सार्धत्रयेण ।

एको नारायणो देवः पूर्वसृष्टं स्वमायया ।
संहृत्य कालकलया कल्पान्त इदमीश्वरः ॥ ૧૬ ॥

યોગીના પણ સહવાસનો ત્યાગ કરવામાં
કન્યા (દત્તાત્રેયજીની) ગુરુ છે અને મનુષ્યોના
સંગનો ત્યાગ કરવામાં સર્પ ગુરુ છે. સાપ જેવી
રીતે મનુષ્યથી શંકાશીલ થતો એકલો ફરે છે અને
નક્કી કરેલા એક સ્થિર રહેકાણ વગરનો હોય છે,
તેમ જ સદાય સાવધાન અને એકાંતવાસી હોય છે,
'આચારૈઃ' ગતિ દ્વારા તે ઝેરી છે કે બિનઝેરી છે
તે જાણી શકાતું નથી, તેમ મુનિ પણ કોઈની
સહાય ન લેનાર અને મિતભાષી થઈને સાપની
જેમ વર્તે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૪ ॥

વળી, 'ગૃહ-આરમ્ભઃ ઇતિ ।'

નાશવંત શરીરવાળા માટે ગૃહનિર્માણ અતિશય
દુઃખ આપનારું અને નિષ્ફળ છે, (તેથી) સાપ
બીજાએ બનાવેલા ઘરમાં પહોંચી જઈને સુખ થાય
તેમ રહે છે. ॥ ૧૫ ॥

'અધુવ-આત્મનઃ' નાશવંત શરીરવાળા માટે—
(સાપ) જેમ સુખ થાય તેમ રહે છે. (તેની જેમ
વિવેકી જનો પણ બીજાના બનાવેલા ઘરથી જ
વૃદ્ધિ પામે છે.) ॥ ૧૫ ॥

(પોતાની શક્તિ સિવાય) કોઈ પણ પ્રકારની
ક્રિયા માટે સામગ્રીની અપેક્ષારહિત કેવળ ઈશ્વરથી
જ જગતની ઉત્પત્તિ અને સંહાર કરોળિયાના
દૃષ્ટાંતથી મેં ઘટાવ્યાં છે, એમ કહેવા માટે સૌ
પ્રથમ સંહારનો પ્રકાર સાડાત્રણ શ્લોકોથી જણાવે
છે— 'एकः इति ।'

કોઈ પણ સાધનસામગ્રીની અપેક્ષા
વિના કેવળ એક ભગવાન નારાયણ પોતાની
માયાથી પૂર્વે સર્જેલા આ જગતનો પ્રલયકાળે
પોતાની કાળશક્તિથી સંહાર કરીને ॥ ૧૬ ॥

एक एवाद्वितीयोऽभूदात्माधारोऽखिलाश्रयः ।
 कालेनात्मानुभावेन साम्यं नीतासु शक्तिषु ।
 सत्त्वादिष्व्वादिपुरुषः प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ १७
 परावराणां परम आस्ते कैवल्यसंज्ञितः ।
 केवलानुभवानन्दसन्दोहो निरुपाधिकः ॥ १८

एकः कारकनिरपेक्षः । पूर्वसृष्टमिदं
 जगत्कालकलया कालशक्त्या संहृत्य ॥ १६ ॥
 एक एवाद्वितीयः सजातीयविजातीय-
 भेदशून्योऽभूत् । कारणभूतासु सत्त्वादिषु
 शक्तिष्वपि साम्यं नीतासु सतीषु । गुणसाम्यं
 प्रधानं तदुपाधिः पुरुषश्च तयोरीश्वरः ॥ १७ ॥
 परावराणां परे ब्रह्मादयः अवरेऽन्ये च मुक्ता
 जीवास्तेषां परमः प्राप्य आस्ते । कुतः ।
 कैवल्यसंज्ञितो मोक्षशब्दाभिधेयः । तत्र हेतुः—
 केवलेति । केवलो निर्विषयः स्वप्रकाशः
 आनन्दानां संदोहः समूहः परमानन्द इत्यर्थः ।
 कुतः । निरुपाधिकः ॥ १८ ॥

સર્વ જીવોના (એકમાત્ર) આધાર અને સર્વ
 જીવોના આશ્રય એક જ અદ્વિતીયરૂપે (* સજાતીય,
 વિજાતીય, સ્વગતભેદથી રહિત) રહે છે. તે સમયે
 પોતાના પ્રભાવરૂપ કાળથી (જગતના કારણરૂપ)
 સત્ત્વાદિ શક્તિઓ પણ જ્યારે ગુણોના સામ્યરૂપ
 પ્રધાનમાં લઈ જવામાં આવે છે, ત્યારે પ્રધાન અને
 પુરુષના પણ ઈશ્વર તે આદિ પુરુષ એકલા જ રહે
 છે, ॥૧૭॥ કે જે બ્રહ્માદિ દેવોના અને અન્ય મુક્ત
 જીવોના પરમ ફળરૂપ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, ‘મોક્ષ’
 શબ્દ વડે નિર્દેશ કરાનારા, નિર્વિષય સ્વપ્રકાશ
 અનુભવરૂપ આનંદનો સમૂહ અને સર્વ ઉપાધિથી
 રહિત છે. ॥ ૧૮ ॥

‘एकः’ કોઈ પણ પ્રકારની ક્રિયા માટે સામગ્રીની
 અપેક્ષાથી રહિત કેવળ એક ઈશ્વર— પૂર્વ સર્જલા—
 ‘इदम्’ આ જગતનો ‘કાલકલયા’ કાળશક્તિથી
 સંહાર કરીને ॥ ૧૬ ॥ ‘एक एव-अद्वितीयः’
 સજાતીય, વિજાતીય, સ્વગતભેદરહિત એક જ અદ્વિતીય
 સ્વરૂપે રહે છે. (જગતના) કારણરૂપ સત્ત્વાદિ શક્તિઓ
 પણ જ્યારે ગુણોના સામ્યરૂપ પ્રધાનમાં લઈ
 જવામાં આવે છે, ત્યારે તે પ્રધાન અને તે પ્રધાનની
 ઉપાધિવાળો પુરુષ, તે બંનેના ઈશ્વર ॥ ૧૭ ॥
 ‘पर-अवराणाम्’ ‘परे’ બ્રહ્માદિ દેવો અને ‘अवरे’
 બીજા મુક્ત જીવો, તેમના પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય પરમ
 ફળરૂપ હોય છે. શા માટે? ‘कैवल्यसंज्ञितः’ મોક્ષ
 શબ્દ વડે નિર્દેશ કરાનારા— તે માટેનું કારણ—
 ‘केवल इति।’ ‘केवलः’ નિર્વિષય સ્વપ્રકાશ,
 આનંદોનો ‘संदोहः’ સમૂહ, પરમાનંદરૂપ, એમ અર્થ
 છે. શા માટે? સર્વ ઉપાધિથી રહિત છે. ॥ ૧૮ ॥

* એક વૃક્ષ બીજાં વૃક્ષોથી જુદું છે તે સજાતીય ભેદ છે, વૃક્ષ પર્વત વગેરેથી જુદું છે તે વિજાતીય ભેદ
 છે અને વૃક્ષ પોતાનાં જ પાંદડાં, ફળ, ફૂલથી જુદું છે, તે સ્વગત ભેદ છે. આ ત્રણે પ્રકારના ભેદ પરમાત્મામાં
 નથી, કારણ કે પરમાત્મા એક જ છે, તેથી સજાતીય ભેદ નથી. જગત પરમાત્માથી જુદું નથી, તેથી વિજાતીય
 ભેદ નથી અને પરમાત્મામાં અવયવ, ગુણ, ક્રિયા, જાતિ અને સંબંધ નહોવાથી સ્વગતભેદ પણ નથી.

કેવલાત્માનુભાવેન સ્વમાયાં ત્રિગુણાત્મિકામ્ ।
સંક્ષોભયન્ સૃજત્યાદૌ તયા સૂત્રમરિન્દમ ॥ ૧૯

અતઃ કેવલાદેવ સૃષ્ટિં દર્શયતિ । કેવલે-
નાત્માનુભાવેન કાલેન । સૂત્રં ક્રિયાશક્તિપ્રધાનં
મહત્તત્ત્વં સૃજતિ । જીવસંસારહેતુભૂતે સૂત્રે
સૃષ્ટેઽપિ ત્વં મા ભૈરિતિ સંબોધયતિ । અરિન્દમ
અરીન્ રાગાદીન્દમયિતું સમર્થ ॥ ૧૯ ॥

તામાહુસ્ત્રિગુણવ્યક્તિં સૃજન્તીં વિશ્વતોમુખમ્ ।
યસ્મિન્ પ્રોતમિદં વિશ્વં યેન સંસરતે પુમાન્ ॥ ૨૦

સૂત્રસ્યૈવ વ્યક્તિશબ્દેનોચ્યમાનસ્ય
તામિતિ સ્ત્રીલિઙ્ગેન પરામર્શઃ । ત્રિગુણવ્યક્તિં
ગુણત્રયકાર્યમ્ । અત એવ વિશ્વતોમુખં નાનાવિધં
ત્રિગુણાત્મકં વિશ્વમહંકારદ્વારેણ સૃજન્તીમ્ ।
ત્રિગુણકાર્યસ્ય સૂત્રસંજ્ઞાયાં કારણમાહ—
યસ્મિન્નિતિ । કારણભૂતે સમષ્ટિરૂપે યસ્મિન્નિદં
વિશ્વં પ્રોતં ગ્રથિતમ્—‘વાયુર્વૈ ગૌતમ સૂત્રં
વાયુના વૈ ગૌતમ સૂત્રેણાયં ચ લોકઃ પરશ્ચ
લોકઃ સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ સંદૃઘ્ધાનિ’ ઇતિ
શ્રુતેઃ । યેન વાચ્વાત્મના પ્રાણરૂપેણ જીવઃ
સંસરતિ ॥ ૨૦ ॥

રાગદ્વેષાદિ શત્રુઓને વશ કરવાને સમર્થ
એવા હે રાજા! કેવળ પોતાના પ્રભાવરૂપ કાળથી
પોતાની ત્રિગુણાત્મિકા માયાને વિકાર પમાડતા
પરમાત્મા સૃષ્ટિના આરંભમાં તે માયા વડે જ સૂત્ર
(મહત્તત્ત્વ)ને ઉત્પન્ન કરે છે. ॥ ૧૯ ॥

(કારણ કે ભગવાન આનંદરૂપ છે,) આથી
કેવળ પરમાત્માથી જ સર્જન દર્શાવે છે. કેવળ
પોતાના પ્રભાવરૂપ કાળથી ‘સૂત્રમ્’ ક્રિયાશક્તિપ્રધાન
મહત્તત્ત્વનું સર્જન કરે છે. જીવોના સંસારના
કારણરૂપ મહત્તત્ત્વ સર્જાયું છે ત્યારે ‘તું ભય ન
પામીશ.’ એમ સૂચવવા માટે સંબોધન કરે છે.
‘અરિન્દમ’ હે રાગાદિ શત્રુઓને વશ કરવાને
સમર્થ (રાજા યદુ)! ॥ ૧૯ ॥

અનેક પ્રકારના ત્રણ ગુણોવાળા વિશ્વને
(અહંકાર દ્વારા) ઉત્પન્ન કરતા, ત્રણ ગુણોના
કાર્યરૂપ તેને (મહત્તત્ત્વને જ વિદ્વાનો) સૂત્ર કહે છે,
કે જે સૂત્રમાં આ વિશ્વ ગૂંથાયેલું છે અને જે
પ્રાણરૂપ સૂત્રથી જીવ સંચાર કરે છે. ॥ ૨૦ ॥

વ્યક્તિ શબ્દથી કહેવાતા સૂત્ર શબ્દનો જ
તામ્ એમ સ્ત્રી. રૂપે વિચાર કરવામાં આવ્યો
છે. ‘ત્રિગુણવ્યક્તિમ્’ ત્રણ ગુણોના કાર્યને, આથી
જ ‘વિશ્વતોમુખમ્’ અનેક પ્રકારના ત્રણ
ગુણોવાળા વિશ્વને અહંકાર દ્વારા ઉત્પન્ન કરતા—
ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ મહત્તત્ત્વને સૂત્ર કહેવા માટેનું
કારણ કહે છે— ‘યસ્મિન્ ઇતિ.’ જે કારણરૂપ
સમષ્ટિભૂત સૂત્રમાં આ વિશ્વ ‘પ્રોતમ્’ ગૂંથાયેલું
છે— ‘હે ગૌતમ, સૂત્ર જ વાયુ છે. ખરેખર,
વાયુરૂપી સૂત્રથી જ આ લોક, પરલોક તથા સર્વ
પ્રાણીઓ ગૂંથાઈને રહેલાં છે.’ એમ શ્રુતિ છે.
જે વાયુરૂપ સૂત્રથી અર્થાત્ પ્રાણવાયુને કારણે
જ જીવ સંચાર કરે છે. ॥ ૨૦ ॥

તદેવં શિક્ષિતમર્થમુક્ત્વા દૃષ્ટાન્તમાહ—
યથેતિ ।

यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णां सन्तत्य वक्त्रतः ।
तया विहृत्य भूयस्तां ग्रसत्येवं महेश्वरः ॥ २१

हृदयादुद्गताम् । वक्त्रतो वक्त्रेण संतत्य
प्रसार्य विहृत्य क्रीडित्वा ॥ २१ ॥

भगवद्ध्यानपराणां तत्सारूप्यं न
चित्रमिति पेशस्कृतो भ्रमरविशेषाज्ज्ञात-
मित्याह—यत्र यत्रेति ।

यत्र यत्र मनो देही धारयेत् सकलं धिया ।
स्नेहाद् द्वेषाद् भयाद् वापि याति तत्तत्સરૂપતામ્ ॥ ૨૨

सकलमेकाग्रम् ॥ २२ ॥

कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् कुड्यां तेन प्रवेशितः ।
याति तत्सात्मतां राजन् पूर्वरूपमसन्त्यजन् ॥ २३

कुड्यां प्रवेशितो निरुद्धो भयेन
ध्यायन्सात्मतां તત્સારૂપ્યમ્ । સામ્યતામિતિ પાઠે
ત્વાર્ષતા । પૂર્વરૂપમસંત્યજન્નિત્યસ્યાયમભિપ્રાયઃ ।
યદા તેનૈવ દેહેનાન્યસારૂપ્યં દૃશ્યતે તદા કિં
વક્તવ્યં દેહાન્તરેણ સારૂપ્યં ઘટત ઇતિ ॥ ૨૩ ॥

તે જ શીખેલા જ્ઞાનનો અર્થ કહીને દૃષ્ટાંત
આપે છે— ‘યથા ઇતિ ।’

જેમ કરોળિયો પોતાના હૃદયમાંથી નીકળેલા
જાળાને મુખથી ફેલાવીને, તે જાળા વડે વિહાર
કરીને વળી પાછો તેને ગળી જાય છે, એમ
પરમેશ્વર પોતાનામાંથી જ વિશ્વને વિસ્તારી, પોતે
જ તેમાં વિહાર કરીને પોતાનામાં જ તેને લીન
કરી દે છે. ॥ ૨૧ ॥

હૃદયમાંથી નીકળેલા જાળાને ‘વક્ત્રેણ’ મુખથી
‘સંતત્ય’ ફેલાવીને— ‘વિહૃત્ય’ વિહાર કરીને. ॥૨૧॥

ભગવદ્ધ્યાનપરાયણ જનોને તેમનું સારૂપ્ય
પ્રાપ્ત થાય, એ કાંઈ આશ્ચર્યની વાત નથી, એ વાત
મેં ‘પેશસ્કૃતઃ’ વિશિષ્ટ પ્રકારની ભમરી પાસેથી
જાણી છે, એમ કહે છે— ‘યત્ર યત્ર ઇતિ ।’

દેહધારી જીવ સ્નેહથી, દ્વેષથી કે ભયથી જે
જે વિષયમાં મનને એકાગ્ર બુદ્ધિથી ધારણ કરે છે,
તે તે સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૨૨ ॥

‘સકલમ્’ એકાગ્ર ॥ ૨૨ ॥

તે (ભમરી) દ્વારા દરમાં પૂરવામાં આવેલો
અને તે ભમરીનું જ (ભયથી) ધ્યાન ધરતો કીડો,
હે રાજા (યદુ), પોતાનું પૂર્વનું શરીર ન તજતાં,
તે ભમરી જેવું જ રૂપ ધારણ કરે છે. ॥ ૨૩ ॥

દરમાં ‘પ્રવેશિતઃ’ પૂરવામાં આવેલો, ભયથી
ધ્યાન ધરતો કીડો ‘સ-આત્મતામ્’ તે ભમરી જેવા
રૂપને— ‘સામ્યતામ્’ પાઠમાં આર્ષત્વ છે. (સામ્યમ્=
સમતા, સમસ્ય ભાવઃ, ‘સામ્યતા’માં ‘તા’ પ્રત્યય
વધારાનો છે.) પોતાના પૂર્વ રૂપને તજ્યા વિના
જ સારૂપ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તેનો અભિપ્રાય એમ
છે કે જ્યારે તે જ શરીરથી અન્યનું સારૂપ્ય
જણાય છે, તો બીજા દેહથી સારૂપ્ય મળે તેમાં
શું કહેવું? ॥ ૨૩ ॥

एवं गुरुभ्य एतेभ्य एषा मे शिक्षिता मतिः ।

स्वात्मोपशिक्षितां बुद्धिं शृणु मे वदतः प्रभो ॥ २४

स्वदेहादेव शिक्षितमाह—स्वात्मेति ।

स्वात्मનો દેહાચ્છિક્ષિતામ્ ॥ ૨૪ ॥

देहो गुरुर्मम विरक्तिविवेकहेतु-

बिभ्रत्स्म सत्त्वनिधनं सततार्त्युदर्कम् ।

तत्त्वान्यनेन विमृशामि यथा तथापि

पारक्यमित्यवसितो विचराम्यसंगः ॥ २५

गुरुत्वे हेतुः—विरक्तिविवेकयोर्हेतुः ।

विरक्तिहेतुत्वमाह—सत्त्वनिधनमुत्पत्तिविनाशौ

बिभ्रत्स्म । किंच, सततं संततमार्त्युदर्कं दुःख-

मेवोत्तरफलं बिभ्रत् । यद्वा, सततार्तिरेवોदर्क

उत्तरफलं यस्य तत्सत्त्वनिधनं बिभ्रत् ।

विवेकहेतुत्वमाह—तत्त्वानीति । यथा यथावत् ।

एवमत्युપકારિત્વેऽपि देहे नैवास्था कर्तव्ये-

त्याह—तथापीति । पारक्यं श्वशृगालादि-

भक्ष्यमिति निश्चितवान् ॥ ૨૫ ॥

सततार्त्युदर्कतां प्रपञ्चयति—जायेति

द्वाभ्याम् ।

હે પ્રજનાથ, આમ, આ ગુરુઓ પાસેથી મારા દ્વારા આ જ્ઞાન શીખવામાં આવ્યું છે. મારા શરીર પાસેથી શીખેલું જ્ઞાન કહેતા એવા મને તમે સાંભળો. ॥ ૨૪ ॥

પોતાના શરીર પાસેથી જ જે શીખ્યા તે કહે છે— ‘સ્વ-આત્મા ઇતિ’ ‘સ્વ-આત્મનઃ’ શરીર પાસેથી શીખેલા (જ્ઞાન)ને ॥ ૨૪ ॥

દેહ (પણ) મારો ગુરુ છે, (કારણ કે) વિરક્તિ અને વૈરાગ્યના કારણરૂપ છે. જન્મ અને નાશ ધારણ કરતા અને સદાય દુઃખરૂપ પરિણામ ધારણ કરતા આ દેહ દ્વારા હું તત્ત્વોનો યથાવત્ વિચાર કરી શકું છું, તેમ છતાં પણ દેહ પારકો જ છે, એવો નિશ્ચય કરીને હું આસક્તિરહિત થઈને વિચરણ કરું છું. ॥ ૨૫ ॥

દેહ ગુરુ હોવા માટેનું કારણ— દેહ વિરક્તિ અને વૈરાગ્યના કારણરૂપ છે. (દેહ) વિરક્તિના કારણરૂપ (કેવી રીતે) છે, તે કહે છે— ‘સત્ત્વનિધનમ્’ જન્મ અને નાશ ધારણ કરતો, વળી, સતતમ્ સદાય ‘આર્તિ-ઉદર્કમ્’ દુઃખરૂપી પરિણામ ધારણ કરતો (દેહ) અથવા સદાય દુઃખ જ જેનું પરિણામ છે તે જન્મ અને નાશને ધારણ કરતો દેહ વિવેકના કારણરૂપ (કેવી રીતે) છે, તે કહે છે— ‘તત્ત્વાનિ ઇતિ’ તત્ત્વોનો ‘યથા’ યથાવત્ (વિચાર આ દેહથી કરી શકાય છે). આમ, દેહ અતિ ઉપકારક હોવા છતાં પણ દેહ ઉપર વિશ્વાસ રાખવો જોઈએ નહીં જ, એમ કહે છે— ‘તથા-અપિ ઇતિ’ ‘પારક્યમ્’ કૂતરાં, શિયાળ વગેરેને ખાવા યોગ્ય (હોવાથી દેહ પારકો છે), એમ મેં નિશ્ચય કર્યો છે. ॥ ૨૫ ॥

દેહ દુઃખરૂપી પરિણામવાળો છે, તે વિસ્તારથી બે શ્લોકો દ્વારા સમજાવે છે— ‘જાયા ઇતિ’

जायात्मजार्थपशुभृत्यगृहाप्तवर्गान्
 पुष्णाति यत्प्रियचिकीर्षया वितन्वन् ।
 स्वान्ते सकृच्छ्रमवरुद्धधनः स देहः
 सृष्ट्वास्य बीजमवसीदति वृक्षधर्मा ॥ २६

यस्य देहस्य प्रियचिकीर्षया भोगसंपादने-
 च्छया जायादिवर्गान् वितन्वन्पुष्णाति पुरुषः ।
 कथंभूतः । सकृच्छ्रं यथा भवति तथावरुद्धानि
 संचितानि धनानि येन सः, देहविशेषणं वा ।
 स देहः स्वान्ते स्वस्यायुषोऽन्तेऽवसीदति
 नश्यति । किंच, देहनाशेऽपि न दुःखसमाप्ति-
 रित्याह—अस्य पुरुषस्य देहान्तरबीजं कर्म
 सृष्ट्वेति । वृक्षस्येव धर्मो यस्य सः ॥ २६ ॥

* चिकीर्षुतया इति पाठः ।

रेफविश्लेषेण पाठस्तु छन्दोनुरोधत्कैश्चि-
 त्कल्पितः ।

किंच जिह्वेति ।

जिह्वैकतोऽमुमपकर्षति कर्हि तर्षा
 शिश्नोऽन्यतस्त्वगुदरं श्रवणं कुतश्चित् ।
 घ्राणोऽन्यतश्चपलदृक् क्व च कर्मशक्ति-
 बह्व्यः सपत्न्य इव गेहपतिं लुनन्ति ॥ २७

જે દેહનું પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી પત્ની, પુત્ર,
 ધન, પશુ, ચાકર, ઘર અને સ્વજનસમૂહોને વધારતો
 મનુષ્ય તેમનું પોષણ કરે છે અને પરિશ્રમપૂર્વક
 ધન એકઠું કરે છે, પોતાના આયુષ્યને અંતે વૃક્ષના
 ધર્મવાળો તે દેહ આ (મનુષ્ય)ના બીજા દેહના
 બીજને ઉત્પન્ન કરીને નાશ પામે છે. ॥ ૨૬ ॥

જે દેહનું 'પ્રિયચિકીર્ષયા' ભોગ સંપાદન
 કરવારૂપ પ્રિય કરવાની ઈચ્છાથી પત્ની વગેરે વર્ગને
 વિસ્તારતો મનુષ્ય તેમનું પોષણ કરે છે. કેવો મનુષ્ય?
 કષ્ટ સહિત જેમ થાય તેમ 'અવરુદ્ધાનિ' એકઠી કરી
 છે સંપત્તિઓ જેણે તે અથવા કષ્ટસહિત સંપત્તિઓ
 એકઠી કરનારો દેહ, એમ દેહનું વિશેષણ છે. તે દેહ
 'સ્વ-અન્તે' પોતાના આયુષ્યને અંતે 'અવસીદતિ'
 નાશ પામે છે. વળી, દેહનો નાશ થાય છે ત્યારે પણ
 દુઃખની સમાપ્તિ થતી નથી, એમ કહે છે— આ મનુષ્યના
 બીજા દેહના 'બીજમ્' (બીજરૂપ) કર્મ ઉત્પન્ન કરીને—
 વૃક્ષના જેવો ધર્મ છે જેનો તે (દેહ) ॥ ૨૬ ॥

વીર. ની ટીકામાં ચિકીર્ષયા ને બદલે
 ચિકીર્ષુતયા પાઠ મળે છે. ચિકીર્ષયા એમ રેફ
 છૂટો પાડેલો પાઠ છંદના અનુરોધને કારણે કેટલાક
 દ્વારા કલ્પવામાં આવ્યો છે, કારણ કે વસંતતિલકા
 છંદના ૧૪ અક્ષરોને બદલે બીજા ચરણમાં ૧૩
 અક્ષરો છે. તેની પૂર્તિ માટે આ પાઠ લીધો છે.

વળી, 'જિહ્વા ઇતિ ।'

જેમ અનેક સપત્નીઓ ગૃહસ્વામીને પોતાની
 તરફ ખેંચે છે, તેમ આ (દેહ)ને એક બાજુથી જિહ્વા
 (રસ તરફ) ખેંચે છે, કોઈ વાર તૃષા (જળ તરફ)
 ખેંચે છે, જનનેન્દ્રિય બીજી તરફ, ત્વચા (સ્પર્શ
 તરફ), ઉદર (અન્ન તરફ), શ્રવણેન્દ્રિય ક્યાંક
 (શબ્દ તરફ), ઘ્રાણેન્દ્રિય ગંધ તરફ અને ચપળ દૃષ્ટિ
 (રૂપ તરફ) તેમ જ ક્યારેક કર્મેન્દ્રિય (પોતપોતાના
 વિષય તરફ) ખેંચે છે અને તેને ઇન્નભિન્ન કરી
 નાખે છે. ॥ ૨૭ ॥

અમું દેહં તદભિમાનિનં પુરુષં વા એકતો
 રસં પ્રતિ જિહ્વા અપકર્ષત્યાચ્છિનન્તિ । કર્હિ
 કદાચિત્તર્ષા પિપાસા જલં પ્રતિ । શિશ્નો વ્યવાયં
 પ્રતિ । ત્વક્ સ્પર્શં પ્રતિ । ઉદરમન્નમાત્રં પ્રતિ । શ્રવણં
 શબ્દં પ્રતિ । ગ્રાણો ગન્ધં પ્રતિ । ચપલદૂક્ રૂપં પ્રતિ ।
 ક્વ ચ ક્વચિત્સ્વસ્વવિષયં પ્રતિ કર્મશક્તિઃ ।
 અન્યદપિ કર્મેન્દ્રિયમ્ । લુનન્તિ ત્રોટયન્તિ ॥ ૨૭ ॥

તદેવં દેહો ગુરુરિત્યાદિત્રિભિર્વિરક્તિ-
 વિવેકહેતુત્વમુપપાદ્યેદાનીમસ્ય દેહસ્યાતિદુર્લભત્વં
 દર્શયન્નીશ્વરનિષ્ઠાં વિધત્તે—સૃષ્ટ્વેતિ દ્વાભ્યામ્ ।

સૃષ્ટ્વા પુરાણિ વિવિધાન્યજયાઽઽત્મશક્ત્યા
 વૃક્ષાન્ સરીસૃપપશૂન્ યજ્ઞદંશમત્સ્યાન્ ।
 તૈસ્તૈરતુષ્ટહૃદયઃ પુરુષં વિધાય
 બ્રહ્માવલોકધિષણં મુદમાપ દેવઃ ॥ ૨૮

પુરાણિ શરીરાણિ । પુરુષં પુરુષદેહમ્ ।
 બ્રહ્મણોઽવલોકાયાપરોક્ષ્યાય ધિષણા બુદ્ધિર્ય-
 સ્મિન્સ્તમ્ । તદુક્તમ્—‘તાસાં મે પૌરુષી પ્રિયા’
 ઇતિ, શ્રુતિશ્ચ—‘પુરુષત્વે ચાવિસ્તરામાત્મા’
 ઇત્યાદિઃ (ઈશ્વરો હિ કરુણાધિષ્ટાત્રીરગ્ન્યાદિ-
 દેવતા વાગાદિભિઃ સહ સૃષ્ટવાન્ । તાશ્ચ તં
 પ્રતિ ભોગાર્થં શરીરમયાચન્ત । સ ચ તાભ્યો
 ગોશરીરમશ્વશરીરં પુરુષશરીરં યથાક્રમમાનીતવાન્ ।
 તતસ્તા દેવતાઃ સોઽબ્રવીદ્યથાયતનં ચક્ષુરાદિ-
 સ્થાનમસ્મિન્દેહે પ્રવિશતેતિ । તદાહ—તાભ્ય
 ઇત્યાદિ) ।

‘અમુમ્’ આ દેહને અથવા તે દેહાભિમાની
 પુરુષને એક તરફથી જિહ્વા રસ તરફ ‘અપકર્ષતિ’
 ખેંચે છે. ‘કર્હિ’ કોઈ વાર ‘તર્ષા’ પીવાની ઇચ્છા જળ
 તરફ, જનનેન્દ્રિય મૈથુન તરફ, ત્વચા સ્પર્શ તરફ,
 ઉદર માત્ર અન્ન તરફ, શ્રવણ શબ્દ તરફ, ઘ્રાણ ગંધ
 તરફ, ચપળ દૃષ્ટિ રૂપ તરફ, ‘ક્વ ચ’ અને ક્યારેક
 પોતપોતાના વિષય તરફ ‘કર્મશક્તિઃ’ બીજી પણ
 કર્મેન્દ્રિય, ‘લુનન્તિ’, ઇન્નભિન્ન કરી નાખે છે. ॥૨૭॥

તો આમ, ‘દેહ ગુરુ છે.’ વગેરે ત્રણ શ્લોકો
 (૨૫, ૨૬, ૨૭)થી વિરક્તિ અને વિવેકના કારણરૂપ
 દેહ છે, એમ સિદ્ધ કરીને હવે આ દેહ અતિ દુર્લભ
 છે, એમ દર્શાવતાં, ઈશ્વર પ્રત્યેની નિષ્ઠાનું બે
 શ્લોકોથી વિધાન કરે છે— ‘સૃષ્ટ્વા ઇતિ ।’

પોતાની માયાશક્તિથી વૃક્ષો, પેટે ચાલનારા
 પ્રાણીઓ, પશુઓ, પક્ષીઓ, મચ્છરો, માછલાં—
 એમ અનેક જાતનાં શરીરો સર્જને, તે તે શરીરોથી
 સંતુષ્ટ ન થતાં, પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી
 શકવાની બુદ્ધિવાળું મનુષ્યશરીર બનાવીને પરમાત્મા
 આનંદ પામ્યા. ॥ ૨૮ ॥

‘પુરાણિ’ શરીરોને— ‘પુરુષમ્’ મનુષ્યશરીરને —
 પરમાત્માનો ‘અવલોકાય’ અપરોક્ષરૂપે સાક્ષાત્કાર
 કરવા માટે ‘ધિષણા’ બુદ્ધિ છે જેનામાં તેને— તે જ
 કહેવાયું છે— ‘તે રચનાઓમાં પૌરુષી રચના મને
 પ્રિય છે.’ શ્રુતિ પણ છે— ‘મનુષ્ય-શરીરમાં આત્મા વધારે
 સ્પષ્ટરૂપે પ્રકટ થાય છે.’ વગેરે (ઈશ્વરે ઈન્દ્રિયોના
 અધિષ્ટાતા દેવતાઓને વાણી વગેરે ઈન્દ્રિયો સાથે
 સર્જ્યા. તે દેવતાઓએ ભોગ માટે ઈશ્વર પાસે શરીરની
 યાચના કરી. તે ઈશ્વરે તે દેવતાઓ માટે ગાયનું
 શરીર, અશ્વનું શરીર અને (પછી) મનુષ્યશરીર
 ક્રમાનુસાર રચીને લાવી આપ્યાં. પછી તે ઈશ્વરે તે
 અધિષ્ટાતા દેવતાઓને કહ્યું: ‘જે રીતે સૌનું નિવાસસ્થાન
 થાય તેમ આ શરીરમાં યક્ષુ વગેરેના સ્થાનમાં તમે
 પ્રવેશી જાઓ.’ તે કહે છે— તાભ્યઃ વગેરે)

તથા—‘તાભ્યો ગામાનયત્તા અબ્રુવન્ન વૈ
નોઽયમલમિતિ તાભ્યોઽશ્વમાનયત્તા અબ્રુવન્ન
વૈ નોઽયમલમિતિ તાભ્યઃ પુરુષમાનયત્તા
અબ્રુવન્સુકૃતં બત’ ઇતિ ચ ॥ ૨૮ ॥

લઙ્ઘ્વા સુદુર્લભમિદં બહુસમ્ભવાન્તે
માનુષ્યમર્થદમનિત્યમપીહ ધીરઃ ।
તૂર્ણ યતેત ન પતેદનુમૃત્યુ યાવ-
નિઃશ્રેયસાય વિષયઃ ખલુ સર્વતઃ સ્યાત્ ॥ ૨૯

તસ્માદ્બહૂનાં સંભવાનાં જન્મનામન્તે
માનુષ્યમનિત્યમપ્યર્થદં પુરુષાર્થપ્રાપકં દૈવાલ્લ-
લ્લવેદમનુમૃત્યુ અન્વનુ નિરન્તરં મૃત્યવો યસ્ય
તદ્યાવન્ન પતેત્તાવદેવ તૂર્ણ શીઘ્રં નિઃશ્રેયસાય
યતેત । વિષયઃ પુનઃ સર્વતઃ પશ્વાદિયોનિષ્વપિ
સ્યાદેવ ॥ ૨૯ ॥

તદેવં હેયોપાદેયવિવેકં બહુધા નિરૂપ્યે-
દાનીં યદુક્તં—‘ત્વં તુ કલ્પઃ કવિર્દક્ષઃ’
ઇત્યાદિ તત્રોત્તરમાહ—‘એવમિતિ ।

એવં સંજાતવૈરાગ્યો વિજ્ઞાનાલોક આત્મનિ ।
વિચરામિ મહીમેતાં મુક્તસંગોઽનહદ્કૃતિઃ ॥ ૩૦

તે અનુસાર— ‘તેમને ગાય લાવી આપી. તે
દેવોએ કહ્યું કે આ પર્યાપ્ત નથી. તેમને અથ લાવી
આપ્યો. તે દેવોએ કહ્યું કે આ પર્યાપ્ત નથી. તેમને
પુરુષશરીર લાવી આપ્યું. દેવોએ કહ્યું કે અહો! આ
સુંદર બનાવ્યું છે!’ (ઐ.ઉપ.૧/૨/૨,૩)

અનિત્ય હોવા છતાં (સર્વ) પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત
કરાવનારું અને અતિ દુર્લભ એવું આ મનુષ્ય-
શરીર અનેક જન્મોના અંતે (દૈવયોગે) પ્રાપ્ત કરીને
ધીર મનુષ્યે, મૃત્યુ સતત જેની પાછળ છે તેવું તે
શરીર પડી ન જાય ત્યાં સુધીમાં જ મોક્ષ માટે શીઘ્ર
યત્ન કરવો જોઈએ, (પણ વિષયો માટે પ્રયત્ન
કરવો જોઈએ નહીં, કારણ કે) વિષયો તો બધે
(બધી યોનિઓમાં) હોય છે જ. ॥ ૨૮ ॥

તેથી અનેક ‘સંભવાનામ્’ જન્મોના અંતે,
અનિત્ય હોવા છતાં પણ ‘અર્થદમ્’ પુરુષાર્થો
પ્રાપ્ત કરાવનારું આ મનુષ્યશરીર દૈવયોગે પ્રાપ્ત
કરીને ‘અનુમૃત્યુ’ પાછળ અથવા વારંવાર સતત
મૃત્યુઓ છે જેનાં તે શરીર જ્યાં સુધી પડે નહીં,
ત્યાં સુધીમાં જ ‘તૂર્ણમ્’ શીઘ્ર મોક્ષ માટે યત્ન
કરવો જોઈએ. વિષયો તો બધે જ, પશુ વગેરે
યોનિઓમાં પણ હોય છે જ. ॥ ૨૮ ॥

તો આમ, ત્યાગવા યોગ્ય અને સ્વીકારવા
યોગ્યના વિવેકનું મહદંશે નિરૂપણ કરીને, જે
કહેવામાં આવ્યું હતું— ‘ત્વં તુ કલ્પઃ કવિર્દક્ષઃ’
(શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૭/૨૮), તેનો હવે ઉત્તર આપે
છે— ‘એવમ્ ઇતિ ।’

આમ, (અનેક ગુરુઓ પાસેથી બોધ પ્રાપ્ત
થવાથી) જેને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે તથા જેને
વિશિષ્ટ જ્ઞાનરૂપી પ્રદીપ પ્રાપ્ત થયો છે તેવો
હું આત્મામાં જ સ્થિત થઈ, સર્વ આસક્તિ
છોડીને, અહંકારરહિત થઈને આ પૃથ્વી પર
વિચરણ કરું છું. ॥ ૩૦ ॥

एवं बहुभ्यो गुरुभ्यः शिक्षितेन विशिष्टं
ज्ञानमेवालोकाः प्रदीपो यस्य सः । सप्तम्यन्तं
वा आत्मविशेषणम् । आत्मनि स्थित एव
महीं विचरामि ॥ ३० ॥

નનુ કિં બહુભિર્ગુરુભિર્ન હિ
શ્વેતકેતુભૃગુપ્રમુખૈર્બહવો ગુરવ આશ્રિતાસ્ત-
ત્રાહ—ન હ્યેકસ્માદિતિ ।

न ह्येकस्माद् गुरोर्ज्ञानं सुस्थिरं स्यात् सुपुष्कलम् ।
ब्रह्मैतदद्वितीयं वै गीयते बहुधर्षिभिः ॥ ३१

बहुधा सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चभेदादिभिः । अयं
भावः—नैते परमार्थोपदेशगुरवः किंत्वन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामात्मन्यसंभावनानादिमात्रनिवर्तका-
स्तेषां बहुत्वं युक्तमेवेति । ज्ञानप्रदं गुरुमेवेति
ज्ञानप्रदं । गुरुमेकमेव वक्ष्यति—‘मदभिज्ञं गुरुं
शान्तमुपासीत’ इति । उक्तं च—‘तस्माद्गुरुं
प्रपद्येत जिज्ञासुः श्रेय उत्तमम् ।’ इति ॥ ३१ ॥

આમ, અનેક ગુરુઓ પાસેથી બોધ પ્રાપ્ત
થવાથી વિશિષ્ટ જ્ઞાન એ જ ‘**આલોકઃ**’ પ્રદીપ
(દીવો પ્રાપ્ત થયો) છે જેને તે. ‘**આત્મવિશેષણમ્**’
અથવા **સપ્તમી-અન્તમ્**—‘**વિજ્ઞાનેનાલોકઃ**
સાક્ષાત્કારો યસ્ય તસ્મિન્ (આત્મનિ) વિજ્ઞાનથી
સાક્ષાત્કાર થયો છે જેને તે આત્મામાં જ સ્થિત
થઈને પૃથ્વી પર વિચરણ કરું છું. ॥ ૩૦ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે અનેક ગુરુઓથી
શું પ્રયોજન છે? શ્વેતકેતુ, ભૃગુ જેમનામાં મુખ્ય છે
તેઓ અનેક ગુરુઓના આશ્રયવાળા તો ન હતા,
તે માટે ઉત્તર આપે છે— ‘**ન હિ એકસ્માત્ ઇતિ**’

(મંત્રોપદેષ્ટા એક જ ગુરુ ઉપાસવા યોગ્ય છે,
પરંતુ) એક જ ગુરુ પાસેથી મેળવેલું જ્ઞાન સુદૃઢ
થઈને અતિ વિપુલ થતું નથી. આ એક જ
અદ્વિતીય બ્રહ્મને ઋષિઓ દ્વારા (સપ્રપંચ અને
નિષ્પ્રપંચ વગેરે ભેદોથી) અનેક રીતે વર્ણવવામાં
આવ્યું (હોવાથી વ્યામોહ જ થાય છે. આથી
મહાગુરુએ ઉપદેશેલા મતના પોષણ માટે અને
પોતાની બુદ્ધિથી મનન કરવા માટે અનેક ગુરુઓનો
આશ્રય કરવો જોઈએ). ॥ ૩૧ ॥

‘**બહુધા**’ સપ્રપંચ, નિષ્પ્રપંચ ભેદ વગેરે દ્વારા—
ભાવ આ પ્રમાણે છે— આ ગુરુઓ પરમાર્થનો
ઉપદેશ કરનારા નથી, પરંતુ અન્વય અને વ્યતિરેકથી
અર્થાત્ તે તે ધર્મો ત્યાગવા યોગ્ય કે સ્વીકારવા યોગ્ય
હોવાથી વિધિ અને નિષેધથી પોતાનો (ગુરુના
ઉપદેશમાં સંદેહરૂપ) અસંભાવનાદિ દોષ દૂર કરનારા
તે ગુરુઓ અનેક હોય તે યોગ્ય જ છે. જ્ઞાન પ્રદાન
કરનાર ગુરુ જ છે. (બાકી મંત્રનો ઉપદેશ કરનાર)
ગુરુ એક જ હોય છે, એમ કહેશે— ‘મને જાણનારા
શાંત ગુરુની ઉપાસના કરવી.’ (શ્રીમદ્ ભા.
૧૧/૧૦/૫) વળી, કહેવાયું છે કે— ‘તેથી કલ્યાણને
જાણવાની ઈચ્છાવાળાએ ઉત્તમ ગુરુને શરણે જવું
જોઈએ.’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૩/૨૧) ॥ ૩૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

ઇત્યુક્ત્વા સ યદું વિપ્રસ્તમામન્ચ્ય ગભીરઘ્નીઃ ।

વન્દિતોઽધ્યર્થિતો રાજ્ઞા યયૌ પ્રીતો યથાગતમ્ ॥ ૩૨

વિપ્રો દત્તાત્રેયઃ—‘યોગર્દ્ધિમાપુરુભયોં
યદુહૈહયાઘાઃ ॥’ ઇત્યુક્તત્વાત્ । યથાગતં તથૈવ ।
યદૃચ્છયા યયાવિત્યર્થઃ ॥ ૩૨ ॥

અવધૂતવચઃ શ્રુત્વા પૂર્વેષાં નઃ સ પૂર્વજઃ ।

સર્વસંગવિનિર્મુક્તઃ સમચિત્તો બભૂવ હ ॥ ૩૩

ભગવાન્સ્વીયં બ્રહ્મવિત્કુલમિતિ
શ્લાઘતે—નઃ પૂર્વેષાં પૂર્વજ ઇતિ ॥ ૩૩ ॥

અત્ર સંગ્રહશ્લોકાઃ—
‘કપોતમીનહરિણકુમારીગજપન્નગાઃ ।
પતન્નઃ કુરરશ્ચાષ્ટૌ હેયાર્થે ગુરવો મતાઃ ॥ ૧

શ્રીભગવાન બોલ્યા — રાજા (યદુ) દ્વારા
વંદન કરાયેલા અને પ્રાર્થના કરાયેલા, તે અગાધ
બુદ્ધિવાળા વિપ્ર દત્તાત્રેયજી આ પ્રમાણે ઉપદેશ
આપીને, તેમની અનુમતિ લઈને, પ્રસન્ન થઈ જેમ
આવ્યા હતા તેમ (દૈવેચ્છાથી) ગયા. ॥ ૩૨ ॥

‘વિપ્રઃ’ વિપ્ર દત્તાત્રેયજી— ‘યદુ, હૈહય વગેરેએ
(દત્તાત્રેયજીની ચરણકમળરજથી પવિત્ર થઈને)
ભૌતિક અને દિવ્ય— બંને પ્રકારનાં યોગૈશ્વર્ય પ્રાપ્ત
કર્યા હતાં.’ (શ્રીમદ્ ભા.૨/૭/૪) એમ કહ્યું હોવાથી
(અહીં ‘વિપ્રઃ’ એટલે દત્તાત્રેયજી)— જેમ આવ્યા હતા
તેમ જ દૈવેચ્છાથી પધાર્યા, એમ અર્થ છે. ॥૩૨॥

અવધૂત (દત્તાત્રેયજી)નું વચન સાંભળીને
આપણા પૂર્વજોના પણ પૂર્વજ તે રાજા યદુ સર્વ
આસક્તિથી મુક્ત થઈને બ્રહ્મનિષ્ઠ થયા. ॥ ૩૩ ॥

‘પોતાનું કુળ બ્રહ્મવેત્તા છે.’ એમ કહીને
ભગવાન પ્રશંસા કરે છે— ‘નઃ પૂર્વેષાં પૂર્વજઃ
ઇતિ ।’ ॥ ૩૩ ॥

અહીં પચ્ચીસ ગુરુઓના આખ્યાન વિષે સંક્ષેપમાં
શ્લોકો છે— હોલો, માછલો, હરણ, કન્યા, હાથી,
સાપ, પતંગિયું, ટિટોડો— એમ આઠ ગુરુઓ ત્યાગ
કરવાના અર્થમાં લીધા છે. ((૧) હોલા જેવી આસક્તિ
છોડવી, (૨) માછલા જેવી રસ માટેની આસક્તિ
છોડવી, (૩) હરણ જેવી શબ્દશ્રવણની આસક્તિ
છોડવી, (૪) કુમારીના કંકણની જેમ સજાતીય
યોગીનો સંગ પણ છોડવો, (૫) હાથી જેવી સ્પર્શની
આસક્તિ છોડવી, (૬) સાપની જેમ મનુષ્યોનો સંગ
અને નિશ્ચિત રહેઠાણ છોડવાં, (૭) પતંગિયા જેવી
રૂપ માટેની આસક્તિ છોડવી અને (૮) ટિટોડા
પાસેથી પરિગ્રહનો ત્યાગ શીખવા યોગ્ય છે. ॥ ૧ ॥

મધુકૃન્મધુહર્તા ચ પિઙ્ગલાથ દ્વયોસ્ત્રયઃ ।
 ઉપાદેયાર્થવિજ્ઞાને શેષાઃ પૃથ્વ્યાદયો મતાઃ ॥ ૨

હવે મધમાખી, મધ હરી લેનારો અને પિંગલા, એ ત્રણ ગુરુઓ ત્યાગવા યોગ્ય અને સ્વીકારવા યોગ્ય બંને ઉપદેશ આપનારા છે. ((૯) મધમાખી પાસેથી માધુકરીવૃત્તિ અને સારગ્રહણ સ્વીકારવા યોગ્ય છે અને સંગ્રહવૃત્તિ ત્યાગવા યોગ્ય છે. (૧૦) મધ હરી લેનારા પાસેથી, બીજાએ એકઠા કરેલા ધનને ગ્રહણ કરવાની વૃત્તિ ત્યાગવા યોગ્ય છે, અને યોગી ઉદમ કર્યા વિના જ દેહના નિર્વાહ જેટલો ભોગ મેળવી શકે છે, તે સ્વીકારવા યોગ્ય છે. (૧૧) પિંગલા પાસેથી આશામયી પૂર્વાવસ્થા ત્યાગવા યોગ્ય છે અને પરમ સુખરૂપ નૈરાશ્ય સ્વીકારવા યોગ્ય છે.)

પૃથ્વી વગેરે બાકીના (ચૌદ ગુરુઓ) સ્વીકાર કરવા યોગ્ય જ્ઞાન માટે માનવામાં આવ્યા છે. (૧૨) પૃથ્વી પાસેથી ક્ષમા અને પરોપકાર, (૧૩) વાયુ પાસેથી જીવનનિર્વાહ જેટલું આહાર-ગ્રહણ, (૧૪) આકાશ પાસેથી અનાસક્તિ, (૧૫) જળ પાસેથી સ્વચ્છતા વગેરે, (૧૬) અગ્નિ પાસેથી તેજસ્વિતા, (૧૭) ચંદ્ર પાસેથી આત્માનું અવિકારિત્વ, (૧૮) સૂર્ય પાસેથી સમયાનુસાર ગ્રહણ અને પરિત્યાગ, (૧૯) સમુદ્ર પાસેથી પ્રસન્નતા-ગંભીરતા વગેરે, (૨૦) અજગર પાસેથી દૈવયોગે આવેલા ભોગનો સ્વીકાર, (૨૧) બાળક પાસેથી આત્મારામત્વ, (૨૨) બાણ બનાવનાર પાસેથી ચિત્તની એકાગ્રતા, (૨૩) કરોળિયા પાસેથી ઈશ્વરના સ્વાતંત્ર્યનું જ્ઞાન, (૨૪) કીડા પાસેથી નિરંતર ભગવદ્ધ્યાન અને (૨૫) પોતાના દેહ પાસેથી વિવેક-વૈરાગ્ય સ્વીકારવા યોગ્ય છે.)

तदवान्तरभेदश्च तत्र तत्र स्फुटीकृतः ।
अध्यायत्रितये चाष्टनवाष्टावीरिताः क्रमात् ॥ ३

તે બંને વચ્ચેનો ત્યાગવા યોગ્ય અને સ્વીકારવા યોગ્યનો ભેદ તે તે ઉપાખ્યાનમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. ત્રણ અધ્યાયમાં અનુક્રમે (સાતમા અધ્યાયમાં પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ, જળ, અગ્નિ, ચંદ્ર, સૂર્ય, હોલો— એમ) આઠ, (આઠમા અધ્યાયમાં અજગર, સમુદ્ર, પતંગિયું, ભમરો (મધમાખી), હાથી, મધ હરી લેનારો, હરણ, માછલો, પિંગલા— એમ) નવ અને (નવમા અધ્યાયમાં ટિટોડો, બાળક, કુમારી, બાણ બનાવનારો, સર્પ, કરોળિયો, કીડો અને દેહ— એમ) આઠ (મળી પચ્ચીસ ગુરુઓ) વર્ણવાયા છે. ॥ ૩ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

*****

अथ दशमोऽध्यायः

લૌકિક તથા પારલૌકિક ભોગોની અસારતાનું નિરૂપણ

चतुर्विंशतिगुर्वाख्यालब्धसंभावनाभुवः ।
उद्धवस्यात्मतत्त्वाप्त्यै साधनोक्तिरतः परैः ॥ १

ચોવીસ ગુરુઓના કથન દ્વારા સંભાવનાનું (આત્માના અનુભવ વિષે પોતાની યોગ્યતાના નિર્ણયનું) સ્થાન જેમણે પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે ઉદ્ધવજીને આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિ માટે આ (નવમા અધ્યાય) પછીના અધ્યાયોથી (ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે કરેલી) સાધનોક્તિ વર્ણવવામાં આવી છે. ॥ ૧ ॥

दशमे देहसंबन्धात्संसृतिर्नात्मनः स्वतः ।
इत्येतद्वर्णयामास मतान्तरनिरासतः ॥ २

આત્માને દેહના સંબંધથી સ્વતઃ સંસાર નથી, તે અન્ય મતના ખંડન દ્વારા વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨ ॥

तदेवमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पन्नविवेक-
ज्ञानस्य तत्त्वज्ञानायादित आरभ्य साधनान्यु-
पदिशति भगवान्—मयेति ।

(ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને સ્વીકારવા યોગ્ય ગુરુઓનું વર્ણન હોવાથી) વિધિ-નિષેધરૂપ અન્વય અને વ્યતિરેકથી જેને વિવેકજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તે ઉદ્ધવજીને તત્ત્વજ્ઞાન આપવા માટે ભગવાન પહેલેથી માંડીને સાધનોનો ઉપદેશ કરે છે— ‘મયા ઇતિ ।’

શ્રીભગવાનુવાચ

મયોદિતેષ્વવહિતઃ સ્વધર્મેષુ મદાશ્રયઃ ।

વર્ણાશ્રમકુલાચારમકામાત્મા સમાચરેત્ ॥ ૧

મયા પञ્ચરાત્રાદ્યુક્તવૈષ્ણવધર્મેષ્વવહિતો-
ડપ્રમત્તઃ સંસ્તદવિરોધેન વર્ણાદ્યાચારમનુતિષ્ઠેત્
॥ ૧ ॥

કથમકામાત્મતા સંભવતિ તત્રાહ—
અન્વીક્ષેતેતિ ।

અન્વીક્ષેત વિશુદ્ધાત્મા દેહિનાં વિષયાત્મનામ્ ।
ગુણેષુ તત્ત્વધ્યાનેન સર્વારમ્ભવિપર્યયમ્ ॥ ૨

સ્વધર્મેવિશુદ્ધચિત્તઃ સન્દેહિનાં વિષયેષુ
સત્યત્વાભિનિવેશેન યે સર્વે આરમ્ભાસ્તેષાં
ફલવૈપરીત્યં પશ્યેત્ । એવં ફલવૈપરીત્યાદકામઃ
સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

કિંચ કામ્યવિષયાણાં મિથ્યાત્વાદ-
પીત્યાહ—સુપ્તસ્યેતિ ।

સુપ્તસ્ય વિષયાલોકો ધ્યાયતો વા મનોરથઃ ।
નાનાત્મકત્વાદ્ વિફલસ્તથા ભેદાત્મધીર્ગુણૈઃ ॥ ૩

શ્રીભગવાન બોલ્યા - (ગીતા, પંચરાત્ર વગેરે શાસ્ત્રોમાં) મેં કહેલા (પૂજા, નમસ્કાર, શ્રવણ વગેરે વૈષ્ણવ) ધર્મોમાં પ્રમાદરહિત, ફળની આશારહિત મનવાળા અને એક માત્ર મારા આશ્રયવાળા થઈને વર્ણ, આશ્રમ, કુળના આચારનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧ ॥

મારા દ્વારા પંચરાત્ર વગેરેમાં કહેવામાં આવેલા વૈષ્ણવ ધર્મોમાં 'અવહિતઃ' પ્રમાદરહિત થઈ, તે ધર્મોને હાનિ ન પહોંચે તેમ વર્ણાદિના આચારનું અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧ ॥ મનમાં

મનમાં અકામાત્મતા કામનાની નિવૃત્તિ થઈ હોય તેવું કેવી રીતે થાય, તે કહે છે— 'અન્વીક્ષેત ઇતિ ।'

(સ્વધર્માચરણથી) વિશુદ્ધ થયેલા ચિત્તવાળા મનુષ્યે, જેમનું મન વિષયોમાં લાગેલું છે તેવા દેહધારીઓને વિષયોમાં સત્યતા હોવાની, દૃઢ માન્યતાને કારણે (સુખ માટે) કરવામાં આવતા સર્વ પ્રયાસોમાં (દુઃખદાયક) વિપરીત ફળ મળે છે, એ વારંવાર જોવું જોઈએ. ॥ ૨ ॥

સ્વધર્મોથી વિશુદ્ધ થયેલા ચિત્તવાળા થઈને મનુષ્યે, દેહધારીઓને વિષયોમાં સત્યતા હોવાની દૃઢ માન્યતાને કારણે (સુખ માટે) જે પ્રયાસો કરવામાં આવે છે તેમાં વિપરીત ફળ મળે છે, તે જોવું જોઈએ. આમ, વિપરીત ફળ મળે છે, તે જોવાથી નિષ્કામતા આવે છે. ॥ ૨ ॥

વળી, કામ્ય વિષયોના મિથ્યાત્વ(ના ચિંતન)થી પણ નિષ્કામતા જન્મે છે, એમ કહે છે— 'સુપ્તસ્ય ઇતિ ।'

જેમ સૂતેલા (સ્વપ્ન જોતા) મનુષ્યને અનેક પ્રકારના પદાર્થોનું દર્શન અર્થશૂન્ય (ભ્રમ) છે, (જેમ રાજા વગેરેનાં ચરિત્રોનું) ધ્યાન કરતા મનુષ્યનો મનોરથ અનેક પ્રકારનો હોવાથી નિષ્ફળ છે, તેમ ઈન્દ્રિયોથી જે અનેક પ્રકારની (ભેદ)બુદ્ધિ થાય છે તે મનોજન્ય સ્વપ્ન અને મનોરથની જેમ વ્યર્થ હોય છે. ॥ ૩ ॥

વિફલોઽર્થશૂન્યઃ । અત્રૈવં પ્રયોગઃ—
 ઇન્દ્રિયૈર્યાં બહિર્નાનાબુદ્ધિઃ સા વિફલા,
 નાનાત્મકત્વાત્ એન્દ્રિયકત્વાચ્ચ । મનોજન્ય-
 સ્વપ્નમનોરથવદિતિ ॥ ૩ ॥

નિવૃત્તં કર્મ સેવેત પ્રવૃત્તં મત્પરસ્ત્યજેત્ ।
 જિજ્ઞાસાયાં સંપ્રવૃત્તો નાદ્રિયેત્ કર્મચોદનામ્ ॥ ૪

‘મોક્ષાર્થી ન પ્રવર્તેત તત્ર કામ્યનિષિદ્ધયોઃ ।
 નિત્યનૈમિત્તિકે કુર્યાત્પ્રત્યવાયજિહાસયા ॥’
 ઇતિ સ્મૃતિરતઃ પ્રવૃત્તં કામ્યં કર્મ
 ત્યજેન્નિવૃત્તં નિત્યનૈમિત્તિકમેવ કુર્યાત્ ।
 આત્મવિચારે તુ સમ્યક્પ્રવૃત્તો નિવૃત્તકર્મ-
 ચોદનામપિ નાદ્રિયેત ॥ ૪ ॥

યમાનભીક્ષ્ણં સેવેત નિયમાન્ મત્પરઃ ક્વચિત્ ।
 મદભિજ્ઞં ગુરું શાન્તમુપાસીત મદાત્મકમ્ ॥ ૫

કિંચ યમાનહિંસાદીનભીક્ષ્ણમાદરેણ
 સેવેત । શૌચાદીંસ્તુ નિયમાન્ ક્વચિદ્દદા
 શક્તિસ્તદા આત્મજ્ઞાનાવિરોધેન । યમાન્દ્વાદશે,

‘વિફલઃ’ અર્થશૂન્ય— અહીં આ પ્રમાણે
 યોજના છે— ઇન્દ્રિયોથી બહાર જે અનેક પ્રકારની
 બુદ્ધિ થાય છે તે વ્યર્થ છે, કારણ કે અનેક પ્રકારની
 અને ઇન્દ્રિયસંબંધી હોય છે. મનોજન્ય સ્વપ્ન અને
 મનોરથની જેમ તે બુદ્ધિ ઇન્દ્રિયો દ્વારા કલ્પિત હોય
 છે. ॥ ૩ ॥

એક માત્ર મારો આશ્રય કરનાર મનુષ્ય
 કામ્યકર્મનો ત્યાગ કરે, (પણ) *નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો
 તો કરે જ. આત્મતત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છા માટે
 સારી રીતે પ્રવૃત્ત થયેલો મનુષ્ય નિત્ય-નૈમિત્તિક
 કર્મની વિધિ માટે પણ આદર રાખે નહીં. ॥ ૪ ॥

‘મોક્ષાર્થી કામ્ય કર્મો અને નિષિદ્ધ કર્મોમાં ન
 પ્રવર્તે, (પણ) પાપને છોડી દેવાની ઇચ્છાથી નિત્ય
 અને નૈમિત્તિક કર્મો કરે.’ એમ સ્મૃતિ છે. આથી
 ‘પ્રવૃત્તમ્’ કામ્ય કર્મનો ત્યાગ કરે. ‘નિવૃત્તમ્’
 નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મ જ કરે. આત્મવિચારમાં સારી
 રીતે પ્રવૃત્ત થયેલો મનુષ્ય નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મની
 વિધિનો પણ આદર કરે નહીં. ॥ ૪ ॥

મારા આશ્રયવાળો મનુષ્ય (અહિંસાદિ)
 યમોને આદરપૂર્વક સેવે, પણ (શૌચાદિ) નિયમો
 આત્મજ્ઞાનમાં વિરોધ ન આવે તેમ યથાશક્તિ
 પાળે. મને તત્ત્વથી જાણનારા મારા સ્વરૂપ એવા
 શાંત ગુરુની ઉપાસના કરે. ॥ ૫ ॥

વળી, અહિંસાદિ યમોને ‘અભીક્ષ્ણમ્’
 આદરપૂર્વક સેવે, પણ શૌચાદિ નિયમોને ‘ક્વચિત્’
 શક્તિ હોય તે પ્રમાણે, આત્મજ્ઞાનમાં વિરોધ ન
 આવે તેમ સેવે. યમો બારમા અધ્યાયમાં અને

* ૧ નિત્ય કર્મો - સંધ્યા, પૂજા વગેરે રોજ કરવાનાં કર્મો. ૨ નૈમિત્તિક કર્મો - શ્રાદ્ધ વગેરે
 નિમિત્તથી થતાં નૈમિત્તિક કર્મો. ૩ કામ્ય કર્મો - પુત્ર, ધન, કીર્તિ, સ્વર્ગ વગેરેની ઇચ્છાથી કરાતાં કર્મો.
 ૪ પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મો - પાપ દૂર કરવા કરાતાં કર્મો. ૫ નિષિદ્ધ કર્મો - ચોરી, હિંસા વગેરે નિષેધ કરવામાં
 આવેલાં કર્મો. આમ, પાંચ પ્રકારનાં કર્મો છે.

નિયમાંશ્ચૈકોનવિંશેઽધ્યાયે વક્ષ્યતિ । કિંચ
યમેષ્વપ્યાદરં પરિત્યજ્ય ગુરુમુપાસીતેત્યાહ—
મદભિજ્ઞમિતિ । મદાત્મકં મદ્રૂપમ્ ॥ ૫ ॥

ગુરુસેવકસ્ય ધર્માનાહ—અમાનીતિ ।

અમાન્યમત્સરો દક્ષો નિર્મમો દૃઢસૌહદઃ ।
અસત્વરોઽર્થજિજ્ઞાસુરનસૂયુરમોઘવાક્ ॥ ૬
જાયાપત્યગૃહક્ષેત્રસ્વજનદ્રવિણાદિષુ ।
ઉદાસીનઃ સમં પશ્યન્ સર્વેષ્વર્થમિવાત્મનઃ ॥ ૭

દક્ષોઽનલસઃ । નિર્મમો જાયાદિષુ મમતા-
શૂન્યઃ । ગુરૌ તુ દૃઢસૌહદઃ । અસત્વરોઽવ્યગ્રઃ ।
અમોઘવાક્ વ્યર્થાલાપરહિતઃ । એતાન્યેવ શિષ્યસ્ય
લક્ષણાનિ જ્ઞેયાનિ ॥ ૬ ॥

નનુ સ્વજાયાદિષુ કથં નિર્મમઃ
સ્યાત્તત્રાહ—જાયેતિ ।

ઔદાસીન્યહેતું વિવેકં દર્શયતિ—
આત્મનોઽર્થ પ્રયોજનં સર્વત્ર સમમિવ પશ્યન્નિતિ ।
અયં ભાવઃ—સર્વદેહેષ્વાત્મન એકત્વાજ્ઞાયાદિ-
દેહેઽસ્મિંશ્ચ સ્વદેહે આત્મનોઽર્થઃ સુખાદિઃ સમ
એવ કેન વિશેષેણૈતેષ્વેવ મમત્વાભિનિવેશ
ઇત્યેવમુદાસીનઃ સન્ ગુરું પ્રપદ્યેતેતિ ॥ ૭ ॥

નિયમો એકવીસમા અધ્યાયમાં કહેશે. વળી, યમોમાં
આદર છોડીને ગુરુની ઉપાસના કરવી જોઈએ,
એમ કહે છે— ‘મત્-અભિજ્ઞમ્ ઇતિ ।’ ‘મત્-
આત્મકમ્’ મને તત્ત્વથી જાણનારા મારા સ્વરૂપ
ગુરુને (સેવે). ॥ ૫ ॥

ગુરુની સેવા કરનારના ધર્મો વર્ણવે
છે— ‘અમાની ઇતિ ।’

ગુરુની સેવા કરનાર અભિમાનરહિત,
મત્સરરહિત, આળસરહિત, પત્ની-પુત્રાદિ ઉપર
મમતા ન રાખનારો, પણ ગુરુ પ્રત્યે દૃઢ સ્નેહ
ધરાવનારો, વ્યગ્ર ન થનારો, તત્ત્વને જાણવાની
ઈચ્છા રાખનારો, દોષદષ્ટિરહિત, વ્યર્થ વાણી ન
બોલનારો, ॥ ૬ ॥ પત્ની-પુત્ર-ઘર-ખેતર-સ્વજન-
ધન વગેરે વિષે ઉદાસીન, સર્વ શરીરોમાં એક જ
આત્મા હોવાથી આત્માનાં સુખ(દુઃખ, હાનિ)
વગેરેને સમાનરૂપે જોનારો હોવો જોઈએ. ॥ ૭ ॥

‘દક્ષઃ’ આળસરહિત, ‘નિર્મમઃ’ પત્ની વગેરે
ઉપર મમતા ન રાખનારો, પણ ગુરુ પ્રત્યે દૃઢ
સ્નેહ રાખનારો, ‘અસત્વરઃ’ વ્યગ્ર ન થનારો,
‘અમોઘવાક્’ વ્યર્થ વાણી ન બોલનારો— શિષ્યનાં
આટલાં જ લક્ષણો જાણવાં યોગ્ય છે. ॥ ૬ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે પોતાની પત્ની
વગેરે ઉપર કેવી રીતે કોઈ મમતારહિત થાય? તે
માટે ઉત્તર આપે છે— ‘જાયા ઇતિ ।’

ઉદાસીનતા કેળવવા માટે વિવેક દર્શાવે છે—
આત્માનાં ‘અર્થમ્’ પ્રયોજનરૂપ સુખ, દુઃખ, હાનિ
વગેરે સર્વત્ર સમાન છે, એમ જોતો— ભાવ આ પ્રમાણે
છે— સર્વ શરીરોમાં એક જ આત્મા હોવાથી પત્ની
વગેરેના શરીરમાં પોતાના આ શરીરમાં આત્માનાં
‘અર્થઃ’ સુખાદિ સમાન જ છે. કઈ વિશેષતાથી તેમના
ઉપર મમત્વનો આગ્રહ રાખવો જોઈએ? એ રીતે
ઉદાસીન થઈ ગુરુને શરણે જવું જોઈએ. ॥ ૭ ॥

अहो कोऽसौ देहादिव्यतिरिक्त आत्मा
यस्यैक्यादर्थः सर्वेषु समः स्यात्तमाह—
विलक्षण इति ।

विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद् देहादात्मेक्षिता स्वदृक् ।
यथाग्निर्दारुणो दाह्याद् दाहकोऽन्यः प्रकाशकः ॥
॥ ८ ॥

स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयादात्माऽन्यो यतो
विलक्षणः । द्वेषा वैलक्षण्यं दर्शयति—ईक्षिता
स्वदृगिति । द्रष्टा हि दृश्याद्विलक्षणः ।
स्वप्रकाशश्च जडाद्विलक्षणः । तयोरन्यत्वे
दृष्टान्तः—यथाग्निर्दाहकः प्रकाशकश्च दाह्यात्
प्रकाश्याच्च दारुणः काष्ठादन्यस्तद्वदिति ॥ ८ ॥

अनेनैव दृष्टान्तेन नित्यत्वानादित्व-
विभुत्वैकत्वादयोऽपि सिध्यन्तीत्याह—
निरोधेति ।

निरोधोत्पत्त्यणुबृहन्नानાત્વં તત્કૃતાન્ ગુણાન્ ।
અન્તઃ પ્રવિષ્ટ આધત્ત એવં દેહગુણાન્ પરઃ ॥ ૯

यथा दारुष्वन्तः प्रविष्टोऽग्निस्तत्कृता-
नाशादीन्प्राप्नोति, न तु स्वतो नाशादिमान् ।
एवं देहगुणाननित्यत्वादीन् देहात्परो नित्यादि-
स्वरूपोऽप्यात्मानुभवति । ततश्च नित्यत्वादि-
भिरपि वैलक्षण्यादन्यत्वमिति भावः ॥ ९ ॥

અહો! (સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ) દેહાદિથી અળગો
એ આત્મા કોણ છે? કે જેના ઐક્યથી સર્વ
શરીરોમાં સમાન સુખ-દુઃખ થાય? તે કહે છે—
'વિલક્ષણઃ ઇતિ ।'

જેમ દાહક અને પ્રકાશક અગ્નિ દાહ
અને પ્રકાશ્ય લાકડાથી જુદો છે, તેમ દ્રષ્ટા અને
સ્વપ્રકાશ આત્મા દશ્ય અને જડ એવા સ્થૂળ અને
સૂક્ષ્મ દેહથી વિલક્ષણ છે. ॥ ૮ ॥

સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બંને દેહ કરતાં આત્મા
અળગો છે. આથી વિલક્ષણ છે. વિલક્ષણતા બે રીતે
દર્શાવે છે— 'ઈક્ષિતા સ્વદૃક્ ઇતિ ।' દ્રષ્ટા (આત્મા)
દશ્ય (દેહ)થી વિલક્ષણ છે અને સ્વપ્રકાશ (આત્મા)
જડ (દેહ)થી વિલક્ષણ છે. તે બંનેનું અન્યરૂપે
દૃષ્ટાન્ત— જેમ બાળનારો અગ્નિ દાહક અને પ્રકાશક
છે, તેમ જ બાળવા યોગ્ય અને પ્રકાશિત કરવા યોગ્ય
'દારુણઃ' લાકડાથી જુદો છે તેમ! ॥ ૮ ॥

આ જ દૃષ્ટાન્તથી આત્માનું નિત્યત્વ, અનાદિત્વ,
વિભુત્વ, એકત્વ વગેરે પણ સિદ્ધ થાય છે, એમ
કહે છે— 'નિરોધ ઇતિ ।'

જેમ અગ્નિ લાકડામાં પ્રવિષ્ટ થઈને તે લાકડાએ
કરેલા નાશ, પ્રાકટ્ય, અણુત્વ, બૃહત્ત્વ, અનેકત્વ
(વગેરે) ગુણો પામે છે, તેમ દેહમાં પ્રવેશેલો આત્મા
દેહથી પર (નિત્ય વગેરે સ્વરૂપવાળો) હોવા છતાં
દેહના નાશ વગેરે ગુણોને અનુભવે છે. ॥ ૮ ॥

જેમ લાકડાની અંદર પ્રવિષ્ટ થયેલો અગ્નિ તે
લાકડાએ કરેલા નાશ વગેરેને પ્રાપ્ત કરે છે, પરંતુ
અગ્નિ સ્વતઃ નાશ વગેરે ગુણોવાળો નથી, એમ
દેહના અનિત્યત્વ વગેરે ગુણોને દેહથી પર એવો
આત્મા નિત્ય વગેરે સ્વરૂપવાળો હોવા છતાં
અનુભવે છે. નિત્યત્વ વગેરે ગુણોને કારણે પણ તે
આત્મા વિલક્ષણ હોવાથી આત્મા અળગો છે, એવો
ભાવ છે. ॥ ૮ ॥

નન્વગનેર્દારુસંયોગાત્તદ્ધર્મભાક્ત્વં ઘટતે,
આત્મનસ્ત્વસઙ્ગત્વાત્કથં દેહેન તદ્ધર્મૈર્વા સંબન્ધઃ,
સંબન્ધે વા કુતસ્તન્નિવૃત્તિસ્તત્રાહ—યોઽસાવિતિ ।

યોઽસૌ ગુણૈર્વિરચિતો દેહોઽયં પુરુષસ્ય હિ ।
સંસારસ્તન્નિબન્ધોઽયં પુંસો વિદ્યાચ્છિદાત્મનઃ ॥ ૧૦

પુરુષસ્યેશ્વરસ્યાધીનૈર્માયાગુણૈર્યોઽસૌ સૂક્ષ્મો-
ઽયં ચ સ્થૂલો દેહો વિરચિતઃ પુંસો જીવસ્યાયં
સંસારસ્તન્નિબન્ધનસ્તદધ્યાસકૃતઃ । હિ યસ્માદેવં
તસ્માદાત્મવિદ્યા તન્નિવર્તિકેત્યાહ—આત્મનો
વિદ્યા વિજ્ઞાનં તસ્ય છિત્ છેત્રી । આચ્છિદિતિ
વા પદચ્છેદઃ ॥ ૧૦ ॥

તસ્માજ્જિજ્ઞાસયાઽઽત્માનમાત્મસ્થં કેવલં પરમ્ ।
સંગમ્ય નિરસેદેતદ્વસ્તુબુદ્ધિં યથાક્રમમ્ ॥
॥ ૧૧ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે અગ્નિનો લાકડા સાથે સંયોગ થવાથી અગ્નિ લાકડાનો ધર્મ સેવે છે, પરંતુ આત્મા અસંગ હોવાથી તેને દેહ સાથે કે દેહના ધર્મો સાથે કેવી રીતે સંબંધ ઘટે? સંબંધ ઘટે તો તે દૂર કેવી રીતે થાય? તેનો ઉત્તર આપે છે—
'યઃ અસૌ ઇતિ ।'

ઈશ્વરને અધીન એવા માયાના ગુણોથી જે એ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દેહ રચાયેલો છે તેમાં (હું અને મારું વગેરે) અધ્યાસને કારણે જીવને સંસાર થયેલો છે, તેથી આત્મવિદ્યા તેને દૂર કરનારી છે. ॥ ૧૦ ॥

'પુરુષસ્ય' ઈશ્વરને અધીન એવા માયાના ગુણોથી જે એ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ દેહ રચાયો છે, 'પુંસઃ' જીવનો આ સંસાર 'તત્-નિબન્ધનઃ' તેના અધ્યાસ દ્વારા કરવામાં આવ્યો છે. 'હિ' જે કારણે આમ છે, તેથી આત્મવિદ્યા તેને દૂર કરનારી છે, એમ કહે છે— આત્માનું 'વિદ્યા' વિજ્ઞાન તે અધ્યાસને 'છિત્' કાપનારું છે. અથવા 'આચ્છિત્-આત્મનઃ' (અધ્યાસને સંપૂર્ણ રીતે કાપી નાખે છે,) એમ પદચ્છેદ થઈ શકે છે. ॥ ૧૦ ॥

(દેહાદિમાં અધ્યાસ હોવાથી જ સંસાર છે,) તેથી જાણવાની ઈચ્છારૂપ વિચારથી કાર્યકારણના સંઘાતરૂપ દેહમાં જ રહેલા શુદ્ધ અને દેહથી વિલક્ષણ આત્માને સારી રીતે જાણીને આ દેહાદિમાં થયેલી આત્મબુદ્ધિને (સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ) * ક્રમાનુસાર તજવી જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

* સ્થૂળ શરીરરૂપ કાર્યનો પૃથ્વીમાં લય કરવો. (અર્થાત્ સ્થૂળ શરીરમાંથી ચૈતન્યબુદ્ધિના ત્યાગની ભાવના કરવી.) પૃથ્વીનો જળમાં, જળનો તેજમાં, તેજનો વાયુમાં અને વાયુનો આકાશમાં લય કરવો. એ જ રીતે ઈન્દ્રિય, મન વગેરે કાર્યનો પણ કારણમાં લય કરવો.

યસ્માદેવં તસ્માજ્ઞિજ્ઞાસયા વિચારેણ ।
આત્મસ્થમાત્મનિ કાર્યકારણસંઘાત એવ સ્થિતં
સમ્યગ્જ્ઞાત્વા એતદેતસ્મિન્દેહાદૌ વસ્તુબુદ્ધિં
સ્થૂલસૂક્ષ્મક્રમેણ નિરસેત્ ત્યજેત્ ॥ ૧૧ ॥

ગુરોર્લબ્ધા વિદ્યા અવિદ્યાતત્કાર્યનિરસન-
ક્ષમેતિ સ્ફુટીકર્તુ વિદ્યોત્પત્તિમગ્ન્યુત્પત્તિરૂપકેણ
નિરૂપયતિ—આચાર્ય ઇતિ ।

આચાર્યોઽરણિરાઘઃ સ્યાદન્તેવાસ્યુત્તરારણિઃ ।
તત્સન્ધાનં પ્રવચનં વિદ્યા સન્ધિઃ સુખાવહઃ ॥ ૧૨

આદ્યોઽધરઃ । તત્સંધાનં તયોર્મધ્યમં મન્થન-
કાષ્ટમ્ । પ્રવચનમુપદેશઃ । વિદ્યા તુ સંધિઃ,
સંધૌ ભવન્નગ્નિરિવ । તથા ચ શ્રુતિઃ—‘આચાર્યઃ
પૂર્વરૂપમ્ । અન્તેવાસ્યુત્તરરૂપમ્ । વિદ્યા સંધિઃ ।
પ્રવચનં સંધાનમ્’ ઇતિ ॥ ૧૨ ॥

અગ્નિસાદૃશ્યમેવાહ—વૈશારદીતિ ।

વૈશારદી સાતિવિશુદ્ધબુદ્ધિ-
ર્ધુનોતિ માયાં ગુણસમ્પ્રસૂતામ્ ।
ગુણાંશ્ચ સન્દહ્ય યદાત્મમેતત્
સ્વયં ચ શામ્યત્યસમિદ્ યથાગ્નિઃ ॥ ૧૩

જે કારણે આમ (દેહાદિમાં અધ્યાસ હોવાથી
જ સંસાર) છે, તેથી જાણવાની ઈચ્છારૂપ વિચારથી
‘આત્મસ્થમ્-આત્મનિ’ કાર્ય-કારણના સંઘાતરૂપ
દેહમાં જ રહેલા આત્માને (‘સંગમ્ય’) સારી રીતે
જાણીને ‘એતત્’ આ દેહાદિમાં થયેલી આત્મબુદ્ધિને
સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ ક્રમથી ‘નિરસેત્’ તજવી જોઈએ. ॥૧૧ ॥

ગુરુ પાસેથી મેળવેલું આત્મજ્ઞાન અવિદ્યા
અને અવિદ્યાના કાર્યને દૂર કરવા સમર્થ છે, એમ
સ્પષ્ટ કરવા માટે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિને અગ્નિની
ઉત્પત્તિના રૂપકથી વર્ણવે છે— ‘આચાર્યઃ ઇતિ ।’

ગુરુ નીચે રહેનારું અરણિકાષ્ટ છે અને શિષ્ય
ઉપર રહેનારું અરણિકાષ્ટ છે. તે બે અરણિને
જોડનારું અગ્નિ મથવાનું કાષ્ટ છે અને ઉપદેશથી
થનારી બ્રહ્મવિદ્યા અગ્નિરૂપ છે તથા
અવિદ્યાદિદોષનાશક પરમાનંદસ્વરૂપ છે. ॥ ૧૨ ॥

‘આદ્યઃ’ નીચે, તે બંનેને જોડનારું, તે બંનેની
વચ્ચે અગ્નિ મથવાનું કાષ્ટ છે. ‘પ્રવચનમ્’ ઉપદેશ
— બ્રહ્મવિદ્યા તો ‘સંધિઃ’ સંધિમાં ઉત્પન્ન થનાર
અગ્નિ જેવી છે. તે અનુસાર શ્રુતિ છે— ‘ગુરુ
નીચેનું અરણિકાષ્ટ છે, શિષ્ય ઉપરનું અરણિકાષ્ટ
છે. આત્મવિદ્યા સંધિમાં થનાર અગ્નિ છે અને
ઉપદેશ મધ્યસંધિમાં રખાતું મંથનકાષ્ટ છે.’ (તૈત્તિ.ઉપ.
૧/૩/૩) ॥ ૧૨ ॥

અગ્નિની સરખામણી જ કરે છે— ‘વૈશારદી
ઇતિ ।’

અતિનિપુણ શિષ્ય દ્વારા પ્રાપ્ત કરવામાં
આવેલું અથવા અતિનિપુણ ગુરુ દ્વારા ઉપદેશાયેલું
અતિ વિશુદ્ધ (આત્મવિષયક) જ્ઞાન ગુણોના
કાર્યરૂપ માયાનો નાશ કરે છે અને જે ગુણોમય આ
જગત જીવના સંસારનું કારણ બને છે, તે ગુણોને
પણ બાળીને, સમિધા ન રહેતાં હોલવાઈ ગયેલા
અગ્નિની જેમ, તે આત્મવિદ્યારૂપ જ્ઞાન સ્વયં પણ
શાંત થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

વિશારદોઽતિનિપુણસ્તેન શિષ્યેણ પ્રાપ્તા તેન
ગુરુણોપદિષ્ટા વા અતિવિશુદ્ધા બુદ્ધિર્ગુણ-
કાર્યરૂપાં માયાં નિવર્તયતિ । યદાત્મકમેતદ્વિશ્વં
જીવસ્ય સંસૃતિનિમિત્તં તાન્ ગુણાંશ્ચ દગ્ધ્વા
અસમિન્નિરિન્ધનઃ ।

તસ્માત્કાર્યેણ કારણેન વિદ્યયા ચ
વ્યવધાનાભાવાત્સાક્ષાત્પરમાનન્દરૂપો ભવતીતિ
॥ ૧૩ ॥

એવં તાવત્સ્વપ્રકાશજ્ઞાનસ્વરૂપો નિત્ય
એક એવાત્મા, કર્તૃત્વાદયશ્ચ ધર્માસ્તસ્ય
દેહોપાધિકાસ્તદ્વ્યતિરિક્તં સર્વમનિત્યં માયામયં
ચાતઃ સર્વતો વિરક્તઃ સન્નાત્મજ્ઞાનેન મુચ્યત
ઇત્યુક્તં—‘વિલક્ષણઃ સ્થૂલસૂક્ષ્માત્’ ઇત્યાદિના ।

તદેવ શ્રુતિસમન્વયેન નિર્ણીતેઽપ્યર્થે
મતાન્તરવિરોધેન સંદેહો મા ભૂદિતિ તન્મતં
નિરાકર્તુમુદ્ધાવયતિ—અથેતિ ।

અથૈષાં કર્મકર્તૃણાં ભોક્તૃણાં સુખદુઃખયોઃ ।
નાનાત્વમથ નિત્યત્વં લોકકાલાગમાત્મનામ્ ॥ ૧૪

અથ મન્યસે ઇષાં જીવાત્મનાં કર્મકર્તૃણાં
સુખદુઃખયોર્ભોક્તૃણાં ચ નાનાત્વમિતિ । એવં
હિ જૈમિનીયા મન્યન્તે । અહંપ્રત્યયવિજ્ઞેય
એવાત્મા સ ચ પ્રતિશરીરં ભિન્નઃ કર્તૃભોક્તૃ-
રૂપશ્ચ ન તુ તત્સ્વરૂપભૂતો નિર્વિકાર એકઃ

‘વિશારદઃ’ અતિ નિપુણ એવા તે શિષ્ય
દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલું અથવા અતિ નિપુણ ગુરુ દ્વારા
ઉપદેશાયેલું અતિ વિશુદ્ધ જ્ઞાન ગુણોના કાર્યરૂપ
માયાનો નાશ કરે છે. જે ગુણોમય આ જગત જીવના
સંસારનું નિમિત્ત બને છે, તે ગુણોને બાળીને
‘અસમિત્’ સમિધા ન રહેલા (અગ્નિની જેમ)—

તેથી કાર્યરૂપ દેહ-ઇન્દ્રિયાદિ, કારણરૂપ
અજ્ઞાન, (એ બંનેને દૂર કરનાર) જ્ઞાન દ્વારા પણ
વ્યવધાન દૂર થવાથી જીવ સાક્ષાત્ પરમાનંદરૂપ
બને છે. ॥ ૧૩ ॥

તો આમ, આત્મા સ્વપ્રકાશ, જ્ઞાનસ્વરૂપ, નિત્ય
અને એક જ છે. કર્તૃત્વ વગેરે ધર્મો તે (આત્મા)ની
દેહરૂપ ઉપાધિવાળા છે. તે આત્માથી વ્યતિરિક્ત
(વિયુક્ત) સર્વ કાંઈ અનિત્ય અને માયામય છે.
આથી સર્વ રીતે વિરક્ત થઈ જીવ આત્મજ્ઞાનથી
મુક્ત થાય છે, એમ ‘વિલક્ષણઃ સ્થૂલસૂક્ષ્માત્’
(શ્લોક-૮) વગેરે દ્વારા કહેવામાં આવ્યું.

તે જ મત શ્રુતિઓની તાત્પર્યવૃત્તિથી બ્રહ્મમાં
પર્યવસાન દ્વારા નિશ્ચિત કર્યો, છતાં મીમાંસકોના
મતે એ વાતનો વિરોધ આવતાં સંદેહ ન થાય તે
માટે મીમાંસકમતનું ખંડન કરવા માટે તે મત પ્રકટ
કરે છે— ‘અથ ઇતિ ।’

(જૈમિનીય મીમાંસકો માને છે કે) કર્મોના
કર્તા અને સુખ-દુઃખના ભોક્તા આ જીવાત્માઓ
અનેક છે, તેમ જ લોક, કાળ, વેદ તથા આત્માઓ
નિત્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

(‘અથ ઇતિ પ્રશ્ને’-વંશીધરી- ભગવાન ઉદ્ભવજીને
પૂછે છે કે હે ઉદ્ભવ!) તમે માનો છો કે કર્મોના
કર્તા અને સુખ-દુઃખના ભોક્તા આ જીવાત્માઓની
અનેકતા છે? જૈમિનિ મુનિના અનુયાયીઓ એમ જ
માને છે. ‘હું છું.’ એવા ભાન ઉપરથી જણાતો તે
આત્મા પ્રત્યેક શરીરમાં જુદો જુદો છે. તે કર્તા તથા

પરમાત્માસ્તીતિ । યથાહુઃ—‘અહંપ્રત્યયવિજ્ઞેયો જ્ઞાતવ્યઃ સર્વદૈવ હિ’ ઇતિ । તથા વૈરાગ્યં ચ ન સંભવતિ । તથા હિ—ભોગસ્થાનાનામ-નિત્યત્વાદ્વા વૈરાગ્યં ભવેત્, ભોગકાલસ્ય વા તદુપાયકર્મબોધકાગમસ્ય વા ભોક્તુરાત્મનો વા નન્વેતદસ્તીત્યાહ—અથ નિત્યત્વં લોકકાલાગમાત્મનાં મન્યસ ઇતિ ॥ ૧૪ ॥

મન્યસે સર્વભાવાનાં સંસ્થા હૈૈત્પત્તિકી યથા ।

તત્તદાકૃતિભેદેન જાયતે ભિદ્યતે ચ ધીઃ ॥ ૧૫

ન ચ સર્વભોગ્યાનાં વિચ્છેદાન્માયામયત્વાદ્વા વૈરાગ્યં સ્યાદિત્યાહ—સર્વભાવાનાં સ્વક્ચન્દનાદીનાં સંસ્થા સ્થિતિરૈૈત્પત્તિકી પ્રવાહરૂપેણ નિત્યા । તથા ચ વદન્તિ, ‘ન કદાચિદનીદૃશં જગત્’ ઇતિ । અતસ્તત્કર્તા કશ્ચિદીશ્વરો નાસ્તીતિ ભાવઃ । કિંચ યથા યથાવત્ । ન તુ માયામયીત્યર્થઃ । ન ચાત્મસ્વરૂપભૂતં નિત્યમેકં જ્ઞાનમસ્તીત્યાહ—તત્તદિતિ । ઘટપટાદ્યાકારભેદેન ધીર્જાયતે અતોઽનિત્યા ભિદ્યતે ચ । અયં ગૂઢોઽભિપ્રાયઃ । ન હિ નિત્યજ્ઞાનરૂપ આત્મા, અપિ તુ જ્ઞાનપરિણામવાન્, ન ચ વિકારિત્વેનાનિત્યત્વપ્રસન્નઃ ।

ભોક્તા છે, પણ તે આત્માનું સ્વરૂપ એક નિર્વિકાર પરમાત્મા નથી. તેઓ કહે છે તે પ્રમાણે— ‘હું એવા ભાનથી આત્મા સર્વદા જાણવા યોગ્ય છે.’ તથા વૈરાગ્ય કદી થતો જ નથી. તે અનુસાર— ભોગોનાં સ્થાનો, ભોગોનો કાળ, ભોગોના ઉપાયરૂપ કર્મોને જણાવનાર વેદ અને ભોક્તા કે આત્મા— આ બધાં જો અનિત્ય હોય, તો જ વૈરાગ્ય સંભવે છે, પરંતુ આ ભોગસ્થાન વગેરેનું અનિત્યત્વ નથી, એમ કહે છે— આથી તમે લોક, કાળ, શાસ્ત્ર અને આત્માનું નિત્યત્વ માનો છો? ॥ ૧૪ ॥

(હે ઉદ્ધવ!) તમે માનો છો કે સર્વ પદાર્થોની સ્થિતિ પ્રવાહરૂપે નિત્ય છે? (ઘડો, કપડું વગેરે) જુદા જુદા આકારથી જુદું જુદું જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

સર્વ ભોગ્ય પદાર્થોનો વિચ્છેદ થવાથી અથવા તે પદાર્થો માયારચિત હોવાથી વૈરાગ્ય થાય, પણ એમ થશે નહીં, એમ કહે છે— માળા, ચંદન વગેરે સર્વ પદાર્થોની ‘સંસ્થા’ સ્થિતિ ‘ઐત્પત્તિકી’ પ્રવાહરૂપે નિત્ય છે. તે અનુસાર કહે છે, ‘ક્યારેક જગત આવું ન હતું, એમ બનતું નથી.’ (જગત એવું ને એવું પ્રવાહરૂપે રહે છે.) આથી તેનો કોઈ કર્તા ઈશ્વર નથી, એવો ભાવ છે. વળી, ‘ચથા’ જગત જેવું હતું તેવું જ રહે છે. સૃષ્ટિ માયામયી નથી, એમ અર્થ છે. આત્માસ્વરૂપે રહેલું નિત્ય એક જ્ઞાન નથી, એમ કહે છે— ‘તત્-તદ્ ઇતિ’ ઘટ, પટાદિ આકારભેદથી જ્ઞાન પણ જુદું જુદું થાય છે, આથી તે જ્ઞાન અનિત્ય અને જુદું જુદું હોય છે. આ ગૂઢ અભિપ્રાય છે. નિત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ કોઈ આત્મા નથી, પરંતુ આત્મા જ્ઞાનના પરિણામવાળો છે, અને છતાં પરિણામવાળો હોવાથી આત્મા અનિત્ય બની જશે, એવો પ્રસંગ પણ આવશે નહીં.

યથાહુઃ—‘વિક્રિયાજ્ઞાનરૂપાસ્ય ન નિત્યત્વે વિરોત્સ્યતે’ ઇતિ । અતો મુક્તાવિન્દ્રિયાદિરહિતસ્ય પરિણામાસંભવાજ્જડત્વેન તત્પ્રાપ્તેરપુરુષાર્થત્વા-ત્પ્રવૃત્તિરેવ શ્રેયસી ન નિવૃત્તિરિતિ ॥ ૧૫ ॥

તત્ર તાવદુક્તમઙ્ગીકૃત્ય વૈરાગ્યોપ-પાદનાય પ્રવૃત્તિમાર્ગસ્યાનર્થહેતુત્વં પ્રપન્ચયતિ—
 એવમપીત્યાદિના ।

એવમપ્યંગ સર્વેષાં દેહિનાં દેહયોગતઃ ।

કાલાવયવતઃ સન્તિ ભાવા જન્માદયોઽસકૃત્ ॥ ૧૬ ॥

લોકાનાં લોકપાલાનામિત્યતઃ પ્રાક્તનેન
 ગ્રન્થેન । અઙ્ગ હે ઉદ્ભવ । કાલાવયવતઃ
 સંવત્સરાદિરૂપાત્ ॥ ૧૬ ॥

(જાયતે-અસ્તિ-વર્ધતે-વિપરિણમતે-
 અપક્ષીયતે-વિનશ્યતિ એતે ષડ્વિકારાઃ ।)

અત્રાપીતિ ।

અત્રાપિ કર્મણાં કર્તૃસ્વાતન્ત્ર્યં ચ લક્ષ્યતે ।
 ભોક્તુશ્ચ દુઃખસુખયોઃ કો ન્વર્થો વિવશં ભજેત્ ॥

॥ ૧૭ ॥

જેમ (મીમાંસકો) કહે છે તેમ— ‘આત્માની જ્ઞાનરૂપ વિક્રિયા (વિકાર, પરિણામ) એ આત્માના નિત્યત્વમાં વિરોધ ઊભો કરશે નહીં.’ (આત્મા જ્ઞાનરૂપી પરિણામવાળો હોવા છતાં નિત્ય છે!) તેથી મુક્તિમાં આત્મા ઈન્દ્રિય વગરનો હોવાથી જ્ઞાનરૂપી પરિણામ સંભવિત નથી. આત્મા જ્ઞાનરહિત જડ બની જવાથી તે આત્માની પ્રાપ્તિ એ કોઈ પુરુષાર્થ નથી. તેથી નિવૃત્તિ નહીં, પણ કર્મપ્રવૃત્તિ જ શ્રેયસ્કરી છે. ॥ ૧૫ ॥

તેમાં (પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિમાર્ગમાં) હાલ પૂરતું (મીમાંસકનું) કહેલું માની લઈએ, તો પણ વૈરાગ્યની સિદ્ધિ માટે પ્રવૃત્તિમાર્ગ અનર્થના હેતુરૂપ છે, એમ વિસ્તારથી સમજાવે છે— ‘એવમ્-અપિ ઇતિ ।’ વગેરેથી.

હે પ્રિય (ઉદ્ભવ)! (આમ, મીમાંસકોનો) મત સ્વીકારી લઈએ તો પણ દેહના સંબંધથી સર્વ દેહધારીઓને કાળના અવયવો(રૂપ વર્ષ વગેરે)થી જન્માદિ વિકારો* તો વારંવાર થવાના જ! ॥૧૬॥

પૂર્વના શ્લોક દ્વારા કહેવામાં આવ્યું કે ‘સ્વર્ગાદિ લોકો અને લોકપાલોને પણ કાળ એવા મારાથી ભય છે.’ (શ્રીમદ્ ભા.૮/૨૩/૨૧ અને પછીના ૧૧/૧૦/૩૦)— ‘અઙ્ગ’ હે પ્રિય ઉદ્ભવ!, સંવત્સર વગેરેરૂપ કાળના અવયવોથી ॥ ૧૬ ॥

*જન્મ, અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ, પરિવર્તન, હાસ અને નાશ— આ છ વિકારો છે.

‘અત્ર અપિ ઇતિ ।’ અહીં (તમારો મત સ્વીકારવામાં આવે તો) પણ

વળી, આ મતમાં પણ કર્મોના કર્તા અને સુખ-દુઃખના ભોક્તા (આત્મા)ની અસ્વતંત્રતા જણાય છે, (કારણ કે પોતે ઈચ્છતો ન હોવા છતાં દુષ્કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ કરતો દેખાય છે. એ રીતે કાળ-કર્મ-ગુણને) અધીન મનુષ્યને કયો વિષય સુખ આપે? ॥ ૧૭ ॥

स्वातन्त्र्यपक्षे दुष्कर्मणो दुःखभोगस्य
वाऽसंभवादित्यर्थः ॥ १७ ॥

ननु ये सम्यक्कर्म कर्तुं जानन्ति ते
सुखिन एव, ये तु न जानन्ति त एव
दुःखिन इति चेत्त्राह—नेति ।

न देहिनां सुखं किंचिद् विद्यते विदुषामपि ।
तथा च दुःखं मूढानां वृथाहंकरणं परम् ॥ १८ ॥

विदुषामपि क्वचित्सुखं न विद्यते
तथा मूढानामपि दुःखं न विद्यते, अतो
वयं कर्मकुशलत्वात्सुखिन इति तेषां केवलं
वृथैવાहंकार इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अङ्गीकृत्याप्याह—यदीति ।

यदि प्राप्तिं विधातं च जानन्ति सुखदुःखयोः ।
तेऽप्यद्वा न विदुर्योगं मृत्युर्न प्रभवेद् यथा ॥ १९ ॥

तं योगमुपायं न विदुर्यथा साक्षान्મृत્યુર્ન
પ્રભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

તથાપિ યાવજ્જીવં સુખં ભવિષ્યતીતિ
ચેન્નેત્યાહ—કો ન્વિતિ ।

કો ન્વર્થઃ સુખયત્યેનં કામો વા મૃત્યુરન્તિકે ।
આઘાતં નીચમાનસ્ય વધ્યસ્યેવ ન તુષ્ટિદઃ ॥ ૨૦ ॥

આત્મા સ્વતંત્ર હોવાના મતમાં— દુષ્કર્મની કે
દુઃખ ભોગવવાની સંભાવના ન હોવાથી મીમાંસક
આત્માનું કર્મમાં કે ભોગમાં સ્વાતંત્ર્ય સ્વીકારી શકાય
નહીં. સ્વતંત્ર હોય તો કોઈ દુષ્કર્મ ન કરે. ॥૧૭॥

શંકા કરે છે કે જો કહેવામાં આવે કે જેઓ
સારી રીતે કર્મ કરવાનું જાણે છે તેઓ સુખી જ
છે, પણ જેઓ નથી જાણતા તેઓ જ દુઃખી છે,
તે માટે ઉત્તર આપે છે— ‘ન ઇતિ ।’

વિદ્વાન હોય તેવા દેહધારીઓને ક્યારેક જરા
પણ સુખ હોતું નથી અને મૂર્ખ લોકોને પણ દુઃખ
હોતું નથી, માટે (અમે કર્મ કરવામાં કુશળ છીએ,
માટે અમે સુખી છીએ— એવો) તેઓને કેવળ
ખોટો અહંકાર છે. ॥ ૧૮ ॥

વિદ્વાનોને પણ ક્યારેક સુખ હોતું નથી તેમ જ
મૂર્ખોને પણ દુઃખ હોતું નથી. આથી કર્મ કરવામાં
કુશળ હોવાથી અમે સુખી છીએ, એવો તેમનો અહંકાર
કેવળ વૃથા જ છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૮ ॥

કર્મ કરવામાં કૌશલ્ય હોવાથી સુખ અને ન
હોવાથી દુઃખ, એમ સ્વીકારીને પણ કહે છે—
‘યદિ ઇતિ ।’

સુખપ્રાપ્તિનો અને દુઃખનાશનો ઉપાય જો તેઓ
જાણતા હોય, તો પણ સાક્ષાત્ મૃત્યુ તેમને પ્રભાવિત
ન કરે તેવો ઉપાય તેઓ પણ જાણતા નથી. ॥ ૧૯ ॥

તે ‘યોગમ્’ ઉપાય તેઓ જાણતા નથી, કે જે
રીતે સાક્ષાત્ મૃત્યુ પોતાની સત્તા ન ચલાવે. ॥ ૧૯ ॥

(કર્મની કુશળતા હોવાથી મૃત્યુ ન નિવારી
શકાય,) તેમ છતાં (જો મીમાંસકો કહે કે) જીવે
ત્યાં સુધી તો કર્મ કરીને સુખી થશે ને? તે માટે
ઉત્તર આપતાં ના કહે છે— ‘કઃ નુ ઇતિ ।’

વધસ્થાને લઈ જવાતા વધ કરવા યોગ્ય
મનુષ્યને જેમ (પુષ્પની માળા, ચંદનાદિ) સુખી કરી
શકતાં નથી, તેમ જેની પાસે મૃત્યુ રહેલું છે તેને
ક્યું ધન કે કયો વિષય સંતોષ આપી શકે? ॥૨૦॥

યતોઽન્તિકે વર્તમાનો મૃત્યુઃ ન તુષ્ટિદો
ન તુષ્ટિં દદાતિ । આઘાતં વધસ્થાનં પ્રતિ
નીયમાનસ્ય વધ્યસ્ય સ્ત્રક્ચન્દનાદિ યથા ન
સુખયેત્ ॥ ૨૦ ॥

एवमस्मिँल्लोके सुखं नास्तीत्युक्तं
लोकान्तरेऽपि तथैवेत्याह—श्रुतमिति ।

श्रुतं च दृष्टवद् दुष्टं स्पर्धासूयात्ययव्ययैः ।
बहन्तरायकामत्वात् कृषिवच्चापि निष्फलम् ॥ २१

શ્રુતં સ્વર્ગાદિ તદપિ દુષ્ટમ્ । સ્પર્ધા
પરસુખાસહનમ્, અસૂયા પરગુણે દોષાવિષ્કરણમ્,
અત્યયો નાશઃ, વ્યયોઽપક્ષયસ્તૈર્દુષ્ટમ્ । યદ્વા
વ્યયો નાશઃ, અત્યયોઽન્યસ્યાતિશયઃ, તં દૃષ્ટ્વા
તદપ્રાપ્ત્યા દુઃખમિત્યર્થઃ । કિંચ બહવોઽન્તરાયા
વૈગુણ્યાદિરૂપા વિઘ્ના યસ્મિન્કામે સુખે તસ્ય
ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ । કૃષિર્યથા બહુવિઘ્ના તદ્વત્ ।

बहुसुखत्वेन श्रुतमपि निष्फलम् ॥ २१ ॥

विघ्नवैगुण्याद्यभावमङ्गीकृत्यापि नाशदुःखं
दुष्परिहरमित्याह—अन्तरायैरिति पञ्चभिः ।

‘યતઃ’ કારણ એ છે કે પાસે રહેલું મૃત્યુ
‘ન તુષ્ટિદઃ’ સંતોષ આપી શકતું નથી. ‘આઘાતમ્’
વધસ્થાન તરફ લઈ જવાતા વધ કરવા યોગ્ય
મનુષ્યને માળા, ચંદન વગેરે ભોગ્ય સામગ્રી જેમ
સુખી કરી શકતાં નથી તેમ! ॥ ૨૦॥

આમ, આ લોકમાં સુખ નથી, એમ કહેવામાં
આવ્યું. બીજા લોકમાં પણ તેમ જ છે, એમ કહે
છે— ‘શ્રુતમ્ ઇતિ ।’

શ્રવણ કરવામાં આવેલાં (સ્વર્ગાદિનાં) સુખ
પણ (આ લોકમાં) અનુભવેલાં સુખોની જેમ સ્પર્ધા,
અસૂયા, નાશ અને ક્ષયથી દૂષિત થયેલાં છે. જે
(સ્વર્ગાદિ) સુખમાં કંઈક ને કંઈક ક્ષતિરૂપ અનેક
વિઘ્નો હોવાથી, અનેક વિઘ્નોવાળી ખેતીની જેમ તે
સુખ પણ નિષ્ફળ છે. ॥ ૨૧ ॥

‘શ્રુતમ્’ શ્રવણ કરવામાં આવેલાં સ્વર્ગાદિ
સુખ, તે પણ દૂષિત થયેલાં છે. ‘સ્પર્ધા’ અન્યનું
સુખ સહન ન કરવું— ‘અસૂયા’ બીજાના ગુણોમાં
દોષો શોધી કાઢવા, ‘અત્યયઃ’ નાશ, ‘વ્યયઃ’ ક્ષય,
તે ચારેયથી દૂષિત થયેલાં— અથવા ‘વ્યયઃ’ નાશ,
‘અત્યયઃ’ બીજાની શ્રેષ્ઠતા, તે જોઈને તે પ્રાપ્ત ન
થવાથી દુઃખ, એમ અર્થ છે. વળી, અનેક
અંતરાયો, ક્ષતિરૂપ વિઘ્નો જે ‘કામે’ સુખમાં છે,
તેનો ભાવ, તત્ત્વ અનેક વિઘ્નવાળા સુખની સ્થિતિ
હોવાથી ખેતીમાં જેમ અનેક વિઘ્નો હોય છે, તેમ
(સ્વર્ગાદિ સુખ પણ દૂષિત છે).

કર્મોની બહુ સુખની સ્થિતિ સાંભળેલી હોવા
છતાં તે (મૃત્યુને કારણે) નિષ્ફળ છે. ॥ ૨૧ ॥

(યજ્ઞાદિ કર્મો કરતાં) વિઘ્ન ન આવવાથી
(સ્વર્ગ મળ્યું), એમ સ્વીકારીને પણ તે સુખનો
નાશ થતાં જે દુઃખ થાય છે તે દૂર કરી શકાય
તેવું નથી હોતું, એમ પાંચ શ્લોકોથી કહે છે—
‘અન્તરાયૈઃ ઇતિ ।’

अन्तरायैरविहतो यदि धर्मः स्वनुष्ठितः ।
तेनापि निर्जितं स्थानं यथा गच्छति तच्छृणु ॥ २२

निर्जितं साधितम् ॥ २२ ॥

इष्ट्वेह देवता यज्ञैः स्वर्लोकं याति याज्ञिकः ।
भुंजीत देववत्तत्र भोगान् दिव्यान् निजार्जितान् ॥ २३

यज्ञैर्देवता इन्द्रादिरूपा इष्ट्वा ॥ ૨૩ ॥

स्वपुण्योपचिते शुभ्रे विमान उपगीयते ।
गन्धर्वैर्विहरन् मध्ये देवीनां हृद्यवेषधृक् ॥ ૨૪

स्वપુણ્યૈરુપચિતે સર્વભોગસંપન્ને દેવીનાં
મધ્યે વિહરન્ ગન્ધર્વૈરુપગીયતે ॥ ૨૪ ॥

स्त्रीभिः कामगयानेन किंकिणीजालमालिना ।
क्रीडन् न वेदात्मपातं सुराक्रीडेषु निर्वृतः ॥ ૨૫

કામગેનેચ્છયા ગચ્છતા વિમાનેન ।
કિંકિણીજાલમાલિના ક્ષુદ્રઘણ્ટિકાસમૂહ-
શોભિના । સહ સ્ત્રીભિઃ સુરાક્રીડેષુ નન્દનાદિષુ
ક્રીડન્નાત્મપાતં ન વેદ ॥ ૨૫ ॥

तावत् प्रमोदते स्वर्गे यावत् पुण्यं समाप्यते ।
क्षीणपुण्यः पतत्यर्वागनिच्छन् कालचालितः ॥ ૨૬

વિઘ્નોથી નાશ ન પામેલો ધર્મ જો સારી રીતે
આચર્યો હોય તો તેનાથી પણ સિદ્ધ કરેલું સ્થાન જે
રીતે જતું રહે છે, તે તમે સાંભળો. ॥ ૨૨ ॥

‘નિર્જિતમ્’ સિદ્ધ કરેલું સ્થાન ॥ ૨૨ ॥

યજ્ઞ કરનારો મનુષ્ય યજ્ઞોથી દેવતાઓનું
યજન કરીને સ્વર્ગલોકમાં જાય છે અને ત્યાં પોતે
મેળવેલા દિવ્ય ભોગો દેવની જેમ ભોગવે છે. ॥૨૩॥

યજ્ઞોથી ઈન્દ્ર વગેરેરૂપ દેવતાઓનું યજન
કરીને ॥ ૨૩ ॥

પોતાનાં પુણ્યો વડે સર્વ ભોગોથી સમૃદ્ધ
એવા ઉજ્જવળ વિમાનમાં દેવીઓની વચ્ચે વિહાર
કરતો તે સુંદર વેષધારી પુરુષ ગંધર્વો દ્વારા સ્તુતિ
કરાતો હોય છે. ॥ ૨૪ ॥

પોતાનાં પુણ્યો વડે ‘ઉપચિતે’ સર્વ ભોગોથી
સમૃદ્ધ (વિમાનમાં) દેવીઓની વચ્ચે વિહાર કરતા
તેની ગંધર્વો દ્વારા સ્તુતિ કરાય છે. ॥ ૨૪ ॥

ઈચ્છાનુસાર ગતિ કરતા, ધૂધરીઓના સમૂહથી
શોભતા વિમાન દ્વારા દેવોની વિહારસ્થળીઓમાં
સ્ત્રીઓ સાથે ક્રીડા કરતો, આનંદમગ્ન થયેલો તે,
સ્વર્ગમાંથી પોતાના (પૃથ્વી પર થનારા) પતનને
જાણતો નથી. ॥ ૨૫ ॥

‘કામગેન’ ઈચ્છાનુસાર જતા વિમાન દ્વારા—
‘કિંકિણીજાલમાલિના’ ધૂધરીઓના સમૂહથી
શોભતા (વિમાન) દ્વારા— સ્ત્રીઓ સાથે નંદનવન
વગેરે દેવોની વિહારસ્થળીઓમાં ક્રીડા કરતો તે
પોતાના પતનને જાણતો નથી. ॥ ૨૫ ॥

જ્યાં સુધી પુણ્ય સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી તે
સ્વર્ગમાં આનંદ કરે છે અને જેનું પુણ્ય ખર્યાઈ ગયું
છે તેવો તે, ઈચ્છા ન હોવા છતાં, કાળ દ્વારા
પાડવામાં આવેલો હોઈ નીચે પડે છે. ॥ ૨૬ ॥

કાલેન ચાલિતઃ પાતિતઃ ॥ ૨૬ ॥

પ્રવૃત્તિર્દ્વિવિધા । વિધ્યનુસારેણ કામ્યે
કર્મણિ વા તલ્લઙ્ઘનેષુ તલ્લઙ્ઘનેનાધર્મે વા ।
તત્ર કામ્યપ્રવૃત્તેર્ગતિરુક્તા અધર્મપ્રવૃત્તેર્ગતિ-
માહ—યદીતિ ।

યદ્યધર્મરતઃ સંગાદસતાં વાઽજિતેન્દ્રિયઃ ।
કામાત્મા કૃપણો લુબ્ધઃ સ્ત્રૈણો ભૂતવિહિંસકઃ ॥
॥ ૨૭ ॥

પશૂનવિધિનાઽઽલભ્ય પ્રેતભૂતગણાન્ યજન્ ।
નરકાનવશો જન્તુર્ગત્વા યાત્યુલ્બળં તમઃ ॥ ૨૮

યદિ વેત્યન્વયઃ । અજિતેન્દ્રિયત્વાત્કામા-
ત્માઽતઃ કૃપણોઽતો લુબ્ધો ભોગતૃષ્ણાકુલો-
ઽતસ્ત્રૈણઃ સ્ત્રીલમ્પટસ્તદર્થ ભૂતવિહિંસકઃ ॥ ૨૭ ॥
કિંચ દુષ્ટજનપ્રલોભિતો ધનાદ્યર્થ પશૂનવિધિના
હત્વા । તમઃ સ્થાવરતાં યાતિ ॥ ૨૮ ॥

એવં કર્મસુ પ્રવૃત્તસ્ય ન સુખં ન ચ
દુઃખનિવૃત્તિરિત્યુપસંહરતિ—કર્માણીતિ ।

કર્માણિ દુઃખોદર્કાણિ કુર્વન્ દેહેન તૈઃ પુનઃ ।
દેહમાભજતે તત્ર કિં સુખં મર્ત્યધર્મિણઃ ॥ ૨૯

॥ ૨૯ ॥

કાળ દ્વારા ‘ચાલિતઃ’ પાડવામાં આવેલો
॥ ૨૬ ॥

પ્રવૃત્તિ બે પ્રકારની છે. એક તો વેદોક્ત વિધિ
અનુસાર કામ્ય કર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું અને બીજી તે
વેદોક્ત વિધિના ઉલ્લંઘનરૂપ કર્મોમાં તે ઉલ્લંઘનથી
થતા અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવું તે. તેમાં કામ્ય કર્મોમાં
પ્રવૃત્ત થવાથી થનારી ગતિ વર્ણવવામાં આવી.
(હવે) અધર્મમાં પ્રવૃત્ત થવાથી થનારી ગતિને
વર્ણવે છે— ‘યદિ ઇતિ ।’

વિષયાસક્ત જનોના સંગથી અથવા જો પોતે
અજિતેન્દ્રિય હોય તો તેથી અધર્મમાં પ્રીતિવાળો,
વિષયવ્યાપ્ત મનવાળો, દીન, લાલચુ, સ્ત્રીલંપટ,
પ્રાણીઓની હિંસા કરનારો, ॥ ૨૭ ॥ શાસ્ત્રના
વિધાન વિના જ પશુઓને હણીને પ્રેતો અને
ભૂતોના ગણોનું યજન કરતો જીવ પરાધીન થઈને,
નરકોમાં જઈને પછી ભયંકર સ્થાવર (વૃક્ષ)
યોનિને પામે છે. ॥ ૨૮ ॥

અથવા જો— એમ અન્વય છે, અજિતેન્દ્રિય
હોવાથી વિષયવ્યાપ્ત મનવાળો, આથી દીન અને
‘લુબ્ધઃ’ ભોગની તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ, આથી ‘સ્ત્રૈણઃ’
સ્ત્રીલંપટ અને તે માટે પ્રાણીઓની હિંસા કરનારો,
॥ ૨૭ ॥ વળી, દુષ્ટ મનુષ્યથી પ્રલોભિત થયેલો તે
ધન માટે પશુઓને શાસ્ત્રના વિધાન વિના જ
હણીને— ‘તમઃ’ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારવાળી સ્થાવર
યોનિને પામે છે. ॥ ૨૮ ॥

આમ, કર્મોમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જીવને નથી સુખ
હોતું કે નથી તેનું દુઃખ દૂર થતું, એમ કહીને
ઉપસંહાર કરે છે— ‘કર્માણિ ઇતિ ।’

દેહથી દુઃખરૂપ પરિણામવાળાં કર્મો કરતો
મનુષ્ય પુનઃ તે કર્મોથી દેહ પામે છે. તો આમ,
સંસારચક્રમાં રહેલા મરણધર્મા મનુષ્યને શું
સુખ છે? (કશું જ નહીં.) ॥ ૨૯ ॥ ૨૯ ॥

તથાપિ લોકાનાં નિત્યત્વાદમર્ત્યધર્મ-
ત્વાચ્ચ લોકપાલાનાં સુખમસ્તીતિ ચેત્તત્રાહ—
લોકાનામિતિ ।

લોકાનાં લોકપાલાનાં મદ્ભયં કલ્પજીવિનામ્ ।
બ્રહ્મણોઽપિ ભયં મત્તો દ્વિપરાર્ધપરાયુષઃ ॥ ૩૦

દ્વૌ પારાર્થૌ પરમાયુર્યસ્ય તસ્ય બ્રહ્મણોઽપિ ।
તથા ચ શ્રુતિઃ—‘ભીષાઽસ્માદ્વાતઃ પવતે,
ભીષોદેતિ સૂર્યઃ । ભીષાઽસ્માદગ્નિશ્ચેન્દ્રશ્ચ,
મૃત્યુર્ધાવતિ પન્ચમઃ’ ઇતિ । અતઃ પ્રવૃત્તિ-
માર્ગસ્યૈવમનર્થહેતુત્વાદ્વિરક્ત્યા તતો નિવૃત્તિરેવ
યુક્તેતિ તાત્પર્યાર્થઃ ॥ ૩૦ ॥

એતેનૈવ સ્વયમીશ્વરત્વાવિષ્કારેણેશ્વરા-
ભાવાઙ્ગીકારઃ પરિત્યક્તઃ, અન્યદપિ પ્રૌઢ્યા
પૂર્વમઙ્ગીકૃતં નિરાકરોતિ ચતુર્ભિઃ । તત્ર યદુક્તં
કર્તૃભોક્તૃરૂપ એવાત્મેતિ તન્નિરાકરોતિ—
ગુણા ઇતિ ।

ગુણાઃ સૃજન્તિ કર્માણિ ગુણોઽનુસૃજતે ગુણાન્ ।
જીવસ્તુ ગુણસંયુક્તો ભુક્તે કર્મફલાન્યસૌ ॥ ૩૧

ગુણા ઇન્દ્રિયાણિ કર્માણિ સૃજન્તિ ન
ત્વાત્મા । આત્મૈવેન્દ્રિયાણિ પ્રવર્તયન્કર્માણિ
કરોતીતિ ચેન્નેત્યાહ—ગુણા ઇતિ ।

તેમ છતાં (મીમાંસકો કહે કે) સ્વર્ગાદિ લોક
નિત્ય છે અને મરણના ધર્મથી રહિત છે, તેમ જ
લોકપાલોને તો સુખ જ છે, તો તે માટે ઉત્તર આપે
છે— ‘લોકાનામ્ ઇતિ ।’

સ્વર્ગાદિ લોક તથા કલ્પપર્યંત જીવનારા
લોકપાલોને (પણ કાળરૂપ) મારાથી ભય છે.
દ્વિપરાર્ધ પર્યંતના પરમ આયુષ્યવાળા બ્રહ્માને
પણ મારાથી ભય છે. ॥ ૩૦ ॥

દ્વિપરાર્ધ પર્યંતના પરમ આયુષ્યવાળા તે બ્રહ્માને
પણ— તે અનુસાર શ્રુતિ છે— ‘આ પરમાત્માના ભયથી
વાયુ વાય છે, આ પરમાત્માના ભયથી સૂર્ય ઊગે છે,
આ પરમાત્માના ભયથી અગ્નિ બળે છે અને ઈન્દ્ર
(વૃષ્ટિ કરે છે) તથા પાંચમું મૃત્યુ પણ પોતાનું કાર્ય
કરે છે.’ (તેત્તિ.ઉપ.૨/૮) આથી પ્રવૃત્તિમાર્ગ અનર્થના
કારણરૂપ હોવાથી વૈરાગ્ય દ્વારા તેમાંથી નિવૃત્ત થવું
જ યોગ્ય છે, એમ તાત્પર્યાર્થ છે. ॥ ૩૦ ॥

આ દ્વારા (‘મત્તઃ’ વચન દ્વારા) પોતાનું
ઈશ્વરત્વ પ્રકટ કરવા દ્વારા (મીમાંસકોના) ઈશ્વર
ન હોવાના સ્વીકાર(રૂપ નિરીશ્વરવાદ)નું ખંડન
કરવામાં આવ્યું છે. (આત્માનું કર્તૃત્વ વગેરે)
મીમાંસકોની વાત માની લઈએ તે પ્રકારના
પ્રૌઢિવાદથી પહેલાં જે સ્વીકારી લીધું હતું, તેનું
ચાર શ્લોકોથી ખંડન કરે છે. તેમાં જે કહેવામાં
આવ્યું હતું કે ‘આત્મા જ કર્તા અને ભોક્તા છે.’
તેનું ખંડન કરે છે— ‘ગુણાઃ ઇતિ ।’

ગુણો અર્થાત્ (એમના કાર્યરૂપ) ઈન્દ્રિયો (જ)
કર્મોને ઉત્પન્ન કરે છે. સત્ત્વાદિ ગુણાત્મક મન
ઈન્દ્રિયોને પ્રવર્તાવે છે. તે જીવ ઈન્દ્રિયો વગેરેથી
યુક્ત થઈને કર્મફળોને ભોગવે છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ગુણાઃ’ ઈન્દ્રિયો કર્મોને ઉત્પન્ન કરે છે,
નહીં કે આત્મા! જો (મીમાંસકો) કહે કે આત્મા જ
ઈન્દ્રિયોને પ્રવૃત્ત કરતાં, કર્મો કરે છે, તો તે માટે
ઉત્તર આપે છે કે ના— ‘ગુણાઃ ઇતિ ।’

ગુણઃ સત્ત્વાદિર્ગુણાનિન્દ્રિયાણ્યનુસૃજતે
 પ્રવર્તયતિ, ન ત્વાત્મા । અત આત્મનઃ કર્તૃત્વં
 તાવન્નાસ્તિ । ભોક્તૃત્વમપ્યૌપાધિકમિત્યાહ—
 જીવસ્ત્વિતિ । ગુણસંયુક્ત ઇન્દ્રિયાદિસંયુક્તઃ ।
 કુત ઇત્યત આહ—અસૌ તેષ્વહંકારવા-
 નિત્યર્થઃ ॥ ૩૧ ॥

યચ્ચોક્તમાત્મનો નાનાત્વં તદપ્યૌપાધિક-
 મિત્યાહ—યાવત્સ્યાદિતિ ।

યાવત્ સ્યાદ્ ગુણવૈષમ્યં તાવન્નાનાત્વમાત્મનઃ ।
 નાનાત્વમાત્મનો યાવત્ પારતન્ત્ર્યં તદૈવ હિ ॥ ૩૨

ગુણાનાં વૈષમ્યમહંકારાદિકાર્યરૂપમ્ ।
 નન્વાત્મન એકત્વે કથં પારતન્ત્ર્યમુક્તં
 કથં વા લોકપાલાદીનામપિ મદ્ભયમિત્યુક્તં
 તત્રાહ—નાનાત્વમિતિ ॥ ૩૨ ॥

યાવદસ્યાસ્વતન્ત્રત્વં તાવદીશ્વરતો ભયમ્ ।
 ય એતત્ સમુપાસીરંસ્તે મુહ્યન્તિ શુચાર્પિતાઃ ॥ ૩૩

‘ગુણઃ’ સત્ત્વાદિ ગુણાત્મક મન ‘ગુણાન્’
 ઇન્દ્રિયોને પ્રવૃત્ત કરે છે, નહીં કે આત્મા! આથી
 આત્માનું કર્તૃત્વ તો નથી. ભોક્તૃત્વ પણ ઔપાધિક
 છે, એમ કહે છે— ‘જીવઃ તુ ઇતિ ।’ ‘ગુણસંયુક્તઃ’
 ઇન્દ્રિયો વગેરેથી યુક્ત થઈને— શા માટે? તે હવે
 કહે છે— ‘અસૌ’ તે જીવ ઇન્દ્રિયો વગેરે
 ઉપાધિઓ ઉપર (‘આ હું છું.’ એવા) અહંકારવાળો
 થાય છે, એમ અર્થ છે. (એટલે જીવનું ભોક્તૃત્વ
 ઔપાધિક છે.) ॥ ૩૧ ॥

વળી, જે કહેવામાં આવ્યું કે ‘આત્માની
 અનેકતા છે,’ તે પણ ઔપાધિક છે, એમ કહે છે—
 ‘યાવત્ સ્યાત્ ઇતિ ।’

જ્યાં સુધી ગુણોની વિષમતા છે (અર્થાત્
 શરીરાદિ ઉપર હું અને મારાપણાનું અભિમાન છે),
 ત્યાં સુધી આત્માનું અનેકપણું (ભાસે) છે. તેમ જ
 જ્યાં સુધી આત્માની અનેકતા (ભાસે) છે, ત્યાં સુધી
 જ તેની પરતંત્રતા (ભાસે) છે. ॥ ૩૨ ॥

અહંકારાદિ કાર્યરૂપ ગુણોનું વૈષમ્ય— શંકા
 કરવામાં આવી છે કે આત્મા એક જ છે તો
 પરતંત્રતા શા માટે કહેવામાં આવી છે? અને
 લોકપાલો વગેરેને પણ મારાથી ભય છે, એમ શા
 માટે કહેવાયું છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે— ‘નાનાત્વમ્
 ઇતિ ।’ (જ્યાં સુધી આત્માની અનેકતા ભાસે ત્યાં
 સુધી જ તેની પરતંત્રતા ભાસે છે.) ॥ ૩૨ ॥

જ્યાં સુધી તેની પરતંત્રતા ભાસે છે, ત્યાં સુધી
 જ તેને ઈશ્વર તરફથી ભય છે. તેથી ગુણોએ કરેલી
 વિષમતારૂપ દેહાદિ ઉપરની આ અહંબુદ્ધિને અને
 તેનાથી થતા ભોગ અને કર્મને જેઓ સેવે છે, તેઓ
 સ્વર્ગાદિ લોકના અનિત્યપણાને લીધે શોકથી વ્યાપ્ત
 થઈ મોહ પામે છે. ॥ ૩૩ ॥

યચ્ચ ગૂઢમભિપ્રેતં પ્રવૃત્તિરેવ શ્રેયસીતિ
તત્રાહ—ય એતદિતિ । એતદ્ગુણવૈષમ્યં તત્કૃતં
ભોગં કર્મ ચેત્યર્થઃ । ઉપાસીરન્ સેવેરન્ । તે
લોકાદીનામનિત્યત્વાચ્છુચાર્પિતાઃ પ્રોતાઃ સન્તો
મુહ્યન્તિ ॥ ૩૩ ॥

ન કેવલમનિત્યતામાત્રં કિંતુ
માયામયત્વમપીત્યાહ—કાલ ઇતિ ।

કાલ આત્માઽઽગમો લોકઃ સ્વભાવો ધર્મ એવ ચ ।

ઇતિ માં બહુધા પ્રાહુર્ગુણવ્યતિકરે સતિ ॥ ૩૪

સ્વભાવો દેવત્વાદિપરિણામહેતુઃ ।
ધર્મસ્તદ્ભોગકારણમ્ । ગુણવ્યતિકરે માયાક્ષોભે
સતિ મામેવ પ્રાહુર્ન તુ મદ્વ્યતિરિક્તાઃ સન્તિ
॥ ૩૪ ॥

તતો નિવૃત્તિરેવ મુક્તિહેતુત્વાચ્છ્રેયસીતિ
સિદ્ધમ્ । એવં તાવદેક એવાત્મા, તસ્ય ચ
ગુણકાર્યદેહસંબન્ધકૃતઃ સંસારઃ, આત્મજ્ઞાનાચ્ચ
મુક્તિરિત્યુક્તં—‘વિલક્ષણઃ સ્થૂલસૂક્ષ્માત્’
ઇત્યાદિના । તદેવ ચ મતાન્તરનિરાસેન દૃઢીકૃતમ્
‘અથૈષામ્’ ઇત્યાદિના । તત્ર પૃચ્છતિ—
ગુણેષ્વિતિ ।

उद्धव उवाच

गुणेषु वर्तमानोऽपि देहजेष्वनपावृतः ।

गुणैर्न बद्ध्यते देही बद्ध्यते वा कथं विभो ॥ ૩૫

વળી, (મીમાંસકોનો) જે ગૂઢ અભિપ્રાય છે કે
પ્રવૃત્તિમાર્ગ જ કલ્યાણકારી છે, તે માટે કહે છે—
‘એ એતત્ ઇતિ ।’ ‘એતત્’ ગુણોએ કરેલી વિષમતારૂપ
દેહાદિ ઉપરની આ અહંબુદ્ધિ અને તેનાથી થતા
ભોગ અને કર્મને, એમ અર્થ છે. ‘ઉપાસીરન્’
(જેઓ) સેવે છે, તેઓ સ્વર્ગાદિ લોક અનિત્ય
હોવાથી શોકથી વ્યાપ્ત થઈ મોહ પામે છે. ॥૩૩॥

સ્વર્ગાદિ લોક માત્ર અનિત્ય જ નહીં,
માયામય પણ છે, એમ કહે છે— ‘કાલઃ ઇતિ ।’

માયા વિકાર પામે છે ત્યારે મને જ કાળ,
આત્મા, વેદ, લોક, સ્વભાવ તથા ધર્મ— એમ
અનેક સ્વરૂપે કહે છે. ॥ ૩૪ ॥

‘સ્વભાવઃ’ દેવત્વ વગેરે પરિણામનું કારણ,
‘ધર્મઃ’ દેવત્વ વગેરે ભોગનું કારણ— ‘ગુણવ્યતિકરે’
માયા વિકાર પામે છે ત્યારે, મને જ (અનેક
સ્વરૂપે) કહે છે. મારાથી તો તે સર્વ જુદાં નથી.
॥ ૩૪ ॥

તેથી નિવૃત્તિ જ મુક્તિના કારણરૂપ હોવાથી
અતિ કલ્યાણકારી છે, એમ સિદ્ધ થયું. આ પ્રમાણે
આત્મા એક જ છે અને તેને ગુણોના કાર્યરૂપ
દેહના સંબંધથી સંસાર થાય છે તથા આત્મજ્ઞાનથી
મુક્તિ મળે છે, એમ કહેવાયું— ‘વિલક્ષણઃ
સ્થૂલ-સૂક્ષ્માત્’ (શ્લોક-૮) (સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ
દેહથી આત્મા વિલક્ષણ છે.) વગેરે દ્વારા. તે જ
મતને (મીમાંસકોના) મતનું ખંડન કરવા દ્વારા દૃઢ
કરવામાં આવ્યો— ‘અથ-એષામ્’ (શ્લોક-૧૪)
‘આ જીવાત્માઓ....’ વગેરે દ્વારા. તે (મુક્તિ) વિષે
પૂછે છે— ‘ગુણેષુ ઇતિ ।’

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે વિભુ, ગુણો(ના
કાર્યરૂપ દેહાદિ)માં સ્થિત હોવા છતાં દેહમાંથી
જન્મેલાં કર્મોમાં (અને સુખ-દુઃખમાં) આત્મા કેમ
ન બંધાય? અથવા આત્મા કેમ બંધાય? ॥ ૩ ॥

एतत् एतद्विषयं प्रश्नम्। किंच एक
एवात्माऽनादिगुणसंबन्धान्नित्यबद्धः। मुक्ते-
र्जन्यत्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गान्नित्यमुक्त इत्यप्यङ्गी-
कार्यं स्यात्। तत्र मे भ्रमो भवतीत्याह—
नित्यबद्ध इति ॥ ३७ ॥

‘एतत्’ आ विषयना प्रश्नने— वणी, એક જ
અનાદિ આત્મા ગુણોના સંબંધને કારણે નિત્યબદ્ધ
છે. મુક્તિને જન્મ આપવામાં અનિત્યત્વનો પ્રસંગ
થવાથી નિત્યમુક્ત છે, એમ પણ અંગીકાર કરવા
યોગ્ય થાય. તે વિષયમાં મને ભ્રમ થાય છે, એમ
કહે છે— ‘નિત્યબદ્ધઃ ઇતિ।’ ॥ ૩૭ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

બદ્ધ, મુક્ત અને ભક્તજનોનાં લક્ષણ

एकादशे तु बद्धानां मुक्तानां चाथ लक्षणम्।
साधूनां च तथा भक्तेर्लक्षणं हरिणेरितम् ॥ १

‘नित्यमुक्तो नित्यबद्ध एक एवेति मे
भ्रमः ॥’ इति यदुक्तं तत्किं वस्तुतो विरोधः,
प्रतीतितो वा। नाद्यः। बन्धमोक्षयोर्वास्तवत्वा-
भावादित्याह—बद्धो मुक्त इति द्वाभ्याम्।

श्रीभगवानुवाच

बद्धो मुक्त इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुतः।
गुणस्य मायामूलत्वान्न मे मोक्षो न बन्धनम् ॥ १

आत्मा बद्धो मुक्तश्च मे गुणतो
मदधीनसत्त्वादिगुणोपाधितः, न तु वस्तुतः।

नन्वौपाधिकत्वेऽपि तण्डुलपाकादिवद्-

અગિયારમા અધ્યાયમાં શ્રીહરિ દ્વારા બદ્ધ,
મુક્ત, સાધુ અને ભક્તિનાં લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં
છે. ॥ ૧ ॥

‘નિત્યમુક્તો નિત્યબદ્ધ એક એવેતિ મે ભ્રમઃ ॥’
(શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૦/૩૭) ‘એક જ આત્મા નિત્યમુક્ત
અને નિત્યબદ્ધ હોય, એ મારો ભ્રમ છે.’ એમ જે
કહેવામાં આવ્યું, તે વસ્તુતઃ વિરોધ છે કે ભ્રાંતિ
છે? તે વિરોધ નથી (પ્રથમ પક્ષ), કારણ કે બંધ
અને મોક્ષ વાસ્તવિક નથી, એમ બે શ્લોકથી કહે
છે— ‘બદ્ધઃ મુક્તઃ ઇતિ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — આત્મા બદ્ધ અને
મુક્ત છે તે કેવળ મારે અધીન રહેનારા સત્ત્વાદિ
ગુણોની ઉપાધિથી જ છે. ખરી રીતે આત્મા બદ્ધ
નથી કે મુક્ત પણ નથી. સત્ત્વાદિ ગુણનું મૂળ
માયા છે, તેથી મને સાચો બંધ કે મોક્ષ નથી. ॥૧॥

આત્મા બદ્ધ અને મુક્ત છે તે કેવળ
‘ગુણતઃ’ મારે અધીન રહેનારા સત્ત્વાદિ ગુણોની
ઉપાધિથી જ છે, વસ્તુતઃ નથી.

શંકા કરવામાં આવી છે કે બદ્ધત્વ અને
મુક્તત્વ ઔપાધિક હોય તો પણ (અગ્નિનો સંયોગ
થતાં તપેલીરૂપ ઉપાધિ દ્વારા) ચોખ્ખા ચડી જાય છે,

વાસ્તવત્વં કિં ન સ્યાત્તત્રાહ—ગુણસ્ય
માયામૂલત્વાદ્બન્ધનં નાસ્તિ । અત એવ
મોક્ષશ્ચ નાસ્તિ ।

નનુ કથં સર્વશાસ્ત્રવિરુદ્ધમુચ્યતે
તત્રાહ—ઇતિ મે વ્યાખ્યેતિ । એવં મત્કૃતો
નિર્ણયઃ । અલમતિકુતર્કૈરિત્યર્થઃ । અથવૈવ-
મન્વયઃ—આત્મા બદ્ધો મુક્ત ઇતિ યા વ્યાખ્યા
ઝક્તિઃ સા મે ગુણતો મદ્ગુણપારતન્ત્ર્યાત્ ।
અત્ર હેતુત્વેન ગુણનિયન્તરિ સ્વસ્મિન્સ્તદ્-
વ્યતિરેકમાહ—અત એવ ન મે બન્ધનં મોક્ષો
વેતિ । અન્યત્સમાનમ્ ॥ ૧ ॥

એવં કારણભૂતગુણાનાં માયામયત્વાત્તત્કાર્ય-
સંસૃતિર્માયેતિ પ્રપન્ચયતિ—શોકમોહાવિતિ ।

શોકમોહૌ સુખં દુઃખં દેહાપત્તિશ્ચ માયયા ।
સ્વપ્નો યથાઽઽત્મનઃ ધ્યાતિઃ સંસૃતિર્ન તુ વાસ્તવી ॥ ૨

યથા સ્વપ્ન આત્મનો બુદ્ધેરેવ ધ્યાતિ-
વિવર્તસ્તદ્વત્ ॥ ૨ ॥

અતો વસ્તુવિરોધસ્તાવન્નાસ્તિ, પ્રતીતિ-
સ્ત્વૌપાધિકી ઘટત ઇત્યાહ—વિદ્યાવિદ્યે ઇતિ ।

વિદ્યાવિદ્યે મમ તનૂ વિદ્ધ્યુદ્ધવ શરીરિણામ્ ।
મોક્ષબન્ધકરી આદ્યે માયયા મે વિનિર્મિતે ॥ ૩

તેમ આત્મા પણ સત્ત્વાદિ ગુણરૂપ ઉપાધિના
સંયોગ અને વિયોગથી વાસ્તવમાં બદ્ધ અને મુક્ત
કેમ ન હોઈ શકે? આ માટે ઉત્તર આપે છે—
સત્ત્વાદિ ગુણનું મૂળ માયા છે, તેથી મને બંધન
નથી, આથી જ મોક્ષ પણ નથી.

શંકા કરવામાં આવી છે કે સર્વ શાસ્ત્રોથી
વિરુદ્ધ કેમ કહેવામાં આવે છે? તે માટે (ભગવાન)
કહે છે— ‘ઇતિ મે વ્યાખ્યા ઇતિ ।’ આ મેં પોતે
કરેલો નિર્ણય છે. અતિ કૃતર્કોથી હવે બસ, એમ
અર્થ છે. અથવા આ પ્રમાણે અન્વય છે— આત્મા
બદ્ધ છે અને મુક્ત છે, એવી જે વ્યાખ્યા કહેવાઈ
છે, તે મારા ગુણની પરાધીનતાને કારણે છે. અહીં
હેતુ તરીકે (હું) હોવાથી સત્ત્વાદિ ગુણોના નિયંતા
એવા પોતાનામાં (મારા સ્વરૂપમાં) તે બંધ અને
મોક્ષનો અભાવ કહે છે— આથી જ મને બંધ કે
મોક્ષ નથી. બીજું સમાન છે. ॥ ૧ ॥

આમ, કારણરૂપ ગુણો માયામય હોવાથી તેના
કાર્યરૂપ સંસાર માયા છે, એમ વિસ્તારથી સમજાવે
છે— ‘શોકમોહૌ ઇતિ ।’

જેમ સ્વપ્ન બુદ્ધિનો જ ભ્રમ છે તેમ શોક,
મોહ, સુખ, દુઃખ અને બીજા દેહની પ્રાપ્તિ પણ
માયાને કારણે જ છે, માટે આ સંસાર પણ
વાસ્તવિક નથી. ॥ ૨ ॥

જેમ સ્વપ્ન ‘આત્મનઃ’ બુદ્ધિનો જ ‘ધ્યાતિઃ’
ભ્રમ છે તેની જેમ! ॥ ૨ ॥

(બંધ અને મોક્ષ સત્ત્વાદિ ગુણની ઉપાધિને
કારણે છે,) આથી તે બંનેમાં વાસ્તવિક વિરોધ
નથી. વિરોધની પ્રતીતિ ઉપાધિને કારણે ઘટે છે,
એમ કહે છે— ‘વિદ્યા-અવિદ્યે ઇતિ ।’

હે ઉદ્ધવ! પ્રાણીઓને મોક્ષ આપનારી
બ્રહ્મવિદ્યા અને બાંધનારી અવિદ્યા એ બંને મારી
અનાદિકાળની શક્તિઓ છે અને મારી માયાથી જ
રચાયેલી છે, એમ તમે જાણો. ॥ ૩ ॥

તન્યેતે મોક્ષબન્ધાવાભ્યામિતિ તનૂ શક્તી ।
કુતઃ । મે માયયા વિનિર્મિતે, માયાવૃત્તિરૂપત્વાત્ ।
મોક્ષબન્ધકરીત્યેકવચનં દ્વિવચનાર્થે ।

નનુ તત્કાર્યત્વે બન્ધમોક્ષયોરનાદિત્વ-
નિત્યત્વે ન સ્યાતામ્, ન, આદ્યે અનાદી । અતો
યાવદવિદ્યાં પ્રવર્તયામિ તાવદ્બન્ધઃ, યદા વિદ્યાં
દદામિ તદા મોક્ષઃ સ્ફુરતીત્યર્થઃ ।

तथा च स्कन्दपुराणे—

‘બન્ધકો ભવપાશેન ભવપાશાચ્ચ મોચકઃ ।
કૈવલ્યદઃ પરં બ્રહ્મ વિષ્ણુરેવ સનાતનઃ ॥’
इति ॥ ३ ॥

તત્ર શરીરિણામિતિ બહુવચનનિર્દેશા-
દ્વિષયભેદેનાવિરોધ ઉક્ત ઇતિ ભ્રાન્તિં વ્યાવર્તયન્
બન્ધમોક્ષવ્યવસ્થામુપપાદયતિ—**एकस्यैवेति ।**

एकस्यैव ममांशस्य जीवस्यैव महामते ।
बन्धोऽस्याविद्ययाऽनादिर्विद्यया च तथेतरः ॥ ४

तर्हि किमात्माभेदात्तवापि बन्धो
न हीत्याह—अस्य जीवस्यैवेति । नन्वात्माभेदे
जीवो नाम कोऽन्योऽस्ति पृथक्, कथं
च बन्धमोक्षसुखदुःखादिव्यवस्था तत्राह—

મોક્ષ અને બંધ— બંનેને વિસ્તારે છે તે ‘તનૂ’
બંને શક્તિઓ— કેવી રીતે? માયાવૃત્તિરૂપ હોવાથી
મારી માયાથી બંને રચાયેલી છે. ‘મોક્ષબન્ધકરી’
એ.વ. દ્વિ.વ. ના અર્થમાં છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે તે માયાના
કાર્યરૂપ હોવાથી બંધ અને મોક્ષ અનાદિ અને
નિત્ય ન હોઈ શકે! (તે માટે કહે છે કે) ના,
‘આદ્યે’ બંને (વિદ્યા અને અવિદ્યા) અનાદિ છે,
અને તેથી જ હું જ્યાં સુધી અવિદ્યા પ્રવર્તાવું છું
ત્યાં સુધી જીવને બંધ થાય છે અને જ્યારે વિદ્યા
આપું છું ત્યારે મોક્ષ થાય છે, એમ અર્થ છે. તે
અનુસાર જ સ્કંદપુરાણમાં છે—

‘સંસારના બંધનથી બાંધનાર અને સંસારના
બંધનમાંથી છોડાવનાર કેવલ્ય (મોક્ષ)નું પ્રદાન
કરનારા પરબ્રહ્મ પુરાતન પુરુષ વિષ્ણુ જ છે.
(ગુણો નહીં.)’ ॥ ૩ ॥

‘તત્ર’ બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થામાં
શરીરધારીઓનો— એમ બ.વ.માં નિર્દેશ કરવાથી
વિષયભેદ સાથે અવિરોધ કહેવામાં આવ્યો, એવી
ભ્રાંતિ દૂર કરવા માટે બંધ અને મોક્ષની વ્યવસ્થા
પ્રમાણિત કરે છે— **‘एकस्य एव इति।’**

હે મહાબુદ્ધિમાન ઉદ્રવ, જે એક જ છે એવા
આ મારા (અભિન્ન) અંશરૂપ જીવને અવિદ્યાથી
અનાદિ (બહુકાલિક) બંધ થાય છે અને જ્ઞાનથી જ
મોક્ષ થાય છે. ॥ ૪ ॥

જીવ એક જ છે, તો શું આત્માનો અભેદ
હોવાથી આપને પણ બંધન છે? (એમ જો ઉદ્રવજી
કહે, તો) તે માટે કહે છે કે, ના— **‘अस्य जीवस्य
एव इति।’** આ જીવને જ અવિદ્યાથી બંધન થાય
છે. પુનઃ શંકા કરે છે કે અભિન્ન આત્મામાં વળી
જીવ એટલે અન્ય કોણ જુદું છે? અને તો બંધ-
મોક્ષ-સુખ-દુઃખ વગેરે વ્યવસ્થા કેવી રીતે થાય? તે

મમાંશસ્યેતિ । અયં ભાવઃ—યથૈકસ્યાપિ
 ચન્દ્રાદેર્જલાદ્યુપાધિના બિમ્બપ્રતિબિમ્બરૂપો ભેદઃ,
 યથા ચ તત્ર જલકૃતાઃ કમ્પાદયઃ પ્રતિબિમ્બ-
 સ્યૈવ । યથા ચ પ્રતિબિમ્બાનામપ્યુપાધિભેદેન
 ભેદાદેકસ્મિન્નુદકુમ્ભે ભગ્ને તદ્ગતપ્રતિબિમ્બ-
 સ્યૈવ બિમ્બૈક્યં નાન્યગતસ્ય તથાઽવિદ્યાયાં
 પ્રતિબિમ્બસ્ય મદંશસ્ય જીવસ્યૈવ તત્કૃતો
 બન્ધસ્તસ્ય ચોપાધિતો ભેદાન્નાવ્યવસ્થેતિ ।
 તથા ચાહુઃ—

‘યથૈકસ્મિન્ચટાકાશે રજોધૂમાદિભિર્યુતે ।
 ન સર્વે સંપ્રયુજ્યન્તે તથા જીવાઃ સુખાદિભિઃ ॥’
 ઇતિ ।

एतच्चातिरहस्यं स्वबुद्ध्या निश्चेतव्यमिति
 संबोधयति । हे महामते । इतरो मोक्षः ॥ ४ ॥

तदेवं व्यवस्थामुपपाद्य कथं
 वर्तेतेत्यादिवैलक्षण्यप्रश्नस्योत्तरमाह—अथेति ।

अथ बद्धस्य मुक्तस्य वैलक्षण्यं वदामि ते ।
 विरुद्धधर्मिणोस्तात स्थितयोरेकधर्मिणि ॥ ५

तच्च वैलक्षण्यं द्विविधम् । जीवेश्वरयोरेकं
 जीवानां चैकम् । तत्र जीवेश्वरयोर्वैलक्षण्य-
 माह—विरुद्धधर्मिणोरिति सार्धद्वयेन । शोका-

માટે કહે છે— ‘મમ-અંશસ્ય ઇતિ ।’ ભાવ આ
 પ્રમાણે છે— જેમ એક જ ચંદ્રનો જળ વગેરે ઉપાધિ
 દ્વારા બિંબપ્રતિબિંબરૂપ ભેદ દેખાય છે અને જેમ
 તેમાં જળે કરેલા કંપ વગેરે પ્રતિબિંબના જ છે,
 વળી, જેમ ઉપાધિના ભેદથી અનેક પ્રતિબિંબોની
 ઉપાધિમાંથી કોઈ એક જળનો કુંભ ભાંગી જતાં,
 તેમાંના પ્રતિબિંબનું બિંબ સાથે ઐક્ય થઈ જાય છે,
 પણ બીજા પાણીના ઘડાઓરૂપી ઉપાધિવાળાં
 પ્રતિબિંબોની બિંબ સાથે એકતા થયેલી દેખાતી
 નથી, તેમ અવિદ્યામાં પ્રતિબિંબરૂપ મારા અંશ
 જીવને જ તે અવિદ્યાએ કરેલું બંધન છે. તે જીવના
 અવિદ્યાના કાર્યરૂપ દેહાદિ ઉપાધિ હોવાથી ભેદ
 જણાય છે, તેથી અવ્યવસ્થા થતી નથી.

(વિદ્વાનો) તે અનુસાર કહે છે— ‘જેમ
 રજ, ધૂમાડો વગેરેથી યુક્ત એક જ ઘટાકાશ હોય
 ત્યારે બીજાં ઘટાકાશ, રજ, ધૂમાડાથી ભરાઈ નથી
 જતાં, તેમ કોઈ એક જીવ સુખ-દુઃખ વગેરેથી
 મુક્ત થાય તો બધા જીવો સુખ-દુઃખાદિથી મુક્ત
 થઈ શકે નહીં.’

આ અતિરહસ્યનો પોતાની બુદ્ધિથી નિશ્ચય
 કરવા યોગ્ય છે, આથી ‘હે મહામતે’ એમ સંબોધન
 કરે છે. ‘इतरः’ બંધથી અન્ય અર્થાત્ મોક્ષ ॥ ૪ ॥

તો આમ વ્યવસ્થા સિદ્ધ કરીને, ‘कथं वर्तेत’
 (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૦/૩૬) ‘કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ?’
 વગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મોવાળા લક્ષણના પ્રશ્નનો
 ઉત્તર આપે છે— ‘अथ इति ।’

હે પ્રિય (ઉદ્ધવ), હવે હું તમને એક
 શરીરમાં રહેલા, વિરુદ્ધધર્મવાળા બદ્ધ અને મુક્તની
 વિલક્ષણતા કહું છું. ॥ ૫ ॥

તે વિલક્ષણતા બે પ્રકારની છે. એક તો જીવ
 અને ઈશ્વરની અને બીજી એક જીવથી જીવની.
 તેમાં જીવ અને ઈશ્વરની વિલક્ષણતા અઢી શ્લોકથી

નન્દધર્મવતોરેકસ્મિન્ધર્મિણિ શરીરે નિયમ્ય-
નિયન્તૃત્વેન સ્થિતયોઃ ॥ ૫ ॥

सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ
यदृच्छयैतौ कृतनीडौ च वृक्षे ।
एकस्तयोः खादति पिप्पलान्न-
मन्यो निरन्नोऽपि बलेन भूयान् ॥ ६

સુપર્ણૌ વૃક્ષાત્પક્ષિણાવિવ દેહાત્પૃથગ્ભૂતૌ ।
સદૃશૌ ચિદ્રૂપત્વાત્ । સખાયૌ અવિયોગાદૈકમ-
ત્યાચ્ચ । યદૃચ્છયાઽનિરુક્તયા માયયા । વૃશ્ચ્યત
ઇતિ વૃક્ષો દેહઃ—

‘ऊर्ध्वमूलवाक्शाखं वृक्षं यो वेद संप्रति’
इति श्रुतेः,

‘ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥’
इति स्मृतेश्च ।

તસ્મિન્કૃતં નીડં નિકેતનં હૃદયરૂપં
યાભ્યાં તૌ । તયોર્મધ્યે ઈકો જીવઃ પિપ્પલાન્નં
પિપ્પલોઽશ્વત્થો દેહસ્તસ્મિન્નદનીયં કર્મ
ફલમિત્યર્થઃ । ખાદતિ ભક્ષયતિ ।

કહે છે— ‘વિરુદ્ધધર્મિણોઃ ઇતિ ।’ શોક અને
આનંદરૂપ (વિરુદ્ધ) ધર્મવાળા બદ્ધ અને મુક્તની
નિયમ્ય અને નિયંતારૂપે એક જ ‘ધર્મિણિ’
શરીરમાં રહેલા બંનેની (વિલક્ષણતા) ॥ ૫ ॥

(ચૈતન્યરૂપ હોવાથી) સમાન, (કદી છૂટા ન
પડનારાં) સખા, અવર્ણનીય માયાથી (પીપળાના)
વૃક્ષ પર માળો કરનારાં આ બે (જીવ અને ઈશ્વર
નામનાં) પક્ષીઓ છે. તેમાંનું એક (જીવરૂપી) પક્ષી
પીપળાનું (ટેટારૂપ) અન્ન ખાય છે અને બીજું
(ઈશ્વરરૂપી) પક્ષી અન્ન ન ખાતું હોવા છતાં
(જીવ કરતાં) બળથી અધિક છે. ॥ ૬ ॥

‘સુપર્ણૌ’ બે પક્ષીઓ જેમ વૃક્ષથી જુદાં છે
તેમ (જીવ અને ઈશ્વર) દેહથી પૃથક્ (જુદાં) છે.
‘સદૃશૌ’ ચૈતન્યરૂપ હોવાથી સમાન, ‘સખાયૌ’
છૂટાં ન પડનારાં અને એક સમાન મતિવાળાં
હોવાથી સખા, ‘યદૃચ્છયા’ અવર્ણનીય માયાથી—
જે છેદાય તે વૃક્ષરૂપી દેહ— ‘ઊર્ધ્વે મૂળવાળા અને
નીચે શાખાવાળા વૃક્ષને જે હવે જાણે છે.’ એમ
શ્રુતિ છે. (તૈત્તિ.આરણ્યક.૧/૧૧/૫)

‘ઊર્ધ્વા (શ્રેષ્ઠ) પરબ્રહ્મરૂપ મૂળવાળા, નીચા
(જીવરૂપ) શાખાઓવાળા, (નશ્વર સંસારરૂપ)
પીપળાના વૃક્ષને અવિનાશી કહે છે તથા જે
(સંસારવૃક્ષ)નાં પાંદડાં વેદો (વેદોક્ત કર્મો) છે,
તેને જે મનુષ્ય તત્ત્વથી જાણે છે તે વેદના તાત્પર્યને
જાણનારો છે.’ (ગીતા ૧૫/૧) એમ સ્મૃતિ છે.

તે વૃક્ષરૂપી શરીરમાં હૃદયરૂપી માળામાં
નિવાસ કરવામાં આવ્યો છે જે બંને દ્વારા— તે
બંનેમાં એક જીવ પીપળાના ટેટા ખાય છે.
‘પિપ્પલઃ’ અશ્વત્થ (કાલ સવાર સુધી રહેશે કે
નહીં એવો વિશ્વાસ ન રાખવા યોગ્ય, કારણ કે
નશ્વર છે.) અર્થાત્ દેહ, તેમાં ભોગવવા યોગ્ય
કર્મફળનો જીવ ભોગ કરે છે, એમ અર્થ છે.

અન્ય ઈશ્વરો નિરન્નોઽભોક્તાપિ નિજાનન્દતૃપ્તો
બલેન જ્ઞાનાદિશક્ત્યા ભૂયાનધિકઃ । શ્રુતિશ્ચ—

‘દ્વા સુપર્ણા સયુજા સખાયા

સમાનં વૃક્ષં પરિષ્વજાતે ।

તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વ—

ત્યનશ્નન્નન્યો અભિચાકશીતિ ॥’ ઇતિ ॥ ૬ ॥

બલાધિક્યમેવાહ—આત્માનમિતિ ।

આત્માનમન્યં ચ સ વેદ વિદ્વા—

નપિપ્પલાદો ન તુ પિપ્પલાદઃ ।

યોઽવિદ્યયા યુક્ સ તુ નિત્યબદ્ધો

વિદ્યામયો યઃ સ તુ નિત્યમુક્તઃ ॥ ૭

અતો યોઽવિદ્યયા યુગ્યુક્તઃ સ તુ

નિત્યબદ્ધોઽનાદિબદ્ધઃ । યસ્તુ વિદ્યાપ્રધાનઃ સ

તુ નિત્યમુક્તઃ, માયાયા અનાવરકત્વાદાશ્રયા—

વ્યામોહકત્વાચ્ચ ॥ ૭ ॥

ઈદાનીં બદ્ધમુક્તજીવાનામેવ મિથો

વૈલક્ષણ્યમાહ—દેહસ્થોઽપીતિ દશાભિઃ ।

દેહસ્થોઽપિ ન દેહસ્થો વિદ્વાન્ સ્વપ્નાદ્ યથોત્થિતઃ ।

અદેહસ્થોઽપિ દેહસ્થઃ કુમતિઃ સ્વપ્નદૃગ્ યથા ॥

॥ ૮ ॥

બીજો ઈશ્વર ‘નિરન્નઃ’ અન્ન ન ખાતો હોવા છતાં નિજાનંદથી તૃપ્ત, ‘બલેન’ જ્ઞાનશક્તિથી ‘ભૂયાન્’ અધિક— શ્રુતિ પણ છે— ‘જીવ અને ઈશ્વરરૂપ બે પક્ષીઓ એક જ શરીરરૂપી વૃક્ષમાં રહે છે. તે બંનેમાંનો જીવ દેહરૂપી પીપળાના વૃક્ષનાં સ્વાદિષ્ટ કર્મફળ ભોગવે છે અને બીજો ઈશ્વર કર્મફળ ન ભોગવતાં સાક્ષીરૂપે પ્રકાશે છે.’ (મુંડક.૩/૧/૧) ॥૬ ॥

જ્ઞાનશક્તિની અધિકતા વર્ણવે છે—
‘આત્માનમ્ ઇતિ ।’

કર્મફળ ન ભોગવનાર (ઈશ્વર) પોતાને તથા બીજાને (જીવને) જાણે છે, પણ કર્મફળ ભોગવનાર જીવ પોતાને કે બીજાને જાણી શકતો નથી. આથી જે અવિદ્યાયુક્ત જીવ છે તે અનાદિકાળથી બંધાયેલો છે અને જે વિદ્યામય ઈશ્વર છે તે નિત્યમુક્ત છે. ॥ ૭ ॥

(અવિદ્યા ઢાંકનારી છે,) આથી જે અવિદ્યાથી ‘યુક્’ યુક્ત છે, તે ‘નિત્યબદ્ધઃ’ અનાદિકાળથી બંધાયેલો છે, પરંતુ જે વિદ્યાપ્રધાન છે તે તો નિત્યમુક્ત છે, કારણ કે માયા આશ્રય આપનારને વ્યામોહ કરનારી ન હોવાથી ઢાંકનારી બનતી નથી. ॥ ૭ ॥

હવે બદ્ધ અને મુક્ત જીવોની જ એકબીજાથી વિલક્ષણતા છે, તે દસ શ્લોકોથી કહે છે—
‘દેહસ્થઃ અપિ ઇતિ ।’

જેમ સ્વપ્નમાંથી જાગેલો મનુષ્ય (સ્વપ્નદેહને યાદ કરતો) તેમાં હોવા છતાં પણ તે દેહમાં નથી હોતો (કારણ કે સ્વપ્નનાં સુખદુઃખાદિ તેને હોતાં નથી), તેમ જીવન્મુક્ત મનુષ્ય દેહમાં રહેવા છતાં (દેહનાં સુખદુઃખાદિથી રહિત હોઈ) દેહમાં રહેલો નથી જ. વળી, જેમ સ્વપ્ન જોનારો મનુષ્ય તે સ્વપ્નાવસ્થાના દેહમાં (ખરું જોતાં) નથી, છતાં પોતાને તે દેહમાં રહેલો માને છે, તેમ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો (અજ્ઞાની ખરી રીતે) દેહમાં નથી, છતાં (દેહનાં સુખદુઃખાદિ ભોગવતો પોતાને) દેહમાં (રહેલો માને) છે. ॥ ૮ ॥

વિદ્વાન્મુક્તઃ સંસ્કારવશેન દેહસ્થોઽપિ
દેહસ્થો ન ભવતિ। યથા સ્વપ્નાદુત્થિતઃ
સ્મર્યમાણે સ્વપ્નદેહે સ્થિતોઽપિ તત્રસ્થો ન
ભવતિ, તદ્ગતસુખદુઃખાદ્યભાવાત્, તદ્વત્।
તથા ચ વસ્તુતોઽદેહસ્થોઽપિ કુમતિ-
રવિદ્વાન્દેહસ્થસ્તન્નિમિત્તસુખદુઃખભાક્। યથા
સ્વપ્નદેહગત ઇતિ ॥ ૮ ॥

अत्र हेतुत्वेन वैलक्षण्यान्तरमाह
द्वाभ्याम्।

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गुणैरपि गुणेषु च।
गृह्यमाणेष्वहंकुर्यान्न विद्वान् यस्त्वविक्रियः ॥ ९

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु गृह्यमाणेष्वपि यस्तु
विद्वान्स नाहंकुर्यादहं गृह्णामीति मतिं न
कुर्यादित्यर्थः। कुतः। गुणैर्गुणेषु गृह्यमाणेषु।
अत एवाविक्रियो रागादिशून्यः। तदुक्तं
गीतासु—

‘तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥’
इति ॥ ९ ॥

दैवाधीने शरीरेऽस्मिन् गुणभाव्येन कर्मणा।
वर्तमानोऽबुधस्तत्र कर्तास्मीति निबद्धयते ॥ ૧૦

‘વિદ્વાન્’ જીવન્મુક્ત મનુષ્ય સંસ્કારવશ દેહમાં
હોવા છતાં પણ દેહમાં હોતો નથી. જેમ સ્વપ્નમાંથી
જાગેલો, સ્વપ્નદેહને યાદ કરતો હોવા છતાં પણ તે
સ્વપ્નદેહમાં નથી હોતો, કારણ કે સ્વપ્નનાં સુખ-
દુઃખ નથી હોતાં, તેમ! તથા વસ્તુતઃ દેહમાં રહેલો
ન હોવા છતાં ‘કુમતિઃ’ અજ્ઞાની મનુષ્ય તેનાં
સુખ-દુઃખ ભોગવતો પોતાને દેહમાં રહેલો માને છે,
જેમ સ્વપ્નાવસ્થાના દેહમાં પોતે ન હોવા છતાં
પોતાને તેમાં રહેલો માને છે તેમ! ॥ ૮ ॥

અહીં (સુખ-દુઃખના ભોક્તૃત્વ અને
અભોક્તૃત્વમાં) કારણરૂપ હોવાથી બીજી વિલક્ષણતા
બે શ્લોકથી જણાવે છે—

ગુણોના કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્યારે ઇન્દ્રિયોના
વિષયો ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, ત્યારે રાગાદિથી
રહિત એવો જે વિદ્વાન છે તે ‘હું ગ્રહણ કરું છું.’
એમ માનતો નથી. (કારણ કે ખરું જોતાં ઇન્દ્રિયો
દ્વારા જ વિષયો ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.) ॥ ૮ ॥

ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્યારે ઇન્દ્રિયોના વિષયો
ગ્રહણ કરવામાં આવે છે ત્યારે જે વિદ્વાન છે તે
‘ન-અહં કુર્યાત્’ ‘હું ગ્રહણ કરું છું.’ એવી બુદ્ધિ
રાખતો નથી, એમ અર્થ છે. શા માટે? ઇન્દ્રિયો
દ્વારા જ વિષયો ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. આથી જ
તે ‘અવિક્રિયઃ’ રાગાદિશૂન્ય હોય છે. ગીતાજીમાં
તે જ કહેવામાં આવ્યું છે—

‘પરંતુ હે મહાબાહુ, ગુણ અને કર્મના
વિભાગના તત્ત્વને જાણનારો તત્ત્વવેત્તા ગુણો
(દેહઇન્દ્રિયો) ગુણોમાં (વિષયોમાં) પ્રવર્તે છે, એમ
માનીને આસક્ત થતો નથી.’ (ગીતા ૩/૨૮) ॥૮॥

પરંતુ અજ્ઞાની મનુષ્ય પૂર્વ કર્મને અધીન
એવા આ શરીરમાં રહીને ઇન્દ્રિયોથી થતા કર્મ વડે
‘(આ સર્વ) કરનાર હું છું.’ એમ (અભિમાનથી)
દેહાદિમાં બંધાય છે. ॥ ૧૦ ॥

અબુધસ્તુ પૂર્વકર્માધીનેઽસ્મિન્ શરીરે
વર્તમાનો ગુણૈરિન્દ્રિયૈર્ભાવ્યેન કર્મણા તત્ર દેહાદૌ
નિબદ્ધ્યતે । કુતઃ । કર્તાસ્મીત્યહંકારેણ । તદુક્તં
તત્રૈવ—

‘પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ ।
અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥’
ઇતિ ।

एतैस्त्रिभिः श्लोकैः कथं वर्ततेत्यस्य
પ્રશ્નસ્ય સુખદુઃખશૂન્યો નિરભિમાનશ્ચ દેહે
વર્તત ઇત્યુત્તરમુક્તં ભવતિ ॥ ૧૦ ॥

वैलक्षण्यान्तरं वदन् ‘किं भुञ्जीत’
इत्यादिप्रश्नोत्तरमाह—एवमिति त्रिभिः ।

एवं विरक्तः शयन आसनाटनमज्जने ।
दर्शनस्पर्शनघ्राणभोजनश्रवणादिषु ॥ ૧૧
न तथा बद्धयते विद्वांस्तत्र तत्रादयन् गुणान् ।
प्रकृतिस्थोऽप्यसंसक्तो यथा खं सवितानिलः ॥
॥ ૧૨ ॥

अन्यगतमेव कर्म मां बध्नातीत्येवं विरक्तो
વિદ્વાન્ । તથા અવિદ્વાનિવ શયનાસનાદિષુ ન
બદ્ધ્યતે । કુતઃ । તત્ર તત્ર વિષયેષુ ગુણાનિ-
ન્દ્રિયાણ્યાદયન્ ભોજયંસ્તત્સાક્ષિત્વેન વર્તમાનો
ન તુ સ્વયમદન્ । एतदेव कुतस्तत्राह—
પ્રકૃતિસ્થોઽપીતિ સાર્ધેન ।

પરંતુ અજ્ઞાની મનુષ્ય પૂર્વ કર્મને અધીન એવા
આ શરીરમાં રહેતો ‘ગુણૈઃ’ ઈન્દ્રિયોથી થતા કર્મ વડે
તે દેહાદિમાં બંધાય છે. શા માટે? ‘હું કર્તા છું.’ એવા
અહંકારથી. ગીતામાં તે જ કહેવામાં આવ્યું છે—

‘અહંકારથી મૂઢ બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય સર્વ
પ્રકારે પ્રકૃતિના ગુણો વડે જ કરાતાં કર્મોને ‘હું
કરનારો છું.’ એમ માને છે. (ગીતા ૩/૨૭)

આ ત્રણ શ્લોકો (૮, ૯, ૧૦) દ્વારા ‘જ્ઞાનીએ
કેવી રીતે વર્તવું?’ એ પ્રશ્નનો સુખ-દુઃખથી રહિત
અને નિરભિમાની થઈને દેહમાં રહે છે, એમ ઉત્તર
આપવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧૦ ॥

બીજી વિલક્ષણતા જણાવતાં ‘તેણે કેવી રીતે
ભોગો ભોગવવા? વગેરે પ્રશ્નનો ઉત્તર ત્રણ
શ્લોકથી આપે છે— ‘एवम् इति.’

આમ, શયન, આસન, ભ્રમણ, સ્નાન, દર્શન,
સ્પર્શ, ગંધ, ભોજન, શ્રવણ વગેરે ક્રિયાઓમાં
રહેતો હોવા છતાં પણ વિરક્ત થયેલો વિદ્વાન, તે
તે વિષયોમાં ઈન્દ્રિયોને ભોગ કરાવતો, પ્રકૃતિના
કાર્યરૂપ (દેહાદિ સંઘાત)માં સ્થિત હોવા છતાં, તેમાં
આસક્ત થયા વિના અજ્ઞાનીની જેમ બંધાઈ જતો
નથી. જેમ આકાશ સર્વત્ર છે છતાં બધાથી અસંગ
રહે છે, જેમ સૂર્ય જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે
છતાં જળનો તેને સ્પર્શ નથી, જેમ વાયુ બધે વાય
છે છતાં ક્યાંય લેપાતો નથી (તેમ જ્ઞાની ક્યાંય
બંધાઈ જતો નથી). ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥

ઈન્દ્રિય વગેરે અન્યમાં રહેલું કર્મ (કર્તૃત્વભાવથી)
મને બાંધે છે, એમ ‘વિરક્તઃ’ સમજનારો— અજ્ઞાની
જેમ શયન, આસન વગેરેમાં બંધાય છે, તેમ તે જ્ઞાની
બંધાતો નથી. શા માટે? તે તે વિષયોમાં ‘ગુણાન્’
ઈન્દ્રિયોને ‘આદયન્’ ભોગ કરાવતો, તેના સાક્ષીરૂપે
રહેતો પણ સ્વયં ભોગ ન કરતો— એ પણ કેવી રીતે,
તે દોઢ શ્લોકથી કહે છે— ‘प्रकृतिस्थः अपि इति ।’

यथा खं सर्वत्र स्थितमपि न सज्जते ।
यथा सविता जले प्रतिबिम्बितोऽपि । यथानिलः
सर्वत्र संचरन्नपि तद्वत् ॥ ११ ॥ १२ ॥

वैशारद्येक्षयासंगशितया छिन्नसंशयः ।
प्रतिबुद्ध इव स्वप्नान्नानात्वाद् विनिवर्तते ॥ १३ ॥

असङ्गेन वैराग्येण शितया तीक्ष्णया
छिन्नाः संशया असंभावनादयो यस्य सः ।
नानात्वाद्देहादिप्रपञ्चात् ॥ १३ ॥

कथं विहरेदित्यस्योत्तरत्वेन वैलक्षण्यान्त-
रमाह—यस्य स्युरिति ।

यस्य स्युर्वीतसंकल्पाः प्राणेन्द्रियमनोधियाम् ।
वृत्तयः स विनिर्मुक्तो देहस्थोऽपि हि तद्गुणैः ॥ १४ ॥

तद्गુणૈર્દેહગુणૈઃ સંકલ્પશૂન્યાભિઃ
પ્રાણાદિવૃત્તિભિર્વિહરન્મુક્ત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૪ ॥

एवं तावद्बद्धमुक्तयोः स्वसंवेद्यमेव
वैलक्षण्यमुक्तमिदानीं 'कैर्वा ज्ञायेत लक्षणैः'
इत्यस्योत्तरतया परैरपि सुज्ञेयं वैलक्षण्यमाह—
यस्यात्मेति त्रिभिः ।

જેમ આકાશ સર્વત્ર રહેલું છે છતાં અસંગ
રહે છે! જેમ સૂર્ય જળમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે
છતાં (જળનો તેને સ્પર્શ નથી!) જેમ વાયુ સર્વત્ર
સંચરે છે છતાં (ક્યાંય લેપાતો નથી!), તેની જેમ
(જ્ઞાની ક્યાંય બંધાતો નથી!) ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥

અસંગ(રૂપ સર્વત્ર વૈરાગ્ય)થી તીક્ષ્ણ બનેલી
નિપુણ બુદ્ધિથી જેના (અસંભાવનાદિ) સંશયો
છેદાઈ ગયા છે તે (જ્ઞાની), સ્વપ્નમાંથી જાગેલા
મનુષ્યની જેમ અનેક પ્રકારના દેહાદિ પ્રપંચથી દૂર
થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

'અસંગેન' વૈરાગ્યથી 'શિતયા' તીક્ષ્ણ બનેલી
(બુદ્ધિથી) જેના અસંભાવના વગેરે સંશયો છેદાઈ
ગયા છે તે— અનેક પ્રકારના દેહાદિ પ્રપંચથી (હું
મનુષ્ય છું, આ દેવ છે, આ પશુ છે, આ મારું છે
વગેરે ભેદદર્શનથી) ॥ ૧૩ ॥

જ્ઞાની કેવી રીતે વિહરે? એ પ્રશ્નના ઉત્તરરૂપે
બીજી વિલક્ષણતા જણાવે છે— 'યસ્ય સ્યુઃ ઇતિ ।'

જે મનુષ્યની પ્રાણ, ઈન્દ્રિયો, મન તથા
બુદ્ધિની વૃત્તિઓ સંકલ્પરહિત થયેલી હોય છે તે,
દેહમાં રહ્યો હોવા છતાં પણ તે દેહના ગુણોથી
મુક્ત જ હોય છે. ॥ ૧૪ ॥

'તત્-ગુણૈઃ' તે દેહના ગુણોથી— સંકલ્પરહિત
થયેલી પ્રાણાદિ વૃત્તિઓથી વિહાર કરતો (જ્ઞાની)
મુક્ત હોય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૪ ॥

તો આમ, બદ્ધ અને મુક્ત વચ્ચે પોતે
અનુભવવા યોગ્ય જ વિલક્ષણતા કહીને હવે 'ક્યાં
લક્ષણોથી જાણી શકાય?' (શ્રીમદ્ભા.૧૧/૧૦/૩૬)
એના ઉત્તરરૂપે બીજા દ્વારા પણ સરળતાથી જાણી
શકાય તેવી વિલક્ષણતા ત્રણ શ્લોકોથી જણાવે
છે — 'યસ્ય આત્મા ઇતિ ।'

यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैर्येन किंचिद् यदृच्छया ।

अर्च्यते वा क्वचित्तत्र न व्यतिक्रियते बुधः ॥ १५

હિંસ્રૈર્દુર્જનૈરન્યૈર્વા પ્રાણિભિર્યસ્યાત્મા દેહઃ પીડ્યતે । યદૃચ્છયા યેન કેનાપિ ક્વચિત્ કિંચિદર્ચ્યતે વા સ બુધશ્ચેત્તત્ર ન વ્યતિક્રિયતે, નાતિવિક્રિયતે इत्यर्थः । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन— ‘यः कण्टकैर्वितुदति चन्दनैर्यश्च लिम्पति । अक्रुद्धोऽपरितुष्टश्च समस्तस्य च तस्य च ॥’ इति ॥ १५ ॥

न स्तुवीत न निन्देत कुर्वतः साध्वसाधु वा ।

वदतो गुणदोषाभ्यां वर्जितः समदृङ्मुनिः ॥ १६

કિંચ સાધ્વસાધુ વા કુર્વતો વદતો વા જનાન્ન સ્તુવીત ન ચ નિન્દેત । યો લૌકિક-વ્યવહારે વિમુખઃ સ મુક્ત इत्यर्थः ॥ १६ ॥

अपि च, न कुर्यादिति ।

न कुर्यान्न वदेत् किंचिन्न ध्यायेत् साध्वसाधु वा ।

आत्मारामोऽनया वृत्त्या विचरेज्जडवन्मुनिः

॥ १७ ॥

યો દૈહિકેઽપિ કર્મણ્યુદાસીનઃ સ મુક્તઃ । ઇતરો બદ્ધ इत्यर्थः । एतान्येव सर्वाणि मुमुक्षोः साधनानि ज्ञातव्यानि ॥ १७ ॥

યસ્તુ કેવલં શબ્દબ્રહ્મણ્યભિજ્ઞઃ પાણ્ડિત્ય-માત્રશલાઘી ન તૂક્તૈઃ સાધનૈસ્તદર્થનિષ્ઠો ભવેત્તં નિન્દતિ ।

જેનું શરીર હિંસક પ્રાણીઓ કે દુર્જનો દ્વારા પીડાય અથવા દૈવેચ્છાથી ક્યારેક ક્યાંક પૂજાય, તેમાં જે વિકાર નથી પામતો તે જ્ઞાની છે.

‘હિંસ્રૈઃ’ દુર્જનો દ્વારા કે બીજાં પ્રાણીઓ દ્વારા જેનો ‘આત્મા’ દેહ પીડાય છે, દૈવેચ્છાથી જે કોઈના પણ દ્વારા ક્યારેક કે ક્યાંય પૂજાય છે, તે જો જ્ઞાની હોય તો ‘ન વ્યતિક્રિયતે’ વિકાર પામતો નથી, એમ અર્થ છે. યાજ્ઞવલ્ક્યજી દ્વારા તે જ કહેવામાં આવ્યું છે— ‘જે કાંટાઓથી વીધે તેની ઉપર ક્રોધ નથી કરતો નથી અને ચંદનથી લીંપે તેની પર પ્રસન્ન નથી થતો, પરંતુ તે વીંધનાર અને લેપનાર ઉપર (બંને ઉપર જ્ઞાની) સમભાવ રાખે છે.’ ॥૧૫॥

ગુણદોષથી રહિત અને સમાન દૃષ્ટિવાળો મુનિ સારું કરનાર કે બોલનારની પ્રશંસા નથી કરતો અને નરસું કરનાર કે બોલનારની નિંદા નથી કરતો. ॥ ૧૬ ॥

વળી, સારું કે નરસું કરનાર કે બોલનાર જનોની નથી પ્રશંસા કરતો કે નથી નિંદા કરતો. જે લૌકિક વ્યવહારમાં વિમુખ છે તે મુક્ત છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

અને વળી, ‘ન કુર્યાત્ इति ।’

આત્મામાં જ રમમાણ રહેનાર મુનિ કંઈ પણ સારું (વૈદિક) કે નરસું (દૈહિક) કર્મ કરે નહીં, બોલે નહીં અને વિચારે નહીં, અને આ (કહેવામાં આવેલી) જીવનશૈલીથી જડની જેમ વિચરે. ॥૧૭॥

જે દૈહિક કર્મોમાં પણ ઉદાસીન છે તે મુક્ત છે, તે સિવાયનો બદ્ધ છે, એમ અર્થ છે. આ જ મુમુક્ષુનાં સર્વ સાધનો જાણવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૭ ॥

જે મનુષ્ય કેવળ શબ્દબ્રહ્મમાં કુશળ થઈને માત્ર પાંડિત્યની જ પ્રશંસા કરે છે અને (ઉપર) જણાવેલાં સાધનોથી તે શબ્દબ્રહ્મવિચારરૂપ અર્થમાં એકનિષ્ઠ નથી થતો, તેની નિંદા કરે છે.

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતો ન નિષ્ણાયાત્ પરે યદિ ।
શ્રમસ્તસ્ય શ્રમફલો હ્યધેનુમિવ રક્ષતઃ ॥
॥ ૧૮ ॥

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતોઽર્થતઃ પારં ગતોઽપિ
પરે બ્રહ્મણિ ન નિષ્ણાયાદ્ ધ્યાનાદ્યભિયોગં
ન કુર્યાત્તસ્ય શાસ્ત્રશ્રમઃ શ્રમૈકફલઃ, ન તુ
પુરુષાર્થપર્યવસાયી । અધેનું ચિરપ્રસૂતામ્ ॥ ૧૮ ॥

एतदेवान्यार्थनिदर्शनैः प्रपञ्चयति—
गामिति ।

गां दुग्धदोहामसतीं च भार्या
देहं पराधीनमसत्प्रजां च ।
वित्तं त्वतीर्थीकृतमङ्ग वाचं
हीनां मया रक्षति दुःखदुःखी ॥ १९

दुह्यत इति दोहः पयः । दुग्धो दोहो
नोत्तरत्र दोहोऽस्ति यस्यास्तामर्थशून्याम् । असतीं
भार्या कामशून्याम् । देहं पराधीनं प्रतिक्षणं
दुःखहेतुम् । असत्प्रजां दृष्टादृष्टसाधनशून्यं
पुत्रम् । अतीर्थीकृतमागते पात्रेऽदत्तं वित्तं
दुष्कीर्तिदुरितापादकम् । अङ्ग हे उद्धव,
दुःखानन्तरं दुःखमेव यस्य स रक्षति ॥ १९ ॥

વસૂકી ગયેલી ગાયનું (દૂધ માટે) પાલન
કરતા મનુષ્યનો શ્રમ કેવળ શ્રમરૂપ ફળવાળો
હોય છે, તેમ જે મનુષ્ય શબ્દબ્રહ્મમાં (વેદમાં)
નિષ્ણાત હોય પણ પરબ્રહ્મમાં ધ્યાનાદિના
અભ્યાસથી તેમાં એકનિષ્ઠ ન થાય, તો તેનો
શાસ્ત્રાભ્યાસરૂપ શ્રમ કેવળ શ્રમરૂપ ફળવાળો
જ બને છે. ॥ ૧૮ ॥

શબ્દબ્રહ્મમાં ‘નિષ્ણાતઃ’ અર્થથી પારંગત
હોય પણ પરબ્રહ્મમાં ‘ન નિષ્ણાયાત્’ ધ્યાનાદિના
અભ્યાસથી એકનિષ્ઠ ન થાય, તો તેનો શાસ્ત્રાભ્યાસરૂપ
શ્રમ કેવળ શ્રમરૂપ ફળવાળો જ બને છે, મોક્ષરૂપી
પુરુષાર્થમાં પરિણમતો નથી. ‘અધેનુમ્’ ઘણા સમય
પહેલાં વિચાચેલી ગાયને ॥ ૧૮ ॥

(શ્રમની ફળરૂપતા) આ વાતને બીજા પદાર્થનાં
દષ્ટાંતો દ્વારા સમજાવે છે— ‘ગામ્ ઇતિ ।’

હે પ્રિય (ઉદ્ધવ), દોહવાઈ ગયેલી (વસૂકી
ગયેલી) ગાય, (પતિપ્રતાપર્મરહિત અથવા) કામશૂન્ય
(વિરક્ત) ભાર્યા, પરાધીન દેહ તથા દષ્ટ (ધન-
ઉપાર્જન) અને અદષ્ટ (શ્રાદ્ધાદિ જનિત) સાધન ન
કરનાર સંતતિ, સુપાત્રને ન અપાયેલું ધન અને મારા
કીર્તન વગેરેથી રહિત વાણી— (આ છ)નું રક્ષણ
કરનારો દુઃખની પરંપરા સહન કરે છે. ॥ ૧૮ ॥

દોહવામાં આવે છે તે ‘દોહઃ’ દૂધ, હવે પછી
જેનામાં દોહવા યોગ્ય દૂધ નથી તેવી વસૂકેલી
અર્થશૂન્ય ગાયને, ‘અસતીમ્’ કામશૂન્ય વિરક્ત
ભાર્યાને, પ્રતિક્ષણે દુઃખના કારણરૂપ પરાધીન
દેહને, ‘અસત્પ્રજામ્’ ધન-ઉપાર્જનરૂપ દષ્ટ અને
શ્રાદ્ધ વગેરે જનિત અદષ્ટ સાધન ન કરનારા
પુત્રને, ‘અતીર્થીકૃતમ્’ આવેલા પાત્રને ન આપવામાં
આવેલું ધન અપકીર્તિરૂપ પાપ પ્રાપ્ત કરાવનારું છે.
‘અંગ’ હે પ્રિય ઉદ્ધવ! જે આ સર્વને રક્ષે છે, તે
દુઃખ ઉપર દુઃખ જ ભોગવે છે. ॥ ૧૮ ॥

વંશીધરી—દુગ્ધદોહાં દુગ્ધદાનહીનામિતિ
વ્યવહારે દૃષ્ટાન્તઃ । પરમાર્થે તુ ‘ન ગોસેવનતો
ધર્મઃ પરોઽસ્તિ હ્યનિમિત્તકાત્’ ઇત્યાદિ પુરાણાત્
સર્વદા ગોસેવા કલ્યાણદેતિ ભાવઃ ।

મયા હીનાં વાચમિત્યુક્તં વિવૃણોતિ ।

યસ્યાં ન મે પાવનમઙ્ગ કર્મ
સ્થિત્યુદ્ભવપ્રાણનિરોધમસ્ય ।
લીલાવતારેષ્પિતજન્મ વા સ્યાદ્
વન્ધ્યાં ગિરં તાં વિભૃયાન્ન ધીરઃ ॥ ૨૦

યસ્યાં વાચિ મે જગતઃ શોધકં ચરિત્રં ન
સ્યાત્ । કિં તત્ । અસ્ય વિશ્વસ્ય સ્થિત્યાદિરૂપમ્
તદ્દેતુરિત્યર્થઃ । લીલાવતારેષ્વીષ્પિતં જગતઃ
પ્રેમાસ્પદં શ્રીરામકૃષ્ણાદિજન્મ વા ન સ્યાત્ ।
તાં નિષ્ફલાં ગિરં ધીરો ધીમાન્ન ધારયેત્
॥ ૨૦ ॥

ઉક્તં જ્ઞાનમાર્ગમુપસંહરતિ—

એવં જિજ્ઞાસયાપોહ્ય નાનાત્વભ્રમમાત્મનિ ।
ઉપારમેત વિરજં મનો મય્યર્ચ્યં સર્વગે ॥ ૨૧

એવં નિશ્ચિત્ય વિચારેણાત્મનિ
નાનાત્વભ્રમં દેહાદ્યધ્યાસં નિરસ્ય નિર્મલં મનો
મયિ સર્વગે પરિપૂર્ણે સમર્ચ્ય સંધાર્ય ઉપારમેત ।
ન શાસ્ત્રપાણ્ડિત્યમાત્રેણેત્યર્થઃ ॥ ૨૧ ॥

દૂધ ન આપનારી ગાયનું દૃષ્ટાંત વ્યાવહારિક
દૃષ્ટિએ આપવામાં આવ્યું છે. પારમાર્થિક દૃષ્ટિએ
તો ‘નિષ્કામ ભાવે કરવામાં આવેલી ગોસેવાથી
શ્રેષ્ઠ કોઈ ધર્મ નથી.’ વગેરે પુરાણમાં કહેવામાં
આવ્યું છે. ગોસેવા સદાસર્વદા કલ્યાણદાયી છે
એવો ભાવ છે.

‘મયા હીનાં વાચમ્’ (શ્લોક-૧૯)માં જે
કહેવામાં આવ્યું કે ‘મારા કીર્તનાદિ વિનાની વાણી
(નિરર્થક છે), તે સમજાવે છે—

હે પ્રિય (ઉદ્ધવ)! જે વાણીમાં આ વિશ્વની
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રાણનિરોધરૂપ લયના કારણરૂપ
મારા પવિત્ર કર્મનું કે મારા લીલાવતારોમાંના પ્રેમાસ્પદ
(શ્રીરામકૃષ્ણાદિ) અવતારોનું વર્ણન નથી, તેવી
વાંઝણી વાણી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય બોલે નહીં. ॥ ૨૦ ॥

જે વાણીમાં મારું જગતને પવિત્ર કરનારું
ચરિત્ર ન હોય, તે કયું ચરિત્ર? આ વિશ્વની સ્થિતિ
વગેરેરૂપ, તે સર્વના કારણરૂપ ચરિત્ર, એમ અર્થ
છે. લીલાવતારોમાં ‘ઈષ્પિતમ્’ જગતના પ્રેમાસ્પદ
શ્રીરામકૃષ્ણ વગેરે અવતારોનું વર્ણન ન હોય, તે
નિષ્ફળ વાણી ‘ધીરઃ’ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય ધારણ
ન કરે. ॥ ૨૦ ॥

કહેવાયેલા જ્ઞાનમાર્ગનો ઉપસંહાર કરે છે—

આમ, આત્મતત્ત્વ જાણવાની ઈચ્છાથી આત્મામાં
થયેલા દેહાદિના અધ્યાસને દૂર કરીને, વિશુદ્ધ
થયેલા મનને પરિપૂર્ણ એવા મારામાં સમર્પિને
(ભક્ત) વિરત થાય. ॥ ૨૧ ॥

આમ, નિશ્ચય કરીને વિચાર દ્વારા આત્મામાં
થયેલા ‘નાનાત્વભ્રમમ્’ દેહાદિ અધ્યાસરૂપ અનેકતાના
ભ્રમને દૂર કરીને, વિશુદ્ધ થયેલા મનને ‘સર્વગે’
પરિપૂર્ણ એવા મારામાં સમર્પિને, સારી રીતે ધારણ
કરીને ભક્ત વિરત થાય, પણ માત્ર શાસ્ત્રમાં પાંડિત્ય
પ્રાપ્ત કરીને બેસી ન રહે, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૧ ॥

यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् ।

मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचर ॥ २२

यद्यનીશોઽશક્તસ્તર્હ્યાસ્તામિદં મદ્ભક્ત્યૈવ
કૃતાર્થો ભવિષ્યસીત્યાહ—મયીતિ ॥ ૨૨ ॥

मदर्पणेन कर्मणा विशुद्धसत्त्वस्यान्तरङ्गं
भक्तिमाह—श्रद्दालुरिति द्वाभ्याम् ।

श्रद्दालुर्मे कथाः शृण्वन् सुभद्रा लोकपावनीः ।
गायन्ननुस्मरन् कर्म जन्म चाभिनयन् मुहुः ॥
॥ २३ ॥

मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन् मदपाश्रयः ।
लभते निश्चलां भक्तिं मय्युद्धव सनातने ॥ २४

अभिनयन्स्वयमनुकुर्वन् ॥ २૩ ॥ આચરન્
સેવમાનઃ ॥ ૨૪ ॥

सत्संगलब्धया भक्त्या मयि मां स उपासिता ।
स वै मे दर्शितं सद्भिरंजसा विन्दते पदम् ॥ २५

ततश्चानेन प्रकारेण मयि सत्सङ्गेन लब्धया
भक्त्या स भक्तो मामुपासिता ध्याता भवति ।
स च ध्यानशीलः सद्भिर्दर्शितं वै निश्चितं
सुखेनैव मे पदं स्वरूपं प्राप्नोति ॥ २५ ॥

सत्सङ्गलब्धया भक्त्येत्युक्तं तत्र सतां
भक्तेश्च विशेषं पृच्छति—साधुरिति ।

પરબ્રહ્મ એવા મારામાં જે રીતે નિશ્ચય થાય
તે રીતે મનને ધારણ કરવામાં જો તમે સમર્થ ન
થાઓ, તો ફળની અપેક્ષા રાખ્યા વગર જ સર્વ
કર્મો મારા નિમિત્તે કરો. ॥ ૨૨ ॥

જો (પરબ્રહ્મમાં મન સ્થાપવા માટે) ‘અનીશઃ’
સમર્થ ન થાઓ તો તે બાજુએ મૂકો. મારી
ભક્તિથી જ તમે કૃતાર્થ થશો, એમ કહે છે—
‘મયિ ઇતિ’ ॥ ૨૨ ॥

મને અર્પણ કરવામાં આવેલા કર્મથી વિશુદ્ધ
થયેલા અંતઃકરણની અંતરંગ ભક્તિને બે શ્લોકોથી
વર્ણવે છે— ‘શ્રદ્દાલુઃ ઇતિ’

લોકોને પવિત્ર કરનારી, પરમ કલ્યાણકારી
એવી મારી કથાઓનું શ્રવણ કરતો, ગાન કરતો,
વારંવાર સ્મરણ કરતો, મારાં જન્મ અને કર્મનું
અનુકરણ કરતો, મારે ખાતર ધર્મ, અર્થ, કામને
સેવતો, મારા આશ્રયવાળો શ્રદ્દાળુ ભક્ત સર્વ
કારણોના પણ કારણરૂપ મારામાં હે ઉદ્ધવ!
નિશ્ચય ભક્તિ પામે છે. ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥

‘અભિનયન્’ પોતે અનુકરણ કરતો ॥ ૨૩ ॥
‘આચરન્’ સેવતો ॥ ૨૪ ॥

સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલી મારા પ્રત્યેની ભક્તિથી
તે મનુષ્ય મને ઉપાસે છે અને સત્પુરુષો દ્વારા
દર્શાવવામાં આવેલા મારા પરમ પદને નિશ્ચિતપણે
અનાયાસે જ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૨૫ ॥

ત્યાર પછી આ પ્રકારે સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલી
મારા પ્રત્યેની ભક્તિથી તે ભક્ત સતત મારા ધ્યાનમાં
જ રહે છે અને ધ્યાનશીલ એવો તે સત્પુરુષો દ્વારા
દર્શાવવામાં આવેલા મારા ‘પદમ્’ સ્વરૂપને ‘વૈ’
નિશ્ચિતપણે અનાયાસે જ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૨૫ ॥

‘સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલી ભક્તિથી’ (શ્લોક-
૨૫) એમ કહેવામાં આવ્યું. તેમાં સત્પુરુષોની
ભક્તિને માટે વિશેષરૂપે પૂછે છે — ‘સાધુઃ ઇતિ’

उद्धव उवाच

साधुस्तवोत्तमश्लोक मतः कीदृग्विधः प्रभो ।
भक्तिस्त्वय्युपयुज्येत कीदृशी सद्भिरादृता ॥ २६

साधवः स्वस्वमतिकल्पिताः सन्ति बहवः,
तव तु कीदृशः संमतः । भक्तिरपि बहुविधा
लोके, कीदृशी पुनस्त्वय्युपयुज्येत । सद्भिश्च
नारदादिभिरादृता ॥ २६ ॥

एतन्मे पुरुषाध्यक्ष लोकाध्यक्ष जगत्प्रभो ।
प्रणतायानुरक्ताय प्रपन्नाय च कथ्यताम् ॥ २७

एतच्च कथ्यताम् । इदं चातिगुह्यं
त्वयैव वक्तव्यमित्यैश्वर्यमाविष्करोति—
हे पुरुषाध्यक्षेत्यादिना । ब्रह्मादिनियन्तः ॥ २७ ॥

अत्र हेतुः—त्वमिति ।

त्वं ब्रह्म परमं व्योम पुरुषः प्रकृतेः परः ।
अवतीर्णोऽसि भगवन् स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः ॥ २८

व्योमवदसङ्गः । यतः प्रकृतेः परः ।
स्वेषાં ભક્તાનામિચ્છયોપાત્તં પૃથક્પરિમિતં
વપુર્યેન સઃ ॥ ૨૮ ॥

તત્ર ત્રિંશલ્લક્ષણૈઃ સાધું નિરૂપયતિ—
कृपालुरिति पञ्चभिः ।

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે ઉત્તમ કીર્તિવાળા
પ્રભુ! આપના મતે સત્પુરુષ કેવા પ્રકારના હોય
છે? (નારદજી વગેરે) સત્પુરુષો દ્વારા આદર
આપવામાં આવેલી કેવી ભક્તિ આપને (પ્રસન્ન
કરવા) માટે યોજવી જોઈએ? ॥ ૨૬ ॥

પોતપોતાની બુદ્ધિથી કલ્પેલા અનેક સાધુઓ,
પરંતુ આપને કેવો સાધુ માન્ય છે? લોકમાં ભક્તિ
પણ અનેક પ્રકારની છે, તેમાં પણ વળી, આપને
માટે કેવી ભક્તિ યોજવી જોઈએ? ‘સદ્ધિઃ’
નારદજી વગેરે દ્વારા પણ આદર અપાયેલી. ॥ ૨૬ ॥

હે બ્રહ્માંડના અધિષ્ઠાતાઓના અધિનાયક! હે
વૈકુંઠાધિપતિ, હે વિશ્વના નાથ! આપને પ્રણત
થયેલા, આપની ઉપર અનુરાગ રાખનારા અને
આપને શરણે આવેલા મને આપ કહો. ॥ ૨૭ ॥

(સદ્ભક્ત અને સદ્ભક્તિનાં લક્ષણો) આને આપ
વર્ણવો. વળી, અતિ રહસ્ય આપના દ્વારા જ કહેવા
યોગ્ય છે, એમ કહીને ભગવાનનું ઐશ્વર્ય પ્રકટ કરે
છે— ‘હે પુરુષ-અધ્યક્ષ ઇતિ.’ વગેરે દ્વારા. હે
બ્રહ્માજી વગેરેના નિયંત્રા! ॥ ૨૭ ॥

આ માટેનું (પુરુષાધ્યક્ષ હોવા માટેનું) કારણ—
‘ત્વમ્ ઇતિ.’

હે ભગવાન, પરબ્રહ્મ એવા આપ આકાશ
(જેવા અસંગ) છો, (કારણ કે) પ્રકૃતિથી પર છો.
પોતીકા (ભક્તો)ની ઈચ્છાથી પરિમિત શ્રીવિગ્રહ
ધારણ કરીને આપ અવતરિત થયા છો. ॥૨૮॥

આપ આકાશ જેવા અસંગ છો, કારણ કે
પ્રકૃતિથી પર છો. પોતીકા ભક્તોની ઈચ્છાથી
ધારણ કર્યું છે ‘પૃથક્’ પરિમિત શરીર જેમણે
તે ॥ ૨૮ ॥

તે વિષયમાં (ભગવાન) ત્રીસ લક્ષણોથી
સત્પુરુષને પાંચ શ્લોકો દ્વારા વર્ણવે છે—
‘કૃપાલુઃ ઇતિ.’

શ્રીભગવાનુવાચ

कृपालुरकृतद्रोहस्तितिक्षुः सर्वदेहिनाम् ।

सत्यसारोऽनवद्यात्मा समः सर्वोपकारकः ॥ २९

કૃપાલુઃ પરદુઃખાસહિષ્ણુઃ । સર્વદેહિનાં
કેષાંચિદપ્યકૃતદ્રોહઃ । તિતિક્ષુઃ ક્ષમાવાન્ । સત્યં
સારઃ સ્થિરં બલં વા યસ્ય સઃ । અનવદ્યાત્મા-
સૂયાદિરહિતઃ । સુખદુઃખયોઃ સમો હર્ષવિષાદ-
રહિતઃ । યથાશક્તિ સર્વેષામુપકારકઃ ॥ ૨૯ ॥

कामैरहतधीर्दान्तो मृदुः शुचिरकिंचनः ।

अनीहो मितभुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणो मुनिः ॥ ३०

કામૈર્વિષયૈરક્ષુભિતચિત્તઃ । દાન્તઃ
સંયતબાહ્યેન્દ્રિયઃ । મૃદુરકઠિનચિત્તઃ । શુચિઃ
સદાચારઃ । અકિંચનોઽપરિગ્રહઃ । અનીહો
દૃષ્ટક્રિયાશૂન્યઃ । મિતભુક્ લઘ્વાહારઃ । શાન્તો
નિયતાન્તઃકરણઃ । સ્થિરઃ સ્વધર્મે । મચ્છરણો
મદેકાશ્રયઃ । મુનિર્મનનશીલઃ ॥ ૩૦ ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितषड्गुणः ।

अमानी मानदः कल्पो मैत्रः कारुणिकः कविः ॥

॥ ૩૧ ॥

(હે ઉદ્ધવ,) સત્પુરુષ દયાળુ હોય છે, બીજાનો
દ્રોહ ન કરનારો, સર્વ પ્રાણીને ક્ષમા આપનારો,
સત્યરૂપી સ્થિર બળવાળો, ઈર્ષ્યા વગેરેથી રહિત
એવા પવિત્ર મનવાળો, સુખ-દુઃખમાં સમાન અને
હર્ષ-શોકથી રહિત હોય છે તેમ જ સર્વ ઉપર
યથાશક્તિ ઉપકાર કરનારો હોય છે. ॥ ૨૯ ॥

‘કૃપાલુઃ’ પારકાંના દુઃખને સહન ન કરનારો, સર્વ
પ્રાણીઓમાં કોઈનો પણ દ્રોહ ન કરનારો, ‘તિતિક્ષુઃ’
ક્ષમાવાન, ‘સત્યસારઃ’ સત્ય છે જેનું સ્થિર બળ તે,
‘અનવદ્ય-આત્મા’ ઈર્ષ્યાદિરહિત પવિત્ર મનવાળો,
‘સમઃ’ દુઃખ-સુખમાં સમાન અને હર્ષ-શોકથી રહિત,
યથાશક્તિ સર્વ ઉપર ઉપકાર કરનારો ॥ ૨૯ ॥

વિષયોથી વિકાર ન પામતા મનવાળો, બાહ્ય
ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખનાર, કોમળ ચિત્તવાળો,
પવિત્ર આચારવાળો, અપરિગ્રહી, લૌકિક સુખો
માટેની ક્રિયાઓથી રહિત, મિતાહારી, શાંત, સ્વધર્મમાં
સ્થિર, મારા આશ્રયવાળો તથા મનનશીલ હોય
છે. ॥ ૩૦ ॥

‘કામૈઃ’ વિષયોથી વિકાર ન પામતા મનવાળો,
‘દાન્તઃ’ બાહ્ય ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખનારો, ‘મૃદુઃ’
કોમળ ચિત્તવાળો, ‘શુચિઃ’ પવિત્ર આચારવાળો,
‘અકિંચનઃ’ પરિગ્રહ ન કરનારો, ‘અનીહઃ’
લૌકિક સુખો માટેની ક્રિયાઓથી રહિત, ‘મિતભુક્’
મિતાહારી, ‘શાન્તઃ’ અંતઃકરણને વશમાં રાખનારો,
‘સ્થિરઃ’ સ્વધર્મમાં સ્થિર, ‘મત્-શરણઃ’ એક માત્ર
મારા આશ્રયવાળો, ‘મુનિઃ’ મનનશીલ ॥ ૩૦ ॥

સાવધાન, નિર્વિકાર, ધૈર્યવાન, (ભૂખ-તરસ,
શોક-મોહ, જરા-મૃત્યુ, આ) છ ગુણોને જીતનાર,
માન-પ્રતિષ્ઠાની લાલસા વિનાનો, બીજાને માન
આપનારો, બીજાઓને જ્ઞાન આપવા માટે સમર્થ,
સર્વનો મિત્ર હોવાથી કોઈને પણ ન છેતરનારો,
કરુણાવાન અને વિદ્વાન હોય છે. ॥ ૩૧ ॥

અપ્રમત્તઃ સાવધાનઃ । ગમ્भीરત્મા નિર્વિકારઃ ।
 ધૃતિમાન્વિપદ્યપ્યકૃપણઃ । જિતષડ્ગુણઃ—
 ‘ક્ષુત્પિપાસે શોકમોહૌ જરામૃત્યૂ ષડૂર્મયઃ ।’
 એતે જિતા યેન સઃ । અમાની ન માનાકાઙ્ક્ષી ।
 અન્યેભ્યો માનદઃ । કલ્પઃ પરબોધને દક્ષઃ ।
 મૈત્રોઽવચ્ચકઃ । કારુણિકઃ કરુણયૈવ પ્રવર્તમાનો
 ન દૃષ્ટલોભેન । કવિઃ સમ્યગ્જ્ઞાની ॥ ૩૧ ॥

આજ્ઞાયૈવં ગુણાન્ દોષાન્ મયા દિષ્ટાનપિ સ્વકાન્ ।
 ધર્માન્ સન્ત્યજ્ય યઃ સર્વાન્ માં ભજેત સ સત્તમઃ ॥
 ॥ ૩૨ ॥

કિંચ, મયા વેદરૂપેનાદિષ્ટાનપિ
 સ્વધર્માન્સંત્યજ્ય યો માં ભજેત સોઽપ્યેવં
 પૂર્વોક્તવત્સત્તમઃ । કિમજ્ઞાનાન્નાસ્તિક્યાદ્વા,
 ન, ધર્માચરણે સત્ત્વશુદ્ધ્યાદીન્ ગુણાન્,
 વિપક્ષે નરકપાતાદીન્દોષાંશ્ચાજ્ઞાય જ્ઞાત્વાપિ
 મદ્ધ્યાનવિક્ષેપકતયા મદ્ભક્ત્યૈવ સર્વ
 ભવિષ્યતીતિ દૃઢનિશ્ચયેનૈવ ધર્માન્સંત્યજ્ય ।

યદ્વા ભક્તિદાઢ્યેન નિવૃત્તાધિકારતયા
 સંત્યજ્ય । અથવા વિદ્વૈકાદશ્યુપવાસકૃષ્ણૈ-
 કાદશ્યનુપવાસાનિવેદ્યશ્રાદ્ધાદયો યે ભક્તિવિરુદ્ધા
 ધર્માસ્તાન્સંત્યજ્યેત્યર્થઃ ॥ ૩૨ ॥

‘અપ્રમત્તઃ’ સાવધાન, ‘ગમ્भीર-આત્મા’ નિર્વિકાર
 મનવાળો, ‘ધૃતિમાન્’ વિપત્તિમાં પણ દુર્બળતા
 વિનાનો, ‘જિત-ષડ્ગુણઃ’— ‘ભૂખ અને તરસ,
 શોક અને મોહ તથા ઘડપણ અને મરણ’ — આ
 છ જેણે જીત્યા છે તે, ‘અમાની’ માનની આકાંક્ષા
 વિનાનો, બીજાઓને માન આપનારો, ‘કલ્પઃ’
 બીજાને જ્ઞાન આપવામાં સમર્થ, ‘મૈત્રઃ’ સર્વનો
 મિત્ર હોવાથી કોઈને પણ ન છેતરનારો, ‘કારુણિકઃ’
 કરુણતાથી જ સર્વ કાર્યોમાં પ્રવૃત્ત થનારો, લોભથી
 નહીં, ‘કવિઃ’ વિદ્વાન ॥ ૩૧ ॥

મારા દ્વારા (વેદરૂપે) આજ્ઞા કરાયેલા
 સ્વધર્માચરણથી થતી સત્ત્વશુદ્ધિરૂપ ગુણોને અને
 તેનું આચરણ ન કરવાથી થતા નરકપ્રાપ્તિરૂપ
 દોષોને જાણવા છતાં, પોતાના સર્વ સ્વધર્મોને
 (તે ધર્મો ભગવદ્ભક્તિમાં બાધક બને છે તેમ
 માનવાથી) તજીને જે મને ભજે છે તે શ્રેષ્ઠ
 ભગવદ્ભક્ત છે. ॥ ૩૨ ॥

વળી, મારા દ્વારા વેદરૂપે આજ્ઞા આપવામાં
 આવ્યા હોવા છતાં સ્વધર્મોનો ત્યાગ કરીને જે મને
 ભજે, તે ઉપર જણાવ્યા અનુસાર (કૃપાળુ વગેરે
 ગુણોવાળો) ન હોય તો પણ તે શ્રેષ્ઠ છે. ‘શું
 અજ્ઞાનતાથી કે નાસ્તિકતાથી સ્વધર્મનો ત્યાગ કરે
 છે?’ તે માટે કહે છે કે, ‘ના.’ ધર્માચરણમાં સત્ત્વશુદ્ધિ
 વગેરે ગુણોને અને વિપક્ષમાં, અધર્માચરણમાં
 નરકપાત વગેરે દોષોને ‘આજ્ઞાય’ જાણવા છતાં મારા
 ધ્યાનમાં વિક્ષેપ કરનારો હોવાથી તેમ જ મારી
 ભક્તિથી જ સર્વ કાંઈ થશે, એવો દૃઢ નિશ્ચય
 હોવાથી જ સ્વધર્મોને તે તજીને (મને ભજે છે).

અથવા દૃઢ ભક્તિથી કર્મોમાંથી નિવૃત્ત થવાના
 અધિકારથી કર્મોને છોડીને— અથવા વિદ્વ અકાદશીનો
 ઉપવાસ, કૃષ્ણ અકાદશીના અનુપવાસમાં નિવેદન ન
 કરવા યોગ્ય શ્રાદ્ધ વગેરે જે ભક્તિ-વિરુદ્ધ ધર્મો છે,
 તેમને છોડીને (મને ભજે છે), એમ અર્થ છે. ॥ ૩૨ ॥

જ્ઞાત્વાજ્ઞાત્વાથ યે વૈ માં યાવાન્ યશ્ચાસ્મિ યાદૃશઃ ।
 ભજન્ત્યનન્યભાવેન તે મે ભક્તતમા મતાઃ ॥
 ॥ ૩૩ ॥

કિંચ યાવાન્દેશકાલાપરિચ્છિન્નઃ । યશ્ચ
 સર્વાત્મા । યાદૃશઃ સચ્ચિદાનન્દાદિરૂપઃ । તં માં
 જ્ઞાત્વા અજ્ઞાત્વાપિ । યદ્વા વિશેષતઃ પુનઃપુનર્જાત્વા
 એકાન્તભાવેન યે ભજન્તીતિ ॥ ૩૩ ॥

સાધુલક્ષણમુક્તમ્, ભક્તેર્લક્ષણમાહ—
 મલ્લિલ્લેત્યષ્ટભિઃ ।

મલ્લિલ્લમ્બદ્ધક્તજનદર્શનસ્પર્શનાર્ચનમ્ ।
 પરિચર્યા સ્તુતિઃ પ્રહ્લગુણકર્માનુકીર્તનમ્ ॥ ૩૪

લિલ્લાનિ પ્રતિમાદીનિ ॥ ૩૪ ॥

મત્કથાશ્રવણે શ્રદ્ધા મદનુધ્યાનમુદ્ભવ ।
 સર્વલાભોપહરણં દાસ્યેનાત્મનિવેદનમ્ ॥ ૩૫

સર્વલાભોપહરણં સર્વસ્ય લબ્ધસ્ય
 સમર્પણમ્ ॥ ૩૫ ॥

મજ્જન્મકર્મકથનં મમ પર્વાનુમોદનમ્ ।
 ગીતતાણ્ડવવાદિત્રગોષ્ઠીભિર્મદ્ગૃહોત્સવઃ ॥ ૩૬

પર્વાણિ જન્માષ્ટમ્યાદીનિ તદનુમોદનમ્
 ॥ ૩૬ ॥

હું જેટલો (દેશકાળથી અમર્યાદિત) છું તથા
 જે (સર્વનો આત્મા) છું અને જેવો (સચ્ચિદાનન્દરૂપ)
 છું, તેવો મને જાણીને કે ન જાણીને પણ
 અનન્યભાવથી જેઓ મને ભજે છે, તેઓ મારા
 શ્રેષ્ઠ ભક્તો મનાયા છે. ॥ ૩૩ ॥

વળી, હું ‘યાવાન્’ જેટલો દેશકાળથી અમર્યાદિત
 છું તથા ‘યઃ’ જે સર્વનો આત્મા છું અને
 ‘યાદૃશઃ’ જેવો સચ્ચિદાનન્દરૂપ છું, તે મને જાણીને
 કે ન જાણીને પણ— અથવા વિશેષરૂપે (શાસ્ત્ર
 અને ગુરુના ઉપદેશથી) વારંવાર જાણીને
 અનન્યભાવથી જેઓ ભજે છે, ॥ ૩૩ ॥

સત્પુરુષનાં લક્ષણો કહેવામાં આવ્યાં, હવે
 ભક્તિનાં લક્ષણો આઠ શ્લોકોથી કહે છે—
 ‘મત્-લિંગ ઇતિ ।’

મારી પ્રતિમાઓનાં તથા મારા ભક્તોનાં
 દર્શન કરવાં, સ્પર્શ કરવો, અર્ચના કરવી, તેમની
 સેવા કરવી, સ્તુતિ કરવી, તેમને પ્રણામ કરવા
 તથા તેમનાં ગુણો અને કર્મોનું કીર્તન કરવું. ॥૩૪॥

‘લિંગાનિ’ પ્રતિમાઓનાં ॥ ૩૪ ॥

હે ઉદ્ભવ! મારી કથાના શ્રવણમાં શ્રદ્ધા,
 નિરંતર ધ્યાન, જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય તે સર્વનું
 સમર્પણ તથા દાસ્યભાવથી ભક્ત આત્મસમર્પણ
 કરે. ॥ ૩૫ ॥

‘સર્વ-લાભ-ઉપહરણમ્’ જે કાંઈ પ્રાપ્ત થાય
 તે સર્વનું સમર્પણ કરે. ॥ ૩૫ ॥

મારાં જન્મ અને કર્મોની કથા કરે, (જન્માષ્ટમી
 વગેરે) મારાં પર્વોમાં (ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેવા
 દ્વારા) તેમનું સમર્થન કરે, ગીત-નૃત્ય-વાદિત્રની
 મંડળીઓ દ્વારા મારા મંદિરમાં ઉત્સવો કરે. ॥૩૬॥

જન્માષ્ટમી વગેરે પર્વોમાં ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ
 લેવા દ્વારા તેમનું સમર્થન કરે. ॥ ૩૬ ॥

યાત્રા બલિવિધાનં ચ સર્વવાર્ષિકપર્વસુ ।
વૈદિકી તાન્ત્રિકી દીક્ષા મદીયવ્રતધારણમ્ ॥ ૩૭

બલિવિધાનં પુષ્પોપહારાદિસમર્પણમ્ ।
સર્વવાર્ષિકપર્વસુ ચાતુર્માસ્યૈકાદશ્યાદિષુ
વિશેષતઃ ॥ ૩૭ ॥

મમાર્ચાસ્થાપને શ્રદ્ધા સ્વતઃ સંહત્ય ચોદ્યમઃ ।
ઉદ્યાનોપવનાક્રીડપુરમન્દિરકર્મણિ ॥ ૩૮

ઉદ્યાનાદિકરણે સામર્થ્યે સતિ સ્વતઃ ।
અસતિ ચાન્યૈઃ સંભૂયોદ્યમઃ । ઉદ્યાનં પુષ્પ-
પ્રધાનમ્ । ઉપવનં ફલપ્રધાનં વનમ્ । આક્રીડં
ક્રીડાસ્થાનમ્ ॥ ૩૮ ॥

સમ્માર્જનોપલેપાભ્યાં સેકમળલવર્તનૈઃ ।
ગૃહશુશ્રૂષણં મહ્યં દાસવદ્ યદમાયયા ॥ ૩૯

સંમાર્જનં રજસોપાકરણમ્ । ઉપલેપો
ગોમયાદિભિરાલેપનમ્ । સેકસ્તૈરેવ પ્રોક્ષણમ્ ।
મળલવર્તનં સર્વતોભદ્રાદિકરણમ્ । મહ્યં મમ
॥ ૩૯ ॥

અમાનિત્વમદમ્ભિત્વં કૃતસ્યાપરિકીર્તનમ્ ।
અપિ દીપાવલોકં મે નોપયુજ્યાન્નિવેદિતમ્ ॥ ૪૦

(મારાં દર્શન કરવા માટે) યાત્રાઓ કરે,
પુષ્પોપહાર વગેરે સમર્પણ કરે, સર્વ વાર્ષિક
પર્વોમાં (ચાતુર્માસ, એકાદશી વગેરેમાં પૂર્વોક્ત
વિશેષરૂપે) કરે, વૈદિક દીક્ષા અથવા તાંત્રિક દીક્ષા
લે, મારાં વ્રતો ધારણ કરે. ॥ ૩૭ ॥

‘બલિવિધાનમ્’ પુષ્પના ઉપહાર વગેરે સમર્પણ
કરે; ચાતુર્માસ, એકાદશી વગેરે સર્વ વાર્ષિક
પર્વોમાં પૂર્વોક્ત વિશેષરૂપે કરે. ॥ ૩૭ ॥

મારી મૂર્તિ સ્થાપવામાં શ્રદ્ધા રાખે, ઉદ્યાનો,
ઉપવનો, ક્રીડાસ્થાનો, નગરો અને મંદિરો બાંધવાના
કાર્યમાં પોતે અથવા બીજાઓની સાથે મળીને
ઉદ્યમ કરે. ॥ ૩૮ ॥

ઉદ્યાનો વગેરે કરવામાં સામર્થ્ય હોય તો પોતે
જ કરે અને સામર્થ્ય ન હોય તો બીજાઓ સાથે
મળીને ઉદ્યમ કરે. ઉદ્યાન પુષ્પપ્રધાન હોય છે.
ઉપવન ફળપ્રધાન વન હોય છે. ‘આક્રીડમ્’
ક્રીડાસ્થાન ॥ ૩૮ ॥

કપટ રાખ્યા વિના દાસની જેમ બુહારી,
લીંપણ, જળથી પ્રોક્ષણ, (સર્વતોભદ્ર વગેરે) મંડળો
પૂરવાં વગેરે દ્વારા મારા (માટે) મંદિરને શણગારે.
॥ ૩૯ ॥

‘સંમાર્જનમ્’ રજને દૂર કરવી તે (બુહારી
કરવી તે), ‘ઉપલેપઃ’ છાણ વગેરેથી લીંપણ,
‘સેકઃ’ તે જળથી પ્રોક્ષણ (છંટકાવ), સર્વતોભદ્ર
વગેરે મંડળો પૂરવાં તે, ‘મહ્યમ્’ મારા ॥ ૩૯ ॥

પોતે કરેલા ધર્મકાર્યનું વર્ણન ન કરે, પ્રતિષ્ઠા-
માન-સન્માનની આશા ન રાખે તેમ જ (પોતાની
ભક્તિનું પ્રદર્શન કરવારૂપ) દંભ ન કરે. મને
અર્પણ કરેલા દીવાના પ્રકાશને પોતે ઉપયોગમાં ન
લે તથા મને નિવેદન કરવામાં આવેલી વસ્તુને
સ્વીકારે નહીં. ॥ ૪૦ ॥

કૃતસ્ય ધર્મસ્યાપરિકીર્તનમ્ । સ્વયમન્યેન
વા નિવેદિતં ન સ્વીકુર્યાત્ । એતચ્ચ સાધારણં
સ્થાવરવિષયં રાગપ્રાપ્તવિષયં વા । ભક્ત્યા
તુ ગ્રાહ્યમેવ ।

‘ષડ્ભિર્માસોપવાસૈસ્તુ યત્ફલં પરિકીર્તિતમ્ ।
વિષ્ણોર્નૈવેદ્યસિવથેન પુણ્યં તદ્ભુજ્જતાં કલૌ ॥
હૃદિ રૂપં મુખે નામ નૈવેદ્યમુદરે હરેઃ ।
પાદોદકં ચ નિર્માલ્યં મસ્તકે યસ્ય સોઽચ્યુતઃ ॥’

इत्यादिवचनेभ्यः । यद्वा अन्यस्मै निवेदितं
मे नोपयुञ्ज्यात् । मह्यं न निवेदयेदित्यर्थः ।

‘विष्णोर्निवेदितान्नेन यष्टव्यं देवतान्तरम् ।
पितृभ्यश्चैव तद्देयं तदानन्त्याय कल्पते ॥
પિતૃશેષં તુ યો દદ્યાદ્ધરયે પરમાત્મને ।
રેતોધાઃ પિતરસ્તસ્ય ભવન્તિ ક્લેશભાગિનઃ ॥’

इत्यादिवचनेभ्यः ॥ ४० ॥

यद् यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।

तत्तन्निवेदयेन्मह્યं તદાનન્ત્યાય કલ્પતે ॥ ૪૧

॥ ૪૧ ॥

इदानीमेकादश पूजाधिष्ठानान्याह—

सूर्य इति ।

सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गावो वैष्णवः खं मरुज्जलम् ।

ભૂરાત્મા સર્વભૂતાનિ ભદ્ર પૂજાપદાનિ મે

॥ ૪૨ ॥

કરવામાં આવેલા ધર્મકાર્યનું વર્ણન ન કરે.
પોતાના કે બીજાના દ્વારા નિવેદન કરેલું સ્વીકારે
નહીં. વળી, આ (નિયમ) સ્થિર પદાર્થ વિષે છે
અથવા આસક્તિથી પ્રાપ્ત કરાતા પદાર્થ વિષે છે,
ભક્તિથી તો ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે જ. ‘છ
માસના ઉપવાસથી જે ફળ કહેવામાં આવ્યું તે ફળ
વિષ્ણુ ભગવાનના નૈવેદ્યરૂપ ભાત ખાનારાઓને
કળિયુગમાં મળે છે. જેના હૃદયમાં ભગવાનનું રૂપ,
મુખમાં શ્રીહરિનું નામ, ઉદરમાં શ્રીહરિનું નૈવેદ્ય
અને ચરણોદક તેમ જ મસ્તક ઉપર નિર્માલ્ય હોય,
તે ભક્ત હરિસ્વરૂપ છે.’ વગેરે વચનો હોવાથી
(ભક્તિનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ થાય છે.) અથવા
બીજાઓને નિવેદન કરાયેલું નૈવેદ્ય મારા માટે
વાપરે નહીં, મને નિવેદન ન કરે, એમ અર્થ છે.

‘વિષ્ણુ ભગવાનને નિવેદન કરાયેલા અન્નથી
બીજા દેવતાઓનું પૂજન કરવું જોઈએ, પિતૃઓને
પણ તે આપવા યોગ્ય છે અને તે અનંતરૂપ બની
જાય છે, પરંતુ પિતૃઓને નિવેદન કરવામાં આવેલું
નૈવેદ્ય જે પરમાત્મા શ્રીહરિને નિવેદન કરે તે (તો
માત્ર) પ્રજોત્પત્તિ કરનારો છે, તેના પિતૃઓ
ક્લેશના ભાગીદારો છે.’ વગેરે વચનો હોવાથી ॥૪૦॥

જગતમાં પોતાને જે જે વસ્તુ અત્યંત
અભિલષિત હોય અને જે અતિ પ્રિય હોય, તે તે
વસ્તુ મને ભક્ત જ્યારે અર્પણ કરે છે, ત્યારે તે
વસ્તુ અનંત (અક્ષય) ફળ આપવા સમર્થ થાય છે.

॥ ૪૧ ॥ ૪૧ ॥

હવે પૂજાનાં અગિયાર સ્થાન જણાવે છે—
‘સૂર્યઃ ઇતિ’

હે કલ્યાણસ્વરૂપ (ઉદ્ભવ)! સૂર્ય, અગ્નિ,
બ્રાહ્મણ, ગાયો, વૈષ્ણવ, આકાશ, વાયુ, જળ, ભૂમિ,
આત્મા અને સર્વ પ્રાણીઓ મારી પૂજા કરવાનાં
સ્થાનો છે. ॥ ૪૨ ॥

હે ભદ્ર ॥ ૪૨ ॥

અધિષ્ઠાનભેદેન પૂજાસાધનાન્યાહ—

સૂર્ય ઇતિ ત્રિભિઃ ।

સૂર્યે તુ વિદ્યયા ત્રય્યા હવિષાગ્નૌ યજેત મામ્ ।

આતિથ્યેન તુ વિપ્રાગ્રચે ગોષ્વંગ યવસાદિના ॥ ૪૩

વૈષ્ણવે બન્ધુસત્કૃત્યા હૃદિ खे ધ્યાનનિષ્ઠયા ।

વાયૌ મુખ્યધિયા તોયે દ્રવ્યૈસ્તોયપુસ્કૃતૈઃ ॥ ૪૪

સ્થણ્ડલે મન્ત્રહૃદયૈર્ભૌગૈરાત્માનમાત્મનિ ।

ક્ષેત્રજ્ઞં સર્વભૂતેષુ સમત્વેન યજેત મામ્ ॥ ૪૫

ત્રય્યા વિદ્યયા સૂક્તૈરુપસ્થાનાદિના । અઙ્ગ

હે ઉદ્ભવ । યવસાદિના તૃણાદિના ॥ ૪૩ ॥

બન્ધુસત્કૃત્યા બન્ધુવત્સંમાનેન । હૃદિ

खे હૃદયાકાશે । મુખ્યધિયા પ્રાણદૃષ્ટ્યા ।

તોયે તોયાદિભિર્દ્રવ્યૈસ્તર્પણાદિના ॥ ૪૪ ॥

સ્થણ્ડલે ભુવિ । મન્ત્રહૃદયૈઃ

રહસ્યમન્ત્રન્યાસૈઃ ॥ ૪૫ ॥

સર્વાધિષ્ઠાનેષુ ધ્યેયમાહ—ધિષ્ણયેષ્વિતિ ।

ધિષ્ણયેષ્વેષ્વિતિ મદ્રૂપં શંખચક્રગદામ્બુજૈઃ ।

યુક્તં ચતુર્ભુજં શાન્તં ધ્યાયન્નર્ચેત્ સમાહિતઃ ॥ ૪૬

હે કલ્યાણસ્વરૂપ! ॥ ૪૨ ॥

જુદાં જુદાં અધિષ્ઠાન હોવાથી પૂજાનાં સાધનો ત્રણ શ્લોકોથી જણાવે છે— ‘સૂર્યે ઇતિ ।’

હે પ્રિય (ઉદ્ભવ)! વેદોક્ત સૂક્તોથી ઉપસ્થાન વગેરે દ્વારા સૂર્યમાં, હુત દ્રવ્યનો હોમ કરીને અગ્નિમાં, અતિથિસત્કાર કરીને શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણમાં, ઘાસ વગેરે નીરીને ગાયમાં, ॥ ૪૩ ॥ મિત્રની જેમ સત્કાર કરીને વૈષ્ણવમાં, ધ્યાનનિષ્ઠ થઈને હૃદયાકાશમાં, મુખ્ય પ્રાણની દૃષ્ટિથી વાયુમાં, જળ જેમાં મુખ્ય છે તેવાં દ્રવ્યો દ્વારા તર્પણ વગેરેથી જળમાં, ॥ ૪૪ ॥ રહસ્યમંત્રોના ન્યાસ દ્વારા પૃથ્વીમાં, (શાસ્ત્રમાં નિષેધ ન કરવામાં આવ્યા હોય તેવા) ભોગો અર્પણ કરવા દ્વારા શરીરમાં રહેલા આત્મામાં અને ક્ષેત્રજ્ઞરૂપે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા મારું સમદૃષ્ટિથી પૂજન કરે. ॥ ૪૫ ॥

‘ત્રય્યા વિદ્યયા’ વેદોક્ત સૂક્તોથી ઉપસ્થાન (સ્તુતિ) વગેરે દ્વારા, ‘અંગ’ હે પ્રિય ઉદ્ભવ!, ‘યવસ-આદિના’ ઘાસ વગેરેથી (ગાયમાં મારું પૂજન કરવું જોઈએ). ॥ ૪૩ ॥

‘બન્ધુસત્કૃત્યા’ મિત્રની જેમ સત્કાર કરીને— ‘હૃદિ खे’ હૃદયાકાશમાં— ‘મુખ્યધિયા’ પ્રાણદૃષ્ટિથી, ‘તોયે’ જળ જેમાં મુખ્ય છે તેવાં દ્રવ્યો દ્વારા તર્પણ વગેરેથી (જળમાં) ॥ ૪૪ ॥

‘સ્થણ્ડલે’ પૃથ્વીમાં ‘મન્ત્રહૃદયૈઃ’ રહસ્યમંત્રોના ન્યાસ દ્વારા (મારું પૂજન કરવું જોઈએ). ॥ ૪૫ ॥

સર્વ અધિષ્ઠાનોમાં ધ્યાન કરવા યોગ્ય (શું) છે તે વર્ણવે છે— ‘ધિષ્ણયેષુ ઇતિ ।’

આ (સર્વ) અધિષ્ઠાનોમાં શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મથી યુક્ત મારા ચતુર્ભુજ શાંત સ્વરૂપનું એકાગ્રચિત્ત થઈને ધ્યાન કરતાં કરતાં (મારું) પૂજન કરવું જોઈએ. ॥ ૪૬ ॥

इत्यनेन मन्त्रप्रकारेण । एषु धिष्येषु

॥ ४६ ॥

उक्ताया भक्तेः फलमाह—

इष्टापूर्तेनेति ।

इष्टापूर्तेन मामेवं यो यजेत समाहितः ।

लभते मयि सद्भक्तिं मत्स्मृतिः साधुसेवया ॥ ४७

सद्भक्तिं दृढાં ભક્તિમ્ । અસ્યા ભક્તેર-

ન્તરઙ્ગસાધનમાહ—ઇત્થં મત્સ્મૃતિઃ સાધુસેવયા

ભવતિ । યદ્વા સ્મૃતિર્જ્ઞાનમ્ । તતશ્ચ દૃઢભક્તિમતઃ

પુંસઃ સાધુસેવયા મજ્ઞાનં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૪૭ ॥

જ્ઞાનભક્તિમાર્ગાવુક્તૌ, તત્ર જ્ઞાનમાર્ગાદપિ

ભક્તિમાર્ગઃ શ્રેષ્ઠ ઇત્યાહ—પ્રાયેણેતિ ।

પ્રાયેણ ભક્તિયોગેન સત્સંગેન વિનોદ્ભવ ।

નોપાયો વિદ્યતે સઙ્ગઙ્ પ્રાયણં હિ સતામહમ્ ॥ ૪૮

सत्सङ्गेन यो भक्तियोगस्तेन विनोपायः

संसारतरणे न विद्यते । सत्सङ्गेनेत्यत्र हेतुमाह—

हि यस्मात् सतामहं प्रायणं प्रकृष्टमयनमाश्रयः ।

अतः सत्सङ्गो मय्यन्तरङ्ग इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

इदानीं सांख्ययोगादीनि साधनान्तर-

सव्यपेक्षाणि सव्यभिचाराणि च, सत्सङ्गस्तु

स्वतन्त्र एव समर्थः फलाव्यभिचारी चेति

वर्णयितुमाह—अथेति ।

આમ, આ રીતે મંત્રમાં કહેલા પ્રકારે, આ અધિષ્ઠાનોમાં ॥ ૪૬ ॥

કહેવામાં આવેલી ભક્તિનું ફળ જણાવે છે—
'इष्टापूर्तेन इति।'

જે મનુષ્ય યજ્ઞયાગાદિ કરીને તથા વાવ-કૂવા વગેરે બંધાવીને, જિતેન્દ્રિય થઈ આ પ્રમાણે મારુ યજન કરે છે, તે મારું નિરંતર સ્મરણ કરે છે અને સત્પુરુષોની સેવા કરીને મારું જ્ઞાન પામે છે. ॥ ૪૭ ॥

'सद्-भक्तिम्' દઢ ભક્તિને— આ ભક્તિનું અંતરંગ સાધન કહે છે— આમ, દઢ (ભક્તિવાળો મનુષ્ય) સાધુસેવાથી નિરંતર મારું સ્મરણ કરનારો થાય છે. અથવા 'સ્મૃતિઃ' જ્ઞાન, તે જ્ઞાનથી દઢ ભક્તિવાળો થયેલો મનુષ્ય સાધુસેવાથી મારા જ્ઞાનવાળો થાય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૭ ॥

જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ કહેવામાં આવ્યા, તેમાં જ્ઞાનમાર્ગથી પણ ભક્તિમાર્ગ શ્રેષ્ઠ છે, એમ કહે છે— 'પ્રાયેણ ઇતિ।'

હે ઉદ્ધવ! સત્સંગ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા સર્વ સાધારણ ભક્તિયોગ વિના (સંસાર તરવાનો) બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ ઉપાય નથી. હું સત્પુરુષોના પરમ આશ્રયરૂપ હોવાથી મને પ્રાપ્ત કરવામાં સત્સંગ અંતરંગ સાધન છે. ॥ ૪૮ ॥

સત્સંગ દ્વારા જે ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે તેના સિવાય સંસાર તરવાનો બીજો ઉપાય નથી. સત્સંગથી જ— એમ અહીં કારણ આપે છે— 'હિ' કારણ કે હું સત્પુરુષોનો 'પ્રાયણમ્' 'પ્રકૃષ્ટમ્' પરમ 'અયનમ્' આશ્રય છું, આથી સત્સંગ મને પ્રાપ્ત કરવામાં અંતરંગ સાધન છે. ॥ ૪૮ ॥

સાંખ્ય, યોગ વગેરે સાધનો બીજાં સાધનોની અપેક્ષા રાખનારાં છે અને ફળની દૃષ્ટિએ અવિશ્વસનીય છે, પરંતુ સત્સંગ તો સ્વતંત્ર છે (તેને કોઈ સાધનની અપેક્ષા નથી) અને ફળની દૃષ્ટિએ વિશ્વસનીય છે, એમ વર્ણવવા માટે હવે કહે છે— 'अथ इति।'

અથૈતત્ પરમં ગુહ્યં શ્રુણ્વતો યદુનન્દન ।
સુગોપ્યમપિ વક્ષ્યામિ ત્વં મે ભૃત્યઃ સુહૃત્ સખા ॥ ૪૯

एतद्वक्ष्यमाणं परमं गुह्यमतः
श्रुण्वित्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां
टीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

*****

अथ द्वादशोऽध्यायः

સત્સંગનો મહિમા તથા કર્મ અને કર્મત્યાગની વિધિ

द्वादशे साधुसङ्गस्य महिमा वर्णितः पुरा ।
कर्मानुष्ठानतत्यागव्यवस्था च ततः परम् ॥ १

શ્રીભગવાનુવાચ

न रोधयति मां योगो न सांख्यं धर्म एव च ।
न स्वाध्यायस्तपस्त्यागो नेष्टापूर्त न दक्षिणा ॥ १
व्रतानि यज्ञश्छन्दांसि तीर्थानि नियमा यमाः ।
यथावरुन्धे सत्संगः सर्वसंगापहो हि माम् ॥ २

ન રોધયતિ ન વશીકરોતિ ।
યોગ આસનપ્રાણાયામાદિઃ । સાંખ્યં તત્ત્વાનાં
વિવેકઃ । ધર્મઃ સામાન્યતોઽહિંસાદિઃ । સ્વાધ્યાયો
વેદજપઃ । તપઃ કૃચ્છ્રાદિ । ત્યાગઃ સંન્યાસઃ ।
ઈષ્ટાપૂર્તમિષ્ટં ચ પૂર્તં ચ । તત્રેષ્ટમગ્નિહોત્રાદિ ।
પૂર્તં કૂપારામાદિનિર્માણમ્ । દક્ષિણાશબ્દેન
સામાન્યતો દાનં લક્ષ્યતે ॥ ૧ ॥ વ્રતાનિ
एकादश्युपवासादीनि । यज्ञो देवपूजा । छन्दांसि
रहस्यमन्त्राः । अवरुन्धे वशीकरोति ॥ २ ॥

હે યદુનંદન (ઉદ્ધવ)! આ હવે (કહેવામાં
આવનારું) પરમ રહસ્ય તમે શ્રવણ કરો. તમે મારા
સેવક અને શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા મિત્ર છો, તેથી અતિ
ગુપ્ત રાખવા યોગ્ય હોવા છતાં હું તમને કહીશ. ॥ ૪૯ ॥
આ કહેવામાં આવનારું પરમ રહસ્ય હવે
તમે શ્રવણ કરો, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૯ ॥

આગળ વર્ણવવામાં આવેલી સાધુસંગતિનો
મહિમા તથા તે પછી કર્મોનું અનુષ્ઠાન અને ત્યાગની
વ્યવસ્થા બારમા અધ્યાયમાં વર્ણવાઈ છે. ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ,
સ્વાધ્યાય, તપ, ત્યાગ, ઈષ્ટ-પૂર્ત કર્મો, દાનદક્ષિણા,
॥ ૧ ॥ વ્રતો, યજ્ઞ, ગુપ્તમંત્રો, તીર્થો, નિયમો, યમો
મને એવો વશ કરી શકતાં નથી, જેવો સત્સંગ
મને વશ કરે છે, કારણ કે સત્સંગ સર્વ પ્રકારની
આસક્તિ હરી લેનારો છે. ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

‘ન રોધયતિ’ વશ કરતો નથી— ‘યોગઃ’
આસન, પ્રાણાયમ વગેરે, ‘સાંખ્યમ્’ તત્ત્વોનો વિવેક,
‘ધર્મઃ’ અહિંસા વગેરે સામાન્ય ધર્મ, ‘સ્વાધ્યાયઃ’
વેદપાઠરૂપ સ્વાધ્યાય, ‘તપઃ’ કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણ વગેરે
તપ, ‘ત્યાગઃ’ સંન્યાસરૂપ ત્યાગ, ‘ઈષ્ટાપૂર્તમ્’ ઈષ્ટ
અને પૂર્ત, તેમાં અગ્નિહોત્ર વગેરે ઈષ્ટિ એટલે ઈષ્ટ
કર્મ અને વાવ-કૃવા-બગીચાનું નિર્માણ કરવું એટલે
પૂર્ત કર્મ, દક્ષિણા શબ્દથી સામાન્ય રીતે દાન
કહેવાનો આશય છે. ॥ ૧ ॥ ‘વ્રતાનિ’ એકાદશીનો
ઉપવાસ વગેરે, ‘યજ્ઞઃ’ દેવપૂજન, ‘છન્દાંસિ’ ગુપ્ત
મંત્રો, ‘અવરુન્ધે’ વશ કરે છે. ॥ ૨ ॥

सत्संगेन हि दैतेया यातुधाना मृगाः खगाः ।

गन्धर्वाप्सरसो नागाः सिद्धाश्चारणगुह्यकाः ॥ ३

विद्याधरा मनुष्येषु वैश्याः शूद्राः स्त्रियोऽन्त्यजाः ।

रजस्तमः प्रकृतयस्तस्मिंस्तस्मिन् युगेऽनघ ॥ ४

बहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाष्ट्रकायाधवादयः ।

वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः ॥ ५

सुग्रीवो हनुमानृक्षो गजो गृध्रो वणिक्पथः ।

व्याधः कुब्जा व्रजे गोप्यो यज्ञपत्न्यस्तथाऽपरे ॥ ६

यातુધાના રાક્ષસાઃ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ત્વાષ્ટ્રે વૃત્રઃ ।

कायाधवः प्रहादः ॥ ५ ॥ ऋक्षो जाम्बवान् ।

गृध्रो जटायुः । वणिक्पथस्तुलाधारः । व्याधो

धर्मव्याधः । यज्ञपत्न्यो दीक्षितभार्याः ॥ ६ ॥

तेषां सत्सङ्गव्यतिरिक्तसाधनान्तराभाव-

माह—त इति ।

ते नाधीतश્રુतिगणा नोपासितमहत्तमाः ।

अव્રતાतप्ततपसः सत्सંગान्मामુપાગતાઃ ॥ ૭

न अधीताः श्रुतिगणा यैः, तदर्थं च

नोपासिता महत्तमा यैस्ते तथा । किंच

अव्रतातप्ततपसः, न व्रतानि येषां, न तप्तानि

तपांसि यैस्ते च ते च । तथा सत्सङ्गादिति,

सद्भिः सङ्गो नाम मयैव सङ्ग इत्यभिप्रेत्योक्तम् ।

હે નિષ્પાપ (ઉદ્ધવ), તે તે યુગમાં દૈત્યો,

રાક્ષસો, મૃગો, પક્ષીઓ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો,

સિદ્ધો, ચારણો, યક્ષો, ॥ ૩ ॥ વિદ્યાધરો તેમ જ

મનુષ્યોમાં, વૈશ્યોમાં, શૂદ્રો, સ્ત્રીઓ, અંત્યજો કે

જેઓ રજોગુણી અને તમોગુણી પ્રકૃતિવાળાં હતાં

તેઓ, ॥ ૪ ॥ વૃત્રાસુર, પ્રહ્લાદજી વગેરે, વૃષપર્વા,

બલિરાજા, બાણાસુર, મયદાનવ અને વિભીષણ,

॥ ૫ ॥ સુગ્રીવ, હનુમાનજી, ઋક્ષરાજ જામ્બવાન,

ગજેન્દ્ર, જટાયુ ગૃધ્રરાજ, તુલાધાર વાણિયો, ધર્મવ્યાધ,

કુબ્જા, વ્રજની ગોપીઓ, યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણોની

પત્નીઓ અને બીજાં અનેક (જીવો) સત્સંગથી જ

મારા પદને પામ્યાં છે. ॥ ૬ ॥

‘યાતુધાનાઃ’ રાક્ષસો ॥ ૩ ॥ ૪ ॥ ‘ત્વાષ્ટ્રઃ’

વૃત્રાસુર, ‘કાયાધવઃ’ ક્યાધુપુત્ર પ્રહ્લાદજી, ॥ ૫ ॥

‘ઋક્ષઃ’ જામ્બવાન, ‘ગૃધ્રઃ’ જટાયુ ગીધ, ‘વણિક્-

પથઃ’ તુલાધાર વાણિયો, ‘વ્યાધઃ’ ધર્મવ્યાધ,

‘યજ્ઞપત્ન્યઃ’ યજ્ઞમાં દીક્ષિત થયેલા વિપ્રોની ભાર્યાઓ

॥ ૬ ॥

સત્સંગ સિવાય બીજાં સાધનો તેમની પાસે ન

હતાં, એમ કહે છે— ‘તે ઇતિ ।’

તેઓએ વૈદિક ગ્રંથોનું અધ્યયન કર્યું ન હતું

કે ન તો તેમણે મોટા મહાત્માઓની સેવા કરી

હતી. વ્રતો અને તપશ્ચર્યા પણ તેમણે કરી ન

હતી, તેઓ સત્સંગથી (જ) મને પામ્યાં છે. ॥૭॥

જેમના દ્વારા વેદના ગ્રંથોનું અધ્યયન કરવામાં

આવ્યું ન હતું અને તે (શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા)

માટે જેમના દ્વારા મહાત્માઓની સેવા પણ

કરવામાં આવી ન હતી, તેવાં તેઓ હતાં. વળી,

‘અવ્રતાતપ્તપસઃ’ જેમણે કોઈ વ્રતો ન કર્યાં હતાં

કે જેમના દ્વારા તપશ્ચર્યા પણ કરવામાં આવી ન

હતી તેવાં તેઓ હતાં. તથા ‘સત્સંગાત્ ઇતિ ।’

સજ્જનો સાથેનો સંગ એટલે મારી સાથેનો જ સંગ,

યદ્વા સ્વસઙ્ગસ્યાપિ સત્સઙ્ગત્વં વિવક્ષ્યતે,
સ્વસ્યાપિ સત્ત્વાત્ । યદ્વા મદીયસઙ્ગાદિત્યર્થઃ
॥ ૭ ॥

તત્ર વૃત્રાદીનાં ભવતુ નામ કથંચિત્
સાધનાન્તરં, ગોપીપ્રભૃતીનાં તુ નાન્યદસ્તીત્યાહ—
કેવલેનેતિ ।

કેવલેન હિ ભાવેન ગોપ્યો ગાવો નગા મૃગાઃ ।
યેઽન્યે મૂઢધિયો નાગાઃ સિદ્ધા મામીયુરઙ્ગસા ॥ ૮

સત્સઙ્ગલબ્ધેન કેવલેનૈવ ભાવેન પ્રીત્યા
નગા યમલાર્જુનાદયઃ । નાગાઃ કાલિયાદયઃ ।
યદ્વા તદાનીન્તનાનાં સર્વતસ્મુલ્માદીનામપિ ભગવતિ
ભાવોઽસ્તીતિ ગમ્યતે । તદુક્તં ભગવતૈવ—

‘અહો અમી દેવવરામરાર્ચિતં
પાદામ્બુજં તે સુમનઃફલાર્હણમ્ ।
નમન્ત્યુપાદાય શિખ્રાભિરાત્મન—
સ્તમોપહત્યૈ તરુજન્મ યત્કૃતમ્ ॥’
ઇત્યાદિ । સિદ્ધાઃ કૃતાર્થાઃ સન્ત ઈયુઃ
પ્રાપુઃ ॥ ૮ ॥

સ્વપ્રાસેર્દુર્લભતામાહ—યમિતિ ।

યં ન યોગેન સાંખ્યેન દાનવ્રતતપોઽધ્વરૈઃ ।
વ્યાખ્યાસ્વાધ્યાયસંન્યાસૈઃ પ્રાપ્નુયાદ્ યત્નવાનપિ ॥ ૯

યોગાદિભિઃ કૃતપ્રયત્નોઽપિ યં ન પ્રાપ્નુયાત્તં
મામીયુરિતિ પૂર્વેણાન્વયઃ । અત્ર ચ પ્રથમં યા

એવા અભિપ્રાયથી કહેવામાં આવ્યું છે. અથવા પોતાના
સત્સ્વરૂપ સાથે પણ સત્સંગ કહેવા ઈચ્છે છે, કારણ
કે પોતે પણ સત્સ્વરૂપ છે અથવા મારા ભક્તો સાથેના
સત્સંગથી (મને પામ્યા છે), એમ અર્થ છે. ॥ ૭ ॥

તે સર્વમાં વૃત્ર વગેરેને કદાચ અન્ય સાધનો
ભલે હોય, પણ ગોપી વગેરેને તો અન્ય કોઈ
સાધનો ન હતાં, એમ કહે છે— ‘કેવલેન ઇતિ ।’

કેવળ સત્સંગથી પ્રાપ્ત થયેલા પ્રેમભાવથી
ગોપીઓ, ગાયો, વૃક્ષો, મૃગો, નાગો, સિદ્ધો અને
મૂઢ બુદ્ધિવાળા અન્ય જનો પણ મને અનાયાસે
પામ્યાં છે. ॥ ૮ ॥

કેવળ સત્સંગથી જ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રેમભાવથી
‘નગાઃ’ યમલાર્જુન વગેરે વૃક્ષો, ‘નાગાઃ’ કાલિય વગેરે
નાગો અથવા શ્રીકૃષ્ણનાં સમકાલીન સર્વ વૃક્ષો,
વનસ્પતિઓનો પણ ભગવાનમાં પ્રેમભાવ હતો, એમ
જણાય છે. ભગવાન દ્વારા જ તે કહેવામાં આવ્યું છે—

‘અહો! આશ્ચર્ય છે! હે શ્રેષ્ઠ દેવ (બલરામજી),
આ વૃક્ષો, જે પાપથી પોતાને વૃક્ષનો જન્મ પ્રાપ્ત
થયો છે તેનો નાશ કરવા માટે, પોતાની ડાળીઓથી
પુષ્પો તથા ફળોરૂપી પૂજાસાહિત્ય લઈને બ્રહ્માદિ
શ્રેષ્ઠ દેવો દ્વારા પૂજાયેલા આપના ચરણકમળને
વંદન કરે છે.’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૦/૧૫/૫) વગેરે—
સિદ્ધો કૃતાર્થ થઈને (મને) પામ્યા છે. ॥ ૮ ॥

ભગવાન પોતાની પ્રાપ્તિની દુર્લભતાને વર્ણવે
છે— ‘યમ્ ઇતિ ।’

યોગથી, સાંખ્યથી, દાન-વ્રત-તપ અને યજ્ઞોથી,
વ્યાખ્યાનો-સ્વાધ્યાયો અને સંન્યાસથી પણ પ્રયત્ન
કરવાના સ્વભાવવાળો સાધક જેને પામી શકતો
નથી, તેવા મને તેઓ સંત્સંગથી પામ્યાં છે. ॥ ૮ ॥

યોગ વગેરે દ્વારા પ્રયત્ન કરનાર પણ જેને
પ્રાપ્ત ન કરી શક્યો તેવા મને તેઓ કેવળ સત્સંગથી
પ્રાપ્ત થયા, એમ પૂર્વના શ્લોક સાથે સંબંધ છે.

गोप्यः पश्वादयो वा श्रीकृष्णेन सह सङ्गतास्ते
सन्तस्तत्सङ्गोऽन्येषां सत्सङ्गस्तेन च तेषां
भक्तिरिति ज्ञातव्यम् ॥ ९ ॥

गोपीनां भावं प्रपञ्चयति—रामेणेति
चतुर्भिः ।

रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते
श्वाफल्किना मय्यनुरक्तचित्ताः ।
विगाढभावेन न मे वियोग-
तीव्राधयोऽन्यं ददृशुः सुखाय ॥ १० ॥

શ્વાફલ્કિના, અક્રૂરેણ મયિ પ્રણીતે સતિ
મે મત્તોઽન્યં સુખાય ન દદૃશુઃ । કુતઃ ।
વિયોગેન તીવ્રો દુઃસહ આધિર્યાસાં તાઃ ।
અત્ર હેતુઃ—મયિ વિગાઢેનાતિદૃઢેન ભાવેન
પ્રેમ્ણાનુરક્તાનિ સંસક્તાનિ ચિત્તાનિ યાસાં
તાઃ ॥ ૧૦ ॥

તીવ્રાધિત્વં વ્યનક્તિ—તાસ્તા ઇતિ ।

તાસ્તાઃ ક્ષપાઃ પ્રેષ્ટતમેન નીતા
મયૈવ વૃન્દાવનગોચરેણ ।
ક્ષણાર્ધવત્તાઃ પુનરંગ તાસાં
હીના મયા કલ્પસમા બભૂવુઃ ॥ ૧૧ ॥

મયા સહ યા એવ ક્ષપા રાત્રયઃ
ક્ષણાર્ધવન્નીતાસ્તા એવ પુનર્મયા હીનાસ્તાસાં
કલ્પસમા બભૂવુઃ । કથંભૂતાઃ । તાસ્તાઃ
વાચામગોચરા ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

किंच एवं तीव्राधयस्ता मोहमिषेण
समाधिं प्राप्ता इत्याह—ता इति ।

અહીં પ્રથમ જે ગોપીઓ કે પશુઓ શ્રીકૃષ્ણની
સાથે સંગમાં હતાં તેઓનો સંગ બીજાઓને થયો.
તેમના સત્સંગથી બીજાઓમાં ભક્તિ પ્રકટ થઈ,
એમ સમજવું. ॥ ૯ ॥

ગોપીઓના ભાવને વિસ્તારપૂર્વક ચાર
શ્લોકથી સમજાવે છે— ‘રामेण इति ।’

અકૂરજી દ્વારા બલરામજી સાથે મને જ્યારે
મથુરા લઈ જવામાં આવ્યો, ત્યારે અતિ દૃઢ પ્રેમથી
મારામાં અનુરાગયુક્ત ચિત્તવાળી અને મારા વિયોગથી
તીવ્ર મનોવ્યથાવાળી ગોપીઓ મારા સિવાય બીજા કોઈને
પણ સુખ મેળવવા માટે જોતી ન હતી. ॥ ૧૦ ॥

‘શ્વાફલ્કિના’ અકૂર દ્વારા મને જ્યારે લઈ
જવામાં આવતો હતો, ત્યારે ગોપીઓ મારા સિવાય
બીજા કોઈને પણ સુખ મેળવવા માટે જોતી ન
હતી. શા માટે? વિયોગથી તીવ્ર અસહ્ય મનની
પીડા છે જેમની તે ગોપીઓ— આ માટેનું કારણ—
મારામાં ‘વિગાઢેન’ અતિ દૃઢ ‘ભાવેન’ પ્રેમથી
અનુરાગપૂર્ણ ચિત્ત છે જેમનાં તે ગોપીઓ ॥ ૧૦ ॥

મનની તીવ્ર વ્યથાને પ્રકટ કરે છે—
‘ताः ताः इति ।’

હે પ્રિય (ઉદ્ધવ), વૃન્દાવનમાં ગાયો સાથે
વિચરણ કરતા અત્યંત પ્રિયતમ એવા મારી સાથે
તે ગોપીઓએ જે જે રાત્રિઓ અર્ધી ક્ષણની જેમ
વિતાવી હતી, તે જ રાત્રિઓ મારા વિના તેમને
કલ્પ જેટલી થઈ ગઈ! ॥ ૧૧ ॥

મારી સાથે જે ‘ક્ષપાઃ’ રાત્રિઓ ક્ષણાર્ધની જેમ
વિતાવી તે જ રાત્રિઓ મારા વિના તેમને માટે કલ્પ
જેટલી થઈ ગઈ. કેવી રાત્રિઓ? તે તે રાત્રિઓ
વાણીના અવિષયરૂપ છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૧ ॥

વળી, ગોપીઓની વિરહવેદના એવી તીવ્ર
હતી કે મોહના આભાસથી તેઓ સમાધિને પ્રાપ્ત
થઈ ગઈ હતી, એમ કહે છે— ‘ताः इति ।’

તા નાવિદન્ મય્યનુષંગબદ્ધ-
 ધિયઃ સ્વમાત્માનમદસ્તથેદમ્ ।
 યથા સમાધૌ મુનયોઽબ્ધિતોયે
 નદ્યઃ પ્રવિષ્ટા ઇવ નામરૂપે ॥ ૧૨

મય્યનુષંગેનાસક્ત્યા બદ્ધા ધિયો યાભિસ્તાઃ
 સ્વમાત્માનં સ્વદેહમદો દૂરસ્થમિદં સંનિહિતં ચ
 નાવિદન્ । યદ્વા સ્વં પતિપુત્રાદિમમતાસ્પદમ્ ।
 આત્માનમહંકારાસ્પદં દેહમ્ । અદઃ પરં લોક-
 મિદમિમં લોકં ચ નાવિદન્નિતિ । યથા મુનયઃ
 સમાધૌ નામરૂપે ન વિદુસ્તદ્વત્ । કિંત્વબ્ધિતોયે
 નદ્ય ઇવ મયિ પ્રવિષ્ટા ઇત્યન્વયઃ ॥ ૧૨ ॥

મત્કામા રમણં જારમસ્વરૂપવિદોઽબલાઃ ।

બ્રહ્મ માં પરમં પ્રાપુઃ સંગાચ્છતસહસ્રશઃ ॥ ૧૩

एवं ता अबलाः केवलं मत्कामा
 अस्वरूपविदः स्वरूपं तु न जानन्ति तथापि,
 सत्सङ्गाज्जारं ब्रह्म जारबुद्धिवेद्यमपि ब्रह्म-
 स्वरूपमेव मां परमं प्रापुरित्यर्थः ॥ १३ ॥

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।

प्रवृत्तं च निवृत्तं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ ૧૪

मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।

याहि सर्वात्मभावेन मया स्या ह्यकुतोभयः ॥ ૧૫

જેમ મુનિઓ સમાધિમાં નામ-રૂપને જાણતા નથી, તેમ મારી આસક્તિથી બંધાયેલી બુદ્ધિવાળી, પોતાના સ્વજનો અને દેહને તેમ જ આ લોક અને પરલોકને પણ ન જાણતી ગોપીઓ, સાગરના જળમાં પ્રવેશેલી નદીઓની જેમ મારામાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગઈ હતી. ॥ ૧૨ ॥

મારામાં ‘અનુષંગેણ’ આસક્તિથી બાંધવામાં આવી છે બુદ્ધિ જેમના દ્વારા તે ગોપીઓ ‘સ્વમ્’ પોતાના ‘આત્માનમ્’ દેહને ‘અદઃ’ તે દૂર છે કે ‘ઇદમ્’ આ (અહીં) પાસે છે, તેમ જાણતી ન હતી. અથવા ‘સ્વમ્’ પતિ-પુત્રાદિ મમતાના સ્થાનરૂપ સ્વજનોને અને ‘આત્માનમ્’ અહંકારાસ્પદ દેહને— ‘અદઃ’ તે પરલોકને કે ‘ઇદમ્’ આ લોકને જાણતી ન હતી, જેમ મુનિઓ સમાધિમાં નામ-રૂપને જાણતા નથી તેમ! પરંતુ સાગરના જળમાં જેમ નદીઓ પ્રવેશે, તેમ મારામાં તે ગોપીઓ પ્રવિષ્ટ થઈ ગઈ હતી, એમ અન્વય છે. ॥૧૨॥

મારા સ્વરૂપને ન જાણતી મારી કામનાવાળી તે સેંકડો હજાર અબળાઓ (મને) જારબુદ્ધિથી પ્રિયતમ માનતી હોવા છતાં બ્રહ્મસ્વરૂપ મને સત્સંગથી પામી હતી. ॥ ૧૩ ॥

આમ, તે અબળાઓ કેવળ મારી કામનાવાળી, મારા સ્વરૂપને ન જાણનારી હતી, છતાં પણ ‘સત્સંગાત્’ સત્સંગથી— ‘જારમ્’ જારબુદ્ધિથી જાણતી હોવા છતાં ‘બ્રહ્મ’ બ્રહ્મસ્વરૂપ મને પામી હતી, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૩ ॥

હે ઉદ્ધવ, તેથી તમે શ્રુતિ અને સ્મૃતિને તેમ જ પ્રવૃત્તિરૂપ દક્ષિણમાર્ગ અને નિવૃત્તિરૂપ ઉત્તરમાર્ગને તથા સાંભળવા યોગ્ય અને સાંભળેલાને તજી દઈને ॥ ૧૪ ॥ સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા એક માત્ર મારે શરણે સર્વાત્મભાવથી આવો અને મારા (અનુગ્રહ)થી સર્વ તરફથી નિર્ભય થાઓ! ॥ ૧૫ ॥

यस्मादेवंभूतो मद्भजनप्रभावस्तस्मात्वं
चोदनां श्रुतिं प्रतिचोदनां स्मृतिं च। यद्वा
विधिं च निषेधं चोत्सृज्य मां शरणं याहि
॥ १४ ॥ मयैवाकुतोभयः स्याः भव ॥ १५ ॥

पूर्वं तावत् ‘मयोदितेष्ववहितः स्वधर्मेषु’
इत्यादिना कर्म कर्तव्यमित्युक्तम्, इदानीं तु
सर्वं त्यक्त्वा मां शरणं याहीत्युच्यते, तत्र
किमात्मनः कर्तृत्वाद्यस्ति नास्ति वेत्यात्मस्थ
आत्मविषयः संशयो न निवर्तते। यद्वा कर्म
कार्यं त्याज्यं वेत्यात्मस्थो हृदिस्थः संशयो
न निवर्तत इति पृच्छति—संशय इति।

उद्धव उवाच

संशयः शृण्वतो वाचं तव योगेश्वरेश्वर।
न निवर्तत आत्मस्थो येन भ्राम्यति मे मनः ॥ १६

येन संशयेन ॥ १६ ॥

उत्तरम्—स एष इत्यष्टभिः।

श्रीभगवानुवाच

स एष जीवो विवरप्रसूतिः
प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः।
मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं
मात्रा स्वरो वर्ण इति स्थविष्टः ॥ १७

જે કારણે મારા ભજનનો આવો પ્રભાવ છે,
તેથી તમે ‘ચોદનામ્’ શ્રુતિને, ‘પ્રતિચોદનામ્’ સ્મૃતિને
અથવા ‘ચોદનામ્’ વિધિને અને ‘પ્રતિચોદનામ્’
નિષેધ છોડીને મારે શરણે આવો. ॥ ૧૪ ॥ મારા
(અનુગ્રહ)થી જ તમે સર્વ તરફથી નિર્ભય ‘સ્યાઃ’
થાઓ! ॥ ૧૫ ॥

પહેલાં તો કહેવામાં આવ્યું કે ‘મેં કહેલા
સ્વધર્મોમાં સાવધાન રહીને.....’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/
૧૦/૧) વગેરે દ્વારા કર્મ કરવું જોઈએ, પણ હવે
કહેવામાં આવ્યું કે ‘સર્વ છોડીને મારે શરણે આવ.’
તો બંને પ્રકારનાં વાક્યો સમજવામાં થયેલો સંશય
દૂર નથી થતો. શું આત્માને કર્તૃત્વ વગેરે છે કે
નહીં? (જો આત્મા કર્તા હોય તો કર્મત્યાગ કહેવો
શક્ય નથી અને જો આત્મા કર્તા ન હોય તો કર્મની
વિધિ કરવી શક્ય નથી— આ) આત્મા વિષેનો
સંશય હૃદયમાં છે, તે દૂર થતો નથી અથવા કર્મ
કરવું જોઈએ કે છોડવું જોઈએ, તે હૃદયસ્થ સંશય
દૂર થતો નથી, આથી પૂછે છે— ‘સંશયઃ ઇતિ।’

ઉદ્ભવજી બોલ્યા — હે યોગેશ્વરોના ઈશ્વર!
આપની વાણી શ્રવણ કરતા, મારા હૃદયમાં રહેલો
સંશય દૂર થતો નથી, જેને કારણે મારું મન ભ્રમિત
થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

જે સંશયને કારણે ॥ ૧૬ ॥

ભગવાન આઠ શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે—
‘સઃ એષઃ ઇતિ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — તે આ (અપરોક્ષ) પરમેશ્વર
મૂલાધાર વગેરે ચક્રોમાં નાદ વગેરેરૂપે અભિવ્યક્ત
થનારા છે. એ નાદવાળા પ્રાણ સાથે આધારચક્રમાં
પરાવાણીરૂપે પ્રવિષ્ટ થઈને (મણિપૂર ચક્રમાં) મનોમય
સૂક્ષ્મરૂપે (પશ્યંતી વાણી, પછી વિશુદ્ધ ચક્રમાં મધ્યમા
વાણીરૂપે અને પછી) (હ્રસ્વ વગેરે) માત્રા, (ઉદાત્ત
વગેરે) સ્વર અને (કકારાદિ) વર્ણોવાળા સ્થૂળ સ્વરૂપ
(વૈખરી વાણીરૂપ) બને છે. ॥ ૧૭ ॥

વિદુઃ । તેષાં મધ્યે આદૌ ત્રીણિ પદાનિ ગુહ્યાયાં શરીરે આધારનાભિહૃદયેષુ નિહિતાનિ નેઙ્ગ્યન્તિ ન જાનન્તિ । તુરીયં ચતુર્થં વૈઋચ્યાઽઽઽ મનુષ્યા વદન્તિ । મનુષ્યાણાં વદને વર્તમાનોઽર્થબોધકઃ શબ્દો ભવતીત્યર્થઃ ।)

અભિયુક્તશ્લોકશ્ચ—

‘યા સા મિત્રાવરુણસદનાદુચ્ચરન્તી ત્રિષષ્ટિં વર્ણાન્તઃપ્રકટકરણૈઃ પ્રાણસઙ્ગાત્પ્રસૂતે । તાં પશ્યન્તીં પ્રથમમુદિતાં મધ્યમાં બુદ્ધિસંસ્થાં

વાચં વક્ત્રે કરણવિશદાં વૈઋચીં ચ પ્રપદ્યે ॥’

(શ્લોકાર્થશ્ચ—તાં ત્રિવિધાં ભારતીં પ્રપદ્યે ।

યા સા ભારતી મિત્રાવરુણસદનાદગ્નિસોમ-સ્થાનાદુચ્ચરન્તી ઉદ્ભવન્તી । મિત્રોઽગ્નિર્વરુણઃ સોમસ્તયોઃ સદનમાવાસમાસ્થાનં પરમાત્મા યતઃ શ્વાસસ્ય શીતોષ્ણત્વં તસ્માદુચ્ચરન્તી ત્રિષષ્ટિં વર્ણાન્ જનયતિ । અઙ્ગવર્ણાં હ્રસ્વદીર્ઘપ્લુતભેદેન ત્રિવિધા નવ । ઋકારઃ પ્લુતહીનો દ્વિવિધઃ, લૃકારોઽપિ દ્વિવિધો દીર્ઘહીનઃ । સન્ધ્યક્ષરાણિ હ્રસ્વહીનાન્યષ્ટ । એવમેકવિંશતિસ્વરાઃ । સ્પર્શાઃ પञ्चविंशतिः कादयो मान्ताः । યાદયોઽષ્ટાવન્તસ્થા ઋષ્માણશ્ચ । અનુનાસિકાઃ પञ्च । અનુસ્વારવિસર્ગો જિહ્વામૂલીયોપધ્માનીયૌ ચેતિ ત્રિષષ્ટિઃ । એતાન્વર્ણાન્વાયુસઙ્ગજાન્ । પ્રકટકરણૈર્બુદ્ધિં ગતૈઃ પ્રત્યક્ષરૂપૈરિન્દ્રિયૈરન્તઃ પશ્યતિ ન તૂચ્ચારયતિ સા પશ્યન્ત્યાચ્ચા તાં પ્રથમમુદિતામુત્પન્નામ્ । બુદ્ધિસંસ્થામુચ્ચારયામીતિ વિચારયુક્તાં મધ્યમામ્ । મુખેઽવસ્થિતાં કરણવિશદાં સ્થાનપ્રયત્નનિર્મલાં વૈઋચીં ચ પ્રપદ્યે ।) ॥ ૧૭ ॥

મધ્યમાને (સામાન્ય મનુષ્યો) જાણતા નથી. તેઓ વૈષ્ણવી નામની ચોથી વાણી વદે છે. મનુષ્યોના મુખમાં અર્થનું જ્ઞાન કરાવનાર શબ્દરૂપે તે રહે છે, એમ અર્થ છે.) (ઋ.સં.૧/૧૬૪/૪૫)

તેને અનુરૂપ શ્લોક છે— (શ્લોકનો અર્થ— તે ત્રણ પ્રકારની વાણીને શરણે જાઉં છું. જે એ વાણી ‘મિત્રાવરુણસદનાત્’ અગ્નિ અને સોમના નિવાસ-સ્થાનમાંથી ‘ઉચ્ચરન્તી’ પ્રકટ થતી, ‘મિત્રઃ’ અગ્નિ, ‘વરુણઃ’ સોમ, તે બંનેના ‘સદનમ્’ નિવાસસ્થાનરૂપ પરમાત્મા, જેમના શ્વાસની શીતળતા અને ઉષ્ણતામાંથી ઉદ્ભવતી ત્રેસઠ વર્ણોને ઉત્પન્ન કરે છે.

અ-ઙ્-ઙ ત્રણ વર્ણો હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત એવા ભેદથી નવ થાય છે. ઋ કાર હ્રસ્વ અને દીર્ઘ બે પ્રકારનો છે. લૃ કાર પણ હ્રસ્વ અને પ્લુત, દીર્ઘરહિત બે પ્રકારનો છે. એ-એ-ઓ-ઔ આ ચાર સંધ્યક્ષરો હ્રસ્વરહિત દીર્ઘ અને પ્લુતના ભેદથી આઠ થાય છે, આમ, એકવીસ સ્વરો છે. ક થી મ સુધીના પચ્ચીસ સ્પર્શ વ્યંજનો છે. ચ ર લ વ અંતસ્થ ચાર અને શ ષ સ હ ઊષ્માક્ષરો, ઙ જ ણ ન મ પાંચ અનુનાસિક, અનુસ્વાર અને વિસર્ગ તથા જિહ્વામૂલીય અને ઉપધ્માનીય— એમ સ્વરસહિત ત્રેસઠ વર્ણો થાય છે. આ વર્ણો પ્રાણવાયુના સંગથી ઉત્પન્ન થાય છે. મુખ, નાસિકા વગેરે પ્રકટ સાધનોથી બુદ્ધિ સાથે જોડાયેલી, જેમને પ્રત્યક્ષ રૂપ છે તેવી ઈન્દ્રિયોથી જુએ છે, પણ મનુષ્ય ઉચ્ચારણ કરતો નથી, તે પશ્યન્તી નામની પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલી વાણી છે. બુદ્ધિમાં રહેલી તે પશ્યન્તી વાણીને ‘હું ઉચ્ચારું’ એવા વિચારવાળી વાણી તે મધ્યમા વાણી છે. મુખમાં રહેલી, (જિહ્વાદિ) કરણોથી સ્પષ્ટ બનેલી, (દન્ત્યાદિ) સ્થાનના પ્રયત્નથી નિર્મળ બનેલી વૈષ્ણવી વાણીને શરણે હું જાઉં છું. ॥ ૧૭ ॥

અવ્યક્તસ્ય સતઃ સૂક્ષ્મમધ્યમક્રમેણાભિ-
વ્યક્તૌ દૃષ્ટાન્તઃ—યથેતિ ।

યથાઽનલઃ   ખેઽનિલબન્ધુરૂષ્મા
બલેન   દારુણ્યધિમથ્યમાનઃ ।
અણુઃ પ્રજાતો હવિષા સમિધ્યતે
તથૈવ મે વ્યક્તિરિયં હિ વાણી ॥ ૧૮

યથાઽગ્નિઃ । યથે ઊષ્મા અવ્યક્તોષ્મરૂપઃ ।
દારુણ્યધિકં મથ્યમાનોઽનિલસહાયઃ સન્નણુઃ
સૂક્ષ્મવિસ્ફુલિઙ્ગાદિરૂપો ભવતિ । પુનઃ
પ્રકૃષ્ટો જાતો હવિષા સંવર્ધતે । તથૈવેયં
વાણી મમાભિવ્યક્તિઃ ॥ ૧૮ ॥

ઉક્તાં વાગ્વૃત્તિમુપસંહરન્નિતરેન્દ્રિય-
વૃત્તિષ્વતિદિશતિ ।

એવં ગદિઃ કર્મ ગતિર્વિસર્ગો
ઘ્રાણો રસો દૃક્ સ્પર્શઃ શ્રુતિશ્ચ ।
સંકલ્પવિજ્ઞાનમથાભિમાનઃ
સૂત્રં રજઃસત્ત્વતમોવિકારઃ ॥ ૧૯

એવં ગદિર્ગદનં ભાષણં મે વ્યક્તિરિત્યુપ-
સંહારઃ । કર્મ હસ્તયોર્વૃત્તિર્ગતિઃ પાદયોર્વિસર્ગઃ
પાયૂપસ્થયોરિતિ કર્મેન્દ્રિયાણામ્ । ઘ્રાણોઽવઘ્રાણં
રસો રસનં દૃક્ દર્શનં સ્પર્શઃ સ્પર્શનં શ્રુતિઃ

અવ્યક્ત (સર્વને માટે અગોચર-અવિષયરૂપ)
બ્રહ્મની સૂક્ષ્મ-મધ્યમ ક્રમથી અભિવ્યક્તિ વિષે
દૃષ્ટાન્ત આપે છે— ‘યથા ઇતિ ।’

જે રીતે લાકડાના આકાશ (પોલાણ)માં અગ્નિ
અવ્યક્ત ઊષ્મારૂપે રહેલો હોય છે, લાકડામાં ખૂબ
બળપૂર્વક મથવામાં આવતાં વાયુની સહાયથી
(તે અગ્નિ) સૂક્ષ્મ તણખા વગેરેરૂપે ઉત્પન્ન થાય
છે, પછી હુત દ્રવ્યથી વધારે પ્રજ્વલિત થાય છે,
તે જ રીતે આ મારી (વેદલક્ષણા) વાણી મારા
આવિર્ભાવરૂપ છે. ॥ ૧૮ ॥

જે રીતે અગ્નિ ‘યથે’ લાકડાના આકાશમાં
અવ્યક્ત ઊષ્મારૂપે હોય છે. લાકડામાં ખૂબ મંથન
કરવામાં આવતાં (અગ્નિ) વાયુની સહાયથી
‘અણુઃ’ સૂક્ષ્મ તણખા વગેરેરૂપ બને છે. પછી હુત
દ્રવ્યથી (‘પ્રજાતઃ’) પ્રકૃષ્ટો જાતઃ વધારે પ્રજ્વલિત
થાય છે, તે જ રીતે આ મારી વાણી મારા
આવિર્ભાવરૂપે છે. ॥ ૧૮ ॥

કહેવામાં આવેલી વાણીની વૃત્તિનું
સમાપન કરતાં, બીજી ઈન્દ્રિયોમાં પણ પોતાની
અભિવ્યક્તિ દર્શાવે છે.

આ પ્રમાણે બોલવું, કામ કરવું, ચાલવું, મળ-
મૂત્રનો ત્યાગ કરવો, સૂંઘવું, સ્વાદ લેવો, જોવું, સ્પર્શ
કરવો, સાંભળવું, સંકલ્પ કરવો, જ્ઞાન મેળવવું,
અભિમાન કરવું, ક્રિયાશક્તિપ્રધાન મહત્ત્વરૂપ સૂત્રરૂપ
થવું (તે સર્વ) અને રજોગુણ, સત્ત્વગુણ, તમોગુણનો
વિકાર(રૂપ પ્રપંચ) મારી જ અભિવ્યક્તિ છે. ॥૧૮॥

આમ, ‘ગદિઃ’ વાણીની વૃત્તિ, બોલવું— એ
મારી જ અભિવ્યક્તિ છે, એમ સમાપન કર્યું. ‘કર્મ’
હાથની વૃત્તિ, કામ કરવું, ‘ગતિઃ’ પગની વૃત્તિ,
ગતિ કરવી, ‘વિસર્ગઃ’ ગુદા તથા લિંગની વૃત્તિ,
મળ-મૂત્રત્યાગ કરવો— આ કર્મેન્દ્રિયોનાં (કાર્યો થયાં).
‘ઘ્રાણઃ’ ઘ્રાણેન્દ્રિયની વૃત્તિ સૂંઘવું, રસનેન્દ્રિયની

શ્રવણમિતિ જ્ઞાનેન્દ્રિયાણામ્ । સંકલ્પો મનસો
વિજ્ઞાનં બુદ્ધિચિત્તયોરભિમાનોઽહંકારસ્ય સૂત્રં
પ્રધાનસ્ય સત્ત્વરજસ્તમસાં વિકારોઽધિદૈવાદિ-
સ્ત્રિવિધઃ પ્રપञ्चो મે વ્યક્તિરિતિ પૂર્વેણાન્વયઃ
॥ ૧૯ ॥

तस्मादीश्वरादिव्यक्तिरूपः प्रपञ्चो
नेश्वराद्भिन्नोऽस्तीत्याह—अयमिति ।
अयं हि जीवस्त्रिवृदब्जयोनि-
रव्यक्त एको वयसा स आद्यः ।
विश्लिष्टशक्तिर्बहुधेव भाति
बीजानि योनिं प्रतिपद्य यद्वत् ॥ २०

अयं जीवं ईश्वर आदावव्यक्त एक
एव । वयसा कालेन विश्लिष्टा विभक्ता
वागादीन्द्रियरूपाः शक्तयो यस्य । यद्वा विशेषेण
श्लिष्टा आलिङ्गिता माया शक्तिर्येन सः ।
बहुप्रकार इवाभाति । यतः स एवाद्यः ।
त्रिवृत् त्रिगुणाश्रयः । अब्जयोनिर्लोकपद्मस्य
कारणभूतः । एकस्य बहुधा भाने दृष्टान्तः—
योनिं क्षेत्रं प्रतिपद्य प्राप्य बीजानि यद्वदिति
॥ २० ॥

વૃત્તિ સ્વાદ લેવો, 'દૂક્' નેત્રની વૃત્તિ જોવું, 'સ્પર્શઃ'
ત્વચાની વૃત્તિ સ્પર્શ કરવો, 'શ્રુતિઃ' શ્રવણેન્દ્રિયની
વૃત્તિ સાંભળવું— આ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં (કાર્ય થયાં).
'સંકલ્પઃ' મનની વૃત્તિ સંકલ્પ કરવો, 'વિજ્ઞાનમ્'
બુદ્ધિ અને ચિત્તની વૃત્તિ જ્ઞાન મેળવવું, 'અભિમાનઃ'
અહંકારની વૃત્તિ અભિમાન કરવું, 'સૂત્રમ્' પ્રધાનની
વૃત્તિ ક્રિયાશક્તિપ્રધાન મહત્ત્વરૂપ સૂત્રરૂપ થવું તે
સર્વ અને રજોગુણ, સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણના
વિકારરૂપ અનુક્રમે ઈન્દ્રિયવર્ગ, દેવવર્ગ તથા પૃથ્વી
વગેરે પંચમહાભૂતોરૂપ સર્વ પ્રપંચ મારી અભિવ્યક્તિ
છે, એમ પૂર્વના શ્લોક સાથે સંબંધ છે. ॥ ૧૯ ॥

તેથી ઈશ્વરની અભિવ્યક્તિરૂપ પ્રપંચ ઈશ્વરથી
જુદો નથી, એમ કહે છે— 'અયમ્ ઇતિ'

આ ઈશ્વર સૃષ્ટિના આદિમાં અવ્યક્ત (એકરૂપે)
જ હતા. તે જ ઈશ્વર કાળને કારણે વાણી વગેરે
વિભાગ પામેલી ઈન્દ્રિયોરૂપ શક્તિઓવાળા થયા,
અથવા માયા સાથે આશ્લેષ પામેલા તે અનેક
પ્રકારે ભાસે છે. ત્રણ ગુણોના આશ્રય, લોકાત્મક
પદ્મના કારણરૂપ એક જ આદ્ય પરમેશ્વર,
ખેતરરૂપ ઉત્પત્તિસ્થાનને પામીને જેમ બિયાંઓ
અનેક સ્વરૂપે થાય છે તેમ માયારૂપ ઉત્પત્તિસ્થાનને
પામીને અનેક સ્વરૂપે દેખાય છે. ॥ ૨૦ ॥

આ 'જીવઃ' ઈશ્વર સૃષ્ટિની પૂર્વે અવ્યક્ત
એકરૂપે જ હતા. 'વયસા' કાળને કારણે 'વિશ્લિષ્ટાઃ'
વિભાગ પામેલી વાણી વગેરે ઈન્દ્રિયોરૂપ શક્તિઓ છે
જેમની અથવા વિશેષરૂપે 'શ્લિષ્ટા' આલિંગન પામી
છે માયાશક્તિ જેમની સાથે તે ઈશ્વર અનેક પ્રકારે
હોય તેમ ભાસે છે, કારણ કે તે જ આદ્ય છે. 'ત્રિવૃત્'
ત્રણ ગુણોના આશ્રયરૂપ— 'અબ્જયોનિઃ' લોકાત્મક
પદ્મના કારણરૂપ— એકનું અનેકરૂપે ભાસવા માટેનું
દૃષ્ટાંત— 'યોનિમ્' ક્ષેત્રને, ઉત્પત્તિસ્થાનને 'પ્રતિપદ્ય'
પામીને બિયાંઓ અનેક સ્વરૂપે થાય તેમ! ॥ ૨૦ ॥

તસ્માત્તન્માયાવિલસિતત્વાત્તદાશ્રયમિદં
જગન્ન તતઃ પૃથગિતિ સદૃષ્ટાન્તમાહ—
યસ્મિન્નિતિ ।

યસ્મિન્નિદં પ્રોતમશેષમોતં
પટો યથા તન્તુવિતાનસંસ્થઃ ।

ય ણ્ણ સંસારતરુઃ પુરાણઃ
કર્માત્મકઃ પુષ્પફલે પ્રસૂતે ॥ ૨૧

તન્તુવિતાને સંસ્થા સ્થિતિર્યસ્ય સ પટો
યથા તથા યસ્મિન્નિદં વિશ્વમોતં દીર્ઘતન્તુષુ
પટ ઇવ, પ્રોતં તિર્યક્તન્તુષ્ચિવ ।

एवंभूतं समष्टिव्यष्ट्यात्मकं विश्वम-
विद्ययात्मन्यध्यस्तं वृक्षरूपं जीवस्य
कर्तृत्वादिसंसारहेतुरतस्तद्विवेकज्ञानेन कर्मादि
सर्वं त्याज्यमित्युक्तमित्याशयेनाह—य एष
इति सार्धैस्त्रिभिः ।

પુરાણોઽનાદિઃ । કર્માત્મકઃ પ્રવૃત્તિસ્વભાવઃ ।
પુષ્પફલે ભોગાપવર્ગૌ કર્મ તત્ફલે વા । પ્રસૂતે
જનયતિ ॥ ૨૧ ॥

वृक्षरूपकं प्रपञ्चयति—द्वे इति ।

द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः
पंचस्कन्धः पंचरसप्रसूतिः ।
दशैकशाखो द्विसुपर्णनीड-
स्त्रिवल्कलो द्विफलोऽर्कं प्रविष्टः ॥ २२

તેથી તે ભગવાનની માયાથી વિલસિત થતું
હોવાથી તે ભગવાનના આશ્રયવાળું આ જગત તેમનાથી
ભિન્ન નથી, એમ દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે— ‘યસ્મિન્ ઇતિ ।’

તાંતણાના વિસ્તારમાં રહેલું વસ્ત્ર જેમ (આડા-
ઊભા તાણા-વાણામાં સંપૂર્ણપણે) ઓતપ્રોત છે, તેમ
જે ઈશ્વરમાં આ સમગ્ર વિશ્વ ઓતપ્રોત હોઈ
(તે ઈશ્વરથી જુદું નથી.) જે આ સંસારવૃક્ષ છે,
તે અનાદિ, પ્રવૃત્તિના સ્વભાવવાળું અને પુષ્પરૂપી
ભોગ અને ફળરૂપી મોક્ષ અથવા પુષ્પરૂપી કર્મ
અને ફળરૂપી કર્મફળને ઉત્પન્ન કરનારું છે. ॥૨૧॥

તાંતણાના વિસ્તારમાં ‘સંસ્થા’ સ્થિતિ છે
જેની તે વસ્ત્ર જેમ આડા અને ઊભા તાણા
અને વાણાઓમાં વણાયેલું થયેલું છે તેમ આ જગત
(ઈશ્વરમાં ઓતપ્રોત થયેલું છે).

આવું સમષ્ટિ અને વ્યષ્ટિરૂપ વિશ્વ અવિદ્યાથી
આત્મામાં આરોપિત થઈ સંસારવૃક્ષરૂપ બને છે
અને જીવના કર્તૃત્વ વગેરે સંસારના કારણરૂપ બને
છે. તેના વિવેકજ્ઞાનથી કર્મ વગેરે સર્વ ત્યાગ કરવા
યોગ્ય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું, તે જ આશયથી
સાડાત્રણ શ્લોકથી કહે છે— ‘યઃ ણ્ણઃ ઇતિ ।’

‘પુરાણઃ’ અનાદિ, ‘કર્મ-આત્મકઃ’ પ્રવૃત્તિના
સ્વભાવવાળું, ‘પુષ્પફલે’ પુષ્પરૂપી ભોગ અને
ફળરૂપી મોક્ષ અથવા પુષ્પરૂપી કર્મ અને ફળરૂપી
કર્મફળને ‘પ્રસૂતે’ ઉત્પન્ન કરનારું ॥ ૨૧ ॥

સંસારવૃક્ષના રૂપકને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે
છે— ‘દ્વે ઇતિ ।’

આ સંસારવૃક્ષનાં (પુણ્ય અને પાપરૂપ) બે બીજ
છે, (અગણિત વાસનાઓનાં) સેંકડો મૂળ છે, ત્રણ
(ગુણોરૂપી) થડ છે, પાંચ (મહાભૂતોરૂપી) મોટી શાખાઓ
છે, (પાંચ શબ્દાદિ વિષયોરૂપ) પાંચ રસ છે
જે (સંસારવૃક્ષમાંથી) ઝરે છે, અગિયાર (ઈન્દ્રિયોરૂપી)
શાખાઓ છે જેની, (વાત-પિત્ત-કફરૂપી) ત્રણ છાલ
છે જેની, (સુખ-દુઃખરૂપ) બે ફળ છે જેનાં, જીવ
અને પરમાત્મારૂપ બે પક્ષીઓનો માળો છે જેમાં
અને જે વૃક્ષ સૂર્યમંડળ સુધી વ્યાપેલું છે. ॥ ૨૨ ॥

द्वे पुण्यपापे अस्य बीजे । स च शतमूलः
शतमपरिमिता वासना मूलानि यस्य । त्रयो
गुणा नालानि प्रकाण्डा यस्य । पञ्चभूतानि
स्कन्धा यस्य । पञ्चरसाः शब्दादिविषयास्तेषां
प्रसूतिर्यस्मात् । दश च एका च शाखा इन्द्रियाणि
यस्य । द्वयोः सुपर्णयोर्जीवपरमात्मनोर्नीडं यस्मिन् ।
त्रीणि वल्कलानि त्वचो वातपित्तश्लेष्माणो
यस्य । द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः । अर्कं
प्रविष्टः सूर्यमण्डलपर्यन्तं व्याप्तः, तन्निर्भिद्य
गतस्य संसाराभावात् ॥ २२ ॥

तत्फलभोक्तृनाह—

अदन्ति चैकं फलमस्य गृध्रा
ग्रामेचरा एकमरण्यवासाः ।
हंसा य एकं बहुरूपमिज्यै—
मायामयं वेद स वेद वेदम् ॥ २३

गृध्यन्तीति गृध्राः कामिनो ग्रामेचरा
गृहस्था अस्य वृक्षस्यैकं फलं दुःखमदन्ति ।
परिणामतः स्वर्गादेरपि दुःखरूपत्वात् । हंसा
विवेकिनोऽरण्यवासाः संन्यासिन एकं फलं
सुखमदन्ति । एकं परमात्मानं मायामयमेव
बहुरूपमिज्यैर्गुरुभिः कृत्वा यो वेद स वेदं
वेद तत्त्वार्थं वेद ॥ २३ ॥

त्वं चैवं ज्ञात्वा कृतकृत्यः सर्वं साधनं
त्यजेत्याह—एवमिति ।

આ (વૃક્ષ)નાં પુણ્ય અને પાપરૂપ બે બીજ છે
અને તે 'શતમૂલઃ' અગણિત વાસનાઓરૂપી સેંકડો
મૂળ છે જેનાં (તેવું છે). ત્રણ ગુણોરૂપી 'નાલાનિ'
થડ છે જેનાં, પંચમહાભૂતરૂપી મોટી શાખાઓ છે
જેની, શબ્દાદિ વિષયોરૂપી પાંચ રસ જેમાંથી
ઉત્પન્ન થાય છે, દસ અને એક (અગિયાર)
શાખારૂપી ઈન્દ્રિયો છે જેની, જીવ અને પરમાત્મારૂપ
બે પક્ષીઓનો માળો છે જેમાં, વાત-પિત્ત-કફરૂપી
'વલ્કલાનિ' ત્વચા છે જેની, સુખ-દુઃખરૂપી બે
ફળ છે જેનાં, 'અર્કં પ્રવિષ્ટઃ' જે સૂર્યમંડળ સુધી
પહોંચેલું છે; તે સૂર્યમંડળને ભેદીને જે નીકળી જાય
છે, તેને સંસાર રહેતો નથી. ॥ ૨૨ ॥

તે સંસારતરુનાં ફળોના ભોક્તાઓને વર્ણવે છે—

આ (સંસારરૂપી વૃક્ષ)ના એક (દુઃખરૂપી)
ફળને (વિષયોમાં રચ્યાપચ્યા રહેતા ઘરની જંગાળવાળા
ગૃહસ્થોરૂપી) ગમાર ગીધડાંઓ ખાય છે અને એક
(બીજું સુખરૂપી) ફળ (વિવેકી પરમહંસોરૂપી)
અરણ્યમાં રહેતા હંસો ખાય છે. આમ, અનેકરૂપે
ભાસતા માયામય એક જ પરમાત્માને જે ગુરુઓ
દ્વારા જાણે છે, તે વેદનું રહસ્ય જાણે છે. ॥ ૨૩ ॥

વિષયોની લાલસા રાખે તે 'ગૃધ્રાઃ' ગીધરૂપી
કામીજનો, 'ગ્રામેચરાઃ' ગૃહસ્થો આ વૃક્ષના એક
દુઃખરૂપી ફળને ખાય છે, કારણ કે પરિણામે તો
સ્વર્ગાદિ ફળો પણ દુઃખરૂપ જ છે. 'હંસાઃ' અરણ્યમાં
વસતા સંન્યાસીઓ સુખરૂપી એક (અન્ય) ફળને
ખાય છે. અનેકરૂપે ભાસતા માયામય એક જ
પરમાત્માને જે 'ઈજ્યૈઃ' ગુરુઓ દ્વારા જાણે છે, તે
'વેદમ્ વેદ' તત્ત્વાર્થને જાણે છે. ॥ ૨૩ ॥

આમ, તમે પણ આ પ્રમાણે (કર્મોનું
અનુષ્ઠાન અને તેના ત્યાગની વ્યવસ્થા) જાણીને
કૃતકૃત્ય થઈ સર્વ સાધનનો ત્યાગ કરો, એમ
કહે છે— 'એવમ્ ઇતિ ।'

एवं गुरुपासनयैकभक्त्या
विद्याकुठारेण शितेन धीरः ।
विवृश्च जीवाशयमप्रमत्तः
सम्पद्य चात्मानमथ त्यजास्त्रम् ॥ २४
एकान्तभक्त्या शितेन तीक्ष्णेन ज्ञानकुठारेण ।
स्वतन्त्रता वा द्वयोर्ज्ञानभक्त्योः जीवोपाधिं
त्रिगुणात्मकं लिङ्गशरीरं विवृश्च्य छित्त्वा परमात्मानं
च संपद्य प्राप्याथास्त्रं साधनं त्यजेति ॥ २४ ॥

માટે તમે અપ્રમાદી થઈ ગુરુની ઉપાસના દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી એકાંત ભક્તિ વડે તીક્ષ્ણ કરેલા જ્ઞાનરૂપી કુહાડાથી જીવની ઉપાધિરૂપ લિંગશરીરને છેદી નાખીને, આત્માને પ્રાપ્ત કરી તે જ્ઞાનરૂપી અસ્ત્રનો પણ ત્યાગ કરો. ॥ ૨૪ ॥

એકાંત ભક્તિથી ‘શિતેન’ તીક્ષ્ણ એવા જ્ઞાનરૂપી કુહાડાથી અથવા સ્વતંત્રતાથી જ્ઞાન અને ભક્તિ દ્વારા જીવની ઉપાધિરૂપ ત્રિગુણાત્મક લિંગશરીરને ‘વિવૃશ્ચ્ય’ છેદીને તથા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરીને ‘અસ્ત્રમ્’ (જ્ઞાનરૂપી) સાધનનો ત્યાગ કરો. ॥ ૨૪ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

***

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

હંસરૂપે સનકાદિને આપેલા ઉપદેશનું વર્ણન

त्रयोदशेऽथ सत्त्वस्य वृद्ध्या विद्योदयक्रमः ।
हंसेतिहासतश्चित्तगुणविश्लेषवर्णनम् ॥ १

विद्याकुठारेण जीवाशयं विवृश्च्य साधनं
त्यजेत्युक्तम् ।

ननु तत्र तमआदिगुणत्रयवृत्तिप्रतिबन्धे
सति कथं विद्योत्पत्तिरित्याशङ्क्य तन्निवृत्त्या
विद्योत्पत्तिप्रकारमाह—सत्त्वमिति सप्तभिः ।

श्रीभगवानुवाच

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा बुद्धेर्न चात्मनः ।
सत्त्वेनान्यतमौ हन्यात् सत्त्वं सत्त्वेन चैव हि ॥ १

તેરમા અધ્યાયમાં સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિથી જ્ઞાનના ઉદયનો ક્રમ (દર્શાવાયો છે તથા) હંસાવતારના ઈતિહાસથી ચિત્ત તથા ગુણો કેવી રીતે જુદાં પડે છે, તેનું વર્ણન છે. ॥ ૧ ॥

‘જ્ઞાનરૂપી કુહાડાથી લિંગશરીરનો નાશ કરીને તમે સાધનનો ત્યાગ કરો.’ (શ્રીમદ્ભા.૧૧/૧૨/૨૪ માં) આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું.

તમસ્ વગેરે ત્રણ ગુણોની વૃત્તિરૂપી અવરોધ હોય ત્યાં સુધી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય? એવી આશંકા કરીને તમોગુણ આદિની નિવૃત્તિથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર સાત શ્લોકથી કહે છે— ‘સત્ત્વમ્ ઇતિ ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — સત્ત્વગુણ, રજોગુણ અને તમોગુણ એ પ્રકૃતિના ગુણો છે, આત્માના નથી, (માટે) સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ દ્વારા રજોગુણ અને તમોગુણનો નાશ કરવો જોઈએ તથા (સત્ય, દયા વગેરે વૃત્તિરૂપ ઉપશમાત્મક) સત્ત્વગુણથી સત્ત્વગુણનો જ નાશ કરવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

ત્ર યદ્યાનન્દાદિવદાત્મધર્મા ગુણાઃ
 સ્યુસ્તર્હિ તત્સ્વરૂપત્વાત્તેષામનિવૃત્ત્યા વિદ્યોત્પત્તિર્ન
 સ્યાત્, ન ત્વેતદસ્તીત્યાહ—બુદ્ધેઃ પ્રકૃતેરેતે
 ગુણા ન ત્વાત્મન ઇતિ। અતઃ સત્ત્વેન
 સત્ત્વવૃદ્ધ્યાઽન્યતમૌ હન્યાત્। રજસ્તમોવૃત્તી-
 ર્જયેદિત્યર્થઃ। સત્ત્વં ચ સત્યદયાદિવૃત્તિ-
 રૂપમુપશમાત્મકેન સત્ત્વેનૈવ હન્યાત્ ॥ ૧ ॥

નનુ ગુણત્રયવૃત્તીનાં પરસ્પરોપમર્દનરૂપ-
 ત્વાત્કથં સત્ત્વવૃત્ત્યૈવેતરવૃત્તયો નિયમેન
 હન્તવ્યાસ્તત્રાહ—સત્ત્વાદિતિ।

સત્ત્વાદ્ ધર્મો ભવેદ્ વૃદ્ધાત્ પુંસો મદ્ભક્તિલક્ષણઃ।
 સાત્ત્વિકોપાસયા સત્ત્વં તતો ધર્મઃ પ્રવર્તેતે ॥ ૨

મદ્ભક્તિં લક્ષયતિ યો ધર્મઃ સ મદ્ભક્તિરૂપ
 એવ વા। સત્ત્વમેવ કથં વર્ધેત તત્રાહ—
 સાત્ત્વિકાનાં પદાર્થાનામુપાસયા સેવયા સત્ત્વં
 વૃદ્ધં ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૨ ॥

ધર્મો રજસ્તમો હન્યાત્ સત્ત્વવૃદ્ધિરનુત્તમઃ।
 આશુ નશ્યતિ તન્મૂલો હ્યધર્મ ઉભયે હતે ॥ ૩

સ ચ ધર્મો રજસ્તમશ્ચ હન્યાત્। કુતઃ। ન
 વિદ્યતે ઉત્તમો યસ્માત્સ સર્વોત્તમઃ। યતઃ
 સત્ત્વવૃદ્ધિઃ સત્ત્વસ્ય વૃદ્ધિર્યસ્મિન્કારણે સઃ।
 અત એવ તત્કાર્યો ધર્મપ્રતિબન્ધોઽપિ નાસ્તીત્યાહ
 તસ્મિન્નુભયસ્મિન્હતે તન્મૂલઃ।

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના વિષયમાં, આનંદ વગેરેની
 જેમ ગુણો જો આત્માના ધર્મો હોત, તો આત્મસ્વરૂપ
 હોવાથી તેમની નિવૃત્તિ જ ન થાત અને તેથી જ્ઞાન
 ઉત્પન્ન જ ન થાત, પરંતુ આમ છે નહીં, એમ કહે
 છે— ‘બુદ્ધેઃ’ પ્રકૃતિના આ ગુણો છે, પણ
 આત્માના નથી, આથી ‘સત્ત્વેન’ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ
 દ્વારા ‘અન્યતમૌ હન્યાત્’ રજોગુણ અને તમોગુણની
 વૃત્તિઓને જીતી લેવી જોઈએ, એમ અર્થ છે. તથા
 સત્ત્વગુણનો સત્ય, દયા વગેરે વૃત્તિરૂપ ઉપશમાત્મક
 સત્ત્વગુણથી જ નાશ કરવો જોઈએ. ॥ ૧ ॥

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે ત્રણે ગુણોની
 વૃત્તિઓનું એકબીજા સાથે ઘર્ષણ થતું હોવાથી
 સત્ત્વગુણની વૃત્તિથી બીજી બે ગુણોની વૃત્તિઓ કેવી
 રીતે હણવી? તે કહે છે— ‘સત્ત્વાત્ ઇતિ।’

વધેલા સત્ત્વગુણથી પુરુષને મારી ભક્તિરૂપ
 ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે. સાત્ત્વિક પદાર્થોનું સેવન
 કરવાથી સત્ત્વગુણ વધે છે અને પછી તેનાથી
 ભક્તિરૂપ ધર્મ પ્રવર્તે છે. ॥ ૨ ॥

મારી ભક્તિ દર્શાવે તે ધર્મ છે, અથવા તે ધર્મ
 મારી ભક્તિરૂપ જ છે. સત્ત્વગુણ જ કેવી રીતે વધે,
 તે કહે છે— સાત્ત્વિક પદાર્થોની ‘ઉપાસયા’ સેવાથી
 સત્ત્વની વૃદ્ધિ થાય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૨ ॥

સત્ત્વગુણને કારણે જેની વૃદ્ધિ થાય છે, તેથી
 જેનાથી બીજો કોઈ શ્રેષ્ઠ ધર્મ નથી તેવો તે
 (ભક્તિરૂપ) ધર્મ રજોગુણ અને તમોગુણને હણે (છે)
 તથા તે બંનેનો નાશ થતાં તે બંનેના મૂળવાળો
 અધર્મ પણ તરત જ નાશ પામે છે. ॥ ૩ ॥

અને તે (ભક્તિરૂપ) ધર્મ રજસ્ અને તમસ્ને
 હણે (છે). શા માટે? જેનાથી બીજું કાંઈ ઉત્તમ
 નથી તે સર્વોત્તમ. જેને કારણે ‘સત્ત્વવૃદ્ધિઃ’
 સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય તે ધર્મ. આથી જ ધર્મમાં
 વિઘ્ન કરનાર રજોગુણ અને તમોગુણના મૂળવાળો
 અધર્મ રહેતો નથી, એમ કહે છે. તે બંને નાશ
 પામતાં તેમના મૂળવાળો અધર્મ નાશ પામે છે.

તે રજસ્તમસી રાગદ્વેષાદિના પ્રમાદાલ-
સ્યાદિના ચ મૂલં યસ્ય સઃ ॥ ૩ ॥

સાત્ત્વિકોપાસયા સત્ત્વં વર્ધત ઇત્યુક્તં
તાનેવ સત્ત્વવૃદ્ધિહેતૂન્ દર્શયિતું સામાન્યતો
ગુણત્રયવૃદ્ધિહેતૂનાહ—

આગમોઽપઃ પ્રજા દેશઃ કાલઃ કર્મ ચ જન્મ ચ ।
ધ્યાનં મન્ત્રોઽથ સંસ્કારો દર્શૈતે ગુણહેતવઃ ॥ ૪

આગમઃ શાસ્ત્રમ્ । અપઃ આપઃ ।
ક્વચિદાગમોઽર્થ ઇતિ પાઠઃ । (પ્રજા સત્પુત્રઃ ।
દેશઃ કૃષ્ણામૃગસંચારઃ । કાલો વસન્તાદિઃ ।
કર્મ વર્ણાશ્રમાદિવિહિતમ્ । જન્મ ઉભયકુલ-
વિશુદ્ધમ્ । ધ્યાનં દેવતાવિષયમ્ । મન્ત્રો
ગાયત્ર્યાદિઃ । સંસ્કારો ગર્ભાધાનાદિઃ । એતે
દશ ત્રિગુણોત્પત્તિહેતવઃ ।) ॥ ૪ ॥

एषु सात्त्विकादिनिर्णयमाह—

तत्तत् सात्त्विकमेवैषां यद् यद् वृद्धाः प्रचक्षते ।
निन्दन्ति तामसं तत्तद् राजसं तदुपेक्षितम् ॥ ५

एषामेव मध्ये यद्यद्वृद्धाः शास्त्रज्ञाः प्रचक्षते
प्रशंसन्ति तत्तत्सात्त्विकम् । यच्च निन्दन्ति
तत्तामसम् । यत्तु तैर्वृद्धैरुपेक्षितं न स्तुतं न
च निन्दितं तद्राजसम् ॥ ५ ॥

રાગદ્વેષ વગેરે દ્વારા (૨જસ) અને પ્રમાદ,
આળસ વગેરે દ્વારા (તમસ) જેનું મૂળ કારણ બને
છે, તે અધર્મ (નાશ પામે છે). ॥ ૩ ॥

સાત્ત્વિક વસ્તુની ઉપાસનાથી સત્ત્વગુણ વધે
છે, એમ કહેવામાં આવ્યું. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિનાં
કારણો દર્શાવવા માટે સામાન્ય રીતે ત્રણે ગુણોની
વૃદ્ધિનાં કારણો કહે છે—

શાસ્ત્ર, જળ, પ્રજા, દેશ, કાળ, કર્મ, જન્મ,
ધ્યાન, મંત્ર તથા સંસ્કાર— ગુણોની વૃદ્ધિનાં આ દસ
કારણો છે. ॥ ૪ ॥

‘આગમઃ’ શાસ્ત્ર, ‘અપઃ’ આપઃ જળ, ક્યાંક
આગમોઽપઃ ને બદલે આગમોઽર્થઃ પાઠ મળે છે.
(અર્થ એટલે નિવૃત્તિપરક તાત્પર્ય) (‘પ્રજા’ સત્પુત્ર,
‘દેશઃ’ કૃષ્ણમૃગ ફરતો હોય તે દેશ, ‘કાલઃ’
વસંત વગેરે કાળ, ‘કર્મ’ વર્ણ અને આશ્રમ
વગેરેમાં વિધાન કરવામાં આવેલું કર્મ, ‘જન્મ’
માતા-પિતા બંનેના કુળની શુદ્ધિ, ‘ધ્યાન’ દેવતા જે
ધ્યાનનો વિષય છે તે ધ્યાન, ‘મન્ત્રઃ’ ગાયત્રી વગેરે
મંત્ર, ‘સંસ્કારઃ’ ગર્ભાધાન વગેરે સંસ્કાર— આ
દસ ત્રણ ગુણોની ઉત્પત્તિનાં કારણો છે.)* ॥ ૪ ॥

* (કૌંસમાં કરવામાં આવેલી વ્યાખ્યા શ્રીધરજી દ્વારા
કરવામાં આવી નથી. છઠ્ઠા શ્લોકના વ્યાખ્યાનમાં તેમના
દ્વારા આ શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.)

આ (ગુણવૃદ્ધિનાં કારણો)માં સાત્ત્વિક
વગેરેનો નિર્ણય જણાવે છે—

આ ગુણવૃદ્ધિનાં કારણોમાં શાસ્ત્રજ્ઞાનીઓ
જેની જેની પ્રશંસા કરે છે તે સાત્ત્વિક છે જેની
જેની નિંદા કરે છે તે તે તામસિક છે અને જેની
જેની ઉપેક્ષા કરે છે તે તે રાજસિક છે. ॥ ૫ ॥

આ ગુણવૃદ્ધિનાં કારણોમાં ‘વૃદ્ધાઃ’ શાસ્ત્ર-
જ્ઞાનીઓ જેની જેની ‘પ્રચક્ષતે’ પ્રશંસા કરે છે, તે તે
સાત્ત્વિક છે અને જેની નિંદા કરે છે, તે તામસિક છે,
પરંતુ તે શાસ્ત્રજ્ઞાનીઓ દ્વારા જેની ‘ઉપેક્ષિતઃ’ પ્રશંસા
કે નિંદા કરવામાં નથી આવતી તે રાજસ છે. ॥ ૫ ॥

सात्त्विकान्येवेति ।

सात्त्विकान्येव सेवेत पुमान् सत्त्वविवृद्धये ।
ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत् स्मृतिरपोहनम् ॥ ६

નિવૃત્તિશાસ્ત્રાણ્યેવ સેવેત, ન પ્રવૃત્તિ-
પાઝ્રખ્ણ્ડશાસ્ત્રાણિ । તીર્થાપ ઁવ, ન ગન્ધોદક-
સુરાઘ્યાઃ । પ્રજાજનાઃ નિવૃત્તાન્ જનાન્, ન
પ્રવૃત્તદુરાચારાન્ । વિવિક્તદેશં, ન રથ્યાઘૂત-
દેશાન્ । કાલં બ્રાહ્મમુહૂર્તાદિકં ધ્યાનાદૌ,
ન પ્રદોષનિશીથાદીન્ । કર્મ ચ નિત્યં, ન
કામ્યાભિચારાદીનિ । જન્મ ચ વેષ્ણવ-
શૈવદીક્ષાલક્ષણં, ન શાક્તક્ષુદ્રદીક્ષારૂપમ્ ।
ધ્યાનં શ્રીવિષ્ણોઃ, ન કામિનીવિદ્વિષામ્ । મન્ત્રં
પ્રણવાદિકં, ન કામ્યક્ષુદ્રાન્ । સંસ્કારમાત્મનઃ
શોધકં, ન તુ કેવલં દેહગૃહાદીનામ્ ।

નનુ જ્ઞાનં મહાવાક્યશ્રવણાદેવોત્પદ્યતે,
કિં તત્ર સત્ત્વવૃદ્ધ્યા ધર્મેણ વાઽત આહ—
યાવત્સ્મૃતિરાત્માપારોક્ષ્યમ્ । યાવચ્ચ દેહદ્વયતત્
કારણભૂતગુણાપોહસ્તાવત્પર્યન્તં જ્ઞાનં ભવતીત્યર્થઃ
॥ ૬ ॥

‘सात्त्विकानि एव’ इति ।

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ માટે મનુષ્યે સાત્ત્વિક વસ્તુઓનું
જ સેવન કરવું જોઈએ. તે સત્ત્વગુણના સેવનથી ધર્મ
પ્રાપ્ત થાય છે, તે ધર્મથી આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે
તેમ જ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ બંને દેહનાં કારણભૂત ગુણો
દૂર થાય ત્યાં સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬ ॥

(‘આગમઃ’) નિવૃત્તિપરક શાસ્ત્રોનું સેવન
કરવું જોઈએ, પ્રવૃત્તિમાર્ગનાં કે પાંખડી શાસ્ત્રોનું
સેવન કરવું જોઈએ નહીં. ‘તીર્થ-અપઃ’ મનુષ્ય
તીર્થજળનું જ સેવન કરે, સુગંધિત જળ, મદિરા
વગેરે નહીં. ‘પ્રજાજનાઃ’ પ્રજાજનો નિવૃત્તિપરાયણ
જનોનો સંગ કરે, પ્રવૃત્તિપરાયણ દુરાચારીઓનો
નહીં. ‘વિવિક્તદેશમ્’ એકાંતસ્થાનનું સેવન કરે,
શેરીઓ કે જુગાર વગેરે સ્થાનોનું સેવન ન કરે.
‘કાલમ્’ બ્રાહ્મમુહૂર્ત વગેરે સમયે ધ્યાન વગેરે
કરે, પ્રદોષ (સાપંકાળ) કે મધ્યરાત્રિના સમયે નહીં.
‘કર્મ’ નિત્ય કર્મ, સંધ્યાવંદનાદિ સાત્ત્વિક કર્મ કરે,
કામ્ય કર્મ કે અભિચાર વગેરે કર્મ કરે નહીં.
‘જન્મ’ વૈષ્ણવી કે શૈવ દીક્ષાના લક્ષણવાળો જન્મ
સેવે, શાક્ત વગેરે ક્ષુદ્ર દીક્ષારૂપ જન્મ ન સેવે.
‘ધ્યાનમ્’ ધ્યાન શ્રીવિષ્ણુનું કરે, કામિની કે શત્રુ
વગેરેનું નહીં. ‘મન્ત્રમ્’ ઓમ્કાર વગેરે સાત્ત્વિક
મંત્રનો જપ કરે, કામ્ય ક્ષુદ્ર મંત્રો નહીં. ‘સંસ્કારમ્’
ચિત્તશોધક સંસ્કારો કરે, કેવળ દેહ-ગેહ વિષયક
સંસ્કાર નહીં.

શંકા કરવામાં આવી છે કે (‘તત્ત્વમસિ’ વગેરે)
મહાવાક્યોના શ્રવણથી જ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે,
તો તેમાં સત્ત્વવૃદ્ધિ કે ધર્મથી શું પ્રયોજન છે?
આ માટે કહે છે— ‘યાવત્ સ્મૃતિઃ ।’ સત્ત્વબુદ્ધિથી
આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે તથા સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ
બંને દેહનાં કારણભૂત ગુણો દૂર થાય ત્યાં સુધીનું
જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૬ ॥

નનુ ગુણવ્યતિકરાજ્ઞાતો દેહઃ કથં
સ્વાશ્રયભૂતાન્ ગુણાન્સ્વત એવોત્પન્નયા
વિદ્યયાઽપોહ્ય સ્વયમપ્યુપરમેત્તરાહ—

વેણુસંઘર્ષજો વહ્નિર્દગ્ધ્વા શામ્યતિ તદ્વનમ્ ।
એવં ગુણવ્યત્યયજો દેહઃ શામ્યતિ તત્ક્રિયઃ ॥ ૭

વેણૂનાં સંઘર્ષાજ્ઞાતોઽગ્નિર્યથા સ્વત
એવોત્પન્નાભિર્જ્વાલાભિસ્તદ્વનં સર્વં દગ્ધ્વા
પશ્ચાત્સ્વયં શામ્યતિ । એવં દેહોઽપિ તત્ક્રિય-
સ્તસ્યાગ્નેરિવ ક્રિયા વ્યાપારો યસ્ય સઃ ॥ ૭ ॥

નનુ નિયતેન્દ્રિયતયા સાત્ત્વિકસેવાયા-
મિયાનસ્તિ પુરુષાર્થસ્તથાપિ રાજસાદીન્વિષયા-
ન્દુઃખમિતિ જાનન્તોઽપિ કથં સેવન્ત ઇતિ
પૃચ્છતિ—વિદન્તીતિ ।

ઉદ્ભવ ઉવાચ

વિદન્તિ મર્ત્યાઃ પ્રાયેણ વિષયાન્ પદમાપદામ્ ।
તથાપિ ભુંજતે કૃષ્ણ તત્ કથં શ્વચ્ચરાજવત્ ॥ ૮

પદં સ્થાનમ્ । શ્વાનો યથા ભત્સ્યમાના
અપિ । ચ્ચરા યથા પદ્ભ્યાં તાડ્યમાના અપિ
ચ્ચરીમનુધાવન્તઃ । અજા યથા નિર્લજ્ઞા
હન્તુમાનીતા અપિ । તદ્વત્ ॥ ૮ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે ગુણોના વિકારોથી
ઉત્પન્ન થયેલો દેહ પોતાના આશ્રયરૂપ ગુણોને
પોતાનાથી જ થયેલા જ્ઞાન વડે દૂર કરીને પોતે પણ
કેવી રીતે નાશ પામે? આ માટે ઉત્તર આપે છે—

વાંસના ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ
(પોતાનામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી જ્વાળાઓ વડે)
તે વાંસનું વન બાળી નાખી શાંત થઈ જાય છે,
તેમ ગુણોના વિકારથી ઉત્પન્ન થયેલો દેહ પણ તે
અગ્નિ જેવી ક્રિયાઓવાળો થઈને પોતાનાથી જ
ઉત્પન્ન થયેલા જ્ઞાન વડે પોતાના જ કારણરૂપ ગુણોનો
નાશ કરીને પોતે પણ નાશ પામે છે. ॥ ૭ ॥

વાંસના ઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ જેમ
પોતાનામાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલી જ્વાળાઓ દ્વારા તે
આખા વનને બાળીને પછી પોતે શાંત થઈ જાય
છે, એમ દેહ પણ, ‘તત્ક્રિયઃ’ તે અગ્નિ જેવું
‘ક્રિયા’ કાર્ય છે જેનું તે ॥ ૭ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે સંયત ઈન્દ્રિયોને કારણે
સાત્ત્વિક વસ્તુના સેવનમાં આત્મસાક્ષાત્કાર પર્યંત
પુરુષાર્થ છે તેમ છતાં, રાજસ વગેરે વિષયો દુઃખરૂપ
છે એમ જાણતા હોવા છતાં મનુષ્યો તેમને કેમ સેવે
છે, એમ ઉદ્ભવજી પૂછે છે— ‘વિદન્તિ ઇતિ ।’

ઉદ્ભવજી બોલ્યા — હે શ્રીકૃષ્ણ! મરણધર્મી
મનુષ્યો જાણે છે કે વિષયો મહદંશે આપત્તિઓનું
સ્થાન છે, તેમ છતાં પણ કૂતરા, ગધેડા અને
બકરાની જેમ વિષયો કેમ ભોગવે છે? ॥ ૮ ॥

‘પદમ્’ સ્થાન— તિરસ્કાર પામતા હોવા છતાં
પણ કૂતરા (કૂતરીની પાછળ પડીને વિષય ભોગવે
છે), ગધેડા જેમ પગથી લાતો ખાતા હોવા છતાં
ગધેડીની પાછળ દોડે છે, બકરા કાપી નાખવા માટે
લવાયા હોય તો પણ નિર્લજ્જ થઈને (બકરી
પાછળ દોડે છે), તેમની જેમ (મનુષ્યો પણ વિષયો
પાછળ દોડે છે). ॥ ૮ ॥

મિથ્યાભિનિવેશેન ભુજ્જત ઇતિ સહેતુક-
માહ—અહમિતિ ત્રિભિઃ ।

श्रीभगवानुवाच

अहमित्यन्यथाबुद्धिः प्रमत्तस्य यथा हृदि ।
उत्सर्पति रजो घोरं ततो वैकारिकं मनः ॥ ૯

પ્રમત્તસ્ય વિવેકશૂન્યસ્ય દેહાદાવહમિતિ
મિથ્યાબુદ્ધિર્હૃદિ યથાવદુત્સર્પતિ તતોઽહંબુદ્ધેશ્ચ
વૈકારિકં સત્ત્વપ્રધાનમપિ મનઃ પ્રતિ ઘોરં
દુઃખાત્મકં રજ ઉત્સર્પતિ । મનો વ્યાજ્ઞોતીત્યર્થઃ
॥ ૯ ॥

रजोयुक्तस्य मनसः संकल्पः सविकल्पकः ।
ततः कामो गुणध्यानाद् दुःसहः स्याद्धि दुर्मतेः ॥
॥ ૧૦ ॥

इदमेवमिदमेवं भोग्यमिति सविकल्पः
संकल्पः स्यात्ततश्च अहो रूपमहो भाव इति
गुणाभिध्यानाद्दुर्धरः कामः स्यात् ॥ ૧૦ ॥

करोति कामवशगः कर्माण्यविजितेन्द्रियः ।
दुःखोदकर्माणि सम्पश्यन् रजोवेगविमोहितः ॥ ૧૧

તતો વિષયાન્ ભોક્તું કર્માણિ કરોતિ
॥ ૧૧ ॥

एवं चेन्न कस्यापि दुःखनिवृत्तिः
स्यादित्याशङ्क्याह—

મિથ્યા આસક્તિને કારણે મનુષ્ય વિષયો
ભોગવે છે, એમ કારણસહિત ત્રણ શ્લોકોથી કહે
છે— ‘અહમ્ ઇતિ ।’

श्रीभगवान् बोल्या — असावधान (विवेकशून्य)
मनुष्यना हृदयमां (देहादि उपर) अहंबुद्धि (हं
देह हं, એવી બુદ્ધિ) વ્યાપેલી હોય છે, તેથી
સત્ત્વગુણપ્રધાન મનમાં પણ ઘોર (દુઃખરૂપ)
રજોગુણ વ્યાપે છે. ॥ ૯ ॥

असावधान अर्थात् विवेकशून्य मनुष्यना
हृदयमां देहादि उपर अहंतानो मिथ्याभाव जेम
व्यापे છે તેમ, અહંબુદ્ધિને કારણે ‘વૈકારિકમ્’
સત્ત્વપ્રધાન મન હોવા છતાં પણ મનમાં ‘ઘોરમ્’
દુઃખરૂપ રજોગુણ ‘ઉત્સર્પતિ’ વ્યાપે છે. મનમાં
વ્યાપે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૯ ॥

રજોગુણયુક્ત દુર્મતિ (અવિવેકી)ના મનમાં
(પ્રથમ, ‘આમ ભોગવવું જોઈએ.’ એવો) સવિશેષ
સંકલ્પ થાય છે અને પછી (‘અહો! કેવું રૂપ, કેવું
માધુર્ય!’ એમ) વિષયોના સતત ચિંતનથી તેને
અસહ્ય વિષયાભિલાષ ઊપજે છે. ॥ ૧૦ ॥

‘આ આમ ભોગવવું જોઈએ અને આ તેમ ભોગવવું
જોઈએ.’ એવો સવિશેષ સંકલ્પ થાય છે અને પછી
‘અહો! કેવું રૂપ, કેવું માધુર્ય!’ એમ વિષયોના સતત
ચિંતનથી અસહ્ય વિષયાભિલાષ ઊપજે છે. ॥ ૧૦ ॥

વિષયાભિલાષને વશ થયેલો મનુષ્ય અજિતેન્દ્રિય
બની રજોગુણના વેગથી અત્યંત મોહિત થઈને
દુઃખરૂપ પરિણામો જોતો હોવા છતાં (વિષયો
ભોગવવા માટે) કર્મો કરે છે. ॥ ૧૧ ॥

પછી વિષયોને ભોગવવા માટે કર્મો કરે
છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ, (રજોગુણથી અત્યંત મોહિત થવાથી
કર્મનો ત્યાગ ન કરી શકવાથી) કોઈનું પણ દુઃખ
દૂર થાય જ નહીં! એવી શંકા કરીને કહે છે—

રજસ્તમોભ્યાં યદપિ વિદ્વાન્ વિક્ષિપ્તધીઃ પુનઃ ।
અતન્દ્રિતો મનોયુંજન્ દોષદૃષ્ટિર્ન સજ્જતે ॥ ૧૨

યદપિ યદ્યપિ રજસ્તમોભ્યાં વિક્ષિપ્તધી-
મૂઢધીશ્ચ તથાપિ વિદ્વાન્વિવેકી પુનર્મનો
નિરુન્ધન્ન સજ્જતે ॥ ૧૨ ॥

વિષયદોષદૃષ્ટ્યાપિ મનોનિરોધાશક્તૌ
સુખં તન્નિરોધોપાયમાહ—અપ્રમત્ત ઇતિ ।

અપ્રમત્તોઽનુયુંજીત મનો મય્યર્પયન્ શનૈઃ ।
અનિર્વિણ્ણો યથાકાલં જિતશ્વાસો જિતાસનઃ ॥ ૧૩

અનિર્વિણ્ણોઽનલસઃ । યથાકાલં ત્રિષવળમ્ ।
મયિ પરમાનન્દરૂપેઽર્પયન્સમાદધ્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

વિષયૈઃ સંગ્રથિતસ્ય મનસસ્તદ્વિ-
યોગેનેશ્વરનિષ્ઠત્વમસંભાવિતં મન્યમાનં પ્રતિ
તન્નિરૂપણાયેતિહાસમુપક્ષિપતિ—એતાવાનિતિ ।

એતાવાન્ યોગ આદિષ્ટો મચ્છિષ્યૈઃ સનકાદિભિઃ ।
સર્વતો મન આકૃષ્ય મય્યદ્ભાવેશ્યતે યથા ॥

॥ ૧૪ ॥

યથા યથાવન્મય્યાવેશ્યતે એતાવાનિત્યર્થઃ
॥ ૧૪ ॥

વિવેકી મનુષ્ય (ક્યારેક) રજોગુણ અને તમોગુણથી મોહિત થયેલી બુદ્ધિવાળો થાય તો પણ પાછો સાવધાન રહી, મનને વશ કરતો, વિષયોમાં જેની દોષદૃષ્ટિ થઈ છે તેવો થઈને તેમાં આસક્ત થતો નથી. ॥ ૧૨ ॥

જો કદાચ રજોગુણ અને તમોગુણથી 'વિક્ષિપ્તધીઃ' મોહિત થયેલી બુદ્ધિવાળો થાય તો પણ 'વિદ્વાન્' વિવેકી મનુષ્ય વળી પાછો મનને વશ કરતો તેમાં આસક્ત થતો નથી. ॥ ૧૨ ॥

વિષયો પ્રત્યે દોષદૃષ્ટિ કરવા છતાં પણ જો મનનું નિયંત્રણ કરવાની શક્તિ ન હોય, તો મનનું નિયંત્રણ કરવાનો સરળ ઉપાય જણાવે છે— 'અપ્રમત્તઃ ઇતિ ।'

પ્રમાદરહિત અને આળસરહિત થઈને સમયાનુસાર (પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સંધ્યાકાળે) આસન અને શ્વાસ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવીને ધીમે ધીમે મનને (પરમાનંદસ્વરૂપ) મારામાં સ્થાપી એકાગ્ર કરવું. ॥ ૧૩ ॥

'અનિર્વિણ્ણઃ' કંટાળ્યા વિના આળસરહિત થઈને, 'યથાકાલમ્' ત્રણ સંધ્યાના (સવનના)* સમયે 'મયિ' પરમાનંદસ્વરૂપ મારામાં મન સ્થાપીને એકાગ્ર કરે. ॥ ૧૩ ॥

વિષયો સાથે સારી રીતે ગંઠાઈ ગયેલા મનને, તે વિષયોના વિયોગને કારણે ઈશ્વરમાં સ્થાપવું અસંભવ છે, એમ માનતા મનુષ્યની ઈશ્વરનિષ્ઠાને સમ્પન્ન કરવા માટે એક ઈતિહાસનો આરંભ કરે છે— 'એતાવાન્ ઇતિ ।'

મારા શિષ્યો સનકાદિ દ્વારા આટલો જ યોગ દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે સર્વ વિષયોમાંથી મનને ખેંચીને સાક્ષાત્ મારામાં જ યથાવત્ સ્થિર કરવું. ॥ ૧૪ ॥

(મનને) 'યથા' યથાવત્ 'મયિ' મારામાં (મનને) સ્થિર કરવું, આટલો જ (યોગ), એમ અર્થ છે. ॥ ૧૪ ॥

મચ્છિષ્યૈરિત્યુક્તે તેષામતિજ્યાયસામનેન
રૂપેણ નિરૂપણાસંભવાત્પૃચ્છતિ—યદેતિ ।

उद्धव उवाच

यदा त्वं सनकादिभ्यो येन रूपेण केशव ।
योगमादिष्टवानेतद् रूपमिच्छामि वेदितुम् ॥ ૧૫
તં કાલં તદેતદ્રૂપં ચ વેદિતુમિચ્છામિ
તત્કથયેતિ ॥ ૧૫ ॥

श्रीभगवानुवाच

पुत्रा हिरण्यगर्भस्य मानसाः सनकादयः ।
पप्रच्छुः पितरं सूक्ष्मां योगस्यैकान्तिकीं गतिम् ॥ ૧૬
માનસાઃ પુત્રાઃ । સૂક્ષ્માં દુર્જ્ઞેયામ્ ।
એકાન્તિકીં ગતિં પરાં કાષ્ઠામ્ ॥ ૧૬ ॥

तदेवाह—गुणेष्विति ।

सनकादय ऊचुः

गुणेष्वाविशते चेतो गुणाश्चेतसि च प्रभो ।
कथमन्योन्यसंत्यागो मुमुक्षोरतितित्तीर्षोः ॥ ૧૭

વિષયેષુ સ્વભાવતો રાગાદિવશાચ્ચેતઃ
પ્રવિશતિ । તે ચાનુભૂતા વિષયા વાસનારૂપેણ
ચેતસિ પ્રવિશન્તિ । અતિતિત્તીર્ષોર્વિષયાનતિ-
ક્રમિતુમિચ્છોઃ ॥ ૧૭ ॥

श्रीभगवानुवाच

एवं पृष्टो महादेवः स्वयंभूर्भूतभावनः ।
ध्यायमानः प्रश्नबीजं नाभ्यपद्यत कर्मधीः ॥ ૧૮

‘મારા શિષ્યો સનકાદિ ઋષિઓ દ્વારા’
(શ્લોક-૧૪) એમ કહેવામાં તો તે સનત્કુમારો અતિ
વૃદ્ધ થઈ ગયા હોય, તો આ શ્રીકૃષ્ણના (યુવાન)રૂપે
ઉપદેશ કરવો અસંભવ હોવાથી ઉદ્ભવજી પૂછે
છે— ‘યદા ઇતિ ।’

ઉદ્ભવજી બોલ્યા — હે કેશવ! જે કાળે અને જે
રૂપે આપે સનકાદિ ઋષિઓને યોગનો ઉપદેશ કર્યો,
તે કાળ અને તે રૂપ હું જાણવા ઇચ્છું છું. ॥ ૧૫ ॥
તે કાળ અને તે રૂપ હું જાણવા ઇચ્છું છું,
તે કહો. ॥ ૧૫ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — બ્રહ્માજીના માનસ
પુત્રો સનકાદિ મુનિઓએ પિતા બ્રહ્માજીને યોગની
પરાકાષ્ટારૂપ દુર્જ્ઞેય ગતિ વિષે પૂછ્યું. ॥ ૧૬ ॥
માનસ પુત્રો સનકાદિ મુનિઓએ યોગીની
‘સૂક્ષ્મામ્’ દુર્જ્ઞેય ‘એકાન્તિકીમ્’ પરાકાષ્ટારૂપ
ગતિ વિષે ॥ ૧૬ ॥

તે (યોગની ગતિને) જ વર્ણવે છે—
‘ગુણેષુ ઇતિ ।’

સનકાદિ મુનિઓ બોલ્યા — મન વિષયોમાં
પ્રવેશે છે અને વિષયો મનમાં પ્રવેશે છે. (આથી)
હે પ્રભુ, વિષયોને ઓળંગી જવા ઇચ્છતા મુમુક્ષુનો
(વિષયો તથા મનનો) પરસ્પરનો વિભાગ કેવી
રીતે થાય? ॥ ૧૭ ॥

મન સ્વાભાવિકપણે જ રાગાદિને વશ હોવાથી
વિષયોમાં જાય છે. તે અનુભવેલા વિષયો વાસનારૂપે
મનમાં પ્રવેશે છે. ‘અતિતિત્તીર્ષોઃ’ વિષયોને ઓળંગી
જવા ઇચ્છતા મુમુક્ષુનો ॥ ૧૭ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — આ પ્રમાણે જેમને
પૂછવામાં આવ્યું તે પ્રાણીઓના સર્જનહાર, મહાન
દેવ, સ્વયંભૂ બ્રહ્માજી વિચાર કરતા હોવા છતાં
કર્મથી વ્યગ્ર બુદ્ધિવાળા હોવાથી પ્રશ્નનું મૂળ કારણ
જાણી શક્યા નહીં. ॥ ૧૮ ॥

एवमिति । महान्देवोऽपि स्वयंभूरपि
भूतानां स्रष्टापि ध्यायमानो विचारयन्नपि
प्रश्नस्य बीजं यदज्ञानादयं प्रश्नस्तन्नाविन्दत् ।
यतः कर्मविक्षिप्तधीः ॥ १८ ॥

स मामचिन्तयद् देवः प्रश्नपारतितीर्षया ।
तस्याहं हंसरूपेण सकाशमगमं तदा ॥ १९

प्रश्नस्य पारमुत्तरमभिप्रायो वा तस्य
तितीर्षया जिज्ञासया । हंसरूपेणेति । यथा हंसो
नीरं क्षीरं च पृथक्कर्तुं शक्त एवમહં ગુણાંશ્ચેત-
શ્ચેતિ દ્યોતયિતું હંસરૂપેણ ગતોઽસ્મીતિ ॥ ૧૯ ॥

दृष्ट्वा मां त उपव्रज्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा पप्रच्छुः को भवानिति ॥ २०
॥ ૨૦ ॥

इत्यहं मुनिभिः पृष्टस्तत्त्वजिज्ञासुभिस्तदा ।
यदवोचमहं तेभ्यस्तदुद्धव निबोध मे ॥ ૨૧

इत्यहं मुनिभिः पृष्ट इति पृथग्वाक्यम् ।
यदवोचमिति च पृથક્ । અતોઽસ્મચ્છબ્દા-
વૃત્તિરદોષઃ । તેમ્બ્યો યદવોચં તન્મે વચનં
નિબોધ ॥ ૨૧ ॥

देहादिविविक्तात्मज्ञाने सति तन्निष्ठस्य
रागाद्यसंभवात्स्वयमेव विषयचेतसोर्विश्लेषो
भवतीति वक्तुं प्रश्नखण्डनमिषेणैव तावदात्मा-
नात्मविवेकमाह—वस्तुन इति त्रिभिः ।

‘एवम् इति ।’ મહાન દેવ હોવા છતાં, સ્વયંભૂ
હોવા છતાં, પ્રાણીઓના સર્જનહાર હોવા છતાં,
‘ધ્યાયમાનઃ’ વિચાર કરતા હોવા છતાં પ્રશ્નના
‘બીજમ્’ અન્યોન્ય (વિષયો તથા મન)ના ત્યાગરૂપ જે
અજ્ઞાનથી આ પ્રશ્ન થયો છે, તે જાણી શક્યા નહીં,
કારણ કે કર્મોને કારણે વ્યગ્ર બુદ્ધિવાળા હતા. ॥ ૧૮ ॥

જ્યારે તે દેવ બ્રહ્માજીએ પ્રશ્નનો ઉત્તર
જાણવાની ઈચ્છાથી મારું ચિંતન કર્યું, ત્યારે હું
હંસરૂપે તેમની પાસે ગયો. ॥ ૧૯ ॥

પ્રશ્નનો ‘પારમ્’ ઉત્તર કે અભિપ્રાય ‘તિતીર્ષયા’
જાણવાની ઈચ્છાથી— ‘હંસરૂપેણ ઇતિ ।’ જેમ હંસ
દૂધ અને પાણી અલગ કરવા સમર્થ હોય છે તેમ
હું વિષયો અને મનને અલગ કરવા સમર્થ છું,
એમ જણાવવા માટે હું હંસરૂપે ગયો હતો. ॥ ૧૯ ॥

મને જોઈને સનકાદિ મુનિઓ બ્રહ્માજીને આગળ
કરી મારી પાસે આવીને ચરણમાં વંદન કરીને
પૂછવા લાગ્યા: ‘આપ કોણ છો?’ ॥ ૨૦ ॥ ૨૦ ॥

આ પ્રમાણે મુનિઓ દ્વારા મને પૂછવામાં
આવ્યું ત્યારે તેઓને મેં જે કહ્યું, તે હે ઉદ્ધવ! તમે
મારી પાસેથી સાંભળો. ॥ ૨૧ ॥

‘આ પ્રમાણે મુનિઓ દ્વારા મને પૂછવામાં
આવ્યું,’ એ જુદું વાક્ય છે અને ‘મેં જે કહ્યું,’ એ
પણ જુદું છે. આથી અસ્મત્ (અહમ્) શબ્દ બે વાર
આવે છે તે દોષ નથી. તેઓને જે કહ્યું તે વચન
મારી પાસેથી સાંભળો. ॥ ૨૧ ॥

દેહાદિથી આત્મા જુદો છે, એમ જ્ઞાન
થતાં તેમાં (આત્મજ્ઞાનમાં) સ્થિત થયેલા મનુષ્યને
રાગાદિ ઉત્પન્ન થતા નથી, તેથી વિષય અને
મન એની મેળે જ જુદાં થઈ જાય છે, એમ કહેવા
માટે (‘આપ કોણ છો?’— એ) પ્રશ્નના ખંડનના
બહાને જ આત્મા-અનાત્માનો વિવેક ત્રણ શ્લોકોથી
જણાવે છે— ‘વસ્તુનઃ ઇતિ ।’

वस्तुनो यद्यनानात्वमात्मनः प्रश्न ईदृशः ।

कथं घटेत वो विप्रा वक्तुर्वा मे क आश्रयः ॥ २२

કિમાત્મનોઽયં પ્રશ્નસ્તદુપાધેર્ભૂતસદ્વ્યસ્ય
વા । યદ્યાત્મનસ્તર્હિ તસ્ય વસ્તુનઃ પરમાર્થરૂપ-
સ્યાનાનાત્વે સતિ હે વિપ્રાઃ, વો યુષ્માભિઃ
કૃતઃ પ્રશ્ન ઈદૃશો બહુષુ નિર્ધારણરૂપઃ કથં
ઘટેત । વક્તુરુત્તરદાતુર્વા મે મમ ક આશ્રયઃ ।
અવિશેષે આત્મનિ કં જાતિગુણાદિવિશેષ-
માશ્રિત્યોત્તરં વક્ષ્યામીત્યર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

पंचात्मकेषु भूतेषु समानेषु च वस्तुतः ।

को भवानिति वः प्रश्नो वाचारम्भो ह्यनर्थकः ॥ २३

ભૂતસદ્ધવિષયત્વેઽપ્યયં વઃ પ્રશ્નો વાચારમ્ભો
વાઙ્માત્રેણારબ્ધઃ । યતોઽનર્થકઃ । કુતઃ ।
ભૂતેષુ દેવમનુષ્યાદિદેહેષુ પञ્ચભૂતાત્મકેષ્વતઃ
સમાનેષ્વભિન્નેષુ પુનશ્ચ વસ્તુતઃ પરમ-
કારણાત્મના અભિન્નેષુ । ‘વાચારમ્ભણં વિકારો
નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્’ ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૨૩ ॥

હે વિપ્રો, (તમારો આ પ્રશ્ન આત્મવિષયક છે?
કે આત્માની ઉપાધિરૂપ ભૂતસમુદાયવિષયક છે?) જો
આ પ્રશ્ન આત્મવિષયક હોય, તો પરમાર્થતત્ત્વની
અનેકતા નથી. (તમારા દ્વારા કરાયેલો પ્રશ્ન અનેકમાંથી
એકનો નિશ્ચય કરવારૂપ છે. વળી, આત્મા જાતિ
ગુણ વગેરે વિશેષતાવાળો નથી, તેથી) આવો પ્રશ્ન
કેવી રીતે સુસંગત હોય? ઉત્તર આપનાર મારે માટે
કઈ જાતિ કે ગુણનો આશ્રય છે? (મારે કઈ જાતિ કે
ગુણનો આશ્રય લઈ ઉત્તર આપવો?) ॥ ૨૨ ॥

શું આ પ્રશ્ન આત્મવિષયક છે? કે તેની
(આત્માની) ઉપાધિરૂપ ભૂતસમુદાયવિષયક છે? જો
આ પ્રશ્ન આત્મવિષયક હોય તો તે ‘વસ્તુનઃ’
પરમાર્થતત્ત્વની અનેકતા નથી (એકત્વ છે), ત્યારે
હે વિપ્રો, ‘વઃ’ તમારા દ્વારા કરવામાં આવેલો આ
પ્રકારનો અનેકમાંથી કોઈ એકનો નિશ્ચય કરવારૂપ
પ્રશ્ન કેવી રીતે સુસંગત હોય? ‘વક્તુઃ’ વક્તા કે
ઉત્તર આપનાર ‘મે’ મારે કોનો આશ્રય કરવો?
આત્મા જ્યારે જાતિ કે ગુણ વગેરે વિશેષતાવાળો
નથી, ત્યારે જાતિ, ગુણ વગેરે કઈ વિશેષતાઓનો
આશ્રય કરીને હું ઉત્તર આપું? એમ અર્થ છે. ॥ ૨૨ ॥

(દેવ, મનુષ્ય વગેરે સર્વ) શરીરો જ્યારે
પંચમહાભૂતમય છે આથી સમાન છે અને વસ્તુતઃ
(તે દરેકનું પરમ કારણ બ્રહ્મરૂપે) સમાન છે, ત્યારે
‘આપ કોણ છો?’ એ પ્રશ્ન વાણીના વ્યવહારરૂપ જ
છે. ॥ ૨૩ ॥

ભૂતસમુદાયવિષયક હોય તો પણ તમારો આ
પ્રશ્ન ‘વાચારમ્ભઃ’ કેવળ વાણીના વ્યવહારરૂપ છે, આથી
નિર્રથક છે. શા માટે? ‘ભૂતેષુ’ દેવ, મનુષ્ય વગેરે
શરીરો જ્યારે પંચભૂતમય છે, આથી સમાન છે અને
વળી, અભિન્ન છે, ‘વસ્તુતઃ’ પરમ કારણ બ્રહ્મરૂપે
અભિન્ન છે, ત્યારે ‘(ઘડા, કોડિયાં વગેરે) નામરૂપ
વિકારો માત્ર વાણીનો વ્યવહાર જ છે, તેઓનું મૂળ
કારણ માટી જ સત્ય છે.’ (છાં.ઉપ.૬/૧૪) ॥ ૨૩ ॥

તત્ર પञ્ચાત્મકત્વં પ્રત્યક્ષાદિસિદ્ધમેવેતિ
પરમકારણાભેદમેવોપપાદયતિ—મનસેતિ ।

મનસા વચસા દૃષ્ટ્યા ગૃહ્યતેઽન્યૈરપીન્દ્રિયૈઃ ।
અહમેવ ન મત્તોઽન્યદિતિ બુદ્ધ્યધ્વમજ્ઞસા ॥ ૨૪

મન આદિભિર્યદ્ગૃહ્યતે તત્તદહમેવેત્યર્થઃ ।
અજ્ઞસા તત્ત્વવિચારેણ । એતેનૈવ સર્વાત્મકોઽહ-
મિત્યજ્ઞસાપ્યુત્તરમુક્તં ભવતિ ॥ ૨૪ ॥

એવં પ્રશ્નખણ્ડનમિષેણૈવાત્મસ્વરૂપં
સામાન્યતો નિરૂપ્ય બ્રહ્મણોઽપિ દુષ્પરિહરં
યત્પૃષ્ટં તત્રોત્તરમાહ—ગુણેષ્વિત્યાદિના યાવદ-
ધ્યાયસમાપ્તિ ।

ગુણેષ્વાવિશતે ચેતો ગુણાશ્ચેતસિ ચ પ્રજાઃ ।
જીવસ્ય દેહ ઉભયં ગુણાશ્ચેતો મદાત્મનઃ ॥ ૨૫

અયમભિપ્રાયઃ—

યદિ કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિરૂપતયા
વિષયૈઃ સંગ્રથિતં ચિત્તં બુદ્ધ્યાદિશબ્દવાચ્યમેવ
જીવસ્ય સ્વરૂપં ભવેત્તત્સ્તદ્વિયોગો ન ઘટેત ।
તસ્ય તુ સ્વરૂપમહં બ્રહ્મૈવ । ચિત્તાધ્યાસેન તુ
તત્સ્વભાવતયા વિષયૈઃ સંગ્રથિતમ્ । અતઃ સ્વસ્ય
બ્રહ્મત્વભાવનયા વિષયાણાં ચ મિથ્યાત્વાનુ-

તેમાં શરીર પંચમહાભૂતરૂપ છે, એ પ્રત્યક્ષાદિ
પ્રમાણોથી સિદ્ધ જ છે, આથી પરમ કારણ
બ્રહ્મરૂપે અભિન્ન હોવાની વાત સિદ્ધ કરે છે—
'મનસા ઇતિ ।'

મન, વચન, દૃષ્ટિ તથા બીજી ઈન્દ્રિયો દ્વારા
જે કંઈ ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે સર્વ હું જ
હું, મારાથી જુદું કંઈ નથી, એમ તમે તત્ત્વવિચારથી
જાણો. ॥ ૨૪ ॥

મન વગેરે દ્વારા જે કાંઈ ગ્રહણ કરવામાં
આવે છે તે તે હું જ હું, એમ અર્થ છે. 'અજ્ઞસા'
તત્ત્વવિચારથી— (એતેનૈવ પરમ કારણરૂપ બ્રહ્મ
સાથે અભિન્નતા સિદ્ધ કરવા દ્વારા) 'હું સર્વસ્વરૂપ
હું,' એમ તત્ત્વવિચારથી ઉત્તર આપી દેવામાં
આવ્યો. ॥ ૨૪ ॥

આમ, પ્રશ્નના ખંડન દ્વારા જ આત્મસ્વરૂપને
સામાન્ય વર્ણવીને બ્રહ્માજીને પણ અજ્ઞાત એવો જે
પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હતો, તેનો ઉત્તર અધ્યાય
સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી (ભગવાન) આપે છે—
'ગુણેષુ ઇતિ ।' વગેરે દ્વારા

હે પુત્રો! મન વિષયોમાં અને વિષયો મનમાં
પેસે છે, એમ વિષયો અને મન બંને પરસ્પર
ગૂંથાઈને (બ્રહ્મ એવા) મારા સ્વરૂપ જીવને દેહ
(ઉપાધિ તરીકે અધ્યાસરૂપ થાય છે, પણ) તે
પોતાનું સ્વરૂપ નથી. ॥ ૨૫ ॥

આ પ્રમાણે અભિપ્રાય છે—

જો કર્તાપણું, ભોક્તાપણું વગેરે રૂપે વિષયો
સાથે ગૂંથાયેલું, બુદ્ધિ વગેરે શબ્દથી કહેવાતું ચિત્ત
જ જીવનું સ્વરૂપ હોય, તો તેનો વિયોગ સંભવે
નહીં. તે જીવનું સ્વરૂપ 'હું બ્રહ્મ છું.'— એવું જ
છે, પરંતુ ચિત્તના અધ્યાસથી જીવના (સંસ્કારને
કારણે) સ્વભાવવશ વિષયો સાથે ગૂંથાયેલું છે.
આથી પોતાની બ્રહ્મસ્વરૂપ ભાવનાથી અને વિષયોના

સંધાનેન સર્વતો નિર્વિદ્ય ભગવન્તં ભજતો
 ભવત્યેવ પરિપૂર્ણસ્વરૂપાવસ્થાનમિતિ । હે પ્રજાઃ
 પુત્રકાઃ, સત્યં ગુણેષુ ચેત આવિશતિ ગુણાશ્ચ
 ચેતસિ એવં ગુણાશ્ચેતશ્ચોભયં ગ્રથિતં મદાત્મનો
 બ્રહ્મરૂપસ્ય જીવસ્ય દેહોઽધ્યસ્ત ઉપાધિર્ન
 તુ સ્વરૂપમ્ ॥ ૨૫ ॥

गुणेषु चाविशच्चित्तमभीक्षणं गुणसेवया ।
 गुणाश्च चित्तप्रभवा मद्रूप उभयं त्यजेत् ॥ २६

તસ્માદભીક્ષ્ણં પુનઃપુનર્ગુણસેવયા
 તત્સંસ્કારેણ ગુણેષ્વાવિશચ્ચિત્તં તે ચ
 પુનર્વાસનારૂપેણ ચિત્તે પ્રકર્ષેણ ભવન્તીતિ
 તથા તે ગુણાશ્ચેતશ્ચ । એવં યદુભયં તન્મદ્રૂપઃ
 સંસ્ત્યજેત્ ॥ ૨૬ ॥

નનુ જાગ્રદાદ્યવસ્થાવતઃ કુતઃ
 કૂટસ્થત્વરૂપતા તત્રાહ—

जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृत्तयः ।
 तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चितः ॥
 ॥ २७ ॥

જાગ્રજ્જાગરઃ સ્વપ્નઃ સુષુપ્તં ચેતિ બુદ્ધેરેતા
 વૃત્તયો ન તુ જીવસ્ય, તાશ્ચ ન સ્વાભાવિક્યઃ,
 કિંતુ—

‘सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नमादिशेत् ।
 प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु संततम् ॥’

મિથ્યા અનુસંધાનથી સર્વ તરફથી વિરક્ત થઈને
 ભજતા મનુષ્યની પરિપૂર્ણ એવા સ્વસ્વરૂપમાં જ
 સ્થિતિ થાય છે. હે ‘પ્રજાઃ’ પુત્રો, ગુણોમાં ચિત્ત
 પ્રવેશે છે અને ગુણો ચિત્તમાં પ્રવેશે છે, એ સત્ય
 છે અને પરસ્પર ગૂંથાયેલા છે, પરંતુ ‘મત્-
 આત્મનઃ’ બ્રહ્મ એવા મારા સ્વરૂપ જીવને દેહ
 ઉપાધિ તરીકે અધ્યાસરૂપ થાય છે, તે એનું પોતાનું
 સ્વરૂપ નથી. ॥ ૨૫ ॥

વારંવાર વિષયો સેવવાથી વિષયોમાં પ્રવેશેલા
 મનને અને (વાસનારૂપે) મનમાં વધતા વિષયોને
 મારાથી અભિન્નસ્વરૂપ થઈને (દેહ બ્રહ્માકારવૃત્તિથી)
 તજવાં જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

તેથી ‘અભીક્ષણમ્’ વારંવાર વિષયો સેવવાથી
 તેના સંસ્કારને લીધે વિષયોમાં પ્રવેશેલા મનને
 તથા વળી પાછા વાસનારૂપે ચિત્તમાં વધતા તે
 વિષયોને— આમ, ‘ઉભયમ્’ જે બંને છે, તેમને
 મારાથી અભિન્નસ્વરૂપ થઈને તજવાં જોઈએ.
 ॥ ૨૬ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જાગ્રત વગેરે
 અવસ્થાવાળો જીવ નિર્વિકાર કેવી રીતે હોઈ શકે?
 તે માટે ઉત્તર આપે છે—

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ— આ ત્રણે
 અવસ્થાઓ બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે અને તે પણ
 સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ સત્ત્વાદિ ગુણોથી થનારી
 છે. જીવ તો એ ત્રણે અવસ્થાઓથી રહિત હોઈ,
 તે ત્રણેયના સાક્ષી તરીકે નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો
 છે. ॥ ૨૭ ॥

‘જાગ્રત્’ જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ— આ
 બુદ્ધિની વૃત્તિઓ છે, પણ જીવની નથી અને તે
 સ્વાભાવિક પણ નથી, પરંતુ ‘જાગ્રતાવસ્થા
 સત્ત્વગુણમાંથી, સ્વપ્નાવસ્થા રજોગુણમાંથી અને ગાઢ
 નિદ્રા તમોગુણમાંથી ઉદ્ભવે છે. જીવની શુદ્ધ ચેતનારૂપ

इति । वक्ष्यमाणक्रमेण गुणत एव । जीवस्तु
विलक्षणस्तदवस्थारहित एव विनिश्चितः ।
कुतः । तासां साक्षित्वेन ॥ २७ ॥

ननु तर्हि कथमहं जागर्मीत्यादिप्रतीति-
स्तत्राह—

यर्हि संसृतिबन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तिदः ।
मयि तुर्ये स्थितो जह्यात् त्यागस्तद् गुणचेतसाम् ॥ २८

यर्हि यस्मात्सम्यक् सृतिः सरणमनयेति
संसृतिर्बुद्धिस्तया बन्धोऽयमात्मनो गुणवृत्तीर्ददाति ।
तस्मान्मयि तुर्ये स्थितः सन्निमं संસૃતિબન્ધં જહ્યાત્ ।
તત્તદા ગુણચેતસાં ગુણાનાં ચેતસશ્ચાન્યોન્યં ત્યાગો
ભવતિ ॥ ૨૮ ॥

कथं संसृत्या बन्धः कथं च तं
जह्यात्तदाह—

अहंकारकृतं बन्धमात्मनोऽर्थविपर्ययम् ।
विद्वान् निर्विद्य संसारचिन्तां तुर्ये स्थितस्त्यजेत् ॥ २९

યોથી અવસ્થા ત્રણેયથી ભિન્ન અને ત્રણેયમાં વ્યાપેલી છે.' (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૨૫/૨૫) એમ કહેવામાં આવનાર ક્રમથી, તે અવસ્થાઓ સત્વાદિ ગુણોને કારણે જ છે. જીવ તો તે અવસ્થાઓથી રહિત વિલક્ષણરૂપે જ નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છે. શા માટે? કારણ કે જીવ તે અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે. ॥ ૨૭ ॥

(જો હું સાક્ષી હોઉં) તો હું જાગ્રત છું વગેરે પ્રતીતિ કેમ થાય છે? તે પ્રતીતિ માટે કહે છે—

જે કારણે આત્માને બુદ્ધિથી થતું આ બંધન જાગ્રત વગેરે અવસ્થાઓ આપનારું છે, તેથી (ત્રણે અવસ્થાઓથી મુક્ત એવી) યોથી અવસ્થારૂપ મારા સ્વરૂપમાં સ્થિત થઈને બુદ્ધિરૂપ બંધનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, જેથી વિષયો અને મનનો પરસ્પર ત્યાગ થઈ જશે. ॥ ૨૮ ॥

‘યર્હિ’ જે કારણે આનાથી સારી રીતે ‘સૃતિઃ’ સરકી શકાય છે, તે ‘સંસૃતિઃ’ બુદ્ધિ, તેનાથી— આત્માને બુદ્ધિથી થતું આ બંધન (‘ગુણવૃત્તિદઃ’ જાગ્રદાદ્યવસ્થાઃ દદાતિ— વંશીધરી) જાગ્રત વગેરે અવસ્થાઓ આપનારું છે, તેથી તુરીય અવસ્થારૂપ મારામાં સ્થિત થઈને આ બુદ્ધિરૂપ બંધનનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ‘તત્’ ત્યારે ‘ગુણચેતસામ્’ વિષયોનો અને મનનો પરસ્પર ત્યાગ થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

બુદ્ધિથી બંધન કેવી રીતે થાય છે અને તેનો ત્યાગ કેવી રીતે કરવો જોઈએ, તે કહે છે—

(દેહાદિમાં હું છું, એવા) અહંકારથી કરાયેલું બંધન આત્માના (આનંદાદિ સ્વરૂપને ઢાંકી દેનારું હોવાથી) અનર્થના કારણરૂપ છે, એમ જાણનારે (આ સર્વ દુઃખમય છે, એમ જાણીને વિષયોથી) વિરક્ત થઈને તુરીય અવસ્થા(રૂપ મારા સ્વરૂપ)માં સ્થિત થઈને સંસાર(ના કારણરૂપ દેહાદિ પરના અભિમાનનો અને તેથી કરાયેલી ભોગ)ચિન્તાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૮ ॥

અહંકારેણ કૃતં બન્ધમાત્મનોઽર્થવિપર્યય-
માનન્દાદ્યાવરણેનાનર્થહેતું વિદ્વાન્ જાનન્સન્નિર્વિદ્ય
દુઃખમેતદિતિ જ્ઞાત્વા તુર્યે સ્થિતો ભૂત્વા
સંસારચિન્તાં સંસારોઽબુદ્ધિસ્તસ્મિંશ્ચિન્તામભિમાનં
તત્કૃતાં ભોગચિન્તાં ચ ત્યજેદિતિ ॥ ૨૯ ॥

યાવદેવ ન ત્યજેત્તાવત્તસ્ય કર્મ જ્ઞાનાદિ
સર્વં વ્યર્થમિત્યાહ—યાવદિતિ ।

યાવન્નાનાર્થધીઃ પુંસો ન નિવર્તેત યુક્તિભિઃ ।
જાગર્ત્યપિ સ્વપન્નઙ્ગઃ સ્વપ્ને જાગરણં યથા ॥ ૩૦ ॥

યદ્યપિ જાગર્તિ કર્માદિષુ તથાપિ
સ્વપન્સ્વપ્નાન્યશ્યન્નિવ ભવતિ । યતોઽઙ્ગઃ
અસમ્યગ્દર્શી । અઙ્ગજાગરસ્ય સ્વપ્નત્વે દૃષ્ટાન્તઃ—
સ્વપ્ન ઇતિ ॥ ૩૦ ॥

નનુ કથં વેદપ્રમિતવર્ણાશ્રમકર્માદિ-
નાનાધીર્નિવર્તેત તત્રાહ—અસત્ત્વાદિતિ ।

અસત્ત્વાદાત્મનોઽન્યેષાં ભાવાનાં તત્કૃતા ભિદા ।
ગતયો હેતવશ્ચાસ્ય મૃષા સ્વપ્નદૃશો યથા ॥ ૩૧ ॥

અહંકારથી કરાયેલું બંધન આત્માના
'અર્થવિપર્યયમ્' આનંદાદિ (સચ્ચિદાનંદ) સ્વરૂપને
ઢાંકી દેનારું હોવાથી અનર્થના કારણરૂપ— વિપરીત
ફળ આપનારું છે, એમ 'વિદ્વાન્' જાણતા મનુષ્યે
(વિષયોથી) વિરક્ત થઈને તુરીય અવસ્થામાં સ્થિત
થઈને 'સંસારચિન્તામ્' સંસાર એટલે અબુદ્ધિ, તે
વિષે ચિંતા, અભિમાન, તેનાથી કરાતી ભોગચિંતાનો
ત્યાગ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

જ્યાં સુધી ભેદબુદ્ધિ તજવામાં ન આવે ત્યાં
સુધી તે (મનુષ્ય)નાં કર્મ, જ્ઞાન વગેરે સર્વ વ્યર્થ
છે, એમ કહે છે— 'યાવત્ ઇતિ ।'

જ્યાં સુધી મનુષ્યની ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થોમાં
સત્યત્વબુદ્ધિ (શ્રીગુરુએ ઉપદેશેલી શાસ્ત્રાભ્યાસજન્ય)
યુક્તિઓ દ્વારા દૂર થતી નથી, ત્યાં સુધી
આત્મજ્ઞાનશૂન્ય એવો તે જાગતો હોવા છતાં પણ
સ્વપ્નો જોતો હોય તેવો છે, જેમ સ્વપ્નાવસ્થામાં
જાગવું સત્ય નથી તેમ! ॥ ૩૦ ॥

જો કે કર્મ વગેરે વ્યવહારમાં તે જાગે છે, તેમ
છતાં 'સ્વપન્' સૂતેલો મનુષ્ય સ્વપ્નો જોતો હોય
તેવો છે, કારણ કે 'અઙ્ગઃ' આત્મજ્ઞાનશૂન્ય છે.
અજ્ઞાનીનું જાગરણ એ સ્વપ્ન જ છે, તે વિષે
દૃષ્ટાન્ત— 'સ્વપ્ને ઇતિ ।' ॥ ૩૦ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે વેદ દ્વારા
જણાવાયેલી વર્ણાશ્રમકર્મ વગેરેની ભેદબુદ્ધિ કેવી
રીતે દૂર થાય? તે માટે ઉત્તર આપે છે—
'અસત્ત્વાત્ ઇતિ ।'

દેહાદિ પદાર્થોનું મિથ્યાત્વ હોવાથી તે
દેહાદિને કારણે કરાયેલા (વર્ણાશ્રમ વગેરે) ભેદો,
(સ્વર્ગાદિફળરૂપ) ગતિઓ તથા કર્મો આ આત્માને
માટે મિથ્યા છે, જેમ સ્વપ્ન જોતા મનુષ્યને (સ્વપ્નમાં
દેખાતા સર્વ ભેદો, ગતિઓ અને કર્મો જાગ્રત્
અવસ્થામાં) મિથ્યા જણાય છે તેમ! ॥ ૩૧ ॥

ભાવાનાં દેહાદીનામ્ તત્કૃતા ભિદા
વર્ણાશ્રમાદિરૂપા । ગતયઃ સ્વર્ગાદિફલાનિ । હેતવઃ
કર્માણિ ચાસ્યાત્મનો મૃષા । અવિદ્યાવદ્વિષયો
વેદ ઇતિ ભાવઃ ॥ ૩૧ ॥

યુક્તિભિરિત્યુક્તં તા એવ યુક્તીરાહ—
ય ઇતિ ।

યો જાગરે બહિરનુક્ષણધર્મિણોઽર્થાન્
ભુક્તે સમસ્તકરણૈર્હૃદિ તત્સદૃક્ષાન્ ।
સ્વપ્ને સુષુપ્ત ઉપસંહરતે સ એકઃ
સ્મૃત્યન્વયાત્રિગુણવૃત્તિદૃગિન્દ્રિયેશઃ ॥ ૩૨

અર્થાન્સ્થૂલાન્દેહાદીન્સમસ્તકરણૈશ્ચક્ષુરાદિ-
ભિર્ભુક્તે । કથંભૂતાન્ । અનુક્ષણધર્મિણઃ
ક્ષણિકબાલ્યતારુણ્યાદિધર્મવતો યશ્ચ સ્વપ્ને
હૃદિ જાગરદૃષ્ટસદૃશાન્વાસનામયાન્ભુક્તે, યશ્ચ
સુષુપ્તે તાન્ સર્વાનુપસંહરતિ સ એકઃ ।
કુતઃ । ત્રિગુણવૃત્તિદૃગ્ અવસ્થાત્રયદ્રષ્ટા ।

‘ભાવાનામ્’ દેહાદિ પદાર્થોનું (મિથ્યાત્વ)–
તે દેહાદિને કારણે કરાયેલા વર્ણાશ્રમ વગેરેરૂપ
ભેદો, ‘ગતયઃ’ સ્વર્ગાદિક્ષણરૂપ ગતિઓ તથા
‘હેતવઃ’ કર્મો— આ આત્માને માટે મિથ્યા છે.
જેમને સ્વરૂપનું અજ્ઞાન છે તેઓ જ વેદના અધિકારી
છે, (અજ્ઞાનીઓ માટે વેદ છે, જ્ઞાનીઓ માટે
નહીં!), એવો ભાવ છે. ॥ ૩૧ ॥

(શ્લોક-૩૦ માં) ‘યુક્તિભિઃ’ (યુક્તિઓથી
ભેદદૃષ્ટિ દૂર કરવી,) એમ કહેવામાં આવ્યું, તે
યુક્તિઓ કહે છે— ‘યઃ ઇતિ ।’

જાગ્રત અવસ્થામાં પ્રતિક્ષણે બદલાતા બાળપણ,
યુવાની વગેરે ધર્મવાળા બહારના સ્થૂળ દેહાદિ
પદાર્થોને જે આત્મા યક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયોથી ભોગવે
છે, સ્વપ્નાવસ્થામાં જે આત્મા જાગ્રત અવસ્થામાં
જોયા હતા તેવા જ વાસનામય સૂક્ષ્મ પદાર્થોને હૃદયમાં
ભોગવે છે અને સુષુપ્તિમાં તે સર્વ પદાર્થોને જે
સમેટી લે છે, તે આત્મા એક જ છે, કારણ કે આ
એક જ આત્મા જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ— એમ ત્રણે
અવસ્થાઓ જોનારો સાક્ષી છે, કારણ કે ઈન્દ્રિયોનો
નિયંતા એવો તે સર્વ અવસ્થાઓમાં સ્મૃતિરૂપે
અનુગત છે. ॥ ૩૨ ॥

‘અર્થાન્’ સ્થૂળ દેહાદિ પદાર્થોને ‘સમસ્તકરણૈઃ’
યક્ષુ વગેરે ઈન્દ્રિયોથી જે ભોગવે છે. કેવા
પદાર્થોને? ‘અનુક્ષણધર્મિણઃ’ પ્રતિક્ષણે બદલાતાં
બાળપણ, યુવાની વગેરે ધર્મવાળા (સ્થૂળ દેહાદિ)
પદાર્થોને— વળી, સ્વપ્નાવસ્થામાં જે આત્મા,
જાગ્રત અવસ્થામાં જોયા હતા તેવા જ વાસનામય
સૂક્ષ્મ પદાર્થોને હૃદયમાં ભોગવે છે અને
સુષુપ્તિમાં તે સર્વ પદાર્થોને જે સમેટી લે છે, તે
આત્મા એક જ છે. શા માટે? ‘ત્રિગુણવૃત્તિદૃક્’
જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થાઓને
જોનારો સાક્ષી છે.

નનુ જાગ્રદવસ્થાં સર્વેન્દ્રિયાણિ પશ્યન્તિ
સ્વપ્નં મનઃ સુષુપ્તિં તત્સંસ્કારશેષા બુદ્ધિઃ
કથમાત્મા તદ્દ્રષ્ટા તત્રાહ—ઇન્દ્રિયેશઃ ।

નનુ ઇન્દ્રિયેશા અપિ વિશ્વતૈજસપ્રાજ્ઞા
ભિન્નાઃ । ન, કુતઃ । સ્મૃત્યા પ્રતિસંધાનેન
સર્વાવસ્થાસ્વન્વયાત્ । યઃ સ્વપ્નાનદ્રાક્ષં
યશ્ચ તદનન્તરં ન કિંચિદવેદિષં સ એવૈતર્હિ
જાગર્મીત્યુપાધિભેદેન વિશ્વાદિવ્યવહાર ઇતિ
ભાવઃ । એતેન બાલયુવાદ્યવસ્થાસ્વપિ
પ્રતિ-સંધાનેનાત્મૈક્યં દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૩૨ ॥

ततः किमत आह—एवमिति ।

एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्र्यवस्था
मन्मायया मयि कृता इति निश्चितार्थाः ।
संछिद्य हार्दमनुमानसदुक्तितीक्ष्ण-
ज्ञानासिना भजत माखिलसंशयाधिम् ॥ ३३

શંકા કરવામાં આવી છે કે જાગ્રત અવસ્થાને
સર્વ ઈન્દ્રિયો જુએ છે, સ્વપ્નાવસ્થાને મન જુએ છે
અને સુષુપ્તિ અવસ્થાને રહી ગયેલા સંસ્કારવાળી
બુદ્ધિ જુએ છે, તો આત્મા તેનો દ્રષ્ટા કેવી રીતે છે?
તે કહે છે— ‘ઇન્દ્રિય-ઈશઃ’ (આત્મા સર્વ
ઈન્દ્રિયો, મન અને બુદ્ધિનો નિયંતા છે, તેથી
આત્મા જ એક માત્ર દ્રષ્ટા છે.)

કોઈ શંકા કરે કે વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ
(જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિના દ્રષ્ટા) અને ઈન્દ્રિયો,
મન અને બુદ્ધિના નિયંતા હોઈ જુદા હોવા
જોઈએ. તે માટે કહે છે કે ના, (તે માત્ર જુદાં
નામો જ છે.) શા માટે તેઓ એક જ છે? સર્વ
અવસ્થાઓમાં એક જ આત્માનું અનુસંધાન રહેતું
હોવાથી એક જ આત્મા સ્મૃતિરૂપે અનુગત છે. જે
મનુષ્યે સ્વપ્નાઓ જોયા પછી સુષુપ્તિમાં મેં કાંઈ
જાણ્યું એમ કહે છે, તે જ મનુષ્ય કહે છે કે
અત્યારે હું જાગું છું— આમ, ઉપાધિભેદથી
વિશ્વાદિનો વ્યવહાર થાય છે, એવો ભાવ છે. આ
દ્વારા બાલ્ય, યૌવન વગેરે અવસ્થાઓમાં પણ
અનુસંધાન થતું હોવાથી આત્મા એક જ છે,
એમ સમજવું. ॥ ૩૨ ॥

सर्व अवस्थाओमां एकं ज आत्मा
होवानुं ज्ञानं तथा पछी शुं, ते हवे कहे छे—
‘एवम् इति ।’

આમ, વિચાર કરીને, ગુણોથી થનારી જાગ્રત,
સ્વપ્ન, સુષુપ્તિરૂપ ત્રણે અવસ્થાઓ મનની છે છતાં
મારી માયાને કારણે જ મારામાં કલ્પાયેલી છે,
એવો આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય કરીને તમે અનુમાનો
અને સત્પુરુષોના ઉપદેશો તથા શ્રુતિઓ દ્વારા
તીક્ષ્ણ કરાયેલી જ્ઞાનરૂપી તલવારથી સર્વ સંશયોના
કારણરૂપ અહંકારનો નાશ કરી હૃદયમાં રહેલા
મને ભજો. ॥ ૩૩ ॥

ગુણતો યા એતા મનસસ્ત્ર્યવસ્થાસ્તા
મદવિદ્યયા મયિ કૃતા ન તત્ત્વતઃ
સન્તીતિ નિશ્ચિત આત્મરૂપોઽર્થો ચૈસ્તે
યૂયમખિલસંશયાનામાધિં આધીયન્તેઽસ્મિન્નિ-
ત્યાધિરહંકારસ્તં સંછિદ્ય હાર્દ હૃદિ સ્થિતં
માં ભજત ।

કેન છિત્વા તદાહ—અનુમાનૈઃ સદુક્તિભિઃ
સતામુપદેશૈઃ શ્રુતિભિશ્ચ । તીક્ષ્ણેન જ્ઞાનખડ્ગેન
॥ ૩૩ ॥

અનુમાનાદિ દર્શયતિ—ઈક્ષેતેતિ ।
ઈક્ષેત વિભ્રમમિદં મનસો વિલાસં
દૃષ્ટં વિનષ્ટમતિલોલમલાતચક્રમ્ ।
વિજ્ઞાનમેકમુરુધેવ વિભાતિ માયા
સ્વપ્નસ્ત્રિધા ગુણવિસર્ગકૃતો વિકલ્પઃ ॥ ૩૪

इदं जगद्विभ्रममीक्षेत । तत्र हेतवः—
मनोविजृम्भितत्वात् दृष्टत्वाद्दिनाशित्वाच्च
स्वप्नवत् । अतिचञ्चलत्वाच्चालातचक्रवत् ।

નનુ ભ્રમોઽપિ નિર્વિષયઃ કથં સ્યાત્તત્રાહ—
વિજ્ઞાનમિતિ નિગમનમ્ । તસ્માત્ત્રિધા યોઽયં
ગુણપરિણામકૃતો વિકલ્પો ભેદઃ સ માયેતિ
॥ ૩૪ ॥

ગુણથી થનારી મનની જે આ ત્રણ
અવસ્થાઓ છે, તે મારા સ્વરૂપવિષયક અજ્ઞાનથી
મારામાં કલ્પાયેલી છે પણ વાસ્તવિક નથી, એવો
આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય જેમના દ્વારા કરવામાં
આવ્યો છે તે તમે સમગ્ર સંશયોના ‘આધિમ્’
જેમાં રાખવામાં આવે છે તે સ્થાનરૂપ ‘આધિઃ’
અહંકાર, તેનો નાશ કરીને ‘હાર્દમ્’ હૃદયમાં
રહેલા મને ભજો.

કોના દ્વારા નાશ કરીને, તે કહે છે—
અનુમાનો દ્વારા, ‘સદુક્તિભિઃ’ સત્પુરુષોના ઉપદેશો
દ્વારા અને શ્રુતિઓ દ્વારા, તીક્ષ્ણ કરાયેલી જ્ઞાનરૂપી
તલવારથી ॥ ૩૩ ॥

અનુમાન વગેરે દર્શાવે છે— ‘ઈક્ષેત ઇતિ ।’
આ જગતને ભ્રાંતિરૂપ જોવું જોઈએ, કારણ કે
તે મનનો વિલાસ હોવાથી સ્વપ્નની જેમ દેખાય છે
અને નાશ પામે છે તથા અલાતયક (ઊંબાડિયા)ની
જેમ અતિશય ચંચળ છે. વિજ્ઞાનસ્વરૂપ એક જ
આત્મા અનેકસ્વરૂપ હોય તેમ ભાસે છે, માટે
ગુણોના પરિણામથી કરાયેલો (અધ્યાત્મ, અધિભૂત
અને અધિદૈવ નામનો) ત્રણ પ્રકારનો જે ભેદ
જણાય છે, તે કેવળ માયા છે. ॥ ૩૪ ॥

આ જગતને ભ્રાંતિરૂપ જોવું જોઈએ. તે
માટેનાં કારણો— મનનો વિલાસ હોવાથી, સ્વપ્નની
જેમ દેખાતું હોવાથી અને નાશ પામતું હોવાથી,
તેમ જ અલાતયકની જેમ અતિશય ચંચળ હોવાથી
(ભ્રાંતિરૂપ છે).

કોઈ શંકા કરે કે ભ્રાંતિ પણ વિષય વિના
કેમ થાય? તે માટે કહે છે— આત્મા વિજ્ઞાનસ્વરૂપ
છે, એ સાધ્ય છે. તેથી ગુણોના પરિણામથી
કરાયેલો જે આ ત્રણ પ્રકારનો ‘વિકલ્પઃ’ ભેદ છે
તે માયા છે. ॥ ૩૪ ॥

दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णा-
 स्तूष्णीं भवेन्निजसुखानुभवो निरीहः ।
 संदृश्यते क्व च यदीदमवस्तुबुद्ध्या
 त्यक्तं भ्रमाय न भवेत् स्मृतिरानिपातात् ॥ ३५

तस्मात्ततो दृश्याद्दृष्टિं प्रतिनिवर्त्य
 निजसुखानुभवो भवेत् । तन्नैश्चल्यार्थं च
 निवृत्ततृष्णास्तૂष्णीं निરીહશ્ચ ભવેત્ ।
 મનોવાક્કાયવ્યાપારરહિત इत्यर्थः ।

ननु देहवतः सर्वथा द्वैतदृष्टिप्रति-
 निवर्तनायोगात्पुनः संसारः स्यादेव तत्राह—
 संदृश्यत इति । क्वचिदावश्यककारादिषु यद्यपीदं
 संदृश्यते तथापि पूर्वमवस्तुबुद्ध्या यत्यक्तं
 तत्पुनर्मोहाय न भवेदेव किंतु देहपातपर्यन्तं
 स्मृतिरिव स्मृतिः संस्कारमात्रेणावभासो
 भवेदित्यर्थः ॥ ३५ ॥

एतदेवोपपादयति—देहमिति ।

देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा
 सिद्धो न पश्यति यतोऽध्यगमत् स्वरूपम् ।
 दैवादपेतमुत दैववशादुपेतं
 वासो यथा परिकृतं मदिरामदान्धः ॥ ३६

આસનાદુત્થિતમુત્થાય તત્રૈવ સ્થિતં તતઃ
 ક્વચિદપેતં નિર્ગતં પુનસ્તત્રૈવોપેતં વા દેહમપિ

માટે તે દશ્યપ્રપંચથી દષ્ટિને પાછી વાળીને
 આત્મસુખના અનુભવી થવું જોઈએ અને (તે
 અનુભવની નિશ્ચળતા માટે) તૃષ્ણારહિત, મૌન
 અને નિઃસ્પૃહ રહેવું જોઈએ. જો કદાચ (આવશ્યક
 આહાર વગેરે કર્મમાં) આ દ્વૈતપ્રપંચ દેખાય, તો
 અવસ્તુબુદ્ધિથી તજાયેલી વસ્તુ (પુનઃ) બ્રાંતિ
 ઉપજાવવા સમર્થ થતી નથી, માત્ર દેહ પડે ત્યાં
 સુધી તે વસ્તુનો સંસ્કારરૂપે આભાસ રહે છે. ॥ ૩૫ ॥

તેથી તે દશ્યપ્રપંચથી દષ્ટિને પાછી વાળીને
 આત્મસુખના અનુભવી થવું જોઈએ અને તે
 અનુભવની નિશ્ચળતા માટે તૃષ્ણારહિત, મૌન અને
 નિઃસ્પૃહ રહેવું જોઈએ. મન-વચન-કાયાના વ્યાપારથી
 રહિત થઈ જવું જોઈએ, એમ અર્થ છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે દેહધારીની
 દ્વૈતદષ્ટિ સંપૂર્ણપણે દૂર થતી ન હોવાથી ફરીથી
 સંસાર જ થાય, તે માટે કહે છે— ‘સંદૃશ્યતે
 ઇતિ’ જો કદાચ આવશ્યક આહાર વગેરેમાં આ
 દ્વૈતદષ્ટિ દેખાય, તો પણ પૂર્વે અવસ્તુબુદ્ધિથી જે
 વસ્તુ તજાઈ છે તે પુનઃ બ્રાંતિ ઉપજાવતી જ નથી,
 પરંતુ દેહ પડે ત્યાં સુધી ‘સ્મૃતિઃ’ વસ્તુનો
 સંસ્કારરૂપે આભાસ થાય છે. ॥ ૩૫ ॥

(તે આભાસ બ્રાંતિ ઉપજાવી શકતો નથી,) એ
 સિદ્ધ કરે છે— ‘દેહમ્ ઇતિ’

મદિરાના મદમાં અંધ બનેલો મનુષ્ય જેમ
 પોતે પહેરેલું વસ્ત્ર ખસી ગયું છે કે રહ્યું છે તે
 જાણતો નથી, તેમ આત્મનિષ્ઠ મનુષ્ય નાશવંત
 શરીર પ્રારબ્ધકર્મના યોગથી (આસન ઉપર) બેઠું
 છે કે દૈવવશાત્ ઊઠી ગયું છે તે જાણતો નથી,
 કારણ કે તેણે સ્વરૂપ જાણ્યું હોય છે. ॥ ૩૬ ॥

શરીર આસન પરથી ઊઠી ગયું છે, ઊઠીને
 ત્યાં જ બેઠું છે, કે ત્યાંથી ક્યારેક ‘અપેતમ્’
 નીકળી ગયું છે, કે પાછું ત્યાં જ આવી ગયું
 છે, એમ દેહનું પણ જેને અનુસંધાન નથી તેને

નાનુસંધત્તે, કુતોઽન્યત્ । યતો યેન દેહેન
સ્વરૂપમધ્યગમજ્ઞાતવાંસ્તં દેહમ્ । યતઃ
કારણાદિતિ વા । પરિકૃતં પરિહિતં વાસો ગતં
સ્થિતં વા યથા ન વેત્તિ તદ્વત્ ॥ ૩૬ ॥

નનુ ચ યઃ પરિપાલ્યમાનોઽપિ મુમૂર્ષતિ
તં ચેન્ન પશ્યતિ તર્હિ પતેદેવ, નેત્યાહ—
દેહોઽપીતિ ।

દેહોઽપિ દૈવવશગઃ ખલુ કર્મ યાવત્
સ્વારમ્ભકં પ્રતિ સમીક્ષત એવ સાસુઃ ।
તં સપ્રપંચમધિરૂઢસમાધિયોગઃ
સ્વાપ્નં પુનર્ન ભજતે પ્રતિબુદ્ધવસ્તુઃ ॥ ૩૭

દેહો દૈવવશેન ગચ્છન્ સ્વારમ્ભકં
કર્મ યાવદસ્તિ તાવત્પર્યન્તં પ્રતિસમીક્ષત એવ
જીવત્યેવ । સાસુઃ પ્રાણેન્દ્રિયસહિતઃ । નનુ તર્હિ
તસ્મિન્કદાચિદાસજ્જેતાપિ, નેત્યાહ—તમિતિ ।
સ્વાપ્નં સ્વપ્નતુલ્યમ્ । અધિરૂઢઃ પ્રાપ્તઃ
સમાધિપર્યન્તો યોગો યેનાત એવ પ્રતિબુદ્ધં
જ્ઞાતં પરમાર્થવસ્તુ યેન સઃ । તથા ચ શ્રુતિઃ—
'તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યે અથ
સંપત્સ્યે' ઇતિ ॥ ૩૭ ॥

બીજા શેનું અનુસંધાન હોય? 'યતઃ' જે દેહને
કારણે સ્વરૂપને 'અધ્યગમત્' જાણ્યું છે તે દેહનું
(તેને અનુસંધાન નથી). અથવા જે કારણે એણે
સ્વરૂપને જાણ્યું છે, તેથી— 'પરિકૃતમ્' પહેરેલું
વસ્ત્ર ખસી ગયું છે કે રહ્યું છે તે જેમ જે જાણતો
નથી તેમ! ॥ ૩૬ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જે શરીર
સારસંભાળ રાખવા છતાં પણ મરી જવાના
ભયવાળું જ છે, તે શરીરનું જો (આ રીતે) ધ્યાન
રાખવામાં ન આવે તો તે પડી જ જાય ને! તે માટે
કહે છે કે, ના— 'દેહઃ અપિ ઇતિ ।'

શરીર પણ પ્રારબ્ધકર્મને વશ રહીને પોતાને
ઉત્પન્ન કરનારું કર્મ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી પ્રાણ
તથા ઇન્દ્રિયો સાથે જોડાઈને જીવે જ છે, છતાં જેણે
સમાધિયોગ પ્રાપ્ત કર્યો હોય અને તે દ્વારા પરમાર્થ
વસ્તુ જાણી હોય તેવો જ્ઞાની મનુષ્ય, જેમ સ્વપ્નના
શરીરને મનુષ્ય ફરી સેવતો નથી તેમ (સ્ત્રી-પુત્રાદિ)
પ્રપંચસહિત તે શરીરને ફરી સેવતો નથી. ॥ ૩૭ ॥

શરીર પ્રારબ્ધકર્મને વશ રહીને (પ્રારબ્ધના
લક્ષણવાળું, દેહને ઉત્પન્ન કરનારું એવું) આરંભક
કર્મ જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી 'પ્રતિસમીક્ષતે એવ'
જીવે જ છે. 'સ-અસુઃ' પ્રાણ અને ઇન્દ્રિય સહિત—
શંકા કરવામાં આવી છે કે તે પ્રારબ્ધથી રક્ષાયેલા
દેહમાં જો કદાચ તે આસક્ત થાય તો? તે માટે કહે
છે કે ના, 'તમ્ ઇતિ ।' 'સ્વાપ્નમ્' સ્વપ્ન જેવા
શરીરને મનુષ્ય ફરી સેવતો નથી. 'અધિરૂઢઃ' પ્રાપ્ત
કરવામાં આવ્યો છે સમાધિ પર્યંતનો યોગ જેના દ્વારા,
આથી 'પ્રતિબુદ્ધમ્' જાણવામાં આવી છે પરમાર્થ
વસ્તુ જેના દ્વારા તે— તે અનુસાર શ્રુતિ છે— 'એ
(બ્રહ્મજ્ઞાની)ને (વિદેહકૈવલ્ય પ્રાપ્ત કરવામાં) એટલી
જ વાર છે જ્યાં સુધી (પ્રારબ્ધક્ષય કરીને વર્તમાન
દેહથી) છૂટ્યો નથી. પછી તે (વિદેહકૈવલ્ય) પ્રાપ્ત
કરે છે.' (છાં.ઉપ.૬/૧૪/૨) ॥ ૩૭ ॥

उक्तार्थे तेषां विश्वासार्थं स्वस्वरूप-
माह—मयेति ।

मयैतदुक्तं वो विप्रा गुह्यं यत् सांख्ययोगयोः ।
जानीत माऽऽगतं यज्ञं युष्मद्धर्मविवक्षया ॥ ३८

सांख्यमात्मानात्मविवेको योगोऽष्टाङ्ग-
स्तयोर्गुह્યं रहस्यम् । यज्ञं विष्णुम् ‘यज्ञो वै
विष्णुः’ इति श्रुतेः । युष्मद्धर्मविवक्षयेत्यनेन
धर्मा अप्युपदिष्टा इति ज्ञेयम् । अत एव
‘यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ॥’
इत्यनुवादो भविष्यति ॥ ३८ ॥

अहं योगस्य सांख्यस्य सत्यस्यर्तस्य तेजसः ।
परायणं द्विजश्रेष्ठाः श्रियः कीर्तेर्दमस्य च ॥ ३९

ऋतं प्रमीयमानो धर्मः, सत्यमनुष्ठीयमानो
ધર્મઃ । તેજઃ પ્રભાવઃ । એતેષાં પરમયનમ્ ॥ ૩૯ ॥

मां भजन्ति गुणाः सर्वे निर्गुणं निरपेक्षकम् ।
सुहृदं प्रियमात्मानं साम्यासंगादयोऽगुणाः ॥ ४०

किंच मामिति । कथंभूताः । अगुणाः
गुणपरिणामरूपा न भवन्ति किंतु नित्या
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

કહેવામાં આવેલા જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગમાં
તે સનકાદિનો વિશ્વાસ પડે તે માટે પોતાનું સ્વરૂપ
જણાવે છે— ‘મયા ઇતિ ।’

હે બ્રાહ્મણો! સાંખ્ય તથા યોગનું આ રહસ્ય
મારા દ્વારા તમને કહેવામાં આવ્યું. તમને ધર્મ
જણાવવાની ઈચ્છાથી આવેલા મને તમે સૌ યજ્ઞરૂપ
વિષ્ણુ જાણો. ॥ ૩૮ ॥

‘સાંખ્યમ્’ આત્મ-અનાત્મનો વિવેક, ‘યોગઃ’
અષ્ટાંગ યોગ, તે બંનેનું ‘ગુહ્યમ્’ રહસ્ય, ‘યજ્ઞમ્’
યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુ. ‘વિષ્ણુ યજ્ઞરૂપ જ છે.’— એમ
શ્રુતિ હોવાથી (તૈ.સં.૧/૭/૪, ૨/૫/૫), તમને ધર્મ
કહેવાની ઈચ્છાથી આ દ્વારા ધર્મોનો પણ ઉપદેશ
કરવામાં આવ્યો છે, એમ જાણવું જોઈએ. આથી જ
‘તે હંસરૂપે હે માધવ! બ્રહ્માજીને આપે જે ઉપદેશ
કહ્યો હતો,’ (શ્રીમદ્ભા.૧૧/૧૭/૩) એમ કહેવાને
જ પુનઃ કહેશે. ॥ ૩૮ ॥

હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો, હું યોગ, સાંખ્ય, સત્ય,
ઋત, પ્રભાવ, લક્ષ્મી, કીર્તિ તથા ઈન્દ્રિયનિગ્રહના
પરમ ફળરૂપ છું. ॥ ૩૯ ॥

‘ઋતમ્’ વેદના પ્રમાણથી વિધિ દ્વારા કહેવાયેલો
ધર્મ, ‘સત્યમ્’ અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતો ધર્મ,
‘તેજઃ’ પ્રભાવ, આ સર્વના પરમ ફળરૂપ ॥ ૩૯ ॥

સત્ત્વાદિ ગુણોના પરિણામરૂપ નહીં, પણ જે
નિત્ય છે તેવા ગુણો, સર્વ પ્રત્યે સમાનતા અને સર્વ
પ્રત્યે અસંગતા વગેરે સર્વ અન્ય ગુણો, પ્રાકૃત
ગુણોથી પર અને પ્રાકૃત ગુણોની અપેક્ષારહિત,
સ્વભક્તજનોનું હિત કરનાર, તેમના પ્રેમના વિષયરૂપ,
સર્વના આત્મા એવા મને ભજે છે. ॥ ૪૦ ॥

વળી, ‘મામ્ ઇતિ ।’ કેવા ગુણો (મને ભજે
છે)? ‘અગુણાઃ’ સત્ત્વાદિ ગુણોના પરિણામરૂપ
ગુણો નહીં, પણ નિત્ય એવા ભગવન્નિષ્ઠ ગુણો,
એમ અર્થ છે. ॥ ૪૦ ॥

इति मे छिन्नसन्देहा मुनयः सनकादयः ।

सभाजयित्वा परया भक्त्याऽगृणत संस्तवैः ॥ ४१

મે મયા । અગૃણત માં તુષ્ટુવુઃ ॥ ૪૧ ॥

तैरहं पूजितः सम्यक् संस्तुतः परमर्षिभिः ।

प्रत्येयाय स्वकं धाम पश्यतः परमेष्ठिनः ॥ ४२

પ્રત્યેયાય પ્રત્યાગતોઽસ્મિ ॥ ૪૨ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां

टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

*****

अथ चतुर्दशोऽध्यायः

ભક્તિયોગનો મહિમા તથા ધ્યાનવિધિનું વર્ણન

चतुर्दशे परं श्रेयो भक्तिरेव न चेतरत् ।

इत्येतद्वर्ण्यते ध्यानयोगश्च सह साधनैः ॥ १

एवं तावद्भागवतो भक्त्या मोक्ष

इत्युक्तमन्ये त्वन्यानि साधनानि वदन्ति, तत्र

विशेषनिर्धारणाय पृच्छति—वदन्तीति ।

उद्धव उवाच

वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः ।

तेषां विकल्पप्राधान्यमुताहो एकमुख्यता ॥ १

શ્રેયાંસિ શ્રેયઃસાધનાનિ । કિં વિકલ્પેન

પ્રાધાન્યમુતાહો કિંવા એકસ્યૈવ મુખ્યતા ॥ ૧ ॥

એકમુખ્યતાપક્ષોત્થાને કારણમ્—ભવતેતિ ।

આમ, (હંસરૂપ) મારાથી જેમનો સંશય છેદાઈ ગયો તેવા સનકાદિ મુનિઓએ પરમ ભક્તિપૂર્વક મારું પૂજન કરીને સુંદર સ્તોત્રો મારી સ્તુતિ કરી. ॥ ૪૧ ॥

‘મે’ મારાથી— ‘અગૃણત’ સ્તુતિ કરી. ॥ ૪૧ ॥

તે મહર્ષિઓ દ્વારા સારી રીતે જેની પૂજા અને સ્તુતિ કરવામાં આવી, તે હું બ્રહ્માજીના દેખતાં સ્વધામ સિધાવ્યો. ॥ ૪૨ ॥

પ્રતિ-ઝયાય’ હું પાછો ગયો. ॥ ૪૨ ॥

(તપ, દાન વગેરે) બીજાં સાધનો કરતાં ભક્તિ જ સર્વોત્કૃષ્ટ કલ્યાણનું સાધન છે, એ (મહિમા) તથા સાધનો સહિત ધ્યાનયોગ યોદમા અધ્યાયમાં વર્ણવવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

તો આમ, ભગવાનની ભક્તિથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ કહેવામાં આવ્યું, પણ બીજા (વિદ્વાનો) અન્ય સાધનોની વાત કરે છે, તો તેમાં શ્રેષ્ઠ સાધનનો નિર્ણય કરવા માટે પૂછે છે— ‘વદન્તિ ઇતિ ।’

ઉદ્ભવજી બોલ્યા — હે શ્રીકૃષ્ણ, બ્રહ્મવાદીઓ કલ્યાણનાં અનેક સાધનો વર્ણવે છે. તે સાધનોના વિકલ્પોમાં પ્રત્યેક સાધન મુખ્ય છે કે તેમાંનું એક જ સાધન મુખ્ય છે? ॥ ૧ ॥

‘શ્રેયાંસિ’ કલ્યાણનાં સાધનોને— (આ સાધન શ્રેષ્ઠ કે આ સાધન? એમ) પ્રત્યેક સાધન મુખ્ય છે કે એકની જ મુખ્યતા છે? ॥ ૧ ॥

એક જ સાધનની શ્રેષ્ઠતાનો પક્ષ ઊઠવા માટેનું કારણ— ‘ભવતા ઇતિ ।’

ભવતોદાહતઃ સ્વામિન્ ભક્તિયોગોઽનપેક્ષિતઃ ।

નિરસ્ય સર્વતઃ સંગં યેન ત્વચ્ચાવિશેન્મનઃ ॥ ૨

ન અપેક્ષિતમપેક્ષા યસ્મિન્સોઽહૈતુકઃ ।
અયમર્થઃ— ભવતા યો ભક્તિયોગ ઉક્તોઽન્યે
ચ યાનિ શ્રેયઃસાધનાનિ વદન્તિ તેષાં
કિં સાક્ષાત્ફલસાધનત્વેન પ્રાધાન્યમેવ
સર્વેષામુતાઙ્ગાઙ્ગિત્વમ્ । પ્રાધાન્યેઽપિ કિં
વિકલ્પેન સર્વેષાં તુલ્યફલત્વમ્ । યદ્વા
કશ્ચિદસ્તિ વિશેષ ઇતિ ॥ ૨ ॥

તત્ર ભક્તિરેવ મહાફલત્વેન મુખ્યા,
અન્યાનિ તુ સ્વસ્વપ્રકૃત્યનુસારેણ પુષ્પસ્થાનીય-
સ્વર્ગાદિફલબુદ્ધિભિઃ પ્રાણિભિઃ પ્રાધાન્યેન
પરિકલ્પિતાનિ ક્ષુલ્લકફલાનીતિ વિવેક્તું
પ્રકૃત્યનુસારેણ બહુધા વેદાર્થપ્રતિપત્તિમાહ—
કાલેનેતિ સસભિઃ ।

શ્રીભગવાનુવાચ

કાલેન નષ્ટા પ્રલયે વાણીયં વેદસંજ્ઞિતા ।

મયાઽઽદૌ બ્રહ્મણે પ્રોક્તા ધર્મો યસ્યાં મદાત્મકઃ ॥ ૩

હે સ્વામી! આપના દ્વારા (મોક્ષના સાધન તરીકે) નિષ્કામ ભક્તિયોગ કહેવામાં આવ્યો, કે જેનાથી સર્વ તરફથી આસક્તિ છોડીને મન આપનામાં પ્રવેશ કરે છે. ॥ ૨ ॥

‘ન અપેક્ષિતમ્’ જેમાં અપેક્ષા નથી તે નિષ્કામ ભક્તિયોગ. અર્થ આ પ્રમાણે છે— આપના દ્વારા જે ભક્તિયોગ કહેવામાં આવ્યો અને બીજાઓ (જ્ઞાનીઓ) પણ જે કલ્યાણનાં સાધનો વર્ણવે છે, તેમાંનાં બધાં જ સાધનો સાક્ષાત્ ઈળ આપવામાં મુખ્ય છે, કે તેમાંનાં કેટલાંક મુખ્ય છે અને કેટલાંક ગૌણ છે? શ્રેષ્ઠ સાધન હોવામાં વિકલ્પ હોવાથી તે સર્વ સાધનો સરખાં ઈળવાળાં છે, કે કોઈ વત્તાંઓછાં ઈળ આપનારાં છે? બધાં સાધનો મુખ્ય હોય તો પણ વિકલ્પથી પ્રત્યેક સમાન ઈળવાળું છે? અથવા બધાં સાધનો મુખ્ય હોય તો પણ તેમાં કોઈ ભેદ છે? (ક્લેશ અને અક્લેશના લક્ષણરૂપ વિશેષતા કઈ છે? અર્થાત્ કયા સાધનમાં ઓછો ક્લેશ છે?) ॥ ૨ ॥

તેમાં ભક્તિ જ મહાન ઈળ આપનારી હોવાથી મુખ્ય છે. બીજાં સાધનો તો, પોતપોતાના સ્વભાવ અનુસાર પુષ્પો જેવાં સ્વર્ગ વગેરે ઈળો ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારા મનુષ્યો દ્વારા મુખ્યરૂપે કલ્પવામાં આવેલાં તુચ્છ ઈળોરૂપ છે, એમ સ્પષ્ટ કરવા માટે પોતપોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વેદના અર્થ અનેક રીતે સ્વીકારાયા છે, એમ સાત શ્લોકોથી કહે છે— ‘કાલેન ઇતિ ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — આ વેદ નામની વાણી પ્રલયસમયે કાળને કારણે નાશ પામી હતી. (બ્રાહ્મકલ્પના) આદિમાં મારા દ્વારા બ્રહ્માને કહેવામાં આવી હતી, જેમાં મારામાં જ જેનાથી મન સ્થિર થાય તેવો ધર્મ રહેલો છે. ॥ ૩ ॥

મદાત્મકઃ મય્યેવાત્મા ચિત્તં યેન સઃ ॥ ૩ ॥

તેન પ્રોક્તા ચ પુત્રાય મનવે પૂર્વજાય સા ।

તતો ભૃગ્વાદયોઽગૃહ્ણન્ સપ્ત બ્રહ્મામહર્ષયઃ ॥ ૪

ભૃગ્વાદયઃ ભૃગુશ્ચ—‘મરીચિરત્ર્યઙ્ગિરસૌ
પુલસ્ત્યઃ પુલહઃ ક્રતુઃ’ ઇત્યેતે ચ સપ્ત બ્રહ્માણઃ
પ્રજાપતયસ્તે ચ તે બ્રહ્મર્ષયશ્ચ ॥ ૪ ॥

તેભ્યઃ પિતૃભ્યસ્તત્પુત્રા દેવદાનવગુહ્યકાઃ ।

મનુષ્યાઃ સિદ્ધગન્ધર્વાઃ સવિદ્યાધરચારણાઃ ॥ ૫

કિંદેવાઃ કિન્નરા નાગા રક્ષઃકિમ્પુરુષાદયઃ ।

બહ્વચસ્તેષાં પ્રકૃતયો રજઃસત્ત્વતમોભુવઃ ॥ ૬

કિંદેવાઃ ક્લમસ્વેદદૌર્ગન્ધ્યાદિરાહિત્યેન
કિં દેવા મનુષ્યા વેતિ સંદેહાસ્પદભૂતા
દ્વીપાન્તરમનુષ્યાઃ । એવં કિન્નરાઃ કિંચિન્નરા
ઇવ મુખતઃ શરીરતો વા । કિંપુરુષાઃ કિંચિત્પુરુષા
ઇવ વાનરાદયઃ । પ્રકૃતયો વાસનાબહ્વચઃ ।
કુતઃ । રજઃસત્ત્વતમાંસિ ભુવઃ જન્મસ્થાનાનિ
યાસાં તાઃ ॥ ૬ ॥

યાભિર્ભૂતાનિ ભિદ્યન્તે ભૂતાનાં મતયસ્તથા ।

યથાપ્રકૃતિ સર્વેષાં ચિત્રા વાચઃ સ્ત્રવન્તિ હિ ॥ ૭

ભૂતાનિ દેવાસુરમનુષ્યાદીનિ । ચિત્રા
વાચો વેદાર્થવ્યાખ્યાનવિષયાઃ ॥ ૭ ॥

‘મત્-આત્મકઃ’ મારામાં જ ‘આત્મા’ ચિત્ત
રહે છે જેનાથી તે ધર્મ ॥ ૩ ॥

તેમના (બ્રહ્માજ્ઞના) દ્વારા તે વેદવાણી સૌ
પહેલાં જન્મેલા પુત્ર મનુમહારાજને કહેવામાં
આવી. તેમની પાસેથી ભૃગુ વગેરે સાત પ્રજાપતિ-
બ્રહ્મમહર્ષિઓએ ગ્રહણ કરી. ॥ ૪ ॥

‘ભૃગુ-આદયઃ’ ભૃગુ તથા— ‘મરીચિ, અત્રિ,
અંગિરા, પુલસ્ત્ય, પુલહ, ક્રતુ’— આ સાત
‘બ્રહ્માણઃ’ પ્રજાપતિઓ એવા તે બ્રહ્મર્ષિઓ ॥૪॥

પિતાઓ એવા તેમની પાસેથી તેમના પુત્રો દેવો,
દાનવો, યક્ષો, મનુષ્યો, સિદ્ધો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો
સહિત ચારણો, ॥ ૫ ॥ કિંદેવો કિન્નરો, નાગો, રાક્ષસો
તથા કિંપુરુષો વગેરેએ ગ્રહણ કરી. તેઓ રજોગુણ,
સત્ત્વગુણ, તમોગુણરૂપ જન્મસ્થાનોવાળાં હોવાથી
તેમની વાસનાઓ અનેક પ્રકારની છે. ॥ ૬ ॥ ૫ ॥

‘કિંદેવાઃ’ થાક, પરસેવો, દુર્ગંધ વગેરેથી
રહિત હોવાથી તેઓ દેવો છે કે મનુષ્યો, એવા
સંદેહના આશ્રયરૂપ બીજા દ્વીપના મનુષ્યો— આ જ
પ્રમાણે ‘કિન્નરાઃ’ મુખથી કે શરીરથી કંઈક અંશે
મનુષ્યો જેવા— ‘કિંપુરુષાઃ’ કંઈક અંશે મનુષ્યો
જેવાં વાંદરાં વગેરે— ‘પ્રકૃતયઃ’ અનેક પ્રકારની
વાસનાઓવાળા, શા માટે? રજોગુણ, સત્ત્વગુણ
અને તમોગુણ જેમનાં જન્મસ્થાનો છે તેવા તેઓ
હોવાથી (અનેક પ્રકારની વાસનાવાળા છે). ॥ ૬ ॥

જે (જુદી જુદી પ્રકૃતિઓને) કારણે (દેવો,
અસુરો, મનુષ્યો વગેરે) પ્રાણીઓની બુદ્ધિ જુદી
જુદી હોય છે, તેથી (પોતપોતાની) પ્રકૃતિ અનુસાર
સૌને (મુખમાંથી વેદાર્થના વ્યાખ્યાનરૂપ વિષયોવાળી)
વિવિધ પ્રકારની વાણી જ સરતી હોય છે. ॥ ૭ ॥

ભૂતાનિ દેવો, અસુરો, મનુષ્યો વગેરે—
વેદોના અર્થના વ્યાખ્યાનરૂપ વિષયોવાળી વિવિધ
પ્રકારની વાણી ॥ ૭ ॥

एवं प्रकृतिवैचित्र्याद् भिद्यन्ते मतयो नृणाम् ।
पारम्पर्येण केषाञ्चित् पाखण्डमतयोऽपरे ॥ ८

एवमित्युक्तोपसंहारः । केषांचिदध्ययनादि-
शून्यानामप्युपदेशपारम्पर्येण । अपरे पाखण्डमतयो
वेदविरुद्धार्थमतयः ॥ ८ ॥

मन्मायामोहितधियः पुरुषाः पुरुषर्षभ ।
श्रेयो वदन्त्यनेकान्तं यथाकर्म यथारुचि ॥ ९

तत्प्रकृतीनां मायागुणमूलत्वान्मन्माया-
मोहितधियः । अनेकान्तं नानાવિધમ્ ॥ ૯ ॥

तदेवाह—धर्ममिति सार्धेन ।

धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् ।
अन्ये वदन्ति स्वार्थं वा ऐश्वर्यं त्यागभोजनम् ।
केचिद् यज्ञतपोदानं व्रतानि नियमान् यमान् ॥ १०

धर्मं कर्म मीमांसकाः । यदुक्तम्—
'मोक्षार्थी न प्रवर्तेत तत्र काम्यनिषिद्धयोः ।
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्प्रत्यवायजिहासया ॥'
इत्यादि ।

આમ, પ્રકૃતિની વિવિધતાને કારણે (અને અધ્યયન ન કરવામાં આવ્યું હોય તેથી પણ) કેટલાક મનુષ્યોની બુદ્ધિ (ઉપદેશની) પરંપરાથી જુદી જુદી હોય છે અને બીજા કેટલાક (વેદવિરુદ્ધ) પાખંડ બુદ્ધિવાળા હોય છે. ॥ ૮ ॥

'एवम्' આમ, ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો છે. અધ્યયનાદિ ન કરવામાં આવ્યું હોય તેવા પણ કેટલાક મનુષ્યોની બુદ્ધિ ઉપદેશની પરંપરાથી (જુદી જુદી હોય છે). બીજા 'પાખંડમતયઃ' વેદવિરુદ્ધ પાખંડ બુદ્ધિવાળા હોય છે. ॥ ૮ ॥

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ (ઉદ્ભવ), મારી માયાથી મોહિત થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષો (પોતપોતાના પ્રાચીન) કર્મ અને રુચિ અનુસાર અનેક પ્રકારનાં કલ્યાણનાં સાધનો વર્ણવે છે. ॥ ૯ ॥

તે જુદી જુદી પ્રકૃતિઓનું માયાના ગુણરૂપ મૂળ હોવાથી માયાથી મોહિત થયેલી બુદ્ધિવાળા પુરુષો હોય છે. 'अनेक-अन्तम्' અનેક પ્રકારનાં (આત્મકલ્યાણનાં સાધનોને) ॥ ૯ ॥

(રુચિ અનુસાર જે વર્ણવાયું છે,) તે જ દોઢ શ્લોકથી કહે છે— 'धर्मम् इति ।'

કેટલાક (મીમાંસકો) કર્મરૂપી ધર્મને, બીજા (સાહિત્યકારો) યશને, (વાત્સ્યાયન વગેરે) કામને, (યોગશાસ્ત્રીઓ) સત્ય, દમ અને શમને, બીજા (રાજનીતિજ્ઞો) ઐશ્વર્યને, કેટલાક નાસ્તિકો (શાસ્ત્રમર્યાદાના ત્યાગપૂર્વકના) વિષયભોગને તથા કેટલાક યજ્ઞ, તપ, દાન, વ્રતો, નિયમો અને યમોને (પરમ) પુરુષાર્થના સાધન તરીકે વર્ણવે છે. ॥ ૧૦ ॥

મીમાંસકો કર્મરૂપી ધર્મને પરમ પુરુષાર્થના સાધનરૂપે વર્ણવે છે. જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું છે— 'મોક્ષની ઈચ્છા રાખનાર કામ્ય અને નિષિદ્ધ કર્મમાં પ્રવૃત્ત ન થાય. દોષ ન લાગે તેવી ઈચ્છાથી નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મ કરે.' વગેરે. સાહિત્યકારો

યશઃ કાવ્યાલંકારકૃતઃ । યથાહુઃ—

‘યાવત્કીર્તિર્મનુષ્યસ્ય પુણ્યલોકેષુ ગીયતે ।

તાવદ્વર્ષસહસ્રાણિ સ્વર્ગલોકે મહીયતે ॥’

ઇતિ ।

કામં વાત્સ્યાયનાદયઃ । સત્યં દમં શમં
ચ યોગશાસ્ત્રકૃતઃ । અન્યે દૃષ્ટાર્થવાદિનો
દણ્ડનીતિકૃતો વૈ પ્રસિદ્ધં એશ્વર્યમેવ સ્વાર્થં
પુરુષાર્થં વદન્તિ । અતઃ સામાદ્યુપાયા એવ
શ્રેયઃસાધનમિતિ તેષાં મતમ્ । તથૈવ ત્યાગં
ભોજનં ચ લોકાયતિકાઃ । યજ્ઞતપોદાનં યજ્ઞો
દેવતાનાં પૂજનં તપશ્ચ દાનં ચ ॥ ૧૦ ॥

તેષાં તુચ્છફલત્વમાહ—આદ્યન્તવન્ત

ઇતિ ।

આદ્યન્તવન્ત એવૈષાં લોકાઃ કર્મવિનિર્મિતાઃ ।

દુઃખોદર્કાસ્તમોનિષ્ઠાઃ ક્ષુદ્રાનન્દાઃ શુચાર્પિતાઃ ॥ ૧૧

એષાં લોકા એતૈઃ સાધ્યાનિ ફલાનિ ।
તમોનિષ્ઠા મોહાવસાનાઃ । ભોગકાલેઽપ્ય—
સૂયાદિભિઃ શુચાર્પિતા વ્યાપ્તાઃ ॥ ૧૧ ॥

ભક્તેર્મુખ્યત્વમાહ—મયીતિ યાવત્સમાસિ ।

યશને (પરમ પુરુષાર્થરૂપે વર્ણવે છે,) જે
અનુસાર કહે છે— ‘જ્યાં સુધી મનુષ્યની કીર્તિ
પવિત્ર લોકોમાં ગવાય છે, તેટલાં હજાર વર્ષો સુધી
તે સ્વર્ગલોકમાં પૂજાય છે.’ વાત્સ્યાયન વગેરે
કામને, યોગશાસ્ત્રીઓ સત્ય, દમ તથા શમને,
બીજા ‘દૃષ્ટ-અર્થવાદિનઃ’ રાજનીતિશી તો પ્રસિદ્ધ
એવા ઐશ્વર્યને જ ‘સ્વ-અર્થમ્’ પોતાના પરમ
પુરુષાર્થરૂપે વર્ણવે છે. આથી તેમનો મત છે કે
સામ (દામ, દંડ, ભેદ) વગેરે ઉપાયો જ કલ્યાણનાં
સાધનો છે. તે જ પ્રમાણે ‘લોકાયતિકાઃ’ ચાર્વાકો
ત્યાગને અને ભોગને અર્થાત્ (‘કેચિન્નાસ્તિકાઃ
શાસ્ત્રમર્યાદાત્યાગપૂર્વકં ભોજનં વિષયભોગમેવ
શ્રેયઃ પુરુષાર્થં વદન્તિ।’—અન્વિ.) શાસ્ત્રની
મર્યાદાઓનો ત્યાગ કરીને વિષયભોગને જ કલ્યાણરૂપ
પુરુષાર્થ તરીકે વર્ણવે છે. ‘યજ્ઞતપોદાનમ્’ દેવતાઓના
પૂજનરૂપ યજ્ઞ તથા તપ અને દાનને (કેટલાક
પુરુષાર્થના સાધન તરીકે વર્ણવે છે). ॥ ૧૦ ॥

આમનાં (ધર્માદિ સાધનોનાં) ફળરૂપ સ્વર્ગાદિ
લોકો તુચ્છ (વિનાશી) ફળવાળાં છે, એમ કહે
છે— ‘આદિ-અન્તવન્તઃ ઇતિ ।’

આ બધાના ધર્માદિ કર્મો અનુસાર નિર્માણ
કરાયેલા સ્વર્ગાદિ લોકો આદિ તથા અંતવાળા,
પરિણામે દુઃખદાયી, અંતે મોહ ઉપજાવનારા, ક્ષુદ્ર
આનંદવાળા અને શોકથી વ્યાપેલા હોય છે. ॥૧૧॥

‘એષામ્’ આ બધાના ધર્માદિ સાધનોથી પ્રાપ્ત
થનારા સ્વર્ગાદિ લોકો, આ લોકોથી સાધવા યોગ્ય
ફળો— ‘તમોનિષ્ઠાઃ’ અંતે મોહ ઉપજાવનારા—
વિષયો ભોગવવાના સમયે પણ અદેખાઈ વગેરેને
કારણે શોકથી ‘અર્પિતાઃ’ વ્યાપેલા ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાય સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી (ભગવાન)
ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા વર્ણવે છે— ‘મયિ ઇતિ ।’

मय्यर्पितात्मनः सभ्य निरपेक्षस्य सर्वतः ।

मयाऽऽत्मना सुखं यत्तत् कुतः स्याद् विषयात्मनाम्

॥ १२ ॥

हे सभ्य, मया परमानन्दरूपेणात्मना
स्वरूपत्वेन स्फुरता ॥ १२ ॥

किंच, अन्येषां तत्तल्लोकादिपरिच्छिन्नं
सुखं भक्तस्य तु परिपूर्णमित्याह—
अकिंचनस्येति ।

अकिंचनस्य दान्तस्य शान्तस्य समचेतसः ।

मया सन्तुष्टमनसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १३

॥ १३ ॥

वंशीधरी—‘शमो मन्निष्ठता बुद्धेः’ इति
वक्ष्यमाणत्वात् ।

परिपूर्णतामेवाह—न पारमेष्ठ्यमिति ।

न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं
न सार्वभૉમં ન રસાધિપત્યમ્ ।
न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा
मय्यर्पितात्मेच्छति मद्द्विनान्यत् ॥ १४

રસાધિપત્યં પાતાલાદિસ્વામ્યમ્ । અપુનર્ભવં
મૉક્ષમપિ । મદ્વિના માં હિત્વાઽન્યન્નેચ્છતિ ।
અહમેવ તસ્ય પ્રેષ્ટ ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૪ ॥

ममापि स एव प्रेष्ठ इत्याह—न तथेति
द्वाभ्याम् ।

હે સુજ્ઞ (ઉદ્ભવ), સર્વ તરફથી નિરપેક્ષ અને
મારામાં ચિત્ત અર્પણ કરનાર મનુષ્યને પરમાનંદરૂપ
મારા સ્વરૂપથી જે સુખ મળે છે, તે વિષયોથી વ્યાપેલા
ચિત્તવાળા મનુષ્યોને ક્યાંથી મળે? ॥ ૧૨ ॥

હે સુજ્ઞ, પરમાનંદરૂપ ‘આત્મના’ આત્મા
એવા મારા પ્રકાશિત થતા સ્વરૂપને કારણે (જે
સુખ મળે છે,) ॥ ૧૨ ॥

વળી, બીજા મનુષ્યોને તે તે લોકનું મર્યાદિત
સુખ મળે છે, પરંતુ ભક્તને પરિપૂર્ણ સુખ મળે છે,
એમ કહે છે— ‘અકિંચનસ્ય ઇતિ ।’

પરિગ્રહ ન કરનાર (અકિંચન), (બાહ્ય તથા
આભ્યંતર વિષયોમાં અરુચિ થવાથી ઇન્દ્રિયો
વિરાગ થવાને કારણે) સંયત ઇન્દ્રિયવાળા, (એક
માત્ર મારામાં બુદ્ધિ સ્થિર થઈ હોવાથી) શાંત,
સર્વત્ર સમભાવયુક્ત ચિત્તવાળા અને કેવળ મારાથી
જ સંતુષ્ટ મનવાળા (ભક્ત)ને સર્વ દિશાઓ
સુખમય છે. ॥ ૧૩ ॥ ૧૩ ॥

‘બુદ્ધિને મારામાં સ્થાપવી તે શમ છે.’ એમ
(૧૧/૧૯/૩૬ માં) કહેવામાં આવનાર હોવાથી
(શમની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરાઈ છે).

(ભક્તની) પરિપૂર્ણતાને (ભગવાન) વર્ણવે
છે— ‘ન પારમેષ્ઠ્યમ્ ઇતિ ।’

મારામાં સમર્પિત કરેલા મનવાળો (ભક્ત)
બ્રહ્માજ્ઞના પદને, ઇન્દ્રાસનને, ચક્રવર્તીપદને, પાતાળ
વગેરેના આધિપત્યને, યોગસિદ્ધિઓને કે મૉક્ષને
પણ ઇચ્છતો નથી. મને છોડીને બીજું કાંઈ જ તે
ઇચ્છતો નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘રસાધિપત્યમ્’ પાતાળ વગેરેના સ્વામિત્વને,
‘અપુનર્ભવમ્’ મૉક્ષને પણ— ‘મત્-વિના’ મને છોડીને
બીજું કાંઈ જ ઇચ્છતો નથી. હું જ તેનો અત્યંત
પ્રિય છું, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૪ ॥

મને પણ તે જ ભક્ત અત્યંત પ્રિય છે, એમ
બે શ્લોકોથી કહે છે— ‘ન તથા ઇતિ ।’

ન તથા મે પ્રિયતમ આત્મયોનિર્ન શંકરઃ ।

ન ચ સંકર્ષણો ન શ્રીર્નૈવાત્મા ચ યથા ભવાન્ ॥ ૧૫

આત્મયોનિર્બ્રહ્મા પુત્રોઽપિ । શંકરો
મત્સ્વરૂપભૂતોઽપિ । સંકર્ષણો ભ્રાતાપિ ।
શ્રીર્ભાર્યાપિ । આત્મા મૂર્તિરપિ ।

યથા ભક્ત ઇતિ વક્તવ્યેઽતિહર્ષેણાહ—
ભવાનિતિ ॥ ૧૫ ॥

નિરપેક્ષં મુનિં શાન્તં નિર્વૈરં સમદર્શનમ્ ।

અનુવ્રજામ્યહં નિત્યં પૂયેત્યદ્ઙ્ગિરેણુભિઃ ॥ ૧૬

પૂયેય મદન્તર્વર્તિબ્રહ્માણ્ડાનિ પવિત્રી-
કુર્યામિતિ ભાવેનેત્યર્થઃ ॥ ૧૬ ॥

કિંચ, મદ્ભક્તાનાં સુખમેતાવદેવંભૂતમિતિ
વા કો વક્તું સમર્થો યતસ્તત્સ્વસંવેદ્યં
નિરુપમમિત્યાહ—નિષ્કિંચના ઇતિ ।

નિષ્કિંચના મય્યનુરક્તચેતસઃ

શાન્તા મહાન્તોઽસ્થિલજીવવત્સલાઃ ।

કામૈરનાલબ્ધધિયો જુષન્તિ યત્

તન્નૈરપેક્ષ્યં ન વિદુઃ સુખં મમ ॥ ૧૭

(હે પ્રિય સખા ઉદ્ધવ!) આપ મને જેવા અત્યંત
પ્રિય છો તેવા (મારા પુત્ર) બ્રહ્મા, (મારા સ્વરૂપભૂત)
શંકર, (જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા) બલરામજી, (ભાર્યા) લક્ષ્મી અને
મારો આત્મા પણ મને પ્રિય નથી! ॥ ૧૫ ॥

‘આત્મયોનિઃ’ બ્રહ્મા પુત્ર હોવા છતાં, શંકર
મારા સ્વરૂપભૂત હોવા છતાં, બલરામજી મારા
ભાઈ હોવા છતાં, લક્ષ્મી મારી ભાર્યા હોવા છતાં,
(મારો ભક્ત મને જેવો પ્રિય છે તેવું મારું)
‘આત્મા’ સ્વરૂપ પણ (મને પ્રિય નથી)!

‘ભક્ત મને જેવો પ્રિય છે,’ એમ કહેવાને
બદલે અતિ હર્ષને કારણે ભગવાન કહે છે—
‘ભવાન્ ઇતિ ।’ આપ (મને જેવા પ્રિય છો તેવાં
પ્રિય આ સર્વ નથી!) ॥ ૧૫ ॥

મારા સિવાય અન્ય કશાની અપેક્ષા ન
રાખનાર, એક માત્ર મારું જ મનન કરનાર, શાંત,
વેરરહિત અને સર્વત્ર સમદષ્ટિ રાખનાર (ભક્ત)ની
પાછળ હું સદાય ચાલતો હોઉં છું, જેથી તેમની
ચરણરેણુઓથી હું પવિત્ર થાઉં. ॥ ૧૬ ॥

‘પૂયેય’ મારી અંદર રહેલાં બ્રહ્માંડોને હું
પવિત્ર કરું, એવા ભાવથી (ભગવાન કહે છે),
એમ અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

વળી, મારા ભક્તોનું સુખ આટલું છે કે આવું
છે તે કહેવાને કોણ સમર્થ છે? કેમ કે તે સુખ તો
પોતાની જાતે જ અનુભવી શકાય તેવું છે, તેથી
નિરુપમ છે, એમ કહે છે— ‘નિષ્કિંચનાઃ ઇતિ ।’

અપરિગ્રહી (હોવાથી) મારામાં અનુરાગયુક્ત
ચિત્તવાળા, (તેથી) શાંત, (તેથી) નિરભિમાની, (તેથી)
સમસ્ત જીવો ઉપર વાત્સલ્ય રાખનારા, (તેથી) વિષયોથી
અલિપ્ત બુદ્ધિવાળા મારા ભક્તો જે સુખ અનુભવે છે,
તે સુખ તેઓ જ જાણે છે, (કારણ કે) જેમને કોઈ
પણ (મોક્ષની પણ) અપેક્ષા નથી તેવા ભક્તો દ્વારા
જ તે સુખ પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૭ ॥

મહાન્તો નિરભિમાનાઃ । અનાલબ્ધધિ-
યોઽસ્પૃષ્ટચિત્તાઃ । નિષ્કિંચનત્વાદીનાં યથેષ્ટં
હેતુહેતુમદ્ભાવઃ । એવંભૂતા મમ મદીયા યત્સુખં
જુષન્તિ સેવન્તે તત્સુખં ત એવ વિદુર્લભન્તે
નાન્યે । કુતઃ । નૈરપેક્ષ્યં નાસ્ત્યપેક્ષણીયં
યેષાં તે નિરપેક્ષાસ્તૈરેવ લભ્યં ન તુ
મોક્ષાપેક્ષૈરપીત્યર્થઃ । યદ્વા, એવંભૂતાઃ સન્તો યે
મમ મામિત્યર્થઃ, જુષન્તિ પ્રીણન્તિ ત એવ
યન્નૈરપેક્ષ્યં સુખં તદ્વિદુર્નાન્ય ઇત્યન્વયઃ ॥ ૧૭ ॥

અપિ ચ આસ્તાં તાવદુત્તમભક્તકથા,
યતઃ પ્રાકૃતોઽપિ ભક્તઃ કૃતાર્થ એવેત્યાહ—
બાધ્યમાન ઇતિ દ્વાભ્યામ્ ।

બાધ્યમાનોઽપિ મદ્ભક્તો વિષયૈરજિતેન્દ્રિયઃ ।
પ્રાયઃ પ્રગલ્ભયા ભક્ત્યા વિષયૈર્નાભિભૂયતે ॥ ૧૮

વિષયૈરાકૃષ્યમાણોઽપિ । પ્રગલ્ભયા સમર્થયા
॥ ૧૮ ॥

યથાગ્નિઃ સુસમૃદ્ધાર્ચિઃ કરોત્યેદાંસિ ભસ્મસાત્ ।
તથા મદ્વિષયા ભક્તિરુદ્ધવૈનાંસિ કૃત્સ્નશઃ ॥ ૧૯

પાકાદ્યર્થ પ્રજ્વાલિતોઽગ્નિર્યથા કાષ્ટાનિ
ભસ્મીકરોતિ તથા રાગાદિનાપિ કથંચિન્મદ્વિષયા
સતી ભક્તિઃ સમસ્તપાપાનીતિ ભગવાનપિ
સ્વભક્તિમહિમાશ્ચર્યેણ સંબોધયતિ—અહો
ઉદ્ભવ વિસ્મયં શૃણ્વતિ ॥ ૧૯ ॥

‘મહાન્તઃ’ નિરભિમાનીઓ, ‘અનાલબ્ધધિયઃ’
અલિપ્ત ચિત્તવાળા— નિષ્કિંચનપણું વગેરેનો યથાયોગ્ય
કાર્ય-કારણ સંબંધ છે. આવા ‘મમ’ મારા ભક્તો
જે સુખ ‘જુષન્તિ’ સેવે છે તે સુખ તેઓ જ
‘વિદુઃ’ જાણે છે— માણે છે, બીજા નહીં. શા
માટે? ‘નૈરપેક્ષ્યમ્’ અપેક્ષા રાખવા યોગ્ય જેમને
કાંઈ છે જ નહીં તેવા તે નિરપેક્ષ ભક્તો, તેમના
દ્વારા જ તે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે. મોક્ષની
અપેક્ષાવાળા પણ એવું સુખ મેળવતા નથી, એમ
અર્થ છે. અથવા આવા જે ભક્તો ‘મમ’ મામ્
મને, એમ અર્થ છે; ‘જુષન્તિ’ પ્રસન્ન કરે છે તેઓ
જ જે નિઃસ્પૃહતારૂપ સુખ છે, તેને જાણે છે,
બીજાઓ જાણતા નથી, એમ અન્વય છે. ॥૧૭॥

વળી, ઉત્તમ ભક્તની વાત તો બાજુએ મૂકો,
કારણ કે મારો સામાન્ય ભક્ત પણ કૃતાર્થ જ છે,
એમ બે શ્લોકથી કહે છે— ‘બાધ્યમાનઃ ઇતિ ।’

અજિતેન્દ્રિય (હોવાથી) વિષયોથી આકર્ષાતો
હોવા છતાં મારો ભક્ત (દૃઢ શરણાગતિરૂપ) સમર્થ
ભક્તિથી ઘણું કરીને વિષયોથી અભિભૂત થતો
નથી. ॥ ૧૮ ॥

વિષયોથી આકર્ષાતો હોવા છતાં— ‘પ્રગલ્ભયા’
સમર્થ (ભક્તિથી) ॥ ૧૮ ॥

પ્રજ્વલિત થયેલી જ્વાળાઓવાળો અગ્નિ જેમ
લાકડાંને (બાળીને) ભસ્મીભૂત કરી નાખે છે, તેમ
હે ઉદ્ભવ! મારા પ્રત્યેની ભક્તિ પાપોને સંપૂર્ણપણે
બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે. ॥ ૧૯ ॥

રસોઈ વગેરે માટે પ્રજ્વલિત કરાયેલો અગ્નિ
જેમ લાકડાંને (બાળીને) ભસ્મીભૂત કરે છે, તેમ
કામના વગેરેથી પણ કોઈ પણ રીતે મારા પ્રત્યે
કરાયેલી સાચી ભક્તિ સમસ્ત પાપોને (બાળી નાખે
છે), એમ ભગવાન પણ પોતાની ભક્તિના મહિમાથી
આશ્ચર્ય પામીને સંબોધન કરે છે— અહો! ઉદ્ભવ!
આશ્ચર્યની વાત સાંભળ! ॥ ૧૯ ॥

અત એવંભૂતં શ્રેયો નાન્યદસ્તીત્યાહ—
ન સાધયતીતિ દ્વાભ્યામ્।

ન સાધયતિ માં યોગો ન સાંખ્યં ધર્મ ઉદ્ભવ ।
ન સ્વાધ્યાયસ્તપસ્ત્યાગો યથા ભક્તિર્મમોર્જિતા ॥
॥ ૨૦ ॥ ૨૦ ॥

ભક્ત્યાહમેકયા ગ્રાહ્યઃ શ્રદ્ધયાઽઽત્મા પ્રિયઃ સતામ્ ।
ભક્તિઃ પુનાતિ મન્નિષ્ઠા શ્વપાકાનપિ સમ્ભવાત્ ॥
॥ ૨૧ ॥

શ્રદ્ધયા યા ભક્તિસ્તયા । સંભવાજ્ઞાતિ—
દોષાદપીત્યર્થઃ ॥ ૨૧ ॥

ભક્ત્યભાવેઽન્યત્સાધનં વ્યર્થમિત્યાહ
દ્વાભ્યામ્—ધર્મ ઇતિ ।
ધર્મઃ સત્યદયોપેતો વિદ્યા વા તપસાન્વિતા ।
મદ્ભક્ત્યાપેતમાત્માનં ન સમ્યક્ પ્રપુનાતિ હિ ॥ ૨૨
॥ ૨૨ ॥

કથં વિના રોમહર્ષ દ્રવતા ચેતસા વિના ।
વિનાઽઽનન્દાશ્રુકલયા શુધ્યેદ્ ભક્ત્યા વિનાઽઽશયઃ ॥ ૨૩

રોમહર્ષાદિકં વિના કથં ભક્તિર્ગમ્યતે,
ભક્ત્યા વિના ચ કથમાશયઃ શુધ્યેદિતિ ॥ ૨૩ ॥

કિંચ, ભક્તિઃ સ્વાશ્રયં શોધયતીતિ કિં
વક્તવ્યં, યતો ગદ્ગદવાગાદિલક્ષણો મદ્ભક્તિ—
યુક્તો લોકં સર્વં પુનાતીત્યાહ—વાગિતિ ।

આથી આવું કલ્યાણકારી અન્ય કાંઈ પણ
નથી, એમ બે શ્લોકોથી કહે છે— ‘ન સાધયતિ
ઇતિ ।’

હે ઉદ્ભવ, પ્રવૃદ્ધ થયેલી (નિષ્કામ) ભક્તિ
મને જેવો વશ કરે છે, તેવો યોગ, સાંખ્ય, ધર્મ,
વેદાધ્યયન, તપ અને ત્યાગ વશ કરી શકતાં નથી.
॥ ૨૦ ॥ ૨૦ ॥

(સર્વનો) આત્મા અને સજ્જનોનો પ્રિય એવો
હું શ્રદ્ધાપૂર્વક કરાયેલી ભક્તિથી જ ગ્રહણ કરવા
યોગ્ય છું. મારામાં દૃઢ થયેલી ભક્તિ ચાંડાળોને
પણ જાતિદોષથી પવિત્ર કરે છે. ॥ ૨૧ ॥

શ્રદ્ધાપૂર્વક કરાયેલી જે ભક્તિ છે, તેનાથી—
‘સમ્ભવાત્’ જાતિદોષથી પણ (પવિત્ર કરે છે),
એમ અર્થ છે. ॥ ૨૧ ॥

ભક્તિ ન હોય તો બીજું સાધન પણ વ્યર્થ
છે, એમ બે શ્લોકોથી કહે છે— ‘ધર્મઃ ઇતિ ।’

સત્ય અને દયાયુક્ત ધર્મ તેમ જ તપથી
પ્રાપ્ત કરેલી વિદ્યા મારી ભક્તિ વિનાના અંતઃકરણને
સારી રીતે પવિત્ર કરતાં નથી. ॥ ૨૨ ॥ ૨૨ ॥

રોમાંચિત થયા વિના, પીંગળતા ચિત્ત વિના
અને આનંદનાં અશ્રુબિંદુઓ વિના ભક્તિ કેવી રીતે
જાણી શકાય? અને ભક્તિ વિના અંતઃકરણ કેવી
રીતે શુદ્ધ થાય? ॥ ૨૩ ॥

રોમાંચ વગેરે થયા વિના ભક્તિ કેવી રીતે
જાણી શકાય? અને ભક્તિ વિના અંતઃકરણ કેવી
રીતે શુદ્ધ થાય? ॥ ૨૩ ॥

પોતાનો આશ્રય લેનારને ભક્તિ શુદ્ધ કરે છે,
એમાં શું કહેવું? કારણ કે ગદ્ગદ્ વાણી વગેરે
લક્ષણવાળો મારો ભક્ત સર્વ ભુવનને પવિત્ર કરે
છે, એમ કહે છે— ‘વાક્ ઇતિ ।’

वाग् गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं
 रुदत्यभीक्ष्णं हसति क्वचिच्च ।
 विलज्ज उद्गायति नृत्यते च
 मद्भक्तियुक्तो भुवनं पुनाति ॥ २४
 ॥ २४ ॥

अपि च भक्त्यैवात्मशुद्धिर्नान्यत इति
 सदृष्टान्तमाह—यथेति ।

यथाग्निना हेम मलं जहाति
 ध्मातं पुनः स्वं भजते च रूपम् ।
 आत्मा च कर्मानुशयं विधूय
 मद्भक्तियोगेन भजत्यथो माम् ॥ २५

यथाग्निना ध्मातं तापितमेव हेम
 सुवर्णमन्तर्मलं जहाति न क्षालनादिभिः । स्वं
 निजं रूपं च भजते । कर्मानुशयं कर्मवासनाम् ।
 मां भजते मद्रूपतामापद्यते ॥ २५ ॥

નનુ ‘બ્રહ્મવિદાપ્નોતિ પરમ્’, ‘તમેવ
 વિદિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિ’ ઇત્યાદિશ્રુતિભ્યો
 જ્ઞાનાદેવાવિદ્યાનિવૃત્ત્યા ત્વત્પ્રાસિરવગમ્યતે, કુતો
 ભક્તિયોગેનેત્યુચ્યતે તત્રાહ—યથા યથેતિ ।

यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ
 मत्पुण्यगाथाश्रवणाभिधानैः ।
 तथा तथा पश्यति वस्तु सूक्ष्मं
 चक्षुर्यथैवाञ्जनसम्प्रयुक्तम् ॥ २६

જેની વાણી તૂટક અક્ષરોવાળી થઈ જાય
 છે, જેનું ચિત્ત પીગળી જાય છે, જે વારંવાર રડે
 છે અને ક્યારેક હસે છે, ક્યારેક લજ્જારહિત
 થઈને ઊંચા સ્વરે ગાય છે અને નાચે છે, તેવો
 મારી ભક્તિવાળો મનુષ્ય જગતને પવિત્ર કરે છે
 ॥ ૨૪ ॥ ૨૪ ॥

તદ્દુપરાંત ભક્તિથી જ આત્મશુદ્ધિ થાય છે,
 એ વાત દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે— ‘યથા ઇતિ ।’

જેમ અગ્નિથી તપાવેલું સુવર્ણ મેલ તજે છે
 અને પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ
 જીવાત્મા મારી ભક્તિના યોગથી કર્મવાસના તજીને
 મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૨૫ ॥

જેમ અગ્નિથી ‘ધ્માતમ્’ તપાવેલું જ ‘હેમ’
 સુવર્ણ અંદરના મેલને તજે છે, ધોવા, ઘસવા
 વગેરેથી પોતાનો મેલ નથી છોડી દેતું; અને
 (તપાવ્યા પછી જ) પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત
 થાય છે. ‘કર્મ-અનુશયમ્’ કર્મની વાસનાને—
 ‘માં ભજતે’ મારા સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૨૫॥

શંકા કરવામાં આવે છે કે ‘બ્રહ્મજ્ઞાની
 પરમાત્માને પામે છે.’ (તૈત્તિ.ઉપ.૨/૧) ‘તે પરમાત્માને
 જાણીને જ પ્રાણી સંસાર તરી જાય છે.’ (વાજ.સં.
 ૩૧/૧૮) વગેરે શ્રુતિઓ દ્વારા જ્ઞાનથી જ અવિદ્યા
 દૂર થવાથી આપની પ્રાપ્તિ થતી જણાય છે, તો
 પછી શા માટે ભક્તિયોગથી આપની પ્રાપ્તિ
 કહેવામાં આવે છે? આ માટે ઉત્તર આપે છે—
 ‘યથા યથા ઇતિ ।’

જેવી રીતે આંજણ આંજેલું ચક્ષુ જેમ જેમ
 દોષરહિત થાય છે (તેમ તેમ તે રૂપ ગ્રહણ
 કરવામાં સમર્થ થાય છે), તેવી રીતે મારી પવિત્ર
 કથાઓનાં શ્રવણ અને કીર્તનથી જેમ જેમ ચિત્ત
 શુદ્ધ થાય છે તેમ તેમ તે સૂક્ષ્મ વસ્તુ (આત્મતત્વ)નો
 સાક્ષાત્કાર કરે છે. ॥ ૨૬ ॥

આત્મા ચિત્તં પરિમૃજ્યતે શોધ્યતે
મત્પુણ્યકથાનાં શ્રવણૈરભિધાનૈશ્ચ ભક્તેરેવા-
વાન્તરવ્યાપારો જ્ઞાનં ન પૃથગિત્યર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

કિંચ જ્ઞાનં નામ ચિત્તસ્ય મદાકાર-
પરિણામઃ, સ ચ માં ભજતઃ સ્વભાવત
એવ ભવતિ, ન ચ યત્નાન્તરમપેક્ષત ઇતિ
સદૃષ્ટાન્તમાહ—વિષયાનિતિ ।

વિષયાન્ ધ્યાયતશ્ચિત્તં વિષયેષુ વિષજ્જતે ।
મામનુસ્મરતશ્ચિત્તં મય્યેવ પ્રવિલીયતે ॥ ૨૭
॥ ૨૭ ॥

યસ્માદન્યસાધનં તત્ફલં ચ સ્વપ્ન-
મનોરથવદસદ્ભિધ્યાનમાત્રં તસ્માત્તદ્વિહાય મય્યેવ
મનઃ સમાહિતં કુર્વિતિ પ્રકરણાર્થમુપસંહરતિ—
તસ્માદિતિ ।

તસ્માદસદ્ભિધ્યાનં યથા સ્વપ્નમનોરથમ્ ।
હિત્વા મયિ સમાધત્સ્વ મનો મદ્ભાવભાવિતમ્ ॥ ૨૮

મદ્ભાવભાવિતં મદ્ભાવેન ભજનેનૈવ
શોધિતમ્ ॥ ૨૮ ॥

વિશેષતો વાત્સ્યાયનાદ્યુક્તકામમાર્ગાઃ
પરિત્યાજ્યા ઇત્યાહ—સ્ત્રીણામિતિ ।

સ્ત્રીણાં સ્ત્રીસંગિનાં સંગં ત્યક્ત્વા દૂરત આત્મવાન્ ।
ક્ષેમે વિવિક્ત આસીનશ્ચિન્તયેન્મામતન્દ્રિતઃ ॥ ૨૯

આત્મવાન્ ધીરઃ સન્ । ક્ષેમે નિર્ભયે દેશે ।
વિવિક્તે વિજને ॥ ૨૯ ॥

મારી પવિત્ર કથાઓનાં શ્રવણ અને કીર્તનથી
'આત્મા' ચિત્ત 'પરિમૃજ્યતે' શુદ્ધ થાય છે. જ્ઞાન
ભક્તિની અંતર્ગત રહેલી પ્રક્રિયા જ છે, ભક્તિથી
જ્ઞાન જુદું નથી, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૬ ॥

વળી, ચિત્તનું મારા સ્વરૂપમાં પરિણમવું
એટલે જ્ઞાન અને મને ભજનારના ચિત્તને સ્વાભાવિક
રીતે જ તે જ્ઞાન થાય છે, તેમાં બીજા પ્રયત્નની
અપેક્ષા હોતી નથી, એમ દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે—
'વિષયાન્ ઇતિ ।'

વિષયોનું ચિંતન કરનારનું ચિત્ત વિષયોમાં
આસક્ત થાય છે અને મારું વારંવાર ચિંતન કરનારનું
ચિત્ત મારામાં જ લીન થાય છે. ॥ ૨૭ ॥ ૨૭ ॥

(ભક્તિ સિવાયનું) બીજું સાધન અને તેનું
ફળ સ્વપ્ન અને મનોરથ જેવું અસદ્ વિષયોના
ચિંતનરૂપ હોવાથી તે છોડીને મારામાં જ મનને
સ્થાપિત કર, એમ પ્રકરણના અર્થનો ઉપસંહાર
કરે છે— 'તસ્માત્ ઇતિ ।'

તેથી સ્વપ્ન અને મનોરથ જેવું અસદ્
વિષયોનું ચિંતન છોડીને મારા ભજનથી શુદ્ધ કરેલા
મનને મારામાં સ્થાપિત કર. ॥ ૨૮ ॥

'મત્-ભાવ-ભાવિતમ્' મારા ભાવથી— ભજનથી
શુદ્ધ કરેલા મનને ॥ ૨૮ ॥

ખાસ કરીને વાત્સ્યાયન વગેરે દ્વારા કહેવાયેલા
કામમાર્ગો ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, એમ કહે છે—
'સ્ત્રીણામ્ ઇતિ ।'

સ્ત્રીઓનો તથા સ્ત્રીઓના સંગીઓનો સંગ
દૂરથી જ તજીને, ધીર થઈ, નિર્ભય અને નિર્જન
સ્થળે બેસીને, પ્રમાદરહિત થઈ મારું ચિંતન કરવું
જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

'આત્મવાન્' ધીર થઈને— 'ક્ષેમે' નિર્ભય
અને 'વિવિક્તે' નિર્જન સ્થળે ॥ ૨૯ ॥

एतदुपपादयति—न तथेति ।

न तथास्य भवेत् क्लेशो बन्धश्चान्यप्रसंगतः ।

योषित्संगाद् यथा पुंसो यथा तत्संगिसंगतः ॥ ૩૦

अस्य पुंसो यथा तत्सङ्गिसङ्गतः क्लेशो भवेत् । यथा च बन्धो योषित्सङ्गतस्तथान्यप्रसङ्गतो न भवेदिति ॥ ૩૦ ॥

मां चिन्तयेदित्युक्तं तत्प्रकारं पृच्छति—

उद्धव उवाच

यथा त्वामरविन्दाक्ष यादृशं वा यदात्मकम् ।

ध्यायेन्मुमुक्षुरेतन्મે ध्यानं मे वक्तुमर्हसि ॥ ૩૧

यथેતિ ધ્યાનાઙ્ગપ્રશ્નઃ । યાદૃશમિતિ ધ્યેયવિશેષણપ્રશ્નઃ । યદાત્મકમિતિ યસ્ય તાનિ વિશેષણાનિ તત્સ્વરૂપપ્રશ્નઃ । એતન્મે ધ્યાનં મે વક્તુમર્હસીતિ પાઠઃ । તત્રાયમર્થઃ—મુમુક્ષુસ્ત્વાં યથા ધ્યાયેત્તન્મે વક્તુમર્હસીતિ જિજ્ઞાસોઃ કથનાય । મે પુનરેતત્ત્વદ્વાસ્યમેવ પુરુષાર્થો ન તુ ધ્યાનેન કૃત્યમસ્તીતિ । તદુક્તમ્— ‘ત્વયોપભુક્તસ્રગ્ગન્ધ—’ ઇત્યાદિ । ‘ત્વં વક્તુમર્હસિ’ ઇતિ પાઠઃ સુગમઃ ॥ ૩૧ ॥

(કામમાર્ગનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ,) એ વાતને પ્રમાણિત કરે છે— ‘ન તથા ઇતિ ।’

આ પુરુષ(જાત)ને સ્ત્રીના સંગથી કે તે સ્ત્રીઓના સંગીઓના સંગથી જેવો ક્લેશ અને બંધન થાય છે, તેવો બીજા કોઈના સંસર્ગથી થતો નથી! ॥ ૩૦ ॥

આ પુરુષ(જાત)ને તે સ્ત્રીઓના સંગીઓના સંગથી જેવો ક્લેશ થાય છે અને સ્ત્રીઓના સંગથી જેવું બંધન થાય છે, તેવું બીજા કોઈના સંસર્ગથી થતું નથી! ॥ ૩૦ ॥

‘મારું ચિંતન કરવું જોઈએ.’ (શ્લોક-૨૮) એમ જે કહેવામાં આવ્યું, તે ચિંતન કરવાની પદ્ધતિ ઉદ્ભવજી પૂછે છે—

ઉદ્ભવજી બોલ્યા — હે અરવિંદલોચન (શ્રીકૃષ્ણ)! મુમુક્ષુએ જે પ્રકારે, જેવા વિશેષણવિશિષ્ટને અને જે સ્વરૂપવાળાને ચિંતવવા જોઈએ, આ મારો (સવિશેષ) ધ્યાનવિષયક પ્રશ્ન આપ મને કહેવા માટે યોગ્ય છે. ॥ ૩૧ ॥

‘યથા ઇતિ ।’ જે પ્રકારે ધ્યાન કરવું જોઈએ, એમ ધ્યાનના અંગરૂપ પ્રશ્ન છે. ‘યાદૃશમ્ ઇતિ ।’ ધ્યાન કરવા યોગ્ય ભગવાન જેવા વિશેષણવિશિષ્ટ છે, તે અંગેનો પ્રશ્ન છે. ‘યત્-આત્મકમ્’ તે વિશેષણો જેનાં છે તે સ્વરૂપ અંગેનો પ્રશ્ન છે. ‘એતન્મે ધ્યાનં મે વક્તુમર્હસિ’ એમ પાઠ છે. તેનો આ અર્થ છે— મુમુક્ષુએ આપને જે રીતે ચિંતવવા જોઈએ, તે મને કહેવા માટે આપ યોગ્ય છો, એમ જિજ્ઞાસુને જણાવવા માટેનો પ્રશ્ન છે. મે પદની પુનરુક્તિ છે. આપનું દાસ્ય જ જેનો પુરુષાર્થ છે તેવા મારે તો ધ્યાનથી કોઈ પ્રયોજન નથી. તે કહેવામાં આવ્યું છે— ‘આપનાં પ્રસાદી, માળા, ચંદન વગેરેથી અલંકૃત થઈને આપનું પ્રસાદી ભોજન કરતા આપના દાસ અમે માયાને તો જીતી જ લઈએ છીએ.’ (શ્રીમદ્ ભા. ૧૧/૬/૪૬) વગેરે. (‘મે વક્તુમર્હસિ’ ને બદલે) ત્વં વક્તુમર્હસિ પાઠ સુગમ છે. ॥ ૩૧ ॥

તત્ર ધ્યાનાઙ્ગત્વેનાસનપ્રાણાયામ-
પ્રકારમાહ—સમ ઇતિ ચતુર્થિઃ ।

શ્રીભગવાનુવાચ

સમ આસન આસીનઃ સમકાયો યથાસુખમ્ ।
હસ્તાવુત્સંગ આધાય સ્વનાસાગ્રકૃતેક્ષણઃ ॥ ૩૨
પ્રાણસ્ય શોધયેન્માર્ગ પૂરકુમ્ભકરેચકૈઃ ।
વિપર્યયેણાપિ શનૈરભ્યસેન્નિર્જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૩૩

સમે નાત્યુચ્છ્રિતે નાતિનીચે આસને
કમ્બલાદૌ સમકાયઃ સન્ । યથાસુખમાસીન
ઇતિ નાસ્તિ સ્વસ્તિકાદિનિયમ ઇત્યુક્તમ્ ।
નાસાગ્રનિરીક્ષણં ચ ચિત્તસ્થૈર્યાય—‘અન્તર્લ-
ક્ષ્યોઽબહિર્દૃષ્ટિઃ સ્થિરચિત્તઃ સુસંયતઃ ।’ ઇતિ
યોગશાસ્ત્રોક્તેઃ ॥ ૩૨ ॥

વિપર્યયેણ રેચકપૂરકકુમ્ભકક્રમેણાપિ ।
યદ્વા વામનાડ્યા પૂરિતં દક્ષિણયા ત્યજેત્તયા
વા પૂરિતં વામયેત્યેવં વિપર્યયેણ । યથોક્તં
યોગે—

‘ઇડયા પૂરયેદ્વાયું ત્યજેત્પિઙ્ગલયા તતઃ ।
પિઙ્ગલાપૂરિતં વાયુમિડયા ચ પરિત્યજેત્ ॥’
ઇતિ ।

નિર્જિતેન્દ્રિય ઇતિ પ્રત્યાહાર ઉક્તઃ ॥ ૩૩ ॥

તે (ત્રણ પ્રશ્નો)માં ધ્યાનના અંગરૂપ આસન
અને પ્રાણાયામનો પ્રકાર ચાર શ્લોકોથી કહે છે—
‘સમઃ ઇતિ ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — (ન બહુ ઊંચા કે ન
બહુ નીચા એવા) સમતળ આસન ઉપર શરીર સીધું
(ટટ્ટાર) રાખીને તથા બંને હાથને ખોળામાં મૂકીને
જેમ સરળતાથી બેસાય તેમ બેસીને, પોતાના નાકના
ટેરવા પર દૃષ્ટિ સ્થિર કરીને, ॥૩૨॥ પૂરક, કુંભક
તથા રેચક એમ (સીધા) ક્રમથી અને (રેચક, પૂરક
અને કુંભક એમ) ઊલટા ક્રમથી પણ પ્રાણના માર્ગને
શુદ્ધ કરે અને જિતેન્દ્રિય થઈને (મુમુક્ષુ) ધીમે ધીમે
(આનો) અભ્યાસ કરે. ॥ ૩૩ ॥

‘સમે’ ન બહુ ઊંચા કે ન બહુ નીચા આસન
ઉપર એટલે કામળા વગેરે ઉપર શરીર સીધું રાખીને
જેમ સુખપૂર્વક બેઠેલો હોય તેમ— (એ દ્વારા)
‘સ્વસ્તિકાદિ આસનમાં બેસીને ધ્યાન કરવું જોઈએ,
એવો નિયમ નથી.’ એમ કહે છે. વળી, નાકના
ટેરવા પરનું નિરીક્ષણ પણ ચિત્તની સ્થિરતા માટે
છે— ‘હૃદયની અંદર લક્ષ્ય તરફ જ દૃષ્ટિ રાખીને
અંતર્મુખ થઈને સ્થિરચિત્ત થઈ ઇન્દ્રિયોને સુસંયમિત
કરનાર’ એમ યોગશાસ્ત્રમાં કહેવાયું છે. ॥ ૩૨ ॥

ઊલટા ક્રમ (રેચક, પૂરક અને કુંભક)થી પણ
(પ્રાણાયામ કરવો જોઈએ). અથવા ડાબા નસકોરાથી
પૂરેલા વાયુને જમણા નસકોરાથી છોડવો જોઈએ
અને તેનાથી વિપરીત રીતે (જમણા નસકોરાથી)
પૂરેલો વાયુ ડાબા નસકોરાથી છોડવો જોઈએ. જે
પ્રમાણે યોગમાં કહ્યું છે— ‘ઈડાથી શ્વાસ ભરીને
પિંગળાથી છોડવો જોઈએ અને પછી પિંગળાથી
શ્વાસ ભરીને ઈડાથી છોડવો જોઈએ.’ ‘નિર્જિત-
ન્દ્રિયઃ’ (ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી પાછી ખેંચી લેવી)
પદથી પ્રત્યાહાર કહેવામાં આવ્યો છે. ॥૩૩॥

પ્રાણાયામો દ્વિવિધઃ—સગર્ભોઽગર્ભશ્ચેતિ ।
તત્ર શ્રેષ્ઠત્વાત્પ્રણવગર્ભમાહ—હૃદીતિ દ્વાભ્યામ્ ।

हृद्यविच्छिन्नमौंकारं घण्टानादं बिसोर्णवत् ।
प्राणेनोदीर्यं तत्राथ पुनः संवेशयेत् स्वरम् ॥ ३४

મૂલાધારાદારભ્યાવિચ્છિન્નં સન્તતં ઘણ્ટા-
નાદતુલ્યમોઙ્કારં હૃદિ સંસ્થિતં પ્રાણેનોદીર્યોર્ધ્વં
દ્વાદશાન્તપર્યન્તં નીત્વા । કથમ્ । બિસોર્ણવત્
કમલનાલતન્તુવત્ । તત્ર માત્રાતીતે સ્વરં પચ્ચદશં
બિન્દું સંવેશયેત્ । અથ પુનરિત્યસ્ય તં
ચ બિન્દુશિરસ્કં કુર્યાદિત્યર્થઃ । યદ્વા,
મૂલાધારાદારભ્ય મૂર્ધાન્તપર્યન્તં બિસતન્તુવત્
સૂક્ષ્મમવિચ્છિન્નં સન્તતં હૃદિ મનસિ
પ્રાણેનોદીર્યાભિવ્યજ્યાથ પુનસ્તત્રોઙ્કારે ઘણ્ટા-
નાદતુલ્યં સ્વરમુદાત્તં નાદં સ્થિરીકુર્યાદિતિ
॥ ૩૪ ॥

एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् ।
दशकृत्वस्त्रिषवणं मासादर्वाग् जितानिलः ॥ ३५

मासादर्वाक् जितानिलो भवति ॥ ३५ ॥

પ્રાણાયામ બે પ્રકારના છે— મંત્રસહિત
પ્રાણાયામ સગર્ભ છે અને મંત્રરહિત પ્રાણાયામ
અગર્ભ છે. તેમાં સગર્ભ પ્રાણાયામ શ્રેષ્ઠ હોવાથી
પ્રણવગર્ભ પ્રાણાયામને બે શ્લોકથી વર્ણવે છે—
'હૃદિ ઇતિ ।'

હૃદયમાં, કમળનાળમાં રહેલા સૂક્ષ્મ તાંતણા
જેવા ઓમ્કારનું (સ્વરનો તંતુ તૂટે નહીં તેમ) એકધારું
ચિંતન કરતાં પ્રાણ દ્વારા તેને ઉપર લઈ જઈને (મનની
અંદર પ્રાણથી પ્રકટ કરીને) તેમાં ઘંટના નાદ જેવો
સતત (ઉદાત્ત) સ્વર સ્થિર કરવો જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

મૂલાધારથી માંડીને 'અવિચ્છિન્નમ્' સતત
ઘંટના નાદ જેવા, હૃદયમાં રહેલા ઓમ્કારને પ્રાણ
દ્વારા 'ઉદીર્યં' ઉપર બાર માત્રા પર્યંત (બાર
આંગળા પર્યંત અનાહત ચક્ર સુધી) લઈ જઈને—
કેવા ઓમ્કારને? 'બિસ-ઝર્ણવત્' કમળનાળમાં
રહેલા સૂક્ષ્મ તાંતણા જેવા ઓમ્કારને, 'તત્ર'
દ્વાદશ માત્રાઓનું અતિક્રમણ કરીને રહેલા ઓમ્કારમાં
'સ્વરમ્' માત્રાશૂન્ય પંદરમા બિંદુને પ્રવેશ કરાવવો
જોઈએ. વળી પાછો ઓમ્કારને મસ્તક ઉપર
બિંદુવાળો કરવો જોઈએ (મ્ નું ધ્યાન કરવું જોઈએ),
એમ અર્થ છે. અથવા મૂલાધારથી આરંભીને
મસ્તકના અંત સુધી કમળનાળના તાંતણા જેવા
સૂક્ષ્મ, એકધારા, સતત ઓમ્કારને 'હૃદિ' મનમાં
પ્રાણ દ્વારા ઉપર લઈને, પ્રકટ કરીને હવે પુનઃ
તે ઓમ્કારમાં ઘંટના નાદ જેવો 'સ્વરમ્' ઉદાત્ત
નાદ સ્થિર કરવો જોઈએ. ॥ ૩૪ ॥

આ પ્રમાણે પ્રતિદિન (સવાર-બપોર-સાંજ)
ત્રણ કાળ દસ દસ વખત પ્રણવયુક્ત પ્રાણાયામનો
સારી રીતે અભ્યાસ કરે, તો તે મનુષ્ય એક મહિના
પછી પ્રાણવાયુને વશ કરી લે છે. ॥ ૩૫ ॥

એક મહિના પછી પ્રાણવાયુને વશ કરી
લે છે. ॥ ૩૫ ॥

एवं ध्यानाङ्गमुक्त्वा यादृशमित्यस्योत्तरं
वक्तुं ध्येयपीठमाह—हृत्पुण्डरीकमिति सार्धेन ।

हृत्पुण्डरीकमन्तस्थमूर्ध्वनालमधोमुखम् ।
ध्यात्वोर्ध्वमुखमुनिद्रमष्टपत्रं सकर्णिकम् ॥ ३६

कर्णिकायां न्यसेत् सूर्यसोमाग्नीनुत्तरोत्तरम् ।
वह्निमध्ये स्मरेद् रूपं ममैतद् ध्यानमंगलम् ॥ ३७

अन्तस्थं देहान्तर्विति ऊर्ध्वनालमधोमुखं
मुकुलितं च कदलीपुष्पसंकाशं यदस्ति
तद्विपरीतं ध्यात्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

न्यसेच्चिन्तयेत् । सविशेषणं ध्यानमाह—
वह्निमध्य इति षड્भिः । ध्यानમજ્જલં ધ્યાનસ્ય
શુભં વિષયમ્ ॥ ૩૭ ॥

समं प्रशान्तं सुमुखं दीर्घचारुचतुर्भुजम् ।
सुचारु सुन्दरग्रीवं सुकपोलं शुचिस्मितम् ॥ ३८

समानकर्णविन्यस्तस्फुरन्मकरकुण्डलम् ।
हेमाम्बरं घनश्यामं श्रीवत्सश्रीनिकेतनम् ॥ ३९

शंखचक्रगदापद्मवनमालાવિભૂષિતમ્ ।
નૂપુરૈર્વિલસત્પાદં કૌસ્તુભપ્રભયા યુતમ્ ॥ ૪૦

द्युमत्किरीटकटकटिसूत्रांगदायुतम् ।
सर्वांगसुन्दरं हृद्यं प्रसादसुमुखेक्षणम् ॥ ४१

આમ, ધ્યાનનાં અંગ કહીને ‘યાદૃશમ્’
(શ્લોક-૩૧) જેવાં વિશેષણોવાળું ધ્યેય હોવું જોઈએ,
તેનો ઉત્તર આપવા માટે ધ્યેયવસ્તુના આસનને દોઢ
શ્લોકથી વર્ણવે છે— ‘હૃત્-પુંડરીકમ્ ઇતિ ।’

શરીરની અંદર ઊંચે ગયેલી નાળવાળું અને
નીચા મુખવાળું (કેળના પુષ્પની જેમ રહેલું, ખીલ્યા
વગરનું) જે હૃદયકમળ છે તેને ઊંચા મુખવાળું,
ખીલેલું, આઠ પાંખડીઓવાળું અને વચ્ચે કર્ણિકા
(કમળકાકડી)વાળું ચિંતવીને ॥ ૩૬ ॥ કર્ણિકામાં
ઉત્તરોત્તર સૂર્ય, ચંદ્ર અને અગ્નિનું ધ્યાન કરવું
જોઈએ. વહ્નિમંડળની વચ્ચે ધ્યાનના શુભ આશ્રયરૂપ
મારા સ્વરૂપનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

‘અન્તસ્થમ્’ શરીરની અંદર ઊંચે ગયેલી
નાળવાળું અને નીચા મુખવાળું, કેળના પુષ્પની
જેમ રહેલું, ખીલ્યા વગરનું કળી જેવું જે કમળ છે,
તેનાથી ઊલટું, ઊંચા મુખવાળું ખીલેલું કમળ
ચિંતવીને, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૬ ॥

‘ન્યસેત્’ ધ્યાન કરવું જોઈએ. વિશેષણવાળા
ધ્યાનનું છ શ્લોકોથી વર્ણન કરે છે— ‘વહ્નિમધ્યે
ઇતિ ।’ ‘ધ્યાનમંગલમ્’ ધ્યાનના શુભ વિષયરૂપ
મારા સ્વરૂપને (ચિંતવવું). ॥ ૩૭ ॥

સપ્રમાણ અવયવોવાળા, અત્યંત શાંત, સુંદર
મુખવાળા, ચાર સુંદર દીર્ઘ બાહુઓવાળા, અતિશય
રમ્ય, સુંદર ગ્રીવા(ડોક)વાળા, સુંદર ગાલવાળા,
પવિત્ર સ્મિતવાળા, ॥ ૩૮ ॥ સમાન એવા બંને
કર્ણોમાં ધારણ કરેલાં દેદીપ્યમાન મકરાકૃતિ કુંડળોવાળા,
સુવર્ણમય અંબર(વસ્ત્ર)વાળા, મેઘ જેવા શ્યામ,
શ્રીવત્સચિહ્ન અને શ્રીદેવીના આશ્રયરૂપ, ॥ ૩૯ ॥
શંખ-ચક્ર-ગદા-પદ્મ-વનમાળાથી શોભતા, નૂપુરોથી
શોભતાં ચરણવાળા, કૌસ્તુભમણિની કાંતિથી યુક્ત,
॥ ૪૦ ॥ ચળકતાં મુકુટ-કડાં-કંદોરો-બાજુબંધથી
સર્વ તરફ અલંકૃત થયેલા, સર્વાંગસુંદર, હૃદયંગમ,
અનુગ્રહથી શોભતા મુખ તથા નેત્રવાળા ॥ ૪૧ ॥

सुकुमारमभिध्यायेत् सर्वाङ्गेषु मनो दधत् ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यो मनसाऽऽकृष्य तन्मनः ।
बुद्ध्या सारथिना धीरः प्रणयेन्मयि सर्वतः ॥ ४२

સમમનુરૂપાવયવમ્ । દીર્ઘાશ્ચારવશ્ચત્વારો
ભુજા યસ્મિંસ્તત્ । સુચારુ અતિરમ્યમ્ ॥ ૩૮ ॥
સમાનયોઃ કર્ણયોર્વિન્યસ્તે સ્ફુરતી મકરાકારે
કુણ્ડલે યસ્મિંસ્તત્ । શ્રીવત્સશ્રિયોર્નિકેતનં
વક્ષસિ દક્ષિણવામતઃ । તાભ્યાં યુક્તમિત્યર્થઃ
॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ દ્યુમદ્ભિઃ કિરીટાદિભિરાસમ-
ન્તાદ્યુતમલંકૃતમ્ । પ્રસાદેન શોભનં મુખમીક્ષણં
ચ યસ્મિંસ્તત્ ॥ ૪૧ ॥ સુકુમારમતિકોમલમ્ ।
સવિશેષણં ધ્યાનમુપસંહરતિ—ઇન્દ્રિયાણીતિ ।
પ્રકર્ષેણ નયેત્ । સર્વતઃ સર્વાઙ્ગયુક્તે ॥ ૪૨ ॥

यादृशमित्यस्योत्तरत्वेन सविशेषणमुक्त्वा
यदात्मकमित्यस्योत्तरतया शनैर्विशेषणत्यागेन
ध्यानमेव समाधिपर्यन्तमाह—तदिति त्रिभिः ।

तत् सर्वव्यापकं चित्तमाकृष्यैकत्र धारयेत् ।
नान्यानि चिन्तयेद् भूयः सुस्मितं भावयेन्मुखम् ॥ ४३

एकत्राङ्गे । अन्यान्यङ्गानि न चिन्तयेत् ।
एकत्रेति यदुक्तं तदेवाङ्गं दर्शयति—
सुस्मितमिति ॥ ४३ ॥

મારા સુકોમળ સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ. મારાં
સર્વ અંગોમાં મનને સ્થાપિત કરતા ધીર મનુષ્યે
ઈન્દ્રિયોને તેમના વિષયોમાંથી મન વડે સર્વ
તરફથી વાળીને તે મનને (નિશ્ચયાત્મક) બુદ્ધિરૂપી
સારથિ(ની સહાય)થી સર્વાંગસુંદર મારા સ્વરૂપમાં
દૃઢતાથી લઈ જવું (સ્થાપવું) જોઈએ. ॥ ૪૨ ॥

‘સમમ્’ સપ્રમાણ અવયવવાળું, દીર્ઘ અને સુંદર
ચાર ભુજાઓ છે જેમાં તે સ્વરૂપ— ‘સુચારુ’ અતિ
રમ્ય ॥ ૩૮ ॥ બંને સમાન કર્ણોમાં ધારણ કરવામાં
આવ્યાં છે દેદીપ્યમાન મકરાકૃતિ કુંડળો જેમાં તે
સ્વરૂપ— શ્રીવત્સચિહ્ન અને શ્રીદેવીનું નિવાસસ્થાન
વક્ષઃસ્થળમાં જમણી અને ડાબી તરફ, તે બંનેથી યુક્ત,
એમ અર્થ છે. ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥ ચળકતાં મુકુટ વગેરેથી
સર્વ તરફ ‘યુતમ્’ અલંકૃત સ્વરૂપ— અનુગ્રહથી
શોભતાં મુખ અને નેત્ર છે જેમાં તે સ્વરૂપ ॥ ૪૧ ॥
‘સુકુમારમ્’ અતિ કોમળ સ્વરૂપ— વિશેષણવાળા
ધ્યાનનું સંક્ષેપમાં વિવરણ કરે છે— ‘ઇન્દ્રિયાણિ
ઇતિ ।’ દૃઢતાથી મનને લઈ જવું જોઈએ— સર્વ
તરફથી, સર્વાંગસુંદર એવા મારા સ્વરૂપમાં ॥ ૪૨ ॥

‘યાદૃશમ્’ (શ્લોક-૩૧)ના ઉત્તરરૂપે વિશેષણ-
સહિતનું ધ્યાન વર્ણવીને ‘યત્-આત્મકમ્’ (૩૧)ના
ઉત્તરરૂપે ધીમે ધીમે વિશેષણોના ત્યાગપૂર્વક
સમાધિપર્યન્તના ધ્યાનને જ ત્રણ શ્લોકોથી વર્ણવે
છે— ‘તત્ ઇતિ ।’

મારાં સર્વ અંગોમાં વ્યાપેલા તે ચિત્તને
વાળીને એણે એક સ્થાને એક અંગ પર ધારણ
કરવું જોઈએ. પુનઃ અન્ય અંગોનું એ ચિંતન ન
કરે, પણ સુંદર સ્મિતયુક્ત મુખનું ધ્યાન કરે. ॥૪૩॥

એક સ્થાને એક અંગ પર— બીજાં અંગોનું
એ ચિંતન ન કરે. ‘એકત્ર’ એમ જે કહ્યું, તે જ
અંગ દર્શાવે છે— ‘સુસ્મિતમ્ ઇતિ ।’ સુંદર
સ્મિતયુક્ત મુખનું ધ્યાન કરે. ॥ ૪૩ ॥

તત્ર લબ્ધપદં ચિત્તમાકૃષ્ય વ્યોમ્નિ ધારયેત્ ।

તત્ત્વ ત્યક્ત્વા મદારોહો ન કિંચિદપિ ચિન્તયેત્ ॥ ૪૪

વ્યોમ્નિ સર્વકારણરૂપે । તત્ત્વ કારણત્વમપિ ત્યક્ત્વા મદારોહો મયિ શુદ્ધે બ્રહ્મણ્યારૂઢઃ સન્ કિંચિદ્ધ્યાતૃધ્યેયવિભાગમપિ ન ચિન્તયેત્ ॥ ૪૪ ॥

एवं समाहितमतिर्मामेवात्मानमात्मनि ।

विचष्टे मयि सर्वात्मन् ज्योतिर्ज्यોतिषि संयुतम् ॥ ૪૫

મામેવાત્મનિ વિચષ્ટે આત્માનં ચ સર્વાત્મનિ મયિ સંયુતં વિચષ્ટે । જ્યોતિર્જ્યોતિષિ સંયુક્તમિવેત્યન્વયઃ ॥ ૪૫ ॥

एवंभूतसमाधिपर्यन्तध्यानस्य फलमाह—
ध्यानेनेति ।

ध्यानेनेत्थं सुतीव्रेण युंजतो योगिनो मनः ।

संयास्यत्याशु निर्वाणं द्रव्यज्ञानक्रियाभ्रमः ॥ ૪૬

મનો યુજ્જતઃ સમાદધતઃ । દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયા-
ભ્રમોઽધિભૂતાધિદૈવાધ્યાત્મરૂપો દૃશ્યદ્રષ્ટદર્શન-
રૂપો વા ભ્રમો નિર્વાણં શાન્તિં સમ્યગ્યાસ્યતીતિ ॥ ૪૬ ॥

बाल.—‘द्रव्यभ्रमः देहादावहमिति ज्ञानभ्रमः
अहं जानामीति क्रियाभ्रमोऽहं करोमीति
देहेन्द्रियान्तःकरणाध्यासलक्षणः ।’

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

ત્યાં (સુંદર સ્મિતયુક્ત મુખમાં) સ્થિર થયેલા ચિત્તને વ્યોમરૂપ સર્વના કારણરૂપ મારામાં ધારણ કરવું જોઈએ અને પછી તે કારણરૂપનો પણ ત્યાગ કરીને શુદ્ધ બ્રહ્મ એવા મારામાં આરૂઢ થઈ (યોગીએ) ધ્યાતા અને ધ્યેય એમ કોઈ વિભાગનું ચિંતન કરવું નહીં. ॥૪૪॥

‘વ્યોમ્નિ’ વ્યોમરૂપ સર્વના કારણરૂપ મારામાં— અને તે કારણરૂપનો પણ ત્યાગ કરીને, શુદ્ધ બ્રહ્મ એવા મારામાં આરૂઢ થઈને (યોગીએ) ધ્યાતા-ધ્યેય એવા કોઈ વિભાગનું પણ ચિંતન કરવું જોઈએ નહીં. ॥ ૪૪ ॥

આમ, મારામાં નિશ્ચળ થયેલી બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય મને આત્માને જ પોતાનામાં જુએ છે અને જ્યોતિમાં જોડાયેલી જ્યોતિની જેમ સર્વના આત્મા મારામાં પોતાને જોડાયેલો જુએ છે. ॥ ૪૫ ॥

મને જ પોતાનામાં જુએ છે અને સર્વના આત્મા મારામાં, જ્યોતિમાં જોડાયેલી જ્યોતિની જેમ પોતાને જોડાયેલો જુએ છે, એમ અન્વય છે. ॥૪૫॥

આવી સમાધિ પર્યંતના ધ્યાનનું ફળ કહે છે— ‘ધ્યાનેન ઇતિ ।’

આ પ્રમાણે કરાયેલા અત્યંત તીવ્ર ધ્યાનથી મનને સમાધિનિષ્ઠ કરતા યોગીનો અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધ્યાત્મરૂપ અથવા દૃશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શનરૂપ ભ્રમ શીઘ્ર શાંત થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

‘મનઃ યુજ્જતઃ’ મનને સમાધિનિષ્ઠ કરતા યોગીનો ‘દ્રવ્યજ્ઞાનક્રિયાભ્રમઃ’ અધિભૂત, અધિદૈવ અને અધ્યાત્મરૂપ અથવા દૃશ્ય, દ્રષ્ટા અને દર્શનરૂપ ભ્રમ ‘નિર્વાણમ્’ શાંતિને સારી રીતે પામે છે. ॥૪૬॥

દેહ વગેરે હું છું તે દ્રવ્યભ્રમ, હું જાણું છું તે જ્ઞાનભ્રમ અને હું કરું છું તે ક્રિયાભ્રમ— એમ દેહ-ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણના અધ્યાસના લક્ષણવાળો આ ભ્રમ (દૂર થાય છે).

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

જુદી જુદી સિદ્ધિઓનાં નામ અને લક્ષણ

ततः पञ्चदशे प्रोक्ताः सिद्धयो धारणानुगाः ।

શ્રીવિષ્ણુપદસંપ્રાસાવન્તરાયતયા મતાઃ ॥ ૧

एवं मनो युञ्जतो योगिनोऽन्तराविर्भवन्त्यः
सिद्धयोऽप्यन्तरायप्राया एव, अतस्ताः परिहृत्य
परमेश्वरपर एव भवेदिति वक्तुं सिद्धीराह—
जितेन्द्रियस्येति ।

શ્રીભગવાનુવાચ

जितेन्द्रियस्य युक्तस्य जितश्वासस्य योगिनः ।

મયિ ધારયતશ્ચેત ઉપતિષ્ઠન્તિ સિદ્ધયઃ ॥ ૧

युक्तस्य स्थिरचित्तस्य ॥ ૧ ॥

उद्धव उवाच

कया धारणया का स्वित् कथं स्वित् सिद्धिरच्युत ।

કતિ વા સિદ્ધયો બ્રૂહિ યોગિનાં સિદ્ધિદો ભવાન્ ॥ ૨

स्विति वितर्के। का स्वित्किंनामा,
कथं स्वित्कीदृशी वा। धारणाश्च कतीति
प्रश्नान्तरे वाशब्दः। त्वमेवैतज्जानासि नान्य
इत्याशयेनाह—योगिनामिति ॥ २ ॥

ત્યાર પછી પંદરમા અધ્યાયમાં તે તે ધારણાને અનુસરતી સિદ્ધિઓ કહેવામાં આવી છે. શ્રીવિષ્ણુના પદને પ્રાપ્ત કરવામાં (આ સિદ્ધિઓ) અંતરાયરૂપ માનવામાં આવી છે. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે મનને (ભગવાનમાં) જોડતા યોગીની સમીપમાં પ્રકટ થતી સિદ્ધિઓ પણ મહદંશે વિઘ્નરૂપ જ હોય છે. આથી તે સિદ્ધિઓનો ત્યાગ કરીને પરમેશ્વરપરાયણ જ થવું જોઈએ, એમ કહેવા માટે સિદ્ધિઓનું (ભગવાન) વર્ણન કરે છે— ‘જિતેન્દ્રિયસ્ય ઇતિ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — જેણે ઈન્દ્રિયોને જીતી છે, જેણે પ્રાણવાયુને વશ કર્યો છે તથા જેણે ચિત્તને સ્થિર કર્યું છે તેવા તથા મારામાં ચિત્ત સ્થાપિત કરતા યોગીની પાસે સિદ્ધિઓ ઉપસ્થિત થાય છે. ॥ ૧ ॥

‘યુક્તસ્ય’ સ્થિર ચિત્તવાળા (યોગી)ની પાસે. ॥ ૧ ॥

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે અચ્યુત, કઈ ધારણા કરવાથી કેવા પ્રકારની અને કઈ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે? સિદ્ધિઓ કેટલી છે? (અને ધારણાઓ કેટલી છે?) યોગીઓને સિદ્ધિ આપનારા આપ (આ વિષે) કહો. ॥ ૨ ॥

‘સ્વિત્’ તર્ક દર્શાવવા માટે છે. ‘કા સ્વિત્’ સિદ્ધિઓ કયા નામવાળી છે? ‘કથં સ્વિત્’ કેવા પ્રકારની છે? તથા ધારણાઓ કેટલી છે, એમ બીજા પ્રશ્ન માટે ‘વા’ શબ્દ છે. આપ જ આ જાણો છો, બીજું કોઈ નહીં, એ આશયથી કહે છે— ‘યોગિનામ્ ઇતિ।’ આપ યોગીઓને સિદ્ધિ આપનારા છો. ॥ ૨ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

સિદ્ધયોઽષ્ટાદશ પ્રોક્તા ધારણા યોગપારગૈઃ ।

તાસામષ્ટૌ મત્પ્રધાના દશૈવ ગુણહેતવઃ ॥ ૩

ધારણાશ્ચાષ્ટાદશેત્યનુષઙ્ગઃ । યોગપારગૈરિતિ ।
ત્રિકાલજ્ઞત્વાદિક્ષુદ્રસિદ્ધીરન્યેઽપિ જાનન્તીતિ
ભાવઃ । અહમેવ પ્રધાનં મુખ્યઃ સ્વભાવત
આશ્રયો યાસાં તાઃ । મત્સારૂપ્યં પ્રાપ્તેષુ
કિંચિન્ન્યૂના ભવન્તીતિ ભાવઃ । ગુણહેતવઃ
સત્ત્વોત્કર્ષહેતુકાઃ ॥ ૩ ॥

તાઃ સ્વરૂપેણોપદિશતિ—અગ્નિમેતિ સાર્થેઃ
પञ्चभिઃ ।

અગ્નિમા મહિમા મૂર્તેર્લઘિમા પ્રાપ્તિરિન્દ્રિયૈઃ ।

પ્રાકાશ્યં શ્રુતદૃષ્ટેષુ શક્તિપ્રેરણમીશિતા ॥ ૪

અગ્નિમા મહિમા લઘિમા ચ મૂર્તેર્દેહસ્ય
તિસ્રઃ સિદ્ધયઃ । પ્રાપ્તિર્નામ સિદ્ધિઃ । સર્વ-
પ્રાણિનામિન્દ્રિયૈઃ સહ તત્તદધિષ્ઠાતૃદેવતારૂપેણ
સંબન્ધ ઇત્યર્થઃ । શ્રુતેષુ પારલૌકિકેષુ દૃષ્ટેષુ
દર્શનયોગ્યેષ્વપિ સર્વેષુ ભૂવિવરાદિપિહિતેષ્વપિ
પ્રાકાશ્યં ભોગદર્શનસામર્થ્યં સિદ્ધિઃ । શક્તીનાં

શ્રીભગવાન બોલ્યા — યોગપારંગત સિદ્ધો
દ્વારા અઢાર સિદ્ધિઓ અને તેના કારણરૂપ
અઢાર ધારણાઓ કહેવામાં આવી છે. હું જ જેમના
આશ્રયરૂપ છું તેવી તેમનામાં આઠ સિદ્ધિઓ છે,
(અને બાકીની) દસ તો સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિના
કારણરૂપ છે. ॥ ૩ ॥

ધારણા પણ અઢાર છે, એમ સંબંધ છે.
'યોગપારગૈઃ ઇતિ।' યોગપારંગત સિદ્ધો દ્વારા
(કહેવામાં આવી છે.)— ત્રિકાળજ્ઞાની હોવું વગેરે
સિદ્ધિઓ બીજા પણ જાણે છે, એવો ભાવ છે. હું
જ જેમનો 'પ્રધાનમ્' મુખ્ય, સ્વાભાવિક આશ્રય છું
તેવી તે સિદ્ધિઓ મારું સારૂપ્ય પ્રાપ્ત કરેલા જનોમાં
કંઈક અંશે ઓછી હોય છે, એવો ભાવ છે.
'ગુણહેતવઃ' સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિના કારણવાળી ॥ ૩ ॥

ભગવાન તે સિદ્ધિઓને સ્વરૂપસહિત સાડા
પાંચ શ્લોકોથી કહે છે— 'અગ્નિમા ઇતિ।'

અગ્નિમા, મહિમા, લઘિમા (નામની ત્રણ
સિદ્ધિઓ) દેહસંબંધી છે. (સર્વ પ્રાણીઓની)
ઈન્દ્રિયો સાથે (તે તે ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા
દેવતારૂપે) સંબંધ કરવો તે પ્રાપ્તિ નામની સિદ્ધિ
છે. (પરલોકના) શ્રવણ કરેલા અને (આ લોકોના)
દર્શનયોગ્ય (પદાર્થો અને વિષયો) જોવાનું અને
ભોગવવાનું સામર્થ્ય તે પ્રાકાશ્ય નામની સિદ્ધિ છે.
માયા અને તે માયાના અંશરૂપ શક્તિઓને પ્રેરિત
કરવાનું સામર્થ્ય તે ઈશિતા નામની સિદ્ધિ છે. ॥ ૪ ॥

અગ્નિમા, મહિમા અને લઘિમા 'મૂર્તેઃ' દેહની
ત્રણ સિદ્ધિઓ છે. પ્રાપ્તિ નામની સિદ્ધિ એટલે સર્વ
પ્રાણીઓની ઈન્દ્રિયો સાથે તે તે ઈન્દ્રિયોના
અધિષ્ઠાતા દેવતારૂપે સંબંધ કરવો, એમ અર્થ છે.
પરલોકના શ્રવણ કરેલા, સર્વ પાતાળ વગેરે લોકમાં
દર્શનયોગ્ય (પદાર્થો અને વિષયો) પણ જોવાનું
અને ભોગવવાનું સામર્થ્ય તે પ્રાકાશ્ય નામની સિદ્ધિ

मायातदंशभूतानां प्रेरणम् । तत्रेश्वरे मायाया
अन्येषु तदंशानां प्रेरणमीशिता नाम सिद्धिः
॥ ४ ॥

दीपिनी.—योगिदेहस्य शिलादावपि प्रवेश-
प्रयोजकोऽणुत्वलक्षणो गुणोऽणिमा । तथा
तस्यैव सर्वव्यापकलक्षणो महिमा । येन
सूर्यमरीचीरवलम्ब्य देहस्य सूर्यलोकप्राप्तिर्भवति
स लघुत्वलक्षणो लघिमा ।

गुणेष्वसंगो वशिता यत्कामस्तदवस्यति ।
एता मे सिद्धयः सौम्य अष्टावૌત્પત્તિકા મતાઃ ॥ ૫

વિષયભોગેષ્વસઙ્ગો વશિતા સિદ્ધિઃ ।
યત્કામો યદ્યત્સુખં કામયતે તત્તદવસ્યતિ
તસ્ય તસ્ય સીમાનં પ્રાપ્નોતીતિ સિદ્ધિઃ ।
ઔત્પત્તિકાઃ સ્વાભાવિક્યો નિરતિશયાશ્ચેત્યર્થઃ
॥ ૫ ॥

गुणहेतुसिद्धीराह—

अनूर्मिमत्त्वं देहेऽस्मिन् दूरश्रवणदर्शनम् ।
मनोजवः कामरूपं परकायप्रवेशनम् ॥ ६

છે. માયા અને તેના અંશરૂપ શક્તિઓને, તેમાં
ઈશ્વરમાં માયાને અને અન્યોમાં તેના અંશોને
પ્રેરિત કરવાનું સામર્થ્ય તે ઈશિતા નામની શક્તિ
છે. ॥ ૪ ॥

યોગીના દેહને પથ્થર વગેરેમાં પણ પ્રવેશ
કરવા માટે પ્રયુક્ત કરનારો અણુત્વના લક્ષણવાળો
ગુણ એટલે અણિમા. તે દેહનું જ સર્વવ્યાપક
થવાનું લક્ષણ એટલે મહિમા. જેનાથી સૂર્યનાં
કિરણોનું અવલંબન લઈને દેહને સૂર્યલોકની પ્રાપ્તિ
થાય છે, તે લઘુતાનું લક્ષણ એટલે લઘિમા.

વિષયભોગોમાં આસક્તિ ન થવી તે વશિતા
નામની સિદ્ધિ છે. જે સુખને પોતે ઈચ્છે તેને પામે
તે (કામાવસાયિતા નામની) સિદ્ધિ છે. હે સૌમ્ય
(ઉદ્ભવ), આ આઠ મારી સ્વાભાવિક સિદ્ધિઓ
માનવામાં આવી છે. ॥ ૫ ॥

વિષયભોગોમાં અનાસક્તિ તે વશિતા નામની
સિદ્ધિ છે. ‘યત્કામઃ’ જે જે સુખની તે કામના કરે
‘તત્-તત્-અવસ્યતિ’ તે તે સુખની પરાકાષ્ટાને
પ્રાપ્ત કરે તે (કામાવસાયિતા નામની) સિદ્ધિ છે.
‘ઔત્પત્તિકાઃ’ સ્વાભાવિક અને નિરતિશય અર્થાત્
જેનાથી અતિશય બીજા કોઈનામાં સિદ્ધિ નથી. ॥૫॥

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિને કારણે પ્રાપ્ત થનારી
સિદ્ધિઓને વર્ણવે છે—

આ શરીરમાં (ભૂખ-તરસ વગેરે ન લાગવી
તે) અનૂર્મિમત્ત્વ સિદ્ધિ છે. (ગમે તેટલે દૂરથી
પણ સાંભળવું તે) દૂરશ્રવણ અને (ગમે તેટલે
દૂરથી જોવું તે) દૂરદર્શન (નામની) બે સિદ્ધિઓ
છે. (મનના વેગથી દેહની ગતિ થવી તે) મનોજવ
નામની સિદ્ધિ છે. (ઈચ્છાનુસાર રૂપ પ્રાપ્ત
કરવું તે) કામરૂપ સિદ્ધિ છે અને (બીજાના
શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થવું તે) ‘પરકાયપ્રવેશ’ નામની
સિદ્ધિ છે. ॥ ૬ ॥

અનૂર્મિમત્ત્વં ક્ષુત્પિપાસાદિરાહિત્યમ્ । દૂરે
શ્રવણં દર્શનં ચેતિ દ્વે સિદ્ધી । મનોવેગેન
દેહસ્ય ગતિઃ । કામિતરૂપપ્રાપ્તિઃ । પરકાયે
પ્રવેશઃ ॥ ૬ ॥

સ્વચ્છન્દમૃત્યુર્દેવાનાં સહક્રીડાનુદર્શનમ્ ।
યથાસંકલ્પસંસિદ્ધિરાજ્ઞાપ્રતિહતાગતિઃ ॥ ૭ ॥

સ્વેચ્છામૃત્યુઃ । અપ્સરોભિઃ સહ દેવાનાં
યાઃ ક્રીડાસ્તાસામનુદર્શનં પ્રાપ્તિઃ । સંકલ્પાનુરૂપ-
પ્રાપ્તિઃ । અપ્રતિહતા આસમન્તાદ્ગતિર્યસ્યાઃ સા
આજ્ઞા ચેત્યેતા દશ ॥ ૭ ॥

ક્ષુદ્રસિદ્ધીશ્ચ પચ્ચાહ—ત્રિકાલજ્ઞત્વમિતિ ।

ત્રિકાલજ્ઞત્વમદ્વન્દ્વં પરચિત્તાદ્યભિજ્ઞતા ।
અગ્ન્યર્કામ્બુવિષાદીનાં પ્રતિષ્ઠમ્ભોઽપરાજયઃ ॥ ૮ ॥

અદ્વન્દ્વં શીતોષ્ણાદ્યનભિભવઃ । અગ્ન્યાદીનાં
સંસ્તમ્બનમ્ ॥ ૮ ॥

તત્તદ્ધારણાભિઃ સહ વિશેષતો નિરૂપયતિ—
યયેતિ યાવત્સમાપ્તિ ।

‘અનૂર્મિમત્ત્વમ્’ ભૂખ-તરસ વગેરે ન લાગવી
તે— ગમે તેટલે દૂરથી શ્રવણ અને દર્શન એ બે
સિદ્ધિઓ છે. મનના વેગથી શરીરની ગતિ એટલે
મનોજવ સિદ્ધિ— ઈચ્છિત રૂપની પ્રાપ્તિ અને
બીજાની કાયામાં પ્રવેશ ॥ ૬ ॥

(પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે મૃત્યુ પામવું તે)
સ્વચ્છન્દમૃત્યુ નામની સિદ્ધિ છે, (અપ્સરાઓ સાથે
દેવોની ક્રીડાઓ પ્રાપ્ત થવી તે, દેવસહક્રીડાદર્શન
નામની સિદ્ધિ છે. (સંકલ્પ પ્રમાણે વસ્તુ મળવી તે)
સંકલ્પસંસિદ્ધિ નામની સિદ્ધિ છે અને (યોમેર
પોતાની આજ્ઞા પળાવવી તે) આજ્ઞાપ્રતિહતાગતિ
નામની સિદ્ધિ છે. ॥ ૭ ॥

પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે મૃત્યુ પામવું, અપ્સરાઓ
સાથે દેવોની જે ક્રીડા છે તે ક્રીડાઓની ‘અનુદર્શનમ્’
પ્રાપ્તિ, સંકલ્પ અનુસાર વસ્તુની પ્રાપ્તિ, ‘અપ્રતિહતા’
સર્વ તરફ અવરોધાયા વિના જેની ગતિ થાય
છે તેવી આજ્ઞા પળાવવી— એમ બીજી દસ
સિદ્ધિઓ છે. ॥ ૭ ॥

પાંચ ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ છે, તે કહે છે—
‘ત્રિકાલજ્ઞત્વમ્ ઇતિ ।’

(૧) (ત્રિકાળજ્ઞાની હોવું તે) ત્રિકાલજ્ઞત્વ
(નામની સિદ્ધિ છે). (૨) (ટાઢ-તાપ વગેરે ન લાગવાં
તે) અદ્વન્દ્વમ્ (નામની સિદ્ધિ છે). (૩) (બીજાના
મનની વાત જાણી લેવી તે) પરચિત્તાદ્યભિજ્ઞતા
(નામની સિદ્ધિ છે). (૪) (અગ્નિ, સૂર્ય, જળ,
વિષ વગેરેને રોકવાં તે) પ્રતિષ્ઠમ્ (નામની સિદ્ધિ
છે) અને (૫) (કોઈથી પરાજિત થવું નહીં તે)
અપરાજય (નામની સિદ્ધિ છે). ॥ ૮ ॥

‘અદ્વન્દ્વમ્’ ટાઢ-તાપ વગેરે ન લાગવાં તે,
અગ્નિ વગેરેને રોકવાં તે (‘પ્રતિષ્ઠમ્ઃ’) ॥ ૮ ॥

(જે જે ધારણાથી જે જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે,)
તે તે ધારણાઓ સાથે સિદ્ધિઓનો અધ્યાય સમાપ્ત
થાય ત્યાં સુધી નિરૂપણ કરે છે— ‘યયા ઇતિ ।’

एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता योगधारणसिद्धयः ।

यया धारणया या स्याद् यथा वा स्यान्निबोध मे ॥

॥ ૧ ॥ ૧ ॥

भूतसूक्ष्मात्मनि मयि तन्मात्रं धारयेन्मनः ।

अणिमानमवाप्नोति तन्मात्रોपासको मम ॥ ૧૦

भूतसूक्ष्मोपाधौ मयि तन्मात्रं भूत-
सूक्ष्माकारम् । स तन्मात्रोपासकः । मम
मदीयमणिमानम् ॥ ૧૦ ॥

महत्यात्मन्मयि परे यथासंस्थं मनो दधत् ।

महिमानमवाप्नोति भूतानां च पृथक् पृथक् ॥ ૧૧

ज्ञानशक्तिमहत्त्वोपाधौ मयि यथासंस्थं
महत्ત્ત્વાકારમ્ । ભૂતાનાં ચેતિ । આકાશાદિ-
ભૂતોપાધૌ ચ મયિ મનો ધારયંસ્તત્તદ્ભૂતમહિમાનં
પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

परमाणुमये चित्तं भूतानां मयि रंजयन् ।

कालसूक्ष्मार्थतां योगी लघिमानमवाप्नुयात् ॥ ૧૨

वाय्वादिभूतानां ये परमाणवस्तन्मये तदुपाधौ
मयि चित्तं रंजयन् योगी कालसूक्ष्मार्थतां

યોગધારણાથી પ્રાપ્ત થતી આ સિદ્ધિઓ નામ
અને લક્ષણ જણાવીને કહેવામાં આવી. (હવે) જે
ધારણાથી જે સિદ્ધિ જે પ્રકારે થાય છે, તે તમે
મારી પાસેથી સાંભળો. ॥ ૯ ॥ ૯ ॥

(જે યોગી) શબ્દ, સ્પર્શ વગેરે પાંચ
સૂક્ષ્મભૂતોરૂપી ઉપાધિવાળા મારામાં તે તે સૂક્ષ્મભૂતના
આકારવાળા મનની ધારણા કરે, તે સૂક્ષ્મભૂતરૂપી
તન્માત્રાઓનો ઉપાસક હોઈ મારી અણિમા સિદ્ધિને
પામે છે. ॥ ૧૦ ॥

ભૂતસૂક્ષ્મરૂપી ઉપાધિવાળા મારામાં ‘તન્માત્રમ્’
ભૂતસૂક્ષ્મના આકારવાળા મનની (ધારણા કરે), તે
ભૂતસૂક્ષ્મરૂપી તન્માત્રાઓનો ઉપાસક ‘મમ’ મારી
અણિમા સિદ્ધિને (પામે છે). ॥ ૧૦ ॥

જે યોગી જ્ઞાનશક્તિયુક્ત મહત્ત્ત્વરૂપ
ઉપાધિવાળા મારામાં મહત્ત્ત્વના આકારવાળા
થયેલા મનની ધારણા કરે છે તેમ જ આકાશાદિ
જુદાં જુદાં પાંચ ભૂતોરૂપ ઉપાધિવાળા મારામાં
મનની ધારણા કરે છે, તે ભૂતોની મહત્તારૂપ
મહિમા નામની સિદ્ધિને પામે છે. ॥ ૧૧ ॥

જ્ઞાનશક્તિયુક્ત મહત્ત્ત્વરૂપ ઉપાધિવાળા
મારામાં ‘યથાસંસ્થમ્’ મહત્ત્ત્વના આકારવાળા
થયેલ મનને— ‘ભૂતાનાં ચ ઇતિ’ આકાશાદિ પાંચ
ભૂતોરૂપ ઉપાધિવાળા મારામાં મનની ધારણા કરતો
યોગી તે તે ભૂતોની મહત્તારૂપ મહિમા નામની
સિદ્ધિને પામે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૧ ॥

જે યોગી પૃથ્વી, જળ, તેજ અને વાયુ આ ચાર
ભૂતોના પરમાણુરૂપ ઉપાધિવાળા મારામાં મનની
ધારણા કરે છે, તે કાળના પરમાણુરૂપ ઉપાધિરૂપી
લઘિમા નામની સિદ્ધિ પામે છે. ॥૧૨॥

વાયુ વગેરે ભૂતોના જે પરમાણુઓ છે તે
પરમાણુરૂપ ઉપાધિવાળા મારામાં ચિત્તને રમણ
કરાવતો યોગી ‘કાલસૂક્ષ્મર્થતામ્’ કાળના પરમાણુરૂપ

કાલપરમાણૂપાધિરૂપતામિતિ લઘુત્વવિવરણમ્ ।
તદુક્તમ્—‘સ કાલઃ પરમાણુવૈ યો ભુક્તો
પરમાણુતામ્ ।’ ઇતિ ॥ ૧૨ ॥

ધારયન્ મધ્યહંતત્ત્વે મનો વૈકારિકેઽખિલમ્ ।
સર્વેન્દ્રિયાણામાત્મત્વં પ્રાપ્તિં પ્રાપ્નોતિ મન્મનાઃ ॥ ૧૩

વૈકારિકાહંકારોપાધૌ મયિ । અખિલમેકાગ્રમ્ ।
આત્મત્વમધિષ્ઠાતૃત્વમ્ । અત્ર હેતુઃ—મન્મનાઃ ।
મયિ મનોધારણપ્રભાવાદેવં ભવતિ, નાત્રાતીવ
હેતુરનુસન્ધેય ઇતિ ભાવઃ । એવં મદ્ધારણાનુભાવેન
મદ્યોગબલમાશ્રય ઇત્યાદિષુ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૧૩ ॥

મહત્યાત્મનિ યઃ સૂત્રે ધારયેન્મયિ માનસમ્ ।
*પ્રાકાશ્યં પારમેષ્ઠ્યં મે વિન્દતેઽવ્યક્તજન્મનઃ ॥ ૧૪

ત્રિત્યાશક્તિપ્રધાનં—મહત્તત્ત્વમેવ સૂત્રં તદુપાધૌ
મયિ સ મે પારમેષ્ઠ્યં સર્વોત્કૃષ્ટં પ્રાકાશ્યં
વિન્દતે । કથંભૂતસ્ય । અવ્યક્તાજન્મ યસ્ય
તસ્ય સૂત્રસ્ય । તદુપાધેર્મમેત્યર્થઃ ॥ ૧૪ ॥

વિષ્ણૌ ત્ર્યધીશ્વરે ચિત્તં ધારયેત્ કાલવિગ્રહે ।
સ ઈશિત્વમવાપ્નોતિ ક્ષેત્રક્ષેત્રજ્જ્વલનામ્ ॥ ૧૫

ઉપાધિરૂપી લઘિમા (નામની સિદ્ધિને પામે
છે.)— એમ લઘિમા સિદ્ધિનું વિવરણ છે. તે
કહેવામાં આવ્યું છે— ‘જે કાળ પરમાણુની અવસ્થામાં
વ્યાપ્ત હોય છે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે.’ (શ્રીમદ્
ભા. ૩/૧૧/૪) ॥ ૧૨ ॥

સાત્ત્વિક અહંકારરૂપ ઉપાધિવાળા મારામાં
એકાગ્ર મનની ધારણા કરતો યોગી મારામાં
મનવાળો હોઈ સર્વ ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા થવારૂપ
પ્રાપ્તિ નામની સિદ્ધિને પામે છે. ॥ ૧૩ ॥

સાત્ત્વિક અહંકારરૂપ ઉપાધિવાળા મારામાં
‘અખિલમ્’ એકાગ્ર મનને— ‘આત્મત્વમ્’ અધિષ્ઠાતા
થવું તે— આ માટેનું કારણ— ‘મન્મનાઃ’ મારામાં મનની
ધારણા કરવાના પ્રભાવથી જ સર્વ ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા
થવાય છે. અહીં અન્ય કોઈ કારણ વિચારવા યોગ્ય
નથી, એવો ભાવ છે. આમ, ‘મારી ધારણાના પ્રભાવથી’
(શ્લોક-૨૧) (યોગી) ‘મારા યોગબળના આશ્રયવાળો’
(શ્લોક-૨૨) વગેરેમાં જોવું જોઈએ. ॥ ૧૩ ॥

(ક્રિયાશક્તિઓ જેમાં મુખ્ય છે તેવા) મહત્તત્ત્વરૂપી
સૂત્રની ઉપાધિવાળા મારામાં મનની ધારણા કરતો
યોગી અવ્યક્તથી જેનો જન્મ છે તે સૂત્રાત્મારૂપ
ઉપાધિવાળા મારી પ્રાકાશ્ય નામની સર્વોત્કૃષ્ટ
સિદ્ધિને પામે છે. ॥ ૧૪ ॥

ક્રિયાશક્તિપ્રધાન મહત્તત્ત્વ જ સૂત્ર, તેની
ઉપાધિવાળા મારામાં (ધારણા કરતો) તે યોગી
‘પારમેષ્ઠ્યમ્’ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રાકાશ્ય (નામની સિદ્ધિને)
પામે છે. કેવા (‘મમ’) મારી? અવ્યક્તથી જેનો
જન્મ છે તે સૂત્રાત્મારૂપ ઉપાધિવાળા મારી (પ્રાકાશ્ય
સિદ્ધિને) ॥ ૧૪ ॥

ત્રિગુણાત્મક માયાના નિયંતા અને કાળમૂર્તિ
વિષ્ણુરૂપ મારામાં મનની ધારણા કરતો યોગી ક્ષેત્રો
અને ક્ષેત્રજ્ઞોને પ્રેરણા કરવાના સામર્થ્યરૂપ ‘ઈશિતા’
નામની સિદ્ધિ પામે છે. ॥ ૧૫ ॥

* અહીં ‘પ્રાકાશ્યમ્’ પાઠ મળે છે, પરંતુ સર્વ શાસ્ત્રોમાં આ સિદ્ધિ ‘પ્રાકાશ્ય’ તરીકે જ કહેવાય છે.

ત્ર્યધીશ્વરે ત્રિગુણમાયાનિયન્તરિ અત
 એવ કાલવિગ્રહે આકલયિતૃરૂપેઽન્તર્યામિણિ ।
 ઈશિત્વં વિશિનષ્ટિ—ક્ષેત્રજ્ઞાનાં જીવાનાં
 ક્ષેત્રાણાં તદુપાધીનાં ચ ચોદનાં પ્રેરણં, ન તુ
 વિશ્વસૃષ્ટ્યાદિકર્તૃત્વલક્ષણમિત્યર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

नारायणे तुरीयाख्ये भगवच्छब्दशब्दिते ।
 मनो मय्यादधद् योगी मद्धर्मा वशितामियात् ॥ १६

તુરીયાખ્યે—

विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चेत्युपाधयः ।
 ईशस्य यन्त्रिभिर्हीनं तुरीयं तत्पदं विदुः ॥
 इत्येवंलक्षणै—
 ‘ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
 ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥’
 तद्वति भगवच्छब्दशब्दिते ॥ १६ ॥

निर्गुणे ब्रह्मणि मयि धारयन् विशदं मनः ।
 परमानन्दमाप्नोति यत्र कामोऽवसीयते ॥ १७

यत्र परमानन्दरूपे सर्वोऽपि कामस्तदंश-
 भूतोऽवसीयते समाप्यते तम् ॥ १७ ॥

अतः परं गुणहेतुकाः सिद्धीराह—

‘त्रિ-અધીશ્વરે’ ત્રિગુણાત્મક માયાના નિયંતામાં,
 આથી જ ‘કાલવિગ્રહે’ કાળમૂર્તિમાં, દ્રષ્ટારૂપ
 અંતર્યામીમાં— ‘ઈશિત્વં’ને વિશેષણપૂર્વક કહે છે—
 ‘ક્ષેત્રજ્ઞાનામ્’ ક્ષેત્રજ્ઞોને અર્થાત્ જીવોને અને તે
 જીવોની ઉપાધિરૂપ ‘ક્ષેત્રાણામ્’ દેહ, ઇન્દ્રિયો
 વગેરે ક્ષેત્રોને ‘ચોદનામ્’ પ્રેરણા કરવાનું સામર્થ્ય
 પ્રાપ્ત થાય છે, પરંતુ વિશ્વનું સર્જન વગેરે
 લક્ષણવાળું કર્તૃત્વરૂપ સામર્થ્ય તે યોગીને પ્રાપ્ત થતું
 નથી, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

(વિરાટ્, હિરણ્યગર્ભ અને કારણ— એ ત્રણ
 ઉપાધિઓથી રહિત) તુરીય નામના ‘ભગવાન’
 શબ્દથી ઓળખાતા નારાયણ એવા મારામાં મનની
 ધારણા કરતો યોગી મારા ધર્મવાળો હોઈ ‘વશિતા’
 નામની સિદ્ધિ પામે છે. ॥ ૧૬ ॥

તુરીય નામના મારા વિષે— ‘વિરાટ્, હિરણ્યગર્ભ
 અને કારણ— એમ ત્રણ ઉપાધિઓથી રહિત
 ઈશ્વરના તુરીય એવા તે પદને તેઓ જાણે છે.’
 આવા લક્ષણયુક્ત મારા વિષે— ‘સમગ્ર ઐશ્વર્ય,
 ધર્મ, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય— આ છને ભગ
 કહે છે.’ આ છ ઐશ્વર્યવાળા તે ‘ભગવાન’ શબ્દથી
 ઓળખાતા (એવા મારામાં) ॥ ૧૬ ॥

નિર્ગુણ બ્રહ્મરૂપ મારામાં શુદ્ધ ચિત્તને ધારણ
 કરતો યોગી પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યાં સર્વ
 કામનાઓ પૂર્ણ થાય છે. (તે ‘કામાવસાયિતા’
 નામની સિદ્ધિ છે.) ॥ ૧૭ ॥

જે પરમાનંદરૂપમાં બધી જ કામના, તેના
 અંશરૂપ કામના કરવામાં આવતો વિષય ‘અવસીયતે’
 પૂર્ણ થાય છે, તેને (‘કામાવસાયિતા’ નામની સિદ્ધિ
 કહે છે.) ॥ ૧૭ ॥

(આ સિદ્ધિઓનાં વર્ણન પછી) હવે સત્ત્વગુણની
 વૃદ્ધિને કારણે પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિઓને વર્ણવે છે—

શ્વેતદ્વીપપતૌ ચિત્તં શુદ્ધે ધર્મમયે મયિ ।
ધારયન્ શ્વેતતાં યાતિ ષડ્ઘર્મિરહિતો નરઃ ॥ ૧૮

શુદ્ધે સત્ત્વાત્મકે । શ્વેતતાં શુદ્ધરૂપતામ્
॥ ૧૮ ॥

મધ્યાકાશાત્મનિ પ્રાણે મનસા ઘોષમુદ્ગહન્ ।
તત્રોપલબ્ધા ભૂતાનાં હંસો વાચઃ શૃણોત્યસૌ ॥ ૧૯

આકાશાત્મા યઃ પ્રાણઃ સમષ્ટિરૂપસ્તદ્રૂપે
મયિ મનસા ઘોષં નાદં ચિન્તયન્નસૌ હંસો
જીવસ્તત્રાકાશે ઉપલબ્ધા જ્ઞાતા સન્ તત્રસ્થા
વિચિત્રા વાચઃ શૃણોતિ । યદ્વા, તત્રાકાશે
ઉપલબ્ધા અભિવ્યક્તા યા વાચસ્તા દૂરતઃ
શૃણોતીતિ ॥ ૧૯ ॥

ચક્ષુસ્ત્વષ્ટરિ સંયોજ્ય ત્વષ્ટારમપિ ચક્ષુષિ ।
માં તત્ર મનસા ધ્યાયન્ વિશ્વં પશ્યતિ સૂક્ષ્મદૃક્ ॥ ૨૦

ત્વષ્ટા આદિત્યસ્તસ્મિન્નપરિચ્છિન્ને ચક્ષુઃ
સંયોજ્ય તં ચ ચક્ષુષિ સંયોજ્ય તત્રોભયસંયોગે
માં ધ્યાયન્ વિશ્વં દૂરતઃ પશ્યતિ ॥ ૨૦ ॥

મનો મયિ સુસંયોજ્ય દેહં તદનુ વાયુના ।
મદ્ધારણાનુભાવેન તત્રાત્મા યત્ર વૈ મનઃ ॥ ૨૧

મનો દેહં ચ તદનુવર્તિના વાયુના સહ મયિ
સુસંયોજ્ય યા મદ્ધારણા ક્રિયતે તસ્યાઃ પ્રભાવેણ
યત્ર મનો યાતિ તત્રાત્મા દેહો યાતીત્યર્થઃ ।

શ્વેતદ્વીપના સ્વામી શુદ્ધ ધર્મમય મારામાં
ચિત્તને ધારણ કરતો યોગી (ક્ષુધા, તૃષ્ણા વગેરે) છ
ઊર્મિઓથી રહિત થઈને શુદ્ધ સ્વરૂપને પામે છે.
(આ ‘અનૂર્મિમત્ત્વ’ નામની સિદ્ધિ છે.) ॥૧૮ ॥

‘શુદ્ધે’ સત્ત્વસ્વરૂપ મારામાં— ‘શ્વેતતામ્’
શુદ્ધ સ્વરૂપને ॥ ૧૮ ॥

આકાશસ્વરૂપ સમષ્ટિ પ્રાણરૂપ મારામાં મનથી
નાદને ચિંતવતો તે હંસ (યોગી) ત્યાં આકાશમાં
જ્ઞાતા થઈ ત્યાં રહેલી (વિવિધ) વાણી સાંભળે છે.
(આ ‘દૂરશ્રવણ’ નામની સિદ્ધિ છે.) ॥૧૯ ॥

આકાશસ્વરૂપ જે સમષ્ટિ પ્રાણ છે તે રૂપવાળા
મારામાં મનથી ‘ઘોષમ્’ નાદનું ચિંતન કરતો તે
‘હંસઃ’ જીવ ‘તત્ર’ ત્યાં આકાશમાં ‘ઉપલબ્ધા’ જ્ઞાતા
થઈને ત્યાં રહેલી જુદી જુદી વાણી સાંભળે છે. અથવા
ત્યાં આકાશમાં ‘ઉપલબ્ધાઃ’ અભિવ્યક્ત થયેલી જે
બધી વાણી છે તેમને દૂરથી જ સાંભળે છે. ॥ ૧૯ ॥

નેત્રને સૂર્યમાં લીન કરીને અને સૂર્યને પણ
નેત્રમાં સંયુક્ત કરીને બંનેના સંયોગમાં મનથી મારું
ધ્યાન કરતો યોગી સૂક્ષ્મદ્રષ્ટા થઈને વિશ્વને
(દૂરથી) જુએ છે. ॥ ૨૦ ॥

‘ત્વષ્ટા’ આદિત્ય, તે અમર્યાદિત સૂર્યમાં નેત્રને
સંયુક્ત કરીને અને તે સૂર્યને નેત્રમાં સંયુક્ત કરીને
‘તત્ર’ તે બંનેના સંયોગમાં મને ચિંતવતો યોગી
વિશ્વને દૂરથી જુએ છે. (આ ‘દૂરદર્શન’ નામની
સિદ્ધિ છે.) ॥ ૨૦ ॥

મનને અને દેહને તેમને અનુસરતા વાયુ
સાથે મારામાં સારી રીતે જોડીને મારી ધારણા
કરવાના પ્રભાવથી જ્યાં મન જાય છે ત્યાં દેહ પણ
જાય છે. ॥ ૨૧ ॥

મનને અને દેહને તેમને અનુસરતા વાયુ
સાથે મારામાં સારી રીતે જોડીને મારી જે ધારણા
કરવામાં આવે છે, તેના પ્રભાવથી જ્યાં મન જાય
છે ત્યાં ‘આત્મા’ દેહ જાય છે, એમ અર્થ છે.

यद्वा, मनः कर्तृ आत्मानं वायुना सह
देहं च मयि सुसंयोज्य यत्र याति तदनु तत्र
देहो यातीति ॥ २१ ॥

यदा मन उपादाय यद् यद् रूपं बुभूषति ।
तत्तद् भवेन्मनोरूपं मद्योगबलमाश्रयः ॥ २२

મન ઉપાદાય ઉપાદાનકારણં કૃત્વા
યદ્દેવાદિરૂપં ભવિતુમિચ્છતિ તત્તન્મનોરૂપં
મનસોઽભીષ્ટરૂપં યોગી ભવેત્ । કુતઃ । યતો
મદ્યોગબલમ્ । યોઽહમચિન્ત્યશક્તિર્નાનાકારસ્ત-
સ્મિન્મયિ મનસો યોગો ધારણા તસ્ય બલં
પ્રભાવઃ સ એવાશ્રયઃ કારણમ્ ॥ ૨૨ ॥

परकायं विशन् सिद्ध आत्मानं तत्र भावयेत् ।
पिण्डं हित्वा विशेत् प्राणो वायुभूतः षडङ्घ्रिवत् ॥ २३

યત્ર પ્રવિવિક્ષતિ તત્રાત્માનં ચિન્તયેત્ ।
તતઃ પિણ્ડં સ્વદેહં હિત્વા પ્રાણઃ પ્રાણપ્રધાન-
લિઙ્ગશરીરોપાધિર્વાયુભૂતો બાહ્યવાયૌ ભૂતઃ
પ્રવિષ્ટસ્તેન માર્ગેત્યર્થઃ । ષડઙ્ઘ્રિવત્ ભૃજ્ઞો
યથા પુષ્પાત્પુષ્પાન્તરમનાયાસેન પ્રવિશતિ તદ્વત્
॥ ૨૩ ॥

અથવા (મનને) કર્તા (તરીકે લઈએ તો) મન
આત્માને વાયુ સાથે અને દેહને મારામાં સારી રીતે
જોડીને જ્યાં જાય છે ત્યાં, તે મનની પાછળ દેહ
પણ જાય છે. ॥ ૨૧ ॥

મનને ઉપાદાનકારણ બનાવીને (વશ કરીને)
યોગી જે (દેવ વગેરે રૂપે) બનવા ઇચ્છે છે, તે
મનવાંચ્છિત રૂપે, મારામાં કરેલી યોગધારણાના
પ્રભાવના આશ્રયવાળો થઈ બની શકે છે. ॥૨૨॥

‘મનઃ’ મનને ‘ઉપાદાય’ ઉપાદાનકારણ
બનાવીને યોગી જે જે દેવ વગેરે રૂપે બનવા ઇચ્છે
છે, તે તે ‘મનોરૂપમ્’ મનથી ઇચ્છેલા રૂપે તે બને
છે. કેવી રીતે? જે કારણે ‘મત્-યોગબલમ્’ જે હું
અચિન્ત્ય શક્તિવાળો હોઈ અનેક રૂપવાળો છું
તેવા મારામાં મનથી કરેલી ‘યોગઃ’ ધારણા, તેનો
‘બલમ્’ પ્રભાવ, તે પ્રભાવ જ ‘આશ્રયઃ’
કારણરૂપ છે. (આ ‘કામરૂપ’ નામની સિદ્ધિ છે.)
॥ ૨૨ ॥

બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતો સિદ્ધ
યોગી પોતાને તે(શરીર)માં કલ્પે અને પછી સ્થૂળ
શરીર તજીને પ્રાણપ્રધાન લિંગશરીરની ઉપાધિવાળો
વાયુરૂપ થઈને (એક ફૂલમાંથી બીજા ફૂલમાં
અનાયાસે પેસતા) ભમરાની જેમ તેના (બહારના
વાયુ) દ્વારા બીજાના શરીરમાં પ્રવેશે. ॥ ૨૩ ॥

જે શરીરમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતો હોય તેમાં
પોતાને કલ્પે— પછી ‘પિંડમ્’ પોતાનું સ્થૂળ શરીર
છોડીને ‘પ્રાણઃ’ પ્રાણપ્રધાન લિંગશરીરની ઉપાધિવાળો
વાયુરૂપ થઈને બહારના વાયુમાં પ્રવેશેલો વાયુરૂપ
તે, તે વાયુ દ્વારા (નાસિકારંધ્રથી અન્યના શરીરમાં
પ્રવેશે), એમ અર્થ છે. ‘ષડ્-અંઘ્રિવત્’ ભમરો
જેમ એક ફૂલમાંથી બીજા ફૂલમાં અનાયાસે
પ્રવેશે છે તેમ! (આ ‘પરકાયાપ્રવેશ’ નામની
સિદ્ધિ છે.) ॥ ૨૩ ॥

પિણ્ડં હિત્વેત્યુક્તં તત્પ્રકારં કથયન્સ્વ-
ચ્છન્દમૃત્યુમાહ—

પાષ્ણ્યાઽઽપીઙ્ચ ગુદં પ્રાણં હૃદુરઃકઠમૂર્ધસુ ।

આરોપ્ય બ્રહ્મરન્ધ્રેણ બ્રહ્મ નીત્વોત્સૃજેત્તનુમ્ ॥ ૨૪

પાષ્ણ્યા પાષ્ણિના ગુદં નિરુધ્ય પ્રાણં
પ્રાણોપાધિમાત્માનં બ્રહ્મરન્ધ્રેણ મૂર્ધદ્વારેણ ।
બ્રહ્મેત્યુપલક્ષણમ્ । બ્રહ્મ વા અન્યદ્વા અપેક્ષિતં
સ્થાનં મનસા નીત્વા ॥ ૨૪ ॥

વિહરિષ્યન્ સુરાક્રીડે મત્સ્થં સત્ત્વં વિભાવયેત્ ।

વિમાનેનોપતિષ્ઠન્તિ સત્ત્વવૃત્તીઃ સુરસ્ત્રિયઃ ॥ ૨૫

મત્સ્થં મન્મૂર્તિરૂપં શુદ્ધં સત્ત્વં ચિન્તયેત્ ।
તદા સત્ત્વવૃત્તયઃ સત્ત્વાંશભૂતાઃ ॥ ૨૫ ॥

યથા સંકલ્પયેદ્ બુદ્ધ્યા યદા વા મત્પરઃ પુમાન્ ।

મયિ સત્યે મનો યુંજંસ્તથા તત્ સમુપાશ્નુતે ॥ ૨૬

યદા વા અકાલેઽપિ । યથા વેતિ પાઠે યથા
વા યેન કેનાપિ પ્રકારેણ બુદ્ધ્યા સંકલ્પયેત્તથા
યથાવત્પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ । યદ્વા, યથા સંકલ્પયેદ્યથા
વા મત્પરો મયિ વિશ્વાસવાન્ ભવતિ તથા
તદનુરૂપં સર્વમાપ્નોતીત્યર્થઃ । કિં કુર્વન્ । સત્યે
સત્યસંકલ્પે મયિ મનો યુજ્જન્ ॥ ૨૬ ॥

‘પિંડં હિત્વા’ (શ્લોક-૨૩માં) કહેવામાં આવ્યું,
તે પ્રકાર વર્ણવતાં સ્વચ્છંદ મૃત્યુને વર્ણવે છે—

પાનીથી ગુદાને દબાવીને પ્રાણરૂપ ઉપાધિવાળા
આત્માને અનુક્રમે હૃદય, છાતી, કંઠ તથા મસ્તકમાં
ચડાવીને બ્રહ્મરંધ્ર દ્વારા બ્રહ્મમાં લઈ જઈને શરીરનો
ત્યાગ કરે (તે ‘સ્વચ્છંદ મૃત્યુ’ નામની સિદ્ધિ
છે). ॥ ૨૪ ॥

‘પાષ્ણ્યા’ પાષ્ણિના (રૂપ વ્યાકરણ અનુસાર
છે.) પાનીથી ગુદાને દબાવીને ‘પ્રાણમ્’ પ્રાણરૂપ
ઉપાધિવાળા આત્માને ‘બ્રહ્મરંધ્રેણ’ બ્રહ્મરંધ્ર—મસ્તક
પર રહેલા છિદ્ર દ્વારા (તનુત્યાગ)— ‘બ્રહ્મ’ શબ્દ
સાંકેતિક છે. બ્રહ્મમાં અથવા બીજા અપેક્ષિત
સ્થાનમાં આત્માને મનથી લઈ જઈને (યોગી શરીર
તજે). ॥ ૨૪ ॥

દેવોનાં કીડાસ્થળોમાં વિહાર કરવા ઇચ્છતો
યોગી મારી મૂર્તિરૂપ શુદ્ધ સત્ત્વગુણનું ચિંતન કરે.
તેથી સત્ત્વગુણના અંશરૂપ દેવાંગનાઓ વિમાન
દ્વારા ઉપસ્થિત થાય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘મત્સ્થમ્’ મારી મૂર્તિરૂપ સત્ત્વગુણનું ચિંતન
કરે— ત્યારે સત્ત્વવૃત્તયઃ (રૂપ વ્યાકરણ પ્રમાણે થાય.)
સત્ત્વગુણના અંશરૂપ દેવાંગનાઓ (‘દેવસહકીડાનુ-
દર્શનમ્’ નામની આ સિદ્ધિ છે.) ॥ ૨૫ ॥

સત્યસંકલ્પ એવા મારામાં અસમયે પણ મનને
જોડતો મનુષ્ય મારા પરાયાણ થઈ બુદ્ધિથી જ્યારે સંકલ્પ
કરે, ત્યારે જેવો સંકલ્પ કરે તેવું ફળ પામે છે. ॥ ૨૬ ॥

‘યદા વા’ અસમયે પણ— ‘યથા વા’ પાઠમાં,
ગમે તે પ્રકારે બુદ્ધિથી સંકલ્પ કરે, તે તે જ પ્રમાણે
પ્રાપ્ત કરે છે, એમ અર્થ છે. અથવા જેમ સંકલ્પ
કરે તેમ અથવા જેટલો ‘મત્પરઃ’ મારામાં વિશ્વાસ
રાખનારો હોય ‘તથા’ તેને અનુરૂપ સર્વ પ્રાપ્ત કરે
છે, એમ અર્થ છે. શું કરતો? ‘સત્યે’ સત્યસંકલ્પ
મારામાં મનને જોડતો (આ ‘યથાસંકલ્પસિદ્ધિ’
નામની સિદ્ધિ છે.) ॥ ૨૬ ॥

यो वै मद्भावमापन्न ईशितुर्वशितुः पुमान् ।

कुतश्चिन्न विहन्येत तस्य चाज्ञा यथा मम ॥ २७

મદિતિ પૃથક્પદમ્, મમેત્યર્થઃ । ઈશિતુઃ સર્વનિયન્તુર્વશિતુઃ સ્વતન્ત્રસ્ય મમ ભાવં સ્વભાવં પ્રાપ્તઃ । એતા ગુણહેતવઃ ॥ ૨૭ ॥

अतः परं क्षुद्राः ।

मद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य योगिनो धारणाविदः ।

तस्य त्रैकालिकी बुद्धिर्जन्ममृत्यુપબંહिता ॥ २८

ધારણાવિદ ઇતિ ત્રિકાલજ્ઞેશ્વરધારણા સૂચિતા ત્રૈકાલિકી ત્રિકાલવસ્તુવિષયા । સ્વજન્મમૃત્યુભ્યામુપબંહિતા તત્સહિતા । અનયૈવ પરચિત્તાદ્યભિજ્ઞતાપિ વ્યાખ્યાતા ॥ ૨૮ ॥

अग्न्यादिभिर्न हन्येत मुनेर्योगमयं वपुः ।

मद्योगश्रान्तचित्तस्य यादसामुदकं यथा ॥ २९

અગ્ન્યાદિસર્વોપઘાતશૂન્યો ભગવાનિત્યેવંભૂત-યોગમયમ્ । તૈર્નાભિભૂયેત । અત્ર હેતુઃ— મદ્યોગેતિ ।

સર્વનિયંતા અને સ્વતંત્ર એવા મારા સ્વભાવને જે મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે, તેની આજ્ઞા મારી આજ્ઞાની જેમ કોઈનાથી પણ ટાળી શકાતી નથી. ॥ ૨૭ ॥

‘મત્’ એ જુદું પદ છે. (પંચમી વિ. ષષ્ઠીના અર્થમાં છે.) મારા— એમ અર્થ છે. ‘ઈશિતુઃ’ સર્વનિયંતાના ‘વશિતુઃ’ સ્વતંત્રના— મારા ‘ભાવમ્’ સ્વભાવને પ્રાપ્ત થનારો— આ સર્વ સિદ્ધિઓ સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિને કારણે થનારી છે. (આ ‘અપ્રતિહતાજ્ઞા’ નામની સિદ્ધિ છે.) ॥ ૨૭ ॥

(ગુણહેતુસિદ્ધિના વર્ણન) પછી હવે (તુચ્છ ફળવાળી હોવાથી) ક્ષુદ્ર સિદ્ધિઓ (વર્ણવે છે.)

(ત્રિકાળજ્ઞ એવા મારી) ધારણાને જાણનાર (કરનાર) તથા મારી ભક્તિથી શુદ્ધ થયેલા અંતઃકરણવાળા યોગીને પોતાના જન્મમૃત્યુ સહિત ત્રિકાળવસ્તુવિષયક જ્ઞાન થાય છે. ॥ ૨૮ ॥

‘ધારણાવિદઃ ઇતિ’ (જગત-સૃષ્ટિ-સ્થિતિ-પ્રલય તથા) ત્રણેય કાળને જાણનાર ઈશ્વરની ધારણા સૂચિત થઈ છે. ‘ત્રૈકાલિકી’ ત્રિકાળવસ્તુ-વિષયક જ્ઞાન, પોતાના જન્મમૃત્યુથી ‘ઉપબંહિતા’ વધેલું, તે સહિતનું ત્રિકાળજ્ઞાન થાય છે. આ ‘ત્રિકાળજ્ઞત્વ’ સાથે જ ‘પરચિત્તાદ્યભિજ્ઞતા’ નામની સિદ્ધિ પણ નિરૂપિત થયેલી સમજવી. ॥ ૨૮ ॥

મારી યોગધારણાથી મારામાં જ એકનિષ્ઠ થયેલા ચિત્તવાળા મુનિનું યોગમય શરીર અગ્નિ વગેરેથી હણાતું નથી, જેમ જળના જીવોને જળ (નાશ કરનારું) થતું નથી, તેમ તે મુનિના શરીરને પણ અગ્નિ વગેરે નાશ કરનાર થતાં નથી. ॥૨૮॥

અગ્નિ વગેરે સર્વથી ભગવાન નાશ નથી પામતા, એવા પ્રકારનો યોગધારણામય (ચિત્તવાળો યોગી) તે અગ્નિ વગેરેથી અભિભૂત થતો નથી. આ માટેનું કારણ— ‘મત્-યોગેન ઇતિ’ મારી યોગધારણાને કારણે (યોગીનું શરીર હણાતું નથી).

યાદસામુદકં યથાભિઘાતકં ન
ભવતિ તથા તસ્ય વપુષોઽગ્ન્યાદય ઇત્યર્થઃ ।
અનયૈવાદ્વન્દ્વતાપિ વ્યાખ્યાતા ॥ ૨૯ ॥

મદ્વિભૂતીરભિધ્યાયન્ શ્રીવત્સાસ્ત્રવિભૂષિતાઃ ।
ધ્વજાતપત્રવ્યજનૈઃ સ ભવેદપરાજિતઃ ॥ ૩૦ ॥

મદ્વિભૂતીર્મમાવતારાન્ । ધ્વજાદિભિઃ
સહ ॥ ૩૦ ॥

ઉપસંહરતિ—ઉપાસકસ્યેતિ ।
ઉપાસકસ્ય મામેવં યોગધારણયા મુનેઃ ।
સિદ્ધયઃ પૂર્વકથિતા ઉપતિષ્ઠન્ત્યશેષતઃ ॥ ૩૧ ॥

એવં પૃથગધારણાભિઃ ॥ ૩૧ ॥

યદ્વા, કિં નાનાધારણાપ્રયાસેન એકયૈવ
સર્વાઃ સિદ્ધયો ભવન્તીત્યાહ—જિતેન્દ્રિયસ્યેતિ ।

જિતેન્દ્રિયસ્ય દાન્તસ્ય જિતશ્વાસાત્મનો મુનેઃ ।
મદ્ધારણાં ધારયતઃ કા સા સિદ્ધિઃ સુદુર્લભા ॥ ૩૨ ॥

મદ્ધારણાં ‘નારાયણે તુરીયાચ્ચે’
ઇત્યત્રોક્તામ્ । યા સુદુર્લભા સ્યાત્સા કા, ન
કાચિદિત્યર્થઃ ॥ ૩૨ ॥

જળના જીવોને જેમ જળ નાશ કરનારું થતું
નથી, તેમ તે યોગીનું શરીર અગ્નિ વગેરેથી
(હણાતું નથી), એમ અર્થ છે. (આ ‘પ્રતિષ્ઠભ’
નામની સિદ્ધિ છે.) અનયા આના (અગ્નિ વગેરેના
સ્તંભનની સિદ્ધિ) દ્વારા જ ‘દ્વંદ્વાભાવ’ નામની
સિદ્ધિની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી. ॥ ૨૯ ॥

શ્રીવત્સચિહ્ન તથા અસ્ત્રોથી વિભૂષિત કરાયેલા
મારા અવતારોનું ધજા, છત્ર, ચામર સહિત ધ્યાન
કરનાર યોગી અપરાજિત થાય છે. (તેને ‘અપરાજય’
નામની સિદ્ધિ મળે છે.) ॥ ૩૦ ॥

‘મત્-વિભૂતીઃ’ મારા અવતારોને, ધજા વગેરે
સાથે ચિંતવતો યોગી ॥ ૩૦ ॥

સંક્ષેપમાં વિવરણ કરે છે— ‘ઉપાસકસ્ય ઇતિ ।’
આ રીતે જુદી જુદી યોગધારણાઓ કરવાથી
ઉપાસના કરનાર મુનિ પાસે પૂર્વે કહેવાયેલી સર્વ
સિદ્ધિઓ ઉપસ્થિત થાય છે. ॥ ૩૧ ॥

આ પ્રમાણે જુદી જુદી ધારણાઓ કરવાથી.
॥ ૩૧ ॥

અથવા અનેક જાતની ધારણા કરવાના પ્રયાસથી
શું પ્રયોજન છે? એક ધારણાથી જ સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત
થાય છે, એમ કહે છે— ‘જિતેન્દ્રિયસ્ય ઇતિ ।’

ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરનાર, અંતઃકરણને
વશમાં રાખનાર, પ્રાણ અને મનને જીતનાર અને
મારી જ ધારણા કરતા મુનિને માટે કઈ સિદ્ધિ
અતિદુર્લભ છે? ॥ ૩૨ ॥

‘નારાયણે તુરીયાચ્ચે’ (શ્લોક-૧૬) ‘તુરીય’
નામના નારાયણમાં (અહીં કહેલી મારી)
ધારણા કરતા યોગીને કઈ સિદ્ધિ એવી છે કે જે
અતિદુર્લભ હોય? (‘વશિતા’ નામની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત
કરનારને) કોઈ પણ સિદ્ધિ અતિદુર્લભ નથી, એમ
અર્થ છે. ॥ ૩૨ ॥

यद्यप्येवं तथापि न प्रार्थ्या इत्याह—
अन्तरायानिति ।

अन्तरायान् वदन्त्येता युंजतो योगमुत्तमम् ।
मया सम्पद्यमानस्य कालक्षणहेतवः ॥ ३३
॥ ३३ ॥

तस्मादहैतुकीयमेव धारणा कार्या नान्याः
काम्या इत्याह—जन्मेति ।

जन्मौषधितपोमन्त्रैर्यावतीरिह सिद्धयः ।
योगेनाप्नोति ताः सर्वा नान्यैर्योगगतिं व्रजेत् ॥ ૩૪

जन्मनैव काश्चित्सिद्धयो भवन्ति ।
यथा देवानां यथा च यादसामुदकस्तम्भः
पक्ष्यादीनां खेचरत्वादि । तदुक्तं पातञ्जले—
'जन्मौषधितपोमन्त्रयोगजाः सिद्धयः ।' इति ।

योगेन મદ્ધારણામિત્યુક્તેન । યોગગતિં
મત્સાલોક્યાદિરૂપામ્ ॥ ૩૪ ॥

કુત ઇત્યત આહ—સર્વાસામિત્યર્થેન ।

જો કે આમ, (ભગવાનના શુદ્ધ સ્વરૂપની ધારણાથી સર્વ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત) થાય છે, તેમ છતાં સિદ્ધિઓ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, એમ કહે છે— 'અન્તરાયાન્ ઇતિ ।'

મારા ઉત્તમ યોગને સાધતા (અને તેથી) મને પ્રાપ્ત કરતા યોગીને (પૂર્વોક્ત સિદ્ધિઓ જન્મ, ભોગ વગેરેને કારણે) સમયનો વ્યય કરાવવામાં કારણરૂપ થઈ આ સિદ્ધિઓ વિઘ્નરૂપ થાય છે. ॥ ૩૩ ॥ ૩૩ ॥

તેથી કોઈ પણ જાતના પ્રયોજન વિના જ ભગવાનની આ ધારણા કરવી જોઈએ, (અણિમાદિ) અન્ય સિદ્ધિઓ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, એમ કહે છે— 'જન્મ ઇતિ ।'

જન્મ, ઔષધિ, તપ અને મંત્રથી આ જગતમાં જેટલી સિદ્ધિઓ મળે છે, તે સર્વ સિદ્ધિઓ ધારણારૂપ યોગ દ્વારા પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પરંતુ મારી ધારણારૂપી યોગથી જે (સાલોક્ય વગેરેરૂપ) યોગગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, તે બીજા કોઈ સાધનથી પ્રાપ્ત થતી નથી. ॥ ૩૪ ॥

કેટલીક સિદ્ધિઓ જન્મથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, જેમ કે દેવોને (અંતર્ધાનાદિ સિદ્ધિઓ જન્મથી જ પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે). તથા જળચરો જળમાં જેમનાં તેમ રહી શકે છે. પક્ષી વગેરેને આકાશમાં ઊડવાની સિદ્ધિ જન્મગત છે, વગેરે. પાતંજલ યોગશાસ્ત્રમાં તે કહેવામાં આવ્યું છે— 'જન્મ, ઔષધિ, તપ, મંત્ર તથા યોગથી સિદ્ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે.' (પા.યોગદર્શન. ૪/૧)

મારા દ્વારા કહેવામાં આવેલા મારી ધારણાયુક્ત યોગથી મારી સાલોક્યાદિરૂપ ગતિ (પ્રાપ્ત થાય છે, તે બીજા કોઈ સાધનથી પ્રાપ્ત થતી નથી). ॥૩૪॥

(ભગવાનમાં કરવામાં આવેલી ધારણા સર્વ સિદ્ધિ આપનારી અને ભગવાનના ચરણકમળ પ્રાપ્ત કરાવનારી છે, એવું) શા માટે, તે હવે અર્ધા શ્લોકથી કહે છે— 'સર્વાસામ્ ઇતિ ।'

સર્વાસામપિ સિદ્ધીનાં હેતુઃ પતિરહં પ્રભુઃ ।

અહં યોગસ્ય સાંખ્યસ્ય ધર્મસ્ય બ્રહ્મવાદિનામ્ ॥ ૩૫

પ્રભુત્વોપપાદનં હેતુઃ કારણં પતિઃ
પાલયિતા ચેતિ । કિંચ, ન કેવલં સિદ્ધીનામેવ
પ્રભુરપિતુ મોક્ષાદીનામપીત્યાહ—અહમિતિ ।

યોગો મોક્ષઃ, સાંખ્યં તત્સાધનં જ્ઞાનમ્ ।
ધર્મસ્ય તદુપદેષ્ટૃણાં બ્રહ્મવાદિનાં ચ ॥ ૩૫ ॥

કુતસ્તત્રાહ—અહમિતિ ।

અહમાત્માઽઽન્તરો બાહ્યોઽનાવૃતઃ સર્વદેહિનામ્ ।

યથા ભૂતાનિ ભૂતેષુ બહિરન્તઃ સ્વયં તથા ॥ ૩૬

સર્વદેહિનાં જીવાનામાત્મા । યત
આન્તરોઽન્તર્યામી—‘एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ।’
इति श्रुतेः ।

તર્હિ કિમન્તર્વર્તિત્વાત્પરિચ્છિન્નઃ, ન,
બાહ્યશ્ચ વ્યાપક ઇત્યર્થઃ । તત્ર હેતુઃ—
અનાવૃતઃ । એતત્સદૃષ્ટ્યાન્તમાહ—ભૂતેષુ ચતુર્વિધેષુ
મહાભૂતાનિ યથા બહિશ્ચાન્તશ્ચ ભવન્તિ,
સ્વયમહમપિ તથેત્યર્થઃ ॥ ૩૬ ॥

સર્વ સિદ્ધિઓનું કારણ (દાતા) અને પાલક
હું જ છું. (કેવળ સર્વ સિદ્ધિઓનો જ નહીં, પણ)
મોક્ષનો, મોક્ષના સાધનરૂપ જ્ઞાનનો, ધર્મનો તથા
(ધર્મોપદેશક) બ્રહ્મવાદીઓનો પણ હું જ સ્વામી
છું. ॥ ૩૫ ॥

સર્વ સિદ્ધિઓ ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરવાનું
‘હેતુઃ’ કારણ અને તેમનું ‘પતિઃ’ પાલન કરનારો
પણ છું. વળી, કેવળ સિદ્ધિઓનો જ સ્વામી છું
એમ નહીં, પરંતુ મોક્ષ વગેરેનો પણ સ્વામી છું,
એમ કહે છે— ‘અહમ્ ઇતિ ।’

‘યોગઃ’ મોક્ષ, ‘સાંખ્યમ્’ તે મોક્ષના સાધનરૂપ
જ્ઞાન— ધર્મનો (સ્વામી છું) અને તે ધર્મનો ઉપદેશ
કરનારા બ્રહ્મવાદીઓનો પણ (સ્વામી છું). ॥ ૩૫ ॥

શા માટે (આપ જ સર્વેશ્વર છો)? તે માટે
ઉત્તર આપે છે— ‘અહમ્ ઇતિ ।’

હું જ સર્વ જીવોનો આત્મા છું, (કારણ કે)
અંતર્યામી છું અને બહાર પણ વ્યાપેલો છું, કારણ
કે આવરણરહિત છું. જેમ (ચારેય પ્રકારનાં)
પ્રાણીઓમાં પંચમહાભૂતો અંદર અને બહાર
વ્યાપેલાં હોય છે, તેમ હું પોતે જ સર્વ પ્રાણીઓની
અંદર અને બહાર છું. ॥ ૩૬ ॥

‘સર્વ દેહિનામ્’ સર્વ જીવોનો આત્મા છું, કારણ
કે ‘આન્તરઃ’ અંતર્યામી છું— ‘આ તારો આત્મા
અંતર્યામી અમૃત છે.’ (બૃહદા.ઉપ.૩/૭/૩)

તો શું અંદર રહેલા હોવાથી ભગવાન મર્યાદિત
છે? ના, તે તો બહાર પણ વ્યાપેલા છે, એમ અર્થ છે.
તે માટેનું કારણ— તે આવરણરહિત છે. આ વાતને
દૃષ્ટાંત સાથે કહે છે— ‘ભૂતેષુ’ (ઉદ્ભિજજ, સ્વેદજ,
અંજ અને જરાયુજ, એમ) ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓમાં
પંચમહાભૂતો જેમ અંદર અને બહાર રહેલાં છે, તેમ
હું પોતે પણ તેવો જ છું, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૬ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

અથ ષોડશોઽધ્યાયઃ

ભગવાનની વિભૂતિઓનું વર્ણન

ષોડશે તુ હરેરાવિર્ભાવયુક્તા વિભૂતયઃ ।

જ્ઞાનવીર્યપ્રભાવાદિવિશેષેણોપવર્ણિતાઃ ॥ ૧

અન્તશ્ચિત્તેન યદ્ધ્યાનમશક્યમકૃતાત્મનામ્ ।
અતસ્તદ્યોગ્યતાપત્ત્યૈ વિભૂત્યાદિનિરૂપણમ્ ॥ ૨

ૈવં તાવન્નવાધ્યાય્યામષ્ટ પ્રશ્ના નિરૂપિતાઃ ।
બ્રહ્મત્વસંભવે તાવત્સપ્તમાદિચતુષ્ટયે ॥ ૩

બન્ધમુક્ત્યોસ્તુ નિર્ધારિ સદ્બક્ત્યોશ્ચ તતઃ પેરે ।
દ્વાદશેઽનન્તરં કર્મ કૃતિત્યાગવ્યવસ્થિતૌ ॥ ૪

હંસેતિહાસતો યોગનિષ્ઠાયાં ચ ત્રયોદશે ।
શ્રેયઃસાધનનિર્ધારિ ધ્યાને ચૈવ ચતુર્દશે ॥ ૫

ધારણાસિદ્ધિભેદે ચ પ્રસન્નેન નિરન્તરે ।
ઉદ્ભવપ્રશ્નતો દત્તમુત્તરં હરિણોચિતમ્ ॥ ૬

સોળમા અધ્યાયમાં શ્રીહરિના આવિર્ભાવવાળી વિભૂતિઓને જ્ઞાન, વીર્ય, પ્રભાવ વગેરે વિશેષતાપૂર્વક વર્ણવવામાં આવી છે. ॥ ૧ ॥

ચિત્ત દ્વારા અંતરમનમાં જે ધ્યાન કરવું જોઈએ તે જેમને માટે અશક્ય છે, તેવા અસ્થિર ચિત્તવાળાઓને આથી ધ્યાનની યોગ્યતા સિદ્ધ થાય, તે માટે વિભૂતિ વગેરેનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨ ॥

તો આમ, (અધ્યાય સાતથી પંદર, એમ) નવ અધ્યાયોમાં આઠ પ્રશ્નોનું નિરૂપણ કર્યું. તેમાં સાતથી માંડીને (દસ સુધીના) ચાર અધ્યાયોમાં જીવભાવના પરિત્યાગ (બ્રહ્મત્વસંભવ જે રીતે થાય તે) વિષે (ઉદ્ભવજીનો પ્રશ્ન હોવાથી શ્રીહરિ દ્વારા યોગ્ય ઉત્તર આપવામાં આવ્યો છે). ॥ ૩ ॥

ત્યાર પછી (અગિયારમા અધ્યાયમાં) બંધ અને મોક્ષ તેમ જ સત્તત્ત્વ અને ભક્તિનો નિર્ણય કરવામાં (ઉદ્ભવજીના પ્રશ્નનો શ્રીહરિ દ્વારા ઉત્તર આપવામાં આવ્યો) અને પછી બારમા અધ્યાયમાં કર્મ અને તેના ત્યાગની વ્યવસ્થા વિષે (ઉદ્ભવજીના પ્રશ્નનો શ્રીહરિ દ્વારા ઉત્તર આપવામાં આવ્યો). ॥ ૪ ॥

તેરમા અધ્યાયમાં હંસના ઈતિહાસથી યોગનિષ્ઠા— વિષયક અને ચૌદમા અધ્યાયમાં કલ્યાણના સાધનના નિર્ણય વિષે તથા ધ્યાન વિષે (ઉદ્ભવજીના પ્રશ્નનો શ્રીહરિ દ્વારા ઉત્તર આપવામાં આવ્યો). ॥ ૫ ॥

ત્યાર પછી (પંદરમા અધ્યાયમાં) પ્રસંગોપાત્ત ધારણાથી પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિના પ્રકાર વિષે ઉદ્ભવજીનો પ્રશ્ન હોવાથી શ્રીહરિ દ્વારા યોગ્ય ઉત્તર આપવામાં આવ્યો. ॥ ૬ ॥

ષોડશે ભૂતિવિસ્તારે દ્વયોર્વર્ણાશ્રમવ્રતે ।
જ્ઞાનાદિનિર્ણયે ચાતો યમાદીનાં ચ નિર્ણયે ॥ ૭

યોગત્રયાધિકારે તુ વિંશે ચ તદનન્તરે ।
તત્ત્વસંખ્યાવિવાદે ચ પુંપ્રકૃત્યોર્વિવેચને ॥ ૮

જન્મમૃત્યુપ્રકારે ચ દ્વાવિંશે દત્તમુત્તરમ્ ।
પરાપરાધસહને ચતુર્ધિસ્તદનન્તરૈઃ ॥ ૯

સપ્તવિંશે ક્રિયાયોગપ્રશ્ને તદુપવર્ણનમ્ ।
અષ્ટાવિંશે તતઃ પ્રોક્તા જ્ઞાનયોગોપસંહૃતિઃ ॥ ૧૦

સંસારાસંભવપ્રશ્ને તન્મધ્યે દત્તમુત્તરમ્ ।
તદશક્ત્યા પુનઃ પ્રશ્ને ભક્તિયોગોપસંહૃતિઃ ॥ ૧૧

એવં પ્રશ્નોત્તરાણ્યત્ર ક્રમેણૈતાનિ વિંશતિઃ ॥ ૧૨

સોળમા અધ્યાયમાં વિભૂતિઓના વિસ્તાર વિષે, (સત્તર અને અઠાર) બે અધ્યાયથી વર્ણ અને આશ્રમના ધર્મ વિષે, ત્યાર પછી (ઓગણીસમા અધ્યાયમાં) જ્ઞાન વગેરેના નિર્ણય વિષે અને યમ વગેરેના નિર્ણય વિષે (ઉદ્ભવજીના પ્રશ્નનો શ્રીહરિએ ઉત્તર આપ્યો). ॥ ૭ ॥

વીસમા અધ્યાયમાં કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનરૂપ ત્રણ પ્રકારના યોગમાં અધિકાર વિષે અને ત્યાર પછી (એકવીસમા અધ્યાયમાં) તત્ત્વસંખ્યાના વિવાદ વિષે અને પુરુષ-પ્રકૃતિના વિવેચન વિષે (ઉદ્ભવજીના પ્રશ્નનો શ્રીહરિએ ઉત્તર આપ્યો). ॥ ૮ ॥

બાવીસમા અધ્યાયમાં જન્મ-મૃત્યુના પ્રકાર વિષે અને ત્યાર પછીના ચાર અધ્યાયો (ત્રેવીસ, ચોવીસ, પચ્ચીસ, છવ્વીસ) દ્વારા બીજાનો અપરાધ સહન કરવા વિષે (શ્રીહરિએ ઉત્તર આપ્યો). ॥૯॥

સત્યાવીસમા અધ્યાયમાં ક્રિયાયોગના પ્રશ્નમાં તેનું વર્ણન અને પછી અઠ્યાવીસમા અધ્યાયમાં જ્ઞાનયોગનો ઉપસંહાર (સંક્ષિપ્ત વિવરણ) કહેવામાં આવ્યો. ॥ ૧૦ ॥

તે અઠ્યાવીસમા અધ્યાયની વચ્ચે સંસારના અસંભવ (સંસાર ન થાય તે)ના પ્રશ્ન વિષે ઉત્તર આપવામાં આવ્યો. તેમાં જ્ઞાનયોગની અશક્તિ હોવાથી પુનઃ કરાયેલા પ્રશ્નમાં ભક્તિયોગથી ઉપસંહાર કરવામાં આવ્યો. ॥ ૧૧ ॥

આમ, અહીં ક્રમપૂર્વક આ વીસ પ્રશ્નોત્તર છે. ॥ ૧૨ ॥

(તેમાં ૧ બ્રહ્મ ૨ બંધ ૩ સત્ ૪ કર્મ ૫ હંસ ૬ શ્રેય ૭ ધ્યાન ૮ ધારણા ૯ વિભૂતિ ૧૦ વર્ણ ૧૧ જ્ઞાન ૧૨ યમ ૧૩ યોગ ૧૪ તત્ત્વ ૧૫ જન્મ ૧૬ પરમેશ્વર ૧૭ ક્રિયા ૧૮ જ્ઞાન ૧૯ સંસાર અને ૨૦ ભક્તિ)

‘અહમાત્માન્તરો બાહ્યોઽનાવૃત્તઃ સર્વદેહિનામ્ ।
 યથા ભૂતાનિ ભૂતેષુ બહિરન્તઃ સ્વયં તથા ॥’
 इत्युक्तम्, तत्र भूतानि यथा
 क्वचित्केनचिद्गुणविशेषेणोद्रिक्तानि वर्तन्ते
 क्वचित्सामान्यरूपेणैव, तथा त्वमपि क्व कथं
 वर्तस इति विभूतीः प्रष्टुं प्रथमं तावदुक्तमेव
 सर्वात्मकत्वमनुवदति—त्वं ब्रह्मेति ।

उद्धव उवाच

त्वं ब्रह्म परमं साक्षादनाद्यन्तमपावृतम् ।
 सर्वेषामपि भावानां त्राणस्थित्यप्ययोद्धवः ॥ ૧

अपावृतं निरावरणं स्वतन्त्रं वा ।
 अत एव सर्वेषामपि त्राणं रक्षणम् । स्थिति-
 जीवनम् । त्राणस्थितिसहितावप्ययोद्धवौ यस्मात्
 स त्वमुपादानकारणमित्यर्थः ॥ ૧ ॥

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयमकृतात्मभिः ।
 उपासते त्वां भगवन् याथातथ्येन ब्राह्मणाः ॥ ૨

अत्र सदाचारं प्रमाणमाह—याथातथ्येन
 यथार्थत्वेन । सर्वभूतकारणं त्वाम् । ब्राह्मणा
 वेदतात्पर्यविदः ॥ ૨ ॥

‘હું જ સર્વ જીવોનો આત્મા છું, (કારણ કે)
 અંતર્યામી છું અને બહાર પણ વ્યાપેલો છું, કારણ
 કે આવરણરહિત છું. જેમ સર્વ પ્રાણીઓમાં
 પંચમહાભૂતો અંદર અને બહાર વ્યાપેલાં હોય છે,
 તેમ હું પોતે જ સર્વ પ્રાણીઓની અંદર અને બહાર
 છું.’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૫/૩૬) એમ કહેવામાં
 આવ્યું, તેમાં પાંચ મહાભૂતો કોઈ વાર કોઈક સ્થળે
 વિશિષ્ટ ગુણથી અધિક અને કોઈ વાર સામાન્યરૂપે
 જ રહેલાં છે, તેમ આપ પણ ક્યાં કેવી રીતે રહો
 છો? એમ ભગવાનની વિભૂતિઓ વિષે પૂછવા માટે
 પ્રથમ તો કહેવામાં આવેલી ભગવાનની સર્વાત્મકતાને
 જ ફરીથી કહે છે— ‘ત્વં બ્રહ્મ ઇતિ ।’

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — આપ સાક્ષાત્ પરબ્રહ્મ
 છો, આપ આદિ અને અંતરહિત છો તેમ જ
 આવરણરહિત છો. સમસ્ત પ્રાણીઓ અને પદાર્થોની
 ઉત્પત્તિ, જીવન, રક્ષણ અને પ્રલયના કારણ પણ
 આપ જ છો. ॥ ૧ ॥

‘અપાવૃત્તમ્’ આવરણરહિત અથવા સ્વતંત્ર
 છે, આથી જ સર્વનું ‘ત્રાણમ્’ રક્ષણ કરનારા છે.
 ‘સ્થિતિઃ’ જીવન— રક્ષણ અને જીવન સહિત
 નાશ અને ઉત્પત્તિ છે જેમનાથી તે આપ સર્વનું
 મૂળ (ઉપાદાન) કારણ છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧ ॥

હે ભગવાન, નાનાં-મોટાં સર્વ પ્રાણીઓમાં
 રહેલા હોવા છતાં જેમના દ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ કરવામાં
 નથી આવી, તેવા જનો દ્વારા દુર્જ્ઞેય (જાણવા
 મુશ્કેલ) એવા આપની, વેદનું તાત્પર્ય જાણનારા
 (બ્રાહ્મણો) યથાર્થ સ્વરૂપે (સર્વ ભૂતોના કારણ
 તરીકે) ઉપાસના કરે છે. ॥ ૨ ॥

અહીં (શ્રીકૃષ્ણને બ્રહ્મરૂપે જાણવામાં) સદાચારને
 પ્રમાણ કહે છે— ‘યાથાતથ્યેન’ યથાર્થરૂપે— સર્વ
 ભૂતોના કારણ આપને— ‘બ્રાહ્મણાઃ’ વેદનું તાત્પર્ય
 જાણનારા ॥ ૨ ॥

एवं कारणत्वेन सर्वात्मत्वमनूद्य
विभूतीः पृच्छति—येष्विति ।

येषु येषु च भावेषु भक्त्या त्वां परमर्षयः ।
उपासीनाः प्रपद्यन्ते संसिद्धिं तद् वदस्व मे ॥ ३
उपासीनाः सेवमानाः सन्तः ॥ ३ ॥
दुर्ज्ञेयत्वमेवाह—

गूढश्चरसि भूतात्मा भूतानां भूतभावन ।
न त्वां पश्यन्ति भूतानि पश्यन्तं मोहितानि ते ॥ ४

गूढः अस्फुटः । भूतानां प्राणिनां मध्ये ।
अत्र हेतुः—भूतानामात्मा अन्तर्यामी । अत्रापि
हेतुः—हे भूतभावेनेति । ते त्वया ॥ ४ ॥

ता एव साकल्येन पृच्छति—

याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां
विभूतयो दिक्षु महाविभूते ।
ता मह्यमाख्याह्यनुभावितास्ते
नमामि ते तीर्थपदाङ्घ्रिपद्मम् ॥ ५

हे महाविभूते, याः काश्चिद्भूम्यादिषु ते
विभूतयः । रसायां रसातले अनुभाविता-
स्त्वयैव केनचिच्छक्तिविशेषेण संयोजिताः ।
तीर्थानां पदं च तदङ्घ्रिपद्मं च ॥ ५ ॥

આમ, કારણરૂપે સર્વના આત્મા હોવાનું પુનઃ
કહીને આપની વિભૂતિઓ વિષે ઉદ્ભવજી પૂછે છે—
'એષુ ઇતિ ।'

જે જે પદાર્થોમાં આપનું ભક્તિપૂર્વક ચિંતન
કરતા મહર્ષિઓ (પરમ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિરૂપ) શ્રેષ્ઠ
સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, તે આપ મને કહો. ॥ ૩ ॥

'उपासीनाः' सेवन કરતા ॥ ૩ ॥

ભગવાનની દુર્જ્ઞેયતાને વર્ણવે છે—

હે પ્રાણીઓના પાલનહાર! પ્રાણીઓના
અંતર્યામી (આત્મા) એવા આપ પ્રાણીઓની અંદર
અપ્રકટ રહો છો. આથી આપ સર્વને જુઓ છો,
પણ (આપની માયાથી) મોહિત થયેલાં પ્રાણીઓ
આપને જોઈ શકતાં નથી. ॥ ૪ ॥

'गूढः' અપ્રકટ— 'भूतानाम्' પ્રાણીઓની
અંદર— આ માટેનું કારણ— પ્રાણીઓના 'आत्मा'
અંતર્યામી— અંતર્યામી હોવાનું કારણ— હે પ્રાણીઓના
પાલક! 'ते' આપનાથી (મોહિત થયેલાં) ॥ ૪ ॥

તે વિભૂતિઓને પૂર્ણરૂપે વર્ણવવા માટે
કહે છે—

હે અચિન્ત્ય ઐશ્વર્યવાન! પૃથ્વી, સ્વર્ગ,
રસાતળ અને દિશાઓમાં આપના દ્વારા જ
વિશિષ્ટ શક્તિઓથી યુક્ત કરાયેલી જે કોઈ
આપની વિભૂતિઓ હોય, તે આપ મને કહો. સર્વ
તીર્થોનાં સ્થાનરૂપ આપના ચરણકમળને હું નમન
કરું છું. ॥ ૫ ॥

(જેમનું ઐશ્વર્ય બ્રહ્માદિ દ્વારા પણ અચિન્ત્ય
છે તેવા) હે મહાવિભૂતિવાન! પૃથ્વી વગેરે પર જે
કોઈ આપની વિભૂતિઓ હોય— 'रसायाम्' રસાતળમાં
(પણ) આપના દ્વારા જ કોઈક વિશિષ્ટ શક્તિઓથી
'अनुभाविताः' સંયોજિત કરાયેલી વિભૂતિઓ—
તીર્થોનાં સ્થાનરૂપ આપને અને (આપના) ચરણપદને
(હું નમન કરું છું). ॥ ૫ ॥

નરાવતારભૂતાર્જુનપ્રશ્નસંવાદિત્વાત્તવાયં પ્રશ્નઃ
સાધીયાનિતિ તાવદનુમોદતે—**એવમિતિ** ત્રિભિઃ ।

श्रीभगवानुवाच

એવમેતદહં પૃષ્ઠઃ પ્રશ્નં પ્રશ્નવિદાં વર ।
યુયુત્સુના વિનશને સપત્નૈર્જુનેન વૈ ॥ ૬

પ્રશ્નં પ્રષ્ટવ્યમ્ । સપત્નૈર્યોદ્ધુમિચ્છતા ।
વિનશને કુરુક્ષેત્રે ॥ ૬ ॥

યુયુત્સોર્વિભૂતિપ્રશ્ને કઃ પ્રસન્નસ્તત્રાહ—
જ્ઞાત્વેતિ ।

જ્ઞાત્વા જ્ઞાતિવધં ગર્હ્યામધર્મં રાજ્યહેતુકમ્ ।
તતો નિવૃત્તો હન્તાહં હતોઽયમિતિ લૌકિકઃ ॥ ૭

लौकिकः प्राकृतमतिः सन् ॥ ७ ॥

સ તદા પુરુષવ્યાઘ્રો યુક્ત્યા મે પ્રતિબોધિતઃ ।
અભ્યભાષત મામેવં યથા ત્વં રણમૂર્ધનિ ॥ ૮

સ ચ યદા તતો જ્ઞાતિવધાન્નિવૃત્તસ્તદા
મયા પ્રતિબોધિતઃ સન્ યથા ત્વમભિભાષસે
એવં સંગ્રામમુખે મામભ્યભાષત । તદ્વદેવ તવાપિ
કથયિષ્યામીતિ ભાવઃ ॥ ૮ ॥

ता विभूतीः कथयति—अहमिति ।

નરાવતારરૂપ અર્જુનના પ્રશ્ન જેવો તમારો આ
પ્રશ્ન હોવાથી ખૂબ પ્રશંસાપાત્ર છે, એમ કહીને
(ભગવાન) ત્રણ શ્લોકોથી અનુમોદન આપે છે—
'એવમ્ ઇતિ ।'

श्रीभगवान् भोल्या — હે પ્રશ્ન જાણનારાઓમાં
શ્રેષ્ઠ (ઉદ્ધવ)! કુરુક્ષેત્રમાં શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ કરવા
ઈચ્છતા અર્જુન દ્વારા, તમે જેમ પૂછો છો તેમ આ
જ પ્રશ્ન મને પૂછવામાં આવ્યો હતો. ॥ ૬ ॥

'પ્રશ્નમ્' પૂછવા યોગ્ય પ્રશ્ન— શત્રુઓ સાથે
યુદ્ધ કરવા ઈચ્છતા અર્જુન દ્વારા— 'વિનશને'
કુરુક્ષેત્રમાં ॥ ૬ ॥

યુદ્ધ કરવા ઈચ્છનારનો વિભૂતિ વિષે પ્રશ્ન
કરવામાં શો અભિપ્રાય છે? તે માટે ઉત્તર આપે
છે— 'જ્ઞાત્વા ઇતિ ।'

રાજ્યના કારણે સંબંધીઓનો વધ કરવો
તે નિંદનીય અધર્મ છે, એમ જાણી અર્જુન
(સંબંધીઓનો વધ કરતાં) અટક્યો હતો અને 'આ
જનસમૂહને હું મારીશ અને તેઓ મરી જશે.'
એવી પ્રાકૃત બુદ્ધિવાળો થયો હતો. ॥ ૭ ॥

'लौकिकः' प्राकृत बुद्धिवाणो थयो હતો.
॥ ૭ ॥

ત્યારે તે પુરુષવ્યાઘ્ર (વીરશિરોમણિ નરશાર્દૂલ)
અર્જુન મારા દ્વારા યુક્તિથી સમજાવવામાં આવ્યો
હતો. તે સમયે રણભૂમિમાં અર્જુને, તમે કર્યો હતો
તેમ મને પ્રશ્ન કર્યો હતો. ॥ ૮ ॥

અને પછી જ્યારે તે સંબંધીઓનો વધ કરતા
અટક્યો હતો, ત્યારે મારા દ્વારા તેને સમજાવવામાં
આવ્યો. ત્યારે, તમે જેમ પ્રશ્ન કરો છો એમ
સંગ્રામના પ્રારંભમાં તેણે મને પૂછ્યું હતું. તે વખતે
એને જેમ ઉત્તર આપ્યો હતો તેમ તમને પણ હું
ઉત્તર આપીશ, એવો ભાવ છે. ॥ ૮ ॥

તે વિભૂતિઓ જણાવે છે— 'અહમ્ ઇતિ ।'

અહમાત્મોદ્ભવામીષાં ભૂતાનાં સુહૃદીશ્વરઃ ।
અહં સર્વાણિ ભૂતાનિ તેષાં સ્થિત્યુદ્ભવાપ્યયઃ ॥ ૯

અસ્મચ્છબ્દસમાનાધિકરણાઃ પ્રથમાન્તા
દ્વિતીયાન્તાશ્ચ સર્વા વિભૂતયસ્તાસ્તાશ્ચોપાસનાર્થ
કથ્યન્તે । ષષ્ઠી ચ ક્વચિન્નિર્ધારણે સંબન્ધે
ચ ક્વચિદ્વથાયોગ્યં દ્રષ્ટવ્યા । તતશ્ચામીષાં
ભૂતાનામાત્મેતિ તે સુહૃદિતિ ઈશ્વર ઇતિ ચ
સામાન્યેનાહમુપાસ્ય ઇત્યર્થઃ । એવં સર્વત્ર । તેષાં
સ્થિત્યુદ્ભવાપ્યયઃ । તત્તદ્દેતુરિત્યર્થઃ ॥ ૯ ॥

વિશેષતો વિભૂતીરાહ—
અહં ગતિર્ગતિમતાં કાલઃ કલયતામહમ્ ।
ગુણાનાં ચાપ્યહં સામ્યં ગુણિન્યૌત્પત્તિકો ગુણઃ ॥ ૧૦

કલયતાં વશીકુર્વતામ્ । ગુણાનાં મધ્યે
સામ્યં સર્વત્ર સમત્વમ્ । ગુણાનાં સત્ત્વાદીનાં
સામ્યમવ્યાકૃતં વા । ગુણિનિ ધર્મિણિ ઔત્પત્તિકઃ
સ્વાભાવિકો યો ગુણઃ સોઽહમ્ ॥ ૧૦ ॥

ગુણિનામપ્યહં સૂત્રં મહતાં ચ મહાનહમ્ ।
સૂક્ષ્માણામપ્યહં જીવો દુર્જયાનામહં મનઃ ॥ ૧૧

હે ઉદ્ભવ! આ સર્વ પ્રાણીઓનો હું આત્મા,
મિત્ર અને ઈશ્વર છું. સર્વ પ્રાણીઓ પણ હું છું.
તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ(નું કારણ પણ હું
જ) છું. ॥ ૯ ॥

અસ્મત્ (અહમ્-હું) શબ્દની સમાન
વિભક્તિવાળી અર્થાત્ પ્રથમા વિભક્તિના અંતવાળી
અને બીજી વિભક્તિના અંતવાળી જે સર્વ
વિભૂતિઓ છે, તે તે ઉપાસના માટે કહેવામાં આવી
છે. વળી, ષષ્ઠી વિભક્તિ ક્યારેક સમૂહમાંથી એકનું
નિર્ધારણ કરવા માટે (બ્રહ્મર્ષીણાં ભૃગુરહમ્) છે, તો
ક્યારેક માત્ર સંબંધ દર્શાવવા માટે છે, તે યોગ્ય
રીતે સમજી લેવી. તેથી, આ ભૂતોનો આત્મા હું છું,
તમારો મિત્ર હું છું, ઈશ્વર હું છું, એમ સમાન રીતે
હું ઉપાસ્ય છું. આમ સર્વત્ર સમજવું. તેમનાં
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય અને તેમનું કારણ, એમ
અર્થ છે. ॥ ૯ ॥

વિભૂતિઓને વિશેષરૂપે વર્ણવે છે—
હું ગતિવાળાઓની ગતિ છું. નિયંત્રણ
કરનારાઓમાં હું કાળ છું. સત્ત્વાદિ ગુણોમાં હું
ગુણોની સામ્યાવસ્થા છું. ગુણવાન પદાર્થોમાં હું
સ્વાભાવિક ગુણ છું. ॥ ૧૦ ॥

‘કલયતામ્’ નિયંત્રણ કરનારાઓમાં— ગુણોમાં
‘સામ્યમ્’ સર્વત્ર સમત્વ રાખનારો અથવા સત્ત્વાદિ
ગુણોની સામ્યાવસ્થા કે અવ્યાકૃત છું. ‘ગુણિનિ’
ગુણવાળા કે ધર્મવાળા (આકાશાદિ) પદાર્થમાં
‘ઔત્પત્તિકઃ’ સ્વાભાવિક એવો જે (શબ્દાદિ)
ગુણ છે, તે હું છું. ॥ ૧૦ ॥

ગુણયુક્ત વસ્તુઓમાં હું ક્રિયાશક્તિપ્રધાન
પ્રથમ કાર્ય (સૂત્ર) છું. મહાન તત્ત્વોમાં હું (બુદ્ધિરૂપી)
મહત્ત્વ છું. સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં હું સૂક્ષ્મ જીવ છું.
દુર્જય પદાર્થોમાં હું મન છું. ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રં પ્રથમકાર્યમ્ । મહત્તત્ત્વં મહાન્ ।
 સૂક્ષ્મોપાધિત્વાદુર્જ્ઞેયત્વાચ્ચ જીવસ્ય સૂક્ષ્મત્વમ્
 ‘બુદ્ધેર્ગુણેનાત્મગુણેન ચૈવ આરાગ્રમાત્રો હ્યપરોઽપિ
 દૃષ્ટઃ ॥’ ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૧૧ ॥

હિરણ્યગર્ભો વેદાનાં મન્ત્રાણાં પ્રણવસ્ત્રિવૃત્ ।
 અક્ષરાણામકારોઽસ્મિ પદાનિ ચ્છન્દસામહમ્ ॥ ૧૨

વેદાનાં સંબન્ધી તેષામધ્યાપકઃ । પદાનિ
 ત્રિપદા ગાયત્રીત્યર્થઃ ॥ ૧૨ ॥

ઇન્દ્રોઽહં સર્વદેવાનાં વસૂનામસ્મિ હવ્યવાટ્ ।
 આદિત્યાનામહં વિષ્ણુ રુદ્રાણાં નીલલોહિતઃ ॥ ૧૩
 ॥ ૧૩ ॥

બ્રહ્મર્ષીણાં ભૃગુરહં રાજર્ષીણામહં મનુઃ ।
 દેવર્ષીણાં નારદોઽહં હવિર્ધાન્યસ્મિ ધેનુષુ ॥ ૧૪

હવિર્ધાની કામધેનુઃ ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધેશ્વરાણાં કપિલઃ સુપર્ણોઽહં પતત્રિણામ્ ।
 પ્રજાપતીનાં દક્ષોઽહં પિતૃણામહમર્ચમા ॥ ૧૫
 ॥ ૧૫ ॥

માં વિદ્વ્યુદ્ધવ દૈત્યાનાં પ્રહ્લાદમસુરેશ્વરમ્ ।
 સોમં નક્ષત્રૌષધીનાં ધનેશં યક્ષરક્ષસામ્ ॥ ૧૬

નક્ષત્રૌષધીનાં પ્રભું સોમમ્ । યક્ષરક્ષસાં
 પ્રભુમ્ ॥ ૧૬ ॥

ઐરાવતં ગજેન્દ્રાણાં યાદસાં વરુણં પ્રભુમ્ ।
 તપતાં દ્યુમતાં સૂર્ય મનુષ્યાણાં ચ ભૂપતિમ્ ॥ ૧૭

‘સૂત્રમ્’ પ્રથમ કાર્ય— ‘મહાન્’ મહત્તત્ત્વ
 અંતઃકરણની સૂક્ષ્મ ઉપાધિયુક્ત હોવાથી અને દુર્જ્ઞેય
 હોવાથી જીવ સૂક્ષ્મ છે. ‘બુદ્ધિના ગુણથી અને આત્માના
 ગુણથી, વાળના અગ્રભાગના માપવાળો જીવ પણ
 શ્રુતિમાં કહેલો છે.’ (શ્વેતા.ઉપ.૫/૮) ॥ ૧૧ ॥

હું વેદોનો આદ્ય અધ્યાપક હિરણ્યગર્ભ (બ્રહ્મા)
 છું. મંત્રોમાં હું ત્રણ અક્ષરોવાળો ઓમ્કાર છું. અક્ષરોમાં
 અકાર છું. વેદોમાં હું ગાયત્રીમંત્ર છું. ॥ ૧૨ ॥

‘વેદાનામ્’ વેદો સંબંધી, તેમનો આદ્ય
 ઉપદેશક છું. ‘પદાનિ’ ત્રણ પદવાળો ગાયત્રીમંત્ર
 છું, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૨ ॥

સર્વ દેવોમાં હું ઈન્દ્ર છું. વસુઓમાં હું
 હવિષ્ય વહન કરનાર અગ્નિ છું. અદિતિના પુત્રો
 (આદિત્યો)માં હું વિષ્ણુ (વામન) છું. રુદ્રોમાં
 નીલલોહિત (શંકર) છું. ॥ ૧૩ ॥ ૧૩ ॥

બ્રહ્મર્ષિઓમાં હું ભૃગુ છું. રાજર્ષિઓમાં હું
 મનુ છું. દેવર્ષિઓમાં હું નારદ છું. ગાયોમાં કામધેનુ
 છું. ॥ ૧૪ ॥

‘હવિર્ધાની’ કામધેનુ ॥ ૧૪ ॥

સિદ્ધેશ્વરોમાં હું (દેવહૂતિનંદન) કપિલ છું.
 પક્ષીઓમાં હું ગરુડ છું. પ્રજાપતિઓમાં હું દક્ષ છું
 પિતૃઓમાં હું અર્ચમા છું. ॥ ૧૫ ॥ ૧૫ ॥

હે ઉદ્ધવ, દૈત્યોમાં મને અસુરેશ્વર પ્રહ્લાદ જાણો.
 નક્ષત્રોમાં ચન્દ્ર અને ઔષધિઓમાં હું સોમરસ છું.
 યક્ષો અને રાક્ષસોમાં હું ધનેશ્વર (કુબેર) છું. ॥ ૧૬ ॥

નક્ષત્રોમાં નક્ષત્રસ્વામી ચંદ્ર અને ઔષધિઓમાં
 મને સોમરસ જાણો. યક્ષો અને રાક્ષસોમાં મને
 ધનેશ્વર (જાણો). ॥ ૧૬ ॥

ગજરાજોમાં મને ઐરાવત, જળચર જીવોમાં
 તેમના સ્વામી વરુણ, તપાવનારા તેજસ્વીઓમાં સૂર્ય
 અને મનુષ્યોમાં (તમે મને) રાજા (જાણો). ॥ ૧૭ ॥

યાદસાં પ્રભુમ્ । તપતાં તાપયતામ્ । દ્યુમતાં
દીપ્તિમતાં ચ મધ્યે ॥ ૧૭ ॥

उच्चैःश्रवास्तुरंगाणां धातूनामस्मि कांचनम् ।
यमः संयमतां चाहं सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥ १८

સંયમતાં દણ્ડયતામિત્યર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

नागेन्द्राणामनन्तोऽहं मृगेन्द्रः शृंगिदंष्ट्रिणाम् ।
आश्रमाणामहं तुर्यो वर्णानां प्रथमोऽनघ ॥ १९

શૃંગિણાં દંષ્ટ્રિણાં ચ મધ્યે તેષાં પ્રભુર્વા ।
તુર્યઃ સંન્યાસઃ । પ્રથમો બ્રાહ્મણઃ ॥ ૧૯ ॥

तीर्थानां स्रोतसां गंगा समुद्रः सरसामहम् ।
आयुधानां धनुरहं त्रिपुरघ्नो धनुष्मताम् ॥ २०

સ્રોતસાં પ્રવાહાણાં ચ । સરસાં સ્થિરોદકા-
શયાનામ્ ॥ ૨૦ ॥

धिष्ययानामस्म्यहं मेरुर्गहनानां हिमालयः ।
वनस्पतीनामश्वत्थ ओषधीनामहं यवः ॥ २१

ધિષ્યયાનાં નિવાસસ્થાનાનામ્ । ગહનાનાં
દુર્ગમાનામ્ ॥ ૨૧ ॥

पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ब्रह्मिष्ठानां बृहस्पतिः ।
स्कन्दोऽहं सर्वसेनान्यामग्रण्यां भगवानजः ॥ २२

જળચરોના સ્વામી (વરુણદેવ), ‘તપતામ્’
તપાવનારાઓમાં અને ‘દ્યુમતામ્’ દીપ્તિમાન
તેજસ્વીઓમાં ॥ ૧૭ ॥

અશ્વોમાં હું ઉચ્ચૈઃશ્રવા છું. ધાતુઓમાં સુવર્ણ
છું. દંડ દેનારાઓમાં હું યમરાજ છું અને સર્પોમાં
હું વાસુકિ છું. ॥ ૧૮ ॥

‘સંયમતામ્’ દંડ દેનારાઓમાં, એમ અર્થ
છે. ॥ ૧૮ ॥

હે નિષ્પાપ (ઉદ્ધવ), નાગરાજોમાં હું અનંત
(શેષ) નાગ છું. શિંગડાંવાળાં અને દાઢોવાળાં
પ્રાણીઓમાં હું સિંહ છું. આશ્રમોમાં હું ચોથો
(સંન્યાસ)આશ્રમ છું. વર્ણોમાં હું પ્રથમ વર્ણ
(બ્રાહ્મણ) છું. ॥ ૧૯ ॥

શિંગડાંવાળાં અને દાઢોવાળાં પ્રાણીઓમાં
(હું સિંહ છું) અથવા તે પ્રાણીઓનો હું સ્વામી
છું. ‘તુર્યઃ’ ચોથો સંન્યાસ આશ્રમ— ‘પ્રથમઃ’
પ્રથમ વર્ણ બ્રાહ્મણ ॥ ૧૯ ॥

તીર્થોમાં અને પ્રવાહોમાં હું ગંગા છું.
જળાશયોમાં હું સાગર છું. આયુધોમાં હું ધનુષ્ય
છું અને ધનુધારીઓમાં ત્રિપુરનો નાશ કરનાર
શંકર છું. ॥ ૨૦ ॥

‘સ્રોતસામ્’ પ્રવાહોમાં અને (તીર્થોમાં)—
‘સરસામ્’ સ્થિર જળાશયોમાં ॥ ૨૦ ॥

નિવાસસ્થાનોમાં હું સુમેરુ, દુર્ગમ સ્થાનોમાં
હિમાલય, વનસ્પતિઓમાં પીપળો અને ઔષધિઓમાં
હું જવ છું. ॥ ૨૧ ॥

‘ધિષ્યયાનામ્’ નિવાસસ્થાનોમાં— ‘ગહનાનામ્’
દુર્ગમ સ્થાનોમાં ॥ ૨૧ ॥

પુરોહિતોમાં હું વસિષ્ઠ છું. વેદવેત્તાઓમાં
હું બૃહસ્પતિ છું. સર્વ સેનાપતિઓમાં હું સ્કન્દ
(કાર્તિકેય) છું અને સન્માર્ગનું પ્રવર્તન કરનારાઓમાં
હું ભગવાન બ્રહ્મા છું. ॥ ૨૨ ॥

બ્રહ્મિષ્ઠાનાં વેદાર્થનિષ્ઠાનામ્ । સેનાન્યાં
ચમૂપતીનામ્ । અગ્રણ્યાં સન્માર્ગપ્રવર્તકાનામ્ ।
અજો બ્રહ્મા ॥ ૨૨ ॥

યજ્ઞાનાં બ્રહ્મયજ્ઞોઽહં વ્રતાનામવિહિંસનમ્ ।
વાચ્ચગ્ન્યર્કામ્બુવાગાત્મા શુચીનામપ્યહં શુચિઃ ॥ ૨૩

શુચીનાં શોધકાનામપિ માર્જનતક્ષણ-
ઘર્ષણાદીનાં મધ્યે વાચ્વાદિરૂપઃ શોધકોઽહમ્
॥ ૨૩ ॥

યોગાનામાત્મસંરોધો મન્ત્રોઽસ્મિ વિજિગીષતામ્ ।
આન્વીક્ષિકી કૌશલાનાં વિકલ્પઃ ધ્યાતિવાદિનામ્ ॥
॥ ૨૪ ॥

યોગાનાં યોગાઙ્ગાનામષ્ટાનાં મધ્યે
આત્મસંરોધઃ સમાધિરહમ્ । મન્ત્રો નીતિઃ ।
કૌશલાનાં વિવેકાદિનૈપુણાનાં મધ્યે આન્વીક્ષિકી
આત્માનાત્મવિવેકવિદ્યા અધ્યાત્યન્યથાધ્યાતિ-

‘બ્રહ્મિષ્ઠાનામ્’ વેદના અર્થનું જ્ઞાન
ધરાવનારાઓમાં- ‘સેનાન્યામ્’ સેનાપતિઓમાં-
‘અગ્રણ્યામ્’ સન્માર્ગ પ્રવર્તાવનારાઓમાં ‘અજઃ’
બ્રહ્મા ॥ ૨૨ ॥

પંચમહાયજ્ઞોમાં હું બ્રહ્મયજ્ઞ (સ્વાધ્યાયયજ્ઞ)
છું. વ્રતોમાં હું અહિંસા છું. શુદ્ધ કરનાર પદાર્થોમાં
હું વાયુ, અગ્નિ, સૂર્ય, જળ, વાણી અને આત્મારૂપ
શુદ્ધ કરનારો છું. ॥ ૨૩ ॥

‘શુચીનામ્’ શુદ્ધ કરનારાઓમાં પણ માંજવું,
છોલવું, ઘસવું વગેરેમાં હું વાયુ વગેરેરૂપ શુદ્ધિ
કરનારો છું. ॥ ૨૩ ॥

અષ્ટાંગયોગમાં હું મનના નિરોધરૂપ સમાધિ
છું. જીતવાની ઈચ્છા રાખનારાઓમાં હું નીતિ છું.
વિવેક વગેરેમાં કુશળતા ધરાવનારાઓમાં હું
આત્મા-અનાત્માના વિવેકવાળી અધ્યાત્મવિદ્યા છું.
*(પાંચ પ્રકારના) ધ્યાતિવાદમાં વિકલ્પ (વિવિધતાની
કલ્પનારૂપે ઉદય થનાર જે પરમાત્મા છે તે) હું
છું. ॥ ૨૪ ॥

‘યોગાનામ્’ અષ્ટાંગયોગમાં ‘આત્મસંરોધઃ’
મનના નિરોધરૂપ સમાધિ હું છું. ‘મન્ત્રઃ’ નીતિ-
‘કૌશલાનામ્’ વિવેક વગેરેમાં કુશળતા
ધરાવનારાઓમાં ‘આન્વીક્ષિકી’ આત્મા-અનાત્માના
વિવેકવાળી અધ્યાત્મવિદ્યા (હું છું). અધ્યાતિ,

* જ્યાં જ્યાં ભ્રમ થાય ત્યાં ત્યાં પાંચ પ્રસિદ્ધ મત શાસ્ત્રકારોએ ગણાવ્યા છે- ૧. પ્રત્યક્ષ અને
સ્મૃતિજ્ઞાનનો વિવેક ન થવાથી દોરીમાં સર્પનો ભ્રમ થાય છે, તે અધ્યાતિ છે. ૨. છીપમાં ચાંદીનો ભ્રમ
થવો તે અન્યથાધ્યાતિ છે. ૩. શૂન્યવાદી બૌદ્ધો જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેયરૂપ સૃષ્ટિને ખોટી માનતા હોવાથી
વિષયદર્શનરૂપ ભ્રમને શૂન્યધ્યાતિ માને છે. ૪. અસત્ધ્યાતિમાં સંસારના ભ્રમજ્ઞાનના બધા વિષયોને
સસલાંના શિંગડાં જેવા ખોટા માનવામાં આવે છે અને ૫. અનિર્વચનીયધ્યાતિ એટલે સત્ અને અસત્થી
વિલક્ષણ. તેમાં ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા સંસારના સર્વ પદાર્થો અનિર્વચનીય (મિથ્યા) કહેવાય છે.
(ભગવાન શંકરાચાર્યનો આ સિદ્ધાંત છે.)

શૂન્યઋચ્યાત્યસત્ઋચ્યાત્યનિર્વચનીયઋચ્યાતિવાદિ-
નામેવમિદં વેતિ યો દુરન્તો વિકલ્પઃ
સોઽહમ્ ॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રીणां तु शतरूपाहं पुंसां स्वायम्भुवो मनुः ।
नारायणो मुनीनां च कुमारो ब्रह्मचारिणाम् ॥ २५

કુમારઃ સનત્કુમારઃ ॥ ૨૫ ॥

धर्माणामस्मि संन्यासः क्षेमाणामबहिर्मतिः ।
गुह्यानां सूनृतं मौनं मिथुनानामजस्त्वहम् ॥ २६

સંન્યાસો ભૂતાભયદાનમ્ । ક્ષેમાણામભય-
સ્થાનાનાં મધ્યે અબહિર્મતિરન્તર્નિષ્ઠા । સૂનૃતં
પ્રિયવચનં મૌનં ચ । ન હિ પ્રિયભાષણે મૌને
ચ પુરુષસ્યાભિપ્રાયો જ્ઞાયતે । અજઃ પ્રજાપતિઃ ।
યસ્ય દેહાર્ધાભ્યાં મિથુનમભૂત્સ એવ મુખ્યં
મિથુનમ્ । ‘અર્ધો હ વા એષ આત્મનો યત્પત્ની’
ઇતિ શ્રુતેઃ ॥ ૨૬ ॥

संवत्सरोऽस्म्यनिमिषामृतूनां मधुमाधवौ ।
मासानां मार्गशीर्षोऽहं नक्षत्राणां तथाभिजित् ॥
॥ २७ ॥

અનિમિષામનિમિષાણામપ્રમત્તાનામ્ । મધુ-
માધવૌ વસન્ત ઇત્યર્થઃ । અભિજિદુત્તરાષાઢા-
ચતુર્થપાદઃ શ્રવણપ્રથમપાદશ્ચ । તથા ચ
શ્રુતિઃ—‘અભિજિન્નામ નક્ષત્રમુપરિષ્ટાદષાઢા-
નામધસ્તાચ્છ્રોણાયાઃ’ ઇત્યાદિઃ ॥ ૨૭ ॥

અન્યથાપ્યાતિ, શૂન્યપ્યાતિ, અસત્પ્યાતિ,
અનિર્વચનીયપ્યાતિ— વાદીઓમાં આમ કે આ,
એવો જે અંતહીન વિકલ્પ છે તે હું છું. ॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રીઓમાં તો હું શતરૂપા છું. પુરુષોમાં
સ્વાયંભુવ મનુ છું. મુનિઓમાં હું નારાયણ છું અને
બ્રહ્મચારીઓમાં સનત્કુમાર છું. ॥ ૨૫ ॥

‘કુમારઃ’ સનત્કુમાર ॥ ૨૫ ॥

ધર્મોમાં પ્રાણીઓને અભયદાન આપવું તે હું
છું. નિર્ભય સ્થાનોમાં હું આત્મનિષ્ઠા છું. અભિપ્રાયને
ગુપ્ત રાખવામાં હું મધુર વાણી અને મૌન છું.
જોડકાંઓમાં હું બ્રહ્મા છું. ॥ ૨૬ ॥

‘સંન્યાસઃ’ પ્રાણીઓને અભયદાન— ‘ક્ષેમાણામ્’

અભયસ્થાનોમાં ‘અબહિર્મતિઃ’ આત્મનિષ્ઠા— ‘સૂનૃતમ્’
મધુરવાણી અને મૌન— ખરેખર, પ્રિય ભાષણ અને
મૌનમાં સ્થિત થયેલા પુરુષના અભિપ્રાયને જાણી
ન શકાય. ‘અજઃ’ પ્રજાપતિ, જેમના દેહના બંને
અર્ધભાગમાંથી (મનુ-શતરૂપા નામનું) જોડકું ઉત્પન્ન
થયું, તે જ મુખ્ય જોડકું છે. ‘પોતાની જે પત્ની
છે તે આ (પોતાનો) અર્ધભાગ છે.’ (બૃહદા.૩પ.
૧/૪/૩ માં સમાન અર્થ દર્શાવતી શ્રુતિ છે.)

સદાય સાવધાન રહેનારાઓમાં હું સંવત્સર
(વર્ષ)રૂપી કાળ છું. ઋતુઓમાં હું વસંત (ચૈત્ર-
વૈશાખ) છું. મહિનાઓમાં હું માર્ગશીર્ષ છું તેમ જ
નક્ષત્રોમાં અભિજિત છું. ॥ ૨૭ ॥

‘અનિમિષામ્’ અનિમિષાણામ્ રૂપ છે.

અપ્રમત્ત— સાવધાન રહેનારાઓમાં— ‘મધુમાધવૌ’
ચૈત્ર-વૈશાખ વસંતઋતુ, એમ અર્થ છે. ‘અભિજિત્’
ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રનું ચોથું ચરણ અને શ્રવણ નક્ષત્રનું
પ્રથમ ચરણ. તે અનુસાર શ્રુતિ છે— ‘અભિજિત નામનું
નક્ષત્ર અષાઢ પછી અને શ્રાવણની (નીચે) પહેલાં
આવે છે.’ વગેરે. ॥ ૨૭ ॥

अहं युगानां च कृतं धीराणां देवलोऽसितः ।

द्वैपायनोऽस्मि व्यासानां कवीनां काव्य आत्मवान् ॥ २८

કૃતં કૃતયુગમ્ । દેવલોઽસિતશ્ચ ।
વ્યાસાનાં વેદવિભાગકર્તૃણામ્ । કવીનાં વિદુષાં
કાવ્યઃ શુક્રઃ ॥ ૨૮ ॥

वासुदेवो भगवतां त्वं तु भागवतेष्वहम् ।
किंपुरुषाणां हनुमान् विद्याधराणां सुदर्शनः ॥ २९

ભગવતામ્—
'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥'
इत्येवंलक्षणानाम् ॥ २९ ॥

रत्नानां पद्मरागोऽस्मि पद्मकोशः सुपेशसाम् ।
कुशोऽस्मि दर्भजातीनां गव्यमाज्यं हविःष्वहम् ॥ ३०

સુપેશસાં સુન્દરાણામ્ । દર્ભજાતીનાં
કાશદૂર્વાદીનામ્ । હવિઃષુ ચરુપુરોડાશાદિષુ
ઘૃતેષુ વા ॥ ૩૦ ॥

व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः कितवानां छलग्रहः ।
तितिक्षास्मि तितिक्षूणां सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३१

લક્ષ્મીર્ધનાદિસંપત્ ॥ ૩૧ ॥
ઓજઃ સહો બલવતાં કર્માહં વિદ્ધિ સાત્ત્વતામ્ ।
સાત્ત્વતાં નવમૂર્તીનામાદિમૂર્તિરહં પરા ॥ ૩૨

યુગોમાં હું સત્યયુગ છું. ધીર પુરુષોમાં દેવલ
અને અસિત છું. વેદોનો વિભાગ કરનારા વ્યાસોમાં
હું કૃષ્ણદ્વૈપાયન વેદવ્યાસ છું. કવિઓમાં બુદ્ધિમાન
શુક્રાર્ય્ય છું. ॥ ૨૮ ॥

'કૃતમ્' સત્યયુગ— દેવલ અને અસિત—
'વ્યાસાનામ્' વેદોનો વિભાગ કરનારાઓમાં—
'કવીનામ્' વિદ્વાનોમાં 'કાવ્યઃ' શુક્રાર્ય્ય ॥ ૨૮ ॥
ભગવાનોમાં હું વાસુદેવ છું. ભગવદ્ભક્તોમાં
તો હું તમે (ઉદ્ભવ) છું. કિમ્પુરુષોમાં હું હનુમાન
છું. વિદ્યાધરોમાં હું સુદર્શન છું. ॥ ૨૯ ॥

ભગવાનોમાં— 'જે મનુષ્ય પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ
અને નાશને, આગમન તથા ગમનને તેમ જ
અવિદ્યા તથા વિદ્યાને જાણે છે તે ભગવાન
કહેવાય છે.' આવાં લક્ષણોવાળા ભગવાનોમાં (હું
વાસુદેવ છું). ॥ ૨૯ ॥

રત્નોમાં હું પદ્મરાગ છું. સુંદર વસ્તુઓમાં હું
કમળની કર્ણિકા છું. દર્ભની જાતિઓમાં હું કુશ(નામનો)
દર્ભ છું. હવિષ્યોમાં હું ગાયનું ઘી છું. ॥ ૩૦ ॥

'સુપેશસામ્' સુંદર વસ્તુઓમાં— 'દર્ભજાતીનામ્'
કાશ, દૂર્વા વગેરે દર્ભની જાતિઓમાં (કુશ નામનું
દર્ભ છું)— 'હવિઃષુ' ચરુ-પુરોડાશ વગેરે હવિષ્યોમાં
અથવા જુદાં જુદાં ઘીમાં (હું ગાયનું ઘી છું). ॥ ૩૦ ॥

ધનનું ઉપાર્જન કરનારાઓમાં હું ધનસંપત્તિ
છું. છળકપટ કરનારાઓમાં હું છળરૂપ સંકલ્પ છું.
સહનશક્તિવાળા જનોમાં હું સહિષ્ણુતા છું. સત્ત્વવાન
મનુષ્યોમાં હું સત્ત્વ છું. ॥ ૩૧ ॥

'લક્ષ્મીઃ' ધન વગેરે સંપત્તિઓ ॥ ૩૧ ॥
બળવાનોમાં ઈન્દ્રિયો અને મનનું બળ હું
છું. ભગવદ્ભક્તોનું ભક્તિપૂર્વક કરેલું કર્મ હું છું.
વૈષ્ણવોની (નવ વ્યૂહોના અર્ચનમાં) જે નવ
મૂર્તિઓ છે, તેમનામાં કારણરૂપ પ્રથમ મૂર્તિ હું છું.
॥ ૩૨ ॥

બલવતામોજશ્ચ સહશ્ચ । સાત્ત્વતાં
ભાગવતાનાં ભક્ત્યા કૃતં કર્માહમિત્યર્થઃ । તેષામેવ
નવવ્યૂહાર્ચને વાસુદેવસંકર્ષણપ્રદ્યુમ્નાનિરુદ્ધ-
નારાયણહયગ્રીવવરાહનૃસિંહબ્રહ્માણ ઇતિ યા
નવમૂર્તયસ્તાસાં મધ્યે વાસુદેવાચ્ચ્યા ॥ ૩૨ ॥

વિશ્વાવસુઃ પૂર્વચિત્તિર્ગન્ધર્વાપ્સરસામહમ્ ।
ભૂધરાણામહં સ્થૈર્યં ગન્ધમાત્રમહં ભુવઃ ॥ ૩૩

ગન્ધર્વાણાં વિશ્વાવસુઃ । અપ્સરસાં
પૂર્વચિત્તિઃ । ગન્ધમાત્રમવિકૃતમ્ ॥ ૩૩ ॥
અપાં રસશ્ચ પરમસ્તેજિષ્ઠાનાં વિભાવસુઃ ।
પ્રભા સૂર્યેન્દુતારાણાં શબ્દોઽહં નભસઃ પરઃ ॥ ૩૪

પરમો મધુરઃ । પરઃ પરાચ્ચઃ શબ્દઃ ॥ ૩૪ ॥

બ્રહ્મણ્યાનાં બલિરહં વીરાણામહમર્જુનઃ ।
ભૂતાનાં સ્થિતિરુત્પત્તિરહં વૈ પ્રતિસંક્રમઃ ॥ ૩૫

અર્જુનઃ પાર્થઃ । ભૂતાનાં પ્રાણિનાં પ્રતિ-
સંક્રમઃ પ્રલયઃ ॥ ૩૫ ॥

ગત્યુક્ત્યુત્સર્ગોપાદાનમાનન્દસ્પર્શલક્ષણમ્ ।
આસ્વાદશ્રુત્યવઘ્નાણમહં સર્વેન્દ્રિયેન્દ્રિયમ્ ॥ ૩૬

બળવાનોમાં હું ઈન્દ્રિયબળ અને મનોબળ છું.
'સાત્ત્વતામ્' ભગવદ્ભક્તોનું ભક્તિપૂર્વક કરેલું
કર્મ હું છું, એમ અર્થ છે. તે વૈષ્ણવભક્તોની જ
નવ વ્યૂહોના અર્ચનમાં વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન,
અનિરુદ્ધ, નારાયણ, હયગ્રીવ, વરાહ, નૃસિંહ અને
બ્રહ્મા— એમ જે નવ મૂર્તિઓ છે, તેમનામાં
વાસુદેવ નામની (મૂર્તિ હું છું). ॥ ૩૨ ॥

ગંધર્વોમાં હું વિશ્વાવસુ છું. અપ્સરાઓમાં હું
પૂર્વચિત્તિ છું. પર્વતમાં જે સ્થિરતા છે તે હું છું.
પૃથ્વીમાં જે ગંધ તન્માત્રા છે તે હું છું (અથવા
પવિત્ર સુગંધ હું છું). ॥ ૩૩ ॥

ગંધર્વોમાં વિશ્વાવસુ છું. અપ્સરાઓમાં પૂર્વચિત્તિ—
'ગંધમાત્રમ્' સુગંધ (હું છું). ॥ ૩૩ ॥

હું જળનો મધુર રસ છું. તેજસ્વીઓમાં હું
અગ્નિ છું. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારાઓનો હું પ્રકાશ છું.
આકાશમાં 'પર' નામનો સૂક્ષ્મ શબ્દ હું છું. ॥ ૩૪ ॥

'પરમઃ' મધુર— 'પરઃ' 'પર' નામનો શબ્દ
॥ ૩૪ ॥

બ્રાહ્મણભક્તોમાં હું બલિરાજા છું. વીર
પુરુષોમાં હું અર્જુન છું. પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ
અને પ્રલય પણ હું જ છું. ॥ ૩૫ ॥

'અર્જુનઃ' પૃથાપુત્ર અર્જુન— 'ભૂતાનામ્'
પ્રાણીઓનો 'પ્રતિસંક્રમઃ' પ્રલય ॥ ૩૫ ॥

(પગમાં) ચાલવાની શક્તિ, (વાણીમાં) બોલવાની
શક્તિ, (પાયુમાં) મળત્યાગની શક્તિ, (હાથમાં)
પકડવાની શક્તિ, (જનનેન્દ્રિયમાં) આનંદના
ઉપભોગની શક્તિ, (ત્વચામાં) સ્પર્શની શક્તિ,
(નેત્રોમાં) દર્શનની શક્તિ, (રસનામાં) આસ્વાદની
શક્તિ, (કાનમાં) શ્રવણની અને (નાસિકામાં)
સૂંઘવાની શક્તિ હું છું. સર્વ ઈન્દ્રિયોમાં તે
તે વિષયને ગ્રહણ કરવાની શક્તિ પણ હું જ
છું. ॥ ૩૬ ॥

गत्यादयः पञ्च कर्मेन्द्रियव्यापाराः ।
स्पर्शादयो ज्ञानेन्द्रियव्यापाराः । तत्र लक्षणं
दर्शनम् । सर्वेन्द्रियाणामिन्द्रियं तत्तदर्थग्रहण-
शक्तिरप्यहम् ॥ ३६ ॥

तदेवं तत्र तत्र निर्धारणेन तत्तत्संबन्धेन
च विशेषतो विभूतीर्निरूप्येदानीं सामान्यतः
सर्वा अपि निरूपयति—पृथिवीति सार्धद्वयेन ।

पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतिरहं महान् ।
विकारः पुरुषोऽव्यक्तं रजः सत्त्वं तमः परम् ।
अहमेतत्प्रसंख्यानं ज्ञानं तत्त्वविनिश्चयः ॥ ३७

पृथिव्यादिशब्दैस्तन्मात्राणि विवक्षितानि ।
अहमहंकारः । महान्મહત્ત્વમ્ । एताः सप्त
प्रकृतिविकृतयः । विकारः पञ्चमहाभूतानि
एकादशेन्द्रियाणि चेत्येवं षोडशसंख्याकः ।
पुरुषो जीवः । अव्यक्तं प्रकृतिः । एवं
पञ्चविंशतितत्त्वानि । तदुक्तम्—

‘मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥’
इति ।

किंच रजः सत्त्वं तम इति प्रकृतेर्गुणाश्च
परं ब्रह्म च । तदेतत्सर्वमहमेव । किंचैतत्
प्रसंख्यानमेतेषां परिगणनमेतेषां लक्षणतो ज्ञानं
च तत्फलं તત્ત્વવિનિશ્ચયશ્ચાહમેવ ॥ ૩૭ ॥

गति वगेरे (उक्ति, उत्सर्ग, उपादान,
आनंद— आ) पांच कर्मेन्द्रियोना व्यापार छे. स्पर्श
वगेरे (दर्शन, आस्वाद, श्रुति, घ्राण— आ) पांच
ज्ञानेन्द्रियोना व्यापार छे. तेमां ‘लक्षणम्’ दर्शन-
सर्वे इन्द्रियोनी ‘इन्द्रियम्’ ते ते विषयने ग्रहण
करवानी शक्ति पण हुं छुं. ॥ ३६ ॥

तो आम, ते ते अनेकमांथी अेकने विशिष्टरूपे
अने ते ते संबंधथी विशेषरूपे विभूतिओनुं
निर्पण करीने डवे सामान्यरूपे सर्वनुं ४ अढी
श्लोकथी निर्पण करे छे— ‘पृथिवी इति ।’

पृथ्वी, वायु, आकाश, जल तथा तेजनी
तन्मात्राओ, अहंकार, महत्त्व, (पांच महाभूतो
अने अगियार इन्द्रियो मणीने सोण (विकारो,
जल, प्रकृति, रजोगुण, सत्त्वगुण, तमोगुण, (आ
सर्वथी) पर ब्रह्म आ सर्व हुं ४ छुं. आ
तत्त्वोनी गणतरी, तेमनुं लक्षणपूर्वकनुं ज्ञान अने
तत्त्वना निश्चयरूप इण पण हुं ४ छुं. ॥ ३७ ॥

पृथिवी वगेरे शब्दोथी तेमनी तन्मात्राओ कडेवा
भांगे छे. ‘अहम्’ अहंकार, ‘महान्’ महत्त्व-
आ सात प्रकृतिविकृतिओ — ‘विकारः’ पांच
महाभूतो अने अगियार इन्द्रियो मणीने सोण
विकारो, ‘पुरुषः’ जल, ‘अव्यक्तम्’ प्रकृति-
आम पञ्चीस तत्त्वो, ते कडेवायुं छे— ‘मूળ પ્રકૃતિ
એ વિકૃતિ નથી. મહત્ વગેરે (અહંકાર, પાંચ તન્માત્રા)
સાત પ્રકૃતિ અને વિકૃતિ (કારણ અને કાર્યરૂપ) છે.
અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂતો માત્ર વિકાર
(કાર્યરૂપ) જ છે. પુરુષ પ્રકૃતિ કે વિકૃતિ નથી.’
(સાંખ્યકારિકા—૩) વળી, રજોગુણ, સત્ત્વગુણ અને
તમોગુણ એ પ્રકૃતિના ગુણો અને પરબ્રહ્મ— તે આ
સર્વ હું જ છું. વળી, આ ‘પ્રસંખ્યાનમ્’ આ સર્વની
ગણતરી, આ સર્વનું લક્ષણપૂર્વકનું જ્ઞાન તથા તેના
ફળરૂપ તત્ત્વનો નિશ્ચય પણ હું જ છું. ॥ ૩૭ ॥

एतदेव संक्षिप्याह—मयेति ।

मयेश्वरेण जीवेन गुणेन गुणिना विना ।

सर्वात्मनापि सर्वेण न भावो विद्यते क्वचित् ॥ ३८

जीवेश्वररूपो द्विविधो यो भावो यश्च
गुणिगुणरूपो यश्च क्षेत्रज्ञक्षेत्ररूपः स सर्वोऽपि
मया विना मद् व्यतिरेकेण नास्ति, अहमेव
सर्वमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु सामान्यतः किमेवं संक्षिप्य कथयसि
पूर्ववन्निर्धारणसंबन्धाभ्यां विशेषतः सर्वाः
कथयेति चेत्तत्राह—

संख्यां परमाणूनां कालेन क्रियते मया ।

न तथा मे विभूतीनां सृजतोऽण्डानि कोटिशः ॥ ३९

संख्यां पૃથિવ્યાદિપરમાણૂનાં કાલેન
મહતા તદપિ મયૈવ ક્રિયતે કૃત્વા ચ વક્તું
શક્યતે, તથા મે વિભૂતીનાં સંખ્યાં કર્તું ન
શક્યતે। કુત્ ઇત્યત્ આહ—સૃજતોઽણ્ડાનીતિ ।

यदा मया सृज्यमानानां ब्रह्माण्डानामेव
तावत्संख्या नास्ति तदा कुतस्तद्गतानां
विभूतीनां संख्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥

तथापि विशेषत एव सर्वा अपि
संक्षेपतः कथयामीत्याह—

तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ह्रीस्त्यागः सौभागं भगः ।

वीर्यं तितिक्षा विज्ञानं यत्र यत्र स मेंऽशकः ॥ ૪૦

આ (સર્વાત્મકતાને) જ સંક્ષેપ કરીને વર્ણવે
છે— ‘મયા ઇતિ ।’

જીવ-ઈશ્વર, ગુણ-ગુણી, ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ એમ જે
કોઈ સત્તા છે, તે સર્વ મારાથી ક્યારેય જુદી નથી.
॥ ૩૮ ॥

જીવ-ઈશ્વરરૂપ જે બે પ્રકારનો ભાવ છે, જે
ગુણ-ગુણીરૂપ તથા જે (‘સર્વેણ-સર્વાત્મના’) ક્ષેત્ર-
ક્ષેત્રજ્ઞરૂપ છે, તે સર્વ ‘મયા વિના’ મારાથી જુદું
નથી. હું જ સર્વસ્વરૂપ છું, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૮ ॥

આમ, સામાન્યરૂપે સંક્ષેપ કરીને કેમ કહો
છો? પૂર્વની જેમ નિર્ધારણ અને સંબંધપૂર્વક
વિશેષપણે સર્વ જણાવો— જો એમ (ઉદ્ભવજી) કહે
તો તે માટે ઉત્તર આપે છે—

સુદીર્ઘ કાળ સુધી કોઈક રીતે (પૃથ્વી
વગેરેના) પરમાણુઓની ગણતરી જેમ મારાથી થઈ
શકે, તેમ અનંત કોટિ બ્રહ્માંડોનું સર્જન કરતા
મારાથી મારી વિભૂતિઓની ગણના કરવી શક્ય
નથી! ॥ ૩૯ ॥

પૃથ્વી વગેરેના પરમાણુઓની ગણતરી સુદીર્ઘ
કાળ સુધી મારાથી થઈ શકે અને કહેવું પણ શક્ય
બને, પરંતુ તેવી રીતે મારાથી વિભૂતિઓની ગણના
કરવી શક્ય નથી. શા માટે? તે હવે કહે છે—
‘સૃજતઃ અણ્ડાનિ ઇતિ ।’

જ્યારે મારા દ્વારા સર્જતાં બ્રહ્માંડોની જ
નિશ્ચિત સંખ્યા નથી, ત્યારે તેમાં રહેલી વિભૂતિઓની
(સંખ્યાની) ગણના કરવી કેવી રીતે શક્ય છે?
એમ અર્થ છે. ॥ ૩૯ ॥

તેમ છતાં બધી જ વિભૂતિઓને વિશેષરૂપે
સંક્ષેપથી કહું છું, એમ કહે છે—

પ્રભાવ, સંપત્તિ, કીર્તિ, ઐશ્વર્ય, લજ્જા, ઔદાર્ય
(કે વૈરાગ્ય), સૌંદર્ય, ભાગ્ય, બળ, સહિષ્ણુતા અને
યથાર્થ જ્ઞાન જ્યાં જ્યાં હોય, તે મારા અંશ
(રૂપ વિભૂતિ) જ છે. ॥ ૪૦ ॥

તેજઃ પ્રભાવઃ । શ્રીઃ સંપત્ । સૌભગં
મનોનયનાહ્લાદકત્વમ્ । ભગો ભાગ્યમ્ । વીર્યં
બલમ્ । અંશકો વિભૂતિઃ ॥ ૪૦ ॥

उपसंहरति—एता इति ।

एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः संक्षेपेण विभूतयः ।
मनोविकारा एवैते यथा वाचाभिधीयते ॥ ४१

एते च विभूतिभेदा मयि चित्तावताराय
कल्पिताः, अतो नात्रातीवाभिनिवेशः कर्तव्य
इत्याह—मनोविकारा एव न तु परमार्थाः ।
यथा किञ्चित् खपुष्पादि वाङ्मात्रेणाभिधीयते
तत्तुल्याः ॥ ४१ ॥

वाचं यच्छ मनो यच्छ प्राणान् यच्छेन्द्रियाणि च ।
आत्मानमात्मना यच्छ न भूयः कल्पसेऽध्वने ॥
॥ ४२ ॥

तस्माद्वागादीन्नियच्छ । आत्मानं बुद्धि-
मात्मना सत्त्वसंपन्नया तयैव नियच्छ । अध्वने
संसारमार्गाय ॥ ४૨ ॥

असंयमने दोषमाह—य इति ।

यो वै वाङ्मनसी सम्यगसंयच्छन् धिया यतिः ।
तस्य व्रतं तपो दानं स्रवत्यामघटाम्बुवत् ॥ ४૩

‘તેજઃ’ પ્રભાવ, ‘શ્રીઃ’ સંપત્તિ, ‘સૌભગમ્’
મન અને નયનને આનંદ આપનારું સૌંદર્ય,
‘ભગઃ’ ભાગ્ય, ‘વીર્યમ્’ બળ, ‘અંશકઃ’ વિભૂતિ
॥ ૪૦ ॥

उपसंહार કરે છે— ‘एताः इति ।’

તમને સંક્ષેપમાં કહેલી આ સર્વ વિભૂતિઓ
મનની સ્ફુરણાઓ છે (મારા મનના સંકલ્પથી
જન્મેલી છે), જેમ (આકાશમાં ઊગેલું પુષ્પ કે
વંધ્યાનો પુત્ર વાસ્તવિક હોઈ શકે નહીં, તેમ માત્ર)
વાણીથી કહેવાની જ હોય તેવી છે. ॥ ૪૧ ॥

આ જુદી જુદી વિભૂતિઓ મારામાં ચિત્તને
સંલગ્ન કરવા માટે કલ્પવામાં આવી છે, આથી આ
વિભૂતિઓમાં અતિ મોહ રાખવો જોઈએ નહીં,
એમ કહે છે— મનની સ્ફુરણાઓ જ છે, પારમાર્થિક
નથી. જેમ કોઈ આકાશપુષ્પ વગેરે માત્ર વાણીથી
કહેવામાં આવે છે (હોતું નથી), તેની જેમ (આ
વિભૂતિઓ કલ્પનારૂપ છે). ॥ ૪૧ ॥

(આ વિભૂતિઓ મનની સ્ફુરણાઓ હોવાથી)
વાણીનું નિયંત્રણ કરો, મનનું નિયંત્રણ કરો, પ્રાણ
અને ઇન્દ્રિયોનું નિયંત્રણ કરો, સત્ત્વગુણયુક્ત બુદ્ધિથી
બુદ્ધિનું નિયંત્રણ કરો— (જો એમ થાય તો)
સંસારમાર્ગને માટે તમે પુનઃ યોગ્ય નહીં રહો. ॥ ૪૨ ॥

તેથી વાણી વગેરેને નિયંત્રિત કરો. ‘આત્માનમ્’
બુદ્ધિને ‘આત્મના’ સત્ત્વગુણસંપન્ન કરીને તેને તે
બુદ્ધિથી જ વશ કરો. ‘અધ્વને’ સંસારમાર્ગ માટે
(યોગ્ય નહીં રહો). ॥ ૪૨ ॥

વાણી વગેરેને સંયમિત ન કરવામાં થતા
અનર્થને વર્ણવે છે— ‘यः इति ।’

જે યતિ વાણી અને મનને બુદ્ધિથી સારી રીતે
નિયંત્રિત કરતો નથી, તેનાં વ્રત, તપ અને દાન
માટીના કાચા ઘડામાંથી ઝરતા પાણીની જેમ ઝરી
જાય છે. ॥ ૪૩ ॥

અસંયચ્છન્નસંયચ્છતિ ॥ ૪૩ ॥

તસ્માન્મનોવચઃપ્રાણાન્ નિયચ્છેન્મત્પરાયણઃ ।

મદ્ભક્તિયુક્તયા બુદ્ધ્યા તતઃ પરિસમાપ્યતે ॥ ૪૪

‘અસંયચ્છન્’ નિયંત્રિત કરતો નથી, ॥ ૪૩ ॥

તેથી હું જ જેના પરમ આશ્રયરૂપ છું તેવો
યતિ મારી ભક્તિથી યુક્ત થયેલી બુદ્ધિથી મન,
વાણી અને પ્રાણને વશ કરે, જેનાથી કૃતકૃત્ય
થવાય છે. ॥ ૪૪ ॥

‘પરિસમાપ્યતે’ કૃતકૃત્ય થવાય છે, એમ અર્થ

છે. ॥ ૪૪ ॥

પરિસમાપ્યતે કૃતકૃત્યો ભવતીત્યર્થઃ

॥ ૪૪ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे

भगवदुद्धवसंवादे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

*****

અથ સસદશોઽધ્યાયઃ

વર્ણાશ્રમધર્મનિરૂપણ

તતઃ સસદશે પૃષ્ઠે સ્વધર્મે ભક્તિલક્ષણે ।

હંસોક્તં ધર્મમન્વાહ બ્રહ્મચારિગૃહસ્થયોઃ ॥ ૧

‘કર્માહં વિદ્ધિ સાત્ત્વતામ્’ इत्यत्र भक्त्या
कृतं कर्म मोक्षसाधनं मद्विभूतिरित्युक्तम्,
भक्तिसाधनत्वं च कर्मणां—‘मयोदितेष्ववहितः
स्वधर्मेषु’ इत्यादिना तत्र तत्रोक्तम्, न च
कर्मानुष्ठातृणां नियमेन भक्तिर्दृश्यतेऽतः
पृच्छति—यस्त्वयेति सप्तभिः ।

સત્તરમા અધ્યાયમાં (ઉદ્ભવજીએ ભગવાનને)

જ્યારે ભક્તિના લક્ષણવાળો સ્વધર્મ પૂછ્યો, ત્યારે
(ભગવાને હંસાવતારમાં) હંસે કહેલો બ્રહ્મચારી
અને ગૃહસ્થનો ધર્મ કહ્યો. ॥ ૧ ॥

‘ભક્તજનોનું ભક્તિપૂર્વક કરેલું કર્મ હું
છું, એમ તમે જાણો.’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૬/૩૨),
એમ અહીં ભક્તિપૂર્વક કરેલું કર્મ મોક્ષના
સાધનરૂપ મારી વિભૂતિ છે, એમ કહેવામાં
આવ્યું. વળી, ‘(પંચરાત્ર વગેરે શાસ્ત્રોમાં) મેં
કહેલા સ્વધર્મોમાં સાવધાન રહેનાર મનુષ્યે.....
આચારો પાળવા.’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૦/૧) વગેરે
દ્વારા તે તે સ્થળે કર્મોને ભક્તિના સાધનરૂપ
કહેવામાં આવ્યાં. પરંતુ નિયમથી કર્મોનું અનુષ્ઠાન
કરનારાઓમાં ભક્તિ દેખાતી નથી. આથી સાત
શ્લોકોથી (ઉદ્ભવજી) પૂછે છે— ‘ચઃ ત્વયા ઇતિ।’

उद्धव उवाच

यस्त्वयाभिहितः पूर्वं धर्मस्त्वद्भक्तिलक्षणः ।
वर्णाश्रमाचारवतां सर्वेषां द्विपदामपि ॥ १
यथानुष्ठीयमानेन त्वयि भक्तिर्नृणां भवेत् ।
स्वधर्मेणारविन्दाक्ष तत् समाख्यातुमर्हसि ॥ २

पूर्वं कल्पादौ त्वद्भक्तिलक्षणस्तत्-
प्रापकस्तत्साधनमित्यर्थः । वर्णाश्रमहीनानामपि
द्विपदां नराणाम् ॥ १ ॥ यथा येन प्रकारेणा-
नुष्ठीयमानेन स्वधर्मेण ॥ २ ॥

નનુ સંપ્રદાયાદેવ જ્ઞાસ્યતે કિં પુનર્વર્ણનેન
તત્રાહ—પુરેતિ ।

पुरा किल महाबाहो धर्मं परमकं प्रभो ।
यत्तेन हंसरूपेण ब्रह्मणेऽभ्यात्थ माधव ॥ ३
स इदानीं सुमहता कालेनामित्रकर्शन ।
न प्रायो भविता मर्त्यलोके प्रागनुशासितः ॥ ४

પરમકં પરમશ્ચાસૌ કં સુખસ્વરૂપશ્ચ
તમ્ । યત્ યમ્ । હંસરૂપેણ ધર્મોઽપ્યુક્ત એવ
ન તુ યોગમાત્રમ્, 'જાનીતમાઽઽગતં યજ્ઞં
યુષ્મદ્ધર્મવિવક્ષયા ॥' ઇત્યુક્તત્વાત્ ॥ ૩ ॥
પ્રાગનુશાસિતોઽપિ ન ભવિતા ન ભવિષ્યતિ
॥ ૪ ॥

अत्र हेतुमाह—वक्तेति द्वाभ्याम् ।

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે અરવિંદલોચન (પ્રભુ)!
વર્ણાશ્રમધર્મનું પાલન કરનારાઓનો તથા વર્ણાશ્રમને
નહીં અનુસરનારાઓનો પણ, આપની ભક્તિનું
જ્ઞાન કરાવનારો જે ધર્મ પૂર્વે આપના દ્વારા કહેવામાં
આવ્યો, તે ધર્મ, જે પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતા
સ્વધર્મથી મનુષ્યોને આપનામાં ભક્તિ થાય, તે રીતે
આપ કહેવા માટે યોગ્ય છો. ॥ ૧ ॥ ૨ ॥

'पूर्वम्' પૂર્વ સૃષ્ટિના આદિકાળમાં 'ત્વદ્ભક્તિ-
લક્ષણઃ' આપના વિષે તે ભક્તિનું જ્ઞાન કરાવનાર
સાધનરૂપ, એમ અર્થ છે. વર્ણાશ્રમને નહીં
અનુસરનારા 'દ્વિપદામ્' મનુષ્યોનો પણ ॥ ૧ ॥ 'યથા'
જે પ્રકારે અનુષ્ઠાન કરવામાં આવતા સ્વધર્મથી ॥ ૨ ॥

(ભગવાન) કહે કે સંપ્રદાય (ઉપદેશની
પરંપરા) અનુસાર જાણી લેજો, ફરી વર્ણન
કરવાથી શું પ્રયોજન છે? તે માટે ઉદ્ધવજી કહે
છે— 'પુરા ઇતિ ।'

હે મહાબાહુ! હે પ્રભુ! હે માધવ! પરમ
સુખસ્વરૂપ જે ધર્મ આપે બ્રહ્માજીને હંસસ્વરૂપે કહ્યો
હતો, ॥ ૩ ॥ પૂર્વે ઉપદેશાયેલો તે ધર્મ ઘણા
સમયથી લુપ્ત થયો હોવાથી, હે શત્રુદમન (પ્રભુ),
હવે મનુષ્યલોકમાં રહેશે નહીં! ॥ ૪ ॥

'परमकम्' પરમઃ શ્રેષ્ઠ છે અને 'કમ્'
સુખસ્વરૂપ પણ છે તે ધર્મને (વર્ણવ્યો હતો)—
'યત્' યમ્ જે ધર્મને— હંસસ્વરૂપે તો માત્ર યોગ
નહીં, ધર્મ પણ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે
'હું યજ્ઞરૂપ વિષ્ણુ હોઈ તમારા ધર્મનો ઉપદેશ
કરવાની ઈચ્છાથી આવેલા મને જાણો!' (શ્રીમદ્
ભા.૧૧/૧૩/૩૮) એમ કહેવામાં આવ્યું હતું.
॥ ૩ ॥ પૂર્વે ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં
'ન ભવિતા' (હવે) રહેશે નહીં. ॥ ૪ ॥

આ માટેનું (ધર્મ તિરોધાન થવા માટેનું)
કારણ બે શ્લોકોથી કહે છે— 'વક્તા ઇતિ ।'

વક્તા કર્તાવિતા નાન્યો ધર્મસ્યાચ્યુત તે ભુવિ ।
સભાયામપિ વૈરિજ્ઞ્યાં યત્ર મૂર્તિધરાઃ કલાઃ ॥ ૫

તે ત્વત્તોઽન્યઃ । કલા વેદાઘાઃ ॥ ૫ ॥

કર્ત્રાઽવિત્રા પ્રવક્ત્રા ચ ભવતા મધુસૂદન ।
ત્યક્તે મહીતલે દેવ વિનષ્ટં કઃ પ્રવક્ષ્યતિ ॥ ૬
॥ ૬ ॥

વંશીધરી—હે મધુસૂદન—વેદહર્તૃમધુહંતૃત્વેન
વેદસારભક્તિયોગસ્ય ત્વમેવ બોદ્ધાસિ ઇતિ
ભાવઃ ।

તત્ત્વં નઃ સર્વધર્મજ્ઞ ધર્મસ્ત્વદ્ભક્તિલક્ષણઃ ।
યથા યસ્ય વિધીયેત તથા વર્ણય મે પ્રભો ॥ ૭

તત્તસ્માન્નોઽસ્માકં મનુષ્યાણાં મધ્યે યસ્ય
યથા વિધીયતે ॥ ૭ ॥

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇત્યં સ્વભૂત્યમુખ્યેન પૃષ્ટઃ સ ભગવાન્ હરિઃ ।
પ્રીતઃ ક્ષેમાય મર્ત્યાનાં ધર્માનાહ સનાતનાન્ ॥ ૮
॥ ૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

ધર્મ્યં એષ તવ પ્રશ્નો નૈઃ શ્રેયસકરો નૃણામ્ ।
વર્ણાશ્રમાચારવતાં તમુદ્ભવ નિબોધ મે ॥ ૯

હે અચ્યુત, પૃથ્વી પર આપના વિના બીજો
કોઈ પણ ધર્મનો ઉપદેશ કરનાર, ધર્મનું પાલન
કરનાર અને ધર્મનું રક્ષણ કરનાર નથી. જ્યાં વેદો
મૂર્તિમંત છે તે વિરિંચિ (બ્રહ્માજી)ની સભામાં પણ
આપના સિવાય બીજો કોઈ નથી. ॥ ૫ ॥

‘તે’ આપના વિના બીજો કોઈ— ‘કલાઃ’
વેદો વગેરે ॥ ૫ ॥

હે મધુસૂદન! ધર્મના પ્રવર્તક, રક્ષક અને
ઉપદેશક આપના દ્વારા જ્યારે ભૂતળ છોડી દેવામાં
આવશે, ત્યારે હે દેવ! નાશ પામેલા ધર્મનો ઉપદેશ
કોણ કરશે? ॥ ૬ ॥ ૬ ॥

વેદોને હરી લેનાર મધુ રાક્ષસને આપે હણ્યો
હોવાથી (વેદોની રક્ષા આપે જ કરી હતી, તેથી)
વેદોના સારરૂપ ભક્તિયોગના જ્ઞાતા આપ જ છો,
એવો ભાવ છે.

હે સર્વ ધર્મોના જ્ઞાતા! આપની ભક્તિ
જેનાથી ઉત્પન્ન થાય તે ધર્મ તથા અમારા
મનુષ્યોમાં જેનો, જે પ્રકારે કરવા યોગ્ય હોય તે
ધર્મ હે પ્રભુ, મને આપ વર્ણવો. ॥ ૭ ॥

‘તત્’ તેથી ‘નઃ’ અમારા મનુષ્યોની
મધ્યમાં— જેનો (વર્ણાશ્રમી)નો જે પ્રકારે કરવા
યોગ્ય હોય (તે ધર્મ) ॥ ૭ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — આ પ્રમાણે પોતાના
મુખ્ય સેવક (ઉદ્ભવજી) દ્વારા જેમને પૂછવામાં
આવ્યું, તે ભગવાન શ્રીહરિ મનુષ્યોના કલ્યાણ માટે
પ્રસન્ન થઈને સનાતન ધર્મો કહેવા લાગ્યા. ॥ ૮ ॥ ૮ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે ઉદ્ભવ! તમારો
આ પ્રશ્ન ધર્મમય છે અને (ભક્તિજનક હોવાથી)
મનુષ્યો માટે કલ્યાણકારી છે. વર્ણાશ્રમધર્મનું આચરણ
કરનારા મનુષ્યોનો ધર્મ તમે મારી પાસેથી
સાંભળો. ॥ ૮ ॥

ધર્મ્યો ધર્માદનપેતઃ । કુતઃ । નૈઃશ્રેયસકરો
ભક્તિજનકઃ । અતો મે મત્તસ્તં ધર્મ
નિબોધ ॥ ૯ ॥

તત્રાદૌ મદુપાસનાલક્ષણ એવ મુખ્યો
ધર્મ આસીત્ । આચારલક્ષણસ્તુ પશ્ચાત્પ્રવૃત્તઃ ।
સ ચૈવમનુષ્ઠિતો ભક્તિહેતુરિતિ વર્ણયિતુમાહ—
આદાવિતિ ।

આદૌ કૃતયુગે વર્ણો નૃણાં હંસ ઇતિ સ્મૃતઃ ।
કૃત્યકૃત્યાઃ પ્રજા જાત્યા તસ્માત્ કૃતયુગં વિદુઃ ॥ ૧૦

કલ્પાદૌ યત્કૃતયુગં તસ્મિન્ । તે ચ તદા
મામુપાસત એવ કેવલં નાન્યત્કુર્વન્તીતિ વક્તું
કૃતયુગનામનિરુક્તિમાહ—કૃતકૃત્યા ઇતિ ।
જાત્યા જન્મનૈવ ॥ ૧૦ ॥

કિંચ વિધાયકાભાવાદપિ તદાનીં
નાન્યત્કર્માસ્તીત્યાહ—વેદ ઇતિ ।

વેદઃ પ્રણવ એવાગ્રે ધર્મોઽહં વૃષરૂપધૃક્ ।
ઉપાસતે તપોનિષ્ઠા હંસં માં મુક્તકિલ્બિષાઃ ॥ ૧૧

ધર્મશ્ચ મનોવિષયોઽહમેવ વૃષરૂપધૃક્
ચતુષ્પાન્ન ક્રિયાવિશેષો યજ્ઞાદિઃ ।
અતસ્તપોનિષ્ઠાઃ—

‘મનસશ્ચેન્દ્રિયાણાં ચ સ્વૈકાગ્રચં પરમં તપઃ ।’

‘ધર્મ્યઃ’ ધર્મથી રહિત ન હોય તેવો
ધર્મમય— શા માટે? કારણ કે ‘નૈઃશ્રેયસકરઃ’
ભક્તિ ઉત્પન્ન કરનારો (હોવાથી) કલ્યાણકારી છે,
આથી ‘મે’ મારી પાસેથી તે ધર્મ સાંભળો. ॥ ૯ ॥

તે ધર્મોમાં પૂર્વે મારી ઉપાસનાના લક્ષણવાળો
ધર્મ જ મુખ્ય હતો. પરંતુ પછી આચારના લક્ષણવાળો
ધર્મ પ્રવૃત્ત થયો. આ પ્રમાણે અનુષ્ઠિત થયેલો
(આચરવામાં આવેલો) તે ધર્મ ભક્તિના કારણરૂપ છે,
એમ વર્ણવવા માટે કહે છે— ‘આદૌ ઇતિ ।’

પૂર્વે સત્યયુગમાં સર્વ મનુષ્યોનો ‘હંસ’
નામનો એક જ વર્ણ હતો, એમ પ્રસિદ્ધ છે.
પ્રજાઓ જન્મથી જ કૃતકૃત્ય હતી, તેથી (વિદ્વાનો
તે યુગને) કૃતયુગ તરીકે જાણે છે. ॥ ૧૦ ॥

કલ્પની પૂર્વે (બ્રાહ્મકલ્પની પૂર્વે) જે સત્યયુગ
હતો તેમાં— અને તેઓ ત્યારે કેવળ મને જ
ઉપાસતા હતા. બીજું કાંઈ કરતા ન હતા, એમ
કહેવા માટે કૃતયુગના નામની નિરુક્તિ કહે છે—
‘કૃતકૃત્યાઃ ઇતિ ।’ ‘જાત્યા’ જન્મથી જ જેમણે
કર્તવ્ય કરી લીધું છે. ॥ ૧૦ ॥

વળી, વેદોનો આવિર્ભાવ ન થયો હોવાથી
પણ તે સમયે બીજું કર્મ ન હતું, એમ કહે છે—
‘વેદઃ ઇતિ ।’

પહેલાં (સત્યયુગમાં) વેદ કેવળ ઓમ્કારસ્વરૂપ
જ હતો. (ચાર ચરણવાળા) વૃષનું રૂપ ધારણ
કરનાર હું ધર્મરૂપ હતો. તપોનિષ્ઠ અને પાપમુક્ત
એવા સત્યયુગના મનુષ્યો હંસ (શુદ્ધ) સ્વરૂપ મારી
ઉપાસના કરતા હતા. ॥ ૧૧ ॥

ચાર ચરણવાળા વૃષનું રૂપ ધારણ કરનાર
હું જ ધ્યાનના વિષયરૂપ ધર્મ હતો, યજ્ઞાદિ
વિશેષ ક્રિયાઓ (તે યુગમાં) ન હતી. આથી તેઓ
તપમાં જ નિષ્ઠાવાળા હતા— ‘મન અને ઈન્દ્રિયોની
પોતાનામાં એકાગ્રતા એ જ પરમ તપ છે.’

इति वचनादेकाग्रतया हंसं शुद्धं मां
ध्यायन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्रेतामुखे महाभाग प्राणान्मे हृदयात्प्रयी ।
विद्या प्रादुरभूत्तस्या अहमासं त्रिवृन्मुखः ॥ १२

पश्चात्त्रेतायुगप्रवेशे मे वैराजरूपस्य
प्राणान्निमित्तात् । हृदयात्सकाशात् । तस्यास्त्रय्याः
सकाशात् हौत्राध्वर्यवौद्गात्रैस्त्रिवृत्तिरूपः ।
'यज्ञो वै विष्णुः' इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

वर्णानामाश्रमाणां च धर्मान्वक्तुं
तेषामुत्पत्तिमाह—विप्रेति द्वाभ्याम् ।

विप्रक्षत्रियविट्शूद्रા મુખબાહૂરૂપાદજાઃ ।
વૈરાજાત્ પુરુષાજ્જાતા ય આત્માચારલક્ષણાઃ ॥ ૧૩

आत्माचारः स्वधर्म एव लक्षणं ज्ञापको
येषां ते ॥ १३ ॥

गृहाश्रमो जघनतो ब्रह्मचर्यं हृदो मम ।
वक्षःस्थानाद् वने वासो न्यासः शीर्षणि संस्थितः ॥
॥ १४ ॥

मम वैराजरूपस्य हृदो वक्षसोऽधस्तात् ।
ब्रह्मचर्यमिति नैष्ठिकाभिप्रायम् ॥ १४ ॥

दीपिनी.—उपकुर्वाणस्तु जघनादिति ज्ञेयम् ।

આ વચન અનુસાર એકાગ્રતાપૂર્વક 'હંસમ્' શુદ્ધસ્વરૂપ એવા મારું ધ્યાન ધરતા હતા, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૧ ॥

હે મહાભાગ્યશાળી (ઉદ્ભવ)! ત્યાર પછી ત્રેતાયુગના આરંભમાં (વૈરાજસ્વરૂપ એવા) મારા શ્વાસ-પ્રશ્વાસને કારણે હૃદયમાંથી ત્રણ વેદસ્વરૂપ વિદ્યા પ્રકટ થઈ અને તેમાંથી (હોતા, અધ્વર્યુ અને ઉદ્ગાતા— એમ) ત્રણ સ્વરૂપવાળો હું જ યજ્ઞરૂપે થયો. ॥ ૧૨ ॥

ત્યાર પછી ત્રેતાયુગના આરંભમાં વૈરાજસ્વરૂપ એવા મારા શ્વાસ-પ્રશ્વાસને કારણે હૃદયમાંથી (વેદવિદ્યા પ્રકટ થઈ). તે વેદત્રયીમાંથી હોતા, અધ્વર્યુ અને ઉદ્ગાતા— એમ 'ત્રિવૃત્' ત્રણ સ્વરૂપવાળો હું પ્રકટ થયો. 'યજ્ઞ એ જ ભગવાન વિષ્ણુ છે.' એમ શ્રુતિનું વચન છે. ॥ ૧૨ ॥

વર્ણોના અને આશ્રમોના ધર્મો જણાવવા માટે તેમની ઉત્પત્તિ બે શ્લોકોથી વર્ણવે છે— 'વિપ્ર ઇતિ' ।

વિરાટપુરુષના મુખમાંથી બ્રાહ્મણ, બાહુમાંથી ક્ષત્રિય, સાથળમાંથી વૈશ્ય અને ચરણમાં શૂદ્રો જન્મ્યા, કે જેઓ પોતાના સ્વધર્મરૂપ આચારથી જ ઓળખાય છે. ॥ ૧૩ ॥

'આત્માચારઃ' સ્વધર્મરૂપ આચાર જ જેમની 'લક્ષણમ્' ઓળખાણ છે તેઓ. ॥ ૧૩ ॥

મારા વૈરાજસ્વરૂપના કટિપ્રદેશમાંથી ગૃહસ્થાશ્રમ, હૃદયમાંથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, વક્ષઃસ્થળમાંથી વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને મસ્તકમાંથી સંન્યસ્તાશ્રમ ઉત્પન્ન થયા છે. ॥ ૧૪ ॥

મારા વૈરાજસ્વરૂપના 'હૃદઃ' વક્ષઃસ્થળની નીચે આવેલા હૃદયમાંથી— 'બ્રહ્મચર્યમ્' એ નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યનો ઉલ્લેખ છે. ॥ ૧૪ ॥

ગૃહસ્થ બનવા ઈચ્છતા બ્રહ્મચારીનો બ્રહ્મચર્યાશ્રમ કટિપ્રદેશમાંથી ઉત્પન્ન થયો છે, એમ જાણવું.

तेषामधिकारिविशेषेण स्वभावानाह—
वर्णानामिति पञ्चभिः ।

वर्णानामाश्रमाणां च जन्मभूम्यनुसारिणीः ।
आसन् प्रकृतयो नृणां नीचैर्नीचोत्तमोत्तमाः ॥ १५

जन्मस्थानानुसारिण्यः । नीचैरित्यव्ययम् ।
अतोऽयमर्थः— मन्दाभिर्जन्मभूमिभिर्मन्दाः ।
उत्तमाभिरुत्तमाश्चेति ॥ १५ ॥

शमो दमस्तपः शौचं सन्तोषः क्षान्तिरार्जवम् ।
मद्भक्तिश्च दया सत्यं ब्रह्मप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १६

तप आलोचनम् ॥ १६ ॥

तेजो बलं धृतिः शौर्यं तितिक्षौदार्यमुद्यमः ।
स्थैर्यं ब्रह्मण्यतૈશ્વર્યં ક્ષત્રપ્રકૃતયસ્ત્વિમાઃ ॥ ૧૭

तेजः प्रतापः ॥ १७ ॥

आस्तिक्यं दाननिष्ठा च अदम्भो ब्रह्मसेवनम् ।
अतुष्टिरर्थोपचयैर्वैश्वप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १८

॥ १८ ॥

शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायया ।
तत्र लब्धेन सन्तोषः शूद्रप्रकृतयस्त्विमाः ॥ १९

વર્ણાશ્રમધર્મીઓના અધિકારીઓના સ્વભાવોને
ભેદપૂર્વક પાંચ શ્લોકોથી વર્ણવે છે— ‘વર્ણાનામ
ઇતિ ।’

વર્ણો તથા આશ્રમોવાળા મનુષ્યોના સ્વભાવો
તેઓનાં જન્મસ્થાન અનુસાર થયા. (પગ વગેરે)
નીચાં જન્મસ્થાનો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા હલકા
સ્વભાવવાળા થયા અને (મસ્તક વગેરે ઉત્તમાંગરૂપ)
જન્મસ્થાનો દ્વારા ઉત્પન્ન થયેલા ઉત્તમ સ્વભાવવાળા
થયા. ॥ ૧૫ ॥

(‘જન્મભૂમ્યનુસારિણીઃ’ અહીં વ્યાકરણ અનુસાર
પ્ર.બ.વ. નું જન્મભૂમ્યનુસારિણ્યઃ રૂપ થવું જોઈએ).
‘નીચૈઃ’ આ અવ્યય છે, આથી અર્થ આ પ્રમાણે
છે— નીચાં જન્મસ્થાનો દ્વારા (ઉત્પન્ન થયેલા)
હલકા (સ્વભાવવાળા થયા) અને ઉત્તમ (જન્મસ્થાનો)
દ્વારા (ઉત્પન્ન થયેલા) ઉત્તમ (સ્વભાવવાળા
થયા). ॥ ૧૫ ॥

(અંતઃકરણના સંયમરૂપ) શમ, (બાહ્ય ઈન્દ્રિયોના
સંયમરૂપ) દમ, (તત્ત્વવિચારરૂપ) તપ, (બાહ્યાભ્યંતર)
પવિત્રતા, (યથાલાભ) સંતોષ, (અન્યોના અપરાધ
પ્રત્યે) ક્ષમાશીલતા, સરળતા, મારી ભક્તિ, દયા
અને સત્ય— આ બ્રાહ્મણવર્ણના સ્વભાવો છે. ॥ ૧૬ ॥

‘તપઃ’ તત્ત્વ વિષે વિચાર-વિમર્શ કરવો
॥ ૧૬ ॥

પ્રભાવ, બળ, ધૈર્ય, શૌર્ય, સહિષ્ણુતા,
ઔદાર્ય, ઉદમશીલતા, સ્થિરતા, બ્રાહ્મણભક્તિ,
ઐશ્વર્ય— આ ક્ષત્રિયવર્ણના સ્વભાવો છે. ॥ ૧૭ ॥

‘તેજઃ’ પ્રભાવ ॥ ૧૭ ॥

આસ્તિકતા, દાનશીલતા, દંભરાહિત્ય,
બ્રાહ્મણસેવા અને ધનસંગ્રહથી અસંતોષ— આ
વૈશ્યવર્ણના સ્વભાવો છે. ॥ ૧૮ ॥ ૧૮ ॥

બ્રાહ્મણો, ગાયો અને દેવોની નિષ્કપટપણે
સેવા કરવી અને તેમાંથી પ્રાપ્ત થયેલા ધનથી
સંતોષ રાખવો— આ શૂદ્રવર્ણના સ્વભાવો છે. ॥ ૧૯ ॥

एतैरैवाश्रमस्वभावा अपि ज्ञेयाः ॥ १९ ॥

तद्ब्रह्मानां स्वभावानाह—अशौचमिति ।

अशौचमनृतं स्तेयं नास्तिक्यं शुष्कविग्रहः ।

कामः क्रोधश्च तर्षश्च स्वभावोऽन्तेवसायिनाम् ॥ २० ॥

शुष्कविग्रहो निर्मूलकलहः । तर्षस्तृष्णा

॥ २० ॥

तत्र तावत्सर्वसाधारणं धर्ममाह—

अहिंसेति ।

अहिंसा सत्यमस्तेयमकामक्रोधलोभता ।

भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ २१ ॥

वर्णग्रहणमुपलक्षणार्थम् । वर्णधर्मान्

गृहस्थप्रकरणे वक्ष्यति ॥ २१ ॥

प्रथमं तावदाश્રमेषु ब्रह्મचारिणो धર્મા

वर्ण्यन्ते । स च द्विविधः—उपकुર્वाणको

नૈષ્ઠિકશ્ચ । તત્રાદ્યસ્ય ધર્માનાહ—દ્વિતીયમિતિ

નવભિઃ ।

द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्याज्जन्मोपनयनं द्विजः ।

वसन् गुरुकुले दान्तो ब्रह्माधीयीत चाहुतः ॥ २२ ॥

द्विजस्त्रैवर्णिकः । आनुपूर्व्याद्गर्भाधानादि-

સંસ્કારક્રમેણ દ્વિતીયમુપનયનાર્થ્યં જન્મ

પ્રાપ્યાચાર્યેણાહૂતો બ્રહ્મ વેદમધીયીત ।

ચકારાત્તદર્થ ચ વિચારયેત્ ॥ ૨૨ ॥

(વર્ણને અભિવ્યક્ત કરતા) આ (શમાદિ સ્વભાવો) દ્વારા જ આશ્રમના સ્વભાવો પણ સમજવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૯ ॥

વર્ણાશ્રમધર્મરહિત જનોના સ્વભાવો વર્ણવે છે— ‘અશૌચમ્ ઇતિ ।’

અપવિત્રતા, અસત્ય, ચોરી, નાસ્તિકતા, અકારણ ક્લેશ કરવો, કામ, ક્રોધ અને તૃષ્ણા— (આ સર્વ) વર્ણાશ્રમહીન (ચાંડાળ વગેરે)ના સ્વભાવ છે. ॥ ૨૦ ॥

‘શુષ્કવિગ્રહઃ’ અકારણ ક્લેશ કરવો— ‘તર્ષઃ’ તૃષ્ણા ॥ ૨૦ ॥

પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલા ધર્મવર્ણનના વિષયમાં સર્વ જનોનો સામાન્ય ધર્મ કહે છે— ‘અહિંસા ઇતિ ।’

અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, કામ-ક્રોધ-લોભરાહિત્ય તથા સર્વ પ્રાણીઓનું પ્રિય અને હિત કરવાની ઈચ્છા— આ સર્વ વર્ણોનો ધર્મ છે. ॥ ૨૧ ॥

વર્ણોને ગ્રહણ કરીને કહેવામાં આવેલા ધર્મો બીજા વર્ણો માટે પણ શ્રેયસ્કર છે. વર્ણધર્મોને ગૃહસ્થના પ્રકરણમાં કહેશે. ॥ ૨૧ ॥

આશ્રમોમાં સૌ પ્રથમ બ્રહ્મચારીના ધર્મો પૂર્ણરૂપે વર્ણવવામાં આવે છે. તે બે પ્રકારના છે— ઉપકુર્વાણક અને નૈષ્ઠિક. તેમાં પ્રથમ ઉપકુર્વાણકના ધર્મો નવ શ્લોકોથી કહે છે— ‘દ્વિતીયં ઇતિ ।’

ત્રિવર્ણનો (બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય વર્ણનો) ગુરુ દ્વારા બોલાવવામાં આવેલો દ્વિજ (ગર્ભાધાનાદિ) સંસ્કારના ક્રમ પ્રમાણે ઉપનયન (જનોઈ)રૂપ બીજો જન્મ પામીને, જિતેન્દ્રિય થઈ, ગુરુકુળમાં નિવાસ કરતાં વેદનું અધ્યયન કરે. ॥ ૨૨ ॥

‘દ્વિજઃ’ બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણવાળા દ્વિજ કહેવાય છે. ‘આનુપૂર્વ્યાત્’ ગર્ભાધાન વગેરે સંસ્કારના ક્રમ પ્રમાણે ઉપનયન નામનો બીજો જન્મ પામીને, આચાર્ય દ્વારા બોલાવવામાં આવેલો તે ‘બ્રહ્મ’ વેદનું અધ્યયન કરે. ‘ચ’ કારથી તે વેદના અર્થનું ચિંતન કરે (એમ સમજવું). ॥ ૨૨ ॥

મેખલાજિનદળ્ડાક્ષબ્રહ્મસૂત્રકમળ્ડલૂન ।

જટિલોઽધૌતદદ્વાસોઽરક્તપીઠઃ કુશાન્ દધત્ ॥ ૨૩

સ્નાનભોજનહોમેષુ જપોચ્ચારે ચ વાગ્યતઃ ।

ન ચ્છિન્દ્યાન્નઝરોમાણિ કક્ષોપસ્થગતાન્યપિ ॥ ૨૪

કિંચ મેખલાદીન્કુશાંશ્ચ દધત્ । તત્રાક્ષ-
શબ્દેનાક્ષમાલા । કથંભૂતઃ । જટિલઃ
અનભ્યઙ્ગાદિના જાતજટઃ । તથા અધૌતદદ્વા-
સોઽરક્તપીઠઃ, દન્તાશ્ચ વાસશ્ચ દદ્વાસાંસિ
ન ધૌતાનિ તાનિ યસ્ય સઃ અધૌતદદ્વાસાઃ,
સ ચાસાવરક્તપીઠશ્ચ ન તુ કૌતુકાદિના
રક્તં પીઠમાસનં યસ્ય સઃ ॥ ૨૩ ॥

જપશ્ચોચ્ચારો મૂત્રપુરીષોત્સર્ગો જપોચ્ચારં
તસ્મિન્વાગ્યતો મૌની ભવેત્ ॥ ૨૪ ॥

રેતો નાવકિરેજ્જાતુ બ્રહ્મવ્રતધરઃ સ્વયમ્ ।

અવકીર્ણેઽવગાહ્યાપ્સુ યતાસુસ્ત્રિપદીં જપેત્ ॥ ૨૫

રેતો બુદ્ધિપૂર્વં નાવકિરેન્નોત્સૃજેત્ ।
બ્રહ્મવ્રતધરોઽગૃહસ્થઃ । સ્વયમેવ કથંચિદવકીર્ણે
અવગાહ્ય સ્નાત્વા યતાસુઃ કૃતપ્રાણાયામસ્ત્રિપદીં
ગાયત્રીં જપેત્ ॥ ૨૫ ॥

જટા રાખનારો, ન ધોયેલા દાંત અને
વસ્ત્રોવાળો, રંગ્યા વગરના આસનવાળો તથા
મેખલા(કંદોરો)-મૃગયર્મ-દંડ-રુદ્રાક્ષ(ની માળા)-જનોઈ,
કમંડળ અને દર્ભો ધારણ કરતો ॥ ૨૩ ॥

(બ્રહ્મચારી) સ્નાન-ભોજન-હવનના સમયે અને
જપ તથા મળ-મૂત્ર ત્યાગ કરવાના સમયે મૌન
ધારણ કરે તેમ જ નખ અને કાંખ તથા ગુપ્ત
ભાગમાં આવેલા વાળ પણ ન કાપે. ॥ ૨૪ ॥

વળી, મેખલા વગેરે અને દર્ભોને ધારણ કરતો-
ત્યાં 'અક્ષ' શબ્દથી રુદ્રાક્ષની માળા (સમજવી).
કેવો બ્રહ્મચારી? 'જટિલઃ' અભ્યંગાદિથી સ્નાન ન
કરવાને કારણે જેના મસ્તક પર જટા થઈ ગઈ છે
તેવો તથા 'અધૌત-દત્-વાસઃ' દાંત અને વસ્ત્રો
'દદ્વાસાંસિ' જેનાં ધોવાયા નથી તે *અધૌતદદ્વાસાઃ
અને તે 'અરક્તપીઠઃ' રંગ્યા વગરના આસનવાળો
પણ જેણે કામના વગેરેને કારણે આસન રંગ્યું
નથી તે ॥ ૨૩ ॥

જપ કરવા તથા 'ઉચ્ચારઃ' મળ-મૂત્ર ત્યાગ
કરવા તે 'જપોચ્ચારમ્' અને તે સમયે 'વાગ્યતઃ'
મૌન ધારણ કરે. ॥ ૨૪ ॥

બ્રહ્મચર્યવ્રતને ધારણ કરનારો ક્યારેય પણ
(બુદ્ધિપૂર્વક) વીર્ય સ્ખલિત ન કરે. ક્યારેક જો એની
મેળે જ વીર્ય સ્ખલિત થઈ જાય, તો જળમાં સ્નાન
કરીને પ્રાણાયામ કરી તે ગાયત્રીજપ કરે. ॥ ૨૫ ॥

બુદ્ધિપૂર્વક વીર્ય 'ન-અવકિરેત્' સ્ખલિત ન
કરે. 'બ્રહ્મવ્રતધરઃ' બ્રહ્મચર્યવ્રતને ધારણ કરનારો
અગૃહસ્થ- ક્યારેક એની મેળે જ વીર્યસ્ખલન થઈ જાય
તો 'અવગાહ્ય' સ્નાન કરીને 'યત-અસુઃ' પ્રાણાયામ
કરનાર 'ત્રિપદીમ્' ગાયત્રી જપે. ॥ ૨૫ ॥

* 'અધૌતદદ્વાસઃ' ન ધોયેલાં દાંત અને વસ્ત્રોવાળો બ્રહ્મચારી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે તપોમય
બ્રહ્મચારીજીવનમાં શરીરના દેખાવ પ્રત્યે વિશેષ ધ્યાન આપવામાં ન આવે. બ્રહ્મચારી પોતે પવિત્ર રહે,
પણ પોતાને આકર્ષક બનાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે.

અગ્ન્યર્કાચાર્યગોવિપ્રગુરુવૃદ્ધસુરાન્ શુચિઃ ।

સમાહિત ઉપાસીત સન્ધ્યે ચ યતવાગ્જપન્ ॥ ૨૬

સંધ્યે ચ દ્વે યતવાગ્જપન્નુપાસીત ।
મધ્યાહ્ને સંધ્યાનિમિત્તં મૌનં નાસ્તીતિ
દ્વિવચનમ્ ॥ ૨૬ ॥

આચાર્ય માં વિજાનીયાન્નાવમન્યેત કર્હિચિત્ ।

ન મર્ત્યબુદ્ધ્યાઽસૂયેત સર્વદેવમયો ગુરુઃ ॥ ૨૭

॥ ૨૭ ॥

સાયં પ્રાતરુપાનીય ભૈશ્યં તસ્મૈ નિવેદયેત્ ।

યચ્ચાન્યદપ્યનુજ્ઞાતમુપયુઙ્ગીત સંયતઃ ॥ ૨૮

અન્યદપિ યત્સંપ્રાપ્તં તચ્ચ નિવેદયેત્ ।
તેનાનુજ્ઞાતં તુ સંયતઃ સન્નુપયુઙ્ગીતેત્યર્થઃ ॥ ૨૮ ॥

શુશ્રૂષમાણ આચાર્ય સદોપાસીત નીચવત્ ।

યાનશય્યાસનસ્થાનૈર્નાતિદૂરે કૃતાઙ્ગલિઃ ॥ ૨૯

યાનશય્યાસનસ્થાનૈઃ । યાન્તં પૃષ્ઠતો
યાનેન । નિદ્રિતમપ્રમત્તતયા સમીપશયનેન ।
વિશ્રાન્તં પાદસંવાહનાદિભિઃ સમીપાસનેન ।
આસીનં કૃતાઙ્ગલિઃ । નિયોગપ્રતીક્ષયા
નાતિદૂરેઽવસ્થાનેનેત્યર્થઃ ॥ ૨૯ ॥

બ્રહ્મચારી અગ્નિ, સૂર્ય, આચાર્ય, ગાય, વિપ્ર,
ગુરુ, વૃદ્ધ અને દેવને પવિત્ર તથા એકાગ્ર થઈને
ઉપાસે; મૌન લઈને જપ કરતાં બંને સમયે
સંધ્યોપાસન કરે. ॥ ૨૬ ॥

‘સંધ્યે ચ’ મૌન લઈને જપ કરતાં બંને
સમયે સંધ્યોપાસન કરે. મધ્યાહ્ન સમયે સંધ્યાનિમિત્તે
મૌન ધારણ કરવું જરૂરી હોતું નથી માટે ‘સંધ્યે’
એમ દ્વિવચન છે. ॥ ૨૬ ॥

આચાર્યને મારા સ્વરૂપ જાણવા જોઈએ. તે
સામાન્ય મનુષ્ય છે એવી બુદ્ધિથી કદાપિ તેમની
અવગણના ન કરવી જોઈએ તથા તેમના ગુણોમાં
દોષારોપણ કરવું જોઈએ નહીં, (કારણ કે) ગુરુ
સર્વદેવમય છે. ॥ ૨૭ ॥ ૨૭ ॥

સાંજે અને સવારે ભિક્ષા લાવીને તેમને
(ગુરુદેવને) નિવેદન કરવી જોઈએ તથા બીજું જે
કાંઈ પ્રાપ્ત થયું હોય તે પણ (ગુરુદેવને અર્પણ
કરવું). તેમના દ્વારા જેની અનુજ્ઞા મળી હોય તેનો
સાવધાન થઈ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. ॥ ૨૮ ॥

બીજું પણ જે પ્રાપ્ત થયું હોય તેનું પણ
નિવેદન કરવું જોઈએ. તેમના દ્વારા જેની અનુજ્ઞા
મળી હોય તેનો સાવધાન થઈ ઉપયોગ કરવો
જોઈએ, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૮ ॥

(જતા ગુરુની પાછળ) જવા દ્વારા, (પોઢેલા ગુરુની
પાસે) શયન કરવા દ્વારા, (વિશ્રામ કરતા ગુરુના
ચરણ ચાંપવા માટે પાસે) બેસવા દ્વારા, (બેઠેલા
ગુરુની આજ્ઞાની પ્રતીક્ષા કરતાં) બે હાથ જોડીને દીન
સેવકની જેમ પાસે ઊભા રહેવા દ્વારા સેવા કરતો
(બ્રહ્મચારી) આચાર્યની સદાય ઉપાસના કરે. ॥ ૨૯ ॥

‘યાનશય્યાસનસ્થાનૈઃ’ જતા ગુરુની પાછળ
જવા દ્વારા, પોઢેલા ગુરુની પાસે સાવધાનીપૂર્વક
શયન કરવા દ્વારા, વિશ્રામ કરતા ગુરુના ચરણ
ચાંપવા વગેરે માટે પાસે બેસવા દ્વારા, બેઠેલા ગુરુની
આજ્ઞાની પ્રતીક્ષા કરતાં બે હાથ જોડીને પાસે ઊભા
રહેવા દ્વારા, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૯ ॥

एवंवृत्तो गुरुकुले वसेद् भोगविवर्जितः ।
विद्या समाप्यते यावद् बिभ्रद् व्रतमखण्डितम् ॥
॥ ३० ॥

एवंभूतं वृत्तं यस्य सः ॥ ३० ॥

एवमुपकुर्वाणकस्य धर्मानुक्त्वा नैष्ठिकस्य
विशेषधर्मानाह—यदीति षड्भिः ।

यद्यसौ छन्दसां लोकमारोक्ष्यन् ब्रह्मविष्टपम् ।
गुरवे विन्यसेद् देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्व્રतः ॥ ૩૧

असौ ब्रह्मचारी यदि छन्दसां लोकं
महर्लोकं ततो ब्रह्मलोकं चारोक्ष्यन्नारोढु-
मिच्छतीत्यर्थः । यद्वा, छन्दसां लोकमिति
ब्रह्मलोकविशेषणम्, 'यत्र मूर्तिधराः कलाः'
इत्युक्तत्वात् । तर्हि बृहद्व्रतः सन् बृहनैष्ठिकं
व्रतं यस्य सः । विन्यसेत्समर्पयेदधिकस्वाध्या-
यार्थमधीतनिष्क्रयार्थं च ॥ ૩૧ ॥

अग्नौ गुरावात्मनि च सर्वभूतेषु मां परम् ।
अपृथग्धीरुपासीत ब्रह्मवर्चस्व्यकल्मषः ॥ ૩૨

ब्रह्मवर्चो वेदाभ्यासजं तेजस्तद्वान् ॥ ૩૨ ॥

तस्यैव वनस्थयतिसाधारणधर्मानाह—
स्त्रीणामिति ।

આ પ્રકારનું જેનું આચરણ છે તેવો તે
બ્રહ્મચારી જ્યાં સુધી વિદ્યાભ્યાસ સમાપ્ત થાય
ત્યાં સુધી સર્વ ભોગોથી સર્વથા રહિત થઈને
અસ્ખલિત બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન કરતો ગુરુકુળમાં
નિવાસ કરે. ॥ ૩૦ ॥

આ પ્રકારનું આચરણ જેનું છે તે ॥ ૩૦ ॥

આમ, ઉપકુર્વાણક બ્રહ્મચારીના ધર્મો કહીને
હવે છ શ્લોકોથી નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના વિશેષ ધર્મો
વર્ણવે છે— 'યદિ ઇતિ ।'

જો તે (બ્રહ્મચારી) મહર્લોક અને બ્રહ્મલોકમાં
આરોહણ કરવા ઈચ્છતો હોય, તો તે આજીવન
(નૈષ્ઠિક) બ્રહ્મચારી થઈને સ્વાધ્યાય માટે ગુરુને
દેહ સમર્પિત કરે. ॥ ૩૧ ॥

તે બ્રહ્મચારી જો 'છન્દસામ્' મહર્લોકમાં અને
ત્યાંથી બ્રહ્મલોકમાં 'આરોક્ષ્યન્' આરોહણ કરવા
ઈચ્છતો હોય, એમ અર્થ છે. અથવા 'છન્દસાં
લોકમ્' એ બ્રહ્મલોકનું વિશેષણ છે, કારણ કે
'જ્યાં વેદો મૂર્તિમાન છે.' (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૭/૫),
એમ કહેવામાં આવ્યું છે. (જો તે બ્રહ્મલોકમાં જવા
ઈચ્છતો હોય) તો 'બૃહદ્વ્રતઃ' નૈષ્ઠિક (આજીવન)
બ્રહ્મચર્યવ્રત છે જેનું તે 'વિન્યસેત્' સમર્પિત કરે,
અધિક સ્વાધ્યાય માટે અને ગુરુ પાસે જે અધ્યયન
કર્તું તેનું ઋણ ચૂકવવા માટે ॥ ૩૧ ॥

વેદાભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલા તેજવાળો તે
નિષ્પાપ બ્રહ્મચારી અગ્નિમાં, ગુરુમાં, પોતાનામાં
અને સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલા પરબ્રહ્મ એવા મારી
અભેદબુદ્ધિથી (અંતર્યામીરૂપે) ઉપાસના કરે. ॥ ૩૨ ॥

'બ્રહ્મવર્ચઃ' વેદાભ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલું તેજ,
તે તેજવાળો ॥ ૩૨ ॥

તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીના જ સાધારણ ધર્મો
વનમાં રહેતા યતિના (પણ) છે, તે કહે છે—
'સ્ત્રીણામ્ ઇતિ ।'

સ્ત્રીणां निरीक्षणस्पर्शसंल्लापक्ष्वेलनादिकम् ।
प्राणिनो मिथुनीभूतानगृहस्थोऽग्रतस्त्यजेत् ॥ ३३

નિરીક્ષણં ભાવગર્ભમ્ । ક્ષ્વેલનં પરિહાસઃ ।
એવમાદિકં ત્યજેત્ । મિથુનીભૂતાનગ્રતસ્ત્યજેત્,
ન પશ્યેદિત્યર્થઃ ॥ ૩૩ ॥

तस्यैव सर्वाश्रमसाधारणं धर्ममाह—
शौचमिति द्वाभ्याम् ।

शौचमाचमनं स्नानं सन्ध्योपासनमार्जवम् ।
तीर्थसेवा जपोऽस्पृश्याभक्ष्यासंभाष्यवर्जनम् ॥ ३४
॥ ૩૪ ॥

सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं नियमः कुलनन्दन ।
मद्भावाः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायसंयमः ॥ ३५
॥ ૩૫ ॥

निष्कामनૈષ્ટિકस्य तु मोक्षं फलमाह—
एवमिति ।

एवं बृहद्ब्रतधरो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।
मद्भक्तस्तीव્રतपसा दग्धकर्माशयोऽमलः ॥ ૩૬

અમલો નિષ્કામશ્ચેદ્દગ્ધઃ કર્માશયોઽન્તઃ—
કરણં યસ્ય તથાભૂતઃ સન્મદ્ભક્તો ભવતિ ॥ ૩૬ ॥

उपकुर्वाणस्य समावर्तनप्रकारमाह—
अथेति ।

ગૃહસ્થ સિવાયના (બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થી અને સંન્યાસીઓ) સ્ત્રીઓનું દર્શન, સ્પર્શ, વાર્તાલાપ, પરિહાસ વગેરેનો ત્યાગ કરે. મૈથુન કરતાં પ્રાણીઓને સૌ પ્રથમ તજે. (તેમના ઉપર દૃષ્ટિપાત પણ ન કરે.) ॥ ૩૩ ॥

‘નિરીક્ષણમ્’ કામવૃત્તિથી જોવું તે ‘ક્ષ્વેલનમ્’ પરિહાસ, તે જ રીતે સ્મરણ વગેરેનો પણ ત્યાગ કરે. મૈથુન કરતાં પ્રાણીઓને સૌ પ્રથમ તજે, દૃષ્ટિપાત પણ ન કરે, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૩ ॥
સર્વ આશ્રમો માટે સામાન્ય હોય તેવો તે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીનો ધર્મ બે શ્લોકોથી વર્ણવે છે—
‘શૌચમ્ ઇતિ ।’

હે કુળને આનંદ આપનાર (ઉદ્ભવ)! શૌચ, આચમન, સ્નાન, સંધ્યોપાસન, સરળતા, તીર્થસેવા અને જપ કરે, સ્પર્શ કરવા યોગ્ય ન હોય તેવા (મ્લેચ્છ વગેરે)નો સ્પર્શ ન કરે, અભક્ષ્યનો ત્યાગ કરે, ન બોલવા યોગ્યનો ત્યાગ કરે. ॥ ૩૪ ॥ સર્વ પ્રાણીઓમાં મારો ભાવ રાખે, મન-વાણી-કાયાનો સંયમ કરે— આ નિયમ સર્વ આશ્રમોને લાગુ પડે છે. ॥ ૩૫ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥

નિષ્કામ એવા નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારીને તો મોક્ષરૂપી ફળ મળે છે, એમ કહે છે— ‘એવમ્ ઇતિ ।’

આમ, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યરૂપ બૃહદ્બ્રતધારી નિષ્કામ બ્રાહ્મણ તીવ્ર (અવિચ્છિન્ન) તપથી બળી ગયેલી કર્મવાસનાઓવાળો થઈ જવાથી અગ્નિની જેમ પ્રજ્વલિત થતો વિશુદ્ધ થઈ મારો ભક્ત થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

જો ‘અમલઃ’ નિષ્કામ હોય તો બળી ગયેલી ‘કર્માશયઃ’ કર્મવાસનાઓરૂપી અંતઃકરણ છે જેનું તેવો થઈને મારો ભક્ત થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

(વેદાધ્યયનની સમાપ્તિ પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવા ઈચ્છતા) ઉપકુર્વાણ બ્રહ્મચારીના સ્નાતક થવાના સમાવર્તન વિધિને વર્ણવે છે— ‘અથ ઇતિ ।’

अथानन्तरमावेक्ष्यन् यथा जिज्ञासितागमः ।

गुरवे दक्षिणां दत्त्वा स्नायाद् गुर्वनुमोदितः ॥ ३७

अनन्तरं द्वितीयाश्रममावेक्ष्यन्प्रवेष्टुमिच्छन्
यथा यथावद्विचारितवेदार्थः स्नायात् ।
अभ्यङ्गादिकं कृत्वा समावर्तेतेत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तस्याधिकारानुरूपमाश्रमविकल्पसमुच्चया-
वाह—गृहमिति ।

गृहं वनं वोपविशेत् प्रव्रजेद् वा द्विजोत्तमः ।

आश्रमादाશ્રમં ગચ્છેન્નાન્યથા મત્પરશ્ચરેત્ ॥ ૩૮

सकामश्चेद्गृहमन्तःकरणशुद्ध्यादिकाम-
श्चेद्वनं प्रविशेत् । शुद्धान्तःकरणः स च
द्विजोत्तमो ब्राह्मणश्चेत्प्रव्रजेदित्यर्थः । द्विजोत्तम
इत्युक्तेः क्षत्रियवैश्ययोर्न प्रव्रज्याधिकार इति
सूचयति । यद्वा आश्रमादाश्रमान्तरं गच्छेत् ।
अन्यथा अनाश्रमी प्रतिलोमं च नाचरेदित्यर्थः ।

(બ્રહ્મચર્યાશ્રમ) પછી બીજા આશ્રમમાં પ્રવેશવા
ઈચ્છતો અને યથાયોગ્ય રીતે વિચારેલા વેદાર્થવાળો
બ્રહ્મચારી ગુરુને દક્ષિણા આપીને, ગુરુની આજ્ઞા
લઈ સ્નાન કરે. ॥ ૩૭ ॥

‘અનન્તરમ્’ બીજા (ગૃહસ્થાશ્રમમાં) ‘આવેક્ષ્યન્’
પ્રવેશવા ઈચ્છતો અને યથાયોગ્ય રીતે વિચારેલા
વેદાર્થવાળો બ્રહ્મચારી સ્નાન કરે. અત્યંગ વગેરે
કરીને ઘેર પાછો જાય, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૭ ॥

તે ઉપકુર્વાણ બ્રહ્મચારીના અધિકારને
અનુરૂપ આશ્રમોના વિકલ્પનો સમૂહ જણાવે છે—
‘ગૃહમ્ ઇતિ ।’

સકામ ઉત્તમ દ્વિજ ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે,
અંતઃકરણશુદ્ધિની ઈચ્છા હોય તો વનમાં પ્રવેશ
કરે. અંતઃકરણ શુદ્ધ થયું હોય તો પ્રવ્રજ્યા
(સંન્યાસ) ગ્રહણ કરે. (ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને
બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી સંન્યસ્તાશ્રમ ગ્રહણ કરવાનો
અધિકાર નથી પણ તેઓ ક્રમશઃ) એક આશ્રમમાંથી
બીજા આશ્રમમાં જઈ શકે. મારા આશ્રયવાળો
ભક્ત અનાશ્રમી (આશ્રમથી બહિષ્કૃત) ન થાય
અને ઊલટા ક્રમથી આશ્રમ સ્વીકારે નહીં. ॥ ૩૮ ॥

ઉત્તમ દ્વિજ જો સકામ હોય તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં
પ્રવેશ કરે. તેને અંતઃકરણશુદ્ધિ વગેરેની ઈચ્છા
હોય તો વાનપ્રસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે. શુદ્ધ
અંતઃકરણવાળો શ્રેષ્ઠ દ્વિજ જો બ્રાહ્મણ હોય તો
પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે. ‘દ્વિજોત્તમઃ’ એમ કહેવામાં
ક્ષત્રિય અને વૈશ્યને (બ્રહ્મચર્યાશ્રમમાંથી સીધા)
સંન્યસ્તાશ્રમમાં જવાનો અધિકાર નથી, એમ સૂચન
કરે છે. અથવા ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય ક્રમશઃ એક
આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જાય. ‘અન્યથા’
આશ્રમમાંથી બહિષ્કૃત હોય તેવો અનાશ્રમી ન
થાય અને ઊલટા ક્રમથી આશ્રમ સ્વીકારવારૂપ
પ્રતિલોમ ન આચરે, એમ અર્થ છે. અથવા

અમત્પર ઇતિ વા છેદઃ । સ્વભક્તસ્યાશ્રમ-
નિયમાભાવસ્ય વક્ષ્યમાણત્વાત્ ॥ ૩૮ ॥

વિવાહનિયમપૂર્વકં વર્ણધર્મૈઃ સહ
ગૃહસ્થધર્માનાહ—ગૃહાર્થીતિ ।

ગૃહાર્થી સદૃશીં ભાર્યામુદ્વહેદજુગુપ્સિતામ્ ।
યવીયસીં તુ વયસા યાં સવર્ણામનુક્રમાત્ ॥ ૩૯

સદૃશીં સવર્ણામ્ । અજુગુપ્સિતાં કુલતો
લક્ષણતશ્ચાનિન્દિતામ્ । કામતસ્તુ યામન્યામુદ્વહેતાં
સવર્ણામનુ તસ્યા અનન્તરમ્ । તત્રાપિ
વર્ણક્રમેણોદ્વહેદિત્યર્થઃ ।

‘તિસ્ત્રો વર્ણાનુપૂર્વ્યેણ દ્વે તથૈકા યથાક્રમમ્ ।
બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશાં ભાર્યાઃ સ્વાઃ શૂદ્રજન્મનઃ ॥’
ઇતિ સ્મૃતેઃ ॥ ૩૯ ॥

ઇજ્યાધ્યયનદાનાનિ સર્વેષાં ચ દ્વિજન્મનામ્ ।
પ્રતિગ્રહોઽધ્યાપનં ચ બ્રાહ્મણસ્યૈવ યાજનમ્ ॥ ૪૦

‘અમત્પરઃ’ એમ પદચ્છેદ કરવામાં આવે તો, જેને મારો આશ્રય નથી તેવા બ્રહ્મચારી માટે આ શ્લોકમાં આશ્રમવ્યવસ્થા દર્શાવી છે, કારણ કે મારા ભક્ત (મત્પરઃ) માટે તો આશ્રમનો નિયમ છે જ નહીં, એમ આગળ કહેવામાં આવશે. ॥ ૩૮ ॥

વિવાહનો નિયમ અને વર્ણના ધર્મો સહિત ગૃહસ્થના ધર્મોનું નિરૂપણ કરે છે— ‘ગૃહાર્થી ઇતિ ।’

ગૃહસ્થાશ્રમ ઇચ્છનાર પોતાને યોગ્ય, (કુળથી અને લક્ષણથી) અનિંદ્ય, વયમાં પોતાનાથી નાની અને પોતાના વર્ણની ભાર્યાને પરણે. (કામનાથી બીજી સ્ત્રીને પરણે તો) ક્રમાનુસાર નિમ્ન વર્ણની સ્ત્રીને પરણે. ॥ ૩૯ ॥

પોતાને યોગ્ય અને પોતાના વર્ણની ભાર્યાને— ‘અજુગુપ્સિતામ્’ કુળથી અને લક્ષણથી અનિંદ્ય હોય તેને પરણે પણ કામનાથી બીજી જે સ્ત્રીને પરણે તે સ્ત્રી પોતાના વર્ણથી નિમ્ન વર્ણની (હોવી જોઈએ). તેમાં પણ વર્ણના ક્રમ પ્રમાણે લગ્ન કરે, એમ અર્થ છે.

‘વર્ણાનુક્રમ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ એક પોતાના વર્ણની, બીજી બે ઊતરતા વર્ણની (સ્ત્રી સાથે વિવાહ કરે). ક્ષત્રિય બે પત્નીઓને, વૈશ્ય એકને તથા શૂદ્ર જન્મવાળો પોતાના વર્ણની એક જ પત્નીને (પરણે).’ (યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, આચાર અધ્યાય, વિવાહ પ્રકરણ ૩/૫૭) એમ સ્મૃતિ છે. ॥ ૩૯ ॥

યજ્ઞ કરવો, વેદાધ્યયન કરવું અને દાન કરવું— એ સર્વ દ્વિજ (બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય)ના ધર્મો છે, પણ દાન લેવું, વેદાધ્યયન કરાવવું અને યજ્ઞ કરાવવો— એ બ્રાહ્મણની જ આજીવિકા છે. ॥ ૪૦ ॥

इज्यादयस्त्रैवर्णिकानामावश्यक धर्माः ।
प्रतिग्रहादित्रयं तु वृत्तिः । सा च ब्राह्मणस्यैव
॥ ४० ॥

तत्रापि मुख्यां मुख्यतमां चान्यां
वृत्तिमाह—प्रतिग्रहमिति ।

प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपस्तेजोयशोनुदम् ।
अन्याभ्यामेव जीवेत शिलैर्वा दोषदृक् तयोः ॥ ४१

तयोर्याजनाध्यापनयोरपि कार्पण्यादिदोषं
पश्यन् शिलैः स्वामित्यक्तैः क्षेत्रपतितैः
कणિશૈઃ ॥ ૪૧ ॥

एवं च वृत्तिकाश्यं ब्राह्मणेन
सोढव्यमित्याह—ब्राह्मणस्येति ।

ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं क्षुद्रकामाय नेष्यते ।
कृच्छ्राय तपसे चेह प्रेत्यानन्तसुखाय च ॥ ४२
॥ ४२ ॥

उच्छ्वृत्तिर्नाમ વિપण्याદિપતિતકણોપાદાનં
તાં શિલવૃત્ત્યૈકીકૃત્ય તયા તુષ્ટચિત્તસ્ય મોક્ષં
ફલમાહ—શિલોઞ્છેતિ ।

શિલોઞ્છવૃત્ત્યા પરિતુષ્ટચિત્તો
ધર્મં મહાન્તં વિરજં જુષાણઃ ।
મર્યપિતાત્મા ગૃહ એવ તિષ્ઠ-
નાતિપ્રસક્તઃ સમુપૈતિ શાન્તિમ્ ॥ ૪૩

યજ્ઞ કરવો વગેરે ત્રણ વર્ણોના આવશ્યક ધર્મો
છે પણ દાન લેવું વગેરે ત્રણ તો આજીવિકાઓ છે
અને તે માત્ર બ્રાહ્મણની જ છે. ॥ ૪૦ ॥

તે (ત્રણેય આજીવિકાઓ)માં પણ મુખ્ય અને
સૌથી મુખ્ય એવી બીજી આજીવિકા વર્ણવે છે—
'પ્રતિગ્રહમ્ ઇતિ' ।

દાન ગ્રહણ કરવારૂપ આજીવિકાને તપ, તેજ
અને યશનો નાશ કરનારી માનતો તેમ જ બાકીની
(યજન અને અધ્યાપન) તે બંને આજીવિકામાં પણ
(દીનતારૂપી) દોષ જોતો (બ્રાહ્મણ) શિલોંછવૃત્તિથી
આજીવિકા કરે. ॥ ૪૧ ॥

'તયોઃ' તે યજન અને અધ્યાપનમાં પણ દીનતા
વગેરે દોષ જોતો બ્રાહ્મણ 'શિલૈઃ' (દુકાનના) માલિકો
દ્વારા વેરાયેલા કે ખેતરમાં વેરાયેલા (બિનમાલિકીના
દાણા વગેરે બજાર ઊઠી ગયા પછી વીણી લાવીને
તે) દાણાઓથી (આજીવિકા કરે). ॥ ૪૧ ॥

અને આવી અલ્પ આજીવિકા બ્રાહ્મણ દ્વારા
સહન કરવા યોગ્ય છે, એમ કહે છે— 'બ્રાહ્મણસ્ય
ઇતિ' ।

ખરેખર, બ્રાહ્મણનો આ દેહ ક્ષુદ્ર વિષયસુખો માટે
યોગ્ય નથી, એ તો આ લોકમાં કષ્ટ ભોગવવા માટે
અને તપશ્ચર્યા કરવા માટે છે અને મર્યા પછી અનંત
આનંદસ્વરૂપ (મોક્ષપ્રાપ્તિ) માટે છે. ॥ ૪૨ ॥ ૪૨ ॥

ઉંછવૃત્તિ એટલે બજાર વગેરેમાં વેરાયેલા
અનાજના દાણાઓ વીણીને ભેગા કરી તેની
આજીવિકા કરવી. તેનાથી સંતુષ્ટ ચિત્તવાળાને મોક્ષરૂપી
ફળ મળે છે, તે કહે છે— 'શિલોઞ્છ ઇતિ' ।

શિલોંછવૃત્તિથી સંપૂર્ણપણે સંતુષ્ટ મનવાળો
થઈ, નિષ્કામ (અતિથિસત્કાર વગેરે) મહાન ધર્મ
સેવતો, નિરંતર મારામાં ચિત્ત રાખતો (પત્ની-
પુત્ર-ઘર વગેરેમાં) અતિશય આસક્તિ ન રાખનારો
બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે.
॥ ૪૩ ॥

મહાન્તમાતિથ્યાદિલક્ષણમ્ । વિરજં
નિષ્કામમ્ । જુષાણઃ સેવમાનઃ । ગૃહ એવ
ગૃહસ્થાશ્રમ એવ । નાતિપ્રસક્તોઽતિશયેન
રાગમકુર્વન્ । શાન્તિમુપૈતિ મોક્ષાધિકારી ભવતિ
॥ ૪૩ ॥

એવમધનસ્ય મહત્ફલમુક્ત્વા
સધનાનામપ્યાહ ત્રિભિઃ ।

સમુદ્ધરન્તિ યે વિપ્રં સીદન્તં મત્પરાયણમ્ ।
તાનુદ્ધરિષ્યે નચિરાદાપદ્ભ્યો નૌરિવાર્ણવાત્ ॥ ૪૪

સમુદ્ધરન્તિ દારિદ્ર્યાદુત્તારયન્તિ ।
વિપ્રમિત્યુપલક્ષણમ્ । મત્પરાયણં યં કમપિ
॥ ૪૪ ॥

રાજસ્ત્વાવશ્યકમેતદિત્યાહ—સર્વા ઇતિ ।

સર્વાઃ સમુદ્ધરેદ્ રાજા પિતેવ વ્યસનાત્ પ્રજાઃ ।
આત્માનમાત્મના ધીરો યથા ગજપતિર્ગજાન્ ॥ ૪૫
॥ ૪૫ ॥

એવંવિધો નરપતિર્વિમાનેનાર્કવર્ચસા ।
વિધૂયેહાશુભં કૃત્સ્નમિન્દ્રેણ સહ મોદતે ॥ ૪૬
॥ ૪૬ ॥

સર્વેષામાપદ્વૃત્તીરાહ—સીદન્નિતિ ત્રિભિઃ ।

‘મહાન્તમ્’ આતિથ્ય વગેરે લક્ષણવાળા
મહાન — ‘વિરજમ્’ નિષ્કામ ધર્મને ‘જુષાણઃ’
સેવતો— ‘ગૃહે એવ’ ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ— ‘ન-
અતિપ્રસક્તઃ’ અતિશય આસક્તિ ન કરતો—
‘શાન્તિમ્-ઉપ- એતિ’ શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્
મોક્ષનો અધિકારી થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

આ પ્રમાણે નિર્ધનને મહાન ફળ મળે છે,
એમ કહીને ધનવાનોના કર્તવ્ય વિષે પણ ત્રણ
શ્લોકોથી કહે છે.

જે મનુષ્યો (દારિદ્ર્ય વગેરેથી) દુઃખી થતા, મારા
આશ્રયવાળા વિપ્રનો (આજીવિકા પ્રાપ્ત કરાવવા
દ્વારા દરિદ્રતામાંથી) ઉદ્ધાર કરે છે તેઓનો, નૌકા
(સમુદ્રમાં પડેલાને) સમુદ્રમાંથી તારે તેમ
આપત્તિઓમાંથી (હું) શીઘ્ર ઉદ્ધાર કરું છું. ॥ ૪૪ ॥

‘સમુદ્ધરન્તિ’ દારિદ્ર્યમાંથી છોડાવે છે.
‘વિપ્રમ્’ એમ વિપ્રનો ઉલ્લેખ કરવામાં સૂચિત
થાય છે કે મારા આશ્રયવાળો જે કોઈ હોય તેનો
ઉદ્ધાર કરવાથી (હું તે ઉદ્ધાર કરનારનો ઉદ્ધાર
કરું છું). ॥ ૪૪ ॥

રાજાને માટે તો આ બાબત (વિપ્રનો ઉદ્ધાર)
આવશ્યક છે, એમ કહે છે— ‘સર્વાઃ ઇતિ ।’

પિતા જેવો રાજા સમગ્ર પ્રજાઓને દુઃખમાંથી
સારી રીતે છોડાવે. જેમ ગજરાજ (ખાડામાં પડેલા
બીજા) હાથીઓને ઉગારે છે તેમ વિવેકી રાજા
સર્વને સંકટમાંથી છોડાવીને પોતાનાથી પોતાનો
ઉદ્ધાર કરે. ॥ ૪૫ ॥ ૪૫ ॥

આવો રાજા આ જન્મમાં જ સંપૂર્ણ અશુભનો
(પ્રતિબંધક પાપનો) પ્રજાના રક્ષણરૂપ પુણ્યથી)
નાશ કરીને સૂર્ય જેવા તેજસ્વી વિમાનમાં બેસીને
ઈન્દ્ર સાથે આનંદ કરે છે. ॥ ૪૬ ॥ ૪૬ ॥

આપત્તિના સમયે સર્વ વર્ણોની આજીવિકા
વિષે ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે— ‘સીદન્ ઇતિ ।’

સીદન્ વિપ્રો વણિગ્વૃત્ત્યા પળ્યૈૈવાપદં તરેત્ ।
 ઁડ્ગેન વાઽપદાક્રાન્તો ન શ્વવૃત્ત્યા કથંચન ॥
 ॥ ૪૭ ॥

પળ્યૈૈવિક્રયાર્હેન તુ સુરાલવણાઢૈઃ ।
 તત્રાપ્યાપદાક્રાન્તશ્ચેત્ઁડ્ગેન ક્ષત્રિયવૃત્ત્યા
 વા ।

યદ્યપિ ગૌતમોઽનન્તરાં પાપીયસીં
 વૃત્તિમાતિષ્ઠેદિતિ સ્મરન્ઁડ્ગધારણં પળ્ય-
 વિક્રયાચ્છ્રેષ્ઠં મન્યતે તથાપિ હિંસાતો
 વણિગ્વૃત્તિરેવ શ્રેષ્ઠેતિ ભગવતો મતમ્ । ન તુ
 શ્વવૃત્ત્યા નીચસેવયા ॥ ૪૭ ॥

વૈશ્યવૃત્ત્યા તુ રાજન્યો જીવેન્મૃગયયાઽપદિ ।
 ચરેદ્ વા વિપ્રરૂપેણ ન શ્વવૃત્ત્યા કથંચન ॥ ૪૮

તત્રાપ્યાપદિ મૃગયયા । વિપ્રરૂપેણ વા
 અધ્યાપનાદિના ॥ ૪૮ ॥

શૂદ્રવત્તિં ભજેદ્ વૈશ્યઃ શૂદ્રઃ કારુકટક્રિયામ્ ।
 કૃચ્છ્રાન્મુક્તો ન ગર્હ્યોણ વૃત્તિં લિપ્સેત કર્મણા ॥ ૪૯

(શાસ્ત્રોક્ત આજીવિકાથી નિર્વાહ ન કરી શકવાથી) દુઃખી થતો વિપ્ર વેચવા યોગ્ય વસ્તુઓ દ્વારા (વેપાર કરીને) વૈશ્યવૃત્તિથી આપત્તિને તરી જાય. તે (વૈશ્યવૃત્તિ)માં પણ જો આપત્તિથી ઘેરાયેલો રહે તો તલવાર ચલાવીને ક્ષત્રિયવૃત્તિથી પણ આપત્તિને દૂર કરે, પરંતુ (નીચની સેવારૂપ) શ્વાનવૃત્તિથી ક્યારેય પણ આજીવિકા નિભાવે નહીં. ॥ ૪૭ ॥

વેચવા યોગ્ય વસ્તુઓથી વેપાર કરે પણ મધ, મીઠું વગેરે નિષિદ્ધ વસ્તુઓનો વેપાર કરે નહીં. અથવા તે (વૈશ્યવૃત્તિ)માં પણ આપત્તિથી ઘેરાયેલો હોય તો તલવાર ચલાવીને ક્ષત્રિયવૃત્તિથી (આપત્તિ દૂર કરે).

જો કે ગૌતમ ઋષિ કહે છે કે બ્રાહ્મણે પછીના ક્રમે આવતી, વધુ પાપવાળી ક્ષત્રિયવૃત્તિ કરવી, એ સ્મરણ કરીને તલવાર ધારણ કરવી, એ વસ્તુઓ વેચવા કરતા શ્રેષ્ઠ મનાય છે, તેમ છતાં પણ હિંસા કરતાં વૈશ્યવૃત્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ ભગવાનનો મત છે, પરંતુ ‘શ્વવૃત્ત્યા’ નીચની સેવારૂપ શ્વાનવૃત્તિથી (આજીવિકા કરવી નહીં). ॥૪૭॥

આપત્તિકાળમાં ક્ષત્રિય પણ વૈશ્યવૃત્તિથી જીવે અથવા શિકાર કરીને કે બ્રાહ્મણરૂપે (અધ્યાપન વગેરે કરીને) જીવે પણ શ્વાનવૃત્તિથી કદાપિ આજીવિકા ચલાવે નહીં. ॥ ૪૮ ॥

તે વૈશ્યવૃત્તિ કરવામાં આપત્તિ આવી પડે તો શિકાર કરીને આજીવિકા ચલાવે અથવા બ્રાહ્મણરૂપે અધ્યાપનાદિથી જીવે. ॥ ૪૮ ॥

આપત્તિકાળમાં વૈશ્ય શૂદ્રની સેવાથી જીવનનિર્વાહ કરે અને શૂદ્ર સાદડી ગૂંથવાનું કામ કરે. સંકટમાંથી મુક્ત થયો હોય તે નિંદ્ય કર્મથી આજીવિકા મેળવવા ઈચ્છે નહીં. ॥ ૪૯ ॥

કારવઃ પ્રતિલોમજવિશેષા બુરુડાદયસ્તેષાં
વૃત્તિં કટાદિક્રિયામ્ । આપદુત્તીર્ણસ્તુ નાનુકલ્પેન
વર્તેતેત્યાહ—કૃચ્છ્રાદિતિ ॥ ૪૯ ॥

તદેવં વૃત્તિવ્યવસ્થામુક્ત્વા પુનર્ગૃહસ્થસ્યા—
વશ્યકાન્પચ્ચયજ્ઞાનાહ—

વેદાધ્યાયસ્વધાસ્વાહાબલ્યન્નાદૈર્યથોદયમ્ ।
દેવર્ષિપિતૃભૂતાનિ મદ્રૂપાણ્યન્વહં યજેત્ ॥ ૫૦

વેદાધ્યયનં બ્રહ્મયજ્ઞસ્તેન ઋષીન્સ્વધાકારેણ
પિતૃન્સ્વાહાકારેણ દેવાન્બલિહરણેન ભૂતાનિ
અન્નાદૈરન્નોદકાદિભિર્મનુષ્યાનિતિ જ્ઞાતવ્યમ્ ।
યથોદયં વિભવાનુસારતઃ । તેષ્વીશ્વરદૃષ્ટિં
વિધત્તે—મદ્રૂપાણીતિ ॥ ૫૦ ॥

આવશ્યકં ધર્મમુક્ત્વા શક્ત્યનુસારં
ધર્મમાહ—

યદૃચ્છ્યોપપન્નેન શુક્લેનોપાર્જિતેન વા ।
ધનેનાપીડયન્ ભૃત્યાન્ ન્યાયેનૈવાહેરત્ ક્રતૂન્ ॥ ૫૧

યદૃચ્છ્યા ઉદ્યમં વિના । ઉપાર્જિતેન વા
શુક્લેન સ્વવૃત્યા લબ્ધેન શુદ્ધેન વા ધનેન
ભૃત્યાન્પોષ્યાન્ ॥ ૫૧ ॥

(પોતાનાથી ઊંચા વર્ણની સ્ત્રી સાથે લગ્ન
કરવામાં આવે તે પ્રતિલોમ.) પ્રતિલોમથી જન્મેલી
વિશેષ જાતિવાળા કારુ, બુરુડ વગેરે— તેમની
આજીવિકા, સાદડી ગૂંથવાનું કામ— આપત્તિમાંથી
છૂટી ગયો હોય તે હલકી આજીવિકા કરે નહીં
એમ કહે છે— ‘કૃચ્છ્રાત્ ઇતિ ।’ ॥ ૪૯ ॥

આમ, આજીવિકાની વ્યવસ્થા કહીને ભગવાન
ફરીથી ગૃહસ્થને માટે આવશ્યક પાંચ યજ્ઞો કરવાનું
કહે છે—

પ્રત્યેક ગૃહસ્થ વેદાધ્યયનથી ઋષિઓની,
સ્વાહાકારથી હોમ કરવા દ્વારા દેવોની, સ્વધાકારથી
શ્રાદ્ધ-તર્પણ કરવા દ્વારા પિતૃઓની, કાકબલિ
વગેરેથી સર્વ પ્રાણીઓની તથા અન્ન-જળ
વગેરે દ્વારા મનુષ્યોની મારા સ્વરૂપભૂત આ સૌની
ઈશ્વરદૃષ્ટિથી પોતાના વૈભવ પ્રમાણે પ્રતિદિન પૂજા
કરે. ॥ ૫૦ ॥

વેદાધ્યયનરૂપ બ્રહ્મયજ્ઞ, તેનાથી ઋષિઓની,
સ્વધાકારથી પિતૃઓની, સ્વાહાકારથી દેવોની, બલિ
આપવા દ્વારા પ્રાણીઓની ‘અન્નાદૈઃ’ અન્ન-જળ
વગેરે આપવા દ્વારા મનુષ્યોની (પૂજા કરે) એમ
સમજવું જોઈએ. ‘યથા-ઉદયમ્ ’ પોતાના વૈભવ
અનુસાર— તેમનામાં ઈશ્વરદૃષ્ટિ રાખે— ‘મત્-
રૂપાણિ ઇતિ ।’ ॥ ૫૦ ॥

આવશ્યક ધર્મ કહીને શક્તિ અનુસાર કરવાનો
ધર્મ જણાવે છે—

ઉદ્યમ કર્યા વિના દૈવેચ્છાથી અથવા પોતાની
આજીવિકાથી પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ ધનથી, પોતાના
આશ્રિત જનોને દુઃખી કર્યા વિના (ગૃહસ્થ) યજ્ઞોનું
અનુષ્ઠાન કરે. ॥ ૫૧ ॥

ઉદ્યમ વિના દૈવેચ્છાથી અથવા પોતાની
આજીવિકાથી પ્રાપ્ત થયેલા શુદ્ધ ધનથી— ‘ભૃત્યાન્’
પોષવા યોગ્ય આશ્રિતોને ॥ ૫૧ ॥

गृहस्थस्यापि निवृत्तिनिष्ठामेवाह—
कुटुम्बेष्विति त्रिभिः ।

कुटुम्बेषु न सज्जेत न प्रमाद्येत् कुटुम्ब्यपि ।
विपश्चिन्नश्वरं पश्येददृष्टमपि दृष्टवत् ॥ ५२

न प्रमाद्येदीश्वरनिष्ठायां प्रमत्तो न भवेत् ।
ननु दृष्टादृष्टार्थकर्मासक्तस्य कथमप्रमादो
विचारेणेत्याह—विपश्चिदिति ॥ ५२ ॥

तत्रापि दृष्टेष्व्वासक्तेरधिकत्वात्तेषां
नश्वरતાં પ્રપન્ચયતિ—

पुत्रदाराप्तबन्धूनां संगमः पान्थसंगमः ।
अनुदेहं वियन्त्येते स्वप्नो निद्रानुगो यथा ॥ ५३

पुत्रादीनामेकत्र सङ्गमः पान्थानां प्रपायां
सङ्गम इव । तत्र हेतुः—अनुदेहं प्रतिदेहमेते
वियन्ति नश्यन्ति निद्रानुवर्ती स्वप्नो निद्रापाये
यथेति ॥ ५३ ॥

इत्थं परिमृशन्मुक्तो गृहेष्वतिथिवद् वसन् ।
न गृहैरनुबध्येत निर्ममो निरहंकृतः ॥ ५४

ગૃહસ્થ પણ નિવૃત્તિધર્મમાં નિષ્ઠ થાય (તે
યોગ્ય જ છે), એમ ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે—
'કુટુમ્બેષુ ઇતિ ।'

કુટુંબકબીલો હોવા છતાં ગૃહસ્થ કુટુંબીજનોમાં
આસક્ત ન થાય, (તેમ જ ઈશ્વરભજન પ્રત્યે)
પ્રમાદી ન થાય. વિવેકી મનુષ્ય અદૃષ્ટ (એવાં
સ્વર્ગાદિ સુખો)ને પણ દૃષ્ટ (એવાં સાંસારિક
સુખો) જેવાં નાશવાન જુએ. ॥ ૫૨ ॥

'ન પ્રમાદ્યેત્' ઈશ્વરનિષ્ઠામાં પ્રમાદી ન થાય.
શંકા કરવામાં આવી છે કે દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ
સુખરૂપ કર્મોમાં આસક્ત થયેલો ગૃહસ્થ કેવી રીતે
સાવધાન રહે? તે માટે ઉત્તર આપે છે કે સર્વ
સુખો નાશવાન છે એવો વિચાર કરવાથી પ્રમાદ
થાય નહીં— 'વિપશ્ચિત્ ઇતિ ।'

તે (અદૃષ્ટ અને દૃષ્ટ સુખોમાં પુત્રાદિ) દૃષ્ટ
સુખોમાં ગૃહસ્થની આસક્તિ વધુ હોવાથી તેમની
નશ્વરતાને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે—

પુત્ર, પત્ની, સ્વજનો અને સંબંધીઓનો
સંગમ વટેમાર્ગુઓનો સંગમ છે. નિદ્રાને અનુસરતું
સ્વપ્ન જેમ નિદ્રાભંગ થતાં તૂટી જાય છે, તેમ
પ્રત્યેક શરીરની પાછળ આવતાં પુત્રાદિ સગાસંબંધીઓ
શરીરનો નાશ થતાં છૂટાં પડી જાય છે. ॥ ૫૩ ॥

પુત્ર વગેરેનો એક સ્થળે થયેલો સંગમ
વટેમાર્ગુઓનો પાણીની પરબ પર થયેલા સંગમ
જેવો છે. તે માટેનું કારણ— 'અનુદેહમ્' પ્રત્યેક
શરીરની પાછળ આવતાં આ સર્વે 'વિયન્તિ' નાશ
પામે છે, જેમ નિદ્રાને અનુસરતું સ્વપ્ન નિદ્રાભંગ
થતાં તૂટી જાય છે તેમ! ॥ ૫૩ ॥

આમ, વિચારતો તથા મમતા અને અહંકારથી
રહિત થઈને ઘરમાં અતિથિની જેમ (ઉદાસીન)
રહેતો ગૃહસ્થ ગૃહનાં કર્મોથી બંધાતો નથી પણ
જીવનમુક્ત થઈ જાય છે. ॥ ૫૪ ॥

અતિથિવદુદાસીનઃ ॥ ૫૪ ॥

અસ્યાપ્યાશ્રમવિકલ્પમાહ—કર્મભિરિતિ ।

કર્મભિર્ગૃહમેધીચૈરિષ્ટ્વા મામેવ ભક્તિમાન્ ।

તિષ્ઠેદ્ વનં વોપવિશેત્ પ્રજાવાન્ વા પરિવ્રજેદ્ ॥ ૫૫ ॥

ગૃહાશ્રમ એવ તિષ્ઠેત્ । યદિ પ્રજાવાંસ્તર્હિ
પ્રવ્રજેદ્વા ॥ ૫૫ ॥

ગૃહાદ્યાસન્ને દોષમાહ—યસ્ત્વિતિ ત્રિભિઃ ।

યસ્ત્વાસક્તમતિર્ગૈહે પુત્રવિત્તૈષણાતુરઃ ।

સ્ત્રૈણઃ કૃપણધીર્મૂઢો મમાહમિતિ બદ્યતે ॥ ૫૬ ॥

॥ ૫૬ ॥

બન્ધમેવાભિનયેન દર્શયતિ—અહો ઇતિ ।

અહો મે પિતરૌ વૃદ્ધૌ ભાર્યા બાલાત્મજાઽઽત્મજાઃ ।

અનાથા મામૃતે દીનાઃ કથં જીવન્તિ દુઃખિતાઃ ॥

॥ ૫૭ ॥

બાલા આત્મજા યસ્યાઃ સા, આત્મજાશ્ચ
માં વિના અનાથાઃ સન્તઃ કથં જીવિષ્યન્તીતિ
॥ ૫૭ ॥

એવં ગૃહાશયાક્ષિપ્તહૃદયો મૂઢધીરયમ્ ।

અતૃપ્તસ્તાનનુધ્યાયન્ મૃતોઽન્ધં વિશતે તમઃ ॥ ૫૮ ॥

અતિથિની જેમ ઉદાસીન ॥ ૫૪ ॥

આ ગૃહસ્થના પણ આશ્રમના વિકલ્પો
જણાવે છે— ‘કર્મભિઃ ઇતિ ।’

ભક્તિમાન મનુષ્ય ગૃહસ્થોચિત શાસ્ત્રોક્ત
કર્મો દ્વારા મારી આરાધના કરીને ઘરમાં જ રહે
અને જો પ્રજાવાળો હોય તો (મારી આરાધનામાં
વિક્ષેપ થતો હોય તો) વનમાં રહે અથવા સંન્યાસી
થાય. ॥ ૫૫ ॥

ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહે અથવા જો પ્રજાવાળો
હોય તો સંન્યાસી થાય. ॥ ૫૫ ॥

ગૃહ વગેરેમાં આસક્તિ રાખવામાં દોષ છે,
એમ ત્રણ શ્લોકથી કહે છે— ‘યઃ તુ ઇતિ ।’

ઘરના વિષયોમાં આસક્ત બુદ્ધિવાળો જે મૂઢ
મનુષ્ય પુત્ર અને ધનની એષણથી દુઃખી થઈ,
સ્ત્રીને વશ થઈ (જુદા જુદા વિષયો સંપાદન કરવા
માટે) કૃપણ (દીન) બુદ્ધિવાળો થાય છે, તે ‘હું
અને મારું’ એવા (અભિમાનથી સંસારમાં) બંધાય
છે. ॥ ૫૬ ॥ ૫૬ ॥

બંધનને જ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે— ‘અહો
ઇતિ ।’

અરે રે, મારાં માતા-પિતા વૃદ્ધ થયાં છે. જેનાં
પુત્રો (હજી) બાળકો છે તેવી મારી ભાર્યા અને
મારા પુત્રો મારા વિના અનાથ, દીન અને દુઃખી
થઈને કેવી રીતે જીવશે? ॥ ૫૭ ॥

બાળકો છે પુત્રો જેનાં તે (મારી ભાર્યા) અને
મારા પુત્રો મારા વિના અનાથ થઈને કેવી રીતે
જીવશે? ॥ ૫૭ ॥

આ પ્રમાણે ઘર-ગૃહસ્થીની વાસનાથી જેનું
હૃદય વ્યાકુળ છે તેવો મૂઢ બુદ્ધિવાળો અને
વિષયોમાં તૃપ્તિ ન પામેલો આ મનુષ્ય તે વિષયોનું
જ સતત ધ્યાન કરતો મરણ પામે છે અને અતિ
તામસી યોનિમાં પ્રવેશે છે. ॥ ૫૮ ॥

गृहे य आशयो वासना तेन आ सर्वतः
क्षिसं हृदयं यस्य सः । अन्धं तमोऽतितामसीं
योनिम् ॥ ५८ ॥

ઘરમાં જે 'આશયઃ' વાસના છે તેનાથી
'આ' સર્વ રીતે વ્યાકુળ છે હૃદય જેનું તે- 'અન્ધં
તમઃ' અતિ તામસી યોનિમાં (પ્રવેશે છે). ॥ ૫૮ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां
भावार्थदीपिकायां टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अथाष्टादशोऽध्यायः

વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસીના ધર્મો

अष्टादशोऽवदद्धर्मं वनस्थयतिगोचरम् ।
अधिकारविशेषेण विशेषं चापि तद्गतम् ॥ १

અઢારમા અધ્યાયમાં (ભગવાને) વનસ્થ
અને યતિવિષયક ધર્મ કહ્યો; તેમ જ તેમના ધર્મમાં
અધિકારીના ભેદથી રહેલી વિશેષતા પણ કહી
છે. ॥ ૧ ॥

क्रमप्राप्तान्वनस्थधर्मानाह—वनमिति ।

ક્રમ પ્રમાણે આવતા વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓના
ધર્મો વર્ણવે છે- 'વનમ્ ઇતિ ।'

श्रीभगवानुवाच

श्रीभगवान् बोल्या - वनप्रवेश करवा

वनं विविक्षुः पुत्रेषु भार्या न्यस्य सहैव वा ।
वन एव वसेच्छान्तस्तृतीयं भागमायुषः ॥ १

ઈચ્છતો મનુષ્ય પુત્રોને ભાર્યા સોંપીને અથવા સાથે
જ રાખીને શાંત (જિતેન્દ્રિય) થઈને આયુષ્યનો
ત્રીજો ભાગ વનમાં જ વિતાવે. ॥ ૧ ॥

आयुषस्तृतीयं भागं पञ्चसप्ततिवर्ष-
पर्यन्तम् । ततः परं क्षीणेन्द्रियस्येषद्विरागेऽपि
संन्यासाधिकारः स्यादिति भावः ॥ १ ॥

આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ એટલે (પચાસથી)
પંચોતેર વર્ષ સુધીનું આયુષ્ય- ત્યાર પછી ક્ષીણ
થયેલી ઈન્દ્રિયોવાળાને થોડોક પણ વૈરાગ્ય જાગે તો
સંન્યાસનો અધિકાર મળે, એવો ભાવ છે. ॥ ૧ ॥

कन्दमूलफलैर्वन्यैर्मैर्ध्वैर्वृत्तिं प्रकल्पयेत् ।
वसीत वल्कलं वासस्तृणपर्णाजिनानि च ॥ २

વનમાં થયેલાં પવિત્ર કંદ, મૂળ, ફળથી
આજીવિકા કરે તથા વૃક્ષની છાલ, ઘાસ, પાંદડાં
અને મૃગચર્મ ધારણ કરે. ॥ ૨ ॥

वसीत परिदधीत ॥ २ ॥

'वसीत' पड़ेरे ॥ २ ॥

केशरोमनखश्मश्रुमलानि बिभृयाद् दतः ।
न धावेदप्सु मज्जेत त्रिकालं स्थण्डिलेशयः ॥ ३

માથાના વાળ, શરીરનાં રૂંવાડાં, નખ, દાઢી-
મૂછ અને શરીરનો મેલ દૂર ન કરે; દાંત સાફ ન
કરે; ત્રણેય કાળ જળમાં ડૂબકી મારે તથા
ભૂમિશયન કરે. ॥ ૩ ॥

દતો દન્તાન્ન ધાવેન્ન શોધયેત્ । ત્રિકાલ-
મપ્સુ મજ્જેત મુસલવત્સ્નાયાત્ । સ્થળિડલેશયો
ભૂમિશાયી ॥ ૩ ॥

ગ્રીષ્મે તપ્યેત પંચાગ્નીન્ વર્ષાસ્વાસારષાઙ્ જલે ।
આકળ્ઠમગ્નઃ શિશિર એવંવૃત્તસ્તપ્શ્ચરેત્ ॥ ૪

તપ્યેત પચ્ચાગ્નીન્સૂર્યેણ સહ ચતુર્દિશમગ્ની-
ન્નિધાયાત્માનં તાપયેદિત્યર્થઃ । આસારષાટ્
આસારં ધારાસંપાતં સહત્ ઇતિ તથા
અપ્રાવકાશં નામ વ્રતં ચરેત્ । જલે આકળ્ઠમગ્નઃ
ઉદકવાસં નામ વ્રતં ચરેત્ ॥ ૪ ॥

અગ્નિપક્વં સમશ્નીયાત્ કાલપક્વમથાપિ વા ।
ઉલૂખલાશ્મકુટ્ટો વા દન્તોલૂખલ એવ વા ॥ ૫

ઉલૂખલેન વાશ્મના વા કુટ્ટયતિ
કળ્ઠયતીતિ તથા । દન્તા એવોલૂખલં યસ્ય
સ તથા ॥ ૫ ॥

સ્વયં સંચિનુયાત્ સર્વમાત્મનો વૃત્તિકારણમ્ ।
દેશકાલબલાભિજ્ઞો નાદદીતાન્યદાઽઽહતમ્ ॥ ૬

સંચિનુયાદાહરેત્ । અન્યદા કાલાન્તરે આહતં
કાલાન્તરે નાદદીત । ‘લબ્ધે નવે નવેઽન્નાદ્યે
પુરાણં તુ પરિત્યજેત્’ ઇતિ નારદોક્તેઃ ॥ ૬ ॥

‘દતઃ’ દાંત (બ.વ.) ‘ન ધાવેત્’ સ્વચ્છ ન
કરે. ત્રણેય કાળ જળમાં ‘મજ્જેત’ મુસળની જેમ
શરીર ચોળ્યા વિના સ્નાન કરે. ‘સ્થળિડલેશયઃ’
ભૂમિ પર સૂનારો ॥ ૩ ॥

પ્રખર ઉનાળામાં પંચાગ્નિ (માથા પર સૂર્યન
તડકામાં અને ચારે બાજુ સળગાવેલા અગ્નિ)માં
તપ કરે; વર્ષાઋતુમાં ધોધમાર વરસાદ સહન કરે;
શિયાળામાં જળમાં ગળા સુધી ડૂબેલો રહે અને આ
રીતે તપ કરે. ॥ ૪ ॥

‘તપ્યેત પંચાગ્નીન્’ (માથા પર) સૂર્યની
સાથે ચારે દિશાઓમાં અગ્નિ સ્થાપીને પોતાને
તપાવે, એમ અર્થ છે. ‘આસારષાટ્’ મુસળધાર
વરસાદ સહન કરે અને એ રીતે ‘અપ્રાવકાશ’
નામનું વ્રત કરે. જળમાં ગળા સુધી ડૂબેલો રહીને
‘ઉદકવાસ’ નામનું વ્રત કરે. ॥ ૪ ॥

અગ્નિમાં પકવેલું (ધાન્ય) અથવા કાળકમે
પાકેલું (ફળ) પણ ખાય. ખાંડણિયા કે પથ્થર પર
કૂટેલું (ધાન્ય) ખાય અથવા દાંતરૂપી ખાંડણિયાવાળો
(અર્થાત્ દાંતથી ચાવીને ખાનારો) થાય. ॥ ૫ ॥

ખાંડણિયા કે પથ્થરથી (અન્ન) ‘કુટ્ટયતિ’
કૂટે તેવો— દાંત જ જેનું ખાંડણિયું છે તેવો ॥ ૫ ॥

સ્થળ, કાળ અને બળને જાણનારો
(વાનપ્રસ્થાશ્રમી) પોતાની આજીવિકા માટે બધું
જાતે જ એકઠું કરી લાવે. (બીજાઓ દ્વારા થોડા
સમય પછી) વાપરવા માટે લાવવામાં આવેલી
વસ્તુઓ તે સંઘરે નહીં. ॥ ૬ ॥

‘સંચિનુયાત્’ એકઠું કરી લાવે— ‘અન્યદા’
બીજા સમય માટે લાવવામાં આવેલી વસ્તુઓને
સમય જતાં સંઘરે નહીં. ‘નવું નવું ધાન્ય પ્રાપ્ત
થાય ત્યારે તો જૂના ધાન્યનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.’
એમ નારદજીનું વચન છે. ॥ ૬ ॥

वन्यैश्चरुपुरोडाशैर्निर्वपेत् कालचोदितान् ।
न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी ॥ ७

કાલચોદિતાનાગ્રયણાદીન્ ॥ ૭ ॥

किंच अग्निहोत्रमिति ।

अग्निहोत्रं च दर्शश्च पूर्णमासश्च पूर्ववत् ।
चातुर्मास्यानि च मुनेराम्नातानि च नैगमैः ॥ ८

मुनेश्च । नैगमैर्वेदवादिभिः ॥ ८ ॥

अस्य निष्कामस्य फलमाह—एवमिति ।

एवं चीर्णेन तपसा मुनिर्धमनिसन्ततः ।
मां तपोमयमाराध्य ऋषिलोकादुपैति माम् ॥ ९

धमनीभिः शिराभिः संततो व्यासः ।
यावज्जीवं कृतेन तपसा शुष्कमांस इत्यर्थः ।
ऋषिलोकान्महर्લોકાદિક્રમેण । અયં ભાવઃ—

अन्तःकरणशुद्धिभक्तिद्वाराऽत्रैव ताव-
न्मुच्येत । प्रतिबन्धकबाहुल्ये त्वनेन क्रमेण
मुच्यत इति ॥ ९ ॥

तं सकामं निन्दति—यस्त्विति ।

यस्त्वेतत् कृच्छ्रतश्चीर्णं तपो निःश्रेयસં મહત્ ।
કામાયાલ્પીયસે યુજ્યાદ્ બાલિશઃ કોઽપરસ્તતઃ ॥

॥ ૧૦ ॥

વાનપ્રસ્થાશ્રમી વનમાં થયેલાં (ધાન્ય વગેરે)થી
ચરુ-પુરોડાશ તૈયાર કરીને સમયોચિત (આગ્રયણ
વગેરે) યજ્ઞો કરે પણ વેદવિહિત પશુયાગથી મારું
યજન ન કરે. ॥ ૭ ॥

સમયોચિત આગ્રયણ વગેરે યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન
કરે. ॥ ૭ ॥

વળી, ‘અગ્નિહોત્રમ્ ઇતિ ।’

મુનિઓના, વેદવેતાઓ દ્વારા કહેવામાં આવેલા,
અગ્નિહોત્ર, દર્શપૂર્ણમાસ તથા ચાતુર્માસ્ય યજ્ઞો
પૂર્વવત્ (ગૃહસ્થાશ્રમમાં કર્યા હતા તેમ) કરે. ॥૮ ॥

વળી, મુનિઓના— ‘નૈગમૈઃ’ વેદવાદીઓ
દ્વારા કહેવામાં આવેલા (યજ્ઞો કરે). ॥ ૮ ॥

આ નિષ્કામ વાનપ્રસ્થીને મળનારું ફળ
જણાવે છે— ‘એવમ્ ઇતિ ।’

આમ, આચરેલા તપથી કેવળ નાડીઓથી જ
વ્યાપેલા (શરીરવાળો) મુનિ તપોમય એવા મને
આરાધીને ઋષિલોકમાં થઈને મને પામે છે. ॥૮ ॥

‘ધમનીભિઃ’ નાડીઓથી ‘સંતતઃ’ વ્યાપેલો—
જીવે ત્યાં સુધી કરેલા તપથી જેનું માંસ સુકાઈ ગયું
છે તેવો તે, એમ અર્થ છે. ‘ઋષિલોકાત્’ મહર્લોક
વગેરે ઋષિલોકમાંથી અનુક્રમે (મુક્ત થાય છે).
ભાવ આ પ્રમાણે છે—

ભક્તિ દ્વારા થયેલી અંતઃકરણની શુદ્ધિથી
અહીં આ લોકમાં જ તે મુક્ત થાય છે, પરંતુ
અનેક પ્રતિબંધકો (વિઘ્નો) હોય તો આ ક્રમથી
મુક્ત થાય છે. ॥ ૮ ॥

વિષયભોગની કામનાવાળા સકામ વાનપ્રસ્થીની
નિંદા કરે છે— ‘યઃ તુ ઇતિ ।’

પરંતુ જે મનુષ્ય આમ (પંચાગ્નિરૂપ) મહાકષ્ટથી
આચરેલાં મહાકલ્યાણરૂપ તપનો તુચ્છ વિષયો
મેળવવા માટે ઉપભોગ કરે તેનાથી બીજો મૂર્ખ
કોણ હોય? ॥ ૧૦ ॥

નિઃશ્રેયસં મોક્ષફલમ્ । અલ્પીયસે
આવિરિજ્ઞ્યાદત્યલ્પ એવ તસ્મૈ ॥ ૧૦ ॥

એવં યાવજ્જીવં વર્તમાનસ્ય મોક્ષઃ ।
તૃતીયભાગાવસાને તુ મન્દવિરાગેઽપિ સંન્યાસા-
ધિકારઃ । યદિ તુ તતોઽર્વાગેવ સ્વધર્માશક્તો
ભવેત્તદાપિ સમ્યગવિરક્તો વિરક્તો વા ।
તત્રાવિરક્તસ્ય કૃત્યમાહ—યદેતિ ।

યદાસૌ નિયમેઽકલ્પો જરયા જાતવેપથુઃ ।
આત્મન્યગ્નીન્ સમારોપ્ય મચ્ચિત્તોઽગ્નિં સમાવિશેત્ ॥ ૧૧ ॥

જાતો વેપથુઃ કમ્પો દેહે યસ્ય સઃ ॥ ૧૧ ॥

વિરક્તં પ્રત્યાહ—યદેતિ ।

યદા કર્મવિપાકેષુ લોકેષુ નિરયાત્મસુ ।
વિરાગો જાયતે સમ્યક્ ન્યસ્તાગ્નિઃ પ્રવ્રજેત્તતઃ ॥ ૧૨ ॥

તત્રાદૌ કૃત્યમાહ—ઈષ્ટ્વેતિ ।

ઈષ્ટ્વા યથોપદેશં માં દત્ત્વા સર્વસ્વમૃત્વિજે ।
અગ્નીન્ સ્વપ્રાણ આવેશ્ય નિરપેક્ષઃ પરિવ્રજેત્ ॥ ૧૩ ॥

યથોપદેશં શ્રાદ્ધાષ્ટકપૂર્વકં પ્રાજાપત્યેષ્ટ્યા
મામિષ્ટ્વા । સ્વે પ્રાણે આત્મનિ ॥ ૧૩ ॥

‘નિઃશ્રેયસમ્’ મહાકલ્યાણરૂપ મોક્ષના ફળરૂપ-
‘અલ્પીયસે’ બ્રહ્માજ્ઞના સુખ પર્યંતના અતિ અલ્પ
સુખો માટે ॥ ૧૦ ॥

જીવે ત્યાં સુધી આ રીતે વર્તનાર વાનપ્રસ્થીનો
મોક્ષ થાય છે. આયુષ્યનો ત્રીજો ભાગ પૂરો થાય
ત્યારે તો થોડો વૈરાગ્ય થયો હોય તો પણ
સંન્યાસનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ જો
તેનાથી પહેલાં જ સ્વધર્મપાલન માટે અશક્ય થઈ
જાય તો પણ તે ઉત્તમ વૈરાગ્યવાન હોય કે
વૈરાગ્યરહિત હોય, તે બંનેમાં અવિરક્ત મનુષ્યે
કરવા યોગ્ય કૃત્ય જણાવે છે— ‘યદા ઇતિ’

તે વાનપ્રસ્થાશ્રમી જ્યારે નિયમ પાળવામાં
અશક્ત થઈ જાય અને વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે કંપતા
શરીરવાળો થઈ જાય, ત્યારે તે યજ્ઞાગ્નિઓને
અંતઃકરણમાં સમારોપિત કરીને, મારામાં ચિત્ત
સ્થાપીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે. ॥ ૧૧ ॥

ઉત્પન્ન થયો છે ‘વેપથુઃ’ કંપ જેના શરીરમાં
તે ॥ ૧૧ ॥

વિરક્તને ઉદ્દેશીને કહે છે— ‘યદા ઇતિ’
કર્મના ફળરૂપ કેવળ નરકતુલ્ય સ્વર્ગાદિ લોકો
ઉપર જ્યારે સંપૂર્ણ વૈરાગ્ય આવી જાય ત્યારે
યજ્ઞાગ્નિઓને (વિધિપૂર્વક) ત્યાગનારો વાનપ્રસ્થાશ્રમી
તે આશ્રમમાંથી સંન્યસ્તાશ્રમ સ્વીકારે. ॥ ૧૨ ॥ ૧૨ ॥

તેમાં (સંન્યાસગ્રહણના નિર્ણય પછી) પ્રથમ
કરવા યોગ્ય કૃત્ય કહે છે— ‘ઈષ્ટ્વા ઇતિ’

(શાસ્ત્રના) ઉપદેશ અનુસાર (આઠ શ્રાદ્ધ
કરીને પ્રાજાપત્ય યજ્ઞથી) મારું યજન કરીને,
પોતાનું સર્વસ્વ ઋત્વિજોને સમર્પિત કરીને, પોતાના
આત્મામાં અગ્નિઓને લીન કરીને, અપેક્ષારહિત
થઈ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે. ॥ ૧૩ ॥

શાસ્ત્રના ઉપદેશ અનુસાર આઠ શ્રાદ્ધ કરીને
પ્રાજાપત્ય યજ્ઞથી મારું યજન કરીને સ્વે પ્રાણે
પોતાના આત્મામાં ॥ ૧૩ ॥

સંન્યાસે વિઘ્ના ભવન્તિ તાનવિગણય્ય
સંન્યસેદેવેત્યાશયેનાહ—વિપ્રસ્યેતિ ।

વિપ્રસ્ય વૈ સંન્યસતો દેવા દારાદિરૂપિણઃ ।

વિઘ્નાન્ કુર્વન્ત્યયં હ્યસ્માનાક્રમ્ય સમિયાત્ પરમ્ ॥ ૧૪

કેનાભિપ્રાયેણ કુર્વન્તિ તમાહ—
અયમિતિ । પરં પરંબ્રહ્મ ॥ ૧૪ ॥

एवं प्रव्रजितस्य धर्मानाह—
બિભૃયાચ્ચેદિતિ ।

बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासः कौपीनाच्छादनं परम् ।

त्यक्तं न दण्डपात्राभ्यामन्यत् किञ्चिदनापदि ॥ ૧૫

પરં કૌપીનાદન્યદ્વાસો યદિ ધારયિતુમિચ્છતિ
તર્હિ કૌપીનમાચ્છાદ્યતે યાવતા તાવન્માત્રં
ધારયેદિત્યર્થઃ । ત્યક્તં પ્રૈષોચ્ચારાત્પૂર્વમેવ ।
અતોડન્યત્કિંચિદપિ ન બિભૃયાત્ । દણ્ડપાત્રાભ્યા-
મિત્યાવશ્યકજલપાત્રાદેરુપલક્ષણમ્ ॥ ૧૫ ॥

वंशीधरी—प्रैष इति मंत्रनाम । ते च
त्रयस्तेषामनुक्रमेणोच्चारणं गृहस्थैर्न कार्यं
किञ्चिदंतरोच्चारणे तु न दोषः ।

પરમહંસસ્ય વિધિનિષેધાગોચરત્વાદ્બહૂદકા-
દિધર્માન્ ભગવાનાહ—

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।

सत्यपूतां वदेद् वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ૧૬

સંન્યાસમાં વિઘ્નો નડે છે, તેમને અવગણીને
સંન્યાસ જ ગ્રહણ કરવો, એ આશયથી કહે છે—
'વિપ્રસ્ય ઇતિ ।'

સંન્યાસ ગ્રહણ કરતા વિપ્રને દેવો, સ્ત્રી વગેરે
મોહક વિષયોરૂપે વિઘ્નો કરે છે. (તેઓ વિચારે છે
કે) 'આ બ્રાહ્મણ અમને દબાવીને પરમાત્માને
પ્રાપ્ત થઈ જશે!' ॥ ૧૪ ॥

કેવા અભિપ્રાયથી વિઘ્નો કરે છે તે કહે છે—
'અયમ્ ઇતિ ।' 'પરમ્' પરમાત્માને ॥ ૧૪ ॥

આ પ્રમાણે પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરેલા સંન્યાસીના
ધર્મો કહે છે— 'બિભૃયાત્ ચેત્ ઇતિ ।'

જો સંન્યાસી કૌપીન ઉપરાંત બીજું વસ્ત્ર પહેરવા
ઈચ્છતો હોય તો તે કૌપીન ઢંકાય તેટલું જ બીજું
વસ્ત્ર પહેરે. દંડ અને કમંડળ સિવાય બીજું કંઈ
પણ રાખે નહીં; પૂર્વે ત્યાગ કરવામાં આવેલી કોઈ
પણ વસ્તુ આપત્તિકાળ સિવાય રાખે નહીં. ॥ ૧૫ ॥

કૌપીન ઉપરાંત બીજું વસ્ત્ર જો તે પહેરવા
ઈચ્છતો હોય તો કૌપીન જેટલા વસ્ત્રથી ઢંકાય તેટલું
જ બીજું વસ્ત્ર પહેરે, એમ અર્થ છે. 'પ્રૈષ' મંત્રના
ઉચ્ચાર પૂર્વે ત્યાગવામાં આવેલું— આ સિવાય (દંડ
અને કમંડળ સિવાય) અન્ય કંઈ પણ ન રાખે. દંડ
અને કમંડળ— જરૂરી જળપાત્ર (અને શીતનિવારક
વસ્ત્ર) વગેરેનું સૂચન કરે છે. ॥ ૧૫ ॥

પ્રૈષ એ મંત્રનું નામ છે અને તે ત્રણ મંત્રો
છે. ગૃહસ્થો દ્વારા ક્રમ પ્રમાણે તેનું ઉચ્ચારણ થવું
જોઈએ નહીં, પણ થોડું અંતર રાખીને ઉચ્ચારણ
કરવામાં દોષ નથી.

પરમહંસના વિધિનિષેધ ઇન્દ્રિયોનો વિષય ન
હોવાથી ભગવાન બહૂદક વગેરે ધર્મોને વર્ણવે છે—

જોઈ વિચારીને પગલું ભરવું જોઈએ. વસ્ત્રથી
ગાળીને જળ પીવું જોઈએ. સત્યથી પવિત્ર થયેલી
વાણી બોલવી જોઈએ. મનથી સારી રીતે વિચારીને
જે શુદ્ધ હોય તેનું આચરણ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

મનઃપૂતં મનસા સમ્યગ્ વિચાર્ય યચ્છુદ્ધં
તદાચરેત્ ॥ ૧૬ ॥

મૌનાનીહાનિલાયામા દણ્ડા વાગ્દેહચેતસામ્ ।
ન હ્યેતે યસ્ય સન્ત્યજ્ઞ વેણુભિર્ન ભવેદ્ યતિઃ ॥ ૧૭

મૌનં વાચો દણ્ડઃ, અનીહા કામ્યકર્મત્યાગો
દેહસ્ય, પ્રાણાયામશ્ચેતસઃ, એતે અન્તસ્ત્રયો
દણ્ડા યસ્ય ન સન્તિ । અજ્ઞ હે ઉદ્ધવ । અજ્ઞે
ધૃતૈર્વેણુભિરિતિ વા ॥ ૧૭ ॥

ભિક્ષાં ચતુર્ષુ વર્ણેષુ વિગર્હ્યાન્ વર્જયંશ્ચરેત્ ।
સપ્તાગારાનસંક્લૃપ્તાંસ્તુષ્પ્યેલ્લબ્ધેન તાવતા ॥ ૧૮

ચતુર્ષ્વિતિ । બ્રાહ્મણેષ્વેવ વૃત્તિભેદેન
ચતુર્વિધેષુ । પૂર્વપૂર્વાસંભવે વા વિગર્હ્યાનભિ-
શસ્તપતિતાન્ । અસંક્લૃપ્તાન્ અત્રાયં લાભો
ભવિષ્યતીતિ પૂર્વમનુદ્દિષ્ટાન્ ॥ ૧૮ ॥

‘મનઃપૂતમ્’ મનથી સારી રીતે વિચારીને જે
શુદ્ધ હોય તેનું આચરણ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥
હે પ્રિય (ઉદ્ધવ)! મૌન એ વાણીનો દંડ છે;
કામ્યકર્મનો ત્યાગ એ દેહનો દંડ છે અને પ્રાણાયામ
ચિત્તનો દંડ છે. જેની પાસે આ (ત્રણ દંડ) નથી
તે કેવળ (હાથમાં લીધેલા) વાંસના દંડથી સંન્યાસી
થતો નથી. ॥ ૧૭ ॥

મૌન વાણીનો દંડ છે. ‘અનીહા’ કામ્યકર્મનો
ત્યાગ એ દેહનો દંડ છે. પ્રાણાયામ ચિત્તનો દંડ છે.
આ ત્રણ આંતરિક દંડ જેની પાસે નથી, ‘અજ્ઞ’
હે પ્રિય ઉદ્ધવ! અથવા ‘અજ્ઞો’ શરીર ઉપર ધારણ
કરેલા દંડોથી (યતિ થવાતું નથી). ॥ ૧૭ ॥

(દાન લેવું, અધ્યાપન કરવું, યજ્ઞ કરાવવા અને
શિલોંછરૂપે આજીવિકા કરવી— આ) ચાર વર્ણના
બ્રાહ્મણો પાસેથી સંન્યાસીએ ભિક્ષા લેવી જોઈએ.
તેમાં (કલંક વગેરેથી દૂષિત થયેલા) નિંદિત જનોને
છોડીને, પૂર્વે વિચારેલાં ન હોય તેવાં સાત ઘરોમાંથી
પ્રાપ્ત થાય તેટલાથી સંતોષ રાખવો જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

‘ચતુર્ષુ ઇતિ ।’ ચાર પ્રકારની આજીવિકાને
કારણે ચાર પ્રકારના બ્રાહ્મણો પાસેથી (ભિક્ષા
લેવાનું વિધાન છે. પૂ. સ્વામીચરણો અહીં ચારેય
વર્ણો પાસેથી ભિક્ષા લેવાનો સ્પષ્ટ નિષેધ કરે છે.
જો ગામમાં કોઈ વિપ્ર હોય જ નહીં તો શું કરવું?
તે માટે કહે છે—) ‘પૂર્વપૂર્વાસંભવે વા’ ઉચ્ચ
વર્ણની ભિક્ષા મળે ત્યાં સુધી નીચ વર્ણની ભિક્ષા
લેવી નહીં. (પ્રાણસંકટ આવી પડે તો જ ચારેય
વર્ણ પાસેથી ભિક્ષા લેવાની અનુમતિ આપવામાં
આવી છે.) ‘વિગર્હ્યાન્’ કલંક વગેરેથી દૂષિત
થયેલા નિંદિત જનો પાસેથી (ભિક્ષા લેવી જોઈએ
નહીં). ‘અસંક્લૃપ્તાન્’ ‘અહીં આ લાભ થશે.’ એમ
પહેલેથી વિચારેલાં ન હોય તેવાં ઘરોની (ભિક્ષા
ગ્રહણ કરે). ॥ ૧૮ ॥

बहिर्जलाशयं गत्वा तत्रोपस्पृश्य वाग्यतः ।

विभज्य पावितं शेषं भुञ्जीताशेषमाहृतम् ॥ १९

बहिर्ग्रामात् । पावितं प्रोक्षणादिभिः
शोधितम् । विभज्य विष्णुब्रह्मार्कभूतेभ्यः ।
अशेषमित्यधिकाहरणं निरस्तम् । याचितमिति
पाठे माधुकरेण याचितमन्नं चेत्तर्हि विभज्य
भुञ्जीत न त्वयाचितादिभैक्ष्यचतुष्टयमित्यर्थः ।

‘माधुकरे तु नैवेद्यं भैक्ष्ये नान्येषु विद्यते ।
नैवेद्यकं क्षिपेदप्सु त्रितयं भौतिकं बहिः ॥’
इति स्मृतेः ।

यद्वा तदानीं केनापि याचितं चेन्मध्ये
तस्मै किञ्चिद्विभज्य दत्त्वेत्यर्थः ॥ १९ ॥

एकश्चरेन्महीमेतां निःसंगः संयतेन्द्रियः ।

आत्मक्रीड आत्मरत आत्मवान् समदर्शनः ॥ ૨૦

किंच, एकश्चरेदिति । आत्मन्येव क्रीडा
कौतुकं यस्य सः । आत्मन्येव च रतस्तुष्टः ।
आत्मवान् धीरः ॥ ૨૦ ॥

(ગામની) બહાર જળાશય પાસે જઈને, ત્યાં
આયમન કરી, ભિક્ષાન્નને (જળપ્રોક્ષણાદિથી) પવિત્ર
કરી, (વિષ્ણુ, બ્રહ્મા, સૂર્ય તથા સર્વ પ્રાણીઓનો)
ભાગ કાઢીને, લાવવામાં આવેલા અન્નમાંથી
બાકીનું બધું જ વાણીનું મૌન રાખીને ખાઈ જવું
જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

ગામની બહાર— ‘પાવિતમ્’ જળના સિંચન
વગેરેથી શુદ્ધ કરેલા અન્નને— ‘વિભજ્ય’ વિષ્ણુ,
બ્રહ્મા, સૂર્ય અને સર્વ પ્રાણીઓનો ભાગ કાઢીને—
‘અશેષમ્’ બાકી રહેલું બધું જ ખાઈ જવું, એ
દ્વારા જોઈએ તેનાથી વધુ અન્ન લાવવું નહીં, એમ
કહે છે. આહૃતમ્ ને બદલે યાચિતમ્ પાઠમાં, જો
માધુકરીથી યાચના કરાયેલું અન્ન હોય તો વિભાગ
કરીને ખાવું જોઈએ, પરંતુ અયાચિત ભિક્ષાન્નના ચાર
ભાગ ન કરવા અને ભોજન કરવું, એમ અર્થ છે.

‘માધુકરી ભિક્ષાથી પ્રાપ્ત અન્નમાંથી અન્યને
નિવેદન કરવું, બીજી ભિક્ષાઓમાંથી અન્યને
નિવેદન કરવાનું નથી. ત્રણ ભાગનું ભિક્ષાન્ન
જળમાં નાંખી દેવું. બાકીનું ભૌતિક ભિક્ષાન્ન બહાર
રાખવું.’ એમ સ્મૃતિવચન છે.

અથવા ભિક્ષાન્ન જમતી વેળા કોઈક દ્વારા
યાચના કરવામાં આવે તો ભોજનની મધ્યમાં ભાગ
કાઢીને તેને આપીને ભોજન કરવું, એમ અર્થ
છે. ॥ ૧૯ ॥

આ પૃથ્વી પર (સંન્યાસી) અનાસક્ત, જિતેન્દ્રિય,
આત્મારામ, આત્મતૃપ્ત, આત્માવાન અને સમદર્શી
થઈને એકલો જ વિચરણ કરે. ॥ ૨૦ ॥

વળી, એકલો જ વિચરણ કરે. (‘આત્મક્રીડઃ’
અર્થાત્) આત્મામાં જ જેનો આનંદ છે તે.
(‘આત્મરતઃ’ અર્થાત્) આત્મામાં જ જે તૃપ્ત છે તે
તથા, ‘આત્મવાન્’ અર્થાત્ જે (અંતઃકરણને વશ
કરનાર) ધીર છે તે. ॥ ૨૦ ॥

વિવિક્તક્ષેમશરણો મદ્ભાવવિમલાશયઃ ।

આત્માનં ચિન્તયેદેકમભેદેન મયા મુનિઃ ॥ ૨૧ ॥

વિવિક્તં વિજનં ક્ષેમં નિર્ભયં શરણં સ્થાનં
યસ્ય સઃ । મયિ ભાવેન વિમલ આશયો યસ્ય
સઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્વીક્ષેતાત્મનો બન્ધં મોક્ષં ચ જ્ઞાનનિષ્ઠયા ।

બન્ધ ઇન્દ્રિયવિક્ષેપો મોક્ષ ઇષાં ચ સંયમઃ ॥ ૨૨ ॥

બન્ધં મોક્ષં ચ કેન બન્ધઃ કેન વા મોક્ષ
ઇતિ । તાવાહ—બન્ધ ઇતિ ॥ ૨૨ ॥

તસ્માન્નિયમ્ય ષડ્વર્ગ મદ્ભાવેન ચરેન્મુનિઃ ।

વિરક્તઃ ક્ષુલ્લકામેભ્યો લબ્ધ્વાઽઽત્મનિ સુખં મહત્ ॥

॥ ૨૩ ॥ ૨૩ ॥

પુરગ્રામવ્રજાન્ સાર્થાન્ ભિક્ષાર્થં પ્રવિશંશ્ચરેત્ ।

પુણ્યદેશસરિચ્છૈલવનાશ્રમવર્તીં મહીમ્ ॥ ૨૪ ॥

પુરાણિ હૃદ્યાદિમન્તિ । ગ્રામાસ્તદ્રહિતાઃ ।
વ્રજા ગોષ્ઠાનિ તાન્ । સાર્થાન્ યાત્રિકજન-
સમૂહાન્ ॥ ૨૪ ॥

વાનપ્રસ્થાશ્રમપદેષ્વભીક્ષણં ભૈક્ષ્યમાચરેત્ ।

સંસિદ્ધ્યત્યાશ્વસંમોહઃ શુદ્ધસત્ત્વઃ શિલાન્ધસા ॥

॥ ૨૫ ॥

નિર્જન અને નિર્ભય સ્થાનોવાળો તથા મારા
ઉપરના ભાવથી અમલ અંતઃકરણવાળો મુનિ મારી
સાથે અભેદપણે એક જ આત્માનું ચિંતન કરે. ॥ ૨૧ ॥

‘વિવિક્તમ્’ નિર્જન અને ‘ક્ષેમમ્’ નિર્ભય
‘શરણમ્’ સ્થાન છે જેનું તે— મારા ઉપરના
ભાવથી અમલ અંતઃકરણ છે જેનું તે (મુનિ) ॥ ૨૧ ॥

આત્માને બંધન અને મોક્ષ શેનાથી થાય છે તેની
જ્ઞાનનિષ્ઠાથી (તત્ત્વવિચારથી) તે આલોચના કરે.
ઈન્દ્રિયોની વિષયાસક્તિરૂપ વિક્ષેપ બંધનનું કારણ છે
તથા ઈન્દ્રિયોનો સંયમ એ મોક્ષનું કારણ છે. ॥ ૨૨ ॥

બંધન અને મોક્ષ, શેનાથી બંધન થાય છે
અને શેનાથી મોક્ષ થાય છે, તે બંનેને વર્ણવે છે—
‘બન્ધઃ ઇતિ’ ॥ ૨૨ ॥

(ઈન્દ્રિયોનો વિક્ષેપ બંધનનું કારણ છે) તેથી
છયે જ્ઞાનેન્દ્રિયોના સમૂહને વશ કરીને, ક્ષુદ્ર
કામનાઓથી વિરક્ત થઈને, આત્મામાં રહેલા
મહાન સુખને મારી ભક્તિથી પ્રાપ્ત કરીને મુનિ
(પૃથ્વી પર) વિચરતો રહે. ॥ ૨૩ ॥ ૨૩ ॥

કેવળ ભિક્ષા માટે જ શહેરો, ગામો, નેસડા
કે સંઘોમાં પ્રવેશ કરતો મુનિ પવિત્ર પ્રદેશો,
નદીઓ, પર્વતો, વનો અને આશ્રમોવાળી પૃથ્વી
પર વિચરે. ॥ ૨૪ ॥

‘પુરાણિ’ બજારોવાળાં હોય તે શહેરો—
‘ગ્રામાઃ’ તે (બજારો) ન હોય તે ગામડાં—
‘વ્રજાઃ’ ગાયોનાં ગમાણોવાળા અહીરોની વસ્તીઓ,
તેમનામાં તથા ‘સાર્થાન્’ યાત્રાળુઓના સંઘોમાં
(મુનિ વિચરણ કરે). ॥ ૨૪ ॥

(મુનિએ) વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓનાં આશ્રમવાળાં
સ્થાનોમાં જ ભિક્ષાટન કરવું જોઈએ, (કારણ કે)
શિલોંછવૃત્તિથી લવાયેલા અન્નથી અંતઃકરણ શુદ્ધ
થતાં મોહ દૂર થવાથી મુક્ત થવાય છે. ॥ ૨૫ ॥

યતઃ શિલવૃત્ત્યા પ્રાપ્તેન તદીયેનાન્ધસાન્નેન
શુદ્ધસત્ત્વઃ સન્નિવૃત્તમોહઃ સંસિધ્યતિ મુચ્યતે
॥ ૨૫ ॥

નનુ મિષ્ટાન્નં વિહાય કથં શિલાન્ને
પ્રવૃત્તિઃ સ્યાદત આહ—નૈતદિતિ ।

નૈતદ્ વસ્તુતયા પશ્યેદ્ દૃશ્યમાનં વિનશ્યતિ ।
અસક્તચિત્તો વિરમેદિહામુત્ર ચિકીર્ષિતાત્ ॥ ૨૬

એતત્ દૃશ્યમાનં મિષ્ટાન્નાદિ વસ્તુતયા ન
પશ્યેત્ । યતો વિનશ્યતિ । અત્ ઇહામુત્ર ચ
લોકે અસક્તચિત્તઃ સંશિચકીર્ષિતાત્તદર્થકૃત્યા-
દ્વિરમેત્ ॥ ૨૬ ॥

નનુ તથાપિ યાવદ્વિનાશં સુખહેતુત્વાત્-
ચ્ચિન્તાવતઃ કુતો વિરાગઃ સ્યાત્તત્રાહ—યદેતદિતિ ।

યદેતદાત્મનિ જગન્મનોવાક્પ્રાણસંહતમ્ ।
સર્વં માયેતિ તર્કેણ સ્વસ્થસ્ત્યક્ત્વા ન તત્ સ્મરેત્ ॥ ૨૭

એતજ્જગન્મમતાસ્પદં મનોવાક્પ્રાણૈઃ સંહતં
સહિતમહંકારાસ્પદં શરીરં ચ સર્વં તજ્જન્યં સુખં
ચાત્મનિ માયામાત્રમિતિ તર્કેણ સ્વપ્નાદિદૃષ્ટાન્તેન
ત્યક્ત્વા સ્વસ્થ આત્મનિષ્ઠઃ સન્ તન્ સ્મરેન્
ચિન્તયેત્ ॥ ૨૭ ॥

કારણ કે શિલોંછનવૃત્તિથી પ્રાપ્ત થયેલા તે
વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓના ‘અન્ધસા’ અન્નથી શુદ્ધ
અંતઃકરણવાળા થઈ મોહ દૂર થવાથી ‘સંસિધ્યતિ’
મુક્ત થવાય છે. ॥ ૨૫ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે મિષ્ટાન્ન છોડીને
વીણેલા અન્ન માટે શું કામ પ્રવૃત્તિ થાય? આ માટે
ઉત્તર આપે છે— ‘ન એતત્ ઇતિ ।’

દૃશ્યમાન થતી આ (મિષ્ટાન્નાદિ) વસ્તુઓને
સંન્યાસી વસ્તુરૂપે ન જુએ, કારણ કે તે સર્વ નાશ
પામે છે. આથી આ લોક અને પરલોકમાં
આસક્તિરહિત ચિત્તવાળા થઈ કંઈ કરવાની
ઈચ્છાથી અટકી જવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

દેખાતી આ મિષ્ટાન્નાદિ વસ્તુઓને વસ્તુરૂપે ન
જોવી જોઈએ, કારણ કે તે નાશ પામે છે. આથી
આ લોક અને પરલોકમાં આસક્તિરહિત ચિત્તવાળા
થઈ ‘ચિકીર્ષિતાત્’ (મિષ્ટાન્નાદિ પદાર્થો માટે
પરિશ્રમ) કરવાની ઈચ્છાથી વિરમવું જોઈએ. ॥ ૨૬ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે આ સર્વ વસ્તુઓ
જ્યાં સુધી નાશ ન પામે ત્યાં સુધી સુખના
કારણરૂપ હોવાથી તેમનું ચિંતન કરનારને ક્યાંથી
વૈરાગ્ય થાય? તે માટે કહે છે— ‘યત્-એતત્ ઇતિ ।’

(મમતાના સ્થાનરૂપ) આ જગત અને મન-
વચન-પ્રાણ સહિત અહંકારના સ્થાનરૂપ આ શરીર
તથા (તેનાથી ઉત્પન્ન થનારું સુખ વગેરે) સર્વ જે
આત્મામાં ભાસે છે તે (કેવળ) માયા છે, એમ
તર્કથી તજીને આત્મનિષ્ઠ થઈને તે પદાર્થોને યાદ
કરવા જોઈએ નહીં. ॥ ૨૭ ॥

મમતાના સ્થાનરૂપ આ જગત તથા મન-
વચન-પ્રાણ ‘સંહતમ્’ સહિત અહંકારાસ્પદ શરીર તથા
‘સર્વમ્’ તેનાથી ઉત્પન્ન થનારું સર્વ સુખ આત્મામાં
કેવળ માયારૂપ છે, એમ ‘તર્કેણ’ સ્વપ્ન વગેરેના
દૃષ્ટાંતથી તજીને ‘સ્વસ્થઃ’ આત્મનિષ્ઠ થઈને તે
પદાર્થોને ‘ન સ્મરેત્’ યાદ કરવા જોઈએ નહીં. ॥ ૨૭ ॥

एवं बहूदकादिधर्मानुक्त्वा परमहंस-
धर्मानाह—ज्ञाननिष्ठ इति सार्धैर्दशभिः ।

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वाऽनपेक्षकः ।
सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेदविधिगोचरः ॥ २८

बहिर्विरक्तो मुमुक्षुः सन् ज्ञाननिष्ठो वा
मोक्षेऽप्यनपेक्षो मद्भक्तो वा सलिङ्गांस्त्रि-
दण्डादिसहितानाश्रमांस्तद्धर्मास्त्यक्त्वा तदासक्तिं
त्यक्त्वा यथोचितं धर्मं चरेदित्यर्थः ।

न पुनरत्यन्तत्याग एव विवक्षितः ।
पुनर्धर्मविधानात्, अक्रियत्वस्योत्तराध्याये
वक्ष्यमाणत्वाच्च । तर्हि पूर्वस्मात्को विशेषस्तामह—

अविधिगोचरो विधिकिङ्करो न स्यादिति
एतदेव स्फुटीकरिष्यति—‘शौचमाचमनं स्नानं
न तु चोदनया चरेत् ।’ इत्यादिना ॥ २८ ॥

कथं चरेत्तदाह—

बुधो बालकवत् क्रीडेत् कुशलो जडवच्चरेत् ।
वदेदुन्मत्तवद् विद्वान् गोचर्या नैगमश्चरेत्

॥ २९ ॥

આમ, બહૂદક વગેરેના ધર્મો કહીને પરમહંસના ધર્મોને સાડા દસ શ્લોકોથી કહે છે— ‘જ્ઞાનનિષ્ઠઃ ઇતિ ।’

વિરક્ત અને નિરપેક્ષ એવો પરિપક્વ જ્ઞાની અથવા મારો ભક્ત (ત્રિદંડ વગેરે) ચિહ્નો સહિત આશ્રમધર્મો તજીને વિધિનિષેધને આધીન થયા વિના (સુખ થાય તેમ) વિચરણ કરે. ॥ ૨૮ ॥

(આ લોક અને પરલોક, એમ) બહારના સર્વ વિષયો પ્રત્યે વિરક્ત અને મોક્ષની ઈચ્છાવાળો અથવા મોક્ષ પ્રત્યે પણ નિરપેક્ષ એવો પરિપક્વ જ્ઞાની અથવા મારો ભક્ત ‘સલિંગાન્’ ત્રિદંડ વગેરે ચિહ્નોસહિત આશ્રમધર્મો તજીને, તેમની આસક્તિ (આગ્રહ) તજીને ઉચિત હોય તેમ ધર્મ આચરે, એમ અર્થ છે.

વળી, અહીં સંપૂર્ણ ત્યાગ કહેવાની ઈચ્છા નથી જ. (પરિપક્વ જ્ઞાનીને હવે કશે જવાનું નથી માટે રસ્તાની વધુ જાણકારી રાખવાની તેને જરૂર નથી.) પુનઃ ધર્મનું વિધાન કર્યું હોવાથી નિષ્ક્રિયપણા વિષે પછીના (૧૯મા) અધ્યાયમાં કહેવામાં આવનાર છે. તો પછી પૂર્વના બહૂદક વગેરેથી શું વિશેષ છે, તેને જણાવે છે— ‘અવિધિગોચરઃ ।’

પરમહંસ વિધિનિષેધને અધીન ન થાય, એ સ્પષ્ટ કરશે— ‘શાસ્ત્રની પ્રેરણાથી શૌચ, આચમન અને સ્નાન ન કરે.’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૮/૩૬) વગેરેથી. ॥ ૨૮ ॥

પરમહંસ કેવી રીતે વિચરણ કરે, તે કહે છે— વિવેકવાન હોવા છતાં બાળકની જેમ (માન-અપમાનના વિવેકથી રહિત થઈ) ક્રીડા કરે, કુશળ હોય તો પણ જડની જેમ (ફળની ચિંતા કર્યા વિના) વિચરે, વિદ્વાન હોય તો પણ ગાંડાની જેમ બોલે, વેદાર્થનો જ્ઞાતા હોવા છતાં પણ પશુની જેમ અચોક્કસ રીતે વર્તે. ॥ ૨૯ ॥

બુધો વિવેકવાનપિ બાલકવન્માનાવમાન-
વિવેકશૂન્યઃ । કુશલો નિપુણોઽપિ જડવત્ફલા-
નુસંધાનાભાવેન । વિદ્વાન્ પણ્ડિતોઽપ્યુન્મત્ત-
વલ્લોકરઙ્ગનાભાવેન । નૈગમો વેદાર્થનિષ્ઠોઽપિ
ગોચર્યામનિયતાચારમિવ ॥ ૨૯ ॥

वेदवादरतो न स्यान्न पाखण्डी न हैतुकः ।
शुष्कवादविवादे न कंचित् पक्षं समाश्रयेत् ॥ ૩૦

वेदवादरतः कर्मकाण्डव्याख्यानादिनिष्ठः ।
पाखण्डी श्रुतिस्मृतिविरुद्धधर्मानुष्ठानवान् ।
हैतुकः केवलतर्कनिष्ठः । शुष्कवादे
निष्प्रयोजनगोष्ठ्यां यो विवादस्तस्मिन् ॥ ૩૦ ॥

नोद्विजेत जनाद् धीरो जनं चोद्वेजयेन् तु ।
अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
देहमुद्दिश्य पशुवद् वैरं कुर्यान्न केनचित् ॥ ૩૧

अतिवादान् दुरुक्तानि ॥ ૩૧ ॥
आत्मदृष्ट्या तावद्वैरकारणं नास्तीत्युक्तम्
एकः एवेति ।

एक एव परो ह्यात्मा भूतेष्व्वात्मन्यवस्थितः ।
यथेन्दुरुदपात्रेषु भूतान्येकात्मकानि च ॥ ૩૨

‘બુધઃ’ વિવેકવાન હોય તો પણ બાળકની
જેમ માન-અપમાનના વિવેકથી રહિત— ‘કુશલઃ’
નિપુણ હોય તો પણ જડની જેમ ફળની ચિંતા
વિના— ‘વિદ્વાન્’ પંડિત હોય તો પણ ગાંડાની
જેમ લોકો પ્રસન્ન ન થાય તે રીતે (બોલે)—
‘નૈગમઃ’ વેદાર્થનો જ્ઞાતા હોય તો પણ પશુવૃત્તિમાં
હોય તેવું અનિયત આચરણ કરે. (લોકમાં પોતાની
પ્રતિષ્ઠાથી ઉત્પન્ન થનારા વિક્ષેપના ભયથી પોતાને
ક્યાંય પણ પ્રકાશિત ન થવા દે.) ॥ ૨૯ ॥

તે વેદના કર્મકાંડની વ્યાખ્યા કરવામાં રત
ન રહે, (શ્રુતિ અને સ્મૃતિવિરુદ્ધ ધર્મોનું અનુષ્ઠાન
કરનારો) પાખંડી ન બને, કેવળ તર્કનિષ્ઠ ન થાય;
અકારણ વાદ-વિવાદમાં કોઈ પક્ષનો આશ્રય ન
લે. ॥ ૩૦ ॥

‘વેદવાદરતઃ’ કર્મકાંડની વ્યાખ્યા વગેરેમાં
રત (ન રહે). ‘પાખંડી’ શ્રુતિ અને સ્મૃતિવિરુદ્ધ
ધર્મોનું અનુષ્ઠાન કરનારો— ‘હૈતુકઃ’ કેવળ
તર્કનિષ્ઠ— ‘શુષ્કવાદે’ પ્રયોજન વિનાની ગોષ્ઠિમાં
જે વાદવિવાદ થતો હોય છે તેમાં ॥ ૩૦ ॥

તે ધીર મનુષ્ય કોઈ મનુષ્યથી વ્યગ્ર ન થાય
અને કોઈને વ્યગ્ર બનાવે પણ નહીં. અપમાનજનક
વચનોને સહન કરે અને કોઈની અવગણના ન
કરે. શરીરને માટે પણ પશુની જેમ કોઈની સાથે
વેર ન કરે. ॥ ૩૧ ॥

‘અતિવાદાન્’ અપમાનજનક વચનોને ॥ ૩૧ ॥
આત્મદૃષ્ટિએ કોઈની સાથે વેરનું કારણ નથી,
એમ કહેવામાં આવ્યું છે— ‘એકઃ એવ ઇતિ ।’
(દેહદૃષ્ટિએ પણ વેરનું કારણ નથી, એમ કહે છે.)

(જુદાં જુદાં) જળપાત્રોમાં (જુદા જુદા
પ્રતિબિંબરૂપે દેખાતો) ચંદ્ર જેમ એક જ છે તેમ સર્વ
પ્રાણીઓમાં અને પોતાનામાં રહેલા પરમાત્મા એક
જ છે. ॥ ૩૨ ॥

દેહદૃષ્ટ્યાપિ નાસ્તીત્યાહ—ભૂતાનિ ચ દેહા અપિ
કારણરૂપેઐકાત્મકાનિ ॥ ૩૨ ॥

અલબ્ધ્યા ન વિષીદેત કાલે કાલેઽશનં ક્વચિત્ ।
લબ્ધ્યા ન હૃષ્યેદ્ ધૃતિમાનુભયં દૈવતન્નિતમ્ ॥ ૩૩

દૈવતન્નિતં દૈવાધીનં યતઃ ॥ ૩૩ ॥
અલં તર્હિ ભિક્ષાપ્રયત્નેનાપિ તત્રાહ—

આહારાર્થં સમીહેત યુક્તં તત્ પ્રાણધારણમ્ ।
તત્ત્વં વિમૃશ્યતે તેન તદ્ વિજ્ઞાય વિમુચ્યતે ॥ ૩૪

આહારમાત્રાર્થં સમીહેતૈવ । યતઃ તસ્ય
પ્રાણધારણં યુક્તં સમ્યક્ । કથમ્ । તેન
પ્રાણધારણેન તત્ત્વં વિચાર્યતે । કિં તેનાપિ
તદાહ—તદ્વિજ્ઞાયેતિ ॥ ૩૪ ॥

તર્હિ કિં મિષ્ટાન્નાદિકમગ્રાહ્યમેવ,
કેનૈવમુક્તમિત્યાહ—યદૃચ્છયેતિ ।

યદૃચ્છયોપપન્નાન્નમદ્યાચ્છ્રેષ્ઠમુતાપરમ્ ।
તથા વાસસ્તથા શય્યાં પ્રાપ્તં પ્રાપ્તં ભજેન્મુનિઃ ॥ ૩૫
॥ ૩૫ ॥

શૌચમાચમનં સ્નાનં ન તુ ચોદનયા ચરેત્ ।
અન્યાંશ્ચ નિયમાન્ જ્ઞાની યથાહં લીલયેશ્વરઃ ॥ ૩૬

યથાહમીશ્વરો લીલયા ચરામિ તથા જ્ઞાની
જ્ઞાનનિષ્ઠોઽનાસક્તઃ કુર્યાન્ન તુ વિધિકિઙ્કરત્વેન ।
તસ્ય જ્ઞાનનિષ્ઠાવિરોધાદિત્યર્થઃ ॥ ૩૬ ॥

‘ભૂતાનિ ચ’ શરીરો પણ કારણરૂપે એક આત્મારૂપ
જ છે. ॥ ૩૨ ॥

ધૈર્યવાન મનુષ્ય ક્યારેક ભોજન ન મળે તો
વિષાદ ન પામે અને ક્યારેક ભોજન પ્રાપ્ત કરીને
હર્ષિત ન થાય, (કારણ કે લાભ-અલાભ) બંને
દૈવાધીન છે. ॥ ૩૩ ॥

કારણ કે ‘દૈવતન્નિતમ્’ દૈવાધીન છે. ॥ ૩૩ ॥
શંકા કરે છે કે તો પછી ભિક્ષા માટે પણ
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહીં! તે માટે કહે છે—

(પરમહંસ) આહાર માટે પ્રયત્ન કરે, કારણ
કે પ્રાણને ધારણ કરવા એ યોગ્ય છે. તેનાથી
(પ્રાણ ટકાવવાથી) તત્ત્વવિચાર કરી શકાય છે
અને તે (તત્ત્વ) જાણીને મુક્ત થવાય છે. ॥૩૪॥

કેવળ આહાર માટે પ્રયત્ન કરે જ, કારણ કે
પ્રાણ ધારણ કરવા એ ‘યુક્તમ્’ ઉચિત છે. શા માટે?
‘તેન’ તેનાથી— પ્રાણધારણ કરવાથી તત્ત્વવિચાર કરી
શકાય છે. તેનાથી પણ શું? તે કહે છે— ‘તત્ વિજ્ઞાય
ઇતિ ।’ તે તત્ત્વને જાણીને (મુક્ત થવાય છે). ॥ ૩૪ ॥

તો પછી મિષ્ટાન્ન વગેરે જ શા માટે ગ્રહણ
કરવા યોગ્ય નથી? તે માટે કહે છે કે એવું કોણે
કહ્યું છે?— ‘યદૃચ્છયા ઇતિ ।’

દૈવેચ્છાથી સારું કે ખોટું જે મળે તે ભોજન
કરે તથા વસ્ત્ર અને શય્યા પણ જે જે મળી
આવે તેને જ મુનિ સ્વીકારે. ॥ ૩૫ ॥ ૩૫ ॥

જેમ ઈશ્વર એવો હું લીલાથી વિચરણ કરું
છું, તેમ જ્ઞાની શૌચ, આચમન, સ્નાન અને અન્ય
નિયમો સ્વેચ્છાપૂર્વક આચરે પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાને
અધીન થઈને નહીં. ॥ ૩૬ ॥

જેમ ઈશ્વર એવો હું લીલાથી વિચરણ કરું છું,
તેમ જ્ઞાની જ્ઞાનનિષ્ઠ હોઈ અનાસક્ત થઈને (શાસ્ત્રાજ્ઞાનું
પાલન) કરે પણ શાસ્ત્રની આજ્ઞાને અધીન થઈને
નહીં, કારણ કે શાસ્ત્રાજ્ઞાની અધીનતા પરમહંસની
જ્ઞાનનિષ્ઠામાં વિઘ્ન કરે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૬ ॥

कुतो विधिकिङ्करत्वाभावस्तस्य तत्राह—

न हि तस्य विकल्पाख्या या च मद्दीक्षया हता ।

आदेहान्तात् क्वचित् ख्यातिस्ततः सम्पद्यते मया ॥ ૩૭

न हि तस्य विकल्पाख्या भेदप्रतीतिः ।

नन्वस्ति सा, सत्यम्, या चासीत्सापि
मद्दीक्षया ज्ञानेन હતા ।

ननु न हता, पुनर्दृश्यमानत्वात्तत्रાહ—
आदेहान्तात्क्वचित्क्दाचिद्बाधितैव ख्याति-
र्भवति ॥ ૩૭ ॥

तदेवं विरक्तस्य परोक्षज्ञानवतः संन्यासं
तद्धर्माश्चोक्त्वा केवलं वैराग्यवन्तं विविदिषुं
प्रत्याह—दुःखोदकैष्विति ।

दुःखोदकैषु कामेषु जातनिर्वेद आत्मवान् ।
अजिज्ञासितमद्धर्मो गुरुं मुनिमुपाब्रजेत् ॥ ૩૮

न जिज्ञासितो मद्धर्मो मत्प्राप्तिसाधनं
येन सः ॥ ૩૮ ॥

તે પરમહંસ જ્ઞાનીને વિધિનિષેધની અધીનતા
શા માટે ન હોય? તેનો ઉત્તર આપે છે—

તેને (પરમહંસ જ્ઞાનીને) ભેદની પ્રતીતિ થતી
જ નથી. (પૂર્વે) જે ભેદજ્ઞાન હતું તે મારા જ્ઞાનથી
(સાક્ષાત્કારથી) નાશ પામ્યું. દેહ પડે ત્યાં સુધીમાં
ક્યારેક ભેદજ્ઞાન થાય તો પણ દેહ પડ્યા પછી તે
મારી સાથે (સાર્ષ્ટિ મુક્તિરૂપ) એકરૂપતા પામે છે.
॥ ૩૭ ॥

ખરેખર, તેને ‘વિકલ્પાખ્યા’ ભેદની પ્રતીતિ
થતી નથી.

શંકા કરવામાં આવી છે કે તેને ભેદની પ્રતીતિ
તો હતી જ. સાચી વાત છે. જે ભેદની પ્રતીતિ હતી
તે પણ મારા ‘વીક્ષયા’ જ્ઞાનથી નાશ પામી.

શંકા કરે છે કે ભેદની પ્રતીતિ નાશ પામી
નથી હોતી, કારણ કે તે ફરીથી દેખાય છે. તે માટે
ઉત્તર આપે છે— ‘આદેહાન્તાત્ક્વચિત્’ દેહ પડે
ત્યાં સુધી ક્યારેક ભેદની પ્રતીતિ થાય છે ખરી,
પણ તે પોતાનું કાર્ય કરવામાં અસમર્થ જ હોય છે.
॥ ૩૭ ॥

તો આમ, વિરક્ત અને પરોક્ષ જ્ઞાનવાળા
માટે સંન્યાસ અને તેના ધર્મો કહીને કેવળ
વૈરાગ્યવાન હોઈ આત્મતત્ત્વને જાણવા ઈચ્છતા
મુમુક્ષુને કહે છે— ‘દુઃખોદકૈષુ ઇતિ ।’

દુઃખરૂપ પરિણામવાળા વિષયો ઉપર જેને
વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો છે તથા મારી પ્રાપ્તિના
સાધનની જેણે જિજ્ઞાસા નથી કરી તેવો આત્મવાન
(બુદ્ધિમાન) મનુષ્ય મનનશીલ, બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને
શરણે જાય. ॥ ૩૮ ॥

‘મત્-ધર્મઃ’ મારી પ્રાપ્તિના સાધનની જિજ્ઞાસા
(વિચારણા) કરી નથી જેણે તે ॥ ૩૮ ॥

તાવત્ પરિચરેદ્ ભક્તઃ શ્રદ્ધાવાનનસૂચકઃ ।

યાવદ્ બ્રહ્મ વિજાનીયાન્મામેવ ગુરુમાદૃતઃ ॥ ૩૯

મામેવ મદદૃષ્ટ્યૈવ ગુરું પરિચરેત્ । તતઃ
પરમેકશ્ચરેદિત્યાદિ ધર્મેવર્તેતેતિ ભાવઃ ॥ ૩૯ ॥

અનધિકારિણઃ સંન્યાસં નિન્દતિ
દ્વાભ્યામ્—ચસ્ત્વિતિ ।

યસ્ત્વસંયતષ્ઢ્વર્ગઃ પ્રચણ્ડેન્દ્રિયસારથિઃ ।

જ્ઞાનવૈરાગ્યરહિતસ્ત્રિદણ્ડમુપજીવતિ ॥ ૪૦

પ્રચણ્ડોઽત્યાસક્ત ઇન્દ્રિયસારથિર્બુદ્ધિર્યસ્ય
સઃ ॥ ૪૦ ॥

સુરાનાત્માનમાત્મસ્થં નિહુતે માં ચ ધર્મહા ।

અવિપક્વકષાયોઽસ્માદમુષ્માચ્ચ વિહીયતે ॥ ૪૧

સુરાન્ યષ્ટવ્યાન્ દેવાનાત્માનં ચ
સ્વાત્માનમાત્મસ્થં માં ન નિહુતે પ્રતારયતિ ।
નિહ્વવફલમાહ—અસ્માદિતિ ॥ ૪૧ ॥

ચતુર્ણાં પ્રધાનધર્માનાહ—ભિક્ષોરિતિ ।

ભિક્ષોર્ધર્મઃ શમોઽહિંસા તપ ઈક્ષા વનૌકસઃ ।

ગૃહિણો ભૂતરક્ષેજ્યા દ્વિજસ્યાચાર્યસેવનમ્ ॥ ૪૨

॥ ૪૨ ॥

શ્રદ્ધાવાન અને ઈર્ષ્યારહિત થઈને તે ભક્ત, જ્યાં
સુધી બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી આદરપૂર્વક
મને જ ગુરુના રૂપમાં માનીને તેમની સેવા કરે.
॥ ૩૯ ॥

‘મામ્ એવ’ મને જ ગુરુના રૂપમાં માનીને—
મારી દૃષ્ટિએ જ— ભગવદ્દૃષ્ટિએ જ ગુરુની સેવા
કરે અને ત્યાર પછી ‘એકલો જ વિચરે.’ વગેરે
ધર્મો અનુસાર વર્તે, એવો ભાવ છે. ॥ ૩૯ ॥

અધિકારી ન હોય તેના સંન્યાસની બે
શ્લોકોથી નિંદા કરે છે— ‘યઃ તુ ઇતિ ।’

જેણે છ ઈન્દ્રિયોના વર્ગને જીત્યો નથી,
ઈન્દ્રિયોના સારથિરૂપી બુદ્ધિ જેની અત્યંત આસક્ત
છે અને જે જ્ઞાન-વૈરાગ્યથી રહિત છે, તે સંન્યાસ
ઉપર પોતાની આજીવિકા ચલાવે છે. ॥ ૪૦ ॥

‘પ્રચણ્ડઃ’ અતિ આસક્ત ‘ઇન્દ્રિયસારથિઃ’
બુદ્ધિ છે જેની તે ॥ ૪૦ ॥

જેના (રાગાદિ) કષાયો નિવૃત્ત થયા નથી
તેવો ધર્મનો ત્યાગ કરનારો પોતાની અંદર રહેલા
મને, પોતાને અને દેવોને ઠગે છે, તે આ લોક અને
પરલોકથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ॥ ૪૧ ॥

‘સુરાન્’ યજન કરવા યોગ્ય દેવોને તથા પોતાને
તેમ જ પોતાની અંદર રહેલા મને ‘નિહુતે’ ઠગે
છે. ઠગવાનું ફળ કહે છે— ‘અસ્માત્ ઇતિ’ આ
લોકથી (અને પરલોકથી) (ભ્રષ્ટ થાય છે). ॥ ૪૧ ॥

ચારેય આશ્રમોના મુખ્ય ધર્મોને (ભગવાન)
કહે છે— ‘ભિક્ષોઃ ઇતિ ।’

સંન્યાસીનો મુખ્ય ધર્મ મનનો સંયમ અને
અહિંસા છે, વાનપ્રસ્થીઓનો તપશ્ચર્યા અને
તત્ત્વવિચાર છે, ગૃહસ્થનો ધર્મ છે પ્રાણીમાત્રની રક્ષા
અને યજ્ઞોનું અનુષ્ઠાન કરવું તથા ગુરુની સેવા એ
બ્રહ્મચારીનો મુખ્ય ધર્મ છે. ॥ ૪૨ ॥ ૪૨ ॥

अन्यधर्मान्कांश्चिद्गृहस्थस्याप्यतिदिशति—

ब्रह्मचर्यमिति ।

ब्रह्मचर्यं तपः शौचं सन्तोषो भूतसौहृदम् ।

गृहस्थस्याप्यूतौ गन्तुः सर्वेषां मदुपासनम् ॥ ४३

शौचं रागादिराहित्यं च । तस्य ब्रह्मचर्य—

प्रकारमाह—ऋतौ गन्तुरिति ॥ ४३ ॥

एवंभूतवर्णाश्रमधर्मफलमाह—इति मामिति ।

इति मां यः स्वधर्मेण भजन् नित्यमनन्यभाक् ।

सर्वभूतेषु मद्भावो मद्भक्तिं विन्दतेऽचिरात् ॥ ४४

दृढः मद्भक्तिं विन्दते ॥ ४४ ॥

ततः किमत आह—भक्त्येति ।

भक्त्योद्धवानपायिन्या सर्वलोकमहेश्वरम् ।

सर्वोत्पत्त्यप्ययं ब्रह्म कारणं मोपयाति सः ॥ ४૫

महेश्वरत्वे हेतुः—सर्वोत्पत्त्यप्ययं

सर्वस्यોત્પત્ત્યપ્પયયૌ યસ્માત્ અત એવ તત્કારણં

મા માં બ્રહ્મરૂપં વૈકુઠનિવાસિનમ્ । યદ્વા,

બ્રહ્મણો વેદસ્ય કારણં મામુપયાતિ સામીપ્યેન

પ્રાપ્નોતિ ॥ ૪૫ ॥

બીજા કેટલાક ધર્મોની ભગવાન ગૃહસ્થને આજ્ઞા કરે છે— ‘બ્રહ્મચર્યમ્ ઇતિ ।’

બ્રહ્મચર્ય, તપ, પવિત્રતા, સંતોષ અને પ્રાણીઓ પ્રત્યે સહૃદયતા— આ પણ ગૃહસ્થના ધર્મો છે. ઋતુકાળમાં ભાર્યાગમન કરનાર ગૃહસ્થનો (બ્રહ્મચર્યધર્મ છે). મારી ઉપાસના સર્વ પ્રાણીઓનો (મુખ્ય) ધર્મ છે. ॥ ૪૩ ॥

‘શૌચમ્’ એટલે પવિત્રતા અને રાગ વગેરે ન હોવા તે. ગૃહસ્થના બ્રહ્મચર્યનો પ્રકાર કહે છે— ઋતુકાળમાં ભાર્યાગમન કરનારનો (બ્રહ્મચર્યધર્મ છે). ॥ ૪૩ ॥

આવા પ્રકારના વર્ણાશ્રમધર્મપાલનનું ફળ જણાવે છે— ‘इति माम् इति ।’

અન્ય કોઈને ન ભજતો એવો જે મનુષ્ય સ્વધર્મપૂર્વક મારી ભક્તિ કરતો સર્વ પ્રાણીઓમાં મારી ભાવના કરે છે, તે શીઘ્ર મારી ભક્તિ પામે છે. ॥ ૪૪ ॥

દૃઢ (મનોબળવાળો) મનુષ્ય મારી ભક્તિ પામે છે. ॥ ૪૪ ॥

(તેવી ભક્તિ પ્રાપ્ત થયા) પછી શું, તે હવે કહે છે— ‘भक्त्या इति ।’

હે ઉદ્ધવ, મારી નિરન્તર ભક્તિથી તે મનુષ્ય સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલયના કારણરૂપ સર્વ લોકના મહેશ્વર પરબ્રહ્મ એવા મને પામે છે. ॥ ૪૫ ॥

મહેશ્વર હોવા માટેનું કારણ— ‘सर्वोत्पत्त्यप्ययम्’ સર્વની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય જેનાથી છે, આથી જ તેના કારણરૂપ વૈકુંઠનિવાસી બ્રહ્મરૂપ ‘મા’ મને (પામે છે). અથવા ‘ब्रह्माणः’ વેદના કારણરૂપ ‘माम्-उपयाति’ મને સામીપ્યથી પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૪૫ ॥

તતશ્ચાસૌ મુક્ત એવેત્યાહ—

इति स्वधर्मनिर्णिक्तसत्त्वो निर्जातमद्गतिः ।

ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो नचिरात् समुपैति माम् ॥ ૪૬

इत्येवंभूतेन स्वधर्मेण निर्णिक्तं शुद्धं
सत्त्वं यस्य सः। अत एव निर्जाता मम
गतिरैश्वर्यं येन ॥ ૪૬ ॥

उक्तमर्थं संक्षिप्याह—

वर्णाश्रमवतां धर्म एष आचारलक्षणः ।

स एव मद्भक्तियुतो निःश्रेयसकरः परः ॥ ૪૭

य एष आचारलक्षणः पितृलोकप्राप्तिफलः
स एव मद्भक्तियुतो मदर्पणेन कृतः ॥ ૪૭ ॥

वंशीधरी—‘કર્મણા પિતૃલોકઃ.’

प्रकरणार्थमुपसंहरति—

एतत्तेऽभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् ।

यथा स्वधर्मसंयुक्तो भक्तो मां समियात् परम् ॥ ૪૮

एतच्च तेऽभिहितम् । यथा भक्तो भूत्वा
मां परं संप्राप्नुयादिति ॥ ૪૮ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ ૧૮ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ ૧૮ ॥

(સામીપ્યની પ્રાપ્તિ) પછી તે મુક્ત જ થઈ
જાય છે, એમ કહે છે—

આમ, પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મથી શુદ્ધ
અંતઃકરણવાળો, મારા ઐશ્વર્યને જાણનારો મનુષ્ય
જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી યુક્ત થઈ મને શીઘ્ર પામે
છે. ॥ ૪૬ ॥

આ પ્રકારના સ્વધર્મથી ‘નિર્ણિક્તમ્’ શુદ્ધ
થયું છે અંતઃકરણ જેનું તે— આથી જ જાણ્યું છે
મારું ‘ગતિઃ’ ઐશ્વર્ય જેણે ॥ ૪૬ ॥

કહેવાયેલી વસ્તુને જ સંક્ષિપ્ત કરીને કહે છે—
વર્ણાશ્રમવાળા મનુષ્યોનો આ આચારરૂપ ધર્મ
(પિતૃલોકની પ્રાપ્તિનું ફળ આપનારો હોવા છતાં)
એ (જો) મને અર્પણ કરીને પાળવામાં આવ્યો
હોય, તો જ તે મોક્ષદાયી થાય છે. ॥ ૪૭ ॥

જે આ આચારરૂપ ધર્મ પિતૃલોકની પ્રાપ્તિનું
ફળ આપનારો છે, તે જ ધર્મ ‘મત્-ભક્તિયુતઃ’
મારી ભક્તિથી યુક્ત થઈને અર્થાત્ મને અર્પણ
કરીને પાળવામાં આવ્યો હોય (તો) ॥ ૪૭ ॥

‘નિષ્કામ કર્મ કરવાથી પિતૃલોક પ્રાપ્ત થાય
છે.’ (બૃહદા.ઉપ.૧/૫/૧૬)

પ્રકરણના અર્થનો ઉપસંહાર કરે છે—
હે સાધુ (ઉદ્ધવ), સ્વધર્મયુક્ત મારો ભક્ત
મને પરબ્રહ્મને જે રીતે પામે છે, તે તમે મને પૂછ્યું
હતું, તે તમને મેં આ કહ્યું. ॥ ૪૮ ॥

અને તમને મેં આ કહ્યું, ભક્ત થઈને જે રીતે
મને પરબ્રહ્મને પામે છે. ॥ ૪૮ ॥

અથૈકોનવિંશોઽધ્યાયઃ

ભક્તિ, જ્ઞાન તથા યમનિયમાદિ સાધનોનું વર્ણન

જ્ઞાનાદેર્નિર્ણયઃ પૂર્વે કૃતો હ્યાશ્રમધર્મતઃ ।
અત્રોનવિંશતિતમે જ્ઞાનાદેસ્ત્યાગ ઉચ્યતે ॥ ૧

તદેવં તર્કતો બાધિતોઽપિ દેહાદિપ્રપન્નો
યાવદપરોક્ષાનુભવેન દિઙ્મોહાદિરિવ ન લીયતે
તાવજ્ઞાનાભ્યાસસ્તતો મુક્તિરિત્યુક્તમ્—
'આદેહાન્તાત્કવચિત્ક્ર્યાતિસ્તતઃ સંપદ્યતે મયા ॥'
ઇત્યાદિના । યસ્ય ત્વપરોક્ષાનુભવેન પ્રપન્નો
લીનપ્રાયસ્તસ્ય ન કિંચિત્કૃત્યમસ્તીત્યાહ—
ય ઇતિ ।

શ્રીભગવાનુવાચ

યો વિદ્યાશ્રુતસમ્પન્ન આત્મવાન્ નાનુમાનિકઃ ।
માયામાત્રમિદં જ્ઞાત્વા જ્ઞાનં ચ મયિ સંન્યસેત્ ॥ ૧

વિદ્યા અનુભવસ્તત્પર્યન્તેન શ્રુતેન સંપન્નોઽત
એવાત્મવાન્પ્રાપ્તાત્મતત્ત્વો નાનુમાનિકઃ કેવલ-
પરોક્ષજ્ઞાનવાન્ ભવતિ । અનકારપાઠે પ્રાક્-
શ્રુત્યનુકૂલતર્કતો નિર્ણીતાર્થ ઇત્યર્થઃ । સ ઇદં
દ્વૈતં તન્નિવૃત્તિસાધનં ચ મયિ માયામાત્રમિતિ
જ્ઞાત્વા જ્ઞાનં ચ તત્સાધનં સંન્યસેત્ । અયમેવ
વિદ્વત્સંન્યાસો નામ ॥ ૧ ॥

પૂર્વે વર્ણાશ્રમધર્મ અનુસાર જ્ઞાન વગેરે
(ભક્તિ, બંધન, મોક્ષ)નો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો.
અહીં ઓગણીસમા અધ્યાયમાં જ્ઞાન વગેરેનો ત્યાગ
કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

આ પ્રમાણે દેહાદિ પ્રપંચ તર્કથી બાધિત થાય
છે છતાં, દિશાથી થયેલી ભ્રાંતિ જેમ પ્રત્યક્ષ અનુભવ
વિના જતી નથી તેમ દેહાદિ પ્રપંચ પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ
વિના લીન થતો નથી. તેથી જ્ઞાનાભ્યાસ કરવો જોઈએ
અને તેનાથી મુક્તિ થાય છે. 'દેહ પડે ત્યાં સુધીમાં
કોઈક વાર ભ્રાંતિ થાય છે પછી મારી પ્રાપ્તિ થાય છે.'
વગેરેથી (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૮/૩૭માં) એમ કહેવામાં
આવ્યું છે. પરંતુ અપરોક્ષ અનુભવથી જેનો દેહાદિ
પ્રપંચ લગભગ લીન થઈ ગયો હોય છે, તેને કંઈ પણ
કરવાનું રહેતું નથી, એમ કહે છે— 'યઃ ઇતિ ।'

શ્રીભગવાન બોલ્યા — જે (જ્ઞાની) અનુભવ
પર્યંતના શાસ્ત્રજ્ઞાનથી સંપન્ન છે અને તેથી આત્મતત્ત્વ
પામેલો હોઈ કેવળ આનુમાનિક (પરોક્ષજ્ઞાનવાળો)
ન રહ્યો હોય (પણ અપરોક્ષ જ્ઞાની થયો હોય) તે
'આ સર્વ દ્વૈતપ્રપંચ અને તેને નિવૃત્ત કરવાના
સાધનરૂપ જ્ઞાન પણ કેવળ માયા છે.' એમ જાણીને
જ્ઞાન પણ મારામાં તજી દે છે. ॥ ૧ ॥

'વિદ્યા' અનુભવ, ત્યાં સુધીના શાસ્ત્રજ્ઞાનથી
સંપન્ન, આથી જ 'આત્મવાન્' આત્મતત્ત્વને પામેલો
હોઈ 'ન-આનુમાનિકઃ' કેવળ પરોક્ષજ્ઞાનવાળો હોતો
નથી. અનકાર-પાઠે (આત્મવાનાનુમાનિકઃ) પાઠમાં,
પૂર્વના શ્રુતિને અનુકૂળ તર્કથી જેણે અર્થનો નિર્ણય
કર્યો છે, એમ અર્થ છે. તે (જ્ઞાની) આ દ્વૈતપ્રપંચ અને
તેની નિવૃત્તિના સાધનરૂપ જ્ઞાન કેવળ માયા છે, એમ
જાણીને તેના સાધનરૂપ જ્ઞાનને પણ મારામાં તજી દે
છે. આ જ વિદ્વત્સંન્યાસ કહેવાય છે. ॥ ૧ ॥

અત્ર હેતુમાહ—જ્ઞાનિનસ્ત્વિતિ ।

જ્ઞાનિનસ્ત્વહમેવેષ્ટઃ સ્વાર્થો હેતુશ્ચ સંમતઃ ।

સ્વર્ગશ્ચૈવાપવર્ગશ્ચ નાન્યોઽર્થો મદૃતે પ્રિયઃ ॥ ૨

યસ્માદહમેવ તસ્યેષ્ટોઽપેક્ષિતઃ, સ્વાર્થઃ
ફલમ્, હેતુસ્તત્સાધનં ચ સંમતઃ સ્વર્ગો-
ઽભ્યુદયશ્ચ । અપવર્ગઃ સંસારનિવૃત્તિશ્ચ ।
અતસ્તસ્ય ન પ્રાપ્યં કૃત્યં વા કિંચિદ-
સ્તીત્યર્થઃ ॥ ૨ ॥

અત્ર વિદ્વદનુભવં પ્રમાણયતિ—જ્ઞાનેતિ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંસિદ્ધાઃ પદં શ્રેષ્ઠં વિદુર્મમ ।

જ્ઞાની પ્રિયતમોઽતો મે જ્ઞાનેનાસૌ વિભર્તિ મામ્ ॥ ૩

યથોક્તં જ્ઞાનિનમભિનન્દતિ—જ્ઞાનીતિ ।
યતોઽસૌ જ્ઞાનેન માં ધારયતિ ॥ ૩ ॥

તસ્ય જ્ઞાનં સ્તૌતિ—તપ્ ઇતિ ।

તપસ્તીર્થં જપો દાનં પવિત્રાણીતરાણિ ચ ।

નાલં કુર્વન્તિ તાં સિદ્ધિં યા જ્ઞાનકલયા કૃતા ॥ ૪

અલમત્યર્થમ્ । જ્ઞાનસ્ય કલયા લેશેન ॥ ૪ ॥

તસ્માજ્ઞાનેન સહિતં જ્ઞાત્વા સ્વાત્માનમુદ્ભવ ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનસમ્પન્નો ભજ માં ભક્તિભાવતઃ ॥ ૫

આ માટેનું (જ્ઞાન તજી દેવા માટેનું) કારણ
કહે છે— ‘જ્ઞાનિનઃ તુ ઇતિ ।’

જ્ઞાનીને માટે હું જ પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છેલો,
પોતાના ફળરૂપ, તે ફળના સાધનરૂપ, સ્વર્ગરૂપ
અભ્યુદય અને સંસારની નિવૃત્તિરૂપ મોક્ષ તરીકે
નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છું. મારા સિવાય બીજો
કોઈ પદાર્થ તેને પ્રિય નથી. ॥ ૨ ॥

જે કારણે હું જ તે જ્ઞાનીનો ‘ઇષ્ટઃ’ અપેક્ષિત,
‘સ્વાર્થઃ’ ફળ, ‘હેતુઃ’ તે ફળના સાધનરૂપે
નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો છું અને ‘સ્વર્ગઃ’
અભ્યુદય તથા ‘અપવર્ગઃ’ સંસારની નિવૃત્તિ-
આથી તેને પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય કે કરવા યોગ્ય કંઈ
જ નથી, એમ અર્થ છે. ॥ ૨ ॥

અહીં વિદ્વજ્જનની અનુભૂતિને પ્રમાણિત કરે
છે— ‘જ્ઞાન ઇતિ ।’

જ્ઞાન-વિજ્ઞાનથી સિદ્ધ થયા હોય તેઓ મારા
શ્રેષ્ઠ પદને (સ્વરૂપને) જાણે છે. તે જ્ઞાની પુરુષ
જ્ઞાન વડે મને ધારણ કરે છે, આથી જ્ઞાની મને
અત્યંત પ્રિય છે. ॥ ૩ ॥

જે પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યો તેવા જ્ઞાનીની
પ્રશંસા કરે છે— ‘જ્ઞાની ઇતિ ।’ કારણ કે તે મને
જ્ઞાનથી ધારણ કરે છે. ॥ ૩ ॥

તે જ્ઞાનીના જ્ઞાનની પ્રશંસા કરે છે—
‘તપઃ ઇતિ ।’

જ્ઞાનના લેશથી જે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને
પામવા તપ, તીર્થ, જપ, દાન કે બીજાં પવિત્ર
સાધનો પણ સમર્થ થઈ શકતાં નથી. ॥ ૪ ॥

‘અલમ્’ ‘અતિ’ ના અર્થમાં છે. જ્ઞાનના
‘કલયા’ લેશથી ॥ ૪ ॥

માટે હે ઉદ્ભવ, પોતાના આત્મારૂપ મને જ્ઞાન
સહિત જાણીને જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનથી યુક્ત થઈ
તમે મને ભક્તિભાવથી ભજો. ॥ ૫ ॥

જ્ઞાનેન સહિતં તત્પર્યન્તં યથા ભવતિ
તથા જ્ઞાત્વા તત્સંપન્નઃ સન્ મામેવ ભજ ।
અન્યત્સર્વં ત્યજેત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

तस्य प्रत्ययार्थं पूर्वेषां वृत्तमाह—ज्ञानेति ।

જ્ઞાનવિજ્ઞાનયજ્ઞેન મામિષ્ટ્વાઽઽત્માનમાત્મનિ ।
સર્વયજ્ઞપતિં માં વૈ સંસિદ્ધિં મુનયોઽગમન્ ॥ ૬

मामेव संसिद्धिं प्राप्ताः ॥ ६ ॥

તદેવ જ્ઞાનં સંક્ષેપત ઉપદિશતિ—
ત્વયીતિ ।

त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिविधो विकारो
मायान्तराऽऽपतति नाद्यपवर्गयोर्यत् ।
जन्मादयोऽस्य यदमी तव तस्य किं स्यु-
राद्यन्तयोर्यदसतोऽस्ति तदेव मध्ये ॥ ७

ત્રિવિધ આધ્યાત્મિકાદિર્વિકારો દેહાદિઃ
સ માયા ન તુ પરમાર્થઃ । યદ્યસ્માદન્તરા મધ્ય
एवापतति । रज्जौ सर्पमालादिवत् । नाद्यपवर्गयोर्न
त्वादावन्ते चास्ति । अतो यद्यदा अस्य

જ્ઞાન સહિત તે બ્રહ્મ પર્યન્ત જે રીતે જાણી
શકાય તે રીતે જાણીને તે જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનસંપન્ન
થઈ મને જ ભજો. (મોક્ષ પર્યન્ત) અન્ય સર્વ તજો.
॥ ૫ ॥

તેમને (ઉદ્ધવજીને) વિશ્વાસ પડે તે માટે
(ભગવાન) પૂર્વે થઈ ગયેલા મુનિઓની વાત કરે
છે— ‘જ્ઞાની ઇતિ ।’

પોતાના આત્મારૂપ, સર્વ યજ્ઞોના પતિ એવા
મારા જ્ઞાન તથા વિજ્ઞાનરૂપી યજ્ઞથી પોતાના
અંતઃકરણમાં જ યજન કરી મુનિઓ ઉત્તમ
સિદ્ધિરૂપ મને જ પામ્યા છે. ॥ ૬ ॥

ઉત્તમ સિદ્ધિરૂપ મને જ પામ્યા છે. ॥ ૬ ॥
(જે જ્ઞાનથી મુનિઓ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થયા,) તે
જ જ્ઞાનનો સંક્ષેપમાં ઉપદેશ કરે છે— ‘ત્વયિ
ઇતિ ।’

હે ઉદ્ધવ! દેહ, ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપ
આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક— એમ ત્રણ
પ્રકારનો જે આ વિકાર તમારામાં દેખાય છે તે
માયા છે, કારણ કે તે મધ્યમાં આવી પડે છે, આદિ
અને અંતમાં નથી હોતો. આ (દેહાદિ વિકાર)ના
જન્મ વગેરે થાય તો તેના અધિષ્ઠાનરૂપ
તમારી સાથે તેનો શું સંબંધ છે? (આત્મા વિષે
અજ્ઞાનથી ભાસતા દેહાદિ) અસત્ વિકારોના આદિ
અને અંતમાં જે (આત્મા) છે, તે જ મધ્યમાં પણ
છે. ॥ ૭ ॥

‘ત્રિવિધઃ’ આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક,
આધિદૈવિક— એમ ત્રણ પ્રકારનો ‘દેહાદિઃ’ દેહ,
ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણરૂપ જે વિકાર છે તે માયા
છે પણ પારમાર્થિક નથી, ‘યત્’ કારણ કે ‘અન્તરા’
મધ્યમાં જ આવી પડે છે. રજ્જુમાં સર્પ કે માળાની
જેમ! પરંતુ તે ‘ન-આદિ-અપવર્ગયોઃ’ આદિ અને
અંતમાં હોતો નથી. આથી ‘યત્’ જ્યારે આ

વિકારસ્યામી જન્માદયઃ સ્યુસ્તદા તસ્ય
તવાધિષ્ઠાનભૂતસ્ય કિં। ન કિંચિદિત્યર્થઃ।

નનુ તસ્યાપિ વસ્તુતો ન સન્તિ,
તસ્યાસત્ત્વાદિત્યાહ—આદ્યન્તયોરિતિ। અસતઃ
સર્પદિરાદ્યન્તયોર્યદસ્તિ રજ્જ્વાદિ તદેવ મધ્યેઽપિ
ન તુ સર્પાદિ, તદ્વદયં વિકારો નાસ્તીત્યર્થઃ।
યદ્વા, આદ્યન્તયોર્યદસ્તિ તન્મધ્યેઽપ્યસ્ત્યેવ। ન
તસ્ય જન્માદયઃ સન્ત્યતસ્ત્વં નિર્વિકારં
બ્રહ્મેતિ ॥ ૭ ॥

જ્ઞાનાદેર્વિશેષં જિજ્ઞાસુઃ પૃચ્છતિ—
જ્ઞાનમિતિ।

उद्धव उवाच

જ્ઞાનં વિશુદ્ધં વિપુલં યથૈત-
દ્વૈરાગ્યવિજ્ઞાનયુતં પુરાણમ્।
આખ્યાહિ વિશ્વેશ્વર વિશ્વમૂર્તે
ત્વદ્ભક્તિયોગં ચ મહદ્વિમૃગ્યમ્ ॥ ૮

વિશુદ્ધમેતજ્ઞાનં વિપુલં નિશ્ચિતં યથા
ભવતિ તથા કથયેતિ। મહદ્વિબ્રહ્માદિભિ-
ર્વિમૃગ્યમ્ ॥ ૮ ॥

મહદ્વિમૃગ્યત્વમભિનયેનાહ—તાપત્રયેણેતિ।

તાપત્રયેણાભિહતસ્ય ઘોરે
સંતપ્યમાનસ્ય ભવાધ્વનીશ।
પશ્યામિ નાન્યચ્છરણં તવાઙ્ગિ-
દ્વન્દ્વાતપત્રાદમૃતાભિવર્ષાત્ ॥ ૯

વિકારના આ જન્મ વગેરે થાય છે ત્યારે તેના
અધિષ્ઠાનરૂપ તમારી સાથે તેનો શું સંબંધ છે? કંઈ
જ નહીં, એમ અર્થ છે.

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે તે વિકાર પણ
વસ્તુતઃ નથી? તે માટે ઉત્તર આપે છે કે તેનું
અસ્તિત્વ જ નથી— ‘આદિ-અન્તયોઃ ઇતિ।’
અસત્ એવા સર્પ વગેરેના આદિ અને અંતમાં જે
રજ્જુ વગેરે છે તે જ મધ્યમાં છે પણ સર્પ વગેરે
નથી, તેની જેમ આ વિકાર નથી, એમ અર્થ છે.
અથવા જે આદિ અને અંતમાં છે તે મધ્યમાં પણ
છે જ. તે (અધિષ્ઠાન)નાં જન્માદિ નથી, આથી તમે
નિર્વિકાર બ્રહ્મ છો. ॥ ૭ ॥

જિજ્ઞાસુ ઉદ્ભવજ્ઞ જ્ઞાન વગેરેની વિશેષતા પૂછે
છે— ‘જ્ઞાનમ્ ઇતિ।’

ઉદ્ભવજ્ઞ બોલ્યા — હે વિશ્વેશ્વર, હે વિશ્વમૂર્તિ,
વૈરાગ્ય તથા વિજ્ઞાનથી યુક્ત આ વિશુદ્ધ, પુરાતન
જ્ઞાન જે રીતે દેઢ થાય તે રીતે આપ મને કહો.
(બ્રહ્માજી વગેરે) મહાપુરુષો દ્વારા પણ શોધવા
યોગ્ય આપનો ભક્તિયોગ પણ મને કહો. ॥ ૮ ॥

વિશુદ્ધ એવું આ જ્ઞાન ‘વિપુલમ્’ દેઢ જે
રીતે થાય તે રીતે કહો. ‘મહદ્વિઃ’ બ્રહ્માજી વગેરે
મહાપુરુષો દ્વારા શોધવા યોગ્ય ॥ ૮ ॥

મહાન પુરુષો દ્વારા શોધવા યોગ્ય હોવાના
મનોભાવને પ્રકટ કરતાં કહે છે— ‘તાપત્રયેણ
ઇતિ।’

ભયંકર એવા આ સંસારમાર્ગમાં (આધ્યામિક,
આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક— એમ) ત્રણ પ્રકારના
તાપ વડે સર્વ રીતે પીડાતા અને તેથી સંતાપ
પામતા મનુષ્યને અમૃતનું અભિવર્ષણ કરતા
આપના ચરણયુગલરૂપી છત્ર વિના બીજું શરણ
હું જોતો નથી. ॥ ૯ ॥

તાપત્રયેणाभितो हतस्य । अतः
संतप्यमानस्य । अङ्घ्रिद्वन्द्वमेवातपत्रं तस्मात् ।
न केवलमातपात् त्रातुः किंत्वमृतमप्यभितो
वर्षति यत्तस्मात् ॥ ९ ॥

अतिकृपामुत्पादयन्नाह—दष्टमिति ।

दष्टं जनं संपतितं बिलेऽस्मिन्
कालाहिना क्षुद्रसुखोरुतर्षम् ।
समुद्धरैनं कृपयाऽऽपवर्ग्यै-
र्वचोभिरासिञ्च महानुभाव ॥ १०

अस्मिन्बिले संसारकूपे पतितं तत्र च
कालાહિના દષ્ટમ્, એવમપિ ક્ષુદ્રસુખેષ્વેવ
ઝરુસ્તર્ષસ્તૃષ્ણા યસ્ય તમ્ ।

दह्यमानः कथं समुद्धरणीय इति चेत्त्राह—
आपवर्ग्यैरपवर्गबोधकैर्वागमृतैरासिञ्चेति ॥ १० ॥

तद्विश्वासार्थं विद्वत्सभायां निर्णीतमहं
वक्ष्यामीत्याशयेनाह—इत्थमिति ।

श्रीभगवानुवाच

इत्थमेतत् पुरा राजा भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।
अजातशत्रुः पप्रच्छ सर्वेषां नोऽनुशृण्वताम् ॥ ११
॥ ११ ॥

निवृत्ते भारते युद्धे सुहृन्निधनविह्वलः ।
श्रुत्वा धर्मान् बहून् पश्चान्मोक्षधर्मान् पृच्छत ॥ १२

॥ १२ ॥

ત્રણ પ્રકારના તાપથી સર્વ રીતે પીડાતા અને
તેથી સંતાપ પામતા મનુષ્યને— ચરણયુગલ એ જ
છત્ર, તેનાથી (અન્ય શરણ)— કેવળ તાપથી રક્ષા
કરનારું છે એટલું જ નહીં, ચોતરફથી અમૃતનું
પણ અભિવર્ષણ કરે છે, તે છત્રથી (અન્ય શરણ
હું જોતો નથી). ॥ ૯ ॥

અતિશય કૃપા ઉત્પન્ન કરાવતાં કહે છે—
'દષ્ટમ્ ઇતિ ।'

હે મહાનુભાવ! આ સંસારરૂપી કૂવામાં પડેલા
અને કાળરૂપી સર્પ દ્વારા દંશ મારવામાં આવેલા
છતાં ક્ષુદ્ર વિષયસુખો માટે અતિશય તૃષ્ણાવાળા
આ મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરો! મોક્ષનો બોધ આપનારા
વચનામૃતથી તેનું સિંચન કરો. ॥ ૧૦ ॥

આ 'બિલે' સંસારરૂપી કૂવામાં પડેલો અને
ત્યાં કાળરૂપી સર્પથી ડસાયેલો, આવો હોવા છતાં
ક્ષુદ્ર સુખોમાં જ અતિશય તૃષ્ણા છે જેને તેનો
(ઉદ્ધાર કરો).

જો કહેવામાં આવે કે બળતા મનુષ્યનો કેવી
રીતે ઉદ્ધાર કરું? તે માટે કહે છે— 'આપવર્ગ્યૈઃ'
મોક્ષનો બોધ આપનારા વચનામૃતથી તેનું સિંચન
કરો. ॥ ૧૦ ॥

તેમને વિશ્વાસ પડે તે માટે વિદ્વાનોની સભામાં
જે નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું હતું તે હું કહીશ, એવા
આશયથી (ભગવાન) કહે છે— 'इत्थम् इति ।'

શ્રીભગવાન બોલ્યા — પૂર્વે આ પ્રમાણે
અજાતશત્રુ રાજા યુધિષ્ઠિરે અમારા સૌના
સાંભળતાં ધાર્મિકશિરોમણિ ભીષ્મ પિતામહને પૂછ્યું
હતું. ॥ ૧૧ ॥ ૧૧ ॥

મહાભારતનું યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે સુહૃજાનોના
નિધનથી વિહ્વળ બનેલા રાજા યુધિષ્ઠિરે અનેક
ધર્મો સાંભળ્યા પછી તેમને મોક્ષધર્મો પૂછ્યા હતા.

॥ ૧૨ ॥ ૧૨ ॥

તાનહં તેઽભિધાસ્યામિ દેવવ્રતમુખાચ્છુતાન્ ।

જ્ઞાનવૈરાગ્યવિજ્ઞાનશ્રદ્ધાભક્ત્યુપબૃંહિતાન્ ॥ ૧૩

જ્ઞાનાદિભિરુપબૃંહિતાન્ । તત્સહિતાનિત્યર્થઃ

॥ ૧૩ ॥

તત્ર જ્ઞાનં કથયતિ—નવેતિ ।

નવૈકાદશ પંચ ત્રીન્ ભાવાન્ ભૂતેષુ યેન વૈ ।

ઈક્ષેતાથૈકમપ્યેષુ તજ્ઞાનં મમ નિશ્ચિતમ્ ॥ ૧૪

પ્રકૃતિપુરુષમહદહંકારપञ્ચતન્માત્રાણ્યેકાદશે-

ન્દ્રિયાણિ પञ્ચમહાભૂતાનિ ત્રયો ગુણાઃ

એતાન્ભાવાનષ્ટાવિંશતિતત્ત્વાનિ ભૂતેષુ બ્રહ્માદિ-

સ્થાવરાન્તેષુ કાર્યેષ્વનુગતાનિ યેન જ્ઞાનેનેક્ષેત ।

અથ એષ્વપિ ભાવેષ્વેકં પરમાત્મતત્ત્વમનુગતં

યેનેક્ષેત । કાર્યકારણાત્મકં જગત્પશ્યન્

પરમકારણાત્મકમેવૈતન્ન તુ તતઃ પૃથગિતિ યેન

પશ્યેત્તજ્ઞાનમિત્યર્થઃ ॥ ૧૪ ॥

વિજ્ઞાનમાહ—એતદેવેતિ શ્લોકાર્થેન ।

એતદેવ હિ વિજ્ઞાનં ન તથૈકેન યેન યત્ ।

સ્થિત્યુત્પત્યપ્યયાન્ પશ્યેદ્ ભાવાનાં ત્રિગુણાત્મનામ્ ॥

॥ ૧૫ ॥

દેવવ્રત ભીષ્મના મુખથી શ્રવણ કરેલા જ્ઞાન, વૈરાગ્ય, વિજ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ભક્તિ સહિતના તે ધર્મો હું તમને કહું છું. ॥ ૧૩ ॥

જ્ઞાન વગેરેથી ‘ઉપબૃંહિતાન્’ વૃદ્ધિ પામેલા, તે સહિતના ધર્મો, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૩ ॥

તે સર્વમાં પ્રથમ જ્ઞાન વિષે કહે છે— ‘નવ ઇતિ’

જે જ્ઞાનથી (પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ— એમ) નવ, અગિયાર (ઈન્દ્રિયો), પાંચ (મહાભૂતો) અને ત્રણ (ગુણો— આ અઠ્યાવીસ) તત્ત્વોને (બ્રહ્માજીથી માંડીને તણખલા સુધીનાં સર્વ) કાર્યોમાં વ્યાપેલાં જુએ અને હવે આ (અઠ્યાવીસ) તત્ત્વોમાં એક પરમાત્મતત્ત્વને વ્યાપેલું જુએ, તે જ જ્ઞાન છે, એમ મારું નિશ્ચિતપણે માનવું છે. ॥ ૧૪ ॥

પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્ત્વ, અહંકાર, પંચ તન્માત્રાઓ, અગિયાર ઈન્દ્રિયો, પાંચ મહાભૂતો અને ત્રણ ગુણો— આ અઠ્યાવીસ તત્ત્વોને ‘ભૂતેષુ’ બ્રહ્માજી વગેરેથી માંડીને સ્થાવર સુધીનાં કાર્યોમાં વ્યાપેલાં જે જ્ઞાનથી જુએ— હવે આ તત્ત્વોમાં પણ એક પરમાત્મતત્ત્વને વ્યાપેલું જે જ્ઞાનથી જુએ— કાર્યકારણાત્મક જગતને જોતો મનુષ્ય જે જ્ઞાનથી આ જગતને (કાર્ય અને કારણના પણ કારણ) પરમકારણરૂપ જુએ, તેનાથી જુદું ન જુએ, તે જ જ્ઞાન છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૪ ॥

(હવે ભગવાન) વિજ્ઞાનની અર્ધા શ્લોકથી વ્યાખ્યા કરે છે— ‘એત્ એવ ઇતિ’

જ્યારે જે એક તત્ત્વથી વ્યાપેલા એકાત્મતત્ત્વને પહેલાં જોતો હતો તેમને તે રીતે ન જુએ (પણ એક પરમકારણરૂપ બ્રહ્મને જ જુએ), એ જ વિજ્ઞાન છે. (આ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરવાની યુક્તિ એ છે કે) ત્રિગુણાત્મક સાવયવ પદાર્થોની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો (જ્ઞાની) વિચાર કરે. ॥ ૧૫ ॥

यद्यदा येनैकेनानुगतानेकात्मकान् भावान्
पूर्वमैक्षत तांस्तथा पूर्ववन्नेक्षत। किंतु तदेकं
परमकारणं ब्रह्मैव। तदा एतदेव विज्ञानमुच्यते।

एतदुक्तं भवति—परोक्षज्ञानेनापरोक्षभ्रमस्य
दिङ्मोहादिष्विव निवृत्यभावात्तदात्मकं
जगत्पश्यन्नप्यात्मनः पृथक् सदिति मन्यते,
अपरोक्षज्ञाने तु बाधितमेव दग्धपटवज्जीवन्मुक्तः
संस्कारशेषं पश्यति, ततः परं न पश्यति
चातः परोक्षापरोक्षज्ञाने ज्ञानविज्ञानशब्दा-
भ्यामुच्येते इति।

एकेन सर्वकार्याणामनुगतिं कार्याणां
कारणात् पृथगसत्त्वं चोपपादयति सार्धेन। तत्र
यदि न कदाचिदनीदृशं जगदित्यादिमतेनैतेषां
भावानामुत्पत्त्यादयो न स्युस्तर्हि कारणस्यै-
कस्याभावादेकात्मकता मिथ्यात्वं च न
स्यादतस्तेषामुत्पत्त्यादीन् साधयति—स्थितििति।

त्रिगुणात्मनां सावयवानामित्यर्थः।
विमता भावा उत्पत्त्यादिमन्तः, सावयवत्वात्,
घटादिवदिति पश्येत्॥ ૧૫ ॥

आदावन्ते च मध्ये च सृज्यात् सृज्यं यदन्वियात्।
पुनस्तत्प्रतिसંक्रामे यच्छिष्येत तदेव सत्॥

॥ ૧૬ ॥

‘यत्’ જ્યારે જે એક તત્ત્વથી વ્યાપેલા એકાત્મ
તત્ત્વોને પહેલાં જોતો હતો તેમને તે રીતે પહેલાંની
જેમ ન જુએ, પરંતુ પરમકારણ તે એક બ્રહ્મને જ
જુએ, ત્યારે આને જ વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે— જેમ
દિશાઓની ભ્રાંતિ વગેરેમાં થાય છે તેમ પરોક્ષ
જ્ઞાનથી અપરોક્ષ ભ્રમની નિવૃત્તિ થતી નથી. તેથી
બ્રહ્માત્મક જગત જોતો હોવા છતાં તે પોતાનાથી
ભિન્ન છે, એમ માને છે. અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં તો બળેલા
વસ્ત્રની જેમ બાધિત થયેલા જગતને સંસ્કારરૂપે જ
બાકી રહેલું જુએ; તે બ્રહ્મથી અન્ય કાંઈ જોતો નથી.
આથી પરોક્ષ જ્ઞાન તે જ્ઞાન કહેવાય છે અને અપરોક્ષ
જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે.

એક તત્ત્વથી સર્વ કાર્યોની વ્યાપ્તિ અને કાર્યો
કારણથી જુદાં નથી, તે દોઢ શ્લોકથી સિદ્ધ કરે છે.
તેમાં ‘જગત કદી આવું ન હતું, એમ નથી.’ વગેરે
(મીમાંસકોના) મત પ્રમાણે જો આ પદાર્થોનાં ઉત્પત્તિ
વગેરે ન હોય તો સર્વ પદાર્થોનું એક જ કારણ
સિદ્ધ ન થવાથી એક પરમકારણરૂપતા અને જગતનું
મિથ્યાત્વ પણ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, આથી તેમની
ઉત્પત્તિ વગેરેને સિદ્ધ કરે છે— ‘સ્થિતિ ઇતિ।’

‘ત્રિગુણાત્મનામ્’ ત્રણ ગુણોવાળા પદાર્થો એટલે
અવયવવાળા પદાર્થો. વિસંવાદિત પદાર્થો ઉત્પત્તિ
વગેરેથી યુક્ત છે, કારણ કે તે પદાર્થો અવયવવાળા
છે; જેમ કે ઘટાદિ, આમ જોવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

જે વસ્તુ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અને (જુદું પરિણામ
પામવારૂપ) અંતમાં કારણરૂપે તથા મધ્યમાં આશ્રયરૂપે
એક કાર્યથી બીજા કાર્ય પ્રત્યે અનુસરતી હોય તથા
તે તે કાર્યોનો નાશ થતાં જે વસ્તુ શેષ રહી જતી
હોય તે જ સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે. ॥ ૧૬ ॥

મીમાંસામતનું ખંડન— જગત આવું જ રહેતું નથી. ઉત્પત્તિ વગેરે પામતું રહે છે. જગત અનિત્ય
છે. તેની ઉત્પત્તિ વગેરે કરનાર બ્રહ્મ છે.

તત આદાવુત્પત્તૌ અન્તે પરિણામાન્તરાપત્તૌ
 ચ કારણત્વેન મધ્યે ચાશ્રયત્વેન સૃજ્યાત્સૃજ્યં
 કાર્યાત્કાર્યાન્તરં પ્રતિ યદન્વિયાદનુગચ્છેત્તત્
 પ્રતિસંક્રામે તેષાં પ્રલયે ચ યદવશિષ્યતે તદેવ
 સદિતિ પશ્યેદિત્યર્થઃ ॥ ૧૬ ॥

વૈરાગ્યમાહ—શ્રુતિરિતિ દ્વાભ્યામ્ ।

શ્રુતિઃ પ્રત્યક્ષમૈતિહ્યમનુમાનં ચતુષ્ટયમ્ ।
 પ્રમાણેષ્વનવસ્થાનાદ્ વિકલ્પાત્ સ વિરજ્યતે ॥ ૧૭

શ્રુતિઃ—‘નેહ નાનાસ્તિ કિંચન’ इत्यादिः ।
 પ્રત્યક્ષમ્—પટાદિકાર્યં તન્ત્વાદિવ્યતિરેકેણ
 ન દૃશ્યતે । એતિહ્યમ્—મહાજનપ્રસિદ્ધિઃ ।
 અનુમાનમ્—વિમતં મિથ્યા, દૃશ્યત્વાત્,
 શુક્તિરજતાદિવદિત્યાદિ । એવં પ્રમાણચતુષ્ટયમ્ ।
 એતેષ્વનવસ્થાનાદેતૈર્બાધિતત્વાત્ । સ એવં
 સર્વાનુગતં સત્યમાત્મતત્ત્વં પશ્યન્વિકલ્પસ્ય ચ
 મિથ્યાત્વાત્તતો વિરજ્યતે વિરક્તો ભવતીત્યર્થઃ
 ॥ ૧૭ ॥

નનુ વેદોક્તસ્વર્ગાદિસુખાશયા ન
 વિરજ્યેતેત્યાહ—કર્મણામિતિ ।

તેથી ‘આદૌ’ કાર્યની ઉત્પત્તિમાં અને જુદું
 પરિણામ પામવારૂપ અંતમાં કારણરૂપે તથા મધ્યમાં
 આશ્રયરૂપે ‘સૃજ્યાત્ સૃજ્યમ્’ કાર્યથી બીજા કાર્ય
 પ્રત્યે જે વસ્તુ ‘અન્વિયાત્’ અનુગત હોય તથા
 ‘પ્રતિસંક્રામે’ તે કાર્યોનો નાશ થતાં જે શેષ રહી
 જાય તે જ સત્સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, એમ સમજવું
 જોઈએ, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

(ભગવાન) વૈરાગ્ય વિષે બે શ્લોકથી કહે
 છે— ‘શ્રુતિઃ ઇતિ ।’

શ્રુતિ (વૈદિક જ્ઞાન), પ્રત્યક્ષ (પ્રત્યક્ષ અનુભવ),
 ઐતિહ્ય (ઋષિમુનિઓનો અનુભવ) અને અનુમાન
 (તર્કસિદ્ધ વાત)— આ ચાર પ્રમાણો દ્વારા દૃશ્યપ્રપંચને
 મિથ્યારૂપે જાણવાથી તે વિવેકી મનુષ્ય દૃશ્યપ્રપંચથી
 વૈરાગ્ય પામે છે. ॥ ૧૭ ॥

શ્રુતિઃ ‘આ બ્રહ્મતત્ત્વમાં કંઈ પણ જુદું નથી.’
 (પરમાત્મા સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ નથી.)
 (કઠ.ઉપ.૨/૧/૪) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ— વસ્ત્ર વગેરે
 કાર્ય તાંતણા વગેરેથી જુદું નથી હોતું. ઐતિહ્ય
 પ્રમાણ— ઋષિ-મુનિઓનો અનુભવ તથા અનુમાન—
 જગત મિથ્યા છે, કારણ કે દૃશ્ય છે. છીપમાં
 બ્રાંતિથી દેખાતી ચાંદીની જેમ, વગેરે. આમ ચાર
 પ્રમાણ છે. એતેષુ ‘અનવસ્થાનાત્’ એતૈઃ આ ચાર
 પ્રમાણો દ્વારા ‘બાધિતત્વાત્ (મિથ્યાત્વેન જ્ઞાતત્વાત્’-
 દીપિની. મિથ્યારૂપે જાણવાથી) તે વિવેકી મનુષ્ય
 આમ સર્વમાં વ્યાપ્ત સત્ય આત્મતત્ત્વને જોતો
 દૃશ્યપ્રપંચનું મિથ્યાત્વ હોવાથી તેનાથી ‘વિરજ્યતે’
 વૈરાગ્ય પામે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૭ ॥

આક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે કે વેદોક્ત
 સ્વર્ગાદિ સુખની આશાથી મનુષ્ય વિરક્ત નથી
 થતો! તે માટે કહે છે— ‘કર્મણામ્ ઇતિ ।’

કર્મણાં પરિણામિત્વાદાવિરિચ્છાદમંગલમ્ ।
વિપશ્ચિન્નશ્વરં પશ્યેદદૃષ્ટમપિ દૃષ્ટવત્ ॥ ૧૮

આવિરિચ્છાદ્બ્રહ્મલોકપર્યન્તમદૃષ્ટમપિ સુખ-
મમઙ્ગલં દુઃખરૂપં નશ્વરં ચ પશ્યેત્ ॥ ૧૮ ॥

ભક્તિયોગં સકારણમાહ—
ભક્તિયોગઃ પુરૈવોક્તઃ પ્રીયમાણાય તેઽનઘ ।
પુનશ્ચ કથયિષ્યામિ મદ્ભક્તેઃ કારણં પરમ્ ॥ ૧૯

ભક્તિયોગઃ પૂર્વમુક્ત એવ તથાપિ તસ્મિન્પ્રીતિં
પ્રાપ્નુવતે તુભ્યં પુનશ્ચ કથયિષ્યામિ ॥ ૧૯ ॥

શ્રદ્ધામૃતકથાયાં મે શશ્વન્મદનુકીર્તનમ્ ।
પરિનિષ્ઠા ચ પૂજાયાં સ્તુતિભિઃ સ્તવનં મમ ॥ ૨૦

આદરઃ પરિચર્યાયાં સર્વાઙ્ગૈરભિવન્દનમ્ ।
મદ્ભક્તપૂજાભ્યધિકા સર્વભૂતેષુ મન્મતિઃ ॥ ૨૧

મદર્થેષ્વંગચેષ્ટા ચ વચસા મદ્ગુણેરણમ્ ।
મય્યર્પણં ચ મનસઃ સર્વકામવિવર્જનમ્ ॥ ૨૨

મદર્થેઽર્થપરિત્યાગો ભોગસ્ય ચ સુખસ્ય ચ ।
ઇષ્ટં દત્તં હુતં જપ્તં મદર્થં યદ્ વ્રતં તપઃ ॥ ૨૩

(સ્વર્ગાદિ ઇળ આપનારાં યજ્ઞાદિ) કર્મો
વિકારવાળાં (હોવાથી નશ્વર) છે, તેથી બ્રહ્મલોક
સુધીના અદૃષ્ટ સુખને વિવેકી મનુષ્યે દૃષ્ટ સુખની
જેમ અમંગળ, દુઃખરૂપ અને નાશવંત જોવું
જોઈએ. ॥ ૧૮ ॥

‘આવિરિચ્છાત્’ બ્રહ્મલોક સુધીના અદૃષ્ટ સુખને
પણ (વિવેકી મનુષ્ય) અમંગળ, (દુઃખરૂપ) અને
નાશવંત જુએ. ॥ ૧૮ ॥

કારણસહિત ભક્તિયોગ કહે છે—
હે નિષ્પાપ (ઉદ્ધવ)! ભક્તિયોગ પહેલાં જ
વર્ણવાયો છે, તેમ છતાં તેમાં પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરનારા
તમને મારી ભક્તિ થવા માટેનું શ્રેષ્ઠ કારણ ફરીથી
કહીશ. ॥ ૧૯ ॥

ભક્તિયોગ પૂર્વે વર્ણવાયો જ છે, તેમ છતાં
તેમાં પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરનારા તમને હું ફરીથી કહીશ
॥ ૧૯ ॥

મારી અમૃતમયી કથામાં નિરંતર શ્રદ્ધા,
નિત્ય મારું કીર્તન, સદાય મારી પૂજા કરવામાં
આસક્તિ, સ્તુતિઓ દ્વારા મારું સતત સ્તવન,
॥ ૨૦ ॥ મારી સેવા કરવામાં નિત્ય આદર,
સર્વ અંગોથી મને વંદન, મારી પૂજાથી અધિક
મારા ભક્તોની પૂજા, સર્વ પ્રાણીઓમાં મારી
ભાવના, ॥ ૨૧ ॥ મારી સેવા માટે દેહનો સર્વ
કાર્યવ્યાપાર, (સાધારણ લૌકિક કાર્યો કરતી વખતે
પણ) વાણીથી મારું ગુણગાન, મારામાં મનનું
સમર્પણ, સર્વ કામનાઓનો ત્યાગ, ॥ ૨૨ ॥ મારું
ભજન કરવા માટે ધનનો ત્યાગ, ભોગનો અને
સુખનો પણ ત્યાગ તથા જે કાંઈ યજ્ઞ, દાન, હોમ,
જપ, વ્રત અને તપ મારા માટે (કરવામાં આવે છે,
તે મારામાં ભક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં કારણરૂપ થાય
છે). ॥ ૨૩ ॥

શ્રદ્ધા શ્રવણાદરઃ । શશ્વદિતિ સર્વત્રાનુષજ્જતે ।
મદનુકીર્તનં શ્રવણાનન્તરં મત્કથાવ્યાખ્યાન-
મિત્યર્થઃ ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ અઙ્ગચેષ્ટા લૌકિકી
ક્રિયા । વચસા લૌકિકેનાપિ મદ્ગુણાનામીરણં
કથનમ્ ॥ ૨૨ ॥ મદર્થે મદ્વજનાર્થમ્ । તદ્વિ-
રોધિનોઽર્થસ્ય પરિત્યાગઃ । ભોગસ્ય તત્સાધનસ્ય
ચન્દનાદેઃ । સુખસ્ય પુત્રોપલાર્ણાદેઃ । ઇષ્ટાદિ
વૈદિકં યત્કર્મ તદપિ મદર્થ કૃતં ભક્તેઃ
કારણમિત્યર્થઃ ॥ ૨૩ ॥

एवं धर्मैर्मुनुष्याणामुद्धवात्मनिवेदिनाम् ।
मयि संजायते भक्तिः कोऽन्योऽर्थोऽस्यावशिष्यते ॥
॥ २४ ॥

ભક્તિઃ પ્રેમલક્ષણા સંજાયતે । અસ્ય
ભક્તસ્યાન્યઃ કોઽર્થઃ સાધનરૂપઃ સાધ્યરૂપો
વાઽવશિષ્યતે । સર્વોઽપિ સ્વત એવ ભવતીત્યર્થઃ
॥ ૨૪ ॥

किं बहुना, चित्तमेवान्तर्बहिर्निष्ठमर्थानर्थयोः
कारणमित्याह—यदात्मनीति द्वाभ्याम् ।

यदाऽऽत्मन्यर्पितं चित्तं शान्तं सत्त्वोपबृंहितम् ।
धर्मं ज्ञानं सवैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते ॥ २५

यदा आत्मनि मयि ईश्वरे चित्तमर्पितं
तदा पुमान् धर्मादीन्प्राप्नोत्येव ॥ २५ ॥

‘શ્રદ્ધા’ શ્રવણ માટે આદર— ‘શશ્વત્’ શબ્દ
સર્વ ક્રિયાઓમાં જોડાય છે. ‘મદ્-અનુકીર્તનમ્’
કથાશ્રવણ પછી મારી કથાઓનું વ્યાખ્યાન કરવું,
એમ અર્થ છે. ॥ ૨૦ ॥ ૨૧ ॥ ‘અંગચેષ્ટા’ દેહની
લૌકિક ક્રિયા, લૌકિક કાર્યો કરવાના સમયે પણ
મારા ગુણોનું ‘ઈરણમ્’ કથન, ॥ ૨૨ ॥ ‘મદ્-
અર્થે’ મારા ભજન માટે, તે ભજનના વિરોધી
ધનનો ત્યાગ— ‘ભોગસ્ય’ ભોગનો, તેના સાધનરૂપ
ચંદનાદિ વિલેપનોનો ત્યાગ, ‘સુખસ્ય’ પુત્રને લાડ
લડાવવા વગેરે સુખનો ત્યાગ— પણ વગેરે જે
વૈદિક કર્મ છે તે પણ મારે ખાતર કરવામાં આવેલું
હોઈ મારી ભક્તિનું કારણ બને છે, એમ અર્થ
છે. ॥ ૨૩ ॥

હે ઉદ્ધવ! આ પ્રમાણે ધર્માચરણ કરીને
આત્મનિવેદન કરતા મનુષ્યને (ફળરૂપે) મારામાં
(પરમ પ્રેમલક્ષણા) ભક્તિ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.
(પછી) આ (ભક્ત)ને સાધવા યોગ્ય બીજું શું
બાકી રહે? ॥ ૨૪ ॥

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ
ભક્તને સાધનરૂપે કે સાધવા યોગ્ય બીજું શું બાકી
રહે? સર્વ કાંઈ સ્વતઃ જ સિદ્ધ થઈ જાય છે, એમ
અર્થ છે. ॥ ૨૪ ॥

વધારે શું કહું? ચિત્ત જ જો અંતર્નિષ્ઠ બને
તો શુભનું કારણ થાય છે અને બહિર્નિષ્ઠ બને તો
અશુભનું કારણ થાય છે, એમ (ભગવાન) બે
શ્લોકથી કહે છે— ‘યદા આત્મનિ ઇતિ ।’

સત્ત્વગુણથી પુષ્ટ થયેલું શાંત ચિત્ત જ્યારે
આત્મરૂપ મારામાં સમર્પિત કરવામાં આવે છે ત્યારે
તે મનુષ્ય ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત
કરે છે. ॥ ૨૫ ॥

જ્યારે ‘આત્મનિ’ આત્મરૂપ ઈશ્વર એવા
મારામાં ચિત્ત સમર્પિત કરે છે ત્યારે મનુષ્ય ધર્મ
વગેરે પ્રાપ્ત કરે જ છે. ॥ ૨૫ ॥

एतदेव व्यतिरेकेण द्रढयति—

यदर्पितं तद् विकल्पे इन्द्रियैः परिधावति ।
रजस्वलं चासन्निष्ठं चित्तं विद्धि विपर्ययम् ॥ २६

यद्यदा तच्चित्तं विकल्पे देहगृहादावर्पितं
सत् વિષયેષુ પરિધાવતિ તદાધિકં રજસ્વલ-
મસન્નિષ્ઠં ચ ભવતિ । તતશ્ચ વિપર્યયમધર્માદિકં
વિદ્ધિ ॥ ૨૬ ॥

स्वाभिप्रेतान्ધર્मादीन्व्याचष्टे—

धर्मो मद्भक्तिकृत् प्रोक्तो ज्ञानं चैकात्म्यदर्शनम् ।
गुणेष्वसंगो वैराग्यमैश्वर्यं चाणिमादयः ॥ २७

ધર્મો મદ્ભક્તિકૃત્ । યતઃ સ એવ
પ્રોક્તઃ પ્રકૃષ્ટ ઉક્તઃ શાસ્ત્રેષુ ॥ ૨૭ ॥

धर्मादीनां महाजनप्रसिद्धानामन्यथा
व्याख्यातत्वाद्यमादिष्वपि संख्यातः स्वरूपतो
वा किंचिद्वैलक्षण्यं स्यादित्येवं संभावनया
तद्विशेषं जिज्ञासुः पृच्छति—यम इति पञ्चभिः

उद्धव उवाच

यमः कतिविधः प्रोक्तो नियमो वारिकर्शन ।
कः शमः को दमः कृष्ण का तितिक्षा धृतिः प्रभो ॥

॥ २८ ॥ २८ ॥

આ જ વાતને (ઈશ્વરાર્પિત ચિત્તથી ધર્માદિની
પ્રાપ્તિને) વ્યતિરેકથી (ઈશ્વરાર્પિત ચિત્તના અભાવથી)
દૃઢ કરે છે—

જ્યારે તે ચિત્ત ઈન્દ્રિયો સહિત દેહ, ઘર
વગેરેમાં આસક્ત થઈ (વિષયો તરફ) દોડે છે
ત્યારે અધિક રજોગુણવાળું અને અસત્ (શાસ્ત્રનિષિદ્ધ)
વિષયોમાં લાગી જાય છે અને ત્યારે અધર્મ વગેરે
થાય છે, એમ તમે જાણો. ॥ ૨૬ ॥

‘યત્’ જ્યારે તે ચિત્ત ‘વિકલ્પે’ દેહ, ઘર
વગેરેમાં આસક્ત થઈ વિષયો તરફ દોડે છે ત્યારે
તે અધિક રજોગુણવાળું અને અસદ્ વિષયોમાં
લાગી જાય છે અને ત્યારે ‘વિપર્યયમ્’ અધર્માદિ
થાય છે, એમ તમે જાણો. ॥ ૨૬ ॥

પોતાને અભિપ્રેત ધર્મ વગેરેની વ્યાખ્યા
કરે છે—

મારામાં ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે તે ધર્મ કહેવાયો
છે. સર્વત્ર એક જ આત્માનાં દર્શન થવાં તે જ્ઞાન છે.
વિષયોમાં અનાસક્તિ એ વૈરાગ્ય છે અને અણિમા
વગેરે (અષ્ટ મહાસિદ્ધિઓ) ઐશ્વર્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

મારામાં ભક્તિ ઉત્પન્ન કરે તે ધર્મ છે, કારણ
કે તે જ ‘પ્રોક્તઃ’ શાસ્ત્રોમાં શ્રેષ્ઠ રીતે કહેવાયો
છે. ॥ ૨૭ ॥

મહાજનોના પ્રસિદ્ધ ધર્મોની (વૈષ્ણવોના શાસ્ત્ર
અનુસાર) બીજી રીતે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી
હોવાથી યમ વગેરેમાં સંખ્યા કે સ્વરૂપ પ્રમાણે
કેટલીક વિલક્ષણતા હોય, એવી સંભાવનાથી તેને
વિશેષરૂપે જાણવા ઈચ્છનાર ઉદ્ભવજી પાંચ શ્લોકોથી
પૂછે છે— ‘યમઃ ઇતિ’

ઉદ્ભવજી બોલ્યા — હે રિપુસૂદન (શ્રીકૃષ્ણ),
યમ અને નિયમ કેટલા પ્રકારના છે? શમ એટલે
શું? દમ એટલે શું? હે પ્રભુ, તિતિક્ષા અને ધીરજ
એટલે શું? ॥ ૨૮ ॥ ૨૮ ॥

કિં દાનં કિં તપઃ શૌર્યં કિં સત્યમૃતમુચ્યતે ।

કસ્ત્યાગઃ કિં ધનં ચેષ્ટં કો યજ્ઞઃ કા ચ દક્ષિણા ॥ ૨૯

પુંસઃ કિંસ્વિદ્ બલં શ્રીમન્ ભગો લાભશ્ચ કેશવ ।

કા વિદ્યા હ્રીઃ પરા કા શ્રીઃ કિં સુખં દુઃખમેવ ચ ॥

॥ ૩૦ ॥

કઃ પણિડતઃ કશ્ચ મૂર્ખઃ કઃ પન્થા ઉત્પથશ્ચ કઃ ।

કઃ સ્વર્ગો નરકઃ કઃ સ્વિત્ કો બન્ધુરુત કિં ગૃહમ્ ॥

॥ ૩૧ ॥

ક આઢ્યઃ કો દરિદ્રો વા કૃપણઃ કઃ ક ઈશ્વરઃ ।

એતાન્ પ્રશ્નાન્ મમ બ્રૂહિ વિપરીતાંશ્ચ સત્પતે ॥

॥ ૩૨ ॥

ઈષ્ટમભ્યર્હિતં ધનં ચ કિમ્ ॥ ૨૯ ॥ પેરેતિ

વિદ્યાદીનાં વિશેષણમ્ । શ્રીર્મળ્ડનમ્ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥

પ્રશ્નાન્પૃષ્ટાનર્થાન્ । વિપરીતાનશમાદીન્ ॥ ૩૨ ॥

યમનિયમાનાહ—અહિંસેતિ ત્રિભિઃ ।

શ્રીભગવાનુવાચ

અહિંસા સત્યમસ્તેયમસંગો હ્રીરસંચયઃ ।

આસ્તિક્યં બ્રહ્મચર્યં ચ મૌનં સ્થૈર્યં ક્ષમાઽભયમ્ ॥ ૩૩

શૌચં જપસ્તપો હોમઃ શ્રદ્ધાઽઽતિથ્યં મદર્ચનમ્ ।

તીર્થાટનં પરાર્થેહા તુષ્ટિરાચાર્યસેવનમ્ ॥ ૩૪

એતે યમાઃ સનિયમા ઉભયોર્દ્વાદશ સ્મૃતાઃ ।

પુંસામુપાસિતાસ્તાત યથાકામં દુહન્તિ હિ ॥ ૩૫

દાન કોને કહેવાય? તપ એટલે શું? શૌર્ય શું છે? સત્ય અને ઋત કોને કહેવામાં આવે છે? ત્યાગ કોને કહેવાય? અભીષ્ટ ધન કયું છે? યજ્ઞ એટલે શું? દક્ષિણા કઈ છે? ॥ ૨૯ ॥ હે શ્રીમાન! હે કેશવ! પુરુષનું બળ કયું? ભગ એટલે શું? લાભ કોને કહેવાય? શ્રેષ્ઠ વિદ્યા કઈ? શ્રેષ્ઠ લજ્જા કઈ? આભૂષણ કોને કહેવાય? દુઃખ શું અને સુખ શું? ॥ ૩૦ ॥ પંડિત કોણ અને મૂર્ખ કોણ? માર્ગ કયો? અને ઉન્માર્ગ કયો? સ્વર્ગ શું? નરક શું? વળી, બંધુ કોણ અને ઘર કયું? ॥ ૩૧ ॥ ધનાઢ્ય કોણ અને દરિદ્ર કોણ? અથવા કૃપણ કોણ? ઈશ્વર કોણ? હે સત્પુરુષોના નાથ! આ પ્રશ્નોના મને ઉત્તર આપો તથા તેમનાથી વિપરીત ભાવોની પણ વ્યાખ્યા કરો. ॥ ૩૨ ॥

‘ઇષ્ટમ્’ અભીષ્ટ ધન કયું છે? ॥ ૨૯ ॥

‘પરા’ इति એ વિદ્યા વગેરેનું (લજ્જા અને શ્રીનું પણ) વિશેષણ છે. ‘શ્રીઃ’ આભૂષણ ॥૩૦॥૩૧॥ ‘પ્રશ્નાન્’ પૂછેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર અને શમ વગેરેના વિરોધી ભાવોની (પણ વ્યાખ્યા કરો). ॥ ૩૨ ॥

ભગવાન યમ-નિયમોને ત્રણ શ્લોકથી જણાવે છે— ‘અહિંસા ઇતિ’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — અહિંસા, સત્ય,

અસ્તેય, અસંગ, લજ્જા, અપરિગ્રહ, આસ્તિકતા, બ્રહ્મચર્ય, મૌન, સ્થિરતા, ક્ષમા, અભય (આ બાર યમ છે). ॥ ૩૩ ॥ બહારની સ્વચ્છતા, અંદરની પવિત્રતા, જપ, તપ, હોમ, શ્રદ્ધા, આતિથ્યસત્કાર, મારું અર્ચન, તીર્થાટન, બીજાનું કલ્યાણ કરવાની ઈચ્છા, સંતોષ અને આચાર્યની સેવા ॥ ૩૪ ॥ આ નિયમો સહિત યમો બંને બાર-બાર જાણવા. હે પ્રિય (ઉદ્ધવ)! કેળવવામાં આવેલા આ યમો અને નિયમો મનુષ્યોને ઈચ્છાનુસાર મોક્ષ અને અત્યુદય આપે છે. ॥ ૩૫ ॥

अस्तेयं मनसापि परस्वाग्रहणम्। आस्तिक्यं
धर्मे विश्वासः ॥ ३३ ॥ शौचं बाह्यमाभ्यन्तरं
चेति द्वयम्। अतो द्वादश नियमाः। श्रद्धा
धर्मादरः ॥ ३४ ॥ उभयोः श्लोकयोर्ये स्मृतास्ते
यमा नियमाश्च। यद्वा, उभयोः प्रवृत्तनिवृत्तयोः।
मुमुक्षोर्यमा मुख्याः सकामस्य नियमा
मुख्याः स्मृता इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह—हि
यस्मादुपासिताः सेविताः सन्तः पुंसां प्रवृत्तानां
निवृत्तानां च यथाकामं कामानुसारेण
मोक्षमभ्युदयं च दुहन्तीति ॥ ३५ ॥

मुमुक्षोरूपादेयान् शमादीन्हेयांश्च
दुःखादीन्महाजनप्रसिद्धेभ्यो विलक्षणानाह—
शम इत्यादिना यावत्समाप्ति।

शमो मन्निष्ठता बुद्धेर्दમ इन्द्रियસંયમઃ।
તિતિક્ષા દુઃખસંમર્ષો જિહ્વોપસ્થજયો ધૃતિઃ ॥ ૩૬

एतेनैव तद्विपरीता अशमादयोऽप्युन्नेयाः।
शमो मन्निष्ठता बुद्धेः, न तु शान्तिमात्रम्।
दम इन्द्रियसंयमः, न चौरादिदमनम्। तितिक्षा
विहितदुःखस्य संमर्षः सहनं, न भारादेः।
जिह्वोपस्थयोर्जयो वेगधारणं धृतिः, न
त्वनुद्वेगमात्रम् ॥ ३६ ॥

‘अस्तेयम्’ મનથી પણ પારકા ધનનો
અસ્વીકાર, ‘આસ્તિક્યમ્’ ધર્મમાં વિશ્વાસ, ॥ ૩૩ ॥
‘શૌચમ્’ બહારની સ્વચ્છતા અને અંદરની પવિત્રતા,
એમ બે જુદા ગણવા, આથી બાર નિયમો થશે.
‘શ્રદ્ધા’ ધર્મ પ્રત્યે આદર, ॥ ૩૪ ॥ બંને શ્લોકોમાં
જે જણાવ્યા તે યમો અને નિયમો છે. અથવા બંને
પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્તના ધર્મો છે. મુમુક્ષુ માટે યમો
મુખ્ય છે અને કામનાની ઈચ્છાવાળા માટે નિયમો
મુખ્ય છે, એમ જાણવું, એમ અર્થ છે. આ માટે
કારણ આપે છે— ‘હિ’ કારણ કે (તે યમો અને
નિયમો) ‘ઉપાસિતાઃ’ કેળવવામાં આવ્યા હોય તો
પ્રવૃત્ત અને નિવૃત્ત મનુષ્યોને ‘યથાકામમ્’ ઈચ્છાનુસાર
મોક્ષ અને અભ્યુદય આપે છે. ॥ ૩૫ ॥

મહાજનોમાં પ્રસિદ્ધ છે તેના કરતાં મુમુક્ષુને માટે
ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય વિલક્ષણ
શમાદિને અને દુઃખાદિને ભગવાન અધ્યાય સમાપ્ત
થાય ત્યાં સુધી વર્ણવે છે— ‘શમઃ’ વગેરેથી.

મારામાં બુદ્ધિની દૃઢતા થવી તે શમ છે.
ઈન્દ્રિયોને વશ કરવી તે દમ છે. (તપ વગેરેને
કારણે થતું) દુઃખ સહન કરવું તે તિતિક્ષા છે. જીભ
અને જનનેન્દ્રિયનો વેગ ધારણ કરવો તે ધૈર્ય છે.
॥ ૩૬ ॥

આ દ્વારા (શમાદિના લક્ષણ દ્વારા) તેનાથી
વિપરીત ‘અશમ’ વગેરે પણ વિચારવામાં આવ્યા
છે. ‘શમ’ મારામાં બુદ્ધિની દૃઢતા થવી એ શમ છે,
માત્ર શાંતિ જાળવવી તે જ શમ નથી. ઈન્દ્રિયોનો
સંયમ તે દમ છે, નહીં કે ચોર વગેરેને દંડ
આપવો. શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે
દુઃખ ‘સંમર્ષઃ’ સહન કરવામાં આવે તે તિતિક્ષા
છે, ભાર વગેરે સહન કરવામાં તિતિક્ષા નથી. જીભ
અને જનનેન્દ્રિયનો વેગ ધારણ કરવો તે ધૈર્ય છે,
માત્ર ઉદ્વેગ ન કરવો એ જ ધૈર્ય નથી. ॥ ૩૬ ॥

દણ્ડન્યાસઃ પરં દાનં કામત્યાગસ્તપઃ સ્મૃતમ્ ।

સ્વભાવવિજયઃ શૌર્યં સત્યં ચ સમદર્શનમ્ ॥ ૩૭

દણ્ડો ભૂતદ્રોહસ્તસ્ય ત્યાગો દાનં, ન
ધનાર્પણમ્ । કામત્યાગો ભોગોપેક્ષા તપઃ, ન
કૃચ્છ્રાદિઃ । સ્વભાવો વાસના તસ્ય વિજયઃ
પ્રતિબન્ધઃ શૌર્યં, ન વિક્રાન્તિઃ । સમં બ્રહ્મ
તસ્ય દર્શનમાલોચનં સત્યવિષયત્વાત્સત્યં, ન
યથાર્થભાષણમાત્રમ્ ॥ ૩૭ ॥

ઋતં ચ સૂનૃતા વાણી કવિભિઃ પરિકીર્તિતા ।

કર્મસ્વસંગમઃ શૌચં ત્યાગઃ સંન્યાસ ઉચ્યતે ॥ ૩૮

અન્યચ્ચ, ઋતં સૂનૃતા સત્યા પ્રિયા ચ
વાક્ । એવં ચ ઋતસત્યયોઃ સ્ફુટ એવ
વિવેકઃ । ક્રમપ્રાપ્તં ત્યાગં વ્યાખ્યાતુમાદૌ
તતોઽર્થભેદેન શૌચં વ્યાચષ્ટે—તસ્યાપિ
મલત્યાગરૂપત્વે ત્યાગાભેદપ્રતીતેઃ । કર્મસ્વ-
સઙ્ગમોઽનાસક્તિઃ શૌચં, ત્યાગસ્તુ સંન્યાસ
ઇતિ તયોર્ભેદ ઇત્યર્થઃ ॥ ૩૮ ॥

ધર્મ ઇષ્ટં ધનં નૃણાં યજ્ઞોઽહં ભગવત્તમઃ ।

દક્ષિણા જ્ઞાનસન્દેશઃ પ્રાણાયામઃ પરં બલમ્ ॥ ૩૯

દંડ (શિક્ષા) કરવાનું છોડી દેવું તે શ્રેષ્ઠ દાન
છે. કામનાઓના ત્યાગને તપ જાણવું. વાસના
જીતવી તે શૌર્ય છે અને બ્રહ્મદર્શન તે સત્ય છે.
॥ ૩૭ ॥

‘દણ્ડઃ’ પ્રાણીઓનો દ્રોહ, તેનો ત્યાગ કરવો
એ શ્રેષ્ઠ દાન છે, માત્ર ધન આપવું એ જ દાન
નથી. ‘કામત્યાગઃ’ કામના અને ભોગની અપેક્ષા
તજવી એ તપ છે, માત્ર કૃચ્છ્ર ચાંદ્રાયણ વગેરે વ્રતો
કરવાં, એ જ તપ નથી. ‘સ્વભાવઃ’ વાસના, તેની
ઉપર વિજય મેળવવો, વાસનાઓને રોકવી તે શૌર્ય
છે, માત્ર પરાક્રમ જ શૌર્ય નથી. ‘સમમ્’ બ્રહ્મ,
તેનો ‘દર્શનમ્’ વિચાર-વિમર્શ કરવો એ જ સત્ય
વિષય હોવાથી સત્ય છે, માત્ર યથાર્થ ભાષણ જ
સત્ય નથી. ॥ ૩૭ ॥

કવિઓ દ્વારા સત્ય અને મધુર વાણીને ઋત
કહેવામાં આવ્યું છે. કર્મમાં અનાસક્તિ તે પવિત્રતા
છે અને સંન્યાસ એ જ ત્યાગ છે. ॥ ૩૮ ॥

(વાણીવિષયક) બીજું પણ (કહે છે), ‘ઋતમ્
સૂનૃતા’ સત્ય અને મધુર વાણી ઋત છે. આમ,
સત્ય અને ઋતનો સ્પષ્ટ વિવેક દર્શાવાયો છે.
ક્રમ પ્રમાણે ત્યાગની વ્યાખ્યા કરવા માટે પ્રથમ
તેનાથી જુદા અર્થને કારણે શૌચની વ્યાખ્યા કરે
છે— કારણ કે તે શૌચનો પણ મળત્યાગરૂપે ત્યાગ
સાથે અભેદ જણાય છે. કર્મોમાં અનાસક્તિ એ
પવિત્રતા (શૌચ) છે. ત્યાગ એટલે તો સંન્યાસ,
એમ શૌચ અને ત્યાગ વચ્ચે ભેદ છે, એમ
અર્થ છે. ॥ ૩૮ ॥

ધર્મ એ જ મનુષ્યોનું અભીષ્ટ ધન છે. હું
પરમેશ્વર જ યજ્ઞ છું. જ્ઞાનોપદેશ દક્ષિણા છે અને
પ્રાણાયામ એ જ શ્રેષ્ઠ બળ છે. ॥ ૩૯ ॥

નૃણામિષ્ટં ધનં ધર્મઃ, ન પશ્વાદિ-
સાધારણમ્। ભગવત્તમઃ પરમેશ્વરોઽહમેવ યજ્ઞઃ,
મદ્બુદ્ધ્યા યજ્ઞોઽનુષ્ટેયઃ, ન ક્રિયાબુદ્ધ્યેત્યર્થઃ।
યજ્ઞાર્થં દાનં દક્ષિણા, સા ચ જ્ઞાનોપદેશઃ, ન
હિરણ્યાદિદાનમ્। તેન હિ યજ્ઞરૂપો વિષ્ણુઃ
પ્રાપ્યતે। દુર્દમદમનં બલમ્, તચ્ચ
મનોદમનહેતુત્વાત્પ્રાણાયામ ઇતિ ॥ ૩૯ ॥

भगो म ऐश्वरो भावो लाभो मद्भक्तिरुत्तमः ।
विद्याऽऽत्मनि भिदाबाधो जुगुप्सा ह्रीरकर्मसु ॥ ४०

લાભં વ્યાચિખ્યાસુઃ પ્રથમં ભગં તતો
ભેદેન વ્યાચષ્ટે। લોકે તયોરભેદપ્રસિદ્ધેઃ।
ભગો ભાગ્યં તચ્ચ મે એશ્વરો ભાવો
મદીયમૈશ્વર્યાદિષાઙ્ગુણ્યમિત્યર્થઃ। ઉત્તમો
લાભસ્તુ મદ્ભક્તિઃ, ન પુત્રાદિઃ। વિદ્યા
ચાત્મનિ પ્રતીતસ્ય ભેદસ્ય બાધઃ, ન જ્ઞાનમાત્રમ્।
અકર્મસુ જુગુપ્સા હેયત્વદર્શનં હ્રીઃ, ન
લજ્જામાત્રમ્ ॥ ૪૦ ॥

श्रीर्गुणा नैरपैक्ष्याद्याः सुखं दुःखसुखात्ययः ।
दुःखं कामसुखापेक्षा पण्डितो बन्धमोक्षवित् ॥

॥ ४१ ॥

મનુષ્યોનું અભીષ્ટ ધન ધર્મ છે, સામાન્ય
પશુઓ વગેરે નહીં. 'ભગવત્તમઃ' પરમેશ્વર એવો
હું જ યજ્ઞ છું. સર્વમાં મારી બુદ્ધિથી યજ્ઞોનું
અનુષ્ઠાન કરવું જોઈએ, ક્રિયાબુદ્ધિથી નહીં, એમ
અર્થ છે. યજ્ઞ માટેની દક્ષિણા તે જ જ્ઞાનનો ઉપદેશ
છે, માત્ર સુવર્ણાદિનું દાન એ જ દક્ષિણા નથી.
તેનાથી (જ્ઞાનોપદેશરૂપી દક્ષિણાથી) જ યજ્ઞરૂપ
વિષ્ણુ પ્રાપ્ત થાય છે. 'દુર્દમદમનં બલમ્' જેનું
દમન કરવું મુશ્કેલ છે, તેનું દમન કરવું એ બળ
છે. મનને વશ કરવાના હેતુરૂપ હોવાથી પ્રાણાયામ
એ જ શ્રેષ્ઠ બળ છે. ॥ ૩૯ ॥

મારો ઐશ્વર્યભાવ એ મારા ઐશ્વર્ય વગેરે
(વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય) છ ગુણો છે.
મારી ભક્તિ એ જ શ્રેષ્ઠ લાભ છે. આત્મામાં
પ્રતીત થતા ભેદનો બાધ કરવો એ જ (સાચી)
વિદ્યા છે. ન કરવા યોગ્ય કર્મો પ્રત્યે તિરસ્કાર એ
જ લજ્જા છે. ॥ ૪૦ ॥

લાભની વ્યાખ્યા કરવા ઈચ્છનાર (ભગવાન)
પ્રથમ ઐશ્વર્યની લાભના ભેદપૂર્વક વ્યાખ્યા કરે
છે. જગતમાં તે બંને— લાભ અને ઐશ્વર્યનો
અભેદ જાણીતો છે. 'ભગઃ' ભાગ્ય, તે જ મારા
'એશ્વરઃ ભાવઃ' ઐશ્વર્યાદિ છ ગુણો, એમ અર્થ છે
પરંતુ શ્રેષ્ઠ લાભ તો મારી ભક્તિ જ છે, પુત્ર
વગેરે નહીં. આત્મામાં પ્રતીત થતા ભેદનો બાધ
થઈ જવો તે જ વિદ્યા છે, માત્ર જ્ઞાનએ વિદ્યા
નથી. ન કરવા યોગ્ય કર્મોમાં 'જુગુપ્સા' તિરસ્કાર
દેખાય તે લજ્જા છે, માત્ર લાજ (મોં ઢાંકવું વગેરે)
એ લજ્જા નથી. ॥ ૪૦ ॥

નિરપેક્ષતા વગેરે ગુણો જ (સાચું) સૌંદર્ય છે.
સુખ-દુઃખથી પર થઈ જવું તે સુખ છે. વિષયભોગની
ઈચ્છા દુઃખ છે. (સંસારરૂપી) બંધનમાંથી મુક્ત
થવાનું જાણનારો પંડિત છે. ॥ ૪૧ ॥

ગુણા એવ શ્રીર્મણ્ડનં, ન કિરીટાદિ ।
 દુઃખસુખયોરત્યયોઽતિક્રમોઽનનુસંધાનં સુખં, ન
 ભોગઃ । વિષયભોગાપેક્ષેવ દુઃખં, નાગ્નિદાહાદિ ।
 બન્ધાન્મોક્ષં દ્વયં વા યો વેત્તિ સ પણ્ડિતઃ,
 ન વિદ્વન્માત્રમ્ ॥ ૪૧ ॥

મૂર્ખો દેહાદ્યહંબુદ્ધિઃ પન્થા મન્નિગમઃ સ્મૃતઃ ।
 ઉત્પથશ્ચિત્તવિક્ષેપઃ સ્વર્ગઃ સત્ત્વગુણોદયઃ ॥ ૪૨

અહમ્બુદ્ધિરિત્યુપલક્ષણમ્ । દેહગેહાદિષ્વ-
 હમ્મમેત્યભિમાનવાન્મૂર્ખં इत्यर्थः । મન્નિગમો
 માં નિતરાં ગમયતિ પ્રાપયતિ યો નિવૃત્તિમાર્ગઃ
 સ તુ પન્થાઃ સન્માર્ગઃ, ન કણ્ટકાદિશૂન્યઃ ।
 ચિત્તવિક્ષેપઃ પ્રવૃત્તિમાર્ગઃ સ ઉત્પથઃ કુમાર્ગઃ,
 ન તુ ચૌરાદ્યાકુલઃ । સત્ત્વગુણસ્યોદય ઉદ્રેકઃ
 સ્વર્ગઃ, નેન્દ્રાદિલોકઃ ॥ ૪૨ ॥

નરકસ્તમન્નાહો બન્ધુર્ગુરુરહં સખે ।
 ગૃહં શરીરં માનુષ્યં ગુણાઢ્યો હ્યાઢ્ય ઉચ્યતે ॥ ૪૩

તમસ ઉન્નાહ ઉદ્રેકઃ સ નરકઃ, ન
 તામિસ્રાદિઃ । ગુરુરેવ બન્ધુઃ, ન ભ્રાત્રાદિઃ; સ
 ચાહમેવ યથાહં જગદ્ગુરુઃ—

‘એક એવ પરો બન્ધુર્વિષમે સમુપસ્થિતે ।
 ગુરુઃ સકલધર્માત્મા યત્રાકિંચનગો હરિઃ ॥’
 ઇતિ ।

ગુણો જ (સાચું) સૌંદર્ય છે, મુકુટ વગેરે
 આભૂષણો નહીં. દુઃખ અને સુખનું ‘અત્યયઃ’
 અતિક્રમણ, અનુસંધાન ન રહેવું તે સુખ છે, ભોગ
 ભોગવવા તે સુખ નથી. વિષયભોગની અપેક્ષા જ
 દુઃખ છે, અગ્નિમાં બળવું એ જ દુઃખ નથી.
 બંધનમાંથી મુક્ત થવું અથવા બંધન અને મોક્ષ,
 બંનેને જે જાણે છે તે પંડિત છે, માત્ર વિદ્વાન જ
 પંડિત નથી. ॥ ૪૧ ॥

દેહ વગેરે ઉપર અહંબુદ્ધિ રાખનારો મૂર્ખ છે.
 મને પ્રાપ્ત કરાવનારો (જે નિવૃત્તિમાર્ગ છે તેને)
 સન્માર્ગ કહેવાયો છે. ચિત્ત જેમાં વિક્ષિપ્ત રહે છે
 તે (પ્રવૃત્તિમાર્ગ) કુમાર્ગ છે તથા સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ
 એ જ સ્વર્ગ છે. ॥ ૪૨ ॥

અહંબુદ્ધિ મમતાબુદ્ધિને પણ સૂચવે છે. શરીર
 અને ઘર વગેરે ઉપર હું અને મારું એવું અભિમાન
 રાખનાર મૂર્ખ છે, એમ અર્થ છે. જે નિવૃત્તિમાર્ગ
 ‘મન્નિગમઃ’ મને પૂર્ણ રીતે ‘ગમયતિ’ પ્રાપ્ત કરાવે
 છે, તે જ ‘પન્થાઃ’ સન્માર્ગ છે, કાંટાઓ વગેરેથી
 રહિત હોય તે જ માત્ર સન્માર્ગ નથી. ચિત્ત
 જેનાથી વિક્ષેપ પામે છે તે પ્રવૃત્તિમાર્ગ ‘ઉત્પથઃ’
 કુમાર્ગ છે, ચોર વગેરેથી ભરેલો માર્ગ જ માત્ર
 કુપથ નથી. સત્ત્વગુણની ‘ઉદયઃ’ વૃદ્ધિ એ સ્વર્ગ
 છે, માત્ર ઈન્દ્રાદિ લોક જ સ્વર્ગ નથી. ॥ ૪૨ ॥

હે સખા (ઉદ્ધવ)! તમોગુણની વૃદ્ધિ નરક છે.
 હું ગુરુરૂપ બંધુ છું. મનુષ્યનું શરીર જ ઘર છે.
 ગુણવાન એ (જ સાચો) સમૃદ્ધ કહેવાય છે. ॥૪૩॥

‘તમસઃ’ તમોગુણનો ‘ઉન્નાહઃ’ ઉદ્રેક (વૃદ્ધિ) તે
 નરક છે, માત્ર તામિસ્ર વગેરે જ નરકો નથી. ગુરુ
 એ જ બંધુ છે, માત્ર ભાઈભાંડુ નહીં, હું જ જેમ જગતનો
 ગુરુ છું (તેમ)!— ‘મનુષ્ય પર જ્યારે સંકટ આવે છે
 ત્યારે સંપૂર્ણ ધર્માત્મા એક ગુરુ જ શ્રેષ્ઠ બંધુરૂપ થાય
 છે, જે ગુરુમાં સર્વવ્યાપક શ્રીહરિ વસે છે.’

સસાધનં ભોગાયતનં ગૃહં તચ્ચ માનુષ્યં
માનુષરૂપં શરીરમેવ, ન હમ્યાદિ। ગુણૈઃ સંપન્ન
આઢ્ય ઉચ્યતે, ન ધની ॥ ૪૩ ॥

दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः कृपणो योऽजितेन्द्रियः ।
गुणेष्वसक्तधीरीशो गुणसंगो विपर्ययः ॥ ४४

અસંતુષ્ટો યઃ સ દરિદ્રઃ, ન નિઃસ્વઃ ।
યોઽજિતેન્દ્રિયઃ સ કૃપણઃ શોચ્યઃ, ન
દીનઃ । વિષયેષ્વનાસક્તધીર્યઃ સ ઈશઃ
સ્વતન્ત્રઃ, ન રાજાદિઃ । ગુણસન્ગો ગુણેષુ
સન્ગો યસ્ય સ વિપર્યયોઽનીશઃ । એતચ્ચ
શમાદિવિપર્યયોપલક્ષણાર્થમ્ ॥ ૪૪ ॥

उपसंहरित—एत इति ।

एत उद्धव ते प्रश्नाः सर्वे साधु निरूपिताः ।
किं वर्णितेन बहुना लक्षणं गुणदोषयोः ।
गुणदोषदृशिर्दोषो गुणस्तूभयवर्जितः ॥ ४५

સાધુ મોક્ષોપયોગિતયા । એતચ્ચ સર્વ
ગુણદોષયોર્વિવેકાયોદ્ધવેન પૃષ્ટમિતિ તયોઃ
સંક્ષેપતો લક્ષણમાહ—કિં બહુના, વર્ણિતેન
ગુણદોષયોર્લક્ષણમેતાવદેવ । તદાહ—

સર્વ અર્થ સિદ્ધ કરવાના સાધનરૂપ, સાધનસહિત
ભોગોના સ્થાનરૂપ ઘર અને તે 'માનુષ્યમ્' મનુષ્યના
રૂપવાળું શરીર જ ઘર છે, માત્ર હવેલી વગેરે ઘર
નથી. ગુણોથી સંપન્ન હોય તે જ સમૃદ્ધ કહેવાય
છે, ધનવાન સમૃદ્ધ નથી. ॥ ૪૩ ॥

જે અસંતુષ્ટ છે તે જ દરિદ્ર છે. જે
અજિતેન્દ્રિય છે તે કૃપણ છે. વિષયોમાં અનાસક્ત
બુદ્ધિવાળો સ્વતંત્ર છે. વિષયોમાં આસક્તિ રાખનારો
તેનાથી વિપરીત (અર્થાત્ પરતંત્ર) છે. ॥ ૪૪ ॥

જે અસંતોષી છે તે દરિદ્ર છે, માત્ર નિર્ધન જ
નહીં. જે અજિતેન્દ્રિય છે તે કૃપણ છે— શોક
કરવા યોગ્ય છે, માત્ર દીન જ કૃપણ નથી. જે
વિષયોમાં અનાસક્ત બુદ્ધિવાળો છે તે 'ઈશઃ'
સ્વતંત્ર છે, માત્ર રાજા વગેરે જ સ્વતંત્ર નથી.
'ગુણસંગઃ' ગુણોમાં જેને આસક્તિ છે તે (સ્વતંત્રથી)
વિપરીત અર્થાત્ પરતંત્ર છે. આ (શ્લોકમાં દર્શાવેલા
ધર્મ) શમ વગેરેથી વિપરીત લક્ષણવાળા ધર્મોને
પણ સૂચવે છે. ॥ ૪૪ ॥

(પૂર્વોક્ત જ્ઞાનનો) ઉપસંહાર કરે છે—
'એતે ઇતિ'

હે ઉદ્ધવ! તમારા સર્વ પ્રશ્નો સારી રીતે
વર્ણવાયા. વધારે વર્ણન કરવાની શી જરૂર છે?
(ટૂંકમાં) ગુણ-દોષનું લક્ષણ આટલું જ છે કે ગુણ
તથા દોષદર્શન કરવું તે દોષ છે અને ગુણ તથા
દોષદર્શન ન કરવું તે ગુણ છે. ॥ ૪૫ ॥

મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં ઉપયોગી થાય તે
દષ્ટિએ સારી રીતે— અને આ સર્વ ગુણ-દોષનો
વિવેક કરવા માટે ઉદ્ધવજી દ્વારા પૂછવામાં આવ્યું
હતું, તેથી તે બંને ગુણ-દોષનું સંક્ષેપથી લક્ષણ
કહે છે— વધારે વર્ણન કરવાથી શું પ્રયોજન છે?
વર્ણવવામાં આવેલા ગુણ-દોષનું લક્ષણ આટલું
જ છે. તે કહે છે—

ગુણદોષયોર્દૃશિર્દર્શનં દોષઃ, ગુણસ્તુ
તદુભયદર્શનવિવર્જિતઃ સ્વભાવ ઇતિ ॥ ૪૫ ॥

ગુણ અને દોષનું 'દૃશિઃ' દર્શન એ દોષ છે,
પણ તે ગુણ અને દોષ— બંનેથી પર કે રહિત થઈ
જવાનો સ્વભાવ એ ગુણ છે. ॥ ૪૫ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

અથ વિંશોઽધ્યાયઃ

જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ

વિંશે યોગત્રયં પ્રોક્તં ભક્તિજ્ઞાનક્રિયાત્મકમ્ ।
ગુણદોષવ્યવસ્થાર્થમધિકારિવિભાગતઃ ॥ ૧ ॥

‘ગુણદોષદૃશિર્દોષો ગુણસ્તૂભયવર્જિતઃ ॥’
इत्युक्तं तदाक्षिपति—विधिश्चेति पञ्चभिः ।

उद्धव उवाच

विधिश्च प्रतिषेधश्च निगमो हीश्वरस्य ते ।
अवेक्षतेऽरविन्दाक्ष गुणं दोषं च कर्मणाम् ॥ १ ॥

વિધિશ્ચ પ્રતિષેધશ્ચેશ્વરસ્ય તવ
નિગમ આજ્ઞારૂપો વેદઃ । સ ચ વિધેયાનાં
પ્રતિષેધ્યાનાં ચ કર્મણાં ગુણં દોષં ચ
પુણ્યપાપફલરૂપમવેક્ષતે ॥ ૧ ॥

वर्णाश्रमविकल्पं च प्रतिलोमानुलोमजम् ।
द्रव्यदेशवयःकालान् स्वर्गं नरकमेव च ॥ २ ॥

उत्तमाधमभावेन तदधिकारिणां
वर्णानामाश्रमाणां विकल्पं भेदं च गुणदोष-
रूपमवेक्षते । प्रतिलोमानुलोमजं च गुणं दोषं

વીસમા અધ્યાયમાં ગુણદોષની વ્યવસ્થા માટે
અધિકારીના વિભાગ પ્રમાણે ભક્તિ, જ્ઞાન તથા
ક્રિયાત્મક યોગ કહેવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧ ॥

‘ગુણ તથા દોષને જોવા તે દોષ છે અને
ગુણ-દોષને ન જોવાનો સ્વભાવ તે જ ગુણ છે.’
(શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૮/૪૫) એમ કહેવાયું છે. તે માટે
પાંચ શ્લોકોથી આક્ષેપ કરે છે— ‘વિધિઃ ચ ઇતિ ।’

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે અરવિંદલોચન! ઈશ્વર
એવા આપની આજ્ઞારૂપ વેદ વિધિ અને નિષેધરૂપ
છે. તે વેદ જ (કરવા યોગ્ય) કર્મોના ગુણ અને
(ન કરવા યોગ્ય કર્મોના) દોષ જુએ છે. ॥ ૧ ॥

ઈશ્વર એવા આપની આજ્ઞારૂપ વેદ વિધિ
અને નિષેધરૂપ છે. તે વેદ જ કરવા યોગ્ય અને
ન કરવા યોગ્ય કર્મોના ગુણ અને દોષને પુણ્ય
અને પાપના ફળરૂપે જુએ છે. ॥ ૧ ॥

વર્ણાશ્રમના ભેદ, પ્રતિલોમ અને અનુલોમ
જન્મરૂપ ગુણ-દોષ, દ્રવ્ય-દેશ-વય-કાળ(ની યોગ્યતા
અને અયોગ્યતાથી ગુણ-દોષ) તથા (શુભ-અશુભ
કર્મના ફળરૂપ) સ્વર્ગ અને નરકને પણ (વેદ
ગુણ-દોષરૂપે જુએ છે). ॥ ૨ ॥

તે વર્ણો અને આશ્રમોના અધિકારીઓના
‘વિકલ્પમ્’ ભેદને (વેદ) ઉત્તમ અને અધમ
ભાવથી ગુણ-દોષરૂપે જુએ છે. તેમ જ પ્રતિલોમ
અને અનુલોમ જન્મરૂપ ગુણ-દોષને પણ તે જ રીતે

ચ તથૈવાવેક્ષતે । પ્રતિલોમજા ઉત્તમવર્ણાસુ સ્ત્રીષુ
 હીનવર્ણેભ્યઃ પુરુષેભ્યો જાતાઃ સૂતવૈદેહકાદયઃ ।
 અનુલોમજાસ્તૂત્તમવર્ણેભ્યઃ પુરુષેભ્યો હીનવર્ણાસુ
 સ્ત્રીષુ જાતા મૂર્ધાવસિક્તામ્બષ્ટાદયસ્તેષાં ચ—
 ‘અસત્સન્તસ્તુ વિજ્ઞેયાઃ પ્રતિલોમાનુલોમજાઃ ।’
 ઇતિ ગુણદોષૌ । દ્રવ્યાદીન્કર્માર્હતાનર્હતાભ્યામ્ ।
 સ્વર્ગં નરકં ચ તત્ફલતયા ગુણદોષરૂપ—
 મેવાવેક્ષતે । એત્ત્વોત્તરાધ્યાયે પ્રપચ્ચયિષ્યતે ॥ ૨ ॥

તથાપિ પ્રસ્તુતે કિમાયાતમત આહ—
ગુણદોષેતિ ।

ગુણદોષભિદાદૃષ્ટિમન્તરેણ વચસ્તવ ।
નિઃશ્રેયસં કથં નૃણાં નિષેધવિધિલક્ષણમ્ ॥ ૩

ગુણદોષદૃશિર્દોષ ઇતિ નિરાકૃતત્વાદ્ગુણ—
 દોષભિદાદૃષ્ટિમન્તરેણ તાં વિના નિષેધવિધિલક્ષણં
 કર્મકાણ્ડગતં તવ વચઃ કથમ્ । તચ્ચ વચોન્તરેણ
 નૃણાં નિઃશ્રેયસં કથં સ્યાત્તત્રાપિ ‘શ્રોતવ્યો
 મન્તવ્યઃ’ ઇતિ સાધનવિધેઃ ‘નાનુધ્યાયેદ્બહૂન્
 શબ્દાન્વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્ ॥’ ઇત્યાદિ—
 નિષેધસ્ય ચાવશ્યકત્વાદિતિ ભાવઃ । યદ્વા,
 ગુણદોષભિદાદૃષ્ટિરૂપં નિષેધવિધિલક્ષણં

જુએ છે. ઉત્તમ વર્ણની સ્ત્રીઓમાં હીન વર્ણના
 પુરુષોથી જન્મેલા સૂત, વૈદેહક વગેરે પ્રતિલોમ
 જન્મવાળા છે. ઉત્તમ વર્ણના પુરુષોથી હીન વર્ણની
 સ્ત્રીઓમાં જન્મેલા મૂર્ધાવસિક્ત, અમ્બષ્ટ વગેરે
 અનુલોમ જન્મવાળા છે તથા તેમના ગુણ-દોષ છે—
 ‘પ્રતિલોમને અસત્ કહે છે અને અનુલોમને સત્
 કહે છે.’ (યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ, આચાર અધ્યાય-૯૫)
 દ્રવ્ય વગેરેની કોઈ કર્મમાં યોગ્યતા અને અયોગ્યતાથી
 ગુણ-દોષ તેમ જ સ્વર્ગ અને નરકને તે (શુભ-
 અશુભ) કર્મના ફળ તરીકે ગુણ-દોષરૂપે જ (વેદ)
 જુએ છે. આ પછીના અધ્યાયમાં આ વિસ્તારથી
 સમજાવવામાં આવશે ॥ ૨ ॥

(ગુણ-દોષ, વિધિ-નિષેધ વગેરે ધ્યાનમાં લેવામાં
 આવતા હોય છે,) તેમ છતાં (ગુણ-દોષ જોવા એ
 દોષ છે, એવો) પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલા સિદ્ધાંતમાં
 શું પરિણામ આવ્યું, તે કહે છે— ‘ગુણદોષ ઇતિ ।’

ગુણ-દોષ જોવારૂપી ભેદદૃષ્ટિ વિના વિધિ-
 નિષેધરૂપ આપનાં વચનને કેવી રીતે પાળી શકાય?
 (અને વેદવાણીરૂપ આપનાં વચન વિના) મનુષ્યોનું
 કલ્યાણ કેવી રીતે થઈ શકે? ॥ ૩ ॥

ગુણ-દોષ જોવા એ દોષ છે, એવો નિષેધ
 કરવામાં આવ્યો હોવાથી, ગુણ-દોષ જોવારૂપ
 ભેદદૃષ્ટિ વિના કર્મકાંડમાં રહેલા વિધિ-
 નિષેધરૂપ લક્ષણવાળાં આપનાં વચન કેવી રીતે
 (પાળી શકાય)? અને તે વચન વિના મનુષ્યોનું
 કલ્યાણ કેવી રીતે થાય? તેમાં પણ ‘(આત્મા
 જ) શ્રવણ કરવા યોગ્ય છે, મનન કરવા યોગ્ય
 છે.’ (બૃહદા. ઉપ.૨/૪/૬) એમ સાધનવિધિની
 (આવશ્યકતા છે) તથા ‘અનેક શબ્દોનો વિચાર
 કરવો જોઈએ નહીં, કારણ કે તે કેવળ વાણીને
 થકવવારૂપ છે.’ (બૃહદા.ઉપ.૪/૪/૨૧) વગેરે નિષેધની
 પણ આવશ્યકતા છે, એવો ભાવ છે. અથવા ગુણ-

તવ વચો વિનેતિ સામાનાધિકરણ્યમેવાસ્તુ ।
 યદ્વા, ગુણદોષભિદાદૃષ્ટિમન્તરેણ નિષેધવિધિ-
 લક્ષણમપિ વચઃ કથં નુ તત્ત્વમસ્યાદિ-
 વાક્યવન્નિઃશ્રેયસપરં સ્યાત્ । સર્વસ્ય વેદસ્ય
 તત્પરત્વાઙ્ગીકારાદિત્યર્થઃ ॥ ૩ ॥

નનુ પિતરો દેવાશ્ચ સર્વજ્ઞાઃ પ્રત્યક્ષતો
 દૃષ્ટ્વા મનુષ્યેભ્યઃ કથયિષ્યન્તિ, નેત્યાહ—

પિતૃદેવમનુષ્યાણાં વેદશ્ચક્ષુસ્તવેશ્વર ।
 શ્રેયસ્ત્વનુપલબ્ધેઽર્થે સાધ્યસાધનયોરપિ ॥ ૪

પિત્રાદીનાં સર્વેષાં તવ ત્વદ્વાક્યરૂપો
 વેદ એવ તુ શ્રેયઃ શ્રેષ્ઠં ચક્ષુઃપ્રમાપકમ્ ।
 ક્વ । અનુપલબ્ધેઽર્થે મોક્ષે સ્વર્ગાદૌ ચ । તથા
 સાધ્યસાધનયોરિદમસ્ય સાધ્યમ્, ઇદમસ્ય
 સાધનમિત્યત્રાપિ । તદેવં ગુણદોષદૃષ્ટ્યભાવે
 નિઃશ્રેયસં ન ઘટેત ॥ ૪ ॥

કિંચ, શાસ્ત્રેણૈવ વિહિતાં ભેદદૃષ્ટિં
 તસ્મિન્નેવ વિષયે શાસ્ત્રં કથં નિવર્તયેદિત્યાહ—

ગુણદોષભિદાદૃષ્ટિર્નિગમાત્તે ન હિ સ્વતઃ ।
 નિગમેનાપવાદશ્ચ ભિદાયા ઇતિ હ ભ્રમઃ ॥ ૫

દોષની ભેદદૃષ્ટિરૂપ જે છે, તે નિષેધ અને વિધિના
 લક્ષણરૂપ છે. આપની વાણી વિના— એમ સમાન
 અધિકરણ (એક જ વિભક્તિમાં હોવાની સ્થિતિ)
 જ ભલે રહે. અથવા ગુણદોષની ભેદદૃષ્ટિ વિના નિષેધ
 અને વિધિરૂપ લક્ષણવાળી વાણી પણ ‘તે તું છે.’
 (છાં.ઉપ.૬/૮/૭) વગેરે વાક્યની જેમ મોક્ષપરક
 કેવી રીતે થાય, કારણ કે સમસ્ત વેદ મોક્ષપરક હોવાનું
 સ્વીકારવામાં આવ્યું છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૩ ॥

(ભગવાન) આક્ષેપ કરે છે કે સર્વજ્ઞ એવા
 પિતૃઓ અને દેવો (ત્રણે ય કાળમાં હોવાથી) પ્રત્યક્ષરૂપે
 જોઈને મનુષ્યોને મોક્ષ સંબંધી ઉપદેશ કરશે. (મારી
 વાણીરૂપ વેદનું શું પ્રયોજન છે?) તે માટે ઉત્તર
 આપે છે કે ના, (આપની વાણી જ ચક્ષુરૂપ છે)—

હે ઈશ્વર, (આપનાં વાક્યોરૂપ) વેદ જ
 પિતૃઓ, દેવો અને મનુષ્યોને પ્રત્યક્ષરૂપે જાણવાં
 અશક્ય એવાં મોક્ષ, સ્વર્ગ વગેરેને તેમ જ સાધ્ય
 અને સાધનને જાણવામાં શ્રેષ્ઠ ચક્ષુરૂપ છે. ॥ ૪ ॥

‘તવ’ આપનાં વાક્યોરૂપ વેદ જ પિતૃ વગેરે
 સર્વને પ્રમાજનક (બોધ આપનારું) ‘શ્રેયઃ’ શ્રેષ્ઠ
 ચક્ષુ છે. ક્યાં? ‘અનુપલબ્ધે-અર્થે’ પ્રત્યક્ષ રીતે
 જાણવા માટે અશક્ય એવાં મોક્ષ તથા સ્વર્ગ વગેરેને
 (જાણવામાં) તથા ‘સાધ્યસાધનયોઃ’ આ (યજ્ઞ
 વગેરે)નું સાધ્ય છે, આ (શ્રવણ વગેરે)નું સાધન
 છે, એમ અહીં પણ (સાધ્ય-સાધન જાણવામાં)
 શ્રેષ્ઠ ચક્ષુરૂપ છે. આમ, ગુણ-દોષની દૃષ્ટિ
 રાખવામાં ન આવે તો મોક્ષ ઘટી શકે નહીં. ॥૪॥

વળી, શાસ્ત્ર દ્વારા જ ભેદદૃષ્ટિનું વિધાન
 કરવામાં આવ્યું છે, તો તે વિષયમાં શાસ્ત્ર કેવી
 રીતે નિષેધ કરે, એમ કહે છે—

ગુણ અને દોષમાં ભેદદૃષ્ટિ આપની આજ્ઞારૂપ
 વેદથી જ થયેલી છે, પોતાની મેળે થયેલી નથી.
 ભેદદૃષ્ટિનો અપવાદ પણ આપની આજ્ઞારૂપ વેદથી
 જ થયેલો છે, માટે જ ભ્રમ થાય છે. ॥ ૫ ॥

તે નિગમાત્વદાજ્ઞારૂપાદ્વેદાદેવ, ન હિ
સ્વતઃ । યસ્માદર્થપ્રાપ્તત્વેન નિવર્તેત । હ સ્ફુટમ્ ।
ભ્રમો ભવતિ તં નિવર્તયેતિ શેષઃ ॥ ૫ ॥

વિષયાભેદેऽપ્યધિકારિભેદેનાવિરોધં વક્તું
પ્રથમં યોગત્રયમાહ—યોગા ઇતિ ।

श्रीभगवानुवाच

યોગાસ્ત્રયો મયા પ્રોક્તા નૃણાં શ્રેયોવિધિત્સયા ।
જ્ઞાનં કર્મ ચ ભક્તિશ્ચ નોપાયોઽન્યોઽસ્તિ કુત્રચિત્ ॥ ૬

યોગા ઉપાયા બ્રહ્મકર્મદેવતાકાળ્દૈઃ
પ્રોક્તાઃ । કર્મ ચ નિષ્કામમ્ । શ્રેયોવિધિત્સયા
મોક્ષસાધનેચ્છયા । અન્ય ઉપાયો નાસ્તીતિ
કામ્યકર્માદિકં વ્યાવર્તયતિ । તથા ચોત્તરાધ્યાયે
સ્ફુટીકરિષ્યતિ ય ઇતાનિત્યાદિના ॥ ૬ ॥

તેષ્વધિકારિભેદમાહ—નિર્વિણ્ણાનામિતિ
દ્વાભ્યામ્ ।

નિર્વિણ્ણાનાં જ્ઞાનયોગો ન્યાસિનામિહ કર્મસુ ।
તેષ્વનિર્વિણ્ણચિત્તાનાં કર્મયોગસ્તુ કામિનામ્ ॥

॥ ૭ ॥

યદૃચ્છયા મત્કથાદૌ જાતશ્રદ્ધસ્તુ યઃ પુમાન્ ।
ન નિર્વિણ્ણો નાતિસક્તો ભક્તિયોગોઽસ્ય સિદ્ધિદઃ ॥

॥ ૮ ॥

‘તે નિગમાત્’ આપની આજ્ઞારૂપ વેદથી જ
ભેદદષ્ટિ થયેલી છે, પોતાની મેળે નથી થઈ, કારણ
કે તેમ હોય (સ્વતઃ હોય), તો પ્રયોજન પ્રાપ્ત થતાં
અટકી જાય. માટે જે ભ્રમ થાય તે દૂર કરો, એટલું
શેષ છે. ॥ ૫ ॥

પૂર્વોક્ત પુણ્ય-પાપ વગેરેરૂપ વિષયોમાં ભેદ
ન હોવા છતાં પણ અધિકારીના ભેદથી અવિરોધ
જણાવવા માટે (ભગવાન) ત્રણ યોગોનું નિરૂપણ
કરે છે— ‘યોગાઃ ઇતિ ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — મનુષ્યોનું કલ્યાણ
કરવાની ઈચ્છાથી (વેદમાં બ્રહ્મકાંડ, કર્મકાંડ તથા
દેવકાંડ દ્વારા) જ્ઞાનયોગ, કર્મયોગ અને ભક્તિયોગરૂપી
ત્રણ ઉપાયો મેં કહ્યા છે. આ સિવાય બીજો કોઈ
પણ ઉપાય (શાસ્ત્રમાં) નથી. ॥ ૬ ॥

‘યોગાઃ’ ઉપાયો બ્રહ્મકાંડ, કર્મકાંડ અને
દેવકાંડ દ્વારા કહેવામાં આવ્યા છે. અહીં નિષ્કામ
કર્મયોગ સમજવો જોઈએ. ‘શ્રેયોવિધિત્સયા’
(મનુષ્યોને) મોક્ષનું સાધન જણાવવાની ઈચ્છાથી
(ત્રણ ઉપાયો કહેવામાં આવ્યા છે). બીજો ઉપાય
નથી, એમ કહીને કામ્યકર્મ વગેરે છોડી દેવામાં
આવ્યાં છે. તેમ જ આ પછીના (એકવીસમા)
અધ્યાયમાં ‘યઃ ઇતાન્’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૨૧/૧)
વગેરે દ્વારા સ્પષ્ટ કરશે. ॥ ૬ ॥

તે (ત્રણ યોગો)માં અધિકારીનો ભેદ બે
શ્લોકથી જણાવે છે— ‘નિર્વિણ્ણાનામ્ ઇતિ ।’

આ ત્રણ યોગોમાં, કર્મોમાં અને તે કર્મફળોમાં
વિરક્ત થનારાઓને માટે જ્ઞાનયોગ સિદ્ધિ આપનારો
છે. તે કર્મફળોમાં વિરક્ત ન થનારા સકામ જનો માટે
નિષ્કામ કર્મયોગ સિદ્ધિ આપનારો છે. જે મનુષ્ય
પોતાના કોઈ ભાગ્યોદયથી મારી કથા વગેરેમાં
શ્રદ્ધાવાળો થયો હોય, વિષયો પ્રત્યે વિરક્ત ન હોય
તેમ જ વિષયોમાં અત્યંત આસક્ત પણ ન હોય તેવા
મનુષ્યને ભક્તિયોગ સિદ્ધિ આપનારો છે. ॥ ૭ ॥ ૮ ॥

इह एषां मध्ये कर्मसु निर्विण्णानां
दुःखबुद्ध्या तत्फलेषु विरक्तानामत एव
तत्साधनभूतकर्मन्यासिनां ज्ञानयोगः सिद्धिद
इत्युत्तरेणान्वयः । अनिर्विण्णचित्तानां दुःखबुद्धि-
शून्यानाम् । अतः कामिनां तत्फलेष्वविरक्ताना-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन । तत्र
काम्यकर्मसु प्रवर्तमानस्य सर्वात्मना
विधिप्रतिषेधाधिकार इत्युत्तराध्याये वक्ष्यति ।
निष्कामकर्मयोगाधिकारिणस्तु यथाशक्ति ।
स च ज्ञानभक्तियोगाधिकारात्प्रागेव । तदधि-
कृतयोस्तु स्वल्पः । ताभ्यां सिद्धानां तु न
किञ्चिदिति ॥ ८ ॥

सावधिं कर्मयोगमाह—तावदिति नवभिः ।

तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विद्येत यावता ।
मत्कथाश्रवणादौ वा શ્રદ્ધા યાવન્ન જાયતે ॥ ૯

कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि । यावता
यावत् ॥ ९ ॥

कर्मयोगिनो ज्ञानभक्तिभूमिकारोहप्रकार-
माह—स्वधर्मस्थ इति ।

स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैरनाशीःकाम उद्धव ।
न याति स्वर्गनरकौ यद्यन्यन्न समाचरेत् ॥ १०

‘इह’ આ ત્રણ યોગોમાં કર્મોમાં ‘નિર્વિણ્ણાનામ્’
દુઃખબુદ્ધિથી, તે કર્મફળોમાં વિરક્ત થનારાઓને,
આથી જ તે કર્મફળના સાધનરૂપ કર્મોનો ત્યાગ
કરનારાઓને માટે જ્ઞાનયોગ ‘સિદ્ધિદઃ’ સિદ્ધિ
આપનારો છે, એમ પછીના શ્લોક (૮) સાથે
સંબંધ છે. ‘અનિર્વિણ્ણચિત્તાનામ્’ તે કર્મફળોમાં
વિરક્ત ન થનારા એટલે કે તેમાં દુઃખબુદ્ધિ ન
ધરાવનારા, આથી સકામ જનોને માટે કર્મયોગ
સિદ્ધિ આપનારો છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૭ ॥

‘યદૃચ્છયા’ કોઈ પ્રકારના ભાગ્યોદયથી—
તેમાં (કર્મયોગમાં) કામ્યકર્મોમાં પ્રવૃત્ત થનારને
સંપૂર્ણપણે વિધિ-નિષેધનો અધિકાર છે, એમ પછીના
અધ્યાયમાં કહેશે. નિષ્કામ કર્મયોગના અધિકારીને
તો યથાશક્તિ વિધિ-નિષેધ છે. આવો નિષ્કામ કર્મનો
અધિકાર જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિયોગના અધિકારની
પહેલાં જ હોય છે. તે જ્ઞાન તથા ભક્તિયોગના
અધિકારીને તો અલ્પ વિધિ-નિષેધ છે. તે બંને
(જ્ઞાન અને ભક્તિ) યોગથી સિદ્ધ થયેલા જનો
માટે તો લેશ પણ વિધિ-નિષેધ નથી. ॥ ૮ ॥

કર્મયોગ ક્યાં સુધી કરવો જોઈએ, તે નવ
શ્લોકોથી કહે છે— ‘તાવત્ ઇતિ ।’

જ્યાં સુધી મનુષ્યને વૈરાગ્ય ન જન્મે અથવા
મારી કથાના શ્રવણાદિમાં શ્રદ્ધા ન જન્મે, ત્યાં સુધી
તેણે (નિત્ય-નૈમિત્તિક) કર્મો કરવાં જોઈએ. ॥ ૯ ॥

‘કર્માણિ’ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો— ‘યાવતા’
જ્યાં સુધી ॥ ૯ ॥

કર્મયોગીનો જ્ઞાન અને ભક્તિની અવસ્થા
પર આરોહણ કરવાનો પ્રકાર જણાવે છે—
‘સ્વધર્મસ્થઃ ઇતિ ।’

ફળની કામનાથી રહિત એવો સ્વધર્મમાં રહેલો,
યજ્ઞોથી મારી આરાધના કરતો મનુષ્ય, હે ઉદ્ધવ!
બીજાં (કામ્ય તથા શાસ્ત્રનિષિદ્ધ) કર્મ ન કરે તો
સ્વર્ગમાં કે નરકમાં જતો નથી. ॥ ૧૦ ॥

अनाशीःकामोऽफलकामः । अन्यन्निषिद्धं
काम्यं च । नरकयानं हि द्वेषैव विहिताति-
क्रमाद्वा निषिद्धाचरणाद् वा । अतः स्वधर्म-
स्थत्वान्निषिद्धवर्जनाच्च नरकं न याति ।
अफलकामत्वान्न स्वर्गमपीत्यर्थः ॥ १० ॥

अस्मिँल्लोके वर्तमानः स्वधर्मस्थोऽनघः शुचिः ।
ज्ञानं विशुद्धमाप्नोति मद्भक्तिं वा यदृच्छया ॥
॥ ११ ॥

કિંતુ અસ્મિँલ્લોકેઽસ્મિન્નેવ દેહે । અનઘો
નિષિદ્ધત્યાગી । અતઃ શુચિર્નિવૃત્તરાગાદિમલઃ ।
યદૃદ્ધચ્છયેતિ કેવલજ્ઞાનાદપિ ભક્તેર્દુર્લભતાં
દ્યોતયતિ ॥ ૧૧ ॥

अनेन प्रकारेण ज्ञानभक्तिसाधनत्वान्नरदेहं
स्तौति—स्वर्गिणोऽपीति ।

स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति लोकं निरयिणस्तथा ।
साधकं ज्ञानभक्तिभ्यामुभयं तदसाधकम् ॥
॥ १२ ॥

‘अनाशीःकामः’ इणनी कामनाथी रडित-
‘अन्यत्’ योरी, हिंसा, व्यभिचार वगेरे जे कार्यनो
शास्त्रमां निषेध करवामां आव्यो डोय ते निषिद्ध
कर्म अने धन, पुत्र, स्वर्ग वगेरेनी कामनाथी जे
कर्म कराय ते काम्य कर्म— नरकमां जवानुं बे प्रकारे
ज थाय छे; शास्त्रमां कडेलो स्वधर्म न आयरवाथी
अने शास्त्रमां निषेध करवामां आवेलां कर्मो
करवाथी. आथी स्वधर्ममां स्थित थवाथी अने
निषिद्ध कर्मो न करवाथी मनुष्य नरकमां जतो नथी
तेम ज इणनी कामनाथी रडित डोवाथी तेवो
मनुष्य स्वर्गमां पण जतो नथी. ॥ १० ॥

स्वधर्ममां रडेनारो, निषिद्धने तजनारो अने
रागादि मणथी निवृत्त थयेलो (पवित्र) मनुष्य आ
लोकमां— आ ज शरीरमां रडेतो विशुद्ध ज्ञान पामे
छे अथवा ભાગ્યયોગે મારી ભક્તિ પામે છે. ॥૧૧॥

પરંતુ સ્વધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય આ લોકમાં— આ
જ દેહમાં— ‘અનઘઃ’ નિષિદ્ધને તજનારો— આથી
‘શુચિઃ’ રાગાદિ મળથી નિવૃત્ત થયેલો પવિત્ર
મનુષ્ય— ‘યદૃદ્ધચ્છયા ઇતિ’ ભક્તના સંગથી, તેની
કૃપારૂપી લક્ષણના ભાગ્યથી— એમ કહીને કેવળ
જ્ઞાન કરતાં પણ ભક્તિની દુર્લભતા વ્યક્ત કરે છે.
॥ ૧૧ ॥

(નિષ્કામ કર્મનું અનુષ્ઠાન અને નિષિદ્ધ
કર્મનો ત્યાગ) આ પ્રકારે જ્ઞાન અને ભક્તિનું
સાધન હોવાથી મનુષ્યદેહની સ્તુતિ કરે છે—
‘સ્વર્ગિણઃ અપિ ઇતિ’

જેમ નરકવાસી જીવો આ મનુષ્યદેહને
ઈચ્છે છે તેમ સ્વર્ગવાસી દેવો પણ આ મનુષ્યદેહને
ઈચ્છે છે, કારણ કે આ મનુષ્યદેહ જ્ઞાન અને
ભક્તિનું સાધન છે. (દેવશરીર અને નારકીશરીર)
તે બંને જ્ઞાન અને ભક્તિનાં સાધનરૂપ થતાં નથી.
॥ ૧૨ ॥

નિરયિણ ઇતિ દૃષ્ટાન્તત્વેનોક્તમ્ ।
જ્ઞાનભક્તિભ્યાં જ્ઞાનભક્ત્યોઃ । તદુભયં
સ્વર્ગિનારકિશરીરમ્ ॥ ૧૨ ॥

ન નરઃ સ્વર્ગતિં કાંક્ષેન્નારકીં વા વિચક્ષણઃ ।
નેમં લોકં ચ કાંક્ષેત દેહાવેશાત્ પ્રમાદ્યતિ ॥ ૧૩ ॥

અતો નરઃ સ્વર્ગતિં ન કાઙ્ક્ષેત્ ।
નારકીમિતિ દૃષ્ટાન્તઃ—યદ્વા, સ્વર્ગનરકસાધન-
કર્માણિ ન કુર્યાદિત્યર્થઃ । અસ્યાતિશ્રેષ્ઠત્વાત્
પુનરપિ મનુષ્યો ભવેયમિત્યપિ ન કાઙ્ક્ષેત્ ।
યતો દેહાવેશાદ્દેહાસક્ત્યા સ્વાર્થે પ્રમાદ્યતિ
અનવધાનશૂન્યો ભવતિ ॥ ૧૩ ॥

एतद् विद्वान् पुरा मृत्योरभवाय घटेत सः ।
अप्रमत्त इदं ज्ञात्वा मर्त्यमप्यर्थसिद्धिदम् ॥ १४ ॥

અપિ ત્વેતદ્દેહસાધકમિતિ વિદ્વાંસ્તચ્ચાર્થ-
સિદ્ધિદમપિ મર્ત્ય જ્ઞાત્વા અપ્રમત્તોઽનલસઃ
સન્ મૃત્યોઃ પૂર્વમેવ મોક્ષાય ઘટેત પ્રયત્નં
કુર્યાત્ ॥ ૧૪ ॥

‘નિરયિણઃ ઇતિ.’ જેમ નરકવાસી જીવો
મનુષ્યદેહને ઈચ્છે છે તેમ— એમ દૃષ્ટાન્ત તરીકે
કહેવામાં આવ્યું છે. ‘જ્ઞાનભક્તિભ્યામ્’ જ્ઞાનભક્ત્યોઃ
જ્ઞાન અને ભક્તિનાં સાધનરૂપ ‘તત્-ઉભયમ્’
સ્વર્ગનું દેવશરીર અને નારકીશરીર, તે બંને થતાં
નથી. ॥ ૧૨ ॥

બુદ્ધિમાન મનુષ્યે જેમ નારકી ગતિની ઈચ્છા
ન રાખવી જોઈએ તેમ સ્વર્ગની ગતિની ઈચ્છા પણ
ન રાખવી જોઈએ, કે ન તો તેણે આ લોકની
(મનુષ્યશરીરની) ઈચ્છા રાખવી જોઈએ, કારણ કે
દેહની આસક્તિથી મનુષ્ય આત્મ-અનાત્મના વિવેકથી
હીન થઈ જાય છે. ॥ ૧૩ ॥

આથી મનુષ્યે જેમ નારકી ગતિની ઈચ્છા ન
રાખવી જોઈએ તેમ સ્વર્ગની ગતિની ઈચ્છા પણ ન
રાખવી જોઈએ— એમ દૃષ્ટાન્ત છે. અથવા સ્વર્ગ કે
નરકનાં સાધનરૂપ કર્મો ન કરવાં જોઈએ, એમ
અર્થ છે. ‘આ મનુષ્યશરીર અતિ શ્રેષ્ઠ હોવાથી હું
ફરીથી પણ મનુષ્ય થાઉં.’ એવી ઈચ્છા પણ
રાખવી નહીં, કારણ કે ‘દેહ-આવેશાત્’ દેહની
આસક્તિથી મનુષ્ય સ્વરૂપપ્રાપ્તિમાં પ્રમાદી થાય
છે— આત્મવિચારશૂન્ય બને છે. ॥ ૧૩ ॥

આ (મનુષ્યદેહ મુક્તિસાધક છે— એમ) જાણતા
મનુષ્યે, પુરુષાર્થસિદ્ધિ આપનારું હોવા છતાં આ
મનુષ્યશરીર મરણધર્મી છે, એમ જાણીને, સાવધાન
થઈ, મૃત્યુ પહેલાં જ (સમર્થ હોય ત્યારે) મોક્ષ
માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥

પરંતુ આ શરીર મુક્તિસાધક છે, એમ જાણતો
મનુષ્ય આ શરીર પુરુષાર્થસિદ્ધિ આપનારું હોવા
છતાં મરણધર્મી છે, એમ જાણીને ‘અપ્રમત્તઃ’
આળસરહિત થઈ મૃત્યુની પૂર્વે જ મોક્ષ માટે
‘ઘટેત’ પ્રયત્ન કરે. ॥ ૧૪ ॥

છિદ્યમાનં યમૈરૈતૈઃ કૃતનીડં વનસ્પતિમ્ ।
 खगः स्वकेतमुत्सृज्य क्षेमं याति ह्यलम्पटः ॥ ૧૫
 अहोरात्रैश्छिद्यमानं बुद्ध्वाऽऽयुर्भयवेपथुः ।
 मुक्तसंगः परं बुद्ध्वा निरीह उपशाम्यति ॥ ૧૬

अप्रमत्तो मुक्तसङ्गः । सुखं प्राप्नोतीत्यत्र
 दृष्टान्तः—छिद्यमानमिति ।

यमैर्यमवન્निर्दयैઃ પુરુષૈઃ કૃતં
 નીડં યસ્મિન્સ્તમ્ । સ્વકેતં સ્વસ્યાશ્રયમ્ ।
 અલમ્પટોઽનાસક્તઃ ॥ ૧૫ ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—अहोरात्रैश्छिद्यमानमायु-
 बुद्ध्वा । भयेन वेपथुः कम्पो यस्य सः ॥ ૧૬ ॥

एवमप्रयतमानं प्रमत्तं निन्दति—

नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं
 प्लवं सुकल्पं गुरुकर्णधारम् ।
 मयानुकूलेन नभस्वतेरितं
 पुमान् भवाब्धिं न तरेत् स आत्महा ॥ ૧૭

નૃદેહં પ્લવં નાવં પ્રાપ્યેત્યધ્યાહારઃ । યો
 ભવાબ્ધિં ન તરેત્સ આત્મહા । તત્ર હેતવઃ—
 આદ્યં સર્વફલાનાં મૂલમ્, એતદુપાર્જિતકર્મભિઃ

જેમ કોઈ પક્ષી પોતે જ્યાં માળો બાંધ્યો હોય તે પોતાના આશ્રયસ્થાનરૂપ વૃક્ષને યમ જેવા નિર્દય પુરુષો દ્વારા કપાતું જોઈને, તેના પરની આસક્તિથી રહિત થઈ, તેનો ત્યાગ કરીને (ઊડી) જાય તો સુખ પામે છે, ॥ ૧૫ ॥ તેમ દિવસો અને રાત્રિઓ દ્વારા કપાતા પોતાના આયુષ્યને જાણી, ભયથી ધ્રૂજતો મનુષ્ય અનાસક્ત અને સુખ માટે સર્વ વ્યાપારરહિત થઈને પરમાત્માને જાણીને શાંતિ પામે છે. ॥ ૧૬ ॥

સાવધાન અને અનાસક્ત થઈને (મનુષ્ય) સુખ પામે છે, એમ અહીં દર્શાવે છે— ‘છિદ્યમાનમ્ ઇતિ’ ‘યમૈઃ’ યમ જેવા નિર્દય પુરુષો દ્વારા, પોતે જ્યાં માળો બાંધ્યો હોય તે ‘સ્વકેતમ્’ પોતાના આશ્રયસ્થાનને કપાતું (જોઈને)— ‘અલમ્પટઃ’ આસક્તિરહિત ॥ ૧૫ ॥

જેને માટે દર્શાવેલા આપવામાં આવ્યું છે તે ઉપમેય વર્ણવે છે— દિવસો અને રાત્રિઓ દ્વારા કપાતા આયુષ્યને જાણીને— ભયથી ‘વેપથુઃ’ ધ્રુજારી થાય છે જેને તે ॥ ૧૬ ॥

આમ, અજિતેન્દ્રિય, અસાવધાન મનુષ્યની નિંદા કરે છે—

સમસ્ત શુભ ફળોની પ્રાપ્તિના મૂળરૂપ, કરોડો ઉદ્યમોથી પણ પામવાને અશક્ય, તેમ છતાં પણ દૈવયોગથી સુલભ એવી મનુષ્યશરીરરૂપી સુદૃઢ નૌકા કે જેના સુકાની ગુરુ છે, તેમ જ (ભગવત્સમરણરૂપ) અનુકૂળ વાયુથી મારા દ્વારા (ભગવાન દ્વારા) જેને ચલાવવામાં આવે છે, તેવી નૌકાને પ્રાપ્ત કરીને પણ જે મનુષ્ય ભવસાગર ન તરે તે આત્મઘાતી છે. ॥ ૧૭ ॥

મનુષ્યદેહરૂપી ‘પ્લવમ્’ નૌકા ‘પ્રાપ્ત કરીને’ અધ્યાહાર છે. જે ભવસાગર ન તરે તે આત્મઘાતી છે. આત્મઘાતી હોવાનાં કારણો— ‘આદ્યમ્’ મનુષ્યશરીર સર્વ શુભ ફળોની પ્રાપ્તિનું મૂળ છે કારણ કે આ

સર્વપ્રાપ્તેઃ । કિંચ સુદુર્લભમુદ્યમકોટિભિરપિ પ્રાપ્તુમશક્યમ્ । તથાપિ તુ સુલભમ્ । યદૃચ્છયા લબ્ધત્વાત્ । તં ચ સુકલ્પં પટુતરમ્ । કિંચ, ગુરુઃ સંશ્રિતમાત્ર એવ કર્ણધારો નેતા યસ્ય તમ્ । મયા ચ સ્મૃતમાત્રેણાનુકૂલમારુતેન પ્રેરિતમ્ ॥ ૧૭ ॥

એવં તાવદવિરક્તસ્ય વૈરાગ્યદ્વારા જ્ઞાનભક્તિ- સાધકં કર્મયોગમુક્ત્વેદાનીં સમ્યગ્વિરક્તસ્ય જ્ઞાનયોગં તસ્ય ચ જ્ઞાનપ્રાપ્તેઃ પૂર્વં કિંચિત્કૃત્યં વર્જનીયં ચાહ સાધૈર્નવભિઃ—

યદાઽઽરમ્બેષુ નિર્વિણ્ણો વિરક્તઃ સંયતેન્દ્રિયઃ ।
અભ્યાસેનાત્મનો યોગી ધારયેદચ્ચલં મનઃ ॥ ૧૮

યદા ત્વારમ્બેષુ કર્મસુ નિર્વિણ્ણો દુઃખદર્શનેનોદ્વિગ્નસ્તત્ફલેષુ વિરક્તશ્ચ તદા સંયતેન્દ્રિયઃ સન્નાત્મનોઽભ્યાસેનાત્મવિષય- વૃત્તિસન્તત્યા અચલં યથા ભવતિ તથા મનો ધારયેત્ ॥ ૧૮ ॥

તત્ર પ્રથમમેવાત્યન્તધારણાસંભવાત્તત્સ્વ- ભાવાનુસારેણ વશીકરણમાહ—

ધાર્યમાણં મનો યર્હિ ભ્રામ્યદાશ્વનવસ્થિતમ્ ।
અતન્દ્રિતોઽનુરોધેન માર્ગેનાત્મવશં નયેત્ ॥ ૧૯

યર્હિ આશુ ભ્રામ્યત્પરિભ્રમદનવસ્થિતં ભવતિ તદાઽનુરોધેન કિંચિદપેક્ષાપૂરણદ્વારેણ ॥ ૧૯ ॥

શરીરથી કરાયેલાં કર્મોથી સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી, ‘સુદુર્લભમ્’ કરોડો ઉદ્યમોથી પણ પ્રાપ્ત કરવાને અશક્ય, તેમ છતાં પણ સુલભ, કારણ કે દૈવયોગથી પ્રાપ્ત થયું છે અને તે ‘સુકલ્પમ્’ સુદૃઢ છે. વળી, કેવળ આશ્રય લેવામાં આવેલા ગુરુદેવ જ ‘કર્ણધારઃ’ જેના સુકાની છે તે મનુષ્યશરીરને— તથા કેવળ (ભગવત્)સ્મરણરૂપ અનુકૂળ વાયુરૂપે મારા દ્વારા ચલાવાય છે. ॥૧૭॥

તો આમ, અવિરક્તને વૈરાગ્ય દ્વારા જ્ઞાન- ભક્તિ સાધનારો કર્મયોગ કહીને હવે સારી રીતે વૈરાગ્ય પામેલાને જ્ઞાનયોગ કહે છે તથા જ્ઞાનપ્રાપ્તિની પૂર્વે જે કાંઈ કરવા યોગ્ય છે અને તજવા યોગ્ય છે, તે સાડા નવ શ્લોકો દ્વારા કહે છે—

જ્યારે યોગી આરંભેલાં કર્મો તરફ વિરક્ત થાય ત્યારે તે ઈન્દ્રિયોને વશ કરી આત્મા તરફના વૃત્તિપ્રવાહથી મન જે રીતે સ્થિર થાય તે રીતે મનને એકાગ્ર કરે. ॥ ૧૮ ॥

જ્યારે આરંભેલાં કર્મો તરફ ‘નિર્વિણ્ણઃ’ દુઃખદર્શન કરવાથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો યોગી તેનાં ફળો પ્રત્યે વિરક્ત થાય, ત્યારે તે ઈન્દ્રિયોને વશ કરીને ‘આત્મનઃ અભ્યાસેન’ આત્મા તરફના વિષયોના વૃત્તિપ્રવાહથી મન જે રીતે સ્થિર થાય તે રીતે મનને એકાગ્ર કરે. ॥ ૧૮ ॥

મનને એકાગ્ર કરવામાં આરંભે જ મનની સ્થિરતા થવી અસંભવ હોવાથી મનના સ્વભાવ પ્રમાણે મનને વશ કરવાનું કહે છે—

સ્થિર કરવામાં આવતું મન જ્યારે ચંચળ થઈને ભટકતું હોઈ અસ્થિર થાય ત્યારે સાવધાન થઈ તેની અપેક્ષા કંઈક અંશે પૂરી કરવા દ્વારા (ધીમે ધીમે) પોતાને વશ કરવું. ॥ ૧૯ ॥

મન જ્યારે ચંચળ થઈને ‘ભ્રામ્યત્’ ભટકતું હોઈ અસ્થિર થાય ત્યારે ‘અનુરોધેન (માર્ગેણ)’ તેની અપેક્ષા કંઈક અંશે પૂરી કરવા દ્વારા ॥૧૯॥

નનુ તર્હિ યથાપૂર્વમેવ સ્યાત્તત્રાહ—

मनोगतिं न विसृजेज्जितप्राणो जितेन्द्रियः ।

सत्त्वसम्पन्नया बुद्ध्या मन आत्मवशं नयेत् ॥ २० ॥

મનૌગતિં તુ ન વિસૃજેન્નોપેક્ષેત કિંતુ

अप्रमत्तः सन् लक्षयेदित्यर्थः ॥ २० ॥

અનુરોધમાર્ગં સદૃષ્ટાન્તં સ્તૌતિ—

एष वै परमो योगो मनसः संग्रहः स्मृतः ।

हृदयज्ञत्वमन्विच्छन् दम्यस्येवार्वतो मुहुः ॥ २१ ॥

एषोऽनुवृत्तिमार्गेण मनसः संग्रहः परमो

योगः । तत्साधनत्वादुपचारेण स्तुतिः ।

यथा अदान्तस्य दमनीयस्यार्वतोऽश्वस्य

हृदयज्ञत्वं स्वाभिप्रायेण गतिमन्विच्छन्नपेक्ष-

माणोऽश्वधारकः प्रथमं किञ्चित्तद्गतिमनुवर्तते

तदा च रश्मिना तं धृत्वैव गच्छति, न

तूपेक्षते तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥

एवमीषद्वशीकृतस्य मनसोऽत्यन्तनैश्चल्यो-

पायानाह—सांख्येनेति त्रिभिः ।

શંકા કરે છે કે (એમ કરવા જતાં) તો પછી મન પાછું પહેલાં જેવું થઈ જાય! તે માટે કહે છે—

યૌગી મનની ગતિની ઉપેક્ષા ન કરે, પણ પ્રાણવાયુ અને ઈન્દ્રિયોને જીતીને સત્ત્વગુણસંપન્ન બુદ્ધિથી મનને પોતાને વશ કરે. ॥ ૨૦ ॥

મનની ગતિની ‘ન વિસૃજેત્’ ઉપેક્ષા ન કરે, પરંતુ સાવધાન થઈ મનની ગતિનું સ્તંભન કરે (ગતિને રોકે). ॥ ૨૦ ॥

મનની અનુકૂળતાપૂર્વક મનનો નિરોધ કરવાના માર્ગની દૃષ્ટાંતસહિત પ્રશંસા કરે છે—

પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચલાવવા ઈચ્છતો ઘોડેસવાર જેમ દમન કરવા યોગ્ય ઘોડાને (પહેલાં ઘોડાને તેની રીતે ચાલવા દે અને પછી) પોતાને વશ કરી લે, તેમ (મનની અપેક્ષાપૂર્તિ દ્વારા મનને વારંવાર મનાવતો યૌગી) મનને પોતાને વશ કરી લે. મનને વશ કરવાનો આ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યો છે. ॥ ૨૧ ॥

મનની અપેક્ષાપૂર્તિ દ્વારા મનને વશ કરવાનો આ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે. મન યોગનું સાધન હોવાથી લક્ષણથી (અવિદ્યામાન વસ્તુના આરોપ) દ્વારા પ્રશંસા કરે છે.

જેમ ‘અદાન્તસ્ય’ દમન કરવા યોગ્ય ‘અર્વતઃ’ ઘોડાને ‘હૃદયજ્ઞત્વમ્’ પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ચલાવવા ઈચ્છતો ઘોડેસવાર પહેલાં તે ઘોડાની ગતિને અનુસરે છે, પરંતુ ત્યારે લગામથી તેને પકડીને જ ગતિ કરે છે, પણ તેની ઉપેક્ષા કરતો નથી, તેની જેમ! એમ અર્થ છે. ॥ ૨૧ ॥

આ પ્રમાણે કંઈક અંશે વશ થયેલા મનને અત્યંત નિશ્ચળ કરવાના ઉપાયો ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે— ‘સાંખ્યેન ઇતિ.’

સાંખ્યેન સર્વભાવાનાં પ્રતિલોમાનુલોમતઃ ।

ભવાપ્યયાવનુધ્યાયેન્મનો યાવત્ પ્રસીદતિ ॥ ૨૨

સાંખ્યેન તત્ત્વવિવેકેન સર્વભાવાનાં
મહદાદિદેહાન્તાનામનુલોમતઃ પ્રકૃત્યાદિક્રમેણ
ભવં પ્રતિલોમતઃ પૃથિવ્યાદિક્રમેણાપ્યયં ચાન્વનુ-
ધ્યાયેત્ । પ્રસીદતિ નિશ્ચલં ભવતિ ॥ ૨૨ ॥

નનૂપાયસહસ્રેણાપિ મનો વિષયાકારતાં ન
ત્યજતિ, કિં ભૂયોભૂય ઉપદેશેનેતિ ચેત્તત્રાહ—
નિર્વિણ્ણસ્યેતિ ।

નિર્વિણ્ણસ્ય વિરક્તસ્ય પુરુષસ્યોક્તવેદિનઃ ।

મનસ્ત્યજતિ દૌરાત્મ્યં ચિન્તિતસ્યાનુચિન્તયા ॥ ૨૩

તતશ્ચાગમાપાયિષુ તેષ્વવધિભૂતાત્મદર્શના-
ત્તદવિવેકાપન્નસંસારે નિર્વિણ્ણસ્યાતો વિરક્તસ્ય
તતશ્ચોક્તવેદિનો ગુરૂપદિષ્ટાર્થાલોચકસ્ય તતો
ગુરૂપદિષ્ટસ્યૈવ ચિન્તિતસ્ય પુનઃપુનરનુચિન્તયા
દૌરાત્મ્યં દેહાદ્યભિમાનં ત્યજતિ ॥ ૨૩ ॥

યમાદિભિર્યોગપથૈરાન્વીક્ષિક્વયા ચ વિદ્યાયા ।

મમાર્ચોપાસનાભિર્વા નાન્યૈર્યોગ્યં સ્મરેન્મનઃ ॥ ૨૪

મન નિશ્ચળ થાય ત્યાં સુધી તત્ત્વવિવેક
દ્વારા મહત્તત્ત્વથી માંડી દેહ સુધીના (સર્વ)
પદાર્થોનું, પ્રકૃતિ વગેરે ક્રમથી ઉત્પત્તિનું તથા તેથી
ઊલટા પૃથ્વી વગેરે ક્રમથી વિનાશનું ચિંતન કરવું
જોઈએ. ॥ ૨૨ ॥

‘સાંખ્યેન’ તત્ત્વવિવેકથી ‘સર્વભાવાનામ્’
મહત્તત્ત્વથી માંડી દેહ સુધીના પદાર્થોનું, ‘અનુલોમતઃ’
પ્રકૃતિ વગેરે ક્રમથી ઉત્પત્તિનું, ‘પ્રતિલોમતઃ’ તેથી
ઊલટા પૃથ્વી વગેરે ક્રમથી વિનાશનું ચિંતન કરવું
જોઈએ. ‘પ્રસીદતિ’ (મન) નિશ્ચળ થાય (ત્યાં
સુધી) ॥ ૨૨ ॥

શંકા કરે છે કે હજાર ઉપાય કરવાથી પણ
મન વિષયાકારપણું છોડતું નથી, તો વારંવાર
ઉપદેશ કરવાથી શું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું છે? તે
માટે ઉત્તર આપે છે— ‘નિર્વિણ્ણસ્ય ઇતિ ।’

(ઉત્પત્તિ તથા વિનાશવાળા પદાર્થોમાં આત્માને
અવધિરૂપ જોવાથી અને અવિવેકથી આવી પડેલા
સંસારમાં) કંટાળેલા અને તેથી વિરક્ત થયેલા અને
તેથી ગુરુએ ઉપદેશેલા અર્થનો વિચાર કરતા
પુરુષનું મન ગુરુના ઉપદેશનું વારંવાર ચિંતન
કરવા દ્વારા પોતાનું દેહાભિમાન તજી દે છે. ॥૨૩॥

(ઉત્પત્તિ અને વિનાશના ચિંતન) પછી
ઉત્પત્તિ તથા વિનાશવાળા તે પદાર્થોમાં આત્માને
અવધિરૂપ જોવાથી અને અવિવેકથી આવી પડેલા
સંસારમાં કંટાળેલા અને આથી વિરક્ત થયેલા અને
તેથી ‘ઉક્તવેદિનઃ’ ગુરુએ ઉપદેશેલા અર્થનો
વિચાર કરતા પુરુષનું મન ગુરુના ઉપદેશના જ
ચિંતનનું વારંવાર ચિંતન કરવાથી ‘દૌરાત્મ્યમ્’
દેહાદિ અભિમાન તજી છે. ॥ ૨૩ ॥

યમાદિ યોગમાર્ગોથી અને આન્વીક્ષિકી વિદ્યાથી
અથવા મારી ઉપાસના, અર્ચના વગેરેથી મન (પરમાત્માનું)
સ્મરણ કરે. (આ શાસ્ત્રોક્ત સાધનો સિવાય) બીજા
ઉપાયોથી પ્રયત્ન કરવો જોઈએ નહીં. ॥ ૨૪ ॥

કિંચ, યમાદિભિર્યોગમાર્ગૈરાન્વીક્ષિક્વ્યા
પદાર્થદ્વયશોધનેન મમાર્ચનધ્યાનાદિભિર્વા ।
વાશબ્દેનાસ્ય પક્ષસ્ય સ્વાતન્ત્ર્યં દર્શયતિ—
एतैरुपायैर्योग्यं परमात्मानं मनः स्मरेन्नान्यै-
रतोऽन्यन्न कुर्यादित्यर्थः ॥ ૨૪ ॥

નનુ પાપાપત્તૌ પ્રાયશ્ચિત્તં કાર્યમેવ,
તત્રાહ—યદીતિ ।

यदि कुर्यात् प्रमादेन योगी कर्म विगर्हितम् ।
योगेनैव दहेदंहो नान्यत्तत्र कदाचन ॥ ૨૫ ॥

યોગેન જ્ઞાનાભ્યાસેનૈવ, એતચ્ચ ભક્તસ્યાપિ
નામકીર્તનાદ્યુપલક્ષણાર્થમ્, નાન્યત્કૃચ્છ્રાદિ
॥ ૨૫ ॥

નનુ નિત્યનૈમિત્તિકં કર્મ સત્ત્વશોધક-
ત્વાદ્ગુણો હિંસાદિકં ત્વશુદ્ધિહેતુત્વાદોષઃ,
તત્ર ચ તન્નિવર્તકત્વાત્કૃચ્છ્રાદિપ્રાયશ્ચિત્તં
ગુણ ઇતિ વિધિપ્રતિષેધાભ્યામુક્તત્વાત્રાયશ્ચિત્તં
વિના યોગેનૈવ કથં પાપં દહેતત્રાહ—સ્વે સ્વ
ઇતિ સાર્ધેન ।

વળી, યમાદિ યોગમાર્ગોથી 'આન્વીક્ષિક્વ્યા'
તત્ત્વવિમર્શાત્મક આત્મ-અનાત્મવિવેચનાત્મક વિદ્યાથી
અથવા મારી અર્ચના, ઉપાસના વગેરે દ્વારા— 'વા'
શબ્દથી આ (અર્ચના અને ઉપાસનાના) પક્ષનું
સ્વાતન્ત્ર્ય દર્શાવે છે— આ ઉપાયોથી જ મન
'યોગ્યમ્' પરમાત્માનું સ્મરણ કરે. 'ન-અન્યૈઃ'
બીજા ઉપાયોથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન ન
કરવો જોઈએ, એમ અર્થ છે. * ॥ ૨૪ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે (પ્રમાદને કારણે)
જો પાપ થઈ જાય તો પ્રાયશ્ચિત્ત તો કરવું જ
જોઈએ ને? તે માટે ઉત્તર આપે છે— 'યદિ ઇતિ ।'

જો પ્રમાદને કારણે યોગી નિંદ્ય કર્મ કરે તો
(જ્ઞાનાભ્યાસરૂપી) યોગથી પાપને બાળી નાખવું
જોઈએ, પણ તે માટે (કૃષ્ણ ચાંદ્રાયણ વગેરે) બીજું
ક્યારેય પણ કરે નહીં. ॥ ૨૫ ॥

'યોગેન' જ્ઞાનાભ્યાસરૂપી યોગથી જ— વળી,
આ ('યોગેન') ભક્તજનને પણ નામસંકીર્તન વગેરેનું
સૂચન કરવા માટે છે. કૃષ્ણ ચાંદ્રાયણ વગેરે બીજું
ક્યારેય પણ કરવું જોઈએ નહીં. ॥ ૨૫ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે નિત્ય-નૈમિત્તિક
કર્મ અંતઃકરણને શુદ્ધ કરનાર હોવાથી ગુણ છે,
જ્યારે હિંસા વગેરે અશુદ્ધિના કારણરૂપ હોવાથી
દોષ છે. તેમાં તે હિંસાદિ કર્મોથી થનારા દોષને
કૃષ્ણ ચાંદ્રાયણ વગેરે પ્રાયશ્ચિત્ત દૂર કરનારું
હોવાથી ગુણ છે, એમ વિધિ-પ્રતિષેધ દ્વારા
કહેવામાં આવ્યું છે, તેથી પ્રાયશ્ચિત્ત વિના
માત્ર યોગથી જ યોગી પાપને કેવી રીતે બાળે?
તે માટે દોઢ શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે—
'સ્વે સ્વે ઇતિ ।'

* કોઈ કહે નાક-કાન કાપવાથી ઈશ્વર મળી જશે! તો એવી વાતો માનવી જોઈએ નહીં. યોગ્ય
સાધન દ્વારા જ મનને વશ કરવું જોઈએ. જે શાસ્ત્રોક્ત સાધન છે તેના સિવાય બીજાં કર્મોથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિ
થતી નથી.

સ્વે સ્વેઽધિકારે યા નિષ્ઠા સ ગુણઃ પરિકીર્તિતઃ ।
કર્મણાં જાત્યશુદ્ધાનામનેન નિયમઃ કૃતઃ ।
ગુણદોષવિધાનેન સંગાનાં ત્યાજનેચ્છયા ॥ ૨૬

સ એવ ગુણો નેતરઃ । તદુપપાદયતિ—
યસ્માદ્વિધિપ્રતિષેધાભ્યામનેન ગુણદોષવિધાનેન
કર્મણાં નિયમઃ સંકોચઃ કૃતઃ । કુત
ઇત્યત આહ—જાત્યા ઉત્પત્યૈવાશુદ્ધાનામ્ ।
સ ચ પ્રાપ્તાનાં સઙ્ગાનાં ત્યાજનેચ્છયા । અયં
ભાવઃ—પુરુષસ્યાશુદ્ધિર્નામ ન પ્રવૃત્તેરન્યાસ્તિ,
સ્વાભાવિકપ્રવૃત્યૈવ તસ્ય મલિનત્વાત્, ન ચ
સહસા સર્વતો નિવૃત્તિઃ કર્તું શક્યતે, અત
ઇદં ન કર્તવ્યમ્, ઇદમેવ કર્તવ્યમ્, इत्येवं
સ્વાભાવિકપ્રવૃત્તિસંકોચદ્વારેણ નિવૃત્તિરેવ
ક્રિયતે, યથા ચ ન પ્રવૃત્તિપરો વેદસ્તથોત્તરાધ્યાયે
વક્ષ્યામઃ—‘ઉત્પત્યૈવ હિ કામેષુ’ ઇત્યાદિના ।
અતો યોગિનઃ સ્વાભાવિકપ્રવૃત્યભાવાન્ન
પ્રાયશ્ચિત્તાદિવિધિગોચરતેતિ ॥ ૨૬ ॥

ભક્ત્યધિકારિણો ભક્તિયોગમાહ—
જાતશ્રદ્ધ ઇતિ નવભિઃ ।

જાતશ્રદ્ધો મત્કથાસુ નિર્વિણ્ણઃ સર્વકર્મસુ ।
વેદ દુઃખાત્મકાન્ કામાન્ પરિત્યાગેઽપ્યનીશ્વરઃ ॥
॥ ૨૭ ॥

પોતપોતાના અધિકારમાં જે નિષ્ઠા છે તે ગુણ
કહેવામાં આવ્યો છે. કર્મો તો ઉત્પત્તિથી જ અશુદ્ધ
છે, માટે પ્રાપ્ત કર્મોનો સંગ તજાવવાની ઈચ્છાથી
(વેદે) આ ગુણદોષના વિધાન દ્વારા કર્મોનો નિયમ
કર્મો છે. ॥ ૨૬ ॥

(પોતપોતાના અધિકારમાં જે નિષ્ઠા છે,) તે
જ ગુણ છે, બીજો નહીં, તે સિદ્ધ કરે છે— જે
વિધિપ્રતિષેધથી આ ગુણદોષના વિધાન દ્વારા
કર્મોનો નિયમરૂપ સંકોચ કરવામાં આવ્યો છે, તે
શા માટે, તે હવે કહે છે— ‘જાત્યા’ ઉત્પત્તિથી જ
કર્મો અશુદ્ધ છે અને તે નિયમરૂપ સંકોચ, પ્રાપ્ત
થયેલા સંગને તજાવવાની ઈચ્છાથી કરવામાં આવ્યો
છે. ભાવ આ છે— પુરુષ માટે પ્રવૃત્તિથી અન્ય કોઈ
અશુદ્ધિ નથી, કારણ કે સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિથી જ તે
પુરુષ મલિન છે. વળી, એકાએક સર્વ કર્મોથી
નિવૃત્ત થવું પણ શક્ય નથી, આથી ‘આ ન કરવું
જોઈએ, આ કરવું જોઈએ.’ એમ સ્વાભાવિક
પ્રવૃત્તિના સંકોચ દ્વારા નિવૃત્તિ જ કરવામાં
આવી છે. વેદ જે રીતે પ્રવૃત્તિપરાયણ નથી તે રીતે
આ પછીના અધ્યાય (૨૧)માં કહીશું— ‘મનુષ્યો
જન્મથી જ કામનાઓમાં આસક્ત હોય છે.’
(શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૨૧/૨૪) વગેરે. આથી યોગીને
સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિના અભાવને કારણે પ્રાયશ્ચિત્ત
વગેરે વિધિ લાગુ પડતો નથી. ॥ ૨૬ ॥

(હવે ભગવાન) ભક્તિના અધિકારી માટે
ભક્તિયોગને નવ શ્લોકોથી વર્ણવે છે— ‘જાતશ્રદ્ધઃ
ઇતિ ।’

જે મનુષ્યને મારી કથાઓ ઉપર શ્રદ્ધા જન્મી
હોય અને તેથી બીજાં સર્વ કર્મો માટે કંટાળો
આવ્યો હોય તેવો મનુષ્ય વિષયોને દુઃખરૂપ
જાણે છે તો ખરો, છતાં તેને તજવા અસમર્થ
હોય છે. ॥ ૨૭ ॥

મત્કથાસુ જાતશ્રદ્ધોઽત એવાન્યેષુ
કર્મસૂદ્ધિગ્નો ન તુ તત્ફલેષુ વિરક્તઃ ।
તદાહ—વેદેતિ । યદ્યપિ વેદ તથાપિ
તત્પરિત્યાગેઽનીશ્વરોઽશક્તઃ ॥ ૨૭ ॥

તતો ભજેત માં પ્રીતઃ શ્રદ્ધાલુર્દૃઢનિશ્ચયઃ ।
જુષમાણશ્ચ તાન્ કામાન્ દુઃખોદર્કાશ્ચ ગર્હયન્ ॥
॥ ૨૮ ॥

એવંભૂતો યઃ શ્રદ્ધાલુર્ભક્ત્યૈવ સર્વ
ભવિષ્યતીતિ દૃઢનિશ્ચયઃ સંસ્તતસ્તદનન્તરં માં
પ્રીત્યા ભજેત । વિષયાંસ્તુ સેવમાનોઽપિ તેષુ
પ્રીતિં ન કુર્યાદિત્યાહ—ગર્હયન્નિતિ ॥ ૨૮ ॥

કથં ભજેત કિં વા તતો ભવતિ
તદાહ—પ્રોક્તેનેતિ દ્વાભ્યામ્ ।

પ્રોક્તેન ભક્તિયોગેન ભજતો માસકૃન્મુનેઃ ।
કામા હૃદય્યા નશ્યન્તિ સર્વે મયિ હૃદિ સ્થિતે ॥ ૨૯

‘શ્રદ્ધામૃતકથાયાં મે શશ્વન્મદનુકીર્તનમ્ ।’
ઇત્યાદિના તત્ર તત્રોક્તેન મા મામસકૃન્નિત્યં
ભજતો હૃદય્યા હૃદ્ગતાઃ કામા નશ્યન્તિ ॥ ૨૯ ॥

ભિદ્યતે હૃદયગ્રન્થિશ્છિદ્યન્તે સર્વસંશયાઃ ।
ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ મયિ દૃષ્ટેઽખિલાત્મનિ ॥

॥ ૩૦ ॥

મારી કથાઓમાં શ્રદ્ધા જન્મી હોય અને તેથી
બીજાં કર્મો પ્રત્યે ઉદ્દેગ થતો હોય, પરંતુ તે કર્મોનાં
ફળો પ્રત્યે વિરક્ત ન હોય, તે કહે છે— ‘વેદ
ઇતિ ।’ જો કે તે (વિષયોને દુઃખરૂપ) જાણે છે તેમ
છતાં તેને તજવા માટે ‘અનીશ્વરઃ’ અસમર્થ હોય
છે. ॥ ૨૭ ॥

આવો શ્રદ્ધાળુ મનુષ્ય (‘ભક્તિથી જ સર્વ
કાંઈ થશે.’— એવો) દૃઢ નિશ્ચય કરી, દુઃખદાયી
પરિણામોવાળા તે વિષયોની નિંદા કરતાં અને
તેમનું સેવન કરતાં, પ્રસન્ન રહી પછી મારું ભજન
કરે. ॥ ૨૮ ॥

આવો જે શ્રદ્ધાળુ છે તે ‘ભક્તિથી જ સર્વ
કાંઈ થશે.’ — એવો દૃઢ નિશ્ચય કરી ‘તતઃ’ ત્યાર
પછી મને પ્રેમથી ભજે. વિષયોનું સેવન કરતો
હોવા છતાં તેમના પર પ્રીતિ ન કરે, એમ કહે
છે— ‘ગર્હયન્ ઇતિ ।’ તે વિષયોની નિંદા કરતાં
(મને પ્રેમથી ભજે). ॥ ૨૮ ॥

કેવી રીતે મને ભજે અને પછી શું થાય તે
બે શ્લોકોથી કહે છે— ‘પ્રોક્તેન ઇતિ ।’

મારા દ્વારા કહેવામાં આવેલા ભક્તિયોગથી
નિરંતર મારું ભજન કરતા મુનિના હૃદયમાં હું
નિવાસ કરું છું, તેથી હૃદયમાં રહેલી સર્વ
વિષયાભિલાષાઓ નાશ પામે છે. ॥ ૨૯ ॥

‘મારી અમૃતરૂપ કથાઓમાં નિરંતર શ્રદ્ધા
અને કથાશ્રવણ પછી મારું કીર્તન....’ (શ્રીમદ્
ભા.૧૧/૧૯/૨૦) વગેરે દ્વારા અનેક સ્થળે
કહેલું હોવાથી ‘મા’ મામ્ મને ‘અસકૃત્’ નિત્ય
નિરંતર ભજતા મુનિના ‘હૃદય્યાઃ’ હૃદયમાં રહેલી
વિષયાભિલાષાઓ નાશ પામે છે. ॥ ૨૯ ॥

સર્વના આત્મારૂપ મારું દર્શન થતાં મનુષ્યની
હૃદયરૂપી અહંકારની ગાંઠ છૂટી જાય છે, સર્વ
સંશયો કપાઈ જાય છે તથા સંચિત કર્મો (અને તેની
વાસનાઓ) પણ નાશ પામે છે. ॥ ૩૦ ॥

હૃદયમેવ ગ્રન્થિરહંકારસ્તત્પૂર્વકાશ્ચ સર્વે
સંશયા અસંભાવનાદયઃ । કર્માણ્યનારબ્ધફલાનિ
સંસારહેતુભૂતાનિ ચ ॥ ૩૦ ॥

તદેવં વ્યવસ્થયાધિકારત્રયમુક્તમ્ । તત્ર
ચ ભક્તેરન્યનિરપેક્ષત્વાદન્યસ્ય ચ તત્સાપેક્ષત્વા-
દ્ભક્તિયોગ એવ શ્રેષ્ઠ ઇત્યુપસંહરતિ—તસ્માદિતિ
ત્રિભિઃ ।

તસ્માન્મદ્ભક્તિયુક્તસ્ય યોગિનો વૈ મદાત્મનઃ ।
ન જ્ઞાનં ન ચ વૈરાગ્યં પ્રાયઃ શ્રેયો ભવેદિહ ॥ ૩૧ ॥

મદાત્મનો મય્યાત્મા ચિત્તં યસ્ય તસ્ય ।
શ્રેયઃ શ્રેયઃસાધનમ્ ॥ ૩૧ ॥

તત્ર હેતુઃ—યત્કર્મભિરિત્યાદિ ।

યત્ કર્મભિર્યત્તપસા જ્ઞાનવૈરાગ્યતશ્ચ યત્ ।
યોગેન દાનધર્મેણ શ્રેયોભિરિતરૈરપિ ॥ ૩૨ ॥
સર્વ મદ્ભક્તિયોગેન મદ્ભક્તો લભતેઽઙ્ગસા ।
સ્વર્ગાપવર્ગ મદ્ભામ કથંચિદ્ યદિ વાઙ્છતિ ॥ ૩૩ ॥

ઇતરૈરપિ તીર્થયાત્રાવ્રતાદિભિઃ । શ્રેયઃ—
સાધનૈર્યદ્ભાવ્યં સત્ત્વશુદ્ધ્યાદિ તત્સર્વમઙ્ગસા
અનાયાસેનૈવ સ્વર્ગમપવર્ગ મદ્ભામ વૈકુણ્ઠં
લભત એવ । વાઙ્છા તુ નાસ્તીત્યુક્તમ્, યદિ
વાઙ્છતીતિ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥

તત્ર હેતુમાહ—ન કિંચિદિતિ ।

હૃદય જ અહંકારની ગાંઠ, તે સહિત સર્વ
અસંભાવના વગેરે સંશયો (કપાઈ જાય છે).
'કર્માણિ' પ્રારબ્ધકર્મ સિવાયનાં સંસારના કારણરૂપ
સંચિત કર્મો (નાશ પામે છે). ॥ ૩૦ ॥

આમ, વ્યવસ્થા માટે ત્રણ અધિકાર કહેવામાં
આવ્યા. વળી, તે ત્રણેય યોગોમાં ભક્તિને બીજા
બે યોગોની અપેક્ષા ન હોવાથી તથા જ્ઞાન અને કર્મને
ભક્તિની અપેક્ષા હોવાથી ભક્તિયોગ જ શ્રેષ્ઠ છે,
એમ ત્રણ શ્લોકોથી ઉપસંહાર કરે છે— 'તસ્માત્ ઇતિ ।'

માટે મારી ભક્તિથી યુક્ત થયેલા અને
મારામાં જ મનવાળા યોગીને અહીં (ભક્તિ-જ્ઞાન-
કર્મરૂપ સાધનમાં) મહદંશે જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય
કલ્યાણના સાધનરૂપ થતાં નથી. ॥ ૩૧ ॥

'મદ્-આત્મનઃ' મારામાં જ આત્મા ચિત્ત છે
જેનું તેને— 'શ્રેયઃ' કલ્યાણના સાધનરૂપ ॥ ૩૧ ॥

તે માટેનું (જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય કલ્યાણના
સાધનરૂપ ન હોવા માટેનું) કારણ— 'યત્ કર્મભિઃ
ઇતિ ।' વગેરે.

કર્મોથી, તપથી, જ્ઞાનથી, વૈરાગ્યથી, યોગથી,
દાનધર્મથી તેમ જ કલ્યાણનાં બીજાં સાધનોથી જે
ચિત્તશુદ્ધિ વગેરે ફળ પ્રાપ્ત થાય છે, તે સર્વ ફળ
મારો ભક્ત ભક્તિયોગથી અનાયાસે પામે છે. જો
મારો ભક્ત કદાચ સ્વર્ગ, મોક્ષ કે મારું વૈકુંઠધામ
ઈચ્છે તો તે પણ તે પામે છે. ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥

'ઇતરૈઃ અપિ' તીર્થયાત્રા, વ્રતો વગેરે બીજાં
કલ્યાણનાં સાધનોથી પણ જે અંતઃકરણની શુદ્ધિ
વગેરે થવા યોગ્ય છે, તે સર્વ 'અઙ્ગસા'
અનાયાસે જ પામે છે. સ્વર્ગ, મોક્ષ કે મારું
વૈકુંઠધામ પણ તે પામે છે— પરંતુ તેવી ઈચ્છા જ
હોતી નથી, એમ કહેવામાં આવ્યું છે. જો ઈચ્છે તો
(તે સર્વ પણ તે પામે છે). ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥

ભક્તોની અપેક્ષારહિતતા માટેનું કારણ
કહે છે— 'ન કિંચિત્ ઇતિ ।'

ન કિંચિત્ સાધવો ધીરા ભક્તા હોકાન્તિનો મમ ।
વાઙ્છન્ત્યપિ મયા દત્તં કૈવલ્યમપુનર્ભવમ્ ॥
॥ ૩૪ ॥

ધીરા ધીમન્તો યતો મમ એકાન્તિનો મય્યેવ પ્રીતિયુક્તા અતો મયા દત્તમપિ ન ગૃહ્ણન્તિ । કિં વક્તવ્યં ન વાઙ્છન્તીત્યર્થઃ । અપુનર્ભવમાત્યન્તિકમપિ કૈવલ્યમ્ ॥ ૩૪ ॥

તદુપપાદયતિ—

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुर्निःश्रेयसमनल्पकम् ।
तस्मान्निराशिषो भक्तिर्निरपेक्षस्य मे भवेत् ॥ ૩૫

નૈરપેક્ષ્યમેવ પરમુત્કૃષ્ટમનલ્પકં
મહન્નિઃશ્રેયસં ફલં તત્સાધનં ચ પ્રાહુઃ । મે
ભક્તિર્નિરાશિષઃ પ્રાર્થનાશૂન્યસ્ય નિરપેક્ષસ્ય
પ્રાર્થનાકારણભૂતાપેક્ષારહિતસ્ય પુંસો ભવેત્ ।
યદ્વા, મે નિરપેક્ષસ્ય યા ભક્તિઃ સા નિરાશિષો
ભવેદિત્યર્થઃ ॥ ૩૫ ॥

अनेन प्रकारेण सिद्धानां न गुणदोषा इति
विरोधपरिहारमुपसंहरति—न मयीति ।

न मय्येकान्तभक्तानां गुणदोषोद्भवा गुणाः ।
साधूनां समचित्तानां बुद्धेः परमुपेयुषाम् ॥ ૩૬

એક માત્ર મારામાં જ પ્રીતિવાળા, સદાચારી,
ધીર ભક્તો મારા દ્વારા આપવામાં આવેલા આત્યંતિક
મોક્ષપદને પણ ઇચ્છતા નથી. ॥ ૩૪ ॥

‘ધીરાઃ’ ધીર, બુદ્ધિમાન હોય છે, કારણ કે
‘મમ એકાન્તિઃ’ એક માત્ર મારામાં જ પ્રીતિવાળા
હોય છે. આથી મારા દ્વારા આપવામાં આવેલું પણ
સ્વીકારતા નથી, તો પછી તેઓ મોક્ષ ન ઇચ્છે તેમાં
શું કહેવું? એમ અર્થ છે. ‘અપુનર્ભવમ્’ આત્યંતિક
મોક્ષ પણ (ઇચ્છતા નથી). ॥ ૩૪ ॥

તે (ભક્તોની એકાંતિક ભક્તિ)ને સિદ્ધ
કરે છે—

કોઈ વસ્તુની અપેક્ષા ન રાખવી એ જ પરમ
કલ્યાણરૂપ ઉત્કૃષ્ટ ફળ અને તેનું સાધન છે, એમ
(વિદ્વાનો) કહે છે, માટે કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા
ન રાખનારા મારા નિઃસ્પૃહ ભક્તને જ ભક્તિ
(પ્રકટ) થાય (છે). ॥ ૩૫ ॥

અપેક્ષારાહિત્ય જ ‘પરમ્’ ઉત્કૃષ્ટ ‘અનલ્પકમ્’
પરમ કલ્યાણરૂપ ફળ અને તેનું સાધન છે,
એમ વિદ્વાનો કહે છે. મારી ભક્તિ ‘નિરાશિષઃ’
પ્રાર્થના (યાચના) ન કરનાર, અપેક્ષા વગરનાને—
પ્રાર્થનાના કારણરૂપ અપેક્ષા વગરના મનુષ્યને
થાય છે. અથવા નિરપેક્ષ એવા મારી જે ભક્તિ
છે તે નિઃસ્પૃહી મનુષ્યને થાય (છે), એમ
અર્થ છે. ॥ ૩૫ ॥

આ પ્રકારે સિદ્ધજનોને ગુણદોષ સાથે સંબંધ
નથી, એ વિરોધના નિરાકરણનો ઉપસંહાર કરે
છે— ‘ન મયિ ઇતિ ।’

મારા એકાંતિક (અનન્યપ્રેમી), સમાન ચિત્તવાળા,
સદાચારી અને બુદ્ધિથી પર એવા ઈશ્વરને પામી
ચૂકેલા ભક્તોને વિધિ-નિષેધથી ઉત્પન્ન થતાં પુણ્ય-
પાપ વગેરે હોતાં નથી. ॥ ૩૬ ॥

ગુણદોષૈર્વિહિતપ્રતિષ્ઠૈરુદ્ભવો યેષાં તે ગુણાઃ
પુણ્યપાપાદયઃ । સાધૂનાં નિરસ્તરાગાદીનામતઃ
સમચિત્તાનામત એવ બુદ્ધેઃ પરમીશ્વરં પ્રાપ્તાનામ્
॥ ૩૬ ॥

કામ્યકર્મનિષ્ઠાં નિન્દિષ્યન્નેતાન્મુક્તિ-
માર્ગાનુપસંહરતિ—એવમિતિ ।

એવમેતાન્ મયાઽઽદિષ્ટાનનુતિષ્ઠન્તિ મે પથઃ ।
ક્ષેમં વિન્દન્તિ મત્સ્થાનં યદ્ બ્રહ્મ પરમં વિદુઃ ॥ ૩૭

મે પથો મત્પ્રાપ્ત્યુપાયાન્ યેઽનુતિષ્ઠન્તિ
તે ક્ષેમં કાલમાયાદિરહિતં મમ લોકં વિન્દન્તિ,
યત્પરમં બ્રહ્મ તત્ત્વ વિદુઃ ॥ ૩૭ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

*****

अथैकविंशोऽध्यायः

गुण-दोषनी व्यवस्थानुं स्वरूपं अने ररुस्य

जयति स्वपरानन्दः परानन्दनृकेसरी ।
यत्कृपालवलेशेन श्रीधरः सत्कृतिः कृती ॥ १
(दीपिनी—जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।)

ईक्षन्तामिच्छया सन्तः क्षमन्तां मम साहसम् ।
मया हि स्वीयबोधाय कृतमेतन्न सर्वतः ॥ २

‘ગુણદોષૈઃ’ વિધિ-નિષેધથી જેમની ઉત્પત્તિ
છે, તે ‘ગુણાઃ’ પુણ્ય-પાપ વગેરે જેમને હોતાં નથી.
રાગ-દ્વેષ દૂર થઈ જવાને કારણે સમાન ચિત્તવાળા
હોવાથી જ બુદ્ધિથી પર એવા ઈશ્વરને પામી
ચૂકેલા સાધુજનોને (પુણ્ય-પાપ હોતાં નથી). ॥ ૩૬ ॥

(સંતાન, સ્વર્ગ, ધન, યશ વગેરે) કામનાની
ઈચ્છાથી કરવામાં આવેલી કર્મનિષ્ઠાની નિંદા કરનાર
ભગવાન ભક્તિ, જ્ઞાન અને કર્મયોગરૂપ આ મુક્તિના
માર્ગોનો ઉપસંહાર કરે છે— ‘એવમ્ ઇતિ’

આમ, મારા દ્વારા ઉપદેશાયેલા, મારી પ્રાપ્તિના
ઉપાયરૂપ આ (ત્રણ) માર્ગોનું જેઓ અનુસરણ કરે
છે તેઓ કાળ, માયા વગેરેથી રહિત એવા મારા
ધામ વૈકુંઠને પ્રાપ્ત કરે છે અને પરમ બ્રહ્મતત્ત્વને
જાણે છે. ॥ ૩૭ ॥

‘મે પથઃ’ મારી પ્રાપ્તિના ઉપાયોનું જેઓ
અનુસરણ કરે છે, તેઓ ‘ક્ષેમમ્’ કાળ, માયા
વગેરેથી રહિત એવા મારા લોકને પ્રાપ્ત કરે છે
અને જે પરમ બ્રહ્મતત્ત્વ છે, તેને જાણે છે. ॥ ૩૭ ॥

પોતાને પરાયણ ભક્તજનોને આનંદ આપનાર,
પરમાનંદરૂપ નરસિંહ ભગવાન સર્વના ઉત્કર્ષરૂપે
વિદ્યમાન છે, કે જેમની કૃપાના અંશના કણમાત્રથી
શ્રીધર શ્રેષ્ઠ વ્યાખ્યા કરનાર વિદ્વાન બન્યા. ॥ ૧ ॥

પોતાના જ્ઞાન માટે જ આ વ્યાખ્યા કરવામાં
આવી છે, સર્વ જનો માટે આ વ્યાખ્યા નથી, એમ
ધ્યાનમાં લેવામાં આવે તેમ જ મારા આ સાહસને
કૃપા કરીને ક્ષમા કરવામાં આવે. ॥ ૨ ॥

एकविंशे क्रियाज्ञानभक्तिष्वनधिकारिणाम् ।
कामिनां द्रव्यदेशादिगुणदोषाः प्रपञ्चिताः ॥ ३

તદેવં ગુણદોષવ્યવસ્થાર્થં યોગત્રયમુક્તં,
તત્ર જ્ઞાનભક્તિસિદ્ધાનાં ન કિંચિદ્ગુણદોષૌ,
સાધકાનાં તુ પ્રથમતો નિવૃત્તિકર્મનિષ્ઠાનાં
યથાશક્તિ નિત્યનૈમિત્તિકં કર્મ સત્ત્વશોધક-
ત્વાદ્ગુણઃ, તદકરણં નિષિદ્ધકરણં ચ તન્મલી-
મસકરણત્વાદ્દોષઃ, તન્નિવર્તકત્વાચ્ચ પ્રાયશ્ચિત્તં
ગુણઃ, વિશુદ્ધસત્ત્વાનાં તુ જ્ઞાનનિષ્ઠાનાં જ્ઞાનાભ્યાસ
એવ સિદ્ધિહેતુત્વાદ્ગુણઃ, ભક્તિનિષ્ઠાનાં
પુનઃ શ્રવણકીર્તનાદિભક્તિરેવ ગુણઃ, તદ્વિરુદ્ધં
સર્વમુભયેષાં દોષ ઇત્યુક્તમ્ । ઇદાનીં યે તુ ન
સિદ્ધા નાપિ સાધકાઃ કિંતુ કેવલં કામ્યકર્મ-
પ્રધાનાસ્તેષાં સકલગુણદોષાન્પ્રપન્ચયિષ્યન્નાદૌ
તાનતિબહિર્મુખાન્નિન્દતિ—ય એતાનિતિ ।

श्रीभगवानुवाच

य एतान् मत्पथो हित्वा भक्तिज्ञानक्रियात्मकान् ।
क्षुद्रान् कामांश्चलैः प्राणैर्जुषन्तः संसरन्ति ते ॥ १

મત્પથો મદુક્તમાર્ગાન્ ક્ષુદ્રાસ્તુચ્છાંશ્ચલૈ-
રસ્થિરૈઃ પ્રાણૈર્દેહવાયુભિરિન્દ્રિયૈર્વા જુષન્તઃ
સેવમાના ભવન્તિ તે સંસરન્તિ । નિખિલગુણ-
દોષભાક્ત્વેન નાનાયોનીઃ પ્રાપ્નુવન્તીત્યર્થઃ ॥ ૧ ॥

ક્રિયા, જ્ઞાન અને ભક્તિ માટે અનધિકારી
એવા સકામ મનુષ્યોને દ્રવ્ય, દેશ વગેરે ગુણ અને
દોષો પ્રાપ્ત થાય છે, તે એકવીસમા અધ્યાયમાં
વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવાયું છે. ॥ ૩ ॥

આમ, ગુણ-દોષની વ્યવસ્થા માટે ત્રણ ઉપાયો
કહેવાયા. તેમાં જ્ઞાન અને ભક્તિથી સિદ્ધ થયા હોય
તેઓને ગુણ-દોષ કંઈ છે નહીં, પરંતુ પ્રથમથી
નિવૃત્તિકર્મમાં નિષ્ઠાવાળા સાધકોને યથાશક્તિ નિત્ય-
નૈમિત્તિક કર્મ કરવાં તે ચિત્તશોધક હોવાથી ગુણરૂપ
છે તથા તે નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મો ન કરવાં અને નિષિદ્ધ
કર્મો કરવાં એ કલંકિત કાર્ય કર્યું હોવાથી દોષ છે. તેમ
જ પ્રાયશ્ચિત્ત તે દોષોને દૂર કરનારું હોવાથી ગુણ
છે, પરંતુ વિશુદ્ધ અંતઃકરણવાળા જ્ઞાનનિષ્ઠ જનો
માટે તો જ્ઞાનાભ્યાસ જ સિદ્ધિના કારણરૂપ હોવાથી
ગુણ છે. ભક્તિનિષ્ઠ જનોને તો વળી શ્રવણ,
કીર્તન વગેરે ભક્તિ જ ગુણ છે. એથી વિરુદ્ધનું બીજું
બધું આ બંનેને દોષરૂપ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું.
હવે જેઓ સિદ્ધ નથી અને સાધક પણ નથી, પરંતુ
કેવળ કામ્યકર્મને જ મુખ્ય માનનારા છે, તેઓના
સમસ્ત ગુણ-દોષનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરતાં પહેલાં
અતિશય બહિર્મુખી એવા તે જનોની નિંદા કરે છે—
'યે એતાન્ ઇતિ ।'

શ્રીભગવાન બોલ્યા — જે મનુષ્યો ભક્તિ,
જ્ઞાન તથા નિષ્કામ કર્મયોગરૂપ મારા કહેલા માર્ગો
તજીને અસ્થિર શ્વાસો દ્વારા અથવા ઈન્દ્રિયો દ્વારા
તુચ્છ વિષયોને સેવતા હોય છે, તેઓ (અનેક
પ્રકારની યોનિઓરૂપ) સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧ ॥

'મત્-પથઃ' મારા કહેલા માર્ગોને (તજીને)
'ક્ષુદ્રાન્' તુચ્છ વિષયોને 'ચલૈઃ' અસ્થિર 'પ્રાણૈઃ'
દેહના વાયુરૂપ શ્વાસો દ્વારા અથવા ઈન્દ્રિયો દ્વારા
'જુષન્તઃ' સેવતા હોય છે, તેઓ 'સંસરન્તિ'
સમસ્ત દોષના ભાગી બનવાથી અનેક જાતની
યોનિઓ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧ ॥

નનુ તૈરૈવ કર્મભિઃ કેચિદ્ગુણદોષભાજઃ
કેચિન્નેતિ કુતો વૈષમ્યમ્, ન હ્યગ્નિના
કેચિત્તપ્યન્તે કેચિન્નેતિ સંભવતિ, તત્રાહ—
સ્વે સ્વ ઇતિ ।

સ્વે સ્વેઽધિકારે યા નિષ્ઠા સ ગુણઃ પરિકીર્તિતઃ ।
વિપર્યયસ્તુ દોષઃ સ્યાદુભયોરેષ નિશ્ચયઃ ॥ ૨

અધિકારભેદેન કલ્પિતૌ ગુણદોષૌ ન
વસ્તુનિષ્ઠાવિતિ ભાવઃ ॥ ૨ ॥

દીપિની.—ઋતુગમને ગૃહસ્થસ્ય વિહિતત્વા-
દુણત્વં, વિરક્તસ્ય તુ નિષિદ્ધત્વાદ્દોષત્વમિતિ ।

તદાહ—શુદ્ધ્યશુદ્ધી ઇતિ ।

શુદ્ધ્યશુદ્ધી વિધીયેતે સમાનેષ્વપિ વસ્તુષુ ।
દ્રવ્યસ્ય વિચિકિત્સાર્થં ગુણદોષૌ શુભાશુભૌ ॥ ૩
ધર્માર્થં વ્યવહારાર્થં યાત્રાર્થમિતિ ચાનઘ ।
દર્શિતોઽયં મયાઽઽચારો ધર્મમુદ્વહતાં ધુરમ્ ॥ ૪

વિચિકિત્સાર્થં યોગ્યમયોગ્યં વેતિ
સંદેહદ્વારા સ્વાભાવિકપ્રવૃત્તિપ્રતિબન્ધાર્થમિત્યર્થઃ ।
તત્ર શુદ્ધ્યશુદ્ધી યોગ્યત્વાયોગ્યત્વે । ગુણદોષૌ

શંકા કરવામાં આવી છે કે તે જ કર્મોથી કેટલાક
ગુણ-દોષના ભાગી બને છે અને કેટલાક નથી
બનતા, એમ (આવી) વિષમતા શા માટે? અગ્નિથી
કેટલાક તપે અને કેટલાક ન તપે, એમ બને નહીં.
તે માટે ઉત્તર આપે છે— 'સ્વે સ્વે ઇતિ ।'

પોતપોતાના અધિકારમાં જે સ્થિતિ છે, તે
જ ગુણ કહેવામાં આવ્યો છે અને તેથી ઉલટું
વર્તવું તે દોષ છે. ગુણ તથા દોષ એ બંનેનો આ
નિશ્ચય છે. ॥ ૨ ॥

ગુણ અને દોષ અધિકારના ભેદથી કલ્પવામાં
આવ્યા છે, તે વસ્તુનિષ્ઠ નથી, એવો ભાવ છે.
॥ ૨ ॥

ગૃહસ્થને માટે ઋતુગમન વિહિત હોવાથી
ગુણ છે, પરંતુ વિરક્તને માટે તેનો નિષેધ હોવાથી
દોષરૂપ છે.

તે ગુણ-દોષના મૂલ્યાંકનને વર્ણવે છે—
'શુદ્ધિ-અશુદ્ધી ઇતિ ।'

હે નિષ્પાપ (ઉદ્ધવ)! (સંસારમાં) સર્વ વસ્તુઓ
સમાન છે, છતાં શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ, ગુણ-દોષ, શુભ-
અશુભ વગેરેનું જે વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, તે
પદાર્થની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને નિયંત્રિત કરવા માટે
છે. ધર્મ માટે (શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ), વ્યવહાર માટે (ગુણ-
દોષ) અને શરીરનિર્વાહ માટે (શુભ-અશુભ એવો)
આ આચાર ધર્મની ધુરા ઉપાડી રહેલા (કર્મજડ
મનુષ્યો માટે મનુ વગેરે રૂપે) મારા દ્વારા
દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ॥ ૩ ॥ ૪ ॥

'વિચિકિત્સાર્થમ્' યોગ્ય છે કે અયોગ્ય છે,
એવા સંદેહ દ્વારા સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિને નિયંત્રિત
કરવા માટે, એમ અર્થ છે. તેમાં શુદ્ધિ અને
અશુદ્ધિ યોગ્યતા અને અયોગ્યતા માટે, ગુણ
નિમિત્તે ઉપાદેયત્વ અને દોષ નિમિત્તે અનુપાદેયત્વ

तन्निमित्तोपादेयत्वानुपादेयत्वे । शुभाशुभौ
तन्निमित्तावर्थानर्थौ ॥ ३ ॥

તત્ર શુદ્ધ્યશુદ્ધી ધર્માર્થમ્ । શુદ્ધેન ધર્મઃ,
અશુદ્ધેનાધર્મ ઇતિ । ગુણદોષૌ વ્યવહારાર્થમ્ ।
અશુદ્ધાવપિ રાજાદીનાં વ્યવહારદર્શનાદ્યુપાદેયં
નાન્યદિતિ । શુભાશુભૌ યાત્રાર્થં દોષત્વેઽપ્યાપત્સુ
શરીરનિર્વાહમાત્રોપાદાને ન પાપમધિકોપાદાને
તુ પાપમિતિ મયા મન્વાદિરૂપેણ । ધર્મરૂપાં
ધુરં ભારમ્ । કર્મજડાનામિત્યર્થઃ ॥ ૪ ॥

શુદ્ધ્યશુદ્ધી પ્રપञ्चयिष्यन्वेदोक्तत्वेन
तदभिनिवेशो मा भूदिति समानेष्वपि वस्तुष्विति
यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—भूमिति त्रिभिः ।

भूम्यम्ब्वग्न्यनिलाकाशा भूतानां पंच धातवः ।
आब्रह्मस्थावरादीनां शारीरा आत्मसंयुताः ॥ ५

भूतानां प्राणिनाम् । धारयन्तीति धातवः
कारणानि । शारीराः शरीरारम्भकाः । देहतः
साम्यमुक्तं जीवतोऽप्याह—आत्मसंयुता इति
॥ ५ ॥

અર્થાત્ ગુણનું સ્વીકાર માટે અને દોષનું અસ્વીકાર
માટે (વિધાન કરવામાં આવ્યું છે). શુભ નિમિત્તે
અર્થનું અને અશુભ નિમિત્તે અનર્થનું (વિધાન
કરવામાં આવ્યું છે). ॥ ૩ ॥

તેમાં શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિ ધર્મ માટે દર્શાવેલી
છે. શુદ્ધ કર્મથી ધર્મ અને અશુદ્ધ કર્મથી અધર્મ
થાય છે. ગુણ અને દોષ વ્યવહાર માટે છે. (સૂતક
વગેરે) અશુદ્ધિમાં પણ રાજા વગેરેને માટે
રાજકાજરૂપ વ્યવહારકર્મ વગેરે કરવા યોગ્ય છે,
પણ અન્ય નહીં. શુભ અને અશુભ ‘યાત્રાર્થમ્’
અશુભ વસ્તુ દોષકારક હોવા છતાં આપત્તિકાળમાં
કેવળ શરીરનિર્વાહ પૂરતી લેવામાં પાપ નથી, પણ
શરીરનિર્વાહથી વધારે લેવામાં પાપ છે. આ સર્વ
આચાર મનુ વગેરેરૂપે ધર્મની ધુરા ઉપાડી રહેલા
કર્મજડ મનુષ્યો માટે મારા દ્વારા કહેવામાં આવ્યો,
એમ અર્થ છે. ॥ ૪ ॥

શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિને વિસ્તારથી સમજાવતાં, તે
વેદોક્ત હોવાથી તેનો આગ્રહ રાખવામાં ન આવે
એટલે ‘સર્વ વસ્તુઓ એકસમાન છે.’ (શ્લોક-૩)
એમ જે કહેવામાં આવ્યું, તે ત્રણ શ્લોકોથી
વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે— ‘ભૂમિ ઇતિ ।’

પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ તથા આકાશ— આ
પંચમહાભૂતો બ્રહ્માજીથી માંડીને સ્થાવર વગેરે સર્વ
પ્રાણીઓનાં કારણ છે, શરીરનો આરંભ કરનારાં છે
અને એક જ આત્માથી યુક્ત (હોઈ જીવરૂપે પણ
સમાન) છે. ॥ ૫ ॥

‘ભૂતાનામ્’ પ્રાણીઓને ધારણ કરે તે
‘ધાતવઃ’ કારણો— ‘શારીરાઃ’ શરીરનો આરંભ
કરનારાં—દેહથી સામ્ય કહેવામાં આવ્યું, જીવથી
પણ સામ્ય કહે છે— ‘આત્મસંયુતાઃ ઇતિ ।’ એક
જ આત્માથી યુક્ત છે. ॥ ૫ ॥

વેદેન નામરૂપાણિ વિષમાણિ સમેષ્વપિ ।
ધાતુષૂદ્ધવ કલ્પ્યન્ત એતેષાં સ્વાર્થસિદ્ધયે ॥ ૬

ધાતુષુ દેહેષુ । નામરૂપાણિ વર્ણાશ્રમાદીનિ ।
કલ્પનાયાઃ પ્રયોજનમાહ—એતેષાં પ્રાણિનાં
સ્વાર્થસિદ્ધયે પ્રવૃત્તિનિયમદ્વારા ધર્માદિપુરુષાર્થ-
સિદ્ધયે ॥ ૬ ॥

દેશકાલાદિભાવાનાં વસ્તૂનાં મમ સત્તમ ।
ગુણદોષૌ વિધીયેતે નિયમાર્થં હિ કર્મણામ્ ॥ ૭

ન કેવલં દેહેષ્વેવ, અપિ તુ
દેશકાલાદિભાવાનામપિ । આદિશબ્દેના-
નુપાદેયાનાં ફલનિમિત્તાધિકારિણાં ગ્રહણમ્ ।
વસ્તૂનામુપાદેયાનાં વ્રીહ્યાદીનામપિ । મમ મયા ।
નિયમાર્થં સંકોચાર્થમિત્યર્થઃ ॥ ૭ ॥

એવં ગુણદોષવિષયં પરિશોધ્ય તયોઃ
શુદ્ધ્યશુદ્ધિમૂલત્વાચ્છુદ્ધ્યશુદ્ધી પ્રપન્ચયતિ—
અકૃષ્ણાસાર ઇત્યષ્ટભિઃ ।

અકૃષ્ણાસારો દેશાનામબ્રહ્મણ્યોઽશુચિર્ભવેત્ ।
કૃષ્ણાસારોઽપ્યસૌવીરકીકટાસંસ્કૃતેરિણામ્ ॥ ૮

હે ઉદ્ધવ! સર્વ પ્રાણીઓનાં શરીરો એક સમાન
છે, તેમ છતાં (પ્રવૃત્તિના નિયમ દ્વારા) ધર્માદિ ચારેય
પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ માટે વેદ દ્વારા જુદી જુદી
વર્ણાશ્રમધર્મની વ્યવસ્થા રચવામાં આવી છે. ॥ ૬ ॥

શરીરો (એક સમાન છે) ત્યારે— વર્ણાશ્રમ
વગેરે, તેમની રચનાનું પ્રયોજન કહે છે— આ
પ્રાણીઓનાં (શરીરો) ‘સ્વાર્થસિદ્ધયે’ પ્રવૃત્તિના
નિયમ દ્વારા ધર્માદિ (ચારેય) પુરુષાર્થોની સિદ્ધિ
માટે ॥ ૬ ॥

હે સંતશિરોમણિ (ઉદ્ધવ)! દેશ, કાળ (ફળ,
નિમિત્ત, અધિકારી તેમ જ ધાન્ય) વગેરે વસ્તુઓના
ગુણ-દોષનું કર્મની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિના નિયમન
માટે મારા દ્વારા વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. ॥૭॥

કેવળ શરીરો સરખાં છે એટલું જ નહીં, પણ
દેશ, કાળ વગેરે પદાર્થોની પણ સમાનતા છે. ‘આદિ’
શબ્દથી ન ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ફળ, નિમિત્ત,
અધિકારીને લેવામાં આવ્યાં છે. ‘વસ્તૂનામ્’ એટલે
ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ડાંગર વગેરેનું ગ્રહણ સમજવું.
‘મમ’ મારા દ્વારા ‘નિયમાર્થમ્’ નિયમન કરવા માટે
(વિધાન કરવામાં આવ્યું છે), એમ અર્થ છે. ॥ ૭ ॥

આમ, ગુણ-દોષ સંબંધી વિવેચન કરીને તે
ગુણ-દોષ શુદ્ધિ-અશુદ્ધિનું મૂળ હોવાથી શુદ્ધિ-
અશુદ્ધિને આઠ શ્લોકોથી વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે
છે— ‘અકૃષ્ણાસારઃ ઇતિ ।’

(હે વીર ઉદ્ધવ,) દેશોમાં જે દેશ કાળિયારથી
રહિત હોય તે અપવિત્ર છે. તેમાં પણ જે દેશના
નિવાસીઓ બ્રાહ્મણોનું સન્માન કરનારા ન હોય તે
દેશ અત્યંત અપવિત્ર છે. વળી, કાળા મૃગવાળો
હોવાથી શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં સત્પુરુષોથી રહિત એવા
કીકટ (અંગ, વંગ, કલિંગ) વગેરે દેશો અપવિત્ર
છે. સંસ્કારરહિત લોકોવાળો અને ઊંધર ભૂમિવાળો
દેશ પણ અપવિત્ર છે. ॥ ૮ ॥

देशानां मध्ये कृष्णहरिणरहितोऽशुचिः ।
तत्राप्यब्रह्मण्यो ब्राह्मणभक्तिशून्योऽत्यन्तम-
शुचिः । कृष्णसारोऽपि कृष्णेन मृगेण सारः
श्रेष्ठो यः सोऽप्यसौवीरकीकटः सुवीराः
सत्पुरुषास्तद्वान्सौवीरः कीकटोऽपि शुचिः ।

तदुक्तम्—‘स वै पुण्यतमो देशः
सत्पात्रं यत्र लभ्यते।’ इति । तद्वर्जितो
यः कीकटोऽङ्गवङ्गकलिङ्गादिः । असंस्कृतः
संमार्जनादिशून्यो म्लेच्छबहुलो वा ।
ईरिणमूषरम् । एकवद्भावः । तदशुचि । तदन्यः
शुचिरित्यर्थादुक्तं भवति ॥ ८ ॥

कालस्य शुद्धशुद्धी दर्शयति—**कर्मण्य**
इति ।

कर्मण्यो गुणवान् कालो द्रव्यतः स्वत एव वा ।
यतो निवर्तते कर्म स दोषोऽकर्मकः स्मृतः ॥
॥ ९ ॥

द्रव्यतो દ્રવ્યસંપત્ત્યા સ્વતો વા પૂર્વાહ્લાદિર્યઃ
કર્મણ્યઃ કર્માર્હઃ સ કાલસ્તસ્મિન્કર્મણ
ગુણવાન્ । યતો યસ્મિન્દ્રવ્યાલાભેન વા
રાષ્ટ્રવિપ્લવાદિના વા કર્મ નિવર્તતે । યશ્ચ
સૂતકાદૌ દશાહાદિલક્ષણોઽકર્મકઃ કર્માર્નર્હઃ
સ્મૃતઃ સ કાલો દોષઃ, અશુદ્ધ ઇત્યર્થઃ ॥ ૯ ॥

देशोमां જે દેશ કાળા મૃગથી રહિત હોય તે
અપવિત્ર છે, તેમાં પણ ‘**અબ્રહ્મણ્યઃ**’ બ્રાહ્મણ
ઉપરની ભક્તિ વગરનો હોય તે અત્યંત અપવિત્ર
છે. ‘**કૃષ્ણસારઃ અપિ**’ કાળા મૃગવાળો હોવાથી
શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં જે ‘**અસૌવીરકીકટઃ**’ **સુવીરાઃ**
સત્પુરુષો, તેમનાથી યુક્ત **સૌવીરઃ**, (સત્પુરુષોથી
રહિત તે **અસૌવીરઃ**)— જે તેમાં સત્પુરુષો હોય તો
કીકટ દેશ પણ પવિત્ર છે.

તે કહેવામાં આવ્યું છે— ‘જ્યાં સુપાત્ર પ્રાપ્ત
થાય તે દેશ ખરેખર, અત્યંત પુણ્યશાળી છે.’
તેમના વગરના કીકટ, અંગ, વંગ, કલિંગ વગેરે જે
દેશ છે તે (અપવિત્ર છે). ‘**અસંસ્કૃતઃ**’ સ્વચ્છતા
વગરનો, ઘણા મ્લેચ્છોવાળો દેશ અપવિત્ર છે.
‘**ઈરિણમ્**’ ઊપર ભૂમિવાળો— કીકટ દેશ અપવિત્ર
અને ઊપર ભૂમિવાળો છે, એમ સમાહાર દ્વન્દ્વ
સમાસ હોવાથી એ.વ. છે. તે અપવિત્ર છે. તે
સિવાયનો બીજો દેશ પવિત્ર છે, એવો અર્થ ફલિત
થવાથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૮ ॥

કાળની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ દર્શાવે છે— ‘**કર્મણ્યઃ**
इति ।’

દ્રવ્યસંપત્તિથી અથવા (દિવસનો પ્રથમ ભાગ
હોવાથી) સ્વતઃ જ કર્મ માટે યોગ્ય હોય તે કાળ તે કર્મ
માટે ગુણવાન છે. (દ્રવ્ય ન મળવાથી કે રાષ્ટ્ર ઉપર
ઉપદ્રવ આવી પડવાથી) જે કાળમાં જે કર્મ અટકી પડે
તે કાળ તે કર્મને અયોગ્ય હોઈ, અશુદ્ધ જાણવો. ॥ ૮ ॥

‘**द्रव्यतः**’ દ્રવ્યસંપત્તિથી અથવા દિવસનો પ્રથમ
ભાગ વગેરે હોવાથી જે કાળ સ્વતઃ ‘**કર્મણ્યઃ**’ કર્મ
માટે યોગ્ય હોય તે કાળ તે કર્મ માટે ગુણવાન છે.
‘**यतः**’ જે કાળમાં દ્રવ્ય ન મળવાથી કે રાષ્ટ્ર ઉપર
ઉપદ્રવ વગેરે આવી પડવાથી જે કર્મ અટકી પડે તથા
સૂતક વગેરેના પ્રથમ દસ દિવસ વગેરેનો જે કાળ
છે તે ‘**अकर्मकः**’ કર્મ માટે અયોગ્ય જાણવો. તે
કાળ દોષવાળો હોઈ અશુદ્ધ છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૮ ॥

વસ્તુશબ્દોપાત્તાનાં દ્રવ્યાણાં શુદ્ધ્યશુદ્ધી
દર્શયતિ—દ્રવ્યસ્યેતિ ચતુર્થિઃ ।

દ્રવ્યસ્ય શુદ્ધ્યશુદ્ધી ચ દ્રવ્યેણ વચનેન ચ ।
સંસ્કારેણાથ કાલેન મહત્વાલ્પતયાથવા ॥ ૧૦

દ્રવ્યેણ તોયાદિના શુદ્ધિઃ, મૂત્રાદિના
ત્વશુદ્ધિઃ । વચનેન શુદ્ધમશુદ્ધં વેતિ
સંદેહે શુદ્ધમિત્યેવંરૂપેણ બ્રાહ્મણવચનેન
શુદ્ધિર્વિપરીતેનાશુદ્ધિઃ । સંસ્કારેણ પ્રોક્ષણાદિના
પુષ્પાદેઃ શુદ્ધિરવધ્રાણાદિના ત્વશુદ્ધિઃ । કાલેન
દશાહાદિના નવોદકાદેઃ શુદ્ધિઃ—

‘કાલે મેઘોદકં ગ્રાહ્યં વર્જ્યં તુ ત્ર્યહમેવ હિ ।
અકાલે દશરાત્રં સ્યાત્તતઃ શુદ્ધિર્વિધીયતે ॥’
વિપરીતેનાશુદ્ધિઃ પર્યુષિતાન્નાદેરશુદ્ધિઃ ।
અન્ત્યજાદ્યુપહતાનાં તડાગાદ્યુદકાનાં મહત્વાલ્પ-
ત્વાભ્યાં શુદ્ધ્યશુદ્ધી ॥ ૧૦ ॥

વસ્તુ શબ્દથી ગ્રહણ કરાયેલાં દ્રવ્યોની
શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ ચાર શ્લોકોથી દર્શાવે છે— ‘દ્રવ્યસ્ય
ઇતિ ।’

(વસ્ત્ર વગેરે) દ્રવ્યની શુદ્ધિ (જળ વગેરે)
દ્રવ્યથી થાય છે પણ (મૂત્ર વગેરે) દ્રવ્યથી અશુદ્ધિ
થાય છે. (કોઈ વસ્તુની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ માટે શંકા
જન્મે ત્યારે તે) બ્રાહ્મણના વચનથી શુદ્ધ કે અશુદ્ધ
મનાય છે. (પુષ્પ વગેરે) દ્રવ્યની (પ્રોક્ષણ વગેરે)
સંસ્કારથી શુદ્ધિ થાય છે અને (સૂંઘવાથી) અશુદ્ધિ
થાય છે. (ચોમાસાના વરસાદનું જળ) કાળથી શુદ્ધ
થાય છે તેમ જ (ત્રણ દિવસ સુધી) અશુદ્ધ ગણાય
છે. (સરોવર અને નદીઓનું જળ) વિપુલ પ્રમાણમાં
હોવાથી શુદ્ધ મનાય છે તથા (ખાડાઓનું જળ) અલ્પ
પ્રમાણમાં હોવાથી અશુદ્ધ ગણાય છે. ॥ ૧૦ ॥

(વસ્ત્ર વગેરે દ્રવ્યની) શુદ્ધિ જળ વગેરે
દ્રવ્યથી થાય છે પણ મૂત્ર વગેરેથી અશુદ્ધિ થાય
છે. વસ્તુની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ માટે શંકા જન્મે ત્યારે
‘આ શુદ્ધ છે.’ એવા બ્રાહ્મણના વચનથી શુદ્ધિ અને
તેનાથી ઊલટું ‘આ અશુદ્ધ છે.’ એવા બ્રાહ્મણના
વચનથી તેની અશુદ્ધિ મનાય છે. પુષ્પ વગેરેની
શુદ્ધિ પ્રોક્ષણ વગેરે સંસ્કારથી થાય છે પણ સૂંઘવા
વગેરેથી અશુદ્ધિ ગણાય છે. ચોમાસા સિવાયના
વરસાદના નવા જળ વગેરેની દસ દિવસ પછી
શુદ્ધિ થાય છે. ‘પરંતુ ચોમાસાના વરસાદનું જળ
ત્રણ દિવસ સુધી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી.
ચોમાસા સિવાય બીજા અયોગ્ય સમયનું જળ દસ
રાત્રિ પછી શુદ્ધ કહેવામાં આવ્યું છે.’ તેનાથી
ઊલટું હોય તો જળની અશુદ્ધિ મનાય છે. વાસી
અન્ન વગેરેની અશુદ્ધિ કહેવામાં આવી છે. અંત્યજ
વગેરે દ્વારા અભડાવવામાં આવેલા તળાવ વગેરેના
જળની તેની વિપુલતાથી અને અલ્પતાથી શુદ્ધિ કે
અશુદ્ધિ ગણાય છે. ॥ ૧૦ ॥

શક્ત્યાશક્ત્યાથવા બુદ્ધ્યા સમૃદ્ધ્યા ચ યદાત્મને ।
અઘં કુર્વન્તિ હિ યથા દેશાવસ્થાનુસારતઃ ॥
॥ ૧૧ ॥

શક્ત્યાઽશક્ત્યા સૂર્યોપરાગાદિસૂતકાન્નાદેઃ
શક્તાન્પ્રત્યશુદ્ધિઃ, અશક્તાન્પ્રતિ શુદ્ધિઃ ।
બુદ્ધ્યા પુત્રજનનાદૌ દશાહાદ્બહિર્જ્ઞાનેન
શુદ્ધિરન્તર્જ્ઞાનેનાશુદ્ધિઃ । સમૃદ્ધ્યા જીર્ણમલવદ્-
વસ્ત્રાદેઃ સમૃદ્ધં પ્રત્યશુદ્ધિર્દરિદ્રં પ્રતિ શુદ્ધિઃ ।
તત્રાપિ વિશેષમાહ—યદિતિ ।

એ તે ચ દ્રવ્યવચનાદયો દ્રવ્યાશુદ્ધિદ્વારા
આત્મને યદઘં કુર્વન્તિ તદ્દેશાવસ્થાનુસારત એવ
યથા યથાવત્કુર્વન્તિ ન સર્વતઃ । તથા હિ—
નિર્ભય એવ દેશે કુર્વન્તિ, ન તુ ચૌરાદ્યાકુલે ।
તથા રોગાદિવ્યક્તિરિક્તયુવાદ્યવસ્થાયામેવ
કુર્વન્તિ, ન બાલ્યરોગાદ્યવસ્થાયામિતિ । તથા
ચ સ્મૃતિઃ—

‘દેશં કાલં તથાત્માનં દ્રવ્યં દ્રવ્યપ્રયોજનમ્ ।
ઉપપત્તિમવસ્થાં ચ જ્ઞાત્વા શૌચં પ્રકલ્પયેત્ ॥’
इति ॥ ११ ॥

દ્રવ્યાદિભિર્દ્રવ્યસ્ય શુદ્ધિરિત્યુક્તં તત્ર
વચનાદિશુદ્ધિરેકરૂપૈવ, દ્રવ્યતસ્તુ
શુદ્ધિર્બહુરૂપેતિ તાં પ્રપચ્ચયતિ—ધાન્યેતિ ।

શક્તિ-અશક્તિ અથવા બુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ
અનુસાર શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિની વ્યવસ્થામાં પોતાને
જે કંઈ દોષ લાગે છે, તે દેશ અને અવસ્થા પ્રમાણે
જેમ યોગ્ય હોય તેમ આંકવામાં આવે છે. ॥ ૧૧ ॥

સૂર્યગ્રહણ તથા સૂતક વગેરેમાં અન્ન વગેરેને
શક્તિવાળાઓ માટે અશુદ્ધ ગણ્યું છે, પરંતુ
(બાળકો, વૃદ્ધો, રોગીઓ વગેરે) અશક્તો માટે
શુદ્ધ ગણ્યું છે. ‘બુદ્ધ્યા’ પુત્રજન્મ વગેરેની જાણ
દસ દિવસ પછી થઈ હોય તો (સૂતક લાગતું નથી
એટલે) શુદ્ધ ગણાય છે અને દસ દિવસની અંદર
જાણ થાય તો (સૂતક લાગે છે એટલે) અશુદ્ધિ
ગણાય છે. ‘સમૃદ્ધ્યા’ ચીંથરાં જેવાં મેલાં વસ્ત્ર
વગેરે સમૃદ્ધિવાનને માટે અશુદ્ધ અને દરિદ્રને માટે
શુદ્ધ છે. તેમાં પણ વિશેષ કહે છે—‘યત્ ઇતિ ।’

આ સર્વ દ્રવ્ય, વચન વગેરે દ્રવ્યની
અશુદ્ધિ દ્વારા પોતાને જે દોષ કરે છે તે દેશ
અને અવસ્થા પ્રમાણે જ ‘યથા’ જેમ યોગ્ય હોય
તેમ કરે છે, પણ સર્વ દેશ કે સર્વ અવસ્થામાં
દોષરૂપ નથી. તે અનુસાર— નિર્ભય પ્રદેશમાં
મનુષ્યને અશુદ્ધિ લાગે છે પણ ચોર વગેરેથી
ભય હોય તેવા પ્રદેશમાં અશુદ્ધિ લાગતી નથી. તેમ
જ રોગ વગેરેથી રહિત યુવાવસ્થામાં જ અશુદ્ધિ
લાગે છે પણ બાલ્યાવસ્થા અને રોગ વગેરેની
અવસ્થામાં અશુદ્ધિ લાગતી નથી. તે અનુસાર
સ્મૃતિ છે—

‘દેશ, કાળ, આત્મા, દ્રવ્ય, દ્રવ્યનું પ્રયોજન,
યોગ્યતા અને અવસ્થા જાણીને જ શુદ્ધિની કલ્પના
કરવી જોઈએ.’ (બૌદ્ધાયન સ્મૃતિ) ॥ ૧૧ ॥

દ્રવ્ય વગેરેથી દ્રવ્યની શુદ્ધિ કહેવામાં આવી.
વચન વગેરેથી થતી શુદ્ધિ એક જ પ્રકારની છે પણ
દ્રવ્યથી થતી શુદ્ધિ અનેક પ્રકારની છે, તેને વિસ્તારથી
સમજાવે છે— ‘ધાન્ય ઇતિ ।’

ધાન્યદાર્વસ્થિતન્તૂનાં રસતૈજસચર્મણામ્ ।

કાલવાય્વગ્નિમૃત્તોયૈઃ પાર્થિવાનાં યુતાયુતૈઃ ॥ ૧૨

દારુ લૌકિકં ગ્રહચમસાદિ ચ । અસ્થિ ગજદન્તાદિ । રસાસ્તૈલઘૃતાદયઃ । તૈજસાઃ સુવર્ણાદયઃ । તેષાં પાર્થિવાનાં ચ રથ્યાકર્દમ-ઘટેષ્ટકાદીનાં યથાયથં કાલાદિભિઃ શુદ્ધિઃ । તત્રાપિ કાકાન્ત્યજાદ્યુપઘાતતારતમ્યેન દેશકાલાવસ્થાદ્યનુસારેણૈવ । એતૈરન્યૈશ્ચ યુતાયુતૈર્મિલિતૈઃ કેવલૈશ્ચ । કાલસ્ય પુનર્ગ્રહણં યુતત્વપ્રદર્શનાર્થમ્ ॥ ૧૨ ॥

અન્વિ.—ધાન્યસ્ય વાચ્યાતપાદિના શુદ્ધિઃ ।

અસ્પૃશ્યસ્પર્શે શુદ્ધિમુક્ત્વા લેપવિષયેઽ-
પ્યાહ—

અમેઘ્યલિપ્તં યદ્ યેન ગન્ધં લેપં વ્યપોહતિ ।

ભજતે પ્રકૃતિં તસ્ય તચ્છૌચં તાવદિષ્યતે ॥ ૧૩

યત્પીઠપાત્રવસ્ત્રાદિ યેન તક્ષણક્ષારામ્લોદ-કાદિના ગન્ધં લેપં ચ વ્યપોહતિ ત્યજતિ, સ્વગતં ચ મલં ત્યક્ત્વા પ્રકૃતિં સ્વમેવ રૂપં ભજતે, તસ્ય તચ્છૌચં શોધકમ્ । યાવતા ચ

ધાન્ય, કાષ્ટ(નાં પાત્રો), હાથીદાંત, સૂતર, દ્રવ પદાર્થો, તૈજસ પદાર્થો, ચામડું તથા માટીની વસ્તુઓની શુદ્ધિ કાળ, વાયુ, અગ્નિ, માટી અને જળથી અલગ રીતે અથવા સંયુક્ત રીતે થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

‘દારુ’ લોકમાં વપરાતાં અને ગ્રહ, ચમસ વગેરે લાકડાનાં પાત્રો(ની શુદ્ધિ માટી સહિત ગરમ જળથી થાય છે). ‘અસ્થિ’ હાથીદાંત વગેરે (વાયુ, તડકો અને કાળથી શુદ્ધ થાય છે). ‘રસાઃ’ તેલ, ઘી વગેરે રસો અને ‘તૈજસાઃ’ સુવર્ણ વગેરે તૈજસ પદાર્થો (અગ્નિથી શુદ્ધ થાય છે). શેરીનો કાદવ, ઘડો, ઈંટ વગેરે તે માટીના પદાર્થોની શુદ્ધિ કાળ વગેરેથી યોગ્ય હોય તે રીતે થાય છે. તેમાં પણ કાગડો, ચાંડાળ વગેરેના અડકી જવામાં દેશ-કાળ-અવસ્થા અનુસાર વત્તાઓછા પ્રમાણમાં થાય છે. આ પદાર્થો અન્ય પદાર્થો સાથે અને અમુક અમુકની સાથે મળવાથી અને ક્યારેક કેવળ એકથી પણ શુદ્ધ થાય છે. કાળનો ફરીથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે, જળ, વાયુ વગેરેથી શુદ્ધ થવામાં કાળને વ્યાપેલો જોવામાં આવતો હોવાના કારણે છે. ॥ ૧૨ ॥

ધાન્યની શુદ્ધિ વાયુ, તડકો વગેરેથી થાય છે. અસ્પૃશ્યના સ્પર્શ વિષે શુદ્ધિ કહીને અપવિત્ર વસ્તુથી ખરડાયેલી વસ્તુ વિષે પણ કહે છે—

અપવિત્ર પદાર્થથી ખરડાયેલી વસ્તુને જે રીતે છોલવાથી કે ખારા-ખાટા જળથી ધોવાથી તેની ગંધ તથા ખરડ દૂર થાય અને તે તેની મૂળ સ્થિતિને પામે, તે જ તેની શુદ્ધિ મનાઈ છે. ॥ ૧૩ ॥

જે પાટલો, પાત્ર, વસ્ત્ર વગેરે જે રીતે છોલવાથી કે ખારા-ખાટા જળથી ધોવાથી તેની ગંધ તથા ખરડ ‘વ્યપોહતિ’ દૂર થાય અને પોતાનામાં રહેલો મેલ છોડીને ‘પ્રકૃતિમ્’ પોતાના મૂળ રૂપને પ્રાપ્ત થાય તે જ તેને ‘શૌચમ્’

તક્ષણાદિના વ્યપોહતિ તાવત્પ્રમાણં સ્વરૂપત
આવૃત્તિતો વા તત્કર્તવ્યમિષ્યતે ॥ ૧૩ ॥

एवं तावद्द्रव्यशुद्धिरुक्ता, इदानीं
कर्तृशुद्धिमाह—स्नानेति ।

स्नानदानतपोऽवस्थावीर्यसंस्कारकर्मभिः ।

मत्स्मृत्या चात्मनः शौचं शुद्धः कर्माचरेद् द्विजः ॥ ૧૪

અવસ્થા કૌમારાદિઃ । વીર્યં શક્તિઃ ।
સંસ્કાર ઉપનયનાદિઃ । કર્મ સન્ધ્યોપાસન-
દીક્ષાદિલક્ષણમ્ । આત્મનઃ સાહંકારસ્ય
કર્તુરેતૈઃ સ્નાનાદિભિર્યથાયથં તત્કાર્યાનુસારિણી
શુદ્ધિઃ । ઇયં ચ શુદ્ધિર્ન વ્યવહારાર્થા
કિંતુ વિહિતકર્માર્થેત્યાહ—શુદ્ધ ઇતિ । દ્વિજ
ઇત્યુપલક્ષણં શૂદ્રાદેરપિ ॥ ૧૪ ॥

मन्त्रशुद्धिमाह—

मन्त्रस्य च परिज्ञानं कर्मशुद्धिर्मदर्पणम् ।

धर्मः सम्पद्यते षड्भिरधर्मस्तु विपर्ययः ॥ ૧૫

સદ્ગુરુમુખાદ્યથાવત્પરિજ્ઞાનં મન્ત્રસ્ય શુદ્ધિઃ ।
કર્મશુદ્ધિમાહ—ઈશ્વરાર્પણં કર્મણઃ શુદ્ધિઃ ।
ધર્માદ્યર્થં શુદ્ધ્યશુદ્ધી પ્રપન્ચતઃ પ્રદર્શ્યોપ-
સંહરતિ—ધર્મ ઇતિ ।

શુદ્ધ કરનાર છે. જેટલું છોલવાથી અશુદ્ધિ દૂર થાય
તેટલા પ્રમાણમાં સ્વરૂપથી કે આવૃત્તિથી તે કરવા
યોગ્ય મનાયું છે. ॥ ૧૩ ॥

આમ, અહીં સુધી દ્રવ્યની શુદ્ધિ કહેવામાં
આવી, હવે કર્તાની શુદ્ધિ કહે છે— ‘સ્નાન ઇતિ ।’

સ્નાન, દાન, તપશ્ચર્યા, અવસ્થા, સામર્થ્ય,
(ઉપનયન વગેરે) સંસ્કાર, (સંધ્યોપાસન વગેરે)
કર્મ તથા મારા સ્મરણથી ચિત્તની શુદ્ધિ થાય છે.
બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય (આ સર્વથી) શુદ્ધ થઈને
વિહિત કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે. ॥ ૧૪ ॥

‘અવસ્થા’ કૌમાર વગેરે અવસ્થા, ‘વીર્યમ્’
શક્તિ કે સામર્થ્ય, ‘સંસ્કારઃ’ ઉપનયન વગેરે
સંસ્કાર, ‘કર્મ’ સંધ્યોપાસન, દીક્ષા વગેરે લક્ષણવાળું
કર્મ— ‘આત્મનઃ’ કર્તાના અહંકારની આ સર્વ
સ્નાનાદિ કર્મોથી ઉચિત હોય તે રીતે તે કાર્ય
અનુસાર શુદ્ધિ થાય છે. વળી, આ શુદ્ધિ વ્યવહાર
માટે નથી પણ શાસ્ત્રમાં કહેલા કર્મ માટે છે, એમ
કહે છે— ‘શુદ્ધઃ ઇતિ ।’ ‘દ્વિજઃ’ એ શબ્દ શૂદ્ર
વગેરેને પણ સૂચિત કરે છે. ॥ ૧૪ ॥

मंत्रशुद्धि ज्ञावे छे—

ગુરુના મુખથી યથોચિત રીતે મંત્ર જાણવો એ
મંત્રની શુદ્ધિ છે. મને સમર્પિત કરી દેવાથી કર્મની
શુદ્ધિ થાય છે. (દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને
કર્મ શુદ્ધ હોય તો આ) છ દ્વારા ધર્મ સિદ્ધ થાય
છે, પરંતુ તેનાથી ઊલટું (આ છ શુદ્ધ ન) હોય
તો અધર્મ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

સદ્ગુરુના મુખથી યથાવત્ રીતે મંત્ર જાણવો,
એ મંત્રની શુદ્ધિ છે. કર્મશુદ્ધિ જાણવે છે— કર્મ
ઈશ્વરાર્પણ કરવાથી કર્મની શુદ્ધિ થાય છે. ધર્મ
વગેરે પુરુષાર્થની શુદ્ધિ-અશુદ્ધિ સમજાવતાં, તે
દર્શાવીને ઉપસંહાર કરે છે— ‘ધર્મઃ ઇતિ ।’

દેશકાલદ્રવ્યકર્તૃમન્ત્રકર્મભિઃ ષડ્ભિઃ
શુદ્ધૈર્ધર્મઃ સંપદ્યતે । એતેષાં યો વિપર્યયઃ
સોઽધર્મસ્તદ્દેતુરિત્યર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

અયં ચ ગુણદોષવિભાગો ન વાસ્તવ
ઇત્યાહ—ક્વચિદિતિ ।

ક્વચિદ્ ગુણોઽપિ દોષઃ સ્યાદ્ દોષોઽપિ વિધિના ગુણઃ ।
ગુણદોષાર્થનિયમસ્તદ્દિદામેવ બાધતે ॥
॥ ૧૬ ॥

આપદિ પ્રતિગ્રહો ગુણોઽપ્યનાપદિ
નિષિદ્ધત્વાદ્દોષઃ । પરધર્મશ્ચ પરસ્ય ગુણોઽપિ
સ્વસ્ય દોષઃ । દોષોઽપિ કુટુમ્બત્યાગાદિ-
વિરક્તાદેર્ન દોષઃ, અપિ તુ વિધિબલેન ગુણઃ ।
એવં યોઽયં ગુણદોષયોરેકસ્મિન્નર્થે નિયમો,
ગુણદોષાર્થં વા યો નિયમો નિયામકં શાસ્ત્રં
સ તયોર્ભેદમેવ બાધતે ॥ ૧૬ ॥

દોષસ્ય ક્વચિદ્દોષત્વાભાવે ગુણત્વે
ચોદાહરણં દર્શયતિ—

સમાનકર્માચરણં પતિતાનાં ન પાતકમ્ ।
ઔત્પત્તિકો ગુણઃ સંગો ન શયાનઃ પતત્યધઃ ॥ ૧૭

દેશ, કાળ, દ્રવ્ય, કર્તા, મંત્ર અને કર્મ— આ
છ શુદ્ધ હોય તો ધર્મ સિદ્ધ થાય છે. આ સર્વનું
જે ઊલટું છે, તે અધર્મના કારણરૂપ છે, એમ
અર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

વળી, આ ગુણદોષનો વિભાગ વાસ્તવિક
નથી, એમ કહે છે— ‘ક્વચિત્ ઇતિ ।’

ક્યારેક (આપત્તિકાળમાં) શાસ્ત્રે કરેલા
વિધાનના બળથી ગુણ પણ દોષરૂપ થાય છે અને
દોષ પણ ગુણરૂપ થાય છે. ગુણ તથા દોષનો એક
જ બાબતમાં દેખાતો નિયમ તે ગુણ-દોષના ભેદનું
જ ખંડન કરે છે. ॥ ૧૬ ॥

ક્યારેક આપત્તિકાળમાં દાન લેવું એ ગુણ છે
પણ આપત્તિ ન હોય ત્યારે તેનો નિષેધ હોવાથી
દોષ છે. બીજાનો ધર્મ અને બીજાનો ગુણ પણ
પોતાનો દોષ હોઈ શકે. (જેમ કે) કુટુંબનો ત્યાગ
વગેરે દોષ હોવા છતાં પણ વિરક્ત વગેરેને માટે
દોષ નથી પણ શાસ્ત્રના વિધાનના બળથી ગુણ છે.
આમ ગુણ તથા દોષનો એક જ બાબતમાં દેખાતો
આ નિયમ અથવા ગુણ-દોષ માટે નિયમ કરનાર
શાસ્ત્રનો જે નિયમ છે, તે ગુણ-દોષના ભેદનું જ
ખંડન કરે છે. ॥ ૧૬ ॥

ક્યારેક દોષની દોષરૂપતા ન હોવાથી ગુણરૂપ
હોવાનું ઉદાહરણ દર્શાવે છે—

(જે મનુષ્ય પતિત છે તે અને જે પતિત
નથી તે— આ બંને) સમાન (પાપ)કર્મનું આચરણ
કરે તો (પતન પામેલા) પતિત જનો માટે તે
પાપરૂપ મનાતું નથી. (સંન્યાસી માટે દોષરૂપ)
સંગ (ગૃહસ્થને માટે) સ્વાભાવિક રીતે સ્વીકારવામાં
આવેલો ગુણ છે. જે નીચે સૂતો છે તે પડતો નથી
(કારણ કે તેનાથી વધારે નીચે પડવાની શક્યતા
જ હોતી નથી). ॥ ૧૭ ॥

સમાનસ્ય તસ્યૈવ કર્મણઃ સુરાપાના-
 દેરાચરણમપતિતાનાં પતનહેતુરપિ જાત્યા કર્મણા
 વા પતિતાનાં પુનઃ પાતકમધિકારભ્રંશકં ન
 ભવતિ, પૂર્વમેવ પતિતત્વાત્। અતોઽત્ર દોષસ્યાપિ
 દોષતા નાસ્તીત્યર્થઃ। તથા સઙ્ગોઽપિ યો
 યતેર્દોષઃ સ ગૃહસ્થસ્યૌત્પત્તિકઃ પૂર્વસ્વીકૃતો
 ન દોષઃ, અપિ તુ ગુણઃ। ‘ઋતૌ ભાર્યામુપેયાત્’
 इत्यादिविधानात्। उभयत्र दृष्टान्तः—
 પૂર્વમેવાધઃ શયાનો યથા ન પતતીતિ ॥ ૧૭ ॥

અતો ગુણદોષનિયમવિધીનાં પ્રવૃત્તિ-
 સંકોચદ્વારા નિવૃત્તાવેવ તાત્પર્યમિત્યભિ-
 પ્રેત્યાહ—યતો યત ઇતિ।

यतो यतो निवर्तेत विमुच्येत ततस्ततः।
 एष धर्मो नृणां क्षेमः शोकमोहभयापहः ॥ १८
 ॥ ૧૮ ॥

યથાશ્રુતપ્રવૃત્તિપરતાં વેદસ્ય નિરાકર્તું
 પ્રવૃત્તિમાર્ગસ્યાનર્થહેતુતાં દર્શયતિ—**વિષયેષ્વિતિ**
 ચતુર્ધિઃ।

विषयेषु गुणाध्यासात् पुंसः संगस्ततो भवेत्।
 संगान्न भवेत् कामः कामादेव कलिर्नृणाम् ॥ १९

સુરાપાન વગેરે સમાન આચરણરૂપ (પાપ)કર્મ
 જેઓ પતિત નથી તેમને માટે પતનનું કારણ હોવા
 છતાં જાતિ કે કર્મથી પતિત હોય તેમને માટે
 ‘પાતકમ્’ અધિકારથી ભ્રષ્ટ થવારૂપ પાપનું કારણ
 બનતું નથી, કારણ કે તે પહેલેથી જ પતન પામેલો
 હોય છે. આથી અહીં દોષ પણ દોષરૂપ રહેતો
 નથી, એમ અર્થ છે. તેમ જ સંન્યાસીને માટે જે
 સંગ દોષરૂપ છે તે ગૃહસ્થ માટે ‘**ઔત્પત્તિકઃ**’
 પૂર્વથી સ્વીકારેલો— સ્વાભાવિક હોવાથી દોષ નથી
 પરંતુ ગુણ છે, કારણ કે શાસ્ત્રમાં વિધાન કરવામાં
 આવ્યું છે કે ‘ઋતુકાળમાં ભાર્યાગમન કરવું
 જોઈએ.’ (પતિતો માટે સમાન (પાપ)કર્મનું આચરણ
 અને ગૃહસ્થ માટે સંગના દોષનો અભાવ— આ)
 બંને માટેનું દૃષ્ટાંત— પહેલેથી જ નીચે સૂતેલો
 મનુષ્ય જેમ પડી જતો નથી તેમ! ॥ ૧૭ ॥

આથી ગુણ-દોષના નિયમવિધિનું તાત્પર્ય
 પ્રવૃત્તિના નિયંત્રણ દ્વારા મનુષ્યને નિવૃત્તિ તરફ
 લઈ જવાનો આશય રાખીને કહે છે— ‘**યતઃ**
યતઃ ઇતિ।’

મનુષ્ય જેમ જેમ નિવૃત્તિ તરફ વળે છે, તેમ
 તેમ બંધનોથી છૂટતો જાય છે. આ નિવૃત્તિધર્મ (જ)
 મનુષ્યોના શોક, મોહ તથા ભયનો નાશ કરનારો
 હોઈ કલ્યાણરૂપ છે. ॥ ૧૮ ॥ ૧૮ ॥

(‘**સ્વર્ગકામો યજેત**’ સ્વર્ગની કામનાવાળો
 યજ્ઞ કરે વગેરે) શ્રવણ કરવામાં આવે છે તે
 પ્રમાણે વેદની પ્રવૃત્તિપરાયણતાને દૂર કરવા માટે
 પ્રવૃત્તિમાર્ગ અનર્થના કારણરૂપ છે, એમ ચાર
 શ્લોકોથી દર્શાવે છે— ‘**વિષયેષુ ઇતિ।**’

વિષયોમાં ગુણોનો આરોપ કરવાથી મનુષ્યને
 તે વિષયોમાં આસક્તિ થાય છે. તેમાં આસક્તિ
 થતાં વિષયભોગની કામના થાય છે. કામનાથી જ
 મનુષ્યોમાં કલહ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

સઙ્ગ આસક્તિઃ । તત્ર તેષુ વિષયેષુ । યેન પ્રતિહન્યતે કામસ્તેન સહ કામાદેવ કલિઃ કલહો વિવાદઃ ॥ ૧૯ ॥

કલેર્દુર્વિષહઃ ક્રોધસ્તમસ્તમનુવર્તતે । તમસા ગ્રસ્યતે પુંસશ્ચેતના વ્યાપિની દ્રુતમ્ ॥ ૨૦ ॥

દુર્વિષહસ્તીવ્રઃ । તમઃ સંમોહઃ । તં ક્રોધમ્ । ચેતના કાર્યાકાર્યસ્મૃતિઃ । દ્રુતં શીઘ્રમ્ ॥ ૨૦ ॥

તયા વિરહિતઃ સાધો જન્તુઃ શૂન્યાય કલ્પતે । તતોઽસ્ય સ્વાર્થવિભ્રંશો મૂર્ચ્છિતસ્ય મૃતસ્ય ચ ॥ ૨૧ ॥

શૂન્યાય કલ્પતે । અસત્તુલ્યો ભવતીત્યર્થઃ । સ્વાર્થવિભ્રંશઃ પુરુષાર્થહાનિઃ । મૂર્ચ્છિતસ્ય મૃતતુલ્યસ્ય ॥ ૨૧ ॥

તત્તુલ્યત્વં પ્રપચ્ચયતિ—વિષયેતિ ।

વિષયાભિનિવેશેન નાત્માનં વેદ નાપરમ્ । વૃક્ષજીવિકયા જીવન્ વ્યર્થં ભસ્ત્રેવ યઃ શ્વસન્ ॥ ૨૨ ॥

વ્યર્થં વૃક્ષજીવિકાયૈવ યો જીવન્વર્તતે સ મૂર્ચ્છિતતુલ્યઃ । અત એવ યો ભસ્ત્રેવ શ્વસન્વર્તતે સ મૃતતુલ્યઃ । અતઃ સ્વાર્થનાશ ઇત્યર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

નનુ પ્રવૃત્તસ્ય સ્વર્ગાદિફલશ્રવણાત્કુતઃ સ્વાર્થવિભ્રંશસ્ત્રાહ—ફલશ્રુતિરિતિ ।

‘સંગઃ’ આસક્તિ, ‘તત્ર’ તે વિષયોમાં— જેના દ્વારા કામનાનો નાશ કરવામાં આવે છે તેની સાથે તે કામના(પૂર્તિમાં આડો આવવા)ને કારણે જ ‘કલિઃ’ કલહ, કષ્ટિયો થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

કલહથી અસહ્ય ક્રોધ અને તેની પાછળ મોહ આવે છે. (હિત-અહિતનું જ્ઞાન કરાવનારી) મનુષ્યમાં વ્યાપેલી ચેતનાશક્તિ મોહ દ્વારા તરત ગ્રસ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૨૦ ॥

‘દુર્વિષહઃ’ અસહ્ય તીવ્ર (ક્રોધ)— ‘તમઃ’ મોહ, તે ક્રોધને (અનુસરે છે). ‘ચેતના’ કરવા યોગ્ય અને ન કરવા યોગ્ય કાર્યની સ્મૃતિ— ‘દ્રુતમ્’ શીઘ્ર ॥૨૦॥

હે સત્પુરુષ (ઉદ્ધવ)! તે ચેતનાવિહોણો જીવ શૂન્ય જેવો (નહીવત્) થઈ જાય છે. પછી મૃતપ્રાય, મડદા જેવા આ મનુષ્યનો પુરુષાર્થ નાશ પામે છે. ॥ ૨૧ ॥

‘શૂન્યાય કલ્પતે’ નહીવત્ થઈ જાય છે, એમ અર્થ છે. ‘સ્વાર્થવિભ્રમઃ’ પુરુષાર્થ નાશ પામે છે. ‘મૂર્ચ્છિતસ્ય’ મૃતપ્રાય મનુષ્યનો ॥ ૨૧ ॥

આ મનુષ્યની મૃતઃપ્રાય સ્થિતિને સમજાવે છે— ‘વિષય ઇતિ ।’

વિષયોમાં આસક્ત થઈ જવાથી જે પોતાને કે પરમાત્માને જાણતો નથી, વૃક્ષની જેમ વ્યર્થ (જળ વગેરેથી માત્ર વ્યર્થ) જીવનનિર્વાહ કરતો તે ધમણની જેમ શ્વાસ લેતો રહે છે. ॥ ૨૨ ॥

‘વૃક્ષજીવિકયા’ વૃક્ષની જેમ જ વ્યર્થ જીવનનિર્વાહ કરતો તે મૂર્ચ્છિત જેવો, અને આથી જ જે ધમણની જેમ શ્વાસ લેતો રહે તેવો થઈ મૃતપ્રાય થઈ જાય છે. આથી ચારે ય પુરુષાર્થની હાનિ થાય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૨ ॥

પ્રવૃત્તિમાર્ગ સ્વીકારનારને સ્વર્ગાદિક્ષિણ મળે છે, એમ શ્રવણ કરવામાં આવ્યું હોવાથી તેના સ્વાર્થનો નાશ કેવી રીતે થાય છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે— ‘ફલશ્રુતિઃ ઇતિ ।’

फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयोविवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥ २३

इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः, परमपुरुषार्थपरा
न भवतीत्यर्थः । किंतु बहिर्मुखानां
नृणां मोक्षविवक्षयाऽवान्तरफलैः कर्मसु
रुच्युत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे रोचनं
रुच्युत्पादनम् । तथा हि—

‘पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलडुकान् ।
पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥’

(तथा मातृवाक्यं च—

‘शिखा ते वर्धते वत्स गुडूचीं श्रद्धया पिब ।’
इति । न फलं तावदेव तु किंत्वारोग्यम्)
॥ २३ ॥

ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते,
कुत एवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्याघटनादि—
त्याह—उत्पत्त्येति द्वाभ्याम् ।

उत्पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च ।
आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥ २४

(સ્વર્ગાદિ) ફળનું વર્ણન કરનારી આ શ્રુતિ
મનુષ્યોને પરમ કલ્યાણ (પરમ પુરુષાર્થ) દર્શાવતી
નથી પરંતુ કલ્યાણરૂપ મોક્ષ કહેવાની ઈચ્છાથી
કર્મોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે કહેવામાં આવી
છે. જેમ ઔષધ ઉપર રુચિ ઉપજાવવા માટે
(ખાંડનો લાડુ આપવામાં આવે છે તેમ વેદની
ફળશ્રુતિ મોક્ષ તરફ લઈ જવા માટે) રોચક વાક્ય
કહેવાય છે. ॥ ૨૩ ॥

આ ફળશ્રુતિ ‘ન શ્રેયઃ’ પરમ પુરુષાર્થપરક
નથી, એમ અર્થ છે. પરંતુ બહિર્મુખ મનુષ્યોને
મોક્ષનું સ્વરૂપ કહેવાની ઈચ્છાથી ગૌણફળો દ્વારા
કર્મોમાં માત્ર રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે છે. જેમ
‘ભૈષજ્યે’ ઔષધ ઉપર ‘રોચનમ્’ રુચિ ઉપજાવવાની
હોય છે, તે અનુસાર— ‘લીમડાનો રસ પી, (જો
પી જઈશ તો) ખાંડની લાડુડીઓ આપીશ.’ પિતા
દ્વારા આમ કહેવામાં આવેલું બાળક લીમડાનો રસ
પી જાય છે. લીમડાનો રસ પીવાનું ફળ લાડુ તો
નથી જ ને!’

(તે અનુસાર માતાનું વાક્ય પણ છે— ‘બેટા,
ગુડૂચીનો (ગળોનો) ઉકાળો પ્રેમથી પી જા, તારી
ચોટલી વધી જશે.’ અહીં (ચોટલી વધારવારૂપ)
ફળનું તાત્પર્ય નથી, પણ આરોગ્ય (પ્રાપ્ત
કરાવવાનું તાત્પર્ય) છે. ॥ ૨૩ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે કર્મકાંડમાં મોક્ષનું
નામ પણ સંભળાતું નથી, તો આ રીતે (નિવૃત્તિપરક)
વ્યાખ્યા કેમ કરવામાં આવી છે? તે માટે ઉત્તર
આપે છે કે શ્રવણ કર્યા અનુસાર ઘટતું નથી. (વેદ
મનુષ્યને અહિત પ્રત્યે નહીં, પણ મોક્ષ પ્રત્યે પ્રેરે
છે.) તે બે શ્લોકોથી કહે છે— ‘ઉત્પત્ત્યા ઇતિ.’

પરિણામે પોતાના દુઃખનાં કારણરૂપ વિષયો,
પ્રાણ અને સ્વજનોમાં તથા કામનાઓમાં મનુષ્યો
સ્વભાવથી જ આસક્ત મનવાળા હોય છે. ॥૨૪॥

ઉત્પત્ત્યા સ્વભાવત એવ કામેષુ
પશ્વાદિષુ પ્રાણેષ્વાયુરિન્દ્રિયબલવીર્યાદિષુ ।
સ્વજનેષુ પુત્રાદિષુ । અનર્થહેતુષુ પરિપાકતો
દુઃખહેતુષુ ॥ ૨૪ ॥

ન તાનવિદુષઃ સ્વાર્થં ભ્રામ્યતો વૃજિનાધ્વનિ ।
કથં યુજ્જ્યાત્ પુનસ્તેષુ તાંસ્તમો વિશતો બુધઃ ॥ ૨૫

અતસ્તાન્સ્વાર્થં પરમસુખમવિદુષઃ ।
અતો નતાન્ પ્રહ્લીભૂતાન્ । વેદો યદ્બોધયિષ્યતિ
તદેવ શ્રેય ઇતિ વિશ્વસિતાનિત્યર્થઃ ।
તાનેવંભૂતાન્વૃજિનાધ્વનિ કામવર્ત્મનિ દેવાદિ-
યોનિષુ ભ્રામ્યતઃ । તતઃ પુનસ્તમો વૃક્ષાદિયોનિં
વિશતઃ । પશુકામ ઇતિ આયુરિન્દ્રિયાદિકામ
ઇતિ ચ પુત્રાદિકામ ઇતિ ચ કથં પુનસ્તેષ્વેવ
કામેષુ સ્વયં બુધો વેદો યુજ્જ્યાત્પ્રવર્તયેત્,
તથા સતિ અનાસઃ સ્યાદિતિ ભાવઃ ॥ ૨૫ ॥

કથં તર્હિ કર્મ મીમાંસકાઃ ફલપરતાં
વદન્તિ, તત્રાહ—એવમિતિ ।

એવં વ્યવસિતં કેચિદવિજ્ઞાય કુબુદ્ધયઃ ।
ફલશ્રુતિં કુસુમિતાં ન વેદજ્ઞા વદન્તિ હિ ॥ ૨૬

‘ઉત્પત્ત્યા’ સ્વભાવથી જ પશુ વગેરેની
કામનાઓમાં, ‘પ્રાણેષુ’ આયુ, ઈન્દ્રિય, બળ, વીર્ય
વગેરેમાં, ‘સ્વજનેષુ’ પુત્રાદિ સ્વજનોમાં, ‘અનર્થહેતુષુ’
પરિણામે પોતાના દુઃખનાં કારણોરૂપ (આ સર્વ)માં
॥ ૨૪ ॥

પોતાના પુરુષાર્થને ન જાણતા, વિષયોના
માર્ગ(રૂપ દેવાદિ યોનિઓ)માં ભટકતા અને વળી
પાછા અંધકાર(રૂપ વૃક્ષાદિ યોનિઓ)માં પ્રવેશતા તે
જીવોને સ્વયં જ્ઞાનનિધિરૂપ વેદ તે (વિષયો)માં શા
માટે પ્રવૃત્ત કરે? ॥ ૨૫ ॥

(અનર્થમાં આસક્ત મનવાળા છે,) આથી
‘સ્વાર્થમ્’ પોતાના પરમ સુખ(રૂપ પુરુષાર્થ)ને ન
જાણતા તેઓને, આથી ‘નતાન્’ નમ્ર બનેલા તેઓને—
વેદ જે બોધ આપશે તે જ કલ્યાણરૂપ છે, એવો
વિશ્વાસ પામેલાઓને, એમ અર્થ છે. ‘વૃજિ-
અધ્વનિ’ વિષયોના માર્ગરૂપ દેવાદિ યોનિઓમાં
ભટકતા આ પ્રકારના તેમને અને વળી પાછા ‘તમઃ’
અંધકારરૂપ વૃક્ષાદિ યોનિઓમાં પ્રવેશતાઓને—
(મનુષ્ય સ્વભાવથી જ) પશુઓની કામનાવાળો છે,
આયુષ્ય અને ઈન્દ્રિયો વગેરેની કામનાવાળો છે
તથા પુત્ર વગેરેની કામનાવાળો છે જ, તો ફરીથી
તેને ‘તેષુ’ તે વિષયોમાં સ્વયં જ્ઞાનનિધિરૂપ વેદ શા
માટે ‘યુજ્જ્યાત્’ પ્રવૃત્ત કરે? જો તેમ કરે તો વેદ
અવિશ્વસનીય ઠરે, એવો ભાવ છે. ॥ ૨૫ ॥

તો પછી (બ્રાંત એવા) કર્મ મીમાંસકો
(ગૌણફળોની લાલચ આપતી, પુષ્પિત) રમણીય
ફળશ્રુતિ કેમ કરે છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે—
‘એવમ્ ઇતિ ।’

આમ, વેદના અભિપ્રાયને ન જાણીને કેટલાક
કુબુદ્ધિવાળા લોકો (ગૌણ ફળોની લાલચથી રમણીય)
પુષ્પોવાળી ફળશ્રુતિને પરમ પુરુષાર્થરૂપ કહે
છે પણ (વેદવ્યાસજી વગેરે) વેદજ્ઞો તેમ કહેતા
નથી. ॥ ૨૬ ॥

વ્યવસિતં વેદસ્યાભિપ્રાયમ્ । કુસુમિતા-
મવાન્તરફલપ્રોચનયા રમણીયાં પરમફલશ્રુતિં
વદન્તિ । કુતસ્તે કુબુદ્ધયસ્તદાહ—હિ યસ્માદ્
વેદજ્ઞા વ્યાસાદયસ્તથા ન વદન્તીતિ ॥ ૨૬ ॥

કુબુદ્ધિતાં પ્રપન્ચયતિ—કામિનિ ઇત્યષ્ટભિઃ ।

કામિનિઃ કૃપણા લુબ્ધાઃ પુષ્પેષુ ફલબુદ્ધયઃ ।
અગ્નિમુગ્ધા ધૂમતાન્તાઃ સ્વં લોકં ન વિદન્તિ તે ॥ ૨૭

કામિત્વાત્કૃપણાસ્તતો લુબ્ધાસ્તૃષ્ણાકુલા
અતઃ પુષ્પેષ્વવાન્તરફલેષુ પરમફલબુદ્ધયોઽત
એવાગ્નિમુગ્ધા અગ્નિસાધ્યકર્માભિનિવેશેન
લુપ્તવિવેકાસ્તતશ્ચ ધૂમતાન્તા ધૂમતા
ધૂમમાર્ગોઽન્તે યેષાં તે । સ્વં લોકમાત્મતત્ત્વમ્ ।
તથા ચ શ્રુતિઃ—

‘કશ્ચિદ્ધ વા અસ્માલ્લોકાત્ પ્રેત્ય
આત્માનં વેદ અયમહમસ્મીતિ । કશ્ચિત્સ્વં
લોકં ન પ્રતિજાનાતિ । અગ્નિમુગ્ધો હૈવ
ધૂમતાન્તઃ ।’ ઇતિ ॥ ૨૭ ॥

‘વ્યવસિતમ્’ વેદના નક્કી કરાયેલા
અભિપ્રાયને— ‘કુસુમિતામ્’ ગૌણ ફળોની લાલચથી
રમણીય લાગતી ફળશ્રુતિને પરમ પુરુષાર્થરૂપ
કહે છે. જેઓ આમ કહે છે તેઓ કુબુદ્ધિવાળા
કેવી રીતે છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે— ‘હિ’
કારણ કે વેદને જાણનારા વેદવ્યાસજી વગેરે તેમ
કહેતા નથી. ॥ ૨૬ ॥

(પુષ્પોમાં ફળબુદ્ધિ રાખનારાઓની) કુબુદ્ધિને
આઠ શ્લોકોથી વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે— ‘કામિનિઃ
ઇતિ ।’

વિષયવાસનાવાળા હોવાથી વિવેકશૂન્ય અને
તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ હોઈ પુષ્પો જેવાં (સ્વર્ગાદિ)
ફળોમાં ઉત્તમ ફળની બુદ્ધિવાળા અને અગ્નિસાધ્ય
વેદોક્ત કર્મો કરવાના દુરાગ્રહથી વિવેકભ્રષ્ટ
થયેલા, અને તેથી પરિણામે ધૂમમાર્ગને પામતા
તેઓ આત્મતત્ત્વને જાણતા નથી. ॥ ૨૭ ॥

વિષયવાસનાવાળા હોવાથી વિવેકશૂન્ય અને
તેથી ‘લુબ્ધાઃ’ તૃષ્ણાથી વ્યાકુળ હોવાથી ‘પુષ્પેષુ’
ગૌણ ફળોમાં ઉત્તમ ફળની બુદ્ધિવાળા, આથી જ
‘અગ્નિમુગ્ધાઃ’ અગ્નિસાધ્ય વેદોક્ત કર્મો કરવાના
દુરાગ્રહથી વિવેકભ્રષ્ટ થયેલા અને તેથી ‘ધૂમતા-
અન્તાઃ’ પરિણામે અંતે ધૂમમાર્ગ પ્રાપ્ત થાય છે
જેમને તેઓ ‘સ્વં લોકમ્’ આત્મતત્ત્વને (જાણતા
નથી). તે અનુસાર શ્રુતિ પણ છે—

‘(ભગવાનનો અનુગ્રહ પામેલો) કોઈક જ
મનુષ્ય આ લોકમાંથી વિદ્યાય થઈને જ્ઞાનમાર્ગનો
આશ્રય લઈને આત્માને જાણી લે છે કે ‘આ
પરમાત્મા હું જ છું.’ કેટલાક અગ્નિસાધ્ય (યજ્ઞયાગાદિ)
કર્મ કરવામાં દુરાગ્રહ રાખીને આત્મતત્ત્વને જાણી
શકતા નથી અને પરિણામે ધૂમમાર્ગ (પિતૃયાન)ને
પામે છે.’ ॥ ૨૭ ॥

કોઽસૌ સ્વલોકસ્તમાહ—

ન તે મામઙ્ગ જાનન્તિ હૃદિસ્થં ય ઇદં યતઃ ।

ઉક્થશસ્ત્રા હ્યસુતૃપો યથા નીહારચક્ષુષઃ ॥ ૨૮

હૃદિસ્થમાત્માનં માં સ્વલોકમ્ ।

નનુ હૃદિસ્થમહંકારાસ્પદં જાનન્ત્યેવ, સત્યમ્,
પરમાત્માનં તુ ન જાનન્તીત્યાહ—

ય ઇદં યદ્વ્યતિરિક્તં જગન્નાસ્તિ । કુતઃ ।

યત ઇદં જગજ્ઞાતમ્ । તં કુતો ન જાનન્તિ ।
હિ યસ્માત્, ઉક્થં કમૈવ શસ્ત્રં શંસ્યં
કથનીયં પશુહિંસાસાધનં વા યેષાં તે । અતઃ
કેવલમસુતૃપઃ પ્રાણતર્પણપરાઃ । નીહારં તમસ્તેન
વ્યાસાનિ ચક્ષૂષિ યેષાં તે યથા સંનિહિતમપિ
ન જાનન્તિ તદ્વત્ ।

તથા ચ શ્રુતિઃ—

‘ન તં વિદાથ ય ઇમા જજાના-

ઽન્યદ્યુષ્માકમન્તરં બભૂવ ।

તે આત્માનો લોક કયો છે, તે કહે છે—

હે પ્રિય (ઉદ્ભવ)! જેઓ કર્મની જ પ્રશંસા
કરે છે તેવા ઈન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરનારા તે (કર્મકાંડી)
જનો અંધકારથી વ્યાપેલાં નેત્રવાળા મનુષ્યોની જેમ
(પોતાની પાસેની વસ્તુને પણ જાણતા નથી તેમ)
આ જગત જેનાથી જુદું નથી અને જેનાથી ઉત્પન્ન
થયું છે તેવા, હૃદયમાં જ રહેલા મને જાણતા નથી.
॥ ૨૮ ॥

‘હૃદિસ્થમ્’ હૃદયમાં રહેલા આત્મા એવા
મને પોતાના આત્મારૂપે— શંકા કરવામાં આવી છે
કે હૃદયમાં રહેલા અહંકારના આશ્રયરૂપ જીવને
તેઓ જાણે જ છે. સાચી વાત છે પણ
તેઓ પરમાત્મારૂપે નથી જાણતા, એમ કહે છે—

‘યઃ ઇદમ્’ જેનાથી જગત જુદું નથી. શા
માટે? આ જગત જેમનાથી ઉત્પન્ન થયું છે તેમને
શા માટે તેઓ નથી જાણતા? ‘હિ’ કારણ કે
‘ઉક્થમ્’ કર્મ જ ‘શસ્ત્રમ્’ શંસ્યમ્ પ્રશંસનીય છે
અથવા જેમને માટે કર્મ જ પશુઓની હિંસાના
સાધનરૂપ છે, આથી કેવળ ‘અસુતૃપઃ’ પ્રાણ
(ઈન્દ્રિયો)ના પોષણમાં જ તેઓ લાગેલા છે.
‘નીહારમ્’ અંધકાર, તેનાથી વ્યાપેલાં નેત્રો છે
જેમનાં તેઓ જેમ પાસેની વસ્તુને પણ જાણતા
નથી તેમ!

તે અનુસાર શ્રુતિ છે— ‘(હે મનુષ્યો, હે
જીવો,) જે વિશ્વકર્માએ (ઈશ્વરે) આ પ્રાણીઓને
ઉત્પન્ન કર્યા, તેને તમે જાણતા નથી. તમારું
અભ્યંતર કે વાસ્તવિક સ્વરૂપ ‘હું શરીર છું,’ એવા
અધ્યાસથી જાણાતા સ્વરૂપથી અન્ય છે. (તમારું
સાચું સ્વરૂપ— ચૈતન્યસ્વરૂપ બ્રહ્મ છે, છતાં
તમે તે જાણતા નથી— કારણ કે) ‘હું શરીર છું.’ —
એવા ધુમ્મસરૂપ અજ્ઞાનથી તમે અત્યંત ઢંકાયેલા

नीहारेण प्रावृता जल्प्या
चासुतृप उक्थशासश्चरन्ति ॥'
इति ॥ २८ ॥

वेदतात्पर्याज्ञानाच्चान्यान्यजन्तीत्याह—

ते मे मतमविज्ञाय परोक्षं विषयात्मकाः ।
हिंसायां यदि रागः स्याद् यज्ञ एव न चोदना ॥ २९

हिंसाविहारा ह्यालब्धैः पशुभिः स्वसुखेच्छया ।
यजन्ते देवता यज्ञैः पितृभूतपतीन् खलाः ॥ ૩૦

તે પરોક્ષમસ્ફુટં મે મતમવિજ્ઞાય દેવતાદીન્
યજન્ત ઇત્યુત્તરેણાન્વયઃ । સ્વમતમેવાહ—હિંસાયાં
માંસભક્ષણાર્થં તત્ફલાર્થં ચ યદિ રાગઃ સ્યાત્તર્હિ
યજ્ઞ એવેત્યભ્યનુજ્ઞાદ્વારા પરિસંખ્યેયં ન
ત્વાવશ્યકત્વેન ચોદનેત્યેવંરૂપમ્ ।

છો; અને (હું વિદ્વાન હું, ધનિક હું, આ મારું ઘર
છે, વગેરે) બકવાદથી પણ તમે વ્યાપ્ત છો. તમે
પ્રાણને જ તૃપ્ત કરનારા (ભોગમાં રચ્યાપચ્યા
રહેનારા) છો અને (આ લોકના ભોગથી તૃપ્તિ ન
પામતાં, પરલોકના ભોગની પ્રાપ્તિ માટે યજ્ઞોમાં)
તમે ઉક્થ (સ્તોત્ર) બોલનારા છો અને તેવી પ્રવૃત્તિ
કરનારા છો.’— (શુ.ય.મા.સં. ૯/૧૭/૩૧) ॥ ૨૮ ॥

વેદના તાત્પર્યના અજ્ઞાનથી તેઓ બીજા
દેવોનું યજન કરે છે, એમ કહે છે—

‘હિંસામાં (અને તેના ફળરૂપ માંસભક્ષણમાં)
જો પ્રીતિ હોય તો (અને તેનો ત્યાગ કરવો શક્ય
ન જ હોય તો) માત્ર યજ્ઞ ‘(નિમિત્તે જ હિંસા
કરવી’, એવી અનુજ્ઞા દ્વારા આ માત્ર પરિસંખ્યા*
વિધિ સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિનું નિયમન છે પણ
આવશ્યક કર્તવ્યરૂપ) આજ્ઞા નથી. આવો મારો
અસ્પષ્ટ મત જાણ્યા વિના, વિષયોમાં વ્યાપેલા
ચિત્તવાળા, હિંસામાં આનંદ માનનારા દુષ્ટ એવા
તે કર્મકાંડીઓ પોતાના સુખની ઈચ્છાથી વધ
કરાયેલા પશુઓ દ્વારા યજ્ઞ કરીને પિતૃઓ
તથા ભૂતપતિઓ તથા દેવોનું યજન કરે છે.
॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥

‘પરોક્ષમ્’ અસ્પષ્ટ એવા મારા મતને ન
જાણીને દેવતા વગેરેનું તેઓ યજન કરે છે, એમ
પછીના શ્લોક (૩૦) સાથે સંબંધ છે. (ભગવાન)
પોતાનો મત જ જણાવે છે— હિંસામાં અને તેના
ફળરૂપ માંસભક્ષણમાં જો પ્રીતિ હોય તો યજ્ઞમાં જ
(હિંસા કરવી), એવી અનુજ્ઞા દ્વારા આ પરિસંખ્યા
કરવામાં આવી છે, આવશ્યક કર્તવ્ય તરીકે તો
આવા પ્રકારની આજ્ઞા કરવામાં આવી નથી.

* પરિસંખ્યા એટલે પ્રાપ્ત બે વિકલ્પોમાંથી એકને દૂર કરીને બીજાને સ્વીકારવો તે.

યદ્યપિ નિત્યનૈમિત્તિકયોઃ કામવિશેષાનુ-
બન્ધો નાસ્તિ તથાપિ 'કર્મણા પિતૃલોકઃ'
इति श्रुतेः सामान्यतः पितृलोककामनास्त्येव ।
अन्तःकरणशुद्धिकामना चेति भावः ।
तदुक्तम्—

'नाकामस्य क्रिया काचिद्दृश्यते चेह कर्हिचित् ।
यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥'
इति ॥ ૨૧ ॥

अज्ञत्वादेव हिंसया विहारः क्रीडा येषां
ते ॥ ૩૦ ॥

किंच, तेऽतिमन्दबुद्धय इत्याह—
स्वप्नोपममिति ।

स्वप्नोपमમમું લોકમસન્તં શ્રવણપ્રિયમ્ ।
આશિષો હૃદિ સંકલ્પ્ય ત્યજન્ત્યર્થાન્ યથા વણિક્ ॥
॥ ૩૧ ॥

अमुं परलोकम् । आशिषश्चास्मिन् लोके
संकल्प्य न तु निश्चित्य, विघ्नबाहुल्यात् ।
त्यजन्ति कर्मसु विनियोजयन्ति । यथा
कश्चिद्वणिक् दुस्तरसमुद्रादिलङ्घनेन
बहुधनार्जनेच्छया सिद्धं धनं त्यजन्नुभयभ्रष्टो
भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ૩૧ ॥

रजःसत्त्वतमोनिष्ठा रजःसत्त्वतमोजुषः ।
उपासते इन्द्रमुख्यान् देवादीन् न तथैव माम् ॥ ૩૨

જો કે નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મમાં કામનાનું
વિશેષ બંધન નથી, તેમ છતાં 'કર્મથી પિતૃલોક
પ્રાપ્ત થાય છે.' (બૃહદા.ઉપ.૧/૫/૧૬) એમ શ્રુતિ
હોવાથી સામાન્યતઃ પિતૃલોકની કામના તો હોય છે
જ, અંતઃકરણશુદ્ધિની કામના પણ હોય છે, એવો
ભાવ છે. તે કહેવામાં આવ્યું છે— 'આ સંસારમાં
ક્યારેય કામનારહિતની કોઈ ક્રિયા જોવા મળતી
નથી. પ્રાણી જે જે ક્રિયા કરે છે તે તે કામપ્રેરિત
યેષ્ટા જ હોય છે.' ॥ ૨૮ ॥

અજ્ઞાની હોવાથી જ હિંસામાં 'વિહારઃ'
આનંદ છે જેમને તેઓ ॥ ૩૦ ॥

વળી, તેઓ અતિ મંદ બુદ્ધિવાળા છે, એમ
કહે છે— 'સ્વપ્ન-ઉપમમ્ ઇતિ ।'

જેમ વેપારી (ખૂબ ધન કમાવાની ઇચ્છાથી,
તરવો મુશ્કેલ એવો સમુદ્ર તરવાથી વહાણ ભાંગી
જતાં મૂળ) ધનને પણ ગુમાવી બેસે છે, તેમ સ્વપ્નમાં
જોયેલા પદાર્થ જેવા નશ્વર, કેવળ શ્રવણ કરવામાં જ પ્રિય
લાગતા, દુઃખજનક, આ લોક તથા પરલોકના વિષયોનો
હૃદયમાં સંકલ્પ કરીને તેઓ (સકામ યજ્ઞ કર્મોમાં)
ધન વગેરે પદાર્થોનો વિનિયોગ કરે છે. ॥ ૩૧ ॥

'અમુમ્' પરલોકના અને આ લોકના વિષયોનો
સંકલ્પ કરીને, પણ નિશ્ચય કરીને નહીં, કારણ કે
અનેક વિઘ્નો નડે છે. 'ત્યજન્તિ' સકામ (યજ્ઞ)
કર્મોમાં વિનિયોગ કરે છે. જેમ કોઈ વેપારી તરવો
મુશ્કેલ એવો સમુદ્ર તરવાથી (વહાણ ભાંગી જતાં)
બહુ ધન કમાવાની ઇચ્છાથી ગયો હોય છે પણ
મૂળ ધન પણ ગુમાવી બેસતા બંને રીતે ધન
ગુમાવે છે તેમ! એમ અર્થ છે. ॥ ૩૧ ॥

રજોગુણ, સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણમાં રહેલા લોકો
રજોગુણ, સત્ત્વગુણ તથા તમોગુણને સેવનારા હોવાથી
ઈન્દ્રાદિ દેવોની જેવી ઉપાસના કરે છે, તેવી (ગુણાતીત
એવા) મારી ઉપાસના કરતા નથી. ॥ ૩૨ ॥

अतो रजःसत्त्वतमोजुषः स्वानुरूपा-
निन्द्रादीनेवोपासते, न तु मां गुणातीतम् ।
यद्यपीन्द्रादीनामपि मदंशत्वान्मदुपासनमेव
तत्तथापि यथावन्नोपासते भेददर्शित्वादित्यर्थः
॥ ३२ ॥

‘हृदि संकल्प्य’ इत्युक्तं तमेव संकल्पं
दर्शयति—इष्ट्वेति ।

इष्ट्वेह देवता यज्ञैर्गत्वा रंस्यामहे दिवि ।
तस्यान्त इह भूयास्म महाशाला महाकुलाः ॥ ३३

तस्य भोगस्यान्ते । महाशाला महागृहस्थाः
॥ ३३ ॥

ततः किमत आह—एवमिति ।

एवं पुष्पितया वाचा व्याक्षिप्तमनसां नृणाम् ।
मानिनां चातिस्तब्धानां मद्द्वાર्तापि न रोचते ॥ ૩૪

अतो मत्प्रवणत्वाभावान्नित्यं संसारिणो
भवन्तीति भावः ॥ ૩૪ ॥

तदेवं वेदानां प्रवृत्तिपरत्वं निराकृत्य
प्रकृतं निवृत्तिपरत्वमेवोपसंहरति—वेदा इति ।

वेदा ब्रह्मात्मविषयास्त्रिकाण्डविषया इमे ।
परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं मम च प्रियम् ॥ ૩૫

આથી રજોગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણને
સેવનારાઓ પોતાને અનુરૂપ ઈન્દ્ર વગેરેને ઉપાસે
છે પણ ગુણાતીત એવા મને નથી ઉપાસતા. જો
કે ઈન્દ્ર વગેરે મારા જ અંશરૂપ હોવાથી તે મારી
જ ઉપાસના છે, તેમ છતાં (મારી અંશબુદ્ધિથી) જે
રીતે ઉપાસના કરવી જોઈએ તે રીતે ઉપાસના
કરતા નથી, કારણ કે તેઓ મારામાં અને અન્ય
દેવોમાં ભેદનું દર્શન કરનારા છે. ॥ ૩૨ ॥

‘હૃદયમાં સંકલ્પ કરીને’ (શ્લોક-૩૧) એમ
કહેવામાં આવેલો તે સંકલ્પ દર્શાવે છે— ‘इष्ट्वा
इति ।’

આ લોકમાં દેવતાઓનું યજ્ઞોથી યજન કરીને
સ્વર્ગમાં જઈ અમે આનંદ કરીશું. પછી તે
(પુણ્યભોગ)ના અંતે આ લોકમાં પાછા મહાકુળવાન
મોટા ગૃહસ્થો થઈશું. ॥ ૩૩ ॥

તે પુણ્યભોગના અંતે ‘મહાશાલાઃ’ મોટા
ગૃહસ્થો ॥ ૩૩ ॥

તેવા સંકલ્પ પછી શું, તે કહે છે— ‘एवम्
इति ।’

આમ, પુષ્પ જેવી, ફળ દર્શાવનારી વેદવાણીથી
મોહિત થયેલા મનવાળા, અભિમાની અને અતિ
અક્કડ મનુષ્યોને મારી વાત પણ ગમતી નથી. ॥ ૩૪ ॥

(મારી વાત ગમતી નથી,) આથી મારામાં
પરાયણ ન હોવાથી સદાય સંસારી જ રહ્યા કરે છે,
એવો ભાવ છે. ॥ ૩૪ ॥

આમ, વેદોની પ્રવૃત્તિપરાયણતાનું ખંડન કરીને
પ્રસ્તુત વિષય નિવૃત્તિપરાયણતાનો ઉપસંહાર કરે
છે— ‘वेदाः इति ।’

(કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ અને દેવતાકાંડ— એમ)
ત્રણ કાંડના વિષયોવાળા અને જીવ-બ્રહ્મની એકતાનું
પ્રતિપાદન કરનારા આ વેદો છે. વેદના મંત્રો કે
મંત્રદ્રષ્ટા (ઋષિ)ઓ પરોક્ષવાદી છે અને પરોક્ષવાદ
મને પ્રિય છે. ॥ ૩૫ ॥

કર્મબ્રહ્મદેવતાકાણ્ડવિષયા ઇમે વેદા
બ્રહ્માત્મવિષયાઃ બ્રહ્મૈવાત્મા ન સંસારીત્યેતત્પરાઃ,
તત્પરત્વાપ્રતીતૌ ચ ।

‘ફલશ્રુતિરિયં નૃણાં ન શ્રેયો રોચનં પરમ્ ।
શ્રેયોવિવક્ષયા પ્રોક્તં યથા ભૈષજ્યરોચનમ્ ॥’
इत्युक्तमेव कारणमनुस्मारयति—परोक्षेति ।

ऋषयो मन्त्रास्तद् द्रष्टारो वा । तत्किमिति
यतः परोक्षमेव मम च प्रियम् ।

अयं भावः—शुद्धान्तःकरणैरेवैतद्बोद्धव्यं
नान्यैरनधिकारिभिर्वृथा कर्मत्यागेन भ्रंशप्रसङ्गादिति
॥ ૩૫ ॥

નનુ વેદજ્ઞા અપિ જૈમિન્યાદયઃ કિમિતિ
તથા ન વર્ણયન્તિ, માં વિના તત્ત્વતો વેદં
તદર્થં વા ન કોઽપિ વેદેત્યાશયેનાહ—
શબ્દબ્રહ્મેતિ યાવત્સમાસિ ।

शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् ।
अनन्तपारं गम्भीरं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् ॥ ૩૬

આ વેદો કર્મકાંડ, જ્ઞાનકાંડ અને દેવતાકાંડના
વિષયવાળા છે તેમ જ બ્રહ્મ અને આત્માની
એકતાનું અર્થાત્ જીવ બ્રહ્મ જ છે, સંસારી નથી,
એમ પ્રતિપાદન કરનારા છે, પણ તે અભિપ્રાયને
લોકો સમજતા નથી.

‘આ ફળશ્રુતિ પરમ કલ્યાણને દર્શાવતી નથી,
પરંતુ રુચિ ઉત્પન્ન કરાવવા માટે કહેવામાં આવી
છે. જેમ ઔષધ ઉપર રુચિ ઉપજાવવા માટે
(ખાંડનો લાડુ આપવામાં આવે છે તેમ) કલ્યાણરૂપ
મોક્ષ કહેવાની ઈચ્છાથી રોચક વાક્ય કહેવામાં
આવ્યું છે.’ (શ્લોક-૨૩) આમ કહેવામાં આવેલું
(સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિના નિયમન દ્વારા રુચિ ઉત્પન્ન
કરવાનું) કારણ યાદ કરાવે છે— ‘પરોક્ષ ઇતિ ।’

‘ऋषयः’ મંત્રો અથવા મંત્રદ્રષ્ટા ઋષિઓ—
‘મને પણ પરોક્ષવાદ જ પ્રિય છે.’ (ભગવાને)
એમ શા માટે કહ્યું?

ભાવ આ છે— શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા જનો
દ્વારા જ આ જ્ઞાન જાણવા યોગ્ય છે, બીજાઓ દ્વારા
નહીં, કારણ કે અનધિકારીઓ દ્વારા વ્યર્થ કર્મત્યાગ
કરવામાં આવે તો નાશનો પ્રસંગ આવે. ॥ ૩૫ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જૈમિનિ વગેરે
વેદજ્ઞ ઋષિઓ વેદને આ પ્રમાણે (નિવૃત્તિપરક)
કેમ નથી વર્ણવતા? ‘મારા વિના વેદને કે વેદના
અર્થને કોઈ પણ તત્ત્વતઃ જાણતું નથી.’ એ
આશયથી અધ્યાય સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી ભગવાન
કહે છે— ‘શબ્દબ્રહ્મ ઇતિ ।’

વેદ શબ્દાત્મક છે, તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું અતિ
કઠણ છે. (પરા વાણી) પ્રાણમય છે, (પશ્યન્તી વાણી)
મનોમય છે અને (મધ્યમા વાણી) ઈન્દ્રિયમય છે, જે
શબ્દબ્રહ્મનું સૂક્ષ્મસ્વરૂપ છે. વેદ દેશ અને કાળથી
અમર્યાદિત (અનંતપાર) છે. સમુદ્ર જેમ અગાધ, અર્થગૂઢ
અથવા નિગૂઢ છે અને સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરવો કઠણ છે,
તેમ વેદમાં પણ બુદ્ધિનો પ્રવેશ થવો કઠણ છે. ॥ ૩૬ ॥

સ્વરૂપતોઽર્થતશ્ચ દુર્વિજ્ઞેયમ્ । તત્ત્વ સૂક્ષ્મં
સ્થૂલં ચેતિ દ્વિવિધમ્ । તત્ર સૂક્ષ્મં તાવત્સ્વ-
રૂપતોઽપિ દુર્જ્ઞેયમિત્યાહ—પ્રાણેન્દ્રિયમનોમયમ્ ।

પ્રથમં પ્રાણમયં પરાઘ્યં, તતો મનોમયં
પશ્યન્ત્યાઘ્યં, તત ઇન્દ્રિયમયં મધ્યમાઘ્યમ્ ।
તસ્ય વાગ્વ્યઙ્ગકત્વેન વાગિન્દ્રિયપ્રધાનત્વાત્ ।
કિંચ અનન્તપારમ્ । સમષ્ટિપ્રાણાદિમયસ્ય
નિર્વિશેષસ્ય ચ તસ્ય કાલતો દેશતશ્ચા-
પરિચ્છેદાત્ । અર્થતોઽપિ દુર્જ્ઞેયત્વમાહ—

ગમ્ભીરં નિગૂઢાર્થમ્ । અતો દુર્વિગાહ્યં
મતિપ્રવેશાનર્હમ્ । તથા ચ શ્રુતિઃ—

‘ચત્વારિ વાક્પરિમિતા પદાનિ

તાનિ વિદુર્બ્રાહ્મણા યે મનીષિણઃ ।

ગુહા ત્રીણિ નિહિતા નેઙ્ગયન્તિ

તુરીયં વાચો મનુષ્યા વદન્તિ ।’

અયમર્થઃ—વાચઃ શબ્દબ્રહ્મણઃ પરિમિતાનિ
ગણિતાનિ પદ્યતે જ્ઞાયતે પરં તત્ત્વમેષિરિતિ
પદાનિ રૂપાણિ ચત્વારિ, તાનિ ચત્વાર્યપિ યે
મનીષિણોઽન્તર્દૃષ્ટયસ્ત ંવ વિદુર્નાન્યે । યતો
ગુહાયાં દેહમધ્યે ત્રીણિ નિહિતાનિ નેઙ્ગયન્તિ
સ્વરૂપં ન પ્રકાશયન્તિ, અતઃ કેવલં વાચસ્તુરીયં
ચતુર્થં ભાગં વૈઁઁરીરૂપં મનુષ્યાઃ પ્રાણિનો વદન્તિ,
તદપિ વદન્ત્યેવ, ન તત્ત્વતો જાનન્તિ ॥ ૩૬ ॥

શબ્દરાશિરૂપ સ્વરૂપથી અને અર્થથી વેદનું
જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું કઠણ છે. વળી તે સ્થૂળ અને
સૂક્ષ્મ એમ બે પ્રકારનું છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મમાં
સ્વરૂપથી પણ સૂક્ષ્મ છે અને દુર્જ્ઞેય છે, એમ
કહે છે— ‘પ્રાણ-ઇન્દ્રિય-મનોમયમ્’

પ્રથમ ‘પરા’ નામની વાણી પ્રાણમય છે.
(શબ્દબ્રહ્મનું ‘પરા’ નામનું પ્રાણસ્વરૂપ આધારચક્રમાં
સ્થિત છે.) પછી ‘પશ્યંતી’ નામની વાણી મનોમય
છે. (‘પશ્યંતી’ નામની વાણીનું મનોમય લક્ષણ
મણિપૂર ચક્રમાં સ્થિત છે.) ત્યાર પછી ‘મધ્યમા’
નામની વાણી ઇન્દ્રિયમય છે. (‘મધ્યમા’ નામનું
બૌદ્ધિક લક્ષણ અનાહત ચક્રમાં સ્થિત છે.) તે
શબ્દબ્રહ્મનું ‘વૈખરી’ નામનું લક્ષણ વાણીનું પ્રકાશક
હોવાથી વાગિન્દ્રિયપ્રધાન છે. વળી ‘અનન્તપારમ્’
સમષ્ટિ પ્રાણાદિ સ્વરૂપ અને વૈખરી અવસ્થાને
પ્રાપ્ત થયેલું (નિર્વિશેષ) એવું તે શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ
દેશ અને કાળથી અમર્યાદિત હોવાથી અનન્તપાર
છે. અર્થથી પણ વેદ દુર્જ્ઞેય છે, એમ કહે છે—

‘ગમ્ભીરમ્’ અગાધ હોવાથી અર્થગૂઢ છે, આથી
‘દુર્વિગાહ્યમ્’ વેદરૂપ સમુદ્રમાં બુદ્ધિ પ્રવેશ કરવા માટે
યોગ્ય નથી. તે અનુસાર શ્રુતિ છે— (ઋ.સં. ૧/૧૬૪/
૪૫) અર્થ આ પ્રમાણે છે— ‘વાણી ચાર પદોમાં સમાયેલી
છે. તે પદોને જે મનીષી બ્રાહ્મણો છે તેઓ જાણે છે.
તેમાંનાં ત્રણ સ્થાનો રહસ્ય-ગુહામાં સ્થાપિત છે. તે
ચેષ્ટા કરતાં નથી—પ્રકાશતાં નથી. વાણીનું યોથું સ્થાન
(વૈખરી) મનુષ્યો બોલે છે.’

અર્થ આ છે— શબ્દબ્રહ્મનાં ચાર રૂપો ગણવામાં
આવ્યાં છે. જેમનાથી પરમ તત્ત્વ જણાય તેમને પદ
કહે છે. તેમને અંતર્દૃષ્ટિવાળા મનીષીઓ જાણે છે,
બીજા નહીં. દેહની મધ્યમાં સ્થાપિત ત્રણ પદો
પ્રકાશતાં નથી, અર્થાત્ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકાશિત
કરતાં નથી, માટે કેવળ યોથા પદને—વૈખરીને મનુષ્યો
બોલે છે. માત્ર બોલે છે પણ તત્ત્વથી જાણતા નથી.
(ઋ.સં. ૧/૧૬૪/૪૫) ॥ ૩૬ ॥

તત્ર મનીષિભિરેવ જ્ઞેયં સૂક્ષ્મં તત્ત્વરૂપં
દર્શયતિ—મયેતિ ।

મયોપબૃંહિતં ભૂમ્ના બ્રહ્મણાનન્તશક્તિના ।
ભૂતેષુ ઘોષરૂપેણ બિસેષૂર્ણેવ લક્ષ્યતે ॥ ૩૭

મયાન્તર્યામિણોપબૃંહિતમધિષ્ઠિતમ્ । અન્ત-
સ્થત્વેઽપ્યપરિચ્છેદમાહ—ભૂમ્નેતિ ।

અધિષ્ઠાતૃત્વેઽપ્યવિકારિત્વમાહ—બ્રહ્મણેતિ ।
અવિકૃતસ્યાપિ નિયન્તૃત્વં ઘટયતિ—
અનન્તશક્તિનેતિ ।

ભૂતેષુ સર્વપ્રાણિષુ ઘોષરૂપેણ નાદરૂપેણ
લક્ષ્યતે મનીષિભિઃ । અન્તઃ સૂક્ષ્મત્વેન દર્શને
દૃષ્ટાન્તઃ—બિસેષૂર્ણાતન્તુરિવેતિ ॥ ૩૭ ॥

તતો વૈખર્યાઠ્યાયા બૃહત્યા વાચ
ઉત્પત્તિપ્રકારં સદૃષ્ટાન્તમાહ—યથેતિ ત્રિભિઃ ।

યથોર્ણનાભિર્હૃદયાદૂર્ણામુદ્ભવતે મુખાત્ ।
આકાશાદ્ ઘોષવાન્ પ્રાણો મનસા સ્પર્શરૂપિણા ॥

॥ ૩૮ ॥

છન્દોમયોઽમૃતમયઃ સહસ્ત્રપદવીં પ્રભુઃ ।
ઓંકારાદ્ વ્યઙ્ગિતસ્પર્શસ્વરોષ્માન્તઃસ્થભૂષિતામ્ ॥

॥ ૩૯ ॥

વિચિત્રભાષાવિતતાં છન્દોભિષ્ચતુરુત્તરૈઃ ।
અનન્તપારાં બૃહતીં સૃજત્યાક્ષિપતે સ્વયમ્ ॥ ૪૦

તે સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં વિદ્વજ્જનો
દ્વારા જ જાણવા યોગ્ય સૂક્ષ્મ તત્ત્વરૂપને (ભગવાન)
દર્શાવે છે— ‘મયા ઇતિ ।’

અનન્ત શક્તિવાળા, વ્યાપક બ્રહ્મરૂપ અંતર્યામી
એવા મારા દ્વારા અધિષ્ઠિત થયેલું (શબ્દબ્રહ્મનું
સૂક્ષ્મસ્વરૂપ) વિદ્વાનો દ્વારા કમળનાળના તંતુની જેમ
(સર્વ) પ્રાણીઓમાં ઘોષરૂપે લક્ષિત થાય છે. ॥ ૩૭ ॥

‘મયા’ અંતર્યામી એવા મારા દ્વારા ‘ઉપબૃંહિતમ્’
અધિષ્ઠિત— આશ્રિત સ્વરૂપને— અંદર રહેલું હોવા
છતાં અમર્યાદિત કહે છે—

‘ભૂમ્ના ઇતિ ।’ વ્યાપક (અનંત બ્રહ્મરૂપ)
દ્વારા (અધિષ્ઠિત હોવા છતાં અમર્યાદિત કહે છે).
અધિષ્ઠાતા હોવા છતાં અવિકારિત્વ કહે છે—
‘બ્રહ્મણા ઇતિ ।’ અવિકારી બ્રહ્મનું પણ નિયંતૃત્વ
ઘટાવે છે— ‘અનન્તશક્તિના ઇતિ ।’

અનંત શક્તિવાળા બ્રહ્મ દ્વારા અધિષ્ઠિત
એવું શબ્દબ્રહ્મનું સ્વરૂપ વિદ્વજ્જનો દ્વારા ‘ભૂતેષુ’
સર્વ પ્રાણીઓમાં ‘ઘોષરૂપેણ’ નાદરૂપે લક્ષિત
થાય છે. સૂક્ષ્મરૂપ હોવાથી અંતરમાં દર્શન થવા
માટેનું દૃષ્ટાંત— કમળનાળમાં રહેલા ‘ઝૂર્ણા’ તંતુની
જેમ (લક્ષિત થાય છે). ॥ ૩૭ ॥

તે (સૂક્ષ્મસ્વરૂપ)માંથી વૈખરી નામની મહાન
વાણીની ઉત્પત્તિનો પ્રકાર દૃષ્ટાંતસહિત ત્રણ
શ્લોકોથી કહે છે— ‘યથા ઇતિ ।’

જેમ કરોળિયો હૃદયમાંથી મુખ દ્વારા જાળાં બહાર
પ્રકટ કરે છે, તેમ પ્રાણરૂપ ઉપાધિવાળા, વેદમય, અમૃતમય
પ્રભુ હિરાણ્યગર્ભ નાદરૂપ મૂળ કારણથી યુક્ત થઈ,
ઝુંકારમાંથી પ્રકટ થયેલા સ્પર્શ વ્યંજનો, સ્વરો, ઊષ્માક્ષરો,
અંતસ્થ વર્ણોનો સંકલ્પ કરતા મનથી, તે વર્ણોથી શોભતી
હોઈ અનેક માર્ગોવાળી, વૈદિક અને જુદી જુદી લૌકિક
ભાષાઓ દ્વારા વિસ્તાર પામેલી, ઉત્તરોત્તર ચાર ચાર
અક્ષરોથી વધતા છંદો વડે ઉપલક્ષિત થતી (વૈખરી
નામની) મહાન, અનંતપાર વાણી હૃદયાકાશમાંથી
ઉત્પન્ન કરે છે અને પોતે જ (કરોળિયાની જેમ) એ
વાણી સમેટી લે છે. ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥

હૃદયાત્સકાશાત્ મુખાત્ દ્વારાત્ ઉદ્ભવમે
બહિઃ પ્રકટયતિ । ઢાર્ષ્ટાન્તિકે યોજયતિ—
આકાશાદિતિ । પ્રાણસ્તદુપાધિર્હિરણ્યગર્ભરૂપઃ
પ્રભુર્ભગવાન્ । તેન રૂપેણ ચ્છન્દોમયો વેદમૂર્તિઃ ।
સ્વતસ્ત્વમૃતમયઃ । ઘોષવાન્નાદોપાદાનવાન્ ।
મનસા નિમિત્તભૂતેન । નિમિત્તતામેવ ઢર્શયતિ—
સ્પર્શાદીન્વર્ણાન્ રૂપયતિ સંકલ્પયતીતિ
સ્પર્શરૂપિ તેન ।

સ્પર્શગ્રહણમુપલક્ષણમ્ । હૃદયાકાશાદ્બૃહતી
સૃજતીતિ તૃતીયશ્લોકેનાન્વયઃ ।

બૃહતીશબ્દાર્થવ્યાખ્યાનાય વિશેષણાનિ—
સહસ્રપદવીં બહુમાર્ગામ્ । તદેવાહ—
ઑંકારાદુરઃકળ્ઠાદિસજ્ઞેન વ્યજ્ઞિતૈઃ
સ્પર્શાદિભિર્ભૂષિતામ્ । ઑંકારશ્ચાત્ર હૃદ્ગતઃ
સૂક્ષ્મોઽભિપ્રેતો ન ત્વકારાદિવર્ણરૂપઃ, તસ્ય
વ્યજ્ઞચકોટિત્વાત્ ।

તત્ર સ્પર્શાઃ કાદિપચ્ચવર્ગાઃ । સ્વરા
અકારાદયઃ ષોડશ । ઊષ્માણઃ શષસહાઃ ।
અન્તસ્થા યરલવાઃ । ંવં વિચિત્રાદિભિર્વૈદિક-
લૌકિકભાષાભિર્વિતતામ્ । યથોત્તરં ચત્વારિ
ચત્વાર્યક્ષરાણ્યુત્તરાણ્યધિકાનિ યેષાં તૈશ્છન્દો-
ભિરુપલક્ષિતામ્ । ંવમનન્તપારાં સૃજતિ સ્વય-
મેવાક્ષિપતે ઉપસંહરતિ ॥ ૩૮ ॥ ૩૧ ॥ ૪૦ ॥

હૃદયમાંથી મુખ દ્વારા ‘ઉદ્ભવમે’ બહાર પ્રકટ
કરે છે. જેને માટે દષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે તેનામાં
(અર્થને) જોડે છે— ‘આકાશાત્ ઙ્ઙિતિ ।’ ‘પ્રાણઃ’
પ્રાણરૂપ ઉપાધિવાળા હિરણ્યગર્ભ ‘પ્રભુઃ’ ભગવાન—
તે હિરણ્યગર્ભરૂપ સહિત ‘ચ્છન્દોમયઃ’ વેદમૂર્તિ, સ્વતઃ
અમૃતમય— ‘ઘોષવાન્’ નાદરૂપ મૂળ કારણ (પ્રાણ)થી
યુક્ત— ‘મનસા’ નિમિત્તરૂપ મનથી, કારણરૂપતા જ
દર્શાવે છે— ‘સ્પર્શાદીન્’ (ક થી મ સુધીના) સ્પર્શાદિ
(પચ્ચીસ) વ્યંજનોનો ‘રૂપયતિ’ સંકલ્પ કરે છે તે
સ્પર્શરૂપી મનથી (વેદોને પ્રકટ કરે છે).

સ્પર્શ વ્યંજનોનું ગ્રહણ સમસ્ત વર્ણોને સૂચિત
કરે છે. હૃદયાકાશમાંથી ‘બૃહતીમ્’ વેદલક્ષણા
મહાન વાણીને પ્રકટ કરે છે, ંમ આનાથી ત્રીજા
શ્લોક (૪૦) સાથે અન્વય છે.

‘બૃહતી’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરવા માટે વિશેષણો—
‘સહસ્રપદવીમ્’ અનેક માર્ગોવાળી વાણીને (પ્રકટ કરે
છે). તેને (પ્રકટિત કરવાને) કહે છે— છાતી અને કંઠ
વગેરે સહિત ઑંકારમાંથી પ્રકટ થયેલા સ્પર્શાદિ વર્ણોથી
શોભતી વાણીને (પ્રકટ કરે છે). અહીં હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલો સૂક્ષ્મ ઑંકાર અભિપ્રેત છે પણ અ કાર વગેરે
વર્ણરૂપ ઑંકાર નહીં, કારણ કે ઑંકારની ત્રણ માત્રાનાં
અ કાર વગેરે રૂપે પ્રકટ કરવા યોગ્ય કોટિ સ્વરૂપો
છે (કે જે વ્યક્ત ંવી વૈખરી વાણીમાં આવે છે).

તે વર્ણોમાં ‘સ્પર્શાઃ’ ‘ક’ વગેરે (ક ચ ટ ત પ—
ંમ) પાંચ વર્ગો છે. (પાંચ-પાંચ અક્ષરો મળીને મ
સુધીના પચ્ચીસ છે,) ‘સ્વરાઃ’ અ કારથી માંડીને
સોળ સ્વરો, ‘ઊષ્માણઃ’ શ ષ સ હ ંમ ચાર
ઊષ્માક્ષરો, ‘અન્તસ્થાઃ’ ય ર લ વ ંમ ચાર અંતસ્થ
વર્ણો—આમ વૈદિક અને અનેક લૌકિક ભાષાઓ
દ્વારા વિસ્તાર પામેલી— ઉત્તરોત્તર ચાર ચાર અક્ષરોથી
વધતા ંદો વડે ઉપલક્ષિત થતી ંવી અન્તપાર, જેના
અંતની મર્યાદા નથી ંવી વાણીને ઉત્પન્ન કરે છે અને
પોતે જ ‘આક્ષિપતે’ સમેટી લે છે. ॥ ૩૮ ॥ ૩૮ ॥ ૪૦ ॥

તેષુ કતિચિચ્છન્દાંસિ દર્શયતિ—
ગાયત્રીતિ ।

ગાયત્ર્યુષ્ણિગનુષ્ટુપ્ ચ બૃહતી પદ્ક્તિરેવ ચ ।
ત્રિષ્ટુબ્જગત્યતિચ્છન્દો હ્યત્યષ્ટ્યતિજગદ્વિરાટ્ ॥ ૪૧

તત્ર ચતુર્વિંશત્યક્ષરા ગાયત્રી । તતશ્ચ—
તુરક્ષરવૃદ્ધ્યોષ્ણિગાદિચ્છન્દાંસિ—અત્યષ્ટિઃ,
અતિજગતી, અતિવિરાટ્ ચેત્યર્થઃ ।

एतैश्छन्दोभिरुपलक्षितामिति पूर्वेणान्वयः ।
अतो बृहत्यपि साकल्येन स्वरूपतो दुर्ज्ञेया
इत्युक्तम् ॥ ४१ ॥

વંશીધરી—ગાયત્રી ષડક્ષરપાદા, ઉષ્ણિક્
સપ્તાક્ષરપાદા, અનુષ્ટુબષ્ટાક્ષરપાદા, બૃહતી
નવાક્ષરપાદા, પંક્તિર્દશાક્ષરપાદા, ત્રિષ્ટુબેકા-
દશાક્ષરપાદા, જગતી દ્વાદશાક્ષરપાદા, અતિ-
જગતી ત્રયોદશાક્ષરપાદા, શકવરી (વિરાટ્)
ચતુર્દશાક્ષરપાદા, અતિશકવરી (અતિવિરાટ્)
પંચદશાક્ષરપાદા, અષ્ટિઃ ષોડશાક્ષરપાદા,
અત્યષ્ટિસ્સપ્તદશાક્ષરપાદા, ધૃતિરષ્ટાદશાક્ષરપાદા,
અતિધૃતિશ્ચૈકોનવિંશત્યક્ષરપાદેત્યલમતિપ્રસંગેન ।
एतैरन्यैश्चात्रानुक्तैः छंदोभिरुपलक्षितानि ।
अतो अनंतपारत्वात् ।

अर्थतोऽपि दुर्ज्ञेयत्वमाह—किमिति ।

તે છંદોમાંના કેટલાક છંદો દર્શાવે છે—
'ગાયત્રી ઇતિ ।'

ગાયત્રી, ઉષ્ણિક્, અનુષ્ટુપ, બૃહતી, પંક્તિ,
ત્રિષ્ટુપ, જગતી, અતિચ્છંદ, અત્યષ્ટિ, અતિજગતી
અને અતિવિરાટ— (આ છંદોથી સૂચિત થતી
વેદવાણી ઉત્પન્ન કરે છે.) ॥ ૪૧ ॥

તે છંદોમાં ગાયત્રી છંદ ચોવીસ અક્ષરોવાળો
છે. પછી ચાર અક્ષર વધવાથી ઉષ્ણિક્ વગેરે
છંદો— અત્યષ્ટિ, અતિજગતી અને અતિવિરાટ,
એમ અર્થ છે.

(હિરણ્યગર્ભ) આ છંદોથી સૂચિત થતી
વેદવાણી ઉત્પન્ન કરે છે, એમ પૂર્વના શ્લોક
(૪૦) સાથે અન્વય છે. આથી વિશાળ વિસ્તારવાળી
હોવાથી પણ સકળરૂપે સ્વરૂપથી દુર્જ્ઞેય છે, એમ
કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૪૧ ॥

ગાયત્રી છંદ છ અક્ષરના ચરણવાળો છે.
ઉષ્ણિક્ સાત અક્ષરના ચરણવાળો, અનુષ્ટુપ આઠ
અક્ષરના ચરણવાળો, બૃહતી નવ અક્ષરના ચરણવાળો,
પંક્તિ દશ અક્ષરના ચરણવાળો, ત્રિષ્ટુપ અગિયાર
અક્ષરના ચરણવાળો, જગતી બાર અક્ષરના
ચરણવાળો, અતિજગતી તેર અક્ષરના ચરણવાળો,
શકવરી કે વિરાટ ચૌદ અક્ષરના ચરણવાળો,
અતિશકવરી કે અતિવિરાટ પંદર અક્ષરના ચરણવાળો,
અષ્ટિ સોળ અક્ષરના ચરણવાળો, અત્યષ્ટિ સત્તર
અક્ષરના ચરણવાળો, ધૃતિ અઠાર અક્ષરના ચરણવાળો,
અતિધૃતિ ઓગણીસ અક્ષરના ચરણવાળો છંદ છે.

આ સંબંધી ઘણું કહેવાયું. આ સર્વ અને
બીજા પણ કહેવામાં નહીં આવેલા તે છંદોથી
વેદવાણી ઉપલક્ષિત થાય છે અને આથી જ
અનંતપાર છે.

વેદવાણી અર્થથી જાણવી પણ કઠણ છે,
એમ કહે છે— 'કિમ્ ઇતિ ।'

કિં વિધત્તે કિમાચષ્ટે કિમનૂઘ વિકલ્પયેત્ ।
 इत्यस्या हृदयं लोके नान्यो मद् वेद कश्चन ॥ ४२

કર્મકાણ્ડે વિધિવાક્યૈઃ કિં વિધત્તે ।
 देवताकाण्डे मन्त्रवाक्यैः किमाचष्टे प्रकाशयति ।
 ज्ञानकाण्डे किमनूघ विकल्पयेन्निषेधार्थ-
 मित्येवमस्या हृदयं तात्पर्यं मत् मत्तोऽन्यः
 कश्चिदपि न वेद ॥ ४२ ॥

નનુ તર્હિ ત્વં મત્કૃપયા કથય, —ઓમિતિ
 कथयति ।

માં વિધત્તેઽભિધત્તે માં વિકલ્પ્યાપોહ્યતે ત્વહમ્ ।
 एतावान् सर्ववेदार्थः शब्द आस्थाय मां भिदाम् ।
 मायामात्रमनूघान्ते प्रतिषिध्य प्रसीदति ॥ ४३

મામેવ યજ્ઞરૂપં વિધત્તે । મામેવ
 तत्तद्देवतारूपमभिधत्ते, न मत्तः पृथक् ।
 यच्चाकाशादिप्रपञ्चजातं 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन
 आकाशः संभूतः' इत्यादिना विकल्प्यापोह्यते
 निराक्रियते तदप्यहमेव, न मत्तः पृथगस्ति ।

(વેદવાણી કર્મકાંડમાં વિધિવાક્યો દ્વારા) શું
 विधान करे छे? (देवताकांडમાં મંત્રવાક્યો દ્વારા) શું
 प्रकाशित करे छे? (ज्ञानकांडમાં) शेनो अनुवाद
 करीने (निषेध माटे) विकल्प करे छे? आम,
 लोकમાં આ વેદવાણીનું તાત્પર્ય મારા સિવાય બીજું
 कोई જાણતું નથી. ॥ ૪૨ ॥

કર્મકાંડમાં વિધિવાક્યો દ્વારા શું વિધાન કરે
 छे? देवताकांडમાં મંત્રવાક્યો દ્વારા શું 'आचष्टे'
 प्रकाशित करे छे? ज्ञानकांडમાં शेनो अनुवाद करीने
 'विकल्पयेत्' निषेध माटे विकल्प करे छे? आम,
 આ વેદવાણીનું 'हृदयम्' तात्पर्य 'मत्' मत्तः मारा
 सिवाय बीजुं कोई પણ જાણતું નથી. ॥ ૪૨ ॥

(ઉદ્ભવજી કહે છે પ્રભુ, આપ જાણો છો,) તો કૃપા કરીને મને કહો— 'ઓમ્' કહીને ભગવાન કહે છે.

(કર્મકાંડમાં વેદ યજ્ઞરૂપે) મારું વિધાન કરે
 छे, (देवताकांडમાં मित्र, अग्नि, इन्द्र वगेरे
 देवताओरूपे) मारुं ज अभिधान (नाम) करे छे,
 (ज्ञानकांडમાં આકાશાદિરૂપે) माराમાં आरोप करीने
 तेनो जे निषेध करवाમાં आवे छे ते પણ हुं ज
 छुं. सर्व वेदनो आटलो ज अर्थ छे के
 (परमार्थरूप) मारो आश्रय करीने 'सर्व भेद
 मायामात्र छे.' એમ અનુવાદ કરીને અંતે નિષેધ
 करीने वेद शांत થઈ જાય છે. ॥ ૪૩ ॥

મને જ યજ્ઞરૂપ જણાવે છે. ('यज्ञो वै विष्णुः'
 विष्णु ज यज्ञरूप छे. तै.सं. १/७/४, २/५/५) મને
 જ તે જુદા જુદા દેવતારૂપે કહે છે, દેવો મારાથી
 જુદા નથી. વળી, જે આકાશ વગેરે પ્રપંચમાંથી
 उत्पन्न થયું છે 'તે આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન
 થયું છે.' (તૈત્તિ.ઉપ.૨/૧/૧) વગેરે દ્વારા મારામાં
 आरोप करीने 'अपोह्यते' तेनो निषेध करवाમાં
 आवे छे, ते પણ हुं ज छुं, माराथी जहुं नथी.
 (अर्थात् आत्माમાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું, આકાશથી

કુત્ત્વ ઇત્યપેક્ષાયાં સર્વવેદાર્થ સંક્ષેપતઃ
કથયતિ—

एतावानेव सर्वेषां वेदानामर्थः । तमेवाह—
શબ્દો વેદો માં પરમાર્થરૂપમાશ્રિત્ય ભિદાં
માયામાત્રમિત્યનૂદ્ય, 'નેહ નાનાસ્તિ
કિંચન' ઇતિ પ્રતિષિધ્ય પ્રસીદતિ નિવૃત્તવ્યાપારો
ભવતિ ।

अयं भावः—यथा ह्यङ्कुरे यो रसः स
एव तद्विस्तारभूतनानाकाण्डशाखास्वपि,
तथैव प्रणवस्य योऽर्थः परमेश्वरः स
एव तद्विस्तारभूतानां सर्ववेदकाण्डशाखानामपि
सङ्गच्छते, नान्य इति ॥ ४३ ॥

नित्यमुक्तः स्वतः सर्ववेदकृत्सर्ववेदवित् ।
स्वपरज्ञानदाता यस्तं वन्दे गुरुमीश्वरम् ॥ १

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः

तत्त्वोनी संખ્યા અને પુરુષ-પ્રકૃતિનો વિવેક

द्वाविंशे तत्त्वसंख्यानामविरोधविधोच्यते ।
પુંપ્રકૃત્યોર્વિવેકશ્ચ જન્મમૃત્યુવિધાદિ ચ ॥ ૧

વાયુ, વાયુથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. પછી પાછું
કહેવામાં આવ્યું કે અગ્નિ વાયુમાં વિલીન થઈ
ગયો. વાયુ આકાશમાં અને આકાશ આત્મામાં
વિલીન થઈ ગયું. આમ, આકાશ-વાયુ-અગ્નિ-જળ-
પૃથ્વી બધું જ હું છું.) કેવી રીતે? એવી અપેક્ષા
માટે સર્વ વેદના અર્થને સંક્ષેપથી કહે છે—

સર્વ વેદોનો અર્થ આટલો જ છે. તે અર્થ જ
કહે છે— 'શબ્દઃ' વેદ પરમાર્થરૂપ મારો આશ્રય
કરીને, ભેદોને કેવળ માયારૂપ કહીને 'સર્વવ્યાપક
બ્રહ્મમાં લેશ માત્ર ભેદ નથી.' (કઠ.ઉપ.૪/૧૧,
બૃહદા.ઉપ.૪/૪/૧૮) એમ નિષેધ કરે છે અને
'પ્રસીદતિ' શાંત થઈ જાય છે.

ભાવ આ પ્રમાણે છે— જેમ અંકુરમાં જે રસ
છે તે જ તેના વિસ્તારરૂપ અનેક થડ અને
શાખાઓમાં પણ છે, તેમ ઝૂંકારનો અર્થ જે
પરમેશ્વર છે તે જ તે વેદના વિસ્તારરૂપ સર્વ
વેદનાં કાંડો તથા શાખા-પ્રશાખાઓનો પણ છે. તે
સિવાય વેદનો બીજો કોઈ અર્થ નથી. ॥ ૪૩ ॥

(કિલ્લિ અધ્યાયની સમાપ્તિમાં શ્રીધરજી મંગળનો
નિર્દેશ કરે છે—)

સર્વ વેદોનું સર્જન કરનારા, સર્વ વેદના જ્ઞાતા,
નિત્યમુક્ત, પોતાના વિષે અને અન્ય વિષે જ્ઞાન આપનારા
જે ગુરુરૂપ ઈશ્વર છે, તેમને હું વંદન કરું છું. ॥ ૧ ॥

બાવીસમા અધ્યાયમાં તત્ત્વોની સંખ્યામાં વિરોધ
ન થાય તે રીતે તે કહેવામાં આવી છે. પુરુષ-
પ્રકૃતિનો વિવેક અને જન્મ-મૃત્યુનો પ્રકાર વગેરે
પણ (કહેવામાં આવ્યા છે). ॥ ૧ ॥

તદેવં વેદાનાં પ્રવૃત્તિપરત્વં નિરાકૃત્ય
મોક્ષપરત્વં નિર્ણીતમ્, સન્તિ ચ મોક્ષપરત્વેઽપિ
તદવાન્તરવિવાદાઃ । તથા હિ—કેચિત્તત્ત્વ-
સંખ્યાસુ વિવદન્તે, તત્રાપિ બાહ્યાર્થસદસત્ત્વે
આત્મત્વેઽપ્યેકત્વનાનાત્વાદિષુ તત્ર કિં
સત્યમિતિ જિજ્ઞાસયા પૃચ્છતિ—કતીતિ ।

उद्धव उवाच

કતિ તત્ત્વાનિ વિશ્વેશ સંખ્યાતાન્યૃષિભિઃ પ્રભો ।
નવૈકાદશ પંચ ત્રીણ્યાત્થ ત્વમિહ શુશ્રુમ ॥ ૧

ऋषिभिरागमेषु बहुधा संख्यातानि तेषु
कति युक्तानीत्यर्थः । भगवन्मतानुवादपूर्वकं
बहुधा संख्यानं प्रपञ्चयति—नवेति त्रिभिः ।
त्वं तावदष्टाविंशतितत्त्वान्यात्थ । तानि च
वयं शुश्रुम श्रुतवन्तः ॥ १ ॥

केचित् षड्विंशतिं प्राहुरपरे पंचविंशतिम् ।
सप्तैके नव षट् केचिच्चत्वार्यैकादशापरे ॥ २
॥ २ ॥

केचित् सप्तदश प्राहुः षोडशैके त्रयोदश ।
एतावत्त्वं हि संख्यानामृषयो यद्विवक्षया ।
गायन्ति पृथगायुष्मन्निदं नो वक्तुमर्हसि ॥ ३

આમ, વેદો પ્રવૃત્તિપરાયણ છે, એ વાતનું
ખંડન કરીને વેદો મોક્ષપરાયણ છે, એમ નિશ્ચય
કરવામાં આવ્યો. વેદો મોક્ષપરાયણ હોય તો પણ
તેમાં ગૌણ વિવાદો છે. તે અનુસાર— તત્ત્વોની
સંખ્યાના વિષયમાં કેટલાક વિવાદ કરે છે. તેમાં
પણ બાહ્ય પદાર્થોની સત્યતા અને મિથ્યાત્વના
સંબંધમાં તેમ જ આત્મા એક છે કે અનેક તે વિષે
પણ વિવાદ કરે છે, તો તે વિષયમાં સત્ય શું છે,
તે જાણવાની ઈચ્છાથી પૂછું છું— ‘કતિ ઇતિ ।’

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે વિશ્વેશ, હે પ્રભુ,
ઋષિઓ દ્વારા કેટલાં તત્ત્વો ગણવામાં આવ્યાં છે?
આપ કહો છો કે (ઈશ્વર-જીવ-મહત્ત્વ-અહંકાર-
પંચમહાભૂતો એમ) નવ, (દસ ઈન્દ્રિયો અને મન
એમ) અગિયાર, પાંચ (તન્માત્રાઓ) અને (સત્ત્વ-
રજસૂ-તમસૂ એમ) ત્રણ ગુણો (મળીને અઠ્યાવીસ
તત્ત્વો) છે, એમ અમે શ્રવણ કર્યું. ॥ ૧ ॥

શાસ્ત્રોમાં ઋષિઓ દ્વારા અનેક રીતે ગણના
કરવામાં આવી છે, તેમાં કઈ ગણતરીઓ યોગ્ય
છે? ભગવાન દ્વારા (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૮/૧૪માં)
કહેલા મતને પુનઃ કહેવા દ્વારા અનેક ગણતરીઓને
વિસ્તારપૂર્વક ત્રણ શ્લોકોથી (ઉદ્ધવજી) કહે છે—
‘નવ ઇતિ ।’ આપ તો અઠ્યાવીસ તત્ત્વો કહો છો,
તેમનું અમે ‘શુશ્રુમ’ શ્રવણ કર્યું. ॥ ૧ ॥

કેટલાક છવીસ તો કેટલાક પચ્ચીસ, કેટલાક
સાત, કેટલાક નવ, કેટલાક છ તો કેટલાક ચાર
અને બીજા કેટલાક અગિયાર, ॥ ૨ ॥ કેટલાક
સત્તર, તો કેટલાક સોળ અને કોઈ કોઈ તેર તત્ત્વો
કહે છે. હે સનાતન (શ્રીકૃષ્ણ)! ઋષિઓએ જે
અભિપ્રાય કહેવાની ઈચ્છાથી તત્ત્વોની સંખ્યામાં
આટલી અનેકતા ગાઈ છે, તે આપ અમને કહેવા
યોગ્ય છો. ॥ ૩ ॥ ૨ ॥

एतावतीनां भाव एतावत्त्वं नानात्वमित्यर्थः ।
यद्विवक्षया यत्प्रयोजनमभिप्रेत्य च गायन्ति ।
आयुष्मन्नित्यमूर्ते ॥ ३ ॥

विवक्षाभेदेन सर्वं युक्तमेव । मायया च
किं नाम न युक्तमित्याह—युक्तमिति ।

श्रीभगवानुवाच

युक्तं च सन्ति सर्वत्र भाषन्ते ब्राह्मणा यथा ।
मायां मदीयामुद्गृह्य वदतां किं नु दुर्घटम् ॥ ४

यथा ब्राह्मणा भाषन्ते तद्युक्तं, न च
वस्तुतः । यस्मात्सन्ति सर्वत्रान्तर्भूतानि सर्वाणि
तत्त्वानि । किंच, मायामिति । असत्त्वेऽपि
मायाश्रयत्वाद्घटत एवेत्यर्थः । उद्गृह्य
स्वीकृत्य । न हि मरीचिजलपरिमाणादिविवादे
किंचिदघटितमिव भवति ॥ ४ ॥

वंशीधरी—वस्तुतस्तु यथा मरीचिजलमेव
नास्ति किमुत तत्परिमाणादिवादस्तथा
ब्रह्मव्यतिरिक्तानि तत्त्वान्येव न सन्ति
तत्સંખ્યાયાં કુતો વિવાદ इत्यर्थः ।

ननु यदि सर्वमपि युक्तं तर्हि कुतो
विवादः, यदि च मायैवालम्बनं तर्हि कुतो
हेतुं प्रति विवादस्तत्राह—नैतदेवमिति ।

नैतदेवं यथाऽऽत्थ त्वं यदहं वच्मि तत्तथा ।
एवं विवदतां हेतुं शक्तयो मे दुरत्ययाः ॥ ५

આટલી સંખ્યાનું ભાવવાચક આટલાપણું,
જુદાપણું, એમ અર્થ છે. ‘યત્-વિવક્ષયા’ જે
પ્રયોજનની ઈચ્છાથી ગાય છે. ‘આયુષ્મન્’ હે
નિત્યસ્વરૂપ! સનાતન! ॥ ૩ ॥

જુદી જુદી કલ્પનાઓ કહેવાની ઈચ્છા હોવાથી
સર્વ મતો યોગ્ય છે. માયાને કારણે ઘટેલું શું યોગ્ય
ન હોય? એમ કહે છે— ‘યુક્તમ્ ઇતિ ।’

સર્વ તત્ત્વોના સંબંધમાં બ્રાહ્મણો જેમ કહે છે
તેમ યોગ્ય છે. મારી માયાનો સ્વીકાર કરીને
કહેનારાઓની કંઈ વાત ઘટી ન શકે? ॥ ૪ ॥

બ્રાહ્મણો જેમ કહે છે તેમ યોગ્ય છે, પરંતુ
તત્ત્વોની અનેકતા માટેનો વિવાદ વાસ્તવિક નથી,
કારણ કે બધા મતમાં સર્વ તત્ત્વોનો સમાવેશ થઈ
જાય છે. વળી, ‘માયામ્ ઇતિ ।’ અસત્ય હોવા
છતાં પણ (મારી અચિન્ત્યશક્તિ) માયાના આશ્રયથી
કંઈ પણ ઘટી જ શકે છે, એમ અર્થ છે. ‘ઉદ્ગૃહ્ય’
સ્વીકાર કરીને— ખરેખર, મૃગજળના માપ વગેરેના
વિવાદમાં કંઈ પણ અઘટિત હોઈ શકે નહીં. ॥ ૪ ॥

વસ્તુતઃ જેમ મૃગજળનું અસ્તિત્વ જ નથી
તો પછી તેના માપ વગેરેનો વિવાદ કેવી રીતે
હોઈ શકે? તેમ બ્રહ્મથી જુદાં તત્ત્વો જ નથી તો
પછી તત્ત્વસંખ્યાનો વિવાદ કેવી રીતે હોઈ
શકે? એમ અર્થ છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો તેઓની સર્વ
વાત યોગ્ય હોય તો તેઓમાં વિવાદ શા માટે થાય
છે? અને જો તેઓ માયાને સ્વીકારે જ છે તો ક્યા
કારણે વિવાદ કરે છે? તે માટે (ભગવાન) ઉત્તર
આપે છે— ‘ન-एतत् एवम् इति ।’

‘તમે જેમ કહો છો, તેમ નથી. હું જે કહું છું
તે જ છે.’ આમ વિવાદ કરતા બ્રાહ્મણોમાં તેઓના
અંતઃકરણની જુદી જુદી વૃત્તિઓરૂપે પરિણામ પામેલી
મારી દુર્લભ્ય (સત્ત્વાદિ) શક્તિઓ કારણરૂપ છે. ॥ ૫ ॥

हेतुं प्रति च विवदमानानां मदीया
दुरतिक्रमाः शक्तयः सत्त्वाद्या अन्तःकरणवृत्ति-
विशेषरूपेण परिणता एव हेतुरित्यर्थः ॥ ५ ॥

तासां विवादहेतुत्वमुपपादयति—
यासामिति ।

यासां व्यतिकरादासीद् विकल्पो वदतां पदम् ।
प्राप्ते शमदमेऽप्येति वादस्तमनु शाम्यति ॥ ६

यासाં व्यतिकरात्ક્ષોभाद्વदતાं પદં વિષયો
વિકલ્પો ભેદ આસીદન્તઃકરણવૃત્તિવિકલ્પો
વા તન્મૂલભૂતઃ । એતદેવ વ્યતિરેકેણ
દ્રઢયતિ—શમદમયોર્દ્વન્દ્વૈક્યમ્ । તસ્મિન્પ્રાપ્તે
વિકલ્પોઽપ્યેતિ લીયતે । તં ચ વિકલ્પનાશમનુ
વાદઃ શામ્યતીતિ ॥ ૬ ॥

‘सन्ति सर्वत्र’ इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति—
परस्परैति द्वाभ्याम् ।

परस्परानुप्रवेशात् तत्त्वानां पुरुषर्षभ ।
पौर्वापर्यપ્રસંખ્યાનં યથા વક્તુર્વિવક્ષિતમ્ ॥ ૭

અન્યોન્યસ્મિન્નનુપ્રવેશાદ્વક્તુર્યથા વિવક્ષિતં
તથા પૂર્વં કારણમપરં કાર્યમ્ । કાર્યકારણભાવેન
પ્રસંખ્યાનં ભવતિ ।

વિવાદના કારણ માટે વિવાદ કરતા બ્રાહ્મણોમાં
તેઓના અંતઃકરણની જુદી જુદી વૃત્તિઓરૂપે પરિણામ
પામેલી મારી દુર્લભ્ય સત્ત્વાદિ શક્તિઓ જ
કારણરૂપ છે. ॥ ૫ ॥

તે શક્તિઓના (વિકારને) વિવાદના કારણરૂપે
સિદ્ધ કરે છે— ‘યાસામ્ ઇતિ ।’

જે શક્તિઓના ક્ષોભ (વિકાર)ને કારણે
વિવાદ કરનારાઓના વિષયરૂપ ભેદ થાય છે.
જ્યારે શમ, દમ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ભેદ નાશ
પામે છે અને પછી વિવાદ શાંત થાય છે. ॥ ૬ ॥

જે શક્તિઓના ‘વ્યતિકરાત્’ વિકારને કારણે
વિવાદ કરનારાઓના ‘પદમ્’ વિષયરૂપ ‘વિકલ્પઃ’
ભેદ થાય છે. અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ ભેદ અથવા તે
વિવાદના મૂળ કારણરૂપ ભેદ— આ જ વાતને
(જ્યાં ભેદ નથી ત્યાં વિવાદ નથી, એમ)
વ્યતિરેકથી દૃઢ કરે છે— શમ અને દમનો દ્વન્દ્વૈક્ય
સમાસ છે (નહીં તો શમદમયોઃ રૂપ થાય).
(શમો મન્નિષ્ટતા બુદ્ધેર્દમ ઇન્દ્રિયસંયમઃ । શ્રીમદ્
ભા.૧૧/૧૮/૩૬ મારામાં બુદ્ધિને સ્થાપવી તે શમ,
ઇન્દ્રિયોને વશમાં રાખવી તે દમ.) તે શમ-દમ
પ્રાપ્ત થતાં ભેદ ‘અપ્યેતિ’ નાશ પામે છે અને તે
ભેદના નાશ પછી વિવાદ શાંત થાય છે. ॥ ૬ ॥

‘सर्व तत्त्वोमां ब्राह्मणो द्वारा જે કહેવાયું છે,
તે યોગ્ય છે.’ (શ્લોક-૪) એમ જે કહેવામાં આવ્યું,
તે વિસ્તારપૂર્વક બે શ્લોકોથી સમજાવે છે—
‘परस्पर इति ।’

હે પુરુષશિરોમણિ, તત્ત્વોનો એકબીજામાં પ્રવેશ
થવાથી વક્તાને જેમ કહેવાની ઈચ્છા હોય તેમ
કાર્ય-કારણ ભાવથી ગણના કરવામાં આવે છે. ॥ ૭ ॥

એકબીજામાં પ્રવેશ થવાથી વક્તાને જેમ
કહેવાની ઈચ્છા હોય તેમ પૂર્વમ્ કારણ, અપરમ્ કાર્ય,
કાર્યકારણના ભાવથી ગણના કરવામાં આવે છે.

યદ્વા, પૂર્વા અલ્પસંખ્યા, અપરાધિક-
સંખ્યા, તયોર્ભાવઃ પૌર્વાપર્યં તેન પ્રસંખ્યાનં
ગણનમિતિ ॥ ૭ ॥

અનુપ્રવેશં દર્શયતિ—**એકસ્મિન્નપીતિ** ।

એકસ્મિન્નપિ દૃશ્યન્તે પ્રવિષ્ટાનીતરાણિ ચ ।
પૂર્વસ્મિન્ વા પરસ્મિન્ વા તત્ત્વે તત્ત્વાનિ સર્વશઃ ॥ ૮

પૂર્વસ્મિન્કારણભૂતે તત્ત્વે કાર્યતત્ત્વાનિ
સૂક્ષ્મરૂપેણ પ્રવિષ્ટાનિ મૃદિ ઘટવત્ ।
અપરસ્મિન્કાર્યતત્ત્વે કારણતત્ત્વાન્યનુગતત્ત્વેન
પ્રવિષ્ટાનિ ઘટે મૃદ્વત્ ॥ ૮ ॥

અવિરોધમુપસંહરતિ—

પૌર્વાપર્યમતોઽમીષાં પ્રસંખ્યાનમભીપ્સતામ્ ।
યથા વિવિક્તં યદ્વક્ત્રં ગૃહ્ણીમો યુક્તિસમ્ભવાત્ ॥ ૯

અતોઽમીષાં તત્ત્વાનાં પૌર્વાપર્યં તત્ત્વકારણ-
કાર્યત્વં પ્રસંખ્યાનં ચ ન્યૂનાધિકમભીપ્સતાં
વાદિનાં મધ્યે યથા વિવક્ષયા યદ્વક્ત્રં યસ્ય
મુખં પ્રવર્તતે તત્સર્વં વિવિક્તં નિશ્ચિતં વયં
ગૃહ્ણીમઃ । ઉક્તન્યાયેન સર્વત્ર યુક્તેઃ સંભવાત્
॥ ૯ ॥

અથવા પૂર્વા ઓછી સંખ્યા, અપરા અધિક
સંખ્યા, તે બંનેનો ઓછાવત્તાનો ભાવ ‘પૌર્વાપર્યમ્’-
તત્ત્વોની સંખ્યા ઓછીવત્તી થઈ શકે છે અને
તેનાથી ‘પ્રસંખ્યાનમ્’ ગણના થાય છે. ॥ ૭ ॥

એકનો બીજામાં અંતર્ભાવ દર્શાવે છે—
‘એકસ્મિન્ અપિ ઇતિ’

પૂર્વના કારણરૂપ તત્ત્વમાં જ બીજા કાર્યરૂપ
સર્વ તત્ત્વો (માટીમાં ઘડાની જેમ સૂક્ષ્મરૂપે
અંતર્ગત) પ્રવેશલાં જણાય છે, તેમ જ (ઘડામાં
માટીની જેમ) સર્વ કાર્યરૂપ તત્ત્વો પ્રવેશલાં
જણાય છે. ॥ ૮ ॥

‘પૂર્વસ્મિન્’ કારણરૂપ તત્ત્વમાં કાર્યરૂપ તત્ત્વો
સૂક્ષ્મરૂપે પ્રવેશલાં દેખાય છે, માટીમાં ઘડાની જેમ.
‘અપરસ્મિન્’ કાર્યરૂપ તત્ત્વમાં કારણરૂપ તત્ત્વો
અનુગત હોવાથી પ્રવેશલાં જણાય છે, ઘડામાં
માટીની જેમ! ॥ ૮ ॥

(એકબીજામાં અનુપ્રવેશ હોવાથી સારાંશરૂપે)
અવિરોધ દર્શાવે છે—

આથી આ તત્ત્વોની કાર્યકારણરૂપ ગણના
અને ઓછીવત્તી ગણના કરવા ઇચ્છતા વિવાદ
કરનારા જે (બ્રાહ્મણો)માં (જે કહેવાની ઇચ્છાથી)
જેનું મુખ પ્રવૃત્ત થાય, તે સર્વમાં ઔચિત્યના
સંભવને કારણે અમે તેને નિશ્ચિતરૂપે સ્વીકારીએ
છીએ. ॥ ૮ ॥

આથી આ તત્ત્વોની ‘પૌર્વાપર્યમ્’ તે જુદી
જુદી કાર્યકારણરૂપ ગણના અને ઓછીવત્તી ગણના
કરવા ઇચ્છતા વિવાદ કરનારાઓમાં જે કહેવાની
ઇચ્છાથી ‘યત્-વક્ત્રમ્’ જેનું મુખ પ્રવૃત્ત થાય, તે
સર્વ અમે ‘વિવિક્તમ્’ નિશ્ચિતરૂપે સ્વીકારીએ
છીએ, કારણ કે કહેવામાં આવેલા ન્યાયથી સર્વત્ર
ઔચિત્યનો સંભવ છે. ॥ ૮ ॥

નનુ કાર્યકારણતત્વાનાં પૃથક્ત્વાપૃથક્ત્વ-
વિવક્ષયા ભવતુ નામ સંખ્યાભેદઃ, જીવેશ્વર-
યોસ્તુ કથં ભેદાભેદવિવક્ષા યયા ષડ્વિંશતિ-
પञ्चविंशतिपक्षौ प्रवृत्तावत आह—अनादीति ।

अनाद्यविद्यायुक्तस्य पुरुषस्यात्मवेदनम् ।

स्वतो न सम्भवादन्यस्तत्त्वज्ञो ज्ञानदो भवेत् ॥ ૧૦

સ્વતો ન સંભવતિ, અન્યતસ્તુ સંભવાત્સ્વતઃ
સર્વજ્ઞઃ પરમેશ્વરોઽન્યો ભવિતવ્ય ઇતિ
ષડ્વિંશતિપક્ષાભિપ્રાય ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૦ ॥

કથં તર્હિ પञ્ચવિંશતિપક્ષસ્તત્રાહ—
પુરુષેતિ ।

પુરુષેશ્વરયોરત્ર ન વૈલક્ષણ્યમણ્વપિ ।

તદન્યકલ્પનાઽપાર્થા જ્ઞાનં ચ પ્રકૃતેર્ગુણઃ ॥ ૧૧

વૈલક્ષણ્યં વિસદૃશત્વં નાસ્તિ દ્વયોરપિ
ચિદ્રૂપત્વાદતસ્તયોરત્યન્તમન્યત્વકલ્પના અપાર્થા
વ્યર્થા । એવં પञ્ચવિંશતિપક્ષઃ પ્રવૃત્ત ઇત્યર્થઃ ।
નન્વેવમપીશ્વરપ્રસાદલભ્યજ્ઞાનસ્ય પૃથક્ત્વા-
ત્પક્ષદ્વયમપિ ન ઘટતેઽત આહ—જ્ઞાનં ચેતિ ।
સત્ત્વગુણવૃત્તિત્વાત્તદન્તર્ભૂતમિત્યર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે કાર્યરૂપ અને
કારણરૂપ તત્ત્વોને ભિન્ન કે અભિન્ન કહેવાની
ઈચ્છાથી તત્ત્વોની સંખ્યામાં ભલે ભેદ મનાય, પરંતુ
જીવ અને ઈશ્વરના વિષયમાં તો ભેદ-અભેદ
કહેવાની ઈચ્છા કેવી રીતે હોઈ શકે? કે જેને લીધે
છવ્વીસ અને પચ્ચીસ તત્ત્વો માનનારા બે પક્ષો
પડ્યા? આ માટે ઉત્તર આપે છે— ‘અનાદિ ઇતિ ।’

અનાદિકાળથી અવિદ્યાયુક્ત જીવને સ્વતઃ
આત્મજ્ઞાન સંભવતું ન હોવાથી તેને જ્ઞાન આપનારો
અન્ય પરમેશ્વર હોવો જ જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

પોતાની જાતે આત્મજ્ઞાન સંભવતું નથી પરંતુ
બીજા પાસેથી સંભવતું હોવાથી, પોતાની જાતે જ
સર્વજ્ઞ એવા અન્ય પરમેશ્વર હોવા જ જોઈએ,
એમ છવ્વીસ તત્ત્વોવાળા પક્ષનો અભિપ્રાય છે,
એમ અર્થ છે. ॥ ૧૦ ॥

તો પછી પચ્ચીસ તત્ત્વોવાળો પક્ષ કેવી રીતે
હોઈ શકે? તે માટે ઉત્તર આપે છે— ‘પુરુષ ઇતિ ।’

આ શરીરમાં જીવ અને ઈશ્વર વચ્ચે
અણુમાત્ર પણ ભિન્નતા નથી (કારણ કે તે બંને
ચૈતન્યરૂપ છે) આથી તેમનામાં ભેદની કલ્પના
કરવી વ્યર્થ છે અને જ્ઞાન સત્ત્વાત્મક પ્રકૃતિનો
ગુણ છે. ॥ ૧૧ ॥

‘વૈલક્ષણ્યમ્’ અસમાનતા નથી કારણ કે
બંને ચૈતન્યરૂપ છે, તેથી તે બંને એકબીજાથી જરા
પણ જુદા હોવાની કલ્પના ‘અપાર્થા’ વ્યર્થ છે. આ
રીતે પચ્ચીસ તત્ત્વોવાળો પક્ષ પ્રવૃત્ત થયો છે, એમ
અર્થ છે. શંકા કરવામાં આવી છે કે આમ હોવા
છતાં ઈશ્વરની કૃપાથી પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય જ્ઞાન જુદું
હોવાથી બીજો પક્ષ હોઈ શકે નહીં. આ માટે ઉત્તર
આપે છે— ‘જ્ઞાનં ચ ઇતિ ।’ જ્ઞાન સત્ત્વગુણના
કાર્યરૂપ હોવાથી (ત્રિગુણાત્મક) પ્રકૃતિની અંતર્ગત
જ છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૧ ॥

નનુ જ્ઞાનં જીવધર્મઃ કથં પ્રકૃતેર્ગુણઃ
સ્યાદત આહ—પ્રકૃતિરિતિ ।

પ્રકૃતિર્ગુણસામ્યં વૈ પ્રકૃતેર્નાત્મનો ગુણાઃ ।
સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ સ્થિત્યુત્પત્યન્તહેતવઃ ॥ ૧૨

ગુણસામ્યં હિ પ્રકૃતિરતસ્તદ્વિશેષરૂપા
ગુણાસ્તસ્યા એવ, ન ત્વાત્મનો જીવસ્ય
અકર્તૃત્વાત્તસ્ય સ્થિત્યાદિહેતુભૂતગુણા-
શ્રયત્વાનુપપત્તેઃ ॥ ૧૨ ॥

સત્ત્વં જ્ઞાનં રજઃ કર્મ તમોઽજ્ઞાનમિહોચ્યતે ।
ગુણવ્યતિકરઃ કાલઃ સ્વભાવઃ સૂત્રમેવ ચ ॥ ૧૩

અતઃ સત્ત્વં સત્ત્વમયં જ્ઞાનં પ્રકૃતેર્ગુણ
ઇતિ પૂર્વેણૈવાન્વયઃ ।

નનુ તન્નિવર્ત્યં કર્માજ્ઞાનં ચ તત્ત્વાન્તરં
સ્યાત્, ન, રજઃ કર્મ રજસો વૃત્તિઃ, અજ્ઞાનં
ચ તમસઃ । અતઃ કર્માજ્ઞાનયો રજસ્તમોદ્વારા
પ્રકૃતાવેવાન્તર્ભાવ ઇતિ ભાવઃ । તથાપિ કાલ-
સ્વભાવયોસ્તત્ત્વાન્તરતા સ્યાત્, ન ગુણવ્યતિકર
ઇતિ । ગુણાનાં વ્યતિકરો યસ્માત્સ ઈશ્વર એવ

શંકા કરવામાં આવી છે કે જ્ઞાન જીવનો ધર્મ
છે, તે પ્રકૃતિનો ગુણ કેવી રીતે હોઈ શકે? આ
માટે ઉત્તર આપે છે— ‘પ્રકૃતિઃ ઇતિ ।’

ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ છે, માટે
સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને નાશનાં કારણ સત્ત્વગુણ
રજોગુણ અને તમોગુણ પ્રકૃતિના ગુણ છે, આત્માના
ગુણો નથી. ॥ ૧૨ ॥

ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા જ પ્રકૃતિ છે,
આથી તે પ્રકૃતિ ત્રણ વિશિષ્ટ ગુણરૂપ હોઈ તે
ગુણો પ્રકૃતિના જ છે, પણ આત્માના નથી.
જીવાત્મા અકર્તા હોવાથી સ્થિતિ વગેરેનાં કારણરૂપ
ગુણોનો જીવ આશ્રય બને, તે ઘટતું નથી. ॥ ૧૨ ॥

અહીં સત્ત્વની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન (પ્રકૃતિનો ગુણ)
છે, રજોગુણની વૃત્તિ કર્મ છે અને તમોગુણની વૃત્તિ
અજ્ઞાન કહેવાઈ છે. ગુણોમાં ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરનાર
(ઈશ્વર જ) કાળ છે અને (ક્રિયાશક્તિરૂપ મુખ્ય
પ્રાણ અર્થાત્) સૂત્રાત્મા મહત્ત્વ જ સ્વભાવ છે.
॥ ૧૩ ॥

આથી ‘સત્ત્વમ્’ સત્ત્વની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન
પ્રકૃતિનો ગુણ છે, એમ પૂર્વના શ્લોક (૧૨) સાથે
અન્વય છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે જ્ઞાન વડે દૂર
કરવા યોગ્ય કર્મ તથા અજ્ઞાન જુદાં તત્ત્વો હશે. તે
માટે કહે છે કે ના, ‘રજઃ કર્મ’ રજોગુણની વૃત્તિ
કર્મ છે અને તમોગુણની વૃત્તિ અજ્ઞાન છે. આથી
કર્મ અને અજ્ઞાનનો પણ રજોગુણ અને તમોગુણ
દ્વારા પ્રકૃતિમાં જ સમાવેશ થાય છે, એવો ભાવ
છે. તો પણ કાળ અને સ્વભાવ તો જુદાં તત્ત્વો
ખરાં ને? તે માટે ઉત્તર આપે છે કે ના,
‘ગુણવ્યતિકરઃ ઇતિ ।’ ગુણોનો ક્ષોભ જેને કારણે
થાય છે તે ઈશ્વર જ કાળરૂપ છે. સ્વભાવ એટલે
(ક્રિયાશક્તિરૂપ મુખ્ય પ્રાણ અર્થાત્) સૂત્રાત્મા જ

કાલો નામ । સ્વભાવો નામ સૂત્રં મહત્તત્ત્વમેવ ।
તસ્ય સર્વશક્તિમત્ત્વાત્ । તદેવં જ્ઞાનાદીનાં
યથાયથમન્તર્ભાવાન્ પક્ષદ્વયેઽપિ તત્ત્વવૃદ્ધિઃ ।
एतच्च पक्षान्तरेष्वपि ज्ञेयम् ॥ १३ ॥

(પક્ષાન્તરમુદ્ભાવયતિ—કે તે ગુણાઃ,
કિંપ્રયોજનાઃ, કિંસ્વરૂપાઃ, એતત્સર્વં દર્શયન્ન-
ર્થાન્નવૈકાદશ પञ्च त्रीणीति स्वमतत्वप्रति-
पादनश्लोके त्रीणीति पदं व्याचष्टे—सत्त्वं
રજસ્તમ ઇતિ । મતાન્તરે—કાલઃ, સૂત્રં, પુરુષ
ઇતિ) સ્વમતે તુ ગુણાનામાગમાપાયિત્વા-
ત્પ્રકૃતેર્ભેદો વિવક્ષિતોઽતો ગુણાસ્ત્રીણિ
તત્ત્વાન્યપરાણિ પञ्चविंशतितत्त्वानि पूर्वोक्त-
પક્ષદ્વયસાધારણાનિ દર્શયતિ—પુરુષ ઇતિ
સાર્ધદ્વાભ્યામ્ ।

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तमहंकारो नभोऽनिलः ।

ज्योतिरापः क्षितिरिति तत्त्वान्युक्तानि मे नव ॥ १४

श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो जिह्वेति ज्ञानशक्तयः ।

वाक्पाण्युपस्थपाखड्गिः कर्माण्यङ्गोभयं मनः ॥ १५

शब्दः स्पर्शो रसो गन्धो रूपं चेत्यर्थजातयः ।

गत्युक्त्युत्सर्गशिल्पानि कर्मायतनसिद्धयः ॥ १६

વ્યક્તં મહત્તત્ત્વમ્ । નભઆદીનિ
પञ्चतन्मात्राणि । मे मया ॥ १४ ॥

મહત્તત્ત્વ છે, કારણ કે તે સર્વશક્તિમાન છે. આમ,
જ્ઞાન વગેરેનો પણ યથોચિતરૂપે સમાવેશ થઈ જતો
હોવાથી (પચ્ચીસ અને છવ્વીસ તત્ત્વોવાળા) બંને
પક્ષમાં પણ વધારે તત્ત્વો થઈ શકે નહીં. આ જ
(છવ્વીસ તત્ત્વવાળા) અન્ય પક્ષ માટે પણ
સમજવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

(અન્ય પક્ષની કલ્પના કરે છે— તે ગુણો કયા
છે? કયાં પ્રયોજનોવાળા છે? કેવા સ્વભાવવાળા
છે? આ સર્વના અર્થ દર્શાવતાં, નવ-અગિયાર-
પાંચ-ત્રણ એમ અઠ્યાવીસ તત્ત્વોનું પ્રતિપાદન કરતાં
શ્લોકમાં ત્રણ— એ પદની વ્યાખ્યા કરે છે— ‘**સત્ત્વં
રજસ્તમ ઇતિ** ।’ અન્ય મત અનુસાર— કાળ, સૂત્ર,
પુરુષ) પોતાના મત પ્રમાણે તો ગુણો ઉત્પન્ન થઈને
નાશ પામનારા હોવાથી ગુણોને પ્રકૃતિથી અલગ
કહેવાની ઈચ્છા છે. આથી બીજાં ત્રણ તત્ત્વો અને
પચ્ચીસ તત્ત્વો, એમ પૂર્વોક્ત બંને પક્ષોને સામાન્યરૂપે
અઠી શ્લોકોથી દર્શાવે છે— ‘**પુરુષઃ ઇતિ** ।’

પુરુષ, પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર, આકાશ,
વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી— એમ મેં કહેલાં નવ
તત્ત્વો ॥ ૧૪ ॥ હે પ્રિય (ઉદ્ભવ)! શ્રોત્ર, ત્વચા,
ચક્ષુ, ઘ્રાણ, જિહ્વા— એમ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને
વાણી, હાથ, ઉપસ્થ, ગુદા, પગ— એમ પાંચ
કર્મેન્દ્રિયો અને ઉભયાત્મક (જ્ઞાન-કર્માત્મક) મન
(એમ અગિયાર તત્ત્વો), ॥ ૧૫ ॥ શબ્દ, સ્પર્શ,
રૂપ, રસ, ગંધ— એમ પાંચ વિષયોરૂપે પરિણામ
પામેલાં પંચમહાભૂતો (અને ત્રણ ગુણો— એમ
અઠ્યાવીસ તત્ત્વો મેં કહ્યાં છે.) (પચ્ચીસ, છવ્વીસ
અને અઠ્યાવીસ એ ત્રણ પક્ષોમાં) ગતિ કરવી,
બોલવું, મળ-મૂત્રત્યાગ અને કામકાજ કરવું— એ
કર્મેન્દ્રિયોનાં ફળરૂપ છે, જુદાં નથી. ॥ ૧૬ ॥

‘**વ્યક્તમ્**’ મહત્તત્ત્વ, આકાશ વગેરે પાંચ
તત્ત્વો ‘**મે**’ મેં કહ્યાં ॥ ૧૪ ॥

एकादश दर्शयति—श्रोत्रमिति । दर्शनं चक्षुः । ज्ञानशक्तयो ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च । वागादिपाय्वन्तानि द्वन्द्वैक्येनोक्तानि चत्वार्यङ्घ्रिश्चेति कर्माणि कर्मेन्द्रियाणि पञ्च । उभयात्मकं मनः । उभयेन्द्रियसाधारणमित्यर्थः । अङ्ग हे उद्धव । एवमेतान्येकादश ॥ १५ ॥

पञ्च दर्शयति—शब्द इति ।

शब्दादीनि विषयतया परिणतानि पञ्चमहाभूतानि । ननु गत्यादिभिस्तत्त्वाधिक्यं पक्षत्रयेऽपि स्यान्नेत्याह—गतीति । गतिश्च उक्तिश्च उत्सर्गौ च शिल्पं च तानि कर्मायतनानां कर्मेन्द्रियाणां सिद्धयः, फलानि न तत्त्वान्तराणीत्यर्थः ॥ १६ ॥

तदेवं मतत्रयेऽपि तत्त्वसंख्याभेદं निरूप्य यद्विवक्षया गायन्तीति यत्પૂષ્ટં તત્તન્મતતાત્પર્યં દર્શયતિ—સર્ગાદાવિતિ ।

सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य कार्यकारणरूपिणी ।

सत्त्वादिभिर्गुणैर्धत्ते पुरुषोऽव्यक्त ईक्षते ॥ १७

कार्याणि षोडश विकाराः, कारणानि महदादीनि सप्त, તરૂપિણી સતી પ્રકૃતિરસ્ય

એકાદશ તત્ત્વો દર્શાવે છે— ‘શ્રોત્રમ્ ઇતિ ।’ ‘દર્શનમ્’ ચક્ષુ, ‘જ્ઞાનશક્તયઃ’ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો (કહી). વાણીથી પાયુ સુધીની ચાર ઇન્દ્રિયો દ્વંદ્વૈક્ય સમાસથી કહેવાઈ અને (પાંચમો) પગ એમ ‘કર્માણિ’ (પાંચ) કર્મેન્દ્રિયો અને ઉભયાત્મક મન, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયોનો નાયક મન— એમ અર્થ છે. ‘અંગ’ હે પ્રિય ઉદ્ધવ! આમ, અગિયાર તત્ત્વો (કહેવામાં આવ્યાં). ॥ ૧૫ ॥

પાંચ તત્ત્વો દર્શાવે છે— ‘શબ્દઃ ઇતિ ।’

શબ્દાદિ પાંચ વિષયોરૂપે પરિણામ પામેલાં પંચમહાભૂતો. શંકા કરવામાં આવી છે કે ગતિ કરવી વગેરે ગણીને અધિક તત્ત્વો ત્રણેય પક્ષોમાં થાય. તે માટે કહે છે— ના, ‘ગતિ ઇતિ ।’ ગતિ કરવી, બોલવું, મળમૂત્રત્યાગ તેમ જ કામક્રાજ કરવું, તેઓ ‘કર્મ-આયતનાનામ્’ કર્મેન્દ્રિયોનાં ‘સિદ્ધયઃ’ ફળો છે, જુદાં તત્ત્વો નથી, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

(૨૮, ૨૬, ૨૫ તત્ત્વોવાળા) ત્રણેય મતોનાં તત્ત્વોની સંખ્યાનો ભેદ જણાવીને ‘જે અભિપ્રાય કહેવાની ઈચ્છાથી ગાન કરે છે.’ (શ્લોક-૩) એમ જે પૂછવામાં આવ્યું હતું, તે મતોનું તાત્પર્ય દર્શાવે છે— ‘સર્ગાદૌ ઇતિ ।’

(દર્શાવવામાં આવેલા, શ્રોત્રથી માંડીને રૂપ સુધીનાં સોળ વિકારરૂપ) કાર્યો અને મહત્ત્વથી માંડી પૃથ્વી સુધીની સાત) કારણરૂપ પ્રકૃતિ આ (જગત)ની સૃષ્ટિ વગેરેમાં સત્ત્વાદિ ગુણો વડે (સર્જ્ય, પાલ્ય અને સંહાર્યરૂપ) અવસ્થાને ધારણ કરે છે. પુરુષ તો અવ્યક્ત હોઈ કેવળ ઈક્ષણ કરે છે (જુએ છે). ॥ ૧૭ ॥

‘કાર્યાણિ’ (શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, ઘ્રાણ, જિહ્વા, વાણી, હાથ, ઉપસ્થ, પાયુ, પગ, મન, શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ— એમ) સોળ વિકારરૂપ કાર્યો અને મહત્ત્વાદિ (કાળ, અહંકાર, પ્રકૃતિ, રજોગુણ, સત્ત્વગુણ અને તમોગુણ— એમ) સાત કારણો— તે

વિશ્વસ્ય સર્ગાદૌ ગુણૈઃ સૃજ્યત્વાદ્યવસ્થાં ધત્તે ।
 ઉપાદાનકારણરૂપત્વાત્ । પુરુષસ્ત્વવ્યક્તો-
 ઽપરિણામી નિમિત્તભૂતઃ કેવલમીક્ષતે । અતઃ
 પરિણામિન્યાઃ પ્રકૃતેઃ પુરુષો ભિન્ન ઇતિ ॥ ૧૭ ॥

तत्त्वैरारब्धकार्यस्य तदन्तर्भावमभिप्रेत्याह—
 व्यक्तादय इति ।

व्यक्तादयो विकुर्वाणा धातवः पुरुषेक्षया ।
 लब्धवीर्याः सृजन्यण्डं संहताः प्रकृतेर्बलात् ॥ १८

વ્યક્તાદયો મહદાદયઃ પ્રકૃતેરુત્પન્ના યે
 ધાતવસ્તે વિકુર્વાણાઃ પુરુષેક્ષણેન લબ્ધવીર્યાઃ
 સંહતા અણ્ડં સૃજન્તિ । પ્રકૃતેર્બલાત્તામાશ્રિ-
 ત્યેત્યર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

एवं स्वमतमुपसंहृत्य मतान्तरेष्वपि
 सामान्यतो निरूपितां घटनां विशेषतः सतात्पर्या
 दर्शयति—सप्तैवेति ।

सप्तैव धातव इति तत्रार्थाः पंच खादयः ।
 ज्ञानमात्मोभयाधारस्ततो देहेन्द्रियासवः ॥ १९

રૂપવાળી હોઈ પ્રકૃતિ આ વિશ્વનાં સૃષ્ટિ, સ્થિતિ
 અને સંહારરૂપ ગુણોથી સર્જ્ય વગેરે અવસ્થાને
 ધારણ કરે છે, કારણ કે પ્રકૃતિ જ સર્વનું મૂળ
 કારણ છે. પુરુષ તો ‘અવ્યક્તઃ’ અપરિણામી,
 પ્રત્યક્ષાદિ પ્રમાણના અવિષયરૂપ, કેવળ નિમિત્તરૂપ
 દ્રષ્ટા હોઈ (સાક્ષીભાવે) જુએ છે. આથી પરિણામી
 પ્રકૃતિથી પુરુષ ભિન્ન છે. ॥ ૧૭ ॥

तत्त्वो द्वारा आरंभायेला कार्यरूप (ब्रह्मांड)नो
 ते तत्त्वोमां ज समावेश स्वीकारीने कहे छे—
 ‘व्यक्तादयः इति ।’

પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલાં મહત્ વગેરે તત્ત્વો
 વિકાર પામવાથી પુરુષના ઈક્ષણ (દષ્ટિપાત)થી
 સામર્થ્ય પામી, એકઠાં થઈ પ્રકૃતિના બળથી બ્રહ્માંડ
 સર્જે છે. ॥ ૧૮ ॥

‘व्यक्तादयः’ मહત્ વગેરે પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન
 થયેલાં જે તત્ત્વો છે તેઓ વિકાર પામવાથી
 પુરુષના દષ્ટિપાતથી સામર્થ્ય પામી, એકઠાં મળીને
 બ્રહ્માંડનું સર્જન કરે છે. ‘પ્રકૃતેઃ બલાત્’ તે
 પ્રકૃતિનો આશ્રય કરીને, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૮ ॥

આમ, પોતાના મતનું વિવરણ સમાપ્ત કરીને
 અન્ય મતો વિષે સામાન્યરૂપે જણાવેલી બાબતને
 તાત્પર્યસહિત વિશેષરૂપે દર્શાવે છે— ‘સપ્ત-એવ ઇતિ ।’

(કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે) સાત જ તત્ત્વો
 છે— આકાશ વગેરે પાંચ મહાભૂતો, દ્રષ્ટારૂપ જીવ
 અને (દ્રષ્ટા-દેશ્ય એ) બંનેના આધારરૂપ આત્મા.
 (તેમાં પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ અને અહંકાર એ ત્રણ તત્ત્વોનો
 સમાવેશ આકાશ વગેરેમાં કારણરૂપે કરવામાં આવ્યો
 છે.) તે સાત તત્ત્વોમાંથી દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ (એમ
 સર્વ કાર્યો જન્મે છે). ॥ ૧૯ ॥

જ્ઞાનં જાનાતીતિ દ્રષ્ટા જીવઃ ।
 ઉભયોર્દ્રષ્ટદૃશ્યયોરાધાર આત્મા ચેતિ સસ । તત્ર
 પ્રકૃત્યાદીનાં કારણત્વેન ખાદિષ્વન્તર્ભાવઃ ।
 ઉત્તરેષામન્તર્ભાવાર્થમાહ—તતસ્તેભ્યઃ સસમ્બ્યો
 દેહેન્દ્રિયાસવઃ સર્વકાર્યાણિ જાયન્તે ॥ ૧૯ ॥

ષડિત્યત્રાપિ ભૂતાનિ પંચ ષષ્ઠઃ પરઃ પુમાન્ ।
 તૈર્યુક્ત આત્મસમ્ભૂતૈઃ સૃષ્ટ્વેદં સમુપાવિશત્ ॥ ૨૦

ષડિતિ મતેઽપિ ભૌતિકસ્ય ભૂતાન્તર્ભાવં
 જીવસ્ય ચ પરમાત્માન્તર્ભાવમાહ—તૈર્યુક્ત ઇતિ ।

(સ ચ પરઃ પુમાંસ્તૈરાત્મસંભૂતૈઃ
 પચ્ચભૂતૈર્યુત્ત્વં દેહાદિકં સૃષ્ટ્વા તત્સ્વયં
 સમુપાવિશત્ । પૂર્વસ્મિન્કારણે પચ્ચભૂતાત્મકે
 ભૌતિકેન્દ્રિયાદીનામન્તર્ભાવ ઉક્તઃ પૂર્વોક્ત્યા
 જ્ઞાતવ્યઃ) ॥ ૨૦ ॥

ચત્વાર્યેવેતિ તત્રાપિ તેજ આપોઽન્નમાત્મનઃ ।
 જાતાનિ તૈરિદં જાતં જન્માવયવિનઃ ખલુ ॥ ૨૧

અન્નં પૃથ્વી । આત્મનો જાતાનિ આત્મના
 સહ ચત્વારિ તત્ત્વાનિ । અન્તર્ભાવાર્થમાહ—
 તૈરિતિ । અવયવિનઃ કાર્યસ્ય ॥ ૨૧ ॥

‘જ્ઞાનમ્’ જાણે છે તે જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવ દ્રષ્ટા
 છે તથા દ્રષ્ટા અને દૃશ્ય એ બંનેનો આધાર આત્મા
 છે— એમ સાત તત્ત્વો છે. તેમાં પ્રકૃતિ વગેરે (મહતત્ત્વ,
 અહંકાર)નો આકાશ વગેરેમાં કારણરૂપે સમાવેશ
 કરવામાં આવ્યો છે. પછીનાં દેહ વગેરે કાર્યોનો
 સમાવેશ જણાવે છે— ‘તતઃ’ તે સાત તત્ત્વોમાંથી દેહ,
 ઈન્દ્રિય, પ્રાણ એમ સર્વ કાર્યો જન્મે છે. ॥ ૧૯ ॥

(કેટલાક વિદ્વાનો) છ તત્ત્વો માને છે. આ
 મતમાં પણ પાંચ મહાભૂતો અને છઠ્ઠો પરમ
 પુરુષ એમ છ તત્ત્વો છે. પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન
 થયેલાં તે પાંચ મહાભૂતયુક્ત પરમાત્મા આ જગત
 સર્જને તેમાં જીવરૂપે પ્રવિષ્ટ થયા છે. ॥ ૨૦ ॥

છ તત્ત્વોવાળા મતમાં પણ સર્વ
 ભૌતિક કાર્યોનો પાંચ મહાભૂતોમાં અને જીવનો
 ઈશ્વરમાં સમાવેશ થાય છે, એમ કહે છે—
 ‘તૈઃ યુક્તઃ ઇતિ ।’

(તે પરમ પુરુષ પોતાનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં
 તે પંચમહાભૂતોથી યુક્ત થઈને આ દેહ વગેરે
 સર્જને તે પોતે તેમાં પ્રવિષ્ટ થયા છે. પૂર્વના
 પંચમહાભૂતરૂપ કારણમાં ભૌતિક ઈન્દ્રિયો વગેરેનો
 સમાવેશ કહેવાયો છે. પૂર્વે કહ્યું હોવાથી સમજી
 લેવું જોઈએ.) ॥ ૨૦ ॥

(શ્લોક-૨૦ની વ્યાખ્યામાં કૌંસની અંદરનો
 ભાગ પ્રક્ષિપ્ત હોય તેમ જણાય છે.)

(કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે) ચાર જ તત્ત્વો
 છે. તેમાં પણ આત્માથી તેજ, જળ તથા પૃથ્વી
 જન્મ્યાં છે અને તે ચાર તત્ત્વોથી જ અવયવી એવા
 આ જગતનો જન્મ થયો છે. ॥ ૨૧ ॥

‘અન્નમ્’ પૃથ્વી— આત્મા સહિત ચાર તત્ત્વો
 આત્માથી જન્મ્યાં છે. સમાવેશ માટે કહે છે—
 ‘તૈઃ ઇતિ ।’ તે ચાર તત્ત્વોથી જ અવયવી એવા
 કાર્યરૂપ જગતનો (જન્મ છે). ॥ ૨૧ ॥

સંખ્યાને સપ્તદશકે ભૂતમાત્રેન્દ્રિયાણિ ચ ।

પંચ પંચૈકમનસા આત્મા સપ્તદશઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૨

ભૂતાનિ ચ માત્રાણિ ચ ઇન્દ્રિયાણિ ચ
પञ्च पञ्च । एकेन मनसा सह आत्मा
सप्तदशः ॥ २२ ॥

તદ્વત્ ષોડશસંખ્યાને આત્મૈવ મન ઉચ્યતે ।

ભૂતેન્દ્રિયાણિ પંચૈવ મન આત્મા ત્રયોદશ ॥ ૨૩

આત્મૈવ સંકલ્પયન્મન ઉચ્યતે ।
ત્રયોદશપક્ષે ભૂતાનિ તન્માત્રૈરેકીકૃતાનિ પञ्ચૈવ ।
इन्द्रियाणि तत्प्रकाशकानि पञ्चैव । मनश्चैक-
मिन्द्रियाधिष्ठातृ । आत्मा च द्विविधः । एवं
त्रयोदश ॥ २३ ॥

एकादशत्व आत्मासौ महाभूतेन्द्रियाणि च ।

अष्टौ प्रकृतयश्चैव पुरुषश्च नवेत्यथ ॥ ૨૪

एकादशत्वपक्षे, पञ्चमहाभूतानि
पञ्चेन्द्रियाणि । जीवमनसोश्चात्मान्तर्भावेनैता-
न्येवैकादश । नवपक्षे, अष्टौ प्रकृतयः पुरुषश्च ।
विकाराणां तदन्तर्भावः ॥ २४ ॥

उपसंहरति—इतीति ।

इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।

सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद् विदुषां किमशोभनम् ॥ ૨૫

સત્તર તત્ત્વોની ગણતરીમાં પાંચ મહાભૂતો,
પાંચ તન્માત્રાઓ, પાંચ ઈન્દ્રિયો, મન અને સત્તરમો
આત્મા માનવામાં આવ્યો છે. ॥ ૨૨ ॥

પાંચ મહાભૂતો, પાંચ તન્માત્રાઓ અને પાંચ
ઈન્દ્રિયો એમ પંદર, એક મનની સાથે આત્મા
સત્તરમો મનાયો છે. ॥ ૨૨ ॥

સોળ તત્ત્વોની ગણતરીમાં ઉપરની જેમ
(પંદર તત્ત્વો સહિત સોળમા) આત્માને જ મન
કહેવામાં આવ્યું છે. (તેર તત્ત્વોની ગણતરીમાં)
પાંચ મહાભૂતો, પાંચ ઈન્દ્રિયો, મન, જીવાત્મા અને
પરમાત્મા— એમ તેર મનાયાં છે. ॥ ૨૩ ॥

સંકલ્પ કરતું મન જ આત્મા કહેવાય છે. તેર
તત્ત્વોના પક્ષમાં પંચ મહાભૂતો અને પંચ તન્માત્રાઓને
એક કરીને પાંચ જ ગણવામાં આવ્યાં છે. તેમનો
પ્રકાશ કરનારી પાંચ ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોનો અધિષ્ઠાતા
મન તથા બે પ્રકારે ‘આત્મા’ જીવાત્મા અને
પરમાત્મા— એમ તેર ॥ ૨૩ ॥

અગિયાર તત્ત્વો હોવાના મત પ્રમાણે આત્મા,
પંચ મહાભૂતો અને પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા નવ તત્ત્વો
હોવાના મત પ્રમાણે આઠ પ્રકૃતિઓ અને એક
પુરુષ ગણાય છે. ॥ ૨૪ ॥

અગિયાર તત્ત્વોના પક્ષમાં પંચ મહાભૂતો,
પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા જીવ અને મનનો આત્મામાં
સમાવેશ કરીને ગણવામાં આવ્યું છે અને નવ
તત્ત્વો હોવાના પક્ષમાં આઠ પ્રકૃતિ (મન, બુદ્ધિ,
અહંકાર અને પંચ મહાભૂતો) અને પુરુષ. કાર્યરૂપ
વિકારોનો તેમાં સમાવેશ કરાયો છે. ॥ ૨૪ ॥

समाप्ति करे छे— ‘इति इति ।’

આમ, ઋષિઓ દ્વારા અનેક પ્રકારે તત્ત્વોની
ગણતરી કરવામાં આવી છે. સર્વ ગણતરીઓ
યુક્તિયુક્ત હોવાથી ઉચિત છે. વિદ્વાનોનું શું
અશોભનીય હોય? ॥ ૨૫ ॥

इति एभिः प्रकारैः प्रकृतिपुरुषभेद-
ज्ञापनायेत्यर्थः । (ननु एतेषां कतमः पक्षस्त्याज्य
इति चेत्तत्राह—सर्वमिति) ॥ २५ ॥

ननु गुणसाम्यं प्रकृतिस्तस्याः सत्त्वादयो
गुणाः, न त्वात्मन इति तयोर्भेदाप्रतीतेः कथं
ज्ञातुं शक्यत इत्युद्धवः पृच्छति—प्रकृतिरिति ।

उद्धव उवाच

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ यद्यप्यात्मविलक्षणौ ।
अन्योन्यापाश्रयात् कृष्ण दृश्यते न भिदा तयोः ।
प्रकृतौ लक्ष्यते ह्यात्मा प्रकृतिश्च तथाऽऽत्मनि ॥
॥ २६ ॥

आत्मना जडाजडस्वभावेन विलक्षणौ ।
अन्योन्यापाश्रयात्परस्परपरिहारेणाप्रतीतेरित्यर्थः ।
अन्योन्यापाश्रयत्वमेवाह—प्रकृताविति । प्रकृतौ
तत्कार्ये देहे । प्रकृतिश्चात्मनि । तेन વિના
તસ્યા અપ્રતીતેઃ । અહમિત્યભેદપ્રતીતેર્ન દેહાત્મનો
ભેદો લક્ષ્યત ઇત્યર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

एवं मे पुण्डरीकाक्ष महान्तं संशयं हृदि ।
छेत्तुमर्हसि सर्वज्ञ वचोभिर्नयनैपुणैः ॥ २७

हृदि वर्तमानं संशयम् । नये युक्तौ नैपुणं
प्रावीण्यं येषां तैः ॥ २७ ॥

‘इति’ આ અનેક પ્રકારે કરવામાં આવેલી
ગણતરીઓ પ્રકૃતિ અને પુરુષનો ભેદ જણાવવા
માટે છે, એમ અર્થ છે. (જો પ્રશ્ન કરવામાં આવે
કે આ બધામાંથી કયો પક્ષ ત્યાગવા યોગ્ય છે, તો
કહે છે— સર્વ પક્ષો યોગ્ય છે.) ॥ ૨૫ ॥

પ્રશ્ન થાય છે કે ગુણોની સામ્યાવસ્થા એટલે
પ્રકૃતિ. તેના સત્ત્વાદિ ગુણો છે પણ આત્માના નથી,
એટલે (તે પુરુષ અને પ્રકૃતિ એકબીજાથી વિલક્ષણ
તો છે, પણ) તે બંનેના ભેદની પ્રતીતિ ન થવાથી તે
બંને વચ્ચેનો ભેદ જાણવો કેવી રીતે શક્ય છે, એમ
ઉદ્ધવજી પૂછે છે— ‘પ્રકૃતિઃ ઇતિ’

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે શ્રીકૃષ્ણ, જો કે પુરુષ
અને પ્રકૃતિ સ્વભાવથી વિલક્ષણ છે છતાં એકબીજામાં
મળી ગયા હોવાથી તે બંને વચ્ચેનો ભેદ જણાતો
નથી. પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ દેહમાં આત્મા જણાય છે
અને આત્મામાં પ્રકૃતિ જણાય છે. ॥ ૨૬ ॥

‘આત્મના’ જડ-અજડ સ્વભાવથી બંને વિલક્ષણ
છે. ‘અન્યોન્ય-અપાશ્રયાત્’ આત્મા અને પ્રકૃતિનો
પરસ્પર અધ્યાસ થવાથી એકબીજાને દૂર કરીને ભિન્ન
હોવાની પ્રતીતિ થતી નથી. અન્યોન્યના અધ્યાસના
ભાવને કહે છે— ‘પ્રકૃતૌ ઇતિ.’ ‘પ્રકૃતૌ’ તે
પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ દેહમાં (આત્માનો અધ્યાસ) અને
આત્મા ઉપર પ્રકૃતિ અધ્યાસરૂપે જણાય છે. તે
આત્મા વિના તે પ્રકૃતિની પ્રતીતિ થતી નથી. ‘હું’
એમ કહેવાથી આત્મા અને પ્રકૃતિના અભેદની
પ્રતીતિ થાય છે. દેહ અને આત્મા(ના અધ્યાસ)માં
ભેદ જણાતો નથી, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૬ ॥

હે કમળનયન! હે સર્વજ્ઞ! મારા હૃદયમાં
રહેલા મહાન સંશયને આપનાં નીતિનિપુણ વચનોથી
છેદી નાખવા આપ યોગ્ય છો. ॥ ૨૭ ॥

હૃદયમાં રહેલા સંશયને— ‘નયે’ યુક્તિમાં
‘નૈપુણમ્’ પ્રાવીણ્ય છે જેમનામાં તે વચનોથી ॥ ૨૭ ॥

અર્હસીત્યુક્તં, તત્ર હેતુમાહ—ત્વત્ત ઇતિ ।

त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां प्रमोषस्तेऽत्र शक्तितः ।

त्वमेव ह्यात्ममायाया गतिं वेत्थ न चापरः ॥ ૨૮

हि यस्मात् त्वत्तस्त्वत्प्रसादादेव । अत्र
ज्ञाने प्रमोषो भ्रंशश्च ते शक्तितो मायातः ।

ननु स्वप्रकाशस्यात्मनः कथं ज्ञानप्रमोषः,
ज्ञानदाने तत्प्रमोषे वा मम किं प्रयोजनं,
तत्रાહ—ત્વમેવેતિ ॥ ૨૮ ॥

विकाराविकाराभ्यां नानात्वैकत्वाभ्यां
सापेक्षनिरपेक्षत्वाभ्यां प्रकाशाप्रकाशाभ्यां
चात्यन्तं भेदं वक्तुमाह—

श्रीभगवानुवाच

प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पः पुरुषर्षभ ।

एष वैकारिकः सर्गो गुणव्यतिकरात्मकः ॥ ૨૯

प्रकृतिः पुरुषश्चेति विकल्पोऽत्यन्तभेद
एव । कुत इत्यपેક્ષાયાં પ્રકૃતિશબ્દોક્ત-
દેહાદિસઙ્ઘાતસ્ય વિકારિત્વં તાવદર્શયતિ—
एष इति द्वाभ्याम् । एष सर्गः सृज्यत इति सर्गो
દેહાદિસઙ્ઘાતો વૈકારિકો વિકારવાન । અત્ર
हेतुः—गुणव्यतिकरात्मको गुणक्षोभकृतः ॥ ૨૯ ॥

‘આપ યોગ્ય છો.’ એમ જે (શ્લોક-૨૭માં)
કહેવામાં આવ્યું, તે માટેનું કારણ કહે છે—
‘ત્વત્તઃ ઇતિ ।’

(આપ જ સંશયનું કારણ દૂર કરવા યોગ્ય છો,) કારણ કે આ સંસારમાં જીવોને આપ(ની કૃપા)થી જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને આપની માયાશક્તિથી જ જ્ઞાનનો નાશ થાય છે. આપની માયાની ગતિ પણ આપ જ જાણો છો, બીજું કોઈ જાણતું નથી.

‘હિ’ કારણ કે આપની કૃપાથી જ— અહીં જ્ઞાનવિષયક ‘પ્રમોષઃ’ ભ્રંશ (નાશ) પણ આપની ‘શક્તિતઃ’ માયાશક્તિથી થાય છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ જીવના જ્ઞાનનો નાશ કેવી રીતે થાય? વળી, જ્ઞાન આપવામાં કે તેના નાશમાં મારું શું પ્રયોજન છે? તે માટે કહે છે— ‘ત્વમ્ એવ ઇતિ ।’ આપ જ આપની માયાની ગતિ જાણો છો. ॥ ૨૮ ॥

વિકાર અને નિર્વિકાર, અનેક અને એક, સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ તથા અપ્રકાશ અને પ્રકાશ, પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચેનો અતિશય ભેદ જણાવવા માટે (ભગવાન) કહે છે—

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે પુરુષશ્રેષ્ઠ! પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે અત્યંત ભેદ છે કારણ કે આ દેહાદિ સંઘાત ગુણોના વિકારને કારણે ઉત્પન્ન થયો હોવાથી વિકારવાળો છે. ॥ ૨૮ ॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષ વચ્ચે અત્યંત ભેદ જ છે. કેવી રીતે? એવી અપેક્ષા માટે પ્રકૃતિ શબ્દથી કહેવામાં આવેલા દેહાદિ સંઘાતનું વિકારિત્વ બે શ્લોકોથી દર્શાવે છે— ‘एषः सर्गः’ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તે સર્ગરૂપ દેહાદિ સંઘાત ‘વૈકારિકઃ’ વિકારવાન છે. આ માટેનું કારણ— ‘गुणव्यतिकरात्मकः’ ગુણોમાં ક્ષોભ થવાને કારણે (દેહાદિ સંઘાત) ઉત્પન્ન થયેલો છે. ॥ ૨૮ ॥

નાનાત્વમાહ—મમેતિ ।

મમાઙ્ગ માયા ગુણમચ્ચનેકધા

વિકલ્પબુદ્ધીશ્ચ ગુણૈર્વિધત્તે ।

વૈકારિકસ્ત્રિવિધોઽધ્યાત્મમેક-

મથાધિદૈવમધિભૂતમન્યત્ ॥ ૩૦

વિકલ્પં ભેદં તદ્બુદ્ધીશ્ચ । અનેકધાત્વં
પ્રપચ્ચયતિ—વૈકારિકોઽનેકવિકારવાનપિ સ્થૂલેન
માર્ગેણ તાવત્ત્રિવિધઃ । ત્રૈવિધ્યમાહ અધ્યાત્મમિતિ ।
એકં રૂપમ્ ॥ ૩૦ ॥

તાનિ રૂપાણિ દર્શયતિ—

દૃગ્ રૂપમાર્ક વપુરત્ર રન્ધ્રે
પરસ્પરં સિધ્યતિ યઃ સ્વતઃ સ્વે ।

આત્મા યદેષામપરો ય આદ્યઃ

સ્વયાનુભૂત્યાચ્છિલસિદ્ધસિદ્ધિઃ ।

એવં ત્વગાદિ શ્રવણાદિ ચક્ષુ-

ર્જિહ્વાદિ નાસાદિ ચ ચિત્તયુક્તમ્ ॥ ૩૧

દૃગ્ધ્યાત્મમ્ । રૂપમધિભૂતમ્ । અત્ર રન્ધ્રે
ચક્ષુર્ગોલકે પ્રવિષ્ટમાર્ક વપુરંશોઽધિદૈવમિતિ ।
સાપેક્ષપ્રકાશતામાહ—પરસ્પરમિતિ ।

(વિકારાત્મક સૃષ્ટિની) અનેકતા જણાવે છે—

‘મમ ઇતિ ।’

હે પ્રિય (ઉદ્ભવ), મારી ગુણમયી માયા પોતાના (સત્ત્વ, રજસ્, તમસ્) ગુણોથી અનેક પ્રકારના ભેદ અને ભેદબુદ્ધિઓ રચે છે. (આ દેહાદિસંઘાત) અનેક વિકારવાળો હોવા છતાં (સ્થૂળમાર્ગ) એક રૂપ અધ્યાત્મ, બીજું અધિભૂત અને પછી અધિદૈવ— એમ ત્રણ પ્રકારનું છે. ॥૩૦॥

(માયા) ‘વિકલ્પમ્’ ભેદ અને તે ભેદબુદ્ધિઓ (રચે છે). અનેકતા સમજાવે છે— ‘વૈકારિકઃ’ અનેક વિકારવાળો હોવા છતાં (આ દેહાદિસંઘાત) સ્થૂળ માર્ગ ત્રણ પ્રકારનો છે. ત્રિવિધતા જણાવે છે— ‘અધ્યાત્મમ્ ઇતિ ।’ એક રૂપ અધ્યાત્મ છે. ॥ ૩૦ ॥

તે (ત્રણેય) રૂપો દર્શાવે છે—

નેત્રેન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે, રૂપ અધિભૂત છે અને નેત્રગોલકમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા સૂર્યનો અંશ અધિદૈવ છે. ત્રણેય એકબીજાના આશ્રયથી સિદ્ધ થાય છે પણ આકાશમાં રહેલો જે સૂર્ય છે તે તો સ્વતઃ જ સિદ્ધ છે. એ જ રીતે આત્મા પણ સૂર્યની જેમ સ્વયંસિદ્ધ છે, કારણ કે આ આત્મા (અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવ) ત્રણેયનું મૂળ કારણ છે અને એકરૂપ છે અને તેથી જ આ સર્વથી ભિન્ન છે, તેમ જ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રકાશથી એકબીજાને પ્રકાશિત કરનારાઓનો પણ પ્રકાશક છે. આ પ્રમાણે ચક્ષુ(રૂપ સૂર્ય અધ્યાત્મ, અધિભૂત, અધિદૈવ છે, તેમ) ત્વચા વગેરે, શ્રવણ વગેરે, જિહ્વા વગેરે, નાસિકા વગેરે અને ચિત્ત સહિત (બીજાં અંતઃકરણો મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર પણ ત્રણ ત્રણ પ્રકારનાં છે). ॥ ૩૧ ॥

નેત્રેન્દ્રિય અધ્યાત્મ છે. રૂપ અધિભૂત છે. ‘અત્ર રન્ધ્રે’ અહીં નેત્રગોલકમાં પ્રવેશેલા સૂર્યનો ‘વપુઃ’ અંશ અધિદૈવ છે. આ ત્રણેય એકબીજાના આશ્રયથી પ્રકાશે છે તે કહે છે— ‘પરસ્પરમ્ ઇતિ ।’

ચક્ષુષા રૂપં જ્ઞાયતે । તદન્યથાનુપપત્યા
ચક્ષુઃ તત્પ્રવૃત્યન્યથાનુપપત્યા તદધિષ્ઠાત્રી દેવતા ।

તતશ્ચ ચક્ષુષઃ પ્રવૃત્તિસ્તતો
રૂપજ્ઞાનમિત્યેવમેતત્ત્રયં પરસ્પરં સિધ્યતિ ।

અત્ર રન્ધ્ર ઇતિ વિશેષણવ્યાવર્ત્યમાહ
દૃષ્ટાન્તોપયોગિતયા—યસ્તુ खे आकाशे अर्को
वर्तते मण्डलात्मा स तु स्वतः सिध्यति ।
ચક્ષુર્વિષયત્વેઽપિ પ્રતિયોગ્યપેક્ષાભાવ-
માત્રેણ સ્વત ઇત્યુક્તમ્ ।

इदानीमात्मनो विकारित्वाद्यभावेन
भेदमाह—यद्यस्मादात्मा एषामध्यात्मादीनामाद्यः
कारणमत एकरूपोऽभिन्नश्च । तस्मादेतेभ्योऽपरो
भिन्नः । स्वप्रकाशत्वादपीत्याह—स्वयानुभूत्या
स्वतःसिद्धप्रकाशेनाखिलानां सिद्धानां परस्पर-
प्रकाशकानामपि प्रकाशकः, सर्वेषामपि सामान्य-
तश्चित्प्रकाशविषयत्वात् । अत एव स्वप्रकाशत्वं
सिद्धम् ।

ચક્ષુષિ દર્શિતં ત્રૈવિધ્યમિન્દ્રિયાન્તરેષ્વ-
પ્યતિદિશતિ—એવમિતિ । યથા ચક્ષુરેવં ત્વગાદ્ય-
પીત્યર્થઃ । ત્વક્સ્પર્શો વાયુરિતિ । શ્રવણં શબ્દો દિશ
ઇતિ । જિહ્વા રસો વરુણ ઇતિ । નાસા ગન્ધોઽ-
શ્વિનાવિતિ । ચિત્તેન યુક્તમન્તઃકરણાન્તરમપિ ।
તત્ર ચિત્તં ચેતયિતવ્યં વાસુદેવ ઇતિ । મનો મન્તવ્યં
ચન્દ્ર ઇતિ । બુદ્ધિર્બોદ્ધવ્યં બ્રહ્મેતિ । અહંકારોઽહં-
કર્તવ્યં રુદ્ર ઇત્યેવં ત્રિવિધમિત્યર્થઃ ॥ ૩૧ ॥

ચક્ષુથી રૂપનું જ્ઞાન થાય છે. ચક્ષુ વિના રૂપનું
જ્ઞાન અસંભવિત હોવાથી ચક્ષુ સિદ્ધ થાય છે. તે
ચક્ષુની પ્રવૃત્તિ ન હોય તો તેના અધિષ્ઠાતા દેવ
સિદ્ધ થતા નથી.

તે અધિષ્ઠાતા દેવથી ચક્ષુની પ્રવૃત્તિ થાય છે
તેનાથી રૂપનું જ્ઞાન થાય છે. આમ, આ ત્રણેય
એકબીજાના આશ્રયથી સિદ્ધ થાય છે

દૃષ્ટાંત ઉપયુક્ત થાય માટે ‘અત્ર રન્ધ્રે’ વિશેષણને
ઘટાવીને કહે છે— આકાશમાં જે સૂર્યમંડળનો આત્મા
સૂર્ય છે તે તો સ્વતઃસિદ્ધ છે. તે નેત્રનો વિષય હોવા
છતાં તેને પ્રતિયોગીની અપેક્ષા ન હોવાથી જ તે
સ્વતઃસિદ્ધ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું.

હવે આત્મામાં વિકારીપણું વગેરે ન હોવાથી
ભેદ જણાવે છે— ‘ચત્’ કારણ કે આત્મા ‘એષામ્’
આ અધ્યાત્મ, અધિભૂત, અધિદૈવનું મૂળ કારણ છે,
આથી એકરૂપ અને અભિન્ન છે અને તેથી જ આ
સર્વથી ‘અપરઃ’ ભિન્ન છે. આત્મા સ્વપ્રકાશ
હોવાથી પણ (આ સર્વથી ભિન્ન છે), એમ કહે
છે— ‘સ્વયા-અનુભૂત્યા’ સ્વતઃસિદ્ધ પ્રકાશથી સમસ્ત
સિદ્ધ પદાર્થોનો એકબીજાને પ્રકાશ કરનારાઓનો
પણ આત્મા પ્રકાશક છે, કારણ કે સામાન્ય રીતે
સર્વ કાંઈ જ્ઞાનરૂપ પ્રકાશનો વિષય છે. આથી જ
આત્માનું સ્વપ્રકાશત્વ સિદ્ધ થાય છે.

ચક્ષુમાં દર્શાવેલી ત્રિવિધતા બીજી ઇન્દ્રિયો
વિષે પણ લાગુ પડે છે— ‘એવમ્ ઇતિ ।’ જેમ ચક્ષુ
તેમ ત્વયા વગેરે સમજવાં, એમ અર્થ છે. ત્વયા-
સ્પર્શ-વાયુ, શ્રવણ-શબ્દ-દિશા, જિહ્વા-રસ-વરુણ,
નાસિકા-ગંધ-અશ્વિનીકુમારો, ચિત્તસહિત ચાર
અંતઃકરણો પણ ખરાં. તેમાં ચિત્ત-ચિંતવ્ય-વાસુદેવ,
મન-મંતવ્ય-ચન્દ્ર, બુદ્ધિ-બોદ્ધવ્ય-બ્રહ્મા, અહંકાર-
અહંકાર કરવા યોગ્ય-રુદ્ર એમ ત્રણ ત્રણ અધ્યાત્મ-
અધિભૂત-અધિદૈવ સમજવાં. ॥ ૩૧ ॥

યોઽસૌ ગુણક્ષોભકૃતો વિકારઃ
 પ્રધાનમૂલાન્મહતઃ પ્રસૂતઃ ।
 અહં ત્રિવૃન્મોહવિકલ્પહેતુ-
 વૈકારિકસ્તામસ એન્દ્રિયશ્ચ ॥ ૩૨
 નનુ પુનરપિ વૈલક્ષણ્યમાત્રમેવોક્તમ્,
 ત્રિવિધપ્રપન્નવ્યતિરિક્તાત્મપ્રાપ્તિસ્તુ કુતઃ સ્યાત્ ।
 અહંકારનિવૃત્ત્યા । તત્કુતઃ । ત્રિવિધવિકલ્પ-
 નિવૃત્ત્યૈવેત્યાશયેનાહ—

યોઽસાવહમહંકારઃ । તમેવાહ—ગુણક્ષોભં
 કરોતીતિ । તથા તતઃ પરમેશ્વરાત્કાલાદ્વા
 નિમિત્તાત્પ્રધાનં મૂલમુપાદાનં યસ્ય તસ્માન્મહતઃ
 પ્રસૂતો વિકારઃ સ ત્રિવૃત્ ત્રિવિધો મોહમયસ્ય
 વિકલ્પસ્ય હેતુઃ । ત્રિવૃત્ત્વમેવાહ—વૈકારિક
 ઇતિ ॥ ૩૨ ॥

સ કુતો નિવર્તતે । આત્માજ્ઞાનવિલસિત-
 ત્વાત્તજ્ઞાનેનેત્યાશયેનાહ—આત્માપરિજ્ઞાનમય
 ઇતિ ।

આત્માઽપરિજ્ઞાનમયો વિવાદો
 હ્યસ્તીતિ નાસ્તીતિ ભિદાર્થનિષ્ઠઃ ।
 વ્યર્થોઽપિ નૈવોપરમેત પુંસાં
 મત્તઃ પરાવૃત્તધિયાં સ્વલોકાત્ ॥ ૩૩

ગુણોમાં ક્ષોભ કરનાર કાળને કારણે પ્રકૃતિ
 જેનું મૂળ કારણ છે તે મહત્ત્વમાંથી વિકારરૂપે
 ઉત્પન્ન થયેલો જે આ અહંકાર છે, તે વૈકારિક
 (સાત્વિક), ઐન્દ્રિય (રાજસ) અને તામસ— એમ
 ત્રણ પ્રકારના મોહમય ભેદનું કારણ છે. ॥ ૩૨ ॥
 વળી, (ઉદ્ભવજી) શંકા કરે છે કે (દેહાદિ અને
 આત્માની) વિલક્ષણતા જ અહીં કહેવામાં આવી,
 પણ (અધ્યાત્મ વગેરે) ત્રિવિધ પ્રપંચથી જુદા
 આત્માની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય? અહંકાર દૂર
 થવાથી આત્માની પ્રાપ્તિ થાય તો તે અહંકાર કેવી
 રીતે દૂર થાય? ભગવાન એ આશયથી ઉત્તર આપે
 છે કે (અધ્યાત્માદિ) ત્રણ પ્રકારનો ભેદ દૂર થવાથી
 જ અહંકાર દૂર થાય છે—

‘યઃ અસૌ અહમ્’ જે આ અહંકાર છે,
 તેને જ વર્ણવે છે— ‘ગુણક્ષોભં કરોતિ ઇતિ ।’
 ગુણોમાં ક્ષોભ કરે છે તેવા તે પરમેશ્વરને કારણે
 અથવા કાળને કારણે પ્રકૃતિ જેનું ‘મૂલમ્’ ઉપાદાન
 કારણ છે તે મહત્ત્વમાંથી જન્મેલો જે આ અહંકાર
 છે, તે ‘ત્રિવૃત્’ ત્રણ પ્રકારના મોહમય ભેદનું
 કારણ છે. ત્રણ પ્રકાર જ જણાવે છે— ‘વૈકારિકઃ
 ઇતિ ।’ સાત્વિક, (રાજસ અને તામસ). ॥ ૩૨ ॥

તે અહંકાર કેવી રીતે દૂર થાય? આત્મસ્વરૂપના
 અજ્ઞાનથી રચાયેલો હોવાથી તે આત્મજ્ઞાનથી જ
 અહંકાર દૂર થાય છે, એ આશયથી કહે છે—
 ‘આત્મા-(અ)પરિજ્ઞાનમયઃ ઇતિ ।

ખરેખર, ભેદ છે કે નહીં એવો ભેદના પદાર્થ
 પર સ્થિર થયેલો વિવાદ આત્માના અજ્ઞાનથી
 રચાયેલો છે. (આ) વિવાદ વ્યર્થ છે, છતાં
 સ્વરૂપભૂત એવા મારાથી વિમુખ બુદ્ધિવાળા પુરુષો
 માટે અટકશે જ નહીં. ॥ ૩૩ ॥

નનુ કથં મોહમયત્વં વિકલ્પસ્યાહંકારસ્ય
વા કૈશ્ચિત્સત્યત્વાઙ્ગીકારાત્તત્રાહ—વિવાદ
ઇતિ । અયં ભિદા અર્થનિષ્ઠો વિવાદોપ્યાત્મા-
ડપરિજ્ઞાનમય ઇત્યન્વયઃ । યદ્વા, વિવાદઃ સર્વોડપિ
ભિદાડર્થનિષ્ઠ એવ, ન તુ વસ્તુમાત્રનિષ્ઠઃ ।
અતઃ પરસ્પરં યુક્તિભિરેવ ભેદસ્ય નિરાકૃતત્વાત્
મોહમયત્વં સિદ્ધમિતિ ।

નનુ યદ્દહંકારો વિકલ્પશ્ચ નાસ્તિ,
અલં તર્હિ તન્નિવૃત્તિપ્રયાસેન, તત્રાહ—
વ્યર્થોડપ્યર્થરહિતોડપિ સ્વરૂપભૂતાન્મત્તો
બહિર્મુખાનાં નૈવોપરમેત્ । પ્રત્યુત તત્કૃતૈઃ
કર્મભિરુચ્ચનીચદેહેષુ તે સંસરન્તીતિ ॥ ૩૩ ॥

તત્ર પૃચ્છતિ—ત્વત્ત ઇતિ ।

उद्धव उवाच

ત્વત્તઃ પરાવૃત્તધિયઃ સ્વકૃતૈઃ કર્મભિઃ પ્રભો ।
ઉચ્ચાવચાન્ યથા દેહાન્ ગૃહ્ણન્તિ વિસૃજન્તિ ચ ॥ ૩૪

તન્મમાખ્યાહિ ગોવિન્દ દુર્વિભાવ્યમનાત્મભિઃ ।
ન હોતત્ પ્રાયશો લોકે વિદ્વાંસઃ સન્તિ વંચિતાઃ ॥ ૩૫

વ્યાપકસ્યાત્મનો દેહાદેહાન્તરગમનમર્કતુઃ
કર્માણિ નિત્યસ્ય ચ જન્મમરણાદીનિ કથમિતિ
ભાવઃ ॥ ૩૪ ॥

શંકા થાય છે કે ભેદ અથવા અહંકાર
મોહરચિત કેવી રીતે? કેટલાક દ્વારા તે સત્ય છે,
એમ સ્વીકારાયેલો છે. તે વિષયમાં કહે છે—
'વિવાદઃ ઇતિ।' ભેદના પદાર્થ પર આધારિત આ
વિવાદ પણ આત્માના અજ્ઞાનથી રચાયેલો છે—
એમ અન્વય છે. અથવા બધો જ વિવાદ ભેદના
પદાર્થ પર આધારિત છે, પરંતુ વિવાદ માત્ર વસ્તુ
પર આધારિત નથી. આથી પરસ્પર યુક્તિઓથી જ
ભેદનું ખંડન થઈ જાય છે, તેથી ભેદ મોહજન્ય છે,
એમ સિદ્ધ થયું.

કોઈ શંકા કરે કે જો અહંકાર અને ભેદ હોય
જ નહીં, તો તેની નિવૃત્તિના પ્રયાસથી અટકી જવું
જોઈએ. તે વિષે કહે છે— ભેદ અર્થરહિત હોવા
છતાં, સ્વરૂપભૂત એવા મારાથી બહિર્મુખ પુરુષો
માટે (ભેદવિવાદ) અટકતો જ નથી. ઊલટાનું તે
અહંકારથી કરાયેલાં કર્મોથી તે મનુષ્યો ઉચ્ચ-નીચ
દેહોમાં સંસારભ્રમણ કર્યા કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

(વ્યાપક, અકર્તા, નિત્ય એવા આત્માને
સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે,) તે માટે (ઉદ્ધવજી) પૂછે
છે— 'ત્વત્તઃ ઇતિ.'

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે પ્રભુ, આપનાથી
વિમુખ થયેલી બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો પોતે કરેલાં
કર્મોને કારણે ઉચ્ચ-નીચ યોનિઓમાં શરીરો ગ્રહણ
કરે છે અને તજે છે. ॥ ૩૪ ॥

હે ગોવિંદ, આત્મજ્ઞાનથી રહિત મનુષ્યો
માટે જાણવી કઠણ એવી તે વિષયવસ્તુ આપ મને
કહો. આ વિષયના વિદ્વાનો સંસારમાં પ્રાયઃ નથી,
કારણ કે આપની માયાથી સર્વે મોહિત થયેલા છે.
॥ ૩૫ ॥

વ્યાપક એવા આત્માનું એક દેહમાંથી બીજા
દેહમાં જવું, અકર્તા એવા આત્માનું કર્મ કરવું અને
નિત્ય એવા આત્માનાં જન્મમરણાદિ કેવી રીતે
હોઈ શકે? એવો ભાવ છે. ॥ ૩૪ ॥

एतद्विद्वांसो न सन्ति । हि यस्मान्मायया
वञ्चिता मोहिताः ॥ ३५ ॥

लिङ्गशरीराध्यासेन सर्वं घटत
इत्युत्तरमाह—मन इति ।

श्रीभगवानुवाच

मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पंचभिर्युतम् ।
लोकाल्लोकं प्रयात्यन्य आत्मा तदनुवर्तते ॥ ३६

प्रधानत्वेन पञ्चभिरिति निर्देशोऽन्येषाम-
प्युपलक्षणार्थम् । देहादेहान्तरं प्रति
याति । ततोऽन्य एवात्मा तन्मનોऽनुवर्तते
अहंकारेणानुगच्छति ॥ ३६ ॥

ननु मनसोऽपि पूर्वदेहवियोगो देहान्तर-
योगश्च कथं भवतीति चेत्स्मृतिवियोग-
योगाभ्यामिति वक्तुं तयोः कारणमाह—
ध्यायदिति ।

ध्यायन्मનોऽनु विषयान् દૃષ્ટાન્ વાનુશ્રુતાનથ ।
उद्यत् सीदत् कर्मतन्त्रं स्मृतिस्तदनु शाम्यति ॥ ३७

कर्मतन्त्रत्वात्कर्मोपस्थापितान् दृष्टान्वा
अनुश्रुतान्वेदोक्तान्विषयाननुध्यायत् । अथानन्तरं
ध्यायमानेषूद्यदाविर्भवत्पूर्वविषयेषु च
सीदल्लीयमानं भवति, तदनन्तरं तस्य
स्मृतिः पूर्वापरानुसंधानं नश्यति ॥ ३७ ॥

આ વિષયના વિદ્વાનો નથી, 'હિ' કારણ કે
(આપની) માયાથી 'વચ્ચિતાઃ' મોહિત થયેલા છે.
॥ ૩૫ ॥

લિંગશરીરના અધ્યાસથી (આત્માનું એક
શરીરમાંથી બીજા શરીરમાં જવું વગેરે) સર્વ કાંઈ ઘટે
છે, એમ (ભગવાન) ઉત્તર આપે છે— 'મનઃ ઇતિ ।'

શ્રીભગવાન બોલ્યા — પાંચ ઈન્દ્રિયોથી
યુક્ત એવું મનુષ્યોનું કર્મમય મન એક દેહમાંથી
બીજા દેહમાં જાય છે. તેનાથી જુદો જ એવો
આત્મા તે મનને અનુસરે છે. ॥ ૩૬ ॥

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો મુખ્ય હોવાથી 'પજ્વભિઃ'
એમ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તે બીજી
ઈન્દ્રિયોનું પણ સૂચન કરવા માટે છે. એક
દેહમાંથી બીજા દેહ પ્રતિ જાય છે. તે મનથી જુદો
જ એવો આત્મા અહંકારરૂપ મિથ્યા અધ્યાસને
કારણે મનને અનુસરે છે. ॥ ૩૬ ॥

જો શંકા કરવામાં આવે કે મનને પણ પૂર્વ
દેહનો વિયોગ અને બીજા દેહનો યોગ કેવી રીતે
થાય છે, તો એ સ્મરણના વિયોગ અને યોગથી
થાય છે, એમ કહેવા માટે તે સ્મૃતિના વિયોગ અને
યોગનું કારણ કહે છે— 'ધ્યાયત્ ઇતિ ।'

કર્મોને અધીન રહેનારું મન કર્મોથી જોયેલા
અને શ્રવણ કરેલા વિષયોનું ચિંતન કરતું, અને પછી
ધ્યાન કરાતા વિષયોમાં પ્રકટ થતું, પૂર્વના વિષયોથી
છૂટું પડી જાય છે, અને પછી તેની પૂર્વ-અપરના
અનુસંધાનરૂપ સ્મૃતિ નાશ પામે છે. ॥ ૩૭ ॥

કર્મને અધીન હોવાથી કર્મોથી ઉપસ્થિત
થયેલા કે જોયેલા અને શ્રવણ કરેલા વેદોક્ત
વિષયોનું ધ્યાન કરતું, 'અથ' પછી ધ્યાન કરાયેલા
વિષયોમાં 'उद्यत्' પ્રકટ થતું મન પૂર્વના વિષયોમાંથી
'सीदत्' છૂટું પડી જાય છે અને ત્યાર પછી તેની
પૂર્વના અને પછીના અનુસંધાનરૂપ સ્મૃતિ નાશ
પામે છે. ॥ ૩૭ ॥

તતઃ કિમત આહ—વિષયેતિ ।

વિષયાભિનિવેશેન નાત્માનં યત્ સ્મરેત્ પુનઃ ।

જન્તોર્વૈ કસ્યચિદ્દ્વેતોર્મૃત્યુરત્યન્તવિસ્મૃતિઃ ॥ ૩૮

કર્મોપસ્થાપિતદેવાદિદેહાત્યન્તાભિનિવેશેના-
ત્માનં પૂર્વદેહં પુનર્ન સ્મરેદિતિ યત્સૈવ યાતના-
દેહાભિનિવેશેન ભયશોકાદેર્દેવાદિદેહાભિ-
નિવેશેન વા હર્ષતર્ષાદેર્હેતોઃ પૂર્વદેહેઽત્યન્ત-
વિસ્મૃતિરહંકારનિવૃત્તિસ્તદભિમાનિનો જન્તો-
ર્જીવસ્ય મૃત્યુરુચ્યતે, ન તુ દેહવન્નાશઃ ॥ ૩૮ ॥

જન્મ ત્વાત્મતયા પુંસઃ સર્વભાવેન ભૂરિદ ।

વિષયસ્વીકૃતિં પ્રાહુર્યથા સ્વપ્નમનોરથઃ ॥ ૩૯

જન્મ તુ વિષયસ્ય દેહસ્યાત્મતયા
સ્વીકૃતિમભિમાનં પ્રાહુઃ, ન તુ દેહવદુત્પત્તિઃ ।
ન ચ પુત્રાદિદેહવત્પ્રીત્યતિશયમાત્રેણ કિંતુ
સર્વભાવેનાભેદેન । અભિમાનમાત્રેણોત્પત્તિ-
મરણયોર્દૃષ્ટાન્તદ્વયમ્—યથા સ્વપ્નશ્ચ મનોરથ-
શ્ચેત્યર્થઃ ॥ ૩૯ ॥

(સ્મૃતિનાશ થયા) પછી શું તે હવે કહે છે—
'વિષય ઇતિ ।'

(નવા) દેહ ઉપર અત્યંત મોહ થવાથી જીવ
પોતાના પૂર્વના દેહને ફરીથી સ્મરતો નથી. કોઈ
પણ કારણસર જીવની પૂર્વ શરીરની જે અત્યંત
વિસ્મૃતિ છે, તે જ મૃત્યુ છે. ॥ ૩૮ ॥

કર્મોથી ઉપસ્થિત થયેલા દેવ વગેરે શરીર
ઉપર અત્યંત મોહ થવાથી 'આત્માનમ્' પૂર્વના
દેહને ફરીથી સ્મરતો નથી. એ જે વિસ્મૃતિ
છે તે જ— યાતનાદેહ પરની આસક્તિથી, અથવા
ભય, શોક વગેરેને કારણે દેવાદિના દેહની
આસક્તિથી, હર્ષ, તૃષ્ણા વગેરેના હેતુથી પૂર્વદેહમાં
અત્યંત વિસ્મૃતિ અને અહંકારની નિવૃત્તિ છે—
અને તે દેહના અભિમાનવાળા જીવનું મૃત્યુ
કહેવાય છે. જીવનો દેહની જેમ નાશ થતો
નથી. ॥ ૩૮ ॥

હે પુષ્કળ દાન આપનાર (ઉદ્ધવ)! દેહની
આત્મારૂપે 'આ હું છું.' એમ જે અભેદભાવે
સ્વીકૃતિ (અભિમાન) થાય તેને જ (વિદ્વાનો)
જીવનો જન્મ કહે છે, આમાં સ્વપ્ન અને મનોરથનું
દષ્ટાંત છે. ॥ ૩૯ ॥

'વિષયસ્ય' દેહનું 'હું' ના રૂપમાં 'સ્વીકૃતિમ્'
અભિમાન થાય, તેને જ (વિદ્વાનો) જન્મ કહે છે,
પરંતુ દેહની જેમ જીવની ઉત્પત્તિ થતી નથી. દેહ
ઉપર પુત્ર વગેરેના દેહની જેમ માત્ર અતિશય
પ્રીતિ જ નહીં પણ 'સર્વભાવેન' અભેદભાવે
અભિમતિ થાય છે. અભેદભાવે આત્મારૂપે સ્વીકાર
કરવાથી જેમ સ્વપ્નમાં અને મનોરથમાં થાય છે
તેમ (એક સ્વપ્ન કે મનોરથ પછી બીજા સ્વપ્ન કે
મનોરથમાં પ્રથમનું સ્વપ્ન કે મનોરથ વીસરાઈ
જાય છે એમ) ઉત્પત્તિ અને મરણમાં થાય છે, એમ
અર્થ છે. ॥ ૩૯ ॥

દૃષ્ટાન્તૌ વિવૃણોતિ—સ્વપ્નમિતિ ।

સ્વપ્નં મનોરથં ચેત્થં પ્રાક્તનં ન સ્મરત્યસૌ ।

તત્ર પૂર્વમિવાત્માનમપૂર્વં ચાનુપશ્યતિ ॥ ૪૦

તત્ર વર્તમાને સ્વપ્નાદૌ । પૂર્વં ચેતિ
અપૂર્વમિવેતિ ચાન્વયઃ । પૂર્વસિદ્ધમપ્યાત્મા-
નમપૂર્વમિવાદ્ય જાતમિવ પશ્યતીત્યર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

ઉપસંહરતિ—

ઇન્દ્રિયાયનસૃષ્ટ્યેદં ત્રૈવિધ્યં ભાતિ વસ્તુનિ ।

બહિરન્તર્ભિદાહેતુર્જનોઽસજ્જનકૃદ્ યથા ॥ ૪૧

ઇન્દ્રિયાણામયનં મનસ્તસ્ય દેહાન્તરા-
ભિનિવેશેન યા સૃષ્ટિરુત્પત્તિસ્તયા વસ્તુન્યાત્મનિ
તદભિમાનેનેદં ત્રૈવિધ્યમુત્તમમધ્યમનીચત્વમસદેવ
ભાતીત્યન્વયઃ । એવંભૂત આત્મા બાહ્યાભ્યન્તરભેદ-
હેતુશ્ચ ભવતિ । બાહ્યવિષયાનાન્તરાન્સુખાદીંશ્ચ
પશ્યતીત્યર્થઃ ।

બંને દૃષ્ટાંતોનું વિવરણ કરે છે— ‘સ્વપ્નમ્
ઇતિ ।’

સ્વપ્ન કે મનોરથના આ પ્રમાણે અનુભવ
કરવામાં તે જીવ જેમ (પૂર્વના સ્વપ્નને સ્મરતો
નથી તેમ વર્તમાન શરીરમાં સ્થિત થયેલો મનુષ્ય)
પૂર્વના શરીરને સ્મરતો નથી અને પોતે પૂર્વસિદ્ધ
હોવા છતાં પોતે હમણાં જ જન્મ્યો છે, એમ સમજે
છે. ॥ ૪૦ ॥

‘તત્ર’ સ્વપ્ન વગેરેનો અનુભવ કરવામાં—
‘પૂર્વં ચ ઇતિ અપૂર્વમ્ ઇવ ઇતિ ।’ એમ અન્વય
છે, અર્થાત્ પૂર્વ પોતે અસ્તિત્વમાં હોવા છતાં
પોતાને ‘અપૂર્વમ્ ઇવ’ હમણાં જ જન્મ્યો છે, તેમ
સમજે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૦ ॥

ઉપસંહાર કરે છે—

ઈન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ મનને, (બીજા દેહમાં
અભિમાન થવાથી) જે જન્મ થાય છે તેથી વસ્તુરૂપ
આત્મામાં ભાસતી આ ત્રિવિધતા મિથ્યા છે. (આવો
દેહાધ્યાસવાળો આત્મા) બાહ્ય અને આંતરિક
ભેદના કારણરૂપ બને છે, જેમ દુષ્ટ પુત્રને ઉત્પન્ન
કરનારો પિતા ભેદભાવના કારણરૂપ બને છે તેમ!
॥ ૪૧ ॥

ઈન્દ્રિયોના આશ્રયરૂપ મનને બીજા દેહમાં
અભિમાન થવાથી જે ‘સૃષ્ટિઃ’ જન્મ થાય છે અને
તે જન્મથી ‘વસ્તુનિ’ વસ્તુરૂપ આત્મામાં તે બીજા
દેહમાં પ્રવેશેલા મનના અભિમાનને કારણે ઉત્તમ,
મધ્યમ, અધમ એમ ભાસતી આ ત્રિવિધતા મિથ્યા
જ છે, એમ અન્વય છે. આવો (દેહાધ્યાસવાળો)
આત્મા બાહ્ય અને આંતરિક ભેદના કારણરૂપ બને
છે— આત્મા બહારના શબ્દાદિ વિષયોને અને
અંદરના સુખ વગેરેને જુએ છે, એમ અર્થ છે.

યથા જનો જીવઃ સ્વપ્ને બહૂનસતો જનાન્
દેહાન્કુર્વન્પશ્યન્ બહુરૂપો ભાતિ તદ્વત્ । યદ્વા,
ઇદં ત્રૈવિધ્યમધ્યાત્માદિરૂપં ભાતિ ।

અસજ્જનકૃદ્દુષ્ટપુત્રોત્પાદકો જનઃ પિતા
સ્વયં સમોઽપિ પુત્રાભિમાનતસ્તદરિમિત્રાદિષુ યથા
ભેદહેતુર્ભવતિ તદ્વદિતિ । અન્યત્સમાનમ્ ॥ ૪૧ ॥

તદેવં લોકપ્રસિદ્ધૌ જન્મમૃત્યુ નિરૂપ્ય
સૂક્ષ્માવપૃષ્ટાવપિ તૌ વૈરાગ્યાય નિરૂપયતિ—

નિત્યદા હ્યઙ્ગ ભૂતાનિ ભવન્તિ ન ભવન્તિ ચ ।
કાલેનાલક્ષ્યવેગેન સૂક્ષ્મત્વાત્તન્ન દૃશ્યતે ॥ ૪૨

નિત્યદા પ્રતિક્ષણં ભૂતાનિ શરીરાણિ
ઉત્પદ્યન્તે નશ્યન્તિ ચ । કાલસ્યાતિસૂક્ષ્મત્વાત્ત-
ત્કૃતં ભવનમભવનં વાઽવિવેકિભિર્ન લક્ષ્યતે
॥ ૪૨ ॥

સતોર્જન્મમરણયોર્જ્ઞાને કારણમેતદ્ભવેત્
સત્ત્વમેવ તયોઃ કુત્ત ઇત્યાશઙ્ક્યાનુમાનેન
સાધયતિ—યથેતિ ।

જેમ 'જનઃ' જીવ સ્વપ્નમાં અનેક મિથ્યા
'જનાન્' દેહોને ઉત્પન્ન કરતો અને જોતો અનેક
રૂપોવાળો ભાસે છે તેમ અથવા (ઈન્દ્રિયોના
આશ્રયરૂપ મનનો બીજા દેહમાં અભિમાન થવાથી
જન્મ થાય છે અને તેથી વસ્તુરૂપ આત્મામાં)
અધ્યાત્માદિ (અધિભૂત, અધિદૈવ)રૂપે આ ત્રિવિધતા
ભાસે છે.

'અસત્-જનકૃત્' દુષ્ટ પુત્રને ઉત્પન્ન કરનારો
'જનઃ' પિતા પોતે સર્વ પ્રત્યે સમાન હોવા છતાં
પુત્ર પ્રત્યે ('મારો પુત્ર છે.' એવા) અભિમાનને કારણે
પુત્રના શત્રુ-મિત્રાદિ પ્રત્યે જેમ શત્રુ-મિત્ર વગેરે
ભેદભાવવાળો થાય છે તેમ (દેહાધ્યાસવાળો આત્મા
ભેદભાવના કારણરૂપ બને છે). બાકીનાં ('ઇન્દ્રિય'
વગેરે ત્રણ) પદોનો અર્થ સમાન છે. ॥ ૪૧ ॥

આમ, લોકમાં પ્રસિદ્ધ એવાં જન્મ-મૃત્યુનું
નિરૂપણ કરીને, પૂછવામાં આવ્યાં ન હોવા છતાં
વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરવા માટે સૂક્ષ્મ જન્મ-મૃત્યુનું
પણ નિરૂપણ કરે છે—

હે પ્રિય (ઉદ્ભવ), જેનો વેગ જણાતો નથી
તેવા કાળને કારણે પ્રતિક્ષણે શરીરો ઉત્પન્ન થાય
છે અને નાશ પામે છે, પરંતુ કાળ અતિ સૂક્ષ્મ
હોવાથી તે કાળે કરેલાં જન્મ-મૃત્યુ (અવિવેકીઓ
દ્વારા) જાણી શકાતાં નથી. ॥ ૪૨ ॥

'નિત્યદા' પ્રતિક્ષણે શરીરો ઉત્પન્ન થાય છે
અને નાશ પામે છે. કાળ અતિ સૂક્ષ્મ હોવાથી તે
કાળને કારણે કરાયેલાં 'ભવનમ્' જન્મ અને
'અભવનમ્' મૃત્યુ અવિવેકીઓ દ્વારા જાણી શકાતાં
નથી. ॥ ૪૨ ॥

વર્તમાન જન્મ-મરણનું જ્ઞાન થવામાં આ (કાળની
અતિસૂક્ષ્મતા) કારણરૂપ થાય, તો તે સૂક્ષ્મ જન્મ-
મરણનું અસ્તિત્વ જ કેવી રીતે હોય, એવી આશંકા
કરીને અનુમાનથી સિદ્ધ કરે છે— 'યથા ઇતિ' ।

યથાર્ચિષાં સ્ત્રોતસાં ચ ફલાનાં વા વનસ્પતેઃ ।
તથૈવ સર્વભૂતાનાં વયોઽવસ્થાદયઃ કૃતાઃ ॥ ૪૩

અર્ચિષાં પરિણામાદિભિઃ સ્ત્રોતસાં
ગત્યાદિભિઃ ફલાનાં રૂપાદિભિર્યથાવસ્થાવિશેષાઃ
કૃતાઃ કાલેનેતિ પૂર્વસ્યાનુષઙ્ગઃ । આદિશબ્દેન
તેજોબલકામકૌશલાદીનામુપાદાનમ્ । વિમતં
પ્રતિક્ષણોત્પત્તિવિનાશવત્, અવસ્થાભેદવત્ત્વાત્,
દીપજ્વાલાદિવદિત્યનુમાનમ્ ॥ ૪૩ ॥

કથં તર્હિ પ્રત્યભિજ્ઞા તદ્વદેવ
સાદૃશ્યાવલમ્બિનીત્યાહ—સોઽયમિતિ ।

સોઽયં દીપોઽર્ચિષાં યદ્વત્સ્ત્રોતસાં તદિદં જલમ્ ।
સોઽયં પુમાનિતિ નૃણાં મૃષા ગીર્ધીર્મૃષાયુષામ્ ॥ ૪૪

સાદૃશ્યાદર્ચિષામેવ યથા સોઽયં દીપ ઇતિ
પ્રત્યભિજ્ઞા, યથા ચ સ્ત્રોતસાં પ્રવાહજલાનામેવ
તદિદં જલમિતિ, તથા સોઽયં પુમાનિતિ
ધીર્ગીશ્ચ મૃષા નૃણાં બહૂનાં શરીરિણાં મૃષા
વ્યર્થમાયુર્યેષામવિવેકિનાં તેષાં ભવતિ ॥ ૪૪ ॥

જેમ (રૂપાંતરથી) દીવાઓની જ્યોતની, (ગતિ
વગેરેથી) પાણીના પ્રવાહોની, (રૂપ વગેરેથી)
વનસ્પતિનાં ફળોની વિશિષ્ટ અવસ્થાઓ (કાળને
કારણે) થાય છે, તેમ સર્વ પ્રાણીઓનાં વય,
અવસ્થા, (તેજ, બળ, કામનાઓ અને કૌશલ્ય
કાળને કારણે) થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

રૂપાંતર વગેરેથી દીવાઓની જ્યોતની, ગતિ
વગેરેથી પાણીના પ્રવાહોની, રૂપ વગેરેથી ફળોની
વિશિષ્ટ અવસ્થાઓ કાળને કારણે કરાઈ છે, એમ
પૂર્વના શ્લોકની સાથે જોડવાનું છે. ‘આદિ’
શબ્દથી તેજ, બળ, કામનાઓ, કૌશલ્ય વગેરેને
ગ્રહણ કર્યાં છે. દીવાની જ્યોતની જેમ (‘વિમતમ્’
અર્થાત્ દેહાદિ —વં.) પ્રતિક્ષણે ઉત્પત્તિ અને નાશ
પામે છે, કારણ કે તેમની અવસ્થાઓ બદલાય છે,
(માટે દેહાદિ સર્વ પદાર્થો ઉત્પત્તિ અને નાશવાળા
છે), એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૪૩ ॥

તો પછી તે (દીવાની જ્યોત વગેરે) જેમ છે
તેમ જ તેની ઓળખાણ કેવી રીતે થાય? તે માટે
ઉત્તર આપે છે કે તે ઓળખાણ સરખાપણા ઉપર
આધાર રાખનારી છે— ‘સઃ અયમ્ ઇતિ ।’

જેમ ‘આ તે જ દીવાની જ્યોત છે’, પાણીના
પ્રવાહોમાં ‘આ તે જ જળ છે’, તેમ આ તે જ મનુષ્ય
છે’, એમ (સમાનતાને કારણે મિથ્યા ઓળખાણ થાય
છે.) મનુષ્યોનાં શરીરોમાં પણ અવિવેકીઓની આવી
ખોટી વાણી અને બુદ્ધિ હોય છે. ॥ ૪૪ ॥

(ક્ષણે ક્ષણે બદલાતી હોવા છતાં) જેમ જ્યોતની
સમાનતાથી જ ‘આ તે જ દીવો છે,’ એવી મિથ્યા
ઓળખાણ થાય છે અને જેમ (ક્ષણે ક્ષણે બદલાતા
હોવા છતાં) પાણીના પ્રવાહોમાં ‘આ તે જ જળ છે’,
(એવી ઓળખાણ થાય છે) તેમ જ ‘આ તે જ પુરુષ
છે’, એવી ખોટી બુદ્ધિ અને વાણી છે. અનેક
મનુષ્યોનાં શરીરોમાં, જેમનું જીવન વ્યર્થ છે તેવા
અવિવેકીઓની ખોટી બુદ્ધિ અને વાણી છે. ॥ ૪૪ ॥

નનુ કથં દેહાધ્યાસવતઃ પુંસઃ
કર્મજન્મમરણાનિ સન્તિ નાન્યસ્યેતિ વ્યવસ્થા
ન હિ ઘટ્ટે, ઘટ્ટસ્ય પુરુષભેદેન સત્ત્વમસત્ત્વં ચેતિ ।
ન । અજ્ઞસ્યાપિ વસ્તુતસ્તદભાવાદિત્યાહ—

મા સ્વસ્ય કર્મબીજેન જાયતે સોઽપ્યયં પુમાન્ ।
મ્રિયતે વામરો ભ્રાન્ત્યા યથાગ્નિર્દારુસંયુતઃ ॥ ૪૫

મા સ્વસ્ય નૈવાત્મનઃ કર્મણા બીજભૂતેન ।
સોઽપ્યજ્ઞોઽપિ પુમાન્ જાયતે મ્રિયતે વા કિંત્વયં
ભ્રાન્ત્યા અજન્માપિ જાયત ઇવામરોઽપિ મ્રિયત
ઇવ । યથા મહાભૂતતેજોરૂપોઽગ્નિરાકલ્પાન્ત-
મવસ્થિતોઽપિ દારુયોગવિયોગાભ્યાં જન્મનાશૌ
પ્રાપ્નોતિ તદ્વત્ ॥ ૪૫ ॥

सिद्धवत्कृत्योक्ता वयोवस्थाः प्रपञ्चयति—

निषेकगर्भजन्मानि बाल्यकौमारयौवनम् ।
वयोमध्यं जरा मृत्युरित्यवस्थास्तनोर्नव ॥ ४६

શંકા કરવામાં આવી છે કે દેહાધ્યાસવાળા
પુરુષને કર્મ તથા જન્મ-મરણ હોય અને બીજાને
ન હોય, એવું કેવી રીતે હોઈ શકે? આવી વ્યવસ્થા
સંભવી શકે નહીં. એક મનુષ્યને ઘડો દેખાય અને
બીજાને ઘડો ન દેખાય, એમ હોઈ શકે નહીં, તેથી
અજ્ઞાની માટે પણ વસ્તુતઃ કર્મ, જન્મ, મરણ છે
નહીં, એમ કહે છે—

(દેહાધ્યાસવાળો) આ મનુષ્ય પોતાના કર્મરૂપી
બીજથી જન્મતો નથી અને મરતો પણ નથી. તે
પોતે અજન્મા હોવા છતાં ભ્રાંતિથી જન્મે છે અને
અમર હોવા છતાં ભ્રાંતિથી જ મરે છે; જેમ અગ્નિ
(પ્રલયકાળ સુધી હોય છે જ છતાં) લાકડાના
સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો અને લાકડાના વિયોગથી
નાશ પામતો ભાસે છે. ॥ ૪૫ ॥

‘મા સ્વસ્ય’ પોતાના કર્મરૂપી બીજથી,
અજ્ઞાની હોવા છતાં પણ તે મનુષ્ય જન્મતો કે
મરતો નથી, પણ કેવળ ભ્રાંતિથી અજન્મા
હોવા છતાં જન્મે છે અને અમર હોવા છતાં જાણે
કે મરે છે. જેમ મહાભૂતોમાંનો તેજરૂપ અગ્નિ
પ્રલયકાળ સુધી હોય છે, છતાં લાકડાનો સંયોગ
થતાં ઉત્પન્ન થાય છે અને લાકડાનો વિયોગ થતાં
નાશ પામે છે તેમ (આત્મા અજન્મા અને અમર
છે, છતાં દેહની ઉત્પત્તિથી તેમાં જન્મનો આરોપ
થાય છે અને દેહનો નાશ પામવાથી તેમાં મરણનો
આરોપ થાય છે. વસ્તુતઃ જન્મ-મરણ નામની
કોઈ વસ્તુ નથી.) ॥ ૪૫ ॥

(દેહ ન હોય તો અવસ્થાઓ ન હોય,) એમ
કહેવામાં આવેલી વય અનુસાર થતી અવસ્થાઓને
વિસ્તારથી સમજાવે છે—

गर्भाधान, गर्भवृद्धि, जन्म, बाल्यावस्था,
कुमारावस्था, यौवन, प्रौढावस्था, वृद्धावस्था અને
મૃત્યુ— એમ શરીરની નવ અવસ્થાઓ છે. ॥ ૪૬ ॥

નિષેકો જઠરે પ્રવેશઃ । ગર્ભસ્તન્મધ્યે વૃદ્ધિઃ ।
બાલ્યં શિશુત્વમાપન્નમાબ્દાત્ । કૌમારમાષોઢ-
શાઢ્વર્ષાત્ । તતો યૌવનમાપન્નાશત્ । તતો
વયોમધ્યમાષષ્ટિવર્ષાત્ ॥ ૪૬ ॥

દેહસંબન્ધાજ્જન્મમરણાદીનીત્યુપપાદિતમર્થ-
મુપસંહરતિ—એતા ઇતિ ।

એતા મનોરથમયીર્હાન્યસ્યોચ્ચાવચાસ્તનૂઃ ।
ગુણસંગાદુપાદત્તે ક્વચિત્ કશ્ચિજ્જહાતિ ચ ॥ ૪૭

હિ સ્ફુટમ્ । અન્યસ્ય દેહસ્ય ।
તનૂરવસ્થાઃ । ગુણસન્ગાત્ પ્રકૃત્યવિવેકાત્ ।
કશ્ચિત્પરમેશ્વરાનુગ્રહતઃ ક્વચિત્કથંચિજ્જહાતિ ।
અવસ્થાવતો દેહસ્ય દ્રષ્ટા નાસાવવસ્થાવાનિતિ
વિવેકજ્ઞાનેન ॥ ૪૭ ॥

નનુ તદાનીં મૂર્ચ્છિતત્વેન જન્મમરણવાન્દેહો
ન દૃશ્યતે, તત્રાહ—આત્મન ઇતિ ।

આત્મનઃ પિતૃપુત્રાભ્યામનુમેયૌ ભવાપ્યયૌ ।
ન ભવાપ્યયવસ્તૂનામભિજ્ઞો દ્વયલક્ષણઃ ॥ ૪૮

પિતૃદેહસ્યૌર્ધ્વદેહિકં કુર્વતાઽપ્યયદર્શના-
ત્પુત્રદેહસ્ય ચ જાતકર્મણિ જન્મદર્શનાદાત્મનઃ
સ્વસ્ય દેહસ્યાપિ ભવાપ્યયાવનુમેયૌ । એવં ચ

‘નિષેકઃ’ ગર્ભમાં પ્રવેશ, ‘ગર્ભઃ’ તેમાં વૃદ્ધિ
પામવી, ‘બાલ્યમ્’ પાંચ વર્ષ સુધીની બાલ્યાવસ્થા,
સોળ વર્ષ સુધીની કુમારાવસ્થા, પચાસ વર્ષ સુધીની
યુવાવસ્થા, પછી સાઈઠ વર્ષ સુધીની પ્રૌઢાવસ્થા
॥ ૪૬ ॥

દેહના સંબંધને કારણે જન્મ-મરણ વગેરે છે,
એમ સિદ્ધ કરવામાં આવેલા અભિપ્રાયનું સંક્ષિપ્ત
વિવરણ કરે છે— ‘એતાઃ ઇતિ ।’

મનોરથ અનુસાર પ્રાપ્ત થયેલી આ શરીરની
ઊંચી-નીચી અવસ્થાઓ પ્રકૃતિના અવિવેકને કારણે
મનુષ્ય પોતાની માની લે છે અને ક્યારેક
(પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી) તે અવસ્થાઓને કોઈ
જીવ તજે છે. ॥ ૪૭ ॥

‘હિ’ સ્પષ્ટ છે— ‘અન્યસ્ય’ દેહની ‘તનૂઃ’
અવસ્થાઓ ‘ગુણસંગાત્’ પ્રકૃતિના અવિવેકને
કારણે— ક્યારેક પરમેશ્વરના અનુગ્રહથી કોઈ જીવ,
અવસ્થાઓવાળા દેહનો દ્રષ્ટા, તે પોતે અવસ્થાઓવાળો
નથી, એવા વિવેકજ્ઞાનથી તે અવસ્થાઓને તજે
છે. ॥ ૪૭ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે તે સમયે (જન્મ-
મરણના સમયે) મૂર્ચ્છા આવતી હોવાથી પોતાને
પોતાનાં જન્મ-મરણની ખબર પડતી નથી! તે માટે
કહે છે— ‘આત્મનઃ ઇતિ ।’

પિતાના દેહના મરણ અને પુત્રના
દેહના જન્મ ઉપરથી પોતાનાં પણ જન્મ-મરણનું
અનુમાન કરવું જોઈએ. જન્મ-મરણવાળાં શરીરોનો
દ્રષ્ટા (જન્મ-મરણરૂપ) બંને લક્ષણવાળો હોઈ
શકે નહીં. ॥ ૪૮ ॥

પિતાના દેહનો અન્યેષ્ટિ સંસ્કાર કરતા
મનુષ્યે મરણનું દર્શન કરવાથી અને પુત્રના દેહના
જાતકર્મ સંસ્કાર કરતો મનુષ્ય જન્મને જોતો
હોવાથી પોતે ‘આત્મનઃ’ પોતાના દેહનાં જન્મ-

દૂશ્યત્વે સતિ ભવાપ્યયવતાં વસ્તૂનાં દેહાનામભિજ્ઞો
 દ્રષ્ટા દ્વયલક્ષણો ભવાપ્યયધર્મકો ન ભવતિ
 ॥ ૪૮ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—तरोरिति ।

तरोर्बीजविपाकाभ्यां यो विद्वान् जन्मसंयमौ ।
 तरोर्विलक्षणो द्रष्टा एवं द्रष्टा तनोः पृथक् ॥ ४९

તરુશબ્દો નોદ્ભિજ્જમાત્રસ્યોપલક્ષણં કિંતુ
 ફલપાકાન્તસ્ય વ્રીહ્યાદેરિત્યર્થઃ । યદ્વા,
 તરોરેવાન્ત્યઃ પરિણામો વિપાકઃ । બીજાજન્મ
 વિપાકાત્સંયમં નાશં ચ વિદ્વાન્ । દ્રષ્ટા
 તરુદ્રષ્ટા । એવં તનોર્દ્રષ્ટા તતઃ પૃથક્ । અતસ્તત્ર
 વર્તમાનોઽપિ ભવાપ્યયાભ્યાં ન સંબંધ્યતે ॥ ૪૯ ॥

अविवेकिनः संसारं प्रपञ्चयति—
 प्रकृतेरिति पञ्चभिः ।

प्रकृतेरेवमात्मानमविविच्याबुधः पुमान् ।
 तत्त्वेन स्पर्शसम्मूढः संसारं प्रतिपद्यते ॥ ५०

તત્ત્વેન તત્ત્વતોઽવિવિચ્ય । તત્ત્વદૃષ્ટ્યા
 સ્પર્શેષુ વિષયેષુ સંમૂઢ ઇતિ વા ॥ ૫૦ ॥

गुणभेदेन त्रिविधं, तत्रापि च
 तत्तारतम्येनैकैकत्र द्विविधं संसारमाह—
 सत्त्वेति ।

મરણનું પણ અનુમાન કરવું જોઈએ. આમ, જન્મ-
 મરણ દેખાય છે ત્યારે જન્મ-મરણવાળાં ‘વસ્તૂનામ્’
 શરીરોનો ‘અભિજ્ઞઃ’ દ્રષ્ટા જન્મ-મરણરૂપ બંને
 લક્ષણવાળો હોઈ શકે નહીં. ॥ ૪૮ ॥

આને (જન્મ-મરણના દ્રષ્ટા અને દશ્યની
 ભિન્નતાને) જ દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે— ‘તરોઃ
 ઇતિ ।’

વૃક્ષના બીજથી જન્મને અને ફળ પાકી
 જવાથી મરણને જે જાણે છે તે દ્રષ્ટા વૃક્ષથી જુદો
 છે. એ જ રીતે દેહનાં જન્મ-મરણને જાણનારો
 દ્રષ્ટા પણ તે દેહથી જુદો છે. ॥ ૪૮ ॥

‘તરુ’ શબ્દ માત્ર વૃક્ષોનું સૂચન નથી કરતો
 પણ પરિણામે પાકી જનાર ડાંગર વગેરે ધાન્યને
 પણ સૂચવે છે, એમ અર્થ છે. અથવા વૃક્ષનું જ
 છેલ્લું પરિણામ ફળ છે. બીજથી જન્મને અને પાકી
 ગયેલા ફળથી ‘સંયમમ્’ નાશને જાણનારો ‘દ્રષ્ટા’
 વૃક્ષનો દ્રષ્ટા વૃક્ષથી જુદો છે, એ જ રીતે દેહનાં
 જન્મ-મરણને જાણનારો તે દેહથી જુદો છે. આથી
 તે દેહમાં રહેતો હોવા છતાં પણ દેહનાં જન્મ-
 મરણરૂપ ધર્મથી સંબંધ પામતો નથી. ॥ ૪૮ ॥

अविवेकीओना संसारने विस्तारपूर्वक पांच
 श्लोकोथी समजावे છે— ‘પ્રકૃતેઃ ઇતિ ।’

અજ્ઞાની મનુષ્ય પ્રકૃતિરૂપ દેહાદિથી આત્માને
 સત્યત્વ બુદ્ધિથી પૃથક્રૂપે ન જાણીને, વિષયોમાં
 અત્યંત મોહિત થઈ સંસારને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૫૦ ॥

‘તત્ત્વેન’ સત્યત્વ બુદ્ધિથી આત્માને દેહાદિથી
 પૃથક્રૂપે ન જાણીને અથવા પરમાર્થ દૃષ્ટિથી
 ‘સ્પર્શેષુ’ વિષયોમાં અત્યંત મૂઢ ॥ ૫૦ ॥

ગુણોના ભેદથી ત્રણ પ્રકારે અને ગુણોનો
 ભેદ હોવા છતાં ગુણોના ઓછાવત્તા ભાવથી એક
 એક ગુણમાં બે પ્રકારના સંસારને વર્ણવે છે—
 ‘સત્ત્વ ઇતિ ।’

સત્ત્વસંગાદૃષીન્ દેવાન્ રજસાઽસુરમાનુષાન્ ।

તમસા ભૂતતિર્યક્ત્વં ભ્રામિતો યાતિ કર્મભિઃ ॥ ૫૧

॥ ૫૧ ॥

નન્વકર્તુરાત્મનઃ કુતઃ કર્મભિર્ભ્રમણં
તત્રાહ—

નૃત્યતો ગાયતઃ પશ્યન્ યથૈવાનુકરોતિ તાન્ ।

एवं बुद्धिगुणान् पश्यन्ननीहोऽप्यनुकार्यते ॥ ૫૨

નૃત્યતો ગાયતો જનાન્પશ્યન્નુકરોતિ ।
તદ્ગતસ્વરતાલાદિગતિં શૃંગારકરુણાદિરસં ચ
મનસ્યનુવર્તયતીત્યર્થઃ । અનુકાર્યતે ગુણૈર્બલાદિ-
ત્યર્થઃ ।

अनेन दृष्टान्तेन दृश्यधर्मो द्रष्टरि
स्फुरतीति दर्शितम् ॥ ૫૨ ॥

उपाधिधर्माश्चोपहितेऽवभासन्ते इत्यत्र
दृष्टान्तमाह—यथाम्भसेति ।

यथाम्भसा प्रचलता तरवोऽपि चला इव ।

चक्षुषा भ्राम्यमाणेन दृश्यते भ्रमतीव भूः ॥ ૫૩

સત્ત્વગુણમાં આસક્તિ હોવાથી (સત્ત્વગુણને યોગ્ય) કર્મો દ્વારા ભ્રમિત થયેલો જીવ દેવલોક કે ઋષિલોકમાં જાય છે. રજોગુણમાં આસક્તિ હોવાથી (રજોગુણને યોગ્ય) કર્મો દ્વારા ભ્રમિત થયેલો જીવ અસુરત્વ કે મનુષ્યત્વને પામે છે. તમોગુણમાં આસક્તિ હોવાથી (તમોગુણને યોગ્ય) કર્મો દ્વારા ભ્રમિત થયેલો જીવ ભૂતયોનિ કે પશુ-પક્ષીની યોનિ પામે છે. ॥ ૫૧ ॥ ૫૧ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે અકર્તા એવા આત્માને કર્મો દ્વારા ભ્રમણ શી રીતે થાય છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે—

નાચતા અને ગાતા મનુષ્યોને જોતો મનુષ્ય જેમ તેમનું અનુકરણ કરવા માંડે છે, એમ બુદ્ધિના ગુણોને જોતો આત્મા સ્વયં અકર્તા હોવા છતાં (બુદ્ધિના ગુણો દ્વારા બળપૂર્વક) ઘસડાય છે. ॥ ૫૨ ॥

નાચતા અને ગાતા મનુષ્યોને જોતો મનુષ્ય તેમનું અનુકરણ કરે છે. તેમના સ્વર, તાલ વગેરેની ગતિને તેમ જ શૃંગાર, કરુણ વગેરે રસને મનમાં લાવે છે, એમ અર્થ છે. ‘અનુકાર્યતે’ ગુણો દ્વારા બળપૂર્વક ઘસડાય છે, એમ અર્થ છે.

આ દૃષ્ટાંત દ્વારા દૃશ્યના ધર્મો દ્રષ્ટામાં સ્ફુરે છે, એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ॥ ૫૨ ॥

ઉપાધિના ધર્મો ઉપાધિ ધારણ કરનારમાં ભાસે છે, એ માટેનું અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે—
‘યથા-અમ્ભસા ઇતિ ।’

જેવી રીતે પાણીના હાલવાથી તેમાં પ્રતિબિંબિત થયેલાં વૃક્ષો પણ જાણે હાલતાં હોય તેમ જણાય છે અને (ફુદરડી ફરવાથી) ભભાવવામાં આવેલી આંખથી જાણે પૃથ્વી ફરતી હોય તેમ જણાય છે. ॥ ૫૩ ॥

તટસ્થાસ્તરવો ધાવન્ત ઇવ દૃશ્યન્તે
 જલે પ્રતિબિમ્બિતા વા ચञ્ચલા ઇવેતિ ।
 વિષયગ્રાહકેણ મનસા પરિકલ્પિતા એવ તેષુ
 લાવણ્યાદયો ગુણા ન વસ્તુતઃ સન્તિ, અતો
 મનોનિબન્ધન એવ સંસાર ઇત્યભિપ્રેત્ય ગ્રાહકગુણા
 ગ્રાહ્યેઽવભાસન્ત ઇત્યત્ર દૃષ્ટાન્તમાહ—ચક્ષુષેતિ
 ॥ ૫૩ ॥

ભોગસ્યાપિ મિથ્યાત્વે દૃષ્ટાન્તદ્વયમાહ—
 યથેતિ ।

યથા મનોરથધિયો વિષયાનુભવો મૃષા ।
 સ્વપ્નદૃષ્ટાશ્ચ દાશાર્હ તથા સંસાર આત્મનઃ ॥ ૫૪

યથા એતાઃ પ્રસિદ્ધા મનોરથધિયઃ
 સ્વપ્નદૃષ્ટાશ્ચ ધિયો મૃષા એવમાત્મનો
 વિષયાનુભવઃ સંસારો મૃષા ॥ ૫૪ ॥

નનુ યદિ મૃષા તર્હિ કિં તન્નિવૃત્તિ-
 શ્રમેણાત આહ—અર્થે હીતિ ।

અર્થે હ્યાવિદ્યમાનેઽપિ સંસૃતિર્ન નિવર્તતે ।
 ધ્યાયતો વિષયાનસ્ય સ્વપ્નેઽનર્થાગમો યથા ॥ ૫૫

અસ્યાત્મનઃ ॥ ૫૫ ॥

અતો ભોગોદ્યમો ન કર્તવ્ય ઇત્યાહ—
 તસ્માદિતિ ॥ ૫૬ ॥

કિનારે રહેલાં વૃક્ષો (નૌકામાં બેઠેલા જનોને)
 જાણે દોડતાં દેખાય છે અથવા જળમાં પ્રતિબિંબિત
 થયેલાં વૃક્ષો જાણે હાલતાં હોય તેમ દેખાય છે.
 વિષયો ગ્રહણ કરનારા મન દ્વારા કલ્પના કરવામાં
 આવેલા લાવણ્યાદિ ગુણો વસ્તુતઃ વિષયોમાં છે જ
 નહીં, આથી મનના કારણે જ સંસાર છે, એમ
 સ્વીકારીને ગ્રહણ કરનારાના ગુણો ગ્રહણ કરવા
 યોગ્ય વસ્તુમાં ભાસે છે, એમ અહીં દૃષ્ટાંત આપે
 છે— ‘ચક્ષુષા ઇતિ ।’ ॥ ૫૩ ॥

ભોગનું મિથ્યાત્વ હોવા વિષે પણ બે દૃષ્ટાંત
 આપે છે— ‘યથા ઇતિ ।’

હે દશાર્હકુલોત્પન્ન (ઉદ્ભવ), જેમ મનની
 કલ્પનાઓની યોજનાઓ અને સ્વપ્નમાં જોયેલા
 પદાર્થો મિથ્યા છે, તેમ આત્માને થતો વિષયોના
 અનુભવરૂપ સંસાર મિથ્યા છે. ॥ ૫૪ ॥

જેમ પ્રસિદ્ધ એવી આ મનની કલ્પનાઓની
 યોજનાઓ અને સ્વપ્નમાં જોયેલા પદાર્થો મિથ્યા જ
 છે, તેમ આત્માને થતો વિષયોના અનુભવરૂપ
 સંસાર મિથ્યા છે. ॥ ૫૪ ॥

જો સંસાર મિથ્યા છે તો તે સંસારને દૂર
 કરવાના પરિશ્રમની શી જરૂર છે, એવી શંકા માટે
 ઉત્તર આપે છે— ‘અર્થે હિ ઇતિ ।’

ખરેખર, જેમ સ્વપ્નમાં (કોઈ પદાર્થ ન હોવા
 છતાં જાગ્યા વિના તે) અનર્થ દૂર થતો નથી, તેમ
 સાંસારિક પદાર્થો વસ્તુતઃ છે નહીં, છતાં (અવિદ્યાવશ
 તેમ જ) ચિંતન કરતા આ આત્માનો જન્મ-
 મરણરૂપ સંસાર દૂર થતો નથી. ॥ ૫૫ ॥

‘અસ્ય’ આ આત્માનો ॥ ૫૫ ॥

આથી વિષયભોગો માટે ઉદ્યમ કરવો
 જોઈએ નહીં, એમ (ભગવાન) કહે છે— ‘તસ્માત્
 ઇતિ ।’

તસ્માદુદ્ભવ મા ભુદ્શ્વ વિષયાનસદિન્દ્રિયૈઃ ।

આત્માગ્રહણનિર્ભાતં પશ્ય વૈકલ્પિકં ભ્રમમ્ ॥ ૫૬

॥ ૫૬ ॥

વિજય.—‘આત્મા-અગ્રહણનિર્ભાતમ્’ આત્મનો-
જીવપરમાત્મનોઃ સ્વરૂપાગ્રહણેન નિષ્પન્નમ્ ।

દુઃખપ્રતીકારોદ્યમમપિ પરિત્યજ્ય
પરમેશ્વરનિષ્ઠેનૈવ ભાવ્યમિત્યાહ—ક્ષિપ્ત ઇતિ
દ્વાભ્યામ્ ।

ક્ષિપ્તોઽવમાનિતોઽસદ્ધિઃ પ્રલબ્ધોઽસૂચિતોઽથવા ।
તાડિતઃ સન્નિબદ્ધો વા વૃત્ત્યા વા પરિહાપિતઃ ॥

॥ ૫૭ ॥

નિષ્ઠિતો મૂત્રિતો વાઽજ્ઞૈર્બહુધૈવં પ્રકમ્પિતઃ ।
શ્રેયસ્કામઃ કૃચ્છ્રગત આત્મનાઽઽત્માનમુદ્ધરેત્ ॥

॥ ૫૮ ॥

ક્ષિપ્ત આક્ષિપ્તો નુન્ન ઇતિ વા । પ્રલબ્ધ
ઉપહસિતઃ ॥ ૫૭ ॥ નિષ્ઠિતો નિષ્ઠીવનવિષયી-
કૃતઃ, મૂત્રિતો મૂત્રેણાર્દ્રીકૃતઃ, પ્રકમ્પિતઃ
પરમેશ્વરનિષ્ઠાતઃ પ્રચ્યાવિતોઽપિ, કૃચ્છ્રગતઃ
કૃચ્છ્રં પ્રાપ્તોઽપિ ॥ ૫૮ ॥

ઉદ્ભવ ઉવાચ

યથૈવમનુબુધ્યેયં વદ નો વદતાં વર ।

સુદુઃસહમિમં મન્ય આત્મન્યસદતિક્રમમ્ ॥ ૫૯

તેથી હે ઉદ્ભવ! દુષ્ટ એવી ઈન્દ્રિયો દ્વારા તમે
વિષયોનો ઉપભોગ ન કરો અને આત્માના
અજ્ઞાનથી વિલસી રહેલા (સુખદુઃખાદિ) વિકલ્પોરૂપ
સંસારને ભ્રાંતિરૂપ જુઓ. ॥ ૫૬ ॥ ૫૬ ॥

‘આત્મા-અગ્રહણ-નિર્ભાતમ્’ જીવ અને
પરમાત્માના સ્વરૂપના અજ્ઞાનથી નિષ્પન્ન થનારા
(સંસારને) ॥ ૫૬ ॥

દુઃખનો પ્રતીકાર કરવાનો પ્રયત્ન પણ છોડીને
પરમેશ્વરમાં નિષ્ઠા રાખીને જીવવું જોઈએ, એમ બે
શ્લોકોથી કહે છે— ‘ક્ષિપ્તઃ ઇતિ ।’

દુષ્ટ મનુષ્યો દ્વારા તિરસ્કાર, અપમાન,
ઉપહાસ, દ્વેષ કે મારઝૂડ કરવામાં આવે, બાંધી
દેવામાં આવે, આજીવિકા પડાવી લેવામાં આવે,
॥ ૫૭ ॥ પોતાની ઉપર થૂંકવામાં કે મૂત્ર કરવા
દ્વારા પલાળવામાં આવે અને એ રીતે અજ્ઞાનીઓ
દ્વારા અનેક રીતે પરમેશ્વર ઉપરની નિષ્ઠાથી ચલિત
કરવામાં આવે, તેમ છતાં સંકટમાં આવી પડેલા
કલ્યાણની કામના કરનારે બુદ્ધિથી ધૈર્યનું અવલંબન
લઈને ભગવદ્ધ્યાનનિષ્ઠ થવું જોઈએ. ॥ ૫૮ ॥

‘ક્ષિપ્તઃ’ તિરસ્કાર કરવામાં આવે કે ધક્કો
મારવામાં આવે, ‘પ્રલબ્ધઃ’ ઉપહાસ કરવામાં આવે,
॥ ૫૭ ॥ ‘નિષ્ઠિતઃ’ થૂંકવામાં આવે કે અવહેલના
કરવામાં આવે, ‘મૂત્રિતઃ’ મૂત્રથી પલાળવામાં
આવે, ‘પ્રકમ્પિતઃ’ પરમેશ્વર ઉપરની નિષ્ઠાથી
ચલિત કરવામાં આવે છતાં પણ— ‘કૃચ્છ્રગતઃ’
સંકટમાં આવી પડ્યો હોય તો પણ ॥ ૫૮ ॥

ઉદ્ભવજી બોલ્યા — સમસ્ત વક્તાઓમાં
સર્વશ્રેષ્ઠ (એવા હે શ્રીકૃષ્ણ)! જે રીતે હું આ
પ્રમાણે અપાયેલા ઉપદેશને બરોબર સમજી શકું તે
રીતે આપ અમને કહો. હું માનું છું કે દુર્જનો દ્વારા
પોતાના ઉપર કરવામાં આવેલો આવો અપરાધ
અત્યંત દુઃસહ હોય છે. ॥ ૫૮ ॥

एवं तदुक्तं यथा अनुबुध्येयं तथा
नोऽस्मान्सर्वान्प्रति वद ॥ ५९ ॥

विदुषामपि विश्वात्मन् प्रकृतिर्हि बलीयसी ।
ऋते त्वद्धर्मनिरतान् शान्तांस्ते चरणालयान् ॥ ६० ॥

त्वद्धर्मनिरतान् ऋते विदुषामप्यसद्भिः
कृतमतिक्रममपराधं सुदुःसहं मन्य इत्यन्वयः ।
प्रकृतिः स्वभावः ॥ ६० ॥

निरस्य सर्वसंदेहमेकीकृत्य सुदर्शनम् ।
प्रकाशितरहस्यं तं भजस्व गुरुमीश्वरम् ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां एकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां
भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

*****

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः

એક તિતિક્ષુ બ્રાહ્મણનો ઈતિહાસ

त्रयोविंशे तिरस्कारसहनोपाय ईर्यते ।
भिक्षुगीतप्रकारेण मनसः संयमो धिया ॥ १ ॥

दुर्जनोपद्रवो नूनं दुःसहो हि महीयसाम् ।
अतश्चतुर्भिरध्यायैः सहनोपायवर्णनम् ॥ २ ॥

આ પ્રમાણે તે કહેવામાં આવેલા ઉપદેશને જે
રીતે હું બરોબર સમજી શકું તે રીતે 'નઃ' અમને
સર્વને કહો. ॥ ૫૯ ॥

હે વિશ્વાત્મા, આપના (શ્રવણાદિ) ધર્મોમાં તત્પર
અને આપના ચરણનો આશ્રય લેનારા શાંત
જનો સિવાય વિદ્વાનોનો પણ (દુર્જનો દ્વારા કરવામાં
આવેલો અપરાધ અત્યંત દુઃસહ હોય છે, એમ હું
માનું છું અને) સ્વભાવ અતિ બળવાન હોય છે.
॥ ૬૦ ॥

આપના ધર્મોમાં તત્પર હોય તેવા જનો
સિવાય વિદ્વાનોનો પણ દુર્જનો દ્વારા કરવામાં
આવેલો 'અતિક્રમમ્' અપરાધ અત્યંત દુઃસહ હોય
છે, એમ હું માનું છું, એમ સંબંધ છે. 'પ્રકૃતિઃ'
સ્વભાવ ॥ ૬૦ ॥

સર્વ સંદેહોને દૂર કરીને પરમાત્મતત્ત્વને સારી
રીતે જેના દ્વારા જાણવામાં આવ્યું છે તે સુદર્શનરૂપ,
શાસ્ત્રસમૂહને પરસ્પરનો વિરોધ દૂર કરીને જેના દ્વારા
આત્મતત્ત્વને પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે, તે ગુરુરૂપ
ઈશ્વર પરમાનંદસ્વરૂપ માધવને તમે ભજો. ॥ ૧ ॥

ભિક્ષુગીત અનુસાર બુદ્ધિથી મનનો સંયમ
કરવો એ તિરસ્કાર સહન કરવાનો ઉપાય છે, એમ
ત્રેવીસમા અધ્યાયમાં કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

ખરેખર, દુર્જનોનું ઉત્પીડન મહાન મનુષ્યોને
માટે નિઃસંદેહ દુઃસહ છે, આથી ચાર અધ્યાયો
દ્વારા તે સહન કરવાના ઉપાયોનું વર્ણન કરવામાં
આવ્યું છે. ॥ ૨ ॥

તત્ર તાવદસ્મિન્નધ્યાયે ભિક્ષુગીતયા
મનોવિજય ઉત્તરસ્મિન્પ્રકૃતિપુરુષવિવેકસ્તદુત્તર-
સ્મિન્ગુણવૃત્તિવિજયસ્તતઃ પરસ્મિન્નૈલગીતયા
વિષયસઙ્ગત્યાગેન સત્સઙ્ગ ઇતિ ક્રમેણોપાયા
ભગવતા વર્ણ્યન્તે ।

બાદરાયણિરુવાચ

સ એવમાશંસિત ઉદ્ભવેન
ભાગવતમુખ્યેન દાશાર્હમુખ્યઃ ।
સભાજયન્ ભૃત્યવચો મુકુન્દ-
સ્તમાબભાષે શ્રવણીયવીર્યઃ ॥ ૧

આશંસિતઃ પ્રાર્થિતો ભૃત્યસ્ય વચઃ
સત્કુર્વસ્તં ભૃત્યં પ્રતિ આબભાષે ॥ ૧ ॥

તત્ર તાવદઙ્ગીકારતસ્તદ્વચઃ સંપૂજયતિ
દ્વાભ્યામ્—

શ્રીભગવાનુવાચ

બાર્હસ્પત્ય સ વૈ નાત્ર સાધુર્વૈ દુર્જનેરિતૈઃ ।
દુરુક્તૈર્ભિન્નમાત્માનં યઃ સમાધાતુમીશ્વરઃ ॥ ૨

હે બાર્હસ્પત્ય બૃહસ્પતેઃ શિષ્ય, અત્ર
લોકે સ સાધુર્નાસ્તિ યો દુર્જનોક્તૈર્ભિન્નં
ક્ષુભિતં મનઃ શમયિતુમીશ્વરઃ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

કુત ઇત્યત આહ—નેતિ ।

ન તથા તપ્યતે વિદ્ધઃ પુમાન્ બાણૈઃ સુમર્મગૈઃ ।
યથા તુદન્તિ મર્મસ્થા હ્યાસતાં પરુષેષવઃ ॥ ૩

તેમાં આ (ત્રેવીસમા) અધ્યાયમાં ભિક્ષુગીત
દ્વારા મનોવિજય, પછીના (ચોવીસમા) અધ્યાયમાં
પ્રકૃતિ-પુરુષનો વિવેક, તે પછીના (પચ્ચીસમા)
અધ્યાયમાં (સત્વાદિ) ગુણોની વૃત્તિઓ ઉપર વિજય
અને તે પછીના (છઠ્ઠીસમા) અધ્યાયમાં ઐલગીત
દ્વારા વિષયાસક્તિના ત્યાગપૂર્વક સત્સંગ, એમ ભગવાન
દ્વારા ક્રમથી ઉપાયો વર્ણવવામાં આવ્યા છે.

બાદરાયણનંદન શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા —
ભગવાનના ભક્તોમાં મુખ્ય એવા ઉદ્ભવજી દ્વારા
આ પ્રમાણે જેમને પ્રાર્થના કરવામાં આવી તે
યાદવશ્રેષ્ઠ, શ્રવણ કરવા યોગ્ય પરાક્રમવાળા
ભગવાન મુકુંદ પોતાના દાસ (ઉદ્ભવજી)નાં વચનોની
પ્રશંસા કરતાં કહેવા લાગ્યા. ॥ ૧ ॥

‘આશંસિતઃ’ જેમને પ્રાર્થના કરવામાં આવી
તે ભગવાન મુકુંદ દાસનાં વચનોની પ્રશંસા કરતાં
તે દાસને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૧ ॥

તે પ્રશ્નનો પ્રથમ સ્વીકાર કરતાં, તેમના
વચનની (ભગવાન) બે શ્લોકોથી પ્રશંસા કરે છે—

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે બૃહસ્પતિના શિષ્ય
(ઉદ્ભવ), દુર્જનો દ્વારા બોલાયેલાં કટુ વચનોથી
વીંધાયેલા મનને શાંત કરવા જે સમર્થ હોય તેવો
કોઈ સત્પુરુષ આ જગતમાં નથી. ॥ ૨ ॥

‘હે બાર્હસ્પત્ય’ હે બૃહસ્પતિના શિષ્ય, આ
જગતમાં તેવો કોઈ પુરુષ નથી, જે દુર્જનો દ્વારા
બોલાયેલાં કટુ વચનોથી ‘ભિન્નમ્’ વીંધાયેલા, ક્ષુબ્ધ
થયેલા મનને શાંત કરવાને સમર્થ હોય. ॥ ૨ ॥

આમ કેવી રીતે હોય, તે હવે કહે છે—
‘ન ઇતિ ।’

મર્મસ્થાનોમાં (હંમેશાં) રહેતાં, દુષ્ટજનોનાં
કઠોર વચનોરૂપી બાણો મનુષ્યને જેવી પીડા કરે
છે. તેવી પીડા મર્મસ્થાનોને વીંધીને ઊંડાં ઊતરી
ગયેલાં બાણો કરતાં નથી. ॥ ૩ ॥

યથા મર્મસ્થા મર્મસ્વેવ નિત્યં સ્થિતાઃ
પરુષોક્તિરૂપા ઇષવસ્તુદન્તિ વ્યથયન્તિ તથા
ઇતરે બાણા ન તુદન્તિ । અતસ્તૈસ્તથા ન તપ્યત
ઇત્યર્થઃ ॥ ૩ ॥

તથાપિ મયા વક્ષ્યમાણૈરૂપાયૈઃ સર્વં
સોઢું શક્યમિત્યભિપ્રાયેણેતિહાસં પ્રસ્તૌતિ—

કથયન્તિ મહત્પુણ્યમિતિહાસમિહોદ્ભવ ।
તમહં વર્ણયિષ્યામિ નિબોધ સુસમાહિતઃ ॥ ૪

કેનચિદ્ ભિક્ષુણા ગીતં પરિભૂતેન દુર્જનૈઃ ।
સ્મરતા ધૃતિયુક્તેન વિપાકં નિજકર્મણામ્ ॥ ૫

મહદ્વથા ભવતિ તથા પુણ્યમિતિહાસં
ગાથાં કથયન્તિ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥

સ ભિક્ષુઃ પૂર્વં ધનાઢ્યઃ કૃચ્છ્રાર્જિતસ્ય
ધનસ્ય નાશેન સંતપ્યમાનો નિર્વિણ્ણઃ સન્પ્રવ્રજ્ય
ભિક્ષાર્થમટન્ દુર્જનૈરુપદ્વુતઃ પ્રસ્તુતોપયોગિનીં
ગાથામગાયતેતિ વક્તું તસ્ય પૂર્વચરિતમાહ—
અવન્તિષ્વિત્યાદિના ।

અવન્તિષુ દ્વિજઃ કશ્ચિદાસીદાઢ્યતમઃ શ્રિયા ।
વાર્તાવૃત્તિઃ કદર્યસ્તુ કામી લુઢ્યોઽતિકોપનઃ ॥ ૬

અવન્તિષુ માલવેષુ વાર્તા કૃષિવાણિજ્યા—
દિરૂપા વૃત્તિર્યસ્ય । કદર્યસ્તુ સ્મૃતાવુક્તઃ—
'આત્માનં ધર્મકૃત્યં ચ પુત્રદારાંશ્ચ પીઢયન્ ।
દેવતાતિથિભૃત્યાંશ્ચ સ કદર્ય ઇતિ સ્મૃતઃ ॥'
ઇતિ ॥ ૬ ॥

'મર્મસ્થાઃ' મર્મસ્થાનોમાં હંમેશાં રહેતાં કઢોર
વચનોરૂપી બાણો જેવી 'તુદન્તિ' પીઢા કરે છે,
તેવી પીઢા બીજાં બાણો કરતાં નથી, આથી તે
બાણોથી મનુષ્ય તેવો દુઃખી થતો નથી (જેવો
વાગબાણોથી થાય છે), એમ અર્થ છે. ॥ ૩ ॥

(જો કે કઢોર વચન સહન કરવું અશક્ય
છે,) તેમ છતાં મારા ઢ્વારા કહેવામાં આવનારા
ઉપાયો વડે સર્વ કાંઈ સહન કરવું શક્ય છે, એ
અભિપ્રાયથી ઇતિહાસ પ્રસ્તુત કરે છે—

હે ઉદ્ભવ! આ વિષયમાં, દુર્જનો ઢ્વારા
સતાવવામાં આવેલા કોઈ એક ધૈર્યવાન
ભિક્ષુક ઢ્વારા પોતાનાં કર્મોનાં ફળને યાદ કરતાં
ગવાયેલો મહાપુણ્યજનક ઇતિહાસ (વિઢ્વાનો) કહે
છે, તે હું વર્ણવીશ. તમે સારી રીતે સાવધાન
થઈને સાંભળો. ॥ ૪ ॥ ૫ ॥

જે રીતે અતિશય પુણ્ય થાય તે રીતે
(વિઢ્વાનો) 'ઇતિહાસમ્' કથા કહે છે. ॥ ૪ ॥ ૫ ॥

તે ભિક્ષુક પૂર્વે ધનાઢ્ય હતો. કષ્ટથી મેળવેલા
ધનના નાશથી દુઃખી થતાં કંટાળીને, સંન્યાસ લઈ,
ભિક્ષા માટે ફરતાં, દુર્જનો ઢ્વારા ઉપદ્રવ પામેલા
તેણે (અપમાન) સહન કરવા માટે ઉપયોગી એવું
ગીત ગાયું, એમ કહેવા માટે તેના પૂર્વ જીવનનું
ચરિત્ર કહે છે— 'અવન્તિષુ ઇતિ।' વગેરે ઢ્વારા.

અવંતિમાં (માળવા-ઉજ્જૈનના પ્રાંતપ્રદેશોમાં)
ખેતી, વ્યાપાર વગેરેથી કમાણી કરતો કોઈ એક
બ્રાહ્મણ ખૂબ ધનવાન અને સંપત્તિવાન હતો, પરંતુ
તે કૃપણ, કામી, લોભી અને ભારે કોધી હતો. ॥ ૬ ॥

'અવન્તિષુ' માળવામાં— 'વાર્તા' ખેતી, વ્યાપાર
વગેરેરૂપ આજીવિકા હતી જેની— સ્મૃતિમાં કદર્યની
વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે— 'જે મનુષ્ય પોતાને,
ધર્મકાર્યને, પુત્રોને, પત્નીને, દેવતાઓને, અતિથિઓને
અને નોકરચાકરને (લોભથી) પીઢા પહોંચાડે છે, તે
કદર્ય (કૃપણ) કહેવાય છે.' ॥ ૬ ॥

જ્ઞાતયોઽતિથયસ્તસ્ય વાઙ્માત્રેણાપિ નાર્ચિતાઃ ।

શૂન્યાવસથ આત્માપિ કાલે કામૈરનર્ચિતઃ ॥ ૭

તસ્ય યે જ્ઞાતયો બાન્ધવા અતિથયો-
ઽધ્વનીનાશ્ચ તેન નાર્ચિતા इत्यर्थः । શૂન્યાવસથે
ધર્મકર્મહીને ગૃહે દેહે વા ॥ ૭ ॥

દુઃશીલસ્ય કદર્યસ્ય દ્રુહ્યન્તે પુત્રબાન્ધવાઃ ।

દારા દુહિતરો ભૃત્યા વિષણ્ણા નાચરન્ પ્રિયમ્ ॥ ૮

॥ ૮ ॥

તસ્યૈવં યક્ષવિત્તસ્ય ચ્યુતસ્યોભયલોકતઃ ।

ધર્મકામવિહીનસ્ય ચુક્રુઘુઃ પંચભાગિનઃ ॥ ૯

યક્ષાણાં વિત્તમિવ કેવલં રક્ષણીયં વિત્તં
યસ્ય । પञ्चभागिनः पञ्चयज्ञदेवताः ॥ ૯ ॥

વંશીધરી—પઞ્ચયજ્ઞદેવતાઃ દેવર્ષિપિતૃભૂત-
નરાઠ્યાઃ ।

તદવધ્યાનવિસ્રસ્તપુણ્યસ્કન્ધસ્ય ભૂરિદ ।

અર્થોઽપ્યગચ્છન્નિધનં બહ્વાયાસપરિશ્રમઃ ॥ ૧૦

તેષામવધ્યાનમનાદરસ્તેન વિસ્રસ્તો
વિશીર્ણઃ પુણ્યસ્ય સ્કન્ધોઽર્થલાભમાત્રહેતુરંશો
યસ્ય । બહ્વાયાસૈઃ કૃષ્યાદિભિઃ કેવલં શ્રમો
યસ્મિન્સઃ ॥ ૧૦ ॥

તેના જ્ઞાતિજનો અને અતિથિઓ માત્ર વાણીથી
પણ સત્કાર પામતા ન હતા. ધર્મકાર્ય વગરના
દેહમાં રહેલો તેનો આત્મા પણ અવસર પ્રમાણે
ભોગોથી સંતોષાયો ન હતો. ॥ ૭ ॥

તેના જે ‘જ્ઞાતયઃ’ જ્ઞાતિબંધુઓ અને ‘અતિથયઃ’
યાત્રાળુઓ હતા તેઓ પણ તેના દ્વારા સત્કાર
પામતા ન હતા, એમ અર્થ છે. ‘શૂન્ય-આવસથે’
ધર્મકાર્ય વગરના દેહમાં અથવા ઘરમાં ॥ ૭ ॥

દુષ્ટ સ્વભાવવાળા અને કૃપણ (એવા તે ધનાઢ્ય
બ્રાહ્મણ)નાં પુત્રો, સગાસંબંધીઓ, પત્ની, પુત્રીઓ
અને નોકરચાકરો તેનાથી કંટાળેલાં હોવાથી તેનું પ્રિય
કરતાં ન હતાં પણ દ્રોહ કરતાં હતાં. ॥ ૮ ॥ ૮ ॥

યક્ષોના ધનની જેમ જેનું ધન કેવળ રખેવાળી
કરવા જેવું જ હતું તેવા, બંને લોકથી ભ્રષ્ટ થયેલા
અને ધર્મ તથા ભોગોથી રહિત તે બ્રાહ્મણ ઉપર
પાંચ મહાયજ્ઞના દેવો કોપી ઊઠ્યા. ॥ ૯ ॥

યક્ષોના ધનની જેમ કેવળ રખેવાળી કરવા
જેવું જ જેનું ધન હતું— ‘પઞ્ચભાગિનઃ’ પાંચ
(મહા)યજ્ઞોના દેવો ॥ ૯ ॥

પાંચ મહાયજ્ઞના ભાગીદાર દેવતાઓ— દેવો,
ઋષિઓ, પિતૃઓ, મનુષ્યો તથા સર્વ પ્રાણીઓ
કહેવામાં આવ્યા છે.

હે ઉદાર (ઉદ્ભવ), તેમના (પાંચ દેવતાઓના)
અનાદરથી જેના પુણ્યનો પુંજ નાશ પામ્યો
તેવા તેનું ઘણા પરિશ્રમયુક્ત પ્રયાસોના ફળરૂપ
ધન પણ નાશ પામ્યું. ॥ ૧૦ ॥

તે દેવોનો ‘અવધ્યાનમ્’ અનાદર, તેને કારણે
‘વિસ્રસ્તઃ’ નાશ પામ્યો છે પુણ્યનો ‘સ્કન્ધઃ’
ધનલાભના કારણરૂપ પુંજ જેનો— ઘણા પ્રયાસોવાળો,
કૃષિ (ખેતી) વગેરે કેવળ શ્રમ છે જેમાં, તે
ધન ॥ ૧૦ ॥

કુતો નિધનમગચ્છત્તદાહ—જ્ઞાતય ઇતિ ।

જ્ઞાતયો જગૃહુઃ કિંચિત્ કિંચિદ્ દસ્યવ ઉદ્ભવ ।

દૈવતઃ કાલતઃ કિંચિદ્ બ્રહ્મબન્ધોર્નૃપાર્થિવાત્ ॥

॥ ૧૧ ॥

દૈવતો ગૃહદાહાદિના । કાલતો

નિખાતધાન્યાદિ । નૃણાં પાર્થિવાનાં ચ દ્વન્દ્વૈક્યમ્,

તસ્માત્ ॥ ૧૧ ॥

સ એવં દ્રવિણે નષ્ટે ધર્મકામવિવર્જિતઃ ।

उपेक्षितश्च स्वजनैश्चिन्तामाप दुरत्ययाम् ॥ ૧૨

॥ ૧૨ ॥

तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं नष्टरायस्तपस्विनः ।

खिद्यतो बाष्पकण्ठस्य निर्वेदः सुमहानभूत् ॥ ૧૩

નષ્ટરાયઃ નષ્ટો રા અર્થો યસ્ય તસ્ય ।

તપસ્વિનઃ સંતસસ્ય ॥ ૧૩ ॥

स चाहेदमहो कष्टं वृथाऽऽत्मा मेऽनुतापितः ।

न धर्माय न कामाय यस्यार्थायास ईदृशः ॥ ૧૪

મે મયા । આત્મા દેહઃ । વૃથા વૃથૈવ ।

આત્માનુતાપં પ્રપચ્ચયતિ—ન ધર્માયેત્યાદિના ।

યસ્ય ઈદૃશોઽર્થયાસસ્તેન મયા ॥ ૧૪ ॥

ધન કેવી રીતે નાશ પામ્યું, તે કહે છે—

‘જ્ઞાતયઃ ઇતિ ।’

હે ઉદ્ભવ, તે અધમ બ્રાહ્મણનું કેટલુંક ધન

જ્ઞાતિજનો લઈ ગયા, કેટલુંક ચોરો લઈ ગયા,

કેટલુંક દૈવયોગે અને કેટલુંક કાળને કારણે તથા

કેટલુંક ધન માણસો અને રાજા તરફથી હરી

લેવામાં આવ્યું. ॥ ૧૧ ॥

‘દૈવતઃ’ દૈવયોગે ઘરમાં આગ લાગવા વગેરે

દ્વારા, ‘કાલતઃ’ કાળને કારણે ધાન્ય વગેરે દટાઈ

જવા દ્વારા— (‘નૃપાર્થિવાત્’) માણસોનું અને

રાજાઓનું દ્વન્દ્વૈક્ય છે, (તેથી સમાસ એ.વ. માં

છે.) તેમના તરફથી ॥ ૧૧ ॥

આમ, ધન નાશ પામ્યું ત્યારે ધર્મ અને

સુખભોગથી વંચિત થયેલો અને સ્વજનો દ્વારા

તરછોડાયેલો તે અપાર ચિંતા પામ્યો. ॥ ૧૨ ॥ ૧૨ ॥

જેનું ધન નાશ પામ્યું છે તેવા સંતાપ

પામેલા તથા આ પ્રમાણે (નાશ પામેલા ધન

વગેરેનું) ચિંતન કરતા અને ખેદ પામતા તેમ જ

ગળામાં ડૂબો ભરાઈ ગયેલા તેને અતિશય વૈરાગ્ય

જન્મ્યો. ॥ ૧૩ ॥

‘નષ્ટરાયઃ’ નાશ પામ્યું છે ‘રાઃ’ ધન જેનું

તેને— ‘તપસ્વિનઃ’ સંતાપ પામેલાને ॥ ૧૩ ॥

તે (મનોમન) આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યોઃ અરે

રે, મેં મારા દેહને વ્યર્થ જ દુઃખી કર્યો! દુઃખની

વાત છે કે ધન માટે જેનો આવો પરિશ્રમ હતો

તેવા મેં તે ધન ન ધર્મ માટે (વાપર્યું) કે ન

સુખભોગ માટે (વાપર્યું)! ॥ ૧૪ ॥

‘મે’ મારા દ્વારા, ‘આત્મા’ દેહ— ‘વૃથા’

વ્યર્થ જ— પોતાના પશ્ચાત્તાપને જણાવે છે— ‘ન

ધર્માય ઇતિ ।’ વગેરે દ્વારા— ધન માટે જેનો આવો

પરિશ્રમ છે તે મારા દ્વારા ॥ ૧૪ ॥

પ્રાયેણાર્થાઃ કદર્યાણાં ન સુખાય કદાચન ।

इह चात्मोपतापाय मृतस्य नरकाय च ॥ १५

નરકાય સત્યપ્યર્થે ધર્માનનુષ્ઠાનાત્ ॥ ૧૫ ॥

यशो यशस्विनां शुद्धं श्लाघ्या ये गुणिनां गुणाः ।

लोभः स्वल्पोऽपि तान् हन्ति शिवत्रो रूपमिवेप्सितम् ॥

॥ ૧૬ ॥

શિવત્રઃ શ્વેતકુષ્ઠમ્ ॥ ૧૬ ॥

अर्थस्य साधने सिद्ध उत्कर्षे रक्षणे व्यये ।

नाशोपभोग आयासस्त्रासश्चिन्ता भ्रमो नृणाम् ॥ ૧૭

સિદ્ધેઽપ્યર્થે તસ્ય ઉત્કર્ષે સંવર્ધને ।

नाशोपभोगयोर्द्वन्द्वैक्यम् । नाशे उपभोगे

चेत्यर्थः । साधनोत्कर्षयोरयासस्ततस्त्रासश्चिन्ता

च नाशे भ्रम इति ॥ ૧૭ ॥

स्तेयं हिंसानृतं दम्भः कामः क्रोधः स्मयो मदः ।

भेदो वैरमविश्वासः संस्पर्धा व्यसनानि च ॥ ૧૮

एते पंचदशानर्था ह्यर्थमूला मता नृणाम् ।

तस्मादनर्थमर्थाख्यं શ્રેયોઽર્થી દૂરતસ્ત્યજેત્ ॥ ૧૯

કિંચ, અર્થપ્રાપ્ત્યર્થાસ્તેયાદયઃ ષડનર્થાઃ,

પ્રાપ્તેઽર્થે સ્મયાદયો વ્યસનૈઃ સહ નવ । વ્યસનાનિ

સ્ત્રીઘૂતમદ્યવિષયાણિ ત્રીણિ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥

લોભી મનુષ્યોની સંપત્તિ મોટે ભાગે ક્યારેય સુખ આપતી નથી. આ લોકમાં તે પોતાને સંતાપ આપવા માટે અને પરલોકમાં નરક પ્રાપ્ત કરાવવા માટે હોય છે. ॥ ૧૫ ॥

‘નરકાય’ ધન હોવા છતાં ધર્મનું અનુષ્ઠાન ન કરવાથી નરક પ્રાપ્ત કરાવવા માટે હોય છે. ॥ ૧૫ ॥

જેમ થોડો પણ કોઠ અભિલષિત રૂપનો નાશ કરે છે, તેમ થોડો પણ લોભ યશસ્વીઓના શુદ્ધ યશનો તથા ગુણવાનોના પ્રશંસનીય ગુણોનો નાશ કરે છે. ॥ ૧૬ ॥

‘શિવત્રઃ’ સફેદ કોઠ ॥ ૧૬ ॥

મનુષ્યોને ધન મેળવવામાં, મળે ત્યારે તે ધનને વધારવામાં, તેનું રક્ષણ કરવામાં, તેને વાપરવામાં તથા તેના નાશ અને ઉપભોગમાં પરિશ્રમ, ત્રાસ, ચિંતા અને ભ્રમ થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

ધન મળે તો પણ તેને ‘ઉત્કર્ષે’ વધારવામાં— નાશ અને ઉપભોગનું દ્વન્દ્વૈક્ય છે. નાશ અને ઉપભોગમાં, એમ અર્થ છે. ધન મેળવવામાં અને વધારવામાં પરિશ્રમ છે. તેનાથી ત્રાસ અને ચિંતા થાય છે તથા નાશ થતાં ભ્રમ થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

ચોરી, હિંસા, અસત્ય, દંભ, કામ, ક્રોધ, ગર્વ, મદ, ભેદ, વેર, અવિશ્વાસ, સ્પર્ધા તેમ જ (સ્ત્રીઓ- જુગાર-મદિરાપાનરૂપ ત્રણ) વ્યસનો ધનને કારણે થતાં હોવાથી (નરકાદિ દુઃખનાં કારણરૂપ છે, તેથી) આ પંદર અનર્થરૂપ છે. માટે મોક્ષાર્થી અર્થનામધારી અનર્થને દૂરથી જ ત્યાગે. ॥૧૮॥૧૯॥

વળી, ધનની પ્રાપ્તિ માટે ચોરી વગેરે (હિંસા, અસત્ય, દંભ, કામ, ક્રોધ) છ અનર્થો, ધન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ગર્વ વગેરે (મદ, ભેદ, વેર, અવિશ્વાસ, સ્પર્ધા એમ છ અને) ત્રણ વ્યસનો મળીને કુલ નવ સ્ત્રીઓ, જુગાર અને મદિરાપાન (મળીને પંદર અનર્થો ગણવામાં આવ્યા છે.) ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥

भेदवैरस्पर्धाः प्रपञ्चयति द्वाभ्याम्—
 भिद्यन्ते भ्रातरो दाराः पितरः सुहृदस्तथा ।
 एकास्निग्धाः काकिणिना सद्यः सर्वेऽरयः कृताः ॥
 ॥ २० ॥

भिद्यन्ते स्નેહં ત્યજન્તિ । કથંભૂતાઃ ।
 एकास्निग्धाः एके एकप्राणास्ते च ते
 आस्निग्धा अतिप्रियाश्चेत्यर्थः । कुतः ।
 काकिणिना । पुंस्त्वमार्षम् । विंशतिवराटिका
 काकिणी तथा ॥ २० ॥

अर्थेनाल्पीयसा ह्येते संरब्धा दीप्तमन्यवः ।
 त्यजन्त्याशु स्पृधो घ्नन्ति सहसोत्सृज्य सौहृदम् ॥ २१

संरब्धाः क्षुभिताः । स्पृधः स्पर्धमानाः
 ॥ २१ ॥

इह तावदर्थनिष्ठानामेतेऽनर्थाः परलोकेऽ-
 प्यनर्था एव तेषामित्याह—लब्ध्वेति त्रिभिः ।

लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्य मानुष्यं तद् द्विजाग्र्यताम् ।
 तदनादृत्य ये स्वार्थं घ्नन्ति यान्त्यशुभां गतिम् ॥
 ॥ २२ ॥

मानુષ્યં જન્મ, તત્રાપિ દ્વિજાગ્ર્યતાં
 ब्राह्मण्यम् । स्वार्थं घ्नन्ति आत्महितं न
 कुर्वन्ति ये ते यान्ति ॥ २२ ॥

અમરપ્રાર્થ્યતાં ઢર્શયન્નાહ—સ્વર્ગેતિ ।

ભેદ, વેર અને સ્પર્ધાને બે શ્લોકોથી સમજાવે છે—
 એક પ્રાણવાળાં અને અત્યંત સ્નેહી એવાં
 ભાઈઓ, પત્નીઓ, માતા-પિતાઓ અને મિત્રો—
 સર્વે બે દમડીને ખાતર ક્ષણમાં સ્નેહ ત્યજી દે છે
 અને ક્ષણમાં શત્રુ થઈ જાય છે. ॥ ૨૦ ॥

‘ભિદ્યન્તે’ સ્નેહ ત્યજી દે છે. કેવાં તેઓ?
 ‘एकास्निग्धाः’ એક પ્રાણ છે જેમના અને ‘आस्निग्धाः’
 અતિશય સ્નેહવાળાં છે તેવાં તેઓ, એમ અર્થ છે.
 શા માટે? ‘काकिणिना’ (काकिण्या ३પ થાય.)
 અહીં પું. છે તે આર્ષ છે. બે દમડી ખાતર, ‘काकिणी’
 = બે દમડી અર્થાત્ વીસ કોડી, તેને ખાતર ॥ ૨૦ ॥

થોડા ધન માટે આ બધા ખળભળી ઊઠે છે,
 પ્રજ્વલિત ક્રોધવાળા થઈ જાય છે, સ્પર્ધા કરતા
 તેઓ ઓચિંતાં સહદયતા છોડીને એકદમ (એકબીજાને)
 મારી નાખે છે. ॥ ૨૧ ॥

‘સંરબ્ધાઃ’ ખળભળી ઊઠે છે, ‘સ્પૃધઃ’ સ્પર્ધા
 કરતા ॥ ૨૧ ॥

ધનમાં આસ્થા રાખનારાઓને માટે આ
 લોકમાં તો આ અનર્થો(ની પરંપરા) છે જ, પણ
 પરલોકમાં પણ તેમને માટે અનર્થો જ છે, એમ
 ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે— ‘लब्ध्वा इति’

દેવો દ્વારા પણ પ્રાર્થનીય એવો મનુષ્યજન્મ
 પામીને અને તેમાં પણ બ્રાહ્મણત્વ પામીને, તે મનુષ્યત્વ
 અને દ્વિજત્વનો અનાદર કરીને જેઓ આત્માનું હિત
 નથી કરતા, તેઓ અશુભ ગતિ પામે છે. ॥ ૨૨ ॥

મનુષ્યનો જન્મ, તેમાં પણ ‘द्विजाग्र्यताम्’
 બ્રાહ્મણત્વ (પામીને), ‘स्वार्थं घ्नन्ति’ સ્વાર્થનો
 નાશ કરે છે અર્થાત્ જેઓ આત્મકલ્યાણ નથી
 કરતા તેઓ (અશુભ ગતિ) પામે છે. ॥ ૨૨ ॥

દેવો દ્વારા પ્રાર્થનીય હોવાનું કારણ દર્શાવતાં
 કહે છે— ‘स्वर्ग इति’

સ્વર્ગાપવર્ગયોદ્ધારં પ્રાપ્ય લોકમિમં પુમાન્ ।

દ્રવિણે કોઽનુષજ્જેત મર્ત્યોઽનર્થસ્ય ધામનિ ॥ ૨૩

લોકં દેહમ્ । અનુષજ્જેત આસક્તિં
કુર્યાત્ ॥ ૨૩ ॥

દેવર્ષિપિતૃભૂતાનિ જ્ઞાતીન્ બન્ધૂંશ્ચ ભાગિનઃ ।

અસંવિભજ્ય ચાત્માનં ચક્ષવિત્તઃ પતત્યધઃ ॥ ૨૪

ઋષયો મનુષ્યયજ્ઞબ્રહ્મયજ્ઞયોર્દેવતાઃ ।
દેવપિતૃભૂતાનિ ઇતરેષુ જ્ઞાતયઃ સગોત્રાઃ । બન્ધવો
વિવાહાદિના સંબદ્ધાસ્તાન્ । અન્યાંશ્ચ ભાગિનો
ભાગાર્હાન્ । આત્માનં ચાસંવિભજ્યાન્નાદિભિરસંતર્પ્ય
॥ ૨૪ ॥

एवं विमृश्यानुतप्यमान आह—
व्यर्थयार्थेहया वित्तं प्रमत्तस्य वयो बलम् ।
कुशला येन सिध्यन्ति जरठः किं नु साधये ॥ २५

व्यर्थयार्थेहया प्रमत्तस्य मम वित्तादि गतमिति
शेषः । येन वित्तादिना कुशला विवेकिनः
सिध्यन्ति मुच्यन्ते । जरठो वृद्धः ॥ २५ ॥

अन्यमपि स्वसदृशं शोचति—
कस्मात् संक्लिश्यते विद्वान् व्यर्थयार्थेहयाऽसकृत् ।
कस्यचिन्मायया नूनं लोकोऽयं सुविमोहितः ॥

॥ २६ ॥

સ્વર્ગ તથા મોક્ષના દ્વારરૂપ આ દેહને પામીને
ક્યો મનુષ્ય અનર્થના ધામરૂપ ધનમાં આસક્તિ
રાખે? ॥ ૨૩ ॥

‘લોકમ્’ દેહને— ‘અનુષજ્જેત’ આસક્તિ
રાખે? ॥ ૨૩ ॥

દેવો, ઋષિઓ, પિતૃઓ, પ્રાણીઓ, જ્ઞાતિજનો,
સંબંધીઓ અને બીજા ભાગ આપવા યોગ્ય જનોને
તેમ જ પોતાને પણ અન્નાદિથી સંતૃપ્ત ન કરીને
(આપવામાં કે ભોગવવામાં ન આવેલા,) યક્ષના ધન
જેવું જેનું ધન છે, તે અધોગતિમાં પડે છે. ॥૨૪॥

‘ઋષયઃ’ મનુષ્યયજ્ઞ અને બ્રહ્મયજ્ઞના દેવતાઓ,
દેવો-પિતૃઓ-પ્રાણીઓ, (ઇતરેષુ દેવપિતૃભૂતયજ્ઞેષુ—
વં. દેવો, પિતૃઓ અને પ્રાણીઓના યજ્ઞોમાં
રહેલા) ‘જ્ઞાતયઃ’ સગોત્રીઓ, ‘બન્ધવઃ’ વિવાહ
વગેરે દ્વારા થયેલા સંબંધીઓ, તેમને તથા બીજા
‘ભાગિનઃ’ ભાગ આપવા યોગ્ય જનોને તથા
પોતાને પણ ‘અસંવિભજ્ય’ અન્નાદિથી સંતૃપ્ત
કર્તા વિના ॥ ૨૪ ॥

આમ, વિચાર કરીને પશ્ચાત્તાપ કરતાં કહે છે—
ધન મેળવવાની વ્યર્થ ઈચ્છાથી (વેપાર
કરવાને કારણે) અસાવધાન એવા મારાં ધન, વય
અને બળ ચાલ્યા ગયાં છે, કે જે (ધન વગેરે)થી
વિવેકીજનો (સંસારથી) છૂટી જાય છે! વૃદ્ધ એવો
હું (હવે) શું સાધન કરું? ॥ ૨૫ ॥

ધન મેળવવાની વ્યર્થ ઈચ્છાથી અસાવધાન
એવા મારાં ધનાદિ ચાલ્યાં ગયાં છે, ગતમ્ શેષ છે.
જે ધનાદિથી ‘કુશલાઃ’ વિવેકીઓ ‘સિધ્યન્તિ’
મોક્ષ સાધી લે છે. ‘જરઠઃ’ વૃદ્ધ ॥ ૨૫ ॥

પોતાના જેવા બીજા કૃપણ માટે પણ શોક
કરે છે—

વિદ્વાન મનુષ્ય ધનની વ્યર્થ લાલસાથી શા
માટે વારંવાર ક્લેશ પામતો હશે? કોઈની માયાથી
આ લોક અવશ્ય અતિશય મોહિત થયો છે! ॥ ૨૬ ॥

કસ્માદેવમનર્થં વિદ્વાનપિ સંક્લિશ્યત
इति । कारणं संभावयति—**कस्यचिदिति** ॥ ૨૬ ॥

નનુ નાયં મોહિતઃ ક્લિશ્યતિ કિંતુ
धनादिभिर्भोगादिविधित्सयाऽत आह—**किं**
धनैरिति ।

किं धनैर्धनदैर्वा किं कामैर्वा कामदैरुत ।

मृत्युना ग्रस्यमानस्य कर्मभिर्वीत जन्मदैः ॥ ૨૭

उत पुनरपि ॥ ૨૭ ॥

इदानीं संपन्नविवेकः संहृष्यन्नाह—

नूनमिति त्रिभिः ।

नूनं मे भगवांस्तुष्टः सर्वदेवमयो हरिः ।

येन नीतो दशामेतां निर्वेदश्चात्मनः प्लवः ॥ ૨૮

येन प्रीतेनात्मनः प्लवरूपो निर्वेदश्च
भवति स हरिर्मे नूनं प्रीत इति ॥ ૨૮ ॥

सोऽहं कालावशेषेण शोषयिष्येऽङ्गमात्मनः ।

अप्रमत्तोऽखिलस्वार्थे यदि स्यात् सिद्ध आत्मनि ॥ ૨૯

અઙ્ગં શોષયિષ્યે તપસા । યદ્વા વિદ્યયા
लयं नेष्यामि । यदि स्यात्कालावशेषस्तर्ह्या-
त्मन्येव सिद्धस्तुष्टः सन् । अखिले स्वार्थे
धर्मादिसाधनेऽप्रमत्तः सन् ॥ ૨૯ ॥

આવા અનર્થથી વિદ્વાન પણ શા માટે ક્લેશ
પામતો હશે? કારણ વિચારે છે— '**कस्यचित्**
इति।' કોઈકની (માયાથી) ॥ ૨૬ ॥

શંકા કરે છે કે આ મનુષ્ય (માયાથી) મોહિત
થઈને ક્લેશ નથી પામતો, પરંતુ ધન વગેરેથી
વિષયોનો ભોગ કરવાની ઈચ્છાથી (ક્લેશ પામે
છે), આથી કહે છે— '**किं धनैः इति**.'

મૃત્યુથી ગ્રસિત થતા મનુષ્યને ધનથી કે ધન
આપનારાઓથી, વિષયોથી કે વિષયો આપનારાઓથી
અથવા ફરીથી પણ જન્મ આપનારાં કર્મોથી શો
લાભ થવાનો છે? ॥ ૨૭ ॥

'उत' ફરીથી પણ ॥ ૨૭ ॥

હવે વિવેકસંપન્ન થવાથી અતિ હર્ષ પામતાં
ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે— '**नूनम् इति**.'

મારા પર સર્વદેવમય ભગવાન શ્રીહરિ
નિશ્ચિતપણે પ્રસન્ન થયા છે, કે જે શ્રીહરિ દ્વારા
(વિત્તનો નાશ થયેલી) આ દશામાં હું લાવવામાં
આવ્યો છું! જેમના પ્રસન્ન થવાથી મને પોતાને
(સંસારને તરવાના સાધનરૂપ) વહાણરૂપી વૈરાગ્ય
થયો છે! ॥ ૨૮ ॥

જેમના પ્રસન્ન થવાથી મને પોતાને વહાણરૂપી
વૈરાગ્ય થયો છે તે શ્રીહરિ મારા પર અવશ્ય
પ્રસન્ન થયા છે! ॥ ૨૮ ॥

જો મારા આયુષ્યનો કાળ બાકી હશે તો હું
મારા આત્મામાં જ સંતુષ્ટ રહી (ધર્માદિના
સાધનરૂપ) મારા આત્મકલ્યાણમાં સાવધાન થઈ
(તપ કરીને) મારું શરીર સૂકવી નાખીશ. ॥ ૨૮ ॥

તપ કરીને શરીર સૂકવી નાખીશ. અથવા
જ્ઞાનથી મોક્ષ પામીશ. જો આયુષ્યનો કાળ બાકી
હશે તો આત્મામાં જ '**सिद्धः**' સંતુષ્ટ રહી
'अखिले स्वार्थे' સંપૂર્ણ આત્મકલ્યાણરૂપ ધર્માદિ-
સાધનમાં સાવધાન થઈને ॥ ૨૮ ॥

તત્ર મામનુમોદેરન્ દેવાસ્ત્રિભુવનેશ્વરાઃ ।
મુહૂર્તેન બ્રહ્મલોકં ખટ્વાંગઃ સમસાધયત્ ॥ ૩૦

અનુમોદેરન્નનુગૃહ્ણન્તુ । નનુ દેવૈરનુમોદિતોઽપિ
જરઠઃ સ્વલ્પેન કાલેન કિં સાધયિષ્યસિ,
તત્રાહ—મુહૂર્તેનેતિ ॥ ૩૦ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

ઇત્યભિપ્રેત્ય મનસા હ્યાવન્ત્યો દ્વિજસત્તમઃ ।
ઉન્મુચ્ય હૃદયગ્રન્થીન્ શાન્તો ભિક્ષુરભૂન્મુનિઃ ॥ ૩૧

અભિપ્રેત્ય નિશ્ચિત્ય । આવન્ત્યોઽવન્તિ-
દેશભવઃ । હૃદયગ્રન્થીનહંકારમમકારાન્ ॥ ૩૧ ॥

સ ચચાર મહીમેતાં સંયતાત્મેન્દ્રિયાનિલઃ ।
ભિક્ષાર્થં નગરગ્રામાનસંગોઽલક્ષિતોઽવિશત્ ॥ ૩૨

અસઙ્ગ આસક્તિશૂન્યઃ । અલક્ષિતઃ
શ્રૈષ્ઠ્યમદ્યોતયન્ ॥ ૩૨ ॥

તં વૈ પ્રવચસં ભિક્ષુમવધૂતમસજ્જનાઃ ।
દૃષ્ટ્વા પર્યંભવન્ ભદ્ર બહ્વીભિઃ પરિભૂતિભિઃ ॥ ૩૩

પ્રવચસં વૃદ્ધમ્ । અવધૂતં મલિનમ્ ।
પર્યંભવન્નવમેનિરે । હે ભદ્ર । પરિભૂતિભિ-
સ્તિરસ્કારૈઃ ॥ ૩૩ ॥

પરિભવાનેવ દર્શયતિ—કેચિદિતિ સપ્તભિઃ ।
કેચિત્ત્રિવેણું જગૃહુરેકે પાત્રં કમણ્ડલુમ્ ।

પીઠં ચૈકેઽક્ષસૂત્રં ચ કન્થાં ચીરાણિ કેચન ॥ ૩૪

॥ ૩૪ ॥

તેમાં (મારા આ નિશ્ચયમાં) ત્રણે લોકના
અધીશ્વર દેવો મને (વિધ્નો ન નડે તેમ)
અનુગૃહીત કરો! રાજા ખટ્વાંગે એક મુહૂર્તમાં
બ્રહ્મલોક સુસાધ્ય કર્યો હતો. ॥ ૩૦ ॥

‘અનુમોદેરન્’ અનુગૃહીત કરો! શંકા કરવામાં
આવી છે કે દેવો દ્વારા અનુગ્રહ કરવામાં આવે તો
પણ વૃદ્ધ મનુષ્ય અત્યંત અલ્પ સમયમાં શું સિદ્ધ
કરી શકે? તે માટે કહે છે— ‘મુહૂર્તેન ઇતિ।’ (એક
મુહૂર્ત=૨૬૫=૪૮મિનિટ) ॥ ૩૦ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — આ પ્રમાણે મનમાં
નિશ્ચય કરીને તે ઉજ્જૈનવાસી શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ
અહંતા-મમતારૂપી હૃદયની ગાંઠો છોડીને શાંત,
મનનશીલ સંન્યાસી થઈ ગયો. ॥ ૩૧ ॥

‘અભિપ્રેત્ય’ નિશ્ચય કરીને, ‘આવન્ત્યઃ’
અવન્તિ (ઉજ્જૈન)માં જન્મેલો— ‘હૃદયગ્રન્થીન્’
અહંતા-મમતાકાર હૃદયની ગાંઠોને ॥ ૩૧ ॥

મન, ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણને જેણે વશ કર્યા છે
તેવો તે આ પૃથ્વી પર વિચરણ કરતો તેમ જ
પોતાની શ્રેષ્ઠતાને કોઈ જાણે નહીં તેમ અનાસક્ત
થઈને નગરો અને ગામોમાં પ્રવેશ કરતો હતો. ॥ ૩૨ ॥

‘અસઙ્ગઃ’ આસક્તિરહિત થઈને, ‘અલક્ષિતઃ’
પોતાની શ્રેષ્ઠતાને કોઈ જાણે નહીં તેમ ॥ ૩૨ ॥

હે ભદ્ર (ઉદ્ધવ), તે વૃદ્ધ અને મલિન
ભિક્ષુકને જોઈને દુર્જનો અનેક જાતના તિરસ્કારો
દ્વારા તેનું અપમાન કરતા હતા. ॥ ૩૩ ॥

‘પ્રવચસમ્’ વૃદ્ધને, ‘અવધૂતમ્’ મલિન
સંન્યાસીને— ‘પર્યંભવન્’ અપમાન કરતા હતા. હે ભદ્ર
(ઉદ્ધવ)! ‘પરિભૂતિભિઃ — તિરસ્કારો દ્વારા ॥ ૩૩ ॥

અપમાનોને જ સાત શ્લોકોથી વર્ણવે છે—
‘કેચિત્ ઇતિ।’

કેટલાક તેની પાસેથી દંડ આંચકી લેતા,
કેટલાક પાત્ર અને કમંડળ જૂંટવી લેતા, કેટલાક
આસન, જપમાળા, ગોદડી અને કપડાં ઉઠાવી
જતા. ॥ ૩૪ ॥ ૩૪ ॥

પ્રદાય ચ પુનસ્તાનિ દર્શિતાન્યાદદુર્મનેઃ ।
 અન્નં ચ ભૈશ્વ્યસમ્પન્નં ભુંજાનસ્ય સરિત્તટે ॥ ૩૫
 મૂત્રયન્તિ ચ પાપિષ્ઠાઃ ષ્ઠીવન્ત્યસ્ય ચ મૂર્ધનિ ।
 યતવાચં વાચયન્તિ તાડયન્તિ ન વક્તિ ચેત્ ॥ ૩૬

મો ભગવન્, ગૃહાણેતિ દર્શિતાનિ સન્તિ
 પ્રદાય પુનશ્ચાદદુઃ ॥ ૩૫ ॥ અન્ને મૂત્રયન્તિ ।
 મૂર્ધનિ ચ ષ્ઠીવન્તિ । ફૂત્કારેણ શ્લેષ્માણં
 પ્રક્ષિપન્તિ ॥ ૩૬ ॥

તર્જયન્ત્યપરે વાગ્ભિઃ સ્તેનોઽયમિતિ વાદિનઃ ।
 બદ્ધન્તિ રજ્જ્વા તં કેચિદ્ બદ્ધ્યતાં બદ્ધ્યતામિતિ ॥ ૩૭
 ॥ ૩૭ ॥

ક્ષિપન્ત્યેકેઽવજાનન્ત ણ્ણ ધર્મધ્વજઃ શઠઃ ।
 ક્ષીણવિત્ત ઇમાં વૃત્તિમગ્રહીત્ સ્વજનોઽજ્ઞિતઃ ॥ ૩૮

ક્ષિપન્તિ નિન્દન્તિ । નિન્દામેવાહ—ણ
 ધર્મધ્વજસ્ત્રિદણ્ડલિઙ્ગોપજીવી । શઠો લોક-
 વચ્ચકઃ । તદેવાહુઃ—ક્ષીણવિત્ત ઇતિ ॥ ૩૮ ॥

અહો ણ્ણ મહાસારો ધૃતિમાન્ ગિરિરાડિવ ।
 મૌનેન સાધયત્યર્થં બકવદ્ દૃઢનિશ્ચયઃ ॥ ૩૯

મહાસારોઽતિબલી ॥ ૩૯ ॥

ઇત્યેકે વિહસન્ત્યેનમેકે દુર્વાતયન્તિ ચ ।
 તં બબન્ધુર્નિરુરુધુર્યથા ક્રીડનકં દ્વિજમ્ ॥ ૪૦

(કેટલાક તો) મુનિને ‘આ લો,’ એમ દેખાડેલી વસ્તુઓ આપીને પાછી લઈ લેતા. ભિક્ષામાં મળેલા અન્નનું નદીને કિનારે બેસીને ભોજન કરતા આ મુનિના અન્ન ઉપર મહાપાપી લોકો મૂતરતા અને મસ્તક પર થૂંકતા. મૌન ધારણ કરેલા મુનિ જો બોલે નહીં તો તેમને (પરાણે) બોલાવતા અને મારતા. ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥

‘હે ભગવાન, આ લો’, એમ દેખાડેલી વસ્તુઓ આપી દઈને પાછી લઈ લેતા! ॥ ૩૫ ॥ અન્ન ઉપર મૂતરતા અને મસ્તક ઉપર થૂંકતા, ઈંક મારીને કફ નાખતા. ॥ ૩૬ ॥

બીજા કેટલાક વાણીથી તિરસ્કાર કરતા. ‘આ ચોર છે, એને બાંધો, બાંધો.’ એમ કહેતા તેઓ એને દોરડાથી બાંધતા. ॥ ૩૭ ॥ ૩૭ ॥

‘આ ધર્મનો ઢોંગ કરનારો ઠગ છે. ધન નાશ પામ્યું હોવાથી સ્વજનો દ્વારા તરછોડાયેલો તે આ ભીખ માંગવાનો ધંધો કરે છે!’ એમ તેનું અપમાન કરતા કેટલાક તેની નિંદા કરતા હતા. ॥ ૩૮ ॥

‘ક્ષિપન્તિ’ નિંદા કરતા હતા. નિંદા જ જણાવે છે— આ ‘ધર્મધ્વજઃ’ ત્રિદંડી સ્વામીનો ઢોંગ કરીને જીવનારો, ‘શઠઃ’ લોકોને છેતરનારો— તેઓ તે જ કહેવા લાગ્યા— ‘ક્ષીણવિત્તઃ ઇતિ’ જેનું ધન નાશ પામ્યું છે તે ॥ ૩૮ ॥

(કેટલાક ઉપહાસ કરતા) ઓહોહો! આ મહાબળવાન તો હિમાલય જેવો ધૈર્યવાન અને બળવા જેવો દૃઢનિશ્ચયી છે! મૌન ધારણ કરીને પોતાનું કાર્ય સાધી લે છે! ॥ ૩૯ ॥

‘મહાસારઃ’ મહાબળવાન. ॥ ૩૯ ॥

એમ કેટલાક ઉપહાસ કરતા અને તેની ઉપર અધોવાયુ છોડતા. કેટલાક તેને (મેના-પોપટ વગેરે) રમકડાના પક્ષીની જેમ સાંકળોથી બાંધતા અને કારાગૃહ વગેરેમાં પૂરી દેતા. ॥ ૪૦ ॥

दुर्वातयन्ति तदुपर्यधोवायुं मुञ्चन्ति ।
बबन्धुः शृङ्खलैः । निरुधुः कारागृहादिषु ।
द्विजं शुकसारिकादि यथा ॥ ४० ॥
एवं स भौतिकं दुःखं दैविकं दैहिकं च यत् ।
भोक्तव्यमात्मनो दिष्टं प्राप्तं प्राप्तमबुध्यत ॥ ४१

भौतिकं दुर्जनादिकृतम् । दैहिकं
ज्वरादिनिमित्तम् । दैविकं शीतोष्णादिप्रभवम् ।
दिष्टं दैवप्राप्तम् ॥ ४१ ॥

परिभूत इमां गाथामगायत नराधमैः ।
पातयद्भिः स्वधर्मस्थो धृतिमास्थाय सात्त्विकीम् ॥ ४२

धर्मात्पातयद्भिः परिभूतोऽपि सात्त्विकीं
धृतिमास्थाय स्वधर्म एव स्थित इमां वक्ष्यमाणां
गाथामगायत ।

सात्त्विकी धृतिश्च—
'धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥'
इति ॥ ४२ ॥

तामेवाष्टादशશ્લોકીં ગાથામાહ—
નાયમિતિ ।

द्विज उवाच
नायं जनो मे सुखदुःखहेतु-
र्न देवताऽऽत्मा ग्रहकर्मकालाः ।
मनः परं कारणमामनन्ति
संसारचक्रं परिवर्तयेद् यत् ॥ ४३

'दुर्वातयन्ति' તેની ઉપર અધોવાયુ છોડતા,
સાંકળોથી બાંધતા, કારાગૃહ વગેરેમાં પૂરી દેતા,
પોપટ-મેના વગેરે પક્ષીની જેમ ॥ ૪૦ ॥

(દુર્જનોએ આપેલી) ભૌતિક પીડા, (ટાઢ-
તડકા વગેરેથી થતી) દૈવિક પીડા અને (જવર
વગેરે) દૈહિક પીડા— એમ દૈવ દ્વારા જે પ્રાપ્ત થતું
તે પોતાને ભોગવવા યોગ્ય છે, એમ તે જાણતો
હતો. ॥ ૪૧ ॥

દુર્જનો વગેરેએ આપેલી ભૌતિક પીડા,
જવર વગેરેને કારણે થતી દૈહિક પીડા, ટાઢ-તડકા
વગેરેથી થતી દૈવિક પીડા— 'દિષ્ટમ્' દૈવ દ્વારા
પ્રાપ્ત થયેલું ॥ ૪૧ ॥

ધર્મમાર્ગથી અધઃપતન કરાવનારા નરાધમો
દ્વારા અપમાનિત થવા છતાં સ્વધર્મનિષ્ઠ એવો તે
ભિક્ષુક સત્વગુણી ધીરજ ધરીને આ પ્રમાણે ગાન
કરતો હતો. ॥ ૪૨ ॥

ધર્મમાર્ગથી અધઃપતન કરાવનારાઓ દ્વારા
અપમાનિત થવા છતાં સાત્ત્વિક ધીરજ ધરીને,
સ્વધર્મમાં રહેલો તે આ કહેવામાં આવનાર ગાથાનું
ગાન કરતો હતો.

સાત્ત્વિક ધીરજ— 'હે પાર્થ, સમાધિ દ્વારા
(યોગી) જે અચળ ધારણા વડે મન, પ્રાણ તથા
ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓને ધારણ કરે છે, તે ધૃતિ
સાત્ત્વિક છે.' (ગીતા ૧૮/૩૩) ॥ ૪૨ ॥

તે અઢાર શ્લોકોની ગાથાનું જ ગાન કરે છે—
'ન અયમ્ ઇતિ ।'

બ્રાહ્મણ બોલ્યો — મારાં સુખ-દુઃખનું કારણ
નથી આ લોકો, નથી દેવો, નથી શરીર, નથી
ગ્રહો, કર્મ કે કાળ. (વિદ્વાનો) કેવળ મનને જ
સુખ-દુઃખનું કારણ કહે છે, કે જે મનને કારણે
સંસાર ફરી ફરીને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

ન ચાત્મા નાપિ ગ્રહાદયઃ । મનઃ પરં
 કેવલં સુખદુઃખયોઃ કારણં વદન્તિ—
 ‘મનસા હ્યેવ પશ્યતિ મનસા શૃણોતિ’
 इत्यादिश्रुतयः ॥ ૪૩ ॥

परिवर्तनप्रकारमाह—मन इत्यादि ।

મનો ગુણાન્ વૈ સૃજતે બલીય-
 स्ततश्च कर्माणि विलक्षणानि ।
 शुक्लानि कृष्णान्यथ लोहितानि
 तेभ्यः सवर्णाः सृतयो भवन्ति ॥ ૪૪

ગુણાન્ ગુણવૃત્તીઃ સૃજતિ । તતશ્ચ તેભ્યો
 गुणेभ्यः शुक्लानि सात्त्विकानि । कृष्णानि
 તામસાનિ । લોહિતાનિ રાજસાનિ । સવર્ણાસ્તત્-
 त्कर्मानुरूपाः सृतयो देवतिर्यङ्नरादिगतयः
 ॥ ૪૪ ॥

તર્હિ મનસ એવ સંસારઃ સ્યાન્નાત્મન
 इत्याशङ्क्याह—अनीह इति ।

अनीह आत्मा मनसा समीहता
 हिरण्मयो मत्सख उद्विचष्टे ।
 मनः स्वलिंगं परिगृह्य कामान्
 जुषन् निबद्धो गुणसंगतोऽसौ ॥ ૪૫

अयमर्थः—अविद्ययाध्यासेनेयमात्मनः
 संसृतिर्न तु स्वतः । यतस्तद्रहितस्येश्वरस्य

સુખ-દુઃખનું કારણ શરીર નથી અને ગ્રહો
 વગેરે પણ નથી. ‘પરમ્’ કેવળ મનને સુખ-દુઃખનું
 કારણ કહે છે— ‘(મનુષ્ય) મનથી જ જુએ છે અને
 મનથી જ સાંભળે છે.’ (બૃહદા.ઉપ.૧/૫/૩), એમ
 શ્રુતિઓ કહે છે. ॥ ૪૩ ॥

સંસાર ફરી ફરીને કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે,
 તે કહે છે— ‘મનઃ’ વગેરે

અતિ બળવાન મન ગુણોની વૃત્તિઓ ઉત્પન્ન
 કરે છે. તે ગુણોથી સાત્ત્વિક, તામસ અને રાજસ
 કર્મો થાય છે. તે કર્મોથી તે તે કર્મોને અનુરૂપ
 (દેવ, પશુ-પક્ષી, મનુષ્ય વગેરે) ગતિઓ થાય છે.
 ॥ ૪૪ ॥

મન ‘ગુણાન્’ કામ વગેરે ગુણોની વૃત્તિઓ
 ઉત્પન્ન કરે છે અને ‘તતઃ’ તે ગુણોથી ‘શુક્લાનિ’
 સાત્ત્વિક, ‘કૃષ્ણાનિ’ તામસ, ‘લોહિતાનિ’ રાજસ
 (પુણ્ય-પાપમિશ્ર વિલક્ષણ કર્મો), તે કર્મોથી ‘સવર્ણાઃ’
 તે તે કર્મોને અનુરૂપ ‘સૃતયઃ’ દેવ, પશુ-પક્ષી,
 મનુષ્ય વગેરે ગતિઓ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

તો પછી સંસાર મનને હોય, નહીં કે આત્માને,
 એવી શંકા કરીને કહે છે— ‘અનીહઃ ઇતિ ।’

ગુણવૃત્તિઓને સર્જતા મન સાથે નિયંતારૂપ
 રહ્યા હોવા છતાં પરમાત્મા મનની ક્રિયાઓ
 સાથેના સંગથી રહિત છે, કારણ કે વિદ્યાશક્તિપ્રધાન
 છે તેમ જ મારા (જીવ માત્રના) સખા— નિયંતા
 છે, આથી અલુપ્ત જ્ઞાનથી કેવળ જોયા કરે છે.
 (જ્યારે) ‘હું’ એવો તે જીવ પોતાના આત્મામાં
 સંસારને પ્રકટ કરે છે તે મનને પોતાનારૂપ
 સ્વીકારીને ગુણોના સંગથી વિષયોનું સેવન કરતો
 બંધાય છે. ॥ ૪૫ ॥

આ પ્રમાણે અર્થ છે— અવિદ્યાથી (સ્વરૂપના
 અજ્ઞાનથી) અધ્યાસને કારણે આ આત્માનો સંસાર
 તો પોતાની મેળે નથી થયો, કારણ કે મનના
 અધ્યાસરહિત ઈશ્વરને સંસાર નથી, પરંતુ તે

સા નાસ્તિ કિંતુ તદ્વતો જીવસ્યૈવેતિ ।
 તદેવાહ—મનસા સમીહમાનેન સહનિયન્તૃત્વેન
 વર્તમાનોઽપિ પરમાત્મા અનીહસ્તલ્ક્રિયાસઙ્ગરહિતઃ ।
 યતો હિરણ્મયો વિદ્યાશક્તિપ્રધાનઃ । યતો
 મત્સખઃ । મમ જીવસ્ય સખા નિયન્તા । અત
 ઉદુચ્ચૈર્વિચષ્ટે । અતિરોહિતજ્ઞાનેન કેવલં
 પશ્યતીત્યર્થઃ । અસૌ પુનરહં જીવઃ સ્વલિઙ્ગં
 સ્વસ્મિન્નાત્મનિ લિઙ્ગયતિ દ્યોતયતિ સંસારમિતિ
 તથા તન્મનઃ પરિગૃહ્યાત્મત્વેન સ્વીકૃત્ય મનસો
 ગુણૈઃ કર્મભિઃ સઙ્ગતઃ સંબદ્ધો ગુણસઙ્ગાદ્વા
 કામાન્ જુષન્નિબદ્ધ ઇતિ ॥ ૪૫ ॥

અતો મનોનિગ્રહે કૃતે સર્વં કૃતં સ્યાત્, તં
 વિના તુ સર્વં વ્યર્થમિત્યાહ—**દાનમિતિ દ્વાખ્યામ્ ।**
દાનં સ્વધર્મો નિયમો યમશ્ચ
શ્રુતં ચ કર્માણિ ચ સદ્વ્રતાનિ ।
સર્વે મનોનિગ્રહલક્ષણાન્તાઃ
પરો હિ યોગો મનસઃ સમાધિઃ ॥ ૪૬
 સ્વધર્મો નિત્યનૈમિત્તિકઃ । સદ્વ્રતાન્યેકા-
 દશ્યુપવાસાદીનિ । અન્યાનિ ચ યાવન્તિ કર્માણિ ।
 એતે સર્વે ઉપાયા મનોનિગ્રહલક્ષણોઽન્તો નિષ્ઠા
 ફલં યેષાં તે તથા । નનુ જ્ઞાનાઙ્ગત્વં તેષાં
 પ્રસિદ્ધં તત્રાહ—મનસઃ સમાધિર્નિગ્રહ એવ
 પરો યોગો જ્ઞાનમ્ ॥ ૪૬ ॥

અતો યસ્ય મનઃ સમાહિતં ભવતિ તસ્ય
 કિં કૃત્યમસ્તિ વદેત્યપરં પ્રત્યુપદિશન્નિવ
 સ્વયમેવાહ—

મનના અધ્યાસવાળા જીવને જ સંસાર છે. તે જ
 કહે છે—મનથી ગુણવૃત્તિઓ સર્જતા હોવાથી મન
 સાથે નિયંતારૂપ રહ્યા હોવા છતાં પરમાત્મા
 ‘અનીહઃ’ તે મનની ક્રિયાઓ સાથેના સંગથી
 રહિત છે, કારણ કે ‘હિરણ્મયઃ’ વિદ્યાશક્તિપ્રધાન
 છે અને કારણ કે ‘મત્સખઃ’ મારા (અર્થાત્
 જીવમાત્રના હિતકર્તા) નિયંતાર છે. આથી ‘ઉત્’
 ઉચ્ચ, તિરોહિત ન થનારા (અલુપ્ત, પ્રકટ) જ્ઞાનથી
 કેવળ જોયા કરે છે, એમ અર્થ છે. વળી, ‘હું’
 એવો તે જીવ ‘સ્વલિઙ્ગમ્’ પોતાના આત્મામાં
 સંસારને જે ‘લિઙ્ગયતિ’ પ્રકટ કરે છે તે મનને
 પોતાનારૂપ સ્વીકારીને મનનાં ગુણો અને કર્મો સાથે
 સંબંધવાળો થઈને અથવા ગુણના સંગથી વિષયોને
 સેવતો બંધાય છે. ॥ ૪૫ ॥

આથી મનનો નિગ્રહ કરવામાં આવે તો સર્વ
 સાધન કરેલું ગણાય છે. તેના વિના તો બધું વ્યર્થ
 છે, એમ બે શ્લોકોથી કહે છે— ‘દાનમ્ ઇતિ ।’
 દાન, (નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોરૂપ) સ્વધર્મ, નિયમ,
 યમ, શાસ્ત્રાધ્યયન, કર્મો તથા એકાદશી વગેરે
 ઉત્તમ વ્રતો— એ સર્વ મનોનિગ્રહરૂપ લક્ષણનાં
 ફળવાળાં છે. મનોનિગ્રહ જ શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન છે. ॥ ૪૬ ॥

‘સ્વધર્મઃ’ નિત્ય-નૈમિત્તિક કર્મોરૂપ સ્વધર્મ.
 ‘સદ્વ્રતાનિ’ એકાદશીનો ઉપવાસ વગેરે ઉત્તમ વ્રતો
 તથા બીજાં જેટલાં કર્મો છે તે સર્વ ઉપાયો મનોનિગ્રહરૂપ
 લક્ષણ જેમનો અંત, નિષ્ઠા, ફળ છે, તેવાં છે. શંકા
 કરવામાં આવી છે કે તે સ્વધર્મપાલન વગેરે તો
 જ્ઞાનના અંગરૂપ હોવા માટે પ્રસિદ્ધ છે. તે માટે ઉત્તર
 આપે છે— મનનો ‘સમાધિઃ’ નિગ્રહ એ જ શ્રેષ્ઠ
 ‘યોગઃ’ જ્ઞાન છે. ॥ ૪૬ ॥

આથી જેનું મન શાંત (અને સંયમિત) બને
 છે, તેને કંઈ પણ સાધન કરવાની શી જરૂર છે?
 (હે મન, તું મને) કહે— એમ જાણે બીજાને ઉપદેશ
 આપતો હોય તેમ પોતાને જ કહે છે—

समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं
दानादिभिः किं वद तस्य कृत्यम् ।
असंयतं यस्य मनो विनश्यद्
दानादिभिश्चेदपरं किमेभिः ॥ ४७

असंयतं विक्षिप्तं चेत् ।
यद्वा, विनश्यदालस्यादिना लीयमानं
चेद्भवेत्तर्हीभिर्दानादिभिः किमपरं प्रयोजनं
स्यात् । न किञ्चिदित्यर्थः ॥ ४७ ॥
नन्वितरेन्द्रियजयः प्रयोजनं स्यान्नेत्याह—
मनोवश इति ।

मनोवशेऽन्ये ह्यभवन् स्म देवा
मनश्च नान्यस्य वशं समेति ।
भीष्मो हि देवः सहसः सहीयान्
युञ्ज्याद् वशे तं स हि देवदेवः ॥ ४८
देवा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा ।
भीष्मो योगिनामपि भयंकरो मनोलक्षणो देवः ।
कुतः । सहसो बलादपि बलिनोऽपि वा
सहीयान्बलवान् । अतस्तं यो वशवर्तिनं कुर्यात्स
एव देवदेवः सर्वेन्द्रियजेता भविता नान्यः ।
तथा च श्रुतिः—‘मनसो वशे सर्वमिदं बभूव
नान्यस्य मनो वशमन्वियाय । भीष्मो हि देवः
सहसः सहीयान् ।’ इति ॥ ४८ ॥

तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेग-
मरुन्तुदं तन्न विजित्य केचित् ।
कुर्वन्त्यसद्विग्रहमत्र मर्त्यै-
र्मित्राण्युदासीनरिपून् विमूढाः ॥ ४९

જેનું મન શાંત અને સંયમિત હોય તેને દાન વગેરે કરવાનું શું પ્રયોજન છે? (અર્થાત્ તેને દાન વગેરેનું ફળ મળી જ ગયું છે.) જેનું મન ચંચળ છે અથવા આળસ વગેરેથી અભિભૂત થયેલું છે, તેને આ દાન વગેરે (ઉપાયો)થી બીજું શું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું છે? ॥ ૪૭ ॥

‘અસંયતમ્’ જો ચંચળ હોય અથવા ‘વિનશ્યત્’ આળસ વગેરેથી જો અભિભૂત થયું હોય તો ‘एभिः’ આ દાન વગેરેથી બીજું શું પ્રયોજન સિદ્ધ થવાનું છે? કંઈ જ નહીં, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૭ ॥ શંકા કરવામાં આવી છે કે (દાન વગેરેથી) બીજી ઈન્દ્રિયો (જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને કર્મેન્દ્રિયો) ઉપર વિજય મેળવવાનું પ્રયોજન તો સિદ્ધ થાય ને! તે માટે કહે છે કે ના— ‘મનોવશે ઇતિ ।’

ઈન્દ્રિયો અને તેના બીજા અધિષ્ઠાયક દેવો મનને જ વશ છે, મન બીજા કોઈને વશ નથી. ખરેખર, મન ભયંકર દેવતા છે, કારણ કે તે બળવાનથી પણ બળવાન છે. આથી જે મનને વશ કરે તે દેવોનો દેવ છે. ॥ ૪૮ ॥

‘દેવાઃ’ ઈન્દ્રિયો અને તેમના અધિષ્ઠાતાઓ— ‘भीष्मः’ યોગીઓને માટે પણ ભયંકર મનોલક્ષણરૂપ દેવ— કેવી રીતે? ‘सहसः’ બળવાનથી પણ વધારે ‘सहीयान्’ બળવાન છે. આથી તે મનને જે વશમાં રાખે તે જ ‘देवदेवः’ દેવોનો દેવ છે, સર્વ ઈન્દ્રિયોને જીતનારો છે, બીજો કોઈ જ નહીં. તે અનુસાર શ્રુતિ છે— ‘આ સર્વ જગત મનને વશ થયેલું છે. મન કોઈને વશ થયું નથી, કારણ કે મન એ ભયંકર દેવ છે અને બળવાનથી પણ વધારે બળવાન છે.’ ॥ ૪૮ ॥

કેટલાક મૂઠ મનુષ્યો (રાગાદિ) અસહ્ય વેગવાળા અને મર્મસ્થાનોમાં વ્યથા આપનારા મનરૂપી તે દુર્જય શત્રુને જીત્યા વિના બીજા કેટલાક મનુષ્યો સાથે વ્યર્થ ક્લેશ કરે છે અને કેટલાકને મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુ બનાવી લે છે. ॥ ૪૯ ॥

અતોઽસહ્યા રાગાદયો વેગા યસ્ય તમ્,
અત એવારુન્તુદં અરુર્મમ તત્તુદતિ વ્યથયતીત્ય-
રુન્તુદસ્તમ્। તત્ નેતિ ચ્છેદઃ। તં ન
વિજિત્યાજિત્વા તત્ તતો યે કેચિન્મત્યૈઃ
કૈશ્ચિદસદ્વિગ્રહં કુર્વન્તિ। તત્ર ચાનુકૂલપ્રતિ-
કૂલાદીનન્યાન્મિત્રાદીન્કુર્વન્તિ તે મૂઠા ઇત્યર્થઃ
॥ ૪૯ ॥

તતશ્ચાનેન પ્રકારેણ સંસારે ભ્રમન્તીત્યાહ—
દેહમિતિ।

દેહં મનોમાત્રમિમં ગૃહીત્વા
મમાહમિત્યન્ધધિયો મનુષ્યાઃ।
એષોઽહમન્યોઽયમિતિ ભ્રમેણ
દુરન્તપારે તમસિ ભ્રમન્તિ ॥ ૫૦
મનોમાત્રપરિકલ્પિતમિમં સ્વદેહમહમિતિ
પુત્રાદિદેહં ચ મમેતિ સ્વીકૃત્ય। તમસિ
સંસારે ॥ ૫૦ ॥

તદેવં મનસ એવ દુઃખકારણત્વ-
મુપપાદ્યેદાનીં જનાદીનાં ષણ્ણામકારણત્વં
પ્રપન્ચયતિ—જનસ્તિત્વિતિ ષડ્ભિઃ।

જનસ્તુ હેતુઃ સુખદુઃખયોશ્ચેત્
કિમાત્મનશ્ચાત્ર હ ભૌમયોસ્તત્।
જિહ્વાં ક્વચિત્ સંદશતિ સ્વદદ્ધિ-
સ્તદ્વેદનાયાં કતમાય કુપ્યેત્ ॥ ૫૧

આથી રાગાદિ અસદ્ધ વેગો છે જેના તે
મનને, આથી જ ‘અરુન્તુદમ્’ અરુઃ મર્મ, તેને
તુદતિ વ્યથા આપે છે તે અરુન્તુદઃ, તે (મન)ને—
‘તન્ન’ = તત્-ન એમ પદચ્છેદ છે. તે મનને ‘ન
વિજિત્ય’ જીત્યા વિના ‘તત્’ તતઃ મનને ન
જીતવાથી ‘કેચિન્મત્યૈઃ’ કેટલાક મનુષ્યો સાથે
વ્યર્થ ક્લેશ કરે છે. તેમાં જેઓ અનુકૂળને મિત્ર,
પ્રતિકૂળને શત્રુ અને બીજાને ઉદાસીન બનાવી લે
છે, તેઓ મૂઠ છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૯ ॥

અને પછી આ પ્રકારે તેઓ સંસારમાં ભમે
છે— ‘દેહમ્ ઇતિ।’

આ મનઃકલ્પિત શરીરને ‘હું’ અને પુત્રાદિના
શરીરને ‘મારું’ એમ સ્વીકારીને અંબુદ્ધિવાળા
મનુષ્યો ‘આ હું અને આ બીજો’ એવી ભ્રાંતિથી
ઘોર અજ્ઞાનપૂર્ણ સંસારમાં ભટકે છે. ॥ ૫૦ ॥

કેવળ મનથી કલ્પના કરી લીધેલા આ
પોતાના શરીરને ‘હું’ અને પુત્રાદિના શરીરને
‘મારું’ એમ સ્વીકારીને— ‘તમસિ’ અજ્ઞાનપૂર્ણ
સંસારમાં ॥ ૫૦ ॥

આમ, મનને જ દુઃખના કારણરૂપે સિદ્ધ
કરીને હવે બીજા લોકો વગેરે (દિવો, આત્મા, ગ્રહો,
કર્મ અને કાળ એમ) છયે દુઃખના કારણરૂપ
નથી, એમ છ શ્લોકો વડે વિસ્તારથી સમજાવે છે—
‘જનઃ તુ ઇતિ।’

જો બીજો મનુષ્ય સુખ-દુઃખનું કારણ હોય તો
એ પક્ષમાં પણ આત્માને શું? ભૂમિના વિકારરૂપ તે
સુખ-દુઃખ બંને શરીરોને જ છે. (પોતાનાં અને
બીજાનાં શરીરોમાં પરમાત્મા એક જ છે માટે) જેમ
જીભ ક્યારેક પોતાના જ દાંતથી કચરાય તો તેની
વેદના માટે કોની ઉપર કોપ કરાય? ॥ ૫૧ ॥

અત્ર ચાસ્મિન્નપિ પક્ષે આત્મનઃ કિં, ન કિંચિત્ । સુખદુઃખકર્મત્વં તત્કર્તૃત્વં ચેત્યર્થઃ । કુત ઇત્યત આહ—હ નિશ્ચિતં ભૌમયોર્વિકાર-યોર્દેહયોસ્તત્, ન ત્વાત્મનઃ । અમૂર્તસ્યાક્રિયસ્ય ચ હનનાદિષુ કર્મત્વકર્તૃત્વાનુપપત્તેઃ ।

તથાપિ દુઃખમાત્મપર્યવસાય્યેવેતિ ચેદેવમપિ પરમાત્મન ઉભયત્રાપ્યેકત્વાન્ન કોપવિષયોઽસ્તીતિ સ્વદૃષ્ટાન્તેન દર્શયતિ— જિહ્વામિતિ ॥ ૫૧ ॥

દુઃખસ્ય હેતુર્યદિ દેવતાસ્તુ કિમાત્મનસ્તત્ર વિકારયોસ્તત્ । યદન્નમન્નેન નિહન્યતે ક્વચિત્ ક્રુધ્યેત કસ્મૈ પુરુષઃ સ્વદેહે ॥ ૫૨

યદિ દેવતા અસ્તુ નામ, તત્રાપિ પક્ષે આત્મનઃ કિમ્ । યતો વિકારયોર્વિક્રિય-માણયોર્દેવયોસ્તદ્દસ્તેન મુખેઽભિહતે । તેન વા હસ્તે દષ્ટે તદભિમાનિનોર્વહ્નીન્દ્રયોરેવ તત્, ન ત્વવિક્રિયસ્યાનહંકારસ્ય ચાત્મનઃ । દેવતાનાં ચ સર્વદેહેષ્વભેદાન્ન કોપવિષયોઽસ્તીતિ સ્વદેહદૃષ્ટાન્તમાહ—યદ્યદા અન્નં દેવતાધિષ્ઠાનં

‘અત્ર ચ’ આ પક્ષમાં પણ (બીજો મનુષ્ય સુખ-દુઃખના કારણરૂપ હોય તો પણ) આત્માને શું? કંઈ જ નહીં. આત્મા સુખ-દુઃખના વિષયરૂપ નથી, સુખ-દુઃખનો કર્તા પણ નથી, એમ અર્થ છે. શા માટે? તે હવે કહે છે— ‘હ’ નિશ્ચય જ ‘ભૌમયોઃ’ ભૂમિના વિકારરૂપ પોતાના અને બીજાના એમ બંને શરીરોને સુખ-દુઃખનું કર્મત્વ અને કર્તૃત્વ છે, પણ આત્માને નથી, કારણ કે અમૂર્ત અને અક્રિય આત્મા કોઈને હણવા વગેરેમાં કર્મરૂપ કે કર્તારૂપ હોઈ શકે નહીં.

તેમ છતાં પણ દુઃખ તો આત્માને જ થતું દેખાય છે, એમ જો કહેવામાં આવે તો પોતાના દેહમાં અને બીજાના દેહમાં પરમાત્મા એક જ છે, તેથી કોઈ કોપને પાત્ર બનતું નથી. આ વાત પોતાના દૃષ્ટાંતથી દર્શાવે છે— ‘જિહ્વામ્ ઇતિ’

જો દેવતાઓ દુઃખનું કારણ હોય તો પણ આત્માને શું? (કર્તા કે કર્મરૂપે) વિકાર પામતા દેવોને તે (દુઃખ થવું જોઈએ), આત્માને નહીં! પણ પોતાના દેહમાં ક્યારેક એક અંગથી બીજા અંગને ઈજા પહોંચે, ત્યારે પુરુષ કોના પર ક્રોધ કરે? ॥ ૫૨ ॥

જો દેવતાઓ (દુઃખનું કારણ) હોય તો ભલે, તે પક્ષમાં પણ આત્માને શું? કારણ કે ‘વિકારયોઃ’ (મારવાની ક્રિયામાં કર્તા કે કર્મરૂપે) વિકાર પામતા તે દેવોને તે (દુઃખ થવું જોઈએ). એક મનુષ્યના હાથથી બીજા મનુષ્યના મુખ પર જ્યારે લપડાક મારવામાં આવે અથવા તે મુખથી હાથને જ્યારે બચકું ભરવામાં આવે, ત્યારે તેના અભિમાની દેવો અગ્નિ અને ઈન્દ્રને જ દુઃખ થવું જોઈએ, અવિકારી અને અહંકાર-રહિત આત્માને નહીં! અને સર્વના દેહોમાં દેવતાઓ એક જ હોય છે, માટે કોઈ કોપને પાત્ર નથી. આ વાત પોતાના દેહના દૃષ્ટાંતરૂપે કહે છે— ‘યત્’ જ્યારે હાથ, મુખ વગેરેના દેવતાના અધિષ્ઠાનરૂપ અંગને

હસ્તમુખાદિ । અત એવ પૂર્વત્ર દેવતાનધિષ્ઠાન-
રૂપભૂવિકારદન્તોદાહરણમ્ ॥ ૫૨ ॥

આત્મા યદિ સ્યાત્ સુખદુઃખહેતુઃ
કિમન્યતસ્તત્ર નિજસ્વભાવઃ ।
ન હ્યાત્મનોઽન્યદ્ યદિ તન્મૃષા સ્યાત્
ક્રુધ્યેત કસ્માન્ન સુખં ન દુઃખમ્ ॥ ૫૩

આત્મનઃ સુખદુઃખાદ્યાકારપરિણામોઽતઃ સ
એવ યદિ હેતુઃ સ્યાત્તત્ર તસ્મિન્પક્ષે અન્યતઃ
કિમ્ । ન કિંચિદન્યતો ભવતિ યસ્મૈ
ક્રુપ્યેદિત્યર્થઃ, યતો નિજ એવ સ્વભાવઃ સઃ ।

નન્વાત્મનસ્તથા પરિણામોઽન્યનિમિત્તો
ભવત્યતોઽસ્તિ કોપવિષય ઇતિ ચેત્તત્રાહ—
ન હીતિ । આત્મવ્યતિરિક્તં નાસ્ત્યેવ । યદિ
સ્યાદસ્તીતિ પ્રતીયેત, તર્હિ તન્મૃષૈવાતઃ
કસ્તાદ્દેતોઃ ક્રુધ્યેત, યતો નાસ્તિ નિમિત્તં ન
ચ સુખં દુઃખં ચેત્યર્થઃ ॥ ૫૩ ॥

ગ્રહા નિમિત્તં સુખદુઃખયોશ્ચેત્
કિમાત્મનોઽજસ્ય જનસ્ય તે વૈ ।
ગ્રહૈર્ગ્રહસ્યૈવ વદન્તિ પીઢાં
ક્રુધ્યેત કસ્મૈ પુરુષસ્તતોઽન્યઃ ॥ ૫૪

(બીજા અંગથી ઈજા પહોંચે ત્યારે)— આથી જ આ
પહેલાના શ્લોક(૫૧)માં દેવતાઓનું અધિષ્ઠાન ન
હોય તેવા પૃથ્વીના વિકારરૂપ દાંતનું ઉદાહરણ
આપવામાં આવ્યું છે. ॥ ૫૨ ॥

જો આત્મા સુખ-દુઃખનું કારણ હોય તો તે
પક્ષમાં બીજાનો શો દોષ (કે જે કારણે આપણે
બીજા ઉપર ક્રોધ કરીએ)? સુખ-દુઃખ પોતાનો જ
સ્વભાવ ઠરે છે. ખરેખર, આત્માથી જુદી કોઈ
વસ્તુ જ નથી. જો કોઈ વસ્તુ જુદી જણાતી હોય
તો તે મિથ્યા છે. સુખ-દુઃખમાં કોઈ નિમિત્ત જ
નથી, તો કયા કારણે ક્રોધ કરવો જોઈએ? ॥૫૩॥

સુખ-દુઃખાદિ પરિણામ આત્માને થાય છે,
આથી જો તે આત્મા જ તેના કારણરૂપ હોય તો
'તત્ર' તે પક્ષમાં બીજાથી શું? (બીજાનો શો
દોષ?) બીજાને કારણે કંઈ જ થતું નથી, કે જેને
માટે ક્રોધ કરવો જોઈએ, એમ અર્થ છે, કારણ કે
સુખ-દુઃખ એ પોતાનો જ સ્વભાવ છે.

જો શંકા કરવામાં આવે કે આત્માને સુખ-
દુઃખાદિ પરિણામ થાય છે માટે તેમાં બીજો મનુષ્ય
નિમિત્તરૂપ હોય છે જો તે કોપનો વિષય થાય, તો
તે માટે કહે છે— 'ન હિ ઇતિ।' આત્માથી જુદી
કોઈ વસ્તુ જ નથી. જો કોઈ વસ્તુ જુદી જણાતી
હોય તો તે મિથ્યા જ છે. તો કયા કારણે ક્રોધ
કરવો જોઈએ, કે જે માટે સુખ-દુઃખમાં કોઈ
નિમિત્ત જ નથી? એમ અર્થ છે. ॥ ૫૩ ॥

જો ગ્રહો સુખ-દુઃખનું નિમિત્ત હોય તો પણ
અજન્મા એવા આત્માને શું? કારણ કે જે જન્મે છે
તે દેહને (જન્મલગ્નની અપેક્ષાએ બારમી, આઠમી
વગેરે રાશિઓમાં રહેલા) તે ગ્રહો જ (સુખ-દુઃખના
નિમિત્ત બને છે). (જ્યોતિષીઓ) કહે છે કે (અંતરિક્ષમાં
રહેલા) ગ્રહોથી (અંતરિક્ષમાં રહેલા) ગ્રહને પીડા
થાય છે. માટે તે ગ્રહથી અને દેહથી જુદો એવો
(વિવેકી) મનુષ્ય કોના ઉપર ક્રોધ કરે? ॥ ૫૪ ॥

ग्रहपक्षेऽप्यजस्यात्मनः किं, यतो जन्यत
इति जनो देहस्तस्यैव जन्मलग्नापेक्षया
द्वादशाष्टमादिराशिस्थास्ते सुखदुःखयोर्निमित्तं
भवन्ति। किंच, अन्तरिक्षस्थैर्ग्रहैस्तत्रस्थस्य
ग्रहस्यैव पादाद्धादिदृष्ट्यादिभेदैः पीडां वदन्ति
दैवज्ञाः, न तु ग्रहकोणादिषु स्थितस्य तद्-
दृष्ट्यगोचरस्य पुरुषस्य। ग्रहगतैव तु पीडा
तल्लग्नोत्पन्ने देहे तस्याभिमानाद्भवति। अतः
पुरुषस्ततो ग्रहाद्देहाच्चान्यः कस्मै क्रुध्येत
॥ ५४ ॥

कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत्
किमात्मनस्तद्धि जडाजडत्वे।
देहस्त्वचित् पुरुषोऽयं सुपर्णः
क्रुध्येत कस्मै न हि कर्ममूलम् ॥ ५५

कर्म हेतुश्चेदस्त्वित्यसूयोपगमः कर्मैव
नास्ति कुतस्तस्य हेतुत्वमिति, तदाह—
हि यस्मात्कर्म एकस्य जडाजडत्वे सति
स्यात्, जडत्वाद्विकारित्वोपपत्तेः, अजडत्वाच्च
हितानुसंधानतः प्रवृत्तिसंभवात्। अचिज्जडो
देहोऽतस्तस्य प्रवृत्तिर्न संभवति। पुरुषस्तु
सुपर्णः शुद्धज्ञानस्वरूपोऽतः कस्मै क्रुध्येत,
यतः सुखदुःखयोर्मूलभूतं कर्मैव नास्तीति
॥ ५५ ॥

ગ્રહો સુખ-દુઃખના નિમિત્ત હોવાના પક્ષમાં પણ
અજન્મા એવા આત્માને શું લાગે વળગે છે? કારણ કે
જે જન્મે છે તે 'જનઃ' દેહ, તે દેહને જ જન્મલગ્નની
અપેક્ષાએ બારમી, આઠમી વગેરે રાશિઓમાં રહેલા
તે ગ્રહો જ સુખદુઃખના નિમિત્ત બને છે. વળી,
જ્યોતિષીઓ કહે છે કે અંતરિક્ષમાં રહેલા ગ્રહો દ્વારા
અંતરિક્ષમાં રહેલા ગ્રહને પાદાર્થ (એકપાદ, દ્વિપાદ)
વગેરે જુદી જુદી દૃષ્ટિ પડવાથી પીડા થાય છે, પરંતુ
જ્યોતિષીઓ ગ્રહના ખૂણા વગેરેમાં રહેલા અને તે
દૃષ્ટિના અવિષય એવા પુરુષને ગ્રહોની પીડા કહેતા
નથી. ગ્રહને કારણે થતી પીડા જ તે ગ્રહના લગ્નમાં
ઉત્પન્ન થયેલા દેહ પર તે પુરુષને અભિમાન થવાથી
થાય છે. આથી તે ગ્રહથી અને દેહથી જુદો એવો
પુરુષ કોના ઉપર ક્રોધ કરે? ॥ ૫૪ ॥

જો કર્મો દુઃખનું કારણ હોય તો પણ આત્માને
તેનાથી શું પ્રયોજન? કોઈ વસ્તુમાં જડત્વ અને
અજડત્વ (બંને) હોય તો જ કર્મ સંભવી શકે. દેહ
કેવળ જડ છે અને આ પુરુષ (આત્મા) શુદ્ધ
જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેથી દેહને કે આત્માને કર્મ સંભવી
ન શકે. આમ, સુખ-દુઃખનું મૂળ કારણ કર્મ નથી,
તો કોઈ કોના પર ક્રોધ કરે? ॥ ૫૫ ॥

જો કર્મ સુખ-દુઃખનું કારણ હોય તો મીમાંસકોના
મત અનુસાર કર્મ કોઈ વસ્તુ જ નથી, તો તે સુખ-
દુઃખનું કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે? તે કહે છે—
'હિ' કારણ કે કોઈ વસ્તુમાં જડત્વ અને અજડત્વ
બંને હોય તો જ કર્મ સંભવી શકે. જડત્વ હોવાથી
વિકારિત્વ સિદ્ધ થાય છે તેથી અને અજડ હોવાથી
હિતનું અનુસંધાન હોવાથી પ્રવૃત્તિ સંભવે છે તેથી
(વિકારિત્વ અને હિતાનુસંધાન હોય ત્યાં જ કર્મ
સંભવી શકે). દેહ 'અચિત્' જડ છે, આથી તેને
પ્રવૃત્તિ સંભવે નહીં અને પુરુષ તો 'સુપર્ણઃ' શુદ્ધ
જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, તેથી તેને પણ કર્મ સંભવી શકે
નહીં. તો પછી મનુષ્ય કોના ઉપર ક્રોધ કરે? કારણ
કે સુખ-દુઃખનું મૂળ કારણ છે જ નહીં! ॥ ૫૫ ॥

કાલસ્તુ હેતુઃ સુખદુઃખયોશ્ચેત્
 કિમાત્મનસ્તત્ર તદાત્મકોઽસૌ ।
 નાગ્નેર્હિ તાપો ન હિમસ્ય તત્ સ્યાત્
 ક્રુદ્ધ્યેત કસ્મૈ ન પરસ્ય દ્વન્દ્વમ્ ॥ ૫૬

તત્ર કાલપક્ષેઽપ્યાત્મનઃ કિં, યતોઽસૌ
 કાલાત્મક એવ બ્રહ્માંશત્વાત્ । સ્વાંશસ્ય સ્વતઃ
 પીડા નાસ્તીત્યત્ર દૃષ્ટાન્તઃ—નાગ્નેર્હેતોસ્તદંશસ્ય
 જ્વાલાદેસ્તાપો દાહતો નાશોઽસ્તિ ।
 તત્રોપાધિભૂતકાષ્ટાંશદાહાન્નાશઃ સ્યાદિતિ
 દૃષ્ટાન્તાન્તરમાહ—હિમસ્ય તચ્ચૈત્યં તદંશસ્ય
 તુષારકણસ્ય નાશકં ન સ્યાદિત્યર્થઃ । કિંચ
 આસ્તામંશત્વં વસ્તુતઃ પર એવાયં ન ચ પરસ્ય
 દ્વન્દ્વં સુખદુઃખાદિકમસ્તીતિ ॥ ૫૬ ॥

તદેવં ષડેતે હેતવઃ પ્રસિદ્ધા નિરસ્તાઃ,
 યદિ કશ્ચિદ્દેત્વન્તરમુદ્ભાવયેત્તદપિ વસ્તુમહિમા-
 પેક્ષાયાં ન સંભવતીત્યાહ—ન કેનચિદિતિ ।

ન કેનચિત્ ક્વાપિ કથંચનાસ્ય
 દ્વન્દ્વોપરાગઃ પરતઃ પરસ્ય ।
 યથાઽહમઃ સંસૃતિરૂપિણઃ સ્યા-
 દેવં પ્રબુદ્ધો ન વિભેતિ ભૂતૈઃ ॥ ૫૭

જો કાળ સુખ-દુઃખનું કારણ હોય તો પણ તેથી આત્માને શું? તે કાળ આત્મસ્વરૂપ છે. (જીવાત્મા બ્રહ્મનો અંશ છે, તેથી કાળ બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. પોતાના અંશને પોતાનાથી પીડા હોઈ શકે નહીં.) અગ્નિનો તાપ તેની જવાળાને લાગતો નથી તેમ જ બરફની શીતળતા બરફના કણને લાગતી નથી. ॥ ૫૬ ॥

કાળ દુઃખનું કારણ હોવાના પક્ષમાં આત્મા પર તેનો પ્રભાવ પડતો નથી. તે કાળ આત્મસ્વરૂપ છે, તેથી કાળ જ બ્રહ્મનો અંશ છે. પોતાના અંશને પોતાનાથી પીડા ન હોવા માટેનું દૃષ્ટાંત— અગ્નિને કારણે થતો તાપ તેના અંશ જવાળા વગેરેને લાગતો નથી. બળવાથી જવાળાનો નાશ થતો નથી, પણ તેમાં ઉપાધિરૂપ લાકડાના અંશનો બળવાથી નાશ થાય છે. આથી બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે— બરફની શીતળતા તેના અંશરૂપ ઝાકળબિદુંનો નાશ કરનારી હોઈ શકે નહીં, એમ અર્થ છે. પણ ઊભા રહો, આત્મા કોઈનો અંશ નથી, પરમાત્મા જ છે. પરમાત્માને સુખ-દુઃખાદિ દ્વન્દ્વ છે જ નહીં. ॥ ૫૬ ॥

આમ, આ છ પ્રસિદ્ધ કારણોનું ખંડન કરવામાં આવ્યું. જો બીજું કારણ કોઈ કલ્પે તો તે પણ વસ્તુના (અસંગાદિ લક્ષણરૂપ) મહિમાની અપેક્ષાએ સંભવે નહીં, એમ કહે છે— 'ન કેનચિત્ ઇતિ' ।

કોઈ પણ કર્તા કે કરણ (સાધન)થી કોઈ પણ દેશ કે કાળમાં કોઈ પણ પ્રકારે આ આત્માને સુખ-દુઃખનો સંબંધ છે જ નહીં. સંસારને પ્રકાશિત કરતા અહંકારને જેમ દ્વન્દ્વસંબંધ છે તેમ પ્રકૃતિથી પર એવા આત્માને નથી. આ પ્રમાણે જાણનારો મનુષ્ય ભૌતિક પદાર્થોથી ભય પામતો નથી. ॥૫૭॥

નન્વપરોક્ષઃ કથમપહ્નૂયતે તત્રાહ—
 યથેતિ । સંસૃતિમવિદ્યમાનામેવ રૂપયતિ
 પ્રકાશયતીતિ તથા તસ્ય અહમોઽહંકારસ્ય
 યથા સ્યાન્ન તથા પરતઃ પ્રકૃતેઃ પરસ્યાત્મનો
 દ્વન્દ્વસંબન્ધઃ । અહંકારનિમિત્તોઽસૌ ન વાસ્તવ
 इत्यर्थः । एवं प्रबुद्धो यः स भूतैः कृत्वा
 न बिभेति ॥ ૫૭ ॥

અતોઽહમપિ તથૈવ પરમાત્મનિષ્ઠતયા
 तरिष्यामीत्याह—एतामिति ।

एतां स आस्थाय परात्मनिष्ठा-
 मध्यासितां पूर्वतमैर्महर्षिभिः ।
 अहं तरिष्यामि दुरन्तपारं
 तमो मुकुन्दाङ्घ्रिनिषेवयैव ॥ ૫૮

સોઽહમિત્યન્વયઃ । નન્વિયં નિષ્ઠૈવ કથં
 भवेत्तदाह—मुकुन्देति ॥ ૫૮ ॥

પ્રસ્તાવેન સહ ગાથાર્થ સંક્ષેપતો દર્શયતિ
 द्वाभ्याम्—

श्रीभगवानुवाच

निर्विद्य नष्टद्रविणो गतक्लमः
 प्रव्रज्य गां पर्यटमान इत्थम् ।
 निराकृतोऽसद्भिरपि स्वधर्मा-
 दकम्पितोऽમૂં મુનિરાહ ગાથામ્ ॥ ૫૯

શંકા કરવામાં આવી છે કે સર્વને પ્રત્યક્ષ
 એવા સુખ-દુઃખના પ્રભાવને કેમ છુપાવવામાં
 આવે છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે— ‘યથા ઇતિ ।’
 (આત્મામાં) અવિદ્યમાન એવા સંસારને જ
 ‘રૂપયતિ’ પ્રકાશિત કરે છે તેવા તે અહંકારને
 જેમ દ્વન્દ્વસંબંધ છે તેમ ‘પરતઃ’ પ્રકૃતિથી પર એવા
 આત્માને નથી. (આત્મા વિષે ભાસતો) તે સુખ-
 દુઃખાદિ દ્વન્દ્વસંબંધ અહંકારના નિમિત્તથી જ ભાસે
 છે, તે વાસ્તવિક નથી, એમ અર્થ છે. આ પ્રકારે
 જે જાણે છે તે મનુષ્ય ભૌતિક પદાર્થોથી
 ભય પામતો નથી. ॥ ૫૭ ॥

(પરમાત્મા ઉપર નિષ્ઠા રાખવી તે પરમ
 કલ્યાણકારી છે,) આથી હું પણ તેવી જ
 પરમાત્મનિષ્ઠાથી તરી જઈશ, એમ કહે છે—
 ‘एताम् इति ।’

(મનુષ્યો દ્વારા જેની હાંસી કરવામાં આવી)
 તે હું અત્યંત પ્રાચીનકાળના (સનકાદિ) મહર્ષિઓ
 દ્વારા સમ્યક્રૂપે અનુષ્ઠાન કરાયેલી આ
 પરમાત્મનિષ્ઠાનો આશ્રય કરીને શ્રીમુકુંદ ભગવાનના
 ચરણની સેવાથી જ દુરંત અને દુષ્પાર સંસારસાગર
 તરી જઈશ. ॥ ૫૮ ॥

‘તે હું’ એમ અન્વય છે. શંકા કરવામાં આવી
 છે કે આ નિષ્ઠા થાય જ કેવી રીતે? તે માટે કહે
 છે— ‘मुकुन्द इति ।’ ॥ ૫૮ ॥

પ્રસંગસહિત ગાથાનો અર્થ સંક્ષેપથી બે
 શ્લોકો દ્વારા દર્શાવે છે—

श्रीभगवान् भोक्त्या — આ પ્રમાણે જેમનું
 धन नाश पाय्मुं હતું એવા મુનિ વૈરાગ્ય પામી,
 ખેદરહિત થઈ, સંન્યાસ લઈ, પૃથ્વી પર વિચરતા
 દુષ્ટો દ્વારા તિરસ્કૃત થવા છતાં પોતાના ધર્મમાં
 અડગ રહી આ ગાથા ગાતા. ॥ ૫૮ ॥

इत्थं नष्टद्रविणो निर्विद्य गतक्लमः
प्रब्रज्य गां पर्यटन्नसद्भिर्निराकृतोऽपि
स्वधर्मादकम्पितः सन्मुनिरमूं गाथामगायते-
त्यन्वयः ॥ ५९ ॥

सुखदुःखप्रदो नान्यः पुरुषस्यात्मविभ्रमः ।
मित्रोदासीनरिपवः संसारस्तमसः कृतः ॥ ६० ॥

मित्रोदासीनरिपवः सर्वोऽपि संसारस्तम-
सोऽज्ञानत आत्मनो मनसो विभ्रममात्रः कृतो
न तात्त्विक इत्यर्थः ॥ ६० ॥

उक्तं द्वन्द्वसहनोपायमुपसंहरति—
तस्मादिति ।

तस्मात् सर्वात्मना तात निगृहाण मनो धिया ।
मय्यावेशितया युक्त एतावान् योगसंग्रहः ॥ ६१ ॥
॥ ६१ ॥

मनोनिग्रहाशक्तोऽप्येतच्छ્રवणादिनिष्ठ-
स्तत्फलं प्राप्नोतीत्याह—य इति ।

य एतां भिक्षुणा गीતાं ब्रह्મनिष्ठां समाहितः ।
धारयन् શ્રાવયન્ શૃણવન્ દ્વન્દ્વૈર્નૈવાભિભૂયતે ॥ ૬૨ ॥

द्वन्द्वैः सुखदुःखादिभिः ॥ ६२ ॥

भिक्षुगीतं मिषं कृत्वा भक्तचित्तगतं हरिः ।
मोहं निघ्नन्निहाभाति परमानन्दरूपतः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे भिक्षुगीतनाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

આ પ્રમાણે નાશ પામેલા ધનવાળા મુનિ
વૈરાગ્ય પામી, ખેદરહિત થઈ, સંન્યાસ લઈ, પૃથ્વી
પર વિચરતા અને દુષ્ટો દ્વારા તિરસ્કૃત થવા છતાં
પોતાના ધર્મમાં અડગ રહી આ ગાથા ગાતા, એમ
અન્વય છે. ॥ ૫૯ ॥

મનની ભ્રમણા સિવાય બીજું કોઈ પણ
પુરુષને સુખ-દુઃખ આપનાર છે જ નહીં. મિત્ર,
ઉદાસીન અને શત્રુરૂપ આખો સંસાર અજ્ઞાનથી
ઊપજેલો છે. ॥ ૬૦ ॥

મિત્ર, ઉદાસીન અને શત્રુરૂપ આખો સંસાર
'તમસઃ' અજ્ઞાનથી ઊપજેલો, 'આત્મનઃ' મનનો ભ્રમ
માત્ર છે, વાસ્તવિક નથી, એમ અર્થ છે. ॥ ૬૦ ॥

કહેવામાં આવેલો દ્વન્દ્વ સહન કરવાનો ઉપાય
સંક્ષેપમાં કહે છે— 'તસ્માત્ ઇતિ ।'

માટે હે પ્રિય ઉદ્ભવ! મારામાં સ્થાપેલી બુદ્ધિથી
યુક્ત થઈ તમે સકળ પ્રયત્નપૂર્વક મનનો નિગ્રહ
કરો, આટલો જ યોગનો સાર છે. ॥ ૬૧ ॥ ૬૧ ॥

મનોનિગ્રહ કરવા માટે અશક્ત હોય તે પણ
આના શ્રવણ વગેરેમાં જો નિષ્ઠ હોય તો, તે ફળ
પ્રાપ્ત કરે છે, એમ કહે છે— 'યઃ ઇતિ ।'

ભિક્ષુ દ્વારા ગવાયેલી, બ્રહ્મજ્ઞાન આધારિત આ
ગાથાને એકાગ્ર થઈને ધારણ કરતો, શ્રવણ કરતો
અને શ્રવણ કરાવતો જે કોઈ મનુષ્ય હોય, તે
સુખ-દુઃખાદિ દ્વન્દ્વોથી અભિભૂત થતો જ નથી. ॥ ૬૨ ॥

'દ્વન્દ્વૈઃ' સુખ-દુઃખાદિ દ્વન્દ્વોથી ॥ ૬૨ ॥

ભિક્ષુગીતનું બહાનું બનાવીને ભક્તના ચિત્તમાં
રહેલા શ્રીહરિ મોહનો નાશ કરતા, (મારા ગુરુ)
શ્રીપરમાનંદજીના રૂપે પ્રકાશે છે. ॥ ૧ ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

सांख्ययोग

चतुर्विंशे तु सांख्येन मनोमोहो निवार्यते ।
आत्मनः सर्वभावानामागमापायचिन्तया ॥ १

स्वपदद्वन्द्वभक्तानामद्वन्द्वत्वाय संयमम् ।
चित्तस्योक्त्वा पुनः कृष्णः सांख्यमत्राह तत्कृते ॥ २

अद्वितीयात्परमात्मनो मायया प्रकृति-
पुरुषद्वारा सर्वं द्वैतमुदेति पुनस्तत्रैव लीयत
इत्यनुसંધानस्य द्वन्द्वभ्रमो निवर्तत इति
वक्तुं सांख्यं प्रस्तौति—अथेति ।

श्रीभगवानुवाच

अथ ते संप्रवक्ष्यामि सांख्यं पूर्वेर्विनिश्चितम् ।
यद् विज्ञाय पुमान् सद्यो जह्याद् वैकल्पिकं भ्रमम् ॥
॥ १ ॥

पूर्वैः कपिलादिभिर्विनिश्चितम् । वैकल्पिकं
भेदनिमित्तम् । भ्रમં सुखदुःखादिरूपम् ॥ १ ॥

आसीज्ज्ञानमथो अर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।
यदा विवेकनिपुणा आदौ कृतयुगोऽयुगो ॥ ૨

अथोशब्दः कात्स्न्ये । ज्ञानं द्रष्टा
तेन दृश्यः कृत्स्नोऽप्यर्थश्चाविकल्पितं

ચોવીસમા અધ્યાયમાં આત્માથી માંડીને પ્રકૃતિ
વગેરે ભૂમિ પર્યન્તનાં તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ અને નાશ
થાય છે, એ પ્રકારના ચિંતનથી સાંખ્ય દ્વારા મનનો
મોહ દૂર કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧ ॥

પોતાના ચરણકમળયુગલના ભક્તોનાં (સુખ-
દુઃખાદિ) દ્વન્દ્વો દૂર કરવા માટે ચિત્તનો સંયમ કહીને
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પુનઃ તે માટે (ચિત્તના સંયમ
માટે) અહીં (ચોવીસમા અધ્યાયમાં) સાંખ્યયોગ
વર્ણવે છે. ॥ ૨ ॥

અદ્વિતીય પરમાત્મામાંથી માયાને કારણે
પ્રકૃતિ-પુરુષ દ્વારા સંપૂર્ણ દ્વૈત ઊભું થાય છે અને
ફરી પાછું ત્યાં જ લય પામે છે, એમ અનુસંધાન
કરનારનો દ્વન્દ્વભ્રમ દૂર થાય છે, એમ કહેવા માટે
ભગવાન સાંખ્યયોગ પ્રસ્તુત કરે છે— ‘અથ ઇતિ ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હવે પૂર્વે થઈ ગયેલા
(કપિલ વગેરે મહર્ષિઓ) દ્વારા નિશ્ચિત કરાયેલો
સાંખ્યયોગ હું તમને કહીશ, કે જેને જાણીને પુરુષ
ભેદબુદ્ધિમૂલક સુખ-દુઃખાદિ ભ્રમનો તત્કાળ ત્યાગ
કરે છે. ॥ ૧ ॥

પૂર્વે થઈ ગયેલા કપિલ વગેરે મહર્ષિઓ દ્વારા
નિશ્ચિત કરાયેલા સાંખ્યયોગને— ‘વૈકલ્પિકમ્’
ભેદબુદ્ધિમૂલક ‘ભ્રમમ્’ સુખ-દુઃખાદિરૂપ ભ્રમને ॥ ૧ ॥

સર્વ યુગોની પૂર્વે પ્રલયકાળમાં દ્રષ્ટા (અને
તેથી દશ્યરૂપ) સંપૂર્ણ પદાર્થ ભેદશૂન્ય બ્રહ્મમાં જ
લીન હતો. સત્યયુગમાં અને બીજા યુગમાં પણ
જ્યારે મનુષ્યો વિવેકકુશળ બને છે ત્યારે પણ
તેઓની ભેદદષ્ટિ હોતી નથી. ॥ ૨ ॥

‘અથો’ શબ્દ ‘સંપૂર્ણતા’ના અર્થમાં છે.
‘જ્ઞાનમ્’ દ્રષ્ટા, તેનાથી દશ્ય એવો સંપૂર્ણ પદાર્થ
‘અવિકલ્પિતમ્’ ભેદશૂન્ય એક માત્ર બ્રહ્મમાં જ

વિકલ્પશૂન્યમેકમેવ । બ્રહ્મણ્યેવ લીનમાસી-
 દિત્યર્થઃ । કદેત્યપેક્ષાયમાહ—અયુગે યુગેભ્યઃ
 પૂર્વમ્, પ્રલય ઇત્યર્થઃ । તથા આદૌ યત્કૃતયુગં
 તસ્મિંશ્ચાન્યદાપિ યદા વિવેકનિપુણા જના
 ભવન્તિ તદાપિ તેષાં ભેદાસ્ફૂર્તેઃ ॥ ૨ ॥

તન્માયાફલરૂપેણ કેવલં નિર્વિકલ્પિતમ્ ।
 વાઙ્મનોગોચરં સત્યં દ્વિધા સમભવદ્ બૃહત્ ॥ ૩

તદ્બૃહદ્બ્રહ્મ વાઙ્મનોગોચરં યથા ભવતિ
 તથા માયા દૃશ્યં ફલં તત્પ્રકાશસ્તદ્રૂપેણ
 માયાવિલાસરૂપેણ વા દ્વિધાભૂત્ ॥ ૩ ॥

તયોરેકતરો હ્યર્થઃ પ્રકૃતિઃ સોભયાત્મિકા ।
 જ્ઞાનં ત્વન્યતમો ભાવઃ પુરુષઃ સોઽભિધીયતે ॥ ૪

તયોર્દ્વિધાભૂતયોરંશયોર્મધ્યે ઉભયાત્મિકા
 કાર્યકારણરૂપિણી ॥ ૪ ॥

તમો રજઃ સત્ત્વમિતિ પ્રકૃતેરભવન્ ગુણાઃ ।
 મયા પ્રક્ષોભ્યમાણાયાઃ પુરુષાનુમતેન ચ ॥ ૫

અભવન્નભિવ્યક્તા બભૂવુઃ । મયા
 પરમેશ્વરેણ । જીવાદૃષ્ટપ્રયુક્તત્વાત્સૃષ્ટેઃ પુરુષાનુ-
 ભૂતત્વમ્ । યદ્વા, સ્વસ્યૈવ પ્રકૃતીક્ષણરૂપા યા
 પુરુષાવસ્થા તદનુમતેન તદ્દ્વારેણેત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

લીન હતો, એમ અર્થ છે. ક્યારે? એવી અપેક્ષા માટે
 કહે છે— ‘અયુગે’ (સર્વ) યુગોની પૂર્વે, પ્રલયકાળમાં,
 એમ અર્થ છે. તેમ જ ‘આદૌ’ જે સત્યયુગ છે તેમાં
 અને બીજા યુગમાં પણ જ્યારે મનુષ્યો વિવેકકુશળ બને
 છે, ત્યારે પણ તેઓની ભેદદૃષ્ટિ હોતી નથી. ॥ ૨ ॥

(ગુણોની વિષમતાથી રહિત એવું) કેવળ એક,
 (જાતિ વગેરે) ભેદથી શૂન્ય (વાણી તથા મનના
 અવિષયરૂપ) અને સત્યસ્વરૂપ તે બ્રહ્મ જે રીતે વાણી
 અને મનનો વિષય બને તે રીતે દૃશ્યરૂપ માયા
 અને તેના પ્રકાશરૂપે અથવા માયાના વિલાસરૂપે
 (દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા એમ) બે પ્રકારે થયું. ॥ ૩ ॥

તે ‘બૃહદ્’ બ્રહ્મ જે રીતે વાણી અને મનનો
 વિષય બને તે રીતે ‘માયા’ દૃશ્યરૂપ, તેનો (દૃશ્યરૂપનો)
 પ્રકાશ, તે દૃશ્યરૂપના પ્રકાશરૂપે અથવા માયાના
 વિલાસરૂપે (દૃશ્ય અને દ્રષ્ટા એમ) બે પ્રકારે થયું. ॥ ૩ ॥

તે બે પ્રકારે થયેલા અંશોમાં જે દૃશ્ય છે તે
 કાર્યકારણરૂપ પ્રકૃતિ છે અને દ્રષ્ટા છે તે પુરુષ
 કહેવાય છે. ॥ ૪ ॥

તે બે પ્રકારે થયેલા અંશોમાં ‘ઉભયાત્મિકા’
 બંને કાર્યકારણરૂપ (પ્રકૃતિ છે. ‘જ્ઞાનમ્’ દ્રષ્ટા) ॥ ૪ ॥

પરમેશ્વર એવા મારા દ્વારા સૃષ્ટિના જીવોનાં
 શુભ-અશુભ કર્મો અનુસાર ક્ષુભિત કરવામાં આવેલી
 પ્રકૃતિમાંથી સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્— એમ ત્રણ
 ગુણો અભિવ્યક્ત થયા. ॥ ૫ ॥

‘અભવન્’ અભિવ્યક્ત થયા, ‘મયા’ પરમેશ્વર
 એવા મારા દ્વારા— સૃષ્ટિના જીવોનું અદૃષ્ટ પ્રયુક્ત
 થવાથી જીવોનાં શુભાશુભ કર્મો અનુસાર— અથવા
 પોતાની જ પ્રકૃતિનું ઈક્ષણ કરવારૂપ જે પુરુષાવસ્થા
 છે, તેના દ્વારા (ક્ષુભિત કરવામાં આવેલી પ્રકૃતિમાંથી),
 એમ અર્થ છે. ॥ ૫ ॥

(સાંખ્યમાં સ્વીકૃત અવસ્થા, કે જે પ્રકૃતિ પ્રતિ
 ઈક્ષણ કરે છે, તે પુરુષાવસ્થા છે.)

तेभ्यः समभवत् सूत्रं महान् सूत्रेण संयुतः ।

ततो विकुर्वतो जातो योऽहंकारो विमोहनः ॥ ६

સૂત્રં ક્રિયાશક્તિમાન્ પ્રથમો વિકારઃ ।

તતો મહાન્ જ્ઞાનશક્તિઃ ।

નન્વયં મહાનેવ પ્રથમો વિકારઃ

પ્રસિદ્ધસ્તત્રાહ—સ ચ જ્ઞાનક્રિયાગર્ભત્વાત્સૂત્રેણ સંયુતો ન પૃથક્ । એકમેવ તત્ત્વં ક્રિયાજ્ઞાન-શક્તિભ્યાં દ્વિધોચ્યત ઇત્યર્થઃ । વિમોહનો જીવસ્ય ભ્રમહેતુઃ સ જાતઃ ॥ ૬ ॥

वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिवृत् ।

तन्माત્રેન્દ્રિયમનસાં કારણં ચિદચિન્મયઃ ॥ ૭

યતસ્તન્માત્રાદીનાં કારણમ્ । મનઃશબ્દેન

દેવાનામપ્યુપલક્ષણમ્ ।

ચિદચિન્મયઃ, ચિદાભાસવ્યાસત્વાદુભય-

ગ્રન્થિરૂપ ઇતિ જીવોપાધિત્વં દર્શિતમ્ ।

યદ્યપિ—‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ

સંભૂતઃ ।’ ઇત્યાદિશ્રુતેઃ । ‘અન્નમયં હિ સૌમ્ય

મનઃ’ ઇત્યાદિશ્રુતેશ્ચ પ્રથમં ભૂતાનિ જાયન્તે,

તેભ્યશ્ચાપઞ્ચીકૃતેભ્યઃ પ્રાણાદિક્રમેણ સમષ્ટ્યાત્મકં

તે ગુણોથી ક્રિયાશક્તિવાળું સૂત્ર અને તેમાંથી જ્ઞાનશક્તિવાળું મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. તે બંને એક જ સંયુક્ત તત્ત્વ છે. તે મહત્ત્વ વિકાર પામતાં (જીવના દેહાધ્યાસરૂપ ભ્રમના કારણરૂપ) જે અહંકાર ઉત્પન્ન થયો, તે સર્વ જીવોને મોહમાં નાખનારો છે. ॥ ૬ ॥

ક્રિયાશક્તિવાળું સૂત્ર એ પ્રથમ વિકાર છે. તેમાંથી જ્ઞાનશક્તિવાળું મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું.

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે (આ જ્ઞાનશક્તિવાળું) મહત્ત્વ એ જ પ્રથમ પ્રસિદ્ધ (એવો ક્રિયાશક્તિવાળો) વિકાર છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે— ક્રિયાના ગર્ભરૂપ જ્ઞાન હોવાથી તે મહત્ત્વ સૂત્ર સાથે સંયુક્ત છે, જુદું નથી. એક જ તત્ત્વ ક્રિયા અને જ્ઞાન એમ બે શક્તિઓથી બે પ્રકારવાળું કહેવાય છે, એમ અર્થ છે. ‘વિમોહનઃ’ જીવના ભ્રમના કારણરૂપ તે અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. ॥ ૬ ॥

વૈકારિક, તૈજસ અને તામસ— એમ ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર થયો. તન્માત્રા, ઇન્દ્રિયો અને મનના કારણરૂપ અહંકાર જડ અને ચેતનમય છે. ॥ ૭ ॥

તન્માત્રા વગેરેનું કારણ હોવાને લીધે (અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે). મન શબ્દથી ઇન્દ્રિયોના દેવોનું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે.

‘ચિત્-અચિત્ મયઃ’ જડ અને ચેતનમય અહંકાર (સ્વતઃ જડ હોવા છતાં) ચિદાભાસથી વ્યાપેલો હોવાથી જડ-ચેતન ઉભય ગ્રંથિરૂપ જીવની ઉપાધિરૂપ (અર્થાત્ જીવના સુખ-દુઃખના કારણરૂપ) છે, એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. જો કે ‘તે ઉક્ત લક્ષણવાળા આત્મામાંથી જ (સર્વપ્રથમ શબ્દ ગુણવાળું) આકાશ ઉત્પન્ન થયું.’ (તૈત્તિ.ઉપ.૨/૧/૧)

‘હે પ્રિય (શ્વેતકેતુ), મન ખરેખર, અન્નમય છે.’ (છાં.ઉપ.૬/૫/૪) વગેરે શ્રુતિ હોવાથી પહેલાં પંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે અને અપંચીકૃત તે મહાભૂતોમાંથી પ્રાણ વગેરે ક્રમથી સમષ્ટ્યાત્મક

લિङ्गशरीरं, पञ्चीकृतेभ्यश्च ब्रह्माण्डं,
तस्मिन्वैराजस्तदन्तर्यामी लीलाविग्रहः
क्षीराब्धिशायी श्रीनारायणस्तन्नाभिपद्मे च
वैराजस्य भोगविग्रहश्चतुराननस्ततो यथा-
वसरमन्येषां जीवानामाविर्भाव इति प्रक्रिया
तथापि चित्ताभिव्यक्तिपूर्वकोऽहंकारस्ततो
भूतेन्द्रियादिव्यवहार इत्येतावता महदादिक्रमेण
सृष्टिरुच्यते। तथा चोक्तम्—

‘मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन॥’
इति ॥ ७ ॥

तस्मात्त्रिविधात् त्रिविधप्रपञ्चोत्पत्तिं
दर्शयति—अर्थ इति।
अर्थस्तन्માત્રિકાજ્ઞે તામસાદિન્દ્રિયાણિ ચ।
તૈજસાદ્ દેવતા આસન્નેકાદશ ચ વૈકૃતાત્ ॥ ૮

તન્માત્રિકાચ્છબ્દાદિતન્માત્રકારણાત્
તામસાત્તદ્ધ્વારા અર્થો મહાભૂતરૂપો
જ્ઞે બભૂવ, ભૂતાનામાવરણસ્વભાવત્વાત્।

લિંગશરીર અને *પંચીકૃત મહાભૂતોમાંથી બ્રહ્માંડ,
તે બ્રહ્માંડમાંથી વૈરાજ— તે વૈરાજરૂપ અંતર્યામી જ
લીલાવિગ્રહ ગર્ભોદશાયી નારાયણ છે તથા તેમના
નાભિકમળમાં વૈરાજના ભોગવિગ્રહરૂપ ચતુર્ભુજ
બ્રહ્માજી ઉત્પન્ન થયા છે. તેમનામાંથી સમયાનુસાર
બીજા જીવોનો આવિર્ભાવ થાય છે, એવી પ્રક્રિયા
છે, તેમ છતાં ચિત્તની અભિવ્યક્તિપૂર્વક અહંકાર
ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી મહાભૂતો, ઇન્દ્રિય
વગેરેનો વ્યવહાર ચાલે છે. આમ, આટલાથી
મહદાદિના ક્રમથી સૃષ્ટિ કહેવામાં આવી છે અને
તે અનુસાર જ કહેવામાં પણ આવ્યું છે—

‘માટીમાંથી ઘટાદિ, સુવર્ણમાંથી કુંડલાદિ અને
અગ્નિમાંથી તણખા વગેરે દૃષ્ટાંતોથી બ્રહ્મમાંથી
ક્રમરહિત સૃષ્ટિ બીજી રીતે કહેવાયેલી છે. સમજમાં
ઉતારવાનો તે ઉપાય છે. કોઈ પણ રીતે
સૃષ્ટિવર્ણનમાં ભેદ નથી.’ ॥ ૭ ॥

તે ત્રણ પ્રકારના અહંકારમાંથી ત્રણ પ્રકારના
પ્રપંચની ઉત્પત્તિ દર્શાવે છે— ‘અર્થ: इति।’

શબ્દાદિ તન્માત્રાઓના કારણરૂપ તામસ
અહંકારથી મહાભૂતરૂપ અર્થ થયો. દસ ઇન્દ્રિયો
તૈજસ (રાજસ) અહંકારથી થઈ અને વૈકૃત
(સાત્ત્વિક) અહંકારથી તે ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા
અગિયાર દેવો અને (મન) થયાં. ॥ ૮ ॥

‘તન્માત્રિકાત્’ શબ્દાદિ તન્માત્રાઓના કારણરૂપ
તામસ અહંકારથી ‘અર્થ:’ મહાભૂતરૂપ અર્થ ‘જ્ઞે’
થયો, કારણ કે આવરણ કરવું એ પંચમહાભૂતોનો
સ્વભાવ છે. દસ ઇન્દ્રિયો ‘તૈજસાત્’ રાજસ
અહંકારથી થઈ, કારણ કે પ્રવૃત્તિ કરવી, એ તેમનો
સ્વભાવ છે. ‘વૈકૃતાત્’ સાત્ત્વિક અહંકારથી

* પંચીકૃત પૃથ્વી તત્ત્વ એટલે ૧/૨ પૃથ્વી + ૧/૮ જળ + ૧/૮ તેજ + ૧/૮ વાયુ + ૧/૮ આકાશ, એ પ્રમાણે સર્વ મહાભૂતોમાં સમજવું. પંચીકૃત મહાભૂતો એટલે મિશ્ર-અમિશ્ર ભૂતો

इन्द्रियाणि दश तैजसाद्राजसात् । तेषां
प्रवृत्तिस्वभावत्वात् । वैकृतात्सात्त्विकाद्देवताः
'दिग्वातार्कप्रचेतोशिववह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः' ।
चन्द्रश्चेत्येकादशः । चशब्दान्मनश्च । तेषां
प्रकाशस्वभावत्वात् ॥ ८ ॥

मया संचोदिता भावाः सर्वे संहत्यकारिणः ।

अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनमुत्तमम् ॥ ९

મમ વૈરાજાન્તર્યામિણઃ ॥ ૯ ॥

तस्मिन्नहं समभवमण्डे सलिलसंस्थितौ ।

मम नाभ्यामभूत् पद्मं विश्वाख्यं तत्र चात्मभूः ॥

॥ ૧૦ ॥

सलिले संस्थितिर्यस्य तत्सलिलसंस्थिति
तस्मिन् सलिलसंस्थितावण्डे श्रीनारायणरूपो
लीलाविग्रहेण समभवं स्थित इत्यर्थः ।
विश्वाख्यं लोककारणभूतम् । तत्र
चात्मभूश्चतुराननरूपभोगविग्रहेण पुनर्वैराज
एव तस्मिन्नाविर्भूत इत्यर्थः ॥ १० ॥

सोऽसृजत्तपसा युक्तो रजसा मदनુग्रहात् ।

लोकान् सपालान् विश्वात्मा भूर्भुवः स्वरिति त्रिधा ॥ ૧૧

રજસા યુક્તો મદનુગ્રહાત્તપસાસૃજત્ ।

भूरतलादिसहिता । भुवः अन्तरिक्षलोकः । स्वः

स्वर्लोकः । महर्लोकदेरप्युपलक्षणम् ॥ ૧૧ ॥

લોકસૃષ્ટિપ્રયોજનમાહ— દેવાનામિતિ

સાર્ધેન ।

ઈન્દ્રિયોના દેવો થયા. 'દિશા, વાયુ, સૂર્ય, વરુણ, અશ્વિનીકુમાર, અગ્નિ, ઈન્દ્ર, વિષ્ણુ, મિત્ર, પ્રજાપતિ' (શ્રીમદ્ ભા.૨/૫/૩૦) અને અગિયારમો ચંદ્ર. 'ચ' શબ્દથી મનનો ઉલ્લેખ સમજવો. પ્રકાશ કરવો એ તેમનો સ્વભાવ હોવાથી (સાત્ત્વિક અહંકારથી દેવો થયા). ॥ ૮ ॥

મારાથી પ્રેરાયેલા અને કાર્ય કરવા સમર્થ થયેલા સર્વ પદાર્થોએ એકઠા થઈ વૈરાજ અંતર્યામી એવા મારા ઉત્તમ નિવાસસ્થાનરૂપ અંડ ઉત્પન્ન કર્યું. ॥ ૯ ॥

'મમ' વૈરાજ અંતર્યામી એવા મારું ॥ ૯ ॥

જળમાં રહેલા તે અંડમાં નારાયણસ્વરૂપ લીલાવિગ્રહમાં હું સ્થિત રહ્યો. મારી નાભિમાંથી 'વિશ્વ' નામનું કમળ થયું, તેમાં બ્રહ્મા થયા. ॥ ૧૦ ॥

જળમાં સ્થિતિ છે જેની તે 'સલિલસંસ્થિતિ', તે જળમાં રહેલા અંડમાં શ્રીનારાયણરૂપ લીલાવિગ્રહમાં 'સમભવમ્' હું સ્થિત રહ્યો, એમ અર્થ છે. (સર્વ) લોકના કારણરૂપ 'વિશ્વ' નામનું કમળ થયું. તેમાં 'આત્મભૂઃ' સૃષ્ટિના વ્યવહારાર્થ વિગ્રહરૂપ ચાર મુખવાળા બ્રહ્મારૂપે પુનઃ વૈરાજ તેમાં આવિર્ભાવ પામ્યા, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૦ ॥

રજોગુણથી યુક્ત હોઈ વિશ્વસ્રષ્ટા બ્રહ્માએ મારા અનુગ્રહથી તપશ્ચર્યા કરીને ભૂઃ, ભુવઃ અને સ્વઃ અર્થાત્ પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને સ્વર્ગ એમ ત્રણ લોક અને લોકપાલોની રચના કરી. ॥ ૧૧ ॥

રજોગુણથી યુક્ત બ્રહ્માએ મારા અનુગ્રહથી તપશ્ચર્યા કરીને અતલ વગેરે પાતાળો સહિત ભૂલોક, 'ભુવઃ' અંતરિક્ષલોક, 'સ્વઃ' સ્વર્ગલોક— (આ ત્રણે લોકની ઉપર આવેલા) મહર્લોક વગેરેનું પણ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૧ ॥

લોકસૃષ્ટિનું પ્રયોજન દોઢ શ્લોકથી કહે છે— 'દેવાનામ્ ઇતિ।'

દેવાનામોક આસીત્ સ્વર્ભૂતાનાં ચ ભુવઃ પદમ્ ।
મર્ત્યાદીનાં ચ ભૂર્લોકઃ સિદ્ધાનાં ત્રિતયાત્ પરમ્ ॥
॥ ૧૨ ॥

ઓકો નિવાસઃ । પદં સ્થાનમ્ । ત્રિતયાત્પરં
મહર્લોકાદિ ॥ ૧૨ ॥

અધોઽસુરાણાં નાગાનાં ભૂમેરોકોઽસૃજત્ પ્રભુઃ ।
ત્રિલોક્યાં ગતયઃ સર્વાઃ કર્મણાં ત્રિગુણાત્મનામ્ ॥
॥ ૧૩ ॥

ભૂમેરધઃ અતલાદિ । એવં વ્યવસ્થાયાં
કારણમાહ સાર્ધેન—ત્રિલોક્યાં પાતાલાદિ—
સહિતાયામ્ ॥ ૧૩ ॥

યોગસ્ય તપસશ્ચૈવ ન્યાસસ્ય ગતયોઽમલાઃ ।
મહર્જનસ્તપઃ સત્યં ભક્તિયોગસ્ય મદ્ગતિઃ ॥ ૧૪

યોગાદિતારતમ્યેન યથોત્તરં મહર્લોકાદયઃ ।
મદ્ગતિર્વૈકુણ્ઠલોકઃ ॥ ૧૪ ॥

તત્ર તુ મદ્ગતિવ્યતિરેકેણેતરા
ગતયશ્ચચ્ચલા ઇત્યાહ વૈરાગ્યાર્થમ્ ।

મયા કાલાત્મના ધાત્રા કર્મયુક્તમિદં જગત્ ।
ગુણપ્રવાહ એતસ્મિન્નુન્મજ્જતિ નિમજ્જતિ ॥ ૧૫

મયા કાલશક્તિના ધાત્રા પરમેશ્વરેણ
કર્મફલપ્રદેન હેતુભૂતેન ગુણપ્રવાહે સંસારે
ઉન્મજ્જત્યાસત્યલોકમુક્તમા ગતીઃ પ્રાપ્નોતિ પુન—
નિમજ્જત્યાસ્થાવરં નીચા ગતીઃ પ્રાપ્નોતિ ॥ ૧૫ ॥

સ્વર્ગલોક દેવોનું નિવાસસ્થાન થયું. ભુવર્લોક
ભૂતપ્રેતાદિનું અને ભૂર્લોક મનુષ્યોનું સ્થાન થયું.
(આ) ત્રણે લોકની ઉપર આવેલા મહર્લોકાદિ સિદ્ધો
વગેરેનાં નિવાસસ્થાન થયાં. ॥ ૧૨ ॥

‘ઓકઃ’ નિવાસ ‘પદમ્’ સ્થાન, ત્રણ લોકની
ઉપર મહર્લોકાદિ ॥ ૧૨ ॥

(સૃષ્ટિકાર્યમાં) સમર્થ એવા બ્રહ્માએ પૃથ્વી
નીચેના (અતલાદિ પાતાળ) લોકને અસુરો અને
નાગોનું નિવાસસ્થાન કર્યું. ત્રિગુણાત્મક કર્મોની સર્વ
ગતિઓ (સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ વગેરે) ત્રણ
લોકમાં છે. ॥ ૧૩ ॥

પૃથ્વીની નીચે અતલાદિ— આવી વ્યવસ્થા
કરવા માટેનું કારણ દોઢ શ્લોકથી કહે છે— પાતાળ
વગેરે સહિત ત્રણ લોકમાં ॥ ૧૩ ॥

યોગની, તપની અને સંન્યાસની (રાગ, લોભાદિ
વિકારરહિત) અમલ ગતિઓ મહર્લોક, જનલોક,
તપોલોક તથા સત્યલોક છે અને ભક્તિયોગની
ગતિ મારું પરમ ધામ વૈકુંઠ છે. ॥ ૧૪ ॥

યોગ વગેરેના વત્તાઓછા પ્રમાણથી મહર્લોક
વગેરે ઉત્તરોત્તર (ગતિઓ છે). ‘મદ્ગતિઃ’ મારા
પરમ ધામ વૈકુંઠમાં ગતિ ॥ ૧૪ ॥

તે ગતિઓમાં તો મારી વૈકુંઠધામમાં ગતિ
સિવાયની બીજી ગતિઓ અસ્થિર છે, એમ વૈરાગ્ય
માટે કહે છે.

કાળશક્તિરૂપ મારા દ્વારા અને (કર્મફળ
આપનાર) પરમેશ્વર એવા મારે કારણે કર્મોમાં
જોડાયેલું આ જગત ગુણોના પ્રવાહરૂપ આ
સંસારમાં સત્યલોક પર્યંત ઉત્તમ ગતિઓ પામે છે
અને સ્થાવર પર્યંત અધમ ગતિઓ પામે છે. ॥ ૧૫ ॥

કાળશક્તિ મારા દ્વારા અને ‘ધાત્રા’ કર્મફળ
આપનાર પરમેશ્વર એવા મારે કારણે ગુણોના
પ્રવાહરૂપ સંસારમાં આ જગત ‘ઉન્મજ્જતિ’ સત્યલોક
પર્યંત ઉત્તમ ગતિઓ પામે છે અને વળી, ‘નિમજ્જતિ’
સ્થાવર પર્યંત અધમ ગતિઓ પામે છે. ॥ ૧૫ ॥

સૃષ્ટિનિરૂપણસ્યાદ્વિતીયાત્મપ્રતિપત્યર્થ-
ત્વાત્તત્પ્રતિપાદનાય કારણેન કાર્યસ્ય
વ્યાસિમાહ—અણુરિતિ ।

અણુર્બૃહત્ કૃશઃ સ્થૂલો યો યો ભાવઃ પ્રસિધ્યતિ ।
સર્વોઽપ્યુભયસંયુક્તઃ પ્રકૃત્યા પુરુષેણ ચ ॥
॥ ૧૬ ॥

उभयेन संयुक्तो व्यासः । तदेवाह—
प्रकृत्येति ॥ १६ ॥

इदानीं कार्यस्य कारणात्मतां दर्शयति—
यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य सन् ।
विकारो व्यवहारार्थो यथा तैजसपार्थिवाः ॥
॥ १७ ॥

यस्य कार्यस्य आदिः कारणमन्तो
लयस्थानं च तस्य मध्यं मध्यावस्थापि
स एव । वै प्रसिद्धं मृत्सुवर्णादिषु । अत
एवाव्यभिचारित्वात्स एव सन्नेतरः ।

अलं तर्हि मिथ्याभूतकार्यसृष्ट्या, तत्राह—
विकार इति । तैजसाः कटककुण्डलादयः,
पार्थिवा घटशरावादयश्च यथेति ॥ १७ ॥

नन्वेवं तर्हि स्वकार्यं प्रति महदादीनाम-
प्याद्यन्तरूपत्वात्सत्यत्वं स्यात्तत्राह—यदिति ।

સૃષ્ટિના નિરૂપણનું પ્રયોજન અભિન્ન
આત્મજ્ઞાનના પ્રયોજનવાળું હોવાથી તેનું પ્રતિપાદન
કરવા માટે વ્યાપક કારણ દ્વારા વ્યાપ્ય કાર્યની
વ્યાપ્તિ જણાવે છે— ‘અણુઃ ઇતિ ।’

નાનો, મોટો, પાતળો, જાડો જે જે પદાર્થ
(જગતમાં) ઉત્પન્ન થાય છે, તે સર્વ પ્રકૃતિ અને
પુરુષ બંનેથી વ્યાપ્ત હોય છે. ॥ ૧૬ ॥

બંનેથી ‘સંયુક્તઃ’ વ્યાપ્ત હોય છે. તે જ કહે
છે— ‘પ્રકૃત્યા ઇતિ ।’ ॥ ૧૬ ॥

હવે કાર્યની કારણરૂપતા દર્શાવે છે—
કાર્યના આદિ અને અંત જે છે તે જ તેની
મધ્ય અવસ્થા પણ છે અને તે જ સત્ય છે. જેમ
સુવર્ણનાં કડાં, કુંડળ વગેરે કાર્યો સુવર્ણથી જુદાં
નથી અને જેમ માટીનાં ઘડા, શકોરાં વગેરે માટીથી
જુદાં નથી તેમ (બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલો) વિકાર(રૂપ
જગત કેવળ) વ્યવહાર માટે જ છે, બ્રહ્મથી જુદો
નથી. ॥ ૧૭ ॥

જે કાર્યનું ‘આદિઃ’ કારણ અને ‘અન્તઃ’ લયસ્થાન
જે છે તે જ તેની ‘મધ્યમ્’ મધ્ય અવસ્થા પણ છે.
(તે સિદ્ધાંત) માટી તથા સુવર્ણ વગેરેમાં ‘વૈ’ પ્રસિદ્ધ
છે. આથી જ કોઈ પણ અવસ્થામાં એકરૂપે રહેનારી
વસ્તુ જ સત્ય છે, બીજી વસ્તુ સત્ય નથી.

તો પછી મિથ્યાભૂત કાર્યસૃષ્ટિ રચવાનું શું
પ્રયોજન છે? તે માટે કહે છે— ‘વિકારઃ ઇતિ ।’
‘તૈજસાઃ’ કડાં, કુંડળ વગેરે તથા ‘પાર્થિવાઃ’ ઘડા,
શકોરાં વગેરે જેમ (સુવર્ણ અને માટીથી જુદાં
નથી, તેમ સૃષ્ટિરૂપ કાર્ય બ્રહ્મથી જુદું નથી, પણ
વ્યવહાર માટે છે.) ॥ ૧૭ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો આમ હોય તો
મહત્ત્વ વગેરે પણ પોતપોતાનાં કાર્ય પરત્વે
આદિ-અંતરૂપ છે, તેથી તે પણ સત્ય ઠરવાં
જોઈએ. તે માટે કહે છે— ‘યત્ ઇતિ ।’

યદુપાદાય પૂર્વસ્તુ ભાવો વિકુરુતે પરમ્ ।
આદિરન્તો યદા યસ્ય તત્ સત્યમભિધીયતે ॥ ૧૮

યદ્રૂપમુપાદાયોપાદાનકારણતયા સ્વીકૃત્ય
પૂર્વઃ કારણરૂપો મહદાદિર્ભાવઃ અપરમ-
હંકારાદિકં ભાવં વિકુરુતે સૃજતિ ।

યથા પિણ્ડો મૃદમુપાદાય સ્વયં નિમિત્તભૂતો
ઘટં સૃજતિ તદ્વત્ । સ એવ સન્નિતિ
પૂર્વસ્યાનુષઙ્ગઃ ।

કથં તર્હિ ‘મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્’
ઇત્યાદિશ્રુતિસ્તત્રાહ—આદિરિતિ । યદ્યદા
યસ્યાદિરન્તશ્ચ વિવક્ષ્યતે તદા તત્સત્ય-
મિત્યભિધીયતે શ્રુત્યા । પરમકારણાત્મનઃ
સત્યત્વવિવક્ષયેત્યર્થઃ ॥ ૧૮ ॥

નનુ તથાપિ પ્રકૃતિપુરુષકાલાનામ-
કાર્યભૂતાનાં ભિન્નત્વાત્કથમદ્વિતીયતા તત્રાહ—
પ્રકૃતિરિતિ ।

જે (બ્રહ્મ)ને ઉપાદાન કારણરૂપે સ્વીકારીને
(મહત્ત્વ વગેરે) કારણરૂપ પદાર્થો બીજાં (અહંકાર
વગેરે) કાર્ય ઉત્પન્ન કરે છે (તે બ્રહ્મ જ સત્ય છે).
જ્યારે જે વસ્તુના આદિ અને અંત કહેવાની ઈચ્છા
હોય ત્યારે તે વસ્તુના આદિ અને અંતમાં જે વસ્તુ
રહેલી હોય, તે જ (શ્રુતિ દ્વારા) સત્ય કહેવામાં
આવી છે. ॥ ૧૮ ॥

જે (બ્રહ્મ)રૂપ ઉપાદાન કારણને ‘ઉપાદાય’
ઉપાદાન કારણરૂપે સ્વીકારીને મહત્ત્વ વગેરે
કારણરૂપ પદાર્થો બીજાં અહંકાર વગેરે કાર્ય
‘વિકુરુતે’ ઉત્પન્ન કરે છે (તે બ્રહ્મ જ સત્ય છે).

જેમ માટીનો પિંડ માટીરૂપ ઉપાદાન કારણમાંથી
ઉત્પન્ન થઈ પોતે નિમિત્તમાત્ર થઈને ઘડો ઉત્પન્ન
કરે છે તેમ! (માટીનો પિંડ ઘડાનું કારણ હોવા
છતાં સત્ય નથી, પરંતુ માટી જ સત્ય છે, તે રીતે
મહત્ત્વ વગેરે પણ સત્ય ન કહી શકાય, પરંતુ
સર્વના પરમકારણરૂપ) તે બ્રહ્મ જ સત્ય છે, એમ
પૂર્વના શ્લોકની સાથે જોડવાનું છે.

તો પછી શા માટે ‘માટી જ સત્ય વસ્તુ છે.’
(છાં.ઉપ.૬/૧/૪) વગેરે શ્રુતિ છે? તે માટે કહે
છે— ‘આદિઃ ઇતિ ।’ જ્યારે જે વસ્તુના આદિ અને
અંત કહેવાની ઈચ્છા હોય ત્યારે તેના આદિ-અંતમાં
જે વસ્તુ રહેલી હોય, તે જ શ્રુતિ દ્વારા સત્ય
કહેવામાં આવી છે. સર્વના પરમકારણ આત્માને
સત્ય કહેવાની ઈચ્છાથી (જ માટીને સત્ય કહી છે,
પરંતુ વાસ્તવિક રીતે માટી સત્ય નથી,) એમ અર્થ
છે. ॥ ૧૮ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે (સર્વ વિકારવાળી
વસ્તુઓ મિથ્યા હોવા છતાં) પ્રકૃતિ, પુરુષ અને
કાળ કોઈના પણ કાર્યરૂપ નથી અને ભિન્ન જણાય
છે, તો પરબ્રહ્મ અદ્વિતીય કેવી રીતે છે? તે માટે
ઉત્તર આપે છે— ‘પ્રકૃતિઃ ઇતિ ।’

પ્રકૃતિર્હાસ્યોપાદાનમાધારઃ પુરુષઃ પરઃ ।

સતોઽભિવ્યञ्जकः कालो ब्रह्म तत्रितयं त्वहम् ॥ ૧૯

अस्य सतः कार्यस्योपादानं या प्रकृतिः
प्रसिद्धा यश्च तस्या आधरोऽधिष्ठाता परः
पुरुषो यश्च गुणक्षोभेणाभिव्यञ्जकः कालस्त-
त्रितयं ब्रह्मरूपोऽहमेव न तु पृथक्, प्रकृतेः
शक्तित्वात्पुरुषकालयोरवस्थारूपत्वात् ॥ ૧૯ ॥

एवं तावत्कालत्रयेऽप्यव्यभिचारित्वाद्-
ब्रह्मैव सत्यमिति वक्तुं तस्य सृष्टिकारण-
त्वेनादौ सत्त्वमुक्त्वा मध्येऽपि तस्यैव
सत्त्वमुपपाद्यान्तेऽप्यवधित्वेन सत्त्वं दर्शयिष्य-
न्सर्गप्रवाहरूपायाः स्थितेरवधिमाह—सर्ग इति ।

सर्गः प्रवर्तते तावत् पौर्वापर्येण नित्यशः* ।
महान् गुणविसर्गार्थः स्थित्यन्तो यावदीक्षणम् ॥

॥ ૨૦ ॥

महान्बहुलः । पौर्वापर्येण पितृपुत्रादिरूपेण ।
नित्यशः अविच्छेदेन । किमर्थं प्रवर्तते तदाह—
गुणेषु देहेषु विविधतया सृज्यत इति गुणविसर्गो
जीवस्तदर्थस्तद्भोगप्रयोजनः । किंपर्यन्तं प्रवर्तते ।

આ કાર્યરૂપ જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ,
પ્રકૃતિનો અધિષ્ઠાતા પુરુષ અને ગુણોનો વિકાર
કરી કાર્યોને પ્રકટ કરનારો કાળ— આ ત્રણે બ્રહ્મરૂપ
હું જ છું. ॥ ૧૯ ॥

આ જગતરૂપી કાર્યનું ઉપાદાનકારણ જે
પ્રસિદ્ધ પ્રકૃતિ છે અને તે પ્રકૃતિનું જે ‘આધારઃ’
અધિષ્ઠાન છે, તે પરમ પુરુષ તથા ગુણોનો ક્ષોભ
કરીને કાર્યોને પ્રકટ કરનારો જે કાળ છે તે ત્રણે
બ્રહ્મરૂપ હું જ છું, મારાથી તેઓ જુદાં નથી, કારણ
કે પ્રકૃતિ મારી શક્તિ છે તેમ જ પુરુષ અને કાળ
મારી અવસ્થાઓ છે. ॥ ૧૯ ॥

આમ, ત્રણેય કાળમાં એકરૂપ રહેનાર હોવાથી
બ્રહ્મ જ સત્ય છે, એમ કહેવા માટે તે બ્રહ્મને
સૃષ્ટિના કારણરૂપે આદિમાં અસ્તિત્વ કહીને, મધ્યમાં
પણ તે બ્રહ્મનું જ અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરીને, અંતમાં
પણ અવધિરૂપે અસ્તિત્વ દર્શાવનાર સૃષ્ટિના પ્રવાહરૂપ
સ્થિતિની અવધિ જણાવે છે— ‘સર્ગઃ ઇતિ ।’

જુદા જુદા દેહોમાં વિવિધ પ્રકારે સર્જાતા
જીવને ભોગો આપવારૂપ પ્રયોજનવાળી આ મહાન
સૃષ્ટિ પરમેશ્વરની સંકલ્પશક્તિ પર્યંત રહેનારી
સ્થિતિના અંત સુધી (કારણ-કાર્ય) પિતા-પુત્ર
વગેરેરૂપે એકધારી ચાલ્યા કરે છે. ॥ ૨૦ ॥

‘મહાન્’ ખૂબ મોટી સૃષ્ટિ ‘પૌર્વાપર્યેણ’
પિતા-પુત્ર વગેરેરૂપે— ‘નિત્યશઃ’ એકધારી રીતે
શા માટે પ્રવર્તે છે, તે કહે છે— ‘ગુણેષુ’ જુદા જુદા
દેહોમાં વિવિધ પ્રકારે સર્જાય તે ‘ગુણવિસર્ગઃ’
અર્થાત્ જીવ, તેને માટે, તે જીવને ભોગો
આપવારૂપ પ્રયોજનવાળી— ક્યાં સુધી પ્રવર્તે છે?

* ‘યાવદીક્ષણમ્’ નો બીજો અર્થ એ છે કે જ્યાં સુધી પરમાત્માનાં દર્શન નથી થતાં ત્યાં સુધી આ
સૃષ્ટિ બાપ-બેટાના ક્રમથી ચાલતી રહે છે અને જ્યારે ઈશ્વરનાં દર્શન થઈ જાય છે ત્યારે આ સૃષ્ટિ નાશ પામે
છે. આ ખેલ ત્યાં સુધી જ છે કે જ્યાં સુધી પરમાત્મા નથી મળતા.

— સ્વામી અખંડાનંદ સરસ્વતી

યાવત્સ્થિતેરન્તઃ । સોઽપિ કિમવધિસ્તત્રાહ—
યાવદીક્ષણં પરમેશ્વરસ્ય તાવત્ ॥ ૨૦ ॥

પ્રલયં નિરૂપયતિ—

વિરાળમયાઽઽસાદ્યમાનો લોકકલ્પવિકલ્પકઃ ।
પંચત્વાય વિશેષાય કલ્પતે ભુવનૈઃ સહ ॥ ૨૧ ॥

વિરાટ્ બ્રહ્માણ્ડં મયા કાલાત્મના
આસાદ્યમાનો વ્યાપ્યમાનો લોકાનામહરહઃકલ્પાઃ
સૃષ્ટિપ્રલયા વિવિધાઃ કલ્પન્તે યસ્મિન્સ્તાન્વા
સ્વસ્મિન્વિકલ્પયતીતિ સ તથાભૂતોઽપિ
પञ्चत्वरूपाय विशेषाय विभागाय कल्पते
યોગ્યો ભવતિ ।

પञ्ચાનાં ભૂતાનામૈક્યરૂપસ્તેષાં પૃથગ્ભાવા-
પત્યા નશ્યતીત્યર્થઃ ॥ ૨૧ ॥

તત્ર ‘તસ્માદ્વા એતસ્માદાત્મન આકાશઃ
સંભૂતઃ । આકાશાદ્વાયુઃ । વાયોરગ્નિઃ । અગ્નેરાપઃ ।
અદ્ભ્યઃ પૃથિવી । પૃથિવ્યા ઓષધયઃ ।
ઓષધીભ્યોઽન્નમ્ । અન્નાત્પુરુષઃ ।’ ઇતિ
શ્રુત્યુક્તસૃષ્ટિક્રમપ્રાતિલોમ્યેન લયમાહ—
અન્ન ઇતિ ।

જ્યાં સુધી સ્થિતિનો અંત છે ત્યાં સુધી— તે અંતની
પણ અવધિ કઈ? તે માટે કહે છે— જ્યાં સુધી
પરમેશ્વરનો સંકલ્પ હોય ત્યાં સુધી (સૃષ્ટિચક્ર ચાલે
છે). ॥ ૨૦ ॥

પ્રલયનું નિરૂપણ કરે છે—

જેમાં નિત્યપ્રતિ વિવિધ પ્રકારનાં સૃષ્ટિપ્રલય
થાય છે તેવું બ્રહ્માંડ કાળમૂર્તિ એવા મારાથી વ્યાપ્ત
થતાં ભુવનો સાથે વિનાશરૂપ વિભાગને યોગ્ય
થઈ જાય છે. ॥ ૨૧ ॥

‘વિરાટ્’ બ્રહ્માંડ કાળમૂર્તિ એવા મારાથી
‘આસાદ્યમાનઃ’ વ્યાપ્ત થતાં, જેમાં નિત્યપ્રતિ વિવિધ
પ્રકારનાં સૃષ્ટિ અને પ્રલય થાય છે તેવાં તે સૃષ્ટિ
અને પ્રલયોને પોતાના સ્વરૂપમાં કલ્પે છે એવા તે
હોવા છતાં પણ પંચત્વ (વિનાશ)રૂપ ‘વિશેષાય’
વિભાગ માટે ‘કલ્પતે’ યોગ્ય બને છે.

પાંચ ભૂતોની એકતારૂપ આ બ્રહ્માંડ પાંચ
ભૂતોનું અલગપણું થતાં નાશ પામે છે, એમ
અર્થ છે. ॥ ૨૧ ॥

‘તે ઉક્ત લક્ષણવાળા આત્મામાંથી જ
(સર્વપ્રથમ શબ્દ ગુણવાળું) આકાશ ઉત્પન્ન
થયું. આકાશથી (શબ્દ-સ્પર્શ બે ગુણવાળો) વાયુ
ઉત્પન્ન થયો. વાયુથી (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ ગુણવાળો)
અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. અગ્નિથી (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ,
રસ ગુણવાળું) જળ ઉત્પન્ન થયું. જળથી (શબ્દ,
સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ ગુણવાળી) પૃથ્વી ઉત્પન્ન
થઈ. પૃથ્વીથી ઔષધિઓ, ઔષધિઓથી અન્ન અને
અન્નથી પુરુષ ઉત્પન્ન થયો.’ (તૈત્તિ.ઉપ.૨/૧/૧)
આમ, શ્રુતિમાં કહેવામાં આવેલા ક્રમથી ઊલટા
ક્રમે લય કહે છે— ‘અન્ને ઇતિ ।’

અને પ્રલીયતે મર્ત્યમનં ધાનાસુ લીયતે ।
 ધાના ભૂમૌ પ્રલીયન્તે ભૂમિર્ગન્ધે પ્રલીયતે ॥ ૨૨
 અપ્સુ પ્રલીયતે ગન્ધ આપ્શ્ચ સ્વગુણે રસે ।
 લીયતે જ્યોતિષિ રસો જ્યોતી રૂપે પ્રલીયતે ॥ ૨૩
 રૂપં વાયૌ સ ચ સ્પર્શે લીયતે સોઽપિ ચામ્બરે ।
 અમ્બરં શબ્દતન્માત્ર ઇન્દ્રિયાણિ સ્વયોનિષુ ॥ ૨૪

મર્ત્ય શરીરં યેનોપચિતં તસ્મિન્નને
 શતવર્ષાયમાનાવૃષ્ટૌ ક્ષીણે સતિ તત્રૈવ લીયત
 इत्यर्थः । अन्नं धानासु बीजमात्रावशेषं
 भजतीत्यर्थः । धाना भूमौ उता न
 प्रोहन्तीत्यर्थः । भूमिर्गन्धे संवर्तकादित्यशोषिता
 संकर्षणमुखाग्निना दग्धा च सती भूतसूक्ष्म-
 रूपगन्धमात्रावशेषा भवति ॥ ૨૨ ॥

ગન્ધઃ શતવાર્ષિક્યા વૃષ્ટ્યા પ્લાવ્ય-
 માનોઽપ્સુ લીયતે । એવમેવાપો જ્યોતિષા
 શોષ્યમાણા રસમાત્રાવશેષા ભવન્તિ । તતો
 રસોઽપિ તસ્મિન્ લીયતે । જ્યોતિશ્ચ
 વાયુનાભિભૂયમાનં રૂપમાત્રં સત્તસ્મિન્ લીયતે
 ॥ ૨૩ ॥

વાયુશ્ચ કાલપ્રેરિતેનામ્બરેણ ગ્રસ્તઃ
 સ્પર્શમાત્રઃ સંસ્તસ્મિન્ । અમ્બરં ચ ભૂતાદિ-
 નાહંકારેણ ગ્રસ્યમાનં શબ્દતન્માત્રે । તદેવં
 તામસાહંકારકાર્યસ્ય શબ્દપર્યન્તં લયમુક્ત્વા
 રાજસાહંકારકાર્યસ્યાપ્યાહ—ઇન્દ્રિયાણિ સ્વયો-
 નિષ્વિતિ । સ્વપ્રવર્તકદેવતાસુ । તેષાં પ્રવૃત્તિ-

(લયની પ્રક્રિયામાં) શરીર અન્નમાં, અન્ન
 બીજમાં, બીજ ભૂમિમાં, ભૂમિ ગંધમાં, ॥ ૨૨ ॥
 ગંધ જળમાં, જળ પોતાના ગુણરૂપ રસમાં, રસ
 તેજમાં, તેજ રૂપમાં, ॥ ૨૩ ॥ રૂપ વાયુમાં, વાયુ
 સ્પર્શમાં, સ્પર્શ આકાશમાં, આકાશ શબ્દ તન્માત્રામાં
 અને ઇન્દ્રિયો પોતાના પ્રવર્તક દેવતાઓમાં લય
 પામે છે. ॥ ૨૪ ॥

‘મર્ત્યમ્’ શરીર જેનાથી પોષાય છે તે અન્નમાં
 (લય પામે છે). સો વર્ષ સુધી રહેલી અનાવૃષ્ટિને
 કારણે (અન્ન ન મળવાથી શરીર) ક્ષીણ થતાં તે
 અગ્નિમાં જ લય પામે છે, એમ અર્થ છે.

‘અન્નં ધાનાસુ’ અન્ન માત્ર બીજરૂપે બાકી રહે
 છે, એમ અર્થ છે. ‘ધાના ભૂમૌ’ જમીનમાં વાવ્યા
 છતાં બીજ ઊગતું નથી, એમ અર્થ છે. ‘ભૂમિર્ગન્ધે’
 (પ્રલયકાળના) સંવર્તક સૂર્યથી સુકાઈ ગયેલી પૃથ્વી
 શેષનાગના મુખના અગ્નિથી બળી જઈને ભૂતસૂક્ષ્મરૂપ
 માત્ર ગંધરૂપે બાકી રહે છે. ॥ ૨૨ ॥

સો વર્ષ પર્યંતની વૃષ્ટિથી ભીંજાતી ગંધ
 જળમાં લય પામે છે. એ જ પ્રમાણે જળ તેજથી
 શોષાતું માત્ર રસરૂપે બાકી રહે છે. પછી રસ પણ
 તેજમાં વિલીન થઈ જાય છે. તેજ પણ વાયુથી
 અભિભૂત થતાં માત્ર રૂપસ્વરૂપે થઈ તે (વાયુ)માં
 લીન થઈ જાય છે. ॥ ૨૩ ॥

અને કાળથી પ્રેરાયેલા આકાશ દ્વારા વાયુ
 ગ્રસ્ત થઈ જતાં માત્ર સ્પર્શરૂપ થઈને તે
 (આકાશ)માં લય પામે છે. આકાશ પણ ભૂતાદિ
 અહંકારથી ગ્રસ્ત થતાં શબ્દ તન્માત્રામાં લય પામે
 છે. આમ, તામસ અહંકારના કાર્યનો શબ્દ પર્યંત
 લય કહીને રાજસ અહંકારના કાર્યનો લય પણ કહે
 છે— ‘ઇન્દ્રિયાણિ સ્વયોનિષુ ઇતિ ।’ ઇન્દ્રિયો
 પ્રવૃત્તિ કરવાના સ્વભાવવાળી હોવાથી અને પ્રવૃત્તિ
 દેવતાઓને અધીન હોવાથી ઇન્દ્રિયો પોતાના

સ્વભાવત્વાત્પ્રવૃત્તેશ્ચ દેવતાધીનત્વાત્તાસુ લય
ઇતિ વાચોયુક્તિઃ । વસ્તુતસ્તુ સ્વકારણે
રાજસાહંકારે લયોઽભિપ્રેતઃ ॥ ૨૪ ॥

યોનિવૈકારિકે સૌમ્ય લીયતે મનસીશ્વરે ।
શબ્દો ભૂતાદિમપ્યેતિ ભૂતાદિર્મહતિ પ્રભુઃ ॥ ૨૫

યોનિરિત્યુદ્દેશ્યગતત્વાદેકત્વમવિવક્ષિતમ્ ।
યોનયો દેવતાસ્તુ મનસિ । કુતઃ । ઈશ્વરે
નિયન્તરિ, ‘મનોવશેઽન્યે હ્યભવન્ સ્મ દેવાઃ’
ઇત્યુક્તત્વાત્ ।

ઇન્દ્રિયલયોક્ત એવાત્રાપ્યભિપ્રાયઃ । મનશ્ચ
દેવતાભિઃ સહ વૈકારિકેઽહંકાર ઇત્યર્થઃ ।
તામસાહંકારકાર્યાવશેષિતસ્ય શબ્દસ્ય
લયમાહ—શબ્દો ભૂતાદિં તામસાહંકારમપ્યેતિ,
તસ્મિન્ લીયતે ઇત્યર્થઃ । ભૂતાદિરિત્યુપલક્ષણમ્ ।
ત્રિવિધોઽપ્યહંકારો મહતિ જડાંશં વિહાય
જ્ઞાનક્રિયાશક્તિમાત્રરૂપો ભવતિ । કથંભૂતઃ ।
પ્રભુઃ સમર્થઃ । સર્વજગન્મોહકત્વાત્ ॥ ૨૫ ॥

સ લીયતે મહાન્ સ્વેષુ ગુણેષુ ગુણવત્તમઃ ।
તેઽવ્યક્તે સંપ્રલીયન્તે તત્ કાલે લીયતેઽવ્યયે ॥ ૨૬

સ ચ મહાન્સ્વકારણેષુ ગુણેષુ । જ્ઞાન-
ક્રિયાશક્તિમત્ત્વાદ્ગુણવત્તમસ્તાદૃગ્ભાવં વિહાય

પ્રવર્તક દેવતાઓમાં લય પામે છે, એમ કહેવામાં
આવ્યું છે, પરંતુ વસ્તુતઃ ઈન્દ્રિયો પોતાના કારણરૂપ
રાજસ અહંકારમાં લય પામે છે, એમ કહેવું
અભિપ્રેત છે. ॥ ૨૪ ॥

હે સૌમ્ય (ઉદ્ભવ), ઈન્દ્રિયોના દેવતાઓ પોતાના
નિયંતા મનમાં લય પામે છે, મન ઈન્દ્રિયોના દેવો
સાથે વૈકારિક અહંકારમાં લય પામે છે, શબ્દ
તામસ અહંકારમાં લય પામે છે, સમર્થ એવો
અહંકાર મહત્તત્વમાં લય પામે છે. ॥ ૨૫ ॥

‘યોનિઃ’ શબ્દ ઉદ્દેશ્ય છે, તેથી તેમાં એકવચન
વિવક્ષિત નથી; (આથી બ.વ લઈ શકાય છે.)
‘યોનયઃ’ ઈન્દ્રિયોના દેવતા મનમાં (લય પામે
છે). શા માટે? ‘ઈશ્વરે’ (નિયંતા હોવાથી પોતાના)
નિયંતામાં લય પામે છે. કારણ કે ‘ઈન્દ્રિયો અને
બીજા તેમના અધિષ્ઠાયક દેવો મનને વશ છે.’
(શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૨૩/૪૮) એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં પણ કહેવામાં આવેલો ઈન્દ્રિયોનો લય
જ અભિપ્રાય છે. મન ઈન્દ્રિયોના દેવો સાથે
વૈકારિક અહંકારમાં લય પામે છે, એમ અર્થ છે.
તામસ અહંકારના બાકી રહેલા કાર્યરૂપ શબ્દનો
લય કહે છે— શબ્દ ‘ભૂતાદિમ્’ તામસ અહંકારમાં
લય પામે છે, તેમાં લીન થઈ જાય છે, એમ અર્થ
છે. ‘ભૂતાદિઃ’ એ સૂચન છે. ત્રણે પ્રકારનો અહંકાર
મહત્તત્વમાં, જડ અંશ છોડીને માત્ર જ્ઞાન, ક્રિયા,
શક્તિરૂપ બને છે. અહંકાર કેવો? ‘પ્રભુઃ’ સમર્થ,
કારણ કે સમગ્ર જગતને મોહ ઉપજાવનાર છે. ॥ ૨૫ ॥

જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિવાળું મહત્તત્વ
પોતાના કારણરૂપ ગુણોમાં લય પામે છે, ગુણો
પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિ વૃત્તિરહિત થયેલા કાળમાં લય
પામે છે. ॥ ૨૬ ॥

વળી, તે મહત્તત્વ પોતાના કારણરૂપ ગુણોમાં
લય પામે છે. જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિવાળું
હોવાથી મહત્તત્વ સર્વાધિક ગુણયુક્ત બને છે. પછી

ગુણમાત્રરૂપો ભવતિ । તેઽવ્યક્તે પ્રકૃતૌ ।
સામ્યાવસ્થાં ગચ્છન્તીત્યર્થઃ । તદવ્યક્તં કાલે
કાલાધીનત્વાત્તેનૈકીભૂયાવતિષ્ઠતે । અવ્યયે
ઉપરતવૃત્તૌ ॥ ૨૬ ॥

કાલો માયામયે જીવે જીવ આત્મનિ મય્યજે ।
આત્મા કેવલ આત્મસ્થો વિકલ્યાપાયલક્ષણઃ ॥
॥ ૨૭ ॥

માયામયે માયાપ્રવર્તકે જ્ઞાનમયે વા । અત
એવ જીવયતીતિ જીવસ્તસ્મિન્મહાપુરુષે ।

અયં ભાવઃ—વિશ્વસ્રષ્ટુર્મહાપુરુષસ્યો-
પકરણરૂપઃ કાલો વૃત્યંશેન સૃજ્યશ્ચાતસ્તદા-
ત્મનાવતિષ્ઠત ઇતિ । તદુક્તં સપ્તમે—

‘કાલં ચરન્તં સૃજતીશ આશ્રયં
પ્રધાનપુંખ્યાં નરદેવ સત્યકૃત્ ।’
ઇતિ ।

દશમે ચ,—
‘યોઽયં કાલસ્તસ્ય તેઽવ્યક્તબન્ધો
ચેષ્ટામાહુશ્ચેષ્ટતે યેન વિશ્વમ્ ।
નિમેષાદિર્વત્સરાન્તો મહીયાં—
સ્તં ત્વેશાનં ક્ષેમધામ પ્રપદ્યે ॥’
ઇતિ ।

મહત્તત્ત્વ તેવા ભાવને— જ્ઞાનક્રિયાશક્તિભાવને
છોડીને ગુણમાત્રરૂપ બની જાય છે. તે ગુણો
‘અવ્યક્તે’ પ્રકૃતિમાં લય પામે છે એટલે ગુણોની
સામ્યાવસ્થાને પામે છે. પછી મહત્તત્ત્વ ‘કાલે’
કાળને અધીન હોવાથી જ્ઞાનક્રિયાશક્તિભાવને છોડીને
ગુણમાત્રરૂપ બની, એકરૂપ થઈને રહે છે. ‘અવ્યયે’
વૃત્તિરહિત થયેલા કાળમાં (લય પામે છે). ॥૨૬॥

કાળ માયાના પ્રવર્તક એવા જ્ઞાનમય મહાપુરુષમાં
લય પામે છે, મહાપુરુષ અજન્મા આત્મા એવા
મારામાં લય પામે છે. વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને લય
વડે અધિષ્ઠાનરૂપે કે અવધિરૂપે લક્ષિત થતો આત્મા
સ્વસ્વરૂપમાં જ સ્થિતિ કરે છે. ॥ ૨૭ ॥

‘માયામયે’ માયાના પ્રવર્તક અથવા
જ્ઞાનમય મહાપુરુષમાં (લય પામે છે). આથી જ
જીવાડે છે તે જીવ, તે જીવ એવા મહાપુરુષમાં
(કાળ) લય પામે છે.

ભાવ આ પ્રમાણે છે— વિશ્વના સર્જનહાર
મહાપુરુષના ઉપકરણરૂપ કાળ વૃત્તિના અંશથી
(ક્રિયાઓના ક્રમના અનુસંધાનરૂપે) સર્જવા યોગ્ય
છે, આથી તે મહાપુરુષસ્વરૂપે સ્થિતિ કરે છે.
સાતમા સ્કંધમાં તે જ કહેવામાં આવ્યું છે— ‘હે
રાજા (પરીક્ષિત), હે ઈશ, સત્યસંકલ્પ ભગવાન
(જગતની ઉત્પત્તિના) નિમિત્તરૂપ પ્રકૃતિ અને
પુરુષના સહકારી બને તે રીતે આશ્રયરૂપ એવા
વર્તમાનકાળને સર્જે છે.’ (શ્રીમદ્ ભા.૭/૧/૧૧)
દસમા સ્કંધમાં પણ (કહેવામાં આવ્યું છે)—

‘હે પ્રકૃતિના પ્રવર્તક, નિમેષથી માંડીને વર્ષ
સુધીનો અને એમ વર્ષોના વર્ષો આવર્તન કરતો જે
આ દ્વિપરાર્ધરૂપ અતિ મહાન કાળ છે, કે જેને
કારણે સંપૂર્ણ વિશ્વ યેષ્ટા કરે છે, તે (કાળ)ને
વિદ્વાનો આપની એક યેષ્ટા કહે છે. તે કાળના
નિયંતા, અભયસ્થાનરૂપ આપને શરણે હું આવી

जीव आत्मनि । प्रकृतेर्लीनत्वेन
प्रतियोग्यभावात्परिपूर्णत्वेन सद्रूपेणावतिष्ठते ।
आत्मा चात्मस्थ एव नान्यत्र लीयते । यतः
केवलो निरुपाधिः ।

ત્ર હેતુઃ—વિકલ્પાપાયાભ્યાં વિશ્વો-
ત્પત્તિપ્રલયાભ્યાં લક્ષ્યતેઽધિષ્ઠાનત્વેનાવધિત્વેન
વેતિ તથા સઃ ॥ ૨૭ ॥

अस्य कथनस्य प्रस्तुतोपयोगमाह—
एवमिति ।

एवमन्वीक्षमाणस्य कथं वैकल्पिको भ्रमः ।
मनसो हृदि तिष्ठेत व्योम्नीवार्कोदये तमः ॥ २८

मनसः कथं भेदनिमित्तो भ्रमः स्यात् ।
जातो वा कथं हृदि तिष्ठेत् ॥ २८ ॥

उपसंहरति—एष इति ।
एष सांख्यविधिः प्रोक्तः संशयग्रन्थिभेदनः ।
प्रतिलोमानुलोमाभ्यां परावरदृशा मया ॥ २९
॥ २९ ॥

प्रत्यक्षमिव येनेदं दर्शितं तत्त्वमात्मनः ।
सांख्यप्रख्यानतस्तस्मै हरये गुरवे नमः ॥ १

છું.’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૦/૩/૨૬) જીવ (મહાપુરુષ)
આત્મામાં લય પામે છે. પ્રકૃતિ લીન થયેલી
હોવાથી પ્રતિયોગીના અભાવને લીધે પરિપૂર્ણ
હોવાથી સત્સ્વરૂપે સ્થિતિ કરે છે. આત્મા સ્વસ્વરૂપમાં
જ સ્થિતિ કરે છે, બીજે ક્યાંય લીન થતો નથી
કારણ કે તે ‘કેવલઃ’ ઉપાધિરહિત છે.

તે માટેનું કારણ— ‘વિકલ્પાપાયાભ્યામ્’
વિશ્વની ઉત્પત્તિ અને લય વડે અધિષ્ઠાનરૂપે કે
અવધિરૂપે સ્થિત રહે છે, તેવો તે આત્મા છે. ॥૨૭॥
આ સાંખ્યકથનની પ્રસ્તુત વિષય (દ્વન્દ્વસહન
કરવા)માં જે ઉપકારકતા છે, તે કહે છે— ‘**एवम्
इति।**’

આકાશમાં સૂર્યોદય થતાં જેમ અંધકાર રહેતો
નથી તેમ આ પ્રકારે વિચાર કરતા મનુષ્યના
હૃદયમાં મનને ભેદના કારણરૂપ ભ્રમ કેવી રીતે
થાય? જો કદાચ ભ્રમ થાય તો કેવી રીતે રહી
શકે? ॥ ૨૮ ॥

મનમાં ભેદના કારણરૂપ ભ્રમ કેવી રીતે
થાય? કદાચ થાય તો હૃદયમાં કેવી રીતે રહી
શકે? ॥ ૨૮ ॥

ઉપસંહાર કરે છે— ‘**एषः इति।**’
હૃદયની સંશયરૂપી ગાંઠ તોડી નાખતો આ
સાંખ્યશાસ્ત્રનો પ્રકાર ઉત્પત્તિ અને સંહારના ક્રમથી
કાર્ય અને કારણના સ્વરૂપને જાણનારા મારા દ્વારા
કહેવામાં આવ્યો. ॥ ૨૯ ॥ ૨૯ ॥

જેમના દ્વારા સાંખ્યના કથનરૂપે આત્માના આ
તત્ત્વને જાણે પ્રત્યક્ષરૂપે હોય તેમ દર્શાવવામાં
આવ્યું, તે શ્રીહરિરૂપ ગુરુને નમસ્કાર. ॥ ૧ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः

त्राशेय गुણોनी वृत्तिओनुं निरूपण

पञ्चविंशे स्वनैर्गुण्यप्रतिपत्त्यै निरूप्यते ।

चित्तप्रभवसत्त्वादिगुणवृत्तिरनेकधा ॥ १

प्रकृतिपुरुषविवેકજ્ઞાનવતોઽપિ યાવત્
પ્રયત્નવિશેષેણ ગુણત્રયવૃત્તિજયો ન સ્યાન્ન
તાવદ્ દ્વન્દ્વોપરમોઽતસ્તજ્જયોપાયગુણવૃત્તિ-
નિરૂપણાર્થમાહ—ગુણાનામિતિ ।

श्रीभगवानुवाच

गुणानामसमिश्राणां पुमान् येन यथा भवेत् ।

तन्मे पुरुषवर्येदमुपधारय शंसतः ॥ १

સહ મિશ્રીભૂય વર્તમાનાઃ સમિશ્રાઃ ન
સમિશ્રા અસમિશ્રાસ્તેષાં વિભક્તાનાં ગુણાનાં
મધ્યે યેન ગુણેન યથા યાદૃશો ભવેત્તદિદં
કથયતો મત્તો નિબોધેત્યર્થઃ ॥ ૧ ॥

तत्र सत्त्ववृत्तीराह—शम इति ।

शमो दमस्तितिक्षेक्षा तपः सत्यं दया स्मृतिः ।

तुष्टिस्त्याગોઽસ્પૃહા શ્રદ્ધા હ્રીર્દયાદિઃ સ્વનિર્વૃત્તિઃ ॥

॥ ૨ ॥

શમો મનોનિગ્રહઃ । દમો બાહ્યેન્દ્રિય-
નિગ્રહઃ । તિતિક્ષા સહિષ્ણુત્વમ્ । ઈક્ષા વિવેકઃ ।
તપઃ સ્વધર્મવર્તિત્વમ્ । સ્મૃતિઃ પૂર્વાપરાનુસંધાનમ્ ।

પચ્ચીસમા અધ્યાયમાં સ્વરૂપભૂત નૈર્ગુણ્યનું
પ્રતિપાદન કરવા માટે ચિત્તમાં થતી સત્ત્વાદિ
ગુણોની વૃત્તિઓને અનેક પ્રકારે વર્ણવવામાં આવી
છે. ॥ ૧ ॥

પ્રકૃતિ તથા પુરુષનું વિવેકજ્ઞાન ધરાવતો
મનુષ્ય પણ જ્યાં સુધી વિશેષ પ્રયત્ન કરીને ત્રણે
ગુણોની વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવતો નથી,
ત્યાં સુધી તેનાં સુખ-દુઃખાદિ દ્વંદ્વો દૂર થતાં નથી,
આથી તે વૃત્તિઓ જીતવાના ઉપાયરૂપે ગુણોની
વૃત્તિઓનું નિરૂપણ કરવા માટે ભગવાન કહે
છે— ‘ગુણાનામ્ ઇતિ ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે પુરુષશ્રેષ્ઠ ઉદ્ધવ,
વિભક્ત થઈને રહેલા (જુદા જુદા) ગુણોમાંથી જે
ગુણ વડે પુરુષ જેવો થાય છે, તેનું વર્ણન કરતા
એવા મારી પાસેથી તમે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો. ॥૧॥

સાથે મળીને રહેનારા તે ‘સમિશ્રાઃ’, તેવા
ન હોય તે ‘અસમિશ્રાઃ’, તે વિભક્ત થઈને રહેલા
ગુણોમાં જે ગુણ વડે પુરુષ ‘યથા’ જેવો થાય છે,
તે આનું વર્ણન કરતા મારી પાસેથી તમે શ્રવણ
કરો, એમ અર્થ છે. ॥ ૧ ॥

પ્રથમ સત્ત્વવૃત્તિઓને વર્ણવે છે— ‘શમઃ ઇતિ ।’

મનોનિગ્રહ, ઈન્દ્રિયનિગ્રહ, સહનશીલતા, વિવેક,
સ્વધર્મપાલન, સત્ય, દયા, સ્મૃતિ, સંતોષ, ત્યાગ,
વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય, શ્રદ્ધા, લજ્જા, દાન વગેરે
(સરળતા, વિનય,) આત્મરતિ (આ સત્ત્વગુણની
વૃત્તિઓ છે). ॥ ૨ ॥

‘શમઃ’ મનનો નિગ્રહ, ‘દમઃ’ બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનો
નિગ્રહ, ‘તિતિક્ષા’ સહિષ્ણુતા, ‘ઈક્ષા’ વિવેક, ‘તપઃ’
સ્વધર્મનિષ્ઠ થવું તે, ‘સ્મૃતિઃ’ પહેલાંનું અને પછીનું

તુષ્ટિર્યથાલાભસંતોષઃ । ત્યાગો વ્યયશીલતા ।
અસ્પૃહા વિષયેષુ વૈરાગ્યમ્ । શ્રદ્ધા આસ્તિક્યં
ગુર્વાદિષુ । હ્રીરનુચિતે કર્મણિ લજ્જા તેષામનવ-
લોકનમ્ । દયા દાનમ્, 'દય દાનગતિરક્ષણેષુ'
इति स्मरणात् । आदिशब्देनार्जवविनयादि ।
स्वनिर्वृतिरात्मरतिः ॥ ૨ ॥

રજસો વૃત્તીરાહ—

કામ ઈહા મદસ્તૃષ્ણા સ્તમ્ભ આશીર્ભિદા સુખમ્ ।
મદોત્સાહો યશઃપ્રીતિર્હાસ્યં વીર્યં બલોદ્યમઃ ॥
॥ ૩ ॥

કામોઽભિલાષઃ । ઈહા વ્યાપારઃ । મદો
દર્પઃ । તૃષ્ણા લાભે સત્યપ્યસંતોષઃ । સ્તમ્ભો
ગર્વઃ । આશીર્ધનાદ્યભિલાષેણ દેવતાદિપ્રાર્થનમ્ ।
ભિદા અહમન્ય ઇતિ ભેદબુદ્ધિઃ । સુખં
વિષયભોગઃ । મદોત્સાહો મદેન યુદ્ધાદ્યભિનિવેશઃ ।
યશઃપ્રીતિઃ સ્તુતિપ્રિયતા । હાસ્યમુપહાસઃ ।
વીર્યં પ્રભાવાવિષ્કારઃ । બલેનોદ્યમો ન્યાયેનોદ્યમઃ
સાત્ત્વિક એવ ॥ ૩ ॥

તમોવૃત્તીરાહ—

ક્રોધો લોભોઽનૃતં હિંસા યાચ્છા દમ્ભઃ ક્લમઃ કલિઃ ।
શોકમોહૌ વિષાદાર્તી નિદ્રાઽઽણા ભીરનુદ્યમઃ ॥
॥ ૪ ॥

અનુસંધાન, 'તુષ્ટિઃ' જે પ્રાપ્ત થાય તેનાથી સંતુષ્ટ
થવું તે, 'ત્યાગઃ' ધનને યોગ્ય રીતે વાપરવાનો
સ્વભાવ, 'અસ્પૃહા' વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય, 'શ્રદ્ધા'
ગુરુ વગેરે ઉપર શ્રદ્ધા, 'હ્રીઃ' અનુચિત કર્મમાં
લજ્જા, તેવા કર્મોની અવગણના, 'દયા' દાન 'દય
ધાતુ દાન, ગતિ અને રક્ષણના અર્થમાં હોય છે.'
એમ સ્મૃતિ છે. આદિ શબ્દથી સરળતા, વિનય
વગેરે, 'સ્વનિર્વૃત્તિઃ' આત્મસ્વરૂપમાં રતિ ॥ ૨ ॥

રજોગુણની વૃત્તિઓને વર્ણવે છે—

ઈચ્છા, વ્યાપાર, ઘમંડ, તૃષ્ણા, ગર્વ, ભૌતિક
લાભ માટે દેવી-દેવતાઓને પ્રાર્થના કરવી, ભેદબુદ્ધિ,
વિષયભોગ, મદને કારણે યુદ્ધ વગેરેનો આવેશ,
પોતાનો યશ વધારવામાં પ્રીતિ, ઉપહાસ, પોતાના
પ્રભાવનું પ્રદર્શન, બળ(હઠ)પૂર્વક પોતાનું કાર્ય
સાધવું— (આ રજોગુણની વૃત્તિઓ છે.) ॥ ૩ ॥

'કામઃ' અભિલાષા રાખવી, 'ઈહા' ઉદમ
કરવો, 'મદઃ' ઘમંડ, 'તૃષ્ણા' લાભ થવા છતાં
અસંતોષ, 'સ્તમ્ભઃ' ગર્વ, 'આશીઃ' ધન વગેરેની
અભિલાષાથી દેવતા વગેરેને પ્રાર્થના કરવી, 'ભિદા'
હું જુદો છું, એવી ભેદબુદ્ધિ, 'સુખમ્' વિષયભોગ,
'મદોત્સાહઃ' મદને કારણે યુદ્ધ વગેરેનો આવેશ,
'યશઃપ્રીતિઃ' પોતાની પ્રશંસા પ્રિય લાગવી તે,
'હાસ્યમ્' ઉપહાસ, 'વીર્યમ્' પોતાના પ્રભાવનું
પ્રદર્શન, બળ કે હઠપૂર્વક પોતાનું કાર્ય સાધવું,
ન્યાયપૂર્વક કાર્ય સાધવું તે સાત્ત્વિક જ છે. ॥ ૩ ॥

તમોગુણની વૃત્તિઓને વર્ણવે છે—

ક્રોધ, લોભ, અસત્ય, હિંસા, યાચના, દંભ,
થાક, ક્લેશ, શોક, મોહ, વિષાદ, દૈન્ય, નિદ્રા,
આશા, ભય, ઉદમનો અભાવ— (આ તમોગુણની
વૃત્તિઓ છે.) ॥ ૪ ॥

ક્રોધ ઇતિ । ક્રોધોઽસહિષ્ણુતા । લોભો
વ્યયપરાઙ્મુખતા । અનૃતમશાસ્ત્રીયં પ્રમાણમિતિ
ભાષણમ્ । હિંસા દ્રોહઃ । યાચ્ચા પ્રાર્થના । દમ્ભો
ધર્મધ્વજિત્વમ્ । ક્લમઃ શ્રમઃ । કલિઃ કલહઃ ।
શોકમોહૌ અનુશોચનં ભ્રમશ્ચ । વિષાદાર્તી દુઃખં
દૈન્યં ચ । નિદ્રા તન્દ્રા । આશા મે ઇદં ભવિષ્ય-
તીત્યન્વીક્ષા । ભીર્ભયમ્ । અનુદ્યમો જાડ્યમ્ ॥ ૪ ॥

सत्त्वस्य रजसश्चैतास्तमसश्चानुपूर्वशः ।
वृत्तयो वर्णितप्रायाः सन्निपातमथो शृणु ॥ ५

अनुपूर्वशः क्रमेणैताः श्लोकत्रयोक्ता
वर्णितप्रायाः । अन्या अप्यूह्या इति भावः ॥ ५ ॥

विभक्तानां गुणानां वृत्तयो वर्णिताः,
मिश्राणामाह—संनिपात इति त्रिभिः ।

सन्निपातस्त्वहमिति ममेत्युद्धव या मतिः ।
व्यवहारः सन्निपातो मनोमात्रेन्द्रियासुभिः ॥ ६

अहं ममेति ममतानुषक्तसर्ववृत्ति-
सामानाधिकरण्यदर्शनात्संनिपातजत्वम् । अहं
शान्तः कामी क्रोधीत्यादि । तथा मम शान्तिरस्ति
कामः क्रोध इत्यादि द्रष्टव्यम् । तत्पूर्वकः
सर्वो व्यवहारश्च संनिपातकार्यमित्याह—
व्यवहार इति । अत्र हेतुः—मनश्च मात्राणि

‘**ક્રોધઃ**’ અસહિષ્ણુતા, ‘**લોભઃ**’ ખર્ચ કરવામાં
ઉદાસીનતા, ‘**અનૃતમ્**’ શાસ્ત્રપ્રમાણવિહીન ભાષણ,
‘**હિંસા**’ દ્રોહ કરવો, ‘**યાચ્ચા**’ માગવું, ‘**દમ્ભઃ**’
ધર્મધ્વજપણું, ‘**ક્લમઃ**’ થાક લાગ્યા કરવો, ‘**કલિઃ**’
ક્લેશ કરવો, શોક અને મોહનો વિચાર કર્યા કરવો
(તેવો) ભ્રમ થવો, ‘**વિષાદાર્તી**’ (વિષાદ-આર્તિ)
દુઃખ અને દૈન્ય, ‘**નિદ્રા**’ તંદ્રા (સુસ્તી), ‘**આશા**’
મારું આ થશે, એવો વિચાર, ‘**ભીઃ**’ ભય, ‘**અનુદ્યમઃ**’
ઉદ્યમનો અભાવ— જડતા ॥ ૪ ॥

सत्त्वगुण, रजोगुण અને તમોગુણની આ
વૃત્તિઓનું મહદંશે ક્રમપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું,
હવે સંનિપાત વિષે સાંભળો. ॥ ૫ ॥

‘**અનુપૂર્વશઃ**’ ક્રમપૂર્વક કહેવામાં આવેલા આ
ત્રણ શ્લોકો ઘણે ભાગે વર્ણવાયા છે, (આ ઉપરાંત)
બીજી વૃત્તિઓ પણ છે, એવો ભાવ છે. ॥ ૫ ॥

જુદા જુદા ગુણોની વૃત્તિઓ વર્ણવવામાં આવી,
(હવે) મિશ્ર વૃત્તિઓને ત્રણ શ્લોકોથી વર્ણવે છે—
‘**સંનિપાતઃ** ઇતિ ।’

હે ઉદ્ધવ! ‘હું અને મારું’ એવી જે બુદ્ધિ છે,
તે ગુણોનું મિશ્રપણું છે. મન, શબ્દાદિ માત્રાઓ,
ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણોથી થતો વ્યવહાર ગુણોની
મિશ્રતાથી થાય છે. ॥ ૬ ॥

‘હું અને મારું’ એમ મમતા સાથે જોડાયેલી
સર્વ વૃત્તિઓ સમાન અધિકરણ (વિભક્તિ)માં
દેખાતી હોવાથી સંનિપાતમાંથી થયેલી છે. હું શાંત,
કામી, ક્રોધી વગેરે હું તથા મને શાંતિ થાય, એમ
કામ, ક્રોધ વગેરે સમજવા. તે (અહંકાર, મમકાર)
વગેરે વૃત્તિઓપૂર્વકનો વ્યવહાર જ સંનિપાતના
કારણરૂપ છે, એમ કહે છે— ‘**વ્યવહારઃ** ઇતિ ।’
આ માટેનું (સંનિપાતના કાર્યરૂપ હોવા માટેનું)
કારણ— મન તથા શબ્દાદિ માત્રાઓ તેમ જ ઈન્દ્રિયો

चेन्द्रियाणि चासवश्च तैः । मनआदीनां
सात्त्विकतामसराजसत्वातैर्व्यवहारः संनिपातज
इति भावः ॥ ६ ॥

धर्मे चार्थे च कामे च यदासौ परिनिष्ठितः ।
गुणानां सन्निकर्षोऽयं श्रद्धारतिधनावहः ॥ ७

असौ पुरुषो यदा धर्मादिषु परिनिष्ठितो
भवति तदायं त्रिषु निष्ठारूपः संनिकर्षः
संनिपातकार्यम् । धर्मादीनां सत्त्वतमोरजःकार्य-
त्वाद्विषयतः संनिपातजत्वमुक्तम् । फलतश्च
तथात्वमाह—श्रद्धारतिधनानि सत्त्वरजस्तमो-
मयान्यावहतीति तथा ॥ ७ ॥

धर्मनिष्ठायामेव संनिपातं दर्शयति—
प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा पुमान् यर्हि गृहाश्रमे ।
स्वधर्मे चानुतिष्ठेत गुणानां समितिर्हि सा ॥ ८

प्रवृत्तिलक्षणे काम્યધર્મે યદા પુંસો
નિષ્ઠા ભવતિ । તથા પુમાન્ યદા ગૃહાશ્રમ
એવાસક્તસ્તિષ્ઠેત્ । અનુ પશ્ચાત્સ્વધર્મે ચ
નિત્યનૈમિત્તિકે તિષ્ઠેત્સાપિ સમિતિઃ સંનિપાતઃ ।
હિ યસ્માત્કામ્યધર્મગૃહાસક્તિસ્વધર્મા રજસ્તમઃ-
સત્ત્વમયા ઇત્યર્થઃ ॥ ૮ ॥

તદેવં મિશ્રામિશ્રગુણવૃત્તીઃ પ્રદર્શ્યેદાનીં
પુમાન્યેન યથા ભવેદિતિ યદુક્તં તદર્શયતિ—
પુરુષમિતિ ત્રિભિઃ ।

અને પ્રાણ, તેમનાથી (વ્યવહાર થાય છે). મન
વગેરે સાત્ત્વિક, તામસિક અને રાજસિક હોવાથી
તેમનાથી થતો વ્યવહાર સંનિપાતજનક છે, એવો
ભાવ છે. ॥ ૬ ॥

જ્યારે તે મનુષ્ય ધર્મ, અર્થ અને કામમાં
સ્થિત હોય છે ત્યારે (સંનિપાતના કાર્યરૂપ) ગુણોના
સંનિકર્ષ (મિશ્રણ)ની સ્થિતિવાળો આ મનુષ્ય શ્રદ્ધા,
રતિ અને ધન પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૭ ॥

તે મનુષ્ય જ્યારે ધર્મ વગેરેમાં સ્થિત હોય છે
ત્યારે આ મનુષ્ય ત્રણેની નિષ્ઠારૂપ ‘સંનિકર્ષઃ’
સંનિપાતના કાર્યની સ્થિતિવાળો થાય છે. ધર્મ
વગેરે સત્ત્વ, રજસૂ અને તમસૂના કાર્યરૂપ હોવાથી
સંનિપાતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કહેવાયા છે. ફળરૂપે
પણ તે જ પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહે છે— સાત્ત્વિકી
ધર્મનિષ્ઠાનું ફળ શ્રદ્ધા, રાજસી કામનિષ્ઠાનું ફળ
વિષયોમાં રતિ અને તામસી અર્થનિષ્ઠાનું ફળ
ધન— આ મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૭ ॥

ધર્મનિષ્ઠામાં જ સંનિપાત દર્શાવે છે—
પુરુષ જ્યારે પ્રવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળા કામ્યધર્મમાં
શ્રદ્ધા રાખે છે, ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ આસક્ત થાય છે
અને નિત્યનૈમિત્તિક સ્વધર્મમાં સ્થિતિ કરે છે, ત્યારે
પણ ગુણોની તે મિશ્રતા જ થયેલી જાણવી. ॥૮ ॥

પુરુષ જ્યારે પ્રવૃત્તિરૂપ લક્ષણવાળા કામ્યધર્મમાં
શ્રદ્ધા રાખે છે, તે જ રીતે પુરુષ જ્યારે ગૃહસ્થાશ્રમમાં
જ આસક્ત થાય છે અને ‘અનુ’ પછી સ્વધર્મરૂપ
નિત્યનૈમિત્તિક કર્મોમાં સ્થિતિ કરે છે, તે પણ
‘સમિતિઃ’ સંનિપાત છે. ‘હિ’ કારણ કે કામ્યધર્મ
રજોગુણમય છે, ગૃહાસક્તિ તમોગુણમય છે અને
સ્વધર્મ સત્ત્વગુણમય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૮ ॥

આમ, મિશ્ર અને અમિશ્ર ગુણવૃત્તિઓ
દર્શાવીને હવે ‘મનુષ્ય જે ગુણથી જેવો થાય છે’,
(શ્લોક-૧) એમ જે કહેવામાં આવ્યું, તે ત્રણ
શ્લોકોથી દર્શાવે છે— ‘પુરુષમ્ ઇતિ ।’

પુરુષં સત્ત્વસંયુક્તમનુમીયાચ્છમાદિભિઃ ।

કામાદિભી રજોયુક્તં ક્રોધાદૈસ્તમસા યુતમ્ ॥ ૯

॥ ૯ ॥

यदा भजति मां भक्त्या निरपेक्षः स्वकर्मभिः ।

तं सत्त्वप्रकृतिं विद्यात् पुरुषं स्त्रियमेव वा ॥ ૧૦

॥ ૧૦ ॥

यदा आशिष आशास्य मां भजेत स्वकर्मभिः ।

तं रजःप्रकृतिं विद्याद्धिंसामाशास्य तामसम् ॥ ૧૧

હિંસાં શત્રુમરણાદિકમાશાસ્ય યો ભજેતં

તામસં વિદ્યાત્ । એતૈર્ગુણૈરેવંભૂતો ભવતીતિ

તાત્પર્યાર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

નનુ તવાપિ ગુણવશેન કર્તૃત્વાવિશેષાત્કેન

વિશેષેણ ત્વં સેવ્યો જીવસ્તુ સેવક ઇતિ

નિયમો યતો માં ભજેતેતિ વારંવારમુચ્યતે

તત્રાહ—સત્ત્વમિતિ ।

सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे ।

चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो निबध्यते ॥ ૧૨

જીવસ્યૈવ, ન મે । કુતઃ । યતશ્ચિત્તજાઃ

જીવોપાધૌ ચિત્તેઽભિવ્યજ્યન્તેઽતો યૈઃ સ એવ

શમાદિ વૃત્તિઓ દ્વારા પુરુષને સત્ત્વગુણવાળો,

કામાદિ વૃત્તિઓ દ્વારા રજોગુણવાળો અને ક્રોધાદિ

વૃત્તિઓથી તમોગુણવાળો છે, એમ અનુમાન કરવું

જોઈએ. ॥ ૯ ॥ ૯ ॥

જ્યારે કોઈ પણ ઈચ્છાથી રહિત થઈ

(નિષ્કામપણે) પોતાનાં કર્મોથી ભક્તિપૂર્વક મને

ભજે, ત્યારે તે પુરુષ કે સ્ત્રીને સત્ત્વગુણી સ્વભાવનાં

જાણવાં. ॥ ૧૦ ॥ ૧૦ ॥

જ્યારે કોઈ પણ કામનાની આશા રાખી

(સકામભાવથી) પોતાનાં કર્મો દ્વારા મને ભજે તેને

રજોગુણી સ્વભાવનો જાણવો અને બીજાની હિંસા

કરવાની ભાવનાથી મને ભજે તેને તમોગુણી

જાણવો. ॥ ૧૧ ॥

‘હિંસામ્’ શત્રુનું મરણ વગેરેની આશા રાખીને

જે (મને) ભજે તેને તમોગુણી જાણવો. આ ગુણોથી

આવો થાય છે, એમ તાત્પર્યાર્થ છે. ॥ ૧૧ ॥

(ઉદ્ભવજી) શંકા કરે છે કે ગુણોને વશ

હોવાથી આપનું પણ કર્તૃત્વ છે, તો કઈ વિશેષતાથી

આપ વિશેષરૂપે સેવવા યોગ્ય છો? જીવ તો સેવક

છે, એવો નિયમ છે, કારણ કે વારંવાર કહેવામાં

આવ્યું છે કે ‘મારું ભજન કરવું જોઈએ.’ તે માટે

કહે છે— ‘સત્ત્વમ્ ઇતિ.’

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એ (ત્રણે) ગુણો

જીવના છે, મારા છે જ નહીં. (જીવની ઉપાધિરૂપ)

ચિત્તમાં આ ગુણો પ્રકટ થાય છે, જે ગુણોથી

દેહરૂપ થયેલાં પ્રાણીઓમાં આસક્ત થતો જીવ

બંધાય છે. ॥ ૧૨ ॥

(આ ત્રણ ગુણો) જીવના જ છે, મારા નહીં.

શા માટે? કારણ કે ‘ચિત્તજાઃ’ જીવની ઉપાધિરૂપ

ચિત્તમાં ગુણો પ્રકટ થાય છે, આથી જે ગુણો વડે

બધ્યતે । કીદૃશઃ । ભૂતાનાં દેહરૂપાણામન્યેષાં
ચ મધ્યે સજ્જમાનઃ । અહં ત્વસજ્જમાનો
ગુણનિયન્તૃત્વેન સૃષ્ટ્યાદિકર્તાપિ નિત્યમુક્તોઽતો
મહાન્વિશેષ ઇતિ ભાવઃ ।

યદ્વા, ભૂતાનામપચ્ચીકૃતાનાં યત્કાર્યભૂતં
ચિત્તમ્ । ‘અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ ।’ ઇતિ
શ્રુતેઃ । તત્પ્રભવાઃ । અતો ભૂતોપહિતસ્ય
જીવસ્યૈવેતિ । અન્યત્સમાનમ્ ॥ ૧૨ ॥

તદેવં મિશ્રામિશ્રગુણકાર્યાણિ પ્રદર્શ્યે-
દાનીમેકૈકગુણોદ્રેકકાર્યાણિ દર્શયતિ—યદેતિ
સસદશભિઃ ।

યદેતરૌ જયેત્ સત્ત્વં ભાસ્વરં વિશદં શિવમ્ ।
તદા સુખેન યુજ્યેત ધર્મજ્ઞાનાદિભિઃ પુમાન્ ॥ ૧૩ ॥

યદેતરૌ ગુણૌ જયેદભિભવેત્ । ભાસ્વરં
પ્રકાશકમ્ । વિશદં સ્વચ્છમ્ । શિવં શાન્તમ્ ।
શિવત્વવિશદત્વભાસ્વરત્વાનાં યથાક્રમં સુખ-
ધર્મજ્ઞાનહેતુત્વાત્તદા તૈર્યુજ્યેત । આદિશબ્દાચ્છ-
મદમાદિભિશ્ચ ॥ ૧૩ ॥

યદા જયેત્તમઃ સત્ત્વં રજઃ સંગંભિદા બલમ્ ।
તદા દુઃખેન યુજ્યેત કર્મણા યશસા શ્રિયા ॥ ૧૪ ॥

તમઃ સત્ત્વં ચ કર્મભૂતમ્ । રજઃ કર્તૃ । સઙ્ગં
સઙ્ગહેતુઃ । ભિદા ભેદહેતુઃ । બલં પ્રવૃત્તિસ્વભાવમ્ ।

તે જીવ જ બંધાય છે. કેવો જીવ? ‘ભૂતાનામ્’
દેહરૂપ થયેલા મનુષ્યો અને બીજાં પશુ-પક્ષીઓમાં
બંધાતો જીવ— હું તો ગુણોનો નિયંતા હોવાથી
સૃષ્ટિ વગેરેનો કર્તા હોવા છતાં ક્યાંય આસક્ત ન
થતો એવો નિત્યમુક્ત છું, આથી હું ઘણો જ
વિશેષ છું, એવો ભાવ છે.

અથવા અપંચીકૃત પ્રાણીઓમાં જે કાર્યરૂપ ચિત્ત
છે, ‘હે સોમ્ય, મન અન્નમય છે.’ (છાં.ઉપ. ૬/૫/૪,
૬/૬/૫) એમ શ્રુતિ છે. ગુણો તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા
છે, આથી તે ગુણો ભૌતિક— કાર્યમાંથી ઉત્પન્ન
થયેલા જીવના જ છે. અન્ય સમાન છે. ॥ ૧૨ ॥

આમ, મિશ્ર-અમિશ્ર ગુણોનાં કાર્યો દર્શાવીને
હવે દરેક ગુણનાં પ્રબળ કાર્યો સત્તર શ્લોકથી
દર્શાવે છે— ‘યદા ઇતિ ।’

પ્રકાશક, નિર્મળ અને શાંત સત્ત્વગુણ
જ્યારે બીજા બે (રજસૂ અને તમસૂ) ગુણોને જીતે,
ત્યારે પુરુષ સુખ, ધર્મ તથા જ્ઞાન વગેરેથી યુક્ત
થાય છે. ॥ ૧૩ ॥

જ્યારે બીજા બે ગુણોને ‘જયેત્’ જીતે ત્યારે—
‘ભાસ્વરમ્’ પ્રકાશક, ‘વિશદમ્’ નિર્મળ, ‘શિવમ્’
શાંત— શિવત્વ, નિર્મળત્વ અને પ્રકાશત્વ અનુક્રમે
સુખ, ધર્મ અને જ્ઞાનના કારણરૂપ હોવાથી ત્યારે
પુરુષ તેમનાથી યુક્ત થાય છે. ‘આદિ’ શબ્દથી
શમ, દમ વગેરેથી, એમ સમજવું. ॥ ૧૩ ॥

આસક્તિ અને ભેદબુદ્ધિના કારણરૂપ તેમ જ
પ્રવૃત્તિના સ્વભાવવાળો રજોગુણ જ્યારે સત્ત્વગુણ
અને તમોગુણને જીતે ત્યારે મનુષ્ય દુઃખ, કર્મ, યશ
અને લક્ષ્મીથી યુક્ત થાય છે. ॥ ૧૪ ॥

‘તમઃ’ અને ‘સત્ત્વમ્’ કર્મરૂપ અર્થાત્ દ્વિતીયા
વિ. માં સમજવાં રજસૂ કર્તા છે. ‘સઙ્ગમ્’
આસક્તિના કારણરૂપ, ‘ભિદા’ ભેદના કારણરૂપ—
‘બલમ્’ પ્રવૃત્તિના સ્વભાવવાળો— (રજોગુણ ત્રણ

अतः सङ्गहेतुत्वाद्यशसा श्रिया युज्येत ।
तत्कामः पुमान्भवतीत्यर्थः । भिदाहेतुत्वाद्दुःखेन
युज्येत, 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति श्रुतेः ।
बलहेतुत्वात्कर्मणा युज्येत ॥ १४ ॥

यदा जयेद् रजः सत्त्वं तमो मूढं लयं जडम् ।
युज्येत शोकमोहाभ्यां निद्रया हिंसयाऽऽशया ॥ १५ ॥

यदा रजः सत्त्वं च कर्मभूतं तमः कर्तृ
जयेत् । मूढं विवेकभ्रंशकम् । लयमावरणा-
त्मकम् । जडमनुद्यमात्मकम् । अतो मूढत्वा-
च्छोकमोહહિंसाभिर्लयत्वान्निद्रया जडत्वादुद्यमा-
भावेन केवलमाशया युज्येतेति द्रष्टव्यम् । 'जन'
इति पाठे लयात्मकमेव निद्राशयोर्हेतुः ॥ १५ ॥

यदा चित्तं प्रसीदेत् इन्द्रियाणां च निर्वृतिः ।
देहेऽभयं मनोऽसंगं तत् सत्त्वं विद्धि मत्पदम् ॥ १६ ॥

किंच, यदा चित्तं પ્રસીદેત્ સ્વચ્છં ભવેત્ ।
નિર્વૃતિરુપરતિઃ । તત્તદા મત્પદં મદુપલબ્ધિસ્થાનં
સત્ત્વમુદ્રિકતં વિદ્ધિ ॥ ૧૬ ॥

विकुर्वन् क्रियया चाधीरनिर्वृत्तिश्च चेतसाम् ।
गात्रास्वास्थ्यं मनो भ्रान्तं रज एतैर्निशामय ॥

॥ ૧૭ ॥

વિશેષણવાળો થાય છે.) આથી આસક્તિના કારણરૂપ
હોવાથી (પુરુષ) યશ અને લક્ષ્મીથી યુક્ત થાય છે.
મનુષ્ય તેમની (લક્ષ્મી અને યશની) કામનાવાળો થાય
છે, એમ અર્થ છે. ભેદબુદ્ધિને કારણે દુઃખ સાથે
જોડાય છે. 'અન્યથી જ ભય થાય છે.' (બૃહદા.ઉપ
૧/૪/૨) એમ શ્રુતિ છે. બળને કારણે કર્મથી યુક્ત
થાય (છે). ॥ ૧૪ ॥

વિવેકનો નાશ કરનાર, આવરણ કરનાર
અને ઉદમરહિત એવો તમોગુણ જ્યારે સત્ત્વગુણ
અને રજોગુણને જીતે, ત્યારે પુરુષ શોક, મોહ,
હિંસા તથા આશાથી યુક્ત થાય (છે). ॥ ૧૫ ॥

જ્યારે કર્મરૂપ (દ્વિ.વિ.વાળા) રજસૂ અને
સત્ત્વને કર્તા એવો તમોગુણ જીતે— 'મૂઢમ્' વિવેકનો
નાશ કરનાર, 'લયમ્' આવરણ કરનારો, 'જડમ્'
ઉદમરહિત— આથી મૂઢ હોવાથી શોક-મોહ-હિંસાથી
અને લયરૂપ હોવાથી નિદ્રાથી તથા જડરૂપ હોવાથી
ઉદમરહિત્યથી પુરુષ કેવળ આશાથી યુક્ત થાય
(છે), એમ સમજવું. (જડમ્ ને બદલે) 'જનઃ'
પાઠમાં લયના સ્વરૂપવાળો બનીને નિદ્રા-વાસનાનો
હેતુ બને (લય પામી જન્મ પામે). ॥ ૧૫ ॥

જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, ઈન્દ્રિયો શાંત થાય,
દેહમાં નિર્ભયતા જણાય અને મન આસક્તિરહિત
થાય ત્યારે મારી પ્રાપ્તિના સાધનરૂપ સત્ત્વગુણ
વધ્યો છે, એમ તમે જાણો. ॥ ૧૬ ॥

વળી, જ્યારે ચિત્ત 'પ્રસીદેત' નિર્મળ થાય,
'નિર્વૃત્તિઃ' શાંત, 'તત્' ત્યારે 'મત્પદમ્' મારી
પ્રાપ્તિના સ્થાનરૂપ સત્ત્વગુણ પ્રબળ થયો છે, એમ
તમે જાણો. ॥ ૧૬ ॥

ક્રિયાથી વિકાર પામતો પુરુષ જ્યારે ચોતરફ ભમતી
બુદ્ધિવાળો, તૃષ્ણાયુક્ત જ્ઞાનેન્દ્રિયોવાળો, વિકારયુક્ત
કર્મેન્દ્રિયોવાળો અને ચંચળ મનવાળો થાય ત્યારે આ
કારણોથી તેને ઉત્કટ રજોગુણવાળો જાણો. ॥ ૧૭ ॥

યદા પુનઃ ક્રિયયા વિકુર્વન્વિકારં
પ્રાપ્નુવન્ આધીર્ભવતિ, આ સમન્તાદ્વિક્ષિપ્તા
ધીર્યસ્ય સઃ । ચેતસાં બુદ્ધીન્દ્રિયાણામનિર્વૃત્તિ-
રનુપરતિઃ ગાત્રાણિ કર્મેન્દ્રિયાણિ તેષામસ્વાસ્થ્યં
વિકારાધિક્યં મનો ભ્રાન્તં ચચ્ચલં તદા રજ
ઉત્કટં નિશામય જાનીહીતિ ॥ ૧૭ ॥

સીદચ્ચિત્તં વિલીયેત ચેતસો ગ્રહણેઽક્ષમમ્ ।

મનો નષ્ટં તમો ગ્લાનિસ્તમસ્તદુપધારય ॥ ૧૮

યદા સીદત્તિરોભવચ્ચેતસો ગ્રહણે
ચિદાકારપરિણામેઽક્ષમં સચ્ચિત્તં વિલીયેત ।
મનોઽપિ સંકલ્પાત્મકં નષ્ટં લીનમ્ । તમોઽજ્ઞાનં
ગ્લાનિર્વિષાદશ્ચ ભવતિ । તત્તદા તમ ઉત્કટ-
મુપધારય વિદ્ધિ ॥ ૧૮ ॥

કિંચ, એધમાન ઇતિ ।

એધમાને ગુણે સત્ત્વે દેવાનાં બલમેધતે ।

અસુરાણાં ચ રજસિ તમસ્યુદ્ભવ રક્ષસામ્ ॥ ૧૯

ઇન્દ્રિયાણ્યેવ નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિમોહસ્વભાવાનિ
દેવાસુરરક્ષાંસિ । યદ્વા, પ્રસન્નાદાધિદૈવિકાનાં
ગુણાનામુત્કર્ષકાર્યાણ્યુક્તાનીતિ જ્ઞેયમ્ ॥ ૧૯ ॥

ગુણોત્કર્ષતોઽવસ્થાભેદં દર્શયતિ—
સત્ત્વાદિતિ ।

વળી, જ્યારે ક્રિયાથી 'વિકુર્વન્' વિકાર પામતો
પુરુષ 'આ-ધીઃ ભવતિ' ચારે તરફથી વિક્ષિપ્ત
થઈ છે બુદ્ધિ જેની તેવો થાય છે, 'ચેતસામ્'
જ્ઞાનેન્દ્રિયોની 'અનિર્વૃત્તિઃ' (સતૃષ્ણતા-વં.) તૃષ્ણા
(અસંતોષ), 'ગાત્રાણિ' કર્મેન્દ્રિયો, તેમનું અસ્વાસ્થ્ય
વિકારોની અધિકતા, મન 'ભ્રાન્તમ્' ચંચળ બને છે
ત્યારે તેને ઉત્કટ રજોગુણવાળો જાણો. ॥ ૧૭ ॥

ખિન્ન થતું ચિત્ત ચિદાકારરૂપે પરિણામ પામવા
માટે અક્ષમ હોઈ લય પામે અને સંકલ્પાત્મક મન
પણ લય પામે, અજ્ઞાન અને વિષાદ ઉત્પન્ન થાય
ત્યારે તમે તમોગુણની અધિકતા જાણો. ॥ ૧૮ ॥

જ્યારે ચિત્ત ખિન્ન થતું હોય, 'ચેતસઃ ગ્રહણે'
ચિદાકારરૂપે પરિણામ પામવા માટે અક્ષમ હોઈ
ચિત્ત લય પામે, (અર્થાત્ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના રૂપ વગેરે
વિષયોને ગ્રહણ કરવા માટે અસમર્થ હોઈ લય
પામે) અને સંકલ્પાત્મક મન પણ 'નષ્ટમ્' લય
પામે ત્યારે; 'તમઃ' અજ્ઞાન અને 'ગ્લાનિઃ' વિષાદ
થાય 'તત્' ત્યારે તમે તમોગુણની અધિકતા 'વિદ્ધિ'
જાણો. ॥ ૧૮ ॥

વળી, (સત્ત્વગુણ) વધે ત્યારે

હે ઉદ્ભવ, સત્ત્વગુણ વધે ત્યારે દેવોનું બળ
વધે, રજોગુણ વધે ત્યારે અસુરોનું બળ વધે તેમ
જ તમોગુણ વધે ત્યારે રાક્ષસોનું બળ વધે. ॥ ૧૯ ॥

જે ઇન્દ્રિયો નિવૃત્તિપરાયણ છે તે (ઇન્દ્રિયો)
દેવો છે, જે ઇન્દ્રિયો પ્રવૃત્તિપરાયણ છે તે અસુરો
છે અને જે ઇન્દ્રિયો મોહપરાયણ તે રાક્ષસો છે.
(ઇન્દ્રિયોને જ દેવ, અસુર અને રાક્ષસ કહેવામાં
આવી છે.) અથવા પ્રસંગોપાત્ત આધિદૈવિક ગુણોના
ઉત્કર્ષરૂપ કાર્યો કહેવામાં આવ્યાં છે, એમ સમજવું.
॥ ૧૯ ॥

ગુણોના ઉત્કર્ષથી અવસ્થાભેદ દર્શાવે છે—
'સત્ત્વાત્ ઇતિ ।'

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद् रजसा स्वप्नमादिशेत् ।
प्रस्वापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥ २०

પ્રસન્નાનિર્ગુણાવસ્થામાહ—તુરીયં ચતુર્થ-
મવસ્થાન્તરં નામ ત્રિષુ જાગરણાદિષુ સંતત-
મેકરૂપમાત્મતત્ત્વમેવેત્યર્થઃ ॥ ૨૦ ॥

गुणोत्कर्षद्वारेण तत्तत्कर्मफलनिष्ठां
दर्शयति—उपर्युपरीति ।

उपर्युपरि गच्छन्ति सत्त्वेन ब्राह्मणा जनाः ।
तमसाधोऽध आमुख्याद् रजसान्तरचारिणः ॥ २१

બ્રાહ્મણા વેદાનુષ્ઠાનયુક્તાઃ । ‘આબ્રહ્મણ’
इति पाठे ब्रह्मलोकमभिव्याप्य । आमुख्या-
त्સ્થાવરાનભિવ્યાપ્ય । અન્તરચારિણો મનુષ્યા
एव भवन्ति ॥ ૨૧ ॥

देहादुत्क्रान्तिकालीनगुणोत्कर्षफलमाह—

सत्त्वे प्रलीनाः स्वयान्ति नरलोकं रजोलयाः ।
तमोलयास्तु निरयं यान्ति मामेव निर्गुणाः ॥ २२

સત્ત્વગુણથી જીવને જાગ્રત-અવસ્થા, રજોગુણથી
સ્વપ્નાવસ્થા અને તમોગુણથી સુષુપ્તિ-અવસ્થા થાય
છે. ચોથી તુરીયાવસ્થા આ ત્રણે અવસ્થાઓમાં
એકરસ વ્યાપેલું આત્મતત્ત્વ છે. ॥ ૨૦ ॥

પ્રસંગોપાત્ત નિર્ગુણ અવસ્થાને વર્ણવે છે—
‘તુરીયમ્’ તુરીયાવસ્થા ચોથી અવસ્થાનું બીજું નામ
છે. જાગ્રત વગેરે ત્રણ અવસ્થાઓમાં ‘સંતતમ્’
એકરસ વ્યાપેલું આત્મતત્ત્વ જ (તુરીયાવસ્થા) છે,
એમ અર્થ છે. ॥ ૨૦ ॥

गुणोना उत्कर्ष द्वारा ते सात्त्विक वगेरे
कर्माना इणरूप विशिष्ट स्थान दर्शावे छे—
‘उपरि-उपरि इति।’

સત્ત્વગુણથી વૈદિક કર્મોના અનુષ્ઠાનમાં તત્પર
રહેનારા (બ્રાહ્મણો) ઉત્તરોત્તર ઉપરના લોકમાં
જાય છે, તમોગુણથી જીવોને સ્થાવર (વૃક્ષપર્યંત)
નીચી નીચી યોનિઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને રજોગુણથી
જીવ વચ્ચેના મનુષ્યલોકમાં ભ્રમનારો થાય છે.
॥ ૨૧ ॥

વૈદિક કર્મોના અનુષ્ઠાનમાં તત્પર રહેનારા
એટલે બ્રાહ્મણો. ‘આબ્રહ્મણઃ’ પાઠમાં (સત્ત્વગુણથી
જનો) બ્રહ્મલોકપર્યંત વ્યાપેલા (ઉત્તરોત્તર ઉપરના
લોકમાં જાય છે). ‘આમુખ્યાત્’ સ્થાવર (વૃક્ષાદિ)
પર્યંતની નીચી નીચી યોનિઓ સુધી (જાય છે).
વચ્ચે ભ્રમનારા મનુષ્યો જ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

शरीरमांथी जिवना नीकणवाना समये गुणना
प्राधान्यनुं इण कडे छे—

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થઈ હોય તે સમયે મૃત્યુ
પામનારા સ્વર્ગમાં જાય છે, રજોગુણની વૃદ્ધિના
સમયે મૃત્યુ પામનારા મનુષ્યલોકમાં જાય છે
અને તમોગુણની વૃદ્ધિના સમયે મૃત્યુ પામનારા
નરકમાં જાય છે. નિર્ગુણ (જીવન્મુક્ત જનો) મને
જ પામે છે. ॥ ૨૨ ॥

સત્ત્વે વૃદ્ધે સતિ પ્રલીના મૃતાઃ ।
 રજોલયાઃ રજસિ પ્રવૃદ્ધે સતિ લયો યેષાં
 તે । એવં તમોલયા ઇત્યપિ । નિર્ગુણા ઇત્યત્ર તુ
 લયશબ્દાનુપાદાનાઙ્ગીવન્તોઽપિ નિર્ગુણાશ્ચેન્મામેવ
 યાન્તીત્યર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

इदानीं गुणोत्कर्षकृतमेव तत्तत्फलसाधन-
 कर्मत्रैविध्यमाह—

मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तत् ।
 राजसं फलसंकल्पं हिंसाप्रायादि तामसम् ॥
 ॥ २३ ॥

મદર્પણં મત્પ્રીત્યુદ્દેશેન કૃતં નિષ્ફલં
 કેવલં દાસભાવેનૈવ કૃતં યન્નિજં કર્મ નિત્યાદિ
 તત્સાત્ત્વિકમ્ । ફલં સંકલ્પ્યતેઽસ્મિન્સ્તત્ ।
 હિંસાપ્રાયં હિંસોદ્દેશેન કૃતં હિંસાબહુલં ચ ।
 આદિશબ્દાદ્દમ્ભમાત્સર્યાદિકૃતમ્ ॥ ૨૩ ॥

इदानीं सगुणनिर्गुणभेदेन ज्ञानादीनां
 चातुर्विध्यमाह—
 कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं रजो वैकल्पिकं च यत् ।
 प्राकृतं तामसं ज्ञानं मन्निष्ठं निर्गुणं स्मृतम् ॥
 ॥ २४ ॥

સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થઈ હોય ત્યારે ‘પ્રલીનાઃ’
 મૃત્યુ પામનારા, ‘રજોલયાઃ’ રજોગુણની વૃદ્ધિ થઈ
 હોય ત્યારે જેમનું મૃત્યુ થયું હોય, એ જ પ્રમાણે
 તમોગુણની વૃદ્ધિ થઈ હોય ત્યારે પણ મૃત્યુ
 પામનારા— નિર્ગુણ જનો તો અહીં લય શબ્દ પ્રાપ્ત
 ન થવાથી જીવિત હોવા છતાં પણ નિર્ગુણ હોય
 તો મને જ પામે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૨ ॥

હવે ગુણોના ઉત્કર્ષને કારણે તે ગુણોનાં
 ફળરૂપ સાધનનાં કર્મો ત્રણ પ્રકારનાં છે, એમ
 કહે છે—

જેણે પોતાનું કર્મ મારી પ્રીતિના ઉદ્દેશથી અને
 કેવળ દાસભાવથી કર્યું હોય તે સાત્ત્વિક છે, જે કર્મ
 ફળના સંકલ્પથી કર્યું હોય તે રાજસ છે અને જે
 કર્મ પુષ્કળ હિંસા વગેરેવાળું હોય તે તામસ છે.
 ॥ ૨૩ ॥

‘મદ્-અર્પણમ્’ મારી પ્રીતિના ઉદ્દેશ્યથી
 કરાયેલું, ‘નિષ્ફલમ્’ કેવળ દાસભાવથી જ કરાયેલું
 જે પોતાનું નિત્ય (નૈમિત્તિક) વગેરે કર્મ છે, તે
 સાત્ત્વિક છે. આ કર્મમાં ફળનો સંકલ્પ કરવામાં
 આવે છે તે (રાજસ છે.) ‘હિંસાપ્રાયમ્’ હિંસાના
 ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલું અને પુષ્કળ હિંસાવાળું
 કર્મ (તામસી છે). ‘આદિ’ શબ્દથી દંભ, માત્સર્ય
 વગેરેને કારણે કરાયેલું કર્મ (તામસી છે). ॥૨૩॥

હવે સગુણ-નિર્ગુણના ભેદથી જ્ઞાન વગેરેના
 ચાર પ્રકાર કહે છે—

‘હું દેહાદિથી જુદો છું.’ એ સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે,
 ‘હું દેહાદિથી જુદો નથી.’ એ રાજસ જ્ઞાન છે.
 કેવળ આહાર-વિહારાદિ પ્રકૃતિના કાર્યરૂપ જ્ઞાન
 તામસ છે. પરમેશ્વર એવા મારા વિષયનું જ્ઞાન
 નિર્ગુણ છે. ॥ ૨૪ ॥

કૈવલ્યં દેહાદિવ્યતિરિક્તાત્મવિષયમ્ ।
 વૈકલ્પિકં દેહાદ્યવ્યતિરિક્તાત્મવિષયં યત્તદ્રજો
 રાજસમ્ । પ્રાકૃતં બાલમૂકાદિજ્ઞાનતુલ્યમ્ ।
 મન્નિષ્ટં પરમેશ્વરવિષયમ્ ॥ ૨૪ ॥

વનં તુ સાત્ત્વિકો વાસો ગ્રામો રાજસ ઉચ્યતે ।
 તામસં દ્યૂતસદનં મન્નિકેતં તુ નિર્ગુણમ્ ॥ ૨૫ ॥

વનં વિવિક્તત્વાત્સાત્ત્વિકો વાસઃ,
 ભગવન્નિકેતનં તુ સાક્ષાત્તદાવિર્ભાવાન્નિર્ગુણં
 સ્થાનમ્ ॥ ૨૫ ॥

સાત્ત્વિકઃ કારકોઽસંગી રાગાન્ધો રાજસઃ સ્મૃતઃ ।
 તામસઃ સ્મૃતિવિભ્રષ્ટો નિર્ગુણો મદપાશ્રયઃ ॥
 ॥ ૨૬ ॥

કારકઃ કર્તા । અસઙ્ગી અનાસક્તઃ ।
 રાગાન્ધોઽત્યભિનિવેશવાન્ । સ્મૃતિવિભ્રષ્ટોઽનુ-
 સન્ધાનશૂન્યઃ । મદપાશ્રયો મદેકશરણઃ । સ
 હિ નિરહંકારત્વાન્નિર્ગુણઃ ॥ ૨૬ ॥

સાત્ત્વિક્યાધ્યાત્મિકી શ્રદ્ધા કર્મશ્રદ્ધા તુ રાજસી ।
 તામસ્યધર્મે યા શ્રદ્ધા મત્સેવાયાં તુ નિર્ગુણા ॥
 ॥ ૨૭ ॥

અધર્મે ધર્મ ઇતિ યા શ્રદ્ધા ॥ ૨૭ ॥

‘કૈવલ્યમ્’ ‘હું દેહાદિથી જુદો છું.’ એવું
 આત્મવિષયક જ્ઞાન (સાત્ત્વિક છે). ‘વૈકલ્પિકમ્’
 ‘હું દેહાદિથી જુદો નથી.’ એવું આત્મા વિષેનું જે
 જ્ઞાન છે તે ‘રજઃ’ રાજસ છે. ‘પ્રાકૃતમ્’ બાળક,
 મૂંગો વગેરેના જ્ઞાન જેવું (પ્રાકૃત જ્ઞાન તામસ
 છે). ‘મત્-નિષ્ટમ્’ પરમેશ્વરના વિષયનું જ્ઞાન
 ॥ ૨૪ ॥

વન તો સાત્ત્વિક નિવાસસ્થાન છે, ગામ
 રાજસ નિવાસસ્થાન છે, જુગારખાનું તામસિક
 નિવાસસ્થાન છે અને મારું મંદિર નિર્ગુણ નિવાસસ્થાન
 છે. ॥ ૨૫ ॥

એકાંતવાસને કારણે વન સાત્ત્વિક નિવાસસ્થાન
 છે. ભગવાનનું મંદિર તો સાક્ષાત્ ભગવાનના
 આવિર્ભાવને કારણે નિર્ગુણ નિવાસસ્થાન છે.
 ॥ ૨૫ ॥

અનાસક્તભાવે કર્મ કરનારો સાત્ત્વિક છે.
 ઇળમાં અતિશય આસક્તિ રાખનારો (રાગાંધ)
 રાજસ કર્તા જાણવો. આગળ-પાછળનો વિચાર ન
 કરનારો તામસ કર્તા છે. એક માત્ર મારા શરણમાં
 રહેનારો નિર્ગુણ કર્તા છે. ॥ ૨૬ ॥

‘કારકઃ’ કર્તા, ‘અસઙ્ગી’ અનાસક્ત,
 ‘રાગાન્ધઃ’ અતિશય આસક્તિવાળો, ‘સ્મૃતિવિભ્રષ્ટઃ’
 આગળ-પાછળનો વિચાર ન કરનારો, ‘મદ-
 અપાશ્રયઃ’ એક માત્ર મારા શરણમાં રહેનારો, તે
 જ અહંકારરહિત હોવાથી નિર્ગુણ છે. ॥ ૨૬ ॥

આત્મજ્ઞાનવિષયક શ્રદ્ધા સાત્ત્વિક શ્રદ્ધા છે.
 કર્મવિષયક શ્રદ્ધા રાજસ છે. ‘અધર્મમાં ધર્મ છે.’
 એવી શ્રદ્ધા તામસી છે. મારી સેવામાં જે શ્રદ્ધા છે,
 તે નિર્ગુણ શ્રદ્ધા છે. ॥ ૨૭ ॥

અધર્મમાં ધર્મ છે, એવી જે શ્રદ્ધા છે
 (તે તામસી છે). ॥ ૨૭ ॥

પથ્યં પૂતમનાયસ્તમાહાર્યં સાત્ત્વિકં સ્મૃતમ્ ।
રાજસં ચેન્દ્રિયપ્રેષ્ટં તામસં ચાર્તિદાશુચિ ॥ ૨૮

પથ્યં હિતમ્ । પૂતં શુદ્ધમ્ । અનાયસ્તમ-
નાયાસતઃ પ્રાપ્તમ્ । આહાર્યં ભક્ષ્યભોજ્યાદિ ।
ઇન્દ્રિયાણાં પ્રેષ્ટં ભોગકાલે સુખદં કટ્વમ્લ-
લવણાદિ । આર્તિદાશુચિ દૈન્યકરમશુદ્ધં ચ ।
ચશબ્દાન્મન્નિવેદિતં નિર્ગુણમિત્યભિપ્રેતમ્ ॥ ૨૮ ॥

સાત્ત્વિકં સુખમાત્મોત્થં વિષયોત્થં તુ રાજસમ્ ।
તામસં મોહદૈન્યોત્થં નિર્ગુણં મદપાશ્રયમ્ ॥ ૨૯

આત્મોત્થં સુખમ્ । મદપાશ્રયમિત્યપિ
ત્વન્તત્પદાર્થવિષયત્વેન જ્ઞાનવદેવ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૨૯ ॥

ઉક્તં સંસારહેતુભૂતં ત્રૈગુણ્યમુપસંહરતિ
દ્વાભ્યામ્—

દ્રવ્યં દેશઃ ફલં કાલો જ્ઞાનં કર્મ ચ કારકઃ ।
શ્રદ્ધાવસ્થાઽઽકૃતિર્નિષ્ઠા ત્રૈગુણ્યઃ સર્વ એવ હિ ॥

॥ ૩૦ ॥

અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલા, હિતકારક અને પવિત્ર
આહારને સાત્ત્વિક જાણવો. ભોગકાળે ઈન્દ્રિયોને
સુખ આપનારો આહાર રાજસ છે. દુઃખ આપનારો,
અશુદ્ધ આહાર તામસ છે અને (મને અર્પણ કરેલો
આહાર નિર્ગુણ છે). ॥ ૨૮ ॥

‘પથ્યમ્’ હિતકારી, ‘પૂતમ્’ પવિત્ર,
‘અનાયસ્તમ્’ અનાયાસે પ્રાપ્ત થયો હોય તે આહારને,
‘આહાર્યમ્’ ભક્ષ્ય, ભોજ્ય વગેરે અન્ન, ઈન્દ્રિયોને
અત્યંત પ્રિય, ભોગકાળે તીખો, ખાટો, ખારો વગેરે
(સ્વાદનું) સુખ આપનારો, ‘આર્તિદ-અશુચિ’
દીનતાનું દુઃખ આપનારો અને અશુદ્ધ (આહાર)–
‘ચ’ શબ્દથી, મને અર્પણ કરેલો આહાર નિર્ગુણ
છે, એમ આશય છે. ॥ ૨૮ ॥

આત્મચિંતનથી પ્રાપ્ત થનારું સુખ સાત્ત્વિક
છે. વિષયોથી ઉત્પન્ન થનારું સુખ રાજસ છે. મોહ
અને દૈન્યથી થનારું સુખ તામસ છે. મારો આશ્રય
કરવાથી થતું સુખ નિર્ગુણ છે. ॥ ૨૯ ॥

‘આત્મોત્થમ્’ આત્મચિંતનથી પ્રાપ્ત થનારું
સુખ (સાત્ત્વિક છે). ‘મદ્-અપાશ્રયમ્’ મારો
આશ્રય પણ ‘ત્વમ્’ અને ‘તત્’ પદાર્થના વિષયરૂપ
હોવાથી જ્ઞાનની જેમ સમજવું. (ત્વં પદાર્થના
અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ સાત્ત્વિક છે અને
તત્ પદાર્થના અનુભવથી ઉત્પન્ન થયેલું સુખ
નિર્ગુણ છે.) ॥ ૨૯ ॥

સંસારના કારણરૂપ કહેવામાં આવેલા ત્રણે
ગુણોને બે શ્લોકોથી સંક્ષેપમાં કહે છે—

પદાર્થ, સ્થાન, કર્મફળ, કાળ, જ્ઞાન, કર્મ,
કર્તા, શ્રદ્ધા, અવસ્થા, (દેવ-મનુષ્ય-તિર્યગાદિ) શરીરો
અને મૃત્યુ પછીની ગતિ— (આ) સર્વ જ ત્રિગુણાત્મક
છે. ॥ ૩૦ ॥

દ્રવ્યં પથ્યપૂતાદિ । (દેશો વનગ્રામાદિઃ ।)
 ફલં સાત્ત્વિકં સુખમિત્યાદિ । કાલો યદા
 ભજેત માં ભક્ત્યા યદેતરૌ જયેદિત્યાદિના
 યોઽર્થાદુક્તઃ । જ્ઞાનં કૈવલ્યં સાત્ત્વિકં
 જ્ઞાનમિત્યાદિ । કર્મ મદર્પણમિત્યાદિ । કારકઃ
 સાત્ત્વિકઃ કારકોઽસઙ્ગીત્યાદિઃ । શ્રદ્ધા
 સાત્ત્વિક્યાધ્યાત્મિકીત્યાદિઃ । અવસ્થા સત્ત્વા-
 જ્ઞાગરણમિત્યાદિઃ । આકૃતિરુપર્યુપરિ ગચ્છન્તી-
 ત્યાદિનોક્તા દેવત્વાદિરૂપા । નિષ્ઠા સત્ત્વે
 પ્રલીનાઃ સ્વર્યાન્તીત્યાદિનોક્તઃ સ્વર્ગાદિઃ । એવં
 સર્વોઽપ્યયં ભાવસ્ત્રૈગુણ્યસ્ત્રિગુણાત્મકઃ ॥ ૩૦ ॥

सर्वे गुणमया भावाः पुरुषाव्यक्तधिष्ठिताः ।

दृष्टं श्रुतमनुध्यातं बुद्ध्या वा पुरुषर्षभ ॥ ૩૧

ન કેવલમેષ એવ કિંતુ યાવન્તઃ
 પુરુષાવ્યક્તધિષ્ઠિતાસ્તે સર્વે ભાવા ગુણમયા
 એવ । તત્પ્રપન્નઃ—દૃષ્ટમિતિ ॥ ૩૧ ॥

इदानीमुक्तं त्रैगुण्यस्य संसारहेतुत्वमनु-
 वदंस्तन्निर्जयान्मोक्ष इत्याह—एता इति सार्धेन ।

હિતકારી, પવિત્ર વગેરે દ્રવ્યો, (વન, ગામ
 વગેરે સ્થળ), સાત્ત્વિક સુખ વગેરે ફળ, ‘કાલઃ’
 જ્યારે મને ભક્તિથી ભજે (શ્લોક-૧૦), જ્યારે
 સત્ત્વગુણ બીજા બે ગુણોને જીતે (શ્લોક-૧૩)
 વગેરે દ્વારા જે અર્થપૂર્વક કહેવાયો છે (તે કાળ),
 ‘કર્મ’ મને અર્પણ કરવામાં આવેલું કર્મ (શ્લોક-
 ૨૩) વગેરે, ‘કારકઃ’ સાત્ત્વિક કર્તા, અનાસક્ત
 કર્તા વગેરે (શ્લોક-૨૬), ‘શ્રદ્ધા’ આત્મવિષયક
 શ્રદ્ધા સાત્ત્વિકી છે વગેરે (શ્લોક-૨૭), ‘અવસ્થા’
 સત્ત્વગુણથી જીવને જાગ્રત-અવસ્થા વગેરે (શ્લોક-
 ૨૦), ‘આકૃતિઃ’ સત્ત્વગુણથી ઉત્તરોત્તર ઉપરના
 લોકમાં જાય છે વગેરે દ્વારા કહેવામાં આવ્યું
 (શ્લોક-૨૧) તે દેવત્વ વગેરેરૂપ શરીરો, ‘નિષ્ઠા’
 સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ હોય ત્યારે મૃત્યુ પામેલા જનો
 સ્વર્ગમાં જાય છે, વગેરે દ્વારા કહેવામાં આવેલી
 (શ્લોક-૨૨) મૃત્યુ પછીની ગતિઓ— આમ, આ
 બધા જ ભાવ ‘ત્રૈગુણ્યઃ’ ત્રિગુણાત્મક છે. ॥ ૩૦ ॥

હે પુરુષશ્રેષ્ઠ, પુરુષ અને પ્રકૃતિના આશ્રયથી
 થયેલા સર્વ દેખાતા (આ લોકના), સંભળાતા
 (પરલોકના) અને બુદ્ધિથી વિચારાયેલા સર્વ પદાર્થો
 ત્રિગુણમય છે. ॥ ૩૧ ॥

કેવળ (ઉપર ગણાવેલા) આ પદાર્થો જ
 ત્રિગુણાત્મક છે, એમ નહીં, પણ જેટલા પદાર્થો
 પુરુષ અને પ્રકૃતિના આશ્રયવાળા છે, તે સર્વ
 પદાર્થો ત્રિગુણમય છે. તેને સમજાવે છે— ‘દૃષ્ટમ
 ઇતિ’ ॥ ૩૧ ॥

હવે સંસારના કારણરૂપ કહેવામાં આવેલા
 ત્રણે ગુણોને ફરીથી સંસારના કારણરૂપ કહેતાં,
 તેમને જીતવાથી મોક્ષ થાય છે, એમ દોઢ શ્લોકથી
 કહે છે— ‘એતાઃ ઇતિ’

एताः संसृतयः पुंसो गुणकर्मनिबन्धनाः ।
 येनेमे निर्जिताः सौम्य गुणा जीवेन चित्तजाः ॥ ३२
 भक्तियोगेन मन्निष्ठो मद्भावाय प्रपद्यते ।
 तस्माद् देहमिमं लब्ध्वा ज्ञानविज्ञानसम्भवम् ॥ ३३
 गुणसंगं विनिर्धूय मां भजन्तु विचक्षणाः ।
 निःसंगो मां भजेद् विद्वानप्रमत्तो जितेन्द्रियः ॥ ૩૪

येन निर्जिताः स पश्चादविक्षिप्तेन
 भक्तियोगेन मन्निष्ठः सन् मद्भावाय मोक्षाय
 प्रपद्यते योग्यो भवति ॥ ૩२ ॥

तस्माद्विवेकिनामिदमेव युक्तमित्याह—
 तस्मादिति । ज्ञानविज्ञानयोः संभवो यस्मिंस्तमिमं
 नरदेहम् ॥ ૩૩ ॥

भजनप्रकारमाह—निःसङ्ग इति सार्धेन
 ॥ ૩૪ ॥

रजस्तमश्चाभिजयेत् सत्त्वसंसेवया मुनिः ।
 सत्त्वं चाभिजयेद् युक्तो नैરपेक्ष्येण शान्तधीः ॥ ૩૫

सत्त्वસંસેવયા ‘સાત્ત્વિકાન્યેવ સેવેત
 પુમાન્સત્ત્વવિવૃદ્ધયે ।’ इति प्रागुक्तया ।
 नैरपेक्ष्येणोपशमात्मकेन सत्त्वेनैव ॥ ૩૫ ॥

एवं च सति मां प्राप्नोतीत्याह—
 संपद्यत इति ।

હે સૌમ્ય, આ (દેવ, મનુષ્ય વગેરે) યોનિઓ
 પુરુષને ગુણ અને કર્મ અનુસાર પ્રાપ્ત થનારી છે.
 ચિત્તમાંથી જન્મેલા આ ગુણો જે જીવ દ્વારા જીતી
 લેવામાં આવે છે, તે જીવ ભક્તિયોગથી મારામાં
 નિષ્ઠાવાળો થઈ મોક્ષને યોગ્ય બને છે. તેથી જ્ઞાન
 અને વિજ્ઞાન જેમાં સંભવે છે તે આ મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત
 કરીને, ગુણોનો સંગ સર્વથા ધોઈને મને ભજો. વિચક્ષણ
 મનુષ્યોને માટે એ જ યોગ્ય છે કે સંગરહિત, અપ્રમત્ત
 અને જિતેન્દ્રિય થઈને મને ભજે. ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥

(આ ગુણો) જે જીવ દ્વારા જીતી લેવામાં
 આવે છે તે ત્યાર પછી અવિક્ષિપ્ત ભક્તિયોગથી
 મારામાં નિષ્ઠાવાળો થઈ ‘મત્-ભાવાય’ મોક્ષને
 માટે ‘પ્રપદ્યતે’ યોગ્ય બને છે. ॥ ૩૨ ॥

તેથી વિવેકીઓ માટે આ જ યોગ્ય છે, એમ
 કહે છે— ‘તસ્માત્ ઇતિ.’ જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન જેમાં
 સંભવે છે, તે આ મનુષ્યદેહને (પ્રાપ્ત કરીને) ॥ ૩૩ ॥

ભજન કરવાની રીત દોઢ શ્લોકથી કહે છે—
 ‘નિઃસંગઃ ઇતિ.’ ॥ ૩૪ ॥

સત્ત્વગુણના સેવનથી મુનિ રજોગુણ
 અને તમોગુણને જીતી લે. (પછી) સાવધાન થઈ,
 ઉપશમ-યુક્ત સત્ત્વગુણથી યુક્ત થયેલો શાંત
 બુદ્ધિવાળો (તે મુનિ) સત્ત્વગુણ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત
 કરે. ॥ ૩૫ ॥

‘સત્ત્વસંસેવયા’ સત્ત્વગુણના સેવનથી
 ‘સત્ત્વ-ગુણની વૃદ્ધિ માટે પુરુષ સાત્ત્વિક (શાસ્ત્રો-
 અન્ન-જળ-જન-સ્થળ-કાળ-કર્મો)નું સેવન કરે.’
 (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૧૩/૬) કારણ કે એમ પૂર્વે પણ
 કહેવામાં આવ્યું છે. ‘નૈરપેક્ષ્યેણ’ ઉપશમાત્મક
 સત્ત્વગુણથી જ ॥ ૩૫ ॥

આમ, (ત્રણે ગુણો ઉપર વિજય પ્રાપ્ત) થાય
 ત્યારે જીવ મને પ્રાપ્ત કરે છે, એમ કહે છે—
 ‘સંપદ્યતે ઇતિ.’

सम्पद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय माम् ।
जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसम्भवैः ।
मयैव ब्रह्मणा पूर्णो न बहिर्नान्तरश्चरेत् ॥ ३६

जीवं जीवत्वकारणं लिङ्गशरीरम् । मां
प्राप्तस्य न पुनः संसार इत्याह—जीव इति ।
न बहिर्विषयभोगेन नान्तरस्तत्स्मरणेन ॥ ३६ ॥

गुणकृतामनुसंसरणप्रथा-

मजितपुण्यकथाकथनादिभिः ।

धुनुत भक्तिरसेन विवेकिनो

न हि पुनः सुलभं जनुरीदृशम् ॥ १ ॥

ગુણોથી છૂટેલો જીવ જીવપણાના કારણરૂપ
લિંગશરીરને તજીને મને પ્રાપ્ત કરે છે. અંતઃકરણમાં
થનારા ગુણોથી અને લિંગશરીરથી છૂટેલો જીવ
બ્રહ્મસ્વરૂપ એવા મારાથી જ પૂર્ણ બની વિષયભોગ(ની
ઈચ્છા)થી બહાર ભટકતો નથી અને (વિષયોના
સ્મરણથી) અંદર પણ ભટકતો નથી. (અર્થાત્ તે
જીવન્મુક્ત બની રહે છે.) ॥ ૩૬ ॥

‘જીવમ્’ જીવત્વના કારણરૂપ લિંગશરીરને—
મને પ્રાપ્ત થયેલાને પુનઃ સંસાર હોતો નથી, એમ
કહે છે— ‘જીવઃ ઇતિ ।’ વિષયભોગ(ની ઈચ્છા)થી
બહાર (ભટકતો નથી) અને તે (વિષયો)ના સ્મરણથી
અંદર ભટકતો નથી. (અર્થાત્ વિષયભોગ કરવો
નહીં.) ॥ ૩૬ ॥

હે વિવેકી જનો, ગુણોમાં આસક્તિ થવાને
કારણે સંસારમાં જે જન્મવાની અને મરવાની પ્રથા
છે, તેને અજિત ભગવાનની પાવન કથાઓના
કથન (શ્રવણ, કીર્તન, સ્મરણાદિ) દ્વારા ભક્તિરસથી
ધોઈ નાખો. આવો (ભજન કરવા યોગ્ય) મનુષ્યજન્મ
વારંવાર મળવો ખરેખર સુલભ નથી. ॥ ૧ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां

टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः

पुत्रवानी वैराग्योक्ति

षड्विंशे योगनिष्ठाया विघातो दुष्टसङ्गतः ।
साधुसङ्गेन तन्निष्ठापराकाष्ठेति वर्ण्यते ॥ १

योगिनो योगविभ्रंशः सङ्गतः संभवेदिति ।
सर्वथा तन्निवृत्त्यर्थमैलगीतं वितन्यते ॥ २

છવ્વીસમા અધ્યાયમાં દુષ્ટોના સંગથી
યોગનિષ્ઠાનો નાશ થાય છે અને સાધુજનોના
સંગથી તેની પરાકાષ્ઠા (ચરમસીમા) પ્રાપ્ત થાય
છે, તે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧ ॥

યોગીના યોગનો નાશ સંગથી થાય છે. તે
સંગને સંપૂર્ણપણે દૂર કરવા માટે ઐલગીત (ઇલાના
પુત્રનું ગીત) પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે. ॥ ૨ ॥

‘નિઃસજ્જો માં ભજેદ્વિદ્વાનપ્રમત્તો
જિતેન્દ્રિયઃ ॥’ इत्युक्तं, तत्र विपक्षेऽनर्थं
कथयिष्यन् जीवन्मुक्तस्यापि तर्हि सज्जो
दुर्वार इत्यनर्थः स्यादित्याशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं
परिहरति सार्धाभ्याम्—

श्रीभगवानुवाच

मल्लक्षणमिमं कायं लब्ध्वा मद्धर्म आस्थितः ।
आनन्दं परमात्मानमात्मस्थं समुपैति माम् ॥ १

मल्लक्षणं मत्स्वरूपं लक्ष्यते येन तमिमं
नरदेहं लब्ध्वा मद्धर्मे भक्तिलक्षणे आस्थितः
सन्नात्मस्थमात्मन्येव नियन्तृत्वेन स्थितं
परमानन्दरूपमात्मानं मां समुपैति सम्यक्
प्राप्नोति ॥ १ ॥

न चैवंभूतस्य विषयसज्जो नामास्ती-
त्याह—गुणमय्येति ।

गुणमय्या जीवयोऽन्या विमुक्तो ज्ञाननिष्ठया ।
गुणेषु मायामात्रेषु दृश्यमानेष्ववस्तुतः ।
वर्तमानोऽपि न पुमान् युज्यतेऽवस्तुभिर्गुणैः ॥ २

गुणमयी या जीवयोनिर्जीवोपाधिस्तया
विमुक्तो गुणेषु वर्तमानोऽपि तैर्न युज्यते
सङ्गं न प्राप्नोति । अत्र हेतुः—अवस्तुभिः ।
नन्ववस्तुभिरप्यन्ये युज्यमाना दृश्यन्ते तत्राह—
अवस्तुत्वेन दृश्यमानेषु ॥ २ ॥

तथापि सङ्गं वर्जयेदित्याह—सङ्गमिति ।

‘વિદ્વાન મનુષ્ય સર્વ સંગ તજી અપ્રમાદી
તથા જિતેન્દ્રિય થઈ મારું ભજન કરે.’ (શ્રીમદ્ ભા.
૧૧/૨૫/૩૪) એમ કહેવામાં આવ્યું. તેમાં (સંગ
કરવામાં) જીવન્મુક્તને માટે પણ સંગ દુઃખથી
નિવારી શકાય તેવો હોવાનો અનર્થ થાય, એવી
આશંકા કરીને કહેવામાં આવેલી વાતના પુનઃ
કથન દ્વારા તે શંકાને દોઢ શ્લોકથી દૂર કરે છે—

શ્રીભગવાન બોલ્યા — મારું સ્વરૂપ જેનાથી
જણાય છે તે આ મનુષ્યની કાયા પ્રાપ્ત કરીને,
મારા ધર્મમાં સ્થિત થયેલો મનુષ્ય પોતાની અંદર જ
નિયંતારૂપે રહેલા પરમાનંદરૂપ પરમાત્મા એવા
મને સારી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧ ॥

‘મત્-લક્ષણમ્’ મારું સ્વરૂપ જેનાથી જણાય
છે તે આ મનુષ્યની કાયા પ્રાપ્ત કરીને, ભક્તિના
લક્ષણવાળા મારા ધર્મમાં સ્થિત થઈ, ‘આત્મસ્થમ્’
પોતાની અંદર જ નિયંતારૂપે રહેલા પરમાનંદરૂપ
પરમાત્મા એવા મને ‘સમ્-ઉપ-ઈતિ’ સારી રીતે
પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧ ॥

આવા (જીવદશામાં પણ વિષયોનો અનુભવ
ન કરનાર)ને વિષયો માટે આસક્તિ હોતી જ
નથી, એમ કહે છે— ‘ગુણમય્યા ઇતિ’

જ્ઞાનનિષ્ઠા વડે ગુણમય એવી જીવની ઉપાધિ
(લિંગશરીર)થી છૂટેલો પુરુષ અવસ્તુરૂપે દેખાતા
કેવળ માયારૂપ ગુણોમાં વર્તતો હોવા છતાં એ
મિથ્યાગુણોનો સંગ પામતો નથી. ॥૨॥

ગુણમય એવી જે ‘જીવયોનિઃ’ જીવની
ઉપાધિ(રૂપ લિંગશરીર), તેનાથી છૂટેલો પુરુષ
ગુણોમાં રહેતો હોવા છતાં તે ગુણોથી ‘ન યુજ્યતે’
યુક્ત થતો નથી. આ માટેનું કારણ— અવસ્તુરૂપે
દેખાતા (ગુણોનો સંગ તે પામતો નથી). ॥ ૨ ॥

(જો કે ગુણો અવસ્તુરૂપ છે,) તેમ છતાં સંગથી
દૂર રહેવું જોઈએ, એમ કહે છે— ‘સદ્ગમ્ ઇતિ’

સંગં ન કુર્યાદસતાં શિશ્નોદરતૃપાં ક્વચિત્ ।
તસ્યાનુગસ્તમસ્યન્ધે પતત્યન્ધાનુગાન્ધવત્ ॥ ૩

અસતાં લક્ષણમાહ—શિશ્નોદરે તર્પયન્તીતિ શિશ્નોદરતૃપસ્તેષાં ક્વચિત્કદાચિદપિ, આસ્તાં તાવદ્બહૂનાં સઙ્ગઃ, કિંતુ તસ્યૈકસ્યાપ્ય-નુગોઽનુવર્તી અન્ધમનુગચ્છતિ યોઽન્ધસ્તદ્વત્ ॥ ૩ ॥

अत्रेतिहासमाह—

ऐलः सम्राडिमां गाथामगायत बृहच्छ्रवाः ।
उर्वशीविरहान्मुह्यन् निर्विण्णः शोकसंयमे ॥ ४

ऐलः पुरुरवाः । सम्राट् चक्रवर्ती ।
बृहच्छ्रवः कीर्तिर्यस्य सः । उर्वशीविरहात्प्रथमं
मुह्यन् पश्चात्कुरुक्षेत्रे तां समागम्य
गन्धर्वदत्तेनाग्निना देवानिष्ट्वा पुनरुर्वशीलोकं
प्राप्य शोकसंयमे शोकापगमे सति ततो
निर्विण्णः सन्निमां गाथामगायतेति नवम-
स्कन्धानुसारेण द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

प्राक्तनीं मोहावस्थामाह—त्यक्त्वेति ।

त्यक्त्वाऽऽत्मानं व्रजन्तीं तां नग्न उन्मत्तवन्नृपः ।
विलपन्नन्वगाज्जाये घोरे तिष्ठेति विक्लवः ॥ ५

શિશ્ન અને ઉદરને તૃપ્ત કરનારા દુષ્ટ મનુષ્યોનો સંગ મનુષ્યે ક્યારેય કરવો જોઈએ નહીં, કારણ કે તેને અનુસરનારો મનુષ્ય આંધળાને અનુસરતા આંધળાની જેમ અંધતમસ નામના (નરકરૂપી) ખાડામાં પડે છે. ॥ ૩ ॥

દુષ્ટ મનુષ્યોનું લક્ષણ કહે છે— શિશ્ન અને ઉદરને તૃપ્ત કરે તેવા તેઓ ‘શિશ્નોદરતૃપઃ’ છે. તેમનો ‘ક્વચિત્’ ક્યારેય પણ (સંગ કરવો નહીં). તેવા ઘણાના સંગની વાત બાજુએ મૂકો, તેવા એકને પણ અનુસરનારો, આંધળાને અનુસરનારો આંધળો જેમ (ખાડામાં પડે છે) તેમ (તે અંધતમસ નરકમાં પડે છે.) ॥ ૩ ॥

अर्हीं एतिहास कहे छे—

ઉર્વશીના વિરહથી પહેલાં મોહ પામેલો પરમ યશસ્વી સમ્રાટ ઈલાનંદન (પુરૂરવા), પછીથી શોક દૂર થતાં વિરક્ત થઈ આ પ્રમાણે ગાથા ગાવા લાગ્યો. ॥ ૪ ॥

‘ऐलः’ ઈલાનંદન પુરૂરવા, ‘सम्राट्’ ચક્રવર્તી, ‘बृहत्-श्रवः’ મહાન કીર્તિ છે જેની તે, ઉર્વશીના વિરહથી પહેલાં મોહ પામ્યો. પછીથી કુરુક્ષેત્રમાં તેને મળીને, ગંધર્વદત્ત અગ્નિ દ્વારા દેવોનું યજન કરીને, પુનઃ ઉર્વશીના લોકને પ્રાપ્ત કરીને ‘शोकसंयमे’ શોક દૂર થયો ત્યારે તે ઉર્વશીના લોકથી વિરક્ત થઈને આ ગાથા ગાવા લાગ્યો, એમ નવમા સ્કંધની કથા અનુસાર સમજવું જોઈએ. ॥ ૪ ॥

पूर्वाश्रमनी मोहावस्थाने वर्षावे छे—
‘त्यक्त्वा इति।’

પોતાને છોડીને જતી ઉર્વશીની પાછળ ‘હે પ્રિયા, હે નિષ્કુરહદયા! ઊભી રહે!’ એમ ગાંડાની જેમ વિલાપ કરતો, નગ્ન થયેલો, વ્યાકુળ રાજા પુરૂરવા દોડ્યો હતો. ॥ ૫ ॥

આત્માનં રાજાનં ત્યક્ત્વા । અથવા
શય્યાયામાત્માનં ત્યક્ત્વા વ્રજન્તીમ્ । ઘોરે
તિષ્ઠેતિ—

‘હયે જાયે મનસા તિષ્ઠ ઘોરે
વચાંસિ મિશ્રા કૃણવાવહૈ નુ ।
ન નૌ મન્ત્રા અનુદિતાસ એતે
મયસ્કરન્પરતરે ચ નાહન્ ॥’
इत्येवं मन्त्रैर्विलपन् ॥ ५ ॥
વૈક્લવ્યે કારણમાહ—કામાનિતિ ।

કામાનતૃપ્તોઽનુજુષન્ શ્વલ્લકાન્ વર્ષયામિનીઃ ।
ન વેદ યાન્તીર્નાયાન્તીરુર્વશ્યાકૃષ્ટચેતનઃ ॥ ૬

વર્ષાણાં યામિની રાત્રીર્યાન્તીરપયાન્તીઃ
અયાન્તીરાગામિનીઃ । ઉર્વશ્યા આકૃષ્ટા ચેતના
યસ્ય સઃ ॥ ૬ ॥

તસ્ય ગન્ધર્વલોકે પ્રાપ્તસ્ય બહુકાલ-
મુર્વશીસંભોગાનન્તરં નિર્વિણ્ણસ્ય ગાથામાહ
અષ્ટાદશભિઃ । તત્રાષ્ટભિરનુતાપઃ પ્રપજ્વ્યતે—
અહો ઇતિ ।

ऐल उवाच

અહો મે મોહવિસ્તારઃ કામકશ્મલચેતસઃ ।
દેવ્યા ગૃહીતકળ્પસ્ય નાયુઃખણ્ડા ઇમે સ્મૃતાઃ ॥ ૭

યતો મયા ઇમે અહોરાત્રરૂપા આયુઃખણ્ડા
ન સ્મૃતાઃ ॥ ૭ ॥

તદેવાહ—નાહમિતિ ।

‘આત્માનમ્’ રાજાને પોતાને છોડીને અથવા
શય્યામાં પોતાને છોડીને જતી (ઉર્વશીની પાછળ)
‘હે નિષ્કૃરહૃદયા, ઊભી રહે!’ ‘હે પ્રિયા, મનથી
આપણે વચનોને મિશ્ર કરીએ ત્યાં સુધી તું ઊભી
રહે. આપણા આ મનોભાવો બોલ્યા વગરના રહેવાથી
પહેલાંના દિવસો સુખકર ન હતા.’ (ઋગ્વેદ
૧૦/૯૫/૧) એમ મંત્રોથી વિલાપ કરતો ॥ ૫ ॥
વ્યાકુળ હોવાનું કારણ કહે છે— ‘કામાન્
इति ।

ઉર્વશી દ્વારા જેનો વિવેક હરી લેવામાં આવ્યો
હતો તથા તેની સાથે તુચ્છ વિષયોને સેવતો હોવા
છતાં અતૃપ્ત એવા તે પુરૂરવાએ વર્ષોની રાત્રિઓને
જતી અને આવતી જાણી નહીં. ॥ ૬ ॥

વર્ષોની ‘યામિનીઃ’ રાત્રિઓને ‘યાન્તીઃ’ જતી
અને ‘અયાન્તીઃ’ આવતી— ઉર્વશી દ્વારા હરાઈ
ગયો છે વિવેક જેનો તે પુરૂરવા ॥ ૬ ॥

ગંધર્વલોકને પામેલા, ઉર્વશી સાથે ઘણા
કાળ સુધી ભોગ ભોગવ્યા પછી વૈરાગ્યને પ્રાપ્ત
થયેલા તેની ગાથાને અઢાર શ્લોકોથી વર્ણવે છે.
તેમાં આઠ શ્લોકો દ્વારા તેના પશ્ચાત્તાપને વિસ્તારથી
વર્ણવે છે— ‘અહો ઇતિ ।’

ઈલાનંદન (પુરૂરવા) બોલ્યો — ‘અરે રે,
મારા મોહનો વ્યાપ (તો અકથ્ય છે)! દેવી ઉર્વશી
દ્વારા કંઠમાં વળગીને આલિંગન કરાયેલા અને
કામથી દૂષિત થયેલા ચિત્તવાળા મેં વીતી ગયેલી
આવરદાનાં વર્ષો જાણ્યાં નહીં! ॥ ૭ ॥

કારણ કે મેં આ દિવસરાતરૂપ આવરદાનાં
વર્ષો જાણ્યાં નહીં! ॥ ૭ ॥

તેને (આયુષ્યનાં વીસરાઈ ગયેલાં વર્ષોને)
જ વર્ણવે છે— ‘ન-અહમ્ ઇતિ ।’

નાહં વેદાભિનિર્મુક્તઃ સૂર્યો વાભ્યુદિતોઽમુયા ।
મુષિતો વર્ષપૂગાનાં બતાહાનિ ગતાન્યુત ॥ ૮

અભિનિર્મુક્તો મયિ રમમાણેઽસ્તં
ગતોઽભ્યુદિતો વા સૂર્ય ઇતિ । અમુયા ઉર્વશ્યા
વચ્ચિતઃ । બત ખેદે । ઉતાપિ । વર્ષપૂગાનામપિ
ગતાન્યહાનિ ન વેદેતિ ॥ ૮ ॥

अहो मे आत्मसम्पोहो येनात्मा योषितां कृतः ।
क्रीडामृगश्चक्रवर्ती नरदेवशिखामणिः ॥ ९

येन संमोहेन । आत्मा देहः क्रीडा-
मृगवदधीनः ॥ ९ ॥

નનુ પ્રણયકુપિતાયા અનુનયાર્થમધીનતા
યુક્તૈવ, સત્યમ્, ન ત્વત્ર તદસ્તીત્યાહ—

सपरिच्छदमात्मानं हित्वा तृणमिवेश्वरम् ।
यान्तीं स्त्रियं चान्वगमं नग्न उन्मत्तवद् रुदन् ॥ १०

સપરિચ્છદં રાજ્યાદિસહિતમીશ્વરં ચક્રવર્તિનં
તૃણમિવ ત્યક્ત્વા યાન્તીમપ્યન્વગમમનુગતોઽસ્મિ
॥ ૧૦ ॥

किंच, मम प्रभावाद्यभिमानो वृथैवेत्याह—

कुतस्तस्यानुभावः स्यात् तेज ईशत्वमेव वा ।
योऽन्वगच्छं स्त्रियं यान्तीं खरवत् पादताडितः ॥

॥ ११ ॥

અરે રે! આના દ્વારા (ઉર્વશી દ્વારા) મોહિત
થયેલા મેં સૂર્ય (ક્યારે) આથમ્યો કે ઊગ્યો એ
જાણ્યું નહીં અને અનેક વર્ષોનાં વહાણાં વીતી
ગયાં, એ પણ જાણ્યું નહીં! ॥ ૮ ॥

હું રમણ કરતો હતો ત્યારે ‘અભિનિર્મુક્તઃ’
સૂર્ય આથમ્યો કે ઊગ્યો— ‘અમુયા’ આ ઉર્વશી
દ્વારા મોહિત થયેલો હું— ‘બત’ ખેદમાં (કહે છે).
‘ઉત’ અરે રે! અનેક વર્ષોનાં વહાણાં વીતી ગયાં,
એ પણ જાણ્યું નહીં! ॥ ૮ ॥

અરે રે! મારા મનનો અતિશય મોહ
(આશ્ચર્યકારક છે)! કે જે મોહથી રાજાઓના
મુકુટમણિ, ચક્રવર્તી સમ્રાટ એવા મારો દેહ સ્ત્રીઓના
રમકડાની જેમ તેમને અધીન થઈ ગયો! ॥ ૮ ॥

જે અતિશય મોહથી ‘આત્મા’ મારો દેહ
રમકડાની જેમ અધીન થઈ ગયો! ॥ ૮ ॥

કોઈ શંકા કરે કે પ્રેમને કારણે કુપિત થયેલી
પ્રિયતમાને મનાવવા તેને અધીન થઈ જવું યોગ્ય જ
છે, એ સાચું, પણ અહીં તેમ નથી, એમ કહે છે—

રાજ્યાદિ સહિત પોતાના ચક્રવર્તિત્વને
તણખલાની જેમ તજીને, ઉન્મત્તની જેમ રડતો,
નગ્ન એવો હું, ચાલી જતી સ્ત્રીની પાછળ
દોડ્યો! ॥ ૧૦ ॥

‘સપરિચ્છદમ્’ રાજ્યાદિ સહિત ‘ઈશ્વરમ્’
ચક્રવર્તિત્વને તણખલાની જેમ તજીને હું, ચાલી
જતી હોવા છતાં ‘અનુ-અગમન્’ પાછળ દોડ્યો!
॥ ૧૦ ॥

વળી, મારો પ્રભાવ વગેરે અભિમાન વ્યર્થ જ
છે, એમ કહે છે—

(ગધેડી લાત મારે તો પણ) જેમ ગધેડો તેની
પાછળ જ જાય તેમ ઉર્વશીના પગની લાત ખાતો
જે હું તેની પાછળ ગયો તેવા મારાં પ્રભાવ, બળ
અને ઐશ્વર્ય ક્યાંથી રહે? ॥ ૧૧ ॥

કુતસ્તસ્ય મે તેજો બલમ્ । ખરો યથા
પાદતાડિતોઽપિ ખરીમનુગચ્છતિ તદ્વત્ ॥ ૧૧ ॥

એવંભૂતસ્ય સર્વ સાધનં વ્યર્થમિત્યાહ—
કિમિતિ ।

કિં વિદ્યયા કિં તપસા કિં ત્યાગેન શ્રુતેન વા ।
કિં વિવિક્તેન મૌનેન સ્ત્રીભિર્યસ્ય મનો હૃતમ્ ॥
॥ ૧૨ ॥

ત્યાગેન સંન્યાસેન । વિવિક્તેન એકાન્ત-
સેવયા । મૌનેન વાહ્નિયમેન ॥ ૧૨ ॥

અનુત્સઃ સન્નાત્માનં નિન્દતિ દ્વાધ્યામ્—
સ્વાર્થસ્યેતિ ।

સ્વાર્થસ્યાકોવિદં ધિઙ્ માં મૂર્ઘ્ પળિડતમાનિનમ્ ।
યોઽહમીશ્વરતાં પ્રાપ્ય સ્ત્રીભિર્ગોઁઋવજ્જિતઃ ॥
॥ ૧૩ ॥

અકોવિદમજ્ઞાતારમ્ । ગોઁઋવત્ ગૌરિવ
ઁઋર ઇવેતિ ॥ ૧૩ ॥

સેવતો વર્ષપૂગાન્ મે ડર્વશ્યા અધરાસવમ્ ।
ન તૃપ્યત્યાત્મભૂઃ કામો વહ્નિરાહુતિભિર્યથા ॥ ૧૪

અધરાસવં સેવમાનસ્યાત્મભૂર્મનસિજઃ
પુનઃપુનરુદ્ધવન્ ॥ ૧૪ ॥

એવમષ્ટભિર્નિર્વેદો નિરૂપિતઃ, ઇદાનીં તસ્ય
વિવેકમાહ દશાભિઃ—પુંશ્ચલ્યેતિ ।

પુંશ્ચલ્યાપહતં ચિત્તં કો ન્વન્યો મોચિતું પ્રભુઃ ।
આત્મારામેશ્વરમૃતે ભગવન્તમધોક્ષજમ્ ॥
॥ ૧૫ ॥

તેવા મારા ‘તેજઃ’ બળ— ગધેડો પગથી લાત
ખાતો હોવા છતાં જેમ ગધેડીની પાછળ જાય તેમ!
॥ ૧૧ ॥

આવા (સ્ત્રીથી જિતાયેલા)ને માટે સર્વ સાધન
વ્યર્થ છે, એમ કહે છે— ‘કિમ્ ઇતિ ।’

સ્ત્રીઓ દ્વારા જેનું મન હરાઈ ગયું હોય
તેવા પુરુષને વિદ્યા, તપ, ત્યાગ (સંન્યાસ),
શાસ્ત્રજ્ઞાન, એકાંતસેવન કે મૌનથી શો લાભ
થવાનો છે? ॥ ૧૨ ॥

‘ત્યાગેન’ સંન્યાસથી, ‘વિવિક્તેન’
એકાંતસેવનથી, ‘મૌનેન’ વાણીના નિયમનથી ॥૧૨॥

પશ્ચાત્તાપ કરતો હોઈ પોતાની જાતની બે
શ્લોકોથી નિંદા કરે છે— ‘સ્વાર્થસ્ય ઇતિ ।’

સ્વાર્થને ન જાણતા અને મૂર્ખ હોવા છતાં
પોતાને પંડિત માનનાર મને ધિક્કાર છે, કે જે હું
ચક્રવર્તી સમ્રાટપણું પામીને પણ બળદ અને ગધેડાની
જેમ સ્ત્રીથી જિતાઈ ગયો! ॥ ૧૩ ॥

‘અકોવિદમ્’ ન જાણતાને— ‘ગોઁઋવત્’
બળદ અને ગધેડાની જેમ ॥ ૧૩ ॥

જેમ આહુતિઓ આપવાથી અગ્નિ તૃપ્ત થતો
નથી તેમ અનેક વર્ષપર્યંત ડર્વશીનું અધરામૃત
સેવતા મારા મનમાં વારંવાર ઉત્પન્ન થતો કામ
તૃપ્ત થતો નથી! ॥ ૧૪ ॥

અધરામૃત સેવતા મારા ‘આત્મભૂઃ’ મનમાં
વારંવાર ઉત્પન્ન થતો કામ ॥ ૧૪ ॥

આમ, આઠ શ્લોકોથી વૈરાગ્યનું નિરૂપણ
કરવામાં આવ્યું. હવે તે પુરૂરવાનો વિવેક દસ
શ્લોકોથી વર્ણવે છે— ‘પુંશ્ચલ્યા ઇતિ ।’

આત્મારામ જીવન્મુક્ત પુરુષોના ઈશ્વર
ભગવાન અધોક્ષજ (ઈન્દ્રિયાતીત) સિવાય વારાંગનાએ
હરી લીધેલા ચિત્તને છોડાવવા માટે બીજું કોણ
સમર્થ છે! ॥ ૧૫ ॥

અયં ભાવઃ—કર્મભિર્દેવાનિષ્ટ્વા દુઃખમેવ પ્રાપ્તોઽસ્મિ, અતઃ પરમેશ્વરમેવ ભજેયમિતિ ॥ ૧૫ ॥

પરમેશ્વરપ્રસાદં વિના દેવૈરુપદિષ્ટાદપિ વેદવાક્યાન્મોહો ન નિવર્તત इत्याह—
बोधितस्यापीति ।

बोधितस्यापि देव्या मे सूक्तवाक्येन दुर्मतेः ।
मनोगतो महामोहो नापयात्यजितात्मनः ॥ १६

દેવ્યા ઉર્વશ્યા સૂક્તવાક્યેન યથાર્થ-
વચનેન—

‘पुरूरवो मा मृथा मा प्रतप्तो
मा त्वा वृकासो अशिवास उक्षन् ।
न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति
सालावृकाणां हृदयान्येता ॥’
इत्यनेन ॥ १६ ॥

પૂર્વ પુંશ્ચલ્યાપહતં ચિત્તમિત્યાદિના તસ્યા અપકારોઽનુસ્મૃતઃ, ઇદાર્નીં મમૈવાયમપરાધ इत्याह—किमेतयेति ।

किमेतया नोऽपकृतं रज्ज्वा वा सर्पचेतसः ।
रज्जुस्वरूपाविदुषो योऽहं यदजितेन्द्रियः ॥ १७

ભાવ આ પ્રમાણે છે— કર્મો દ્વારા દેવતાઓનું યજન કરીને હું દુઃખને જ પામ્યો છું! આથી પરમેશ્વરને જ હું ભજું. ॥ ૧૫ ॥

દેવો દ્વારા વેદવચનોથી ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો હોવા છતાં પરમેશ્વરની કૃપા વિના મોહ છૂટતો નથી, એમ કહે છે— ‘बोधितस्य अपि इति।’

દેવી ઉર્વશી દ્વારા યથાર્થ વચનોથી સમજાવવામાં આવ્યો હોવા છતાં દુષ્ટબુદ્ધિ અને અજિતેન્દ્રિય એવા મારો, મનમાં રહેલો અતિશય મોહ દૂર થયો નહીં. ॥ ૧૬ ॥

‘देव्या’ દેવી ઉર્વશી દ્વારા ‘सूक्तवाक्येन’ યથાર્થ વચનોથી— ‘હે પુરૂરવા, તું મર નહીં, મારા વિરહથી દુઃખી ન થા. અમંગળ લક્ષણવાળા વરુઓ તારું ભક્ષણ ન કરો. સ્ત્રીઓ ઉપર વિશ્વાસ ન કરીશ, કારણ કે આ સ્ત્રીઓનાં હૃદયો તો કૂતરાની જેમ નિત્ય નૂતનની આકાંક્ષા કરનારાં હોય છે.’ (ऋग्वेद ૧૦/૮૫/૧૫) આ વચનથી (સમજાવવામાં આવ્યો હતો). ॥ ૧૬ ॥

પહેલાં તો, વારાંગના દ્વારા હરી લેવામાં આવેલા ચિત્ત વગેરે દ્વારા તેના અપકારનું ઘડી ઘડી ચિંતન કર્યું, હવે ‘આ મારો જ અપરાધ છે’, એમ કહે છે— ‘किम् एतया इति।’

અથવા તો આ ઉર્વશી દ્વારા શો અપકાર કરવામાં આવ્યો છે? દોરડાનું સ્વરૂપ ન જાણતા મનુષ્યને જેમ તેમાં સર્પની ભ્રાંતિથી દુઃખ (ભય) થાય તેમાં દોરડાથી શો અપરાધ થયો હોય? તેમ જે કારણે અજિતેન્દ્રિય એવો જે હું છું, તેથી તે હું જ અપરાધી છું. ॥ ૧૭ ॥

નોઽસ્માકં કામિનામેતયા કિમપકૃતમ્,
ન કિંચિદપિ । યથા રજ્જુસ્વરૂપાવિદુષો રજ્જુદ્રષ્ટુઃ
પુંસસ્તસ્યાં સર્પકલ્પનયા ચિદ્વતોઽપિ રજ્જ્વા
કિમપિ નાપકૃતં તદ્વત્ । યદ્યસ્માદ્યોઽહમેવંભૂતઃ
સ એવાજિતેન્દ્રિયત્વાદપરાધીત્યર્થઃ ॥ ૧૭ ॥

નનુ તથાપિ સૈવ સૌગન્ધ્યપ્રેમાદિગુણૈઃ
સંમોહમૂલમિત્યાશઙ્ક્ય, તેઽપિ સ્વમતિ-
પરિકલ્પિતા એવેત્યાહ ચતુર્ભિઃ—**ક્વાયમિતિ ।**

ક્વાયં મલીમસઃ કાયો દૌર્ગન્ધ્યાદ્યાત્મકોઽશુચિઃ ।
ક્વ ગુણાઃ સૌમનસ્યાદ્યા હ્યધ્યાસોઽવિદ્યયા કૃતઃ ॥
॥ ૧૮ ॥

મલીમસોઽતિમલિનઃ । સુમનસાં
કુસુમાનામિવ ગન્ધસૌકુમાર્યાદિસૌમનસ્યં
શોભનમનોભાવો વા ॥ ૧૮ ॥

મમત્વમપિ તસ્મિન્પરિકલ્પિતમેવેત્યાહ—

પિત્રોઃ કિં સ્વં નુ ભાર્યાયાઃ સ્વામિનોઽજનેઃ શ્વગૃધ્રયોઃ ।
કિમાત્મનઃ કિં સુહૃદામિતિ યો નાવસીયતે ॥
॥ ૧૯ ॥

પિત્રોઃ કિં સ્વં કાયઃ જનકત્વાત્ । નુ
વિતર્કે । ભાર્યાયા વા ભોગપ્રદત્વાત્ । અત્રાનુ-
પયુક્તમપ્યેતન્ન્યાયતુલ્યત્વાદુક્તમ્ । સ્વામિનો

કામી એવા ‘નઃ’ અમારો આ ઉર્વશી દ્વારા
શો અપકાર કરવામાં આવ્યો છે? કંઈ પણ નહીં.
જેમ દોરડાના સ્વરૂપને ન જાણતા, દોરડું જોનારા
પુરુષને સર્પની ભ્રાંતિથી ખેદ થાય, તો પણ
દોરડાથી શો અપરાધ થયો હોય, તેમ! ‘યત્’ જે
કારણે હું જે આવો અજિતેન્દ્રિય છું તેથી જ તેવો
તે હું જ અપરાધી છું, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૭ ॥

(હું અપરાધી છું,) તેમ છતાં તે અપ્સરા
સુગંધ, પ્રેમ વગેરે ગુણોવાળી હોવાથી સંમોહિત
થવામાં કારણરૂપ છે જ, એવી શંકા કરીને, તે
(સુગંધિતતા, પ્રેમ વગેરે) સર્વ ગુણો પોતાની
બુદ્ધિથી કલ્પિત થયેલા છે, એમ ચાર શ્લોકોથી
ઉત્તર આપે છે— ‘ક્વ અયમ્ ઇતિ ।’

અતિશય મલિનતા અને દુર્ગંધ વગેરેથી ભરેલું
(સ્ત્રીનું) આ શરીર ક્યાં અને પુષ્પો જેવા સુગંધિત
અને સુકોમળ વગેરે (સુંદર મનોભાવવાળા) ગુણો
ક્યાં? (મલિનતા ઉપર સુંદરતાની ભ્રાંતિરૂપ) અધ્યાસ
અજ્ઞાનને કારણે જ થાય છે. ॥ ૧૮ ॥

‘મલીમસઃ’ અતિશય મલિન— ‘સુમનસામ્’
પુષ્પો જેવા સુગંધિત અને સુકોમળ વગેરે
ગુણો અથવા ‘સૌમનસ્યમ્’ સુંદર મનોભાવવાળા
ગુણો ॥ ૧૮ ॥

તે શરીર ઉપરનું મમત્વ પણ ભ્રમ જ છે,
એમ કહે છે—

શરીર માતા-પિતાનું છે? કે પત્નીનું છે?
સ્વામીનું છે? અગ્નિનું છે? કૂતરાં-ગીધડાંનું છે?
શરીર શું જીવનું છે? કે પછી મિત્રોનું છે?
આમ, જે શરીર વિષે નિશ્ચય થઈ શકતો નથી,
કે તે કોનું છે. ॥ ૧૯ ॥

માતા-પિતા શરીર ઉત્પન્ન કરનારાં હોવાથી
શરીર શું માતા-પિતાનું છે? ભોગ આપનારી
હોવાથી શરીર શું પત્નીનું છે? અહીં અસમ્બદ્ધ
હોવા છતાં ન્યાયને યોગ્ય હોવાથી કહે છે. સ્વામીને

વાડધીનત્વાત્ । અગ્નેર્વા અન્ત્યેષ્ટ્યાં
તદાહુતિત્વાત્ । શ્વગૃધ્રયોર્વા ભક્ષ્યત્વાત્ । કિં
વાત્મનઃ । તત્કૃતશુભાશુભભાગિત્વાત્ । સુહૃદાં વા
ઉપકારિત્વાત્ । એવં યો ન નિશ્ચીયતે ॥ ૧૯ ॥

તસ્મિન્ કલેવરેઽમેધ્યે તુચ્છનિષ્ઠે વિષજ્જતે ।
અહો સુભદ્રં સુનસં સુસ્મિતં ચ મુખં સ્ત્રિયઃ ॥ ૨૦

તુચ્છા કૃમિવિદ્ભસ્મલક્ષણા નિષ્ઠા
અન્તો યસ્ય તસ્મિન્ કાયે કલેવરે પ્રિયત્વેન
ગૃહીતે । વિષદ્ગમેવાહ—અહો ઇતિ । સુનસં
શોભનનાસિકમ્ ॥ ૨૦ ॥

અતો ગુણારોપેણ રમમાણા માદૃશાઃ
કૃમિતુલ્યા ઇત્યાહ—

ત્વદ્માંસરુધિરસ્નાયુમેદોમજ્જાસ્થિસંહતૌ ।
વિષમૂત્રપૂયે રમતાં કૃમીણાં કિયદન્તરમ્ ॥ ૨૧

ત્વગાદિસંહતૌ તત્સજ્ઞાતે દેહે ।
વિષમૂત્રાદિસંહતૌ રમતાં કૃમીણાં વા ॥ ૨૧ ॥

અથાપિ નોપસજ્જેત સ્ત્રીષુ સ્ત્રૈણેષુ ચાર્થવિત્ ।
વિષયેન્દ્રિયસંયોગાન્મનઃ ક્ષુભ્યતિ નાન્યથા ॥ ૨૨

અધીન હોવાથી શરીર શું સ્વામીનું છે? અન્ત્યેષ્ટિ
ક્રિયામાં આહુતિરૂપ હોવાથી શરીર શું અગ્નિનું
છે? પોતાનું ભક્ષ્ય હોવાથી શરીર શું કૂતરાં-
ગીધડાંનું છે? કે પછી શરીરે કરેલાં શુભાશુભ
કર્મોનો ભોગવનારો હોવાથી તે જીવનું છે?
ઉપકાર કરનારા હોવાથી શરીર શું મિત્રોનું છે?
આમ, જે શરીર વિષે નિશ્ચય કરી શકાતો નથી
(કે તે કોનું છે). ॥ ૧૯ ॥

અપવિત્ર અને દુષ્ટ પરિણામવાળા શરીરમાં
'અહો! સ્ત્રીનું મુખ સુખદ, સુંદર નાસિકાવાળું અને
મધુર સ્મિતવાળું છે!' એમ તે આસક્ત થાય છે!
॥ ૨૦ ॥

કીડા, વિષ્ઠા અને ભસ્મરૂપ દુષ્ટ 'નિષ્ઠા'
અંત છે જેનો તેવા, પ્રિયરૂપે ગ્રહણ કરવામાં
આવેલા 'કાયે' કલેવરમાં (શરીરમાં)— આસક્તિનો
પ્રકાર જણાવે છે— 'અહો ઇતિ।' 'સુનસમ્' સુંદર
નાસિકાવાળું મુખ ॥ ૨૦ ॥

આથી (સ્ત્રીના શરીરમાં) ગુણોનો આરોપ
કરીને રમણ કરતા મારા જેવા પુરુષો કીડા જેવા
છે, એમ કહે છે—

ચામડી, માંસ, લોહી, સ્નાયુ, મેદ, મજ્જા
અને હાડકાંના સંઘાતરૂપ તેમ જ વિષ્ઠા, મૂત્ર અને
પરુવાળા શરીરમાં રમણ કરતા પુરુષોમાં અને
કીડાઓમાં કેટલો ભેદ છે? ॥ ૨૧ ॥

ચામડી વગેરેના 'સંહતૌ' સંઘાતરૂપ શરીરમાં—
વિષ્ઠા, મૂત્ર વગેરેમાં રમણ કરતા કીડાઓમાં
॥ ૨૧ ॥

આથી જ (પરમાર્થરૂપ) સ્વાર્થને જાણનારો
મનુષ્ય સ્ત્રીઓમાં અને સ્ત્રીલંપટ પુરુષોમાં આસક્તિ
રાખે નહીં. વિષયો અને ઈન્દ્રિયોના સંયોગથી
જ મન વિકાર પામે છે, બીજી કોઈ રીતે વિકાર
પામતું નથી. ॥ ૨૨ ॥

યદ્યપ્યેવં બીભત્સિતા એવ સ્ત્રિયોઽથાપિ
નોપસજ્જેતાવલોકનાદિનાપિ સદ્ગં ન કુર્યાત્ ।
અર્થવિદ્વિવેકી । અત્ર હેતુઃ—વિષયેતિ ॥ ૨૨ ॥

નનુ ક્વચિન્નિમીલિતનયનાદેરપિ મનઃક્ષોભો
દૃશ્યતે, સત્યમ્, સોઽપિ પૂર્વદર્શનાદિકં વિના
ન ભવતીત્યાહ—અદૃષ્ટાદિતિ ।

અદૃષ્ટાદશ્રુતાદ્ ભાવાન્ન ભાવ ઉપજાયતે ।
અસમ્પ્રયુજતઃ પ્રાણાન્ શામ્યતિ સ્તિમિતં મનઃ ॥ ૨૩

ભાવાત્પદાર્થાત્ । ભાવો મનઃક્ષોભઃ ।
અતઃ પ્રાણાનિન્દ્રિયાણ્યસંપ્રયુજ્જતોઽનિયચ્છતઃ ।
સ્તિમિતં નિશ્ચલં સત્ ॥ ૨૩ ॥

તસ્માત્ સંગો ન કર્તવ્યઃ સ્ત્રીષુ સ્ત્રૈણેષુ ચેન્દ્રિયૈઃ ।
વિદુષાં ચાપ્યવિશ્રબ્ધઃ ષડ્વર્ગઃ કિમુ માદૃશામ્ ॥
॥ ૨૪ ॥

ઇન્દ્રિયૈઃ કૃત્વા । અવિશ્રબ્ધોઽવિશ્વસનીયઃ ।
માદૃશામવિવેકિનામ્ ॥ ૨૪ ॥

ફલિતમાહ દ્વાભ્યામ્—એવમિતિ ।
શ્રીભગવાનુવાચ

એવં પ્રગાયન્ નૃપદેવદેવઃ
સ ઉર્વશીલોકમથો વિહાય ।
આત્માનમાત્મન્યવગમ્ય માં વૈ
ઉપારમજ્ઞાનવિદ્ધૂતમોહઃ ॥ ૨૫

આમ, જો કે (વ્યભિચારિણી) સ્ત્રી ઘૃણાસ્પદ
હોય છે, આથી જ તેનામાં આસક્ત થવું જોઈએ
નહીં. તેને જોવા વગેરે દ્વારા પણ તેનો સંગ કરવો
જોઈએ નહીં. ‘અર્થવિત્’ પોતાના પરમાર્થરૂપ
સ્વાર્થને જાણનારો વિવેકી છે. આ માટેનું કારણ—
વિષયો (અને ઇન્દ્રિયોનો સંયોગ) ॥ ૨૨ ॥

કોઈ શંકા કરે કે ક્યારેક આંખો બંધ હોય
ત્યારે પણ મનમાં વિકાર થતો દેખાય છે! સાચી
વાત છે, પણ તે (બંધ આંખ હોવા છતાં થતો
વિકાર) પૂર્વે જોયું વગેરે ન હોય તો ન થાય, એમ
કહે છે— ‘અદૃષ્ટાત્ ઇતિ ।’

ન જોયેલા અને ન સાંભળેલા પદાર્થથી મનમાં
વિકાર ઉત્પન્ન થતો નથી. ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાં
ન જોડનાર મનુષ્યનું મન નિશ્ચય થઈને શાંત
થાય છે. ॥ ૨૩ ॥

‘ભાવાત્’ પદાર્થથી, ‘ભાવઃ’ મનનો વિકાર—
આથી ‘પ્રાણાન્’ ઇન્દ્રિયોને ‘અસંપ્રયુજ્જતઃ’
(વિષયોમાં) ન જોડનારનું (મન) ‘સ્તિમિતમ્’
નિશ્ચય થઈને ॥ ૨૩ ॥

તેથી પુરુષે સ્ત્રીઓનો અને સ્ત્રીલંપટ પુરુષોનો
ઇન્દ્રિયોથી સંગ કરવો જોઈએ નહીં, (કારણ કે
પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠું મન— એ) છનો સમૂહ
વિદ્વાનો માટે પણ વિશ્વસનીય નથી, તો મારા જેવા
અવિવેકીઓની વાત જ શી?

ઇન્દ્રિયો દ્વારા ‘અવિશ્રબ્ધઃ’ અવિશ્વસનીય—
મારા જેવા અવિવેકીઓની ॥ ૨૪ ॥

ફળરૂપ પરિણામને બે શ્લોકોથી વર્ણવે
છે— ‘એવમ્ ઇતિ ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — રાજાઓમાં અને દેવોમાં
દીપી ઊઠનાર રાજા પુરૂરવા ત્યાર પછી આ પ્રમાણે
ગાન કરતો, ઉર્વશીનો લોક છોડીને જ્ઞાન દ્વારા મોહનો
નાશ કરીને પોતાના હૃદયમાં આત્મસ્વરૂપ મને
જાણીને શાંતભાવમાં સ્થિર થઈ ગયો. ॥ ૨૫ ॥

नृपेषु देवेषु च दीव्यतीति तथा ॥ २५ ॥

ततो दुःसंगमुत्सृज्य सत्सु सज्जेत बुद्धिमान् ।
सन्त एतस्य छिन्दन्ति मनोव्यासंगमुक्तिभिः ॥ २६ ॥

उक्तिभिर्हितोपदेशैरिति तीर्थदेवादिसङ्गादपि
सत्सङ्गः श्रेयानिति दर्शयति ॥ २६ ॥

सतां लक्षणमाह—सन्त इति ।

सन्तोऽनपेक्षा मच्चित्ताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
निर्ममा निरहंकारा निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः ॥ २७ ॥

विशेषणाष्टकस्य यथेष्टं हेतुहेतुમદ્વાવઃ
॥ ૨૭ ॥

न च तेषूपदेशापेक्षा, अपि तु केवलं
तत्संनिधिरेव तारयतीत्याह—तेष्विति सप्तभिः ।

तेषु नित्यं महाभाग महाभागेषु मत्कथाः ।
सम्भवन्ति हिता नृणां जुषतां प्रपुनन्त्यघम् ॥ २૮ ॥
॥ ૨૮ ॥

ता ये शृण्वन्ति गायन्ति ह्यनुमोदन्ति चादृताः ।
मत्पराः શ્રદ્ધાનાશ્ચ ભક્તિં વિન્દન્તિ તે મયિ ॥ ૨૯ ॥

રાજાઓમાં અને દેવોમાં (પણ) દેદીપ્યમાન
પુરૂરવા ॥ ૨૫ ॥

તેથી બુદ્ધિમાન મનુષ્ય દુષ્ટસંગ છોડીને સત્સંગમાં
સંલગ્ન થાય, (કારણ કે) સંતજનો હિતકારી
ઉપદેશવચનોથી આ (કલ્યાણકામી)ના મનની
આસક્તિને કાપી નાખે છે. ॥ ૨૬ ॥

હિતોપદેશનાં વચનોથી— એમ કહીને તીર્થાટન,
દેવદર્શન વગેરે કરતાં પણ સત્સંગ શ્રેયસ્કર છે,
એમ દર્શાવે છે. ॥ ૨૬ ॥

સંતજનોનાં લક્ષણો જણાવે છે— ‘સન્તઃ ઇતિ ।’

સંતજનો વસ્તુઓ કે વિષયોની અપેક્ષા ન
રાખનારા હોય છે. (તેથી) મારામાં જ મન
રાખનારા, (તેથી) અત્યંત શાંત, (તેથી) સદા-
સર્વદા-સર્વત્ર બ્રહ્મદર્શન કરનારા, (તેથી) મમતારહિત,
(તેથી) અહંકરરહિત, (તેથી) (રાગ-દ્વેષ, સુખ-
દુઃખ વગેરે) દ્વંદ્વોથી રહિત (અને તેથી) અપરિગ્રહી
હોય છે. ॥ ૨૭ ॥

આઠેય વિશેષણો વચ્ચે યથાયોગ્ય કાર્ય-
કારણ સંબંધ છે. ॥ ૨૭ ॥

તે સંતજનો પાસેથી ઉપદેશની અપેક્ષા નથી,
પરંતુ કેવળ તેમનું સામીપ્ય જ મનુષ્યને તારે છે,
એમ સાત શ્લોકોથી કહે છે— ‘તેષુ ઇતિ ।’ (તેમનાં
વચનો મારી કથા જ છે, એમ કહે છે.)

હે મહાભાગ્યશાળી ઉદ્ભવ! તે મહાભાગ્યશાળી
સંતજનોની વચ્ચે સદાય મારી કથાઓ જ થતી
હોય છે. (પરમ) હિતકારી કથાઓનું સેવન (શ્રવણ)
કરનારા મનુષ્યોનાં પાપોને તે કથાઓ પવિત્ર
કરી દે છે. ॥ ૨૮ ॥ ૨૮ ॥

જે મનુષ્યો મારામાં આદરવાળા થઈને તે
કથાઓનું શ્રવણ કરે છે, ગાય છે અને તે કથાઓનું
અનુમોદન કરે છે, તેવા મારી આરાધનામાં નિષ્ઠ
થયેલા શ્રદ્ધાળુ જનો મારી ભક્તિ પામે છે. ॥ ૨૯ ॥

શ્રવણાદિભિરેવ મત્પરાઃ શ્રદ્ધધાનાશ્ચ સન્તો
ભક્તિં વિન્દન્તિ ॥ ૨૯ ॥

ભક્તિં લબ્ધવતઃ સાધોઃ કિમન્યદવશિષ્યતે ।
મય્યનન્તગુણે બ્રહ્મણ્યાનન્દાનુભવાત્મનિ ॥ ૩૦
॥ ૩૦ ॥

યથોપશ્રયમાણસ્ય ભગવન્તં વિભાવસુમ્ ।
શીતં ભયં તમોઽપ્યેતિ સાધૂન્ સંસેવતસ્તથા ॥ ૩૧

વિભાવસુમગિનં સેવમાનસ્ય । અપ્યેતિ
નશ્યતિ । તથા કર્મજાહ્યમાગામિસંસારભયં
તન્મૂલમજ્ઞાનં ચ નશ્યતીત્યર્થઃ ॥ ૩૧ ॥

નિમજ્જ્યોન્મજ્જતાં ઘોરે ભવાબ્ધૌ પરમાયનમ્ ।
સન્તો બ્રહ્મવિદઃ શાન્તા નૌર્દૃઢેવાપ્સુ મજ્જતામ્ ॥ ૩૨

નિમજ્જ્યોન્મજ્જતામુચ્ચાવચયોનીર્ગચ્છતામ્ ।
પરમાયનં પરમાશ્રયઃ ॥ ૩૨ ॥

અન્નં હિ પ્રાણિનાં પ્રાણ આર્તાનાં શરણં ત્વહમ્ ।
ધર્મો વિત્તં નૃણાં પ્રેત્ય સન્તોઽર્વાગ્ બિભ્યતોઽરણમ્ ॥
॥ ૩૩ ॥

કિંચ, યથાન્નમેવ પ્રાણો જીવનમ્ । અહમેવ
યથા શરણમ્ । ધર્મ એવ યથા પ્રેત્ય પરલોકે
વિત્તમ્ । તથા સન્ત એવાર્વાક્ સંસારપાતાદ્
બિભ્યતઃ પુંસઃ અરણં શરણમ્ ॥ ૩૩ ॥

શ્રવણાદિ દ્વારા જ મારી આરાધનામાં નિષ્ઠ
થયેલા જનો શ્રદ્ધાળુ થઈને મારી ભક્તિ પામે
છે. ॥ ૨૯ ॥

હે સાધુ (ઉદ્ધવ), અનંત ગુણોવાળા અને
આનંદના અનુભવરૂપ, પરબ્રહ્મ, પરમાત્મા એવા
મારામાં ભક્તિ પ્રાપ્ત કરનારને બીજું ક્યું ફળ
પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહે? ॥ ૩૦ ॥ ૩૦ ॥

જેમ ભગવાન વિભાવસુ (અગ્નિ)નો આશ્રય
કરનારનાં ટાઢ, ભય અને અંધકાર નાશ પામે છે,
તેમ સત્પુરુષોની સારી રીતે સેવા કરનારનાં (કર્મ)
જડતા, (ભવિષ્યનો સંસાર)ભય અને (તેના મૂળરૂપ
અજ્ઞાનરૂપી) અંધકાર નાશ પામે છે. ॥ ૩૧ ॥

‘વિભાવસુમ્’ અગ્નિનો આશ્રય કરનારનાં
(ટાઢ વગેરે) ‘અપ્યેતિ’ નાશ પામે છે, તેમ કર્મની
જડતા, ભવિષ્યનો સંસારભય અને તેના મૂળરૂપ
અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૧ ॥

જળમાં ડૂબતા મનુષ્યોને જેમ સ્થિર નૌકા
પરમ આશ્રયરૂપ થાય છે, તેમ ભયંકર સંસારસમુદ્રમાં
(ઉચ્ચ-નીચ યોનિઓમાં) પડીને ઉપર આવતા મનુષ્યોને
શાંત, બ્રહ્મજ્ઞાની સંતો પરમ આશ્રયરૂપ થાય છે.
॥ ૩૨ ॥

‘નિમજ્જ્ય-ઉન્મજ્જતામ્’ ઉચ્ચ-નીચ યોનિઓમાં
પડીને ઉપર આવતા મનુષ્યોને ॥ ૩૨ ॥

જેમ અન્ન પ્રાણીઓના પ્રાણ છે, જેમ હું
દુઃખીઓનાં દુઃખ દૂર કરનારો છું અને જેમ ધર્મ
મનુષ્યોનું પરલોકનું ધન છે તેમ સત્પુરુષો નીચે
(સંસારમાં) પડવાથી ડરતા મનુષ્યનું શરણ છે. ॥૩૩॥

વળી, જેમ અન્ન જ ‘પ્રાણઃ’ જીવન છે,
જેમ હું જ શરણ છું અને જેમ ધર્મ ‘પ્રેત્ય’
પરલોકનું ધન છે તેમ સંતો જ ‘અર્વાક્’ નીચે-
સંસારમાં પડવાથી ડરતા મનુષ્યનું ‘અરણમ્’
શરણ છે. ॥ ૩૩ ॥

सन्तो दिशन्ति चक्षुषि बहिरर्कः समुत्थितः ।

देवता बान्धवाः सन्तः सन्त आत्माहमेव च ॥ ३४

કિંચ, સન્તશ્ચક્ષુષિ સગુણનિર્ગુણજ્ઞાનાનિ ।
અર્કઃ પુનઃ સમ્યગુત્થિતોઽપિ બહિસ્તદપ્યેકમેવ
ચક્ષુરિત્યર્થઃ ॥ ૩૪ ॥

अध्यायार्थमुपसंहरति—वैतसेन इति ।

वैतसेनस्ततोऽप्येवमुर्वश्या लोकनिःस्पृहः ।

मुक्तसंगो महीमेतामात्मारामश्चचार ह ॥ ૩૫

સુદ્યુમ્નભાવેનોમાવનં પ્રવિષ્ટસ્ય વીતા સેના
સ્ત્રીભાવં પ્રાપ્તા યસ્ય તસ્ય સ્ત્રીભાવં પ્રાપ્તસ્ય
પુત્રો વૈતસેનઃ પુરુરવાઃ । એવમુક્તપ્રકારેણોર્વશ્યા
લોકાત્સ્થાનાદવલોકનાદ્વા નિસ્પૃહસ્તતોઽપિ
સત્સંગાદપિ હેતોર્મુક્તસઙ્ગઃ સન્નાત્મારામો ભૂત્વા
યથેષ્ટં ચચારેતિ ॥ ૩૫ ॥

ઉદિત થયેલો સૂર્ય (બહારનો અંધકાર દૂર
કરીને) ચક્ષુને બહારનું દર્શન કરાવે છે. (એ માટેનું
સામર્થ્ય આપે છે,) પરંતુ દેવતા (સમાન આરાધ્ય)
અને બંધુ (સમાન સન્માનનીય) તેમ જ આત્માની
જેમ પ્રીતિ કરવા યોગ્ય સંતો (સગુણ-નિર્ગુણ
જ્ઞાનરૂપ અનેક) ચક્ષુઓ પ્રદાન કરે છે અને તેથી
સંતરૂપે સ્વયં હું જ (પરમેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ) છું. ॥૩૪॥

વળી, સંતો સગુણ-નિર્ગુણ જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુઓ
પ્રદાન કરે છે. સૂર્ય તો સંપૂર્ણપણે ઉદિત થયો
હોય તો પણ બહારનું (જ્ઞાન) અને એમાં પણ
એક ચક્ષુઈન્દ્રિયને જ (દર્શન કરવા માટેનું સામર્થ્ય
આપે છે), એમ અર્થ છે. ॥ ૩૪ ॥

અધ્યાયના વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે—
'વૈતસેનઃ ઇતિ ।'

ત્યાર પછી પુરુરવાએ પણ ઉર્વશીના
લોકથી નિઃસ્પૃહ થઈને, સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને,
આત્મામાં રમણ કરતાં, આ પૃથ્વીલોક પર વિચરણ
કર્તું. ॥ ૩૫ ॥

સુદ્યુમ્નરૂપે ઉમાદેવીના વનમાં પ્રવિષ્ટ થયેલા,
વીતા સેના સ્ત્રીભાવ પ્રાપ્ત થયો છે જેને તે
સ્ત્રીભાવને પ્રાપ્ત થયેલાના પુત્ર 'વૈતસેનઃ' પુરુરવાએ
આમ કહેવામાં આવેલા પ્રકારે ઉર્વશીના લોકથી—
સ્થાનથી અથવા અવલોકનથી નિઃસ્પૃહ થઈને 'તતઃ'
તે સત્સંગના હેતુથી પણ સર્વસંગનો ત્યાગ કરીને
આત્મામાં રમણ કરનાર થઈને યથેચ્છ વિચરણ
કર્તું. ॥ ૩૫ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे
ऐलगीतं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां
टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

અથ સપ્તવિંશોઽધ્યાયઃ

ક્રિયાયોગનું વર્ણન

સપ્તવિંશે ક્રિયાયોગઃ સદ્યશ્ચિત્તપ્રસાદકઃ ।
સર્વકામાસિહેતુશ્ચ સાઙ્ગઃ પ્રોક્તઃ સમાસતઃ ॥ ૧

રાગાદ્યાકુલચિત્તાનાં કુતોઽસઙ્ગાદિસંભવઃ ।
ઇતિ કૃષ્ણાર્ચનં ભદ્રમનુસ્મૃત્યાનુપૃચ્છતિ ॥ ૨
(વંશીધરી—અસઙ્ગઃ ત્યાગઃ ।)

उद्धव उवाच

ક્રિયાયોગં સમાચક્ષ્વ ભવદારાધનં પ્રભો ।
યસ્માત્ત્વાં યે યથાર્ચન્તિ સાત્વતાઃ સાત્વતર્ષભ ॥ ૧

ક્રિયાયોગમિતિ । ભવદારાધનરૂપમ્ ।
યસ્માદિતિ કારણાધિષ્ઠાનાદિપ્રશ્નઃ, સર્વ-
કારકાણાં નિમિત્તત્વસ્યાવિશિષ્ટત્વાત્ ।

યથેતિ કસ્મિન્નધિષ્ઠાનાદૌ કેન
પ્રકારેણેતિ પ્રશ્નઃ । યે અધિકારિણઃ । સાત્વતા
ભક્તાઃ ॥ ૧ ॥

સત્યાવીસમા અધ્યાયમાં, ચિત્તને શીઘ્ર નિર્મળ
કરનાર અને સર્વ કામનાઓની પ્રાપ્તિના કારણરૂપ
ભગવાનની આરાધનાનો વિધિ અંગો સહિત સંક્ષેપમા
કહેવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧ ॥

રાગ(દ્વેષ) વગેરેથી વ્યાકુળ થયેલા
ચિત્તવાળાઓને ત્યાગ વગેરે ક્યાંથી સંભવે? આથી
ભગવાનની (પરમ) કલ્યાણકારી આરાધનાને ધ્યાનમાં
લઈને (ઉદ્ધવજી ભગવાનને) પૂછે છે. ॥ ૨ ॥

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે પ્રભુ! હે
સાત્વતશિરોમણિ! (અથવા હે ભક્તવત્સલ!), જેઓ
અધિકારી ભક્તજનો છે તેઓ જે કારણે અને જે
પ્રકારે આપની આરાધનારૂપ અર્ચન કરે છે તે
ક્રિયાયોગ વર્ણવો. ॥ ૧ ॥

‘ક્રિયાયોગમ્ ઇતિ ।’ ભગવાનની આરાધનારૂપ
ક્રિયાયોગ (‘અર્ચનલક્ષણો મોક્ષોપાયઃ’— રાધા.
પૂજાના લક્ષણવાળો મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય)
‘યસ્માત્ ઇતિ ।’ ‘યત્’ શબ્દની પંચમી વિભક્તિ
યસ્માત્ એ કારણ, અધિષ્ઠાન વગેરેનો પ્રશ્ન છે.
કારણરૂપ અધિષ્ઠાનનું વિધાન, પ્રકાર, સામગ્રી તથા
અવાંતર રહસ્ય વગેરે દર્શાવવા માટેનો પ્રશ્ન છે,
કારણ કે સર્વ કારકો (કર્તા, કર્મ, કરણ, સમ્પ્રદાન,
અપાદાન અને અધિકરણ) ક્રિયા થવા માટે સરખાં
જ નિમિત્ત બને છે.

‘યથા’ ક્યા અધિષ્ઠાન વગેરેમાં, ક્યા પ્રકારથી
એમ પ્રશ્ન છે. ‘યે’ જેઓ અધિકારી ‘સાત્વતાઃ’
ભક્તો (છે તેઓ જે કારણે અને જે પ્રકારે આપની
આરાધના કરે છે.) ॥ ૧ ॥

વંશીધરી— ભક્તપ્રિયસ્ય તવૈતત્કથનમુચિત-
મિત્યભિપ્રેત્યાહ—સાત્વતર્ષભેતિ । ઉક્તલક્ષણ-
સત્સંગસહિતા ભક્તિઃ પુત્રકલત્રાદ્યાસક્તૈ-
ર્દુર્લભાઽતસ્તેષામપિ નિસ્તારિકામાગમોક્તાર્ચન-
ભક્તિમનુસૃત્ય પૃચ્છતિ—ક્રિયાયોગમિતિ ।
હે પ્રભો ઇતિ કેવલયા સત્સંગાદિહીનયાઽપ્યર્ચન-
રૂપયા ભક્ત્યા મોચયિતું સમર્થોઽસીતિ ભાવઃ ।

अस्य पुनर्विशेषतः प्रश्ने कारणमाह
चतुर्भिः—

एतद् वदन्ति मुनयो मुहुर्निःश्रेयसं नृणाम् ।
नारदो भगवान् व्यास आचार्योऽङ्गिरसः सुतः ॥ २

एतत्त्वदर्चनं निःश्रेयसकरं वदन्ति ।
अङ्गिरसः सुतो बृहस्पतिः ॥ २ ॥

निःसृतं ते मुखाम्भोजाद् यदाह भगवानजः ।
पुत्रेभ्यो भृगुमुख्येभ्यो देव्यै च भगवान् भवः ॥ ૩

निःसृतं त्वयोपदिष्टमित्यर्थः । देव्यै पार्वत्यै
॥ ૩ ॥

एतद् वै सर्ववर्णानामाश्रमाणां च सम्मतम् ।
श्रेयसामुत्तमं मन्ये स्त्रीशूद्राणां च मानद ॥ ૪

सर्ववर्णानां त्रैवर्णिकानाम् ॥ ૪ ॥

ભક્તો આપને પ્રિય છે, તેથી આપ આના
વિષે કથન કરો એ ઉચિત છે, એવા અભિપ્રાયથી
કહે છે— ‘સાત્વતર્ષભ ઇતિ ।’ ઉક્ત લક્ષણ અને
સત્સંગસહિતની ભક્તિ પુત્ર-પત્ની વગેરેમાં આસક્તિ
રાખનારાઓ માટે દુર્લભ છે, આથી તેમનો પણ
ઉદ્ધાર કરનારી, શાસ્ત્રોમાં કહેલી અર્ચનભક્તિને
અનુસરીને પૂછે છે— ‘ક્રિયાયોગમ્ ઇતિ ।’ ‘હે
પ્રભો’ સત્સંગાદિ વગરની કેવળ અર્ચનરૂપ ભક્તિથી
પણ મુક્ત કરવા આપ સમર્થ છો, એવો ભાવ છે.

આ (ક્રિયાયોગ)નો પુનઃ વિશેષરૂપે પ્રશ્ન કરવા
માટેનું કારણ ચાર શ્લોકો દ્વારા પૂછે છે—

નારદજી, ભગવાન વ્યાસ તથા અંગિરાના
પુત્ર આચાર્ય બૃહસ્પતિ વગેરે મુનિઓ આ ક્રિયાયોગને
વારંવાર મનુષ્યોનું પરમ કલ્યાણ કરનારો કહે
છે. ॥ ૨ ॥

આપના આ અર્ચનરૂપ ક્રિયાયોગને પરમ
કલ્યાણ કરનારો કહે છે. ‘અઙ્ગિરસઃ સુતઃ’ અંગિરાના
પુત્ર આચાર્ય બૃહસ્પતિ ॥ ૨ ॥

આપના મુખકમળમાંથી નિઃસૃત થયેલો જે
પૂજાવિધિરૂપ ક્રિયાયોગ ભગવાન બ્રહ્મદેવે ભૃગુ
વગેરે પોતાના પુત્રોને તથા ભગવાન ભવે (શંકરે)
દેવી પાર્વતીને કહ્યો હતો (તે ક્રિયાયોગ આપ મને
કહો). ॥ ૩ ॥

‘નિઃસૃતમ્’ આપના દ્વારા ઉપદેશ કરવામાં
આવેલા ક્રિયાયોગને— ‘દૈવ્યૈ’ દેવી પાર્વતીને માટે
॥ ૩ ॥

હે માનપ્રદાતા, આ પૂજાવિધિ સર્વ વર્ણો,
આશ્રમો, સ્ત્રીઓ તથા શૂદ્રોના કલ્યાણકારી ધર્મોમાં
સર્વશ્રેષ્ઠ સાધન છે, એમ હું માનું છું. ॥ ૪ ॥

‘સર્વવર્ણાનામ્’ ત્રણેય વર્ણોના ॥ ૪ ॥

एतत् कमलपत्राक्ष कर्मबन्धविमोचनम् ।
भक्ताय चानुरक्ताय ब्रूहि विश्वेश्वरेश्वर ॥ ५

વિશ્વેશ્વરા યે તેષામીશ્વર ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

न ह्यन्तोऽनन्तपारस्य कर्मकाण्डस्य चोद्धव ।
संक्षिप्तं वर्णयिष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ६

કર્મકાણ્ડસ્ય પૂજાવિધાનસ્ય । નાસ્ત્યન્તો
ગ્રન્થતઃ પારં વાઽનુષ્ઠાનતો યસ્ય તસ્ય ॥ ૬ ॥

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र इति मे त्रिविधो मखः ।
त्रयाणामीप्सितेनैव विधिना मां समर्चयेत् ॥ ७

વૈદિક એવ મન્ત્રો વૈદિકાન્યેવાઙ્ગાનિ
ચ યસ્મિન્ પુરુષસૂક્તાદૌ સ વૈદિકઃ ।
એવં તાન્ત્રિકોઽપિ મિશ્રોઽષ્ટાક્ષરાદિઃ । મખઃ
પૂજા ॥ ૭ ॥

यदा त्रैवर्णिको यजेत तदा विशेषमाह—

यदा स्वनिगमेनोक्तं द्विजत्वं प्राप्य पूरुषः ।
यथा यजेत मां भक्त्या श्रद्धया तन्निबोध मे ॥ ८

યદા ગર્ભાષ્ટમૈકાદશદ્વાદશાબ્દાદિકાલે
સ્વનિગમેન સ્વાધિકારપ્રવૃત્તેન વેદેનોક્તં
દ્વિજત્વમુપનયનમ્ ॥ ૮ ॥

હે કમળની પાંખડી સમાન નેત્રવાળા!
હે વિશ્વેશ્વરોના પણ ઈશ્વર! કર્મના બંધનમાંથી
છોડાવનારું આ આરાધન આપના ઉપર અનુરાગ
રાખનારા ભક્તને (મને) આપ કહો. ॥ ૫ ॥

જેઓ વિશ્વેશ્વરો છે, તેમના ઈશ્વર! ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે ઉદ્ધવ, (ગ્રંથોમાં)

જેની સીમા નથી કે અનુષ્ઠાન કરવામાં જેનો કોઈ
પાર નથી, તે અનંત કર્મકાંડને સંક્ષેપમાં યથોચિત
રીતે હું કમશઃ વર્ણવીશ. ॥ ૬ ॥

પૂજાના વિધાનના ગ્રંથો અનુસાર જેની સીમા
નથી કે અનુષ્ઠાન કરવામાં જેનો પાર નથી તેને
॥ ૬ ॥

વૈદિક, તાંત્રિક અને મિશ્ર, એમ મારી પૂજા
ત્રણ પ્રકારે થાય છે. (આ) ત્રણેયમાં પોતાને
અભીષ્ટ હોય તેવી જ પૂજાવિધિથી મારી આરાધના
કરવી જોઈએ. ॥ ૭ ॥

કેવળ વૈદિક મંત્રો અને કેવળ વૈદિક અંગો
જેમાં છે જે પુરુષસૂક્ત વગેરેમાં છે, તે વૈદિક વિધિ
છે. એ જ પ્રમાણે તાંત્રિક વિધિ પણ છે તથા
અષ્ટાક્ષર વગેરે (મંત્રજપ) જેમાં છે તે મિશ્રવિધિ
છે. ‘મખઃ’ પૂજા ॥ ૭ ॥

જ્યારે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય એમ ત્રણ વર્ણોવાળા
મનુષ્યો પૂજન કરે ત્યારે વિશેષ ફળ કહે છે—

પોતાના અધિકાર પ્રમાણે વેદ દ્વારા કહેવામાં
આવેલું દ્વિજત્વ પ્રાપ્ત કરીને પુરુષે ભક્તિ અને
શ્રદ્ધાપૂર્વક જે રીતે મારું પૂજન કરવું જોઈએ, તે
મારી પાસેથી સાંભળો. ॥ ૮ ॥

‘યદા’ ગર્ભના આઠમા, અગિયારમા કે બારમા
વર્ષે વગેરે સમયે ‘સ્વનિગમેન’ પોતાના અધિકાર
પ્રમાણે વેદ દ્વારા કહેવામાં આવેલો ‘દ્વિજત્વમ્’
ઉપનયન સંસ્કાર (પ્રાપ્ત કરીને) ॥ ૮ ॥

अर्चायां स्थण्डिलेऽग्नौ वा सूर्ये वाप्सु हृदि द्विजे ।
द्रव्येण भक्तियुक्तोऽर्चेत् स्वगुरुं माममायया ॥
॥ ९ ॥

अर्चायां प्रतिमादौ ॥ ९ ॥

स्नाने विशेषमाह—

पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत धौतदन्तोऽङ्गशुद्धये ।
उभयैरपि च स्नानं मन्त्रैर्मृद्ग्रहणादिना ॥ १० ॥

उभयैर्वૈદિકૈસ્તાન્નિકૈશ્ચ મન્ત્રૈઃ ॥ ૧૦ ॥

सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि वेदेनाचोदितानि मे ।
पूजां तैः कल्पयेत् सम्यक् संकल्पः कर्मपावनीम् ॥
॥ ११ ॥

किंच, सन्ध्योपासनादीनि कर्माणि
आचोदितानि साकल्येन विहितानि यस्य
यानि तैः सह मे पूजां कुर्यात् । न तु तानि
परित्यजेदित्यर्थः । सम्यक् परमेश्वरविषय एव
संकल्पो यस्य तथाभूतः सन् । कर्मपावनीं
कर्मनिर्हारिणीम् ॥ ११ ॥

अर्चाभेदानाह सार्धेन—

शैली दारुमयी लौही लेप्या लेख्या च सैकती ।
मनोमयी मणिमयी प्रतिमाष्टविधा स्मृता ॥ १२ ॥

શૈલી શિલામયી । લૌહી સુવર્ણાદિમયી ।
લેપ્યા મૃચ્વન્દનાદિમયી । હૃદિ પૂજાયાં મનોમયી
॥ ૧૨ ॥

ભક્તિયુક્ત થયેલા મનુષ્યે પ્રતિમામાં,
ભૂમિમાં (વેદિમાં), અગ્નિમાં, સૂર્યમાં, જળમાં,
હૃદયમાં કે બ્રાહ્મણમાં પૂજાની સામગ્રીઓ દ્વારા
પોતાના ગુરુ એવા મારી નિષ્કપટ ભાવે પૂજા
કરવી જોઈએ. ॥ ૯ ॥

‘अर्चायाम्’ પ્રતિમા વગેરેમાં ॥ ૯ ॥

સ્નાન વિષે વિશેષ કહે છે—

પહેલાં દંતમંજન કરીને અંગોની શુદ્ધિ માટે માટી
લેવી વગેરે દ્વારા વૈદિક તથા તાંત્રિક બંને પ્રકારના
મંત્રોનું ઉચારણ કરીને સ્નાન કરવું જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

‘उभयैः’ વૈદિક અને તાંત્રિક મંત્રો દ્વારા
॥ ૧૦ ॥

જેનો સંકલ્પ કેવળ પરમેશ્વરવિષયક જ છે,
તેવા સાધકે વેદમાં સંપૂર્ણપણે વિધાન કરાયેલાં
સંધ્યોપાસનાદિ કર્મો સહિત કર્મબંધનનો નાશ
કરનારી મારી પૂજા કરવી જોઈએ. ॥ ૧૧ ॥

વળી, સંધ્યોપાસના વગેરે ‘आचोदितानि’
વેદમાં સંપૂર્ણપણે વિધાન કરવામાં આવેલાં જે કર્મો
છે જેનાં, તે સાધક તે કર્મો સહિત મારી પૂજા કરે,
પરંતુ તે કર્મોનો ત્યાગ ન કરે, એમ અર્થ છે.
‘सम्यक्’ પરમેશ્વરવિષયક જ જેનો સંકલ્પ છે,
તેવા થઈને— ‘कर्मपावनीम्’ કર્મબંધનનો નાશ
કરનારી મારી પૂજા (કરે). ॥ ૧૧ ॥

મૂર્તિના પ્રકારો દોઢ શ્લોકથી કહે છે—

પથ્થરની, લાકડાની, ધાતુની, માટીની કે
ચંદનની, ચિત્રની, રેતીની, મનની કલ્પનામયી
અને મણિઓની— એમ આઠ પ્રકારની મૂર્તિઓ
કહેવાય છે ॥ ૧૨ ॥

‘शैली’ પથ્થરની, ‘लौही’ સુવર્ણ વગેરે ધાતુની,
‘लेप्या’ માટી, ચંદન વગેરેની હૃદયમાં પૂજા કરવા
માટે મનની કલ્પનામયી ॥ ૧૨ ॥

ચલાચલેતિ દ્વિવિધા પ્રતિષ્ઠા જીવમન્દિરમ્ ।
 ઉદ્વાસાવાહને ન સ્તઃ સ્થિરાયામુદ્ભવાર્ચને ॥ ૧૩

પ્રકર્ષેણ તિષ્ઠત્યસ્યામિતિ પ્રતિષ્ઠા પ્રતિમૈવ
 જીવસ્ય ભગવતો મન્દિરમ્ । યદ્વા, પ્રતિષ્ઠયા
 કલાન્યાસેન ભગવન્મન્દિરં ભવતીતિ । પ્રતિમાભેદેન
 વિશેષમાહ સાર્ધેન—ઉદ્વાસો વિસર્જનમ્ ॥ ૧૩ ॥

અસ્થિરાયાં વિકલ્પઃ સ્યાત્ સ્થણિડલે તુ ભવેદ્ દ્વયમ્ ।
 સ્નપનં ત્વવિલેપ્યાયામન્યત્ર પરિમાર્જનમ્ ॥
 ॥ ૧૪ ॥

અસ્થિરાયામર્ચને વિકલ્પઃ । શાલગ્રામે
 ન કુર્યાત્સૈકત્યાં કુર્યાદન્યત્ર કુર્યાદ્વા ન
 વૈતિ । અવિલેપ્યાયાં મૃન્મયલેખ્યવ્યતિરિક્તાયામ્ ।
 અન્યત્ર વિલેપ્યાયાં લેખ્યાયાં ચ પરિમાર્જનમેવ
 ॥ ૧૪ ॥

ઇદાનીં સકામનિષ્કામભેદેન વિશેષમાહ—
 દ્રવ્યૈરિતિ ।

દ્રવ્યૈઃ પ્રસિદ્ધૈર્મદ્યાગઃ પ્રતિમાદિષ્વમાયિનઃ ।
 ભક્તસ્ય ચ યથાલબ્ધૈર્હૃદિ ભાવેન ચૈવ હિ ॥ ૧૫

હે ઉદ્ભવ! ચલા પ્રતિમા અને અચલા પ્રતિમા
 એમ બે પ્રકારની પ્રતિમાઓ છે. ભગવાન ઉત્કૃષ્ટરૂપે
 જેમાં સ્થિત થાય છે, તે પ્રતિમા જ ભગવાનનું
 મંદિર છે. અચલા પ્રતિમાના પૂજન માટે વિસર્જન
 અને આવાહન હોતાં નથી. ॥ ૧૩ ॥

ભગવાન આ (જે) પ્રતિમામાં ઉત્કૃષ્ટરૂપે સ્થિત
 થાય છે તે ‘પ્રતિષ્ઠા’ છે, તે પ્રતિમા જ ‘જીવસ્ય’
 ભગવાનનું મંદિર છે. અથવા પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાથી
 અર્થાત્ તે તે મંત્રોથી તે તે તત્ત્વોનો ન્યાસ કરવાથી
 પ્રતિમા ભગવાનનું મંદિર બને છે. જુદી જુદી
 પ્રતિમાઓને વિશેષરૂપે દોઢ શ્લોકથી વર્ણવે છે—
 ‘ઉદ્વાસઃ’ વિસર્જન ॥ ૧૩ ॥

ચલા પ્રતિમામાં આવાહન અને વિસર્જન
 વૈકલ્પિક છે, (કરી શકાય અને ન પણ કરાય પરંતુ)
 ભૂમિ પર આલેખાયેલાં (ચંત્ર કે મૂર્તિ)નાં આ બંને
 (આવાહન-વિસર્જન) થવાં જોઈએ. માટી-ચંદનની
 કે ચિત્રમયી પ્રતિમાઓનું કેવળ માર્જન કરવું; તે
 સિવાયની પ્રતિમાઓને સ્નાન કરાવવું જોઈએ. ॥ ૧૪ ॥

અસ્થિર કે ચલા પ્રતિમાના પૂજનમાં વિકલ્પ
 છે. શાલિગ્રામમાં આ બંને ન કરવાં જોઈએ;
 રેતીની મૂર્તિમાં કરવાં જોઈએ. તે સિવાયની મૂર્તિમાં
 કરો કે ન કરો. ‘અવિલેપ્યાયામ્’ માટીની કે
 આલેખાયેલી પ્રતિમાઓ સિવાયની બીજી પ્રતિમાઓને
 માટે (સ્નાનનું વિધાન છે). અન્ય મૂર્તિઓમાં અર્થાત્
 માટી-ચંદન કે ચિત્રમયી પ્રતિમાઓ માટે માર્જન જ
 વિહિત છે. ॥ ૧૪ ॥

હવે સકામપૂજા અને નિષ્કામપૂજાના પ્રકાર
 દ્વારા વિશેષ કહે છે— ‘દ્રવ્યૈઃ ઇતિ ।’

ઉત્તમ પદાર્થો વડે મારી મૂર્તિઓ વગેરેમાં
 પૂજન કરવું જોઈએ. નિષ્કામ ભક્તને જે મળે તે
 પદાર્થોથી તે મારું પૂજન કરે. અથવા હૃદયમાં જ
 ભાવપૂર્વક (મનોમય દ્રવ્યોથી) જ તે પૂજન કરે. ॥ ૧૫ ॥

પ્રકર્ષેણ સિદ્ધૈઃ સુશોભનૈઃ । અમાયિનો
નિષ્કામસ્ય ભક્તસ્ય તુ યથાલબ્ધૈઃ । યત્ર
ચન્દનાદિ સર્વથા ન લભ્યતે તત્ર હૃદિ ભાવેન
ભાવનયા । યદ્વા, હૃદિ ચેન્મદ્યાગસ્તદા ભાવેન
મનોમયૈર્દ્રવ્યૈરિત્યર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

અધિષ્ઠાનભેદેન પ્રધાનોપચારમાહ સાર્ધેન—
સ્નાનેતિ ।

સ્નાનાલંકરણં પ્રેષ્ટમર્ચાયામેવ તૂદ્ધવ ।
સ્થણિડલે તત્ત્વવિન્યાસો વહ્વાવાજ્યપ્લુતં હૃદિઃ ॥ ૧૬

તત્ત્વવિન્યાસો યથાસ્થાનમઙ્ગપ્રધાનદેવતાનાં
તત્તન્મન્ત્રૈઃ સ્થાપનમ્ ॥ ૧૬ ॥

સૂર્યે ચાભ્યર્હણં પ્રેષ્ટં સલિલે સલિલાદિભિઃ ।
શ્રદ્ધયોપાહૃતં પ્રેષ્ટં ભક્તેન મમ વાર્યપિ ॥ ૧૭

અભ્યર્હણમુપસ્થાનાર્ચાદિ । સલિલાદિભિ—
સ્તર્પણાદિના યજનમ્ । સર્વસાધારણમાહ—
શ્રદ્ધયેતિ ॥ ૧૭ ॥

ભૂર્યપ્યભક્તોપહૃતં ન મે તોષાય કલ્પતે ।
ગન્ધો ધૂપઃ સુમનસો દીપોઽન્નાદ્યં ચ કિં પુનઃ ॥ ૧૮

॥ ૧૮ ॥

(‘પ્રસિદ્ધૈઃ’) ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કરવામાં
આવેલા સુશોભિત પદાર્થો વડે, પરંતુ ‘અમાયિનઃ’
નિષ્કામ ભક્ત જે મળે તે પદાર્થોથી (પૂજન કરે).
જ્યાં ચંદન વગેરે કાંઈ પણ ન મળે ત્યાં હૃદયમાં
‘ભાવનયા’ ભાવપૂર્વક મનોમય દ્રવ્યોથી (પૂજન
કરે,) એમ અર્થ છે. ॥ ૧૫ ॥

અધિષ્ઠાતા દેવોના ભેદપૂર્વક મુખ્ય ઉપચાર
(વિધિ) દોઢ શ્લોકથી કહે છે— ‘સ્નાન ઇતિ ।’

હે ઉદ્ધવ, સ્નાન કરાવવું અને અલંકારો
ધારણ કરાવવા અત્યંત પ્રિય હોય તો મારી
પ્રતિમામાં જ તે કરવાં. પૃથ્વીમાં પૂજન કરવું હોય
તો જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં અંગોની તથા મુખ્ય દેવોની
તે તે મંત્રોથી સ્થાપના કરવી. અગ્નિમાં પૂજન
કરવું હોય તો ઘીથી તરબોળ હવિષ અગ્નિમાં
હોમવું. ॥ ૧૬ ॥

‘તત્ત્વવિન્યાસઃ’ જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં અંગોની તથા
મુખ્ય દેવોની તે તે મંત્રોથી સ્થાપના (કરવી). ॥ ૧૬ ॥

સૂર્યોપાસનામાં ઉપસ્થાન તથા અર્ધ્યાદિથી અને
જળની ઉપાસનામાં તર્પણાદિથી પૂજન કરવું જોઈએ.
ભક્ત દ્વારા શ્રદ્ધાથી લાવવામાં આવેલું જળ પણ
મને અત્યંત પ્રિય છે. ॥ ૧૭ ॥

‘અભ્યર્હણમ્’ ઉપસ્થાન તથા અર્ધ્યાદિ— જળ
વગેરે દ્વારા કરાયેલા તર્પણાદિથી પૂજન (કરવામાં આવે
તો તે મને અત્યંત પ્રિય છે). સર્વત્ર સાધારણ સારરૂપે
કહે છે— ‘શ્રદ્ધયા ઇતિ ।’ શ્રદ્ધાથી (લાવવામાં આવેલું
જળ પણ મને અત્યંત પ્રિય છે). ॥ ૧૭ ॥

અભક્ત દ્વારા નિવેદન કરવામાં આવેલી વિપુલ
સામગ્રી પણ મને પ્રસન્ન કરવા માટે સમર્થ થતી
નથી. (જો હું જળ માત્રથી જ પ્રસન્ન થઈ જતો
હોઉં, તો શ્રદ્ધાપૂર્વક લાવવામાં આવેલાં) ચંદન,
ધૂપ, પુષ્પો, દીપક અને અન્ન વગેરે મને પ્રસન્ન
કરે, તેમાં વળી શું કહેવું? ॥ ૧૮ ॥ ૧૮ ॥

एवमधिकारादिव्यवस्थामुक्त्वा इदानीं
पूजाप्रकारमाह—शुचिरति ।

शुचिः सम्भृतसम्भारः प्राग्दर्भैः कल्पितासनः ।

आसीनः प्रागुदग्वार्चेदर्चायामथ सम्मुखः ॥ १९

સંભૃતાઃ સંભારાઃ પૂજાસાધનાનિ યેન
સઃ । પ્રાગ્ગૈર્દર્ભૈઃ । યદ્વા, પ્રાગેવ સંભૃતસંભારઃ
સન્નાસીનઃ, ન ત્વાસીનઃ સન્ પશ્ચાત્ત્સંભારાર્થ
વારંવારમુત્તિષ્ઠેદિત્યર્થઃ । પ્રાડ્મુખ ઉદડ્મુખો
વા આસીનઃ । અર્ચાયાં તુ સ્થિરાયાં સંમુખોઽ-
ર્ચાભિમુખ ઉપવિષ્ટઃ સન્ ॥ ૧૯ ॥

कृतन्यासः कृतन्यासां मदर्चा पाणिनाऽऽमृजेत् ।

कलशं प्रोक्षणीयं च यथावदुपसाधयेत् ॥ २०

અનન્તરં ગુર્વાદિનમસ્કારપૂર્વકં યથોપદેશં
સ્વસ્મિન્કૃતન્યાસઃ કૃતો મૂલમન્ત્રન્યાસો
યસ્યાં તાં મમાર્ચામામૃજેન્નિર્માલ્યાપકર્ષણાદિના
શોધયેત્ । કલશં પૂર્ણકુમ્ભમ્ । પ્રોક્ષણીયં
પ્રોક્ષણાર્થોદકપાત્રમુપસાધયેચ્ચન્દનપુષ્પાદિભિઃ
સંસ્કુર્યાત્ ॥ ૨૦ ॥

આમ, અધિકાર વગેરેની વ્યવસ્થા કહીને હવે
પૂજાનો પ્રકાર કહે છે— ‘શુચિઃ ઇતિ ।’

(સ્નાનાદિથી) પવિત્ર થઈને જેણે પૂજાની સામગ્રી
એકત્ર કરી છે તેવા મનુષ્યે પૂર્વ દિશા તરફ મુખવાળા
દર્ભોનું આસન ગોઠવવું. પૂર્વ દિશા કે ઉત્તર દિશા
તરફ મુખ રાખીને મારી પૂજા કરવી, પરંતુ મારી
અચલા પ્રતિમા હોય તો (પ્રતિમાની) સન્મુખ બેસી
પૂજા કરવી જોઈએ. ॥ ૧૯ ॥

એકઠી કરવામાં આવી છે ‘સંભારાઃ’ પૂજાની
સામગ્રી જેના દ્વારા તે— પૂર્વ દિશા તરફ મુખવાળા
દર્ભોવાળું આસન— અથવા પહેલેથી જ જેણે
સામગ્રી એકઠી કરી છે તેવો તે બેઠેલો મનુષ્ય; પણ
બેઠેલો નહીં, તે પછી સામગ્રી માટે વારંવાર ઊભો
ન થાય, એમ અર્થ છે. પૂર્વ દિશા કે ઉત્તર દિશા
તરફ મુખ રાખીને બેઠેલો— પરંતુ પ્રતિમા જો સ્થિર
(અચલા) હોય તો ‘સમ્મુખઃ’ પ્રતિમાની સન્મુખ
બેસીને ॥ ૧૯ ॥

જેણે પોતાના શરીરમાં અંગન્યાસ કર્યો છે તે
મનુષ્ય અંગન્યાસ કરાયેલી પ્રતિમાને હાથ વડે
(નિર્માલ્ય વગેરે લઈને) જળથી ભરેલા કળશનો
અને પ્રોક્ષણપાત્રનો યથોચિત વિધિથી (ચંદન, પુષ્પ
વગેરેથી) સંસ્કાર કરે. ॥ ૨૦ ॥

પૂજાના આરંભમાં ગુરુ વગેરેને નમસ્કાર કરીને
ઉપદેશ પ્રમાણે પોતાના શરીરમાં જેણે અંગન્યાસ
કર્યો છે તથા મૂળ મંત્ર (દ્વદશાક્ષર અથવા અષ્ટાક્ષર)થી
જે પ્રતિમામાં અંગન્યાસ કર્યો છે, તે મારી પ્રતિમાને
‘આમૃજેત્’ નિર્માલ્ય વગેરે લઈને શુદ્ધ કરે.
‘કલશમ્’ પૂર્ણકુંભનો— ‘પ્રોક્ષણીયમ્’ પ્રોક્ષણ માટેના
જળપાત્રનો ‘ઉપસાધયેત્’ ચંદન, પુષ્પ વગેરેથી
સંસ્કાર કરે. ॥ ૨૦ ॥

तदद्भिर्देवयजनं द्रव्याण्यात्मानमेव च ।
 प्रोक्ष्य पात्राणि त्रीण्यद्भिस्तैस्तैर्द्रव्यैश्च साधयेत् ॥
 ॥ २१ ॥

तदद्भिः प्रोक्षणीयाद्भिर्देवयजनं देवपूजा-
 स्थानम् । पाद्याद्यर्थं त्रीणि पात्राणि कलशोदकैः
 पूरितानि तैस्तैर्द्रव्यैः साधयेत् । तत्र पाद्यादि-
 द्रव्याणि

‘पाद्ये श्यामाकदूर्वाब्जविष्णुक्रान्तादिरिष्यते ।
 गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपाः ॥
 दूर्वा चेति क्रमादर्घद्रव्याष्टकमुदीरितम् ।
 जातीलवङ्गकङ्कोलैर्मतमाचमनीयकम् ॥’
 इति ॥ २१ ॥

पाद्यार्घ्याचमनीयार्थं त्रीणि पात्राणि दैશિકઃ ।
 હૃદા શીર્ષ્ણાથ શિખયા ગાયત્ર્યા ચાભિમન્ત્રયેત્ ॥
 ॥ ૨૨ ॥

तानि च त्रीणि यथाक्रमं हृदयादि-
 मन्त्रैर्गायत्र्या च सर्वाण्यभिमन्त्रयेत् ॥ २२ ॥

पिण्डे वाय्वग्निसंशुद्धे हृत्पद्मस्थां परां मम ।
 अर्णवीं जीवकलां ध्यायेन्नादान्ते सिद्धभाविताम् ॥
 ॥ २३ ॥

પછી પ્રોક્ષણપાત્રના જળથી દેવપૂજાના સ્થાનને
 (અને પદાર્થોને) તથા પોતાને પ્રોક્ષણ કરી પાદ્ય,
 અર્ધ્ય અને આચમન માટેનાં ત્રણ પાત્રોને કળશના
 જળથી ભરી તે તે દ્રવ્યોથી તેઓને તૈયાર કરવાં
 જોઈએ. ॥ ૨૧ ॥

‘તત્-અદ્ભિઃ’ પ્રોક્ષણ કરવા યોગ્ય તે જળથી
 ‘દેવયજનમ્’ દેવપૂજાના સ્થાનને— પાદ્ય વગેરે
 માટેનાં ત્રણ પાત્રોને કળશના જળથી ભરીને તે તે
 દ્રવ્યોથી તેમને તૈયાર કરવાં જોઈએ. તેમાં પાદ્ય
 વગેરે દ્રવ્યો ‘પાદ્યના પાત્રમાં સામો, ધરો, કમળ,
 અપરાજિતા વગેરે વનસ્પતિ પધરાવવી. અર્ધ્યના
 પાત્રમાં ચંદન, પુષ્પ, અક્ષત, જવ, દર્ભનો અગ્રભાગ,
 તલ, સરસવ અને ધરો— એમ આઠ દ્રવ્યો કહેવામાં
 આવ્યાં છે. આચમનના પાત્રમાં જાઈ, લવિંગ તથા
 કંકોલ પધરાવવાં.’ ॥ ૨૧ ॥

પૂજન કરાવનાર આચાર્ય પાદ્ય, અર્ધ્ય તથા
 આચમનીય એ ત્રણે પાત્રોને અનુક્રમે હૃદયના,
 મસ્તકના તથા શિખાના મંત્રથી અભિમંત્રિત કરીને
 પછી તે ત્રણેય પાત્રોને ગાયત્રી મંત્રથી અભિમંત્રિત
 કરે. ॥ ૨૨ ॥

તે ત્રણેય પાત્રોને અનુક્રમે હૃદય વગેરેના
 મંત્રોથી અને ગાયત્રીમંત્રથી પણ સર્વ પાત્રોને
 અભિમંત્રિત કરે. ॥ ૨૨ ॥

ત્યાર પછી શરીરના કોઠામાં રહેલા વાયુથી
 સૂકવેલા, આધારચક્રમાં રહેલા અગ્નિથી બળેલા
 અને લલાટમાં રહેલા ચંદ્રમંડળના અમૃતથી તરબોળ
 થવાથી અમૃતમય થયેલા દેહમાં, હૃદયકમળની
 અંદર રહેલા, શ્રેષ્ઠ એવા મારા નારાયણસ્વરૂપનું
 ધ્યાન ધરવું જોઈએ, કે જેનું ઓમ્કારના નાદને
 અંતે સિદ્ધજનો દ્વારા ધ્યાન ધરવામાં આવે છે.

॥ ૨૩ ॥

તદનન્તરં પિણ્ડે દેહે । વાય્વગ્નિસંશુદ્ધ
 ઇતિ કોષ્ટગતેન વાયુના શોષિતે આધાર-
 ગતેનાગ્નિના દગ્ધે પુનર્લલાટસ્થચન્દ્રમણ્ડલામૃત-
 પ્લાવનેનામૃતમયે જાતે તસ્મિન્હૃત્પદ્મસ્થાં પરાં
 શ્રેષ્ઠાં જીવકલાં શ્રીનારાયણમૂર્તિ ધ્યાયેત્ ।
 કથંભૂતામ્ । નાદાન્તે સિદ્ધૈર્ભાવિતામ્ । પ્રણવસ્યા-
 કારોકારમકારબિન્દુનાદાઃ પઞ્ચાંશાસ્ત્ર નાદાન્તે
 સિદ્ધૈર્ધ્યાતામ્ । તથા ચ શ્રુતિઃ—

‘યો વેદાદૌ સ્વરઃ પ્રોક્તો વેદાન્તે ચ પ્રતિષ્ઠિતઃ ।
 તસ્ય પ્રકૃતિલીનસ્ય યઃ પરઃ સ મહેશ્વરઃ ॥’
 ઇતિ ॥ ૨૩ ॥

તયાઽઽત્મભૂતયા પિણ્ડે વ્યાપ્તે સમ્પૂજ્ય તન્મયઃ ।
 આવાહ્યાર્ચાદિષુ સ્થાપ્ય ન્યસ્તાઙ્ગં માં પ્રપૂજયેત્ ॥
 ॥ ૨૪ ॥

તયાત્મભૂતયા સ્વેનૈવ ભાવેન ચિન્તિતયા
 અમૃતમયે પિણ્ડે દીપેન પ્રભયા ગૃહમિવ
 વ્યાપ્તે સતિ તસ્મિન્નેવાદૌ માનસૈરુપચારૈઃ સંપૂજ્ય
 તન્મયઃ સન્નર્ચાદિષ્વાવાહ્ય સ્થાપનમુદ્રયા
 સ્થાપયિત્વા ॥ ૨૪ ॥

કથં પૂજયેત્ત્રાહ—પાદ્યેતિ દ્વાભ્યામ્ ।

ત્યાર પછી ‘પિણ્ડે’ શરીરમાં— ‘વાયુ-
 અગ્નિસંશુદ્ધે ઇતિ ।’ કોષ્ટમાં રહેલા વાયુથી સૂકવેલા,
 આધારચક્રમાં રહેલા અગ્નિથી બળેલા અને વળી
 લલાટમાં રહેલા ચંદ્રમંડળના અમૃતથી તરબોળ
 થવાથી અમૃતમય થયેલા દેહમાં, હૃદયકમળની
 અંદર રહેલા ‘પરામ્’ શ્રેષ્ઠ ‘જીવકલામ્’
 શ્રીનારાયણસ્વરૂપનું (સિદ્ધજનો) ધ્યાન કરે. કેવા
 સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે? ‘નાદાન્તે સિદ્ધૈર્ભાવિતામ્ ।’
 પ્રણવના અકાર, ઉકાર અને મકાર, બિંદુ તથા
 નાદના પાંચ અંશોમાં સિદ્ધજનો દ્વારા ધ્યાન ધરવામાં
 આવે છે. તે અનુસાર જ શ્રુતિ છે—

‘જે ઊં સ્વર વેદના આદિમાં કહેવાયો છે
 અને વેદાંતમાં પ્રતિષ્ઠા પામ્યો છે, તેનો પ્રકૃતિલયમાં
 લય થતાં જે પરમતત્ત્વ બાકી રહે છે, તે જ
 મહેશ્વર છે.’ (શુકરહસ્ય ઉપ.૩/૧૮) ॥ ૨૩ ॥

તે આત્મસ્વરૂપિણી (જીવકલારૂપ) જ્યોતિથી
 (અમૃતમય) દેહ વ્યાપ્ત થાય ત્યારે દેહમાં જ
 (માનસિક ઉપચારોથી) પૂજન કરીને તન્મય થયેલો
 (સાધક) તેનું (નારાયણમૂર્તિનું બાહ્ય) પ્રતિમાઓમાં
 આવાહન કરીને અને સ્થાપના કરીને જેનામાં
 અંગન્યાસ કરવામાં આવ્યો છે તેવા મને ઉત્તમ
 રીતે પૂજે. ॥ ૨૪ ॥

પોતાના જ ભાવથી ચિંતન કરેલી તે
 આત્મસ્વરૂપિણી જ્યોતિથી, દીવાના પ્રકાશથી ઘર
 વ્યાપી જાય તેમ, અમૃતમય દેહ વ્યાપ્ત થાય ત્યારે
 સૌ પ્રથમ તે દેહમાં જ માનસિક ઉપચારોથી પૂજન
 કરીને, તન્મય થઈને સાધક તે (નારાયણ-
 મૂર્તિનું બહારની) પ્રતિમાઓમાં આવાહન કરીને,
 સ્થાપનમુદ્રાથી સ્થાપના કરીને (મને પૂજે). ॥ ૨૪ ॥

પૂજન કેવી રીતે કરવું જોઈએ, તે બે શ્લોકોથી
 કહે છે— ‘પાદ્ય ઇતિ ।’

पाद्योपस्पर्शार्हणादीनुपचारान् प्रकल्पयेत् ।

धर्मादिभिश्च नवभिः कल्पयित्वाऽऽसनं मम ॥ २५

पद्ममष्टदलं तत्र कर्णिकाकेसरोज्ज्वलम् ।

उभाभ्यां वेदतन्त्राभ्यां मह्यं तूभयसिद्धये ॥ २६

ધર્માદિભિર્મમાસનં તત્ર પદ્મં ચ
કલ્પયિત્વોભાભ્યાં વેદતન્ત્રાભ્યામુભયસિદ્ધયે
મહ્યં પાદ્યાદીનુપચારાન્પ્રકલ્પયેદિત્યન્વયઃ ।
ઉપસ્પર્શ આચમનમ્ અર્હણમર્ધ્યમ્ । ઉભયસિદ્ધયે
વેદતન્ત્રોક્તભુક્તિમુક્તિપ્રાપ્તયે ।

अयमर्थः— धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यासन-
पर्यङ्कस्याग्नेयादिचतुष्कोणेषु पादाः ।
अधर्मादीनि पूर्वादिदिक्षु गात्राणि । त्रयो
गुणाः पट्टिकाः ।

તત્ર પૂર્વાદિક્રમેણ મધ્યે ચ વિમલોત્કર્ષિણી
જ્ઞાના ક્રિયા યોગા પ્રહ્વી સત્યેશાનાઽનુગ્રહેતિ
નવ શક્તયઃ ।

एवं यथोपदेशं धर्मादिभिर्नवभिः शक्तिभि-
श्चासनं कल्पयित्वेति । कर्णिकया केसरैस्तत्र-
स्थसूर्यादिमण्डलैश्चोज्ज्वलमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

आयुधादिपूजामाह—सुदर्शनमिति त्रिभिः ।

ધર્મ વગેરે (આઠ ગુણો)થી અને (વિમલા
વગેરે) નવ શક્તિઓથી મારું આસન રચીને તેની
ઉપર કળી તથા કેસરોથી ઉજ્જવળ એવા અષ્ટદળ
કમળમાં (મારી સ્થાપના કરીને) વેદ તથા તંત્ર
એમ બંને શાસ્ત્રોમાં કહેલા (ભોગ અને મોક્ષ)
બંનેને સિદ્ધ કરવા માટે મને પાદ, આચમન અને
અર્ધ્યાદિ ઉપચારો અર્પણ કરવા જોઈએ. ॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥

ધર્મ વગેરે દ્વારા મારું આસન અને તેની ઉપર
કમળ કલ્પીને ‘**ઉભાભ્યામ્**’ વેદ અને તંત્ર એમ બંને
શાસ્ત્રોમાં કહેલા (ભોગ અને મોક્ષ) બંનેની સિદ્ધિ
માટે મને પાદ વગેરે ઉપચારો અર્પણ કરવા જોઈએ,
એમ અન્વય છે. ‘**ઉપસ્પર્શઃ**’ આચમન, ‘**અર્હણમ્**’
અર્ધ્ય, ‘**ઉભયસિદ્ધયે**’ વેદ અને તંત્ર એમ બંને
શાસ્ત્રોમાં કહેલા ભોગ અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે.

આ પ્રમાણે અર્થ છે— ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને
ઐશ્વર્યને આસનરૂપી પલંગના અગ્નિ વગેરે ચાર
ખૂણાઓમાંના ચાર પાયા તરીકે કલ્પવા. અધર્મ
વગેરે (અજ્ઞાન, અવૈરાગ્ય અને અનૈશ્વર્ય)ને પૂર્વાદિ
દિશાઓમાંના (ઈસ, ઉપળાં વગેરે) અવયવો કલ્પવા.
ત્રણ ગુણોને આસનરૂપ પલંગની પાટીઓ કલ્પવી.

તે આસનની પૂર્વાદિ દિશાઓના કમથી
વચ્ચે વિમલા, ઉત્કર્ષિણી, જ્ઞાના, ક્રિયા, યોગા,
પ્રહ્વી, સત્યા, ઈશાના અને અનુગ્રહા નામની
નવ શક્તિઓ કલ્પવી.

આમ, ઉપદેશ પ્રમાણે ધર્માદિ (આઠ ગુણો
અને) નવ શક્તિઓથી આસન કલ્પીને— કળીથી
અને સૂર્યાદિ મંડળોથી ઉજ્જવળ કેસરોથી યુક્ત
(આઠ પાંખડીવાળા કમળની કલ્પના કરવી).
॥ ૨૫ ॥ ૨૬ ॥

આયુધ વગેરેની પૂજા ત્રણ શ્લોકથી વર્ણવે
છે— ‘**સુદર્શનમ્** ઇતિ ।’

સુદર્શનં પાञ्चजन्यं गदासीषुधनुर्हलान् ।
मुसलं कौस्तुभं मालां श्रीवत्सं चानुपूजयेत् ॥ २७

તત્ર ન્યસ્તાઙ્ગમિત્યઙ્ગાવરણપૂજા
સૂચિતા । આસનેનૈવ શક્ત્યાવરણમિત્યુક્તમ્ ।
તતઃ સુદર્શનાદિમુસલાન્તાન્યાયુધાન્યષ્ટદિક્ષુ ।
કૌસ્તુભમાલાશ્રીવત્સાનુરસિ ॥ ૨૭ ॥

नन्दं सुनन्दं गरुडं प्रचण्डं चण्डमेव च ।
महाबलं बलं चैव कुमुदं कुमुदेक्षणम् ॥
॥ २८ ॥

दुर्गा विनायकं व्यासं विष्वक्सेनं गुरुन् सुरान् ।
स्वे स्वे स्थाने त्वभिमुखान् पूजयेत् प्रोक्षणादिभिः ॥
॥ २९ ॥

નન્દાદીન્યાર્ષદાનષ્ટદિક્ષુ । ગરુડં પુરતઃ ॥ ૨૮ ॥
દુર્ગાદીનિ કોણેષુ । ગુરૂન્વામતઃ । સુરાનિન્દ્રાદિ-
લોકપાલાન્પૂર્વાદિદિક્ષુ । એવમેતાન્ દેવસ્યા-
ભિમુખાન્પ્રોક્ષણાદિભિરર્ઘાદિભિઃ પૂજયેદિત્યર્થઃ
॥ ૨૯ ॥

पाद्यादीनुपचारान्प्रकल्पयेदित्युक्तं तानेव
गुणविधिभिः प्रपञ्चयति—चन्दनेति षड्भिः ।

પછી સુદર્શન (ચક્ર), પાંચજન્ય (શંખ),
(કૌમોદકી) ગદા, (નંદક) તલવાર, બાણ અને
(શાર્દૂંગ) ધનુષ્ય, હળ તથા (સુનંદ) મુસળ, કૌસ્તુભ-
મણિ અને વૈજયંતીમાળા તેમ જ શ્રીવત્સચિહ્નનું
પૂજન કરવું જોઈએ. ॥ ૨૭ ॥

તેમાં 'ન્યસ્તાઙ્ગમ્ ઇતિ।' (શ્લોક-૨૪) એમ
મૂર્તિના અંગન્યાસરૂપ આવરણપૂજાનું સૂચન છે.
આસનથી જ શક્તિ સહિત આવરણ કહેવામાં
આવ્યું છે. ત્યાર પછી સુદર્શન ચક્રથી માંડીને મુસળ
સુધીના આયુધોનું આઠ દિશાઓમાં તથા કૌસ્તુભમણિ,
વૈજયંતીમાળા અને શ્રીવત્સચિહ્નનું વક્ષઃસ્થળ ઉપર
(પૂજન કરવું જોઈએ). ॥ ૨૭ ॥

નંદ, સુનંદ, ગરુડ, પ્રચંડ, ચંડ, મહાબલ,
બલ, કુમુદ અને કુમુદેક્ષણનું ॥ ૨૮ ॥ દુર્ગા,
વિનાયક, વ્યાસ તથા વિષ્વક્સેનનું, દેવની
સમ્મુખ રહેલા ગુરુઓનું, ઈન્દ્રાદિ લોકપાલોનું
પોતપોતાનાં સ્થાનરૂપ (પૂર્વાદિ દિશાઓમાં) પ્રોક્ષણ
(પવિત્રીકરણ માટે જળ છાંટવા) વગેરેથી પૂજન
કરવું જોઈએ. ॥ ૨૮ ॥

નંદ વગેરે પાર્ષદોની આઠ દિશાઓમાં અને
ગરુડજીની મારી સામે પૂજા કરવી. ॥ ૨૮ ॥ દુર્ગા
વગેરેની ચાર ખૂણાઓમાં, મારી ડાબી બાજુએ
ગુરુઓની, 'સુરાન્' ઈન્દ્રાદિ લોકપાલોની પૂર્વાદિ
દિશાઓમાં (પૂજા કરવી). એ જ પ્રમાણે દેવની
સમ્મુખ રહેલા ગુરુઓ વગેરેની પ્રોક્ષણ વગેરે
દ્વારા અર્ઘ્ય વગેરેથી પૂજા કરવી જોઈએ, એમ અર્થ
છે. ॥ ૨૮ ॥

પાદ્ય વગેરે ઉપચારો અર્પણ કરવા, એમ જે
(શ્લોક-૨૫માં) કહેવામાં આવ્યું, તેમને જ અધિક
ગુણકથન દ્વારા છ શ્લોકથી વિસ્તારપૂર્વક કહે છે—
'ચન્દન ઇતિ।'

चन्दनोशीरकपूरकुंकुमागुरुवासितैः ।
सलिलैः स्नापयेन्मन्त्रैर्नित्यदा विभवे सति ॥ ३०
॥ ३० ॥

मन्त्रानाह—

स्वर्णघर्मानुवाकेन महापुरुषविद्यया ।
पौरुषेणापि सूक्तेन सामभी राजनादिभिः ॥ ३१

स्वर्णघर्मानुवाकः ‘सुवर्णं घर्म परिवेदनम्’
इत्यादिः ।

महापुरुषविद्या—

‘जितं ते पुण्डरीकाक्ष नमस्ते विश्वभावन ।
सुब्रह्मण्य नमस्तेऽस्तु महापुरुषपूर्वज ॥’
इति ।

पौरુષં સૂક્તં ‘સહસ્રશીર્ષા’ ઇત્યાદિ ।
રાજનાદીનિ સામાનિ ‘ઇન્દ્રં નરો નેમધિતા
હવન્તે’ ઇત્યસ્યામૃચિ ગીતાનિ । આદિશબ્દેન
રૌહિણાદીનિ ॥ ૩૧ ॥

वस्त्राद्युपचारेष्वलंकारलक्षणं गुणं विधत्ते—
वस्त्रेति ।

વૈભવ હોય તો ચંદન, ખસ, કપૂર, કેસર
તથા અગર વડે સુવાસિત કરેલા જળથી
મંત્રોચ્ચારસહિત મને નિત્ય સ્નાન કરાવવું જોઈએ.
॥ ૩૦ ॥ ૩૦ ॥

(કયા મંત્રોનું ઉચ્ચારણ કરવું તે) મંત્રો
વર્ણવે છે—

સ્વર્ણઘર્મ નામના અનુવાકથી, મહાપુરુષવિદ્યાથી,
પુરુષસૂક્તથી તથા રાજન વગેરે સામવેદીય મંત્રોથી
(સ્નાન કરાવવું જોઈએ). ॥ ૩૧ ॥

સ્વર્ણઘર્મ નામનો અનુવાક વિશિષ્ટ પ્રકારનું
વૈદિક સૂક્ત છે. ‘કેસર વગેરેથી સુવાસિત કર્યું
હોવાથી સુવર્ણતુલ્ય જળ ભગવાનના પ્રસ્વેદનો
વિનાશ કરનારું છે.’ વગેરે સ્વર્ણઘર્મ અનુવાક છે.

મહાપુરુષવિદ્યા નારદપંચરાત્રમાં કહેવામાં
આવી છે— ‘હે કમલનેત્ર, હે વિશ્વપાલક, આપનો
જય થાઓ! આપને નમસ્કાર હો. હે બ્રાહ્મણ-
ભક્ત, સર્વથી પૂર્વે જન્મેલા હે મહાપુરુષ, આપને
નમસ્કાર હો!’

પુરુષનું સૂક્ત ‘સહસ્ર મસ્તકવાળા (વિરાટ
પુરુષ વિશ્વને સર્વતઃ વ્યાપીને દશ આંગળ ઉપર
વિદ્યમાન છે.) વગેરે. રાજન વગેરે સામવેદીય
ઋચ્યાઓ છે. ‘અતિશય જ્ઞાનવાન નર ઈન્દ્ર પરમેશ્વરને
ઉદ્દેશીને હોમોપલક્ષિત યાગ કરે.’ એમ આ
ઋચ્યામાં ગાવામાં આવ્યું છે. ‘આદિ’ શબ્દથી
‘રૌહિણ’ વગેરે સામવેદીય મંત્રનો ઉલ્લેખ છે.
॥ ૩૧ ॥

વસ્ત્ર વગેરે ઉપચારોમાં અલંકારનું વિધાન
છે— ‘વસ્ત્ર ઇતિ.’

* પુરુષસૂક્ત વેદના મંત્ર વિભાગમાં આવે છે અને તે ચારેય વેદમાં થોડા ફેરફાર સહિત પ્રાપ્ત થાય છે. તૈત્તિરીય આરણ્યકના ત્રીજા પ્રપાઠકના ૧૨મા અને ૧૩મા અનુવાકરૂપે તે પ્રાપ્ત થાય છે.

વસ્ત્રોપવીતાભરણપત્રસ્ત્રગન્ધલેપનૈઃ ।

અલંકુર્વીત સપ્રેમ મદ્ભક્તો માં યથોચિતમ્ ॥ ૩૨

પત્રાણિ કપોલવક્ષઃસ્થલાદિષુ લિખિતાઃ
પત્રમજ્જ્યઃ । મદ્ભક્તશ્ચેત્ સપ્રેમ યથા ભવતિ
તથા ॥ ૩૨ ॥

યથોચિતમલંકુર્વીતેત્યુક્તાર્થં સર્વસાધારણં
શ્રદ્ધાલક્ષણં ગુણં વિધત્તે—પાદ્યમિતિ ।

પાદ્યમાચમનીયં ચ ગન્ધં સુમનસોઽક્ષતાન્ ।

ધૂપદીપોપહાર્યાણિ દદ્યાન્મે શ્રદ્ધયાર્ચકઃ ॥ ૩૩

॥ ૩૩ ॥

નૈવેદ્યે વૈભવલક્ષણં ગુણં વિધત્તે—
ગુડપાયસેતિ ।

ગુડપાયસસર્પીષિ શષ્કુલ્યાપૂપમોદકાન્ ।

સંયાવદધિસૂપાંશ્ચ નૈવેદ્યં સતિ કલ્પયેત્ ॥ ૩૪

શષ્કુલ્યસ્તૈલપક્વવિશેષાઃ । આપૂપાઃ
અપૂપાનાં મણ્ડકાદીનાં સમૂહાઃ । સૂપા
વ્યઙ્ગનાનિ । સતિ વિભવ ઇતિ શેષઃ ॥ ૩૪ ॥

કાલભેદેન ગુણં વિધત્તે—અભ્યંગેતિ ।

અભ્યંગોન્મર્દનાદર્શદન્તધાવાભિષેચનમ્ ।

અન્નાદ્યગીતનૃત્યાદિ પર્વણિ સ્યુરુતાન્વહમ્ ॥ ૩૫

(સ્નાન કરાવ્યા પછી) મારો ભક્ત વસ્ત્ર,
ઉપવીત, અલંકારો, કમલપત્રરચના, માળા તથા
ચંદનનાદિ વિલેપનથી મારા સૌંદર્યને અનુરૂપ અતિ
પ્રેમથી મારો શણગાર કરે. ॥ ૩૨ ॥

‘પત્રાણિ’ ગાલ અને વક્ષઃસ્થળ વગેરે ઉપર
(ચંદન વગેરેથી) ચીતરવામાં આવેલી કમલપત્ર વગેરે
ચીત્રાવલિ— જો મારો ભક્ત હોય તો જે રીતે અતિશય
પ્રેમપૂર્વક થાય તે રીતે (મને શણગારે). ॥ ૩૨ ॥

‘મારા સૌંદર્યને અનુરૂપ મને અલંકૃત કરે.’
(શ્લોક-૩૨) એમ જે કહેવામાં આવ્યું તેનો અર્થ
સર્વ ક્રિયાઓમાં શ્રદ્ધારૂપી ગુણ સમાનરૂપે હોય,
એમ કહે છે— ‘પાદ્યમ્ ઇતિ ।’

મારું અર્ચન કરનાર મને શ્રદ્ધાપૂર્વક પાદ્ય,
આચમનીય, ચંદન, પુષ્પ, અક્ષત, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય
અર્પણ કરે. ॥ ૩૩ ॥ ૩૩ ॥

નૈવેદ્યમાં વૈભવના લક્ષણવાળા ગુણનું વિધાન
કરે છે— ‘ગુડપાયસ ઇતિ ।’

(વૈભવ હોય તો) ગોળ, પાયસ (દૂધપાક),
ઘી, પૂરી, માલપૂડા, લાડુ, શીરો, દહીં તથા દાળ-
શાક ધરાવે. ॥ ૩૪ ॥

‘શષ્કુલ્યઃ’ તેલમાં વિશેષરૂપે તળેલી (પૂરી),
‘આપૂપાઃ’ માલપૂડાની થપ્પીઓ, ‘સૂપાઃ’ (દાળ-
શાક વગેરે) વ્યંજનો— જો વૈભવ હોય તો, એટલું
શેષ છે. ॥ ૩૪ ॥

સમય અનુસાર વિશિષ્ટ ઉપચારોનું વિધાન
કરે છે— ‘અભ્યંગ ઇતિ ।’

પર્વના દિવસોમાં મારો ભક્ત મને અભ્યંગ તથા
મર્દન કરે, દર્પણ દર્શાવે, દંતમંજન કરાવે, (પંચામૃત
વગેરેનો) અભિષેક કરે, ચાવ્યા વિના ખવાય તેવું
(ભોજ્ય) અને ચાવીને ખવાય તેવું (ભક્ષ્ય) નૈવેદ્ય
ધરે, (મારી સન્મુખ) કીર્તન અને નૃત્ય કરે અને
(વૈભવ હોય તો) નિત્યપ્રતિ કરે. ॥ ૩૫ ॥

અભિષેચનં પન્નામૃતાદિસ્નપનમ્ ।
અન્નાદ્યેતિ । અન્નં ભોજ્યમ્ । આદ્યં ભક્ષ્યમ્ ।
પર્વણ્યેકાદશ્યાદૌ । અન્વહં પ્રત્યહં વા વિભવે
સતિ ॥ ૩૫ ॥

फलभूयस्त्वार्थिनोऽग्नावपि पूजाप्रकार-
माह—

विधिना विहिते कुण्डे मेखलागर्तवेदिभिः ।
अग्निमाधाय परितः समूहेत् पाणिनोदितम् ॥ ३६

વિધિના સ્વગૃહ્યોક્તપ્રકારેણ । મેખલાદિ-
ભિરુપલક્ષિતે । વિહિતે નિર્મિતે । તદુક્તં—
'વિસ્તારોચ્છ્રાયતસ્તિસ્ત્રો મેખલાશ્ચતુરઙ્ગુલાઃ ।
હસ્તમાત્રો ભવેદ્ગર્તઃ સયોનિર્વેદિકા તથા ॥'
इत्यादि ।

उदितं प्रज्वलितमग्निं परितः समूहेदेकत्र
मेलयेत् ॥ ३६ ॥

परिस्तीर्याथ पर्युक्षेदन्वाधाय यथाविधि ।
प्रोक्षण्याऽऽसाद्य द्रव्याणि प्रोक्ष्याग्नौ भावयेत माम् ॥
॥ ३७ ॥

'અભિષેચનમ્' પંચામૃત વગેરેનો અભિષેક
કરીને સ્નાન કરાવવું— 'અન્ન-આદ્ય ઇતિ' 'અન્નમ્'
ચાવ્યા વિના ખવાય તેવું, 'આદ્યમ્' ચાવીને ખવાય
તેવું, 'પર્વણિ' એકાદશી વગેરે પર્વના દિવસોમાં,
જો વૈભવ હોય તો 'અનુ-અહમ્' પ્રતિદિન ॥ ૩૫ ॥

વધારે જળની ઇચ્છાવાળાને અગ્નિમાં કરવાની
પૂજાનો પ્રકાર જણાવે છે—

શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી કરવામાં આવેલા પ્રકારે
મેખલા, હોમ માટેનો મધ્યભાગ અને વેદીસહિતના
યજ્ઞકુંડમાં અગ્નિનું સ્થાપન કરીને પ્રજ્વલિત થયેલા
અગ્નિને હાથ વડે ચારે બાજુથી એકત્ર કરવો
જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

'વિધિના' પોતાના વેદની શાખામાં કહેવામાં
આવેલા પ્રકારે— મેખલા વગેરે સહિત જણાતા અને
'વિહિતે' શાસ્ત્રના વિધાન પ્રમાણે રચાયેલા યજ્ઞકુંડમાં—
તે કહેવામાં આવ્યું છે— 'પહોળાઈ અને ઊંચાઈને
ભેગા કરીને જે માપ થાય તેટલા માપના પ્રદેશમાં
ચાર આંગળના માપની ત્રણ મેખલાઓ કરવી.
(કોણી સુધીના) એક હાથનો ખાડો કરવો અને
યોનિસહિત વેદિકા કરવી.' વગેરે.

'उदितम्' પ્રજ્વલિત થયેલા અગ્નિને ચારે
બાજુથી 'સમૂહેત્' એકત્ર કરવો જોઈએ. ॥ ૩૬ ॥

પછી (વેદીની ચોતરફ) દર્ભો વડે ઢાંકીને
તેના પર જળથી ચારે બાજુ પ્રોક્ષણ કરવું
જોઈએ અને વિધિપૂર્વક વ્યાહતિઓ ભણીને તેમાં
સમિધા હોમવારૂપ અન્વાધાન કર્મ કરીને, (અગ્નિથી
ઉત્તર તરફ હવનમાં ઉપયોગી) દ્રવ્યો ગોઠવીને,
પ્રોક્ષણપાત્રના જળ વડે પ્રોક્ષણ કરીને અગ્નિમાં
મારું ધ્યાન કરવું જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

દર્ભેઃ પરિસ્તીર્ય પરિતઃ પ્રોક્ષયેત્ ।
અન્વાધયાન્વાધાનસંજ્ઞકં વ્યાહતિભિઃ સમિત્-
પ્રક્ષેપાદિરૂપં કર્મ કૃત્વા અગ્નેરુત્તરતો
દ્રવ્યાણિ હોમોપયોગીન્યાસાદ્ય નિધાય પ્રોક્ષણ્યા
પ્રોક્ષણીપાત્રોદકેન પ્રોક્ષ્યાગ્નૌ માં ધ્યાયેત્ ॥ ૩૭ ॥

તપ્તજામ્બૂનદપ્રચ્ચં શંખચક્રગદામ્બુજૈઃ ।
લસચ્ચતુર્ભુજં શાન્તં પદ્મકિંજલ્કવાસસમ્ ॥

॥ ૩૮ ॥

સ્ફુરત્કિરીટકટકકટિસૂત્રવરાંગદમ્ ।
શ્રીવત્સવક્ષસં ભ્રાજત્કૌસ્તુભં વનમાલિનમ્ ॥

॥ ૩૯ ॥

ધ્યાયન્નભ્યર્ચ્ય દારૂણિ હવિષાભિઘૃતાનિ ચ ।
પ્રાસ્યાજ્યભાગાવાઘારૌ દત્ત્વા ચાજ્યપ્લુતં હવિઃ ॥

॥ ૪૦ ॥

જુહુયાન્મૂલમન્ત્રેણ ષોડશર્ચાવદાનતઃ ।
ધર્માદિભ્યો યથાન્યાયં મન્ત્રૈઃ સ્વિષ્ટકૃતં બુધઃ ॥

॥ ૪૧ ॥

શઙ્ખાદિભિરુલ્લસન્તઃ શોભમાનાશ્ચત્વારો
ભુજા યસ્ય તમ્ ॥ ૩૮ ॥ સ્ફુરન્તિ કિરીટાદીનિ યસ્ય
તમ્ ॥ ૩૯ ॥ હવિષા ઘૃતેનાભિઘૃતાનિ સંસિક્તાનિ
દારૂણિ શુષ્કસમિધઃ પ્રાસ્ય પ્રક્ષિપ્ય । આઘારૌ
તત્સંજ્ઞકૌ યાગૌ । એવમાજ્યભાગૌ ચ દત્ત્વા,
તદર્થાહુતીર્હૃત્વેત્યર્થઃ । તત્રાઘારૌ 'પ્રજાપતયે સ્વાહા,

દર્ભોથી પાથરણું કરીને ચારે બાજુ પ્રોક્ષણ
કરવું જોઈએ. 'અન્વાધાય' વ્યાહતિઓ દ્વારા સમિધા
હોમવારૂપ અન્વાધાન નામનું કર્મ કરીને, અગ્નિથી
ઉત્તર તરફ હવનમાં ઉપયોગી દ્રવ્યો 'આસાદ્ય'
ગોઠવીને 'પ્રોક્ષણ્યા' પ્રોક્ષણપાત્રના જળ વડે પ્રોક્ષણ
કરીને અગ્નિમાં મારું ધ્યાન કરવું જોઈએ. ॥ ૩૭ ॥

તપાવેલા સુવર્ણ જેવી કાંતિવાળા, શંખ-ચક્ર-
ગદા-પદ્મ વડે શોભતી ચાર ભુજાઓવાળા, કમળની
કેસર જેવા વસ્ત્રવાળા, ચળકતાં મુકુટ, કડાં, કંદોરો
તથા ઉત્તમ બાજુબંધ ધારણ કરનારા, વક્ષઃસ્થળમાં
શ્રીવત્સચિહ્નથી યુક્ત, પ્રકાશમાન કૌસ્તુભમણિ અને
(આપાદલંબિની) વનમાળા ધારણ કરનારા, શાંતસ્વરૂપ
એવા ॥ ૩૮ ॥ ૩૯ ॥ મારું ધ્યાન ધરતાં પૂજન
કરી, ઘીથી તરબોળ કરેલી સમિધા નાખી 'આઘાર'
અને 'આજ્ય-ભાગ' નામના યજ્ઞોમાં આહુતિઓ આપી,
અષ્ટાક્ષર મૂળ મંત્રથી અને સોળ ઋચાઓવાળા
પુરુષસૂક્તથી પ્રત્યેક ઋચા પછી પૂજાના ક્રમ
પ્રમાણે ધર્મ (યમરાજ) વગેરે દેવોને ઉદ્દેશીને ઘીથી
તરબોળ હુતદ્રવ્યોનો હોમ કરવો જોઈએ. ત્યાર
પછી બુદ્ધિમાન પૂજક સ્વિષ્ટકૃત હોમ કરે. ॥ ૪૦
॥ ૪૧ ॥

શંખ વગેરેથી 'ઉલ્લસન્તઃ' શોભતી ચાર ભુજાઓ
છે જેમની તેમને (ચિંતવે). ॥ ૩૮ ॥ ચળકતાં મુકુટ
વગેરે છે જેમનાં તેમને ॥ ૩૯ ॥ 'હવિષા' ઘીથી
'અભિઘૃતાનિ' તરબોળ કરાયેલી 'દારૂણિ' સૂકી
સમિધા 'પ્રાસ્ય' નાખીને- 'આઘારૌ' 'આઘાર' તે
નામના યજ્ઞમાં તેમ જ 'આજ્યભાગ' ને 'દત્ત્વા' તે
માટેની આહુતિઓને હોમીને, એમ અર્થ છે. તેમાં

इन्द्राय स्वाहा' इति चोत्तरदक्षिणपरिधिसन्धि-
मारभ्याग्निमध्यादापरिध्यन्तं घृतक्षारणरूपौ ।
आज्यभागौ 'अग्नये स्वाहा, सोमाय स्वाहा'
इत्येवं होमरूपौ ॥ ४० ॥ मूलमन्त्रेणाष्टाक्षरेण ।
तथा षोडश ऋचो यस्मिंस्तेन पुरुषसूक्तेन
चावदानतः प्रत्यृचमाहुतिग्रहणेनेत्यर्थः । पुरुष-
सूक्तेनाराधनपक्षे स एव मूलमन्त्रस्तेनैव
प्रत्यृचमवदानतो होम इति । मन्त्रैः स्वाहा-
नैर्नाममन्त्रैः । यथान्यायं पूजाक्रमेणैव । 'अग्नये
स्विष्टकृते स्वाहा' इत्येवं स्विष्टकृतं च
हुत्वा ॥ ४१ ॥

अभ्यर्च्यार्थं नमस्कृत्य पार्षदेभ्यो बलिं हरेत् ।
मूलमन्त्रं जपेद् ब्रह्म स्मरन्नारायणात्मकम् ॥ ४२

ततो वह्निस्थं भगवन्तमन्तर्यामिणमभ्यर्च्यार्થ
નમસ્કૃત્ય પાર્ષદેભ્યો નન્દાદિભ્યોઽષ્ટદિક્ષુ
બલિં હરેત્ । તતઃ પૂજાસ્થાનમાગત્ય દેવસ્યાગ્રે
સમુપવિશ્ય યથાશક્તિ મૂલમન્ત્રં જપેત્ ॥ ૪૨ ॥

दत्त्वाऽऽचमनमुच्छेषं विष्वक्सेनाय कल्पयेत् ।
मुखवासं सुरभिमत् ताम्बूलाद्यमथार्हयेत् ॥ ४३

તત્ર ઉભયત્ર ભગવતો ભોજનસમાપ્તિં
ધ્યાત્વા આચમનં દત્ત્વા ઉચ્છેષં વિષ્વક્સેનાય
કલ્પયિત્વા તદનુજ્ઞયા પશ્ચાત્સ્વયં ભુજીત ।
તતઃ સુરભિમત્સુગન્ધવત્તામ્બૂલાદ્યં મુખવાસં
દત્ત્વાથ પુનરપ્યર્હયેત્પુષ્પાઙ્ગલિના પૂજયેત્ ॥ ૪૩ ॥

ઉત્તર-દક્ષિણ પરિધિની સંધિથી માંડીને અગ્નિની મધ્યે
થઈ પરિધિના અંત સુધી 'પ્રજાપતયે સ્વાહા' 'ઇન્દ્રાય
સ્વાહા' એમ કહી ધીની ધારા કરવારૂપ આધાર યજ્ઞમાં
અને 'અગ્નયે સ્વાહા' 'સોમાય સ્વાહા' એમ કહી
હોમ કરવારૂપ આજ્યભાગ યજ્ઞમાં (આહુતિઓ આપીને
હોમ કરે). ॥ ૪૦ ॥ 'મૂલમન્ત્રેણ' અષ્ટાક્ષર મૂળ
મંત્રથી તથા જેમાં સોળ ઋચાઓ છે, તે પુરુષસૂક્તથી
અને 'અવદાનતઃ' પ્રત્યેક ઋચા પછી આહુતિ ગ્રહણ
કરીને, એમ અર્થ છે. આરાધના કરવા માટે
પુરુષસૂક્તથી, તે જ મૂળમંત્ર, તેનાથી જ પ્રત્યેક ઋચા
પછી હોમ કરવો જોઈએ. 'મન્ત્રૈઃ' નામમંત્રો વડે સ્વાહા
કર્યા પછી 'યથાન્યાયમ્' પૂજાના ક્રમ પ્રમાણે જ 'જે
સારી રીતે હોમ કરાયેલું છે, તે અગ્નિ માટે સમર્પિત' -
એમ સ્વિષ્ટકૃત્ હોમ કરવો જોઈએ. ॥ ૪૧ ॥

પછી (અગ્નિમાં રહેલા અંતર્યામી ભગવાનનું)
પૂજન કરી, તેમને નમસ્કાર કરી પાર્ષદોને બલિદાન આપવું
જોઈએ. પછી નારાયણસ્વરૂપ બ્રહ્મનું સ્મરણ કરતાં,
(પૂજક) મૂળ મંત્ર (અષ્ટાક્ષર)નો જપ કરે. ॥ ૪૨ ॥

પછી અગ્નિમાં રહેલા અંતર્યામી ભગવાનનું
પૂજન કરી, તેમને નમસ્કાર કરીને (પૂજક) નંદાદિ
પાર્ષદોને આઠ દિશાઓમાં બલિદાન આપે. ત્યાર
પછી પૂજાસ્થાનમાં આવીને દેવની આગળ બેસીને તે
યથાશક્તિ મૂળ મંત્રનો જપ કરે. ॥ ૪૨ ॥

(ત્યાર પછી પૂજક) આચમન આપીને (મુખ્ય
પાર્ષદ) વિષ્વક્સેનને પ્રસાદ અર્પણ કરે; સુરભિત
તામ્બૂલ વગેરે અર્પણ કરીને પછી પુષ્પાંજલિ
આપીને પૂજન કરે. ॥ ૪૩ ॥

પ્રતિમા અને અગ્નિ- તે બંનેમાં ભગવાનના
ભોજનની સમાપ્તિ થઈ ગઈ છે, એમ ધ્યાન કરીને
આચમન આપીને વિષ્વક્સેનને પ્રસાદ આપીને,
તેમની અનુજ્ઞા લઈને પછી પૂજક પોતે ભોજન કરે.
ત્યાર પછી 'સુરભિમત્' સુગંધિત તામ્બૂલ વગેરે
મુખવાસ અર્પણ કરીને ફરીથી પાછું 'અર્હયેત્'
પુષ્પાંજલિ આપીને પૂજન કરે. ॥ ૪૩ ॥

તતઃ સુરભિમત્સુગન્ધવત્તામ્બૂલાદ્યં મુખવાસં
દત્ત્વાથ પુનરપ્યર્હયેત્પુષ્પાઙ્ગલિના પૂજયેત્ ॥ ૪૩ ॥

उपगायन् गृणन् नृत्यन् कर्माण्यभिनयन् मम ।

मत्कथाः श्रावयन् शृण्वन् मुहूर्तं क्षणिको भवेत् ॥

॥ ૪૪ ॥

अभिनयन् स्वस्मिन्नाविष्कुर्वन् । क्षणिको
वैयग्र्यं परित्यज्य लब्धावसरो भवेत् ॥ ૪૪ ॥

સ્તવસ્તોત્રાણાં ભેદં દર્શયતિ—

स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः पौराणैः प्राकृतैरपि ।

स्तुत्वा प्रसीद भगवन्निति वन्देत दण्डवत् ॥ ૪૫ ॥

પૌરાણૈઃ પ્રાકૃતૈરપીતિ ॥ ૪૫ ॥

वि.चक्र.—स्तवस्तोत्रयोरार्षपौरुषेयत्वेन भेदः
कल्प्यः ।

કથં પ્રણમેદિત્યપેક્ષાયમાહ—શિર ઇતિ ।

शिरो मत्पादयोः कृत्वा बाहुभ्यां च परस्परम् ।

प्रपन्नं पाहि मामीश भीतं मृत्युग्रहार्णवात् ॥ ૪૬ ॥

बाहुभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां परस्परं मम
दक्षिणोत्तरौ पादौ गृहीत्वा । यद्वा, पृष्ठतः परस्परं
निबद्धाभ्यां कृतापराध इव प्रपन्नमित्यादि—
विज्ञप्त्या च प्रणमेत् ॥ ૪૬ ॥

ત્યાર પછી ‘સુરભિમત્’ સુગંધિત તામ્બૂલ વગેરે
મુખવાસ અર્પણ કરીને ફરીથી પાછું ‘અર્હયેત્’
પુષ્પાંજલિ આપીને પૂજન કરે. ॥ ૪૩ ॥

(મારી લીલાઓનું) ગાન કરતાં, સ્તુતિ કરતાં,
નૃત્ય કરતાં, મારી લીલાઓને પોતાનામાં પ્રકટ
કરતાં, મારી કથાઓનું શ્રવણ કરાવતાં અને શ્રવણ
કરતાં (મારો પૂજક ભક્ત વ્યગ્રતા છોડીને) બે ઘડી
ઉત્સવમાં તન્મય થઈ જાય. ॥ ૪૪ ॥

‘અભિનયન્’ મારી લીલાઓને પોતાનામાં
પ્રકટ કરતાં— ‘ક્ષણિકઃ’ વ્યગ્રતા છોડીને બે ઘડી
ઉત્સવમાં તન્મય થઈ જાય. ॥ ૪૪ ॥

સ્તવન અને સ્તોત્રનો ભેદ દર્શાવે છે—

પ્રાચીન અને અર્વાચીન નાનાં-મોટાં સ્તવનો
તથા સ્તોત્રોથી મારી સ્તુતિ કરીને ‘હે ભગવાન,
પ્રસન્ન થાઓ!’ એમ કહી (ભક્ત) દંડવત્ પ્રણામ
કરે. ॥ ૪૫ ॥

પ્રાચીન અને અર્વાચીન સ્તવનો તથા સ્તોત્રોથી
પણ ॥ ૪૫ ॥

સ્તવનો આર્ષ હોય છે અને સ્તોત્રો પ્રાકૃત
મનુષ્યો દ્વારા પણ રચાયેલાં હોય છે, એમ તફાવત
વિચારવા યોગ્ય છે.

પ્રણામ કેવી રીતે કરવા, એવી અપેક્ષા માટે
કહે છે— ‘શિરઃ ઇતિ ।’

મસ્તકને મારા બંને ચરણમાં મૂકીને જમણા
હાથથી ભગવાનનો જમણો ચરણ અને ડાબા
હાથથી ભગવાનનો ડાબો ચરણ પકડીને (પૂજન
કરનાર ભક્ત પ્રાર્થના કરેઃ) ‘હે ઈશ, મૃત્યુરૂપી
ગ્રાહ(જૂડ)વાળા સંસારસમુદ્રથી ભયભીત થઈ આપને
શરણે આવેલા મારું આપ રક્ષણ કરો.’ ॥ ૪૬ ॥

‘બાહુભ્યામ્’ જમણા અને ડાબા હાથથી
‘પરસ્પરમ્’ મારા જમણા અને ડાબા ચરણને પકડીને
અથવા પીઠ ઉપર હાથને એકબીજામાં બાંધીને
જાણે અપરાધ કર્યો હોય તેમ પગમાં પડીને
વિજ્ઞપ્તિપૂર્વક પ્રણામ કરે. ॥ ૪૬ ॥

તતઃ શેષાગ્રહણપૂર્વકં વૈકલ્પિકોદ્વાસન-
પ્રકારમાહ—ઈતીતિ ।

इति शेषां मया दत्तां शिरस्याधाय सादरम् ।
उद्वासयेच्चेदुद्वास्यं ज्योतिर्ज्योतिषि तत् पुनः ॥ ४७

અનયૈવ પ્રાર્થનયા શેષાં નિર્માલ્યં મયા
દત્તાં ધ્યાત્વા શિરસ્યાધાય ધૃત્વા યદ્યુદ્વાસયેત્તર્હિ
પ્રતિમાયાં યન્યસ્તં જ્યોતિસ્તત્પુનરપિ હૃત્પદ્મસ્થ-
જ્યોતિષ્યેવોદ્વાસ્યમુદ્વાસનીયમ્ ॥ ૪૭ ॥

एतेष्वधिष्ठानेषु किं मुख्यमित्यपेक्षया-
माह—अर्चादिष्विति ।

अर्चादिषु यदा यत्र श्रद्धा मां तत्र चार्चयेत् ।
सर्वभूतेष्वात्मनि च सर्वात्माहमवस्थितः ॥ ४८

યદા યત્ર શ્રદ્ધા તદા તત્ર, ન ત્વધિષ્ઠાને
મુખ્યામુખ્યત્વમ્ । કુતઃ । યતઃ સર્વભૂતેષ્વિતિ
॥ ૪૮ ॥

एवं क्रियायोगपथैः पुमान् वैदिकतान्त्रिकैः ।
अर्चनुभयतः सिद्धिं मत्तो विन्दत्यभीप्सिताम् ॥ ४९

ત્યાર પછી પ્રસાદ ગ્રહણ કરીને, વિસર્જન
કરવાના કે ન કરવાના વિકલ્પવાળો પ્રકાર જણાવે
છે— ‘ઈતિ ઇતિ ।’

મારા દ્વારા (કૃપા કરીને) આપવામાં આવેલા
પ્રસાદને (પરમ) આદરપૂર્વક મસ્તક ઉપર ધારણ
કરીને જો વિસર્જન કરવું હોય તો પૂજક પ્રતિમામાં
સ્થાપેલી જ્યોતિને (હૃદયકમળમાં રહેલી) જ્યોતિમાં
પુનઃ વિસર્જિત કરે. ॥ ૪૭ ॥

આ જ પ્રાર્થના કરીને ‘શેષામ્’ નિર્માલ્યરૂપ
પ્રસાદ મારા દ્વારા આપવામાં આવ્યો છે, એમ
ચિંતન કરીને, મસ્તક ઉપર ‘આધાય’ ધારણ
કરીને જો વિસર્જન કરવું હોય તો પ્રતિમામાં જે
જ્યોતિ સ્થાપવામાં આવી હતી તેને પુનઃ હૃદયકમળમાં
રહેલી જ્યોતિમાં જ ફરી પાછી ‘ઉદ્વાસ્યમ્’
વિસર્જિત કરવા યોગ્ય છે. ॥ ૪૭ ॥

આ સર્વ અધિષ્ઠાનોમાં મુખ્ય અધિષ્ઠાન કયું
છે, એવી અપેક્ષા માટે કહે છે— ‘અર્ચાદિષુ ઇતિ ।’

આમ, જ્યારે પ્રતિમા વગેરેમાં જ્યાં શ્રદ્ધા થાય
ત્યારે તેમાં (પૂજક) મારી પૂજા કરે, કારણ કે સર્વનો
આત્મા એવો હું સર્વ પ્રાણીઓમાં અને પૂજા
કરનારના પોતાના હૃદયમાં પણ રહેલો છું. ॥ ૪૮ ॥

જ્યારે જ્યાં શ્રદ્ધા થાય ત્યારે ત્યાં (પૂજક
મારી પૂજા કરે) પણ અધિષ્ઠાનમાં મુખ્યતા કે
અમુખ્યતા હોય નહીં. શા માટે? કારણ કે સર્વ
પ્રાણીઓમાં હું રહેલો છું. ॥ ૪૮ ॥

આમ, મારી પૂજાના વૈદિક અને તાંત્રિક
સાધનરૂપ માર્ગો દ્વારા જે મનુષ્ય મારું પૂજન કરે
છે, તે આ લોક અને પરલોક બંનેમાં મારી પાસેથી
અભીષિત સિદ્ધિ પામે છે. ॥ ૪૮ ॥

ઉભયતઃ ઇહામુત્ર ચ ॥ ૪૯ ॥

સમર્થ પ્રત્યાહ—મદર્ચામિતિ ત્રિભિઃ ।

મદર્ચા સમ્પ્રતિષ્ઠાપ્ય મન્દિરં કારયેદ્ વૃઢમ્ ।

પુષ્પોદ્યાનાનિ રમ્યાણિ પૂજાયાત્રોત્સવાશ્રિતાન્ ॥

॥ ૫૦ ॥

પૂજાદીનાં પ્રવાહાર્થં મહાપર્વસ્વથાન્વહમ્ ।

ક્ષેત્રાપણપુરગ્રામાન્ દત્ત્વા મત્સાર્ષિતામિયાત્ ॥

॥ ૫૧ ॥

પુષ્પોદ્યાનાનિ ચ કારયેત્ । પૂજાયાત્રોત્સવા-
શ્રિતાન્, પૂજા પ્રત્યહમ્, યાત્રા વિશિષ્ટે
પર્વણિ બહુજનસમાગમઃ, ઉત્સવો વસન્તાદિ-
મહોત્સવઃ, તદાશ્રિતાન્ ક્ષેત્રાદીન્ દત્ત્વા ॥ ૫૦ ॥

પૂજાયાત્રોત્સવાશ્રિતાનિત્યસ્ય વિવરણમ્—
પૂજાદીનામિતિ । પ્રવાહાર્થં સંતતાનુવૃત્યર્થમ્ ।
મત્સાર્ષિતાં મત્સમાનૈશ્વર્યમ્ ॥ ૫૧ ॥

પ્રતિષ્ઠાદીનાં વ્યસ્તસમસ્તાનાં ફલમાહ—
પ્રતિષ્ઠયેતિ ।

પ્રતિષ્ઠયા સાર્વભૌમં સદ્વના ભુવનત્રયમ્ ।

પૂજાદિના બ્રહ્મલોકં ત્રિભિર્મત્સામ્યતામિયાત્ ॥ ૫૨

મત્સામ્યતાં મયા સામ્યમિત્યર્થઃ ॥ ૫૨ ॥

સકામં પ્રત્યુક્તં અહૈતુકભક્તં પ્રત્યાહ—
મામેવેતિ ।

મામેવ નૈરપેક્ષ્યેણ ભક્તિયોગેન વિન્દતિ ।

ભક્તિયોગં સ લભતે એવં યઃ પૂજયેત મામ્ ॥ ૫૩

‘ઉભયતઃ’ આ લોકમાં અને પરલોકમાં ॥ ૪૯ ॥

સમર્થ ભક્ત પ્રત્યે ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે—

‘મદ્-અર્ચામ્ ઇતિ ।’

(જો સામર્થ્ય હોય તો ઉપાસક ભક્ત) મારું
(સુંદર) સુદૃઢ મંદિર કરાવે અને તેમાં મારી મૂર્તિ
સ્થાપિત કરીને પુષ્પોનાં રમ્ય ઉદ્યાનો કરાવે.
પ્રતિદિન પૂજા, મોટા પર્વના દિવસે મેળા, વસંતાદિ
મહોત્સવો કરાવે. પૂજા વગેરે માટે (સેવાનો)
સતત પ્રવાહ ચાલુ રહે તે માટે તેના સાધનરૂપે ક્ષેત્રો,
દુકાનો, નગર તથા ગામો અર્પણ કરીને તે ભક્ત
મારા સમાન ઐશ્વર્ય પામે છે. ॥ ૫૦ ॥ ૫૧ ॥

(મંદિર) અને પુષ્પોનાં ઉદ્યાનો કરાવે.

‘પૂજાયાત્રા-ઉત્સવ-આશ્રિતાન્’ નિત્ય પ્રતિ પૂજા,
વિશિષ્ટ પર્વો ઉપર યાત્રા, મેળા, ‘ઉત્સવઃ’ વસંતાદિ
મહોત્સવો (કરાવે)— તેના સાધનરૂપે ક્ષેત્ર વગેરે
આપીને ॥ ૫૦ ॥ ‘પૂજા-યાત્રા-ઉત્સવાન્’ એનું
વિવરણ— ‘પૂજાદીનામ્ ઇતિ ।’ પૂજા વગેરે માટે
‘પ્રવાહ-અર્થમ્’ સેવાનો સતત પ્રવાહ ચાલુ રહે તે
માટે— ‘મત્સાર્ષિતામ્’ મારા સમાન ઐશ્વર્યને ॥ ૫૧ ॥

(મંદિરમાં) મારી પ્રતિષ્ઠા વગેરેનું પૃથક્
અને સંયુક્ત ફળ કહે છે— ‘પ્રતિષ્ઠયા ઇતિ ।’

(મંદિરમાં) મારી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવાથી (મારો
ભક્ત) ચકવર્તીપણું પામે છે; મારું મંદિર બંધાવવાથી
ત્રિલોકનું રાજ્ય મેળવે છે; મારી પૂજા વગેરે કરવાથી
બ્રહ્મલોક પામે છે અને આ ત્રણેય કરવાથી મારી
સમાનતાને પામે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૫૨ ॥

‘મત્સામ્યતામ્’ મારી સાથે સમાનતાને પામે
છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૫૨ ॥

સકામ ભક્ત પ્રત્યે કહેવામાં આવ્યું. હવે
નિષ્કામ ભક્ત પ્રત્યે કહે છે— ‘મામ્ એવ ઇતિ ।’

જે મનુષ્ય ફળની આશા રાખ્યા વિના મને
પૂજે છે તે નિષ્કામ ભક્તિયોગ પામે છે અને તે
ભક્તિયોગથી મને જ પામે છે. ॥ ૫૩ ॥

अहैतुको भक्तियोग एव कथं भवति
तत्राह—भक्तियोगमिति ॥ ५३ ॥

दातुः फलमुक्तम्, अपहर्तारं निन्दति—
य इति ।

यः स्वदत्तां परैर्दत्तां हरेत् सुरविप्रयोः ।

वृत्तिं स जायते विद्भुग् वर्षाणामयुतायुतम् ॥ ५४

विद्भुक् विष्ठाभोजी कृમिः ॥ ५४ ॥

कर्तुर्यत्फलं तदेवान्येषामपीत्याह—
कर्तुरिति ।

कर्तुश्च सारथेर्हेतोरनुमોदितुरेव च ।

कर्मणां भागिनः प्रेत्य भूयो भूयसि तत् फलम् ॥ ५५

सारथेः सहकारिणो हेतोः प्रयोजकस्या-
नुमोदितुश्च प्रेत्यैतत्फलमित्यन्वयः । कुतः ।
यतः कर्मणामेते भागिनो भागार्हाः । तत्रापि
विशेषमाह—भूयसि कर्मणि सारथ्यादौ च
भूयोऽधिकं फलमिति ॥ ५५ ॥

पयःपत्रादिमात्रेण पूजितो यः परं पदम् ।

प्रागेव दिशति प्रीतः स कृष्णः शरणं मम ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

નિષ્કામ ભક્તિયોગ જ કેવી રીતે થાય, તે
માટે કહે છે— ‘**ભક્તિયોગમ્** ઇતિ ।’

સેવાપૂજામાં ઉપયોગી વસ્તુ આપનારને મળે
તે ફળ કહેવામાં આવ્યું, હવે સેવોપયોગી વસ્તુ
હરી લેનારને નિંદે છે— ‘**યઃ** ઇતિ ।’

જે મનુષ્ય દેવ અને બ્રાહ્મણને પોતે આપેલી
કે બીજાએ આપેલી આજીવિકા લઈ લે છે તે એક
લાખ વર્ષો સુધી વિષ્ટા ખાનારો કીડો થયા કરે છે.

॥ ૫૪ ॥

‘**વિદ્ભુક્**’ વિષ્ટા ખાનારો કીડો ॥ ૫૪ ॥
ભગવત્કાર્ય કરનારને જે ફળ મળે છે, તે
ફળ અન્ય જનોને પણ મળે છે, એમ કહે છે—
‘**કર્તુઃ** ઇતિ ।’

ભગવત્કાર્ય કરનારને સહાય કરનાર તથા
તેની પ્રેરણા કરનાર કે તે માટે કારણરૂપ થનાર
તથા તેનું અનુમોદન આપનાર સર્વને મરણ પછી
સમાન જ ફળ મળે છે. વધારે ભાગ ભજવનારને
વધારે ફળ મળે છે. ॥ ૫૫ ॥

‘**સારથેઃ**’ સહાય કરનારને, ‘**હેતોઃ**’ પ્રેરણા
કરનાર કે કારણરૂપ બનનારને અને અનુમોદન
આપનારને, મરણ પછી (કર્તાને મળે) તે ફળ
મળે છે, એમ અન્વય છે. શા માટે? કારણ કે આ
ત્રણેય જનો કર્મનો ‘**ભાગિનઃ**’ ભાગ પ્રાપ્ત કરવાને
યોગ્ય છે. તેમાં પણ વિશેષ કહે છે— સહાય વગેરે
કર્મમાં વધારે ભાગ ભજવનારને ‘**ભૂયઃ**’ વધારે
ફળ મળે છે. ॥ ૫૫ ॥

માત્ર જળ, પત્ર વગેરેથી પૂજન કરાયેલા જે
(કૃપાળુ ભગવાન) શરીર છૂટે તેની પૂર્વે જ શ્રેષ્ઠ
સ્થાન આપે છે, તે શ્રીકૃષ્ણ મારો આશ્રય છે. ॥ ૧ ॥

અથાષ્ટાવિંશોઽધ્યાયઃ

પરમાર્થનિરૂપણ

અષ્ટાવિંશે તુ યઃ પૂર્વ વિસ્તરેણોપવર્ણિતઃ ।
જ્ઞાનયોગઃ પુનશ્ચાસૌ સમાહૃત્ય નિરૂપ્યતે ॥ ૧

ઇદાનીમતિવિસ્તરેણોક્તં જ્ઞાનયોગં સંક્ષેપેણ
વક્તુમાહ—

શ્રીભગવાનુવાચ

પરસ્વભાવકર્માણિ ન પ્રશંસેન્ન ગર્હયેત્ ।
વિશ્વમેકાત્મકં પશ્યન્ પ્રકૃત્યા પુરુષેણ ચ ॥ ૧

પરેષાં સ્વભાવાન્ શાન્તઘોરાદીન્ કર્માણિ
ચ । તત્ર હેતુઃ—વિશ્વમિતિ ॥ ૧ ॥

વિપક્ષે દોષમાહ—પરેતિ ।

પરસ્વભાવકર્માણિ યઃ પ્રશંસતિ નિન્દતિ ।
સ આશુ ભ્રશ્યતે સ્વાર્થાદસત્યભિનિવેશતઃ ॥ ૨

સ્વાર્થાત્ જ્ઞાનનિષ્ઠાલક્ષણાત્ । અસતિ
મિથ્યાભૂતે દ્વૈતેઽભિનિવેશાત્ ॥ ૨ ॥

ભ્રંશમેવ દૃષ્ટાન્તતો દર્શયતિ—

તૈજસે નિદ્રયાઽઽપન્ને પિણ્ડસ્થો નષ્ટચેતનઃ ।
માયાં પ્રાપ્નોતિ મૃત્યું વા તદ્વન્નાનાર્થદૃક્ પુમાન્ ॥ ૩

અઠ્યાવીસમા અધ્યાયમાં તો જે જ્ઞાનયોગ
પૂર્વ વર્ણવવામાં આવ્યો હતો, તે જ જ્ઞાનયોગને
પુનઃ સંક્ષેપમાં વર્ણવે છે. ॥ ૧ ॥

હવે અતિ વિસ્તારપૂર્વક નિરૂપાયેલા જ્ઞાનયોગને
સંક્ષેપથી વર્ણવવા માટે કહે છે—

શ્રીભગવાન બોલ્યા — સમગ્ર વિશ્વને પ્રકૃતિ
અને પુરુષ સાથે એકરૂપ જોતો મનુષ્ય બીજાઓના
(શાંત, ઘોર વગેરે) સ્વભાવોની અને કર્મોની ન તો
પ્રશંસા કરે કે ન નિંદા કરે. ॥ ૧ ॥

બીજાઓના શાંત, ભયંકર સ્વભાવોની અને
કર્મોની (નિંદા કે પ્રશંસા ન કરે) તે માટેનું કારણ—
'વિશ્વમ્ ઇતિ' ॥ ૧ ॥

સ્તુતિ અને નિંદા કરવાના પક્ષમાં દોષ જણાવે
છે— 'પર ઇતિ' ।

જે મનુષ્ય બીજાઓના સ્વભાવ અને કર્મોની
પ્રશંસા કે નિંદા કરે છે, તે મિથ્યારૂપ (દેહાદિ)
દ્વૈતમાં દુરાગ્રહ રાખવાને કારણે તત્કાળ જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ
સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે. ॥ ૨ ॥

'સ્વ-અર્થાત્' જ્ઞાનનિષ્ઠાના લક્ષણરૂપ પોતાના
હિતમાંથી (ભ્રષ્ટ થાય છે), કારણ કે 'અસતિ'
મિથ્યારૂપ દ્વૈતમાં દુરાગ્રહ રાખે છે. ॥ ૨ ॥

સ્વાર્થથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તે જ વાતને દષ્ટાંતપૂર્વક
દર્શાવે છે—

જ્યારે રાજસ અહંકારના કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયસમૂહ
નિદ્રાથી અભિભૂત થાય છે ત્યારે શરીરમાં રહેલો જીવ
(કેવળ મન વડે જ સ્વપ્નરૂપ) માયાને પામે છે.
(પછી મનનો લય થતાં) નિશ્ચેષ્ટ થઈને જેમ મૃત્યુ
(કે મૃત્યુતુલ્ય સુષુપ્તિ પામે છે) તેમ દ્વૈત ઉપર
આગ્રહ રાખનાર મનુષ્ય (એક માત્ર પરમાત્મદષ્ટિ
ન હોવાથી) વિક્ષેપ અને લય પામે છે. ॥ ૩ ॥

તૈજસે રાજસાહંકારકાર્યે ઇન્દ્રિયગણે નિદ્રયા
આપન્નેઽભિભૂતે સતિ પિણ્ડસ્થો જીવઃ કેવલં
મનોમાત્રેણ માયાં સ્વપ્નરૂપાં પ્રાપ્નોતિ, તતો
મનસિ લીને સતિ નષ્ટચેતનઃ સન્મૃત્યું વા
મૃત્યુતુલ્યાં સુષુપ્તિં વા પ્રાપ્નોતિ યથા તદ્વદેવ
નાનાર્થદૂક્ દ્વૈતાભિનિવેશી વિક્ષેપં લયં ચ
પ્રાપ્નોતિ। યથા પ્રાજ્ઞસંપર્કાદ્વિશ્વસ્ય ભોગ-
ક્ષયલક્ષણો ભ્રંશ એવમનાત્મસંપર્કાદાત્મનોઽપિ
સ્વરૂપભ્રંશ ઇતિ ભાવઃ ॥ ૩ ॥

द्वैतासत्यतया स्तुतिनिन्दयोर्निर्विषयत्वं
प्रपञ्चयति सार्धैः षड्भिः—किं भद्रमिति।

किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत्।

वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ॥ ४

અવસ્તુનો દ્વૈતસ્ય મધ્યે કિં ભદ્રં કિં
વાઽભદ્રં કિયદ્ભદ્રં કિયદ્વાઽભદ્રમિત્યર્થઃ।
અવસ્તુત્વમેવાહ—વાચેતિ બાહ્યેન્દ્રિયોપલક્ષણમ્।
વાચા ઉદિતમુક્તં ચક્ષુરાદિભિશ્ચ યદ્દૃશ્યં
તદનૃતમિતિ ॥ ૪ ॥

नन्वेवं सति देहादिभावानामप्यसत्त्वात्कथं
भयहेतुत्वं तत्र सदृष्टान्तमाह—

छायाप्रत्याह्वयाभासा ह्यसन्तोऽप्यर्थकारिणः।

एवं देहादयो भावा यच्छन्त्यामृत्युतो भयम् ॥ ५

‘તૈજસે’ રાજસ અહંકારના કાર્યરૂપ ઇન્દ્રિયસમૂહ
જ્યારે નિદ્રાથી અભિભૂત થાય છે ત્યારે ‘પિણ્ડસ્થઃ’
શરીરમાં રહેલો જીવ કેવળ મન વડે જ સ્વપ્નરૂપ
માયાને પામે છે. પછી મનનો લય થતાં નિશ્ચેષ્ટ
થઈને મૃત્યુ કે મૃત્યુતુલ્ય સુષુપ્તિ પામે છે, એ જ
રીતે ‘નાના-અર્થદૂક્’ દ્વૈત ઉપર આગ્રહ રાખનારો
મનુષ્ય વિક્ષેપ અને લય પામે છે. (સુષુપ્તિ
સ્થાનવાળા) પ્રાજ્ઞના સંપર્કથી જેમ (સ્થૂળ
શરીરાભિમાની) વિશ્વનો ભોગક્ષયરૂપ નાશ થાય
છે, તેમ અનાત્માના સંપર્કથી આત્માનો પણ
સ્વરૂપભ્રંશ થાય છે, એવો ભાવ છે. ॥ ૩ ॥

द्वैत असत्य होवाची स्तुति અને નિંદા મિથ્યા
છે, એમ સાડા છ શ્લોકથી વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે
છે— ‘કિં ભદ્રમ્ ઇતિ।’

द्वैत मिथ्यारूप છે ત્યારે તેમાં શુભ કેટલું અને
અશુભ કેટલું? વાણીથી જે બોલાય છે અને મનથી
જે વિચારાય છે, તે અસત્ય છે. ॥ ૪ ॥

મિથ્યારૂપ દ્વૈતમાં ‘કિં ભદ્રં કિં વા અભદ્રમ્’
શુભ કેટલું અને અશુભ કેટલું, એમ અર્થ છે.
મિથ્યાત્વ જ જણાવે છે— ‘વાચા ઇતિ।’ વાણીથી
બહારની ઇન્દ્રિયનું સૂચન છે. વાણીથી ‘ઉદિતમ્’
બોલાયેલું અને ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોથી જે જણાય છે,
તે અસત્ય છે. ॥ ૪ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો આમ હોય તો
દેહ વગેરે પદાર્થો પણ અસત્ય હોવાથી (સંસારરૂપી)
ભયના કારણરૂપ કેવી રીતે હોય? તે માટે દષ્ટાંતસહિત
ઉત્તર આપે છે—

પડછાયો, પડઘો, (છીપમાં થતો ચાંદીનો)
આભાસ (વગેરે) પદાર્થો સર્વથા મિથ્યા છે, તેમ
છતાં (બ્રાંતિ, ભય, કલ્પના વગેરે) અર્થને કરનારા
થાય છે, તેવી રીતે દેહાદિ પદાર્થો પણ મિથ્યારૂપ
છે, છતાં મૃત્યુ પર્યંત (સંસારરૂપી) ભય આપ્યા
કરે છે. ॥ ૫ ॥

છાયા પ્રતિબિંબઃ । પ્રત્યાહ્વયઃ પ્રતિધ્વનિઃ ।
આભાસઃ શુક્તિરજતાદિઃ । એતે યથાઽસન્તોઽ-
પ્યર્થકારિણો ભવન્તિ । આમૃત્યુતો મૃત્યુમભિવ્યાપ્ય ।
યદ્વા, મૃત્યુર્લયઃ । યાવન્નૈવ લીયન્તે તાવત્પર્યન્ત-
મિત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

નનુ સૃષ્ટ્યાદિશ્રુતિભિરેવ દ્વૈતં નિરૂપિતં
કથમસત્યં સ્યાત્તત્રાહ—આત્મૈવેતિ સાર્ધદ્વાખ્યામ્ ।

આત્મૈવ તદિદં વિશ્વં સૃજ્યતે સૃજતિ પ્રભુઃ ।
ત્રાયતે ત્રાતિ વિશ્વાત્મા હ્રિયતે હરતીશ્વરઃ ॥ ૬

ત્રાયતે પાલ્યતે । ત્રાતિ પાલયતિ ॥ ૬ ॥

તસ્માન્ હ્યાત્મનોઽન્યસ્માદન્યો ભાવો નિરૂપિતઃ ।
નિરૂપિતેયં ત્રિવિધા નિર્મૂલા ભાતિરાત્મનિ ।
ઇદં ગુણમયં વિદ્ધિ ત્રિવિધં માયયા કૃતમ્ ॥ ૭

અન્યસ્માત્સૃજ્યાદિવ્યતિરિક્તાત્ । ત્રિવિધા
આધ્યાત્મિકાદિરૂપા । ભાતિઃ પ્રતીતિઃ । નનુ
કથં નિર્મૂલં પ્રતીયતે તત્રાહ—ઇદમિતિ ॥ ૭ ॥

‘છાયા’ પ્રતિબિંબ, ‘પ્રત્યાહ્વયઃ’ પડઘો,
‘આભાસઃ’ છીપમાં થતો ચાંદીનો આભાસ— આ
બધાં જેમ મિથ્યા છે છતાં (બ્રાંતિ વગેરેરૂપ) અર્થને
કરનારા થાય છે. ‘આમૃત્યુતઃ’ મૃત્યુ પર્યંત, અથવા
‘મૃત્યુઃ’ લય, જ્યાં સુધી તેઓ લય પામે છે,
(ત્યાં સુધી) એમ અર્થ છે. ॥ ૫ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે શ્રુતિઓ દ્વારા
જ સૃષ્ટિ વગેરેને દ્વૈત તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યાં
છે, તો (આપ્તવચન) કેવી રીતે અસત્ય થાય?
તે માટે અઢી શ્લોકથી ઉત્તર આપે છે— ‘આત્મા
એવ ઇતિ ।’

આ જગત આત્મા જ છે. (‘સર્વંભવનસમર્થઃ’)
સર્વ કાંઈ થવા અને સર્વ કાંઈ કરવા સમર્થ તે
વિશ્વાત્મા પ્રભુ જ સર્જે છે અને સર્જાય છે, રક્ષે છે
અને રક્ષાય છે તથા સંહારે છે અને સંહારાય છે
॥ ૬ ॥

‘ત્રાયતે’ રક્ષાય છે અને ‘ત્રાતિ’ રક્ષે છે.
॥ ૬ ॥

તેથી (સર્જન કરવા યોગ્ય) અન્ય પદાર્થોથી
જુદા એવા આત્માથી જુદો કોઈ પદાર્થ કહેવાયો
નથી. (આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક—
એમ) ત્રણ પ્રકારની જે પ્રતીતિ આત્મામાં ભાસે છે
તે નિર્મૂળ કહેવામાં આવી છે, કારણ કે આ ત્રણ
પ્રકારના ગુણમય જગતને તમે (કેવળ) માયાથી
કરાયેલું જાણો. ॥ ૭ ॥

‘અન્યસ્માત્’ સર્જન કરવા યોગ્ય વગેરે અન્ય
પદાર્થોથી જુદા એવા આત્માથી— ‘ત્રિવિધા’
આધ્યાત્મિક વગેરેરૂપ (અથવા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ,
સંહારરૂપ) ત્રણ પ્રકારની પ્રતીતિ ભાસે છે— તે શા
માટે નિર્મૂળ છે, એવા પ્રશ્ન માટે ઉત્તર આપે છે—
‘ઇદમ્ ઇતિ ।’ ॥ ૭ ॥

एतद् विद्वान् मद्बुद्धितं ज्ञानविज्ञाननैपुणम् ।
न निन्दति न च स्तौति लोके चरति सूर्यवत् ॥ ८

ज्ञानविज्ञानयोर्नૈપુણં નિષ્ઠામ્ । સૂર્યવત્સમો
ભૂત્વા ॥ ૮ ॥

एतन्निष्ठाप्राप्त्युपायमाह—प्रत्यक्षेणेति ।

प्रत्यक्षेणानुमानेन निगमेनात्मसंविदा ।
आद्यन्तवदसज्ज्ञात्वा निःसंगो विचरेदिह ॥ ९

યદાદ્યન્તવત્ દ્વૈતં તદસદિતિ જ્ઞાત્વા
નિઃસઙ્ગો વિચરેત્ । આદ્યન્તવત્ત્વે પ્રમાણાનિ—
પ્રત્યક્ષેણ ઘટાદિ । અનુમાનેન સાવયવત્વેન દૃશ્યં
પૃથિવ્યાદિ । નિગમેનાપ્રત્યક્ષમાકાશાદિ । આત્મ-
સંવિદા સ્વાનુભવેન સર્વં દૃશ્યમાદ્યન્તવદસચ્ચેતિ
જ્ઞાત્વા । નિઃસઙ્ગસ્તદાસક્તિશૂન્યઃ ॥ ૯ ॥

નનુ યદ્યાત્મસંવિદા સર્વં દૃશ્યમસ-
દિત્યુચ્યતે તદ્દ્યાત્મા સ્વપ્રકાશો દેહાદિદ્વૈતં ચ
જડમિત્યુક્તં સ્યાત્, તથા ચ સંસારપ્રતિભાસો
ન ઘટેતેતિ ચોદયતિ—નૈવેતિ ।

મારા દ્વારા કહેવામાં આવેલી જ્ઞાનની અને
વિજ્ઞાનની નિપુણતાને જાણનારો મનુષ્ય નથી કોઈની
નિંદા કરતો કે નથી કોઈની સ્તુતિ કરતો. તે સૂર્યની
જેમ (બધે સમાન ભાવે) લોકમાં વિચરણ કરે છે.
॥ ૮ ॥

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની નિપુણતારૂપ નિષ્ઠાને—
સૂર્યની જેમ સમાન ભાવવાળો થઈને ॥ ૮ ॥

(જ્ઞાન-વિજ્ઞાનરૂપ) આ નિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાનો
ઉપાય કહે છે— ‘પ્રત્યક્ષેણ ઇતિ.’

પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને વૈદિક પ્રમાણોથી તેમ
જ પોતાના (કે આત્માની એકતાના) જ્ઞાન(રૂપ
અનુભવ)થી (સર્વ દૃશ્ય પદાર્થોને) આદિ અને
અંતવાળા તથા મિથ્યા જાણીને જ્ઞાની મનુષ્ય (તે
સર્વ પદાર્થોમાં) આસક્તિરહિત થઈને આ લોકમાં
વિચરે. ॥ ૮ ॥

જે આદિ અને અંતવાળું છે તે દ્વૈત અસત્ છે,
એમ જાણીને અનાસક્ત થઈને વિચરણ કરે. આદિ
અને અંતવાળા હોવા માટેનાં પ્રમાણો— ઘડો વગેરે
પદાર્થો (દૃશ્ય, અંતવાળા અને જડ હોવાથી)
પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી (મિથ્યા જાણવાં). પૃથ્વી વગેરે
(દૃશ્ય પદાર્થો) અવયવવાળા હોવાથી અનુમાન
પ્રમાણથી અને આકાશ વગેરે અપ્રત્યક્ષ પદાર્થોને
વેદ દ્વારા (મિથ્યા જાણવા). ‘આત્મસંવિદા’ (આત્માની
એકતાના) જ્ઞાનરૂપ પોતાના અનુભવથી સર્વ દૃશ્ય
પદાર્થોને મિથ્યા જાણીને ‘નિઃસઙ્ગઃ’ તેમાં આસક્તિ-
રહિત થઈને (વિચરણ કરવું જોઈએ). ॥ ૮ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો પોતાના
અનુભવથી સર્વ દૃશ્ય જગત મિથ્યા છે, એમ
કહેવામાં આવે, તો પછી આત્મા સ્વપ્રકાશ છે અને
દેહાદિ દ્વૈત જડ છે, એમ ફલિત થાય અને
સંસારની પ્રતીતિ સંભવે નહીં! તે માટે ઉત્તર આપે
છે કે ના, એમ છે જ નહીં— ‘ન એવ ઇતિ.’

ઉદ્ભવ ઉવાચ

નૈવાત્મનો ન દેહસ્ય સંસૃતિર્દ્રષ્ટદૃશ્યયોઃ ।
અનાત્મસ્વદૃશોરીશ કસ્ય સ્યાદુપલભ્યતે ॥ ૧૦

અનાત્મસ્વદૃશોર્જડાજડયોઃ । અત્ર હેતુઃ—
દ્રષ્ટદૃશ્યયોઃ । મા ભૂદ્વયોરપિ તત્રાહ—
ઉપલભ્યત ઇતિ ॥ ૧૦ ॥

एतत्प्रपञ्चयति—आत्मेति ।

આત્માઽવ્યયોઽગુણઃ શુદ્ધઃ સ્વયંજ્યોતિરનાવૃતઃ ।
અગ્નિવદ્દારુવદચિદ્દેહઃ કસ્યેહ સંસૃતિઃ ॥
॥ ૧૧ ॥

અવ્યયત્વાદિપદ્મવિશેષણૈર્નાશાદિરાગાદિ—
પુણ્યાપુણ્યાજ્ઞાનપરિચ્છેદાનામસંભવં દર્શયતિ—
હેતુહેતુમત્ત્વં તુ યથેષ્ટમ્ । અચિજ્જડઃ ।

अयं भावः—यथैवाग्निदारुणोर्भे—
દેનાનુપલમ્બેઽપિ દારુ પ્રકાશ્યમેવાગ્નિશ્ચ
પ્રકાશકઃ, તથા દેહાત્મનોરપીતિ ન
સંસૃતિસ્તયોરન્યતરસ્યાપિ ઘટત ઇતિ ॥ ૧૧ ॥

ઉદ્ભવજી બોલ્યા — દ્રષ્ટા અને સ્વપ્રકાશ આત્માને
સંસાર ઘટતો નથી તેમ જ દૃશ્ય અને જડ દેહને પણ
સંસાર ઘટતો નથી, તો હે ઈશ, આત્મા અને દેહ એ
બંનેમાં સંસાર કોને અનુભવાય છે? ॥ ૧૦ ॥

‘અનાત્મસ્વદૃશોઃ’ જડ દેહ અને અજડ આત્મા
એ બંનેમાં— જડ અને અજડ હોવા માટેનું કારણ—
આત્મા દ્રષ્ટા છે અને શરીર દૃશ્ય છે. બંનેમાંથી
કોઈને પણ સંસાર ઘટે નહીં, તે માટે કહે છે—
‘ઉપલભ્યતે ઇતિ ।’ (સંસાર કોને) અનુભવાય છે?
॥ ૧૦ ॥

(સંસાર કોઈને ઘટતો નથી,) આ સિદ્ધાંત
વિસ્તારથી સમજાવે છે— ‘આત્મા ઇતિ ।’

આત્મા અવિનાશી, નિર્ગુણ, શુદ્ધ, સ્વયંજ્યોતિ
અને આવરણરહિત છે. આત્મા અગ્નિ જેવો છે,
જ્યારે દેહ લાકડા જેવો જડ છે, તો આમાં સંસાર
કોને હોય? ॥ ૧૧ ॥

અવિનાશીપણું વગેરે પાંચ વિશેષણોથી
(સમજાય છે કે) આત્મા (૧) અવિનાશી હોવાથી
નાશ વગેરેનો સંભવ નથી. (૨) નિર્ગુણ હોવાથી
રાગાદિનો સંભવ નથી. (૩) શુદ્ધ હોવાથી પુણ્ય-
પાપનો સંભવ નથી. (૪) સ્વયંજ્યોતિ હોવાથી
અજ્ઞાનનો સંભવ નથી અને (૫) આવરણરહિત
હોવાથી મર્યાદાનો સંભવ નથી, એમ દર્શાવે છે—
બધાં વિશેષણો વચ્ચે યથાયોગ્ય રીતે કાર્ય-કારણભાવ છે.
(અર્થાત્ અવિનાશી હોવાથી નિર્ગુણ છે. નિર્ગુણ હોવાથી
શુદ્ધ છે. શુદ્ધ હોવાથી સ્વયંજ્યોતિ છે અને સ્વયંજ્યોતિ
હોવાથી આવરણરહિત છે.) ‘અચિત્’ જડ—

ભાવ આ પ્રમાણે છે— જેમ અગ્નિ અને
લાકડા વચ્ચેના ભેદનું ગ્રહણ થઈ શકતું ન હોવા
છતાં લાકડું પ્રકાશ્ય જ છે અને અગ્નિ પ્રકાશક છે,
તેવી જ રીતે દેહ અને આત્માનું પણ છે, આથી
તે બંનેમાંથી કોઈને સંસાર ઘટતો નથી. ॥ ૧૧ ॥

સત્યં તથાપ્યુભયોરેવમવિવેક એવ
સંસારાલમ્બનમિત્યાહ પञ्चभिः—**યાવદિતિ** ।

श्रीभगवानुवाच

યાવદ્દેહેન્દ્રિયપ્રાણૈરાત્મનઃ સન્નિકર્ષણમ્ ।
સંસારઃ ફલવાંસ્તાવદપાર્થોઽપ્યવિવેકિનઃ ॥ ૧૨

સંનિકર્ષણં સંબન્ધઃ । નન્વસઙ્ગસ્ય
કુતઃ સંબન્ધસ્તત્રાહ—અવિવેકિનઃ, અજ્ઞાનકૃત
ઇત્યર્થઃ । નનુ સ્વપ્રકાશસ્ય કથમજ્ઞાનકૃતઃ
સંસારસ્તત્રાહ—અપાર્થોઽપિ મિથ્યાભૂતોઽપિ કેવલં
ફલવાન્ । ફલં સ્ફૂર્તિર્ન તુ તત્ત્વતોઽસ્તીત્યર્થઃ
॥ ૧૨ ॥

નન્વસતો દેહાદેઃ કુતઃ સંસારસ્ફૂર્તિ-
હેતુત્વમપિ તત્રાહ—**અર્થે હીતિ** ।

અર્થે હ્યવિદ્યમાનેઽપિ સંસૃતિર્ન નિવર્તતે ।
ધ્યાયતો વિષયાનસ્ય સ્વજ્નેઽનર્થાગમો યથા ॥ ૧૩

अस्यात्मनः ॥ १३ ॥

નનુ કથંચિજ્ઞાનતો વિષયસ્ફૂર્તિર્જીવ-
ન્મુક્તસ્યાપિ દુવરિત્યનિર્મોક્ષપ્રસઙ્ગઃ સ્યાત્તત્રાહ—
યથા હીતિ ।

સાચું છે, તેમ છતાં બંનેનો આમ, અવિવેક
જ સંસારનો આધાર છે, એમ પાંચ શ્લોકોથી કહે
છે— **‘યાવત્ ઇતિ’**

શ્રીભગવાન બોલ્યા — જ્યાં સુધી (અજ્ઞાનને
કારણે) દેહ, ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણ સાથે આત્માનો
સંબંધ છે, ત્યાં સુધી (સુખ-દુઃખાદિ) સંસાર મિથ્યારૂપ
હોવા છતાં પણ અવિવેકીને ઈળરૂપે સ્ફુરિત
થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

‘સંનિકર્ષણમ્’ સંબંધ— શંકા કરવામાં આવી
છે કે અસંગ મનુષ્યને સંબંધ કેવી રીતે હોય? તે
માટે ઉત્તર આપે છે— અવિવેકીને અજ્ઞાનને કારણે
સંબંધ હોય છે, એમ અર્થ છે. કોઈ શંકા કરે કે
સ્વપ્રકાશ આત્માને અજ્ઞાનને કારણે સંસાર કેવી
રીતે થાય? તે માટે ઉત્તર આપે છે— **‘અપાર્થઃ
અપિ’** મિથ્યારૂપ હોવા છતાં કેવળ **‘ફલવાન્’**
ઈળરૂપે સ્ફુરિત થાય છે, તત્ત્વતઃ સંસાર તો છે
જ નહીં, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૨ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે મિથ્યા દેહાદિને
સંસાર સ્ફુરવાનું કારણ પણ કેવી રીતે હોય? તે
માટે ઉત્તર આપે છે— **‘અર્થે હિ ઇતિ’**

સ્વપ્નમાં થતો (ભય, શોક, માથું કપાવું વગેરે)
અનર્થ તેનું અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં (જાગૃત થયા
વિના) જેવી રીતે દૂર થતો નથી, તેવી રીતે પદાર્થ
વાસ્તવમાં ન હોવા છતાં પણ વિષયો (કે પદાર્થો)નું
ચિંતન કરતા રહેવાને કારણે આ જીવાત્માનો
(જન્મ-મરણરૂપ) સંસાર દૂર થતો નથી. ॥ ૧૩ ॥

‘અસ્ય’ આ જીવાત્માનો ॥ ૧૩ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જ્ઞાની એવા
જીવન્મુક્ત મનુષ્યને માટે પણ વિષયોનું સ્ફુરણ
દૂર કરી ન શકાય તેવું હોય છે, તેથી મોક્ષ ન
થવાનો પ્રસંગ આવી પડે, તે માટે ઉત્તર આપે
છે— **‘યથા હિ ઇતિ’**

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बहूनर्थभृत् ।
स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते ॥ १४

प्रस्वापः स्वप्नः । बहूननर्थान् विभर्ति
पुष्णातीति तथा ॥ १४ ॥

अहंकारलक्षणो देहादिसंनिकर्ष एव
संसारालम्बनमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां दर्शयति—
शोकेति ।

वं.—‘अहंकारसत्त्वे संसारसत्त्वमन्वयस्तदभावे
तदभावो व्यतिरेकः ।’

शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः ।
अहंकारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः ॥ १५

सुषुप्त्यादौ तेषामदर्શનાદહં સુખીતિ-
વચ્ચૈતન્યં સુખીતિ પ્રતીત્યભાવાચ્ચ દૃશ્યત્વાચ્ચ
સુખાદીનાં કૃશત્વાદિવદ્દ્રષ્ટધર્મત્વાનુપપત્તેરિતિ
ભાવઃ । ઉક્તં ચ—

‘सुप्तेऽहमि न दृश्यन्ते सुखदोषप्रवृत्तयः ।
अतस्तस्यैव संसारो न मे संसृतिसाक्षिणः ॥’

॥ ૧૫ ॥

નુ યદ્અહંકારસ્ય સંસારસ્તર્હિ મુક્તિરપિ
તસ્યૈવૈતિ મુક્તાવહંકારાવશેષઃ પ્રસજ્જેત
તત્રાહ—દેહેતિ ।

(નિદ્રાને કારણે) જાગતા ન હોય તેવા (સ્વપ્ન
જોતા) મનુષ્યનું સ્વપ્ન જેમ અનેક અનર્થોને પોષતું
હોય છે. તે જ સ્વપ્ન જાગૃત થયેલા મનુષ્યને મોહ
ઉપજાવી શકતું નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘**પ્રસ્વાપઃ**’ સ્વપ્ન અનેક અનર્થોને ‘**વિભર્તિ**’
પોષતું હોય છે, (તે જ સ્વપ્ન જાગૃત થયેલા
મનુષ્યને મોહ ઉપજાવી શકતું નથી) તેમ (અજ્ઞાનીને
અનર્થના કારણરૂપ થતો સંસાર જ્ઞાનીને અનર્થના
કારણરૂપ થતો નથી.) ॥ ૧૪ ॥

દેહાદિમાં અહંકારની ઉપસ્થિતિ જ સંસારનો
આધાર છે, તે અન્વય અને વ્યતિરેકથી દર્શાવે છે—
‘**શોક ઇતિ** ।’

અહંકાર હોય તો સંસાર હોય તે અન્વય, તે
(અહંકાર)ના અભાવમાં તે (સંસાર)નો અભાવ તે
વ્યતિરેક.

શોક, હર્ષ, ભય, ક્રોધ, લોભ, મોહ, સ્પૃહા
વગેરે તેમ જ જન્મ અને મૃત્યુ અહંકારનાં દેખાય
છે, આત્માનાં નહીં. ॥ ૧૫ ॥

સુષુપ્તિ (તથા સમાધિ) વગેરેમાં તે શોક, હર્ષ
વગેરે જણાતાં નથી તેમ જ ‘હું સુખી છું.’ તેની જેમ
ચૈતન્ય સુખી છે, એમ પ્રતીત થતું નથી અને સુખ
વગેરે દૃશ્ય છે તેથી પાતળાપણું વગેરે દ્રષ્ટાના ધર્મ
હોઈ શકે નહીં, એવો ભાવ છે. (માટે હર્ષ-શોકાદિ
અહંકારના ધર્મો છે, આત્માના નહીં.) કહેવામાં
આવ્યું છે— ‘અહંકાર શયન કરે છે ત્યારે (સુષુપ્તિમાં)
સુખ-દુઃખની પ્રવૃત્તિઓ દેખાતી નથી, માટે સિદ્ધ થાય
છે કે સંસાર અહંકારને છે, પણ સંસારના સાક્ષી
એવા મને નથી.’ ॥ ૧૫ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો અહંકારને
સંસાર હોય તો મુક્તિ પણ તે (અહંકાર)ની જ
થવી જોઈએ. આમ, મુક્તિની અવસ્થામાં અહંકારરૂપ
અવશેષ રહે. તે માટે કહે છે— ‘**દેહ ઇતિ** ।’

देहेन्द्रियप्राणमनोऽभिमानो

जीवोऽन्तरात्मा गुणकर्ममूर्तिः ।

सूत्रं महानित्युरुधेव गीतः

संसार आधावति कालतन्त्रः ॥ १६

देहादिष्वभिमानो यस्य सः । आत्मैव
तेषामन्तर्हितो जीवः । अत एव गुणकर्ममयी
मूर्तिर्यस्य सः । एवं च सूक्ष्मोपाधिभिर्बहुधेव
सूत्रादिशब्दैर्गीतः संसारे परमेश्वराधीनः सर्वतो
धावति, अतो नायं दोष इति भावः ॥ १६ ॥

तदेवमहंकारकृतं बन्धमुपपाद्येदानीं ज्ञानेन
तन्निवृत्तौ मुक्तिरित्याह—**अमूलमिति ।**

अमूलमेतद् बहुरूपरूपितं
मनोवचःप्राणशरीरकर्म ।

ज्ञानासिनोपासनया शितेन

छित्त्वा मुनिर्गा विचरत्यतृष्णः ॥ १७

वस्तुतो मूलशून्यमज्ञાતસ્તુ बहुभी
रूपैर्देવાदिशरीरै रूपितं પ્રકાશિતમૈન્દ્રજાલિક-
તુલ્યમિતિ વા । કિં તત્તદાહ—મન ઇતિ ।
મનઆદીનાં દ્વન્દ્વઃ ।

यद्वा, मनआदिषु क्रियत इति कर्म
अहंकरणं गुरोरुपासनया निशितेन तीक्ष्णेन
ज्ञानखड्गेन छित्त्वा ॥ १७ ॥

तदेव ज्ञानं स्वरूपसाधनफलैर्निरूपयति—
ज्ञानमिति ।

દેહ, ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ તથા મનમાં જેને
અભિમાન છે તે આત્મા જ તે સર્વનો અંતર્ગત
જીવ છે. આથી જ ગુણમય અને કર્મમય મૂર્તિવાળો
તથા સૂત્રાત્મા, મહત્ત્વ વગેરે અનેક નામોથી
કહેવાતો તે જીવાત્મા જ પરમેશ્વરને અધીન રહી
સંસારમાં સર્વ તરફ દોડ્યા કરે છે. ॥ ૧૬ ॥

દેહ વગેરેમાં અભિમાન છે જેને તે આત્મા જ તે
સર્વની અંતર્ગત તિરોહિત થયેલો જીવ છે. આથી જ
ગુણમય અને કર્મમય મૂર્તિ છે જેની તેવો તે છે. તેમ
જ સૂક્ષ્મ ઉપાધિવાળા સૂત્રાત્મા, મહત્ત્વ વગેરે શબ્દોથી
અનેક રીતે કહેવાતો તે (આત્મા) સંસારમાં પરમેશ્વરને
અધીન થઈ સર્વ તરફ દોડે છે. આથી આ દોષ નથી.
(આથી તે જીવનો જ મોક્ષ યોગ્ય છે.) ॥ ૧૬ ॥

આમ, અહંકારે કરેલું બંધન (અન્વય-વ્યતિરેક
દ્વારા) સિદ્ધ કરીને હવે જ્ઞાન દ્વારા તે અહંકારનો
નાશ થતાં મુક્તિ થાય છે, એમ કહે છે—
‘અમૂલમ્ ઇતિ ।’

આ મન, વચન, પ્રાણ, શરીર તથા કર્મ મૂળ
વગરનાં છે, (અજ્ઞાનથી દેવાદિ) અનેક શરીરોરૂપે
ભાસે છે. (ગુરુરૂપ ઈશ્વરની) ઉપાસના વડે તીક્ષ્ણ
કરેલી જ્ઞાનરૂપી તલવારથી તેને કાપીને, તૃષ્ણારહિત
થઈને મુનિ પૃથ્વી પર વિચરણ કરે. ॥ ૧૭ ॥

(આ મન વગેરે) વસ્તુતઃ મૂળ વગરનાં છે.
અજ્ઞાનને કારણે દેવાદિ અનેક શરીરોરૂપે ભાસે
છે અથવા જાદુગરીની જેમ પ્રકાશિત થાય છે.
તે કેવી તે કહે છે— **‘મન ઇતિ ।’** મન વગેરેનું
દ્વંદ્વ (અનેકરૂપે ભાસે છે).

અથવા મન વગેરે ઉપર કરાતો અહંકાર
ગુરુ(રૂપ ઈશ્વર)ની ઉપાસનાથી **‘નિશિતેન’** તીક્ષ્ણ
કરેલી જ્ઞાનરૂપી તલવારથી કાપીને ॥ ૧૭ ॥

(અહંકારને દૂર કરનાર) તે જ જ્ઞાનને,
સ્વરૂપને જાણવાના સાધનરૂપ ફળ દ્વારા વર્ણવે
છે— **‘જ્ઞાનમ્ ઇતિ ।’**

જ્ઞાનં વિવેકો નિગમસ્તપ્શ્ચ
 પ્રત્યક્ષમૈતિહ્યમથાનુમાનમ્ ।
 આદ્યન્તયોરસ્ય યદેવ કેવલં
 કાલશ્ચ હેતુશ્ચ તદેવ મધ્યે ॥ ૧૮

વિવેકો જ્ઞાનમ્ । સાધનાન્યાહ—નિગમો
 વેદઃ । તપઃ સ્વધર્મઃ । પ્રત્યક્ષં સ્વાનુભવઃ ।
 ઐતિહ્યમુપદેશઃ । અનુમાનં તર્કઃ । ફલમાહ—
 આદ્યન્તયોર્યદસ્ય જગતો મધ્યેઽપિ તદેવ કેવલં
 ન તુ જગદિતિ । કિં તત્કાલઃ કલયતિ
 પ્રકાશયતિ યસ્તથા હેતુઃ કારણં ચ યત્
 તદેવ । એતદુક્તં ભવતિ—યદસ્ય વિશ્વસ્ય
 કારણં પ્રકાશકં ચ બ્રહ્મ તદાત્મકમેવૈતત્, ન
 તતઃ પૃથગિત્યેવં નિશ્ચયફલો નિગમાદિ-
 સાધનૈર્જાયતે યો વિવેકસ્તજ્ઞાનમિતિ ॥ ૧૮ ॥

તત્ર નાનાભેદવ્યવહારાલમ્બનસ્યાપિ
 વિશ્વસ્ય કારણમાત્રાત્મકત્વં સદૃષ્ટાન્તમાહ—
 યથેતિ ।

યથા હિરણ્યં સ્વકૃતં પુરસ્તાત્
 પશ્ચાચ્ચ સર્વસ્ય હિરણ્મયસ્ય ।
 તદેવ મધ્યે વ્યવહાર્યમાણં
 નાનાપદેશૈરહમસ્ય તદ્વત્ ॥ ૧૯

(અપરોક્ષ આત્મસાક્ષાત્કારરૂપ) વિવેક એ જ
 જ્ઞાન છે. (ઉપનિષદોના શ્રવણરૂપ) વેદ, (સ્વધર્મરૂપ)
 તપ, પ્રત્યક્ષ અનુભવ, (જ્ઞાનીજનોનો) ઉપદેશ તથા
 (તર્કરૂપ) અનુમાન (વિવેકરૂપ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનાં
 સાધનો છે). આ વિશ્વના આદિમાં તથા અંતમાં જે
 કાળરૂપ (બ્રહ્મ) કેવળ અદ્વિતીયરૂપે છે, તે જ
 મધ્યમાં પણ છે અને તે જ સર્વને પ્રકાશિત કરે
 છે અને સર્વના કારણરૂપ છે. ॥ ૧૮ ॥

વિવેક એ જ જ્ઞાન છે. તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં
 સાધનો કહે છે— ‘નિગમઃ’ વેદ, ‘તપઃ’ સ્વધર્મ,
 ‘પ્રત્યક્ષમ્’ સ્વાનુભવ, ‘ઐતિહ્યમ્’ ઉપદેશ અને
 ‘અનુમાનમ્’ તર્ક. તે (જ્ઞાન)નું ફળ કહે છે— આ
 વિશ્વના આદિમાં તથા અંતમાં કેવળ તે જ છે, નહીં
 કે જગત. તે ક્યું તત્ત્વ છે? તે કાળસ્વરૂપ છે, કે
 જે ‘કલયતિ’ પ્રકાશિત કરે છે તેમ જ ‘હેતુઃ’ જે
 કારણરૂપ છે તે જ (બ્રહ્મ) છે. આ પ્રમાણે
 કહેવામાં આવે છે— જે આ વિશ્વનું કારણ છે અને
 પ્રકાશક છે, તે બ્રહ્મ જ તે વિશ્વાત્મક છે, તેનાથી
 જુદું નથી. આવા નિશ્ચયરૂપ ફળવાળો અને વેદ
 વગેરે સાધનોથી ઉત્પન્ન થનારો જે વિવેક છે, તે
 જ જ્ઞાન છે. ॥ ૧૮ ॥

તેમાં (કારણાત્મકતા અને પ્રકાશાત્મકતામાં)
 અનેક પ્રકારના વ્યવહારના આધારરૂપ વિશ્વની પણ
 કારણાત્મકતાને દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે— ‘યથા ઇતિ ।’

કુંડળ વગેરેના આકારરૂપે ઘડાયું ન હોય તેવું
 સુવર્ણ કુંડળ વગેરેની ઉત્પત્તિની પૂર્વે અને તેના
 નાશ પછી જે હોય છે, તે મધ્ય અવસ્થામાં કુંડળ
 વગેરે અલંકારોરૂપે વ્યવહાર પામ્યું હોય છે, છતાં
 તે સુવર્ણ જેમ તેનું તે જ હોય છે, તેમ હું પણ
 જગતના આદિ તથા અંતમાં જે છું, તે જ જગતના
 અસ્તિત્વની મધ્ય અવસ્થામાં અનેક નામોથી
 વ્યવહારના આધારરૂપ બનું છું. ॥ ૧૮ ॥

સ્વકૃતં સુષ્ટુ કુણ્ડલાદિરૂપેणाविरचितं
यद्विरण्यम्। कीदृशम्। हिरण्मयस्य कुण्डला-
देरुत्पत्तेः पुरस्तान्नाशाच्च पश्चान्मध्ये च यदस्ति
कटकं कुण्डलमित्यादिनानाव्यपदेशैर्व्यवहारं
प्राप्यमाणमपि तदेव यथा तद्वदस्य विश्वस्य
कारणभूतोऽहमेव नानाव्यवहारालम्बनं, न तु
मत्तः पृथग्विश्वमिति ॥ १९ ॥

तदेवं कार्यस्य कारणमात्रात्मकतामुक्त्वा
प्रकाश्यस्य प्रकाशकात्मकतामाह—विज्ञानमिति ।

विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमङ्ग

गुणत्रयं	कारणकार्यकर्तृ ।
समन्वयेन	व्यतिरेकतश्च
येनैव तुर्येण	तदेव सत्यम् ॥ २०

त्रियवस्थम् । यकारस्य पृथक्पाठ-
श्लन्दोनुरोधेन ।

जाग्रदादित्र्यवस्थं यद्विज्ञानं
मनस्तदवस्थाकारणरूपं च यद्गुणत्रयम् । यच्च
कारणकार्यकर्तृ । कारणमध्यात्मं, कार्यमधिभૂતं,
कर्तृ अधિदैવम् । एवं गुणत्रયકાર્યભૂતં ત્રિવિધં
જગત્ । એતદ્દેન તુર્યેણ સામાન્યજ્ઞાનમાત્રેણ
સમન્વયેન ભવતિ । યેનાનુગતં પ્રકાશત ઇત્યર્થઃ ।

‘સ્વકૃતમ્’ કુંડળ વગેરેના આકારરૂપે ઘડાયું
ન હોય તેવું જે સુવર્ણ છે— કેવું સુવર્ણ? સુવર્ણનાં
કુંડળ વગેરેની ઉત્પત્તિની પહેલાં અને તેના નાશ
પછી અને મધ્યમાં જે કડાં, કુંડળ વગેરે અનેક
જાતનાં નામોથી વ્યવહાર પામતું હોવા છતાં પણ
સુવર્ણ જેમ તેનું તે જ હોય છે, તેમ આ વિશ્વના
કારણરૂપ હું જ અનેક પ્રકારના વ્યવહારોનો આધાર
હું. વિશ્વ મારાથી જુંદું નથી. ॥ ૧૯ ॥

આમ, કાર્યની કારણાત્મકતા કહીને પ્રકાશ્યની
પ્રકાશાત્મકતા વર્ણવે છે— ‘વિજ્ઞાનમ્ ઇતિ ।’

હે પ્રિય (ઉદ્ભવ), જાગૃત વગેરે ત્રણ
અવસ્થાઓવાળું મન તથા ત્રણ અવસ્થાઓના
કારણરૂપ ત્રણ ગુણો તેમ જ આ ત્રણ ગુણોના
કાર્યરૂપ અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવ— એમ
ત્રણ પ્રકારનું જગત માત્ર સામાન્યજ્ઞાનરૂપ
(પરબ્રહ્મસ્વરૂપ) જે તુરીય (ચોથા) તત્ત્વના અનુસરણ
વડે પ્રકાશે છે અને જાગૃત વગેરે ત્રણેય અવસ્થાઓના
અભાવરૂપ સમાધિ વગેરેમાં પણ જે તુરીય તત્ત્વ
હોય છે, તે જ સત્ય છે. ॥ ૨૦ ॥

‘ત્રિયવસ્થમ્’ સંધિના નિયમ પ્રમાણે
ત્રિ+અવસ્થમ્ ની સંધિ ‘ત્ર્યવસ્થમ્’ થાય પરંતુ ય
કારનો જોડાક્ષરરહિત છૂટો પાઠ છે તે છંદના
નિયમપાલનને કારણે છે.

જાગૃત વગેરે ત્રણ અવસ્થાઓવાળું જે
‘વિજ્ઞાનમ્’ મન છે તથા તે અવસ્થાઓના કારણરૂપ
જે ત્રણ ગુણો છે અને જે ‘કારણકાર્યકર્તૃ’
કારણરૂપ અધ્યાત્મ, કાર્યરૂપ અધિભૂત અને કર્તારૂપ
અધિદૈવ— એમ ત્રણ ગુણોના કાર્યરૂપ ત્રિવિધ
જગત, આ જે માત્ર સામાન્યજ્ઞાનરૂપ ‘તુર્યેણ’
તુરીય તત્ત્વના ‘સમન્વયેન’ અનુસરણ વડે પ્રકાશે
છે, (તે જ સત્ય છે), એમ અર્થ છે.

‘તમેવ भान्तमनु भाति सर्व।
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥’ इति ।

तथा ‘चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं
मनसो ये मनो विदुः।’ इत्यादिश्रुतेश्च ।

ननु विशेषविज्ञानव्यतिरेकेण न तुर्यं
नामोपलभामहे तत्राह—

व्यतिरेकतश्च समाध्यादौ यदस्ति
तदेव सत्यमिति ॥ २० ॥

एवं कालत्रयेऽप्यव्यभिचारिणः सत्यत्व-
मुक्तं, व्यभिचारिणस्त्वसत्यतामाह—न यदिति ।

न यत् पुरस्तादुत यन्न पश्चा-
न्मध्ये च तन्न व्यपदेशमात्रम् ।
भूतं प्रसिद्धं च परेण यद् यत्
तदेव तत् स्यादिति मे मनीषा ॥ २१

मध्ये च तत्पृથક્ नास्ति किंतु
व्यપदेशમાત્રમ્ । કુતઃ । યતો યદ્યત્પરેણાન્યેન
ભૂતં જાતં પ્રસિદ્ધં પ્રકાશિતં ચ
તત્તદેવ કારણપ્રકાશકતાવન્માત્રં સ્યાન્ન
પૃથગિતિ મે મનીષા બુદ્ધિઃ । ‘વાચારમ્ભણં
વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્ ।’

‘તે (આત્મસ્વરૂપ બ્રહ્મ)ના પ્રકાશિત થતાં જ
સર્વ કાંઈ પ્રકાશિત થાય છે. તેના પ્રકાશથી જ આ
સર્વ ભાસે છે.’ (કઠ.ઉપ.૨/૨/૧૫)

‘જેઓ (તે બ્રહ્મને પ્રાણના પ્રાણ,) ચક્ષુનું ચક્ષુ,
શ્રોત્રનું શ્રોત્ર, મનનું મન જાણે છે (તેઓ જ તે
પુરાતન તથા આગળ રહેનારા બ્રહ્મને જાણે છે.)
(બૃહદા.ઉપ.૪/૪/૧૮) વગેરે શ્રુતિ હોવાથી (આમ
કહેવામાં આવ્યું છે).

શંકા કરવામાં આવી છે કે વિશિષ્ટ
વિજ્ઞાન સિવાય તુરીય તત્ત્વ ઉપલબ્ધ ન થાય?
તે માટે કહે છે—

જાગૃત વગેરે ત્રણેય અવસ્થાના અભાવરૂપ
સમાધિ વગેરેમાં પણ જે હોય છે તે જ તુરીય તત્ત્વ
પરબ્રહ્મ સત્ય છે. ॥ ૨૦ ॥

આમ, ત્રણેય કાળમાં વિચલિત ન થનારું
સત્ય કહેવામાં આવ્યું. (હવે) વિચલિત થનારું
અસત્ય કહે છે— ‘ન યત્ ઇતિ ।’

જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ પહેલાં ન હતી અને પ્રલય
પછી પણ નહીં રહે, તે વસ્તુ મધ્યાવસ્થામાં
(પોતાના કારણથી જુદી હોતી નથી, પણ) માત્ર
નામરૂપે વ્યવહારમાં જુદી છે, કારણ કે જે વસ્તુ
જેનાથી ઉત્પન્ન થઈ હોય અને જેનાથી પ્રકાશિત
થઈ જણાતી હોય, તે વસ્તુ જ તેનું મૂળ કારણ
અને પ્રકાશક છે, એમ મારો નિશ્ચય છે. ॥ ૨૧ ॥

મધ્યમાં પણ તે વસ્તુ જુદી હોતી નથી પરંતુ
નામ માત્ર હોય છે. શા માટે? કારણ કે જે વસ્તુ
‘પરેણ’ (જેનાથી) અન્યથી ‘ભૂતમ્’ ઉત્પન્ન થયેલી
હોય તથા ‘પ્રસિદ્ધમ્’ પ્રકાશિત થયેલી હોય તે
વસ્તુ જ તેનું મૂળ કારણ અને પ્રકાશક હોય,
તેનાથી બીજું ન હોય, એમ મારી ‘મનીષા’ બુદ્ધિ
છે. ‘વિકાર કેવળ વાણીના આશ્રયભૂત માત્ર નામ
છે, સત્ય તો કેવળ માટી જ છે.’ (છાં.ઉપ.૬/૧/૪)

‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादिश्रुतेः ।
कारणप्रकाशकव्यतिरेकेण कार्यस्य प्रकाश्यस्य
चानुपलम्भादिति भावः ॥ २१ ॥

एवं सामान्यतः कार्यप्रकाश्ययोः कारण-
प्रकाशकाभ्यामभेदमुपपाद्य प्रस्तुते तदुभयविवेक-
पूर्वकं प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदमाह—अविद्यमान इति ।

अविद्यमानोऽप्यवभासते यो
वैकारिको राजससर्ग एषः ।
ब्रह्म स्वयंज्योतिरतो विभाति
ब्रह्मेन्द्रियार्थात्मविकारचित्रम् ॥ २२

योऽयं वैकारिको विकारसमूहः स
एव प्रागविद्यमानो राजससर्गः । रजोद्वारेण
ब्रह्मकार્યभूत इत्यर्थः । अवभासतेऽपि ब्रह्म-
प्रकाश्यश्चेत्यर्थः । ब्रह्म तु स्वयं स्वतःसिद्धं,
न तु कार्यमित्यर्थः । ज्योतिश्च प्रकाशक-
मित्यर्थः । अतः कारणादिन्द्रियाणि च अर्थास्त-
न्मात्राणि चात्मा मनश्च । देवानामप्युप-
लक्षणम् । विकाराः पञ्चभूतानि । एवं ચિત્રં
બ્રહ્મૈવ ભાતીતિ ॥ ૨૨ ॥

उपसंहरति—

एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः
परापवादेन विशारदेन ।
छित्त्वाऽऽत्मसन्देहमुपारमेत
स्वानन्दतुष्टोऽखिलकामुकेभ्यः ॥ २३

‘આ સર્વ જગત ખરેખર, જ બ્રહ્મરૂપ છે.’ (છાં.ઉપ.
૩/૧૪/૧) વગેરે શ્રુતિપ્રમાણ હોવાથી (જગતનું
મૂળ કારણ બ્રહ્મ છે). કારણરૂપ પ્રકાશક વિના
કાર્યરૂપ પ્રકાશ્ય હોઈ શકે નહીં, એવો ભાવ છે.
॥ ૨૧ ॥

આમ, સામાન્યરૂપે કાર્ય અને પ્રકાશ્યનો કારણ
અને પ્રકાશક સાથેનો અભેદ સિદ્ધ કરીને પ્રસ્તુત
વિષયમાં તે બંનેના વિવેકપૂર્વક પ્રપંચનો બ્રહ્મ સાથે
અભેદ કહે છે— ‘અવિદ્યમાનઃ ઇતિ ।’

જે આ વિકારના સમૂહરૂપ જગત પૂર્વ વિદ્યમાન
ન હોવા છતાં રજોગુણની સૃષ્ટિરૂપે ભાસે છે (તે
રજોગુણ દ્વારા બ્રહ્મના કાર્યરૂપે ભાસે છે). સ્વતઃસિદ્ધ
બ્રહ્મ પ્રકાશક છે આથી ઈન્દ્રિયો, તન્માત્રાઓ, મન,
દેવતાઓ અને પાંચ ભૂતો— એમ અનેક પ્રકારે
બ્રહ્મ જ ભાસે છે. ॥ ૨૨ ॥

જે આ ‘વૈકારિકઃ’ વિકારરૂપ મહત્તત્વમાંથી
જન્મેલા વિકારના સમૂહરૂપ જગત છે તે પૂર્વ વિદ્યમાન
ન હતું. રજોગુણ દ્વારા જગત બ્રહ્મના કાર્યરૂપ છે, એમ
અર્થ છે. જગત ભાસે છે પણ બ્રહ્મ દ્વારા પ્રકાશિત
થાય છે, એમ અર્થ છે. બ્રહ્મ તો ‘સ્વયમ્’ સ્વતઃસિદ્ધ
છે, નહીં કે કાર્યરૂપ અને ‘જ્યોતિઃ’ પ્રકાશક પણ છે,
એમ અર્થ છે. આ કારણથી ઈન્દ્રિયો અને ‘અર્થાઃ’
તન્માત્રાઓ તથા આત્મા અને મન તેમ જ દેવતાઓનું
પણ સૂચન છે. ‘વિકારાઃ’ પંચમહાભૂતો, આમ,
અનેક પ્રકારે બ્રહ્મ જ ભાસે છે. ॥ ૨૨ ॥

ઉપસંહાર કરે છે—

આમ, (વેદ, તપ, પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, ઈતિહાસ-
પ્રમાણ તથા અનુમાનપ્રમાણથી) (દેહાદિથી ભિન્ન
જાણવારૂપ) સ્પષ્ટ બ્રહ્મવિવેકનાં કારણોથી અને
દેહાદિ ઉપરનો આત્મભાવ દૂર કરવાથી તેમ જ
નિપુણતાથી આત્મવિષયક સંદેહ કાપી નાખીને
સ્વરૂપાનંદમાં સંતુષ્ટ થઈ (મુનિ) સમગ્ર ઈન્દ્રિયોથી
નિઃસંગ થઈ જાય. ॥ ૨૩ ॥

एवं निगमतपःप्रत्यक्षैतिह्यानुमानैः स्फुटं
यथा भवति तथा ब्रह्मविवेकहेतुभिस्तथा परस्य
देहादेरपवादेनात्मत्वनिरासेन च। कीदृशेन।
विशारदेन निपुणेन। गुरुणा निमित्तभूतेनेति वा।
आत्मविषयं संदेहं छित्त्वा स्वानन्दतुष्टः
सन्नखिलेभ्यः कामुकेभ्य इन्द्रियादिभ्य उपारमेत
निःसङ्गो भवेत् ॥ २३ ॥

પરપવાદં પ્રપञ્ચયતિ—

नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि
देवा ह्यसुर्वायुजलं हुताशः।
मनोऽन्नमात्रं धिषणा च सत्त्व-
महंकृतिः खं क्षितिरर्थसाम्यम् ॥ २४

वपुरात्मा न भवति, पार्थिवत्वाद् घटवत्।
तथा इन्द्रियाणि तदधिष्ठातारो वा देवा असुः
प्राणो धिषणा बुद्धिः सत्त्वं चित्तमहंकृतिरित्येते
आत्मा न भवन्ति। कुतः। अन्नमात्रम्।
अन्नोपष्टभ्यत्वाच्छरीरवत्। वायुर्जलं च
हुताशस्तेजः खं क्षितिरिति पञ्चभूतान्यर्थाः
शब्दादयः साम्यं प्रकृतिर्नात्मा जडत्वाद्घट-
वदिति। यद्वा, हिशब्देनानुमानान्तराणि सूचितानि,
तद्यथा—इन्द्रियाण्यात्मा न भवन्ति, करणत्वा-
द्वास्यादिवत्, देवाश्च वैकारिकत्वान्मनोवत्,
प्राणश्च वायुत्वाद्बाह्यवायुवदित्यादि ॥ २४ ॥

આમ, વેદ, તપ, પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, ઇતિહાસપ્રમાણ
તથા અનુમાનપ્રમાણથી સ્પષ્ટ જે રીતે થાય તે રીતે
બ્રહ્મવિવેકનાં કારણોથી તથા ‘પરસ્ય’ દેહાદિ ઉપરનો
‘અપવાદેન’ આત્મભાવ દૂર કરવાથી— કેવી રીતે?
‘વિશારદેન’ નિપુણતાથી અથવા નિમિત્તરૂપ બનેલા
ગુરુ દ્વારા આત્મવિષયક સંદેહ કાપીને, નિજાનંદમાં
સંતુષ્ટ થઈને સમગ્ર ‘કામુકેભ્યઃ’ ઇન્દ્રિયોથી
(મુનિ) ‘ઉપારમેત’ નિઃસંગ થઈ જાય. ॥ ૨૩ ॥

પરપવાદ (દેહાદિ ઉપરનો આત્મભાવ દૂર
કરવો તે) વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે—

શરીર આત્મા નથી, (કારણ કે તે) પૃથ્વીનો
વિકાર છે. ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયોના દેવો, પ્રાણ, બુદ્ધિ, ચિત્ત
અને અહંકાર પણ આત્મા નથી, (કારણ કે તેઓ)
અન્નને આધારે (ટકી રહેલાં) છે. વાયુ, જળ, અગ્નિ,
આકાશ તથા પૃથ્વી— એમ પાંચ ભૂતો, શબ્દાદિ
વિષયો અને પ્રકૃતિ પણ આત્મા નથી. ॥ ૨૪ ॥

શરીર આત્મા નથી, કારણ કે તે ઘડાની
જેમ પૃથ્વીનો વિકાર છે; તેમ જ ઇન્દ્રિયો, તેમના
અધિષ્ઠાતા દેવો, પ્રાણ, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર—
આ બધાં પણ આત્મા નથી. શા માટે? કારણ કે
‘અન્નમાત્રમ્’ તેઓ શરીરની જેમ અન્નને આધારે
ટકી રહેલાં છે. વાયુ, જળ તથા ‘હુતાશઃ’ તેજ,
આકાશ અને પૃથ્વી— એ પાંચ ભૂતો, અર્થાઃ
(‘અર્થ’) શબ્દાદિ વિષયો, ‘સામ્યમ્’ પ્રકૃતિ આત્મા
નથી, કારણ કે ઘડાની જેમ જડ છે. અથવા ‘હિ’
શબ્દથી બીજાં અનુમાનો સૂચવાયાં છે, તે આ
પ્રમાણે છે— ઇન્દ્રિયો આત્મા હોઈ શકે નહીં, કારણ
કે વાંસલા (સુથારનું ઓજાર) વગેરેની જેમ તેઓ
સાધનરૂપ છે, દેવો પણ આત્મા નથી, કારણ કે
તેઓ મનની જેમ વૈકારિક છે, પ્રાણ પણ વાયુરૂપ
હોવાથી બહારના વાયુની જેમ (આત્મા નથી)
વગેરે. ॥ ૨૪ ॥

एवं विवेकज्ञानवतो मुक्तस्य नेन्द्रियादि-
कृतगुणदोषसंबन्ध इत्याह—समाहितैरिति ।

समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभि-
गुणो भवेन्मत्सुविविक्तधाम्नः ।
विक्षिप्यमाणैरुत किं नु दूषणं
घनैरुपेतैर्विगतै रवेः किम् ॥ २५

मत्सुविविक्तधाम्नः, मम सुષ્ટુ વિવિક્તં
ધામ સ્વરૂપં યેન તસ્ય । પ્રકાશકસ્ય
પ્રકાશ્યગુણદોષા ન ભવન્તીતિ રવિદૃષ્ટાન્તે-
નોક્તમ્ ॥ ૨૫ ॥

असङ्गब्रह्मत्वेनावस्थितस्य न केऽपि
गुणदोषा इत्याकाशदृष्टान्तेनाह—यथेति ।

यथा नभो वाय्वनलाम्बुभूगुणै-
र्गतागतैर्वर्तुगुणैर्न सज्जते ।
तथाक्षरं सत्त्वरजस्तमोमलै-
रहंमतेः संसृतिहेतुभिः परम् ॥ २६

વાય્વાદીનાં શોષણદહનક્લેદનરજોધૂસર-
ત્વાદિભિર્ગતાગતૈરાગમાપાયિભિર્ઋતુગુણૈઃ શીતો-
ષ્ણાદિભિર્વા । અહંમતેરહંકારાત્પરમક્ષરં સંસૃતિ-
હેતુભિર્ન યુજ્યતે । યદ્વા, અહંકારસ્ય સંસૃતિહેતુ-
ભિરિતિ ॥ ૨૬ ॥

આમ, વિવેકજ્ઞાનવાળા મુક્તજનને ઇન્દ્રિયાદિને
કારણે થતા ગુણદોષનો સંબંધ નથી, એમ કહે
છે— ‘સમાહિતૈઃ ઇતિ ।’

જેણે મારું સ્વરૂપ સારી રીતે જાણી લીધું હોય
તેવા મનુષ્યને સત્વાદિ ગુણમય ઇન્દ્રિયો સારી રીતે
સ્થિર થાય તો પણ શો લાભ થવાનો છે? અથવા
ઇન્દ્રિયો વિક્ષિપ્ત થાય તો પણ તેને શી હાનિ
થવાની છે? વાદળો છવાઈ જવાથી કે વીખરાઈ
જવાથી સૂર્યને શો લાભ કે હાનિ થવાની છે?
॥ ૨૫ ॥

‘મત્સુવિવિક્તધામ્નઃ’ મારા ‘ધામ’ સ્વરૂપને
જેણે સારી રીતે જાણી લીધું છે તેવા મનુષ્યને (શો
લાભ કે હાનિ થવાની છે?) પ્રકાશકને પ્રકાશ્યના
ગુણ-દોષ લાગતા નથી, એમ સૂર્યના દૃષ્ટાંતથી
કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૫ ॥

असंग ब्रह्मरूपे रहेलाने कोई પણ गुण-दोष
लागता नथी, એમ આકાશના દૃષ્ટાંતથી કહે છે—
‘यथा इति ।’

જેમ આકાશ વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વીના
ગુણોથી તેમ જ ઋતુઓના આવતા-જતા ગુણોથી
લેપાતું નથી, તેમ અહંકારથી પર રહેલા અક્ષર
પરબ્રહ્મ પણ સંસારનાં કારણો એવા સત્ત્વ, રજસૂ
અને તમસૂના મળથી લેપાતા નથી. ॥ ૨૬ ॥

વાયુના શોષી લેવાના (સુકવવાના) ગુણથી,
અગ્નિના દાહક ગુણથી, જળના ભીંજવવાના ગુણથી
અને ભૂમિના ધૂલિધૂસરિત વગેરે કરવાના ગુણથી,
‘ગતાગતૈઃ’ ઋતુઓના આવવા-જવાના ગુણથી અથવા
આવતી-જતી ઋતુઓના શીત-ઉષ્ણાદિ ગુણોથી—
‘અહંમતેઃ’ અહંકારથી પર રહેલા અક્ષર બ્રહ્મ
સંસારનાં કારણોથી અથવા અહંકારના સારરૂપ
સંસારના હેતુઓ દ્વારા લેપાતા નથી, એમ અર્થ છે.
॥ ૨૬ ॥

મુક્તવદસમ્યગ્જ્ઞાની ન યથેષ્ટમાચરેદિત્યાહ
દ્વાભ્યામ્—તથાપીતિ ।

તથાપિ સંગઃ પરિવર્જનીયો
ગુણેષુ માયારચિતેષુ તાવત્ ।
મદ્ભક્તિયોગેન દૃઢેન યાવદ્
રજો નિરસ્યેત મનઃકષાયઃ ॥ ૨૭

ગુણેષુ વિષયેષુ । રજો રાગઃ મનસઃ
કષાય ઇતિ દુર્નિરાસતામાહ ॥ ૨૭ ॥

તદેવ દૃષ્ટાન્તેનોપપાદયતિ—યથેતિ ।

યથાઽઽમયોઽસાધુચિકિત્સિતો નૃણાં
પુનઃ પુનઃ સંતુદતિ પ્રરોહન્ ।
એવં મનોઽપક્વકષાયકર્મ
કુયોગિનં વિધ્યતિ સર્વસંગમ્ ॥ ૨૮

નૃણામામયો રોગઃ । અસાધ્વસમ્યક્ યથા
ભવતિ તથા । અપક્વકષાયકર્મ અદગ્ધાઃ
કષાયા રાગાદયસ્તન્મૂલાનિ કર્માણિ યસ્મિન્સ્તત્ ।
અત એવ સર્વસઙ્ગં સર્વેષુ પુત્રાદિષુ સજ્જમાનં
મનઃ કુયોગિનમસમ્યગ્જ્ઞાનિનં વિધ્યતિ ભ્રંશયતિ
॥ ૨૮ ॥

નનુ કથંચિદ્વિષયસઙ્ગે યદિ યોગભ્રંશઃ
સ્યાદલં તર્હિ સોપાયેન યોગમાર્ગેણ તત્રાહ—
કુયોગિન ઇતિ ।

અધકચરા જ્ઞાનવાળો સાધક મુક્તની જેમ,
ઈચ્છે તેવું આચરણ ન કરે, એમ બે શ્લોકથી કહે
છે— ‘તથા-અપિ ઇતિ ।’

(જો કે જ્ઞાનીને વિષય સંબંધી ગુણ-દોષ
લાગતા નથી) તેમ છતાં (મુમુક્ષુ દ્વારા) મારા દૃઢ
ભક્તિયોગથી વિષયો ઉપરની મનના મળરૂપ પ્રીતિ
દૂર ન થાય ત્યાં સુધી માયાએ રચેલા વિષયોનો
સંગ તજવા યોગ્ય છે. ॥ ૨૭ ॥

‘ગુણેષુ’ વિષયો ઉપરની મનના મળરૂપ
‘રજઃ’ પ્રીતિ— એમ કહીને વિષયો ઉપરની પ્રીતિ
દુર્નિવાર્ય છે, એમ કહે છે. ॥ ૨૭ ॥

(મનનો મળ) આ દુર્નિવાર્ય છે, એમ દૃષ્ટાંત
દ્વારા કહે છે— ‘યથા ઇતિ ।’

જેમ સારી રીતે ચિકિત્સા ન કરાયેલો રોગ
વારંવાર પ્રકટ થઈ મનુષ્યોને દુઃખી કરે છે, તેમ
બળી ન ગયેલા રાગાદિ કષાયો અને તેનાં મૂળરૂપ
કર્મોવાળું મન બધે આસક્ત થઈ અધૂરા જ્ઞાનવાળા
(કુયોગી)ને (યોગમાર્ગથી) ભ્રષ્ટ કરે છે. ॥ ૨૮ ॥

મનુષ્યોનો ‘આમયઃ’ રોગ ‘અસાધુ’ જેમ સારી
રીતે ન હોય તેમ— ‘અપક્વકષાયકર્મ’ બળી ન
ગયેલા રાગાદિ કષાયો અને તેનાં મૂળરૂપ કર્મો છે
જેમાં તે (મન)— આથી જ ‘સર્વસંગમ્’ પુત્રાદિ
સર્વમાં આસક્ત થયેલું મન ‘કુયોગિનમ્’ અધૂરા
જ્ઞાનવાળાને ‘વિધ્યતિ’ ભ્રષ્ટ કરે છે. ॥ ૨૮ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે કોઈક રીતે
વિષયોનો સંગ થતાં જો કુયોગી યોગભ્રષ્ટ થઈ જાય
તો (વિષયદોષ-દર્શનવાળા વ્યર્થ) પ્રયાસરૂપ
યોગમાર્ગથી (શું થવાનું છે, તેથી તેનાથી) હવે
અટકી જવું જોઈએ. તે માટે ઉત્તર આપે છે—
‘કુયોગિનઃ ઇતિ ।’

कुयोगिनो ये विहितान्तरायै-
 मनुष्यभूतैस्त्रिदशोपसृष्टैः ।
 ते प्राक्तनाभ्यासबलेन भूयो
 युञ्जन्ति योगं न तु कर्मतन्त्रम् ॥ २९

મનુષ્યભૂતૈર્બન્ધુશિષ્યાદિરૂપૈસ્ત્રિદશૈરુપ-
 સૃષ્ટૈઃ પ્રેરિતૈઃ । તથા ચ શ્રુતિઃ—‘યસ્માત્તદેષાં
 ન પ્રિયં યદેતન્મનુષ્યા વિદ્યુઃ.’ ઇતિ । ભૂયો
 જન્માન્તરે, ન તુ કર્મતન્ત્રં કર્મવિસ્તારમ્ ॥ ૨૯ ॥

નનુ વિદુષામપિ સર્વથા કર્મ દુષ્પરિહરમિતિ
 પુનઃ સંસારઃ સ્યાદત આહ—કરોતીતિ ।

કરોતિ કર્મ ક્રિયતે ચ જન્તુઃ
 કેનાપ્યસૌ ચોદિત આનિપાતાત્ ।
 ન તત્ર વિદ્વાન્ પ્રકૃતૌ સ્થિતોઽપિ
 નિવૃત્તતૃષ્ણાઃ સ્વસુખાનુભૂત્યા ॥ ૩૦

વિદુષોઽન્યોઽસૌ જન્તુર્દેહ એવ
 ભોજનાદિકર્મ કરોતિ ક્રિયતે વિક્રિયતે ચ
 તેન કર્મણા પુષ્ટ્યાદ્યપિ પ્રાપ્નોતીત્યર્થઃ । કેનાપિ
 સંસ્કારાદિના ચોદિત આનિપાતાન્મરણપર્યન્તં
 કરોતિ । વિદ્વાંસ્તુ પ્રકૃતૌ દેહે સ્થિતોઽપિ કર્મણિ
 ન વિક્રિયતે, નિરહંકારિત્વાત્ । હર્ષવિષાદાદિભિઃ
 સંસારં ન પ્રાપ્નોતિ ॥ ૩૦ ॥

(પુત્ર, પત્ની, ભાઈ, શિષ્ય વગેરે) મનુષ્યરૂપે
 થયેલાં અને દેવોએ પ્રેરેલાં વિઘ્નોથી જે કુયોગીઓ
 ભ્રષ્ટ થાય છે, તેઓ ફરીથી બીજા જન્મમાં પૂર્વજન્મના
 યોગાભ્યાસના બળથી યોગસાધનામાં જ જોડાય છે,
 પણ કર્મના વિસ્તારમાં પડતા નથી. ॥ ૨૯ ॥

‘મનુષ્યભૂતૈઃ’ (પુત્ર-પત્ની વગેરે) સગાસંબંધી
 તથા શિષ્ય વગેરેરૂપે થયેલાં અને દેવો દ્વારા
 ‘ઉપસૃષ્ટૈઃ’ પ્રેરાયેલાં વિઘ્નોથી— તે અનુસાર શ્રુતિ
 છે— ‘કારણ કે મનુષ્યો આ ભ્રમને જાણી જાય, તે
 દેવોને પ્રિય નથી.’ ‘ભૂયઃ’ ફરીથી બીજા જન્મમાં—
 પરંતુ ‘કર્મતન્ત્રમ્’ કર્મના વિસ્તારમાં પડતા નથી.
 ॥ ૨૯ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે વિદ્વાનો માટે
 પણ (આવશ્યક એવાં આહારાદિ) કર્મનો સંપૂર્ણ
 ત્યાગ કરવો અત્યંત કઠિન છે, એટલે વળી પાછો
 સંસાર થવાનો જ! આ માટે ઉત્તર આપે છે—
 ‘કરોતિ ઇતિ ।’

(વિદ્વાન મનુષ્યથી પૃથક્ એવું) તે શરીર
 કોઈક રીતે (અંતર્યામીથી કે પૂર્વજન્મના સંસ્કારથી
 કે પ્રારબ્ધથી) પ્રેરાઈને મરણ સુધી (ભોજન કરવું
 વગેરે) કર્મ કરે છે અને તે કર્મથી પુષ્ટિ વગેરે પણ
 પામે છે. પરંતુ આત્મસુખની અનુભૂતિથી તૃષ્ણારહિત
 થયેલો વિદ્વાન તે શરીરમાં રહ્યો હોવા છતાં વિકાર
 પામતો નથી. ॥ ૨૯ ॥

વિદ્વાન મનુષ્યથી પૃથક્ એવું તે ‘જન્તુઃ’
 શરીર જ ભોજનાદિ કર્મ કરે છે અને ‘વિક્રિયતે’
 વિકાર પામે છે, તે કર્મથી પુષ્ટિ વગેરે પણ પામે
 છે, એમ અર્થ છે. કોઈક સંસ્કાર વગેરેથી પ્રેરાયેલો
 તે ‘આનિપાતાત્’ મરણ સુધી (કર્મ) કરે છે.
 વિદ્વાન તો ‘પ્રકૃતૌ’ શરીરમાં રહ્યો હોવા છતાં
 વિકાર પામતો નથી, કારણ કે નિરહંકારી હોય છે.
 હર્ષ-શોક વગેરેથી તે સંસાર પામતો નથી. ॥ ૩૦ ॥

કિંચ, આસ્તાં તાવદૈહિકકર્મભિર્વિકાર-
શઙ્કા, યતો દેહમપ્યસૌ ન પશ્યતીત્યાહ—
તિષ્ઠન્તમિતિ ।

તિષ્ઠન્તમાસીનમુત વ્રજન્તં
શયાનમુક્ષન્તમદન્તમન્યમ્ ।
સ્વભાવમન્યત્ કિમપીહમાન-
માત્માનમાત્મસ્થમતિર્ન વેદ ॥ ૩૧

उक्षन्तं मूत्रयन्तम् । स्वभावप्राप्तमन्यदपि
दर्शनस्पर्शनादि ईहमानं कुर्वन्तमात्मानं देहम्
॥ ३१ ॥

નન્વિન્દ્રિયવતઃ સર્વથા કથમદર્શનં
સંભવતિ તત્રાહ—યદિ સ્મેતિ ।

यदि स्म पश्यत्यसदिन्द्रियार्थं
नानानुमानेन विरुद्धमन्यत् ।
न मन्यते वस्तुतया मनीषी
स्वाप्नं यथोत्थाय तिरोदधानम् ॥ ३२

यद्यप्यसतां बहिर्मुखानामिन्द्रियाणामर्थं
पश्यति तथापि नानात्वान्मिथ्यास्वप्नवदित्यनु-
मानेन विरुद्धं बाधितं सदन्यदात्मव्यतिरिक्तं
मनीषी वस्तुतया न मन्यते । स्वप्नादुत्थाय
प्रबुध्य संस्कारमात्रेण स्वाप्नं विषयं स्फुरन्तमत
एव स्वयमेव तिरोभवन्तं यथा तद्वत् ॥ ३२ ॥

વળી, ઊભા રહો, દૈહિક કર્મોને કારણે
આ મનુષ્યને હર્ષ, વિષાદ વગેરેનો સંભવ છે,
કારણ કે એ જ્ઞાની તો દેહને પણ જોતો નથી, એમ
કહે છે— ‘તિષ્ઠન્તમ્ ઇતિ ।’

જેની મતિ સ્વરૂપાનુસંધાનમાં નિષ્ઠ છે તેવો
તે જ્ઞાની ઊભા રહેલા, બેઠેલા, ચાલતા, સૂઈ
રહેલા, (મળ-)મૂત્ર કરતા, ભોજન કરતા અને
સ્વભાવથી પ્રાપ્ત થયેલાં જે કોઈ બીજાં કર્મો હોય
તે કરતા દેહને પણ જાણતો નથી. ॥ ૩૧ ॥

‘उक्षन्तम्’ મૂત્રોત્સર્ગ કરતા— સ્વભાવથી પ્રાપ્ત
થતા બીજાં પણ દર્શન, સ્પર્શ વગેરે કર્મો ‘ईहमानम्’
કરતા ‘आत्मानम्’ દેહને (જાણતો નથી.) ॥ ૩૧ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે ઈન્દ્રિયોવાળો
મનુષ્ય દેહને સાવ જુએ જ નહીં, એ કેવી રીતે
સંભવે? તે માટે કહે છે— ‘यदि स्म इति ।’

જો કે જ્ઞાની મનુષ્ય બહિર્મુખ ઈન્દ્રિયોના
વિષયોને જુએ છે, તેમ છતાં અનેક હોવાથી મિથ્યા
સ્વપ્ન જેવા છે, એવા અનુમાનથી મિથ્યારૂપે જાણેલા,
આત્માથી જુદા એવા તે વિષયોને સત્ય વસ્તુરૂપે
માનતો નથી. જેમ કોઈ મનુષ્ય સ્વપ્નમાંથી જાગીને
(માત્ર સંસ્કારરૂપે સ્ફુરતા અને તેથી જ સ્વયં)
અદૃશ્ય થઈ જતા સ્વપ્નના વિષયોને સાચા માનતો
નથી તેમ! ॥ ૩૨ ॥

જો કે ‘असताम्’ (જ્ઞાની) બહિર્મુખ ઈન્દ્રિયોના
વિષયોને જુએ છે, તેમ છતાં ‘नानात्वात्’ અનેક
હોવાથી મિથ્યા સ્વપ્ન જેવા છે, એવા અનુમાનથી
‘विरुद्धम्’ મિથ્યારૂપે જાણેલા હોઈ ‘अन्यत्’ આત્માથી
જુદા તે વિષયોને ‘मनीषी’ બુદ્ધિમાન મનુષ્ય સત્ય
વસ્તુ તરીકે માનતો નથી. જેમ સ્વપ્નમાંથી ‘उत्थाय’
જાગીને માત્ર સંસ્કારરૂપે સ્ફુરતા અને તેથી સ્વયં જ
અદૃશ્ય થઈ જતા સ્વપ્નના વિષયોને (તે સાચા
માનતો નથી) તેમ! ॥ ૩૨ ॥

તદેવમ્ ‘આત્મા ન વિક્રિયતે’ इत्युक्तम् ।
 नन्वेतदनुपपन्नं, बद्धावस्थायां त्यज्यमानत्वात्,
 मुक्तावस्थायां च गृह्यमाणत्वात्, न हि
 व्रीहयोऽवघातेन व्रीहिभावत्यागतस्तण्डुलीभावेन
 गृह्यमाणा न विक्रियन्ते तत्राह—पूर्वमिति ।

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्र-
 मज्ञानमात्मन्यविविक्तमङ्ग ।
 निवर्तते तत् पुनरीक्षयैव
 न गृह्यते नापि विसृज्य आत्मा ॥ ३३

बद्धावस्थायां गुणैः कर्मभिश्च
 चित्रमज्ञानकार्यं देहेन्द्रियादिलक्षणमात्मन्य-
 ध्यासेनाविविक्तं गृहीतमासीत्तदेव पुनर्ज्ञानेन
 निवर्तते । आत्मा तु न केनापि रूपेण
 गृह्यते, नापि त्यज्यते ।

अयं भावः—

मुक्तेः क्रियाफलत्वे भवेत्तावदात्मनो
 विकारः । तस्यास्त्वारोपिताज्ञानमात्रनिवृत्तिरूप-
 त्वान्नात्मसंस्पर्शित्वं बन्धमोक्षयोः, अतो न
 विकार इति ॥ ३३ ॥

આમ, ‘આત્મા વિકાર પામતો નથી.’ એમ
 કહેવામાં આવ્યું, પરંતુ તે ઘટતું નથી, કારણ કે
 બદ્ધ અવસ્થામાં આત્મા તજી દેવામાં આવે છે અને
 મુક્તાવસ્થામાં આત્મા સ્વીકારવામાં આવે છે. જેમ
 ડાંગરને ખાંડવાથી તેનું ડાંગરપણું તજાય છે, તેથી
 ચોખ્ખારૂપે તેને સ્વીકારતાં, તે વિકાર નથી પામતી
 એમ ન કહી શકાય, તેમ આત્મા પણ વિકાર નથી
 પામતો, એમ કેવી રીતે કહી શકાય? તે માટે ઉત્તર
 આપે છે— ‘पूर्वम् इति ।’

હે પ્રિય (ઉદ્ભવ), પ્રથમ બદ્ધાવસ્થામાં (સત્ત્વાદિ)
 ગુણોથી અને (પુણ્ય-પાપજનિત) કર્મોથી અજ્ઞાનના
 કાર્યરૂપ અનેક પ્રકારનાં દેહ, ઇન્દ્રિય વગેરેનો
 આત્મામાં આરોપ થવાથી દેહાદિને આત્માથી
 અભિન્નરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યાં હતાં, પરંતુ તે જ
 (અભિન્નતા) ફરી પાછી જ્ઞાન વડે (મુક્તાવસ્થામાં)
 દૂર થાય છે, ત્યારે આત્મા નથી કોઈ સ્વરૂપ ગ્રહણ
 કરતો કે નથી તજતો. ॥ ૩૩ ॥

पूर्वे बद्धावस्थायां (सत्त्वादि) गुणोથી અને
 (પુણ્ય-પાપજનિત) કર્મોથી અજ્ઞાનના કાર્યરૂપ
 અનેક પ્રકારનાં (દેવ, મનુષ્ય વગેરે) શરીર, ઇન્દ્રિય
 વગેરેનો આત્મામાં આરોપ થવાથી દેહાદિને
 આત્માથી અભિન્નરૂપે સ્વીકારવામાં આવ્યાં હતાં,
 પરંતુ તે જ (અભિન્નતા) પુનઃ જ્ઞાન વડે દૂર થાય
 છે. (ત્યારે) આત્મા તો કોઈ સ્વરૂપ ગ્રહણ કરતો
 નથી કે તજતો પણ નથી.

ભાવ આ પ્રમાણે છે—

મુક્તિ ક્રિયાનું ફળ હોય તો આત્માને એ
 વિકાર પ્રાપ્ત થાય, પણ મુક્તિ તો આત્મામાં
 આરોપિત કરેલા અજ્ઞાનને માત્ર દૂર કરવારૂપ જ
 છે, માટે આત્માને બંધ કે મોક્ષનો સ્પર્શ જ નથી
 અને તેથી વિકાર પણ નથી. ॥ ૩૩ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति ।

यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां
तमो निहन्यान् तु सद् विधत्ते ।
एवं समीक्षा निपुणा सती मे
हन्यात्तमिस्त्रं पुरुषस्य बुद्धेः ॥ ३४

न तु पूर्वमेव सत् घटादि पुनर्विधत्ते
करोति । मे या समीक्षा आत्मविद्या ॥ ૩૪ ॥

आत्मनो निर्विकारतां प्रपञ्चयति—

एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो
महानुभूतिः सकलानुभूतिः ।
एकोऽद्वितीयो वचसां विरामे
येनेषिता वागसवश्चरन्ति ॥ ૩૫

एष इत्यनेनापरोक्षतया नित्यप्राप्तस्यात्मनः
प्राप्तिं वारयति । स्वयंज्योतिरित्येनेनाज्ञान-
मलापाकरणलक्षणां विकृतिं वारयति । अज
इत्युत्पत्तिं वारयति । अप्रमेय इति ज्ञानलक्षणा-
तिशयाधानेन संस्कारम् । महानुभूतिरिति

(આત્મામાં આરોપિત કરાયેલા અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ
એટલે મુક્તિ.) એ જ વાતને દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે
છે— ‘**યથા** ઇતિ ।’

સૂર્યનો ઉદય જેમ મનુષ્યોનાં નેત્રો આગળથી
અંધકાર દૂર કરે છે પણ પહેલેથી જ રહેલા (ઘડા
વગેરે) પદાર્થોનું પુનઃ નિર્માણ નથી કરતો, તેમ
મારા સ્વરૂપનું જે દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન છે તે પુરુષની
બુદ્ધિના અજ્ઞાનરૂપ આવરણને દૂર કરે છે.
(આત્મસ્વરૂપમાં કંઈ ફેરફાર કરતું નથી.) ॥ ૩૪ ॥

પરંતુ પહેલેથી જ રહેલા ઘડા વગેરે પદાર્થોનું
પુનઃ ‘**ન વિધત્તે**’ નિર્માણ કરતો નથી. ‘**મે યા
સમીક્ષા**’ મારા સ્વરૂપનું જે દૃઢ અપરોક્ષ જ્ઞાન
છે (તે). ॥ ૩૪ ॥

આત્માની (ચાર પ્રકારના ક્રિયાફળના
અભાવરૂપ) નિર્વિકારતાને વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે—

આ આત્મા સ્વયંપ્રકાશ (અપરોક્ષરૂપે
નિત્યપ્રાપ્ત) છે, અજન્મા છે, અપરિમેય છે, દેશ
અને કાળની મર્યાદાથી રહિત હોવાથી મહાન
અનુભવસ્વરૂપ છે, અમર્યાદિત જ્ઞાન, ઐશ્વર્યાદિવાન
સર્વસાક્ષી હોવાથી સર્વ-અનુભવસ્વરૂપ છે, બીજા
પરમેશ્વરનો અભાવ હોવાથી એક (સર્વાત્મક) અને
અદ્વિતીય છે તથા પ્રાકૃત વાણી વિરમી જાય ત્યારે
જ પરમાત્માથી પ્રેરાયેલી વાણી અને પ્રાણ પોતપોતાના
વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. ॥ ૩૫ ॥

‘**एषः**’ આ— એમ અપરોક્ષ હોવાથી નિત્યપ્રાપ્ત
આત્માની પ્રાપ્તિ હોઈ શકે નહીં. ‘**स्वयंज्योतिः**’
આ દ્વારા અજ્ઞાનનો મળ દૂર કરવાના લક્ષણરૂપ
સ્વયંપ્રકાશ આત્મા હોવાથી તેનામાં વિકૃતિ હોઈ
શકે નહીં. ‘**अजः**’ અજન્મા કહીને આત્માની
ઉત્પત્તિને નકારે છે. ‘**अप्रमेयः**’ સર્વવ્યાપક અને
એટલે માપી ન શકાય તેવો અપ્રમેય આત્મા
હોવાથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનશક્તિના આધાન (સ્થાપન)ને

देशकालपरिच्छेदाभावेनास्तित्ववृद्धिविपरिणामा-
पक्षयनाशान्। स्वयंज्योतिष्ट्वादौ हेतुः—
सकलानुभूतिरिति। एकोऽद्वितीय इति
विकारहेतोरन्यस्याभावान्न कोऽपि विकार
इति दर्शयति।

નનુ શ્રુતિવિષયસ્ય કથં સ્વયંજ્યોતિ-
ષ્ટ્વાદિ તત્રાહ—વચસાં વિરામેઽગોચરત્વેન
નિવૃત્તૌ સત્યામ્। તથા ચ શ્રુતિઃ—‘યતો વાચો
નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ।’ ઇતિ।

તત્ર હેતુઃ—યેનેષિતાઃ પ્રેષિતાઃ। તથા
ચ શ્રુતિઃ—

‘કેનેષિતં પતતિ પ્રેષિતં મનઃ

કેન પ્રાણઃ પ્રથમઃ પ્રૈતિ યુક્તઃ।

કેનેષિતાં વાચમિમાં વદન્તિ

ચક્ષુઃ શ્રોત્રં ક ડ દેવો યુનક્તિ ॥’

શ્રોત્રસ્ય શ્રોત્રં યન્મનસો મનો યદ્વાચો
હ વાચં પ્રાણસ્ય પ્રાણમુત ચક્ષુષ્ચક્ષુઃ’
ઇતિ ॥ ૩૫ ॥

કારણે સંસ્કાર આવશ્યક નથી. ‘મહા-અનુભૂતિઃ
ઇતિ।’ દેશ-કાળની મર્યાદા ન હોવાથી મહાન
અનુભવસ્વરૂપ આત્મા અસ્તિત્વ, વૃદ્ધિ, વિપરિણામ,
અપક્ષય અને નાશરૂપ વિકારવાળો નથી. આત્મા
સ્વયંપ્રકાશ વગેરે (અજન્મા, અપ્રમેય, મહાન
અનુભવસ્વરૂપ) હોવા માટેનું કારણ— ‘સકલ-
અનુભૂતિઃ ઇતિ।’ આત્મા (સર્વસાક્ષી હોવાથી)
સકળ અનુભવસ્વરૂપ છે. ‘એકઃ અદ્વિતીયઃ’ એ
દ્વારા વિકારના કારણરૂપ અન્યનો અભાવ હોવાથી
કોઈ પણ વિકાર નથી, એમ દર્શાવે છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે શ્રુતિનો વિષય
સ્વયંપ્રકાશ વગેરે કેવી રીતે હોઈ શકે? તે માટે
ઉત્તર આપે છે— ‘વચસાં વિરામે’ આત્મા વાણીના
વિષયરૂપ ન હોવાથી વાણી અટકી જાય ત્યારે, તે
અનુસાર શ્રુતિ છે— ‘જ્યાંથી મન સહિત વાણી
(આત્માને) પ્રાપ્ત કર્યા વિના પાછી ફરે છે.’
(તૈત્તિ.ઉપ.૨/૯)

તે માટેનું (વાણી વગેરેનો વિષય ન હોવાનું)
કારણ— ‘યેન-ઇષિતાઃ’ જેના દ્વારા પ્રેરાયેલી વાણી,
તે અનુસાર જ શ્રુતિ છે— ‘આ મન કોનાથી પ્રેરિત
થઈને પોતાના અભીષ્ટ વિષયો પ્રત્યે જાય છે?
કોનાથી પ્રયુક્ત થઈને મુખ્ય પ્રાણ ચાલે છે? (સર્વ
પ્રાણીઓ) કોના દ્વારા પ્રેરિત થઈને આ અભીષ્ટ
વાણી વદે છે અને કયા દેવ ચક્ષુ અને શ્રોત્રને
પ્રેરિત કરે છે?’ ‘જે શ્રોત્રનું શ્રોત્ર છે, મનનું મન
છે અને વાણીની વાણી છે, તે જ પ્રાણનો પ્રાણ
અને ચક્ષુનું ચક્ષુ છે.’ (કિન.ઉપ.૧/૧,૨) (શ્રોત્રાદિમાં
શ્રવણાદિનું સામર્થ્ય જેનાથી છે, તે આત્માથી
પ્રેરાયેલી વાણી અને અન્ય ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના
વિષયમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે.) ॥ ૩૫ ॥

અદ્વિતીયત્વમુપપાદયિતું ભેદસ્યાવાસ્તવત્વ-
માહ—એતાવાનિતિ ।

એતાવાનાત્મસંમોહો યદ્ વિકલ્પસ્તુ કેવલે ।
આત્મન્નૃતે સ્વમાત્માનમવલમ્બો ન યસ્ય હિ ॥ ૩૬

કેવલેઽભિન્ને આત્મન્નાત્મનિ વિકલ્પ
ઇતિ યદેતાવાન્સર્વોઽપ્યાત્મનો મનસઃ સંમોહો
ભ્રમઃ । યતઃ સ્વમાત્માનમૃતે વિના યસ્ય
વિકલ્પસ્યાવલમ્બ આશ્રયો નાસ્તિ ।

રજતભ્રમસ્યેવ શુક્તિં વિના, 'નેહ નાનાસ્તિ
કિંચન', 'ઇન્દ્રો માયાભિઃ પુરુરૂપ ઈયતે ।
યુક્તા હ્યસ્ય હરયઃ શતા દશ' इत्यादि-
શ્રુતેરિત્યર્થઃ ॥ ૩૬ ॥

કેચિત્પુનઃ પ્રત્યક્ષાદિપ્રતીતસ્ય પ્રપञ्चस्य
बाधायोगाद्वेदान्तार्थानां च क्रत्वर्थकर्तृप्रति-
पादनपरत्वेनार्थवादत्वादद्वैतं सत्यमिति मन्यन्ते,
तन्मतमनूद्य दूषयति—यदिति ।

यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं पंचवर्णमबाधितम् ।
व्यर्थेनाप्यर्थवादोऽयं द्वयं पण्डितमानिनाम् ॥ ૩૭

આત્માની અદ્વિતીયતા સિદ્ધ કરવા માટે ભેદની
અવાસ્તવિકતા વર્ણવે છે— 'એતાવાન્ ઇતિ ।'

અભિન્ન આત્મામાં જે ભેદ છે તે તો એટલો
જ છે કે તે સર્વ મનની ભ્રાંતિ છે, કારણ કે
પોતાના આત્મા સિવાય જે ભ્રમનું અન્ય કોઈ
અધિષ્ઠાન છે જ નહીં. (આથી આત્મા જ સર્વ
કાંઈ છે.) ॥ ૩૬ ॥

'કેવલે' અભિન્ન 'આત્મન્' આત્મામાં
જે ભેદ છે તે એટલો જ છે કે તે સર્વ
'આત્મનઃ' મનની 'સંમોહઃ' ભ્રાંતિ છે, કારણ કે
પોતાના આત્મા સિવાય જે ભ્રમનો 'અવલમ્બઃ'
આશ્રય નથી.

રૂપાનો આશ્રય જેમ છીપ વિના બીજો કોઈ
નથી (તેમ આત્મા સિવાય ભ્રમનો આશ્રય નથી).
'અહીં (બ્રહ્મતત્ત્વમાં) અણુમાત્ર પણ અનેકતા નથી.'
(કઠ.ઉપ.૨/૧/૧૧) 'પરમેશ્વર માયાથી અનેક રૂપવાળા
દેખાય છે. શરીરરૂપી રથમાં તેના ઈન્દ્રિયરૂપી ઘોડા
સો અને દસ છે.' (આત્મા ઈન્દ્રિયોનો વિષય ન
હોવાથી બહુરૂપે પ્રતીત થાય છે પણ આત્મા
વાસ્તવમાં એક જ છે.) (બૃહ.ઉપ.૨/૫/૧૧) વગેરે
શ્રુતિ હોવાથી આ પ્રમાણે અર્થ છે. ॥ ૩૬ ॥

કેટલાક મીમાંસકો વળી પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રતીત
થતા પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ અસંભવિત માનીને તેમ
જ વેદાંતનાં મહાવાક્યોને (તું તે છે, હું બ્રહ્મ છું
વગેરે વાક્યોને) યજ્ઞ કરનાર યજમાનનો સ્તુતિપરક
અર્થવાદ ઠરાવીને દ્વૈત સત્ય છે, એમ માને છે.
તેમના મતને જણાવીને તેને દોષવાળો કહે
છે— 'યત્ ઇતિ ।'

નામ અને રૂપથી જણાતું પંચભૂતોરૂપ જે
(આ) દ્વૈત છે, તે સત્ય છે, એમ પોતાને પંડિત
માનનારાઓનો આ નિરર્થક અર્થવાદ જ છે. ॥ ૩૭ ॥

નામાકૃતિભિર્ગ્રાહ્યં નામરૂપોપલક્ષિતં પञ્ચવર્ણ
પञ્ચભૂતાત્મકં દ્વયં દ્વૈતં યત્તદબાધિતમિતિ
પણ્ડિતમાનિનામત્ર વયમેવ પણ્ડિતા इत्यभि-
માનવતાં વેદાન્તેષ્વયમર્થવાદ इति પ્રતીતિર્ન
તત્ત્વવિદામ્ । યતો વ્યર્થેનાપિ વિનાપ્યર્થેન સા
પ્રતીતિઃ । તથા હિ—

न तावद्विध्येकवाक्यत्वं तेषामस्ति
यतोऽर्थवादत्वं स्यात् । न चाकर्तृभोक्तृ-
परमानन्दरूपात्मप्रतिपादनं कर्मविधि-
शेषतां भजते । न चाबाधितत्वं द्वैतस्य, नाम-
रूपात्मक-
त्वात्, ग्राह्यत्वात्, पञ्चवर्णात्मकत्वात्,
स्वप्नवदित्याद्यनुमानैर्वाचारम्भणादि-
श्रुतिभिश्च
बाधितत्वादिति ॥ ३७ ॥

તદેવં જ્ઞાનયોગં સપરિકરં નિરૂપ્યેદાનીં
તન્નિષ્ઠસ્ય વિઘ્નપ્રતીકારમાહ—યોગિન इति
ત્રિભિઃ ।

योगिनोऽपक्वयोगस्य युंजतः काय उत्थितैः ।
उपसर्गैर्विहन्येत तत्रायं विहितो विधिः ॥ ३८

યોગં યુજ્જતઃ કાયો યદ્યન્તરેવોત્પન્નૈરુપસર્ગૈ
રોગાદ્યુપદ્રવૈરભિભૂયેત । વિધિઃ પ્રતીકારઃ ॥ ૩૮ ॥

योगधारणया कांश्चिदासनैर्धारणान्वितैः ।
तपोमन्त्रौषधैः कांश्चिदुपसर्गान् विनिर्दहेत् ॥ ३९

‘નામાકૃતિભિર્ગ્રાહ્યમ્’ નામ અને રૂપથી જણાતું
‘પણ્ચવર્ણમ્’ પંચભૂતોરૂપ જે ‘દ્વયમ્’ દ્વૈત છે તે
અબાધિત (સત્ય) છે, એમ ‘પણ્ડિતમાનિનામ્’
‘અમે જ પંડિતો છીએ.’ એવા અભિમાનવાળાઓનો
વેદાંત વિષેનો અર્થવાદ છે, તે તત્ત્વજ્ઞાનીઓની
પ્રતીતિ નથી, કારણ કે તે પ્રતીતિ ‘વ્યર્થેન-અપિ’
નિરર્થક જ છે. તે અનુસાર—

તેમાં આજ્ઞાની એકરૂપતા નથી, કારણ કે અર્થવાદ
છે. આત્મા અકર્તા છે, અભોક્તા છે, પરમાનંદસ્વરૂપ
છે, એવું પ્રતિપાદન એ કોઈ વિશિષ્ટ કર્મ નથી. (અકર્તા,
અભોક્તા, પરમાનંદરૂપ આત્મા સ્વર્ગાદિ માટે યજ્ઞાદિ
કરે, એ સુસંગત નથી.) દ્વૈત બાધિત નથી થતું એમ
નથી, કારણ કે દ્વૈત નામરૂપાત્મક છે, ગ્રાહ્ય છે,
પંચમહાભૂતરૂપ છે, તેથી સ્વપ્નવત્ છે વગેરે અનુમાનોથી
અને વાચારંભણ શ્રુતિથી દ્વૈત બાધિત થતું હોવાથી
('यथा सोम्य...' છાં.ઉપ.૬/૧/૪ કાર્ય તો માત્ર
વાણીથી આરંભાય છે, વસ્તુતઃ તે છે નહીં.) ॥ ૩૭ ॥

આમ, જ્ઞાનયોગને અંગો સહિત વર્ણવીને
હવે તે જ્ઞાનયોગમાં નિષ્ઠા રાખનારને થતાં વિઘ્નો
દૂર કરવાનો ઉપાય ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે—
‘યોગિનઃ इति ।’

યોગસાધના કરતા અપરિપક્વ યોગીનું શરીર
વચ્ચે ઉત્પન્ન થતા રોગાદિ ઉપદ્રવોથી પીડાય, તો
તેને દૂર કરવા માટે આ ઉપાય કહેવામાં આવ્યો
છે. ॥ ૩૮ ॥

યોગસાધના કરતા યોગીનું શરીર જો વચ્ચે જ
ઉત્પન્ન થતા રોગાદિ ઉપદ્રવોથી અભિભૂત થાય—
‘વિધિઃ’ ઉપાય ॥ ૩૮ ॥

કેટલાક ઉપદ્રવોને યોગધારણાથી, કેટલાક (વાયુ
વગેરેના) રોગોને (વાયુની) ધારણાવાળાં આસનોથી
અને કેટલાક ઉપદ્રવોને તપ, મંત્ર તથા ઔષધોથી
નિર્મૂળ કરવા જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

યોગધારણયા સોમસૂર્યાદિધારણયા
સંતાપશૈત્યાદીન્ । આસનૈર્વાયુધારણાન્વિતૈર્વાતાદિ-
રોગાન્ । તપોમન્ત્રૌષધૈઃ પાપગ્રહસર્પાદિકૃતાન્
॥ ૩૯ ॥

કાંશિચન્મમાનુધ્યાનેન નામસંકીર્તનાદિભિઃ ।
યોગેશ્વરાનુવૃત્ત્યા વા હન્યાદશુભદાન્ શનૈઃ ॥ ૪૦

મમાનુધ્યાનાદિભિઃ કામાદીન્ ।
યોગેશ્વરાનુવૃત્ત્યા દમ્ભમાનાદીન્હન્યાત્ ॥ ૪૦ ॥

અન્યે તુ દેહસિદ્ધ્યર્થમેવૈતત્સર્વં કુર્વન્તિ,
તદ્દૂષયતિ—

કેચિદ્ દેહમિમં ધીરાઃ સુકલ્પં વયસિ સ્થિરમ્ ।
વિધાય વિવિધોપાયૈરથ યુંજન્તિ સિદ્ધયે ॥
॥ ૪૧ ॥

કેચિત્પુનરેતૈરન્યૈશ્ચોપાયૈર્દેહમેવ સુકલ્પં
જરારોગાદિરહિતં વયસિ તારુણ્યે સ્થિરં ચ કૃત્વા
અદ્વન્દ્વપરકાયપ્રવેશાદિસિદ્ધયે તત્તદ્ધારણારૂપં
યોગં યુજ્જન્તિ, ન તુ જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપમ્ ॥ ૪૧ ॥

ન હિ તત્ કુશલાદૃત્યં તદાયાસો હ્યાપાર્થકઃ ।
અન્તવત્ત્વાચ્છરીરસ્ય ફલસ્યેવ વનસ્પતેઃ ॥ ૪૨

કુશલૈઃ પ્રાજ્ઞૈરાદરણીયં ન ભવતિ ।
વનસ્પતિવદાત્મૈવ સ્થાયી, શરીરં તુ
ફલવન્નશ્વરમિત્યર્થઃ ॥ ૪૨ ॥

‘યોગધારણયા’ ચંદ્ર, સૂર્ય વગેરેની ધારણાથી
તાપ અને ટાઢ વગેરે ઉપદ્રવોને, વાયુની
‘આસનૈર્ધારણાન્વિતૈઃ’ ધારણાવાળાં આસનોથી વાયુ
વગેરેના રોગોને— તપ, મંત્ર અને ઔષધિથી દુષ્ટ
ગ્રહો તથા સર્પો વગેરેએ કરેલા ઉપદ્રવોને ॥ ૩૯ ॥

કેટલાક ઉપદ્રવોને મારા સતત ધ્યાનથી અને
નામસંકીર્તનાદિથી, તો કેટલાક અશુભદાયી ઉપદ્રવોને
મહાન યોગીઓની સેવાથી કે તેમનું અનુસરણ
કરવાથી દૂર કરવા જોઈએ. ॥ ૪૦ ॥

મારા સતત ધ્યાન વગેરેથી કામાદિ ઉપદ્રવોને
તથા દંભ, માન વગેરેને યોગેશ્વરોની સેવાથી (નષ્ટ
કરવા જોઈએ). ॥ ૪૦ ॥

બીજા કેટલાક તો કાયાકલ્પ કરવા માટે જ
આ બધું કરે છે, તેનું ખંડન કરે છે—

કેટલાક જિતેન્દ્રિય યોગીઓ (પૂર્વોક્ત) અનેક
ઉપાયોથી આ શરીરને જ વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગાદિથી
રહિત તથા યૌવનમાં સ્થિર કરીને સિદ્ધિઓ મેળવવા
માટે યોગસાધના કરે છે. ॥ ૪૧ ॥

કેટલાક વળી આ (પૂર્વોક્ત) અને બીજા ઉપાયોથી
શરીરને જ ‘સુકલ્પમ્’ વૃદ્ધાવસ્થા અને રોગથી
રહિત તથા ‘વયસિ’ યૌવનમાં સ્થિર કરીને દ્વન્દ્વરહિત
પરકાયાપ્રવેશાદિ સિદ્ધિઓ મેળવવા માટે જુદી જુદી
ધારણારૂપ યોગનો અભ્યાસ કરે છે પણ જ્ઞાનનિષ્ઠારૂપ
યોગનો અભ્યાસ કરતા નથી. ॥ ૪૧ ॥

વિવેકી જનો દ્વારા કાયાકલ્પ કરવાનો પ્રયાસ
આદર આપવા યોગ્ય નથી, કારણ કે તે નિરર્થક
છે. વનસ્પતિનું ફળ જેમ નાશવંત છે તેમ દિહસિદ્ધિનો
પરિશ્રમ પણ નાશવંત છે). ॥ ૪૨ ॥

‘કુશલૈઃ’ પ્રાજ્ઞ વિવેકી જનો દ્વારા આદર
આપવા યોગ્ય નથી. વનસ્પતિ જેમ સ્થાયી રહે છે
તેમ આત્મા જ સ્થાયી છે, શરીર તો વનસ્પતિના
ફળ જેવું નશ્વર છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૨ ॥

નનુ ક્વચિત્સમાધ્યઙ્ગત્વેનાપિ પ્રાણાયમાદિ-
યોગે ક્રિયમાણે જરારોગાદ્યભાવો દૃશ્યતે, સત્યમ્,
તથાપિ સમાધિમુત્સૃજ્ય ન તત્ર સજ્જેતેત્યાહ—
યોગમિતિ ।

યોગં નિષેવતો નિત્યં કાયશ્ચેત્ કલ્પતામિયાત્ ।
તચ્છ્રદ્ધ્યાન્ન મતિમાન્ યોગમુત્સૃજ્ય મત્પરઃ ॥

॥ ૪૩ ॥

તત્ તાં દેહસિદ્ધિં ન શ્રદ્ધ્યાન્
વિશ્વસેત્ ॥ ૪૩ ॥

તદેવં વિઘ્નપ્રતીકારૈર્યોગં કુર્યાદિ-
ત્યુક્તં, મચ્છરણસ્ય તુ ન વિઘ્નશઙ્કાપીત્યાહ—
યોગચર્યામિતિ ।

યોગચર્યામિમાં યોગી વિચરન્ મદ્વ્યપાશ્રયઃ ।
નાન્તરાયૈર્વિહન્યેત નિઃસ્પૃહઃ સ્વસુખાનુભૂઃ ॥ ૪૪

વિચરન્સ્વસુખે અનુભૂરનુભૂતિર્યસ્ય સઃ ।
સ્પૃહામૂલા હિ વિઘ્નાઃ, સા ચ મદપાશ્રયસ્ય
નિવર્તતે, અતોઽન્તરાયૈરવિહતઃ સ્વાનન્દપૂર્ણો
ભવતીતિ ॥ ૪૪ ॥

સમાહૃત્ય સ્વયોગં તુ સમસ્તોપનિષદ્રસમ્ ।
સખ્યે મુખ્યતમાં ભક્તિં મુક્તૌ પુનરુપાદિશત્ ॥ ૧

શંકા કરવામાં આવી છે કે ક્યારેક સમાધિના
અંગરૂપ હોવાથી પ્રાણાયામ વગેરે યોગ કરવામાં આવે
ત્યારે પણ વૃદ્ધાવસ્થા, રોગ વગેરેનો અભાવ જણાય છે.
સાચી વાત છે, તેમ છતાં પણ જ્ઞાનયોગરૂપ સમાધિ
છોડીને તેમાં (કાયાકલ્પ વગેરે દેહસિદ્ધિમાં) શ્રદ્ધા
રાખવી જોઈએ નહીં, એમ કહે છે— ‘યોગમ્ ઇતિ ।’

યોગનું સેવન કરતા યોગીનું શરીર દેહસિદ્ધિ
પ્રાપ્ત કરવામાં જો સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે તો મારામાં
પરાયણ રહેનારો બુદ્ધિમાન યોગી જ્ઞાનયોગ છોડીને
તેમાં વિશ્વાસ ન રાખે. ॥ ૪૩ ॥

‘તત્’ તે દેહસિદ્ધિમાં ‘ન શ્રદ્ધ્યાત્’ વિશ્વાસ
ન રાખે. ॥ ૪૩ ॥

આમ, વિઘ્નોનો પ્રતીકાર કરવા દ્વારા જ્ઞાનયોગ
કરવો જોઈએ, એમ કહેવાયું, પરંતુ મારા શરણાગત
યોગીને તો વિઘ્ન થવાની શંકા પણ નથી, એમ
કહે છે— ‘યોગચર્યામ્ ઇતિ ।’

વિષયાભિલાષારહિત (નિઃસ્પૃહ) હોવાથી તેમ
જ મારા આશ્રયવાળો હોવાથી આ યોગસાધના
કરતો યોગી વિઘ્નોથી ભાંગી પડતો નથી પરંતુ
આત્મસુખની અનુભૂતિવાળો થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

યોગસાધના કરતો તે, આત્મસુખની જેને
અનુભૂતિ થઈ છે તેવો થાય છે. વિઘ્નો સ્પૃહારૂપી
મૂળવાળાં છે અને મારા શરણાગત એવા તેની
સ્પૃહા તો (મારો શરણાગત હોવાથી) દૂર થઈ
જાય છે. આથી વિઘ્નોથી બાધિત ન થયેલો યોગી
આત્માનંદથી પરિપૂર્ણ થઈ જાય છે. ॥ ૪૪ ॥

જ્ઞાનયોગનું સંક્ષેપમાં નિરૂપણ કરીને મુક્તિ
પ્રાપ્ત કરવા માટે સમસ્ત ઉપનિષદોના રસરૂપ તેમ
જ સખ્યભક્તિમાં મુખ્યરૂપ ભક્તિનો (ભગવાને)
પુનઃ ઉપદેશ કર્યો છે. ॥ ૧ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे भगवदुद्धवसंवादे अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥
इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितयां भावार्थदीपिकायां टीकायां अष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

અથૈકોનત્રિંશોઽધ્યાયઃ

ભાગવતધર્મોનું નિરૂપણ અને ઉદ્ધવજીનું બદરિકાશ્રમગમન

ऊनत्रिंशे तु यः पूर्वं विस्तरेण निरूपितः ।
भक्तियोगस्तमेवाह स्वभक्ताय समासतः ॥ १

अतिक्लेशमिवालक्ष्य योगेऽसङ्गैकसंपदि ।
सुखोपायं पुनः कृष्णमुद्धवः परिपृच्छति ॥ २

उद्धव उवाच

सुदुश्चरामिमां मन्ये* योगचर्यामनात्मनः ।
यथांजसा पुमान् सिद्ध्येत् तन्मे ब्रूहांजसाच्युत ॥ १

अनात्मनोऽवशीकृतमनसः अञ्जसा
अप्रयासतो यथा सिध्येत्तत्तथा अञ्जसा सुबोधं
यथा तथा मे ब्रूहि ॥ १ ॥

सुदुष्करतां प्रपञ्चयति—प्रायश इति ।

प्रायशः पुण्डरीकाक्ष युंजन्तो योगिनो मनः ।
विषीदन्त्यसमाधानान्मनोनिग्रहकर्षिताः ॥ २

मनो युञ्जन्तो निगृह्णन्तो विषीदन्ति
क्लिश्यन्ति । कुतः । असमाधानાદનિગ્રહાત્ ।
કથંચિન્મનસો નિગ્રહે ચ કર્ષિતાઃ શ્રાન્તાઃ
સન્તઃ ॥ ૨ ॥

જે ભક્તિયોગ પહેલાં વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવવામાં
આવ્યો હતો, તેને જ (ભગવાન) પોતાના ભક્ત
ઉદ્ધવજીને ટૂંકમાં ઓગણત્રીસમા અધ્યાયમાં કહે
છે. ॥ ૧ ॥

એક માત્ર વૈરાગ્ય જેમાં મુખ્ય સંપત્તિ છે તેવા
જ્ઞાનયોગમાં અતિ ક્લેશ જોઈને ઉદ્ધવજી શ્રીકૃષ્ણને
ફરીથી સુખનો ઉપાય પૂછે છે. ॥ ૨ ॥

ઉદ્ધવજી બોલ્યા — હે અચ્યુત, જેનું મન
વશમાં નથી તેને માટે આ યોગસાધના આચરવી
ઘણી કઠણ છે, એમ હું માનું છું, તેથી મનુષ્ય જે
રીતે અનાયાસે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે, તે (સાધન) જેમ
સરળતાથી સમજાય તેમ મને કહો. ॥ ૧ ॥

‘અનાત્મનઃ’ જેનું મન વશમાં નથી તેને ‘અજ્ઞસા’
અનાયાસે જેમ સિદ્ધ થાય તેમ તે સાધન ‘અજ્ઞસા’
જેમ સરળતાથી સમજાય તેમ મને કહો. ॥ ૧ ॥

(જ્ઞાનયોગની) અતિશય દુષ્કરતાને (આચરવા
માટે અત્યંત કઠણ અથવા અશક્ય હોવાનું) વિસ્તારથી
વર્ણવે છે— ‘પ્રાયશઃ ઇતિ ।’

હે કમલનેત્ર, મનને વશ કરતા યોગીઓ મન
વશ ન થવાથી ઘણું કરીને ક્લેશ પામે છે અને
ક્યારેક મનોનિગ્રહ કરવામાં શ્રમિત થઈને કષ્ટ
પામે છે. ॥ ૨ ॥

મનને ‘યુજ્જન્તઃ’ વશ કરતા યોગીઓ ક્લેશ
પામે છે. શાથી? ‘અસમાધાનાત્’ મનનો નિગ્રહ
ન થવાથી અને ક્યારેક મનનો નિગ્રહ કરવામાં
શ્રમિત થઈને કષ્ટ પામે છે. ॥ ૨ ॥

अथात आनन्ददुग्धं पदाम्बुजं
 हंसाः श्रयेरन्नरविन्दलोचन ।
 सुखं नु विश्वेश्वर योगकर्मभि-
 स्त्वन्माययाऽमी विहता न मानिनः ॥ ३

यस्मादेवं केवलं विषीदन्ति अथातः अत एव ये हंसाः सारासारविवेकचतुरास्ते त्वानन्ददुग्धं समस्तानन्दपरिपूरकं तव पदाम्बुजमेव सुखं यथा भवति तथा नु निश्चितं श्रयेरन् सेवन्ते । अमी तु त्वन्मायया विहताः । के । ये योगकर्मभिर्मानिनः सन्तो न श्रयन्ते ।

यद्वा, અમી ત્વદ્ભક્તાસ્ત્વન્માયયા ન વિહતા અત એવ યોગકર્મભિઃ કૃત્વા માનિનો ન ભવન્તિ । અન્યે તુ ત્વન્માયયા મોહિતાઃ સન્તો વયં યોગજ્ઞા વયં કર્મકુશલા ઇતિ કેવલં ગર્વિતા ભવન્તિ, ન તુ મુચ્યન્ત ઇત્યર્થઃ ॥ ૩ ॥

त्वद्भक्तास्तु त्वत्प्रसादेन कृतार्था
 भवन्तीति नातिचित्रमित्याह—किमिति ।

किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबन्धो
 दासेष्वनन्यशरणेषु यदात्मसात्त्वम् ।
 योऽरोचयत् सह मृगैः स्वयमीश्वराणां
 श्रीमत्किरीटतटपीडितपादपीठः ॥ ४

હે અરવિંદલોચન, હે વિશ્વેશ્વર! આથી જ જેઓ સાર-અસારનો વિવેક કરવામાં ચતુર જનો (હંસો) છે તેઓ સમસ્ત આનંદની પરિપૂર્તિ કરનારા આપના પદામ્બુજ (ચરણકમળ)નું જ જેમ સુખ થાય તેમ સેવન કરે છે, પરંતુ જેઓ યોગસાધન અને કર્માનુષ્ઠાનને કારણે અભિમાની થઈને આપના ચરણકમળનો આશ્રય નથી કરતા, તેઓ નાશ પામે છે. ॥ ૩ ॥

જે કારણે આમ કેવળ વિષાદ પામે છે (જ્ઞાનયોગમાં અધિકતર કલેશ પામે છે) ‘અથ-અતઃ’ આથી જ જેઓ ‘હંસાઃ’ સાર અને અસારનો વિવેક કરવામાં ચતુર જનો છે તેઓ તો ‘આનન્દદુગ્ધમ્’ સમસ્ત આનંદની પરિપૂર્તિ કરનારા આપના ચરણકમળને જ જેમ સુખ થાય તેમ ‘નુ’ નિશ્ચિતપણે ‘શ્રયેરન્’ સેવે છે. પરંતુ પેલા (બીજા) તો આપની માયાથી નાશ પામે છે. કોણ? જેઓ યોગસાધના અને કર્માનુષ્ઠાનને કારણે અભિમાની થઈને આપનો આશ્રય નથી કરતા તેઓ.

અથવા આપના તે ભક્તો આપની માયાથી અભિભૂત થતા નથી અને આથી જ યોગસાધના અને કર્માનુષ્ઠાન કરીને અભિમાની થતા નથી. બીજાઓ તો આપની માયાથી મોહિત થઈને ‘અમે યોગના જ્ઞાતા છીએ, અમે કર્મકુશલ છીએ.’ એમ કેવળ ગર્વ કરનારા થાય છે પણ મુક્ત થતા નથી, એમ અર્થ છે. ॥ ૩ ॥

આપના ભક્તો તો આપની કૃપાથી જ કૃતાર્થ થાય છે, એ કાંઈ બહુ આશ્ચર્યની વાત નથી, એમ કહે છે— ‘કિમ્ ઇતિ ।’

હે અચ્યુત, હે સર્વના મિત્ર, (બ્રહ્માદિ) ઈશ્વરોના શોભાયમાન મુકુટોના અગ્રભાગ(ના ઘસાવા)થી જેમની ચરણપીઠિકા રગડાય છે તેવા આપ હોવા છતાં જે સ્વયં આપે (શ્રીરામચન્દ્રરૂપે) વાનરો સાથે (મૈત્રી કરીને) પ્રેમ કર્યો તે આપ, જેમને બીજા કોઈનો આશ્રય નથી તેવા આપના દાસજનોને અધીન થઈ જાઓ, તેમાં શું આશ્ચર્ય છે? ॥ ૪ ॥

અનન્યશરણેષુ દાસેષુ તવાત્મસાત્ત્વં
તદધીનત્વં યદ્યથા નન્દગોપીબલિપ્રભૃતિષ્વેતત્કિં
ચિત્રં નાશ્ચર્યમિત્યર્થઃ । યતો યો ભવાન્
શ્રીરામરૂપેણ મૃગૈર્વાનૈઃ સહ સાહિત્યં સચ્ચમિતિ
યાવત્ । અરોચયત્ પ્રીત્યા કૃતવાન્ । કથંભૂતઃ ।
ઈશ્વરાણાં બ્રહ્માદીનાં યાનિ શ્રીમન્તિ કિરીટાનિ
તેષાં તટાન્યગ્રાણિ તૈઃ પીડિતં વિલુઠિતં પાદપીઠં
યસ્ય । સ્વયં તથાભૂતોઽપિ સન્ ॥ ૪ ॥

અતસ્ત્વાં પરિત્યજ્ય કો નામાન્યત્સંશ્રયે-
દિત્યાહ—તં ત્વેતિ ।

તં ત્વાઝિલાત્મદયિતેશ્વરમાશ્રિતાનાં
સર્વાર્થદં સ્વકૃતવિદ્ વિસૃજેત કો નુ ।
કો વા ભજેત્ કિમપિ વિસ્મૃતયેઽનુ ભૂત્યૈ
કિં વા ભવેન્ન તવ પાદરજોજુષાં નઃ ॥ ૫

તમેવંભૂતં ત્વાં કો નુ વિસૃજેન્ન ભજેત્ ।
કથંભૂતઃ । સ્વકૃતવિદ્ બલિપ્રહ્લાદાદિષુ ત્વયા
કૃતમનુગ્રહં જાનન્ । યદ્વા, સ્વસ્મિન્નેવાન્તર્યા-
મિતયા કૃતમુપકારં વિદ્વાન્ ।

નંદરાયજી, ગોપીજનો, બલિ રાજા વગેરે
જેવા એક માત્ર આપના જ આશ્રયવાળા દાસજનો
પ્રત્યે આપની ‘આત્મસાત્ત્વમ્’ અધીનતા જે છે
તેમાં ‘કિં ચિત્રમ્’ શું આશ્ચર્ય છે? કંઈ જ નહીં,
એમ અર્થ છે. કારણ કે જે આપે શ્રીરામચંદ્રરૂપે
‘મૃગૈઃ’ વાનરો ‘સહ’ સાથે મિત્રની જેમ ‘અરોચયત્’
પ્રીતિ કરી. કેવા આપ? બ્રહ્માદિ ઈશ્વરોના જે
શોભાયમાન મુકુટો છે, તેમના અગ્રભાગ(ના ઘસાવા)થી
‘પીડિતમ્’ રગડાય છે ચરણપીઠિકા જેમની તેવા
આપ સ્વયં હોવા છતાં ॥ ૪ ॥

(આપ ભક્તોને અધીન થઈ જાઓ છો,) આથી આપને છોડીને વળી બીજા દેવો વગેરેનો
કોણ આશ્રય કરે, એમ કહે છે— ‘તં ત્વા ઇતિ ।’

સમગ્ર જગતના આત્મારૂપ હોવાથી અત્યંત
પ્રિય ઈશ્વર તેમ જ આશ્રિત જનોને સર્વ પુરુષાર્થ
પ્રદાન કરનાર તે આપને (બલિ, પ્રહ્લાદ વગેરે)
પોતાના ભક્તો ઉપર આપે કરેલા અનુગ્રહને જાણતો
કયો મનુષ્ય ન ભજે? આપના દ્વારા આપવામાં આવેલું
આપના સિવાયનું કંઈ પણ (સ્વર્ગાદિ ઐશ્વર્ય હોય
તો પણ) કોણ સેવે? તે (ઐશ્વર્ય) ઈન્દ્રિયોના ભોગો
માટે હોવાથી પાછળથી આપને ભુલાવનારું છે,
(તેથી તેને કોણ સેવે?) આપની ચરણરજનું સેવન
કરનારા અમને કંઈ વસ્તુ પ્રાપ્ત નથી થતી? ॥ ૫ ॥

તે આવા આપને કયો મનુષ્ય ‘વિસૃજેત્’
ન ભજે? કેવો મનુષ્ય? ‘સ્વકૃતવિદ્’ બલિ,
પ્રહ્લાદ વગેરે ઉપર આપના દ્વારા કરવામાં આવેલા
અનુગ્રહને જાણતો અથવા પોતાના ઉપર જ
અંતર્યામીરૂપે કરાયેલા ઉપકારને જાણતો (કયો મનુષ્ય
આપને ન ભજે?)

તદેવાહ— અખિલાત્મદયિતેશ્વરમ્ ।
અખિલસ્ય જગત આત્માનં ચેતયિતારમાત્મત્વાદેવ
દયિતં પ્રેષ્ટં સુસેવ્યમીશ્વરત્વાદવશ્યં ભજનીયમ્ ।
કિંચ, આશ્રિતાનાં સર્વાર્થદમ્ ।

તર્હિ કિં ફલોદ્દેશેનાહં સેવ્યઃ । ન હિ
ન હિ । કિમપ્યનિરુક્તં ત્વદ્વ્યતિરિક્તં સ્વર્ગાદિ
ત્વયા દત્તમપિ કો વા ભજેત્સેવેત । કથંભૂતં
તત્ । યત્કેવલં ભૂત્યૈ ઇન્દ્રિયભોગાય । અનુ
અનન્તરમેવ ત્વદ્વિસ્મૃતયે ભવતિ । યદ્વા, ત્વદ્
વ્યતિરિક્તં કિમપિ દેવતાન્તરં ધર્મજ્ઞાનાદિસાધનં
વા ભૂત્યૈ ઈશ્વર્યાય સંસારસ્ય વિસ્મૃતયે મોક્ષાય
કો વા ભજેન્ન કોઽપિ ।

નનુ તત્સાધનં વિના ભોગમોક્ષાદિફલં
કથં સ્યાત્તત્રાહ—કિં વેતિ । તદુક્તમ્—

‘યા વૈ સાધનસંપત્તિઃ પુરુષાર્થચતુષ્ટયે ।
તયા વિના તદાજોતિ નરો નારાયણાશ્રયઃ ॥’
ઇતિ ॥ ૫ ॥

આસ્તામન્યભજનવાર્તા ત્વત્કૃતોપકારસ્ય
ત્વય્યાત્મનિવેદનેનૈવ નિષ્કૃતિર્નાન્યથેત્યાહ—
નૈવેતિ ।

તે જ કહે છે— ‘અખિલ-આત્મ-દયિત-
ઈશ્વરમ્’ સમગ્ર જગતના આત્માને ચૈતન્ય આપનાર
આત્મસ્વરૂપ જ હોવાથી ‘દયિતમ્’ પ્રિયતમ, સારી
રીતે સેવા કરવા યોગ્ય ઈશ્વર હોવાથી અવશ્ય
ભજવા યોગ્યને તથા આશ્રિતજનોને સર્વ પુરુષાર્થો
આપનારને (કયો મનુષ્ય ન ભજે?)

(ભગવાન પ્રશ્ન કરે છે:) તો પછી શું હું ફળ
આપવાને કારણે ભજવા યોગ્ય છું? (તે માટે
ઉદ્ભવજી ઉત્તર આપે છે:) ના, ના, આપના દ્વારા
આપવામાં આવેલું આપના સિવાયનું કાંઈ પણ
અનિર્વચનીય, અરે, સ્વર્ગાદિ પણ કોણ ‘ભજેત્’
સેવે? તે કેવું? જે કેવળ ઐશ્વર્ય માટે છે, ઇન્દ્રિયોના
ભોગ માટે છે અને ‘અનુ’ પાછળથી આપની
વિસ્મૃતિ કરાવનારું થાય છે. અથવા આપના
સિવાય કોઈ પણ બીજા દેવોને કે ધર્મ અને
જ્ઞાનના સાધનને ‘ભૂત્યૈ’ ઐશ્વર્ય પામવા કે સંસારની
વિસ્મૃતિરૂપ મોક્ષ મેળવવા માટે પણ વળી કોણ
ભજે? કોઈ જ નહીં.

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે તે સાધન વિના
ભોગ, મોક્ષ વગેરે ફળ કેવી રીતે મળે? તે માટે
ઉત્તર આપે છે— ‘કિં વા ઇતિ ।’ (આપની
ચરણરજનું સેવન કરનારાઓને તો શું પ્રાપ્ત નથી
થતું?) તે જ કહેવામાં આવ્યું છે—

‘જે સાધનસંપત્તિ ચાર પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિ
માટે છે તે સાધનસંપત્તિ વિના પણ શ્રીનારાયણનો
આશ્રય કરનાર મનુષ્ય તે (ચારેય પુરુષાર્થો) પ્રાપ્ત
કરે છે.’ (નારાયણીયમ્, મોક્ષધર્મ) ॥ ૫ ॥

બીજાના ભજનની વાત બાજુએ મૂકો.
આપના દ્વારા કરવામાં આવેલા ઉપકારનું ઋણ તો
આપના પ્રત્યે આત્મનિવેદન કરવાથી જ ચૂકવી
શકાય તેમ છે, બીજી કોઈ રીતે નહીં, એમ કહે
છે— ‘ન એવ ઇતિ ।’

નૈવોપયન્ત્યપચિતિં કવયસ્તવેશ
 બ્રહ્માયુષાપિ કૃતમૃદ્ધમુદઃ સ્મરન્તઃ ।
 યોઽન્તર્બહિસ્તનુભૃતામશુભં વિધુન્વ-
 નાચાર્યચૈત્યવપુષા સ્વગતિં વ્યનક્તિ ॥ ૬

અપચિતિં પ્રત્યુપકારમાનૃણ્યમિતિ
 યાવત્ । કવયો બ્રહ્મવિદોઽપિ નૈવ પ્રાપ્નુવન્તિ ।
 યતઃ તત્કૃતમુપકારં સ્મરન્તઃ । ઋદ્ધમુદ
 ઉપચિતપરમાનન્દાઃ । ઉપકારમેવાહ—યો
 ભવાન્ બહિરાચાર્યવપુષા ગુરુરૂપેણાન્તશ્ચ
 ચૈત્યવપુષાન્તર્યામિરૂપેણાશુભં વિષયવાસનાં
 વિધુન્વન્નિરસ્યન્ સ્વગતિં નિજં રૂપં પ્રકટયતિ
 તસ્ય તવ ॥ ૬ ॥

શ્રીશુક ઉવાચ

ઇત્યુદ્ધવેનાત્યનુરક્તચેતસા
 પૃષ્ઠો જગત્ક્રીડનકઃ સ્વશક્તિભિઃ ।
 ગૃહીતમૂર્તિત્રય ઈશ્વરેશ્વરો
 જગાદ સપ્રેમમનોહરસ્મિતઃ ॥ ૭

ઈશ્વરેશ્વરત્વે हेतुः—જગત્ક્રીડનકં
 ક્રીડોપકરણં यस्य सः । ननु जगत्सृष्ट्यादिना
 ब्रह्मेशादयः क्रीडन्ति तत्राह—स्वशक्तिभिः
 सत्त्वादिभिर्गृहीतं मूर्तित्रयं येन सः । सप्रेम

હે ઈશ! જે આપ દેહધારીઓના અંતરમાં
 અંતર્યામીરૂપે અને બહાર ગુરુરૂપે પ્રાણીઓનું (આપની
 ભક્તિવિરોધી સર્વ) અશુભ હાંકી કાઢતા પોતાનું
 સ્વરૂપ પ્રકટ કરો છો, તે આપનું પ્રત્યુપકારરૂપ
 ઋણ, આપે કરેલા ઉપકારનું સ્મરણ કરતા અધિકાધિક
 પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરનારા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ બ્રહ્માજી
 જેટલું આયુષ્ય પ્રાપ્ત કરીને (ભજન કરવા છતાં)
 પણ ચૂકવી જ શક્તા નથી! ॥ ૬ ॥

‘અપચિતિમ્’ પ્રત્યુપકારરૂપ ઋણને ‘કવયઃ’
 બ્રહ્મવેત્તાઓ પણ ચૂકવી જ શક્તા નથી, કારણ કે
 તે ‘કૃતમ્’ કરેલા ઉપકારનું સ્મરણ કરતા ‘ઋદ્ધમુદઃ’
 અધિકાધિક પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરનારાઓ— ઉપકારને
 જ વર્ણવે છે— જે આપ બહાર ‘આચાર્યવપુષા’
 ગુરુરૂપે અને અંદર ‘ચૈત્યવપુષા’ અંતર્યામીરૂપે
 ‘અશુભમ્’ (આપની ભક્તિમાં વિઘ્ન કરનાર)
 વિષયવાસનારૂપ અશુભને ‘વિધુન્વન્’ હાંકી કાઢતા
 ‘સ્વગતિમ્’ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રકટ કરો છો તેવા
 આપનું (ઋણ) ॥ ૬ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — જગત જેમની કીડાનું
 સાધન છે, પોતાની (સત્ત્વગુણ વગેરે) શક્તિઓથી
 (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ— એમ) ત્રણ સ્વરૂપ જેમણે
 ધારણ કર્યાં છે, જે જગતના ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર
 છે, ઉદ્ભવજી દ્વારા અતિ અનુરાગયુક્ત ચિત્તથી
 જેમને આ પ્રમાણે પૂછવામાં આવ્યું, તે પ્રેમપૂર્ણ
 મનોહર સ્મિતવાળા (શ્રીકૃષ્ણ) કહેવા લાગ્યા. ॥ ૭ ॥

જગતના ઈશ્વરોના પણ ઈશ્વર હોવા માટેનું
 કારણ— ‘જગત્ક્રીડનકઃ’ જગત જેમની કીડાનું
 સાધન છે તે— શંકા કરવામાં આવી છે કે જગતનું
 સર્જન વગેરે કરવા દ્વારા બ્રહ્મા, મહેશ વગેરે કીડા
 કરે છે! તે માટે કહે છે— પોતાની સત્ત્વાદિ
 શક્તિઓ દ્વારા જેમણે (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ—

પ્રેમસહિતં મનોહરં સ્મિતં યસ્ય સઃ, સપ્રેમ
યથા તથા જગાદેતિ વા ॥ ૭ ॥

श्रीभगवानुवाच

हन्त ते कथयिष्यामि मम धर्मान् सुमंगलान् ।
यान् श्रद्धयाऽऽचरन् मृत्यो मृत्युं जयति दुर्जयम् ॥ ८

હન્તેતિ સહર્ષં સંબોધનમ્ । સુમંગ્લલાન્
સુખરૂપાન્ । મૃત્યું સંસારમ્ । દુર્જયમન્યૈરુપાયૈઃ
॥ ૮ ॥

धर्मानिवाह—कुर्यादिति त्रयोदशभिः ।

कुर्यात् सर्वाणि कर्माणि मदर्थं शनकैः स्मरन् ।
मय्यर्पितमनश्चित्तो मद्धर्मात्ममनोरतिः ॥
॥ ९ ॥

માં સ્મરન્ શનકૈરસંરમ્ભતઃ કુર્યાત્ ।
તદાહ—મય્યર્પિતે મનશ્ચિત્તે સંકલ્પવિકલ્પાનુ-
સંધાનાત્મકે યેન । અત એવ મદ્ધર્મેષ્વેવાત્મ-
મનસો રતિર્યસ્ય સઃ ॥ ૯ ॥

देशान् पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितान् ।
देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च ॥
॥ १० ॥

એમ) ત્રણ સ્વરૂપો ધારણ કર્યા છે તે (શ્રીકૃષ્ણ),
'સપ્રેમ' પ્રેમસહિત મનોહર સ્મિત છે જેમનું તે
અથવા પ્રેમસહિત જેમ હોય તેમ કહેવા લાગ્યા. ॥ ૭ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે પ્રિય, હું તમને
મારા પરમ મંગળ (ભાગવત) ધર્મો વર્ણવીશ,
જેમનું શ્રદ્ધાપૂર્વક આચરણ કરતો મનુષ્ય (અન્ય
યોગાદિ ઉપાયોથી) દુર્જય એવા મૃત્યુરૂપ સંસારને
(અનાયાસે) જીતી લે છે. ॥ ૮ ॥

'હન્ત' એ સહર્ષ સંબોધન છે. 'સુમંગલાન્'
સુખરૂપ ધર્મોને— 'મૃત્યુમ્' મૃત્યુરૂપ સંસારને—
અન્ય (યોગાદિ) ઉપાયોથી દુર્જય એવા (મૃત્યુરૂપ
સંસારને) ॥ ૮ ॥

તેર શ્લોકોથી (ભગવાન) ભાગવતધર્મોનું
જ નિરૂપણ કરે છે— 'કુર્યાત્ ઇતિ ।'

જેના દ્વારા મારામાં મન અને ચિત્ત અર્પણ
કરવામાં આવ્યાં છે અને તેથી જ મારા ધર્મો પ્રત્યે
જેના પોતાના મનમાં પ્રીતિ છે, તેવો તે મારો ભક્ત
મારું સ્મરણ કરતાં ઉદ્દેગરહિત થઈને મારી આરાધના
માટે સર્વ કર્મો કરે. ॥ ૮ ॥

મારું સ્મરણ કરતાં 'શનકૈઃ' ઉદ્દેગરહિત
થઈને (કર્મો) કરે. તે કહે છે— સંકલ્પ-વિકલ્પના
અનુસંધાનરૂપ મન અને ચિત્ત જેના દ્વારા
મારામાં સમર્પિત કરવામાં આવ્યાં છે, આથી
જ મારા ધર્મોમાં જ જેના પોતાના મનમાં પ્રીતિ
છે તે. ॥ ૮ ॥

મારા સદાચારી ભક્તો દ્વારા આશ્રય કરાયેલાં
(હોવાથી) પવિત્ર (થયેલાં) સ્થાનોમાં (મારો ભક્ત)
નિવાસ કરે તથા દેવો, અસુરો અને મનુષ્યોમાં
જેઓ મારા ભક્તો છે તેમનાં ચરિત્રો (અને
કર્મો)નો આશ્રય કરે. ॥ ૧૦ ॥

પુણ્યદેશલક્ષણમ્—મદ્ભક્તૈરિતિ । દેવાદિષુ
યે મદ્ભક્તાસ્તેષામાચરિતાનિ કર્માણિ ચાશ્રયેત
॥ ૧૦ ॥

પૃથક્ સત્રેણ વા મહ્યં પર્વયાત્રામહોત્સવાન્ ।
કારયેદ્ ગીતનૃત્યાદ્યૈર્મહારાજવિભૂતિભિઃ ॥ ૧૧

સત્રેણ સંભૂય વા ॥ ૧૧ ॥

અન્તરઙ્ગાં ભક્તિમાહ—મામિતિ ત્રિભિઃ ।

મામેવ સર્વભૂતેષુ બહિરન્તરપાવૃતમ્ ।
ઈક્ષેતાત્મનિ ચાત્માનં યથા ચ્ચમમલાશયઃ ॥ ૧૨

સર્વભૂતેષ્વાત્મનિ ચાત્માનમીશ્વરં સ્થિતં
મામેવેક્ષેત ।

નનુ કથમેકસ્ય સર્વેષુ વૃત્તિસ્તત્રાહ—
બહિરન્તઃપૂર્ણમિત્યર્થઃ । તત્કુતઃ । અપાવૃતમના-
વરણમ્ । તદપિ કુતઃ । યથા ચ્ચમસઙ્ગત્વાદિત્યર્થઃ
॥ ૧૨ ॥

ઇતિ સર્વાણિ ભૂતાનિ મદ્ભાવેન મહાદ્યુતે ।
સભાજયન્ મન્યમાનો જ્ઞાનં કેવલમાશ્રિતઃ ॥ ૧૩

પવિત્ર સ્થાનનું લક્ષણ— મારા ભક્તો દ્વારા
આશ્રય કરાયેલાં હોવાથી તે સ્થાનો પવિત્ર થયાં
છે. દેવો વગેરેમાં જેઓ મારા ભક્તો છે, તેમનાં
ચરિત્રો અને કર્મોનો આશ્રય કરવો જોઈએ. ॥ ૧૦ ॥

પોતે એકલાએ અથવા અન્ય જનો સાથે
મળીને મહારાજને ઉચિત હોય તેવા ઉપચારોથી
ગીત-નૃત્ય વગેરે દ્વારા મારી પ્રીતિ માટે પર્વના
દિવસોમાં યાત્રા અને મહોત્સવો કરાવવા જોઈએ.
॥ ૧૧ ॥

(એકલા) અથવા અન્ય જનો સાથે મળીને
॥ ૧૧ ॥

અંતરંગ (અંદરની) ભક્તિને ત્રણ શ્લોકોથી
વર્ણવે છે— ‘મામ્ ઇતિ ।’

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય આકાશ જેવા
(અસંગ અને તેથી) આવરણરહિત અને (તેથી)
અંદર અને બહારથી પૂર્ણ હોવાથી સર્વ પ્રાણીઓમાં
અને પોતાનામાં ઈશ્વરરૂપે રહેલા મને જ નિહાળે.
॥ ૧૨ ॥

સર્વ પ્રાણીઓમાં અને પોતાનામાં ‘આત્માનમ્’
ઈશ્વરરૂપે રહેલા મને જ જુએ.

શંકા કરવામાં આવી છે કે એકનું જ અસ્તિત્વ
સર્વમાં કેવી રીતે હોઈ શકે? તે માટે ઉત્તર આપે
છે— બહાર અને અંદર પૂર્ણ એવા (મને) એમ
અર્થ છે. તે કેવી રીતે? ‘અપાવૃતમ્’ (આવરણરહિત
હોવાથી) મને નિરાવરણને (જુએ). તે પણ કેવી
રીતે? અસંગ હોવાથી આકાશ જેવા મને (નિહાળે),
એમ અર્થ છે. ॥ ૧૨ ॥

હે મહાવિદ્વાન ઉદ્ભવ! આ પ્રકારે કેવળ
જ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને સર્વ પ્રાણીઓને
મારું સ્વરૂપ માનતો અને (તેથી) તેમને સત્કારતો
મનુષ્ય (પંડિત મનાય છે). ॥ ૧૩ ॥

हे महाद्युते अतिप्राज्ञ । इत्यनेन प्रकारेण
केवलं ज्ञानरूपां दृष्टिमाश्रितः सन्सर्वाणि
भूतानि मद्भावेन मन्यमानः सभाजयन्पण्डितो
मत इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १३ ॥

નનુ ઉત્તમાધમમધ્યમેષ્વેકરૂપેણ સભા-
જનમપાણ્ડિત્યમેવ સ્યાત્ પૂજ્યપૂજાદિવ્યતિ-
ક્રમાદિત્યાશઙ્ક્ય તામેવ જ્ઞાનદૃષ્ટિં પ્રપચ્ચયતિ—
બ્રાહ્મણ ઇતિ ।

બ્રાહ્મણે પુલ્કસે સ્તેને બ્રહ્મણ્યેઽર્કે સ્ફુલિંગકે ।
અક્રૂરે ક્રૂરકે ચૈવ સમદૃક્ પણ્ડિતો મતઃ ॥ ૧૪

વિષમેષ્વપિ સમદૃક્ સમં મામેવ પશ્યન્ ।
વૈષમ્યમેવ ચતુર્ધા દર્શયતિ—બ્રાહ્મણે પુલ્કસે
ઇતિ । જાતિતો વૈષમ્યમ્ । પુલ્કસોઽન્યજ-
જાતિવિશેષઃ । સ્તેને બ્રહ્મસ્વહારિણિ બ્રહ્મણ્યે
બ્રાહ્મણેભ્યો દાતરિ ઇતિ કર્મતઃ । અર્કે
વિસ્ફુલિઙ્ગ ઇતિ ગુણતઃ । અક્રૂરે શાન્તે
ક્રૂરે ચેતિ સ્વભાવતઃ ॥ ૧૪ ॥

નરેષ્વીશ્વરદૃષ્ટિં કુર્વતઃ સદ્યઃ
ફલવિશેષમાહ—નરેષ્વિતિ ।

નરેષ્વભીક્ષ્ણં મદ્ભાવં પુંસો ભાવયતોઽચિરાત્ ।
સ્પર્ધાસૂયાતિરસ્કારાઃ સાહંકારા વિયન્તિ હિ ॥

॥ ૧૫ ॥

સમોત્તમહીનેષુ સ્પર્ધાદયઃ । સ્વસ્મિન્ન-
હંકારશ્ચ । હિ નિશ્ચિતમ્ । વિયન્તિ નશ્યન્તિ
॥ ૧૫ ॥

‘હે મહાદ્યુતે’ હે અતિવિદ્વાન! આ પ્રકારે
કેવળ જ્ઞાનરૂપ દૃષ્ટિનો આશ્રય કરીને સર્વ પ્રાણીઓને
મારા ભાવથી માનતો અને સત્કારતો મનુષ્ય ‘પંડિત
મનાય છે.’ એમ પછીના શ્લોક(૧૪) સાથે અન્વય
છે. ॥ ૧૩ ॥

ઉત્તમ, અધમ અને મધ્યમનો એકસરખો
સત્કાર મૂર્ખતા જ ગણાય, કારણ કે એમાં પૂજ્ય
જનોની પૂજાનું અતિક્રમણ થાય, એવી શંકા
કરીને તે જ્ઞાનદૃષ્ટિને જ વિસ્તારથી સમજાવે છે—
‘બ્રાહ્મણે ઇતિ ।’

બ્રાહ્મણ, અન્યજ, ચોર, બ્રાહ્મણભક્ત, સૂર્ય,
તણખો, શાંત અને કૂરમાં સમદૃષ્ટિ રાખનારો પંડિત
મનાય છે. ॥ ૧૪ ॥

(જાતિ અને કર્મ વગેરેથી) અસમાન મનુષ્યોમાં
પણ સમાન દૃષ્ટિ રાખનારો મનુષ્ય એકસમાન
બ્રહ્મ એવા મને જ જોતો (હોઈ પંડિત ગણાય છે).
વિષમતાને જ ચાર પ્રકારે દર્શાવે છે— ‘બ્રાહ્મણે
પુલ્કસે ઇતિ ।’ પુલ્કસઃ અંત્યજોમાંની વિશિષ્ટ
જાતિ છે. બ્રાહ્મણ અને અંત્યજમાં જાતિથી વિષમતા છે.
‘સ્તેને’ બ્રાહ્મણનું ધન હરી લેનાર અને ‘બ્રહ્મણ્યે’
બ્રાહ્મણોને ધન આપનારમાં કર્મથી વિષમતા છે.
સૂર્ય અને તણખામાં ગુણથી વિષમતા છે. ‘અક્રૂરે’
શાંત અને કૂરમાં સ્વભાવથી વિષમતા છે. ॥ ૧૪ ॥
મનુષ્યોમાં ઈશ્વરદૃષ્ટિ કરનારને શીઘ્ર પ્રાપ્ત
થતું વિશિષ્ટ ફળ જણાવે છે— ‘નરેષુ ઇતિ ।’

મનુષ્યોમાં નિરંતર મારી ભાવના કરનાર
મનુષ્યનાં સ્પર્ધા, ઈર્ષ્યા અને તિરસ્કાર અહંકારસહિત
નાશ પામે છે. ॥ ૧૫ ॥

પોતાના સમાન સાથે સ્પર્ધા, પોતાનાથી ઉત્તમ
પ્રત્યે ઈર્ષ્યા, પોતાનાથી હીન માટે તિરસ્કાર અને
પોતાને થયેલો અહંકાર ‘હિ’ નિશ્ચિતપણે ‘વિયન્તિ’
નાશ પામે છે. ॥ ૧૫ ॥

અતોઽન્તર્યામીશ્વરદૃષ્ટ્યા સર્વાન્પ્રણમેદિ-
ત્યાહ—વિસૃજ્યેતિ ।

વિસૃજ્ય સ્મયમાનાન્ સ્વાન્ દૃશં વ્રીડાં ચ દૈહિકીમ્ ।
પ્રણમેદ્ દણ્ડવદ્ ભૂમાવાશ્વચાણ્ડાલગોખરમ્ ॥
॥ ૧૬ ॥

સ્મયમાનાન્હસતઃ સ્વાન્સઃ સ્ત્રીન્ । તથા
દૈહિકીં દૃશમહમુત્તમઃ, સ તુ નીચ ઇતિ
દૃષ્ટિમ્ । તયા દૃશા યા વ્રીડા લજ્જા તાં
ચ વિસૃજ્ય શ્વચાણ્ડાલાદીનભિવ્યાપ્ય પ્રણમેત્
॥ ૧૬ ॥

एवं पञ्चभिः श्लोकैरुक्तायाः समदृष्टे-
रवधिमाह द्वाभ्याम्—यावदिति ।

यावत् सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते ।
तावदेवमुपासीत वाङ्मनःकायवृत्तिभिः ॥ १७
॥ १७ ॥

सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययाऽऽत्ममनीषया ।
परिपश्यन्नुपरमेत् सर्वतो मुक्तसंशयः ॥ १८

તસ્ય ઇવં કુર્વતઃ પુંસઃ સર્વં બ્રહ્માત્મક-
મેવ ભવતિ । કુતઃ । આત્મમનીષયા સર્વત્રેશ્વર-
દૃષ્ટ્યા યા વિદ્યા તયા । અતઃ પરિતો બ્રહ્મૈવ
પશ્યન્સર્વતઃ ક્રિયામાત્રાદુપરમેત્ ॥ ૧૮ ॥

(સર્વત્ર ઈશ્વર રહેલો છે,) આથી અંતર્યામીરૂપ
ઈશ્વરની દૃષ્ટિ રાખીને સર્વને પ્રણામ કરવા, એમ
કહે છે— ‘વિસૃજ્ય ઇતિ ।’

હાંસી કરતા પોતાના મિત્રોને તથા (‘હું ઉત્તમ
અને આ અધમ’ એવી) દેહદૃષ્ટિ અને તેનાથી
થતી લજ્જા છોડીને (સમદૃષ્ટિવાળો મનુષ્ય) કૂતરાં,
ચાંડાળ, બળદ અને ગધેડા સુધીનાં સર્વ પ્રાણીઓને
પૃથ્વી પર પડીને દંડવત્ પ્રણામ કરે. ॥ ૧૬ ॥

‘સ્મયમાનાન્’ હાંસી કરતા પોતાના મિત્રોને—
‘હું ઉત્તમ અને આ તો અધમ’ એવી ‘દૃશમ્’
દેહદૃષ્ટિને તથા તેવી દૃષ્ટિથી જે ‘વ્રીડા’ લજ્જા
થાય, તેને છોડીને કૂતરાં, ચાંડાળ પર્યંત સર્વ
પ્રાણીઓને પ્રણામ કરવા જોઈએ. ॥ ૧૬ ॥

આમ, પાંચ શ્લોકોથી વર્ણવવામાં આવેલી
સમદૃષ્ટિ ન થાય ત્યાં સુધી શું કરવું, તે બે
શ્લોકોથી કહે છે— ‘યાવત્ ઇતિ ।’

જ્યાં સુધી સર્વ પ્રાણીઓમાં મારો ભાવ ન
થાય ત્યાં સુધી વાણી, મન અને કાયાથી મારી આ
રીતે ઉપાસના કરવી જોઈએ. ॥ ૧૭ ॥ ૧૭ ॥

(આ પ્રમાણે ઉપાસના કરતા) તે મનુષ્યને
સર્વ કાંઈ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે. ત્યાર
પછી સર્વત્ર પરમેશ્વરદૃષ્ટિથી ઉત્પન્ન થયેલી
(સાક્ષાત્કારાત્મક) વિદ્યાથી સર્વ તરફ બ્રહ્મદર્શન
કરતો તે મનુષ્ય સંશયોથી મુક્ત થઈ સર્વ ક્રિયાઓથી
વિરમિત થઈ જાય. ॥ ૧૮ ॥

આ પ્રમાણે ઉપાસના કરતા તે મનુષ્યને સર્વ
કાંઈ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ જાય છે. કેવી રીતે?
‘આત્મમનીષયા’ સર્વત્ર ઈશ્વરદૃષ્ટિથી જે વિદ્યા
ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી સર્વત્ર બ્રહ્મને જ જોતો
‘સર્વતઃ’ સર્વ તરફથી ક્રિયા માત્રથી વિરમિત થઈ
જાય. ॥ ૧૮ ॥

કિમયમેવોપાયોઽસ્તિ વાન્યોઽપીત્યપેક્ષાયાં
સન્તિ બહવઃ, સમીચીનસ્ત્વયમેવેત્યાહ—
અયં હીતિ ।

अयं हि सर्वकल्पानां सधीचीनो मतो मम ।

मद्भावाः सर्वभूतेषु मनोवाक्कायवृत्तिभिः ॥ १९

॥ ૧૯ ॥

ભગવદ્ધર્મલક્ષણોપાયસ્ય સમીચીનત્વ-
મેવોપપાદયતિ દ્વાભ્યામ્—ન હીતિ ।

न हांगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाणवपि ।

मया व्यवसितः सम्यङ्निर्गुणत्वादनाशिषः ॥ ૨૦

અઙ્ગ હે ઉદ્ધવ, અનાશિષો નિષ્કામસ્ય
મદ્ધર્મસ્યોપક્રમે સત્યણ્વપીષદપિ વૈગુણ્યાદિ-
ભિર્નાશો નાસ્ત્યેવ, યતો મયૈવ નિર્ગુણત્વાદયં
ધર્મઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો નિશ્ચિતો ન તુ
મન્વાદિમુખેન કથંચિત્ ॥ ૨૦ ॥

किंच, यो य इति ।

यो यो मयि परे धर्मः कल्पते निष्फलाय चेत् ।

तदायासो निरर्थः स्याद् भयादेरिव सत्तम ॥

॥ ૨૧ ॥

(ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે) શું આ જ એક
ઉપાય છે કે બીજો પણ ઉપાય છે? એવી અપેક્ષા
માટે કહે છે કે ઉપાય તો ઘણા છે, પરંતુ સમુચિત
ઉપાય તો આ જ છે— ‘અયં હિ ઇતિ ।’

મન, વચન અને કાયાની વૃત્તિઓથી સર્વ
પ્રાણીઓમાં મારો ભાવ કરવો, આ જ ઉપાય સર્વ
ઉપાયોમાં શ્રેષ્ઠ છે, એમ મારું માનવું છે. ॥ ૧૯ ॥ ૧૯ ॥

ભગવદ્ધર્મના લક્ષણરૂપ ઉપાયની શ્રેષ્ઠતા જ
બે શ્લોકોથી સિદ્ધ કરે છે— ‘ન હિ ઇતિ ।’

હે પ્રિય, હે ઉદ્ધવ! મારી નિષ્કામ ઉપાસનારૂપ
ધર્મનું આચરણ કરવામાં સહેજ પણ ત્રુટિ રહી
જાય તો પણ તે ધર્મનો નાશ થતો નથી, કારણ
કે આ નિર્ગુણ (આસક્તિરહિત) અને સમુચિત
છે, એમ મારા દ્વારા સુનિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું
છે. ॥ ૨૦ ॥

હે પ્રિય, હે ઉદ્ધવ, ‘અનાશિષઃ’ નિષ્કામ
એવા મારા ધર્મના આચરણમાં ‘અણુ-અપિ’
સહેજ પણ ત્રુટિ વગેરે થવાથી તે ધર્મનો નાશ
થતો જ નથી, કારણ કે નિર્ગુણ હોવાથી મારા દ્વારા
જ આ ધર્મ ‘સમ્યગ્વ્યવસિતઃ’ સુનિશ્ચિત કરવામાં
આવ્યો છે, પરંતુ મનુ વગેરેના મુખથી તેને ક્યારેય
વર્ણવવામાં આવ્યો નથી. ॥ ૨૦ ॥

वणी, ‘यः यः इति ।’

હે ભક્તશિરોમણિ ઉદ્ધવ! ભય (શોક વગેરેને
કારણે નાસી જવું, રુદન કરવું, ભોજન કરવું)
વગેરે જે જે કર્મો લૌકિક અને નિરર્થક હોવા છતાં
પરમાત્મા એવા મારા પ્રતિ જો નિષ્કામ ભાવે
અર્પણ કરવામાં આવે તો તે પણ ધર્મ થઈ જાય
છે. (તો પછી શુભ કર્મો અર્પણ કરવામાં આવે તો
કહેવું જ શું?) ॥ ૨૧ ॥

અયમર્થઃ—કિં વક્તવ્યં મદ્ધર્મસ્ય ન
ધ્વંસં ઇતિ । યતો લૌકિકોઽપિ યો યો નિર્થો
વ્યર્થ આયાસઃ સોઽપિ મયિ પરે નિષ્ફલાય
ચેત્કલ્પતે નિષ્કામતયાર્પિતશ્ચેત્તર્હિ ધર્મ એવ
સ્યાત્ ।

નિરર્થયાસે દૃષ્ટાન્તઃ—યથા ભયશોકા-
દેર્હેતોઃ પલાયનાક્રન્દનાદિક્લેશસ્તદ્વત્ ॥ ૨૧ ॥

અતો મદ્ધજનમેવ બુદ્ધેર્વિવેકસ્ય
મનીષાયાશ્ચાતુર્યસ્ય ચ ફલમિત્યાહ—એષેતિ ।

એષા બુદ્ધિમતાં બુદ્ધિર્મનીષા ચ મનીષિણામ્ ।

યત્ સત્યમનૃતેનેહ મર્ત્યેનાજ્ઞોતિ મામૃતમ્ ॥ ૨૨

તામેવ દર્શયતિ—સત્યમમૃતં ચ મા
મામનૃતેનાસત્યેન મર્ત્યેન વિનાશિના મનુષ્યદેહેન
ઇહાસ્મિન્નેવ જન્મનિ પ્રાજ્ઞોતીતિ યત્સૈવ બુદ્ધિર્મનીષા
ચેતિ । બુદ્ધિર્વિવેકઃ । મનીષા ચાતુર્યમ્ ॥ ૨૨ ॥

મહાપ્રકરણાર્થમુપસંહરતિ દ્વાભ્યામ્—એષ
ઇતિ ।

એષ તેઽભિહિતઃ કૃત્સ્નો બ્રહ્મવાદસ્ય સદ્ગ્રહઃ ।

સમાસવ્યાસવિધિના દેવાનામપિ દુર્ગમઃ ॥ ૨૩

॥ ૨૩ ॥

અભીક્ષ્ણશસ્ત્રે ગદિતં જ્ઞાનં વિસ્પષ્ટયુક્તિમત્ ।

એતદ્ વિજ્ઞાય મુચ્ચેત પુરુષો નષ્ટસંશયઃ ॥ ૨૪

॥ ૨૪ ॥

અર્થ આ પ્રમાણે છે— મારા (શ્રવણ-કીર્તનાદિ)
ધર્મોનો નાશ થતો નથી, એમાં શું કહેવું? લૌકિક
કર્મો 'નિર્ર્થઃ' નિર્ર્થક હોય તો પણ, જે જે કર્મો
પરમાત્મા એવા મારી પ્રાપ્તિ માટે નિષ્ફળ ગયાં
હોય, તે તે કર્મો પણ જો નિષ્કામભાવે મને
સમર્પિત કરવામાં આવે તો તે ધર્મ થઈ જાય છે.

નિર્ર્થક કર્મનું દૃષ્ટાંત— જેમ ભય, શોક
વગેરેને કારણે નાસી જવું, રુદન વગેરે કલેશ
કરવો (તે સર્વ જેમ ભગવત્પ્રાપ્તિ માટે નિર્ર્થક
જણાય છે,) તેમ! ॥ ૨૧ ॥

(મને અર્પણ કરવામાં આવેલું નિર્ર્થક કર્મ
પણ સદ્ધર્મ બની જાય છે,) તેથી મારું ભજન જ
બુદ્ધિ અર્થાત્ વિવેકનું અને મનીષા અર્થાત્ ચતુરાઈનું
ફળ છે, એમ કહે છે— 'એષા ઇતિ ।'

અસત્ય અને મરણધર્મા મનુષ્યશરીરથી
સત્ય અને અવિનાશી મને આ જ જન્મમાં જે
પ્રાપ્ત કરે છે, એ જ બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિ અને
ચતુરોની ચતુરાઈ છે. ॥ ૨૨ ॥

તે બુદ્ધિ અને મનીષા જ દર્શાવે છે— સત્ય
અને અવિનાશી એવા મને અસત્ય અને 'મર્ત્યેન'
મરણશીલ મનુષ્યશરીરથી 'ઇહ' આ જ જન્મમાં
પ્રાપ્ત કરે છે, તે જ બુદ્ધિ અને મનીષા છે.
'બુદ્ધિઃ' વિવેક, 'મનીષા' ચાતુર્ય ॥ ૨૨ ॥

(ભગવાનના ઉપદેશરૂપ) મહાન પ્રકરણના
અર્થનો બે શ્લોકોથી ઉપસંહાર કરે છે— 'એષઃ
ઇતિ ।'

દેવોને પણ દુર્લભ એવા સમગ્ર બ્રહ્મજ્ઞાનનો
આ સાર તમને સંક્ષેપમાં અને વિસ્તારવિધિથી
કહેવામાં આવ્યો. ॥ ૨૩ ॥ ૨૩ ॥

અત્યંત સ્પષ્ટ યુક્તિયુક્ત તત્ત્વજ્ઞાન તમને
વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે. આ જાણીને મનુષ્ય
સંશયરહિત થઈને (સંસારના બંધનથી) મુક્ત થઈ
જાય છે. ॥ ૨૪ ॥ ૨૪ ॥

આસ્તાં તાવજ્ઞાનમેતદનુસંધાનકથન-
પઠનશ્રવણપરાણામપ્યેતદેવ ફલં ભવતીત્યાહ
ચતુર્ભિઃ—સુવિવિક્તમિતિ ।

सुविविक्तं तव प्रश्नं मयैतदपि धारयेत् ।
सनातनं ब्रह्मगुह्यं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ २५

મયા સુવિવિક્તં દત્તોત્તરં એતદાખ્યાનમપિ
યો ધારયેદનુસંદધ્યાત્સ બ્રહ્મગુહ્યં વેદેડપિ
રહસ્યમ્ ॥ ૨૫ ॥

य एतन्मम भक्तेषु सम्प्रदद्यात् सुपुष्कलम् ।
तस्याहं ब्रह्मदायस्य ददाम्यात्मानमात्मना ॥ २६

સુપુષ્કલં યથા ભવતિ તથા બ્રહ્મદાયસ્ય
બ્રહ્મ દદાતીતિ તથા તસ્ય જ્ઞાનોપદેષ્ટુઃ ॥ ૨૬ ॥

य एतत् समधीयीत पवित्रं परमं शुचि ।
स पूयेताहरहर्मा ज्ञानदीपेन दर्शयन् ॥ २७

સમધીયીત ઉચ્ચૈઃ પઠેત્ । પરમં શુચિ
અન્યેષામપિ શોધકમ્ । પૂયેત શુધ્યેત્ ॥ ૨૭ ॥

य एतच्छ्रद्धया नित्यमव्यग्रः शृणुयान्नरः ।
मयि भक्तिं परां कुर्वन् कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २८

॥ ૨૮ ॥

આ જ્ઞાનની વાત તો બાજુએ રહી, પણ આ
જ્ઞાનનો વિચાર કરનારા, તેનાં કથન, પઠન અને
શ્રવણમાં તત્પર રહેનારા મનુષ્યોને પણ આ જ
ફળ મળે છે, એમ ચાર શ્લોકોથી કહે છે—
'સુવિવિક્તમ્ ઇતિ ।'

તમારા પ્રશ્નને તથા મારા દ્વારા આપવામાં
આવેલા સુસ્પષ્ટ વિવેચનરૂપ ઉત્તરને અને આ
આખ્યાનને પણ જે મનુષ્ય વિચારપૂર્વક ધારણ કરે
છે, તે વેદોના પરમ રહસ્યરૂપ સનાતન બ્રહ્મને
પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૨૫ ॥

મારા દ્વારા આપવામાં આવેલા સુસ્પષ્ટ
વિવેચનરૂપ ઉત્તરને અને આ આખ્યાનને પણ જે
'ધારયેત્' વિચારપૂર્વક ધારણ કરે તે 'બ્રહ્મગુહ્યમ્'
વેદોના પણ પરમ રહસ્યરૂપ બ્રહ્મને (પ્રાપ્ત કરે
છે). ॥ ૨૫ ॥

જે મનુષ્ય મારા ભક્તોમાં આ જ્ઞાનને સુસ્પષ્ટ
કરીને સમજાવે તે બ્રહ્મજ્ઞાનદાતાને હું સ્વયં મારું
સ્વરૂપ અર્પણ કરું છું. ॥ ૨૬ ॥

'સુપુષ્કલમ્' સુસ્પષ્ટતાપૂર્વક વિસ્તારથી જેમ
સમજાવાય તેમ— 'બ્રહ્મદાયસ્ય' બ્રહ્મનું દાન કરે
તેવા તથા તેમના જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરનારને ॥૨૬॥

જે મનુષ્ય આ પરમ પવિત્ર અને બીજાઓને
પણ પવિત્ર કરનારા આખ્યાનનો પ્રતિદિન ઉચ્ચ
સ્વરે સુંદર રીતે પાઠ કરે છે, તે જ્ઞાનરૂપ દીવડાથી
મારું સ્વરૂપ બીજાઓને દર્શાવતો પવિત્ર થાય છે.
॥ ૨૭ ॥

'સમધીયીત' ઉચ્ચ સ્વરે પાઠ કરે— 'પરમં
શુચિ' બીજાઓને પણ પવિત્ર કરનાર આ
આખ્યાનને— 'પૂયેત' પવિત્ર થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

જે મનુષ્ય સાવધાન થઈ શ્રદ્ધાપૂર્વક નિત્ય
આ આખ્યાનનું શ્રવણ કરે છે, તે મારા પ્રત્યે પરમ
ભક્તિ કરતો કર્મોથી બંધાતો નથી. ॥ ૨૮ ॥ ૨૮ ॥

સમ્યક્ જ્ઞાનાનુત્પત્તૌ પુનરુપદેક્ષ્યામીત્યા-
શયેન પૃચ્છતિ—અપીતિ ।

અપ્યુદ્ભવ ત્વયા બ્રહ્મ સર્વે સમવધારિતમ્ ।
અપિ તે વિગતો મોહઃ શોકશ્ચાસૌ મનોભવઃ ॥ ૨૧

અપિ કિમ્ ॥ ૨૧ ॥

ઉપધારિતમાકલય્યાહ—નૈતદિતિ ।

નૈતત્ત્વયા દામ્બિકાય નાસ્તિકાય શઠાય ચ ।
અશુશ્રૂષોરભક્તાય દુર્વિનીતાય દીયતામ્ ॥ ૩૦

શઠાય વચ્ચકાય ॥ ૩૦ ॥

एतैर्दोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च ।
साधवे शुचये ब्रूयाद् भक्तिः स्याच्छूद्रयोषिताम् ॥ ૩૧

શૂદ્રાણાં યોષિતાં ચ યદિ ભક્તિઃ
સ્યાત્તર્હિ બ્રૂયાત્ ॥ ૩૧ ॥

एतज्ज्ञानेन पुमान्कृतार्थो भवतीत्याह—
नैतदिति ।

नैतद् विज्ञाय जिज्ञासोर्जातव्यमवशिष्यते ।
पीत्वा पीयूषममृतं पातव्यं नावशिष्यते ॥ ૩૨

अत्र दृष्टान्तमाह—पीत्वेति । पीयूषं
स्वादु ॥ ૩૨ ॥

ननु सन्ति बहूनि ज्ञेयानि तत्तत्फल-
साधनानि—सत्यम्, सन्त्यभक्तानां, भक्तस्य
तु सर्वमहमेवातो मदेकशरणो भवेत्याह—
ज्ञान इति ।

સમ્યક્ જ્ઞાન ઉત્પન્ન ન થયું હોય તો ફરીથી
ઉપદેશ કરીશ, એ આશયથી (ભગવાન) પૂછે
છે— ‘અપિ ઇતિ ।’

હે મિત્ર (ઉદ્ભવ), શું તમે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ
સારી રીતે સમજ્યા? શું તમારા ચિત્તમાં ઉત્પન્ન
થયેલો શોક અને મોહ દૂર થયો? ॥ ૨૯ ॥

‘અપિ કિમ્’ શું (તમે સમજ્યા?) ॥ ૨૯ ॥

(ઉદ્ભવજીએ જ્ઞાનને) સારી રીતે ધારણ કર્યું
છે, એમ વિચારીને કહે છે— ‘ન-એતત્ ઇતિ ।’
તમારા દ્વારા દંભી, નાસ્તિક, ઠગ, શ્રવણ
કરવાની ઈચ્છા વગરના, અભક્ત અને ઉદ્ધતને આ
જ્ઞાન આપવામાં ન આવે. ॥ ૩૦ ॥

‘શઠાય’ ઠગને ॥ ૩૦ ॥

આ (દાંભિકતા વગેરે) દોષોથી રહિત,
બ્રાહ્મણભક્ત, મને પ્રેમ કરનાર, સજ્જન અને
પવિત્ર મનુષ્યને આ (બ્રહ્મજ્ઞાન)નો ઉપદેશ આપવો
જોઈએ. જો ભક્તિ હોય તો શૂદ્રો અને સ્ત્રીઓને
(પણ આ ઉપદેશ આપવો જોઈએ). ॥ ૩૧ ॥

જો ભક્તિ હોય તો સ્ત્રીઓને અને શૂદ્રોને આ
ઉપદેશ આપવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

આ જ્ઞાનથી મનુષ્ય કૃતાર્થ થઈ જાય છે, એમ
કહે છે— ‘ન-એતત્ ઇતિ ।’

જેમ સ્વાદિષ્ટ અમૃતનું પાન કરીને કાંઈ પણ
પીવાનું શેષ રહેતું નથી તેમ આને જાણીને જિજ્ઞાસુને
બીજું જાણવા જેવું બાકી રહેતું નથી. ॥ ૩૨ ॥

અહીં દૃષ્ટાંત આપે છે— ‘પીયૂષમ્’ સ્વાદિષ્ટ
॥ ૩૨ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે તે તે મોક્ષ અને
ધર્મ વગેરે પુરુષાર્થો પ્રાપ્ત કરવા માટે તો અનેક
સાધનો જાણવાં જોઈએ. સાચી વાત છે. અભક્તો
માટે તેમ ખરું, પરંતુ ભક્તને માટે તો હું જ સર્વ
કાંઈ છું, આથી તું એક માત્ર મારા શરણવાળો થા,
એમ કહે છે— ‘જ્ઞાને ઇતિ ।’

ज्ञाने कर्मणि योगे च वार्तायां दण्डधारणे ।

यावानर्थो नृणां तात तावांस्तेऽहं चतुर्विधः ॥ ૩૩

જ્ઞાનાદૌ યાવાન્ધર્માદિલક્ષણશ્ચતુર્વિધોઽ-
ર્થસ્તાવાન્સર્વોઽપિ તેઽહમેવ । તત્ર જ્ઞાને મોક્ષઃ ।
કર્મણિ વિહિતે ધર્મઃ । કર્મણ્યેવ સ્વાભાવિકે
તુ કામઃ । યોગે ત્વણિમાદિસિદ્ધયઃ । વાર્તાયાં
કૃષ્યાદાવર્થઃ । દણ્ડનીતાવૈશ્વર્યમિતિ । સિદ્ધ્યૈ-
શ્વર્યયોરપિ કામાન્તર્ગતત્વાચ્ચાતુર્વિધ્યમ્ ॥ ૩૩ ॥

कुत इत्यत आह—मर्त्य इति ।

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा
निवेदितात्मा विचिकीर्षितो मे ।

तदाऽमृतत्वं प्रतिपद्यमानो

मयाऽऽत्मभूयाय च कल्पते वै ॥ ૩૪

યદા ત્યક્તસમસ્તકર્મા સન્ મે
નિવેદિતાત્મા ભવતિ તદાઽસૌ મે વિચિકીર્ષિતો
વિશિષ્ટઃ કર્તુમિષ્ટો ભવતિ, તતશ્ચામૃતત્વં
મોક્ષત્વં પ્રતિપદ્યમાનો મયાત્મભૂયાય મદૈક્યાય
મત્સમાનૈશ્વર્યાયેતિ યાવત્, કલ્પતે યોગ્યો
ભવતિ । વૈ ધ્રુવમ્ ॥ ૩૪ ॥

હે પ્રિય (ઉદ્ધવ)! મનુષ્યોને જ્ઞાનથી (મોક્ષ),
કર્મોથી (ધર્મ), યોગથી (અણિમાદિ ઐશ્વર્ય), ખેતી
વગેરે આજીવિકાથી ધન અને રાજદંડ ધારણ
કરવાથી ઐશ્વર્ય— એમ જેટલું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે,
તેટલું ચારે પ્રકારનું ફળ— ભક્ત એવા તમારે માટે
કેવળ હું જ છું. (તે સર્વ ફળ મારા ભક્તને હું
જ આપી દઉં છું.) ॥ ૩૩ ॥

જ્ઞાન વગેરેથી ધર્માદિ ચાર પ્રકારના જેટલા
પુરુષાર્થ સિદ્ધ થાય છે, તેટલા બધા જ પુરુષાર્થ
તમારે માટે તો કેવળ હું જ છું. તેમાં જ્ઞાનથી મોક્ષ,
વિહિત કર્મોથી ધર્મ અને સ્વાભાવિક કર્મથી કામ,
યોગથી અણિમાદિ સિદ્ધિઓ, ખેતી વગેરે આજીવિકાથી
ધન અને દંડનીતિથી ઐશ્વર્ય— (અણિમાદિ) સિદ્ધિ
અને ઐશ્વર્ય કામ પુરુષાર્થની અંતર્ગત હોવાથી ચાર
પ્રકાર થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

(કર્મ કરવાથી કૃતાર્થતા) કેવી રીતે થાય,
તે હવે કહે છે— ‘મર્ત્યઃ ઇતિ ।’

મનુષ્ય જ્યારે સમગ્ર કર્મો તજી મને પોતાનો
આત્મા સમર્પિત કરી દે છે ત્યારે તે મારા દ્વારા
વિલક્ષણ બનાવવા માટે અભીક્ષિત થાય છે. (તેને
વિશિષ્ટ બનાવવાની મને ઇચ્છા થાય છે.) અમૃતરૂપ
મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરતો તે મારી સાથે ઐક્ય પ્રાપ્ત
કરવા માટે મારા સમાન ઐશ્વર્ય (પ્રાપ્ત કરવા
માટે) યોગ્ય બને છે. ॥ ૩૪ ॥

જ્યારે સમગ્ર કર્મો તજનારો થઈને મને
પોતાનો આત્મા સમર્પિત કરી દે છે, ત્યારે તે મારા
દ્વારા ‘વિચિકીર્ષિતઃ’ વિશિષ્ટ બનાવવા માટે
અભીક્ષિત થાય છે. ત્યાર પછી ‘અમૃતત્વમ્’
અમૃતરૂપ મોક્ષત્વ પ્રાપ્ત કરતો તે મારી સાથે
‘આત્મભૂયાય’ ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે, મારા
સમાન ઐશ્વર્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે ‘કલ્પતે’ યોગ્ય
બને છે. ‘વૈ’ અવશ્ય ॥ ૩૪ ॥

શ્રીશુક ઉવાચ

एवमादर्शितयोगमार्ग-

स्तदोत्तमश्लोकवचो निशम्य ।

बद्धांजलिः प्रीत्युपरुद्धकण्ठो

न किंचिदूचेऽश्रुपरिप्लुताक्षः ॥ ૩૫

આદર્શિતો યોગમાર્ગો યસ્મૈ સઃ ॥ ૩૫ ॥

विष्टभ्य चित्तं प्रणयावघूर्णं

धैर्येण राजन् बहु मन्यमानः ।

कृतांजलिः प्राह यदुप्रवीरं

शीर्ष्णा स्पृशंस्तच्चरणारविन्दम् ॥ ૩૬

પ્રણયેનાવઘૂર્ણં ક્ષુભિતં ચિત્તં ધૈર્યેણ વિષ્ટભ્ય

बहुमन्यमान आत्मानं कृतार्थं मन्यमानः ॥ ૩૬ ॥

उद्धव उवाच

विद्रावितो मोहमहान्धकारो

य आश्रितो मे तव सन्निधानात् ।

विभावसोः किं नु समीपगस्य

शीतं तमो भीः प्रभवन्त्यजाद्य ॥ ૩૭

મે મયા ય આશ્રિત આસીત્સ તવ

સંનિધાનેનૈવ વિદ્રાવિતઃ । પ્રભવન્તિ કિં નુ

બાધાય સમર્થા ભવન્તિ । અજાદ્ય બ્રહ્મણોઽપિ

जनक ॥ ૩૭ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા - આમ, જેમને (જ્ઞાન,

કર્મ, ભક્તિ) યોગનો માર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યો તે ઉદ્ધવજી ઉત્તમકીર્તિવાળા ભગવાનનું વચન સાંભળીને બે હાથ જોડીને, પ્રેમથી રૂંધાયેલા કંઠવાળા અને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રવાળા થઈને કંઈ જ બોલી શક્યા નહીં. ॥ ૩૫ ॥

જેમને યોગમાર્ગ દર્શાવવામાં આવ્યો તે ઉદ્ધવજી ॥ ૩૫ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), પ્રેમથી વિહ્વળ થયેલા ચિત્તને ધૈર્યથી સ્થિર કરીને, યદુવંશશિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને મસ્તકથી ચરણારવિંદનો સ્પર્શ કરતા અને પોતાને કૃતાર્થ માનતા (ઉદ્ધવજીએ) બે હાથ જોડીને કહ્યું. ॥ ૩૬ ॥

પ્રેમથી 'અવઘૂર્ણમ્' વિહ્વળ થયેલા ચિત્તને ધૈર્યથી સ્થિર કરીને, 'બહુમન્યમાનઃ' પોતાને કૃતાર્થ માનતા ઉદ્ધવજીએ ॥ ૩૬ ॥

ઉદ્ધવજી બોલ્યા - હે બ્રહ્માજીના પિતા! મારા દ્વારા જે મોહરૂપી અંધકારનો આશ્રય કરવામાં આવ્યો હતો તે (અંધકાર) આપના ઉપદેશથી દૂર થઈ ગયો છે. અગ્નિની પાસે ગયેલાને ટાઢ, અંધકાર અને તેનાથી થતો ભય શું પીડા આપવા સમર્થ થાય ખરા? (ન જ થાય.) ॥ ૩૭ ॥

'મે' મારા દ્વારા જે (અંધકારનો) આશ્રય કરવામાં આવ્યો હતો, તે આપના ઉપદેશથી (અથવા સામીપ્યથી) જ દૂર થઈ ગયો છે. 'પ્રભવન્તિ' પીડા આપવા માટે સમર્થ થાય ખરા? 'અજ-આદ્ય' હે બ્રહ્માજીના પણ પિતા! (અજા-આદ્ય એમ પદચ્છેદ કરવામાં આવે તો હે માયાના મૂળ કારણ! એમ અર્થ થાય.) ॥ ૩૭ ॥

प्रत्यर्पितो मे भवतानुकम्पिना
भृत्याय विज्ञानमयः प्रदीपः ।
हित्वा कृतज्ञस्तव पादमूलं
कोऽन्यत् समीयाच्छरणं त्वदीयम् ॥ ३८

કિંચ, યદ્યપિ તવ સંનિધાનાદેવ
ગતસ્તથાપ્યનુકમ્પિના ભવતા વિજ્ઞાનમયઃ
પ્રદીપશ્ચ પ્રત્યર્પિતઃ સ્વમાયયાપહતઃ પુનઃ
સમર્પિતઃ, અતસ્તવ કૃતજ્ઞો યસ્ત્વયા કૃતમનુગ્રહં
જાનાતિ સ કો નામ ત્વદીયં પાદમૂલં
હિત્વાઽન્યચ્છરણં સમીયાદાશ્રયેત્ ॥ ૩૮ ॥

वृक्णाश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो
दाशार्हवृष्णयन्धकसात्वतेषु ।
प्रसारितः सृष्टिविवृद्धये त्वया
स्वमायया ह्यात्मसुबोधहेतिना ॥ ३९

કિંચ, દાશાર્હાદિષુ ત્વયા યઃ સ્વમાયયા
સ્નેહપાશઃ પ્રસારિતઃ સ ત્વયૈવાત્મતત્ત્વજ્ઞાન-
શસ્ત્રેણ વૃક્ણશિચ્છન્નઃ ॥ ૩૯ ॥

एवं यद्यपि त्वया बहूपकृतं तथाप्ये-
तावत्प्रार्थये इत्याह—नमोऽस्त्विति ।

नमोऽस्तु ते महायोगिन् प्रपन्नमनुशाधि माम् ।
यथा त्वच्चरणाम्भोजे रतिः स्यादनपायिनी ॥ ४०

अनुशाध्यनुशिक्षय । अनुशासनीयमाह—
यथेति । मुक्तावप्यनपायिनी ॥ ४० ॥

(આપની માયા દ્વારા પૂર્વે હરી લેવામાં
આવેલો) વિજ્ઞાનમય પ્રદીપ કૃપાળુ એવા આપના
દ્વારા આપના ભૃત્ય(દાસ) એવા મને પાછો આપવામાં
આવ્યો છે. આપે કરેલી કૃપાને જાણતો કયો મનુષ્ય
આપના ચરણમૂળનું શરણ તજીને બીજાના શરણનો
આશ્રય કરે? ॥ ૩૮ ॥

વળી, જો કે આપના ઉપદેશથી જ દયાળુ એવા
આપના દ્વારા વિજ્ઞાનમય દીવડો જતો રહ્યો હોવા છતાં
'પ્રત્યર્પિતઃ' આપની પોતાની માયા દ્વારા હરી લેવામાં
આવ્યો હતો તે પાછો આપવામાં આવ્યો છે. આથી
'તવ કૃતજ્ઞઃ' જે આપે કરેલા અનુગ્રહને જાણે છે,
તે એવો કયો મનુષ્ય આપના ચરણમૂળને છોડીને
બીજાના શરણનો 'સમીયાત્' આશ્રય કરે? ॥ ૩૮ ॥

આપની માયાથી આપના દ્વારા સૃષ્ટિવૃદ્ધિ
માટે દાશાર્હ, વૃષ્ણિ, અંધક અને સાત્ત્વતવંશીઓમાં
મારો જે સુદૃઢ સ્નેહપાશ ફેલાયો હતો, તે આપના
દ્વારા જ આત્મતત્ત્વજ્ઞાનરૂપી તલવારથી છેદી નાખવામાં
આવ્યો છે. ॥ ૩૯ ॥

વળી, દાશાર્હ વગેરેમાં આપની માયાથી આપના
દ્વારા જે સ્નેહપાશ ફેલાવવામાં આવ્યો હતો, તે
આપના દ્વારા જ આત્મતત્ત્વજ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રથી 'વૃક્ણઃ'
કાપી નાખવામાં આવ્યો છે. ॥ ૩૯ ॥

આમ, જો કે આપના દ્વારા અતિ ઉપકાર
કરવામાં આવ્યો છે, તેમ છતાં આટલી પ્રાર્થના કરું
છું, એમ કહે છે— 'નમઃ અસ્તુ ઇતિ ।'

હે મહાયોગી, આપને નમસ્કાર હો. આપના
ચરણકમળમાં મને શાશ્વત પ્રીતિ થાય તેમ શરણાગત
એવા મને આપ આદેશ આપો. ॥ ૪૦ ॥

'અનુશાધિ' આદેશ આપો. આદેશ આપવા યોગ્ય
શું છે, તે કહે છે— જે રીતે મને આપના
ચરણકમળમાં નિશ્ચળ (અને પ્રેમસેવોપયોગી) ભક્તિ
થાય અને મુક્તિ થાય તો પણ નાશ ન પામે તેવો
અનુરાગ (થાઓ)! ॥ ૪૦ ॥

તદુક્તમોમિત્યઙ્ગીકૃત્ય, તથાપિ મયાદિષ્ટો
લોકસંગ્રહાર્થમેતાવત્કુર્વિત્યાહ—ગચ્છેતિ ।

શ્રીભગવાનુવાચ

ગચ્છેદ્ભવ મયાડડિષ્ટો બદર્યાઘ્યં મમાશ્રમમ્ ।
તત્ર મત્પાદતીર્થોદે સ્નાનોપસ્પર્શનૈઃ શુચિઃ ॥
॥ ૪૧ ॥

આદિષ્ટો નિયુક્તઃ ॥ ૪૧ ॥

ईक्षयाऽलकनन्दाया विधूताशेषकल्मषः ।
वसानो वल्कलान्यंग वन्यभुक् सुखनिःस्पृहः ॥ ४२

સ્નાનાદેઃ પૂર્વમેવ મત્પાદતીર્થોદકભૂતાયા
અલકનન્દાયા ગઙ્ગાયા ઈક્ષયા । વસાનઃ
પરિદધાનઃ ॥ ૪૨ ॥

तितिक्षुर्द्वन्द्वमात्राणां सुशीलः संयतेन्द्रियः ।
शान्तः समाहितधिया ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ ४३

द्वन्द्वमात्राणां शीतोष्णादिविषयाणाम् ।
सुशील आर्जवादिस्वभावः ॥ ४३ ॥

મત્તોડનુશિક્ષિતં યત્તે વિવિક્તમનુભાવયન્ ।
મય્યાવેશિતવાક્વિચત્તો મદ્ધર્મનિરતો ભવ ।
અતિવ્રજ્ય ગતીસ્તિસ્ત્રો મામેષ્યસિ તતઃ પરમ્ ॥ ૪૪

(ઉદ્ભવજી દ્વારા જે) કહેવામાં આવ્યું હતું તેનો
‘ઓમ્’ એમ સ્વીકાર કરીને (ભગવાન) કહે છે કે
(સિદ્ધ એવા તમને સાધનની અપેક્ષા નથી,) તેમ
છતાં મારા દ્વારા નિયુક્ત કરવામાં આવેલા તમે
લોકકલ્યાણ માટે આટલું કરો— ‘ગચ્છેતિ ।’

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે ઉદ્ભવ! મારા દ્વારા
નિયુક્ત કરવામાં આવેલા તમે મારા ‘બદરી’
નામના આશ્રમમાં જાઓ! ત્યાં મારા ચરણ પખાળવાથી
ઉત્પન્ન થયેલા (અલકનંદાના) જળમાં સ્નાન-
આચમન કરીને પવિત્ર થાઓ. ॥ ૪૧ ॥

‘આદિષ્ટઃ’ નિયુક્ત કરાયેલા ॥ ૪૧ ॥

(ભગવાન શંકરની અલકો (વાળની લટો)માં
આનંદિત થનારાં) અલકનંદા ગંગાજીનાં દર્શનથી જેમના
સકળ દોષ દૂર થઈ જાય છે તેવા થઈ હે પ્રિય (ઉદ્ભવ),
વલ્કલ વસ્ત્ર ધારણ કરતા, વન્ય ફળ, મૂળ ખાતા તમે
વિષયસુખમાં નિસ્પૃહ રહેનાર (થજો). ॥ ૪૨ ॥

સ્નાન વગેરેની પહેલાં જ મારા ચરણ
પખાળવાથી ઉત્પન્ન થયેલાં અલકનંદા ગંગાજીના
તીર્થજળનાં દર્શનમાત્રથી (નિષ્પાપ થઈ જવાય
છે). ‘વસાનઃ’ (વલ્કલ) ધારણ કરતા ॥ ૪૨ ॥

(ટાઢ-તાપ વગેરે) દ્વન્દ્વરૂપ વિષયોને સહન
કરનાર, સરળ, સૌમ્ય સ્વભાવવાળા, ઈન્દ્રિયોનો
સંયમ કરનાર, રાગાદિથી રહિત, ચિત્તની એકાગ્રતાથી
યુક્ત તેમ જ (મારા સ્વરૂપના) જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનમાં
જોડાયેલા (મગ્ન રહેનાર) (થજો). ॥ ૪૩ ॥

‘દ્વન્દ્વમાત્રાણામ્’ શીત-ઉષ્ણ વગેરે દ્વન્દ્વરૂપ
વિષયોને— ‘સુશીલઃ’ સરળ વગેરે સ્વભાવવાળા
॥ ૪૩ ॥

મારી પાસેથી તમારા દ્વારા પ્રાપ્ત કરાયેલા, સારી
રીતે વિચાર કરાયેલા ઉપદેશનું ચિંતન કરતા તમે
વાણી તથા ચિત્તને મારામાં સ્થાપી મારા દર્શાવેલા
ભાગવતધર્મમાં રત રહેજો, જેથી ત્રિગુણાત્મક ગતિઓને
ઓળંગીને તેનાથી પર રહેલા મને પામશો. ॥ ૪૪ ॥

તે ત્વયા વિવિક્તં સુવિચારિતમ્ ।
તિસ્રસ્ત્રિગુણાત્મિકા ગતીરતિક્રમ્ય ॥ ૪૪ ॥

શ્રીશુક ડવાચ

સ ંવમુક્તો હરિમેધસોદ્ભવઃ
પ્રદક્ષિણં તં પરિસૃત્ય પાદયોઃ ।
શિરો નિધાયાશ્રુકલાભિરાદ્ર્ધી-
ન્યંષિંચદદ્વન્દ્વપરોઽપ્યપક્રમે ॥ ૪૫

હરિમેધસા સંસારં હરતિ મેધા યસ્ય તેન
શ્રીકૃષ્ણેન । અદ્વન્દ્વપરોઽપિ સુખદુઃખવિનિ-
મુક્તોઽપિ । અપક્રમે નિર્ગમનસમયે ॥ ૪૫ ॥

સુદુસ્ત્યજસ્નેહવિયોગકાતરો

ન શક્નુવંસ્તં પરિહાતુમાતુરઃ ।
કૃચ્છ્રં યયૌ મૂર્ધનિ ભર્તૃપાદુકે
બિભ્રન્નમસ્કૃત્ય યયૌ પુનઃ પુનઃ ॥ ૪૬

કિંચ, સુદુસ્ત્યજઃ સ્નેહો યસ્મિંસ્તેન
વિયોગાત્કાતરો મીતોઽત ંવ તં પરિહાતુમશક્નુ-
વન્નાતુરોઽતિવિહ્વલઃ સન્કૃચ્છ્રં કષ્ટં યયૌ પ્રાપ ।
તતશ્ચ ભર્તૃપાદુકે તેનૈવ કૃપયા દત્તે મૂર્ધનિ
બિભ્રદતિનિર્બન્ધરૂપયા તદાજ્ઞયા તં પુનઃ
પુનર્નમસ્કૃત્ય યયૌ ।

‘તે’ તમારા દ્વારા ‘વિવિક્તમ્’ સારી રીતે
વિચાર કરાયેલા ઉપદેશને-‘તિસ્રઃ’ ત્રિગુણાત્મિકા
(જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિ અથવા સત્ત્વ-રજસ્-તમસ્
અથવા અધો-મધ્ય-ઉર્ધ્વ અથવા વિરાટ-હિરણ્યગર્ભ-
ઈશ્વર, ંમ ત્રણ સ્વરૂપવાળી) ગતિઓને અતિક્રમીને
(મને પામશો). ॥ ૪૪ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા - જેમના (ચરણારવિંદ)માં
આસક્ત થયેલી મેધા (બુદ્ધિ) સંસારને હરી લે છે
તેવા શ્રીહરિ દ્વારા જેમને આ પ્રમાણે કહેવામાં
આવ્યું, તે ઉદ્ધવજી (સુખ-દુઃખાદિ) દ્વન્દ્વોથી મુક્ત
હોવા છતાં નીકળવાના સમયે ભગવાનને દક્ષિણ
તરફ રાખી પ્રદક્ષિણા કરીને તેમના ચરણોમાં
મસ્તક મૂકીને, પ્રેમાદ્ર મનવાળા થઈ અશ્રુબિંદુઓથી
અભિષેક કરવા લાગ્યા. ॥ ૪૫ ॥

‘હરિમેધસા’ જેમના વિષયવાળી બુદ્ધિ સંસારને
હરી લે છે તે શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા- ‘અદ્વન્દ્વપરઃ અપિ’
સુખ-દુઃખાદિ દ્વન્દ્વોથી પર હોવા છતાં- ‘અપક્રમે’
નીકળવાના સમયે ॥ ૪૫ ॥

જેમના ઉપર અતિ દુસ્ત્યજ સ્નેહ હતો તે
શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી ભયભીત થવાથી તેમને છોડી
ન શકતા ઉદ્ધવજી અતિ વિહ્વળ થઈ કષ્ટ પામ્યા.
(પછી) સ્વામીની બંને પાદુકાઓને મસ્તક ઉપર
ધારણ કરતા વારંવાર તેમને નમસ્કાર કરીને ચાલ્યા
ગયા. ॥ ૪૬ ॥

વળી, જેમના ઉપર અતિ દુસ્ત્યજ સ્નેહ હતો,
તે શ્રીકૃષ્ણના વિયોગથી ‘કાતરઃ’ ભયભીત, આથી
જ તેમને છોડી ન શકતા ઉદ્ધવજી અતિ વિહ્વળ
થઈ ‘કૃચ્છ્રમ્’ કષ્ટ ‘યયૌ’ પામ્યા અને પછી સ્વામી
શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા જ કૃપાપૂર્વક આપવામાં આવેલી
સ્વામીની બંને પાદુકાઓને મસ્તક ઉપર ધારણ
કરતા, અતિશય હઠાગ્રહરૂપ આજ્ઞાને કારણે તેમને
વારંવાર નમસ્કાર કરીને ચાલ્યા ગયા.

અત્ર ચ, 'પૃષ્ઠતોઽન્વગમં ભર્તુઃ
પાદવિશ્લેષણાક્ષમઃ ॥' इत्यादितृतीयस्कन्धो-
पक्रमोक्तानुसारेण बदरिकाश्रमं गच्छन्भगवतः
प्रभासयात्रामुपश्रुत्य शनैः पृष्ठतो गतः
सन्नुपसंहतनिजकुलं भगवन्तमेकान्ते दृष्ट्वा
तत्कालप्राप्तेन मैत्रेयेण सह पुनः कृपया
भगवतोपदिष्टं तत्त्वमाकलय्य तदाज्ञातो
ययाविति द्रष्टव्यम् ॥ ४६ ॥

ततस्तमन्तर्हृदि संनिवेश्य
गतो महाभागवतो विशालाम् ।
यथोपदिष्टां जगदेकबन्धुना
तपः समास्थाय हरेरगाद् गतिम् ॥ ४७

વિશાલાં બદરિકાશ્રમં ગતઃ સન્
હરેર્ગતિમગાત્ । કથંભૂતામ્ । તેનૈવ જગદેકબન્ધુના
યથોપદિષ્ટામ્ । 'તદાઽમૃતત્વં પ્રતિપદ્યમાનો
મયાત્મભૂયાય ચ કલ્પતે વૈ ॥', 'અતિવ્રજ્ય
ગતીસ્તિસ્ત્રો મામેષ્યસિ તતઃ પરમ્ ॥'
इत्येवमुक्तप्रकारम् ॥ ४७ ॥

य एतदानन्दसमुद्रसम्भृतं
ज्ञानामृतं भागवताय भाषितम् ।
कृष्णेन योगेश्वरसेविताङ्घ्रिणा
सच्छ्रद्धयाऽऽसेव्य जगद् विमुच्यते ॥ ४८

અહીં પણ 'સ્વામીના ચરણોનો વિયોગ સહન
કરવાને અસમર્થ ઉદ્ભવજી તેમની પાછળ પાછળ
(પ્રભાસ ક્ષેત્રમાં) ગયા.' (શ્રીમદ્ ભા.૩/૪/૫) વગેરે
ત્રીજા સ્કંધના આરંભમાં કહ્યા અનુસાર બદરિકાશ્રમ
જતાં (માર્ગમાં) ભગવાનની પ્રભાસયાત્રાના સમાચાર
સાંભળીને, ધીરેથી ભગવાનની પાછળ ગયા. પોતાના
કુળનો સંહાર કરનાર ભગવાનને એકાંતમાં મળીને,
તે સમયે મળેલા મૈત્રેયજી સાથે કૃપાને કારણે
ભગવાન દ્વારા પુનઃ ઉપદિષ્ટ તત્ત્વ શ્રવણ કરીને,
તેમની આજ્ઞાથી બદરિકાશ્રમ ગયા, એમ સમજવું
જોઈએ. ॥ ૪૬ ॥

પછી મહાન ભગવદ્ભક્ત (ઉદ્ભવજી) તે
ભગવાનને હૃદયની અંદર વિરાજિત કરીને
બદરીવિશાલના ધામમાં પધાર્યા અને ત્યાં જગતના
એક માત્ર બંધુ શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા ઉપદેશ કરવામાં
આવ્યો હતો તે અનુસાર (ભાગવતધર્મનું) આચરણ
કરીને શ્રીહરિની ગતિ પામ્યા. ॥ ૪૭ ॥

'વિશાલામ્' બદરિકાશ્રમ જઈને શ્રીહરિની
ગતિ પામ્યા. કેવી ગતિ? જગતના એક માત્ર બંધુ
શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા ઉપદેશ કરવામાં આવેલી ગતિ
'અમૃતરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરતો તે મારી સાથે
ઐક્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય બને છે.' (શ્રીમદ્
ભા.૧૧/૨૯/૩૪) 'ત્રિગુણાત્મક ગતિઓને ઓળંગીને
તેનાથી પર રહેલા મને પામશો.' (શ્રીમદ્ ભા.
૧૧/૨૯/૪૪) આ પ્રમાણે કહેલા પ્રકારની (ગતિ
પામ્યા). ॥ ૪૭ ॥

જેમના ચરણને યોગેશ્વરો સેવે છે તે શ્રીકૃષ્ણ
દ્વારા પરમ ભાગવત (ઉદ્ભવજી)ને ઉપદેશ કરવામાં
આવેલા, (ભક્તિમાર્ગરૂપી) આનંદના સાગરમાંથી
એકઠા કરેલા, (વેદોના સારરૂપ) આ જ્ઞાનામૃતનું જે
અતિ શ્રદ્ધાપૂર્વક થોડું પણ સેવન કરીને (તેનો
આશ્રય કરે છે), તે મુક્ત થાય, (એમાં શું કહેવાનું
હોય? અરે, તેવા ભક્તનો સંગ કરવાથી) જગત
પણ મુક્ત થઈ જાય છે. ॥ ૪૮ ॥

आनन्दसमुद्रो भगवद्भक्तिमार्गस्तस्मिन्
संभृतमेकीकृतमेतद्यः सच्छ्रद्धया आसेव्य
ईषदपि सेवित्वा वर्तते स विमुच्यते इति
किं वक्तव्यम्, तत्सङ्गाज्जगदपि विमुच्यत
इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

एवं कृतोपदेशं जगद्गुरुं प्रणमति—
भवभयमिति ।

भवभयमपहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं
निगमकृदुपजहे भृंगवद् वेदसारम् ।
अमृतमुदधितश्चापाययद् भृत्यवर्गान्
पुरुषमृषभमाद्यं कृष्णसंज्ञं नतोऽस्मि ॥ ४९
(છંદ - માલિની)

भवः संसारो भयं च जरारोगादिनिमित्तं
तदुभयं निवृत्तानां प्रवृत्तानां च भृत्यवर्गाणां
यथायोग्यमपहन्तुं योऽमृतद्वयमुपजहे उद्धृतवान् ।
तदेवाह—वेदसारमेकम् । किं तत् । ज्ञान-
विज्ञानरूपं च तत्सारं श्रेष्ठं च । भृङ्गवत्
भृङ्गो यथा पुष्पमकोपयन्नेवामृतमुपहरति
तथा स्वयं स्वकृतवेदानुसारेणैवोदधितश्चैकं
तच्चोभयं यथायथं भृत्यवर्गानपाययत्तं
नतोऽस्मीति ॥ ४९ ॥

‘आनन्दसमुद्रः’ આનંદના સાગરરૂપ ભગવદ્-
ભક્તિમાર્ગ, તેમાંથી ‘સંભૃતમ્’ એકલા કરેલા આ
જ્ઞાનામૃતનું અતિ શ્રદ્ધાથી ‘આસેવ્ય’ થોડું પણ
સેવન કરીને તેનો આશ્રય કરે છે, તે મુક્ત થાય
છે, એમાં શું કહેવાનું હોય? તેવા ભાગવતનો સંગ
કરવાથી જગત પણ મુક્ત થઈ જાય છે, એમ અર્થ
છે. ॥ ૪૮ ॥

આમ, જેમણે ઉપદેશ કર્યો છે તે જગદ્ગુરુ
શ્રીકૃષ્ણને પ્રણામ કરે છે— ‘ભવભયમ્ इति।’

(નિવૃત્તિમાર્ગના ભક્તોનો) સંસારરૂપી ભય
(અને પ્રવૃત્તિમાર્ગના ભક્તોનો જરા, રોગ, મૃત્યુરૂપ
ભય) દૂર કરવા માટે, જેમ ભમરો (પુષ્પોને
કનડ્યા વિના જ પુષ્પોમાંથી પરાગરૂપ) અમૃત
બહાર કાઢી લે છે, તેમ સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે
પોતે પ્રકટ કરેલા વેદમાંથી જ્ઞાન-વિજ્ઞાનના શ્રેષ્ઠ
સારરૂપ કાઢેલું અમૃત અને (અમૃતમંથન કરીને)
સાગરમાંથી કાઢેલું અમૃત પોતાના ભૃત્યવર્ગોને
પિવડાવ્યું, તે (સર્વ અવતારોના) મૂળ કારણરૂપ
શ્રીકૃષ્ણ નામના પુરુષોત્તમને હું પ્રણામ કરું છું. ॥૪૮॥

‘भवः’ સંસારરૂપી ભય તથા વૃદ્ધાવસ્થા,
રોગ વગેરેને કારણે થતો ભય— નિવૃત્તિમાર્ગ અને
પ્રવૃત્તિમાર્ગના દાસવર્ગોના તે બંને ભય દૂર કરવા માટે
જેમણે બે પ્રકારનાં અમૃત બહાર કાઢ્યાં છે. તે જ
કહે છે— એક તો ‘વેદસારમ્’ તે કયો? જ્ઞાન અને
વિજ્ઞાનરૂપ તે શ્રેષ્ઠ સાર. ‘ભૃંગવત્’ ભમરો જેમ
પુષ્પોને કનડ્યા વિના જ પરાગરૂપ અમૃત કાઢી લે
છે તેમ સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતે પ્રકટ કરેલા
વેદમાંથી પુનઃ સાર પ્રકટ કરવા દ્વારા (એક અમૃત
બહાર કાઢ્યું) અને (અજિતાવતારમાં ક્ષીરસાગરનું
મંથન કરીને) સાગરમાંથી બહાર કાઢેલું (બીજું)
અમૃત— તે બંનેને યથોચિત રીતે સેવકવર્ગોને પિવડાવ્યાં.
તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને હું પ્રણામ કરું છું. ॥ ૪૮ ॥

येनानुकम्पितं विश्वमुद्धवप्रश्ननिर्णयैः ।
तं वन्दे परमानन्दं नन्दनन्दनरूपिणम् ॥ १

ઉદ્ધવજીના પ્રશ્નોના નિર્ણયો દ્વારા જેમણે વિશ્વ ઉપર અનુકંપા કરી તે નંદનંદનનું રૂપ ધારણ કરનાર પરમ આનંદરૂપ (શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ભગવાન)ને હું વંદન કરું છું. ॥ ૧ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां
टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

*****

अथ त्रिंशोऽध्यायः

યદુકુળનો સંહાર

त्रिंशे तु प्रागुपक्षिप्तमौसलच्छलतो हरिः ।
स्वधाम गन्तुमन्विच्छन्संजहार निजं कुलम् ॥ १

પૂર્વે (અગિયારમા સ્કંધના પ્રથમ અધ્યાયમાં) આરંભ કરાયેલા મુશળના જન્મના વૃત્તાંતને બહાને પોતાના ધામમાં જવા ઈચ્છતા શ્રીહરિએ પોતાના કુળનો સંહાર કરાવ્યો, (તે કથા) ત્રીસમા અધ્યાયમાં (કહેવામાં આવશે). ॥ ૧ ॥

विरागाय पुरा घोरमुपक्षिप्तं हि मौसलम् ।
कथावसाने तत्रैव विशेषं परिपृच्छति ॥ २

પૂર્વે કહેવાયેલા ભયંકર મુશળને કારણે થનારા નાશના ભયથી વૈરાગ્ય થાય તે માટે કથા પૂરી થતાં (રાજા પરીક્ષિત) તે મુશળને કારણે થનારા નાશના શાપ વિષે જ પૂછે છે. ॥ ૨ ॥

‘ततः इति।’ એમ ત્રણ શ્લોકોથી (રાજા પૂછે છે.)

રાજા પરીક્ષિત બોલ્યા — મહાન ભગવદ્ભક્ત ઉદ્ધવજીના વનમાં ચાલ્યા ગયા પછી પ્રાણી માત્રની રક્ષા કરનારા ભગવાને (શ્રીકૃષ્ણે) દ્વારકામાં શું કર્યું? ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણના શાપથી પોતાનું કુળ નાશ પામતાં યાદવશિરોમણિ શ્રીકૃષ્ણે સર્વ પ્રાણીઓનાં નેત્રોને અતિશય પ્રિય પોતાનું શરીર કેવી રીતે તજ્યું હતું? ॥ ૨ ॥

બ્રાહ્મણના શાપથી કુળનો નાશ થયો ત્યારે— ભાવ આ પ્રમાણે છે— ભગવાન ઉપર શાપનું સામર્થ્ય ચાલી શકે તો નહીં, છતાં ભગવાને યાદવ-

तत इति त्रिभिः ।

राजोवाच

ततो महाभागवत उद्धवे निर्गते वनम् ।
द्वारवत्यां किमकरोद् भगवान् भूतभावनः ॥ १

॥ १ ॥

ब्रह्मशापोपसंसृष्टे स्वकुले यादवर्षभः ।
प्रेयसीं सर्वनेत्राणां तनुं स कथमत्यजत् ॥ २

ब्रह्मशापोपसंसृष्टे कुले सति । अयं भावः—

भगवति न हि शापः प्रभवति, यादवत्वानुकरणाच्च

સોઽપિ કથંચિન્માન્યઃ, અતઃ કિમકરોદિતિ ।
તદેતદુક્તમ્—કથમત્યજદિતિ । સર્વનેત્રાણામિતિ
સર્વેન્દ્રિયોપલક્ષણમ્ ॥ ૨ ॥

वंशीधरी—तत्तनोः सच्चिदानन्दरूपत्वेन
तत्यागासंभवात् ।

तत्प्रपञ्चयति—प्रत्याक्रष्टुमिति ।

प्रत्याक्रष्टुं नयनमबला यत्र लगनं न शेकुः
कर्णाविष्टं न सरति ततो यत् सतामात्मलगनम् ।
यच्छ्रीर्वाचां जनयति रतिं किं नु मानं कवीनां
दृष्ट्वा जिष्णोर्युधि रथगतं यच्च तत्साम्यमीयुः ॥ ૩
(છંદ - મંદાકાંતા)

यस्मिन् रूपे लगनं नयनं प्रत्याक्रष्टुं
परावर्तयितुमबला न शेकुः । यच्च कर्णरन्ध्रेण
प्रविष्टं सत्सतामात्मनि लगनं लिखितमिव
तिष्ठति, ततो न सरति न निर्गच्छति । यस्य
श्रीः शोभा संकीर्त्यमाना कवीनां वाचां
रतिमुल्लासविशेषं जनयति । तेषां मानं
जगत्पूज्यतां जनयतीति किं नु वक्तव्यम् ।

શરીર ધારણ કર્યું હોવાથી તે શાપને પણ ગમે તે
રીતે માન્ય રાખવો જોઈએ. આ માટે ભગવાને શું
કર્યું? માટે આ પ્રમાણે કહેવામાં આવ્યું— ‘કથમ્
અત્યજત્ ઇતિ ।’ ભગવાને શરીર કેવી રીતે તજ્યું?
‘સર્વનેત્રાણામ્’ એમ કહીને સર્વ ઈન્દ્રિયોનું સૂચન
કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨ ॥

ભગવાનનો શ્રીવિગ્રહ સત્-ચિત્-આનંદરૂપ
હોવાથી તેનો ત્યાગ અસંભવિત છે.

ભગવાનનું સ્વરૂપ સર્વ ઈન્દ્રિયોને પ્રિય છે,
તે વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે— ‘પ્રત્યાક્રષ્ટુમ્ ઇતિ ।’

જે સ્વરૂપમાં આકૃષ્ટ થયેલા નયનને પાછા
ખેંચવા માટે સ્ત્રીઓ સમર્થ થતી નહીં, કર્ણના છિદ્ર
દ્વારા સત્પુરુષોના હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ થયેલું અને ત્યાં
કોતરાઈ ગયેલું જે સ્વરૂપ ત્યાંથી નીકળી શકતું
નથી, જે સ્વરૂપની શોભા કવિઓની વાણીમાં
(વિશિષ્ટ ઉલ્લાસરૂપ) અનુરાગ જગાવે છે અને
તેથી તેમને જગત્પૂજ્ય બનાવે, એમાં શું કહેવાનું?
તથા મહાભારતના યુદ્ધમાં અર્જુનના રથ પર સ્થિત
થયેલા જે સ્વરૂપને જોઈને યુદ્ધમાં મૃત્યુ પામેલા
યોદ્ધાઓએ તેમનું સારૂપ્ય પ્રાપ્ત કર્યું (તે સ્વરૂપને
ભગવાને કેવી રીતે તજ્યું હતું?) ॥ ૩ ॥

જે સ્વરૂપમાં ચોંટી ગયેલા નેત્રને ‘પ્રત્યાક્રષ્ટુમ્’
પાછું ખેંચવા માટે અબળાઓ સમર્થ થતી નહીં,
કર્ણના છિદ્ર દ્વારા સત્પુરુષોના હૃદયમાં પ્રવિષ્ટ
થયેલું અને ત્યાં કોતરાઈ જઈને રહેનારું જે સ્વરૂપ
ત્યાંથી ‘ન સરતિ’ નીકળતું નથી, સંકીર્તિત થતી જે
સ્વરૂપની ‘શ્રીઃ’ શોભા કવિઓની વાણીમાં ‘રતિમ્’
અનુરાગરૂપ વિશિષ્ટ ઉલ્લાસ જગાવે છે, તેથી
તેમને ‘માનમ્’ જગત્પૂજ્ય બનાવે, એમાં શું કહેવાનું?
વળી, ‘જિષ્ણોઃ’ અર્જુનના રથ ઉપર બિરાજમાન

યચ્ચ વિષ્ણો રૂપં જિષ્ણોર્જુનસ્ય રથે સ્થિતં
દૃષ્ટ્વા યુધિ મૃતાસ્તત્સામ્યં સારૂપ્યમીયુઃ
પ્રાપ્તાસ્તત્કેન રૂપેણાત્યજદિત્યન્વયઃ ॥ ૩ ॥

ઋષિરુવાચ

દિવિ ભુવ્યન્તરિક્ષે ચ મહોત્પાતાન્ સમુત્થિતાન્ ।
દૃષ્ટ્વાઽઽસીનાન્ સુધર્માયાં કૃષ્ણઃ પ્રાહ યદૂનિદમ્ ॥ ૪

દિવિ સૂર્યપરિવેષાદીન્ ભુવિ
ભૂકમ્પાદીનન્તરિક્ષે દિગ્દાહાદીન્મહોત્પાતાન્
સ્વયમેવોત્પાદિતત્વાદન્યૈર્દુષ્ટ્રતીકારાન્ ॥ ૪ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

એતે ઘોરા મહોત્પાતા દ્વાર્વત્યાં યમકેતવઃ ।
મુહૂર્ત્તમપિ ન સ્થેયમત્ર નો યદુપુંગવાઃ ॥ ૫

યમસ્ય કેતવો ધ્વજા ઇવ મૃત્યુસૂચકા
ઇત્યર્થઃ । નોઽસ્માભિઃ ॥ ૫ ॥

સ્ત્રિયો બાલાશ્ચ વૃદ્ધાશ્ચ શંખોદ્ધારં વ્રજન્તિવતઃ ।
વયં પ્રભાસં યાસ્યામો યત્ર પ્રત્યક્ સરસ્વતી ॥ ૬

પ્રત્યક્ પશ્ચિમવાહિની ॥ ૬ ॥

તત્રાભિષિચ્ય શુચય ઉપોષ્ય સુસમાહિતાઃ ।
દેવતાઃ પૂજયિષ્યામઃ સ્નપનાલેપનાર્હણૈઃ ॥ ૭

અભિષિચ્ય સ્નાત્વા ॥ ૭ ॥

થયેલા શ્રીવિષ્ણુના જે સ્વરૂપને નિહાળીને યુદ્ધમાં
મૃત્યુ પામેલા યોદ્ધાઓએ ‘તત્-સામ્યમ્’ તેમનું
સારૂપ્ય ‘ઈયુઃ’ પ્રાપ્ત કર્યું, તે સ્વરૂપને ભગવાને
કેવી રીતે તજ્યું? એમ અન્વય છે. ॥ ૩ ॥

ઋષિ (શ્રીશુકદેવજી) બોલ્યા - (તે સમયે)

આકાશમાં, પૃથ્વી પર અને અંતરિક્ષમાં ઉત્પન્ન
થયેલા મોટા ઉત્પાતોને જોઈને સુધર્મા સભામાં
બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ યાદવોને આ પ્રમાણે કહેવા
લાગ્યા. ॥ ૪ ॥

આકાશમાં સૂર્યમંડળમાં કુંડાળું થવું, પૃથ્વી પર
ધરતીકંપ વગેરે થવા અને અંતરિક્ષમાં દિશાઓમાં
આગ લાગવી વગેરે મહાન ઉત્પાતોને (જોઈને)-
પોતાની જાતે જ ઉત્પન્ન થવાને કારણે અન્ય
(જનો કે ઉપાયો) દ્વારા પ્રતીકાર કરવા મુશ્કેલ
એવા ઉત્પાતોને ॥ ૪ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા - હે શ્રેષ્ઠ યાદવો,

દ્વારકામાં યમરાજની ધજાઓ હોય તેવા આ ભયંકર
ઉત્પાતો થઈ રહ્યા છે. અહીં આપણે બે ઘડી પણ
રહેવા જેવું નથી. ॥ ૫ ॥

યમરાજની ‘કેતવઃ’ ધજાઓ હોય તેવા મૃત્યુનું
સૂચન કરનારા ઉત્પાતો, એમ અર્થ છે. ‘નઃ’
આપણા દ્વારા ॥ ૫ ॥

સ્ત્રીઓ, બાળકો અને વૃદ્ધો અહીંથી શંખોદ્ધાર
ક્ષેત્રમાં જાય અને આપણે પ્રભાસ જઈશું, જ્યાં
સરસ્વતી પશ્ચિમવાહિની છે. ॥ ૬ ॥

‘પ્રત્યક્’ પશ્ચિમ તરફ વહેનારી ॥ ૬ ॥

તેમાં સ્નાન કરી, પવિત્ર થઈ, ઉપવાસ
કરી આપણે સ્નાન, ચંદનાદિનું લેપન અને
અર્ધ્ય અર્પણ કરીને દેવતાઓનું એકાગ્રચિત્તે પૂજન
કરીશું. ॥ ૭ ॥

‘અભિષિચ્ય’ સ્નાન કરીને ॥ ૭ ॥

ब्राह्मणांस्तु महाभागान् कृतस्वस्त्ययना वयम् ।
गोभूहिरण्यवासोभिर्गजाश्वरथवेश्मभिः ॥ ८

ब्राह्मणांश्च तैः कृतशान्तिकाः सन्तो
गवादिभिः पूजयिष्यामः ॥ ८ ॥

विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो मंगलायनमुत्तमम् ।
देवद्विजगवां पूजा भूतेषु परमो भवः ॥ ९

विधिः प्रकारः मङ्गलायनं च । किंच,
देवद्विजगवां पूजा । भव उद्भवहेतुः । देवलोके
परम उद्भवो भविष्यतीति भावः ॥ ९ ॥

इति सर्वे समाकर्ण्य यदुवृद्धा मधुद्विषः ।
तथेति नौभिरुत्तीर्य प्रभासं प्रययू रथैः ॥ १०

मधुद्विषो वाक्यमाकर्ण्य तथेत्यभिनन्द्य ।
उत्तीर्य समुद्रम् ॥ १० ॥

तस्मिन् भगवताऽऽदिष्टं यदुदेवेन यादवाः ।
चक्रुः परमया भक्त्या सर्वश्रेयोपबृंहितम् ॥ ११

सर्वश्रेयोपबृंहितमित्यत्र સંધિરાર્ષઃ ।
ભગવતાનુક્તૈરપિ સર્વૈઃ શ્રેયોભિઃ સહિતં ચક્રુઃ
॥ ૧૧ ॥

(બ્રાહ્મણો દ્વારા) સ્વસ્તિવાચન કરાવવામાં
આવેલા આપણે ગાયો, ભૂમિ, સુવર્ણ, વસ્ત્રો, હાથી,
ઘોડા, રથ અને ઘર વગેરેનું દાન કરીને
મહાભાગ્યશાળી બ્રાહ્મણોને પૂજીશું. ॥ ૮ ॥

તે બ્રાહ્મણો દ્વારા શાંતિકર્મ કરાયેલા આપણે
ગાયો વગેરેથી તેમનું પૂજન કરીશું. ॥ ૮ ॥

આ વિધિ અશુભનો નાશ કરનાર અને
પરમ મંગળની પ્રાપ્તિ કરાવનારો છે. દેવો, બ્રાહ્મણો
તથા ગાયોની પૂજા પ્રાણીઓના પરમ મંગળનું
કારણ છે. ॥ ૮ ॥

‘વિધિઃ’ પ્રકાર (આ પ્રકાર અશુભનો નાશ
કરનાર) અને મંગળની પ્રાપ્તિ કરાવનારો છે.
વળી, દેવો, બ્રાહ્મણો અને ગાયોની પૂજા ‘ભવઃ’
કલ્યાણનું કારણ છે. દેવલોકમાં પરમ મંગળ થશે,
એવો ભાવ છે. ॥ ૯ ॥

આમ, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનું વચન સાંભળીને
સર્વ વૃદ્ધ યાદવો ‘ભલે’ એમ કહી નૌકાઓથી
સમુદ્ર તરીને રથોમાં બેસીને પ્રભાસ ચાલ્યા
ગયા. ॥ ૧૦ ॥

શ્રીકૃષ્ણનું વચન સાંભળીને ‘ભલે’ એમ
અનુમોદન આપીને ‘ઉત્તીર્ય’ સમુદ્ર તરીને ॥૧૦॥

ત્યાં (તે પ્રભાસક્ષેત્રમાં) યાદવોના દેવ
ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા આજ્ઞા આપવામાં આવેલાં
(અને ભગવાન દ્વારા કહેવામાં ન આવેલાં) સર્વ
કલ્યાણનાં સાધનો યાદવોએ પરમ ભક્તિપૂર્વક
કર્યાં. ॥ ૧૧ ॥

‘સર્વશ્રેય-ઉપબૃંહિતમ્’ અહીં કરાયેલી સંધિ
આર્ષ છે. (કારણ કે ‘સર્વશ્રેયઃ-ઉપબૃંહિતમ્’ ની
સંધિ સર્વશ્રેયઉપબૃંહિતમ્ થાય.) ભગવાન દ્વારા ન
કહેવામાં આવેલાં પણ સર્વ કલ્યાણનાં સાધનો
સહિત (અભિષેકાદિ) કર્યાં. ॥ ૧૧ ॥

તતસ્તસ્મિન્ મહાપાનં પપુર્મૈરૈયકં મધુ ।
દિષ્ટવિભ્રંશિતધિયો યદ્દ્રવૈર્ભ્રશ્યતે મતિઃ ॥ ૧૨

પીયત્ત્વમિતિ પાનમ્ । મૈરૈયકં મદિરાવિશેષમ્ ।
મધુ સુરસમ્ । દિષ્ટેન દૈવેન વિભ્રંશિતધિયઃ ।
ન હ્યન્યથા તસ્મિન્સ્થાને તદુચિતમિતિ ભાવઃ ।
યદ્દ્રવૈર્યસ્ય દ્રવૈ રસૈઃ ॥ ૧૨ ॥

મહાપાનાભિમત્તાનાં વીરાણાં દૃપ્તચેતસામ્ ।
કૃષ્ણમાયાવિમૂઢાનાં સંઘર્ષઃ સુમહાનભૂત્ ॥ ૧૩

કૃષ્ણમાયાવિમૂઢાનામિતિ મુખ્યો હેતુઃ ।
સંઘર્ષઃ કલહઃ ॥ ૧૩ ॥

યુયુધુઃ ક્રોધસંરઘ્ધા વેલાયામાતતાયિનઃ ।
ધનુર્ધિરસિભિર્ભલ્લૈર્ગદાભિસ્તોમરષ્ટિભિઃ ॥ ૧૪

તતો યુયુધુશ્ચ ॥ ૧૪ ॥

પતત્પતાકૈ રથકુઞ્જરાદિભિઃ
ખરોષ્ટ્રગોભિર્મહિષૈર્નૈરૈરપિ ।

મિથઃ સમેત્યાશ્વતૈરૈઃ સુદુર્મદા
ન્યહન્ શૈર્દદ્ધિરિવ દ્વિપા વને ॥ ૧૫

પતન્ત્ય ઇતસ્તત્શ્ચલન્ત્યઃ પતાકા યેષુ
તૈ રથાદિભિર્મિથઃ સમેત્ય ન્યહન્ત્યઞ્નન્નિત્યર્થઃ ।
દદ્ધિર્દન્તૈરિવ ॥ ૧૫ ॥

પછી તે (પ્રભાસ)ક્ષેત્રમાં દૈવે ભ્રષ્ટ કરેલી બુદ્ધિવાળા યાદવોએ અતિશય મદ ઉત્પન્ન કરનારી મૈરૈયક નામની મધુર મદિરા પીધી, જેના રસથી બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

પીવામાં આવે છે તે ‘પાનમ્’— મૈરૈયક નામની વિશિષ્ટ મદિરા, ‘મધુ’ મધુર—‘દિષ્ટેન’ દૈવ દ્વારા અતિશય ભ્રષ્ટ કરાયેલી બુદ્ધિવાળા યાદવોએ (મદિરાપાન કર્યું) નહીં તો તે સ્થાનમાં ભૂલથી પણ મદિરાપાન કરવું ઉચિત નથી, એવો ભાવ છે. ॥ ૧૨ ॥

શ્રીકૃષ્ણની માયાથી મૂઢ બનેલા અને (તેથી જ) અતિશય મદ ઉત્પન્ન કરનારી મદિરા પીને મદમત્ત બનેલા ગર્વિષ્ટ ચિત્તવાળા વીર યાદવોમાં ખૂબ મોટો કલહ થયો. ॥ ૧૩ ॥

(યાદવો) શ્રીકૃષ્ણની માયાથી મૂઢ બન્યા હતા તે જ (કલહનું) મુખ્ય કારણ હતું. ‘સંઘર્ષઃ’ કલહ ॥ ૧૩ ॥

હાથમાં શસ્ત્ર ધારણ કરેલા, ક્રોધાવિષ્ટ થયેલા તેઓ સમુદ્રના તટ પર જ ધનુષ્યો, તલવારો, ભાલાઓ, ગદાઓ, તોમરો અને ઋષ્ટિઓ (બેધારી તલવારો)થી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ॥ ૧૪ ॥

(મદિરાપાન કર્યું) અને પછી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. ॥ ૧૪ ॥

ફરકતી ધજાઓવાળા રથો, હાથીઓ સહિત ગધેડાં, ઊંટ, બળદો, પાડા, મનુષ્યો અને ખચ્ચરો ઉપર સવાર થઈ અતિ દુષ્ટ મદવાળા યાદવો વનમાં હાથીઓ જેમ દાંત વડે એકબીજાને મારે તેમ બાણોથી એકબીજાને મારવા લાગ્યા. ॥ ૧૫ ॥

‘પતન્ત્યઃ’ અહીં તહીં ફરકતી ધજાઓ છે જેમના ઉપર તે રથો વગેરે સહિત ભેગા થઈને એકબીજાને ‘ન્યહન્’ (વ્યાકરણ પ્રમાણે) ન્યઞન્ (રૂપ થાય), એમ અર્થ છે. ‘દદ્ધિઃ’ દાંતો વડે જેમ (મારે તેમ) ॥ ૧૫ ॥

મિથઃ સમેત્યેત્યસ્ય પ્રપન્નઃ—
 પ્રદ્યુમ્નેત્યાદિચતુર્ભિઃ ।

પ્રદ્યુમ્નસામ્બૌ યુધિ રુઢમત્સરા-
 વક્રૂરભોજાવનિરુદ્ધસાત્યકી ।
 સુભદ્રસદ્ગ્રામજિતૌ સુદારુણૌ
 ગદૌ સુમિત્રાસુરથૌ સમીચતુઃ ॥ ૧૬
 ગદૌ શ્રીકૃષ્ણસ્ય ભ્રાતા એકઃ,
 પુત્રશ્ચાપરસ્તૌ । સુમિત્રાસુરથાવિતિ દૈર્ઘ્યમાર્ષમ્ ।
 અસુરથનામા વા કશ્ચિત્ ॥ ૧૬ ॥

અન્યે ચ યે વૈ નિશઠોલ્મુકાદયઃ
 સહસ્ર્રજિચ્છત્તજિદ્ધાનુમુખ્યાઃ ।
 અન્યોન્યમાસાદ્ય મદાન્ધકારિતા
 જઘ્નુર્મુકુન્દેન વિમોહિતા ભૃશમ્ ॥ ૧૭
 મદાન્ધેન મદતમસા બલાત્કારિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

દાશાર્હવૃષ્ણયન્ધકભોજસાત્વતા
 મધ્વર્બુદા માથુરશૂરસેનાઃ ।
 વિસર્જનાઃ કુકુરાઃ કુન્તયશ્ચ
 મિથસ્તતસ્તેઽથ વિસૃજ્ય સૌહદમ્ ॥ ૧૮
 દાશાર્હાદયો નવ તત્તદ્વંશ્યાઃ । અર્બુદા
 માથુરાઃ શૂરસેનાશ્ચ તત્તદેશીયાઃ ॥ ૧૮ ॥
 પુત્રા અયુધ્યન્ પિતૃભિર્ભ્રાતૃભિશ્ચ
 સ્વસ્ત્રીયદૌહિત્રપિતૃવ્યમાતુલૈઃ ।
 મિત્રાણિ મિત્રૈઃ સુહદઃ સુહદ્ધિ-
 જ્ઞાતીંસ્ત્વહન્ જ્ઞાતય એવ મૂઢાઃ ॥ ૧૯

તેઓ ભેગા થઈને એકબીજાને (મારવા લાગ્યા),
 એ વાક્યની સમજૂતી ચાર શ્લોકોથી આપે છે—
 પ્રદ્યુમ્ન ઇત્યાદિ ।

પ્રદ્યુમ્ન અને સાંબ, અકૂર અને કૃતવર્મા, અનિરુદ્ધ
 અને સાત્યકિ, સુભદ્ર અને સંગ્રામજિત, (શ્રીકૃષ્ણનો
 ભાઈ) ગદ અને (શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર) ગદ તથા સુમિત્ર
 અને સુરથ (આ સર્વ યાદવો) અતિશય ક્રુદ્ધ અને કૂર
 થઈને દ્વન્દ્વયુદ્ધ માટે સામસામા ભિડાઈ ગયા. ॥ ૧૬ ॥
 ‘ગદૌ’ એક તો શ્રીકૃષ્ણનો ભાઈ ગદ અને
 બીજો શ્રીકૃષ્ણનો પુત્ર, તે બંને— ‘સુમિત્રાસુરથૌ’
 એમ જે (ત્રા દીર્ઘ) છે તે આર્ષ છે. અથવા (સુમિત્ર
 - અસુરથ પદચ્છેદ કરતાં) ‘અસુરથ’ નામનો કોઈ
 યાદવ હોઈ શકે. ॥ ૧૬ ॥

(ભગવાન દ્વારા) અતિશય મોહિત કરવામાં
 આવેલા બીજા પણ નિશઠ, ઉલ્મુક, સહસ્ર્રજિત,
 શતજિત તથા ભાનુ વગેરે યાદવો મદરૂપી અંધકારથી
 (આંધળા થઈને), એકબીજાની સામા થઈ મારવા
 લાગ્યા. ॥ ૧૭ ॥

‘મદ-અન્ધેન’ મદરૂપી અંધકારથી બળપૂર્વક
 આંધળા થયેલા યાદવો ॥ ૧૭ ॥

દાશાર્હ, વૃષ્ણિ, અંધક, ભોજ, સાત્વત, મધુ,
 વિસર્જન, કુકુર અને કુંતીવંશના રાજાઓ તથા
 અર્બુદ, મથુરા અને શૂરસેન દેશના રાજાઓ પરસ્પર
 સ્નેહ તજીને મારવા લાગ્યા. ॥ ૧૮ ॥

દાશાર્હ વગેરે તે તે વંશના નવ રાજાઓ
 તથા અર્બુદ, માથુર અને શૂરસેન— તે તે દેશના
 રાજાઓ ॥ ૧૮ ॥

પુત્રો પિતાઓ સાથે, ભાઈઓ ભાઈઓ સાથે,
 ભાણેજાઓ મામાઓ સાથે, દૌહિત્રો માતાના પિતાઓ
 સાથે, ભત્રીજાઓ કાકાઓ સાથે, મિત્રો મિત્રો સાથે,
 સ્નેહીઓ સ્નેહીઓ સાથે અને જ્ઞાતિજનો જ્ઞાતિજનો
 સાથે જ મૂઢ થઈને પરસ્પર લડવા લાગ્યા. ॥ ૧૯ ॥

ભ્રાતૃભિશ્ચેતિ ભ્રાત્રાદિશબ્દાનાં સપ્રતિયોગિવા-
ચિત્વાદ્ભ્રાતરો માતુલા इत्यादि ज्ञेयम् । मित्रैश्च
मित्राणि च । अहन् हतवन्तः ॥ १९ ॥

शरेषु क्षीयमाणेषु भज्यमानेषु धन्वसु ।
शस्त्रेषु क्षीयमाणेषु मुष्टिभिर्जहुरेरकाः ॥ २० ॥

धन्वसु धनुःषु । जहुर्जगृहुः ॥ २० ॥

ता वज्रकल्पा ह्यभवन् परिघा मुष्टिना भृताः ।
जघ्नुद्विषस्रैः कृष्णेन वार्यमाणास्तु तं च ते ॥ २१ ॥

परिघा लोहदण्डाः । भृताः धृताः । तं
च श्रीकृष्णमपि ॥ २१ ॥

प्रत्यનીકં મન્યમાના બલભદ્રં ચ મોહિતાઃ ।
હન્તું કૃતધિયો રાજન્નાપન્ના આતતાયિનઃ ॥ ૨૨ ॥

પ્રત્યનીકં પ્રતિપક્ષમ્ ॥ ૨૨ ॥

अथ तावपि सङ्क्रुद्धावुद्यम्य कुरुनन्दन ।
एकामुष्टिपरिघौ चरन्तौ जघ्नतुर्युधि ॥ २३ ॥

एकामुष्टिरूपौ परिघावुद्यम्य ॥ २३ ॥

‘ભ્રાતૃભિશ્ચ इति ।’ ભ્રાતૃ વગેરે શબ્દોનાં સમાન
જોડકાં બોલાતાં હોવાથી (યથોચિત હોય તેમ)
ભ્રાતરઃ, માતુલાઃ વગેરે સમજવાં. મિત્રો સાથે
મિત્રો ‘અહન્’ લડવા લાગ્યા. ॥ ૧૯ ॥

આમ, યુદ્ધ કરતાં જ્યારે બાણો ખૂટી ગયાં,
ધનુષ્યો ભાંગી ગયાં અને બીજાં શસ્ત્રો પણ ક્ષીણ
થઈ ગયાં ત્યારે તેઓએ (સમુદ્રતીરે ઊગેલું) એરકા
ઘાસ મુઢીઓથી પકડી લીધું. ॥ ૨૦ ॥

‘ધન્વસુ’ ધનુઃષુ (રૂપ થાય)– ‘જહુઃ’ પકડી
લીધું. ॥ ૨૦ ॥

મુઢીઓથી પકડવામાં આવેલાં તે એરકા
વજ્ર જેવા લોખંડના ધોકા (દંડૂકા) બની ગયા.
તેમનાથી તેઓ શત્રુઓને મારવા લાગ્યા. શ્રીકૃષ્ણ
દ્વારા રોકવામાં આવેલા તેઓ તેમને પણ મારવા
લાગ્યા. ॥ ૨૧ ॥

‘પરિઘાઃ’ લોખંડના દંડૂકાઓ– ‘ભૃતાઃ’
પકડવામાં આવેલાં (એરકા)– ‘તમ્’ તે શ્રીકૃષ્ણને
પણ (મારવા લાગ્યા). ॥ ૨૧ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), (શ્રીકૃષ્ણની માયાથી)
મૂઢ બનેલા (અને તેથી) (શ્રીકૃષ્ણને) અને
બલરામજીને પણ શત્રુ માનતા હિંસાપરાયણ (યાદવો)
તેમને પણ મારી નાખવા માટે કૃતનિશ્ચયી થઈને
ધસી આવ્યા. ॥ ૨૨ ॥

‘પ્રત્યનીકમ્’ શત્રુ ॥ ૨૨ ॥

હે કુરુનંદન (પરીક્ષિત), આથી તે બંને
પણ અત્યંત ક્રોધિત થઈ એરકા અને મુઢીરૂપી
ધોકા ઉગામીને યુદ્ધમાં ધૂમતા સંહાર કરવા લાગ્યા.
॥ ૨૩ ॥

એરકા અને મુઢીરૂપી ધોકા ઉગામીને ॥૨૩॥

ब्रह्मशापोपसृष्टानां कृष्णमायावृतात्मनाम् ।

स्पर्धाक्रोधः क्षयं नित्ये वैणवोऽग्निर्यथा वनम् ॥ २४

સ્પર્ધાનિમિત્તઃ ક્રોધઃ કુલં ક્ષયં નિત્યે

॥ ૨૪ ॥

एवं नष्टेषु सर्वेषु कुलेषु स्वेषु केशवः ।

अवतारितो भुवो भार इति मेनेऽवशेषितः ॥ २५

॥ ૨૫ ॥

रामः समुद्रवेलायां योगमास्थाय पौरुषम् ।

तत्याज लोकं मानुष्यं संयोज्यात्मानमात्मनि ॥ २६

પૌરુષં યોગં પરમપુરુષધ્યાનલક્ષણમ્ ।

તમેવાહ—સંયોજ્યેતિ । માનુષ્યં લોકં ભૂલોકં

મનુષ્યરૂપતાં વા ॥ ૨૬ ॥

रामनिर्याणमालोक्य भगवान् देवकीसुतः ।

निषसाद धरोपस्थे तूष्णीमासाद्य पिप्पलम् ॥ २७

ધરોપસ્થે ભૂતલે ॥ ૨૭ ॥

बिभ्रच्चतुर्भुजं रूपं भ्राजिष्णु प्रभया स्वया ।

दिशो वितिमिराः कुर्वन् विधूम इव पावकः ॥ २८

ભ્રાજિષ્ણુ રૂપં બિભ્રદિતિ ॥ ૨૮ ॥

તદેવાનુવર્ણયતિ—શ્રીવત્સાઙ્કમિતિ ચતુર્ભિઃ ।

श्रीवत्साङ्कं घनश्यामं तप्तहाटकवर्चसम् ।

कौशेयाम्बरयुग्मेन परिवीतं सुमंगलम् ॥ २९

॥ ૨૯ ॥

જેમ વાંસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ વનને બાળી નાખે તેમ બ્રાહ્મણોના શાપથી વ્યાપેલા અને શ્રીકૃષ્ણની માયાથી ઘેરાયેલા મનવાળા યાદવોમાં (એકબીજાની) સ્પર્ધાને કારણે ઉપજેલા ક્રોધે (યાદવકુળને) નાશ તરફ ધકેલ્યું. ॥ ૨૪ ॥

સ્પર્ધાને કારણે ઉપજેલા ક્રોધે કુળને નાશ તરફ ધકેલ્યું. ॥ ૨૪ ॥

આમ, પોતાનાં સર્વ કુળ નાશ પામ્યાં ત્યારે ભગવાને માન્યું કે બાકી રહેલો ભૂમિનો ભાર હવે ઊતરી ગયો છે. ॥ ૨૫ ॥ ૨૫ ॥

સમુદ્રતટે બલરામજીએ પરમ પુરુષના ધ્યાનરૂપી યોગનો આશ્રય કરીને આત્માને પરમાત્મામાં જોડીને મનુષ્યલોકનો ત્યાગ કર્યો. ॥ ૨૬ ॥

‘પૌરુષં યોગમ્’ પરમ પુરુષના ધ્યાનરૂપી તે યોગને જ વર્ણવે છે— ‘સંયોજ્ય ઇતિ ।’ આત્માને પરમાત્મામાં જોડીને ‘માનુષ્યં લોકમ્’ પૃથ્વીલોકને છોડ્યો અથવા મનુષ્યના રૂપને (ત્યાગ્યું). ॥૨૬॥

દેવકીનંદન ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ બલરામજીનું સ્વધામગમન જોઈને પીપળાના વૃક્ષ પાસે જઈ મૌન ધારણ કરી ભૂમિ પર બેઠા. ॥ ૨૭ ॥

‘ધરા-ઉપસ્થે’ ભૂમિ પર ॥ ૨૭ ॥

પોતાની પ્રભાથી પ્રકાશમાન થતું ચતુર્ભુજ સ્વરૂપ ધારણ કરતા અને નિર્ધૂમ અગ્નિની જેમ દિશાઓને અંધકારરહિત કરતા (ભગવાન ભૂમિ પર બેઠા). ॥ ૨૮ ॥

પ્રકાશમાન થતું રૂપ ધારણ કરતા ॥ ૨૮ ॥

તેનું (ભગવાનના સ્વરૂપનું) જ ચાર શ્લોકોથી વર્ણન કરે છે— ‘શ્રીવત્સાઙ્કમ્ ઇતિ ।’

જે મેઘશ્યામ સ્વરૂપમાં (વક્ત્રઃસ્થળ પર) શ્રીવત્સચિહ્ન છે, જેની કાંતિ તપાવેલા સુવર્ણ જેવી છે, જેમાં (કટિપ્રદેશ ઉપર) બે રેશમી વસ્ત્રો વીંટળાયેલાં છે, જે પરમ મંગળમય છે, ॥૨૮॥૨૮॥

સુન્દરસ્મિતવક્ત્રાબ્જં નીલકુન્તલમણિડતમ્ ।
પુન્ડરીકાભિરામાક્ષં સ્ફુરન્મકરકુન્ડલમ્ ॥ ૩૦

કટિસૂત્રબ્રહ્મસૂત્રકિરીટકટકાઙ્ગદૈઃ ।
હારનૂપુરમુદ્રાભિઃ કૌસ્તુભેન વિરાજિતમ્ ॥ ૩૧

વનમાલાપરીતાઙ્ગં મૂર્તિમદ્ધિર્નિજાયુથૈઃ ।
કૃત્વોરૌ દક્ષિણે પાદમાસીનં પંકજારુણમ્ ॥ ૩૨

મુસલાવશેષાયઃઃખણ્ડકૃતેષુર્લુબ્ધકો જરા ।
મૃગાસ્યાકારં તચ્ચરણં વિવ્યાધ મૃગશંકયા ॥ ૩૩

સુન્દરસ્મિતં વક્ત્રાબ્જં યસ્મિન્સ્તત્ । પુન્ડરીક-
વદભિરામે સુન્દરે અક્ષિણી યસ્મિન્સ્તત્ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥
વનમાલાપરીતાન્યઙ્ગાનિ યસ્મિન્સ્તત્ । નિજાયુથૈશ્ચ
પરીતાઙ્ગમ્ । પઙ્કજારુણં વામં પાદં દક્ષિણ ઊરૌ
કૃત્વા આસીનં રૂપં વિભ્રદિતિ પૂર્વેણાન્વયઃ ॥ ૩૨ ॥
જરા નામ કશ્ચિલ્લુબ્ધકો મૃગયુઃ । મૃગાસ્યમિવાકારો
યસ્ય તં ચરણમ્ ॥ ૩૩ ॥

ચતુર્ભુજં તં પુરુષં દૃષ્ટ્વા સ કૃતકિલ્બિષઃ ।
ભીતઃ પપાત શિરસા પાદયોરસુરદ્વિષઃ ॥ ૩૪

॥ ૩૪ ॥

જેમાં શ્યામ કેશથી શોભતું, કમળ જેવા સુંદર
નેત્રોવાળું અને મધુર મંદહાસ્યવાળું મુખકમળ
છે, જેમાં (કર્ણોમાં) ઝળકતાં મકરાકૃતિ કુંડળો છે,
॥ ૩૦ ॥ જે કંદોરો, ઉપવીત, મુકુટ, કંકણ અને
બાજુબંધથી તેમ જ હાર, નૂપુર, વીંટીઓ અને
કૌસ્તુભમણિથી શોભિત છે, ॥ ૩૧ ॥ જેમાં
વનમાળાથી વીંટળાયેલાં સર્વ અંગો છે અને જે
મૂર્તિમાન થયેલાં પોતાનાં આયુધોથી વીંટળાયેલાં
સર્વ અંગોવાળું છે, જેમની સાથળ પર લાલ કમળ
જેવો વામ ચરણ પધરાવીને બિરાજમાન થયેલા
રૂપને ધારણ કરતા ભગવાનના ॥ ૩૨ ॥ મૃગના
મુખ જેવા આકારવાળા ચરણને જરા નામના
પારધીએ મુસળમાંથી બાકી રહેલા ટુકડામાંથી બનાવેલું
બાણ લઈને, (તેને) મૃગ માનીને વીંધી નાખ્યું.
॥ ૩૩ ॥

જેમાં સુંદર સ્મિતવાળું વદનકમળ છે તે,
જેમાં કમળ જેવાં ‘અભિરામે’ બે સુંદર નેત્રો છે તે
(રૂપને) ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥ જેમાં વનમાળાથી
વીંટળાયેલાં સર્વ અંગો છે અને પોતાનાં આયુધોથી
પણ વીંટળાયેલાં સર્વ અંગોવાળું છે તે (રૂપને),
અરુણ પંકજ જેવા ડાબા ચરણને જમણી સાથળ
પર પધરાવીને બિરાજમાન થયેલા રૂપને ‘ધારણ
કરતા’ એમ પૂર્વના શ્લોક (૨૮) સાથે સંબંધ છે.
॥ ૩૨ ॥ જરા નામના કોઈ એક ‘લુબ્ધકઃ’
પારધીએ મૃગ જેવો જેનો આકાર છે તે ચરણને
॥ ૩૩ ॥

(પછી તે પાસે આવ્યો ત્યારે) તે ચતુર્ભુજ
ભગવાનને જોઈને જેણે અપરાધ કર્યો હતો તેવો તે
ભયભીત થઈ અસુર-નિકંદન ભગવાનના ચરણોમાં
મસ્તકથી (સ્પર્શ કરતો, ધરતી પર) પડી ગયો.

॥ ૩૪ ॥ ૩૪ ॥

अजानता कृतमिदं पापेन मधुसूदन ।
क्षन्तुमर्हसि पापस्य उत्तमश्लोक मेऽनघ ॥ ३५
॥ ३५ ॥

यस्यानुस्मरणं नृणामज्ञानध्वान्तनाशनम् ।
वदन्ति तस्य ते विष्णो मयाऽसाधु कृतं प्रभो ॥ ३६
॥ ૩૬ ॥

तन्माऽऽशु जहि वैकुण्ठ पाप्मानं मृगलुब्धकम् ।
यथा पुनरहं त्वेवं न कुर्यां सदतिक्रमम् ॥ ३७
॥ ૩૭ ॥

ब्रह्मशापकृतमेतत्तव नापराध इति चेदत
आह—

यस्यात्मयोगरचितं न विदुर्विरिञ्चो
रुद्रादयोऽस्य तनयाः पतयो गिरां ये ।
त्वन्मायया पिहितदृष्टय एतदञ्जः
किं तस्य ते वयमसद्गतयो गृणीमः ॥ ૩૮
(છંદ - વસંતતિલકા)

यस्य तवात्मयोगरचितं स्वाधीनमायया
रचितं विरिञ्चः अस्य तनया रुद्रादयश्च
ये चान्ये गिरां पतयो वेदद्रष्टारस्तेऽपि न
विदुस्तस्य तेऽचिन्त्यमायस्य एतद्ब्रह्मशापादि
अञ्जसा असद्गतयः पापयोनयो वयं किं
गृणीमः कथं वर्णयामः । अतस्तदास्ताम् । आशु
मां जहीति भावः ॥ ૩૮ ॥

(તે કહેવા લાગ્યો:) હે મધુસૂદન! હે નિષ્પાપ!
હે ઉત્તમ કીર્તિવાળા! પાપી એવા મારાથી અજાણતાં
આ (કૃત્ય) થયું છે. પાપી એવા મને આપ ક્ષમા
કરવા યોગ્ય છો. ॥ ૩૫ ॥ ૩૫ ॥

હે વિષ્ણુ, હે પ્રભુ, (વૃદ્ધો) કહે છે કે જેમનું
સતત સ્મરણ અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરનારું
છે, તેવા આપનો મેં અપરાધ કર્યો છે! ॥ ૩૬ ॥ ૩૬ ॥

તેથી હે વૈકુંઠનાથ! મૃગોનો નાશ કરનાર
પાપી એવા મને આપ હમણાં જ મારી નાખો,
જેથી હું આમ ફરીથી સત્પુરુષોનો અપરાધ ન
કરું! ॥ ૩૭ ॥ ૩૭ ॥

જો (ભગવાન કહે કે) બ્રાહ્મણોના શાપને
કારણે આમ થયું છે, આ તારો અપરાધ નથી, તો
તે માટે પારથી કહે છે—

જે આપની સ્વાધીન માયાથી રચાયેલા કાર્યને
બ્રહ્માજી, તેમના રુદ્ર (સનકાદિ, નારદજી) વગેરે
પુત્રો તથા (બૃહસ્પતિ વગેરે) વેદના દ્રષ્ટાઓ
પણ જાણતા નથી, તે (અચિન્ત્ય માયાવાળા)
આપને આ (બ્રહ્મશાપ વગેરે સ્પર્શ,) એમ આપની
માયાથી ઢંકાઈ ગયેલી દૃષ્ટિવાળા અને પાપયોનિમાં
પડેલા અમે સ્વયં જાણીને સાક્ષાત્ કેવી રીતે કહી
શકીએ? ॥ ૩૮ ॥

જે આપની ‘આત્મયોગરચિતમ્’ સ્વાધીન
માયાથી રચાયેલા કાર્યને બ્રહ્માજી, એમના રુદ્ર
વગેરે પુત્રો તથા જે બીજા ‘ગિરાં પતયઃ’ વેદના
દ્રષ્ટાઓ છે તેઓ પણ નથી જાણતા, તેવી અચિન્ત્ય
માયાવાળા આપને આ બ્રહ્મશાપ વગેરે સ્પર્શ, તે
‘અસદ્ગતયઃ’ પાપયોનિવાળા અમે સ્વયં જાણીને
સાક્ષાત્ ‘કિં ગૃણીમઃ’ કેવી રીતે કહી શકીએ?
તેથી તે (બ્રહ્મશાપને) બાજુએ મૂકો અને મને
હમણાં જ હણી નાખો, એવો ભાવ છે. ॥ ૩૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

મા ભૈર્જરે ત્વમુત્તિષ્ઠ કામ ણ કૃતો હિ મે ।

યાહિ ત્વં મદનુજ્ઞાતઃ સ્વર્ગં સુકૃતિનાં પદમ્ ॥ ૩૯

॥ ૩૯ ॥

इत्यादिष्टो भगवता कृष्णेनेच्छाशरीरिणा ।

त्रिः परिक्रम्य तं नत्वा विमानेन दिवं ययौ ॥ ४०

‘इच्छाशरीरिणा’ इत्यस्यायं भावः—
शुद्धसत्त्वमयीं निजां मूर्तिमन्तर्धाय तत्प्रति-
कृत्यैव विडम्बनमात्रमिति । एतदेव स्फुटी-
करिष्यति—देवादयो ब्रह्ममुख्या इत्यादिना
॥ ૪૦ ॥

दारुकः कृष्णपदवीमन्विच्छन्नधिगम्य ताम् ।

वायुं तुलसिकामोदमाघ्रायाभिमुखं ययौ ॥ ४१

॥ ૪૧ ॥

तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं
ह्यश्वत्थमूले कृतकेतनं पतिम् ।

स्नेहप्लુतात्મા નિપપાત પાદયો
રથાદવપ્લુત્ય સબાષ્પલોચનઃ ॥ ૪૨

તં પતિં તત્ર દૃષ્ટ્વા તસ્ય પાદયોર્નિપપાત
॥ ૪૨ ॥

अन्वि.—विलोक्य इति शेषः ।

भ.मनो.—निपपात आह चेति शेषः ।

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે જરા, તું ભય ન
પામીશ. ઊઠ, આ કાર્ય મારા (સંકલ્પ) દ્વારા જ
કરવામાં આવ્યું છે. મારી આજ્ઞાથી તું પુણ્યશાળીઓના
સ્થાનરૂપ સ્વર્ગમાં જા. ॥ ૩૯ ॥ ૩૯ ॥

આ પ્રમાણે પોતાની ઈચ્છાથી મનુષ્યદેહ
ધારણ કરનાર ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા આજ્ઞા
આપવામાં આવેલા પારધીએ ત્રણ વખત ભગવાનની
પ્રદક્ષિણા કરીને પ્રણામ કરી વિમાન દ્વારા સ્વર્ગમાં
પ્રયાણ કર્યું. ॥ ૪૦ ॥

‘इच्छाशरीरिणा’ એ પદનો ભાવ આ પ્રમાણે
છે— પોતાના શુદ્ધ સત્ત્વમય સ્વરૂપને અંતર્ધાન
કરીને તેની પ્રતિકૃતિ (તેના જેવું જ ધારણ કરાયેલું
મનુષ્યશરીર એ) માત્ર લીલા જ હતી. તે જ વાત
સ્પષ્ટ કરશે— ‘આથી જ ભગવાન જ્યારે પોતાના
ધામમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા ત્યારે અતિશય વિસ્મિત
થયેલા બ્રહ્માદિ દેવો પણ અવિજ્ઞાત (જાણી ન
શકાય તેવી) ગતિવાળા શ્રીકૃષ્ણને જોઈ શક્યા
નહીં!’ (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/૩૧/૮) ॥ ૪૦ ॥

(ભગવાનનો સારથિ) દારુક શ્રીકૃષ્ણનું સ્થાન
શોધતો (શ્રીકૃષ્ણે ધારણ કરેલી) તુલસી (ની માળા)ની
સુગંધવાળા વાયુને સૂંઘીને (તેમના સ્થાનનું અનુમાન
કરતો) તેમની સન્મુખ ગયો. ॥ ૪૧ ॥ ૪૧ ॥

ત્યાં અતિશય પ્રકાશથી અને આયુધોથી
વીંટળાયેલા તથા પીપળાના મૂળ પાસે બેઠેલા
પોતાના તે સ્વામીને (જોઈને) સ્નેહથી તરબોળ
મનવાળો અને અશ્રુપૂર્ણ નેત્રોવાળો તે રથ પરથી
કૂદીને તેમના ચરણોમાં પડી ગયો. ॥ ૪૨ ॥

ત્યાં પોતાના તે સ્વામીને જોઈને તેમના
ચરણોમાં પડી ગયો (અને બોલ્યો). ॥ ૪૨ ॥

જોઈને— એટલું શેષ છે (તે ઉમેરવું).
ચરણોમાં પડી ગયો અને બોલ્યો— એટલું શેષ
છે (તે ઉમેરવું).

अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुजं प्रभो
दृष्टिः प्रनष्टा तमसि प्रविष्टा ।
दिशो न जाने न लभे च शान्तिं
यथा निशायामुदुपे प्रनष्टे ॥ ४३
॥ ४३ ॥

इति ब्रुवति सूते वै रथो गरुडलाञ्छनः ।
खमुत्पपात राजेन्द्र साश्वध्वज उदीक्षतः ॥ ४४

उदीक्षतः उदीक्षमाणस्य सूतस्य सतः
॥ ४४ ॥

तमन्वगच्छन् दिव्यानि विष्णुप्रहरणानि च ।
तेનાતિવિસ્મિતાત્માનં સૂતમાહ જનાર્દનઃ ॥ ૪૫
॥ ૪૫ ॥

गच्छ द्वारवतीं सूत ज्ञातीनां निधनं मिथः ।
संकर्षणस्य निर्याणं बन्धुभ्यो ब्रूहि महशाम् ॥ ४६

निर्याणं योगमार्गेण । महशामિતીચ્છા-
શરીરાભિપ્રાયેણ ॥ ૪૬ ॥

द्वारकायां च न स्थेयं भवद्विश्व स्वबन्धुभिः ।
मया त्यक्तां यदुपुरीं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ ४७
॥ ४७ ॥

હે પ્રભુ, રાત્રે ચંદ્ર અસ્ત પામતાં જેમ દૃષ્ટિ
નાશ પામે છે અને અંધારું છવાઈ જાય છે, તેમ
આપના ચરણક્રમણનાં દર્શન પ્રાપ્ત ન કરતાં મારી
દૃષ્ટિ નાશ પામી છે, અંધકાર છવાઈ ગયો છે. મને
દિશાઓનું ભાન નથી અને શાંતિ પણ મળતી
નથી. ॥ ૪૩ ॥ ૪૩ ॥

હે રાજેન્દ્ર (પરીક્ષિત), સારથિ એમ બોલતો
હતો ત્યારે તેના દેખતાં જ ગરુડજીના ચિહ્નવાળો
રથ ઘોડા અને ધ્વજસહિત આકાશમાં ઊડી ગયો.
॥ ૪૪ ॥

‘उत्-ईक्षतः’ સારથિના દેખતાં જ ॥ ૪૪ ॥
તેની પાછળ શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનાં દિવ્ય
આયુધો પણ ચાલ્યાં ગયાં. તેથી અત્યંત વિસ્મિત
ચિત્તવાળા સારથિને જનાર્દન ભગવાન કહેવા
લાગ્યા. ॥ ૪૫ ॥ ૪૫ ॥

હે સૂત, તું દ્વારકા જા અને પરસ્પર યુદ્ધ
કરવાથી જ્ઞાતિજનોનો નાશ, બલરામજીનું યોગમાર્ગે
સ્વધામગમન અને મારું અવસ્થાન આપણા બાંધવોને
જણાવ. ॥ ૪૬ ॥

‘निर्याणम्’ યોગમાર્ગે સ્વધામગમન— ‘મદ-
દશામ્’ (ભગવાનના સ્વધામગમનના ઉદ્યોગરૂપ
અવસ્થાન અર્થાત્ થનારી અવસ્તુભૂત લીલાનું સૂચન
કરે છે.) નિજ ઈચ્છાથી ધારણ કરવામાં આવેલા
શ્રીવિગ્રહના અંતર્ધાન થવાના અભિપ્રાયથી આમ
કહ્યું છે. ॥ ૪૬ ॥

(વળી, તેઓને કહેજે કે) પોતાના સંબંધીઓ
સાથે હવે તમારે દ્વારકામાં રહેવું યોગ્ય નથી,
કારણ કે મારા દ્વારા છોડી દેવામાં આવેલી દ્વારકાપુરી
સમુદ્રમાં ડૂબી જશે. ॥ ૪૭ ॥ ૪૭ ॥

સ્વં સ્વં પરિગ્રહં સર્વે આદાય પિતરૌ ચ નઃ ।
અર્જુનેનાવિતાઃ સર્વ ઇન્દ્રપ્રસ્થં ગમિષ્યથ ॥ ૪૮

અવિતા રક્ષ્યમાણા ઇન્દ્રપ્રસ્થં ગમિષ્યથેતિ
બ્રૂહીતિ પૂર્વેણાન્વયઃ ॥ ૪૮ ॥

ત્વં તુ મદ્ધર્મમાસ્થાય જ્ઞાનનિષ્ઠ ઉપેક્ષકઃ ।
મન્માયારચનામેતાં વિજ્ઞાયોપશમં વ્રજ ॥ ૪૯

મન્માયારચનામેતાં વિજ્ઞાયેતિ
નિજમૂર્તેરન્તર્હિતત્વાદ્વૃથા શોકં મા કુર્વિત્યર્થઃ
॥ ૪૯ ॥

ઇત્યુક્તસ્તં પરિક્રમ્ય નમસ્કૃત્ય પુનઃ પુનઃ ।
તત્પાદૌ શીઘ્ર્યુપાધાય દુર્મનાઃ પ્રયયૌ પુરીમ્ ॥ ૫૦

કુલસ્ય વિનષ્ટત્વાદુર્મનાઃ ॥ ૫૦ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायामेकादशस्कन्धे यदुकुलसंक्षयो नाम त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

*****

अथैकत्रिंशोऽध्यायः

श्रीभगवाननुं स्वधामगमन

एकत्रिंशे स्वकं धाम जगाम भगवानितः ।
तमेवानुययुः प्रीत्या वसुदेवादयस्ततः ॥ १

પોતપોતાના પરિવારને તથા અમારાં માતાપિતાને
લઈને તમે સૌ અર્જુન દ્વારા રક્ષાતા ઇન્દ્રપ્રસ્થ જાઓ.
॥ ૪૮ ॥

‘અવિતા’ રક્ષાતા ઇન્દ્રપ્રસ્થ જાઓ, એમ તું
તેમને (યાદવોને) કહેજે, એમ પૂર્વેના શ્લોક (૪૬)
સાથે સંબંધ છે. ॥ ૪૮ ॥

તું મારા ધર્મનો આશ્રય કરીને જ્ઞાનનિષ્ઠ થઈ
(શબ્દાદિ વિષયો પ્રત્યે અને પુત્ર, ધન વગેરે તરફ)
ઉદાસીન થજે. મારી માયાની આ (દેહાદિના ત્યાગ
અને સ્વીકારરૂપ) રચના જાણીને શાંત થઈ જજે.
॥ ૪૯ ॥

(દેહાદિના ત્યાગ અને સ્વીકારરૂપ) આ રચના
મારી માયાની છે, એમ જાણીને— પોતાનું સ્વરૂપ
અંતર્ધાન થવાથી તું વ્યર્થ શોક ન કરીશ, એમ
અર્થ છે. ॥ ૪૯ ॥

આ પ્રમાણે જેને કહેવામાં આવ્યું તે દારુક
સારથિ તેમની પરિક્રમા કરી, વારંવાર નમસ્કાર
કરી, તેમના ચરણો પોતાના મસ્તક ઉપર મૂકી
ઉદાસ થઈને દ્વારકાપુરી ગયો. ॥ ૫૦ ॥

કુળનો નાશ થયો હોવાથી ઉદાસ મનવાળો
દારુક ॥ ૫૦ ॥

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આ મનુષ્યલોકમાંથી
પોતાના ધામમાં પધાર્યા અને વસુદેવજી વગેરે
પ્રેમથી તેમની પાછળ ગયા, (તે કથા) એકત્રીસમા
અધ્યાયમાં છે. ॥ ૧ ॥

देवान्यदून्विधायाम् भूयो देवान्विधाय च ।
श्रीकृष्णः स्वेच्छया धाम स्वतन्वैव समाविशत् ॥ २

શ્રીશુક ઉવાચ

अथ तत्रागमद् ब्रह्मा भवान्या च समं भवः ।
महेन्द्रप्रमुखा देवा मुनयः सप्रजेश्वराः ॥ १
पितरः सिद्धगन्धर्वा विद्याधरमहोरगाः ।
चारणाः यक्षरक्षांसि किन्नराप्सरसो द्विजाः ॥ २
द्रष्टुकामा भगवतो निर्याणं परमोत्सुकाः ।
गायन्तश्च गृणन्तश्च शौरैः कर्माणि जन्म च ॥ ३
ववृषुः पुष्पवर्षाणि विमानावलिभिर्नभः ।
कुर्वन्तः संकुलं राजन् भक्त्या परमया युताः ॥ ४

मुनयः सनकादयः । प्रजेश्वरा
मरीच्यादयः ॥ १ ॥ द्विजा गरुडलोकनिवासिनः
पक्षिणः । मैत्रेयादयो वा ॥ २ ॥ भगवतो
निर्याणं द्रष्टुकामाः सन्तः परमोत्सुकास्तत्रागमन् ।
तेषामौत्सुक्यकृतं महोत्सवमाह सार्धेन—
गायन्तश्चेति ॥ ३ ॥ ४ ॥

भगवान् पितामहं वीक्ष्य विभूतीरात्मनो विभुः ।
संयोज्यात्मनि चात्मानं पद्मनेत्रे न्यमीलयत् ॥ ५

પોતાના અવતારની પૂર્વે દેવોને (યાદવકુળમાં અવતરિત કરાવીને) યાદવો બનાવીને ફરી પાછા દેવો બનાવીને પોતાના શ્રીવિગ્રહ સહિત જ શ્રીકૃષ્ણ સ્વેચ્છાપૂર્વક પોતાના ધામમાં પ્રવિષ્ટ થયા. ॥ ૨ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — હવે ત્યાં (પ્રભાસક્ષેત્રમાં) ભગવાનનું પરમધામપ્રસ્થાન નિહાળવા અતિ ઉત્કંઠિત થયેલાં બ્રહ્માજી, ભવાની સાથે ભગવાન ભવ, ઈન્દ્ર જેમનામાં મુખ્ય છે તે દેવો, (મરીચિ વગેરે) પ્રજાપતિઓ સહિત (સનકાદિ) મુનીશ્વરો, પિતૃઓ, સિદ્ધો, ગંધર્વો, વિદ્યાધરો, નાગો, ચારણો, યક્ષો, રાક્ષસો, કિન્નરો, અપ્સરાઓ, (ગરુડલોકમાં વસતાં) પક્ષીઓ (અથવા મૈત્રેયજી વગેરે બ્રાહ્મણો) આવ્યાં. શૌરિ (શ્રીકૃષ્ણ)નાં જન્મ અને કર્મોનું ગાન કરતાં, વિમાનાવલિઓથી આકાશને ભરી દેતાં તેઓ હે રાજા (પરીક્ષિત), પરમભક્તિથી પુષ્પોનો વરસાદ વરસાવવા લાગ્યાં. ॥ ૧ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥

‘મુનયઃ’ સનકાદિ મુનીશ્વરો, ‘પ્રજેશ્વરાઃ’ મરીચિ વગેરે પ્રજેશ્વરો ॥ ૧ ॥ ‘દ્વિજાઃ’ ગરુડલોકમાં વસતાં પક્ષીઓ અથવા મૈત્રેયજી વગેરે બ્રાહ્મણો ॥ ૨ ॥ ભગવાનનું પરમધામપ્રસ્થાન જોવાની ઈચ્છાવાળાં હોઈ અતિ ઉત્કંઠિત થયેલાં તેઓ ત્યાં આવ્યાં. તેમની ઉત્સુકતાને કારણે થયેલા મહોત્સવને દોઢ શ્લોકથી વર્ણવે છે— ‘ગાયન્તઃ ચ ઇતિ’ ॥ ૩ ॥ ૪ ॥

વ્યાપક ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પિતામહ બ્રહ્માજીને અને પોતાની વિભૂતિરૂપ (ઈન્દ્રાદિ) દેવોને જોઈને આત્માને આત્મસ્વરૂપમાં સંયોજીને પોતાનાં નેત્રકમળ બીડી દીધાં. ॥ ૫ ॥

વિભૂતીરિન્દ્રાદીંશ્ચ । ‘પદ્મનેત્રે ન્યમીલયત્’
 इत्यत्रायं भावः—पूर्व ब्रह्मादिभिः

‘सलोकान् लोकपालानः पाहि वैकुण्ठ किङ्करान् ॥’
 इति प्रार्थितत्वादिदानीं च स्वं
 स्वं लोकं प्रति नेतुमागतत्वाद्बहुषु च तेषु
 दाक्षिण्यात्तान्वञ्चयितुं समाधिमिव कुर्वन्नेत्रे
 न्यमीलयदिति ॥ ५ ॥

योगिनाમિવ સ્વચ્છન્દમૃત્યુભ્રમં વારયતિ—
 लोकाभिरामामिति ।

लोकाभिरामां स्वतनुं धारणाध्यानमंगलम् ।
 योगधारणयाऽऽग्नेय्याऽदग्ध्वा धामाविशत् स्वकम् ॥ ६

अयमर्थः—योगिनो हि स्वच्छन्दमृत्यवः
 स्वां तनुमाग्नेय्या योगधारणया दग्ध्वा
 लोकान्तरं प्रविशन्ति । भगवांस्तु न तथा,
 किंत्वदग्ध्वैव स्वतनुसहित एव स्वकं धाम
 वैकुण्ठाख्यमविशत् । तत्र हेतुः—लोकाभिरामाम् ।

‘વિભૂતીઃ’ અને ઈન્દ્રાદિ દેવોને— ‘પદ્મનેત્રે
 न्यमीलयत्’ નેત્રકમળ નિમીલિત કર્યાં— અહીં આનો
 ભાવ આ પ્રમાણે છે— પૂર્વે બ્રહ્માજી વગેરે દ્વારા
 પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી:

‘હે વૈકુંઠનાથ, જો આપ ઉચિત માનતા હો
 તો આપ પરમધામમાં પધારો અને આપના કિંકરો
 લોકપાલોનું લોકો સહિત પાલન કરો.’ (શ્રીમદ્
 ભા.૧૧/૬/૨૭) આથી તેઓ હવે પોતપોતાના
 લોકમાં લઈ જવા આવ્યા હોવાથી, અનેક એવા
 (તેમની ઉપર કૃપા હોવાથી) તેમને ચતુરાઈથી
 મોહિત કરવા માટે સમાધિમાં હોય તેમ કરતા
 (ભગવાને) નેત્રો મીચી દીધાં. (સર્વ ઉપર તેમની
 કૃપા છે, એમ જણાવવા માટે નેત્રો નિમીલિત
 કર્યાં.) ॥ ૫ ॥

યોગીઓની જેમ ભગવાનનું સ્વચ્છંદમૃત્યુ
 થયું હતું, એવો ભ્રમ દૂર કરે છે— ‘लोकाभिरामाम्
 इति ।’

ધારણા અને ધ્યાનના મંગળમય આધારરૂપ
 અને સમસ્ત લોક માટે પરમ રમણીય આશ્રયરૂપ
 પોતાના શ્રવિગ્રહને અગ્નિની યોગધારણાથી બાળ્યા
 વિના જ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના વૈકુંઠ ધામમાં
 પ્રવેશ્યા. ॥ ૬ ॥

અર્થ આ પ્રમાણે છે— યોગીઓ ખરેખર,
 પોતાની ઈચ્છા અનુસાર મૃત્યુ પામનારા છે. પોતાના
 શરીરને અગ્નિની યોગધારણાથી બાળીને અન્ય
 લોકમાં પ્રવેશે છે, પરંતુ ભગવાને તેમ નથી કર્યું.
 ભગવાન તો પોતાના શરીરને બાળ્યા વિના જ
 પોતાના દિવ્ય વિગ્રહ સહિત જ પોતાના વૈકુંઠ
 નામના ધામમાં પ્રવેશ્યા હતા. તે માટેનું કારણ—
 ‘लोक-अभिरामाम्’ સમસ્ત લોકની ‘अभिरामः’

लोकानामभिरामोऽभितो रमणं स्थितिर्यस्यां ताम् ।
जगदाश्रयत्वेन जगतोऽपि दाहप्रसङ्गादित्यर्थः ।
किंच, धारणाया ध्यानस्य च मङ्गलं शोभनम् ।

विषयमितरथा तयोर्निर्विषयत्वं स्यात् ।
दृश्यते चाद्यापि तदुपासकानां तथैव
तद्रूपसाक्षात्कारः फलप्राप्तिश्चेति भावः ।

इच्छाशरीराभिप्रायेण वा यथाश्रुतमेवास्तु,
तत्रापि तु लोकाभिरामामित्यादीनां
विशेषणानामानर्थक्यप्रसङ्गात्तदप्यदग्ध्वा तिरोधाय
निर्गत इत्येव સાંપ્રતમ્ ॥ ૬ ॥

तदा स्वं स्वमेव लोकमागमिष्यतीति
संभ्रमेण देवादिकृतः सर्वतो दुन्दुभिनादपुष्प-
वृष्ट्यादिमहोत्सवोऽभवदित्याह—दिवीति ।

સર્વ તરફથી 'રમણમ્' સ્થિતિ છે જે દેહમાં તે
દેહને— ભગવાનનો દેહ જગત માટે આશ્રયરૂપ
હોવાથી જગતનો પણ બળવાનો પ્રસંગ આવી પડે!
એમ અર્થ છે. વળી, તે શરીર ધારણા અને ધ્યાનનું
પણ 'મઙ્ગલમ્' સુંદર સ્થાન છે.

(ભગવાનનો શ્રીવિગ્રહ ધારણા અને ધ્યાનના
મંગળ) વિષયરૂપ છે. 'ઇતરથા' બીજી રીતે અર્થાત્
'અદગ્ધ્વા' ને બદલે 'દગ્ધ્વા' એમ પદચ્છેદ
કરવામાં આવે તો ધ્યાન અને ધારણા— તે બંનેનો
આશ્રય રહે નહીં. આજે પણ તેમની ઉપાસના
કરનારાઓને તેમનો સ્વરૂપસાક્ષાત્કાર થતો દેખાય
છે અને નિત્યલીલાસુખના અનુભવરૂપ ફળપ્રાપ્તિ
થતી પણ જણાય છે, એવો ભાવ છે.

અથવા પોતાની ઈચ્છાથી મનુષ્યશરીર ધારણ
કરનાર 'કૃષ્ણનેચ્છાશરીરિણા' (શ્રીમદ્ ભા.૧૧/
૩૦/૪૦) શુદ્ધ સત્ત્વમય સ્વરૂપ વિદ્યમાન હોવા
છતાં પણ તેની પ્રતિકૃતિરૂપ શ્રીવિગ્રહ હોવાના
અભિપ્રાય અનુસાર, જેમ શ્રવણ કરવામાં આવ્યું
તેમ, સ્વીકાર કરવામાં પણ દોષ નથી. (યથાશ્રુત
અર્થ સ્વીકાર કરવામાં પણ તેની પ્રતિકૃતિરૂપ
શ્રીવિગ્રહ હોવાનું ઉચિત છે.) 'લોકાભિરામામ્'
વગેરે વિશેષણો નિરર્થક થઈ જવાનો પ્રસંગ આવી
પડે! તે પ્રતિકૃતિરૂપ પણ આગ્નેયી યોગધારણાથી
બાપ્યા વિના જ તિરોહિત થઈને ચાલ્યું ગયું, એ
જ અર્થ ઉચિત છે. ॥ ૬ ॥

તે સમયે, ભગવાન પોતાના લોકમાં જ
આવશે, એવી ભ્રાંતિથી દેવો વગેરે દ્વારા સર્વ
તરફ દુંદુભિનાદ, પુષ્પવૃષ્ટિ વગેરે મહોત્સવ
થયો, એમ કહે છે— 'દિવિ ઇતિ ।'

દિવિ દુન્દુભયો નેદુઃ પેતુઃ સુમનસશ્ચ ચ્વાત્ ।

સત્યં ધર્મો ધૃતિર્ભૂમેઃ કીર્તિઃ શ્રીશ્ચાનુ તં યયુઃ ॥ ૭

ભૂમેઃ સકાશાત્ । શ્રીકૃષ્ણમનુ યયુઃ ॥ ૭ ॥

દેવાદયો બ્રહ્મમુખ્યા ન વિશન્તં સ્વધામનિ ।

અવિજ્ઞાતગતિં કૃષ્ણં દદૃશુશ્ચાતિવિસ્મિતાઃ ॥ ૮

તદા શ્રીકૃષ્ણેઽન્તર્હિતે સતિ કુતો ગત
ઇતિ વિતર્કયન્તોઽપિ બ્રહ્મમુખ્યા દેવાદયઃ
સ્વધામનિ વિશન્તં શ્રીકૃષ્ણં ન દદૃશુઃ । તત્ર
હેતુઃ—અવિજ્ઞાતગતિમિતિ । ક્વચિત્ક્વચિદ્
દદૃશુશ્ચ તતોઽતિવિસ્મિતા બભૂવુરિત્યર્થઃ ॥ ૮ ॥

અવિજ્ઞાતગતિત્વં દૃષ્ટાન્તેન સ્પષ્ટયતિ—

સૌદામન્યા યથાઽઽકાશે યાન્ત્યા હિત્વાઽભ્રમણ્ડલમ્ ।

ગતિર્ન લક્ષ્યતે મર્ત્યૈસ્તથા કૃષ્ણાસ્ય દૈવતૈઃ ॥ ૯

સૌદામન્યા ગતિર્યથા મર્ત્યૈર્ન લક્ષ્યતે,
દેવૈસ્તુ લક્ષ્યતે તથા ભૂમણ્ડલં હિત્વા ગચ્છતઃ
શ્રીકૃષ્ણાસ્ય ગતિર્દેવૈરપિ ન લક્ષ્યતે કિન્તુ
તત્પાર્ષદૈરેવેત્યર્થઃ ॥ ૯ ॥

બ્રહ્મારુદ્રાદયસ્તે તુ દૃષ્ટ્વા યોગગતિં હરેઃ ।

વિસ્મિતાસ્તાં પ્રશંસન્તઃ સ્વં સ્વં લોકં યયુસ્તદા ॥ ૧૦

॥ ૧૦ ॥

સ્વર્ગમાં નગારાં વાગ્યાં, આકાશમાંથી પુષ્પવૃષ્ટિ
થઈ અને ધરતી પરથી સત્ય, ધર્મ, ધૈર્ય, કીર્તિ
અને શ્રી તેમની (ભગવાનની) પાછળ ચાલ્યાં
ગયાં. ॥ ૭ ॥

પૃથ્વી પરથી શ્રીકૃષ્ણની પાછળ ચાલ્યાં
ગયાં. ॥ ૭ ॥

બ્રહ્માજી જેમનામાં મુખ્ય છે તે દેવો વગેરેએ
કોઈનાથી કળી ન શકાય તેવી ગતિવાળા શ્રીકૃષ્ણને
સ્વધામમાં પ્રવેશતા જોયા નહીં, આથી તેઓ આશ્ચર્ય
પામ્યા. ॥ ૮ ॥

શ્રીકૃષ્ણ અંતર્ધાન થયા ત્યારે તેઓ ક્યાં
ગયા? એમ તર્કવિતર્ક કરતા બ્રહ્માજી વગેરે દેવાદિ
પોતાના ધામમાં પ્રવેશતા શ્રીકૃષ્ણને જોઈ શક્યા
નહીં. તે માટેનું કારણ— જેમની ગતિ અવ્યક્ત છે
તેવા શ્રીકૃષ્ણ ક્યાંક ક્યાંક તેજોમંડળમાં દેખાતા
હોવા છતાં વસ્તુતઃ તેમને તેઓ જોઈ શક્યા નહીં,
તેથી અતિ વિસ્મિત થયા, એમ અર્થ છે. ॥ ૮ ॥

ભગવાનની અવ્યક્ત ગતિને દૃષ્ટાંતથી
સ્પષ્ટ કરે છે—

આકાશમાં અભ્રમંડળ છોડીને જતી વીજળીની
ગતિ જેમ મનુષ્યો જાણી શકતા નથી, તેમ શ્રીકૃષ્ણની
ગતિ દેવો જાણી શક્યા નહીં. ॥ ૯ ॥

વીજળીની ગતિ જેમ મનુષ્યો દ્વારા જાણી
શકાતી નથી પણ દેવો દ્વારા જાણી શકાય છે, તેમ
ભૂમંડળ છોડીને જતા શ્રીકૃષ્ણની ગતિ દેવો દ્વારા
પણ જાણી શકાઈ નહીં, પરંતુ તેમના પાર્ષદો દ્વારા
જ જાણી શકાઈ. ॥ ૯ ॥

શ્રીહરિની (પરમ) યોગમયી ગતિ જોઈને
વિસ્મિત થયેલા તે બ્રહ્મા, રુદ્ર વગેરે દેવો તેની પ્રશંસા
કરતા પોતપોતાના લોકમાં ગયા. ॥ ૧૦ ॥ ૧૦ ॥

અભિપ્રાયાપરિજ્ઞાનાત્પ્રથમં પરિક્લિષ્ટં
તતશ્ચ દૃષ્ટાન્તેન સ્પષ્ટમુક્તે હૃષ્ટં દૃષ્ટ્વા
પુનસ્તમેવાર્થ પ્રપञ्चयति—राजन्निति त्रिभिः ।

राजन् परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा
मायाविडम्बनमवेहि यथा नटस्य ।
सृष्ट्वाऽऽत्मनेदमनुविश्य विहृत्य चान्ते
संहृत्य चात्ममहिनोपरतः स आस्ते ॥ ११
(છંદ - વસંતતિલકા)

પરસ્ય સર્વકારણસ્ય તનુભૃત્સુ યાદવાદિષુ
જનનાપ્યયેહાઃ આવિર્ભાવતિરોભાવરૂપાશ્ચેષ્ટા
માયયા અનુકરણમાત્રમવેહિ । નટો યથાઽવિકૃત
એવ નાનારૂપૈર્જન્માદીન્વિડમ્બયતિ તદ્વત્ । આસ્તાં
તાવદ્યાદવાદિષુ જન્માદિશઙ્કા, યાવદ્વિશ્વસર્ગ-
નિરોધાદિષ્વપ્યસાવવિકૃત એવાસ્ત ઇત્યાહ—
સૃષ્ટ્વેતિ । આત્મના સ્વયમેવેદં જગત્સૃષ્ટ્વા-
ઽન્તર્યામિત્વેનાનુવિશ્ય આત્મમહિના સ્વમહિન્ના
ઉપરત આસ્તે ॥ ૧૧ ॥

ન પુનરન્યથા મન્તવ્યં, યતોઽસ્મિન્નેવાવતારે
તત્પ્રભાવો નિરતિશયો દૃષ્ટ ઇત્યાહ—**मत्येनेति ।**

(દેવોના મોહિત થઈ જવારૂપ) અભિપ્રાયને
ન સમજવાથી પહેલાં વ્યાકુળ થયેલા અને પછી
(સૌદામિનીના) દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટતા કરવામાં આવતાં,
તેમને (રાજા પરીક્ષિતને) પ્રસન્ન જોઈને દુર્જયગતિ
હોવાના અર્થને ત્રણ શ્લોકોથી વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે
છે— ‘રાજન્ ઇતિ ।’

હે રાજા (પરીક્ષિત), જેમ (કોઈ) નટ અનેક
પ્રકારના સ્વાંગ ધારણ કરીને પણ નિર્લેપ રહે
છે, તેમ સર્વના કારણરૂપ પરમાત્માની યાદવ
વગેરેમાં આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ યેષ્ટા એ તેમની
માયાનો વિલાસ છે, એમ તમે જાણો. ભગવાન
સ્વયં જ આ જગતનું સર્જન કરીને, (અંતર્યામીરૂપે)
તેમાં પ્રવિષ્ટ થઈ, વિહાર કરી, અંતે તેનો સંહાર
કરીને પોતાના મહિમામાં સ્થિત થઈ જાય છે.
॥ ૧૧ ॥

‘પરસ્ય’ સર્વના કારણરૂપ પરમાત્માની ‘તનુભૃત્સુ’
યાદવ વગેરે દેહધારીઓમાં ‘જનન-અપ્યય-ઈહાઃ’
આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ યેષ્ટા, પોતાની માયા દ્વારા
થતી લીલારૂપ છે, એમ તમે જાણો. અરે, યાદવ
વગેરેમાં જન્મ વગેરેની શંકા બાજુએ મૂકો, એ
ભગવાન તો વિશ્વનાં સર્જન, સંહાર વગેરે વિષે
પણ વિકારરહિત જ રહે છે, એમ કહે છે—
‘સૃષ્ટ્વા ઇતિ ।’ ‘આત્મના’ પોતે જ ‘ઇદમ્’ આ
જગતને સર્જી, અંતર્યામીરૂપે તેમાં પ્રવિષ્ટ થઈ,
‘આત્મમહિના’ પોતાના (પરમાનંદસ્વરૂપ) મહિમામાં
સ્થિત થઈ જાય છે. ॥ ૧૧ ॥

વળી, (જીવની જેમ ભગવાનને જન્માદિ
હોય, એમ) અવળું ભૂલથી પણ માનવું જોઈએ
નહીં, કારણ કે આ જ અવતારમાં તેમનો સર્વથી
અધિક પ્રભાવ જોવામાં આવ્યો છે, એમ કહે છે—
‘મત્યેન ઇતિ ।’

મર્ત્યેન યો ગુરુસુતં યમલોકનીતં
ત્વાં ચાનયચ્છરણદઃ પરમાસ્ત્રદગ્ધમ્ ।
જિગ્યેઽન્તકાન્તકમપીશમસાવનીશઃ
કિં સ્વાવને સ્વરનયન્મૃગયું સદેહમ્ ॥ ૧૨

યમેન સ્વલોકં પ્રતિ નીતં ગુરુસુતં
મર્ત્યેન તેનૈવ શરીરેણ ય આનયદાનીતવાન્ ।
શરણદઃ શરણાગતરક્ષકસ્ત્વાં ચ બ્રહ્માસ્ત્રદગ્ધં
યો રક્ષિતવાન્ । યશ્ચાન્તકાનામન્તકમપિ ઈશં
શ્રીરુદ્રં બાણસંગ્રામે જિતવાન્ । મૃગયું લુબ્ધકં
સદેહં સ્વઃ સ્વર્ગમનયન્નિન્યે । અસૌ સ્વાવને
સ્વરક્ષણે અનીશોઽસમર્થઃ કિમ્ ॥ ૧૨ ॥

નનુ યદિ સમર્થસ્તર્હિ કિંચિત્કાલમત્રૈવ
તેનૈવ વપુષા કિં નાતિષ્ઠત્તત્રાહ—તથાપીતિ ।

તથાપ્યશેષસ્થિતિસમ્ભવાપ્યયે-

ધ્વનન્યહેતુર્યદશેષશક્તિધૃક્ ।
નૈચ્છત્ પ્રણેતું વપુરત્ર શેષિતં
મર્ત્યેન કિં સ્વસ્થગતિં પ્રદર્શયન્ ॥ ૧૩

યમલોકમાં લઈ જવામાં આવેલા ગુરુપુત્રને જે
શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તેના સ્થૂળ મનુષ્યશરીરમાં જ
પાછો લઈ આવ્યા હતા, શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર
જેમણે બ્રહ્માસ્ત્રથી બળી ગયેલા તમને (રક્ષ્યા હતા-
જિવાડ્યા હતા), (સૌ કોઈનો) અંત કરનાર
(અંતક=કાળ)નો પણ અંત કરનાર (કાળરૂપ) શ્રીરુદ્રને
જેમણે જીત્યા હતા અને પારધીને સદેહે સ્વર્ગમાં લઈ
ગયા હતા, તે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પોતાનું રક્ષણ
કરવામાં શું અસમર્થ હતા? (ન જ હતા.) ॥ ૧૨ ॥

યમરાજ દ્વારા પોતાના યમલોકમાં લઈ જવામાં
આવેલા ગુરુપુત્રને ‘મર્ત્યેન’ તે મનુષ્યશરીરમાં જ
જે ભગવાન ‘આનયત્’ લઈ આવ્યા હતા; ‘શરણદઃ’
શરણાગતનું રક્ષણ કરનાર જે ભગવાને બ્રહ્માસ્ત્રથી
બળી ગયેલા તમને રક્ષ્યા હતા (જિવાડ્યા હતા),
અંત કરનાર કાળનો પણ અંત કરનાર કાળરૂપ
‘ઈશમ્’ ઈશ્વર રુદ્રને બાણાસુર સાથેના સંગ્રામમાં
જે શ્રીકૃષ્ણે જીત્યા હતા; ‘મૃગયુમ્’ પારધીને સદેહે
‘સ્વઃ’ સ્વર્ગમાં ‘અનયત્’ લઈ ગયા હતા, તે
ભગવાન ‘સ્વ-અવને’ પોતાનું રક્ષણ કરવામાં
‘અનીશઃ’ શું અસમર્થ હતા? ॥ ૧૨ ॥

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે જો ભગવાન
સમર્થ હતા, તો થોડા કાળ સુધી અહીં પૃથ્વી પર
તે જ શરીર ધારણ કરીને કેમ ન રહ્યા? તે માટે
ઉત્તર આપે છે— ‘તથા-અપિ ઇતિ ।’

ભગવાન સમગ્ર શક્તિઓ ધરાવનાર હોવાથી
જો કે સંપૂર્ણ ચરાચર જગતની સ્થિતિ, ઉત્પત્તિ અને
નાશમાં અન્યની અપેક્ષારહિત (અનન્ય) કારણરૂપ છે,
તેમ છતાં પોતાનું શરીર અહીં ભૂતળ પર રાખવા
તેમણે ઈચ્છ્યું નહીં, કારણ કે આત્મનિષ્ઠ જનોને શ્રેષ્ઠ
ગતિ દર્શાવતા તે ‘મનુષ્યલોકમાં મર્ત્ય શરીર રાખવાથી
શું પ્રયોજન છે?’ (દિવ્ય વિગ્રહ સહિત જ પોતાના
વૈકુંઠ નામના ધામમાં પ્રવેશ્યા હતા.) ॥ ૧૩ ॥

યદ્યપ્યુક્તપ્રકારેણાશેષસ્ય જગતશ્ચરાચરસ્ય
સ્થિત્યાદિષ્વનન્યહેતુર્નિરપેક્ષ એવ કારણં
સ્વયં યદ્યસ્માદશેષશક્તિધૃક્ તથાપિ યાદવાન્
સંહત્ય નિજં વપુરત્ર શેષિતમવશેષિતં પ્રણેતું
કર્તું નૈચ્છત્ કિંતુ સ્વમેવ લોકમનયત્ । તત્ર
હેતુઃ—મર્ત્યેન દેહેન કિં, ન કિંચિત્કાર્યમિતિ
સ્વસ્થાનામાત્મનિષ્ઠાનાં દિવ્યાં ગતિમેવ પ્રકૃષ્ટાં
દર્શયન્ । અન્યથા તેઽપિ દિવ્યાં ગતિમનાદૃત્ય
યોગબલેન દેહસિદ્ધિં વિધાયાર્ત્રૈવ રન્તું યતેરંસ્તન્મા
ભૂદિત્યેતદર્થમિતિ ભાવઃ ॥ ૧૩ ॥

य एतां प्रातरुत्थाय कृष्णस्य पदवीं पराम् ।
प्रयतः कीर्तयेद् भक्त्या तामेवाज्जोत्यनुत्तमाम् ॥ १४

य एनामुक्तप्रकाराम् । पदवीं गतिम् ॥ १४ ॥

तदैव भगवता स्वलोकं गच्छता
वसुदेवादीनामपि तत्प्राप्तये उपायश्चिन्तित
आसीत्तमाह—दारुक इत्यादिना ।

જો કે કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે સમગ્ર
ચરાચર જગતની સ્થિતિ વગેરેમાં ‘અનન્યહેતુઃ’
અન્યની અપેક્ષારહિત એક માત્ર કારણરૂપ સ્વયં
પોતે જ છે, ‘યત્’ કારણ કે સમગ્ર શક્તિઓ
ધરાવનારા છે, તેમ છતાં યાદવોનો સંહાર કરીને
પોતાના દેહને અહીં ભૂતળ ઉપર ‘શેષિતં પ્રણેતુમ્’
રાખવા માટે ઇચ્છ્યું નહીં, પરંતુ પોતાના લોકમાં
જ પોતાના દિવ્ય દેહને લઈ ગયા. તે માટેનું
કારણ— મર્ત્ય શરીર રાખવાથી શું પ્રયોજન છે?
કંઈ જ નહીં, એમ ‘સ્વસ્થાનામ્’ આત્મનિષ્ઠ
જનોને દિવ્ય, શ્રેષ્ઠ ગતિ દર્શાવતા (તેમને શીખવવા
માટે આદર્શ સ્થાપ્યો, કે) જો મારા દ્વારા મર્ત્ય
શરીર ત્યાગવામાં નહીં આવે તો તે આત્મનિષ્ઠ
જનો પણ દિવ્ય ગતિનો અનાદર કરીને યોગબળથી
દેહસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને અહીં જ રમણ કરવા માટે
પ્રયત્ન કરશે. તેમ ન થાય તે માટે (તેમણે અહીં
રહેવાનું ઇચ્છ્યું નહીં), એવો ભાવ છે. ॥ ૧૩ ॥

જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાળે ઊઠીને કહેવામાં આવેલા
પ્રકારે (દેહ અને પરિકર સહિત અપ્રકટ પ્રકાશમાં
ગમનરૂપ) આ શ્રેષ્ઠ ગતિનું સાવધાન થઈ ભક્તિપૂર્વક
કીર્તન કરે તે, તે જ શ્રેષ્ઠ ગતિને પામે છે. ॥ ૧૪ ॥

જે મનુષ્ય કહેવામાં આવેલા પ્રકારે આ
‘પદવીમ્’ ગતિને ॥ ૧૪ ॥

ભગવાન સ્વધામ જતા હતા તે જ સમયે
ભગવાન દ્વારા વસુદેવજી વગેરેને પોતાનું ધામ
પ્રાપ્ત થાય તે માટે (દારુકને મોકલીને પોતાનું
વૃત્તાંત જણાવવારૂપ) ઉપાય વિચારવામાં આવ્યો
હતો, તે જ વાત (દારુક) કહે છે— ‘દારુકઃ
ઇતિ ।’

દારુકો દ્વારકામેત્ય વસુદેવોગ્રસેનયોઃ ।

પતિત્વા ચરણાવસ્ત્રૈર્ન્યષિંચત્ કૃષ્ણાવિચ્યુતઃ ॥ ૧૫

॥ ૧૫ ॥

કથયામાસ નિધનં વૃષ્ણીનાં કૃત્સ્નશો નૃપ ।

તચ્છુત્વોદ્વિગ્નહૃદયા જનાઃ શોકવિમૂર્ચ્છિતાઃ ॥ ૧૬

તત્ર સ્મ ત્વરિતા જગ્મુઃ કૃષ્ણાવિશ્લેષવિહ્વાલાઃ ।

વ્યસવઃ શેરતે યત્ર જ્ઞાતયો ઘનન્ત આનનમ્ ॥ ૧૭

॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥

દેવકી રોહિણી ચૈવ વસુદેવસ્તથા સુતૌ ।

કૃષ્ણરામાવપશ્યન્તઃ શોકાર્તા વિજહુઃ સ્મૃતિમ્ ॥ ૧૮

પ્રાણાંશ્ચ વિજહુસ્તત્ર ભગવદ્વિરહાતુરાઃ ।

ઉપગુહ્ય પતીંસ્તાત ચિતામારુરુહુઃ સ્ત્રિયઃ ॥ ૧૯

કૃષ્ણરામૌ સુતાવપશ્યન્તઃ ॥ ૧૮ ॥ ૧૯ ॥

રામપત્ન્યશ્ચ તદ્દેહમુપગુહ્યાગ્નિમાવિશન્ ।

વસુદેવપત્ન્યસ્તદ્ગાત્રં પ્રદ્યુમ્નાદીન્ હરેઃ સ્નુષાઃ ।

કૃષ્ણપત્ન્યોઽવિશન્નગિન્ રુક્મિણ્યાદ્યાસ્તદાત્મિકાઃ ॥

॥ ૨૦ ॥ ૨૦ ॥

અર્જુનઃ પ્રેયસઃ સખ્યુઃ કૃષ્ણાસ્ય વિરહાતુરઃ ।

આત્માન્ સાન્ત્વયામાસ કૃષ્ણાગીતૈઃ સદુક્તિભિઃ ॥ ૨૧

સદુક્તિભિઃ સત્યોઽવિતથા ઉક્તયો યેષુ તૈઃ,

‘નાહં પ્રકાશઃ સર્વસ્ય યોગમાયાસમાવૃતઃ ।

મૂઢોઽયં નાભિજાનાતિ લોકો મામજમવ્યયમ્ ॥’

इत्यादिभिः ॥ ૨૧ ॥

બન્ધૂનાં નષ્ટગોત્રાણામર્જુનઃ સામ્પ્રાયિકમ્ ।

હતાનાં કારયામાસ યથાવદનુપૂર્વશઃ ॥ ૨૨

શ્રીકૃષ્ણથી છૂટા પડેલા દારુકે દ્વારકા આવીને વસુદેવજી અને ઉગ્રસેનના ચરણોમાં પડીને તેમને આંસુથી ભીંજવી દીધા. ॥ ૧૫ ॥ ૧૫ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), તેણે સર્વ યાદવોનો સંહાર વર્ણવ્યો. તે સાંભળીને ઉદ્વિગ્ન હૃદયવાળા અને (તેથી) શોકથી મૂર્ચ્છિત થયેલા તેમ જ શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી વિહ્વળ થયેલા તે લોકો માથું કૂટતા, પ્રાણહીન થયેલા સંબંધીઓ જ્યાં પોઢી ગયા હતા ત્યાં ઉતાવળા થઈ ભાગ્યા. ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥

પોતાના પુત્રો શ્રીકૃષ્ણ-બલરામજીને ન જોતાં દેવકીજી, રોહિણીજી તથા વસુદેવજી શોકથી દુઃખી થઈ બેભાન પડી ગયાં ॥ ૧૮ ॥ અને ભગવાનના વિરહમાં તેઓએ વ્યાકુળ થઈ ત્યાં જ પ્રાણ છોડી દીધા. હે પ્રિય (પરીક્ષિત), સ્ત્રીઓ પોતપોતાના પતિઓને આલિંગન કરીને ચિતા પર ચઢી ગઈ. ॥૧૮॥

પુત્રો શ્રીકૃષ્ણ-બલરામને ન જોતાં ॥૧૮॥૧૮॥

બલરામજીની પત્નીઓ તેમના દેહને આલિંગન કરીને અગ્નિમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ગઈ. વસુદેવજીની પત્નીઓએ તેમના દેહને અને શ્રીકૃષ્ણની પુત્રવધૂઓએ પ્રદ્યુમ્ન વગેરેના દેહને આલિંગન કરીને અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. શ્રીકૃષ્ણની રુક્મિણી વગેરે પત્નીઓએ શ્રીકૃષ્ણરૂપ થઈને અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો. ॥૨૦॥૨૦॥

પ્રિય સખા શ્રીકૃષ્ણના વિરહથી દુઃખી થયેલા અર્જુને શ્રીકૃષ્ણે ગાન કરેલી ગીતાની સત્ય ઉક્તિઓથી મનને શાંત કર્યું. ॥ ૨૧ ॥

‘સદ્-ઉક્તિભિઃ’ સત્ય, યથાર્થ ઉક્તિઓ છે

જેમાં તેમનાથી, ‘પોતાની યોગમાયા વડે આવૃત થયેલો હું સર્વને પ્રત્યક્ષ થતો નથી. મોહ પામેલું આ જગત જન્મરહિત તથા અવિનાશીરૂપ મને જાણતું નથી.’ (ગીતા ૭/૨૫) વગેરે દ્વારા ॥૨૧॥

જેમના વંશજો નાશ પામ્યા હતા, તે મૃત્યુ પામેલા સંબંધીઓની અર્જુને અનુક્રમે વિધિવત્ ઉત્તરક્રિયા કરી. ॥ ૨૨ ॥

નષ્ટગોત્રાણાં નષ્ટસંતતીનામ્ । સાંપરાયિકં
પિણ્ડોદકાદિ ॥ ૨૨ ॥

દ્વારકાં હરિણા ત્યક્તાં સમુદ્રોઽપ્લાવયત્ ક્ષણાત્ ।
વર્જયિત્વા મહારાજ શ્રીમદ્ભગવદાલયમ્ ॥ ૨૩
॥ ૨૩ ॥

નિત્યં સન્નિહિતસ્તત્ર ભગવાન્ મધુસૂદનઃ ।
સ્મૃત્યાઽશોષાશુભહરં સર્વમંગલમંગલમ્ ॥ ૨૪
॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રીબાલવૃદ્ધાનાદાય હતશોષાન્ ધનંજયઃ ।
ઇન્દ્રપ્રસ્થં સમાવેશ્ય વજ્રં તત્રાભ્યષેચયત્ ॥ ૨૫
॥ ૨૫ ॥

શ્રુત્વા સુહૃદ્ધં રાજન્નર્જુનાત્તે પિતામહાઃ ।
ત્વાં તુ વંશધરં કૃત્વા જગમુઃ સર્વે મહાપથમ્ ॥ ૨૬
॥ ૨૬ ॥

આદિત આરભ્ય શ્રીકૃષ્ણચરિતકીર્તનસ્ય
ફલમાહ—ય એતદિતિ દ્વાભ્યામ્ ।

ય એતદ્ દેવદેવસ્ય વિષ્ણોઃ કર્માણિ જન્મ ચ ।
કીર્તયેચ્છ્રદ્ધયા મર્ત્યઃ સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૨૭
॥ ૨૭ ॥

इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतार-
वीर्याणि बालचरितानि च शन्तमानि ।
अन्यत्र चेह च श्रुतानि गृणन् मनुष्यो
भक्तिं परां परमहंसगतौ लभेत ॥ २

(છંદ - વસંતતિલકા)

‘નષ્ટગોત્રાણામ્’ જેમનાં સંતાનો નાશ પામ્યાં
હતાં, તે (મૃત્યુ પામેલા)ઓની ‘સામ્પરાયિકમ્’
પિંડોદક વગેરે ઉત્તરક્રિયા (કરી). ॥ ૨૨ ॥

હે મહારાજ (પરીક્ષિત), શ્રીહરિ દ્વારા તજાયેલી
દ્વારકાને શ્રીમદ્-ભગવદ્-આલય (શ્રીભગવાનના મંદિર)
સિવાય સમુદ્રે ક્ષણવારમાં ડુબાડી દીધી. ॥ ૨૩ ॥ ૨૩ ॥

ત્યાં (શ્રીમદ્ ભગવદાલયમાં) ભગવાન
શ્રીમધુસૂદન સદાસર્વદા (અત્યારે પણ) નિવાસ કરે
છે. આથી સર્વ મંગળોના મંગળરૂપ તે મંદિરનું સ્મરણ
કરવાથી સર્વ પાપ દૂર થાય છે. ॥ ૨૪ ॥ ૨૪ ॥

નાશ પામતાં બચેલાં સ્ત્રીઓ, બાળકો અને
વૃદ્ધોને લઈને ઈન્દ્રપ્રસ્થ આવી અર્જુને ત્યાં વજ્રનાભનો
રાજ્યાભિષેક કર્યો. ॥ ૨૫ ॥ ૨૫ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), તમારા પિતામહો (દાદાઓ)
યુધિષ્ઠિર વગેરેએ અર્જુન પાસેથી પોતાના સંબંધીઓનો
વધ સાંભળીને, તમને વંશધર કરીને (તમારો
રાજ્યાભિષેક કરીને) તે બધાએ મહામાર્ગે (હિમાલય
તરફ) (મહા)પ્રયાણ કર્યું. ॥ ૨૬ ॥ ૨૬ ॥

આદિથી (શ્રીદશમ સ્કંધમાં કહેલી ભગવાનની
જન્મલીલાથી) માંડીને કરાયેલા શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના
કીર્તનનું ફળ બે શ્લોકોથી કહે છે— ‘યઃ એતત્ ઇતિ’

દેવાધિદેવ શ્રીવિષ્ણુનાં આ જન્મ અને કર્મોનું
જે મનુષ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક કીર્તન કરે તે સર્વ પાપોથી
છૂટી જાય છે. ॥ ૨૭ ॥ ૨૭ ॥

આ પ્રમાણે આ ગ્રંથમાં કે અન્યત્ર શ્રવણ કરવામાં
આવેલા ભગવાન શ્રીહરિના મનોહર અવતારો અને
પરમ મંગળ બાળલીલાઓનું કીર્તન કરતો મનુષ્ય
પરમહંસોની ગતિરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં પરા (દિવ્ય
પ્રેમલક્ષણા) ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૨૮ ॥

શંતમાનિ પરમમદ્ગ્લાનિ । પરમહંસગતૌ
શ્રીકૃષ્ણે ॥ ૨૮ ॥

एवमेकादशस्कन्धभावार्थस्य प्रदीपिका ।
स्वाज्ञानध्वान्तभीतेन श्रीधरेण प्रकाशिता ॥ १

‘શંતમાનિ’ પરમ મંગળ (બાળલીલાઓને)–
‘પરમહંસગતૌ’ પરમહંસોની ગતિરૂપ શ્રીકૃષ્ણમાં
॥ ૨૮ ॥

પોતાના અજ્ઞાનના અંધકારથી ભય પામેલા
શ્રીધર દ્વારા આ પ્રમાણે એકાદશ સ્કંધના ભાવાર્થનો
પ્રકાશ કરનારી દીપમાલિકા પ્રકાશિત કરવામાં
આવી છે. ॥ ૧ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्र्यां वैयासिक्यां पारमहंस्यां संहितायां

एकादशस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे एकादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायामेकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

*****

॥ समाप्तोऽयमेकादशः स्कन्धः ॥

*****

॥ श्रीहरिः ॥

मेरा सत् चित् आनंदरूप कोई कोई जाणे रे ॥

जनम मरण मेरा धर्म नहीं है ।

पाप पुण्य मेरा कर्म नहीं है ॥

मैं हूँ साक्षीभूत कोई कोई जाणे रे ॥

पंचकोश से मैं हूँ न्यारा ।

तीन अवस्था से भी न्यारा ॥

अनुपम चित्तस्वरूप कोई कोई जाणे रे ।

मेरा सत् चित् आनंदरूप कोई कोई जाणे रे ॥

श्रीमद्भागवतमहापुराणम्

द्वादशः स्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

कणियुगना राजवंशोनुं वर्णन

॥ श्रीगोपालकृष्णाय नमः ॥

श्रीगुरुं परमानन्दं वन्दे आनन्दविग्रहम् ।
यस्य संनतिमात्रेण चिदानन्दायते वपुः ॥ १

जयन्ति श्रीपरानन्दकृपाऽपाङ्गलसद्दृशः ।
या नित्यमनुवर्तन्ते संपदो विगतादृशः ॥ २
वंशीधरी—श्रीः राधा तया सहितः परानन्दः
श्रीकृष्णः ।

उक्तस्त्रयोदशाध्यायैर्द्वादशे त्वाश्रयः सतः ।
अधिष्ठानावधित्वाभ्यामाश्रयश्चेश्वरः सतः ॥ ३

उक्तो लयावधित्वेन प्राकृतात्यन्तिके लये ।
अधिष्ठानतया चोक्तो महापुरुषवर्णने ॥ ४

तत्रादौ षड्भिरध्यायैः शुकः प्राह परीक्षिते ।
शेषैस्तत्राखिलान्याह सूतः पृष्टोऽथ सत्रिभिः ॥ ५

स्वाश्रयश्रवणे कार्यो न विलम्बो मनीषिणा ।
इत्येतत्कालवैषम्यं चतुर्भिस्तावदुच्यते ॥ ६

॥ श्रीगोपालकृष्णने नमस्कार ॥

જેમને કેવળ પ્રણામ કરવાથી શરીર ચિદ્રૂપ
અને આનંદરૂપ થઈ જાય છે, તે આનંદસ્વરૂપ
શ્રીગુરુ પરમાનંદજીને હું વંદન કરું છું. ॥ ૧ ॥

શ્રીરાધાજી સહિત શ્રીકૃષ્ણના કૃપાપૂર્ણ કટાક્ષોથી
વિલસતાં નેત્રો સર્વના ઉત્કર્ષરૂપે રહેલાં છે, જે નેત્રો
દ્વારા અજ્ઞાન દૂર થયું છે, તે નેત્રો સદાય સતત
ભક્તિ વગેરે સંપત્તિરૂપ છે. ॥ ૨ ॥

બારમા સ્કંધમાં સદ્ગુણે પ્રતીત થતા પ્રપંચના
આશ્રયરૂપ તેમ જ અધિષ્ઠાન અને અવધિરૂપે રહેલા
સત્ના આશ્રયરૂપ ઈશ્વર તેર અધ્યાયથી વર્ણવવામાં
આવ્યા છે. ॥ ૩ ॥

સર્વ પ્રકૃતિના લયરૂપ પ્રાકૃતિક પ્રલય અને
મોક્ષરૂપ આત્યંતિક પ્રલયની અવધિરૂપે અને વિરાટના
વર્ણનમાં સર્વના આધારરૂપે પરમાત્મા વર્ણવવામાં
આવ્યા છે. ॥ ૪ ॥

તેર અધ્યાયોમાં પ્રથમ છ અધ્યાયો દ્વારા
શ્રીશુકદેવજી પરીક્ષિતને માટે કહે છે. તેરમાંથી
બાકીના (સાત) અધ્યાયો દ્વારા સત્રીઓ (શૌનકાદિ
ઋષિઓ) દ્વારા પૂછવામાં આવેલા સૂતજી સર્વ
અપેક્ષિત અર્થ પૂર્ણ કરનારાં આખ્યાનો કહે છે. ॥૫॥

પોતાના આશ્રયરૂપ પરમેશ્વરના શ્રવણમાં વિદ્વાન
દ્વારા વિલંબ ન થવો જોઈએ. કાળે કરેલી બુદ્ધિની
વિષમતાનો ત્યાગ કરવા માટે ચાર અધ્યાયો દ્વારા
કહેવામાં આવે છે. ॥ ૬ ॥

તત્ર તુ પ્રથમે ભાવિ માગધાન્વયભૂમિપાન્ ।
કલિપ્રભાવતઃ પ્રાહ સંકરાદિમલીમસાન્ ॥ ૭

એવંભૂતે સોમવંશે મુકુન્દ-
સ્વૈરક્રીડાવર્ણિતાથો સ એવ ।
વંશો ભાવી વર્ણ્યતે કૃષ્ણભક્તિં
મુક્ત્વા મુક્ત્યૈ વર્ત્મ નાસ્તીતિ વક્તુમ્ ॥ ૮

તદેવં વૈવસ્વતમનુવંશે સોમવંશપ્રસ્તાવેન
શ્રીકૃષ્ણાવતારચરિતાનિ સપ્રપન્નમનુવર્ણિતાનિ,
અથેદાનીં ભાવી સોમવંશઃ કલૌ વિજાતીય-
સંકરાદિમલીમસો વૈરાગ્યદ્વારા શ્રીકૃષ્ણૈકભક્તિ-
નિગમનાયાનુવર્ણ્યતે, તત્ર તુ સોમવંશશાખાસુ
ચિરકાલાનુવર્તિતયા માગધવંશોઽનુક્રમ્યતે, તત્ર
પૂર્વેવંશે ઉપરિચરો વસુસ્તસ્ય બૃહદ્રથસ્તસ્ય
જરાસન્ધસ્તસ્ય સહદેવઃ પુત્રોઽભૂદિત્યુક્તં
નવમસ્કન્ધે । તત્રૈવ સહદેવાન્માર્જારિસ્તતઃ
શ્રુતશ્રવા ઇત્યાદયો રિપુન્જયાન્તા વિંશતિર્ભાવિનો
રાજાનો નિરૂપિતાઃ । (તત્ર રાજા પૃચ્છતિ—
સ્વધામેતિ ॥ ૧ ॥ ઇદાનીં)

રાજોવાચ

સ્વધામાનુગતે કૃષ્ણે યદુવંશવિભૂષણે ।
કસ્ય વંશોઽભવત્ પૃથ્વીયામેતદાચક્ષ્વ મે મુને ॥ ૧
॥ ૧ ॥

તદુપરિતનં વંશં સંકરાદિદોષૈઃ પ્રપન્નયતિ—
યોઽન્ય ઇતિ ।

તેમાં પ્રથમ અધ્યાયમાં કળિયુગના પ્રભાવને
કારણે વર્ણસંકર વગેરે દોષોથી મલિન એવા
મગધવંશના ભાવિ રાજાઓને વર્ણવે છે. ॥ ૭ ॥

આવા (પૂર્વે વર્ણવેલા, પાવન વગેરે
વિશેષણોથી વિશિષ્ટ) ચંદ્રવંશમાં ભગવાને પોતે
(વેદરૂપે) વર્ણવેલી પોતાની (પૂતના વગેરેનો વધ
તથા રાસ વગેરેરૂપ) કીડા છે. આથી શ્રીકૃષ્ણભક્તિને
છોડીને મુક્તિ માટે અન્ય માર્ગ નથી, એમ કહેવા
માટે તે જ (મુક્તિના માર્ગરૂપ) થનારો ચંદ્રવંશ
વર્ણવવામાં આવે છે. ॥ ૮ ॥

આમ, વૈવસ્વત મનુના વંશમાં ચંદ્રવંશની
રજૂઆત દ્વારા શ્રીકૃષ્ણાવતારનાં ચરિત્રો સવિસ્તાર
વર્ણવવામાં આવ્યાં. હવે પછી કળિયુગમાં થનારો
ચંદ્રવંશ વિજાતીય વર્ણસંકર વગેરે મલિનતાવાળો છે.
વૈરાગ્ય દ્વારા એક માત્ર શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ સિદ્ધ કરવા
માટે વારંવાર ચંદ્રવંશ વર્ણવવામાં આવે છે. તે
વર્ણનમાં તો ચંદ્રવંશની શાખાઓમાં દીર્ઘકાળ સુધી
ચાલેલા મગધવંશ(ના રાજાઓ) અનુક્રમે ગણાવવામાં
આવ્યા છે. તેમાં પૂરુવંશમાં ઉપરિચર વસુ, તેનો પુત્ર
બૃહદ્રથ, તેનો પુત્ર જરાસંધ અને તેનો પુત્ર સહદેવ
થયો, એમ નવમા સ્કંધમાં કહેવામાં આવ્યું. તે જ
વંશમાં સહદેવથી માર્જારિ, તેનાથી શ્રુતશ્રવા વગેરે
રિપુંજય સુધીના ભવિષ્યમાં થનારા વીસ રાજાઓ
વર્ણવવામાં આવ્યા છે. તેમના વિષે રાજા (પરીક્ષિત)
પૂછે છે — ‘સ્વધામ ઇતિ ।’

રાજા (પરીક્ષિત) બોલ્યા — હે મુનિ
(શ્રીશુકદેવજી), યદુવંશના આભૂષણરૂપ શ્રીકૃષ્ણ
સ્વધામ સિધાવ્યા ત્યારે પૃથ્વી પર કોનો વંશ થયો,
એ (આપ) મને કહો. ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

(હવે) ઉપર જણાવેલા વંશને વર્ણસંકર
વગેરે દોષોસહિત વિસ્તારપૂર્વક જણાવે છે — ‘ચઃ
અન્યઃ ઇતિ ।’

શ્રીશુક ઉવાચ

યોઽન્યઃ પુરંજયો નામ ભવિષ્યો બારહદ્રથઃ ।
 તસ્યામાત્યસ્તુ શુનકો હત્વા સ્વામિનમાત્મજમ્ ॥ ૨
 પ્રદ્યોતસંજ્ઞં રાજાનં કર્તા યત્ પાલકઃ સુતઃ ।
 વિશાખયૂપસ્તત્પુત્રો ભવિતા રાજકસ્તતઃ ॥ ૩
 રિપુઙ્ગય એવ પુરઙ્ગયઃ । સ્વામિનં પુરઙ્ગયં
 હત્વા સ્વપુત્રં પ્રદ્યોતસંજ્ઞં રાજાનં કરિષ્યતિ ।
 યસ્ય પાલકો નામ સુતો ભવિષ્યતિ ॥ ૨ ॥ ૩ ॥
 નન્દિવર્ધનસ્તત્પુત્રઃ પંચ પ્રદ્યોતના ઇમે ।
 અષ્ટત્રિંશોત્તરશતં ભોક્ષ્યન્તિ પૃથિવીં નૃપાઃ ॥ ૪
 પ્રદ્યોતનાઃ પ્રદ્યોતસંજ્ઞાઃ ॥ ૪ ॥

શિશુનાગસ્તતો ભાવ્યઃ કાકવર્ણસ્તુ તત્સુતઃ ।
 ક્ષેમધર્મા તસ્ય સુતઃ ક્ષેત્રજ્ઞઃ ક્ષેમધર્મજઃ ॥ ૫
 વિધિસારઃ સુતસ્તસ્યાજાતશત્રુર્ભવિષ્યતિ ।
 દર્ભકસ્તત્સુતો ભાવી દર્ભકસ્યાજયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૬
 નન્દિવર્ધન આજેયો મહાનન્દિઃ સુતસ્તતઃ ।
 શિશુનાગા દશૈવૈતે ષષ્ટ્યુત્તરશતત્રયમ્ ॥ ૭
 સમા ભોક્ષ્યન્તિ પૃથિવીં કુરુશ્રેષ્ઠ કલૌ નૃપાઃ ।
 મહાનન્દિસુતો રાજન્ શૂદ્રીગર્ભોદ્ભવો બલી ॥ ૮
 મહાપદ્મપતિઃ કશ્ચિન્નન્દઃ ક્ષત્રવિનાશકૃત્ ।
 તતો નૃપા ભવિષ્યન્તિ શૂદ્રપ્રાયાસ્ત્વધાર્મિકાઃ ॥ ૯
 ॥ ૫ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥

નન્દો નામ કશ્ચિન્મહાપદ્મસંખ્યાયા સેનાયાઃ
 ધનસ્ય વા પતિર્ભવિષ્યતિ । અત એવ મહાપદ્મ
 ઇત્યપિ તસ્ય નામ ॥ ૯ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — બૃહદ્રથના વંશનો
 જે પુરંજય (રિપુંજય) નામનો છેલ્લો રાજા થશે.
 તેનો શુનક નામનો મંત્રી પોતાના સ્વામીને હણીને
 પોતાના પ્રદ્યોત નામના પુત્રને રાજા બનાવશે, જેનો
 પાલક નામનો પુત્ર થશે. તેનો પુત્ર વિશાખયૂપ અને
 તેનો પુત્ર રાજક થશે. ॥ ૨ ॥ ૩ ॥

રિપુંજય જ પુરંજય છે. પોતાના સ્વામી પુરંજયને
 હણીને પ્રદ્યોત નામના પોતાના પુત્રને રાજા બનાવશે,
 જેનો પાલક નામનો પુત્ર થશે. ॥ ૨ ॥ ૩ ॥
 તેનો પુત્ર નંદિવર્ધન થશે. આ પાંચેય 'પ્રદ્યોતન'
 નામના રાજાઓ એકસો આડત્રીસ વર્ષો સુધી
 પૃથ્વીને ભોગવશે. ॥ ૪ ॥

'પ્રદ્યોતનાઃ' પ્રદ્યોત નામના (પ્રદ્યોત, પાલક,
 વિશાખયૂપ, રાજક અને નંદિવર્ધન — આ પાંચ
 રાજાઓ) ॥ ૪ ॥

તેનાથી (નંદિવર્ધનથી) શિશુનાગ થશે. તેનો
 કાકવર્ણ, તેનો પુત્ર ક્ષેમધર્મા, ક્ષેમધર્માનો પુત્ર ક્ષેત્રજ્ઞ
 થશે. ॥ ૫ ॥ તેનો વિધિસાર અને તેનો અજાતશત્રુ
 થશે. તેનો પુત્ર દર્ભક અને દર્ભકનો પુત્ર આજય
 થશે. ॥ ૬ ॥ આજયનો પુત્ર નંદિવર્ધન અને તેનો
 પુત્ર મહાનંદિ થશે. હે કુરુશ્રેષ્ઠ (પરીક્ષિત),
 'શિશુનાગ' નામના આ જ દસ રાજાઓ કળિયુગમાં
 ત્રણસોસાઈઠ વર્ષો સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે.
 હે રાજા, (તેમાંના છેલ્લા) મહાનંદિનો શૂદ્ર સ્ત્રીના
 ગર્ભથી થયેલો કોઈક નંદ નામનો બળવાન
 પુત્ર 'મહાપદ્મ' જેટલી સંખ્યાવાળો ધનપતિ
 ક્ષત્રિયોનો નાશ કરનારો થશે. તે પછીના રાજાઓ
 લગભગ શૂદ્ર જેવા અને અધાર્મિક થશે.
 ॥ ૭ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥

॥ ૫ ॥ ૬ ॥ ૭ ॥ ૮ ॥ નંદ નામનો કોઈક
 રાજા મહાપદ્મ જેટલી સંખ્યાવાળી સેનાનો કે
 ધનનો પતિ થશે. આથી જ તેનું નામ 'મહાપદ્મ'
 પણ છે. ॥ ૯ ॥

વિ. ચક્ર.—આજેય इत्येकारमध्यत्वमार्षम् ।

स एकच्छत्रां पृथिवीमनुल्लंग्घितशासनः ।

शासिष्यति महापद्मो द्वितीय इव भार्गवः ॥ ૧૦

एकमेव छत्रं यस्यां तां पृथिवीं शासिष्यति
पालयिष्यति । क्षत्रोत्सादने दृष्टान्तः—भार्गवः
परशुराम इव ॥ ૧૦ ॥

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ।

य इमां भોक्ष्यन्ति महीं राजानः स्म शतं समाः ॥

समाः संवत्सरान् ॥ ૧૧ ॥ ॥ ૧૧ ॥

नव नन्दान् द्विजः कश्चित् प्रपन्नानुद्धरिष्यति ।

तेषामभावे जगतीं मौर्या भોक्ष्यन्ति वै कलौ ॥ ૧૨

नव नन्दानन्दं च तत्पुत्रांश्चेत्येवं
नव । प्रपन्नान्विश्वस्तान्विख्यातान्वा । द्विजः
कौटिल्यवात्स्यायनादिपर्यायश्चाणक्य उद्धरिष्य-
त्युन्मूलयिष्यति । मौर्या मौर्यसंज्ञाः ॥ ૧૨ ॥

कथं भોक्ष्यन्ति तदाह—स एवेति ।

स एव चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्येऽभिषेक्ष्यति ।

तत्सुतो वारिसारस्तु ततश्चाशોકवर्धनः ॥ ૧૩

सुयशा भविता तस्य संगतः सुयशःसुतः ।

शालिशूकस्ततस्तस्य सोमशर्मा भविष्यति ॥ ૧૪

शतधन्वा ततस्तस्य भविता तद् बृહद्रथः ।

मौर्या ह्येते दश नृपाः सप्तत्रિंशच्छतोत्तरम् ॥ ૧૫

समा भોक्ष्यन्ति પૃથિવીં કલૌ કુરુકુલોદ્વહ ।

अग्निमित्रस्ततस्तस्मात् सुज्येष्ठोऽथ भविष्यति ॥ ૧૬

આજેયમાં વચ્ચેનો ‘એકાર’ આર્ષ છે.

જેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કોઈ નહીં કરી શકે તે બીજા પરશુરામ જેવો મહાપદ્મ એક છત્રવાળી પૃથ્વીનું શાસન કરશે. ॥ ૧૦ ॥

એક જ છત્ર છે જેનું તે પૃથ્વીનું ‘શાસિષ્યતિ’ પાલન કરશે. ક્ષત્રિયોના નાશ માટેનું દૃષ્ટાંત — ‘ભાર્ગવઃ’ પરશુરામ જેવો ॥ ૧૦ ॥

તેના સુમાલ્ય વગેરે આઠ પુત્રો થશે, જે રાજાઓ આ પૃથ્વીને સો વર્ષ સુધી ભોગવશે. ॥ ૧૧ ॥

‘સમાઃ’ વર્ષો ॥ ૧૧ ॥

(ચાણક્ય, કૌટિલ્ય કે વાત્સ્યાયન નામનો) કોઈ એક બ્રાહ્મણ વિશ્વવિખ્યાત નવનંદોને મૂળથી ઉખેડી નાખશે. તેમનો નાશ થતાં કળિયુગમાં મૌર્યવંશી રાજાઓ પૃથ્વીને ભોગવશે. ॥ ૧૨ ॥

‘નવ નન્દાન્’ નંદ અને તેના આઠ પુત્રો, એમ નવ નંદો — ‘પ્રપન્નાન્’ વિશ્વાસ રાખનારા અથવા વિશ્વવિખ્યાત નવ નંદોને ‘દ્વિજઃ’ કૌટિલ્ય, વાત્સ્યાયન વગેરે ચાણક્યના પર્યાય છે. ‘ઉદ્ધરિષ્યન્’ મૂળથી ઉખાડી નાખશે. ‘મૌર્યાઃ’ મૌર્ય નામના ॥ ૧૨ ॥

(પૃથ્વીને) કેવી રીતે ભોગવશે, તે કહે છે — ‘સઃ એવ ઇતિ ।’

તે બ્રાહ્મણ જ (મૌર્યવંશી) ચંદ્રગુપ્તનો રાજ્યાભિષેક કરશે. તેનો (ચંદ્રગુપ્તનો) પુત્ર વારિસાર અને તેનો અશોકવર્ધન, ॥ ૧૩ ॥ તેનો સુયશસ્ અને તે સુયશસ્નો પુત્ર સંગત થશે. તેનાથી (તે સંગતથી) શાલિશુક અને તેનો સોમશર્મા થશે. ॥ ૧૪ ॥ તેનાથી શતધન્વા અને તેનો બૃહદ્રથ થશે. હે કુરુવંશી (પરીક્ષિત), આ દસ મૌર્યવંશી રાજાઓ કળિયુગમાં એકસો સાડત્રીસ વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે. પછી અગ્નિમિત્ર (રાજા થશે) અને તેનાથી સુજ્યેષ્ઠ થશે. ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥

ચન્દ્રગુપ્તં મૌર્યપ્રથમમ્ ॥ ૧૩ ॥ ૧૪ ॥ તેષાં
પञ्चમો દશરથઃ પરાશરાદિભિરુક્તોઽત્રાપ્યનુ-
સંધેયઃ । તેન સહ મૌર્યા દશ । સપ્તત્રિંશચ્છતોત્તરં
સપ્તત્રિંશદુત્તરં શતં સમાઃ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥

વસુમિત્રો ભદ્રકશ્ચ પુલિન્દો ભવિતા તતઃ ।
તતો ઘોષઃ સુતસ્તસ્માદ્ વજ્રમિત્રો ભવિષ્યતિ ॥ ૧૭
॥ ૧૭ ॥

તતો ભાગવતસ્તસ્માદ્ દેવભૂતિરિતિ શ્રુતઃ ।
શુંગા દશૈતે ભોક્ષ્યન્તિ ભૂમિં વર્ષશતાધિકમ્ ॥ ૧૮

વૃહદ્રથસ્ય સેનાપતિઃ પુષ્પમિત્રો નામ
સ્વામિનં વૃહદ્રથં હત્વા રાજ્યં કરિષ્યતિ । સ
ચ શુઙ્ગાનાં પ્રથમઃ । તતોઽગ્નિમિત્રાદયો નવેત્યેવં
શુઙ્ગા દશવર્ષશતાધિકં દ્વાદશાધિકં વર્ષશતમ્
॥ ૧૮ ॥

તતઃ કળ્વાનિયં ભૂમિર્યાસ્યત્યલ્પગુણાન્ નૃપ ।
શુંગં હત્વા દેવભૂતિં કળ્વોઽમાત્યસ્તુ કામિનમ્ ॥ ૧૯
સ્વયં કરિષ્યતે રાજ્યં વસુદેવો મહામતિઃ ।
તસ્ય પુત્રસ્તુ ભૂમિત્રસ્તસ્ય નારાયણઃ સુતઃ ॥ ૨૦

કથં કળ્વાન્યાસ્યતિ તદાહ—શુઙ્ગમિતિ ।
પરસ્ત્રીકામિનં દેવભૂતિનામાનં શુઙ્ગં હત્વા તદમાત્યો
વસુદેવનામા કળ્વો રાજ્યં કરિષ્યતિ ॥ ૧૯ ॥
કાળ્વાનાં ચતુર્થઃ સુશર્મા જ્ઞેયઃ ॥ ૨૦ ॥

ચંદ્રગુપ્ત પ્રથમ મૌર્યવંશી (રાજા થશે). ॥ ૧૩
॥ ૧૪ ॥ તે મૌર્યવંશીઓમાંનો પાંચમો દશરથ,
પરાશર વગેરે નામ દ્વારા વર્ણવવામાં આવ્યો, તેને
અહીં ગણવો જોઈએ. તેની સાથે દસ મૌર્યવંશી
રાજાઓ થયા છે. (ચંદ્રગુપ્ત, વારિસાર, અશોકવર્ધન,
સુયશસ્, દશરથ, સંગત, શાલિશુક, સોમશર્મા, શતધન્વા
અને બૃહદ્રથ— એમ દસ મૌર્યવંશી રાજાઓ)
'સપ્તત્રિંશત્-શત-ઉત્તરમ્' એકસો સાડત્રીસ વર્ષ
॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥

(સુજ્યેષ્ઠનો) વસુમિત્ર, (તેનો) ભદ્રક અને
તેનાથી પુલિંદ થશે. પછી ઘોષ અને તેનાથી તેનો
પુત્ર વજ્રમિત્ર થશે. ॥ ૧૭ ॥ ૧૭ ॥

તેનાથી (વજ્રમિત્રથી) ભાગવત અને તેનાથી
દેવભૂતિ તરીકે પ્રખ્યાત (થશે). આ 'શુંગ' રાજાઓ
પૃથ્વીને એકસો બાર વર્ષ સુધી ભોગવશે. ॥ ૧૮ ॥

બૃહદ્રથનો પુષ્પમિત્ર નામનો સેનાપતિ પોતાના
સ્વામી બૃહદ્રથને હણીને રાજ્ય કરશે અને તે
શુંગોમાં પ્રથમ હશે. પછી અગ્નિમિત્ર વગેરે શુંગ
રાજાઓ 'દશવર્ષશત-અધિકમ્' એકસો દશ અથવા
એકસો બાર વર્ષ ॥ ૧૮ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), પછી આ પૃથ્વી અલ્પ
ગુણોવાળા કણ્વ રાજાઓને પ્રાપ્ત થશે. દેવભૂતિ
નામના પરસ્ત્રીલંપટ શુંગ રાજાને હણીને તેનો
મહાબુદ્ધિશાળી કણ્વવંશી મંત્રી વસુદેવ પોતે રાજ્ય
કરશે. તેનો પુત્ર ભૂમિત્ર અને તેનો પુત્ર નારાયણ
થશે. ॥ ૧૯ ॥ ૨૦ ॥

આ ભૂમિ કણ્વ રાજાઓને કેવી રીતે પ્રાપ્ત
થશે, તે કહે છે — 'શુંગમ્ ઇતિ।' પરસ્ત્રીલંપટ
દેવભૂતિ નામના શુંગ રાજાને હણીને તેનો
વસુદેવ નામનો કણ્વવંશી મંત્રી રાજ્ય કરશે.
॥ ૧૯ ॥ કણ્વ વંશનો ચોથો રાજા સુશર્મા જાણવો.
॥ ૨૦ ॥

કાળવાયના ઇમે ભૂમિં ચત્વારિંશચ્ચ પંચ ચ ।
 શતાનિ ત્રીણિ ભોક્ષ્યન્તિ વર્ષાણાં ચ કલૌ યુગે ॥ ૨૧ ॥
 ઇમે વસુદેવાદયઃ કાળવાયના વર્ષાણાં
 ત્રીણિ શતાનિ પञ્ચચત્વારિંશદ્વર્ષાણિ ચ ભૂમિં
 ભોક્ષ્યન્તિ ॥ ૨૧ ॥
 હત્વા કાળવં સુશર્માણં તદ્ભૃત્યો વૃષલો બલી ।
 ગાં ભોક્ષ્યત્યન્ધ્રજાતીયઃ કંચિત્ કાલમસત્તમઃ ॥ ૨૨ ॥
 કાળવાનામન્તિમં સુશર્માણં હત્વા બલીનામા
 તદ્ ભૃત્યો ગાં ભોક્ષ્યતિ ॥ ૨૨ ॥
 કૃષ્ણનામાથ તદ્ભ્રાતા ભવિતા પૃથિવીપતિઃ ।
 શ્રીશાન્તકર્ણસ્તત્પુત્રઃ પૌર્ણમાસસ્તુ તત્સુતઃ ॥ ૨૩ ॥
 લમ્બોદરસ્તુ તત્પુત્રસ્તસ્માચ્ચિબિલકો નૃપઃ ।
 મેઘસ્વાતિશિચિબિલકાદટમાનસ્તુ તસ્ય ચ ॥ ૨૪ ॥
 અનિષ્ટકર્મા હાલેયસ્તલકસ્તસ્ય ચાત્મજઃ ।
 પુરીષભીરુસ્તત્પુત્રસ્તતો રાજા સુનન્દનઃ ॥ ૨૫ ॥
 ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥
 ચકોરો બહવો યત્ર શિવસ્વાતિરરિન્દમઃ ।
 તસ્યાપિ ગોમતીપુત્રઃ પુરીમાન્ ભવિતા તતઃ ॥ ૨૬ ॥
 મેદશિરાઃ શિવસ્કન્દો યજ્ઞશ્રીસ્તત્સુતસ્તતઃ ।
 વિજયસ્તત્સુતો ભાવ્યશ્ચન્દ્રવિજ્ઞઃ સલોમધિઃ ॥ ૨૭ ॥
 એતે ત્રિંશન્નૃપતયશ્ચત્વાર્યબ્દશતાનિ ચ ।
 ષટ્પંચાશચ્ચ પૃથિવીં ભોક્ષ્યન્તિ કુરુનન્દન ॥ ૨૮ ॥
 યત્ર યેષુ બહુસંજ્ઞેષ્વષ્ટસુ ચરમઃ શિવ-
 સ્વાતિનામા ભવિતા ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥
 સપ્તાભીરા આવભૃત્યા દશ ગર્દભિનો નૃપાઃ ।
 કંકાઃ ષોડશ ભૂપાલા ભવિષ્યન્ત્યતિલોલુપાઃ ॥
 ॥ ૨૯ ॥
 આવભૃત્યાઃ અવભૃતિર્નગરી તદ્રાજાનઃ ॥ ૨૯ ॥

આ કણ્વવંશી રાજાઓ કળિયુગમાં ત્રણસો
 પિસ્તાળીસ વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે. ॥ ૨૧ ॥
 આ વસુદેવ વગેરે કણ્વવંશી રાજાઓ ત્રણસો
 પિસ્તાળીસ વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે. ॥ ૨૧ ॥
 કણ્વ વંશના સુશર્માને હણીને આંધ્ર જાતિનો,
 ‘બલી’ નામનો મહા દુષ્ટ શૂદ્ર ચાકર કેટલાક કાળ
 સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે. ॥ ૨૨ ॥
 કણ્વ વંશના અંતિમ સુશર્મા રાજાને હણીને
 ‘બલી’ નામનો તેનો ચાકર પૃથ્વીને ભોગવશે. ॥ ૨૨ ॥
 પછી કૃષ્ણ નામનો તેનો ભાઈ પૃથ્વીનો પતિ થશે.
 શ્રીશાંતકર્ણ તેનો પુત્ર અને પૌર્ણમાસ તેનો પુત્ર થશે.
 ॥ ૨૩ ॥ હે રાજા, તેનો પુત્ર લંબોદર, તેનાથી ચિબિલક,
 ચિબિલકથી મેઘસ્વાતિ અને તેનો અટમાન થશે.
 ॥ ૨૪ ॥ તેનો અનિષ્ટકર્મા, તેનો હાલેય અને તેનો પુત્ર
 તલક થશે. તેનો પુત્ર પુરીષભીરુ અને પછી તેનો પુત્ર
 સુનંદન રાજા થશે. ॥ ૨૫ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ ૨૫ ॥
 (સુનંદનનો) ચકોર થશે. ‘બહુ’ નામના
 જે રાજાઓમાં શિવસ્વાતિ નામનો અંતિમ રાજા
 થશે. તેનો અરિન્દમ, તેનો પુત્ર ગોમતી અને
 એનાથી પુરીમાન થશે. ॥ ૨૬ ॥ તેનો મેદશિરા,
 તેનો શિવસ્કંદ, તેનો પુત્ર યજ્ઞશ્રી, તેનાથી વિજય,
 તેનો ચંદ્રવિજ્ઞ અને તેનો પુત્ર સલોમધિ થશે.
 ॥ ૨૭ ॥ હે કુરુનંદન પરીક્ષિત, આ ત્રીસ રાજાઓ
 ચારસો છપ્પન વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે. ॥ ૨૮ ॥
 ‘ચત્ર’ જે ‘બહુ’ નામના રાજાઓમાં શિવસ્વાતિ
 નામનો રાજા અંતિમ હશે. ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥
 અવભૃતિ નગરીના સાત આભીરો, દસ ગર્દભી
 રાજાઓ અને સોળ કંકા નામના અતિ લોલુપ
 રાજાઓ થશે. ॥ ૨૯ ॥
 ‘આવભૃત્યાઃ’ અવભૃતિ નગરી — તેના રાજાઓ
 ॥ ૨૯ ॥

તતોઽષ્ટૌ યવના ભાવ્યાશ્ચતુર્દશ તુરુષ્કાઃ ।
 ભૂયો દશ ગુરુઙ્ગાશ્ચ મૌના એકાદશૈવ તુ ॥ ૩૦
 ॥ ૩૦ ॥

એતે ભોક્ષ્યન્તિ પૃથિવીં દશવર્ષશતાનિ ચ ।
 નવાધિકાં ચ નવતિં મૌના એકાદશ ક્ષિતિમ્ ॥ ૩૧
 ભોક્ષ્યન્ત્યબ્દશતાન્યંગ ત્રીણિ તૈઃ સંસ્થિતે તતઃ ।
 કિલિકિલાયાં નૃપતયો ભૂતનન્દોઽથ વંગિરિઃ ॥ ૩૨
 શિશુનન્દિશ્ચ તદ્ભ્રાતા યશોનન્દિઃ પ્રવીરકઃ ।
 ઇત્યેતે વૈ વર્ષશતં ભવિષ્યન્ત્યધિકાનિ ષટ્ ॥ ૩૩

એતે આભીરાદયો મૌનવ્યતિરિક્તાઃ
 પञ्चषष्टિનૃપા એકોનશતાધિકં વર્ષસહસ્રં
 પૃથિવીં ભોક્ષ્યન્તિ । તતઃ પૂર્વોક્તા એવૈકાદશ
 મૌનાસ્ત્રીણ્યબ્દશતાનિ ક્ષિતિં ભોક્ષ્યન્તિ ॥ ૩૧ ॥
 તૈઃ સંસ્થિતે તેષુ મૃતેષુ કિલિકિલાયાં
 પુર્યાં નૃપતયો ભવિષ્યન્તીત્યુત્તરેણાન્વયઃ ॥ ૩૨ ॥
 અધિકાનિ ષટ્વર્ષાણિ ચ ॥ ૩૩ ॥

તેષાં ત્રયોદશ સુતા ભવિતારશ્ચ બાહ્લિકાઃ ।
 પુષ્પમિત્રોઽથ રાજન્યો દુર્મિત્રોઽસ્ય તથૈવ ચ ॥ ૩૪

તેષાં ભૂતનન્દાદીનાં યથાયથં બાહ્લિકનામાન-
 સ્ત્રયોદશ સુતા ભવિષ્યન્તિ । અથ પુષ્પમિત્રો નામાન્યો
 રાજન્યઃ । અસ્ય ચ દુર્મિત્રો નામ પુત્રઃ ॥ ૩૪ ॥

એકકાલા ઇમે ભૂપાઃ સપ્તાન્ધ્રાઃ સપ્ત કૌશલાઃ ।
 વિદૂરપતયો ભાવ્યા નિષધાસ્તત એવ હિ ॥
 ॥ ૩૫ ॥

પછી આઠ યવનો, ચૌદ તુર્કો, વળી પાછા
 દસ ગુરુંડ અને અગિયાર મૌન જાતિના રાજાઓ
 થશે. ॥ ૩૦ ॥ ૩૦ ॥

(મૌન જાતિ સિવાયના) આ (પાંસઠ) રાજાઓ
 એક હજાર નવ્વાણુ વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે
 અને અગિયાર મૌન જાતિના રાજાઓ ત્રણસો વર્ષ
 સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે. હે પ્રિય (પરીક્ષિત), તેઓ
 મૃત્યુ પામશે ત્યાર પછી કિલકિલા નામની નગરીમાં
 ભૂતનંદ, વંગિરિ, ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥ શિશુનંદિ તથા
 તેનો ભાઈ યશોનંદિ અને પ્રવીરક એકસો છ વર્ષ
 સુધી રાજાઓ તરીકે રહેશે. ॥ ૩૩ ॥

મૌન સિવાયના આ આભીર વગેરે પાંસઠ
 રાજાઓ એક હજાર નવ્વાણુ વર્ષ સુધી પૃથ્વીને
 ભોગવશે. પછી પૂર્વોક્ત અગિયાર મૌન રાજાઓ
 ત્રણસો વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે. ॥ ૩૧ ॥ 'તૈઃ
 સંસ્થિતે' તેઓ મૃત્યુ પામશે ત્યારે કિલકિલા નામની
 નગરીમાં રાજાઓ થશે, એમ પછીના શ્લોક (૩૩)
 સાથે સંબંધ છે. ॥ ૩૨ ॥ સો ઉપર અધિક છ
 વર્ષ ॥ ૩૩ ॥

તેમના બાહ્લીક નામના તેર પુત્રો થશે. પછી
 પુષ્પમિત્ર નામનો ક્ષત્રિય અને આ (પુષ્પમિત્ર)નો
 દુર્મિત્ર (નામનો પુત્ર રાજા થશે). ॥ ૩૪ ॥

તે ભૂતનંદ વગેરેના બાહ્લીક નામના યથાયોગ્ય
 તેર પુત્રો થશે. પછી પુષ્પમિત્ર નામનો ક્ષત્રિય
 થશે અને આ (પુષ્પમિત્ર)નો દુર્મિત્ર નામનો પુત્ર
 થશે. ॥ ૩૪ ॥

સાત રાજાઓ આન્ધ્રના, સાત રાજાઓ
 કોશલના, વિદૂરના રાજાઓ અને નિષધના રાજાઓ
 — આ (બાહ્લીકવંશી) રાજાઓ એક જ સમયે રાજ
 કરશે. ॥ ૩૫ ॥

તથા આન્ધ્રાઃ કોશલા વિદૂરપતયો
 નિષધાશ્ચ એતે ચ તત્તદેશનામભિઃ પ્રચ્ચાતા-
 સ્તુલ્યકાલાઃ યજ્ઞમણ્ડલેષુ ભૂપાસ્તત એવ
 તેભ્યો બાહ્લિકેભ્ય એવ ભાવ્યા ભવિષ્યન્તિ ॥ ૩૫ ॥
 માગધાનાં તુ ભવિતા વિશ્વસ્ફૂર્જિઃ પુરંજયઃ ।
 કરિષ્યત્યપરો વર્ણાન્ પુલિન્દયદુમદ્રકાન્ ॥ ૩૬

તતશ્ચ માગધાનાં તુ રાજા વિશ્વસ્ફૂર્જિર્નામ
 ભવિતા । સ ચાપૂર્વોક્તાત્પુરજ્ઞયાદપરઃ પુરજ્ઞય
 ઇતિ પ્રસિદ્ધઃ સન્વર્ણાન્બ્રાહ્મણાદીન્પુલિન્દયદુ-
 મદ્રકસંજ્ઞાન્લેચ્છપ્રાયાન્કરિષ્યતિ । અપરાનિતિ
 પાઠે અન્યાન્પુલિન્દાદિસંજ્ઞાન્વર્ણાન્કરિષ્યતીત્યર્થઃ
 ॥ ૩૬ ॥

પ્રજાશ્ચાબ્રહ્મભૂયિષ્ઠાઃ સ્થાપયિષ્યતિ દુર્મતિઃ ।
 વીર્યવાન્ ક્ષત્રમુત્સાદ્ય પદ્મવત્યાં સ વૈ પુરિ ।
 અનુગંગામાપ્રયાગં ગુપ્તાં ભોક્ષ્યતિ મેદિનીમ્ ॥ ૩૭

કિંચૈવં કૃત્વાઽબ્રહ્મભૂયિષ્ઠા અત્રૈવર્ણ્ય-
 પ્રચુરાઃ સતીઃ પ્રજાઃ સ્થાપયિષ્યતિ પાલયિષ્યતિ ।
 સ ચ પદ્મવત્યાં પુરિ વસન્ અનુગઙ્ગાં ગઙ્ગા-
 દ્વારમારભ્ય પ્રયાગપર્યન્તં ગુપ્તાં પાલિતાં મેદિનીં
 ભોક્ષ્યતિ ॥ ૩૭ ॥

સૌરાષ્ટ્રાવન્ત્યામીરાશ્ચ શૂરા અર્બુદમાલવાઃ ।
 વ્રાત્યા દ્વિજા ભવિષ્યન્તિ શૂદ્રપ્રાયા જનાધિપાઃ ॥ ૩૮

તદનન્તરં ચ સૌરાષ્ટ્રાદિદેશવર્તિનો દ્વિજા
 વ્રાત્યા ઉપનયનરહિતા ભવિષ્યન્તિ ॥ ૩૮ ॥

આન્ધ્ર, કોશલ, વિદૂર અને નિષધના આ
 સમકાલીન રાજાઓ તે તે દેશના નામથી પ્રખ્યાત
 થઈ, ખંડો તથા મંડળોમાં થશે. તેઓ બાહ્લીક
 વંશમાંથી જ ‘ભાવ્યાઃ’ થશે. ॥ ૩૫ ॥

મગધવંશી રાજાઓમાં તો વિશ્વસ્ફૂર્જિ બીજા
 પુરંજયના નામે પ્રસિદ્ધ થશે અને બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોને
 મહદંશે પુલિંદ, યદુ અને મદ્રક નામના મ્લેચ્છો જેવા
 કરી નાખશે. ॥ ૩૬ ॥

ત્યાર પછી મગધવંશીઓમાં તો વિશ્વસ્ફૂર્જિ
 નામનો રાજા થશે. તે પૂર્વોક્ત પુરંજયથી બીજા પુરંજય
 તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈને બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોને લગભગ
 પુલિંદ, યદુ, મદ્રક નામના મ્લેચ્છો જેવા કરી
 નાખશે. ‘અપરાન્’ પાઠમાં બ્રાહ્મણાદિ અન્ય વર્ણોને
 લગભગ પુલિંદ, યદુ, મદ્રક નામના મ્લેચ્છો જેવા
 કરી નાખશે. ॥ ૩૬ ॥

તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો રાજા ત્રિવર્ણની (બ્રાહ્મણ,
 ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય) ન હોય તેવી (શૂદ્ર) પ્રજાઓનું
 પાલન કરશે. પરાક્રમી એવો તે ક્ષત્રિયોનો નાશ
 કરીને પદ્માવતી નગરીમાં વસીને હરદ્વારથી માંડીને
 પ્રયાગપર્યંત રક્ષાયેલી ભૂમિને ભોગવશે. ॥ ૩૭ ॥

વળી, આમ કરીને (બ્રાહ્મણાદિ વર્ણોને
 મ્લેચ્છપ્રાય કરીને) ‘અબ્રહ્મભૂયિષ્ઠાઃ’ ત્રિવર્ણની ન
 હોય તેવી પ્રજાઓનું ‘સ્થાપયિષ્યતિ’ પાલન કરશે.
 વળી, તે પદ્માવતી નગરીમાં વસવાટ કરતો
 ‘અનુગંગામ્’ હરદ્વારથી પ્રયાગપર્યંત રક્ષાયેલી પૃથ્વીને
 ભોગવશે. ॥ ૩૭ ॥

સૌરાષ્ટ્ર, અવંતી, આભીર, શૂર, અર્બુદ અને
 માળવાના દ્વિજો (બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો)
 ઉપનયન (જનોઈ) રહિત થઈ જશે અને અનેક
 રાજાઓ શૂદ્રતુલ્ય થઈ જશે. ॥ ૩૮ ॥

ત્યાર પછી સૌરાષ્ટ્ર વગેરે પ્રાંતોમાં વસનારા
 દ્વિજો ‘વ્રાત્યાઃ’ જનોઈ વગરના થઈ જશે. ॥ ૩૮ ॥

સિન્ધોસ્તટં ચન્દ્રભાગાં કૌન્તીં કાશ્મીરમણ્ડલમ્ ।
 ભોક્ષ્યન્તિ શૂદ્રા વ્રાત્યાદ્યા મ્લેચ્છાશ્ચાબ્રહ્મવર્ચસઃ ॥
 ॥ ૩૯ ॥

અબ્રહ્મવર્ચસો વેદાચારશૂન્યાઃ ॥ ૩૯ ॥

તુલ્યકાલા ઇમે રાજન્ મ્લેચ્છપ્રાયાશ્ચ ભૂમૃતઃ ।
 એતેઽધર્માનૃતપરાઃ ફલ્ગુદાસ્તીવ્રમન્યવઃ ॥ ૪૦

ઇમે ચ મ્લેચ્છપ્રાયા ભૂમૃતસ્તુલ્યકાલા
 ભવિષ્યન્તિ । કિંચ, એતે સર્વેઽધર્માનૃતપરા
 અધર્મેઽનૃતે ચ પરિનિષ્ઠિતાઃ ફલ્ગુદા
 અલ્પદાતારઃ ॥ ૪૦ ॥

સ્ત્રીબાલગોદ્વિજઘ્નાશ્ચ પરદારધનાદૃતાઃ ।
 ઉદિતાસ્તમિતપ્રાયા અલ્પસત્ત્વાલ્પકાયુષઃ ॥ ૪૧

ઉદિતાસ્તમિતપ્રાયા હર્ષશોકાદિબહુલાઃ
 ॥ ૪૧ ॥

અસંસ્કૃતાઃ ક્રિયાહીના રજસા તમસા વૃતાઃ ।
 પ્રજાસ્તે ભક્ષયિષ્યન્તિ મ્લેચ્છા રાજન્યરૂપિણઃ ॥ ૪૨

અસંસ્કૃતા ગર્ભાધાનાદિસંસ્કારરહિતાઃ । પ્રજા
 ભક્ષયિષ્યન્તિ ધનાદ્યપહારાદિના પીડયિષ્યન્તિ
 ॥ ૪૨ ॥

તન્નાથાસ્તે જનપદાસ્તચ્છ્રીલાચારવાદિનઃ ।
 અન્યોન્યતો રાજભિશ્ચ ક્ષયં યાસ્યન્તિ પીડિતાઃ ॥ ૪૩

સિંધુ તથા ચંદ્રભાગા નદીના તટવર્તી પ્રદેશો,
 કૌન્તીપુરી અને કાશ્મીરમંડળને શૂદ્રો, ઉપનયનરહિત
 મનુષ્યો વગેરે તથા વેદાચારથી રહિત મ્લેચ્છો
 ભોગવશે. ॥ ૩૯ ॥

‘અબ્રહ્મવર્ચસઃ’ વેદાચારથી રહિત મનુષ્યો
 ॥ ૩૯ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), લગભગ મ્લેચ્છ જેવા
 આ સમકાલીન રાજાઓ અધર્મ અને અસત્યપરાયણ,
 અલ્પ દાન કરનારા અને અત્યંત ક્રોધવાળા થશે.
 ॥ ૪૦ ॥

અને આ મ્લેચ્છપ્રાય રાજાઓ સમકાલીન થશે.
 વળી, આ સર્વ ‘અધર્મ-અનૃતપરાઃ’ અધર્મમાં અને
 અસત્યમાં સ્થિત થયેલા, ‘ફલ્ગુદાઃ’ અલ્પ પ્રમાણમાં
 દાન કરનારા, ॥ ૪૦ ॥

(આ રાજાઓ) સ્ત્રીઓ, બાળકો, ગાયો તથા
 બ્રાહ્મણોનો નાશ કરનારા, પારકી સ્ત્રી અને પારકું
 ધન લઈ લેવામાં આદરવાળા, પુષ્કળ હર્ષ તથા
 શોકવાળા, અલ્પ શક્તિ અને અલ્પ આયુષ્યવાળા
 થશે. ॥ ૪૧ ॥

‘ઉદિત-અસ્તમિતપ્રાયાઃ’ પુષ્કળ હર્ષ તથા
 શોકવાળા ॥ ૪૧ ॥

ગર્ભાધાન વગેરે સંસ્કારોથી રહિત, ક્રિયાબ્રષ્ટ
 અને રજોગુણ તથા તમોગુણથી વ્યાપેલા તે રાજાઓના
 વેશમાં રહેલા મ્લેચ્છો પ્રજાઓનાં ધન વગેરે હરી
 લઈને તેમને પીડા આપશે. ॥ ૪૨ ॥

‘અસંસ્કૃતાઃ’ ગર્ભાધાનાદિ સંસ્કારોથી રહિત,
 પ્રજાઓને ‘ભક્ષયિષ્યન્તિ’ ધન વગેરે હરી લેવા
 દ્વારા તેમને પીડા આપશે. ॥ ૪૨ ॥

(વર્ણન કરવામાં આવેલા) તે રાજાઓ જે દેશના
 હશે તે દેશમાં રહેનારા મનુષ્યો તેવા જ સ્વભાવ,
 આચાર અને ભાષાવાળા બનીને એકબીજાથી અને
 રાજાઓથી પીડાઈને નાશ પામશે. ॥ ૪૩ ॥

કિંચ, તન્નાથા: તે નાથા યેષાં તે જનપદા
દેશવર્તિનો મનુષ્યાસ્તચ્છીલાચારવાદિનસ્તેષામિવ
શીલમાચરો વાદશ્ચ તદ્વન્ત: ॥ ૪૩ ॥

વળી, 'તત્-નાથા:' તે રાજાઓ જે દેશના
હશે તે 'જનપદા:' દેશમાં રહેનારા મનુષ્યો 'તત્
શીલ-આચારવાદિન:' તે રાજાઓના જેવા સ્વભાવ,
આચાર અને ભાષાવાળા ॥ ૪૩ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वादशस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

કળિયુગના ધર્મ

द्वितीये तु कलेर्दोषवृद्धौ कल्क्यवतारतः ।
अधर्मिष्ठे जने नष्टे पुनः कृतयुगागमः ॥ १

કલિના દોષોની વૃદ્ધિ થતાં કલ્કિ અવતારથી
અધર્મનિષ્ઠ મનુષ્યોનો નાશ થતાં ફરીથી સત્યયુગ
આવશે, (તે કથા) બીજા અધ્યાયમાં છે. ॥ ૧ ॥

कलिधर्मान्प्रपञ्चयति—ततश्चेत्यादिना ।

કળિયુગના ધર્મોને વિસ્તારથી સમજાવે છે —
'તત: ચ ઇતિ।' વગેરે દ્વારા.

श्रीशुक उवाच

ततश्चानुदिनं धर्मः सत्यं शौचं क्षमा दया ।
कालेन बलिना राजन् नङ्क्षयत्यायुर्बलं स्मृतिः ॥ १
॥ १ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — હે રાજા (પરીક્ષિત),
બળવાન કાળને કારણે હવે પછી દિવસે દિવસે
ધર્મ, સત્ય, પવિત્રતા, ક્ષમા, દયા, આયુષ્ય, બળ
અને સ્મરણશક્તિ નાશ પામશે. ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

वित्तमेव कलौ नृणां जन्माचारगुणोदयः ।
धर्मन्यायव्यवस्थायां कारणं बलमेव हि ॥ २

કળિયુગમાં ધન જ મનુષ્યોનાં જન્મ, આચાર
તથા ગુણોના ઉદયરૂપ ગણાશે અને ધર્મ તથા
ન્યાયની વ્યવસ્થામાં બળ જ કારણરૂપ મનાશે. ॥ ૨ ॥

धर्मन्याययोर्व्यवस्थायां बलमेव ॥ २ ॥

ધર્મ અને ન્યાયની વ્યવસ્થામાં બળ જ (કારણરૂપ
મનાશે). ॥ ૨ ॥

दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुर्मायैव व्यावहारिके ।
स्त्रीत्वे पुंस्त्वे च हि रतिर्विप्रत्वे सूत्रमेव हि ॥ ३

પતિપત્નીના સંબંધમાં (એકબીજાની) રુચિ
કારણરૂપ થશે. વ્યવહારમાં છળકપટ જ (નિપુણતા
ગણાશે). રતિકૌશલ્ય સ્ત્રીપુરુષની શ્રેષ્ઠતા ગણાશે.
જનોઈ ધારણ કરવી એ જ બ્રાહ્મણત્વનું લક્ષણ
મનાશે. ॥ ૩ ॥

दाम्पत्ये भार्यापतिभावेऽभिरुचिरेव हेतुर्न

'દામ્પત્યે' પતિ અને પત્નીના સંબંધમાં
(એકબીજાની) રુચિ જ કારણરૂપ થશે. કુળ,
ગોત્ર (શીલ, યોગ્યતા) વગેરે કારણરૂપ નહીં થાય.

કુલગોત્રાદિઃ । વ્યાવહારિકે ક્રયવિક્રયાદૌ ।
સ્ત્રીત્વે પુંસ્ત્વે ચ તયોઃ શ્રૈષ્ઠ્યે રતિકૌશલમેવ
હેતુર્ન કુલમાચારો વા ॥ ૩ ॥

લિંગમેવાશ્રમચ્ચાતાવન્યોન્યાપત્તિકારણમ્ ।
અવૃત્ત્યા ન્યાયદૌર્બલ્યં પાણ્ડિત્યે ચાપલં વચઃ ॥ ૪

આશ્રમાણાં ચ્ચાતાૌ જ્ઞાને લિઙ્ગમેવ દણ્ડા-
જિનાદિકં હેતુર્ન ત્વાચારવિશેષઃ । અન્યોન્યા-
પત્તિકારણં ચાશ્રમાદાશ્રમાન્તરપ્રાસૌ ચ કારણમ્ ।
યદ્વા બહૂદકહંસાદીનામન્યોન્યાપતૌ નમસ્કારા-
દિવ્યવહારે કારણમ્ । અવૃત્ત્યા મુદ્રાર્પણાદિ-
દાનાસામર્થ્યેન ન્યાયે દૌર્બલ્યં પરાજયઃ । ચાપલં
વચો બહુભાષણમ્ ॥ ૪ ॥

અનાઢ્યતૈવાસાધુત્વે સાધુત્વે દમ્ભ એવ તુ ।
સ્વીકાર એવ ચોદ્વાહે સ્નાનમેવ પ્રસાધનમ્ ॥ ૫

‘વ્યાવહારિકે’ વ્યવહારને લગતી લેવડદેવડમાં (સચ્ચાઈ અને ઈમાનદારી નહીં પણ છળકપટ જ નિપુણતા ગણાશે). સ્ત્રીત્વ અને પુરુષત્વ, તે બંનેની શ્રેષ્ઠતામાં રતિકૌશલ્ય જ કારણરૂપ ગણાશે, પરંતુ કુળ (ગોત્ર) કે આચાર કારણરૂપ નહીં મનાય. ॥ ૩ ॥

(સંન્યસ્ત વગેરે) આશ્રમોની ઓળખાણમાં (દંડ, મૃગચર્મ વગેરે) ચિહ્ન જ કારણરૂપ રહેશે તેમ જ એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જવા માટે (પણ) ચિહ્ન (જ મુખ્ય) કારણરૂપ રહેશે. ધન (વગેરેની લાંચ) આપવાનું સામર્થ્ય ન હોય તો ન્યાય મેળવવામાં પરાજય થશે અને (ચાલાકીયુક્ત) વાચાળતા પાંડિત્યમાં ખપશે. ॥ ૪ ॥

(સંન્યસ્ત વગેરે) આશ્રમોની ‘ચ્ચાતાૌ’ ઓળખાણમાં દંડ, મૃગચર્મ વગેરે કારણરૂપ રહેશે પણ તે આશ્રમોનો વિશિષ્ટ આચાર કારણરૂપ નહીં રહે. ‘અન્યોન્યાપત્તિકારણમ્’ એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જવા માટે ચિહ્ન જ મુખ્ય કારણ રહેશે. અથવા બહૂદક, હંસ વગેરેને ‘અન્યોન્યાપતૌ’ પરસ્પર નમસ્કાર વગેરે વ્યવહારમાં ચિહ્ન જ મુખ્ય કારણરૂપ રહેશે. ‘અવૃત્ત્યા’ ધન વગેરે લાંચ આપવાનું સામર્થ્ય ન હોવાને કારણે ન્યાય મેળવવામાં ‘દૌર્બલ્યમ્’ જીત નહીં થાય. ‘ચાપલં વચઃ’ (ચાલાકીયુક્ત) વાચાળતા (પંડિતાઈ ગણાશે પણ વિદ્યાભ્યાસથી પાંડિત્ય નહીં ગણાય.) ॥ ૪ ॥

ગરીબાઈ જ ગુનેગાર હોવામાં કારણરૂપ બનશે. દંભ (પાખંડ) તો સજ્જનતામાં ખપશે. વિવાહમાં એકબીજાની સ્વીકૃતિ જ પર્યાપ્ત થશે, (શાસ્ત્રીય વિધિવિધાન નહીં). (કેશકલાપ અને વસ્ત્રાભૂષણથી શરીરને) અલંકૃત કરવું તે જ સ્નાન ગણાશે. ॥ ૫ ॥

અસાધુત્વે ચૌર્યાદ્યભિયોગે । પ્રસાધન-
મલંકારઃ ॥ ૫ ॥

દૂરે વાર્યયનં તીર્થં લાવણ્યં કૈશધારણમ્ ।
ઉદરમ્ભરતા સ્વાર્થઃ સત્યત્વે ધાષ્ટ્યમેવ હિ ॥ ૬

દૂરે વર્તમાનં વાર્યયનં જલાશયસ્તીર્થં, ન
તુ ગુર્વાદિ । સ્વાર્થઃ પુરુષાર્થઃ ॥ ૬ ॥

દાક્ષ્યં કુટુમ્બભરણં યશોઽર્થે ધર્મસેવનમ્ ।
એવં પ્રજાભિર્દુષ્ટાભિરાકીર્ણે ક્ષિતિમણ્ડલે ॥ ૭

બ્રહ્મવિટ્ક્ષત્રશૂદ્રાણાં યો બલી ભવિતા નૃપઃ ।
પ્રજા હિ લુબ્ધૈ રાજન્યૈર્નિર્ઘૃગૈર્દસ્યુધર્મભિઃ ॥ ૮

આચ્છિન્નદારદ્રવિણા યાસ્યન્તિ ગિરિકાનનમ્ ।
શાકમૂલામિષક્ષૌદ્રફલપુષ્પાષ્ટિભોજનાઃ ॥ ૯

॥ ૭ ॥ ૮ ॥ આચ્છિન્ના અપહતા દારા
દ્રવિણાનિ ચ યાસાં તાઃ । અષ્ટિર્બીજમ્ ॥ ૯ ॥

અનાવૃષ્ટ્યા વિનદ્ભક્ષ્યન્તિ દુર્ભિક્ષકરપીડિતાઃ ।
શીતવાતાતપપ્રાવૃદ્ધિમૈરન્યોન્યતઃ પ્રજાઃ ॥ ૧૦
॥ ૧૦ ॥

ક્ષુત્તૃદ્ભ્યાં વ્યાધિભિશ્ચૈવ સન્તપ્સ્યન્તે ચ ચિન્તયા ।
ત્રિંશદ્વિંશતિવર્ષાણિ પરમાયુઃ કલૌ નૃણામ્ ॥
॥ ૧૧ ॥ ૧૧ ॥

‘અસાધુત્વે’ ચોરી વગેરેના પ્રસંગમાં (ગરીબ
જ ગુનેગાર ગણાશે). ‘પ્રસાધનમ્’ વેશભૂષા (જ
સ્નાન ગણાશે). ॥ ૫ ॥

દૂર રહેલું તળાવ તીર્થ મનાશે. (સુંદર) કેશ
ધારણ કરવા તે સૌંદર્ય ગણાશે. પોતાનું પેટ ભરવું
એ પુરુષાર્થ ગણાશે. ધૃષ્ટતાથી વાત કરવી તે
સત્યતામાં ખપશે. ॥ ૬ ॥

દૂર રહેલું ‘વારિ-અયનમ્’ જળાશય તીર્થ
મનાશે; પણ ગુરુ (માતા, પિતા) વગેરે તીર્થરૂપ
નહીં મનાય. ‘સ્વાર્થઃ’ પુરુષાર્થ ॥ ૬ ॥

કુટુંબનું ભરણપોષણ કરવું એ દક્ષતા (નિપુણતા)
ગણાશે. યશ માટે ધર્મનું સેવન કરવામાં આવશે.
ભૂમંડળ આમ દુષ્ટ પ્રજાઓથી વ્યાપી જશે ત્યારે
॥ ૭ ॥ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રમાં જે
બળવાન હશે તે રાજા થશે અને લોભી, નિર્દય તેમ
જ લૂંટારુ રાજાઓ દ્વારા જેમની પત્નીઓ અને ધન
આંચકી લેવામાં આવ્યાં છે, તેવી પ્રજાઓ પહાડોમાં
અને વનોમાં જશે અને શાક, મૂળ, માંસ, મધ, ફળ,
ફૂલ, બિયાનું ભોજન કરશે. ॥ ૮ ॥ ૮ ॥

॥ ૭ ॥ ૮ ॥ ‘આચ્છિન્ના’ આંચકી લેવામાં
આવ્યાં છે પત્નીઓ તથા ધન જેમનાં તે પ્રજાઓ –
‘અષ્ટિઃ’ બિયું ॥ ૯ ॥

દુષ્કાળ અને (રાજાઓના) કરથી પીડાયેલી
પ્રજાઓ અનાવૃષ્ટિથી, ઠાઠથી, વાયુથી, તડકાથી,
વરસાદથી તથા હિમથી અને એકબીજા સાથે લડીને
નાશ પામશે. ॥ ૧૦ ॥ ૧૦ ॥

ભૂખ અને તરસથી, રોગોથી અને ચિંતાથી
(પ્રજા) દુઃખી થઈ જશે. મનુષ્યોનું લાંબામાં લાંબુ
આયુષ્ય કળિયુગમાં વીસથી ત્રીસ વર્ષનું થશે.
॥ ૧૧ ॥ ૧૧ ॥

ક્ષીયમાણેષુ દેહેષુ દેહિનાં કલિદોષતઃ ।
 વર્ણાશ્રમવતાં ધર્મે નષ્ટે વેદપથે નૃણામ્ ॥ ૧૨
 પાઘ્વણ્ડપ્રચુરે ધર્મે દસ્યુપ્રાયેષુ રાજસુ ।
 ચૌર્યાનૃતવૃથાહિંસાનાનાવૃત્તિષુ વૈ નૃષુ ॥ ૧૩
 શૂદ્રપ્રાયેષુ વર્ણેષુ છાગપ્રાયાસુ ધેનુષુ ।
 ગૃહપ્રાયેષ્વાશ્રમેષુ યૌનપ્રાયેષુ બન્ધુષુ ॥ ૧૪
 અણુપ્રાયાસ્વોષધીષુ શમીપ્રાયેષુ સ્થાસ્નુષુ ।
 વિદ્યુત્પ્રાયેષુ મેઘેષુ શૂન્યપ્રાયેષુ સન્નસુ ॥ ૧૫
 ઙ્ઠ્યં કલૌ ગતપ્રાયે જને તુ ઝરધર્મિણિ ।
 ધર્મત્રાણાય સત્ત્વેન ભગવાનવતરિષ્યતિ ॥ ૧૬

ક્ષીયમાણેષ્વિત્યાદીનામિત્થં કલૌ ગતપ્રાય
 ઙ્ઠિતિ પન્નમેનાન્વયઃ । ક્ષીયમાણેષ્વલ્પપ્રાયેષુ ॥ ૧૨ ॥
 દસ્યુપ્રાયેષુ ચૌરતુલ્યેષુ । ચૌર્યાનૃતવૃથાહિંસાઘ્વા
 નાનાવૃત્તયો યેષાં તેષુ ॥ ૧૩ ॥ છાગપ્રાયાસુ પ્રમાણતઃ
 ક્ષીરતશ્ચાજાતુલ્યાસુ ॥ ૧૪ ॥ અણુપ્રાયાસુ
 શ્યામાકતુલ્યાસુ । સ્થાસ્નુષુ વૃક્ષેષુ । વિદ્યુત્પ્રાયેષુ
 તલ્લિદ્ધુલેષુ । શૂન્યપ્રાયેષુ ધર્માદિરહિતેષુ સન્નસુ
 ગૃહેષુ ॥ ૧૫ ॥ જને તુ ઝરધર્મિણિ દુઃસહચેષ્ટિતે
 કલૌ ગતપ્રાયે સમાપ્તપ્રાયે ॥ ૧૬ ॥

જ્યારે કળિયુગના દોષોથી દેહધારીઓના દેહ
 ક્ષીણવત્ થઈ જશે, વર્ણો તથા આશ્રમીઓના ધર્મ
 અને મનુષ્યોનો વેદમાર્ગ નાશ પામશે, ॥ ૧૨ ॥
 જ્યારે ધર્મ અત્યંત પાખંડવાળો થશે, રાજાઓ
 લૂંટારા જેવા થશે, મનુષ્યો ચોરી, અસત્ય, વ્યર્થ
 હિંસા વગેરે અનેક (કુકર્મો)થી આજીવિકા કરશે,
 ॥ ૧૩ ॥ જ્યારે (બધા) વર્ણો શૂદ્ર જેવા થઈ જશે,
 ગાયો બકરીઓ જેવી થઈ જશે, (સંન્યાસ વગેરે)
 આશ્રમો ગૃહસ્થાશ્રમ જેવા થઈ જશે, વિવાહથી
 થયેલા સંબંધીઓને જ સંબંધીઓ માનવામાં આવશે,
 ॥ ૧૪ ॥ જ્યારે ઔષધીઓ સૂક્ષ્મવત્ થઈ જશે, વૃક્ષો
 ખીજડા જેવાં થઈ જશે, વાદળો વધુ પડતી વીજળીવાળાં
 થઈ જશે અને ઘરો (વેદધ્વનિ, અતિથિસત્કાર વગેરેથી
 રહિત હોઈ) ઉજ્જડ જેવાં થઈ જશે, ॥ ૧૫ ॥
 માણસો દુઃસહ ચેષ્ટાવાળા થઈ જશે અને આમ જ્યારે
 કળિયુગ સમાપ્ત થવા આવશે ત્યારે ધર્મનું રક્ષણ કરવા
 માટે ભગવાન સત્ત્વગુણથી અવતાર લેશે. ॥ ૧૬ ॥

‘ક્ષીયમાણેષુ’ (દેહધારીઓના દેહ) જ્યારે ક્ષીણ
 થઈ જશે વગેરેનો, ‘કલૌ ગતપ્રાયે’ કળિયુગ જ્યારે
 લગભગ પૂરો થવા આવશે ત્યારે — એમ આનાથી
 પાંચમા શ્લોક (૧૬) સાથે સંબંધ છે. ‘ક્ષીયમાણેષુ’
 ક્ષીણવત્ થશે ત્યારે ॥ ૧૨ ॥ ‘દસ્યુપ્રાયેષુ’ જ્યારે
 (રાજાઓ) લૂંટારા જેવા થશે ત્યારે ચોરી, અસત્ય,
 વ્યર્થ હિંસા વગેરે અનેક કુકર્મોવાળી આજીવિકા છે
 જેમની તેવા તેઓ થશે. ॥ ૧૩ ॥ ‘છાગપ્રાયાસુ’
 કદમાં બકરી જેવી નાની અને ઓછું દૂધ આપનારી
 ગાયો જ્યારે થશે, ॥ ૧૪ ॥ ‘અણુપ્રાયાસુ’ જ્યારે
 અતિશય અલ્પ ગુણોવાળી (ઔષધિઓ) થશે,
 ‘સ્થાસ્નુષુ’ જ્યારે વૃક્ષો ખીજડા જેવાં થશે, ‘વિદ્યુત્પ્રાયેષુ’
 જ્યારે (વાદળો) પ્રચુર વીજળીવાળા થશે, ‘શૂન્યપ્રાયેષુ’
 ઘરો જ્યારે ધર્મ વગેરેથી રહિત ‘સન્નસુ’ થશે,
 ॥ ૧૫ ॥ માણસો જ્યારે ‘ઝરધર્મિણિ’ દુઃસહ
 ચેષ્ટાવાળા થશે અને કળિયુગ ‘ગતપ્રાયે’ જ્યારે
 સમાપ્ત થવા આવશે ત્યારે ॥ ૧૬ ॥

एतत्प्रपञ्चयति चतुर्भिः—

चराचरगुरोर्विष्णोरीश्वरस्याखिलात्मनः ।
धर्मत्राणाय साधूनां जन्म कर्मापनुत्तये ॥ १७

ચરાચરગુરોરીશ્વરસ્યેતિ ચ । ધર્મત્રાણે
હેતુઃ—ગુરુત્વેશ્વરત્વયોરુપપાદનમખિલસ્ય વિશ્વ-
સ્યાત્મનઃ કારણસ્યેતિ । એવંભૂતસ્ય વિષ્ણોર્જન્મ
સાધૂનાં ધર્મત્રાણાય । ધર્મત્રાણપ્રયોજનમાહ—
કર્માપનુત્તયે મોક્ષાય ॥ ૧૭ ॥

सम्भलग्राममुख्यस्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
भवने विष्णुयशसः कल्किः प्रादुर्भविष्यति ॥ १८

શમ્ભલગ્રામે મુખ્યસ્ય પ્રધાનસ્ય નામ્ના
વિષ્ણુયશસો બ્રાહ્મણસ્ય । ભવને ગૃહે ॥ ૧૮ ॥

धर्मत्राणप्रकारमाह—अश्वमिति ।

अश्वमाशुगमारुह्य देवदत्तं जगत्पतिः ।
असिनाऽसाधुदमनमष्टैश्वर्यगुणान्वितः ॥ १९

વિચરનાશુના ક્ષોણ્યાં હયેનાપ્રતિમદ્યુતિઃ ।
નૃપલિંગચ્છદો દસ્યૂન્ કોટિશો નિહ્નિષ્યતિ ॥ ૨૦

(ભગવાન અવતાર લેશે,) આ વાત વિસ્તારથી
ચાર શ્લોકો વડે સમજાવે છે —

સ્થાવર અને જંગમના ગુરુ, સમગ્ર વિશ્વના
આત્મા (કારણ) અને જગન્નિયંતા શ્રીવિષ્ણુભગવાનનો
જન્મ ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટે અને સત્પુરુષોને મોક્ષ
આપવા માટે થાય છે. ॥ ૧૭ ॥

સ્થાવર અને જંગમના ગુરુ અને ઈશ્વરનો
(જન્મ) — ધર્મનું રક્ષણ કરવા માટેનું કારણ —
સર્વનું ગુરુત્વ અને સર્વનું નિયંતૃત્વ સિદ્ધ કરવાનું
સમગ્ર વિશ્વના ‘આત્મનઃ’ કારણરૂપ દર્શાવવા માટે
છે. આવા વિષ્ણુનો જન્મ સત્પુરુષોના ધર્મનું
રક્ષણ કરવા માટે થાય છે. ધર્મનું રક્ષણ કરવા
માટેનું પ્રયોજન જણાવે છે — ‘કર્મ-અપનુત્તયે’
(કલ્યાણના પ્રતિબંધક) કર્મોને દૂર કરીને મોક્ષ
આપવા માટે ॥ ૧૭ ॥

શંભલ ગામમાં વિષ્ણુયશા નામના શ્રેષ્ઠ ભૂદેવ
એવા મહાત્માના ગૃહે (ભગવાન વિષ્ણુ) ‘કલ્કિ’
રૂપે પ્રાદુર્ભાવ પામશે. ॥ ૧૮ ॥

શંભલ ગામમાં ‘મુખ્યસ્ય’ શ્રેષ્ઠ એવા વિષ્ણુયશા
બ્રાહ્મણના ‘ભવને’ ગૃહે ॥ ૧૮ ॥

ધર્મનું રક્ષણ કરવાનો પ્રકાર જણાવે છે —
‘અશ્વમ્ ઇતિ ।’

અપ્રતિમ (સર્વોત્કૃષ્ટ) કાંતિવાળા, (અણિમાદિ)
આઠ ઐશ્વર્ય અને (સત્યસંકલ્પાદિ) ગુણોથી
યુક્ત જગત્પતિ (ભગવાન કલ્કિ) (ઈન્દ્રાદિ) દેવોએ
આપેલા, શીઘ્રગામી અને દુષ્ટોનું દમન કરવામાં
સાધનરૂપ એવા (દેવદત્ત) અશ્વ પર આરૂઢ થઈને
પૃથ્વી પર વિચરણ કરતા, રાજાના વેશમાં
છુપાયેલા કરોડો ચોરોને તલવારથી મારી નાખશે.

॥ ૧૮ ॥ ૨૦ ॥

અસાધવો દમ્યન્તે યેન તમશ્વમારુહ્યાસિના
 દસ્યૂન્કોટિશો નિહનિષ્યતીત્યુત્તરેગાન્વયઃ ।
 અસાધુદમન ઇતિ પાઠે કલ્કવિશેષણમ્ ।
 અણિમાદ્યષ્ટૈશ્વર્યાણિ ગુણાશ્ચ સત્યસંકલ્પ-
 ત્વાદયસ્તૈરન્વિતઃ ॥ ૧૯ ॥ તત્પ્રપન્નઃ—આશુના
 શીઘ્રગામિના તેન હયેનાશ્વેન ક્ષોણ્યાં પૃથિવ્યાં
 વિચરન્ । નૃપલિંગ્ચ્છદો રાજવેષ્છન્નાન્ ॥ ૨૦ ॥

તતશ્ચ પુનઃ કૃતયુગપ્રવૃત્તિં વક્તુમાહ—
 અથેતિ સાર્ધાભ્યામ્ ।

અથ તેષાં ભવિષ્યન્તિ મનાંસિ વિશદાનિ વૈ ।
 વાસુદેવાંગરાગાતિપુણ્યગન્ધાનિલસ્પૃશામ્ ।
 પૌરજાનપદાનાં વૈ હતેષ્વચ્ચિલદસ્યુષુ ॥ ૨૧ ॥

તેષાં પૌરજાનપદાનાં મનાંસિ વિશદાનિ
 ભવિષ્યન્તિ । તત્ર હેતુઃ—વાસુદેવસ્યાઙ્ગરાગેણ
 ચન્દનાદિનાતિપુણ્યગન્ધો યોઽનિલસ્તં સ્પૃશન્તીતિ
 તથા તેષામ્ ॥ ૨૧ ॥

તેષાં પ્રજાવિસર્ગશ્ચ સ્થવિષ્ઠઃ સમ્ભવિષ્યતિ ।
 વાસુદેવે ભગવતિ સત્ત્વમૂર્તૌ હૃદિ સ્થિતે ॥ ૨૨ ॥

સ્થવિષ્ઠઃ સ્થૂલઃ ॥ ૨૨ ॥

કૃતયુગપ્રવૃત્તિમાહ—યદાવતીર્ણ ઇતિ ।

યદાવતીર્ણો ભગવાન્ કલ્કિર્ધર્મપતિર્હરિઃ ।
 કૃતં ભવિષ્યતિ તદા પ્રજાસૂતિશ્ચ સાત્ત્વિકી ॥ ૨૩ ॥

જેના દ્વારા દુષ્ટોનું દમન કરવામાં આવશે તે
 અશ્વ ઉપર આરૂઢ થઈ તલવારથી કરોડો લૂંટારાઓને
 મારી નાખશે, એમ પછીના શ્લોક (૨૦) સાથે અન્વય
 છે. ‘અસાધુદમનઃ’ પાઠમાં, (દુષ્ટોનું દમન કરનાર)
 કલ્કિ ભગવાનનું વિશેષણ બને છે. અણિમાદિ આઠ
 ઐશ્વર્યો અને સત્યસંકલ્પાદિ ગુણો — તેમનાંથી યુક્ત
 ॥ ૧૯ ॥ તે જ સમજાવે છે — ‘આશુના’
 શીઘ્રગામી એવા તે ‘હયેન’ અશ્વ પર આરૂઢ થઈને
 ‘ક્ષોણ્યામ્’ પૃથ્વી પર વિચરણ કરતા ‘નૃપલિંગચ્છદઃ’
 રાજાના વેશમાં છુપાયેલા (લૂંટારા) ઓને ॥ ૨૦ ॥

ત્યાર પછી ફરીથી સત્યયુગની પ્રવૃત્તિ વર્ણવવા
 માટે દોઢ શ્લોકથી કહે છે — ‘અથ ઇતિ ।’

પછી બધા ચોરો નાશ પામશે ત્યારે ભગવાન
 વાસુદેવના વિલેપનની અતિ પવિત્ર સુગંધવાળા
 વાયુના સ્પર્શથી નગરવાસી અને દેશવાસી જનોનાં
 મન નિર્મળ બનશે. ॥ ૨૧ ॥

તે નગરવાસી અને દેશવાસી જનોનાં મન
 નિર્મળ થશે. તે માટેનું કારણ — ભગવાન વાસુદેવના
 ચંદન વગેરે અંગરાગ (વિલેપન)ની અતિ પવિત્ર
 સુગંધવાળો વાયુ, તે વાયુને જે સ્પર્શ કરે છે, તેવા
 તેઓનાં (મન નિર્મળ થશે). ॥ ૨૧ ॥

જ્યારે સત્ત્વમૂર્તિ ભગવાન વાસુદેવ તેમનાં
 હૃદયમાં વિરાજમાન થશે ત્યારે તેમની (પુત્રાદિરૂપ)
 પ્રજાસૃષ્ટિ (પૂર્વની જેમ) હૃષ્ટપુષ્ટ (અને બળવાન)
 થશે. ॥ ૨૨ ॥

‘સ્થવિષ્ઠઃ’ હૃષ્ટપુષ્ટ ॥ ૨૨ ॥

સત્યયુગની શરૂઆત વર્ણવે છે — ‘યદા
 અવતીર્ણઃ ઇતિ ।’

જ્યારે ધર્મના રક્ષક (અને સર્વનું દુઃખ હરી
 લેનારા, મનોહર) શ્રીહરિ અવતાર લેશે ત્યારે
 સત્યયુગ પ્રવૃત્ત થશે અને સત્ત્વગુણી પ્રજાની ઉત્પત્તિ
 થશે. ॥ ૨૩ ॥

પ્રજાનાં સૂતિઃ પ્રસૂતિઃ ॥ ૨૩ ॥

તદવતારકાલોપલક્ષણમાહ— યદા

ચન્દ્રશ્ચેતિ ।

યદા ચન્દ્રશ્ચ સૂર્યશ્ચ તથા તિષ્ઠ્યબૃહસ્પતી ।

૯કરાશૌ સમેષ્યન્તિ તદા ભવતિ તત્ કૃતમ્ ॥ ૨૪

તિષ્ઠ્યઃ પુષ્યઃ । અયમર્થઃ—ચન્દ્રસૂર્ય-
બૃહસ્પતીનાં યદા પુષ્યનક્ષત્રે યોગસ્તદા
તત્કૃતયુગં ભવિષ્યતિ । યદ્યપિ ચ પ્રતિદ્વાદશાબ્દં
કર્કરાશૌ બૃહસ્પતૌ વર્તમાને દ્વિત્રાસ્વમાવાસ્યાસુ
તેષાં ત્રયાણામપિ પુષ્યયોગઃ સંભવતિ, તથાપિ
તેષાં સહ પ્રવેશોઽત્ર વિવક્ષિતઃ । સમેષ્યન્તીતિ
વચનાત્ । અતો નાતિપ્રસન્નઃ ॥ ૨૪ ॥

૯વં નવમસ્કન્ધમારખ્યાનુક્રાન્તં વૈવસ્વત-
મનોર્વશદ્વયં નિગમયતિ—યેઽતીતા ઇતિ ।

યેઽતીતાવર્તમાના યે ભવિષ્યન્તિ ચ પાર્થિવાઃ ।

તે ત ઉદ્દેશતઃ પ્રોક્તા વંશીયાઃ સોમસૂર્યયોઃ ॥ ૨૫

ઉદ્દેશતઃ સંક્ષેપતઃ ॥ ૨૫ ॥

કલિયુગાવાન્તરવિશેષં વક્તુમાહ—
આરખ્યેત્યાદિના ।

આરખ્ય ભવતો જન્મ યાવન્નન્દાભિષેચનમ્ ।

૯તદ્ વર્ષસહસ્રં તુ શતં પંચદશોત્તરમ્ ॥ ૨૬

વર્ષસહસ્રં પચ્ચદશોત્તરં શતં ચેતિ કયાપિ
વિવક્ષયાવાન્તરસંખ્યેયમ્ । વસ્તુતસ્તુ પરીક્ષિન્નન્દ-
યોરન્તરં દ્વાભ્યાં ન્યૂનં વર્ષાણાં સાર્ધસહસ્રં ભવતિ ।
યતઃ પરીક્ષિત્સમકાલં માગધં માર્જારિમારખ્ય

પ્રજાની 'સૂતિઃ' ઉત્પત્તિ ॥ ૨૩ ॥

તે અવતારના સમયનું સૂચક ચિહ્ન વર્ણવે
છે— 'યદા ચન્દ્રઃ ચ ઇતિ ।'

જ્યારે ચંદ્ર, સૂર્ય અને બૃહસ્પતિનો પુષ્ય નક્ષત્રમાં
યોગ થઈ તેઓ એક રાશિમાં એક સાથે આવશે
ત્યારે સત્યયુગ આવશે. ॥ ૨૪ ॥

'તિષ્ઠ્યઃ' પુષ્ય — અર્થ આ છે — ચંદ્ર, સૂર્ય
અને બૃહસ્પતિનો જ્યારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં યોગ થશે
ત્યારે સત્યયુગ થશે. જો કે દર બાર વર્ષે કર્કરાશિમાં
બૃહસ્પતિ હોય ત્યારે બે-ત્રણ અમાસોમાં પણ તે
ત્રણેયનો પુષ્યયોગ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ છતાં અહીં
તે ત્રણેયનો એક સાથે પ્રવેશ કહેવાની ઈચ્છા છે તે
કારણે 'સમેષ્યન્તિ' કહેવામાં આવ્યું છે. આથી આ
ઘટના અન્યત્ર લાગુ પડવાનો પ્રસંગ નહીં આવે. ॥ ૨૪ ॥

આમ, નવમા સ્કંધમાં આરંભથી શરૂ કરેલા
વૈવસ્વત મનુના બે વંશો વિષે નિર્ણય આપે છે —
'યે અતીતાઃ ઇતિ ।'

સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશના ભૂતકાળના, વર્તમાન-
કાળના અને ભવિષ્યકાળમાં થનારા જે રાજાઓ
છે તે (હે રાજા, તમને) સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવ્યા.
॥ ૨૫ ॥

'ઉદ્દેશતઃ' સંક્ષેપથી ॥ ૨૫ ॥

કળિયુગની આંતરિક વિશેષતા વર્ણવવા માટે
કહે છે — 'આરખ્ય' વગેરે દ્વારા.

તમારા જન્મથી માંડીને નંદરાજાના અભિષેક
સુધીમાં અગિયારસો પંદર વર્ષ વીતી ગયાં હશે. ॥ ૨૬ ॥

કોઈ પણ રીતે કહેવાની ઈચ્છાથી અગિયારસો
પંદર વર્ષ આ અંદરની વચ્ચેની સંખ્યા છે. વસ્તુતઃ
પરીક્ષિત અને નંદ વચ્ચે દોઢ હજારમાં બે ઓછાં
અર્થાત્ ચૌદસો અઠાણુ વર્ષોનું અંતર છે કારણ કે
પરીક્ષિતના સમકાલીન મગધરાજ માર્જારિથી શરૂ
કરીને રિપુંજય સુધીના વીસ રાજાઓ હજાર વર્ષ

રિપુઙ્ગયાન્તા વિંશતિરાજાનઃ સહસ્રસંવત્સરં
 ભોક્ષ્યન્તીત્યુક્તં નવમસ્કન્ધે—‘યે બાર્હદ્રથભૂપાલા
 ભાવ્યાઃ સાહસ્રવત્સરમ્’ ઇતિ । તતઃ પરં પઞ્ચ
 પ્રદ્યોતના અષ્ટત્રિંશોત્તરં શતમ્ । શિશુનાગાશ્ચ
 ષષ્ટ્યુત્તરશતત્રયં ભોક્ષ્યન્તિ પૃથિવીમિત્યત્રૈવોક્ત-
 ત્વાત્ ॥ ૨૬ ॥

કલેઃ પ્રવૃત્તિં વૃદ્ધિં ચ નિરૂપયિતું
 કાલજ્ઞાનોપલક્ષણમાહ—સપ્તર્ષીણાં ત્વિતિ ।

સપ્તર્ષીણાં તુ યૌ પૂર્વો દૃશ્યેતે ડદિતૌ દિવિ ।
 તયોસ્તુ મધ્યે નક્ષત્રં દૃશ્યતે યત્ સમં નિશિ ॥ ૨૭

તેનૈવ ઋષયો યુક્તાસ્તિષ્ઠન્ત્યબ્દશતં નૃણામ્ ।
 તે ત્વદીયે દ્વિજાઃ કાલે અધુના ચાશ્રિતા મઘાઃ ॥ ૨૮

અયમર્થઃ—પ્રાગગ્રશકટાકારં તારાસપ્તકં
 સપ્તર્ષિમણ્ડલમ્ । તત્ર કિંચિદુન્નતેષાગ્રસ્થાનીયો
 મરીચિઃ । તતઃ પશ્ચાદાનમ્રયુગકન્ધરાકારો
 વસિષ્ઠઃ સભાર્યઃ । તતઃ પશ્ચાદીષદુન્ન-
 તેષામૂલસ્થાનીયોઽઙ્ગિરાઃ । તતઃ પશ્ચાચ્ચતુર-
 સ્તતારાચતુષ્કે ઈશાન્યામત્રિઃ । તતો દક્ષિણતઃ
 પુલસ્ત્યઃ । પુલસ્ત્યાત્પશ્ચિમતઃ પુલહઃ । તત
 ઉત્તરતઃ ક્રતુઃ । એવં સ્થિતે તેષાં મધ્યે યૌ પૂર્વો
 ઉદયસમયે પ્રથમમુદિતૌ દૃશ્યેતે પુલહક્રતુસંજૌ
 તયોસ્તુ મધ્યે તયોઃ પૂર્વયોસ્તુ મધ્યે યત્સમં

સુધી (પૃથ્વીને) ભોગવશે, એમ નવમા સ્કંધમાં કહ્યું
 છે — ‘જે રાજાઓ બૃહદ્રથના વંશમાં થઈ એક
 હજાર વર્ષ સુધી રાજ્ય કરશે.’ (શ્રીમદ્ ભા.
 ૯/૨૨/૪૯) તે પછી પાંચ પ્રદ્યોતન રાજાઓ એકસો
 આડત્રીસ વર્ષ સુધી અને શિશુનાગ રાજાઓ ત્રણસો
 સાઈઠ વર્ષ સુધી પૃથ્વીને ભોગવશે, એમ અહીં જ
 કહેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

(૧૦૦૦+૧૩૮+૩૬૦=૧૪૯૮ વર્ષ થાય છે.)

કળિયુગનો આરંભ અને વૃદ્ધિનું નિરૂપણ કરવા
 માટે સમયને જાણવાનું સૂચક ચિહ્ન જણાવે છે —
 ‘સપ્તર્ષીણામ્ તુ ઇતિ ।’

આકાશમાં સપ્તર્ષિઓમાં ઉદય સમયે પ્રથમ
 ઊગેલા જે બે તારાઓ (ક્રતુ અને પુલહ) દેખાય છે,
 તે બંનેની વચ્ચે (દક્ષિણોત્તર રેખામાં) રાત્રે સમપ્રદેશમાં
 જે નક્ષત્ર દેખાય છે, ॥ ૨૭ ॥ તેની (તે નક્ષત્રની)
 સાથે જ સપ્તર્ષિઓ મનુષ્યોનાં સો વર્ષ સુધી જોડાયેલા
 રહે છે. તે સપ્તર્ષિ (દ્વિજો) હમણાં તમારા સમયમાં
 મઘા નક્ષત્રમાં છે. ॥ ૨૮ ॥

આ અર્થ છે — પહેલાં આગળ ગાડાના આકારનું
 સાત તારાઓનું ઝુમખું સપ્તર્ષિમંડળ છે. તેમાં થોડા
 ઉપરના સ્થાનમાં સૌથી પ્રથમ ઋષિ મરીચિ છે.
 પછી પાછળ સહેજ નમેલું કંધરાકાર યુગલ ભાર્યા
 (અરંધતી) સહિત વસિષ્ઠ ઋષિ છે. તે પછી સહેજ
 ઉપર તેમના મૂળ સ્થાનમાં અંગિરા ઋષિ છે. તે
 પછી ચાર તારાઓના ચોકઠાના ઈશાન ખૂણામાં
 અત્રિઋષિ છે. તેમની દક્ષિણે પુલસ્ત્યઋષિ છે.
 પુલસ્ત્યઋષિની પશ્ચિમે પુલહઋષિ છે. તેમની ઉત્તર
 દિશામાં ક્રતુઋષિ છે. તેઓ આ પ્રમાણે ગોઠવાયેલા
 છે ત્યારે તેમની વચ્ચે ‘યૌ પૂર્વો’ ઉદય સમયે પ્રથમ
 ઊગેલા ક્રતુ-પુલહ નામના જે બે તારાઓ દેખાય છે,
 ‘તયોસ્તુ મધ્યે’ તે બંનેની પૂર્વમાં વચ્ચે ‘યત્ સમમ્’

દક્ષિણોત્તરેચ્છાયાં સમદેશાવસ્થિતમશ્વિન્યાદિષુ
 યદન્યતમં નક્ષત્રં દૃશ્યતે, તેન તથૈવ યુક્તા
 ઋષયઃ નૃણામબ્દશતં તિષ્ઠન્તિ, તે ચ
 દ્વિજાસ્ત્વદીયે કાલેઽધુના મઘા આશ્રિતા
 વર્તન્તે ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥

વિષ્ણોર્ભગવતો ભાનુઃ કૃષ્ણાચ્છ્યોઽસૌ દિવં ગતઃ ।
 તદાઽવિશત્ કલિલોકં પાપે યદ્ રમતે જનઃ ॥ ૨૯

તેષુ મઘાસુ વર્તમાનેષુ સત્સુ યદા
 વિષ્ણોર્ભાનુર્ભાતીતિ ભાનુઃ શુદ્ધસત્ત્વાત્મકો દેહો
 દિવં વૈકુણ્ઠં ગતસ્તદા કલિયુગમવિશત્ ।
 યદ્યસ્મિન્યુગે જનઃ પાપે રમતે ઇતિ કલિયુગસ્ય
 લક્ષણમ્ ॥ ૨૯ ॥

નનુ શ્રીકૃષ્ણે પૃથિવ્યાં વર્તમાનેઽપિ
 સંધ્યારૂપેણ કલિઃ પ્રવિષ્ટ એવાસીત્, સત્યમ્,
 તથાપિ તાવત્તસ્ય પરાક્રમો નાભવદિત્યાહ—
 યાવદિતિ ।

યાવત્ સ પાદપદ્માભ્યાં સ્પૃશન્નાસ્તે રમાપતિઃ ।
 તાવત્ કલિવૈ પૃથિવીં પરાક્રાન્તું ન ચાશકત્ ॥ ૩૦

પરાક્રાન્તુમભિભવિતુમ્ ॥ ૩૦ ॥

અતો યથોક્ત એવ કલિપ્રવેશકાલ
 ઇત્યાહ—યદા દેવર્ષય ઇતિ ।

યદા દેવર્ષયઃ સપ્ત મઘાસુ વિચરન્તિ હિ ।
 તદા પ્રવૃત્તસ્તુ કલિદ્વાદશાબ્દશતાત્મકઃ ॥ ૩૧

દક્ષિણોત્તર રેખામાં સમ પ્રદેશમાં રહેલાં અશ્વિની
 વગેરે નક્ષત્રોમાં જે ‘અન્યતમં’ એક નક્ષત્ર દેખાય
 છે, તેની સાથે તે જ રીતે તે ઋષિઓ મનુષ્યોનાં સો
 વર્ષ સુધી જોડાયેલા રહે છે. તે સપ્તર્ષિઓ તમારા
 સમયમાં હમણાં મઘા નક્ષત્રમાં છે. ॥ ૨૭ ॥ ૨૮ ॥

ભગવાન શ્રીવિષ્ણુનો શ્રીકૃષ્ણ નામનો શુદ્ધ
 સત્ત્વમય દેહ વૈકુંઠલોકમાં ગયો ત્યારે કળિયુગે
 લોકમાં પ્રવેશ કર્યો, કે જે યુગમાં મનુષ્ય પાપ
 કરવામાં આનંદ પામે છે. ॥ ૨૮ ॥

તે મઘા નક્ષત્ર પ્રવર્તમાન હતું ત્યારે, જે પ્રકાશે
 તે ભાનુ એવા તે શ્રીવિષ્ણુનો ‘ભાનુઃ’ શુદ્ધ સત્ત્વમય
 દેહ જ્યારે ‘દિવમ્’ વૈકુંઠલોકમાં ગયો ત્યારે કળિયુગે
 પ્રવેશ કર્યો. ‘યત્’ જે યુગમાં મનુષ્ય પાપ કરવામાં
 આનંદ પામે છે. આ કળિયુગનું લક્ષણ છે. ॥ ૨૮ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે શ્રીકૃષ્ણ જ્યારે
 પૃથ્વી પર વિરાજમાન હતા ત્યારે પણ સંધ્યાંશરૂપે
 કળિયુગ લોકમાં પ્રવિષ્ટ થયો જ હતો ને! સાચી
 વાત છે, (કળિયુગ લોકમાં પ્રવિષ્ટ થયો હતો) તેમ
 છતાં તે સમયે તેનું પરાક્રમ કરી શક્યો ન હતો,
 એમ કહે છે — ‘યાવત્ ઇતિ ।’

જ્યાં સુધી રમાનાથ એવા તે (ભગવાન વિષ્ણુ)
 પોતાના ચરણકમળ વડે આ પૃથ્વીનો સ્પર્શ કરતા
 હતા, ત્યાં સુધી કળિયુગ પૃથ્વીને પોતાનું સામર્થ્ય
 દર્શાવવા માટે શક્તિમાન ન હતો. ॥ ૩૦ ॥

‘પરાક્રાન્તુમ્’ પોતાનું સામર્થ્ય દર્શાવવા માટે
 ॥ ૩૦ ॥

આથી કહેવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે જ કળિયુગનો
 પ્રવેશકાળ છે, એમ કહે છે — ‘યદા દેવર્ષયઃ ઇતિ ।’

જ્યારે સાત દેવર્ષિઓ (સપ્તર્ષિઓ) મઘા નક્ષત્રમાં
 આવ્યા ત્યારે જ દેવતાઓના બારસો વર્ષનો કળિયુગ
 શરૂ થયો. ॥ ૩૧ ॥

દ્વાદશાબ્દશતાત્મક ઇતિ । દિવ્યેન માનેન
સંધ્યાસંધ્યાંશાભ્યાં સહ યો દ્વાદશાબ્દશતાત્મકઃ
સ કલિસ્તદા સંધ્યામતિક્રમ્ય પ્રવિષ્ટ ઇત્યર્થઃ
॥ ૩૧ ॥

કલેઃ પ્રવેશકાલમુક્ત્વા તસ્ય વૃદ્ધિ-
કાલમાહ—યદેતિ ।

યદા મઘાભ્યો યાસ્યન્તિ પૂર્વાષાઢાં મહર્ષયઃ ।
તદા નન્દાત્ પ્રભૃત્યેષ કલિર્વૃદ્ધિં ગમિષ્યતિ ॥ ૩૨

તદા પ્રઘોતનાત્ પ્રભૃતિ વૃદ્ધિં ગચ્છન્નન્દાત્
પ્રભૃત્યતિવૃદ્ધિં ગમિષ્યતીત્યર્થઃ ॥ ૩૨ ॥

નનુ યદા કલેર્લિઙ્ગમુપલબ્ધં તદૈવ પ્રવિષ્ટ
ઇતિ યુક્તમ્, તતઃ પૂર્વમેવ પ્રવેશસ્તતઃ પરં
વૃદ્ધિરિત્યત્ર કિં પ્રમાણં તત્રાહ—યસ્મિન્નિતિ ।

યસ્મિન્ કૃષ્ણો દિવં યાતસ્તસ્મિન્નેવ તદાહનિ ।
પ્રતિપન્નં કલિયુગમિતિ પ્રાહુઃ પુરાવિદઃ ॥ ૩૩

પ્રતિપન્નં પ્રવિષ્ટમિતિ જ્ઞાતમ્ । પુરાવિદઃ
પૂર્વજ્ઞાતારઃ ॥ ૩૩ ॥

કલેરનન્તરં કૃતયુગપ્રવેશમાહ—
દિવ્યાબ્દાનામિતિ ।

દિવ્યાબ્દાનાં સહસ્રાન્તે ચતુર્થે તુ પુનઃ કૃતમ્ ।
ભવિષ્યતિ યદા નૃણાં મન આત્મપ્રકાશકમ્ ॥ ૩૪

ચતુર્થે કલૌ પ્રવેશનાબ્દપરિમિતેનાંશેનાપિ
સહાતીતે સતીત્યર્થઃ । કૃતયુગપ્રવેશચિહ્નમાહ—
યદા નૃણાં મન આત્મપ્રકાશકં ભવિષ્યતિ તદેતિ
॥ ૩૪ ॥

‘દ્વાદશ-અબ્દ-શત-આત્મકઃ ઇતિ ।’ દેવતાઓના
માપથી સંધ્યા અને સંધ્યાંશ સહિત જે બારસો
વર્ષ પર્યંતનો છે, તે કળિયુગ તે સમયે સંધ્યાને
અતિક્રમીને (ઓળંગીને) પ્રવિષ્ટ થયો, એમ અર્થ
છે. ॥ ૩૧ ॥

કળિયુગનો પ્રવેશકાળ કહીને તેનો વૃદ્ધિકાળ
વર્ણવે છે — ‘યદા ઇતિ ।’

સપ્તર્ષિઓ જ્યારે મઘા નક્ષત્રમાંથી પૂર્વાષાઢા
નક્ષત્રમાં જશે ત્યારે નંદ વગેરેના સમયથી (અતિશય)
વૃદ્ધિ પામશે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રઘોત વગેરેના સમયથી વૃદ્ધિ પામતો કળિયુગ
નંદ વગેરેના સમયથી અતિશય વૃદ્ધિ પામશે, એમ
અર્થ છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે જ્યારે કળિયુગનું
લક્ષણ જણાવું ત્યારે તે પ્રવેશ્યો, એમ કહેવું યોગ્ય
છે. તેનાથી પૂર્વે પ્રવેશ થયો અને ત્યાર પછી વૃદ્ધિ
થઈ, એ માટે શું પ્રમાણ છે? તે માટે ઉત્તર આપે
છે — ‘યસ્મિન્ ઇતિ ।’

પૂર્વકાળને જાણનારા વિદ્વાનો કહે છે કે ભગવાન
શ્રીકૃષ્ણ જે દિવસે વૈકુંઠમાં પધાર્યા તે જ દિવસે, તે
જ ક્ષણે કળિયુગ પ્રવેશ્યો છે. ॥ ૩૩ ॥

‘પ્રતિપન્નમ્’ પ્રવેશ્યો છે, એમ જાણ્યું છે.
‘પુરાવિદઃ’ પૂર્વકાળને જાણનારા વિદ્વાનો ॥ ૩૩ ॥
કળિયુગ પછી સત્યયુગનો પ્રવેશ થશે, એમ
કહે છે — ‘દિવ્ય-અબ્દાનામ્ ઇતિ ।’

દેવતાઓનાં એક હજાર વર્ષના અંતે (આ)
ચોથો કળિયુગ વીતી જશે ત્યારે મનુષ્યોનું મન
આત્માનો પ્રકાશ કરનારું થશે. ॥ ૩૪ ॥

‘ચતુર્થે’ ચોથો કળિયુગ પ્રવેશ્યો ત્યારથી
સંધ્યાંશના ગણાયેલા વર્ષો સહિત કળિયુગ વીતી
જશે ત્યારે, એમ અર્થ છે. સત્યયુગના પ્રવેશનું લક્ષણ
કહે છે — જ્યારે મનુષ્યોનું મન આત્માનો પ્રકાશ
કરનારું થશે ત્યારે (સત્યયુગ આવશે). ॥૩૪॥

રાજવંશોક્તાં સ્થિતિં બ્રાહ્મણાદિવંશેષ્વપ્ય-
તિદિશતિ—ઇત્યેષ ઇતિ ।

ઇત્યેષ માનવો વંશો યથા સંખ્યાયતે ભુવિ ।
તથા વિદ્શૂદ્રૂવિપ્રાણાં તાસ્તા જ્ઞેયા યુગે યુગે ॥ ૩૫

યથા યાભિરુચ્ચનીચાવસ્થાભિઃ । તાસ્તા
અવસ્થાઃ । વંશા ઇતિ વા પાઠઃ ॥ ૩૫ ॥

एतत्कीर्तनस्य वैराग्योपयोगितामाह—
एतेषामिति ।

एतेषां नामलिंगानां पुरुषाणां महात्मनाम् ।
कथामात्रावशिष्टानां कीर्तिरिव स्थिता भुवि ॥ ३६

नामैव लिङ्गं ज्ञापकं येषां तेषां
कथामात्रेणैवावशिष्टानां कीर्तिरिव स्थिता न तु
राज्यं पुत्रादयो वा ॥ ३६ ॥

कलावुत्सन्नानां राजवंशानां पुनः
प्रवृत्तिप्रकारमाह—

देवापिः शन्तनोर्भ्राता मरुश्चेक्ष्वाकुवंशजः ।
कलापग्राम आसाते महायोगबलान्वितौ ॥ ३७

देवापिः सोमवंशजः । मरुस्तु सूर्यवंशजः ।
कलापग्रामो नाम योगिनामावासः प्रसिद्धः
॥ ૩૭ ॥

ताविहैत्य कलेरन्ते वासुदेवानुશિક્ષિતૌ ।
વર્ણાશ્રમયુતં ધર્મં પૂર્વવત્ પ્રથયિષ્યતઃ ॥ ૩૮

॥ ૩૮ ॥

કહેવામાં આવેલી રાજવંશોની સ્થિતિ બ્રાહ્મણ
વગેરે વંશોની સ્થિતિનું પણ સૂચન કરે છે —
'ઇતિ एषः इति ।'

વૈવસ્વત મનુનો આ વંશ જે પ્રમાણે ઉચ્ચ-
નીચ અવસ્થાઓથી કહેવામાં આવ્યો તે જ પ્રમાણે
પૃથ્વી પર પ્રત્યેક યુગમાં બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને
શૂદ્રોની પણ તે તે અવસ્થાઓ સમજવી. ॥ ૩૫ ॥

જે ઉચ્ચ-નીચ અવસ્થાઓથી કહેવાય છે તે
અવસ્થાઓ — અથવા (તાઃ તાઃ ને બદલે વંશાઃ
પાઠ છે. (બ્રાહ્મણાદિ વંશો સમજવા.) ॥ ૩૫ ॥

वैराग्य थवा माटे आ वंशोनी कथा उपयोगी
છે, એમ કહે છે — 'एतेषाम् इति ।'

નામ એ જ જેમની ઓળખાણ છે તેવા માત્ર
કથારૂપે રહી ગયેલા મહાત્મા પુરુષોની પૃથ્વી પર
કીર્તિ જ રહી ગઈ છે. ॥ ૩૬ ॥

नाम એ જ 'लिङ्गम्' ઓળખાણ છે જેમની તેવા
માત્ર કથારૂપે જ રહી ગયેલા (મહાત્મા)ઓની કીર્તિ
જ રહી ગઈ છે પરંતુ રાજ્ય, પુત્ર વગેરે રહ્યાં નથી.
(માટે તેમના પ્રત્યે મોહ રાખવો નહીં.) ॥ ૩૬ ॥

કળિયુગમાં નાશ પામેલા રાજવંશોની પ્રવૃત્તિના
પ્રકારનું ફરીથી વર્ણન કરે છે —

શંતનુના ભાઈ (ચંદ્રવંશી) દેવાપિ અને ઈક્ષ્વાકુ
વંશમાં જન્મેલા (સૂર્યવંશી) મરુ, મહાયોગબળથી
યુક્ત થયેલા તે બંને (બદરિકાશ્રમમાં) કલાપગ્રામમાં
રહે છે. ॥ ૩૭ ॥

સોમ અર્થાત્ ચંદ્રવંશમાં જન્મેલા દેવાપિ અને
સૂર્યવંશમાં જન્મેલા મરુ, કલાપગ્રામ નામનું યોગીઓનું
પ્રસિદ્ધ નિવાસસ્થાન ॥ ૩૭ ॥

કળિયુગના અંતે (સત્યયુગના આરંભમાં) ભગવાન
વાસુદેવ દ્વારા વર્ણાશ્રમધર્મનો ઉપદેશ પામેલા તે
બંને અહીં લોકમાં આવીને વર્ણાશ્રમયુક્ત ધર્મનો
પ્રચાર કરશે. ॥ ૩૮ ॥ ૩૮ ॥

इममेव प्रकारं प्रतिचतुर्युगं दर्शयति—
कृतमिति ।

कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
अनेन क्रमयोगेन भुवि प्राणिषु वर्तते ॥ ३९ ॥

‘एतेषां नामलिङ्गानाम्’ इत्यादि यदुक्तं
तत्प्रपञ्चयति—राजन्निति पञ्चभिः ।

राजन्नेते मया प्रोक्ता नरदेवास्तथापरे ।
भूमौ ममत्वं कृत्वान्ते हित्वेमां निधनं गताः ॥ ४० ॥

ममत्वं कृत्वेत्यनेन सूचितां भूतद्रोह-
प्रवृत्तिं निन्दति—कृमीति ।

कृमिविद्भस्मसंज्ञान्ते राजनाम्नोऽपि यस्य च ।
भूतधुक् तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ ४१ ॥

राजनाम्नो राजेति नाम यस्य तस्यापि
देहस्यान्ते कृમयो विष्ठा भस्મેति वा संज्ञा
ભવિષ્યતિ । તત્કૃતે તદર્થ યો ભૂતધુક્ ભૂતેભ્યો
દ્રુહ્યતિ સ કિં સ્વાર્થં વેદ । કિંતુ ન વેદૈવ ।
કુત ઇત્યપેક્ષાયાં હેતુત્વેન ભૂતદ્રોહં વિશિનષ્ટિ—
યતો ભૂતદ્રોહાન્નિરયો ભવતિ ॥ ૪૧ ॥

મમત્વપ્રકારં પ્રપञ्चयति—कथमिति ।
कथं सेयमखण्डा भूः पूर्वैर्मे पुरुषैर्धृता ।
मत्पुत्रस्य च पौत्रस्य मत्पूर्वा वंशजस्य वा ॥ ४२ ॥

प्रत्येक चतुर्युगानो आ ४ प्रकारे, એમ
દર્શાવે છે — ‘કૃતમ્ ઇતિ ।’

સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ આ ચાર યુગ
અનુક્રમે પૃથ્વી પર પ્રાણીઓમાં પ્રવર્તે છે. ॥ ૩૯ ॥ ૩૯ ॥
(શ્લોક-૩૯માં) જે કહેવામાં આવ્યું ‘નામ
માત્ર જેમની ઓળખાણ છે તેવા રાજાઓના.....’
વગેરે, તે પાંચ શ્લોકોથી સમજાવે છે — ‘રાજન્ ઇતિ ।’
હે રાજા (પરીક્ષિત), મારા દ્વારા વર્ણવવામાં
આવેલા રાજાઓ અને બીજા રાજાઓ પણ પૃથ્વી
પર મમતા કરીને છેવટે આ પૃથ્વીને તજીને મૃત્યુ
પામ્યા. ॥ ૪૦ ॥ ૪૦ ॥

(ભૂમિ ઉપર) મમતા રાખીને — આ દ્વારા
સૂચન કરવામાં આવેલી પ્રાણીમાત્રનો દ્રોહ કરવાની
પ્રવૃત્તિની નિંદા કરે છે — ‘કૃમિ ઇતિ ।’

રાજા કહેવાતા શરીરનું પણ અંતે તો કીડા,
વિષ્ઠા કે રાખ જ નામ પડશે! તેવા (ક્ષણભંગુર)
શરીર માટે જે મનુષ્ય પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરે છે, તે
શું સ્વાર્થ જાણે છે? (નથી જ જાણતો) કારણ કે
તેનાથી તો નરક (મળે છે). ॥ ૪૧ ॥

‘રાજનામ્નઃ’ જે શરીર રાજા કહેવાય છે, તે
શરીરનું પણ અંતે તો કીડા, વિષ્ઠા કે રાખ જ નામ
પડશે! ‘તત્કૃતે’ તે શરીર માટે જે ‘ભૂતધુક્’
પ્રાણીઓનો દ્રોહ કરે છે, તે શું સ્વાર્થ જાણે છે? નથી
જ જાણતો. શા માટે, એવી અપેક્ષા માટે કારણ આપીને
પ્રાણીઓના દ્રોહને વિશેષરૂપે કહે છે — કારણ કે
પ્રાણીઓના દ્રોહથી નરક પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૪૧ ॥

મમત્વના પ્રકારને સમજાવે છે — ‘કથમ્ ઇતિ ।’
(રાજાઓ વિચારતા હોય છે કે) મારી પૂર્વ
થઈ ગયેલા પુરુષો દ્વારા ધારણ કરવામાં આવેલી
અને (અત્યારે) મારા દ્વારા ધારણ કરવામાં આવેલી
તે આ અખંડ ભૂમિ મારા પુત્રની, પૌત્રની કે મારા
વંશજની કેવી રીતે થાય? ॥ ૪૨ ॥

સેયમઋણ્ડા ભૂર્મે પૂર્વજૈર્ધૃતા સતી
ઇદાનીં મત્પૂર્વા ચ સતી મત્પુત્રાદેઃ કથં
સ્યાદિત્યેવમ્ ॥ ૪૨ ॥

તેજોઽબન્નમયં કાયં ગૃહીત્વાઽઽત્મતયાઽબુધાઃ ।
મહીં મમતયા ચોભૌ હિત્વાન્તેઽદર્શનં ગતાઃ ॥ ૪૩

ઉભૌ મહીં કાયં ચ । અદર્શનં મૃત્યુમ્
॥ ૪૩ ॥

ઉપસંહરતિ—યે યે ઇતિ ।
યે યે ભૂપતયો રાજન્ ભુંજન્તિ ભુવમોજસા ।
કાલેન તે કૃતાઃ સર્વે કથામાત્રાઃ કથાસુ ચ ॥ ૪૪

તે સર્વે ચ કથાસુ ક્રિયમાણાસુ ।
કથામાત્રાઃ કાલેન કૃતાઃ ॥ ૪૪ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં દ્વાદશસ્કન્ધે દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે દ્વાદશસ્કન્ધે શ્રીધરસ્વામિવિરચિતાયાં ભાવાર્થદીપિકાયાં

ટીકાયાં દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૨ ॥

*****

અથ તૃતીયોઽધ્યાયઃ

ભૂમિગીત

તૃતીયે ભૂમિગીતૈશ્ચ રાજ્યદોષાદિ વર્ણયતે ।
કલૌ ચ દોષભૂયિષ્ઠે દોષહન્ત્રી હરેર્નતિઃ ॥ ૧

દેહેઽહંતાં ભૂમૌ ચ મમતાં કુર્વન્ત્યતોઽબુધા
ઇત્યુક્તં તદેવ ભૂમિગીતૈઃ પ્રપચ્ચયતિ—
દૃષ્ટ્વેત્યાદિ ।

તે આ અખંડ ભૂમિને પૂર્વજો દ્વારા ધારણ
કરવામાં આવી હતી, અત્યારે તે મારી છે, મારી પૂર્વ
પણ હતી, તે મારા પુત્ર વગેરેની કેવી રીતે થાય ?
એમ (રાજાઓ વિચારતા હોય છે.) ॥ ૪૨ ॥

તેજ, જળ, અને અન્નથી બનેલા શરીરને અને
પૃથ્વીને મમતાથી પોતાનાં માનીને તે મૂર્ખ રાજાઓ
અંતે (શરીર અને પૃથ્વી) બંનેને છોડીને મૃત્યુ પામે
છે! ॥ ૪૩ ॥

‘ઉભૌ’ પૃથ્વી અને શરીર બંનેને (છોડીને)
‘અદર્શનમ્’ મૃત્યુ ॥ ૪૩ ॥

ઉપસંહાર કરે છે — ‘યે યે ઇતિ ।’

હે રાજા (પરીક્ષિત), જે જે રાજાઓ (પોતાના)
બળ વડે પૃથ્વીને ભોગવી ગયા છે, તે સર્વે સમય
જતાં ઇતિહાસમાં થઈ ગયેલી માત્ર વાર્તાઓરૂપ
કરી દેવાયા છે. ॥ ૪૪ ॥

તે સર્વે રાજાઓ કથાઓ કરાય ત્યારે
(ઇતિહાસમાં) કાળ દ્વારા થઈ ગયેલી માત્ર વાર્તારૂપ
કરી દેવાયા છે. ॥ ૪૪ ॥

ત્રીજા અધ્યાયમાં ભૂમિગીત દ્વારા રાજાઓના
દોષ વગેરે વર્ણવવામાં આવે છે અને અતિશય
દોષવાળા કળિયુગમાં શ્રીહરિને કરાયેલા નમસ્કાર
સર્વ દોષોનો નાશ કરે છે (તે કહેવાશે). ॥ ૧ ॥

જેઓ દેહ ઉપર અહંતા અને ભૂમિ ઉપર
મમતા રાખે છે, તેથી તેઓ મૂર્ખ છે, એમ કહેવામાં
આવ્યું. ભૂમિગીત દ્વારા તે જ વિસ્તારથી સમજાવે
છે — ‘દૃષ્ટ્વા’ વગેરે

શ્રીશુક ઉવાચ

દૃષ્ટ્વાઽઽત્મનિ જયે વ્યગ્રાન્ નૃપાન્ હસતિ ભૂરિયમ્ ।
અહો મા વિજિગીષન્તિ મૃત્યોઃ ક્રીડનકા નૃપાઃ ॥ ૧

આત્મનિ પૃથિવ્યા જયે વ્યગ્રાનુદ્યુક્તાન્ ।
હાસપ્રકારમેવાહ—અહો ઇતિ । મા મામ્ ॥ ૧ ॥

કામ ઇષ નરેન્દ્રાણાં મોઘઃ સ્યાદ્ વિદુષામપિ ।
યેન ફેનોપમે પિણ્ડે યેઽતિવિશ્રમ્ભિતા નૃપાઃ ॥ ૨

યે કામેન । ફેનોપમે પિણ્ડે દેહેઽતિ-
વિશ્રમ્ભિતા વિશ્વાસં નીતા યે તેષાં નરેન્દ્રાણામેષ
કામો મોઘ ઇવ સ્યાત્ ॥ ૨ ॥

કામમેવ દર્શયતિ દ્વાભ્યામ્—પૂર્વમિતિ ।

પૂર્વ નિર્જિત્ય ષડ્વર્ગ જેષ્યામો રાજમન્ત્રિણઃ ।
તતઃ સચિવપૌરાપ્તકરીન્દ્રાનસ્ય કણ્ટકાન્ ॥ ૩

ઇન્દ્રિયાર્થલમ્પટસ્ય ન રાજ્યપ્રાપ્તિઃ
સ્યાદિતિ પ્રથમમિન્દ્રિયષડ્વર્ગ નિર્જિત્ય
રાજમન્ત્રિણો જેષ્યામો વશીકરિષ્યામઃ । સચિવા
અમાત્યાઃ કરીન્દ્રા હસ્તિપાસ્તાંશ્ચ જેષ્યામઃ ।
કણ્ટકાન્પ્રતિપક્ષાન્ । અસ્ય અપાસ્ય । ‘અથ
કણ્ટકાન્’ ઇતિ વા પાઠઃ ॥ ૩ ॥

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — પોતાના વિજય માટે
ઉદત થયેલા રાજાઓને જોઈને આ ભૂમિ હસે છેઃ
‘અહો! મૃત્યુના રમકડાંરૂપ રાજાઓ મને જીતવાની
ઈચ્છા રાખે છે!’ ॥ ૧ ॥

ભૂમિ ઉપર પોતાનો વિજય થાય તે માટે
‘વ્યગ્રાન્’ ઉદત થયેલા રાજાઓને (જોઈને) —
હસવાનો પ્રકાર જ જણાવે છે — ‘અહો ઇતિ’
‘મા’ મામ્ મને ॥ ૧ ॥

જે કામનાઓ ખાતર પરપોટા જેવા (નશ્વર)
શરીર પર જે રાજાઓ અતિશય વિશ્વાસ રાખે છે,
તેઓ (પોતે મૃત્યુને વશ છે, એમ) જાણતા હોવા
છતાં રાજાઓની (મને ભોગવવાની અભિલાષારૂપ)
આ કામના વ્યર્થ જ થાય છે. ॥ ૨ ॥

‘યેન’ જે કામનાઓ ખાતર ફીણ (પરપોટા)
જેવા ‘પિણ્ડે’ શરીર ઉપર જેઓ ‘અતિવિશ્રમ્ભિતાઃ’
અતિશય વિશ્વાસ રાખે છે, તે રાજાઓની આ
કામના વ્યર્થ જ થાય છે. ॥ ૨ ॥

રાજાઓની કામના જ બે શ્લોકો દ્વારા દર્શાવે
છે — ‘પૂર્વમ્ ઇતિ’

સૌ પ્રથમ અમે (મન તથા પાંચ ઈન્દ્રિયો,
એમ) છ ઈન્દ્રિયોને જીતીને રાજ્યના મંત્રીઓને વશ
કરીશું. પછી કાંટા (જેવા ક્ષુદ્ર શત્રુ)ઓને હટાવીને
પ્રધાનો, નગરવાસીઓ, (રાજપુરોહિતાદિ) આપ્તજનો
તથા ગજપતિઓને જીતી લઈશું. ॥ ૩ ॥

ઈન્દ્રિયોના વિષયમાં લંપટ હોય તેને રાજ્ય
પ્રાપ્ત ન થાય, આથી પ્રથમ છ ઈન્દ્રિયોના સમૂહને
જીતીને રાજમંત્રીઓને ‘જેષ્યામઃ’ વશ કરીશું.
‘સચિવાઃ’ પ્રધાનો, ‘કરીન્દ્રાઃ’ ગજપતિઓ, તેમને
પણ જીતીશું. ‘કણ્ટકાન્’ કાંટા જેવા ક્ષુદ્ર શત્રુઓને
‘અસ્ય’ હટાવીને અથવા (કરીન્દ્રાનસ્ય ને બદલે)
કરીન્દ્રાનથ પાઠ હોય તો (પછી શત્રુઓને જીતીશું,
એમ અર્થ થાય). ॥ ૩ ॥

एवं क्रमेण जेष्यामः पृथ्वीं सागरमेखलाम् ।

इत्याशाबद्धहृदया न पश्यन्त्यन्तिकेऽन्तकम् ॥ ४

॥ ४ ॥

समुद्रावरणां जित्वा मां विशन्त्यब्धिमोजसा ।

कियदात्मजयस्यैतन्मुक्तिरात्मजये फलम् ॥ ५

एवं केचिदाशाबद्धा एव केचिन्मां
पुनर्जित्वाप्यतितृष्णयाब्धिं विशन्ति । तदेव-
मिन्द्रियजयेन ये राज्यं साधयितुमिच्छन्ति
तेऽतिमन्दा इत्याह—कियदिति ॥ ५ ॥

‘अन्तकं न पश्यन्ति’ इत्युक्तं तदेवाह—
यामिति ।

यां विसृज्यैव मनवस्तत्सुताश्च कुरुद्वह ।
गता यथागतं युद्धे तां मां जेष्यन्त्यबुद्धयः ॥ ६

कुरुद्वहेति भूमिगीतं कथयन् शुकः
संबोधयति । ‘कुलोद्वहाः’ इति तु पाठः
सुगमः ॥ ६ ॥

‘अबुद्धयः’ इत्युक्तं तत्प्रपञ्चयति—
मत्कृत इति ।

‘આમ, સાગર જેનું આવરણ છે તેવી પૃથ્વીને ધીરે ધીરે જીતી લઈશું.’ આવી આશાઓથી બંધાયેલા મનવાળા રાજાઓ પોતાની સમીપમાં રહેલા કાળને જોતા નથી! ॥ ૪ ॥ ૪ ॥

કેટલાક રાજાઓ સમુદ્રોના આવરણવાળી મને (પૃથ્વીને) જીતીને બળથી સમુદ્રમાં પ્રવેશ કરે છે. (અર્થાત્ સમુદ્રના બીજા બેટ જીતવા ઈચ્છે છે.) અંતઃકરણ ઉપર વિજય મેળવવાનું ફળ (તો) મુક્તિ છે. (પરંતુ આ રાજાઓ ઈન્દ્રિયોને વશમાં કરીને ભૂમિનો ટુકડો પ્રાપ્ત કરે છે!) અંતઃકરણ ઉપર વિજય મેળવવાનું આ કેટલું (તુચ્છ) ફળ છે! ॥ ૫ ॥

આમ, ‘કેચિત્’ કેટલાક આશાઓથી બંધાયેલા, મને જીતીને પણ અતિ તૃષ્ણાને કારણે પાછા ‘અબ્ધિં વિશન્તિ’ (સમુદ્રના બીજા બેટ જીતવા માટે) સમુદ્રમાં પ્રવેશે છે. આમ ઈન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવીને જેઓ રાજ્ય મેળવવા ઈચ્છે છે, તેઓ અતિ મૂર્ખ છે, એમ કહે છે — ‘કિયત્ ઇતિ ।’ (મનોજયનું આ કેટલું તુચ્છ ફળ છે?) ॥ ૫ ॥

‘અન્તકં ન પશ્યન્તિ’ (મૃત્યુને જોતા નથી! શ્લોક-૪) એમ જે કહેવામાં આવ્યું, તે જ કહે છે — ‘યામ્ ઇતિ ।’

હે કુરુવંશી (પરીક્ષિત)! મનુઓ અને તેમના પુત્રો પણ જે મને છોડીને જેમ આવ્યા હતા તેમ ચાલ્યા ગયા તે મને, મૂર્ખ રાજાઓ યુદ્ધમાં જીતવા ઈચ્છે છે! ॥ ૬ ॥

‘કુરુદ્વહ’ એમ કરવામાં આવેલું સંબોધન ભૂમિગીત કહેતા શ્રીશુકદેવજી (પરીક્ષિતને) કહે છે. ‘કુલોદ્વહાઃ’ પાઠ સુગમ છે. (કુરુદ્વહ ને બદલે કુલોદ્વહાઃ પાઠાંતરમાં મનુપુત્રોનું વિશેષણ બને છે.)

(શ્લોક-૬ માં) ‘અબુદ્ધયઃ’ કહેવામાં આવ્યું, તે સમજાવે છે — ‘મત્કૃતે ઇતિ ।’

મત્કૃતે પિતૃપુત્રાણાં ભ્રાતૃણાં ચાપિ વિગ્રહઃ ।
જાયતે હ્યસતાં રાજ્યે મમતાબદ્ધચેતસામ્ ॥ ૭ ॥

મમૈવેયં મહી કૃત્સ્ના ન તે મૂઢેતિ વાદિનઃ ।
સ્પર્ધમાના મિથો ઝનન્તિ મ્પ્રિયન્તે મત્કૃતે નૃપાઃ ॥ ૮ ॥

પૃથુઃ પુરુરવા ગાધિર્નહુષો ભરતોઽર્જુનઃ ।
માન્ધાતા સગરો રામઃ खट्वांगो धुन्धुहा रघुः ॥ ૯ ॥
તૃણબિન્દુર્યયાતિશ્ચ શર્યાતિઃ શન્તનુર્ગયઃ ।
ભગીરથઃ કુવલયાશ્વઃ કકુત્સ્થો નૈષધો નૃગઃ ॥ ૧૦ ॥
હિરણ્યકશિપુર્વૃત્રો રાવણો લોકરાવણઃ ।
નમુચિઃ શમ્બરો ભૌમો હિરણ્યાક્ષોઽથ તારકઃ ॥ ૧૧ ॥
અન્યે ચ બહવો દૈત્યા રાજાનો યે મહેશ્વરાઃ ।
સર્વે સર્વવિદઃ શૂરાઃ સર્વે સર્વજિતોઽજિતાઃ ॥ ૧૨ ॥
મમતાં મય્યવર્તન્ત કૃત્વોચ્ચૈર્મર્ત્યધર્મિણઃ ।
કથાવશેષાઃ કાલેન હ્યકૃતાર્થાઃ કૃતા વિભો ॥ ૧૩ ॥

રામો નામ કશ્ચિદ્રાજા । યદ્વા, લોકદૃષ્ટ્યા
દાશરથિરેવ નિર્દિષ્ટઃ ॥ ૯ ॥ ૧૦ ॥ લોકં રાવયતિ
રોદયતીતિ લોકરાવણઃ ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥ મયિ
ઉચ્ચૈર્મમતાં કૃત્વા યેઽવર્તન્ત તે કાલેન
કથાવશેષાઃ કૃતાઃ । વિભો ઇતિ સંબોધનં
કુરુદ્વહેતિવત્ ॥ ૧૩ ॥

રાજવંશાનુકથનસ્ય તાત્પર્યમાહ—**કથા**
ઇમા ઇતિ ।

રાજ્ય ઉપરની મમતાને કારણે (રાજ્ય પોતાનું
હોવાની ગાંઠ) બંધાઈ ગયેલા ચિત્તવાળા દુષ્ટોના
રાજ્યમાં પિતા-પુત્ર વચ્ચે અને ભાઈ-ભાઈ વચ્ચે
લડાઈ થાય છે. ॥ ૭ ॥ ૭ ॥

‘અરે મૂર્ખ, આ બધી મારી ભૂમિ છે, તારી
નથી!’ આમ એકબીજાને કહેતા અને સ્પર્ધા કરતા
રાજાઓ મારે ખાતર એકબીજાને મારે છે અને મરે
છે! ॥ ૮ ॥ ૮ ॥

પૃથુ, પુરુરવા, ગાધિ, નહુષ, ભરત, અર્જુન,
માંધાતા, સગર, રામ, ખટ્વાંગ, ધુંધુમાર, રઘુ,
॥ ૯ ॥ તૃણબિંદુ, યયાતિ, શર્યાતિ, શંતનુ, ગય,
ભગીરથ, કુવલયાશ્વ, કકુત્સ્થ, નૈષધ, નૃગ, ॥ ૧૦ ॥
હિરણ્યકશિપુ, વૃત્રાસુર, લોકને રડાવનારો રાવણ,
નમુચિ, શંબરાસુર, ભૌમાસુર, હિરણ્યાક્ષ, તારકાસુર,
॥ ૧૧ ॥ બીજા ઘણા દૈત્યો અને મહાસમર્થ
રાજાઓ, જે બધા બધું જાણનારા, બધા બધું જીતનારા,
શૂરવીરો હતા, ॥ ૧૨ ॥ છતાં હે સમર્થ (રાજા
પરીક્ષિત), મારામાં અતિશય મમતા કરીને વર્તતા
તેવા તે મરણધર્મી, અપૂર્ણ મનોરથવાળા (રાજાઓ)
કાળ દ્વારા કેવળ કથારૂપ થઈ ગયા. (કાળનો
કોળિયો થઈ ગયા!) ॥ ૧૩ ॥

‘રામ’ નામના કોઈક રાજા અથવા લોકદૃષ્ટિએ
દશરથનંદન રામનો જ નિર્દેશ છે. ॥ ૯ ॥ ૧૦ ॥
લોકને ‘રાવયતિ’ રડાવે તે રાવણ. ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥
મારામાં અતિશય મમતા કરીને જેઓ વર્તતા હતા,
તેઓ કાળ દ્વારા માત્ર કથારૂપ અવશેષ થઈ ગયા.
‘વિભો’ સંબોધન શ્રીશુકદેવજી દ્વારા (શ્લોક-૬ માં)
‘કુરુદ્વહ’ સંબોધન કરવામાં આવ્યું હતું, તે રીતે
(સમજવું). ॥ ૧૩ ॥

રાજવંશોની કથાનું તાત્પર્ય કહે છે — ‘**કથાઃ**
ઇમા ઇતિ ।’

કથા ઇમાસ્તે કથિતા મહીયસાં
 વિતાય લોકેષુ યશઃ પરેયુષામ્ ।
 વિજ્ઞાનવૈરાગ્યવિવક્ષયા વિભો
 વચોવિભૂતીર્ન તુ પારમાર્થ્યમ્ ॥ ૧૪

વિજ્ઞાનં વિષયાસારતાજ્ઞાનં તતો વૈરાગ્યં
 તયોર્વિવક્ષયા પરેયુષાં મૃતાનાં વચોવિભૂતીર્વાગ્
 વિલાસમાત્રરૂપા ન તુ પારમાર્થ્યં પરમાર્થં યુક્તં
 કથનં ન ભવતીત્યર્થઃ ॥ ૧૪ ॥

કસ્તર્હિ પુરુષાણામુપાદેયઃ પરમાર્થસ્તમાહ—
 યસ્ત્વિતિ ।

યસ્તૂત્તમશ્લોકગુણાનુવાદઃ

સંગીયતેઽભીક્ષ્ણમમંગલઘ્નઃ ।

તમેવ નિત્યં શૃણુયાદભીક્ષ્ણં
 કૃષ્ણોઽમલાં ભક્તિમભીપ્સમાનઃ ॥ ૧૫

નિત્યં પ્રત્યહમ્ । તત્રાપ્યભીક્ષ્ણમ્ ॥ ૧૫ ॥

કલિદોષોપચયે સતિ ભક્તેરસંભવં
 મન્યમાનઃ પૃચ્છતિ—કેનોપાયેનેતિ ।

રાજોવાચ

કેનોપાયેન ભગવન્ કલેર્દોષાન્ કલૌ જનાઃ ।
 વિધમિષ્યન્ત્યુપચિતાંસ્તન્મે બ્રૂહિ યથા મુને ॥ ૧૬

વિધમિષ્યન્તિ નાશયિષ્યન્તિ । યથા
 યથાવત્ ॥ ૧૬ ॥

કલિયુગે કઃ પરો ધર્મ ઇતિ બુભુત્સયા
 પૃચ્છતિ—યુગાનીતિ ।

હે સમર્થ (પરીક્ષિત), લોકોમાં યશ ફેલાવીને
 મૃત્યુ પામેલા તે અતિ મહાન રાજાઓની આ
 કથાઓ (વિષયોની અસારતારૂપ) વિજ્ઞાન અને
 (તેનાથી) વૈરાગ્યનો ઉપદેશ કરવાની ઈચ્છાથી
 તમને કહેવામાં આવી છે. આ કથાઓ વાણીના
 વિલાસરૂપ છે પણ પરમાર્થરૂપ નથી. ॥ ૧૪ ॥

‘વિજ્ઞાનમ્’ વિષયોની અસારતારૂપ જ્ઞાન, તેનાથી
 વૈરાગ્ય, તે બંનેનો ઉપદેશ કરવાની ઈચ્છાથી —
 ‘પરેયુષામ્’ મૃત્યુ પામેલા (રાજા)ઓની (આ કથાઓ)
 ‘વચોવિભૂતીઃ’ વાણીના વિલાસરૂપ માત્ર છે પણ
 ‘ન તુ પારમાર્થ્યમ્’ પરમાર્થયુક્ત કથનવાળી નથી,
 એમ અર્થ છે. ॥ ૧૪ ॥

તો પછી મનુષ્યોને માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય
 પરમાર્થ કયો છે, તે માટે કહે છે — ‘યઃ તુ ઇતિ ।’

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણમાં વિશુદ્ધ ભક્તિની અભીપ્સા
 રાખતા મનુષ્યે ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનનો, અમંગળનો
 નાશ કરનારો તેમ જ સત્પુરુષો અને સદ્ગ્રંથો દ્વારા
 સારી રીતે ગવાયેલો જે ગુણાનુવાદ છે, તેનું જ
 સદાય વારંવાર શ્રવણ કરવું જોઈએ. ॥ ૧૫ ॥

‘નિત્યમ્’ પ્રતિદિન અને તે પણ વારંવાર
 ॥ ૧૫ ॥

કળિયુગના દોષો વધી જાય ત્યારે ભક્તિ
 કરવી અસંભવ છે, એમ માનતા રાજા પૂછે છે —
 ‘કેન ઉપાયેન ઇતિ ।’

રાજા (પરીક્ષિત) બોલ્યા — હે ભગવાન
 (શુકદેવજી), હે મુનિ! કળિયુગના વધી ગયેલા
 દોષોને મનુષ્યો કયા ઉપાયથી દૂર કરશે, તે આપ
 યથોચિતરૂપે વર્ણવો. ॥ ૧૬ ॥

‘વિધમિષ્યન્તિ’ નાશ કરશે, ‘યથા’ યથોચિતરૂપે
 ॥ ૧૬ ॥

કળિયુગમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ કયો છે, તે જાણવાની
 ઈચ્છાથી પૂછે છે — ‘યુગાનિ ઇતિ ।’

યુગાનિ યુગધર્માશ્ચ માનં પ્રલયકલ્પયોઃ ।
કાલસ્યેશ્વરરૂપસ્ય ગતિં વિષ્ણોર્મહાત્મનઃ ॥ ૧૭

બ્રૂહીત્યનુષઙ્ગઃ । આત્યન્તિકપ્રલયજિજ્ઞાસયા
પુનઃ પૃચ્છતિ—પ્રલયકલ્પયોઃ સંહારસ્થિતિ-
કાલયોઃ । ન ચાયં બહિર્મુખઃ પ્રશ્ન ઇત્યાહ—
કાલસ્યેતિ ॥ ૧૭ ॥

તત્ર યુગધર્માસ્તાવદાહ—કૃત ઇતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ

કૃતે પ્રવર્તતે ધર્મશ્ચતુષ્પાત્તજ્જનૈર્ધૃતઃ ।
સત્યં દયા તપો દાનમિતિ પાદા વિભોર્નૃપ ॥ ૧૮

તજ્જનૈસ્તત્કાલીનૈર્જનૈઃ । દાનમરાગદ્વેષ-
તયાઽભયદાનમ્ । તદેવ પ્રથમસ્કન્ધે શૌચ-
શબ્દેનોક્તમ્ । વિભોઃ સંપૂર્ણસ્ય ધર્મસ્ય ॥ ૧૮ ॥

તદાનીન્તનજનાનાહ—સંતુષ્ટા ઇતિ ।

સન્તુષ્ટાઃ કરુણા મૈત્રાઃ શાન્તા દાન્તાસ્તિતિક્ષવઃ ।
આત્મારામાઃ સમદૃશઃ પ્રાયશઃ શ્રમણા જનાઃ ॥
૧૧ ॥

મૈત્રા ભૂતમૈત્રીયુક્તાઃ । શ્રમણા આત્માભ્યાસ-
વન્તઃ ॥ ૧૧ ॥

ત્રેતાયાં ધર્મપાદાનાં તુર્યાશો હીયતે શનૈઃ ।
અધર્મપાદૈરનૃતર્હિંસાસન્તોષવિગ્રહૈઃ ॥ ૨૦

તેમ જ કાળરૂપ ઈશ્વર મહાત્મા વિષ્ણુની
ગતિરૂપ યુગો, યુગધર્મો તથા પ્રલય અને સ્થિતિનાં
કાળનું પ્રમાણ પણ (આપ કહો). ॥ ૧૭ ॥

‘બ્રૂહિ’ અહીં (ઉપરના શ્લોક-૧૬માંથી) જોડાય
છે. આત્યંતિક પ્રલયની જિજ્ઞાસાથી ફરી પૂછે છે —
‘પ્રલયકલ્પયોઃ’ સંહાર અને સ્થિતિના કાળનું
પ્રમાણ — વળી, આ બહિર્મુખ પ્રશ્ન નથી, એમ કહે
છે — ‘કાલસ્ય ઇતિ ।’ (આ યુગો વગેરે કાળરૂપ
ઈશ્વર મહાત્મા વિષ્ણુની ગતિરૂપ છે.) ॥ ૧૭ ॥

તેમાં (પૂછવામાં આવેલા પ્રશ્નોમાં) યુગધર્મોને
વર્ણવે છે — ‘કૃતે ઇતિ ।’

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — હે રાજા, સત્યયુગમાં
ચાર ચરણવાળો ધર્મ પ્રવર્તે છે અને તેને તે સમયના
લોકો ધારણ કરે છે. સંપૂર્ણ ધર્મના સત્ય, દયા, તપ
અને દાન, એમ ચાર ચરણ છે. ॥ ૧૮ ॥

‘તત્-જનૈઃ’ તે સમયના લોકો દ્વારા (ધારણ
કરવામાં આવે છે). ‘દાનમ્’ એટલે રાગ-દ્વેષથી
રહિત થઈને અભયદાન આપવું તે — તેને જ પ્રથમ
સ્કંધમાં ‘શૌચ’ શબ્દથી કહેવામાં આવ્યું છે. ‘વિભોઃ’
સંપૂર્ણ ધર્મના (ચાર ચરણ છે). ॥ ૧૮ ॥

તે સમયના મનુષ્યોનું વર્ણન કરે છે —
‘સંતુષ્ટાઃ ઇતિ ।’

(સત્યયુગમાં) મહદંશે (સર્વ) જનો સંતોષી,
દયાળુ, પ્રાણીઓ સાથે મૈત્રી રાખનારા, શાંત,
જિતેન્દ્રિય, સહનશીલ, આત્મારામ અને સ્વરૂપાનંદ
માટે અભ્યાસપરાયણ હોય છે. ॥ ૧૯ ॥

‘મૈત્રાઃ’ પ્રાણીઓ ઉપર મિત્રભાવ રાખનારા,
‘શ્રમણાઃ’ સ્વરૂપાનંદ માટે અભ્યાસપરાયણ ॥ ૧૯ ॥

ત્રેતાયુગમાં અધર્મના (ચાર) ચરણો(ના પ્રભાવ)થી
ધીમે ધીમે ધર્મના (સત્ય વગેરે ચારેય) ચરણોનો
ચતુર્થાંશ ક્ષીણ થઈ જાય છે. અસત્યથી (સત્ય),
હિંસાથી (દયા), અસંતોષથી (તપ) અને કલેશથી
(દાન ક્ષીણ થાય છે). ॥ ૨૦ ॥

અનૃતેન સત્યં, હિંસયા દયા, અસંતોષેણ
તપઃ, વિગ્રહેણ દાનમિતિ યથાસંખ્યં યોજ્યમ્
॥ ૨૦ ॥

તદા ક્રિયાતપોનિષ્ઠા નાતિહિંસ્રા ન લમ્પટાઃ ।
ત્રૈવર્ગિકાસ્ત્રયીવૃદ્ધા વર્ણા બ્રહ્મોત્તરા નૃપ ॥ ૨૧

બ્રહ્મોત્તરા બ્રાહ્મણાધિકાઃ ॥ ૨૧ ॥

તપઃસત્યદયાદાનેષ્વર્ધ્વ હ્રસતિ દ્વાપરે ।
હિંસાતુષ્ટ્યનૃતદ્વેષૈર્ધર્મસ્યાધર્મલક્ષણૈઃ ॥ ૨૨

હિંસાઽતુષ્ટ્યનૃતદ્વેષૈરિત્યયં ક્રમો ન
વિવક્ષિતઃ । ધર્મસ્યાર્ધં હ્રસતિ ક્ષીયતે । અધર્મસ્ય
લક્ષણૈશ્ચિહ્નૈઃ, પાદૈરિત્યર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

યશસ્વિનો મહાશીલાઃ સ્વાધ્યાયાધ્યયને રતાઃ ।
આઢ્યાઃ કુટુમ્બિનો હૃષ્ટા વર્ણાઃ ક્ષત્રદ્વિજોત્તરાઃ ॥
॥ ૨૩ ॥

યશસ્વિનઃ કીર્તિપ્રિયાઃ । ક્ષત્રદ્વિજોત્તરાઃ
ક્ષત્રિયબ્રાહ્મણપ્રધાનાઃ ॥ ૨૩ ॥

કલૌ તુ ધર્મહેતૂનાં તુર્યાશોઽધર્મહેતુભિઃ ।
અધમાનૈઃ ક્ષીયમાણો હ્યન્તે સોઽપિ વિનદ્ધક્ષ્યતિ ॥ ૨૪
કલૌ ધર્મપાદાનાં તુર્યાશ્ચતુર્થાશોઽવ-
શિષ્યતે ॥ ૨૪ ॥

અસત્યથી સત્ય, હિંસાથી દયા, અસંતોષથી
તપ, કલેશકંકાસથી દાન, એમ ક્રમ અનુસાર ગોઠવવું.
॥ ૨૦ ॥

હે રાજા, તે સમયે (ત્રેતાયુગમાં) લોકો ક્રિયાકાંડ
અને તપશ્ચર્યામાં નિષ્ઠાવાળા હોઈ વધારે હિંસક
અને લંપટ હોતા નથી. જેમનામાં બ્રાહ્મણોનું પ્રાધાન્ય
છે તેવા તેઓ (ધર્મ-અર્થ-કામરૂપી) ત્રિવર્ગને સેવનારા
અને વૈદિકકાર્યોમાં નિપુણ હોય છે. ॥ ૨૧ ॥

‘બ્રહ્મ-ઉત્તરાઃ’ બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતાવાળા
॥ ૨૧ ॥

દ્વાપરયુગમાં હિંસા, અસંતોષ, અસત્ય તથા
દ્વેષરૂપી અધર્મનાં લક્ષણોથી તપ, સત્ય, દયા અને
દાનમાં ધર્મનો અર્ધો ભાગ નાશ પામે છે. ॥ ૨૨ ॥

હિંસા, અસંતોષ, અસત્ય અને દ્વેષરૂપ લક્ષણોથી
— અહીં ક્રમ કહેવા માંગતા નથી. (અસત્યથી સત્ય,
હિંસાથી દયા, અસંતોષથી તપ અને દ્વેષથી દાન
ક્ષીણ થાય છે.) ધર્મનો અર્ધો ભાગ ‘હ્રસતિ’ નાશ
પામે છે. અધર્મનાં ‘લક્ષણૈઃ’ ચિહ્નોથી, ચરણોથી,
એમ અર્થ છે. ॥ ૨૨ ॥

(દ્વાપરયુગના મનુષ્યો) કીર્તિપ્રિય, મહાયજ્ઞોનું
અનુષ્ઠાન કરવાના સ્વભાવવાળા, અધ્યયન તથા
અધ્યાપનમાં રત, ધનાઢ્ય, કુટુંબના ભરણપોષણમાં
લાગેલા અને પ્રસન્ન (મનવાળા) હોય છે, તેમ
જ ક્ષત્રિયો તથા બ્રાહ્મણોની પ્રધાનતાવાળા હોય છે.
॥ ૨૩ ॥

‘યશસ્વિનઃ’ કીર્તિપ્રિય — ‘ક્ષત્રદ્વિજ-ઉત્તરાઃ’
ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોના પ્રાધાન્યવાળા ॥૨૩॥

કળિયુગમાં તો વધતાં અધર્મનાં કારણોથી ધર્મના
ચરણોનો ચોથો ભાગ જ બાકી રહે છે અને છેવટે
તે પણ ક્ષીણ થતાં નાશ પામે છે. ॥ ૨૪ ॥

કળિયુગમાં ધર્મના ચરણોનો ‘તુર્યાશ્ચ’ ચતુર્થાશ
ભાગ બાકી રહે છે. ॥ ૨૪ ॥

તસ્મિંલ્લુબ્ધા દુરાચારા નિર્દયાઃ શુષ્કવૈરિણઃ ।

દુર્ભગા ભૂરિતર્ષાશ્ચ શૂદ્રદાશોત્તરાઃ પ્રજાઃ ॥ ૨૫

શૂદ્રદાશોત્તરાઃ શૂદ્રકૈવર્તાદિપ્રધાનાઃ ॥ ૨૫ ॥

યુગાનામેવંભૂતવૈષમ્યે કારણમાહ—
સત્ત્વમિતિ પચ્ચભિઃ ।

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ દૃશ્યન્તે પુરુષે ગુણાઃ ।

કાલસંચોદિતાસ્તે વૈ પરિવર્તન્ત આત્મનિ ॥ ૨૬

॥ ૨૬ ॥

પ્રભવન્તિ યદા સત્ત્વે મનોબુદ્ધીન્દ્રિયાણિ ચ ।

તદા કૃતયુગં વિદ્યાજ્ઞાને તપસિ યદ્ રુચિઃ ॥ ૨૭

મનશ્ચ બુદ્ધિશ્ચેન્દ્રિયાણિ ચ સત્ત્વે યદા
પ્રભવન્ત્યતિશયેન વર્તન્તે ॥ ૨૭ ॥

યદા ધર્માર્થકામેષુ ભક્તિર્ભવતિ દેહિનામ્ ।

તદા ત્રેતા રજોવૃત્તિરિતિ જાનીહિ બુદ્ધિમન્ ॥ ૨૮

યદા ધર્માદિષુ ભક્તિઃ પ્રીતિસ્તદા
રજોવૃત્તિપ્રધાનં ત્રેતાયુગમિતિ જાનીહિ ॥ ૨૮ ॥

યદા લોભસ્ત્વસન્તોષો માનો દમ્ભોઽથ મત્સરઃ ।

કર્મણાં ચાપિ કામ્યાનાં દ્વાપરં તદ્ રજસ્તમઃ ॥ ૨૯

કામ્યાનાં કર્મણાં વિષયે યદા પ્રીતિસ્તત્તદા
રજસ્તમઃપ્રધાનં દ્વાપરં જાનીહીતિ પૂર્વેણાનુષઙ્ગઃ

॥ ૨૯ ॥

તેમાં (તે યુગમાં) લોકો દુરાચારી, નિર્દયી,
અકારણ વેર કરનારા, દુર્ભાગી અને ઘણી તૃષ્ણાવાળા
હોય છે, તેમ જ તેમાં શૂદ્ર અને હિંસક લોકોનું
પ્રાધાન્ય હોય છે. ॥ ૨૫ ॥

‘શૂદ્રદાશ-ઉત્તરાઃ’ શૂદ્રો અને હિંસક વગેરે
જનોની પ્રધાનતાવાળા ॥ ૨૫ ॥

યુગોમાં આવી વિષમતા હોવાનું કારણ પાંચ
શ્લોકોથી કહે છે — ‘સત્ત્વમ્ ઇતિ ।’

પુરુષમાં સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ — એમ
(ત્રણ) ગુણો દેખાય છે. કાળ વડે પ્રેરાયેલા (તે ગુણો
મનુષ્યોનાં) અંતઃકરણોમાં (વૃદ્ધિ અને હ્રાસરૂપે)
પરિવર્તન પામે છે. ॥ ૨૬ ॥ ૨૬ ॥

જ્યારે મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયો સત્ત્વગુણમાં
અતિશય પ્રવર્તમાન થાય અને જ્યારે તપ અને
જ્ઞાનમાં રુચિ થાય ત્યારે સત્યયુગ સમજવો જોઈએ
॥ ૨૭ ॥

મન, બુદ્ધિ અને ઈન્દ્રિયો જ્યારે સત્ત્વગુણમાં
અતિશય પ્રવર્તમાન થાય ॥ ૨૭ ॥

હે બુદ્ધિમાન (રાજા), જ્યારે દેહધારીઓને
ધર્મ, અર્થ અને કામમાં પ્રીતિ થાય છે, ત્યારે
રજોગુણપ્રધાન ત્રેતાયુગ જાણવો. ॥ ૨૮ ॥

જ્યારે ધર્મ વગેરેમાં ‘ભક્તિઃ’ પ્રીતિ થાય છે
ત્યારે રજોગુણપ્રધાન ત્રેતાયુગ જાણવો જોઈએ. ॥ ૨૮ ॥

જ્યારે લોભ, અસંતોષ, માન, દંભ, મત્સર
અને કામ્ય કર્મો ઉપર (મનુષ્યોને) પ્રીતિ થાય છે
ત્યારે રજોગુણ અને તમોગુણપ્રધાન દ્વાપર(યુગ જાણવો
જોઈએ). ॥ ૨૯ ॥

કામ્ય કર્મોના વિષયમાં જ્યારે પ્રીતિ થાય છે
ત્યારે રજોગુણ અને તમોગુણપ્રધાન દ્વાપરયુગને
(જાણવો જોઈએ), એમ પૂર્વના શ્લોક (૨૮) સાથે
અનુસંધાન છે. ॥ ૨૯ ॥

યદા માયાનૃતં તન્દ્રા નિદ્રા હિંસા વિષાદનમ્ ।

શોકો મોહો ભયં દૈન્યં સ કલિસ્તામસઃ સ્મૃતઃ ॥ ૩૦

વિષાદનં દુઃખમ્ ॥ ૩૦ ॥

કલિદોષાન્પ્રપચ્ચયતિ—‘યસ્માદિત્યાદિના’ ।

યસ્માત્ ક્ષુદ્રદૃશો મર્ત્યાઃ ક્ષુદ્રભાગ્યા મહાશનાઃ ।

કામિનો વિક્તહીનાશ્ચ સ્વૈરિણ્યશ્ચ સ્ત્રિયોઽસતીઃ ॥ ૩૧

યસ્માત્કલેર્હેતોઃ । ક્ષુદ્રદૃશો મન્દમતયઃ ।

ક્ષુદ્રભાગ્યા અલ્પભાગ્યાઃ । મહાશના બહ્વાહારાઃ ।

વિક્તહીના અપિ કામિનશ્ચ । સ્વૈરિણ્યઃ પુંશ્ચલ્યઃ ।

અસતીરસત્યઃ ॥ ૩૧ ॥

દસ્યૂત્કૃષ્ટા જનપદા વેદાઃ પાઝખણ્ડદૂષિતાઃ ।

રાજાનશ્ચ પ્રજાભક્ષાઃ શિશ્નોદરપરા દ્વિજાઃ ॥ ૩૨

દસ્યવ ઉત્કૃષ્ટાઃ પ્રચુરા યેષુ તે ॥ ૩૨ ॥

અવ્રતા બટવોઽશૌચા ભિક્ષવશ્ચ કુટુમ્બિનઃ ।

તપસ્વિનો ગ્રામવાસા ન્યાસિનોઽત્યર્થલોલુપાઃ ॥ ૩૩

અવ્રતા વિહિતાચારશૂન્યાઃ । અશૌચાઃ

શૌચશૂન્યાશ્ચ બટવો બ્રહ્મચારિણો ભવિષ્યન્તિ ।

કુટુમ્બિનશ્ચ ગૃહસ્થાઃ સ્વયં ભિક્ષાટનપરા

ભવિષ્યન્તિ, ન તુ ભિક્ષાં દાસ્યન્તિ । તપસ્વિનો

વનસ્થા વનં હિત્વા ગ્રામવાસા ભવિષ્યન્તિ ।

ન્યાસિનો યતયોઽતીવાર્થલોલુપા ભવિષ્યન્તિ

॥ ૩૩ ॥

જ્યારે કપટ, અસત્ય, આળસ, નિદ્રા, હિંસા, દુઃખ, શોક, મોહ, ભય અને દીનતા જણાય છે, ત્યારે તમોગુણની પ્રધાનતાવાળો તે કળિયુગ સમજવો.

॥ ૩૦ ॥

‘વિષાદનમ્’ દુઃખ ॥ ૩૦ ॥

કળિયુગના દોષોને વિસ્તારથી સમજાવે છે —

‘યસ્માત્ ઇતિ’ વગેરે દ્વારા

જે કળિયુગને કારણે મનુષ્યો ક્ષુદ્ર દષ્ટિવાળા, કમભાગી, ખૂબ ખાનારા, કામી અને નિર્ધન હોય છે; સ્ત્રીઓ દુષ્ટ અને સ્વચ્છંદી હોય છે. ॥ ૩૧ ॥

જે કળિયુગને કારણે મનુષ્યો ‘ક્ષુદ્રદૃશઃ’ મંદબુદ્ધિવાળા, ‘ક્ષુદ્રભાગ્યાઃ’ કમભાગી, ‘મહા-અશનાઃ’ ખૂબ ખાનારા, ધનહીન અને પાછા કામી હોય છે. ‘સ્વૈરિણ્યઃ’ વ્યભિચારિણી, દુષ્ટાઓ ॥ ૩૧ ॥

(કળિયુગમાં) દેશો પુષ્કળ ચોરોવાળા અને વેદો પાખંડીઓથી દૂષિત થશે. રાજાઓ પ્રજાભક્ષી અને બ્રાહ્મણો ઉદર અને ઉપસ્થને તૃપ્ત કરવામાં લાગ્યા રહેશે. ॥ ૩૨ ॥

ચોરો ‘ઉત્કૃષ્ટાઃ’ પુષ્કળ છે જેમનામાં તેઓ ॥ ૩૨ ॥

બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મચર્યવ્રતથી રહિત અને અપવિત્રતાવાળા, ગૃહસ્થો (ભિક્ષા આપવાને બદલે પોતે જ) ભીખ માગનારા થશે! તપસ્વીઓ (વનવાસ છોડીને) ગામોમાં વસનારા થશે અને સંન્યાસીઓ ધનની લાલસા રાખનારા થશે. ॥ ૩૩ ॥

‘અવ્રતાઃ’ શાસ્ત્રોક્ત આચારથી રહિત અને

‘અશૌચાઃ’ પવિત્રતા વિનાના ‘બટવઃ’ બ્રહ્મચારીઓ

થશે! ‘કુટુમ્બિનઃ’ ગૃહસ્થો પોતે જ ભીખ માગવામાં

લાગ્યા રહેશે પણ ભિક્ષા આપશે નહીં. વનમાં

રહેનારા તપસ્વીઓ વન છોડીને ગામમાં વસનારા

થશે. ‘ન્યાસિનઃ’ સંન્યાસીઓ ધનના અતિશય લાલચુ

થશે. ॥ ૩૩ ॥

પુનરપિ સ્ત્રીણાં સ્વભાવમાહ—હ્રસ્વકાયા
ઇતિ ।

હ્રસ્વકાયા મહાહારા ભૂર્યપત્યા ગતહ્રિયઃ ।
શશ્વત્કટુકભાષિણ્યશ્ચૌર્યમાયોરુસાહસાઃ ॥ ૩૪

કટુકભાષિણ્યોઽપ્રિયવાદિન્યઃ । ચૌર્યં ચ
માયા કપટમુરુ ચ સાહસં યાસાં તાઃ ॥ ૩૪ ॥

પણયિષ્યન્તિ વૈ ક્ષુદ્રાઃ કિરાટાઃ કૂટકારિણઃ ।
અનાપદ્યપિ મંસ્યન્તે વાર્તાં સાધુ જુગુપ્સિતામ્ ॥ ૩૫

કિંચ, કિરાટા વણિજઃ । પણયિષ્યન્તિ
ક્રયવિક્રયાદિવ્યવહારં પ્રવર્તયિષ્યન્તિ । કિંચ,
સર્વે જના અનાપદ્યપિ જુગુપ્સિતાં નિન્દિતાં
વાર્તાં વૃત્તિં સાધુ મંસ્યન્તે ॥ ૩૫ ॥

પતિં ત્યક્ષ્યન્તિ નિર્દ્રવ્યં ભૃત્યા અપ્યઃખિલોત્તમમ્ ।
ભૃત્યં વિપન્નં પતયઃ કૌલં ગાશ્ચાપયસ્વિનીઃ ॥ ૩૬

સર્વોત્તમમપિ પતિં દ્રવ્યહીનં ભૃત્યાસ્ત્યક્ષ્યન્તિ ।
પતયશ્ચ વિપન્નં રોગાદિભિર્વ્યાપારાક્ષમં કૌલં
કુલપરમ્પરાયાતં ત્યક્ષ્યન્તિ । અપયસ્વિનીર્દુગ્ધદોહાઃ
॥ ૩૬ ॥

પિતૃભ્રાતૃસુહૃજ્ઞાતીન્ હિત્વા સૌરતસૌહૃદાઃ ।
નનાન્દૃશ્યાલસંવાદા દીનાઃ સ્ત્રૈણાઃ કલૌ નરાઃ ॥ ૩૭

ફરી પાછા સ્ત્રીઓના સ્વભાવને વર્ણવે છે —
'હ્રસ્વકાયાઃ ઇતિ ।'

(કળિયુગમાં સ્ત્રીઓ) ઠીંગણી, ખાઉધરી, ઘણાં
સંતાનોવાળી, બેશરમ, સદાય કટુભાષિણી, ચોરી-
કપટ અને દુઃસાહસ કરનારી થશે. ॥ ૩૪ ॥

'કટુકભાષિણ્યઃ' અપ્રિય બોલનારી — ચોરી
તથા 'માયા' કપટ અને મોટું સાહસ છે જેમનું તેવી
તેઓ ॥ ૩૪ ॥

વેપારીઓ ક્ષુદ્ર થઈ વેચવા અને ખરીદવાનો
વ્યવહાર કરશે અને આપત્તિકાળ નહીં હોય તો પણ
(સત્પુરુષોએ) નિંદેલા કર્મોથી કરેલી આજીવિકાને
સારી માનશે. ॥ ૩૫ ॥

વળી, 'કિરાટાઃ' વેપારીઓ 'પણયિષ્યન્તિ'
વેચવા અને ખરીદવાનો વ્યવહાર કરશે. વળી, સર્વ
જનો આપત્તિકાળ નહીં હોય તો પણ 'જુગુપ્સિતામ્'
નિંદિત કર્મોથી કરેલી 'વાર્તામ્' આજીવિકાને સારી
માનશે. ॥ ૩૫ ॥

સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વામીને પણ તેના સેવકો પોતાનો
સ્વામી નિર્ધન થતાં, છોડી દેશે. સ્વામી પણ પેઢીઓથી
રહેલા સેવકને (રોગાદિથી અશક્ત થતાં) છોડી
દેશે. વસૂકી ગયેલી ગાયોને પણ (લોકો) તજી દેશે!
॥ ૩૬ ॥

સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વામીને પણ નિર્ધન થતાં સેવકો
છોડી દેશે. સ્વામીઓ પણ 'વિપન્નમ્' રોગાદિને
કારણે કામકાજ કરવામાં અસમર્થ એવા સેવકને
'કૌલમ્' પેઢી દર પેઢીઓથી રહેલો હોવા છતાં
ત્યાગી દેશે. 'અપયસ્વિનીઃ' વસૂકી ગયેલી ગાયોને
॥ ૩૬ ॥

કળિયુગમાં પુરુષો પિતા, ભાઈ, મિત્ર અને
જ્ઞાતિબંધુઓને છોડીને કેવળ કામસુખ માટે પ્રેમ કરનારા
થશે; સાળી અને સાળાની સલાહ લેનારા તેઓ
સ્ત્રીને વશ રહેશે (અને તેથી) દયનીય હશે. ॥૩૭॥

સૌરતં સુરતનિમિત્તં સૌહદં યેષાં તે ।
અત એવ નનાન્દરોઽત્ર ભાર્યાભગિન્યઃ, સ્યાલા
ભાર્યાભ્રાતરસ્તૈઃ સંવાદો મન્ત્રાલોચનં યેષાં તે ।
નનન્દૃ ઇતિ વા પાઠઃ ॥ ૩૭ ॥

શૂદ્રાઃ પ્રતિગ્રહીષ્યન્તિ તપોવેષોપજીવિનઃ ।
ધર્મં વક્ષ્યન્ત્યધર્મજ્ઞા અધિરુહ્યોત્તમાસનમ્ ॥ ૩૮
॥ ૩૮ ॥

નિત્યમુદ્વિગ્નમનસો દુર્ભિક્ષકરકર્ષિતાઃ ।
નિરન્ને ભૂતલે રાજન્નનાવૃષ્ટિભયાતુરાઃ ॥ ૩૯
॥ ૩૯ ॥

વાસોઽન્નપાનશયનવ્યવાયસ્નાનભૂષણૈઃ ।
હીનાઃ પિશાચસન્દર્શા ભવિષ્યન્તિ કલૌ પ્રજાઃ ॥ ૪૦

પિશાચસંદર્શાઃ પિશાચસદૃશાઃ ॥ ૪૦ ॥
કલૌ કાકિણિકેઽપ્યર્થે વિગૃહ્ય ત્યક્તસૌહદાઃ ।
ત્યક્ષ્યન્તિ ચ પ્રિયાન્ પ્રાણાન્ હનિષ્યન્તિ સ્વકાનપિ ॥
॥ ૪૧ ॥

કાકિણિકે વિંશતિવરાટકામાત્રેઽપ્યર્થે
વિષયભૂતે । વિગૃહ્ય વૈરં કૃત્વા ॥ ૪૧ ॥

ન રક્ષિષ્યન્તિ મનુજાઃ સ્થવિરૌ પિતરાવપિ ।
પુત્રાન્ સર્વાર્થકુશલાન્ ક્ષુદ્રાઃ શિશ્નોદરમ્ભરાઃ ॥
॥ ૪૨ ॥ ૪૨ ॥

મહાન્તમનર્થમાહ દ્વાભ્યામ્—કલાવિતિ ।

કલૌ ન રાજન્ જગતાં પરં ગુરું
ત્રિલોકનાથાનતપાદપંકજમ્ ।
પ્રાયેણ મર્ત્યા ભગવન્તમચ્યુતં
ચક્ષ્યન્તિ પાઠ્ઠવિભિન્નચેતસઃ ॥ ૪૩

‘સૌરતમ્’ કામસુખ માટે (પ્રેમ છે જેમને તેઓ), આથી જ ‘નનાન્દરઃ’ અર્થાત્ અહીં સાળીઓ – પત્નીની બહેનો, ‘સ્યાલાઃ’ સાળાઓ – પત્નીના ભાઈઓ, તેમની સાથે ‘સંવાદઃ’ વિચારવિમર્શ જેમનો છે તેઓ – ‘નનન્દૃઃ’ પાઠ પણ છે. ॥ ૩૭ ॥

શૂદ્રો તપસ્વીઓનો વેશ લઈને આજીવિકા મેળવશે અને દાન સ્વીકારશે. ધર્મને નહીં જાણનારાઓ શ્રેષ્ઠ આસન પર બેસીને ધર્મનો ઉપદેશ કરશે. ॥ ૩૮ ॥ ૩૮ ॥

હે રાજા, પૃથ્વી અન્ન વિનાની થશે ત્યારે નિત્ય ઉદ્વેગ પામેલા મનવાળા, દુષ્કાળ અને કરથી દુબળા થઈ ગયેલા લોકો અનાવૃષ્ટિના ભયથી દુઃખી થઈ જશે. ॥ ૩૯ ॥ ૩૯ ॥

કળિયુગમાં પ્રજાઓ વસ્ત્ર, અન્ન, પાન, શયન, મૈથુન, સ્નાન તથા આભૂષણવિહોણી થઈ પિશાચ જેવી થઈ જશે. ॥ ૪૦ ॥

‘પિશાચસંદર્શાઃ’ પિશાચ જેવી ॥ ૪૦ ॥
કળિયુગમાં દમડી જેટલા ધન માટે પણ વેર કરીને લોકો સ્નેહસંબંધ તજી દઈને પોતાના સંબંધીઓને પણ મારી નાખશે અને (તેમ કરતાં નહીં ફાવે તો) પોતાના પ્રિય પ્રાણોને પણ ત્યાગી દેશે! ॥ ૪૦ ॥

‘કાકિણિકે’ માત્ર વીસ કોડી ‘અર્થે’ માટે પણ ‘વિગૃહ્ય’ વેર કરીને ॥ ૪૧ ॥

કામવાસના અને પેટ ભરવામાં લાગેલા નીચ મનુષ્યો પોતાના વૃદ્ધ માતા-પિતાની પણ રક્ષા નહીં કરે અને માતા-પિતાઓ સર્વ કાર્યોમાં નિપુણ એવા પોતાના પુત્રોની પણ રક્ષા નહીં કરે! ॥ ૪૨ ॥ ૪૨ ॥

અતિશય દુર્ભાગ્યને બે શ્લોકોથી વર્ણવે છે – ‘કલૌ ઇતિ ।’

હે રાજા (પરીક્ષિત), કળિયુગમાં પાપંડુને કારણે ભ્રમિત ચિત્તવાળા મરણધર્મા (મનુષ્યો) જગતના પરમ ગુરુ અને ત્રણે લોકના સ્વામીઓ જેમના ચરણકમળને પ્રણામ કરે છે, એવા ભગવાન અચ્યુતને નહીં પૂજે. ॥ ૪૩ ॥

ત્રિલોકનાથૈરાનતં નમસ્કૃતં પાદપદ્મજં યસ્ય
તમ્ । ન યક્ષ્યન્તિ ન પૂજયિષ્યન્તિ । પાઘ્વણ્ડૈ-
ર્વિભિન્નમન્યથા કૃતં ચેતો યેષાં તે ॥ ૪૩ ॥

યન્નામધેયં મ્રિયમાણ આતુરઃ

પતન્ સ્વલન્ વા વિવશો ગૃણન્ પુમાન્ ।
વિમુક્તકર્માર્ગલ ઉત્તમાં ગતિં
પ્રાપ્નોતિ યક્ષ્યન્તિ ન તં કલૌ જનાઃ ॥ ૪૪

વિવશો ગૃણન્સન્ । વિમુક્તાઃ કર્મરૂપા
અર્ગલાઃ પ્રતિબન્ધા યસ્ય સઃ ॥ ૪૪ ॥

તદેવં કલિદોષાન્પ્રપજ્વ્ય પ્રસ્તુતં તન્નિ-
સ્તારોપાયમાહ—પુંસામિતિ ષડ્ભિઃ ।

પુંસાં કલિકૃતાન્ દોષાન્ દ્રવ્યદેશાત્મસમ્ભવાન્ ।
સર્વાન્ હરતિ ચિત્તસ્થો ભગવાન્ પુરુષોત્તમઃ ॥
॥ ૪૫ ॥

દ્રવ્યદેશાત્મભિઃ સંભવો યેષાં તાન્ ।
ચિત્તસ્થશ્ચિત્તે સ્ફુરિતઃ ॥ ૪૫ ॥

શ્રુતઃ સંકીર્તિતો ધ્યાતઃ પૂજિતશ્ચાદૃતોઽપિ વા ।
નૃણાં ધુનોતિ ભગવાન્ હૃત્સ્થો જન્માયુતાશુભમ્ ॥
॥ ૪૬ ॥ ૪૬ ॥

અયમેવોપાયો નાન્ય ઇતિ સદૃષ્ટાન્તમાહ—
યથેતિ ।

યથા હેમ્નિ સ્થિતો વહ્નિર્દુર્વર્ણં હન્તિ ધાતુજમ્ ।
એવમાત્મગતો વિષ્ણુર્યોગિનામશુભાશયમ્ ॥ ૪૭

ત્રણેય લોકના સ્વામીઓ દ્વારા ‘આનતમ્’
નમસ્કાર કરાયા છે જેમના ચરણકમળ તેમને ‘ન
યક્ષ્યન્તિ’ નહીં પૂજે. પાખંડોથી ‘વિભિન્નમ્’
ભટકાવવામાં આવ્યાં છે ચિત્ત જેમનાં તે મનુષ્યો ॥ ૪૩ ॥

મરતો, પીડાતો, પડતો, ઠોકર ખાતો કે પરવશ
બનેલો મનુષ્ય જેમના નામનું કીર્તન કરતા કર્મના
બંધનથી છૂટી ગયેલી બેડીઓવાળો થઈ ઉત્તમ ગતિ
પ્રાપ્ત કરે છે, તેમને મનુષ્યો કળિયુગમાં નહીં પૂજે.
॥ ૪૪ ॥

પરવશ થયેલો, કીર્તન કરતો હોઈ છૂટી ગઈ
છે કર્મરૂપ ‘અર્ગલાઃ’ બેડીઓ જેની તે મનુષ્ય ॥ ૪૪ ॥

આમ, કળિયુગના દોષોને વિસ્તારથી વર્ણવીને
તેનાથી છૂટવા માટે પ્રસ્તુત કરવામાં આવેલો ઉપાય
છે શ્લોકોથી જણાવે છે — ‘પુંસામ્ ઇતિ ।’

કળિયુગે કરેલા મનુષ્યોના (અન્ન વગેરે) દ્રવ્યથી,
(કીકટ વગેરે) દેશથી અને ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન
થયેલા (આત્મશ્લાઘા વગેરે) સર્વ દોષોને ચિત્તમાં
બિરાજનારા ભગવાન પુરુષોત્તમ હરી લે છે. ॥૪૫॥

દ્રવ્ય, દેશ અને ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પત્તિ છે જેમની
તે દોષોને ‘ચિત્તસ્થઃ’ ચિત્તમાં સ્ફુરિત થતા ભગવાન
પુરુષોત્તમ ॥ ૪૫ ॥

શ્રવણ, સંકીર્તન, ધ્યાન, પૂજન અને આદર
કરવામાં આવેલા, હૃદયમાં રહેલા ભગવાન મનુષ્યોનાં
દસ હજાર જન્મોનાં પાપનો નાશ કરે છે. ॥૪૬॥ ૪૬ ॥

આ જ ઉપાય છે, બીજો કોઈ ઉપાય નથી,
એમ દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે — ‘યથા ઇતિ ।’

જેમ (તાંબા વગેરે) ધાતુઓ(નાં મિશ્રણ)થી
થયેલી સુવર્ણની મલિનતાને સુવર્ણમાં રહેલો
અગ્નિ નષ્ટ કરે છે તેમ યોગીઓનાં હૃદયમાં રહેલા
શ્રીવિષ્ણુ ભગવાન અશુભ વાસનાનો નાશ કરે
છે. ॥ ૪૭ ॥

ધાતુજં તામ્રાદિસંશ્લેષજાતં હેમ્નો દુર્વર્ણ
માલિન્યં તત્ર સ્થિતો વહ્નિરેવ હન્તિ હરતિ,
ન તુ તોયાદિ । એવં યોગિનામપિ વિષ્ણુરેવ,
ન તુ યોગાદિકમિત્યર્થઃ ॥ ૪૭ ॥

एतदेव विवृणोति—विद्येति ।

વિદ્યાતપઃપ્રાણનિરોધમૈત્રી-

તીર્થાભિષેકવ્રતદાનજપ્યૈઃ ।

નાત્યન્તશુદ્ધિં લભતેઽન્તરાત્મા

યથા હૃદિસ્થે ભગવત્યનન્તે ॥ ૪૮

વિદ્યા દેવતોપાસના ॥ ૪૮ ॥

તસ્માત્ સર્વાત્મના રાજન્ હૃદિસ્થં કુરુ કેશવમ્ ।

પ્રિયમાણો હ્યવહિતસ્તતો યાસિ પરં ગતિમ્ ॥

॥ ૪૯ ॥ ૪૯ ॥

પ્રિયમાણૈરભિધ્યેયો ભગવાન્ પરમેશ્વરઃ ।

આત્મભાવં નયત્યંગ સર્વાત્મા સર્વસંશ્રયઃ ॥ ૫૦

આત્મભાવં સ્વસ્વરૂપમ્ ॥ ૫૦ ॥

इदानीं कलिं स्तौति द्वाभ्याम्—

કલેર્દોષનિધે રાજન્નિતિ ।

કલેર્દોષનિધે રાજન્નસ્તિ હ્યેકો મહાન્ ગુણઃ ।

કીર્તનાદેવ કૃષ્ણસ્ય મુક્તસંગઃ પરં વ્રજેત્ ॥ ૫૧

॥ ૫૧ ॥

‘ધાતુજમ્’ તાંબા વગેરે ધાતુઓના મિશ્રણથી થયેલી સુવર્ણની ‘દુર્વર્ણમ્’ મલિનતાને તે સુવર્ણમાં રહેલો અગ્નિ જ ‘હન્તિ’ નષ્ટ કરે છે, પણ જળ વગેરે મલિનતાને નષ્ટ કરતો નથી, એ જ રીતે યોગીઓનાં હૃદયમાં પણ શ્રીવિષ્ણુ જ (અશુભ વાસનાનો નાશ કરે છે) પણ યોગ વગેરે નહીં, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૭ ॥

આ જ વસ્તુનું વિવરણ કરે છે - ‘વિદ્યા ઇતિ ।’

ભગવાન અનંત હૃદયમાં વિરાજમાન થાય છે ત્યારે અંતઃકરણ જેવી અત્યંત શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે તેવી શુદ્ધિ દેવોની ઉપાસના, તપશ્ચર્યા, પ્રાણાયામ, (સમસ્ત પ્રાણીઓમાં) મૈત્રીભાવ, તીર્થસ્નાન, વ્રત, દાન અને જપવા યોગ્ય મંત્રોથી પણ પામતું નથી. ॥ ૪૮ ॥

‘વિદ્યા’ દેવોની ઉપાસના ॥ ૪૮ ॥

માટે જેનું મૃત્યુ અત્યંત નિકટ છે તેવા તમે હે રાજા, સાવધાન થઈ અંતઃકરણની સર્વ વૃત્તિઓથી ભગવાન કેશવને હૃદયમાં સ્થાપિત કરી દો, તેથી તમે પરમ ગતિ પામશો. ॥ ૪૯ ॥ ૪૯ ॥

હે પ્રિય (પરીક્ષિત), મૃત્યુ અત્યંત નિકટ આવી ગયું હોય તેવા મનુષ્યો દ્વારા પરમ ઐશ્વર્યવાન ભગવાન જ ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. સર્વના પરમ આશ્રયરૂપ અને સર્વના આત્મા ભગવાન (ધ્યાન કરનારને) સ્વસ્વરૂપમાં લીન કરી દે છે. ॥ ૫૦ ॥

‘આત્મભાવમ્’ સ્વસ્વરૂપમાં ॥ ૫૦ ॥

હવે બે શ્લોકોથી કળિયુગની સ્તુતિ કરે છે—
‘કલેઃ દોષનિધેઃ રાજન્ ઇતિ ।’

દોષના ભંડાર એવા કળિયુગમાં પણ હે રાજા! એક મહાન ગુણ છે. (કળિયુગમાં) શ્રીકૃષ્ણના કીર્તનથી જ મનુષ્ય સર્વ આસક્તિથી છૂટીને પરમાત્માને પામે છે. ॥ ૫૧ ॥ ૫૧ ॥

કૃતે યદ્ ધ્યાયતો વિષ્ણું ત્રેતાયાં યજતો મઘૈઃ ।
દ્વાપરે પરિચર્યાયાં કલૌ તદ્ભરિકીર્તનાત્ ॥ ૫૨

તત્સર્વં હરિકીર્તનાદેવ કલૌ ભવતિ
નાન્યસ્મિન્યુગે । ઉક્તં ચ—
ધ્યાયન્કૃતે યજન્યજ્ઞેસ્ત્રેતાયાં દ્વાપરેઽર્ચયન્ ।
યદાપ્નોતિ તદાપ્નોતિ કલૌ સંકીર્ત્ય કેશવમ્ ॥
ઇતિ ॥ ૫૨ ॥

સત્યયુગમાં શ્રીવિષ્ણુનું ધ્યાન કરવાથી, ત્રેતાયુગમાં
યજ્ઞો દ્વારા યજન કરવાથી, દ્વાપરયુગમાં શ્રીવિષ્ણુ
ભગવાનની સેવા કરવાથી જે (ફળ) મળે છે, તે
કળિયુગમાં શ્રીહરિનું કીર્તન કરવાથી મળે છે. ॥૫૨॥
કળિયુગમાં શ્રીહરિના કીર્તનથી જ તે સર્વ
પ્રાપ્ત થાય છે, અન્ય યુગમાં નહીં. કહેવામાં પણ
આવ્યું છે — ‘સત્યયુગમાં ધ્યાન ધરતાં, ત્રેતાયુગમાં
યજ્ઞો કરતાં, દ્વાપરયુગમાં સેવા કરતાં જે (ફળ)
પ્રાપ્ત થાય છે, તે (ફળ) કળિયુગમાં ભગવાન
કેશવના સંકીર્તનથી પ્રાપ્ત થાય છે.’ (વિષ્ણુપુરાણ
૬/૨/૧૭, ૫૩પુરાણ ૩. ખં ૭૨/૨૫, બૃહન્નારદીય-
પુરાણ ૩૮/૯૭) ॥ ૫૨ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં દ્વાદશસ્કન્ધે તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે દ્વાદશસ્કન્ધે શ્રીધરસ્વામિવિરચિતાયાં

ભાવાર્થદીપિકાયાં ટીકાયાં તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

***

અથ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ

ચાર પ્રકારના પ્રલય

ચતુર્થે તુ ચતુર્થોક્તા લયા નૈમિત્તિકાદયઃ ।
તત્ર સંસારનિસ્તારો હરિકીર્ત્યૈવ વર્ણયતે ॥ ૧

કલિદોષનિવર્તકં હરિનામસંકીર્તનાદિકં
સ એવ ચ કલૌ પરમો ધર્મ ઇતિ પ્રશ્નદ્વય-
સ્યોત્તરમુક્તમ્, યચ્ચાન્યત્પૃષ્ઠં પ્રલયકલ્પયોર્માનં
બ્રૂહીતિ તદિદાનીં તૃતીયસ્કન્ધોક્તકાલ-
માનાનુવાદપૂર્વકં નિરૂપયતિ—કાલ ઇતિ ।

શ્રીશુક ઉવાચ

કાલસ્તે પરમાળ્વાદિર્દ્વિપરાર્ધાવધિર્નૃપ ।
કથિતો યુગમાનં ચ શૃણુ કલ્પલયાવપિ ॥ ૧

ચોથા અધ્યાયમાં નૈમિત્તિક વગેરે ચાર પ્રકારના
પ્રલયો કહેવાયા છે. તે પ્રલયો વચ્ચે શ્રીહરિના કીર્તનથી
જ સંસારમાંથી છુટકારો વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ॥ ૧ ॥

કળિયુગના દોષોને દૂર કરનાર શ્રીહરિનામ સંકીર્તન
વગેરે કરવાં, તે જ કળિયુગમાં શ્રેષ્ઠ ધર્મ છે, એમ બે
પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે, તેમાં જે બીજો
પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે પ્રલયકાળ અને કલ્પકાળનું
પ્રમાણ કહો, તે હવે ત્રીજા સંક્રમમાં કહેવામાં આવેલી
કાળની ગણના અનુસાર વર્ણવે છે — ‘કાલઃ ઇતિ ।’

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — હે નૃપ (પરીક્ષિત),
પરમાણુથી માંડી દ્વિપરાર્ધ સુધીનો કાળ અને યુગોનું
પ્રમાણ તમને કહેવામાં આવ્યું. (હવે) કલ્પ અને
પ્રલયનું પ્રમાણ પણ શ્રવણ કરો. ॥ ૧ ॥

‘સ કાલઃ પરમાણુર્વૈ યો ભુક્તે
પરમાણુતામ્’ इत्यादिना कालः कथितः ।
‘चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च ॥’
इति युगमानं कथितम् ॥ १ ॥

ત્ર કલ્પમાનમાહ—**चतुर्युगेति ।**

**चतुर्युगसहस्रं च ब्रह्मणो दिनमुच्यते ।
स कल्पो यत्र मनवश्चतुर्दश विशांपते ॥ २**

यत्र चतुर्दश मनवः क्रमेण भवन्ति ॥ २ ॥

प्रलयस्तु चतुर्विधः—**नैमित्तिकः,**
प्राकृतिकः, आत्यन्तिकः, नित्यश्चेति । तत्र
नैमित्तिकं प्रलयं मानसहितमाह—**तदन्त इति**
द्वाभ्याम् ।

**तदन्ते प्रलयस्तावान् ब्राह्मी रात्रिरुदाहता ।
त्रयो लोका इमे तत्र कल्पन्ते प्रलयाय हि ॥ ३**

तावान् चतुर्युगसहस्रप्रमाणः । सैव ब्राह्मी
रात्रिः ॥ ३ ॥

नैमित्तિકત્વં દર્શયતિ—

**एष नैमित्तिकः प्रोक्तः प्रलयो यत्र विश्वसृक् ।
शेतेऽनन्तासनो विश्वमात्मसात्कृत्य चात्मभूः ॥ ४**

‘જે કાળ પરમાણુની અવસ્થામાં વ્યાપ્ત હોય
છે, તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોય છે.’ (શ્રીમદ્ ભા.૩/૧૧/૪)
વગેરે દ્વારા કાળ વર્ણવાયો. ‘સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને
કળિયુગમાં અનુક્રમે ચારહજાર, ત્રણહજાર, બે હજાર
અને એક હજાર, એમ દેવોનાં વર્ષો ગણાવવામાં
આવ્યાં છે.’ (શ્રીમદ્ ભા.૩/૧૧/૧૯) એમ યુગોનું
પ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું. ॥ ૧ ॥

તે વિષયમાં કલ્પનું પ્રમાણ કહે છે — **‘चतुर्युग
इति ।’**

હે પ્રજાપાલક (પરીક્ષિત), ચાર હજાર યુગને
બ્રહ્માજીનો દિવસ કહેવામાં આવે છે (અને બ્રહ્માજીનો)
તે (દિવસ) કલ્પ કહેવાય છે, જેમાં ચૌદ મનુઓ
(એક પછી એક) થાય છે. ॥ ૨ ॥

જે (દિવસ અથવા કલ્પ)માં ચૌદ મનુઓ એક
પછી એક થાય છે. ॥ ૨ ॥

પ્રલય તો ચાર પ્રકારના છે — નૈમિત્તિક,
પ્રાકૃતિક, આત્યંતિક અને નિત્ય. તેમાં નૈમિત્તિક
પ્રલયને પ્રમાણસહિત બે શ્લોકોથી કહે છે — **‘तत्-
अन्ते इति’**

તે કલ્પને અંતે પ્રલય થાય છે અને તેટલી
જ (અર્થાત્ એક કલ્પ એટલે કે હજાર વાર ચાર
યુગ જેટલી) બ્રહ્માજીની રાત્રિ કહેવામાં આવી છે.
તેમાં (તે રાત્રિમાં) આ ત્રણેય લોકનો પ્રલય થાય
છે. ॥ ૩ ॥

‘तावान्’ એક હજાર વખત ચાર યુગ જેટલા
પ્રમાણની, તે જ બ્રહ્માજીની રાત્રિ છે. ॥ ૩ ॥

પ્રલયની નૈમિત્તિકતા દર્શાવે છે —

આ નૈમિત્તિક પ્રલય કહેવામાં આવ્યો. જ્યારે
વિશ્વસ્રષ્ટા શેષશાયી શ્રીનારાયણ વિશ્વને પોતાનામાં
સમેટીને પોઢે છે ત્યારે બ્રહ્માજી તેમનામાં (શ્રીનારાયણ
ભગવાનમાં) પોઢે છે. ॥ ૪ ॥

યત્ર યદા વિશ્વસૃક્ શ્રીનારાયણો
વિશ્વમાત્મસાત્કૃત્ય સ્વસ્મિન્નુપસંહત્ય શેતે ।
આત્મભૂર્બ્રહ્મા ચ તસ્મિન્ શેતે તયોરભેદવિવક્ષયા
વા બ્રહ્મણ એવાનન્તાસનત્વમુક્તમ્ । બ્રહ્મણો
નિદ્રાં નિમિત્તીકૃત્ય પ્રવર્તમાનો લોકત્રયપ્રલયો
નૈમિત્તિક ઇત્યર્થઃ ॥ ૪ ॥

પ્રાકૃતિકં પ્રલયમાહ દ્વાભ્યામ્—
દ્વિપરાર્થે ત્વતિક્રાન્તે બ્રહ્મણઃ પરમેષ્ઠિનઃ ।
તદા પ્રકૃતયઃ સપ્ત કલ્પન્તે પ્રલયાય વૈ ॥ ૫

દ્વિપરાર્થે તુ બ્રહ્મણ આયુષિ । સપ્તપ્રકૃતયો
મહદહંકારપञ्ચતન્માત્રાણિ ॥ ૫ ॥
એષ પ્રાકૃતિકો રાજન્ પ્રલયો યત્ર લીયતે ।
આણ્ડકોશસ્તુ સંઘાતો વિઘાત ઉપસાદિતે ॥ ૬

સંઘાતો મહદાદિકાર્યભૂતઃ, પ્રકૃતીનાં
તત્કાર્યબ્રહ્માણ્ડસ્ય ચ પ્રલયાત્પ્રાકૃતિક
ઇત્યર્થઃ । વિઘાતે વિઘાતકારણે ઉપસાદિતે
સતિ ॥ ૬ ॥

તદેવાહ—પર્જન્ય ઇત્યાદિના ।

પર્જન્યઃ શતવર્ષાણિ ભૂમૌ રાજન્ ન વર્ષતિ ।
તદા નિરન્ને હ્યન્યોન્યં ભક્ષમાણાઃ ક્ષુધાર્દિતાઃ ॥ ૭

બુદ્ધીન્દ્રિયાર્થરૂપેણેત્યતઃ પ્રાક્તનેન ગ્રન્થેન
॥ ૭ ॥

‘યત્ર’ જ્યારે વિશ્વસ્રષ્ટા શ્રીનારાયણ વિશ્વને
‘આત્મસાત્કૃત્ય’ પોતાનામાં સમેટીને પોઢે છે ત્યારે
‘આત્મભૂઃ’ બ્રહ્માજી પણ તેમનામાં પોઢે છે. શ્રીનારાયણ
અને બ્રહ્માજી — તે બંને વચ્ચે અભેદ કહેવાની
ઈચ્છાથી બ્રહ્માજીને જ શેષશાયી કહેવામાં આવ્યા
છે. બ્રહ્માજીની નિદ્રાને નિમિત્ત બનાવીને પ્રવર્તમાન
થયેલો ત્રણેય લોકનો પ્રલય નૈમિત્તિક છે, એમ અર્થ
છે. ॥ ૪ ॥

પ્રાકૃતિક પ્રલયને બે શ્લોકોથી વર્ણવે છે —
પરમેષ્ઠી (સર્વોત્તમ) બ્રહ્માજીનો દ્વિપરાર્થકાળ
વીતી જાય છે ત્યારે (અહંકાર, મહત્ત્વ અને
પાંચ તન્માત્રાઓ — એમ) સાત પ્રકૃતિઓ લય પામે
છે. ॥ ૫ ॥

બ્રહ્માજીના દ્વિપરાર્થ આયુષ્ય પછી ‘સપ્તપ્રકૃતયઃ’
મહત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ ॥ ૫ ॥
હે રાજા, આ પ્રાકૃતિક પ્રલય છે, જેમાં પ્રલયનો
કાળ આવતાં મહત્ત્વ વગેરે પ્રકૃતિઓના કાર્યસમૂહરૂપ
બ્રહ્માંડકોશ લય પામે છે. ॥ ૬ ॥

‘સંઘાતઃ’ મહત્ત્વ વગેરે કાર્યરૂપ સંઘાત,
પ્રકૃતિઓનો તથા તેના કાર્યરૂપ બ્રહ્માંડનો પ્રલય
થવાથી પ્રાકૃતિક પ્રલય કહેવાય છે, એમ અર્થ છે.
‘વિઘાતે’ પ્રલયનો કાળ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ॥ ૬ ॥
તે (પ્રલયકાળનું કારણ) કહે છે — ‘પર્જન્યઃ’
વગેરેથી

હે રાજા, પૃથ્વી પર સો વર્ષ સુધી વરસાદ
પડશે નહીં, ત્યારે અન્નરહિત થયેલા લોકમાં ભૂખથી
પીડાયેલી પ્રજાઓ એકબીજાનું ભક્ષણ કરતાં (છેવટે
નાશ પામશે). ॥ ૭ ॥

બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો અને ઈન્દ્રિયોના વિષયો શિથિલ
થઈ જાય ત્યારે તે સર્વ બ્રહ્મરૂપ જ્ઞાનમાં લય પામી
જાય, એમ પછીના શ્લોક (૧૨/૪/૨૩)થી (સમજવું).

॥ ૭ ॥

ક્ષયં યાસ્યન્તિ શનકૈઃ કાલેનોપદ્રુતાઃ પ્રજાઃ ।
 સામુદ્રં દૈહિકં ભૌમં રસં સાંવર્તકો રવિઃ ॥ ૮
 રશ્મિભિઃ પિબતે ઘોરૈઃ સર્વં નૈવ વિમુંચતિ ।
 તતઃ સંવર્તકો વહ્નિઃ સંકર્ષણમુખોત્થિતઃ ॥ ૯
 દહત્યનિલવેગોત્થઃ શૂન્યાન્ ભૂવિવરાનથ ।
 ઉપર્યધઃ સમન્તાચ્ચ શિખાભિર્વહ્નિસૂર્યયોઃ ॥ ૧૦
 દહ્યામાનં વિભાત્યણડં દગ્ધગોમયપિણ્ડવત્ ।
 તતઃ પ્રચણ્ડપવનો વર્ષાણામધિકં શતમ્ ॥ ૧૧
 પરઃ સાંવર્તકો વાતિ ધૂમ્રં ખં રજસાઽઽવૃતમ્ ।
 તતો મેઘકુલાન્યંગ ચિત્રવર્ણાન્યનેકશઃ ॥ ૧૨
 શતં વર્ષાણિ વર્ષન્તિ નદન્તિ રભસસ્વનૈઃ ।
 તત ઈકોદકં વિશ્વં બ્રહ્માણ્ડવિવરાન્તરમ્ ॥ ૧૩

સામુદ્રાદિકં સર્વં રસં રવિઃ પિબતે આકર્ષતિ
 ॥ ૮ ॥ ૯ ॥ અનિલવેગોત્થો વાયુવેગોદ્ભૂતઃ ।
 ‘અનિલવેગો વા’ ઈતિ પાઠે અનિલેન વેગો યસ્ય
 સઃ, વાઃ રવિણા રશ્મિભિઃ પીતમુદકં ચ
 દહતીત્યર્થઃ । ‘અનિલવેગો વૈ’ ઈતિ તુ પાઠઃ
 સુગમઃ । ભૂવિવરાન્યાતાલાદીન્ શૂન્યાન્ રવિણા
 દૈહિકરસાકર્ષણાત્પ્રાણિરહિતાન્ । શિખાભિ-
 ર્જ્વાલાભિઃ ॥ ૧૦ ॥ કિંચિદધિકં વર્ષાણાં શતમ્ ।
 સાંવર્તકઃ પ્રલયહેતુઃ પરો વાયુર્વાતિ તદા
 રજસાવૃતં ખં ધૂમ્રં ભવતિ ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥
 રભસસ્વનૈસ્તીવ્રગર્જિતૈઃ । બ્રહ્માણ્ડવિવરમધ્યગતં
 વિશ્વમેકોદકમેકાર્ણવોદકવ્યાસં ભવતિ ॥ ૧૩ ॥

કાળ દ્વારા ઉપદ્રવ પામેલી પ્રજાઓ ધીમે ધીમે
 નાશ પામશે. પછી પ્રલયકાળનો સૂર્ય સમુદ્રનો,
 દેહનો અને ભૂમિનો સર્વ રસ પોતાના ભયંકર
 કિરણોથી પી જશે (પણ પછી) પાછો વરસાવશે
 નહીં. પછી સંકર્ષણના મુખમાંથી જન્મેલો (સાંવર્તક)
 પ્રલયકાળનો અગ્નિ ॥ ૮ ॥ ૯ ॥ વાયુના વેગથી
 ભભૂકીને પૃથ્વી સહિત નિર્લોક (શૂન્ય) બનેલાં પાતાળોને
 બાળી નાખશે અને ઉપર, નીચે તથા ચોતરફ અગ્નિ
 તથા સૂર્યની શિખાઓથી ॥ ૧૦ ॥ બળતું બ્રહ્માંડ
 બળેલા ઘાણા જેવું દેખાશે. પછી પ્રલયકાળનો પ્રચંડ
 પવન એક સોથી વધારે વર્ષો સુધી ॥ ૧૧ ॥
 મહાબળવાન બની વાશે ત્યારે ધૂળથી ઢંકાઈ ગયેલું
 આકાશ ધૂમિલ થઈ જશે. પછી હે પ્રિય (પરીક્ષિત),
 રંગબેરંગી અનેક જાતનાં મેઘમંડળો ॥ ૧૨ ॥ સો
 વર્ષ સુધી વરસશે અને તીવ્ર ગર્જનાઓ કરીને
 ગાજશે. પછી બ્રહ્માંડના પોલાણની વચ્ચે આવેલું
 વિશ્વ એક સમુદ્ર બની જશે. ॥ ૧૩ ॥

‘અનિલવેગ-ઉત્થ’ વાયુના વેગથી ભભૂકીને
 અથવા ‘અનિલવેગો વા’ પાઠમાં, વાયુને કારણે
 જેનો વેગ છે તેવો અને સૂર્યનાં કિરણો દ્વારા ‘વાઃ’
 જળ પીધેલો અગ્નિ બાળશે, એમ અર્થ છે. ‘અનિલવેગો
 વૈ’ પાઠ તો સુગમ છે. (વાયુના વેગવાળો અગ્નિ)
 – ‘ભૂવિવરાન્’ પાતાળ વગેરેને – ‘શૂન્યાન્’ સૂર્ય
 દ્વારા દેહનો રસ ખેંચી લેવાથી પ્રાણીરહિત નિર્લોક
 બનેલાં પાતાળોને – ‘શિખાભિઃ’ જ્વાળાઓથી
 ॥ ૧૦ ॥ એક સોથી થોડાં વધારે વર્ષો –
 ‘સાંવર્તકઃ’ પ્રલયના કારણરૂપ પ્રચંડ વાયુ વાશે
 ત્યારે ધૂળથી ઢંકાઈ ગયેલું આકાશ ધૂમિલ થઈ જશે.
 ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥ ‘રભસસ્વનૈઃ’ તીવ્ર ગર્જનાઓ
 કરીને – બ્રહ્માંડના પોલાણની વચ્ચે રહેલું વિશ્વ
 ‘ઈક-ઉદકમ્’ એક સમુદ્ર થઈ જશે અર્થાત્ કેવળ
 જળથી વ્યાપી જશે, જળમય થઈ જશે. ॥ ૧૩ ॥

તદા ભૂમેર્ગન્ધગુણં ગ્રસન્ત્યાપ ઉદપ્લવે ।
ગ્રસ્તગન્ધા તુ પૃથિવી પ્રલયત્વાય કલ્પતે ॥ ૧૪

ઉદપ્લવે ઉદકેનાપ્લવે સતિ । પ્રલય-
ત્વાયાભાવાય ॥ ૧૪ ॥

અપાં રસમથો તેજસ્તા લીયન્તેઽથ નીરસાઃ ।
ગ્રસતે તેજસો રૂપં વાયુસ્તદ્રહિતં તદા ॥ ૧૫
॥ ૧૫ ॥

લીયતે ચાનિલે તેજો વાયોઃ ઁં ગ્રસતે ગુણમ્ ।
સ વૈ વિશતિ ઁં રાજન્સ્તત્શ્ચ નભસો ગુણમ્ ॥ ૧૬
॥ ૧૬ ॥

શબ્દં ગ્રસતિ ભૂતાદિર્નભસ્તમનુલીયતે ।
તૈજસશ્ચેન્દ્રિયાણ્યઙ્ગ દેવાન્ વૈકારિકો ગુણૈઃ ॥ ૧૭

ભૂતાદિસ્તામસોઽહંકારઃ । ગુણૈર્વૃત્તિભિઃ સહ
॥ ૧૭ ॥

મહાન્ ગ્રસત્યહંકારં ગુણાઃ સત્ત્વાદયશ્ચ તમ્ ।
ગ્રસતેઽવ્યાકૃતં રાજન્ ગુણાન્ કાલેન ચોદિતમ્ ॥ ૧૮

ન તસ્ય કાલાવયવૈઃ પરિણામાદયો ગુણાઃ ।
અનાદ્યનન્તમવ્યક્તં નિત્યં કારણમવ્યયમ્ ॥ ૧૯

આમ, જળપ્રલય થશે ત્યારે પૃથ્વીના ગંધગુણને જળ ગ્રસી જશે અને ગ્રસ્ત થયેલા ગંધગુણવાળી પૃથ્વીનો પ્રલય થશે. (અર્થાત્ પૃથ્વી જળરૂપ બની જશે.) ॥ ૧૪ ॥

‘ઉદપ્લવે’ જળથી આપ્લાવિત થશે અર્થાત્ જ્યારે જળપ્રલય થશે ત્યારે – ‘પ્રલયત્વાય’ પૃથ્વી અદૃશ્ય થઈ જશે. ॥ ૧૪ ॥

પછી જળના રસગુણને તેજ ગળી જશે એટલે નીરસ થયેલું જળ લય પામશે. પછી તેજના રૂપગુણને વાયુ ગળી જશે, એટલે રૂપરહિત થયેલું તેજ ॥ ૧૫ ॥ વાયુમાં લય પામશે. વાયુના સ્પર્શગુણને આકાશ ગળી જશે, તેથી ગુણરહિત થયેલો વાયુ આકાશમાં લય પામશે. ॥ ૧૬ ॥ ૧૫ ॥ ૧૬ ॥

હે પ્રિય (પરીક્ષિત), આકાશના શબ્દગુણને તામસ અહંકાર ગળી જશે એટલે આકાશ તે અહંકારમાં લય પામશે અને રાજસ અહંકાર વૃત્તિઓ સહિત ઈન્દ્રિયોને ગળી જશે તથા ઈન્દ્રિયોના દેવોને સાત્ત્વિક અહંકાર ગળી જશે. ॥ ૧૭ ॥

‘ભૂતાદિઃ’ તામસ અહંકાર, ‘ગુણૈઃ’ વૃત્તિઓ સહિત ॥ ૧૭ ॥

હે રાજા (પરીક્ષિત), સાત્ત્વિક વગેરે (રાજસ અને તામસ) એ ત્રણેય અહંકારને મહત્ત્વ ગળી જશે. મહત્ત્વને સત્ત્વાદિ ગુણો ગળી જશે અને કાળથી પ્રેરાયેલું પ્રધાનત્ત્વ ॥ ૧૮ ॥ જ્યારે પોતાનાં કાર્યોને પોતાનામાં લીન કરીને સામ્યાવસ્થાને પામે છે ત્યારે કાળનાં (વર્ષ, માસ, દિવસ, રાત્રિ વગેરે) અવયવોને કારણે પ્રધાનત્ત્વમાં પરિણામ (વૃદ્ધિ, ક્ષય) વગેરે કોઈ પ્રકારના વિકારો થતા નથી. અનાદિ, અનંત, અવ્યક્ત, નિત્ય, અવિનાશી પ્રધાનત્ત્વ સર્વનું કારણ છે. ॥ ૧૯ ॥

અવ્યાકૃતં પ્રધાનમ્ ॥ ૧૮ ॥ તસ્ય તુ લયો
નાસ્તીત્યાહ—ન તસ્યેતિ । કાલાવયવૈર-
હોરાત્રાદિભિઃ । ગુણા ભાવવિકારાઃ । પરિણામો
વિપરિણામઃ । અવ્યક્તમસ્તિત્વવિકારશૂન્યમ્ ।
નિત્યં સર્વદૈકરૂપં, હાસવૃદ્ધિરહિતમિત્યર્થઃ ।
અવ્યયમપક્ષયશૂન્યમ્ । સર્વત્ર હેતુઃ—
કારણમિતિ ॥ ૧૯ ॥

કિંચ, વાગાદિગોચરસ્ય સવિશેષસ્ય
વિકારા ભવન્તિ, इदं તુ ન તથેત્યાહ—ન
યત્રેતિ દ્વાભ્યામ્ ।

ન યત્ર વાચો ન મનો ન સત્ત્વં
તમો રજો વા મહદાદયોઽમી ।
ન પ્રાણબુદ્ધીન્દ્રિયદેવતા વા
ન સન્નિવેશઃ ખલુ લોકકલ્પઃ ॥ ૨૦ ॥
લોકકલ્પો લોકરૂપઃ સન્નિવેશો
રચનાવિશેષો નાસ્તિ ॥ ૨૦ ॥

ન સ્વપ્નજાગ્રન્ન ચ તત્ સુષુપ્તં
ન ચં જલં ભૂરનિલોઽગ્નિરર્કઃ ।
સંસુપ્તવચ્છૂન્યવદપ્રતર્ક્યં
તન્મૂલભૂતં પદમામનન્તિ ॥ ૨૧ ॥

સ્વપ્નજાગ્રત્સ્વપ્નજાગરાવસ્થાયુક્તમ્ । સં-
સુપ્તવદિન્દ્રિયાભાવાત્ । શૂન્યસાદૃશ્યે હેતુઃ—
અપ્રતર્ક્યમ્ । ન પુનઃ શૂન્યમેવેત્યાહ—તદિતિ
॥ ૨૧ ॥

ઉપસંહરતિ—લય ઇતિ ।

લયઃ પ્રાકૃતિકો હ્યેષ પુરુષાવ્યક્તયોર્યદા ।
શક્તયઃ સમ્પ્રલીયન્તે વિવશાઃ કાલવિદ્રુતાઃ ॥ ૨૨ ॥

‘અવ્યાકૃતમ્’ પ્રધાનતત્ત્વ ॥ ૧૮ ॥ તે પ્રધાન
તત્ત્વનો લય નથી, એમ કહે છે — ‘ન તસ્ય ઇતિ ।’
‘કાલ-અવયવૈઃ’ દિવસ-રાત વગેરે કાળના અવયવોથી
‘પરિણામઃ’ વૃદ્ધિ, ક્ષય વગેરે પરિણામરૂપ ‘ગુણાઃ’
વિકારો થતા નથી. ‘અવ્યક્તમ્’ અસ્તિત્વરૂપ વિકાર
રહિત, ‘નિત્યમ્’ સર્વદા એકરૂપ, હાસ અને વૃદ્ધિરહિત,
એમ અર્થ છે. ‘અવ્યયમ્’ અવિનાશી — લયની
પ્રક્રિયામાં સર્વત્ર, અવ્યક્ત સર્વના કારણરૂપ હોવાનો
હેતુ છે. ॥ ૧૯ ॥

વળી, શબ્દોની અભિવ્યક્તિવાળા સવિશેષ
પ્રાકૃતને વિકારો હોય પણ અહીં તેમ નથી, એમ બે
શ્લોકોથી કહે છે — ‘ન યત્ર ઇતિ ।’

જેમાં (જે પ્રધાનતત્ત્વમાં) વાણી, મન, સત્ત્વગુણ,
રજોગુણ, તમોગુણ, મહત્ત્વાદિ આ વિકારો, પ્રાણ,
બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો તથા તેમના દેવો તેમ જ લોકરૂપ
વિશિષ્ટ રચના પણ નથી. ॥ ૨૦ ॥

‘લોકકલ્પઃ’ લોકરૂપ ‘સન્નિવેશઃ’ વિશિષ્ટ
રચના નથી. ॥ ૨૦ ॥

સ્વપ્ન, જાગ્રત અને સુષુપ્તિ જેમાં નથી; આકાશ,
જળ, પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ તથા સૂર્ય જેમાં નથી પણ
ઈન્દ્રિયોના અભાવને કારણે સંસુપ્ત (શૂન્યવત્) અને
તર્કમાં ન આવી શકે તેવા તે પ્રધાનતત્ત્વને વિદ્વાનો
મૂળરૂપ સ્થાન કહે છે. ॥ ૨૧ ॥

‘સ્વપ્નજાગ્રત્’ સ્વપ્ન અને જાગ્રત અવસ્થાથી
યુક્ત નથી. ઈન્દ્રિયોના અભાવને કારણે સંસુપ્તવત્
છે. શૂન્ય જેવું હોવા માટેનું કારણ — ‘અપ્રતર્ક્યમ્’
તર્કમાં ન આવી શકે તેવું તે પ્રધાનતત્ત્વ પાછું શૂન્ય
પણ નથી જ, એમ કહે છે — ‘તત્ ઇતિ ।’ ॥ ૨૧ ॥

ઉપસંહાર કરે છે — ‘લયઃ ઇતિ ।’

જ્યારે પુરુષ અને પ્રકૃતિની સત્ત્વાદિ શક્તિઓ
કાળને લીધે ક્ષીણ અને પરવશ થઈ જાય છે અને
(પોતાના મૂળસ્વરૂપમાં) લીન થઈ જાય છે, ત્યારે
આ પ્રાકૃતિક પ્રલય થાય છે. ॥ ૨૨ ॥

શક્તયઃ સત્ત્વાદયઃ ॥ ૨૨ ॥

આત્યન્તિકં લયમાહ—બુદ્ધીન્દ્રિયેતિ

દ્વાદશભિઃ ।

બુદ્ધીન્દ્રિયાર્થરૂપેણ જ્ઞાનં ભાતિ તદાશ્રયમ્ ।

દૃશ્યત્વાવ્યતિરેકાભ્યામાદ્યન્તવદવસ્તુ યત્ ॥ ૨૩

આત્યન્તિકલયો મોક્ષઃ સ ચ બ્રહ્મજ્ઞાનેન
સર્વપ્રપञ્ચલયાત્મકઃ । ન ચ પ્રપञ્ચસ્યાત્મ-
વત્સત્યત્વે લયઃ સંભવતીતિ જ્ઞાનરૂપાદ્બ્રહ્મણઃ
પૃથગ્ભૂતસ્ય તસ્યાસત્ત્વમુપપાદયતિ—બુદ્ધિ-
શ્ચેન્દ્રિયાણિ ચાર્થાશ્ચેત્યેવં ગ્રાહકકરણગ્રાહ્ય-
રૂપેણ તેષામાશ્રયભૂતં જ્ઞાનમેવ ભાતિ ન પૃથક્ ।
તત્ર હેતુમાહ—દૃશ્યત્વાવ્યતિરેકાભ્યામિતિ । અતો
યદાદ્યન્તવત્તદવસ્તુ । અત્રૈવં પ્રયોગઃ—વિમતં
સન્ન ભવતિ । દૃશ્યત્વાત્ કારણાવ્યતિરેકા-
દાદ્યન્તવત્ત્વાચ્ચ, રજ્જુસર્પાદિવદિતિ ॥ ૨૩ ॥

તત્રાવ્યતિરેકં દૃષ્ટાન્તેન પ્રપञ્ચયતિ—
દીપ ઇતિ ।

સત્ત્વાદિ શક્તિઓ ॥ ૨૨ ॥

આત્યંતિક પ્રલયને બાર શ્લોકોકોથી વર્ણવે છે —

‘બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિય ઇતિ ।’

બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિયો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોરૂપે તેમના આશ્રયરૂપ જ્ઞાન જ ભાસે છે. (તેઓ બ્રહ્મજ્ઞાનથી જુદાં નથી) કારણ કે કલ્પી શકાય છે, તેથી જે દૃશ્યરૂપ છે, પોતાના કારણથી જુદું નથી તેમ જ આદિ-અંતવાળું છે, તેથી તે મિથ્યા છે. ॥ ૨૩ ॥

આત્યંતિક પ્રલય એટલે મોક્ષ અને તે બ્રહ્મજ્ઞાન દ્વારા સર્વ પ્રપંચના લયરૂપ છે. પ્રપંચ આત્માની જેમ સત્ય હોય તો તેનો લય સંભવે નહીં. એટલે જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મથી પૃથક્ એવા તે પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ સિદ્ધ કરે છે — બુદ્ધિ, ઇન્દ્રિય તથા વિષયો, એમ ગ્રાહક, સાધનો અને ગ્રાહ્યરૂપે તેઓનો આશ્રય બ્રહ્મસ્વરૂપ જ્ઞાન જ ભાસિત થાય છે, તેઓ જ્ઞાનથી જુદાં નથી. તે માટેનું કારણ કહે છે — ‘દૃશ્યત્વ-અવ્યતિરેકાભ્યામ્ ઇતિ ।’ (કારણ કે બુદ્ધિ વગેરે દૃશ્ય છે અને તેમનાં કારણથી જુદાં નથી) આથી જે વસ્તુ આદિ અને અંતવાળી છે, તે વસ્તુ નથી. (તેમની સત્તા નથી.) અહીં કહેવામાં આવ્યા પ્રમાણે આવું અનુમાન છે — બુદ્ધિ વગેરે જે વિવાદના સ્થાનરૂપ છે, તે સત્ નથી કારણ કે દૃશ્ય છે, પોતાના કારણથી જુદાં નથી અને આદિ-અંતવાળા છે, તેથી (તેઓ મિથ્યા છે); દોરડામાં જણાતા સર્પની જેમ! (દોરીમાં જણાતો સર્પ દૃશ્ય હોવાથી, પોતાના કારણથી જુદો ન હોવાથી અને આદિ-અંતવાળો હોવાથી મિથ્યા છે, તેમ આ પ્રપંચ પણ મિથ્યા છે.) ॥ ૨૩ ॥

તે બંને કારણોમાં ‘અવ્યતિરેકમ્’ પોતાના કારણથી જુદા ન હોવું તે દષ્ટાંતથી વિસ્તારપૂર્વક સમજાવે છે — ‘દીપઃ ઇતિ ।’

દીપ્શ્ચક્ષુશ્ચ રૂપં ચ જ્યોતિષો ન પૃથક્ ભવેત્ ।

एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् ॥ २४

દીપ્ચક્ષુરૂપાણાં તેજોવિશેષાણાં તેજસો યથા ન વ્યતિરેકસ્તથા ધીઃ કર્ત્રીં ખાનિ કરણાનિ માત્રા વિષયાઃ ઋતાદ્બ્રહ્મણઃ પૃથક્ ન સ્યુર્બ્રહ્મકાર્યત્વાત્ । નન્વેવં કાર્યકારણયોરભેદે કાર્યાસત્ત્વે કારણસ્યાપ્યસત્ત્વં પ્રસજ્જેત તત્રાહ— અન્યતમાદિતિ । કાર્યાદત્યન્તવ્યતિરિક્તાદ્- બ્રહ્મણઃ । પ્રપચ્ચાદ્બ્રહ્મણોઽસ્તિ વ્યતિરેકઃ, પ્રપચ્ચસ્ય તુ તતો નાસ્તિ વ્યતિરેક ઇત્યર્થઃ ॥ ૨૪ ॥

यदा तु बुद्धेरसत्त्वं तदा तदवस्थानां
सुतरामसत्त्वमित्याशयेनाह—बुद्धेरिति ।

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः सुषुप्तिरिति चोच्यते ।

मायामात्रमिदं राजन् नानात्वं प्रत्यगात्मनि ॥ २५

નનુ વિશ્વતૈજસપ્રાજ્ઞાનામેતા અવસ્થા ન બુદ્ધેરિત્યાશઙ્ક્યાહ—માયામાત્રમિતિ । ઇદં વિશ્વતૈજસપ્રાજ્ઞરૂપમ્ ॥ ૨૫ ॥

आद्यन्तवत्त्वादित्यस्य हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य
सावयवत्वेन साधयति—यथेति ।

દીવો, નેત્ર અને રૂપ તેજથી જુદાં નથી તેમ બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયો અને વિષયો (પ્રપંચથી) અત્યંત જુદા બ્રહ્મથી જુદાં નથી. ॥ ૨૪ ॥

તેજનાં વિશિષ્ટ સ્વરૂપો દીવો, નેત્ર અને રૂપ જેમ તેજથી જુદાં નથી તેમ બુદ્ધિ કર્તા, ઈન્દ્રિયો કરણો (સાધનો) અને ‘માત્રાઃ’ વિષયો ‘ઋતાત્’ સત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મથી જુદાં નથી, કારણ કે બ્રહ્મના કાર્યરૂપ છે. શંકા કરવામાં આવી છે કે કાર્ય-કારણની વચ્ચે અભેદ છે ત્યારે કાર્ય ન હોય તો કારણનું પણ અસ્તિત્વ ન હોવાની સ્થિતિ આવી પડે! તે માટે ઉત્તર આપે છે — ‘અન્યતમાત્ ઇતિ.’ કાર્યથી અત્યંત જુદા બ્રહ્મથી (પ્રપંચ જુદો નથી). પ્રપંચથી બ્રહ્મ જુદું છે પરંતુ પ્રપંચ બ્રહ્મથી જુદો નથી, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૪ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જ્યારે બુદ્ધિનું અસ્તિત્વ નથી તો તેની અવસ્થાઓનું અસ્તિત્વ તો હોઈ શકે જ નહીં, એ આશયથી કહે છે — ‘બુદ્ધેઃ ઇતિ.’

હે રાજા (પરીક્ષિત)! જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ બુદ્ધિની અવસ્થાઓ કહેવાય છે. અંતરાત્મામાં (આ અવસ્થાઓથી પ્રયુક્ત થતાં વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞરૂપે) અનેકતા પ્રતીત થાય છે, તે કેવળ માયા છે! (અવિદ્યાકલ્પિત છે). ॥ ૨૫ ॥

વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞની અવસ્થાઓ અનુક્રમે જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ છે; તે બુદ્ધિની અવસ્થાઓ નથી, એવી શંકા કરીને કહે છે — ‘માયામાત્રમ્ ઇતિ.’ આ વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞરૂપ અવસ્થાઓ કેવળ માયા છે! ॥ ૨૫ ॥

આ જગત આદિ અને અંતવાણું છે, એ હેતુ (સ્વરૂપથી) સિદ્ધ નથી, એવી શંકા કરીને (સાધ્ય સિદ્ધ કરવા માટે બીજો હેતુ આપે છે). જગત અવયવોવાણું હોવાથી (અનિત્ય છે), એમ સિદ્ધ કરે છે — ‘યથા ઇતિ.’

यथा जलधरा व्योम्नि भवन्ति न भवन्ति च ।

ब्रह्मणीदं तथा विश्वमवयव्युदयाप्ययात् ॥ २६

अवयवीति । यत्सावयवं तदाद्यन्त-
बद्धघटादिवदित्यर्थः । अत उदयाप्ययादाद्यन्त-
वत्त्वाद्विश्वं सन्न भवतीत्यर्थः ।

यद्वा, पृथगेवागमापायित्वाद्विश्वं मिथ्या ।
ब्रह्म तु तदवधित्वात्सत्यमित्यनेन साध्यते ।
दृष्टान्तस्तु पूर्वोक्त एव । यथा जलधरा व्योम्नीति
दृष्टान्तस्त्वागमापायितदवधित्वमात्रे, न तु
मिथ्यात्वे ॥ २६ ॥

‘अन्यतमादृतात्’ इति प्रतिज्ञातकारणस्य
सत्यत्वमुपपादयति—सत्यमिति ।

सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः सर्वावयविनामिह ।
विनार्थेन प्रतीयेरन् पटस्येवांग तन्तवः ॥ २७

જેમ આકાશમાં ક્યારેક વાદળાં હોય છે અને
ક્યારેક નથી પણ હોતાં તેમ અવયવોવાળું અને
આદિ-અંતવાળું હોવાથી આ વિશ્વ બ્રહ્મમાં (ક્યારેક
સૃષ્ટિકાળે) જન્મે છે અને (ક્યારેક પ્રલયકાળે) લય
પામે છે. ॥ ૨૬ ॥

‘અવયવી ઇતિ’ જે અવયવવાળું હોય, તે
આદિ-અંતવાળું હોય, જેમ ઘડો વગેરે અવયવવાળાં
હોવાથી આદિ-અંતવાળાં હોય છે તેમ, એમ
અર્થ છે. આથી ‘ઉદય-અપ્યયાત્’ આદિ-અંતવાળું
હોવાથી વિશ્વ છે અને નથી, એમ અર્થ છે.

(હવે વિશ્વ બ્રહ્મથી જુદું ન હોય તો બ્રહ્મ નિત્ય
હોવાથી વિશ્વ પણ નિત્ય જ હોય, એવી શંકા કરીને
કહે છે.) અથવા વિશ્વ બ્રહ્મથી જુદું જ માનવામાં
આવે તો આદિ-અંતવાળું હોવાથી મિથ્યા છે પણ
બ્રહ્મ તેનું અધિષ્ઠાન (અવધિરૂપ) હોવાથી સત્ય છે,
એમ આનાથી સિદ્ધ થાય છે. પૂર્વોક્ત ૨૪જુ-સર્પના
દૃષ્ટાંતની જેમ જ. જેમ આકાશમાં વાદળાં હોય છે
અને નથી હોતાં, એ દૃષ્ટાંત તો આદિ-અંતવાળા
વિશ્વનો આશ્રય દર્શાવવા માટે છે, મિથ્યાત્વ સિદ્ધ
કરવા માટે નથી. ॥ ૨૬ ॥

‘અન્યતમાત્-ઋતાત્’ કાર્યરૂપ પ્રપંચથી અત્યંત
ભિન્ન એવા સત્યરૂપ બ્રહ્મથી પ્રપંચ જુદો નથી,
(શ્લોક-૨૪) એમ પ્રતિજ્ઞા કરાયેલા કારણની સત્યતા
સિદ્ધ કરે છે — ‘સત્યમ્ ઇતિ’

હે પ્રિય (પરીક્ષિત), આ જગતમાં (કાર્યરૂપ)
સર્વ અવયવીના (કારણરૂપ) અવયવને જ સત્ય
કહેવામાં આવ્યો છે. અવયવીના અભાવમાં પણ
અવયવો જુદારૂપે પ્રતીત થાય છે, જેમ પટના
અવયવરૂપ તાંતણા પટના અભાવમાં પણ પ્રતીત
થાય છે તેમ! ॥ ૨૭ ॥

અવયવને કારણ કહેવામાં આવ્યું છે —

अवयवः कारणं प्रोक्तः—

‘વાચારમ્ભણં વિકારો નામધેયં મૃત્તિકેત્યેવ સત્યમ્’ इत्यादिश्रुतिभिः। अत्र युक्तिमपि दर्शयति—विनेति। अङ्ग हे राजन्, हि यस्मादर्थेनावयविना पृथगेवावयवाः प्रतीयेरन्। यथा पटस्यावयवास्तन्तवः पटात् पृथक्प्रतीयन्ते तद्वदिति ॥ २७ ॥

નનુ કાર્યાભાવે કારણત્વં બ્રહ્મણઃ કુતો ઘટેત, સત્યમ્, તદપિ નાતીવ સત્યમિત્યાહ— યદિતિ ।

यत् सामान्यविशेषाभ्यामुपलभ्येत स भ्रमः ।
अन्योन्यापाश्रयात् सर्वमाद्यन्तवदवस्तु यत् ॥ २८

સામાન્યં કારણં, વિશેષઃ કાર્યં, તદ્રૂપેણા— ન્યોન્યાપાશ્રયાત્પરસ્પરાપેક્ષત્વેન નિરૂપણાસહત્વા— દિત્યર્થઃ । અતઃ કારણત્વમવધિત્વં વ્યાપકત્વ— મિત્યાદિકમપિ યત્પરાપેક્ષત્વાદાદ્યન્તવત્તત્ સર્વમવસ્તિત્યર્થઃ ।

यद्वा, तत्रैव हेत्वन्तरमेतत्। यदुपलभ्येत स भ्रमः सामान्यविशेषरूपत्वात्स्वप्नवत्। ‘अन्योन्यापाश्रयात्’ इतीदमपि हेत्वन्तरं गुण-

‘ઘડો, શકોરું વગેરે નામ કેવળ વાણીના વિકારરૂપ છે, માટી જ સત્ય છે.’ (છાં.ઉપ.૬/૧/૪) વગેરે શ્રુતિઓ દ્વારા કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં (અવયવ સત્ય હોવા માટે) તર્ક પણ દર્શાવે છે — ‘વિના ઇતિ।’ ‘અંગ’ હે પ્રિય રાજા, ‘હિ’ જે કારણે ‘અર્થેન’ અવયવીના અભાવમાં અવયવો પૃથક્ પ્રતીત થાય છે (તેથી અવયવને જ સત્ય કહેવામાં આવ્યો છે). જેમ પટના ‘અવયવાઃ’ તાંતણા પટથી જુદા પ્રતીત થાય છે (અને પટના અભાવમાં પણ પ્રતીત થાય છે. તેમ કાર્યરૂપ અવયવી એવા જગતના અભાવમાં કારણરૂપ અવયવની સ્થિતિ હોય છે જ.) ॥ ૨૭ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે (જગતરૂપી) કાર્યનો અભાવ હોય ત્યારે બ્રહ્મનું કારણત્વ કેવી રીતે ઘટે? સાચી વાત છે. તે (કાર્ય-કારણભાવ) પણ અત્યંત સત્ય નથી જ, એમ કહે છે — ‘યત્ ઇતિ।’

સામાન્ય અને વિશેષનો જે ભેદ જણાય છે તે ભ્રમ છે. (કાર્ય-કારણ વગેરેરૂપે) પરસ્પર આશ્રય હોવાથી જે કાંઈ આદિ-અંતવાળું છે, તે સર્વ અવસ્તુ છે. ॥ ૨૮ ॥

કારણ સામાન્ય છે અને કાર્ય વિશેષ છે. તે કાર્ય-કારણરૂપે ‘અન્યોન્ય-અપાશ્રયાત્’ પરસ્પર આશ્રય હોવાથી કાર્ય-કારણભાવનું નિરૂપણ કરવું શક્ય નથી એમ અર્થ છે. આથી કારણત્વ, અવધિત્વ, વ્યાપકત્વ વગેરે જે પણ અન્યની અપેક્ષા રાખનારું છે, તે આદિ-અંતવાળું છે, તેથી સર્વ અવસ્તુ છે, એમ અર્થ છે.

અથવા તે વિશ્વનું મિથ્યાત્વ જ બીજો હેતુ છે. જે દેખાય છે તે ભ્રમ છે, કારણ કે સામાન્ય અને વિશેષ હોવાપણું સ્વપ્નવત્ છે. ‘અન્યોન્ય-અપાશ્રયાત્’ પરસ્પર આશ્રિત હોવાથી નિરૂપણ અશક્ય છે. માટે બીજો હેતુ આપે છે — ગુણ-

ગુણવિશેષણવિશેષ્યવ્યાપ્યવ્યાપકત્વાદિરૂપેણ
પરસ્પરાધીનસિદ્ધિત્વાત્ । તથાભૂતસ્વપ્નવદિતિ
નિગમનમ્ । અતો યદાદ્યન્તવત્તત્સર્વમવસ્તિવતિ
॥ ૨૮ ॥

તદેવમનેકૈર્હેતુભિઃ પ્રપञ્ચસ્યાસત્ત્વં
સાધિતમ્ । તત્ર શઙ્કા—નનુ પ્રપञ્ચસ્યાપિ
પ્રકાશમાનત્વાદાત્મવત્સત્ત્વં કિં ન સ્યાદિતિ
તત્રાહ—વિકાર ઇતિ ।

વિકારઃ ધ્યાયમાનોઽપિ પ્રત્યગાત્માનમન્તરા ।
ન નિરૂપ્યોઽસ્ત્યણુરપિ સ્યાચ્ચેચ્ચિત્સમ આત્મવત્ ॥ ૨૯

ધ્યાયમાનઃ પ્રકાશમાનોઽપિ વિકારઃ
પ્રપञ્ચઃ પ્રત્યગાત્મપ્રકાશં વિનાઽણુમાત્રોઽપિ ન
નિરૂપ્યોઽસ્તિ । તં વિના નિરૂપ્યઃ સ્યાચ્ચેત્તર્હિ
સોઽપિ ચિત્સમઃ સ્યાચ્ચિદ્રૂપેનાત્મના સમઃ
સ્વપ્રકાશો ભવેત્ । તથા ચ સતિ સોઽપ્યાત્મ-
વત્સ્યાત્ । એકરૂપઃ સ્યાદિત્યર્થઃ ॥ ૨૯ ॥

કુત ઇત્યત આહ—નહીતિ ।

નહિ સત્યસ્ય નાનાત્વમવિદ્વાન્ યદિ મન્યતે ।
નાનાત્વં છિદ્રયોર્યદ્વજ્યોતિષોર્વાતયોરિવ ॥ ૩૦

ગુણીરૂપે, વિશેષણ-વિશેષ્યરૂપે, વ્યાપ્ય-વ્યાપક વગેરેરૂપે
પરસ્પરની અધીનતા સિદ્ધ થવાથી નિરૂપણ શક્ય
નથી, એમ અર્થ છે. સ્વપ્ન આવ્યું હોય તો નિદ્રા
હશે અને નિદ્રા હશે તો સ્વપ્ન આવશે, એમ પરસ્પર
અધીન હોવાનો નિર્ણય થાય છે. આથી જે આદિ-
અંતવાળું છે, તે સર્વ અવસ્તુ છે. ॥ ૨૮ ॥

આમ અનેક કારણો આપીને પ્રપંચનું મિથ્યાત્વ
સિદ્ધ કર્યું. હવે પ્રપંચના મિથ્યાત્વ માટે આક્ષેપ કરે
છે — વિશ્વપ્રપંચ પણ પ્રકાશમાન હોવાથી આત્માની
જેમ સત્યસ્વરૂપ કેમ ન હોય? તે માટે ઉત્તર આપે
છે — ‘વિકારઃ ઇતિ ।’

(પ્રપંચરૂપ) વિકાર પ્રકાશમાન હોવા છતાં
પણ આત્માના પ્રકાશ વિના (ભિન્નરૂપે) તેનું લેશમાત્ર
પણ નિરૂપણ થઈ શકે નહીં. જો આત્મા વિના તેનું
નિરૂપણ થાય તો તે પ્રપંચ પણ ચિદ્રૂપ આત્માની
જેમ સ્વપ્રકાશ અને એકરૂપ થાય. ॥ ૨૯ ॥

‘ધ્યાયમાનઃ’ પ્રકાશમાન હોવા છતાં પણ
‘વિકારઃ’ પ્રપંચરૂપ વિકારનું આત્માના પ્રકાશ
વિના લેશમાત્ર પણ ‘ન નિરૂપ્યઃ અસ્તિ’ નિરૂપણ
થઈ શકે નહીં. જો આત્મા વિના તેનું નિરૂપણ થાય
તો ચિદ્રૂપ આત્માની સમાન તે પ્રપંચ પણ સ્વપ્રકાશ
થાય. તેમ થાય તો તે પણ આત્મા જેવો એકરૂપ
થાય, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૯ ॥

(જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે ભેદ) કેવી રીતે નથી
તે કહે છે — ‘નહિ ઇતિ ।’

પરમાર્થરૂપ સત્યની અનેકતા છે જ નહીં. જો
કોઈ અજ્ઞાની તે અનેકતા માને તો ઘટાકાશ અને
મહાકાશ વચ્ચેનો, આકાશમાં રહેલા સૂર્ય અને
જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલા સૂર્ય વચ્ચેનો તથા
બહારના વાયુ અને શરીરના વાયુ વચ્ચેનો ભેદ જેમ
(ઉપાધિકૃત છે, તેમ જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે ઉપાધિકૃત
ભેદ છે પણ વાસ્તવિક નથી). ॥ ૩૦ ॥

નનુ સત્યસ્યાપ્યાત્મનો જીવબ્રહ્મરૂપં
નાનાત્વમસ્ત્યેવ તત્રાહ—યદ્યેવં નાનાત્વં મન્યતે
તર્હીવિદ્વાન્ ।

કથં તર્હિ તયોર્ભેદવ્યવહારઃ, ઉપાધિકૃત
ઇત્યાહ—નાનાત્વમિતિ ।

તત્ર છિદ્રયોર્ઘટાકાશમહાકાશયોરિવેતિ
પરિચ્છેદાપરિચ્છેદે દૃષ્ટાન્તઃ । જ્યોતિષોરાકાશ-
જલસ્થયોઃ સૂર્યયોરિવેત્યુપાધિકૃતવિકાર-
સદસદ્ભાવે । વાતયોર્બાહ્યશરીરસ્થવાય્વોરિવેતિ
ક્રિયાભેદે ॥ ૩૦ ॥

બ્રહ્મણ એવ પ્રપञ्ચવ્યવહારાલમ્બનત્વં
દૃષ્ટાન્તેન સ્પષ્ટયતિ—યથેતિ ।

યથા હિરણ્યં બહુધા સમીયતે
નૃભિઃ ક્રિયાભિર્વ્યવહારવર્ત્મસુ ।
એવં વચોભિર્ભગવાનધોક્ષજો
વ્યાખ્યાયતે લૌકિકવૈદિકૈર્જનૈઃ ॥ ૩૧ ॥

ક્રિયાભિસ્તત્તદ્રચનાભેદૈર્બહુધા કટક-
કુળ્ડલાદિરૂપેણ । લૌકિકવૈદિકૈર્વચોભિઃ ।
જનૈરહંકારોપહિતૈઃ ॥ ૩૧ ॥

નન્વહંકારસ્ય કથં બ્રહ્મસ્વરૂપાવરણેન
ભેદવ્યવહારહેતુત્વમ્, તસ્ય સ્વકારણભૂતબ્રહ્માવર-
કત્વાસંભવાદાવરણે વા સ્વસ્યાપિ પ્રકાશા-
સંભવાદિત્યાશઙ્ક્ય સદૃષ્ટાન્તમાહ—યથેતિ ।

શંકા કરવામાં આવી છે કે સત્યરૂપ હોવા
છતાં આત્માની જીવ, બ્રહ્મરૂપે અનેકતા જ છે. તે
માટે કહે છે કે જો આવી અનેકતા માનવામાં આવે
તો તે અજ્ઞાની છે.

તો પછી જીવ અને બ્રહ્મ વચ્ચે ભેદનો
વ્યવહાર કેવી રીતે છે? તે ઉપાધિકૃત છે, એમ કહે
છે — ‘નાનાત્વમ્ ઇતિ ।’

છિદ્ર વગેરેના દૃષ્ટાંતોમાં ‘છિદ્રયોઃ’ ઘટાકાશ અને
મહાકાશ વચ્ચેના ભેદની જેમ અલ્પ અને અનલ્પ
વચ્ચેનું દૃષ્ટાંત છે. ‘જ્યોતિષોઃ’ આકાશમાં રહેલા
સૂર્ય અને જળમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલા સૂર્ય વચ્ચે
જેમ ઉપાધિકૃત ભેદ છે; ઉપાધિ હોય તો ભેદ જણાય
અને ઉપાધિ ન હોય તો ભેદ ન જણાય. ‘વાતયોઃ’
બહારના વાયુ અને શરીરમાં રહેલા વાયુ વચ્ચે
ક્રિયાનો ભેદ છે. (બહારનો વાયુ વૃક્ષો હલાવે વગેરે
અને અંદરનો વાયુ શ્વાસોચ્છ્વાસ કરાવે.) ॥ ૩૦ ॥

પ્રપંચરૂપ વ્યવહારનો આશ્રય બ્રહ્મ જ છે, તે
દૃષ્ટાંતથી સ્પષ્ટ કરે છે — ‘યથા ઇતિ ।’

જેમ (એક જ) સુવર્ણ વ્યવહારમાં (કડાં, કુંડળ
વગેરે) જુદી જુદી રચનાઓના સ્વરૂપે મનુષ્યો દ્વારા
અનેક પ્રકારે જોવામાં આવે છે એમ ભગવાન અધોક્ષજ
અહંકારરૂપ ઉપાધિવાળા જનો દ્વારા લૌકિક-વૈદિક
વચનો વડે અનેક પ્રકારે વર્ણવવામાં આવે છે. ॥ ૩૧ ॥

‘ક્રિયાભિઃ’ કડાં, કુંડળ વગેરેરૂપ જુદી જુદી
રચનાઓના સ્વરૂપે — લૌકિક અને વૈદિક વચનો વડે
— ‘જનૈઃ’ અહંકારરૂપ ઉપાધિવાળા જનો દ્વારા ॥ ૩૧ ॥

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે અહંકાર બ્રહ્મસ્વરૂપને
ઢાંકી દઈને ભેદવ્યવહારનું કારણ કેવી રીતે થઈ
શકે? તે અહંકાર પોતાના કારણરૂપ બ્રહ્મનું આવરણ
થઈ શકે નહીં. જો અહંકાર આવરણરૂપ થાય તો
અહંકારનું પોતાનું પ્રાકટ્ય (બ્રહ્મપ્રકાશ વિના) થઈ
શકે નહીં, એમ શંકા કરીને દૃષ્ટાંતસહિત તેનો ઉત્તર
આપે છે — ‘યથા ઇતિ ।’

यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो
ह्यर्काशभूतस्य च चक्षुषस्तमः ।
एवं त्वहं ब्रह्मगुणस्तदीक्षितो
ब्रह्मांशकस्यात्मन आत्मबन्धनः ॥ ३२

અર્કશ્મય એવ મેઘરૂપેણ પરિણતા વર્ષન્તિ ।
'અગ્નૌ પ્રાસ્તાહુતિઃ સમ્યગાદિત્યમુપતિષ્ઠતે ।
આદિત્યાજ્ઞાયતે વૃષ્ટિર્વૃષ્ટેરન્નં તતઃ પ્રજાઃ ॥'
ઇત્યાદિવચનાત્તસ્માદર્કપ્રભવઃ, અર્કેણૈવ
દર્શિતઃ પ્રકાશિતશ્ચ તમઃસ્વરૂપભૂતાર્કદર્શન-
પ્રતિબન્ધકો ભવતિ । અહમહંકારો બ્રહ્મગુણો
બ્રહ્મકાર્યભૂતસ્તદીક્ષિતસ્તેનૈવ પ્રકાશિતશ્ચાત્મનો
જીવસ્યાત્મબન્ધનો બ્રહ્મસ્વરૂપદર્શનપ્રતિબન્ધકો
ભવતિ ॥ ૩૨ ॥

अत एवाहंकारनाशे स्वरूपदर्शनं भवतीति
तेनैव दृष्टान्तेनाह—घन इति ।

घनो यदार्कप्रभवो विदीर्यते
चक्षुः स्वरूपं रविमीक्षते तदा ।
यदा ह्यहंकार उपाधिरात्मनो
जिज्ञासया नश्यति तर्हानुस्मरेत् ॥ ३३

આત્મન ઉપાધિઃ । જિજ્ઞાસયા વિચોરેણ । તર્હિ
તદાઽનુસ્મરેત્ । બ્રહ્માહમિતિ પશ્યતીત્યર્થઃ ॥ ૩૩ ॥

सोऽयमात्यन्तिकः प्रलय इत्युपसंहरति—
यदैवमिति ।

જેમ સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો અને સૂર્યે જ
પ્રકાશિત કરેલો મેઘ સૂર્યના અંશરૂપ ચક્ષુને સૂર્યનાં
દર્શન થવામાં બાધક બને છે તેમ બ્રહ્મના કાર્યભૂત
અને બ્રહ્મ દ્વારા જ પ્રકાશિત કરાયેલો અહંકાર
બ્રહ્મના અંશરૂપ જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપદર્શનમાં બાધક
બને છે. ॥ ૩૨ ॥

સૂર્યનાં કિરણો જ રૂપાંતર પામીને મેઘરૂપે
વરસે છે. 'અગ્નિમાં અપાયેલી આહુતિઓ આદિત્યમાં
રહે છે. આદિત્યથી વૃષ્ટિ થાય છે, વૃષ્ટિથી અન્ન
થાય છે અને તેનાથી પ્રજાઓ થાય છે.' વગેરે
વચનોથી વાદળાં સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને
સૂર્ય દ્વારા જ 'દર્શિતઃ' પ્રકાશિત થાય છે. વાદળાં
'તમઃ' તમઃસ્વરૂપ બનીને પોતાના જ સ્વરૂપભૂત
સૂર્યનાં દર્શન કરવામાં (ચક્ષુને) બાધક બને છે.
'અહમ્' અહંકાર — 'બ્રહ્મગુણઃ' બ્રહ્મના કાર્યરૂપ
અને 'તત્-ઈક્ષિતઃ' તે બ્રહ્મ દ્વારા જ પ્રકાશિત
કરાયેલો અહંકાર 'આત્મનઃ' જીવને 'આત્મબન્ધનઃ'
બ્રહ્મસ્વરૂપદર્શનમાં પ્રતિબંધક બને છે. ॥ ૩૨ ॥

આથી જ અહંકારનો નાશ થતાં સ્વરૂપદર્શન
થાય છે, એમ તે જ દૃષ્ટાંતથી કહે છે — 'ઘનઃ
ઇતિ ।'

જ્યારે સૂર્યથી ઉત્પન્ન થયેલો મેઘ વીખરાઈ
જાય છે ત્યારે ચક્ષુ જેમ પોતાના સ્વરૂપ સૂર્યનાં
દર્શન કરે છે તેમ જીવની ઉપાધિરૂપ અહંકાર જ્યારે
વિચારથી નાશ પામે છે ત્યારે જીવને આત્મસાક્ષાત્કાર
થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

જીવની ઉપાધિરૂપ અહંકાર — 'જિજ્ઞાસયા'
વિચારથી — 'તર્હિ' ત્યારે 'અનુસ્મરેત્' હું બ્રહ્મ છું,
એમ સ્વરૂપદર્શન થાય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૩ ॥

આ જ તે આત્યંતિક પ્રલય છે, એમ ઉપસંહાર
કરે છે — 'યદા-એવમ્ ઇતિ ।'

યદૈવમેતેન વિવેકહેતિના
માયામયાહંકરણાત્મબન્ધનમ્ ।
છિત્ત્વાચ્યુતાત્માનુભવોઽવતિષ્ઠતે
તમાહુરાત્યન્તિકમંગ સમ્પ્લવમ્ ॥ ૩૪

વિવેકહેતિના જ્ઞાનશસ્ત્રેણ । અહંકરણ-
મેવાત્મબન્ધનમ્ । અચ્યુતં પરિપૂર્ણમાત્માનમનુ-
ભવતીતિ તથા ॥ ૩૪ ॥

નિત્યપ્રલયમાહ—નિત્યદેતિ ।

નિત્યદા સર્વભૂતાનાં બ્રહ્માદીનાં પરંતપ ।
ઉત્પત્તિપ્રલયાવેકે સૂક્ષ્મજ્ઞાઃ સમ્પ્રચક્ષતે ॥ ૩૫
॥ ૩૫ ॥

કુત ઇત્યત આહ—કાલેતિ ।

કાલસ્ત્રોતોજવેનાશુ હિયમાણસ્ય નિત્યદા ।
પરિણામિનામવસ્થાસ્તા જન્મપ્રલયહેતવઃ ॥ ૩૬

પરિણામિનાં નદીપ્રવાહપ્રદીપજ્વાલાદીપ-
જ્વાલાદીનાં યા ઉચ્ચનીચાવસ્થાસ્તાઃ કાલ-
રૂપસ્ત્રોતસો વેગેનાશુ હિયમાણસ્ય દેહાદેર્દૃશ્ય-
માનાસ્તા એવ નિત્યદા જન્મપ્રલયહેતવો ભવન્તિ ।
દેહઃપ્રતિક્ષણં પ્રધ્વંસી, પ્રતિક્ષણમવસ્થાભેદા-
સ્પદત્વાત્, પ્રદીપાદિવદિત્યનુમાનમ્ ॥ ૩૬ ॥

નનુ યદિ પ્રતિક્ષણમવસ્થા ભવન્તિ તર્હિ કિં
ન દૃશ્યન્તે, અતો હેતુરસિદ્ધ ઇત્યાશઙ્ક્યાહ—

હે પ્રિય (પરીક્ષિત), આમ જ્યારે આ જ્ઞાનરૂપી
શસ્ત્રથી માયામય અહંકારરૂપી આત્મબંધનને કાપી
નાખીને જીવ પરિપૂર્ણ આત્મસ્વરૂપના અનુભવમાં
સ્થિત થઈ જાય છે, તેને (વિદ્વાનો) આત્યંતિક પ્રલય
કહે છે. ॥ ૩૪ ॥

‘વિવેકહેતિના’ જ્ઞાનરૂપી શસ્ત્રથી — અહંકાર
એ જ આત્માનું બંધન — ‘અચ્યુતમ્’ પરિપૂર્ણ
આત્માનો અનુભવ કરે છે તેવો તે ॥ ૩૪ ॥

નિત્ય પ્રલય વર્ણવે છે — ‘નિત્યદા ઇતિ ।’

હે શત્રુદમન (રાજા), કેટલાક તત્ત્વજ્ઞાનીઓ
કહે છે કે બ્રહ્માદિ સર્વ પ્રાણીઓના નિત્ય (પ્રતિક્ષણે)
ઉત્પત્તિ અને પ્રલય થતા જ રહે છે. ॥ ૩૫ ॥ ૩૫ ॥

શા માટે નિત્ય પ્રલય થાય છે, તે હવે કહે છે
— ‘કાલ ઇતિ ।’

રૂપાંતર પામતા (નદીના પ્રવાહ, દીવાની જ્યોત
વગેરે)ની જે ઉચ્ચ-નીચ અવસ્થાઓ દેખાય છે, તે
તે અવસ્થાઓ કાળરૂપ પ્રવાહના વેગથી પરિવર્તન
પામતા દેહાદિની પણ દેખાય છે. માટે તે તે
અવસ્થાઓ જ દેહાદિના નિત્ય જન્મ-પ્રલયનાં કારણ
થાય છે. ॥ ૩૬ ॥

‘પરિણામિનામ્’ નદીનો પ્રવાહ, દીવાની જ્યોત,
દીવાનો પ્રકાશ વગેરેની જે ઉચ્ચ-નીચ અવસ્થાઓ
દેખાય છે, તે તે અવસ્થાઓ કાળરૂપ પ્રવાહના
વેગથી શીઘ્ર પરિવર્તન પામતા દેહાદિમાં પણ દેખાય
છે. તે અવસ્થાઓ નિત્ય જન્મ-પ્રલયનાં કારણો
બને છે. દેહ પ્રતિક્ષણે નાશ પામે છે કારણ કે
પ્રતિક્ષણે અવસ્થાભેદના આશ્રયરૂપ છે, દીવા વગેરેની
જેમ, એમ અનુમાન છે. ॥ ૩૬ ॥

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે કે અવસ્થાઓ જુદી જુદી
હોય છે, તો કેમ દેખાતી નથી? આથી (પ્રતિક્ષણે
અવસ્થાઓ બદલાય છે, એ) હેતુ સિદ્ધ થતો નથી,
એવી શંકા કરીને ઉત્તર આપે છે —

અનાદ્યન્તવતાનેન કાલેનેશ્વરમૂર્તિના ।
અવસ્થા નૈવ દૃશ્યન્તે વિયતિ જ્યોતિષામિવ ॥ ૩૭

અનાદ્યન્તવતા કાલેન જાયમાના અવસ્થા
નૈવ લક્ષ્યન્તે । આકાશે ગચ્છતાં જ્યોતિષાં
ચન્દ્રાદીનાં ગમનાવસ્થાવિશેષા યથા નૈવ લક્ષ્યન્તે
તદ્વત્ । અતો યથા તેષાં પ્રદેશાન્તરપ્રાપ્ત્યા
પ્રતિક્ષણં ગત્યવસ્થાઃ કલ્પ્યન્તે તદ્વદત્રાપિ
બાલ્યતારુણ્યાદિદર્શનેન મધ્યવર્તિન્યોઽવસ્થાઃ
કલ્પ્યન્તે इति न हेतुरसिद्ध इत्यर्थः ॥ ૩૭ ॥

ઉપસંહરતિ—નિત્ય ઇતિ ।

નિત્યો નૈમિત્તિકશ્ચૈવ તથા પ્રાકૃતિકો લયઃ ।
આત્યન્તિકશ્ચ કથિતઃ કાલસ્ય ગતિરીદૃશી ॥
॥ ૩૮ ॥ ૩૮ ॥

પુરાણાર્થમુપસંહરતિ—એતા ઇતિ ।

એતાઃ કુરુશ્રેષ્ઠ જગદ્વિધાતુ-
નારાયણસ્યાઃખિલસત્ત્વધામ્નઃ ।
લીલાકથાસ્તે કથિતાઃ સમાસતઃ
કાત્સ્વર્ચેન નાજોઽપ્યભિધાતુમીશઃ ॥ ૩૯
લીલાવિષયાઃ કથા અજો બ્રહ્માપિ
કાત્સ્વર્ચેનાભિધાતું નેશઃ ॥ ૩૯ ॥

નનુ યદિ સાકલ્યેનાભિધાતું ન શક્યન્તે
તર્હિ કિં તદભિધાનેન તત્રાહ—સંસારેતિ ।

જેમ આકાશમાં ગતિ કરતા (ચંદ્ર વગેરે) ગ્રહો
અને તારાઓની (ગતિની) વિશિષ્ટ અવસ્થાઓ
દેખાતી નથી તેમ ઈશ્વરના સ્વરૂપભૂત અનાદિ-
અનંત કાળને કારણે (દેહની જુદી જુદી) અવસ્થાઓ
જણાતી નથી. ॥ ૩૭ ॥

અનાદિ-અનંત કાળને કારણે જતી અવસ્થા
જણાતી જ નથી. આકાશમાં ગતિ કરતા ચંદ્ર વગેરે
ગ્રહો અને તારાઓની ગતિની વિશિષ્ટ અવસ્થાઓ
જેમ દેખાતી નથી તેની જેમ! આથી જેમ તે ગ્રહો
અને નક્ષત્રો જુદાં જુદાં સ્થાનને પ્રાપ્ત કરતાં હોવાથી
પ્રતિક્ષણે થતી ગતિની અવસ્થાઓ કલ્પી શકાય છે
તેમ આ શરીરમાં પણ બાલ્યાવસ્થા, તરુણાવસ્થા
વગેરે દેખાવાથી વયમાં થતી અવસ્થાઓ કલ્પી
શકાય છે, તે માટે (પ્રતિક્ષણે અવસ્થાઓ બદલાય
છે, એ) હેતુ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૭ ॥

ઉપસંહાર કરે છે — ‘નિત્યઃ ઇતિ ।’

આમ નિત્ય, નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક અને આત્યંતિક
પ્રલય કહેવામાં આવ્યા. કાળની (સૂક્ષ્મ) ગતિ આવી
છે. ॥ ૩૮ ॥ ૩૮ ॥

પુરાણના વિષયનો ઉપસંહાર કરે છે —
‘એતાઃ ઇતિ ।’

હે કુરુશ્રેષ્ઠ, સમસ્ત પ્રાણીઓના આશ્રયસ્થાનરૂપ
વિશ્વવિધાતા શ્રીનારાયણની આ લીલાકથાઓ તમને
સંક્ષેપથી કહેવામાં આવી. તેને સંપૂર્ણપણે વર્ણવવા
માટે બ્રહ્માજી પણ સમર્થ નથી! ॥ ૩૯ ॥

લીલાવિષયક કથાઓ વર્ણવવા માટે ‘અજઃ’
અજન્મા બ્રહ્માજી પણ સમર્થ નથી! ॥ ૩૯ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો શ્રીનારાયણની
લીલાકથાઓ સંપૂર્ણપણે વર્ણવવી શક્ય ન હોય
તો તે કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? તે માટે કહે
છે — ‘સંસાર ઇતિ ।’

સંસારસિન્ધુમતિદુસ્તરમુત્તિતીર્ષો-

નાન્યઃ પ્લવો ભગવતઃ પુરુષોત્તમસ્ય ।

લીલાકથારસનિષેવણમન્તરેણ

પુંસો ભવેદ્ વિવિધદુઃખદવાર્દિતસ્ય ॥ ૪૦

વિવિધં દુઃખમેવ દવો દાવાનલસ્તેનાર્દિતસ્ય
પીડિતસ્યાત્ ઉત્તિતીર્ષોઃ પુંસો ભગવતો યા
લીલાસ્તાસાં કથાસ્તાસાં રસસ્તન્નિષેવણ-
મન્તરેણાન્યઃ પ્લવસ્તરણસાધનં ન ભવેત્ ।
ઉપાયાન્તરાસંભવાત્કથાશ્રવણમેવ યથાશક્તિ
નિષેવ્યમિત્યર્થઃ ॥ ૪૦ ॥

શ્રોતુરાદરદાઢ્યાય સંપ્રદાયપ્રવૃત્તિમાહ—
પુરાણસંહિતામિતિ ત્રિભિઃ ।

પુરાણસંહિતામેતામૃષિનારાયણોઽવ્યયઃ ।

નારદાય પુરા પ્રાહ કૃષ્ણદ્વૈપાયનાય સઃ ॥ ૪૧

॥ ૪૧ ॥

સ વૈ મહ્યં મહારાજ ભગવાન્ બાદરાયણઃ ।

ઇમાં ભાગવતીં પ્રીતઃ સંહિતાં વેદસમ્મિતામ્ ॥ ૪૨

સ વૈ બાદરાયણઃ પ્રીતઃ સન્ મહ્યમિમાં
સંહિતાં પ્રાહેતિ પૂર્વેણાન્વયઃ ॥ ૪૨ ॥

અસૌ સૂત ઇતિ પુરતઃ સ્થિતમઙ્ગુલ્યા
નિર્દિશ્યાહ—

અનેક પ્રકારના દુઃખરૂપી દાવાનળથી પીડાયેલા
અને અતિશય દુસ્તર એવા સંસારસિન્ધુને તરી
જવાની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યને માટે ભગવાન
પુરુષોત્તમની લીલાકથાના રસના સેવન કરવારૂપ
નૌકા સિવાય અન્ય કોઈ સાધન નથી. ॥ ૪૦ ॥

અનેક પ્રકારનું દુઃખ જ ‘દવઃ’ દાવાનળ,
તેનાથી ‘અર્દિતસ્ય’ પીડાયેલા અને તેથી (સંસાર-
સાગરને) તરી જવાની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યને માટે
ભગવાનની જે લીલાઓ છે, તેમની કથાઓ, તેમનો
રસ, તે રસના સેવન વિના અન્ય ‘પ્લવઃ’ તરવાનું
સાધન નથી. અન્ય ઉપાય ન હોવાથી તે શ્રીહરિની
કથાશ્રવણનું યથાશક્તિ સેવન કરવું જોઈએ, એમ
અર્થ છે. ॥ ૪૦ ॥

શ્રોતાના આદરને દૃઢ કરવા માટે ભાગવત-
સંપ્રદાયની પરંપરા ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે —
‘પુરાણસંહિતામ્ ઇતિ ।’

આ ભાગવતપુરાણસંહિતાનો સનાતન
ઋષિ નારાયણે પૂર્વે નારદજીને ઉપદેશ કર્યો હતો.
તેમણે કૃષ્ણદ્વૈપાયન વ્યાસને ઉપદેશ કર્યો હતો.
॥ ૪૧ ॥ ૪૧ ॥

હે મહારાજ (પરીક્ષિત), ભગવાન બાદરાયણે
જ પ્રસન્ન થઈને આ વેદતુલ્ય ભાગવત સંહિતાનો
મને ઉપદેશ કર્યો હતો. ॥ ૪૨ ॥

તે ભગવાન બાદરાયણ વેદવ્યાસજીએ જ
પ્રસન્ન થઈને ‘મહ્યમ્’ મને આ સંહિતાનો ‘પ્રાહ’
ઉપદેશ કર્યો હતો, એમ પૂર્વના શ્લોક (૪૧) સાથે
સંબંધ છે. ॥ ૪૨ ॥

‘અસૌ સૂતઃ’ પેલા સન્મુખ બેઠેલા સૂતજી,
એમ આંગળીથી દર્શાવીને (શ્રીશુકદેવજી) કહે છે —

एतां वक्ष्यत्यसौ सूत ऋषिभ्यो नैमिषालये ।

दीर्घसत्रे कुरुश्रेष्ठ सम्पृष्टः शौनकादिभिः ॥ ४३

नैमिषालये नैमिषारण्यस्थाने ॥ ४३ ॥

હે કુરુશ્રેષ્ઠ, નૈમિષારણ્યમાં થનારા દીર્ઘસત્રમાં શૌનકાદિ ઋષિઓ દ્વારા પૂછવામાં આવેલા પેલા સૂતજી આ ભાગવતસંહિતા તેમને કહેશે. ॥ ૪૩ ॥
'નૈમિષાલયે' નૈમિષારણ્ય સ્થાનમાં ॥ ૪૩ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वादशस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां
टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

***

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीशुकदेवञ्चनो अंतिम उपदेश

पञ्चमे तु समासेन परब्रह्मोपदेशतः ।

राज्ञस्तक्षकसंदंशान्मृत्युभीतिनिवारणम् ॥ १

एतत्पुराणं शृण्वन्नभयं प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्य

पुराणार्थमनुस्मारयति—अत्रेति ।

श्रीशुक उवाच

अत्रानुवर्णयतेऽभीक्षणं विश्वात्मा भगवान् हरिः ।

यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रुद्रः क्रोधसमुद्भवः ॥ १

अयं भावः—जगतः कर्ता ब्रह्मापि यस्य

प्रसादजः । प्रसादोऽत्र रजोवृत्तिर्हर्षः । ततो

जातत्वात्परतन्त्रः । सर्वसंहर्તા रुद्रश्च यस्य

क्रोधसंभवो न तु स्वतन्त्रः स विश्वस्यात्मा

नियन्ता भगवानत्रાનુવર્ણયતે । અત એવંભૂતં

ભગવન્તં શૃણ્વતઃ કુતોઽન્યસ્માદ્વયશઙ્કેતિ ॥ ૧ ॥

પાંચમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી કરવામાં આવેલા પરબ્રહ્મના ઉપદેશથી રાજાને તક્ષકના દંશથી થનારા મૃત્યુના ભયનું નિવારણ કરવામાં આવે છે. ॥ ૧ ॥

આ પુરાણનું શ્રવણ કરતાં અભય પ્રાપ્ત થાય છે, એમ સ્વીકારીને પુરાણના પ્રયોજનનું સ્મરણ કરાવે છે — 'અત્ર ઇતિ ।'

શ્રીશુકદેવજી બોલ્યા — જેમના (હર્ષરૂપ) પ્રસાદમાંથી (જગતના કર્તા) બ્રહ્માજી અને ક્રોધમાંથી રુદ્રદેવ ઉત્પન્ન થાય છે. તે વિશ્વાત્મા ભગવાન શ્રીહરિ અહીં (શ્રીમદ્ ભાગવતમાં) વારંવાર વર્ણવવામાં આવ્યા છે. ॥ ૧ ॥

ભાવ આ પ્રમાણે છે — જગતના કર્તા બ્રહ્માજી પણ જેમના પ્રસાદમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. અહીં પ્રસાદ એટલે રજોવૃત્તિરૂપ હર્ષ; તેમાંથી ઉત્પન્ન થયા હોવાથી (બ્રહ્માજી પણ જગતના કર્તા હોવા છતાં) પરતંત્ર છે. સર્વનો સંહાર કરનારા રુદ્રદેવ જેમના ક્રોધમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે, પણ સ્વતંત્ર નથી, તેવા વિશ્વના 'આત્મા' નિયંતા ભગવાન અહીં વર્ણવાયા છે. આથી આવા ભગવાનની કથાનું શ્રવણ કરતા મનુષ્યને બીજે ક્યાંયથી ભયની શંકા કેવી રીતે હોઈ શકે? ॥ ૧ ॥

ત્વં પુનઃ કૃતાર્થ એવેત્યનુસ્મારયતિ—
ત્વં ત્વિતિ ।

ત્વં તુ રાજન્ મરિષ્યેતિ પશુબુદ્ધિમિમાં જહિ ।
ન જાતઃ પ્રાગ્ભૂતોઽદ્ય દેહવત્ત્વં ન નદ્ક્ષ્યસિ ॥ ૨

પશુબુદ્ધિમવિવેકમ્ । યસ્માન્ નદ્ક્ષ્યસિ ।
કુત્વ ઇત્યત આહ—ન જાત ઇતિ । યથા દેહઃ
પ્રાગ્ભૂત એવાદ્ય જાતો નદ્ક્ષ્યતિ । ન ચૈવં ત્વં
પૂર્વં નાભૂર્ન ચાદ્ય જાતોઽસ્યતો ન નદ્ક્ષ્યસિ ॥ ૨ ॥

નનુ બીજાદઙ્કુરવત્સ્વસ્માત્પુત્રરૂપેણાપિ
સ્વયમેવ ભવતિ । યથાહ શ્રુતિઃ—

‘અઙ્ગાદઙ્ગાત્સંભવસિ હૃદયાદભિજાયસે ।
આત્મા વૈ પુત્રનામાસિ સ જીવ શરદઃ શતમ્ ॥’
ઇતિ ।

તતઃ પુનરઙ્કુરાદ્વીજમિવ પૌત્રાદિરૂપેણાપિ
સ્વયમેવ ભવતિ । ‘પિતા પુત્રેણ પિતૃમાન્યોનિયોનૌ’
ઇતિ શ્રુતેઃ । અતસ્તેષુ નશ્યત્સુ કથં ન
નદ્ક્ષ્યામીતિ ચેત્તત્રાહ—ન ભવિષ્યસીતિ ।

ન ભવિષ્યસિ ભૂત્વા ત્વં પુત્રપૌત્રાદિરૂપવાન્ ।
બીજાંકુરવદ્ દેહાદેવ્યંતિરિક્તો યથાનલઃ ॥ ૩

વળી, તમે તો કૃતાર્થ જ છો, એમ (શ્રીશુકદેવજી)
પુનઃ સ્મરણ કરાવે છે — ‘ત્વં તુ ઇતિ ।’

હે રાજા, તમે ‘હું મરી જઈશ.’ એવી આ
(દેહને આત્મા માનવારૂપ) પશુબુદ્ધિ તજી દો. જેમ
દેહ પૂર્વે ન હતો, હમણાં ઉત્પન્ન થયો છે અને (પછી)
નાશ પામશે તેમ તમે પૂર્વે કે હમણાં ઉત્પન્ન થયા
નથી. આથી નાશ પામવાના નથી. ॥ ૨ ॥

‘પશુબુદ્ધિમ્’ (દેહને આત્મા માનવારૂપ)
અવિવેક — તેથી તમે નાશ પામવાના નથી. કેવી
રીતે, તે હવે કહે છે — ‘ન જાતઃ ઇતિ ।’ જેમ દેહ
પૂર્વે ન હતો, હમણાં ઉત્પન્ન થયો છે અને (પછી)
નાશ પામશે, તેમ તમે પૂર્વે કે હમણાં ઉત્પન્ન થયા
નથી, આથી નાશ પામવાના નથી. ॥ ૨ ॥

પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો છે — બીજમાંથી અંકુર
થાય તેમ પોતાના પુત્રરૂપે પોતે જ હોય છે. તેમ
શ્રુતિ કહે છે —

‘તું મારા પ્રત્યેક અંગથી ઉત્પન્ન થાય છે,
હૃદયસ્થ નાડી દ્વારા તું વિશેષરૂપે પ્રકટ થાય છે. તું
મારા આત્મસ્વરૂપ છે. તેં જ આપણા વંશની રક્ષા
કરી છે. તું શતાયુ થા.’ (કૌષીતકિ ઉપ.૨/૭) તેથી
વળી પાછું અંકુરમાંથી બીજ થાય તેમ પૌત્ર વગેરે
રૂપે પણ પોતે જ હોય છે. ‘પૌત્ર-પ્રપૌત્ર વગેરે
જન્મમાં પિતા પુત્ર દ્વારા પિતૃઓની પંક્તિનો
ભાગીદાર બને છે.’ એમ શ્રુતિ છે.

આથી તે પુત્રો વગેરે નાશ પામે છે ત્યારે
હું કેવી રીતે નાશ ન પામું? એમ જો પ્રશ્ન
કરવામાં આવે, તો તે માટે ઉત્તર આપે છે —
‘ન ભવિષ્યસિ ઇતિ ।’

જેમ બીજ અંકુરરૂપે જન્મે છે તેમ તમે પુત્ર-
પૌત્રાદિરૂપે જન્મવાના નથી. જેમ અગ્નિ લાકડાથી
જુદો છે, તેમ તમે દેહાદિથી જુદા છો. ॥ ૩ ॥

ભૂત્વા પુત્રપોત્રાદિરૂપવાન્બીજાહુરવન્
ભવિષ્યસિ । યસ્માદ્દેહાદેવ્યિતિરિક્તસ્ત્વં યથાઽનલઃ
કાષ્ટાત્ । દેહાદેહો જાયતે નાત્મેતિ ભાવઃ ॥ ૩ ॥

જન્માદીનાં દેહધર્મત્વં દૃષ્ટાન્તેન
પ્રપञ્ચયતિ—

સ્વપ્ને યથા શિરશ્છેદં પંચત્વાદ્યાત્મનઃ સ્વયમ્ ।
યસ્માત્ પશ્યતિ દેહસ્ય તત આત્મા હ્યજોઽમરઃ ॥ ૪

સ્વપ્ને યથાત્મનઃ શિરશ્છેદં સ્વયં પશ્યતિ,
એવં જાગરણેઽપિ । યસ્માદ્દેહસ્ય પञ્ચત્વાદિકં
પશ્યતિ તતસ્તદ્દેવાત્મન इदं ભ્રમમાત્રમ્ ।
વસ્તુતશ્ચાત્માઽજોઽમરશ્ચેત્યર્થઃ । તદુક્તમ્—
'આત્મનઃ પિતૃપુત્રાભ્યામનુમેયૌ ભવાપ્યયૌ ।
ન ભવાપ્યયવસ્તૂનામભિજ્ઞોઽદ્વયલક્ષણઃ ॥'
इत्यादि ॥ ૪ ॥

યસ્માદ્દેહોપાધિકોઽયમાત્મનો જન્માદિ—
સંસારભ્રમસ્તસ્માદુપાધિનિવૃત્તૌ મુચ્યત इति
સદૃષ્ટાન્તમાહ—घट इति ।

घटे भिन्ने यथाऽऽकाश आकाशः स्याद् यथा पुरा ।
एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म सम्पद्यते पुनः ॥ ૫

જેમ બીજ અંકુરરૂપે જન્મે છે તેમ તમે પુત્ર-
પૌત્રાદિરૂપે જન્મવાના નથી, કારણ કે જેમ અગ્નિ
લાકડાથી જુદો છે, તેમ તમે દેહાદિથી જુદા છો.
દેહમાંથી દેહ જન્મે છે, નહીં કે આત્મા, એવો ભાવ
છે. ॥ ૩ ॥

જન્મ વગેરે દેહના ધર્મો છે, તે દૃષ્ટાંત દ્વારા
સમજાવે છે —

મનુષ્ય જેમ સ્વપ્નમાં પોતાનું મસ્તક કપાય
વગેરે સ્વયં જુએ છે અને (એ જ રીતે જાગ્રત
અવસ્થામાં પણ પુત્રાદિના જન્મને તથા પિતા વગેરેના)
દેહનું મરણ વગેરેને સ્વયં જુએ છે, તે પોતાનો
(ભ્રમ છે) કારણ કે આત્મા જન્મરહિત અને
મરણરહિત છે. ॥ ૪ ॥

સ્વપ્નમાં જેમ પોતાનું મસ્તક કપાતું સ્વયં
જુએ છે તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં પણ જે કારણે
દેહનું મરણ વગેરે જુએ છે, તેથી તેની (સ્વપ્નની)
જેમ આ પણ પોતાનો માત્ર ભ્રમ જ છે. વસ્તુતઃ
આત્મા જન્મરહિત અને મરણરહિત છે, એમ
અર્થ છે, તે જ કહેવામાં આવ્યું છે — 'પિતાના
દેહના મરણ અને પુત્રના દેહના જન્મ ઉપરથી
પોતાના પણ જન્મમરણનું અનુમાન કરવું જોઈએ.
જન્મમરણવાળા શરીરોનો દ્રષ્ટા (જન્મમરણરૂપ)
બંને લક્ષણવાળો હોઈ શકે નહીં.' (શ્રીમદ્ ભા.
૧૧/૨૨/૪૮) વગેરે. ॥ ૪ ॥

દેહરૂપ ઉપાધિને કારણે આત્માને જન્માદિ
સંસારરૂપ આ ભ્રમ થયો છે, તેથી ઉપાધિ દૂર થતાં
જીવ મુક્ત થાય છે, એમ દૃષ્ટાંતસહિત કહે છે —
'घटः इति।'

જેમ ઘડો ભાંગી જતાં ઘટાકાશ પૂર્વવત્ પુનઃ
મહાકાશ થઈ જાય છે, એમ દેહ મરણ પામતાં જીવ
પુનઃ ભ્રમરૂપ થઈ જાય છે. ॥ ૫ ॥

યથા પુરા ઘટોપાધેઃ પૂર્વમિવ પુનઘટિ ભિન્ને
તદન્તર્વર્ત્યવકાશ આકાશ એવ સ્યાદ્યથા । એવં
દેહે મૃતે તત્ત્વજ્ઞાનેન લીને સતિ ॥ ૫ ॥

જ્ઞાનેન લયં ભાવયિતું માયાકૃતમાત્મનો
દેહાદ્યુપાધિસંબન્ધપ્રકારમાહ—મન ઇતિ ।

મનઃ સૃજતિ વૈ દેહાન્ ગુણાન્ કર્માણિ ચાત્મનઃ ।
તન્મનઃ સૃજતે માયા તતો જીવસ્ય સંસૃતિઃ ॥ ૬ ॥

મન આત્મનો દેહાદીન્સૃજતિ । તચ્ચ મનો
માયા સૃજતિ । તતો માયાદ્યુપાધિસમુદાયા-
જીવસ્ય સંસૃતિઃ, ન સ્વતઃ ॥ ૬ ॥

યસ્માદુપાધિનિબન્ધનો જીવસ્ય
સંસારોઽતસ્તન્નાશે જીવત્વં ગચ્છતીત્યેતદેવ
સદૃષ્ટાન્તમાહ સાર્ધેન—સ્નેહેતિ ।

સ્નેહાધિષ્ઠાનવર્ત્યગ્નિસંયોગો યાવદીયતે ।
તતો દીપસ્ય દીપત્વમેવં દેહકૃતો ભવઃ ।
રજઃસત્ત્વતમોવૃત્ત્યા જાયતેઽથ વિનશ્યતિ ॥ ૭ ॥

દીપસ્ય જ્યોતિષો દીપત્વં જ્વાલારૂપઃ
પરિણામઃ । તત્ર તૈલસ્થાનીયં કર્મ, તદધિષ્ઠાન-
સ્થાનીયં મનઃ, વર્તિસ્થાનીયો દેહઃ, અગ્નિસંયોગ-

જેમ મહાકાશ ‘પુરા’ ઘડાની ઉપાધિ પૂર્વે હતું
તેવું જ ઘડો ભાંગી જતાં પુનઃ થઈ જાય છે, એમ
દેહ મરણ પામતાં તત્ત્વજ્ઞાનથી વિલીન થતાં (જીવ
પુનઃ બ્રહ્મરૂપ થઈ જાય છે). ॥ ૫ ॥

જ્ઞાનથી લયની ભાવના કરવા માટે આત્માને
માયા દ્વારા કરાયેલો દેહાદિ ઉપાધિના સંબંધનો
પ્રકાર જણાવે છે — ‘મનઃ ઇતિ ।’

મન જ આત્મા સાથેના સંબંધવાળા દેહો,
ગુણો અને કર્મોને ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મનને
માયા ઉત્પન્ન કરે છે. તેનાથી (માયા વગેરે ઉપાધિના
સમુદાયથી) જીવને સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૬ ॥

મન આત્મા સાથેના સંબંધવાળા દેહ વગેરેને
ઉત્પન્ન કરે છે અને તે મનને માયા ઉત્પન્ન કરે છે.
‘તતઃ’ તે માયા વગેરે ઉપાધિના સમુદાયથી જીવને
સંસાર પ્રાપ્ત થાય છે. જીવને સ્વતઃ સંસાર નથી.
॥ ૬ ॥

ઉપાધિને કારણે જીવને સંસાર છે, આથી
તેનો (ઉપાધિનો) નાશ થતાં જીવત્વ યાલ્યું જાય
છે, તે જ વાતને દૃષ્ટાંતસહિત દોઢ શ્લોકથી કહે
છે — ‘સ્નેહ ઇતિ ।’

જ્યાં સુધી તેલ, તેલ ભરવાનું પાત્ર, દિવેટ
અને અગ્નિનો સંયોગ જણાય છે ત્યાં સુધી દીપકનું
દીપકપણું છે. એ જ રીતે (તેલરૂપી કર્મ, પાત્રરૂપી
મન, દિવેટરૂપી દેહ અને અગ્નિસંયોગરૂપી ચૈતન્યાધ્યાસ
હોય છે ત્યાં સુધી) દેહે કરેલો (દીવાની જ્યોતિરૂપ)
સંસાર જીવને જણાય છે. રજસ, સત્ત્વ અને
તમસૂની વૃત્તિ વડે સંસાર ઉત્પન્ન થાય છે અને
પાછો નાશ પામે છે. ॥ ૭ ॥

‘દીપસ્ય’ જ્યોતિનું ‘દીપત્વમ્’ જ્વાળારૂપ
પરિણામ (દીપકપણું) — તેમાં તેલને સ્થાને કર્મ,
પાત્રને સ્થાને મન, દિવેટને સ્થાને દેહ, અગ્નિના
સંયોગને સ્થાને ચૈતન્યાધ્યાસ અને દીવાને સ્થાને

સ્થાનીયશ્ચૈતન્યાધ્યાસઃ, દીપસ્થાનીયઃ સંસાર
ઇતિ યોજ્યમ્। દેહકૃતો દેહનિબન્ધનઃ। યદ્વા
દેહકૃતો મનસો ન ત્વાત્મનઃ ॥ ૭ ॥

અતો દીપવત્સંસાર એવ નશ્યતિ, ન
ત્વાત્મા જ્યોતિર્વદિત્યાહ—નેતિ।

ન તત્રાત્મા સ્વયંજ્યોતિર્યો વ્યક્તાવ્યક્તયોઃ પરઃ।
આકાશ ઇવ ચાધારો ધ્રુવોઽનન્તોપમસ્તતઃ ॥ ૮

ન તુ તત્ર પ્રતીયમાન આત્મા। કુત
ઇત્યત આહ—ય ઇતિ।

વ્યક્તાવ્યક્તયોઃ સ્થૂલસૂક્ષ્મદેહયોઃ
પરોઽન્યઃ। યતઃ સ્વયંજ્યોતિઃ। પરત્વં
પ્રપન્ચયતિ—આકાશ ઇવેતિ। આધારો દેહાદેઃ
પ્રપન્ચસ્ય। ધ્રુવો નિર્વિકારઃ। નાસ્ત્યન્ત ઉપમા
ચ યસ્ય સોઽનન્તોપમઃ। તતો વિભુઃ ॥ ૮ ॥

અતસ્ત્વમેવં ચિન્તયેત્યાહ—એવમિતિ।

એવમાત્માનમાત્મસ્થમાત્મનૈવાઽઽમૃશ પ્રભો।
બુદ્ધ્યાનુમાનગર્ભિણ્યા વાસુદેવાનુચિન્તયા ॥ ૯

આત્મસ્થં દેહાદ્યુપાધિસ્થિતમ્। આમૃશ
વિચારય। અનુમાનગર્ભિણ્યા દ્રષ્ટદૃશ્યાન્વય-
વ્યતિરેકયુક્તયા ॥ ૯ ॥

સંસાર, એમ યોજવું જોઈએ. 'દેહકૃતઃ' દેહાદિ
અધ્યાસના કારણે થયેલો સંસાર અથવા દેહના
સંબંધથી મનને સંસાર છે પણ આત્માને સંસાર
નથી. ॥ ૭ ॥

આથી દીવાની જેમ સંસાર જ નાશ પામે છે
પણ (સ્વયં) જ્યોતિ જેવો આત્મા નાશ પામતો
નથી, એમ કહે છે — 'ન ઇતિ।'

તેમાં (દેહમાં પ્રતીત થતો) આત્મા નાશ
પામતો નથી કારણ કે આત્મા સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ
દેહથી જુદો, સ્વયંજ્યોતિ, આકાશની જેમ સર્વ
(દેહાદિ પ્રપંચ)નો આધાર, નિર્વિકાર, અનંત અને
ઉપમારહિત તથા વ્યાપક છે. ॥ ૮ ॥

તેમાં (દેહમાં) પ્રતીત થતો આત્મા (નાશ
પામતો નથી.) શા માટે? તે હવે કહે છે —
'યઃ ઇતિ।'

(આત્મા) 'વ્યક્ત-અવ્યક્તયોઃ' સ્થૂળ અને
સૂક્ષ્મ દેહથી 'પરઃ' જુદો છે કારણ કે સ્વયંજ્યોતિ
છે. આત્માનું પરત્વ સમજાવે છે — આત્મા આકાશની
જેમ દેહાદિ પ્રપંચનો આધાર છે. 'ધ્રુવઃ' નિર્વિકાર
છે. જેનો અંત નથી અને જેને કોઈ ઉપમા નથી, તે
'અનન્તોપમઃ' છે, 'તતઃ' વ્યાપક છે. ॥ ૮ ॥

આથી તમે આ પ્રમાણે ચિંતન કરો, એમ
કહે છે — 'એવમ્ ઇતિ।'

હે સમર્થ (પરીક્ષિત), દ્રષ્ટા અને દશ્યના
અન્વય અને વ્યતિરેકવાળી બુદ્ધિથી તેમ જ
ભગવાન વાસુદેવના ચિંતનવાળી બુદ્ધિથી તમે પોતે
જ દેહાદિરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા આત્માનો વિચાર
કરો. ॥ ૮ ॥

'આત્મસ્થમ્' દેહાદિરૂપ ઉપાધિમાં રહેલા
આત્માનો 'આમૃશ' વિચાર કરો. 'અનુમાનગર્ભિણ્યા'
દ્રષ્ટા અને દશ્યના અન્વય અને વ્યતિરેકવાળી
(બુદ્ધિથી) ॥ ૮ ॥

વંશીધરી—દ્રષ્ટદૃશ્યયોરાત્મદેહયોરન્વયવ્યતિરે-
કાભ્યાં યુક્તયા । તથા હિ જીવશ્ચેતનો દ્રષ્ટૃત્વાત્,
પરમાત્મવત્, યશ્ચેતનો ન ભવતિ સ દ્રષ્ટાપિ
ન ભવતિ, યથા ઘટઃ । એવં દેહો જડો
દૃશ્યત્વાત્, ઘટવત્, યો દૃશ્યો ન ભવતિ સ
જડોઽપિ ન ભવતિ, યથાત્મેતિ ।

એવં ચ સતિ ત્વાં તક્ષકો ન
દહેદિત્યાહ—ચોદિત ઇતિ ।

ચોદિતો વિપ્રવાક્યેન ન ત્વાં ધક્ષ્યતિ તક્ષકઃ ।
મૃત્યવો નોપધક્ષ્યન્તિ મૃત્યૂનાં મૃત્યુમીશ્વરમ્ ॥ ૧૦

તત્ર હેતવઃ—મૃત્યવ ઇતિ । મૃત્યુહેતવઃ
॥ ૧૦ ॥

વિમર્શપ્રકારં દર્શયંસ્તક્ષકાદર્શનં દર્શયતિ
દ્વાભ્યામ્—

અહં બ્રહ્મ પરં ધામ બ્રહ્માહં પરમં પદમ્ ।
એવં સમીક્ષન્નાત્માનમાત્મન્યાધાય નિષ્કલે ॥ ૧૧

દશન્તં તક્ષકં પાદે લેલિહાનં વિષાનનૈઃ ।
ન દ્રક્ષ્યસિ શરીરં ચ વિશ્વં ચ પૃથગાત્મનઃ ॥ ૧૨

યોઽહં સ બ્રહ્મૈવ યદ્બ્રહ્મ તદહમેવેતિ
સમીક્ષન્ । તત્રાહં બ્રહ્મેતિ ભાવનયા જીવસ્ય
શોકાદિનિવૃત્તિઃ । બ્રહ્માહમિતિ ભાવનયા ચ

આત્મારૂપી દ્રષ્ટા અને દેહરૂપી દૃશ્યના અન્વય
અને વ્યતિરેકવાળી બુદ્ધિથી, જેમ કે જીવ દ્રષ્ટા
હોવાથી ચેતન છે, પરમાત્માની જેમ. જે ચેતન ન
હોય તે દ્રષ્ટા પણ ન હોય, જેમ કે ઘડો. એ પ્રમાણે
દેહ દૃશ્ય હોવાથી જડ છે, ઘડાની જેમ! જે દૃશ્ય ન
હોય તે જડ પણ ન હોય, જેમ કે આત્મા!

આમ, (આત્મા દેહથી જુદો) છે ત્યારે તમને
તક્ષક બાળી શકશે નહીં, એમ કહે છે — ‘ચોદિતઃ
ઇતિ ।’

વિપ્રના વચનથી પ્રેરાયેલો તક્ષકનાગ તમને
બાળી શકશે નહીં. (માત્ર તમારા શરીરને જ બાળી
શકશે); કારણ કે મૃત્યુનાં સાધનો મૃત્યુના પણ
મૃત્યુરૂપ ઈશ્વરને બાળી શકતાં નથી. ॥ ૧૦ ॥

(તક્ષક બાળી શકશે નહીં,) તે માટેનાં કારણો
— ‘મૃત્યવઃ ઇતિ ।’ મૃત્યુના કાળ વગેરે સાધનો
(મૃત્યુના પણ મૃત્યુરૂપ ઈશ્વરને બાળી શકતાં નથી,
આથી આત્માની ઈશ્વર સાથે એકતા પ્રાપ્ત કરેલા
તમને તક્ષક બાળી શકશે નહીં, એવો આશય છે.)
॥ ૧૦ ॥

ચિંતનનો પ્રકાર દર્શાવતા, તક્ષકનું અદર્શન
બે શ્લોકોથી દર્શાવે છે —

હું સર્વના પરમ આશ્રયરૂપ બ્રહ્મ હું અને હું
પરમપદરૂપ બ્રહ્મ હું, એમ ચિંતન કરતા તમે
નિરુપાધિક બ્રહ્મમાં આત્માને સ્થાપીને (બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર
કરશો ત્યારે) લપલપાતી જિહ્વાઓ વડે હોઠના
ખૂણાઓને ચાટતા અને વિષભર્યા મુખોથી તમારા
પગને દંશ દેતા તક્ષકને, તમારા શરીરને અને વિશ્વને
તમે તમારા પોતાનાથી જુદાં જોશો નહીં. ॥૧૧॥૧૨॥

જે હું હું તે બ્રહ્મ જ છે, જે બ્રહ્મ છે તે હું જ
હું, એમ અનુસંધાન કરતા — તેમાં હું બ્રહ્મ હું,
એવી ભાવનાથી જીવના શોકાદિ દૂર થાય છે
અને બ્રહ્મ એ જ હું હું, એવી ભાવનાથી બ્રહ્મ

બ્રહ્મણઃ પારોક્ષ્યનિવૃત્તિર્ભવતીતિ વ્યતિહારો
દર્શિતઃ । નિષ્કલે નિરુપાધૌ । આત્મનિ બ્રહ્મણિ
॥ ૧૧ ॥ વિષયુક્તૈરાનનૈર્દશન્તં ગ્રસન્તં તક્ષકમ્ ।
લેલિહાનં સર્પમ્ । યદ્વા, લેલિહાનં જિહ્વા-
ભિરોષ્ઠપ્રાન્તાન્સનિષ્પેષમાસ્વાદયન્તમ્ । આત્મનઃ
પૃથક્ ॥ ૧૨ ॥

एतत्ते कथितं तात यथाऽऽत्मा पृष्टवान् नृप ।
हेरर्विश्वात्मनश्चेष्टां किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १३

हेरेश्चेष्टामात्मा त्वं यत्पृष्टवांस्तदेतत्ते
कथितम् । शिष्यस्य कृतार्थतापरीक्षणाय
पृच्छति—किमिति ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वादशस्कन्धे ब्रह्मोपदेशोनाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां
भावार्थदीपिकायां टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

રાજા પરીક્ષિતની પરમગતિ, જનમેજયનો સર્પયજ્ઞ અને વેદોના શાખાભેદ

षष्ठे परीक्षितो मोक्षः सर्पहोमादि तत्सुतात् ।
वेदशास्त्रविभागोक्तौ त्रिवेदिव्यासवर्णनम् ॥ १

सूत उवाच

एतन्निशम्य मुनिनाभिहितं परीक्षिद्
व्यासात्मजेन निखिलात्मदृशा समेन ।
तत्पादमूलमुपसृत्य नतेन मूर्ध्ना
बद्धांजलिस्तमिदमाह स विष्णुरातः ॥ १

સાથે ‘પારોક્ષ્યનિવૃત્તિઃ’ પરોક્ષતાની નિવૃત્તિ અર્થાત્ સાક્ષાત્કાર થાય છે, એમ ‘વ્યતિહારઃ’ પરસ્પરીકરણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ‘નિષ્કલે’ નિરુપાધિક બ્રહ્મમાં આત્માને (સ્થાપીને) ॥ ૧૧ ॥ વિષભર્યા મુખોથી ‘દશન્તમ્’ ગ્રસી લેતા તક્ષક ‘લેલિહાનમ્’ સર્પને અથવા જિહ્વાઓથી હોઠના ખૂણાઓને વારંવાર ચાટતા તક્ષકને પોતાનાથી જુદાં (જોશો નહીં). ॥ ૧૨ ॥

હે પ્રિય રાજા, આત્મસ્વરૂપ તમે વિશ્વાત્મા શ્રીહરિની લીલા જે પૂછી હતી તે તમને આ કહેવામાં આવી. બીજું તમે શું શ્રવણ કરવા ઇચ્છો છો? ॥ ૧૩ ॥

આત્મસ્વરૂપ તમે શ્રીહરિની લીલા જે પૂછી હતી તે તમને આ કહેવામાં આવી. શિષ્યની કૃતાર્થતા ચકાસવા માટે પૂછે છે — ‘કિમ્ ઇતિ’ ॥ ૧૩ ॥

છઠ્ઠા અધ્યાયમાં પરીક્ષિતની પરમ ગતિ, તેના પુત્રે કરેલા સર્પહોમ વગેરે તથા વેદશાસ્ત્રનો વિભાગ કરતાં ત્રણે વેદના વિસ્તારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧ ॥

સૂતજી બોલ્યા — સર્વાત્મા (શ્રીહરિ)નાં (સર્વત્ર) દર્શન કરનારા તથા સર્વત્ર સમાન દષ્ટિવાળા વ્યાસનંદન શ્રીશુકદેવમુનિ દ્વારા કહેવામાં આવેલું આ (પુરાણ) સાંભળીને વિષ્ણુરાત પરીક્ષિત નમાવેલા મસ્તકે તેમના ચરણતળની પાસે જઈ (તેમના ચરણને મસ્તક ઉપર પધરાવીને) (મસ્તક નમાવીને) બે હાથ જોડીને આ પ્રમાણે તેમને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૧ ॥

एतत्पुराणं निशम्य निखिलात्मा हरिस्तं
पश्यति निखिलं वात्मनि पश्यतीति तथा तेन ।
अतः समेन । नतेनावनतेन मूर्ध्ना तत्पाद-
तलमुपसृत्य । तत्पादौ शिरसि निधायेत्यर्थः
॥ १ ॥

वंशीधरी—शिरसि पादस्थापनं विना
पादतलस्पर्शो न भवतीति भावः ।

राजोवाच

सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि भवता करुणात्मना ।
श्रावितो यच्च मे साक्षादनादिनिधनो हरिः ॥ २

सिद्धः कृतार्थोऽस्मि । यतोऽनुगृहीतोऽस्મि ।
अनुग्रहमेवाह—यद्यस्माच्छ्रावितः ।

चशब्दात्પ્રાપ્તિસાધનં ચ શ્રાવિતમ્ ॥ ૨ ॥

करुणात्मतामभिनन्दति द्वाभ्याम्—
नात्यद्भुतमिति ।

नात्यद्भुतमहं मन्ये महतामच्युतात्मनाम् ।
अज्ञेषु तापतप्तेषु भूतेषु यदनुग्रहः ॥ ૩
॥ ૩ ॥

पुराणसंहितामेतामश્રौष्म भवतो वयम् ।
यस्यां खलूत्तमश्लोको भगवाननुवर्णयति ॥ ૪

अश्रौष्म श्रुतवन्तः । भवतः सकाशात्
॥ ૪ ॥

આ પુરાણ સાંભળીને — ‘નિખિલ-આત્મા’
અખિલાત્મા શ્રીહરિ, તેમને જે સર્વત્ર નિહાળે
છે અથવા પોતાનામાં નિહાળે છે, તેવા તે શ્રીશુકદેવમુનિ
હોવાથી સર્વત્ર સમાન દષ્ટિવાળા શ્રીશુકદેવજી
દ્વારા — ‘નતેન’ નમાવેલા મસ્તકે તેમના ચરણતળની
પાસે જઈને, તેમના ચરણો મસ્તક ઉપર પધરાવીને,
એમ અર્થ છે. ॥ ૧ ॥

મસ્તક ઉપર ચરણ પધરાવ્યા વિના ચરણનાં
તળિયાંનો સ્પર્શ થઈ શકે નહીં, એવો ભાવ છે.

રાજા પરીક્ષિત બોલ્યા — કરુણામૂર્તિ આપના
દ્વારા અનુગૃહીત થયેલો હું કૃતાર્થ થયો છું કારણ
કે આપે મને સાક્ષાત્ અનાદિ, અનંત શ્રીહરિનું
(અને તેમની પ્રાપ્તિના સાધનનું) શ્રવણ કરાવ્યું
છે. ॥ ૨ ॥

‘સિદ્ધઃ’ કૃતાર્થ થયો છું કારણ કે આપના
દ્વારા મારા ઉપર અનુગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.
અનુગ્રહને વર્ણવે છે — ‘યત્’ કારણ કે આપે મને
શ્રવણ કરાવ્યું છે. ‘ચ’ શબ્દથી, શ્રીહરિની પ્રાપ્તિનું
સાધન પણ શ્રવણ કરાવ્યું છે. ॥ ૨ ॥

શ્રીશુકદેવજીના કારુણ્યસ્વરૂપની બે શ્લોકોથી
પ્રશંસા કરે છે — ‘ન અતિ-અદ્ભુતમ્ ઇતિ ।’

ભગવાન અચ્યુતમાં જેમનું મન લાગી ગયું છે
તેવા મહાપુરુષોનો સંસારના તાપથી તપેલા અજ્ઞાની
મનુષ્યો ઉપર જે અનુગ્રહ થાય છે, તેને હું અતિ
અદ્ભુત માનતો નથી (કારણ કે આ તો તેમને માટે
સ્વાભાવિક છે). ॥ ૩ ॥ ૩ ॥

જેમાં ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાન વર્ણવવામાં
આવ્યા છે તે શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ નામની
આ સંહિતાનું અમે આપની પાસેથી શ્રવણ કર્યું
છે. ॥ ૪ ॥

‘અશ્રૌષ્મ’ શ્રવણ કર્યું છે, આપની પાસેથી
॥ ૪ ॥

‘સિદ્ધોઽસ્મિ’ इत्युक्तं तदेवाविष्करोति—
भगवन्निति ।

भगवंस्तक्षकादिभ्यो मृत्युभ्यो न बिभेम्यहम् ।
प्रविष्टो ब्रह्मनिर्वाणमभयं दर्शितं त्वया ॥ ५

यतस्त्वया दर्शितं ब्रह्म प्रविष्टः । कथं-
भूतम् । अभयम् । यतो निर्वाणं कैवल्यरूपम्
॥ ५ ॥

‘किं भूयः श्रोतुमिच्छसि’ इति यदुक्तं
तत्र सिद्धोऽहं न किंचिच्छ्रोतुमिच्छामि ।
केवलमनुज्ञां देहीत्याह—अनुजानीहीति ।

अनुजानीहि मां ब्रह्मन् वाचं यच्छाम्यधोक्षजे ।
मुक्तकामाशयं चेतः प्रवेश्य विसृजाम्यसून् ॥ ६

वाचमित्युपलक्षणं सर्वेन्द्रियाणाम् । वाचं
नियम्य किं करिष्यसि तदाह—मुक्ताः
कामाशयास्तद्वासना येन तच्चेतोऽधोक्षजे
प्रवेश्यासून्विसृजामि ॥ ६ ॥

ननु किं प्राणत्यागेन किंचित्કાલં
જ્ઞાનનિષ્ઠો ભવેતિ ચેત્તત્રાહ—અજ્ઞાનં ચેતિ ।

अज्ञानं च निरस्तं मे ज्ञानविज्ञाननिष्ठया ।
भवता दर्शितं क्षेमं परं भगवतः पदम् ॥ ७

‘હું કૃતાર્થ થયો છું.’ (શ્લોક-૨) એમ
જે કહેવામાં આવ્યું, તે અભિવ્યક્ત કરે છે —
‘ભગવન્ ઇતિ ।’

હે ભગવાન (શુકદેવજી), તક્ષક વગેરેરૂપ
મૃત્યુથી હું ભય પામતો નથી કારણ કે આપે
દર્શાવેલા કૈવલ્યસ્વરૂપ અભય બ્રહ્મમાં હું પ્રવિષ્ટ
થયો છું. ॥ ૫ ॥

કારણ કે આપના દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલા
બ્રહ્મમાં હું પ્રવિષ્ટ થયો છું. કેવા બ્રહ્મમાં? અભય
બ્રહ્મમાં કારણ કે ‘નિર્વાણમ્’ કૈવલ્યસ્વરૂપ છે. ॥ ૫ ॥

‘વધારે શું સાંભળવા ઇચ્છો છો?’ (શ્રીમદ્
ભા.૧૨/૫/૧૩) એમ જે કહેવામાં આવ્યું, તે
માટે કહે છે કે ‘હું કૃતાર્થ થયો છું. કંઈ સાંભળવા
ઈચ્છતો નથી. આપ કેવળ અનુજ્ઞા આપો.’
— ‘અનુજાનીહિ ઇતિ ।’

હે બ્રહ્મસ્વરૂપ (શુકદેવજી), મારી વાણી (સર્વ
ઈન્દ્રિયો)નું નિયમન કરીને કામવાસનાથી છૂટેલા
મારા ચિત્તને ભગવાન અધોક્ષજમાં લગાડી હું પ્રાણ
તજું, એ માટે મને આજ્ઞા આપો. ॥ ૬ ॥

વાણી સર્વ ઈન્દ્રિયોનું સૂચન કરે છે. વાણીનું
નિયમન કરીને તમે શું કરશો? એ માટે ઉત્તર આપે
છે — છોડી દેવામાં આવી છે ‘કામાશયાઃ’
કામવાસના જેના દ્વારા તેવું ચિત્ત ભગવાન અધોક્ષજમાં
લગાડી પ્રાણ તજીશ. ॥ ૬ ॥

જો પ્રશ્ન કરવામાં આવે કે પ્રાણ ત્યાગવાથી શું
થવાનું છે? થોડો સમય જ્ઞાનનિષ્ઠ થાઓ! તો તે
માટે ઉત્તર આપે છે — ‘અજ્ઞાનમ્ ચ ઇતિ ।’

(શ્રીકૃષ્ણના અનુભવરૂપ) જ્ઞાન અને
(તેમના ઐશ્વર્યના અનુભવરૂપ) વિજ્ઞાનમાં સ્થિત
થવાથી મારું અજ્ઞાન દૂર થયું છે, (કારણ કે)
આપના દ્વારા ભગવાનનું કલ્યાણસ્વરૂપ પરમપદ
દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ॥ ૭ ॥

ચકારાત્તસંસ્કારશ્ચ

તચ્ચ

ત્વત્કૃપયૈવેત્યાહ—ભવતેતિ ॥ ૭ ॥

સૂત ડવાચ

ઇત્યુક્તસ્તમનુજ્ઞાપ્ય ભગવાન્ બાદરાયણિઃ ।

જગામ ભિક્ષુભિઃ સાકં નરદેવેન પૂજિતઃ ॥ ૮

॥ ૮ ॥

પરીક્ષિદપિ રાજર્ષિરાત્મન્યાત્માનમાત્મના ।

સમાધાય પરં દધ્યાવસ્પન્દાસુર્યથા તરુઃ ॥ ૯

આત્મના બુદ્ધ્યા આત્માનં મન આત્મનિ

પ્રત્યક્પ્રકાશે સમાધાય પરમાત્માનં દધ્યૌ ।

અસ્પન્દાસુઃ લીનપ્રાણઃ । યથા તરુઃ સ્થાણુઃ ॥ ૯ ॥

તમેવ વિશિનષ્ટિ—

પ્રાવકૂલે બર્હિષ્યાસીનો ગંગાકૂલ ડદ્મુખઃ ।

બ્રહ્મભૂતો મહાયોગી નિઃસંગશિષ્ટન્નસંશયઃ ॥ ૧૦

પ્રાવકૂલે પ્રાગ્ગ્રે । બર્હિષિ દર્ભે ॥ ૧૦ ॥

ભ. મનો.—મહાયોગી મહાસમાધિયુક્તઃ અત

એવ બ્રહ્મભૂતઃ અભવત્ ઇતિ શેષઃ ।

તદેવં બ્રહ્મભૂતે તસ્મિન્સ્તક્ષકાગમનાદિકં

પિષ્ટપેષણમિવાભવદિતિ દર્શયતિ—તક્ષક ઇતિ

ત્રિભિઃ ।

તક્ષકઃ પ્રહિતો વિપ્રાઃ ક્રુદ્ધેન દ્વિજસૂનુના ।

હન્તુકામો નૃપં ગચ્છન્ દદર્શ પથિ કશ્યપમ્ ॥ ૧૧

‘ચ’ કારથી તેનો (અજ્ઞાનનો) સંસ્કાર પણ દૂર થયો છે અને તે પણ આપની કૃપાથી જ થયું છે, એમ કહે છે — ‘ભવતા ઇતિ ।’

સૂતજી બોલ્યા — આ પ્રમાણે જેમને કહેવામાં આવ્યું તે ભગવાન બાદરાયણિ (શુકદેવજી) મનુષ્યોમાં દેવ સમાન રાજા (પરીક્ષિત) દ્વારા (પ્રેમપૂર્વક) પૂજાઈને ભિક્ષુકો સાથે ચાલી નીકળ્યા. ॥ ૮ ॥ ૮ ॥

રાજર્ષિ પરીક્ષિતે પણ બુદ્ધિથી મનને (પ્રત્યક્પ્રકાશરૂપ) પરમાત્મામાં સ્થાપીને, પ્રાણને (પરમાત્મામાં) વિલીન કરીને વૃક્ષ જેવા થઈ પરમાત્માનું ધ્યાન કર્યું. ॥ ૯ ॥

‘આત્મના’ બુદ્ધિથી ‘આત્માનમ્’ મનને ‘આત્મનિ’ અંતરના પ્રકાશમાં સ્થાપીને પરમાત્માનું ધ્યાન કર્યું. ‘અસ્પન્દ-અસુઃ’ પ્રાણ વિલીન કર્યા છે જેમણે, ‘તરુઃ’ વૃક્ષ જેવા ॥ ૯ ॥

તેને (રાજાને) જ વિશેષણ પૂર્વક વર્ણવે છે — પૂર્વ તરફ અગ્રભાગવાળા દર્ભના આસન પર ગંગાજીના કિનારે ઉત્તરાભિમુખ થઈને બેઠેલા, છેદાઈ ગયેલા (દિહાત્મભેદરૂપ) સંશયવાળા, નિઃસંગ (રાજર્ષિ પરીક્ષિત) મહાસમાધિયુક્ત થઈ બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ ગયા. ॥ ૧૦ ॥

‘પ્રાક્-કૂલે’ પૂર્વ તરફ અગ્રભાગવાળા ‘બર્હિષિ’ દર્ભના આસન પર ॥ ૧૦ ॥

મહાયોગી અર્થાત્ મહાસમાધિયુક્ત થયેલા, આથી જ બ્રહ્મસ્વરૂપ, ‘થઈ ગયા’ (અભવત્) એટલું શેષ છે (તે ઉમેરવું).

આમ, બ્રહ્મસ્વરૂપ થઈ ગયેલા તે રાજા માટે તક્ષકનું આગમન વગેરે પિસાયેલાને પિસવા જેવું (વ્યર્થ) નીવડ્યું તે ત્રણ શ્લોકોથી દર્શાવે છે — ‘તક્ષકઃ ઇતિ ।’

હે વિપ્રો, ક્રોધિત થયેલા બ્રાહ્મણના પુત્ર દ્વારા મોકલવામાં આવેલા અને રાજાને મારી નાખવાની ઈચ્છાવાળા તક્ષકે કશ્યપ નામના બ્રાહ્મણને રસ્તામાં જોયો. ॥ ૧૧ ॥

હે વિપ્રાઃ ॥ ૧૧ ॥

તં તર્પયિત્વા દ્રવિગૈર્નિવર્ત્ય વિષહારિણમ્ ।

દ્વિજરૂપપ્રતિચ્છન્નઃ કામરૂપોઽદશન્નૃપમ્ ॥ ૧૨

તં વિષચિકિત્સયા પરીક્ષિદ્રક્ષણેન
દ્રવ્યાર્જનાયાગચ્છન્તમ્ ।

તત્ર સ્વાલીઢવટવૃક્ષસ્ય ભસ્મીભૂતસ્ય
પુનરઙ્કુરાદિક્રમેણોત્થાપનાદ્વિષહારિણં તદપેક્ષિત-
દ્રવિગૈઃ સંતર્પ્ય તતો નિવર્ત્ય દ્વિજરૂપેણ
તિરોહિતઃ સન્નદશત્ ॥ ૧૨ ॥

તત્ત્વ પુત્રકૃત્યમિવ જાતમિત્યાહ—
બ્રહ્મભૂતસ્યેતિ ।

બ્રહ્મભૂતસ્ય રાજર્ષેર્દેહોઽહિગરલાગ્નિના ।

બભૂવ ભસ્મસાત્ સદ્યઃ પશ્યતાં સર્વદેહિનામ્ ॥ ૧૩

॥ ૧૩ ॥

તત્ર ક્ષણં સર્વેષાં દુઃખં ચ તતઃ પરમુત્સવં
ચાહ દ્વાભ્યામ્—હાહાકાર ઇતિ ।

હાહાકારો મહાનાસીદ્ ભુવિ યે દિક્ષુ સર્વતઃ ।

વિસ્મિતા હ્યભવન્ સર્વે દેવાસુરનરાદયઃ ॥ ૧૪

॥ ૧૪ ॥

દેવદુન્દુભયો નેદુર્ગન્ધર્વાપ્સરસો જગુઃ ।

વવૃષુઃ પુષ્પવર્ષાણિ વિબુધાઃ સાધુવાદિનઃ ॥ ૧૫

॥ ૧૫ ॥

પ્રાસન્ગિકમાહ—જન્મેજય ઇત્યાદિ ।

‘હે વિપ્રાઃ’ હે બ્રાહ્મણો ॥ ૧૧ ॥

(સર્પના) વિષને ઉતારનાર તેને (બ્રાહ્મણને)
ધનથી તૃપ્ત કરીને પાછો મોકલીને ઈચ્છાનુસાર રૂપ
ધારણ કરનાર તક્ષક બ્રાહ્મણના વેશમાં છુપાઈને
રાજાને ડસ્યો. ॥ ૧૨ ॥

સર્પના વિષનો ઉપચાર કરવા દ્વારા પરીક્ષિતનું
રક્ષણ કરીને ધન મેળવવા આવતા તે બ્રાહ્મણને
(પાછો વાળ્યો).

ત્યાં માર્ગમાં તક્ષકે પોતે દંશ દીધેલા અને તેથી
ભસ્મીભૂત થયેલા વટવૃક્ષને (બ્રાહ્મણ કશ્યપે) પુનઃ
અંકુરિત કરીને કમપૂર્વક ઊભું કરી દીધું હોવાથી
સર્પવિષનો ઉપચાર કરનાર તે બ્રાહ્મણને તેની અપેક્ષા
પ્રમાણે ધન આપી, સંતૃપ્ત કરીને ત્યાંથી પાછો
વાળીને, બ્રાહ્મણના વેશમાં છુપાઈને તક્ષકે રાજાને
ડંખ માર્યો. ॥ ૧૨ ॥

તે ડંખ તો પુત્ર (પિતાને અગ્નિદાહ આપે તેના
જેવું) કૃત્ય નીવડ્યું, એમ કહે છે— ‘બ્રહ્મભૂતસ્ય
ઇતિ ।’

બ્રહ્મસ્વરૂપ થયેલા રાજર્ષિ પરીક્ષિતનો દેહ
સર્પના વિષાગ્નિથી સર્વ પ્રાણીઓનાં દેખતાં તત્કાળ
ભસ્મીભૂત થઈ ગયો. ॥ ૧૩ ॥ ૧૩ ॥

ત્યારે સર્વને ક્ષણિક દુઃખ થયું અને પછી
મહોત્સવ થઈ ગયો, એમ બે શ્લોકોથી કહે છે—
‘હાહાકારઃ ઇતિ ।’

પૃથ્વી પર, આકાશમાં અને દિશાઓમાં સર્વ
તરફ ભારે હાહાકાર મચી ગયો. સર્વ દેવો, અસુરો
અને મનુષ્યો વગેરે વિસ્મિત થઈ ગયા. ॥ ૧૪ ॥ ૧૪ ॥

દેવોનાં દુંદુભિ વાગ્યાં, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ
ગાન કરવા લાગ્યાં; (પરીક્ષિતને) ધન્યવાદ આપતા
દેવો પુષ્પવૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. ॥ ૧૫ ॥ ૧૫ ॥

પ્રસ્તુત કથા કહે છે— ‘જન્મેજયઃ ઇતિ ।’ વગેરે

जनमेजयः स्वपितरं श्रुत्वा तक्षकभक्षितम् ।
यथाजुहाव संक्रुद्धो नागान् सत्रे सह द्विजैः ॥ १६

सर्पाभिचारसत्रे द्विजैः सह वर्तमानो
यथावदाजुहाव जुहावेति वा । सर्वसर्पावाहने
कारणमाह—संक्रुद्ध इति ॥ १६ ॥

सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ दह्यमानान् महोरगान् ।
दृष्ट्वेन्द्रं भयसंविग्नस्तक्षकः शरणं ययौ ॥ १७

॥ १७ ॥

अपश्यंस्तक्षकं तत्र राजा पारीक्षितो द्विजान् ।
उवाच तक्षकः कस्मान्न दह्येतोरगाधमः ॥ १८

॥ १८ ॥

कस्मात्तक्षको न दह्येतेत्युक्ताः सन्तो
द्विजा ऊचुः—तमिति ।

तं गोपायति राजेन्द्र शक्रः शरणमागतम् ।
तेन संस्तम्भितः सर्पस्तस्मान्नागनौ पतत्यसौ ॥ १९

तेनेन्द्रेण । असौ सर्पः ॥ १૯ ॥

ऋत्विजः प्रत्याह—

पारीक्षित इति श्रुत्वा प्राहृत्विज उदारधीः ।
सहेन्द्रस्तक्षको विप्रा नागनौ किमिति पात्यते ॥ ૨૦

सहेन्द्रः इन्द्रसहितः किमिति न पात्यते
॥ ૨૦ ॥

तच्छ्रुत्वाऽऽजुहुवुर्विप्राः सहेन्द्रं तक्षकं मखे ।
तक्षकाशु पतस्वेह सहेन्द्रेण मरुत्वता ॥ ૨૧

પોતાના પિતાને તક્ષકે દંશ દીધો, એ સાંભળીને
અતિશય ક્રોધિત થયેલા જનમેજયે બ્રાહ્મણો સાથે
રહીને સર્પોના (અભિચાર) સત્રમાં વિધિપૂર્વક હોમ
કરવા માંડ્યો. ॥ ૧૬ ॥

સર્પોની હિંસા કરવાના સત્રમાં બ્રાહ્મણો સાથે
રહીને વિધિપૂર્વક ‘આજુહાવ’ સર્પોનું આવાહન
કર્ચું અથવા ‘જુહાવ’ સર્પોનો હોમ કર્યો. સર્વ
સર્પોનું આવાહન કરવાનું કારણ કહે છે — પિતાને
સર્પદંશ થવાથી જનમેજય અતિશય ક્રોધિત થયો
હતો. ॥ ૧૬ ॥

સર્પસત્રમાં પ્રજ્વલિત અગ્નિની અંદર મોટા
સર્પોને બળતા જોઈને ભયથી વિહ્વળ થયેલો તક્ષક
ઈન્દ્રને શરણે ગયો. ॥ ૧૭ ॥ ૧૭ ॥

ત્યાં તક્ષકને ન જોતાં પરીક્ષિતનંદન જનમેજયે
બ્રાહ્મણોને પૂછ્યું; અધમ (નિકૃષ્ટ) એવો તક્ષક નાગ
કેમ બળતો નથી? ॥ ૧૮ ॥ ૧૮ ॥

‘તક્ષક કેમ બળતો નથી.’ એમ જેમને પૂછવામાં
આવ્યું તે બ્રાહ્મણો બોલ્યા — ‘તમ્ ઇતિ ।’

હે રાજેન્દ્ર (જનમેજય), શરણે આવેલા તેનું
(તક્ષકનું) શક (ઈન્દ્ર) રક્ષણ કરે છે. ઈન્દ્ર દ્વારા
સ્તંભિત કરાયેલો (અટકાવવામાં આવેલો) છે, તેથી
તે સર્પ અગ્નિમાં પડતો નથી. ॥ ૧૯ ॥

‘તેન’ તે ઈન્દ્ર દ્વારા તે સર્પ ॥ ૧૯ ॥

ઋત્વિજોને રાજા કહે છે —

આ સાંભળીને મહાબુદ્ધિશાળી પરીક્ષિતનંદન
જનમેજયે ઋત્વિજોને કહ્યું: ‘હે વિપ્રો, ઈન્દ્ર સહિત
તક્ષકને તમે અગ્નિમાં કેમ નથી નાખતા?’ ॥૨૦॥

‘સહેન્દ્ર:’ ઈન્દ્ર સહિત કેમ નથી નાખતા? ॥૨૦॥

તે સાંભળીને ઋત્વિજોએ યજ્ઞમાં ઈન્દ્ર સહિત
તક્ષકનું આવાહન કર્યું: ‘હે તક્ષક, મરુદ્ગણોથી
વીંટળાયેલા ઈન્દ્ર સહિત અહીં (અગ્નિમાં) જલદી
પડ!’ ॥ ૨૧ ॥

તદ્રાજો વચઃ શ્રુત્વા આજુહુવુઃ ।
સાક્ષેપમાહ્વાનં દર્શયતિ—તક્ષકેતિ ઇહાગ્નાવાશુ
પતસ્વ મરુત્વતા મરુદ્ગણવતેન્દ્રેણ સહ ॥ ૨૧ ॥

इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः स्थानादिन्द्रः प्रचालितः ।
बभूव सम्भ्रान्तमतिः सविमानः सतक्षकः ॥ २२

ब्राह्मणैरुक्तैराक्षेपैः परुषवाक्यैः ॥ २२ ॥

तं पतन्तं विमानेन सहतक्षकमम्बरात् ।
विलोक्यांगिरसः प्राहराजानं तं बृहस्पतिः ॥ २३

तं તક્ષકમ્ । અઙ્ગિરસઃ પુત્રો બૃહસ્પતિઃ
પ્રાહ ॥ ૨૩ ॥

नैष त्वया मनुष्येन्द्र वधमर्हति सर्पराट् ।
अनेन पीतममृतमथवा अजरामरः ॥ २४
॥ २४ ॥

भवतु नामाऽजरामरस्तथापि पितृमारकं
धक्ष्यामीति चेत्तत्राह—जीवितमिति ।

जीवितं मरणं जन्तोर्गतिः स्वेनैव कर्मणा ।
राजंस्ततोऽन्यो नान्यस्य प्रदाता सुखदुःखयोः ॥ २५

गतिः परलोकः । अतो दुर्मरणनिमित्ता
पितुर्दुर्गतिरनेन कृतेत्यपि न शङ्कनीयमित्यर्थः
॥ २५ ॥

कथमन्यः सुखदुःखप्रदाता नास्ति
सर्पादीनामुपलभ्यमानत्वादिति चेत्तत्राह—

તે રાજાનું વચન સાંભળીને આવાહન કર્યું.
દુર્વચન સહિત આવાહન દર્શાવે છે — ‘તક્ષક
इति ।’ અહીં અગ્નિમાં સત્વરે પડ, ‘મરુત્વતા’
મરુદ્ગણોથી વીંટળાયેલા ઈન્દ્ર સહિત ॥ ૨૧ ॥

આમ, બ્રાહ્મણોનાં કહેલાં કઠોર વચનોથી વિમાન
અને તક્ષક સહિત પોતાના સ્થાનથી વિચલિત થયેલો
ઈન્દ્ર વ્યાકુળ બુદ્ધિવાળો થયો. ॥ ૨૨ ॥

બ્રાહ્મણોનાં કહેલાં ‘આક્ષેપૈઃ’ કઠોર વચનોથી
॥ ૨૨ ॥

વિમાન સહિત આકાશમાંથી પડતા તે તક્ષકને
જોઈને અંગિરાપુત્ર બૃહસ્પતિએ તે રાજાને કહ્યું.
॥ ૨૩ ॥

‘તમ્’ તે તક્ષકને (જોઈને) અંગિરાના પુત્ર
બૃહસ્પતિએ કહ્યું. ॥ ૨૩ ॥

હે મનુષ્યોના ઈન્દ્ર (જનમેજય), આ સર્પરાજ
(તક્ષક) તમારા દ્વારા વધને યોગ્ય નથી. આના દ્વારા
અમૃતપાન કરવામાં આવ્યું છે તેથી તે નિશ્ચિતપણે
અજરામર છે. ॥ ૨૪ ॥ ૨૪ ॥

જો રાજા જનમેજય કહે કે ‘તક્ષક ભલે
અજરામર હોય, તેમ છતાં મારા પિતાને મારનારને
હું બાળીશ.’ તે માટે કહે છે — ‘જીવિતમ્ इति ।’

હે રાજા (જનમેજય), જીવનાં પોતાનાં જ
કર્મથી જીવન, મરણ અને ગતિ (પરલોક) મળે છે,
તેથી પોતાના કર્મ સિવાય સુખ-દુઃખ આપનાર
અન્ય કોઈ નથી. ॥ ૨૫ ॥

‘ગતિઃ’ પરલોક — આથી અપમૃત્યુને કારણે
પિતાની દુર્ગતિ આને કારણે થઈ છે, એવી પણ શંકા
કરવી યોગ્ય નથી, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૫ ॥

જો રાજા કહે કે સુખ-દુઃખ આપનાર બીજું
કોઈ કેવી રીતે ન હોય, કારણ કે સર્પ વગેરે પ્રત્યક્ષ
દેખાય છે! તે માટે કહે છે —

સર્પચૌરાગ્નિવિદ્યુદ્ભયઃ ક્ષુત્તૃદ્વ્યાધ્યાદિભિર્નૃપ ।
પંચત્વમૃચ્છતે જન્તુર્ભુક્ત આરબ્ધકર્મ તત્ ॥ ૨૬

સર્પાદિના જન્તુઃ પચ્ચત્વં મૃત્યુમૃચ્છતિ
પ્રાપ્નોતીતિ યત્તદારબ્ધં કર્મૈવ ભુક્તે,
સ્વકર્મપ્રયુક્તા એવ સર્પાદયો ન સ્વતન્ત્રા ઇતિ
ભાવઃ ॥ ૨૬ ॥

તસ્માત્ સત્રમિદં રાજન્ સંસ્થીયેતાભિચારિકમ્ ।
સર્પા અનાગસો દગ્ધા જનૈર્દિષ્ટં હિ ભુજ્યતે ॥ ૨૭

સંસ્થીયેત સમાપ્યતામ્ । આભિચારિકં
હિંસાફલમ્ । દિષ્ટં પ્રાચીનં કર્મ । અતઃ
સર્પાદૃષ્ટપ્રયુક્તસ્ય તવાપ્યયં નાપરાધ ઇતિ
ભાવઃ ॥ ૨૭ ॥

સૂત ઉવાચ

ઇત્યુક્તઃ સ તથેત્યાહ મહર્ષેર્માનયન્ વચઃ ।
સર્પસત્રાદુપરતઃ પૂજયામાસ વાક્પતિમ્ ॥ ૨૮

વાક્પતિં બૃહસ્પતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

નનુ કથં વિદુષામપ્યેવં સંમોહો યતો
બ્રહ્મકોપાત્પરીક્ષિતો મૃત્યુર્જનમેજયકોપાત્સર્પાણા-
મિત્યાદિ તત્રાહ—સૈષેતિ ।

સૈષા વિષ્ણોર્મહામાયાઽબાધ્યયાઽલક્ષણા યયા ।
મુહાન્ત્યસ્યૈવાત્મભૂતા ભૂતેષુ ગુણવૃત્તિભિઃ ॥ ૨૯

હે નૃપ (જનમેજય)! સર્પ, ચોર, અગ્નિ,
વીજળી, ભૂખ, તરસ અને વ્યાધિ વગેરેથી મૃત્યુ
પામતો જીવ પોતાનું તે પ્રારબ્ધકર્મ જ ભોગવે છે.
॥ ૨૬ ॥

સર્પ વગેરેથી જીવ ‘પચ્ચત્વમ્’ મૃત્યુ ‘મૃચ્છતિ’
પામે છે, એ પોતાનું જે પ્રારબ્ધ કર્મ છે, તે જ
ભોગવે છે. સર્પ વગેરે પોતાના કર્મથી જ પ્રેરાયેલા
હોય છે, સ્વતંત્ર નથી હોતા, એવો ભાવ છે. ॥૨૬॥

તેથી હે રાજા, હિંસારૂપી ફળવાળો આ સર્પયજ્ઞ
સમાપ્ત કરો. નિરપરાધ સર્પો બળી ગયા કારણ કે
પ્રાણીઓ દ્વારા પ્રાચીનકર્મ જ ભોગવાય છે. ॥ ૨૭ ॥

‘સંસ્થીયેત’ સમાપ્ત કરવામાં આવે —
‘આભિચારિકમ્’ હિંસાના ફળવાળો — ‘દિષ્ટમ્’
પ્રાચીન કર્મ — આથી સર્પોના અદૃષ્ટ (પ્રારબ્ધકર્મ)થી
પ્રેરાયેલા તમારો પણ આ અપરાધ નથી, એવો ભાવ
છે. ॥ ૨૭ ॥

સૂતજી બોલ્યા — આ પ્રમાણે કહેવામાં આવેલા
તે રાજાએ મહર્ષિ બૃહસ્પતિનાં વચનોને માન આપતાં
કહ્યું: ‘(આપે કહ્યું) તેમ જ કરીશું.’ (ત્યાર પછી)
સર્પસત્રથી વિરમિત થયેલા રાજાએ વાક્પતિ બૃહસ્પતિનું
પૂજન કર્યું. ॥ ૨૮ ॥

‘વાક્પતિમ્’ બૃહસ્પતિને (પૂજ્યા). ॥ ૨૮ ॥
શંકા કરવામાં આવી છે કે — બ્રહ્મકોપથી
પરીક્ષિતનું મૃત્યુ થયું, જનમેજયના ક્રોધથી સર્પોનું
મૃત્યુ થયું વગેરે પ્રકારનો આવો મોહ વિદ્વાનોને પણ
કેવી રીતે થયો? તે માટે ઉત્તર આપે છે — ‘સા-
ષ્ટા ઇતિ ।’

ભગવાન વિષ્ણુની તે આ માયા અકળ છે,
(ભગવાનની કૃપા વિના) ટાળવી અશક્ય એવી જે
માયાથી આ વિષ્ણુ ભગવાનના જ અંશરૂપ પ્રાણીઓ
(ક્રોધ વગેરે) ગુણવૃત્તિઓ સાથે શરીરોમાં મોહ પામે
છે. ॥ ૨૯ ॥

તસ્યા મહત્ત્વં દર્શયતિ—અલક્ષણા
 ન લક્ષ્યત ઇત્યલક્ષણા, અપ્રતર્ક્યૈત્યર્થઃ ।
 કાસાવિત્યત આહ—યયાઽસ્ય વિષ્ણોરેવાત્મભૂતા
 આત્માંશભૂતાઃ પ્રાણિનો ગુણવૃત્તિભિઃ ક્રોધાદિભિઃ
 સહ ભૂતેષુ દેહેષુ મુહ્યન્તિ । બાધ્યબાધકતાં
 વ્રજન્તીત્યર્થઃ ।

નનુ શ્રવણાદિના બાધિતયા તયા કુતો મોહઃ
 સ્યાત્તત્રાહ—અબાધ્યયા બાધિતુમશક્યયા ॥ ૨૯ ॥

કથં તર્હિ માયાતત્કાર્યનિવૃત્તિરિત્યાશઙ્ક્ય
 શ્રીવિષ્ણુસ્વરૂપનિરૂપણપૂર્વકં તદ્વ્રજનાત્સર્વાનર્થ-
 નિવૃત્તિરિતિ શાસ્ત્રાર્થમુપસંહરતિ—ન યત્રેતિ
 પચ્ચભિઃ ।

ન યત્ર દમ્ભીત્યભયા વિરાજિતા
 માયાઽઽત્મવાદેઽસકૃદાત્મવાદિભિઃ ।
 ન યદ્વિવાદો વિવિધસ્તદાશ્રયો
 મનશ્ચ સંકલ્પવિકલ્પવૃત્તિ યત્ ॥ ૩૦

દમ્ભીતિ । માયા, કપટવાનયં પુમાનિત્યેવં-
 ભૂતાયાં બુદ્ધાવસકૃદુલ્લિખ્યમાના યા માયેત્યર્થઃ ।
 સાઽઽત્મવાદે ક્રિયમાણે આત્મવાદિભિર્યત્રાભયા
 ન વિરાજિતા ન પ્રકાશિતા કિંતુ ભીતેવ

તેનું (માયાનું) મહત્વ દર્શાવે છે — ‘અલક્ષણા’
 પામી ન શકાય તેવી અતર્ક્ય, અકળ, એમ અર્થ
 છે. તે માયા કોણ છે, તે હવે કહે છે — જે માયાથી
 આ વિષ્ણુ ભગવાનના જ ‘આત્મભૂતાઃ’ પોતાના
 અંશરૂપ પ્રાણીઓ ક્રોધ વગેરે ગુણની વૃત્તિઓ
 સાથે ‘ભૂતેષુ’ શરીરોમાં મોહ પામે છે. મનુષ્યો
 એકબીજાને દુઃખ આપે છે અને દુઃખ ભોગવે છે,
 એમ અર્થ છે.

શંકા કરવામાં આવી છે કે શ્રવણ વગેરે
 દ્વારા ટાળવામાં આવેલી તે માયાથી મોહ કેવી
 રીતે થાય? તે માટે ઉત્તર આપે છે — ‘અબાધ્યયા’
 ટાળી ન શકાય તેવી માયાથી (મનુષ્યો મોહિત
 થાય છે). ॥ ૨૯ ॥

તો પછી માયા અને તેના કાર્યને નિવૃત્ત
 કેવી રીતે કરવા, એમ શંકા કરીને કહે છે કે
 શ્રીવિષ્ણુના સ્વરૂપનિરૂપણસહિત તેમનું ભજન
 કરવાથી સર્વ અનર્થો દૂર થાય છે, એ રીતે
 પાંચ શ્લોકોથી શાસ્ત્રાર્થનો ઉપસંહાર કરે છે —
 ‘ન યત્ર ઇતિ ।’

‘આ વ્યક્તિ કપટી છે.’ એવી બુદ્ધિમાં વારંવાર
 ઉલ્લેખ કરવામાં આવતી જે માયા આત્મવાદીઓ
 દ્વારા જ્યારે પરમાર્થસ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવામાં આવે
 છે ત્યારે નિર્ભય થઈને પ્રકાશી શક્તી નથી. વળી,
 જેમાં (જે આત્મસ્વરૂપમાં) તે માયાના આશ્રયભૂત
 વિવિધ વિવાદો (વાણીવ્યવહારો) નથી, સંકલ્પ-
 વિકલ્પરૂપ વૃત્તિવાળું મન પણ નથી. ॥ ૩૦ ॥

‘દમ્ભી ઇતિ ।’ (માયાની વ્યાખ્યા કરવામાં
 આવે છે.) ‘આ વ્યક્તિ કપટી છે.’ એવી બુદ્ધિમાં
 વારંવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવતી જે માયા છે, એમ
 અર્થ છે. તે માયા પરમાત્મતત્વનું નિરૂપણ કરનારાઓ
 દ્વારા જ્યારે પરમાર્થચર્ચા કરવામાં આવે છે ત્યારે
 નિર્ભય થઈને ‘ન વિરાજિતા’ પ્રકાશી શક્તી નથી,

સ્વકાર્યં મોહાદિકમકુર્વતી કથંચિદ્વર્તત ઇતિ
પ્રતિપાદિતેત્યર્થઃ । તદુક્તમ્—

‘તસ્મૈ નમો ભગવતે વાસુદેવાય ધીમહિ ।
યન્માયયા દુર્જયયા માં બ્રુવન્તિ જગદ્ગુરુમ્ ॥
વિલજ્જમાનયા યસ્ય સ્થાતુમીક્ષાપથેઽમુયા ।
વિમોહિતા વિકલ્પન્તે મમાહમિતિ દુર્ધિયઃ ॥’
ઇતિ ।

કિંચ, યદ્યસ્મિન્સ્તદાશ્રયો માયાશ્રયો વિવિધો
વિવાદોઽપિ નાસ્તિ । વિશેષવિષયત્વાદિવાદાનાં
તસ્ય વિશેષાતીતત્વાદિતિ ભાવઃ । સંકલ્પવિકલ્પા
વૃત્તયો યસ્ય તન્મનોઽપિ યત્ર નાસ્તિ । સંકલ્પ-
વિકલ્પાનામપિ વિશેષવિષયત્વાત્ ॥ ૩૦ ॥

ન યત્ર સૃજ્યં સૃજતોભયોઃ પરં
શ્રેયશ્ચ જીવસ્ત્રિભિરન્વિતસ્ત્વહમ્ ।
તદેતદુત્સાદિતબાધ્યબાધકં
નિષિદ્ય ચોર્માન્ વિરમેત્ સ્વયં મુનિઃ ॥ ૩૧

કિંચ, સૃજ્યં કર્મ સૃજતા કારકવર્ગેણ
સહોભયોઃ સૃજ્યસ્રષ્ટ્રોઃ પરં સાધ્યં શ્રેયઃ
ફલમપિ । અતસ્ત્રિભિઃ સૃજ્યસ્રષ્ટ્રફલૈરન્વિતો

પરંતુ ભય જ પામેલી તે, મોહ વગેરે પોતાનું કાર્ય
ન કરતી કોઈક રીતે રહે છે. આ પ્રમાણે માયાનું
પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, એમ અર્થ છે. તે
કહેવામાં આવ્યું છે —

‘તે ભગવાન વાસુદેવને હું વંદન કરું છું અને
તેમનું ધ્યાન ધરું છું, જેમની દુર્જય માયાથી મોહિત
થયેલા લોકો મને (બ્રહ્માને) જગદ્ગુરુ કહે છે;
જેમના દષ્ટિપથમાં ઊભા રહેવા માટે લજ્જિત થતી
આ માયાથી વિમોહિત થયેલા દુર્બુદ્ધિવાળા લોકો ‘હું
અને મારું’ એમ બકે છે.’ (શ્રીમદ્ ભા.૨/૫/
૧૨,૧૩)

વળી, ‘યત્’ જેમાં (જે આત્મસ્વરૂપમાં) ‘તત્-
આશ્રયઃ’ તે માયાના આશ્રયભૂત વિવિધ વિવાદો
નથી, કારણ કે વિવાદો વિશિષ્ટ વિષયોવાળા હોય
છે અને તે પરમાત્મા વિશેષાતીત, નિર્વિશેષ છે,
એવો ભાવ છે. જેની વૃત્તિઓ સંકલ્પ-વિકલ્પવાળી
છે, તે મન પણ જ્યાં નથી કારણ કે સંકલ્પ-
વિકલ્પોના પણ વિશિષ્ટ વિષયો હોય છે. ॥ ૩૦ ॥

જેમાં (જે આત્મસ્વરૂપમાં) (પુણ્યપાપાત્મક)
કર્મ, (કર્મ સંપાદન કરનાર કારકવર્ગરૂપ)

ઈન્દ્રિયસમૂહ તથા (કર્મ અને કારકો — એ)
બંને દ્વારા સાધવા યોગ્ય શ્રેય (ફળ) નથી; જેમાં
આ (કર્મ, કારકવર્ગ અને ફળ) ત્રણેયથી યુક્ત
અહંકારાત્મક જીવ નથી તેથી જ તેમાંથી (પીડા
પામવા અને પીડા આપવારૂપ) બાધ્ય-બાધકભાવ
દૂર થઈ ગયો છે, તે આ આત્મસ્વરૂપ છે. માટે
અહંકારાદિ ઊર્મિઓનો (સ્વયં) નિષેધ કરીને મુનિએ
આત્મસ્વરૂપમાં વિહાર કરવો જોઈએ. ॥ ૩૧ ॥

વળી, ‘સૃજ્યમ્’ કર્મ, ‘સૃજતા’ કારક વર્ગ
સહિત — કર્મ અને કારક બંનેનું ‘પરમ્’ સાધ્ય
‘શ્રેયઃ’ ફળ પણ (જેમાં નથી), આથી કર્મ,
કારકવર્ગરૂપ ઈન્દ્રિયસમૂહ અને ફળો — એ ત્રણેયથી

जीवश्चाहंकारात्मको यत्र नास्ति । अत एवोत्सादितौ निरस्तौ बाध्यबाधकौ यस्मिंस्त-
देतस्त्वयमात्मस्वरूपमित्यर्थः । तत्तस्मिन्नूर्मी-
नहंकारादीन्निषिध्य विरमेत् । विशेषेण
क्रीडेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यतस्तद्वैष्णवं पदमामनन्तीत्याह—परमिति ।

परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद्
यन्नेति नेतीत्यतदुत्तिसૃક્ષવઃ ।
વિસૃજ્ય દૌરાત્મ્યમનન્યસૌહદા
હદોપગુહ્યાવસિતં સમાહિતૈઃ ॥ ૩૨

यदेतत्तदेव परं वैष्णवं पदं स्वरूपमामनन्ति ।

के । अतत् आत्मव्यतिरिक्तमुत्तिसૃક્ષवस्त्य-
क्तुमिच्छवः । यतोऽनन्यसૌहदाः नास्त्यन्यस्मि-
न्सૌहदं येषां ते । कुतः । दૌरात्म्यं देहाद्यहंभावं
विसૃज्य । देहेऽहंकाराभावादन्यत्र सૌहदं
नास्त्यतस्त्यक्तुमिच्छव इत्यर्थः । कथम् । नेति
नेतीत्येवम् । अत्र विद्वदनुभवमपि प्रमाणयति—

યુક્ત અહંકારાત્મક જીવ જ્યાં નથી. આથી જ
'**उत्सादितः**': દૂર થઈ ગયો છે (પીડા પામવા અને
પીડા આપવારૂપ) બાધ્યબાધકભાવ જેમાં, તે આ
સ્વયં આત્મસ્વરૂપ છે, એમ અર્થ છે. 'તત્' તેથી
અહંકારાદિ ઊર્મિઓનો નિષેધ કરીને (મુનિ) '**विरमेत्**'
વિશેષરૂપે ક્રીડા કરે, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૧ ॥

(યોગીએ શા માટે આત્મસ્વરૂપમાં વિહરવું
જોઈએ?) કારણ કે (વિદ્વાનો) તે આત્મસ્વરૂપને જ
વિષ્ણુ ભગવાનના ધામરૂપે વર્ણવે છે, એમ કહે છે
— '**परम् इति**'

આત્મા સિવાયના અન્ય (દેહાદિ) પદાર્થો
ઉપર જેમને અહંતા-મમતા નથી, તેથી આત્મા
સિવાયની વસ્તુને (આ આત્મા નથી) 'આ નહીં,
આ નહીં' એમ (નિષેધ કરીને) તજવા ઈચ્છતા
જનો પૂર્વે જે વર્ણવવામાં આવ્યું તે આત્મતત્ત્વને જ
ભગવાન વિષ્ણુનું સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ વર્ણવે છે કે જે
આત્મતત્ત્વ સમાધિનિષ્ઠ મુમુક્ષુઓ દ્વારા દેહાદિમાં
અહંભાવ(રૂપ દૌરાત્મ્ય) છોડીને હૃદયમાં ધ્યાનથી
આલિંગન કરીને નિરંતર ધ્યાન કરવાયોગ્ય રૂપે
નિશ્ચિતપણે ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૩૨ ॥

(પૂર્વે) જે (વર્ણવવામાં આવ્યું) તે જ આ
(આત્મતત્ત્વ) છે, તેને ભગવાન વિષ્ણુનું સર્વોત્કૃષ્ટ
'**परम्**' સ્વરૂપ કહે છે. કોણ કોણ કહે છે? '**अतत्**'
આત્મા સિવાયની વસ્તુને '**उत्तिसૃક્ષवः**' તજવા
ઈચ્છતા જનો, કારણ કે તેઓ '**अनन्यसૌહदाः**'
આત્મા સિવાયના અન્ય (દેહાદિ) પદાર્થો ઉપર
જેમને અહંતા-મમતા નથી તેવા છે. શા માટે?
'**दૌરાત્મ્યમ્**' દેહાદિમાં અહંભાવ છોડીને, દેહમાં
અહંકાર ન હોવાથી અન્યત્ર પ્રેમ હોતો નથી, આથી
આત્મા સિવાયની અન્ય વસ્તુઓને છોડવા ઈચ્છનારા
જનો, એમ અર્થ છે. કેવી રીતે? 'આ નહીં, આ
નહીં' એમ (નિષેધ કરીને) — અહીં વિદ્વજ્જનોનો

હદોપગુહ્ય ધ્યાનાદિના । તતઃ સમાહિતૈરવસિતં
નિશ્ચિતમ્ । યદ્વા, અવસિતમવબદ્ધમાત્મતયા
ગૃહીતમિત્યર્થઃ ॥ ૩૨ ॥

एतत्प्राप्तावधिकारिणो दर्शयति—त
एतदिति ।

त एतदधिगच्छन्ति विष्णोर्यत् परमं पदम् ।
अहं ममेति दौर्जन्यं न येषां देहगेहजम् ॥ ૩૩

देहजमहमिति । गेहजं ममेति ॥ ૩૩ ॥

तत्प्राप्त्युपायमाह—अतिवादानिति ।

अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कंचन ।
न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ૩૪
॥ ૩૪ ॥

शास्त्रसमाप्तौ गुरुं प्रणमति—नम इति ।

नमो भगवते तस्मै कृष्णायाकुण्ठमेधसे ।
यत्पादाम्बुरुहध्याનાત્ સંહિતામધ્યગામિમામ્ ॥ ૩૫

कृष्णाय व्यासाय । अध्यगामधिगतवानस्मि
॥ ૩૫ ॥

शौनक उवाच

पैलादिभिव्यासशिष्यैर्वेदाचार्यैर्महात्मभिः ।
वेदाश्च कतिधा व्यस्ता एतत् सौम्याभिर्धेहि नः ॥ ૩૬

અનુભવ પણ પ્રમાણિત કરે છે — ધ્યાન વગેરે દ્વારા
દૃઢયથી આલિંગન કરીને (ધ્યાન કર્યા) પછી ‘સમાહિતૈઃ’
સમાધિનિષ્ઠ જનો દ્વારા (આત્મસ્વરૂપ) નિશ્ચિત
કરવામાં આવ્યું છે. અથવા ‘અવસિતમ્’ આત્મસ્વરૂપે
ગ્રહણ કરવામાં આવ્યું છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૩૨ ॥
(આ શ્લોક શ્રીમદ્ ભા.૨/૨/૧૮માં પણ છે, માત્ર
છેલ્લું ચરણ જુદું છે.)

આ (આત્મસ્વરૂપની) પ્રાપ્તિમાં જે અધિકારીઓ
છે, તેમને દર્શાવે છે — ‘તે-એતત્ ઇતિ ।’

જેઓને દેહ અને ગેહને કારણે ઉત્પન્ન થતું
‘હું અને મારું’ એવા અભિમાન(રૂપ દૌરાત્મ્ય) રહ્યું
નથી, તેઓ શ્રીવિષ્ણુનું જે આ સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ છે,
તેને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

‘દેહજમ્’ દેહને કારણે ઉત્પન્ન થતું ‘હું’ અને
ઘરને કારણે ઉત્પન્ન થતું ‘મારું’ એવું અભિમાન
॥ ૩૩ ॥

તે સર્વોત્કૃષ્ટ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય કહે
છે — ‘અતિવાદાન્ ઇતિ ।’

(પરમપદની પ્રાપ્તિને ઈચ્છતો મનુષ્ય) નિંદાનાં
વચનો સહન કરે, કોઈનું અપમાન ન કરે, આ દેહ
ઉપરના અહંભાવનો આશ્રય કરીને કોઈની સાથે
વેર ન કરે. ॥ ૩૪ ॥ ૩૪ ॥

શાસ્ત્રની સમાપ્તિમાં ગુરુને પ્રણામ કરે છે —
‘નમઃ ઇતિ ।’

જેમના ચરણકમળના ધ્યાનથી આ શ્રીમદ્
ભાગવત સંહિતાનું હું અધ્યયન કરી શક્યો છું, તે
અક્ષુણ્ણ જ્ઞાનવાળા ભગવાન કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસને
હું પ્રણામ કરું છું. ॥ ૩૫ ॥

‘કૃષ્ણાય’ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન વ્યાસને — ‘અધ્યગામ્’
અભ્યાસ કરી શક્યો છું. ॥ ૩૫ ॥

શૌનક બોલ્યા — હે સૌમ્ય (સૂતજી), વેદાચાર્ય
વ્યાસશિષ્ય મહાત્મા પૈલ વગેરે દ્વારા વેદોના કેટલા
વિભાગ કરવામાં આવ્યા, તે અમને કહો. ॥ ૩૬ ॥

‘इमां संहितामध्यगाम्’ इत्युक्तं तत्र
पुराणसंहिताविभागं विशेषतो बुभुत्सुर्वेद-
विभागमपि प्रसङ्गात्पृथक् पृच्छति—पैलादि-
भिरिति। हे सौम्य ॥ ३६ ॥

तत्र प्रथमं वेदाविर्भावप्रकारमाह—
समाहितात्मन इत्यष्टभिः।

सूत उवाच

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।

हृद्याकाशाद्ब्रूनादो वृत्तिरोधाद् विभाव्यते ॥ ३७

ब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत्।
यः कर्णपुटपिधानेन श्रोत्रवृत्तिनिरोधादस्मदादिष्वपि
विभाव्यते वितर्क्यते ॥ ३७ ॥

प्रसङ्गान्नादोपासकानां मोक्षफलमाह—

यदुपासनया ब्रह्मन् योगिनो मलमात्मनः।

द्रव्यक्रियाकारकाख्यं धૂत्वा यान्त्यપુનર્ભવમ્ ॥ ૩૮

यस्य नादस्योपासनयात्मनो मलं
धूत्वाऽपोह्य। कथंभूतं मलं तमाह द्रव्यमधिभूतम्,
क्रिया अध्यात्मम्, कारकमधिदैवम्, एवं
त्रिधाभूता आख्या यस्येति तथा तम् ॥ ३८ ॥

ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट्।

यत्तल्लિङ્ગं ભગવતો બ્રહ્મણઃ પરમાત્મનઃ ॥ ૩૯

‘आ संछिता हुं लश्यो’ तेमां पुराण-संहिताना
विभागने विशेषरूपे ज्ञाणवा ઈચ્છતા શૌનકજી
પ્રસંગોપાત વેદના વિભાગોને અલગથી પૂછે છે —
‘पैलादिभिः इति।’ હે સૌમ્ય સૂતજી! ॥ ૩૬ ॥

તે વિષયમાં પ્રથમ વેદો કેવી રીતે પ્રકટ
થયા, તે આઠ શ્લોકોથી વર્ણવે છે — ‘समाहित-
आत्मनः इति।’

સૂતજી બોલ્યા — હે બ્રાહ્મણ (શૌનકજી),
સમાધિનિષ્ઠ ચિત્તવાળા પરમેષ્ઠી બ્રહ્માજીના
હૃદયાકાશમાંથી પ્રથમ નાદ ઉત્પન્ન થયો, જે નાદ
(કાનનાં છિદ્રો બંધ કરીને શ્રોત્રેન્દ્રિયની) વૃત્તિ
રોકવાથી જણાય છે. ॥ ૩૭ ॥

બ્રહ્માજીના હૃદયમાં જે આકાશ છે, તેમાંથી
નાદ ઉત્પન્ન થયો, જે નાદ કાનનાં છિદ્રો બંધ કરીને
શ્રોત્રેન્દ્રિયની વૃત્તિ રોકવાથી આપણને પણ ‘विभाव्यते’
જણાય છે. ॥ ૩૭ ॥

પ્રસંગોપાત નાદની ઉપાસના કરનારાઓને
મોક્ષરૂપ ફળ મળે છે, તે કહે છે —

હે ભૂદેવ (શૌનકજી), જે નાદની ઉપાસના
કરવાથી યોગીઓ અધિભૂત, અધ્યાત્મ અને અધિદેવ
નામના પોતાના મળ ધોઈને મોક્ષ પામે છે. ॥૩૮॥

જે નાદની ઉપાસના કરવાથી પોતાના મળ
‘धूत्वा’ દૂર કરીને — કેવો મળ તે કહે છે —
‘द्रव्यम्’ અધિભૂત, ‘क्रिया’ અધ્યાત્મ, ‘कारकम्’
અધિદેવ, એમ ત્રણ પ્રકારની જેની સંજ્ઞા છે તેવા તે
મળને (દૂર કરીને) ॥ ૩૮ ॥

તે નાદમાંથી ત્રણ માત્રાવાળો, અવ્યક્ત
ઉત્પત્તિવાળો અને સ્વતઃ પ્રકાશમાન ઐકાર ઉત્પન્ન
થયો, જે તે ભગવાન, બ્રહ્મ અથવા પરમાત્માને
જણાવનાર (જ્ઞાપક) છે. ॥ ૩૮ ॥

ત્રિવૃત્ ત્રિમાત્રઃ કण्ठोष्ठादिभिरुच्चार्यमाण-
 स्योङ्कारस्याक्षरसमाम्नायान्तर्भावात्सूक्ष्मतया तं
 विशिनष्टि—अव्यक्तः प्रभवो यस्य सः ।
 तदेवाह—स्वराट् स्वत एव हृदि प्रकाशमानः ।
 तमेव कार्येण लक्षयति—यत्तदिति । नपुंसकत्वं
 लिङ्गशब्दविशेषणत्वात् । लिङ्गं गमकम् ॥ ३९ ॥

कोऽसौ परमात्मा तमाह—शृणोतीति ।

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यदृक् ।

येन वाग् व्यज्यते यस्य व्यक्तिकाश आत्मनः ॥ ૪૦

इमं स्फोटमव्यक्तमोङ्कारम् । ननु जीव एव
 तं शृणोतु, नेत्याह—सुप्तश्रोत्रे कर्णपिधाना-
 दिनाऽवृत्तिकेऽपि श्रोत्रे सति । जीवस्तु
 करणाधीनज्ञानत्वान्न तदा श्रोता । तदुपलब्धिस्तु
 तस्य परमात्मद्वारिकैवेति भावः । ईश्वरस्तु
 नैवम्, यतः शून्यदृक् । शून्येऽपीन्द्रियवर्गे दृक्
 ज्ञानं यस्य । तथा हि—सुप्तो यदा शब्दं श्रुत्वा
 प्रबुध्यते न तदा जीवः श्रोता, लीनेन्द्रियत्वात् ।
 अतो यस्तदा शब्दं श्रुत्वा जीवं प्रबोधयति स
 यथा परमात्मैव तद्वत् ।

‘ત્રિવૃત્’ ત્રણ માત્રાવાળો — કંઠ, હોઠ વગેરે
 દ્વારા ઉચ્ચારણ કરાતો, ઝૂંકાર અક્ષરસમુદાયની
 અંતર્ગત હોવાથી તેને સૂક્ષ્મ રીતે વિશેષણપૂર્વક કહે
 છે. જેની ઉત્પત્તિ અવ્યક્ત છે, તે જ કહે છે —
 ‘સ્વરાટ્’ સ્વતઃ જ હૃદયમાં પ્રકાશમાન થાય છે
 તેને જ કાર્યથી દર્શાવે છે — ‘યત્-તત્ ઇતિ ।’
 ‘યત્’ એ લિંગ શબ્દનું વિશેષણ હોવાથી નપું. લિંગ
 છે. ‘લિઙ્ગમ્’ જ્ઞાપક, જણાવનાર ॥ ૩૯ ॥

તે પરમાત્મા કોણ છે, તેમને વર્ણવે છે —
 ‘શૃણોતિ ઇતિ ।’

આ અવ્યક્ત ઝૂંકારને જે સાંભળે છે (તે
 પરમાત્મા છે). કાન બંધ કરવાથી જીવ શ્રવણેન્દ્રિયની
 વૃત્તિથી રહિત થાય ત્યારે પણ (તે ઝૂંકારને પરમાત્મા
 જ સાંભળે છે). જે ઝૂંકાર દ્વારા વાણી (સ્વરવ્યંજનરૂપ
 અક્ષરો દ્વારા) વિસ્તૃતરૂપે પ્રકટ થાય છે અને
 આત્માની સમીપ હોવાથી હૃદયાકાશમાં જે ઝૂંકારનો
 આવિર્ભાવ થાય છે. ॥ ૪૦ ॥

આ ‘સ્ફોટમ્’ અવ્યક્ત ઝૂંકારને (જે સાંભળે
 છે, તે પરમાત્મા છે). શંકા કરવામાં આવી છે કે જીવ
 જ તેનું શ્રવણ કરે છે ને! તે માટે કહે છે કે ના —
 ‘સુપ્તશ્રોત્રે’ કાન બંધ કરવા વગેરે દ્વારા જીવ
 શ્રવણેન્દ્રિયની વૃત્તિથી રહિત થાય ત્યારે પણ (તે
 ઝૂંકારને પરમાત્મા જ સાંભળે છે). જીવનું જ્ઞાન
 ઈન્દ્રિયોને અધીન હોવાથી કાન બંધ થાય ત્યારે જીવ
 સાંભળી શકે નહીં. તેનું અભિગ્રહણ તેના (પરમાત્મા)
 દ્વારા જ થાય છે, એવો ભાવ છે. ઈશ્વર તો (જીવ
 જેવા નથી), કારણ કે ‘શૂન્યદૃક્’ ઈન્દ્રિયવર્ગ જ્યારે
 શૂન્ય થાય છે, ત્યારે પણ તે (પરમાત્મા) જ્ઞાનવાળા
 હોય છે. કેમ કે સૂતેલો જીવ જ્યારે અવાજ સાંભળીને
 જાગી ઊઠે છે ત્યારે જીવ શ્રોતા હોતો નથી કારણ
 કે ઈન્દ્રિયો તો લીન થઈ ગઈ હોય છે. આથી તે સમયે
 અવાજ સાંભળીને જીવને જગાડે છે, તે જેવી રીતે
 પરમાત્મા છે, તેવી રીતે!

કોઽસાવોઢ્ઢારસ્તં વિશિનષ્ટિ સાર્ધેન—
યેન બાગ્બૃહતી વ્યજ્યતે । યસ્ય ચ હૃદયાકાશે
આત્મનઃ સકાશાદ્ વ્યક્તિરભિવ્યક્તિઃ ॥ ૪૦ ॥

સ્વધામ્નો બ્રહ્મણઃ સાક્ષાદ્ વાચકઃ પરમાત્મનઃ ।

સ સર્વમન્ત્રોપનિષદ્વેદબીજં સનાતનમ્ ॥ ૪૧

કિંચ, સ્વધામ્નઃ સ્વસ્યાશ્રયઃ કારણં
યદ્બ્રહ્મ તસ્ય । કિંચ, પરમાત્માંશભૂતસમસ્ત-
દેવતાવાચકોઽપીત્યાશયેનાહ—સ ઇતિ । સર્વ-
મન્ત્રાણામુપનિષદ્રહસ્યસૂક્ષ્મરૂપમિત્યર્થઃ । તત્ર
હેતુઃ—વેદાનાં બીજં કારણમ્ । બીજત્વેઽપ્ય-
વિકારિતામાહ—સનાતનં સદૈકરૂપમ્, તસ્ય
બ્રહ્મરૂપત્વાત્ ॥ ૪૧ ॥

ઇદાનીં તતઃ સર્વપ્રપન્ચોત્પત્તિપ્રકારમાહ—
તસ્ય હીતિ ।

તસ્ય હ્યાસંસ્ત્રયો વર્ણા અકારાદ્યા ભૃગુદ્વહ ।

ધાર્યન્તે યૈસ્ત્રયો ભાવા ગુણનામાર્થવૃત્તયઃ ॥ ૪૨

ત્રયસ્ત્રિસંખ્યાયુક્તા ભાવા યૈરકારોકાર-
મકારૈર્ધાર્યન્તે તત્કારણત્વાત્ । તાનેવાહ—ગુણાઃ
સત્ત્વાદયઃ । નામાનિ ઋત્રયજુઃસામાનિ । અર્થા
ભૂર્ભુવઃસ્વર્લોકાઃ । વૃત્તયો જાગ્રદાદ્યાઃ ॥ ૪૨ ॥

તે ઝંકાર કોણ છે, તેને દોઢ શ્લોકથી
વિશેષણપૂર્વક વર્ણવે છે — જેના દ્વારા વાણી
(સ્વરવ્યંજન રૂપ અક્ષરો દ્વારા) વિસ્તૃતરૂપે પ્રકટ
થાય છે તથા આત્માની સમીપ હોવાથી (પ્રણવરૂપ
અવ્યક્ત ઉપાસનાથી જ) હૃદયાકાશમાં જેનો ‘વ્યક્તિઃ’
આવિર્ભાવ થાય છે. ॥ ૪૦ ॥

તે ઝંકાર પોતાના આશ્રય પરમાત્મા પરબ્રહ્મનો
સાક્ષાત્ વાચક, સર્વ મંત્રો, (દેવતાઓ), ઉપનિષદો
અને વેદોના સનાતન કારણરૂપ છે. ॥ ૪૧ ॥

વળી, ‘સ્વધામ્નઃ’ પોતાના આશ્રય, કારણરૂપ
જે પરબ્રહ્મ છે તેનો (વાચક છે). વળી, સમસ્ત દેવો
પરમાત્માના અંશરૂપ છે તેથી સમસ્ત દેવોનો વાચક પણ
છે, એ આશયથી કહે છે — ‘સઃ ઇતિ ।’ સર્વ મંત્રો અને
ઉપનિષદોનું રહસ્ય સૂક્ષ્મરૂપ છે, એમ અર્થ છે. તે
માટેનું કારણ — વેદોનું ‘બીજમ્’ કારણ છે. બીજરૂપ
હોવાથી પણ તેનું અવિકારિત્વ કહે છે — ‘સનાતનમ્’
સદાય એકરૂપ છે કારણ કે બ્રહ્મસ્વરૂપ છે. ॥૪૧॥

હવે તે પ્રણવમાંથી સર્વ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ કેવી
રીતે થઈ, તે કહે છે — ‘તસ્ય હિ ઇતિ ।’

હે ભૃગુવંશી (શૌનક), તે ઝંકારના અ કાર
વગેરે (અ કાર અને મ કાર — એમ) ત્રણ વર્ણો
છે, જેમના દ્વારા ત્રણ ભાવો (ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય),
ત્રણ ગુણો (સત્વ, રજસ્ અને તમસ્), ત્રણ નામો
(ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ), ત્રણ અર્થ (ભૂલોક,
ભુવર્લોક અને સ્વર્ગલોક) અને ત્રણ વૃત્તિઓ (જાગ્રત,
સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ) ધારણ કરવામાં આવે છે. ॥ ૪૨ ॥

‘ત્રયઃ’ ત્રણની સંખ્યાવાળા ભાવો (ઉત્પત્તિ,
સ્થિતિ, લય) ‘યૈઃ’ અ કાર, અ કાર અને મ કાર દ્વારા
ધારણ કરવામાં આવ્યા છે કારણ કે તેમના કારણરૂપ
છે. તે ત્રણને જ વર્ણવે છે — ‘ગુણાઃ’ સત્ત્વાદિ ગુણો,
‘નામાનિ’ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, ‘અર્થાઃ’ ભૂર્લોક,
ભુવર્લોક અને સ્વર્ગલોક, ‘વૃત્તયઃ’ જાગ્રત વગેરે. ॥૪૨॥

તતોઽક્ષરસમામ્નાયમસૃજદ્ ભગવાનજઃ ।

અન્તઃસ્થોષ્મસ્વસ્પર્શહ્રસ્વદીર્ઘાદિલક્ષણમ્ ॥ ૪૩

તતસ્તેભ્યો વર્ણેભ્યઃ । અક્ષરાણાં સમામ્નાયં
સમાહારમ્ । તમેવાહ—અન્તસ્થા યરલવાઃ ।
ઊષ્માણઃ શષસહાઃ । સ્વરા અકારાદ્યાઃ । સ્પર્શાઃ
કાદયઃ । હ્રસ્વદીર્ઘાશ્ચ । આદિશબ્દાઙ્ગિહ્વા-
મૂલીયાદયઃ । ત એવ લક્ષણં સ્વરૂપં યસ્ય
તમ્ ॥ ૪૩ ॥

તેનાસૌ ચતુરો વેદાંશ્ચતુર્ભિર્વદનૈર્વિભુઃ ।

સવ્યાહૃતિકાન્ સૌકારાંશ્ચાતુર્હોત્રવિવક્ષયા ॥ ૪૪

વિભુશ્ચતુર્મુખસ્વરૂપો ભગવાન્ । અસૃજદિતિ
પૂર્વસ્યૈવાનુષઙ્ગઃ । ચાતુર્હોત્રવિવક્ષયા ચત્વારો
હોત્રોપલક્ષિતા ઋત્વિજશ્ચતુર્હોતારસ્તૈરનુષ્ટેયં
હૌત્રાધ્વર્યવાદિકં કર્મ ચાતુર્હોત્રં તદ્વિવક્ષયા
॥ ૪૪ ॥

પુત્રાનધ્યાપયન્તાંસ્તુ બ્રહ્મર્ષીન્ બ્રહ્મકોવિદાન્ ।

તે તુ ધર્મોપદેષ્ટારઃ સ્વપુત્રેભ્યઃ સમાદિશન્ ॥ ૪૫

પુત્રાન્મરીચ્યાદીન્ । તાન્વેદાન્ । બ્રહ્મકોવિદાન્
વેદોચ્ચારણાદિનિપુણાન્ ॥ ૪૫ ॥

તે (ત્રણ) અક્ષરમાંથી ભગવાન બ્રહ્માજીએ
અંતસ્થ, ઉષ્માક્ષરો, સ્પર્શ વ્યંજનો, હ્રસ્વ તથા
દીર્ઘ વગેરે સ્વરૂપવાળો અક્ષરોનો સમૂહ ઉત્પન્ન
કર્યો. ॥ ૪૩ ॥

‘તતઃ’ તે વર્ણોમાંથી અક્ષરોનો ‘સમામ્નાયમ્’
સમૂહ — તે જ કહે છે — ‘અન્તસ્થાઃ’ ય ર લ
વ, ‘ઊષ્માણઃ’ શ ષ સ હ, ‘સ્વરાઃ’ અ થી માંડીને
(ઐ સુધીના સ્વરો), ‘સ્પર્શાઃ’ ક થી માંડીને (મ
સુધીના વ્યંજનો), હ્રસ્વ અને દીર્ઘ, ‘આદિ’ શબ્દથી
જિહ્વામૂલીય (મહાપ્રાણ, વિસર્ગ) વગેરે, તે જ
‘લક્ષણમ્’ સ્વરૂપ છે જેનું તે અક્ષર સમુદાયને
(ઉત્પન્ન કર્યો). ॥ ૪૩ ॥

તે અક્ષરોના સમૂહ દ્વારા તે ચતુર્મુખ સ્વરૂપવાળા
(વિભુ) બ્રહ્માએ હોતા વગેરે ચાર ઋત્વિજોને કરવા
યોગ્ય કર્મ કહેવાની ઈચ્છાથી પોતાનાં ચાર મુખો
વડે ઊંકાર સહિત (ભૂઃ, ભુવઃ, સ્વઃ) વ્યાહૃતિઓ
(ઉત્પન્ન કરી). ॥ ૪૪ ॥

‘વિભુઃ’ ચતુર્મુખ સ્વરૂપવાળા ભગવાન બ્રહ્માજીએ
‘અસૃજત્’ ઉત્પન્ન કરી, એમ પૂર્વના શ્લોકમાંથી
જોડવું જોઈએ. ‘ચાતુર્હોત્ર વિવક્ષયા’ (હોતા, અધ્વર્યુ,
ઉદ્ગાતા અને બ્રહ્મા — એમ) ચાર ઋત્વિજો —
ચાર હોતાઓ — તેમના દ્વારા કરવા યોગ્ય હોતા,
અધ્વર્યુ વગેરેનું કર્મ તે ‘ચાતુર્હોત્ર’, તે કર્મ કહેવાની
ઈચ્છાથી ॥ ૪૪ ॥

વેદોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં કુશળ એવા પોતાના
મરીચિ વગેરે બ્રહ્મર્ષિ પુત્રોને (બ્રહ્માજીએ) તે ચારે
વેદોનું અધ્યાપન કર્યું. ધર્મનો ઉપદેશ કરનારા તે
બ્રહ્મપુત્રોએ પોતાના પુત્રોને વેદોનું અધ્યયન કરાવ્યું.
॥ ૪૫ ॥

મરીચિ વગેરે પુત્રોને તે વેદો (ભણાવ્યા).
‘બ્રહ્મકોવિદાન્’ વેદોનું ઉચ્ચારણ કરવામાં નિપુણ
એવા તેમને ॥ ૪૫ ॥

તે પરમ્પરયા પ્રાપ્તાસ્તત્તચ્છિષ્યૈર્ધૃતવ્રતૈઃ ।
 ચતુર્યુગેષ્વથ વ્યસ્તા દ્વાપરાદૌ મહર્ષિભિઃ ॥ ૪૬

એવં ચતુર્યુગેષુ પ્રાપ્તાઃ । દ્વાપરાદૌ દ્વાપર-
 માદિર્યસ્ય તદન્ત્યાંશલક્ષણસ્ય કાલસ્ય તસ્મિન્,
 દ્વાપરાન્તે વેદવિભાગપ્રસિદ્ધેઃ, શન્તનુસમકાલં
 વ્યાસાવતારપ્રસિદ્ધેશ્ચ । વ્યસ્તા વિભક્તાઃ ॥ ૪૬ ॥

ક્ષીણાયુષઃ ક્ષીણસત્ત્વાન્ દુર્મેધાન્ વીક્ષ્ય કાલતઃ ।
 વેદાન્ બ્રહ્મર્ષયો વ્યસ્યન્ હૃદિસ્થાચ્યુતચોદિતાઃ ॥
 ॥ ૪૭ ॥

તત્ર હેતુઃ—ક્ષીણાયુષો જનાન્ । તર્હિ
 પુરુષબુદ્ધિપ્રભવત્વાદનાદરણીયત્વં સ્યાદિત્યા-
 શઙ્ક્યાહ—હૃદિસ્થેતિ ॥ ૪૭ ॥

એવં સામાન્યતો વેદવિભાગક્રમમુક્ત્વા
 વૈવસ્વતમન્વન્તરે વિશેષતો નિરૂપયિતુમાહ—
 અસ્મિન્નપીતિ ।

અસ્મિન્નપ્યન્તરે બ્રહ્માન્ ભગવાંલ્લોકભાવનઃ ।
 બ્રહ્મેશાદૈર્લોકપાલૈર્યાચિતો ધર્મગુપ્તયે ॥ ૪૮
 ॥ ૪૮ ॥

પરાશરાત્ સત્યવત્યામંશાંશકલયા વિભુઃ ।
 અવતીર્ણો મહાભાગ વેદં ચક્રે ચતુર્વિધમ્ ॥ ૪૯

આમ, પરંપરાથી ચારેય યુગોમાં પ્રાપ્ત થયેલા
 તે વેદો વ્રતધારી એવા તેમના શિષ્યો — મહર્ષિઓ
 દ્વારા દ્વાપર યુગના અંતમાં વિભાજિત કરવામાં
 આવ્યા. ॥ ૪૬ ॥

આમ, ચારેય યુગોમાં પ્રાપ્ત થયેલા (તે વેદો)
 ‘દ્વાપર-આદૌ’ દ્વાપરના અંતભાગના કાળમાં જેની
 શરૂઆત છે તેમાં, કારણ કે દ્વાપરના અંતે વેદના
 વિભાગ થયા એમ પ્રસિદ્ધ છે. ॥ ૪૬ ॥

કાળને કારણે મનુષ્યોને અલ્પ આયુષ્યવાળા,
 અલ્પ શક્તિવાળા અને દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા થતા જોઈને
 હૃદયમાં બિરાજેલા અચ્યુત ભગવાન દ્વારા પ્રેરાયેલા
 બ્રહ્મર્ષિઓએ વેદોના વિભાગ કર્યા. ॥ ૪૭ ॥

તે માટેનું (વેદના વિભાગ કરવા માટેનું)
 કારણ કહે છે — અલ્પ આયુષ્યવાળા જનોને
 (જોઈને) — (જો મનુષ્યે સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી વેદોના
 વિભાગ કર્યા હોત) તો મનુષ્યની બુદ્ધિથી વેદના
 વિભાગ થવાથી તે આદરણીય બન્યું ન હોત, એમ
 શંકા કરીને કહે છે — ‘હૃદિસ્થઃ ઇતિ.’ હૃદયમાં
 બિરાજેલા અચ્યુત ભગવાનની પ્રેરણાથી બ્રહ્મર્ષિઓએ
 વેદોના વિભાગ કર્યા. ॥ ૪૭ ॥

આમ, વેદોના વિભાગનો ક્રમ સામાન્ય રીતે
 કહીને વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં વિશેષરૂપે નિરૂપણ
 કરવા માટે કહે છે — ‘અસ્મિન્ અપિ ઇતિ.’

હે ભૂદેવ (શૌનકજી), આ વૈવસ્વત મન્વન્તરમાં
 પણ બ્રહ્મા, મહેશ, વગેરે લોકપાલો દ્વારા લોકોનું
 રક્ષણ કરનારા ભગવાનને ધર્મની રક્ષા કરવા માટે
 પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી. ॥ ૪૮ ॥ ૪૮ ॥

હે મહાભાગ્યશાળી (શૌનકજી), પોતાની માયાના
 અંશરૂપ સત્વગુણના અંશ વડે તે સમર્થ ભગવાન
 પરાશરજીથી સત્યવતીમાં (વેદવ્યાસરૂપે) અવતાર
 ધારણ કરીને તેમણે વેદોને ચાર ભાગમાં વિભાજિત
 કર્યા. ॥ ૪૯ ॥

અંશો માયા તસ્યા અંશઃ સત્ત્વં તસ્ય
કલયાંઽશેનાવતીર્ણઃ સન્ ॥ ૪૯ ॥

ચાતુર્વિધ્યમેવાહ—ઋગિતિ ।

ઋગથર્વયજુઃસામ્નાં રાશીનુદ્ધૃત્ય વર્ગશઃ ।
ચતસ્રઃ સંહિતાશ્ચક્રે મન્ત્રૈર્મણિગણા ઇવ ॥ ૫૦ ॥

ઋગાદિમન્ત્રાણાં રાશીન્વર્ગશસ્તત્તત્પ્રકરણ-
ભેદૈરુદ્ધૃત્ય યથાઽનેકવિધમણિરાશેર્મણિગણાઃ
પદ્મરાગાદયો વિવિચ્ચોદ્ધિયન્તે તદ્વદુદ્ધૃત્ય
તૈર્મન્ત્રૈશ્ચતસ્રઃ ઋગાદિસંહિતાશ્ચક્રે ॥ ૫૦ ॥

તાસાં સ ચતુરઃ શિષ્યાનુપાહૂય મહામતિઃ ।
એકૈકાં સંહિતાં બ્રહ્મન્નેકૈકસ્મૈ દદૌ વિભુઃ ॥ ૫૧ ॥

તાસાં સંહિતાનાં મધ્યે એકૈકામ્ ॥ ૫૧ ॥

પૈલાય સંહિતામાદ્યાં બહ્વૃચાઠ્યામુવાચ હ ।
વૈશમ્પાયનસંજ્ઞાય નિગદાઠ્યં યજુર્ગણમ્ ॥ ૫૨ ॥
સામ્નાં જૈમિનયે પ્રાહ તથા છન્દોગસંહિતામ્ ।
અથર્વાગિરસીં નામ સ્વશિષ્યાય સુમન્તવે ॥ ૫૩ ॥

ઋક્સમુદાયરૂપત્વાદ્બહ્વૃચાઠ્યામ્ । નિતરાં
પ્રશ્લેષેણ ગદ્યમાનત્વાન્નિગદાઠ્યમ્ ॥ ૫૨ ॥

છન્દઃસુ ગીયમાનત્વાચ્છન્દોગાઠ્યાં
સંહિતામ્ ॥ ૫૩ ॥

‘અંશઃ’ માયા, તેનો અંશ સત્ત્વ, તેના
‘કલયા’ અંશથી અવતીર્ણ થઈને ॥ ૪૯ ॥

વેદોના ચાર પ્રકારોને વર્ણવે છે — ‘ઋક્ ઇતિ ।’
જેમ અનેક જાતના મણિઓના ઢગલામાંથી
માણેક (હીરા, પન્ના) વગેરે મણિઓને જુદા પાડવામાં
આવે તેમ ઋક્ વગેરે મંત્રસમુદાયના મંત્રોને પ્રકરણ
અનુસાર જુદા જુદા તારવીને તે મંત્રોથી ઋગ્વેદ,
યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ, એમ ચાર સંહિતાઓ
રચી. ॥ ૫૦ ॥

ઋક્ વગેરે મંત્રોના સમુદાયને ‘વર્ગશઃ’ જુદા
જુદા પ્રકરણ અનુસાર તારવીને જેમ અનેક પ્રકારના
મણિઓના ઢગલામાંથી માણેક વગેરેને જુદા પાડવામાં
આવે તેમ જુદા પાડીને તે મંત્રોથી ઋક્ વગેરે ચાર
સંહિતાઓ રચી. ॥ ૫૦ ॥

હે બ્રહ્મન્ (શૌનક), મહાબુદ્ધિમાન સમર્થ
વેદવ્યાસજીએ પોતાના ચાર શિષ્યોને બોલાવીને
પ્રત્યેકને તે સંહિતાઓમાંની એક એક સંહિતાનું
શિક્ષણ આપ્યું. ॥ ૫૧ ॥

‘તાસામ્’ તે સંહિતાઓમાંની એક એક સંહિતાનું
॥ ૫૧ ॥

બહુચા નામની પ્રથમ ઋગ્વેદ સંહિતા પૈલ
(નામના શિષ્ય)ને કહી. નિગદ નામની યજુર્વેદ
સંહિતા વૈશંપાયનને, ॥ ૫૨ ॥ છંદોગ નામની
સામવેદ સંહિતા જૈમિનિને અને આંગિરસી નામની
અથર્વવેદ સંહિતા સુમંતુ નામના પોતાના શિષ્યને
ભણાવી. ॥ ૫૩ ॥

અનેક ઋચાઓના સમુદાયરૂપ હોવાથી બહુચા
નામે ઓળખાઈ. સંહિતાનાં પદોને અત્યંત રીતે
શ્લિષ્ટ (ભેગાં) કરવાથી ગદ્ય બનતું હોવાથી યજુર્વેદને
‘નિગદ’ નામ આપ્યું. ॥ ૫૨ ॥

છંદોમાં ગવાતી હોવાથી છંદોગ નામની સંહિતાને
(જૈમિનિને ભણાવી). ॥ ૫૩ ॥

તત્ર ઋગ્વેદશાખાવિભાગમાહ—પૈલ ઇતિ ।

પૈલઃ સ્વસંહિતામૂચે ઇન્દ્રપ્રમિતયે મુનિઃ ।
બાષ્કલાય ચ સોઽપ્યાહ શિષ્યેભ્યઃ સંહિતાં સ્વકામ્ ॥
॥ ૫૪ ॥

ચતુર્ધા વ્યસ્ય બોધ્યાય યાજ્ઞવલ્ક્યાય ભાર્ગવ ।
પરાશરાયાગ્નિમિત્રે ઇન્દ્રપ્રમિતિરાત્મવાન્ ॥ ૫૫
અધ્યાપયત્ સંહિતાં સ્વાં માણ્ડૂકેયમૃષિં કવિમ્ ।
તસ્ય શિષ્યો દેવમિત્રઃ સૌભર્યાદિભ્ય ઋચિવાન્ ॥ ૫૬

સ્વસંહિતાં દ્વિધા વિભજ્ય ઇન્દ્રપ્રમિતયે
બાષ્કલાય ચ ઋચે । સ બાષ્કલોઽપિ સ્વકાં સંહિતાં
ચતુર્ધા વ્યસ્ય બોધ્યાદિભ્યઃ શિષ્યેભ્ય આહ—હે
ભાર્ગવ, ઇન્દ્રપ્રમિતિરપિ સ્વાં સંહિતાં સ્વસુતં
માણ્ડૂકેયમધ્યાપયામાસ । તસ્ય માણ્ડૂકેયસ્ય
શિષ્યો દેવમિત્રઃ ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥

શાકલ્યસ્તત્સુતઃ સ્વાં તુ પંચધા વ્યસ્ય સંહિતામ્ ।
વાત્સ્યમુદ્ગલશાલીયગોઋલ્યશિશિરેષ્વધાત્ ॥ ૫૭

તત્સુતો માણ્ડૂકેયસુતઃ શાકલ્યો વાત્સ્યાદિષુ
પञ्चસ્વ ધાત્ । તાનધ્યાપયામાસેત્યર્થઃ ॥ ૫૭ ॥

જાતૂકર્ણ્યશ્ચ તચ્છિષ્યઃ સનિરુક્તાં સ્વસંહિતામ્ ।
બલાકપૈજવૈતાલવિરજેભ્યો દદૌ મુનિઃ ॥ ૫૮

તેમાં (તે ચારમાં) ઋગ્વેદના શાખા વિભાગને
વર્ણવે છે — ‘પૈલઃ ઇતિ ।’

પૈલમુનિએ પોતાની સંહિતાનું ઇન્દ્રપ્રમિતિને
તથા બાષ્કલને અધ્યયન કરાવ્યું. તેમણે (બાષ્કલે)
પોતાની સંહિતાને ચાર ભાગમાં વિભાજિત
કરીને બોધ્ય, યાજ્ઞવલ્ક્ય, પરાશર અને અગ્નિમિત્રને
ભણાવી. હે ભૃગુવંશી (શૌનક)! આત્મજ્ઞાની
ઇન્દ્રપ્રમિતિએ પોતાના વિદ્વાન પુત્ર માંડૂકેયઋષિને
પોતાની સંહિતાનું અધ્યાપન કર્યું. તેમના શિષ્ય
દેવમિત્રે સૌભરિ વગેરેને અધ્યયન કરાવ્યું.
॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥

પોતાની સંહિતાને બે ભાગમાં વિભાજિત
કરીને ઇન્દ્રપ્રમિતિને અને બાષ્કલને કહી. તે બાષ્કલે
પણ પોતાની સંહિતાને ચાર ભાગમાં વિભાજિત
કરીને બોધ્ય વગેરે શિષ્યોને કહી — હે ભાર્ગવ!
ઇન્દ્રપ્રમિતિએ પણ પોતાની સંહિતાનું પોતાના
પુત્ર માંડૂકેયને અધ્યાપન કર્યું. તે માંડૂકેયના શિષ્ય
દેવમિત્રે ॥ ૫૪ ॥ ૫૫ ॥ ૫૬ ॥

તેના (માંડૂકેયના) પુત્ર શાકલ્યે પોતાની સંહિતાના
પાંચ ભાગ કરીને વાત્સ્ય, મુદ્ગલ, શાલીય, ગોખલ્ય
તથા શિશિર નામના પોતાના શિષ્યોને તેનું અધ્યાપન
કરાવ્યું. ॥ ૫૭ ॥

‘તત્સુતઃ’ માંડૂકેયના પુત્ર શાકલ્યે વાત્સ્ય
વગેરે પાંચ શિષ્યોને અધ્યાપન કરાવ્યું, એમ અર્થ
છે. ॥ ૫૭ ॥

તે શાકલ્યના શિષ્ય જાતૂકર્ણ્ય મુનિએ પોતાની
સંહિતાને (ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરીને અને
વૈદિક પદાર્થના વ્યાખ્યાનરૂપે નિરુક્ત નામનો ચોથો
વિભાગ કરીને) બલાક, પૈજ, વૈતાલ અને વિરજ
નામના શિષ્યોને તેનું શિક્ષણ આપ્યું. ॥ ૫૮ ॥

તચ્છિષ્યઃ શાકલ્યશિષ્યઃ સ્વસંહિતાં
ત્રેધા વિભજ્ય ચતુર્થં વૈદિકપદાર્થવ્યાખ્યાનરૂપં
નિરુક્તં ચ કૃત્વા બલાકાદિભ્યશ્ચતુર્થો દદૌ
॥ ૫૮ ॥

બાષ્કલિઃ પ્રતિશાખાભ્યો વાલખિલ્યાખ્યસંહિતામ્ ।
ચક્રે બાલાયનિર્ભજ્યઃ કાસારશ્ચૈવ તાં દધુઃ ॥
॥ ૫૯ ॥

બાષ્કલિઃ પૂર્વોક્તસ્ય બાષ્કલસ્ય પુત્રઃ ।
પ્રતિશાખાભ્ય ઉક્તસર્વશાખાભ્યઃ । બાલાયન્યા-
દયસ્તામાદધુરધીતવન્તઃ ॥ ૫૯ ॥

ઋક્શાખોપસંહારપૂર્વકં તચ્છ્રવણ-
ફલમાહ—બહ્વૃચા ઇતિ ।

બહ્વૃચાઃ સંહિતા હોતા એભિર્બ્રહ્મર્ષિભિર્ધૃતાઃ ।
શ્રુત્વૈતચ્છન્દસાં વ્યાસં સર્વપાપૈઃ પ્રમુચ્યતે ॥ ૬૦ ॥

एतच्छन्दसामेतेषां छन्दसाम् ॥ ६० ॥

યજુર્વેદે તૈત્તિરીયશાખોત્પત્તિપ્રસ્તાવમાહ—
વૈશંપાયનશિષ્યા ઇત્યાદિના ।

वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् ।
यच्चेरुर्ब्रह्महत्यांहःक्षपणं स्वगुरोर्व्रतम् ॥ ६१ ॥

ચરકનામનિરુક્તિમાહ—યચ્ચેરુરિતિ । યદ્ય-
સ્માદ્બ્રહ્મહત્યારૂપમંહઃ ક્ષપયતીતિ તથા તત્સ્વ-
ગુરોરનુષ્ઠેયં વ્રતં તચ્ચરણાચ્ચરકા ઇત્યર્થઃ ॥ ૬૧ ॥

‘તત્-શિષ્યઃ’ તે શાકલ્યના શિષ્યે પોતાની
સંહિતાને ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરીને અને વૈદિક
પદાર્થના વ્યાખ્યાનરૂપે નિરુક્ત નામનો ચોથો વિભાગ
કરીને બલાક વગેરે ચાર શિષ્યોને તેનું શિક્ષણ
આપ્યું. ॥ ૫૮ ॥

(બાષ્કલના પુત્ર) બાષ્કલિએ (વેદની) સર્વ
શાખામાંથી વાલખિલ્યા નામની સંહિતા રચી અને
તેને બાલાયનિ, ભજ્ય તથા કાસારે ધારણ કરી.
॥ ૫૯ ॥

‘બાષ્કલિઃ’ પૂર્વોક્ત બાષ્કલના પુત્ર,
‘પ્રતિશાખાભ્યઃ’ પૂર્વોક્ત સર્વ શાખામાંથી —
બાલાયનિ વગેરેએ તેનું ‘આદધુઃ’ અધ્યયન કર્યું.
॥ ૫૯ ॥

ઋગ્વેદની શાખાઓના સંક્ષિપ્ત વર્ણન સહિત
તેના શ્રવણનું ફળ કહે છે — ‘બહ્વૃચાઃ ઇતિ ।’
આ બહ્વૃચા નામની સંહિતા આ બ્રહ્મર્ષિઓ
દ્વારા ધારણ કરવામાં આવી હતી. આ વેદોનો
વિસ્તાર સાંભળીને (મનુષ્ય) સર્વ પાપોથી મુક્ત
થાય છે. ॥ ૬૦ ॥

‘एतच्छन्दसाम्’ આ વેદોનો ॥ ૬૦ ॥

યજુર્વેદમાં તૈત્તિરીય શાખાની ઉત્પત્તિની ભૂમિકા
જણાવે છે — ‘વૈશમ્પાયનશિષ્યાઃ ઇતિ ।’ વગેરે દ્વારા
વૈશમ્પાયનના શિષ્યો ચરક નામના અધ્વર્યુઓ
(યજુર્વેદના જ્ઞાતા) હતા, જેઓએ (પોતાના ગુરુને
લાગેલા) બ્રહ્મહત્યાના પાપને દૂર કરનારું, પોતાના
ગુરુ માટે અનુષ્ઠાન કરવા યોગ્ય વ્રત આચર્યું હતું.
॥ ૬૧ ॥

‘ચરક’ નામની નિરુક્તિ જણાવે છે — ‘યત્-
ચેરુઃ ઇતિ ।’ જેનાથી બ્રહ્મહત્યારૂપ પાપ દૂર થાય
તેવું તેમ જ પોતાના ગુરુ માટે અનુષ્ઠાન કરવા
યોગ્ય વ્રતનું ‘તત્-ચરણાત્’ આચરણ કરનારા
હતા, તેથી તેઓ ચરક કહેવાયા. ॥ ૬૧ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યશ્ચ તચ્છિષ્ય આહાહો ભગવન્ કિયત્ ।
 ચરિતેનાલ્પસારાણાં ચરિષ્યેઽહં સુદુશ્ચરમ્ ॥
 ॥ ૬૨ ॥

તચ્છિષ્યો વૈશંપાયનશિષ્યઃ । અલ્પસારાણા-
 મૈતેષાં ચરિતેન કિયત્, સુદુશ્ચરમહં ચરિષ્યામીતિ
 ॥ ૬૨ ॥

ઇત્યુક્તો ગુરુરપ્યાહ કૃપિતો યાહ્નલં ત્વયા ।
 વિપ્રાવમન્ત્રા શિષ્યેણ મદધીતં ત્યજાશ્વિતિ ॥ ૬૩

વિપ્રાણામવમન્ત્રાઽવજ્ઞાકર્ત્રા । મત્તોઽધીતમાશુ
 ત્યજેતિ ॥ ૬૩ ॥

દેવરાતસુતઃ સોઽપિ ચ્છર્દિત્વા યજુષાં ગણમ્ ।
 તતો ગતોઽથ મુનયો દદૃશુસ્તાન્ યજુર્ગણાન્ ॥ ૬૪

દેવરાતસુતો યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ॥ ૬૪ ॥

યજૂંષિ તિત્તિરા ભૂત્વા તલ્લોલુપતયાઽડદુઃ ।
 તૈત્તિરીયા ઇતિ યજુઃશાખા આસન્ સુપેશલાઃ ॥ ૬૫

છર્દિતસ્યાદાનં વિપ્રરૂપેણાનુચિતમિતિ
 તિત્તિરાઃ પક્ષિવિશેષા ભૂત્વા આદદુઃ । તતશ્ચ
 તૈત્તિરીયા ઇતિ પ્રસિદ્ધાઃ । સુપેશલા અતિરમ્યાઃ ।
 બહુવચનમવાન્તરભેદવિવક્ષયા ॥ ૬૫ ॥

તેમના (વૈશંપાયનના) શિષ્ય યાજ્ઞવલ્ક્યે
 (ગુરુજીને) કહ્યું: ‘અહો! હે ભગવાન, અલ્પ બળવાળા
 (આ શિષ્યો)ના અનુષ્ઠાનથી કેટલું ફળ મળવાનું
 છે? (બ્રહ્મહત્યાનું પાપ દૂર કરવા માટે) હું (એકલો
 જ) અતિ કઠોર તપ આચરીશ!’ ॥ ૬૨ ॥

‘તત્-શિષ્યઃ’ તે વૈશંપાયનના શિષ્ય – અલ્પ
 બળવાળા આ બધાનાં અનુષ્ઠાનથી કેટલું (ફળ
 મળવાનું છે)? (હું એકલો જ) અતિ કઠોર તપ
 આચરીશ. ॥ ૬૨ ॥

આ પ્રમાણે જેમને કહેવામાં આવ્યું તે ગુરુ પણ
 ગુસ્સે થઈને કહેવા લાગ્યા: ‘વિપ્રોની અવજ્ઞા કરનાર
 શિષ્યથી હવે બસ! તું (અહીંથી) ચાલ્યો જા! મારી
 પાસેથી જે અધ્યયન કર્યું છે, તેનો તું શીઘ્ર ત્યાગ
 કર!’ ॥ ૬૩ ॥

વિપ્રોનું ‘અવમન્ત્રા’ અપમાન કરનારથી (હવે
 બસ)! મારી પાસેથી જે અધ્યયન કર્યું છે, તેનો તું
 શીઘ્ર ત્યાગ કર! ॥ ૬૩ ॥

દેવરાતના પુત્ર તે યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ (ગુરુનું
 વચન સાંભળીને) યજુર્વેદનો સમૂહ ઓકી કાઢીને
 ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. પછી મુનિઓએ ત્યાં યજુર્વેદના
 સમૂહો જોયા. ॥ ૬૪ ॥

દેવરાતના પુત્ર યાજ્ઞવલ્ક્ય ॥ ૬૪ ॥

તેની (યજુર્વેદ લેવાની) લાલચથી તે મુનિઓએ
 તેતર બનીને યજુર્વેદના સમૂહો ચણી લીધા. આથી
 જ યજુર્વેદની ‘તૈત્તિરીય’ નામની અતિ રમણીય
 શાખા થઈ. ॥ ૬૫ ॥

વમન કરેલી વસ્તુનો સ્વીકાર વિપ્રના શરીર દ્વારા
 થાય તે અનુચિત છે, એમ વિચાર કરીને મુનિઓએ
 તેતરનું શરીર લઈને તે (સમૂહો) ચણી લીધા. તેથી
 જ ‘તૈત્તિરીય’ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. ‘સુપેશલાઃ’
 અતિ રમણીય – અવાન્તર ભેદ કહેવાની ઈચ્છાથી
 બ.વ. નો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૬૫ ॥

કાળ્પમાધ્યન્દિનાદિશાખાપ્રસન્નમાહ—
યાજ્ઞવલ્ક્ય ઇત્યાદિના ।

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્તતો બ્રહ્મન્ છન્દાંસ્યધિગવેષયન્ ।
ગુરોરવિદ્યમાનાનિ સૂપતસ્થેઽર્કમીશ્વરમ્ ॥ ૬૬

ગુરોર્વૈશંપાયનસ્ય વ્યાસેન વિભજ્યાનુક્ત-
ત્વાદવિદ્યમાનાન્યધિકાનિ ગવેષયન્મૃગયન્સૂપતસ્થે
સમ્યક્ તુષ્ટાવ । ઈશ્વરમૃગાદિવેદાનામ્ ।

તથા ચ શ્રુતિઃ—

‘ઋગ્નિભઃ પૂર્વાહ્ને દિવિ દેવ ઈયતે
યજુર્વેદે તિષ્ઠિતિ મધ્યે અહઃ ।
સામવેદેનાસ્તમયે મહીયતે
વેદૈરશૂન્યસ્ત્રિભિરેતિ સૂર્યઃ’ ઇતિ ॥ ૬૬ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્ય ઉવાચ

ૐ નમો ભગવતે આદિત્યાચાચ્ચિલ-
જગતામાત્મસ્વરૂપેણ કાલસ્વરૂપેણ ચતુર્વિધ-
ભૂતનિકાયાનાં બ્રહ્માદિસ્તમ્બપર્યન્તાનામન્ત-
ર્હૃદયેષુ બહિરપિ ચાકાશ ઇવોપાધિનાવ્યવધીય-
માનો ભવાનેક એવ ક્ષણલવનિમેષા-
વયવોપચિતસંવત્સરગણેનાપામાદાનવિસર્ગા-
ભ્યામિમાં લોકયાત્રામનુવહતિ ॥ ૬૭ ॥

કાણ્વ, માધ્યંદિની વગેરે શાખાઓનો પ્રસંગ
કહે છે — ‘યાજ્ઞવલ્ક્યઃ ઇતિ ।’ વગેરે દ્વારા

હે બ્રાહ્મણ (શૈનક)! ત્યાર પછી યાજ્ઞવલ્ક્યે
ગુરુજી પાસે પણ ન હોય તેવા મંત્રોનું અધિક
અન્વેષણ કરવા માટે (ઋક્ વગેરે મંત્રોના) ઈશ્વર
ભગવાન સૂર્યની સુંદર ઉપાસના કરી. ॥ ૬૬ ॥

વેદવ્યાસજી દ્વારા વિભાગ કરવામાં આવ્યો
હોવાથી ગુરુ વૈશંપાયનને કહેવામાં આવેલા ન
હોવાથી અવિદ્યમાન એવા મંત્રોનું અધિક ‘ગવેષયન્’
અન્વેષણ કરવાની ઈચ્છાથી ‘સુ-ઉપતસ્થે’ સુંદર
સ્તુતિ કરી. ઋક્ વગેરે વેદોના ઈશ્વર ભગવાન
સૂર્યની (ઉપાસના) — તે અનુસાર શ્રુતિ છે —

‘દિવસના પૂર્વ ભાગમાં સૂર્યદેવ ઋગ્વેદના
મંત્રો સાથે ઘુલોકમાં ગતિ કરે છે, દિવસના મધ્યભાગમાં
યજુર્વેદના મંત્રો સાથે ગતિ કરે છે અને અસ્ત
સમયે સામવેદના મંત્રો દ્વારા મહિમા પામે છે.
આમ, સૂર્યદેવ ત્રણેય કાળમાં મંત્રોથી રહિત
હોતા નથી.’ (તૈત્તિ.બ્રા.૩/૧૨/૮/૧, સૂર્ય.તા.ઉપ.
૧/૫) ॥ ૬૬ ॥

યાજ્ઞવલ્ક્યજી (આ પ્રમાણે) સૂર્યોપસ્થાન કરે
છે — ઐકારસ્વરૂપ ભગવાન આદિત્યને નમસ્કાર.
બ્રહ્માજી વગેરેથી માંડીને તણખલા સુધીનાં (જરાયુજ,
અંડજ, સ્વેદજ અને ઉદ્ભિજજ — એમ) ચાર
પ્રકારનાં પ્રાણીસમૂહના હૃદયની અંદર સંપૂર્ણ
જગતના આત્મસ્વરૂપે (અંતર્યામીરૂપે) અને બહાર
ક્ષણ, લવ, અને નિમેષરૂપી ભાગોથી વૃદ્ધિ પામેલા
વર્ષસમૂહ દ્વારા કાળરૂપે રહેતા તથા આકાશની જેમ
દેહાદિ ઉપાધિથી અસંગ એવા આપ (આપનાં
કિરણો દ્વારા) જળના શોષણ અને વૃષ્ટિ દ્વારા
એકલા જ સમસ્ત લોકોની આ જીવનયાત્રા ચલાવો
છો. ॥ ૬૭ ॥

નમો ભગવતે તુભ્યમાદિત્યાય । યો ભવાનેક
 એવેમાં લોકયાત્રામનુવહતીત્યન્વયઃ । તદેવ
 દર્શયતિ—અખિલજગતામાત્મસ્વરૂપેણાન્તર્હૃદયેષુ
 કાલસ્વરૂપેણ ચ બહિરપિ વર્તમાન ઇતિ ।
 અખિલજગતામિત્યસ્ય પ્રપન્નઃ—ચતુર્વિધેતિ ।
 હૃદયાન્તર્વર્તિત્વેઽપિ જીવવત્તેનોપાધિનાઽવ્યવ-
 ધીયમાનોઽનાચ્છાદ્યમાનઃ । કાલસ્વરૂપેણ
 ચેત્યસ્ય પ્રપન્નઃ—ક્ષણેતિ । ક્ષણલવાદયો યેઽવ-
 યવાસ્તૈરુપચિતાઃ સંવત્સરાસ્તેષાં ગણેન પ્રત્યબ્દ-
 મપામાદાનં શોષણં વિસર્ગો વૃષ્ટિસ્તાભ્યામ્ । અનેન
 ગાયત્રીપ્રથમપાદોક્તવરેણ્યતાનુવર્ણિતા ॥ ૬૭ ॥

દ્વિતીયપાદાર્થાનુવર્ણનેન સ્તૌતિ—યદુ હેતિ ।

યદુ હ વાવ વિબુધર્ષભ સવિતરદસ્તપત્યનુ-
 સવનમહરહરામ્નાયવિધિનોપતિષ્ઠમાનાનામખિલ-
 દુરિતવૃજિનબીજાવભર્જન ભગવતઃ સમભિ-
 ધીમહિ તપનમણ્ડલમ્ ॥ ૬૮ ॥

હે વિબુધર્ષભ હે સવિતઃ, યદપ્યદો
 ભગવતસ્તવ મણ્ડલં તપતિ તત્સમભિધીમહીતિ
 સમ્યગાભિમુખ્યેન ધ્યાયેમ ।

પુનસ્તસ્યૈવ સંબોધનમ્ । પ્રત્યહં ત્રિષવણં
 વૈદિકકર્મમાર્ગેણ સ્તુવતાં ભક્તાનાં યાન્યખિલાનિ
 દુરિતાનિ તત્ફલાનિ ચ વૃજિનાનિ દુઃખાનિ
 તેષાં બીજમજ્ઞાનં ચ તેષામવભર્જન વિનાશક
 હે તપનેતિ ॥ ૬૮ ॥

આદિત્ય ભગવાન એવા આપને નમસ્કાર. જે
 આપ એક જ લોકોની આ જીવનયાત્રાનું વહન કરો
 છો. તે જ દર્શાવે છે — સમગ્ર જગતના આત્માસ્વરૂપે
 હૃદયની અંદર અને કાળસ્વરૂપે બહાર પણ રહેલા
 — સમગ્ર જગતના, એ વાક્યની વ્યાખ્યા — ‘ચતુર્વિધ
 ઇતિ ।’ હૃદયની અંદર રહેવા છતાં પણ જીવની જેમ
 તે ઉપાધિથી ‘અવ્યવધીયમાનઃ’ ન ઢંકાતા અર્થાત્
 અસંગ રહેતા તથા ‘કાલસ્વરૂપેણ’ આ પદની
 વ્યાખ્યા — ‘ક્ષણ ઇતિ ।’ ક્ષણ, લવ વગેરે જે
 અવયવો (ભાગ) છે, તેમનાથી વૃદ્ધિ પામેલાં વર્ષો,
 તે વર્ષોના સમૂહ દ્વારા પ્રતિ વર્ષ જળનાં ‘આદાનમ્’
 શોષણ અને ‘વિસર્ગઃ’ વૃષ્ટિ, તે બંને દ્વારા — આ
 પદ દ્વારા ગાયત્રીના પ્રથમ ચરણમાં કહેવાયેલી
 ‘વરેણ્યતા’ શ્રેષ્ઠતા વર્ણવવામાં આવી છે. ॥ ૬૭ ॥

દ્વિતીય ચરણના અર્થના વર્ણન દ્વારા સ્તુતિ કરે
 છે — ‘યદ્ ડ હ ઇતિ ।’

હે દેવશ્રેષ્ઠ, હે સવિતા (સર્વ વિશ્વને ઉત્પન્ન
 કરનાર)! હે તપન (તેજોમય, ઐશ્વર્યવાન, તપસ્વી)!
 પ્રતિદિન ત્રણેય સંધિકાળે વૈદિક કર્મમાર્ગ અનુસાર
 ઉપાસના કરતા ભક્તોનાં સમસ્ત પાપોનાં તથા
 દુઃખોનાં બીજ(રૂપ અજ્ઞાન)ને બાળી નાખનાર! તે
 જે છે તે આપ ભગવાનના તેજોમય મંડળની સન્મુખ
 થઈને અમે એકાગ્રતાપૂર્વક ધ્યાન કરીએ છીએ. ॥૬૮॥

હે દેવશ્રેષ્ઠ! હે સવિતા! તે જે પણ છે
 તે આપ ભગવાનનું તપતું મંડળ, તેનું ‘સમ-
 અભિધીમહિ ઇતિ ।’ સન્મુખ થઈને એકાગ્રતાપૂર્વક
 ધ્યાન કરીએ છીએ.

પુનઃ તે સૂર્યનારાયણને સંબોધન કરે છે.
 પ્રતિદિન ત્રણેય સંધિકાળે વૈદિક કર્મમાર્ગથી ઉપાસના
 કરતા ભક્તોનાં જે સમગ્ર પાપો અને તેનાં ફળો,
 ‘વૃજિનાનિ’ દુઃખો, તેમનાં ‘બીજમ્’ બીજરૂપ અજ્ઞાન,
 તેમનાં ‘અવભર્જન’ હે વિનાશક! હે તપન! ॥ ૬૮ ॥

તૃતીયપાદેન સ્તૌતિ—ય ઇહેતિ ।

ય ઇહ વાવ સ્થિરચરનિકરાણાં
નિજનિકેતનાનાં મનઇન્દ્રિયાસુગણાનનાત્મનઃ
સ્વયમાત્માન્તર્યામી પ્રચોદયતિ ॥ ૬૯ ॥

ભવાન્ સ્થાવરજઙ્ગમસમૂહાનાં સ્વાશ્રયાણાં
જીવાનાં મનઇન્દ્રિયપ્રાણગણાનનાત્મનો જહાન્સ્વય-
માત્મૈવાન્તર્યામી સન્નપ્રચોદયતિ પ્રવર્તયતિ ॥ ૬૯ ॥

તૃતીયપાદમેવ મણ્ડલસ્થપરતયા વ્યાચક્ષાણઃ
સ્તૌતિ—ય એવેતિ ।

ય એવેમં લોકમતિકરાલવદનાન્ધકાર-
સંજ્ઞાજગરગ્રહગિલિતં મૃતકમિવ વિચેતન-
મવલોક્યાનુકમ્પયા પરમકારુણિક
ઈક્ષયૈવોત્થાપ્યાહરહરનુસવનં શ્રેયસિ
સ્વધર્માઠ્યાત્માવસ્થાને પ્રવર્તયત્યવનિપતિ-
રિવાસાધૂનાં ભયમુદીરયન્નટતિ ॥ ૭૦ ॥

ય એક એવ ભગવાનતિકરાલવદનો
યોઽન્ધકારસંજ્ઞોઽજગરગ્રહસ્તેન ગિલિતમત એવ
મૃતકમિવ વિચેતનં સ્વધર્માઠ્યં યદાત્માવસ્થાનં
પ્રત્યક્પ્રવળત્વં તદેવ શ્રેયસ્તસ્મિન્નપ્રવર્તયતિ । કિંચ,
યો ભવાનવનિપતિરિવાટતિ ગચ્છતિ ॥ ૭૦ ॥

પરિત આશાપાલૈસ્ત્ર તત્ર
કમલકોશાઞ્જલિભિરુપહૃતાર્હણઃ ॥ ૭૧ ॥

ગાયત્રીના ત્રીજા ચરણથી સ્તુતિ કરે છે — ‘યઃ
ઇહ ઇતિ ।’

આ લોકમાં જે આપ ભગવાન પોતાના
આશ્રયરૂપ ચરાચર જીવસમૂહોના અચેતન મન-
ઈન્દ્રિય-પ્રાણસમૂહોને સ્વયં તેમના આત્મારૂપ અંતર્યામી
હોઈ પ્રેરણા કરો છો. ॥ ૬૯ ॥

આપ પોતાના આશ્રયરૂપ સ્થાવર-જંગમ
જીવસમૂહોના જડ મન-ઈન્દ્રિય-પ્રાણસમૂહોને સ્વયં
તેમનાં આત્મારૂપ જ અંતર્યામી થઈને ‘પ્રચોદયતિ’
પ્રવર્તિત કરો છો. ॥ ૬૯ ॥

તૃતીય ચરણની જ, ‘મંડલસ્થપરતયા’ ગાયત્રીમંત્રનું
ત્રીજું ચરણ મંડળમાં રહેલા સૂર્યનારાયણપરક હોવાથી
તેની વ્યાખ્યા કરતાં સ્તુતિ કરે છે — ‘યઃ એવ ઇતિ ।’

અતિ વિકરાળ વદનવાળા અંધકાર નામના
અજગરરૂપી ગ્રહથી ગ્રસ્ત થયેલા હોવાથી મડદાની
જેમ અચેતન થયેલા આ લોકને જોઈને પરમ
કરુણાવાન એક માત્ર જે આપ અનુકંપાથી ઈક્ષણ
(કૃપાદષ્ટિ) કરવા માત્રથી ઊઠાડીને પ્રતિદિન ત્રણેય
સંધિકાળે તેમને સ્વધર્મ નામના પરમાત્માની
ઉપાસનારૂપ શ્રેયમાં પ્રવર્તાવો છો અને પૃથ્વીપતિની
જેમ દુષ્ટજનોને ભય ઉપજાવતા વિચરો છો. ॥ ૭૦ ॥

એક માત્ર જે આપ ભગવાન અતિ વિકરાળ
વદનવાળો જે અંધકાર નામનો અજગર છે, તેનાથી
ગ્રસ્ત (ગળાયેળા) અને આથી જ મડદાની જેમ
અચેતન થયેલા આ લોકને સ્વધર્મ નામનું જે
‘આત્મા-અવસ્થાન’ પરમાત્માની ઉપાસના —
અંતરાત્મા પ્રત્યે ઢળવું તે જ શ્રેય-કલ્યાણ, તેમાં
પ્રવર્તાવો છો. વળી, જે આપ અવનિપતિ (પૃથ્વીપતિ)ની
જેમ વિચરણ કરો છો. ॥ ૭૦ ॥

સર્વ તરફ (ઈન્દ્રાદિ) દિક્પાલો દ્વારા તે તે
સ્થળે કમળની કળી જેવી અંજલિઓથી જે આપને
અર્ધ આપવામાં આવે છે. ॥ ૭૧ ॥

આશાપાલૈરિન્દ્રાદિભિઃ । કમલકોશયુક્તૈસ્ત-
તુલ્યૈર્વાઽઙ્ગલિભિરુપહૃતાર્હણો દત્તાર્ઘઃ ॥ ૭૧ ॥

અથ હ ભગવંસ્તવ ચરણનલિનયુગલં
ત્રિભુવનગુરુભિર્વિન્દિતમહમયાતયામયજુઃકામ
ઉપસરામીતિ ॥ ૭૨ ॥

યત એવંભૂતસ્ત્વમથાતઃ હ સ્ફુટમયાત-
યામાન્યન્યૈર્યથાવદવિજ્ઞાતાનિ યજૂંષિ તત્કામો-
ઽહમુપસરામિ ભજામિ ॥ ૭૨ ॥

સૂત ઉવાચ

એવં સ્તુતઃ સ ભગવાન્ વાજિરૂપધરો હરિઃ ।
યજૂંષ્યાતયામાનિ મુનયેઽદાત્ પ્રસાદિતઃ ॥ ૭૩

એવં સ્તુતઃ પ્રસાદિતશ્ચ ॥ ૭૩ ॥

યજુર્ધિરકરોચ્છાઝા દશપંચ શતૈર્વિભુઃ ।
જગૃહુર્વાજસન્યસ્તાઃ કાણવમાધ્યન્દિનાદયઃ ॥ ૭૪

પચ્ચદશ શાઝાઃ યાઃ શતૈરપરિમિતૈર્ય-
જુર્ધિરકરોત્ । સ તૈરિતિ પાઠે સ ંષ
યાજ્ઞવલ્ક્યસ્તૈર્યજુર્ધિરકરોદિતિ । જગૃહુરધીતવન્તઃ ।
રવિનાશ્વરૂપેણ વાજેભ્યઃ કેસરેભ્યો વાજેન
વેગેન વા સંન્યાસ્તાસ્ત્યક્તાઃ શાઝા વાજસની-
સંજ્ઞાસ્તાઃ શાઝા ઇતિ વા ॥ ૭૪ ॥

ઈન્દ્ર વગેરે લોકપાલો (દિક્પાલો) દ્વારા કમળની
કળીથી યુક્ત અંજલિઓ અથવા કમળની કળી જેવી
અંજલિઓથી ‘ઉપહૃત-અર્હણઃ’ અર્થ આપવામાં
આવે છે જેમને તેવા આપ ॥ ૭૧ ॥

(આપ આવા છો) આથી જ હે ભગવાન
બીજા જનોએ યોગ્યરૂપે ન જાણેલા યજુર્વેદોને પ્રાપ્ત
કરવાની ઈચ્છાવાળો હું ત્રણે ભુવનના ગુરુઓ દ્વારા
વંદન કરાયેલા આપના ચરણકમળને શરણે આવ્યો
છું. ॥ ૭૨ ॥

જે કારણે આપ આવા છો આથી ‘હ’ સ્પષ્ટ
છે, ‘અયાતયામાનિ’ બીજાઓ દ્વારા યોગ્ય રીતે ન
જાણવામાં આવેલા નવા યજુર્વેદના મંત્રો, તેમને
પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળો હું ‘ઉપસરામિ’ આપને
ભજું છું. ॥ ૭૨ ॥

સૂતજી બોલ્યા – આ પ્રમાણે જેમની સ્તુતિ
કરવામાં આવી અને જેમને પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યા
તે ભગવાન હરિરૂપ (રવિ)એ અશ્વનું રૂપ ધારણ
કરીને અન્ય જનોએ ન જાણેલા યજુર્વેદના મંત્રો
(યાજ્ઞવલ્ક્ય) મુનિને આપ્યા. ॥ ૭૩ ॥

આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરાયેલા અને પ્રસન્ન કરાયેલા
ભગવાને ॥ ૭૩ ॥

સમર્થ (યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિ)એ અગણિત
યજુર્વેદોમાંથી ‘વાજસની’ નામની પંદર શાખાઓ
કરી. તે શાખાઓનું કણ્વ, માધ્યંદિન વગેરે (ઋષિઓ)એ
અધ્યયન કર્યું. ॥ ૭૪ ॥

જે પંદર શાખાઓ ‘શતૈઃ’ અગણિત
યજુર્વેદોમાંથી કરી (તે શાખાઓને) – શતૈઃ ને બદલે
સ તૈઃ પાઠમાં, તે આ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિએ તે
યજુર્વેદના મંત્રો દ્વારા કરી. ‘જગૃહુઃ’ અધ્યયન કર્યું –
સૂર્ય દ્વારા અશ્વરૂપે ‘વાજેભ્યઃ’ (અશ્વની) કેશવાળીમાંથી
અથવા ‘વાજેન’ વેગથી ‘સંન્યસ્તાઃ’ તજાયેલી વાજસની
નામની તે શાખા (એટલે ‘વાજસન્યસ્તાઃ’) ॥ ૭૪ ॥

સામશાખાવિભાગમાહ—જૈમિનેરિતિ ।

જૈમિનેઃ સામગસ્યાસીત્ સુમન્તુસ્તનયો મુનિઃ ।
સુન્વાંસ્તુ તત્સુતસ્તાભ્યામેકૈકાં પ્રાહ સંહિતામ્ ॥ ૭૫

તત્સુતઃ સુમન્તુસુતઃ । તાભ્યાં પુત્રપૌત્રાભ્યાં
ક્રમેણૈકૈકાં પ્રાહ ॥ ૭૫ ॥

સુકર્મા ચાપિ તચ્છિષ્યઃ સામવેદતરોર્મહાન્ ।
સહસ્રસંહિતાભેદં ચક્રે સામ્નાં તતો દ્વિજઃ ॥ ૭૬

હિરણ્યનાભઃ કૌશલ્યઃ પૌષ્યંજિશ્ચ સુકર્મણઃ ।
શિષ્યો જગૃહતુશ્ચાન્ય આવન્ત્યો બ્રહ્મવિત્તમઃ ॥ ૭૭

તચ્છિષ્યો જૈમિનેઃ શિષ્યઃ । મહાનતિ-
મેધાવી । સહસ્રસંહિતારૂપં ભેદં ચક્રે । સામ્નાં
તં સંહિતાભેદમ્ । તતસ્તદનન્તરમ્ । સુકર્મણઃ
શિષ્ય એકઃ કૌશલ્યો હિરણ્યનાભઃ પૌષ્ય-
ઙ્ગિર્નામૈકસ્તૌ જગૃહતુઃ । આવન્ત્યશ્ચાન્યસ્તસ્યૈવ
શિષ્યઃ સોઽપિ જગ્રાહ ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥

उदीच्याः सामगाः शिष्या आसन् पंचशतानि वै ।
पौष्यञ्ज्यावन्त्ययोश्चापि तांश्च प्राच्यान् प्रचक्षते ॥
॥ ७८ ॥

પૌષ્યઙ્ગ્યાવન્ત્યયોરપિ ચકારાદ્ધિરણ્યનાભ-
સ્યાપિ પચ્ચશતાનિ શિષ્યા આસન્ । તે તાવતીઃ
શાખા યથાયથં જગૃહુઃ । તાનુદીચ્યાન્સતઃ કાલતઃ
કાંશિચત્રપ્રાચ્યાંશ્ચ પ્રચક્ષત ઇત્યર્થઃ । યથૈવોક્તં
વૈષ્ણવે—

સામવેદની શાખાનો વિભાગ કહે છે —
'જૈમિનેઃ ઇતિ ।'

સામવેદનું ગાન કરનાર જૈમિનિનો સુમન્તુ
નામનો મનનશીલ પુત્ર હતો. તેનો (સુમન્તુનો)
સુન્વાન નામનો પુત્ર હતો. તે (પુત્ર-પૌત્ર) બંનેને
(જૈમિનિએ) એક એક સંહિતા ભણાવી. ॥ ૭૫ ॥

'તત્-સુતઃ' તે સુમન્તુનો પુત્ર, તે પુત્ર-પૌત્ર બંનેને
અનુક્રમે એક એક સંહિતા ભણાવી. ॥ ૭૫ ॥

તેમનો (જૈમિનિનો) સુકર્મા નામનો અતિ
મેધાવી શિષ્ય પણ હતો. સામવેદરૂપી વૃક્ષમાંથી
દ્વિજ (સુકર્મા)એ એક હજાર જુદી જુદી સંહિતાઓ
કરી. ત્યાર પછી કોસલનિવાસી હિરણ્યનાભ અને
પૌષ્યંજિએ તથા બ્રહ્મજ્ઞાનીઓમાં શ્રેષ્ઠ બીજા એક
આવન્ત્ય નામના સુકર્માના શિષ્યે તે જુદી જુદી
સંહિતા ગ્રહણ કરી. ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥

'તત્ શિષ્યઃ' તે જૈમિનિનો શિષ્ય 'મહાન્'
અતિ મેધાવી — તેણે એક હજાર સંહિતારૂપ પ્રકટ
કર્તા — 'સામ્નામ્' તે સંહિતાનો પ્રકાર — 'તતઃ'
ત્યાર પછી સુકર્માનો એક શિષ્ય કોસલનિવાસી
હિરણ્યનાભ તથા પૌષ્યંજિ નામનો એક, તે બંનેએ
સંહિતા ગ્રહણ કરી. તથા તેનો આવન્ત્ય નામનો
એક બીજો શિષ્ય, તેણે પણ તે લીધી. ॥ ૭૬ ॥ ૭૭ ॥

પૌષ્યંજિ અને આવન્ત્ય તથા (હિરણ્યનાભ)ના
પણ પાંચસો શિષ્યો હતા. તેઓએ પણ આ શાખાઓનું
અધ્યયન કર્યું. ઉત્તર દિશાના તે ઔદીચ્ય શિષ્યોને
કાળયોગે પૌર્વાત્ય સામગાઓ પણ કહે છે. ॥૭૮ ॥

પૌષ્યંજિ અને આવન્ત્યના તથા 'ચ' કારથી
હિરણ્યનાભના પણ પાંચસો શિષ્યો હતા. તેઓએ
તેટલી (હજાર) શાખાઓને યથાવત્ ગ્રહણ કરી.
ઉત્તર દિશાના તે ઔદીચ્ય શિષ્યોને કાળયોગે કેટલાક
પૌર્વાત્ય પણ કહે છે, એમ અર્થ છે. કેમ કે
વિષ્ણુપુરાણમાં જ કહેવામાં આવ્યું છે —

‘ઉદીચ્યસામગાઃ શિષ્યાસ્તસ્ય પચ્ચશતં સ્મૃતાઃ ।
 હિરણ્યનાભાત્તાવત્યઃ સંહિતા યૈર્દ્વિજોત્તમૈઃ ।
 ગૃહીતાસ્તેઽપિ ચોચ્યન્તે પળિડતૈઃ પ્રાચ્યસામગાઃ ॥’
 ઇતિ ॥ ૭૮ ॥

પુનરપ્યેતેષાં ત્રયાણાં સુકર્મણઃ શિષ્યાણાં
 શિષ્યાન્તરૈઃ શાખાબાહુલ્યં દર્શયતિ—લૌગાક્ષિરિતિ
 દ્વાભ્યામ્ ।

લૌગાક્ષિર્માંગલિઃ કુલ્યઃ કુસીદઃ કુક્ષિરેવ ચ ।
 પૌષ્ઠંજિશિષ્યા જગૃહુઃ સંહિતાસ્તે શતં શતમ્ ॥
 ॥ ૭૯ ॥ ૭૯ ॥

કૃતો હિરણ્યનાભસ્ય ચતુર્વિંશતિસંહિતાઃ ।
 શિષ્ય ઋચે સ્વશિષ્યેભ્યઃ શેષા આવન્ત્ય આત્મવાન્ ॥
 ॥ ૮૦ ॥

કૃતો નામ હિરણ્યનાભસ્ય શિષ્યઃ સ્વશિષ્યેભ્ય
 ઋચે । શેષા અન્યા અપિ યાઃ પ્રસિદ્ધાઃ શાખાસ્તા
 આવન્ત્યઃ સ્વશિષ્યેભ્ય ઋચે ઇતિ ॥ ૮૦ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં દ્વાદશસ્કન્ધે વેદશાખાપ્રણયનં નામ ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે દ્વાદશસ્કન્ધે શ્રીધરસ્વામિવિરચિતાયાં ભાવાર્થદીપિકાયાં

ટીકાયાં ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

*****

અથ સપ્તમોઽધ્યાયઃ

અથર્વવેદની શાખાઓ અને પુરાણોનાં લક્ષણ

સપ્તમોઽથર્વવિસ્તારઃ પુરાણવ્યસનં તતઃ ।
 પુરાણલક્ષણાદીનિ ફલં ભાગવતશ્રુતેઃ ॥ ૧ ॥

ક્રમપ્રાપ્તમથર્વવેદવિભાગમાહ—અથર્વ-
 વિદિતિ ।

‘તેના સામગાન કરનારા પાંચસો શિષ્યો ઉત્તર
 દિશાના કહેવાય છે. હિરણ્યનાભ પાસેથી જે દ્વિજશ્રેષ્ઠો
 દ્વારા તેટલી જ પાંચસો સંહિતા ગ્રહણ કરવામાં
 આવી હતી, તેઓ પણ પંડિતો દ્વારા પૂર્વ દિશાના
 સામવેદીઓ કહેવાયા.’ ॥ ૭૮ ॥

ફરીથી પણ સુકર્માના આ ત્રણ શિષ્યોના બીજા
 શિષ્યો દ્વારા શાખાઓનું આધિક્ય બે શ્લોકોથી
 દર્શાવે છે — ‘લૌગાક્ષિઃ ઇતિ ।’

લૌગાક્ષિ, માંગલિ, કુલ્ય, કુશીદ અને કુક્ષિ —
 (આ પાંચ) પૌષ્ઠંજિના શિષ્યોએ સો સો સંહિતાઓનું
 અધ્યયન કર્યું. ॥ ૭૯ ॥ ૭૯ ॥

હિરણ્યનાભના કૃત નામના શિષ્યે પોતાના
 શિષ્યોને ચોવીસ સંહિતાઓ ભણાવી હતી. બાકીની
 જે પ્રસિદ્ધ શાખાઓ હતી તેમને આવન્ત્ય ઋષિએ
 પોતાના શિષ્યોને ભણાવી હતી. ॥ ૮૦ ॥

કૃત નામના હિરણ્યનાભના શિષ્યે પોતાના
 શિષ્યોને ભણાવી. ‘શેષાઃ’ બાકીની બીજી પણ જે
 પ્રસિદ્ધ શાખાઓ હતી, તેમને આવન્ત્ય ઋષિએ
 પોતાના શિષ્યોને ભણાવી હતી. ॥ ૮૦ ॥

સાતમા અધ્યાયમાં અથર્વવેદનો વિસ્તાર,
 પુરાણવિભાગ, પુરાણનાં લક્ષણાદિ અને ત્યાર
 પછી શ્રીમદ્ ભાગવતના શ્રવણનું ફળ (કહેવામાં
 આવશે). ॥ ૧ ॥

ક્રમથી પ્રાપ્ત થતા અથર્વવેદના વિભાગને
 વર્ણવે છે — ‘અથર્વવિત્ ઇતિ ।’

સૂત ઉવાચ

અથર્વવિત્ સુમન્તુશ્ચ શિષ્યમધ્યાપયત્ સ્વકામ્ ।
સંહિતાં સોઽપિ પથ્યાય વેદદર્શાય ચોક્તવાન્ ॥ ૧

શિષ્યં કબન્ધનામાનમ્ । સ્વકાં સ્વકીયાં
સંહિતામ્ । સોઽપિ શિષ્યોઽપિ તાં દ્વિધા વિભજ્ય ।
તદુક્તં વૈષ્ણવે—

‘અથર્વવેદં સ મુનિઃ સુમન્તુરમિતદ્યુતિઃ ।
શિષ્યમધ્યાપયામાસ કબન્ધં સોઽપિ ચ દ્વિધા ॥
કૃત્વા તુ વેદદર્શાય તથા પથ્યાય દત્તવાન્ ॥’
ઇતિ ॥ ૧ ॥

તત્ર વેદદર્શઃ સ્વસંહિતાં ચતુર્ધા વિભજ્ય
ચતુરઃ શિષ્યાનધ્યાપયામાસ । પથ્યશ્ચ ત્રિધા
વિભજ્ય ત્રીનિત્યાહ સાર્ધેન—શૌક્લાયનિરિતિ ।

શૌક્લાયનિર્બ્રહ્મબલિર્મોદોષઃ પિપ્પલાયનિઃ ।
વેદદર્શસ્ય શિષ્યાસ્તે પથ્યશિષ્યાનથો શૃણુ ।
કુમુદઃ શુનકો બ્રહ્મન્ જાજલિશ્ચાપ્યથર્વવિત્ ॥ ૨
॥ ૨ ॥

બભ્રુઃ શિષ્યોઽથાંગિરસઃ સૈન્ધવાયન એવ ચ ।
અધીયેતાં સંહિતે દ્વે સાવર્ણ્યાદ્યાસ્તથાપરે ॥ ૩
નક્ષત્રકલ્પઃ શાન્તિશ્ચ કશ્યપાંગિરસાદયઃ ।
એતે આથર્વવનાચાર્યાઃ શૃણુ પૌરાણિકાન્ મુને ॥ ૪

અઙ્ગિરસઃ શુનકસ્ય શિષ્યો બભ્રુઃ
સૈન્ધવાયનશ્ચ । તદુક્તમ્—

સૂતજી બોલ્યા — અથર્વવેદના જ્ઞાતા સુમંતુએ
(પોતાના) શિષ્ય (કબંધ)ને પોતાની સંહિતાનું
અધ્યયન કરાવ્યું. તેણે (કબંધે) પણ પથ્ય અને
વેદદર્શ (નામના શિષ્ય)ને તે કહી. ॥ ૧ ॥

કબંધ નામના શિષ્યને ‘સ્વકામ્’ પોતાની
સંહિતાનું — ‘સઃ અપિ’ તે શિષ્યે (કબંધે) પણ
તેને બે ભાગમાં વિભાજિત કરીને (કહી). તે
વિષ્ણુપુરાણમાં કહેવાયું છે — ‘અમાપ તેજવાળા
તે સુમંતુ મુનિએ શિષ્ય કબંધને અથર્વવેદનું
અધ્યયન કરાવ્યું. તેણે પણ તેના બે ભાગ કરીને
વેદદર્શ તથા પથ્યને આપી.’ ॥ ૧ ॥

તે બંનેમાંના વેદદર્શે પોતાની સંહિતાને ચાર
ભાગમાં વિભાજિત કરીને ચાર શિષ્યોને તેનું અધ્યયન
કરાવ્યું અને પથ્યે ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત કરીને
ત્રણ (શિષ્યો)ને કહી, તે દોઢ શ્લોકથી કહે છે —
‘શૌક્લાયનિઃ ઇતિ ।’

શૌક્લાયનિ, બ્રહ્મબલિ, મોદોષ અને પિપ્પલાયનિ
— એમ તે ચાર વેદદર્શના શિષ્યો હતા. હવે પથ્યના
શિષ્યો(નાં નામ) સાંભળો. હે બ્રાહ્મણ (શૌનક)!
કુમુદ, શુનક અને જાજલિ પણ અથર્વવેદના જ્ઞાતા
(થયા). ॥ ૨ ॥ ૨ ॥

અંગિરા ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા (શુનક)નો
બભ્રુ નામનો શિષ્ય હતો તેમ જ સૈન્ધવાયન નામનો
પણ શિષ્ય હતો. તે બંનેએ બે સંહિતાઓનું અધ્યયન
કર્ચું હતું. સૈન્ધવાયન વગેરેના સાવર્ણ્યાદિ તથા
બીજા નક્ષત્રકલ્પ, શાન્તિ(કલ્પ), કશ્યપ તથા અંગિરસ
વગેરે (શિષ્યો હતા). આ સર્વે અથર્વવેદના આચાર્યો
હતા. હે મુનિ (શૌનક), (હવે) પૌરાણિક આચાર્યોનું
શ્રવણ કરો. ॥ ૩ ॥ ૪ ॥

‘અઙ્ગિરસઃ’ અંગિરા ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા
શૌનકનો શિષ્ય બભ્રુ હતો, તેમ જ સૈન્ધવાયન પણ
હતો. તે કહેવામાં આવ્યું છે — ‘શુનકે તો બે ભાગ

‘શુનકસ્તુ દ્વિધા કૃત્વા દદાવેકાં તુ બભ્રવે ।
દ્વિતીયાં સંહિતાં પ્રાદાત્સૈન્ધવાયનસંજ્ઞિને ॥’
इति ।

सावर्ण्याद्याः सैन्धवायनादीनां शिष्याः ॥ ३ ॥

नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चेति द्वौ ।

तदुक्तम्—

‘नक्षत्रकल्पो वेदानां સંહિતાનાં તથૈવ ચ ।
चतुर्थः स्यादादिङ्गरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः ॥’

इति । नक्षत्रकल्पादीनां कर्तारस्तत्त-
न्नामभिरुच्यन्ते ॥ ४ ॥

वंशीधरी—कल्प शब्दस्य प्रत्येकं सम्बन्धः ।
वेदकल्पः संहिताकल्प आंगिरसकल्प इति ।
नक्षत्रकल्पो नक्षत्रादिपूजाविधिः । वेदकल्पो
वैतानिकब्रह्मत्वादिविधिः । संहिताकल्पः
संहिताविधिः । आंगिरसकल्पोऽभिचारादिविधिः ।
शांतिकल्पोऽश्वगजाद्यष्टदशमहाशान्त्यादिविधिरिति ।

त्रय्यारुणिः कश्यपश्च सावर्णिकृतव्रणः ।

वैशम्पायन हारीतौ षड् वै पौराणिका इमे ॥ ५

॥ ५ ॥

अधीयन्त व्यासशिष्यात् संहितां मत्पितुर्मुखात् ।

एकैकामहमेतेषां शिष्यः सर्वाः समध्यगाम् ॥ ६

मत्पितुर्मुखादिति । प्रथमं व्यासः

षट्संहिताः कૃત્વા મત્પિત્રે રોમહર્ષણાય પ્રાદાત્ ।

तस्य च मुखादेते त्रय्यारुण्यादय एकैकां

સંહિતામધીયન્ત । એતેષાં ષણ્ણાં શિષ્યોઽહં તાઃ

સર્વાઃ સમધીતવાન્ ॥ ૬ ॥

કરીને એક સંહિતા બભ્રુને આપી અને બીજી સંહિતા
સૈંધવાયન નામના (શિષ્યને) આપી.’ સાવર્ણ્ય વગેરે
સૈંધવાયન વગેરેના શિષ્યો હતા. ॥ ૩ ॥

નક્ષત્રકલ્પ અને શાંતિકલ્પ, એમ બે શિષ્યો
હતા. તે (વિષ્ણુપુરાણમાં) કહેવામાં આવ્યું છે –
‘નક્ષત્રકલ્પ વેદોની સંહિતાઓના અધ્યેતા (અધ્યયન
કરનાર) હતા, આંગિરસ નામના શિષ્ય ચોથા હતા
અને શાંતિકલ્પ પાંચમા શિષ્ય હતા.’ નક્ષત્રકલ્પ
વગેરેના કર્તાઓ તે તે નામોથી ઓળખાય છે. ॥ ૪ ॥

કલ્પ શબ્દનો પ્રત્યેકની સાથે સંબંધ છે. વેદકલ્પ,
સંહિતાકલ્પ, આંગિરસકલ્પ, એમ (કલ્પ શબ્દ જોડાયો
છે). નક્ષત્રકલ્પ નક્ષત્રાદિ પૂજાવિધિ વિષયક છે.
વેદકલ્પ વૈતાનિક બ્રહ્મત્વાદિ વિધિ વર્ણવે છે.
સંહિતાકલ્પ સંહિતાવિધિનો છે. આંગિરસકલ્પ
અભિચારાદિવિધિનું નિરૂપણ કરે છે. શાંતિકલ્પ
અશ્વ, હાથી વગેરે અઢાર મહાશાંતિ વગેરે વિધિ
વિષેનો છે.

ત્રય્યારુણિ, કશ્યપ, સાવર્ણિ, અકૃતવ્રણ, વૈશંપાયન
અને હારીત – એમ આ છ પૌરાણિક આચાર્યો
(પ્રસિદ્ધ) છે. ॥ ૫ ॥ ૫ ॥

વેદવ્યાસજીના શિષ્ય એવા મારા પિતા
(રોમહર્ષણ)ના મુખથી તે ત્રય્યારુણિ વગેરે છયે
પુરાણાચાર્યોએ એક એક સંહિતાનું અધ્યયન કર્યું
હતું. આ છ (આચાર્યો)નો શિષ્ય થઈ હું બધી
સંહિતાઓ સારી રીતે ભણ્યો. ॥ ૬ ॥

‘મત્પિતુર્મુખાત્ इति ।’ પ્રથમ વેદવ્યાસજીએ
(પુરાણોની) છ સંહિતા કરીને મારા પિતા રોમહર્ષણજીને
ભણાવી. તેમના (મારા પિતાના) મુખથી ત્રય્યારુણિ
વગેરે આ છ આચાર્યોએ એક એક સંહિતાનું
અધ્યયન કર્યું. આ છ આચાર્યોનો શિષ્ય થઈ હું તે
સર્વ સંહિતાઓ સારી રીતે ભણ્યો. ॥ ૬ ॥

કશ્યપોઽહં ચ સાવર્ણીં રામશિષ્યોઽકૃતવ્રણઃ ।
અધીમહિ વ્યાસશિષ્યાચ્ચતસ્રો મૂલસંહિતાઃ ॥ ૭

રામશિષ્યોઽકૃતવ્રણઃ । એવં ચત્વારો વયમ્ ।
મૂલસંહિતા ઇત્યનેન તતઃ સંહિતાબાહુલ્યં
સૂચિતમ્ ॥ ૭ ॥

શુકપરીક્ષિત્સંવાદે નિરૂપિતમપિ પુરાણલક્ષણં
તદ્વેદકથનાય દર્શયતિ—પુરાણેતિ ।

પુરાણલક્ષણં બ્રહ્મન્ બ્રહ્મર્ષિભિર્નિરૂપિતમ્ ।
શ્રૃણુષ્વ બુદ્ધિમાશ્રિત્ય વેદશાસ્ત્રાનુસારતઃ ॥ ૮
॥ ૮ ॥

સર્ગોઽસ્યાથ વિસર્ગશ્ચ વૃત્તી રક્ષાન્તરાણિ ચ ।
વંશો વંશ્યાનુચરિતં સંસ્થા હેતુરપાશ્રયઃ ॥ ૯
દશાભિર્લક્ષણૈર્યુક્તં પુરાણં તદ્વિદો વિદુઃ ।
કેચિત્ પંચવિધં બ્રહ્મન્ મહદલ્પવ્યવસ્થયા ॥ ૧૦

અસ્ય વિશ્વસ્ય—
‘અત્ર સર્ગો વિસર્ગશ્ચ સ્થાનં પોષણમૂતયઃ ।
મન્વન્તરેશાનુકથા નિરોધો મુક્તિરાશ્રયઃ ॥’
ઇત્યત્રોક્તે સ્થાનપોષણે વૃત્તિરક્ષાશબ્દાભ્યા—
મુચ્યેતે । અન્તરાણિ મન્વન્તરાણિ વંશો
વંશ્યાનુચરિતમિતીશાનુકથાઃ । સંસ્થા નિરોધઃ ।
અનેનૈવાત્યન્તિકલયરૂપા મુક્તિરપ્યુક્તા ।

કશ્યપ, હું (ઉગ્રશ્રવા), સાવર્ણિ અને પરશુરામના
શિષ્ય અકૃતવ્રણ (— એમ અમે ચાર) વેદવ્યાસજીના
શિષ્ય (એવા મારા પિતા) પાસેથી ચાર મૂળ સંહિતા
ભણ્યા હતા. ॥ ૭ ॥

‘રામશિષ્યઃ’ પરશુરામના શિષ્ય અકૃતવ્રણ —
એમ અમે ચાર — ‘મૂલસંહિતાઃ’ આ શબ્દ દ્વારા
પાછળથી અનેક સંહિતાઓ થઈ હતી, એમ સૂચિત
થાય છે. ॥ ૭ ॥

શુકદેવજી અને પરીક્ષિતના સંવાદમાં (શ્રીમદ્
ભા.૨/૧૦/૧-૭માં) પુરાણનાં લક્ષણ વર્ણવવામાં આવ્યા
છે પણ તેનાથી ભિન્નતા જણાવવા માટે પુરાણનાં
લક્ષણ દર્શાવે છે — ‘પુરાણ ઇતિ ।’

હે બ્રહ્મન્ (શૌનકજી), બ્રહ્મર્ષિઓ દ્વારા વેદ
તથા શાસ્ત્રો અનુસાર વર્ણવાયેલા પુરાણના લક્ષણનું
તમે બુદ્ધિનો આશ્રય કરીને શ્રવણ કરો. ॥ ૮ ॥ ૮ ॥

આ વિશ્વનો સર્ગ, વિસર્ગ, વૃત્તિ (સ્થાન), રક્ષા
(પોષણ), અંતર (મન્વંતર), વંશ, વંશ્યાનુચરિત્ર
(ઈશાનુકથા), સંસ્થા (નિરોધ અથવા આત્યંતિક લયરૂપ
મુક્તિ), હેતુ (ઊત્તિઓ) તથા અપાશ્રય — ॥ ૮ ॥
એમ દસ લક્ષણોથી યુક્ત હોય તેને તેના (પુરાણના)
જાણનારાઓ પુરાણ કહે છે. હે બ્રહ્મન્ (શૌનકજી),
મહાપુરાણ અને અલ્પપુરાણની વ્યવસ્થાથી કેટલાક
વિદ્વાનો પાંચ પ્રકારનાં લક્ષણ (હોય તેને ઉપપુરાણ
કહે છે). ॥ ૧૦ ॥

‘અસ્ય’ આ વિશ્વની (ઉત્પત્તિ)—

‘અહીં ભાગવત પુરાણમાં સર્ગ, વિસર્ગ, સ્થાન,
પોષણ, ઊત્તિ, મન્વન્તર, ઈશાનુકથા, નિરોધ, મુક્તિ
અને આશ્રય — (એમ દસ વિષયોનું વર્ણન છે.)’
(શ્રીમદ્ ભા.૨/૧૦/૧) આ શ્લોકમાં કહેવામાં આવેલાં
સ્થાન અને પોષણને વૃત્તિ અને રક્ષા શબ્દથી કહે છે.
‘અન્તરાણિ’ મન્વન્તરો, વંશ, ‘વંશ્યાનુચરિતમ્’ ને
ઈશાનુકથા કહે છે. ‘સંસ્થા’ નિરોધ, આ દ્વારા જ
આત્યંતિક પ્રલયરૂપ મુક્તિ પણ કહેવામાં આવી છે.

हेतुशब्देन जीवाश्रयवासनाशब्दवाच्या ऊतयो
गृहीताः ॥ ९ ॥

दशभिरेतैर्लक्षणैरर्थैर्युक्तं महापुराणं विदुः ।

केचित्पञ्चविधम्—

‘सर्गश्च प्रतिर्सर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥’

इति । महत्पुराणमल्पं चेति व्यवस्थया
यत्र दशापि लक्षणानि पृथक् पृथङ्निरूप्यन्ते
तन्महापुराणम् । यत्र त्वन्येषां पंचस्वेवान्तर्भावस्य
विवक्षा तदल्पमिति व्यवस्थयेत्यर्थः ॥ १० ॥

सर्गादिलक्षणानि व्याचष्टे—अव्याकृते-
त्यादिना ।

अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः ।

भूतमात्रेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते ॥ ११

अव्याकृतस्य प्रधानस्य गुणानां
क्षोभाद्यो महांस्तस्माद्यस्त्रिवृदहंकारस्तस्माद्भूत-
मात्राणां सूक्ष्माणामिन्द्रियाणां च तदर्थानां च
स्थूलानां देवतानां च संभवः सर्गः
कारणसृष्टिसर्ग इत्यर्थः । उच्यत इति
यथाऽपेक्षमुत्तरत्राप्यनुषङ्गः ॥ ११ ॥

विसर्गं व्याचष्टे—

पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः ।

विसर्गोऽयं समाहारो बीजाद् बीजं चराचरम् ॥ १२

‘हेतु’ शબ્દથી જીવોના આશ્રયરૂપ વાસના શબ્દથી
કહેવાતી ઊતિઓ ગ્રહણ કરવામાં આવી છે. ॥૮॥ આ
દસ ‘લક્ષણૈઃ’ વિષયોથી યુક્ત હોય તેને મહાપુરાણ કહે
છે. કેટલાક પાંચ પ્રકારના વિષયો કહે છે — ‘સર્ગ,
પ્રતિસર્ગ, વંશ, મન્વન્તરો અને વંશાનુચરિત્ર —
એમ પુરાણનાં પાંચ લક્ષણો છે.’ મહાપુરાણ અને અલ્પ-
પુરાણની વ્યવસ્થાથી જેમાં દસે દસ લક્ષણો જુદાં જુદાં
વર્ણવાયાં હોય તે મહાપુરાણ છે, પરંતુ જેમાં બીજાં
લક્ષણોને પાંચ લક્ષણોની અંતર્ગત કહેવાની ઇચ્છા
હોય તે અલ્પ અથવા ઉપપુરાણ છે, એવી વ્યવસ્થાથી
(પુરાણલક્ષણ સમજવું જોઈએ), એમ અર્થ છે. ॥૧૦॥

સર્ગ વગેરે લક્ષણોનું વિવરણ કરે છે —
‘અવ્યાકૃત ઇતિ ।’ વગેરેથી.

પ્રકૃતિના ગુણો વિકાર પામવાથી ઉત્પન્ન થયેલા
મહત્ત્વથી ત્રણ પ્રકારનો અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે.
તે અહંકારથી શબ્દાદિ તન્માત્રાઓ, ઈન્દ્રિયો, ઈન્દ્રિયોના
દેવો તથા પંચમહાભૂતો ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સર્ગ
કહેવાય છે. ॥ ૧૧ ॥

‘અવ્યાકૃતસ્ય’ પ્રકૃતિના ગુણોના ક્ષોભથી જે
મહત્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમાંથી ત્રણ પ્રકારનો
અહંકાર ઉત્પન્ન થાય છે. તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી
તન્માત્રાઓ (ભૂતસૂક્ષ્મ) ઈન્દ્રિયો તથા ‘તત્-
અર્થાનામ્’ પંચમહાભૂતો તથા ઈન્દ્રિયોના દેવોનો
‘સંભવઃ’ સર્ગ, કારણસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, એમ અર્થ
છે. ‘ઉચ્યતે’ આ શબ્દ અપેક્ષા અનુસાર પછી પણ
જોડાય છે. ॥ ૧૧ ॥

વિસર્ગની વ્યાખ્યા કરે છે —

પરમેશ્વર દ્વારા અનુગ્રહ કરવામાં આવેલાં
મહત્ત્વાદિનાં કાર્યરૂપ, પૂર્વ કર્મોની વાસનામય
અને એક બીજાંમાંથી બીજું બીજ ઉત્પન્ન થાય તેમ
પ્રવાહરૂપે થયેલા આ સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીસમુદાયને
વિસર્ગ કહે છે. ॥ ૧૨ ॥

પુરુષેણેશ્વરેણાનુગૃહીતાનામેતેષાં મહદાદીનામ્ ।
પૂર્વકર્મવાસનાપ્રધાનોઽયં સમાહારઃ કાર્યભૂત-
શ્ચરાચરપ્રાણિરૂપો બીજાદ્વીજમિવ પ્રવાહાપન્નો
વિસર્ગ ઉચ્યત્ત્વ ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૨ ॥

વૃત્તિર્ભૂતાનિ ભૂતાનાં ચરાણામચરાણિ ચ ।
કૃતા સ્વેન નૃણાં તત્ર કામાચ્ચોદનયાપિ વા ॥ ૧૩ ॥

ચરાણાં ભૂતાનાં સામાન્યતોઽચરાણિ
ચકારાચ્ચરાણિ ચ વૃત્તિઃ । તત્ર નૃણા સ્વેન
સ્વભાવેન કામાચ્ચોદનયાપિ વા યા નિયતા
વૃત્તિર્જીવિકા કૃતા સા વૃત્તિરુચ્યત્ત્વ ઇત્યર્થઃ
॥ ૧૩ ॥

રક્ષાચ્યુતાવતારેહા વિશ્વસ્યાનુ યુગે યુગે ।
તિર્યક્મર્ત્યર્ષિદેવેષુ હન્યન્તે ચૈસ્ત્રયીદ્વિષઃ ॥ ૧૪ ॥

તિર્યક્મર્ત્યર્ષિદેવેષુ યેઽચ્યુતાવતારાસ્તેષામીહા
લીલા સા વિશ્વસ્ય રક્ષોચ્યત્ત્વ ઇત્યર્થઃ ।
યૈરવતારૈરિતિ સમાસાન્નિષ્કૃષ્ય કથંચિત્સંબન્ધઃ ।
ત્રયીદ્વિષો દૈત્યાઃ ॥ ૧૪ ॥

ષડ્વિધં મન્વન્તરમુચ્યતે ।
મન્વન્તરં મનુર્દેવા મનુપુત્રાઃ સુરેશ્વરાઃ ।
ઋષયોઽશાવતારશ્ચ હરેઃ ષડ્વિધમુચ્યતે ॥ ૧૫ ॥

પરમેશ્વર દ્વારા અનુગૃહીત થયેલાં આ
મહત્ત્વાદિનાં - પૂર્વ કર્મોની વાસનાપ્રધાન આ
કાર્યરૂપ, સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીરૂપ સમુદાય, બીજમાંથી
બીજ ઉત્પન્ન થાય તેમ, પ્રવાહમાં પડેલા પ્રાણીસમુદાયને
વિસર્ગ કહે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૨ ॥

જંગમ પ્રાણીઓની આજીવિકા સ્થાવર (ધાન્ય,
ફળ વગેરે) જીવો છે અને (જંગમ પ્રાણીઓ પણ
છે). તેમાં (સર્વ પ્રાણીઓમાં) મનુષ્યોની સ્વાભાવિક
ઈચ્છાથી કે શાસ્ત્રની પ્રેરણાથી પણ નક્કી (નિયત)
કરવામાં આવેલી આજીવિકા એટલે વૃત્તિ. ॥ ૧૩ ॥

જંગમ પ્રાણીઓની આજીવિકા સામાન્ય રીતે
સ્થાવર (ધાન્ય, ફળ વગેરે) જીવો છે તથા ચકારથી
જંગમ પ્રાણીઓ પણ આજીવિકા છે. તે સર્વ પ્રાણીઓમાં
મનુષ્યોની 'સ્વેન' સ્વાભાવિક ઈચ્છાથી કે શાસ્ત્રની
પ્રેરણાથી પણ જે નિયત કરવામાં આવેલી આજીવિકા
છે, તે વૃત્તિ કહેવાય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૩ ॥

યુગે યુગે પશુ-પક્ષી, મનુષ્યો, ઋષિઓ તથા
દેવોમાં થતી અચ્યુત ભગવાનના અવતારોની લીલા
અને જે અવતારોથી વેદના શત્રુ (દૈત્યો)નો નાશ
કરવામાં આવે છે, તે વિશ્વની રક્ષા કહેવાય છે. ॥ ૧૪ ॥

પશુ-પક્ષી, મનુષ્યો, ઋષિ, દેવોમાં જે અચ્યુત
ભગવાનના અવતારો છે, તેમની 'ઈહા' લીલા, તે
વિશ્વની રક્ષા કહેવાય છે, એમ અર્થ છે. 'ચૈઃ
અવતારૈઃ ઇતિ' આ પદને ('તિર્યક્' વગેરે)
સમાસની બહાર કોઈ રીતે ખેંચીને, બીજા જે
અવતારો થયા, તેમની સાથે પણ સંબંધ જોડવો.
'ત્રયીદ્વિષઃ' ત્રણ વેદોનો દ્વેષ કરનારા શત્રુ એવા
દૈત્યો ॥ ૧૪ ॥

છ વિશેષતાવાળા મન્વન્તરને વર્ણવે છે.

મનુ, દેવતા, મનુપુત્ર, ઇન્દ્ર, સપ્તર્ષિઓ અને
શ્રીહરિનો અંશાવતાર - એમ છ વિશેષતા હોય
તેને મન્વન્તર કહેવાય છે. ॥ ૧૫ ॥

ષડ્વિધત્વમેવાહ—મનુરિતિ । મન્વાદયઃ
ષડેતે વર્ગાઃ સ્વસ્વાધિકારેણ યદા પ્રવર્તન્તે
તન્મન્વન્તરમિત્યર્થઃ ॥ ૧૫ ॥

વંશમાહ—રાજામિતિ ।

રાજાં બ્રહ્મપ્રસૂતાનાં વંશસ્ત્રૈકાલિકોઽન્વયઃ ।
વંશાનુચરિતં તેષાં વૃત્તં વંશધરાશ્ચ યે ॥ ૧૬

બ્રહ્મણઃ સકાશાત્પ્રસૂતિર્યેષાં શુદ્ધાનામિત્યર્થઃ ।
તેષામન્વયો વંશઃ । તેષાં વૃત્તમ્ । યે ચ તદ્વંશધરા-
સ્તેષાં ચ વૃત્તં વંશાનુચરિતમુચ્યતે ॥ ૧૬ ॥

નૈમિત્તિકઃ પ્રાકૃતિકો નિત્ય આત્યન્તિકો લયઃ ।
સંસ્થેતિ કવિભિઃ પ્રોક્તા ચતુર્ધાસ્ય સ્વભાવતઃ ॥
॥ ૧૭ ॥

અસ્ય વિશ્વસ્ય । સ્વભાવતો માયાતો
નિષ્પન્નસ્ય । યદ્વા, માયાતો યશ્ચતુર્વિધો લય
ઇતિ ॥ ૧૭ ॥

हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्मकारकः ।
यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे ॥ १८

અસ્ય જગતઃ સર્ગાદેર્હેતુર્નિમિત્તં જીવઃ
સોઽત્ર હેતુરુચ્યત ઇત્યર્થઃ । તસ્ય નિમિત્તતામાહ—
અવિદ્યાયા કર્મકારકઃ કર્મકર્તા । જીવાદૃષ્ટ-
પ્રયુક્તત્વાદ્વિશ્વસર્ગાદેઃ સ તુ તત્ર હેતુરિત્યર્થઃ ।

છ વિશેષતાઓને જ વર્ણવે છે — ‘મનુઃ
ઇતિ ।’ મનુ વગેરે આ છના સમૂહો પોતપોતાના
અધિકાર પ્રમાણે જ્યારે પ્રવૃત્ત થાય છે, ત્યારે તેને
મન્વન્તર કહે છે. ॥ ૧૫ ॥

વંશને વર્ણવે છે — ‘રાજામ્ ઇતિ ।’

બ્રહ્માજીથી જન્મેલા (શુદ્ધ) રાજાઓની
(થયેલી, થતી અને થનારી) ત્રણેય કાળની
સંતાન-પરંપરા તે વંશ અને તે વંશને ધારણ
કરતા રાજાઓનું જે ચરિત્ર છે, તે વંશાનુચરિત્ર
કહેવાય છે. ॥ ૧૬ ॥

બ્રહ્માજીથી જન્મેલા જે શુદ્ધ રાજાઓનો —
એમ અર્થ છે, તેમના ‘અન્વયઃ’ વંશ — તે શુદ્ધ
રાજાઓનું ચરિત્ર તથા જેઓ તે વંશને ધારણ
કરનારા છે, તેમના ચરિત્રને વંશાનુચરિત્ર કહે છે.
॥ ૧૬ ॥

આ વિશ્વના માયાથી થતા નૈમિત્તિક, પ્રાકૃતિક,
નિત્ય અને આત્યંતિક — એમ ચાર પ્રકારના લયને
વિદ્વાનો દ્વારા સંસ્થા કહેવામાં આવે છે. ॥ ૧૭ ॥

‘અસ્ય’ આ વિશ્વના ‘સ્વભાવતઃ’ માયાથી
થતા અથવા માયાથી જે ચાર પ્રકારનો લય થાય
છે. ॥ ૧૭ ॥

અવિદ્યાને લીધે કર્મ કરતો હોવાથી જીવ જ
આ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનો હેતુ છે, જે જીવને
કેટલાક અનુશયી કહે છે અને વળી બીજા કેટલાક
અવ્યાકૃત કહે છે. ॥ ૧૮ ॥

આ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેના ‘હેતુઃ’ કારણરૂપ
જીવ છે તેને અહીં હેતુ કહેવામાં આવે છે, એમ
અર્થ છે. તેનું (જીવનું) કારણ કહે છે — અવિદ્યાથી
‘કર્મકારકઃ’ કર્મ કરનારો છે. જીવ અદૃષ્ટથી
પ્રયુક્ત થતો હોવાથી વિશ્વની ઉત્પત્તિ વગેરેમાં તો
તે જીવ જ કારણરૂપ છે, એમ અર્થ છે.

નન્વનુશયી નિમિત્તમિતિ કેચિત્,
અવ્યાકૃતમિત્યપે, તત્રાહ—**યમિતિ** । ચૈતન્ય-
પ્રાધાન્યેનાનુશયિનમુપાધિપ્રાધાન્યવિવક્ષયાઽ-
વ્યાકૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥

અપાશ્રયમાહ—**વ્યતિરેકેતિ** ।

વ્યતિરેકાન્વયો યસ્ય જાગ્રત્ત્વજનસુષુપ્તિષુ ।
માયામયેષુ તદ્ બ્રહ્મ જીવવૃત્તિષ્વપાશ્રયઃ ॥ ૧૯

જાગ્રદાદિષ્વવસ્થાસુ જીવતયા વર્તન્ત ઇતિ
જીવવૃત્તયો વિશ્વતૈજસપ્રાજ્ઞાસ્તેષુ માયામયેષુ
સાક્ષિતયાન્વયઃ સમાધ્યાદૌ ચ વ્યતિરેકો યસ્ય
તદ્બ્રહ્મ સંસારપ્રતીતિબાધયોરધિષ્ઠાનાવધિ-
ભૂતમપાશ્રય ઉચ્યત ઇત્યર્થઃ ॥ ૧૯ ॥

एतदेव सदृष्टान्तं प्रपञ्चयति—

પદાર્થેષુ યથા દ્રવ્યં સન્માત્રં રૂપનામસુ ।
બીજાદિપંચતાન્તાસુ હ્યવસ્થાસુ યુતાયુતમ્ ॥ ૨૦

પદાર્થેષુ ઘટાદિષુ દ્રવ્યં મૃદાદિ યથા
યુતમન્વિતમયુતં ચ બહિરપ્યવસ્થાનાત્ । રૂપનામસુ
ચ સન્માત્રં સત્તામાત્રં યથા । એવં બીજં

શંકા કરવામાં આવી છે કે કેટલાક નિમિત્તરૂપ
જીવને અનુશયી કહે છે અને બીજા કેટલાક અવ્યાકૃત
કહે છે, તે માટે ઉત્તર આપે છે — ‘**યમ્ ઇતિ** ।’
ચૈતન્યના પ્રાધાન્યથી જીવ અનુશયી (પ્રકૃતિમાં શયન
કરનાર) છે અને ઉપાધિના પ્રાધાન્યથી જીવ અવ્યાકૃત
(પ્રકૃતિરૂપ) છે. ॥ ૧૮ ॥

અપાશ્રયને વર્ણવે છે — ‘**વ્યતિરેક ઇતિ** ।’

જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ — એ ત્રણ
અવસ્થાઓમાં જીવપણે વર્તતા માયામય વિશ્વ, તૈજસ
અને પ્રાજ્ઞ વિષે સાક્ષીપણાથી જેનો અન્વય છે અને
સમાધિ વગેરેમાં જેનો વ્યતિરેક છે, તેવું જે બ્રહ્મ છે,
તે અપાશ્રય કહેવાય છે. ॥ ૧૯ ॥

જાગ્રત વગેરે અવસ્થાઓમાં જીવપણે વર્તે છે,
તે જીવવૃત્તિઓ વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ છે. તે
માયામય અવસ્થાઓમાં સાક્ષીપણાથી જેનો અન્વય
છે અને સમાધિ વગેરેમાં જેનો વ્યતિરેક છે તે બ્રહ્મને
સંસારની પ્રતીતિ અને બાધના અધિષ્ઠાનની અવધિરૂપ
અપાશ્રય કહેવામાં આવે છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૯ ॥

આ (અન્યવ-વ્યતિરેક)ને જ દૃષ્ટાંતસહિત
સમજાવે છે —

જેમ ઘડા વગેરે પદાર્થોમાં માટી વગેરે દ્રવ્ય
સંબંધવાળું છે અને ઘડાની બહાર પણ માટી વગેરે
દ્રવ્ય રહેલું હોવાથી સંબંધવાળું નથી. જેમ રૂપ અને
નામવાળા પદાર્થોમાં (કારણરૂપ દ્રવ્ય) સત્તારૂપે હોય
છે, તેમ ગર્ભાધાનથી માંડી મરણ સુધીની દેહની
અવસ્થાઓમાં જેનો (સાક્ષીરૂપે તથા અધિષ્ઠાનરૂપે)
સંબંધ છે તથા જે તેમનાથી સર્વથા પૃથક્ હોઈ
સંબંધ નથી, તે બ્રહ્મ અપાશ્રય છે. ॥ ૨૦ ॥

ઘડા વગેરે પદાર્થોમાં જે માટી વગેરે દ્રવ્ય
‘**યુતમ્**’ સંબંધવાળું છે અને બહાર પણ માટી વગેરે
દ્રવ્ય રહેલું હોવાથી સંબંધવાળું નથી. રૂપ અને
નામવાળા પદાર્થોમાં પણ (કારણરૂપ દ્રવ્ય) ‘**સન્માત્રમ્**’

ગર્ભાધાનમાદિર્યાસાં પञ્ચતાઽન્તો યાસાં તાસુ
દેહાવસ્થાસુ નવસ્વપ્યધિષ્ઠાનત્વેન સાક્ષિત્વેન
ચ યુતમયુતં ચ યત્તદપાશ્રય ઇતિ ॥ ૨૦ ॥

एवं दशापि लक्षणानि व्याख्याय—
'दशमस्य विशुद्ध्यर्थं नवानामिह लक्षणम् ।
वर्णयन्ति महात्मानः ॥' इति । यदुक्तं तदाह—
विरमेतेति ।

विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयम् ।
योगेन वा तदाऽऽत्मानं वेदेहाया निवर्तते ॥ २१

यदा सर्गादीनां मायामयत्वानुसंधानेन
वामदेवादेरिव स्वयमेव चित्तं विरमेत ।
इहैवानुष्ठितेन योगेन वा देवहृत्यादिवत् । तदा
विक्षेपाभावादात्मानं वेद । तदा चाविद्या-
निवृत्तेरीहायाः संसाररूपाया निवर्तत इत्यर्थः
॥ २१ ॥

पुराणविभागप्रस्तावेन तल्लक्षणादिप्रा-
सङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—

एवंलक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः ।
मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च ॥ २२

જેમ સત્તારૂપે છે, એમ 'બીજમ્' ગર્ભાધાનાદિ જે
અવસ્થાઓનો આદિ છે અને 'પણ્ચતા' મૃત્યુ જે
અવસ્થાઓનો અંત છે ત્યાં સુધીની દેહની 'અવસ્થાસુ'
(ગર્ભાધાન, ગર્ભાવસ્થા, જન્મ, બાલ્ય, કૈશોર, યૌવન,
પૌઢ, વૃદ્ધ અને મૃત્યુ — એમ) નવ અવસ્થાઓમાં
અધિષ્ઠાનરૂપે અને સાક્ષીરૂપે જેમનો અન્વય છે અને
તે અવસ્થાઓથી જે સર્વથા અલગ હોઈ જેમનો
સંબંધ નથી, તે અપાશ્રય છે. ॥ ૨૦ ॥

આમ, દસેય લક્ષણોની વ્યાખ્યા કરીને ('શ્રીમદ્
ભાગવતની દશવિધ લીલાઓમાં) દશમી આશ્રયલીલાના
તત્ત્વજ્ઞાન માટે નવ લીલાઓનાં લક્ષણોને (શ્રુતિથી
અને તાત્પર્યવૃત્તિથી સરળતાપૂર્વક) મહાત્મા પુરુષો
વર્ણવે છે.' (શ્રીમદ્ ભા.૨/૧૦/૨)માં જે કહેવામાં
આવ્યું છે, તે કહે છે — 'વિરમેત ઇતિ ।'

જ્યારે (જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ — એ) ત્રણે
વૃત્તિઓ તજીને ચિત્ત પોતાની જાતે વિરામ પામે છે
અથવા યોગાનુષ્ઠાનથી વિરામ પામે છે ત્યારે મનુષ્ય
આત્માને જાણે છે અને સંસારરૂપ કર્મપ્રવૃત્તિથી
નિવૃત્ત થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

જ્યારે વામદેવ વગેરેની જેમ સર્ગ વગેરેની
માયાપરાયણતાના અનુસંધાનથી ચિત્ત પોતાની જાતે
વિરામ પામે છે, અહીં જ અનુષ્ઠાન કરેલા યોગથી
દેવહૃતિ વગેરેની જેમ ચિત્ત વિરમિત થાય છે ત્યારે
વિક્ષેપના અભાવથી આત્માને જાણે છે અને ત્યારે
અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થવાથી સંસારરૂપ કર્મપ્રવૃત્તિથી
નિવૃત્તિ થાય છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૨૧ ॥

પુરાણવિભાગની રજૂઆત દ્વારા તેનાં લક્ષણો
વગેરે પ્રસંગોપાત્ત કહીને આરંભ કરેલા વિષયની
વાત કરે છે —

પૂર્વકાળના પુરાતત્ત્વવેત્તા મુનિઓ કહે છે કે
આ પ્રકારનાં લક્ષણોથી જાણવા યોગ્ય મહાપુરાણો
તથા ઉપપુરાણો અઢાર છે. ॥ ૨૨ ॥

एवंविधैर्लक्षणैर्लक्ष्याणि ॥ २२ ॥

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं लैंगं सगारुडम् ।

नारदीयं भागवतमाग्नेयं स्कान्दसंज्ञितम् ॥ २३ ॥

भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डેयं सवामनम् ।

वाराहं मात्स्यं कौर्मं च ब्रह्माण्डाख्यमिति त्रिषट् ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २૩ ॥ ત્રિષટ્ષ્ટાદશ ॥ ૨૪ ॥

उपसंहरति—ब्रह्मन्निति ।

ब्रह्मन्नित्दं समाख्यातं शाखाप्रणयनं मुनेः ।

शिष्यशिष्यप्रशिष्याणां ब्रह्મतेજોવિવર્ધનમ્ ॥ ૨૫ ॥

मुनेर्व्यासस्य शिष्यादीनां च । ब्रह्मतेजो

ब्रह्मवर्चसं तद्विवर्धनम् । श्रोतृणामिति शेषः

॥ ૨૫ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वादशस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां

टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

*****

अथाष्टमोऽध्यायः

માર્કણ્ડેયઋષિની તપશ્ચર્યા અને વરદાનપ્રાપ્તિ

अष्टमे तु तपश्चर्या मार्कण्डेयस्य मोहकैः ।

कामादिभिरसंमोहो नरनारायणस्तुतिः ॥ १ ॥

पुराणविभागप्रसङ्गेन पुराणकर्तुर्માર્કણ્ડેયસ્ય

ચરિતપ્રશ્નમાહ—સૂતેતિ ।

આ પ્રકારનાં લક્ષણોથી જાણવા યોગ્ય ॥ ૨૨ ॥

બ્રહ્મપુરાણ, પદ્મપુરાણ, વિષ્ણુપુરાણ, શિવપુરાણ, લિંગપુરાણ, ગરુડપુરાણ, નારદપુરાણ, ભાગવતપુરાણ, અગ્નિપુરાણ, સ્કંદપુરાણ ॥ ૨૩ ॥ ભવિષ્યપુરાણ, બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ, માર્કણ્ડેય પુરાણ, વામનપુરાણ, વરાહપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, કૂર્મપુરાણ અને બ્રહ્માંડ-પુરાણ નામના અઠાર પુરાણ છે. ॥ ૨૪ ॥

॥ ૨૩ ॥ ‘ત્રિષટ્’ અઠાર ॥ ૨૪ ॥

ઉપસંહાર કરે છે — ‘બ્રહ્મન્ ઇતિ ।’

હે ભૂદેવ (શૌનક)! વ્યાસમુનિ, તેમના શિષ્યો, તેમના શિષ્યોના શિષ્યો તથા પ્રશિષ્યોનો રચાયેલો વેદશાખાઓનો વિસ્તાર મેં તમને વર્ણવ્યો. તેનું શ્રવણ, શ્રવણ કરનારાઓનું બ્રહ્મતેજ વધારનારું છે.

॥ ૨૫ ॥

વ્યાસમુનિના શિષ્યો વગેરેનો (રચાયેલો વેદશાખાઓનો વિસ્તાર) ‘બ્રહ્મતેજઃ’ બ્રહ્મવર્ચસ, તેને વધારનારો છે — ‘શ્રવણ કરનારાઓનું’, એટલું શેષ છે. ॥ ૨૫ ॥

આઠમા અધ્યાયમાં માર્કણ્ડેય ઋષિની તપશ્ચર્યા, મોહક કામાદિ દ્વારા તેમનું મોહિત ન થવું તે અને તેમણે કરેલી શ્રીનારાયણની સ્તુતિ (વર્ણવવામાં આવી) છે. ॥ ૧ ॥

પુરાણવિભાગના પ્રસંગમાં પુરાણકર્તા માર્કણ્ડેયઋષિના ચરિત્ર વિષેનો પ્રશ્ન જણાવે છે— ‘સૂત ઇતિ ।’

શૌનક ઉવાચ

સૂત જીવ ચિરં સાધો વદ નો વદતાં વર ।
તમસ્યપારે ભ્રમતાં નૃણાં ત્વં પારદર્શનઃ ॥ ૧

ત્વમેવ વક્તું યોગ્ય ઇત્યાહ—તમસિ
સંસારે ભ્રમતાં પારદર્શનસ્તન્નિવર્તકઃ ॥ ૧ ॥

વક્તવ્યમાહ—આહુરિતિ ।

આહુશ્ચિરાયુષમૃષિં મૃકણ્ડતનયં જનાઃ ।
યઃ કલ્પાન્તે ઉર્વરિતો યેન ગ્રસ્તમિદં જગત્ ॥ ૨

ઉર્વરિતોઽવશિષ્ટઃ । યેન કલ્પાન્તેન ।

એતત્કથં ઘટત ઇત્યેકઃ પ્રશ્નઃ ॥ ૨ ॥

પ્રલયાભાવાદપ્યેતન્ન ઘટત ઇત્યાહ—

સ વા ઇતિ ।

સ વા અસ્મત્કુલોત્પન્નઃ કલ્પેઽસ્મિન્ ભાર્ગવર્ષભઃ ।
નૈવાધુનાપિ ભૂતાનાં સમ્પ્લવઃ કોઽપિ જાયતે ॥ ૩

યતો ભાર્ગવર્ષભઃ । કોઽપિ પ્રાકૃતિકો
નૈમિત્તિકો વા ॥ ૩ ॥

અન્યદપ્યઘટિતમેવેત્યાહ—એક એવેતિ ।

એક એવાર્ણવે ભ્રામ્યન્ દદર્શ પુરુષં કિલ ।
વટપત્રપુટે તોકં શયાનં ત્વેકમદ્ભુતમ્ ॥ ૪

તોકં બાલકમ્ ॥ ૪ ॥

શૌનકઋષિ બોલ્યા — હે સૂતજી, આપ ચિરંજીવી થાઓ! હે વક્તાઓમાં શ્રેષ્ઠ! હે સાધુપુરુષ! અપાર અંધકારરૂપ સંસારમાં ભટકતા મનુષ્યોને આપ સંસારમાંથી છોડાવનારા છો! (માટે આપ અમારા પ્રશ્નનો) ઉત્તર આપો. ॥ ૧ ॥

આપ જ કથા કહેવા માટે યોગ્ય છો. અંધકારરૂપ સંસારમાં ભટકતા મનુષ્યોને આપ ‘પારદર્શનઃ’ તેમાંથી છોડાવનારા છો. ॥ ૧ ॥

પોતાનું વક્તવ્ય જણાવે છે — ‘આહુઃ ઇતિ’ મૃકણ્ડઋષિના પુત્ર માર્કણ્ડેય ઋષિને લોકો ચિરંજીવી કહે છે અને જે પ્રલય દ્વારા આ વિશ્વ નાશ પામ્યું હતું તે પ્રલયના અંતે પણ જે ઋષિ બચી ગયા હતા. ॥ ૨ ॥

‘ઉર્વરિતઃ’ બચી ગયા હતા — જે પ્રલય દ્વારા — આ કેવી રીતે બને? એ એક પ્રશ્ન છે. ॥ ૨ ॥ પ્રલય થયો પણ નથી, તો આમ ન બની શકે, એમ કહે છે — ‘સઃ વૈ ઇતિ’

ભૃગુવંશીઓમાં શ્રેષ્ઠ તે ઋષિ આ કલ્પમાં અમારા કુળમાં જ ઉત્પન્ન થયા છે અને હજી સુધી પ્રાણીઓનો કોઈ પણ પ્રલય થયો નથી! ॥ ૩ ॥

(માર્કણ્ડેય ઋષિ) ભૃગુકુળશિરોમણિ છે કારણ કે (અમારા વંશમાં ઉત્પન્ન થયા છે). પ્રાકૃતિક કે નૈમિત્તિક, કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રલય થયો નથી! ॥૩॥

બીજી પણ એક અસંભવિત ઘટના જ વર્ણવે છે — ‘એકઃ એવ ઇતિ’

એક સમુદ્રરૂપ (થઈ ગયેલી પૃથ્વી પર) એકલા જ ભ્રમણ કરતા ઋષિએ વડના પાંદડાના પડિયા પર પોઢેલા એક પુરુષાકૃતિ અદ્ભુત બાળકનાં દર્શન કર્યાં હતાં! ॥ ૪ ॥

‘તોકમ્’ બાળકને (જોયો હતો). ॥ ૪ ॥

एष नः संशयो भूयान् सूत कौतूहलं यतः ।
तं नश्छिन्धि महायोगिन् पुराणेष्वपि सम्मतः ॥ ५

કૌતૂહલમૌત્સુક્યમ્ । તં સંશયમ્ । ન
કેવલં ત્વં મહાયોગી કિંતુ પુરાણેષ્વપિ
જ્ઞાતૃત્વેન સંમતઃ ॥ ૫ ॥

પ્રશ્નમભિનન્દતિ—

સૂત ડ્વાચ

प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं कृतो लोकभ्रमापहः ।
नारायणकथा यत्र गीता कलिमलापहा ॥ ६

हे महर्षे । अयं प्रश्नः । तत्र हेतुः—
नारायणेति । यत्र प्रश्नविषये ॥ ६ ॥

તત્ર માર્કણ્ડેયસ્તપસા ભગવન્તમારાધ્ય
માયાપ્રદર્શનં વત્રે । તતશ્ચ તેનૈવ ભગવન્માયયા
સત્કલ્પા દૃષ્ટા નાન્યૈરિત્યુત્તરં વક્તુમાદિત
આરભ્ય તસ્ય ચરિતમાહ—પ્રાપ્ત ઇત્યાદિના ।

प्राप्तद्विजातिसंस्कारो मार्कण्डेयः पितुः क्रमात् ।
छन्दांस्यधीत्य धर्मेण तपःस्वाध्यायसंयुतः ॥ ७

માર્કણ્ડેયો મૃત્યું જિગ્યે ઇતિ
પન્ચમશ્લોકેનાન્વયઃ । મધ્યમગ્રન્થેન તસ્ય ધર્મઃ

હે સૂતજી, હે મહાયોગી, અમારા (મનમાં) આ
મોટો સંશય છે અને તે કારણે (તે શ્રવણ કરવાની)
ઉત્સુકતા છે. આપ (કેવળ મહાયોગી છો, એટલું જ
નહીં પણ) પુરાણોમાં પણ જ્ઞાતા તરીકે સર્વસંમત
છો, તેથી અમારા તે સંશયને આપ દૂર કરો. ॥ ૫ ॥

‘કૌતૂહલમ્’ ઉત્સુકતાને — તે સંશયને —
આપ કેવળ મહાયોગી જ નહીં પરંતુ પુરાણોમાં પણ
જ્ઞાતા તરીકે સર્વસંમત છો. ॥ ૫ ॥

પ્રશ્ન આવકારે છે —

હે મહર્ષિ, આપના દ્વારા કરવામાં આવેલો આ
પ્રશ્ન લોકોની ભ્રાંતિનો નાશ કરનારો છે, જે પ્રશ્નના
સંદર્ભમાં કળિયુગનો મળ દૂર કરનારી શ્રીનારાયણની
કથા ગાવામાં આવી છે. ॥ ૬ ॥

હે મહર્ષિ! આ પ્રશ્ન લોકોનો ભ્રમ દૂર થવામાં
કારણરૂપ છે. શ્રીનારાયણની કથા (ગાવામાં આવી
છે). ‘યત્ર’ જે પ્રશ્નના વિષયમાં ॥ ૬ ॥

ઉપસ્થિત વિષયમાં, માર્કણ્ડેયઋષિએ તપ
કરીને ભગવાનને આરાધીને ભગવાનની માયાનાં
દર્શન થાય, તેવું વરદાન માગ્યું અને પછી તે ઋષિ
દ્વારા જ ભગવાનની માયાથી સાત કલ્પોનાં દર્શન
કરવામાં આવ્યાં, અન્ય કોઈના દ્વારા તેનાં દર્શન
કરવામાં આવ્યાં નહીં, એ ઉત્તર આપવા માટે
પહેલેથી માંડીને તેમનું ચરિત્ર કહે છે — ‘પ્રાપ્ત
ઈતિ ।’ વગેરે દ્વારા.

પિતા પાસેથી જેમણે ક્રમપૂર્વક ઉપનયનાદિ
સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યા તે માર્કણ્ડેય ઋષિ વેદાધ્યયન
કરીને, તપશ્ચર્યા અને યથોચિત ધર્મપાલનપૂર્વક
સ્વાધ્યાયથી યુક્ત (થયા હતા). ॥ ૭ ॥

માર્કણ્ડેય ઋષિએ મૃત્યુને જીતી લીધું હતું, એમ
આનાથી પાંચમા શ્લોક (૧૧) સાથે અન્વય છે.
શ્લોકના મધ્યભાગ દ્વારા તેમનો ધર્મ કહેવામાં આવે

કથ્યતે । પ્રાપ્તો દ્વિજાતિસંસ્કાર ઉપનયનાચ્ચો
 યેન સઃ । પિતુઃ સકાશાદ્ગર્ભાધાનાદિક્રમાત્ ।
 છન્દાંસિ વેદાન્ ॥ ૭ ॥

બૃહદ્વ્રતધરઃ શાન્તો જટિલો વલ્કલામ્બરઃ ।
 બિભ્રત્ કમણ્ડલું દણ્ડમુપવીતં સમેચ્ચલમ્ ॥ ૮
 કૃષ્ણાજિનં સાક્ષસૂત્રં કુશાંશ્ચ નિયમદ્ભ્યે ।
 અગ્ન્યર્કગુરુવિપ્રાત્મસ્વર્ચયન્ સન્ધ્યયોર્હરિમ્ ॥ ૯

બૃહદ્વ્રતધરો નૈષ્ઠિકો બ્રહ્મચારી સન્
 ॥ ૮ ॥ નિયમદ્ભ્યે ધર્મવૃદ્ધ્યે અગ્ન્યાદિષુ પચ્ચસુ
 હરિમર્ચયન્ ॥ ૯ ॥

સાયં પ્રાતઃ સ ગુરવે ભૈક્ષ્યમાહત્ય વાગ્યતઃ ।
 બુભુજે ગુર્વનુજ્ઞાતઃ સકૃન્નો ચેદુપોષિતઃ ॥ ૧૦

ભૈક્ષ્યં ગુર્વર્થમાહત્ય તેનાનુજ્ઞાતશ્ચેત્તર્હિ
 બુભુજે નો ચેત્સકૃત્કદાચિદુપોષિતો ભવતિ
 ॥ ૧૦ ॥

એવં તપઃસ્વાધ્યાયપરો વર્ષાણામયુતાયુતમ્ ।
 આરાધયન્ હૃષીકેશં જિગ્યે મૃત્યું સુદુર્જયમ્ ॥ ૧૧
 ॥ ૧૧ ॥

બ્રહ્મા ભૃગુર્ભવો દક્ષો બ્રહ્માપુત્રાશ્ચ યેઽપરે ।
 નૃદેવપિતૃભૂતાનિ તેનાસન્નતિવિસ્મિતાઃ ॥ ૧૨

તેન મૃત્યુજયેન ॥ ૧૨ ॥

છે. 'પ્રાપ્તઃ દ્વિજાતિસંસ્કારઃ' જેમણે ઉપનયન
 નામનો સંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યો છે તે માર્કણ્ડેય ઋષિએ
 પિતા પાસેથી ગર્ભાધાનાદિથી માંડીને ક્રમપૂર્વક (સંસ્કારો
 પ્રાપ્ત કર્યા). 'છન્દાંસિ' વેદો ॥ ૭ ॥

નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી, શાંત, જટાધારી, વલ્કલવસ્ત્ર
 ધારણ કરનાર, કમંડળ-દંડ-મેખલા સહિત જનોઈ,
 ॥ ૮ ॥ કાળું મૃગચર્મ, માળા તથા દર્ભો ધારણ
 કરનાર તે ઋષિ ધર્મની વૃદ્ધિ માટે બંને સંધ્યાસમયે
 અગ્નિ-સૂર્ય-ગુરુ-વિપ્રમાં તથા પોતાનામાં શ્રીહરિનું
 પૂજન કરતા ॥ ૯ ॥

'બૃહત્-વ્રતધરઃ' બ્રહ્મચર્યનું મહાન વ્રત ધારણ
 કરનાર નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી થઈ ॥ ૮ ॥ 'નિયમદ્ભ્યે'
 ધર્મની વૃદ્ધિ માટે અગ્નિ વગેરે પાંચ સ્થાનમાં
 શ્રીહરિનું પૂજન કરતા. ॥ ૯ ॥

ગુરુજી માટે સવાર-સાંજ ભિક્ષા લાવીને (ગુરુના
 ચરણોમાં નિવેદન કરતા). ગુરુજીની આજ્ઞા મળે તો
 ભોજન કરે, નહીં તો એક વાર જમે કે ઉપવાસ કરે
 અને મૌન ધારણ કરે. ॥ ૧૦ ॥

ગુરુજી માટે ભિક્ષા લાવીને, તેમની અનુજ્ઞા
 મળે તો ભોજન કરે, નહીં તો એક વાર ભોજન કરે
 કે ઉપવાસ કરે. ॥ ૧૦ ॥

આમ, એક લાખ વર્ષ સુધી તપ અને સ્વાધ્યાયમાં
 રત રહેનારા માર્કણ્ડેય ઋષિએ ભગવાન હૃષીકેશની
 આરાધના કરતા અતિ દુર્જય એવા મૃત્યુને જીતી
 લીધું હતું. ॥ ૧૧ ॥ ૧૧ ॥

તેનાથી (મૃત્યુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત કરવાથી)
 બ્રહ્મા, ભૃગુ, શંકર, દક્ષ, બ્રહ્માજીના જે બીજા પુત્રો
 છે તેઓ, મનુષ્યો, દેવો, પિતૃઓ તથા સર્વ પ્રાણીઓ
 અતિશય આશ્ચર્ય પામ્યાં હતાં. ॥ ૧૨ ॥

'તેન' તેમના મૃત્યુ ઉપર વિજય પ્રાપ્ત
 કરવાથી ॥ ૧૨ ॥

इत्थं बृहद्व्रतधरस्तपःस्वाध्यायसंयमैः ।

दध्यावधोक्षजं योगी ध्वस्तक्लेशान्तरात्मना ॥ १३

ध्वस्ताः क्लेशा रागादयो यस्य
तेनान्तरात्मना प्रत्याहृतमनसा ॥ १३ ॥

तस्यैवं युंजतश्चित्तं महायोगेन योगिनः ।

व्यतीयाय महान् कालो मन्वन्तरषडात्मकः ॥ १४
॥ १૪ ॥

तस्य तपोनिष्ठामितिहासेन वर्णयति—
एतदित्यादिना ।

एतत् पुरन्दरो ज्ञात्वा सप्तमेऽस्मिन् किलान्तरे ।

तपोविશંકિતો ब्रह्मन्नारेभे तद्विघातनम् ॥ १५

अस्मिन्सप्तमे मन्वन्तरे । तपसा मत्पदं
ग्रहीष्यतीति विशङ्कितः ॥ १૫ ॥

गन्धर्वाप्सरसः कामं वसन्तमलयानिलौ ।

मुनये प्रेषयामास रजस्तોકમદૌ તથા ॥ ૧૬

मुनये मुनिं भ्रंशयितुम् । रजसस्तोकमति-
प्रियमपत्यं लोभो मदश्च तौ ॥ १૬ ॥

ते वै तदाश्रमं जग्मुर्हिमाद्रेः पार्श्व उत्तरे ।

पुष्पभद्रा नदी यत्र चित्राख्या च शिला विभो ॥ १७

॥ ૧૭ ॥

આ પ્રમાણે તપ, સ્વાધ્યાય અને સંયમ દ્વારા મહાન બ્રહ્મચર્યવ્રત ધારણ કરનાર યોગી માર્કણ્ડેય નાશ પામેલા (રાગાદિ) ક્લેશવાળા અંતઃકરણથી ભગવાન અધોક્ષજનું ધ્યાન ધરતા હતા. ॥ ૧૩ ॥

નાશ પામ્યા છે રાગાદિ ક્લેશો જેમના તેવા ‘અન્તરાત્મના’ અંદર ખેંચી લીધેલા મનથી ॥ ૧૩ ॥

આ પ્રમાણે મહાન (જ્ઞાન)યોગથી ચિત્તને પરમાત્મામાં જોડતા તે યોગીનો છ મન્વન્તર જેટલો દીર્ઘકાળ વીતી ગયો. ॥ ૧૪ ॥ ૧૪ ॥

તેમની તપોનિષ્ઠાને કથા દ્વારા વર્ણવે છે —
‘एतत् इति’ વગેરે દ્વારા

હે વિપ્ર (શૌનક)! આ (વૈવસ્વત નામના) સાતમા મન્વન્તરમાં તેમની તપશ્ચર્યા જાણીને તપથી (મારું પદ લઈ લેશે, એમ) શંકિત થઈને પુરંદરે (ઈન્દ્રે) તેમના તપમાં વિઘ્ન કરવાનો આરંભ કર્યો. ॥ ૧૫ ॥

આ સાતમા મન્વન્તરમાં — તપથી મારું પદ લઈ લેશે, એમ શંકિત થઈને ॥ ૧૫ ॥

(માર્કણ્ડેય) મુનિને ભ્રષ્ટ કરવા માટે તેણે ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, કામદેવ, વસંત અને મલય પર્વતનો વાયુ તથા રજોગુણના સંતાન લોભ અને મદને મોકલ્યા. ॥ ૧૬ ॥

‘मुनये’ મુનિને ભ્રષ્ટ કરવા માટે રજોગુણનું અતિ પ્રિય સંતાન લોભ અને મદ, તે બંનેને ॥૧૬॥

હે વિભુ (શૌનક), ઉત્તર દિશામાં હિમાલયની પાસે આવેલા આશ્રમમાં જ તેઓ ગયા, જ્યાં પુષ્પભદ્રા નદી અને ચિત્રા નામની શિલા આવેલી છે. ॥ ૧૭ ॥ ૧૭ ॥

તદાશ્રમપદં પુણ્યં પુણ્યદ્રુમલતાંચિતમ્ ।
 પુણ્યદ્વિજકુલાકીર્ણં પુણ્યામલજલાશયમ્ ॥ ૧૮
 મત્તભ્રમરસંગીતં મત્તકોકિલકૂજિતમ્ ।
 મત્તર્હિનટાટોપં મત્તદ્વિજકુલાકુલમ્ ॥ ૧૯
 વાયુઃ પ્રવિષ્ટ આદાય હિમનિર્ઝરશીકરાન્ ।
 સુમનોભિઃ પરિષ્વક્તો વવાવુત્તમ્ભયન્ સ્મરમ્ ॥ ૨૦

તદાશ્રમપદં પ્રવિષ્ટો વાયુર્વવાવિતિ
 તૃતીયેનાન્વયઃ । પુણ્યૈર્દ્રુમૈર્લતાભિશ્ચાચ્ચિતં
 પૂજિતમ્ । પુણ્યદ્વિજાનામૃષીણાં કુલૈરાકીર્ણમ્ ।
 પુણ્યા અમલા જલાશયા યસ્મિન્ ॥ ૧૮ ॥ મત્ત-
 ભ્રમરાણાં સઙ્ગીતં યસ્મિન્ । મત્તકોકિલાનાં કૂજિતં
 યસ્મિન્ । મત્તા ર્હિણ એવ નટાસ્તેષામાટોપો
 નૃત્યસંભ્રમો યસ્મિન્ । મત્તાનાં દ્વિજાનાં પક્ષિણાં
 કુલૈરાકુલં વ્યાસમ્ ॥ ૧૯ ॥ એવંભૂતં તદાશ્રમપદં
 પ્રવિષ્ટઃ સન્ વાયુર્મલયાનિલો વવૌ પ્રસસાર ।
 ઉત્તમ્ભયન્નુદ્વીપયન્ । તત્ર વૃક્ષેષુ પ્રવેશાન્માન્દ્યં
 હિમનિર્ઝરકણાનામાદાનાચ્છૈત્યં પુષ્પપરિષ્વજ્ઞા-
 ત્સૌગન્ધ્યં ચોક્તમ્ ॥ ૨૦ ॥

ઉદ્યચ્ચન્દ્રનિશાવક્ત્રઃ પ્રવાલસ્તબકાલિભિઃ ।
 ગોપદ્રુમલતાજાલૈસ્ત્રાસીત્ કુસુમાકરઃ ॥ ૨૧

પવિત્ર વૃક્ષો અને લતાઓથી પૂજિત, પવિત્ર
 ઋષિઓના સમૂહોથી છવાયેલા, પવિત્ર નિર્મળ
 જળાશયોવાળા, મદોન્મત્ત ભ્રમરાઓનાં ગુંજન અને
 ઉન્મત્ત કોયલોના ટહૂકાવાળા, મત્ત મયૂરોરૂપી નટોના
 નૃત્યવિલાસોવાળા, મદોન્મત્ત પક્ષીવૃંદોથી વ્યાપેલા તે
 આશ્રમસ્થળમાં શીતળ ઝરણાંના જળબિંદુઓને લઈને
 પ્રવિષ્ટ થયેલો મલયાનિલ પુષ્પોથી સુગંધિત થઈને,
 કામને ઉત્તેજિત કરતો વાવા લાગ્યો. ॥ ૧૮ ॥ ૧૯
 ॥ ૨૦ ॥

તે આશ્રમસ્થળમાં પ્રવેશેલો વાયુ (મંદ મંદ)
 વાવા લાગ્યો, એમ ત્રીજા શ્લોક(૨૦) સાથે
 અન્વય છે. પવિત્ર વૃક્ષો અને લતાઓથી ‘અચ્ચિતમ્’
 પૂજાયેલા, પવિત્ર ‘દ્વિજાનામ્’ ઋષિઓના સમૂહોથી
 છવાયેલા, પવિત્ર નિર્મળ જળાશયો છે જેમાં,
 ॥ ૧૮ ॥ મત્ત ભ્રમરાઓનું સંગીત છે જેમાં, મત્ત
 કોયલોનું કૂજન છે જેમાં, મત્ત મયૂરો જ નટો, તેમનો
 ‘આટોપઃ’ નૃત્યવિલાસ છે જેમાં, મત્ત ‘દ્વિજાનામ્’
 પક્ષીઓનાં વૃંદોથી વ્યાપેલા ॥ ૧૯ ॥ આવા તે
 આશ્રમસ્થાનમાં પ્રવિષ્ટ થઈ ‘વાયુઃ’ મલયાનિલ
 ‘વવૌ’ પ્રસરી ગયો. ‘ઉત્તમ્ભયન્’ ઉદ્દીપિત કરતો
 – વૃક્ષોમાં પ્રવેશ કરવાથી તે વાયુની મંદ ગતિ
 કહેવામાં આવી છે, શીતળ ઝરણાંનાં જળબિંદુઓને
 લઈ આવવાથી વાયુની શીતળતા અને પુષ્પોને
 આલિંગન કરવાથી વાયુમાં સુગંધ કહેવામાં આવી
 છે. (પવન મંદ, સુગંધ, શીતળ થઈ પ્રસરી ગયો.)
 ॥ ૨૦ ॥

ઉદય પામતા ચંદ્રથી યુક્ત સંધ્યાકાળ-
 વાળી વસંતઋતુ કૂંપળો અને પુષ્પગુચ્છોની
 ઘટાઓથી તથા શાખાઓ સાથે આલિંગન કરતાં
 વૃક્ષો અને લતાઓનાં ઝૂંડોથી યુક્ત થઈને પ્રકટ
 થઈ ગઈ. ॥ ૨૧ ॥

કિંચ, ઉદ્યંશ્ચન્દ્રો યસ્મિંસ્તન્નિશાવક્રં
રજનીમુખં યસ્મિન્સઃ । પ્રવાલસ્તબકાનામાલયઃ
શ્રેણયો યેષુ તૈઃ । ગુપ્યન્તિ વિટપૈઃ સંશિલ્પ્યન્તીતિ
ગોપા દ્રુમા લતાશ્ચ તેષાં જાલૈઃ સમૂહૈરુપલક્ષિત
આવિર્બભૂવ ॥ ૨૧ ॥

અન્વીયમાનો ગન્ધર્વૈર્ગીતવાદિત્રયૂથકૈઃ ।
અદૃશ્યતાત્તત્ત્રાપેષુઃ સ્વઃસ્ત્રીયૂથપતિઃ સ્મરઃ ॥ ૨૨

કિંચ, તદા ગીતવાદિત્રયૂથકૈર્ગાયકાદિ-
સમુદાયિભિર્ગન્ધર્વૈરન્વીયમાનઃ । તથા
સ્વઃસ્ત્રિયોઽપ્સરસસ્તાસાં યૂથસ્ય પતિઃ । આત્તં
ચાપમિષુશ્ચ યેન સ સ્મરશ્ચ તત્રાદૃશ્યત ॥ ૨૨ ॥

હૃત્વાગ્નિં સમુપાસીનં દદૃશુઃ શક્રકિંકરાઃ ।
મીલિતાક્ષં દુરાધર્ષં મૂર્તિમન્તમિવાનલમ્ ॥ ૨૩

દુરાધર્ષમભિભવિતુમશક્યમ્ ॥ ૨૩ ॥

નનૃતુસ્તસ્ય પુરતઃ સ્ત્રિયોઽથો ગાયકા જગુઃ ।
મૃદંગવીણાપણવૈર્વાદ્યં ચક્રુર્મનોરમમ્ ॥ ૨૪
॥ ૨૪ ॥

સન્દધેઽસ્ત્રં સ્વધનુષિ કામઃ પંચમુખં તદા ।
મધુર્મનો રજસ્તોક ઇન્દ્રભૃત્યા વ્યકમ્પયન્ ॥ ૨૫

વળી, ઉદય પામતો ચંદ્ર છે જેમાં તેવો
'નિશાવક્રમ્' રાત્રિની શરૂઆતરૂપ સંધ્યાકાળ છે
જેમાં તે ('કુસુમાકરઃ') વસંતઋતુ કૂંપળો અને
પુષ્પગુચ્છોની 'આલયઃ' ઘટાઓ છે જેમાં તેમનાથી
યુક્ત થઈને તથા ડાળીઓ સાથે 'ગુપ્યન્તિ' આલિંગન
કરે તે 'ગોપાઃ' વૃક્ષો અને લતાઓ, તેમનાં 'જાલૈઃ'
સમૂહોથી સૂચિત થતી વસંત ઋતુ પ્રકટ થઈ ગઈ.
॥ ૨૧ ॥

(તે સમયે) ગાયકો તથા વાજિંત્રોના જૂથ સાથે
ગંધર્વો દ્વારા અનુસરાતા અને સ્વર્ગની અપ્સરાવૃંદના
નાયક, ધનુષ્ય અને બાણો ધારણ કરેલા કામદેવ
દેખાયા. ॥ ૨૨ ॥

તે સમયે 'ગીતવાદિત્રયૂથકૈઃ' ગાયક વગેરે
જૂથ સાથે ગંધર્વો દ્વારા અનુસરાતા અને સ્વર્ગની
અપ્સરાઓ — તેમનાં વૃંદના નાયક, જેના દ્વારા
ધનુષ્ય અને બાણો ધારણ કરવામાં આવ્યાં છે, તે
કામદેવ દેખાયા. ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિમાં હોમ કરીને, નેત્રો બંધ કરીને
ધ્યાનાવસ્થામાં બેઠેલા, મૂર્તિમંત અગ્નિ જેવા અને
પરાજિત કરવા અશક્ય એવા (ઋષિને) ઈન્દ્રના
સેવકોએ જોયા. ॥ ૨૩ ॥

'દુરાધર્ષમ્' પરાજિત કરવા અશક્ય એવા
મુનિને ॥ ૨૩ ॥

પછી તેમની આગળ અપ્સરાઓ નૃત્ય કરવા
લાગી, ગાયકો ગાન કરવા લાગ્યા અને મૃદંગ, વીણા
તથા ઝાંઝ લઈને મનોહર વાદ્ય વગાડવા લાગ્યા.
॥ ૨૪ ॥ ૨૪ ॥

તે સમયે કામદેવે પાંચ મુખવાળું બાણ
પોતાના ધનુષ્યમાં સંધાન કર્યું અને વસંતઋતુ, લોભ
તથા ઈન્દ્રના બીજા સેવકો તેમનું મન વિચલિત
કરવા લાગ્યા. ॥ ૨૫ ॥

શોષણદીપનસંમોહનતાપનોન્માદનાખ્યાનિ
પञ्च मुखानि यस्य तदस्त्रं संदधे। तदैव
मधुर्वसन्तः। रजस्तोकश्च। पुंस्त्वमार्षम्। अन्ये
चेन्द्रभृत्यास्तस्य मनो व्यकम्पयन् ॥ २५ ॥

ક્રીડન્યાઃ પુંજિકસ્થલ્યાઃ કન્દુકૈઃ સ્તનગૌરવાત્ ।
ભૃશમુદ્વિગ્નમધ્યાયાઃ કૈશવિસ્ત્રંસિતસ્ત્રજઃ ॥ ૨૬
ઇતસ્તતો ભ્રમદ્દૃષ્ટેશ્ચલન્યા અનુકન્દુકમ્ ।
વાયુર્જહાર તદ્વાસઃ સૂક્ષ્મં ત્રુટિતમેઝલમ્ ॥ ૨૭

॥ ૨૬ ॥ કિંચ, વાયુર્મલયાનિલઃ પુઙ્ગિક-
સ્થલ્યાસ્તત્સૂક્ષ્મં વાસો જહાર ॥ ૨૭ ॥
વિસસર્જ તદા બાણં મત્વા તં સ્વજિતં સ્મરઃ ।
સર્વં તત્રાભવન્મોઘમનીશસ્ય યથોદ્યમઃ ॥ ૨૮

સર્વં તેષાં કર્મ । તત્ર તસ્મિન્ । મોઘં
વ્યર્થમ્ । અનીશસ્ય નિર્દૈવસ્ય ॥ ૨૮ ॥
ત ઇત્યમપકુર્વન્તો મુનેસ્તત્તેજસા મુને ।
દહ્યમાના નિવવૃતુઃ પ્રબોધ્યાહિમિવાર્ભકાઃ ॥ ૨૯

મુનેરપકુર્વન્તઃ પ્રતિકૂલમાચરન્તઃ । હે
મુને ॥ ૨૯ ॥
ઇતીન્દ્રાનુચરૈર્બ્રહ્મન્ ધર્ષિતોઽપિ મહામુનિઃ ।
યન્નાગાદહમો ભાવં ન તચ્ચિત્રં મહત્સુ હિ ॥ ૩૦

શોષણ, દીપન, સંમોહન, તાપન, ઉન્માદન
નામનાં પાંચ મુખ છે જેનાં તે અસ્ત્રનું સંધાન કર્યું.
તે જ સમયે ‘મધુઃ’ વસંત, રજોગુણનું સંતાન
(લોભ) – અહીં પું. આર્ષ છે (કારણ કે ‘તોક’
શબ્દ નપું. લિંગ છે.) ઈન્દ્રના બીજા સેવકો પણ
તેમનું મન વિચલિત કરવા લાગ્યા. ॥ ૨૫ ॥

દડાકો સાથે ક્રીડા કરતી, સ્તનના ભારથી
લચી પડેલા મધ્યભાગ (કેડ)વાળી, કેશમાંથી સરકી
પડેલી વેણીઓવાળી, દડાની પાછળ દોડતી અને
આમતેમ ભમાવતી દૃષ્ટિવાળી પુંજિકસ્થલી નામની
અપ્સરાના જે વસ્ત્ર ઉપરની કટિમેખલા (કંદોરો)
તૂટી ગઈ, તે ઝીણા વસ્ત્રને વાયુએ હરી લીધું.
॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥

॥ ૨૬ ॥ વળી, ‘વાયુઃ’ મલયાનિલે પુંજિકસ્થલીના
તે ઝીણા વસ્ત્રને હરી લીધું. ॥ ૨૭ ॥

ત્યારે તે મુનિને પોતે જીતી લીધા છે, એમ
માનીને કામદેવે બાણ છોડ્યું, (પરંતુ) ભાગ્યહીન
મનુષ્યનો ઉદમ નિષ્ફળ જાય તેમ તે મુનિ વિષે
તેમની સર્વ યેષ્ટા નિષ્ફળ ગઈ. ॥ ૨૮ ॥

તેમની સર્વ યેષ્ટા ‘તત્ર’ તે મુનિ વિષે ‘મોઘમ્’
વ્યર્થ – ‘અનીશસ્ય’ ભાગ્યહીન મનુષ્યનો ॥ ૨૮ ॥

હે મુનિ (શૌનક), આ પ્રમાણે મુનિ (માર્કણ્ડેય)નું
પ્રતિકૂળ આચરણ કરતા અને મુનિના તેજથી બળતા
તેઓ (કામદેવ વગેરે) સર્પને જગાડીને બાળકો
નાસી જાય તેમ (હવે શું થશે, એમ ભયભીત
થઈને) પાછા જતા રહ્યા. ॥ ૨૯ ॥

મુનિનું ‘અપકુર્વન્તઃ’ પ્રતિકૂળ આચરતા – હે
મુનિ! ॥ ૨૯ ॥

હે ભૂદેવ (શૌનક)! આ પ્રમાણે ઈન્દ્રના સૈનિકો
દ્વારા જેમની સાથે ધૃષ્ટતા કરવામાં આવી તે મહામુનિ
અહંકારનો વિકાર ન પામ્યા, તે મહાપુરુષો માટે
આશ્ચર્યની વાત નથી! ॥ ૩૦ ॥

અહમોઽહંકારસ્ય । ભાવં વિકારમ્ ॥ ૩૦ ॥

દૃષ્ટ્વા નિસ્તેજસં કામં સગણં ભગવાન્ સ્વરાટ્ ।
શ્રુત્વાનુભાવં બ્રહ્મર્ષેર્વિસ્મયં સમગાત્ પરમ્ ॥ ૩૧

નિસ્તેજસં મ્લાનવદનમ્ । સ્વરાડિન્દ્રઃ ॥ ૩૧ ॥

તસ્યૈવં યુંજતશ્ચિત્તં તપઃસ્વાધ્યાયસંયમૈઃ ।
અનુગ્રહાયાવિરાસીન્નરનારાયણો હરિઃ ॥ ૩૨

નરનારાયણરૂપો હરિઃ ॥ ૩૨ ॥

તાવનુવર્ણયતિ દ્વાભ્યામ્—તાવિતિ ।

તૌ શુક્લકૃષ્ણૌ નવકઞ્જલોચનૌ
ચતુર્ભુજૌ રૌરવવલ્કલામ્બરૌ ।
પવિત્રપાણી ઉપવીતકં ત્રિવૃત્
કમણ્ડલું દણ્ડમૃજું ચ વૈણવમ્ ॥ ૩૩

પદ્માક્ષમાલામુત જન્તુમાર્જનં
વેદં ચ સાક્ષાત્તપ એવ રૂપિણૌ ।
તપત્તડિદ્વર્ણપિશંગરોચિષા
પ્રાંશૂ દધાનૌ વિબુધર્ષભાર્ચિતૌ ॥ ૩૪

તે વૈ ભગવતો રૂપે નરનારાયણાવૃષી ।
દૃષ્ટ્વોત્થાયાદરેણોચ્ચૈર્નનામાંગેન દણ્ડવત્ ॥ ૩૫

રૌરવં કૃષ્ણાજિનં વલ્કલં ચામ્બરં
યયોસ્તૌ । પવિત્રે પાણ્યોર્યયોસ્તૌ । ત્રિવૃત્ત્રિગુણં
નવતન્તુકમિતિ વા ત્રિવૃદ્બહિઃ પવમાનમિત્યાદૌ
નવકે પ્રયોગાત્ । ઉપવીતકાદીન્દધાનૌ ॥ ૩૩ ॥

‘અહમઃ’ અહંકારનો ‘ભાવઃ’ વિકારા ॥ ૩૦ ॥

ભગવાન ઈન્દ્ર પોતાના ગણ સહિત કામદેવને
હતપ્રભ થયેલા જોઈને અને તે બ્રહ્મર્ષિના પ્રભાવ
વિષે સાંભળીને મહાન આશ્ચર્ય પામ્યા. ॥ ૩૧ ॥

‘નિસ્તેજસમ્’ મ્લાન મુખવાળાને — ‘સ્વરાટ્’
ઈન્દ્ર ॥ ૩૧ ॥

આ પ્રમાણે તપ, સ્વાધ્યાય અને સંયમ વડે
ચિત્તને (પરમાત્મામાં) લગાડતા તે ઋષિની ઉપર
અનુગ્રહ કરવા નરનારાયણ સ્વરૂપે શ્રીહરિ પ્રકટ
થયા. ॥ ૩૨ ॥

નરનારાયણરૂપ શ્રીહરિ ॥ ૩૨ ॥

તે બંનેનું બે શ્લોકોથી વર્ણન કરે છે — ‘તૌ
ઇતિ ।’

શ્વેત(નર) અને શ્યામ વર્ણવાળા (નારાયણ),
હમણાં જ ખીલેલા કમળ સમાન નેત્રવાળા, બંને
ચાર-ચાર ભુજાઓવાળા, રુરુ મૃગનું ચર્મ ધારણ
કરતા (નર) અને વલ્કલ વસ્ત્ર ધારણ કરતા
(નારાયણ), હાથમાં (કુશમાંથી બનાવેલી) પવિત્રી
ધારણ કરતા, નવ સૂત્રવાળી જનોઈ, કમંડળ, વાંસનો
સીધો દંડ, કમળકાકડીની માળા, સૂક્ષ્મ જીવોને દૂર
કરવા માટે ચામર તથા વેદને ધારણ કરતા, સાક્ષાત્
તપસ્વરૂપ, ચમકતી વીજળી જેવી પીળી આભાથી
યુક્ત, ઊંચા કદના અને શ્રેષ્ઠ દેવો દ્વારા પૂજાતા,
ભગવાનનાં જ બે રૂપોવાળા તે નર અને નારાયણ
ઋષિઓને જોઈને, ઊભા થઈ જઈ માર્કણ્ડેય મુનિએ
શરીરથી (ધરતી પર પડીને) અતિશય આદરપૂર્વક
સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યા. ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥

‘રૌરવમ્’ રુરુ મૃગનું કાળું મૃગચર્મ અને વલ્કલ
વસ્ત્ર છે જેમનું તે બંનેને — હાથમાં પવિત્રી છે જે
બંનેના તેવા તે બંનેને — ‘ત્રિવૃત્’ ત્રણ-ત્રણ તાંતણાવાળી
અથવા નવ તાંતણાવાળી અથવા ‘ત્રિવૃત્ બહિઃ
પવમાનમ્’ એ મંત્રાદિમાં નવના સમૂહનો પ્રયોગ થયો
હોવાથી — જનોઈ વગેરેને ધારણ કરતા બંનેને ॥ ૩૩ ॥

વેદં દર્ભમુષ્ટિં । કિંચ, સાક્ષાત્તપ એવ
તૌ । તત્ર હેતુઃ—તપત્તડિદ્વર્ણ દેદીપ્યમાન-
વિદ્યુત્સંકાશં યત્પિશઙ્ગં રોચિસ્તેન રૂપિણૌ
મૂર્તિમન્તૌ । તાદૃક્તેજોયુક્તમૂર્તિભ્યાં તપોમયત્વેન
પ્રકાશમાનાવિત્યર્થઃ । પ્રાંશૂ ઉન્નતૌ ॥ ૩૪ ॥

उच्चैर्महतादरेण ॥ ૩૫ ॥

સ તત્સન્દર્શનાનન્દનિર્વૃતાત્મેન્દ્રિયાશયઃ ।
હૃષ્ટરોમાશ્રુપૂર્ણાક્ષો ન સેહેતાવુદીક્ષિતુમ્ ॥ ૩૬

તયોઃ સંદર્શનેન ય આનન્દસ્તેન નિર્વૃતા
ઉપશાન્તા આત્મેન્દ્રિયાશયા દેહેન્દ્રિયમનાંસિ યસ્ય
સઃ । ન સેહે નાશક્નોત્ ॥ ૩૬ ॥

ઉત્થાય પ્રાંજલિઃ પ્રહ્વ ઔત્સુક્યાદાશિલષન્નિવ ।
નમો નમ ઇતીશાનો બભાષે ગદ્ગદાક્ષરઃ ॥ ૩૭

आशिलषन्नलिङ्गनिव ॥ ૩૭ ॥

તયોરાસનમાદાય પાદયોરવનિજ્ય ચ ।
અર્હણેનાનુલેપેન ધૂપમાલ્યૈરપૂજયત્ ॥ ૩૮

પાદયોરવનિજ્ય પાદૌ પ્રક્ષાલ્ય ।
અર્હણેનાર્ચ્યેણ ॥ ૩૮ ॥

સુખમાસનમાસીનો પ્રસાદાભિમુખૌ મુની ।
પુનરાનમ્ય પાદાભ્યાં ગરિષ્ઠાવિદમબ્રવીત્ ॥ ૩૯

વેદ તથા મુઢીમાં દર્ભ (ધારણ કરતા), વળી,
સાક્ષાત્ તપસ્વરૂપ તે બંનેને — તે માટેનું કારણ —
'તપત્-તડિત્-વર્ણમ્' દેદીપ્યમાન વીજળી જેવી જે
પીળી આત્મા હોય છે, તેનાથી (યુક્ત), 'રૂપિણૌ'
ભગવાનનાં જ મૂર્તિમાન બે રૂપોવાળાને — તેવા
તેજથી યુક્ત મૂર્તિઓને — તપોમય હોવાથી પ્રકાશમાન
એવા તે બંનેને (જોયા), એમ અર્થ છે. 'પ્રાંશૂ'
ઊંચા કદવાળા તે બંનેને ॥ ૩૪ ॥

'उच्चैः' અતિ આદરપૂર્વક ॥ ૩૫ ॥

તે બંનેનાં દિવ્ય દર્શનથી થયેલા આનંદથી
જેમનાં દેહ, ઈન્દ્રિયો તથા અંતઃકરણ શાંત થઈ
ગયાં, રોમાવલિ પ્રફુલ્લ થઈ ગઈ અને નેત્રો અશ્રુપૂર્ણ
થઈ ગયાં તે માર્કણ્ડેય મુનિ તેમનાં સ્પષ્ટ દર્શન પણ
કરી શક્યા નહીં! ॥ ૩૬ ॥

તે બંનેનાં દિવ્ય દર્શનથી જે આનંદ થયો,
તેનાથી 'નિર્વૃતાઃ' શાંત થયાં છે 'આત્મ-ઇન્દ્રિય-
આશયાઃ' દેહ, ઈન્દ્રિયો અને અંતઃકરણ જેમનાં તે
મુનિ 'ન સેહે' (દર્શન) કરી શક્યા નહીં! ॥૩૬॥

ત્યાર પછી હાથ જોડીને ઊભા થઈ, નમીને
ઉત્કંઠાથી જાણે ભેટી પડતા હોય તેમ તેમણે બંને
ઈશ્વરોને તૂટક વાણીથી કહ્યું: 'નમસ્કાર, નમસ્કાર.'
॥ ૩૭ ॥

'आशिलषन्' આલિંગન કરતા હોય તેમ ॥ ૩૭ ॥

તે બંને માટે આસન લાવીને, તેમના ચરણ
પખાળીને અર્ધ્ય, ચંદન, ધૂપ અને પુષ્પોથી તેમનું
પૂજન કર્યું. ॥ ૩૮ ॥

'पादयोः अवनिज्य' બંને ચરણ પખાળીને
'अर्घ्येण' અર્ધ્યથી ॥ ૩૮ ॥

આસન પર બિરાજમાન થયેલા અને કૃપા
કરવા માટે તત્પર થયેલા અત્યંત પૂજ્ય એવા તે
બંને મુનિઓના ચરણોમાં પુનઃ નમસ્કાર કરીને
માર્કણ્ડેયજી આ પ્રમાણે સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. ॥૩૮॥

પાદાભ્યાં પાદાવાનમ્ય । ગરિષ્ઠૌ પૂજ્યતમૌ
તૌ પ્રતિ ॥ ૩૯ ॥

અન્તર્યામિણસ્તસ્યૈવ પ્રાણાદિપ્રવર્તક-
ત્વાદાત્મનઃ સ્તુતાવસ્વાતન્ત્ર્યં પશ્યન્નાહ—
કિમિતિ ।

માર્કण्डेय उवाच

किं वर्णये तव विभो यदुदीरितोऽसुः
संस्पन्दते तमनु वाङ्मनइन्द्रियाणि ।
स्पन्दन्ति वै तनुभृतामजशर्वयोश्च
स्वस्याप्यथापि भजतामसि भावबन्धुः ॥ ૪૦

તવ ત્વાં કિમહં વર્ણયે કથં સ્તૌમિ ।
યદ્યેન ત્વયૈવોદીરિતઃ પ્રેરિતોઽસુઃ પ્રાણઃ સંસ્પન્દતે
પ્રવર્તતે તમનુ ચ વાગાદયઃ સ્પન્દન્તિ ।

અત્ર હેતુઃ—વૈ *અન્વયવ્યતિરેકાભ્યાં ‘શ્રોત્રસ્ય
શ્રોત્રમ્’ ઇત્યાદિશ્રુતિભિશ્ચૈતત્પ્રસિદ્ધમિત્યર્થઃ । ન
કેવલં પ્રાકૃતાનાં તનુભૃતાં કિંત્વજશર્વયોશ્ચાતઃ
સ્વસ્ય મમાપિ તથૈવ ।

‘પાદાભ્યામ્’ ચરણોમાં નમસ્કાર કરીને
‘ગરિષ્ઠૌ’ અત્યંત પૂજ્ય એવા તે બંને પ્રત્યે ॥ ૩૯ ॥
અંતર્યામી એવા તે ભગવાન જ પ્રાણાદિના
પ્રવર્તક હોવાથી સ્તુતિ કરવા માટે પોતાની પરાધીનતા
જોતાં કહે છે — ‘કિમ્ ઇતિ ।’

માર્કણ्डेयः ऋषि बोल्या — હે વિભુ! જે આપના
દ્વારા પ્રેરણા કરાયેલા પ્રાણ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેની
પાછળ વાણી, મન અને ઈન્દ્રિયો પણ સક્રિય થાય
છે; કેવળ (સ્થૂળ) શરીરધારીઓનાં જ નહીં પણ
બ્રહ્માજી, શિવજી અને મારા પોતાના પ્રાણ વગેરે
પણ — (આપના દ્વારા જ સ્પંદન કરે છે) તેવા
આપની હું કેવી રીતે સ્તુતિ કરું? (આમ, કોઈ
સ્વતંત્ર નથી) તેમ છતાં ભજન કરનારાઓના આપ
આત્મબંધુ છો. ॥ ૪૦ ॥

‘તવ’ આપની ‘કિમ્-અહમ્ વર્ણયે’ હું શી
સ્તુતિ કરું? ‘યત્’ જે આપના દ્વારા ‘ઉદીરિતઃ’
પ્રેરણા કરાયેલા ‘અસુઃ’ પ્રાણ ‘સંસ્પન્દતે’ પ્રવૃત્ત
થાય છે અને તેની પાછળ વાણી વગેરે પણ સ્પંદિત
(જીવંત) થાય છે.

આ માટેનું (વાણી વગેરે સક્રિય થવા
માટેનું) કારણ — ‘વૈ’ અન્વય અને વ્યતિરેકથી જે
(તે બ્રહ્મને) શ્રોત્રનું શ્રોત્ર જાણે છે, તે જ બ્રહ્મને
જાણે છે.’ (બૃહદા.ઉપ.૪/૪/૧૮) વગેરે શ્રુતિઓ
દ્વારા આ પ્રસિદ્ધ છે, એમ અર્થ છે. કેવળ પ્રાકૃત
શરીરધારીઓના જ નહીં, પરંતુ બ્રહ્માજી અને શિવજીના
અને આથી ‘સ્વસ્ય’ મારા પણ પ્રાણનું તે જ રીતે
(આપના દ્વારા જ પ્રવર્તન થાય છે).

* ‘અન્વયવ્યતિરેકૌ ચ યત્ર શ્રોત્રાદિમત્ત્વં તત્ર તત્પ્રવર્તકત્વં યથાઽસ્મદાદિષુ, યત્ર તન્ન તત્ર ન
તત્પ્રવર્તકત્વં તથા ઘટાદાવિતિ જ્ઞેયૌ’—વં.

જ્યાં શ્રવણાદિ વગેરે ઈન્દ્રિયોનું સામર્થ્ય છે ત્યાં તેમનું પ્રવર્તન કરનાર છે, જેમ કે આપણા વગેરેમાં, (આ
અન્વય છે) અને જ્યાં તે નથી ત્યાં તેમનો પ્રવર્તક નથી, જેમ કે ઘડા વગેરેમાં, (આ વ્યતિરેક છે), એમ સમજવું.

एवं यद्यपि न कस्यापि स्वातन्त्र्यमथापि
दारुयन्त्रवत्त्वत्प्रवर्तितैरपि वागादिभिर्भजतां
पुंसां भावबन्धुरात्मबन्धुरसि, न तु
पित्रादिवद्देहमात्रबन्धुः ।

अहो कृपालुता तवेत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननु कथमावां प्राणादिप्रवर्तकौ
धर्मपुत्रत्वादावयोरिति चेत्तत्राह—मूर्ती इति ।

मूर्ती इमे भगवतो भगवंस्त्रिलोक्याः

क्षेमाय तापविरमाय च मृत्युजित्यै ।

नाना बिभर्ष्यवितुमन्यतनूर्यथેદં

सृष्ट्वा पुनर्ग्रससि सर्वमिवोर्णनाभिः ॥ ४१

हे भगवन्, भगवतस्तव इमे मूर्ती
त्रिलोक्याः क्षेमाय पालनाय तापविरमाय च
दुःखनिवृत्त्यै मृत्युजित्यै मोक्षाय, नतु त्वं
कस्यापि पुत्र इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः—यथेदं
विश्वमवितुमन्यास्तनूर्मत्स्यकूर्मादिलक्षणा नाना
अनेकप्रकार बिभर्षि तद्वत् । न केवलं पालनमात्रं
तव कर्म किंतु सृष्टिलयावपीत्याह—सृष्ट्वेति ।

આમ, જો કે કોઈ પણ સ્વતંત્ર નથી છતાં પણ
કદપૂતળીની જેમ આપના દ્વારા પ્રવૃત્ત કરાયેલાં
વાણી વગેરે દ્વારા ભજન કરતા ભક્તોના આપ
'ભાવબન્ધુ' આત્મબંધુ છો, પણ માતા-પિતા વગેરેની
જેમ માત્ર દેહના સંબંધી નથી.

અહો! આપની કૃપાળુતાનો વૈભવ અદ્ભુત
છે!, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૦ ॥

(નર-નારાયણ ઋષિઓ) જો શંકા કરે કે અમે
બંને ધર્મના પુત્રો હોવાથી પ્રાણ વગેરેના પ્રવર્તક
કેવી રીતે છીએ? તો તે માટે ઉત્તર આપે છે —
'મૂર્તી ઇતિ.'

હે ભગવાન, આપ ભગવાનના આ (નર-
નારાયણરૂપ) બંને અવતારો ત્રણેય લોકનું
પાલન કરવા માટે, દુઃખો દૂર કરવા માટે અને
મોક્ષ પ્રદાન કરવા માટે થયા છે. આ વિશ્વનું રક્ષણ
કરવા માટે આપ જેમ (મત્સ્યાદિ) અન્ય અનેક
અવતારો ધારણ કરો છો, તેમ આપે આ બંને સ્વરૂપે
અવતાર ધારણ કર્યા છે. કરોળિયાની જેમ વિશ્વને
(પોતાનામાંથી જ) પ્રકટ કરીને પાછા તેને ગળી
જાઓ છો! ॥ ૪૧ ॥

હે ભગવાન, આપ ભગવાનના આ બે અવતારો
ત્રણેય લોકનું 'ક્ષેમાય' પાલન કરવા માટે,
'તાપવિરમાય' સંતાપ દૂર કરવા માટે અને 'મૃત્યુજિત્યૈ'
મોક્ષ પ્રદાન કરવા માટે થયા છે. આપ તો કોઈના
પણ પુત્ર નથી, એમ અર્થ છે. આ માટેનું (જગતના
હિત માટે અવતાર ધારણ કરવાનું) દષ્ટાંત — આ
વિશ્વની રક્ષા કરવા માટે આપ મત્સ્ય, કૂર્મ વગેરે
અન્ય 'નાના' અનેક પ્રકારના અવતારો જેમ ધારણ
કરો છો તેમ (આપે આ બંને અવતારો ધારણ કર્યા
છે). કેવળ જગતનું પાલન કરવું, એ જ માત્ર
આપનું કર્મ નથી, પરંતુ સૃષ્ટિનો લય પણ (આપનું
જ કાર્ય છે), એમ કહે છે — 'સૃષ્ટ્વા ઇતિ.'

તત્રાપ્યન્યનિરપેક્ષત્વે
ઠુર્ણનાભિરિવેતિ ॥ ૪૧ ॥

દૃષ્ટાન્તઃ—

યસ્માદેવંભૂતસ્ત્વં તસ્માત્તવાઙ્ઘ્રિમૂલં
ભજામીત્યાહ—તસ્યેતિ ।

તસ્યાવિતુઃ સ્થિરચરેશિતુરઙ્ઘ્રિમૂલં
યત્સ્થં ન કર્મગુણકાલરજઃ સ્પૃશન્તિ ।
યદ્ વૈ સ્તુવન્તિ નિનમન્તિ યજન્ત્યભીક્ષ્ણં
ધ્યાયન્તિ વેદહૃદયા મુનયસ્તદાપ્ત્યૈ ॥ ૪૨

તસ્યાવિતુઃ પાલકસ્ય સ્થાવરજઙ્ઘ્રમાનામી-
શ્વરસ્યાઙ્ઘ્રિમૂલં ભજામીતિ તૃતીયશ્લોકસ્થ-
સ્યાનુષઙ્ઘ્રઃ । કથંભૂતમઙ્ઘ્રિમૂલમ્ । યત્સ્થં યત્ર
સ્થિતમ્ । કર્મગુણકાલાનાં રજોમલમ્ । અન્યે
ચ પૂર્વોક્તાસ્તાપાદયો ન સ્પૃશન્તિ । ‘રુજઃ’
ઇતિ વા પાઠઃ । યતો વેદો હૃદયે યેષાં તે
વેદતાત્પર્યવિદો મુનયો યદેવ સ્તુવન્તિ નિતરાં
નમન્તિ તદાપ્ત્યૈ તત્પ્રાપ્તયે એવ સ્તવનાદિ
કુર્વન્તિ ॥ ૪૨ ॥

યતોઽન્યઃ પુરુષાર્થો નાસ્તીત્યાહ—
નાન્યમિતિ ।

નાન્યં તવાઙ્ઘ્રયુપનયાદપવર્ગમૂર્તેઃ
ક્ષેમં જનસ્ય પરિતોભિય ઈશ વિદ્મઃ ।
બ્રહ્મા વિભેત્યલમતો દ્વિપરાર્ધધિષ્ણયઃ
કાલસ્ય તે કિમુત તત્કૃતભૌતિકાનામ્ ॥ ૪૩

તેમાં (સર્જન વગેરેમાં) પણ અન્યની અપેક્ષા
ન હોવાનું દૃષ્ટાંત — ‘ઠુર્ણનાભિઃ ઇવ ઇતિ ।’
કરોળિયો જેમ (પોતાના મુખમાંથી લાળ કાઢીને
પોતે જ પાછી ગળી જાય છે) તેમ (આપ આ
વિશ્વને પોતાનામાંથી જ પ્રકટ કરીને તેને ગળી
જાઓ છો)! ॥ ૪૧ ॥

આપ આવા છો, તેથી જ આપના ચરણમૂળને
હું ભજું છું, એમ માર્કણ્ડેયજી કહે છે — ‘તસ્ય ઇતિ ।’
સ્થાવર-જંગમ સર્વ પ્રાણીઓના ઈશ્વર અને પાલક
એવા તેમના ચરણકમળને (હું ભજું છું), જે ચરણ-
કમળમાં રહેનારને કર્મ, ગુણ અને કાળનો મળ સ્પર્શી
શકતો નથી અને જે ચરણકમળની પ્રાપ્તિ માટે વેદનું
તાત્પર્ય જાણનારા મુનિઓ તેને સદાય નમન કરે છે,
વારંવાર પૂજન કરે છે અને ધ્યાન કરે છે. ॥ ૪૨ ॥

તે પાલન કરનારા, સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓના
ઈશ્વરના ચરણમૂળને ભજું છું — એમ આનાથી
ત્રીજા શ્લોક (૪૪) સાથે સંબંધ છે. કેવા ચરણમૂળને?
‘યત્-સ્થમ્’ જ્યાં રહેનારને કર્મ, ગુણ અને કાળનો
મળ તથા પૂર્વોક્ત અન્ય દુઃખાદિ સ્પર્શી શકતાં નથી.
અથવા (રજઃ ને બદલે) રુજઃ પાઠ (હોય તો, કર્માદિના
સંતાપ સ્પર્શતા નથી). જેમનાં હૃદયમાં વેદ છે, તેથી
તેઓ વેદના તાત્પર્યને જાણનારા છે, તેવા મુનિઓ
જે સ્તુતિ કરે છે, નિત્ય નમન કરે છે, તે ‘તત્-
આપ્ત્યૈ’ તેની પ્રાપ્તિ માટે જ કરે છે તેમ જ તેની
પ્રાપ્તિ માટે જ સ્તવનાદિ કરે છે. ॥ ૪૨ ॥

જેના (ચરણકમળના ભજન) સિવાય બીજો
પુરુષાર્થ નથી, એમ કહે છે — ‘ન-અન્યમ્ ઇતિ ।’
હે ઈશ! સર્વ લોકમાં જેને ભય છે તેવા મનુષ્યને
મોક્ષમૂર્તિ આપના ચરણની પ્રાપ્તિ સિવાય અન્ય કંઈ
પણ કલ્યાણ હોય, એમ અમે નથી જાણતા. બે
પરાર્ધ વર્ષ સુધી જેમનું સ્થાન રહે છે, તેવા બ્રહ્માજી
પણ કાળસ્વરૂપ આપનાથી અતિશય ભય પામે
છે, તો તે બ્રહ્માજીએ સર્જેલા ભૌતિક શરીરવાળા
પ્રાણીઓને ભય હોય, એમાં શું કહેવું? ॥ ૪૩ ॥

અહ્નયુપનયાચ્છ્રીમચ્ચરણપ્રાસેરન્યં ક્ષેમં ન વિદ્મઃ । પરિતઃ સર્વેષ્વપિ લોકેષુ ભીર્યસ્ય તસ્ય જનસ્ય । તદેવાહ—દ્વિપરાર્ધં ધિષ્ણ્યં સ્થાનં યસ્ય સ બ્રહ્માપિ તે કાલસ્ય ત્વદ્ભૂવિજૃમ્ભ-રૂપાત્કાલાદલં બિભેતિ । અતઃ કિમુત વક્તવ્યં તેન બ્રહ્મણા કૃતાનાં ભૌતિકાનાં પ્રાણિનાં ભયમિતિ ॥ ૪૩ ॥

તદ્ વૈ ભજામ્યૃતધિયસ્તવ પાદમૂલં

હિત્વેદમાત્મચ્છદિ ચાત્મગુરોઃ પરસ્ય ।

દેહાદ્યપાર્થમસદન્યમભિજ્ઞમાત્રં

વિન્દેત તે તર્હિ સર્વમનીષિતાર્થમ્ ॥ ૪૪

યસ્માદેવં તત્તસ્માત્તવ પાદમૂલં ભજામિ । કથંભૂતસ્ય । ઋત્તધિયઃ સત્યજ્ઞાનસ્વરૂપસ્ય । યદ્વા, સત્યા ધીર્યસ્ય યસ્મિન્વા તસ્યાત્મગુરોર્જીવ-નિયન્તુરતઃ કારણાત્પરસ્ય । કિં કૃત્વા । આત્મચ્છદિ સ્વાત્માવરકમપાર્થં ચ નિષ્ફલમસચ્ચ તુચ્છમન્યં ચ નશ્વરમિદં દેહાદિ હિત્વા દેહાદિભજનં ત્યક્ત્વા । અસચ્ચેત્કથં પ્રતીયેત તત્રાહ—અભિજ્ઞમાત્રમ્ । નહ્યત્યન્તમસત્,

‘અહ્નિ-ઉપનયાત્’ શ્રીથી યુક્ત ચરણની પ્રાપ્તિ સિવાય અન્ય કલ્યાણ હોય, એમ અમે નથી જાણતા. ‘પરિતઃ’ સર્વ લોકમાં જેને ભય છે, તેવા મનુષ્યને — તે જ કહે છે — બે પારાર્ધ વર્ષ સુધી ‘ધિષ્ણ્યમ્’ સ્થાન છે જેમનું તે બ્રહ્માજી પણ ‘કાલસ્ય’ કાળ એવા આપની બ્રુકુટિના વિલાસરૂપ કાળથી અતિશય ભય પામે છે, તો તે બ્રહ્માજી દ્વારા સર્જાયેલાં ‘ભૌતિકાનામ્’ ભૌતિક શરીરવાળા પ્રાણીઓને ભય હોય, તેમાં શું કહેવું? ॥ ૪૩ ॥

પોતાના આત્માને ઢાંકી દેનાર, નિષ્ફળ, તુચ્છ, નાશવંત અને અત્યંત અસત્ નહીં પણ પ્રતીતિ માત્ર એવા આ દેહાદિ (ઘર, પુત્ર, સ્ત્રી, ધન વગેરે સર્વ)ના ભજન (લાલન-પાલન)ને છોડીને સત્ય જ્ઞાનસ્વરૂપ, જીવમાત્રના નિયંતા અને સર્વથી પર, આત્મગુરુ એવા આપના ચરણકમળને જ હું ભજું છું. જો મનુષ્ય આપની ભક્તિ કરે તો સર્વ અભીષ્ટ પદાર્થો આપની પાસેથી જ પ્રાપ્ત કરે. ॥ ૪૪ ॥

જે કારણે આમ છે (સર્વ તરફથી ભય છે), ‘તત્’ તેથી હું આપના ચરણકમળને ભજું છું. કેવા આપના? ‘ઋત્તધિયઃ’ સત્યજ્ઞાનસ્વરૂપ એવા આપના અથવા સત્ય છે બુદ્ધિ જેમની અથવા જેમના વિષેની બુદ્ધિ સત્ય છે, તેવા આત્મગુરુના — જીવના નિયંતાના, આથી સર્વ કારણથી પર એવા પરમાત્માના — શું કરીને? ‘આત્મચ્છદિ’ પોતાના આત્માને ઢાંકી દેનાર અને ‘અપાર્થમ્’ નિષ્ફળ તથા ‘અસત્’ તુચ્છ અને ‘અન્યમ્’ નાશવંત એવા આ દેહાદિનું ભજન (પાલન-પોષણ) ‘હિત્વા’ છોડીને — દેહાદિ અસત્ છે તો પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય છે? તે માટે ઉત્તર આપે છે — ‘અભિજ્ઞમાત્રમ્’ દેહાદિ અત્યંત અસત્ નથી, પરંતુ આત્મરૂપ છે, પ્રતીતિ માત્ર છે, તેનાથી

કિંત્વાત્મમાત્રમ્ । ન તતઃ પૃથગસ્તીત્યર્થઃ ।
 નન્વપવર્ગાય ભવતુ મદ્ભજનમ્, ફલાન્તરાર્થં
 ત્વન્યભજનં કાર્યમેવ તત્રાહ—તર્હીતિ । યદિ
 ત્વાં ભજતિ પુરુષસ્તર્હિ તે ત્વત્ત એવ સર્વ
 મનીષિતમર્થં વિન્દેતેતિ ॥ ૪૪ ॥

નનુ બ્રહ્મરુદ્રાવપિ મમૈવ મૂર્તી, અતો
 મામેવ કિમત્યન્તમાદ્રિયસે તત્રાહ—સત્ત્વમિતિ ।

સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતીશ તવાત્મબન્ધો
 માયામયાઃ સ્થિતિલયોદયહેતવોઽસ્ય ।
 લીલા ધૃતા યદપિ સત્ત્વમયી પ્રશાન્ત્યૈ
 નાન્યે નૃણાં વ્યસનમોહભિયશ્ચ યાભ્યામ્ ॥ ૪૫

યદપિ યદ્યપિ તવૈવ માયયા કૃતા
 એતા લીલાસ્ત્વયૈવ ધૃતાસ્તથાપિ યા સત્ત્વમયી
 સૈવ પ્રશાન્ત્યૈ મોક્ષાય ન કેવલમસ્ય
 પ્રશાન્ત્યભાવમાત્રમન્યભજને કિંત્વનિષ્ટં ચ
 ભવેદિત્યાહ—વ્યસનેતિ ॥ ૪૫ ॥

અલગ નથી, એમ અર્થ છે. (ભગવાન) શંકા કરે
 છે કે મોક્ષ માટે ભલે મારું ભજન કરવામાં આવે
 પણ બીજાં ફળ મેળવવા માટે તો બીજા દેવોનું
 ભજન કરવું જોઈએ! તે માટે ઉત્તર આપે છે — જો
 મનુષ્ય આપને ભજે તો આપની પાસેથી જ સર્વ
 અભીષિત પદાર્થ પ્રાપ્ત કરે. ॥ ૪૪ ॥

ભગવાન શંકા કરે છે કે બ્રહ્મા અને રુદ્ર પણ
 મારું જ સ્વરૂપ છે, તો પછી શા માટે મને અત્યંત
 આદર આપો છો? તે માટે ઉત્તર આપે છે —
 ‘સત્ત્વમ્ ઇતિ ।’

હે ઈશ! હે જીવોના સુહૃદ! જો કે આ
 વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશનાં કારણરૂપ
 સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ — એમ (ત્રણ) માયામય
 ગુણો સૃષ્ટિ વગેરે લીલા માટે આપના દ્વારા જ
 ધારણ કરવામાં આવ્યા છે, તેમ છતાં આપની જે
 સત્ત્વગુણમયી લીલા છે, તે મનુષ્યોની પરમ શાંતિ
 માટે થાય છે. બીજી (રજોગુણી અને તમોગુણી)
 જે લીલાઓ છે, તેમનાથી દુઃખ, મોહ અને ભય
 થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

‘યદપિ’ જો કે આપની જ માયા દ્વારા
 કરવામાં આવેલી આ લીલાઓ આપના દ્વારા
 જ ધારણ કરવામાં આવી છે, તેમ છતાં જે
 સત્ત્વગુણમયી લીલા છે, તે જ ‘પ્રશાન્ત્યૈ’ પરમ
 શાંતિરૂપ મોક્ષ માટે થાય છે. અન્યના ભજનમાં આ
 મનુષ્યની કેવળ પરમ શાંતિનો અભાવ હોય છે,
 એટલું જ નહીં પણ અનિષ્ટ પણ થાય છે, એમ કહે
 છે — ‘વ્યસન ઇતિ ।’ તેમનાથી દુઃખ, મોહ અને
 ભય થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

તે (સત્ત્વમય ભજન)ને જ દૃઢ કરે છે —
 ‘તસ્માત્ ઇતિ ।’

તદેવ સદાચારેણ દ્રઢયતિ—તસ્માદિતિ ।

તસ્માત્તવેહ ભગવન્નથ તાવકાનાં
 શુક્લાં તનું સ્વદયિતાં કુશલા ભજન્તિ ।
 યત્ સાત્વતાઃ પુરુષરૂપમુશન્તિ સત્ત્વં
 લોકો યતોઽભયમુતાત્મસુખં ન ચાન્યત્ ॥ ૪૬

હે ભગવન્, તવ શુક્લાં તનું
 શ્રીનારાયણાખ્યામ્ । અથ તાવકાનાં ચ શુક્લાં
 તનું નરાખ્યામ્ । યદ્યસ્માત્સાત્વતાઃ સત્ત્વમેવ
 પુરુષસ્યેશ્વરસ્ય રૂપમુશન્તિ મન્યન્તે,
 નત્વન્યદ્રજસ્તમશ્ચેતિ । અત્ર હેતુઃ—યતઃ
 સત્ત્વાલ્લોકો વૈકુણ્ઠાખ્યો લોકત્વે સત્યપ્યભયં
 ચ ભોગે સત્યપ્યાત્મસુખં ચ ॥ ૪૬ ॥

અતસ્તં પ્રણમતિ—તસ્મૈ નમ ઇતિ ।

તસ્મૈ નમો ભગવતે પુરુષાય ભૂમ્ને
 વિશ્વાય વિશ્વગુરવે પરદેવતાય ।
 નારાયણાય ઋષયે ચ નરોત્તમાય
 હંસાય સંયતગિરે નિગમેશ્વરાય ॥ ૪૭

હંસાય શુદ્ધાય । સંયતગિરે નિયતવાચે । અથ
 ચ નિગમેશ્વરાય વેદમાર્ગપ્રવર્તકાય ॥ ૪૭ ॥

વેદાર્થસંપ્રદાયપ્રવર્તને હેતુત્વં વદન્
 સ્તૌતિ—યમિતિ ।

હે ભગવાન, આથી આ જગતમાં નિપુણ
 બુદ્ધિવાળા જનો પોતાની પ્રિય, (શ્રીનારાયણ નામની)
 શુદ્ધ સત્ત્વગુણી મૂર્તિને અને આપના ભક્તોની
 મૂર્તિઓમાં શુદ્ધ સત્ત્વગુણી મૂર્તિ શ્રીનરને આ
 જગતમાં ભજે છે કારણ કે (વિશુદ્ધ) સત્ત્વગુણને જ
 ભક્તો ઈશ્વરનું રૂપ માને છે. જે સત્ત્વગુણથી
 (વૈકુંઠ)લોક પ્રાપ્ત થાય છે; સર્વ ભયની નિવૃત્તિ
 અને આત્માનો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે પરંતુ બીજા
 (૨જસૂ અને તમસૂ)થી તેમ નથી થતું. ॥ ૪૬ ॥

આથી હે ભગવાન, (નિપુણ બુદ્ધિવાળા જનો)
 આપની શ્રીનારાયણ નામની શુદ્ધ સત્ત્વગુણી મૂર્તિને
 અને આપના ભક્તોમાં શુદ્ધ સત્ત્વગુણી મૂર્તિ શ્રીનરને
 (ભજે છે), ‘યત્’ કારણ કે ભક્તો (વિશુદ્ધ) સત્ત્વને
 જ ‘પુરુષસ્ય’ ઈશ્વરનું રૂપ ‘ઊશન્તિ’ માને છે, પણ
 અન્ય ૨જસૂ અને તમસૂને નહીં! આ માટેનું કારણ
 — કારણ કે સત્ત્વથી ‘લોકઃ’ વૈકુંઠ નામનો લોક
 (પ્રાપ્ત થાય છે). વૈકુંઠ એ લોક હોવા છતાં તે
 અભય આપે છે અને ભોગયુક્ત હોવા છતાં આત્માનો
 આનંદ આપે છે. ॥ ૪૬ ॥

આથી (ભક્તોના ઉપાસ્ય હોવાથી) પ્રણામ
 કરે છે — ‘તસ્મૈ નમઃ ઇતિ ।’

તે ભગવાનને નમસ્કાર. પુરુષોત્તમને,
 સર્વવ્યાપકને, વિશ્વસ્વરૂપને, વિશ્વના ગુરુને, પરમ
 આરાધ્યને, વાણીના નિયંતાને, વેદમાર્ગના પ્રવર્તકને,
 શુદ્ધસ્વરૂપને, નારાયણ ઋષિને અને નરોમાં ઉત્તમ
 નરઋષિને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૪૭ ॥

‘હંસાય’ શુદ્ધ સ્વરૂપને, ‘સંયતગિરે’ વાણીના
 નિયંતાને અને આથી ‘નિગમેશ્વરાય’ વેદમાર્ગના
 પ્રવર્તકને (નમસ્કાર). ॥ ૪૭ ॥

વેદના અર્થની પરંપરાની પ્રવૃત્તિના વિષયમાં
 હેતુ જણાવતા સ્તુતિ કરે છે — ‘યમ્ ઇતિ ।’

યં વૈ ન વેદ વિતથાક્ષપથૈર્ભ્રમઢ્ઢીઃ
 સન્તં સ્વચ્છેષ્વસુષુ હૃદ્યપિ દૃક્ષપથેષુ ।
 તન્માયયાઽઽવૃતમતિઃ સ ડ એવ સાક્ષા-
 દાદ્યસ્તવાચિલગુરોરુપસાદ્ય વેદમ્ ॥ ૪૮

વિતથાક્ષપથૈઃ કપટેન્દ્રિયમાર્ગૈર્ભ્રમઢ્ઢી-
 વિક્ષિપ્તબુદ્ધિઃ પુમાન્સ્વેન્દ્રિયાદિષુ નિયન્તૃત્વેન
 સન્તમપિ યં ત્વાં ન વેદ । દૃક્ષપથેષુ વિષયેષુ ।
 બુદ્ધિવિક્ષેપે હેતુઃ—તન્માયયા તસ્ય તવૈવ
 માયયા આવૃતા આત્મનિષ્ઠા મતિર્યસ્ય સ ડ
 સોઽપિ આદ્ય એવ પૂર્વમવિદ્વાનેવાચિલગુરોસ્તવ
 ત્વત્પ્રવર્તિતં વેદમુપસાદ્ય પ્રાપ્ય તં ત્વાં સાક્ષાદ્વેદ
 ॥ ૪૮ ॥

વેદેનૈવ ત્વજ્ઞાનમિત્યુપપાદયન્પ્રણમતિ—

ચદ્દર્શનં નિગમ આત્મરહઃપ્રકાશં
 મુહ્યન્તિ યત્ર કવયોઽજપરા યતન્તઃ ।
 તં સર્વવાદવિષયપ્રતિરૂપશીલં
 વન્દે મહાપુરુષમાત્મનિગૂઢબોધમ્ ॥ ૪૯

આપની જ માયાથી જેની બુદ્ધિ ઢંકાઈ ગઈ છે
 (તેથી) જે મનુષ્યની બુદ્ધિ કપટ ભરેલા ઈન્દ્રિયમાર્ગો
 દ્વારા ભ્રમિત થઈ ગઈ છે, તે મનુષ્ય પોતાની
 ઈન્દ્રિયો, પ્રાણ, હૃદય અને દૃષ્ટિપથમાં આવતા
 વિષયોમાં નિયંતારૂપે રહેલા જે આપને જાણી
 શકતો નથી, તે આપને, પોતે પૂર્વે અજ્ઞાની હોવા
 છતાં જીવમાત્રના ગુરુ એવા આપના પ્રવર્તાવેલા
 વેદજ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને, સાક્ષાત્ જાણી શકે છે.
 ॥ ૪૮ ॥

‘વિતથ-અક્ષપથૈઃ’ કપટ ભરેલા ઈન્દ્રિયમાર્ગો
 દ્વારા ‘ભ્રમત્-ઢીઃ’ વિક્ષિપ્ત બુદ્ધિવાળો મનુષ્ય
 પોતાની ઈન્દ્રિયો વગેરેમાં નિયંતારૂપે રહેલા હોવા
 છતાં જે આપને જાણી શકતો નથી. ‘દૃક્ષપથેષુ’
 દૃષ્ટિપથમાં આવતા વિષયોમાં — બુદ્ધિમાં વિક્ષેપ
 થવા માટેનું કારણ — ‘તન્માયયા’ તે આપની જ
 માયાથી ઢંકાઈ ગઈ છે આત્મનિષ્ઠ બુદ્ધિ જેની
 ‘સઃ ડ’ તે જ ‘આદ્યઃ એવ’ પૂર્વે અજ્ઞાની હોવા
 છતાં, સર્વના ગુરુ ‘તવ’ આપના પ્રવર્તાવેલા વેદને
 ‘ઉપસાદ્ય’ પ્રાપ્ત કરીને, તે આપને, સાક્ષાત્ જાણે
 છે. ॥ ૪૮ ॥

વેદથી જ આપનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે,
 એમ સિદ્ધ કરતાં પ્રણામ કરે છે —

આપના સ્વરૂપના રહસ્યનો પ્રકાશ કરાવનારાં
 જે દર્શન છે, તે વેદમાં (જ) થાય છે. જે આપના
 વિષે (સાંખ્ય, યોગ વગેરે દ્વારા) યત્ન કરતા
 બ્રહ્માજી વગેરે મનીષીઓ પણ મોહ પામે છે (કારણ
 કે) સર્વ વાદોના ભેદ વગેરે છે. તે અનુસાર આપ
 શીલ-સ્વભાવ ધારણ કરો છો, તેવા આપને હું વંદન
 કરું છું. દેહાદિ સમસ્ત ઉપાધિઓમાં છુપાયેલા
 (વિશુદ્ધ) વિજ્ઞાનસ્વરૂપ તે મહાપુરુષ આપને હું
 વંદન કરું છું. ॥ ૪૯ ॥

યસ્ય તવ દર્શનં નિગમે ભવતિ । કથંભૂતમ્ ।
 આત્મનસ્તવ રહો રહસ્યં તસ્ય પ્રકાશકમ્ ।
 અન્યથા દુર્જ્ઞેયતામાહ—અજપરા બ્રહ્મમુખ્યાઃ
 કવયોઽપિ સાંખ્યયોગાદિભિર્યતમાના યત્ર
 ત્વયિ મુહ્યન્તિ । કુત ઇત્યત આહ—સર્વેષાં
 સાંખ્યાદિવાદિનાં યે વાદાસ્તેષાં વિષયા ભેદા-
 દયસ્તેષાં પ્રતિરૂપં તત્તદનુસારિ શીલં સ્વભાવો
 યસ્ય તમ્ । કુતઃ । આત્મના દેહાદિસંઘાતેન
 નિગૂઢો બોધો યસ્ય તમ્ । એવંભૂતં મહાપુરુષં
 ત્વાં વન્દે ॥ ૪૯ ॥

જે આપનાં દર્શન વેદમાં થાય છે. કેવાં દર્શન?
 ‘આત્મનઃ’ આપના સ્વરૂપનું ‘રહઃ’ રહસ્ય, તેનો
 પ્રકાશ કરાવનાર — વેદ સિવાય આપને જાણવા
 દુર્જ્ઞેય છે, એમ કહે છે — ‘અજપરાઃ’ બ્રહ્માજ્ઞ
 જેમનામાં મુખ્ય છે, તેવા સાંખ્ય, યોગ વગેરે દ્વારા
 યત્ન કરતા વિદ્વાનો પણ આપના વિષે મોહ પામે
 છે. શાથી? તે હવે કહે છે — સાંખ્ય વગેરે સર્વ વાદ
 કરનારાઓના જે વાદો છે, તેમના ‘વિષયાઃ’ ભેદ
 વગેરે છે, તેમના ‘પ્રતિરૂપમ્’ તે તે મત અનુસાર
 ‘શીલમ્’ સ્વભાવ છે જેમનો તેમને (વંદન કરું
 છું). શા માટે? ‘આત્મના’ દેહાદિ ઉપાધિઓથી
 છુપાયું છે જ્ઞાન જેમનું, તે આવા મહાપુરુષ આપને
 — હું વંદન કરું છું. ॥ ૪૯ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वादशस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां

भावार्थदीपिकायां टीकायां अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

*****

अथ नवमोऽध्यायः

मार्कण्डेयञ्जनुं मायादर्शन

नवमे भगवन्मायादिदृक्षोर्दर्शनं मुहुः ।
 मायाशिशोर्लयाब्धौ च मुनेर्निर्वेशनिर्गमैः ॥ १

ભગવાનની માયા જોવા ઈચ્છતા મુનિને
 પ્રલયકાલીન જળમાં વારંવાર પ્રવેશ કરવા અને
 બહાર નીકળવા દ્વારા ભગવાનની કૃપાથી ભગવાનના
 શિશુરૂપનાં દર્શન થયાં, તે નવમા અધ્યાયમાં
 છે. ॥ ૧ ॥

भगवतः परितोषपूर्वकं तदपेक्षितवरदानं
 कथयितुमाह—संस्तुत इत्यादिना ।

(માર્કણ્ડેય મુનિનાં તપ વગેરેથી) સંતુષ્ટ થયેલા
 ભગવાન તે મુનિને તેમનું અપેક્ષિત વરદાન જણાવવા
 માટે કહે છે — ‘સંસ્તુતઃ ઇતિ ।’ વગેરેથી.

सूत उवाच

संस्तुतो भगवानित्थं मार्कण्डेयेन धीमता ।
 नारायणो नरसखः प्रीत आह भृगूद्वहम् ॥ १

સૂતજી બોલ્યા — આ પ્રમાણે બુદ્ધિમાન
 માર્કણ્ડેય મુનિ દ્વારા જેમની ખૂબ સુંદર સ્તુતિ
 કરવામાં આવી તે નરસખા નારાયણ પ્રસન્ન થઈને
 ભૃગુવંશી મુનિને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

भो भो ब्रह्मर्षिवर्यासि सिद्ध आत्मसमाधिना ।
 मयि भक्त्यानपायिन्या तपःस्वाध्यायसंयमैः ॥ २
 आत्मसमाधिना चित्तैकाग्रयेण ॥ २ ॥
 वयं ते परितुष्टाः स्म त्वद्बृहद्ब्रतचर्यया ।
 वरं प्रतीच्छ भद्रं ते वरदेशादभीप्सितम् ॥ ३

વયં તે પરિતુષ્ટાઃ સ્મેતિ બહુવચનં
 સર્વદેવાભિપ્રાયેણ । વરદેશાદિત્યેકવચનં
 દ્વયોરૈક્યાભિપ્રાયેણ । પ્રતીચ્છ ગૃહાણ ॥ ૩ ॥

ऋषिरुवाच

जितं ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराच्युत ।
 वरेणैतावतालं नो यद् भवान् समदृश्यत ॥ ४

વરેણ ચ્છન્દયતા ત્વયા જિતમુત્કર્ષો
 દર્શિતઃ । મમ તુ વરાકાઙ્ક્ષા નાસ્તીત્યાહ—
 વરેણેતિ ॥ ૪ ॥

गृहीत्वाजादयो यस्य श्रीमत्पादाब्जदर्शनम् ।
 मनसा योगपक्वेन स भवान् मेऽक्षगोचरः ॥ ५

યસ્ય તવ શ્રીમત્પાદાબ્જદર્શનં મનસાપિ
 ગૃહીત્વા પ્રાપ્ય કૃતાર્થા અજાદયો ભવન્તિ સ
 ભવાન્મેઽક્ષગોચરો જાતોઽસ્તિ કિમતઃ પરં
 વરેણેત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાન બોલ્યા — હે બ્રહ્મર્ષિશ્રેષ્ઠ! ચિત્તની
 એકાગ્રતાપૂર્વક મારા પ્રત્યે કરેલી અસ્ખલિત ભક્તિ, તપ,
 સ્વાધ્યાય અને સંયમથી તમે સિદ્ધ થયા છો. ॥ ૨ ॥
 ‘આત્મસમાધિના’ ચિત્તની એકાગ્રતાપૂર્વક ॥ ૨ ॥
 તમારા મહાન (બ્રહ્મચર્ય) વ્રતના પાલનથી
 અમે (સર્વ દેવો) તમારા પર પ્રસન્ન થયા છીએ.
 વર આપનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મારી પાસેથી તમે
 પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છેલું વરદાન માગો. તમારું કલ્યાણ
 થાઓ. ॥ ૩ ॥

અમે તમારા પર પ્રસન્ન થયા છીએ, એમ
 સર્વ દેવોના અભિપ્રાયથી બ.વ. છે. ‘વરદ-ઈશાત્’
 દેવવર્ગ અને ભગવાન— આ બંને પદના ઐક્યના
 અભિપ્રાયથી એ.વ. છે. ‘પ્રતીચ્છ’ (વરદાન) માગવાનું
 સ્વીકારો. ॥ ૩ ॥

માર્કણ્ડેય ઋષિ બોલ્યા — હે દેવાધિદેવ! હે
 શરણાગતની પીડા હરનારા! હે અચ્યુત! આપનો
 વિજય થયો છે! આપે જ આપના મનોહર રૂપનાં
 દર્શન કરાવ્યાં, એટલું વરદાન પર્યાપ્ત છે. ॥ ૪ ॥
 વરદાન આપતા આપના દ્વારા ‘જિતમ્’ ઉત્કર્ષ
 દર્શાવવામાં આવ્યો છે! મને તો વરદાનની આકાંક્ષા
 નથી (છતાં વરદાન માગવાનું કહીને તેની ઇચ્છા
 કરાવતા આપનો વિજય થયો છે!), એમ કહે છે —
 ‘વરેણ ઇતિ ।’

યોગસાધના દ્વારા શુદ્ધ થયેલા મનથી જ જે
 આપના શ્રીયુક્ત ચરણકમળનાં દર્શન કરીને બ્રહ્માજી
 વગેરે પણ કૃતાર્થ થયા છે, તે આપ અમારી ઇન્દ્રિયોના
 પ્રત્યક્ષ વિષયરૂપ થયા છો! ॥ ૫ ॥

જે આપના શ્રીયુક્ત ચરણકમળનાં દર્શન
 મનથી જ ‘ગૃહીત્વા’ પ્રાપ્ત કરીને બ્રહ્માજી વગેરે
 કૃતાર્થ થયા છે, તે આપ મારી ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષ
 વિષયરૂપ થયા છો, આનાથી શ્રેષ્ઠ બીજું કયું
 વરદાન હોય, એમ અર્થ છે. ॥ ૫ ॥

અથાપ્યમ્બુજપત્રાક્ષ પુણ્યશ્લોકશિખામણે ।
દ્રક્ષ્યે માયાં યયા લોકઃ સપાલો વેદ સદ્ભિદામ્ ॥ ૬

દ્રક્ષ્યે દ્રષ્ટુમિચ્છામિ । લોકપાલૈર્બ્રહ્માદિભિઃ
સહિતોઽયં લોકો જનો યયા સદ્ભિદાં સતિ
વસ્તુનિ ભેદમ્ ॥ ૬ ॥

સૂત ડવાચ

ઇતીડિતોઽર્ચિતઃ કામમૃષિણા ભગવાન્ મુને ।
તથેતિ સ સ્મયન્ પ્રાગાદ્ બદર્યાશ્રમમીશ્વરઃ ॥ ૭

તથેતિ દ્રક્ષ્યસીતિ । સ ઈશ્વરઃ સ્મયન્પ્રાગાત્ ।
પાઠાન્તરે ક્રિયાવિશેષણમ્ ॥ ૭ ॥

તમેવ ચિન્તયન્નર્થમૃષિઃ સ્વાશ્રમ એવ સઃ ।
વસન્નગ્ન્યર્કસોમામ્બુભૂવાયુવિયદાત્મસુ ॥ ૮
ધ્યાયન્ સર્વત્ર ચ હરિં ભાવદ્રવ્યૈરપૂજયત્ ।
ક્વચિત્ પૂજાં વિસસ્માર પ્રેમપ્રસરસમ્પ્લુતઃ ॥ ૯

તમેવાર્થ માયાદર્શનરૂપમ્ । અગ્ન્યાદિમૂર્તિષુ
॥ ૮ ॥

ભાવદ્રવ્યૈર્મનોમયૈર્દ્રવ્યૈઃ । ક્વચિત્કદાચિત્
પ્રેમપ્રસરસમ્પ્લુતઃ પ્રેમાદ્રેકં પ્રાપ્તઃ ॥ ૯ ॥

માયાદર્શનમાહ—તસ્યેત્યાદિના ।

તસ્યૈકદા ભૃગુશ્રેષ્ઠ પુષ્પભદ્રાતટે મુનેઃ ।
ઉપાસીનસ્ય સન્ધ્યાયાં બ્રહ્મન્ વાયુરભૂમહાન્ ॥ ૧૦

॥ ૧૦ ॥

તેમ છતાં હે કમળની પાંખડી જેવા નેત્રવાળા!
હે પુણ્યશ્લોક શિરોમણિ! (બ્રહ્માદિ) લોકપાલો સહિત
આ લોક જેને કારણે સત્ વસ્તુમાં ભેદ જુએ છે, તે
માયાનાં દર્શન કરવા હું ઈચ્છું છું. ॥ ૬ ॥

‘દ્રક્ષ્યે’ દર્શન કરવા ઈચ્છું છું. બ્રહ્માજી વગેરે
લોકપાલો દ્વારા આ ‘લોકઃ’ જન સમુદાય જેને
કારણે ‘સદ્ભિદામ્’ સત્ વસ્તુમાં ભેદ (જુએ છે).
॥ ૬ ॥

સૂતજી બોલ્યા — હે મુનિ (શૌનક), આમ,
માર્કણ્ડેય ઋષિ દ્વારા યથોચિતરૂપે જેમની સ્તુતિ અને
પૂજા કરવામાં આવી, તે મંદ હાસ્ય કરતા ભગવાન
‘તથાસ્તુ’ કહીને બદરિકાશ્રમ પધાર્યા. ॥ ૭ ॥

તેમ જ થાઓ — (માયાનાં) દર્શન થશે, (એમ
કહીને) પધાર્યા. ‘સ સ્મયન્’ ને બદલે ‘સસ્મયમ્’
પાઠાંતરમાં ક્રિયાવિશેષણ છે. ભગવાન સ્મિત કરતા
કરતા પધાર્યા. ॥ ૭ ॥

તે (માયાદર્શનરૂપ) વિષયનું ચિંતન કરતા તે
માર્કણ્ડેય ઋષિ પોતાના આશ્રમમાં જ નિવાસ કરતા
અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, જળ, પૃથ્વી, વાયુ, આકાશ તથા
પોતાના આત્મામાં ॥ ૮ ॥ અને સર્વત્ર શ્રીહરિનું
ધ્યાન કરતા મનોમય દ્રવ્યોથી તેમની પૂજા કરતા
અને ક્યારેક પ્રેમવૃદ્ધિના પૂરમાં મગ્ન થઈ ગયેલા તે
પૂજા પણ વીસરી જતા. ॥ ૯ ॥

‘તમ્-એવ-અર્થમ્’ તે માયાદર્શનરૂપ વિષયને
ચિંતવતા — અગ્નિ વગેરે મૂર્તિઓમાં ॥૮॥

‘ભાવદ્રવ્યૈઃ’ મનોમય દ્રવ્યોથી — ‘ક્વચિત્’
ક્યારેક ‘પ્રેમપ્રસરસમ્પ્લુતઃ’ પ્રેમવૃદ્ધિના પૂરમાં મગ્ન
થયેલા ઋષિ ॥ ૯ ॥

(માર્કણ્ડેય ઋષિને થયેલાં) માયાનાં દર્શનને
વર્ણવે છે — ‘તસ્ય ઇતિ.’ વગેરેથી

હે ભૃગુશ્રેષ્ઠ! હે ભૂદેવ! એક સમયે પુષ્પભદ્રા
નદીને કિનારે સંધ્યાકાળે ઉપાસના કરતા તે મુનિના
(આશ્રમમાં) જોરથી પવન ફૂંકાવા લાગ્યો. ॥૧૦॥૧૦॥

તં ચણ્ડશબ્દં સમુદીરયન્તં
 બલાહકા અન્વભવન્ કરાલાઃ ।
 અક્ષસ્થવિષ્ઠા મુમુચુસ્તડિદ્ધિઃ
 સ્વનન્ત ઉચ્ચૈરભિવર્ષધારાઃ ॥ ૧૧
 તં વાયુમનુ બલાહકા મેઘા અભવન્નાવિ-
 ર્બભૂવુઃ । તે ચ તડિદ્ધિઃ સહિતા ઉચ્ચૈઃ સ્વનન્તો
 ગર્જન્તઃ । અક્ષો રથાઙ્ગં તદ્વસ્થવિષ્ઠા અભિતો
 વર્ષધારા મુમુચુઃ ॥ ૧૧ ॥

તતો વ્યદૃશ્યન્ત ચતુઃસમુદ્રાઃ
 સમન્તતઃ ક્ષ્માતલમાગ્રસન્તઃ ।
 સમીરવેગોર્મિભિરુગ્રનક્ર-

મહાભયાવર્તગભીરઘોષાઃ ॥ ૧૨

ચતુર્દિક્ષુ વર્તમાનાઃ સમુદ્રાઃ સમીરવેગેનો-
 મ્યસ્તૈર્ભૂતલં ગ્રસન્તઃ । ઉગ્રા નક્રા યેષુ, મહાભયા
 આવર્તા યેષુ, ગભીરો ઘોષો યેષુ, તે ચ તે ચ તે
 ચ ॥ ૧૨ ॥

અન્તર્બહિશ્ચાદ્ધિરતિદ્યુભિઃ સ્વરૈઃ
 શતહ્રદાભીરુપતાપિતં જગત્ ।
 ચતુર્વિધં વીક્ષ્ય સહાત્મના મુનિ-
 ર્જલાપ્લુતાં ક્ષ્માં વિમનાઃ સમત્રસત્ ॥ ૧૩

આત્મના સહ જરાયુજાદિચતુર્વિધં
 જગદન્તર્બહિશ્ચોપતાપિતં વીક્ષ્ય । ક્ષ્માં જલાપ્લુતાં
 વીક્ષ્ય । મુનિઃ સમત્રસદ્ભયં પ્રાપ ।

કેનોપતાપિતમ્ । અદ્ધિઃ । કથંભૂતાભિઃ ।
 અતિદ્યુભિરતિક્રાન્તા દ્યૌર્યાભિઃ । સ્વરૈશ્ચ

પ્રચંડ સુસવાટા કરતા તેની (વાયુની) પાછળ
 વિક્રાણ મેઘો પ્રકટ થયા અને વીજળી સાથે મોટેથી
 ગર્જનાઓ કરતા રથની ધરીઓ જેવી અત્યંત જાડી
 જળધારાઓ ચોતરફ વરસાવવા લાગ્યા. ॥ ૧૧ ॥

તે વાયુની પાછળ 'બલાહકાઃ' મેઘો 'અભવન્'
 પ્રકટ થયા અને તેઓ વીજળી સાથે મોટેથી
 'સ્વનન્તઃ' ગર્જનાઓ કરતા 'અક્ષઃ' રથની ધરી,
 તેના જેવી અત્યંત જાડી જળધારાઓ છોડવા
 લાગ્યા. ॥ ૧૧ ॥

મોટા મોટા મગરમચ્છો, મહા ભયંકર ધૂમરીઓ
 અને ભીષણ ગર્જના કરતા ચારેય દિશાઓના સમુદ્રો
 વાયુના વેગથી ઊછળતા તરંગોથી ભૂમંડળને ડુબાડી
 દેતા દેખાયા. ॥ ૧૨ ॥

ચારેય દિશાઓમાં રહેલા સમુદ્રો વાયુના વેગથી
 ઊછળતા તરંગો, તે તરંગોથી ભૂમંડળને ગળી જતા
 (ડુબાડી દેતા દેખાયા). મોટા મગરો છે જેમનામાં તે,
 મહા ભયંકર ધૂમરીઓ છે જેમનામાં તે અને ભીષણ
 ગર્જનાઓ છે જેમનામાં તેવા સમુદ્રો ॥ ૧૨ ॥

આકાશને પણ (ડુબાડીને) ઓળંગી ગયેલાં
 (પ્રલયકાલીન) જળથી, સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી,
 (પ્રચંડ વાયુથી) અને વીજળીઓથી પોતાના સહિત
 (જરાયુજ વગેરે) ચારેય પ્રકારના જીવોવાળા જગતને
 અંદર અને બહાર સંતપ્ત થયેલું જોઈને અને પૃથ્વીને
 જળમાં ડૂબેલી જોઈને ખિન્ન બનેલા મુનિ માર્કણ્ડેય
 ભય પામ્યા. ॥ ૧૩ ॥

પોતાના સહિત જરાયુજ વગેરે ચારેય પ્રકારનાં
 પ્રાણીઓવાળા જગતને અંદર અને બહાર સંતપ્ત
 થતું જોઈને અને પૃથ્વીને જળબંબાકાર થયેલી જોઈને
 મુનિ 'સમત્રસત્' ભય પામ્યા.

કોનાથી સંતપ્ત થયેલા (જગત)ને? જળથી સંતપ્ત
 થયેલા જગતને - કેવા જળથી? 'અતિદ્યુભિઃ' ઓળંગી
 જવામાં આવ્યું છે સ્વર્ગ જે જળથી તથા 'સ્વરૈઃ'

સૂર્યરશ્મિર્વાયુભિર્વેતિ શેષઃ । શતહ્રદાભિશ્ચ
વિદ્યુદ્ધિઃ । દીર્ઘત્વમાર્ષ છન્દોનુસારેણ ॥ ૧૩ ॥

તસ્યૈવમુદ્ગીક્ષત ઋમિભીષણઃ
પ્રભંજનાઘૂર્ણિતવાર્મહાર્ણવઃ ।

આપૂર્યમાણો વરષદ્ધિરમ્બુદૈઃ
ક્ષમામપ્યધાદ્ દ્વીપવર્ષાદ્રિભિઃ સમમ્ ॥ ૧૪

પ્રભજ્જનેનાઘૂર્ણિતં પ્રકમ્પિતં વાઃ ઉદકં
યસ્મિન્ સઃ । અપ્યધાચ્છાદયામાસ । સમં સહ
॥ ૧૪ ॥

સક્ષમાન્તરિક્ષં સદિવં સભાગણં
ત્રૈલોક્યમાસીત્ સહદિગ્ભિરાપ્લુતમ્ ।

સ એક એવોર્વરિતો મહામુનિ-
ર્વભ્રામ વિક્ષિપ્ય જટા જડાન્ધવત્ ॥ ૧૫

સક્ષમાન્તરિક્ષં ભૂમ્યન્તરિક્ષસ્થપ્રાણિસહિતમ્ ।
સદિવં સ્વર્ગસ્થદેવસહિતમ્ । ભાગણા જ્યોતિર્ગ-
ણાસ્તૈઃ સહિતમ્ । જટા વિક્ષિપ્ય વિકીર્ય ॥ ૧૫ ॥

ક્ષુત્તૃપરીતો મકરૈસ્તિમિંગિલૈ-
રુપદ્રુતો વીચિનભસ્વતાહતઃ ।

તમસ્યપારે પતિતો ભ્રમન્ દિશો
ન વેદ યં ગાં ચ પરિશ્રમેષિતઃ ॥ ૧૬

પરિશ્રમેણ ઇષિતો ગતઃ પ્રાપ્ત ઇત્યર્થઃ ।
ઇષુ સર્પણે ઇત્યસ્માત્ ॥ ૧૬ ॥

ક્વચિદ્ ગતો મહાવર્તે તરલૈસ્તાડિતઃ ક્વચિત્ ।

યાદોભિર્ભક્ષ્યતે ક્વાપિ સ્વયમન્યોન્યઘાતિભિઃ ॥ ૧૭

સૂર્યનાં પ્રખર કિરણોથી અથવા પ્રચંડ વાયુથી, એટલું
શેષ છે; તેમ જ ‘શતહ્રદાભિઃ’ વીજળીઓથી –
‘શતહ્રદાભીઃ’ માં ‘ભિઃ’ નું દીર્ઘત્વ છંદ (વંશસ્થ,
ગણમાપ— જ ત જ ૨) અનુસાર કરવામાં આવ્યું
છે, તે આર્ષ છે. ॥ ૧૩ ॥

તે મુનિ આમ જોતા હતા તેટલામાં આંધીથી
ઉછળેલા જળવાળા અને વરસતા જળથી વધુને વધુ
ભરાતા તેમ જ તરંગોથી ભીષણ બનેલા મહાસાગરે
દ્વીપો, ખંડો અને પર્વતો સહિત પૃથ્વીને ઢાંકી દીધી.
॥ ૧૪ ॥

આંધીથી ઉછળેલું અથવા અત્યંત કંપિત થયેલું
‘વાઃ’ જળ છે જેમાં તે (મહાસાગરે પૃથ્વીને)
‘અપ્યધાત્’ ઢાંકી દીધી – ‘સમમ્’ સહિત ॥૧૪॥

પૃથ્વી અને અંતરિક્ષમાં રહેલાં પ્રાણીઓ સહિત,
સ્વર્ગમાં રહેલા દેવો સહિત, નક્ષત્ર અને તારાઓનાં
મંડળો સહિત અને દિશાઓ સહિત ત્રણેય લોક જળમાં
ડૂબી ગયા. એક માત્ર બાકી રહેલા તે મહામુનિ જટા
વિખેરીને જડ અને અંધની જેમ ભટકવા લાગ્યા. ॥૧૫॥

‘સક્ષમાન્તરિક્ષમ્’ ભૂમિ અને અંતરિક્ષમાં રહેલાં
પ્રાણીઓ સહિત, ‘સદિવમ્’ સ્વર્ગમાં રહેલા દેવો
સહિત, (‘સભાગણમ્’) નક્ષત્રમંડળો અને તારામંડળો,
તેમનાં સહિત – જટા ‘વિક્ષિપ્ય’ વિખેરીને ॥૧૫॥

ભૂખ-તરસથી ઘેરાયેલા, મગરમચ્છો અને
તિમિંગલોથી ઉપદ્રવ પામેલા, સમુદ્રના તરંગો સહિત
આંધીથી ઘાયલ થયેલા અને અપાર અંધકારમાં
પડેલા અને અતિશય શ્રમિત થયેલા મુનિ દિશાઓ,
આકાશ અને પૃથ્વીનું ભાન ગુમાવી બેઠા. ॥ ૧૬ ॥

(‘પરિશ્રમેષિતઃ’) પરિશ્રમને ‘ઇષિતઃ’ પ્રાપ્ત
થયેલા, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥ (ઇષ્ ધાતુ ગતિના
અર્થમાં છે.)

ક્યારેક તેઓ મોટા વમળમાં જઈ પડતા, ક્યારેક
તરલ તરંગો સાથે અફળાતા અને ક્યાંક તો તેમને
(મુનિને) ખાવા માટે એકબીજા સાથે યુદ્ધ કરતા
જળચરો દ્વારા તેમનું પોતાનું ભક્ષણ થવા લાગતું. ॥૧૭॥

અન્યોન્યઘાતિભિસ્તદ્ભક્ષણાય પરસ્પરં
યુધ્યદ્ધિઃ ॥ ૧૭ ॥

ક્વચિચ્છોકં ક્વચિન્મોહં ક્વચિદ્ દુઃખં સુખં ભયમ્ ।
ક્વચિન્મૃત્યુમવાપ્નોતિ વ્યાધ્યાદિભિરુતાર્દિતઃ ॥

॥ ૧૮ ॥ ૧૮ ॥

અયુતાયુતવર્ષાણાં સહસ્રાણિ શતાનિ ચ ।

વ્યતીયુર્ભ્રમતસ્તસ્મિન્ વિષ્ણુમાયાવૃતાત્મનઃ ॥ ૧૯ ॥

વિષ્ણુમાયાવૃતાત્મન ઇતિ સ તથા
દૃષ્ટવાનિત્યર્થઃ ॥ ૧૯ ॥

સ કદાચિદ્ ભ્રમંસ્તસ્મિન્ પૃથિવ્યાઃ કકુદિ દ્વિજઃ ।

ન્યગ્રોધપોતં દદૃશે ફલપલ્લવશોભિતમ્ ॥ ૨૦ ॥

કકુદ્યુન્નતપ્રદેશે ન્યગ્રોધપોતં કોમલવટમ્
॥ ૨૦ ॥

પ્રાગુત્તરસ્યાં શાખાયાં તસ્યાપિ દદૃશે શિશુમ્ ।

શયાનં પર્ણપુટકે ગ્રસન્તં પ્રભયા તમઃ ॥ ૨૧ ॥

તસ્યેશાનદિવશાખાયાં શિશુમપિ ॥ ૨૧ ॥

મહામરકતશ્યામં શ્રીમદ્વદનપંકજમ્ ।

કમ્બુગ્રીવં મહોરસ્કં સુનાસં સુન્દરભ્રુવમ્ ॥ ૨૨ ॥

શ્વાસૈજદલકાભાતં કમ્બુશ્રીકર્ણદાડિમમ્ ।

વિદ્ધુમાધરભાસેષ્છોણાયિતસુધાસ્મિતમ્ ॥ ૨૩ ॥

પદ્મગર્ભારુણાપાંગં હૃદ્યહાસાવલોકનમ્ ।

શ્વાસૈજદ્વલિસંવિગ્નનિમ્નનાભિદલોદરમ્ ॥ ૨૪ ॥

તે મુનિને ખાવા માટે 'અન્યોન્યઘાતિભિઃ'
એકબીજા સાથે યુદ્ધ કરતા (જળચરો) દ્વારા ॥૧૭॥

ક્યાંક શોક, ક્યાંક મોહ, ક્યાંક દુઃખ, ક્યાંક
સુખ, ક્યાંક ભય અને ક્યાંક વ્યાધિ વગેરેથી તેઓ
મૃત્યુ પામવા લાગ્યા. ॥ ૧૮ ॥ ૧૮ ॥

ભગવાન વિષ્ણુની માયાથી વ્યાપેલા મનવાળા
તે મુનિને તે પ્રલયકાલીન સમુદ્રમાં ભટકતા એક શકું
(સો અબજ અર્થાત્ એકડા ઉપર તેર મીડા જેટલાં)
વર્ષ થઈ ગયાં. ॥ ૧૯ ॥

ભગવાન વિષ્ણુની માયાથી વ્યાપેલા મનવાળા
તે મુનિએ તે પ્રમાણે જોયું, (તે સમયે બીજાઓએ તે
પ્રમાણે જોયું નહીં,) એમ અર્થ છે. ॥ ૧૯ ॥

એક દિવસ તેમાં ભમતા તે ભૂદેવે પૃથ્વીના
એક ટેકરા પર ફળો અને પર્ણોથી શોભતું એક
નાનકડું વટવૃક્ષ જોયું. ॥ ૨૦ ॥

'કકુદિ' ઊંચા પ્રદેશ ઉપર 'ન્યગ્રોધપોતમ્'
નાના વટવૃક્ષને (જોયું). ॥ ૨૦ ॥

તેના ઈશાન ખૂણાની ડાળી ઉપર પાંદડાના
પરિયામાં પોટેલા, પોતાની પ્રભાથી અંધકારને ગળી
જતા શિશુનાં (મુનિએ) દર્શન કર્યાં. ॥ ૨૧ ॥

તે વડના ઈશાન ખૂણાની ડાળી પર શિશુનાં
પણ મુનિએ દર્શન કર્યાં. ॥ ૨૧ ॥

મોટા મરકત મણિ જેવો શ્યામરંગ, સોહામણું
મુખકમળ, શંખ જેવી ડોક, વિશાળ વક્ષઃસ્થળ, સુંદર
નાસિકા અને મનોહર ભ્રુકુટિ, ॥ ૨૨ ॥ શ્વાસથી
કંપતા કેશથી શોભતા, શંખ જેવા અંદરના વલયથી
શોભતા કર્ણોમાં દાડમનાં પુષ્પોવાળા, પરવાળા જેવા
અધરોષ્ઠની કાંતિથી સ્હેજ અરુણિમાયુક્ત અમૃતતુલ્ય
મંદસ્મિતવાળા, ॥ ૨૩ ॥ કમળના અંદરના ભાગ જેવા
અરુણ નેત્રકટાક્ષવાળા, હૃદયસ્પર્શી હાસ્યયુક્ત
અવલોકન અને શ્વાસથી વિચલિત થતા વલયોથી ચંચળ
ગંભીર નાભિયુક્ત પીપળાના પર્ણ જેવું ઉદર ॥ ૨૪ ॥

ચાર્વણ્ણુલિભ્યાં પાણિભ્યામુનીય ચરણામ્બુજમ્ ।
મુખે નિધાય વિપ્રેન્દ્રો ધ્યન્તં વીક્ષ્ય વિસ્મિતઃ ॥ ૨૫

શ્રીમદ્રમ્યં વદનપદ્મજં યસ્ય તમ્ ।
કમ્બુવત્તિરેસ્વાવૃતા ગ્રીવા યસ્ય તમ્ ।
મહોરસ્કં વિશાલવક્ષસમ્ । સુનાસં શોભના નાસા
યસ્ય તમ્ । સુન્દરે શ્રુવૌ યસ્ય તમ્ ॥ ૨૨ ॥
શ્વસૈરૈજન્તઃ કમ્પમાના અલકાસ્તૈરાભાતં
શોભિતમ્ । કમ્બુવદન્તર્વલયેન શ્રીર્યયોસ્તૌ
કમ્બુશ્રિયૌ તયોઃ કર્ણયોર્દાડિમપુષ્પે યસ્ય તમ્ ।
વિદ્રુમતુલ્યાધરભાસા ઈષ્ચ્છોણાયિતં સુધાતુલ્યં
સ્મિતં યસ્ય તમ્ ॥ ૨૩ ॥ પદ્મગર્ભવત્ આ
ઈષદરુણાવપાઙ્ગૌ નેત્રપ્રાન્તૌ યસ્ય તત્ । હૃદ્યો
હાસો યસ્મિન્સ્તદવલોકનં યસ્ય તમ્ ।
શ્વાસૈરૈજન્ત્યશ્ચલન્ત્યો વલયસ્તિર્યઙ્નિમ્ન-
રેખાસ્તાભિઃ સંવિગ્ના ચચ્ચલા નિમ્ના ગમ્भीરા
નાભિર્યસ્મિન્સ્તદ્વલવદશ્વત્થપત્રસંકાશમુદરં યસ્ય
તમ્ ॥ ૨૪ ॥ ચારવોઽઙ્ગુલયો યયોસ્તાભ્યા-
મુન્નીયાકૃષ્ય ધ્યન્તં પિબન્તમ્ ॥ ૨૫ ॥

વિ. ચક્ર. — મચ્ચરણામ્બુજે કીદૃશં મધુ
વર્તતે, યત એતદાસ્વાદનાર્થાં બહવો ભક્તાઃ
પ્રયતન્તે તસ્માદિદમહપ્યાસ્વાદ્ય પરિચેષ્ય ઈતીવ
ધ્યન્તમ્ ઈતિ ।

તદર્શનાદ્ વીતપરિશ્રમો મુદા
પ્રોત્ફુલ્લહૃત્પદ્મવિલોચનામ્બુજઃ ।

પ્રહૃષ્ટરોમાદ્ભુતભાવશંકિતઃ

પ્રહૃં પુરસ્તં પ્રસસાર બાલકમ્ ॥ ૨૬

ધરાવતા અને સુંદર આંગળીઓવાળા બંને હાથથી
ચરણકમળને ઊંચું કરીને, મુખમાં મૂકીને ચૂસતા
શિશુને નિહાળીને વિપ્રશ્રેષ્ઠ માર્કણ્ડેય મુનિ વિસ્મિત
થઈ ઊઠ્યા. ॥ ૨૫ ॥

‘શ્રીમત્’ રમ્ય, મનોહર વદનકમળ છે જેનું
તેને (શિશુને), શંખ જેવી ત્રણ રેખાવાળી ગ્રીવા છે
જેની તેને, ‘મહોરસ્કમ્’ વિશાળ વક્ષઃસ્થળ, ‘સુનાસમ્’
સુંદર નાસિકા છે જેની તેને, બંને સુંદર શ્રુકુટિઓ છે
જેની તેને, ॥ ૨૨ ॥ શ્વાસથી ‘એજન્તઃ’ કંપતી લટો,
તેમનાથી ‘આભાતમ્’ શોભતા (શિશુ)ને, શંખ જેવા
અંદરના વલયથી શોભા છે જે બંનેની તેવા શંખની
શોભાવાળા તે બંને કાનમાં દાડમનાં પુષ્પો છે જેના
તેને, પરવાળા જેવી અધરોષ્ઠની કાંતિથી સ્હેજ
અરુણિમાયુક્ત અમૃતતુલ્ય સ્મિત છે જેનું તેને, ॥ ૨૩ ॥
કમળના ગર્ભ જેવા ‘આ’ સહેજ અરુણ ‘અપાઙ્ગૌ’
નેત્રના ખૂણા છે જેના તેને, હૃદયસ્પર્શી હાસ્ય છે જેમાં
તેવું અવલોકન છે જેનું, શ્વાસથી ‘એજન્ત્યઃ’ વિચલિત
થતી ‘વલયઃ’ આડી રેખા, તે રેખાથી ‘સંવિગ્ના’
ચંચળ, ‘નિમ્ના’ ગંભીર નાભિ છે જેમાં તેવા
‘દલવત્’ પીપળાના પર્ણ જેવું ઉદર છે જેનું તેને,
॥ ૨૪ ॥ સુંદર આંગળીઓ છે જે બંનેમાં, તેમનાથી
(બંને હસ્તકમળોથી) ચરમકમળને ખેંચીને ‘ધ્યન્તમ્’
ચૂસતા શિશુને નિહાળીને ॥ ૨૫ ॥

‘મારા ચરણકમળમાં એવું તે કેવું માધુર્ય છે કે
જેના આસ્વાદન માટે અનેક ભક્તો અતિશય ઉત્સુકતાથી
પ્રયત્ન કરે છે, તેથી હું પણ તેનું આસ્વાદન કરીને
તેને માણું!’ તે જાણે કે (એમ વિચારતા હોય તેમ)
(ભગવાન ચરણકમળના અંગૂઠાને) ચૂસે છે.

તે શિશુનાં દર્શનથી જેમનો પરિશ્રમ દૂર થયો
છે, આનંદ થવાથી જેમનાં હૃદયકમળ અને નેત્રકમળ
પ્રફુલ્લ થયાં છે અને રોમાવલિ પુલકિત થઈ ઊઠી છે
તે મુનિ શિશુના અતિ આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપથી ચકિત
થઈ તે બાળકને પૂછવા માટે તેની પાસે ગયા. ॥ ૨૬ ॥

હૃત્પદ્મં ચ વિલોચનામ્બુજે ચ પ્રોત્ફુલ્લાનિ
તાનિ યસ્ય સઃ । અદ્ભુતભાવોઽત્યાશ્ચર્યરૂપં તેન
શક્લિતઃ સન્નપિ તં પ્રષ્ટું પુરઃ પ્રસસાર સમીપં
ગતઃ ॥ ૨૬ ॥

તાવચ્છિશોર્વે શ્વસિતેન ભાર્ગવઃ
સોઽન્તઃશરીરં મશકો યથાવિશત્ ।
તત્રાપ્યદો ન્યસ્તમચષ્ટ કૃત્સ્નશો
યથા પુરાઽમુહ્યદતીવ વિસ્મિતઃ ॥ ૨૭

અદઃ इदं जगद्यथा पुरा प्रलयात्पूर्वं
न्यस्तं विन्यस्तं दृष्ट्वा चातीव विस्मितः
सन्नमुह्यत ॥ २७ ॥

કૃત્સ્નશો દર્શનં પ્રપચ્ચયતિ—ખમિત્યાદિના ।

खं रोदसी भगणानद्रिसागरान्
द्वीपान् सवर्षान् ककुभः सुरासुरान् ।
वनानि देशान् सरितः पुराकरान्
खेटान् ब्रजानाश्रमवर्णवृत्तयः ॥ २८
महान्ति भूतान्यथ भौतिकान्यसौ
कालं च नानायुगकल्पकल्पनम् ।
यत् किंचिदन्यद् व्यवहारकारणं
ददर्श विश्वं सदिवावभासितम् ॥ २९

કકુભો દિશઃ । પુરાણ્યાકરાંશ્ચ । ખેટાન્
કર્ષકગ્રામાન્ । વ્રજાન્ ગોકુલાનિ । આશ્રમાંશ્ચ
વર્ણાંશ્ચ તેષાં વૃત્તીશ્ચેત્યર્થઃ ॥ ૨૮ ॥ નાનાયુગાનિ
કલ્પાંશ્ચ કલ્પયતિ તૈર્વા કલ્પ્યત ઇતિ તથા
તં કાલં ચ । સદિવ પરમાર્થ ઇવાવભાસિતં
તેનૈવ ॥ ૨૯ ॥

તે હૃદયકમળ અને બંને નેત્રકમળ પ્રફુલ્લ
થયાં છે જેમનાં તે મુનિ ‘અદ્ભુતભાવઃ’ અતિ
આશ્ચર્યકારક સ્વરૂપ, તેનાથી ચકિત થવા છતાં
પણ તેને પૂછવા માટે ‘પુરઃ પ્રસસાર’ તેની સમીપ
ગયા. ॥ ૨૬ ॥

તે ભૃગુવંશી માર્કણ્ડેય ઋષિ જેવા બાળકની
સમીપ આવ્યા તેવા જ તે બાળકના શ્વાસ દ્વારા
મચ્છરની જેમ તે બાળકના શરીરમાં પ્રવિષ્ટ થઈ
ગયા અને ત્યાં આ સંપૂર્ણ જગત પ્રલયની પૂર્વ જેવું
રહ્યું હતું તેવું જોઈને અતિ વિસ્મિત થઈને મોહ
પામ્યા. ॥ ૨૭ ॥

‘અદઃ’ આ જગત ‘પુરા’ પ્રલયની પૂર્વ જેમ
‘ન્યસ્તમ્’ સ્થિત હતું તેમ જોઈને અતિ વિસ્મિત
થઈને મોહ પામ્યા. ॥ ૨૭ ॥

સંપૂર્ણ દર્શન વિસ્તારપૂર્વક વર્ણવે છે —
‘ખમ્ ઇતિ’ વગેરેથી.

આકાશ, સ્વર્ગ અને પૃથ્વી, નક્ષત્રગણો, પર્વતો,
સમુદ્રો, દ્વીપો, ખંડો, દિશાઓ, દેવો, અસુરો, વનો,
દેશો, નદીઓ, શહેરો, ખાણો, ગામડાં, નેસડા,
આશ્રમો, વર્ણો, વર્ણાશ્રમોની આજીવિકાઓ,
॥ ૨૮ ॥ પંચ મહાભૂતો, તેમનાથી ઉત્પન્ન થયેલા
પદાર્થો, અનેક યુગો તથા કલ્પોની કલ્પના કરાવતો
કાળ તથા બીજું જે કંઈ વ્યવહારનું કારણ છે, તે
સર્વ જાણે સત્ય હોય તેમ (તે બાળકના ઉદરમાં)
જણાતું હતું. ॥ ૨૮ ॥

‘કકુભઃ’ દિશાઓ, શહેરો અને ખાણો,
‘ખેટાન્’ ખેડૂતોનાં ગામડાં, ‘વ્રજાન્’ ગાયોના નેસડા
તથા આશ્રમો, વર્ણો અને વર્ણાશ્રમોની આજીવિકાઓ,
॥ ૨૮ ॥ અનેક યુગો અને કલ્પોની રચના કરનારો
અથવા કલ્પના કરાવનારો કાળ, ‘સત્ ઇવ’ પારમાર્થિક
હોય તેમ તે ભગવાન દ્વારા જ વિશ્વને અવભાસિત
કરાવવામાં આવ્યું. ॥ ૨૯ ॥

હિમાલયં પુષ્પવહાં ચ તાં નદીં
 નિજાશ્રમં તત્ર ઋષીનપશ્યત્ ।
 વિશ્વં વિપશ્યન્ શ્વસિતાચ્છિશોર્વૈં
 બહિર્નિરસ્તો ન્યપતલ્લયાબ્ધૌ ॥ ૩૦
 ॥ ૩૦ ॥

તસ્મિન્ પૃથિવ્યાઃ કકુદિ પ્રરૂઢં
 વટં ચ તત્પર્ણપુટે શયાનમ્ ।
 તોકં ચ તત્પ્રેમસુધાસ્મિતેન
 નિરીક્ષિતોઽપાંગનિરીક્ષણેન ॥ ૩૧
 અથ તં બાલકં વીક્ષ્ય નેત્રાભ્યાં ધિષ્ઠિતં હૃદિ ।
 અભ્યયાદતિસંક્લિષ્ટઃ પરિષ્વક્તુમધોક્ષજમ્
 ॥ ૩૨ ॥ ૩૨ ॥

વટં ચ તોકં ચ વીક્ષ્ય તસ્ય પ્રેમ્ણા
 સુધાતુલ્યસ્મિતયુક્તેનાપાઙ્ગનિરીક્ષણેન નિરીક્ષિતઃ
 સન્ । અથ તં બાલકમધોક્ષજં પરિષ્વક્તુ-
 મભ્યયાદિતિ દ્વયોરન્વયઃ । કથંભૂતમ્ । નેત્રાભ્યાં
 હૃદિ ધિષ્ઠિતમધિષ્ઠિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

તાવત્ સ ભગવાન્ સાક્ષાદ્ યોગાધીશો ગુહાશયઃ ।
 અન્તર્દધ ઋષેઃ સદ્યો યથેહાનીશનિર્મિતા
 ॥ ૩૩ ॥

તાવત્પરિષ્વઙ્ગલાભાત્પૂર્વમેવ ઋષેસ્ત-
 સ્યાન્તર્હિતો બભૂવ । તદુદ્યમવૈફલ્યે દૃષ્ટાન્તઃ—
 અનીશો નિર્દૈવસ્તેન નિર્મિતા ઈહા ક્રીડા યથેતિ
 ॥ ૩૩ ॥

તમન્વથ વટો બ્રહ્મન્ સલિલં લોકસમ્પ્લવઃ ।
 તિરોધાયિ ક્ષણાદસ્ય સ્વાશ્રમે પૂર્વવત્ સ્થિતઃ ॥ ૩૪

(માર્કણ્ડેય ઋષિએ ત્યાં) હિમાલય તથા તે
 પુષ્પભદ્રા નદી, પોતાનો આશ્રમ અને તે આશ્રમના
 ઋષિઓ જોયા. આમ વિશ્વને જોતા તે મુનિ શિશુના
 શ્વાસથી જ બહાર નીકળીને પ્રલયકાલીન સમુદ્રમાં
 જઈ પડ્યા. ॥ ૩૦ ॥ ૩૦ ॥

ત્યાં પૃથ્વીના ઊંચા સ્થાન પર પ્રકટ થયેલા
 વટવૃક્ષને અને તેના પાંદડાના પરિયામાં પોઢેલા,
 પ્રેમામૃતથી પરિપૂર્ણ સ્મિતયુક્ત નેત્રની કિનારીથી
 (ત્રાંસા) નિરીક્ષણપૂર્વકના દષ્ટિપાતથી નિહાળતા તે
 શિશુને અને ત્યાર પછી પોતાનાં નેત્ર દ્વારા હૃદયમાં
 સ્થાપિત કરેલા તે ઈન્દ્રિયાતીત બાળકને આલિંગન
 કરવા માટે, અતિશય શ્રમિત થયેલા મુનિ તે શિશુની
 સામે દોડ્યા. ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥

વડને અને બાળકને જોઈને, તેના પ્રેમપૂર્ણ, અમૃત
 જેવા સ્મિતયુક્ત ‘અપાંગ’ ત્રાંસા નિરીક્ષણથી દષ્ટિપાત
 કરતા, અને પછી તે ઈન્દ્રિયાતીત બાળકને આલિંગન
 કરવા માટે તેની સામે દોડ્યા, એમ બે શ્લોકોનો
 સંબંધ છે. કેવા બાળકને? બંને નેત્રો દ્વારા હૃદયમાં
 ‘ધિષ્ઠિતમ્’ બિરાજેલા બાળકને ॥ ૩૧ ॥ ૩૨ ॥

(ઋષિ ભેટી પડે) તે પહેલાં જ સાક્ષાત્
 યોગાધીશ તે અંતર્યામી ભગવાન, ભાગ્યહીન મનુષ્યનો
 પરિશ્રમ જેમ (વિફળ થાય) તેમ ઋષિ પાસેથી
 એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયા! ॥ ૩૩ ॥

‘તાવત્’ આલિંગન પામતાં પહેલાં જ ભગવાન
 તે ઋષિની આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગયા. તેમનો
 પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો તે માટેનું દૃષ્ટાંત — ‘અનીશઃ’
 ભાગ્યહીન મનુષ્ય, તેના દ્વારા કરાયેલો ‘ઈહા’
 પરિશ્રમ જેમ (નિષ્ફળ જાય તેમ)! ॥ ૩૩ ॥

હે વિપ્ર (શૌનક), ત્યાર પછી તે વડ, જળ
 અને લોકોનો પ્રલય ક્ષણવારમાં અંતર્ધાન થઈ
 ગયાં અને ઋષિ પૂર્વવત્ એમના પોતાના આશ્રમમાં
 જ બેઠેલા હતા. ॥ ૩૪ ॥

અન્તર્હિતં ભગવન્તમનુ વટઃ સલિલં
લોકસંપ્લવશ્ચ તિરોધાય્યન્તર્હિતઃ । સ ચ
સ્વાશ્રમ એવ યથાપૂર્વં સ્થિત ઇતિ ॥ ૩૪ ॥

ભગવાનના અદૃશ્ય થયા પછી વટવૃક્ષ, જળ
અને લોકોનો પ્રલય 'તિરોધાયિ' અંતર્ધાન થઈ ગયાં
અને તે ઋષિ પોતાના આશ્રમમાં જ પૂર્વની જેમ
બેઠેલા હતા. ॥ ૩૪ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં દ્વાદશસ્કન્ધે માયાદર્શનં નામ નવમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥
ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે દ્વાદશસ્કન્ધે શ્રીધરસ્વામિવિરચિતાયાં ભવાર્થદીપિકાયાં ટીકાયાં નવમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

*****

અથ દશમોઽધ્યાયઃ

માર્કંડેય ઋષિને ભગવાન શંકરનું વરદાન

દશમે શિવ આગત્ય મુનેસ્તુષ્ટો વરાનદાત્ ।
તેન સાકમતિપ્રીત્યા સમાભાષ્ય સભાજયન્ ॥ ૧

દસમા અધ્યાયમાં શિવજીએ આવીને પ્રસન્ન
થઈ મુનિને વરદાન આપ્યું અને તેમની સાથે
અતિ પ્રેમપૂર્વક વાર્તાલાપ કરીને તેમનું સન્માન
કર્ચું, તે કથા છે. ॥ ૧ ॥

સૂત ડવાચ

સ એવમનુભૂયેદં નારાયણવિનિર્મિતમ્ ।
વૈભવં યોગમાયાયાસ્તમેવ શરણં યયૌ ॥ ૧
॥ ૧ ॥

સૂતજી બોલ્યા — આ પ્રમાણે શ્રીનારાયણે રચેલા
યોગમાયાના આ વૈભવને અનુભવીને તે માર્કંડેય
ઋષિ તે ભગવાનને શરણે ગયા. ॥ ૧ ॥ ૧ ॥

માર્કંડેય ડવાચ

પ્રપન્નોઽસ્મ્યઙ્ઘિમૂલં તે પ્રપન્નાભયદં હરે ।
યન્માયયાપિ વિબુધા મુહ્યન્તિ જ્ઞાનકાશયા ॥ ૨

માર્કંડેય ઋષિ બોલ્યા — હે હરિ! શરણાગતને
અભય આપનારા આપના ચરણમૂળને શરણે હું આવ્યો
હું. જ્ઞાન(સત્ય)ની જેમ પ્રકાશતી જે આપની માયાથી
જ્ઞાનીઓને પણ મોહ થાય છે! ॥ ૨ ॥

જ્ઞાનકાશયા જ્ઞાનવત્પ્રકાશમાનયા । ત્વદ્વજનં
વિના વિદ્વાંસોઽપિ યસ્ય તવ માયયા જ્ઞાનિનો
વયમિત્યહંકારેણ વિમુહ્યન્તીત્યર્થઃ ॥ ૨ ॥

'જ્ઞાનકાશયા' જ્ઞાનની જેમ પ્રકાશતી જે
આપની માયાથી, આપના ભજન વિના, 'અમે જ્ઞાની
છીએ.' એવા અહંકારથી વિદ્વાનો પણ મોહ પામે
છે, એમ અર્થ છે. ॥ ૨ ॥

શ્રીનારાયણ એવ સ્વમાયાદર્શનશ્રાન્તં શિવ-
રૂપેણ સાન્ત્વયામાસ, તદાહ—તમેવમિત્યાદિના ।

પોતાની માયાથી પરિશ્રાંત થયેલા માર્કંડેય
ઋષિને શ્રીનારાયણે જ શિવરૂપે શાંત કર્યા. તે કહે
છે — 'તમ્ એવમ્ ઇતિ।' વગેરેથી.

સૂત ડવાચ

તમેવં નિભૃતાત્માનં વૃષેણ દિવિ પર્યટન્ ।
રુદ્રાણ્યા ભગવાન્ રુદ્રો દદર્શ સ્વગણૈર્વૃતઃ ॥ ૩

સૂતજી બોલ્યા — (શરણાગતિના ભાવમાં)
જેમનું ચિત્ત લીન થઈ ગયું હતું તે મુનિને, પાર્વતીજી
સાથે નંદિ પર બેસીને પોતાના ગણ સાથે આકાશમાં
વિચરતા ભગવાન રુદ્રે જોયા. ॥ ૩ ॥

નિભૃતાત્માનં સમાહિતચિત્તમ્ । રુદ્રાણ્યા
ભવાન્યા ॥ ૩ ॥

અથોમા તમૃષિં વીક્ષ્ય ગિરિશં સમભાષત ।
પશ્યેમં ભગવન્ વિપ્રં નિભૃતાત્મેન્દ્રિયાશયમ્ ॥ ૪

નિભૃતોદઙ્ગષત્રાતં વાતાપાયે યથાર્ણવમ્ ।
કુર્વસ્ય તપસઃ સાક્ષાત્ સંસિદ્ધિં સિદ્ધિદો ભવાન્ ॥ ૫

નિભૃતા નિશ્ચલા આત્મેન્દ્રિયાશયા
દેહેન્દ્રિયમનાંસિ યસ્ય તમ્ ॥ ૪ ॥ નિભૃતં
નિશ્ચલમુદકં ઙ્ગષત્રાતશ્ચ યસ્મિન્સ્તમ્ ।
સંસિદ્ધિં ફલં સાક્ષાત્કુરુ પ્રકટીકુરુ । યતો
ભવાન્સિદ્ધિદઃ ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

નૈવેચ્છત્યાશિષઃ ક્વાપિ બ્રહ્મર્ષિર્મોક્ષમપ્યુત ।
ભક્તિં પરાં ભગવતિ લબ્ધવાન્ પુરુષેઽવ્યયે ॥ ૬

આશિષોઽભ્યુદયલક્ષણાઃ । ઉત નિશ્ચિતમ્ ।
અત્ર હેતુઃ—ભક્તિમિતિ ॥ ૬ ॥

અથાપિ સંવદિષ્યામો ભવાન્યેતેન સાધુના ।
અયં હિ પરમો લાભો નૃણાં સાધુસમાગમઃ ॥ ૭

સંવદિષ્યામઃ સંવાદં કરિષ્યામઃ ॥ ૭ ॥

સૂત ડવાચ

ઇત્યુક્ત્વા તમુપેયાય ભગવાન્ સ સતાં ગતિઃ ।
ઈશાનઃ સર્વવિદ્યાનામીશ્વરઃ સર્વદેહિનામ્ ॥ ૮

‘નિભૃત-આત્માનમ્’ જેમનું ચિત્ત લીન થઈ
ગયું હતું તે મુનિને — ‘રુદ્રાણ્યા’ ભવાની પાર્વતીજી
સાથે ॥ ૩ ॥

પછી એ ઋષિને જોઈને ઉમાદેવીએ ભગવાન
ગિરિશને કહ્યું: ‘હે ભગવાન, વાયુ શાંત હોય ત્યારે
જળ અને જળચરોનો સમૂહ જેમાં નિશ્ચળ થાય છે,
એવા સમુદ્રની જેમ જેમનાં દેહ, ઈન્દ્રિયો અને મન
નિશ્ચળ થયાં છે, તેવા આ વિપ્રને જુઓ! આપ
સિદ્ધિ આપનારા છો (માટે) આના (વિપ્રના) તપનું
ફળ પ્રકટ કરો!’ ॥ ૪ ॥ ૫ ॥

‘નિભૃતાઃ’ નિશ્ચળ થયાં છે ‘આત્મા-ઇન્દ્રિય-
આશયાઃ’ દેહ, ઈન્દ્રિય, મન જેમનાં તે ઋષિને
(જુઓ)! ॥ ૪ ॥ ‘નિભૃતમ્’ નિશ્ચળ થયાં છે જળ
અને જળચરો તે સમુદ્રની જેમ — ‘સંસિદ્ધિમ્’ ફળ
‘સાક્ષાત્કુરુ’ પ્રકટ કરો, કારણ કે આપ સિદ્ધિ
આપનારા છો. ॥ ૫ ॥

શ્રીભગવાન (શંકર) બોલ્યા — (આ) બ્રહ્મર્ષિ
(આ લોક અને પરલોકમાં) ઉન્નતિ કરાવનારી કોઈ
પણ સિદ્ધિ ઈચ્છતા નથી, તેઓ મોક્ષની પણ કામના
કરતા નથી કારણ કે ઘટઘટવાસી અવિનાશી ભગવાનમાં
તેમને પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે. ॥ ૬ ॥

‘આશિષઃ’ આ લોક અને પરલોકમાં ઉન્નતિ
કરાવનારી (અભ્યુદયલક્ષણા) સિદ્ધિ — ‘ઉત’
નિશ્ચિતરૂપે — આ માટેનું કારણ — ‘ભક્તિમ્
ઇતિ’ પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે. ॥ ૬ ॥

તેમ છતાં હે ભવાની! આ સત્પુરુષ સાથે આપણે
વાર્તાલાપ કરીશું કારણ કે સત્પુરુષોનો સમાગમ એ
જ મનુષ્યો માટે પરમ લાભ છે. ॥ ૭ ॥

‘સંવદિષ્યામઃ’ આપણે સંવાદ કરીશું. ॥ ૭ ॥

સૂતજી બોલ્યા — એમ કહીને સત્પુરુષોની
ગતિરૂપ, સર્વ વિદ્યાઓ અને સર્વ દેહધારીઓના
ઈશ્વર ભગવાન શંકર તેમની (માર્કણ્ડેય ઋષિની)
પાસે ગયા. ॥ ૮ ॥

સતાં ગતિત્વે हेतुः—ईशान इति ॥ ૮ ॥

तयोरगमनं साक्षादीशयोर्जगदात्मनोः ।
न वेद रुद्धधीवृत्तिरात्मानं विश्वमेव च ॥ ૯ ॥

रुद्धा धियोऽन्तःकरणस्य वृत्तयो येन
सः ॥ ૯ ॥

भगवांस्तदभिज्ञाय गिरीशो योगमायया ।
आविशत्तद्गुहाकाशं वायुश्छिद्रमिवेश्वरः ॥ ૧૦ ॥
॥ ૧૦ ॥

आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं तडित्पिंगजटाधरम् ।
त्र्यक्षं दशभुजं प्रांशुमुद्यन्तमिव भास्करम् ॥ ૧૧ ॥
व्याघ्रचर्माम्बरधरं शूलखट्वांगचर्मभिः ।
अक्षमालाडमरुककपालासिधनुः सह ॥ ૧૨ ॥

बिभ्राणं सहसा भातं विचक्ष्य हृदि विस्मितः ।
किमिदं कुत एवेति समाधेर्विरतो मुनिः ॥ ૧૩ ॥

न केवलं बहिरेवात्मन्यपि प्राप्तं
शिवं विचक्ष्य विस्मितः । कथं प्राप्तम् ।
सहसाकस्मादेव हृदि भातम् । कथंभूतम् ।
तडित्पिण्डशङ्गा जटा धारयतीति तथा तम् ।
त्रीण्यक्षीणि यस्य तम् । शूलादिभिः सहाक्ष-
मालादीन्बिभ्राणमित्यन्वयः । अक्षमालादीनां
द्वन्द्वैक्यम् ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥ विस्मयपूर्वकं बहि-
दर्शनमाह—किमिदमिति ॥ ૧૩ ॥

સત્પુરુષોની ગતિ હોવાનું કારણ - 'ईशानः
इति।' સર્વ વિદ્યાઓ અને સર્વ દેહધારીઓના
ઈશ્વર હોવાથી ॥ ૮ ॥

જેમણે અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો નિરોધ કર્યો
હતો તેવા તે મુનિએ જગતના આત્મારૂપ બંને
ઈશ્વરો (શર્વ અને શર્વાણી)નાં આગમનને, પોતાના
દેહને અને વિશ્વને પણ જાણ્યું નહીં! ॥ ૯ ॥

'रुद्धा धियः' નિરોધ કરવામાં આવ્યો છે
અંતઃકરણની વૃત્તિઓનો જેમના દ્વારા તે ઋષિ ॥ ૯ ॥
તેને (ઋષિના વૃત્તિનિરોધને) જાણીને, વાયુ
જેમ છિદ્રમાં પ્રવેશ કરે તેમ સર્વશક્તિમાન ભગવાન
કૈલાસપતિએ પોતાની યોગમાયાથી તેમના હૃદયાકાશમાં
પ્રવેશ કર્યો. ॥ ૧૦ ॥ ૧૦ ॥

માર્કણ્ડેય મુનિ હૃદયની અંદર પણ એકાએક જ
પ્રકટ થયેલા, વીજળી જેવી પીંગળી જટા ધારણ
કરેલા, ત્રણ નેત્ર અને દસ ભુજાઓ ધારણ કરેલા,
ઉન્નત દેહવાળા, વ્યાઘ્રચર્મનું વસ્ત્ર ધારણ કરનારા,
ત્રિશૂળ, ખટ્વાંગ અને ઢાલ સહિત રુદ્રાક્ષની
માળા, ડમરુ, કપાલ, તલવાર અને ધનુષ્ય ધારણ
કરનારા, ઉદય પામતા સૂર્ય જેવા શંકર ભગવાનને
પ્રાપ્ત થયેલા જોઈને 'આ શું? આ ક્યાંથી?'
એમ વિસ્મિત થઈ સમાધિથી અટક્યા. ॥ ૧૧ ॥
૧૨ ॥ ૧૩ ॥

કેવળ બહાર જ નહીં પણ હૃદયની અંદર પણ
પ્રાપ્ત થયેલા શિવને જોઈને વિસ્મિત થયા. કેવી રીતે
પ્રાપ્ત થયેલા શિવને? 'सहसा' એકાએક જ હૃદયમાં
પ્રકટ થયેલા શિવને - કેવા શિવને? વીજળી જેવી
પીંગળી જટા ધારણ કરે છે તેવા તેમને, ત્રણ નેત્રો
છે જેમનાં તેમને, ત્રિશૂળ વગેરે સહિત રુદ્રાક્ષની
માળા વગેરે ધારણ કરતા શિવને, એમ અન્વય છે.
રુદ્રાક્ષની માળા વગેરેનો સમાહાર દ્વન્દ્વૈક્ય સમાસ
છે. ॥ ૧૧ ॥ ૧૨ ॥ બહારના આશ્ચર્યકારક દર્શનને
વર્ણવે છે - 'किम् इदम् इति।' ॥ ૧૩ ॥

નેત્રે उन्मील्य ददृशे सगणं सोमयाऽऽगतम् ।

रुद्रं त्रिलोकैकगुरुं ननाम शिरसा मुनिः ॥ १४

सोमया उमया सहागतं रुद्रं ददृशे ।

ततो ननाम ॥ १४ ॥

तस्मै सपर्या व्यदधात् सगणाय सहोमया ।

स्वागतासनपाद्यार्घगन्धस्त्रग्धूपदीपकैः ॥ १५

॥ १૫ ॥

पूर्णकामत्वं व्यनक्ति—

आह चात्मानुभावेन पूर्णकामस्य ते विभो ।

करवाम किमीशान येनेदं निर्वृतं जगत् ॥ १६

येन त्वया जगन्निर्वृतं भवतीति ॥ १६ ॥

निर्गुणत्वेन त्रिगुणत्वेन च नमस्करोति—

नमः शिवाय शान्ताय सत्त्वाय प्रमृडाय च ।

रजोजुषेऽप्यघोराय नमस्तुभ्यं तमोजुषे ॥ १७

नमः शिवाय निर्गुणाय । सत्त्वाय

સત્ત્વાધિષ્ઠાત્રે । અત એવ પ્રમૃડયતિ સુખયતીતિ

तथा तस्मै ॥ १७ ॥

सूत उवाच

एवं स्तुतः स भगवानादिदेवः सतां गतिः ।

परितुष्टः प्रसन्नात्मा प्रहसंस्तमभाषत ॥ १८

॥ ૧૮ ॥

મુનિએ નેત્રો ઉઘાડીને પાર્વતીજી સાથે ત્રણેય લોકના એક માત્ર ગુરુ શંકરને પોતાના ગણો સહિત પધારેલા જોયા અને તેમને મસ્તક નમાવીને પ્રણામ કર્યા. ॥ ૧૪ ॥

‘સ-ઉમયા’ ઉમા સહિત આવેલા રુદ્રને જોયા, પછી પ્રણામ કર્યા. ॥ ૧૪ ॥

સ્વાગત, આસન, ચરણપ્રક્ષાલન, જળ, અર્ધ્ય, ચંદન, પુષ્પમાળા, ધૂપ અને દીપથી તેમણે પાર્વતીજી સહિત અને ગણો સહિત તેમની (શંકર ભગવાનની) પૂજા કરી. ॥ ૧૫ ॥ ૧૫ ॥

ભગવાનનું પૂર્ણકામત્વ પ્રકટ કરે છે —

હે વિભુ! હે ઈશાન! જે (આનંદરૂપ) આપના દ્વારા આ જગત આનંદિત થઈ રહ્યું છે, તે આત્માના (આનંદના) અનુભવથી પૂર્ણકામ એવા આપની અમે શી સેવા કરીએ? ॥ ૧૬ ॥

જે આપના દ્વારા જગત આનંદિત થઈ રહ્યું છે. ॥ ૧૬ ॥

નિર્ગુણરૂપ અને ત્રિગુણરૂપ હોવાથી (ઋષિ) નમસ્કાર કરે છે —

નિર્ગુણ હોવા છતાં સત્ત્વના અધિષ્ઠાતા, શાંત અને અત્યંત સુખકારકને નમસ્કાર. રજોગુણયુક્ત હોવા છતાં જે ભયંકર નથી અને તમોગુણયુક્ત (હોવા છતાં જે મૂઢ નથી) તેવા આપને નમસ્કાર. ॥ ૧૭ ॥

‘શિવાય’ નિર્ગુણસ્વરૂપને નમસ્કાર, ‘સત્ત્વાય’ સત્ત્વના અધિષ્ઠાતાને (નમસ્કાર), આથી જ ‘પ્રમૃડયતિ’ અત્યંત સુખ આપનારા તેવા તેમને (નમસ્કાર). ॥ ૧૭ ॥

સૂતજી બોલ્યા — આ પ્રમાણે જેમની સ્તુતિ

કરવામાં આવી તે સત્પુરુષોની ગતિરૂપ, પ્રસન્ન મનવાળા આદિદેવ શંકર સંતુષ્ટ થઈ હાસ્ય કરતા તેમને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૧૮ ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભગવાનુવાચ

વરં વૃણીષ્વ નઃ કામં વરદેશા વયં ત્રયઃ ।
અમોઘં દર્શનં યેષાં મર્ત્યોં યદ્ વિન્દતેઽમૃતમ્ ॥ ૧૯

નોઽસ્મત્તઃ ત્રયો બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશ્વરાઃ ।
યદ્યેભ્યઃ । તે વયમ્ ॥ ૧૯ ॥

વરદાનાદિના ભવત્સેવૈવાસ્માભિઃ
ક્રિયતે, નત્વનુગ્રહો જગદ્વન્દ્યત્વાદ્ભવતામિતિ
બ્રાહ્મણાન્સ્તૌતિ—બ્રાહ્મણા इत्यादि ।

બ્રાહ્મણાઃ સાધવઃ શાન્તા નિઃસંગા ભૂતવત્સલાઃ ।
એકાન્તભક્તા અસ્માસુ નિર્વૈરાઃ સમદર્શિનઃ ॥ ૨૦
સલોકા લોકપાલાસ્તાન્ વન્દન્ત્યર્ચન્ત્યુપાસતે ।
અહંચ ભગવાન્ બ્રહ્મા સ્વયં ચ હરિરીશ્વરઃ ॥ ૨૧

યે સાધવઃ સદાચારાઃ । શાન્તા મત્સરાદિ-
રહિતાઃ । નિઃસઙ્ગા નિષ્કામાઃ ॥ ૨૦ ॥
ન કેવલં ત એવ, કિંત્વહં ચેત્યાદિ
॥ ૨૧ ॥

પૂજ્યતમત્વે હેત્વન્તરમાહ—નેતિ ।

ન તે મય્યચ્યુતેઽજે ચ ભિદામણ્વપિ ચક્ષતે ।
નાત્મનશ્ચ જનસ્યાપિ તદ્ યુષ્માન્ વયમીમહિ ॥ ૨૨

શ્રીભગવાન (શંકર) બોલ્યા — જેમનાં દર્શન
ક્યારેય નિષ્ફળ જતાં નથી અને જેમની પાસેથી
(મરણધર્મા) મનુષ્ય અમૃતરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે,
તેવા અમે ત્રણ (બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ) વરદાન
આપનારાઓના ઈશ્વર છીએ. માટે અમારી પાસેથી
અભીષ્ટ વરદાન માગો! ॥ ૧૯ ॥

‘નઃ’ અમારી પાસેથી, ‘ત્રયઃ’ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ,
મહેશ — એમ ત્રણ, ‘યત્’ જેમની પાસેથી (મનુષ્યો
મોક્ષ મેળવે છે,) તેવા અમે ॥ ૧૯ ॥

વરદાનાદિ દ્વારા અમારાથી આપની સેવા
કરવામાં આવે છે, પણ અનુગ્રહ નહીં! એમ
બ્રાહ્મણોની સ્તુતિ કરે છે — ‘બ્રાહ્મણાઃ ઇતિ’
વગેરેથી.

જે બ્રાહ્મણો સદાચારનિષ્ઠ, મત્સરરહિત (શાંત),
નિષ્કામ, પ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમ રાખનારા,
નિર્વેર, સમદર્શી અને અમારા અનન્ય ભક્ત
હોય છે, ॥ ૨૦ ॥ તેઓને લોકો સહિત લોકપાલો
વંદન કરે છે, પૂજે છે અને ઉપાસે છે; ભગવાન
બ્રહ્મા, સર્વના ઈશ્વર સાક્ષાત્ શ્રીહરિ અને હું —
અમે પણ તેમની વંદના, પૂજા અને ઉપાસના
કરીએ છીએ! ॥ ૨૧ ॥

જે બ્રાહ્મણો ‘સાધવઃ’ સદાચારી, ‘શાન્તાઃ’
મત્સરાદિથી રહિત, ‘નિઃસંગાઃ’ નિષ્કામ ॥ ૨૦ ॥
કેવળ તેઓ જ નહીં પણ હું (શંકર) તથા
(બ્રહ્મા અને વિષ્ણુ) વગેરે ॥ ૨૧ ॥

બ્રાહ્મણો અત્યંત પૂજ્ય હોવા માટેનું બીજું
કારણ કહે છે — ‘ન ઇતિ’

મારામાં, અચ્યુત (વિષ્ણુ)માં અને બ્રહ્મામાં,
પોતાનામાં અને સર્વ જીવોમાં જે આશુમાત્ર પણ ભેદ
જોતા નથી, તેથી તેવા આપની અમે સેવા કરીએ
છીએ. ॥ ૨૨ ॥

અણ્વપ્યણુમાત્રમપિ । ન ચક્ષતે ન પશ્યન્તિ ।
તત્તસ્માદેવંભૂતાન્યુષ્માન્ ઈમહિ ભજેમ ॥ ૨૨ ॥

ન હ્યમ્મયાનિ તીર્થાનિ ન દેવાશ્ચેતનોઙ્ગિતાઃ ।
તે પુનન્ત્યુરુકાલેન યૂયં દર્શનમાત્રતઃ ॥ ૨૩
॥ ૨૩ ॥

બ્રાહ્મણેભ્યો નમસ્યામો યેઽસ્મદ્ભૂપં ત્રયીમયમ્ ।
બિભ્રત્યાત્મસમાધાનતપઃસ્વાધ્યાયસંયમૈઃ ॥ ૨૪

બ્રાહ્મણેભ્યો બ્રાહ્મણાન્ । આત્મસમાધાનં
ચિત્તૈકાગ્રયમ્ । તપ આલોચનમ્ । સ્વાધ્યાયો-
ઽધ્યયનમ્ । સંયમો વાગાદિનિયમસ્તૈઃ ॥ ૨૪ ॥

શ્રવણાદ્ દર્શનાદ્ વાપિ મહાપાતકિનોઽપિ વઃ ।
શુદ્ધ્યેરન્નન્ત્યજાશ્ચાપિ કિમુ સમ્ભાષણાદિભિઃ
॥ ૨૫ ॥

કિંચ, શ્રવણાદિત્યાદિ ॥ ૨૫ ॥

સૂત ઠ્વાચ

ઙ્ગિતિ ચન્દ્રલલામસ્ય ધર્મગુહ્યોપબંહિતમ્ ।
વચોઽમૃતાયનમૃષિર્નાતૃપ્યત્ કર્ણયોઃ પિબન્ ॥ ૨૬

ચન્દ્રો લલામો ભૂષણં યસ્ય તસ્ય
ધર્મરહસ્યયુક્તમમૃતાસ્પદં વચઃ કર્ણાભ્યાં
પિબન્નાતૃપ્યદલમિતિ નામન્યત । કર્ણયોરમૃતા-
યનમિતિ વાન્વયઃ ॥ ૨૬ ॥

‘અણ્વપિ’ અણુમાત્ર પણ ભેદ ‘ન ચક્ષતે’
જોતા નથી, ‘તત્’ તેથી આવા (અભેદદર્શી) આપની
અમે ‘ઈમહિ’ સેવા કરીએ છીએ. ॥ ૨૨ ॥

જળમય તીર્થો અને ચેતનરહિત મૂર્તિઓ કેવળ
(દર્શનમાત્રથી પવિત્ર નથી કરતાં પણ) દીર્ઘકાળ
પછી પવિત્ર કરે છે, પરંતુ આપ સત્પુરુષો તો
દર્શનમાત્રથી જ પવિત્ર કરો છો. ॥ ૨૩ ॥ ૨૩ ॥

જે બ્રાહ્મણો ચિત્તની એકાગ્રતા, વેદવિચાર-
વિમર્શ(રૂપ તપ), વેદાધ્યયન અને (વાણી વગેરે
ઈન્દ્રિયો ઉપર) સંયમ રાખવા દ્વારા અમારું વેદમય
સ્વરૂપ ધારણ કરે છે, તે બ્રાહ્મણોને અમે નમીએ
છીએ. ॥ ૨૪ ॥

‘બ્રાહ્મણેભ્યઃ’ બ્રાહ્મણોને – ‘આત્મસમાધાનમ્’
ચિત્તની એકાગ્રતા, ‘તપઃ’ વેદવિચાર-વિમર્શ,
‘સ્વાધ્યાયઃ’ વેદાધ્યયન, ‘સંયમઃ’ વાણી વગેરે
ઈન્દ્રિયોનું નિયમન, તેમના દ્વારા ॥ ૨૪ ॥

જે આપના (ચરિત્રોનાં) શ્રવણથી અને દર્શનથી
પણ મહાપાપીઓ અને અત્યંજો પણ પવિત્ર થાય
છે, તો વાર્તાલાપ વગેરેથી પવિત્ર થાય, તેમાં કહેવું
જ શું? ॥ ૨૫ ॥

વળી, શ્રવણ વગેરે કરવાથી ॥ ૨૫ ॥

સૂતજી બોલ્યા – ચંદ્રરૂપી આભૂષણ ધારણ
કરનાર ચંદ્રમૌલિ શ્રીશંકર ભગવાનનું ધર્મના રહસ્યથી
યુક્ત અને (પરમાનંદરૂપ) અમૃતના આશ્રયસ્થાનરૂપ
વચન બંને કર્ણો(ના પડિયા)થી પાન કરતા ઋષિ
ધરાયા નહીં. ॥ ૨૬ ॥

ચંદ્ર ‘લલામઃ’ ભૂષણ છે જેમનું તેમના,
ધર્મના રહસ્યથી યુક્ત અને અમૃતના આશ્રયસ્થાનરૂપ
વચન બંને કર્ણોથી પાન કરતા ઋષિ ‘ન-અતૃપ્યત્’
તૃપ્ત થયા નહીં અથવા બંને કર્ણોના અમૃત આશ્રયરૂપ
વચન, એમ અન્વય છે. ॥ ૨૬ ॥

સ ચિરં માયયા વિષ્ણોર્ભ્રામિતઃ કર્શિતો ભૃશમ્ ।

શિવવાગમૃતધ્વસ્તક્લેશપુંજસ્તમબ્રવીત્ ॥

॥ ૨૭ ॥

શિવસ્ય વાગેવામૃતં તેન ધ્વસ્તઃ ક્લેશપુન્જો
યસ્ય સઃ ॥ ૨૭ ॥

ઋષિરુવાચ

અહો ઈશ્વરલીલેયં દુર્વિભાવ્યા શરીરિણામ્ ।

યન્નમન્તીશિતવ્યાનિ સ્તુવન્તિ જગદીશ્વરાઃ ॥ ૨૮

इयं लीला दुर्विभाव्याऽवितर्क्या । यद्यया
ईशितव्यानि स्वनियम्यानि यानि भूतानि तानि
जगदीश्वराः । स्वयं नमन्ति स्तुवन्ति चेति
॥ २८ ॥

अथवा लोकसंग्रहमात्रमेतदित्याह—
धर्ममिति ।

धर्मं ग्राहयितुं प्रायः प्रवक्तारश्च देहिनाम् ।

आचरन्त्यनुमोदन्ते क्रियमाणं स्तुवन्ति च ॥ २९

प्रवक्तारोऽपि यत्स्वयं देहिनां धर्मं
ग्राहयितुमाचरन्ति ॥ २९ ॥

नन्वेतत्स्वप्रभावतिरस्कारकं कथं मया
क्रियते तत्राह—नैतावतेति ।

શ્રીવિષ્ણુની માયા દ્વારા ચિરકાળ પર્યંત
ભટકાવવામાં આવેલા (હોવાથી) અતિશય કૃશ
(દૂબળા) થઈ ગયેલા તે ઋષિ, ભગવાન શંકરની
વાણીરૂપ અમૃતથી જેમનો ક્લેશસમુદાય નષ્ટ થઈ
ગયો, તેવા થઈને તેમને કહેવા લાગ્યા. ॥ ૨૭ ॥

શિવની વાણી જ અમૃત, તેનાથી જેમનો
ક્લેશસમુદાય ધ્વસ્ત (નષ્ટ) થઈ ગયો, તેવા તે ॥ ૨૭ ॥

(માર્કણ્ડેય) ઋષિ બોલ્યા — અહો! ઈશ્વરની
આ લીલા દેહધારીઓને માટે સમજવી કઠણ છે! જે
માયાથી તેમના પોતાના નિયમનમાં રહેનારા (મારા
જેવાં) પ્રાણીઓને જગતના ઈશ્વરો નમન કરે છે
તથા તેમનું સ્તવન કરે છે! ॥ ૨૮ ॥

આ લીલા ‘દુર્વિભાવ્યા’ અવિતર્ક્ય, સમજવી
કઠણ છે, ‘યત્’ જે માયાથી ‘ઈશિતવ્યાનિ’ ઈશ્વર
દ્વારા નિયમન કરવા યોગ્ય પ્રાણીઓ છે તેમને સ્વયં
જગતના ઈશ્વરો નમન કરે છે અને તેમનું સ્તવન
કરે છે! ॥ ૨૮ ॥

અથવા જનસમુદાયના કલ્યાણ માટે (તેમને
ઉદાહરણરૂપ બનવા માટે) જ આ (લીલા) છે, એમ
કહે છે — ‘ધર્મમ્ ઇતિ ।’

ધર્મના પ્રવક્તાઓ પણ પ્રાણીઓને ધર્મ ગ્રહણ
કરાવવા સ્વયં ધર્મનું આચરણ, અનુમોદન અને
આચરતા ધર્મની પ્રશંસા કરે છે. ॥ ૨૯ ॥

ધર્મના પ્રવક્તાઓ પણ દેહધારીઓને ધર્મ
ગ્રહણ કરાવવા માટે તેથી સ્વયં ધર્માચરણ કરે છે.
॥ ૨૯ ॥

શંકા કરવામાં આવી છે કે આ (નમનાદિ)
પોતાના પ્રભાવને ઢાંકી દેનારાં હોવાથી (પરોપકાર
માટે પણ કેવી રીતે યોગ્ય છે?) તે મારા દ્વારા શા
માટે કરવામાં આવે? એમ જો ભગવાન શંકા કરે
તો તે માટે ઉત્તર આપે છે — ‘ન એતાવતા ઇતિ ।’

નૈતાવતા ભગવતઃ સ્વમાયામયવૃત્તિભિઃ ।
 ન દુષ્યેતાનુભાવસ્તૈર્માયિનઃ કુહકં યથા ॥ ૩૦

આવતા લોકસંગ્રહમાત્રેણ । તૈર્નમનાદિભિઃ
 કથંભૂતૈઃ । સ્વમાયામયી વૃત્તિર્યેષુ તૈર્ભગવતો
 માયિનસ્તવાનુભાવો ન દુષ્યેત । યતઃ પ્રસિદ્ધસ્ય
 માયિનઃ કુહકં કપટં યથા તથા આનિ
 નમનાદીનિ । અતસ્તસ્ય યથા કુહકૈરાત્માનુભાવો
 ન દુષ્યતિ તદ્વત્ । પ્રદુષ્યેતાનુભાવ ઇતિ પાઠે
 નકારસ્ય દૃષ્ટાન્તેઽપ્યનુષઙ્ગઃ ॥ ૩૦ ॥

માયાચેષ્ટિતં પ્રપચ્ચયતિ—સૃષ્ટ્વેતિ ।

સૃષ્ટ્વેદં મનસા વિશ્વમાત્મનાનુપ્રવિશ્ય યઃ ।
 ગુણૈઃ કુર્વદ્ધિરાભાતિ કર્તેવ સ્વપ્નદૃગ્ યથા ॥ ૩૧

સ્વપ્નદૃગ્યથેત્યવિદ્યા ચેષ્ટિતે દૃષ્ટાન્તઃ ॥ ૩૧ ॥

તસ્મૈ નમો ભગવતે ત્રિગુણાય ગુણાત્મને ।
 કેવલાયાદ્વિતીયાય ગુરવે બ્રહ્મમૂર્તયે ॥ ૩૨

ત્રિગુણત્વેઽપિ ન જીવવત્તદભિભૂતાય કિંતુ
 ગુણાનામાત્મને નિયન્ત્રે ॥ ૩૨ ॥

જેમ નટનો વેશ ભજવનારો નાટક ભજવે તેથી
 તેનો પોતાનો પ્રભાવ દૂષિત નથી થતો તેમ માત્ર
 આટલા (લોકસંગ્રહ)થી જ પોતાની માયાની વૃત્તિઓનો
 સ્વીકાર કરીને (નમનાદિ કરવાથી) ભગવાન એવા
 આપનો પ્રભાવ દૂષિત થતો નથી. ॥ ૩૦ ॥

‘આવતા’ માત્ર આટલા લોકસંગ્રહથી, ‘તૈઃ’
 તે નમન વગેરે કરવાથી, કેવાં નમનાદિથી? પોતાની
 માયામયી વૃત્તિ છે જેમનામાં તેમનો સ્વીકાર કરીને
 (નમનાદિ કરવાથી) માયાવી ભગવાન એવા આપનો
 પ્રભાવ દૂષિત થતો નથી. જેમ સફળ નટ ‘કુહકમ્’
 છદ્મ વેશ ભજવે તેમ, તેવાં આ નમનાદિ કરવાથી
 જેમ અનેક વેશ લેવાથી પોતાનો પ્રભાવ દૂષિત
 નથી થતો તેમ! ‘ન દુષ્યેતાનુભાવઃ’ ને બદલે
 ‘પ્રદુષ્યેતાનુભાવઃ’ પાઠમાં, દૃષ્ટાંતમાં ન કાર જોડવો.
 (તેનાથી પ્રભાવ પ્રદૂષિત થતો નથી, એમ અર્થ
 થાય.) ॥ ૩૦ ॥ (દાર્ષ્ટાન્તિકમાં, પદ્યના પ્રારંભમાં
 ‘ન’ છે, તેને દૃષ્ટાંતમાં પણ જોડવો.)

માયાનું કાર્ય સમજાવે છે — ‘સૃષ્ટ્વા ઇતિ ।’
 સ્વપ્નદ્રષ્ટાની જેમ પોતાના મનથી જ આ
 વિશ્વનું સર્જન કરીને, તેમાં સ્વયં પ્રવિષ્ટ થઈને કર્તા
 ન હોવા છતાં પણ કર્મ કરતા ગુણો દ્વારા આપ કર્તા
 હો તેવા ભાસો છો. ॥ ૩૧ ॥

(અવિદ્યાથી સ્વપ્નસૃષ્ટિ સર્જતા જીવને જેમ
 વસ્તુતઃ સ્વપ્ન સાથે સંબંધ નથી, તો વળી ઈશ્વરને
 તો સંબંધ હોય જ ક્યાંથી? એમ) અવિદ્યાના કાર્ય
 વિષેનું દૃષ્ટાંત છે. ॥ ૩૧ ॥

ત્રિગુણરૂપ, ત્રણે ગુણોના નિયંતા, કેવળ
 (શુદ્ધ)સ્વરૂપ, અદ્વિતીય, સર્વના ઉપદેશક તથા
 વેદસ્વરૂપ તે (આપ) ભગવાનને નમસ્કાર. ॥૩૨॥

ત્રિગુણરૂપ હોવા છતાં જીવની જેમ તે ગુણોથી
 અભિભૂત થનારને નહીં, પરંતુ ગુણોના ‘આત્મને’
 નિયંતાને (નમસ્કાર). ॥ ૩૨ ॥

‘વરં વૃણીષ્વ’ इति यदुक्तं तत्राह—
कमिति ।

कं वृणे नु परं भूमन् वरं त्वद् वरदर्शनात् ।
यद्दर्शनात् पूर्णकामः सत्यकामः पुमान् भवेत् ॥ ३३

વરં દર્શનં यस્ય તસ્માત્ ત્વત્તઃ પરં કં
નુ વરં વૃણે । યસ્ય તવ દર્શનાદવલોકનાત્પૂર્ણ-
કામઃ સર્વાનન્દસંદોહરૂપઃ સત્યકામો યથેચ્છં
પ્રાપ્તસર્વાનન્દઃ ॥ ૩૩ ॥

वरमेकं वृणेऽथापि पूर्णात् कामाभिवर्षणात् ।
भगवत्यच्युतां भक्तिं तत्परेषु तथा त्वयि ॥ ३४
॥ ३४ ॥

सूत उवाच

इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च मुनिना सूक्तया गिरा ।
तमाह भगवान् शर्वः शर्वया चाभिनन्दितः ॥ ३५

वरदानाय स्वयमेव प्रवृत्तः शर्वयोमया
चाभिनन्दितोऽनुमोदितः सन्नाह ॥ ३५ ॥

कामो महर्षे सर्वोऽयं भक्तिमांस्त्वमधोक्षजे ।
आकल्पान्ताद् यशः पुण्यमजरामरता तथा ॥ ३६

‘વરં વૃણીષ્વ’ (શ્લોક-૧૮) એમ જે કહેવાયું
તે માટે કહે છે - ‘કિમ્ ઇતિ ।’

હે સર્વવ્યાપક! જેમનું દર્શન શ્રેષ્ઠ છે, તેવા
આપનાં (દર્શન) સિવાય બીજું કયું વરદાન માગું?
કારણ કે આપનાં દર્શનથી જ મનુષ્ય સર્વ આનંદના
સમુચ્ચયરૂપ અને ઈચ્છાનુસાર સર્વ આનંદ પ્રાપ્ત
કરનારો થઈ જાય છે. ॥ ૩૩ ॥

જેમનું દર્શન શ્રેષ્ઠ છે તેથી તેવા આપની
પાસેથી (આપનાં દર્શન સિવાય) બીજું કયું વરદાન
માગું? જે આપનાં દર્શનથી, અવલોકનથી (મનુષ્ય)
‘પૂર્ણકામઃ’ સર્વ આનંદના સમુચ્ચયરૂપ અને
‘સત્યકામઃ’ ઈચ્છાનુસાર સર્વ આનંદ પ્રાપ્ત કરનારો
થઈ જાય છે. ॥ ૩૩ ॥

તેમ છતાં સમસ્ત કામનાઓની વૃષ્ટિ કરનાર,
પરિપૂર્ણ (એવા આપની) પાસેથી હું એક વરદાન
માગું છું કે ભગવાનમાં, તેમના શરણાગત ભક્તોમાં
અને આપનામાં મારી અચ્યુત (૭જજવળ, અવિચળ)
ભક્તિ થાઓ! ॥ ૩૪ ॥ ૩૪ ॥

સૂતજી બોલ્યા - આ પ્રમાણે મુનિ દ્વારા
મધુર વાણીથી જેમની સ્તુતિ અને અર્ચના કરવામાં
આવી તેમ જ પાર્વતીજી દ્વારા જેમને અનુમોદન
આપવામાં આવ્યું તે ભગવાન શર્વ (શંકર) તેમને
(મુનિને) કહેવા લાગ્યા. ॥ ૩૫ ॥

વરદાન આપવા માટે સ્વયં જ પ્રવૃત્ત થયેલા
અને ‘શર્વયા’ ઉમા દ્વારા ‘અભિનન્દિતઃ’ અનુમોદન
આપવામાં આવેલા ભગવાન શર્વ કહેવા લાગ્યા. ॥૩૫॥

હે મહર્ષિ, ભગવાન અધોક્ષજમાં તમે
ભક્તિવાળા છો તેથી આ સર્વ કામના (પરિપૂર્ણ
થાઓ!), કલ્પપર્યન્ત તમારો પવિત્ર યશ (સ્થિર
રહો) તથા તમને અજરત્વ અને અમરત્વ પ્રાપ્ત
થાઓ! ॥ ૩૬ ॥

જ્ઞાનં ત્રૈકાલિકં બ્રહ્મન્ વિજ્ઞાનં ચ વિરક્તિમત્ ।
બ્રહ્મવર્ચસ્વિનો ભૂયાત્ પુરાણાચાર્યતાસ્તુ તે ॥ ૩૭

કામોઽયં સર્વોઽપ્યન્યચ્ચ યત્પુણ્યં યશ
ઇત્યાદિબ્રહ્મવર્ચસ્વિનસ્તે ભૂયાદિત્યુત્તરેણાન્વયઃ ।
યતસ્ત્વમધોક્ષજે ભક્તિમાન્ ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥

સૂત ડવાચ

એવં વરાન્ સ મુનયે દત્ત્વાગાત્વ્યક્ષ ઈશ્વરઃ ।
દેવ્યૈ તત્કર્મ કથયન્નનુભૂતં પુરાઽમુના ॥ ૩૮

તસ્ય કર્મ તપ આદિ । અમુના પુરાનુભૂતં
યદ્ભગવન્માયાવૈભવં તચ્ચ કથયન્ ॥ ૩૮ ॥

સોઽપ્યવાપ્તમહાયોગમહિમા ભાર્ગવોત્તમઃ ।
વિચરત્યધુનાપ્યદ્ધા હરાવેકાન્તતાં ગતઃ ॥ ૩૯

અવાપ્તો મહાયોગમહિમા યેન સઃ ॥ ૩૯ ॥

અનુવર્ણિતમેતત્તે માર્કણ્ડેયસ્ય ધીમતઃ ।
અનુભૂતં ભગવતો માયાવૈભવમદ્ભુતમ્ ॥ ૪૦

એતન્માર્કણ્ડેયસ્ય ચરિતં તેનાનુભૂતં ચ
ભગવન્માયાવૈભવં તેઽનુવર્ણિતમ્ ॥ ૪૦ ॥

હે બ્રહ્મસ્વરૂપ, બ્રહ્મતેજથી યુક્ત તમને ત્રિકાળ
જ્ઞાન અને વૈરાગ્યયુક્ત વિજ્ઞાન (અપરોક્ષાનુભૂતિ)
પ્રાપ્ત થાઓ! તેમ જ પુરાણોનું આચાર્યત્વ પ્રાપ્ત
થાઓ! ॥ ૩૭ ॥

આ સર્વ કામના તથા અન્ય પણ જે પવિત્ર
યશ વગેરે છે, તે બ્રહ્મવર્ચસ્વી આપને થાઓ, એમ
પછીના શ્લોકો (૩૭) સાથે સંબંધ છે. ભગવાન
અધોક્ષજમાં આપ ભક્તિવાળા હોવાથી (આપને આ
સર્વ પ્રાપ્ત થાઓ)! ॥ ૩૬ ॥ ૩૭ ॥

સૂતજી બોલ્યા - આ પ્રમાણે મુનિને વરદાન
આપીને ત્રિલોચન ભગવાન શંકર, પૂર્વે આ મુનિ
દ્વારા કરાયેલું તપકર્મ અને અનુભવ કરવામાં
આવેલો માયાનો પ્રભાવ દેવી પાર્વતીને કહેતા
ત્યાંથી ગયા. ॥ ૩૮ ॥

તેમનું તપ વગેરે કર્મ, પૂર્વે આ મુનિ દ્વારા
અનુભવ કરવામાં આવેલો ભગવાનની માયાનો જે
વૈભવ છે, તેનું વર્ણન કરતા (ભગવાન શંકર ત્યાંથી
ગયા). ॥ ૩૮ ॥

જેમણે મહાયોગનો મહિમા અને શ્રીહરિમાં
અનન્ય ભક્તિ પ્રાપ્ત કરી તે ભૃગુવંશશિરોમણિ મુનિ
માર્કણ્ડેય આજે પણ (પૃથ્વી પર) સાક્ષાત્ વિચરણ
કરી રહ્યા છે! ॥ ૩૯ ॥

પ્રાપ્ત કર્યો છે મહાયોગનો મહિમા જેમણે તે
મુનિ ॥ ૩૯ ॥

પરમ જ્ઞાનસંપન્ન માર્કણ્ડેય મુનિનું આ ચરિત્ર
અને તેમણે અનુભવેલો ભગવાનની માયાનો વૈભવ
તમારી આગળ વર્ણવવામાં આવ્યો. ॥ ૪૦ ॥

માર્કણ્ડેય મુનિનું આ ચરિત્ર અને તેમના દ્વારા
અનુભવવામાં આવેલો ભગવાનની માયાનો વૈભવ
તમારી આગળ વર્ણવવામાં આવ્યો. ॥ ૪૦ ॥

નન્વેવમપ્યસ્મત્કુલોત્પન્નસ્યાસ્ય સસ-
કલ્પાયુષ્ટ્વં વૃદ્ધૈરુચ્યમાનં વિરુદ્ધમેવ તત્રાહ—

एतत् केचिदविद्वांसो मायासंसृतिमात्मनः ।

अनाद्यावर्तितं नृणां कादाचित्कं प्रचक्षते ॥ ૪૧

एतन्मार्कण्डेयेनानुभूतं भगवन्मायावैभवं
नानाकल्परूपं कादाचित्कमीश्वरेच्छया तस्यै-
वाकस्मिकं, नतु सर्वसाधारणम् । एतत्केचिद-
नादिबहुकालमावर्तितं दैवयुगसहस्रद्वयमानेन
पुनःपुनः परिवर्तितं प्रचक्षते । के ते । नृणां
संसृतिं सर्गप्रलयादिलक्षणामात्मनो भगवतो
मायेत्येवमविद्वांसः । विद्वांसस्तु मायाशिशोः
श्वासोच्छ्वासाभ्यां सप्तकृत्वस्तदुदरप्रवेशनिर्गमतः
सप्तकल्पत्वं तत्क्षणमात्रेणेति वदन्ति, अतो न
विरोध इत्यर्थः ॥ ૪૧ ॥

य एवमेतद् भृगुवर्य वर्णितं
रथांगपाणेनુભાવભાવિતમ્ ।

સંશ્રાવયેત્ સંશ્રુણુયાદુ તાવુભૌ
તયોર્ન કર્માશયસંસૃતિર્ભવેત્ ॥ ૪૨

શંકા કરવામાં આવી છે કે જો આ પ્રમાણે હોય
તો આપણા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા આ ઋષિનું આયુષ્ય
સાત કલ્પનું છે, એમ વૃદ્ધો દ્વારા કહેવાય છે, તો
તેમાં વિરોધ જણાય છે! તે માટે ઉત્તર આપે છે—

માર્કણ્ડેય મુનિ દ્વારા અનુભવાયેલો અનેક કલ્પરૂપી
ભગવાનની માયાનો આ વૈભવ ઈશ્વરની ઈચ્છાથી થયો
હતો અને (કેવળ તેમને જ દેખાયો હતો, તે સર્વ
સાધારણ ન હતો પણ) તાત્કાલિક હતો. બહુકાળ
સુધી ચાલતું ભગવાનનું આ માયાચેષ્ટિત વારંવાર
થયા કરે છે, એમ કેટલાક અજ્ઞાનીઓ કહે છે!
ભગવાનની માયા મનુષ્યોની ઉત્પત્તિ તથા પ્રલયાદિવાળી
છે, એમ તેઓ જાણતા નથી. ॥ ૪૧ ॥

માર્કણ્ડેય મુનિ દ્વારા અનુભવાયેલો અનેક કલ્પરૂપી
ભગવાનની માયાનો આ વૈભવ ‘કાદાચિત્કમ્’
ઈશ્વરની ઈચ્છાથી થયો હતો અને કેવળ તેમને (મુનિને)
માટે જ, તાત્કાલિક થયો હતો પરંતુ સર્વ સાધારણ
ન હતો. ‘અનાદિ’ બહુકાળ સુધી ચાલતું, ‘આવર્તિતમ્’
દેવતાઓના બે હજાર યુગે વારંવાર થતું આ
ભગવાનની માયાનું ચેષ્ટિત છે, એમ કેટલાક અજ્ઞાનીઓ
કહે છે. તેઓ કોણ છે? ભગવાનની માયા મનુષ્યોની
‘સંસૃતિમ્’ ઉત્પત્તિ અને પ્રલયાદિનાં લક્ષણવાળી છે,
એમ તેઓ જાણતા નથી. વિદ્વાનો તો કહે છે કે
માયાથી શિશુ બનેલા ભગવાનના શ્વાસોચ્છ્વાસથી
માર્કણ્ડેય મુનિ સાત વખત તેમના ઉદરમાં પ્રવેશ્યા અને
બહાર નીકળ્યા, એમાં જ સાત કલ્પ ક્ષણ માત્રમાં
થઈ ગયા! આથી વિરોધ નથી, એમ અર્થ છે. ॥ ૪૧ ॥

હે ભૃગુશ્રેષ્ઠ (શૌનક), ભગવાન ચક્રપાણિની
માયાના પ્રભાવથી યુક્ત આ (માર્કણ્ડેય ચરિત્ર) આ
પ્રમાણે વર્ણવવામાં આવ્યું છે. જે મનુષ્ય તેને સારી
રીતે સાંભળશે અને બીજાને પ્રેમથી સંભળાવશે તે
બંનેને કર્મવાસનાથી થતો આ સંસાર પ્રાપ્ત નહીં
થાય. ॥ ૪૨ ॥

સંશ્રુણુયાત્ । ડ ઇતિ હર્ષે । સંશ્રાવયેદ્વા ।
તૌ તાવુભૌ । તયોઃ કર્મવાસનાકૃતા સંસૃતિર્ન
ભવેદિતિ ॥ ૪૨ ॥

જે સારી રીતે શ્રવણ કરે, ડ અતિ હર્ષની
વાત છે; અને પ્રેમથી સંભળાવે, જે 'તૌ ડભૌ'
તે બંનેને કર્મ વાસનાથી થતો સંસાર પ્રાપ્ત થાય
નહીં. ॥ ૪૨ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે પારમહંસ્યાં સંહિતાયાં દ્વાદશસ્કન્ધે દશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતે મહાપુરાણે દ્વાદશસ્કન્ધે શ્રીધરસ્વામિવિરચિતાયાં

ભાવાર્થદીપિકાયાં ટીકાયાં દશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

*****

અથૈકાદશોઽધ્યાયઃ

ભગવાનનાં અંગ, ઉપાંગ અને આયુધોનું રહસ્ય

एकादशे तु पूजार्थं महापुरुषवर्णनम् ।
खर्व्यूहस्य चाख्यानं प्रतिमासं पृथक् पृथक् ॥ १

येनामर्त्यत्वमापन्नो मर्त्योऽसौ भार्गवोत्तमः ।
तं पृच्छति क्रियायोगं साङ्गोपाङ्गादिकल्पितम् ॥ २

શૌનક ડવાચ

अथेममर्थं पृच्छामो भवन्तं बहुवित्तमम् ।
समस्ततन्त्राद्धान्ते भवान् भागवत तत्त्ववित् ॥ १

अथेति । हे भागवत, यतो भवान्
सन्समस्ततन्त्राद्धान्ते तत्त्वविद्रहस्यज्ञः ॥ १ ॥

પ્રષ્ટવ્યમાહ—તાન્ત્રિકા ડતિ ।

तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः ।
अंगोपांगायुधाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यैः ॥ २

तन्नो वर्णय भद्रं ते क्रियायोगं बुभुत्सताम् ।
येन क्रियानैपुणेन मर्त्यो यायादमर्त्यताम् ॥ ३

॥ ૩ ॥

આ અધ્યાયમાં પૂજા માટે મહાપુરુષ (વિષ્ણુ)નું
વર્ણન તેમ જ પ્રત્યેક મહિને થતા સૂર્યના જુદા જુદા
વ્યૂહનું વર્ણન છે. ॥ ૧ ॥

જેનાથી મનુષ્ય એવા તે ભૃગુશ્રેષ્ઠ (માર્કણ્ડેયજી)
અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થયા, તે અંગ, ઉપાંગ વગેરે સહિત
રચાયેલા ક્રિયાયોગને (શૌનકજી) પૂછે છે. ॥ ૨ ॥

શૌનક (ઋષિ) બોલ્યા — હે ભગવદ્ભક્ત
સૂતજી, બહુશ્રુત જનોમાં શ્રેષ્ઠ એવા આપને અમે હવે
આ (વિશેષ) પ્રશ્ન પૂછીએ છીએ કારણ કે આપ સમસ્ત
તંત્રશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતનું રહસ્ય જાણનારા છો. ॥ ૧ ॥

'અથ ડતિ ।' હે ભગવદ્ભક્ત (સૂતજી), આપ
સમસ્ત તંત્રશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતમાં 'તત્ત્વવિત્' રહસ્યને
જાણનારા છો, તેથી (આ વિશેષ પ્રશ્ન પૂછીએ
છીએ). ॥ ૧ ॥

પૂછવા યોગ્ય પ્રશ્ન કરે છે — 'તાન્ત્રિકાઃ ડતિ ।'
તાંત્રિકો યૈતન્યઘન લક્ષ્મીપતિ ભગવાનની
પૂજામાં (પાદાદિ) અંગો, (ગરુડાદિ) ઉપાંગો,
(સુદર્શનાદિ) આયુધો અને (કૌસ્તુભાદિ) આભૂષણોની
જે તત્ત્વોથી કલ્પના કરે છે, ॥ ૨ ॥ વળી, જે
ક્રિયાયોગની નિપુણતાથી મનુષ્ય અમરત્વ પ્રાપ્ત કરે
છે, તે ક્રિયાયોગને જાણવા ઈચ્છતા અમને તે પણ
વર્ણવો, (તેથી) તમારું કલ્યાણ થશે. ॥ ૩ ॥

પરિચર્યાયામુપાસનાયાં વિષયે । કેવલસ્ય
 ચૈતન્યઘનસ્ય । અઙ્ગાનિ પાદાદીન્યુપાઙ્ગાનિ
 ગરુડાદીન્યાયુધાનિ સુદર્શનાદીન્યાકલ્પાઃ
 કૌસ્તુભાદયસ્તેષાં દ્વન્દ્વૈક્યમ્ । તદ્વથા કલ્પયન્તિ
 યૈશ્ચ તત્ત્વૈઃ કલ્પયન્તિ તન્નો વર્ણયેતિ
 ॥ ૨ ॥ ૩ ॥

ગુરુપદેશગમ્યત્વાદસ્યાર્થસ્ય તન્નમસ્કાર-
 પૂર્વકમાહ—નમસ્કૃત્યેતિ ।

સૂત્ર ઉવાચ

નમસ્કૃત્ય ગુરુન્ વક્ષ્યે વિભૂતીર્વૈષ્ણવીરપિ ।
 યાઃ પ્રોક્તા વેદતન્ત્રાભ્યામાચાર્યૈઃ પદ્મજાદિભિઃ ॥ ૪

વિભૂતીર્વિરાડ્વિગ્રહાઘ્ઠાઃ ॥ ૪ ॥

અઙ્ગાદિકલ્પનાં ભૂરાદિભિર્દર્શયિતું પ્રથમં
 તાવદ્વથા કલ્પયન્તીતિ પ્રશ્નસ્ય વૈરાજરૂપેણેત્યુત્તરં
 વક્તું વિરાડ્વિગ્રહમાહ—

માયાઘૈર્નવભિસ્તત્ત્વૈઃ સ વિકારમયો વિરાટ્ ।
 નિર્મિતો દૃશ્યતે યત્ર સચિત્કે ભુવનત્રયમ્ ॥ ૫

માયાઘૈઃ પ્રકૃતિસૂત્રમહદહંકારપञ્ચ-
 તન્માત્રૈર્નવભિસ્તત્ત્વૈઃ । વિકાર એકાદશેન્દ્રિયાણિ
 પञ્ચ મહાભૂતાનીતિ ષોડશ તન્મયો વિરાટ્ સ
 પ્રસિદ્ધો નિર્મિતઃ । યત્ર વિરાજિ સચિત્કે
 ચેતનાધિષ્ઠિતે ભુવનત્રયં દૃશ્યતે । અનેનાઙ્ગાદિ-
 કલ્પનાસૌલભ્યં દર્શિતમ્ ॥ ૫ ॥

‘પરિચર્યાયામ્’ ઉપાસનાના વિષયમાં, પૂજામાં—
 ‘કેવલસ્ય’ ચૈતન્યઘન ભગવાનની (પૂજામાં) —
 ‘અઙ્ગાનિ’ પાદાદિ અંગો, ‘ઉપાઙ્ગાનિ’ ગરુડ
 વગેરે ઉપાંગો, ‘આયુધાનિ’ સુદર્શન વગેરે આયુધો,
 ‘આકલ્પાઃ’ કૌસ્તુભ વગેરે આભૂષણો — તેમનો
 ‘અઙ્ગોપાઙ્ગાયુધાકલ્પમ્’ સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ
 છે. ‘તત્ યથા કલ્પન્તિ’ તે અંગ વગેરેની જે તત્ત્વોથી
 કલ્પના કરે છે, તે અમારી આગળ વર્ણવો. ॥ ૩ ॥

ગુરુના ઉપદેશ દ્વારા આ સમજી શકાય તેમ
 હોવાથી તેમને નમસ્કાર કરીને આ વિષયનું વર્ણન
 કરે છે — ‘નમસ્કૃત્ય ઇતિ ।’

સૂત્રજી બોલ્યા — ગુરુજનોને નમસ્કાર કરીને
 વિષ્ણુ ભગવાનની જે (વિરાટ વગેરે) વિભૂતિઓને
 બ્રહ્માજી વગેરે આચાર્યો દ્વારા વેદોમાં અને તંત્રશાસ્ત્રમાં
 કહેવામાં આવી છે, તે હું તમને કહીશ. ॥ ૪ ॥

‘વિભૂતીઃ’ ભગવાનના વિરાટ વગેરે વિગ્રહરૂપ
 વિભૂતિઓને (વર્ણવીશ). ॥ ૪ ॥

અંગ વગેરેની કલ્પના ભૂમિ વગેરે દ્વારા દર્શાવવા
 માટે પ્રથમ તો ‘યથા કલ્પયન્તિ’ (શ્લોક-૨) જે
 તત્ત્વોથી કલ્પના કરે છે — એ પ્રશ્નનો વૈરાટરૂપે ઉત્તર
 આપવા માટે વિરાટના વિગ્રહને વર્ણવે છે —

પ્રકૃતિ વગેરે નવ તત્ત્વોથી (સોળ) વિકારમય
 વિરાટપુરુષ ઉત્પન્ન થયો છે, જે ચેતનાધિષ્ઠિત
 વિરાટમાં ત્રણે ભુવન દેખાય છે. ॥ ૫ ॥

‘માયા-આઘૈઃ’ પ્રકૃતિ, સૂત્રાત્મા, મહત્તત્ત્વ,
 અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓ — એમ નવ
 તત્ત્વોથી — અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને પંચમહાભૂતો —
 એમ તે સોળ વિકારમય વિરાટ ‘પ્રસિદ્ધઃ’ ઉત્પન્ન
 થયો છે. ‘યત્ર’ જેમાં ‘સચિત્કે’ જે ચેતનાધિષ્ઠિત
 વિરાટમાં ત્રણે ભુવનો દેખાય છે. આ દ્વારા
 (વિરાટ વિગ્રહના કથન દ્વારા) અંગ વગેરેની
 કલ્પના સુલભ છે, એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ॥૫॥

एतद् वै पौरुषं रूपं भूः पादौ द्यौः शिरो नभः ।
 नाभिः सूर्योऽक्षिणी नासे वायुः कर्णौ दिशः प्रभोः ॥ ६
 प्रजापतिः प्रजननमपानो मृत्युरीशितुः ।
 तद्बाहवो लोकपाला मनश्चन्द्रो भ्रुवौ यमः ॥ ७
 लज्जोत्तरोऽधरो लोभो दन्ता ज्योत्स्ना स्मयो भ्रमः ।
 रोमाणि भूरुहा भूमनो मेघाः पुरुषमूर्धजाः ॥ ८
 ॥ ८ ॥

एतद्वै पौरुषं रूपम् । पुरुषस्य वैराजस्य
 रूपमेवेश्वरेणाधिष्ठितत्वात्तदभेदविवक्षया तस्य
 रूपमुच्यते । अङ्गकल्पनामाह—भूः पादा-
 वित्यादित्रिभिः । भूराद्यनुवादेन भगवत्पादादि-
 भावना विधीयते ॥ ६ ॥ प्रजननं मेढ्रम् ।
 अपानः पायुः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अनुक्तमन्यदप्येवमूह्यमित्याह—

यावानयं वै पुरुषो यावत्या संस्थया मितः ।
 तावानसावपि महापुरुषो लोकसंस्थया ॥ ९

यावानयं व्यष्टिः पुरुषः स्वमानतः
 सप्तवितस्तिः । संस्थयावयवसंनिवेशेन मितः
 परिमितः ॥ ९ ॥

भूषणादीन्याह—कौस्तुभेत्यादिना ।

कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्बिभर्त्यजः ।
 तत्प्रभा व्यापिनी साक्षात् श्रीवत्समुरसा विभुः ॥ १०

આ વિરાટનું રૂપ જ પરમાત્માનું રૂપ છે. તેમાં
 પૃથ્વી પ્રભુના ચરણ, સ્વર્ગ મસ્તક, આકાશ નાભિ,
 સૂર્ય નેત્ર, વાયુ નાસિકા, દિશાઓ કાન, ॥ ૬ ॥
 પ્રજાપતિ ઈશ્વરનું લિંગ, મૃત્યુ ગુદા, લોકપાલો
 તેમના બાહુઓ, ચંદ્ર મન, યમદેવ ભ્રુકુટિ, ॥ ૭ ॥
 લજ્જા ઉપલો હોઠ, લોભ નીચલો હોઠ, જ્યોત્સ્ના
 (પ્રકાશ) દાંત, ભ્રાંતિ હાસ્ય, વૃક્ષો રૂંવાડાં અને મેઘો
 સર્વવ્યાપક ભગવાનના કેશ છે. ॥ ૮ ॥

આ પુરુષનું રૂપ — ‘પુરુષસ્ય’ વિરાટનું રૂપ
 જ ઈશ્વર દ્વારા અધિષ્ઠિત હોવાથી, તેનાથી
 (પરમાત્માના રૂપથી) અભેદ કહેવાની ઈચ્છાથી તે
 ભગવાનનું રૂપ કહેવામાં આવે છે. અંગોની કલ્પના
 ત્રણ શ્લોકોથી વર્ણવે છે — ‘ભૂઃ પાદૌ ઇતિ’
 વગેરેથી. પૃથ્વી વગેરે પૂર્વ કથિત ઉલ્લેખ દ્વારા
 ભગવાનના ચરણ વગેરેની ભાવના કરે છે. ॥ ૬ ॥
 ‘પ્રજનનમ્’ લિંગ, ‘અપાનઃ’ ગુદા (પાયુ) ॥ ૭ ॥ ૮ ॥

બીજું જે કહેવામાં નથી આવ્યું, તેને તે પ્રમાણે
 જ વિચારવું, એમ કહે છે —

જેમ આ વ્યષ્ટિ પુરુષ જેટલા પ્રમાણવાળો (પોતાની
 સાત વેંત) અને જેટલા અવયવવિભાગથી મપાયેલો
 છે તેમ આ વિરાટ પુરુષ પણ તેનામાં કલ્પેલા લોકો
 સહિત ચરણ વગેરે તેટલા અવયવોના વિભાગથી
 (પોતાની સાત વેંત જેટલો) મપાયેલો છે. ॥ ૯ ॥

આ વ્યષ્ટિ પુરુષ પોતાના માપથી જેટલા
 પ્રમાણવાળો, પોતાની સાત વેંત જેટલા પ્રમાણવાળો
 છે, (પુરુષ પણ તેટલા જ) — ‘સંસ્થયા’ અવયવોના
 વિભાગથી ‘મિતઃ’ મપાયેલો છે. ॥ ૯ ॥

ભગવાનનાં આભૂષણો વગેરેનું વર્ણન કરે છે
 — ‘કૌસ્તુભ ઇતિ’ વગેરે દ્વારા.

અજન્મા ભગવાન કૌસ્તુભમણિના બહાને શુદ્ધ
 જીવચૈતન્યને અને તે કૌસ્તુભમણિની વ્યાપક કાંતિને
 વક્ષઃસ્થળમાં શ્રીવત્સરૂપે ધારણ કરે છે. ॥ ૧૦ ॥

સ્વાત્મજ્યોતિઃ શુદ્ધં જીવચૈતન્યમ્ । યા તસ્ય
કૌસ્તુભસ્ય પ્રભા તામેવ શ્રીવત્સં વિભર્તિ ॥ ૧૦ ॥

સ્વમાયાં વનમાલાઘ્યાં નાનાગુણમયીં દધત્ ।
વાસશ્ચન્દોમયં પીતં બ્રહ્મસૂત્રં ત્રિવૃત્ સ્વરમ્ ॥ ૧૧

ત્રિવૃત્સ્વરં ત્રિમાત્રં પ્રણવમ્ ॥ ૧૧ ॥

વિભર્તિ સાંખ્યં યોગં ચ દેવો મકરકુણ્ડલે ।
મૌલિં પદં પારમેષ્ઠ્યં સર્વલોકાભયંકરમ્ ॥ ૧૨

પારમેષ્ઠ્યં પદં બ્રહ્મલોકમ્ ॥ ૧૨ ॥

અવ્યાકૃતમનન્તાઘ્યમાસનં યદધિષ્ઠિતઃ ।
ધર્મજ્ઞાનાદિભિર્યુક્તં સત્ત્વં પદ્મમિહોચ્યતે ॥ ૧૩

અવ્યાકૃતં પ્રધાનમ્ । યદધિષ્ઠિતોઽધિષ્ઠાય
સ્થિતઃ । તદાસનભૂતં પદ્મં સત્ત્વં સત્ત્વગુણઃ
॥ ૧૩ ॥

ઓજઃસહોબલયુતં મુખ્યતત્ત્વં ગદાં દધત્ ।
અપાં તત્ત્વં દરવરં તેજસ્તત્ત્વં સુદર્શનમ્ ॥ ૧૪

મુખ્યતત્ત્વં પ્રાણતત્ત્વમ્ । ‘પ્રાણો વૈ મુખ્યઃ’
इति श्रुतेः । दरवरं शङ्खम् ॥ ૧૪ ॥
નભોનિભં નભસ્તત્ત્વમસિં ચર્મ તમોમયમ્ ।
કાલરૂપં ધનુઃ શાર્ઙ્ગૈ તથા કર્મમયેષુધિમ્ ॥ ૧૫

॥ ૧૫ ॥

‘સ્વ-આત્મજ્યોતિઃ’ શુદ્ધ જીવચૈતન્યને, તે
કૌસ્તુભની જે કાંતિ છે, તેને જ શ્રીવત્સરૂપે ધારણ
કરે છે. ॥ ૧૦ ॥

પોતાની અનેક ગુણમયી માયાને વનમાળાના
નામથી ધારણ કરે છે. વેદમય પીતામ્બર અને ત્રણ
માત્રાવાળા ઐકારને જનોઈરૂપે ધારણ કરે છે.
॥ ૧૧ ॥

‘ત્રિવૃત્સ્વરમ્’ ત્રણ માત્રાવાળા પ્રણવને –
ઐકારને ॥ ૧૧ ॥

ભગવાન સાંખ્ય તથા યોગરૂપી બે મકરાકૃતિ
કુંડળો અને સર્વ લોકને અભય આપનાર બ્રહ્મલોકને
મુકુટરૂપે ધારણ કરે છે. ॥ ૧૨ ॥

‘પારમેષ્ઠ્યં પદમ્’ બ્રહ્મલોકને ॥ ૧૨ ॥

ભગવાન જ્યાં અધિષ્ઠિત થઈને બિરાજે છે, તે
મૂળ પ્રકૃતિરૂપ શેષશ્યાને અનંત કહે છે. તેમના
આસનરૂપ પદ્મને (ધર્મ-જ્ઞાનાદિથી યુક્ત) સત્ત્વગુણ
કહે છે. ॥ ૧૩ ॥

‘અવ્યાકૃતમ્’ પ્રધાન (મૂળ પ્રકૃતિ), ‘યત્-
અધિષ્ઠિતઃ’ જ્યાં અધિષ્ઠિત થઈને બિરાજે છે.
તેમના આસનરૂપ પદ્મને ‘સત્ત્વમ્’ સત્ત્વગુણ (કહે
છે). ॥ ૧૩ ॥

ભગવાન ઓજસૂ (માનસિક સામર્થ્ય), સહઃ
(ઇન્દ્રિય સામર્થ્ય) અને (શારીરિક) બળથી યુક્ત
એવા મુખ્ય તત્ત્વ પ્રાણસ્વરૂપ (કૌમોદકી) ગદાને,
જળસ્વરૂપ શ્રેષ્ઠ (પાંચજન્ય) શંખને અને તેજસ્વરૂપ
(સુદર્શન) ચક્રને ધારણ કરે છે. ॥ ૧૪ ॥

‘મુખ્યતત્ત્વમ્’ પ્રાણ તત્ત્વને – ‘પ્રાણ જ મુખ્ય
તત્ત્વ છે.’ એમ શ્રુતિ છે. ‘દરવરમ્’ શ્રેષ્ઠ (પાંચજન્ય)
શંખને ॥ ૧૪ ॥

આકાશતત્ત્વરૂપી આકાશ જેવી શ્યામ તલવાર,
અંધકારરૂપી ઢાલ, કાળરૂપી શાર્ઙ્ગ ધનુષ તથા કર્મમય
ભાથાને ભગવાન ધારણ કરે છે. ॥ ૧૫ ॥ ૧૫ ॥

इन्द्रियाणि शरानाहुराकूतीरस्य स्यन्दनम् ।
तन्मात्राण्यस्याभिव्यक्तिं मुद्रयार्थक्रियात्मताम् ॥ १६

આકૂતીઃ ક્રિયાશક્તિયુક્તં મનઃ । અસ્ય
રથસ્યાભિવ્યક્તિં બહિરભિવ્યક્તં રૂપમ્ । મુદ્રયા
ધૃતયાર્થક્રિયાત્મતાં વરદાભયદાદિરૂપત્વં વિભર્તિ ।
તત્તન્મુદ્રયા તથા તથા ભાવયેદિત્યર્થઃ ॥ ૧૬ ॥

मण्डलं देवयजनं दीक्षा संस्कार आत्मनः ।
परिचर्या भगवत आत्मनो दुरितक्षयः ॥ १७

મણ્ડલં દેવયજનમ્ । દેવપૂજાભૂમિં સૂર્ય-
મણ્ડલત્વેન ભાવયેદિત્યર્થઃ । અન્તર્વહ્નિમણ્ડલં
વા । દીક્ષાસંસ્કાર આત્મનો ગુરુકૃતાં
મન્ત્રદીક્ષામેવાત્મનસ્તત્પૂજાયોગ્યતાં ભાવયેદિત્યર્થઃ ।
પરિચર્યેતિ । ભગવતસ્તાં પરિચર્યા સ્વસ્ય
સકલપાપક્ષયાયેત્યેવં ભાવયેદિત્યર્થઃ ॥ ૧૭ ॥

पूर्वमासनपद्ममुक्तमिदानीं करस्थं
पद्ममाह— भगवानिति ।

भगवान् भगशब्दार्थं लीलाकमलमुद्ग्रहन् ।
धर्मं यशश्च भगवांश्चामरव्यजनेऽभजत् ॥ १८

ઈન્દ્રિયોને ભગવાનનાં બાણ કહે છે.
ક્રિયાશક્તિયુક્ત મનને આ ભગવાનનો રથ કહે છે.
પંચ તન્માત્રાઓ આ રથનું બાહ્ય પ્રકટ રૂપ છે તથા
વર, અભય વગેરે ધારણ કરેલી મુદ્રાથી ભગવાન
'વર આપનાર, અભય આપનાર' વગેરે રૂપ ધારણ
કરે છે. ॥ ૧૬ ॥

'આકૂતીઃ' ક્રિયાશક્તિયુક્ત મનને — 'અસ્ય'
આ રથનું 'અભિવ્યક્તિમ્' બાહ્ય પ્રકટ રૂપ —
ધારણ કરેલી મુદ્રાથી 'અર્થક્રિયાત્મતામ્' વર આપનાર,
અભય આપનાર વગેરે રૂપ ધારણ કરે છે. તે તે
જુદી જુદી મુદ્રાથી તે તે સ્વરૂપની ભાવના કરવી
જોઈએ, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૬ ॥

સૂર્યમંડળ અથવા અગ્નિમંડળ ભગવાનની
પૂજાનું સ્થાન છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ મંત્રદીક્ષા છે,
પોતાના સમસ્ત પાપોનો નાશ એ જ ભગવાનની
પૂજા છે. ॥ ૧૭ ॥

'મણ્ડલં દેવયજનમ્' ભગવાનની પૂજાનું સ્થાન
સૂર્યમંડળરૂપે કલ્પવું જોઈએ, એમ અર્થ છે. અથવા
અંદર અગ્નિમંડળ કલ્પવું જોઈએ. 'દીક્ષાસંસ્કારઃ
આત્મનઃ' ગુરુ દ્વારા આપવામાં આવતી મંત્રદીક્ષાને
જ અંતઃકરણની (શુદ્ધિ દ્વારા) પૂજા માટેની યોગ્યતારૂપે
કલ્પવી જોઈએ, એમ અર્થ છે. 'પરિચર્યા ઇતિ'
ભગવાનની તે સેવાને પોતાના સમસ્ત પાપોના ક્ષય
માટે કલ્પવી જોઈએ, એમ અર્થ છે. ॥ ૧૭ ॥

પૂર્વે આસનરૂપી પદ્મ કહેવામાં આવ્યું.
હવે શ્રીહસ્તમાં રહેલા પદ્મને વર્ણવે છે —
'ભગવાન્ ઇતિ ।'

ભગ શબ્દના અર્થરૂપ ષડ્ ઐશ્વર્ય (ઐશ્વર્ય,
ધર્મ, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય)ને ભગવાન
લીલાકમળરૂપે (શ્રીહસ્તમાં) ધારણ કરે છે. ધર્મ અને
યશને ભગવાન ચામર અને વ્યજન (પંખા)રૂપે
ધારણ કરે છે. ॥ ૧૮ ॥

ભગશબ્દાર્થમૈશ્વર્યાદિષાડ્ગુણ્યમ્ ॥ ૧૮ ॥

આતપત્રં તુ વૈકુઠંદ્વિજા ધામાકુતોભયમ્ ।
ત્રિવૃદ્વેદઃ સુપર્ણાચ્ચો યજ્ઞં વહતિ પૂરુષમ્ ॥ ૧૯

હે દ્વિજાઃ । એકવચનાન્તો વા પાઠઃ ।
અકુતોભયં કૈવલ્યં ધામ ગૃહમભજત્ । યદ્વા,
વૈકુઠસ્ય વિશેષણમકુતોભયં યદ્વામેતિ ।

ત્રિવૃત્ત ઋચ્યજુઃસામરૂપો વેદઃ, 'સુપર્ણોઽસિ
ગરુત્માંસ્ત્રિવૃત્તે શિરઃ' इत्यादिमन्त्रलिङ्गात् । યજ્ઞં
યજ્ઞરૂપં પુરુષમ્, 'યજ્ઞો વૈ વિષ્ણુઃ' इति श्रुतेः
॥ ૧૯ ॥

અનપાયિની ભગવતી શ્રીઃ સાક્ષાદાત્મનો હરેઃ ।
વિષ્વક્ષેનસ્તન્નમૂર્તિર્વિદિતઃ પાર્ષદાધિપઃ ।
નન્દાદયોઽષ્ટૌ દ્વાઃસ્થાશ્ચ તેઽણિમાદ્યા હરેર્ગુણાઃ ॥ ૨૦

અનપાયિની હરેઃ શક્તિઃ । તત્ર હેતુઃ—
સાક્ષાદાત્મનઃ સ્વરૂપસ્ય ચિદ્રૂપત્વાત્તસ્યાસ્તદ-
ભેદાદિત્યર્થઃ । મન્ત્રમૂર્તિઃ પञ्चरात्राद्यागमरूपः ।
યેઽણિમાદયોઽષ્ટૌ ગુણાસ્તે હરેર્દ્વારિપાલા નન્દાદયઃ
॥ ૨૦ ॥

तस्यैव चतुर्व्यूहोपासनामाह—

ભગ શબ્દનો અર્થ છે એશ્વર્યાદિ છ ગુણો.
॥ ૧૮ ॥

હે બ્રાહ્મણો, સર્વ તરફથી નિર્ભય વૈકુંઠધામને
ભગવાન છત્રરૂપે ધારણ કરે છે. ત્રણે વેદને ગરુડ
કહે છે, જે અંતર્યામી યજ્ઞરૂપ ભગવાનનું વહન
કરે છે. ॥ ૧૯ ॥

'હે દ્વિજાઃ' હે બ્રાહ્મણો, એમ સંબોધન છે.
અથવા 'હે દ્વિજ' એમ એકવચનાન્ત પાઠ છે.
'અકુતોભયમ્' (કાળ અને કર્માદિના) ભયથી રહિત
કૈવલ્યધામરૂપ ગૃહને સેવે છે. અથવા વૈકુંઠના
વિશેષણરૂપ નિર્ભય એવું જે ધામ છે.

'ત્રિવૃત્ત' ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એમ
ત્રણ વેદ, 'સુપર્ણોઽસિ ગરુત્માંસ્ત્રિવૃત્તે શિરઃ'*
વગેરે મંત્રના ચિહ્નથી 'યજ્ઞમ્' યજ્ઞરૂપ પુરુષનું
(વહન કરે છે). કારણ કે 'યજ્ઞ ખરેખર વિષ્ણુ છે.'
એમ શ્રુતિ છે. (શુ.ય.મા.સં. ૧૨/૪) ॥ ૧૯ ॥

(ભગવાનથી) ક્યારેય વિયુક્ત ન થનારી ભગવાન
શ્રીહરિની જે સાક્ષાત્ આત્મશક્તિ છે, તે જ ભગવતી
શ્રી છે. ભગવાનના પાર્ષદોના અધિપતિ વિષ્ણાત
વિષ્વક્ષેન પંચરાત્રાદિ આગમરૂપ છે. અણિમાદિ
અષ્ટ સિદ્ધિઓરૂપ ભગવાનના સ્વાભાવિક ગુણો જ
શ્રીહરિના નંદ વગેરે આઠ દ્વારપાળો છે. ॥ ૨૦ ॥

ભગવાનથી ક્યારેય વિખૂટી ન પડનારી
શ્રીહરિની શક્તિ — તે માટેનું કારણ — સાક્ષાત્
પોતાનું સ્વરૂપ ચિદ્રૂપ હોવાથી તે લક્ષ્મીજીનો ભગવાન
સાથે અભેદ છે તેથી તે ક્યારેય વિખૂટાં પડતાં નથી,
એમ અર્થ છે. 'તન્નમૂર્તિઃ' પંચરાત્ર વગેરે તંત્રશાસ્ત્રરૂપ
વિષ્વક્ષેન — અણિમાદિ જે આઠ ગુણો છે, તે સર્વ
શ્રીહરિના નંદ (સુનંદ) વગેરે દ્વારપાળો છે. ॥૨૦॥

જેમનાં અંગ-ઉપાંગો કહેવામાં આવ્યા, તેમની
જ ચતુર્વ્યૂહ ઉપાસના કહે છે —

* અર્થ 'હે અગ્નિ, તું ગરુડરૂપ પક્ષી જેવો છે. તું સુપર્ણ — સુંદર ઉડ્ડયન કરનારો છે. ત્રિવૃત્ત નામનો
સામમંત્ર તારું શિર છે.' — (શુ.ય.મા.સં. ૧૨/૪)

વાસુદેવઃ સંકર્ષણઃ પ્રદ્યુમ્નઃ પુરુષઃ સ્વયમ્ ।
અનિરુદ્ધ ઇતિ બ્રહ્મન્ મૂર્તિવ્યૂહોઽભિધીયતે ॥ ૨૧

વાસુદેવાદિશબ્દૈઃ પુરુષઃ શ્રીનારાયણ એવ
સ્વયં મૂર્તિભેદૈરુપાસ્ય ઇત્યભિધીયતે ॥ ૨૧ ॥

તસ્યૈવાધ્યાત્મનિ ચતુર્થોપાસનામાહ—

સ વિશ્વસ્તૈજસઃ પ્રાજ્ઞસ્તુરીય ઇતિ વૃત્તિભિઃ ।
અર્થેન્દ્રિયાશયજ્ઞાનૈર્ભગવાન્ પરિભાવ્યતે ॥ ૨૨

સ એવ ભગવાન્વિશ્વાદિશબ્દૈર્વૃત્તિભિ-
ર્જાગ્રદાદ્યવસ્થાભિઃ પરિભાવ્યતે । તદ્વૃત્યુપાધી-
નાહ—અર્થા બાહ્યાઃ । ઇન્દ્રિયં મનઃ ।
આશયસ્તદુભયસંસ્કારયુક્તમજ્ઞાનમ્ । જ્ઞાનં
ત્રિતયસાક્ષિ તૈઃ ॥ ૨૨ ॥

ઉક્તચતુર્વ્યૂહદ્વયોપાસનેઽપિ પૂર્વોક્તભજ્ઞા-
દ્યુપાસનમાહ—અઙ્ગેતિ ।

હે ભૂદેવ (શૌનક)! વાસુદેવ, સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન
અને અનિરુદ્ધ એ ચાર સ્વરૂપે ભગવાન પોતે જ છે,
જે (અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં ચાર પ્રકારે ઉપાસના કરવા
યોગ્ય) મૂર્તિવ્યૂહ કહેવાય છે. ॥ ૨૧ ॥

વાસુદેવ વગેરે શબ્દોથી ‘પુરુષઃ’ શ્રીનારાયણ
જ સ્વયં જુદી જુદી મૂર્તિઓરૂપે ઉપાસવા યોગ્ય છે,
એમ કહેવાય છે. ॥ ૨૧ ॥

ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયાભિમાની જીવમાં તે ભગવાનની
ચાર પ્રકારની ઉપાસના વર્ણવે છે —

વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાજ્ઞ તથા તુરીય સ્વરૂપે અનુક્રમે
ઇન્દ્રિયોરૂપ ઉપાધિવાળી જાગ્રત અવસ્થાથી, મનરૂપ
ઉપાધિવાળી સ્વપ્નાવસ્થાથી, અજ્ઞાનરૂપ ઉપાધિવાળી
સુષુપ્તાવસ્થાથી અને આ ત્રણેયથી પર તુરીયાવસ્થાથી
તે ભગવાન જણાય છે. ॥ ૨૨ ॥

તે જ ભગવાન વિશ્વ વગેરે શબ્દો દ્વારા
‘વૃત્તિભિઃ’ જાગ્રત વગેરે અવસ્થાઓથી જણાય છે.
તે વૃત્તિઓરૂપ ઉપાધિને વર્ણવે છે — ‘અર્થાઃ’
વિષયો — જાગ્રત અવસ્થાના અભિમાની ‘વિશ્વ’
બનીને ભગવાન બાહ્ય વિષયોને ગ્રહણ કરે છે.
‘ઇન્દ્રિયમ્’ અર્થાત્ મન. સ્વપ્નાવસ્થાના અભિમાની
‘તૈજસ્’ બનીને બાહ્ય વિષયો વિના મનમાં જ અનેક
વિષયોને જુએ છે અને ગ્રહણ કરે છે. ‘આશયઃ’
તે જ ભગવાન સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિમાની
‘પ્રાજ્ઞ’ બનીને વિષય અને મનના સંસ્કારોથી યુક્ત
અજ્ઞાનથી ઢંકાઈ જાય છે. તથા ‘જ્ઞાનમ્’ તે જ
સર્વના સાક્ષી ‘તુરીય’ બનીને સમસ્ત જ્ઞાનોના
અધિષ્ઠાનરૂપે રહે છે. તે ચારેય અવસ્થાઓ દ્વારા
ભગવાન જ જણાય છે. ॥ ૨૨ ॥

કહેવામાં આવેલી બંને ચતુર્વ્યૂહ ઉપાસનામાં
પણ પૂર્વોક્ત અંગાદિ ઉપાસના કહે છે — ‘અઙ્ગા
ઇતિ ।’

અંગોપાંગાયુધાકલ્પૈર્ભગવાંસ્તચ્ચતુષ્ટયમ્ ।

બિર્ભર્તિ સ્મ ચતુર્મૂર્તિર્ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ॥ ૨૩

અઙ્ગાદિભિરુપલક્ષિતો ભગવાન્હરિર્વાસુ-
દેવાદિચતુર્મૂર્તિઃ સન્વિશ્વાદિચતુષ્ટયં બિર્ભર્તિ
સ્મ ।

વિશ્વાદિભાવેઽપિ તન્નિયન્તુસ્તસ્ય ન
જીવત્વમિત્યાહ—વિશ્વાદિચતુષ્ટયં બિર્ભ્રદપિ
ભગવાનીશ્વર એવેતિ ॥ ૨૩ ॥

તસ્યૈવ બ્રહ્માદિત્રિમૂર્તિતામાહ—
દ્વિજઋષભેતિ ।

દ્વિજઋષભ સ ઇષ બ્રહ્મયોનિઃ સ્વયંદૃક્
સ્વમહિમપરિપૂર્ણો માયયા ચ સ્વયૈતત્ ।

સૃજતિ હરતિ પાતીત્યાખ્યયાનાવૃતાક્ષો

વિવૃત ઇવ નિરુક્તસ્તત્પરૈરાત્મલભ્યઃ ॥ ૨૪

(છંદ - માલિની)

સ ઇષ એક એવ ભગવાન્ બ્રહ્મયોનિર્વેદસ્ય
કારણમિત્યાદિહેતુત્રયમ્ । વસ્તુતો ભેદાભાવે-
ઽપ્યેતજ્જગત્સ્વગતમાયયા સૃજતિ હરતિ પાતીતિ
કૃત્વાખ્યયા બ્રહ્માદિરૂપયાનાવૃતાક્ષોઽનાચ્છ-
ન્નજ્ઞાનોઽપિ વિવૃત ઇવ ભિન્ન ઇવ નિરુક્તઃ
શાસ્ત્રેષુ નતુ ભિન્નઃ । અત્ર વિદ્વદનુભવં
પ્રમાણયતિ—યતસ્તત્પરૈરાત્મત્વેનેવ લભ્યત
ઇતિ ॥ ૨૪ ॥ (છંદ - માલિની)

આમ, અંગો, ઉપાંગો, આયુધો અને આભરણોથી
ભગવાન શ્રીહરિ (જ વાસુદેવ વગેરે) ચાર મૂર્તિઓરૂપ
થઈને (વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ અને તુરીય - એમ)
ચાર સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. ॥ ૨૩ ॥

અંગો વગેરે દ્વારા જણાતા ભગવાન શ્રીહરિ
વાસુદેવ (સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધ - એમ)
ચાર મૂર્તિઓરૂપ થઈને વિશ્વ વગેરે ચાર સ્વરૂપો
ધારણ કરે છે.

વિશ્વાદિ ચાર સ્વરૂપો ધરવા છતાં તે ભગવાન
નિયંતા જ હોય છે, તેમનામાં જીવત્વ નથી હોતું, એમ
કહે છે— વિશ્વ વગેરે ચાર સ્વરૂપ ધારણ કરવા છતાં
તે ભગવાન ઈશ્વર (નિયંતા)રૂપે જ રહે છે. ॥ ૨૩ ॥

તે ભગવાન જ બ્રહ્મા વગેરે ત્રણેય રૂપવાળા
છે, એમ કહે છે - 'દ્વિજઋષભ ઇતિ ।'

હે દ્વિજવર્ય (શૌનક), તે આ એક જ ભગવાન
વેદના કારણરૂપ, સ્વયંપ્રકાશ અને પોતાના મહિમાથી
પરિપૂર્ણ છે. પોતાની માયાથી આ જગતનું સર્જન, પાલન
અને સંહાર કરે છે; છતાં પણ આ સર્વ કરીને, બ્રહ્માદિ
નામવાળાં રૂપોથી જેમનું જ્ઞાન આવૃત (ઢંકાતું) થતું
નથી. શાસ્ત્રોમાં ભિન્ન સ્વરૂપવાળા હોય તેમ
વર્ણવાયેલા હોવા છતાં પોતાના ભક્તોને તેઓ
આત્મસ્વરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

તે આ એક જ ભગવાન 'બ્રહ્મયોનિઃ' વેદના
કારણરૂપ વગેરે ત્રણ હેતુરૂપ છે. વસ્તુતઃ ભેદ ન
હોવા છતાં પોતાની માયાથી આ જગત સર્જે છે,
પાળે છે અને સંહારે છે. આમ કરીને બ્રહ્મા વગેરે
નામવાળાં રૂપોથી 'અનાવૃતાક્ષઃ' જેમનું જ્ઞાન ઢંકાતું
નથી. શાસ્ત્રોમાં ભિન્ન સ્વરૂપવાળા હોય તેમ જેમને
વર્ણવવામાં આવ્યા છે, તે વસ્તુતઃ ભિન્ન સ્વરૂપવાળા
નથી. અહીં વિદ્વાનોનો અનુભવ પ્રમાણસ્વરૂપ માને
છે - કારણ કે ભગવત્પરાયણ ભક્તો દ્વારા ભગવાન
આત્મસ્વરૂપે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

યસ્યેદમુપાસનમુક્તં તં શ્રીકૃષ્ણં પ્રાર્થયતે—

શ્રીકૃષ્ણ કૃષ્ણસખ વૃષ્ણયૃષભાવનિધુ—

ગ્રાજન્યવંશદહનાનપવર્ગવીર્ય ।

ગોવિન્દ ગોપવનિતાબ્રજભૃત્યગીત—

તીર્થશ્રવઃ શ્રવણમંગલપાહિ ભૃત્યાન્ ॥ ૨૫

(છંદ - વસંતતિલકા)

કૃષ્ણસખ અર્જુનસ્ય સખે । વૃષ્ણિશ્રેષ્ઠ ।
અવનિદ્રુહો યે રાજન્યાસ્તેષાં વંશસ્ય દહન ।
અનપવર્ગમક્ષીણં વીર્યં યસ્ય । ગોપવનિતાનાં
બ્રજાઃ સમૂહા ભૃત્યા નારદાદયસ્તૈર્ગીતં તીર્થભૂતં
શ્રવઃ કીર્તિર્યસ્ય । શ્રવણમેવ મઙ્ગલં યસ્ય ॥ ૨૫ ॥

एतज्जपमात्रस्यापि ब्रह्मज्ञानं फल-
मित्याह—य इति ।

य इदं कल्य उत्थाय महापुरुषलक्षणम् ।

तच्चित्तः प्रयतो जप्त्वा ब्रह्म वेद गुहाशयम् ॥ ૨૬

કલ્યે ઉષઃકાલે યસ્તચ્ચિત્તઃ પ્રયતઃ
શુચિશ્ચ સ જપ્ત્વા ગુહાશયં હૃદિસ્થં બ્રહ્મ
પશ્યતિ ॥ ૨૬ ॥

મણ્ડલં દેવયજનમિત્યુક્ત્યા બુદ્ધિમાગતો
મૂર્તિવ્યૂહપ્રસન્નેન રવિવ્યૂહોઽત્ર પૃચ્છ્યતે—
શુક ઇતિ ।

જેમની આ ઉપાસના વર્ણવાઈ છે, તે શ્રીકૃષ્ણને
પ્રાર્થના કરે છે —

હે શ્રીકૃષ્ણ! હે અર્જુનના સખા! હે યાદવશ્રેષ્ઠ!
હે પૃથ્વીનો દ્રોહ કરનારા રાજાઓના વંશને બાળનાર!
હે અક્ષય પ્રભાવવાળા! હે વ્રજવનિતાઓનાં વૃંદો
અને ભક્તોએ ગાયેલી પવિત્ર કીર્તિવાળા! હે શ્રવણ
કરવાથી મંગળ કરનારા! હે ગોવિંદ! ભક્તોનું રક્ષણ
કરો! ॥ ૨૫ ॥

‘કૃષ્ણસખ’ હે અર્જુનસખા! હે યાદવશિરોમણિ!
પૃથ્વીનો દ્રોહ કરનારા જે રાજાઓ છે, તેમના વંશને
બાળનાર! ‘અનપવર્ગમ્’ હે અક્ષીણ પ્રભાવવાળા!
વ્રજવનિતાઓના ‘બ્રજાઃ’ સમૂહો તથા ‘ભૃત્યાઃ’
નારદૈશ્વ વગેરે ભક્તો, તેમનાં દ્વારા ગાન કરાયેલી
તીર્થરૂપ ‘શ્રવઃ’ કીર્તિ છે જેમની, જેમનું શ્રવણ જ
મંગળ છે. ॥ ૨૫ ॥

આ (મહાપુરુષનાં લક્ષણોના) પ્રકરણનો માત્ર
જપ કરવાથી પણ બ્રહ્મજ્ઞાનનું ફળ મળે છે, એમ
કહે છે — ‘યઃ ઇતિ ।’

જે મનુષ્ય પ્રાતઃકાળે ઊઠીને પવિત્ર થઈ,
ભગવાનમાં ચિત્ત સ્થાપી, આ મહાપુરુષનાં લક્ષણનો
(જપ કરે છે, તે) જપવા માત્રથી હૃદયગુહામાં
રહેલા પરમાત્માને જાણે છે. ॥ ૨૬ ॥

‘કલ્યે’ પ્રાતઃકાળે જે મનુષ્ય, તે ભગવાનમાં
ચિત્ત સ્થાપીને ‘પ્રયતઃ’ પવિત્ર થઈ જપ કરીને
(જપવા માત્રથી) ‘ગુહાશયમ્’ હૃદયમાં રહેલા
પરમાત્માને જુએ છે — જાણે છે. ॥ ૨૬ ॥

‘મણ્ડલં દેવયજનમ્’ સૂર્યમંડળ જ ભગવાનની
પૂજાનું સ્થાન છે. (શ્લોક-૧૭) આ વચનથી બુદ્ધિમાં
આવેલા મૂર્તિવ્યૂહના પ્રસંગ દ્વારા અહીં સૂર્યના
વ્યૂહો પૂછવામાં આવ્યા છે — ‘શુકઃ ઇતિ ।’

શૌનક ઉવાચ

શુકો યદાહ ભગવાન્ વિષ્ણુરાતાય શૃણ્વતે ।

સૌરો ગણો માસિ માસિ નાના વસતિ સપ્તકઃ ॥ ૨૭

તેષાં નામાનિ કર્માણિ સંયુક્તાનામધીશ્વરૈઃ ।

બ્રૂહિ નઃ શ્રદ્ધધાનાનાં વ્યૂહં સૂર્યાત્મનો હરેઃ ॥ ૨૮

પञ્ચમે યદાહ—‘તથાન્યે ચ ઋષયો ગન્ધર્વા
અપ્સરસો નાગા ગ્રામણ્યો યાતુધાના દેવા
इत्येकैकशो गणाः सप्त’ इत्यादिना । सौरः
सूर्यसंबन्धी । सप्तकः सप्तानां गणः ॥ २७ ॥
तेषां सप्तानामधीश्वरैस्तत्तत्पतिभिस्तत्तन्मासाधि-
कृतसूर्यैर्वा व्यूहं विभागम् ॥ २८ ॥

ત્ર તાવત્ વ્યૂહં નિરૂપયિતું પ્રથમં
સૂર્યસ્વરૂપમાહ—

સૂત ઉવાચ

अनाद्यविद्यया विष्णोरात्मनः सर्वदेहिनाम् ।

निर्मितो लोकतन्त्रोऽयं लोकेषु परिवर्तते ॥ २९

अनाद्यविद्यया मायया । अयं सूर्यः ।
लोकयात्राप्रवर्तकः ॥ २९ ॥

અતસ્તસ્ય ક્રિયાભેદોપાધિકમેવ નાનાત્વં,
ન સ્વત્ ઇત્યાહ—**एक एवेति ।**

શ્રવણ કરતા વિષ્ણુરાત (પરીક્ષિત)ને
શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું હતું કે જુદાં જુદાં નામોવાળાં
સાત-સાતનો સૂર્યગણ પ્રત્યેક મહિને બદલાય છે.

॥ ૨૭ ॥ પોતાના અધીશ્વરો સહિત તે સાતેય
ગણોનાં નામ તથા કર્મ શ્રદ્ધા રાખનારા અમને
કહો. (કારણ કે) શ્રીહરિ સૂર્યસ્વરૂપ છે. ॥ ૨૮ ॥

પાંચમા સ્કંધમાં શ્રીશુકદેવજીએ કહ્યું હતું —
‘બીજાં પણ ઋષિઓ, ગંધર્વો, અપ્સરાઓ, નાગો,
યક્ષો, રાક્ષસો અને દેવતાઓ — એમ જુદાં જુદાં
નામવાળા સાત-સાતના ચૌદ ગણો જુદાં જુદાં
કર્મોથી પ્રત્યેક માસમાં જુદાં જુદાં નામ ધારણ
કરનારા આત્મસ્વરૂપ સૂર્યનારાયણની દ્વન્દ્વશઃ (બે-બે
ગણો મળીને) ઉપાસના કરે છે.’ (શ્રીમદ્ ભા.
૫/૨૧/૧૮) વગેરે. ‘સૌરઃ’ સૂર્ય સંબંધી, ‘સપ્તકઃ’
સાત-સાતનો સમૂહ ॥ ૨૭ ॥ તે સાત-સાતના
‘અધીશ્વરૈઃ’ જુદાં જુદાં સ્વામીઓ સહિત, તે તે
માસના અધિકૃત સૂર્યો સહિત અથવા ‘વ્યૂહમ્’
વિભાગ કહો. ॥ ૨૮ ॥

(શ્રીહરિરૂપ સૂર્યના વ્યૂહના) તે વિષયમાં વ્યૂહનું
નિરૂપણ કરવા માટે પ્રથમ સૂર્યનું સ્વરૂપ કહે છે —

સૂતજી બોલ્યા — સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા
શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનની અનાદિ માયાથી રચાયેલા આ
લોકયાત્રાના પ્રવર્તક સૂર્યનારાયણ લોકોમાં પરિભ્રમણ
કરતા રહે છે. ॥ ૨૯ ॥

અનાદિ ‘અવિદ્યાયા’ માયાથી — આ સૂર્યદેવ,
લોકયાત્રાના પ્રવર્તક ॥ ૨૯ ॥

(શ્રીહરિનું રૂપ હોવાથી સૂર્ય વસ્તુતઃ એક છે)
આથી (બાર સૂર્યરૂપી) ભેદ ક્રિયાની ઉપાધિથી
રચાયેલાં અનેક સ્વરૂપો છે, સ્વરૂપમાં સ્વતઃ અનેકતા
નથી, એમ કહે છે — ‘**एकः एव इति ।**’

एक एव हि लोकानां सूर्य आत्माऽऽदिकृद्भरिः ।
सर्ववेदक्रियामूलमृषिभिर्बहुधोदितः ॥ ३०

‘સૂર્ય આત્મા જગતસ્તસ્થુષ્ચ’ इति
श्रुतेः । जगदात्मा आदिकृत्सृष्टिकर्ता हरिरेव
सूर्यः, स च सर्वासां वेदोक्तक्रियाणां मूलं
संस्तेनोपाधिना बहुधोक्तः ॥ ३० ॥

कालरूपधारिणो हरेर्द्वादशादित्यरूपं भेदं
क्रियोपाधिकं दर्शयितुं प्रथमं सर्वकर्मप्रवृत्तये
मायाकृतं नवधा भेदमाह—काल इति ।

कालो देशः क्रिया कर्ता करणं कार्यमागमः ।
द्रव्यं फलमिति ब्रह्मन् नवधोक्तोऽजया हरिः ॥
॥ ३१ ॥

કાલઃ પ્રાતરાદિઃ । દેશઃ સમાદિઃ ।
ક્રિયા અનુષ્ઠાનમ્ । કર્તા બ્રાહ્મણાદિઃ । કરણં
સુગાદિઃ । કાર્યં યાગાદિ । આગમો મન્ત્રાદિઃ ।
દ્રવ્યં વ્રીહ્યાદિ । ફલં સ્વર્ગાદિ ॥ ૩૧ ॥

मध्वादिषु द्वादशसु भगवान् कालरूपधृक् ।
लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ ३२

તત્ર ચ કાલસ્વરૂપધારી ભગવાન્પૃથક્
ચરતિ । મધ્વાદિષુ ચૈત્રાદિષુ । લોકતન્ત્રાય
લોકયાત્રાનિર્વાહાય ॥ ૩૨ ॥

तानेव गणानाह—धातेति द्वादशभिः ।

सृष्टिना कर्ता एक मात्र श्रीहरि ज सर्वना
अंतर्यामीरूपे सूर्य बनेला છે અને સર્વ વૈદિક
ક્રિયાઓનું મૂળ હોઈ જુદી જુદી ઉપાધિથી ઋષિઓ
દ્વારા અનેક સ્વરૂપોવાળા કહેવામાં આવ્યા છે. ॥ ૩૦ ॥

‘સૂર્યદેવ સ્થાવર અને જંગમના આત્મા છે.’
એમ શ્રુતિ છે. જગતના આત્મા ‘આદિકૃત્’ સૃષ્ટિના
કર્તા શ્રીહરિ જ સૂર્યદેવ છે, તેમ જ તે વેદોક્ત
ક્રિયાઓનું મૂળ હોઈ તે જુદી જુદી ઉપાધિથી અનેક
સ્વરૂપોવાળા કહેવાયા છે. ॥ ૩૦ ॥

કાળનું રૂપ ધારણ કરનારા શ્રીહરિના
બાર સૂર્યરૂપ ભેદ ક્રિયાની ઉપાધિને કારણે છે, તે
દર્શાવવા માટે સૌ પ્રથમ સર્વ કર્મોમાં પ્રવૃત્તિ માટે
માયાએ કરેલા નવ પ્રકારના ભેદ જણાવે છે —
‘કાલઃ ઇતિ ।’

હે બ્રહ્મસ્વરૂપ (શૌનક)! કાળ, દેશ, ક્રિયા,
કર્તા, સાધન, કાર્ય, આગમ, દ્રવ્ય અને ફળરૂપ
શ્રીહરિ માયાથી નવ પ્રકારે કહેવાયા છે. ॥ ૩૧ ॥

પ્રાતઃકાળ વગેરે કાળ, સમ વગેરે દેશ,
અનુષ્ઠાન વગેરે ક્રિયા, બ્રાહ્મણ વગેરે કર્તા, સુવા
વગેરે સાધન, યજ્ઞાદિ કાર્ય, પ્રમાણભૂત વેદ વગેરે
આગમ, (ચરુ-પુરોડાશ) ડાંગર વગેરે દ્રવ્ય અને
સ્વર્ગાદિ ફળ ॥ ૩૧ ॥

કાળરૂપ ધારણ કરનાર ભગવાન સૂર્ય લોકોનો
વ્યવહાર ચલાવવા માટે જુદા જુદા બાર ગણો સાથે
ચૈત્ર વગેરે મહિનાઓમાં ભ્રમણ કરે છે. ॥ ૩૨ ॥

તેમાં (તે નવ પ્રકારમાં) કાળરૂપ ધારણ કરનાર
ભગવાન સૂર્ય જુદા જુદા (ગણો સાથે) ‘મધુ-
આદિષુ’ ચૈત્ર વગેરે મહિનાઓમાં ‘લોકતન્ત્રાય’
લોકયાત્રાનું નિર્વહન કરવા માટે (ભ્રમણ કરે છે).
॥ ૩૨ ॥

તે ગણોને જ બાર શ્લોકોથી વર્ણવે છે —
‘ધાતા ઇતિ ।’

ધાતા કૃતસ્થલી હેતિર્વાસુકી રથકૃન્મુને ।
પુલસ્ત્યસ્તુમ્બુરુરિતિ મધુમાસં નયન્ત્યમી ॥ ૩૩

ધાતા સૂર્યઃ । કૃતસ્થલી અપ્સરાઃ । હેતી
રાક્ષસઃ । વાસુકિર્નાગઃ । રથકૃદ્યક્ષઃ । પુલસ્ત્ય
ઋષિઃ । તુમ્બુરુર્ગન્ધર્વઃ । મધુમાસં ચૈત્રમ્ ।
નયન્ત્યનુવર્તયન્તિ ॥ ૩૩ ॥

અર્યમા પુલહોઽથૌજાઃ પ્રહેતિઃ પુંજિકસ્થલી ।
નારદઃ કચ્છનીરશ્ચ નયન્ત્યેતે સ્મ માધવમ્ ॥ ૩૪

અથૌજા યક્ષઃ । પ્રહેતી રાક્ષસઃ । નારદો
ગન્ધર્વઃ । કચ્છનીરો નાગઃ । માધવં વૈશાખમ્
॥ ૩૪ ॥

મિત્રોઽત્રિઃ પૌરુષેયોઽથ તક્ષકો મેનકા હ્રહાઃ ।
રથસ્વન ઇતિ હ્યેતે શુક્રમાસં નયન્ત્યમી ॥ ૩૫

મિત્રઃ સૂર્યઃ । પૌરુષેયો રાક્ષસઃ । રથસ્વનો
યક્ષઃ । શુક્રમાસં જ્યેષ્ઠમ્ ॥ ૩૫ ॥

વસિષ્ઠો વરુણો રમ્ભા સહજન્યસ્તથા હુહૂઃ ।
શુક્રશ્ચિત્રસ્વનશ્ચૈવ શુચિમાસં નયન્ત્યમી ॥ ૩૬

વરુણઃ સૂર્યઃ । સહજન્યો યક્ષઃ । શુક્રો
નાગઃ । ચિત્રસ્વનો રાક્ષસઃ । શુચિમાસમાષાઢમ્
॥ ૩૬ ॥

ઇન્દ્રો વિશ્વાવસુઃ શ્રોતા એલાપત્રસ્તથાંગિરાઃ ।
પ્રમ્લોચા રાક્ષસો વર્યો નભોમાસં નયન્ત્યમી ॥ ૩૭

હે મુનિ (શૌનક), ધાતા નામના સૂર્ય, કૃતસ્થલી
અપ્સરા, હેતિ રાક્ષસ, વાસુકિ નાગ, રથકૃત યક્ષ,
પુલસ્ત્ય ઋષિ અને તુંબુરુ ગંધર્વ — આ સાત ચૈત્ર
માસમાં અનુગમન કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

‘ધાતા’ સૂર્ય, ‘કૃતસ્થલી’ અપ્સરા, ‘હેતિઃ’
રાક્ષસ, ‘વાસુકિઃ’ નાગ, ‘રથકૃત્’ યક્ષ, ‘પુલસ્ત્યઃ’
ઋષિ, ‘તુમ્બુરુઃ’ ગંધર્વ, ‘મધુમાસમ્’ ચૈત્ર માસમાં
‘નયન્તિ’ અનુગમન કરે છે. ॥ ૩૩ ॥

અર્યમા સૂર્ય, પુલહ ઋષિ, અથૌજસ્ યક્ષ,
પ્રહેતિ રાક્ષસ, પુંજિકસ્થલી અપ્સરા, નારદ ગંધર્વ
અને કચ્છનીર નાગ — આ (સાત) વૈશાખ માસમાં
અનુગમન કરે છે. ॥ ૩૪ ॥

‘અથૌજાઃ’ યક્ષ, ‘પ્રહેતિઃ’ રાક્ષસ, ‘નારદઃ’
ગંધર્વ, ‘કચ્છનીરઃ’ નાગ, ‘માધવમ્’ વૈશાખ માસમાં
॥ ૩૪ ॥

મિત્ર નામના સૂર્ય, અત્રિ ઋષિ, પૌરુષેય
રાક્ષસ, તક્ષક નાગ, મેનકા અપ્સરા, હાહા ગંધર્વ
અને રથસ્વન યક્ષ — આ સર્વ જેઠ માસમાં
અનુગમન કરે છે. ॥ ૩૫ ॥

‘મિત્રઃ’ સૂર્ય, ‘પૌરુષેયઃ’ રાક્ષસ, ‘રથસ્વનઃ’
યક્ષ, ‘શુક્રમાસમ્’ જેઠ મહિનામાં ॥૩૫॥

વસિષ્ઠ ઋષિ, વરુણ સૂર્ય, રંભા અપ્સરા,
સહજન્ય યક્ષ, હૂહૂ ગંધર્વ, શુક્ર નાગ અને ચિત્રસ્વન
રાક્ષસ આ સર્વે અષાઢ માસમાં અનુગમન કરે
છે. ॥ ૩૬ ॥

‘વરુણઃ’ સૂર્ય, ‘સહજન્યઃ’ યક્ષ, ‘શુક્રઃ’
નાગ, ‘ચિત્રસ્વનઃ’ રાક્ષસ ‘શુચિમાસમ્’ અષાઢ
માસમાં ॥ ૩૬ ॥

ઇન્દ્ર નામના સૂર્ય, વિશ્વાવસુ ગંધર્વ, શ્રોતા
યક્ષ, એલાપત્ર નાગ, અંગિરા ઋષિ, પ્રમ્લોચા અપ્સરા
અને વર્ય રાક્ષસ — આ (સાત) શ્રાવણ માસમાં
અનુગમન કરે છે. ॥ ૩૭ ॥

इन्द्रः सूर्यः । विश्वावसुर्गन्धर्वः । श्रोता यक्षः । एलापत्रो नागः । वर्यो राक्षस इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नभोमासं श्रावणम् ॥ ३७ ॥

विवस्वानुग्रसेनश्च व्याघ्र आसारणो भृगुः ।
अनुम्लोचा शंखपालो नभस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ३८

विवस्वान् सूर्यः । उग्रसेनो गन्धर्वः । व्याघ्रो राक्षसः । आसारणो यक्षः । शङ्खपालो नागः । नभस्याख्यं भाद्रपदम् ॥ ३८ ॥

पूषा धनंजयो वातः सुषेणः सुरुचिस्तथा ।
घृताची गौतमश्चेति तपोमासं नयन्त्यमी ॥ ३९

धनंजयो नागः । वातो राक्षसः । सुषेणो गन्धर्वः । સુરુચિર્યક્ષઃ । તમોમાસં માઘમ્ । માસ-ક્રમાતિલઙ્ઘનં કૌર્મોક્તાદિત્યાનુક્રમાનુસારેણ । વૈષ્ણવે તુ માસક્રમેણોક્તિઃ । ક્વચિન્નામ-વ્યત્યયસ્તુ કલ્પભેદેનેતિ જ્ઞેયમ્ ॥ ૩૯ ॥

ऋतुर्वर्चा भरद्वाजः पर्जन्यः सेनजित् ।
विश्व ऐरावतश्चैव तपस्याख्यं नयन्त्यमी ॥ ४०

ऋतुर्यक्षः । वर्चा राक्षसः । पर्जन्यः सूर्यः । सेनजिदप्सराः । विश्वो ગન્ધર્વઃ । ઐરાવતો નાગઃ । તપસ્યાખ્યં ફાલ્ગુનમ્ ॥ ૪૦ ॥

अथांशुः कश्यपस्ताक्षर्य ऋतसेनस्तथोर्वशी ।
विद्युच्छत्रुर्महाशंखः सहोमासं नयन्त्यमी ॥ ४१

‘इन्द्रः’ સૂર્ય, ‘વિશ્વાવસુઃ’ ગંધર્વ, ‘શ્રોતા’ યક્ષ, ‘એલાપત્રઃ’ નાગ, ‘વર્યઃ’ રાક્ષસ – એમ વ્યાસજીએ પોતે જ વ્યાખ્યા કરી. ‘નભોમાસમ્’ શ્રાવણ માસમાં ॥ ૩૭ ॥

વિવસ્વાન સૂર્ય, ઉગ્રસેન ગંધર્વ, વ્યાઘ્ર રાક્ષસ આસારણ યક્ષ, ભૃગુ ઋષિ, અનુમ્લોચા અપ્સરા અને શંખપાલ નાગ – આ સર્વે ભાદરવા નામના મહિનામાં અનુગમન કરે છે. ॥ ૩૮ ॥

‘વિવસ્વાન્’ સૂર્ય, ‘ઉગ્રસેનઃ’ ગંધર્વ, ‘વ્યાઘ્રઃ’ રાક્ષસ, ‘આસારણઃ’ યક્ષ, ‘શંખપાલઃ’ નાગ, ‘નભસ્ય-આખ્યમ્’ ભાદરવા નામના મહિનામાં. ॥ ૩૮ ॥

પૂષા સૂર્ય, ધનંજય નાગ, વાત રાક્ષસ, સુષેણ ગંધર્વ, સુરુચિ યક્ષ, ઘૃતાચી અપ્સરા અને ગૌતમ ઋષિ – આ (સાત) મહા મહિનામાં અનુગમન કરે છે. ॥ ૩૯ ॥

‘ધનંજયઃ’ નાગ, ‘વાતઃ’ રાક્ષસ, ‘સુષેણઃ’ ગંધર્વ, ‘સુરુચિઃ’ યક્ષ, ‘તપોમાસમ્’ મહા મહિનામાં – મહિનાઓનો ક્રમ આડોઅવળો છે, તે કૂર્મપુરાણના આદિત્યના ક્રમ અનુસાર છે. વિષ્ણુપુરાણમાં મહિનાઓ ક્રમાનુસાર કહેવાયા છે. ક્યાંક નામમાં ફેરફાર છે, તે કલ્પભેદને કારણે સમજવો જોઈએ. ॥ ૩૯ ॥

ઋતુ યક્ષ, વર્ચા રાક્ષસ, ભરદ્વાજ ઋષિ, પર્જન્ય સૂર્ય, વિશ્વ ગંધર્વ, ઐરાવત નાગ અને સેનજિત અપ્સરા – આ (સાત) ફાગણ માસમાં અનુગમન કરે છે. ॥ ૪૦ ॥

‘ઋતુઃ’ યક્ષ, ‘વર્ચાઃ’ રાક્ષસ, ‘પર્જન્યઃ’ સૂર્ય, ‘સેનજિત્’ અપ્સરા, ‘વિશ્વઃ’ ગંધર્વ, ‘ઐરાવતઃ’ નાગ, ‘તપસ્ય-આખ્યમ્’ ફાગણ નામના મહિનામાં. ॥ ૪૦ ॥

પછી અંશુ સૂર્ય, કશ્યપ ઋષિ, તાક્ષર્ય યક્ષ, ઋતસેન ગંધર્વ, ઉર્વશી અપ્સરા, મહાશંખ નાગ અને વિદ્યુચ્છત્રુ રાક્ષસ – આ (સાત) માગશર મહિનામાં અનુગમન કરે છે. ॥ ૪૧ ॥

અંશુઃ સૂર્યઃ । અંશ ઇતિ વા પાઠઃ । તાક્ષર્યો
યક્ષઃ । ઋતસેનો ગન્ધર્વઃ । વિદ્યુચ્છત્રૂ રાક્ષસઃ ।
મહાશઙ્ખો નાગઃ । સહોમાસં માર્ગશીર્ષમ્ ॥ ૪૧ ॥

ભગઃ સ્ફૂર્જોઽરિષ્ટનેમિરૂર્ણ આયુશ્ચ પંચમઃ ।
કર્કોટકઃ પૂર્વચિત્તિઃ પુષ્યમાસં નયન્ત્યમી ॥ ૪૨

ભગઃ સૂર્યઃ । સ્ફૂર્જો રાક્ષસઃ । અરિષ્ટનેમિ-
ર્ગન્ધર્વઃ । ઊર્ણો યક્ષઃ । આયુર્ઋષિઃ । કર્કોટકો
નાગઃ ॥ ૪૨ ॥

ત્વષ્ટા ઋચીકતનયઃ કમ્બલશ્ચ તિલોત્તમા ।
બ્રહ્માપેતોઽથ શતજિદ્ ધૃતરાષ્ટ્ર ઇષમ્ભરાઃ ॥ ૪૩

ત્વષ્ટા સૂર્યઃ । ઋચીકતનયો જમદગ્નિઃ ।
કમ્બલો નાગઃ । બ્રહ્માપેતો રાક્ષસઃ । શતજિદ્યક્ષઃ ।
ધૃતરાષ્ટ્રો ગન્ધર્વઃ । ઇષમ્ભરા આશ્વિનપાલકાઃ
॥ ૪૩ ॥

વિષ્ણુરશ્વતરો મ્ખા સૂર્યવર્ચાશ્ચ સત્યજિત્ ।
વિશ્વામિત્રો મ્ખાપેત ઊર્જમાસં નયન્ત્યમી ॥ ૪૪

વિષ્ણુરાદિત્યઃ । અક્ષતરો નાગઃ । સૂર્યવર્ચા
ગન્ધર્વઃ । સત્યજિદ્યક્ષઃ । મ્ખાપેતો રાક્ષસઃ ।
ઊર્જમાસં કાર્તિકમાસમ્ । એતે ચાદિત્યાદયઃ
કૌર્મે વિભજ્યોક્તાઃ—

ધાતાઽર્યમા ચ મિત્રશ્ચ વરુણશ્ચેન્દ્ર એવ ચ ।
વિવસ્વાનથ પૂષા ચ પર્જન્યશ્ચાંશુરેવ ચ ॥
ભગસ્ત્વષ્ટા ચ વિષ્ણુશ્ચ આદિત્યા દ્વાદશ સ્મૃતાઃ ।

‘અંશુઃ’ સૂર્ય, અથવા ‘અંશઃ’ પાઠ છે.
‘તાક્ષર્યઃ’ યક્ષ, ‘ઋતસેનઃ’ ગંધર્વ, ‘વિદ્યુત્-શત્રુઃ’
રાક્ષસ, ‘મહાશંખઃ’ નાગ, ‘સહોમાસમ્’ માગશર
માસમાં ॥ ૪૧ ॥

ભગ નામના સૂર્ય, સ્ફૂર્જ રાક્ષસ, અરિષ્ટનેમિ
ગંધર્વ, ઊર્ણ યક્ષ, આયુ ઋષિ, કર્કોટક નાગ અને
પૂર્વાચિત્તિ અપ્સરા — આ (સાત) પોષ માસમાં
અનુગમન કરે છે. ॥ ૪૨ ॥

‘ભગઃ’ સૂર્ય, ‘સ્ફૂર્જઃ’ રાક્ષસ, ‘અરિષ્ટનેમિઃ’
ગંધર્વ, ‘ઊર્ણઃ’ યક્ષ, ‘આયુઃ’ ઋષિ, ‘કર્કોટકઃ’
નાગ ॥ ૪૨ ॥

ત્વષ્ટા નામના સૂર્ય, ઋચીકનંદન જમદગ્નિ
ઋષિ, કમ્બલ નાગ, તિલોત્તમા અપ્સરા, બ્રહ્માપેત
રાક્ષસ, શતજિત યક્ષ અને ધૃતરાષ્ટ્ર ગંધર્વ આસો
મહિનામાં પાલન કરે છે. ॥ ૪૩ ॥

‘ત્વષ્ટા’ સૂર્ય, ‘ઋચીકતનયઃ’ ઋચીક ઋષિના
પુત્ર જમદગ્નિ ઋષિ, ‘કમ્બલઃ’ નાગ, ‘બ્રહ્માપેતઃ’
રાક્ષસ, ‘શતજિત્’ યક્ષ, ‘ધૃતરાષ્ટ્રઃ’ ગંધર્વ —
‘ઇષમ્ભરાઃ’ ઇષ (આસો) માસમાં પાલન કરનારા ॥ ૪૩ ॥

વિષ્ણુ નામના સૂર્ય, અશ્વતર નાગ, રંભા
અપ્સરા, સૂર્યવર્યસૂ ગંધર્વ, સત્યજિત યક્ષ, વિશ્વામિત્ર
ઋષિ અને મ્ખાપેત રાક્ષસ — આ (સાત) કારતક
માસમાં અનુગમન કરે છે. ॥ ૪૪ ॥

‘વિષ્ણુઃ’ આદિત્ય, ‘અશ્વતરઃ’ નાગ, ‘સૂર્યવર્ચાઃ’
ગંધર્વ, ‘સત્યજિત્’ યક્ષ, ‘મ્ખાપેતઃ’ રાક્ષસ, ‘ઊર્જ-
માસમ્’ કારતક મહિનામાં (અનુગમન કરે છે).

આ આદિત્ય વગેરે સૂર્ય, (ઋષિઓ, યક્ષો,
રાક્ષસો, નાગો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ) કૂર્મ
પુરાણમાં વિભાગ પાડીને કહેવાયાં છે — ‘ધાતા,
અર્યમા, મિત્ર, વરુણ, ઇન્દ્ર, વિવસ્વાન, પૂષા,
પર્જન્ય, અંશુ, ભગ, ત્વષ્ટા, વિષ્ણુ — એમ બાર
આદિત્યો કહેવાયા છે.

પુલસ્ત્યઃ પુલહશ્ચાત્રિર્વસિષ્ઠોઽથાઙ્ગિરા ભૃગુઃ ॥
ગૌતમોઽથ ભરદ્વાજઃ કશ્યપઃ ક્રતુરેવ ચ ।
જમદગ્નિઃ કૌશિકશ્ચ મુનયો બ્રહ્મવાદિનઃ ॥

રથકૂર્ચોઽરિષ્ટનેમિર્ગ્રામણીશ્ચ રથસ્વનઃ ।
રથચિત્રસ્વનઃ શ્રોતા અરુણઃ સેનજિત્તથા ॥
તાર્ક્ષ્યશ્ચારિષ્ટનેમિશ્ચ ઋત્વજિત્સત્યજિત્તથા ॥
એતે યક્ષાઃ ।

અથ હેતિઃ ' પ્રહેતિશ્ચ પૌરુષેયો વધસ્તથા ।
વર્યો વ્યાઘ્રસ્તથાયશ્ચ વાયુર્વિદ્યુદ્દિવાકરઃ ॥

બ્રહ્માપેતશ્ચ વિપ્રેન્દ્રા યજ્ઞાપેતશ્ચ રાક્ષસઃ ।
વાસુકિઃ કચ્છનીરશ્ચ તક્ષકઃ સર્પપુઙ્ગવઃ ॥
એલાપત્રઃ શઙ્ખપાલસ્તથૈરાવતસંજિતઃ ।
ધનંજયો મહાપદ્મસ્તથા કર્કોટકો દ્વિજાઃ ॥
કમ્બલોઽશ્વતરશ્ચૈવ વહન્ત્યેનં યથાક્રમમ્ ।
તુમ્બુરુર્નારદો હાહા હૂહૂર્વિશ્વાવસુસ્તથા ॥
ઉગ્રસેનો વસુરુચિર્વિશ્વાવસુરથાપરઃ ।
ચિત્રસેનસ્તથોર્ણાયુર્ધૃતરાષ્ટ્રો દ્વિજોત્તમાઃ ॥
સૂર્યવર્ચા દ્વાદશેતિ ગન્ધર્વા ગાયતાં વરાઃ ।
કૃતસ્થલ્યપ્સરોવર્યા તથાન્યા પુઙ્ગિકસ્થલી ॥
મેનકા સહજન્યા ચ પ્રમ્લોચા ચ દ્વિજોત્તમાઃ ।
અનુમ્લોચા ઘૃતાચી ચ વિશ્વાચી ચોર્વશી તથા ॥
અન્યા ચ પૂર્વચિત્તિઃ સ્યાદન્યા ચૈવ તિલોત્તમા ।
રમ્ભા ચેતિ દ્વિજશ્રેષ્ઠાસ્તથૈવાપ્સરસઃ સ્મૃતાઃ ॥
ઇતિ ॥ ૪૪ ॥

એતા ભગવતો વિષ્ણોરાદિત્યસ્ય વિભૂતયઃ ।
સ્મરતાં સન્ધ્યયોર્નૃણાં હરન્ત્યંહો દિને દિને ॥ ૪૫
॥ ૪૫ ॥

એતેષાં પૃથક્કર્માણિ નિરૂપયતિ—
દ્વાદશસ્વપીતિ ત્રિભિઃ ।

પુલસ્ત્ય, પુલહ, અત્રિ, વસિષ્ઠ, અંગિરા,
ભૃગુ, ગૌતમ, ભરદ્વાજ, કશ્યપ અને ક્રતુ (આયુ)
તથા જમદગ્નિ, કૌશિક (વિશ્વામિત્ર) બ્રહ્મવાદી
મુનિઓ છે.

રથકૂર્ચ, અરિષ્ટનેમિ, ગ્રામણી, રથસ્વન,
રથચિત્રસ્વન, શ્રોતા, અરુણ, સેનજિત, તાર્ક્ષ્ય,
અરિષ્ટનેમિ, ઋત્વજિત તથા સત્યજિત' આ યક્ષો છે.

'હે વિપ્રેન્દ્રો, હવે હેતિ, પ્રહેતિ, પૌરુષેય, વધ,
વર્ય, વ્યાઘ્ર, અય, વાયુ, વિદ્યુત્, દિવાકર, બ્રહ્માપેત
તથા યજ્ઞાપેત નામના રાક્ષસો છે.

હે બ્રાહ્મણો! વાસુકિ, કચ્છનીર, તક્ષક, સર્પપુંગવ,
એલાપત્ર, શંખપાલ, ઐરાવત, ધનંજય, મહાપદ્મ
તથા કર્કોટક, કમ્બલ, અશ્વતર નામના (નાગો)
ક્રમાનુસાર આનું વહન કરે છે.

હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો! તુમ્બુરુ, નારદ, હાહા, હૂહૂ,
વિશ્વાવસુ તથા ઉગ્રસેન, વસુરુચિ, વિશ્વાવસુ,
ચિત્રસેન, ઊર્ણાયુ, ધૃતરાષ્ટ્ર અને સૂર્યવર્યા — એમ
બાર ગાન કરનારાઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા ગંધર્વો છે.

હે ઉત્તમ ભૂદેવો! કૃતસ્થલી, પુંજિકસ્થલી, મેનકા,
સહજન્યા, પ્રમ્લોચા, અનુમ્લોચા, ઘૃતાચી, વિશ્વાચી,
ઉર્વશી તથા પૂર્વચિત્તિ, તિલોત્તમા તથા રંભા — એમ
શ્રેષ્ઠ અપ્સરાઓ જાણવી.' ॥ ૪૪ ॥

ભગવાન વિષ્ણુરૂપ સૂર્યની આ વિભૂતિઓ
પ્રતિદિન બંને સંધ્યાસમયે સ્મરણ કરતાં મનુષ્યોનાં
પાપોનો નાશ કરે છે. ॥ ૪૫ ॥ ૪૫ ॥

આ વિભૂતિઓનાં જુદાં જુદાં કર્મોનું ત્રણ
શ્લોકોથી નિરૂપણ કરે છે — 'દ્વાદશસુ અપિ ઇતિ ।'

દ્વાદશસ્વપિ માસેષુ દેવોઽસૌ ષડ્ભિરસ્ય વૈ ।
ચરન્ સમન્તાત્તનુતે પરત્રેહ ચ સન્મતિમ્ ॥ ૪૬

અસૌ દેવઃ સૂર્યઃ ષડ્ભિર્ગન્ધર્વાદિભિરસ્ય
જનસ્ય સમન્તાચ્ચરન્ શુભાં મતિં તનુતે ।
ગાયત્ર્યર્થોઽનેન સૂચિતઃ ॥ ૪૬ ॥

સામર્થ્યજુર્ભિસ્તલ્લિઙ્ગૈર્ઋષયઃ સંસ્તુવન્ત્યમુમ્ ।
ગન્ધર્વાસ્તં પ્રગાયન્તિ નૃત્યન્ત્યપ્સરસોઽગ્રતઃ ॥ ૪૭
ઉન્નહ્યન્તિ રથં નાગા ગ્રામણ્યો રથયોજકાઃ ।
ચોદયન્તિ રથં પૃષ્ઠે નૈર્ઋતા બલશાલિનઃ ॥ ૪૮

તલ્લિઙ્ગૈઃ સૂર્યપ્રકાશકૈઃ ॥ ૪૭ ॥ ઉન્નહ્યન્તિ
તૃઠં બધ્નન્તિ । ગ્રામણ્યો યક્ષાઃ । નૈર્ઋતા
રાક્ષસાઃ ॥ ૪૮ ॥

વાલખિલ્યાઃ સહસ્રાણિ ષષ્ટિર્બ્રહ્મર્યોઽમલાઃ ।
પુરતોઽભિમુખં યાન્તિ સ્તુવન્તિ સ્તુતિર્ભિર્વિભુમ્ ॥ ૪૯

કિંચ, વાલખિલ્યા ઇતિ । એવં પ્રતિમાસં
ત એવ સ્તુવન્તિ વિભું સૂર્યમ્ ॥ ૪૯ ॥
એવં હ્યનાદિનિધનો ભગવાન્ હરિરીશ્વરઃ ।
કલ્પે કલ્પે સ્વમાત્માનં વ્યૂહ લોકાનવત્યજઃ ॥ ૫૦

વ્યૂહ વિભજ્ય ॥ ૫૦ ॥

આ સૂર્યનારાયણ (ગંધર્વ વગેરે) છયેની
સાથે બારે મહિનામાં ચોતરફ ફરતા આ
જનસમૂહને આ લોકમાં તથા પરલોકમાં સન્મતિ
આપે છે. ॥ ૪૬ ॥

આ સૂર્યનારાયણ ગંધર્વ વગેરે (ઋષિઓ
યક્ષો, રાક્ષસો, ગંધર્વો અને અપ્સરાઓ) એમ છયેની
સાથે ચોતરફ ફરતા આ જનસમૂહને શુભ મતિ
આપે છે. આ દ્વારા ગાયત્રીનો અર્થ સૂચિત થાય છે.
॥ ૪૬ ॥

સૂર્યને પ્રકાશિત કરતા (વર્ણવતા) સામવેદ,
ઋગ્વેદ તથા યજુર્વેદના મંત્રોથી ઋષિઓ આ સૂર્યની
સુંદર સ્તુતિઓ કરે છે; ગંધર્વો તે સૂર્યના ગુણગાન
કરે છે, અપ્સરાઓ તેમની આગળ નૃત્ય કરે છે;
॥ ૪૭ ॥ નાગો તેમના રથને બાંધે છે, યક્ષો રથને
જોડનારા છે અને રાક્ષસો તેમના રથને પાછળથી
ધક્કો મારીને ચલાવે છે. ॥ ૪૮ ॥

‘તત્-લિંગૈઃ’ તે સૂર્યનું વર્ણન કરતા
મંત્રોથી ॥ ૪૭ ॥ ‘ઉન્નહ્યન્તિ’ મજબૂત બાંધે છે.
‘ગ્રામણ્યઃ’ યક્ષો, ‘નૈર્ઋતાઃ’ રાક્ષસો ॥ ૪૮ ॥

વાલખિલ્ય નામના સાઈદ હજાર નિર્મળ ઋષિઓ
સૂર્યની સન્મુખ રહીને સ્તોત્રોથી તેમની સ્તુતિ કરે છે
અને વિભુ સૂર્યની આગળ ચાલે છે. ॥ ૪૯ ॥

વળી, વાલખિલ્ય ઋષિઓ – આમ, પ્રતિ
માસ વિભુ સૂર્યની તેઓ જ સ્તુતિ કરે છે. ॥ ૪૯ ॥

આમ, આદિઅંતરહિત, અજન્મા અને સર્વના
નિયંતા ભગવાન શ્રીહરિ પ્રત્યેક કલ્પમાં પોતાના
સ્વરૂપના વિભાગ કરી લોકોનું રક્ષણ કરે છે. ॥ ૫૦ ॥

‘વ્યૂહ’ વિભાગ કરીને ॥ ૫૦ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वादशस्कन्धे

आदित्यव्यूहविवरणं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकायां टीकायां एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

અથ દ્વાદશોઽધ્યાયઃ

શ્રીમદ્ ભાગવતની સંક્ષિપ્ત વિષયસૂચિ

દ્વાદશે તુ પુરાણોક્તસર્વાર્થાનુક્રમઃ કૃતઃ ।
પ્રથમસ્કન્ધમારભ્ય પ્રાધાન્યેન સમાસતઃ ॥ ૧

તદેવમસ્મિન્પુરાણે વિસ્તરેણોક્તાનર્થાન્
સંક્ષેપતો વર્ણયિષ્યન્ધર્માદીન્પ્રણમતિ—નમ ઇતિ ।

સૂત ઉવાચ

નમો ધર્માય મહતે નમઃ કૃષ્ણાય વેદસે ।
બ્રાહ્મણેભ્યો નમસ્કૃત્ય ધર્માન્ વક્ષ્યે સનાતનાન્ ॥ ૧

મહતે હરિભક્તિલક્ષણાય । બ્રાહ્મણેભ્યો
બ્રાહ્મણાન્ । સનાતનાનાદીન્ । ધર્માનિત્યુપલક્ષણં
પુરાણોક્તાર્થાનામ્ ॥ ૧ ॥

એતદ્ વઃ કથિતં વિપ્રા વિષ્ણોશ્ચરિતમદ્ભુતમ્ ।
ભવદ્ધિર્યદહં પૃષ્ઠો નરાણાં પુરુષોચિતમ્ ॥ ૨

પુરુષત્વે ઉચિતં શ્રવણાદિયોગ્યમ્ ॥ ૨ ॥

એતત્પ્રપન્ચયતિ—અત્રેતિ ।

અત્ર સંકીર્તિતઃ સાક્ષાત્ સર્વપાપહરો હરિઃ ।
નારાયણો હૃષીકેશો ભગવાન્ સાત્વતાં પતિઃ ॥ ૩

બારમા અધ્યાયમાં પ્રથમ સ્કંધથી આરંભીને
શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણમાં કહેલા સર્વ વિષયો
પ્રાધાન્ય પ્રમાણે અનુક્રમે સંક્ષેપમાં કહેવામાં આવે
છે. ॥ ૧ ॥

આમ, આ પુરાણમાં વિસ્તારથી કહેવામાં આવેલા
વિષયો સંક્ષેપથી વર્ણવતાં ધર્મ વગેરેને પ્રણામ કરે
છે — ‘નમઃ ઇતિ ।’

સૂતજી બોલ્યા — શ્રીહરિની ભક્તિરૂપ ધર્મને
નમસ્કાર. વિશ્વવિધાતા શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર. (હવે)
બ્રાહ્મણોને નમસ્કાર કરીને (પુરાણમાં કહેલા) અનાદિ
વિષયોરૂપ ધર્મો હું કહું છું. ॥ ૧ ॥

‘મહતે’ શ્રીહરિની ભક્તિરૂપ (ધર્મને) —
‘બ્રાહ્મણેભ્યઃ’ બ્રાહ્મણોને — ‘સનાતનાન્’ અનાદિ
ધર્મોને (વર્ણવું છું). ‘ધર્માન્’ એમ (કહીને) પુરાણમાં
કહેલા વિષયોનું (સૂચન છે). ॥ ૧ ॥

હે વિપ્રો, તમારા દ્વારા મને જે પૂછવામાં
આવ્યું હતું તે, મનુષ્યોને શ્રવણ કરવા માટે ઉચિત
એવું શ્રીવિષ્ણુ ભગવાનનું અદ્ભુત અવતાર ચરિત્ર
તમને કહેવામાં આવ્યું. ॥ ૨ ॥

(‘પુરુષોચિતમ્’) મનુષ્યો માટે ઉચિત, શ્રવણાદિ
યોગ્ય ચરિત્ર (વર્ણવાયું). ॥ ૨ ॥

(મનુષ્યો માટે શ્રવણ વગેરે કરવા યોગ્ય છે)
એ વાત સમજાવે છે — ‘અત્ર ઇતિ ।’

અહીં (શ્રીમદ્ ભાગવતમાં) સર્વ પાપ હરનાર
સાક્ષાત્ શ્રીહરિ, સર્વ જીવોના આશ્રય (નારાયણ),
સર્વ ઈન્દ્રિયોના પ્રવર્તક (હૃષીકેશ), ઐશ્વર્યાદિ છ
ગુણોવાળા, ભક્તોના પતિ (શ્રીકૃષ્ણ)નું સંકીર્તન
કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૩ ॥

ભગવાનૈશ્વર્યાદિષડ્ગુણઃ । સાક્ષાત્સંકીર્તિત
इति देवताकाण्डार्थः ॥ ३ ॥

ब्रह्मकाण्डार्थमाह—अत्र ब्रह्मेति ।

अत्र ब्रह्म परं गुह्यं जगतः प्रभवाप्ययम् ।
ज्ञानं च तदुपाख्यानं प्रोक्तं विज्ञानसंयुतम् ॥ ४

गुह्यं निर्गुणम् । प्रभवाप्ययम्—प्रभवत्य-
स्मादिति प्रभवम्, अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययम्,
तच्च तच्च । अनेनाश्रयशब्दार्थो दर्शितः ।
विज्ञानसंयुतमपरोक्षज्ञानपर्यन्तं ज्ञानम् । तदुपाख्यानं
तज्ज्ञानमुपाख्यायते प्रकाश्यते येन तज्ज्ञान-
साधनमित्यर्थः ॥ ४ ॥

कर्मकाण्डार्थमाह—

भक्तियोगः समाख्यातो वैराग्यं च तदाश्रयम् ।
पारीक्षितमुपाख्यानं नारदाख्यानमेव च ॥ ५

भक्तियोगश्च साध्यसाधनरूपः । तदाश्रयं
भक्तियोगेन निष्पादितम् । एवं सामान्यतो
निरूप्येदानीं द्वादशस्कन्धप्रकरणार्थाननुक्रा-
मति—पारीक्षितमुपाख्यानं પરીક્ષિજ્ઞન્માદિ
તત્પ્રસ્તાવાય નારદાખ્યાનં ચ ॥ ૫ ॥

‘भगवान्’ (अैश्वर्य, वीर्य, यश, श्री, ज्ञान,
वैराग्य) એમ છ ગુણોવાળા સાક્ષાત્ ભગવાનનું
સંકીર્તન થયેલું છે. આમ, દેવતાકાંડ (ઉપાસનાકાંડ)નો
અર્થ કહે છે. (બારેય સ્કંધમાં એક માત્ર ભગવાન
જ વર્ણવવામાં આવ્યા છે.) ॥ ૩ ॥

હવે જ્ઞાનકાંડનો અર્થ કહે છે — ‘अत्र ब्रह्म
इति ।’

અહીં (શ્રીમદ્ ભાગવતમાં) જગતની
ઉત્પત્તિ તથા વિનાશના કારણરૂપ નિર્ગુણ બ્રહ્મનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તેમ જ અપરોક્ષ જ્ઞાન
તથા તેનો પ્રકાશ કરનારાં સાધનો પણ વર્ણવાયાં
છે. ॥ ૪ ॥

‘गुह्यम्’ निर्गुण - ‘प्रभव-अप्ययम्’ आ
બ્રહ્મમાંથી જે જગત ઉત્પન્ન થાય છે તે અને આ
જેમાં તેનો વિનાશ થાય છે તે — આ દ્વારા આશ્રય
શબ્દનો અર્થ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ‘विज्ञानसंयुतम्’
અપરોક્ષ જ્ઞાન પર્યંતનું જ્ઞાન તથા ‘तत्-उपाख्यानम्’
તે જ્ઞાન જેનાથી પ્રકાશિત થાય છે, તે જ્ઞાનનો પ્રકાશ
કરનારાં સાધનો, એમ અર્થ છે. ॥ ૪ ॥

કર્મકાંડનો અર્થ કહે છે —

(સાધ્યરૂપ અને સાધનરૂપ) ભક્તિયોગ તથા
તે (ભક્તિયોગથી) નિષ્પન્ન થતા વૈરાગ્યને અહીં
વર્ણવવામાં આવ્યો છે. (પ્રથમ સ્કંધમાં) રાજા
પરીક્ષિતની કથા અને નારદજીની કથા પણ છે. ॥ ૫ ॥

સાધ્યરૂપ અને સાધનરૂપ ભક્તિયોગ તથા
‘तत्-आश्रयम्’ તે ભક્તિયોગથી નિષ્પન્ન થતા
વૈરાગ્યને — આમ, સામાન્યરૂપે નિરૂપણ કરીને હવે
બાર સ્કંધના પ્રકરણોના વિષયોને એક પછી એક
કહે છે — ‘पारीक्षितम्-उपाख्यानम्’ પરીક્ષિતનો
જન્મ વગેરે તથા તેની રજૂઆત કરવા માટે નારદજીનું
આખ્યાન ॥ ૫ ॥

પ્રાયોપવેશો રાજર્ષેર્વિપ્રશાપાત્ પરીક્ષિતઃ ।

શુકસ્ય બ્રહ્મર્ષભસ્ય સંવાદશ્ચ પરીક્ષિતઃ ॥ ૬

બ્રહ્મર્ષભસ્ય બ્રાહ્મણોત્તમસ્ય । ઇતિ

પ્રથમસ્કન્ધાર્થઃ ॥ ૬ ॥

યોગધારણયોત્ક્રાન્તિઃ સંવાદો નારદાજયોઃ ।

અવતારાનુગીતં ચ સર્ગઃ પ્રાધાનિકોઽગ્રતઃ ॥ ૭

ઉત્ક્રાન્તિરર્ચિરાદિગતિઃ । પ્રાધાનિકઃ

પ્રધાનકાર્યવિરાડૂપઃ સર્ગઃ । અગ્રત આદિતો

મહદાદિક્રમેણેત્યર્થઃ । ઇતિ દ્વિતીયાર્થઃ ॥ ૭ ॥

વિદુરોદ્ભવસંવાદઃ ક્ષત્રુમૈત્રેયયોસ્તતઃ ।

પુરાણસંહિતાપ્રશ્નો મહાપુરુષસંસ્થિતિઃ ॥ ૮

મહાપુરુષસ્ય સંસ્થિતિઃ પ્રલયે તૂષ્ણીભવ-

સ્થાનમ્ ॥ ૮ ॥

તતઃ પ્રાકૃતિકઃ સર્ગઃ સપ્ત વૈકૃતિકાશ્ચ યે ।

તતો બ્રહ્માણ્ડસમ્ભૂતિર્વૈરાજઃ પુરુષો યતઃ ॥ ૯

કાલસ્ય સ્થૂલસૂક્ષ્મસ્ય ગતિઃ પદ્મસમુદ્ભવઃ ।

ભુવ ઉદ્ભવણેઽમ્બોધેર્હિરણ્યાક્ષવધો યથા ॥ ૧૦

ઊર્ધ્વતિર્યગવાક્સર્ગો રુદ્રસર્ગસ્તથૈવ ચ ।

અર્ધનારીનરસ્યાથ યતઃ સ્વાયમ્ભુવો મનુઃ ॥ ૧૧

શતરૂપા ચ યા સ્ત્રીણામાદ્યા પ્રકૃતિરુત્તમા ।

સન્તાનો ધર્મપત્નીનાં કર્દમસ્ય પ્રજાપતેઃ ॥ ૧૨

વિપ્રશાપથી રાજર્ષિ પરીક્ષિતનું આમરણ અને શનવ્રત તથા બ્રહ્મર્ષિવર્ય શ્રીશુકદેવજી અને પરીક્ષિતનો સંવાદ કહેવાયો છે. ॥ ૬ ॥

‘બ્રહ્મર્ષિ-ઋષભસ્ય’ બ્રહ્મર્ષિવર્ય શ્રીશુકદેવજીનો – આ પ્રમાણે પ્રથમ સ્કંધનો વિષય છે. ॥ ૬ ॥

(દ્વિતીય સ્કંધમાં) યોગધારણાથી જ્યોતિર્ભય માર્ગ દ્વારા (અગ્નિલોક) વગેરેમાં ગતિ, નારદજી અને બ્રહ્માજીનો સંવાદ, અવતારોનું વર્ણન તેમ જ મહત્ત્વાદિના ક્રમથી પ્રધાન કાર્ય વિરાટની ઉત્પત્તિ વર્ણવવામાં આવી છે. ॥ ૭ ॥

‘ઉત્ક્રાન્તિઃ’ જ્યોતિર્ભય માર્ગ દ્વારા અગ્નિલોક વગેરેમાં ગતિ, ‘પ્રાધાનિકઃ’ પ્રધાન કાર્ય વિરાટની ઉત્પત્તિ – ‘અગ્રતઃ’ મહત્ત્વાદિ ક્રમથી, એમ અર્થ છે. આ પ્રમાણે દ્વિતીય સ્કંધનો વિષય છે. ॥ ૭ ॥

(તૃતીય સ્કંધમાં) વિદુરજી તથા ઉદ્ભવજીનો સંવાદ, ત્યાર પછી ક્ષત્રુ (વિદુરજી) અને મૈત્રેયજીનો સંવાદ, પુરાણસંહિતા સંબંધી પ્રશ્ન, પ્રલયસમયે પરમાત્માની (મૌન) સ્થિતિ ॥ ૮ ॥

‘મહાપુરુષસંસ્થિતિઃ’ પ્રલયસમયે પરમાત્માની મૌન સ્થિતિ, ॥ ૮ ॥

ત્યાર પછી પ્રકૃતિથી થનારા ગુણોનો વિકાર, મહત્ત્વ-અહંકાર-પંચ મહાભૂતો એમ સાત તથા જે વિકારો છે તેમની ઉત્પત્તિ, ત્યાર પછી જેમાં વિરાટ પુરુષ વ્યાપ્ત છે, તે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિ, ॥ ૯ ॥ સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ કાળની ગતિ, લોકાત્મક ક્રમણની ઉત્પત્તિ, સમુદ્રમાંથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કરવા માટે હિરણ્યાક્ષનો વધ, ॥ ૧૦ ॥ દેવો-પશુપક્ષી-મનુષ્યાદિની સૃષ્ટિ, રુદ્રદેવની ઉત્પત્તિ, બ્રહ્માજીના શરીરના અર્ધા ભાગથી પુરુષની ઉત્પત્તિ કે જેમાંથી સ્વાયંભુવ મનુ ॥ ૧૧ ॥ ઉત્પન્ન થયા અને બીજા અર્ધા ભાગથી સ્ત્રીની ઉત્પત્તિ થઈ કે જે શ્રેષ્ઠ આદ્યા પ્રકૃતિ શતરૂપા થયાં. પછી કર્દમ પ્રજાપતિની ઉત્પત્તિ, ॥ ૧૨ ॥

અવતારો ભગવતઃ કપિલસ્ય મહાત્મનઃ ।

દેવહૂત્યાશ્ચ સંવાદઃ કપિલેન ચ ધીમતા ॥ ૧૩

પ્રાકૃતિકઃ પ્રકૃતિભવો ગુણક્ષોભરૂપઃ ।
વૈકૃતિકા મહદાદયશ્ચકારાદ્વિકારાશ્ચ યે તેષાં
સર્ગઃ ॥ ૯ ॥ ગતિઃ સ્વરૂપમ્ । ઉદ્ધરણે ઉદ્ધારણે
॥ ૧૦ ॥ અર્ધાભ્યાં નારી ચ નરશ્ચ તસ્ય
સર્ગઃ ॥ ૧૧ ॥ સંતાનો ધર્મપત્નીનામિતિ નવબ્રહ્મ-
સમુત્પત્તિરિત્યસ્યાનન્તરં દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥

इति तृतीयार्थः ।

चतुर्थस्कन्धार्थमाह—

નવબ્રહ્મસમુત્પત્તિર્દક્ષયજ્ઞવિનાશનમ્ ।

ધ્રુવસ્ય ચરિતં પશ્ચાત્પૃથોઃ પ્રાચીનબર્હિષઃ ॥ ૧૪

નવબ્રહ્મણાં મરીચ્યાદીનાં સમુત્પત્તિઃ
સંતાનઃ ॥ ૧૪ ॥

पञ्चमस्कन्धार्थमाह—

નારદસ્ય ચ સંવાદસ્તતઃ પ્રૈયવ્રતં દ્વિજાઃ ।

નાભેસ્તતોઽનુચરિતમૃષભસ્ય ભરતસ્ય ચ ॥ ૧૫

તતઃ પ્રૈયવ્રતં પ્રિયવ્રતસ્ય ચરિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

દ્વીપવર્ષસમુદ્રાણાં ગિરિનદ્યુપવર્ણનમ્ ।

જ્યોતિશ્ચક્રસ્ય સંસ્થાનં પાતાલનરકસ્થિતિઃ ॥ ૧૬

મહાત્મા કપિલભગવાનનો અવતાર તથા બુદ્ધિમાન
કપિલ ભગવાન સાથે દેવહૂતિનો સંવાદ વર્ણવાયો
છે. ॥ ૧૩ ॥

‘પ્રાકૃતિકઃ’ પ્રકૃતિથી થનારો ગુણોનો વિકાર
— ‘વૈકૃતિકાઃ’ મહત્ત્વ વગેરે (અહંકાર અને
પંચ મહાભૂતો) તથા ‘ચ’ કારથી જે વિકારો છે
તેમની ઉત્પત્તિ ॥ ૯ ॥ ‘ગતિઃ’ સ્વરૂપ — ‘ઉદ્ધરણે’
(પૃથ્વીનો) ઉદ્ધાર કરવા માટે ॥ ૧૦ ॥ અર્ધા
ભાગમાંથી નારી અને અર્ધા ભાગમાંથી નર, તેમની
ઉત્પત્તિ ॥ ૧૧ ॥ ‘સંતાનો ધર્મપત્નીનામ્’ આ પદને
‘નવબ્રહ્મસમુત્પત્તિઃ’ (શ્લોક-૧૪) પછી સમજવું.
॥ ૧૨ ॥ ૧૩ ॥

આમ, તૃતીય સ્કંધના વિષયો વર્ણવાયા.

ચતુર્થ સ્કંધના વિષયો કહે છે —

(મરીચિ) વગેરે નવ પ્રજાપતિઓની ઉત્પત્તિ,
તેમની ધર્મપત્નીઓનો વંશવિસ્તાર, દક્ષયજ્ઞનો નાશ,
ધ્રુવચરિત્ર, પછી પૃથુરાજાનું અને પ્રાચીનબર્હિ રાજાનું
ચરિત્ર, ॥ ૧૪ ॥

મરીચિ વગેરે નવ પ્રજાપતિઓની ઉત્પત્તિ
(અને તેમનો) વંશવિસ્તાર (વર્ણવાયો છે). ॥૧૪॥

પંચમ સ્કંધના વિષયો કહે છે —

પ્રાચીનબર્હિ અને નારદજીનો સંવાદ, ત્યાર
પછી (પંચમ સ્કંધમાં) હે બ્રાહ્મણો! પ્રિયવ્રત રાજાનું,
નાભિરાજાનું, પછી ઋષભદેવનું અને પછી ભરતજીનું
ચરિત્ર વર્ણવાયું છે. ॥ ૧૫ ॥

ત્યાર પછી ‘પ્રૈયવ્રતમ્’ પ્રિયવ્રતનું ચરિત્ર
॥ ૧૫ ॥

(ત્યાર પછી) દ્વીપો, ખંડો, સમુદ્રો, પર્વતો
તથા નદીઓનું વર્ણન છે, જ્યોતિશ્ચક્રનો વિસ્તાર
તથા પાતાળો અને નરકોની સ્થિતિ વર્ણવાયાં છે.

॥ ૧૬ ॥

દ્વીપાદ્યુપવર્ણનં પ્રથમં સંક્ષેપતસ્તતો
 દ્વીપાદીનાં યે ગિરયો નદ્યશ્ચ તેષામુપવર્ણનમ્ ।
 પાતાલાનાં નરકાણાં ચ સંસ્થિતિઃ । અનેનૈવ
 નરકનિવર્તકમજામિલોપાખ્યાનં ગૃહીતં તતઃ
 પરાચીનમ્ ॥ ૧૬ ॥

ષષ્ઠાર્થમાહ—દક્ષજન્મેતિ ।

દક્ષજન્મ પ્રચેતોભ્યસ્તત્પુત્રીણાં ચ સન્તતિઃ ।
 યતો દેવાસુરનરાસ્તિર્યઙ્નગઃખગાદયઃ ॥ ૧૭
 ॥ ૧૭ ॥

સપ્તમાર્થમાહ—પુત્રયોશ્ચેતિ ।

ત્વાષ્ટ્રસ્ય જન્મ નિધનં પુત્રયોશ્ચ દિતેર્દ્વિજાઃ ।
 દૈત્યેશ્વરસ્ય ચરિતં પ્રહ્લાદસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૧૮
 ॥ ૧૮ ॥

અષ્ટમાર્થમાહ—મન્વન્તરાનુકથનમિતિ ।

મન્વન્તરાનુકથનં ગજેન્દ્રસ્ય વિમોક્ષણમ્ ।
 મન્વન્તરાવતારાશ્ચ વિષ્ણોર્હયશિરાદયઃ ॥ ૧૯

ક્વચિત્કસ્યચિદનુક્તિર્વ્યુત્ક્રમોક્તિશ્ચ
 ભક્તિરસાકુલત્વેનેતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ ૧૯ ॥

કૌર્મ ધાન્વન્તરં માત્સ્યં વામનં ચ જગત્પતેઃ ।
 ક્ષીરોદમથનં તદ્વદમૃતાર્થે દિવૌકસામ્ ॥ ૨૦
 ॥ ૨૦ ॥

નવમાર્થમાહ—રાજવંશેતિ ।

પ્રથમ દ્વીપ વગેરેનું વર્ણન સંક્ષેપથી કરવામાં
 આવ્યું છે અને પછી દ્વીપ વગેરેના જે પર્વતો અને
 નદીઓ છે, તેમનું વર્ણન છે. પાતાળો અને નરકોની
 સ્થિતિ વર્ણવાઈ છે. આ દ્વારા જ પછીના સ્કંધમાં
 આવનારું, નરક દૂર કરનારું અજામિલનું ઉપાખ્યાન
 લેવામાં આવ્યું છે. ॥ ૧૬ ॥

છઠ્ઠા સ્કંધના વિષયો કહે છે — ‘દક્ષજન્મ
 ઇતિ ।’

પ્રચેતાઓથી દક્ષનો જન્મ, તેની પુત્રીઓથી
 દેવો, અસુરો, મનુષ્યો, પશુપક્ષીઓની (ઉત્પત્તિ)
 ॥ ૧૭ ॥ ૧૭ ॥

સપ્તમ સ્કંધના વિષયો કહે છે — ‘પુત્રયોઃ
 ચ ઇતિ ।’

ત્વષ્ટાના પુત્ર વૃત્રાસુરના જન્મ અને નાશ
 પછી હે બ્રાહ્મણો! (સપ્તમ સ્કંધમાં) દિતિના બંને
 પુત્રો હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુના જન્મ તથા
 મરણ તેમ જ દૈત્યોના રાજા મહાત્મા પ્રહ્લાદજીનું
 ચરિત્ર વર્ણવાયું છે. ॥ ૧૮ ॥ ૧૮ ॥

અષ્ટમ સ્કંધના વિષયો કહે છે — ‘મન્વન્તર-
 અનુકથનમ્ ઇતિ ।’

(અષ્ટમ સ્કંધમાં) મન્વન્તરોનું વર્ણન, ગજેન્દ્રનો
 મોક્ષ, મન્વન્તરોમાં વિષ્ણુ ભગવાનના હયગ્રીવ
 વગેરે અવતારો વર્ણવાયા છે. ॥ ૧૯ ॥

ક્યાંક કોઈક પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી તથા
 ક્રમમાં ફેરફાર થયો છે, તે ભક્તિરસથી ભરપૂર
 થવાને કારણે થયેલું સમજવું. ॥ ૧૯ ॥

જગત્પતિ (વિષ્ણુ)નો કૂર્માવતાર, ધન્વન્તરિનો
 અવતાર, મત્સ્યાવતાર, વામનાવતાર, અમૃતપ્રાપ્તિ
 માટે દેવોનું ક્ષીર સમુદ્રનું મંથન યથાવત્ (વર્ણવાયાં
 છે). ॥ ૨૦ ॥ ૨૦ ॥

નવમ સ્કંધના વિષયો કહે છે — ‘રાજવંશ
 ઇતિ ।’

દેવાસુરમહાયુદ્ધં રાજવંશાનુકીર્તનમ્ ।
 ઇક્ષ્વાકુજન્મ તદ્વંશઃ સુદ્યુમ્નસ્ય મહાત્મનઃ ॥ ૨૧
 ઇલોપાખ્યાનમત્રોક્તં તારોપાખ્યાનમેવ ચ ।
 સૂર્યવંશાનુકથનં શશાદાદ્યા નૃગાદયઃ ॥ ૨૨
 સૌકન્યં ચાથ શર્યાતેઃ કકુત્સ્થસ્ય ચ ધીમતઃ ।
 ઋત્વાંગસ્ય ચ માન્ધાતુઃ સૌભરેઃ સગરસ્ય ચ ॥ ૨૩
 રામસ્ય કોશલેન્દ્રસ્ય ચરિતં કિલ્બિષાપહમ્ ।
 નિમેરંગપરિત્યાગો જનકાનાં ચ સમ્ભવઃ ॥ ૨૪
 રામસ્ય ભાર્ગવેન્દ્રસ્ય નિઃક્ષત્રકરણં ભુવઃ ।
 ઐલસ્ય સોમવંશસ્ય યયાતેર્નહુષસ્ય ચ ॥ ૨૫
 દૌષ્યન્તેર્ભરતસ્યાપિ શન્તનોસ્તત્સુતસ્ય ચ ।
 યયાતેર્જ્યેષ્ઠપુત્રસ્ય યદોર્વશોઽનુકીર્તિતઃ ॥ ૨૬
 યત્રાવતીર્ણો ભગવાન્કૃષ્ણાઋચ્યો જગદીશ્વરઃ ।
 વસુદેવગૃહે જન્મ તતો વૃદ્ધિશ્ચ ગોકુલે ॥ ૨૭

॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ સોમવંશાદિ-
 ભૂતસ્યૈલસ્ય ચરિતમ્ ॥ ૨૫ ॥ તત્સુતસ્ય ભીષ્મસ્ય
 ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥

દશમાર્થમાહ—તસ્ય કર્માણીતિ ।

તસ્ય કર્માણ્યપારાણિ કીર્તિતાન્યસુરદ્વિષઃ ।
 પૂતનાસુપયઃ પાનં શકટોચ્ચાટનં શિશોઃ ॥ ૨૮
 તૃણાવર્તસ્ય નિષ્પેષસ્તથૈવ બકવત્સયોઃ ।
 ધેનુકસ્ય સહભ્રાતુઃ પ્રલમ્બસ્ય ચ સંક્ષયઃ ॥ ૨૯
 ગોપાનાં ચ પરિત્રાણં દાવાગ્નેઃ પરિસર્પતઃ ।
 દમનં કાલિયસ્યાહેર્મહાહેર્નન્દમોક્ષણમ્ ॥ ૩૦

દેવો અને અસુરોના મહાયુદ્ધના વર્ણન (પછી
 નવમા સ્કંધમાં) રાજવંશોનું વર્ણન, ઈક્ષ્વાકુ રાજાનો
 જન્મ, તેનો વંશ, મહાત્મા સુદ્યુમ્નનું ચરિત્ર, ॥ ૨૧ ॥
 ઈલાનું આખ્યાન, તારાની કથા, સૂર્યવંશનું વર્ણન,
 શશાદ વગેરે અને નૃગ વગેરે (રાજાઓ), ॥ ૨૨ ॥
 સુકન્યાનું, શર્યાતિનું અને બુદ્ધિમાન કકુત્સ્થનું,
 ખટ્વાંગનું, માંધાતાનું, સૌભરિનું અને સગરનું ચરિત્ર
 (વર્ણવાયું છે.) ॥ ૨૩ ॥ કોસલેન્દ્ર રામચંદ્રજીનું
 પાપોનો નાશ કરનારું ચરિત્ર, નિમિ રાજાના શરીરનો
 ત્યાગ, જનકવંશીઓની ઉત્પત્તિ ॥ ૨૪ ॥ ભૃગુવંશ
 શિરોમણિ પરશુરામજી દ્વારા પૃથ્વીનું નિઃક્ષત્રીકરણ,
 સોમવંશના રાજા ઐલનું, યયાતિ અને નહુષનું
 ચરિત્ર (વર્ણવાયું છે). ॥ ૨૫ ॥ દુષ્યંતના પુત્ર
 ભરતનું, શંતનુનું તથા તેના પુત્ર (ભીષ્મ)નું ચરિત્ર
 તથા યયાતિના જ્યેષ્ઠ પુત્ર યદુના વંશનું વર્ણન
 કરવામાં આવ્યું છે, ॥ ૨૬ ॥

કે જે યદુવંશમાં જગતના ઈશ્વર શ્રીકૃષ્ણ
 નામના ભગવાન વસુદેવજીના ગૃહે જન્મ્યા હતા
 અને પછી ગોકુળમાં મોટા થયા હતા. ॥૨૭॥૨૭॥

॥ ૨૧ ॥ ૨૨ ॥ ૨૩ ॥ ૨૪ ॥ સોમવંશ
 વગેરેમાં થયેલા ઐલનું ચરિત્ર, ॥ ૨૫ ॥ તે શંતનુના
 પુત્ર ભીષ્મનું (ચરિત્ર) ॥ ૨૬ ॥ ૨૭ ॥

દશમ સ્કંધના વિષયો કહે છે — ‘તસ્ય
 કર્માણિ ઇતિ.’

અસુરોના શત્રુ તે શ્રીકૃષ્ણનાં અપાર કર્મો
 વર્ણવાયાં છે. ભગવાને પૂતનાના ધાવણનું તેના પ્રાણ
 સહિત પાન કર્યું તે તથા શિશુ શ્રીકૃષ્ણની
 શકટભંજનલીલા (વર્ણવવામાં આવી છે). ॥ ૨૮ ॥
 તૃણાવર્તનો વધ તેમ જ બકાસુર અને વત્સાસુરનો
 નાશ, મિત્રો સહિત ધેનુકાસુરનો નાશ અને
 પ્રલંબાસુરનો નાશ કર્યો. ॥ ૨૯ ॥ ચોતરફ ફેલાતા
 દાવાનળથી ગોપ બાળકોનું રક્ષણ, કાલિય નાગનું
 દમન, અજગરથી નંદરાયજીનો મોક્ષ, ॥ ૩૦ ॥

વ્રતચર્યા તુ કન્યાનાં યત્ર તુષ્ટોઽચ્યુતો વ્રતૈઃ ।
 પ્રસાદો યજ્ઞપત્નીભ્યો વિપ્રાણાં ચાનુતાપનમ્ ॥ ૩૧
 ગોવર્ધનોદ્ધારણં ચ શક્રસ્ય સુરભેરથ ।
 યજ્ઞાભિષેકં કૃષ્ણસ્ય સ્ત્રીભિઃ ક્રીડા ચ રાત્રિષુ ॥ ૩૨
 શંખચૂડસ્ય દુર્બુદ્ધેર્વધોઽરિષ્ટસ્ય કેશિનઃ ।
 અક્રૂરાગમનં પશ્ચાત્ પ્રસ્થાનં રામકૃષ્ણયોઃ ॥ ૩૩
 વ્રજસ્ત્રીણાં વિલાપશ્ચ મથુરાલોકનં તતઃ ।
 ગજમુષ્ટિકચાણૂરકંસાદીનાં ચ યો વધઃ ॥ ૩૪
 મૃતસ્યાનયનં સૂનોઃ પુનઃ સાન્દીપનેર્ગુરોઃ ।
 મથુરાયાં નિવસતા યદુચક્રસ્ય યત્પ્રિયમ્ ॥ ૩૫
 કૃતમુદ્ધવરામાભ્યાં યુતેન હરિણા દ્વિજાઃ ।
 જરાસન્ધસમાનીતસૈન્યસ્ય બહુશો વધઃ ।
 ઘાતનં યવનેન્દ્રસ્ય કુશસ્થલ્યા નિવેશનમ્ ॥ ૩૬
 આદાનં પારિજાતસ્ય સુધર્માયાઃ સુરાલયાત્ ।
 રુક્મિણ્યા હરણં યુદ્ધે પ્રમથ્ય દ્વિષતો હરેઃ ॥ ૩૭
 હરસ્ય જૃમ્ભણં યુદ્ધે બાણસ્ય ભુજકૃન્તનમ્ ।
 પ્રાગ્જ્યોતિષપતિં હત્વા કન્યાનાં હરણં ચ યત્ ॥ ૩૮
 ચૈદ્યપૌંડ્રકશાલ્વાનાં દન્તવક્ત્રસ્ય દુર્મતેઃ ।
 શમ્બરો દ્વિવિદઃ પીઠો મુરઃ પંચજનાદયઃ ॥ ૩૯
 માહાત્મ્યં ચ વધસ્તેષાં વારાણસ્યાશ્ચ દાહનમ્ ।
 ભારાવતરણં ભૂમેર્નિમિત્તીકૃત્ય પાણ્ડવાન્ ॥ ૪૦

જેમનાં વ્રતો દ્વારા અચ્યુત ભગવાન પ્રસન્ન થયા હતા તે ગોપકન્યાઓની (કાત્યાયની) વ્રતચર્યા, યજ્ઞ કરનારા બ્રાહ્મણોની પત્નીઓ ઉપર કૃપા અને બ્રાહ્મણોનો પશ્ચાત્તાપ, ॥ ૩૧ ॥ ગોવર્ધનધારણ, ઈન્દ્રની પૂજા, પછી કામધેનુ સુરભિ દ્વારા કરાયેલો અભિષેક, રાત્રિઓમાં વ્રજવનિતાઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણની કીડા, ॥ ૩૨ ॥ દુષ્ટ બુદ્ધિવાળા શંખચૂડનો વધ, અરિષ્ટાસુર અને કેશી દૈત્યોનો વધ, અકૂરજીનું (ગોકુળમાં) આગમન, પછી શ્રીકૃષ્ણ-બલરામનું (મથુરા પ્રતિ) પ્રસ્થાન, ॥ ૩૩ ॥ વ્રજવનિતાઓનો વિલાપ, પછી મથુરાનું અવલોકન, (કુવલયાપીડ) હાથી, મુષ્ટિક, ચાણૂર તથા કંસ વગેરેનો જે વધ કર્યો તે, ॥ ૩૪ ॥ ગુરુ સાંદીપનિના મૃત પુત્રને પાછો લાવ્યા તે તથા ઉદ્ધવજી તથા બલરામની સાથે રહી શ્રીહરિ દ્વારા યદુવંશીઓનું જે પ્રિય હતું તે કર્યું. હે બ્રાહ્મણો! જરાસંધ દ્વારા લાવવામાં આવેલા સૈન્યનો અનેક વાર વધ, કાળયવનનો નાશ, દ્વારકાપુરીની સ્થાપના ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ દેવલોકમાંથી સુધર્મા સભા અને પારિજાત (કલ્પ)વૃક્ષનું લાવવું, શ્રીહરિનો દ્વેષ કરનારનો યુદ્ધમાં નાશ કરીને રુક્મિણીનું હરણ કરવું, ॥ ૩૭ ॥ યુદ્ધમાં મહાદેવજીને (જૃમ્ભણાસ્ત્રથી) બગાસાં ઉત્પન્ન કર્યાં, બાણાસુરના બાહુઓ કાપી નાખ્યાં, પ્રાગ્જ્યોતિષપુરના રાજા (ભૌમાસુરને) હણીને કન્યાઓનું જે હરણ કર્યું તે ॥ ૩૮ ॥ શિશુપાલ, પૌંડ્રક, શાલ્વ, દુર્મતિ દંતવક્ત્ર, શંબરાસુર, દ્વિવિદ (વાનર), પીઠ, મુર રાક્ષસ, પંચજન વગેરેના પ્રભાવનો તથા તેમનો નાશ કર્યો. વારાણસીનું દહન અને પાંડવોને નિમિત્ત બનાવીને ભૂમિના ભારને દૂર કર્યો. ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥

પૂતનાયા અસુસહિતસ્ય સ્તન્યપયસઃ પાનમ્

પૂતનાના ધાવણનું પ્રાણ સહિત પાન ॥ ૨૮ ॥

॥ ૨૮ ॥ સહભ્રાતુઃ સસખસ્ય ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥

‘સહભ્રાતુઃ’ મિત્રો સહિત ॥ ૨૯ ॥ ૩૦ ॥ ૩૧ ॥

૩૧ ॥ યજ્ઞાભિષેકમ્ । યજ્ઞઃ પૂજા અભિષેકશ્ચ
તયોર્દ્વન્દ્વૈક્યમ્ ॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥
દ્વિષતઃ શત્રૂન્પ્રમથ્ય ॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ યે ચ શમ્બરા-
દયસ્તેષાં માહાત્મ્યં પ્રભાવો વધશ્ચ ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥

एकादशार्थमाह—विप्रशापेति ।

विप्रशापापदेशेन संहारः स्वकुलस्य च ।
उद्धवस्य च संवादो वासुदेवस्य चाद्भुतः ॥ ४१
यत्रात्मविद्या ह्यखिला प्रोक्ता धर्मविनिर्णयः ।
ततो मर्त्यपरित्याग आत्मयोगानुभावतः ॥ ४२
॥ ४१ ॥ धर्मविनिर्णयो वर्णाश्रमधर्मवि-
निश्चयः । मर्त्यपरित्यागो मनुष्यत्वस्यान्तर्धानम्
॥ ४२ ॥

द्वादशार्थमाह—युगेति ।

युगलक्षणवृत्तिश्च कलौ नृणामुपप्लवः ।
चतुर्विधश्च प्रलय उत्पत्तिस्त्रिविधा तथा ॥ ४३

युगलक्षणं तदनुरूपा वृत्तिश्चेत्यर्थः ।
त्रिविधा प्राकृतिकी नૈમિત્તિકી નિત્યા ચેતિ
॥ ૪૩ ॥

देहत्यागश्च राजर्षेर्विष्णुरातस्य धीमतः ।
शाखाप्रणयनमृषेर्मार्કण्डેयस्य सत्कथा ।
महापुरुषविन्यासः सूर्यस्य जगदात्मनः ॥ ४४

ऋषेर्व्यासस्य । सूर्यस्य च विन्यास
इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

‘यજ્ઞાભિષેકમ્’ યજ્ઞઃ (ઇન્દ્રે) પૂજા કરી અને સુરભિએ
અભિષેક કર્યો. તે બંનેનો સમાહાર દ્વન્દ્વ સમાસ છે.
॥ ૩૨ ॥ ૩૩ ॥ ૩૪ ॥ ૩૫ ॥ ૩૬ ॥ દ્વેષ કરતા શત્રુને હણીને
॥ ૩૭ ॥ ૩૮ ॥ જે શંબર વગેરે હતા તેમના ‘માહાત્મ્યમ્’
પ્રભાવનો અને તેમનો વધ કર્યો. ॥ ૩૯ ॥ ૪૦ ॥
એકાદશ સ્કંધના વિષયો કહે છે —
‘વિપ્રશાપ ઇતિ’

બ્રાહ્મણના શાપને બહાને પોતાના કુળનો સંહાર
કર્યો તથા જેમાં સમગ્ર આત્મવિદ્યા તથા ધર્મનિર્ણય
કહેવામાં આવ્યો છે તે ઉદ્ભવજી અને ભગવાન વાસુદેવનો
અદ્ભુત સંવાદ, ત્યાર પછી પોતાના યોગપ્રભાવથી
મનુષ્યત્વનું અંતર્ધાન વર્ણવાયું છે. ॥ ૪૧ ॥ ૪૨ ॥
॥ ૪૧ ॥ ‘ધર્મવિનિર્ણયઃ’ વર્ણાશ્રમધર્મનો
વિશેષરૂપે નિશ્ચય, ‘મર્ત્યપરિત્યાગઃ’ મનુષ્યત્વનું
અંતર્ધાન (અર્થાત્ મનુષ્યલોકનો પરિત્યાગ) ॥ ૪૨ ॥
દ્વાદશ સ્કંધના વિષયો વર્ણવે છે — ‘યુગ ઇતિ’
યુગોનું લક્ષણ અને તે તે યુગને અનુસરતી
વૃત્તિ, કલિયુગમાં મનુષ્યોના ધર્મોનો નાશ, ચાર
પ્રકારનો પ્રલય તેમ જ ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ
વર્ણવાઈ છે. ॥ ૪૩ ॥

યુગોનું લક્ષણ તથા તે તે યુગને અનુસરતી
વૃત્તિ, એમ અર્થ છે. ‘ત્રિવિધા’ પ્રાકૃતિકી, નૈમિત્તિકી
અને નિત્યા — એમ ત્રણ પ્રકારની ઉત્પત્તિ ॥ ૪૩ ॥
પરમ જ્ઞાની રાજર્ષિ પરીક્ષિતનો દેહત્યાગ,
ઋષિ વેદવ્યાસજીની વેદશાખાઓની રચના, માર્કણ્ડેય
(ઋષિ)ની સુંદર કથા, પરમાત્માના અંગ વગેરેની
કલ્પના, જગતના આત્મારૂપ સૂર્યના ગણોનું વર્ણન
છે. ॥ ૪૪ ॥

‘ઋષેઃ’ ઋષિ વેદવ્યાસજીની — તથા સૂર્યના
ગણો, એમ અર્થ છે. (‘વિન્યાસ’ શબ્દ સમાસની
અંતર્ગત હોવા છતાં અહીં સૂર્યની સાથે પણ જોડવાનો
છે— વં.) ॥ ૪૪ ॥

इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठा यत्पृष्टोऽहमिहास्मि वः ।
लीलावतारकर्माणि कीर्तितानीह सर्वशः ॥ ४५

इति चोक्तमिति चकारादन्यदपि वो
युष्माभिरिह यत्पृष्टोऽस्मि तदुक्तमिति । किमेवं
नानार्थकथनेन तत्राह—लीलेति । सर्वशः
तत्तदर्थकीर्तनद्वारेणेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तत्कीर्तनेनापि किमित्यपेक्षायां तत्फलमाह
द्वाभ्याम्—

पतितः स्वलितश्चार्तः क्षुत्त्वा वा विवशो ब्रुवन् ।
हरये नम इत्युच्चैर्मुच्यते सर्वपातकात् ॥ ४६

पतितः कूपादिषु । स्वलितः सोपानादिषु ।
आर्तो दुःखितः । क्षुत्त्वा क्षુતं કૃત્વા વિવશોઽપિ
॥ ૪૬ ॥

संकीर्त्यमानो भगवाननन्तः
श्रुतानुभावो व्यसनं हि पुंसाम् ।
प्रविश्य चित्तं विधुनोत्यशेषं
यथा तमोऽर्कोऽभ्रमिवातिवातः ॥ ४७

संकीर्त्यमानो यद्वा श्रुतोऽनुभावो यस्य स
पुंसां चित्तं प्रविश्य निःशेषं दुःखं विधुनोति ।

હે દ્વિજશ્રેષ્ઠો, તમે જે પૂછ્યું હતું તે અને બીજું
પણ મેં અહીં કહ્યું અને અહીં (શ્રીમદ્ ભાગવતમાં)
ભગવાનની લીલાઓ, અવતારો તથા કર્મોનું પણ
સંપૂર્ણ કીર્તન કરવામાં આવ્યું. ॥ ૪૫ ॥

‘इति च उक्तम् इति।’ ‘च’કારથી, બીજું
પણ, તમારા દ્વારા મને જે પૂછવામાં આવ્યું હતું
તે (અને બીજું પણ કહેવામાં આવ્યું). આ પ્રમાણે
જુદી જુદી લીલાઓના કહેવાથી શું પ્રયોજન છે?
તે માટે કહે છે — ‘લીલા इति।’ તે તે લીલાઓ
કહેવાથી ભગવાનની લીલા, અવતારો તથા કર્મોનું
સર્વ રીતે કીર્તન થાય છે. ॥ ૪૫ ॥

તે લીલાઓના કીર્તનથી શું થવાનું છે,
એવી અપેક્ષા માટે તેના કીર્તનનું ફળ બે શ્લોકોથી
વર્ણવે છે —

(કૂવા વગેરેમાં) પડી ગયેલો, લપસી પડેલો,
દુઃખ પામેલો, છીંક ખાઈને કે કોઈ પણ રીતે
વિવશ બનેલો મનુષ્ય ઉચ્ચ સ્વરે ‘हरये नमः’
(શ્રીહરિને નમસ્કાર) બોલે તો તે સર્વ પાપમાંથી
છૂટી જાય છે. ॥ ૪૬ ॥

કૂવા વગેરેમાં પડી ગયેલો, પગથિયા વગેરે
પરથી લપસી પડેલો, ‘आर्तः’ દુઃખ પામેલો, ‘क्षुत्त्वा’
છીંક ખાઈને અથવા વિવશ બનેલો મનુષ્ય પણ
॥ ૪૬ ॥

જેમનો પ્રભાવ શ્રવણ કરવામાં આવ્યો છે
તે ભગવાન અનંત સંકીર્તન કરતા અને શ્રવણ
કરતા મનુષ્યોનાં ચિત્તમાં પ્રવેશ કરીને, સૂર્ય જેમ
અંધકારનો નાશ કરે છે અને પવનના સૂસવાટા
વાદળ વિખેરી નાખે છે તેમ મનુષ્યનાં સમગ્ર દુઃખો
દૂર કરી (જ) દે છે. ॥ ૪૭ ॥

જેમનું સંકીર્તન કરવામાં આવે છે અથવા
પ્રભાવનું શ્રવણ કરવામાં આવે છે તે ભગવાન
અનંત મનુષ્યોનાં ચિત્તમાં પ્રવેશ કરીને સમગ્ર દુઃખો

હીતિ સતામનુભવં પ્રમાણયતિ ।

અર્કો ગિરિગુહાદિધ્વાન્તં ન ધુનોતીત્યપરિતોષાદ્
દૃષ્ટાન્તાન્તરમાહ—અતિવાતોઽભ્રમિવેતિ ॥ ૪૭ ॥

હરિસંકીર્તનમેવ મહાફલં તદ્વ્યતિરિક્તં
સર્વ મિથ્યાલાપમાત્રમિતિ પ્રપચ્ચયતિ—મૃષાગિર
ઇતિ ચતુર્ધિઃ ।

મૃષા ગિરસ્તા હ્યસતીરસત્કથા
ન કથ્યતે યદ્ ભગવાનધોક્ષજઃ ।
તદેવ સત્યં તદુહૈવ મંગલં
તદેવ પુણ્યં ભગવદ્ગુણોદયમ્ ॥ ૪૮

મૃષાગિરો મિથ્યાવાચઃ । અસતીરસત્યઃ ।
અસતાં કથા યાસુ તાઃ । યદ્યાસુ ઉત્તમશ્લોકસ્ય
યશોઽનુગીયત ઇતિ યત્તદેવ સત્યં તદેવ હિ
મઙ્ગલમ્ । ડ હ ઇતિ હર્ષે । ભગવદ્ગુણાનામભ્યુદયો
યસ્માત્તત્ ॥ ૪૮ ॥

તદેવ રમ્યં રુચિરં નવં નવં
તદેવ શશ્વન્મનસો મહોત્સવમ્ ।
તદેવ શોકાર્ણવશોષણં નૃણાં
યદુત્તમશ્લોકયશોઽનુગીયતે ॥ ૪૯

નવં નવં યથા ભવતિ તથા રુચિરં
રુચિપ્રદમ્ । મહાનુત્સવો યસ્માત્ ॥ ૪૯ ॥

દૂર કરે છે. 'હિ' દુઃખો અવશ્ય દૂર કરી જ દે છે
— એમ સંતોના અનુભવને પ્રમાણિત કરે છે.

પર્વતની ગુફા વગેરેના અંધકારને સૂર્ય દૂર
કરી શકે નહીં આથી (આ દૃષ્ટાંતથી) સંતોષ ન
થવાથી બીજું દૃષ્ટાંત આપે છે — જોરથી ફૂંકાતો
પવન જેમ વાદળા વિખેરી નાખે તેમ! ॥ ૪૭ ॥

શ્રીહરિનું સંકીર્તન જ મહાન ફળ છે, તેના
સિવાય બીજું બધું મિથ્યા ભાષણ છે, એમ ચાર
શ્લોકથી સમજાવે છે — 'મૃષાગિરઃ ઇતિ ।'

જે કથાઓમાં ઈન્દ્રિયાતીત ભગવાન
અધોક્ષજ(નાં નામ, રૂપ, લીલા, ગુણો) વર્ણવાતાં
નથી, તે કથાઓ નિષ્ફળ અને અસત્ય છે. અહો!
જેમાંથી ભગવાનના ગુણો પ્રકટ થાય છે, તે જ
વાણી સત્ય છે, તે જ વાણી મંગળ છે અને તે જ
વાણી પવિત્ર છે. ॥ ૪૮ ॥

'મૃષાગિરઃ' નિષ્ફળ વાણી, 'અસતીઃ' અસત્ય,
તે કથાઓ નિષ્ફળ અને અસત્ય છે, જેમનામાં 'યત્'
યાસુ જે કથાઓમાં પવિત્ર કીર્તિવાળા ભગવાનનો
યશ ગાવામાં આવે છે, તે જ વાણી સત્ય છે, તે જ
વાણી મંગળ છે. 'ડ હ' 'અહો!' (એમ ભગવદ્
યશનું ગાન કરતા વ્યાસજી) હર્ષમાં (આવી જઈને
કહે છે.) જેમાંથી ભગવાનના ગુણોનો સર્વ તરફથી
ઉદય થાય છે, (તે જ કથાઓ, તે કથાઓ જ સત્ય,
મંગળ અને પવિત્ર છે). ॥ ૪૮ ॥

જેમાં ઉત્તમ કીર્તિવાળા ભગવાનના યશનું
વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તે જ વચન નવું નવું
થઈને મનને આનંદ આપનારું છે, તે જ વચન
રમણીય છે, શાશ્વત છે, મનના મહોત્સવરૂપ છે
અને શોકરૂપી સમુદ્રને સુકવનારું છે. ॥ ૪૯ ॥

નવું નવું થઈને જેમ 'રુચિરમ્' રુચિપ્રદ,
આનંદપ્રદ થાય તેમ, જેનાથી મહાન ઉત્સવ થાય
॥ ૪૯ ॥

ન તદ્ વચ્ચિચત્રપદં હરેર્યશો
 જગત્પવિત્રં પ્રગૃણીત કર્હિચિત્ ।
 તદ્ ધ્વાંક્ષતીર્થં ન તુ હંસસેવિતં
 યત્રાચ્ચુતસ્તત્ર હિ સાધવોઽમલાઃ ॥ ૫૦

ચિત્રાણિ પદાનિ યસ્મિન્ । તદપિ
 જગત્પવિત્રયતીતિ તથા તદ્ધરેર્યશો ન પ્રગૃણીત
 ન વર્ણયેત્તદ્વચો ધ્વાંક્ષતીર્થં કાકતુલ્યનરાણાં
 રતિસ્થાનં નતુ હંસૈર્જાનિભિઃ સેવિતમ્ । તત્ર
 હેતુઃ—યત્રેતિ ॥ ૫૦ ॥

સ વાગ્વિસર્ગો જનતાઘસંપ્લવો
 યસ્મિન્પ્રતિશ્લોકમબદ્ધવત્યપિ ।
 નામાન્યનન્તસ્ય યશોઽઙ્કિતાનિ ય-
 ચ્છૃણ્વન્તિ ગાયન્તિ ગૃણન્તિ સાધવઃ ॥ ૫૧

સ વાગ્વિસર્ગઃ સ એવ વાચઃ
 પ્રયોગો જનતાઘસંપ્લવો જનસમૂહાઘનાશકઃ ।
 યદ્યસ્માત્તાન્યેવાન્યૈઃ કીર્ત્યમાનાનિ શૃણ્વન્તિ શ્રોતરિ
 સતિ ગાયન્તિ, નો ચેત્સ્વયમેવ ગૃણન્તિ ॥ ૫૧ ॥

ઈદાનીં જ્ઞાનકર્માદરાદપિ ભગવત્કીર્તના-
 વિષ્વેવાદરઃ કર્તવ્ય ઇત્યાહ ત્રિભિઃ—

આશ્ચર્યકારક પદરચનાવાળું (હોય તો પણ)
 જે વચન જગતને પવિત્ર કરનારા શ્રીહરિના યશનું
 વર્ણન નથી કરતું, તે કાગડા (જેવા મનુષ્યો)ને
 આનંદ આપનારું છે, પણ હંસો (જેવા જ્ઞાની જનો)
 તેનું સેવન કરતા નથી, (કારણ કે) જ્યાં અચ્યુત
 ભગવાન હોય છે, ત્યાં જ વિશુદ્ધ હૃદયવાળા
 પરમહંસો હોય છે. ॥ ૫૦ ॥

જેમાં આશ્ચર્યકારક પદરચનાઓ છે, તો
 પણ જગતને પવિત્ર કરે તેવો તે શ્રીહરિનો યશ 'ન
 પ્રગૃણીત' વર્ણવાતો નથી, તે વચન 'ધ્વાંક્ષતીર્થમ્'
 કાગડા જેવા મનુષ્યોને માટે આનંદનું સ્થાન છે,
 પરંતુ 'હંસૈઃ' જ્ઞાનીજનો દ્વારા સેવાતું નથી. તે
 માટેનું કારણ — 'યત્ર ઇતિ।' જ્યાં અચ્યુત ભગવાન
 છે, ત્યાં પરમહંસો હોય છે. ॥ ૫૦ ॥

વાણીનો તે જ પ્રયોગ જનસમૂહનાં પાપોનો
 નાશ કરનારો છે, જેમાં અપભ્રંશ શબ્દો હોવા છતાં
 પ્રત્યેક શ્લોક અનંત ભગવાનનાં નામોથી અંકિત
 થયો હોય, આથી સત્પુરુષો ભગવાનનાં નામોનું જ
 શ્રવણ કરે છે, (બીજા આગળ) ગાન કરે છે અને
 (કોઈ શ્રોતા ન હોય તો પોતે) કીર્તન કરે છે.
 ॥ ૫૧ ॥

'સઃ વાગ્વિસર્ગઃ' તે જ વાણીનો પ્રયોગ 'જનતા-
 ઘસંપ્લવઃ' જનસમૂહના પાપોનો નાશ કરનારો
 છે. 'યત્' આથી બીજાઓ દ્વારા કીર્તન કરવામાં
 આવતાં, તે વાક્યો જ સત્પુરુષો શ્રવણ કરે છે, શ્રોતા
 મળી જાય તો ગાન કરે છે અને જો કોઈ સાંભળનાર
 ન હોય તો પોતે જ કીર્તન કરે છે. ॥ ૫૧ ॥

હવે જ્ઞાન અને કર્મ પ્રત્યેના આદર કરતાં
 પણ ભગવાનનાં કીર્તન વગેરેમાં જ આદર કરવો
 જોઈએ, એમ ત્રણ શ્લોકોથી કહે છે —

નૈષ્કર્મ્યમપ્યચ્યુતભાવવર્જિતં

ન શોભતે જ્ઞાનમલં નિરંજનમ્ ।

કુતઃ પુનઃ શશ્વદભદ્રમીશ્વરે

ન હ્યર્પિતં કર્મ યદપ્યનુત્તમમ્ ॥ ૫૨

નૈષ્કર્મ્યં બ્રહ્મ તત્પ્રકાશકં યજ્ઞાનં યતો
નિરંજનમુપાધિનિવર્તકં તદપ્યચ્યુતભક્તિવર્જિતં
ચેન્ન શોભતે, નાપરોક્ષપર્યન્તં ભવતીત્યર્થઃ ।
ઈશ્વરે ન ચેદર્પિતં તર્હિ યદનુત્તમં સર્વોત્તમમપિ
કર્મ તદપિ પુનઃ કુતઃ શોભતે ।

યતઃ શશ્વત્સાધનકાલે ફલકાલે ચાભદ્રં
દુઃખાત્મકમ્ ॥ ૫૨ ॥

યશઃશ્રિયામેવ પરિશ્રમઃ પરો

વર્ણાશ્રમાચારતપઃશ્રુતાદિષુ ।

અવિસ્મૃતિઃ શ્રીધરપાદપદ્મયો-

ર્ગુણાનુવાદશ્રવણાદિર્ભરેઃ ॥ ૫૩

કિંચ, વર્ણાશ્રમાચારાદિષુ યઃ પરો
માહાન્પરિશ્રમઃ સ યશોયુક્તાયાં શ્રિયામેવ ।
કીર્તિઃ સંપત્તિશ્ચ કેવલં પરઃ પુરુષાર્થ ઇત્યર્થઃ ।
ગુણાનુવાદાદિભિસ્તુ શ્રીધરપાદપદ્મયોરવિસ્મૃતિ-
ર્ભવતિ ॥ ૫૩ ॥

તતઃ કિમત આહ—અવિસ્મૃતિરિતિ ।

બ્રહ્મનું પ્રકાશક એવું ઉપાધિને દૂર કરનારું
જ્ઞાન પણ જો અચ્યુત ભગવાન પ્રત્યેના ભક્તિભાવથી
રહિત હોય તો તે શોભતું નથી, તો સર્વોત્તમ હોવા
છતાં ઈશ્વરાર્પિત ન કરાયેલું કર્મ તો વળી શોભે જ
ક્યાંથી? તેવું કર્મ તો સાધનકાળે અને ફળકાળે પણ
દુઃખરૂપ હોય છે. ॥ ૫૨ ॥

‘નૈષ્કર્મ્યમ્’ બ્રહ્મ, તેનું પ્રકાશક એવું જે જ્ઞાન
છે તે ‘નિરંજનમ્’ ઉપાધિ દૂર કરનારું હોય તો પણ
અચ્યુત ભગવાન પ્રત્યેના ભક્તિભાવથી રહિત હોય
તો શોભતું નથી. તે જ્ઞાન અપરોક્ષ જ્ઞાન પર્યંત હોતું
નથી, એમ અર્થ છે.

‘યત્-અનુત્તમમ્’ સર્વોત્તમ હોય તો પણ જો
ઈશ્વર પ્રત્યે સમર્પિત કરવામાં ન આવ્યું હોય તો તે
કર્મ તો વળી શોભે જ ક્યાંથી? કારણ કે ‘શશ્વત્’
સાધનકાળે અને ફળકાળે પણ તે કર્મ તો સદાય
‘અભદ્રમ્’ દુઃખરૂપ છે. ॥ ૫૨ ॥

વર્ણાશ્રમના આચાર, તપ અને શાસ્ત્રમાં કરવામાં
આવેલો અતિ પરિશ્રમ યશયુક્ત લક્ષ્મી જ પ્રાપ્ત
કરાવે છે પણ શ્રીધર (શ્રીપતિ)ના ગુણાનુવાદના
શ્રવણ વગેરેથી તો શ્રીહરિના ચરણપદ્મની અખંડ
સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. ॥ ૫૩ ॥

વળી, વર્ણાશ્રમના આચાર વગેરેમાં જે ‘પરઃ’
અતિ પરિશ્રમ છે તે યશયુક્ત લક્ષ્મી જ પ્રાપ્ત કરાવે
છે; માત્ર કીર્તિ અને સંપત્તિ જ પરમ પુરુષાર્થરૂપ
થાય છે, એમ અર્થ છે. પરંતુ ગુણાનુવાદ વગેરે દ્વારા
શ્રીધર ભગવાનનાં બંને ચરણપદ્મોની અવિસ્મૃતિ
સિદ્ધ થઈ જાય છે. ॥ ૫૩ ॥

તેનાથી (અખંડ ભગવત્સ્મૃતિ પ્રાપ્ત થવાથી)
શું થાય છે, તે કહે છે — ‘અવિસ્મૃતિઃ ઇતિ ।’

અવિસ્મૃતિઃ કૃષ્ણપદારવિન્દયોઃ
ક્ષિણોત્યભદ્રાણિ શમં તનોતિ ચ ।
સત્ત્વસ્ય શુદ્ધિં પરમાત્મભક્તિં
જ્ઞાનં ચ વિજ્ઞાનવિરાગયુક્તમ્ ॥ ૫૪

ક્ષિણોતિ નાશયતિ ॥ ૫૪ ॥

અથેદાનીં શ્રોતૃનાત્માનં ચાભિનન્દન્નાહ—

યૂયમિતિ દ્વાભ્યામ્ ।

યૂયં દ્વિજાગ્ર્યા બત ભૂરિભાગા
યચ્છવદાત્મન્યખિલાત્મભૂતમ્ ।

નારાયણં દેવમદેવમીશ-
મજસ્રભાવા ભજતાવિવેશ્ય ॥ ૫૫

હે દ્વિજાગ્ર્યાઃ, યદ્યસ્માદાત્મન્યન્તઃકરણે
શ્રીનારાયણમાવિવેશ્ય શશ્વદ્ભજત । સંભાવનાયાં
લોટ્ ।

અતો ભૂરિભાગા બહુપુણ્યાઃ । કથંભૂતમ્ ।
અખિલાત્મભૂતં સર્વાન્તર્યામિણમ્ । અત એવ
દેવં સર્વોપાસ્યમ્ । અદેવં ન દેવોઽન્યો યસ્ય
તમ્ । કુતઃ । ઈશમ્ ।

યદ્વા, યસ્માદ્યૂયં ભૂરિભાગાસ્તપઆદિ-
સંપન્નાસ્તતો નારાયણં ભજતેતિ વિધિઃ ॥ ૫૫ ॥

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં ચરણારવિંદની અવિચળ
સ્મૃતિ અમંગળોનો નાશ કરે છે, પરમ શાંતિ
પ્રસારાવે છે, અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને પરમાત્માની
ભક્તિનો વિસ્તાર કરે છે અને વૈરાગ્યયુક્ત જ્ઞાનથી
પરમાત્માનો અનુભવ (વિજ્ઞાન) પ્રાપ્ત કરાવે છે.
॥ ૫૪ ॥

‘ક્ષિણોતિ’ નાશ કરે છે. ॥ ૫૪ ॥

હવે શ્રોતાઓની અને પોતાની ધન્યતા પ્રકટ
કરતા બે શ્લોકોથી કહે છે — ‘યૂયમ્ ઇતિ ।’

હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો! તમે અતિ ભાગ્યવાન છો,
કારણ કે તમે નિત્ય ભક્તિયુક્ત થઈ સર્વના અંતર્યામી,
સર્વના ઉપાસ્ય અને જેમના બીજા કોઈ દેવ નથી
તેવા સર્વના નિયંતા નારાયણને અંતરમાં સ્થાપીને
નિરંતર તેમનું ભજન કરો છો. ॥ ૫૫ ॥

હે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણો! ‘યત્’ કારણ કે આપ
‘આત્મનિ’ અંતઃકરણમાં શ્રીનારાયણને સ્થાપીને નિરંતર
ભજન કરો છો. ભજત - ભજ્ ધાતુ આજ્ઞાર્થ બીજો
પુ. બ. વ., (તમે ભજો, ભજવું સંભવિત છે,) એમ
સંભાવના દર્શાવવા માટે આજ્ઞાર્થનો પ્રયોગ છે

(આપ નારાયણનું ભજન કરો છો,) આથી અતિ ભાગ્યવાન, અતિ પુણ્યશાળી છો.
કેવા નારાયણને ભજો છો? ‘અખિલ-આત્મભૂતમ્’
જે સર્વના અંતર્યામી છે, તેવા નારાયણને (ભજો
છો), આથી જ ‘દેવમ્’ સર્વના આરાધ્ય છે,
તેવા નારાયણને, ‘અદેવમ્’ જેમના બીજા કોઈ દેવ
નથી, તે નારાયણને — કેવી રીતે? કારણ કે તે
સર્વના ઈશ (નિયંતા) છે.

અથવા જે કારણે તમે ‘ભૂરિભાગાઃ’ તપ
વગેરેથી સંપન્ન છો, તેથી તમારે નારાયણને ભજવા
જોઈએ, એમ વિધ્યર્થનો પ્રયોગ છે. ॥ ૫૫ ॥

અહં ચ સંસ્મારિત આત્મતત્ત્વં
શ્રુતં પુરા મે પરમર્ષિવક્ત્રાત્ ।
પ્રાયોપવેશે નૃપતેઃ પરીક્ષિતઃ
સદસ્યૃષીણાં મહતાં ચ શૃણ્વતામ્ ॥ ૫૬
મે મયા શ્રુતમ્ ॥ ૫૬ ॥

एतत्पुराणकीर्तनादिफलं प्रपञ्चयितुमाह—
एतदित्यष्टभिः ।

एतद्वः कथितं विप्राः कथनीयोरुक्कर्मणः ।
माहात्म्यं वासुदेवस्य सर्वाशुभविनाशनम् ॥ ५७
॥ ५७ ॥

य एवं श्रावयेन्नित्यं यामक्षणमनन्यधीः ।
श्रद्धावान् योऽनुशृणुयात् पुनात्यात्मानमेव सः ॥ ५८

यामक्षणं यामं क्षणं चेत्यर्थः । आत्मानमेव
साक्षात्पुनाति नतु स्नानादिवદ્દેહમાત્રમ્ ॥ ૫૮ ॥

द्वादश्यामेकादश्यां वा शृण्वन्नायुष्यवान् भवेत् ।
पठत्यनश्नन् प्रयतस्ततो भवत्यपातकी ॥ ५९
॥ ૫૯ ॥

पुष्करे मथुरायां च द्वारवत्यां यतात्मवान् ।
उपोष्य संहितामेतां पठित्वा मुच्यते भयात् ॥ ६०
॥ ૬૦ ॥

देवता मुनयः सिद्धाः पितरो मनवो नृपाः ।
यच्छन्ति कामान् गृणतः शृण्वतो यस्य कीर्तनात् ॥ ૬૧
॥ ૬૧ ॥

પૂર્વે રાજા પરીક્ષિત મૃત્યુ પર્યંત અનશન
વ્રતમાં બેઠા હતા ત્યારે, મહર્ષિઓના શ્રવણ કરતાં,
સભામાં ઋષિવર્ય શ્રીશુકદેવજીના મુખથી (આ શ્રીમદ્
ભાગવત પુરાણરૂપ) આત્મતત્ત્વ મેં સાંભળ્યું હતું,
તેનું તમે મને સ્મરણ કરાવ્યું છે. ॥ ૫૬ ॥

‘મે’ મારા દ્વારા શ્રવણ કરવામાં આવ્યું હતું.
(તમે પ્રશ્નો કરીને મારા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો
છે, તેથી હું પણ ધન્ય થયો છું.) ॥ ૫૬ ॥

આ ભાગવત પુરાણનાં કીર્તનાદિનું ફળ
સમજાવવા માટે આઠ શ્લોકોથી કહે છે —
‘एतत् इति।’

જેમનાં મહાન કર્મો વર્ણન કરવા યોગ્ય છે,
તે વાસુદેવ ભગવાનનું સર્વ અશુભોનો નાશ કરનારું
માહાત્મ્ય મેં તમને કહ્યું. ॥ ૫૭ ॥ ૫૭ ॥

આમ, જે શ્રદ્ધાળુ મનુષ્ય એક પ્રહર અથવા
એક ક્ષણ પણ સ્થિર ચિત્તવાળો થઈ નિત્ય (ભગવાનનાં
ચરિત્રો) શ્રવણ કરે અને બીજાને શ્રવણ કરાવે તે
સાક્ષાત્ આત્માને જ પવિત્ર કરે છે. ॥ ૫૮ ॥

‘यामक्षणम्’ પ્રહર અને સમય ન મળે તો
ક્ષણ પણ, એમ અર્થ છે. તેવો મનુષ્ય સ્નાનાદિની
જેમ માત્ર દેહને જ નહીં પણ સાક્ષાત્ આત્માને જ
પવિત્ર કરે છે. ॥ ૫૮ ॥

દ્વાદશી કે એકાદશીએ નિરાહારી રહી, એકાગ્ર
થઈ શ્રવણ કે પઠન કરનારો મનુષ્ય તેનાથી
(ઉપવાસપૂર્વકના પાઠથી) દીર્ઘાયુષી અને નિષ્પાપ
થાય છે. ॥ ૫૯ ॥ ૫૯ ॥

પુષ્કર, મથુરા અથવા દ્વારકામાં ઉપવાસ કરી,
એકાગ્રચિત્ત થઈ, આ સંહિતાનો પાઠ કરીને મનુષ્ય
ભયથી મુક્ત થાય છે. ॥ ૬૦ ॥ ૬૦ ॥

જે શ્રીમદ્ ભાગવતના કીર્તનથી પાઠ કરતા
અને શ્રવણ કરતા મનુષ્યના સર્વ મનોરથો દેવો,
મુનિઓ, સિદ્ધો, પિતૃઓ, મનુઓ અને રાજાઓ પૂર્ણ
કરે છે. ॥ ૬૧ ॥ ૬૧ ॥

ऋचो यजूषि सामानि द्विजोऽधीत्यानुविन्दते ।

मधुकुल्या घृतकुल्याः पयःकुल्याश्च तत्फलम् ॥ ६२

ऋगाद्यधीत्य द्विजो मधुकुल्यादि
यदनुविन्दते तत्फलमेतां पठित्वानुविन्दत इति
॥ ६२ ॥

पुराणसंहितामेतामधीत्य प्रयतो द्विजः ।

प्रोक्तं भगवता यत्तु तत्पदं परमं ब्रजेत् ॥ ६३

किंच, प्रोक्तमिति ॥ ६૩ ॥

विप्रोऽधीत्याप्नुयात् प्रज्ञां राजन्योदधिमेखलाम् ।

वैश्यो निधिपतित्वं च शूद्रः शुद्ध्येत पातकात् ॥ ६४

राजन्य उदधिमेखલાं पृथ્વીम् । સંધિરાર્ષઃ
॥ ૬૪ ॥

अस्य पुराणस्यैवंप्रभावातिरेके कारणमाह—

कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशो

हरिरितरत्र न गीयते ह्यभीक्ष्णम् ।

इह तु पुनर्भगवानशेषमूर्तिः

परिपठितोऽनुपदं कथाप्रसङ्गैः ॥ ૬૫

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્ય ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ તથા સામવેદનું અધ્યયન કરીને મધ, ઘી તથા દૂધની નદી(રૂપ સમૃદ્ધિ) પ્રાપ્ત કરવાનું ફળ મેળવે છે, તે જ ફળ આ પુરાણસંહિતાના અધ્યયનથી મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૬૨ ॥

ઋગ્વેદ વગેરેનું અધ્યયન કરીને દ્વિજ જે મધ વગેરેની નદીઓ(રૂપ સમૃદ્ધિનું ફળ) પ્રાપ્ત કરે છે, તે ફળ આનો પાઠ કરીને પામે છે. ॥ ૬૨ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અથવા વૈશ્ય સાવધાન થઈ આ સંહિતાનું અધ્યયન કરીને, ભગવાન દ્વારા (ઋષિઓને) કહેવામાં આવેલું, (ભગવાનનું) જે પરમ પદ છે, તે પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૬૩ ॥

વળી, (ભગવાન દ્વારા ઋષિઓને) કહેવાયેલું ॥ ૬૩ ॥

(આ પુરાણનું) અધ્યયન કરીને વિપ્ર (ઋતમ્ભરા) પ્રજ્ઞા પ્રાપ્ત કરે છે, ક્ષત્રિય સમુદ્ર પર્યંતના ભૂમંડળ(ના રાજ્ય)ને પ્રાપ્ત કરે છે, વૈશ્ય ધનભંડારનું સ્વામિત્વ પામે છે અને શૂદ્ર પાપમાંથી મુક્ત થાય છે. ॥ ૬૪ ॥

ક્ષત્રિય સમુદ્ર પર્યંતની પૃથ્વીને (પામે છે). (રાજન્યઃ+ઉદધિમેખલામ્ ની સંધિ રાજન્ય-ઉદધિમેખલામ્ થાય પણ અહીં શ્લોકમાં) ‘રાજન્યો-ઉદધિમેખલામ્ સંધિ કરવામાં આવી છે, તે આર્ષ છે. ॥ ૬૪ ॥

આ પુરાણના પ્રભાવનો અતિરેક હોવા માટેનું કારણ કહે છે—

કળિયુગના મળના ઢગલાનો નાશ કરનારા અખિલેશ્વર શ્રીહરિનું અન્ય શાસ્ત્રોમાં નિરંતર ગાન નથી થયું, પણ અહીં ભાગવતશાસ્ત્રમાં તો વળી ભગવાન અનંતમૂર્તિનું સર્વ કથાપ્રસંગો દ્વારા પદે પદે ગાન કરવામાં આવ્યું છે. ॥ ૬૫ ॥

કલિમલાનાં સંહતિં સમૂહં કાલયતિ
વિનાશયતીતિ તથા । ઇતરત્ર શાસ્ત્રાન્તરે ॥ ૬૫ ॥
શાસ્ત્રપ્રતિપાદિતં ભગવન્તં નમસ્કરોતિ—
તમિતિ દ્વાભ્યામ્ ।

તમહમજમનન્તમાત્મતત્ત્વં

જગદુદયસ્થિતિસંયમાત્મશક્તિમ્ ।

દ્યુપતિભિરજશક્રશંકરાદૈ-

ર્દુરવસિતસ્તવમચ્યુતં નતોઽસ્મિ ॥ ૬૬

જગદુદયસ્થિતિસંયમાત્માનો રજઆદયઃ
શક્તયો યસ્ય તમ્ । દ્યુપતિભિર્દેવૈરપિ
દુરવસિતોઽજ્ઞાતઃ સ્તવઃ સ્તોત્રં યસ્ય તમ્ ॥ ૬૬ ॥

ઉપચિતનવશક્તિભિઃ સ્વ આત્મ-

ન્યુપરચિતસ્થિરજંગમલાયાય ।

ભગવત ઉપલબ્ધિમાત્રધામ્ને

સુરઋષભાય નમઃ સનાતનાય ॥ ૬૭

ઉપચિતાભિરુદ્રિક્તાભિર્નવશક્તિભિઃ પ્રકૃતિ-
પુરુષમહદહંકારતન્માત્રરૂપાભિઃ સ્વ આત્મન્યેવો-
પરચિતં સ્થિરં જઙ્ગમં ચાલયો યસ્ય તસ્મૈ
ભગવતે ॥ ૬૭ ॥

શ્રીગુરું નમસ્કરોતિ—

સ્વસુખનિભૂતચેતાસ્તદ્વ્યુદસ્તાન્યભાવો-

ઽપ્યજિતરુચિરલીલાકૃષ્ટસારસ્તદીયમ્ ।

વ્યતનુત કૃપયા યસ્તત્ત્વદીપં પુરાણં

તમચ્છિલવૃજિનઘ્નં વ્યાસસૂનું નતોઽસ્મિ ॥ ૬૮

કળિયુગના મળના 'સંહતિમ્' ઢગલાનો નાશ કરે
છે તેવા શ્રીહરિ 'ઇતરત્ર' અન્ય શાસ્ત્રોમાં ॥ ૬૫ ॥
શાસ્ત્રમાં પ્રતિપાદન કરાયેલા ભગવાનને બે
શ્લોકોથી નમસ્કાર કરે છે - 'તમ્ ઇતિ ।'

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપ (રજોગુણ
વગેરે) જેમની શક્તિઓ છે તથા બ્રહ્મા, ઈન્દ્ર, શંકર
વગેરે દેવો પણ જેમની સ્તુતિ જાણતા નથી, તે
અજન્મા, અનંત અને આત્મતત્ત્વરૂપ ભગવાન અચ્યુતને
હું નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૬૬ ॥

જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લયરૂપ રજોગુણ
વગેરે જેમની શક્તિઓ છે તેમને - 'દ્યુપતિભિઃ'
દેવો દ્વારા પણ 'દુરવસિતઃ' અજ્ઞાત છે 'સ્તવઃ'
સ્તુતિ જેમની તેમને (નમસ્કાર કરું છું). ॥ ૬૬ ॥

જેમણે પોતાના સ્વરૂપમાં પ્રબળ થયેલી નવ
શક્તિઓ દ્વારા સ્થાવર-જંગમ પ્રાણીઓના અધિષ્ઠાનની
રચના કરી છે તેવા એકમાત્ર જ્ઞાનસ્વરૂપ, શ્રેષ્ઠ દેવ
સનાતન ભગવાનને નમસ્કાર. ॥ ૬૭ ॥

'ઉપચિતાભિઃ' પ્રબળ થયેલી પ્રકૃતિ, પુરુષ,
મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને પાંચ તન્માત્રાઓરૂપ
નવ શક્તિઓ દ્વારા જેમના પોતાના સ્વરૂપમાં જ
ચરાચર પ્રાણીઓનું અધિષ્ઠાન છે, તે ભગવાનને
(નમસ્કાર). ॥ ૬૭ ॥

પોતાના શ્રીગુરુ (શ્રીશુકદેવજી)ને નમસ્કાર
કરે છે -

જેમનું ચિત્ત કેવળ આત્માનંદથી પરિપૂર્ણ છે
અને તેથી બીજા (સર્વ) વિષયો પરનો ભાવ જેમણે
દૂર કર્યો છે, તેમ છતાં અજિત ભગવાનની મનોહર
લીલાઓ દ્વારા જેમના આત્માનંદની સ્થિરતા આકર્ષાઈ
છે તથા જેમણે (કેવળ) કૃપા કરવા માટે પરમાર્થનો
પ્રકાશ કરનાર (તત્ત્વદીપરૂપ) ભાગવત પુરાણનો
વિસ્તાર કર્યો છે, તે સમસ્ત પાપોનો નાશ કરનાર
વ્યાસનંદન (શ્રીશુકદેવજી)ને હું નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૬૮ ॥

સ્વસુખેનૈવ નિભૃતં પૂર્ણં ચેતો યસ્ય ।
 તેનૈવ વ્યુદસ્તોઽન્યસ્મિન્ ભાવો યસ્ય
 તથાભૂતોઽપ્યજિતસ્ય રુચિરાભિર્લીલાભિરાકૃષ્ટઃ
 સારઃ સ્વસુખગતં સ્થૈર્યં યસ્ય સઃ । તત્ત્વદીપં
 પરમાર્થપ્રકાશકં શ્રીભાગવતં યો વ્યતનુત તં
 નતોઽસ્મીતિ ॥ ૬૮ ॥

આત્માનંદથી જ 'નિભૃતમ્' પરિપૂર્ણ છે ચિત્ત
 જેમનું, તેથી જ બીજા વિષયો પરનો ભાવ જેમણે દૂર
 કર્યો છે. તેવા હોવા છતાં પણ અજિત ભગવાનની
 મનોહર લીલાઓથી આકર્ષિત થયું છે 'સારઃ' આત્મામાં
 રહેલા આનંદનું સ્થૈર્ય જેમનું તે - 'તત્ત્વદીપમ્'
 પરમાર્થનો પ્રકાશ કરનાર શ્રીમદ્ ભાગવતનો જેમણે
 વિસ્તાર કર્યો, તેમને હું નમન કરું છું. ॥ ૬૮ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे पारमहंस्यां संहितायां द्वादशस्कन्धार्थनिरूपणं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे द्वादशस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां
 भावार्थदीपिकायां टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः

विभिन्न पुराणोनी श्लोकसंખ्या अने श्रीमद् ભાગવતનો મહિમા

त्रयोदशे पुराणानां संख्यामाह यथाक्रमम् ।
 दानं दानस्य माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥ १

सर्वपुराणसंख्यादीनुपवर्णयिष्यंस्तत्प्रतिपाद्यं
 देवं प्रणमति—यमिति ।

सूत उवाच

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः
 स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै-
 र्वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदै-
 र्गायन्ति यं सामगाः ।
 ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा
 पश्यन्ति यं योगिनो
 यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा
 देवाय तस्मै नमः ॥ १

સ્તવૈર્વેદૈશ્ચ સ્તુન્વન્તિ સ્તુવન્તિ ઉપનિષદ્ધ-
 દ્વસ્યકારાન્તત્ત્વં છન્દોનુરોધેન । ધ્યાનેનાવસ્થિતં

તેરમા અધ્યાયમાં અનુક્રમે પુરાણોની સંખ્યા
 કહેવાશે. શ્રીમદ્ ભાગવતના દાનનું અને શ્રીમદ્
 ભાગવતનું માહાત્મ્ય (પણ કહેવાશે). ॥ ૧ ॥

સર્વ પુરાણોની સંખ્યા વગેરેનું વર્ણન કરનાર
 (સૂતજી) તે પુરાણોએ પ્રતિપાદન કરેલા દેવને
 પ્રણામ કરે છે - 'યમ્ ઇતિ ।'

સૂતજી બોલ્યા - બ્રહ્માજી, વરુણદેવ, ઈન્દ્રદેવ,
 રુદ્રદેવ તથા મરુદ્ગણો દિવ્ય સ્તુતિઓથી અને અંગ,
 પદ, ક્રમ તથા ઉપનિષદો અને વેદોથી જેમનું સ્તવન
 કરે છે; સામવેદ ગાનારા જેમનું ગાન કરે છે,
 ધ્યાનથી નિશ્ચળ થયેલા અને તેમાં તલલીન બનેલા
 મન વડે યોગીઓ જેમનો સાક્ષાત્કાર કરે છે, સુરો
 અને અસુરોના સમૂહો જેમના તત્ત્વને જાણતા નથી,
 તે સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માને નમસ્કાર. ॥ ૧ ॥

'સ્તવૈઃ' વેદની સ્તુતિઓથી 'સ્તુન્વન્તિ' સ્તુવન્તિ
 (વ્યાકરણ પ્રમાણે શુદ્ધ રૂપ છે.) સ્તુતિ કરે છે. ઉપનિષદ્
 શબ્દ અકારાન્ત છે, તે છંદના આગ્રહથી છે. ધ્યાનથી

નિશ્ચલં તદ્ગતં ચ યન્મનસ્તેન યસ્યાન્તં ન
વિદુઃ સુરાસુરગણાઃ ॥ ૧ ॥

ક્ષીરોદમથનાદૌ દુર્જેયત્વમેવ પ્રદર્શયિતું
કૂર્માવતારમનુસ્મારયન્નાશિષઃ પ્રાર્થયતે—

પૃષ્ઠે ભ્રામ્યદમન્દમન્દરગિરિ-

ગ્રાવાગ્રકણ્ડૂયના-

નિદ્રાલોઃ કમઠાકૃતેર્ભગવતઃ

શ્વાસાનિલાઃ પાન્તુ વઃ ।

યત્સંસ્કારકલાનુવર્તનવશાદ્

વેલાનિભેનામ્ભસાં

યાતાયાતમતન્દ્રિતં જલનિધે-

ર્નાદ્યાપિ વિશ્રામ્યતિ ॥ ૨

પૃષ્ઠે ભ્રામ્યન્નમન્દો મન્દરગિરિર્ગરિષ્ઠો
મન્દરાચલસ્તસ્ય ગ્રાવાણસ્તેષામગ્રાણિ તૈઃ
કણ્ડૂયનાત્તેન સુખેન નિદ્રાલોર્નિદ્રાશીલસ્ય । યેષાં
શ્વાસાનિલાનાં સંસ્કારાસ્તેષાં કલાશ્ચ
લેશાસ્તદનુવર્તનવશાજ્જલનિધેરમ્ભસાં યાતાયાતં
ન વિશ્રામ્યતિ ।

નનુ સમુદ્ર ક્ષોભાદેવ તન્ન સંસ્કારવશાત્-
ત્રાહ—વેલાક્ષોભસ્તસ્ય નિભેન મિષેણ ॥ ૨ ॥

પુરાણસંખ્યાસમ્ભૂતિમસ્ય વાચ્યપ્રયોજને ।
દાનં દાનસ્ય માહાત્મ્યં પાઠાદેશ્ચ નિબોધત ॥ ૩

‘અવસ્થિતમ્’ નિશ્ચળ બનેલું અને તેમાં તલ્લીન
બનેલું જે મન છે, તેનાથી (યોગીઓ જેમનો સાક્ષાત્કાર
કરે છે.) જેમના તત્ત્વને દેવો અને અસુરોના સમૂહો
જાણતા નથી. ॥ ૧ ॥

ક્ષીરસાગરના મંથનની પૂર્વે ભગવાનનું દુર્જેયત્વ
— આનંત્ય જ પ્રદર્શિત કરવા માટે કૂર્માવતારનું સ્મરણ
કરાવતા (સૂતજી) આશીર્વાદની પ્રાર્થના કરે છે —

(ક્ષીર સમુદ્રના મંથન સમયે) પીઠ પર ભમતા
અત્યંત ભારે મંદરપર્વતના મોટા પથ્થરોના અણિયાળા
ભાગો મસળાવાથી (સુખ થતાં) પોઢી ગયેલા
કચ્છપરૂપધારી ભગવાનના શ્વાસના વાયુઓ તમારું
રક્ષણ કરો! જે શ્વાસવાયુના સંસ્કારના અંશો હજુ
પણ રહેલા હોવાથી સમુદ્રમાં ભરતી-ઓટના રૂપે
જળમાં નિરંતર હલનચલન થયા કરે છે, તે હજી
સુધી પણ અટકતું નથી! ॥ ૨ ॥

પીઠ ઉપર ભમતા ‘અમન્દઃ’ અત્યંત ભારે
‘મન્દરગિરિઃ’ મંદરપર્વત, તેના મોટા પથ્થરો, તેમના
અણિયાળા ભાગો, તેમનાથી મસળાવાને કારણે સુખ
થવાથી ‘નિદ્રાલોઃ’ પોઢી ગયેલા જે ભગવાનના
શ્વાસના વાયુઓના સંસ્કારો અને તેમના ‘કલાઃ’
અંશો, તે હજી પણ રહેલા હોવાથી સમુદ્રના જળમાં
થતાં ભરતી-ઓટ અટકતાં નથી!

કોઈ શંકા કરે કે સમુદ્રના હલન-ચલનથી જ
ભરતી-ઓટ આવે છે ને! તે કચ્છપમૂર્તિ ભગવાનના
શ્વાસના સંસ્કારને કારણે નથી આવતી. તે માટે કહે
છે — ‘વેલા’ સમુદ્રના જળનો ખળભળાટ, તેના
‘નિભેન’ બહાને (થતાં ભરતી-ઓટ) ॥ ૨ ॥

(હવે) પુરાણોની (શ્લોક) સંખ્યા અને
તેમનો સરવાળો, આનાં (શ્રીમદ્ ભાગવતનાં) વિષય
અને પ્રયોજન, દાન અને આ ભાગવતના દાનનું
માહાત્મ્ય તેમ જ પાઠ વગેરેનું માહાત્મ્ય તમે શ્રવણ
કરો. ॥ ૩ ॥

પુરાણસંહિતાનાં સંખ્યાસ્તાસાં સંભૂતિં
સમાહારમ્ । અસ્ય તુ શ્રીભાગવતસ્ય વાચ્યં
વિષયઃ પ્રયોજનં ચ દાનં ચ તસ્ય પાઠાદેશ્ચ
માહાત્મ્યં નિબોધત ॥ ૩ ॥

બ્રાહ્મં દશસહસ્ત્રાણિ પાદ્મં પંચોનષષ્ટિ ચ ।
શ્રીવૈષ્ણવં ત્રયોવિંશચ્ચતુર્વિંશતિ શૈવકમ્ ॥ ૪

ત્રયોવિંશસ્ત્રયોવિંશતિઃ સહસ્ત્રાણિ । ચતુર્વિંશતિ
ચતુર્વિંશતિઃ । શૈવકં શિવપુરાણમ્ ॥ ૪ ॥

દશાષ્ટૌ શ્રીભાગવતં નારદં પંચવિંશતિઃ ।
માર્કણ્ડં નવ વાહ્નં ચ દશપંચચતુઃશતમ્ ॥ ૫

વાહ્નમગ્નિપુરાણમ્ । દશપञ્ચસહસ્ત્રાણિ
ચત્વારિ શતાનિ ચ ॥ ૫ ॥

ચતુર્દશ ભવિષ્યં સ્યાત્તથા પંચશતાનિ ચ ।
દશાષ્ટૌ બ્રહ્મવૈવર્ત લિંગમેકાદશૈવ તુ ॥ ૬
॥ ૬ ॥

ચતુર્વિંશતિ વારાહમેકાશીતિસહસ્ત્રકમ્ ।
સ્કાન્દં શતં તથા ચૈકં વામનં દશ કીર્તિતમ્ ॥ ૭

સ્કાન્દં શતાધિકૈકાશીતિસહસ્ત્રમ્ ॥ ૭ ॥

કૌર્મં સપ્તદશાઁખ્યાતં માત્સ્યં તત્તુ ચતુર્દશ ।
एकोनविंशत्सौपर्णं ब्रह्माण्डं द्वादशैव तु ॥ ८

સૌપર્ણં ગરુડપુરાણમેકોનવિંશદેકોનવિંશતિઃ

॥ ૮ ॥

પુરાણસંહિતાઓની (શ્લોક) સંખ્યા અને તેમનો 'સંભૂતિમ્' સરવાળો 'અસ્ય' શ્રીમદ્ ભાગવતના 'વાચ્યમ્' વિષય અને પ્રયોજન તથા દાન તેમ જ તેના પાઠ વગેરેનું માહાત્મ્ય શ્રવણ કરો. ॥ ૩ ॥

બ્રહ્મ પુરાણમાં દસ હજાર શ્લોકો છે. પદ્મ પુરાણમાં પંચાવન હજાર શ્લોકો છે. વિષ્ણુ પુરાણમાં ત્રેવીસ હજાર શ્લોકો છે અને શિવ પુરાણમાં ચોવીસ હજાર શ્લોકો છે. ॥ ૪ ॥

'ત્રયોવિંશત્' ત્રયોવિંશતિઃ (યોગ્ય પદ છે).
'ચતુર્વિંશતિ' ('ચતુર્વિંશતિઃ') 'શૈવકમ્'
શિવપુરાણમાં ॥ ૪ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં અઠાર હજાર શ્લોકો છે, નારદપુરાણમાં પચ્ચીસ હજાર શ્લોકો છે, માર્કણ્ડેયપુરાણમાં નવ હજાર શ્લોકો છે અને અગ્નિપુરાણમાં પંદર હજાર ચારસો શ્લોકો છે. ॥૫॥

'વાહ્નમ્' અગ્નિપુરાણમાં પંદર હજાર ચારસો શ્લોકો છે. ॥ ૫ ॥

ભવિષ્યપુરાણમાં ચૌદ હજાર પાંચસો શ્લોકો છે, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં અઠાર હજાર અને લિંગપુરાણમાં અગિયાર હજાર શ્લોકો જ છે. ॥ ૬ ॥ ૬ ॥

વરાહપુરાણમાં ચોવીસ હજાર શ્લોકો છે. સ્કંદપુરાણમાં એક્યાશીહજાર એકસો શ્લોકો છે અને વામન પુરાણમાં દસ હજાર શ્લોકો છે. ॥ ૭ ॥

સ્કંદપુરાણમાં એક્યાશી હજાર એકસો શ્લોકો છે. ॥ ૭ ॥

કૂર્મ પુરાણમાં દસ હજાર શ્લોકો કહેવાયા છે. તે માત્સ્યપુરાણમાં તો ચૌદ હજાર શ્લોકો છે. ગરુડ પુરાણમાં ઓગણીસ હજાર શ્લોકો છે અને બ્રહ્માંડ પુરાણમાં બાર હજાર શ્લોકો જ છે. ॥ ૮ ॥

'સૌપર્ણમ્' સુપર્ણના પુરાણમાં અર્થાત્ ગરુડપુરાણમાં 'એક-ઊનવિંશત્' (एकोनविंशतिः) ઓગણીસ હજાર ॥ ૮ ॥

एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः ।
तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते ॥ ९

મહાભારતં ત્વિતિહાસઃ । રામાયણં ચ ઋષિ-
પ્રોક્તં કાવ્યમ્ । અતઃ પુરાણાનાં સંદોહઃ સમૂહશ્ચ-
તુર્લક્ષસંખ્યાક એવ ।

इदानीमस्य वाच्यप्रयोजनादीन् दर्शयितु-
माह—तत्रेत्यादिना ॥ ९ ॥

इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपंकजे ।
स्थिताय भवभीताय कारुण्यात् सम्प्रकाशितम् ॥
॥ १० ॥ १० ॥

आदिमध्यावसानेषु वैराग्याख्यानसंयुतम् ।
हरिलीलाकथाव्रातामृतानन्दितसत्सुरम् ॥ ११

हरिलीलाकथानां व्रातः समूहः स एवामृतं
तेनानन्दिताः सन्तः सुराश्च येन तत् ॥ ११ ॥

सर्ववेदान्तसारं यद् ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणम् ।
वस्त्वद्वितीयं तन्निष्ठं कैवल्यैकप्रयोजनम् ॥ १२

તન્નિષ્ઠં તદ્વિષયમ્ ॥ ૧૨ ॥

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम् ।
ददाति यो भागवतं स याति परमां गतिम् ॥ १३

આ પ્રમાણે પુરાણોના શ્લોકસમૂહની સંખ્યા
ચાર લાખ શ્લોકોની કહેવામાં આવી છે, તેમાં
ભાગવત અઢાર હજાર શ્લોકોનું કહેવાય છે. ॥ ૯ ॥

મહાભારત તો ઈતિહાસ છે અને રામાયણ
(વાલ્મીકિ) ઋષિએ ગાન કરેલું કાવ્ય છે, આથી
પુરાણોના શ્લોકોની સંખ્યા ચાર લાખની જ છે.
(કારણ કે રામાયણ અને મહાભારત પુરાણો નથી.)

હવે આ (ભાગવત પુરાણ)ના વિષય (સંબંધ,
પ્રયોજન અને અધિકાર) દર્શાવવા માટે કહે છે —
'તત્ર ઇતિ।' વગેરેથી. ॥ ૯ ॥

આ (ભાગવત પુરાણ) પૂર્વે નાભિકમળમાં
બેઠેલા અને સંસારથી ભય પામેલા બ્રહ્માજી આગળ
ભગવાન (નારાયણ) દ્વારા પરમ કરુણાથી પ્રકટ
કરવામાં આવ્યું હતું. ॥ ૧૦ ॥ ૧૦ ॥ (સંબંધ
દર્શાવે છે.)

આ પુરાણ આદિ, મધ્ય અને અંતમાં વૈરાગ્ય
ઉત્પન્ન કરનારાં આખ્યાનોથી યુક્ત છે અને આનાથી
શ્રીહરિની લીલાકથાઓના સમૂહરૂપ અમૃતથી સત્પુરુષો
અને દેવો આનંદિત થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

શ્રીહરિની લીલાકથાઓનો 'વ્રાતઃ' સમૂહ, તે
જ અમૃત, તેનાથી આનંદિત થાય છે સંતો અને દેવો
જેના દ્વારા (જે ભાગવત પુરાણ દ્વારા) તે ॥૧૧॥
(અધિકારી દર્શાવે છે.)

સમસ્ત ઉપનિષદોના સારરૂપ, બ્રહ્મ અને
જીવના એકત્વરૂપ લક્ષણવાળી અદ્વિતીય વસ્તુના તે
વિષયરૂપ અને એક માત્ર મોક્ષરૂપ પ્રયોજનવાળું
આ શાસ્ત્ર છે. ॥ ૧૨ ॥

'તત્-નિષ્ઠમ્' તે વિષયરૂપ ॥ ૧૨ ॥

ભાદરવા મહિનાની પૂર્ણિમાના દિવસે જે મનુષ્ય
સુવર્ણના સિંહાસન પર સ્થાપિત કરેલા શ્રીમદ્ ભાગવતનું
દાન કરે છે, તે પરમ ગતિ પામે છે. ॥ ૧૩ ॥

પ્રૌષ્ઠપદ્યાં ભાદ્રપદ્યામ્ । હેમસિંહસમન્વિતં
સુવર્ણસિંહાસનારૂઢમ્ ॥ ૧૩ ॥

રાજન્તે તાવદન્યાનિ પુરાણાનિ સતાં ગણે ।
યાવન્ન દૃશ્યતે સાક્ષાચ્છ્રીમદ્ભાગવતં પરમ્ ॥ ૧૪
॥ ૧૪ ॥

સર્વવેદાન્તસારં હિ શ્રીભાગવતમિષ્યતે ।
તદ્રસામૃતતૃપ્તસ્ય નાન્યત્ર સ્યાદ્રતિઃ ક્વચિત્ ॥ ૧૫

તદ્રસ એવામૃતં તેન તૃપ્તસ્ય નિર્વૃત્તસ્ય
॥ ૧૫ ॥

નિમ્નગાનાં યથા ગંગા દેવાનામચ્યુતો યથા ।
વૈષ્ણવાનાં યથા શમ્ભુઃ પુરાણાનામિદં તથા ॥ ૧૬
॥ ૧૬ ॥

ક્ષેત્રાણાં ચૈવ સર્વેષાં યથા કાશી હ્યનુત્તમા ।
તથા પુરાણત્રાતાનાં શ્રીમદ્ભાગવતં દ્વિજાઃ ॥ ૧૭
॥ ૧૭ ॥

શ્રીમદ્ભાગવતં પુરાણમમલં
યદ્વૈષ્ણવાનાં પ્રિયં
યસ્મિન્ પારમહંસ્યમેકમમલં
જ્ઞાનં પરં ગીયતે ।

તત્ર જ્ઞાનવિરાગભક્તિસહિતં
નૈષ્કર્મ્યમાવિષ્કૃતં
તચ્છૃણવન્ વિપઠન્ વિચારણપરો
ભક્ત્યા વિમુચ્યેન્નરઃ ॥ ૧૮

(છંદ - શાર્દૂલવિકીરિત)

પારમહંસ્યં પરમહંસૈઃ પ્રાપ્યમ્ । નૈષ્કર્મ્યં
સર્વકર્મોપરમઃ । ભક્ત્યા તચ્છૃવણાદિપરો
વિમુચ્યતે ॥ ૧૮ ॥

‘પ્રૌષ્ઠપદ્યામ્’ ભાદરવા મહિનામાં - ‘હેમસિંહ-
સમન્વિતમ્’ સુવર્ણના સિંહાસન પર સ્થાપિત કરેલા
ભાગવતને ॥ ૧૩ ॥

સંતોની સભામાં બીજાં પુરાણોની શોભા ત્યાં
સુધી જ હોય છે જ્યાં સુધી સ્વયં સર્વશ્રેષ્ઠ શ્રીમદ્
ભાગવત પુરાણનાં દર્શન થતાં નથી! ॥ ૧૪ ॥ ૧૪ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવતને સર્વ વેદાંતના સારરૂપ કહેવાયું
છે. તેના રસરૂપી અમૃતથી તૃપ્ત થયેલાને બીજે
ક્યાંય પ્રીતિ થતી નથી. ॥ ૧૫ ॥

તેનો રસ એ જ અમૃત, તેનાથી ‘તૃપ્તસ્ય’
સંતુષ્ટ થયેલાને ॥ ૧૫ ॥

નદીઓમાં જેમ ગંગા, દેવોમાં શ્રીવિષ્ણુ અને
વૈષ્ણવોમાં શ્રીશંકર સર્વશ્રેષ્ઠ છે તેમ આ પુરાણ સર્વ
પુરાણોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ છે. ॥ ૧૬ ॥ હે બ્રાહ્મણો! સર્વ
ક્ષેત્રમાં જેમ કાશી જ સર્વોત્તમ છે, તેવી રીતે
પુરાણોના સમૂહમાં શ્રીમદ્ ભાગવત સર્વશ્રેષ્ઠ છે.
॥ ૧૭ ॥ ૧૬ ॥ ૧૭ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણ સર્વની શુદ્ધિ કરનારું
છે, વૈષ્ણવોનું તે પરમ પ્રિય છે, જેમાં પરમહંસો દ્વારા
પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, અદ્વિતીય, માયાના લેશથી રહિત,
શુદ્ધાદ્વૈતના વિષયરૂપ જ્ઞાનને ગાવામાં આવ્યું છે. તેમાં
જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ભક્તિસહિત સર્વ કર્મોની આત્યંતિક
નિવૃત્તિનો આવિષ્કાર (પ્રાકટ્ય) કરવામાં આવ્યો છે.
તેનું ભક્તિપૂર્વક શ્રવણ, અધ્યયન અને સતત ચિંતન
કરતો મનુષ્ય વિમુક્ત થઈ જાય છે. ॥ ૧૮ ॥

‘પારમહંસ્યમ્’ પરમહંસો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય,
‘નૈષ્કર્મ્યમ્’ સર્વ કર્મોની નિવૃત્તિ - ભક્તિપૂર્વક
તેનાં સતત શ્રવણાદિ કરનાર મનુષ્ય વિમુક્ત થાય
છે. ॥ ૧૮ ॥

શ્રીભાગવતસંપ્રદાયપ્રવર્તકરૂપેણ ભગવદ્-
ધ્યાનલક્ષણં મઙ્ગલમાચરતિ—

કસ્મૈ યેન વિભાસિતોઽયમતુલો

જ્ઞાનપ્રદીપઃ પુરા

તદ્રૂપેણ ચ નારદાય મુનયે

કૃષ્ણાય તદ્રૂપિણા ।

યોગીન્દ્રાય તદાત્મનાથ ભગવદ્-

રાતાય કારુણ્યત-

સ્તચ્છુદ્ધં વિમલં વિશોકમમૃતં

સત્યં પરં ધીમહિ ॥ ૧૯

(છંદ - શાર્દૂલવિકીરિત)

કસ્મૈ બ્રહ્મણે અતુલોઽસમઃ । અયં
શ્રીભાગવતરૂપઃ । પુરા કલ્પાદૌ । તદ્રૂપેણ
બ્રહ્મરૂપેણ નારદાય તદ્રૂપિણા નારદરૂપિણા
કૃષ્ણાય વ્યાસાય । તદ્રૂપિણા યોગીન્દ્રાય
શુકાય તદાત્મના શુકરૂપેણ । તત્પરં સત્યં
શ્રીનારાયણાખ્યં તત્ત્વં ધીમહિ । ઇતિ ગાયત્ર્યૈવ
યથોપક્રમમુપસંહરન્ ગાયત્ર્યાખ્યબ્રહ્મવિદ્યેયમિતિ
દર્શયતિ ॥ ૧૯ ॥

તમેવ દેવતારૂપેણ ગુરુરૂપેણ ચ
પ્રણમતિ—નમ ઇતિ દ્વાભ્યામ્ ।

નમસ્તસ્મૈ ભગવતે વાસુદેવાય સાક્ષિણે ।

ય ઇદં કૃપયા કસ્મૈ વ્યાચચક્ષે મુમુક્ષવે ॥ ૨૦

વ્યાચચક્ષે વ્યાખ્યાતવાન્ ॥ ૨૦ ॥

યોગીન્દ્રાય નમસ્તસ્મૈ શુકાય બ્રહ્મરૂપિણે ।

સંસારસર્પદષ્ટં યો વિષ્ણુરાતમમૂચત્ ॥ ૨૧

॥ ૨૧ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવતના સંપ્રદાયનું પ્રવર્તન કરનારરૂપે
ભગવદ્ધ્યાનના લક્ષણરૂપ મંગલાચરણ કરે છે —

જેમણે આ શ્રીમદ્ ભાગવતરૂપી અનુપમ
જ્ઞાનપ્રદીપ પૂર્વે બ્રહ્માજી આગળ કરુણાને કારણે
પ્રકાશિત કર્યો, પછી બ્રહ્માજીરૂપે નારદજી આગળ,
પછી નારદજીરૂપે વ્યાસમુનિ આગળ, પછી (કૃષ્ણ
દ્વૈપાયન વેદ)વ્યાસમુનિરૂપે યોગીન્દ્ર શ્રીશુકદેવજી આગળ
અને તે (શ્રીશુક)રૂપે પછી (ભગવાને આપેલા)
પરીક્ષિતરાજા આગળ પ્રકટાવ્યો, તે પરમ શુદ્ધ, માયાના
મળથી રહિત, શોકરૂપ સંસારને તરવાના સાધનરૂપ,
મોક્ષરૂપ, પરમાત્મસ્વરૂપ પરમ સત્યનું અમે ધ્યાન
ધરીએ છીએ. ॥ ૧૯ ॥

‘કસ્મૈ’ બ્રહ્માજીની આગળ, ‘અતુલઃ’ જેની
તુલનામાં કાંઈ જ ન આવી શકે તેવો અનુપમ આ
શ્રીમદ્ ભાગવતરૂપ દીપક ‘પુરા’ કલ્પની પૂર્વે
‘તત્-રૂપેણ’ તે બ્રહ્માજી રૂપે નારદજી આગળ, તે
નારદરૂપે ‘કૃષ્ણાય’ વ્યાસજી આગળ, તે વ્યાસરૂપે
યોગીન્દ્ર શુકદેવજી આગળ પ્રકાશિત કર્યો, તે પરમ
સત્ય શ્રીનારાયણ નામના તત્ત્વનું અમે ધ્યાન ધરીએ
છીએ. આમ, આરંભ કર્યો હતો તેમ ગાયત્રીથી જ
ઉપસંહાર કરતાં, આ ગાયત્રી નામની બ્રહ્મવિદ્યા છે,
એમ દર્શાવે છે. ॥ ૧૯ ॥

તે શ્રીનારાયણને જ દેવતારૂપે અને ગુરુરૂપે
બે શ્લોકોથી પ્રણામ કરે છે — ‘નમઃ ઇતિ ।’

જેમણે કૃપા કરીને મોક્ષાભિલાષી બ્રહ્માજીને આ
મહાપુરાણનો ઉપદેશ કર્યો, તે સર્વસાક્ષી ભગવાન
વાસુદેવને નમસ્કાર. ॥ ૨૦ ॥

‘વ્યાચચક્ષે’ વ્યાખ્યા કરી, ઉપદેશ કર્યો. ॥ ૨૦ ॥

જેમણે સંસારરૂપી સર્પથી દંશાયેલા રાજા
પરીક્ષિતને મુક્ત કર્યા, તે બ્રહ્મસ્વરૂપ યોગીન્દ્ર
શ્રીશુકદેવજીને નમસ્કાર. ॥ ૨૧ ॥ ૨૧ ॥

ભવે ભવે યથા ભક્તિઃ પાદયોસ્તવ જાયતે ।
 તથા કુરુષ્વ દેવેશ નાથસ્ત્વં નો યતઃ પ્રભો ॥ ૨૨
 ॥ ૨૨ ॥
 નામસંકીર્તનં યસ્ય સર્વપાપપ્રણાશનમ્ ।
 પ્રણામો દુઃખશમનસ્તં નમામિ હરિં પરમ્ ॥ ૨૩
 ॥ ૨૩ ॥
 ભાવાર્થદીપિકામેતાં ભગવદ્ભક્તવત્સલામ્ ।
 પરમાનન્દપાદાબ્જભૃદ્ગૃષ્ઠીઃ શ્રીધરોઽકરોત્ ॥ ૧
 સ્વબાલચપલાલાપૈઃ સ્વલીલાપરિનર્તિતૈઃ ।
 પ્રીયતાં પરમાનન્દનૃહરિઃ સદ્ગુરુઃ સ્વયમ્ ॥ ૨
 શ્રીપરાનન્દસંપ્રીત્યૈ ગુહ્યં ભાગવતં મયા ।
 તન્મતેનેદમાચ્ચ્યાતં નતુ મન્મતિવૈભવાત્ ॥ ૩
 ક્વેદં નાનાનિગૂઢાર્થં શ્રીમદ્ભાગવતં ક્વ નુ ।
 મન્દબુદ્ધિરહં કૃષ્ણપ્રેમ કિં કિં ન કારયેત્ ॥ ૪

હે દેવેશ્વર! હે પ્રભુ! આપના ચરણમાં અમને
 જન્મોજન્મ જે રીતે ભક્તિ થાય, તેમ આપ કરો
 કારણ કે આપ અમારા નાથ છો. ॥ ૨૨ ॥ ૨૨ ॥
 જેમના નામનું સંકીર્તન સર્વ પાપોનો નાશ
 કરનારું છે અને જેમને કરવામાં આવેલા પ્રણામ
 સર્વ દુઃખોને શાંત કરે છે, તે પરમેશ્વર શ્રીહરિને હું
 નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૨૩ ॥ ૨૩ ॥
 (પરમ આરાધ્ય ગુરુદેવ) શ્રીપરમાનંદજીના ચરણ-
 પદ્મની શોભારૂપ ભ્રમર શ્રીધરે ભગવાનના ભક્તોની
 પ્રિય એવી આ ભાવાર્થ દીપિકાને રચી છે. ॥ ૧ ॥
 શ્રીગુરુદેવની પોતાની લીલાને કારણે મારા
 મુખથી પઠન કરાયેલા અને તેમના પોતાના બાળક
 એવા મારા, બાળકબુદ્ધિથી રચાયેલા શબ્દોથી સ્વયં
 નરહરિ સદ્ગુરુ શ્રીપરમાનંદજી પ્રસન્ન થાઓ! ॥ ૨ ॥
 શ્રીનરહરિ ભગવાનની અત્યંત પ્રીતિને કારણે
 તે નરહરિ ભગવાનના મત અનુસાર આ રહસ્યમય
 ભાગવતની મારા દ્વારા વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે,
 મારી બુદ્ધિના વૈભવથી તો નહીં જ! ॥ ૩ ॥
 અનેક નિગૂઢ અર્થવાણું આ શ્રીમદ્ ભાગવત
 ક્યાં અને મંદબુદ્ધિ એવો હું ક્યાં? શ્રીકૃષ્ણ પ્રત્યેનો
 પ્રેમ શું શું ન કરાવે? ॥ ૪ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यां वैयासिक्यां पारमहंस्यां
 संहितायां द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे श्रीमद्भागवतभावाार्थदीपिकायां श्रीधरस्वामिविरचितायां
 टीकायां द्वादशस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

*****

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

॥ श्रीकृष्णाय नमोऽस्तु ॥

*****

ત્વદીયં વસ્તુ ગોવિન્દ તુભ્યમેવ સમર્પયે । તેન ત્વદહ્નિકમલે રતિં મે ચચ્છ શાશ્વતીમ્ ॥

હે ગોવિંદ, આપની વસ્તુ આપને જ સમર્પિત કરું છું, તેનાથી આપના ચરણકમળમાં મને શાશ્વત
 પ્રેમ પ્રદાન કરો!

॥ श्रीहरिः ॥

आरति बालकृष्णकी कीजै

आरति बालकृष्ण की कीजै ।
अपनो जनम सुफल करि लीजै ॥

श्रीयशोदाको परम दुलारो,
बाबाकी अखियन को तारो ।
गोपिन के प्राणन सो प्यारो,
इन पर प्राण निछावर कीजै ॥
आरति बालकृष्ण की कीजै ॥

बलदाऊको छोटी भैया,
कनुवा कहि कहि बोले मैया ।
परममुदित मन लेत बलैया,
अपनो सरबस इनकूँ दीजै ॥
आरति बालकृष्ण की कीजै ॥

श्रीराधावर सुघर कन्हैया,
ब्रजजन को नवनीत खवैया ।
देखत ही मन नयन चुरैया,
यह छबि नयनन में भरि लीजै ॥
आरति बालकृष्ण की कीजै ॥

तोतरि बोलनि मधुर सुहावे,
सखन मध्य खेलत सुख पावे ।
सोइ सुकृती जो इनकूँ ध्यावे,
बस इनकूँ अपनो करि लीजै ॥
आरति बालकृष्ण की कीजै ॥

श्रीमद्भागवतपुराणस्य श्लोकानुक्रमणिका

(श्रीधरीटीकाक्रमेण)

अ

अकल्पः स्वाङ्गचेष्टायां ३.३१.१
 अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं ३. २७. १९
 अकामः सर्वकामो वा २. ३. १०
 अकिञ्चनस्य दान्तस्य ११. १४. १३
 अकिञ्चनानां हि धनं शिलोज्जनं ६. ७. ३६
 अकूपाराय बृहते १०. ४०. १८
 अकृष्टपच्या तस्यासीत् ७. ४. १६
 अकृष्णसारो देशानाम् ११. २१. ८
 अकोविदः कोविदवादवान् ५. ११. १
 अक्रूर आगतः किं वा १०. ४६. ४८
 अक्रूरभवनं कृष्णः १०. ४८. १२
 अक्रूरस्तावुपामन्त्र्य १०. ३९. ४०
 अक्रूरः कृतवर्मा च १०. ५७. २९
 अक्रूरे प्रोषितेऽरिष्टान् १०. ५७. ३०
 अक्रूरोऽपि च तां रात्रिं १०. ३८. १
 अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः १०. २१. ७
 अक्षं दशप्राणमधर्मधर्मो ७. १५. ४२
 अक्षिणी चक्षुषाऽऽदित्यो ३. २६. ६४
 अक्षिणी नासिके आस्यम् ४. २९. ९
 अक्षिणी नासिके कर्णौ ४. २९. ८
 अक्षिण्वंस्तद्वलं सर्वं १०. ५०. ४३
 अक्षैः सभायां क्रीडन्तं १०. ६६. ३६
 अक्षौहिणीनां पतिभिः ९. २४. ५९
 अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः १०. ६३. ४
 अक्षौहिणीभिर्विशत्या १०. ५०. ४
 अक्षौहिणीभिः सङ्ख्यातं १०. ५०. ८

अक्षौहिण्या परिवृतं १०. ६३. ५१
 अखण्डमण्डलो व्योम्नि १०. २०. ४४
 अगस्त्यः प्राग्दुहितरं ४. २८. ३२
 अगाधतोयहृदिनीतटोर्मिभिः १०. १८. ६
 अग्नयोऽतिथयो भृत्याः ८. १६. १२
 अग्निपक्वं समशनीयात् ११. १८. ५
 अग्निराजगवं चापं ४. १५. १८
 अग्निर्निसृष्टो दत्तश्च १. १३. २३
 अग्निमुखं तेऽखिलदेवतात्मा ८. ७. २६
 अग्निमुखं तेऽवनिरङ्घ्रिरीक्षणं १०. ४०. १३
 अग्निमुखं यस्य तु जातवेदा ८. ५. ३५
 अग्निष्वान्ता बर्हिषदः ४. १. ६३
 अग्निः सूर्यो दिवा प्राह्णः ७. १५. ५४
 अग्निहोत्रं च दर्शश्च ११. १८. ८
 अग्निहोत्रीमुपावर्त्य ९. १५. ३६
 अग्नीन् पुरीष्यानाधत्त ६. १८. ४
 अग्नेर्यथा दारुवियोगयोगयो- १०. १. ५१
 अग्नौ गुरावात्मनि च ७. १२. १५
 अग्नौ गुरावात्मनि च ११. १७. ३२
 अग्न्यर्काचार्यगोविप्र- ११. १७. २६
 अग्न्यर्कातिथिगोविप्र- १०. ४६. १२
 अग्न्यर्थमेव शरणं ७. १२. २०
 अग्न्यादिभिर्न हन्येत ११. १५. २९
 अग्रन्यस्तविषाणाग्रः १०. ३६. १०
 अग्रहीच्छिरसा राजन् १०. ८०. २१
 अग्रहीदासनं भ्रात्रा ९. १०. ५१
 अङ्गदश्चित्रकेतुश्च ९. ११. १२

अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः ९. २३. ५

अङ्गं च मलपङ्केन ३. २३. २५

अङ्गुष्ठमात्रममलं १. १२. ८

अङ्गो द्विजवचः श्रुत्वा ४. १३. २९

अङ्गोपाङ्गायुधाकल्पैः १२. ११. २३

अङ्गोऽश्वमेधं राजर्षिः ४. १३. २५

अचक्षुरन्धस्य यथाग्रणीः कृतः ८. २४. ५०

अचोदयद्भस्तिरथाश्वपत्तिभिः ९. १५. ३०

अजमीढाद्बृहदिषुः ९. २१. २२

अजमीढो द्विमीढश्च ९. २१. २१

अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणं ८. ५. २८

अजस्य जन्मोत्पथनाशनाय ३. १. ४४

अजः सृजति भूतानि २. ८. ९

अजा गावो महिष्यश्च १०. १९. २

अजातजन्मस्थितिसंयमाया- ८. ६. ८

अजातपक्षा इव मातरं खगाः ६. ११. २६

अजातशत्रुः कृतमैत्रो हुताग्निः १. १३. ३०

अजातशत्रुः पृतनां १. १०. ३२

अजातशत्रोस्तं दृष्ट्वा १०. ७५. १

अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं ३. १. ११

अजानता कृतमिदं ११. ३०. ३५

अजानता ते परमानुभावं ९. ४. ६२

अजानता मामकेन १०. २८. ७

अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन् १०. १४. १९

अजानती प्रियतमं ४. २८. ४५

अजानतैवाचरितस्त्वया १०. ७८. ३१

अजानन्तः प्रतिविधिं १०. ८८. २५

अजामिलोऽप्यथाकर्ण्य ६. २. २४

अजाय जनयित्रेऽस्य १०. ५९. २८

अजित जितः सममतिभिः ६. १६. ३४

अजुष्टग्राम्यविषया- १०. ३. ३९

अजैकपादहिर्बुध्न्यो ६. ६. १८

अज्ञानसंज्ञौ भवबन्धमोक्षौ १०. १४. २६

अज्ञानं च निरस्तं मे १२. ६. ७

अज्ञानादथवाज्ञानात् ६. २. १८

अञ्जनाभ्यञ्जनोन्मर्द ७. १२. १२

अटति यद्भवानह्नि काननं १०. ३१. १५

अणिमाद्यैर्महिमभिः १०. १३. ५२

अणिमा महिमा मूर्तेः ११. १५. ४

अणुप्रायास्वोषधीषु १२. २. १५

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च ११. ८. १०

अणुद्वौ परमाणू स्यात् ३. ११. ५

अणुर्बृहत्कृशः स्थूलो ११. २४. १६

अण्डमध्यगतः सूर्यो ५. २०. ४३

अण्डेषु पेशिषु तरुष्वविनिश्चितेषु ११. ३. ३९

अत आत्यन्तिकं क्षेमं ११. २. ३०

अत ऊर्ध्वमङ्गारकोऽपि ५. २२. १४

अत एव शनैश्चित्तं ३. २७. ५

अत एव स्वयं तदुपकल्पयास्माकं ६. ९. ४३

अतस्तदवपादार्थं ४. २९. ७९

अतस्तवोत्पन्नमिदं कलेवरं ४. ४. १८

अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो ३. २४. १५

अतस्त्वमेको भूतानां ६. ३. ७

अतस्त्वामाश्रितः सौम्य १०. ३६. २९

अतः कथञ्चित् स विमुक्त आपदः ५. १३. १९

अतः कविर्नामसु यावदर्थः २. २. ३

अतः कायमिमं विद्वान् ४. २०. ५

अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो १०. १४. १०

अतः परं प्रवक्ष्यामि ३. १०. २९

अतः परं प्लक्षादीनां ५. २०. १

अतः परं यदव्यक्तं १. ३. ३२

अतः परं सूक्ष्मतमम् २.१०.३४

अतः पापीयसीं योनिं ६. १७. १५

अतः पुम्भिर्द्विजश्रेष्ठा १. २. १३

अतः पृच्छामि संसिद्धिं १. १९. ३७

अतः सा सुषुवे सद्यो ३. २३. ४८

अतिवादांस्तितिक्षेत १२. ६. ३४

अतिसुकुमारकरचरणोरःस्थल- ५. ५. ३१

अतीतप्रलयापाय ८. २४. ५७

अतीव कोमलौ तात १०. ८९. १०

अतीव भर्तुर्व्रतधर्मनिष्ठया ४. २३. २०

अतीव सुललितगतिविलास- ५. १८. १६

अतृप्तोऽस्म्यद्य कामानां ९. १८. ३७

अतो निवर्ततामेष ४. ८. ३२

अतो भगवतो माया ३. ६. ३९

अतो भजिष्ये समयेन ३. २२. १९

अतोऽर्हतः स्थावरतां १०. १०. २१

अतो वै कवयो नित्यं १. २. २२

अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ३. २२. ४

अत्यासारातिवातेन १०. २५. ११

अत्र चोदाहरन्तीमम् ६. १. २०

अत्र चोदाहरन्तीमम् १०.८८.१३

अत्र तु प्रथमो राज्ञां ४.१५.४

अत्र ते कथयिष्येऽमुम् ४. २५. ९

अत्र ते वर्णयिष्यामि १०. ८७. ४

अत्र नः संशयो भूयान् ६. १४. ७

अत्र प्रमाणं हि भवान् २. ८. २५

अत्र प्रविश्य गरुडो १०. १७. ११

अत्र प्रसूनावचयः १०. ३०. ३२

अत्र ब्रह्म परं गुह्यं १२. १२. ४

अत्र भोक्तव्यमस्माभिः १०. १३. ६

अत्र मां मार्गयन्त्यद्वा ११. ७. २३

अत्र सङ्कीर्तितः साक्षात् १२. १२. ३

अत्र सर्गो विसर्गश्च २. १०. १

अत्रागत्याबलाः कामं १०.२२.१०

अत्रानुवर्णयतेऽभीक्षणं १२. ५. १

अत्रापि कर्मणां कर्तुः ११. १०. १७

अत्रापि दम्पतीनां च ७. १३. २५

अत्रापि बह्वृचैर्गीतं ८. १९. ३८

अत्रापि भगवज्जन्म ८. १३. ६

अत्राप्युदाहरन्तीमम् ७. २. २७

अत्राप्युदाहरन्तीमम् ७. १३. ११

अत्राप्युदाहरन्तीमम् ११. २. १४

अत्राप्युदाहरन्तीमम् ११. ७. २४

अत्रावरोपिता कान्ता (१०.३०.३२ -१ अधिक पाठ)

अत्रिणा चोदितस्तस्मै ४. १९. २१

अत्रिणा चोदितो हन्तुं ४. १९. १३

अत्रिर्वसिष्ठश्च्यवनः शरद्वान् १. १९. ९

अत्रिः सन्दर्शयामास ४. १९. २०

अत्रेपत्यमभिकाङ्क्षत आह तुष्टो २. ७. ४

अत्रेर्गृहे सुरश्रेष्ठाः ४. १. १६

अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीन् ४. १. १५

अत्रैव नरकः स्वर्गः ३. ३०. २९

अत्रैव मायाधमनावतारे १०. १४. १६

अत्रैवोदाहृतः पूर्वम् ७. १. १२

अत्रोपसृष्टमिति चोत्स्मितमिन्दिराया ३.१५.४२

अथ कथञ्चित् स्वलनक्षत्- ५. ३. १२

अथ कदाचित् कश्चित् वृषलपतिः ५. ९. १२

अथ कदाचिन्निवासपानीय- ५. १४. ८

अथ कश्यपदायादान् ६. १८. १०

अथ कश्यपपत्नीनां ६. ६. २५

अथ कस्यचिद्विजवरस्याङ्गिरः प्रवरस्य ५. ९. १

अथ काल उपावृत्ते ६. १४. ३२

अथ काल उपावृत्ते १०. १. ५६

अथ कृष्णश्च रामश्च १०. ४३. १

अथ कृष्णाविनिर्दिष्टः १०. ५३. २८

अथ कृष्णः परिवृतो १०. १८. १

अथ क्षीणास्त्रशस्त्रौघा ६. १०. २६

अथ गावश्च गोपाश्च १०. १५. ४८

अथ गोपीरनुज्ञाप्य १०. ४७. ६४

अथ गोपैः परिवृतो १०. २२. २९

अथ च तस्मादुभयथापि हि ५. १४. २३

अथ च दुहितरं प्रजापतेः ५. १. २४

अथ च यत्र कौटुम्बिका ५. १४. ३

अथ च यस्त्विह वा ५. २६. ३०

अथ च यावतार्धेन नभोवीथ्यां ५. २२. ६

अथ च यावन्नभोमण्डलं स ह ५. २२. ७

अथ चापूर्यमाणाभिश्च ५. २२. ९

अथ त ईश्वरवचः सोपालम्भम् ५. १०. ३

अथ त एनमनवद्यलक्षणं ५. ९. १४

अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ १०. ८५. २७

अथ तत्र भवान् किं देवदत्तवदिह ६. ९. ३५

अथ तत्रागमद् ब्रह्मा ११. ३१. १

अथ तत्रासितापाङ्गी १०. ५५. ३०

अथ तर्ह्यागतो गोष्ठम् १०. ३६. १

अथ तस्मात्परतस्त्रयोदशलक्ष- ५. २३. १

अथ तस्मै प्रपन्नाय ६. १६. १७

अथ तस्मै भगवते ८. ६. २७

अथ तस्य पुनर्विप्रैः ४. १५. १

अथ तस्याभितप्तस्य ३. ६. ११

अथ तस्यां महोत्पातान् ११. ६. ३३

अथ तस्योशतीं देवीं ३. १६. १३

अथ तं बालकं वीक्ष्य १२. ९. ३२

अथ तं सर्वभूतानां ३. ३२. ११

अथ तं सुखमासीनं १. ५. १

अथ तान् श्लक्ष्णया वाचा ७. ५. ५५

अथ तान् दुरभिप्रायान् १०. ४२. २०

अथ तामाश्रमाभ्याशे ९. १. ३४

अथ ताक्षर्यसुतो ज्ञात्वा ८. २१. २६

अथ तालफलान्यादन् १०. १५. ४०

अथ तावपि सङ्कुद्धा- ११. ३०. २३

अथ ते कालरूपस्य १०. ३७. २१

अथ ते क्व गताः सिद्धाः ६. २. ३१

अथ ते तदनुज्ञाताः ३. ४. १

अथ ते भगवल्लीला ३. ५. २२

अथ ते भ्रातृपुत्राणां ३. ३. १२

अथ ते मुनयो दृष्ट्वा ३. १६. २७

अथ ते रामकृष्णाभ्यां १०. ८२. २८

अथ तेषां भविष्यन्ति १२. २. २१

अथ ते सम्प्रेतानां १. ८. १

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि ३. २६. १

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि ११. २४. १

अथ तैरभ्यनुज्ञातः १०. ७९. ९

अथ त्वमसि नो ब्रह्मान् ४. २४. ६८

अथ दूरागतान् शौरिः १. १०. ३३

अथ देवऋषी राजन् ६. १६. १

अथ देवगणाः सर्वे ४. ६. १

अथ देशान् प्रवक्ष्यामि ७. १४. २७

अथ दैत्यसुताः सर्वे ७. ८. १

अथ नन्दं समासाद्य १०. ४५. २०

अथ नारायणो देवः १०. ६३. २३

अथ नित्यमनित्यं वा ७. २. ४९

अथ निर्याय सलिलात् ४. ३०. ४४

अथ पणयस्तं स्वविधिनाभिषिच्य- ५. ९. १५

अथ पुनः स्वशिबिकायां ५. १०. ७

अथ प्रविष्टः स्वगृहं ९. ११. ३१

अथ प्रसादये न त्वां ६. १७. २४

अथ बद्धस्य मुक्तस्य ११. ११. ५

अथ ब्रह्मात्मजैर्देवैः ११. ६. १

अथ भगवन् वयमधुना ६. १६. ४५

अथ भगवंस्तवास्माभिः ६. ९. ४२

अथ भागवतं ब्रूत ११. २. ४४

अथ भागवता यूयं ४. २४. ३०

अथ मय्यनपायिन्या ४. ३०. १८

अथ मात्रोपदिष्टेन ४. ८. ३०

अथ मे कुरु कल्याण ३. १४. १४

अथ मे देव सम्मोहम् ३. २५. १०

अथ मेऽभिहितो देव- ६. ४. ५०

अथ यवीयसी द्विजसती- ५. ९. ७

अथ मां सर्वभूतेषु ३. २९. २७

अथ यो गृहमेधीयान् ३. ३२. १

अथ राजनि निर्याते ९. १५. २७

अथ राजाऽहते क्षौमे १०. ७५. २२

अथत्विग्भ्योऽददात् काले १०. ८४. ५२

अथत्विजो महाशीलाः १०. ७५. २५

अथत्विजो यजमानः सदस्याः ४. ५. ७

अथर्वणोऽददाच्छान्तिं ३. २४. २४

अथर्ववित्सुमन्तुश्च १२. ७. १

अथर्वा कश्यपो धौम्यो १०. ७४. ९

अथर्वाङ्गिरसामासीत् १. ४. २२

अथवा देवमायाया १. १७. २३

अथवा मदभिस्नेहाद् १०. २९. २३

अथ विज्ञाय भगवान् १०. ४८. १

अथ विश्वेश विश्वात्मन् १. ८. ४१

अथ वृषलराजपणिः ५. ९. १६

अथ व्रजन् राजपथेन माधवः १०. ४२. १

अथ व्रजे महोत्पाताः १०. १६. १२

अथ शूरसुतो राजन् १०. ४५. २६

अथ स एष आत्मा लोकानां ५. २२. ५

अथ समीरवेगविधूतवेणुविकर्षण- ५. ६. ८

अथ सम्प्रस्थिते शुक्ले ३. २१. ३५

अथ सर्वगुणोपेतः १०. ३. १

अथ सिन्धुसौवीरपते रहूगणस्य ५. १०. १

अथ ह तमाविष्कृतभुजयुगलद्वयं ५. ३. ३

अथ ह तमुत्पत्त्यैवाभिव्यज्यमान ५. ४. १

अथ ह भगवंस्तव चरणनलिनयुगलं १२. ६. ७२

अथ ह भगवानादिदेव एतस्य ५.१.७

अथ ह भगवानृषभदेवः स्ववर्षं ५. ४. ८

अथ ह वाव तव महिमामृतरससमुद्रविप्रुषा—६.९.३९

अथाख्याहि हरेर्धीमन् १. १. १८

अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलो १०. १८. २८

अथाग्रे ऋषयः कर्मा- ८. १. १४

अथाघनामाभ्यपतन् महाऽसुरः १०. १२. १३

अथाङ्घ्रये प्रोन्नमिताय विष्णोः ८. २१. ३

अथाचार्यसुतस्तेषां ७. ८. २

अथाजगाम भगवान् १. १३. ३७

अथाजिघ्रन् मुहुर्मूर्ध्नि ४. ९. ४४

अथात आनन्ददुग्धं पदाम्बुजं ११. २९. ३

अथातले मयपुत्रोऽसुरो बलो ५. २४. १६

अथातः कीर्तये वंशं ४. ८. ६

अथातः श्रूयतां राजन् ९. १४. १

अथातः श्रूयतां वंशो ६. ६. ३८

अथात्मनोऽनुरूपं वै १०. ६०. १७

अथात्मनोऽर्थभूतस्य ४. २९. ३६

अथात्रापीतिहासोऽयं ३. १४. ६

अथादर्शो स्वमात्मानं ३. २३. ३०

अथादिशत्प्रयाणाय १०. ७१. १२

अथादिशद्विग्विजये ९. ११. २५

अथादीक्षत राजा तु ४. १९. १

अथानघाङ्घ्रेस्तव कीर्तितीर्थयोः ४. २४. ५८

अथानन्तरमावेक्ष्यन् ११. १७. ३७

अथानयापि न भवत इज्ययोरुभार- ५. ३. ७

अथानुगृह्य भगवान् ७. १०. ५७

अथानुस्मृत्य विप्रास्ते १०. २३. ३७

अथान्यदपि कृष्णस्य १०. ७. ३

अथान्यदपि कृष्णस्य १०. ७६. १

अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य ९. २१. ७

अथापतद् भिन्नशिरा १०. ८८. ३६

अथापराह्णे भगवान् १०. ४१. १९

अथापि काममेतं ते ३. १४. २१

अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये १०. ८४. १८

अथापि कीर्तयाम्यङ्ग ३. ६. ३६

अथापि तदभिप्रेतं ३. ४. ५

अथापि ते देवपदाम्बुजद्वय १०. १४. २९

अथापि नोपसज्जेत ११. २६. २२

अथापि पृच्छे त्वां वीर ३. २१. ५६

अथापि ब्रूमहे प्रश्नां-७. १३. २२

अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मन् १०. ६९. २२

अथापि मे दुर्भगस्य ६. २. ३२

अथापि मेऽविनीतस्य ४. ८. ३६

अथापि यत्पादनखावसृष्टं १. १८. २१

अथापि यूयं कृतकिल्बिषा भवं ४. ६. ५

अथापि बत मे दैह्यो १.४.३०

अथापि संवदिष्यामो १२. १०. ७

अथापि ह्युत्तमश्लोके १०. २३. ४३

अथाप्यजोऽन्तः सलिले शयानं ३. ३३. २

अथाप्यभिभवन्त्येनं १०. ११. ५६

अथाप्यम्बुजपत्राक्ष १२. ९. ६

अथाप्याश्रावये ब्रह्म १०. ७०. ४०

अथाप्युदारश्रवसः पृथोर्हरिः ४.१६.३

अथाप्युपायो मम देवि चिन्त्यः ८. १७. १७

अथाप्लुतोऽम्भस्यमले यथाविधि १०. ७०. ६

अथाबभाषे भगवान् १. १३. ३९

अथाभजे त्वाखिलपूरुषोत्तमं ४. २०. २७

अथाभिधेह्यङ्ग मनोनुकूलं २. ३. २५

अथाभिध्यायतः सर्गं ३. १२. २१

अथाभिप्रेतमन्वीक्ष्य ३. ९. २७

अथाभिष्टुत एवं वै ४. ९. १८

अथाम्बरीषस्तनयेषु राज्यं ९. ५. २६

अथायजत यज्ञेशं ४. १२. १०

अथायमेव वरो हार्हतम ५. ३. १०

अथारुह्य रथं दिव्यं ८. १५. ८

अथार्जुनः पञ्चशतेषु बाहुभिः ९. १५. ३३

अथावगतमाहात्म्य ८. १२. ३६

अथावमृज्याश्रुकला विलोकयन् ४. २०. २२

अथावरूढः सपदीशयो रथात् १०. ३८. १५

अथाविशत्स्वभवनं १. ११. ३०

अथासीद्वारुणी देवी ८. ८. ३०

अथासुर्या तत्तनयो ५. १५. ३
 अथासौ युगसन्ध्यायां १.३.२५
 अथास्मदंशभूतास्ते ४. १. ३१
 अथास्मिन्भगवान् वैन्यः ४. १८. ३०
 अथाह नृपतिं राजन् ६. १४. २९
 अथाह पौण्ड्रकं शौरिः १०. ६६. १९
 अथाह भगवान् गोपान् १०. २५. २०
 अथाहमप्यात्मरिपोस्तवान्तिकं ८. २२. ११
 अथाहममराचार्यम् ६. ७. १५
 अथाहमंशभागेन १०. २. ९
 अथाह सुरभिः कृष्णं १०. २७. १८
 अथाहोशनसं राजन् ८. २३. १३
 अथांशुः कश्यपस्ताक्षर्य १२. ११. ४१
 अथेज्यमाने पुरुषे ६. १३. १९
 अथेदं नित्यदा युक्तो ४. २४. ७४
 अथेदानीं प्रतिषिद्धलक्षणस्या- ५. २६. ३
 अथेन्द्रमाह ताताहम् ६. १८. ६९
 अथेन्द्रो वज्रमुद्यम्य ६. १०. १३
 अथेममर्थं पृच्छामो १२. ११. १
 अथेशमायारचितेषु सङ्गं ९. ९. ४७
 अथेह धन्या भगवन्त इत्थं १. ३. ३९
 अथैकदात्मजौ प्राप्तौ १०. ८५. १
 अथैकदा द्वारवत्यां १०. ८२. १
 अथैतत्परमं गुह्यं ११. ११. ४९
 अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं ८. १९. ४२
 अथैतानि न सेवेत १. १७. ४१
 अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं १०. ३. १२
 अथैनमात्मजं वीक्ष्य १०. ३. २३
 अथैनं माऽपनयत ६. २. १३
 अथैवमखिललोकपालललामोऽपि ५. ६. ६

अथैवमीडितो राजन् ६. ९. ४६
 अथैषां कर्मकर्तृणां ११. १०. १४
 अथो अनन्तस्य मुखानलेन २. २. २६
 अथो ईश जहि त्वाष्ट्रं ६. ९. ४४
 अथो गुरुकुले वासं १०. ४५. ३१
 अथोचुर्मुनयो राजन् १०. ८४. ३४
 अथोटजमुपायातं ३. २१. ४८
 अथोदधेर्मध्यमानात् ८. ८. ३१
 अथोदीचीं दिशं यातु १. १३. २७
 अथोद्धवो निशाम्यैवं १०. ४७. २२
 अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं १०. ७३. १४
 अथोपयेमे कालिन्दीं १०. ५८. २९
 अथोपवेश्य पर्यङ्के १०. ८०. २०
 अथोपस्पृश्य सलिलं १. ७. २०
 अथोपस्पृश्य सलिलं ३. १४. ३१
 अथोपेत्य स्वशिबिरं १. ७. ४१
 अथोपोष्य कृतस्नाना ८. ९. १४
 अथो भजस्व मां भद्र ४. २७. २६
 अथो महाभाग भवानमोघदृक् १. ५. १३
 अथोमा तमृषिं वीक्ष्य १२. १०. ४
 अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः १०. ७१. १८
 अथो मुहूर्त एकस्मिन् १०. ५९. ४२
 अथो यथावन्वितर्कगोचरं १०. ८. ४१
 अथोरुधासृजन्मायां ३. १९. १७
 अथोवाच हृषीकेशं १०. ६९. ३७
 अथो विभूतिं मम मायाविनस्ताम् ३. २५. ३७
 अथो विहायेमममुं च लोकं १. १९. ५
 अथोषस्युपवृत्तायां १०. ७०. १
 अथो सुराः प्रत्युपलब्धचेतसः ८. ११. १
 अथो हरे मे कुलिशेन वीर ६. ११. १८

अदन्ति चैकं फलमस्य गृध्रा ११. १२. २३

अदर्शनं स्वशिरसः १०. ४२. २८

अदान्तस्याविनीतस्य १०. ७८. २६

अदितेऽधिष्ठितं गर्भं ८. १७. २४

अदित्यैवं स्तुतो राजन् ८. १७. ११

अदीनलीलाहसितेक्षणोल्लसत् २. २. १२

अदृश्यङ्गिल्लीस्वनकर्णशूल ५. १३. ५

अदृष्टमश्रुतं चात्र ४. २९. ६७

अदृष्टादश्रुताद्भावाद् ११. २६. २३

अदृष्टाय नमस्कृत्य ४. २०. ३८

अदृष्ट्वा निर्गमं शौरैः १०. ५६. ३३

अदृष्ट्वान्यतमं लोके १०. ३. ४१

अद्भिर्गन्धाक्षतैर्धूपैः १०. ५३. ४७

अद्भुतानीह यावन्ति १०. ४१. ४

अद्य ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते १०. ३९. २५

अद्य नस्तमसः पारः ४. २१. ५१

अद्य नः पितरस्तृप्ताः ८. १८. ३०

अद्य नः सर्वभूतात्मन् ९. ८. २७

अद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं १०. ६८. ४०

अद्य नो जन्मसाफल्यं १०. ८४. २१

अद्यप्रभृति वो भूपा १०. ७३. १८

अद्य मे निभृतो देहो १०. २८. ५

अद्याग्रयो मे सुहुता यथाविधि ८. १८. ३१

अद्यानेन महाव्यालो १०. १४. ४८

अद्यापि च पुरं ह्येतत् १०. ६८. ५४

अद्यापि दृश्यते राजन् १०. ६५. ३१

अद्यापि वाचस्पतयः ४. २९. ४४

अद्याहं निशितैर्बाणैः १०. ५४. २२

अद्याहं भगवँल्लक्ष्म्या १०. ८९. १२

अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागा १०. ४८. २५

अद्यैतद्भरिनररूपमद्भुतं ते ७. ८. ५६

अद्यैव त्वदृतेऽस्य किं मम न ते १०. १४. १८

अद्यैव राज्यं बलमृद्धकोशं १. १९. ३

अद्राक्षमहमेतत्ते ७. ३. १८

अद्राक्षमेकमासीनं ३. ४. ६

अधना अपि ते धन्याः ४. २२. १०

अधनोऽयं धनं प्राप्य १०. ८१. २०

अधर्मलक्षणा नाना ६. १. ३

अधर्मश्च समेधेत ३. २१. ५५

अधर्मोपचितं वित्तं १०. ४९. २२

अधस्तात्सवितुर्योजनायुते ५. २४. १

अधस्तान्नरलोकस्य ३. ३०. ३४

अधः शयानस्य शिशोरनोल्पकं १०. ७. ७

अधिदैवमथाध्यात्मं २. १०. १४

अधीयन्त व्यासशिष्यात् १२. ७. ६

अधुनापि वयं सर्वे १०. ५४. १५

अधुना पुत्रिणां तापो ६. १५. २१

अधुनेह महाभाग ६. १. ६

अधुनेषोऽभिजिन्नाम ३. १८. २७

अधोक्षजालम्भमिहाशुभात्मनः ७. ७. ३७

अधोऽसुराणां नागानां ११. २४. १३

अध्यर्हणीयासनमास्थितं परं २. ९. १६

अध्यात्मपारोक्ष्यमिदं ४. २९. ८५

अध्यात्मयोगेन विविक्तसेवया ५. ५. १२

अध्यात्मशिक्षया गोप्य १०. ८२. ४८

अध्यापयत्संहितां स्वां १२. ६. ५६

अध्वन्त्यमुष्मिन्निम उपसर्गास्तथा ५. १४. २७

अध्वर्युणात्तहविषा ४. ७. १८

अध्वर्युणा हूयमाने ४. ४. ३३

अनक्षज्ञो ह्ययं राजन् १०. ६१. २८

अनन्तपारे तमसि ४. २८. २७
 अनन्तर्वाससः कांश्चिद् ९. ८. ७
 अनन्ताव्यक्तरूपेण ७. ३. ३४
 अनन्वितं ते भगवन् विचेष्टितं ४. ७. ३४
 अनपायिनी भगवती १२. ११. २०
 अनपायिभिरस्माभिः १०. ६२. २९
 अनयाऽऽराधितो नूनं १०. ३०. २८
 अनर्थोपशमं साक्षाद् १. ७. ६
 अनवेक्षमाणो निरगाद् १. १५. ४४
 अनागतमतीतं च १०. ६१. २१
 अनागसां त्वं भूतानां १०. ४४. ४७
 अनागःस्विह भूतेषु १. १७. १५
 अनाढ्यतैवासाधुत्वे १२. २. ५
 अनादिरात्मा पुरुषो ३. २६. ३
 अनाद्यन्तवतानेन १२. ४. ३७
 अनाद्यविद्यया विष्णोः १२. ११. २९
 अनाद्यविद्यायुक्तस्य ११. २२. १०
 अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदः ८. २४. ४६
 अनार्द्रधीरेष समास्थितो रथं १०. ३९. २७
 अनावृष्ट्या विनङ्क्ष्यन्ति १२. २. १०
 अनास्थितं ते पितृभिः ४. १२. २६
 अनांस्यनडुद्युक्तानि १०. २४. ३४
 अनित्यानात्मदुःखेषु १०. ४०. २५
 अनिमित्तनिमित्तेन ३. २७. २१
 अनिमित्ता भागवती ३. २५. ३३
 अनिरुद्धं विलिखितं १०. ६२. २१
 अनिलेनान्वितं ज्योतिः ३. ५. ३४
 अनिलोऽपि विकुर्वाणो ३. ५. ३३
 अनिष्टकर्मा हालेयः १२. १. २५
 अनीह आत्मा मनसा समीहता ११. २३. ४५

अनीह एतद्बहुधैक आत्मना १०. ८४. १७
 अनीहः परितुष्टात्मा ७. १३. ३६
 अनुकृत्य रुतैर्जन्तून् १०. ११. ४०
 अनुगृहणीष्व भगवन् १०. १६. ५२
 अनुग्रहाय भवतः ६. १५. १९
 अनुग्रहाय भूतानां १०. ३३. ३७
 अनुग्रहोऽयं भवतः कृतो हि नो १०. १६. ३४
 अनुचरैः समनुवर्णितवीर्यं १०. ३५. ८
 अनुजानीहि नौ भूमन् १०. १०. ३७
 अनुजानीहि मां कृष्ण १०. १४. ३९
 अनुजानीहि मां कृष्ण १०. ६४. २८
 अनुजानीहि मां देव १०. ६९. ३९
 अनुजानीहि मां ब्रह्मन् १२. ६. ६
 अनुदिनमिदमादरेण शृण्वन् ४. २३. ३९
 अनुनिन्येऽथ शनकैः ४. २६. २०
 अनुनीतावुभौ विप्रौ १०. ६४. १९
 अनु प्राणन्ति यं प्राणाः २. १०. १६
 अनुरूपानुकूला च ११. ७. ६९
 अनुवर्णितमेतत्ते १२. १०. ४०
 अनुव्रतानां शिष्याणां ३. ७. ३६
 अनुस्रोतेन सरयूं १०. ७९. १०
 अनुहादस्य सूर्म्यायां ६. १८. १६
 अनूर्मिमत्त्वं देहऽस्मिन् ११. १५. ६
 अनेन पुरुषो देहान् ४. २९. ७५
 अनेन याचमानेन ८. २१. ११
 अनेना इति राजेन्द्र ९. १७. २
 अनोः सभानरश्चक्षुः ९. २३. १
 अन्तकाले तु पुरुष २. १. १५
 अन्तरायान् वदन्त्येता ११. १५. ३३
 अन्तरायैरविहतो ११. १०. २२

अन्तराल एव त्रिजगत्यास्तु दिशि ५. २६. ५

अन्तर्गृहगताः काश्चिद् १०. २९. ९

अन्तर्ग्रामेषु मखतो ३. १७. ९

अन्तर्देहेषु भूतानां ६. ४. १३

अन्तर्धानगतिं शक्रात् ४. २४. ३

अन्तर्धानो नभस्वत्यां ४. २४. ५

अन्तर्बहिश्च भूतानां ४. १६. १२

अन्तर्बहिश्च लोकांस्त्रीन् १. ६. ३२

अन्तर्बहिश्चाखिललोकपालकैः ५. १८. २६

अन्तर्बहिश्चाद्भिरतिद्युभिः खरैः १२. ९. १३

अन्तर्बहिश्चामलमब्जनेत्रं ३. १४. ४९

अन्तर्भवेऽनन्तभवन्तमेव १०. १४. २८

अन्तर्वत्नीमुपालक्ष्य ९. १४. ४०

अन्तर्वत्यागते काले ९. ११. ११

अन्तर्वत्यां भ्रातृपत्यां ९. २०. ३६

अन्तर्हितश्च स्थिरजङ्गमेषु ११. ७. ४२

अन्तर्हितेन्द्रियार्थाय २. ९. ३८

अन्तर्हिते भगवति ३. १०. १

अन्तर्हिते भगवति १०. ३०. १

अन्तर्हृदे भुजगभोगपरीतमारात् १०. १६. १९

अन्तःपुरजनैः प्रीत्या १०. ७१. ३८

अन्तःपुरजनो दृष्ट्वा १०. ८०. २४

अन्तःपुरवरं राजन् १०. ५५. २६

अन्तःपुरस्त्रियोऽपृच्छद् ४. २६. १४

अन्तःपुरं च हृदयं ४. २९. १६

अन्तःपुरान्तरचरीमनिहत्य बंधून् १०. ५२. ४२

अन्तःपुरुषरूपेण ३. २६. १८

अन्तः प्रविश्य गङ्गायां १०. १०. ४

अन्तः प्रविश्य भूतानि ५. २०. २८

अन्तःशरीर आकाशात् २. १०. १५

अन्तः स तस्मिन् सलिले ३. ११. ३१

अन्तःसरस्युरुबलेन पदे गृहीतो २. ७. १५

अन्तःस्थः सर्वभूतानां १. ८. १४

अन्धकूपगभीराक्षं १०. ६. १६

अन्धावमीषां पौराणां ४. २५. ५४

अन्नं चराणामचरा ६. ४. ९

अन्नं चोरुरसं तेभ्यो ३. ३. २८

अन्नं रेत इति क्ष्मेश ७. १५. ५१

अन्नं हि प्राणिनां प्राण ११. २६. ३३

अन्नाद्यकामस्त्वदितिं २. ३. ४

अन्नाद्यादेः संविभागो ७. ११. १०

अन्ने प्रलीयते मर्त्यम् ११. २४. २२

अन्यथा कर्म कुर्वाणो ४. २६. ८

अन्यथा गोव्रजे तस्य १०. ४७. ५

अन्यथा तेऽव्यक्तगतेः १. १९. ३६

अन्यथा त्वाचरँल्लोके १०. ४९. १९

अन्यथा पूर्णकामस्य १०. २३. ४५

अन्यथा प्रियमाणस्य ६. २. ३३

अन्यथेदं विधास्येऽहं ७. ३. ११

अन्यदा भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण ५. ८. १५

अन्यस्यामपि जायायां ५. १. २८

अन्यानि चेत्थंभूतानि १०. ४२. ३१

अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः ३. १. २३

अन्याश्च तदनुध्यान- १०. ३९. १५

अन्याश्चैवंविधा भार्याः १०. ५८. ५८

अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान् १०. ८२. १४

अन्ये च देवर्षिब्रह्मर्षिवर्या १. १९. ११

अन्ये च नदा नद्यश्च वर्षे वर्षे ५. १७. १०

अन्ये च बहवो दैत्या १२. ३. १२

अन्ये च मायिनो मायां ४. १८. २०

अन्ये च मुनयो ब्रह्मन् १. ९. ८
 अन्ये च ये विश्वसृजोऽमरेशा ६. ३. १५
 अन्ये च ये वै निशठोल्मुकादयः ११.३०.१७
 अन्ये च संस्कृतात्मानो १०.४०.७
 अन्ये जलस्थलखगैः ८.१०.१२
 अन्ये तदनुरूपाणि १०.१५.१८
 अन्ये निर्भिन्नबाहूरु-१०. ६१. ३८
 अन्येऽनु ये त्वेह नृशंसमज्ञा ६. ११. १७
 अन्ये पुनर्भगवतो भ्रुव उद्विजृम्भ- ३. २३. ८
 अन्येऽप्येवं प्रतिद्वन्द्वान् ८. ११. ४२
 अन्येभ्यश्चाश्वचाण्डाल १०. २४. २८
 अन्येभ्योऽवान्तरदिशः ९. १६. २२
 अन्येषां पुण्यश्लोकानां ३. १९. ३४
 अन्येष्वर्थकृता मैत्री १०. ४७. ६
 अन्यैश्च ककुभः सर्वा ८. २. ३
 अन्यैश्चासुरभूपालैः १०. २. २
 अन्योऽन्यमासीत् सञ्जल्प १. १०. २०
 अन्योन्यवित्तव्यतिषङ्गवृद्ध- ५. १३. १३
 अन्योन्यश्लेषयोत्तुङ्ग- ३. २०. ३०
 अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसा १०. ८२. १५
 अन्योऽपि धर्मरक्षायै १०. ५०. १०
 अन्वजानंस्ततः सर्वे ९. ३. २६
 अन्वञ्जमाना जननी बृहच्चलत् १०. ९. १०
 अन्वमंसत तद्राजन् १०. १५. ५२
 अन्वमोदन्त तद्विश्वे- ९. २३. ३९
 अन्वयव्यतिरेकेण ७. ७. २४
 अन्ववर्तन्त यं देवाः ८. १६. ३७
 अन्वशिक्षमिमं तस्याः ११. ९. ९
 अन्विच्छन्त्यो भगवतो १०. ३०. ४०
 अन्वितो ब्रह्मशर्वाभ्यां ४. १९. ४

अन्वीक्षेत विशुद्धात्मा ११. १०. २
 अन्वीक्षेतात्मनो बन्धं ११. १८. २२
 अन्वीयमानः स तु रुद्रपार्षदैः ४. ५. ६
 अन्वीयमानो गन्धर्वैः १२. ८. २२
 अपराजितेन नमुचिः ८. १०. ३०
 अपराधः सकृद्भर्त्रा १०. १६. ५१
 अपराऽनिमिषद् दृग्भ्यां १०. ३२. ७
 अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो १०. ८७. ३०
 अपरे च महेष्वासा १०. ७६. १५
 अपरे वसुदेवस्य १. ८. ३३
 अपर्त्वत्युल्बणं वर्षं १०. २५. १५
 अपश्यतस्त्वच्चरणाम्बुजं प्रभो ११. ३०. ४३
 अपश्यतां चानिरुद्धं १०. ६३. १
 अपश्यन्निति होवाच ८. १९. १२
 अपश्यन्नुर्वशीमिन्द्रो ९. १४. २६
 अपश्यमानः स तदाऽऽततायिनं ४. १०. २१
 अपश्यंस्तक्षकं तत्र १२. ६. १८
 अपहतसकलैषणामलात्म- ४. ३१. २०
 अपापेषु स्वभृत्येषु १. १८. ४७
 अपामुपस्थे मयि नाव्यवस्थिताः ४. १७. ३५
 अपाययत्स्तनं प्रीता १०. ८५. ५४
 अपालिताऽनादृता च ४. १८. ७
 अपां रसमथो तेजः १२. ४. १५
 अपां रसश्च परमः ११. १६. ३४
 अपि क्षेमेणास्मिन् आश्रमोपवने ५. ८. १७
 अपि च न वृकः सालावृको- ५. ८. १८
 अपि तेऽनामयं स्वस्ति ६. १४. १७
 अपि दाराः प्रजामात्याः ६. १४. १९
 अपि देवर्षिणा दिष्टः १. १४. ८
 अपि नः सुहृदस्तात १. १३. ११

अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन् १०. ८०. ३५

अपि बत मधुपुर्या आर्यपुत्रोऽधुनास्ते

१०. ४७. २१

अपि बत स वै कृपण एणबालको ५. ८. १६

अपि ब्रह्मन् गुरुकुलाद् १०. ८०. २८

अपि मय्यनवद्यात्मा १०. ५३. २४

अपि मे भगवान् प्रीतः १. १९. ३५

अपि वा कुशलं किञ्चिद् ८. १६. ५

अपि व्यपश्यस्त्वमजस्य मायां ८. १२. ४३

अपि वाऽतिथयोऽभ्येत्य ८. १६. ६

अपि वृन्दारका यूयं ६. १०. ३

अपि सर्वे कुशलिनः ८. १६. १०

अपि स्मरति नः कृष्णो १०. ४६. १८

अपि स्मरति नः साधो १०. ४७. ४२

अपि स्मरथ नः सख्यः १०. ८२. ४२

अपि स्मरथ नो युष्मत् १. १३. ८

अपि स्मरन्ति नः सौम्य १०. ४९. ८

अपि स्मरसि चात्मानं ४. २८. ५३

अपि स्वदोर्भ्यां विजयाच्युताभ्यां ३. १. ३६

अपि स्वस्त्यासते सर्वे १. १४. ३३

अपि स्वित्पर्यभुङ्क्थास्त्वं १. १४. ४३

अपि स्विकृतसुकृतमागत्य ५. ८. २०

अपि स्विकृत्य लोकानां १०. ७०. ३५

अपि स्विकृत्ये च निजात्मदैवम् ३. १. ३५

अपि स्विकृत्यै भगवान् उडुपतिः ५. ८. २४

अपि स्विकृतास्ते भगवान् सुखं वो ३. १. ३४

अपीच्यदर्शनं शश्वत् ३. २८. १७

अपीपलद्धर्मराजः १. १२. ४

अपृच्छत्तनयं पूरुं ९. १८. ४२

अपृथग्धर्मशीलानां ४. ३०. १६

अपृथग्धर्मशीलास्ते ६. ५. २

अप्यग्रयस्तु वेलायां ८. १६. ८

अप्यङ्घ्रिमूले पतितस्य मे विभुः १०. ३८. १६

अप्यङ्घ्रिमूलेऽवहितं कृताञ्जलिं १०. ३८. १९

अप्यद्य नस्त्वं स्वकृतेहित प्रभो १. ८. ३७

अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो १०. ३८. १०

अप्यनाथं वने ब्रह्मन् ४. ८. ६६

अप्यभद्रं न युष्माभिः ९. ३. ६

अप्यभद्रं न विप्राणां ८. १६. ४

अप्यर्वाग्वृत्तयो यस्य ४. ७. २४

अप्यवध्यायथास्मान् स्वित् १०. ८२. ४३

अप्यायास्यति गोविन्दः १०. ४६. १९

अप्युद्धव त्वया ब्रह्म ११. २९. २९

अप्येणपत्युपगतः १०. ३०. ११

अप्येष वंश्यान् राजर्षीन् १. १२. १८

अप्येष्यतीह दाशार्हः १०. ४७. ४४

अप्रजस्य मनोः पूर्वं ९. १. १३

अप्रतर्क्यादनिर्देश्यात् १. १७. २०

अप्रत्तं नस्त्वया किन्तु ९. ११. ६

अप्रत्युत्थायिनं सूतम् १०. ७८. २३

अप्रमत्तो गभीरात्मा ११. ११. ३१

अप्रमत्तोऽनुयुञ्जीत ११. १३. १३

अप्रमेयानुभावोऽयं ७. ५. ४७

अप्रायत्यादात्मनस्ते ३. १४. ३७

अप्सरोमुनिगन्धर्व- ४. १. २२

अप्सु क्षितिमपो ज्योति- ७. १२. ३०

अप्सु प्रलीयते गन्धः ११. २४. २३

अबाधन्त मुनीनन्य ४. ५. १६

अबिभ्रदर्यमा दण्डं १. १३. १५

अब्भक्षाः कतिचिन्मासान् ६. ५. २७

अभवच्छन्तनू राजा ९. २२. १३

अभिद्रवति मामीश १. ८. १०

अभिनन्द्य हरेराज्ञां ८. २३. १८

अभिमन्युसुतं सूत १. ४. ९

अभिमृशयारविन्दाक्षः १०. ५६. ३०

अभिवन्द्य पितुः पादौ ४. ९. ४५

अधिवन्द्याथ राजानं १०. ७३. ३४

अभिसन्धाय यो हिंसां ३. २९. ८

अभीक्षणशस्ते गदितं ११. २९. २४

अभीक्ष्णावगाहकपिशान् ३. ३३. १४

अभूतपूर्वः सहसा १. १८. २९

अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्श ११. २७. ३५

अभ्यर्चितस्त्वया नूनं ४. ९. ५२

अभ्यर्च्याथ नमस्कृत्य ११. २७. ४२

अभ्यर्थितस्तदा तस्मै १. १७. ३८

अभ्यर्थितः सुरगणैः ६. ७. ३४

अभ्यर्दयन्नसम्भ्रान्ताः ६. १०. २२

अभ्यवर्षन् प्रकुपिताः ४. १०. १२

अभ्यसेन्मनसा शुद्धं २. १. १७

अभ्येत्य तरसा तेन १०. ६७. १८

अमर्षयित्वा तमसह्यतेजसं ४. ५. ११

अमात्यान् हस्तिपांश्चैव १०. ३६. २२

अमाद्यदिन्द्रः सोमेन ९. २. २८

अमानित्वमदम्भित्वं ११. ११. ४०

अमान्यमत्सरो दक्षो ११. १०. ६

अमुनी भगवद्रूपे २. १०. ३५

अमूनि पञ्चस्थानानि १. १७. ४०

अमूलमेतद् बहुरूपरूपितं ११. २८. १७

अमूषां क्षुत्परीतानां ४. १७. २५

अमृतापूर्णकलशं ८. ८. ३४

अमृतोत्पादने यत्नः ८. ६. २१

अमृतं क्षेममभयं २. ६. १९

अमेध्यलिप्तं यद्येन ११. २१. १३

अमोघवीर्यो राजर्षिः ९. २०. १७

अमोघं दर्शनं देवि ९. २४. ३४

अम्ब तेऽहं व्यवसितं ६. १८. ७१

अम्ब मास्मानसूयेथा १०. ८२. २१

अम्बरीषो महाभागः ९. ४. १५

अम्बष्ठाम्बष्ठ मार्गं नौ १०. ४३. ४

अम्बा च हतपुत्रार्ता १. १३. ३२

अम्बाम्ब हे वधूः पुत्रा ७. २. २०

अम्भसा केवलेनाथ ९. ४. ४०

अम्भस्तु यद्रेत उदारवीर्यं ८. ५. ३३

अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो १०. १३. १५

अयजद्यज्ञपुरुषं ९. १८. ४८

अयने चाहनी प्राहुः ३. ११. १२

अयने विषुवे कुर्याद् ७. १४. २०

अयमवतारो रजसोपप्लुत-५. ६. १२

अयं किमधुना लोके ६. १७. ११

अयं च तस्य स्थितिपालनक्षणः-८. ५. २३

अयं चास्याग्रजः श्रीमान् १०. ४३. ३०

अयं जनो नाम चलन् पृथिव्यां ५. १२. ५

अयं तु देवयजन ४. २. १८

अयं तु ब्रह्मणः कल्पः २. १०. ४६

अयं तु लोकपालानां ४. २. १०

अयं तु वयसाऽतुल्यो १०. ७२. ३२

अयं तु साक्षाद्भगवांस्त्र्यधीशः ४. १६. १९

अयं तु कथितः कल्पो ३. ११. ३६

अयं त्वत्कथामृष्टपीयूषनद्यां ४. ७. ३५

अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे १०. ३. २२

अयं निष्किल्बिषः साक्षात् ७. ७. १०
 अयं भुवो मण्डलमोदयाद्रेः ४. १६. २०
 अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्ती १०. ६३. ४५
 अयं महीं गां दुदुहेऽधिराजः ४. १६. २२
 अयं मे भ्रातृहा सोऽयं ७. ५. ३५
 अयं वै सर्वयज्ञाख्यः ८. १६. ६०
 अयं सिद्धगणाधीशः ३. २४. १९
 अयं स्वस्त्ययनः पन्थाः १०. ८४. ३७
 अयं हि कृतनिर्वेशो ६. २. ७
 अयं हि जीवस्त्रिवृदब्जयोनिः ११. १२. २०
 अयं हि देहिनो देहो ६. १५. २५
 अयं हि परमो लाभो १०. ६०. ३१
 अयं हि रोहिणीपुत्रो १०. ८. १२
 अयं हि श्रुतसम्पन्नः ६. १. ५६
 अयं हि सर्वकल्पानां ११. २९. १९
 अयाजयद्गोसवेन ३. २. ३२
 अयाजयद्धर्मसुतम् ३. ३. १८
 अयातयामास्तस्यासन् ३. २२. ३५
 अयुतायुतवर्षाणां १२. ९. १९
 अयुते द्वे शतान्यष्टौ १०. ७३. १
 अयोध्यावासिनः सर्वे ९. ८. १९
 अरक्ष्यमाणाः स्त्रिय उर्वि बालान् १. १६. २२
 अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां १०. ४४. ३
 अरयोऽपि हि सन्धेयाः ८. ६. २०
 अराजकभयं नृणां ९. १३. १२
 अराजकभयादेष ४. १४. ९
 अराजके तदा लोके ४. १३. २०
 अरिष्टनेमिस्तस्यापि ९. १३. २३
 अरिष्टायाश्च गन्धर्वाः ६. ६. २९
 अरिष्टे निहते दैत्ये १०. ३६. १६

अरिष्टोऽरिष्टनेमिश्च ८. १०. २२
 अरुद्रभागं तमवेक्ष्य चाध्वरं ४. ४. ९
 अर्कस्य वासना भार्या ६. ६. १३
 अर्चादावर्चयेत्तावद् ३. २९. २५
 अर्चादिषु यदा यत्र ११. २७. ४८
 अर्चादौ हृदये चापि ११. ३. ५०
 अर्चायामेव हरये ११. २. ४७
 अर्चायां स्थण्डिलेग्नौ वा ११. २७. ९
 अर्चितं पुनरित्याह १०. ५८. ३८
 अर्चित्वा गन्धमाल्याद्यैः ८. १६. ३९
 अर्चित्वा शिरसाऽऽनम्य १०. ४८. १६
 अर्चिर्नाम महाराज्ञी ४. २३. १९
 अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां १०. २. १०
 अर्जुनस्तीर्थयात्रायां १०. ८६. २
 अर्जुनः कृतवीर्यस्य ९. २३. २४
 अर्जुनः प्रेयसः सख्युः ११. ३१. २१
 अर्जुनः सहसाऽऽज्ञाय १. ७. ५५
 अर्जुनेन परिष्वक्तो १०. ७१. २८
 अर्थज्ञात्संशयच्छेत्ता ३. २९. ३२
 अर्थलिङ्गाय नभसे ४. २४. ४०
 अर्थस्तन्मात्रिकाज्जज्ञे ११. २४. ८
 अर्थस्य साधने सिद्ध ११. २३. १७
 अर्थाभावं विनिश्चित्य ३. ७. १८
 अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य ३. २६. ३३
 अर्थेनाल्पीयसा ह्येते ११. २३. २१
 अर्थेन्द्रियारामसगोष्ठ्यतृष्णाया ४. २२. २३
 अर्थेन्द्रियार्थाभिध्यानं ४. २२. ३३
 अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि ३. २७. ४; ४. २९. ३५;
 ४. २९. ७३; ११. २८. १३; ११. २२. ५५;
 अर्थेरापादितैर्गुर्व्या ३. ३०. १०

अर्यमा पुलहोऽथौजाः १२. ११. ३४
 अर्यम्णो मातृका पत्नी ६. ६. ४२
 अर्वाक्स्त्रोतस्तु नवमः ३. १०. २५
 अर्हति ह्यच्युतः श्र्यैष्ठ्यं १०. ७४. १९
 अर्हसि मुहुरर्हन्तमार्हणमस्माकमनुपथानां ५. ३. ४
 अलक्षयन्तस्तमतीव विह्वला ८. ११. २५
 अलक्षयन्तः पदवीं प्रजापतेः ४. १३. ४९
 अलक्षितोऽस्मिन् रहसि १०. ८. १०
 अलक्ष्यमाणो नरदेवनाम्नि १. १८. ४३
 अलक्ष्यमाणौ रिपुणा १०. ५२. १३
 अलब्धतृणभूम्यादिः १. १८. २८
 अलब्धनाथः स यदा कुतश्चित् ९. ४. ५२
 अलब्धभागाः सोमस्य ८. १०. २३
 अलब्धमणिरागत्य १०. ५७. २२
 अलब्ध्वा न विषीदेत् ११. १८. ३३
 अलम्पटः शीलधरो गुणाकरो ३. १४. ४८
 अलर्कात्सन्ततिस्तस्मात् ९. १७. ८
 अलं ते निरपेक्षाय ६. १९. ४
 अलं दग्धैर्दुर्मैर्दीनैः ६. ४. १५
 अलं प्रजाभिः सृष्टाभिः ३. १२. १७
 अलं यदूनां नरदेवलाञ्छनैः १०. ६८. २७
 अलं वत्सातिरोषेण ४. ११. ७
 अलातैर्दह्यमानोऽपि १०. ३४. ८
 अवजानन्त्यमी मूढा ४. १४. २४
 अवतारानुचरितं २. ८. १७; २. १०. ५
 अवतारा मया दृष्टा ८. १२. १२
 अवतारा ह्यसंख्येयाः १. ३. २६
 अवतारे षोडशमे १. ३. २०
 अवतारो भगवतः १२. १२. १३
 अवतारो हरेर्योयं ८. २४. ६०

अवतीर्णो निजांशेन ९. ३. ३५
 अवतीर्णो यदुकुले १०. ५१. ४१
 अवतीर्य यदोर्वशे १०. १. ३
 अवतीर्य यदोर्वशे ११. ६. २३
 अवधारितमेतन्मे ११. ६. २८
 अवधार्य विरिञ्चस्य ३. १९. १
 अवधार्य शनैरीषद् १०. ५५. २९
 अवधीद् भ्रंशितान् मार्गान् ९. १७. १६
 अवधूतवचः श्रुत्वा ११. ९. ३३
 अवधूतं द्विजं कञ्चिद् ११. ७. २५
 अवध्योऽयं ममाप्येष १०. ६३. ४७
 अवनिक्ताङ्घ्रियुगलौ १०. ४२. २५
 अवनिज्याङ्घ्रियुगलं १०. ४१. १४
 अवन्तिषु द्विजः कश्चित् ११. २३. ६
 अवरोप्य गिरि स्कन्धात् ८. ६. ३९
 अवादयंस्तदा व्योम्नि ३. २४. ७
 अवाद्यन्त विचित्राणि १०. ५. १३
 अवापुर्दुरवापां ते १. १५. ४८
 अविक्रियं सत्यमनन्तमाद्यं ८. ५. २६
 अविदूर इवाभ्येत्य १०. ३४. ३१
 अविदूरे ब्रजभुवः १०. ११. ३८
 अविद्यमानोऽप्यवभाति हि द्वयो ११. २. ३८
 अविद्यमानोऽप्यवभासते यो ११. २८. २२
 अविद्वानेवमात्मानं ६. १२. १२
 अविवेककृतः पुंसो ६. १७. ३०
 अविषह्यं मन्यमानः १०. १८. २५
 अविस्मितं तं परिपूर्णकामं ६. ९. २२
 अविस्मृतिः कृष्णपदारविन्दयोः १२. १२. ५४
 अवेक्ष्याज्यं तथादर्श १०. ७०. १२
 अव्यक्तलिङ्गं प्रकृति- १०. ६९. ३६

अव्यक्तलिङ्गो व्यक्तार्थो ७. १३. १०

अव्यक्तवर्त्मैष निगूढकार्यो ४. १६. १०

अव्यक्तस्याप्रमेयस्य ४. ११. २३

अव्यवच्छिन्नयोगाग्नि-४. १३. ९

अव्याकृतगुणक्षोभान् १२. ७. ११

अव्याकृतमनन्ताख्यं १२. ११. १३

अव्याकृतविहाराय १०. १६. ४७

अव्यादजोङ्घ्रिमणिमांस्तव १०. ६. २२

अव्याहतेष्टगतयः सुरसिद्धसाध्य- ११. २. २३

अव्रता वटवोऽशौचा १२. ३. ३३

अशक्नुवंस्तद्विरहं ३. २२. २५

अशपन् कुपिता एवं ७. १. ३७

अशयिष्ट गुहाविष्टो १०. ५१. २१

अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते ३. ७. १४

अशौचमनृतं स्तेयं ११. १७. २०

अशनन्त्य एकास्तदपास्य सोत्सवा १०. ४१. २६

अश्नात्यनन्तः खलु तत्त्वकोविदैः ४. २१. ४१

अश्मकान्मूलको जज्ञे ९. ९. ४०

अश्मसारमयं शूलं ८. ११. ३०

अश्रूयन्ताशिषः सत्याः १. १०. १९

अश्रौषीदृषिभिः साकं ८. २४. ५६

अश्वत्थाम्नोपसृष्टेन १. १२. १

अश्वपृष्ठे गजस्कन्धे १०. ५४. ३

अश्वमाशुगमारुह्य १२. २. १९

अश्वैर्गजैरथैः क्वापि १०. ६९. २६

अश्वोऽयं नीयतां वत्स ९. ८. २९

अष्टभिश्चतुरो वाहान् १०. ५४. २७

अष्टमस्तु तयोरासीत् ९. २४. ५५

अष्टमेन्तर आयाते ८. १३. ११

अष्टमे मेरुदेव्यां तु १. ३. १३

अष्टसप्ततिमेध्याश्चान् ९. २०. २६

अष्टादशमसंग्रामे १०. ५०. ४४

अष्टाशीतिसहस्राणि ८. १. २२

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ताः ७. ७. २२

अष्टौ मासान् निपीतं यद् १०. २०. ५

असङ्कल्पाज्जयेत् कामं ७. १५. २२

असङ्गनिशितज्ञानानल-५. ३. ११

असतः श्रीमदान्धस्य १०. १०. १३

असत्त्वादात्मनोऽन्येषां ११. १३. ३१

असदविषयमङ्घ्रिं भावगम्यं ८. १२. ४७

असददृशो यः प्रतिभाति मायया ५. १७. २०

असन्तुष्टस्य विप्रस्य ७. १५. १९

असन्तुष्टोऽसकृल्लोकान् १०. ५२. ३२

असमञ्जस आत्मानं ९. ८. १६

असंसक्तः शरीरेऽस्मिन् ४. २०. ६

असंस्कृताः क्रियाहीना १२. १. ४२

असाध्वमन्यन्त हतौकसोऽमरा ७. ८. २७

असाध्विदं त्वया कृष्ण १०. ५४. ३७

असावहं ममैवैते १०. ८५. १७

असाविहानेकगुणोऽगुणोऽध्वरः ४. २१. ३४

असावेव वरोऽस्माकं ४. ३०. ३०

असुराणां सुधादानं ८. ९. १९

असृग्वमन्मूत्रशकृद् समुत्सृजन् १०. ३६. १४

असेवयायं प्रकृतेर्गुणानां ३. २५. २७

असौ गुणमयैर्भावैः १. २. ३३

असौ वृकोदरः पार्थः १०. ७२. २९

अस्ति चेदीश्वरः कश्चित् १०. २४. १४

अस्ति यज्ञपतिर्नाम ४. २१. २७

अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य १०. ५०. १

अस्तीति नास्तीति च वस्तुनिष्ठयोः ६. ४. ३२

अस्तौषीदथ विश्वेशं १०. ५९. २४
 अस्तौषीद्धरिमेकाग्र- ७. ९. ७
 अस्तौषीद्धंसगुह्येन ६. ४. २२
 अस्त्यस्वपरदृष्टीनां १०. २४. ५
 अस्त्येव मे सर्वमिदं त्वयोक्तं १. ५. ५
 अस्त्येव राजन् भवतो मधुद्विषः ४. २२. २०
 अस्त्रस्य तव वीर्यस्य १०. ७८. ३५
 अस्त्रतेजः स्वगदया १. १२. १०
 अस्त्वम्बुजाक्ष मम ते चरणानुराग १०. ६०. ४६
 अस्त्वित्युक्तः स भगवान् १०. ८. ५०
 अस्थिरायां विकल्पः स्यात् ११. २७. १४
 अस्पष्टवर्त्मनां पुंसां १०. ६०. १३
 अस्मत्प्रसादसुमुखः कलया कलेश २. ७. २३
 अस्माकं च महानर्थो १०. ७१. ४
 अस्माकं तावकानां तव नतानां ६. ९. ४१
 अस्मान् किमत्र ग्रसिता निविष्टान् १०. १२. २४
 अस्माल्लोकादुपरते ३. ४. ३०
 अस्मास्वप्रतिकल्पेयं १०. ८४. ६२
 अस्मिन्नप्यन्तरे ब्रह्मन् १२. ६. ४८
 अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषैः ५. १९. १९
 अस्मिँल्लोकेऽथवामुष्मिन् ४. १८. ३
 अस्मिँल्लोके वर्तमानः ११. २०. ११
 अस्मै नृपालाः किल तत्र तत्र ४. १६. २१
 अस्यतस्ते शरव्रातैः १०. ४. ३३
 अस्य ब्रह्मासनं दत्तं १०. ७८. ३०
 अस्य मे पादसंस्पर्शो १०. ८३. १६
 अस्यानुभावं भगवान् १. ९. १९
 अस्यापि देव वपुषो १०. १४. २
 अस्याप्रतिहतं चक्रं ४. १६. १४
 अस्यासि हेतुरुदयस्थिति संयमानां ११. ६. १५

अस्यैव भार्या भवितुं १०. ५३. ३७
 अस्त्राक्षीद् भगवान् विश्वं ३. ७. ४
 अस्वर्ग्यमयशस्यं च १०. २९. २६
 अहङ्कारकृतं बन्धं ११. १३. २९
 अहत्वा दुर्मतिं कृष्णं १०. ५४. ५२
 अहत्वा समरे कृष्णं १०. ५४. २०
 अहमात्मात्मनां धातः ३. ९. ४२
 अहमात्मान्तरो बाह्यो ११. १५. ३६
 अहमात्मोद्धवामीषां ११. १६. ९
 अहमित्यन्यथाबुद्धिः ११. १३. ९
 अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः ३. २९. २४
 अहमेवासमेवाग्रे २. ९. ३२; ६. ४. ४७
 अहयोऽशनिनिःश्वासाः ४. १०. २६
 अहस्तानि सहस्तानां १. १३. ४६
 अहं किल पुराऽनन्तं ११. २. ८
 अहं गतिर्गतिमतां ११. १६. १०
 अहं गिरित्रश्च सुरादयो ये ८. ६. १५
 अहं च गायंस्तद्विद्वान् ७. १५. ७२
 अहं च तद्ब्रह्मकुले १. ६. ८
 अहं च योगेश्वरमात्मतत्त्व-५. १०. १९
 अहं च संस्मारित आत्मतत्त्वं १२. १२. ५६
 अहं चात्मात्मजागार-१०. ४०. २४
 अहं चाध्यगमं तत्र १. ३. ४४
 अहं चैरावतं नागम् १०. २५. ७
 अहं ते पुत्रकामस्य ६. १५. १७
 अहं त्वकामस्त्वद्भक्तः ७. १०. ६
 अहं त्वामृषिभिः साकं ८. २४. ३७
 अहं त्वमित्यपार्था धीः ४. १२. ४
 अहं त्वाऽशृणवं विद्वन् ३. २२. १४
 अहं दण्डधरो राजा ४. २१. २२

अहं देवस्य सवितुः १०. ५८. २०

अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो १०. ५९. ३०

अहं पुरातीतभवेऽभवं मुने १. ५. २३

अहं पुरा भरतो नाम राजा ५. १२. १४

अहं पुराभवं कश्चिद् ७. १५. ६९

अहं प्रजां वां भगवन् १०. ८९. ३०

अहं चोक्तो भगवता ३. ४. ४

अहं ब्रह्म परं धाम १२. ५. ११

अहं ब्रह्मा च शर्वश्च ४. ७. ५०

अहं ब्रह्माथ विबुधा १०. ६३. ४३

अहं भक्तपराधीनो ९. ४. ६३

अहं भवान् चान्यस्त्वं ४. २८. ६२

अहं भवो दक्षभृगुप्रधानाः ९. ४. ५४

अहं भवो यज्ञ इमे प्रजेशा २. ६. ४२

अहं भवो यूयमथोऽसुरादयो ८. ५. २१

अहं ममाभिमानोत्थैः ३. २५. १६

अहं ममासौ पतिरेष मे सुतो १०. ८. ४२

अहं ममेति स्वीकृत्य ४. २८. १७

अहं महेन्द्रो निर्ऋतिः प्रचेताः ६. ३. १४

अहं युगानां च कृतं ११. १६. २८

अहं यूयमसावार्य १०. ८५. २३

अहं योगस्य सांख्यस्य ११. १३. ३९

अहं वन्ध्याऽसपत्नी च ९. २३. ३८

अहं विदेहमिच्छामि १०. ५७. २४

अहं विद्याधरः कश्चित् १०. ३४. १२

अहं वै सर्वभूतानि ६. १६. ५१

अहं हरे तव पादैकमूल- ६. ११. २४

अहं हि पृष्टोऽर्ज्यमणो भवद्भिः १. १८. २३

अहं हि सर्वभूतानां १०. ८२. ४६

अहं सनत्कुमारश्च ९. ४. ५७

अहं समाधाय मनो यथाह ६. ११. २१

अहं सर्वेषु भूतेषु ३. २९. २१

अहिंसया पारमहंस्यचर्यया ४. २२. २४

अहिंसा सत्यमस्तेय ११. १९. ३३, ११. १७. २१

अहिंसा सत्यमस्तेयं ३. २८. ४

अहीन्द्रसाहस्रकठोरदृङ्मुख ८. ७. १४

अहेरिव पयःपोषः ४. १४. १०

अहो अकरुणो देवः ७. २. ५३

अहो अत्यद्भुतं ह्येतद् ७. १. १५

अहो अद्य वयं ब्रह्मन् १. १९. ३२

अहो अद्येन्द्रियारामो ६. १८. ३९

अहो अधर्मः पालानां १. १८. ३३

अहो अनन्तदासानां ९. ५. १४

अहो अनात्म्यं महदस्य पश्यत ४. ४. २९

अहो अमी देववरामरार्चितं १०. १५. ५

अहो अमीषां वयसाधिकानां ७. २. ३७

अहो अमीषां किमकारि शोभनं ५. १९. २१

अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं १. १०. २६

अहो असाधो साधूनां ६. ५. ३६

अहो अस्मदभूद्भूरि १०. ३९. ६

अहो अस्य नृशंसस्य ९. ४. ४४

अहो आचरितं किं मे ४. २२. ७

अहो इमं पश्यत मे विनाशं ९. ६. ५०

अहो इयं वधूर्धन्या ४. २३. २५

अहो ईश्वरलीलेयं १२. १०. २८

अहो उभयतः प्राप्तं ४. १४. ८

अहो एतज्जगत्त्रष्टः ३. २०. ५१

अहो एष महासारो ११. २३. ३९

अहो एषां वरं जन्म १०. २२. ३३

अहो ऐश्वर्यमत्तानां १०. ६८. ३९

अहो कष्टमहोऽन्याद्यं १. ९. १२
 अहो कष्टं धर्मदृशाम् ६. २. २
 अहो कष्टं भ्रष्टोऽहमात्मवताम्- ५. ८. २९
 अहो कष्टं भ्रातर्व्यक्तमुरुपरिश्रान्तो ५. १०. ६
 अहो जाये तिष्ठ तिष्ठ ९. १४. ३४
 अहोऽतिधन्या व्रजगोरमण्यः १०. १४. ३१
 अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः १०. १३. ५
 अहो तेजः क्षत्रियाणां ४. ८. २६
 अहो ते देवकीपुत्राः १०. ५. २९
 अहो त्रियामान्तरित १०. ५३. २३
 अहो दानव सिद्धोऽसि ६. १२. १९
 अहो देवर्षिर्धन्योऽयं १. ६. ३९
 अहो दैन्यमहो कष्टं ६. १०. १०
 अहो निरीक्षतामस्या ९. १८. ११
 अहो नु वंशो यशसावदातः ५. ६. १४
 अहो नृजन्माखिलजन्मशोभनं ५. १३. २१
 अहो पश्यत नारीणां १०. २३. ४१
 अहो पापच्यमानानां ३. २४. २७
 अहो पृथापि धियतेऽर्भकार्थे ३. १. ४०
 अहो प्रजापतिपतिः ६. ४. ८
 अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः ८. २३. २
 अहो बकी यं स्तनकालकूटं ३. २. २३
 अहो बत भवान्येतद् ८. ७. ३७
 अहो बत ममानात्म्यं ४. ९. ३१
 अहो बत ममासाधु ६. ७. ११
 अहो बत श्वपचोऽतो गरीयान् ३. ३३. ७
 अहो बत सुरश्रेष्ठा ६. ७. २१
 अहो बत स्वर्यशसस्तिरस्करी १. १०. २७
 अहो बतात्यद्भुतमेष रक्षसा १०. ७. ३१
 अहो बतायं हरिणकुणकः कृपण ५. ८. ९

अहो बतास्य बालस्य १०. ११. ५५
 अहो बताहमृषयो भवद्भिः ५. ३. १७
 अहो ब्रह्मण्यदेवस्य १०. ८१. १५
 अहो ब्रह्मविदां वाचो १०. ११. ५७
 अहो ब्राह्मणदायाद ८. १९. १८
 अहो भगिन्यहो भाम १०. ४. १५
 अहो भाग्यमहोभाग्यं १०. १४. ३२
 अहो भुवः सप्त समुद्रवत्या ५. ६. १३
 अहो भोजपते यूयं १०. ८२. २९
 अहो ममामी वितरन्त्यनुग्रहं ४. २१. ३६
 अहो मयात्मा परितापितो वृथा ११. ८. ३२
 अहो महच्चित्रमिदं १०. ६८. २४
 अहो महीयसी जन्तोः १. १३. २२
 अहो मित्राणि गदत १०. १२. १९
 अहो मे आत्मसंमोहो ११. २६. ९
 अहो मे परमं कष्टं ६. २. २६
 अहो मे पश्यताज्ञानं १. ८. ४८
 अहो मे पश्यतापायं ११. ७. ६८
 अहो मे पितरौ वृद्धौ ११. १७. ५७
 अहो मे बत दौरात्म्यं ४. ८. ६७
 अहो मे मोहविततिं ११. ८. ३०
 अहो मे मोहविस्तारः ११. २६. ७
 अहो यदून् सुसंरब्धान् १०. ६८. ३२
 अहो यूयं स्म पूर्णार्थाः १०. ४७. २३
 अहो राजन् निरुद्धास्ते ९. ३. ३२
 अहोरात्रैश्चतुष्पष्ट्या १०. ४५. ३६
 अहोरात्रैश्छिद्यमानं ११. २०. १६
 अहो रूपमहो धाम ८. ९. २
 अहो रूपमहो धैर्यं ३. २०. ३२
 अहो रूपमहो भावो ९. १४. २३

अहो वयं जन्मभृतोऽद्य हास्म १. १८. १८

अहो वयं जन्मभृतो १०. ८४. ९

अहो वयं धन्यतमा नृपाणां १. १९. १३

अहो वयं धन्यतमा यदत्र ७. २. ३८

अहो वयं धन्यतमा १०. २३. ४९

अहो वयं ह्यद्य पवित्रकीर्ते ४. २१. ४९

अहो विचित्रं भगवद्विचेष्टितं ५. १८. ३

अहो विधातस्तव नः क्वचिद्दया १०. ३९. १९

अहो विधातस्त्वमतीव बालिशो ६. १४. ५४

अहो विधात्राऽकरुणेन नः प्रभो ७. २. ३३

अहो श्रीमदमाहात्म्यं १०. २५. ३

अहो सनाथा भवता स्म यद्वयं १. ११. ८

अहो हे पुत्रका यूयं १०. ८०. ४०

अह्यापृतार्तकरणा निशि निःशयाना ३. ९. १०

अंशांशास्ते देवमरीच्यादय एते ४. ७. ४३

अंशुमांश्च तपस्तेपे ९. ९. १

अंशुमांश्चोदितो राज्ञा ९. ८. २०

अंसेऽधिदावीं शिबिका च यस्यां ५. १२. ६

आ

आकर्ण्य भर्तुर्गदितं १०. ४. ३०

आकर्ण्यात्मजमायान्तं ४. ९. ३७

आकर्ण्येत्थं पितुर्वाक्यं १०. ८५. २१

आकल्पमेवं वेषं गत एष ५. २०. ४१

आकाशगङ्गया देव्या ८. १५. १४

आकीर्यमाणो दिविजैः १०. ५५. २५

आकूतिर्विक्रमो बाह्यो ४. २९. २०

आकूतिं रुचये प्रादात् ३. १२. ५६

आकूतिं रुचये प्रादात् ४. १. २

आकूत्यां देवहूत्यां च ८. १. ५

आक्रम्योरसि दक्षस्य ४. ५. २२

आक्रीडे क्रीडतो बालान् ४. १३. ४१

आक्षिप्तात्मेन्द्रियः स्त्रीणां ३. ३०. ८

आख्यातं सर्वमेतत्ते ७. १०. ४१

आख्याहि वृष भद्रं वः १. १७. १३

आगच्छ याम गेहान् नः १०. ४१. १२

आगतेष्वपयातेषु ११. ८. २५

आगत्य भगवांस्तस्मात् १०. ५७. १०

आगमिष्यत्यदीर्घेण १०. ४६. ३४

आगमोऽपः प्रजा देशः ११. १३. ४

आगस्कृद्भयकृद्दुष्कृद् ३. १८. २३

आग्नीध्रसुतास्ते मातुरनुग्रहाद् ५. २. २१

आग्नीध्रेध्मजिह्वयज्ञबाहु ५. १. २५

आग्नीध्रो राजाऽतृप्तः ५. २. २२

आङ्घ्रिमस्तकमापूर्णा- १०. १३. ४९

आचरन् गर्हितं लोके ९. ८. १७

आचार्यमग्रतः कृत्वा ६. १९. २४

आचार्यं ज्ञानसम्पन्नं ८. १६. ५३

आचार्यं मां विजानीयात् ११. १७. २७

आचार्यानुग्रहात्कामं ९. १. ४०

आचार्याय ददौ शेषां ९. ११. ३

आचार्यैः कुलवृद्धैश्च १०. ७२. २

आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः ६. ७. २९

आचार्योरणिराद्यः स्यात् ११. १०. १२

आचेरुर्विविधाः क्रीडाः १०. १८. २१

आच्छिद्य कीर्तिं सुश्लोकां ११. १. ७

आच्छिन्नदारद्रविणा १२. २. ९

आजहाराश्वमेधांस्त्रीन् १. १६. ३

आजीव्यैकतरं भावं १०. २४. १९

आज्ञप्त एवं कुपितेन मन्युना ४. ५. ५

आज्ञायास्यै सपत्नीभिः ९. ८. ४

आज्ञायैवं गुणान् दोषान् ११. ११. ३२

आज्ञां भगवतो राजन् ८. २३. ११

आण्डकोशे शरीरेऽस्मिन् २. १. २५

आतपत्रं तु वैकुण्ठं १२. ११. १९

आतिष्ठ तत्तात विमत्सरस्त्वं ४. ८. १९

आतिष्ठत सतां मार्गं ६. ४. ११

आत्मजान् सुसमृद्धांस्त्वं ८. १७. १५

आत्मजामसितापाङ्गीं ३. २१. २७

आत्मजायासुतागार- ३. ३०. ६

आत्मजायासुतागार २.४.२

आत्मजायासुतादीनां ७. १५. ६५

आत्मजेष्वात्मजां न्यस्य ४. २३. ३

आत्मतत्त्वविशुद्ध्यर्थं २. ९. ४

आत्मतत्त्वावबोधेन ३. ३२. ३६

आत्मतुल्यैः षोडशभिः ६. ९. २९

आत्मन एवानुसवनमञ्जसा- ५. ३. ८

आत्मन् भावयसे तानि २.५.५

आत्मनश्च परस्यापि ३. २९. २६

आत्मनः पितृपुत्राभ्यां ११. २२. ४८

आत्मनः प्रीयते नात्मा ६. १४. २१

आत्मनात्माश्रयः पूर्वं १०. ३७. १२

आत्मना त्रिवृता चेदं ७. ३. २७

आत्मनो गुरुरात्मैव ११. ७. २०

आत्मनोऽन्यस्य वा दिष्टं ७. १०. ६५

आत्मनोऽवसितो वत्स ३. ६. ३८

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ७. १२. २४

आत्मन्यपि शिवं प्राप्तं १२. १०. ११

आत्मन्यात्मानमाधाय ९. २. १३

आत्मन्येवात्मनात्मानं १०. ४७. ३०

आत्ममायामृते राजन् २. ९. १

आत्ममायां समाविश्य ४. ७. ५१

आत्ममोहो नृणामेष १०. ५४. ४३

आत्मवृत्तमविज्ञाय ९. १८. १६

आत्मसृष्टमिदं विश्वं १०. ४८. १९

आत्मस्त्र्यपत्यसुहृदो बलमृद्ध- ४. १२. १६

आत्यन्तिकेन सत्त्वेन ३. ६. २८

आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो १०. ४७. ३१

आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषु सक्तैः ८. ३. १८

आत्मादिस्तम्बपर्यन्तैः १०. १३. ५१

आत्मानन्दानुभूत्यैव ६. १६. २०

आत्मानमन्यं च स वेद विद्वान् ११. ११. ७

आत्मानमर्पयामास ९. १७. १४

आत्मानमर्हयाञ्चक्रे ४. २६. १२

आत्मानमिन्द्रियार्थं च ४. २२. २८

आत्मानमिह सञ्जातं १०. १. ६८

आत्मानमेवात्मतयाऽविजानतां १०. १४. २५

आत्मानं कन्यया ग्रस्तं ४. २८. ८

आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ ३. ४. ३५

आत्मानं च परित्रातं १. १६. १५

आत्मानं च प्रवयसं ४. ९. ६७

आत्मानं चानुशोचामि १. १६. ३२

आत्मानं चास्य निर्भिन्नं ३. ६. २५

आत्मानं चेद् विजानीयात् ७. १५. ४०

आत्मानं तन्मयं ध्यायन् ११. ३. ५४

आत्मानं परमं ध्यायेत् ६. ८. ११

आत्मानं प्रकृतिष्वद्धा ६. १४. १८

आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं ४. १३. ८

आत्मानं भूषयामास १०. ७०. ११

आत्मानं मोचयित्वाङ्ग ८. १२. ३०

आत्मानं शोचती दीनम् ४. २८. ४७

आत्मानं सर्वभूतेषु ३. २४. ४६

आत्मा नित्योऽव्ययः शुद्धः ७. ७. १९

आत्मानुभूतौ तां मायां ७. १३. ४४

आत्मा परिज्ञानमयो विवादो ११. २२. ३३

आत्मा यदि स्यात् सुखदुःखहेतुः ११. २३. ५३

आत्मारामस्य तस्येमा १०. ८३. ३९

आत्मारामाश्च मुनयो १. ७. १०

आत्मारामोऽपि यस्त्वस्य ४. २४. १८

आत्मावास्यमिदं विश्वं ८. १. १०

आत्मा वै पुत्र उत्पन्न १०. ७८. ३६

आत्माऽव्ययोऽगुणः शुद्धः ११. २८. ११

आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिः १०. ८५. २४

आत्मांशभूतां तां मायां ८. १२. ४२

आत्मैव तदिदं विश्वं ११. २८. ६

आत्मैव ह्यात्मनो गोप्ता ११. ८. ४२

आदरः परिचर्यायां ११. १९. २१

आदानं पारिजातस्य १२. १२. ३७

आदाय व्यसृजन् केचित् १०. ८३. २२

आदावन्ते च मध्ये च ११. १९. १६

आदावन्ते जनानां सद् ७. १५. ५७

आदावभूच्छतधृती रजसास्य सर्गे ११. ४. ५

आदित्या वसवो रुद्रा ८. १३. ४

आदित्सोरन्नपानानां २. १०. २९

आदिमध्यावसानेषु १२. १३. ११

आदिश त्वं द्विजश्रेष्ठ ८. १६. २३

आदीपनं स्वगात्राणां ३. ३०. २५

आदेशेऽहं भगवतो ३. १३. १४

आदौ कृतयुगे वर्णो ११. १७. १०

आद्यन्तवन्त एवैषां ११. १४. ११

आद्यन्तावस्य यन्मध्य- ८. १२. ५

आद्यः स्थिरचराणां यो ३. ३२. १२

आद्योऽवतारः पुरुषः परस्य २. ६. ४१

आधयो व्याधयस्तस्य ४. २९. २३

आधारं महदादीनां ४. ८. ७८

आधावतः सगदं तस्य बाहुं १०. ७७. ३५

आध्यात्मिकादिभिर्दुःखैः ७. १३. ३०

आध्यात्मिकानुश्रवणात् ३. २९. १८

आनर्चुः पुरुषा रङ्गं १०. ४२. ३३

आनर्तधन्वकुरुजाङ्गलकङ्कमतस्य- १०. ८६. २०

आनर्तसौवीरमरुन्-१०. ७१. २१

आनर्ताधिपतिः श्रीमान् १०. ५२. १५

आनर्तान् स उपव्रज्य १. ११. १

आनिन्ये स्वगृहं पुत्र्याः ४. १. ५

आनीयतामरे वेत्रम् ७. ५. १६

आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता ३. १२. ४४

आन्वीक्षिक्या शोकमोहौ ७. १५. २३

आपणो व्यवहारोऽत्र ४. २९. १२

आपन्नः कौञ्जरीं योनिं ८. ४. १२

आपन्नः संसृतिं घोरां १. १. १४

आपस्तेऽङ्घ्रवनेजन्य- १०. ४१. १५

आपः पुरुषवीर्याः स्थ ५. २०. २३

आपूर्णकुम्भैर्दधिचन्दनोक्षितैः १०. ४१. २३

आप्तकामो यदुपतिः १०. ३३. २९

आप्याययत्यसौ लोकं ४. १६. ९

आप्लुत्याम्भसि कालिन्ध्याः १०. २२. २

आप्लुत्यावभृथं यत्र ४. २. ३५

आबाधितोऽपि ह्याभासो ७. १५. ५८

आबालवृद्धवनिताः १०. १६. १५

आब्रह्मघोषोजितयज्ञवैशसं ४. ४. ६

आभासश्च निरोधश्च २. १०. ७

आभिषेचनिका भूमिः ८. ८. ११

आमन्त्र्य चाभ्यनुज्ञातः १.१०.८

आमन्त्र्य तं मुनिवरं ३. २२. २६

आमन्त्र्य पाण्डुपुत्रांश्च १. ८. ७

आमयो यश्च भूतानां १. ५. ३३

आमो मधुरुहो मेघपृष्ठः ५. २०. २१

आयतिं नियतिं चैव ४. १. ४४

आयामतो विस्तरतः स्वमान- ३. ८. २५

आयास्ये भवतो गेहं १०.४१.१७

आयुधानि च दिव्यानि १०. ५०. १२

आयुर्वेदं धनुर्वेदं ३. १२. ३८

आयुर्हरति वै पुंसां २. ३. १७

आयुषोपचयं जन्तोः ४. ११. २१

आयुष्मतोऽम्बुधारायां ८. १३. २०

आयुष्कामोऽश्विनौ देवौ २. ३. ५

आयुः परं वपुरभीष्टमतुल्य- ८. १७. १०

आयुःश्रियं यशो धर्मं १०. ४. ४६

आयुः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यम् ६. १२. १३

आयोधनगतं वित्तं १०. ५०. ४१

आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जर १०. ६६. १८

आरब्धस्तस्य गान्धारः ९. २३. १५

आरभ्य भवतो जन्म १२. २. २६

आरभ्य सप्रमान् मासात् ३.३१.१०

आरभ्यतां धनुर्याग १०.३६.२६

आराधनं भगवत ईहमाना ६. १८. ७४

आराध्यात्मप्रदं देवं ६. १८. ७५

आरिराधयिषुः कृष्णां ९. ४. २९

आरुरुक्षन्ति मायाभिः ८. ११. ५

आरुह्य बृहतीं नावं ८. २४. ३५

आरुह्य स्यन्दनं शौरिः १०. ५३. ६

आरुह्यैका पदाक्रम्य १०. ३०. २१

आरेभिरे सुसंयत्ता ८. ७. २

आरोप्याङ्गमवघ्राय ७. ५. २१

आरोप्यारुरुहे यानं ९. १०. ३२

आर्यकस्य सुतस्तत्र ८. १३. २६

आर्य भ्रातरहं मन्ये १०. ८२. १९

आर्या द्वैपायनीं दृष्ट्वा १०. ७९. २०

आर्षभस्येह राजर्षेः ५. १४. ४२

आर्षिषेणेन सह गन्धर्वैः ५. १९. २

आलिङ्ग्याङ्गीकृतां देवीं ६. १७. ५

आवर्तनोद्वर्तनकम्पितस्तन- ८. १२. १९

आवयोर्युध्यतोरस्य १०. ५०. ४८

आविध्य परिघं वृत्रः ६. १२. २४

आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते १०. ५९. ८

आशासानस्य तस्येदं ६. १८. २६

आशासाना जीवितमध्वरस्य ४. ६. ६

आशासानो न वै भृत्यः ७. १०. ५

आशा हि परमं दुःखं ११. ८. ४४

आशिषः शिरसाऽऽदाय ६. १९. २३

आशिषोऽभिगृणन्तस्तं १०. १८. ३१

आशीविषतमाहीन्द्रं १०. २६. १२

आश्रमानृषिमुख्यानां १०. ६७. ६

आश्रमापसदा ह्येते ७. १५. ३९

आश्रुत्य तदृषिगणवचः परीक्षित् १. १९. २२

आश्लिष्य समशीतोष्णं-१०. २०. ४५

आश्वाघान्तेऽवसायिभ्यः ७. १४. ११

आश्वास्य भगवानित्थं ६. १६. ६५

आसङ्गः सारमेयश्च ९. २४. १६

आसते कुशलं कच्चित् १. १४. २९

आसनानि च हैमानि १०. ८१. ३०

आसन्नशौण्डीरमपेतसाध्वसं ३. १८. २१

आसन्नुत्पथवाहिन्यः १०. २०. १०

आसन् मरीचेः षट् पुत्राः १०. ८५. ४७

आसन् वर्णास्त्रयो ह्यस्य १०. ८. १३

आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते ५. ८. २२

आसाद्य देवीसदनं १०. ५३. ४४

आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां १०. ४७. ६१

आसां प्राणपरीप्सूनां ८. ७. ३८

आसां मुहूर्त एकस्मिन् ३. ३. ८

आसिक्तमार्गां गन्धोदैः ९. ११. २६

आसिसृप्सोः पुरः पुर्या २. १०. २८

आसीञ्जानमथो अर्थ ११. २४. २

आसीत्तदष्टाविंशाहम् १०. ५६. २४

आसीत्पुरञ्जनो नाम ४. २५. १०

आसीत्सत्राजितः सूर्यो १०. ५६. ३

आसीत्सुतुमुलं युद्धं १०. ६३. ७

आसीदतीतकल्पान्ते ८. २४. ७

आसीद् गिरिवरो राजन् ८. २. १

आसीद् यदुदरात् पद्मं २. ८. ८

आसीद्राजा सार्वभौमः ६. १४. १०

आसीनमुर्व्या भगवन्तमाद्यं ३. ८. ३

आसीनः काञ्चने साक्षाद् १०. ७५. ३५

आसीनः पर्यटन्नश्नन् ७. ४. ३८

आसीनः संविशंस्तिष्ठन् १०. २. २४

आसुरी नाम पश्चाद्द्वाः ४. २५. ५२

आसुरीमेढ्रमर्वाङ्गद्वाः ४. २९. १४

आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य ४. २६. ५

आसेवितं वर्षपूगान् ९. १९. २४

आस्तिक्यं दाननिष्ठा च ११. १७. १८

आस्तीर्य दर्भान् प्राक्कूलान् ८. २४. ४०

आस्तीर्य दर्भैः प्रागग्रैः ४. २९. ४९

आस्तृतायाममार्गोऽयं १०. १२. २२

आस्ते तेनाहतो नूनं १०. ४५. ४१ (अधिकपाठ)

आस्तेऽद्यापि महेन्द्राद्रौ ९. १६. २६

आस्तेऽधुना स राजर्षिः १. १७. ४४

आस्तेऽधुनाद्वारवत्यां ११. ८०. ११

आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां १०. ८२. ७

आस्ते योगं समास्थाय ३. ३३. ३५

आस्तेऽवमत्योपन्यस्तं ३. ३०. १५

आस्ते स्थाणुरिवैकत्र ४. २८. ३९

आस्तेऽस्या जठरे वीर्यं ७. ७. ९

आस्थितस्तद्विमानाग्र्यं ८. १०. १८

आस्थितस्य परं धर्मं १०. ९०. २९

आ स्माभिमृच्छेद्य पतिं प्रजानां ३. २४. ३४

आस्यतामरविन्दाक्ष ९. २०. १४

आह चात्मानुभावेन १२. १०. १६

आह चायुधमाधत्स्व ३. १९. १०

आह चास्मान्महाराज १०. ४५. १३

आह चाहमिहायात् १०. ७७. ८

आह चेदं रुषाऽऽघूर्णः ७. २. २

आह राजा धर्मसुतः १. ८. ४७

आहामर्षरुषाविष्टः ७. ५. ३४

आहारार्थं समीहेत ११. १८. ३४

आहुश्च ते नलिननाभ पदारविन्दं १०. ८२. ४९

आहुश्चिरायुषमृषिं १२. ८. २

आहुः शरीरं रथमिन्द्रियाणि ७. १५. ४१

आहूतो भगवान् राज्ञा १. १२. ३५

आहूय कान्तां नवसङ्गमहिया १०. ४८. ६

आहूय दूरगा यद्वत् १०. ३०. १८

आहैनमेह्यज्ञ महीं विमुञ्च नो ३. १८. ३

आहोष्यतामिह प्रेष्ठ १०.४८.९

आह्वयन्तमिवोद्धस्तैः ४.६.१३

इ

इक्ष्वाकुनृगशर्याति ९.१.१२

इक्ष्वाकुरैलमुचुकुन्दविदेहगाधि- २.७.४४

इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव ८.१३.२

इक्ष्वाकूणामयं वंशः ९.१२.१६

इङ्गितज्ञाः पुरुप्रौढाः ३.२.९

इच्छाद्वेषविहीनेन ३.२४.४७

इज्याध्ययनदानानि ११.१७.४०

इत एतान्प्रणेष्यामो १०.८५.५०

इत एतेऽत्र कुत्रत्या १०.१३.४२

इतस्ततो भ्रमददृष्टेः १२.८.२७

इतस्ततो विलङ्घद्भिः १०.४६.१०

इति कर्णः शलो भूरिः १०.६८.५

इति कृतानुषङ्ग आसनशयनासन- ५.८.११

इति कौषारवाख्याताम् ३.१९.३३

इति क्षिप्त्वा शितैर्बाणैः १०.६६.२१

इति खरपवनचक्रपांसुवर्षे १०.७.२४

इति गोगोकुलपतिं १०.२७.२८

इति गोप्यः प्रगायन्त्यः १०.३२.१

इति गोप्यो हि गोविन्दे १०.४७.९

इति घोरतमाद् भावात् १०.२.२३

इति चन्द्रललामस्य १२.१०.२६

इति चाधोक्षजेशस्य ४.१९.१०

इति चिन्तयतस्तस्य १.१४.२२

इति चोक्तं द्विजश्रेष्ठा १२.१२.४५

इति चोदीरिता वाचः १.११.१०

इति जातसुनिर्वेदः ६.२.३९

इति तच्चिन्तयन्तः १०.८१.२१

इति तद्गृणतां तेषां ३.१६.१

इति तद्वचनं श्रुत्वा १०.८४.४२

इति तव सूरयस्त्र्यधिपते १०.८७.१६

इति तस्मै वरं दत्त्वा १०.४१.५२

इति तस्य वचः पाद्भो ३.१२.९

इति तस्य वचः श्रुत्वा ४.१.२९

इति तस्यां स आधाय ९.२४.३५

इति तं चिन्तया किञ्चित् ७.५.४८

इति तं विविधोपायैः ७.५.१८

इति तानपि राजेन्द्र ६.५.२९

इति तासां स्वशक्तीनां ३.६.१

इति तां वीर मारीचः ३.१४.१५

इति ते क्ष्वेलितैस्तस्या ८.९.११

इति ते भगवद्याच्छां १०.२३.९

इति ते भर्तृनिर्देशं ७.२.१३

इति तेऽभिहितस्तात ८.१२.४५

इति तेऽभिहितं तात २.६.३२

इति ते वर्णितः क्षत्तः ३.१२.१

इति तेषां महाराज ६.९.२८

इति तेषां वृषलानां रजस्तमः- ५.९.१७

इति तेऽसत्कृतास्तेन ४.१४.३०

इति ते संयतात्मानः ७.४.२३

इति तौ दम्पती तत्र ४.२५.४३

इति त्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः १०.६०.२२

इति दक्षः कविर्यज्ञं ४.७.४८

इति दाक्षायणीनां ते ७.१५.८०

इति दानवदैतेया ८.१०.१

इति दूतस्तदाक्षेपं १०.६६.१०

इति देवर्षिणा प्रोक्तं ४.८.७०

इति देवर्षिणा प्रोक्तं ७.१५.७८

इति देवः स आपृष्टः ६.३.११

इति देवान्समादिश्य ८.६.२६

इति दैत्यपतेर्वाक्यं ७.२.६१

इति द्वापर उर्वीश ११.५.३१

इति धर्मं महीं चैव १.१७.२८

इति नन्दवचः श्रुत्वा १०.२६.२४

इति नन्दादयो गोपाः १०.५.३२

इति नन्दादयो गोपाः १०.११.५८

इति नः सुमहाभाग ७.१.३

इति नानाप्रसंख्यानं ११.२२.२५

इति नानायोगचर्याचरणो ५.५.३५

इति निगदेनाभिष्टूयमानो ५.३.१६

इति निशामयन्त्या मेरुदेव्याः ५.३.१९

इति निश्चित्य यवनः १०.५१.६

इति पुत्रकृताघेन १.१८.४९

इति पुत्रानुरागेण ९.७.१५

इति पुंसार्पिता विष्णौ ७.५.२४

इति प्रगृणतां तेषां ११.४.१२

इति प्रचेतसां पृष्टो ४.३१.८

इति प्रचेतसो राजन् ४.३१.२३

इति प्रचेतोभिरभिष्टुतो हरिः ४.३०.४३

इति प्रणयबद्धाभिः १०.६.३०

इति प्रत्युदिता याम्या ६.२.२१

इति प्रदर्श्य भगवान् ३.३३.१२

इति प्रभाष्य तं देवी १०.४.१३

इति प्रभाष्य पानीयं ९.२१.१४

इति प्रमुदितः पूरुः ९.१८.४५

इति प्रवालस्तबक- १०.२२.३६

इति प्रसाद्य गिरिशौ ६.१७.२५

इति प्रहसितं शौरैः १०.६५.१५

इति प्रियं हितं वाक्यं ४.१८.१२

इति प्रियां वल्गुविचित्रजल्पैः १.७.१७

इति बालकमादाय १०.७.१४

इति ब्रह्मोदिताक्षेपैः १२.६.२२

इति ब्रुवति सूते वै ११.३०.४४

इति ब्रुवंश्चित्ररथः स्वसारथिं ४.१०.२२

इति ब्रुवाणं नृपतिं ४.१६.१

इति ब्रुवाणं नृपतिं ४.२१.४५

इति ब्रुवाणं नृपतिं ८.२४.३१

इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं ३.१३.५

इति ब्रुवाणं संस्तूय १.४.१

इति ब्रुवाणावन्योन्यं ६.१२.२३

इति ब्रुवाणे गोविन्दे १०.७७.२५

इति ब्रुवाणो भगवान् ८.१२.१७

इति भागवतधर्मदर्शना नव ५.४.१२

इति भागवतः पृष्टः ३.२.१

इति भागवतान् धर्मान् ११.३.३३

इति भागवतो देव्याः ६.१७.३७

इति भावेन सा भर्तुः ६.१८.२७

इति भीतः प्रजाद्रोहात् १.९.१

इति भूम्यार्थितो वाग्भिः १०.५९.३२

इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा १.९.३२

इति मन्त्रोपनिषदं ८.१.१७

इति मागधसंरुद्धा १०.७०.३१

इति मातुर्वचः श्लक्ष्णं ३.२९.६

इति मायामनुष्यस्य १०.४५.१०

इति मां यः स्वधर्मेण ११.१८.४४

इति मीमांसतस्तस्य ३.१३.२३

इति मुष्टिं सकृज्जग्ध्वा १०.८१.१०

इति मूढः प्रतिज्ञाय १०.७६.४

इति मूर्त्यभिधानेन १.५.३८
 इति मे छिन्नसन्देहा ११.१३.४१
 इति राज्ञ उपादिश्य १.१२.२९
 इति लङ्घितमर्यादं १.१८.३७
 इति लब्धव्यवस्थानः ९.१८.३८
 इति लब्ध्वाऽभयं कृष्णं १०.६३.५०
 इति ललनानुनयातिविशारदो ५.२.१७
 इति लोकाद् बहुमुखाद् ९.११.१०
 इति वाक्सायकैर्विद्धः ९.१४.३०
 इति विक्लवितं तासां १०.२९.४२
 इति विज्ञातविज्ञानं १०.५६.२९
 इति विज्ञापितो गोपैः १०.२३.२
 इति विज्ञापितो देवैः ७.३.१४
 इति विप्रियमाकर्ण्य १०.२९.२८
 इति वृद्धवचः श्रुत्वा १०.५७.३४
 इति वेणुरवं राजन् १०.२१.६
 इति वेदविदां वादः ४.२९.५९
 इति वैन्यस्य राजर्षेः ४.२०.३४
 इति वैरोचनेर्वाक्यं ८.१९.१
 इति वै वार्षिकान् मासान् १०.५८.१२
 इति व्यवच्छिद्य स पाण्डवेयः १.१९.७
 इति व्यवसितं तस्य ४.१२.३३
 इति व्यवसिता राजन् ६.५.२१
 इति व्यवसिता विप्राः ४.१३.३५
 इति व्यवसितो बुद्ध्या ४.१७.१३
 इति व्यवसितो बुद्ध्या ९.९.४८
 इति व्यवस्याजगरं बृहद्वपुः १०.१२.१६
 इति शक्रं विषीदन्तं ८.११.३७
 इति शुश्रुम निर्बन्धं ७.३.१२
 इति शेषां मया दत्तां ११.२७.४७

इति श्रुत्वा भगवतः ६.१७.३६
 इति सञ्चिन्तयन् श्रुत्वा १०.८.९
 इति सञ्चिन्तयन् कृष्णं १०.३८.२४
 इति सञ्चिन्त्य दाशार्हो १०.१३.३८
 इति सञ्चिन्त्य भगवान् ६.१८.४४; १०.२८.१४
 इति सञ्चिन्त्य मनसा १०.८०.१३
 इति सन्दिश्य भगवान् ४.२५.१
 इति समभिहितो महाभागवतो ५.१.२०
 इति सम्प्रश्नमाकर्ण्य ६.४.३
 इति सम्प्रश्नसंहृष्टो १.२.१
 इति सम्भाषमाणासु १०.८४.२
 इति सम्भाष्य भगवान् १०.८९.४७
 इति सम्भृतसम्भारः २.६.२७
 इति सम्मन्त्र्य भगवान् १०.५०.५०
 इति सर्वाणि भूतानि ११.२९.१३
 इति सर्वे समाकर्ण्य ११.३०.१०
 इति सर्वे सुसंरब्धा १०.५४.१
 इति सह विदुरेण विश्वमूर्तेः ३.४.२७
 इति संस्तुवतो राज्ञो ९.५.१२
 इति संस्मृत्य संस्मृत्य १०.४६.२७
 इति सायन्तनीं सन्ध्याम् ३.२०.३७
 इति स्तुतः संस्तुवतः ६.४.३५
 इति स्म राजाध्यवसाययुक्तः १.१९.१७
 इति स्म राजा सम्पृष्टः १०.६४.९
 इति स्वाघमनुस्मृत्य १०.२३.५२
 इति स्वधर्मनिर्णिक्त ११.१८.४६
 इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं ३.२५.१२
 इति स्वानां स भगवान् १०.२८.१२
 इति स्वान्प्रत्यषेधन्वै ८.८.४०
 इति ह वाव स जगतीपतिः ५.१.२३

इति ह स्म सकलवेदलोक- ५.६.१६

इतिहासपुराणानि ३.१२.३९

इतिहासमिमं गुह्यं ६.३.३५

इतिहासमिमं पुण्यं ६.१७.४०; ११.५.५२

इतीडितोऽर्चितः कामम् १२.९.७

इतीदृशान्यनेकानि १०.८९.६४

इतीदृशेन भावेन १०.९०.२५

इतीन्द्रानुचरैर्ब्रह्मन् १२.८.३०

इतीमे काशयो भूपाः ९.१७.१०

इतीरेशेऽतर्क्ये निजमहिमनि १०.१३.५७

इत्थमात्मात्मनात्मानं १०.१३.२७

इत्थमादिश्य राजानं ८.२४.३९

इत्थमेतत् पुरा राजा ११.१९.११

इत्थं कर्मगतीर्गच्छन् ११.३.७

इत्थं कलौ गतप्राये १२.२.१६

इत्थं गजेन्द्रः स यदाप सङ्कटं ८.२.३१

इत्थं गीतानुभावस्तं ९.८.२८

इत्थं तयोः प्रहतयोः १०.७२.३८

इत्थं त्वां पुत्रशोकेन ६.१५.१८

इत्थं द्विजा यादवदेवदत्तः १०.१२.४०

इत्थं दृढमतिः कृष्ण ६.१४.६

इत्थं धृतभगवद्ब्रत ऐणेयाजिन- ५.७.१३

इत्थं निशम्य दमघोषसुतः १०.७४.३०

इत्थं नृतिर्यगृषिदेवझषावतारैः ७.९.३८

इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयात्त- १०.९०.४९

इत्थं परिमृशन् मुक्तो ११.१७.५४

इत्थं पुरञ्जनं नारी ४.२५.३२

इत्थं पुरञ्जनं सम्यक् ४.२७.१

इत्थं पृथुमभिष्टूय ४.१८.१

इत्थं बृहद्ब्रतधरः १२.८.१३

इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या १०.१२.११

इत्थं ब्रुवत्यभयदे नरदेव देवाः ११.४.९

इत्थं भगवतश्चित्रैः १०.८८.३५

इत्थं भगवतो गोप्यः १०.३३.१

इत्थंभावेन कथितो २.१०.४४

इत्थंभूतानुभावोऽयं १.१७.४५

इत्थंभूतानुभावोऽसौ ४.२३.३०

इत्थं मघवताऽऽज्ञप्ता १०.२५.८

इत्थं मिथोऽतथ्यमतञ्जभाषितं १०.१२.२५

इत्थं मुनिस्तूपरमेद् व्यवस्थितो २.२.१९

इत्थं यशोदा तमशेषशेखरं १०.११.२०

इत्थं रमापतिमवाप्य १०.५९.४४; १०.६१.५

इत्थं राजा धर्मसुतो १०.७५.३०

इत्थं विचिन्त्य वसनात् १०.८१.८

इत्थं विदिततत्त्वायां १०.८.४३

इत्थं विधान्यनेकानि १०.८०.४३

इत्थं विपर्ययमतिः ४.१४.२९

इत्थं विरिञ्चस्तुतकर्मवीर्यः ८.१८.१

इत्थं व्यवसिता हन्तुम् ४.१४.३४

इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या १०.८१.३८

इत्थं व्रजन् भारतमेव वर्षं ३.१.२०

इत्थं शरत्प्रावृषिकावृतू हरेः १.५.२८

इत्थं शरत्स्वच्छजलं १०.२१.१

इत्थं संकीर्तितस्ताभ्यां १०.१०.३९

इत्थं स नागपत्नीभिः १०.१६.५४

इत्थं स निश्चित्य पितामहो महान् ८.२२.१०

इत्थं सभाजितं वीक्ष्य १०.७४.२९

इत्थं स लोकगुरुणा ४.१९.३९

इत्थं सशिष्येषु भृगुष्वनेकधा ८.१८.२३

इत्थं सूनृतया वाचा १०.३८.४३

इत्थं सोऽनुगृहीतोऽङ्ग १०.५२.१

इत्थं स्म पृष्टः स तु बादरायणिः १०.१२.४४

इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य १०.१६.२३

इत्थं स्वजनवैक्लव्यं १०.१७.२५

इत्थं स्वभर्तृगदितं ६.३.३४

इत्थं स्वभृत्यमुख्येन ११.१७.८

इत्थं हरेर्भगवतो रुचिरावतार- ११.३१.२८

इत्यक्रूरं समादिश्य १०.४८.३६

इत्यक्षरतयात्मानं ७.१२.३१

इत्यङ्गोपदिशन्त्येके १०.५७.३१

इत्यच्युताङ्घ्रिं भजतोऽनुवृत्त्या ११.२.४३

इत्यच्युतेनाभिहितं ब्रजाबला १०.२२.२०

इत्यजेनानुनीतेन ४.७.१

इत्यतद्वीर्यविदुषि ६.१७.१०

इत्यद्धा मां समादिश्य १०.२६.२३

इत्यद्रिगोद्विजमखं १०.२४.३८

इत्यध्वरे दक्षमनूद्य शत्रुहन् ४.४.२४

इत्यनुक्रोशहृदयो ४.२४.३२

इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं १०.३४.१८,

१०.८४.२७

इत्यनुस्मृत्य स्वजनं १०.४९.१४

इत्यन्तरेणार्जुनयोः १०.१०.२६

इत्यपः प्राश्य राजर्षिः ९.४.४१

इत्यभिप्रेत्य नृपतेः १०.४९.३०

इत्यभिप्रेत्य मनसा ११.२३.३१

इत्यभिप्रेत्य राजेन्द्र १०.४१.४९

इत्यभिध्यायतो नासा- ३.१३.१८

इत्यभिव्याहृतं तस्या ८.९.१३

इत्यभिव्याहृतं राजा २.३.१३

इत्यभिष्टूय पुरुषं १०.२.४२

इत्यभिष्टूय भूमानं १०.१४.४१

इत्यभिष्टूय वरदं ६.१९.१५

इत्यभिष्टूय विबुधैः ११.६.२०

इत्ययं तदलङ्कार- ९.११.४

इत्यर्चितः स भगवान् ४.९.२६

इत्यर्चितः संस्तुतश्च १०.४८.२८

इत्यर्चितोऽभिष्टुतश्च १२.१०.३५

इत्यर्थकामधर्मेषु १०.६९.४३

इत्यर्थितः स भगवान् ६.१४.२७

इत्यर्द्यमाना सौभेन १०.७६.१२

इत्यव्यलीकं प्रणुतोऽब्जनाभ- ३.२१.२२

इत्यशेषसाम्नाय १०.८७.४३

इत्यहं मुनिभिः पृष्टः ११.१३.२१

इत्याकर्ण्य वचः प्राह १०.१६.६०

इत्याक्षिप्य विभुं वीरो ८.११.१०

इत्याचरन्तं सद्धर्मान् १०.६९.४१

इत्याज्ञाप्यार्थतन्त्रज्ञ १०.३६.२७

इत्यात्मनाभिसन्धाय १०.६६.२८

इत्यात्मानं समादिश्य १०.८.२०

इत्यादिराजेन नुतः स विश्वदृक् ४.२०.३२

इत्यादिश्य नृपान् कृष्णो १०.७३.२४

इत्यादिश्य हृषीकेशः ८.४.२६

इत्यादिश्यामरगणान् १०.१.२६

इत्यादिष्टस्तमसुर १०.८८.१७

इत्यादिष्टः स गुरुणा ३.१२.१५

इत्यादिष्टा भगवता १०.२२.२८,

१०.२३.५

इत्यादिष्टो भगवता ११.७.१३,

११.३०.४०

इत्यादिष्टौ भगवता १०.८९.६१

इत्यादृतोक्तः परमस्य पुंसः ३.४.१४

इत्याद्यमृषिमानम्य १०.८७.४७

इत्यानम्य तमामन्त्र्य ४.३१.३०

इत्याभाष्य सुरान्वेधाः ८.५.२४

इत्यामन्त्र्य क्रतुपतिं ४.१९.२९

इत्यामन्त्र्य वरारोहां ६.४.१६

इत्यावेदितहादाय ३.४.१९

इत्युक्त उद्धवो राजन् १०.४६.७

इत्युक्तवन्तं नृपतिं ८.२४.५४

इत्युक्तवन्तं पुरुषं पुरातनं ८.२३.१

इत्युक्तश्चोदयामास १०.७७.११

इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा ९.१५.७

इत्युक्तस्तमनुज्ञाप्य १२.६.८

इत्युक्तस्तं परिक्रम्य ४.८.६२,

११.३०.५०

इत्युक्तस्तं प्रणम्याह १०.५१.४५

इत्युक्तस्तां विहायेन्द्रो ७.७.११

इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य १०.४५.२५

इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः १०.६२.११

इत्युक्तःप्रस्थितो दूतो १०.७१.२०

इत्युक्तः स खलः पापो १०.१.३५

इत्युक्तः स तथेत्याह १२.६.२८

इत्युक्तः स हसन्नाह ८.१९.२८

इत्युक्तः सोऽनयन् मत्स्यं ८.२४.२३

इत्युक्तः सोऽसुरो नूनं १०.८८.२३ (अधिक पाठ)

इत्युक्तः स्वां दुहितरं १०.५६.३२

इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता १०.२३.३३

इत्युक्ता लोकगुरुणा ७.४.२९

इत्युक्ता साऽदिती राजन् ८.१७.१

इत्युक्ते यमदूतैस्तैः ६.१.३७

इत्युक्तो गुरुरग्याह १२.६.६३

इत्युक्तोऽच्युतमानम्य १०.६३.३०

इत्युक्तो धर्मराजेन १.१३.१२

इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै १०.८१.५

इत्युक्तो लोकनाथेन ११.६.३२

इत्युक्तो विष्णुरातेन ८.२४.४

इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य १०.१०.४३

इत्युक्त्वा चोदयामास १०.४१.६

इत्युक्त्वा जरया ग्रस्त ९.३.१४

इत्युक्त्वा तमुपेयाय १२.१०.८

इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य १०.६४.३०

इत्युक्त्वा तान् समादाय १०.८५.५२

इत्युक्त्वाथारुहत् स्वर्गं १.१३.५९

इत्युक्त्वाऽऽदिभवो देवो ७.३.२२

इत्युक्त्वा देवगन्धर्वं १०.६२.१९

इत्युक्त्वाद्विदरीकुञ्ज- १०.१३.१४

इत्युक्त्वा नाहुषो जायां ९.१९.२१

इत्युक्त्वा भगवाञ्छाल्वं १०.७७.२०

इत्युक्त्वा भगवान् राजं ७.१०.३१

इत्युक्त्वा भीमसेनाय १०.७२.३३

इत्युक्त्वा मिषतस्तस्य ६.४.५४

इत्युक्त्वा यज्ञिये काले १०.७४.६

इत्युक्त्वा रथमारुह्य १०.५४.२१

इत्युक्त्वा रोषताम्राक्षो १.१८.३६

इत्युक्त्वा स नृपो देवं ९.९.८

इत्युक्त्वा स यदुं विप्रः ११.९.३२

इत्युक्त्वा सहदेवोऽभूत् १०.७४.२५

इत्युक्त्वाऽऽसीद्धरिस्तूर्णीं १०.३.४६

इत्युक्त्वा हरिमानम्य ८.२३.३

इत्युक्त्वैकेन हस्तेन १०.२५.१९

इत्युक्तवोपरतं पुत्रं ७.५.३३
 इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं १०.८३.५
 इत्युत्तानपदः पुत्रो ४.१२.३८
 इत्युत्ससर्ज स्वं देहं ९.१३.६
 इत्युत्सुको द्वारवतीं १०.६९.३
 इत्युदारमतिः प्राह १०.७२.२७
 इत्युदाहृतमाकर्ण्य ४.८.३९
 इत्युदीरितमाकर्ण्य १०.७१.१
 इत्युदीर्य गतो जीवो ६.१६.१२
 इत्युद्धववचो राजन् १०.७१.११
 इत्युद्धवादुपाकर्ण्य ३.४.२३
 इत्युद्धवेनात्यनुरक्तचेतसा ११.२९.७
 इत्युन्मत्तवचो गोप्यः १०.३०.१४
 इत्युपस्थीयमानस्तैः ३.१३.४६
 इत्युपामन्त्रितो दैतैः ८.९.८
 इत्युपामन्त्रितो भर्त्रा १०.७०.४७
 इत्युपामन्त्रितो राज्ञा २.४.११
 इत्युपामन्त्रितो राज्ञा १०.८६.३७
 इत्युचिवांस्तत्र सुयोधनेन ३.१.१४
 इत्येके विहसन्त्येनं ११.२३.४०
 इत्येतत्कथितं गुर्वि ३.३२.३१
 इत्येतत्पुण्यमाख्यानं ९.५.२७
 इत्येतदात्मनः स्वार्थं ७.१३.२७
 इत्येतद्ब्रह्मणः पुत्राः १०.८७.४२
 इत्येतद्वर्णितं राजन् १०.८७.४९
 इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगंध- १०.८९.२१
 इत्येते गुह्यासन्देशा १०.५२.४४
 इत्येवमुत्तरामातः स वै ५.१३.२४
 इत्येवं दर्शयन्त्यस्ताः १०.३०.३५
 इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य ५.८.३०

इत्येवं शैशवं भुक्त्वा ३.३१.२८
 इत्येष मानवो वंशो १२.२.३५
 इदमप्यच्युत विश्वभावनं ४.७.३२
 इदमाह पुरास्माकं ४.२४.७२
 इदमाह हरिः प्रीतो ८.४.१६
 इदमित्थमिति प्रायः १०.८५.४४
 इदं जपत भद्रं वो ४.२४.६९
 इदं पवित्रं परमीशचेष्टितं ४.७.६१
 इदं भगवता पूर्वं १२.१३.१०
 इदं भागवतं नाम १.३.४०; २.१.८; २.७.५१
 इदं ममाचक्ष्व तवाधिमूलं १.१६.२५
 इदं मया तेऽभिहितं कुरूद्वह ४.१२.५२
 इदं महाख्यानमशेषपाप्मनां ६.१३.२२
 इदं यः कल्प उत्थाय ४.२४.७८
 इदं विविक्तं जप्तव्यं ४.२४.३१
 इदं शरीरं मम दुर्विभाव्यं ५.५.१९
 इदं शरीरं पुरुषस्य मोहजं ७.२.४२
 इदं स्वस्त्ययनं पुंसां ४.२३.३४
 इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा १.५.२२
 इदं हि योगेश्वर योगनैपुणं ५.१९.१३
 इदं हि विश्वं भगवानिवेतरो १.५.२०
 इदानीं धर्मपादस्ते १.१७.२५
 इदानीं नाश आरब्धः ११.६.३१
 इन्द्रज्येष्ठैः स्वतनयैः ८.१७.१४
 इन्द्रप्रधानानमरान् भुजेषु ८.२०.२६
 इन्द्रप्रस्थं गतः कृष्णः १०.७७.६
 इन्द्रमेवं समादिश्य ६.१०.१
 इन्द्रशत्रो विवर्धस्व ६.९.१२
 इन्द्रसेन महाराज ८.२२.३३
 इन्द्रस्तदात्मनः पूजां १०.२५.१

इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः ६.१८.७७

इन्द्रस्त्रिभुवनैश्वर्यं ६.७.२

इन्द्रस्यानिर्वृतेर्हेतुं ६.१३.३

इन्द्रं नस्त्वाभिषेक्ष्यामो १०.२७.२१

इन्द्रः सुरर्षिभिः साकं १०.२७.२३

इन्द्रादयो बाहव आहुरुस्त्राः २.१.२९

इन्द्रायानम्य सदसि ११.४.१६

इन्द्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं १०.८५.१०

इन्द्रियाणि जयन्त्याशु ११.८.२०

इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं ३.२६.१३

इन्द्रियाणि मनस्यूर्मो ७.१५.५३

इन्द्रियाणि मनः प्राण ७.१०.८

इन्द्रियाणि शरानाहुः १२.११.१६

इन्द्रियाणि हृषीकेशः १०.६.२४

इन्द्रियायन सृष्ट्येदं ११.२२.४१

इन्द्रियार्थेषु सज्जन्त्या ३.२३.५४

इन्द्रियेषु मनस्तानि ४.२३.१७

इन्द्रियैरिन्द्रियार्थेषु ११.११.९

इन्द्रियैर्विषयाकृष्टैः ४.२२.३०

इन्द्रेण हतछत्रेण १०.५९.२

इन्द्रो न वज्रं जगृहे ६.१२.६

इन्द्रो भगवता दत्तां ८.१४.७

इन्द्रो मन्त्रद्रुमस्तत्र ८.५.८

इन्द्रो मरुद्भिर्भगवान् ११.६.२

इन्द्रो विशङ्क्य मम धाम ११.४.७

इन्द्रो विश्वावसुः श्रोता १२.११.३७

इन्द्रो वृत्रवचः श्रुत्वा ६.१२.१८

इन्द्रोऽहं सर्वदेवानां ११.१६.१३

इमं तु पाशैर्वरुणस्य बद्ध्वा ७.५.५०

इमं लोकममुं चैव ३.३.२१

इमं लोकं तथैवामुं ३.२५.३९

इमं स्वनिगमं ब्रह्मन् १.५.३९

इमा दुहितरः सभ्य ३.२४.१४

इमान्यधिकमग्नानि १०.३०.३२ (अधिकपाठ)

इमां तु कौषारविणोपवर्णितां ४.३१.२८

इमां त्वमधितिष्ठस्व ४.२५.३७

इमां विद्यां पुरा कश्चित् ६.८.३८

इमे अङ्गिरसः सत्र- ९.४.३

इमे जनपदाः स्वृद्धाः १.८.४०

इमे वयं यत्प्रिययैव तन्वा ८.५.३१

इमे श्रद्धते ब्रह्मन् ६.१८.२१

इमे सप्तर्षयस्तत्र ८.१३.१६

इयं च भूर्भगवता १.१७.२६

इयं च सुदती देवी ४.१५.५

इयानसावीश्वरविग्रहस्य २.१.३८

इलायामपि भार्यायां ४.१०.२

इलावृते तु भगवान् ५.१७.१५

इलोपाख्यानमत्रोक्तं १२.१२.२२

इल्वलस्य सुतो घोरो १०.७८.३८

इष्टं दत्तं तपो जप्तं ११.३.२८

इष्टापूर्तेन मामेवं ११.११.४७

इष्ट्वाग्निजिह्वं पयसा ३.१४.८

इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं ४.९.२४

इष्ट्वा यथोपदेशं मां ११.१८.१३

इष्ट्वा स वाजपेयेन ४.३.३

इष्ट्वेह देवता यज्ञैः ११.१०.२३; ११.२१.३३

इहाद्य सन्तमात्मानं ४.२५.३४

ई

ईक्षयाऽलकनन्दाया ११.२९.४२

ईक्षितोऽन्तःपुरस्त्रीणां १०.७०.१६

ईक्षेत विभ्रममिदं मनसो विलासं ११.१३.३४

ईजे च क्रतुभिर्घोरैः ४.२७.११

ईजे च भगवन्तं यज्ञक्रतुरूपं ५.७.५

ईजे च भगवान् रामो १०.८२.४

ईजे च यज्ञं क्रतुभिः ९.६.३५

ईजेऽनुयज्ञं विधिना १०.८४.५१

ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं ९.४.२२

ईडितो भगवानेवं ३.३३.९

ईदृग्गृहं तत्पश्यन्तीं ३.२३.२२

ईदृग्विधान्यसंख्यानि १०.७९.३३

ईदृशानामथान्येषां ४.२१.२९

ईदृशान्येव वासांसि १०.४१.३५

ईरणं ब्रह्महत्याया- ६.९.८

ईशस्य केशान् विदुरम्बुवाहान् २.१.३४

ईशाभिसृष्टं ह्यवरुन्महेङ्ग ५.१.१५

ईशो दुरत्ययः काल १०.७४.३१

ईश्वरस्य विधिं को नु १०.४९.२८

ईश्वराणां वचः सत्यं १०.३३.३२

ईश्वरालम्बनं चित्तं ९.२१.१७

ईश्वरे तदधीनेषु ११.२.४६

ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं १०.६.१५

ईहते भगवानीशो ८.१.१५

उ

उक्तस्त्वया भूमण्डलायामविशेषो ५.१६.१

उक्तं पुरस्तादेतत्ते १०.२९.१३

उग्रसेनसुतः कंसः १०.१.३०

उग्रसेनं च पितरं १०.३६.३४

उग्रसेनं च पितरं १०.१.६९

उग्रसेनः क्षितीशेशो १०.६८.२१

उच्चावचेषु भूतेषु ८.२४.६; ११.१६.२

उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना १०.३३.९

उच्चैःश्रवास्तुरङ्गाणां ११.१६.१८

उच्छिष्टलेपाननुमोदितो द्विजैः १.५.२५

उत्क्षिप्तवालः खचरः कठोरः ३.१३.२७

उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः १०.१४.१२

उत्तमश्च ध्रुवश्चोभौ ४.९.४८

उत्तमश्चिन्तितं कुर्यात् ९.१८.४४

उत्तमस्त्वकृतोद्वाहो ४.१०.३

उत्तरायां धृतः पूरोः ३.३.१७

उत्तराहनावगस्तिरधराहनौ यमो ५.२३.७

उत्तरेषु च कुरुषु ५.१८.३४

उत्तरोत्तरेणेलावृतं ५.१६.८

उत्तस्थुस्ते कुशलिनो ९.१६.८

उत्तानपादो राजर्षिः ४.९.६५

उत्तानबर्हिरानर्तो ९.३.२७

उत्तार्य गोपी सुश्रुतं पयः पुनः १०.९.७

उत्तिष्ठ तात त इमे शिशवो ६.१४.५७

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते ७.३.१७

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ राजर्षे ४.२८.४८

उत्थातव्यमितोऽस्माभिः १०.११.२३

उत्थापनैरुन्नयनैः १०.४४.५

उत्थाय प्राञ्जलिः प्रह्वः ७.३.२५; १२.८.३७

उत्थायापररात्रान्ते ८.४.२४

उत्थायोत्थाय कृष्णस्य १०.१३.६३

उत्थितास्ते निशाम्याथ ९.६.२८

उत्पत्तिस्थितिलयहेतवोऽस्य कल्पाः ५.२५.९

उत्पत्त्यध्वन्यशरण उरुक्लेशदुर्गेन्तकोग्र- ४.७.२८

उत्पत्त्यैव हि कामेषु ११.२१.२४

उत्पाता बहवस्तत्र ३.१७.३

उत्फुल्लेन्दीवराम्भोज- १०.६९.४

उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे ३.१२.२३

उत्सर्पयंस्तु तं मूर्ध्नि ४.२३.१५

उत्सवं श्रमरुचापि दृशीनां १०.३५.२३

उत्सार्य वामकरजैरलकानपाङ्गैः १०.५३.५५

उत्सिसृक्षोर्धातुमलं २.१०.२७

उत्सृज्य सर्वतः सङ्गं १.१८.३

उदतिष्ठन् सदस्यास्ते ४.२.६

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः १०.८७.१८

उदरं विदितं पुंसो २.६.११

उदहृष्यन् वारिजानि १०.२०.४७

उदाप्लुतं विश्वमिदं तदासीद् ३.८.१०

उदाररुचिरक्रीडौ १०.३८.३१

उदासीनमिवाध्यक्षं ४.२०.११

उदासीना वयं नूनं १०.६०.२०

उदासीनाश्च देहादौ १०.७३.२३

उदीच्याः सामगाः शिष्याः १२.६.७८

उद्गायतीनामरविन्द लोचनं १०.४६.४६

उद्दामभावपिशुनामलवल्गुहास १.११.३६

उद्दीप्तदीपबलिभिः प्रतिसद्य जाल- १०.७१.३३

उद्भवः सात्यकिश्चैव १.१०.१८

उद्भसत्तडिदम्भोद- ३.१७.६

उद्यच्चन्द्रनिशावक्रः १२.८.२१

उद्यतस्य हि कामस्य ३.२२.१२

उद्यानानि च रम्याणि ४.९.६३

उद्यानानि चातितरां ५.२४.१०

उद्यानोपवनाढ्यायां १०.९०.४

उद्वास्य देवं स्वे धाम्नि ६.१९.२०

उद्वाहर्क्षं च विज्ञाय १०.५३.४

उद्वाहं वीरकन्यानां १०.३७.१७

उन्नह्यन्ति रयं नागा १२.११.४८

उन्निद्रहृत्पङ्कजकर्णिकालये २.२.१०

उन्नीय वक्त्रमुरुकुन्तलकुण्डल- १०.८३.२९

उन्मत्तमत्तजडवत् स्वसंस्थां ५.१०.१३

उपगायन् गृणन् नृत्यन् ११.२७.४४

उपगीयमान उद्गायन् १०.२९.४४

उपगीयमानचरितः ९.१०.३४

उपगीयमानचरितो १०.६५.२१

उपगीयमानविजयः १०.७८.१५

उपगीयमानो गन्धर्वैः १०.९०.८

उपगीयमानो ललितं ४.२५.४४; ६.७.५

उपगीयमानौ ललितं १०.३४.२१

उपगुह्यात्मजामेवं १०.४.७

उपचितनवशक्तिभिः स्व १२.१२.६७

उपजहुः प्रयुञ्जाना ४.९.५९

उपतिष्ठस्व पुरुषं ८.१६.२०

उपदानवीं हिरण्याक्षः ६.६.३४

उपधार्य वचस्तस्या १.८.११

उपधाव पतिं भद्रे ८.१७.१९

उपपन्नमिदं सुभु ९.२०.१५

उपयेमेऽथ भगवान् ६.६.३५

उपयेमे वीर्यपणां ४.२८.२९

उपर्यगेन्द्रं गिरिराडिवान्यं ८.७.१२

उपर्यधश्चात्मनि गोत्रनेत्रयोः ८.७.१३

उपर्युपरि गच्छन्ति ११.२५.२१

उपर्युपरि विन्यस्त ३.२३.१६

उपलब्धं पतिप्रेम १०.६०.५१

उपलभ्य पुरैवैतद् ४.६.३

उपलभ्य मुदा युक्तः ९.१४.४१

उपलभ्य हृषीकेशं १०.५६.३७

उपलभ्योत्थिताः सर्वे १०.१७.१४

उपवर्णितमेतद्गः १.१८.९

उपवर्णितं भूमेर्यथासन्निवेशा- ५.२४.७

उपविष्टं दर्भमय्यां ४.६.३७

उपसंहर विश्वात्मन् १०.३.३०

उपसृज्य तमस्तीव्रं ४.१९.१९

उपस्थायार्कमुद्यन्तं १०.७०.७

उपस्पृश्य महेन्द्राद्रौ १०.७९.१२

उपहार्यैः सर्पजनैः १०.१७.२

उपहृतास्तथा चान्ये १०.७४.१०

उपहृत्य बलीन् सर्वान् १०.२४.३३

उपाधावत् पतिं भक्त्या ८.१७.२२

उपायं कथयिष्यामि ९.४.६९

उपासकस्य मामेवं ११.१५.३१

उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे ८.२३.२३

उप्यमानं मुहुः क्षेत्रं ७.११.३३

उभयं स्मरतः पुंसः ६.१६.५६

उभयोरप्यभूद् घोषो ११.९.८

उभयोर्ऋषिकुल्यायाः ३.२२.२७

उरःस्थलं ज्योतिरनीकमस्य २.१.२८

उरुक्रमस्य देवस्य ६.१८.८

उरुक्रियस्ततस्तस्य ९.१२.१०

उर्वक्षिबाहवो मह्यं १.१४.११

उर्वशीं मन्त्रतो ध्यायन् ९.१४.४५

उलूखलं विकर्षन्तं १०.११.३; १०.११.६

उलूखलाङ्घ्रेरुपरि व्यवस्थितं १०.९.८

उल्बेन संवृतस्तस्मिन् ३.३१.८

उल्मुकोऽजनयत् पुत्रान् ४.१३.१७

उवाच च महाभागं ४.१७.१८

उवाच चाथ हर्यश्वाः ६.५.६

उवाच चासहन्त्यस्य १.७.४३

उवाच दूतं भगवान् १०.६६.८

उवाच पितरावेत्य १०.४५.२

उवाच सुखमासीनान् १०.८४.८

उवास कतिचिन्मासान् १०.४७.५४;

१०.४९.४; १०.७१.४६

उवास तस्यां कतिचित् १०.५७.२६

उवाह कृष्णो भगवान् १०.१८.२४

उशनसा बुधो व्याख्यातस्तत् ५.२२.१३

उशीनरेन्द्रं विधिना तथा कृतं ७.२.३१

उशीनरेष्वभूद् राजा ७.२.२८

उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैः १०.२२.६

उषित्वा हास्तिनपुरे १.१०.७

उषित्वैवं गुरुकुले ७.१२.१३

उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिद् ८.१०.९

उह्यमानः सुपर्णेन १०.५९.१८

ऊ

ऊचतुर्मृतकोपान्ते ६.१५.१

ऊचुरव्यवसितमतीन् १०.७.९

ऊचुर्निषेधितास्तांस्ते ६.१.३२

ऊचुर्मुकुन्दैकधियो १०.९०.१४

ऊचुः परस्परं ते वै १०.४३.२२

ऊचुः पौरा अहो गोप्यः १०.४१.३१

ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं १०.१४.४५

ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य १०.७१.३६

ऊरू सुपर्णभुजयोरधि शोभमाना ३.२८.२४

ऊर्जस्वन्तं मन्यमान ३.२०.४२

ऊर्जायां जज्ञिरे पुत्रा ४.१.४०

ऊर्ध्वतिर्यगवाक्सर्गो १२.१२.११

ऊषुः सरस्वतीतीरे १०.३४.४

ऊष्माणमिन्द्रियाण्याहुः ३.१२.४७

ऊहुः सर्वरसान्नद्यः ४.१९.८

ऋ

ऋक्षराजबिलं भीमम् १०.५६.१९

ऋगथर्वयजुःसाम्नां १२.६.५०

ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या १.४.२०

ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् ३.१२.३७

ऋचो यजूषि सामानि १२.१२.६२

ऋणैस्त्रिभिरमुक्तानां ६.५.३७

ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो १०.८४.३९

ऋतधामा च तत्रेन्द्रो ८.१३.२८

ऋतमुञ्छशिलं प्रोक्तं ७.११.१९

ऋतं च सूनृता वाणी ११.१९.३८

ऋतामृताभ्यां जीवेत ७.११.१८

ऋतुपर्णो नलसखो ९.९.१७

ऋतेयुस्तस्य कुक्षेयुः ९.२०.४

ऋतेयो रन्तिभारोऽभूद् ९.२०.६

ऋतेऽर्थं यत्प्रतीयेत २.९.३३

ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो १०.७४.४७

ऋत्विक्सदस्य बहुवित्सु सुहृत्तमेषु १०.७५.८

ऋषभं यवनानां त्वां ४.२७.२४

ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं १०.७९.१५

ऋषयस्तदुपाकर्ण्य ६.१३.६

ऋषयः कल्पयाञ्चक्रुः ८.८.१२

ऋषयो दुदुहुर्देवीं ४.१८.१४

ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य ९.१.३१

ऋषयो मनवो देवा १.३.२७

ऋषिभिर्याचितो भेजे १.३.१४

ऋषिभिः स्वाश्रमपदं ४.१४.३५

ऋषिमाद्यं न बध्नाति ३.९.३५

ऋषिं पर्यचरत्तत्र ७.७.१४

ऋषिः कारुणिकस्तस्याः ७.७.१५

ऋषीन् विरूपानङ्गिरसः १०.३४.१३

ऋषीणां पितृदेवानां १०.७२.८

ऋषेर्भगवतो भूत्वा १०.७८.२५

ऋषेर्भागवतमुख्यस्य १०.१०.२४

ऋषेर्विनिर्गमे कंसो १०.१.६५

ऋषे विदन्ति मुनयः २.६.४०

ऋषेस्तु वेदशिरसः ८.१.२१

ए

एक एव चरेद्भिक्षुः ७.१३.३

एक एव परो ह्यात्मा १०.५४.४४; ११.१८.३२

एक एव पुरा वेदः ९.१४.४८

एक एव हि लोकानां १२.११.३०

एक एवातियातोऽहं १.६.१४

एक एवाद्वितीयोऽभूद् ११.९.१७

एक एवाद्वितीयोऽसा- १०.७४.२१

एक एवार्णवे भ्राम्यन् १२.८.४

एक एवेश्वरस्तस्मिन् ८.६.१७

एक एवेश्वरस्तुर्यो ६.५.१२

एककाला इमे भूपाः १२.१.३५

एकचार्योऽनिकेतः स्याद् ११.९.१४

एकतः श्यामकर्णानां ९.१५.६

एकदा कश्यपस्तस्याः ८.१६.२

एकदा कृतमालायां ८.२४.१२

एकदा क्रीडमानास्ते १०.८.३२

एकदा गिरिशं द्रष्टुं ९.१.२९

एकदा गृहदासीषु १०.९.१

एकदा गृहमानीय १०.८६.५

एकदा चारयन् वत्सान् १०.१३.२८

एकदा जग्मतुस्तासां ११.७.६२

एकदा तु महानद्यां ५.८.१

एकदा तु सभामध्ये १०.७२.१

एकदा ते पशून् पालान् १०.३७.२६

एकदा दानवेन्द्रस्य ९.१८.६

एकदा देवयात्रायां १०.३४.१

एकदा देवसत्रे तु ७.१५.७१

एकदा द्वारवत्यां तु १०.८९.२२

एकदा धनुरुद्यम्य १.१८.२४

एकदा नारदो लोकान् १०.८७.५

एकदा निर्गतां गोहाद् १.६.९

एकदान्तःपुरे तस्य १०.७५.३१

एकदा पाण्डवान् द्रष्टुं १०.५८.१

एकदा प्राविशद् गोष्ठं ९.२.४

एकदा ब्रह्मणः पुत्राः ७.१.३५

एकदा मातुलेयं वै १०.७२.४१

एकदा मुनयस्ते तु ४.१४.३६

एकदा रथमारुह्य १०.५८.१३

एकदाऽऽरोहमारूढं १०.७.१८

एकदार्षकमादाय १०.७.३४

एकदाश्रमतो रामे ९.१६.१०

एकदासत्प्रसङ्गान्निकृतमतिः ५.१४.१३

एकदा स विमानेन ६.१७.४

एकदा सा तु सन्ध्यायां ६.१८.६०

एकदासीन्महासत्रदीक्षा ४.२१.१३

एकदाऽसुरराट् पुत्रं ७.५.४

एकदा सुरुचेः पुत्रं ४.८.९

एकदाऽसौ वनं यातः ६.१.५८

एकदोषवनं राजन् १०.६४.१

एकद्वित्रिचतुष्पादो ११.७.२२

एकपत्नीव्रतधरो ९.१०.५५

एकपादोरुवृषण- १०.७२.४६

एकमेकतराभावे २.१०.९

एकरश्म्येकदमन ४.२६.२

एकश्चरेन्महीमेतां ११.१८.२०

एकस्तपस्व्यहमथाम्भसि मत्स्यसंगात्- ९.६.५२

एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः १०.१४.२३

एकस्त्वमेव जगदेतदमुष्य यत्त्वम् ७.९.३०

एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या ४.९.७

एकस्त्वमेव सदसद् द्वयमद्वयं च ८.१२.८

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते ११.२२.८

एकस्मिन्नपि यातेब्दे १०.१४.४३

एकस्यामात्मजाः पत्यां ९.२४.८

एकस्यैव ममांशस्य ११.११.४

एकहायन आसीनो १०.२६.६

एकं पादं पदाक्रम्य १०.७२.४५

एकं स्वयं ज्योतिरनन्यमव्ययं १०.७०.५

एकः पदातिः संक्रुद्धो १०.७८.२

एकः प्रपद्यते ध्वान्तं ३.३०.३१

एकः प्रसूयते जन्तुः १०.४९.२१

एकः शुद्धः स्वयंज्योतिः ४.२०.७

एकः संकल्पितः पुत्रः ६.१८.७०

एकः सृजति भूतानि ६.१७.२१

एकः स्वयं सञ्जगतः सिसृक्षया ३.२१.१९

एकात्मजा मे जननी १.६.६

एकादशत्व आत्मासौ ११.२२.२४

एकादशासन् मनसो हि वृत्तय ५.११.९

एकादश्यां निराहारः १०.२८.१

एकान्तलाभं मनसो नु पुंसां ३.६.३७

एकान्तिनो यस्य न कञ्चनार्थ ८.३.२०

एका भ्रुकुटिमाबध्य १०.३२.६

एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूल- १०.२.२७

एकां जग्राह बलवान् ९.२.५

एके कर्ममयान् यज्ञान् ७.१५.९

एके तमनुरुन्धाना १०.२.४

एके त्वाखिलकर्माणि १०.४०.६

एकैकशस्ताः कृष्णस्य १०.६१.१

एकैकशोऽङ्गानि धियाऽनुभावयेद्- २.२.१३

एकैकस्याभवत्तेषां ४.२८.३१

एकैकस्यां दश दश १०.९०.३१

एकोनविंशे विंशतिमे १.३.२३

एको नानात्वमन्विच्छन् २.१०.१३

एको नारायणो देवः ११.९.१६

एको मयेह भगवान् विविधप्रधानैः ४.१.२८

एत आत्माहनोऽशान्ता ११.५.१७

एत उद्धव ते प्रश्नाः ११.१९.४५

एतच्चरित्वा विधिवद् ६.१९.२५

एतच्छ्रुत्वा महाभागो ११.५.५१

एतच्छुश्रूषतां विद्वन् २.३.१४

एतज्ज्ञात्वाऽऽनय क्षिप्रं १०.३६.३७

एतत् कमलपत्राक्ष ११.२७.५

एतत्कल्पविकल्पस्य ८.१४.११

एतत् कंसाय भगवान् १०.१.६४

एतत् केचिदविद्वांसो १२.१०.४१

एतत् कौमारजं कर्म १०.१२.३७

एतत् क्षत्तर्भगवतो ३.६.३५

एतत् आदिराजस्य ३.२२.३९

एतत्ते कथितं तात १२.५.१३

एतत्तेऽभिहितं क्षत्तः ४.३१.२५

एतत्तेऽभिहितं साधो ११.१८.४८

एतत्तेऽभिहितं राजन् १०.७५.४०

एतत्तेऽभिहितं सर्वम् ४.१२.४४

एतत् ते सर्वमाख्यातं ६.१७.३९

एतत् ते सर्वमाख्यातं १०.१४.५९

एतत्पदं तज्जगदात्मनः परं ४.३१.१६

एतत् पयोव्रतं नाम ८.१६.५८

एतत्परं प्रपश्यामो ८.७.३५

एतत् पुरन्दरो ज्ञात्वा १२.८.१५

एतत्पुरैव निर्दिष्टं ३.१६.३०

एतत् सङ्कल्पवैषम्यं ९.१.२०

एतत् सर्वं गृहस्थस्य ७.१२.११

एतत्संसूचितं ब्रह्मन् १.५.३२

एतत् सुहृद्भिश्चरितं मुरारेः १०.१४.६०

एतदच्युत मे ब्रूहि ११.१०.३७

एतदण्डं विशेषाख्यं ३.२६.५२

एतदध्यात्मपारोक्ष्यं ४.२९.८३

एतदन्तः समाप्नायो १०.४७.३३

एतदन्यच्च सर्वं मे १०.१.१२

एतदर्थं हि भगवान् १.१६.९

एतदर्थो हि लोकेऽस्मिन् १०.७८.२७

एतदर्थोऽवतारोऽयं १०.५०.९

एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् ४.२.३

एतदाख्याहि मे ब्रह्मन् ४.१३.२४

एतदिष्टं प्रवृत्ताख्यं ७.१५.४९

एतदीशनमीशस्य १.११.३८

एतदु हैव भगवतो विष्णोः ५.२३.८

एतदेव हि विज्ञानं ११.१९.१५

एतदेव हि सच्छिष्यैः १०.८०.४१

एतदेवात्मभू राजन् २.४.२५

एतद्द्वारो हि संसारो ७.७.२७

एतद् धारयमाणस्तु ६.८.३६

एतद्ध्यातुरचित्तानां १.६.३५

एतद् ब्रह्मण्यदेवस्य १०.८१.४१

एतद् ब्रूहि महान् कामो १०.२४.४

एतद् भगवतः शम्भोः ४.७.६०

एतद् भगवतो रूपं २.१०.३३

एतद् भगवतो रूपं ३.२९.३६

एतद् भ्राम्यति मे बुद्धिः ७.१.२०

एतद्य आदिपुरुषस्य मृगेन्द्रलीलां ७.१०.४७

एतद्यः शृणुयाद्राजन् ४.३१.३१

एतद्रूपमनुध्येयम् ४.२४.५३

एतद्रूपं भगवतो १.३.३०

एतद् भगवतः शम्भोः ४.७.६०

एतद् वदन्ति मुनयो ११.२७.२

एतद् वपुस्ते भगवन् ७.१०.२९

एतद् वः कथितं विप्रा १२.१२.२

एतद् वः कथितं विप्राः १२.१२.५७

एतद्वाः पाण्डवेयानां १.१७.१७

एतद्वां दर्शितं रूपं १०.३.४४

एतद्विचित्रं सहजीवकाल- १०.८.३९

एतद्विदित्वा उदिते १०.८०.३९

एतद्विदित्वा तु भवान् १०.७६.३३

एतद् विद्वान् पुरा मृत्योः ११.२०.१४

एतद् विद्वान् मदुदितं ११.२८.८

एतद्विमानप्रवरम् ४.१२.२७

एतद् वेदितुमिच्छामः ७.१.१६

एतद्वेदितुमिच्छामः १०.८८.२

एतद्वेदितुमिच्छामि २.८.२

एतद्वेदितुमिच्छामो ८.१५.२

एतद् वै पौरुषं रूपं १२.११.६

एतद्वै श्रद्धया भक्त्या ३.३२.३०

एतद् वै सर्ववर्णानाम् ११.२७.४

एतन्नानाविधं विश्वम् १०.८५.५

एतन्नानावताराणां १.३.५

एतन्निगदितं तात ३.३३.३६

एतन्निर्विद्यमानानां २.१.११

एतन्निशम्य मुनिनाभिहितं १२.६.१

एतन्नो भगवन्सर्व ८.२४.३

एतन्मतं समातिष्ठ २.९.३६

एतन्मम मतं तात १०.२४.३०

एतन्महापुण्यमलं पवित्रं ३.१९.३८

एतन्महाराज तवेरितो मया ८.४.१४

एतन्मुकुन्दयशसा भुवनं पुनानं ४.२९.८४

एतन्मुहुः कीर्तयतोऽनुशृण्वतो ८.१२.४६

एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् ३.२४.३६

एतन्मे पुरुषाध्यक्ष ११.११.२७

एतन्मे पृच्छतः सर्व २.५.८

एतन्मे भगवान् पृष्टः ८.१६.२४

एतस्मिन् काल उत्पातान् ६.५.३४

एतस्मिन्नन्तरे याम्यैः १०.६४.२२

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुः ८.८.४१

एतस्मिन् मे मनो विद्वन् ३.७.७

एतस्यां साध्वि सन्ध्यायां ३.१४.२३

एतस्मिन् संसाराध्वनि ५.१४.३८

एतान् मे पृच्छतः प्रश्नान् ३.७.४०

एतान्यसंहत्य यदा ३.२६.५०

एतान्वयं विजेष्यामो ८.२१.२४

एता भगवतो विष्णोः १२.११.४५

एता मनोरथमयी ११.२२.४७

एतावज्जन्मसाफल्यं १०.२२.३५

एतावतालं ननु सूचितेन १.१८.२०

एतावतालमघनिर्हरणाय पुंसां ६.३.२४

एतावतालं कालेन ३.२३.५३

एतावताऽलं विश्वात्मन् १०.८१.११

एतावतीर्हि राजन् पुंसः ५.२५.१५

एतावत्यात्मजैर्वीर ३.१३.१०

एतावत्येव शुश्रूषा ३.२४.१३

एतावदनुवादपरिभाषया ५.१०.१४

एतावदुक्त्वा प्रययौ ६.५.३२

एतावदुक्त्वा भगवान् १०.६०.२१

एतावदुक्त्वा भगवान् ८.१७.२१

एतावदुक्त्वा भगवान् १०.७८.२८

एतावदुक्त्वा विरराम शंकरः ४.४.१

एतावदुक्त्वोपरराम तन्महद् १.६.२६

एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः १०.८२.३९

एतावदेव जिज्ञास्यं २.९.३५

एतावत्त्वं हि विभुभिः ४.३०.२८

एतावद् ब्राह्मणायोक्त्वा ७.५.१५

एतावद्वर्णितगुणो ७.९.५१

एतावाञ्जीवलोकस्य ३.१०.९

एतावानव्ययो धर्मः ६.१०.९

एतावानेव भूवलयस्य ५.२१.१

एतावानात्म संमोहो ११.२८.३६

एतावानेव मनुजैः ६.१६.६३

एतावानेव यजतां २.३.११

एतावानेव योगेन ३.३२.२७

एतावानेव लोकेऽस्मिन् ३.२५.४४

एतावानेव लोकेऽस्मिन् ६.३.२२, ७.७.५५

एतावानेव संख्यातो ३.२६.१५

एतावान्योग आदिष्टो ११.१३.१४

एतावान् सांख्ययोगाभ्यां २.१.६

एतावाँल्लोकविन्यासो ५.२०.३८

एतावुरणकौ राजन् ९.१४.२१

एताश्चोद्देशतः प्रोक्ता ११.१५.९

एतासामपो भारत्यः प्रजा ५.१९.१७

एतास्ते कीर्तिताः सर्वाः ११.१६.४१

एता ह्येवेह नृभिरुपगन्तव्या ५.२५.१४

एतां मंत्रोपनिषदं ६.१५.२७

एतां वक्ष्यत्यसौ सूत १२.४.४३

एतां विद्यामधिगतो ६.८.४२

एतां स आस्थाय परात्मनिष्ठां ११.२३.५८

एताः कुरुश्रेष्ठ जगद्विधातुः १२.४.३९

एताः परं तनुभृतो भुवि १०.४७.५८

एताः परं स्त्रीत्वमपास्तपेशलं १.१०.३०

एताः संसृतयः पुंसो ११.२५.३२

एते क्षेत्रे प्रसूता वै ९.६.३

एते घोरा महोत्पाता ११.३०.५

एते चान्ये च भगवन् १.१६.३०

एते चान्ये च विबुधाः ४.१४.२७

एते चांशकलाः पुंसः १.३.२८

एते ते भ्रातरो राजन् १०.७२.१०

एते त्रिंशन्नृपतयः १२.१.२८

एते त्वां संप्रतीक्षन्ते ४.२५.८

एते देवाः कला विष्णोः ३.५.३७

एतेन पूजाविधिना ६.१९.२१

एतेन हि दिवोमण्डलमानं ५.२१.२

एतेनैव ह्यघोनोऽस्य ६.२.८

एते पञ्चदशानर्थाः ११.२३.१९

एते पुण्यतमा देशाः ७.१४.३३

एते भोक्ष्यन्ति पृथिवीं १२.१.३१

एते मे गुरवो राजन् ११.७.३५

एते यदा मत्सुहृदोस्तिलापः १०.१२.१५

एते यमाः सनियमाः ११.१९.३५

एते यौनेन सम्बद्धाः १०.६८.२५

एतेऽलिनस्तव यशोऽखिललोकोतीर्थ १०.१५.६

एते वर्णाः स्वधर्मेण ३.६.३४

एते वयं न्यासहरा रसौकसां ३.१८.११

एते वयं यस्य वशे महात्मनः ५.१७.२३

एते वै मैथिला राजन् ९.१३.२७

एते वै सुमहोत्पाता ११.६.३४

एतेषामपि राजेन्द्र १०.९०.३५

एतेषामपि वंशांश्च ३.७.२६

एतेषां कविर्महावीरः ५.१.२६

एतेषां नामलिङ्गानां १२.२.३६

एतेषां वर्षमर्यादागिरयो ५.२०.२६

एतेषु हि बिलस्वर्गेषु ५.२४.८

एते सखायः सख्यो मे ४.२५.३५

एते सृती ते नृप वेदगीते २.२.३२

एते हीक्ष्वाकुभूपाला ९.१२.९

एते ह्यभ्युत्थिता देवा ३.२६.६२

एतैरधर्मो विज्ञातः ६.१.४३

एतैरन्यैश्च पथिभिः ३.२८.७

एतैरन्यैश्च वेदोक्तैः ७.१५.६७

एतैरुपद्रुतो नित्यं ४.२९.४१

एतैर्दोषैर्विहीनाय ११.२९.३१

एतैर्द्वादशभिर्विद्वान् ७.७.२०

एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशम् ८.१६.३८

एतौ तौ पार्षदावस्य ३.१९.२९

एतौ तौ पार्षदौ मह्यं ३.१६.२

एतौ भगवतः साक्षात् १०.४३.२३

एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः ३.१६.२६

एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी १०.४६.३१

एधमाने गुणे सत्त्वे ११.२५.१९

एनः पूर्वकृतं यत् तद् ७.१०.३९

एभिरिन्द्रोपसंसृष्टैः ४.१९.३६

एभिर्भूतानि भूतात्मा ११.३.३

एभिस्त्रिवर्णैः पर्यस्तैः ७.७.२६

एवमग्न्यर्कतोयादा- ११.३.५५

एवमघटमानमनोरथाकुलहृदयो ५.८.२६

एवमध्यात्मयोगेन ४.२२.५३

एवमध्वन्यवरुन्धानो ५.१४.३३

एवमनुशास्यात्मजान् ५.५.२८

एवमन्वीक्षमाणस्य ११.२४.२८

एवमप्यङ्ग सर्वेषां ११.१०.१६

एवमभ्यर्थितोऽदित्या ८.१६.१८

एवमभ्यर्थितो विष्णुः ८.१२.१४

एवमभ्यसतश्चित्तं ७.१५.३४

एवमश्रद्धितं शिष्यं ८.२०.१४

एवमात्मभुवाऽऽदिष्टः ३.१२.२०

एवमात्मानमात्मस्थम् १२.५.९

एवमादिश्य चाक्रूरं १०.३६.४०

एवमादीन्यभद्राणि १०.७४.३८

एवमामन्त्र्य भगवान् ८.७.४१

एवमाभाषितः पृष्टः १.१९.४०

एवमाविष्कृताशेष- ३.२२.१

एवमावेदितो राजा १०.७२.३०

एवमाश्वासितो राजा ६.१५.९

एवमाश्वास्य पितरौ १०.४५.१२

एवमिन्द्राय भगवान् ८.२३.४

एवमिन्द्रे हरत्यश्वं ४.१९.२४

एवमुक्तः प्रियामाह १०.३०.३८

एवमुक्तः स वै देवान् १०.५१.२१

एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं ९.२२.१६

एवमुक्तो भगवता १०.१६.६४

एवमुक्तो भगवता १०.४१.१८

एवमुक्त्वा स देवर्षिः १०.१०.२३

एवमुग्रश्रवाः पृष्टः ३.२०.७

एवमुपशमायनेषु स्वतनयेष्वथ ५.१.२९

एवमेतत्पुरा पृष्टो ३.१.१

एवमेतदहं पृष्टः ११.१६.६

एवमेतन्निगदितं २.३.१

एवमेतन्महाभाग १०.४.२६

एवमेतान्मयाऽऽदिष्टान् ११.२०.३७

एवमेतेषु भेदेषु १०.१३.४३

एवमेव खलु महदभिचारातिक्रमः ५.९.१९

एवमेव दधिमण्डोदात् परतः ५.२०.२९

एवमेव महारौरवो यत्र निपतितं ५.२६.१२

एवमेवाश्वतामिस्त्रे यस्तु ५.२६.९

एवमैश्वर्यमत्तस्य दूषस्य ७.४.२०

एवं ककुच्चिनं हत्वा १०.३६.१५

एवं करुणभाषिण्या विलपन्त्या ९.९.३३

एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्या- ५.७.७

एवं कर्मसु संसक्तः ४.२५.५६

एवं कश्मलमापन्नं ६.१४.६१

एवं कामवरं दत्त्वा ४.१.३२

एवं कामाशयं चित्तं ७.११.३४

एवं कायेन मनसा ४.८.५९

एवं कालोऽप्यनुमितः ३.११.३

एवं कुटुम्बभरणे ३.३०.१८

एवं कुटुम्बं बिभ्राणः ३.३०.३०

एवं कुटुम्ब्यशान्तात्मा ११.७.७३

एवं कुमुदनिरूढो शतवल्गो ५.१६.२४

एवं कुलिङ्गं विलपन्तमारात् ७.२.५६

एवं कृतमतिर्गर्भे ३.३१.२२

एवं कृतव्यवसितो ६.१०.११

एवं कृतशिरःस्नानः ९.१०.५०

एवं कृपणया बुद्ध्या ४.२८.२२

एवं कृशं स्थूलमणुर्बृहद्यद् ५.१२.१०

एवं कृष्णमतेर्ब्रह्मन् १.६.२८

एवं कृष्णमुपामन्त्र्य १०.२७.२२

एवं कृष्णसखः कृष्णो १.१५.१

एवं कृष्णं पृच्छमाना १०.३०.२४

एवं कृष्णात्मनाश्रेषु ११.३.२९

एवं कृष्णो भगवति ७.१.२८

एवं कौशिकगोत्रं तु ९.१६.३७

एवं क्रमेण जेष्यामः १२.३.४

एवं क्रियायोगपथैः ११.२७.४९

एवं क्षिपन्धनुषि संधितमुत्ससर्ज ९.१०.२३

एवं क्षिप्तोऽपि भगवान् १०.५१.९

एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ८.३.३०

एवं गतेऽथ सुद्युम्ने ९.२.१

एवं गदाभ्यां गुर्वीभ्यां ३.१८.१८

एवं गदिः कर्म गतिर्विसर्गो ११.१२.१९

एवं गिरित्रः प्रिययाभिभाषितः ४.३.१५

एवं गुणैर्भ्रायमाणे ७.२.२४

एवं गुरुभ्य एतेभ्यः ११.९.२४

एवं गुरूपासनयैकभक्त्या ११.१२.२४

एवं गृहाशयाक्षिप्त- ११.१७.५८

एवं गृहेषु सक्तानां १.१३.१७

एवं गृहेष्वभिरतो ९.६.४८

एवं गोमृगकाकचर्यया ५.५.३४

एवं च तस्मिन्नरदेवदेवे १.१९.१८

एवं चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्यः ५.२२.८

एवं चर्चितसङ्कल्पो १०.४४.१

एवं चिन्तयतस्तस्य ६.७.१६

एवं चिन्तयती बाला १०.५३.२६

एवं चिन्तयतो जिष्णोः १.१५.२८

एवं चीर्णेन तपसा ११.१८.९

एवं चेत्तर्हि तद्वाक्यं १०.८८.३२

एवं चेत्तर्हि भोजेन्द्र १०.४.३१

एवं चेदिपती राजा १०.५३.१४

एवं जनं निपतितं प्रभवाहिकूपे ७.९.२८

एवं जन्मानि कर्माणि १.३.३५

एवं जम्बूफलानां अत्युच्चनिपात- ५.१६.१९

एवं जागरणादीनि ६.१६.५४

एवं जिज्ञासयापोह्य ११.११.२१

एवं जिहासुर्नृप देहमाजौ ६.१२.१

एवं ततो वारुणीं ५.२१.११

एवं तदैव भगवान् अरविन्दनाभः ३.१५.३७

एवं तपःस्वाध्यायपरो १२.८.११

एवं तमनुभाष्याथ ३.२१.३३

एवं तयोर्महाराज १०.७२.४०

एवं तव भारतोत्तम ५.१९.३१

एवं तस्या व्रतस्थाया ६.१८.५८

एवं तां रुचिरापाङ्गीं ८.१२.२४

एवं ते निमिना पृष्ठा ११.२.३२

एवं ते भगवद्दूता ६.२.१

एवं ते सर्वमाख्यातं ६.१८.७८

एवं तौ पार्षदौ विष्णोः ७.१०.३५

एवं तौ लोकसिद्धाभिः १०.१८.१६

एवं त्वहरहः कुर्याद् ८.१६.४७

एवं त्वं निरनुक्रोशो ६.५.३८

एवं त्वा नाममात्रेषु १०.८४.२५

एवं त्रिलोकगुरुणा ३.४.३२

एवं त्रिवृदहङ्कारो ३.२७.१३

एवं दक्षिणेनेलावृतं निषधो ५.१६.९

एवं दग्ध्वा पुरस्तिस्त्रो ७.१०.७०

एवं दाक्षायणी हित्वा ४.७.५८

एवं दुराशया ध्वस्त- ११.८.२६

एवं दुरुक्तैर्मुहुरर्दयन् रुषा ७.८.१५

एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः १०.४.४३

एवं देशान् विप्रकुर्वन् १०.६७.८

एवं दैत्यसुतैः पृष्ठो ७.७.१

एवं दैत्यैर्महामायैः ८.१०.५२

एवं द्विजाग्रयानुमतानुवृत्त- ४.२०.१५

एवं द्वितीयं विप्रर्षिः १०.८९.२६

एवं द्वितीये तृतीये ९.७.१९

एवं धर्मं प्रवदति १.१७.२१

एवं धर्मैर्मुष्याणां ११.१९.२४

एवं धार्ष्ट्याभ्यां कुरुते १०.८.३१

एवं ध्यायति गोविन्द १०.५०.११

एवं नवकोटय एकपञ्चाशल्लक्षाणि ५.२१.७

एवं नष्टेषु सर्वेषु ११.३०.२५

एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया १०.१५.१९

एवं निराकृतो देवो ८.११.११

एवं निरुक्तं क्षितिशब्दवृत्तम् ५.१२.९

एवं निर्जितषड्वर्गैः ७.७.३३

एवं निर्भर्त्सिता भीता १०.६५.२५

एवं निर्भर्त्सितोऽम्बष्ठः १०.४३.५

एवं निर्भर्त्स्य मायावी १०.७७.२७

एवं निवसतस्तस्य ६.१.२३

एवं निवसतोस्तस्मिन् १०.२०.३२

एवं निशम्य कपिलस्य वचो ३.३३.१

एवं निशम्य भगवान् १.६.१

एवं निशम्य भृगुनन्दन साधुवादं १०.१.१४

एवं निशा सा ब्रुवतोर्व्यतीता १०.४६.४४

एवं निहत्य द्विविदं १०.६७.२८

एवं नृणां क्रियायोगाः १.५.३४

एवं नृपाणां क्षितिभारजन्मनां १.११.३४

एवं पञ्चविधं लिङ्गं ४.२९.७४

एवं परस्तात् क्षीरोदात् परित ५.२०.२४

एवं पराभिध्यानेन ३.२६.६

एवं परिभ्रमहतौजसमुन्मतांसं- १०.१६.२६

एवं परिष्वङ्गकराभिमर्श- १०.३३.१७

एवं परीक्षता धर्म १.७.४०

एवं परीक्षिता राज्ञा ९.१.६

एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा ३.३२.१०

एवं पितरि संप्रवृत्ते ५.२.१

एवं पुत्रेषु नष्टेषु ८.१६.१

एवं पुराणसन्दोहः १२.१३.९

एवं पुरा धारणयाऽऽत्मयोनिः २.२.१

एवं पुष्पितया वाचा ११.२१.३४

एवं पृथ्वादयः पृथ्वीं ४.१८.२७

एवं पृष्टो महादेवः ११.१३.१८

एवं प्रकृतिवैचित्र्याद् ११.१४.८

एवं प्रगायन् नृपदेवदेवः ११.२६.२५

एवं प्रणवसंयुक्तं ११.१४.३५

एवं प्रत्यवमृश्यासाः ३.२७.१६

एवं प्रपन्नैः संविग्नैः १०.६८.४९

एवं प्रबोधितो मित्रैः १०.५४.१७

एवंप्रभावो भगवाननन्तो ५.२५.१३

एवं प्रभाषमाणासु १०.४४.१७

एवं प्रलब्धा मुनयः ११.१.१६

एवं प्रलोभ्यमानोऽपि ७.९.५५

एवं प्रवर्तते सर्गः ४.११.१६

एवं प्रवृत्तस्य सदा १.४.२६

एवं प्रश्नमृषीन् पूर्वम् ११.३.४२

एवं प्रसन्नमनसो १.२.२०

एवं प्रसादितः कृष्णो १०.२८.९

एवं प्रियतमादिष्टम् १०.४७.३८

एवं प्रेमकलाबद्धा १०.५३.३९

एवं बलिष्ठैर्यदुभिः १.१५.२६

एवं बलेर्महीं राजन् ८.२३.१९

एवं बहुविधैर्दुःखैः ४.२९.२४

एवं बहुसवं कालं ४.१२.१४

एवं बह्वबद्धमपि भाषमाणं ५.१०.८

एवं बृहद्व्रतधरो ११.१७.३६

एवं ब्रुवति गोविन्दे १०.२२.१३

एवं ब्रुवंस्त्वभ्यपतद् गदायुधो ७.८.२४

एवं ब्रुवाण उत्कृत्य ९.४.४६

एवं ब्रुवाणमबलाखिलयोगमाया- ३.२३.९

एवं ब्रुवाणं पितरं ९.३.२२

एवं ब्रुवाणं पुरुषार्थभाजनं ४.३०.२१

एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं ३.७.१

एवं ब्रुवाणा विरहातुरा भृशं १०.३९.३१

एवं ब्रुवाणे वैकुण्ठे १०.८९.१३

एवं भगवतः कृष्णात् १०.२९.४७

एवं भगवता तन्वी १०.५४.५०

एवं भगवताऽऽदिष्टः ४.७.५५

एवं भगवताऽऽदिष्टा ११.६.३९

एवं भगवताऽऽदिष्टो ९.५.१

एवं भगवता पृष्ठो १०.८८.३१

एवं भगवता राजन् ८.१२.४१; १०.८५.२६

एवं भगवतो रूपं ४.८.५२

एवं भवान् बुद्ध्यनुमेयलक्षणैः १०.३.१७

एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां १०.५७.५

एवं भृगुषु विश्वात्मा ९.१६.२७

एवं मत्सरिणं हत्वा १०.६६.२३

एवं मदर्थोज्झितलोकवेद- १०.३२.२१

एवं मदान्ध उत्सिक्तो ४.१४.५

एवं मनः कर्मवशं प्रयुङ्क्ते ५.५.६

एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो १०.६९.४४

एवं मन्युमयीं मूर्तिं ४.१७.२८

एवं माल्यवच्छिखरात् निष्पतन्ती ५.१७.७

एवं मासं व्रतं चेरुः १०.२२.५

एवं मित्रसहं शप्त्वा ९.९.३६

एवं मीमांसमानं तं १०.८१.२४

एवं मीमांसमानायां १०.५५.३५

एवं मुहूर्तेन चतुस्त्रिंशल्लक्षयोजना- ५.२१.१२

एवं मृशन्त ऋषयो ४.१४.३८

एवं मे पुण्डरीकाक्ष ११.२२.२७

एवं यतन्तं विजने १.६.२१

एवं यदुपतिं कृष्णं १०.३७.२४

एवं यदूनां शाल्वानां १०.७७.५

एवं युगानुरूपाभ्यां ११.५.३५

एवं युधिष्ठिरो राजा १०.७४.१

एवं युध्यन् भगवता १०.६७.२२

एवं यूयमपश्यन्त्य ७.२.५७

एवं योगानुभावेन ३.२३.४६

एवं योगेश्वरः कृष्णो १०.७८.१६

एवं योनिगतो जीवः ६.१६.८

एवं राजा विदुरेणानुजेन १.१३.२८

एवं राज्ञां समेतानां १०.५३.३५

एवं रूक्षैस्तुदन् वाक्यैः १०.७८.७

एवं लक्षणलक्ष्याणि १२.७.२२

एवं लब्धवरो दैत्यो ७.४.४

एवं लीलानरवपुः १०.२३.३६

एवं लोकं परं विद्याद् ११.३.२०

एवं बध्वाः प्रतीक्षन्त्या १०.५३.२७

एवं वनं तद् वर्षिष्ठं १०.२०.२५

एवं वदन्ति राजर्षे १०.७७.३०

एवं वरान् स मुनये १२.१०.३८

एवं वर्षसहस्राणि ९.१८.५१

एवं वर्षायुतसहस्रपर्यन्तावसित- ५.७.८

एवं वसन्गृहे कालं ९.६.५३

एवं वां तप्यतोस्तीव्रं १०.३.३६

एवं विकथ्यमानस्य १०.४१.३७

एवं विकथ्यमाने वै १०.४४.३४

एवं विकल्पितो राजन् ६.१४.२२

एवं विक्रीडतोः स्वैरं १०.३४.२५

एवं विज्ञापितो राजन् ११.६.५०

एवं वित्तव्यतिषङ्गविवृद्ध- ५.१४.३७

एवं विदिततत्त्वस्य ३.२७.२६

एवंविधं त्वां सकलात्मनामपि १०.१४.२४

एवंविधा गदन्तीनां १.१०.३१

एवंविधा नरका यमालये सन्ति ५.२६.३७

एवंविधानि कर्माणि १०.२६.१

एवंविधानि कर्माणि ११.४.२३

एवंविधानेकगुणः स राजा ९.५.२५

एवंविधान्यद्भुतानि १०.८५.५८

एवंविधान्यनेकानि ४.१०.२८

एवंविधान्यस्य हरेः स्वमायया ७.१०.७१

एवंविधा भगवतो १०.२१.२०

एवंविधैरहोरात्रैः ३.११.३२

एवंविधैः सुपरुषैः ९.१८.१७

एवंविधो नरपतिः ११.१७.४६

एवंविधो ब्रह्मचारी ७.१२.१६

एवं विपर्ययं बुद्ध्वा ६.१६.६१

एवं विप्रकृते लोके ७.२.१६

एवं विप्रकृतो राजन् ८.२२.१

एवं विमोक्ष्य गजयूथपमब्जनाभ- ८.४.१३

एवं विमोहितस्तेन ८.२४.२५

एवं विमृश्य गुणतो मनसस्त्रयवस्था ११.१३.३३

एवं विमृश्य तं पापं १०.१.५२

एवं विमृश्य सुधियो भगवत्यनन्ते ६.३.२६

एवं विमृश्याव्यभिचारिसद्गुणैः ८.८.२३

एवं विरक्तः शयने ११.११.११

एवं विराजं प्रतप- २.६.१७

एवं विरिञ्चादिभिरीडितस्तद् ८.६.१६

एवं विलपतीनां वै ७.२.३५

एवं विलपती बाला ४.२८.४९

एवं विश्रम्भितो विप्रः १०.८९.३५

एवं विश्राव्य भगवान् १०.६४.४४

एवं विहारैः कौमारैः १०.११.५९

एवं विहारैः कौमारैः १०.१४.६१

एवं वेदोदितं धर्मम् १०.९०.२८

एवं वैन्यसुतः प्रोक्तः ४.१९.१६

एवंवृत्तः परित्यक्तः ९.८.१८

एवं वृत्तः शतधृतिः ७.४.१

एवं वृत्ते भगवति १०.८३.३१

एवंवृत्तो गुरुकुले ११.१७.३०

एवं वृत्तो वनं गत्वा ९.२.१४

एवं वृन्दावनं श्रीमत् १०.१५.९

एवं व्यवसितमतिः ११.८.४३

एवं व्यवसितं केचित् ११.२१.२६

एवं व्यवसितो बुद्ध्या ८.३.१

एवं व्यवसितो बुद्ध्या १०.५६.४३

एवं व्यवसितो राजन् ९.१.२१

एवं व्यवसितो राजन् ११.१.५

एवं ब्रजस्त्रियो राजन् १०.३५.२६

एवं ब्रजौकसां प्रीतिं १०.११.३७

एवंब्रतः स्वप्रियनामकीर्त्या ११.२.४०

एवं शपति विप्रर्षी १०.८९.४३

एवं शपन्तीं शर्मिष्ठा ९.१८.१५

एवं शप्तश्चित्रकेतुः ६.१७.१६

एवं शप्तस्तु गुरुणा ९.२.१०

एवं शप्तः स्वगुरुणा ८.२०.१६

एवं शप्तौ स्वभवनात् ७.१.३८

एवं शप्त्वा गतोऽगस्त्यो ८.४.११

एवं शशाङ्कंशुविराजिता निशाः १०.३३.२६

एवं शुश्रूषितस्तात ६.१८.३१

एवं स ऋषिणाऽऽदिष्टं १०.८७.४५

एवं सकृद् ददर्शाजः १०.१३.५५

एवं सञ्चिन्त्य भगवान् ३.३.१६

एवं सञ्चोदितस्तेन ३.१०.३

एवं सञ्चोदितो विप्रैः ६.१३.१०

एवं सञ्चोदितौ मात्रा १०.८५.३४

एवं सञ्जातवैराग्यो ११.९.३०

एवं सदा कर्मकलापमात्मनः ९.४.२१

एवं स निर्विण्णमना नृपो गृहात्- ४.१३.४७

एवं स निश्चित्य रिपोः शरीरम्- ८.१९.१०

एवं सन्दर्शिता ह्यङ्ग १०.९.१९

एवं सप्तदशकृत्वः १०.५०.४२

एवं स भगवान् कृष्णो १०.१५.४७

एवं स भगवान्वैन्यः ४.१७.१

एवं सभाजितो गोपैः १०.४७.६८

एवं स भौतिकं दुःखं ११.२३.४१

एवं समयमाकर्ण्य १०.५८.४५

एवं स मानसो हंसो ४.२८.६४

एवं समाहितमतिः ११.१४.४५

एवं समुदितस्तेन ३.२४.४१

एवं सम्पृष्टसंप्रश्नो १०.५२.३६

एवं सम्मोहयन् विष्णुं १०.१३.४४

एवं सर्वा निशा याता १०.६५.३२

एवं स विप्रार्जितयोधनार्थः ८.१५.७

एवं स विप्रो भगवत् सुहृत्तदा १०.८१.४०

एवं स विप्लावितसर्वधर्मा ६.२.४५

एवं स वीरप्रवरः ४.२३.१३

एवं स सामभिर्भेदैः १०.१.४६

एवं सहस्रवदनाङ्घ्रिशिरः करोरु- ७.९.३६

एवं संकीर्तितः कृष्णो १०.२७.१४

एवं संकीर्त्य राजानं ९.५.२२

एवं संजल्पितं मातुः ४.८.२४

एवं संदह्यमानानां ६.१४.४२

एवं संप्रार्थितो विप्रः १०.८.११

एवं सम्भाषितो राज्ञा १०.५१.३६

एवं सम्भाष्य भगवान् १.६.३८

एवं सा कपिलोक्तेन ३.३३.३०

एवं साधारणं देहम् १०.१०.१२

एवं सान्त्वय्य भगवान् १०.४५.२४

एवं सामभिरालब्धः १०.५७.४०

एवं सारस्वता विप्रा १०.८९.२०

एवं सुमन्त्रितार्थास्ते ८.१५.३२

एवं सुरगणान् क्रुद्धो ६.११.६

एवं सुरगणैस्तात ४.१.५८

एवं सुरादयः सर्वे ७.९.१

एवं सुराऽसुरगणाः समदेशकाल- ८.९.२८

एवं सुरोदादबहिः तद् द्विगुणः ५.२०.१३

एवं सुहृद्ब्रह्मचः श्रुत्वा १०.१५.२७

एवं सुहृद्भिः पर्यस्तः १०.७१.३१

एवं सौभं च शाल्वं च १०.७८.१३

एवं सौरतसँल्लापैः १०.६०.५८

एवं सौहृदशैथिल्य १०.८४.६५

एवं सृष्टानि भूतानि ११.३.४

एवं स्त्रिया जडीभूतो ६.१८.२९

एवं स्त्रिया याच्यमानः १०.४२.११

एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः ९.१.३६

एवं स्तुतः स भगवान् १२.६.७३

एवं स्तुतः स भगवान् १२.१०.१८

एवं स्तुतः सुरगणैः ८.६.१

एवं स्फुटं ब्रह्मविवेकहेतुभिः ११.२८.२३

एवं स्वकर्मपतितं भववैतरण्याम् ७.९.४१

एवं स्वगेहदामानि १०.९.१७

एवं स्वचित्ते स्वत एव सिद्ध २.२.६

एवं स्वतनुज आत्मन्यनुरागावेशितचित्तः ५.९.६

एवं स्वदेहं महतां महीयसा ४.४.२६

एवं स्वभक्तयो राजन् १०.८६.५९

एवं स्वभरणाकल्पं ३.३०.१३

एवं स्वायम्भुवः पौत्रम् ४.११.३५

एवं हरौ भगवति प्रतिलब्धभावो ३.२८.३४

एवं हिरण्याक्षमसह्यविक्रमं ३.१९.३१

एवं हि लोकाः क्रतुभिः कृता अमी ७.७.४०

एवं ह्यनादिनिधनो १२.११.५०

एवं ह्येतानि भूतानि १०.८२.४७

एष आत्मपथोऽव्यक्तो ३.२४.३७

एष आत्मविपर्यासो ७.२.२५

एष आयाति सविता १०.५६.७

एष एव हि लोकानां ४.२.३१

एष किं निभृताशेष १.१८.३१

एष तेऽकारषीद्भङ्गं ४.२०.२

एष ते जनिता तातो १०.७७.२६

एष ते देव देवानाम् ३.१८.२२

एष तेऽभिहितः कृत्स्नो ११.२९.२३

एष ते रुद्रभागोऽस्तु ४.६.५३

एष ते स्थानमैश्वर्यं ८.१९.३२

एष तेऽहं विधास्यामि ३.१४.१६

एष त्वाऽनिर्दशं सिन्धौ १०.५५.१३

एष दाता शरण्यश्च १.१२.२०

एष दानवदैत्यानां ८.२२.२८

एष देव दितेर्गर्भं ३.१५.१०

एष दैनन्दिनः सर्गो ३.११.२५

एष धर्मभृतां श्रेष्ठो ४.१६.४

एष नः संशयो भूयान् १२.८.५

एष नित्योऽव्ययः सूक्ष्म ६.१६.९

एष नैमित्तिकः प्रोक्तः १२.४.४

एष प्रकृतिसङ्गेन ६.१.५५

एष प्रपन्नवरदो रमयाऽऽत्मशक्त्या ३.९.२३

एष प्राकृतिको राजन् १२.४.६

एष भूतानि भूतात्मा ४.११.२६

एष मानवि ते गर्भं ३.२४.१८

एष मां त्वत्कृते विद्वन् ३.१४.९

एष मे प्रापितः स्थानं ८.२२.३१

एष मे वह्नसाधूक्तो ७.५.४५

एष मे शिष्यतां प्राप्तो ४.२.११

एष राज्ञां परो धर्मो १.१७.११

एष लोकगुरुः साक्षाद् ६.१७.६

एष वः कुशिका वीरो ९.१६.३६

एष वः श्रेय आधास्यद् १०.८.१६

एष वः श्रेय आधास्यद् १०.२६.१९

एष वा उत्तमश्लोको ८.२०.१३

एष विप्रबलोदकः ८.१५.३१

एष विष्णोर्भगवतः ४.१५.३

एष वै किल देवक्यां १०.४३.२४

एष वै परमो योगो ११.२०.२१

एष वै भगवान् साक्षात् १.९.१८

एष वै भगवान् साक्षात् ७.१५.२७

एष वैरोचने साक्षाद् ८.१९.३०

एष वै लोकपालानां ४.१६.५

एष साक्षाद्धरेरंशो ४.१५.६

एष सांख्यविधिः प्रोक्तः ११.२४.२९

एष स्वयंज्योतिरजोऽप्रमेयो ११.२८.३५

एष स्वसद्गोपवने समेत्य ४.१६.२५

एष हि ब्राह्मणो विद्वान् ९.९.२९

एष ह्यशेषसत्त्वानाम् ३.६.८

एषा घोरतमा वेला ३.१४.२२

एषा घोरतमा सन्ध्या ३.१८.२६

एषा तवानुजा बाला १०.१.४५

एषा पञ्चजनस्याङ्ग ६.४.५१

एषा बुद्धिमतां बुद्धिः ११.२९.२२

एषा ब्रह्मण्यदेवस्य ७.१०.४२

एषामनुध्येयपदाब्जयुगं ६.१७.१३

एषा माया भगवतः ११.३.१६

एषां घोषनिवासिनामुत भवान् १०.१४.३५

एषां तु भाग्यमहिमाऽच्युत १०.१४.३३

एषां मध्ये इलावृतं नामाभ्यन्तरवर्षं ५.१६.७

एषां श्रियावलिप्तानां १०.२५.६

एषु पुरुषाणामयुतपुरुषायुर्वर्षाणाम् ५.१७.१२

एषु स्नानं जपो होमो ७.१४.२५

एषोऽवजानतो मर्त्यान् १०.२४.३७

एषोऽश्वमेधान् शतमाजहार ४.१६.२४

एष्यामि ते गृहं सुभूः १०.४२.१२

एहि वीर गृहं यामो १०.४२.१०

ऐ

ऐरावतकुलेभांश्च १०.५९.३७

ऐरावतं गजेन्द्राणां ११.१६.१७

ऐरावतं दिक्करिणं ८.१०.२५

ऐरावतो वृत्रगदाभिमृष्टो ६.११.११

ऐलस्य चोर्वशीगर्भाद् ९.१५.१

ऐलः सम्राडिमां गाथां ११.२६.४

ऐलोऽपि शयने जायाम् ९.१४.३२

ऐश्वरं शास्त्रमुत्सृज्य ६.५.१८

ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं च ३.३२.१५

ओ

ओजः सहोबलयुतं ११.८.४

ओजः सहोबलयुतं १२.११.१४

ओजः सहो बलवतां ११.१६.३२

ओजः सहो बलं प्राणं ६.१२.९

ॐ

ॐ नमस्तुभ्यं भगवते ६.१६.१८

ॐ नमस्तेऽस्तु भगवन् नारायण ६.९.३३

ॐ नमो नारायणाय ६.५.२८

ॐ नमो भगवते आदित्याय १२.६.६७

ॐ नमो भगवते उत्तमश्लोकाय ५.१९.३

ॐ नमो भगवते उपशमशीलाय ५.१९.११

ॐ नमो भगवते अकूपाराय ५.१८.३०

ॐ नमो भगवते तस्मै ८.३.२

ॐ नमो भगवते तुभ्यं ७.१०.१०

ॐ नमो भगवते धर्माय ५.१८.२

ॐ नमो भगवते नरसिंहाय ५.१८.८

ॐ नमो भगवते मन्त्रतत्त्वलिङ्गाय ५.१८.३५

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय ५.१७.१७

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय ६.१६.२५

ॐ नमो भगवते महापुरुषाय ६.१९.७

ॐ नमो भगवते मुख्यतमाय ५.१८.२५

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ४.८.५४

ॐ हरिर्विदध्यान्मम सर्वरक्षां ६.८.१२

ॐ हां हीं हूं नमो भगवते ५.१८.१८

ओमित्यादेशमादाय ११.४.१५

ओमित्युक्ते यथाधर्मम् ९.२०.१६

औ

औत्तानपादिः स तदा ४.१०.१३

औत्तानपादे भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा ४.१०.३०

औत्थानिकौत्सुक्यमना मनस्विनी १०.७.६

और्वोपदिष्टयोगेन ९.८.८

क

क आढ्यः को दरिद्रो वा ११.१९.३२

क इह नु वेद बतावरजन्मलयो- १०.८७.२४

क उत्सहेत संत्यक्तुम् १०.४७.४८

क एतेऽनुपथा ये त ४.२५.२७

क एनमत्रोपजुहाव जिह्वं ३.१.१५

क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ ३.८.१८

ककुच्चतोऽविद्धनसो दमित्वा ३.३.४

ककुभः सङ्कटस्तस्य ६.६.६

कङ्कगृध्रवटश्येन ३.१०.२४

कञ्चित्कालमथावात्सीत् १.१३.१४

कच्चित् कुरबकाशोक १०.३०.६

कच्चित्कुरूणां परमः सुहनो ३.१.२७

कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्र्या ३.१.३३

कच्चित्तुलसि कल्याणि १०.३०.७

कच्चित्तेऽनामयं तात १.१४.३९

कच्चित्त्वं नागमोऽगम्यां १.१४.४२

कच्चित्त्वं ब्राह्मणं बालं १.१४.४१

कच्चित् पशव्यं निरुजं १०.५.२६

कच्चित् पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्य- ३.१.२६

कच्चित्प्रेष्ठतमेनाथ १.१४.४४

कच्चित्मुखं सात्वतवृष्णिभोज- ३.१.२९

कच्चित् स्मरति वा बन्धून् १०.६५.१०

कच्चिदङ्ग महाभाग १०.४६.१६

कच्चिदानर्तपुर्यां नः १.१४.२५

कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य १०.४७.४०

कच्चिद् गुरुकुले वासं १०.८०.३१

कच्चिद् द्विजवरश्रेष्ठ १०.५२.३०

कच्चिद्धरेः सौम्य सुतः सदृक्ष ३.१.३०

कच्चिद्बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते ३.१.३२

कच्चिद् भद्रेऽनामयमात्मनस्ते १.१६.२०

कच्चिद्यशोधा रथयूथपानां ३.१.३८

कच्चिद्राजाहुको जीव- १.१४.२८

कच्चिद्गुरुथाधिपतिर्यदूनां ३.१.२८

कच्चिद् वः कुशलं ब्रह्मन् १०.५२.३४

कच्चिन्नः कुशलं नाथा ४.२२.१३

कच्चिन्नाभिहतोऽभावैः १.१४.४०

कच्चिन्नो बान्धवा राम १०.६५.७

कटधूमस्य सौरभ्यम् १०.६.४१

कटिसूत्र ब्रह्मसूत्र ११.३०.३१

कटुतीक्ष्णोष्णलवण- ३.३१.७

कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिः १०.६२.९

कण्डोः प्रम्लोचया लब्धा ४.३०.१३

कण्वः कुमारस्य वने ९.२०.१८

कतमोऽपि न वेनः स्यात् ७.१.३१

कति तत्त्वानि विश्वेश ११.२२.१

कति सन्तीह शास्तारो ६.३.४

कथनं तदुपाकर्ण्य १०.६६.७

कथमन्तर्जलेऽगाधे १०.१६.२

कथमालक्षितः पौरैः १.४.६

कथमिन्द्रोऽपि कुरुभिः १०.६८.२८

कथमेवंगुणो देशः ९.१.२८

कथयन्ति महत्पुण्यम् ११.२३.४

कथयस्व महाभाग २.८.३

कथयाञ्चक्रतुर्गाथाः १०.८०.२७

कथयामास निधनं ११.३१.१६

कथं कश्यपदायादाः ८.९.९

कथं त आसुरं भावं ६.१८.२०

कथं तस्मिन् भगवति ७.१.१९

कथं त्वजातपक्षांस्तान् ७.२.५५

कथं त्वनेन सम्प्राप्तं १०.५५.३३

कथं नु गृह्णन्त्यनवस्थितात्मनो १०.६५.१३

कथं नु दारका दीना ४.२८.२१

कथं मतिस्तेऽवगतान्यथा सतां ९.३.२१

कथं प्रियाया अनुकम्पितायाः ७.६.११

कथं रतिविशेषज्ञः १०.४७.४१

कथं राममसम्भ्रान्तं १०.७७.२४

कथं रुक्म्यरिपुत्राय १०.६१.२०
 कथं वा पाण्डवेयस्य १.४.७
 कथं वर्तेत विहरेत् ११.१०.३६
 कथं विना रोमहर्ष ११.१४.२३
 कथं स भगवान् रामो ९.११.२४
 कथं सुतायाः पितृगेहकौतुकं ४.३.१३
 कथं सेयमखण्डा भूः १२.२.४२
 कथं स्वपितुरादेशं ६.५.९
 कथंस्विद्ध्रियते दण्डः ६.१.३९
 कथा इमास्ते कथिता महीयसां १२.३.१४
 कथा मदीया जुषमाणः प्रियास्त्वाम् ७.१०.१२
 कथितो वंशविस्तारो १०.१.१
 कथ्यतां भगवन्नेतत् १०.१०.१
 कथ्यतां मे पितः कोऽयं १०.२४.३
 कदपत्यं वरं मन्ये ४.१३.४६
 कदम्ब किञ्जल्कपिशङ्गवाससा ३.८.२८
 कदम्बचम्पकाशोक- ३.२१.४२
 कदर्थीकृत्य बलवान् १०.६७.१६
 कदाचिदटमाना सा ४.२७.२१
 कदाचिदथ गोविन्दो १०.३४.२०
 कदाचिदीश्वरस्य भगवतो ५.१४.२९
 कदाचिदौत्थानिककौतुकाप्लवे १०.७.४
 कदाचिद् भगनमानदंष्ट्रो ५.१४.२१
 कदाचिद् यमुनातीरे १०.११.४१
 कदाचिद् रेणुका याता ९.१६.२
 कदाचिन्मनोरथोपगतपितृपितामहा- ५.१४.१७
 कदाचिल्लोकजिज्ञासुः ९.११.८
 कदा नु भ्रातृहन्तारं ६.१८.२४
 कन्दमूलफलाहारः ४.२३.५
 कन्दमूलफलैर्वन्यैः ११.१८.२

कन्दर्प इव सौन्दर्ये ४.२२.६१
 कन्दाष्टिभिर्मूलफलैः ४.२८.३६
 कन्या च विन्देत समग्रलक्षणं ६.१९.२६
 कन्यारत्नमिदं राजन् ९.३.३४
 कन्या वरं परिप्रष्टुं ९.३.३०
 कन्योपगूढो नष्टश्रीः ४.२८.६
 कपिलस्तत्त्वसङ्ख्याता ३.२५.१
 कपिलो नारदो दत्तो ४.१९.६
 कपिलोऽपि महायोगी ३.३३.३३
 कपोतरोमा तस्यानुः ९.२४.२०
 कपोतश्च कपोती च ११.७.६४
 कपोतश्चात्मजान् बद्धान् ११.७.६७
 कपोतः कश्चनारण्ये ११.७.५३
 कपोती प्रथमं गर्भं ११.७.५७
 कपोती स्वात्मजान् वीक्ष्य ११.७.६५
 कपोतौ स्नेहगुणित- ११.७.५४
 कबन्धास्तत्र चोत्पेतुः ८.१०.४०
 कमण्डलुं वेदगर्भः ८.१८.१६
 कया धारणया कास्वित् ११.१५.२
 कया वृत्त्या वर्तितं वः १.१३.९
 करन्यासं ततः कुर्यात् ६.८.७
 करम्भपूतिसौरभ्य ३.२६.४५
 करम्भिः शकुनेः पुत्रो ९.२४.५
 करालदंष्ट्रश्चक्षुर्भ्यां ३.१९.८
 करालदंष्ट्रं करवालचञ्चल- ७.८.२१
 करालदंष्ट्रोद्गृष्ट्या ७.२.३
 करिष्ये वधनिर्वेशं १०.७८.३३
 करीन्द्रस्तमभिद्रुत्य १०.४३.६
 करूषश्च पृषधश्च ८.१३.३
 करूषान्मानवादासान् ९.२.१६

करेण वामेन सलीलमुद्धृतं १०.४२.१७

करेणुमत्यां नकुलो ९.२२.३२

करोति कर्म क्रियते च जन्तुः ११.२८.३०

करोति कर्माणि कृतावतारो ३.५.५

करोति कर्माणि तपस्सुनिष्ठितो १०.५१.५३

करोति कामवशगः ११.१३.११

करोति विश्वस्थितिसंयमोदयं ५.१८.३८

करोरुमीना नरकेशशैवला १०.५०.२७

करो वै वार्षिको दत्तो १०.५.३१

कर्णात्रैकपदाश्वस्यैः ४.६.२१

कर्णावस्य विनिर्भिन्नौ ३.६.१७

कर्णिकायां न्यसेत् सूर्य- ११.१४.३७

कर्णोत्पलालकविटङ्ककपोलघर्म- १०.३३.१६

कर्णौ पिधाय निरयाद् ४.४.१७

कर्तास्य सर्गादिषु यो न बध्यते ५.१९.१२

कर्तुश्च सारथेर्हेतोः ११.२७.५५

कर्तृत्वं करणत्वं च ३.२६.२६

कर्त्राऽवित्रा प्रवक्त्रा च ११.१७.६

कर्मणा कर्मनिर्हारः १०.८४.३५

कर्मणा कर्मनिर्हारो ६.१.११

कर्मणाऽऽकृतिभिर्वाचा ७.१३.१४

कर्मणा जायते जन्तुः १०.२४.१३

कर्मणा दैवनेत्रेण ३.३१.१

कर्मणां परिणामित्वाद् ११.१९.१८

कर्मण्यस्मिन्ननाशवासे १.१८.१२

कर्मण्यकोविदाः स्तब्धाः ११.५.६

कर्मण्यो गुणवान् कालो ११.२१.९

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य ३.२९.१०

कर्मनिष्ठा द्विजाः केचित् ७.१५.१

कर्म प्रवृत्तं च निवृत्तमप्यृतं ४.४.२०

कर्मभिर्गृहमेधीयैः ११.१७.५५

कर्मभिर्भ्राम्यमाणानां १०.४७.६७

कर्मवल्लीमवलम्ब्य तत आपदः ५.१४.४१

कर्मयोगं वदत नः ११.३.४१

कर्माकर्मविकर्मेति ११.३.४३

कर्माणि कर्मभिः कुर्वन् ११.३.६

कर्माणि च यथाकालं ४.२२.५०

कर्माणि दुःखोदकर्माणि ११.१०.२९

कर्माणि पुण्यनिवहानि सुमंगलानि ११.१.११

कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य ते ३.४.१६

कर्माण्यपरिमेयाणि ९.२४.६०

कर्माण्यारभते देही ७.७.४७

कर्माण्यारभते येन ४.२९.५८

कर्माण्यारभमाणानां ११.३.१८

कर्मावदातमेतत्ते ९.५.२१

कर्माशयं हृदयग्रन्थिबन्धम् ५.५.१४

कर्मास्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् ११.२३.५५

कर्हिचित्सुखमासीनं १०.६०.१

कर्हिस्म चित्क्षुद्ररसान् विचिन्वन् ५.१३.१०

कर्हि स्म चित्काममधुलवान् ५.१४.२२

करेणुमत्यां नकुलो ९.२२.३२

कलत्रपुत्रमित्राप्तान् ७.७.५

कललं त्वेकरात्रेण ३.३१.२

कलिङ्गराजं तरसा १०.६१.३७

कलिमलसंहतिकालनोऽखिलेशो १२.१२.६५

कलिमागतमाज्ञाय १.१.२१

कलिं सभाजयन्त्यार्या ११.५.३६

कलेवरं परशुभिः १०.६.३३

कलेवरं स्वमाविश्य ६.१६.३

कलेवरोऽस्मिन् घटकुड्यसंनिभे १०.५१.४९

कलेर्दुर्विषहः क्रोधः ११.२१.२०

कलेर्दोषनिधे राजन् १२.३.५१

कलौ काकिणिकेऽप्यर्थे १२.३.४१

कलौ जनिष्यमाणानां ९.२४.६१

कलौ तु धर्महेतूनां १२.३.२४

कलौ न राजञ्जगतां परं गुरुं १२.३.४३

कल्पयित्वाऽऽत्मना यावद् ७.१२.१०

कल्पयित्वा पृथक्पङ्क्तिः ८.९.२०

कल्पस्त्वेवं परिव्रज्य ७.१३.१

कल्पान्त इदमादाय १.६.३०

कल्पान्त एतदखिलं जठरेण ४.९.१४

कल्पान्ते कालसृष्टेन ७.३.२६

कल्पायुषां स्थानजयाद् पुनर्भवाद् ५.१९.२३

कविर्हरिरन्तरिक्षः ५.४.११

कविर्हरिरन्तरिक्षः ११.२.२१

कविः कनीयान् विषयेषु निःस्पृहो ९.२.१५

कविः कल्पो निपुणदृक् ७.१३.१८

कश्चिन्मत्स्योऽग्रसील्लोहं ११.१.२२

कश्चिन्महानहिस्तस्मिन् १०.३४.५

कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै ८.२३.२१

कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च ८.१३.५

कश्यपोऽहं च सावर्णी १२.७.७

कषायो मधुरस्तिक्तः ३.२६.४२

कस्तं चराचरगुरुं ४.२.२

कस्तं प्रजापदेशं वै ४.१३.४५

कस्तं स्वयं तदभिज्ञो विपश्चित् ५.५.१७

कस्तां त्वनादृत्य परानुचिन्ताम् २.२.७

कस्तृप्नुयात्तीर्थपदोऽभिधानात् ३.५.११

कस्त्वत्पदाब्जं विजहाति पण्डितो ४.२४.६७

कस्त्वं कृष्णे गते दूरं १.१७.६

कस्त्वं निगूढश्चरसि द्विजानां ५.१०.१६

कस्त्वं मच्छरणे लोके १.१७.५

कस्मात् कृष्ण इहायाति १०.४७.४५

कस्मात् संक्लिश्यते विद्वान् ११.२३.२६

कस्माद्दधार गोरूपं ४.१७.३

कस्मान्मुकुन्दो भगवान् १०.१.९

कस्मान्मृदमदान्तात्मन् १०.८.३४

कस्मिन् कर्मणि देवस्य ७.१०.५२

कस्मिन् काले स भगवान् ११.५.१९

कस्मिन् जन्मन्यमी मह्यं ६.१६.४

कस्मिन् युगे प्रवृत्तेयं १.४.३

कस्मै येन विभासितोऽयमतुलो १२.१३.१९

कस्यचित्त्वथ कालस्य ९.३.११

कस्यचिद् द्विजमुख्यस्य १०.६४.१६

कस्य रूपमभूद् द्वेषा ३.१२.५२

कस्य वा कुत आयाताः ६.१.३३

कस्य हेतोर्निजग्राह १.१६.५

कस्य हेतोः परित्यक्ता ६.७.१

कस्यानुभावोऽस्य न देव विद्यहे १०.१६.३६

कस्याश्चित् पूतनायन्त्याः १०.३०.१५

कस्याश्चिन्नाट्यविक्षिप्त १०.३३.१३

कस्या मनस्ते भुवि भोगिभोगयोः ४.२५.४२

कस्यास्त्वयि न सज्जेत ९.१४.२०

कस्याञ्चित् स्वभुजं न्यस्य १०.३०.१९

कस्याः पदानि चैतानि १०.३०.२७

कं त्वं मृगयसे सुभूः १०.६२.१५

कं धास्यति कुमारोऽयं ९.६.३१

कं नु त्वदन्यं रमये ४.२५.३८

कं वृणे नु परं भूमन् १२.१०.३३

कंस एवं प्रसन्नाभ्यां १०.४.२८

कंसप्रतापिताः सर्वे १०.८२.२२

कंसस्तु धनुषो भङ्गं १०.४२.२६

कंसः परिवृतोऽमात्यै १०.४२.३५

कंसं नागायुतप्राणं १०.४६.२४

कंसः पापमतिः सख्यं १०.८.८

कंसः सहानुगोऽपीतो १०.५७.१३

कंसः सुनामा न्यग्रोधः ९.२४.२४

कंसा कंसवती कङ्का ९.२४.२५

कंसावत्यां देवश्रवसः ९.२४.४१

कंसेन प्रहिता घोरा १०.६.२

कंसो बताद्याकृत मेऽत्यनुग्रहं १०.३८.७

कः क्षेमो निजपरयोः ६.१६.४२

कः पण्डितस्त्वदपरं शरणं १०.४८.२६

कः पण्डितः कश्च मूर्खः ११.१९.३१

कः श्रद्धधीतान्यतमस्त्व प्रभो ३.१३.४३

काककृष्णोऽतिह्रस्वाङ्गो ४.१४.४४

काचित् कराम्बुजं शौरैः १०.३२.४

काचित्त्वय्युचिता भक्तिः ३.२५.२८

काचित्समं मुकुन्देन १०.३३.१०

काचिदञ्जलिनागृहणात् १०.३२.५

काचिद् रासपरिश्रान्ता १०.३३.११

काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा १०.४७.११

काञ्चीकलापपर्यस्तं ४.८.४९

काञ्चीकलापवलय- ८.६.६

काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रेणिं ३.२८.१६

काण्वायना इमे भूमिं १२.१.२१

कात्यायनि महामाये १०.२२.४

का त्वं कञ्जपलाशाक्षि ४.२५.२६

का त्वं कञ्जपलाशाक्षि ८.९.३

का त्वं कमलपत्राक्षि ९.२०.११

का त्वं कस्यासि को वाऽयं ४.२८.५२

का त्वं कस्यासि सुश्रोणि १०.५८.१९

का त्वं चिकीर्षसि च किं ५.२.७

का त्वं वरोर्वेतदु हानुलेपनं १०.४२.२

का त्वा मुकुन्द महती १०.५२.३८

का नाम वीर विख्यातं ४.२५.४१

कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता १०.८५.७

कान्यकुब्जे द्विजः कश्चिद् ६.१.२१

कान्यं श्रयेत तव पादसरोज- १०.६०.४२

काम ईहा मदस्तृष्णा ११.२५.३

काम एष नरेन्द्राणां १२.३.२

कामकोष्णीं पुरीं काञ्चीं १०.७९.१४

कामदेवेन दुर्मर्ष ८.१०.३३

कामधियस्त्वयि रचिता ६.१६.३९

कामयामह एतस्य १०.८३.४२

कामस्तु वासुदेवांशो १०.५५.१

कामो महर्षे सर्वोऽयं १२.१०.३६

कामस्य नेन्द्रियप्रीतिः १.२.१०

कामस्यान्तं च क्षुत्तृड्भ्यां ७.१५.२०

कामं क्रोधं भयं स्नेहम् १०.२९.१५

कामं दहन्ति कृतिनो ननु रोषदृष्ट्या २.७.७

कामं नयतु मां देवः ७.२.५४

कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोऽवमेहं ९.१०.१५

कामं भवः स्ववृजिनैर्निरयेषु ३.१५.४९

कामं ववर्ष पर्जन्यः १.१०.४

कामं विहृत्य सलिलात् १०.६५.२९

कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः ३.२२.१६

कामात्मजं तं त्रिभुवनैकसुन्दरं १०.६२.३१

कामादिभिरनाविद्धं ७.१५.३५

कामाद् द्वेषाद् भयात् स्नेहाद् ७.१.२९

कामाध्वरत्रिपुरकालगराद्यनेक- ८.७.३२

कामानतृप्तोऽनुजुषन् ११.२६.६

कामानभिलषन् दीनो ४.२८.९

कामान् कामयते काम्यैः ७.७.४३

कामिनः कृपणा लुब्धाः ११.२१.२७

कामैरहतधीर्दान्तो ११.११.३०

कामैरुच्चावचैः साध्वी ७.११.२७

कामो मन्युर्मदो लोभः ५.६.५

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा ११.२.३६

काये बलिस्तस्य महाविभूतेः ८.२०.२२

कारण्डवैः प्लवैर्हंसैः ३.२१.४३

कार्यकारणकर्तृत्वे २.५.१९

कार्यकारणकर्तृत्वे ३.२६.८

कार्यकारणवस्त्वैक्यं ७.१५.६३

काल आत्माऽऽगमो लोकः ११.१०.३४

कालकन्या जरा साक्षात् ४.२९.२२

कालकन्याऽपि बुभुजे ४.२८.३

कालकन्योदितवचो ४.२७.२७

कालकर्मगुणाधीनो १.१३.४५

कालचक्रं भ्रमिस्तीक्ष्णं ६.५.१९

कालत्रयोपपन्नानि १०.५१.३९

कालद्रव्यगुणैरस्य ३.१०.१४

कालनेमिर्हतः कंसः १०.५१.४२

कालमागधशाल्वादीन् ३.३.१०

कालमायांशयोगेन ३.५.३२

कालविध्वस्तसत्त्वानां १०.८५.३०

कालवृत्त्या तु मायायां ३.५.२६

कालसंज्ञां तदा देवीं ३.६.२

कालस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेद् ११.२३.५६

कालस्ते परमाण्वादिः १२.४.१

कालस्य च गति रौद्रां १.१४.३

कालस्य दुहिता काचित् ४.२७.१९

कालस्य स्थूलसूक्ष्मस्य १२.१२.१०

कालस्यानुगतियां तु २.८.१३

कालस्येश्वररूपस्य ३.२९.४

कालस्रोतोजवेनाशु १२.४.३६

कालस्वभावसंस्कार १०.१३.५३

कालं कर्म स्वभावं च २.५.२१

कालं चरन्तं सृजतीश आश्रयं ७.१.११

कालात्मना भगवता १०.२४.३१

कालात्ययं तं विलोक्य ९.१६.४

कालाद् गुणव्यतिकरः २.५.२२

कालाय कालनाभाय १०.१६.४१

कालिन्दीति समाख्याता १०.५८.२२

कालिन्दी मित्रविन्दां च १०.७१.४३

कालिन्द्यां कालियस्यासीद् १०.१६.४

कालिन्द्यां विधिवत्स्नात्वा ६.१६.१६

कालिन्द्याः कतिभिः सिद्ध ३.४.३६

कालेन नष्टा प्रलये ११.१४.३

कालेन पञ्चत्वमितेषु कृत्स्नशो ८.३.५

कालेन भूयसा क्षामां ३.२३.५

कालेन मीलितधियामवमृश्य नृणां २.७.३६

कालेन व्रजताल्पेन १०.८.२१

कालेन सोऽजः पुरुषायुषाभि- ३.८.२२

कालेन स्नानशौचाभ्यां १०.५.४

कालेन ह्योघवेगेन ११.७.४९

कालेनागतनिद्रस्य ८.२४.८

कालेनाल्पेन राजर्षे १०.८.२६

कालो देशः क्रिया कर्ता १२.११.३१

कालो दैवं कर्म जीवः स्वभावो १०.६३.२६

कालोपपन्नां रुचिरां मनस्विनां ६.१०.३१

कालो बलीयान् बलिनां १०.५१.१९

कालोऽभियातस्त्रिणव- ९.३.३३

कालो मायामये जीवे ११.२४.२७

कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो ३.११.३७

कालोऽयं परमाण्वादिः ३.११.३८

कावषेयं पुरोधाय ९.२२.३७

का वात्मवृत्तिरदनाद्धविरङ्ग वाति ५.२.१३

का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य १.१६.३६

का विस्मरेत वां मैत्रीम् १०.८२.३८

कावेरी च महापुण्या ११.५.४०

काशिष्णुना कनकवर्णाविभूषणेन ४.३०.६

काशिचत्तकृतहृत्तापशवास- १०.३९.१४

काशिचद् विपर्यगधृतवस्त्रभूषणा १०.४१.२५

काश्यस्य काशिस्तपुत्रो ९.१७.४

काश्यः कुशो गृत्समद ९.१७.३

कासि कस्यासि रम्भोरु ३.२०.३४

का स्त्र्यङ्ग ते कल्पदायत मूर्च्छितेन १०.२९.४०

कांशिचन्ममानुध्यानेन ११.२८.४०

किञ्चाग्रजो मावनतं यदूत्तमः १०.३८.२३

किञ्चायं राजर्षिरपत्यकामः प्रजां ५.३.१३

किञ्चित्करोत्युर्वपि यत् स्वदत्तं १०.८१.३५

किञ्चित् किञ्चिच्छकृन्मुञ्चन् १०.३६.३

किञ्चित्सुचरितं यन्तः १०.५३.३८

किन्तु शास्तृबहुत्वे स्याद् ६.३.६

किन्नराप्सरसो नागान् २.१०.३८

किमद्य तस्मिन् करणीयमाशु मे १०.२.२१

किमनेन कृतं पुण्यम् १०.८०.२५

किमन्यैरसदालापैः १.१६.७

किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं ३.२०.४

किमलभ्यं भगवति १०.३९.२

किमस्माभिरनिर्वृत्तं १०.८०.४४

किमस्माभिर्वनौकोभिः १०.४७.४६

किमात्मनानेन जहाति योऽन्ततः ८.२२.९

किमिदं स्वप्न आहोस्वित् ६.२.३०

किमिदं स्वित्कुतो वेति १.७.२६

किमिन्नेणेह भूतानां १०.२४.१५

किमिह बहु षडङ्घ्रे गायसि १०.४७.१४

किमुताखिलसत्त्वानां १०.३३.३४

किमुतानुवशान् साधूं- ७.४.४६

किमुद्यमैः करिष्यन्ति १०.४.३२

किमुपायनमानीतं १०.८१.३

किमु व्यवहितापत्य- ७.७.४४

किमेतत्सौकरव्याजं ३.१३.२१

किमेतदद्भुतमिव १०.१३.३६

किमेतया नोऽपकृतं ११.२६.१७

किमेतैरात्मनस्तुच्छैः ७.७.४५

किम्पुरुषे वर्षे भगवन्तम् ५.१९.१

कियत्प्रियं ते व्यभजन् ११.८.३६

कियान्भुवोऽयं क्षपितोरुभारो ३.३.१४

किरातहूणाञ्चपुलिन्दपुल्कसा २.४.१८

किरातहूणान् यवनान् ९.२०.३०

किरीटिनं कुण्डलिनं ३.२१.१०

किरीटिनं कुण्डलिनं ४.८.४८

किशोरौ श्यामलश्वेतौ १०.३८.२९

किं किं न विस्मरन्तीह १०.१४.४४

किं कृतं मन्दभाग्यैर्नः ११.१.१८

किं कृत्वा साधु मह्यं स्यात् १०.५६.४१

किं क्षत्रबन्धून् कलिनोपसृष्टान् १.१६.२३

किं क्षेमशूरैर्विबुधैः १०.४.३६

किं चाहं न भुवं यास्ये ९.९.५
 किं चित्रमच्युत तवैतदशेषबन्धो ११.२९.४
 किं जन्मभिस्त्रिभिर्वेह ४.३१.१०
 किं तदंहो भगवतो ९.१५.१६
 किं तस्य दुर्लभतरम् ४.२२.८
 किं ते कामाः सुरस्पार्हाः १.१२.६
 किं ते कृतं क्षिति तपो १०.३०.१०
 किं त्वस्माभिः कृतः पूर्वं १०.५८.४२
 किं त्वाचरितमस्माभिः १०.९०.१९
 किं दानं किं तपः शौर्यं ११.१९.२९
 किं दुरापं मयि प्रीते ६.९.४८
 किं दुरापादनं तेषां ३.२३.४२
 किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां १०.७२.१९
 किं दुष्करैर्नः क्रतुभिः ५.१९.२२
 किं दुःसहं नु साधूनां १०.१.५८
 किं देवाः किन्नरा नागा ११.१४.६
 किं धनैर्धनदैर्वा किं ११.२३.२७
 किं न आचरितं श्रेयो १०.५८.११
 किं न पश्यत रामस्य १०.४४.१२
 किं नस्तत्कथया गोप्यः १०.६५.१४
 किं नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं १०.७.३२
 किंनिमित्तो गुरोः शापः ९.९.१९
 किं नु तदुस्त्यजं ब्रह्मन् ६.१०.५
 किं नु तेऽविदितं नाथ १०.६४.११
 किं नु नः कुशलं पृच्छेः १०.३९.५
 किं नु बालेषु शूरेण १.१८.८
 किं नु वक्ष्येऽभिसंगम्य १०.७६.३०
 किं पुनः श्रद्धया भक्त्या १०.६.३६
 किं प्रमत्तस्य बहुभिः २.१.१२
 किं बार्हस्पत्येह परत्र वाथ ४.३०.२

किं भद्रं किमभद्रं वा ११.२८.४
 किं मयाचरितं भद्रं १०.३८.३
 किं मया हतया मन्द १०.४.१२
 किं व उच्चरितैर्मातुः ६.११.४
 किं वर्णये तव विभो यदुदीरितोसुः १२.८.४०
 किं वः कामो मुनिश्रेष्ठाः १०.७८.३७
 किं वा अरे आचरितं ५.८.२३
 किं वा कृताघेष्वघमत्यमर्षी ३.१.३७
 किं वात्मजविश्लेषज्वरदवदहन- ५.८.२५
 किं वा भागवता धर्मा १.४.३१
 किं वा योगेन साङ्ख्येन ४.३१.१२
 किं वा शिवाख्यमशिवं न विदुः ४.४.१६
 किं वाऽहो वेनमुद्दिश्य ४.१३.२२
 किं विद्यया किं तपसा ११.२६.१२
 किं विधत्ते किमाचष्टे ११.२१.४२
 किं संभृतं रुचिरयोः द्विज ५.२.११
 किं साधयिष्यत्यस्माभिः १०.४६.४९
 किं स्वप्नमेतदुत देवमाया १०.८.४०
 किं स्वल्पतपसां नृणां १०.८४.१०
 किं स्वित्तेजस्विनां तेजो १०.५१.२९
 किं स्वित्द् ब्रह्मांस्त्वन्निवासे १०.८९.२८
 कीटः पेशस्कृतं ध्यायन् ११.९.२३
 कीटः पेशस्कृता रुद्धः ७.१.२७
 कीटूशः कस्य वा शापो ७.१.३३
 कीर्तन्यतीर्थयशसं ३.२८.१८
 कीर्तिमन्तं प्रथमजं १०.१.५७
 कीर्तिमन्तं सुषेणं च ९.२४.५४
 कीर्त्योर्ध्वगीतया पुंभिः ४.२२.६३
 कुकुरो भजमानश्च ९.२४.१९
 कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंघा ८.७.२८

कुचैलं मलिनं क्षामं १०.८०.२३

कुटुम्बपोषाय वियन् निजायुः ७.६.१४

कुटुम्बभरणाकल्पो ३.३०.१२

कुटुम्बेषु न सज्जेत ११.१७.५२

कुतस्तत्कर्मवैषम्यं ८.२३.१५

कुतस्तस्यानुभावः स्यात् ११.२६.११

कुतः पुनर्गणतो नाम तस्य १.१८.१९

कुतो नु तद्धेतव ईश तत्कृता १०.२७.५

कुतो बुद्धिरियं ब्रह्मन् ११.७.२६

कुतोऽशिवं त्वच्चरणाम्बुजासवं १०.८३.३

कुत्र कौषारवेस्तस्य २.१०.४९

कुत्र क्षत्तुर्भगवता ३.१.३

कुत्रचिद्विजमुख्येभ्यो १०.६९.२८

कुत्र यासि स्वसारं मे १०.५४.२५

कुत्राशिषः श्रुतिसुखा मृगतृष्णिरूपाः ७.९.२५

कुन्तिभोजो विराटश्च १०.८२.२५

कुन्ददामकृतकौतुकवेषो १०.३५.२०

कुन्दैः कुरबकाशोकैः ८.२.१८

कुमारो नारद ऋभुः ६.१५.१२

कुमारो मातरं प्राह ९.१४.१२

कुमुदा चण्डिका कृष्णा १०.२.१२

कुमुदोत्पलकहलार ४.६.१९

कुमुदोत्पलकहलार ८.२.१५

कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां १०.६३.८

कुम्भाण्डः कूपकर्णश्च १०.६३.१६

कुयोगिनो ये विहितान्तरायैः ११.२८.२९

कुरङ्गकुररकुसुम्भवैकङ्क ५.१६.२६

कुररि विलपसि त्वं १०.९०.१५

कुरजाङ्गलपाञ्चालान् १.१०.३४

कुरु त्वं प्रेतकार्याणि ७.१०.२२

कुरु प्रतिश्रुतं सत्यं १.७.५४

कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य १०.७७.७

कुरुसृञ्जयकैकेय १०.५४.५८

कुर्यात् सर्वाणि कर्माणि ११.२९.९

कुर्यादापरपक्षीयं ७.१४.१९

कुर्वत्यः कुसुमासारं ४.२३.२४

कुर्वध्वरस्योद्धरणं हतस्य ४.६.५०

कुर्वन्तं विग्रहं कैश्चित् १०.६९.३१

कुर्वन्ति हि त्वयि रतिं कुशलाः १०.२९.३३

कुर्वाणा यत्र कर्माणि १.५.३६

कुलं वै शापनिर्दग्धं ११.७.३

कुलाचलेन्द्रद्रोणीषु ६.१७.३

कुलिङ्गमिथुनं तत्र ७.२.५१

कुशकाशमयं बर्हिः ३.२२.३१

कुशकुसुमसमित्पलाशफल- ५.८.१२

कुशध्वजस्तस्य पुत्रः ९.१३.१९

कुशलाचरितेनैषामिह १०.३३.३३

कुशस्य चातिथिस्तस्मात् ९.१२.१

कुशाम्बमत्यप्रत्यग्र- ९.२२.६

कुशाः काशास्त एवासन् ३.२२.३०

कुसुमितवनराजिशुष्मिभृङ्ग- १०.२१.२

कूजद्धिर्नूपरैर्देव्यः ७.४.११

कूष्माण्डोन्मादवेतालान् २.१०.३९

कृकलासं गिरिनिभं १०.६४.३

कृच्छ्रप्राप्तकुटुम्बस्य ९.२१.५

कृच्छ्रलब्धेऽथ राजर्षेः ६.१४.३६

कृच्छ्रात्संस्तभ्य च मनः ४.७.१२

कृच्छ्रेण संस्तभ्य शुचः १.१५.३

कृच्छ्रो महानिह भवार्णवमप्लवेशां ४.२२.४०

कृतद्युतिरजानन्ती ६.१४.४४

कृतध्वजात्केशिध्वजः ९.१३.२०

कृतन्यासः कृतन्यासां ११.२७.२०

कृतपादः सुपर्णासे ६.४.३६

कृतमेकतरेणापि ६.१९.१८

कृतवान् किल वीर्याणि १.१.२०

कृतशोकानुतापेन ३.१४.४३

कृतं च धार्तराष्ट्रैर्यद् १०.४९.६

कृतं त्रेता द्वापरं च ३.११.१८

कृतं त्रेता द्वापरं च ११.५.२०

कृतं त्रेता द्वापरं च १२.२.३९

कृतं पुरा भगवतः ८.१.६

कृतागसं तं प्ररुदन्तमक्षिणी १०.९.११

कृतादिषु प्रजा राजन् ११.५.३८

कृतान्त आसीत्समरो ९.६.१३

कृतान्त इव लोकानां ६.९.१३

कृतावभृथस्नानाय ४.१९.४०

कृतिरातस्ततस्तस्मात् ९.१३.१७

कृते प्रवर्तते धर्मः १२.३.१८

कृते यद् ध्यायतो विष्णुं १२.३.५२

कृते शुक्लश्चतुर्बाहुः ११.५.२१

कृतैषा विधवा लङ्का ९.१०.२८

कृतो मेऽनुग्रहः पूर्वं ४.२२.४२

कृतो हिरण्यनाभस्य १२.६.८०

कृत्तबाहोः शिरस्तस्य ९.१५.३५

कृत्तिकादीनि नक्षत्राणीन्द्रोः ६.६.२३

कृत्तो मे सप्तधा गर्भं ६.१८.७२

कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवनं

१०.१२.२८

कृत्यानलः प्रतिहतः १०.६६.४०

कृत्वा तावन्तमात्मानं १०.३३.२०

कृत्वा दयां च जीवेषु ३.२१.३१

कृत्वा दैत्यवधं कृष्णः ११.१.१

कृत्वाऽधरां हनुं भूमौ ६.१२.२७

कृत्वा मुखान्यव शुचः श्वसनेन १०.२९.२९

कृत्वा वत्सं सुरगणा ४.१८.१५

कृत्वा शिरसि तच्छेषां ८.१६.४३

कृत्वा समानावनिलौ ४.४.२५

कृत्वोरौ दक्षिणे सव्यं ४.६.३८

कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम ३.१५.३९

कृत्स्ना तेऽनेन दत्ता भूः ८.२२.२२

कृन्तनं चावयवशो ३.३०.२७

कृपया भूतजं दुःखं ७.१५.२४

कृपया स्नेहवैक्लव्यात् १.१३.३४

कृपालुरकृतद्रोहः ११.११.२९

कृपावलोकेन हसद् ४.१.२५

कृमिभिः क्षतसर्वाङ्गः ३.३१.६

कृमिविड्भस्मनिष्ठान्तं ७.१४.१३

कृमिविड्भस्मसंज्ञान्ते १२.२.४१

कृमिविड्भस्मसंज्ञाऽऽसीद् ६.१८.२५

कृशाशवात्सोमदत्तोऽभूद् ९.२.३५

कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां ६.६.२०

कृषिवाणिज्यगोरक्षा १०.२४.२१

कृष्ण एवं भगवति १.९.४३

कृष्ण कृष्ण महाबाहो १०.७७.२२

कृष्ण कृष्ण महाभाग १.७.२२

कृष्ण कृष्ण महाभाग १०.१७.२३

कृष्ण कृष्ण महाभाग १०.२५.१३

कृष्ण कृष्ण महायोगिं १०.१०.२९

कृष्ण कृष्ण महायोगिन् १०.२७.१९

कृष्ण कृष्ण महायोगिन् १०.४९.११

कृष्ण कृष्ण महायोगिन् १०.८५.३

कृष्ण कृष्ण महावीर १०.१९.९

कृष्णकृष्णाप्रमेयात्मन् १०.३७.१०

कृष्णकृष्णाप्रमेयात्मन् १०.७०.२५

कृष्ण कृष्णारविन्दाक्ष १०.११.१५

कृष्ण कृष्णोति ते सर्वे १०.३६.६

कृष्णद्युमणिनिम्लोचे ३.२.७

कृष्णनामाथ तद्भ्राता १२.१.२३

कृष्णपार्थावुपामन्त्र्य ७.१५.७९

कृष्णप्राणान् निर्विशतो १०.१६.२२

कृष्णमागतमाकर्ण्य १०.५३.३६

कृष्णमुष्टिविनिष्यात्- १०.५६.२५

कृष्णमेनमवेहि त्वम् १०.१४.५५

कृष्णयोगानुभावं तं १०.२५.२४

कृष्णरामद्विषो यत्ताः १०.५३.१८

कृष्णरामायिते द्वे तु १०.३०.१७

कृष्णरामौ परिष्वज्य १०.८२.३५

कृष्णरामौ समाश्राव्य १०.८५.२८

कृष्णावत्सैरसंख्यातैः १०.१२.३

कृष्णावर्णं त्विषाऽकृष्णं ११.५.३२

कृष्णाविक्रीडितं वीक्ष्य १०.३३.१९

कृष्णासंकर्षणभुजैः १०.४५.१७

कृष्णासंदर्शनाह्लाद- १०.७३.७

कृष्णास्तु गृहकृत्येषु १०.९.२२

कृष्णास्तु तत्पौण्ड्रककाशिराजयोः १०.६६.१७

कृष्णास्तु तत्स्तनविषजितकुंकुमस्त्रक् १०.९०.११

कृष्णस्य गर्भजगतोऽतिभरावसनं १०.१६.३१

कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं १०.८.२८

कृष्णस्य नृत्यतः केचित् १०.१८.१०

कृष्णस्य योगवीर्यं तद् १०.१९.१४

कृष्णस्य विष्वक् पुरुराजिमण्डलैः १०.१३.८

कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य १०.६९.४२

कृष्णस्यासीत् सखा कश्चिद् १०.८०.६

कृष्णस्यासीद्द्विजश्रेष्ठः १०.८६.१३

कृष्णस्यैवं विहरतो १०.९०.१३

कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं १०.२४.३५

कृष्णं च तत्प्रभावज्ञः १.९.१०

कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं १०.२१.१२

कृष्णं महाबकग्रस्तं १०.११.४९

कृष्णं विदुः परं कान्तं १०.२९.१२

कृष्णं हृदाद् विनिष्क्रान्तं १०.१७.१३

कृष्णः कमलपत्राक्षः १०.१५.४१

कृष्णः परिजनं प्राह १०.६४.३१

कृष्णाङ्घ्रिपद्ममधुलिण् न पुन- ६.३.३३

कृष्णाजिनं साक्षसूत्रं १२.८.९

कृष्णान्तिकमुपव्रज्य १०.५४.३६

कृष्णाय प्रणिपत्याह १०.४७.६९

कृष्णाय वासुदेवाय १.८.२१

कृष्णाय वासुदेवाय १०.७३.१६

कृष्णो गते भगवति १.१८.३५

कृष्णोऽभिषिक्त एतानि १०.२७.२७

कृष्णो स्वधामोपगते १.३.४५

कृष्णो ब्रह्मण आदेशं १०.८.५२

केचनैतज्ज्योतिरनीकं ५.२३.४

केचनोद्ध्वैरेण १०.८५.४३

केचित्कर्म वदन्त्येनं ४.११.२२

केचित् कुर्वन्ति कर्माणि १०.८०.३०

केचित् केवलया भक्त्या ६.१.१५

केचित् खनित्रैर्बिभुदुः ७.२.१५

केचित्त्रिवेणुं जगृहूः ११.२३.३४

केचित् पुष्पैर्दलैः केचित् १०.१३.९

केचित् प्राञ्जलयो दीना १०.४.३४

केचित् षड्विंशतिं प्राहुः ११.२२.२

केचित् समदश प्राहुः ११.२२.३

केचिदाहुरजं जातं १.८.३२

केचिद् देहमिमं धीराः ११.२८.४१

केचिद्बभञ्जुः प्राग्वंशं ४.५.१४

केचिद्विकल्पवसना १.१७.१९

केचिद् वेणून् वादयन्तो १०.१२.७

केचिदस्वदेहान्तर्हृदयावकाशे २.२.८

केतुमालेऽपि भगवान् ५.१८.१५

केतुस्त्रिविक्रमयुतस्त्रिपतत्पताको ११.६.१३

के ते प्रचेतसो नाम ४.१३.२

केदारेभ्यस्त्वपोऽगृह्णन् १०.२०.४१

केनचिद् भिक्षुणा गीतं ११.२३.५

केनाहं विधिना ब्रह्मन् ८.१६.२२

केनोपायेन भगवन् १२.३.१६

केयं कुहकमत्स्थानम् ९.२३.३७

केयं वा कुत आयाता १०.१३.३७

के वयं नामरूपाभ्यां १.८.३८

केवलात्मानुभावेन ११.९.१९

केवलानुभवानन्द- ७.६.२३

केवलेन हि भावेन ११.१२.८

केवलेन ह्यधर्मेण ३.३०.३३

केशप्रसाधनं त्वत्र १०.३०.३३

केशप्रसाधनोन्मर्द- ७.१२.८

केशरोमनखश्मश्रु- ७.१२.२१

केशरोमनखश्मश्रु ११.१८.३

केशवो द्वारकामेत्य १०.५७.२७

केशी तु कंसप्रहितः खुरैर्महीं १०.३७.१

कैकेयो धृष्टकेतुश्च ९.२४.३८

कैवल्यं सात्त्विकं ज्ञानं ११.२५.२४

को गृध्येत् पण्डितो लक्ष्मीं ६.७.१२

को गृहेषु पुमान् सक्तं ७.६.९

कोटरा रेवती ज्येष्ठा १०.६.२८

कोऽतिक्रमोऽनुवर्तन्त्याः ६.१८.४०

कोऽतिप्रयासोऽसुरबालका हरेः ७.७.३८

को नाम तृष्येद्रसवित् कथायां १.१८.१४

को नाम लोके पुरुषार्थसारवित् ३.१३.५०

को नाम स पुमान् ब्रह्मन् १०.५१.१३

को नु तत्कर्म राजर्षेः ५.४.६

को नु त्वच्चरणाम्भोज- १०.८६.३३

को नु भगवन्कामो ८.१६.१३

को नु मेऽतितरेन्मायां ८.१२.३९

को नु राजन्निन्द्रियवान् ११.२.२

को नु लोके मनुष्येन्द्र ९.१८.४३

को नु श्रुत्वासकृद्ब्रह्मन् १०.८०.२

कोऽन्यस्तेऽभ्यधिको नाथ १०.५८.४१

को न्वत्र तेऽखिलगुरो भगवन् ७.९.४२

को न्वयं नरवैदूर्यः १०.५५.३१

कोन्वर्थतृष्णां विसृजेत् ७.६.१०

कोन्वर्थः सुखयत्येनं ११.१०.२०

को न्वस्य काष्ठामपरोऽनुगच्छेत् ५.६.१५

को न्वस्य कीर्तिं न शृणोत्यभिज्ञो ४.२१.१०

को न्वीश ते पादसरोजभाजां ३.४.१५

कोपकालो युगान्तस्ते ७.८.४१

कोपस्तेऽखिलशिक्षार्थं १०.६८.४७

कोपि धारयिता वेगं ९.९.४

को भवानिह सम्प्राप्तो १०.५१.२८

को भवान् परया लक्ष्म्या १०.३४.११

को यज्ञपुरुषो नाम ४.१४.२५

कोऽयं स्यात्तव राजेन्द्र ६.१५.२

को वा अमुष्याङ्घ्रिसरोजरेणुं ३.२.१८

को वा इह तेऽपराजितो- ५.३.१४

को वा भगवतस्तस्य १.१.१६

को वामिहैत्य भगवत् परिचर्ययोच्चैः ३.१५.३२

को वृश्चत्तव पादांस्त्रीन् १.१७.१२

को वेत्ति भूमन् भगवन् परात्मन् १०.१४.२१

को वैनं परिचक्षीत ४.१४.३३

कौतूहलाय दैत्यानाम् ८.१२.१५

कौमार आचरेत्प्राज्ञो ७.६.१

कौमारीं दर्शयंश्चेष्टां ३.२.२८

कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत ३.२८.२८

कौ युवां ज्ञानसम्पन्नौ ६.१५.१०

कौरवाः कुपिता ऊचुः १०.६८.२

कौर्म धान्वन्तरं मात्स्यं १२.१२.२०

कौर्म सप्तदशाख्यातं १२.१३.८

कौशेयवाससी पीते १०.६६.१४

कौस्तुभव्यपदेशेन १२.११.१०

कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं ८.८.५

क्रतुराजेन गोविन्द १०.७२.३

क्रतुर्वर्चा भरद्वाजः १२.११.४०

क्रतुर्विरमतामेष ४.१९.३५

क्रतोरपि क्रिया भार्या ४.१.३९

क्रथस्य कुन्तिः पुत्रोऽभूद् ९.२४.३

क्रमतो गां पदैकेन ८.१९.३४

क्रव्यादाः प्राणिनः क्रव्यं ४.१८.२४

क्रियमाणे कर्मणीदं ८.२३.३१

क्रियया क्रतुभिर्दानैः ३.३२.३४

क्रियाकलापैरिदमेव योगिनः ४.२४.६२

क्रियायां निर्वर्त्यमानायां ५.८.१४

क्रियायोगं समाचक्ष्व ११.२७.१

क्रीडन्तस्तानुपव्रज्य ११.१.१३

क्रीडन्तं सा सुतं बालैः १०.११.१४

क्रीडन्त्याः पुञ्जिकस्थल्याः १२.८.२६

क्रीडन् वने निशि निशाकररश्मि- २.७.३३

क्रीडन् विधत्ते द्विजगोसुराणां ३.५.७

क्रीडस्यमोघसङ्कल्प २.९.२७

क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य ३.७.३

क्रीडार्थमात्मन इदं त्रिजगत् कृतं ते ८.२२.२०

क्रीडासक्तेषु गोपेषु १०.१९.१

क्रीडित्वा सुचिरं तत्र १०.६४.२

क्रीडिष्यमाणस्तत्कृष्णो १०.१८.८

क्रीणीहि भो फलानीति १०.११.१०

क्रुद्धस्य यस्य कम्पन्ते ७.८.७

क्रुद्धः सुदष्टोष्ठपुटः ४.५.२

क्रुद्धो मुसलमादत्त १०.६७.१७

क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्यया स्म नः १०.३९.२१

क्रोधो लोभोऽनृतं हिंसा ११.२५.४

क्रोशन्तं कृष्ण रामेति १०.३४.२७

क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः ३.२६.४३

क्लेशभूर्यल्पसाराणि ८.५.४७

क्व चाहं कितवः पापो ६.२.३४

क्वचिच्च कलहंसानां १०.१५.११

क्वचिच्च दर्दुरप्लावैः १०.१८.१५

क्वचिच्च दुःसहेन कायाभ्यन्तर- ५.१४.१९

क्वचिच्च वात्यौपम्यया प्रमदया- ५.१४.९

क्वचिच्च शीतवाताद्यनेकाधिदैविक- ५.१४.२५

क्वचिच्च शीतातपवातवर्षप्रतिक्रियां ५.१३.११

क्वचिच्च शोचतीं जायां ४.२५.६१

क्वचिच्चाशेषदोषनिषदनं ५.१४.७
 क्वचिच्चिरायुर्न हि शीलमंगलं ८.८.२२
 क्वचिच्छन्नः क्वचित्स्पष्टः ११.७.४६
 क्वचिच्छये धरोपस्थे ७.१३.४०
 क्वचिच्छीतवाताद्यनेकदैविक- ५.१४.३४
 क्वचिच्छृणोति शृण्वत्यां ४.२५.६०
 क्वचिच्छोकं क्वचिन्मोहं १२.९.१८
 क्वचित् कालविषमित ५.१४.१६
 क्वचित् कुमारी त्वात्मानं ११.९.५
 क्वचित् क्रीडापरिश्रान्तं १०.१५.१४
 क्वचित्क्वचित् क्षीणधनस्तु तस्मिन् ५.१३.१२
 क्वचित् क्वचिन्महाराज ११.५.३९
 क्वचित् क्षीणधनः शय्यासनाशन- ५.१४.३६
 क्वचित्तत्त्वावमर्शेन ३.२७.२०
 क्वचित् पल्लवतल्पेषु १०.१५.१६
 क्वचित्पिबन्त्यां पिबति ४.२५.५७
 क्वचित्पुमान्क्वचिच्च स्त्री ४.२९.२९
 क्वचित् सकृदवगतविषयवैतथ्यः ५.१४.१०
 क्वचित् समुद्रमध्यस्थो १०.६७.५
 क्वचित् स शैलानुत्पाट्य १०.६७.४
 क्वचित् स्नातोऽनुलिप्ताङ्गः ७.१३.४१
 क्वचिदल्पं क्वचित् भूरि ७.१३.३७
 क्वचिदासाद्य गृहं दाववत् ५.१४.१५
 क्वचिदुत्पुलकस्तूष्णीं ७.४.४१
 क्वचिदुलूकझिल्लीस्वनवद्- ५.१४.११
 क्वचिद् गतो महावर्ते १२.९.१७
 क्वचिद् गायति गायत्सु १०.१५.१०
 क्वचिद् गायति गायन्त्यां ४.२५.५८
 क्वचिद् गुणोऽपि दोषःस्याद् ११.२१.१६
 क्वचिद् गृहाश्रमकर्मचोदनातिभर- ५.१४.१८

क्वचिद्द्रुमवदैहिकार्थेषु गृहेषु ५.१४.३२
 क्वचिद् धावति धावन्त्यां ४.२५.५९
 क्वचिद् बिल्वैः क्वचिद् कुम्भैः १०.१८.१४
 क्वचिद्भूमौ क्वचिद्व्योम्नि १०.७६.२२
 क्वचिद् रजांसि विममे १०.५१.३८
 क्वचिद् रुदति वैकुण्ठचिन्ता- ७.४.३९
 क्वचिद् रुदन्त्यच्युतचिन्तया ११.३.३२
 क्वचिद् वनस्पतिक्रोडे १०.२०.२८
 क्वचिद् वनाशाय मनो दधद् १०.१२.१
 क्वचिद् वादयतो वेणुं १०.११.३९
 क्वचिद् वितोयाः सरितोऽभियाति ५.१३.६
 क्वचिद्दहैयङ्गवस्तैत्ये १०.२६.७
 क्वचिन्निगीर्णोऽजगराहिना जनो ५.१३.९
 क्वचिन्निवर्ततेऽभद्रात् ६.१.१०
 क्वचिन्नृत्यत्सु चान्येषु १०.१८.१३
 क्वचिन्मिथो व्यवहरन् यत् किञ्चित् ५.१४.२६
 क्वचिन्मिथो व्यवहरन् यत् किञ्चित् ५.१४.३५
 क्वणितवेणुरवञ्चित्तित्ताः १०.३५.१९
 क्व देहो भौतिकोऽनात्मा ८.१६.१९
 क्व वज्रसारसर्वाङ्गौ १०.४४.८
 क्व वर्तते सा ललना ४.२६.१६
 क्व शोकमोहौ स्नेहो वा १०.७७.३१
 क्व सप्तहायनो बालः १०.२६.१४
 क्वापि देवमायया स्त्रिया ५.१४.२८
 क्वापि सन्ध्यामुपासीनं १०.६९.२५
 क्वाप्यदृष्ट्वान्तर्विपिने १०.१३.१७
 क्वायं मलीमसः कायो ११.२६.१८
 क्वाहं तमोमहदहंखचराग्निवाभूः १०.१४.११
 क्वाहं दरिद्रः पापीयान् १०.८१.१६
 क्वाहं रजःप्रभव ईश तमोऽधिकेस्मिन् ७.९.२६

क्वेमाः स्त्रियो वनचरीः १०.४७.५९
 क्षणार्धमन्युर्भगवान् ९.१८.२७
 क्षणार्धेनापि तुलये ४.२४.५७
 क्षणेनाच्छादितं व्योम ४.१०.२३
 क्षत्ता महाभागवतः ३.२०.२
 क्षत्रं क्षयाय विधिनोपभृतं महात्मा २.७.२२
 क्षत्रियाणामयं धर्मः १०.५४.४०
 क्षमध्वं मम दौरात्म्यं १०.४.२३
 क्षमया रोचते लक्ष्मीः ९.१५.४०
 क्षमाप्यैवं स मीढ्वांसं ४.७.१६
 क्षयं यास्यन्ति शनकैः १२.४.८
 क्षात्रधर्मस्थितो जन्तून् १०.५१.६३
 क्षारोदक्षुरसोदसुरोदघृतोदक्षीरोद ५.१.३३
 क्षितौ शयानं तमकुष्ठवर्चसं ३.१९.२७
 क्षित्यादिभिरेष किलावृतः ६.१६.३७
 क्षित्यादीनामिहार्थानां ७.१५.५९
 क्षिपन्त्येकेऽवजानन्त ११.२३.३८
 क्षिप्तोऽवमानितोऽसद्भिः ११.२२.५७
 क्षिप्त्वा क्षीरोदधौ सर्वा ८.६.२२
 क्षिप्त्वा परुषया वाचा ७.८.४
 क्षिप्यमाणस्तमाहेदम् ८.२४.२४
 क्षीणरिक्थश्च्युतः स्थानात् ८.२२.२९
 क्षीणायुषः क्षीणसत्त्वान् १२.६.४७
 क्षीयमाणेषु देहेषु १२.२.१२
 क्षीयमाणे स्वसम्बन्धे ४.२७.१७
 क्षीरोदधावमरदानवयूथपानाम् २.७.१३
 क्षुत्क्षामाया मुखे राजा ४.३०.१४
 क्षुत्क्षामाः शुष्कवदनाः १०.७३.२
 क्षुत्त्रिकालगुणमारुतजैह्वयशैश्यान् ११.४.११
 क्षुत्त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्द्यमानाः ३.९.८

क्षुत्तृत्परीतो मकरैस्तिमिङ्गिलै- १२.९.१६
 क्षुत्तृत्परीतोऽर्कदवानलानिलैः ३.३०.२२
 क्षुत्तृत्श्रमो गात्रपरिश्रमश्च ९.२१.१३
 क्षुत्तृद्भ्यामुदरं सिन्धुः ३.२६.६८
 क्षुत्तृद्भ्यामुपसृष्टास्ते ३.२०.२०
 क्षुत्तृद्भ्यां व्याधिभिश्चैव १२.२.११
 क्षुत्तृद्व्यथां सुखापेक्षां १०.२५.२३
 क्षुत्परीतो यथा दीनः ४.२९.३०
 क्षुत्पिपासे ततः स्यातां ३.२६.६०
 क्षुद्रञ्जरं सुमनसां शरणे मिथित्वा ४.२९.५३
 क्षुधार्तो जगृहे विप्रं ९.९.२६
 क्षुवतस्तु मनोजज्ञे ९.६.४
 क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः ५.११.१३
 क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीः ५.११.१२
 क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं ८.३.१३
 क्षेत्राणां चैव सर्वेषां १२.१३.१७
 क्षेत्राणि सस्यसम्पद्भिः १०.२०.१२
 क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुः ९.२२.२५
 क्षेमकं प्राप्य राजानं ९.२२.४५
 क्षेमं स कच्चिद्युयुधान आस्ते ३.१.३१
 क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद् ९.२२.४८
 क्षौमं दुकूलमजिनं ७.१३.३९
 क्षौमं वासः पृथुकटितटे बिभ्रती १०.९.३
 क्षाम्भोऽनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ- ३.३२.९
 क्ष्वेलिकायां मां मृषा समाधिना- ५.८.२१

ख

ख आपतद् तद् विचलद् ६.१२.३
 खगणस्तत्सुतस्तस्माद् ९.१२.३
 खगा वीतफलं वृक्षं १०.४७.८
 खट्वाङ्गादीर्घबाहुश्च ९.१०.१

खट्वाङ्गो नाम राजर्षिः २.१.१३

खड्गमादाय तरसा ९.२.६

खद्योताऽऽविर्मुखी च प्राग् ४.२५.४७

खमशोभत निर्मेघं १०.२०.४३

खराश्च कर्कशैः क्षत्तः ३.१७.११

खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः ३.१०.२२

खर्जूराप्रातकाप्राद्यैः ४.६.१८

खल्विदं महादाश्चर्यं ६.१२.२१

खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः १०.७.३६

खं रोदसी भगणानद्रिसागरान् १२.९.२८

खं वायुर्ज्योतिरापो भूः १०.८५.२५

खं वायुमग्निं सलिलं महीं च ११.२.४१

खं व्यभ्रमुदितादित्यं १०.२५.२५

खाण्डिक्यः कर्मतत्त्वज्ञो ९.१३.२१

खान्याकाशे द्रवं तोये ४.२३.१६

खुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप ३.१३.३०

खे खानि वायौ निःश्वासां- ७.१२.२५

खे वायुं धारयंस्तच्च ९.७.२६

ग

गगनान्यपतत् सद्यः ६.८.४०

गङ्गायमुनयोर्नद्योः ४.२१.११

गङ्गां सरस्वतीं नन्दां ८.४.२३

गच्छ कामं मयाऽऽपृष्टो ३.२४.३८

गच्छ जानीहि तद्वृत्तं १०.४८.३५

गच्छतं स्वगृहं वीरौ १०.४५.४८

गच्छ देवि व्रजं भद्रे १०.२.७

गच्छ द्वारवतीं सूत ११.३०.४६

गच्छ नन्द व्रजं तत्र १०.३६.३०

गच्छन् पथि महाभागो १०.३८.२

गच्छोद्धव मयाऽऽदिष्टो ११.२९.४१

गच्छोद्धव व्रजं सौम्य १०.४६.३

गजास्तुरङ्गाः सरथाः पदातयः ८.१०.३७

गजाह्वये हते नद्या ९.२२.४०

गजेन्द्रो भगवत्स्पर्शाद् ८.४.६

गजैर्नदद्विरभ्राभैः १०.८२.८

गणं सांवर्तकं नाम १०.२५.२

गतयो मतयश्चैव २.६.२६

गतस्वार्थमिमं देहं १.१३.२५

गताध्वानश्रमौ तत्र १०.१५.४५

गताः समाधुना मासा १.१४.७

गतिस्मितप्रेक्षणभाषणादिषु १०.३०.३

गतिं जिगीषतः पादौ २.१०.२५

गतिं सुललितां चेष्टां १०.३९.१७

गते च दुर्वाससि सोऽम्बरीषो ९.५.२४

गते मयि युवां लब्ध्वा १०.३.४०

गते राजनि सा वीरे ९.१८.२४

गते शतधृतौ क्षत्तः ३.२४.२१

गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षितैः १०.३०.२

गत्या ललितयोदार- १०.४७.५१

गत्युक्युत्सर्गोपादानम् ११.१६.३६

गत्वा गजाह्वयं रामो १०.६८.१६

गत्वा जनार्दनः शङ्खं १०.४५.४३

गत्वा ते खाण्डवप्रस्थं १०.७३.३२

गत्वाथ पत्नीशालायां १०.२३.१५

गत्वा माहिष्मतीं रामो ९.१६.१७

गत्वा सुरेन्द्रभवनं १०.५९.३८

गत्वोदीचीं दिशं राजा ४.१०.५

गदया निर्बिभेदाद्रीन् १०.५९.४

गदयाभिहतोऽप्याजौ १०.७८.८

गदसात्यकिसाम्बाद्या १०.७७.४

गदानिर्भिन्नहृदयः १०.७८.९

गदापाणी उभौ दृष्ट्वा १०.७९.२५

गदाप्रहारव्यथितो ८.११.१५

गदामाविध्य तरसा १०.५५.१९

गदामुद्यम्य कारूषो १०.७८.४

गदायामपविद्धायां ३.१९.५

गदायां सन्निवृत्तायां १०.७७.२१

गदेऽशनिस्पर्शनविस्फुलिङ्गे ६.८.२४

गन्तुं कृतमतिर्ब्रह्मन् १.८.८

गन्धमाल्याक्षतस्रग्भिः ११.३.५३

गन्धर्वमुख्यौ जगतुः ८.११.४१

गन्धर्वयवनाक्रान्तां ४.२८.१०

गन्धर्वविद्याधरचारणेशा २.६.४३

गन्धर्वानवधीत्तत्र ९.७.३

गन्धर्वानुपधावेमां- ९.१४.४२

गन्धर्वाप्सरसः कामं १२.८.१६

गन्धर्वाप्सरसोऽधुक्षन् ४.१८.१७

गन्धर्वाप्सरसो नागाः ११.६.३

गन्धर्व्यस्तादृशीरस्य ४.२७.१४

गन्धवस्तुषु तद्देहं ९.१३.७

गन्धाकृतिस्पर्शरसश्रवांसि ५.११.१०

गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिः १०.२२.३

गम्भीरवेगोनिमिषं ४.१२.३९

गम्यतां शक्र भद्रं वः १०.२७.१७

गयं नृपः कः प्रतियाति कर्मभिः ५.१५.९

गयाद् गयन्त्यां चित्ररथः सुगति- ५.१५.१४

गरुडध्वजमारुह्य १०.५७.१९

गरुडो भगवान् स्तोत्रः ६.८.२९

गर्गः पुरोहितो राजन् १०.८.१

गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः ९.२१.१९

गर्भसङ्कर्षणात्तं वै १०.२.१३

गर्भसम्भवमासुर्या ९.१८.३४

गर्भे प्रणीते देवक्या १०.२.१५

गर्भे बाल्येऽप्यपौष्कल्याद् ४.२९.७२

गलग्रहणनिश्चेष्टो १०.७.२८

गवां रुक्मविषाणीनां ९.४.३३

गा गोपकैरनुवनं नयतोरुदार- १०.२१.१९

गाधवारिचरास्तापम् १०.२०.३८

गाधेरभून्महातेजाः ९.१६.२८

गान्धारी द्रौपदी ब्रह्मन् १.१३.४

गान्धार्या धृतराष्ट्रस्य ९.२२.२६

गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् च ११.२१.४१

गायन्तश्च स्तुवन्तश्च १०.५३.४३

गायन्तं वारुणीं पीत्वा १०.६७.१०

गायन्ति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो १०.७१.९

गायन्तीभिश्च कर्माणि १०.४६.११

गायन्तोऽति प्रशंसन्तो ८.१८.१०

गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता १०.३०.४

गायन्त्यः प्रियकर्माणि १०.४७.१०

गालवो दीप्तिमान् रामो ८.१३.१५

गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीत- १०.२१.१३

गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं १०.१३.२४

गावः सपाला एतेन १०.४३.२६

गावः सर्वगुणोपेता १०.७.१६

गावोऽत्रसन्नसृग्दोहाः ३.१७.१३

गावो मृगाः खगा नार्यः १०.२०.४६

गावो वृषा वत्सतरा १०.५.७

गावो वृषा वत्सतर्त्यः १०.१६.११

गावो हिरण्यं वासांसि १०.३४.३

गाश्चारयन्तावविदूर ओदनं १०.२३.७

गाश्चारयन् स गोपालैः १०.२३.१७
 गां दुग्धदोहामसतीं च भार्या ११.११.१९
 गां च धर्मदुधां दीनां १.१७.३
 गां पर्यटन् मेध्यविविक्तवृत्तिः ३.१.१९
 गाः सन्निवर्त्य सायाह्ने १०.१९.१५
 गिरयः प्रत्यदृश्यन्त ३.१९.२०
 गिरयो मुमुचुस्तोयं १०.२०.३६
 गिरयो वर्षधाराभिः १०.२०.१५
 गिरं समाधौ गगने समीरितां १०.१.२१
 गिरः श्रुतायाः पुष्पिण्या ४.२.२५
 गिरा गद्गदयास्तौषीत् १०.३९.५७
 गिरिदर्या विनिक्षिप्य १०.३७.२९
 गिरिदुर्गैः शस्त्रदुर्गैः १०.५९.३
 गिरिपातविनिष्पिष्टान् ८.६.३७
 गिरिराट् पादचारीव ६.१२.२९
 गिरिर्यथा गैरिकया १०.६७.२०
 गिरिं चारोप्य गरुडे ८.६.३८
 गिरौ निलीनावाज्ञाय १०.५२.११
 गीतवादित्रघोषेण १०.७१.२४
 गीतं भगवता ज्ञानं १.१५.३०
 गीतं मयेदं नरदेवनन्दनाः ४.२४.७९
 गीयते परमं पुण्यं ७.१.५
 गुडपायससर्पीषि ११.२७.३४
 गुणदोषभिदा दृष्टिम् ११.२०.३
 गुणदोषभिदा दृष्टिः ११.२०.५
 गुणप्रवाह एतस्मिन् ६.१७.२०
 गुणप्रवाह एतस्मिन् १०.८५.१५
 गुणमय्या जीवयोन्या ११.२६.२
 गुणमय्या स्वशक्त्याऽस्य ८.७.२३
 गुणव्यक्तिरियं देवी ६.१९.१३

गुणव्यतिकराकारो ३.१०.११
 गुणसङ्गं विनिर्धूय ११.२५.३४
 गुणात्मकानीन्द्रियाणि २.१०.३२
 गुणात्मनस्तेऽपि गुणान् विमातुं १०.१४.७
 गुणाधिकान्मुदं लिप्सेद् ४.८.३४
 गुणानामसमिश्राणां ११.२५.१
 गुणानुरक्तं व्यसनाय जन्तोः ५.११.८
 गुणाभिमानिनो देवाः ३.२९.४४
 गुणाभिमानि स तदा ४.२९.२७
 गुणायनं शीलधनं कृतज्ञं ४.२१.४४
 गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपाय ८.३.१६
 गुणावतारैर्विश्वस्य ३.७.२८
 गुणाः सृजन्ति कर्माणि ११.१०.३१
 गुणिनामप्यहं सूत्रं ११.१६.११
 गुणेषु गुणसाम्ये च ७.६.२१
 गुणेषु चाविशच्चित्तम् ११.१३.२६
 गुणेषु वर्तमानोऽपि ११.१०.३५
 गुणेष्वसङ्गो वशिता ११.१५.५
 गुणेष्वाविशते चेतो ११.१३.१७
 गुणेष्वाविशते चेतो ११.१३.२५
 गुणैरलमसङ्ख्येयैः ७.४.३६
 गुणैर्गुणानुपादत्ते ११.७.५०
 गुणैर्गुणान् स भुञ्जानः ११.३.५
 गुणैर्विचित्राः सृजतीं ३.२६.५
 गुदं पुंसो विनिर्भिन्नं ३.६.२०
 गुदं मृत्युरपानेन ३.२६.६६
 गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेतत् १०.७५.१६
 गुप्तोऽप्यये मरुतिलौषधयश्च मात्स्ये ११.४.१८
 गुरुणा भर्त्सितः शप्तो ८.२२.३०
 गुरुणैवमनुज्ञातौ १०.४५.४९

गुरुणैवं प्रतिप्रोक्तो ७.५.२९

गुरुपुत्रमिहानीतं १०.४५.४५

गुरुर्न स स्यात्स्वजनो न स स्यात् ५.५.१८

गुरुशुश्रूषणे जिष्णुः १०.७५.५

गुरुशुश्रूषया भक्त्या ७.७.३०

गुरुश्च रन्तिदेवश्च ९.२१.२

गुरूणां च लघूनां च ६.२.१६

गुरून् वयस्यावरजान् ९.१०.४७

गुरोर्नाधिगतः संज्ञां ६.७.१७

गुर्वग्न्यतिथिवृद्धानां ६.१.५७

गुर्वर्थे त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवं ९.१०.४

गुहापिधानं निर्भिद्य १०.३७.३३

गूढश्चरसि भूतात्मा ११.१६.४

गूढः कन्यापुरे शश्वत् १०.६२.२६

गूहन्तीं व्रीडयात्मानं ३.२०.३१

गृध्रैः कङ्कैर्बकैरन्ये ८.१०.१०

गृहमानीतमाहूय ७.५.८

गृहस्थ एतां पदवीं ७.१४.१

गृहस्थस्य क्रियात्यागो ७.१५.३८

गृहं तमायान्तमवेक्ष्य सासनात् १०.४८.३

गृहं द्व्यष्टसहस्राणां १०.८०.१७

गृहं वनं वोपविशेत् ११.१७.३८

गृहाण द्रविणं दत्तं ९.४.११

गृहाणैतानि नामानि ३.१२.१४

गृहात्प्रव्रजितो धीरः २.१.१६

गृहादनपगं वीक्ष्य १०.६१.२

गृहारम्भोऽतिदुःखाय ११.९.१५

गृहार्थी सदृशीं भार्यां ११.१७.३९

गृहाश्रमो जघनतो ११.१७.१४

गृहीतार्हणमासीनं ३.२१.४९

गृहीतो लीलया स्त्रीणां ९.१५.२२

गृहीत्वाऽजादयो यस्य १२.९.५

गृहीत्वाऽपरपादाभ्यां १०.११.४३

गृहीत्वा पाणिना पाणी १०.७०.१५

गृहीत्वापीन्द्रियैरर्थान् ११.२.४८

गृहीत्वा मृगशावाक्ष्याः ४.२.१२

गृहीत्वा शृङ्गयोस्तं वा १०.३६.११

गृहीत्वा हेलयामास १०.६७.१५

गृहेषु कूटधर्मेषु ३.३०.९

गृहेषु कूटधर्मेषु ४.२.२२; ४.२५.६

गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यकृत् १०.५९.४३

गृहेषु दारेषु सुतेषु बन्धुषु ९.४.२७

गृहेषु येष्वतिथयो ८.१६.७

गृहेषु वर्तमानोऽपि ४.२२.५२

गृहेष्ववस्थितो राजन् ७.१४.२

गृहेष्वाविशतां चापि ४.३०.१९

गृहोद्यानं कुसुमितैः ३.३३.१८

गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता वा १०.२३.३०

गृह्णन्ति यावतः पांसून् १०.६४.३७

गृह्णन्निषङ्गादथ संदधच्छरान् १०.५०.२४

गृह्णीत यद्यदुपबन्धममुष्य माता २.७.३०

गृह्यमाणैस्त्वमग्राह्यो १०.१०.३२

गोकुलं सर्वमावृण्वन् १०.७.२१

गोगोपीनां मातृतास्मिन् १०.१३.२५

गोत्रं त्वदीयं भगवान् वृषध्वजो ४.४.२३

गोधनानि पुरस्कृत्य १०.११.३२

गोपजातिप्रतिच्छन्ना १०.१८.११

गोपवृद्धा महोत्पातान् १०.११.२१

गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च १०.२०.२

गोपवृद्धांश्च विधिवत् १०.६५.४

गोपा नन्दादयः श्रुत्वा १०.११.१
 गोपानां च परित्राणं १२.१२.३०
 गोपान् गोकुलरक्षायां १०.५.१९
 गोपान् वयस्यानाकृष्य १०.४४.२९
 गोपान् समादिशत्सोऽपि १०.३९.११
 गोपास्तद्रोधनायास- १०.१३.३२
 गोपास्तमन्वसज्जन्त १०.३९.३३
 गोपाः परस्परं हृष्टाः १०.५.१४
 गोपीथाय जगत्सृष्टेः ४.२२.५५
 गोपीनां तत्पतीनां च १०.३३.३६
 गोपीनां परमानन्द १०.१९.१६
 गोपीभिः स्तोभितोऽनृत्यद् १०.११.७
 गोपुरद्वारमार्गेषु १.११.१३
 गोपैर्मखे प्रतिहते ब्रजविप्लवाय २.७.३२
 गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं १०.८२.४०
 गोप्यश्च दयितं कृष्णम् १०.३९.३४
 गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता १०.५.९
 गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य १०.३४.२४
 गोप्यस्तपः किमचरन् १०.४४.१४
 गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य १०.३९.१३
 गोप्यः कामाद्भयात् कंसो ७.१.३०
 गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुः १०.२१.९
 गोप्यः कृष्णे वनं याते १०.३५.१
 गोप्यः समृष्टमणिकुण्डलकुन्तलत्विद् १०.५.११
 गोप्यः संस्पृष्टसलिला १०.६.२१
 गोप्यः स्फुरत्पुरटकुण्डल- १०.३३.२२
 गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम १.८.३१
 गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवत्यनन्ते १०.१६.२०
 गोप्यो मुकुन्दविगमे विरहातुरा १०.४२.२४

गोप्यो रूढरथा नूल- १०.११.३३
 गोप्यो लब्ध्वाच्युतं कान्तं १०.३३.१५
 गोप्योस्य नित्यमुदित- १०.४३.२८
 गोप्यो हसन्यः प्रपच्छू १०.६५.९
 गोभूहिरण्यायतनाश्वहस्तिनः १०.६४.१५
 गोमतीं गण्डकीं स्नात्वा १०.७९.११
 गोमूत्रेण स्नापयित्वा १०.६.२०
 गोवर्धने धृते शैल १०.२७.१
 गोवर्धनोद्धारणं च १२.१२.३२
 गोविन्द नीयतामेष १०.२८.८
 गोविन्दभुजगुप्तायां ११.२.१
 गोविन्दं गृहमानीय १०.७१.४०
 गोविप्रदेवतावृद्ध- १०.७०.१०
 गोविप्रसुरसाधूनां ८.२४.५
 गौरजो महिषः कृष्णः ३.१०.२१
 गौरवाद्यन्त्रितः सभ्यः ४.२२.४
 गौर्भूत्वाऽश्रुमुखी खिन्ना १०.१.१८
 ग्रहर्क्षकेतवस्ताराः २.६.१५
 ग्रहर्क्षताराचक्रस्थः ३.११.१३
 ग्रहर्क्षतारामयमाधिदैविकं ५.२३.९
 ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य ९.३.१२
 ग्रहा निमित्तं सुखदुःखयोश्चेत् ११.२३.५४
 ग्रहान् पुण्यतमानन्ये ३.१७.१४
 ग्रामान्पुरः पत्तनानि ४.१८.३१
 ग्राम्यगीतं न शृणुयाद् ११.८.१७
 ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च ३.२८.३
 ग्रासं समृष्टं विरसं ११.८.२
 ग्रीवायां जनलोकश्च २.५.३९
 ग्रीष्मे तप्येत पञ्चाग्नीन् ११.१८.४

ग्रीष्मे पञ्चतपा वीरो ४.२३.६

घ

घटे भिन्ने यथाऽऽकाश १२.५.५

घनो यदार्कप्रभवो १२.४.३३

घातयिष्य इहानीतौ १०.३६.३२

घोरमादाय परशुं ९.१५.२८

घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यात् ९.१४.२२

घ्राणाद्वायुरभिद्येताम् ३.२६.५५

घ्राणेन गन्धं रसनेन वै रसं २.२.२९

घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीम् ३.१३.२८

च

चकम्पे तेन पतता १०.६७.२६

चकर्त सप्तधा गर्भं ६.१८.६२

चकोरक्रौञ्चक्राह्व- १०.१५.१३

चकोरो बहवो यत्र १२.१.२६

चक्रवातेन नीतोऽयं १०.११.२५

चक्रं च दिक्ष्वविहतं दशसु २.७.२०

चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टं १०.६६.४१

चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य ९.२०.२४

चक्रं युगान्तानलतिग्मनेमि ६.८.२३

चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैः १०.५३.१२

चक्रुः स्वनाम्ना विषयान् ९.२३.६

चक्रेण क्षुरधारेण ८.९.२५

चक्रे हिरण्यकशिपुः ३.१७.१९

चक्रग्रतः सहगदो हरिरस्तु पश्चात् १०.६.२३

चक्षुष्मत्पद्मरागाग्नैः ३.२३.१९

चक्षुस्त्वष्टरि संयोज्य ११.१५.२०

चचार मृगयां तत्र ४.२६.४

चण्डवेग इति ख्यातो ४.२७.१३

चतसृष्वादिशद् दिक्षु ९.१८.४

चतुर्थ उत्तमभ्राता ८.१.२७

चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो ३.१०.१६

चतुर्थमपि वै मासं ४.८.७५

चतुर्दश भविष्यं स्यात् १२.१३.६

चतुर्दश महारत्नः ९.२३.३२

चतुर्दशं नारसिंहं १.३.१८

चतुर्धा व्यस्य बोध्याय १२.६.५५

चतुर्भिर्धातवः सप्त ३.३१.४

चतुर्भिश्चतुरो वाहान् १०.६८.१०

चतुर्भिश्चतुरो वाहान् १०.७७.३

चतुर्भुजं तं पुरुषं ११.३०.३४

चतुर्भुजं रोचमानं १०.५१.२५

चतुर्भुजाः शङ्खचक्र- १०.१३.४७

चतुर्युगसहस्रं च १२.४.२

चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु ३.८.१२

चतुर्युगान्ते कालेन ८.१४.४

चतुर्विधं बहुगुणम् १०.२३.१९

चतुर्विंशति वाराहम् १२.१३.७

चतुर्ध्वेषु चूतजम्बूकदम्ब- ५.१६.१२

चतुःशतं पारिबर्हं १०.१.३१

चत्वारः सूनवस्तत्र ९.२३.२१

चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं ३.११.१९

चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा १०.६३.४९

चत्वार्येवेति तत्रापि ११.२२.२१

चन्दनागुरुतोयार्द्र- ४.२१.२

चन्दनोशीरकर्पूर- ११.२७.३०

चन्द्रवशा ताम्रपर्णी अवटोदा ५.१९.१८

चन्द्रिकाविशदस्मरैः १०.१३.५०

चरन्तं मृगया क्वापि १०.६९.३५

चरन्ति ह्यबनौ कामं ६.१५.११

चरमः सद्विशेषाणाम् ३.११.१
 चरमेणाऽश्वमेधेन ४.१९.११
 चराचरगुरोर्विष्णोः १२.२.१७
 चराचरमिदं विश्वं १०.८६.५६
 चराचरौको भगवन्महीध्रम् ३.८.३०
 चरितं तस्य राजर्षेः ३.१३.३
 चरेद् वने द्वादशाब्दान् ७.१२.२२
 चर्मजैस्तान्तवैः पाशैः १०.६४.४
 चलन् क्वचित्कण्टकशर्कराङ्घ्रिः ५.१३.८
 चलसि यद् ब्रजाच्चारयन् पशून् १०.३१.११
 चलाचलेति द्विविधा ११.२७.१३
 चाक्षुषे त्वन्तरे प्राप्ते ४.३०.४९
 चाणूरं मुष्टिकं चैव १०.३७.१५
 चाणूरे मुष्टिके कूटे १०.४४.२८
 चाणूरो मुष्टिकः कूटः १०.४२.३७
 चातुर्होत्रं कर्मतन्त्रम् ३.१२.३५
 चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं १.४.१९
 चामरव्यजने शंखम् १०.६८.२६
 चारुचन्द्रो विचारुश्च १०.६१.९
 चारु चित्रपदं श्लक्ष्णं ४.२१.२०
 चारुदेष्याः सुदेष्याश्च १०.६१.८
 चारु प्रसन्नवदनं १०.३९.४७
 चार्वङ्गुलिभ्यां पाणिभ्यां १२.९.२५
 चार्वञ्जकोशवदनायतबाहुनेत्र- १०.६१.३
 चालनं व्यूहनं प्राप्तिः ३.२६.३७
 चिकीर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया ९.३.२०
 चिताभस्मकृतस्नानः ४.२.१५
 चितिं दारुमयीं चित्वा ४.२८.५०
 चित्तस्योपशमोऽयं वै १०.८४.३६
 चित्तं सुखेन भवतापहतं गृहेषु १०.२९.३४

चित्तिस्त्वथर्वणः पत्नी ४.१.४२
 चित्तेन हृदयं चैत्यः ३.२६.७०
 चित्रकेतुस्तु विद्यां तां ६.१६.२७
 चित्रकेतुः सुरोचिश्च ४.१.४१
 चित्रकेतोरतिप्रीतिः ६.१४.३८
 चित्रधातुविचित्राद्रीन् १.६.१२
 चित्रध्वजपटै राजन् ८.१०.१३
 चित्रध्वजपताकाग्रैः १०.७५.११
 चित्रलेखा तमाज्ञाय १०.६२.२२
 चित्रसेनो नरिष्यन्ताद् ९.२.१९
 चित्रस्त्रग्भिः पट्टिकाभिः ९.११.३३
 चित्रस्वनैः पत्ररथैः १.६.१३
 चित्रं तवेहितमहोऽमितयोगमाया- ८.२३.८
 चित्रं बतैतदेकेन १०.६९.२
 चिन्तयन्त्येकया बुद्ध्या ८.१७.२
 चिन्तयन्त्यो मुकुन्दस्य १०.३९.१८
 चिन्तयामास भगवान् १०.५०.६
 चिरप्रजागरश्रान्तो १०.५१.३३
 चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानो- १०.५१.५८
 चिरं नः पाहि दाशार्हं १०.६५.३
 चिरं विमृश्य मुनय १०.८४.१५
 चिरान्मृतसुतादाने १०.८५.३२
 चीरवासा निराहारो १.१५.४३
 चीरवासा व्रतक्षामा ४.२८.४४
 चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति २.२.५
 चुकुशुस्तमपश्यन्तः १०.२८.३
 चुक्रोध नारदायासौ ६.५.३५
 चुक्रोश विमना वार्धिः ३.१७.७
 चुक्षुर्भुर्नद्युदन्वन्तः ७.३.५
 चूतपल्लववासःस्रङ् ४.९.५५

चूतप्रवालवर्हस्तबकोत्पलाब्ज- १०.२१.८

चूतप्रियालपनसासनकोविदार १०.३०.९

चूतैः कदम्बैर्नीपैश्च ४.६.१५

चूतैः प्रियालैः पनसैः ८.२.११

चूर्णयन्स्वधनुष्कोट्या ४.१८.२९

चेतस्तत्प्रवणं युञ्जन् ४.१.२६

चेतः खल्वस्य बन्धाय ३.२५.१५

चैद्यदेहोत्थितं ज्योतिः १०.७४.४५

चैद्यपौण्ड्रकशाल्वानां १२.१२.३९

चैद्यशाल्वजरासन्ध- १०.६०.१८

चैद्याय माऽर्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु १०.८३.८

चैलेन बद्ध्वा तमसाधुकारिणं १०.५४.३५

चोदितो भार्यतोत्पाट्य १०.५९.३९

चोदितो विदुरेणैवं ४.१७.८

चोदितो विप्रवाक्येन १२.५.१०

चोद्यमाना सुरैरेवं ९.२०.३९

चोरप्रायं जनपदं ४.१४.४०

छ

छन्दांस्यकामस्य च यस्य ५.१५.११

छन्दांस्यधीयीत गुरोः ७.१२.३

छन्दांस्यनन्तस्य शिरो गृणन्ति २.१.३१

छन्दोमयोऽमृतमयः ११.२१.३९

छाया त्वधर्मोर्मिषु यैर्विसर्गो ८.७.३०

छायाप्रत्याह्वयाभासा ११.२८.५

छायायाः कर्दमो जज्ञे ३.१२.२७

छाया शनैश्चरं लेभे ६.६.४१

छिद्यमानं यमैरेतैः ११.२०.१५

छिद्रप्रतीतिश्छायायां १०.४२.२९

छिन्नान्यधीरधिगतात्मगतिर्निरीहः ४.२३.१२

छिन्नैकबाहुः परिघेण वृत्रः ६.१२.४

ज

जगज्जनन्यां जगदीश वैशसं ४.२०.२८

जगतस्तस्थुषश्चापि ४.२३.२

जगतुः सर्वभूतानां १०.३४.२३

जगत्त्रयान्तोदधिसंप्लवोदे १०.१४.१३

जगदुद्भवस्थितिलयेषु दैवतो ४.७.३९

जगदुः प्रकृतिभ्यस्ते १०.७३.३०

जगर्हं सामर्षविपन्नया गिरा ४.४.१०

जगाम हास्तिनपुरं १०.६८.१५

जगुर्महेन्द्रासनमोजसा स्थितं ७.४.१४

जगुः किन्नरगन्धर्वाः १०.३.६

जगृहस्तद्विसृष्टां तां ३.२०.४१

जगृहे पौरुषं रूपं १.३.१

जग्राह त्रिशिखं शूलम् ३.१९.१३

जग्राह विरथं रामो १०.५०.३१

जघन्यो नोत्तमां वृत्तिं ७.११.१७

जघान रुन्धानमसह्यविक्रमं ३.१३.३२

जज्ञाते तौ दितेः पुत्रौ ७.१.३९

जज्ञे च कर्दमगृहे द्विज देवहृत्यां २.७.३

जज्ञे त्वष्टुर्दक्षिणाग्नौ ६.१७.३८

जज्ञे सत्यहितोऽपत्यं ९.२२.७

जटादीधितिभी रेजे ७.३.३

जटाधरस्तीव्रतपा ६.१७.७

जटा निर्मुच्य विधिवत् ९.१०.४९

जठरदेवकूटौ मेरुं पूर्वेणा ५.१६.२७

जडान्धबधिरोन्मत्तमूकाकृति- ४.१३.१०

जडान्धमूकबधिरपिशाचोन्माद- ५.५.२९

जनन्याभिहितः पन्थाः ४.८.४०

जनन्युपहतं प्राश्य १०.१५.४६

जनमेजयस्तस्य पुत्रो ९.२३.२

जनमेजयस्त्वां विदित्वा १.२२.३६

जनमेजयः स्वपितरं १२.६.१६

जनस्तु हेतुः सुखदुःखयोश्चेत् ११.२३.५१

जनस्य कृष्णाद्विमुखस्य दैवात् ३.५.३

जनाः प्रजहृषुः सर्वे १०.४४.३०

जनिमसतः सतो मृतिमुतात्मनि १०.८७.२५

जनेऽनागस्यघं युञ्जन् १.१७.१४

जनेभ्यः कथयाञ्चक्रुः १०.८४.७१

जनेषु दह्यमानेषु ११.७.२९

जनेषु प्रगृणत्स्वेवं ४.२२.१

जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु १०.४३.३१

जनो जनस्यादिशतेऽसतीं मतिं ८.२४.५१

जनोऽबुधोऽयं निजकर्मबन्धनः ८.२४.४७

जनो वै लोक एतस्मिन् १०.२८.१३

जन्तुर्वै भव एतस्मिन् ३.३०.४

जन्म कर्म च विश्वात्मन् १.८.३०

जन्मकर्मवयोरूप- ८.२२.२६

जनमकर्माभिधानानि १०.५१.३७

जन्म गुह्यं भगवतो १.३.२९

जन्म ते मय्यसौ पापो १०.३.२९

जन्मत्रयानुगुणित- १०.७४.४६

जन्म त्वात्मतया पुंसः ११.२२.३९

जन्मना जनकः सोऽभूत् ९.१३.१३

जन्मबन्धुश्रियोन्नद्ध- १०.६८.२९

जन्मन्यनन्तरे राजन् १०.५१.६४

जन्मादयस्तु देहस्य १०.५४.४७

जन्माद्यस्य यतोऽन्वयादितरतः १.१.१

जन्माद्याः षडिमे भावा ७.७.१८

जनमेजयो ह्यभूत् पूरोः ९.२०.२

जन्मैश्वर्यश्रुतश्रीभिः १.८.२६

जन्मौषधितपोमन्त्रः ४.६.९

जन्मौषधितपोमन्त्रैः ११.१५.३४

जपेदष्टोत्तरशतं ८.१६.४२

जप्यश्च परमो गुह्यः ४.८.५३

जमदग्निरभूद्ब्रह्मा ९.७.२३

जम्बूदीपस्य च राजन्नुपद्वीपानष्टौ ५.१९.२९

जम्बूद्वीपोऽयं यावत् ५.२०.२

जम्बूलक्षशाल्मलिकुशक्रौञ्च- ५.१.३२

जम्भं श्रुत्वा हतं तस्य ८.११.१९

जयकाले तु सत्त्वस्य ७.१.८

जय जय जह्यजामजितदोषगृभीत- १०.८७.१४

जयति जननिवासो १०.९०.४८

जयति तेऽधिकं जन्मना व्रजः १०.३१.१

जयध्वजात् तालजङ्घः ९.२३.२८

जयन्तः श्रुतदेवश्च ८.२१.१७

जयशब्दो नमःशब्दः १०.६७.२७

जयोरुगाय भगवन् ८.१७.२५

जरायुजं स्वेदजमण्डजोद्धिदं ५.१८.३२

जरासन्धवधः कृष्ण १०.७१.१०

जरासन्धसमानीतसैन्यस्य माधवौ १२.१२.३६

जरासन्धं घातयित्वा १०.७३.३१

जरासुतस्तावभिसृत्य १०.५०.२१

जलमाविश्य तं हत्वा १०.४५.४१

जलयानमिवाघूर्णं १०.६८.४२

जलस्थलौकसः सर्वे १०.२०.१३

जलं तदुद्धवैश्छन्नं ७.१३.२८

जलाशयमचक्षाणः १.१८.२५

जलेषु मां रक्षतु मत्स्यमूर्तिः ६.८.१३

जलौकसां जले यद्वत् १.१५.२५

जलौघैर्निरभिद्यन्त १०.२०.२३

जहार तेनैव शिरः सकुण्डलं १०.७७.३६

जहास भीमस्तं दृष्ट्वा १०.७५.३८

जह्याद् यदर्थे स्वप्राणान् ७.१४.१२

जह्यासुरं भावमिमं त्वमात्मनः ७.८.१०

जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च ११.१३.२७

जाड्यं वचस्तव गदाग्रज यस्तु १०.६०.४०

जातयोर्नो महादेवे १०.८.४९

जातश्रद्धो मत्कथासु ११.२०.२७

जातस्य मृत्युर्ध्रुव एष सर्वतः ६.१०.३२

जातस्पृहो नृपं विप्रः ९.६.४०

जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना ३.२१.१२

जातः सुतो ह्यनेनाङ्ग ९.७.१०

जाता दन्ता यजस्वेति ९.७.१२

जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः १२.६.५८

जातो गतः पितृगृहाद्व्रज- ९.२४.६६

जातो रुचेरजनयत् २.७.२

जानन्त एव जानन्तु १०.१४.३८

जानामि मघवन् शत्रोः ८.१५.२८

जानीयस्त्वां यदुपतेः १०.४७.४

जानुद्वयं जलजलोचनया जनन्या ३.२८.२३

जाने त्वामीशं विश्वस्य ४.६.४२

जाने त्वां सर्वभूतानां १०.५६.२६

जामदग्न्योऽपि भगवान् ९.१६.२५

जाम्बवानृक्षराजस्तु ८.२१.८

जायात्मजार्थपशुभृत्य- ११.९.२६

जायापत्यगृहक्षेत्र- ११.१०.७

जाये उत्तानपादस्य ४.८.८

जिघ्रन्त इव नासाभ्यां १०.७३.६

जिघृक्षया तान्परितः प्रसर्पतः १०.६२.३४

जिजीविषूणां जीवानां ६.१०.४

जिजीविषे नाहमिहाऽमुया किम् ८.३.२५

जिज्ञासितमधीतं च १.५.४

जिज्ञासितं सुसम्पन्नम् १.५.३

जिज्ञासितात्मयाथात्म्यो १.१२.२८

जितमजित तदा भवता ६.१६.४०

जितं जितं तेऽजितयज्ञभावन ३.१३.३४

जितं त आत्मविद्भुर्य ४.२४.३३

जितं ते देवदेवेश १२.९.४

जितं त्वयैकेन जगत्त्रयं भ्रुवोः ७.५.४९

जितासनो जितश्वासः १.१३.५३

जितासनो जितश्वासो २.१.२३

जितेन्द्रियस्य दान्तस्य ११.१५.३२

जितेन्द्रियस्य युक्तस्य ११.१५.१

जित्वानुरूपगुणशीलवयोङ्गरूपां ९.१०.७

जित्वा पुरं धनं सर्वं ९.६.१९

जित्वा पुराऽसुरा देवान् ९.२०.३१

जिह्याप्रायं व्यवहृतम् १.१४.४

जिह्यातिप्रमाथिन्या ११.८.१९

जिह्वा न वक्ति भगवद् गुणनामधेयं ६.३.२९

जिह्वैकतोऽच्युत विकर्षति ७.९.४०

जिह्वैकतोमुमपकर्षति कर्हि तर्षा ११.९.२७

जीमूतो विकृतिस्तस्य ९.२४.४

जीवञ्छ्वो भागवताङ्घ्रिरेणुं २.३.२३

जीवतश्चान्त्राभ्युद्धारः ३.३०.२६

जीवताद्यजमानोऽयं ४.६.५१

जीवता ब्राह्मणार्थाय १०.७२.२६

जीवन्मृतत्वं नियमेन राजन् ५.१०.११

जीवराशिभिराकीर्णं ७.१४.३६

जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं १०.७०.३९

जीवस्य संसृतीर्बह्वीः ३.३२.३८

जीवात्मन् पश्य भद्रं ते ६.१६.२

जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ३.२९.२८

जीवितं मरणं जन्तोः १२.६.२५

जीवो ह्यस्यानुगो देहो ३.३१.४४

जुगुप्सितं धर्मकृतेऽनुशासतः १.५.१५

जुष्टं बताद्याखिलसत्त्वराशोः ३.२१.१३

जुष्टं स्वलङ्कृतैः पुम्भिः १०.८१.२३

जुष्टेषु जालामुखरन्ध्रकुट्टिमे- १०.४१.२२

जुहावैतच्छिरस्तस्मिन् ४.५.२६

जुहुयान्मूलमन्त्रेण ११.२७.४१

जुह्वन्तं च वितानाग्नीन् १०.६९.२४

जुह्वतः स्रुवहस्तस्य ४.५.१९

जैगीषव्योपदेशेन ९.२१.२६

जैमिनेः सामगस्यासीत् १२.६.७५

ज्ञातमेतस्य दौरात्म्यं ७.४.२६

ज्ञातयः पितरौ पुत्रा ७.१४.६

ज्ञातयो जगृहुः किञ्चित् ११.२३.११

ज्ञातयोऽतिथयस्तस्य ११.२३.७

ज्ञातं मम पुरैवेतद् १०.१०.४०

ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचिरान्नु ३.९.१

ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य ३.९.३६

ज्ञात्वा ज्ञातिवधं गर्ह्यम् ११.१६.७

ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि १०.२४.६

ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां ११.११.३३

ज्ञात्वा तद्दानवेन्द्रस्य ८.२४.९

ज्ञात्वा तद्धृदये भूयः ३.१२.५०

ज्ञात्वा पुत्रस्य तत्कर्म ९.६.९

ज्ञात्वा मम मतं साध्वि १०.८३.१८

ज्ञात्वा लोहमयैः पाशैः १०.३६.२०

ज्ञाननिष्ठाय देयानि ७.१५.२

ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा ११.१८.२८

ज्ञानमज्ञाततत्त्वाय ४.१२.५१

ज्ञानमात्रं परं ब्रह्म ३.३२.२६

ज्ञानमेकं पराचीनैः ३.३२.२८

ज्ञानयोगश्च मन्निष्ठो ३.३२.३२

ज्ञानविज्ञाननिधये १०.१६.४०

ज्ञानविज्ञानयज्ञेन ११.१९.६

ज्ञानविज्ञानयोगेन ३.२४.१७

ज्ञानविज्ञानसंयुक्त ११.७.१०

ज्ञानविज्ञानसंसिद्धाः ११.१९.३

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन ३.२५.१८

ज्ञानवैराग्ययुक्तेन ३.२५.४३

ज्ञानं गुह्यतमं यत्तद् १.५.३०

ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते ८.१४.८

ज्ञानं तदेतदमलं दुरवापमाह ७.६.२७

ज्ञानं त्रैकालिकं ब्रह्मन् १२.१०.३७

ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय ३.२६.२

ज्ञानं परमगुह्यं मे २.९.३०

ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं ३.४.१८

ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं ३.४.२५

ज्ञानं यदा प्रतिनिवृत्तगुणोर्मिचक्रम् २.३.१२

ज्ञानं यदेतददधात्कतमः स देवः ३.३१.१६

ज्ञानं विरक्तैरैश्वर्यं १.१६.२८

ज्ञानं विवेको निगमस्तपश्च ११.२८.१८

ज्ञानं विशुद्धं परमार्थमेकम् ५.१२.११

ज्ञानं विशुद्धं विपुलं यथैतद् ११.१९.८

ज्ञानिनस्त्वहमेवेष्टः ११.१९.२

ज्ञाने कर्मणि योगे च ११.२९.३३

ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन ३.२७.२२

ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमन्त एव १०.१४.३

ज्यायानुणैरवरजोऽप्यदितेः सुतानां २.७.१७

ज्येष्ठं मन्त्रदृशं चक्रुः ९.१६.३५

ज्येष्ठा श्रेष्ठा च या राज्ञो ६.१४.२८

ज्योतिरादिरिवाभाति ७.१.९

ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः १०.१.४३

ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो १०.८.३८

ज्योतिषामयनं साक्षाद् १०.८.५

ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टम् ३.५.३५

ज्वरामयार्तस्य यथागदं सत् ५.१२.२

ड

डाकिन्यो यातुधान्यश्च १०.६.२७

त

त आत्मयोगपतय ४.२२.४८

त आत्मसर्गं तं कायं ३.२०.४३

त ऋत्विजो यजमानः सदस्या ८.१८.२२

त इत्थमपकुर्वन्तो १२.८.२९

त इमे मन्दमतयः १०.६८.३३

त उपेत्य महारात्रे ९.१४.२७

त एकदा तु मुनयः १.१.५

त एकदा तु रभसा ४.२८.२

त एकदा निमेः सत्रम् ११.२.२४

त एकदा भगवतो ३.१५.१३

त एतदधिगच्छन्ति १२.६.३३

त एत ऋषयो वेदं १.४.२३

त एते भगवद्रूपम् ११.२.२२

त एते मुनयः क्षत्तः ४.१.४६

त एते श्रेयसः काला ७.१४.२४

त एते साधवः साध्वि ३.२५.२४

त एनमृषयो राजन् १०.८४.४३

त एव कृष्णाद्य गभीरंहसा १०.७३.१३

त एव नियमाः साक्षात् ८.१६.६१

त एवमाजावसुराःसुरेन्द्राः ८.१०.३५

त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे ४.९.१

त एवमुदिता राजन् ६.७.२६

त एव वेदा दुर्मैधेः १.४.२४

त एवं मोचिताः कृच्छ्रात् १०.७३.२९

त एवं लोकनाथेन १०.८३.२

त एवं शंसतो धर्मं ६.११.१

त एवं सुविनिर्णीयं ६.२.२०

तक्षकः प्रहितो विप्राः १२.६.११

तक्षकादात्मनो मृत्युं १.१२.२७

तच्चित्रताण्डवविरुग्णफणातपत्रो १०.१६.३०

तच्चूर्णयित्वा मुसलं ११.१.२१

तच्चेज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः १०.१४.१५

तच्चोपनीय सदसि ११.१.१९

तच्छेषेणोपजीवन्ति १०.२४.१०

तच्छ्रद्धधाना मुनयो १.२.१२

तच्छ्रद्धयाक्रान्तमतिः ३.३२.३

तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन् १०.१७.५

तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः १०.८६.११

तच्छ्रुत्वाऽऽजुहुवुर्विप्राः १२.६.२१

तच्छ्रुत्वा तेऽतिसन्नस्ता ११.१.१७

तच्छ्रुत्वा नारदोक्तेन १०.६८.१३

तच्छ्रुत्वा प्रीतमनसः १०.७३.३३

तच्छ्रुत्वा भगवान् कृष्णः १०.१२.३०

तच्छ्रुत्वा भगवान्कुब्जः १०.६२.१०

तच्छ्रुत्वा भगवान् रामो ९.११.१६

तच्छ्रुत्वा भगवान् रुद्रो १०.८८.२२

तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं १०.५५.३७

तच्छ्रुत्वैकधियो गोपाः १०.११.३०

तच्छ्रुत्वैवासुराः सर्व ६.७.१८

तज्जन्म तानि कर्माणि ४.३१.९

तडित्वन्तो महामेघाः १०.२०.६

तत आग्नीध्रीयेऽशकलया ५.३.१८

तत आत्मनि लोके च ३.९.३१

तत आदाय सा राज्ञा ८.२४.२१

तत आरभ्य नन्दस्य १०.५.१८

तत आसाद्य तरसा १.७.३३

तत आह बलो नूनं १०.५७.२३

तत उच्चैःश्रवा नाम ८.८.३

तत उत्कलायां मरीचिः ५.१५.१५

तत उत्तरस्माद्दृषय ५.२२.१७

तत उत्थाय सम्भ्रान्ता १०.१७.२२

तत उत्पत्य तरसा १०.५२.१२

तत उत्पन्नविज्ञाना ४.३१.१

तत उपरिष्ठात् त्रिलक्षयोजनतो ५.२२.११

तत उपरिष्ठादुशना ५.२२.१२

तत उपरिष्ठाद् द्विलक्षयोजनान्तरगतो ५.२२.१५

तत उपरिष्ठाद्योजनलक्षद्वयात् ५.२२.१६

तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं ९.११.१८

तत ऊर्ध्वं वनं तद्वै ९.१.३३

तत ऊर्ध्वं स तत्याज ९.९.३८

तत एनं गुरुर्ज्ञात्वा ७.५.१९

तत एनं दण्डपाणोः ६.१.६८

तत ऐरावतो नाम ८.८.४

ततश्च कृष्णोपवने जलस्थल- १०.३३.२५

ततश्च क्रोधनस्तस्माद् ९.२२.११

ततश्च गदयारातिं ३.१८.१७

ततश्चटचटाशब्दो १०.७२.३६

ततश्च तेऽक्षीण्युन्मील्य १०.१९.१३

ततश्च पौगण्डवयः श्रितौ ब्रजे १०.१५.१

ततश्च भारतं वर्षं १०.७८.४०

ततश्च भूः कृष्णामुपेत्य कुण्डले १०.५९.२३

ततश्च मनवः काले २.६.२९

ततश्च लब्धसंस्कारौ १०.४५.२९

ततश्च वः पृच्छ्यमिमं विपृच्छे १.१९.२४

ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः १०.३.४७

ततश्च सप्तरात्रान्ते ६.१६.२८

ततश्च सहदेवोऽभूत् ९.२२.९

ततश्चानुदिनं धर्मः १२.२.१

ततश्चाप्सरसो जाता ८.८.७

ततश्चावभृथस्नान- ९.१६.२३

ततश्चाविरभूत्साक्षाद् ८.८.८

ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रान्तो १०.७४.४२

ततश्चैषा मही मित्र १०.३६.३५

ततस्त आशिषः सर्वा ७.३.२१

ततस्त आशुतोषेभ्यो १०.८८.११

ततस्त ऋषयः क्षत्तः ३.२४.२५

ततस्तत् परमाश्चर्यं ६.१८.७३

ततस्तदनुभावेन ८.१५.३५

ततस्तमन्तर्हृदि सन्निवेश्य ११.२९.४७

ततस्तस्मिन् महापानं ११.३०.१२

ततस्तावङ्गरागेण १०.४२.५

ततस्ताः कृष्णसन्देशैः १०.४७.५३

ततस्तिर्यङ्मुखो नगनाम् १०.६३.२१

ततस्तु भगवान् कृष्णो १०.८.२७

ततस्तु भगवान् रुद्रो ६.१७.२६

ततस्तुराषाडिषुबद्धपञ्जराद् ८.११.२६

ततस्तु वायकः प्रीतः १०.४१.४०

ततस्ते क्षीणसुकृताः ३.३२.२१

ततस्ते देवयजनं १०.७४.१२

ततस्तेनानुविद्धेभ्यो ३.२६.५१

ततस्ते निर्ययुर्गोपाः १०.२५.२७

ततस्ते भ्रातर इमे २.६.२८

ततस्ते मन्दरगिरिं ८.६.३३

ततस्ते विस्मिताः सर्वे ६.९.२०

ततस्ते शेषवरा लोका ७.१०.५६

ततस्तौ राक्षसौ जातौ ७.१.४३

ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं ३.१.२४

ततस्त्विन्द्रः पुरस्कृत्य ८.२३.२४

ततः कण्वानियं भूमिः १२.१.१९

ततः कतिपयाहोभिः ६.१६.२९

ततः कतिपयैर्मासैः ३.३.२५

ततः करतलीकृत्य ८.७.४२

ततः कलौ सम्प्रवृत्ते १.३.२४

ततः कामैः पूर्यमाणः १०.८४.६७

ततः काल उपावृत्ते ९.६.३०

ततः कालाग्निरुद्रात्मा २.१०.४३

ततः काव्यादिभिः सार्धं ७.१०.३३

ततः कुमारः सञ्जातो १०.८९.३९

ततः कुशः कुशस्यापि ९.१५.४

ततः कूटमनुप्राप्तं १०.४४.२६

ततः कृतस्वस्त्ययनोत्पलस्त्रजं ८.८.१७

ततः कृतः कृतस्यापि ९.१७.१७

ततः कृष्णं च रामं च १०.१५.३६

ततः कृष्णो मुदं कर्तुं १०.१३.१८

ततः कैलासमगमत् १०.८९.५

ततः क्षुत्तृट्परिश्रान्तो ४.२६.११

ततः खेडूश्चयत गिरिः ४.१०.२५

ततः परस्ताल्लोकालोकनामाचलो ५.२०.३४

ततः परिणते काले ९.१.४२

ततः परिघनिस्त्रिंशैः ४.१०.११

ततः परीक्षिद् द्विजवर्षशिक्षया १.१६.१

ततः पर्वण्युपावृत्ते १०.७९.१

ततः पाण्डुसुताः क्रुद्धा १०.७४.४१

ततः पाहि महाभाग ६.१४.२६

ततः पुरीं यदुपतिरत्यलंकृतां १०.८३.३६

ततः पुरुरवा जज्ञे ९.१४.१५

ततः पौरान् पृच्छमानो १०.४२.१५

ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिरागतं ९.११.३०

ततः प्रवयसो गोपाः १०.१३.३४

ततः प्रववृते युद्धं १०.७६.१६

ततः प्रविष्टः सलिलं नभस्वता १०.८९.५३

ततः प्रविष्टः स्वपुरं हलायुधः १०.६८.५३

ततः प्रव्यथितो बाणो १०.६२.३०

ततः प्रसेनजित् तस्मात् ९.१२.८

ततः प्राकृतिकः सर्गः १२.१२.९

ततः प्राचेतसोऽसिकन्यां ६.६.१

ततः प्रादुष्कृतं तेजः १.७.२१

ततः प्रावर्तत प्रावृट् १०.२०.३

ततः प्रीतः सुतां राजा १०.५८.४७

ततः फाल्गुनमासाद्य १०.७९.१८

ततः शान्तरयो जज्ञे ९.१७.१२

ततः शूलं ततः प्रासं ८.१०.४४

ततः शोचत मा यूयं ७.२.६०

ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोः ३.३.१

ततः स कारयामास १०.५७.२८

ततः सपत्नं मुखतः ३.१९.२

ततः सप्त ऋषयः तत्प्रभावाभिज्ञायां ५.१७.३

ततः सप्तदशे जातः १.३.२१

ततः सप्तम आकृत्यां १.३.१२

ततः सभायामुपविष्टमुत्तमे ७.८.३४

ततः समन्ताद्ब्रह्मधूमकेतुः १०.१९.७

ततः समाधाय मनो मनीषया ६.१६.३३

ततः समाधियुक्तेन ३.२१.७

ततः समुद्र उद्वेलः ८.१०.५१

ततः समुद्र उद्वेलः ८.२४.४१

ततः समे खले वीरौ १०.७२.३४

ततः सम्पूज्य शिरसा ७.१०.३२

ततः सर्वगुणोदके १.१२.१२

ततः सीरध्वजो जज्ञे ९.१३.१८

ततः सुदाम्नो भवनं १०.४१.४३

ततः सुदासस्तपुत्रो ९.९.१८

ततः सुपर्णासकृताङ्घ्रिपल्लवः ८.१०.५४

ततः सुरगणाः सर्वे ८.१०.४

ततः सुराणामसुरै ६.१०.१६

ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः १०.७८.१०

ततः स्तुवीत स्तोत्रेण ६.१९.१६

ततः स्वधाम परमं ११.६.२७

ततः स्वभर्तुश्चरणाम्बुजासवं ४.४.२७

ततोऽक्षरसमाम्नायम् १२.६.४३

ततो गजेन्द्रस्य मनोबलौजसां ८.२.३०

ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत ६.१३.१७

ततो नृपान्तःपुरवर्तिनो जनाः ६.१४.४९

ततो गत्वा वनोद्देशं १०.३०.३७

ततो गन्तासि मत्स्थानं ४.९.२५

ततो गुणेभ्य आत्मानं ६.२.४१

ततो गृहीत्वाऽमृतभाजनं हरिः ८.९.१२

ततो गौह्यकगान्धर्व १०.५५.२३

ततोऽग्निमारुतौ राजन् ४.३०.४५

ततोऽग्निरुत्थितः कुण्डान् १०.६६.३२

ततोऽग्निवर्णा इषव ७.१०.५८

ततोऽग्निवेश्यो भगवान् ९.२.२१

ततो जगन्मङ्गलमच्युतांशं १०.२.१८

ततो जगाम भगवान् ७.४.३

ततो जलाशयात् सर्वा १०.२२.१७

ततोऽतिकायस्तनुवा स्पृशन्दिवं ४.५.३

ततोऽतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो १०.१२.३१

ततोऽतिकुतुकोद्वृत्य १०.१३.५६

ततोऽतिहृष्टाः स्वकृतोऽकृतार्हणं १०.१२.३४

ततो ददर्श भगवान् ९.१०.३०

ततो ददर्शोपवने वरस्त्रियं ८.१२.१८

ततो दशरथस्तस्मात् ९.९.४१

ततो दुन्दुभयो नेदुः १०.३३.५

ततो दुःसङ्गमुत्पूज्य ११.२६.२६

ततो दृषद्वर्ती तीर्त्वा १०.७१.२२

ततो देवाऽसुराः कृत्वा ८.६.३२

ततो धर्मं चतुष्पादं ८.१४.५

ततोऽधस्ताच्छतयोजनान्तर ५.२४.६

ततोऽधस्तात्तलातले ५.२४.२८

ततोऽधस्तात्पाताले ५.२४.३१

ततोऽधस्तात् यक्षरक्षः पिशाच- ५.२४.५

ततोऽधस्तात् सिद्धचारणविद्या- ५.२४.४

ततोऽधस्तात् सुतले ५.२४.१८

ततोऽधस्ताद्रसातले ५.२४.३०

ततोऽधस्ताद्वितले ५.२४.१७

ततोऽधस्तान्महातले ५.२४.२९

ततो नन्दव्रजमितः ३.२.२६

ततो निपेतुस्तरवो ८.१०.४६

ततो निराशो दुर्वासाः ९.४.६०

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं १०.६१.४०

ततो निर्गत्य सहसा ६.७.९

ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन् ३.१७.२४

ततो निवृत्तोऽप्रतिलब्धकामः ३.८.२१

ततो निष्क्रम्य लङ्काया ९.१०.२४

ततो निष्क्रम्य बलिन ४.१०.७

ततोऽनुज्ञाप्य भगवान् १०.१४.४२

ततोऽनुज्ञाप्य राजानम् १०.७४.४९

ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो १०.२५.३३

ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपना- १०.१३.२३

ततोऽनेकसहस्रकोटिविमानानीक- ५.१७.४

ततो नो मातरमृषिः ७.७.१२

ततोऽन्तर्दधिरे सिद्धाः ११.५.४४

ततोऽन्यथा किञ्चन यद्विवक्षतः १.५.१४

ततोऽन्यदाविशद् गेहं १०.६९.१९

ततोऽपरामुपादाय ३.१२.४९

ततो बहुरथो नाम ९.२१.३०

ततो बाहुसहस्रेण १०.६३.३१

ततो ब्रह्मकुलं जातं ९.२.२२

ततो ब्रह्मसभां जग्मुः ८.५.१८

ततो भक्तिर्भगवति १०.८.५१

ततो भजेत मां प्रीतः ११.२०.२८

ततोऽभवत्पारिजातः ८.८.६

ततोऽभवन्महत्तत्त्वम् ३.५.२७

ततो भागवतस्तस्माद् १२.१.१८

ततोऽभिमुखमभ्येत्य १०.४३.१०

ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान् १०.८२.१७

ततोऽभिव्रज्य भगवान् १०.७९.१९

ततोऽभिषिषिचुर्देवीं ८.८.१४

ततोऽभूत्त्रिविदोङ्कारो १२.६.३९

ततोऽभूत्परसैन्यानां १०.५०.१७

ततोऽभ्येत्याश्रमं बालो १.१८.३८

ततो मनुः श्राद्धदेवः ९.१.११

ततो महाघना व्योम्नि ८.१०.४९

ततो महाभागवत ११.३०.१

ततो महीपतिः प्रीतः ४.१८.२८

ततो मीढ्वासंमामन्त्र्य ४.७.७

ततोऽमुञ्चिच्छिलावर्षं १०.६७.२३

ततो मुहूर्तं प्रकृतावुपप्लुतः १०.७७.२८

ततोऽमेध्यमयं वर्षं १०.७९.२

ततोऽयजन्मनुर्देवम् ९.२.२

ततो यतेत कुशलः ७.६.५

ततो युगान्ताग्निकठोरजिह्व- ६.१२.२

ततो युधिष्ठिरो गत्वा १.९.४८

ततो युधिष्ठिरो राजा १०.७५.२८

ततो रथद्विपभटसादिनायकैः १०.७१.१४

ततो रथः काञ्चनपट्टनद्धो ८.१५.५

ततो रथादवप्लुत्य १०.५४.३०

ततो रथो मातलिना ८.११.१६

ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातः १.१२.३६

ततो रूपगुणौदार्य- १०.४२.९

ततोऽर्चायां हरिं केचित् ७.१४.४०

ततोऽर्वाक्प्रतिलब्धाक्षः १०.१३.५८

ततोऽलब्धद्विजसुतो १०.८९.४५

ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद् १०.६१.३०

ततो वत्सानदृष्ट्वैत्य १०.१३.१६

ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे ३.५.५०

ततो वर्णाश्च चत्वारः ३.२९.३१

ततो विकारा अभवन् १०.८८.४

ततो विदूरथस्तस्मात् ९.२२.१०

ततो विदूराच्चरतो १०.१३.२९

ततो विदूरात् परिहृत्य दैत्या ७.६.१८

ततो विनिःश्वस्य सती विहाय तं ४.४.३

ततो विराजमुत्सृज्य ११.३.१२

ततोऽविशन्वनं चन्द्र- १०.३०.४२

ततो विशेषं प्रतिपद्य निर्भयः २.२.२८

ततो विहतसङ्कल्पा ४.२७.२३

ततो व्यदूश्यन्त चतुःसमुद्राः १२.९.१२

ततो व्यमुञ्चद्यमुनां १०.६५.२८

ततोऽष्टौ यवना भाव्याः १२.१.३०

ततो हरौ भगवति ७.७.५३

ततो हसन् स भगवान् ३.२०.२४

ततो हसन् हृषीकेशो १०.१४.४६

तत्कट्यां चातलं क्लृप्तम् २.५.४०

तत्कथं नु भवान्कर्म १०.८९.३२

तत्कथासु महत्पुण्यं ८.१.३२

तत्कथ्यतां महाभाग १.१६.६

तत्कर्दमाश्रमपदं ३.२४.९

तत्कर्मगुणवीर्याणि ६.१८.९

तत्कर्म दिव्यमिव यन्निशि २.७.२९

तत्कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं १०.७७.३४

तत् क्षन्तुमर्हथस्तात १०.४५.९

तत् क्षम्यतां स भगवान् पुरुषः ६.३.३०

तत्तत्राद्यैव यास्यामः १०.११.२९

तत्तत्सात्त्विकमेवैषां ११.१३.५

तत्तद्वत्सान् पृथङ्नीत्वा १०.१३.२१

तत्तस्थुषश्च जगतश्च भवानधीशो ११.६.१७

तत्तस्य कैङ्कर्यमलं भूतान्नो ३.२.२२

तत्तस्य चाद्भुतं कर्म ४.१९.१८

तत्तस्य ते सदसतोः परतः परस्य ८.७.३४

तत्तात गच्छ भद्रं ते ४.८.४२

तत्तु कालस्य दीर्घत्वात् ७.७.१६

तत्ते गतोऽस्यरणमद्य पदारविन्दम्- १०.८५.१९

तत्तेजसा हतरुचः ४.७.२३

तत्तेऽनभीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधित्सोः ३.१६.२४

तत्ते निरीक्ष्यो न पितापि देहकृद् ४.३.२४

तत्तेऽनुकम्पां सुसमीक्षमाणो १०.१४.८

तत्तेऽर्हत्तम नमः स्तुतिकर्मपूजाः ७.९.५०

तत्ते वयं लोकसिसृक्षयाद्य ३.५.४७

तत्तेऽहं दर्शयिष्यामि ८.१२.१६

तत्राणायामसृजच्चास्मान् ३.२२.३

तत्त्वं कुरु मयादिष्टम् ४.२०.३३

तत्त्वं न ते वयमनञ्जन ४.७.२७

तत् त्वं नरेन्द्र जगतामथ तस्थुषां च ४.२२.३७

तत्त्वं नः सर्वधर्मज्ञ ११.१७.७

तत्त्वानां परिसङ्ख्यानं २.८.१९

तत्त्वानां भगवंस्तेषां ३.७.३७

तत्पश्यतां खे भुवि चाद्भुतं महद् ४.४.२८

तत्पादशौचं जनकल्मषापहं ८.१८.२८

तत्पादशौचसलिलैः ४.२२.५

तत्पादाववनिज्यापः १०.७४.२७

तत्पुत्रावपरावास्तां ४.१.३५

तत्प्रजा भर्तृपिण्डार्थं ४.२१.२५

तत्प्रतीच्छ द्विजाग्रयेमां ३.२२.११

तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोग- १०.१६.२४

तत्प्रयासो न कर्तव्यो ७.६.४

तत्प्रसङ्गानुभावेन ९.२१.१८

तत्प्रसवोत्सर्पणभयखेदातुरा ५.८.६

तत्प्रादुर्भावसंयोग- ४.१.२३

तत्याज व्रीडिता तारा ९.१४.१०

तत्र गतो दंशमशकसमापसदैः ५.१४.५

तत्र गत्वा जगन्नाथं १०.१.२०

तत्र गत्वौदनं गोपा १०.२३.४

तत्र गान्धर्वमाकर्ण्य ४.२४.२३

तत्र गाः पाययित्वाऽपः १०.२२.३७

तत्र गोमिथुनं राजा १.१७.१

तत्र चक्रुः परिवृढौ १०.१८.२०

तत्र च क्वचिदातपोदकनिभान् ५.१४.६

तत्र चतुर्धा भिद्यमाना ५.१७.५

तत्र चन्द्रवसा नाम ४.२८.३५

तत्र तत्र गिरस्तास्ता ४.१६.२६

तत्र तत्र तमायान्तं १०.८६.१९

तत्र तत्र पतन् श्रान्तो ३.३०.२३

तत्र तत्र पुरग्रामाकरखेट- ५.५.३०

तत्र तत्र प्रशंसद्भिः ४.१२.३४

तत्र तत्र विनिक्षिप्त- ३.२३.१७

तत्र तत्र ह तत्रत्यैः १.१०.३६

तत्र तत्राञ्जसाऽऽयुष्मन् १.१.९

तत्र तत्रोपशृण्वानः १.१६.१४

तत्र तत्रोपसंवल्लुप्तैः- ४.९.५४

तत्र तत्रोपसङ्गम्य १०.७१.३७

तत्र तदा राजन् हरिणी ५.८.२

तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णाम् ९.६.५४

तत्र तावत् क्रियायोगो १०.२४.७

तत्र तेष्वात्मपक्षेष्व- १०.७०.४५

तत्रत्यानां दिवसमध्यङ्गत ५.२१.८

तत्र दानवदैत्यानां ८.२२.३६

तत्र दुन्दुभयो नेदुः १.९.४५

तत्र दुर्योधनो मानी १०.७५.३६

तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं १०.५६.२०

तत्र देवाः सुतपसो ८.१३.१२

तत्र दैवासुरो नाम ८.१०.५

तत्र नारायणसरस्तीर्थं ६.५.३

तत्र निर्भिन्नागात्राणां ४.२६.९

तत्र पूर्वतरः कश्चित् ४.२८.५१

तत्र प्रतिविधिं सम्यग् १०.२५.१६

तत्र प्रवयसोऽप्यासन् १०.४५.१९

तत्र प्रवृष्टमृषयो ४.२.५

तत्र ब्रह्मर्षयः सर्वे १.९.५

तत्र भगवतः साक्षाद् ५.१७.१

तत्र भागवतान् धर्मान् ११.३.२२

तत्र मामनुमोदेरन् ११.२३.३०

तत्र यस्तु परवित्तापत्यकलत्राण्य- ५.२६.८

तत्र योगप्रभावेन १०.५०.५८

तत्र राजर्षिः कश्चित् ८.२४.१०

तत्र राजन्यकन्यानां १०.५९.३३

तत्रर्वेदधरः पैलः १.४.२१

तत्र लब्धपदं चित्तम् ११.१४.४४

तत्र वै वार्षिकान्मासान् १०.८६.४

तत्र शाल्वो जरासन्धो १०.५३.१७

तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी ९.१.१४

तत्र श्रिया परमया ककुभः १०.१०.२८

तत्र षोडशभिः सद्य- १०.६९.८

तत्र सञ्जयमासीनं १.१३.३१

तत्र सुप्तं सुपर्यङ्के १०.६२.२३

तत्र स्नात्वा पितृन्देवान्- ३.३.२६

तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां १०.३४.२

तत्र स्म त्वरिता जग्मुः ११.३१.१७

तत्र स्वसृष्टे ननु भर्तृसम्मिता ४.३.१०

तत्र ह प्रेतबन्धूनां ७.२.३६

तत्र ह वा एनं देवर्षिर्हंसयानेन ५.१.९
 तत्र हैके नरकानेकविंशतिं गणयन्ति ५.२६.७
 तत्रागतास्तुम्बुरुनारदादयो १०.२७.२४
 तत्रागत्यारविन्दाक्षो १०.६४.५
 तत्रागस्त्यं समासीनं १०.७९.१७
 तत्राघमर्षणं नाम ६.४.२१
 तत्रातिशुशुभे ताभिः- १०.३३.७
 तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं ३.१.२१
 तत्रादृष्टस्वरूपाय ८.५.२५
 तत्रानु देवप्रवरौ ४.१२.२०
 तत्रान्योन्यं सपत्नास्ते ८.१०.६
 तत्रान्वहं कृष्णकथा प्रगायताम् १.५.२६
 तत्रापश्यद्यदुपतिं १०.६७.९
 तत्रापि च यथापूर्वम् १०.३९.४३
 तत्रापि जज्ञे भगवान् ८.१.३०
 तत्रापि देवः सम्भूत्यां ८.५.९
 तत्रापि निरवरोधः स्वैरेण ५.१४.३१
 तत्रापि प्रियव्रतरथचरणपरिखातैः ५.१६.२
 तत्रापि भारतमेव वर्षं ५.१७.११
 तत्रापि मोक्ष एवार्थं ४.२२.३५
 तत्रापि राघवो भूत्वा ७.१.४४
 तत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः ३.२९.२९
 तत्रापि स्वजनसङ्गाच्च ५.९.३
 तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारणं ५.८.२८
 तत्रापि हंसं पुरुषं ४.२४.७
 तत्राप्यजातनिर्वेदो ३.३०.१४
 तत्राप्यदाभ्यनियमो ४.२३.४
 तत्राप्याचष्ट गोविन्दं १०.६९.२३
 तत्राभवद्भगवान् व्यासपुत्रो १.१९.२५
 तत्राभिषिक्तः प्रयतः ४.८.७१

तत्राभिषिच्य शुचय ११.३०.७
 तत्रायुतमदाद्धेनूः १०.७९.१६
 तत्रारभत गोविन्दो १०.३३.२
 तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान् १०.५८.१५
 तत्राऽविनष्टावयवान् ८.११.४७
 तत्रावशिष्टा ये वृक्षा ४.३०.४७
 तत्राश्वाः शैब्य सुग्रीव- १०.८९.४९
 तत्रासन् कतिचिच्चोराः १०.३७.२७
 तत्रासीनं कुरुपतिं १.८.३
 तत्रासीनं मुनिं वीक्ष्य ९.८.२१
 तत्रासीनं सुरऋषिं ७.१.१४
 तत्राहामर्षितो भीमः १.७.५१
 तत्राहुर्ब्राह्मणाः केचिद् १०.७०.२१
 तत्राहतास्ता नरदेव कन्या ३.३.७
 तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं ३.२३.११
 तत्रेन्द्रो रोचनस्त्वासीद् ८.१.२०
 तत्रैकदा जलचरं १०.१७.९
 तत्रैकदा तद्गिरिकाननाश्रयः ८.२.२०
 तत्रैकः पुरुषो राजन् १०.७०.२२
 तत्रैकाग्रमना वीरो ४.२९.८२
 तत्रैकावयवं ध्यायेत् २.१.१९
 तत्रैका विधृता भर्त्रा १०.२३.३४
 तत्रैकांसगतं बाहुं १०.३३.१२
 तत्रैकोवाच हे गोपा १०.३०.२२
 तत्रैव मे विहरतो १.१५.१३
 तत्रोद्वहत् पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं १०.१३.६१
 तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनाना १.१९.८
 तत्रोपदन्दनामाऽऽह १०.११.२२
 तत्रोपनीतबलयो १.११.४
 तत्रोपमन्त्रिणो राजन् १०.७०.१९

तत्रोपलभ्यासुरलोकपालकं ३.१७.२७

तत्रोपविष्टमृषिभिः १०.८७.७

तत्रोपविष्टः परमासने विभुः १०.७०.१८

तत्रोपविष्टो भगवान् स ईश्वरो १०.३२.१४

तत्रोपव्रज्य विबुधा ७.८.३७

तत्रोपस्पृश्य पानीयं १०.३९.३९

तत्रोपस्पृश्य विशदं १०.५८.१७

तत्रोपायसहस्राणां ७.७.२९

तत्रोपाहूय गोपालान् १०.१८.१९

तत्सङ्गभ्रंशितैश्वर्यं ६.५.१५

तत्सम्भवः कविरतोऽन्यदपश्यमानः ७.९.३४

तत् सर्वव्यापकं चित्तम् ११.१४.४३

तत्सर्वं नः समाचक्ष्व १.४.१३

तत् साधु मन्येऽसुरवर्य देहिनां ७.५.५

तत्साधुवर्यादिश वर्त्म शं नः ३.५.४

तत्सुतस्तत्प्रभावोऽसा- १०.५७.३३

तत्सुतः केवलस्तस्मात् ९.२.३०

तत्सुतो विशदस्तस्य ९.२१.२३

तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं १०.६६.३९

तत्सृष्टसृष्टसृष्टेषु ३.३१.३७

तथा कामाशयो जीव ४.२९.३१

तथा काशिपतेः कायात् १०.६६.२२

तथाघवदनान्मृत्यो १०.१३.४

तथा घृतोदाद्बहिः ५.२०.१८

तथा च व्यदधुः सर्वं १०.२४.३२

तथा चिकीर्षमाणं तं ४.८.१०

तथा तदनुगाः सर्वे ९.१.२७

तथा तद्राष्ट्रपालोऽङ्ग १०.८६.१६

तथाऽतिरभसांस्तांस्तु १०.४४.४१

तथातुरं यूथपतिं करेणवो ८.२.२८

तथा न ते माधव तावकाः १०.२.३३

तथा निर्विविशुर्गतं १०.२५.२२

तथानुगृह्य भगवान् १०.८३.१

तथान्यासामपि विभुः १०.६०.५९

तथान्ये च ऋषयो ५.२१.१८

तथा परमहंसानां १.८.२०

तथा परे च सर्वत्र ४.१८.१३

तथापरे चात्मसमाधियोगबलेन ३.५.४६

तथापरे सिद्धगणा महर्षिभिः ४.६.४१

तथापि तच्छक्तिविसर्गं एषां ६.१७.२३

तथापि दुर्धरस्त्वन्यैः १०.५७.३८

तथापि देवाः सापत्यान् १०.४.३७

तथापि न प्रतिब्रूयां ६.७.३७

तथापि नाथमानस्य २.९.२५

तथापि पृच्छतो ब्रूयां ६.१४.२४

तथापि भूमन् महिमागुणस्य ते १०.१४.६

तथापि वदतो भूमन् ८.२३.१७

तथापि सङ्गः परिवर्जनीयो ११.२८.२७

तथापि सूनृता सौम्य १०.४९.२७

तथाप्यद्यतनान्यङ्ग १०.५१.४०

तथाप्यशेषस्थितिसंभवाप्यये- ११.३१.१३

तथाऽप्यहं न शोचामि १०.५४.१४

तथाप्येकान्तभक्तेषु १.९.२२

तथा च भद्रश्रवा नाम ५.१८.१

तथाभियाचितो देवैः ६.१०.२

तथा मनुर्वो भगवान् पितामहो ४.८.२१

तथा मे कुरुतं कामं १०.८५.३३

तथा यशोदा रोहिण्या- १०.११.३४

तथायं चावतारस्ते १.७.२५

तथारिभिर्न व्यथते शिलीमुखैः ४.३.१९

तथाऽवददगुडाकेशो १०.५८.२३
 तथा वालखिल्या ऋषयो ५.२१.१७
 तथा स चाहं परिवोढुकामः ३.२१.१५
 तथा साधय भद्रं ते ४.१३.३२
 तथाऽसुरानाविशदासुरेण ८.७.११
 तथा स्वभागधेयानि ४.१३.३३
 तथाहमपि तच्चित्तो १०.५३.२
 तथाऽहयो दन्दशूकाः ४.१८.२२
 तथाहं कृपणः सुभु ९.१९.१२
 तथाऽऽहतं पशुवत्याशब्दम् १.७.४२
 तथेति गिरिशादिष्टो १०.७६.७
 तथेति गुरुपुत्रोक्तं ७.५.५१
 तथेति तेनोपानीतं १०.४५.४६
 तथेति पाययित्वार्भा १०.१३.७
 तथेति मीलिताक्षेषु १०.१९.१२
 तथेति राज्ञाभिहितं ९.९.९
 तथेति शनकै राजन् ७.९.४
 तथेति स वनं गत्वा ९.६.७
 तथेति सुतमादाय १०.१.६१
 तथेत्यथारुह्य महारथौ रथं १०.४५.३८
 तथेत्यवस्थिते प्राह ९.१८.२८
 तथेत्यवात्सीद् देवर्षेः ७.७.१३
 तथैकपुरुषं राष्ट्रं ६.५.७
 तथैव चान्ये नरलोकवीरा ३.२.२०
 तथैव मुष्टिकः पूर्वं १०.४४.२४
 तथैव राजन्नुरुगार्हमेध- ५.११.२
 तथैव सात्यकिः पार्थैः १०.५८.६
 तथैव हरिणैः क्रोडैः ३.२१.४४
 तथैवानुचराः शौरैः १.१४.३२
 तथैवालकनन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसदनात् ५.१७.९

तथैवेलावृतमपरेण पूर्वेण ५.१६.१०
 तथोद्धवः साधु तयाभिपूजितो १०.४८.४
 तदङ्गप्रभवं शङ्खम् १०.४५.४२
 तदङ्गसङ्गप्रमुदाकुलेन्द्रियाः १०.३३.१८
 तदद्भिर्देवयजनं ११.२७.२१
 तदद्भुतस्तोत्रसुवाद्यगीतिका- १०.१२.३५
 तदद्भुतं महत् कर्म १०.७६.२०
 तदद्य नः पापमुपैत्यनन्वयं १.१८.४४
 तदन्त आद्यमानम्य ९.३.३१
 तदन्ते प्रलयस्तावान् १२.४.३
 तदभिज्ञाय भगवान् ४.१९.२६
 तदभिज्ञोऽपि भगवान् १०.२४.२
 तदभिद्रवमुद्गीक्ष्य ९.४.४९
 तदभिप्रायमाज्ञाय ९.३.९
 तदभिप्रेतमालक्ष्य १.१२.३३
 तदभिप्रेत्य भगवान् ४.१९.२
 तदम्भसा महाभाग १०.८६.४०
 तदरोचत दैत्यस्य ८.६.३१
 तदर्थं कुरुते कर्म ३.३१.३१
 तदवध्यानविस्त्रस्त ११.२३.१०
 तदवेत्यासितापाङ्गी १०.५२.२६
 तदश्मसारं हृदयं बतेदं २.३.२४
 तदसौ वध्यतां पापः १.७.३९
 तदस्तु मे नाथ स भूरिभागो १०.१४.३०
 तदस्य कौषारव शर्मदातुः ३.५.१५
 तदस्य संसृतिर्बन्धः ३.२६.७
 तदहं कृतविश्रम्भः ४.२२.१५
 तदहं तेऽभिधास्यामि २.१.१०
 तदहं मत्तयोर्माध्व्या १०.१०.१९
 तदहं वर्धमानेन ७.३.१०

तदाकर्ण्य विभुः प्राह ४.६.४
 तदाकर्ण्येश्वरौ राजन् १०.५७.९
 तदा क्रिया तपोनिष्ठा १२.३.२१
 तदा घनच्छदा देवा १०.१२.२९
 तदा च खे दुन्दुभयो विनेदुः ६.१२.३४
 तदा तदहमीशस्य १.६.१०
 तदा ते भ्रातरः सर्वे १.९.२
 तदा दितेः समभवत् ३.१९.२३
 तदादिराजस्य यशो विजृम्भृतं ४.२१.८
 तदा दुन्दुभयो नेदुः ४.१२.३१
 तदा देवर्षिगन्धर्वा ८.४.१
 तदाननं सुभु सुतारलोचनं ४.२५.३१
 तदानीमपि पार्श्ववर्तिनम् ५.८.२७
 तदापतद् गगनतले महाजवं ८.११.३१
 तदापतद्वै त्रिशिखं गरुत्मते १०.५९.९
 तदा पुमान् मुक्तसमस्तबन्धन- ७.७.३६
 तदा पुरुष आत्मानं ३.२५.१७
 तदा बकारिं सुरलोकवासिनः १०.११.५२
 तदा भूमेर्गन्धगुणं १२.४.१४
 तदा महाकारुणिकः स धूर्जटिः १०.८८.१९
 तदा महोत्सवो नृणां १०.५४.५४
 तदा मिथुनधर्मेण ३.१२.५४
 तदा रजस्तमोभावाः १.२.१९
 तदा रामश्च कृष्णश्च १०.८४.५०
 तदार्यधर्मश्च विलीयते नृणां १.१८.४५
 तदा वां परितुष्टोऽहम् १०.३.३७
 तदा विमानावलिभिर्नभस्तलं ७.८.३६
 तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो ३.१४.४०
 तदा वृषध्वजद्वेष- ४.७.१०
 तदा विकुण्ठधिषणात् ३.१६.३४

तदाऽब्रवीन्निभोवाणी १०.६१.३३
 तदा शुचस्ते प्रमृजामि भद्रे १.७.१६
 तदा शुचिवनोद्भूतो १०.१७.२१
 तदाश्रमपदं पुण्यं १२.८.१८
 तदा सर्वाणि भूतानि ४.७.६
 तदा संहत्य चान्योन्यं २.५.३३
 तदाऽसुरेन्द्रं दिवि देवतागणा ८.२०.१९
 तदा स्वप्रभया तेषां ४.७.१९
 तदाह विप्रो विजयं १०.८९.४०
 तदाहुरक्षरं ब्रह्म ३.११.४१
 तदिदं कालरशनं ८.११.८
 तदिदं पश्यत महद्- ४.१९.३१
 तदिदं भगवानाह ९.१.३२
 तदिदं भगवानराजन् १.१३.४७
 तदिदं मम दौर्जन्यं ६.१८.७६
 तदिदं यादवकुलं ११.६.२९
 तदिदं श्रोतुमिच्छामि १.१२.३
 तदीक्षणोत्प्रेमरसाप्लुताशया १०.१३.३३
 तदीयं धनमानीय ९.११.१४
 तदुक्तमित्युपाकर्ण्य १०.८६.५०
 तदुग्रवेगं दिशि दिश्युपर्यधो ८.७.१९
 तदुपद्रवमाज्ञाय ४.१४.३९
 तदुपरिष्ठाच्चतसृष्वाशास्वात्मयोनिना- ५.२०.३९
 तदुपलभ्य भगवानादिपुरुषः ५.२.३
 तदुपश्रुत्य दूरस्थो ९.१६.१४
 तदुपश्रुत्य नभसि ४.३.५
 तदुपस्पर्शनादेव ६.५.४
 तदुपस्पर्शनादेव ६.५.२६
 तदुपाकर्ण्य भगवान् १०.२३.१३
 तदेतत् षोडशकलं ६.१.५१

तदेतन्मे विजानीहि ३.२५.३०

तदेष नाथाऽऽप दुरापमन्यैः १०.१६.३८

तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषितं ३.१८.१

तदेव रम्यं रुचिरं नवं नवं १२.१२.४९

तदैव कुशलं नोऽभूत् १०.५८.९

तदैव तस्मिन् निनदोऽतिभीषणो ७.८.१६

तदैव ते परं ज्ञानं ६.१५.२०

तदैवमात्मन्यवरुद्धचित्तो ११.९.१३

तदैव सेतवः सर्वे ३.२१.५४

तदैवोपागतं देवं ९.२४.३३

तदोजसा दैत्यमहाभटार्पितं ३.१९.१४

तदोडुराजः ककुभः करैर्मुखं १०.२९.२

तदोत्तानपदः पुत्रो ४.१२.३०

तदोपसंहृत्य गिरः सहस्रणीः १.९.३०

तद्गच्छतं मत्परमौ १०.१०.४२

तद्गच्छ ध्रुव भद्रं ते ४.१२.५

तद्गतान्तरभावेन ९.४.३२

तद्गात्रं वस्तुसाराणां २.६.४

तद्दर्शनध्वस्तसमस्तकिल्बिषः ६.१६.३१

तद्दर्शनप्रमुदितः ९.२०.१०

तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रलज्प- १०.८२.३१

तद्दर्शनस्मरक्षोभाद् १०.४२.१४

तद्दर्शनाद् वीतपरिश्रमो मुदा १२.९.२६

तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुतान्तरो २.९.१७

तद्दर्शनाह्लादविधूतहृद्रुजो १०.३२.१३

तद्दर्शनाह्लादविवृद्धसम्भ्रमः १०.३८.२६

तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिता- ४.९.३

तद्दर्शनोद्गतान्प्राणान् ४.२२.३

तद्दामबद्ध्यमानस्य १०.९.१५

तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां १०.८४.४४

तद्दुःखरोषामर्षार्ति ९.१६.१५

तद्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः १०.६०.२५

तद्दृष्ट्वा मिथुनं जातम् ४.१५.२

तद्देवदेव भवतश्चरणारविन्द- १०.७२.५

तद् देवहेलनं तस्य ६.९.४

तद्देहतः कर्कटिकाफलोपमाद् १०.३७.८

तद्देहः परतः पोषो ३.३३.२८

तद्द्वीपपतिः प्रैयव्रतो राजन् ५.२०.१४

तद्द्वीपमध्ये मानसोत्तरनामैक ५.२०.३०

तद्द्वीपाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो ५.२०.९

तद्धर्मज्ञ महाभाग १.७.४६

तद्ध्यानोद्रिक्तया भक्त्या १.१५.४७

तद्बलाबलवद्युद्धं १०.४४.६

तद्ब्रह्म परमं शुद्धं ४.२.३२

तद् ब्रह्म परमं सूक्ष्मं १०.८८.१०

तद् ब्रूहि मे महायोगिन् १०.१२.४२

तद् ब्रूह्यसङ्गो जडवन्निगूढ- ५.१०.१८

तद् भक्तानामात्मवतां ५.२४.२१

तद् भगवतो मायामयं रूपं ५.१८.१७

तद् भवान्दह्यमानायां ३.१४.१०

तद् भूरिभाग्यमिह जन्म किमप्यटव्यां १०.१४.३४

तद् भौमसैन्यं भगवान् गदाग्रजो १०.५९.१६

तद् यच्छ मन्युमसुरश्च हतस्त्वयाद्य ७.९.१४

तद्यथा पुरुषस्य धनं यत् किञ्चित् ५.१४.२

तद्यथा बालिशानां स्वयमात्मनः ५.३.९

तद्यथा वृक्ष उन्मूलः ८.१९.४०

तद्यथा स्वर्णप्रस्थश्चन्द्रशुक्ल ५.१९.३०

तद् यात देवयजनं १०.२३.२८

यद् यात मा चिरं गोष्ठं १०.२९.२२

तद्रक्तेन नदीं घोरां ९.१६.१८

तद्रक्षिणः सानुचराः १०.४२.१९
 तद्रङ्गमाविशमहं कलनूपुराभ्यां १०.८३.२८
 तद्राजेन्द्र यथा स्नेहः १०.१४.५१
 तद् वञ्चयित्वा तमधोक्षजो रुषा १०.३७.४
 तद्वत् षोडशसंख्याने ११.२२.२३
 तद् वर्णयितुमारब्धाः १०.२१.४
 तद्वर्षपुरुषा ऋतव्रतसत्यव्रत- ५.२०.२७
 तद्वर्षपुरुषा भगवन्तं ५.२०.३२
 तद्वर्षपुरुषाः श्रुतधरवीर्यधर- ५.२०.११
 तद्वः प्रसादयाम्यद्य ३.१६.४
 तद्वा इदं भुवनमङ्गल मङ्गलाय ३.९.४
 तद्वाग्विसर्गो जनताघविप्लवो १.५.११
 तद्वाममुष्य परमस्य विकुण्ठभर्तुः ३.१५.३४
 तद्वामनं रूपमवर्धताद्भुतं ८.२०.२१
 तद्विज्ञाय महासत्त्वो १०.७२.४४
 तद् विज्ञाय मुनिः प्राह ९.१५.१०
 तद्विद्वद्भिरसद्वृत्तो ४.१४.१२
 तद्विधेहि नमस्तुभ्यं ३.१३.८
 तद्विलोक्य विद्यद्व्यापि ३.१०.७
 तद्विलोक्याब्जसम्भूतो ३.१०.५
 तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकवन्द्यं ३.१५.२६
 तद्विश्वनाभिं त्वतिवर्त्य विष्णोः २.२.२५
 तद्विश्वरूपं भजताशु विप्रं ६.७.२५
 तद्विष्णुरातस्य स बादरायणिः ६.१८.२२
 तद्वीक्ष्य तानुपव्रज्य १०.८४.२८
 तद्वीक्ष्य व्यसनं तासां ८.७.३६
 तद्वीरासीत्पुण्यतमं ३.३३.३१
 तद्वै धनुस्त इषवः स रथो हयास्ते १.१५.२१
 तद्वै पदं भगवतः परमस्य पुंसो २.७.४८
 तद्वै बिन्दुसरो नाम ३.२१.३९

तद्वै भजाम्यृतधियस्तव पादमूलं १२.८.४४
 तद् व्रजस्त्रिय आश्रुत्य १०.२१.३
 तन्तुकृन्तन यन्नस्त्वं ६.५.४३
 तन्नः परं पुण्यमसंवृतार्थम् १.१८.१७
 तन्नः प्रद्योतयाध्यात्म- ४.३१.७
 तन्नः प्रभो त्वं कुकलेवरार्पितां ५.१९.१५
 तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृगययुष्मत् १०.८५.४५
 तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेद्घ्निमूलं १०.२९.३८
 तन्नः शुश्रूषमाणानां १.१.१३
 तन्नाथास्ते जनपदाः १२.१.४३
 तन्नावकल्पयोः कंसा- १०.४५.८
 तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता १०.९०.४४
 तन्निमित्तस्मरव्याज- ६.१.६३
 तन्निरीक्ष्योद्धवो राजन् ११.६.४०
 तन्निशम्य वचस्तस्य ९.१.१९
 तन्निशम्याथ मुनयो १०.८९.१५
 तन्निशम्याथ हर्यश्वा ६.५.१०
 तन्निशम्याब्रवीत् कृष्णो १०.४३.३६
 तन्निशम्योभयत्रापि ५.२४.३
 तन्नैच्छन्दैत्यपतयो ८.७.३
 तन्नो भवानीहतु रातवेऽन्नं ४.१७.११
 तन्नो भवान्प्रणतशोकहराद्घ्नियुगमो १०.७०.२९
 तन्नो भवान्वै भगवत् प्रधानो १.१८.१५
 तन्नो वर्णय भद्रं ते १२.११.३
 तन्मञ्जुघोषालिमृगद्विजाकुलं १०.१५.३
 तन्मनस्कास्तदालापाः १०.३०.४३
 तन्ममाख्याहि गोविन्द ११.२२.३५
 तन्महिष्यश्च मुदिता १०.८४.४५
 तन्मातरं रुषाभानुं ७.२.१९
 तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता १०.१३.२२

तन्मातरौ निजसुतौ घृणया स्नुवन्त्यौ १०.८.२३

तन्माता कोटरा नाम १०.६३.२०

तन्माधवो वेणुमुदीरयन् वृतो १०.१५.२

तन्मायाफलरूपेण ११.२४.३

तन्माऽऽशु जहि वैकुण्ठ ११.३०.३७

तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ १.१७.३७

तन्मे प्रसीद सुहृदः कृतकिल्बिषस्य ४.२६.२६

तन्मे प्रसीदेदममर्त्यं वाञ्छितं ४.३.१४

तन्मे भवान्ब्रह्म वृतः पतिरङ्ग- १०.५२.३९

तन्मे भवान्भवेदेवाभिमान- ५.१०.२४

तन्मे स्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौ ३.१६.१२

तप आतिष्ठ भद्रं ते ३.१२.१८

तपत्यां सूर्यकन्यायां ९.२२.४

तपन्तं तपसा लोकान् ७.३.१६

तपश्चरन्तीमाज्ञाय १०.८३.११

तपसा ब्रह्मचर्येण ६.१.१३

तपसाऽऽराध्य पुरुषं ४.८.१३

तपसा विद्यया पक्व- ४.२८.३८

तपसा विद्यया युक्तो ३.२०.५२

तपसा ह्येधमानेन ३.१०.६

तपसैव परं ज्योतिः ३.१२.१९

तपस्तीर्थं जपो दानं ११.१९.४

तपस्विनो दानपरा यशस्विनो २.४.१७

तपःकृशा देवमीढा १०.२०.७

तपः शौचं दया सत्यं १.१७.२४

तपःश्रद्धायुतो धीरो १०.५२.३

तपः सत्यदयादानेष्वर्धं १२.३.२२

तपःसारमयं त्वाष्ट्रं ८.११.३५

तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं १०.१६.३५

तपो मे हृदयं ब्रह्मन् ६.४.४६

तपोवनं गते तस्मिन् ४.८.६३

तपो विद्याव्रतधरान् १०.७४.३३

तपोविद्या च विप्राणां ९.४.७०

तप्तजाम्बूनदप्रख्यं ११.२७.३८

तप्तहेमनिकायाभं ४.२४.२५

तप्तहेमावदातेन ८.६.४

तप्तं तपो विविधलोकसिसृक्षया मे २.७.५

तप्तोऽहं ते तेजसा दुःसहेन १०.६३.२८

तप्यन्ते लोकतापेन ८.७.४४

तप्यमानं त्रिभुवनं ४.१.२१

तम एतद्विभो वेत्थ ३.१५.३

तमक्षरं ब्रह्म परं परेशं ८.३.२१

तमङ्गमारूढमपाययत्स्तनं १०.९.५

तमङ्ग मत्तं मधुनोरुगन्धिना ७.४.१३

तमत्रिर्भगवानैक्षत् ४.१९.१२

तमद्भुतं बालकमम्बुजेक्षणं १०.३.९

तमधर्मे कृतमतिं ३.१२.२९

तमनु कुशावर्त इलावर्तो ५.४.१०

तमन्तरिक्षात्पतितं शिलायां १०.७.२९

तमन्वगच्छन् दिव्यानि ११.३०.४५

तमन्वथ वटो ब्रह्मन् १२.९.३४

तमन्वधावद् गोविन्दो १०.३४.३०

तमन्वधावद् भगवद्रथाङ्गं ९.४.५०

तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा १०.५६.२१

तमपृच्छद्दृषीकेशः १०.३४.१०

तमपृच्छद्दृषीकेशः १०.४१.३

तमबृंहितमालोक्य ६.४.२०

तमभिज्ञाय सहसा १.४.३३

तमभ्यषिञ्चन्विधिवद् १०.८४.४७

तमयं मन्यते लोको १.११.३७

तमविकलवमव्रीडम् ८.१२.३७

तमश्मानं मन्यमान १०.७.२७

तमश्वमेधेन महामखेन ६.१३.९

तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं ३.२६.७२

तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं ३.८.२०

तमहमजमनन्तमात्मतत्त्वं १२.१२.६६

तमहं मृगये कान्तं १०.६२.१७

तमः सुघोरं गहनं कृतं महद् १०.८९.५१

तमाकृष्य हलाग्रेण १०.७९.५

तमागतमभिप्रेत्य १०.७८.२१

तमागतं त उत्थाय ४.३१.४

तमागतं समागम्य १०.४६.१४

तमागतं समाज्ञाय १०.५३.३१

तमात्मजैर्दृष्टिभिरन्तरात्मना १.११.३२

तमात्मनोऽनुग्रहार्थं ८.२४.१५

तमानर्चातिथिं भूपः ९.४.३६

तमापतन्तं तरसा विषायुधः १०.१७.६

तमापतन्तं परितो दवाग्निं १०.१९.८

तमापतन्तं भृगुवर्यमोजसा ९.१५.२९

तमापतन्तमासाद्य १०.४३.१३

तमापतन्तं स निगृह्य तुण्डयोः १०.११.५१

तमापतन्तं स निगृह्य शृङ्गयोः १०.३६.१३

तमापतन्तं स विलक्ष्य दूरात् १.७.१८

तमाभिचारदहनम् १०.६६.३५

तमायान्तमभिप्रेत्य ३.२२.२८

तमायान्तं समालोक्य ८.१९.८

तमालनीलं सितदन्तकोट्या ३.१३.३३

तमालोक्य घनश्यामं १०.५१.२४

तमाविशन्तमालोक्य १०.४४.३५

तमासीनमकर्माणं ३.२५.६

तमाह चाङ्गालमलं वृणीष्व मे १०.८८.२०

तमाह प्रेम वैक्लव्य- १०.५८.८

तमाह भगवानाशु १०.४५.३९

तमाह भगवान् प्रेष्ठं १०.४६.२

तमाह भगवान् हृष्टः १०.५८.३९

तमाह भ्रातरं देवी १०.४.४

तमाह साऽतिकरुणं ८.२४.१४

तमाहुर्वासुदेवांशं ११.२.१६

तमिन्द्रसेनः स्वपितामहं श्रिया ८.२२.१३

तमिममहमजं शरीरभाजां १.९.४२

तमिमं जहि दुर्धर्षं १०.५५.१४

तमिमं ते प्रवक्ष्यामि ३.२५.१४

तमीहमानं निरहङ्कृतं बुधं ८.१.१६

तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः ८.७.९

तमुद्बहन् धरणिधरेन्द्रगौरवं १०.१८.२६

तमुपश्रुत्य निनदं १.११.३

तमुपश्रुत्य सा मृगवधूः ५.८.४

तमुपागतमाकर्ण्य १०.७१.२३

तमुपागतमालक्ष्य ४.७.२२

तमुपेयुस्तत्र तत्र ९.११.२९

तमुपैहि महाभाग १०.८०.१०

तमूचुर्बाह्यणास्तुष्टा १.१२.१५

तमूचुर्मुनयः प्रीता ८.२४.४३

तमूचुर्विस्मितास्तत्र ४.१३.२६

तमृत्विजः शक्रवधाभिसन्धितं ४.१९.२७

तमेकदा तु देवर्षिं ११.२.३

तमेकदा मणिं कण्ठे १०.५६.१३

त एत ऋषयो वेदं १.४.२३

तमेतमिह पुरुषाः त्रय्या विद्यया ५.२२.४

तमेनमङ्गात्मनि मुक्तविग्रहे ४.११.२९

तमेव चिन्तयन्नर्थम् १२.९.८

तमेव दयितं भूय ४.७.५९

तमेव देवं वयमात्मदैवतं ६.९.२७

तमेव ध्यायती देवम्- ३.३३.२२

तमेव परमात्मानं १०.२९.११

तमेव प्रेष्ठतमया ९.१९.७

तमेव मृत्युमृतं तात दैवं ४.११.२७

तमेव यूयं भजतात्मवृत्तिभिः ४.२१.३३

तमेव वत्साश्रय भृत्यवत्सलं ४.८.२२

तमेव शरणं जग्मुः १०.६८.४३

तमेव हृदि विन्यस्य ९.१८.५०

तमेवं निभृतात्मानं १२.१०.३

तमेवं शीलसम्पन्नं ४.१२.१२

तमेवात्मानमात्मस्थं ४.२४.७०

तमेवान्वपिधीयन्ते ३.११.२८

तमोमात्रामुपादाय ३.११.२७

तमोरजः सत्त्वमिति ११.२४.५

तम्यां तमोवन्नैहारं १०.१३.४५

तया कथितमाकर्ण्य १०.३०.४१

तयाऽऽत्मभूतया पिण्डे ११.२७.२४

तया परित्रासविकम्पिताङ्गया १०.५४.३४

तयाऽपहतविज्ञानः ८.१२.२५

तया पेपीयमान उदके ५.८.३

तयाभिहितमाकर्ण्य १०.४.१४

तया विरहितः साधो ११.२१.२१

तया विलसितेष्वेषु १.२.३१

तया स पुरुषश्रेष्ठो ९.१४.२४

तया हृतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु १०.३.४८

तयेत्थमविरतपुरुषपरिचर्यया ५.७.१२

तयेन्द्रः स्मासहत्तापं ६.१३.११

तयैवं रममाणस्य ४.२७.५

तयोपगूढः परिरब्धकन्धरो ४.२७.३

तयोपभुज्यमानां वै ४.२८.४

तयोरसुरयोरद्य ३.१६.३६

तयोरगमनं साक्षात् १२.१०.९

तयोरासनमादाय १२.८.३८

तयोरासनमानीय १०.४१.४४

तयोरित्थं भगवति १०.४६.२९

तयोरेकतरो ह्यर्थः ११.२४.४

तयोरेवं कथयतोः १.१६.३७

तयोरेवं प्रहरतोः १०.७२.३९

तयोर्द्विजवरस्तुष्टः १०.४५.३३

तयोर्निरीक्षतो राजं- १०.३४.२६

तयोर्निर्भिन्नहृदयः ३.३०.२१

तयोर्निवेशनं श्रीमद् १०.५३.३४

तयोर्निहतयोस्तमान् १०.३६.३३

तयोर्द्यशोदारोहिण्यौ १०.१५.४४

तयोर्वा पुनरेवाहम् १०.३.४२

तयोर्विचरतोः स्वैरम् १०.४२.२३

तयोर्विलपतोः सर्वे ६.१४.६०

तयोः समभवल्लोभो ४.८.३

तयोस्तत् सुमहत् कर्म १०.१५.३९

तयोस्तदद्भुतं कर्म १०.२०.१

तयोस्तदद्भुतं वीर्यं १०.४२.२२

तयोः प्रसन्नो भगवान् १०.८६.१७

तयोः षष्टिसहस्राणि ६.६.३६

तयोः सपर्या महतीं १०.४५.४४

तयोः समानीय वरासनं मुदा १०.८५.३६

तयोः समुच्चयो मासः ३.११.११

तयोः संवदतोः सूत ३.२०.५

तयोः स्पृधोस्तिग्मगदाहताङ्गयोः ३.१८.१९

तरन्ति ह्यञ्जसा मृत्युं ३.१६.१९

तरवः किं न जीवन्ति २.३.१८

तरुणं रमणीयाङ्गम् ४.८.४६

तरोर्बीजविपाकाभ्यां ११.२२.४९

तर्जयन्त्यपरे वाग्भिः ११.२३.३७

तर्पणं प्राणनमपां १०.८५.८

तर्पयित्वा खाण्डवेन १०.७१.४५

तर्हि भग्नगतयः सरितो वै १०.३५.७

तर्ह्यानृण्यमुपैम्यज्ञ १०.७८.६

तर्ह्येव तन्नाभिसरःसरोज- ३.८.३२

तर्ह्येव प्रतिबुध्येन्द्रो ६.७.१०

तर्ह्येव सरसस्तस्मा- ४.२४.२४

तर्ह्येव हि शलः कृष्ण- १०.४४.२७

तर्ह्येवाथ मुनिश्रेष्ठ १.८.१२

तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः ३.८.१५

तव कथामृतं तप्तजीवनं १०.३१.९

तव तातः सुभद्रायाम् ९.२२.३३

तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्व- १०.८७.२७

तव राम यदि श्रद्धा १०.५०.१९

तव वरद वराङ्घ्रावाशिषेहाखिलार्थे ४.७.२९

तव विक्रीडितं कृष्ण ११.६.४४

तव विभवः खलु भगवन् ६.१६.३५

तव सन्दर्शनादेव ३.२२.५

तवाप्येतर्हि कौरव्य २.१.१४

तवावतारोऽयमकुण्ठधामन् १०.६३.३७

तवावतारोऽयमधोक्षजेह १०.२७.९

तवासनं द्विजगवां ७.३.१३

तवेमे तनयास्तात ९.२२.३५

तवेयं विषमा बुद्धिः १०.५४.४२

तवेहितं कोऽर्हति साधु वेदितुं १०.७०.३८

तवैव चरणाम्भोजं ८.१२.६

तवैव मारीच मनःशरीरजाः ८.१६.१४

तस्मा अदाद्धरिश्चक्रं ९.४.२८

तस्मा अप्यनुभावेन ४.७.५७

तस्मा इत्युपनीताय ८.१८.१७

तस्मा इदं भागवतं २.९.४३

तस्मा इमं शापमदादसाधु- ८.४.१०

तस्मा उन्मादनाथाय ४.२.१६

तस्मा एवं जगत्त्रष्टे ३.९.४४

तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य ९.२२.४१

तस्माच्छाक्योऽथ शुद्धोदो ९.१२.१४

तस्माज्जह्यङ्ग वैक्लव्यम् १.१३.४४

तस्माज्जिज्ञासयाऽऽत्मानम् ११.१०.११

तस्माज्ज्ञानेन सहितं ११.१९.५

तस्मात्कर्मसु बर्हिष्मन् ४.२९.४७

तस्मात् कृतनराहाराद् १०.१५.२४

तस्मात्कृष्णाय महते १०.७४.२३

तस्मात्तवेह भगवन्नथ तावकानां १२.८.४६

तस्मात्त्रीणि पदान्येव ८.१९.२७

तस्मात्त्वत्तो महीमीषद् ८.१९.१६

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य ११.१२.१४

तस्मात्त्वं सर्वभावेन ३.३२.२२

तस्मात् पतिव्रता नार्यः ६.१८.३५

तस्मात्परोक्षेऽस्मदुपश्रुतान्यलं ४.१५.२३

तस्मात् पिता मे पूयेत ७.१०.१७

तस्मात् पितृणामार्तानां ६.७.३१

तस्मात्पुरुष उत्तस्थौ ४.१३.३६

तस्मात्पुत्रैवाश्विह पापनिष्कृतौ ६.१.८

तस्मात्प्रसुश्रुतस्तस्य ९.१२.७

तस्मात्प्रियतमः स्वात्मा १०.१४.५४

तस्मात् सङ्कीर्तनं विष्णोः ६.३.३१

तस्मात् सङ्गो न कर्तव्यः ११.२६.२४

तस्मात् सत्रमिदं राजन् १२.६.२७

तस्मात् समरथस्तस्य ९.१३.२४

तस्मात् सम्पूजयेत्कर्म १०.२४.१८

तस्मात् सर्वात्मना तात ११.२३.६१

तस्मात् सर्वात्मना राजन् २.२.३६

तस्मात् सर्वात्मना राजन् १०.४.४०

तस्मात् सर्वात्मना राजन् १२.३.४९

तस्मात् सर्वेषु भूतेषु ७.६.२४

तस्मात् स्वस्थेन मनसा ६.१५.२६

तस्मादकीर्तियशसोः ६.१२.१४

तस्मादज्ञानजं शोकम् १०.५४.४९

तस्मादद्य विधास्यामो १०.५०.४९

तस्मादमूस्तनुभृतामहमाशिषो ज्ञ ७.९.२४

तस्मादर्थाश्च कामाश्च ७.७.४८

तस्मादसदभिध्यानं ११.१४.२८

तस्मादस्य वधो धर्मो ८.२१.१३

तस्मादहं विगतविक्लव उद्धरिष्य ३.३१.२१

तस्मादहं विगतविक्लव ईश्वरस्य ७.९.१२

तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं १०.१४.२२

तस्मादिदं दैवतन्त्रं १.९.१७

तस्मादिन्द्रोऽबिभेच्छत्रोः ८.११.३३

तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं ३.२८.४४

तस्मादीश भजन्त्या मे ८.१६.१५

तस्मादुदावसुस्तस्य ९.१३.१४

तस्मादुद्धव मा भुङ्क्ष्व ११.२२.५६

तस्मादेकतरस्येह १०.७९.२७

तस्मादेकेन मनसा १.२.१४

तस्मादेतद्व्रतं भद्रे ८.१६.६२

तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ९.१९.१९

तस्माद्गवां ब्राह्मणानाम् १०.२४.२५

तस्माद् गुरुं प्रपद्येत ११.३.२१

तस्माद् दैवोपपन्नेन ७.१५.११

तस्माद्बृहद्रथस्तस्य ९.१३.१५

तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान् १०.८६.५७

तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् १०.८४.२०

तस्माद् ब्राह्मणदेवेषु ७.१४.१८

तस्माद् भद्रे स्वतनयान् १०.४.२१

तस्माद्भवद्भिः कर्तव्यं ७.७.२८

तस्माद् भवद्भ्यां बलिभिः १०.४३.४०

तस्माद् भवन्तमनवद्यमनन्तपारं ११.७.१८

तस्माद् भवन्तं मम संशयार्थं ५.१२.३

तस्माद् भवन्तो हृदयेन जाताः ५.५.२०

तस्माद्भारत सर्वात्मा २.१.५

तस्माद् भ्रुवोरन्तरमुन्नयेत २.२.२१

तस्माद् युक्तेन्द्रियग्रामो ११.७.९

तस्माद् युगान्तश्वसनावघूर्ण- ३.८.१७

तस्माद् युवां ग्राम्यपशोः ६.१५.१६

तस्माद्रजोरागविषादमन्यु- ५.१८.१४

तस्माद् राज्ञः प्रियं यूयं १०.४३.३५

तस्माद्विमृज्याशिष ईश सर्वतो १०.५१.५७

तस्माद्वृद्धसेनायां ५.१५.२

तस्माद् वैरानुबन्धेन ७.१.२५

तस्मान् कस्यचिद् द्रोहम् १०.१.४४

तस्मान् कार्यः संत्रासो ३.३१.४७

तस्मान् नन्द कुमारोऽयं १०.२६.२२

तस्मान् नन्दात्मजोऽयं ते १०.८.१९

तस्मान् नरोऽसङ्गसुसङ्गजात- ५.१२.१६

तस्मान्न विस्मयः कार्यः ६.१७.३५
 तस्मान्न सन्त्यमी भावा १०.८५.१४
 तस्मान्नह्यात्मनोऽन्यस्माद् ११.२८.७
 तस्मान्नाम्ना विष्णुरात १.१२.१७
 तस्मान्नियम्य षड्वर्गं ११.१८.२३
 तस्मान्निलयमुत्सृज्य ८.१५.३०
 तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं १०.२५.१८
 तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य ११.२०.३१
 तस्मान्मनोवचःप्राणान् ११.१६.४४
 तस्मान्मथ्यर्पिताशेष- ३.२९.३३
 तस्मान्मां कर्मभिर्विप्रा ४.१४.२८
 तस्माल्लोकमिमं राजन् १०.४९.२५
 तस्मिन्नक्षे कृतमूलो ५.२१.१४
 तस्मिन् कलेवरेऽमध्ये ११.२६.२०
 तस्मिन् कूटेऽहिते नष्टे ७.२.९
 तस्मिन् दधे दममहं तव वीरपत्नि ४.२६.२४
 तस्मिन्देव क्रतुवरे १०.७०.४२
 तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः ३.१५.२७
 तस्मिन्नन्तर्गृहे भ्राजन् १०.६०.३
 तस्मिन्नपि कालं प्रतीक्षमाणः ५.८.३१
 तस्मिन्नपि प्रैयव्रतो घृतपृष्ठो ५.२०.२०
 तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो ४.८.८०
 तस्मिन्नभ्युदये राजन् १०.६१.२६
 तस्मिन्नर्हत्सु सर्वेषु ४.२१.१४
 तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रिययानुरक्तो ३.२३.३८
 तस्मिन्नहं समभवम् ११.२४.१०
 तस्मिन्नपतिते पापे १०.७७.३७
 तस्मिन्निर्मनुजेऽरण्ये १.६.१६
 तस्मिन्निवृत्त उद्वाहे १०.६१.२७
 तस्मिन्नु ह वा उपशमशीलाः ५.१.२७

तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः १.१०.१२
 तस्मिन् पृथिव्याः ककुदि प्ररूढं १२.९.३१
 तस्मिन् प्रविष्ट एवासौ ९.१.२६
 तस्मिन्प्रविष्टावुपलभ्य दैत्यराड् १०.८५.३५
 तस्मिन् प्रविष्टे वरुणस्य सैनिका ३.१७.२५
 तस्मिन्प्रविष्टेऽसुरकूटकर्मजा ८.१०.५५
 तस्मिन् प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ ३.१३.४९
 तस्मिन् प्रसूनस्तबक- ४.१.१८
 तस्मिन् ब्रह्मण्यद्वितीये ४.७.५२
 तस्मिन् ब्रह्मर्षयः सर्वे ४.३.४
 तस्मिन् भगवताऽऽदिष्टं ११.३०.११
 तस्मिन् भगिन्यो मम भर्तृभिःस्वकैः ४.३.९
 तस्मिन् भवन्तावखिलात्महेतौ १०.४६.३३
 तस्मिन्महन्मुखरिता मधुभिच्चरित्र ४.२९.४०
 तस्मिन् महाभागवते ७.४.४३
 तस्मिन्महाभागवतो ३.४.९
 तस्मिन्महाभीममनन्तमद्भुतं १०.८९.५४
 तस्मिन्महायोगमये ४.६.३३
 तस्मिन्महेन्द्रभवने महाबलो ७.४.१२
 तस्मिन् लब्धपदं चित्तं ३.२८.२०
 तस्मिन् लुब्धा दुराचारा १२.३.२५
 तस्मिन् वाव किल स एकलः ५.७.११
 तस्मिन् विमान उत्कृष्टां ३.२३.४५
 तस्मिन् स भगवान् रामः ९.११.३५
 तस्मिन्समानगुणरूपवयस्सुवेष- १०.६९.१३
 तस्मिन्सन्धाय विशिखं १०.८३.२६
 तस्मिन् सुधन्वन्नहनि ३.२१.३७
 तस्मिन्सुसङ्कुल इभाश्वरथद्विपद्भिः १०.७१.३५
 तस्मिन् स्तनं दुर्जरवीर्यमुल्बणं १०.६.१०
 तस्मिन् स्व आश्रमे व्यासो १.७.३

तस्मिंस्तदा लब्धरुचेर्महामुने १.५.२७

तस्मिंस्तुष्टे किमप्राप्यं ४.१४.२०

तस्मिंस्त्वं रामया स्पृष्टो ४.२८.५९

तस्मै कामवरं तुष्टो ९.१.२२

तस्मै जहार धनदो ४.१५.१४

तस्मै तुभ्यं भगवते १०.१०.३३

तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणे ८.३.९

तस्मै नमो भगवते २.५.१२

तस्मै नमो भगवते ३.१२.३२

तस्मै नमो भगवते पुरुषाय भूम्ने १२.८.४७

तस्मै नमो भगवते १२.१०.३२

तस्मै नमो ब्रजजनैः १०.२४.३६

तस्मै बलिर्वारुणपाशयन्त्रितः ८.२२.१४

तस्मै भवान् हयशिरस्तनुवं च बिभ्रत् ७.९.३७

तस्मै भुक्तवते प्रीत्या १०.३८.४०

तस्मै स नरदेवाय ९.१५.२४

तस्मै सपर्या व्यदधात् १२.१०.१५

तस्मै स्वलोकं भगवान् सभाजितः २.९.९

तस्मै संव्यभजत् सोऽन्नम् ९.२१.६

तस्मै ह्यवोचद् भगवान् १०.८७.८

तस्य कर्माण्यपाराणि १२.१२.२८

तस्य कर्माण्युदाराणि १.१.१७

तस्य कर्मोत्तमं वीक्ष्य ८.१०.४३

तस्य काशिपतिर्मित्रं १०.६६.१२

तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे ९.१७.११

तस्य चाक्रन्दितं श्रुत्वा १०.३४.७

तस्य चापततः कृष्णः १०.७८.१२

तस्य चापततः खड्गं १०.५४.३१

तस्य चायं महाभागः ६.१७.३४

तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति १२.१.११

तस्य चोद्धरतः क्षोणीं ३.१४.३

तस्य जन्म महाबुद्धेः १.१२.२

तस्य जिज्ञासया ते वै १०.८९.२

तस्य तत् कर्म विज्ञाय १०.३७.३०

तस्य तत् क्ष्वेलितं दृष्ट्वा १०.२२.१२

तस्य तत् पूजयन् कर्म ८.११.१७

तस्य तां करुणां वाचं ९.२१.११

तस्य ते चापनिर्मुक्ता ४.१०.१७

तस्य ते विहतो दण्डो ६.३.८

तस्य त्यक्तस्वभावस्य ७.२.७

तस्य त्रिभुवनाधीशाः ९.२१.१५

तस्य त्वं तमसोऽन्धस्य ३.२५.८

तस्य दृग्भ्योऽभवत्पुत्रः ९.१४.३

तस्य दैत्यपतेः पुत्राः ७.४.३०

तस्य द्रोण्यां भगवतो ८.२.९

तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्य १०.६७.१२

तस्य नाभेरभूत्पद्मं ३.२०.१६

तस्य नाभेः समभवत् ९.१.९

तस्य निर्मन्थनाज्जातो ९.१४.४६

तस्य निर्हरणादीनि १.९.४६

तस्य पुत्रशतं जज्ञे ९.३.२९

तस्य पुत्रशतं तेषां ९.२२.२

तस्य पुत्रसहस्रेषु ९.२३.२७

तस्य पुत्रः शतानीको ९.२२.३८

तस्य पुत्रोऽतितेजस्वी १.१८.३२

तस्य पुत्रो महायोगी १.४.४

तस्य प्रपन्नाखिललोकपानाम् ३.१.४५

तस्य प्रवयसः पुत्रा ६.१.२४

तस्य प्रसन्नो भगवान् १०.४१.४२

तस्य प्रीतमना राजा १.१२.१३

तस्य प्रीतेन मनसा ४.१२.९
 तस्य भार्यासहस्राणां ६.१४.११
 तस्य महानुभावस्यानुपथम् ५.२४.२६
 तस्य मूर्ध्नः समुद्भूतः ७.३.४
 तस्य मूलदेशे त्रिंशद्योजनसहस्रान्तर ५.२५.१
 तस्य मे तदनुष्ठानाद् ४.२१.२३
 तस्य मेधातिथिस्तस्मात् ९.२०.७
 तस्य यक्षपतिर्देवः ४.१.३७
 तस्य राज्ञो महाभाग ४.१४.१९
 तस्यत्विजो महाराज १०.८४.४९
 तस्याभिपश्यतः खस्थः ३.१३.१९
 तस्य वंश्यास्तु नैषादा ४.१४.४६
 तस्यावितुः स्थिरचरोशितुरग्निमूलं १२.८.४२
 तस्य विश्वेश्वरस्येदं ९.४.५९
 तस्य वै दुहिता ब्रह्मन् ३.२१.३
 तस्य वै देवदेवस्य १०.८१.३९
 तस्य शीलनिधेः साधोः ४.१३.२१
 तस्य सत्यधृतिः पुत्रो ९.२१.३५
 तस्य सत्यवतीं कन्याम् ९.१५.५
 तस्य सत्यव्रतः पुत्रः ९.७.५
 तस्य सुद्युरभूत्पुत्रः ९.२०.३
 तस्य साधोरपापस्य ९.९.३१
 तस्य सोद्यमनं वीक्ष्य ९.५.२
 तस्य ह दैवमुक्तस्य ५.९.१३
 तस्य ह यः पुरीषसुरभिसौगन्ध्यवायुः ५.५.३३
 तस्य ह वा इत्थं वर्षणा वरीयसा ५.४.२
 तस्य ह वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन् ५.८.८
 तस्य ह वा एवं मुक्तलिङ्गस्य ५.६.७
 तस्य ह वाव श्रद्धया विशुद्धभावेन ५.३.२
 तस्य हीन्द्रः स्पर्धमानो भगवान् ५.४.३

तस्य ह्यासंस्त्रयो वर्णा १२.६.४२
 तस्य हृदे विहरतो भुजदण्डघूर्ण- १०.१६.८
 तस्या अधीश्वरः साक्षात् ६.१९.१२
 तस्या अनुदिनं गर्भः ६.१४.३१
 तस्या अमूनि नः क्षोभं १०.३०.३०
 तस्या आवेदयत्प्राप्तं १०.५३.३०
 तस्या आसनमानिन्ये ८.८.१०
 तस्या उत्पतन्त्या अन्तर्वत्या ५.८.५
 तस्या उद्धरणोपायं ९.१९.४
 तस्या उपवने कामं १०.२२.३८
 तस्याक्षिभिर्गरलमुद्गमतः शिरस्सु १०.१६.२९
 तस्याखिलजगद्धातुः ४.१२.२४
 तस्याग्निरास्यं निर्भिन्नं ३.६.१२
 तस्यात्मजोऽयं तव पादपंकजं १०.५९.३१
 तस्यात्मतन्त्रस्य हरेरधीशितुः ६.३.१७
 तस्यात्मयोनिरकृत ९.१४.१४
 तस्या दीनतरं वाक्यं ८.२४.१६
 तस्याद्य ते ददृशिमाङ्घ्रिमघौघमर्ष- १०.८४.२६
 तस्यानया भगवतः परिकर्मशुद्ध- ४.२३.११
 तस्या निर्विण्णचित्ताया ११.८.२८
 तस्यानुचरितं उपरिष्ठाद् ५.२४.२७
 तस्याऽनुजा भ्रातरोऽष्टौ १०.४४.४०
 तस्यानुजीविनः सर्वे १०.४१.३८
 तस्यानुधावतो रेतः ८.१२.३२
 तस्याहानीह गंधर्वा ४.२९.२१
 तस्यैवं ददतः शापं ४.२.२७
 तस्यैवं ध्यायतो दीर्घं ११.२३.१३
 तस्यैवं मेऽनुरक्तस्य १.५.२९
 तस्यैवं यक्षवित्तस्य ११.२३.९
 तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं १२.८.१४

तस्यैवं रममाणस्य ३.३.२२

तस्यैवं वदतः शापं ४.२.३३

तस्यैवं वर्तमानस्य १.१६.१८

तस्यैवं वितथे वंशे ९.२०.३५

तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः १०.५३.४९

तस्योग्रदण्डसंविग्नाः ७.४.२१

तस्योत्कलो गयो राजन् ९.१.४१

तस्योत्सङ्गे घनश्यामं १०.३९.४६

तस्योपनीयमानस्य ८.१८.१४

तस्योपरि विमानेन ६.८.३९

तस्योपसन्नमवितुं जगदिच्छयात्त- ३.३१.१२

तस्योषा नाम दुहिता १०.६२.१२

तस्योष्णिगासील्लोमभ्यो ३.१२.४५

तस्यौरसः सुतो बाणः १०.६२.३

तं कश्चित्स्वीकरिष्यन्तं ९.४.६

तं काचिन्नेत्ररन्ध्रेण १०.३२.८

तं कालियः परं वेद १०.१७.१२

तं किं करोमीति गृणन्तमाह ४.५.४

तं कृष्णपादाभिनिविष्टचेतसं ४.१२.२२

तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैः १०.८४.३३

तं खड्गपाणिं विचरन्तमाशु १०.४४.३६

तं गन्धं मधुधाराया १०.६५.२०

तं गृहीत्वानयद् भृत्यो १०.२८.२

तं गोपायति राजेन्द्र १२.६.१९

तं गोरजश्छुरितकुन्तलबद्धबर्ह- १०.१५.४२

तं ग्राव्णा प्राहरत्कुद्धो १०.६७.१४

तं चण्डवेगविषवीर्यमवेक्ष्य तेन १०.१६.६

तं चण्डशब्दं समुदीरयन्तं १२.९.११

तं च ब्रह्मर्षयोऽभ्येत्य ६.१३.१८.

तं च षोडशभिर्विद्ध्वा १०.७७.१४

तं चापि जितवानामो १०.६१.३२

तं जिघांसुमभिप्रेत्य १.१७.२९

तं जिह्वया द्विशिखया १०.१६.२५

तं जुगुप्सितकर्माणं १०.१.३६

तं ज्ञात्वा मनुजा राजन् १०.८२.२

तं तत्र कश्चिन्नृप दैवचोदितो ८.२.२७

तं तत्र तिग्मद्युभिरायुधैर्वृतं ११.३०.४२

तं तथाऽऽयान्तमालोक्य १०.७८.३

तं तथावनतं भक्तं ६.४.४२

तं तथाव्यसनं दृष्ट्वा १०.८८.२७

तं तदा पुरुषं मर्त्या ११.५.२८

तं तदा मनुजं देवं ११.५.२५

तं तद्वदार्तमुपलभ्य जगन्निवासः ८.३.३१

तं तर्पयित्वा द्रविणैः १२.६.१२

तं तात वयमन्ये च १०.२४.९

तं तादृशाकृतिं वीक्ष्य ४.१९.१४

तं तार्क्ष्यपुत्रः स निरस्य मन्युमान् १०.१७.७

तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्निवद् १०.११.५०

तं तीक्ष्णशृङ्गमुद्वीक्ष्य १०.३६.५

तं तु तेऽवनतं दीनं ४.१४.४५

तं तु ते विरथं चक्रुः १०.६८.११

तं तुष्टुवुर्देवनिकायकेतवो १०.२७.२५

तं ते जिघृक्षवः क्रुद्धाः १०.६८.७

तं त्यक्तुकामां ममतां ९.२०.३७

तं त्रासयन्तं भगवान् स्वगोकुलं १०.३७.२

तं त्वद्य नूनं महतां गतिं गुरुं १०.३८.१४

तं त्वागतं प्रतिहतौपयिकं स्वपुम्भिः ३.१५.३८

तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं ३.२५.११

तं त्वा जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं १०.६३.४४

तं त्वाद्य निशितैर्बाणैः १०.७७.१८

तं त्वानुभूत्योपरतक्रियार्थं ३.२१.२१

तं त्वानुरूपमभजं जगतामधीशम् १०.६०.४३

तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभाव- ९.८.२४

तं त्वामहं देववरं वरेण्यं ८.२४.५३

तं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं ३.३३.८

तं त्वाहं भवभीतानां १०.३४.१५

तं त्वां वयं नाथ समुज्जिहानं ८.६.१३

तं त्वां विदाम भगवन् परमात्मतत्त्वं ३.१५.४७

तं त्वेणकुणकं कृपणं ५.८.७

तं दुरत्ययविक्रान्तम् ९.२०.१९

तं दुराराध्यमाराध्य ४.२४.५५

तं दुर्जयं शत्रुमसह्यवेगम् ११.२३.४९

तं दुर्हृदं सुहृद्रूपं ९.१९.८

तं दृष्ट्वाऽचिन्तयत् कृष्णः १०.५०.४६

तं दृष्ट्वा जलदश्यामं १०.५५.२७

तं दृष्ट्वा देवकी देवी १०.८५.५७

तं दृष्ट्वा परमप्रीतः १०.८.२

तं दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः १०.७०.३३

तस्यानुभावः कथितो ८.५.६

तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुन्दः ३.४.१०

तस्यानुशङ्खयवन १०.३७.१६

तस्यानुश्रृण्वतो राजन् ८.२२.१८

तस्यान्तरायो मैवाभूः १.१३.५६

तस्यापि तव देहोऽयं १.१३.२४

तस्यापि दर्शयामास ८.७.४३

तस्यापि द्रष्टुरीशस्य २.५.१७

तस्यापि प्रैयव्रत एवाधिपतिः ५.२०.२५

तस्यापि भगवानेष ९.१०.२

तस्यापि ह वा आत्मजस्य ५.९.४

तस्याः प्रादुरभूतात् ८.१७.४

तस्याभिपश्यतः खस्थः ३.१३.१९

तस्याभिषेक आरब्धो ४.१५.११

तस्यामजनयत् पुत्रान् ४.२७.६

तस्यामन्तःपुरं श्रीमद्- १०.६९.७

तस्यामाधत्त रेतस्तां ३.२३.४७

तस्यामुत्पादयामास ९.२.३२

तस्यामु ह वा आत्मजान् स ५.२.१९

तस्यामु ह वा आत्मजान्- ५.७.२

तस्यायमनयस्यासीत् ६.७.२२

तस्यायं किल सङ्कल्पः ७.३.८

तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्द- ३.१५.४३

तस्यार्थसूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेः ३.८.१३

तस्यार्षास्त्रं धनुषि प्रयुञ्जतः ४.११.३

तस्यावनिज्य चरणौ तदपः १०.६९.१५

तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोर- ३.२८.३१

तस्या वित्ताशया शुष्यद् ११.८.२७

तस्यावीक्षित्सुतो यस्य ९.२.२६

तस्यासन् नृप वैदर्भ्यः ९.२०.३४

तस्यासन् विश्वरूपस्य ६.९.१

तस्यासन् सर्वतो देवा ८.१०.२६

तस्यासन्सर्वतो यानैः ८.१०.१९

तस्याऽसौ पदवीं रुद्रो ८.१२.३१

तस्यास्तत्र द्विजः कश्चिद् ९.१९.१०

तस्यास्तदाऽऽकर्ण्य भृशातुरं स्वरं ६.१४.४७

तस्यास्तद्योगविधुत- ३.३३.३२

तस्याऽस्यतोऽस्त्राण्यसकृत् १०.६३.३२

तस्याहमब्जकुलिशाङ्कुशकेतुकेतैः १.१६.३४

तस्याहुकश्चाहुकी च ९.२४.२१

तस्यां कृतातिप्रणयाः ८.९.२३

तस्यां गतायां स्वगृहं ९.१८.१८

तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्वे ८.८.९
 तस्यां तु कर्हिचित् शौरिः १०.१.२९
 तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च ३.१.२२
 तस्यां नरेन्द्र करभोरुरुशहुकूल- ८.९.१७
 तस्यां प्रपीड्यमानायाम्- ४.२८.५
 तस्यां बहुतिथे काले ३.२४.६
 तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां १०.४.२९
 तस्यां विदर्भोऽजनयत् ९.२४.१
 तस्यां विभ्राजमानायां ११.६.५
 तस्यां विशुद्धकरणः शिववार्विगाह्य ४.१२.१७
 तस्यां वै भार्गवऋषेः ९.१५.१३
 तस्यां स चाम्भोरुहकर्णिकायाम् ३.८.१६
 तस्यां स जनयामास ९.२४.२८
 तस्यां स जनयाञ्चक्रे ४.२८.३०
 तस्यांसदेश उशतीं नवकञ्जमालां ८.८.२४
 तस्यां स पाञ्चजन्यां वै ६.५.१
 तस्यां स वै महायोगी ३.२१.४
 तस्यां ससर्ज दुहितृः ४.१.४८
 तस्यां सन्दह्यमानायां ४.२८.१२
 तस्याः कराग्रात्स तु कन्दुको यदा ८.१२.२३
 तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या ८.८.२५
 तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेः- १०.६०.२४
 तस्याः सुललितगमन पदविन्यास- ५.२.५
 तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः १०.६०.४४
 तस्याः स्वनेनातिगभीरंरहसा १०.६.१२
 तस्येत्थं भाषमाणस्य ८.२२.१२
 तस्येमां गाथां पाण्डवेय ५.१५.८
 तस्येषुपाताभिमुखं ९.६.१८
 तस्यैकदा तु भवनं ६.१४.१४
 तस्यैकदा भृगुश्रेष्ठ १२.९.१०

तस्यै कामवरं दत्त्वा १०.४८.१०
 तस्यैतस्य जनो नूनं ३.३०.१
 तस्यै नमोऽस्तु काष्ठायै ७.४.२२
 तस्यैव चान्ते कल्पोऽभूद् ३.११.३५
 तस्यैव तेऽमूस्तनवस्त्रिलोक्यां १०.१६.५०
 तस्यैव ते वपुरिदं निजकालशक्त्या ७.९.३३
 तस्यैवमुद्वीक्षत ऊर्मिभीषणः १२.९.१४
 तस्यैव मेऽघस्य परावरेणो १.१९.१४
 तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्री १०.८१.३६
 तस्यैव व्यासमिच्छामि ६.४.२
 तस्यैव हेतोः प्रयतेत कोविदो १.५.१८
 तस्यैवं खिलमात्मानं १.४.३२
 तस्यैवं युञ्जतश्चित्तं १२.८.३२
 त्वं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं ३.३३.८
 त्वं त्वेणकुणकं कृपणं ५.८.७
 तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टाः १०.८२.३३
 तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो १०.१०.६
 तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय १०.५.२१
 तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय १०.५७.२५
 तं दृष्ट्वोपवनाभ्याशे ४.९.४२
 तं द्व्यष्टवर्षं सुकुमारपाद- १.१९.२६
 तं नत्वाभ्यर्च्य विधिवत् ७.१३.१५
 तं नर्तुमुद्यतमवेक्ष्य तदा तदीय- १०.१६.२७
 तं नर्मदायास्तट उत्तरे बलेः ८.१८.२१
 तं नः समादिशोपायं १०.७३.१५
 तं नागपाशैर्बलिनन्दनो बली १०.६२.३५
 तं नागभोगपरिवीतमहष्टचेष्टम् १०.१६.१०
 तं नारदः प्रियतमो २.९.४०
 तं निगृह्याच्युतो दोर्भ्यां १०.३७.३२
 तं निजघ्नुरभिद्रुत्य ६.९.१९

तं निर्गतं समासाद्य १०.४७.६५
 तं निर्जगार बलवान् १०.५५.४
 तं निर्वर्त्यागमिध्यामि ९.१३.२
 तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं ४.८.१५
 तं निःसरन्तं सलिलादनुद्गतो ३.१८.७
 तं नेत्रगोचरं वीक्ष्य ८.१७.५
 तं पतन्तं विमानेन १२.६.२३
 तं परिक्रम्य शिरसा ९.८.३०
 तं पादयोर्निपतितम् १.१४.२३
 तं पापं जहि दाशार्हं १०.७८.३९
 तं पुनर्नैमिषं प्राप्तम् १०.७९.३०
 तं पूजयित्वा विधिवत् ६.१४.१५
 तं प्रजासर्गरक्षायाम् ४.३०.५१
 तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य १०.५९.३४
 तं प्रश्रयेणावनताः सुसत्कृतं १०.४७.३
 तं प्रसादय वत्साशु ४.११.३४
 तं प्रीयमाणं समुपस्थितं तदा २.९.१८
 तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं १०.१६.९
 तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजोकसो १०.२५.२९
 तं बटुं वामनं दृष्ट्वा ८.१८.१३
 तं बद्धं वारुणैः पाशैः ८.२१.२८
 तं बद्ध्वा विरथीकृत्य १०.६८.१२
 तं बन्धुमागतं दृष्ट्वा १.१३.३
 तं ब्रह्मनिर्वाणसमाधिमाश्रितं ४.६.३९
 तं ब्रह्म परमं साक्षाद् १०.२३.११
 तं ब्राह्मणा भृगवः प्रीयमाणा ८.१५.४
 तं भगवान् नारदो वर्णाश्रमवतीभिः ५.१९.१०
 तं भुक्तवन्तमासीनं १.१३.७
 तं भुक्तवन्तं विश्रान्तम् १०.५२.२९
 तं भेजेऽलम्बुषा देवी ९.२.३१

तं भौमः प्राहरच्छक्त्या १०.५९.२०
 तं मत्वाऽऽत्मजमव्यक्तं १०.९.१४
 तं मातुलेयं परिरभ्य निर्वृतो १०.७१.२७
 तं मानिनः स्वाभिभवं यशःक्षयं १०.५३.५७
 तं मुष्टिभिर्विनिघ्नन्तम् ३.१९.२५
 तं मेनिरेऽबला मूढाः १.११.३९
 तं मोपयातं प्रतियन्तु विप्रा १.१९.१५
 तं यज्ञपशवोऽनेन ४.२८.२६
 तं लब्ध्वा लुब्धकः क्रूरः ११.७.७२
 तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य १०.११.४२
 तं वब्रिरे सुरगणाः ६.६.४५
 तं विक्रमन्तं सगदं गदाधरो ७.८.२६
 तं विचक्ष्य खलं पुत्रं ४.१३.४२
 तं विद्वानपि दाशार्हो १०.१८.१८
 तं विलोक्य जना दूरात् १०.५६.५
 तं विलोक्य विनिष्क्रान्तम् १०.५१.१
 तं विलोक्य बृहत्कायं १०.७९.३
 तं विलोक्यागतं प्रेष्ठं १०.३२.३
 तं विलोक्याच्युतो दूरात् १०.८०.१८
 तं विवक्षुमभिप्रेत्य ६.२.२३
 तं विश्वजयिनं शिष्यं ८.१५.३४
 तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः १०.४७.१
 तं वीक्ष्य दुःसहजवं ३.१७.२१
 तं वीक्ष्य पीडितमजः ८.३.३४
 तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः १०.११.४४
 तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः ३.१७.३१
 तं वीरमाहौशनसी ९.१८.२०
 तं वै प्रवयसं भिक्षुम् ११.२३.३३
 तं वै विदर्भाधिपतिः १०.५३.१६
 तं व्यग्रचक्रं दितिपुत्राधमेन ३.१९.६

तं सर्वगुणविन्यासं ४.२३.१८
 तं सर्वलोकामरयज्ञसंग्रहं ४.१४.२१
 तं संगम्य यथान्यायं १०.६८.१९
 तं सन्निरिक्ष्य भगवान् सहसोत्थितः १०.६९.१४
 तं सम्प्रेतं विचकर्ष भूमौ १०.४४.३८
 तं सात्यजन्मदीतोये ९.२४.३६
 तं सुखाराध्यमृजुभिः ३.१९.३६
 तं शम्बरः कामरूपी १०.५५.३
 तं शम्बराय कैवर्ता १०.५५.५
 तं शयानं धरोपस्थे ७.१३.१२
 तं शशाप कुलाचार्यः ९.२.९
 तं शस्त्रपूगैः प्रहरन्तमोजसा १०.७७.३३
 तं श्येनवेगं शतचन्द्रवर्त्मभिः ७.८.२८
 ता आशिषः प्रयुञ्जानाः १०.५.१२
 ता आहूता भगवता १०.१९.६
 ता जलाशयमासाद्य ९.१८.८
 ताञ्छोच्यशोच्यानविदोऽनुशोचे ३.५.१४
 तात सौम्यागतः कच्चित् १०.३९.४
 तातेमे दुर्लभाः पुंसां ७.४.२
 ता दीपदीप्तैर्मणिभिर्विरजू १०.४६.४५
 ता दृष्ट्वान्तिकमायाता १०.२९.१७
 ता देवरानुत सखीन् सिषिचुः १०.७५.१७
 तानक्षतान् स्वस्तिमतो निशाम्य ६.१०.२७
 ताननादृत्य योऽविद्वान् ४.१८.५
 तानभिद्रवतो दृष्ट्वा ८.२१.१५
 तानस्यतः शरव्रातान् १०.५८.५४
 तानहं तेऽभिधास्यामि ११.१९.१३
 ता नः कीर्तय भद्रं ते ३.२०.६
 ता नः सद्यः परित्यज्य १०.६५.१२
 तानानयध्वमसतो विमुखान् मुकुन्द- ६.३.२८

तानातिष्ठति यः सम्यग्- ४.१८.४
 तानानर्चुर्यथा सर्वे १०.८४.७
 तानापतत आलोक्य १०.५४.२
 तानालक्ष्य भयोद्विग्ना १०.१६.१३
 ता नाविदन् मय्यनुषङ्गबद्ध- ११.१२.१२
 तानाह देवदेवेशः ११.४.१४
 तानि चिच्छेद भगवान् १०.६३.१९
 तानि चैकैकशः स्रष्टुम् ३.२०.१४
 ता निराशा निववृतुः १०.३९.३७
 तान्त्रिकाः परिचर्यायां १२.११.२
 तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी १०.८५.५३
 तान्दृष्ट्वा भगवान्कृष्णो १०.८९.५०
 तान्दृष्ट्वा भयसन्नस्तान् १०.१३.१३
 तान्दृष्ट्वा सहसोत्थाय १०.८४.६
 तान्दृष्ट्वा सूर्यसंकाशान् ११.२.२५
 तान्निन्युः किङ्करा राज्ञे १०.५८.१६
 तान्निरीक्ष्य वरारोहा ९.३.१६
 तान्निर्जितप्राणमनोवचोदृशो ४.३१.३
 तान्पीठमुख्याननयद्यमक्षयं १०.५९.१४
 तान्प्राप्तानर्थिनो हित्वा १०.६०.११
 तान्बभाषे स्वभूः पुत्रान् ३.१२.५
 तान्येव तेऽभिरूपाणि ३.२४.३१
 तान् रोचमानान् स्वरुचा ११.२.२७
 तान् वै ह्यसद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये ३.५.४४
 तान् विनिर्जित्य समरे ८.१७.१३
 तान् विलोक्याम्बिका देवी ९.१.३०
 तान् वीक्ष्य कृष्णः सकलाभयप्रदो १०.१२.२७
 तान् वीक्ष्य वातरसनांश्चतुरः कुमारान् ३.१५.३०
 तान् समेतान्महाभागान् १.९.९
 तान् समेत्याह भगवान् १०.४१.९

तान् हन्यमानानभिवीक्ष्य ४.११.६

तापत्रयेणाभिहतस्य घोरे ११.१९.९

ताभिर्दुकूलवलयैः १०.८४.४८

ताभिर्युतः श्रममपोहितुमङ्गसङ्ग- १०.३३.२३

ताभिर्विधूतशोकाभिः १०.३२.१०

ताभिस्तेऽसुरसेनान्यो ७.१०.५५

ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः १०.२९.४३

ताभिः स्वलङ्कृतौ प्रीतौ १०.४१.५०

ताभ्यां निर्दह्यमानांस्तान् ६.४.६

ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः ३.१५.३१

तामग्निहोत्रीमृषयो ८.८.२

तामनादृत्य वैदर्भो १०.६१.३४

तामनुपरितो लोकपालानाम्- ५.१६.२९

ता मन्मनस्का मत्प्राणा १०.४६.४

तामन्वगच्छद्भुतविक्रमां सतीम् ४.४.४

तामन्वगच्छद्भगवान् ८.१२.२७

तामन्वधावत्तद्वैन्यः ४.१७.१५

तामर्जुन उपश्रुत्य १०.८९.२७

तामसाच्च विकुर्वाणाद् ३.२६.३२

तामसादपि भूतादेः २.५.२५

तामागतां तत्र न कश्चनाद्रियद्- ४.४.७

तामात्तयष्टिं प्रसमीक्ष्य सत्वरः १०.९.९

तामात्मनो विजानीयात् ३.३१.४२

तामानयिष्य उन्मथ्य १०.५३.३

तामापतन्तीं गदया गदां मृधे १०.५९.१०

तामापतन्तीं ज्वलतीम् ९.४.४७

तामापतन्तीं नभसि १०.७७.१३

तामापतन्तीं भगवान् १०.५५.२०

तामासाद्य वरारोहां १०.५८.१८

तामाह भगवान्कार्ष्णिः १०.५५.११

तामाह ललितं वीरः ४.२५.२५

तामाहुस्त्रिगुणव्यक्तम् ११.९.२०

तामेव तोषयामास ६.१.६४

तामेव मनसा गृह्णन् ४.२८.२८

तामेवाऽविदूरे मधुकरीमिव ५.२.६

ताम्रोऽन्तरिक्षः श्रवणो विभावसुः १०.५९.१२

ता ये शृण्वन्ति गायन्ति ११.२६.२९

तारहेममहारत्न- ४.६.२७

तार्क्ष्यस्य विनता कद्रूः ६.६.२१

तार्तीयेन स्वभावेन ३.६.२९

तालत्रयं महासारं १०.४६.२५

तावद्घ्नियुगममनुकृष्य सरीसृपन्तौ १०.८.२२

तावच्छिशोर्वै श्वसितेन भार्गवः १२.९.२७

तावज्जितेन्द्रियो न स्याद् ११.८.२१

तावता विस्तृतः पर्यक् ८.२.२

तावत्कर्माणि कुर्वीत ११.२०.९

तावत्कलिर्न प्रभवेद् १.१८.५

तावत्त्रिणाकं नहुषः शशास ६.१३.१६

तावत् त्रिभुवनं सद्यः ३.११.३०

तावत् परिचरेद् भक्तः ११.१८.३९

तावत् प्रमोदते स्वर्गे ११.१०.२६

तावत् प्रविष्टास्त्वसुरोदरान्तरं १०.१२.२६

तावत् प्रसन्नो भगवान् ३.२१.८

तावत् सत्यवती मात्रा ९.१५.९

तावत् स भगवान् साक्षाद् १२.९.३३

तावत्स रुद्रानुचरैर्मखो महान् ४.५.१३

तावत् सर्वे वत्सपालाः १०.१३.४६

तावत् सुतलमध्यास्तां ८.२२.३२

तावत्सूत उपानीय १०.७०.१४

तावदुत्थाय भगवान् १०.७४.४३

तावदुभयोरपि रोधसोर्या मृत्तिका ५.१६.२०

तावदेत्यात्मभूरात्म- १०.१३.४०

तावद्वास्यामहं जज्ञे ७.१५.७३

तावद्भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं ३.९.६

तावद् यात भुवं यूयं ७.२.१०

तावद्वागादयः स्तेनाः १०.१४.३६

तावद् ब्रजौकसस्तत्र १०.४१.८

तावन्नन्दादयो गोपाः १०.६.३१

तावन्मृदङ्गपटहाः १०.८३.३०

तावाज्ञापयतं भृत्यं १०.४१.४८

तावात्मासनमारोप्य १०.८२.३६

तावादिदैत्यौ सहसा ३.१७.१६

तावानयं व्यवहारः सदाविः ५.११.७

ता वार्यमाणाः पतिभिः १०.२९.८

तावाशवास्य जगत्त्रष्टा ३.२४.२०

ताविमौ वै भगवतो ४.१.५९

ताविहाथ पुनर्जातौ ७.१०.३८

ताविहैत्य कलेरन्ते १२.२.३८

तावेव क्षत्रियौ जातौ ७.१.४५

तावेव ह्यधुना प्राप्तौ ३.१६.३५

ता वज्रकल्पा ह्यभवन् ११.३०.२१

ताश्च सौभपतेर्माया १०.७६.१७

तासामतिविहारेण १०.३३.२१

तासामविरतं कृष्णे १०.६.४०

तासामाविरभूच्छौरिः १०.३२.२

तासां कलिरभूद्भूयां- ९.६.४४

तासां तत् सौभगमदं १०.२९.४८

तासां पतत्रैः सुस्पृशैः ११.७.६०

तासां मुकुन्दो मधुमञ्जुभाषितैः १०.३९.२४

तासां या दशपुत्राणां १०.६१.७

तासां वासांस्युपादाय १०.२२.९

तासां विज्ञाय भगवान् १०.२२.२४

तासां स चतुरः शिष्यान् १२.६.५१

तासां स्त्रीरत्नभूतानाम् १०.९०.३०

तासु बुद्बुदफेनाभ्यां ६.९.११

तास्तथा तप्यतीर्वीक्ष्य १०.३९.३५

तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः १०.२३.२४

तास्तथावनता दृष्ट्वा १०.२२.२१

तास्तं सुविग्नमनसोऽथ पुरस्कृतार्थाः १०.१६.३२

तास्ताः क्षपाः प्रेष्ठमतेन नीताः ११.१२.११

तास्वपत्यान्यजनयद् ३.३.९

तास्ववात्सीत्स्वसृष्टासु २.१०.११

ता हेलयामास कपिः १०.६७.१३

तां कामयानां भगवान् ४.१.६

तां केशबन्धव्यतिषक्तमल्लिकां १०.६.५

तां क्वणच्चरणाम्भोजां ३.२०.२९

तां गृहीत्वा चरणयोः १०.४.८

तां तथा यदुवीरेण १०.६२.२७

तां तीक्ष्णचित्तामतिवामचेष्टितां १०.६.९

तां ददर्शानुधावन्तीं ६.१३.१२

तां दिशो जगृहूर्घोरां ३.१२.३४

तां दृष्ट्वा सहसोत्थाय ३.२३.२७

तां देवधानीं स वरूथिनीपतिः ८.१५.२३

तां देवमायामिव वीरमोहिनीं १०.५३.५१

तां दैवीं गिरमाकर्ण्य ८.११.३९

तां नीयमानां तत्त्वामी १०.६४.१७

तां परं समनुध्यायन् १०.८६.८

तां प्रार्थयन्तीं ललनाललामम् ३.२२.१८

तां बाढमित्युपामन्त्र्य १.८.४५

तां बुद्धिलक्षणौदार्य- १०.५२.२४

तां यातुधानपृतनामसिशूलचाप- १.१०.१९
 तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र १०.१७.२०
 तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं निरीक्ष्य १०.६०.९
 तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाजितान्तरां १०.२.२०
 तां वीक्ष्य देव इति कन्दुक- ८.१२.२२
 तां वै प्रवयसो बालां १०.५३.४५
 तां शशंसुर्जना राज्ञीं ४.९.५१
 तां श्रीसखीं कनककुण्डलचारुकर्ण- ८.९.१८
 तां श्रुत्वा वृषजिल्लभ्यां १०.५८.३४
 तां स आपततीं वीक्ष्य ३.१९.११
 तां सत्यभामां भगवान् १०.५६.४४
 तां सम्प्रविष्टौ वसुदेवनन्दनौ १०.४१.२४
 तां सारिकाकन्दुकदर्पणाम्बुज- ४.४.५
 तांस्तथा कातरान् वीक्ष्य १०.१६.१६
 तांस्तथा भग्नमनसो ८.६.३६
 तांस्तथाभ्यर्दितान् वीक्ष्य ६.७.२०
 तांस्तथावसितान्वीक्ष्य ८.१.१८
 तांस्तथैवावृताञ्छिग्भिः ११.७.७१
 तां स्तन्यकाम आसाद्य १०.९.४
 तांस्तानापततः कृष्णो १०.१५.३७
 तांस्तान् कामान् हरिर्दद्याद् ४.१३.३४
 तांस्तान् विपन्नान् स हि तत्र तत्र ५.१३.१४
 तांस्तु सिद्धेश्वरान् राजा ४.२२.२
 तांस्ते वेदितुमिच्छामो ६.३.१०
 तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे ९.४.४
 ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा १०.४७.४३
 ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां १०.१६.२१
 ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते १०.३.४९
 ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः १०.९०.१०
 ताः पर्यतप्यन्नात्मानं ६.१४.३९

ताः पुत्रमङ्गमारोप्य १.११.२९
 ताः प्राहिणोद्द्वारवतीं १०.५९.३६
 ताः समादाय कालिन्ध्या १०.३२.११
 ताः स्वपत्युर्महाराज ९.६.५५
 तितिक्षत्यक्रमं वैन्य ४.१६.७
 तितिक्षया करुणया ४.११.१३
 तितिक्षवः कारुणिकाः ३.२५.२१
 तितिक्षुर्द्वन्द्वमात्राणां ११.२९.४३
 तितिक्षुर्यतवाग्दान्त ४.२३.७
 तिमेर्बृहद्रथस्तस्मात् ९.२२.४३
 तिरश्चामष्टमः सर्गः ३.१०.२०
 तिरस्कृता विप्रलब्धाः १.१८.४८
 तिर्यङ्मनगद्विजसरीसृपदेवदैत्य- ४.९.१३
 तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनि- ३.९.१९
 तिष्ठन्तमासीनमुत व्रजन्तं ११.२८.३१
 तिस्रः कोट्यः सहस्राणाम् १०.९०.४१
 तीर्थं चक्रे नृपोनं यदजनि यदुषु १०.९०.४७
 तीर्थानां स्रोतसां गङ्गा ११.१६.२०
 तीर्थेषु प्रतिदृष्टेषु ४.२६.६
 तुङ्गगुल्फारुणनख- १०.३९.५०
 तुदन्त्यामत्वचं दंशा ३.३१.२७
 तुभ्यं च नारद भृशं भगवान् २.७.१९
 तुभ्यं नमस्तेऽस्त्वविषक्तदृष्टये १०.४०.१२
 तुभ्यं मद्विचिकित्सायाम् ३.९.३७
 तुर्यं धर्मकलासर्गे १.३.९
 तुर्वसुश्चोदितः पित्रा ९.१८.४१
 तुलयाम लवेनापि १.१८.१३
 तुलयाम लवेनापि ४.३०.३४
 तुल्यकाला इमे राजन् १२.१.४०
 तुल्यश्रुततपःशीलाः १०.८७.११

तुल्यैश्वर्यबलश्रीभिः ८.१५.१०

तुषिता नाम ते देवा ४.१.८

तुष्टस्तस्मै स भगवान् ९.१.३८

तुष्टं निशाम्य पितरं २.९.४२

तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान् ६.१९.२८

तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः १.९.४७

तुष्टे च तत्र किमलभ्यमनन्त आद्ये ७.६.२५

तुष्टोऽहमद्य तव मानवि मानदायाः ३.२३.६

तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः १०.८०.४२

तृणपीठबृसीष्वेतान् १०.८६.३९

तृणबिन्दुर्ययातिश्च १२.३.१०

तृणावर्तस्य निष्पेष- १२.१२.२९

तृणावर्तः शान्तरयो १०.७.२६

तृणैस्तत्खुरदच्छिनैः- १०.१९.४

तृतीय उत्तमो नाम ८.१.२३

तृतीयमृषिसर्गं च १.३.८

तृतीयं चानयन्मासं ४.८.७४

तृतीयायां शुक्लपक्षे ७.१४.२१

तृतीयां वडवामेके ८.१३.९

तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै १०.३.४३

तृमो हृष्टः सुदृप्तश्च ४.२६.१३

तृष्णाया भववाहिन्या ७.१३.२३

ते ऋत्विजो यजमानः सदस्या ८.१८.२२

ते गत्वातिथ्यवेलायां १०.७२.१७

ते चण्डवेगानुचराः ४.२७.१५

ते च ब्रह्मण आदेशान् ४.३०.४८

ते च ह्यर्वाक्तनया ५.६.११

तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य १०.८६.२२

तेज ओजो बलं वीर्यं १०.४९.५

तेजसा तेऽविषह्येण १०.५१.३५

तेजसाऽऽप्यायितो विष्णोः ९.६.१६

तेजस्वी तपसा दीप्तो ११.७.४५

तेजः श्रीः कीर्तिरैश्वर्यं ११.१६.४०

तेजीयसामपि ह्येतत्- ३.१२.३१

तेजोगुणविशेषोऽर्थो ३.२६.४८

तेजोबन्ममयं कायं १२.२.४३

तेजोऽबन्ममयैर्भावैः ११.७.४३

तेजो बलं धृतिः शौर्यं ११.१७.१७

ते तत्र तत्राब्जयवाङ्कुशाशनि- १०.१६.१८

ते तत्र ददृशुर्बाला १०.११.४७

ते तत्र वर्णितं गोपैः १०.६.४२

ते तमुचुः पाठ्यमानाः ६.१८.६३

तेऽतिप्रीतास्तामाकर्ण्य १०.६८.१८

ते तु तज्जगृहू रूपं ३.२०.४६

ते तु तद्गौरवात् सर्वे ७.५.५६

ते तु तूर्णमुपव्रज्य १०.४.२

ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य ९.११.५

ते तु ब्रह्महृदं नीता १०.२८.१६

ते त्वौत्सुक्यधियो राजन् १०.२८.११

ते देवसिद्धपरिगीतपवित्रगाथा ६.३.२७

ते देवानुचरा दृष्ट्वा ११.४.१३

ते दैवचोदिता बाला ९.३.४

तेन क्रमानुसिद्धेन ४.२३.८

तेन तप्ता दिवं त्यक्त्वा ७.३.६

तेन देवगणाः सर्वे ६.११.७

तेन प्रोक्ता च पुत्राय ११.१४.४

ते नमस्कृत्य गोविन्दं १०.८५.५६

तेन सम्भृतसम्भारो १.१२.३४

तेन संसारपदवीम् ३.२७.३

ते न स्मरन्त्यतितरां प्रियमीश मर्त्यं ४.९.१२

ते नागराजमामन्त्र्य ८.७.१

तेनात्मनात्मानमुपैति शान्तम् २.२.३१

तेनाधीतश्रुतिगणा ११.१२.७

तेनाऽयजत यज्ञेशं ९.१४.४७

तेनावसृष्टः सहसा ३.३१.२३

तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेन्द्र- ३.२३.३९

तेनासुरीमगन्योनिम् १०.८५.४८

तेनासौ चतुरो वेदां- १२.६.४४

तेनास्य तादृशं राजन् ४.२९.६५

तेनाहतो महातालो १०.१५.३३

तेनाहनत्सुकुब्धः १०.६७.२१

तेनाहं गुणपात्रेण १.१६.३१

तेनाहं निगृहीतोऽस्मि ८.२२.७

ते निनीयोदकं सर्वे १.८.२

तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्वे ९.१०.२०

तेनेत्थमाहतः क्षत्तः ३.१९.१६

तेनैकमात्मानमशेषदेहिनां ४.३१.१८

तेनैत ऋषयो युक्ताः १२.२.२८

तेनैव तु मुनिश्रेष्ठ ३.१४.२

तेनैव महसा सर्वे ८.६.२

तेनैव सत्यमानेन ६.८.३३

तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु १०.१२.३२

तेनैव साकं पृथुकाः सहस्रशः १०.१२.२

तेनोपकृतमादाय ११.८.३९

तेऽन्योन्यतोऽसुराः पात्रं ८.९.१

तेऽन्योन्यमभिसंसृत्य ८.१०.२७

तेऽन्वसज्जन्त राजन्या १०.८३.३४

तेऽन्वेषमाणा दयितं १०.१६.१७

ते परम्परया प्राप्ताः १२.६.४६

तेऽपश्यन्तः पशून् गोपाः १०.१९.३

ते पालयन्तः समयं ८.९.२२

तेऽपि चामुममृष्यन्तः ४.१०.१०

तेऽपि तन्मुखनिर्यातं ४.३१.२४

तेऽपि पित्रा समादिष्टाः ६.५.२५

तेपिरे तप एवोग्रं ६.५.५

तेऽपि विश्वसृजः सत्रं ४.२.३४

ते पीडिता निविविशुः १०.२.३

ते पूजिता मुकुन्देन १०.७३.२७

तेभ्य एवं प्रतिश्रुत्य ६.७.३८

तेभ्यश्चैकैकशः स्वस्य ३.२०.५३

तेभ्यस्तस्यां समभवद् ६.४.१७

तेभ्यः परमसन्तुष्टः १.१६.१६

तेभ्यः पितृभ्यस्तत्पुत्रा ११.१४.५

तेभ्यः समभवत् सूत्रं ११.२४.६

तेभ्यः सोऽत्यसृजत्स्वीयं ३.२०.५०

तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टतमिस्त्रदृग्भ्यः १०.८६.२१

तेभ्योऽग्नयः समभवन् ४.१.६१

तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं १०.७९.३१

तेभ्यो दधार कन्ये द्वे ४.१.६४

तेभ्योऽदाद्दक्षिणा गावो १०.४५.२७

तेभ्यो हिरण्यं रजतं ६.१४.३४

ते मय्यपेताखिलचापलेऽर्भके १.५.२४

ते मात्रा बहिरुत्सृष्टे ९.२२.८

ते मे मतमविज्ञाय ११.२१.२९

ते योगमाययाऽऽरब्ध ३.१६.१५

ते वयं नोदिताः सर्वे ४.२४.७३

ते विजित्य नृपान्वीरा १०.७२.१४

ते विष्णुपार्षदाः सर्वे ७.८.३९

ते विसृज्योरणौ तत्र ९.१४.३१

ते वेषयित्वा स्त्रीवेषैः ११.१.१४

ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोश- ३.१५.४४

ते वै गदे भुजजवेन निपात्यमाने १०.७२.३७

ते वै तदाश्रमं जग्मुः १२.८.१७

ते वै भगवतो रूपे १२.८.३५

ते वै रजः प्रकृतयः १०.४.४५

ते वैरोचनिमासीनं ८.६.२९

ते वै ललाटलग्नेस्तैः ४.१०.९

ते वै विदन्त्यतितरन्ति च देवमायां २.७.४६

ते शार्ङ्गच्युतबाणौघैः १०.८३.३५

तेषामतिबलोद्योगं ७.७.४

तेषामभ्यवहारार्थं ११.९.६

तेषामहं पादसरोजरेणुम्- ४.२१.४३

तेषामापततां वेगं ४.४.३२

तेषामाविरभूद् वाणी ७.४.२४

तेषामितीरितमुभाववधार्यं घोरं ३.१५.३५

तेषामुद्दामवीर्याणाम् १०.९०.३२

तेषां कुपथदेष्टृणां ६.७.१४

तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो ९.२३.२९

तेषां तद्विक्रमं वीरा १०.५४.६

तेषां तु देव्युपस्थानात् १०.५६.३६

तेषां त्रयोदश सुता १२.१.३४

तेषां दुरापं किं त्वन्यन् ४.२३.२७

तेषां नव नवद्वीप- ११.२.१९

तेषां नामानि कर्माणि १२.११.२८

तेषां निर्यासरूपेण ६.९.९

तेषां पदाघातरथाङ्गचूर्णिताद् ८.१०.३८

तेषां पुरस्तादभवन् ९.६.५

तेषां प्रजा विसर्गश्च १२.२.२२

तेषां प्रमाणं भगवान् १०.९०.४५

तेषां मैरयदोषेण ३.४.२

तेषां वर्षेषु सीमा गिरयो नद्यः ५.२०.१५

तेषां वंशं पृथग् ब्रह्मन् ९.१.४

तेषां विचरतां पद्भ्यां ४.३०.३७

तेषां विशीर्यमाणानां ५.१६.१७

तेषां वीर्यमदान्धानां १०.६०.१९

तेषां वै भरतो ज्येष्ठो ११.२.१७

तेषां सतां वेदवितानमूर्तिः ३.१३.२६

तेषां संस्थां प्रमाणं च ३.७.२७

तेषां सुपक्वयोगानां ३.१५.७

तेषां स्त्रियो महाराज १०.४४.४३

तेषां स्वविभूतीनां लोकपालानां ५.२०.४०

तेषु काले व्यजायन्त ११.७.५८

तेषु तद्विक्थहारेषु ४.२७.१०

तेषु दानानि पात्रेषु ११.६.३८

तेषु नित्यं महाभाग ११.२६.२८

तेषु पौरा जानपदा १०.४२.३४

तेषु यज्ञस्य पशवः २.६.२३

तेषु राजाऽम्बिकापुत्रो १०.४८.३४

तेषु वर्षाद्रयो नद्यश्च ५.२०.१०

तेष्वशान्तेषु मूढेषु ३.३१.३४

तेष्वेषु भगवान् राजं- ७.१४.३८

ते सर्वे वामनं हन्तुं ८.२१.१४

ते सम्प्रतीतस्मृतयः १०.१५.५१

ते साधुकृतसर्वार्थाः १.१५.४६

तेऽसुरा ह्यपि पश्यन्तो ७.१०.६३

ते स्वप्रयासं वितथं निरीक्ष्य ६.१०.२९

तैजसस्तु विकुर्वाणाद् २.५.२८

तैजसात्तु विकुर्वाणाद् २.५.३१

तैजसात्तु विकुर्वाणाद् ३.२६.२९

तैजसानीन्द्रियाण्येव ३.५.३१

तैजसानीन्द्रियाण्येव ३.२६.३१	तौ शुक्लकृष्णौ नवकञ्जलोचनौ १२.८.३३
तैजसे निद्रयाऽऽपन्ने ११.२८.३	त्यक्तं पुण्यजनत्रासाद् ९.३.३६
तैरलातायुधैः सर्वे ४.४.३४	त्यक्त्वाऽऽत्मानं व्रजन्तीं तां ११.२६.५
तैरहं पूजितः सम्यक् ११.१३.४२	त्यक्त्वा यष्टिं सुतं भीतं १०.९.१२
तैर्दर्शनीयावयवैरुदार- ३.२५.३६	त्यक्त्वा सुदुस्त्यजसुरेप्सितराज्यलक्ष्मीं ११.५.३४
तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं १०.१६.१४	त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेः १.५.१७
तैर्विञ्चितो हंसकुलं समाविशन् ५.१३.१७	त्यज त्यजाशु दुष्प्रज्ञे ९.१४.९
तैर्विसृष्टेषुभिस्तीक्ष्णैः ६.७.१९	त्यजेत कोशस्कृदिवेहमानः ७.६.१३
तैलगोरसगन्धोद १०.७५.१५	त्यागोऽयं दुष्करो भूमन् ११.७.१५
तैलद्रोण्यं मृतं प्रास्य १०.५७.८	त्याजयिष्येऽभिधानं मे १०.६६.२०
तैस्तस्य चाभूत्प्रधनं ९.६.१७	त्रयस्त्रिंशच्छतं हाश्वान् ९.२०.२७
तैस्ताडितः शरौघैस्तु १०.५४.२८	त्रयाणामेकभावानां ४.७.५४
तैस्तान्यघानि पूयन्ते ६.२.१७	त्रयीमयं रूपमिदं च सौकरं ३.१३.४१
तैस्तिग्मधारैः प्रधने शिलीमुखैः ४.११.४	त्रयोदश्यामथो विष्णोः ८.१६.५०
तैस्तैर्नियुद्धविधिभिः १०.४४.१९	त्रयोविंशत्यनीकाख्यं १०.५०.१५
तैस्तैः कामैरदीनात्मा १०.५.१६	त्रय्या च विद्यया केचित् १०.४०.५
तैस्तैः पदैस्तत्पदवीम् १०.३०.२६	त्रय्या चोपनिषद्भिश्च १०.८.४५
तैस्तैः स्वेच्छाधृतै रूपैः ८.५.४६	त्रय्यारुणिः कश्यपश्च १२.७.५
तैः स्पृष्टा व्यसवः सर्वे ७.१०.५९	त्रसद्दस्युरितीन्द्रोऽङ्ग ९.६.३३
तोकानां पितरौ बन्धुः ६.४.१२	त्रसद्दस्युः पौरुकुत्सो ९.७.४
तोकेन जीवहरणं यदुलूकिकाया २.७.२७	त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते ३.११.६
तोकेनामीलिताक्षेण १०.२६.४	त्रस्तोऽस्म्यहं कृपणवत्सल ७.९.१६
तोयैः समर्हणैः स्रग्भिः ८.२१.६	त्रिःकृत्वमिदमाकर्ण्य ४.२३.३३
तोषः प्रतोषः सन्तोषो ४.१.७	त्रिकालज्ञत्वमद्वन्द्वं ११.१५.८
तौ तु गीर्वाणऋषभौ ३.१६.३३	त्रिगुणात्वात्कर्तुः श्रद्धया ५.२६.२
तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ १०.१०.७	त्रित्वे हुत्वाथ पञ्चत्वं १.१५.४२
तौ रथस्थौ कथमिह १०.३९.४२	त्रिभानुस्तत्सुतोस्यापि ९.२३.१७
तौ राज्ञा प्रापितं बालं ७.५.२	त्रिभिः क्रमैरसन्तुष्टो ८.१९.२२
तौ रेजतू रङ्गगतौ महाभुजौ १०.४३.१९	त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकान् ८.१९.३३
तौ वत्सपालकौ भूत्वा १०.११.४५	त्रिभुवनकमनं तमालवर्णं १.९.३३

त्रिभुवनविभवहेतवेऽप्यकुण्ठ- ११.२.५३

त्रिभुवनात्मभवन त्रिविक्रम ६.९.४०

त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते ४.८.७२

त्रिलोकीं देवयानेन ४.१२.३५

त्रिलोक्या युगसाहस्रम् ३.११.२२

त्रिलोक्यां दह्यमानायाम् ३.११.२९

त्रिलोक्यां लीनमानायां ८.२४.३३

त्रिवर्गं नातिकृच्छ्रेण ७.१४.१०

त्रिविधाऽऽकृतयस्तस्य १०.८९.१९

त्रिविष्टपं किं गणयन्त्यभेद्य- ६.७.२४

त्रिविष्टपं महेन्द्राय ९.१७.१५

त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽस्मि १०.६३.२९

त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो १०.५९.७

त्रिःकृत्व इदमाकर्ण्य ४.२३.३३

त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं ९.१६.१९

त्रिःसप्तभिः पिता पूतः ७.१०.१८

त्रीणि गुल्मान्यतीयाय १०.८०.१६

त्रेतामुखे महाभाग ११.१७.१२

त्रेतायां धर्मपादानां १२.३.२०

त्रेतायां रक्तवर्णोऽसौ ११.५.२४

त्रेतायां वर्तमानायां ९.१०.५२

त्रैलोक्यमोहनं रूपं ६.४.३९

त्रैवर्गिकायासविघातमस्मत् ६.११.२३

त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा ३.३२.१८

त्रैविष्टपोरुभयहा स नृसिंहरूपं २.७.१४

त्रैशङ्कवो हरिश्चन्द्रो ९.७.७

त्वक्चर्ममांसरुधिर- २.१०.३१

त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमन्त- १०.६०.४५

त्वङ्मांसरुधिरस्नायु- ११.२६.२१

त्वचमस्य विनिर्भिन्नां ३.६.१८

त्वचं रोमभिरोषध्यो ३.२६.६५

त्वत्तः परं नापरमप्यनेजत् ७.३.३२

त्वत्तः परावृत्तधियः ११.२२.३४

त्वत्तः पुमान् समधिगम्य ययाऽस्य वीर्यं ११.६.१६

त्वत्तः सनातनो धर्मो ३.१६.१८

त्वत्तेजसा धर्ममयेन संहतं ९.५.७

त्वत्तो ज्ञानं हि जीवानां ११.२२.२८

त्वत्तोऽधस्तात् प्रजाः सर्वा ६.४.५३

त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान् विभो १०.३.१९

त्वत्पादपद्ममकरन्दजुषां मुनीनां १०.६०.३६

त्वत्पादुके अविरतं परि ये चरन्ति १०.७२.४

त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्- १०.८७.२२

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थ- १०.८७.४०

त्वद् दत्तया वयुनयेदमचष्ट विश्वं ४.९.८

त्वद् भ्रातर्युत्तमे नष्टे ४.९.२३

त्वन्माययाद्धा जन ईश खण्डितो ४.२०.३१

त्वन्माययार्थमभिपद्य कलेवरेस्मिन् ४.७.४४

त्वन्मायारचिते लोके ९.८.२६

त्वमकरणः स्वराडखिलकारक १०.८७.२८

त्वमग्निर्भगवान् सूर्यः ९.५.३

त्वमप्यदभ्रश्रुत विश्रुतं विभोः १.५.४०

त्वमप्येतान् महाभाग ११.५.४५

त्वमव्यक्तगतिर्भुक्ष्व ४.२७.२९

त्वमस्य लोकस्य विभो रिरिक्षिषुः १०.३.२१

त्वमात्मा सर्वभूतानाम् १०.३७.११

त्वमादिरन्तो भुवनस्य मध्य- ८.१७.२७

त्वमाद्यः पुरुषः साक्षाद् १.७.२३

त्वमात्मनाऽऽत्मानमवेह्यमोघदृक् १.५.२१

त्वमीशिषे जगतस्तस्थुषश्च ७.३.२९

त्वमेक आद्यः पुरुषः सुप्तशक्तिः ४.२४.६३

त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीय- १०.६३.३८

त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिः १०.२.२८

त्वमेकः किल लोकानां ३.२०.२७

त्वमेकः सर्वजगत ८.७.२२

त्वमेकः सर्वभूतानां ३.१३.७

त्वमेकः सर्वभूतानां १०.१०.३०

त्वमेतच्छ्रद्धया राजन् ६.१६.६४

त्वमेव कालोऽनिमिषो जनानाम् ७.३.३१

त्वमेव धर्मार्थदुघाभिपत्तये ४.६.४४

त्वमेव पूर्वसर्गोऽभूः १०.३.३२

त्वमेव भगवन्नेतत् ४.६.४३

त्वमेव मूर्ध्नीदमनन्तलीलया १०.६८.४६

त्वया कृतज्ञेन वयं महीपते ७.२.३४

त्वया खलु पुराणानि १.१.६

त्वया परमकल्याणः ११.२.१३

त्वया मेऽपचितिस्तात ३.२४.१२

त्वयार्चितश्चाहमपत्यगुप्तये ८.१७.१८

त्वया विरहिता पत्या १०.४४.४६

त्वया संकथ्यमानेन ८.५.१३

त्वया सृष्टमिदं विश्वं १०.१६.५७

त्वयाऽहं तोषितः सम्यग् २.९.१९

त्वयाऽऽहूता महाबाहो ४.१९.४२

त्वयि मेऽनन्यविषया १.८.४२

त्वयि संस्थिते गदया शीर्णशीर्ष- ३.१८.५

त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि १०.२७.१३

त्वयैव दत्तं परमैन्द्रमूर्जितं ८.२२.१६

त्वयोदितं व्यक्तमविप्रलब्धं ५.१०.९

त्वयोदितं शोभनमेव शोभने ४.३.१६

त्वयोदितोऽयं जगतो हिताय १०.४८.२३

त्वयोपभुक्तस्त्रगन्ध- ११.६.४६

त्वय्यग्र आसीत् त्वयि मध्य आसीत् ८.६.१०

त्वय्यम्बुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नि १०.२.३०

त्वय्यव्ययात्मन् पुरुषे प्रकल्पिता १०.४०.१५

त्वय्युद्धवाश्रयति यस्त्रिविधो विकरो ११.१९.७

त्वय्येतादाश्चर्यमजात्ममायया ४.३.११

त्वष्टा ऋचीकतनयः १२.११.४३

त्वष्टुर्देत्यानुजा भार्या ६.६.४४

त्वं कर्मणां मङ्गलमङ्गलानां ४.६.४५

त्वं क्रतुस्त्वं हविस्त्वं हुताशः स्वयं ४.७.४५

त्वं खल्वोषधिबीजानि ४.१७.२४

त्वं च सम्यगनुष्ठाय ३.२१.३०

त्वं चानेन महाभागे ८.१६.५९

त्वं चैतद् ब्रह्मदायाद १०.८७.४४

त्वं तात नार्हसि च मां कृपणाम् ६.१४.५६

त्वं तावदोषधीः सर्वा ८.२४.३४

त्वं तिग्मधारासिवरारिसैन्य- ६.८.२६

त्वं तु कल्पः कविर्दक्षः ११.७.२८

त्वं तु मद्धर्ममास्थाय ११.३०.४९

त्वं तु राजन् मरिष्येति १२.५.२

त्वं तु सर्वं परित्यज्य ११.७.६

त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै १०.८४.४०

त्वं त्वब्जनाभाङ्घ्रिसरोजकोश- ५.१.१९

त्वं त्वाखिलात्मदयितेश्वरमाश्रितानां ११.२९.५

त्वं देव्यादिवराहेण ८.१६.२७

त्वं देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मनां ३.३३.५

त्वं धर्मस्त्वमृतं सत्यं ९.५.५

त्वं नस्तपः परममात्थ यदात्मतेजो ७.८.४३

त्वं नः परमकं दैवं १०.२७.२०

त्वं नः सन्दर्शितो धात्रा १.१.२२

त्वं नः सपत्नैरभवाय किं भृतो ३.१८.४

त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां ३.५.४९
 त्वं नित्यमुक्तपरिशुद्धविबुद्ध आत्मा ४.९.१५
 त्वं नूनमसुराणां नः ८.२२.५
 त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च १०.४८.२९
 त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिर्गीदितानुभाव १०.६०.३९
 त्वं पद्मथानां किल यूथपाधिपो ३.१८.१२
 त्वं पर्यटन्नर्क इव त्रिलोकीम् १.५.७
 त्वं पुरा गां रसाया महासूकरो ४.७.४६
 त्वं प्रत्यगात्मनि तदा भगवत्यनन्त ४.११.३०
 त्वं ब्रह्म परमं गुह्यं ८.७.२४
 त्वं ब्रह्म परमं व्योम ११.११.२८
 त्वं ब्रह्म परमं साक्षात् ११.१६.१
 त्वं ब्रह्म पूर्णममृतं विगुणं विशोकम् ८.१२.७
 त्वं भावयोगपरिभावितहृत्सरोज ३.९.११
 त्वं महान्प्रकृतिः सूक्ष्मा १०.१०.३१
 त्वं मातुलेयो नः कृष्ण १०.७८.५
 त्वं माययाऽऽत्माश्रयया स्वयेदं ८.६.११
 त्वं मायया त्रिगुणयाऽऽत्मनि दुर्विभाव्यं ११.६.८
 त्वं यक्ष्मणा बलवतासि गृहीत इन्दो १०.९०.१८
 त्वं यातुधानप्रमथप्रेतमातृ- ६.८.२५
 त्वं लोकपालोऽधिपतिर्बृहच्छ्रवा ३.१७.२८
 त्वं वा इदं सदसदीश भवांस्ततोऽन्यो ७.९.३१
 त्वं वा मृणालधवलः १.१७.७
 त्वं वायुरग्निर्वियदम्बुमात्राः ७.९.४८
 त्वं वासुदेवो भगवान् १०.६६.२
 त्वं वै प्रजानां स्थिरजङ्गमानां ८.१७.२८
 त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा १०.६०.३८
 त्वं वै सिसृक्षू रज उत्कटं प्रभो १०.५९.२९
 त्वं शब्दयोनिर्जगदिरात्मा ८.७.२५
 त्वं सप्ततन्तून् वितनोषि तन्वा ७.३.३०

त्वं सर्वलोकस्य सुहृत् प्रियेश्वरो ८.२४.५२
 त्वं सर्ववरदः पुंसां ८.१६.३६
 त्वं हि नः परमं चक्षुः १०.७०.४६
 त्वं हि नः पृच्छतां ब्रह्मन् ११.७.३०
 त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिः १०.६३.३४
 त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः १०.८.६
 त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा १०.५६.२७
 त्वं ह्यस्य जन्मस्थितिसंयमान् १०.१६.४९
 त्वं ह्रीर्भवान्यस्यथ वाग्रमापतिं ४.२५.२८
 त्वामात्मानं परं मत्वा १०.१४.२७
 त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया १०.३७.२३
 त्वामेवान्ये शिवोक्तेन १०.४०.८
 त्वाष्ट्रस्य जन्मनिधनं १२.१२.१८
 त्वा ब्रह्म केचिदवयन्त्युत धर्ममेक ८.१२.९
 त्वां योगिनो यजन्त्यद्धा १०.४०.४
 त्वां वर्तमानं नरदेवदेहे- १.१७.३२
 त्वां सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाद्धा ३.२४.३२
 त्वां सेवतां सुरकृता बहवोऽन्तरायाः ११.४.१०
 त्वां स्तब्धां दुर्मदां नीत्वा ४.१७.२७
 दक्ष जन्म प्रचेतोभ्यः १२.१२.१७
 दक्षाय ब्रह्मपुत्राय ४.१.११
 दक्षिणाग्निं परिचर १०.६६.३०
 दक्षिणा गुरवे दद्यात् ८.१६.५५
 दक्षिणेन पथार्यम्णः ३.३२.२०
 दक्षो गृहीतार्हणसादनोत्तमं ४.७.२५
 दग्धशैलप्रतीकाशं ६.९.१४
 दग्धाशयो मुक्तसमस्ततद्गुणो ४.२२.२७
 दग्ध्वात्मकृत्यहतकृत्यमहन् कबन्धं ९.१०.१२
 दग्ध्वा वाराणसीं सर्वा १०.६६.४२
 दण्डन्यासः परं दानं ११.१९.३७

दण्डपाणिर्निमिस्तस्य ९.२२.४४

दत्त्वाऽऽचमनमुच्छेषं ११.२७.४३

दत्त्वा वरमनुज्ञातो ७.१२.१४

दत्त्वा स्वमुत्तरं वासः ९.१८.१९

दत्त्वेमां याचमानाय ८.१३.१३

ददर्श कामिनं कञ्चित् ६.१.५९

ददर्श कृष्णं रामं च १०.३८.२८

ददर्श तत्राखिलसात्वतां पतिं २.९.१४

ददर्श तत्राभिजितं धराधरं ३.१८.२

ददर्श तद्भोगसुखासनं विभुं १०.८९.५५

ददर्श तां स्फाटिकतुङ्गगोपुर- १०.४१.२०

ददर्श लोकान् विचरन् ७.१३.१३

ददाह तेन दुर्भेद्या ७.१०.६८

ददुः स्वन्नं द्विजाग्रयेभ्यः १०.८२.११

ददृशुस्तत्र ते रम्याम् ४.६.२३

ददौ कृष्णाजिनं भूमिः ८.१८.१५

ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ९.१६.२१

ददौ रूप्यखुराग्राणां १०.७०.९

दध्मौ शंखं बृहद्बाहुः ४.१०.६

दध्यक्षतैः सोदपात्रैः १०.४१.३०

दध्यङ्ङाथर्वणस्त्वष्ट्रे ६.९.५३

दध्योदनं समानीतं १०.२०.२९

दन्ता निपेतुर्भगवद्भुजस्पृशः १०.३७.६

दन्दशूकादयः सर्पा ६.६.२८

दमघोषसुतः पाप ७.१.१७

दमघोषो विशालाक्षो १०.८२.२६

दम्पती रथमारोप्य १०.५८.५२

दयया सर्वभूतेषु ४.३१.१९

दयाया भगिनी मूर्तिः ६.७.३०

दरिद्रस्यैव युज्यन्ते १०.१०.१७

दरिद्रो निरहंस्तम्भो १०.१०.१५

दरिद्रो यस्त्वसन्तुष्टः ११.१९.४४

दरी गम्भीरवक्त्रेण ६.९.१६

दर्पोपशमनायास्य १०.६३.४८

दर्शनं नो दिदृक्षूणां ४.२४.४४

दर्शनं वां हि भूतानां १०.८५.४०

दर्शनालिङ्गनालापैः ११.५.४७

दर्शयनीयतिलको वनमाला- १०.३५.१०

दर्शयस्व महाभाग १०.५७.३९

दर्शयंस्तदविदां लोक १०.११.९

दर्शयामास तं देवी ९.९.३

दर्शयित्वा पतिं तस्यै ९.३.१७

दर्शये द्विजसूनूस्ते १०.८९.४६

दशचन्द्रमसिं रुद्रः ४.१५.१७

दश धर्माय कायेन्दोः ६.६.२

दशधेनुसहस्राणि १०.५८.५०

दशन्तं तक्षकं पादे १२.५.१२

दशाभिलक्षणैर्युक्तं १२.७.१०

दशमस्य विशुद्ध्यर्थ २.१०.२

दशमो ब्रह्मसावर्णिः ८.१३.२१

दशलक्षसहस्राणि ९.२३.३३

दशवर्षसहस्रान्ते ४.३०.४

दशामिमां वा कतमेन कर्मणा १०.६४.८

दशाष्टौ श्रीभागवतं १२.१३.५

दशास्यबाणयोस्तुष्टः १०.८८.१६

दशैतेऽप्सरसः पुत्रा ९.२०.५

दशोत्तराधिकैर्यत्र ३.११.४०

दष्टं जनं सपतितं बिलेऽस्मिन् ११.१९.१०

दस्यूत्कृष्टा जनपदा १२.३.३२

दस्यून् पुरा षण्ण विजित्य लुम्पतो ७.८.११

दहत्यनिलवेगोत्थः १२.४.१०
 दह्यमानस्य देहस्य १०.६.३४
 दह्यमानं विभात्यण्डं १२.४.११
 दह्यमानेऽग्निभिर्देहे १.१३.५७
 दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता ३.१३.४०
 दंष्ट्राभिः कालकल्पाभिः ६.१२.२८
 दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदण्ड- १०.६६.३३
 दाक्षायणाः संशृणुत ६.५.३०
 दाक्ष्यं कुटुम्बभरणं १२.२.७
 दानधर्मान् राजधर्मान् १.९.२७
 दानव्रततपोहोम- १०.४७.२४
 दानस्य तपसो वापि ३.७.३४
 दानं स्वधर्मो नियमो यमश्च ११.२३.४६
 दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुः १२.२.३
 दारुकश्चोदयामास १०.८३.३३
 दारुकः कृष्णपदवीम् ११.३०.४१
 दारुको द्वारकामेत्य ११.३१.१५
 दावाग्नेर्वातवर्षाच्च १०.४६.२०
 दावोष्णाखरवातोऽयं १०.१२.२३
 दाशार्हवृष्यन्धकभोजसात्वता ११.३०.१८
 दासवत्सन्नतार्याङ्घ्रिः ७.४.३२
 दासीनां कोऽनुसन्तापः ६.१४.४१
 दासीनां सुकुमारीणां १०.१.३२
 दासीभिर्निष्ककण्ठीभिः १०.६९.११
 दासीभिः सर्वसम्पद्भिः १०.८३.३८
 दास्यन्त्यथ ततो गच्छ ९.४.५
 दास्यस्यहं सुन्दर कंससम्पता १०.४२.३
 दास्ये दुहितरं तस्मै १०.५६.४२
 दिक्षु भ्रमत्कन्दुकचापलैर्भृशं ८.१२.२०
 दिग्गजैर्दन्दशूकैश्च ७.५.४३

दितिरुत्थाय ददृशे ६.१८.६८
 दितिर्दाक्षायणी क्षत्तः ३.१४.७
 दितिस्तु भर्तुरादेशाद् ३.१७.२
 दितिस्तु व्रीडिता तेन ३.१४.३२
 दितेर्द्वाविव दायदौ ६.१८.११
 दिदृक्ष्वो यस्य पदं सुमंगलं ८.३.७
 दिदृक्षुस्तदहं भूयः १.६.२०
 दिनपरिक्षये नीलकुन्तलै- १०.३१.१२
 दिनानि कतिचिद्भ्रूमन् १०.८६.३६
 दिने दिने स्वर्णभारान् १०.५६.११
 दिलीपस्तत्सुतस्तद्वत् ९.९.२
 दिवि देवगणाः साध्याः १०.२५.३१
 दिवि दुन्दुभयो नेदुः १०.८३.२७
 दिवि दुन्दुभयो नेदुः ११.३१.७
 दिवि भुवि च रसायां १०.४७.१५
 दिवि भुव्यन्तरिक्षे च ११.३०.४
 दिविस्पृशत्कायमदीर्घपीवर- ७.८.२२
 दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिः ३.१७.१७
 दिवोदासो द्युमांस्तस्मात् ९.१७.६
 दिव्यवर्षसहस्राणां ४.३०.१७
 दिव्यवाद्यन्त तूर्याणि ४.१.५४
 दिव्यस्त्रगाम्बरालेप- १०.४.१०
 दिव्यस्त्रगवस्त्रसन्नाहाः १०.८२.९
 दिव्यं भौमं चान्तरिक्षं ७.१४.७
 दिव्यं सहस्राब्दममोघदर्शनो २.९.८
 दिव्याब्दानां सहस्रान्ते १२.२.३४
 दिव्याम्बरस्त्रङ्मणिभिः १०.१६.६५
 दिव्योपकरणोपेतं ३.२३.१४
 दिशः प्रसेदुर्गगनं १०.३.२
 दिशः प्रसेदुः सलिलाशयास्तदा ८.१८.४

दिशां त्वमवकाशोऽसि १०.८५.९
 दिशि दक्षिणपूर्वस्यां ९.१९.२२
 दिशो नभः क्ष्मां विवरान् समुद्रान् ९.४.५१
 दिशो विजित्याप्रतिरुद्धचक्रः ४.१६.२७
 दिशो वितिमिरा राजन् १०.३८.३३
 दिशो वितिमिरालोकाः ६.१.३६
 दिष्टं तदनुमन्वानो १०.७९.२९
 दिष्ट्या कंसो हतः पापः १०.४६.१७
 दिष्ट्या कंसो हतः पापो १०.६५.८
 दिष्ट्याऽऽगतोऽसि भद्रं ते ४.२५.३६
 दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया १०.६०.५४
 दिष्ट्या जनार्दन भवानिह नः १०.४८.२७
 दिष्ट्या ते निहतो दैत्यो १०.३७.१४
 दिष्ट्या त्वयानुशिष्टोऽहं ३.२२.७
 दिष्ट्या त्वं विबुधश्रेष्ठ ८.१२.३८
 दिष्ट्या त्वां विहितं मृत्युम् ३.१८.२८
 दिष्ट्याद्य दर्शनं स्वानां १०.३९.७
 दिष्ट्या पापो हतः कंसः १०.४८.१७
 दिष्ट्या पुत्रान्पतीन् देहान् १०.४७.२६
 दिष्ट्या भवान् मे समवस्थितो रिपुः ६.११.१४
 दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस १०.५.२३
 दिष्ट्या मे भगवान् दृष्टो ३.२२.६
 दिष्ट्याम्ब ते कुक्षिगतः परः पुमान् १०.२.४१
 दिष्ट्या व्यवसितं भूपा १०.७३.१९
 दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन् १०.५.२४
 दिष्ट्यास्य तनयः साधुः ७.१०.२८
 दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदो भुवो १०.२.३८
 दिष्ट्याऽहितो हतः कंसो १०.४७.३९
 दीक्षानुजन्मोपसदः शिरोधरं ३.१३.३७
 दीक्षायाः पशुसंस्थायाः १०.२३.८

दीक्षिता ब्रह्मसत्रेण ४.३१.२
 दीपश्चक्षुश्च रूपं च १२.४.२४
 दीप्तिमांस्ताप्रतप्ताद्या १०.६१.१८
 दीर्घपीवरदोर्दण्डः ८.८.३२
 दीर्घप्रजागरो भीतो १०.४२.२७
 दीर्घमायुर्बतैतस्य १०.७८.३४
 दीर्घं श्वसन्ती वृजिनस्य पारम् ४.८.१७
 दीव्यन्तमक्षैस्तत्रापि १०.६९.२०
 दीव्यन्तमक्षैः प्रिययाभिनृम्णया १०.६२.३२
 दूनोति चेतः स्मरतो ममैतद् ३.२.१७
 दुरत्ययेऽध्वन्यजया निवेशितो ५.१३.१
 दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्तनो- १०.८७.२१
 दुरवबोध इव तवायं विहारयोगो ६.९.३४
 दुरापा ह्यल्पतपसः ३.७.२०
 दुरापूरेण कामेन ७.६.८
 दुराराध्यं समाराध्य १०.४८.११
 दुरासदं सर्वनिजेतरायुध- ७.८.२३
 दुरासदो दुर्विषह ४.१६.११
 दुरुक्तौ कलिराधत्त ४.८.४
 दुर्गा विनायकं व्यासं ११.२७.२९
 दुर्गेष्वटव्याजिमुखादिषु प्रभुः ६.८.१४
 दुर्जरं बत ब्रह्मस्वं १०.६४.३२
 दुर्धर्षस्तेजसेवाग्निः ४.२२.५७
 दुर्भगाया न मे धाता १०.५३.२५
 दुर्भगांश्च जनान्वीक्ष्य १.४.१८
 दुर्भगो बत लोकोऽयं ३.२.८
 दुर्मदो भद्रसेनस्य ९.२३.२३
 दुर्मना भगवान् काव्यः ९.१८.२५
 दुर्योधनमृते पापं १०.७४.५३
 दुर्योधनसुतां राजन् १०.६८.१

दुर्योधनं वर्जयित्वा १०.७५.२

दुर्योधनः पारिबर्ह १०.६८.५०

दुर्योधनाय रामस्तां १०.८६.३

दुर्लभो मानुषो देहो ११.२.२९

दुर्वासा यमुनाकूलात् ९.४.४२

दुष्करः को नु साधूनां ९.५.१५

दुष्टं क्षत्रं भुवो भारं ९.१५.१५

दुष्टः शाखामृगः शाखाम्- १०.६७.११

दुष्प्रज्ञा अविदित्वैवम् १०.८६.५५

दुष्यन्तः स पुनर्भजे ९.२३.१८

दुष्यन्तो मृगयां यातः ९.२०.८

दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन् १०.२६.१३

दुहन्त्योऽभिययुः काश्चिद् १०.२९.५

दुहितरं चोर्जस्वतीं नामोशनसे ५.१.३४

दुहितुस्तद्वचः श्रुत्वा ९.३.८

दुहितृर्दशोत्तरशतं ४.२७.७

दुहितृः पुत्रपौत्रांश्च ४.२८.१६

दुःखस्य हेतुर्यदि देवतास्तु ११.२३.५२

दुःखं सुखं व्यतिरिक्तं च तीव्रं ५.११.६

दुःखेष्वेकतरेणापि ४.२९.३२

दुःखोदकेषु कामेषु ११.१८.३८

दुःशीलस्य कदर्यस्य ११.२३.८

दुःशीलो दुर्भगो वृद्धो १०.२९.२५

दुःसहप्रेष्ठविरह- १०.२९.१०

दूतस्तु द्वारकामेत्य १०.६६.४

दूतस्त्वयाऽऽत्मलभने सुविविक्तमन्त्रः १०.६०.५७

दूतं च प्राहिणोन्मन्दः १०.६६.३

दूरभारोद्धहश्रान्ताः ८.६.३४

दूरे क्रीडनकासक्तं ६.१.२९

दूरे वार्ययनं तीर्थं १२.२.६

दूरे हरिकथाः केचिद् ११.५.४

दृग् रूपमार्कं वपुरत्र रन्ध्रे ११.२२.३१

दृढव्रतः सत्यसन्धो ४.१६.१६

दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः १०.२२.२२

दृढं पण्डितमान्यज्ञः ८.२०.१५

दृढाश्वः कपिलाश्वश्च ९.६.२४

दृतय इव श्वसन्त्यसुभृतो यदि १०.८७.१७

दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं १०.५०.५१

दृश्यमाना विनाऽर्थेन ६.१५.२४

दृष्टवत्यसि सुश्रोणि ६.१७.२७

दृष्टश्रुतानुभावोऽस्य १०.२७.३

दृष्टश्रुताभिर्मात्राभिः ६.१६.६२

दृष्टश्रुताभ्यां यत्पापं ६.१.९

दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलं जनतापवर्ग १०.६९.१८

दृष्टं वनं कुसुमितं १०.२९.२१

दृष्टं श्रुतमसद् बुद्ध्वा ९.१९.२०

दृष्टं श्रुतं भूतभवद् भविष्यत् १०.४६.४३

दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने १०.६२.१६

दृष्टः किं नो दृग्भिरसद्ग्रहैस्त्वं ४.७.३७

दृष्टः श्रमः कर्मत आत्मनो वै ५.१०.२१

दृष्टा भवद्भिर्ननु राजसूये- ३.२.१९

दृष्टा मया ते बहुशो दुरत्यया १०.७०.३७

दृष्टा मया दिवि विभोऽखिल- ७.९.२३

दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं ११.१८.१६

दृष्टिं ततः प्रतिनिवर्त्य निवृत्ततृष्णाः ११.१३.३५

दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः ३.१३.२२

दृष्टो वः कश्चिदश्वत्थ १०.३०.५

दृष्ट्वा कुमुद्वन्तमखण्डमण्डलं १०.२९.३

दृष्ट्वा कुरूणां दौःशील्यं १०.६८.३०

दृष्ट्वाग्न्यगार आसीनम् ९.१६.११

दृष्ट्वा त उत्तमश्लोकं १०.८६.२३

दृष्ट्वा तदुदरे बालं १०.५५.६

दृष्ट्वाऽऽतपे व्रजपशून् सहरामगोपैः १०.२१.१६

दृष्ट्वातप्यत संक्रुद्ध ६.११.३

दृष्ट्वा तमवनौ सर्व ६.९.३०

दृष्ट्वा तमागतं पार्था १०.५८.२

दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्य- १०.६६.१५

दृष्ट्वा तं तादृशं सर्वे १०.१२.१८

दृष्ट्वा तां कामलिप्तेन ६.१.६१

दृष्ट्वा ताँल्लुब्धकः कश्चिद् ११.७.६३

दृष्ट्वा तेषां मिथो नृणां ७.१४.३९

दृष्ट्वाऽऽत्मनि जये व्यग्रान् १२.३.१

दृष्ट्वात्मानं प्रवयसम् ४.२३.१

दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरणतोऽवतीर्य १०.१३.६२

दृष्ट्वाऽदितिस्तं निजगर्भसम्भवं ८.१८.११

दृष्ट्वाद्भुतानि बहुशो १०.७.३३

दृष्ट्वाथ तत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मा १०.१३.३०

दृष्ट्वारीनप्यसंयत्तान् ८.६.२८

दृष्ट्वा निपतितं भूमौ १.९.४

दृष्ट्वा निस्तेजसं कामं १२.८.३१

दृष्ट्वानुधावतः साम्बो १०.६८.६

दृष्ट्वानुयान्तमृषिमात्मजमप्यनग्नं १.४.५

दृष्ट्वान्यांश्च महोत्पातान् ३.१७.१५

दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं ३.१२.३

दृष्ट्वा प्रलम्बं निहतं १०.१८.३०

दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तम् १०.५२.२८

दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं १०.५४.३२

दृष्ट्वा महाद्भुतं राजा ७.१.१३

दृष्ट्वा मां त उपव्रज्य ११.१३.२०

दृष्ट्वा मृधे गरुडवाहमिभारिवाह ८.१०.५६

दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा व्रजस्त्रियः १०.७.८

दृष्ट्वार्कतेजस्तु तयोः १.७.३१

दृष्ट्वार्भकान् कृष्णमुखानघासुरः १०.१२.१४

दृष्ट्वा मुहुःश्रुतमनुद्भुतचेतसस्तं १०.४१.२८

दृष्ट्वा वज्रधरं शक्रं ६.१०.१८

दृष्ट्वा विक्लिन्नहृदयः १०.७१.२५

दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरैः १०.१.५९

दृष्ट्वा संज्ञपनं योगं ४.५.२४

दृष्ट्वा स्त्रियं देवमायां ११.८.७

दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति १०.२३.३८

दृष्ट्वा स्वनिलयाभ्याशो ४.३.७

दृष्ट्वा स्वसैन्यं रुधिरौघकर्दमे ९.१५.३२

दृष्ट्वैवमादि गोपीनां १०.४७.५७

देदीप्यमाने त्रिशिखे ६.९.१५

देवकी रोहिणी चैव ११.३१.१८

देवकी वसुदेवश्च १०.४४.५१

देवकी वसुदेवश्च १०.५५.३८

देवकीं वसुदेवं च १०.१.६६

देवक्या उदरे जाता १०.८५.४९

देवक्या जठरे गर्भं १०.२.८

देवक्याः शयने न्यस्य १०.३.५२

देवगुर्वच्युते भक्तिः ७.११.२३

देवगुह्यात्परस्वत्यां ८.१३.१७

देवता मुनयः सिद्धाः १२.१२.६१

देवताः प्रभया या या ३.२०.२२

देवतिर्यङ्मनुष्याणां ५.२०.४६

देवदत्तमिमं लब्ध्वा १०.६३.४१

देवदत्तामिमां वीणां १.६.३३

देवदानववीराणां ८.१०.१५

देवदुन्दुभयो नेदुः १२.६.१५

देवदुन्दुभयो नेदुः १०.७५.२०

देवदेव जगद्धातः ३.१५.४

देवदेव जगद्व्यापिन् ८.१२.४

देवदेव जगन्नाथ १०.६४.२७

देवदेव जगन्नाथ १०.४१.१६

देवदेव नमस्तेस्तु २.५.१

देवदेव महादेव ८.७.२१

देवदेवाखिलाध्यक्ष ७.१०.२६

देवदेवेश योगेश ११.६.४२

देवद्विषां निगमवर्त्मनि निष्ठितानां २.७.३७

देवबाहुः शतधनुः ९.२४.२७

देवमातर्भवत्या मे ८.१७.१२

देवयानमिदं प्राहुः ७.१५.५५

देवयान्यप्यनुदिनं ९.१८.४७

देवयान्या पुरोद्याने ९.१८.७

देवरक्षितया लब्धा ९.२४.५२

देवरातसुतः सोऽपि १२.६.६४

देवर्ष एतदिच्छामो ७.४.४४

देवर्षिपितृगन्धर्व- ४.२०.३५

देवर्षिपितृभूतानि ६.१३.२

देवर्षिपितृभूतानि १०.७५.२६

देवर्षिपितृभूतानि ११.२३.२४

देवर्षिपितृभूतेभ्य ७.१५.६

देवर्षिपितृसिद्धेशा ७.१०.६९

देवर्षिभूतामृणां पितृणां ११.५.४१

देवर्षिरुपसङ्गम्य १०.३७.९

देवर्षिर्मे प्रियतमो १०.१०.२५

देवर्ष्यर्हत्सु वै सत्सु ७.१४.३५

देवलिङ्गप्रतिच्छन्नः ८.९.२४

देववानुपदेवश्च ९.२४.१८

देववानुपदेवश्च ९.२४.२२

देवसर्गश्चाष्टविधो ३.१०.२७

देवसंज्ञितमप्यन्ते १०.१०.१०

देवस्तानाह संविग्नो ३.२०.२१

देवस्य मायया स्पृष्टा ३.२.१०

देवहूतिमदात्तात् ४.१.१०

देवहूत्यपि सन्देशं ३.२४.५

देवहूर्नाम पुर्यां द्वा ४.२५.५१

देवहोत्रस्य तनय ८.१३.३२

देवानां भग्नगात्राणां ४.६.५२

देवं स वद्रे पापीयान् १०.८८.२१

देवादयो ब्रह्ममुख्या ११.३१.८

देवानामोक आसीत् स्वः ११.२४.१२

देवानीकस्ततोऽनीहः ९.१२.२

देवानां गुणलिङ्गानाम् ३.२५.३२

देवानां भग्नगात्राणां ४.६.५२

देवानां शुद्धसत्त्वानां ६.१४.२

देवानृषीन् नृभूतानि ७.१४.१५

देवापिः शन्तनुस्तस्य ९.२२.१२

देवापिः शन्तनोर्भ्राता १२.२.३७

देवा वैधृतयो नाम ८.१.२९

देवासुरनृणां सर्गो ६.४.१

देवासुरमनुष्याणां १०.७६.६

देवासुरमनुष्येषु १०.८८.१

देवासुरमहायुद्धं १२.१२.२१

देवासुराहवहता १०.९०.४३

देवासुरेभ्यो मघवत्प्रधाना ५.५.२२

देवासुरे युधि च दैत्यपतीन् ११.४.२०

देवांश्च तच्छ्वासशिखाहतप्रभान् ८.७.१५

देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि १०.८६.५२

देवाः सुकर्मसुत्राम- ८.१३.३१

देवाः स्वं भागमर्हन्ति ८.८.३९

देवीं मायां तु श्रीकामः २.३.३

देवेऽवर्षति काशीशः १०.५७.३२

देवे वर्षति यज्ञविप्लवरुषा १०.२६.२५

देवेऽवर्षत्यसौ देवो ४.१६.८

देवेष्वथ निलीनेषु ८.१५.३३

देवैरभ्यर्थितो दैत्यान् ९.१७.१३

देवैः कामवरो दत्तो ९.९.४५

देवोऽदेवाञ्जघनतः ३.२०.२३

देवोद्यानश्रिया जुष्टम् ७.४.८

देवोद्यानानि च भवन्ति चत्वारि ५.१६.१४

देवोऽपराह्णे मधुहोग्रधन्वा ६.८.२१

देवोपलब्धिमप्राप्य १०.८८.१८

देवोऽसुरो मनुष्यो वा ७.७.५०

देशकालादिभावानां ११.२१.७

देशकालार्थयुक्तानि १.१५.२७

देशकालोचितश्रद्धा- ७.१५.४

देशतः कालतो योऽसा- ३.७.५

देशः कालः पृथग् द्रव्यं १०.२३.१०

देशः कालः पृथग्द्रव्यं १०.२३.४७

देशान् पुण्यानाश्रयेत ११.२९.१०

देशे काले च सम्प्राप्ते ७.१५.५

देशे शुचौ समे राजन् ७.१५.३१

देह आद्यन्तवानेष १०.५४.४५

देहत्यागश्च राजर्षेः १२.१२.४४

देहदेहिविभागोऽयं ६.१५.८

देहन्यासं च तस्यैवं ३.४.३४

देहवाग्बुद्धिजं धीरा ६.१.१४

देहस्तु सर्वसङ्घातो ७.७.२३

देहस्थोऽपि न देहस्थो ११.११.८

देहं च तं न चरमः स्थितमुत्थितं वा ३.२८.३७

देहं च नश्वरमवस्थितमुत्थितं वा ११.१३.३६

देहं नावरुत्सेऽहं ९.१३.१०

देहं भृतामियानर्थो १०.३८.२७

देहं मनोमात्रमिमं गृहीत्वा ११.२३.५०

देहं मानुषमाश्रित्य १०.१.११

देहं विपन्नाखिलचेतनादिकं ४.२३.२१

देहः किमन्नदातुः स्वं १०.१०.११

देहात्मवादिनां पुंसाम् १०.१४.५२

देहादिभिर्देवतत्रैः ७.१३.२९

देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वाद्- १०.४८.२२

देहानुच्चावचान् जन्तुः १०.२४.१७

देहापत्यकलत्रादि- २.१.४

देहि दानं द्विजातीनां १०.१७.१८

देहिनामात्मवत्प्रेष्ठः ४.१६.१८

देहिनां देहसंयोगाद् ६.१७.२९

देहेन जीवभूतेन ३.३१.४३

देहेन देहिनो राजन् ६.१५.७

देहेन वै भोगवता ३.२०.४७

देहेन्द्रियप्राणमनोधियां यो ११.२.४९

देहेन्द्रियप्राणमनोधियोऽमी ६.१६.२४

देहेन्द्रियप्राणमनोऽभिमानो ११.२८.१६

देहेन्द्रियासुहीनानां ७.१.३४

देहे पञ्चत्वमापन्ने १०.१.३९

देहो गुरुर्मम विरक्ति विवेकहेतुः ११.९.२५

देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म ३.२८.३८

देहोपि दैववशगः खलु कर्म यावत् ११.१३.३७

देहोऽपि ममताभाक् चेत् १०.१४.५३

देहोऽयं मानुषो राजन् ९.९.२८

देहो रथस्त्विन्द्रियाश्वः ४.२९.१८
 देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा ६.४.२५
 देह्यज्ञोऽजितषड्वर्गो ६.१.५२
 देह्यन्यदेहविवरे जठराग्निनासृग् ३.३१.१७
 देह्यावयोः समुचिता- १०.४१.३३
 दैतेया दानवा वत्सं ४.१८.१६
 दैतेया यक्षरक्षांसि ७.७.५४
 दैत्यदानवगन्धर्वाः १०.८५.४१
 दैत्यस्य यज्ञावयस्य माया- ३.१८.२०
 दैत्यानृहीतकलशो ८.९.२१
 दैत्यायित्वा जहारान्याम् १०.३०.१६
 दैत्येन्द्र तपसा तप्ता ७.३.७
 दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः १०.७.२०
 दैवतानि रुदन्तीव १.१४.२०
 दैवमप्यनृतं वक्ति १०.४.१७
 दैवात्क्षुभितधर्मिण्यां ३.२६.१९
 दैवाधीने शरीरेऽस्मिन् ११.११.१०
 दैवाधीनेषु कामेषु ३.३.२३
 दैवीं मायामुपाश्रित्य ४.९.३३
 दैवेन ते हतधियो भवतः प्रसङ्गात् ३.९.७
 दैवेन दुर्वितर्क्येण ३.२०.१२
 दैवेनाप्रतिघातेन १.१२.१६
 दैवेनासादितं तस्य ३.३०.३२
 दोग्धारं च महाबाहो ४.१८.१०
 दोधूयमानां तां नावं ८.२४.३६
 दोर्भ्यामुत्कृत्तमूलाभ्यां ६.१२.२६
 दोर्भ्यां परिष्वज्य रमामलालयं १०.७१.२६
 दोषबुद्ध्योभयातीतो ११.७.११
 दोषान् परेषां हि गुणेषु साधवो ४.४.१२
 दोःसहस्रं त्वया दत्तं १०.६२.८

दौर्भाग्येनात्मनो लोके ४.२७.२०
 दौघ्यन्तेर्भरतस्यापि १२.१२.२६
 दौहित्रादीनृते मृत्योः ४.२१.३०
 दौहित्रायानिरुद्धाय १०.६१.२५
 द्युपतय एव ते न ययुरन्तमनन्ततया १०.८७.४१
 द्युमत्किरीटकटक- ११.१४.४१
 द्यूते त्वधर्मेण जितस्य साधोः ३.१.८
 द्योतनं पचनं पानं ३.२६.४०
 द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैः ३.१९.१९
 द्यौरक्षिणी चक्षुरभूत् पतङ्गः २.१.३०
 द्यौस्तत्सटोत्क्षिप्तविमानसङ्कुला ७.८.३३
 द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं १०.३८.९
 द्रव्यक्रियाहेत्वयनेशकर्तृभिः ५.१८.३७
 द्रव्यदेशकालवयः श्रद्धः ५.४.१७
 द्रव्ययज्ञैर्यक्ष्यमाणं ७.१५.१०
 द्रव्यसूक्ष्मविपाकश्च ७.१५.५०
 द्रव्यस्य शुद्ध्यशुद्धी च ११.२१.१०
 द्रव्यस्वभावाशयकर्मकालैः ५.११.११
 द्रव्यं कर्म च कालश्च २.५.१४
 द्रव्यं कर्म च कालश्च २.१०.१२
 द्रव्यं देशः फलं कालो ११.२५.३०
 द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो ९.६.३६
 द्रव्यं वयः कर्मगुणान् विशेषं ८.५.४३
 द्रव्याकृतित्वं गुणता ३.२६.३९
 द्रव्यैः प्रसिद्धैर्मद्यागः ११.२७.१५
 द्रव्योपलब्धिस्थानस्य ३.३१.४५
 द्रष्टुकामा भगवतो ११.३१.३
 द्रुमेभ्यः क्रुद्ध्यमानास्ते ६.४.५
 द्रुमेषु रंस्यन् सुतदारवत्सलो ५.१३.१८
 द्रोणः प्राणो ध्रुवोऽर्कोऽग्निः ६.६.११

द्रोणो वसूनां प्रवरो १०.८.४८

द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टमिदं मदङ्गं १०.१.६

द्रौपदी च तदाज्ञाय १.१५.५०

द्वन्द्वयुद्धं सुतुमुलम् १०.५६.२३

द्वादशस्वपि मासेषु १२.११.४६

द्वादशार्धपलोन्मानं ३.११.९

द्वादशैते विजानीमो ६.३.२१

द्वादश्यामनुराधा स्यात् ७.१४.२३

द्वादश्यामेकादश्यां वा १२.१२.५९

द्वादश्यां सविताऽतिष्ठन् ८.१८.६

द्वापरे भगवान् श्यामः ११.५.२७

द्वापरे समनुप्राप्ते १.४.१४

द्वारकामुपसंजग्मुः ११.६.४

द्वारकायामभूद्राजन् १०.५४.६०

द्वारकायां च न स्थेयं ११.३०.४७

द्वारकां स समभ्येत्य १०.५२.२७

द्वारकां हरिणा त्यक्तां ११.३१.२३

द्वारि द्वारि गृहाणां च १.११.१५

द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूणां ३.५.१

द्वारेण चक्रानुपथेन तत्तमः १०.८९.५२

द्वार्येतयोर्निविशुर्मिषतोरपृष्ट्वा ३.१५.२९

द्वाविमावनुशोचन्ति ४.२७.२५

द्वावेव चिन्तया मुक्तौ ११.९.४

द्वास्सु विद्रुमदेहल्या ३.२३.१८

द्वाःस्थावादिश्य भगवान् ३.१६.३२

द्विजऋषभ स एष ब्रह्मयोनिः १२.११.२४

द्विजस्तयोस्तं महिमानमद्भुतं १०.४५.३७

द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो ६.२.२२

द्विजात्मजा मे युवयोर्दिदृक्षुणा १०.८९.५९

द्वितस्त्रितश्चैकतश्च १०.८४.५

द्वितीयस्त्वहमो यत्र ३.१०.१५

द्वितीयं च तथा मासं ४.८.७३

द्वितीयं तु भवायास्य १.३.७

द्वितीयं प्राप्यानुपूर्व्या- ११.१७.२२

द्विपरार्द्धावसाने यः ३.३२.८

द्विपरार्द्धं त्वतिक्रान्ते १२.४.५

द्विमूर्धा कालनाभोऽथ ८.१०.२०

द्विमूर्धा शम्बरोऽरिष्टो ६.६.३०

द्विविधाश्चतुर्विधा येऽन्ये २.१०.४०

द्विषतः परकाये मां ३.२९.२३

द्विषन्तः परकायेषु ११.५.१५

द्वीपवर्षं समुद्राणां १२.१२.१६

द्वीपंरमणकं हित्वा १०.१६.६३

द्वे अस्य बीजे शतमूलस्त्रिनालः ११.१२.२२

द्वे जानुनी सुतलं विश्वमूर्तेः २.१.२७

द्वैपायनसखस्त्वेवं ३.२५.४

द्वैपायनादनवरो ३.२०.३

द्वैपायनो भगवानप्रबोधाद् ६.८.१९

द्वैपायनो नारदश्च १०.८४.३

द्वैपायनो भरद्वाजः १०.७४.७

द्वैरथे स तु जेतव्यो १०.७१.६

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीन् ७.१५.३

द्वौ मासौ तत्र चावात्सीत् १०.६५.१७

द्वौ सम्मताविह मृत्यू दुरापौ ६.१०.३३

ध

धनदारात्मजापृक्ता १०.८९.२९

धनं च धर्मैकफलं यतो वै ११.५.१२

धनुर्निषङ्गात् शत्रुघ्नः ९.१०.४४

धनुर्विकृष्य सुदृढं १०.५४.२४

धनुर्वियति माहेन्द्रं १०.२०.१८

धनुर्विस्फूर्जयन् दिव्यं ४. १०. १६

धनुश्च दिव्यं पुरटोपनद्धं ८. १५. ६

धनुषो भज्यमानस्य १०. ४२. १८

धनूंष्याकृष्य युगपद् १०. ६३. १८

धन्यं यशस्यमायुष्यं ४. १२. ४५

धन्या अहो अमी आल्यो १०. ३०. २९

धन्याः स्म मूढमतयोऽपिहरिण्य १०. २१. ११

धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वद् १०. १५. ८

धन्वन्तरिरिति ख्यात ८. ८. ३५

धन्वन्तरिर्भगवान् पात्वपथ्याद् ६. ८. १८

धन्वन्तरिश्च भगवान् स्वयमेव २. ७. २१

धन्विनामग्रणीरेष १. १२. २१

धराधरोष्ठो जलदोत्तरोष्ठो १०. १२. १७

धरामण्डलसंस्थानं ६. १. ५

धर्म आचरितः पुंसां ४. १४. १५

धर्म इत्युपधर्मेषु ४. १९. २५

धर्म इष्टं धनं नृणां ११. १९. ३९

धर्म एष तव प्रश्नो ११. १७. ९

धर्मज्ञानविरक्त्यृद्धि- ७. १०. ६६

धर्मपालो नरपतिः १. १८. ४६

धर्मबाधो विधर्मः स्यात् ७. १५. १३

धर्ममर्थं च कामं च ७. ५. ५२

धर्ममूलं हि भगवान् ७. ११. ७

धर्ममेके यशश्चान्ये ११. १४. १०

धर्मराडिव शिक्षायाम् ४. २२. ५९

धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट १०. ३३. ३०

धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य १०. ४४. ९

धर्मश्चतुष्पान्मनुजान् ३. ११. २१

धर्मश्च स्थापितः सत्सु ११. ६. २२

धर्मस्तु हैहयसुतो ९. २३. २२

धर्मस्ते गृहमेधीयो ७. १५. ७४

धर्मस्य ते भगवत्स्त्रियुग त्रिभिः स्वैः ३. १६. २२

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां २. ७. ६

धर्मस्य दक्षदुहितर्यजनिष्ट मूर्त्यां ११. ४. ६

धर्मस्य सूनृतायां तु ८. १. २५

धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्य १. २. ९

धर्मं ग्राहयितुं प्रायः १२. १०. २९

धर्मं तु साक्षाद्भगवत् प्रणीतं ६. ३. १९

धर्मं पारमहंस्यं वै ७. १३. ४६

धर्मं प्रवदतस्तस्य १. ९. २९

धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ १. १७. २२

धर्मं वः श्रोतुकामेन ६. १०. ७

धर्मं विजानताऽऽयुष्मन् १०. ७६. ३२

धर्मः क्वचित्त्र न भूतसौहृदं ८. ८. २१

धर्मः पदैकेन चरन् १. १६. १९

धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो १. १. २

धर्मः सत्यदयोपेतो ११. १४. २२

धर्मः साक्षाद्यतो ज्ञानं १०. ८९. १६

धर्मः स्तनाद् दक्षिणतो ३. १२. २५

धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसां १. २. ८

धर्माणामस्मि संन्यासः ११. १६. २६

धर्मान् भागवतान् ब्रूत ११. २. ३१

धर्मान् भागवतानित्थं ११. ५. ४३

धर्माय यशसेऽर्थाय ८. १९. ३७

धर्मार्थं उत्तमश्लोकं २. ३. ८

धर्मार्थकाम इति योऽभिहितस्त्रिवर्ग ७. ६. २६

धर्मार्थकाममोक्षाख्यं ४. ८. ४१

धर्मार्थकाममोक्षाणां ३. ७. ३२

धर्मार्थकाममोक्षाणां ४. २३. ३५

धर्मार्थकाममोक्षांश्च १. ९. २८

धर्मार्थमपि नेहेत ७. १५. १५

धर्मार्थं व्यवहारार्थं ११. २१. ४

धर्मे चार्थे च कामे च ११. २५. ७

धर्मेण पालयन्नुर्वी १०. ४९. १८

धर्मो नामोशना तस्य ९. २३. ३४

धर्मो भागवतानां च ७. १०. ४५

धर्मो मद्भक्तिकृत् प्रोक्तो ११. १९. २७

धर्मो रजस्तमो हन्यात् ११. १३. ३

धर्मो ह्यत्रार्थकामौ च ४. २५. ३९

धर्म्य एष तव प्रनो ११. १७. ९

धर्म्यं न्याय्यं सकरुणं १. ७. ४९

धातर्यदस्मिन् भव ईश जीवाः ३. ५. ३९

धातवोऽवयवित्वाच्च ७. १५. ६०

धाता कृतस्थली हेतिः १२. ११. ३३

धातुः कमण्डलुजलं तदुरुक्रमस्य ८. २१. ४

धातुः कुहूः सिनीवाली ६. १८. ३

धातूपप्लव आसन्ने ११. ३. ८

धान्यदार्वस्थितन्तूनां ११. २१. १२

धान्वन्तरं द्वादशमं १. ३. १७

धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण १०. ४६. ६

धारयन् मय्यहंतत्त्वे ११. १५. १३

धारयिष्यति ते वेगं ९. ९. ७

धारयिष्ये व्रतं ब्रह्मन् ६. १८. ४६

धार्यमाणं मनो यर्हि ११. २०. १९

धिगप्रजां स्त्रियं पापां ६. १४. ४०

धिगर्जुनं मृषावादं १०. ८९. ४२

धिग् जन्मनस्त्रिवृद्धिदां १०. २३. ३९

धिङ्मां विगर्हितं सद्भिः ६. २. २७

धिया निगृह्यमाणोऽपि ३. १२. ७

धिष्यानामस्यहं मेरुः ११. १६. २१

धिष्येष्वेष्विति मद् रूपं ११. ११. ४६

धीर्वृत्तिरुशनोमा च ३. १२. १३

धुन्धुमार इति ख्यातः ९. ६. २३

धुन्वन्त उत्तरासङ्गान् ९. १०. ४२

धूपदीपैः सुरभिभिः ९. ११. ३४

धूपैः सुरभिभिर्मित्रं १०. ८०. २२

धूम्रा दिशः परिधयः १. १४. १५

धूलिधूसरिताङ्गस्त्वं १०. ११. १८

धृतराष्ट्रः सह भ्रात्रा १. १३. ५०

धृतराष्ट्रोऽनुजः पार्था १०. ८४. ५७

धृतव्रतासि भद्रं ते ३. २४. ३

धृतव्रतेन हि मया १. ४. २८

धृता तनूरुशती मे पुराणी ५. ५. २४

धृतिं विष्टभ्य ललना ९. १४. १८

धृत्या बलिसमः कृष्णो १. १२. २५

धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात् ९. १७. ९

धृष्टद्युम्नाद् धृष्टकेतुः ९. २२. ३

धृष्टाद्धार्ष्णमभूत् क्षत्रं ९. २. १७

धेनवो मन्दगामिन्यः १०. २०. २६

धेनूनां नियुते प्रादाद् १०. ५. ३

धेनूनां रुक्मशृङ्गीणां १०. ७०. ८

धौतवासाः शुचिर्नित्यं ६. १८. ५२

धौताङ्घ्रिपाणिराचम्य ६. ८. ४

धौतात्मा पुरुषः कृष्णपादमूलं २. ८. ६

ध्यानायनं प्रहसितं बहुलाधरोष्ठ ३. २८. ३३

ध्यानेनेत्यं सुतीव्रेण ११. १४. ४६

ध्यायतश्चरणाम्भोजं १. ६. १७

ध्यायती भगवद्रूपम् ३. ३३. २३

ध्यायन्तमेकमासीनं १०. ६९. ३०

ध्यायन्नभ्यर्च्य दारूणि ११. २७. ४०

ध्यायन् भगवदादेशं ८. २४. ४२

ध्यायन्मनोऽनु विषयान् ११. २२. ३७

ध्यायन् सर्वत्र च हरिं १२. ९. ९

ध्यायमानः सुरासुरोर्गसिद्ध- ५. २५. ७

ध्येयं सदा परिभवघ्नमभीष्टदोहं ११. ५. ३३

ध्रियमाणोऽपि बलिभिः ८. ७. ७

ध्रुवस्य चोत्कलः पुत्रः ४. १३. ६

ध्रुवं ततो मे कृतदेवहेलनात् १. १९. २

ध्रुवं निवृत्तं प्रतिबुद्धय वैशासात् ४. १२. १

ध्रुवाय पथि दृष्टाय ४. ९. ५८

ध्रुवे प्रयुक्तामसुरैः ४. १०. २९

ध्रुवो भ्रातृवधं श्रुत्वा ४. १०. ४

ध्वजवज्राङ्कुशाम्भोजैः १०. ३८. ३०

ध्वस्तमायागुणोदको १. १३. ५५

न

न कर्हिचिन्मत्पराः शान्तरूपे ३. २५. ३८

न कश्चिन्मत्परं लोके १०. ७२. ११

न कामकर्मबीजानां ११. २. ५०

न कामये नाथ तदप्यहं क्वचित् ४. २०. २४

न कामयेऽन्यं तव पादसेवनाद् १०. ५१. ५६

न कामयेऽहं गतिमीश्वरात् पराम् ९. २१. १२

न किञ्चित् साधवो धीरा ११. २०. ३४

न कुतश्चिद्भयं तस्य ६. ८. ३७

न कुर्यात्कर्हिचित्सङ्गं ४. २२. ३४

न कुर्यात्कर्हिचित् सख्यं ५. ६. ३

न कुर्यान्न वदेत् किञ्चित् ११. ११. १७

नकुलः सहदेवश्च १. ७. ५०

नकुलः सहदेवश्च ९. २२. २८

नक्षत्रकल्पः शान्तिश्च १२. ७. ४

न कृष्टपच्यमशनीयाद् ७. १२. १८

न केनचित् क्वापि कथञ्चनास्य ११. २३. ५७

न केवलं मे भवतश्च राजन् ७. ८. ८

न खलु गोपिकानन्दनो भवान् १०. ३१. ४

नखाङ्कुरोत्पाटितहृत्सरोरुहं ७. ८. ३१

न गर्हयन्ति ह्यर्थेषु ६. ७. ३३

नग्नजिन्नाम कौशल्य १०. ५८. ३२

न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोः- १०. ८७. ३१

न चलसि न वदस्युदारबुद्धे १०. ९०. २२

न चान्तर्न बहिर्यस्य १०. ९. १३

न चास्य कर्म वा लोके १०. ४६. ३९

न चास्य कश्चिद्दयितो ३. २९. ३९

न चास्य कश्चिन्निपुणेन धातुः १. ३. ३७

न चेदिहैवापचितिं यथांहसः ६. १. ७

न चैते पुत्रक भ्रातुः ४. ११. २४

न चैवं विस्मयः कार्यो १०. २९. १६

न जन्म नूनं महतो न सौभगं ५. १९. ७

न जातु कामः कामानाम् ९. १९. १४

न जातु कौरवेन्द्राणां १. १७. ८

न जानामि महाभाग ४. २५. ५

नटनर्तकगन्धर्वाः १. ११. २०

नटवन्मूढमायाभिः ८. ११. ४

नटानां नर्तकीनां च १०. ९०. १२

न तत्प्रतिविधिं यत्र ८. १०. ५३

न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं १०. ७७. २९

न तत्रात्मा स्वयंज्योतिः १२. ५. ८

न तथा तप्यते विद्धः ११. २३. ३

न तथा बद्धयते विद्वां- ११. ११. १२

न तथा मे प्रियतम ११. १४. १५

न तथास्य भवेत् क्लेशो ११. १४. ३०

न तथास्य भवेन्मोहो ३. ३१. ३५

न तथा ह्यघवान् राजन् ६. १. १६

न तथैतर्हि रोचन्ते ४.२६.१५

न तद्दानं प्रशंसन्ति ८. १९. ३६

न तद् वचश्चित्रपदं हरेर्यशो १२. १२. ५०

न तद्वाक्यं जगृहतुः १०. ७९. २८

न तद् विचित्रं खलु सत्त्वधामनि ७. ८. २५

न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं १०. ८९. ३

न तस्य कश्चित्तपसा विद्यया वा ५. १. १२

न तस्य कश्चिद्दयितः प्रतीपो ६. १७. २२

न तस्य कश्चिद्दयितः सुहृत्तमो १०. ३८. २२

न तस्य कालावयवैः १२. ४. १९

न तस्य तत्त्वग्रहणाय साक्षात् ५. ११. ३

न तस्य सम्पदः सर्वा ६. १४. १३

न तस्य हि त्वचमपि वज्र ८. ११. ३२

न तानविदुषः स्वार्थं ११. २१. २५

न तां शेकुर्नृपा वोढुम् १०. ५८. ३३

नताः स्म ते नाथ सदाङ्घ्रिपंकजं १. ११. ६

नताः स्म ते नाथ पदारविन्दं ११. ६. ७

न ते गिरित्राखिललोकपाल- ८. ७. ३१

न ते गुडाकेशयशोधराणां १. १७. ३१

न तेऽजराक्षभ्रमिरायुरेषां ३. २१. १८

न ते तदुक्तं जगृहुः १०. ११. ५

न तेऽदृश्यन्त संछन्नाः ६. १०. २४

न तेऽभवस्येश भवस्य कारणं १०. २. ३९

न ते मय्यच्युतेऽजे च १२. १०. २२

न ते मामङ्ग जानन्ति ११. २१. २८

न ते यदोमिति प्रोचुः १०. २३. १२

न तेऽरविन्दाक्ष पदोपसर्पणं ८. २४. ३०

न ते विदुः स्वार्थगतिं हि विष्णुं ७. ५. ३१

न ते शयानस्य निरुद्यमस्य ७. १३. १७

न ते शस्त्रास्त्रवर्षोघाः ६. १०. २५

न ते श्रद्धिरे गोपा १०. ७. १०

न तेऽस्ति स्वपरभ्रान्तिः १०. ५८. १०

नतोऽस्म्यनन्ताय दुरन्तशक्तये ७. ८. ४०

नतोऽस्म्यहं तच्चरणं समीयुषां २. ६. ३५

नतोऽस्म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं १०. ४०. १

न त्रास इह वः कार्यो १०. २५. २१

न त्वया भीरुणा योत्स्ये १०. ७२. ३१

न त्वया योद्धुमिच्छामि १०. ५०. १८

न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदिहात्मगोपं ३. १६. २३

न त्वं विदर्भदुहिता ४. २८. ६०

न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान् १०. ४. ३५

न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं १०. ६०. ५५

नत्वा भगवतेऽजाय ७. ११. ५

न त्वामभिभविष्यन्ति ८. २२. ३४

न त्वां त्यजामि दयितं द्विजदेवदत्तं ५. २. १६

न त्वां वयं जडधियो ९. १०. १४

नदति क्वचिदुत्कण्ठो ७. ४. ४०

नदत्सु यातुधानेषु ४. १०. १५

न ददर्श प्रतिच्छन्नं ७. ३. १५

न दद्यादामिषं श्राद्धे ७. १५. ७

नदन्तो भैरवान् नादां- ७. ५. ४०

न दानं न तपो नेज्या ७. ७. ५२

नदीमुभयतो वाहां ६. ५. ८

नदीश्च नाडीषु शिला नखेषु ८. २०. २९

न देयं नोपभोग्यं च ११. ८. १५

न देहिनां सुखं किञ्चिद् ११. १०. १८

नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतम् १०. २१. १५

नद्यः प्रसन्नसलिला १०. ३. ३

नद्यः समुद्रा गिरयः १. १०. ५

नद्यां कदाचिदागत्य १०.२२.७

नद्याः पुलिनमाविश्य १०. २९. ४५

नद्यो नदाश्च क्षुभिताः १. १४. १८

नद्योऽस्य नाड्योऽथ तनूरूहाणि २. १. ३३

न नन्दसूनुः क्षणभङ्गसौहृदः १०. ३९. २२

न नरः स्वर्गतिं काङ्क्षेत् ११. २०. १३

न नः पुरो जनपदा १०. २४. २४

न नाकापृष्ठं न च पारमेष्ठ्यं ६. ११. २५

न नाकपृष्ठं न च सार्वभौभं १०. १६. ३७

ननाम कृष्णं रामं च १०. ४८. १४

ननाम दण्डवद्भूमौ ६. ४. ४१

न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिः १०. २. ३६

न निष्कृतैरुदितैर्ब्रह्मवादिभिः- ६. २. ११

ननु ते तत्त्वसंराध्य ३. ४. २६

ननु दानपते न्यस्तः १०. ५७. ३६

ननु ब्रह्मन् भगवतः १०. ८०. ९

ननु भागवतां नित्यं ६. ५. ३९

ननु स्वार्थपरो लोको ६. १०. ६

ननु स्वार्थविमूढानां १०. २३. ४४

न नूनं कार्त्तवीर्यस्य ९. २३. २५

न नूनं भगव आत्मारामाणां ५. ६. १

न नूनं मुक्तसङ्गानां ५. १. २

ननृतुस्तस्य पुरतः १२. ८. २४

नन्दगोपादयो गोपा १०. ४२. ३८

नन्दव्रजं गते रामे १०. ६६. १

नन्द व्रजं शौरिरुपेत्य तत्र तान् १०. ३. ५१

नन्दव्रजे किलासाते १०. ३६. २३

नन्दस्तत्र यदून्प्राप्तान् १०. ८२. ३२

नन्दस्तु सख्युः प्रियकृत् १०. ८४. ६६

नन्दस्तु सह गोपालैः १०. ८४. ५९

नन्दस्त्वतीन्द्रियं दृष्ट्वा १०. २८. १०

नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने १०. ५. १

नन्दस्य पत्नी कृतमज्जनादिकं १०. ७. ५

नन्दं च मोक्षयति भयाद् वरुणस्य २. ७. ३१

नन्दं विप्राः समागत्य १०. १७. १७

नन्दं सुनन्दं गरुडं ११. २७. २८

नन्दः किमकरोद् ब्रह्मन् १०. ८. ४६

नन्दः पथि वचः शौरैः १०. ६. १

नन्दः सुनन्दोऽथ जयो ८. २१. १६

नन्दः स्वपुत्रमादाय १०. ६. ४३

नन्दा चालकनन्दा च ४. ६. २४

नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा १०. २८. १७

नन्दाद्या ये व्रजे गोपा १०. १. ६२

नन्दिवर्धन आजेयो १२. १. ७

नन्दिवर्धनस्तत्पुत्रः १२. १. ४

नन्दो गोपाश्च गोप्यश्च १०. ८४. ६९

नन्दोपनन्दकृतक- ९. २४. ४८

नन्दो महामनास्तेभ्यो १०. ५. १५

नन्वग्निः प्रमदा नाम ७. १२. ९

नन्वद्धा मयि कुर्वन्ति १०. २३. २६

नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं १०. ५६. ८

नन्वप्रियं दुर्विषहं १. १३. १३

नन्वब्रुवाणो दिशते समक्षं १०. ८१. ३४

नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन् १०. ८०. ३३

नन्वसौ दूरमानीय १०. ५१. १०

नन्वस्य ब्राह्मणा राजन् ७. १४. ४२

नन्वहं ते ह्यवरजा १०. ४. ६

नन्वेकस्यापराधेन ४. ११. ९

नन्वेतदुपनीतं मे १०. ८१. ९

नन्वेवमेतदरविन्दविलोचनाह- १०. ६०. ३४

नन्वेष ब्रज्रस्तव शक्र तेजसा ६. ११. २०

न पश्यति त्वां परमात्मनोऽजनो ९. ८. २२

न पारमेष्ठ्यं न महेन्द्रधिष्यं ११. १४. १४

न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां १०. ३२. २२

न पिबन्ति स्तनं वत्सा १. १४. १९

न पुमान् मामुपव्रज्य ८. १९. २०

न प्रद्युम्नो नानिरुद्धो १०. ८९. ४१

न प्रीतयेऽनुरागाय १०. २३. ३२

न बालो न किशोरस्त्वं १०. ४३. ३९

न बाल्येऽपि मतिर्मह्यं ९. ९. ४४

न ब्रह्मदण्डदग्धस्य ३. १४. ४२

न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव १०. ७२. ६

न ब्राह्मणान्मे दयितं १०. ८६. ५४

न ब्राह्मणैस्तुलये भूतमन्यत् ५. ५. २३

न भजति कुमनीषिणां स इज्यां ४. ३१. २१

न भवानवधीद्यक्षान् ४. १२. ३

न भविष्यसि भूत्वा त्वं १२. ५. ३

नभसः शब्दतन्मात्रात् ३. २६. ३५

नभसोऽथ विकुर्वाणाद् २. ५. २६

नमः सुनाभाखिलधर्मसेतवे ९. ५. ६

न भारती मेऽङ्ग मृषोपलक्ष्यते २. ६. ३३

न भेतव्यं कालकूटात् ८. ६. २५

नभो गतो दिशः सर्वाः ६. १३. १४

नभो गुणविशेषोऽर्थो ३. २६. ४७

नभो ददाति श्वसतां ३. २९. ४३

नभोनिभं नभस्तत्त्वम् १२. ११. १५

नम आत्मप्रदीपाय ८. ३. १०

नम आद्याय बीजाय ७. ३. २८

नम ऊर्ज इषे त्रय्याः ४. २४. ३८

न म एतदलं राजन् ८. २४. २०

न मत्प्रणीतं न परप्रणीतं ७. ५. २८

नमन्ति यत्पादनिकेतमात्मनः १. ४. ११

न ममार दितेर्गर्भः ६. १८. ६५

न ममार पिता तस्य ९. ६. ३२

न मयोदितपूर्वं वा १०. २२. ११

न मय्यनाशिते भुङ्क्ते ४. २८. १९

न मय्यावेशितधियां १०. २२. २६

न मय्युपैष्यत्यरिबुद्धिमच्युतः १०. ३८. १८

न मय्येकान्तभक्तानां ११. २०. ३६

नमस्कृत्य गुरुन् वक्ष्ये १२. ११. ४

नमस्त आशिषामीश ४. २४. ४२

नमस्तस्मै भगवते २. ४. २४

नमस्तस्मै भगवते १०. ५७. १७

नमस्तस्मै भगवते १०. ८४. २२

नमस्तस्मै भगवते १०. ८७. ४६

नमस्तस्मै भगवते १२. १३. २०

नमस्तुभ्यं भगवते ६. १६. ४७

नमस्तुभ्यं भगवते ८. १६. २९

नमस्तुभ्यं भगवते ९. १९. २९

नमस्तुभ्यं भगवते १०. १६. ३९

नमस्तुभ्यं भगवते १०. २३. ५०

नमस्तुभ्यं भगवते १०. २७. १०

नमस्तुभ्यं भगवते १०. २८. ६

नमस्तुभ्यं भगवते १०. ८६. ३५

नमस्तुभ्यमनन्ताय ८. ५. ५०

नमस्ते आदिदेवाय ८. १६. ३४

नमस्ते आशिषामीश ४. २४. ४२

नमस्ते देवदेवेश १०. ५९. २५

नमस्ते देवदेवेश १०. ७३. ८

नमस्तेऽद्भुतसिंहाय १०. ४०. १९

नमस्ते पुरुषश्रेष्ठ ८.२४.२८

नमस्ते पृश्निगर्भाय ८. १७. २६

नमस्ते यज्ञवीर्याय ६. ९. ३१

नमस्ते वासुदेवाय १०. ४०. २१

नमस्ते वासुदेवाय १०. ४०. ३०

नमस्ते वासुदेवाय ११. ५. २९

नमस्ते श्रितसत्त्वाय ४. ७. ४०

नमस्ते सर्वभावाय १०. ६४. २९

नमस्ते सर्वभूतात्मन् १०. ६८. ४८

नमस्ये त्वाम्बिकेऽभीक्ष्णं १०. ५३. ४६

नमस्ये त्वां महादेव १०. ६२. ७

नमस्ये पुरुषं त्वाद्यं १. ८. १८

नमः कमलकिञ्जल्क- ४. ३०. २६

नमः कमलनाभाय ४. ३०. २५

नमः कारणमत्स्याय १०. ४०. १७

नमः कृष्णाय रामाय १०. १६. ४५

नमः कृष्णाय शुद्धाय १०. ४९. १३

नमः पङ्कजनाभाय १. ८. २२

नमः पङ्कजनाभाय ४. २४. ३४

नमः पङ्कजनाभाय १०. ५९. २६

नमः परमकल्याण १०. १०. ३६

नमः परस्मै पुरुषाय भूयसे २. ४. १२

नमः परस्मै पुरुषाय मायया ४. १७. २९

नमः परायावितथानुभूतये ६. ४. २३

नमः प्रमाणमूलाय १०. १६. ४४

नमः शान्ताय घोराय ८. ३. १२

नमः शिवाय रुद्राय ८. १६. ३२

नमः शिवाय शान्ताय १२. १०. १७

नमः समाय शुद्धाय ४. ३०. ४२

न माता न पिता तस्य १०. ४६. ३८

ननाम ते देव पदारविन्दं ३. ५. ३८

नमामि त्वाऽनन्तशक्तिं परेशं १०. ६३. २५

न मामिमे ज्ञातय आतुरं गजाः ८. २. ३२

नमुचिस्तद्वधं दृष्ट्वा ८. ११. २९

नमुचिः पञ्चदशभिः ८. ११. २३

नमुचिः शम्बरोऽनर्वा ६. १०. १९

न मे ब्रह्मकुलात् प्राणाः ९. ९. ४३

न मे ब्रह्मधनं भूयाद् १०. ६४. ४०

न मे मानावमानौ स्तो ११. ९. ३

न मेऽसवः परायन्ति २. ८. २६

नमोऽकिञ्चनवित्ताय १. ८. २७

नमो गुणप्रदीपाय १०. १६. ४६

नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे ८. १६. ३१

नमो धर्माय महते १२. १२. १

नमोऽनन्ताय बृहते १०. ८५. ३९

नमोऽनन्ताय सूक्ष्माय १०. १६. ४३

नमो नमस्तुभ्यमसहावेग- ८. ३. २८

नमो नमस्तेऽखिलकारणाय ८. ३. १५

नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवता- ३. १३. ३९

नमो नमस्तेऽखिलयज्ञतन्त्रवे ३. १९. ३०

नमो नमस्तेऽस्त्वृषभाय सात्वतां २. ४. १४

नमो नमः कारणविग्रहाय ५. १२. १

नमो नमः क्लेशविनाशनाय ४. ३०. २२

नमो नमोऽनिरुद्धाय ४. २४. ३६

नमो बुद्धाय शुद्धाय १०. ४०. २२

नमो ब्रह्मण्यदेवाय ९. ११. ७

नमो भगवते तस्मै १२. ६. ३५

नमो भगवते तुभ्यं १.५.३७

नमो भगवते तुभ्यं ७.१०.१०

नमो भगवते तुभ्यं १०. ५९. २७

नमो भृगूणां पतये १०. ४०. २०
 नमो मरकतश्याम- ८. १६. ३५
 नमो महद्भ्योऽस्तु नमः शिशुभ्यो ५. १३. २३
 नमो रुद्राय महते ३. १४. ३४
 नमो वः सर्वदेवेभ्यः १०. ८४. २९
 नमो विज्ञानमात्राय ६. १६. १९
 नमो विज्ञानमात्राय १०. ४०. २९
 नमो विज्ञानवीर्याय ३. १५. ५
 नमो विवृद्धसत्त्वाय ४. २१. ५२
 नमो विशुद्धसत्त्वाय ४. ३०. २४
 नमो वो विप्रपत्नीभ्यो १०. २३. १६
 नमो व्यक्ताय सूक्ष्माय ८. १६. ३०
 नमोऽस्तु तस्मा उपशान्तशक्तये ८. ५. ४४
 नमोऽस्तु तेऽध्यात्मविदां परात्मने १०. ८६. ४८
 नमोऽस्तु ते महायोगिन् ११. २९. ४०
 नमो हिरण्यगर्भाय ८. १६. ३३
 न यतेराश्रमः प्रायो ७. १३. ९
 न यत् पुरस्तादुत यन्न पश्चात् ११. २८. २१
 न यत्प्रसादायुतभागलेश- ८. २४. ४९
 न यत्र कालोऽनिमिषां परःप्रभुः २. २. १७
 न यत्र दम्भीत्यभया विराजिता १२. ६. ३०
 न यत्र वाचो न मनो न सत्त्वं १२. ४. २०
 न यत्र वैकुण्ठकथासुधापगा ५. १९. २४
 न यत्र शोको न जरा न मृत्युः २. २. २७
 न यत्र श्रवणादीनि १०. ६. ३
 न यत्र सृज्यं सृजतोभयोः परं १२. ६. ३१
 न यदा रथमास्थाय ३. २१. ५२
 न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो १०. ८७. ३७
 न यदूनां कुले जातः १०. ७६. २९
 न यद्वचश्चित्रपदं हरेर्यशो १. ५. १०

न यष्टव्यं न दातव्यं ४. १४. ६
 न यस्य कश्चातितितर्ति मायां ८. ५. ३०
 न यस्य चित्तं बहिरर्थविभ्रमं ४. २४. ५९
 न यस्य जन्मकर्मभ्यां ११. २. ५१
 न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुः ८. ३. ६
 न यस्य मायागुणचित्तवृत्तिभिः ५. १७. १९
 न यस्य लोकेऽस्त्यतिशायनः प्रियः ४. ४. ११
 न यस्य लोके स्वजनः परो वा ३. १४. २५
 न यस्य वध्यो न च रक्षणीयो ८. ५. २२
 न यस्य सख्यं पुरुषोऽवैति सख्युः ६. ४. २४
 न यस्य साक्षाद् भवपद्मजादिभी ७. १०. ५०
 न यस्य साक्षाद् भवपद्मजादिभी ७. १५. ७७
 न यस्य स्वः पर इति ११. २. ५२
 न यस्याद्यन्तौ मध्यं च ८. १. १२
 न यं विदन्त्यमी भूपा १०. ८४. २३
 न यावदेतन्मन आत्मलिङ्गं ५. ११. १६
 न यावदेतां तनुभृन्नेरन्द्र ५. ११. १५
 न यावदेष वर्धेत ३. १८. २५
 न युज्यमानया भक्त्या ३. २५. १९
 नरकस्तम उन्नाहो ११. १९. ४३
 नरकस्थोऽपि देहं वै ३. ३०. ५
 नरकस्य सखा कश्चिद् १०. ६७. २
 नरकं निहतं श्रुत्वा १०. ६९. १
 नरका नाम भगवन् किं ५. २६. ४
 न रक्षिष्यन्ति मनुजाः १२. ३. ४२
 नरदेवत्वमापन्नः १. ३. २२
 नरदेवेह भवतो ४. १३. ३१
 नरनाथ न जानीमः ४. २६. १७
 न रराजोडुपश्छन्नः १०. २०. १९
 नरलोके परित्यज्य १०. ५१. १७

नरा नार्यश्च मुदिताः १०. ५४. ५५
 नरेन्द्र याच्ञा कविभिर्विगर्हिता १०. ५८. ४०
 नरेष्वभीक्ष्णं मद्भावं ११. २९. १५
 न रोधयति मां योगो ११. १२. १
 नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनः १०. ७१. १६
 नर्तक्यो ननृतुर्हृष्टा १०. ७५. १०
 नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता ९. ७. २
 नर्माण्युदाररुचिरस्मितशोभितानि १. १५. १८
 न लक्ष्यन्ते पदान्यत्र १०. ३०. ३१
 न लब्धो दैवहतयोः १०. ४५. ४
 नलिनी नालिनी च प्राग् ४. २५. ४८
 नलिनी नालिनी नासे ४. २९. ११
 न लोलुपायोपदिशेत् ३. ३२. ४०
 नव कुङ्कुमकिञ्जल्क- १०. ५. १०
 न वत्स नृपतेर्धिष्णयम् ४. ८. ११
 न वध्यो भवतामिन्द्रो ४. १९. ३०
 नव नन्दान् द्विजः कश्चित् १२. १. १२
 नवनागसहस्राणि १०. ५८. ५१
 नव ब्रह्मसमुत्पत्तिः १२. १२. १४
 नवमो दक्षसावर्णिः ८. १३. १८
 न वयं क्लेशबीजानि १. १७. १८
 न वयं त्वाऽमरैर्दैत्यैः ८. ९. ४
 न वयं नरदेव प्रमत्ता ५. १०. ४
 न वयं प्रभवस्तां त्वाम् ३. १४. २०
 न वयं भगवन् विद्मः ३. १६. १६
 न वयं मन्यमानानाम् ८. ११. ९
 न वयं साध्वि साप्राज्यं १०. ८३. ४१
 नवयौवननिर्वृत्त- ८. ८. ४३
 न वर्तितव्यं तदधर्मबन्धो १. १७. ३३
 न वस्तव्यमिहास्माभिः ११. ६. ३५

न वस्तव्यं त्वयैवेह ११. ७. ५
 नवस्वपि वर्षेषु भगवान् ५. १७. १४
 न वा अयं ब्रह्मबन्धुः ८. २१. १०
 न वा एतद्विष्णुदत्त महदद्भुतं ५. ९. २०
 न वा एतेषु वसतां दिव्यौषधि- ५. २४. १३
 नवाभवन् महाभागा ११. २. २०
 न विक्रिया विश्वसुहृत् सखस्य ५. १०. २५
 न विदाम वयं सम्यक् ४. २५. ३३
 न विदामेह देवानां ४. १३. २८
 न विद्यते यस्य न जन्म कर्म वा ८. ३. ८
 न वेद कश्चिद् भगवंश्चिकीर्षितं १. ८. २९
 न वेद कृपणः श्रेय ६. ९. ४९
 न वेद धर्मं किल पद्मयोनिः ६. १७. १२
 न वेदवादाननुवर्तते मतिः ४. ४. १९
 न वा इदं राजर्षिवर्यं चित्रं १. १९. २०
 नवैकादश पञ्च त्रीन् ११. १९. १४
 न वै जनो जातु कथञ्चनाव्रजेत् १. ५. १९
 न वै जातु मृषैव स्यात् ३. २१. २४
 न वै तेऽजितभक्तानां १०. ७४. ५
 न वै नृभिर्नरदेवं पराख्यं १. १८. ४२
 न वै भगवान् नूनं ५. २४. २२
 न वै महाराज भगवतो ५. १६. ४
 न वै मुकुन्दस्य पदारविन्दयो ४. ९. ३६
 न वै शूरा विकथ्यन्ते १०. ५०. २०
 न वै स आत्मात्मवतां सुहृत्तमः ५. १९. ६
 न वै सतां त्वच्चरणार्पितात्मनां ४. ६. ४६
 न वै स नरकं याति ६. २. ४८
 न वै स्वपक्षोऽस्य विपक्ष एव वा ४. ११. २०
 न व्यभिचरति तेवेक्षा ६. १६. ४३
 नव्यवद् हृदये यज्ञो ४. ३०. २०

न शिष्याननुबध्नीत ७. १३. ८
 न शुष्केण न चार्द्रेण ८. ११. ४०
 न शेके सोऽवितुं तत्र ४. २८. १४
 न श्रोता नानुवक्तायं ७. २. ४५
 नश्वरेष्विह भावेषु १०. ८५. १२
 नष्टप्रायेष्वभद्रेषु १. २. १८
 नष्टशौचा मूढधियो ४. २. २९
 नष्टं प्रद्युम्नमायातं १०. ५५. ३९
 नष्टे लोके द्विपरार्धावसाने १०. ३. २५
 न सन्ति तीर्थे युधि चार्थिनार्थिताः ८. १९. ४
 न सन्नवाहाय विषण्णचेतसे ६. ११. १२
 न सभां प्रविशेत् प्राज्ञः १०. ४४. १०
 न साधयति मां योगो ११. १४. २०
 न साधु मेने ताः सर्वा ४. २५. १२
 न साधुवादो मुनिकोपभर्जिता ९. ८. १३
 न स्तुवीत न निन्देत ११. ११. १६
 नस्योतगाव इव यस्य वशे ११. ६. १४
 न स्वप्नजाग्रन् च तत् सुषुप्तं १२. ४. २१
 नहि कश्चित्क्षणमपि ६. १. ५३
 न हि कश्चित् प्रियः स्त्रीणां ६. १८. ४२
 न हि क्रमश्चेदिह मृत्युजन्मनोः ६. १४. ५५
 न हि तत् कुशलादृत्यं ११. २८. ४२
 न हि तस्य विकल्पाख्या ११. १८. ३७
 न हि तेऽविदितं किञ्चित् १०. ७०. ३६
 न हि तेषां कल्याणानां ५. २४. १४
 न हि भगवन्नघटितमिदं ६. १६. ४४
 न हि वां विषमा दृष्टिः १०. ४१. ४७
 न हि विरोध उभयं ६. ९. ३६
 न हि सत्यस्य नानात्वम् १२. ४. ३०
 न हि सद्भावयुक्तानां १०. २५. १७

न हिंस्याद् भूतजातानि ६. १८. ४७
 नह्यग्निमुखतोऽयं वै ७. १४. १७
 न ह्यङ्गाजातनिर्वेदो ११. ८. २९
 न ह्यङ्गोपक्रमे ध्वंसो ११. २९. २०
 न ह्यच्युतं प्रीणयतो ७. ६. १९
 नह्यतः परमो लाभो ११. ५. ३७
 न ह्यतोऽन्यः शिवः पंथा २. २. ३३
 न ह्यद्भुतं त्वच्चरणाब्जरेणुभिः ५. १३. २२
 न ह्यन्तरं भगवतीह समस्त- ३. १५. ३३
 न ह्यन्तोऽनन्तपारस्य ११. २७. ६
 न ह्यन्यो जुषतो जोष्यान् १०. १०. ८
 न ह्यम्मयानि तीर्थानि १०. ४८. ३१
 न ह्यम्मयानि तीर्थानि १०. ८४. ११
 न ह्यम्मयानि तीर्थानि १२. १०. २३
 न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य ३. १. ४
 न ह्यसत्यात् परोऽधर्मः ८. २०. ४
 न ह्यस्य कर्हिचित् राजन् १. ९. १६
 न ह्यस्य जन्मनो हेतुः ९. २४. ५७
 न ह्यस्य वर्ष्मणः पुंसां ३. २५. २
 न ह्यस्यातिप्रियः कश्चित् ६. १६. १०
 न ह्यस्यान्यतमं किञ्चिद् १. ७. २८
 नह्यस्यार्थः सुरगणैः ७. १. २
 न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चित् ६. १७. ३३
 न ह्यस्यास्ति प्रियः कश्चित् १०. ४६. ३७
 न ह्यस्यास्ते भयं सौम्य १०. १. ५४
 न ह्येकस्माद् गुरोर्ज्ञानं ११. ९. ३१
 न ह्येकस्याद्वितीयस्य १०. ७४. ४
 न ह्येतत्परमाश्चर्यं ९. ९. १४
 न ह्येतस्मिन् कुले कश्चित् ८. १९. ३
 न ह्येतस्मिन् कुले जाता १०. ९०. ३९

न ह्येधन्ते प्रजा नूनं ३. १२. ५१
 नागच्छन्त्याहुता देवा ४. १३. ३०
 नागालयं रमणकं १०. १७. १
 नागेन्द्राणामनन्तोऽहं ११. १६. १९
 नागिनर्न सूर्यो न च चन्द्रतारका १०. ८४. १२
 नाघं प्रजेश बालानां ४. ७. २
 नाङ्गस्य वंशो राजर्षेः ४. १४. ४२
 नाचरेद् यस्तु वेदोक्तं ११. ३. ४५
 नाचलत् तत्प्रहारेण १०. ४४. २२
 नाट्यसंगीत वादित्रैः ९. २३. ९
 नाट्यं सुगीतं वादित्रम् ४. १५. १९
 नाड्यो नदनदीनां तु २. ६. १०
 नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ३. २६. ५९
 नातः परतरो लोके ४. २२. ३२
 नातः परं कर्मनिबन्धकृन्तनं ६. २. ४६
 नातः परं परम यद् भवतः स्वरूपं ३. ९. ३
 नातिचित्रमिदं विप्रा १०. ८४. ३०
 नातिदीर्घेण कालेन १०. ५५. ९
 नातिप्रसीदति तथोपचितोपचारैः ३. ९. १२
 नातिप्रसीदद्भृदयः १. ४. २७
 नातिस्नेहः प्रसङ्गो वा ११. ७. ५२
 नात्मनोऽन्येन संयोगो १०. ५४. ४६
 नात्मा जजान न मरिष्यति ११. ३. ३८
 नात्मा वपुः पार्थिवमिन्द्रियाणि ११. २८. २४
 नात्यद्भुतमहं मन्ये १२. ६. ३
 नात्यद्भुतमिदं नाथ ४. २१. ५०
 नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं ३. १५. ४८
 नाथमान ऋषिर्भीतः ३. ३१. ११
 नादण्ड्यं दण्डयत्येष ४. १६. १३
 नादत्त आत्मा हि गुणं ६. १६. ११

नाद्य नो दर्शनं प्राप्तः १०. ८६. ४४
 नाधयो व्याधयः क्लेशा १. १०. ६
 नाधिगच्छेत् स्त्रियं प्राज्ञः ११. ८. १४
 नाधिव्याधिजराग्लानि- ९. १०. ५४
 नाधुना तेऽखिलाधार ११. ६. २६
 नाधुनाप्यवमानं ते ४. ८. २७
 नाधौतपादाऽप्रयता ६. १८. ५१
 नाध्यगच्छद् व्रतच्छिद्रं ६. १८. ५९
 नानाकर्मवितानेन ३. ९. ३४
 नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैः १०. ६३. २७
 नानामणिमयैः शृङ्गैः ४. ६. १०
 नानाऽमलप्रस्रवणैः ४. ६. ११
 नानारण्यमृगव्रातैः ४. २५. १९
 नानारण्यपशुव्रात- ८. २. ७
 नानारसौघाः सरितो १०. २७. २६
 नानारूपाऽऽत्मनो बुद्धिः ६. ५. १४
 नानालक्षणवेषाभ्यां १०. ४१. ४१
 नानुतृप्ये जुषन् युष्मद् वचो ११. ३. २
 नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् १. १८. ७
 नानुभूतं क्व चानेन ४. २९. ६४
 नानुभूय न जानाति ६. ५. ४१
 नानृतं तव तच्चापि २. ५. १०
 नानोपहारबलिभिः १०. ५३. ४२
 नान्तर्बहिर्दिवानक्तं ७. ३. ३६
 नान्तं विदाम्यहममी मुनयोऽग्रजास्ते २. ७. ४१
 नान्यत्तव पदाम्भोजात् १०. ४९. १२
 नान्यत्ते कामये राजन् ८. १९. १७
 नान्यत्र मद्भगवतः ३. २५. ४१
 नान्यथा तेऽखिलगुरो ७. १०. ४
 नान्यं ततः पद्मपलाशलोचनाद् ४. ८. २३

नायं तवाङ्घ्र्युपनयादपवर्गमूर्तेः १२. ८. ४३

नायं पतिं वृणे वीर १०. ५८. २१

नायैरधिष्ठितं भद्र ४. ९. २०

नापश्यत्कश्चनात्मानं १०. ७. २३

नाप्सु स्नायान् कुप्येत ६. १८. ४८

नभगस्तं प्रणम्याह ९. ४. ९

नाभागादम्बरीषोऽभूत् ९. ४. १३

नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यः ९. २. २३

नाभागो नभागापत्यं ९. ४. १

नाभिनन्देद् ध्रुवं मृत्युं ७. १३. ६

नाभिरपत्यकामोऽप्रजया मेरुदेव्या ५. ३. १

नाभिर्नभस्ते श्वसनं नभस्वान् ८. ७. २७

नाभिर्नभोऽग्निर्मुखमम्बु रेतो १०. ६३. ३५

नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजास्त्वम् ५. ४. ४

नाभिहृदं भुवनकोशगुहोदरस्थं ३. २८. २५

नाभिहृदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो ३. ९. २४

नाभेरसावृषभ आस सुदेविसूनुः २. ७. १०

नाभ्यां स्थितं हृद्यधिरोष्य तस्माद् २. २. २०

नामधेयानि कुर्वन्ति १०. २. ११

नामधेयानि मन्त्राश्च २. ६. २५

नामधेयान्यमूषां त्वं ६. ६. ३

नामसङ्कीर्तनं यस्य १२. १३. २३

नामान्यनन्तस्य हतत्रपः पठन् १. ६. २७

नामोच्चारणमाहात्म्यं ६. ३. २३

नायमर्हति वैकुण्ठ- ६. १७. १४

नायमर्हत्यसद्वृत्तो ४. १४. ३२

नायं जनो मे सुखदुःखहेतुः ११. २३. ४३

नायं देहो देहभाजां नृलोके ५. ५. १

नायं मार्गो हि साधूनां ४. ११. १०

नायं वेद स्वमात्मानं ८. ३. २९

नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः १०. ४७. ६०

नायं सुखापो भगवान् १०. ९. २१

नारदस्तदुपाकर्ण्य ४. ८. २५

नारदस्य च संवादः १२. १२. १५

नारदः प्राह मुनये २. ९. ४४

नारदात्तदुपाकर्ण्य १०. ६३. २

नारदो वामदेवोऽत्रिः १०. ८६. १८

नारायण नमस्तेऽस्तु १०. ५६. ६

नारायणपरा विप्रा ७. ११. ४

नारायणपरा वेदा २. ५. १५

नारायणपराः सर्वे ६. १७. २८

नारायणपरो योगो २. ५. १६

नारायणमयं वर्म ६. ८. ५

नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनाम् १०. १४. १४

नारायणं नमस्कृत्य १. २. ४

नारायणाभिधानस्य ११. ३. ३४

नारायणाय ऋषये ११. ५. ३०

नारायणाश्रमो नन्दा ७. १४. ३२

नारायणे तुरीयाख्ये ११. १५. १६

नारायणे भगवति २. ६. ३०

नार्थो बलेरयमुरुक्रम पादशौचम् २. ७. १८

नालं द्विजत्वं देवत्वं ७. ७. ५१

नालं वयं ते महिमानुवर्णने ४. १६. २

नावधीद् गुरुवाक्येन ९. ८. ६

नावध्येयः प्रजापालः ४. १३. २३

नावमः कर्मकल्पोऽपि ८. ५. ४८

नाविन्दच्छत्रुभवनाद् ९. २३. ३६

नाशं निशम्य पुत्राणां ६. ५. २३

नाश्चर्यमेतद्यदसत्सु सर्वदा ४. ४. १३

नाशनतः पथ्यमेवान्नं ६. १. १२

नाऽसच्छास्त्रेषु सज्जेत ७. १३. ७
 नासां द्विजातिसंस्कारो १०. २३. ४२
 नासां वरोर्वन्यतमा भुविस्पृक् ४. २५. २९
 नासिके निरभिद्येतां २. १०. २०
 नासूयन् खलु कृष्णाय १०. ३३. ३८
 नास्मत्कुलोचितं तात ४. ११. ८
 नास्मत्तो युवयोस्तात १०. ४५. ३
 नास्य कर्मणि जन्मादौ २. १०. ४५
 नाहमात्मानमाशासे ९. ४. ६४
 नाहमिज्याप्रजातिभ्यां १०. ८०. ३४
 नाहमीश्वरयोः कुर्या १०. ५७. १२
 नाहं कमण्डलावस्मिन् ८. २४. १८
 नाहं तथाञ्चि यजमानहविर्विताने ३. १६. ८
 नाहं तनूज ददृशे हतमङ्गला ते ६. १४. ५८
 नाहं तवाङ्घ्रिकमलं ११. ६. ४३
 नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जन्तून् १०. ३२. २०
 नाहं न यज्ञो न च यूयमन्ये ४. ६. ७
 नाहं न यूयं यदृतां गतिं विदुः २. ६. ३६
 नाहं निन्दे न च स्तौमि ७. १३. ४२
 नाहं परायुर्ऋषयो न मरीचिमुख्या ८. १२. १०
 नाहं प्रतीच्छे वै राजन् १०. ६४. २१
 नाहं बिभर्मि त्वां दुष्टाम् ९. ११. ९
 नाहं बिभेमि निरयात् ८. २०. ५
 नाहं बिभेम्यजित तेऽतिभयानकास्य- ७. ९. १५
 नाहं भक्षितवानम्ब १०. ८. ३५
 नाहं भवद्भ्यां रहितः १०. ४१. ११
 नाहं ममेति भावोऽयं ४. २९. ७०
 नाहं विरिञ्चो न कुमारनारदौ ६. १७. ३२
 नाहं विशङ्के सुरराजवज्रात् ५. १०. १७
 नाहं वेद गतिं पित्रोः १. १३. ३८

नाहं वेद परं ह्यस्मिन् २. ५. ६
 नाहं वेद व्यवसितं १. १३. ३६
 नाहं वेदाभिनिर्मुक्तः ११. २६. ८
 नाहं संकर्षणो ब्रह्मन् १०. ८९. ३३
 नाहं हालाहलं मन्ये १०. ६४. ३३
 नाहुषाय सुतां दत्त्वा ९. १८. ३०
 निगमकल्पतरोर्गलितं फलं १. १. ३
 निगूढजत्रुं पृथुतुङ्गवक्षसम्-१. १९. २७
 निगृहीतं सुतं श्रुत्वा १०. ६८. ४
 निचीयमानौ नारीभिः १०. ५०. ४०
 निजग्राहौजसा वीरः १. १६. ४
 निजपदाब्जदलैर्ध्वजव्रज- १०. ३५. १६
 नित्य आत्माव्ययः शुद्धः ७. २. २२
 नित्यदा सर्वभूतानां १२. ४. ३५
 नित्यदा ह्यङ्ग भूतानि ११. २२. ४२
 नित्यप्रमुदितं श्रीमत् १०. ५१. ३
 नित्यमुद्विग्नमनसो १२. ३. ३९
 नित्यस्यार्थस्य सम्बन्धो ६. १६. ७
 नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य १०. १०. १६
 नित्यं ददाति कामस्य ५. ६. ४
 नित्यं द्रष्टासि मां तत्र ८. २३. १०
 नित्यं निरीक्ष्यमाणानां १. ११. २५
 नित्यं प्रमुदिता गोपा १०. ४३. ३४
 नित्यं वनात् सुमनसः ६. १८. ५७
 नित्यं सङ्कुलमार्गायां १०. ९०. ३
 नित्यं सन्निहितस्तत्र ११. ३१. २४
 नित्यानुभूतनिजलाभनिवृत्ततृष्णाः ५. ६. १९
 नित्यारूढसमाधित्वात् ३. ३३. २७
 नित्यार्तिदेन वित्तेन ११. ३. १९
 नित्यो नैमित्तिकश्चैव १२. ४. ३८

निदाघार्कातपे तिग्मे १०. २२. ३०

निदिध्यासोरात्ममायां २. १०. ३०

निद्रया हियते नक्तं २. १. ३

निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजे- ३. ४. २८

निन्दन्तस्तवसत्कार- ७. १. २२

निन्दां भगवतः शृण्वं- १०. ७४. ४०

निपतन्स गिरिस्तत्र ८. ६. ३५

निबध्य नावं तच्छृङ्गे ८.२४.४५

निबोध तातेदमृतं ब्रवीमि ५.१.११

निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो १०. ८७. २३

निभृतोदङ्गषव्रातं १२. १०. ५

निमज्ज्य तस्मिन् सलिले १०. ३९. ४१

निमज्यास्मिन् हृदे भीरु ३. २३. २३

निमज्ज्योन्मज्जतां घोरे ११. २६. ३२

निमित्तमात्रं तत्रासीत् ४. ११. १७

निमित्तं परमीशस्य १०. ७१. ८

निमित्तानि च तस्येह ३. ७. ३९

निमित्तान्यत्यरिष्टानि १. १४. ५

निमित्ते सति सर्वत्र ४. २२. २९

निमिरिक्ष्वाकुतनयो ९. १३. १

निमिश्चलमिदं विद्वान् ९. १३. ३

निमिः प्रतिददौ शापं ९. १३. ५

निमेषस्त्रिलवो ज्ञेयो ३. ११. ७

निम्नगानां यथा गङ्गा १२. १३. १६

निम्लोचति ह भगवान् ५. ८. १९

नियच्छेद्विषयेभ्योऽक्षान् २. १. १८

नियुध्यतारेवमिभेन्द्रनक्रयोः- ८. २. २९

निरपेक्षं मुनिं शान्तं ११. १४. १६

निरभिद्यत शिशनो वै २. १०. २६

निरभिद्यतास्य प्रथमं ३. २६. ५४

निरहङ्कृतिनिर्ममश्च ३. २४. ४४

निरीक्षतस्तस्य ययावशेष- ३. २१. ३४

निरीक्ष्य तद्वलं कृष्ण १०. ५०. ५

निरीक्ष्य तद्वपुरलमम्बरे चरत् १०. १८. २७

निरीक्ष्य तावुत्तमपूरुषौ जना १०. ४३. २०

निरीक्ष्य दुर्मर्षण आस्रवन्मदैः १०. ५९. १५

निरीक्ष्य पृतनां देवः ८. ११. २७

निरुध्य सेनया शाल्वो १०. ७६. ९

निरूपितः प्रजापालः ४. १४. ११

निरूपिता महायज्ञे १०. ७५. ७

निरूपिता शम्बरेण १०. ५५. ८

निरूप्यतामिह स्वार्थः ७. ७. ४६

निर्ऋतिर्नाम पश्चाद् द्वाः ४. २५. ५३

निरोधोत्यत्यणुबृहत् ११. १०. ९

निरोधोऽस्यानुशयनम् २. १०. ६

निर्गते नारदे सूत १. ७. १

निर्गमय्यावरोधान् स्वान् १०. ७१. १३

निर्गुणे ब्रह्मणि मयि ११. १५. १७

निर्गुणोऽपि ह्यजोऽव्यक्तो ७. १. ६

निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ १०. ५०. १६

निर्जिता असुरा देवैः ७. १०. ५३

निर्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहो १०. ५१. ५२

निर्दिशे च स आगत्य ९. ७. ११

निर्बन्धं तस्य तं ज्ञात्वा १०. १. ४७

निर्बिभेद विराजस्त्वग् ३. २६. ५६

निर्भिन्नकुम्भाः करिणो निपेतुः १०. ५०. २५

निर्भिन्नं तालु वरुणो ३. ६. १३

निर्भिन्नान्यस्य चर्माणि ३. ६. १६

निर्भिन्ने अक्षिणी त्वष्टा ३. ६. १५

निर्भिन्ने अश्विनौ नासे ३. ६. १४

निर्मथ्यमानादुदधेरभूद्विषं ८. ७. १८

निर्यात त्यजत त्रासं १०. २५. २६

निर्विण्णस्य विरक्तस्य ११. २०. २३

निर्विण्णा नितरां भूमन् ३. २५. ७

निर्विण्णानां ज्ञानयोगो ११. २०. ७

निर्वर्तितात्मनियमो ८. १६. २८

निर्विद्य नष्टद्रविणो गतक्लमः ११. २३. ५९

निर्वेदवादिनीमेवं ३. २४. १

निर्वैराय प्रशान्ताय ७. ४. २८

निवारयामः समुपेत्य माधवं १०. ३९. २८

निवासतोयद्रविणात्मबुद्धिः ५. १३. ४

निवासितः प्रियाजुष्टे १०. ८१. १७

निवीतमान्नायमधुव्रतश्रिया ३. ८. ३१

निवृत्ततर्षैरुपगीयमानाद् १०. १. ४

निवृत्तबुद्ध्यवस्थानो ३. २७. १०

निवृत्तं कर्म सेवेत ११. १०. ४

निवृत्तिधर्मनिरता ३. ३२. ६

निवृत्तिमार्गः कथित ६. १. १

निवृत्तिलक्षणमार्ग आदावेव ५. २६. ३८

निवृत्ते भारते युद्धे ११. १९. १२

निवृत्तेष्वश्वमेधेषु १०. ८८. ६

निवेदितं तद् भक्ताय ८. १६. ४१

निवेदितोऽथाङ्गिरसा ९. १४. ८

निवेद्य गां चातिथये १०. ३८. ३९

निशम्य कर्म तच्छम्भोः ८. ७. ४५

निशम्य कर्माणि गुणानतुल्यान् ७. ७. ३४

निशम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं १०. ३४. १९

निशम्य कौषारविणोपवर्णितं ४. १३. १

निशम्य कौषारविणोपवर्णिताम् ३. १४. १

निशम्य गदतामेवम् ४. ११. १

निशम्य गीतं तदनङ्गवर्धनं १०. २९. ४

निशम्य तद्वक्तृदिदृक्षया दिशो २. ९. ७

निशम्य तद्वचो विप्रो ६. १८. ३८

निशम्य तद्वधं भ्राता ८. १९. ७

निशम्य ते घर्घरितं स्वखेद- ३. १३. २५

निशम्य देवकी देवी १०. ५६. ३४

निशम्य देवः स्वभटोपवर्णितं ६. ३. १

निशम्य धर्मराजस्तत् १०. ७३. ३५

निशम्य प्रेष्ठमायान्तं १. ११. १६

निशम्य बालवचनं १०. ५६. ९

निशम्य भगवद्गीतं १०. ७२. १२

निशम्य भगवन्मार्गं १. १५. ३२

निशम्य भीमगदितं १. ७. ५२

निशम्य भीष्मोक्तमथाच्युतोक्तं १. १०. ३

निशम्य मरुतां जन्म ६. १९. ३

निशम्य प्रियमाणस्य ६. १. ३०

निशम्य लोकत्रयमस्तकञ्चरं ७. ८. ३५

निशम्य वाचं वदतो ३. १३. १

निशम्य विप्रियं कृष्णो १०. ७७. २३

निशम्य वैकुण्ठनियोज्यमुख्ययोः ४. १२. २८

निशम्य शप्तमतदर्हं नरेन्द्रं १. १८. ४१

निशम्याक्रन्दितं देवी ९. १४. २८

निशम्यात्मभुवा गीतं ३. १७. १

निशम्येत्थं भगवतः १०. ८४. १४

निशम्यैतत् सुतवचो ७. ५. २५

निशम्यैतत् सुरगणा ८. ५. १७

निःश्रेयसाय लोकस्य १.३.४१

निशाचरीत्थं व्यथितस्तना व्यसुः १०. ६. १३

निशातमसिमादत्त १०. ३६. १९

निशातमसिमुद्यम्य १०. ५५. २४

निशामुखं मानयन्ता- १०. ३४. २२

निशामुखेषु खद्योताः १०. २०. ८

निशाम्य वैष्णवं धाम १०. ८९. ६३

निशावसान आरब्धो ३. ११. २३

निशीथे तम उद्भूते १०. ३. ८

निश्चलाम्बुरभूतूष्णीं १०. २०. ४०

निषिध्यमानः स सदस्यमुख्यैः ४. २. १९

निषिध्यमानाः पतिभिः १०. २३. २०

निषेकगर्भजन्मानि ११. २२. ४६

निषेकादिशमशानान्तैः ७. १५. ५२

निषेवितेनानिमित्तेन ३. २९. १५

निष्किञ्चना मय्यनुरक्तचेतसः ११. १४. १७

निष्किञ्चना वयं शश्वत् १०. ६०. १४

निष्किञ्चनो ननु भवान् न यतोऽस्ति १०. ६०. ३७

निष्ठां ते नरके मन्ये ८. १९. ३५

निष्ठितो मूत्रितो वाज्ञैः ११. २२. ५८

निष्णातं योगमायासु ३. २२. ३४

निष्पादितश्च कात्स्न्येन ४. २२. ४३

निष्पादितं देवकृत्यं १. १३. ४९

निसृष्टः किल मे मृत्युः १०. ३६. ३१

निहते रुक्मिणि श्याले १०. ६१. ३९

निर्हृत्य ज्ञातयो ज्ञातेः ६. १६. १३

निःक्षत्रियामकृत गां च ११. ४. २१

निःक्षत्रियां महीं कुर्वन् १०. ८२. ३

निः सत्त्वा लोलुपा राजन् ८. ८. २९

निःसारयत दुर्वृत्तौ १०. ४४. ३२

निःसृतं ते मुखाम्भोजाद् ११. २७. ३

निस्स्वं त्यजन्ति गणिका १०. ४७. ७

नीयमानं तवादेशाद् ६. ३. ९

नीयमानां भयोद्विग्नां ७. ७. ७

नीयमाने धने गोभिः १०. ५२. ६

नीलरक्तोत्पलाम्भोज- ४. २४. २१

नीलस्फटिकवैदूर्य- ४. २५. १५

नूनं चङ्क्रमणं देव ३. २१. ५०

नूनं जनैरीहितमीश्वराणाम् ४. १७. ३६

नूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ८. ८. २०

नूनं ता विरुधः क्षीणा ४. १८. ८

नूनं त्वत्कृतपुण्यास्ते ४. २६. २१

नूनं त्वद्बान्धवाः कृष्ण १०. १९. १०

नूनं त्वं भगवान्साक्षात् ८. २४. २७

नूनं त्वं विधिना सुभूः ८. ९. ५

नूनं दैवेन विहता ३. ३२. १९

नूनं नानामदोन्मद्धाः १०. ६८. ३१

नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां ३. १. ४३

नूनं प्रमत्तः कुरुते विकर्म ५. ५. ४

नूनं बतर्षिः सञ्जातो १०. ६. ३२

नूनं बतायं भगवानर्थेषु न निष्णातो ५. २४. २४

नूनं बतेशस्य समीहितं जनैः ४. १७. ३२

नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य १०. ८१. ३३

नूनं भगवतो ब्रह्मन् १. १९. ३९

नूनं भगवतो ब्रह्मन् २. ४. ८

नूनं भगवतो माया १०. २३. ४०

नूनं भवान् भगवतो ४. ८. ३८

नूनं मे भगवांस्तुष्टः ११. २३. २८

नूनं मे भगवान् प्रीतो ११. ८. ३७

नूनं विमुष्टमतयस्तव मायया ते ४. ९. ९

नूनं व्रतस्नानहुतादिनेश्वरः १. १०. २८

नूनं सुनीतेः पतिदेवतायाः ४. १२. ४१

नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोऽयम् १०. ५. ३०

नूनं ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः ५. ८. १०

नृगो नाम नरेन्द्रोऽहम् १०. ६४. १०
 नृणामयं परो धर्मः ७. ११. १२
 नृणां निःश्रेयसार्थाय १०. २९. १४
 नृणां साधारणो धर्मः २. ८. १८
 नृत्यतो गायतः क्वापि १०. १५. १५
 नृत्यतो गायतः पश्यन् ११. २२. ५२
 नृत्यन्ति स्म स्त्रियो देव्य ४. १. ५५
 नृत्यन्ती गायती काचित् १०. ३३. १४
 नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा १०. १५. ७
 नृत्यवादित्रगीतानि ११. ८. १८
 नृत्यवादित्रगीतैश्च ८. १६. ५७
 नृदेहमाद्यं सुलभं सुदुर्लभं ११. २०. १७
 नृपवर्यं निबोधैतद् ४. १४. १४
 नृवाजिकाञ्चनशिबिकाभिरच्युतं १०. ७१. १५
 नृषु तव मायया भ्रमममीष्ववगत्य १०. ८७. ३२
 नेत्थं पुसां विरागः स्यात् ६. ५. ४०
 नेत्रे उन्मील्य ददृशे १२. १०. १४
 नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टबन्धुः- १०. ९०. १६
 नेदं यशो रघुपतेः सुरयाच्चयाऽऽत्त ९. ११. २०
 नेदुर्दुन्दुभयो दिव्या ८. ४. २
 नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि १०. ४४. ४२
 नेदुर्मुहुर्दुन्दुभयः सहस्रशो ८. २०. २०
 नेदुर्मृदङ्गपटह- १०. ८४. ४६
 नेमं विरिञ्चो न भवो १०. ९. २०
 नेमं विरिञ्चो लभते प्रसादं ८. २३. ६
 नेयं शोभिष्यते तत्र १. ८. ३९
 नेह चात्यन्तसंवासः १०. ४९. २०
 नेह यत्कर्म धर्माय ३. २३. ५६
 नैर्ऋतास्ते समादिष्टा ७. ५. ३९
 नैकत्र ते जयति शालिनि पादपद्मं ३. २०. ३६

नैकत्र प्रियसंवासः १०. ५. २५
 नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचित् ३. २५. ३४
 नैकान्ततः प्रतीकारः ४. २९. ३४
 नैकान्तिकं तद्धि कृतेऽपि निष्कृते ६. २. १२
 नैकान्तिनो मे मयि जात्विहाशिष ७. १०. ११
 नैच्छत्त्वमस्युत्पथग १०. ८९. ६
 नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तः ३. ५. १९
 नैतच्चित्रं भगवति १०. १५. ३५
 नैतत्खलायोपदिशेत् ३. ३२. ३९
 नैतत्त्वया दाम्भिकाय ११. २९. ३०
 नैतत्परस्मा आख्येयं ८. १७. २०
 नैतत्पूर्वर्षयश्चक्रुः ७. ३. १९
 नैतत्पूर्वैः कृतं त्वद्ये ३. १२. ३०
 नैतत्समाचरेज्जातु १०. ३३. ३१
 नैतत्स्वरूपं भवतोऽसौ पदार्थ- ४. ७. ३१
 नैतदेवं यथाऽऽत्थ त्वं ११. २२. ५
 नैतद्वताधीश पदं तवेप्सितं ३. २१. २०
 नैतद्वस्तुतया पश्येद् ११. १८. २६
 नैतद्विचित्रं मनुजार्भमायिनः १०. १२. ३८
 नैतद्विज्ञाय जिज्ञासोः ११. २९. ३२
 नैतन्मनस्तव कथासु विकुण्ठनाथ ७. ९. ३९
 नैतन्मनो विशति वागुत चक्षुरात्मा ११. ३. ३६
 नैतन्मे स्वस्तये राजन् ८. २४. २२
 नैतादृशः परो धर्मो ७. १५. ८
 नैतादृशानां स्वजनव्यपेक्षया ४. ३. १८
 नैतावता भगवतः १२. १०. ३०
 नैते गुणा न गुणिनो महदादयो ये ७. ९. ४९
 नैतेन देहेन हरे कृतागसो ४. ४. २२
 नैते सुरेशा ऋषयो न चैते १०. १३. ३९
 नैते स्वरूपं विदुरात्मनस्ते १०. ४०. ३

नैनं कश्चिद् कुतो वापि ८. १५. २६

नैनं नाथान्वसूयामो १०. ७३. ९

नैनो राज्ञः प्रजाभर्तुः १. ८. ५०

नैमित्तिकः प्राकृतिको १२. ७. १७

नैमिषं फाल्गुनं सेतुः ७. १४. ३१

नैमिषेऽनिमिषक्षेत्रे १. १. ४

नैरपेक्ष्यं परं प्राहुः ११. २०. ३५

नैव लक्षयते लोको ४. २२. ९

नैवं वरोऽसुराणां ते ७. १०. ३०

नैवं विदामो भगवन् प्राणरोधं ४. ८. ८१

नैवंविधः पुरुषकार उरुक्रमस्य ५. १. ३५

नैवं वीर्यो जलचरो ८. २४. २६

नैवं वेद महाभाग ९. १०. २७

नैवाक्षकोविदा यूयं १०. ६१. ३५

नैवात्मनः प्रभुरयं निजलाभपूर्णो ७. ९. ११

नैवात्मने महेन्द्राय ४. १९. ३३

नैवात्मनो न देहस्य ११. २८. १०

नैवात्मा न परश्चापि ६. १७. १९

नैवाद्भुतं त्वयि विभो-१०. ६९. १७

नैवान्यतः परिभवोऽस्य भवेत् ११. १. ४

नैवालीकमहं मन्ये १०. ६०. ४७

नैवाविन्दन् क्षीयमाणं १०. २०. ३७

नैवाहार्षमहं देव १०. ४५. ४०

नैवेच्छत्याशिषः क्वापि १२. १०. ६

नैवोद्विजे परदुरत्ययवैतरण्याम् ७. ९. ४३

नैवोपयन्त्यपचितिं कवयस्तवेश ११. २९. ६

नैष त्वया मनुष्येन्द्र १२. ६. २४

नैषातिदुःसहा क्षुन्मां १०. १. १३

नैषा परावरमतिः भवतो ननु स्यात् ७. ९. २७

नैषां मतिस्तावदुरुक्रमाङ्घ्रिं ७. ५. ३२

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं १. ५. १२

नैष्कर्म्यमप्यच्युतभाववर्जितं १२. १२. ५२

नो एवैतत्साक्षात्कारो ५. २४. १९

नोग्रसेनः किल विभुः १०. ६८. ३४

नो चेत्यमत्तमसदिन्द्रियवाजिसूता ७. १५. ४६

नोच्छिष्टं चण्डिकानं च ६. १८. ४९

नोच्छिष्टास्पृष्टसलिला ६. १८. ५०

नोत्तमश्लोकवार्तानां १. १८. ४

नोत्सहे जरसा स्थातुम् ९. १८. ४०

नोत्सहेऽहं कृपणधीः १०. ४०. २७

नोद्धवोणवपि मन्यूनो ३. ४. ३१

नोद्विग्नचित्तो व्यसनेषु निःस्पृहः ७. ४. ३३

नोद्विजेत जनाद् धीरो ११. १८. ३१

नोपेयातां यदाऽऽहूतौ १०. ११. १३

नौमीड्य तेऽभ्रवपुषे तडिदम्बराय १०. १४. १

न्यमन्त्रयेतां दाशार्हम् १०. ८६. २५

न्यरुणत्सूतिकागारं १०. ८९. ३८

न्यरुन्धनुद्गलद्बाष्प- १. १०. १४

न्यवर्ततां स्वकं धाम १०. ८९. ६२

न्यसेद्धृदय ओङ्कारं ६. ८. ८

न्यस्तक्रीडनको बालो ७. ४. ३७

न्यस्तौ स्वमित्रे नन्दे वै १०. ३६. १८

न्यस्येदमात्मनि जगद् विलयाम्बुमध्ये ७. ९. ३२

न्याय्यो हि दण्डः कृतकिल्विषेऽस्मिन् १०. १६. ३३

प

पच्यन्तां विविधाः पाकाः १०. २४. २६

पञ्चदशं वामनकं १. ३. १९

पञ्चद्वारस्तु पौरस्त्या ४. २५. ४६

पञ्चपञ्चाशता मेध्यैः ९. २०. २५

पञ्चभिः कुरुते स्वार्थान् ६. १. ५०

पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म ३. २६. ११

पञ्चमः कपिलो नाम १. ३. १०

पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते ४. ८. ७६

पञ्चमो रैवतो नाम ८. ५. २

पञ्चविंशतितत्त्वानां ६. ५. १७

पञ्चशीर्षाहिना गुप्तां ४. २५. २१

पञ्चषड्ढायनार्भाभाः ७. १. ३६

पञ्चात्मकेषु भूतेषु ११. १३. २३

पञ्चारामं नवद्वारम् ४. २८. ५६

पञ्चाशीतिसहस्राणि ९. २३. २६

पञ्चेन्द्रियार्था आरामा ४. २८. ५७

पठेयुराख्यानमिदं सदा बुधाः ६. १३. २३

पणयिष्यन्ति वै क्षुद्राः १२. ३. ३५

पण्डिता बहवो राजन् ७. १५. २१

पतत्पताकै रथकुञ्जरादिभिः ११. ३०. १५

पतन्त्यकालतो गर्भाः १०. ३६. ४

पतमानोऽपि तद्देहः १०. ६. १४

पतयो नाभ्यसूयेरन् १०. २३. ३१

पतितस्य पदाक्रम्य १०. ४३. १४

पतितं पादयोर्वीक्ष्य १. १७. ३०

पतितः स्वखलितश्चार्तः १२. १२. ४६

पतितः स्वखलितो भग्नः ६. २. १५

पतितो भुव्यसृङ्मूत्रे ३. ३१. २४

पतित्वा पादयोर्देवी १०. ८९. ७

पतिमागतमाकर्ण्य १०. ८१. २५

पतिरेव हि नारीणां ६. १८. ३३

पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा १०. ८१. २६

पतिव्रता पतिं प्राह १०. ८०. ८

पतिसुतान्वयभ्रातृबान्धवान् १०. ३१. १६

पतिं च परया भक्त्या ६. १९. १७

पतिं त्यक्ष्यन्ति निर्द्रव्यं १२. ३. ३६

पतिं निरीक्ष्योरुशुचार्पितं तदा ६. १४. ५२

पतिं परमधर्मज्ञं ४. २८. ४३

पतिं प्रयान्तं सुबलस्य पुत्री १. १३. २९

पतिं सा प्रव्रजिष्यन्तं ३. २३. ४९

पत्नी मरीचेस्तु कला ४. १. १३

पत्नी विकुण्ठा शुभ्रस्य ८. ५. ४

पत्नी संयाजावभृथ्यैः १०. ७५. १९

पत्नी संयाजावभृथ्यैः १०. ८४. ५३

पत्नीं वीक्ष्य विस्फुरन्तीं १०. ८१. २७

पत्यः पतिं प्रोष्य गृहानुपागतं १. ११. ३१

पत्यास्तवाधिमखक्लृप्तमहाभिषेक १. १५. १०

पत्याः पतिव्रतायास्तु १०. ८१. ७

पत्युर्निगदितं श्रुत्वा ८. २१. २५

पत्युर्बलं शरासारैः १०. ५४. ४

पत्रपुष्पफलच्छाया- १०. २२. ३४

पत्रं पुष्पं फलं तोयं १०. ८१. ४

पथिच्युतं तिष्ठति दिष्टरक्षितं ७. २. ४०

पथि प्रग्रहिणं कंसम् १०. १. ३४

पथिषु च मुग्धभावेन ५. ८. १३

पथ्यं पूतमनायस्तम् ११. २५. २८

पदं त्रिभुवनोत्कृष्टं ४. ८. ३७

पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं ८. २०. ३४

पदापि युवतीं भिक्षुः ११. ८. १३

पदातेर्भगवांस्तस्य १०. ५७. २१

पदानि तस्याखिललोकपाल- १०. ३८. २५

पदानि त्रीणि दत्तानि ८. २१. २९

पदानि व्यक्तमेतानि १०. ३०. २५

पदार्थेषु यथा द्रव्यं १२. ७. २०

पदा शरत्पद्मपलाशरोचिषा ४. २४. ५२

पदा सत्त्वेन तां साधो ३. १९. ९

पदा सुजातेन नखारुणश्रिया १०. ६०. २३

पदैकेन मयाक्रान्तो ८. २१. ३१

पद्भ्यामाक्रम्य प्रपदे १०. ४२. ७

पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यां १०. ६६. ३४

पद्भ्यां नखमणिश्रेण्या ४. ८. ५०

पद्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां १०. ६. ३७

पद्भ्यां भगवतो जज्ञे ३. ६. ३३

पद्भ्यां विनिर्ययौ द्रष्टुं १०. ५३. ४०

पद्मकोशपलाशाक्षं ४. २४. ४६

पद्मकोशं तदाऽऽविश्य ३. १०. ८

पद्मगर्भारुणापाङ्गं १२. ९. २४

पद्ममष्टदलं तत्र ११. २७. २६

पद्महस्तं गदाशङ्ख- १०. ७३. ४

पद्माक्षमालामुत जन्तुमार्जनं १२. ८. ३४

पनसोदुम्बराश्वत्थ- ४. ६. १७

पपात बालस्य स पादमूले ६. १४. ५१

पपात भूमौ परिवृद्धया शुचा ६. १४. ४८

पप्रच्छ चेममेवार्थं २. ४. ३

पप्रच्छ रथमारुढः १. १७. ४

पप्रच्छ विद्वानपि तन्निदानं १०. ६४. ७

पप्रच्छ सत्कृतं नन्दः १०. ३८. ४१

पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूप- १०. ६४. १३

पयः फेननिभाः शय्या ३. ३३. १६

पयःफेननिभाः शय्या ४. ९. ६१

पयःफेननिभाः शय्या १०. ८१. २९

पयःफेननिभे शुभ्रे १०. ६०. ६

पयःस्तनाभ्यां सुम्नाव ४. ९. ५०

पयांसि यासामपिबत् १०. ६. ३९

पयोधिं येन निर्मथ्य ८. ५. १०

पयोभक्षो व्रतमिदं ८. १६. ४६

परकायं विशन् सिद्ध ११. १५. २३

परच्छन्दं न विदुषा ३. ३१. २५

परदेवताप्रसादाधिगतात्मप्रत्यवमर्शेना- ५. १. ३८

परमाणुपरममहतोः ६. १६. ३६

परमाणुमये चित्तं ११. १५. १२

परमासन आसीनं १०. ५८. ५

परमेष्ठी त्वपां मध्ये ३. १३. १६

परमोऽनुग्रहो दण्डो ४. २६. २२

परस्परानुकथनं ११. ३. ३०

परस्परानुप्रवेशात् ११. २२. ७

परस्य दृश्यते धर्मो ३. २६. ४९

परस्य ब्रह्मणः साक्षात् ५. २०. १७

परस्य विष्णोरीशस्य ११. ३. १

परस्वभावकर्माणि ११. २८. १

परस्वभावकर्माणि ११. २८. २

परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद् २. २. १८

परं पदं वैष्णवमामनन्ति तद् १२. ६. ३२

परं प्रधानं पुरुषं महान्तं ३. २४. ३३

परं भावं भगवतो १०. ६५. २७

परं शुश्रूषणं मह्यं ३. १३. १२

परं सौख्यं हि नैराश्यं १०. ४७. ४७

परं सांवर्तको वाति १२. ४. १२

पराग्रिक्तमपूर्णं वा ८. १९. ४१

पराजितश्रीरसुभिश्च हापितो ८. १५. ३

परानुषक्तं तपनीयोपकल्पं ३. १८. ९

पराभवस्तावदबोधजातो ५. ५. ५

परार्ध्यवासःस्त्रगन्ध- १०. ६२. २५

परार्ध्यकेयूरमणिप्रवेक- ३. ८. २९

परावरगतिज्ञाय १०. १६. ४८

परावरज्ञः स ऋषिः १. ४. १६

परावराणां परम ११. ९. १८

परावरेषां भगवन् ब्रतानि ३. ५. १०

परावरेषां भूतानां ९. १. ८

परावरेषु भूतेषु ७. ६. २०

पराशरात् सत्यवत्याम् १२. ६. ४९

परिक्रम्यादिपुरुषं ८. २३. १२

परिक्षीणेषु कुरुषु ९. २२. ३४

परिग्रहो हि दुःखाय ११. ९. १

परिघं पट्टिशं शूलं १०. ५४. २९

परिचर्या भगवतो ४. ८. ५८

परिजनानुरागविरचितशबलसंशब्द- ५. ३. ६

परितुष्येत् ततस्तात् ४. ८. २९

परित्यक्तगुणः सम्यग् ४. २०. १०

परिधाय स्ववासांसि १०. २२. २३

परिनिष्ठितोऽपि नैर्गुण्ये २. १. ९

परिप्लवः सुतस्तस्मात् ९. २२. ४२

परिभूत इमां गाथां ११. २३. ४२

परिभ्रामणविक्षेप- १०. ४४. ४

परिमाणं च कालस्य २. १०. ४७

परिरेभेऽङ्गजं दोर्भ्यां ४. ९. ४३

परिवेक्ष्यमाणं भगवान् ९. ९. २२

परिवेषयन्त्यस्तद्धित्वा १०. २९. ६

परिशोचति ते माता १०. ५५. १५

परिश्रान्तेन्द्रियात्माहं १. ६. १५

परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैः १०. ६५. २

परिष्वज्याच्युतं वीरा १०. ५८. ३

परिस्तीर्याथ पर्युक्षेद् ११. २७. ३७

परीक्षितैवमादिष्टः १. १७. ३५

परीक्षितैवं स तु बादरायणिः ८. १. ३३

परीक्षितोऽथ राजर्षेः १. ७. १२

परीक्षितोऽथ संप्रश्नं ६. १४. ८

परीक्षिदपि राजर्षिः १२. ६. ९

परीतो वत्सपैर्वत्सां- ३. २. २७

परीत्याभ्यर्च्य धिष्ण्याग्र्यं ४. १२. २९

परेण विशता स्वस्मिन् ३. ६. ५

परे ब्रह्मणि चात्मानं ४. २८. ४२

परे ब्रह्मण्यनिर्देश्ये ७. ५. ४१

परेऽवरे च ये भावा ४. २२. ३६

परैर्विवासिता साहं ८. १६. १६

परोक्षवादो वेदोऽयं ११. ३. ४४

परोऽप्यपत्यं हितकृत् यथौषधं ७. ५. ३७

परो मदन्यो जगतस्तस्थुषश्च ६. ३. १२

परोरजः सवितुर्जातवेदो ५. ७. १४

पर्जन्यघोषो जलजः पाञ्चजन्यः ८. २०. ३१

पर्जन्यः शतवर्षाणि १२. ४. ७

पर्जन्यो भगवानिन्द्रो १०. २४. ८

पर्यङ्कादवरुह्याशु १०. ६०. २६

पर्यपृच्छन्महाबुद्धिः १०. ५१. २७

पर्यस्तं नन्दया सत्याः ४. ६. २२

पर्युपासत राजेन्द्र ७. ५. ५७

पर्युष्टया तव विभो वनमालयेयं ११. ६. १२

पर्वतो नारदो धौम्यो १. ९. ६

पलायनं यदुकुले १०. ५१. ८

पलायमानौ तौ दृष्ट्वा १०. ५२. ९

पवित्राश्चाक्षुषा देवाः ८. १३. ३४

पशवो यवसं क्षीरं ४. १८. २३

पशुवद्यवनैरेष ४. २८. २३

पशवः पितरः सिद्धा २. ६. १४

पशूनविधिनाऽऽलभ्य ११. १०. २८

पशूंश्चारयतोर्गोपैः १०. १८. १७

पशोर्निपतिता दन्ता ९. ७. १३

पश्चिमे इत्यधोद्वारौ ४. २९. १०

पश्यतैतान्महाभागान् १०. २२. ३२

पश्यत्ययं धिषणया ननु ३. ३१. १९

पश्यन्ति ते मे रुचिराण्यम्ब सन्तः ३. २५. ३५

पश्यन्त्यदो रूपमदभ्रचक्षुषा १. ३. ४

पश्य पश्य वयस्यांस्ते १०. ११. १९

पश्य प्रयान्तीरभवान्योषितो- ४. ३. १२

पश्य मां निर्जितं शक्र ६. १२. १६

पश्यामि नान्यं पुरुषात्पुरातनाद् ३. १७. ३०

पश्यामि धनिनां क्लेशं ७. १३. ३१

पश्यार्य व्यसनं प्राप्तं १०. ५०. १३

पश्येदात्मन्यदो विश्वं ७. १३. ४

पश्येश मेऽनार्यमनन्त आद्ये १०. १४. ९

पश्योत्पातान्नरव्याघ्र १. १४. १०

पाखण्डपथवैषम्यं ३. ७. ३१

पाखण्डप्रचुरे धर्मे १२. २. १३

पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा १०. ५९. ६

पाण्डुपुत्रानुपासीनान् १. ९. ११

पातालतलमारभ्य ११. ३. १०

पातालमेतस्य हि पादमूलं २. १. २६

पात्रं त्वत्र निरुक्तं वै ७. १४. ३४

पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः १०. ३३. ८

पादयोररविन्दं च ४. १५. १०

पादयोः पतितं बालं ७. ५. २०

पादसंवाहनं चक्रुः १०. १५. १७

पादावनेजनीरापो १०. ४८. १५

पादावस्य विनिर्भिन्नौ ३. ६. २२

पादुके भरतोऽगृह्णात् ९. १०. ४३

पादुकेन्यस्य पुरतः ९. १०. ४०

पादुके शिरसि न्यस्य ९. १०. ३६

पादैर्नूनं शोचसि मैकपादम् १. १६. २१

पादौ महीयं स्वकृतैव यस्य ८. ५. ३२

पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे ९. ४. २०

पाद्यमाचमनीयं च ११. २७. ३३

पाद्यादीनुपकल्प्याथ ११. ३. ५१

पाद्यार्घ्याचमनीयार्थ ११. २७. २२

पाद्योपस्पृशार्हणादीन् ११. २७. २५

पानीयमात्रमुच्छेषं ९. २१. १०

पानेन ते देव कथासुधायाः ३. ५. ४५

पापच्यमानेन हृदाऽऽतुरेन्द्रियः ४. ३. २१

पापे त्वं मामवज्ञाय १०. ६५. २४

पापे प्रलम्बे निहते १०. १८. ३२

पारमेष्ठ्यान्युपादाय ९. १०. ३९

पारं महिम्न उरुविक्रमतो गृणानो ८. २३. २९

पारामरीचिगर्भाद्या ८. १३. १९

पारावतान्यभृतसारसचक्रवाक- ३. १५. १८

पाराशर्य महाभाग १. ५. २

पारिजातवनामोद- १०. ६०. ५

पारिजातेऽञ्जसा लब्धे ४. ३०. ३२

पारिबर्हमुपागृह्य १०. ५८. ५५

पारीक्षित इति श्रुत्वा १२. ६. २०

पार्थ प्रजाऽविता साक्षाद् १. १२. १९

पार्थास्तु देवो भगवान् मुकुन्दो ३. १. १२

पार्थिवाद्धारुणो धूमः १. २. २४

पार्थिवेष्विह देहेषु ११. ७. ४१

पाष्यर्थाऽऽपीड्य गुदं प्राणं ११. १५. २४

पालयन्ति प्रजापाला ८. १४. ६

पावकः पवमानश्च ४. २४. ४

पाहि पाहि महायोगिन् १. ८. ९
 पाहि मां परमात्मंस्ते ३. २०. २६
 पिङ्गला नाम वेश्याऽऽसीद् ११. ८. २२
 पिचुमन्दैः कोविदारैः ८. २. १३
 पिण्डे वाय्वग्निशंशुद्धे ११. २७. २३
 पितरं वरुणग्रस्तं ९. ७. १७
 पितरः सिद्धगन्धर्वा ११. ३१. २
 पितरावुपलब्धाथौ १०. ४५. १
 पितरि प्रस्थितेऽरण्यं ३. २५. ५
 पितरि प्रस्थितेऽस्माकं ७. ७. २
 पितरि भ्रंशिते स्थानाद् ९. १८. ३
 पितरौ नान्वविन्देतां १०. ८. ४७
 पितर्यप्रतिरूपे स्वे ४. १. ६६
 पितर्युपरते पाण्डौ १. १३. ३३
 पितर्युपरते बालाः १०. ४८. ३३
 पितर्युपरतेऽभ्येत्य ९. ६. ११
 पितर्युपरते भ्रातरः एनमतत्प्रभावविदः ५. ९. ८
 पितर्युपरते सोऽपि ९. २०. २३
 पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां १०. ४५. २१
 पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो १०. २७. ६
 पिता प्रहादपुत्रस्ते ८. १९. १४
 पितामहसमः साम्ये १. १२. २३
 पितामहस्य ते यज्ञे १०. ७५. ३
 पितामहा मे समरेऽमरञ्जयैः १०. १. ५
 पितामहो मे भवदीयसम्मतः ८. २२. ८
 पिता मे पूजयामास १०. ८३. ३७
 पिता मे मातुलेयाय १०. ८३. १५
 पितुः कायेन सन्धाय ९. १६. २०
 पितृदेवमनुष्याणां ३. ११. १६
 पितृदेवमनुष्याणां ११. २०. ४

पितृदेवर्षिमर्त्यानां ४. २५. ४०
 पितृभ्य एकां युक्तेभ्यो ४. १. ४९
 पितृभ्यां प्रस्थिते साध्वी ३. २३. १
 पितृभ्रातृसुहृज्जातीन् १२. ३. ३७
 पितृभ्रातृसुहृत्पुत्रा १. १३. २१
 पितृष्वसुर्गुरुस्त्रीणां १०. ७१. ४१
 पितृहूर्नृप पुर्यां द्वाः ४. २५. ५०
 पितृन्देवान्समभ्यर्च्य १०. ५३. १०
 पित्रा चानुमतो राजा १. ९. ४९
 पित्राऽऽदिष्टाः प्रजासर्गे ४. २४. १४
 पित्रा संपूजिताः सर्वे १०. ८३. २१
 पित्रे मगधराजाय १०. ५०. २
 पित्रोपशिक्षितो रामः ९. १६. १
 पित्रोः किं स्वं नु भार्यायाः ११. २६. १९
 पित्र्यं च स्थानमातिष्ठ ७. १०. २३
 पिपीलिकैरहिरिव ७. ७. ३
 पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां १०. ४३. २१
 पिबन्ति ये भगवत आत्मनः सतां २. २. ३७
 पिशङ्गनीवीं सुश्रोणीं ४. २५. २३
 पीतप्रायस्य जननी १०. ७. ३५
 पीतप्रायेऽमृते देवैः ८. ९. २७
 पीतवासा घनश्यामः ६. ४. ३७
 पीतवासा महोरस्कः ८. ८. ३३
 पीतांशुके पृथुनितम्बिनि विस्फुरन्त्या ३. १५. ४०
 पीते गरे वृषाङ्केण ८. ८. १
 पीत्वापः पादपाः पद्भिः-१०. २०. २१
 पीत्वा मुकुन्दमुखसारघमक्षिभृङ्गैः १०. १५. ४३
 पीत्वाऽमृतं पयस्तस्याः १०. ८५. ५५
 पीनायताष्टभुजमण्डलमध्यलक्ष्म्या ४. ३०. ७
 पीनाहिभोगोत्थिमद्भुतं महत् १०. १२. ३३

पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं ९.१९.६

पुच्छे प्रगृह्याऽतिबलं १०. ४३. ८

पुण्यद्रुमलताजालैः ३. २१. ४०

पुण्या बत व्रजभुवो यदयं नृलिङ्ग-१०. ४४. १३

पुत्रदारामबन्धूनां ११. १७. ५३

पुत्रशोकातुराः सर्वे १. ७. ५८

पुत्रस्ते भविता भद्रे ६. १८. ४५

पुत्रस्यैव तु पुत्राणां ३. १४. ४४

पुत्रं कृत्वा शुनःशेषं ९. १६. ३०

पुत्रा अयुध्यन् पितृभिर्भातृभिश्च ११. ३०. १९

पुत्र्यां तु रुक्मिणो राजन् १०.६१.१९

पुत्राणां चाभवन्पुत्रा ४. २७. ९

पुत्राणां दुहितृणां च १०. ६९. ३२

पुत्राणां हि परो धर्मः ६. ७. २८

पुत्रानध्यापयन्तांस्तु १२. ६. ४५

पुत्रान् विप्रतिकूलान् स्वान् ७. ४. ४५

पुत्रान् स्मरंस्ता दुहितृर्हृदय्या ७. ६. १२

पुत्रान्स्वमातरस्तास्तु ९. १०. ४८

पुत्रा हिरण्यगर्भस्य ११. १३. १६

पुत्रांश्च शिष्यांश्च नृपो गुरुर्वा ५. ५. १५

पुत्रेण जयते लोकान् ४. २१. ४६

पुनरासाद्य संरब्ध १०. १५. ३१

पुनर्गदां स्वामादाय ३. १८. १६

पुनर्जाता यजस्वेति ९. ७. १४

पुनर्वसुपुष्यौ दक्षिणवामयोः ५. २३. ६

पुनश्च भूयाद्भगवत्यनन्ते १. १९. १६

पुनश्च याचमानाय १. १७. ३९

पुनश्च विप्रशापेन ७. १०. ३६

पुनश्च सत्रमाव्रज्य १०. ८९. १४

पुनः पुनः स्मारयन्ति १०. ४७. ५०

पुनः पुलिनमागत्य १०. ३०. ४४

पुनः प्रसाद्य तं सोमः ६. ६. २४

पुनः स्वहस्तैरचलान् मृधेङ्घ्रिपान् ९. १५. ३४

पुनीहि पादरजसा १०. ४१. १३

पुनीहि सहलोकं मां १०. ८९. ११

पुमान् नैवैति यद्गत्वा ६. ५. १३

पुमान्योषिदुत क्लीब ४. १७. २६

पुमांल्लभेतानतिवेलमात्मनः ४. २१. ४०

पुरग्रामव्रजान्सार्थान् ११. १८. २४

पुरग्रामव्रजोद्यान- ७. २. १४

पुरग्रामेष्वग्रयणैः १०. २०. ४८

पुरञ्जनः स्वमहिषीं ४. २६. १८

पुरञ्जयस्तस्य सुतः ९. ६. १२

पुरञ्जयस्य पुत्रोऽभूत् ९. ६. २०

पुरमेवाविशन्नार्ता १०. ५९. १९

पुरस्तात् सवितुररुणः ५. २१. १६

पुरं संमृष्टसंसिक्त- १०. ५३. ८

पुरा कल्पापाये स्वकृतमुदरीकृत्य विकृतं ४. ७. ४२

पुरा किल महाबाहो ११. १७. ३

पुराणलक्षणं ब्रह्मन् १२. ७. ८

पुराणसंख्यासम्भूतिम् १२. १३. ३

पुराणसंहितां दिव्यां ८. २४. ५५

पुराणसंहितामेताम् १२. ४. ४१

पुराणसंहितामेताम् १२. ६. ४

पुराणसंहितामेताम् १२. १२. ६३

पुराण्यनेन सृष्टानि ७. १४. ३७

पुरा नारदशापेन १०. ९. २३

पुरानेन व्रजपते १०. ८. १७

पुरानेन व्रजपते १०. २६. २०

पुरा पिता नो भगवान् ३. १४. १२

पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये ३. ४. १३

पुरा रथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन् १०. ५१. ५१

पुरा विश्वसृजां सत्रे ४. २. ४

पुरा सृष्टा ह्योषधयो ४. १८. ६

पुरा स्वयम्भूरपि संयमाम्भसि ६. ९. २४

पुरीं विहायोपगत ४. २८. २४

पुरुजिद्रुक्मरुक्मेषु- ९. २३. ३५

पुरुविश्रुतमुख्यांस्तु ९. २४. ५३

पुरुषत्वे च मां धीराः ११. ७. २१

पुरुषस्य च संस्थानं ३. ७. ३८

पुरुषस्य मुखं ब्रह्म २. ५. ३७

पुरुषस्वभावविहितान् १. ९. २६

पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद् ४. २९. २

पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् ३. २७. १७

पुरुषं सत्त्वसंयुक्तम् ११. २५. ९

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तम् ११. २२. १४

पुरुषः प्रकृतिर्व्यक्तम् ६. १२. ११

पुरुषानुगृहीतानाम् १२. ७. १२

पुरुषान्योषितो दृप्तः १०. ६७. ७

पुरुषा यदि मुह्यन्ति ४. २०. ४

पुरुषावयवैर्लोकाः २. ८. ११

पुरुषास्त्रय उत्तस्थुः ९. ३. १५

पुरुषेश्वरयोरत्र ११. २२. ११

पुरुषेष्वपि राजेन्द्र ७. १४. ४१

पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तम् १०. ४२. १६

पुरुषोऽण्डं विनिर्भिद्य २. १०. १०

पुरुषो रामचरितं ९. ११. २३

पुरुहोत्रस्त्वनोः पुत्रः ९. २४. ६

पुरुं कुत्सं त्रितं द्युम्नं ४. १३. १६

पुरूरवस एवासीत् ९. १४. ४९

पुरेषु पुण्योपवनाद्रिकुञ्जे- ३. १. १८

पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिनः १०. १४. ५

पुरैव पुंसावधृतो धराज्वरो १०. १. २२

पुरोधसां वसिष्ठोऽहं ११. १६. २२

पुर्यास्तु बाह्योपवने ४. २५. १७

पुर्यां कदाचित्क्रीडद्भिः ३. ३. २४

पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्गो ३. २. ५

पुलस्त्योऽजनयत्पत्न्याम् ४. १. ३६

पुलहस्य गतिर्भार्या ४. १. ३८

पुलहाय गतिं युक्तां ३. २४. २३

पुलहो नाभितो जज्ञे ३. १२. २४

पुलोमा वृषपर्वा च ६. ६. ३१

पुलोमा वृषपर्वा च ६. १०. २०

पुंश्चल्यापहतं चित्तं ११. २६. १५

पुष्करारुणिरित्यत्र ९. २१. २०

पुष्करे मथुरायां च १२. १२. ६०

पुष्करो वेदबाहुश्च १०. ९०. ३४

पुष्पाति यानधर्मेण १०. ४९. २३

पुष्पकस्थोऽन्वितः स्त्रीभिः ९. १०. ४५

पुष्पार्णस्य प्रभा भार्या ४. १३. १३

पुष्यो हिरण्यनाभस्य ९. १२. ५

पुंसस्त्रिवर्गो विहितः १०. ५. २८

पुंसः किंस्विद् बलं श्रीमन् ११. १९. ३०

पुंसः कृपयतो भद्रे ८. ७. ४०

पुंसः शिशु उपस्थस्तु २.६.८

पुंसः स्त्रिया मिथुनीभावमेतं ५. ५. ८

पुंसामतो विविधकर्मभिरध्वराद्यैः ३. ९. १३

पुंसाममायिनां सम्यग् ४. ८. ६०

पुंसां कलिकृतान् दोषान् १२. ३. ४५

पुंसां किलैकान्तधियां स्वकानां ६. ११. २२

पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गैः ३. १५. ४५

पुंसां श्लाघ्यतमं मन्ये ८. २२. ४

पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गैः ३. ८. २६

पुंसोऽयं संसृतेर्हेतुः ८. १९. २५

पुंसोऽयुक्तस्य नानार्थो ११. ७. ८

पुंसो वर्षशतं ह्यायुः ७. ६. ६

पूगैः सवृत्तै रम्भाभिः ९. ११. २८

पूजयित्वा जगन्नाथं १०. १६. ६६

पूजयित्वाभिभाष्यैनं १०. ५७. ३५

पूजादीनां प्रवाहार्थं ११. २७. ५१

पूजां च महतीं कुर्याद् ८. १६. ५१

पूजितः पूजयामास ४. २१. ६

पूजितः सुखमासीनः १०. ५. २२

पूतनानेन नीतान्तं १०. ४३. २५

पूतना लोकबालधनी १०. ६. ३५

पूरैरेचकसंविग्न- ४. २४. ५०

पूरोर्वशं प्रवक्ष्यामि ९. २०. १

पूर्णकामावपि युवां १०. ८९. ६०

पूर्णचन्द्रकलामृष्टे १०. ६५. १८

पूर्णमास्यां सिनीवाल्यां ४. १२. ४९

पूर्ण वर्षसहस्रं मे ९. १९. १८

पूर्णाः पुलिन्द्य उरुगायपदाब्जराग- १०. २१. १७

पूर्णिमासूत विरजं ४. १. १४

पूर्तेन तपसा यज्ञैः ३. ९. ४१

पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्र- १०. ५२. ४०

पूर्ववत्स्थापितं गोपैः १०. ७. १२

पूर्वस्यादौ परार्धस्य ३. ११. ३४

पूर्वं गृहीतं गुणकर्मचित्रं ११. २८. ३३

पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्षे १०. ६४. २३

पूर्वं देवाशुभं भुञ्जे १०. ६४. २४

पूर्वं निर्जित्य षड्वर्गं १२. ३. ३

पूर्वं स्नानं प्रकुर्वीत ११. २७. १०

पूषा तु यजमानस्य ४. ७. ४

पूषा धनञ्जयो वातः १२. ११. ३९

पूषानपत्यः पिष्टादो ६. ६. ४३

पूष्णाश्चापातयदन्तान् ४. ५. २१

पृच्छतेमा लता बाहून् १०. ३०. १३

पृथक् सत्रेण वा मह्यं ११. २९. ११

पृथग्धियः कर्मदृशो दुराशयाः ४. ६. ४७

पृथग् विधानि प्रायुङ्क्त १०. ६३. १२

पृथयेत्थं कल्पपदैः १. ८. ४४

पृथा तु भ्रातरं प्राप्तम् १०. ४९. ७

पृथाप्यनुश्रुत्य धनञ्जयोदितं १. १५. ३३

पृथा भ्रातृन्स्वसृवीक्ष्य १०. ८२. १८

पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं १०. ७१. ३९

पृथां समागत्य कृताभिवादनः १०. ५८. ७

पृथिवीवायुराकाशम् ११. ७. ३३

पृथिवीवायुराकाश ११. १६. ३७

पृथुकीर्तेः पृथोर्भूयात् ४. १९. ३२

पृथुः पुरुरवा गाधिः १२. ३. ९

पृथुः प्रजानां करुणं ४. १७. १२

पृथुदकं विन्दुसरः १०. ७८. १९

पृथोस्तत्सूक्तमाकर्ण्य ४. २२. १७

पृथ्व्याः स वै गुरुभरं क्षपयन् ९. २४. ६७

पृष्टाश्चानामयं स्वेषु १०. ६५. ६

पृश्निगर्भस्तु ते बुद्धिम् १०. ६. २५

पृश्निस्तु पत्नी सवितुः ६. १८. १

पृषघ्नस्तु मनोः पुत्रो ९. २. ३

पृष्टश्चाविदुषेवासौ १०. ६९. २१

पृष्टो भगवता सर्वं १०. ३९. ८

पृष्ट्वाथ स्वागतं तस्मै १०. ३८. ३८

पृष्ठे भ्राम्यदमन्दमन्दरगिरिग्रावाग्र- १२. १३. २

पेतुःक्षितौ गजरथाश्वगता विमूढा १०.५३.५४

पेतुः शिरांसि रथिनाम् १०. ५४. ७

पेतुः सुमनसो दिव्याः ३. २४. ८

पैलः स्वसंहितामूचे १२. ६. ५४

पैलादिभिर्व्यासशिष्यैः १२. ६. ३६

पैलाय संहितामाद्यां १२. ६. ५२

पौण्ड्रकस्य वधं पश्चाद् १०. ३७. १९

पौण्ड्रकोऽपि तदुद्योगम् १०. ६६. ११

पौरवी रोहिणी भद्रा ९. २४. ४५

पौरोहित्याय भगवान् ७. ५. १

पौर्णमास्यां सिनीवाल्यां ४.१२.४९

पौर्वापर्यमतोऽमीषां ११. २२. ९

पौलोम्यामिन्द्र आधत्त ६. १८. ७

प्रकल्प्य वत्सं कपिलं ४. १८. १९

प्रकीर्णकेशं ध्वस्ताक्षं ७. २. ३०

प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो ३. २७. १

प्रकृतिर्गुणसाम्यं वै ११. २२. १२

प्रकृतिर्हास्योपादान- ११. २४. १९

प्रकृतिः पुरुषश्चेति ११. २२. २९

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ ११. २२. २६

प्रकृतिः पुरुषस्येह ३. २७. २३

प्रकृतेरेवमात्मानम् ११. २२. ५०

प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य ३. २६. १७

प्रकृतेः पुरुषस्यापि ३. २६. ९

प्रकृत्या विषमा देवी ४. १७. ४

प्रगायतः स्ववीर्याणि १. ६. ३४

प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं १०. ४४. ३७

प्रगृह्य रुचिरं चापं ९. १. २४

प्रघोषो गात्रवान्सिंहो १०. ६१. १५

प्रचेतसः पितुर्वाक्यं ४. २४. १९

प्रचेतसां गिरित्रेण ४. २४. १६

प्रचेतसोऽन्तरुदधौ ४. ३०. ३

प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती २. ४. २२

प्रजानां पितरो ये च ६. २. ३

प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा ८. २३. २०

प्रजापतिपतिः साक्षात् ४. २९. ४२

प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा ३. २०. ९

प्रजापतिर्धर्मपतिः २. ९. ३९

प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद् ३. १७. १८

प्रजापतिसुतः सम्राड् ३. २१. २५

प्रजापतिः प्रजननम् १२. ११. ७

प्रजापतिः स भगवान् ४. १. ३

प्रजापतिः स्वां दुहितरं ३. ३१. ३६

प्रजापतीनां स पतिः ३. ७. २५

प्रजापतीन्मनूदेवान् २. १०. ३७

प्रजापतेरङ्गिरसः ६. ६. १९

प्रजापतेर्दुग्धशीर्ष्णो ४. ७. ३

प्रजापतेर्दुहितरं ४. १०. १

प्रजापतेस्ते वचसाधीश तन्त्या ३.२१.१६

प्रजापतेस्ते श्वशुरस्य साम्प्रतं ४. ३. ८

प्रजापतेः कर्दमस्य ३. ३३. १५

प्रजा भोजपतेरस्य १०. ४३. ३७

प्रजामदाद् दशरथो ९.२३.१०

प्रजा विसर्ग आदिष्टाः ४. ३०. १५

प्रजाश्चाब्रह्मभूयिष्ठाः १२. १. ३७

प्रजास्तं दीपबलिभिः ४. २१. ४

प्रजाः पुपुषतुः प्रीतौ ११. ७. ५९

प्रजाः सृजेति भगवान् ३. २१. ६

प्रजेशा वयं ते परेशाभिसृष्टा ७. ८. ४९

प्रजोपप्लवमालक्ष्य १. ७. ३२

प्रज्वारोऽयं मम भ्राता ४. २७. ३०

प्रणतकामदं पद्मजार्चितं १०. ३१. १३

प्रणतदेहिनां पापकर्शनं १०. ३१. ७

प्रणमेद् दण्डवद् भूमौ ६. १९. १०

प्रणम्य दण्डवद्भूमौ ४. १. २४

प्रणम्य शिरसाऽधीशम् ८. ४. ४

प्रणवं सत्यमव्यक्तं ८. ४. २२

प्रप्तां दुहितरं सम्राट् ३. २२. २४

प्रतिक्रिया न यस्येह १. १३. १९

प्रतिगृह्णामि ते शापं ६. १७. १७

प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं १०. ६८. ५२

प्रतिग्रहं मन्यमानः ११. १७. ४१

प्रतिजग्राह तद् बाढं ६. ५. ४४

प्रतिजग्राह बलवान् १०. ६७. १९

प्रतिनन्द्य ततो देवाः ७. १०. ३४

प्रतिनन्द्य स तद्याच्चां ९. ४. ३७

प्रतिपद्मिनमारभ्य ८. १६. ४८

प्रतिबाहुरभूत्तस्मात् १०. ९०. ३८

प्रतियातु कुमारोऽयं १०. १. ६०

प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राण- १. १८. २६

प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः १०. १६. ५५

प्रतिश्रुतमदातुस्ते ८. २१. ३२

प्रतिश्रुतं च भवता १. ७. ३८

प्रतिश्रुतं त्वयैतस्मै ८. १९. ३१

प्रतिश्रुतं ददामीति ६. १८. ४३

प्रतिष्ठया सार्वभौमं ११. २७. ५२

प्रतिस्पर्धेते सृक्किभ्यां १०. १२. २१

प्रतीक्षते त्वां दाशार्हं १०. ११. १७

प्रतीहारात्सुवर्चलायां ५. १५. ५

प्रत्नस्य विष्णो रूपं यत् ५. २०. ५

प्रत्यक्षेणानुमानेन ११. २८. ९

प्रत्यगात्मस्वरूपेण ७. ६. २२

प्रत्यनीकं मन्यमाना ११. ३०. २२

प्रत्यर्पितो मे भवतानुकम्पिना ११. २९. ३८

प्रत्याक्रष्टुं नयनमबला यत्र लग्नं न ११. ३०. ३

प्रत्याख्यातः स चाक्रूरं १०. ५७. १४

प्रत्याख्यातः स तेनापि १०. ५७. १८

प्रत्याख्यातो विरिञ्चेन ९. ४. ५५

प्रत्यादिष्टं मया तत्र २. ९. २२

प्रत्यानीताः परम भवता त्रायता ७. ८. ४२

प्रत्युज्जग्मुः प्रहर्षेण १. १३. ५

प्रत्युज्जग्मूरथैर्हृष्टाः १. ११. १९

प्रत्युद्गमप्रश्रयणाभिवादनं ४. ३. २२

प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौच- १०. ५९. ४५

प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौच- १०. ६१. ६

प्रदश्यात्तप्ततपसाम् ३. २. ११

प्रदाय च पुनस्तानि ११. २३. ३५

प्रदाय मृत्यवे पुत्रान् १०. १. ४९

प्रदोषो निशितो व्युष्ट ४. १३. १४

प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च १०. ९०. ३३

प्रद्युम्नश्चारुदेष्णाश्च १. ११. १७

प्रद्युम्नसाम्बौ युधिरूढमत्सरा- ११. ३०. १६

प्रद्युम्नं गदया शीर्णं- १०. ७६. २७

प्रद्युम्नः सर्ववृष्णीनां १. १४. ३०

प्रद्युम्नो भगवान्वीक्ष्य १०. ७६. १३

प्रद्युम्नो युयुधानश्च १०. ६३. ३

प्रद्योतसंज्ञं राजानं १२. १. ३

प्रद्रुत्य दूरं संश्रान्तौ १०. ५२. १०

प्रधानकालाशयधर्मसङ्ग्रहे ४. २१. ३५

प्रधानपुरुषावाद्यौ १०. ३८. ३२

प्रपञ्चं निष्प्रपञ्चोऽपि १०. १४. ३७

प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन् १०. ३४. १६

प्रपन्नोऽस्म्यङ्घ्रिमूलं ते १२. १०. २

प्रबुद्धकर्मा दैवेन ३. ६. ४

प्रबोधयति माऽविज्ञं ४. २८. २०

प्रभवन्ति यदा सत्त्वे १२. ३. २७

प्रभवो ह्यात्मनः स्तोत्रं ४. १५. २५

प्रभवौ सर्वविद्यानां १०. ४५. ३०

प्रभावं पौरुषं प्राहुः ३. २६. १६

प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां १०. ५५. १६

प्रभूतवीरुत्तृणगुल्मगह्वरे ५. १३. ३

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्त्या ४. २४. ६६

प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्त्या १०. ५१. ५०

प्रमथ्य तरसा राज्ञः १०. ५२. १७

प्रमथ्य दैत्यं प्रतिवारणं मृधे ५. १८. ३९

प्रमाणमण्डकोशस्य २. ८. १६

प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे १०. ६०. २७

प्रयच्छ तानि नः कृष्ण १०. १५. २६

प्रयतः कीर्तयेत्प्रातः ४. १२. ४८

प्रयात देवयजनं १०. २३. ३

प्रयासेऽपहते तस्मिन् ७. ५. ४२

प्रयुक्तान् भोजराजेन ३. २. ३०

प्रयुज्यमाने मयि तां १. ६. २९

प्रलम्बपीवरभुजं १०. ३९. ४८

प्रलम्बबकचाणूर- १०. २. १

प्रलम्बं घातयित्त्वोग्रं १०. २६. ११

प्रलम्बो धेनुकोऽरिष्ट- १०. ४६. २६

प्रलयपयसि धातुः सुप्तशक्तेर्मुखेभ्यः ८. २४. ६१

प्रलोभितो वरैर्यत्त्वम् १०. ५१. ६०

प्रवर्तते यत्र रजस्तमस्तयोः २. ९. १०

प्रवर्तिता भीरुभयावहा मृधे १०. ५०. २८

प्रववर्षाखिलान्कामान् १०. ८९. ६५

प्रववुर्वायवश्चण्डाः ३. १९. १८

प्रवालफलपुष्पोरु- ८. १५. १३

प्रवालबर्हस्तबक- १०. १८. ९

प्रविश्य तत्तीर्थवरमादिराजः ३. २१. ४५

प्रविश्य रेवामगमद् १०. ७९. २१

प्रविष्टमात्मनि हरेः ८. १७. २३

प्रविष्टस्तु गृहं पित्रोः १. ११. २८

प्रविष्टं वीक्ष्य भृगवः ८. १८. २५

प्रविष्टः कर्णरन्ध्रेण २. ८. ५

प्रविष्टानां महारण्यम् १०. ८०. ३६

प्रवृत्तं च निवृत्तं च ४. २९. १३

प्रवृत्तं च निवृत्तं च ७. १५. ४७

प्रवृत्ताय निवृत्ताय ४. २४. ४१

प्रवृत्तिलक्षणश्चैव ६. १. २

प्रवृत्तिलक्षणे निष्ठा ११. २५. ८

प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्ष- १०. ८६. २८

प्रवेपमाना धरणी ४. १७. १४

प्रवेपितः स रुधिरम् १०. ४४. २५

प्रशंसन्ति स्म तं विप्रा ४. १५. ७

प्रशान्तमायागुणकर्मलिङ्ग- ९. ८. २५

प्रशान्तमासीनमकुण्ठमेधसं १. १९. ३१

प्रश्न एवं हि सञ्छिन्नो ४. २९. ५२

प्रश्नस्त्वया महर्षेऽयं १२. ८. ६

प्रश्रयावनतं दान्तं ७. ८. ५

प्रष्टुं विलज्जती साक्षात् ११. १. १५

प्रसङ्गमजरं पाशम् ३. २५. २०

प्रसज्जति क्वापि लताभुजाश्रयः ५. १३. १६

प्रसन्नवक्त्रं नलिनायतेक्षणं २. २. ९

प्रसन्नवदनाम्भोजो १०.१.५३

प्रसन्नवदनाम्भोजं ३. २८. १३

प्रसन्नो भगवान् कुब्जां १०. ४२. ६

प्रसादसुमुखं दृष्ट्वा ७. १०. २५

प्रसादाभिमुखं शश्वत् ४. ८. ४५

प्रसादितः सत्यवत्या ९. १५. ११

प्रसूतिकाल आसन्ने १०. ८९. ३६

प्रसूतिमिश्राः स्त्रिय उद्विग्नचित्ता ४. ५. ९

प्रसेनं सहयं हत्वा १०. ५६. १४

प्रस्कन्नं पिबतः पाणोः ८. ७. ४६

प्रस्थानाभिमुखोऽप्येनम् ४. २०. २०

प्रस्थापनोपानयनैः १०. ६९. ३३

प्रस्थिते तु वनं पित्रा ४. ९. २२

प्रहरन्ति न वै स्त्रीषु ४. १७. २०

प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं १०. ३१. १०

प्रहस्य भगवानाह १०. ५४. ५

प्रहस्य भावगम्भीरं ३. २०. ३८

प्रह्लाद त्वं वयं चापि ७. ६. २९

प्रह्लादनारदवसुप्रमुखैः १०. ३९. ५४

प्रह्लाद भद्रं भद्रं ते ७. ९. ५२

प्रह्लादस्यानुचरितं ७. १०. ४३

प्रह्लादं प्रेषयामास ७. ९. ३

प्रह्लादानूच्यतां तात ७. ५. २२

प्रह्लादोऽपि तथा चक्रे ७. १०. २४

प्रह्लाभिवादनाश्लेष- १. ११. २२

प्राकारैर्गोपुरागारैः ४. ९. ५६

प्राकारोपवनाट्टाल- ४. २५. १४

प्राक्कल्पविषयामेतां १. ६. ४

प्राक्कूले बर्हिष्यासीनो १२. ६. १०

प्राक् पृथोरिह नैवैषा ४. १८. ३२

प्रागकल्पाच्च कुशलं १०. ८४. ६३

प्रागयं वसुदेवस्य १०. ८. १४

प्रागयं वसुदेवस्य १०. २६. १७

प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं १. १६. २९

प्राग् दिष्टं भृत्यरक्षायां ९.४.४८

प्रागुत्तरस्यां शाखायां १२. ९. २१

प्रागुदीच्यां दिशि हयं ९. ८. १०

प्राङ्निषण्णं मृडं दृष्ट्वा ४. २. ८

प्राङ्मुखेषूपविष्टेषु ८. ९. १६

प्राचीनबर्हिषं क्षत्तः ४. २५. ३

प्राचीनबर्हिषः पुत्राः ४. २४. १३

प्राचीनबर्हिषी राजर्षिः ४. २९. ८१

प्राचेतस महाभाग ६. ४. ४३

प्राजापत्यं तु तत्तेजः ३. १५. १

प्राज्ञाय देहकृदमुं निजनाथदेवं १०. ८३. १०

प्राणग्लहोऽयं समर ६. १२. १७

प्राणबुद्धिमनः स्वात्म- १०. २३. २७

प्राणवृत्त्यैव सन्तुष्येत् ११. ७. ३९

प्राणस्य शोधयेन्मार्गम् ३. २८. ९

प्राणस्य शोधयेन्मार्गम् ११. १४. ३३

प्राणस्योर्जस्वती भार्या ६. ६. १२

प्राणादभूद् यस्य चराचराणां ८. ५. ३७

प्राणा दाराः सुता ब्रह्मन् ४. २२. ४४

प्राणादीनां विश्वसृजां १०. ८५. ६

प्राणापानौ सन्निरुन्ध्यात् ७. १५. ३२

प्राणायामेन त्रिवृता ४. ८. ४४

प्राणायामेन संयम्य ४. १. १९

प्राणायामैर्दहद्दोषान् ३. २८. ११

प्राणावशेष उत्सृष्टो १०. ५४. ५१
 प्राणांश्च विजहुस्तत्र ११. ३१. १९
 प्राणिनां हन्यमानानां ३. १४. ३९
 प्राणेन क्षिपता क्षुत्तृड् २. १०. १७
 प्राणेन्द्रियमनोधर्मान् ४. २९. २५
 प्राणैः स्वैः प्रणिनः पान्ति ८. ७. ३९
 प्रातर्ब्रजाद् ब्रजत आविशतश्च १०. ४४. १६
 प्रादाय मात्रे प्रतिहत्य विस्मिताः १०. ७. ३०
 प्रादुरासं वरदराड् १०. ३. ३८
 प्रादुश्चकर्थं यदिदं पुरुहूत रूपं ३. १५. ५०
 प्रादुष्कृतानां मायानाम् ३. १९. २२
 प्राधान्यतो यानृष आमनन्ति २. ६. ४५
 प्राप्तद्विजातिसंस्कारो १२. ८. ७
 प्राप्तं निशम्य नरलोचन पानपात्र- १०. ७१. ३४
 प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं १०. २८. ४
 प्राप्ता नृजातिं त्विह ये च जन्तवो ५. १९. २५
 प्राप्तो नन्दब्रजं श्रीमान् १०. ४६. ८
 प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदुहितुः १०. ५३. ३२
 प्राप्नोतीहाञ्जसा धीरः ३. २७. २९
 प्राप्य त्रिभुवनं चेन्द्र ८. २३. २५
 प्रायशः पुण्डरीकाक्ष ११. २९. २
 प्रायशः प्राकृताश्चापि ६. १७. ८
 प्रायशः साधवो लोके १. १८. ५०
 प्रायश्चित्तानि चीर्णानि ६. १. १८
 प्रायः कृष्णेन निहतो १०. ५६. १६
 प्रायः श्रुतप्रियतमोदयकर्णपूरैः १०. २३. २३
 प्रायः स्वभावविहितो ७. ११. ३१
 प्रायुञ्जतासाद्य शरानसीन् गदाः १०. ५९. १३
 प्रायेण देव मुनयः स्वविमुक्तिकामा ७. ९. ४४
 प्रायेण भक्तियोगेन ११. ११. ४८

प्रायेण मनुजा लोके ११. ७. १९
 प्रायेण मुनयो राजन् २. १. ७
 प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं ६. ३. २५
 प्रायेणाभ्यर्चितो देवो ४. १३. ४३
 प्रायेणार्थाः कदर्याणां ११. २३. १५
 प्रायेणाल्पायुषः सभ्य १. १. १०
 प्रायेणैतद्भगवत १. १५. २४
 प्रायो गृहेषु ते चित्तम् १०. ८०. २९
 प्रायो धर्मार्थकामेषु ११. ७. २७
 प्रायोऽधुना तेऽसुरयूथनाथा ८. १७. १६
 प्रायोपविष्टं गंगायां १. ३. ४३
 प्रायोपवेशो राजर्षेः १२. १२. ६
 प्रायो बताम्ब विहगा मुनयो १०. २१. १४
 प्रायो मुमुक्षवस्तेषां ६. १४. ४
 प्रावृत्श्रियं च तां वीक्ष्य १०. २०. ३१
 प्रावोचं भक्तियोगस्य ३. ३२. ३७
 प्रासादगोपुरसभाचैत्य- ९. ११. २७
 प्रासादलक्षैर्नवभिः १०. ६९. ५
 प्रासादशिखरारूढाः १. १०. १६
 प्रसादशिखरारूढाः १०. ४१. २९
 प्राह नः सार्थकं जन्म १०. ४१. ४५
 प्राह भागवतं नाम २. ८. २८
 प्राह मैनां सुरपते ७. ७. ८
 प्राहरत्कुलिशं तस्मा ८. ११. १२
 प्राहिणोत्यारिबर्हाणि १०. ८६. १२
 प्राहिणोत्साधु विप्रेभ्यो ९. ४. ३४
 प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं ३. २१. ४७
 प्रांशुः पीनायतभुजो ४. २१. १५
 प्रियरावपदानि भाषसे १०. ९०. २१
 प्रियव्रतकृतं कर्म ५. १. ३९

प्रियव्रतोत्तानपदोः ३. २२. ९

प्रियव्रतोत्तानपदोः ६. १. ४

प्रियव्रतोत्तानपादौ ३. १२. ५५

प्रियव्रतोत्तानपादौ ३. २१. २

प्रियव्रतोत्तानपादौ ४. १. ९

प्रियव्रतोत्तानपादौ ४. ८. ७

प्रियव्रतो नाम सुतो ११. २. १५

प्रियव्रतो भागवत ५. १. १

प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा १०. ४७. २०

प्रियं प्रभुर्ग्राम्य इव प्रियाया ३. ३. ५

प्रियं राज्ञः प्रकुर्वन्त्यः १०. ४३. ३३

प्रियामनुगतः कामी ९. १८. ३५

प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् ३. २३. १२

प्रीणन्ति ह्यथ मां धीराः ७. ९. ५४

प्रीतस्तुभ्यमहं तात ३. १३. ९

प्रीतः स्वयं तथा युक्तः १०. ८१. २८

प्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन् ८. १८. ८

प्रीतिप्रहसितापाङ्गम् ४. २४. ४७

प्रीतो विमुक्तो भगवान् १०. ६६. २९

प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि ९. ५. २०

प्रीतोऽहमस्तु भद्रं ते ३. ९. ३९

प्रीतोऽहं ते प्रजानाथ ६. ४. ४४

प्रीतोऽहं वः सुरश्रेष्ठा ६. ९. ४७

प्रीत्या शनैर्गद्गदया गिरा हरिं ८. १७. ७

प्रीत्युत्फुल्लमुखाः प्रोचुः १. ११. ५

प्रेक्षणीयं नृलोकस्य १०. ५१. २६

प्रेक्षणीयोत्पलश्यामं ८. ८. ४२

प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं ३. २३. ४३

प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः ३. ८. २४

प्रेतमातृपिशाचांश्च १०. ६३. ११

प्रेतावासेषु घोरेषु ४. २. १४

प्रेमातिभरनिर्भिन्न १. ६. १८

प्रेम्णानुवृत्त्या शीलेन ९. १०. ५६

प्रेयान् तेऽन्योऽस्त्यमुतस्त्वयि प्रभो ४. ७. ३८

प्रेषयामास हन्येतां १०. ३६. २१

प्रेषितोऽध्वर्युणा होता ९. १. १५

प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं १०. २९. ३०

प्रैयव्रतं वंशमिमं ५. १५. १६

प्रोक्तं किलैतद्भगवत्तमेन ३. ८. ७

प्रोक्तेन भक्तियोगेन ११. २०. २९

प्रोत्फुल्लोत्पलकह्वार १०. ९०. ६

प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो ३. ८. ९

प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां १२. १३. १३

प्लक्षः स्वसमानेनेक्षुरसेदेनावृतो ५. २०. ७

प्लक्षादिक्षु पञ्चसु ५. २०. ६

फ

फलप्रकरसङ्कीर्णं १०. १५. ३८

फलप्रवालस्तबक- १०. १२. ४

फलविक्रयिणी तस्य १०. ११. ११

फलश्रुतिरियं नृणां ११. २१. २३

फलं ब्रह्मणि विन्यस्य ४. २२. ५१

फलानां पततां शब्दं १०. १५. २९

फलानि तत्र भूरीणि १०. १५. २२

फलार्हणोशीरशिवामृताम्बुभिः १०. ८६. ४१

फाल्गुनस्यामले पक्षे ८. १६. २५

ब

बदर्याश्रममासाद्य १०. ५२. ४

बद्धं वीक्ष्य पतिं साध्वी ८. २२. १९

बद्धान्यया स्रजा काचित् १०. ३०. २३

बद्धो मुक्त इति व्याख्या ११. ११. १

बद्ध्वा तान्दामभिः शौरिः १०. ५८. ४६

बद्ध्वा परिकरं शौरिः १०. ४३. ३

बद्ध्वोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः ९. १०. १६

बध्नीतेमं दुर्विनीतं १०. ६८. ३

बध्यमानं हतारातिं १०. ५०. ३२

बन्धुज्ञातिनृपान्मित्र- १०. ७५. २३

बन्धुज्ञात्यरिमध्यस्थ- ६. १६. ५

बन्धुर्वधार्हदोषोऽपि १०. ५४. ३९

बन्धुषु प्रतियातेषु १०. ८४. ७०

बन्धूनामिच्छतां दातुं १०. ५२. २५

बन्धूनां नष्टगोत्राणां ११. ३१. २२

बन्धून्कुशालिनः श्रुत्वा १०. ६८. २०

बन्धून्यरिष्वज्य यदून् १०. ८४. ५८

बन्धून् सदारान् ससुतान् १०. ८४. ५५

बभाषे ऋषभं पुंसां १०. ६०. ३३

बभ्रुर्देवावृधसुतः ९. २४. ९

बभ्रुः श्रेष्ठो मनुष्याणां ९. २४. १०

बर्हणाश्वो निकुम्भस्य ९. ६. २५

बर्हप्रसूननवधातुविचित्रिताङ्गः १०. १४. ४७

बर्हापीडं नटवरवपुः कर्णयोः १०. २१. ५

बर्हायिते ते नयने नराणां २. ३. २२

बर्हिणस्तबकधातुपलाशैः १०. ३५. ६

बर्हिषत् सुमहाभागो ४. २४. ९

बर्हिषि तस्मिन्नेव विष्णुदत्त ५. ३. २०

बर्हिष्मती नाम पुरी ३. २२. २९

बर्हिष्मतीं नाम विभुः ३. २२. ३२

बर्हिष्मन्नेतदध्यात्मं ४. २८. ६५

बलदर्पहाऽहं दुष्टानां १०. ३६. ८

बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ १०. ६५. १

बलस्य लीलयोत्सृष्ट-१०. १५. ३४

बलं गदं सारणं च ९. २४. ४६

बलं च कंसप्रहितं १०. ४२. २१

बलं तदङ्गार्णवदुर्गभैरवं १०. ५०. २९

बलं बृहदध्वजपटच्छत्रचामरैः १०. ७१. १७

बलं मे पश्य मायायाः ३. ३१. ३८

बलः प्रविश्य बाहुभ्यां १०. १५. २८

बलान्महेन्द्रस्त्रिदशाः प्रसादात् ८. ५. ३९

बलिरिवं गृहपतिः ८. २०. १

बलिर्महेन्द्रं दशभिः ८. १०. ४१

बलिश्चोशनसा स्पृष्टः ८. ११. ४८

बलेन महता सार्धं १०. ५३. २१

बलेन सचिवैर्बुद्ध्या ८. २१. २२

बलेः पदत्रयं भूमेः ८. १५. १

बलेर्नु श्रूयते कीर्तिः १०. ७२. २४

बस्त एको वने कश्चिद् ९. १९. ३

बहवो मत्पदं प्राप्ताः ११. १२. ५

बहवो हिंसिता भ्रातः १०. ४. ५

बहिरन्तःपुरद्वारः १०. ४. १

बहिर्जलाशयं गत्वा ११. १८. १९

बहिर्जातविरागाय ३. ३२. ४२

बहुजन्मविपक्वेन ३. २४. २८

बहुभिर्यक्षरक्षोभिः ३. १९. २१

बहुरूप इवाभाति २. ९. २

बहुरूपैकरूपं तद् १०. ७६. २१

बहूनि सन्ति नामानि १०. ८. १५

बहूनि सन्ति नामानि १०. २६. १८

बह्वृचाः संहिता ह्येता १२. ६. ६०

बह्वेवमुद्विग्नदृशोच्यमाने ४. ५. १२

बाढमित्यभिप्रेत्याथ ६. १८. ५५

बाढमित्यूचतुर्विप्रम् ९. ३. १३

बाढमुक्तं भगवत ५. १. ५

बाढमुद्गोदुकामोऽहम् ३. २२. १५

बाण आराध्य गिरिशं ६. १८. १८

बाणज्येष्ठं पुत्रशतं ६. १८. १७

बाणस्य तनयामूषा- १०. ६२. १

बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्ड- १०. ६२. १४

बाणः पुत्रशतज्येष्ठो १०. ६२. २

बाणाविमौ भगवतः ५. २. ८

बाणार्थे भगवान् रुद्रः १०. ६३. ६

बादरायण एतत् ते ८. १. ३१

बाध्यमानोऽपि मद्भक्तो ११. १४. १८

बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेण १०. ५५. २२

बाल एवं प्रवदति ७. २. ५८

बालकस्य यदेतानि १०. २६. २

बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून् १०. ६. ७

बालघ्न्यो व्रीडितास्तत्र ६. १६. १४

बालद्विजसुहृन्मित्र- १. ८. ४९

बालव्यजनमादाय १०. ६०. ७

बालस्य नेह शरणं पितरौ नृसिंह ७. ९. १९

बालस्यान्तःपुरस्थस्य ७. ६. ३०

बालं च तस्या उरसि १०. ६. १८

बाला ऊचुरनेनेति १०. ११. ४

बाला वयं तुल्यबलैः १०. ४३. ३८

बालिशा बत यूयं वा ४. १४. २३

बालेन निष्कर्षयतान्वगुलूखलं तद् १०. १०. २७

बालोऽसि बत नात्मानम् ४. ८. १२

बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो १२. ६. ५९

बाहवो लोकपालानां २.६.६

बाहुभ्यामश्विनोः पूष्णो ४. ७. ५

बाहुभ्योऽवर्तत क्षत्रं ३. ६. ३१

बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोरु- १०. २९. ४६

बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो १०. ३०. १२

बाहुषुच्छिद्यमानेषु १०. ६३. ३३

बाहून्दशशतं लेभे ९. १५. १८

बाहूश्च मन्दरगिरेः परिवर्तनेन ३. २८. २७

बाहूस्पत्य स वै नात्र ११. २३. २

बिभर्ति क्वचिदाज्ञसः १०. ११. ८

बिभर्ति सांख्यं योगं च १२. ११. १२

बिभर्षि कायं पीवानं ७. १३. १६

बिभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मा १०. २. २९

बिभृयाच्चेन्मुनिर्वासः ११. १८. १५

बिभृयाद् यद्यसौ वासः ७. १३. २

बिभेमि नाहं निरयात् पदच्युतो ८. २२. ३

बिभ्रच्चतुर्भुजं रूपं ११. ३०. २८

बिभ्रत्स्वकेशभारेण ८. ८. ४४

बिभ्रद् वपुः सकलसुन्दरसन्निवेशं ११. १. १०

बिभ्रद् वेणुं जठरपटयोः शृङ्गवेत्रे १०. १३. ११

बिभ्राणं सहसा भातं १२. १०. १३

बिम्बं भगवतो यत्र ७. १४. २८

बिले बतोरुक्रमविक्रमान् ये २. ३. २०

बिल्वैः कपित्थैर्जम्बीरैः ८. २. १४

बुद्धिभेदः परकृत ७. ५. १०

बुद्धिर्मेधा तितिक्षा ह्रीः ४. १. ५०

बुद्धिं चास्य विनिर्भिन्नां ३. ६. २३

बुद्धिं तु प्रमदां विद्याद् ४. २९. ५

बुद्धीन्द्रियमनःप्राणान् १०. ८७. २

बुद्धीन्द्रियार्थरूपेण १२. ४. २३

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः ७. ७. २५

बुद्धेर्जागरणं स्वप्नः १२. ४. २५

बुद्ध्या पराभिध्यायिन्या ४. २. २३

बुद्ध्या ब्रह्मापि हृदयं ३. २६. ६९
 बुधो बालकवत् क्रीडेत् ११. १८. २९
 बुध्यते स्वे न भेदेन ११. ७. ५१
 बुभुजे च यथाकालं ९. ११. ३६
 बुभुजे च श्रियं स्वृद्धां ८. १५. ३६
 बृहत्कटितटश्रोणि- १०. ३९. ४९
 बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया १०. ८७. १५
 बृहद्वलं मनो विद्याद् ४. २९. ७
 बृहद्रथो बृहत्कर्मा ९. २३. ११
 बृहद्राजस्तु तस्यापि ९. १२. १३
 बृहस्पतिर्ब्रह्मवादे ४. २२. ६२
 बृहद्ब्रतधरः शान्तो १२. ८. ८
 बोधितस्यापि देव्या मे ११. २६. १६
 बोध्यमानस्य ऋषिभिः २. १०. २२
 ब्रह्मकोपोत्थिताद् यस्तु १. १८. २
 ब्रह्मघोषेण च मुहुः ९. १०. ३७
 ब्रह्म च ब्राह्मणांश्चैव ४. २. ३०
 ब्रह्मचर्यं तपः शौचं ११. १८. ४३
 ब्रह्मचारी गुरुकुले ७. १२. १
 ब्रह्मणा चोदितो ब्रह्मन् २. ८. १
 ब्रह्मणा नोदितः सृष्टा- ४. १. १७
 ब्रह्मणा प्रेषितो देवान् ८. ११. ४३
 ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेः ५. ४. ७
 ब्रह्माण्यदेवः पुरुषः पुरातनो ४. २१. ३८
 ब्रह्मण्यवस्थितमतिः ३. ३३. २६
 ब्रह्मण्यस्य परं दैवं ३. १६. १७
 ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य १०. ६४. २५
 ब्रह्मण्यः शीलसम्पन्नः ७. ४. ३१
 ब्रह्मण्यानां बलिरहं ११. १६. ३५
 ब्रह्मण्यानां वदान्यानां ११. १. ८

ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो १०. ८१. २
 ब्रह्मतेजोविनिर्मुक्तैः १. ८. १७
 ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं १०. ८४. १९
 ब्रह्मदण्डाद् विमुक्तोऽहं १०. ३४. १७
 ब्रह्मद्विषः शठधियो १०. ८९. २४
 ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यां १. ७. २
 ब्रह्मन् कथं भगवतः ३. ७. २
 ब्रह्मन् कालान्तरकृतं १०. १२. ४१
 ब्रह्मन् कृष्णाकथाः पुण्या १०. ५२. २०
 ब्रह्मन् दुहितृभिस्तुभ्यं ३. २३. ५२
 ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताऽहं १०. ६९. ४०
 ब्रह्मन्निदं समाख्यातं १२. ७. २५
 ब्रह्मन् परोद्भवे कृष्णो १०. १४. ४९
 ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये १०. ८७. १
 ब्रह्मन् भगवतस्तस्य १०. १६. ३
 ब्रह्मन् यमनुगृह्णामि ८. २२. २४
 ब्रह्मन् वेदितुमिच्छामः १०. ८६. १
 ब्रह्मन् सन्तनु शिष्यस्य ८. २३. १४
 ब्रह्मबन्धुर्न हन्तव्य १. ७. ५३
 ब्रह्मबन्धो किमेतत् ते ७. ५. २६
 ब्रह्मभूतस्य राजर्षेः १२. ६. १३
 ब्रह्मरात्र उपावृत्ते १०. ३३. ३९
 ब्रह्मरुद्राङ्गिरोमुख्याः ८. ८. २७
 ब्रह्मरुद्रादयस्ते तु ११. ३१. १०
 ब्रह्मर्षिर्भगवान् काव्यः ९. १८. ५
 ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान् १०. ७४. ३७
 ब्रह्मर्षीणां भृगुरहं ११. १६. १४
 ब्रह्मवर्चसकामस्तु २. ३. २
 ब्रह्मविट्क्षत्रशूद्राणां १२. २. ८
 ब्रह्मवेषधरो गत्वा १०. ७१. ७

ब्रह्मशापापदेशेन ३. ४. २९

ब्रह्मशापोपसंसृष्टे ११. ३०. २

ब्रह्मशापोपसृष्टानां ११. ३०. २४

ब्रह्मस्वं दुरनुज्ञातं १०. ६४. ३५

ब्रह्महत्यामञ्जलिना ६. ९. ६

ब्रह्महा पितृहा गोघ्नो ६. १३. ८

ब्रह्मांस्तद् गच्छ भद्रं ते ९. ४. ७१

ब्रह्मांस्तथापि पृच्छामो ११. २. ७

ब्रह्मांस्तेऽनुग्रहार्थाय १०. ८६. ५१

ब्रह्मा जगद्गुरुर्देवैः ४. १५. ९

ब्रह्माणं हर्षयामास ३. १३. २४

ब्रह्मा तदुपधार्याथ १०. १. १९

ब्रह्मा तां रह आहूय ९. १४. १३

ब्रह्मादयः सुरगणाः मुनयोऽथ ७. ९. ८

ब्रह्मादयः सुराधीशा १०. ६३. ९

ब्रह्मादयो बहुतिथं यदपाङ्गमोक्ष १. १६. ३३

ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला ३. १४. २८

ब्रह्मादयो लोकनाथाः ८. २१. ५

ब्रह्माननं क्षत्रभुजो महात्मा २. १. ३७

ब्रह्मा ब्रह्ममयं वर्म ४. १५. १६

ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य १०. २. २५

ब्रह्मा भवो भवन्तश्च ६. ४. ४५

ब्रह्मा भृगुर्भवो दक्षो १२. ८. १२

ब्रह्मा शर्वः कुमारश्च ८. २३. २६

ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं १०. ६३. १३

ब्रह्मासृजत्स्वमुखतो ३. २२. २

ब्राह्मणप्रमुखान्वर्णान् ४. १७. २

ब्राह्मणस्तां तु रजनीम् १०. ८१. १२

ब्राह्मणस्य हि देहोऽयं ११. १७. ४२

ब्राह्मणः समदृक् शान्तो ४. १४. ४१

ब्राह्मणातिक्रमे दोषो ९. ४. ३९

ब्राह्मणार्थो ह्यपहतो १०. ६४. ४३

ब्राह्मणांस्तु महाभागान् ११. ३०. ८

ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः १०. ७४. ११

ब्राह्मणाः साधवः शान्ता १२. १०. २०

ब्राह्मणी वीक्ष्य दिधिषुं ९. ९. ३४

ब्रह्मणे पुल्लसे स्तेने ११. २९. १४

ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धेनूः १०. ८२. १०

ब्राह्मणेभ्यो नमस्यामो १२. १०. २४

ब्राह्मणैः क्षत्रबन्धुर्हि १. १८. ३४

ब्राह्मणो जन्मना श्रेयान् १०. ८६. ५३

ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी ४. २३. ३२

ब्राह्मं दशसहस्राणि १२. १३. ४

ब्राह्मं पादमं वैष्णवं च १२. ७. २३

ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय १०. ७०. ४

ब्रूहि कारणमेतस्य ८. १५. २७

ब्रूहि नस्तदिदं सौम्य २. १०. ५०

ब्रूहि योगेश्वरे कृष्णे १. १. २३

भ

भक्ताय चित्रा भगवान् हि सम्पदो १०. ८१. ३७

भक्ताय मेऽनुरक्ताय ४. १७. ७

भक्तायैतां प्रपन्नाय ६. १६. २६

भक्तिप्रवाहयोगेन ३. ३३. २४

भक्तिमान् भगवत्याशु ६. २. २५

भक्तियोगश्च योगश्च ३. २९. ३५

भक्तियोगस्य तत् सर्वं ७. १०. १

भक्तियोगः पुरैवोक्तः ११. १९. १९

भक्तियोगः समाख्यातो १२. १२. ५

भक्तियोगेन मनसि १. ७. ४

भक्तियोगेन मन्निष्ठो ११. २५. ३३

भक्तियोगो बहुविधो ३. २९. ७

भक्तिं मुहुः प्रवहतां ४. ९. ११

भक्तिं लब्धवतः साधोः ११. २६. ३०

भक्तिं हरौ भगवति प्रवहन् ४. १२. १८

भक्तिः परेशानुभवो विरक्तिः ११. २. ४२

भक्त्या परमया राजन् ६. १८. २८

भक्त्या पुमाञ्जातविराग ऐन्द्रियाद् ३. २५. २६

भक्त्यावेश्य मनो यस्मिन् १. ९. २३

भक्त्याहमेकया ग्राह्यः ११. १४. २१

भक्त्योद्धवानपायिन्या ११. १८. ४५

भगवच्छिक्षितमहं २. ९. २८

भगवन् श्रोतुमिच्छामि १०. ५२. १९

भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि ७. ११. २

भगवञ्जीवलोकोऽयं १०. ४०. २३

भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाखा- ११. २. ५४

भगवतर्षभेण परिरक्ष्यमाण एतस्मिन् ५. ४. १८

भगवतो गुणमये स्थूलरूप ५. १६. ३

भगवत्पुरुषै राजन् ६. ३. ३

भगवत्युत्तमश्लोके १०. ४७. २५

भगवत्युदिते सूर्ये १०. ४६. ४७

भगवद्गात्रनिष्पातैः १०. ४४. २०

भगवद्दर्शनाह्लाद- १०. ३८. ३५

भगवद्भर्मिणः साधोः ४. २३. १०

भगवन् किमिदं जातं ९. १. १७

भगवन् किं न विदितं ६. १४. २३

भगवन्तं परं ब्रह्म ३. २४. १०

भगवन्तं परिक्रम्य ३. १६. २८

भगवन्तं हरिं प्रायो ११. ५. १

भगवन्निन्दनं श्रुत्वा १०. ७४. ३९

भगवन्नुद्यमो भूयान् ८. १५. २५

भगवन्भवतो यात्रा ११. २. ४

भगवन्त्यानि चान्यानि १०. ८०. १

भगवन् श्रोतुमिच्छामि ८. २४. १

भगवन् श्रोतुमिच्छामि ९. ४. १४

भगवंस्तक्षकादिभ्यो १२. ६. ५

भगवंस्तन्ममाख्याहि ६. ८. २

भगवाञ्जातसर्वार्थं ११. १. २४

भगवानथ विश्वात्मा ४. २०. १९

भगवाननुगावाह ३. १६. २९

भगवानपि गोविन्दः १०. २३. ३५

भगवानपि गोविन्द १०. ५२. १६

भगवानपि गोविन्दो १. १४. ३४

भगवानपि गोविन्दो १०. ३७. २५

भगवानपि तच्छ्रुत्वा ६. १७. ९

भगवानपि तत्राङ्ग १०. ७५. २९

भगवानपि तत्रैव १०. २४. १

भगवानपि तद् वीक्ष्य १०. ३६. ७

भगवानपि तं शैलं १०. २५. २८

भगवानपि ता रात्रीः १०. २९. १

भगवानपि भारत ५. १. १०

भगवानपि मनुना यथावद् ५. १. २१

भगवानपि राजर्षेः ४. २०. ३७

भगवानपि विप्रर्षे १. ९. ३

भगवानपि विश्वात्मा ३. ३. १९

भगवानपि विश्वात्मा १०. २. ६

भगवानपि विश्वात्मा १०. २. १६

भगवानपि वैकुण्ठः ४. २०. १

भगवानपि सम्प्राप्तो १०. ३९. ३८

भगवानात्मनात्मानं ९. ११. १

भगवानाहता वीक्ष्य १०. २२. १८

भगवानाह न मणिं १०. ५६. ४५

भगवानृषभसंज्ञ आत्मतन्त्रः ५. ४. १४

भगवानेक आसेदमग्र ३. ५. २३

भगवानेक एवैष ३. ७. ६

भगवान् पितामहं वीक्ष्य ११. ३१. ५

भगवान् पुनराव्रज्य १०. ५२. ५

भगवान् ब्रह्म कात्स्न्येन २. २. ३४

भगवान् भगशब्दार्थं १२. ११. १८

भगवान् भीष्मकसुताम् १०. ५४. ५३

भगवान् भीष्मकसुतां १०. ५२. १८

भगवान् वेद कालस्य ३. ११. १७

भगवन् सर्वभूतानाम् २. ९. २४

भगवान् सर्वभूतेशः १०. ६२. ५

भगवान् सर्वभूतेषु २. २. ३५

भगवान् स्वात्ममायाया ३. ४. ३

भगवान् स्वेन भागेन ४. ७. ४९

भगवाँस्तत्र निवसन् १०. ५८. २५

भगवाँस्तत्र बन्धूनां १. ११. २१

भगवाँस्तदभिज्ञाय १२. १०. १०

भगवाँस्तदभिप्रेत्य १०. ८६. २६

भगवाँस्तदभिप्रेत्य १०. २२. ८

भगवाँस्तदुपश्रुत्य १०. ५६. १७

भगवाँस्तमभिप्रेत्य १०. ३८. ३६

भगवाँस्तांस्तथाभूता १०. ८२. ४१

भगवाँस्तु गदावेगं ३. १८. १५

भगवंस्ते वचोऽस्माभिः ४. २९. १

भगस्य नेत्रे भगवान् ४. ५. २०

भगः स्फूर्जोऽरिष्टनेमि- १२. ११. ४२

भगीरथः स राजर्षिः ९. ९. १०

भगो म ऐश्वरो भावो ११. १९. ४०

भजतोऽनुभजन्येक १०. ३२. १६

भजतोऽपि न वै केचिद् १०. ३२. १९

भजन्ति ये यथा देवान् ११. २. ६

भजन्त्यथ त्वामत एव साधवो ४. २०. २९

भजन्त्यभजतो ये वै १०. ३२. १८

भजस्व भजनीयाङ्घ्रिम् ४. १२. ६

भजे भजन्यारणपादपङ्कजम् ५. १७. १८

भज्यमानपुरोद्यान- १०. ६३. ५

भटा आवेदयाञ्चकू-१०. ६२. २८

भद्रं द्विजगवां ब्रह्मन् ८. १६. ११

भद्रा चोत्तरतो मेरुशिरसो निपतिता ५. १७. ८

भद्राश्वं केतुमालं च १. १६. १३

भयनाम्नोऽग्रजो भ्राता ४. २८. ११

भयं द्वितीयाभिनिवेशतः स्यात् ११. २. ३७

भयं प्रमत्तस्य वनेष्वपि स्याद् ५. १. १७

भरतस्तु महाभागवतो यदा ५. ७. १

भरतस्य महत् कर्म ९. २०. २९

भरतस्यात्मजः सुमतिर्नामाभिहितो ५. १५. १

भर्तर्याप्तोरुमानानां ३. १४. ११

भर्तुः पुरस्तादात्मानम् ३. २३. ३५

भर्तुः प्रियं द्रौणिरिति स्म पश्यन् १. ७. १४

भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां १०. २९. २४

भवतामपि भूयान्मे ७. ७. १७

भवतीनां वियोगो मे १०. ४७. २९

भरुकस्तत्सुतस्तस्मात् ९. ८. २

भल्लैः संजिह्यमानानां ४. १०. १८

भवतानुदितप्रायं १. ५. ८

भवतोदाहतः स्वामिन् ११. १४. २

भवत्यो यदि मे दास्यो १०. २२. १६

भवत्सु कुशलप्रश्न ४. २२. १४

भवद्विरमृतं प्राप्तं ८. ११. ४४
 भवद्विर्निर्जिता ह्येते ८. २१. २३
 भवद्भ्यामिह संप्राप्तौ १०. ३६. २४
 भवद्विधा भागवताः १. १३. १०
 भवद्विधा महाभागा १०. ४८. ३०
 भवद्विधो भवान् वापि ८. १५. २९
 भवन्त एतद् विज्ञाय १०. ७३. २१
 भवन्तावनुगृहीतां १०. ६४. २०
 भवन्ति पुरुषा लोके ७. १०. २१
 भवन्तौ किल विश्वस्य १०. ४१. ४६
 भवभयमपहन्तुं ज्ञानविज्ञानसारं ११. २९. ४९
 भवव्रतधरा ये च ४. २. २८
 भवस्तवाय कृतधीः ४. ७. ११
 भवस्य पत्नी तु सती ४. १. ६५
 भवानतार्षीन्मायां वै ६. १२. २०
 भवानाचरितान्धर्मान् ८. १९. १५
 भवानीनाथैः स्त्रीगणार्बुदसहस्रैः- ५. १७. १६
 भवान्नारायणसुतः १०. ५५. १२
 भवान्यरित्रातुमिहावतीर्णो ४. १९. ३७
 भवान् प्रजापतेः साक्षाद् ७. ११. ३
 भवान् प्रविशतामग्रे १०. ४१. १०
 भवान् भक्तिमता लभ्यो ४. २४. ५४
 भवान् भगवतो नित्यं ३. ५. २१
 भवान् युगान्तार्णव ऊर्मिमालिनि ५. १८. २८
 भवान् हि कारणं तत्र १०. १६. ५९
 भवान् हि वेद तत्सर्व १. १६. २६
 भवान्हि सर्वभूतानाम् १०. ८६. ३१
 भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेत् १०. ५१. ५४
 भवाय नस्त्वं भव विश्वभावन १. ११. ७
 भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं ५. १. १३

भवांस्तु पुंसः परमस्य मायया ४. ६. ४९
 भविता मरुदेवोऽथ ९. १२. १२
 भविता रुद्रसावर्णी ८. १३. २७
 भविता विश्रुतः पुत्रो ४. ३०. १२
 भविता सहदेवस्य ९. २२. ४६
 भविष्यतस्तवाभद्रौ ३. १४. ३८
 भविष्यं ब्रह्मवैवर्त १२. ७. २४
 भवे भवे यथा भक्तिः १२. १३. २२
 भवे शीलवतां श्रेष्ठे ४. २. १
 भवेऽस्मिन्क्लिश्यमानानां १. ८. ३५
 भवो भवान्या निधनं प्रजापतेः ४. ५. १
 भस्मसात्क्रियमाणांस्तान् ४. ३०. ४६
 भस्मीभूताङ्गसङ्गेन ९. ९. १३
 भागवतमुख्यो भगवान् ४. २९. ८०
 भानुर्लम्बा ककुब्जामिः ६. ६. ४
 भानुः सुभानुः स्वर्भानुः १०. ६१. १०
 भानोस्तु देवऋषभ ६. ६. ५
 भारतव्यपदेशेन १. ४. २९
 भारतेऽपि वर्षे भगवान् नरनारायणाख्य- ५. १९. ९
 भारतेऽप्यस्मिन् वर्षे सरिच्छैलाः ५. १९. १६
 भारतैवं वत्सपेषु १०. १३. १२
 भारः परं पट्टकिरीटजुष्टम् २. ३. २१
 भारावतरणायान्ये १. ८. ३४
 भार्याशतेन निर्विण्ण- ९. ६. २६
 भावनं ब्रह्मणः स्थानं ३. २६. ४६
 भावयत्येष सत्त्वेन १. २. ३४
 भावाद्वैतं क्रियाद्वैतं ७. १५. ६२
 भिक्षां चतुर्षु वर्णेषु ११. १८. १८
 भिक्षुभिर्विप्रवसिते १. ६. २
 भिक्षुभिर्विप्रवसिते १. ६. ५

भिक्षोर्धर्मः शमोऽहिंसा ११. १८. ४२

भित्त्वा वज्रेण तत्कुक्षिं ६. १२. ३२

भिद्यते हृदयग्रन्थिः ११. २०. ३०

भिद्यते हृदयग्रन्थिः १. २. २१

भिद्यन्ते भ्रातरो दाराः ११. २३. २०

भिन्नस्य लिङ्गस्य गुणप्रवाहो ४. २०. १२

भीमसेनाद्धिडिम्बायां ९. २२. ३१

भीमसेनोऽर्जुनः कृष्णो १०. ७२. १६

भीमस्तु विजयस्याथ ९. १५. ३

भीमो महानसाध्यक्षो १०. ७५. ४

भीष्मकन्या वरारोहा १०. ५३. २२

भीष्मं कृपं सविदुरं १०. ५७. २

भीष्मो द्रोणोऽम्बिकापुत्रो १०. ८२. २४

भुक्तभोगा परित्यक्ता ३. २७. २४

भुक्तवत्सु च सर्वेषु ८. १६. ५६

भुक्त्वोपविविशुः कामं १०. ८२. १२

भुञ्जते कुरुभिर्दत्तं १०. ६८. ३८

भुञ्जानः प्रपिबन् खादन् ६. १. २६

भुञ्जीत तैरनुज्ञातः ८. १६. ४४

भुवि पुरुपुण्यतीर्थसदनात् १०. ८७. ३५

भुवि भौमानि भूतानि १०. ४. १९

भुशुण्डिभिश्चक्रगदर्ष्टिपट्टिशैः ८. १०. ३६

भूतप्रेतपिशाचाश्च ३. १०. २८

भूतभावन भूतेश ८. २२. २१

भूतमात्रेन्द्रियधियां २. १०. ३

भूतमात्रेन्द्रियप्राण- १०. १६. ४२

भूतसूक्ष्मात्मनि मयि ११. १५. १०

भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनो- ३. २७. १४

भूतानामसि भूतादिः १०. ८५. ११

भूतानामिह संवासः ७. २. २१

भूतानां छिद्रदातृत्वं ३. २६. ३४

भूतानां देवचरितं ११. २. ५

भूतानां नभआदीनां ३. ५. ३६

भूतानि तैस्तैर्निजयोनिकर्मभिः ७. २. ४१

भूतानि विष्णोः सुरपूजितानि ६. ३. १८

भूतेन्द्रियमनोलिङ्गान् ७. २. ४६

भूतेन्द्रियान्तःकरणात् ३. २८. ४१

भूतेषु वीरुद्भ्य उदुत्तमा ये ५. ५. २१

भूतैराक्रम्यमाणोऽपि ११. ७. ३७

भूतैर्भूतानि भूतेशः ६. १५. ६

भूतैर्महद्भिर्य इमाः पुरो विभुः २. ४. २३

भूतैर्यदा पञ्चभिरात्मसृष्टैः ११. ४. ३

भूतैः पञ्चभिरारब्धे ३. ३१. ३०

भूतैः पञ्चभिरारब्धैः ४. ११. १५

भूद्वीपवर्षसरिदद्रिनभःसमुद्र- ५. २६. ४०

भूपातालककुब्ब्योम- २. ८. १५

भूपृष्ठे पोथयामास १०. ४४. २३

भूभारराजपूतना यदुभिर्निरस्य ११. १. ३

भूभारसुरराजन्य- ११. ५. ५०

भूमण्डलस्य सर्वस्य ९. १९. २३

भूमिर्दृप्तनृपव्याज- १०. १. १७

भूमेर्भारवतरणाय यदुष्वजन्मा ११. ४. २२

भूमेर्भारवतरणाय ११. ६. २१

भूमेः पर्यटनं पुण्यं ९. ७. १८

भूमेः सुरेतरवरूथविमर्दितायाः २. ७. २६

भूमौ निधाय तं गोपी १०. ७. १९

भूमन् ऋषिकुल्यायामुद्गीथः ५. १५. ६

भूम्यम्बुद्गुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा ६. ९. ७

भूम्यम्ब्वग्न्यनिलाकाशा ११. २१. ५

भूम्यां निपतितौ तत्र १०. ११. २

भूय एव विवित्सामि २. ४. ६

भूयस्तत्रापि सोऽद्राक्षीत् १०. ३९. ४४

भूयस्त्वं तप आतिष्ठ ३. ९. ३०

भूयात्यतिरयं मह्यं १०. ५९. ३५

भूयादघोनि भगवद्भिरकारि दण्डो ३. १५. ३६

भूयाननुग्रह अहो भवता कृतो मे ४. ७. १३

भूयो नमः सद्वृजिनच्छिदेऽसताम् २. ४. १३

भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि १०. ६७. १

भूरीणि भूरिकर्माणि १. १. ११

भूर्यप्यभक्तोपहतं ११. २७. १८

भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां २. ५. ३८

भूर्लोकः कल्पितः पद्भ्यां २. ५. ४२

भूषणानि परार्थानि ३. २३. २९

भूषणानि विचित्राणि ८. ८. १६

भूसंस्थानं कृतं येन ५. १. ४०

भूस्तोयमग्निः पवनः खमादिः १०. ४०. २

भूः क्षेत्रः जीवसंज्ञं यद् ६. ५. ११

भृगुं बबन्ध मणिमान् ४. ५. १७

भृगुः ख्यात्यां महाभागः ४. १. ४३

भृग्वादयस्ते मुनयो ४. १४. १

भृत्यप्रसादाभिमुखं दृगासवं २. ९. १५

भृत्यलक्षणजिज्ञासुः ७. १०. ३

भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीत मूर्तेः ३. २८. २९

भृशममर्षरोषावेशरभसविलसित- ५. ९. १८

भेजिरे मुनयोऽथाग्रे १. २. २५

भेददृष्ट्याभिमानेन ३. ३२. १३

भोक्ष्यन्त्यब्दशतान्यङ्ग १२. १. ३२

भोगेन पुण्यं कुशलेन पापं ७. १०. १३

भोजवृष्यन्धकमधु- ९. २४. ६३

भोजयित्वा वरान्नेन १०. ७३. २६

भोजयेत् तान् गुणवता ८. १६. ५४

भोजितं परमान्नेन १०. ४६. १५

भो भो दानपते मह्यं १०. ३६. २८

भो भो दानवदैतेया ७. २. ४

भो भो ब्रह्मर्षिवर्यांसि १२. ९. २

भो भो राजन् सुभद्रं ते ४. १२. २३

भो भो वैचित्रवीर्यं त्वं १०. ४९. १७

भो भोः क्षत्रियदायाद ४. १२. २

भो भोः पुरुषशार्दूल १०. ५४. ११

भो भोः प्रजापते राजन् ४. २५. ७

भो भोः सदा निष्टनसे उदन्वन् १०. ९०. १७

भोः सूत हे मागध सौम्य वन्दिन् ४. १५. २२

भौतिकानां च भावानां १. ४. १७

भौमं दिव्यं मानुषं च ५. १. ४१

भौमं निहत्य सगणं युधि तेन १०. ८३. ४०

भ्रश्यत्यनुस्मृतिश्चित्तं ४. २२. ३१

भ्राजद्वरमणिग्रीवं १०. ७३. ५

भ्राजमानं पद्मकरं १०. ३९. ५२

भ्राजिष्णुना विमानेन ३. २३. ४१

भ्राजिष्णुभिर्यः परितो विराजते २. ९. १२

भ्रातरीशकृतः पाशो १०. ८४. ६१

भ्रातरोऽभाक्त किं मह्यं ९. ४. २

भ्रातर्मम सुतः कच्चित् १०. ५. २७

भ्रातर्येवं विनिहते ७. २. १

भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य १०. ६०. ५६

भ्रातुः समनुतप्तस्य १०. ४. २५

भ्रातृभिर्नन्दितः सोऽपि ९. १०. ४६

भ्रातृव्यमेनं तददभ्रवीर्यम् ५. ११. १७

भ्रातृणां प्रायणं भ्राता ६. ५. ३१

भ्रात्रेयो भगवान् कृष्णः १०. ४९. ९

भ्रामणैर्लङ्घनैः क्षेपैः १०. १८. १२

म

मघवन् द्विषतः पश्य ६. ७. २३

मघवन्निदमाख्यातं ६. ८. ३५

मघवन्यात भद्रं वो ६. ९. ५१

मघवांस्तमभिप्रेत्य ८. १५. २४

मघोनि वर्षत्यसकृद् यमानुजा १०. ३. ५०

मङ्गलाय च लोकानां १. १४. ३५

मच्छूलभिन्नग्रीवस्य ७. २. ८

मज्जन्मकर्मकथनं ११. ११. ३६

मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना ३. १२. ४६

मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो ५. २०. ४

मणिधरः क्वचिदागणयन् गाः १०. ३५. १८

मणिहेतोरिह प्राप्ता १०. ५६. ३१

मण्डलं देवयजनं १२. ११. १७

मण्डलानि विचित्राणि १०. ७२. ३५

मतिर्न कृष्णो परतः स्वतो वा ७. ५. ३०

मतिर्मयि निबद्धेयं १. ६. २५

मतिर्विदूषिता देवैः ४. ९. ३२

मत्कथाश्रवणे श्रद्धा ११. ११. ३५

मत्कर्मभिर्मत्कथया च नित्यं ५. ५. ११

मत्कामा रमणं जारम् ११. १२. १३

मत्कृते पितृपुत्राणां १२. ३. ७

मत्तद्विजगणैर्घुष्टं ३. २१. ४१

मत्तद्विरेफकलया ३. २८. १५

मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ ३. १५. २८

मत्तभ्रमरसङ्गीतं १२. ८. १९

मत्तभ्रमरसौस्वर्य- ४. २४. २२

मत्तया विश्लथन्नीव्या ६. १. ६०

मत्तं प्रमत्तमुन्मत्तं १. ७. ३६

मत्तोऽनुशिक्षितं यत्ते ११. २९. ४४

मत्तोऽप्यनन्तात् परतः परस्मात् ५. ५. २५

मत्प्राणरक्षणमनन्त पितुर्वधश्च ७. ९. २९

मत्प्राप्तयेऽजेशसुराऽसुरादयः ५. १८. २२

मत्वा तं जडमुन्मत्तं ४. १३. ११

मत्सेवया प्रतीतं च ९. ४. ६७

मत्स्यकच्छपसञ्चार- ८. २. १७

मत्स्यकूर्मवराहाद्यैः ८. ४. २१

मत्स्याभासं जले वीक्ष्य १०. ८३. २४

मत्स्याश्वकच्छपनृसिंहवराहहंस- १०. २. ४०

मत्स्यो गृहीतो मत्स्यघ्नैः ११. १. २३

मत्स्यो युगान्तसमये मनुनोपलब्धः २. ७. १२

मत्स्योशीनरकौसल्य- १०. ८२. १३

मथुरायां तथा वज्रं १. १५. ३९

मथ्यमानात् तथा सिन्धोः ८. ७. १६

मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिः ८. ७. ६

मदच्युद्भिर्गजानीकैः १०. ५३. १५

मदयन्त्याः पतिर्वीर ९. ९. २७

मदर्चा सम्प्रतिष्ठाप्य ११. २७. ५०

मदर्थे धर्मकामार्थान् ११. ११. २४

मदर्थेऽर्थपरित्यागो ११. १९. २३

मदर्थेष्वङ्गचेष्टा च ११. १९. २२

मदर्पणं निष्फलं वा ११. २५. २३

मदविधूर्णितलोचन ईषन् १०. ३५. २४

मदाश्रयाः कथा मृष्टाः ३. २५. २३

मदीयं महिमानं च ८. २४. ३८

मद्गुणश्रुतिमात्रेण ३. २९. ११

मद्धर्मणो गुणैरतैः ३. २९. १९

मद्धिष्यदर्शनस्पर्श- ३. २९. १६

मद्धक्तः प्रतिबुद्धार्थो ३. २७. २८

मद्भक्त्या शुद्धसत्त्वस्य ११. १५. २८

मद्भयाद्वाति वातोऽयं ३. २५. ४२

मद्विभूतीरभिधायान् ११. १५. ३०

मधुकारमहासर्पौ ७. १३. ३४

मधुकैः सालतालैश्च ८. २. १२

मधुप कितवबन्धो मा स्पृशाङ्घ्रिं १०. ४७. १२

मधुपर्कमुपानीय १०. ५३. ३३

मधुभोजदशार्हाहं- १. ११. ११

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया १०. ३१. ८

मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया ८. १८. ३

मधुव्रतस्त्रग्वनमालया वृतो ८. २०. ३३

मधुहा हरिणो मीनः ११. ७. ३४

मध्वादिषु द्वादशसु १२. ११. ३२

मन एकत्र संयुज्यात् ११. ९. ११

मन एव मनुष्यस्य ४. २९. ६६

मनवः प्रजानां पतयो ७. ८. ३८

मनवो मनुपुत्राश्च ८. १४. २

मनवो वयं तव निदेशकारिणो ७. ८. ४८

मनवोऽस्मिन्व्यतीताः षट् ८. १. ४

मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या ८. १७. ३

मनसश्चन्द्रमा जातो ३. २६. ६१

मनसा वचसा दृष्ट्या ११. १३. २४

मनसैतानि भूतानि ३. २९. ३४

मनसैव पुरे देवः ६. १. ४८

मनसैवासृजत् पूर्वं ६. ४. १९

मनसो वृत्तयो नः स्युः १०. ४७. ६६

मनस्विनः कारुणिकस्य शोभनं ८. २०. १०

मनस्विनो निर्जित दिग्गजेन्द्रा ५. १३. १५

मनः कर्ममयं नृणां ११. २२. ३६

मनः सृजति वै देहान् १२. ५. ६

मनः स्वबुद्ध्यामलया नियम्य २. २. १६

मनांसि तासामरविन्दलोचनः १०. ४१. २७

मनांस्यासन् प्रसन्नानि १०. ३. ५

मनीषिणोऽन्तर्हृदि संनिवेशितं ६. ४. २७

मनीषिताऽनुभावोऽयं २. ९. २१

मनुजेषु च सा वृष्णीन् १०. ६२. २०

मनुरपि परेणैवं प्रतिबंधितमनोरथः ५. १. २२

मनुर्वा इन्द्रसार्वणिः ८. १३. ३३

मनुर्विवस्वतः पुत्रः ८. १३. १

मनुर्वै धर्मसार्वणिः ८. १३. २४

मनुष्यास्तु तदा शान्ताः ११. ५. २२

मनुस्त्रयोदशो भाव्यो ८. १३. ३०

मनुः स्यन्दनमास्थाय ३. २१. ३६

मनुः स्वयम्भूर्भगवान् भवश्च ४. ३०. ४१

मनोगतिं न विसृजेत् ११. २०. २०

मनो गुणान् वै सृजते बलीयः ११. २३. ४४

मनोऽचिरात्स्याद्विरजं ३. २८. १०

मनोबुद्धिरहंकारः ३. २६. १४

मनो ब्रह्मणि युञ्जानो ३. २४. ४३

मनो मनोरथैश्चन्द्रे ७. १२. २९

मनो मयि सुसंयोज्य ११. १५. २१

मनोरथान् करोत्युच्चैः १०. ३६. ३९

मनोरश्मिर्बुद्धिसूतो ४. २९. १९

मनोरुत्तानपादस्य ४. २१. २८

मनोवचोदृक्करणोहितस्य ५. ५. २७

मनोवशेऽन्ये ह्यभवन् स्म देवा ११. २३. ४८

मनोवीर्यवरोत्सिक्तम् ३. १७. २२

मनोस्तु शतरूपायां ४. १. १

मन्त्रयन्तं च कस्मिंश्चित् १०. ६९. २७

मन्त्रतस्तन्त्रतश्छद्रं ८. २३. १६

मन्त्रस्य च परिज्ञानं ११. २१. १५
 मन्त्रेषु मां वा उपहूय यत्त्वम् ३. ४. १७
 मन्दरो मेरुमन्दरः सुपाश्र्वः ५. १६. ११
 मन्दरोत्सङ्ग एकादश शतयोजनो- ५. १६. १६
 मन्दवायुरुपवात्यनुकूलं १०. ३५. २१
 मन्दस्य मन्दप्रज्ञस्य १. १६. १०
 मन्दारकुन्दकुरबोत्पलचम्पकार्णा- ३. १५. १९
 मन्दारैः पारिजातैश्च ४. ६. १४
 मन्मायामोहितधियः ११. १४. ९
 मन्य एतैर्महोत्पातैः १. १४. २१
 मन्यमान इदं विश्वं ४. १२. १५
 मन्यमानस्तदाऽऽत्मानं ३. २७. १५
 मन्यमानो हतं व्याघ्रं ९. २. ८
 मन्यसे सर्वभावानां ११. १०. १५
 मन्युना क्षुभितः श्रीमान् १०. ६१. ३१
 मन्युना प्रचलद्गात्रो ९. ४. ४३
 मन्युर्मनुर्महेशानो ३. १२. १२
 मन्येऽकुतश्चिद्भयमच्युतस्य ११. २. ३३
 मन्ये कृष्णं च रामं च १०. ४६. २३
 मन्ये गिरं ते जगतां विमोहिनीं ४. २०. ३०
 मन्ये त्वां कालमीशानम् १. ८. २८
 मन्ये त्वां देवदेवानां १०. ५१. ३०
 मन्ये धनाभिजनरूपतपःश्रुतौज- ७. ९. ९
 मन्ये भगवतः साक्षात् ११. २. २८
 मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो १०. ५१. ५५
 मन्ये महाभागवतं ४. १३. ३
 मन्येऽसुरान् भागवतांस्त्र्यधीशे ३. २. २४
 मन्वन्तरं मनुर्देवा १२. ७. १५
 मन्वन्तराणि सर्वाणि ९. १. १
 मन्वन्तरानुकथनं १२. १२. १९

मन्वन्तरेषु भगवन् ८. १४. १
 मन्वन्तरेषु भगवान् ३. ११. २६
 मम चाप्यात्मजो नष्टो १०. ५५. ३२
 ममन्थुः परमायत्ता ८. ७. ६
 ममतां मय्यवर्तन्त १२. ३. १३
 ममर्द पद्भ्यां सुरसैन्यमातुरं ६. ११. ८
 ममाङ्ग माया गुणमय्यनेकधा ११. २२. ३०
 ममाद्याऽमङ्गलं नष्टं १०. ३८. ६
 ममापि राष्ट्र्यच्युतजन्मकर्म १०. ८३. १७
 ममाप्यनुग्रहं कृष्ण १०. २८. ८
 ममायं न तवेत्युच्चैः ९. १४. ११
 ममार्चास्थापने श्रद्धा ११. ११. ३८
 ममाहमिति देहादौ ६. २. ३८
 ममेदमृषिभिर्दत्तम् ९. ४. ७
 ममैतद् दुर्लभं मन्य १०. ३८. ४
 ममैते मनसा यद्यद्-४. २९. ६२
 ममैवेयं मही कृत्स्ना १२. ३. ८
 ममैष कालोऽजित निष्फलो गतो १०. ५१. ४८
 ममोत्तमश्लोकजनेषु सख्यं ६. ११. २७
 मयपुत्रो महामायो १०. ३७. २८
 मयश्च मोचितो वह्नेः १०. ५८. २७
 मया कालात्मना धात्रा ११. २४. १५
 मया तेऽकारि मघवन् १०. २७. १५
 मया निरूपितस्तुभ्यम् ४. २७. २८
 मया निष्पादितं ह्यत्र ११. ७. २
 मया प्रोक्तं हि लोकस्य ३. २४. ३५
 मया यथानूक्तमवादि ते हरेः ३. १९. ३२
 मया सञ्चोदिता भावाः ११. २४. ९
 मयास्मै यद्गुरो दत्तो ८. ११. ३८
 मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे १०. ४६. ५

मयि निर्बद्धहृदयाः ९. ४. ६६

मयि भक्तिर्हि भूतानाम् १०. ८२. ४५

मयि भृत्य उपासीने १०. ४५. १४

मयि संरम्भयोगेन ३. १६. ३१

मयि संरभ्य विपुलम् ४. २७. २२

मयूरकेकाभिरुतं ४. ६. १२

मयेदं भगवन् गोष्ठ- १०. २७. १२

मयेश्वरेण जीवेन ११. १६. ३८

मयैतत्प्रार्थितं व्यर्थं ४. ९. ३४

मयैतदुक्तं वो विप्रा ११. १३. ३८

मयोदितेष्ववहितः ११. १०. १

मयोपबृंहितं भूमना ११. २१. ३७

मय्यनन्तगुणेऽनन्ते ६. ४. ४८

मय्यनन्येन भावेन ३. २५. २२

मय्यर्पितात्मनः सभ्य ११. १४. १२

मय्याकाशात्मनि प्राणे ११. १५. १९

मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं १०. ४७. ३६

मरीचये कलां प्रादाद् ३. २४. २२

मरीचिप्रमुखाश्चान्ये ९. ४. ५८

मरीचिप्रमुखैर्विप्रैः ३. १३. २०

मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ ३. १२. २२

मरीचिरत्र्यङ्गिरसौ ४. २९. ४३

मरीचिर्मनसस्तस्य ९. १. १०

मरुतश्च दितेः पुत्राः ६. १८. १९

मरुतो निवातकवचैः ८. १०. ३४

मरुत्तस्य दमः पुत्रः ९. २. २९

मरुत्तस्य यथा यज्ञो ९. २. २७

मरुत्वांश्च जयन्तश्च ६. ६. ८

मरुधन्वमतिक्रम्य १. १०. ३५

मरोः प्रतीपकस्तस्मात् ९. १३. १६

मर्त्यस्तयानुसवमेधितया मुकुन्द- १०. ९०. ५०

मर्त्यावतारस्त्वह मर्त्यशिक्षणं ५. १९. ५

मर्त्येन यो गुरुसुतं यमलोकनीतं ११. ३१. १२

मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् १०. ३. २७

मर्त्यो यदा त्यक्तसमस्तकर्मा ११. २९. ३४

मल्लक्षणमिमं कायं ११. २६. १

मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः १०. ४३. १७

मल्लिकादामभिः पुष्पैः १०. ६०. ४

मल्लिकाशतपत्रैश्च ८. २. १९

मल्लिङ्गमद्भक्तजन- ११. ११. ३४

महतस्तु विकुर्वाणाद् २. ५. २३

महता रौद्रदंष्ट्रेण ६. ९. १७

महतां खलु विप्रर्षे ५. १. ३

महतां बहुमानेन ३. २९. १७

महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद् ३. ५. २९

महत्तत्त्वाद्विकुर्वाणाद् ३. २६. २३

महत्यात्मनि यः सूत्रे ११. १५. १४

महत्यात्मन्मयि परे ११. १५. ११

महत्यां तीर्थयात्रायां १०. ८२. ५

महत्यां देवयात्रायां १०. ८६. ९

महत्त्वमिच्छतां तीर्थं ४. १२. ४७

महत्सेवां द्वारमाहुर्विमुक्तेः ५. ५. २

महदतिक्रमणशङ्कितचेता १०. ३५. १३

महद्गुणानात्मनि कर्तुमीशः ४. १५. २४

महद्विचलनं नृणां १०. ८. ४

महर्षयो वै समुपागता ये १. १९. १९

महर्षिस्तमुपासीनं ६. १४. १६

महर्षे एतद्वैचित्र्यं लोकस्य ५. २६. १

महाकारुणिकोऽतप्यत् ९. १०. ३५

महाकिरीटकटकः ६. ४. ३८

महातलं तु गुल्फाभ्यां २. ५. ४१

महानयं बताधर्म १०. ४४. ७

महान् ग्रसत्यहङ्कारं १२. ४. १८

महान्ति भूतान्यथ भौतिकान्यसौ १२. ९. २९

महापद्मपतिः कश्चित् १२. १. ९

महापानाभिमत्तानां ११. ३०. १३

महाप्राणो महावीर्यो ६. १२. ३०

महाभिषेकविधिना ९. ४. ३१

महाभूतानि पञ्चैव ३. २६. १२

महामणिकिरीटेन ८. ६. ५

महामणित्रातकिरीटकुण्डल- १०. ८९. ५६

महामणित्रातमये ४. ९. ६०

महामरकतश्यामं १२. ९. २२

महामात्र त्वया भद्र १०. ३६. २५

महार्हवस्त्राभरण- १०. ५. ८

महार्हवैदूर्यकिरीटकुण्डलत्विषा १०. ३. १०

महार्हशय्यासनवस्त्रभूषण- ९. ६. ४६

महार्होपस्करैराढ्यं १०. ४८. २

महिमानं विलोक्यास्य ४. १२. ४०

महिमैष ततो ब्रह्मन् २. ६. १८

महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं १. १९. १

महीं प्रतिष्ठामध्यस्य ३. २०. १

महीं सर्वा हतां दृष्ट्वा ८. २१. ९

महेन्द्रः श्लक्ष्णया वाचा ८. ६. ३०

महोरगाः समुत्पेतुः ८. १०. ४७

मह्यं पुत्राय शान्ताय ९. २२. २३

मा खिदो राजपुत्रीत्थ- ३. २४. २

मा खिद्यतं महाभागौ १०. ४६. ३६

मागधानां तु भविता १२. १. ३६

मागारदारात्मजवित्तबन्धुषु ५. १८. १०

माघे च सितसप्तम्यां ७. १४. २२

मा जातु तेजःप्रभवेन्महर्द्धिभिः ४. २१. ३७

माण्डव्यशापाद् भगवान् ३. ५. २०

मातरं पितरं चैव १०. ४४. ५०

मातरं पितरं भ्रातृन् १०. १. ६७

मातरं पितरं भ्रातृन् १०. ६५. ११

मातरं पितरं वृद्धं १०. ४५. ७

मातरं पितरः पुत्रा १०. २९. २०

मातरिश्वेव सर्वात्मा ४. २२. ६०

माता भस्त्रा पितुः पुत्रो ९. २०. २१

मातामहकृतां वत्स ९. १८. ३९

माता शिशूनां निधनं सुतानां १. ७. १५

मातुर्गर्भगतो वीरः १. १२. ७

मातुर्जग्धान्नपानाद्यैः ३. ३१. ५

मातुस्त्वतितरां पुत्रे ६. १४. ३७

मातुः सपत्या वाग्बाणैः ४. ९. २९

मातुः सपत्या स दुरुक्तिविद्धः ४. ८. १४

मातृभक्तिः परस्त्रीषु ४. १६. १७

मातृष्वसुरभिप्रायं ६. १८. ५६

मातृष्वस्त्रेयो वश्चैद्यो ७. १. ३२

मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा ९. १९. १७

मात्रे आध्यात्मिकीं विद्यां ३. २४. ४०

माथुरैरुपसङ्गम्य १०. ५०. ३७

मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय ८. ३. १७

मा द्रुमेभ्यो महाभागा ६. ४. ७

माधवा वृष्णयो राजन् ९. २३. ३०

माऽनयं भोः कृथास्त्वां तु १०. २२. १४

मनसा मे सुता युष्मत् ३. १५. १२

मानस्तम्भनिमित्तानां ८. २२. २७

मानितो मानयामास १०. ७१. २९

माऽपत्यबुद्धिमकृथाः ११. ५. ४९
 मा भैर्जरे त्वमुत्तिष्ठ ११. ३०. ३९
 मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययात् ४. ८. ८२
 मा भैष्ट भ्रातरो मह्यं ६. १८. ६४
 मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां १०. ३०. २०
 मा भैष्ट विबुधश्रेष्ठाः ७. ४. २५
 मा भैष्टेत्यभयारावौ १०. ३४. २८
 मामप्रीणत आयुष्मन् ७. ९. ५३
 मामंस्था ह्येतदाश्चर्यं १. ८. १६
 मामात्मानं स्वयंज्योतिः ३. २४. ३९
 मा मा शुचः स्वतनयं ४. ८. ६८
 मा माऽऽशु जहि वैकुण्ठ ११. ३०. ३७
 मा मां प्रलोभयोत्पत्त्या ७. १०. २
 मा मां वैदर्भ्यसूयेथा १०. ६०. २९
 मामुग्रधर्मादखिलात् प्रमादात् ६. ८. १६
 मा मृथाः पुरुषोऽसि त्वं ९. १४. ३६
 मामेकमेव शरणम् ११. १२. १५
 मा मे गर्भमिमं ब्रह्मन् ३. १४. ३३
 मामेव नैरपेक्ष्येण ११. २७. ५३
 मामेव सर्वभूतेषु ११. २९. १२
 मामैश्वर्यश्रीमदाश्वो १०. २७. १६
 मायाजवनिकाच्छन्न- १. ८. १९
 मायाद्यैर्नवभिस्तत्त्वैः १२. ११. ५
 माया मनः सृजति कर्ममयं बलीयः ७. ९. २१
 माया ह्येषा मया सृष्टा ४. २८. ६१
 मायां वर्णयतोऽमुष्य २. ७. ५३
 मायां विविदिषन्विष्णोः २. ९. ४१
 मा राज्यश्रीरभूत्पुंसः १०. ८४. ६४
 मा रोदीदस्य जननी १. ७. ४७
 मार्कण्डेयो मृकण्डस्य ४. १. ४५

मार्ग आगच्छतो वीक्ष्य ११. ८. २४
 मार्गन्ति यत्ते मुखपद्मनीडैः ३. ५. ४०
 मार्गा बभूवुः सन्दिग्धाः १०. २०. १६
 मार्गे ग्रामजना राजन् १०. ४१. ७
 मार्गेणानेन मातस्ते ३. ३३. १०
 मालत्यदर्शि वः कच्चित् १०. ३०. ८
 माली सुमाल्यतिबलौ युधि ८. १०. ५७
 माऽवमंस्था मम ब्रह्मन् १०. ८९. ३४
 मा वः पदव्यः पितरस्मदास्थिता ४. ४. २१
 मा वेदगर्भं गास्तद्धीं ३. ९. २९
 मा शोचतं महाभागा-१०. ४. १८
 मासं पुमान् स भविता ९. १. ३९
 मासेन तु शिरो द्वाभ्याम् ३. ३१. ३
 मा सौरभेयानुशुचो १. १७. ९
 मास्मिन् महाराज कृथाः स्म चिन्तां ४. १९. ३४
 मा स्वस्य कर्मबीजेन ११. २२. ४५
 माहात्म्यं च वधस्तेषां १२. १२. ४०
 माहेश्वरः समाक्रन्दन् १०. ६३. २४
 मां केशवो गदया प्रातरव्याद् ६. ८. २०
 मां खेदयत्येतदजस्य जन्म- ३. २. १६
 मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः १०. २३. १४
 मां तावद्रथमारोष्य १०. ८३. ३२
 मांधातुः पुत्रप्रवरो ९. ७. १
 मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसम्पदं १०. ६०. ५३
 मां भजन्ति गुणाः सर्वे ११. १३. ४०
 मां वचोभिः समाराध्य ८. १९. १९
 मां विधत्तेऽभिधत्ते मां ११. २१. ४३
 मां विद्धुः द्वव दैत्यानां ११. १६. १६
 मां विपाट्याजरां नावं ४. १७. २१
 मित्रावरुणयोः शापाद् ९. १४. १७

मित्रेयुश्च दिवोदासात् ९. २२. १

मित्रोऽत्रिः पौरुषेयोऽथ १२. ११. ३५

मिथः कलिरभूत्तेषां ८. ८. ३८

मिथिलायामुपवने १०. ५७. २०

मिथुनव्यवायधर्मस्त्वं ६. ४. ५२

मिथुनं मुद्गलाद् भार्याद् ९. २१. ३४

मिथो भजन्ति ये सख्यः १०. ३२. १७

मिथो यदैषां भविता विवादो ३. ३. १५

मिश्रकेश्यामप्सरसि ९. २४. ४३

मीनान् सुदुःखितान् दृष्ट्वा १०. १७. १०

मीमांसमानस्य समुत्थितोऽग्रतो ७. ८. २०

मुकुन्दलिङ्गालयदर्शने दृशौ ९. ४. १९

मुकुन्दोप्यक्षतबलो १०. ५०. ३६

मुक्तलिङ्गं सदाभासम् ३. २७. ११

मुक्तस्ततो यदि बन्धात् ५. १४. २४

मुक्तं गिरिशमभ्याह १०. ८८. ३८

मुक्तं बकस्यादुपलभ्य बालका १०. ११. ५३

मुक्तः कथञ्चिद् राक्षस्या १०. ११. २४

मुक्तानामपि सिद्धानां ६. १४. ५

मुक्तान्यसङ्गो भगव- ४. २३. ३७

मुक्तावितानैर्मणिहेमकेतुभिः ८. १५. २०

मुक्ताश्रयं यर्हि निर्विषयं ३. २८. ३५

मुक्तोदरोऽयजद् देवान् ९. ७. २२

मुक्तोऽपि तावद्बिभृयात् स्वदेहम् ५. १. १६

मुखतस्तालुनिर्भिन्नं २. १०. १८

मुखतोऽवर्तत ब्रह्म ३. ६. ३०

मुखबाहूरुपादेभ्यः ११. ५. २

मुखं च प्रेमसंरम्भ- १०. ६०. ३०

मुखं तदपिधायाज्ञ १०. ६६. ९

मुखानि पञ्चोपनिषदस्तवेश ८. ७. २९

मुखेन लोकार्तिहरस्मितेन ३. ८. २७

मुखे शिरस्यानुपूर्व्याद् ६. ८. ६

मुख्या नाम पुरस्ताद् द्वाः ४. २५. ४९

मुग्धस्य बाल्ये कौमारे ७. ६. ७

मुञ्जाटव्यां भ्रष्टमार्गं १०. १९. ५

मुनयः पदवीं यस्य ४. ८. ३१

मुनयः साधु पृष्टोऽहं १. २. ५

मुनिः क्रोधवशा ताम्रा ६. ६. २६

मुनिगणनृपवर्यसंकुलेन्तःसदसि १. ९. ४१

मुनिभिः सिद्धगन्धर्वैः १०. ७८. १४

मुनिर्विवक्षुर्भगवद् गुणानां ३. ५. १२

मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा १०. ५३. ५०

मुनिः प्रवेशितः क्षत्रा ९. ६. ४३

मुनिः प्रसन्नगम्भीरो ११. ८. ५

मुनीनां न्यस्तदण्डानां १०. ८९. १७

मुनीनां स वचः श्रुत्वा १०. ८५. २

मुनौ निक्षिप्य तनयौ ९. ११. १५

मुमुक्षवो घोररूपान् १. २. २६

मुमुचुर्मुनयो देवाः १०. ३. ७

मुमुचुः पुष्पवर्षाणि १०. ८८. ३७

मुमुचुः प्रेमबाष्पौघं १. १३. ६

मुष्णन्तोऽन्योन्यशिक्ष्यादीन् १०. १२. ५

मुसलावशेषायःखण्ड- ११. ३०. ३३

मुहुर्गुणन्तो वचसानुराग- ३. ८. ६

मुहुः परिधयोऽभूवन् ३. १७. ८

मुहूर्तमभवद्गोष्ठं १०. ७. २२

मुहूर्तं तं तु वैदर्भी १०. ७०. ३

मुहूर्तार्धावशिष्टायां ९. ४. ३८

मूढे भर द्वाजमिमं ९. २०. ३८

मूत्रयन्ति च पापिष्ठाः ११. २३. ३६

मूर्खो देहाद्यहंबुद्धिः ११. १९. ४२
 मूर्ति नः पुरुकृपया बभार सत्त्वं ५. २५. १०
 मूर्ती इमे भगवतो भगवन् १२. ८. ४१
 मूर्धन्यर्पितमणुवत्सहस्रमूर्ध्नो ५. २५. १२
 मूलं हि विष्णुर्देवानां १०. ४. ३९
 मृगतृष्णां यथा बाला १०. ७३. ११
 मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे १०. ४७. १७
 मृगान् शुक्लदत्तः कृष्णान् ९. २०. २८
 मृगेन्द्र इव विक्रान्तो १. १२. २२
 मृगैः शाखामृगैः क्रोडैः ४. ६. २०
 मृगोष्ट्रखरमर्कार्खु- ७. १४. ९
 मृणालगौरं शित्तिवाससं स्फुरत् ६. १६. ३०
 मृणागौरायतशेषभोग- ३. ८. २३
 मृतकं द्विपमुत्सृज्य १०. ४३. १५
 मृतस्यानयनं सूनोः १२. १२. ३५
 मृतेऽण्ड एष एतस्मिन् ५. २०. ४४
 मृत्युदूतः कपोतोऽयं १. १४. १४
 मृत्युर्जन्मवतां वीर १०. १. ३८
 मृत्युर्बुद्धिमताऽपोह्यो १०. १. ४८
 मृत्यौ पायुं विसर्गं च ७. १२. २७
 मृदङ्गवीणामुरज- १०. ७०. २०
 मृदङ्गशंखपटह-१०. ७१. ३०
 मृदङ्गशङ्खपणव- १०. ७५. ९
 मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च १. १०. १५
 मृदङ्गशङ्खानकदुन्दुभिस्वनैः ८. १५. २१
 मृदुत्वं कठिनत्वं च ३. २६. ३६
 मृषा गिरस्ता ह्यसतीरसत्कथा १२. १२. ४८
 मृषाऽधर्मस्य भार्याऽऽसीद् ४. ८. २
 मृष्टचत्वररथ्याट्ट- ४. ९. ५७
 मेखलाजिनदण्डाक्ष- ११. १७. २३

मेखलाजिनदण्डाक्षैः १०. ८८. २८
 मेखलाजिनवासांसि ७. १२. ४
 मेघगम्भीरया वाचा १०. १५. १२
 मेघश्यामः कनकपरिधिः ८. ७. १७
 मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो १०. ९०. २०
 मेघागमोत्सवा हृष्टाः १०. २०. २०
 मेघा मृदङ्गपणव- ८. ८. १३
 मेढ्रं तस्य विनिर्भिन्नं ३. ६. १९
 मेदशिराः शिवस्कन्दो १२. १. २७
 मेढ्यां गोचक्रवत्स्थासु ४. ९. २१
 मेधातिथिर्देवल आर्ष्टिषेणो १. १९. १०
 मेधा स्मृतिं तितीक्षा तु ४. १. ५२
 मेनिरे कृष्णभक्तस्य १०. ७४. १६
 मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां ९. ४. १६
 मेरोर्मूर्धनि भगवत आत्मयोनेः ५. १६. २८
 मैतद्विधस्याकरुणस्य नाम भूत् १०. ३९. २६
 मैनं पार्थार्हसि त्रातुं १. ७. ३५
 मैनं मायाविनं दृप्तं ३. १८. २४
 मैवं ममाधमस्यापि १०. ३८. ५
 मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितुं १०. २३. २९
 मैवं विभोऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं १०. २९. ३१
 मैवं स्युर्मन्दभाग्यायाः ११. ८. ३८
 मैवास्मान् साध्व्यसूयेथा १०. ५४. ३८
 मोचयामास निगडाद् १०. ४. २४
 मोचये ग्रस्तमात्मानं ६. २. ३७
 मोहयित्वा तु गिरिशं १०. ६३. १४
 मौक्तिकैः कुसुमस्त्रग्भिः ४. २१. १
 मौञ्ज्या मेखलया वीतम् ८. १८. २४
 मौनव्रतश्रुततपोऽध्ययनस्वधर्म- ७. ९. ४६
 मौनं सदाऽऽसनजय- ३. २८. ५

मौनानीहानिलायामा ११. १८. १७

मौहूर्तिका देवगणा ६. ६. ९

प्रियमाणैरभिध्येयो १२. ३. ५०

प्रियमाणो हरेर्नाम ६. २. ४९

म्लेच्छाधिपतयोऽभूवन् ९. २३. १६

य

य आत्मनो दृश्यगुणेषु सन्निति १०. ३. १८

य आद्यो भगवान् पुंसाम् ३. २५. ९

य आशु हृदयग्रन्थि ११. ३. ४७

य इच्छयेशः सृजतीदमव्ययो ७. २. ३९

य इत्थं वीर्यशुल्कां मां १०. ८३. १४

य इदमनुशृणोति योऽभिधत्ते ३. ३३. ३७

य इदमनुशृणोति श्रावयेद् वा १०. ८५. ५९

य इदं कल्य उत्थाय ४. २४. ७८

य इदं कल्य उत्थाय १२. ११. २६

य इदं कीर्तयेद्विष्णोः १०. ७४. ५४

य इदं देवदेवस्य ८. २३. ३०

य इदं भागवत सभाजिता- ५. १४. ४६

य इदं लीलया विश्वं १०. ५७. १५

य इदं शृणुयात् काले ६. ८. ४१

य इदं शृणुयादम्ब ३. ३२. ४३

य इदं सुमहत् पुण्यं ४. २३. ३१

य इमं श्रद्धया युक्तो ४. २४. ७६

य इमं वाव स्थिरचरनिकराणां १२. ६. ६९

य ईक्षिताहंरहितोऽप्यसत् सतोः १०. ३८. ११

य उद्धरेत् करं राजा ४. २१. २४

य उद्यतमनादृत्य ३. २२. १३

य एक ईशो निजमायया नः ६. ९. २५

य एकवर्णं तमसः परं तत् ८. ५. २९

य एतच्छ्रद्धया नित्यम् ११. २९. २८

य एतच्छ्रावयेन्मर्त्य १०. ६६. ४३

य एतत्कीर्तयेन्मह्यं ७. १०. १४

य एतत्पुण्यमाख्यानं ७. १०. ४६

य एतत्पूतनामोक्षं १०. ६. ४४

य एतत्प्रातरुत्थाय ६. १७. ४१

य एतत्समधीयीत ११. २९. २७

य एतत् संस्मरेत् प्रातः ९. ४. १२

य एतत् संस्मरेन्मर्त्यः १०. १६. ६१

य एतदादावसृजच्चराचरं ४. १७. ३१

य एतदानन्दसमुद्रसम्भृतं ११. २९. ४८

य एतद् देवदेवस्य ११. ३१. २७

य एतन्मम भक्तेषु ११. २९. २६

य एतन्मर्त्यमुद्दिश्य ४. २. २१

य एतस्मिन्महाभागाः १०. ८. १८

य एतस्मिन्महाभागाः १०. २६. २१

य एतान्मत्पथो हित्वा ११. २१. १

य एतां प्रातरुत्थाय ११. ३१. १४

य एतां भिक्षुणा गीतां ११. २३. ६२

य एतेन पुमान्नित्यं ३. ९. ४०

य एते पितृदेवानां ७. १५. ५६

य एनं श्रावयेन्मर्त्य १०. ६६. ४३

य एवमव्याकृतशक्त्युदन्वतः १०. ८८. ४०

य एवमेतद् भृगुवर्यं वर्णितं १२. १०. ४२

य एवमेतां हरिमेधसो हरेः ३. १३. ४८

य एवं कर्म नियतं ४. २६. ७

य एवं कृष्णविजयं १०. ६३. ५३

य एवं परमं गुह्यं ६. २. ४७

य एवं विसृजेद्धर्मं १०. २४. ११

य एवं श्रावयेन्नित्यं १२. १२. ५८

य एवं सन्तमात्मानम् ४. २०. ८

य एवेमं लोकमतिकरालवदनान्ध- १२. ६. ७०

य एष उत्तानपदो ४. ३१. २६

य एष एवमनुश्रुतो ध्यायमानो ५. २५. ८

य एष देहात्ममानिनां ५. १४. १

य एष षोडशकलः ५. २२. १०

य एषां पुरुषं साक्षात् ११. ५. ३

यक्षरक्षांसि भूतानि ४. १८. २१

यक्ष्यति त्वां मखेत्रेण १०. ७०. ४१

यक्ष्यमाणोऽथ शर्यातिः ९. ३. १८

यक्ष्यमाणोऽश्वमेधेन १. १२. ३२

यच्चकर्थाङ्ग मत्स्तोत्रं ३. ९. ३८

यच्चक्षुरासीत् तरणिर्देवयानं ८. ५. ३६

यच्च ब्रजन्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या ३. १५. २५

यच्चान्यदपि कृष्णस्य ४. १७. ६

यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै ६. ४. ३१

यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा १०. ७. २

यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन ३. २८. २२

यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या ३. ५. ४१

यच्छ्रीनिकेतमलिभिः परिसेव्यमानं ३. २८. ३०

यच्छ्रोतव्यमथो जाप्यं १. १९. ३८

यजन्तं सकलान्देवान् १०. ६९. ३४

यजन्ति यज्ञक्रतुभिर्यमादृता ८. २०. ११

यजमानः प्रमुदितो ८. १८. २६

यजमानः स्वयं तस्य ८. २०. १८

यजुर्भिरकरोच्छाखा १२. ६. ७४

यजूषि तित्तिरा भूत्वा १२. ६. ६५

यज्जलस्पर्शमात्रेण ९. ९. १२

यज्ञभुगवासुदेवांशः ९. १७. ५

यज्ञवास्तुगतं सर्वम् ९. ४. ८

यज्ञस्य च वितानानि ३. ७. ३०

यज्ञं यजेद्यशःकामः २. ३. ७

यज्ञादयो याः कथिताः ८. १४. ३

यज्ञानां ब्रह्मयज्ञोऽहं ११. १६. २३

यज्ञाय धर्मपतये विधिनैपुणाय ५. १४. ४५

यज्ञेन युष्मद्विषये द्विजातिभिः ४. १४. २२

यज्ञेश यज्ञपुरुषाच्युत तीर्थपाद ८. १७. ८

यज्ञेश्वरधिया राज्ञा ४. २०. ३६

यज्ञोऽयं तव यजनाय केन सृष्टो ४. ७. ३३

यतवाङ्मातृभिः सार्धं १०. ५३. ४१

यतश्चान्तर्हितोऽनन्तः ६. १७. १

यतस्ततश्चोपनिन्ये ६. १. ६६

यतस्त्वमागतो दुर्गं १०. ५२. ३५

यतः पापीयसी कीर्तिः ४. १३. ४४

यतः सन्धार्यमाणायां २. १. २१

यताक्षासुमनोबुद्धिः ६. १०. १२

यतिर्ययातिः संयातिः ९. १८. १

यतो जातो हिरण्याक्षः ८. १९. ५

यतो न कश्चित् क्व च कुत्रचिद् वा ७. ६. १७

यतोऽप्राप्य न्यवर्तन्त ३. ६. ४०

यतोऽभवद्विश्वमिदं विचित्रं ३. २२. २०

यतो यतो धावति दैवचोदितं १०. १. ४२

यतो यतो निवर्तेत ११. २१. १८

यतो यतो निःसरति ७. १५. ३३

यतो यतोऽसौ प्रहरत्यरश्वथो ९. १५. ३१

यतो यतोऽहं तत्रासौ ८. १९. ९

यतो यदनुशिक्षामि ११. ७. ३६

यत् कर्मभिर्यत्तपसा ११. २०. ३२

यत्काय एष भुवनत्रयसन्निवेशो ११. ४. ४

यत् किं च लोके २.६.४४

यत्कीर्तनं यत्स्मरणं यदीक्षणं २. ४. १५

यत्तत्कर्ममयं लिङ्गं ५. २०. ३३

यत्तत् त्रिगुणमव्यक्तं ३. २६. १०

यत्तत् सत्त्वगुणं स्वच्छं ३. २६. २१

यत्तत् ब्रह्म परं सूक्ष्मम् ९. ९. ४९

यत्तद्वपुर्भाति विभूषणायुधैः ८. १८. १२

यत्तद् विशुद्धानुभवमात्रमेकं ५. १९. ४

यत्ते गतीनां तिसृणां ६. ९. ३२

यत्तेजसाथ भगवान् युधि १. १५. १२

यत्तेजसा नृपशिरोङ्घ्रिमहन्मखार्थे १. १५. ९

यत्तेजसाहं सुसमिद्धतेजा ४. ७. ४१

यत्ते पिताऽवदद्धर्मं ९. ४. १०

यत्ते सुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु १०. ३१. १९

यत्त्वया मूढ नः सख्युः १०. ७७. १७

यत्त्वहं भवतीनां वै १०. ४७. ३४

यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरङ्ग १०. २९. ३२

यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता १०. ३३. ३५

यत्पादपङ्कजपलाशविलासभक्त्या ४. २२. ३९

यत्पादपङ्कजरजः शिरसा बिभर्ति १०. ५८. ३७

यत्पादपद्मकरन्दनिषेवणेन ८. २३. ७

यत्पादपद्मं महतां मनोऽलिभिः ४. ४. १५

यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतो १०. १२. १२

यत्पादमूलमुपसृत्य नरेन्द्र पूर्वे ६. १५. २८

यत्पादयोरशठधीः सलिलं प्रदाय ८. २२. २३

यत्पादशुश्रूषणमुख्यकर्मणा १. १४. ३७

यत्पादसंश्रयाः सूत १. १. १५

यत्पादसेवाऽभिरुचिस्तपस्विना ४. २१. ३१

यत्पादसेवोर्जितयाऽऽत्मविद्यया १०. ७७. ३२

यत्पूजया कामदुघान् ८. १६. ९

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं ९. १९. १३

यत्प्रसादादिदं विश्वं ३. १४. ४६

यत्प्रीणानाद्वर्हिषि ५. १५. १३

यत्र क्वचन वत्स्यामि १. १७. ३६

यत्र चाद्यः पुमानास्ते ३. १५. १५

यत्र चित्रवितानानि ७. ४. १०

यत्तत्र गुरुणा प्रोक्तं ७. ५. ३

यत्र धर्मदुघा भूमिः ४. १९. ७

यत्र धर्मसुतो राजा १. ९. १५

यत्र नारायणः साक्षात् ४. ३०. ३६

यत्र नारायणः साक्षात् १०. ८८. २६

यत्र नारायणो देवो ३. ४. २२

यत्र नित्यवयोरूपाः ८. १५. १७

यत्र निर्झरनिर्हार्द- १०. १८. ४

यत्र निर्विष्टमरणं ४. २४. ५६

यत्र नैसर्गदुर्वैराः १०. १३. ६०

यत्र नैःश्रेयसं नाम ३. १५. १६

यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च ३. ७. २४

यत्र प्रविष्टमात्मानं ३. ३३. १९

यत्र भागवता राजन् ४. २९. ३९

यत्र यज्ञपतिः साक्षात् ४. १९. ३

यत्र यत्र च मद्धक्ताः ७. १०. १९

यत्र यत्र द्विजा गावो ७. २. १२

यत्र यत्र मनो देही ११. ९. २२

यत्र यत्र हरेरर्चा ७. १४. २९

यत्र यत्र हरेर्जन्म ८. १. २

यत्र यत्रापतन्मह्यां ८. १२. ३३

यत्र यत्रोपलक्ष्येत १०. ७६. २३

यत्र येन यतो यस्य १०. ८५. ४

यत्र विद्रुमसोपाना ७. ४. ९

यत्र संगीतसन्नादैः ८. २. ६

यत्र स्नात्वा दक्षशापाद् ११. ६. ३६

यत्र स्फटिककुड्येषु ४. ९. ६२

यत्र ह देवपतयः स्वैःस्वैः ५. १७. १३

यत्र ह वाव न भयम् ५. २४. ११

यत्र ह वाव भगवान् ५. ७. ९

यत्र ह वाव भगवान् ५. २६. ६

यत्र ह वाव वीरव्रत ५. १७. २

यत्र ह वै शाल्मली प्लक्षायामा ५. २०. ८

यत्र हि महाहिप्रवरशिरोमणयः ५. २४. १२

यत्रात्मविद्या ह्यखिला १२. १२. ४२

यत्राद्भुतानि सर्वाणि १०. ४१. ५

यत्रानुरक्ताः सहसैव धीरा १. १८. २२

यत्रावतीर्णो भगवान् ९. २३. २०

यत्रावतीर्णो भगवान् १२. १२. २७

यत्राश्रमपदान्युभयतोनाभिभिः ५. ७. १०

यत्रेड्यन्ते कथा मृष्टाः ४. ३०. ३५

यत्रेदं व्यज्यते विश्वं ४. २४. ६०

यत्रेमे सदसद्रूपे १. ३. ३३

यत्रोत्तमश्लोकगुणानुवादः ५. १२. १३

यत्रोदेति तस्य ह समानसूत्रनिपाते ५. २१. ९

यत्रोद्यतः क्षितितलोद्धरणाय बिभ्रत् २. ७. १

यत्संकुलं हरिपदानतिमात्रदृष्टैः ३. १५. २०

यत्सङ्गलब्धं निजवीर्यवैभवं ५. १८. ११

यत्सन्देशो यदर्थं वा १०. ३९. ९

यत्सन्निधावहमु खाण्डवमग्नयेदाम् १. १५. ८

यत्संश्रयाद् द्रुपदगेहमुपागतानां १. १५. ७

यत्सानुबन्धेऽसति देहगेहे ३. ५. ४३

यत्सामान्यविशेषाभ्यां १२. ४. २८

यत्सेवयाग्नेरिव रुद्ररोदनं ८. २४. ४८

यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणुं ३. १६. ७

यत्सेवया भगवतः ३. ७. १९

यत्सेवयाऽशेषगुहाशयः स्वराड् ४. २१. ३९

यथा कण्टकविद्धाङ्गो १०. १०. १४

यथा कुलालचक्रेण भ्रमता ५. २२. २

यथा कृतस्ते संकल्पो ४. १. ३०

यथा क्रीडोपस्कराणां १. १३. ४२

यथाक्षणोर्द्रव्यावयव- ३. ३१. ४६

यथाऽगदं वीर्यतमं ६. २. १९

यथा गन्धस्य भूमेश्च ३. २७. १८

यथा गावो नसि प्रोताः १. १३. ४१

यथा गुणांस्तु प्रकृतेः २. ४. ९

यथा गोपायति विभुः २. ४. ७

यथाग्निना हेम मलं जहाति ११. १४. २५

यथाग्निमेधस्यमृतं च गोषु ८. ६. १२

यथाग्निः सुसमृद्धार्चिः ११. १४. १९

यथा घनोऽर्कप्रभवोऽर्कदर्शितो १२. ४. ३२

यथा जलधरा व्योम्नि १२. ४. २६

यथा जलस्थ आभासः ३. २७. १२

यथा जले चन्द्रमसः ३. ७. ११

यथाज्ञस्तमसा युक्त ६. १. ४९

यथा तरोर्मूलनिषेचनेन ४. ३१. १४

यथा तानि पुनः साधो ८. १६. १७

यथा तृणजलूकेयं ४. २९. ७६

यथात्मतन्त्रो भगवान् २. ८. २३

यथात्ममायायोगेन २. ९. २६

यथा त्रिवर्गं गुरुभिः ७. ५. ५३

यथा त्वं कृपया भूत्या ६. १९. ५

यथा त्वामरविन्दाक्ष ११. १४. ३१

यथा दारुमयी नारी ६. १२. १०

यथा दारुमयी योषित् १०. ५४. १२

यथा दूरचरे प्रेष्ठे १०. ४७. ३५

यथाऽदृढैः कर्ममयैः १०. २५. ४
 यथाद्रिप्रभवा नद्यः १०. ४०. १०
 यथा धर्मादयश्चार्था १. ५. ९
 यथा धानासु वै धाना ६. १५. ४
 यथा नभसि मेघौघो १. ३. ३१
 यथा नभस्यभ्रतमःप्रकाशा ४. ३१. १७
 यथा नभो वाय्वनलाम्बुभूगुणैः ११. २८. २६
 यथाऽनलः खेऽनिलबन्धुरूष्मा ११. १२. १८
 यथाऽनलो दारुषु भिन्न ईयते ७. २. ४३
 यथाऽनिलः स्थावरजङ्गमानां ५. ११. १४
 यथाऽनुकीर्तयन्त्येतत् ८. ४. १५
 यथानुमीयते चित्तम् ४. २९. ६३
 यथाऽनुष्ठीयमानेन ११. १७. २
 यथाऽनेवंविदो भेदो १०. ४. २०
 यथा पङ्केन पङ्काम्भः १. ८. ५२
 यथा पुत्राच्च वित्ताच्च ३. २८. ३९
 यथा पुनः स्वे ख इदं निवेश्य ३. ५. ६
 यथा पुमान्न् स्वाङ्गेषु ४. ७. ५३
 यथा पुरुष आत्मानम् ४. २८. ६३
 यथा प्रयान्ति संयान्ति ६. १५. ३
 यथा प्रसुप्तं पुरुषं ३. २६. ७१
 यथाऽबुधो जलं हित्वा १०. ४०. २६
 यथा भगवता ब्रह्मन् ८. ५. ११
 यथा भ्रमरिकादृष्ट्या १०. ४६. ४१
 यथा भ्राम्यत्ययो ब्रह्मन् ७. ५. १४
 यथा मत्स्यादिरूपाणि १. १५. ३५
 यथा मनोरथधियो ११. २२. ५४
 यथाऽऽमयोऽङ्गे समुपेक्षितो नृभिः १०. ४. ३८
 यथाऽऽमयोऽसाधुचिकित्सितो नृणां ११. २८. २८
 यथा महानहंरूपः ३. ३२. २९

यथा महान्ति भूतानि २. ९. ३४
 यथाऽमृतं सुरैः प्राप्तं ८. ५. १२
 यथा मेढीस्तम्भ आक्रमणपशवः ५. २३. ३
 यथाम्भसा प्रचलता ११. २२. ५३
 यथाम्भसा प्रचलता ७. २. २३
 यथा यथाऽऽत्मा परिमृज्यतेऽसौ ११. १४. २६
 यथा यथा भगवतो ७. १०. ४०
 यथा यथा विक्रियते ४. २९. १७
 यथा युवां त्रिलोकस्य ६. १९. १४
 यथार्चिषां स्रोतसां च ११. २२. ४३
 यथाऽर्चिषोऽग्नेः सवितुर्गभस्तयो ८. ३. २३
 यथा वदति कल्याणीं १०. ४९. २६
 यथावदुपसंगम्य १०. ४९. ३
 यथा वस्तूनि पण्यानि ६. १६. ६
 यथा वातरथो घ्राणम् ३. २९. २०
 यथा वार्तादयो ह्यर्था ७. १५. २९
 यथा विचित्रव्यसनाद् ११. २. ९
 यथा बैरानुबन्धेन ७. १. २६
 यथा शयान आत्मानं १०. ५४. ४८
 यथा शयानं सम्राजं १०. ८७. १३
 यथा शयानः पुरुष १०. ८४. २४
 यथा शयानः पुरुषो १०. ८६. ४५
 यथा सङ्कल्पयेद् बुद्ध्या ११. १५. २६
 यथा सन्धार्यते ब्रह्मन् २. १. २२
 यथा ससर्ज भूतानि ६. ४. १८
 यत् सामान्यविशेषाभ्याम् १२. ४. २८
 यथा साङ्ख्येषु कथितं ३. २९. २
 यथा सुषुप्तः पुरुषो ६. १६. ५३
 यथा स्वयंवरे राज्ञि १०. ८३. १९
 यथा हतो भगवता १०. ५९. १

यथा हरौ भगवति २. ७. ५२

यथाहं प्रणामे विप्रान् १०. ६४. ४२

यथा हि पुरुषस्येह ७. ६. २

यथा हि पुरुषो भारं ४. २९. ३३

यथा हि भगवानेव ६. ८. ३१

यथा हि भानोरुदयो नृचक्षुषां ११. २८. ३४

यथा हि भूतेषु चराचरेषु १०. ४८. २०

यथा हि यूयं नृपदेव दुस्त्यजाद् ७. १५. ६८

यथा हिरण्यं बहुधा समीयते १२. ४. ३१

यथा हिरण्यं स्वकृतं पुरस्तात् ११. २८. १९

यथा हि स्कन्धशाखानां ८. ५. ४९

यथा हृषीकेश खलेन देवकी १. ८. २३

यथा हेमिन् स्थितो वह्निः १२. ३. ४७

यथा ह्यनुवत्सरं कृष्यमाणमप्यदग्ध- ५. १४. ४

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य ३. २७. २५

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य ११. २८. १४

यथा ह्यवहितो वह्निः १. २. ३२

यथेदानीं तथाग्रे च ३. १०. १३

यथेन्द्रियैः पृथग्द्वारैः ३. ३२. ३३

यथेमेऽविकृता भावाः १०. ३. १५

यथेह देवप्रवराः ६. १. ४६

यथैकात्म्यानुभावानां ६. ८. ३२

यथैतामैश्वरीं मायां ११. ३. १७

यथैवमनुबुध्येयं ११. २२. ५९

यथैव सूर्यः पिहितश्छायया १०. ६३. ३९

यथैव सूर्यात् प्रभवन्ति वारः ४. ३१. १५

यथैहिकामुष्मिककामलम्पटः ५. १९. १४

यथोपजोषं वासांसि ८. ९. १५

यथोपश्रयमाणस्य ११. २६. ३१

यथोपसाद्य तौ दान्तौ १०. ४५. ३२

यथोर्णनाभिर्हृदयाद् ११. ९. २१

यथोर्णनाभिर्हृदयाद् ११. २१. ३८

यथोल्मुकाद्विष्फुलिङ्गाद् ३. २८. ४०

यदङ्घ्रनुध्यानसमाधिधौतया २. ४. २१

यदत्र क्रियते कर्म १. ५. ३५

यददस्तरणोर्मण्डलं प्रतपतः ५. २४. २

यदधातुमतो ब्रह्मन् २. ८. ७

यदध्यर्थ्येह कर्माणि ७. ७. ४१

यदध्रुवस्य देहस्य ३. ३०. ३

यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविप्रुट् १०. ४७. १८

यदनुध्यासिना युक्ताः १. २. १५

यदपि दिगिभजयिनो यज्विनो ५. १४. ४०

यदप्यसावधर्मेण ८. २०. १२

यदरोदीः सुरश्रेष्ठ ३. १२. १०

यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः १०. ३८. ८

यदर्थमदधाद्रूपं ८. २४. २

यदर्थेन विनाऽमुष्य ३. ७. १०

यदर्थमायुषस्तस्य ३. ११. ३३

यदर्पितं तद्विकल्पे ११. १९. २६

यदसौ शास्त्रमुल्लङ्घ्य ६. १. ६७

यदस्थिभिर्निर्मितवंशवंश्य- ११. ८. ३३

यदा आशिष अशास्य ११. २५. ११

यदा कदाचिज्जीवात्मा ८. २२. २५

यदा कर्मविपाकेषु ११. १८. १२

यदाऽकल्पः स्वक्रियायां ७. १२. २३

यदा क्षितावेव चराचरस्य ५. १२. ८

यदाक्षैश्चरितान् ध्यायन् ४. २९. ७८

यदा ग्रहग्रस्त इव क्वचिद् ७. ७. ३५

यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च १२. २. २४

यदा च पार्थप्रहितः सभायां ३. १. ९

यदाऽऽचार्यः परावृत्तो ७. ५. ५४

यदा चाहीन्द्रशय्यायां ३. ३२. ४

यदा चित्तं प्रसीदेत ११. २५. १६

यदा चैन्द्र्याः पुर्याः प्रचलते ५. २१. १०

यदा जयेत्तमः सत्त्वं ११. २५. १४

यदा जयेद्रजः सत्त्वं ११. २५. १५

यदा जिघृक्षन् पुरुषः ४. २९. ४

यदा तु परत आहारं कर्मवेतनत ५. ९. ११

यदा तु परबाधयान्ध आत्मने ५. १४. १४

यदा तु भवतः शील- ३. २२. १०

यदा तु राजा स्वसुतानसाधून् ३. १. ६

यदा तु सर्वभूतेषु ३. ९. ३२

यदात्थ बहुरूपस्य ३. १०. १०

यदात्थ भगवंस्त्वं नः १०. ६३. ४६

यदात्थ मां महाभाग ११. ७. १

यदात्मकमिदं विश्वं १०. ७४. २०

यदात्मनि निरालोकम् २. १०. २१

यदात्मन्यर्पितं चित्तं ११. १९. २५

यदात्मानमविज्ञाय ४. २९. २६

यदा त्वं सनकादिभ्यो ११. १३. १५

यदादिष्टं भगवता ४. ३१. ६

यदा दुर्वाससः शापात् ८. ५. १६

यदा देवर्षयः सप्त १२. २. ३१

यदा देवेषु वेदेषु ७. ४. २७

यदा धमार्थकामेषु १२. ३. २८

यदा न कुरुते भावं ९. १९. १५

यदा न जगृहे राजा ९. २०. २०

यदा न पश्यत्यथथा गुणेहां ५. ५. ७

यदा न योगोपचितासु चेतो ३. २७. ३०

यदा नोपालभेताङ्घ्रा- ४. २८. ४६

यदा परीक्षित् कुरुजाङ्गलेऽवसन् १. १६. ११

यदा पाखण्डिभिरात्मवञ्चितैः ५. १४. ३०

यदा प्रचेतसः पुत्रा ६. ४. ४

यदा भजति मां भक्त्या ११. २५. १०

यदाभिषिक्तः पृथुरङ्ग विप्रैः ४. १७. ९

यदाभिषिक्तो दक्षस्तु ४. ३. २

यदा मघाभ्यो यास्यन्ति १२. २. ३२

यदा मन उपादाय ११. १५. २२

यदा मनः स्वविरजं ३. २८. १२

यदा मनोहृदयग्रन्थिरस्य ५. ५. ९

यदा मायानृतं तन्द्रा १२. ३. ३०

यदा मुकुन्दो भगवानिमां महीं १. १५. ३६

यदा मृधे कौरवसृञ्जयानां १. ७. १३

यदा मेषतुलयोर्वर्तते तदाहोरात्राणि ५. २१. ४

यदा यदेह धर्मस्य ९. २४. ५६

यदा यमनुगृह्णाति ४. २९. ४६

यदा युद्धेऽसुरैर्देवा ८. ५. १५

यदा रतिर्ब्रह्मणि नैष्ठिकी पुमान् ४. २२. २६

यदाऽऽरम्भेषु निर्विण्णो ११. २०. १८

यदा रहितमात्मानं ३. ९. ३३

यदा लोभस्त्वसन्तोषो १२. ३. २९

यदावतीर्णो भगवान् १२. २. २३

यदा विसृष्टस्त्वमनञ्जनेन वै ९. ५. ८

यदा वृश्चिकादिषु ५. २१. ५

यदाऽऽशरणमात्मानम् १. ७. १९

यदा स देवगुरुणा ९. १४. ५

यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः ३. १. ७

यदा सिसृक्षुः पुर आत्मनः परो ७. १. १०

यदासीत्तदपि न्यूनं १०. ९. १६

यदाऽसौ नियमेऽकल्पो ११. १८. ११

यदा सस्मार ऋषभम् ३. २३. ३४
 यदास्य चित्तमर्थेषु ३. ३२. २४
 यदास्य नाभ्यान्नलिनाद् २. ६. २२
 यदा स्वनिगमेनोक्तं ११. २७. ८
 यदा स्वभार्यया साकं ३. १३. ६
 यदाह नो भवान्सूत २. १०. ४८
 यदाह योगेश्वरदृश्यमानं ५. १२. ४
 यदा हि द्विजवरस्य ५. १०. २
 यदा ह्यधर्मेण तमोधियो नृपा १. १०. २५
 [यदि कंसाद्विभेषि त्वं १०. ३. ४६-१]
 यदि कुर्यात् प्रमादेन ११. २०. २५
 यदिदं कूपलग्नाया ९. १८. २२
 यदिदं मनसा वाचा ११. ७. ७
 यदिदं योगानुशासनं न वा ५. १४. ३९
 यदि दास्यस्यभिमतान् ७. ३. ३५
 यदि दूरं गतः कृष्णो १०. १२. ६
 यदि न समुद्धरन्ति यतयो १०. ८७. ३९
 यदि वस्तत्र विश्रम्भो १०. ८८. ३३
 यदि नः श्रवणायालं १०. ८८. ३०
 यदि नो भगवान् प्रीत ९. ५. ११
 यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यं २. २. २२
 यदि प्राप्तिं विघातं च ११. १०. १९
 यदि मे निगृहीताः स्युः १०. ५८. ४४
 यदिमौ लोकपालस्य १०. १०. २०
 यदि रासीश मे कामान् ७. १०. ७
 यदि वः प्रधने श्रद्धा ६. ११. ५
 यदि वीरो महाराज ९. ७. ९
 यदि ब्रजिष्यस्यतिहाय मद्ब्रह्मो ४. ३. २५
 यदि स्म पश्यत्यसदिन्द्रियार्थं ११. २८. ३२
 यदि स्युर्बहवो लोके ६. ३. ५

यदुक्तमृषिणा देव १०. ७१. २
 यदुक्तं पथि दृष्टेन ४. २४. १५
 यदुताहं त्वया पृष्टो २. ९. ४५
 यदुनैवं महाभागो ११. ७. ३१
 यदुपजोषणाद् भवान्या अनुचरीणां ५. १६. १८
 यदुपतिर्द्विरदराजविहारो १०. ३५. २५
 यदुपादाय पूर्वस्तु ११. २४. १८
 यदुपासनया ब्रह्मन् १२. ६. ३८
 यदुवंशप्रसूतानां १०. ९०. ४०
 यदुवंशोऽवतीर्णस्य ११. ६. २५
 यदुमृञ्जयकाम्बोज- १०. ७५. १२
 यदु ह वाव तव पुनरदभ्रकर्तारिह ५. ३. १५
 यदु ह वाव विबुधादयः सह ५. १६. २१
 यदु ह वाव विबुधर्षभ १२. ६. ६८
 यदुं च तुर्वसुं चैव ९. १८. ३३
 यदूनामहमाचार्यः १०. ८. ७
 यदृच्छयाऽऽगतां तत्र ४. २५. २०
 यदृच्छया च देवर्षिः १०. १०. ५
 यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः ८. ४. ९
 यदृच्छया नृतां प्राप्य १०. ८५. १६
 यदृच्छया लोकमिमं ७. १३. २४
 यदृच्छया मत्कथादौ ११. २०. ८
 यदृच्छयोपपन्नान् ११. १८. ३५
 यदृच्छयोपपन्नेन ८. १९. २४, १०. ८०. ७
 यदृच्छयोपपन्नेन ११. १७. ५१
 यदृच्छयोपलब्धेन ३. २७. ८
 यदृच्छालाभतुष्टस्य ८. १९. २६
 यदेतदात्मनि जगत् ११. १८. २७
 यदेतद् भगवत आदित्यस्य ५. २२. १
 यदेतद्विस्मृतं पुंसो ६. १६. ५७

यदेतरौ जयेत् सत्त्वं ११. २५. १३
 यदेन्द्रियोपरामोऽथ ३. ७. १३
 यदेष मापाङ्गविखण्डितेन्द्रियं ४. २५. ३०
 यदैकपादेन स पार्थिवार्भकः ४. ८. ७९
 यदैतेऽसङ्गता भावा २. ५. ३२
 यदैव कृष्णः सन्दिष्टः १०. ५८. २४
 यदैवमध्यात्परतः ३. २७. २७
 यदैवमेतेन विवेकहेतिना १२. ४. ३४
 यदोकः सर्वसत्त्वानां ३. १३. १५
 यदोपरामो मनसो नामरूप- ६. ४. २६
 यदोपहृतो भवनं प्रविष्टो ३. १. १०
 यदोश्च धर्मशीलस्य १०. १. २
 यद् गन्धमात्राद्धरयो गजेन्द्रा ८. २. २१
 यद्गार्हस्थ्यं तु संवीक्ष्य ९. ६. ४७
 यद् घ्राणभक्षो विहितः सुरायाः ११. ५. १३
 यद्दर्शनं निगम आत्परहःप्रकाशं १२. ८. ४९
 यद्दोषु मा प्रणिहितं गुरुभीष्मकर्ण १. १५. १६
 यद् द्व्यक्षरं नाम गिरेरितं नृणां ४. ४. १४
 यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये ३. २. १३
 यद्वान्धवः कुरुबलाब्धिमनन्तपार- १. १५. १४
 यद्वाहुदण्डगुप्तायां १. १४. ३६
 यद्वाहुदण्डाभ्युदयानुजीविनो १. १४. ३८
 यद् ब्रह्मणि परे साक्षात् ७. १५. ६४
 यद् ब्रह्म नित्यं विरजं सनातनं ४. २१. ४२
 यत्तद् भगवताऽनधिगतान्योपायेन ५. २४. २३
 यद्धयाद्वाति वातोऽयं ३. २९. ४०
 यद्भ्राजमानं स्वरुचैव सर्वतो ४. १२. ३६
 यद्यच्छिरो न नमतेङ्ग शतैकशीर्ष्णः १०. १६. २८
 यद्यच्छीर्षण्याचरितं तत्तद् अनुवर्तते ५. ४. १५
 यद्यत्र नः स्वर्गं सुखावशेषितं ५. १९. २८

यद्यदाचरति श्रेयान् ६. २. ४
 यद्यदिष्टतमं लोके ११. ११. ४१
 यद्यद्वास्यति लोकेऽस्मिन् ८. २०. ६
 यद्यद्भगवता दत्तम् १०. ५०. ५७
 यद्यद्दुटो वाञ्छसि तत् प्रतीच्छ मे ८. १८. ३२
 यद्यद्विधत्ते भगवान् ३. २५. ३
 यद्यधर्मरतः सङ्गाद् ११. १०. २७
 यद्यनीशो धारयितुं ११. ११. २२
 यद्यन्निरुक्तं वचसा निरूपितं ६. ४. २९
 यद्यपि स्वविदितं सकलधर्मं ५. ४. १६
 यद्यप्यनुस्मरन्वैरं १०. ६१. २३
 यद्यप्यसौ पार्श्वगतो रहोगतः १. ११. ३३
 यद्यप्यस्त्रं ब्रह्मशिरः १. ८. १५
 यद्ययं क्रियते भक्षः ९. ९. ३२
 यद्यत् परीक्षिदृषभः २. ८. २९
 यद्यसत्यं वचः शम्भोः १०. ८८. ३४
 यद्यसद्भिः पथि पुनः ३. ३१. ३२
 यद्यसंहृत्य दृप्तानां ११. ६. ३०
 यद्यसौ छन्दसां लोकम् ११. १७. ३१
 यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा ९. ५. १०
 यद्यस्य वाऽनिषिद्धं स्याद् ७. १५. ६६
 यद्यस्मिन् अन्तरेब्रह्मन् ८. १. ३
 यद्युज्यतेसुवसुकर्ममनोवचोभिः ८. ९. २९
 यद्युत्तमश्लोक भवान् ममेरितं ८. २२. २
 यद्ययं पितुरादेशम् ४. ३०. ११
 यद्ययं बहवस्त्वेकं १०. ६८. २२
 यद्येतद् ब्रह्महत्यायाः १०. ७८. ३२
 यद्येवं तर्हि व्यादेही- १०. ८. ३६
 यद्येषोपरता देवी १. ३. ३४
 यद्रूपमेतन्निजमाययार्पितम् ५. १८. ३१

यद्रूपं यदधिष्ठानं २. ५. २
 यद्रोषविभ्रमविवृत्तकटाक्षपात- ९. १०. १३
 यद्वनस्पतयो भीता ३. २९. ४१
 यद्वा अयं मन्त्रकृद्वो ३. १. २
 यद्वाचि तन्त्यां गुणकर्मदामभिः ५. १. १४
 यद्वाञ्छया नृपशिखा-१०. ६०. ४१
 यद्दाम्ब ते भूरिभरावतार १. १६. २४
 यद्विज्ञानो यदाधारो २. ५. ४
 यद्विदुर्हानिरुद्धाख्यं ३. २६. २८
 यद्विश्रम्भादहं नष्टा ९. १४. २९
 यद्विश्रुतिः श्रुतिनुतेदमलं पुनाति १०. ८२. ३०
 यद्वेनमुत्पथगतं द्विजवाक्यवज्र- २. ७. ९
 यद्वै व्रजे व्रजपशून् विषतोयपीथान् २. ७. २८
 यन्न म्रियेत द्रुमयोः १०. ११. २६
 यन्न व्रजन्त्यघभिदो रचनानुवादात् ३. १५. २३
 यन्नस्त्वं कर्मसन्धानां ६. ५. ४२
 यन्न स्पृशन्ति न विदुः ६. १६. २३
 यन्नः सुतप्तं तप एतदीश ४. ३०. ४०
 यन्नः स्वधीतं गुरवः प्रसादिता ४. ३०. ३९
 यन्नाभिपद्यभवनादहमासमीड्य ३. ९. २१
 यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद् ३. ३३. ६
 यन्नामधेयं म्रियमाण आतुरः १२. ३. ४४
 यन्नामश्रुतमनुकीर्तयेदकस्माद्- ५. २५. ११
 यन्नामश्रुतिमात्रेण ९. ५. १६
 यन्नामाकृतिभिर्ग्राह्यं ११. २८. ३७
 यन्नामानि च गृह्णाति ३. १६. ५
 यन्नारदाङ्गिरोभ्यां ते ६. १६. ५०
 यन्निबद्धोऽभिमानोऽयं ७. १. २४
 यन्निमित्तः स वै शापो ११. १. ९
 यन्निर्मितां कर्ह्यपि कर्मपर्वणीं ५. १७. २४

यन्नो भयं ग्रहेभ्योऽभूत् ६. ८. २७
 यन्मन्यसे ध्रुवं लोकं १. १३. ४३
 यन्मध्यगतो भगवांस्तपतां पतिः ५. २१. ३
 यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोग- ३. २. १२
 यन्मायया गहनयापहतात्मबोधा ४. ७. ३०
 यन्मायया तत्त्वविदुत्तमा वयं १०. ८४. १६
 यन्माययोरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मिन् ३. ३१. १५
 यन्मायाचेष्टितं पुंसः ९. २४. ५८
 यन्मायामोहितधियः १०. ६३. ४०
 यन्मैथुनादि गृहमेधि सुखं हि तुच्छं ७. ९. ४५
 यम एतदुपाख्याय ७. २. ५९
 यमङ्ग शेषुः कुपिता ४. १३. १९
 यमदूतौ तदा प्राप्तौ ३. ३०. १९
 यमभ्यषिञ्चन्परया मुदा सतीः ५. १५. १०
 यमस्तु कालनाभेन ८. १०. २९
 यमस्य देवस्य न दण्डभङ्गः ६. ३. २
 यमः कतिविधः प्रोक्तो ११. १९. २८
 यमादिभिर्योगपथैः १. ६. ३६
 यमादिभिर्योगपथैः ३. २७. ६
 यमादिभिर्योगपथैः ११. २०. २४
 यमानभीक्षणं सेवेत ११. १०. ५
 यमावुतस्वित्तनयौ पृथायाः ३. १. ३९
 यमाहुरस्य स्थितिजन्मसंयमं ५. १७. २१
 यमाहुराद्यं पुरुषं ३. ७. २२
 यमाहुर्वासुदेवांशं ९. १५. १४
 यमुनान्तर्जले मग्नः ९. ६. ३९
 यमुनामनु यान्येव १०. ७८. २०
 यमुनोपवनेऽशोक- १०. २३. २१
 यया गुप्तः सहस्राक्षः ६. ८. १
 यया गुप्तः सहस्राक्षो ६. ७. ४०

ययाच आनम्य किरीटकोटिभिः १०. ५९. ४१

ययातिनैषां हि कुलं १०. ७४. ३६

ययातिरनभिप्रेतं ९. १८. २३

यथानुमीयते चित्तम् ४. २९. ६३

यया सम्मोहितो जीव १. ७. ५

ययाहरद्भुवो भारं १. १५. ३४

यया हि विद्वानपि मुह्यते यतः ८. २२. १७

ययुर्भारत तत्क्षेत्रं १०. ८२. ६

ययोत्तानपदः पुत्रो ३. १४. ५

ययोरात्मसमं वित्तं १०. ६०. १५

ययोर्जन्मन्यदो विश्वम् ४. १. ५३

ययोस्तत्स्नानविभ्रष्ट- ४. ६. २६

ययोः सुरस्त्रियः क्षत्तः ४. ६. २५

यर्हि वाव स भगवान् ५. ५. ३२

यर्हि वाव ह राजन् ५. १. ६

यर्हि संसृतिबन्धोऽयम् ११. १३. २८

यर्ह्यङ्गनादर्शनीयकुमारलीला- १०. ८. २४

यर्ह्यब्जनाभचरणौषणयोरुभक्त्या ११. ३. ४०

यर्ह्यम्बुजाक्ष तव पादतलं रमाया १०. २९. ३६

यर्ह्यम्बुजाक्षाऽपससार भो भवान् १. ११. ९

यर्ह्यात्मनोऽधिकाराद्याः ७. १४. १६

यर्ह्यालयेष्वपि सतां न हरेः कथाः स्युः २. ७. ३८

यर्ह्यैवायं मया त्यक्तो ११. ७. ४

यर्हि वाव महिम्नि स्वे २. ९. ३

यर्ह्युपारतधीस्तस्मिन् ६. २. ४२

यवने भस्मसानीते १०. ५१. २३

यवनोपरुद्धायतनो ४. २८. १३

यवनोऽयं निरुन्धेऽस्मान् १०. ५०. ४७

यवसं जग्ध्यनुदिनं ४. १७. २३

यवीनरो द्विमीढस्य ९. २१. २७

यवीनरो बृहदिषुः ९. २१. ३२

यवीयांस एकाशीतिर्जायन्तेयाः ५. ४. १३

यशस्विनो महाशीलाः १२. ३. २३

यशः शिवं सुश्रव आर्यसंगमे ४. २०. २६

यशःश्रियामेव परिश्रमः परो १२. १२. ५३

यशोदा नन्दपत्नी च १०. ३. ५३

यशोदापि महाभागा १०. १७. १९

यशोदायाः सुतां कन्यां १०. ३६. १७

यशोदा रोहिणी नन्दो १०. १७. १५

यशोदा राहिणी नन्दो १०. २५. ३०

यशोदारोहिणीभ्यां ताः १०. ६. १९

यशोदा वर्ण्यमानानि १०. ४६. २८

यशो यशस्विनां शुद्धं ११. २३. १६

यश्च मूढतमो लोके ३. ७. १७

यश्चानुशाधिनां सर्गः २. ८. २२

यश्चित्तविजये यत्तः ७. १५. ३०

यश्चिन्त्यते प्रयतपाणिभिरध्वराग्नौ ११. ६. ११

यष्टव्यं राजसूयेन १०. ७१. ३

यस्तयोरारामजः कल्प १०. ४५. ६

यस्तयोः पुरुषः साक्षाद् ४. १. ४

यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां ३. १६. २१

यस्तु तत्र पुमान् सोऽभूत् ३. १२. ५३

यस्तु तत्र पुमांस्तं परमभागवतं ५. ९. २

यस्तु महाकदम्बः सुपाश्वर्निरूढो ५. १६. २२

यस्तु यस्यादिरन्तश्च ११. २४. १७

यस्तूत्तमश्लोकगुणानुवादः १२. ३. १५

यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा ३. ३१. १३

यस्त्वन्तकाले व्युत्पजटाकलापः ४. ५. १०

यस्त्वयाभिहितः पूर्वं ११. १७. १

यस्त्वया मन्दभाग्योक्तो ७. ८. १३

यस्त्वसंयतषड्वर्गः ११. १८. ४०
 यस्त्वं (कस्त्वं) कृष्णो गते दूरं १.१७.६
 यस्त्वं प्रदर्श्यासितकुन्तलावृतं १०. ३९. २०
 यस्त्वासक्तमतिर्गेहे ११. १७. ५६
 यस्त्वां विसृजते मर्त्यं १०. ६३. ४२
 यस्त्विच्छया कृतः पुम्भिः ७. १५. १४
 यस्त्वह पितृविप्रब्रह्मधुक् ५. २६. १४
 यस्त्वह वा अगम्यां स्त्रियं ५. २६. २०
 यस्त्वह वा अतिथीनभ्यागतान् ५. २६. ३५
 यस्त्वह वा असंविभज्याशनाति ५. २६. १८
 यस्त्वह वा आढ्याभिमतिः ५. २६. ३६
 यस्त्वह वा उग्रः पशून्पक्षिणो वा ५. २६. १३
 यस्त्वह वा एतदहमिति ५. २६. १०
 यस्त्वह वै निजवेदपथाद् ५. २६. १५
 यस्त्वह वै भूतानां ५. २६. १७
 यस्त्वह वै राजा राजपुरुषो ५. २६. १६
 यस्त्वह वै विप्रो राजन्यो ५. २६. २९
 यस्त्वह वै सर्वाभिगमः ५. २६. २१
 यस्त्वह वै सवर्णा भार्या ५. २६. २६
 यस्त्वह वै स्तेयेन बलाद्वा ५. २६. १९
 यस्त्वेतत् कृच्छ्रतश्चीर्णं ११. १८. १०
 यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णोः १०. ५७. ४२
 यस्त्वेतयोर्धृतो दण्डो ३. १६. ३
 यस्त्वेतल्लीलया विश्वं १०. ६०. २
 यस्मा अदादुदधिरूढभयाङ्गवेपो २. ७. २४
 यस्मात् क्षुद्रदृशो मर्त्याः १२. ३. ३१
 यस्मात् प्रियाप्रियवियोगसंयोगजन्म ७. ९. १७
 यस्मादण्डं विराड् जज्ञे २. ६. २१
 यस्मादसाविमान् विप्रान् १०.७८.२४
 यस्माद् बिभेम्यहमपि द्विपरार्थ- ३. ९. १८

यस्मान्नः सम्पदो राज्यं १. १४. ९
 यस्मान्मे भक्षितः पाप ९. ९. ३५
 यस्मिन् कर्मसमावायो २. ८. १४
 यस्मिन् कृष्णो दिवं यातः १२. २. ३३
 यस्मिन् जनः प्राणवियोगकाले १०. ४६. ३२
 यस्मिन् दशविधः प्राणः ३. ७. २३
 यस्मिन्नेन्द्र दितिजेन्द्र सुरेन्द्र- १०. ७५. ३२
 यस्मिन्नव वर्षाणि नवयोजनसहस्रा- ५. १६. ६
 यस्मिन्नसंख्येयविशेषनाम-५. १८. ३३
 यस्मिन्नहनि यर्होव १. १८. ६
 यस्मिन्निदं प्रोतमशेषमोतं ११. १२. २१
 यस्मिन्निदं यतश्चेदं ६. १६. २२
 यस्मिन्निदं यतश्चेदं ८. ३. ३
 यस्मिन्निदं विरचितं ९. १८. ४९
 यस्मिन्निदं सदसदात्मतया विभाति ४. २२. ३८
 यस्मिन्प्रविष्टेऽसुरवधूनां ५. २४. १५
 यस्मिन्भगवतो नेत्रात् ३. २१. ३८
 यस्मिन् मनो लब्धपदं यदेतत् ११. ९. १२
 यस्मिन् महद् गुणा राजन् ७. ४. ३४
 यस्मिन् यतो यर्हि येन च यस्य यस्माद् ७. ९. २०
 यस्मिन् यतो येन च यस्य यस्मै ६. ४. ३०
 यस्मिन् यदा पुष्करनाभमायया ४. ६. ४८
 यस्मिन् विरुद्धगतयो ह्यनिशं पतन्ति ४. ९. १६
 यस्मिन् वैरानुबन्धेन ८. २२. ६
 यस्मिन् सत्कर्णपीयूषे ९. २४. ६२
 यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान १. १७. ३४
 यस्मिस्तदा मधुपतेर्महिषीसहस्रं १०. ७५. ३३
 यस्य किलानुचरितमुपाकर्ण्य ५. ६. ९
 यस्य कुक्षाविदं सर्वं १०. १४. १७
 यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः ९. ४. २३

यस्य क्षणवियोगेन १. १५. ६

यस्य च्छन्दोमयं ब्रह्म १०. ८०. ४५

यस्य नारायणो देवो ७. १३. २१

यस्य पादयुगं साक्षात् १०. ६८. ३६

यस्य पुच्छाग्रेऽवाक्शिरसः ५. २३. ५

यस्य प्रसन्नो भगवान् ४. ९. ४७

यस्य ब्रह्मादयो देवा ८. ३. २२

यस्य भक्तिर्भगवति ६. १२. २२

यस्य यद् दैवविहितं ४. ८. ३३

यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं ७. ११. ३५

यस्य योगं न वाञ्छन्ति ९. १३. ९

यस्य राष्ट्रे पुरे चैव ४. १४. १८

यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वाः १. १७. १०

यस्य वाचा प्रजाः सर्वाः ३. १५. ८

यस्य साक्षाद्भगवति ७. १५. २६

यस्य स्युर्वीतसङ्कल्पाः ११. ११. १४

यस्य स्वरूपं कवयो विपश्चितो ५. १८. ३६

यस्य ह वा इदं ५. २५. ३

यस्य ह वाव क्षुत्पतनप्रस्त्रलनादिषु ५. २४. २०

यस्याखिलामीवहभिः सुमंगलैः १०. ३८. १२

यस्याङ्के शिर आधाय ६. २. ५

यस्याङ्घ्रिकमलयुगलारुण- ५. २५. ४

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजःस्नपनं १०. ५२. ४३

यस्याङ्घ्रिपङ्कजरजोऽखिल- १०. ६८. ३७

यस्याङ्घ्रिपद्मं परिचर्य ४. ८. २०

यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके १०. ८४. १३

यस्यात्मयोगरचितं न विदुः ११. ३०. ३८

यस्यात्मानुवशश्चेत् स्यात् ६. १४. २०

यस्यात्मा हिंस्यते हिंस्रैः ११. ११. १५

यस्याद्य आसीद् गुणविग्रहो ५. १७. २२

यस्याध्वरे भगवानध्वरात्मा ५. १५. १२

यस्याननं मकरकुण्डलचारुकर्ण- ९. २४. ६५

यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो ३. १४. २६

यस्यानुदास्यमेवास्मत्पितामहः ५. २४. २५

यस्यानुभूतिः कालेन १०. ८४. ३२

यस्यानुरागप्लुतहासरास- ३. २. १४

यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमंत्र- १०. ३९. २९

यस्यानुस्मरणं नृणाम् ११. ३०. ३६

यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां १०. ७०. ४४

यस्यामलं नृपसदस्सु यशोऽधुनापि ९. ११. २१

यस्यामिमे षण्णरदेव दस्यवः ५. १३. २

यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहः ३. १६. ६

यस्यामेव कवय आत्मानमविरतं ५. ६. १७

यस्याम्भसि शयानस्य १. ३. २

यस्यावतारकर्माणि २. ६. ३७

यस्यावतारगुणकर्मविडम्बनानि ३. ९. १५

यस्यावतारा ज्ञायन्ते १०. १०. ३४

यस्यावयवसंस्थानैः १. ३. ३

यस्यास्ति भक्तिर्भगवत्यकिञ्चना ५. १८. १२

यस्याहमनुगृह्णामि १०. ८८. ८

यस्यां न मे पावनमङ्ग कर्म ११. ११. २०

यस्यां वै श्रूयमाणायां १. ७. ७

यस्यां संधार्यमाणायां २. १. २१

यस्यांशांशांशभागेन १०. ८५. ३१

यस्येदं क्षितिमण्डलं भगवतो ५. २५. २

यस्येदं देवयजनम् ४. २४. १०

यस्येरिता सांख्यमयी दृढेह नौः ९. ८. १४

यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैः १०. ५६. २८

यस्येहावयवैर्लोकान् २. ५. ३६

यस्यैकं चक्रं द्वादशारं षण्णेमि ५. २१. १३

यस्यैव हि नागराज कुमार्य आशिष ५. २५. ५

यस्योरुशृङ्गे जगतीं स्वनावं ६. ९. २३

यं त्वामहं ब्रह्म परं पुमांसं ३. ३३. ८

यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा ८. ३. १९

यं न पश्यति पश्यन्तं ८. १. ११

यं न योगेन साङ्ख्येन ११. १२. ९

यं प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकृत्यं १. २. २

यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः १२. १३. १

यं मन्यसे मातुलेयं १. ९. २०

यं मन्येरन् नभस्तावद् १०. ३३. ४

यं मामपृच्छस्त्वमुपेत्य योगात् ८. १२. ४४

यं यमर्थमुपादत्ते ३. ३०. २

यं यं वाञ्छति सा राजं- ११. ७. ५६

यं योगिनो योगसमाधिना रहो ३. १९. २८

यं लोकपालाः किल मत्सरज्वरा ५. १८. २७

यं वाऽनयोर्दममधीश भवान् ३. १६. २५

यं विनिर्जित्य कृच्छ्रेण ८. १९. ६

यं वै न गोभिर्मनसासुभिर्वा ६. ३. १६

यं वै न वेद वितथाक्षपथैः १२. ८. ४८

यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावाः १०. ५५. ४०

यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यैः ३. १६. २०

यं वै श्वसन्तमनु विश्वसृजः ६. १६. ४८

यं साधुगाथासदसि ७. ४. ३५

यं कश्चनेशो बलिनोऽन्तकोरगात् ८. २. ३३

यः क्षत्रबन्धुर्भुवि तस्याधिरूढं ४. १२. ४३

यः पञ्चभूतरचिते रहितः शरीरे ३. ३१. १४

यः पञ्चवर्षो गुरुदारवाक्शरैः ४. १२. ४२

यः पञ्चवर्षो जननीं त्वं विहाय ४. ११. २८

यः पञ्चहायनो मात्रा ३. २. २

यः परं रंहसः साक्षात् ४. २४. २८

यः पुरुरवसः पुत्रः ९. १७. १

यः पृष्ठो मुनिभिः प्राह ३. २२. ३८

यः प्रभुः सर्वभूतानां ८. २१. २०

यः प्रव्रज्य गृहात् पूर्वं ७. १५. ३६

यः प्राकृतैर्ज्ञानपथैर्जनानां ६. ४. ३४

यः प्राप्य मानुषं लोकं ११. ७. ७४

यः प्रियार्थमुतङ्कस्य ९. ६. २२

यः श्रद्धयैतद् भगवत्प्रियाणां १. १५. ५१

यः षट् सपत्नान् विजिगीषमाणो ५. १. १८

यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशं ९. १०. ८

यः सप्तहायनः शैलम् १०. ५७. १६

यः सप्तहायनो बालः १०. २६. ३

यः समुत्पतितं देह ६. ४. १४

यः सृज्यशक्तिमुरुधोच्छ्वसयन् ३. ११. १५

यः स्वकात् परतो वेह १. १३. २६

यः स्वदत्तां परैर्दत्तां ११. २७. ५४

यः स्वधर्मेण मां नित्यं ४. २०. ९

यः स्वात्मनीदं निजमाययार्पितं ८. ३. ४

यः स्वानुभावमखिलश्रुतिसारमेकम् १. २. ३

याः कृष्णारामजन्मर्क्षे १०. ४५. २८

याचित्वा चतुरो मुष्ठीन् १०. ८०. १४

याच्यमानाः कृपणया ९. १६. १२

याजयित्वाश्वमेधैस्तं १. ८. ६

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्यः १२. ६. ६२

याज्ञवल्क्यस्ततो ब्रह्मान् १२. ६. ६६

या त आत्मभृतं वीर्यं ३. २१. २९

यात दानवदैतेयैः ८. ६. १९

यातनादेह आवृत्य ३. ३०. २०

यात यूयं व्रजं तात १०. ४५. २३

या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं ५. १८. २१

याताऽबला व्रजं सिद्धा १०. २२. २७

याताशु वालिशा मैवं १०. ४१. ३६

यातुधान्यपि सा स्वर्गं १०. ६. ३८

यातुधान्यश्च शतशः ८. १०. ४८

याते शूद्रे तमन्योऽगात् ९. २१. ८

यात्रा बलिविधानं च ११. ११. ३७

यात्रामात्रं त्वहरहः १०. ८६. १५

यादवेन्द्रोऽपि तं दोर्भ्यां १०. ६७. २५

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिः ९. १९. १६

या दोहनेऽवहनने मथनोपलेप- १०. ४४. १५

यानमास्थाय जह्येतद् १०. ५०. १४

यानास्थाय नरो राजन् ११. २. ३५

यानि चान्यानि वीर्याणि १०. ३७. २०

यानि ते चरितानीश ११. ६. २४

यानि त्वमस्मच्चिह्नानि १०. ६६. ६

यानि यानीह कर्माणि ११. ४. १

यानि यानीह गीतानि १०. ९. २

यानि यानीह रूपाणि १०. ४०. १६

यानि योधैः प्रयुक्तानि १०. ५९. १७

यानि रूपाणि जगृहे ४. १९. २३

या निर्वृतिस्तनुभृतां तव पादपद्म- ४. ९. १०

यानि वेद विदां श्रेष्ठो १. १. ७

यानीह विश्वविलयोद्भव वृत्तिहेतुः १०. ६९. ४५

यानुपजुषाणानां न कदाचिदपि ५. १६. २५

यान्यान्कामयसे कामान् १०. ६०. ५०

यान्वन्दन्त्युपतिष्ठन्ते ९. १८. १३

या पतिं हरिभावेन ७. ११. २९

याभिर्भूतानि भिद्यन्ते ११. १४. ७

या मया क्रीडता रात्र्यां १०. ४७. ३७

यामाश्चत्वारश्चत्वारो ३. ११. १०

यामाश्रित्वेन्द्रियारातीन् ३. १४. १९

यामाहुरात्मनो ह्यर्धं ३. १४. १८

या याः कथा भगवतः १. १८. १०

यावतः कृतवान् प्रश्नान् १. १३. २

यावत्तपत्यसौ गोभिः ८. २१. ३०

यावत्ते मायया स्पृष्टा ४. ३०. ३३

यावत्पृथक्त्वमिदमात्मन- ३. ९. ९

यावत्सखा सख्युरिवेश ते कृतः २. ९. २९

यावत्स पादपद्माभ्यां १२. २. ३०

यावत्सर्वेषु भूतेषु ११. २९. १७

यावत्सूर्य उदेति स्म ९. ६. ३७

यावत् स्याद् गुणवैषम्यं ११. १०. ३२

यावदन्यं न विन्देत ४. २९. ७७

यावदर्थमुपासीनो ७. १४. ५

यावदवभासयति सुरगिरिमनु परिक्रामन् ५. १. ३०

यावदस्यास्वतन्त्रत्वं ११. १०. ३३

यावदालक्ष्यते केतुः १०. ३९. ३६

यावदौत्पातिकोऽरिष्टो १०. ११. २७

यावद्दक्षिणायनमहानि वर्धन्ते ५. २१. ६

यावद्देहेन्द्रियप्राणैः ११. २८. १२

यावद्भ्रतोऽस्मि हन्तास्मी- १०. ४. २२

यावद् भ्रियेत जठरं ७. १४. ८

यावद्वत्सपवत्सकाल्यवपुः १०. १३. १९

यावद् बलिं तेऽज हराम काले ३. ५. ४८

यावन्तो गोकुले बालाः १०. १३. ४१

यावन्तो विषयाः प्रेष्ठाः ८. १९. २१

यावन्त्यहानि नन्दस्य १०. ४७. ५५

यावन्त्यः सिकता भूमेः १०. ६४. १२

यावन्न जायेत परावरेऽस्मिन् २. २. १४

यावन्न मे हतो बाणैः १०. ५४. २६

यावन्नानार्थधीः पुंसो ११. १३. ३०
 यावन्नृकायरथमात्मवशोपकल्पं ७. १५. ४५
 यावन्मनो रजसा पूरुषस्य ५. ११. ४
 यावन्मानसोत्तरमेवोरन्तरं ५. २०. ३५
 यावल्लिङ्गान्वितो ह्यात्मा ७. २. ४७
 या वा काचित्त्वमबले ३. २०. ३५
 यावानयं वै पुरुषो १२. ११. ९
 यावानहं यथाभावो २. ९. ३१
 यावान्कल्पो विकल्पो वा २. ८. १२
 या वीर्यशुल्केन हृताः स्वयंवरे १. १०. २९
 या वै लसच्छ्रीतुलसीविमिश्र- १. १९. ६
 या वै श्रियार्चितमजादिभिराप्तकामैः १०. ४७. ६२
 यासामम्भः पवित्रममलमुपयुञ्जानाः ५. २०. २२
 यासां पयोभिः कुशद्वीपौकसः ५. २०. १६
 यासां व्यतिकरादासीत् ११. २२. ६
 यास्ता देवर्षिणा तत्र ४. १३. ५
 यास्तामिश्रान्धतामिस्रा ३. ३०. २८
 यास्यन् राजानमभ्येत्य १०. ४९. १६
 यास्यामः श्वो मधुपुरीं १०. ३९. १२
 या ह्युपयुञ्जानानां मुखनिर्वासितो ५. १६. २३
 यां न ब्रजन्त्यधर्मिष्ठाः ८. १५. २२
 यां मन्यते पतिं मोहात् ३. ३१. ४१
 यां विसृज्यैव मनवः १२. ३. ६
 यां हर्म्यपृष्ठे क्वणदङ्घ्रिशोभां ३. २२. १७
 याः कर्दमसुताः प्रोक्ता ४. १. १२
 याः काश्च भूमौ दिवि वै रसायां ११. १६. ५
 याः सम्पर्यचरन्प्रेम्णा १०. ९०. २७
 युक्तश्चान्यैः पारमेष्ठ्यैः ६. ७. ६
 युक्तं च सन्ति सर्वत्र ११. २२. ४
 युक्तेष्वेवं प्रमत्तस्य ४. २७. १२

युगलक्षणवृत्तिश्च १२. १२. ४३
 युगानि युगधर्माश्च १२. ३. १७
 युञ्जानानामभक्तानां १०. ५१. ६१
 युद्धं नो देहि राजेन्द्र १०. ७२. २८
 युधितुरगरजोविधूम्रविष्वक् १. ९. ३४
 युधिष्ठिरस्तत्परिसर्पणं बुधः १. १५. ३७
 युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य १. ९. २५
 युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा १०. ७९. २४
 युधिष्ठिरस्य भीमस्य १०. ५८. ४
 युधिष्ठिरात्प्रतिविन्ध्यः ९. २२. २९
 युधिष्ठिरो लब्धराज्यो १. १३. १६
 युयुत्सतां कुत्रचिदाततायिनां ६. १२. ७
 युयुधानः सात्यकिर्वै ९. २४. १४
 युयुधानो विकर्णश्च १०. ७५. ६
 युयुधुः क्रोधसंरब्धा ११. ३०. १४
 युयोध बलिरिन्द्रेण ८. १०. २८
 युवयोरेव नैवायम् १०. ४६. ४२
 युवयोः खलु दम्पत्योः ११. ५. ४६
 युवां तुल्यबलौ वीरौ १०. ७९. २६
 युवां तु विश्वस्य विभू ६. १९. ११
 युवां न नः सुतौ साक्षात् १०. ८५. १८
 युवां प्रधानपुरुषौ १०. ४८. १८
 युवां मां पुत्रभावेन १०. ३. ४५
 युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ १०. ३. ३३
 युवां श्लाघ्यतमौ नूनं १०. ४६. ३०
 युष्मभ्यं याचितोऽश्विभ्यां ६. ९. ५४
 यूयं च पित्रान्वादिष्टा ६. ४. १०
 यूयं तदनुमोदध्वं ४. २१. २६
 यूयं तदनुमोदध्वं ८. ६. २४
 यूयं द्विजाग्र्या बत भूरिभागा १२. १२. ५५

यूयं नृलोके बत भूरिभागा ७. १०. ४८

यूयं नृलोके बत भूरिभागा ७. १५. ७५

यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा १०. ७४. ३२

यूयं मन्त्रविदो युक्ताः ९. १. १८

यूयं विवस्त्रा यदपो धृतव्रता १०. २२. १९

यूयं वेदिषदः पुत्रा ४. २४. २७

यूयं वै धर्मराजस्य ६. १. ३८

ये आत्मविद्यामाख्याय ५. १५. ४

ये कैवल्यमसम्प्राप्ता ११. ५. १६

ये कोपिताः सुबहु पाण्डुसुताः ११. १. २

ये च दिग्विजये तस्य १०. ७०. २४

ये च प्रलम्बखरदर्दुरकेश्यरिष्ट- २. ७. ३४

ये च मे भगवन्मृष्टाः ३. १०. २

येऽतीता वर्तमाना ये १२. २. २५

ये तु त्वदीयचरणाम्बुजकोशगन्धं ३. ९. ५

ये तु मां रुद्रगीतेन ४. ३०. १०

ये त्वनेवंविदोऽसन्तः ११. ५. १४

ये त्वयाऽभिहिता ब्रह्मन् ४. ३०. १

ये त्वात्परामगुरुभिर्हृदि ८. ७. ३३

ये त्वानन्येन भावेन ३. १५. ६

ये त्विह यथैवामुना विहिंसिता ५. २६. ११

ये त्विह वा अनागसोऽरण्ये ५. २६. ३२

ये त्विह वा अन्धावटकूसूल- ५. २६. ३४

ये त्विह वा दस्यवोऽग्निदा ५. २६. २७

ये त्विह वै दाम्भिका दम्भयज्ञेषु ५. २६. २५

ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन ५. २६. ३१

ये त्विह वै भूतान्युद्वेजयन्ति ५. २६. ३३

ये त्विह वै राजन्या राजपुरुषा ५. २६. २२

ये त्विह वै वृषलीपतयो ५. २६. २३

ये त्विह वै श्वगर्दभपतयो ५. २६. २४

ये त्विहासक्तमनसः ३. ३२. १६

ये दारागारपुत्राप्तान् ९. ४. ६५

ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना ९. ८. २३

येन चेतयते विश्वं ८. १. ९

येन चैवाभिपन्नोऽयं १. १३. २०

येन पापेन रत्नानि ७. ८. ४७

येन प्रजानामुत आत्मकर्म- ३. ५. ९

येन प्रसुप्तः पुरुषः ६. १६. ५५

येन मे पूर्वमद्रीणां ८. ११. ३४

येन यावान्यथाऽधर्मो ६. १. ४५

येन येनावतारेण १०. ७. १

येन वा भगवांस्तुष्येद् ३. ७. ३५

येन वृत्रशिरो हर्ता ६. ९. ५५

येन सम्मोहिता दैत्याः ८. १२. १३

येन स्वधाम्यमी भावा ६. १. ४१

येन स्वरोचिषा विश्वं २. ५. ११

येन ह वाव कलौ मनुजापसदा ५. ६. १०

येनावृता इमे लोकाः ६. ९. १८

येनाहमात्मायतनं विनिर्मिता ४. १७. ३०

येनेदृशीं गतिमसौ दशमास्य ईश ३. ३१. १८

येनेन्द्रियार्थान् ध्यायेत १०. ४७. ३२

येनैवारभते कर्म ४. २९. ६०

येनैवाहं भगवतो १. ५. ३१

येनोपशान्तिर्भूतानां ४. ३०. २९

येनोपसृष्टात्पुरुषात् ४. ११. ३२

येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिनः १०. २. ३२

ये पारमेष्ठ्यं धिषणं ६. ७. १३

ये ब्राह्मणान्मयि धिया ३. १६. ११

ये भूता ये भविष्याश्च ९. १. ५

येऽभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं ३. १५. २४

ये मद्विधाज्ञा जगदीशमानिनः १०. २७. ७
 ये मधुच्छन्दसो ज्येष्ठाः ९. १६. ३३
 ये मरीच्यादयो विप्रा ३. २०. १०
 ये मायया ते हतमेधसस्त्वत् ३. २१. १४
 ये मां त्वां च सरश्चेदं ८. ४. १७
 ये मां भजन्ति दाम्पत्ये १०. ६०. ५२
 ये मां स्तुवन्त्यनेनाङ्ग ८. ४. २५
 येऽमृतत्वमनुप्राप्ता ९. २४. ११
 ये मे तनूर्द्विजवरान् दुहतीर्मदीया ३. १६. १०
 ये मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधि- ३. २३. ७
 ये ये भूपतयो राजन् १२. २. ४४
 येऽर्जुनस्य सुता राजन् ९. १६. ९
 येऽवशिष्टा रणे तस्मिन् ८. ११. ४६
 ये वा उ ह तद्रथचरणनेमिकृत- ५. १. ३१
 ये वा मयीशे कृतसौहृदार्था ५. ५. ३
 ये वा मृधे समितिशालिन २. ७. ३५
 ये विक्षिमेन्द्रियधियो ९. ९. ४६
 ये वै भगवता प्रोक्ता ११. २. ३४
 येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः ५. ४. ९
 येषां न तुष्टो भगवान् ३. १३. १३
 येषां विभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोग- ३. १६. ९
 येषां स एव भगवान् दययेदनन्तः २. ७. ४२
 येषां संस्मरणात्पुंसां १. १९. ३३
 येषु महाराज मयेन मायाविना ५. २४. ९
 येषु येषु च भावेषु ११. १६. ३
 येष्वमरपरिवृढाः सहसुरललना- ५. १६. १५
 येऽसूयानृतदम्भेष्या- १०. ७. १३
 ये स्युस्त्रैलोक्यगुरवः १०. ७४. २
 ये स्वधर्मान्न दुह्यन्ति ३. ३२. ५
 येऽहीयन्तामुतः केशा ३. २०. ४८

यैरिदं तपसा सृष्टं ९. १८. १२
 यैरियं बुभुजे ब्रह्मन् ८. २०. ८
 यैरीदृशी भगवतो गतिरात्मवादे ४. २२. ४७
 यैस्तत्त्वभैरधिलोकनाथो ३. ५. ८
 यैः कोपितं ब्रह्मकुलं १. ७. ४८
 यैः श्रद्धया बर्हिषि भागशो हविः ५. १९. २६
 यैः स्वदेहः स्मृतो नात्मा ७. १५. ३७
 योग आध्यात्मिकः पुंसां ३. २५. १३
 योगचर्यामिमां योगी ११. २८. ४४
 यो गजेन्द्रं झषग्रस्तं ३. १९. ३५
 योगधारणया कांश्चिद् ११. २८. ३९
 योगधारणयोत्क्रान्तिः १२. १२. ७
 योगरन्धितकर्माणो ८. ३. २७
 योगस्य तपसश्चैव ११. २४. १४
 योगस्य लक्षणं वक्ष्ये ३. २८. १
 योगं निषेवतो नित्यं ११. २८. ४३
 योगादेशमुपासाद्य ४. २४. ७१
 योगानामात्मसंरोधो ११. १६. २४
 योगास्त्रयो मया प्रोक्ता ११. २०. ६
 योगिनोऽपक्वयोगस्य ११. २८. ३८
 योगीन्द्राय नमस्तस्मै १२. १३. २१
 योगेन विविधाङ्गेन ३. ३२. ३५
 योगेश योगविन्यास ११. ७. १४
 योगेश्वरत्वमैश्वर्यं ९. १५. १९
 योगेश्वराणां गतिमाहुरन्तः २. २. २३
 योगेश्वराप्रमेयात्मन् १०. ५४. ३३
 योगेश्वरैश्वर्यगतिः २. ८. २०
 योगैर्हेमेव दुर्वर्णं ३. १४. ४५
 योजनानां सहस्राणि ३. ३०. २४
 यो जागरे बहिरनुक्षणधर्मिणोऽर्थान् ११. १३. ३२

यो जायमानः सर्वेषां ४. ३०. ५०

योत्स्यामः संहतास्तेन १०. ५३. १९

यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेदं १०. ४९. २९

यो दुस्त्यजान् क्षितिसुतस्वजनार्थदारान् ५. १४. ४४

यो दुस्त्यजान् दारसुतान् ५. १४. ४३

यो देवैरर्थितो दैत्यान् ९. ९. ४२

योऽध्यात्मिकोऽयं पुरुषः २. १०. ८

योऽध्रुवेणात्मना नाथा ६. १०. ८

यो नः सपत्नैर्भृशमर्दमानान् ६. ९. २६

यो नामभिर्वाचि जनान्निजायां ६. ३. १३

यो नारदादात्मविद्याम् ४. ३१. २७

योऽनित्येन शरीरेण १०. ७२. २०

योनिर्वैकारिके सौम्य ११. २४. २५

योऽनुग्रहार्थं भजतां पादमूल- ६. ४. ३३

योऽनुस्मरति सन्ध्यायां ४. ३०. ९

योऽनुस्मरेत रामस्य १०. ७९. ३४

यो नो गतिं योगसिद्धामसाधु- ७. ८. ४५

यो नोऽग्रजस्यात्मविदो द्विजातेः ६. ११. १५

यो नो जुगोप वनमेत्य दुरन्त- १. १५. ११

यो नो भवाय प्रागासीद्- ८. २१. २१

योऽन्तर्विस्तार एतेन ह्यलोक- ५. २०. ४२

योऽन्तर्हितो हृदिगतोऽपि दुरात्मनां ३. १५. ४६

योऽन्तः प्रविश्य भूतानि ३. २९. ३८

योऽन्तः प्रविश्य मम वाचमिमां ४. ९. ६

योऽन्त्यः पुरञ्जयो नाम १२. १. २

योपयाति शनैर्माया ३. ३१. ४०

यो भीष्मकर्णगुरुशल्यचमूष्वदभ्र- १. १५. १५

यो ममातिथिमायातं ९. ४. ४५

यो मायया विरचितं निजयात्मनीदं ४. १. ५६

यो माययेदं पुरुरूपयासृजद् ४. २४. ६१

यो मां सर्वेषु भूतेषु ३. २९. २२

यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य १०. ८३. १२

यो मे सनाभिवधतमहदा ततेन १०. ८३. ९

योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबन्धो १०. ३. २६

यो योगो भगवद्भागो ३. २५. २९

यो यो मयि परे धर्मः ११. २९. २१

यो रातो देवयजने ९. १६. ३२

योऽर्केन्द्रगनीन्द्रवायूनां ३. २१. ५१

यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रं ९. १०. ६

योऽवतीर्य यदोर्वशे १०. ८६. ३४

योऽवतीर्यात्मनोऽंशेन ७. ११. ६

योऽवधीत् स्वस्वसुस्तोकान् १०. ३८. ४२

यो वा अनन्तस्य गुणानन्तान् ११. ४. २

यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः ३. ९. १६

यो वाऽयं द्वीपः कुवलय- ५. १६. ५

योऽविज्ञाताहतस्तस्य ४. २९. ३

योऽविद्ययानुपहतोऽपि दशार्धवृत्त्या ३. ९. २०

यो विद्याश्रुतसम्पन्न ११. १९. १

यो वै त्वया द्विनवकृत्व उदात्तचक्र १०. ७०. ३०

यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो १. १८. १

यो वै भारतवर्षेऽस्मिन् १०. ८७. ६

यो वै मद्भावमापन्न ११. १५. २७

यो वै ममातिभरमासुरवंशराज्ञाम् १. १६. ३५

यो वै वाङ्मनसी सम्यग् ११. १६. ४३

यो वै हरिश्चन्द्रमखे ९. १६. ३१

यो वै हिरण्याक्षवधं महाद्भुतं ३. १९. ३७

योषिद्धिरण्याभरणाम्बरादि- ११. ८. ८

योऽसमञ्जस इत्युक्तः ९. ८. १५

योऽसावस्मिन्महाकल्पे ८. २४. ११

योऽसावास्ते योगसिद्धः ९. १२. ६

योऽसौ गङ्गातटे क्रीडन् ९. २३. १३
 योऽसौ गुणक्षोभकृतो विकारः ११. २२. ३२
 योऽसौ गुणैर्विरचितो ११. १०. १०
 योऽसौ गुहप्रहरणोन्मथित- ५. २०. १९
 योऽसौ ग्राहः स वै सद्यः ८. ४. ३
 योऽसौ त्रिलोकगुरुणा १०. ८०. २६
 योऽसौ त्वया करसरोजहतः पतङ्गो ५. २. १४
 योऽसौ भगवता बद्धः ८. १३. १४
 योऽसौ भगवति सर्वभूतात्म- ५. १९. २०
 योऽसौ मयाऽविदिततत्त्वदृशा ४. ७. १५
 योऽसौ लब्धवरो मत्तो ७. १०. २७
 योऽसौ सत्यव्रतो नाम ९. १. २
 योऽस्मभ्यं सम्प्रतिश्रुत्य १०. ५७. ४
 योऽस्मिन् स्नात्वा मदाक्रीडे १०. १६. ६२
 योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने-१०. ८७. ५०
 यो ह वा इह बहुविदा ५. १३. २६
 योऽह्नः क्षये व्रजमनन्तसखः १०. ३९. ३०
 यौवनाश्वोऽथ मान्धाता ९. ६. ३४

र

रक्तकण्ठखगानीक- ४. ६. २९
 रक्षत्वसौ माध्वनि यज्ञकल्पः ६. ८. १५
 रक्षःकृतं तद्विदित्वा ९. ९. २३
 रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुम्भकुम्भ ९. १०. १८
 रक्षःपतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्ट ९. १०. २१
 रक्षःस्वसुर्व्यकृत रूपमशुद्धबुद्धेः ९. १०. ९
 रक्षाच्युतावतारेहा १२. ७. १४
 रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वां ८. २२. ३५
 रक्षोधमेन वृकवद् विपिनेऽसमक्षं ९. १०. ११
 रङ्गद्वारं समासाद्य १०. ४३. २
 रजकं कश्चिदायान्तं १०. ४१. ३२

रजन्येषा घोररूपा १०. २९. १९
 रजसा कुण्ठमनसः ३. ३२. १७
 रजसा घोरसङ्कल्पाः ११. ५. ७
 रजसा चोदिता मेघा १०. २४. २३
 रजस्तमश्च सत्त्वेन ७. १५. २५
 रजस्तमश्चाभिजयेत् ११. २५. ३५
 रजस्तमःप्रकृतयः १. २. २७
 रजस्तमःस्वभावस्य ६. १४. १
 रजःप्रधानान्महत-३. २०. १३
 रजःप्रमादः क्षुन्निद्रा ७. १५. ४४
 रजःसत्त्वतमोनिष्ठा ११. २१. ३२
 रजोभाजो भगवतो ३. १०. १८
 रजोभिः समसङ्ख्याताः ६. १४. ३
 रजोयुक्तस्य मनसः ११. १३. १०
 रजोरूपेण तास्वंहो ६. ९. १०
 रजस्तमोभ्यां यदपि ११. १३. १२
 रजस्तमोभ्यां आक्षिप्तं २. १. २०
 रञ्जयिष्यति यल्लोकं ४. १६. १५
 रणको भविता तस्मात् ९. १२. १५
 रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्त-१०. ६९. १२
 रत्नाकराश्च रत्नौघां- ७. ४. १७
 रत्नानां पद्मरागोऽस्मि ११. १६. ३०
 रथनीडस्तु षट्त्रिंशत् ५. २१. १५
 रथस्थो धनुरादाय १०. ८६. १०
 रथं प्रापय मे सूत १०. ७७. १०
 रथान्तूर्णमवप्लुत्य १०. ३८. ३४
 रथानां षट्सहस्राणि १०. ६८. ५१
 रथान्सदश्वानारोप्य १०. ७३. २८
 रथिनो रथिभिस्तत्र ८. १०. ८
 रथीतरस्याप्रजस्य ९. ६. २

रथेन वायुवेगेन ९. ९. ११

रममाणस्तया देव्या ९. १४. २५

रम्भमाणः खरतरं १०. ३६. २

रम्यके च भगवतः प्रियतमं ५. १८. २४

रम्यामुपवनोद्यानैः ८. १५. १२

रश्मिभिः पिबते घोरैः १२. ४. ९

रसमात्राद्विकुर्वाणाद् ३. २६. ४४

रसामचष्टाङ्घ्रितलेऽथ पादयो- ८. २०. २३

रहसि संविदं हृच्छयोदयं १०. ३१. १७

रहूगण त्वमपि ह्यध्वनोऽस्य ५. १३. २०

रहूगणैतत्तपसा न याति ५. १२. १२

राक्षसं भावमापन्नः ९. ९. २५

रागो द्वेषश्च लोभश्च ७. १५. ४३

राजतश्चोरतः शत्रोः ७. १३. ३२

राजताऽऽरकुटैः कोष्ठैः १०. ५०. ५३

राजदूतमुवाचेदं १०. ७१. १९

राजदूते ब्रुवत्येवं १०. ७०. ३२

राजधानी ततः साभूत् १०. १. २८

राजन् किं ध्यायसे दीर्घं ४. ८. ६४

राजन्ते तावदन्यानि १२. १३. १४

राजन्ननुगृहीतोऽहं ९. ५. १७

राजन्नसाध्वमात्येभ्यः ४. १४. १७

राजन्नाजगरं चर्म १०. १२. ३६

राजन्नुदितमेतत्ते ८. ५. १

राजन्नेते मया प्रोक्ता १२. २. ४०

राजन्नेवं कृतप्रश्नो ११. २. १०

राजन्यतिर्गुरुरलं भवतां यदूनां ५. ६. १८

राजन् परस्य तनुभृज्जननाप्ययेहा ११. ३१. ११

राजन् मनीषितं सध्रक् १०. ३६. ३८

राजन्यबन्धवो ह्येते १०. ७२. २३

राजन्येषु निवृत्तेषु १०. ८३. २५

राजन्विद्ध्यतिथीन्प्राप्तान् १०. ७२. १८

राजन् हवींष्यदुष्टानि ४. १३. २७

राजपत्यश्च दुहितुः १०. ५८. ४८

राजपुत्रीप्सिता भूपैः १०. ६०. १०

राजपुत्र्यार्थितोऽपत्ये ९. १८. ३२

राजभ्यो बिभ्यतः सुभूः १०. ६०. १२

राजमार्गं गते कृष्णे १. ११. २४

राजयोषित आश्वस्य १०. ४४. ४९

राजर्षीणां जनयिता १. १२. २६

राजसूयावभृथ्येन १०. ७४. ५१

राजंश्चतुर्दशैतानि ८. १३. ३६

राजंस्त्वयाभिपृष्टानां १. १५. २२

राजा तद्यज्ञसदनं ९. ६. २७

राजा तमकृताहारः ९. ५. १८

राजा दुहितरं प्राह ९. ३. १९

राजाधिदेवी चैतेषां ९. २४. ३१

राजाधिदेव्यामावन्त्यौ ९. २४. ३९

राजाधिदेव्यास्तनयां १०. ५८. ३१

राजानश्च समाहूता १०. ७४. १५

राजानः कल्पवर्षाद्या ९. २४. ५१

राजानो ये च राजेन्द्र १०. ८२. २७

राजानो राजकुल्याश्च १०. ६४. ३८

राजानो राजलक्ष्म्यान्था १०. ६४. ३६

राजा स कुण्डिनपतिः १०. ५३. ७

राजासीद्धीष्मको नाम १०. ५२. २१

राजेत्यधान्नामध्येयं ४. २२. ५६

राज्ञस्तद् वच आकर्ण्य ७. १. २१

राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा १०. ६६. २६

राज्ञा परीक्षिता पृष्टो २. १०. ५१

राज्ञा पीतं विदित्वाथ ९. ६. २९

राज्ञा सभाजिताः सर्वे १०. ७४. ५२

राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां १२. ७. १६

राज्ञां वृत्तिं करादान- ४. २४. ६

राज्ञो जीवतु देहोऽयं ९. १३. ८

राज्ञो मूर्धाऽवसिक्तस्य ९. १५. ४१

राज्ञो हि परमो धर्मः १. १७. १६

राज्यकामो मनून् देवान् २. ३. ९

राज्यमंशुमति न्यस्य ९. ८. ३१

राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य १०. ५४. ४१

राज्यं नैच्छद् यतिः पित्रा ९. १८. २

राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धो १०. ७३. १०

राद्धं बत द्विजवृषैतदमोघयोग- ३. २३. १०

रामनिर्याणमालोक्य ११. ३०. २७

रामपत्न्यश्च तद्देहम् ११. ३१. २०

राम राम महाबाहो ९. १५. ३८

राम राम महाबाहो १०. १५. २१

राम राम महाबाहो १०. ६५. २६

राम राम महावीर्य १०. २३. १

राम रामाखिलाधार १०. ६८. ४४

रामरामाप्रमेयात्मन् १०. ८५. २९

रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना ९. १०. ३

रामसंघट्टिनो यर्हि १०. १८. २३

रामस्तमाह पुरुषादपुरीष यन्नः ९. १०. २२

रामस्य कोशलेन्द्रस्य १२. १२. २४

रामस्य भार्गवेन्द्रस्य १२. १२. २५

रामः प्रियतमां भार्या ९. १०. ३१

रामः समुद्रवेलायां ११. ३०. २६

रामः सशिष्यो भगवान् १०. ८४. ४

रामः संचोदितः पित्रा ९. १६. ६

रामश्चाच्युतमालिङ्ग्य १०. १७. १६

रामो लक्ष्मण सीताभ्यां ९.१०.४१

रामेण सार्धं मथुरां प्रणीते ११. १२. १०

रायः कलत्रं पशवः सुतादयो ७. ७. ३९

रासोत्सवः सम्प्रवृत्तो १०. ३३. ३

राहुणा च तथा सोमः ८. १०. ३१

रिपवो जिग्युरधुना १०. ५४. १६

रुक्मपट्टकपाटेश्च ८. १५. १५

रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो १०. ६१. ३६

रुक्मिण्यास्तनयां राजन् १०. ६१. २४

रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा १०. ५४. ५९

रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं १०. ५४. १८

रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो १०. ५२. २२

रुक्म्यमर्षी सुसंरब्धः १०. ५४. १९

रुचिराश्वसुतः पारः ९. २१. २४

रुचिर्यो भगवान् ब्रह्मन् ३. २१. ५

रुदत्य उच्चैर्दयिताङ्घ्रिपङ्कजं ७. २. ३२

रुदन्तं सुतमादाय १०. ७. ११

रुदन्तो रासभत्रस्ता ३. १७. १२

रुदितमनुनिशाम्य तत्र गोप्यो १०. ७. २५

रुद्रगीतं भगवतः ४. २५. २

रुद्रं च स्वेन भागेन ४.७.५६

रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा १०. १०. २

रुद्राणां रुद्रसृष्टानां ३. १२. १६

रुद्रैर्वसुभिरादित्यैः ६. १०. १७

रुरुजुर्यज्ञपात्राणि ४. ५. १५

रुरोध मथुरामेत्य १०. ५०. ४५

रूपपेशलमाधुर्य- ७. १५. ७०

रूपपेशलमाधुर्य- १०. ४२. ४

रूप भेदविदस्तत्र ३.२९.३०

रूपभेदास्पदं दिव्यं ३. २९. ३७
 रूपमात्राद्विकुर्वाणात् ३. २६. ४१
 रूपं तपोधन तपश्चरतां तपोध्नं ५. २. १५
 रूपं तवैतत् पुरुषर्षभेज्यं ८. ६. ९
 रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां ३. १३. ३५
 रूपं भगवता त्वेतद्-४. ३०. २७
 रूपं भगवतो यत्तद् १. ६. १९
 रूपं यत्तत् प्राहुरव्यक्तमाद्यं १०. ३. २४
 रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन ३. ९. २
 रूपं वायौ स च स्पर्शं ११. २४. २४
 रूपं स जगृहे मात्स्यं १. ३. १५
 रूपाणां तेजसां चक्षुः २. ६. ३
 रूपाणि चक्षुषा राजन् ७. १२. २८
 रूपाभिकामो गन्धर्वान् २. ३. ६
 रूपे इमे सदसती तव वेदसृष्टे ७. ९. ४७
 रूपौदार्यवयोजन्म- ६. १४. १२
 रेणुका दुःखशोकार्ता ९. १६. १३
 रेतस्तस्मादाप आसन् ३. २६. ५७
 रेतः सिषिचतुः कुम्भे ६. १८. ६
 रेतोधाः पुत्रो नयति ९. २०. २२
 रेतो नावकिरेज्जातु ११. १७. २५
 रेमे तथा चात्मरत १०. ३०. ३४
 रेमे षोडशसाहस्र- १०. ९०. ५
 रोचनायामतो जाता ९. २४. ४९
 रोमाणि वृक्षौषधयः शिरोरुहा १०. ४०. १४
 रोमपादसुतो बभूवुः ९. २४. २
 रोमशश्च्यवनो दत्त ६. १५. १४
 रोमाणि यस्यौषधयोऽम्बुवाहाः १०. ६३. ३६
 रोमाण्युद्धिज्जजातीनां २. ६. ५
 रोहिणी च महाभागा १०. ५. १७

रोहिणी देवकी चाथ १०. ८२. ३७
 रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो १०. १. ८
 रोहितस्तदभिज्ञाय ९. ७. १६
 ल
 लक्षणं भक्तियोगस्य ३. २९. १२
 लक्षणं महदादीनां ३. २९. १
 लक्षणैर्नारदप्रोक्तैः १०. ५१. ५
 लक्षोत्तरं सार्धनवकोटियोजन- ५. २१. १९
 लघूनि वै समाम्नाता ३. ११. ८
 लङ्कामायुश्च कल्पान्तं ९. १०. ३३
 लज्जोत्तरोऽधरो लोभो १२. ११. ८
 लब्धकामैरनुज्ञातः ९. ४. ३५
 लब्धप्रसादं निर्मुक्तं ८. २३. ५
 लब्धसंज्ञो मुहूर्तेन १०. ७६. २८
 लब्धाङ्गसङ्गं प्रणतं कृताञ्जलिं १०. ३८. २१
 लब्धानुग्रह आचार्यात् ११. ३. ४८
 लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं १०. ५१. १६
 लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं १०. ५१. ४७
 लब्ध्वा जन्मामरप्रार्थ्यं ११. २३. २२
 लब्ध्वा तदन्तरं शक्रो ६. १८. ६१
 लब्ध्वा द्रव्यमयीमर्चा ४. ८. ५६
 लब्ध्वा निमित्तमव्यक्तं ६. १. ५४
 लब्ध्वा सुदुर्लभमिदं बहुसंभवान्ते ११. ९. २९
 लब्ध्वेह मानुषीं योनिं ६. १६. ५८
 लब्ध्वैतदन्तरं राजन् १०. ५७. ३
 लम्बोदरस्तु तत्पुत्रः १२. १. २४
 लयः प्राकृतिको ह्येष १२. ४. २२
 ललितगतिविलासवल्गुहास- १. ९. ४०
 लसत्पङ्कजकिञ्जल्क- ३. २८. १४
 लाङ्गलाप्रेण नगरम् १०. ६८. ४१

लाल्यमानं जनैरेवं ४. ९. ५३

लिखन्त्यधोमुखी भूमिं ३. २३. ५०

लिङ्गं च तापसाभीष्टं ४. ६. ३६

लिङ्गमेवाश्रमख्याता- १२. २. ४

लिम्पन्त्यः प्रमृजन्त्योऽन्या १०. २९. ७

लिप्सन्तः सर्ववस्तूनि ८.८.३६

लीयते चानिले तेजो १२. ४. १६

लुप्तक्रियायाशुचये ४. २. १३

लुब्धको विपिने कश्चित् ७. २. ५०

लोकधिवक्कारसन्दर्धं ४. १४. १३

लोकपालैरपि प्रार्थ्याः ६. १४. २५

लोकबन्धुषु मेघेषु १०. २०. १७

लोकसंस्थानविज्ञान ३. ९. २८

लोकस्य मिथ्याभिमतेरक्षुषः ३. २९. ५

लोकं प्रदर्शय सुहृत्तम तावकं मे ५. २. १२

लोकः स्वयं श्रेयसि नष्टदृष्टिः ५. ५. १६

लोकानां लोकपालानां ११. १०. ३०

लोकान्तरं गतवति ४. २८. १८

लोकाभिरामां स्वतनुं ११. ३१. ६

लोकालोक इति समाख्या ५. २०. ३६

लोकांश्च लोकानुगतान् पशूंश्च ३. २१. १७

लोकाः सपालाः यस्येमे १. १३. ४०

लोकाः सपाला यस्येमे ६. १२. ८

लोके तेन हतालोके ३. १५. २

लोके नाविन्दत त्राणं ४. १७. १७

लोके भवाञ्जगदिनः कलयावतीर्णः १०. ७०. २७

लोके विततमात्मानं ६. १६. ५२

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा ११. ५. ११

लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः ३. ९. १७

लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः १०. ७०. २६

लोभोऽधरात् प्रीतिरुपर्यभूद् द्युतिः ८. ५. ४२

लौगाक्षिर्माङ्गलिः कुल्यः १२. ६. ७९

व

वक्ता कर्ताऽविता नान्यो ११. १७. ५

वक्त्रं न ते वितिलकं मलिनं ४. २६. २५

वक्षस्यधिश्चितवधूर्वनमाल्युदार- ४. ७. २१

वक्षःस्थलस्पर्शरुग्णमहेन्द्रवाह- २. ७. २५

वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः ३. २८. २६

वचनाद् देवदेवस्य ९. ६. १४

वचस्तवैतज्जनदेव सूनृतं ८. १९. २

वचस्युपरतेऽप्राप्य ६. १६. २१

वचो निशम्य कृपणं १०. १९. ११

वचो निशम्य नन्दस्य १०. २४. १२

वचोभिः परुषैरिन्द्रम् ८. ११. २०

वचो वः समवेतार्थं १०. ८५. २२

वज्रपाणिस्तमाहेदं ८. ११. ३

वज्रस्तु तत्कन्धरमाशुवेगः ६. १२. ३३

वञ्चितोऽहं महाराज १. १५. ५

वटवत्सा वनस्पतयः ४. १८. २५

वणिङ्मुनिनृपस्नाता १०. २०. ४९

वत्स आसीत्तदा ब्रह्मा ७. १०. ६२

वत्स प्रहाद भद्रं ते ७. ५. ९

वत्स प्रहाद भद्रं ते ८. २३. ९

वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुः ९. २. २४

वत्सलो व्रजगवां यदगधो १०. ३५. २२

वत्सं कल्पय मे वीर ४. १८. ९

वत्सान्मुञ्चन् क्वचिदसमये १०. ८. २९

वत्सेन पितरोऽर्यम्णा ४. १८. १८

वत्सेषु वत्सरूपेण १०. २६. ९

वदत्येवं जने सत्या ४. ४. ३१

वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि ११. १४. १

वदन्ति तत्तत्त्वविदः १. २. ११

वदन्ति तेऽन्योन्यमुपासितस्त्रियो ११. ५. ८

वदन्ति विश्वं कवयः स्म नश्वरं ५. १८. ४

वदन्त्यनेन वंशोऽयं १०. ४३. २९

वधं भगवता साक्षात् ३. १४. ४१

वधान्निवृत्तं तं भूयो ४. १९. १५

वनकुञ्जरसंगृष्ट- ४. ६. ३०

वनमालापरीताङ्गं ११. ३०. ३२

वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं १०. ३५. ९

वनस्पत्योषधिलता- ३. १०. १९

वनं कुसुमितं श्रीमत् १०. १८. ७

वनं प्रव्रजिते पत्या- ३. ३३. २१

वनं तु सात्त्विको वासो ११. २५. २५

वनं विविक्षुः पुत्रेषु ११. १८. १

वनं वृन्दावनं नाम १०. ११. २८

वनानि नद्यो गिरयो ९. १०. ५३

वने सञ्चारयन् वत्सान् १०. २६. ८

वनौकसः प्रमुदिता १०. २०. २७

वन्दे नन्दब्रजस्त्रीणां १०. ४७. ६३

वन्द्यक्षकैतवैश्चौर्यैः ६. १. २२

वन्यैश्चरुपुरोडाशान् ७. १२. १९

वन्यैश्चरुपुरोडाशैः ११. १८. ७

वपनं द्रविणादानं १. ७. ५७

वयमनुचरमुख्याः कर्मभिस्ते ७. ८. ५२

वयमीश किन्नरगणास्तवानुगा ७. ८. ५५

वयमृतमिव जिह्वाव्याहृतं श्रद्धानाः १०. ४७. १९

वयं कश्यपदायादा ८. ९. ७

वयं किम्पुरुषास्त्वं तु ७. ८. ५३

वयं खलाः सहोत्पत्त्या १०. १६. ५६

वयं च तत्र भगवन् १०. १६. ५८

वयं च तस्मिन्नाप्लुत्य ११. ६. ३७

वयं च त्वं च ये चेमे ६. १५. ५

वयं तत्रापि भृगवः ९. १८. १४

वयं तु न वितृप्यामः १. १. १९

वयं तु पुरुषव्याघ्र १०. ५१. ३२

वयं तु साक्षाद्भगवन् भवस्य ४. ३०. ३८

वयं तेऽतिथयः प्राप्ता ६. ७. २७

वयं ते परितुष्टाः स्म १२. ९. ३

वयं त्वविदिता लोके ४. १५. २६

वयं त्विह महायोगिन् ११. ६. ४८

वयं धन्यतमा लोके १०. १२. ४३

वयं न तात प्रभवाम भूमि ९. ४. ५६

वयं पुरा श्रीमदनष्टदृष्टयो १०. ७३. १२

वयं भृशं तत्र महानिलाम्बुभिः १०. ८०. ३८

वयं मरुत्वन्तमिहार्थनाशनं ४. १९. २८

वयं राजञ्जाठरेणाभितप्ता ४. १७. १०

वयं विभो ते नटनाट्यगायकाः ७. ८. ५०

वयं हि ब्राह्मणास्तात ९. १५. ३९

वयांसि तद् व्याकरणं विचित्रं २. १. ३६

वयांस्यरुरुवन्कृष्णं १०. ७०. २

वरदो यदि मे ब्रह्मन् ६. १८. ३७

वरमेकं वृणोऽथापि १२. १०. ३४

वरं च मत् कञ्चन मानवेन्द्र ४. २०. १६

वरं वरय एतत् ते ७. १०. १५

वर वरय भद्रं ते २. ९. २०

वर वरय वामोरु ६. १८. ३२

वरं विलोक्याभिमतं समागतं १०. ५८. ३६

वरं वृणीध्वं भद्रं वो ४. ३०. ८

वरं वृणीमहेऽथापि ४. ३०. ३१

वरं वृणीष्व नः कामं १२. १०. १९

वरं वृणीष्व भद्रं ते १०. ५१. २०

वरान् विभो त्वद्वरदेश्वराद् बुधः ४. २०. २३

वरान् वृणीष्व राजर्षे १०. ५१. ४४

वरीयानेष ते प्रश्नः २. १. १

वरुणप्रेषिता देवी १०. ६५. १९

वरेण छन्दयामास ९. १६. ७

वर्जयेत् प्रमदागाथां ७. १२. ७

वर्जयेदसदालापं ८. १६. ४९

वर्णयामि महापुण्यं ९. २३. १९

वर्णानामाश्रमाणां च ११. १७. १५

वर्णाश्रमकुलापेतः १०. ७४. ३५

वर्णाश्रमवतां धर्म ११. १८. ४७

वर्णाश्रमविकल्पं च ११. २०. २

वर्णाश्रमविभागांश्च ३. ७. २९

वर्णास्त्रयः किलास्यासन् १०. २६. १६

वर्णितं तदुपाख्यानं १०. ७४. ५०

वर्तमानोऽन्ययोः कालो ६. १. ४७

वर्तमानोऽविदूरे वै ७. ५. ४६

वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो १०. २४. २०

वर्षति स्म यथाकामं ४. २२. ५८

वर्षतीन्द्रे ब्रजः कोपाद् ३. २. ३३

वर्षपूगसहस्रान्ते २. ५. ३४

वर्षवातातपहिम- १०. ३. ३४

वलयाणां नूपुराणां १०. ३३. ६

वल्गतः शत्रुमभितः १०. ४४. ११

वल्गुस्मितापाङ्गविसर्गवीक्षितैः १०. ६. ६

ववन्द आत्मानमनन्तमच्युतो १०. ८९. ५८

ववर्ष काममन्येषां ६. १४. ३५

ववृषुः पुष्यवर्षाणि ११. ३१. ४

ववृषू रुधिरौघासृक्- ४. १०. २४

ववौ वायुः सुखस्पर्शः १०. ३. ४

ववौ वायुः सुदुःस्पर्शः ३. १७. ५

वसन्ति यत्र पुरुषाः ३. १५. १४

वसित्वाऽऽत्मप्रिये वस्त्रे १०. ४१. ३९

वसित्वा वाससी नीले १०. ६५. ३०

वसिष्ठ इन्द्रप्रमद-१. ९. ७

वसिष्ठतनयाः सप्त ८. १. २४

वसिष्ठो भगवान् रामः ६. १५. १३

वसिष्ठो वरुणो रम्भा १२. ११. ३६

वसुकाल उपादत्ते ४. १६. ६

वसुदेव उपश्रुत्य १०. ५. २०

वसुदेवगृहे साक्षाद् १०. १. २३

वसुदेव भवान् नूनं १०. ८४. ४१

वसुदेवस्तु दुर्मैधा १०. ४४. ३३

वसुदेवस्य देवक्यां ३. २. २५

वसुदेवं हरेः स्थानं ९. २४. ३०

वसुदेवः परिष्वज्य १०. ८२. ३४

वसुदेवोग्रसेनाद्यैः १०. ८२. २३

वसुदेवोग्रसेनाभ्यां १०. ८४. ६८

वसुदेवोऽञ्जसोत्तीर्य १०. ८४. ६०

वसुधे त्वां वधिष्यामि ४. १७. २२

वसुमित्रो भद्रकश्च १२. १. १७

वसोराङ्गिरसीपुत्रो ६. ६. १५

वसोः प्रतीकस्तत्पुत्र ९. २. १८

वस्तुतो जानतामत्र १०. १४. ५६

वस्तुनो मृदुकाठिन्य- २. १०. २३

वस्तुनो यद्यनानात्वम् ११. १३. २२

वस्तून्योषधयः स्नेहा २. ६. २४

वस्त्रोपवीताभरण- ११. २७. ३२

वस्वनन्तोऽथ तत्पुत्रो ९. १३. २५
 वहन्तो वाह्यमानाश्च १०. १८. २२
 वह्निर्वाचा मुखं भजे ३. २६. ६३
 वंशं कुरोर्वशदवाग्निनिर्हंतं १. १०. २
 वाक्वैः पवित्रार्थपदैः १०. ५०. ३४
 वाग् गद्गदा द्रवते यस्य चित्तं ११. १४. २४
 वाचमग्नौ सवक्तव्यां ७. १२. २६
 वाचयित्वा स्वस्त्ययनं १०. ५. २
 वाचयित्वा स्वस्त्ययनं १०. ७. १५
 वाचस्पतिं मुनिवरं ६. ७. ८
 वाचं जुहाव मनसि १. १५. ४१
 वाचं दुहितरं तन्वीं ३. १२. २८
 वाचं परं चरणपञ्जरतित्तिरीणां ५. २. १०
 वाचं यच्छ मनो यच्छ ११. १६. ४२
 वाचा मधुरया प्रीणन् १०. ८६. ३०
 वाचालं बालिशं स्तब्धम् १०. २५. ५
 वाचां बह्नेर्मुखं क्षेत्रं २. ६. १
 वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां १०. १०. ३८
 वाण्यां च छान्दांसि रसे जलेशं ८. २०. २७
 वातरशना य ऋषयः ११. ६. ४७
 वाता न वान्ति न हि सन्ति दस्यवः ४. ५. ८
 वातोद्धूतोत्तरोष्णीषैः ८. १०. १४
 वाद्यमानेषु तूर्येषु १०. ४२. ३६
 वानप्रस्थस्य वक्ष्यामि ७. १२. १७
 वानप्रस्थाश्रमपदे- ११. १८. २५
 वापीषु विद्रुमतटास्वमलामृताप्सु ३. १५. २२
 वाप्यो वैदूर्यसोपानाः ४. ९. ६४
 वाम ऊरावधिश्चित्य ३. ४. ८
 वामबाहुकृतवामकपोलो १०. ३५. २
 वायुना हृतगन्धा भूः ११. ३. १३

वायुनोत्क्रमतोत्तारः ३. ३०. १६
 वायुर्यथा घनानीकं १०. ८२. ४४
 वायुर्वाति खरस्पर्शो १. १४. १६
 वायुश्च वालव्यजने ४. १५. १५
 वायुः प्रविष्ट आदाय १२. ८. २०
 वायोरपि विकुर्वाणात् २. ५. २७
 वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद् ३. २६. ३८
 वाय्वम्बराग्न्यक्षितयस्त्रिलोका ६. ९. २१
 वारणेन्द्रं पुरस्कृत्य १. ११. १८
 वारितो मदयन्त्याऽपो ९. ९. २४
 वारुणीं मदिरां पीत्वा १. १५. २३
 वारुणीं मदिरां पीत्वा १०. १०. ३
 वार्ता विचित्रा शालीन- ७. ११. १६
 वार्तायां लुप्यमानायां ३. ३०. ११
 वालखिल्याः सहस्राणि १२. ११. ४९
 वालव्यजनमादाय १०. ६०. ७
 वाल्मीकिश्च महायोगी ६. १८. ५
 वासितार्थेऽभियुध्यद्भिः १०. ४६. ९
 वासुदेवकथाप्रश्नः १०. १. १६
 वासुदेवकलाऽनन्तः १०. १. २४
 वासुदेवपरं ज्ञानं १. २. २९
 वासुदेवपरा वेदा १. २. २८
 वासुदेवस्य सान्निध्यं १०. १०. २२
 वासुदेवः सङ्कर्षणः १२. ११. २१
 वासुदेवाङ्घ्रनुद्धान- १. १५. २९
 वासुदेवे भगवति १. २. ७
 वासुदेवे भगवति ३. २४. ४५
 वासुदेवे भगवति ३. ३२. २३
 वासुदेवे भगवति ४. २९. ३७
 वासुदेवे भगवति ६. १७. ३१

वासुदेवे भगवति ९. २. ११
 वासुदेवे भगवति ९. ४. १७
 वासुदेवो भगवतां ११. १६. २९
 वासुदेवोऽवतीर्णोहम् १०. ६६. ५
 वासुदेवो ह्ययमिति १०. ५१. ४
 वासे बहूनां कलहो ११. ९. १०
 वासोऽन्नपानशयन- १२. ३. ४०
 वासोभिः पीतकौशेयैः १०. ७४. २८
 वास्तोष्पतीनां च गृहैः १०. ५०. ५४
 विकथ्यमानः कुमतिः १०. ५४. २३
 विकर्षतोऽन्तर्हृदयाद् ६. १. ३१
 विकर्षन्तः कीशवालान् १०. १२. ९
 विकल्पं जुहुयाच्चित्तौ ७. १३. ४३
 विकल्पे विद्यमानेऽपि ४. ८. २८
 विकारः ख्यायमानोऽपि १२. ४. २९
 विकारैः सहितो युक्तैः ३. ११. ३९
 विकीर्यं पलितान् केशां- ६. १३. १३
 विकुर्वन् क्रियया चाधीः ११. २५. १७
 विकृष्यमाणः प्रसभं ४. २८. २५
 विक्रीडितं ब्रजवधूभिरिदं च विष्णोः १०. ३३. ४०
 विगर्हितं धर्मशीलैः ६. ७. ३५
 विगाह्य तस्मिन्नमृताम्बु निर्मलं ८. २. २५
 विचक्षणोऽस्यार्हति वेदितुं विभोः १. ५. १६
 विचक्षणा यच्चरणोपसादनात् २. ४. १६
 विचरन्नाशुना क्षोण्यां १२. २. २०
 विचरस्व महीं कामं १०. ५१. ६२
 विचिकित्सितमेतन्मे २. ४. १०
 विचित्रभाषाविततां ११. २१. ४०
 विचित्रवीर्यश्चावरजो ९. २२. २१
 विचित्रोपवनोद्यानैः १०. ८१. २२

विच्छायाभिः प्रधावन्तो १०. १२. ८
 विजयरथकुटुम्ब आत्ततोत्रे १. ९. ३९
 विजयशिचत्रकेतुश्च १०. ६१. १२
 विजयस्तस्य सम्भूत्यां ९. २३. १२
 विजयाभिमुखो राजा ४. २३. ३६
 विजहार विगाह्याम्भो १०. ९०. ७
 विजितहृषीकवायुभिरदान्तमनस्तुरंगं १०. ८७. ३३
 विजिताश्वं धूम्रकेशं ४. २२. ५४
 विजिताश्वोऽधिराजासीत् ४. २४. १
 विजित्य नृपतीन्सर्वान् १०. ७२. ९
 विज्ञातार्थोऽपि गोविन्दो १०. ५७. १
 विज्ञातार्थोऽपि भगवान् १०. ५५. ३६
 विज्ञानमेतत्त्रियवस्थमङ्ग ११. २८. २०
 विज्ञानशक्तिं महिमामनन्ति २. १. ३५
 विज्ञानस्य च सत्त्वस्य- २.६.१२
 विज्ञानात्मनि संयोज्य १. १३. ५४
 विज्ञाय तावुत्तमगायकिंकरा- ४. १२. २१
 विज्ञाय शक्रकृतमक्रममादिदेवः ११. ४. ८
 विज्ञाय शापं गिरिशानुगाग्रणीः ४. २. २०
 विज्ञाय निर्विद्य गतं पतिं प्रजाः ४. १३. ४८
 वितथस्य सुतो मन्युः ९. २१. १
 वितथाभिनिवेशोऽयं ७. २. ४८
 वितर्कयन्तो बहुधा तां ३. २०. ३३
 वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रा १०. ६९. १०
 वित्तमेव कलौ नृणां १२. २. २
 वित्तेषु नित्याभिनिविष्टचेता ७. ६. १५
 वित्तैषणां यज्ञदानैः १०. ८४. ३८
 विदन्ति मर्त्याः प्रायेण ११. १३. ८
 विदाम योगमायास्ते १०. ६९. ३८
 विदिक्षु दिक्षुर्ध्वमधः समन्तात् ६. ८. ३४

विदितमनन्तसमस्तं तव जगदात्मनो ६. १६. ४६

विदितानुरागमापौरप्रकृति ५. ४. ५

विदितोऽसि भवान् साक्षात् १०. ३. १३

विदित्वा तव चैत्न्यं मे ३. २१. २३

विदित्वार्थं कपिलो मातुरित्थं ३. २५. ३१

विदुरस्तदभिप्रेत्य १. १३. १८

विदुरस्तीर्थयात्रायां १. १३. १

विदुरस्तु तदाश्चर्यं १. १३. ५८

विदुरोद्धवसंवादः १२. १२. ८

विदुरोऽपि परित्यज्य १. १५. ४९

विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा ३. ४. ३३

विदुषामपि विश्वात्मन् ११. २२. ६०

विदूरथस्तु तद्भ्राता १०. ७८. ११

विदेह उष्यतां कामं ९. १३. ११

विदेहस्तानभिप्रेत्य ११. २. २६

विदेहानां पुरे ह्यस्मिन् ११. ८. ३४

विद्धः सपत्युदितपत्रिभिरन्ति राज्ञो २. ७. ८

विद्धामर्षाशयः साक्षात् ७. १०. १६

विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि १०. १५. २५

विद्यातपःप्राणनिरोधमैत्री- १२. ३. ४८

विद्यातपोयोगपथ-४. ६. ३५

विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः ४. ३. १७

विद्यातपोव्रतधरान् मुखतः स्म विप्रान् ४. ७. १४

विद्या दानं तपः सत्यं ३. १२. ४१

विद्याधराप्सरोभिश्च ६. ७. ४

विद्याधरा मनुष्येषु ११. १२. ४

विद्याधरीसहस्रेण ३. २३. ३७

विद्याबुद्धिरविद्यायां ४. २. २४

विद्याविद्ये मम तनू ११. ११. ३

विद्यां पृथग्धारणयानुराद्धां ७. ८. ४६

विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्हं ३. १५. ४१

विद्योतमाना विद्युद्भिः १०. २५. ९

विद्योतमानं वपुषा ३. २१. ४६

विद्राविते भूतगणे १०. ६३. २२

विद्रावितो मोहमहान्धकारो ११. २९. ३७

विद्रुमोदुम्बरद्वारैः ९. ११. ३२

विद्वानपीत्थं दनुजाः कुटुम्बं ७. ६. १६

विद्वेषनष्टमतयः ६. १४. ४३

विद्वेषो दयिते पुत्रे ७. १. ४७

विधमन्तं स्वसैन्यानि १०. ७७. २

विधर्मः परधर्मश्च ७. १५. १२

विधाय कात्स्न्येन च तद् ४. ७. ८

विधाय कृत्यं हृदिनीजलाप्लुता ४. २३. २२

विधायालीकविश्रम्भ- ९. १४. ३८

विधिना विहिते कुण्डे ११. २७. ३६

विधिरेष ह्यरिष्टघ्नो ११. ३०. ९

विधिश्च प्रतिषेधश्च ११. २०. १

विधिसारः सुतस्तस्या- १२. १. ६

विधिन्वता वेदमयं निजं वपुः ३. १३. ४४

विधूय तदमेयात्मा १. १२. ११

विधेहि ते किङ्करीणाम् १०. १६. ५३

विनष्टासु स्वमायासु ३. १९. २४

विनिन्द्यैवं स गिरिशम् ४. २. १७

विनिर्धुताशेषमनोमलः पुमान् ४. २१. ३२

विनिश्चित्यैवमृषयो ४. १४. ४३

विन्दते पुरुषोऽमुष्माद् ४. २४. ७७

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ १०. ५८. ३०

विन्देद् विरूपा विरुजा विमुच्यते ६. १९. २७

विन्ध्यावलिस्तदाऽऽगत्य ८. २०. १७

विन्ध्यस्तचरणाम्भोजम् ३. २१. ११

विपणस्तु क्रियाशक्तिः ४. २८. ५८

विपदः सन्तु नः शश्वत् १. ८. २५

विपन्नान् विषपानेन ३. २. ३१

विपर्ययो वा किं न स्याद् १०. १. ५०

विपश्चितं प्राणमनोधियात्मनाम् ८. ५. २७

विपृष्ठो धृतदेवायाम् ९. २४. ५०

विप्रकीर्णजटाच्छन्नं १. १८. २७

विप्रक्षत्रियविट्शूद्रा ११. १७. १३

विप्रचित्तिः सिंहिकायां ६. ६. ३७

विप्रचित्ते मम वचः ७. २. ५

विप्रलब्धो ददामीति ८. २१. ३४

विप्रलब्धो महिष्यैवं ४. २५. ६२

विप्रशापापदेशेन १२. १२. ४१

विप्रस्त्रियः पतिमतीः १०. ५३. ४८

विप्रस्य वै संन्यसतो ११. १८. १४

विप्रस्याध्ययनादीनि ७. ११. १४

विप्रं कृतागसमपि १०. ६४. ४१

विप्रा गावश्च वेदाश्च १०. ४. ४१

विप्राद् द्विषड्गुणयुतादरविन्दनाभ- ७. ९. १०

विप्रांस्वलाभसन्तुष्टान् १०. ५२. ३३

विप्रापत्यमचक्षाणः १०. ८९. ४४

विप्रा मन्त्रविदो युक्ताः १०. ७. १७

विप्रां स्वभार्यामप्रौढां ६. १. ६५

विप्राः सत्याशिषस्तुष्टाः ४. १९. ४१

विप्रुष्मता विषोदोर्मि-१०. १६. ५

विप्रोऽधीत्याप्नुयात् प्रज्ञां १२. १२. ६४

विप्रो गृहीत्वा मृतकं १०. ८९. २३

विप्रो मुखं ब्रह्म च यस्य गुहां ८. ५. ४१

विप्रो राजन्यवैश्यौ च ११. ५. ५

विप्रौ विवदमानौ मां १०. ६४. १८

विप्लावितं स्वशिबिरं ९. १५. २१

विबुधासुरगन्धर्व- ४. २४. १२

विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं १०. ६. ८

विभक्तरथ्यापथचत्तरापणैः १०. ६९. ६

विभज्य तनयेभ्यः क्ष्मां ४. २८. ३३

विभज्य नवधाऽऽत्मानं ३. २३. ४४

विभावसोरसूतोषा ६. ६. १६

विभुरिन्द्रः सुरगणा ८. ५. ३

विभूषितं मेखलयाऽङ्गुलीयकैः २. २. ११

विभ्व्यस्तवामृतकथोदवहास्त्रिलोक्याः ११. ६. १९

विमुक्तसङ्गः शान्तात्मा ९. २. १२

विमुच्य तमिमं बन्धं ६. २. ३६

विमुच्य रशनाबद्धं १. ७. ५६

विमुञ्चति यदा कामान् ७. १०. ९

विमृज्याश्रूणि पाणिभ्यां १. १३. ३५

विमोहितोऽयं जन ईश मायया १०. ५१. ४६

वियद्वित्तस्य ददतो ९. २१. ३

विरक्तश्चेन्द्रियरतौ ४. ८. ६१

विरक्तः कामभोगेषु ८. १. ७

विरचिताभयं वृष्णिधुर्यं ते १०. ३१. ५

विरजाम्बरसंवीत- ८. ८. ४५

विरमेत यदा चित्तं १२. ७. २१

विरागः सर्वकामेभ्यः ७. १३. ३५

विरागो येन पुरुषो ३. २९. ३

विराणमयाऽऽसाद्यमानो ११. २४. २१

विरिञ्चोऽपि तथा चक्रे ३. १०. ४

विरिञ्चो भगवान्दृष्ट्वा ८. ६. ३

विरूपः केतुमान् शम्भुः ९. ६. १

विलक्षणः स्थूलसूक्ष्माद् ११. १०. ८

विलज्जमानया यस्य २. ५. १३

विलपन्त्या मृतं पुत्रं ६. १४. ५९

विलप्यैवं पितुर्देहं ९. १६. १६

विलोकयन्ती क्रीडन्तम् ९. १६. ३

विलोकयन्ती निरवद्यमात्मनः ८. ८. १९

विलोक्य तं वज्रधरोऽत्यमर्षितः ६. ११. ९

विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या ८. ७. २०

विलोक्य दूषितां कृष्णां १०. १६. १

विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र १०. ८१. ३२

विलोक्य भग्नसङ्कल्पं ७. १०. ६१

विलोक्य विध्नेशविधिं तदेश्वरो ८. ७. ८

विलोक्य वीरा मुमुहुः समागता १०. ५३. ५३

विलोक्य वेगरभसं १०. ५२. ७

विलोक्य सद्यो मुमुहे ९. २०. ९

विलोक्य सुभृशं प्रीतो १०. ३९. ५६

विलोक्यानुगतां साध्वीं ४. २३. २३

विलोक्यैकान्तभूतानि ६. १८. ३०

विलोक्योद्विग्नहृदयो १. १४. २४

विलोक्यौशनसीं राजन् ९. १८. ३१

विवक्षोर्मुखतो भूमनो २. १०. १९

विवस्वतश्च द्वे जाये ८. १३. ८

विवस्वतः श्राद्धदेवं ६. ६. ४०

विवस्वानर्यमा पूषा ६. ६. ३९

विवस्वानुग्रसेनश्च १२. ११. ३८

विविक्त उपसङ्गम्य १०. २७. २

विविक्त उपसङ्गम्य ११. ६. ४१

विविक्तक्षेमशरणो ११. १८. २१

विविधगोपचरणेषु विदग्धो १०. ३५. १४

विविधानीह कर्माणि १०. ७४. २२

विविंशतिसुतो रम्भः ९. २. २५

विव्याध पञ्चविंशत्या १०. ७६. १८

विशापो द्वादशाब्दान्ते ९. ९. ३७

विशाल नेत्रो विकटास्यकोटरो १०. ३७. २-१

विशालः शून्यबन्धुश्च ९. २. ३३

विशीर्णरत्नकवचं ७. २. २९

विशीर्णां स्वपुरीं वीक्ष्य ४. २८. ७

विशीर्यमाणं स्वबलं १०. ६३. १७

विशीर्यमाणां पृतनाम् ६. ११. २

विशुद्धसत्त्वं तव धाम शान्तं १०. २७. ४

विशुद्धया धारणया हताशुभः १. ९. ३१

विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया १०. ३७. २२

विशुद्धसत्त्वधाम्यद्वा १०. ८५. ४२

विशुद्धं केवलं ज्ञानं २. ६. ३९

विशुद्धेन तदाऽऽत्मानं ३. ३३. २५

विशेषबुद्धेर्विवरं मनाक् च ५. १०. १२

विशेषस्तस्य देहोऽयं २. १. २४

विशेषस्तु विकुर्वाणाद् २. ५. २९

विशोको ब्रह्मसम्पत्त्या १. १५. ३१

विशोऽवर्तन्त तस्योर्वो-३. ६. ३२

विश्रम्भेणात्मशौचेन ३. २३. २

विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् ३. २६. २०

विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थं ३. ५. ४२

विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो ३. १६. ३७

विश्वं यदेतद् स्वतनौ निशान्ते १०. ३. ३१

विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं ३. १०. १२

विश्वामित्रस्य चैवासन् ९. १६. २९

विश्वामित्रात्मजैवाहं ९. २०. १३

विश्वामित्राध्वरे येन ९. १०. ५

विश्वामित्रोऽसितः कण्वो ११. १. १२

विश्वामित्रो भृशं प्रीतो ९. ७. २५

विश्वामित्रो वामदेवः १०. ७४. ८

विश्वाय विश्वभवनस्थितिसंयमाय ८. १७. ९

विश्वावसुः पूर्वचित्तिः ११. १६. ३३

विश्वेदेवास्तु विश्वाया ६. ६. ७

विश्वेदेवैश्च साध्यैश्च ६. ७. ३

विश्वोद्भवस्थाननिरोधकर्म ते ५. १८. ५

विश्वोद्भवस्थितिलयेषु विभज्यमानैः ४. १. २७

विषजलाप्ययाद् व्यालराक्षसाद् १०. ३१. ३

विषण्णमनसो देवा ८.८.३७

विषममतिर्न यत्र नृणां ६. १६. ४१

विषयतृषो नरपशवो य उपासते ६. १६. ३८

विषयाणामलमिमि ९. २१. ३३

विषयानभिसन्धाय ३. २९. ९

विषयान् ध्यायतश्चित्तं ११. १४. २७

विषयाभिनिवेशेन ११. २१. २२

विषयाभिनिवेशेन ११. २२. ३८

विषयेषु गुणाध्यासात् ११. २१. १९

विषयेष्वाविशन् योगी ११. ७. ४०

विषवीर्यमदाविष्टः १०. १७. ४

विषान्महाग्नेः पुरुषाददर्शनात् १. ८. २४

विषाम्भस्तदुपस्पृश्य १०. १५. ४९

विष्टब्धं विद्रुमस्तम्भैः १०. ६९. ९

विष्टभ्य चित्तं प्रणयावधूर्णं ११. २९. ३६

विष्णावे क्षमां प्रदास्यन्तम् ८. १९. २९

विष्णुपत्नि महामाये ६. १९. ६

विष्णुरश्वतरो रम्भा १२. ११. ४४

विष्णुरातेन संपृष्टो १०. ८०. ५

विष्णुर्गत्यैव चरणौ ३. २६. ६७

विष्णुर्द्विजक्रियामूलो ७. २. ११

विष्णुर्यज्ञः पृश्निगर्भः ११. ५. २६

विष्णुर्विरिञ्चो गिरिश ४. १४. २६

विष्णोर्नु वीर्यगणनां कतमोऽर्हतीह २. ७. ४०

विष्णोर्भगवतो भानुः १२. २. २९

विष्णोर्माया भगवती १०. १. २५

विष्णोर्वा साध्वसौ किं नु ७. ५. ३६

विष्णोर्व्रतमिदं बिभ्रत् ६. १९. १९

विष्णौ त्र्यधीश्वरे चित्तं ११. १५. १५

विष्वक्सेनो विषूच्यां तु ८. १३. २३

विष्वक् स्फुरन्तं ग्रहणातुरं हरिः ७. ८. २९

विसर्गाद्याः श्मशानान्ता ११. ७. ४८

विससर्ज तदा बाणं १२. ८. २८

विससर्ज तनुं तां वै ३. २०. ३९

विससर्जात्मनः कायं ३. २०. १९

विसृजति हृदयं न यस्य साक्षात् ११. २. ५५

विसृज शिरसि पादं वेदम्यहं १०. ४७. १६

विसृज्य कामं दम्भं च ३. २३. ३

विसृज्य तत्र तत्सर्वं १. १५. ४०

विसृज्य पुत्रं पप्रच्छ १. १८. ४०

विसृज्य माध्व्या वाण्या तां १०. ४२. १३

विसृज्य सर्वानन्यांश्च ३. २५. ४०

विसृज्य स्मयमानान् स्वान् ११. २९. १६

विस्फूर्जयन्नाजगवं धनुः स्वयं ४. १६. २३

विस्फूर्ज्य रुचिरं चापं १०. ६८. ९

विहङ्गमाः कामगमा ८. १३. २५

विहरिष्यन् सुराक्रीडे ११. १५. २५

विहाय वित्तं प्रचुरम् १०. ५२. ८

विहारस्थानविश्राम ३. २३. २१

विज्ञानस्य च सत्त्वस्य २.६.१२

वीक्षन्तोऽहरहः प्रीता १०. ४५. १८

वीक्ष्य तत्कदनं स्वानां १०. ७७. ९

वीक्ष्य तान् वै तथाभूतान् १०. १५. ५०

वीक्ष्य ब्रजन्तं गिरिशं ९. १८. ९

वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्री १०. २९. ३९

वीक्ष्योढवयसं तं च ४. ९. ६६

वीक्ष्योत्थितान्महोत्पातान् ४. १४. ३७

वीतिहोत्रस्त्विन्द्रसेनात् ९. २. २०

वीरमातरमाहूय ४. १४. २

वीरयूथाग्रणीर्येन ९. २२. २०

वीरवर्यं पितः पृथ्व्याः ४. २१. ४८

वीरश्चन्द्रोऽश्वसेनश्च १०. ६१. १३

वीरश्चाश्वमुपादाय ४. १९. २२

वीर्यशौर्यबलोन्नद्ध- १०. ६८. २३

वीर्याणि तस्याखिलदेहभाजा- १०. १. ७

वृका वराहा महिषर्क्षशल्या ८. २. २२

वृकोदरश्च धौम्यश्च १. १०. १०

वृको नामासुरः पुत्रः १०. ८८. १४

वृको हर्षोऽनिलो गृध्रो १०. ६१. १६

वृक्णाश्च मे सुदृढः स्नेहपाशो ११. २९. ३९

वृक्णो स्वशूले बहुधारिणा हरेः ३. १९. १५

वृणीमहे त्वोपाध्यायं ६. ७. ३२

वृणीहि कामं नृप यन्मनोगतं ४. १२. ७

वृतः पुरोहितस्त्वाष्ट्रो ६. ८. ३

वृतः स्वयंवरे साक्षात् १०. ६१. २२

वृतो गोपैः कतिपयैः १०. ४३. १६

वृतो देवगणैः सर्वैः ६. १०. १४

वृतो विकर्षन्महतीम् ८. १५. ११

वृत्तिभूतानि भूतानां १२. ७. १३

वृत्तिः सङ्करजातीनां ७. ११. ३०

वृत्त्या स्वभावकृतया ७. ११. ३२

वृत्रमभ्यद्रवच्छेत्तुं ६. १०. १५

वृत्रविक्रमसंविग्नाः ६. १३. ४

वृत्रस्य कर्मातिमहाद्भुतं तत् ६. १२. ५

वृत्रस्य देहान्निष्क्रान्तं ६. १२. ३५

वृत्रे हते त्रयो लोका ६. १३. १

वृत्रोऽसुरांस्ताननुगान् मनस्वी ६. १०. ३०

वृथा त्वं कथ्यसे मन्द १०. ७७. १९

वृथा मनोरथस्तस्य ८. २१. ३३

वृद्धं तं पञ्चतां प्राप्तं ९. ८. ३

वृद्धान् बालान् स्त्रियो राजन् १०. ११. ३१

वृद्धावनाथौ पितरौ ६. २. २८

वृन्दशो ब्रजवृषा मृगगावो १०. ३५. ५

वृन्दावनं सम्प्रविश्य १०. ११. ३५

वृन्दावनं गोवर्धनं १०. ११. ३६

वृन्दावनं सखि भुवो वितनोति १०. २१. १०

वृषध्वजो निशम्येदं ८. १२. १

वृषपर्वा तमाज्ञाय ९. १८. २६

वृषमारुह्य गिरिशः ८. १२. २

वृषसेनः सुतस्तस्य ९. २३. १४

वृषस्य नष्टांस्त्रीन्यादान् १. १७. ४२

वृषं मृणालधवलं १. १७. २

वृषाकपिस्तु जम्भेन ८. १०. ३२

वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री १०. ४६. १

वृष्णोः सुमित्रः पुत्रोऽभूद् ९. २४. १२

वेकारं नेत्रयोर्युज्यात् ६. ८. ९

वेणुसङ्घर्षजो वह्निः ११. १३. ७

वेत्थ त्वं सौम्य तत्सर्वं १. १. ८

वेत्थेदं द्रोणपुत्रस्य १. ७. २७

वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो ९. २२. २२

वेदप्रणिहितो धर्मो ६. १. ४०

वेदवादरतो न स्यात् ११. १८. ३०

वेदवादातिवादान्वै ९. २२. १७

वेदः प्रणव एवाग्रे ११. १७. ११

वेदाध्यायस्वधास्वाहा ११. १७. ५०

वेदानां सर्वदेवानां ८. २३. २२

वेदान् युगान्ते तमसा तिरस्कृतान् ५. १८. ६

वेदा ब्रह्मात्मविषयाः ११. २१. ३५

वेदाहमङ्ग परमस्य हि योगमायां २. ७. ४३

वेदाहमन्तर्मनसीप्सितं ते ३. ४. ११

वेदाहमाद्यं पुरुषं ३. २४. १६

वेदाहं ते व्यवसितं ४. ९. १९

वेदेदमसुरश्रेष्ठ ७. १३. २०

वेदेन नामरूपाणि ११. २१. ६

वेदोक्तमेव कुर्वाणो ११. ३. ४६

वेदोपवेदा नियमान्विता यमा- ८. २१. २

वेनस्यावेक्ष्य मुनयो ४. १४. ७

वैकारिकस्तैजसश्च ३. ५. ३०

वैकारिकस्तैजसश्च ३. २६. २४

वैकारिकस्तैजसश्च ११. २४. ७

वैकारिकाद्विकुर्वाणाद् ३. २६. २७

वैकारिकान्मनो जज्ञे २. ५. ३०

वैकुण्ठः कल्पितो येन ८. ५. ५

वैकृतास्त्रय एवैते ३. १०. २६

वैखानसा वालखिल्यौ- ३. १२. ४३

वैचित्रवीर्याभिहितं ४. २३. ३८

वैजयन्तीं ददुर्मांलां १०. ७९. ८

वैतसेनस्ततोऽप्येवम् ११. २६. ३५

वैतानिके कर्मणि यत् ४. १. ६२

वैदर्भ्याः स तु सन्देशं १०. ५३. १

वैदर्भ्यैतदविज्ञाय १०. ६०. १६

वैदिकस्तान्त्रिको मिश्र ११. २७. ७

वैदूर्यकृतसोपाना ४. ६. ३१

वैन्यस्तु धुर्यो महतां ४. २२. ४९

वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र ३. १५. १७

वैयासकिश्च भगवान् २. ३. १६

वैयासकेरिति वचः २. ४. १

वैरानुबन्ध एतावान् ८. १९. १३

वैरानुबन्धतीव्रेण ७. १. ४६

वैरेण यं नृपतयः शिशुपाल- ११. ५. ४८

वैरोचनाय संरब्धो ८. ११. २

वैरोचनो बलिः सङ्ख्ये ८. १०. १६

वैशम्पायनशिष्या वै १२. ६. ६१

वैशसं नरकं पायुः ४. २९. १५

वैशारदी सातिविशुद्धबुद्धिः ११. १०. १३

वैशारद्येक्षयाऽसङ्गशितया ११. ११. १३

वैश्यवृत्त्या तु राजन्यो ११. १७. ४८

वैश्यस्तु वार्तावृत्तिश्च ७. ११. १५

वैश्रम्भके सुरसने ३. २३. ४०

वैश्वानरसुतायाश्च ६. ६. ३३

वैश्वानरं याति विहायसा गतः २. २. २४

वैष्णवं यज्ञसन्तत्यै ४. ७. १७

वैष्णावे बन्धुसत्कृत्या ११. ११. ४४

व्यक्तमात्मवतामात्मा ४. २२. १६

व्यक्तं त्वमुत्कृष्टगतेः प्रजापतेः ४. ३. २०

व्यक्तं त्वं मर्तुकामोऽसि ७. ८. १२

व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो १०. २९. ४९

व्यक्तं मे कथयिष्यन्ति १०. ७६. ३१

व्यक्तं राजन्यतनयां ९. २०. १२

व्यक्तं विभो स्थूलमिदं शरीरं ७. ३. ३३

व्यक्तादयो विकुर्वाणा ११. २२. १८

व्यञ्जिताशेषगात्रश्रीः ४. २१. १८

व्यतिरेकान्वयो यस्य १२. ७. १९

व्यतीताः कतिचिन्मासाः १. १४. २

व्यतीयुरष्टचत्वारिंशत् ९. २१. ४

व्यपेत संक्लेशविमोहसाध्वसं २.९.९

व्यभिचारं मुनिर्ज्ञात्वा ९. १६. ५

व्यमुञ्चन् वायुभिर्नुन्ना १०. २०. २४

व्यर्थयार्थेहया वित्तं ११. २३. २५

व्यलुम्पन् राजशिविरं ७. ७. ६

व्यवसायिनामहं लक्ष्मीः ११. १६. ३१

व्यवसायेन तेऽनेन ७. ३. २०

व्यवहितपृतनामुखं निरीक्ष्य १. ९. ३६

व्यसनं तेऽपकर्षामि १०. ६२. १८

व्यसनं वीक्ष्य तत्तेषां १. ८. १३

व्यसुभिर्वासुमद्भिर्वा ७. ३. ३७

व्यसुः पपाताम्भसि १०. ५९. ११

व्याघ्रचर्माम्बरधरं १२. १०. १२

व्याघ्रोऽपि वृक्वणश्रवणो ९. २. ७

व्यालालयद्रुमा वै ते- ४. २२. ११

व्यासाद्यैरीश्वरेहाज्ञैः १. ८. ४६

व्युष्टायां निशि कौरव्य १०. ४२. ३२

व्यूढवक्षा बृहच्छ्रेणिः ४. २१. १६

व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या १०. ६०. ४८

व्योमयानवनिताः सह सिद्धैः १०. ३५. ३

व्योम्नोऽब्दं भूतशाबल्यं १०. २०. ३४

व्रजजनार्तिहन् वीर १०. ३१. ६

व्रजति तेन वयं सविलास- १०. ३५. १७

व्रजतीः सर्वतो दिग्भ्यः ४. ३. ६

व्रजन्तमव्याद् वैकुण्ठ १०. ६. २६

व्रजवनौकसां व्यक्तिरङ्ग ते १०. ३१. १९

व्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति १०. ८३. ४३

व्रजस्त्रीणां विलापश्च १२. १२. ३४

व्रजस्य रामः प्रेमर्थैः १०. १३. ३५

व्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन १०. १. ४०

व्रजः सम्मृष्टसंसिक्त- १०. ५. ६

व्रजे वसन् किमकरोत् १०. १. १०

व्रजे विक्रीडतोरेवं १०. १८. २

व्रजौकसां स्वतोकेषु १०. १३. २६

व्रतचर्या तु कन्यानां १२. १२. ३१

व्रतं पुंसवनं ब्रह्मन् ६. १९. १

व्रतं स आस्थितो मौनं ३. २४. ४२

व्रतानि यज्ञश्छन्दांसि ११. १२. २

व्रतान्ते कार्तिके मासि ९. ४. ३०

व्रीडोत्तरोष्ठोऽधर २. १. ३२

श

शकुनिं शम्बरं धृष्टं ७. २. १८

शकृन्मूत्रनिरोधोऽभूत् ९. ३. ५

शक्तित्रयसमेताय ४. २४. ४३

शक्त्याऽशक्त्याऽथवा बुद्ध्या ११. २१. ११

शङ्करानुचरान् शौरिः १०. ६३. १०

शङ्खचक्रगदापद्म ११. १४. ४०

शङ्खचूडस्य दुर्बुद्धेः १२. १२. ३३

शङ्खचूडं निहत्यैवं १०. ३४. ३२

शङ्खतूर्यमृदङ्गाद्या ४. १५. ८

शङ्खतूर्यमृदङ्गानां ८. ८. २६

शङ्खतूर्यमृदङ्गानां ८. १०. ७

शङ्खतूर्यमृदङ्गाश्च १०. १. ३३

शङ्खदुन्दुभयो नेदुः ८. १८. ७

शङ्खदुन्दुभयो नेदुः १०. २५. ३२

शङ्खदुन्दुभयो नेदुः १०. ५०. ३८

शङ्खदुन्दुभिघोषेण ४. २१. ५

शङ्खदुन्दुभिनादेन ४. ९. ४०

शङ्खनादेन यन्त्राणि १०. ५९. ५

शङ्खभेर्यानका नेदुः १०. ५८. ४९

शङ्खार्यसिगदाशार्ङ्ग-१०. ६६. १३

शतधन्वा ततस्तस्य १२. १. १५

शतरूपा च या स्त्रीणां १२. १२. १२

शतरूपा महाराज्ञी ३. २२. २३

शतवर्षा ह्यनावृष्टिः ११. ३. ९

शतं वर्षाणि वर्षन्ति १२. ४. १३

शतं सहस्रमयुतं १०. ६१. २९

शताभ्यां मातलिं पाको ८. ११. २२

शतेनाताडयच्छाल्वं १०. ७६. १९

शत्रुघ्नो गन्धमादश्च ९. २४. १७

शत्रोर्जन्ममृती विद्वान् १०. ७२. ४२

शनकैर्भगवल्लोकात् ३. २. ६

शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने १०. १३. ६४

शनैः शनैर्जहुः पङ्कं १०. २०. ३९

शन्तनुर्बाह्यगैरुक्तः ९. २२. १५

शपतोरसकृद् विष्णुं ७. १. १८

शब्दब्रह्मणि निष्णातो ११. ११. १८

शब्दब्रह्मणि दुष्यारे ४. २९. ४५

शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं ११. २१. ३६

शब्दब्रह्मात्मनस्तस्य ३. १२. ४८

शब्दं ग्रसति भूतादिः १२. ४. १७

शब्दः कोलाहलोऽप्यासीत् १०. ७४. ४४

शब्दः स्पृशो रसो गन्धो ११. २२. १६

शब्दादयश्च विषयाः ६. १५. २२

शमो दमस्तपः शौचं ७. ११. २१

शमो दमस्तपः शौचं ११. १७. १६

शमो दमस्तितिक्षेक्षा ११. २५. २

शमो मन्निष्ठता बुद्धेः ११. १९. ३६

शम्बरं द्विविदं बाणं ३. ३. ११

शम्बरो नरको बाणो १०. ३६. ३६

शम्भलग्राममुख्यस्य १२. २. १८

शयान उन्नद्धमदो महामना ४. २७. ४

शयानमिममुत्तृज्य ४. २९. ६१

शयानं श्रिय उत्सङ्गे १०. ८९. ८

शयानं सुचिरं बालं ६. १४. ४५

शयानः परिशोचद्भिः ३. ३०. १७

शयानान्वीरशय्यायां १०. ४४. ४४

शयानौ युधि निर्भिन्न- ७. १०. ३७

शयीताहानि भूरीणि ११. ८. ३

शय्यासनाटनविकथनभोजनादि-१. १५. १९

शय्यासनाटनस्थान ११. ६. ४५

शय्यासनाटनस्थान ११. ७. ५५

शय्यासनाटनालाप- १०. ९०. ४६

शरच्चद्रांशुसन्दोह- १०. ३२. १२

शरच्छशिकरैर्मृष्टं ३. २. ३४

शरणं तं प्रपद्येऽहं ४. १. २०

शरत्पद्मोत्सवं वक्त्रं ६. १८. ४१

शरदर्कांशुजांस्तापान् १०. २०. ४२

शरदानीरजोत्पत्त्या १०. २०. ३३

शरदुदाशये साधुजातसत् १०. ३१. २

शरस्तम्बेऽपतद्रेतो ९. २१. ३६

शरेषु क्षीयमाणेषु ११. ३०. २०

शरैरग्न्यर्कसंस्पृशैः १०. ७६. २४

शर्मिष्ठाऽजानती वासो ९. १८. १०

शर्यातिर्मानवो राजा ९. ३. १

शलश्च शन्तनोरासीत् ९. २२. १९

शशबिन्दोर्दुहितरि ९. ६. ३८

शशंस पित्रे तत्सर्वं ९. ३. २३

शशंस रामकृष्णाभ्यां १०. ४९. ३१
 शशान् वराहान् महिषान् ४. २६. १०
 शश्वत्परार्थसर्वेहः ११. ७. ३८
 शश्वत्प्रशान्तमभयं प्रतिबोधमात्रं २. ७. ४७
 शश्वत्स्वरूपमहसैव निपीतभेद- ३. ९. १४
 शस्ताः कुर्वन्ति मां सव्यं १. १४. १३
 शस्त्रैरस्त्रान्वितैरेवम् ४. ५. २३
 शाकल्यस्तत्सुतः स्वां तु १२. ६. ५७
 शाकुनेय भवान्व्यक्तं १०. ८८. २९
 शाद्वलोपरि संविश्य १०. २०. ३०
 शाध्यस्मानीशितव्येश १०. ८५. ४६
 शान्तां स्वकन्यां प्रायच्छद् ९. २३. ८
 शान्ताः समदृशः शुद्धाः ४. १२. ३७
 शान्तिदेवोपदेवा च ९. २४. २३
 शान्तिमाप्नोति चैवाग्र्यां ९. २२. १४
 शान्तिः सुखं मुदं तुष्टिः ४. १. ५१
 शान्तेः सुशान्तिस्तत्पुत्रः ९. २१. ३१
 शापप्रसादयोरीशा १०. ८८. १२
 शापान्मैथुनरुद्धस्य ९. २२. २७
 शापो मेऽनुग्रहायैव १०. ३४. १४
 शाबस्तस्तत्सुतो येन ९. ६. २१
 शाब्दस्य हि ब्रह्मण एष पन्था २. २. २
 शायितोऽशुचिपर्यङ्के ३. ३१. २६
 शरीरा मानसा दिव्या ३. २२. ३७
 शाल्वश्च कृष्णमालोक्य १०. ७७. १२
 शाल्वः प्रतिज्ञामकरोत् १०. ७६. ३
 शाल्वः शौरैस्तु दोःसव्यं १०. ७७. १५
 शाल्वानीकपशस्त्रौघैः १०. ७६. २५
 शाल्वामात्यो द्युमान्नाम १०. ७६. २६
 शास्ताभिगोप्ता नृपतिः प्रजानां ५. १०. २३

शास्त्रस्य पितुरादेशं ६. ५. २०
 शास्त्रेष्वियानेव सुनिश्चितो नृणां ४. २२. २१
 शितविशिखहतो विशीर्णदंशः १. ९. ३८
 शिथिलावयवो यर्हि ४. २८. १५
 शिबिर्वनः शमिर्दक्षः ९. २३. ३
 शिबेश्चत्वार एवासन् ९. २३. ४
 शिरस्तु तस्योभयलिङ्गमानमेत् १०. ८०. ४
 शिरस्त्वमरतां नीतं ८. ९. २६
 शिरः पतितमालोक्य १०. ६६. २५
 शिरः सुतांश्च कायेन १०. २५. १२
 शिरोऽहरद् यस्य हरिः ६. १८. १४
 शिरोभिरुद्धूतकिरीटकुण्डलैः ८. १०. ३९
 शिरो मत्पादयोः कृत्वा ११. २७. ४६
 शिला द्रुमाश्चाशनयः १०. ७६. ११
 शिलावर्षनिपातेन १०. २५. १४
 शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्तो ११. १७. ४३
 शिवं यवयसं सुभद्रं शान्तं ५. २०. ३
 शिवः शक्तियुतः शश्वत् १०. ८८. ३
 शिवाभिराखुभिः केचित् ८. १०. ११
 शिवाय लोकस्य भवाय भूतये १. ४. १२
 शिबिराय निनीषन्तं १. ७. ३४
 शिवैषोद्यन्तमादित्यम् १. १४. १२
 शिशिरः स्निग्धताराक्षः ४. २१. १९
 शिशुनन्दिश्च तद् भ्राता १२. १. ३३
 शिशुनागस्ततो भाव्यः १२. १. ५
 शिशुपालसखः शाल्वो १०. ७६. २
 शिशुपालस्य शाल्वस्य १०. ७८. १
 शिशुपालं समभ्येत्य १०. ५४. १०
 शिशुपालः सुतस्तस्याः ९. २४. ४०
 शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य ९. १३. ४

शिष्यः कौशल्य आध्यात्मं ९. १२. ४

शिष्या इमे भगवतः परितः पठन्ति ५. २. ९

शीतोष्णावातवर्षाणि ४. २८. ३७

शीतोष्णावातवर्षेषु वृष इव ५. ९. १०

शीर्णपर्णानिलाहारा- १०. ३. ३५

शीर्णोऽस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां ३. ६. २७

शुको यदाह भगवान् १२. ११. २७

शुक्रस्तमाह कुपितः ९. १८. ३६

शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषाद् ९. १४. ६

शुक्लात्प्रकाशभूयिष्ठां ४. २९. २८

शुक्ले मार्गशिरे पक्षे ६. १९. २

शुचिस्तत्तनयस्तस्मात् ९. १३. २२

शुचिस्मितां बिम्बफलाधरद्युति- १०. ५३. ५२

शुचिस्मिताः कोऽयमपीच्यदर्शनः १०. ४७. २

शुचिः संभृतसम्भारः ११. २७. १९

शुचिः सम्मुखमासीनः ११. ३. ४९

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य ३. २८. ८

शुद्धं स्वधाम्युपरताखिलबुद्ध्यवस्थं ४. ७. २६

शुद्धाय शान्ताय नमः स्वनिष्ठया ४. ३०. २३

शुद्धिर्नृणां न तु तथेड्य ११. ६. ९

शुद्ध्यशुद्धी विधीयेते ११. २१. ३

शुनकस्तत्सुतो जज्ञे ९. १३. २६

शुनःशेषं पशुं पित्रे ९. ७. २१

शुनःशेषस्य माहात्म्यम् ९. ७. २४

शुश्रूषणं द्विजगवां ११. १७. १९

शुश्रूषतामव्यलीकम् १०. ५१. ३१

शुश्रूषमाण आचार्यं ११. १७. २९

शुश्रूषया परमया १०. ८१. १८

शुश्रूषोः श्रद्धानस्य १. २. १६

शुष्यद्धदाः करशिता बत सिन्धुपत्न्यः १०. ९०. २३

शूद्रप्रायेषु वर्णेषु १२. २. १४

शूद्रवृत्तिं भजेद् वैश्यः ११. १७. ४९

शूद्रस्य सन्नतिः शौचं ७. ११. २४

शूद्राः प्रतिग्रहीष्यन्ति १२. ३. ३८

शूरसेनो यदुपतिः १०. १. २७

शूरैर्हृतस्वः क्व च निर्विण्णचेताः ५. १३. ७

शूरो मातामहः कच्चित् १. १४. २६

शूरो विदूरथादासीद् ९. २४. २६

शूलं भौमोच्युतं हन्तुम् १०. ५९. २१

शूलैर्गदाभिः परिधैः १०. ६६. १६

शूलैः परश्वधैः खड्गैः ६. १०. २३

शृङ्गाणीमानि धिष्यानि ८. ४. १८

शृङ्गग्निदंष्ट्रसिजलद्विजकण्टकेभ्यः १०. ८. २५

शृणु भार्गव्यमुं गाथां ९. १९. २

शृणुष्वावहितो राजन् ६. १४. ९

शृणुष्वावहितो राजन् १०. १३. ३

शृणोति य इमं स्फोटं १२. ६. ४०

शृण्वतः श्रद्धानस्य ४. १. ४७

शृण्वतः श्रद्धया नित्यं २. ८. ४

शृण्वतां गदतां शश्वत् १०. ८६. ४६

शृण्वतां गृणतां वीर्या- ६. ३. ३२

शृण्वतां स्वकथां कृष्णः १. २. १७

शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिन्तयन् १०. २. ३७

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्षणशः १. ८. ३६

शृण्वन् भगवतोऽभीक्ष्णं ७. १४. ३

शृण्वन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणेः ११. २. ३९

शृतं पयसि नैवेद्यं ८. १६. ४०

शृतेन तेन पुरुषं ८. १६. ५२

शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां ८. ४. २०

शेषं निवेदयामास ९. ६. ८

शैला द्रोणीभिराक्रीडं ७. ४. १८

शैली दारुमयी लौही ११. २७. १२

शोकमोहभयक्रोध- ७. १३. ३३

शोकमोहौ सुखं दुःखं ११. ११. २

शोकहर्षभयक्रोध- ११. २८. १५

शोकहर्षभयद्वेष- १०. ४. २७

शोकेन शुष्यद्वदन- १. १५. २

शोचत्यश्रुकला साध्वी १. १७. २७

शोच्यानिमांस्त्वमधिकष्टदीनान् ५. १२. ७

शोणिताख्ये पुरे रम्ये १०. ६२. ४

शौक्लायनिर्ब्रह्मबलिः १२. ७. २

शौचमाचमनं स्नानं ११. १७. ३४

शौचमाचमनं स्नानं ११. १८. ३६

शौचं जपस्तपो होमः ११. १९. ३४

शौचं तपस्तितीक्षां च ११. ३. २४

शौरैः सप्तदशाहं वै १०. ५४. १३

शौर्यं वीर्यं धृतिस्तेजः ७. ११. २२

शमशानचक्रानिलधूलिधूम्र ३. १४. २४

श्यामश्रोण्यऽधिरोचिष्णु- ४. २४. ५१

श्यामसुन्दर ते दास्यः १०. २२. १५

श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः २. ९. ११

श्यामं सदापीच्यवयोऽङ्गलक्ष्म्या १. १९. २८

श्यामं हिरण्यपरिधिं १०. २३. २२

श्यामावदातं विरजं ३. ४. ७

श्यामावदातो झषराजकुण्डल- ८. १८. २

श्यामैककर्णान् वरुणो १०. ५०. ५६

श्यामो हिरण्यरशनोर्ककिरीटजुष्टो ४. ७. २०

श्रद्धधानाय भक्ताय ३. ३२. ४१

श्रद्धस्वैतन्मतं मह्यं ३. ३३. ११

श्रद्धया तत्कथायां च ७. ७. ३१

श्रद्धयोपाहतं क्वापि ७. १३. ३८

श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी ४. १. ३४

श्रद्धाऽमृतकथायां मे ११. १९. २०

श्रद्धाय वाक्यं देवर्षेः ४. ९. ३८

श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन् ११. ११. २३

श्रद्धां भागवते शास्त्रे ११. ३. २६

श्रवणं कीर्तनं चास्य ७. ११. ११

श्रवणं कीर्तनं ध्यानं ११. ३. २७

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः ७. ५. २३

श्रवणात्कीर्तनाद् ध्यानात् १०. ७०. ४३

श्रवणाद्दर्शनाद् ध्यानाद् १०. २९. २७

श्रवणाद्दर्शनाद्वापि १२. १०. २५

श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् ३. ७. ३३

श्राद्धानि नोऽधिबुभुजे प्रसभं ७. ८. ४४

श्रावयेच्छ्रद्धधानानां ४. १२. ५०

श्रियमनुचरतीं तदर्थिनश्च ४. ३१. २२

श्रियं जिहीर्षतेन्द्रस्य १०. ७२. २५

श्रियं विष्णुं च वरदौ ६. १९. ९

श्रियः पतिर्यज्ञपतिः प्रजापतिः २. ४. २०

श्रिया पुष्ट्या गिरा कान्त्या १०. ३९. ५५

श्रिया विभूत्याभिजनेन विद्यया ११. ५. ९

श्रिया विलोकिता देवाः ८. ८. २८

श्रियो निवासो यस्योरः १. ११. २६

श्रीकृष्ण कृष्णसख १. ८. ४३

श्रीकृष्ण कृष्णसख १२. ११. २५

श्रीकृष्ण वृष्णि कुलपुष्करजोषदायिन् १०. १४. ४०

श्रीदामा नाम गोपालो १०. १५. २०

श्रीभानुः प्रतिभानुश्च १०. ६१. ११

श्रीमद्दीर्घचतुर्बाहुं १. १२. ९

श्रीमद्भागवतं पुराणममलं १२. १३. १८

श्रीरूपिणी क्वणयति ३. १५. २१

श्रीर्गुणा नैरपेक्षाद्याः ११. १९. ४१

श्रीर्यत्पदाम्बुजरजश्चकमे १०. २९. ३७

श्रीर्यत्र रूपिण्युरुगायपादयोः २. ९. १३

श्रीर्वक्षसः पितरश्छाययाऽऽसन् ८. ५. ४०

श्रीवत्सधामाऽपररात्र ईशः ६. ८. २२

श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत् १०. ५१. २

श्रीवत्सं कौस्तुभं मालां ८. ४. १९

श्रीवत्साङ्गं घनश्यामं ४. ८. ४७

श्रीवत्साङ्गं घनश्यामं ११. ३०. २९

श्रीवत्साङ्गं चतुर्बाहुं १०. ७३. ३

श्रीवत्साङ्गददोरत्न- १०. १३. ४८

श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रां १०. ५८. ५६

श्रुतदेवां तु कारुषो ९. २४. ३७

श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं १०. ८६. ३८

श्रुतमन्वीक्षितं ब्रह्मन् ४. २९. ५६

श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां १०. ९०. २६

श्रुतमेतन्मया पूर्वं ७. ६. २८

श्रुतस्य पुंसां सुचिरश्रमस्य ३. १३. ४

श्रुतं च दृष्टवद् दुष्टं ११. १०. २१

श्रुतः कविर्वृषो वीरः १०. ६१. १४

श्रुतः संकीर्तितो ध्यातः १२. ३. ४६

श्रुतायोर्वसुमान् पुत्रः ९. १५. २

श्रुतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् ११. १९. १७

श्रुतेन तपसा वा किं ४. ३१. ११

श्रुतोऽनुपठितो ध्यात ११. २. १२

श्रुतो भगीरथाज्जज्ञे ९. ९. १६

श्रुत्वाऽक्रूरवचः कृष्णो १०. ३९. १०

श्रुत्वा गाथां देवयानी ९. १९. २६

श्रुत्वा गुणान्भुवनसुन्दर १०. ५२. ३७

श्रुत्वाऽच्युतमुपायान्तं १०. २३. १८

श्रुत्वाऽजितं जरासन्धं १०. ७२. १५

श्रुत्वा तज्जनवैक्लव्यं १०. ६६. ३७

श्रुत्वा तदप्रियं दैत्यो ७. ८. ३

श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपाः १०. ११. ५४

श्रुत्वा द्विजेरितं राजा १०. ७४. २६

श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं १०. ७९. २२

श्रुत्वा नृपासनगतं ४. १४. ३

श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं १०. २०. ९

श्रुत्वा पुत्रगिरो दैत्यः ७. ५. ६

श्रुत्वा पृथा सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी १०. ८४. १

श्रुत्वा भगवता प्रोक्तं १. ७. २९

श्रुत्वा भागवतं पौत्रम् ३. १४. ५०

श्रुत्वा मृतं पुत्रमलक्षितान्तकं ६. १४. ५०

श्रुत्वाऽमोघं विप्रशापं ११. १. २०

श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः १०. ७८. १७

श्रुत्वाऽश्वमेधैर्यजमानमूर्जितं ८. १८. २०

श्रुत्वा सुहृद्वधं राजन् ११. ३१. २६

श्रुत्वा स्थूलं यथा सूक्ष्मं ५. २६. ३९

श्रुत्वा हरिस्तमरणार्थिनमप्रमेयः २. ७. १६

श्रुत्वेहितं साधुसभासभाजितं ७. ११. १

श्रुत्वैतच्छ्रद्धयाभीक्षणम् ४. १२. ४६

श्रुत्वैतत्सर्वतो भूपा १०. ८३. २०

श्रुत्वैतद्भगवान् रामो १०. ५३. २०

श्रुत्वैतद्गुरुधुर्भूपा १०. ५८. ५३

श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने ९. १४. १६

श्रूयतां प्रियसन्देशो १०. ४७. २८

श्रूयतां ब्रह्मर्षयो मे ४. २. ९

श्रूयतां मानवो वंशः ९. १. ७

श्रूयतां मे वचो गोपा १०. २६. १५

श्रेयसामपि सर्वेषां ४. ३१. १३

श्रेयसामिह सर्वेषां ४. २४. ७५

श्रेयस्त्वं कतमद्राजन् ४. २५. ४

श्रेयः कुर्वन्ति भूतानां ८. २०. ७

श्रेयः प्रजापालनमेव राज्ञो ४. २०. १४

श्रेयःस्त्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो १०. १४. ४

श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां ८. १८. ५

श्रोण्योरध्यस्तया काञ्च्या ३. २३. ३२

श्रोतव्यादीनि राजेन्द्र २. १. २

श्रोतुमप्यसतां दूरान् १०. ८६. २७

श्रोत्रं त्वग्दर्शनं घ्राणो ११. २२. १५

श्रोत्राद् दिशो यस्य हृदश्च खानि ८. ५. ३८

श्लथददुकूलं कबरीं च ८. १२. २१

श्लाघनीयगुणः शूरैः १०. १. ३७

श्वफल्कश्चित्ररथश्च ९. २४. १५

श्वविड्वराहोष्ट्रखरैः २. ३. १९

श्वश्र्वा सञ्चोदिता कृष्णा १०. ७१. ४२

शवा सृगालो वृको व्याघ्रो ३. १०. २३

शवासैजदलकाभातं १२. ९. २३

शवाहिस्ततो रुशेकुर्वै ९. २३. ३१

श्वेतद्वीपपतौ चित्तं ११. १५. १८

श्वेतद्वीपं गतवति १०. ८७. १०

श्वोभाविनि त्वमजितोद्वहने १०. ५२. ४१

श्वोभूतेऽप उपस्पृश्य ६. १९. २२

श्वोभूते विश्वभावेन १०. ८१. १३

ष

षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं ४. १२. १३

षड्वर्गसंयमैकान्ताः ७. १५. २८

षडित्यत्रापि भूतानि ११. २२. २०

षष्टिवर्षसहस्राणि ९. १७. ७

षष्ठश्च चक्षुषः पुत्रः ८. ५. ७

षष्ठस्तु तमसः सर्गो ३. १०. १७

षष्ठं संवत्सरं तत्र ९. ७. २०

षष्ठं अत्रेरपत्यत्वं १. ३. ११

षोडश्युक्थौ पूर्ववक्त्रात् ३. १२. ४०

स

स आजुहाव यमुनां १०. ६५. २३

स आत्मन्युत्थितं मन्युं १०. ८९. ४

स आत्मानं मन्यमानः ३. २०. ४९

स आदिदेवो जगतां परो गुरुः २. ९. ५

स आदिराजो रचिताञ्जलिर्हरिं ४. २०. २१

स आदृत्यावशिष्टं यद् ९. २१. ९

स आरूढनृपस्थान ४. १४. ४

स आवसत् पुष्करनालतन्तून् ६. १३. १५

स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको १०. १८. २९

स आहतो विश्वजिता ह्यवज्ञया ३. १९. २६

स आह देवं गिरिशं १०. ८८. १५

स आह भगवांस्तस्मै १०. ८८. ७

स इक्ष्वाकुकुले जातो १०. ५१. १४

स इत्थमत्युल्बणकर्णबाणैः ३. १. १६

स इत्थमाचरन् कामान् ९. १९. १

स इत्थमादिश्य सुरानजस्तैः ४. ६. ८

स इत्थमापृष्टपुराणकल्पः ३. ७. ४२

स इत्थमुद्वीक्ष्य तदब्जनाल- ३. ८. १९

स इत्थं गृणतः पुत्रान् ३. १२. ३३

स इत्थं चोदितः क्षत्रा ३. ७. ८

स इत्थं दैत्यपतिना ७. १३. १९

स इत्थं द्विजमुख्येन १०. ८१. १

स इत्थं निर्जितककुब् ७. ४. १९

स इत्थं प्रतिबुद्धात्मा ६. १६. १५

स इत्थं प्रभुणाऽऽदिष्टः १०. ८६. ५८

स इत्थं भक्तियोगेन ९. ४. २६

स इत्थं भगवानुर्वी ३. १३. ४७

स इत्थं लोकगुरुणा ४. २०. १७

स इदानीं सुमहता ११. १७. ४

स इन्द्रशत्रुः कुपितो भृशं तथा ६. ११. १०

स इन्द्रसेनो भगवत्पदाम्बुजं १०. ८५. ३८

स ईश्वरः काल उरुक्रमोऽसा-७. ८. ९

स उग्रधन्वन्नियदेवाबभाषे ३. २२. २१

स उच्चकाशे धवलोदरो दरो १. ११. २

स उत्तमश्लोककराभिमृष्टो १०. ६४. ६

स उत्तमश्लोकपदाब्जविष्टरं ६. १६. ३२

स उत्तमश्लोकपदारविन्दयोः ७. ४. ४२

स उत्तमश्लोकमहन्मुखच्युतो ४. २०. २५

स उत्तरस्य तनयाम् १. १६. २

स उत्थाय चिरं सुप्तः १०. ५१. ११

स उपव्रज्य वरदं ३. २०. २५

स उपस्पृश्य शुच्यम्भो १०. ८९. ३७

स उपस्पृश्य सलिलं १०. ७७. १

स उपामन्त्रितो राज्ञा २. ८. २७

स उवास विदेहेषु १०. ८६. १४

स ऋषिः प्रार्थितः पत्न्या ९. १५. ८

स एकच्छत्रां पृथिवीम् १२. १. १०

स एकदा तु मृगयां ९. १५. २३

स एकदा महाराज ९. १. २३

स एकदा महेष्वासो ४. २६. १

स एकदाऽऽराधनकाल आत्मवान् ८. ४. ८

स एकदाऽष्टका श्राद्ध ९. ६. ६

स एकदाह गिरिशं १०. ६२. ६

स एकदा हिमवतो ४. २५. १३

स एनां तत आदाय ८. २४. १९

स एव गोधनं लक्ष्म्या ३. २. २९

स एव चन्द्रगुप्तं वै १२. १. १३

स एव जातो वैदर्भ्या १०. ५५. २

स एव जीवलोकस्य १. ७. २४

स एव देवतालिङ्गैः ६. १८. ३४

स एव पुनर्निद्राजगरगृहीतोन्धे ५. १४. २०

स एव पुरुषस्तस्माद् २. ५. ३५

स एव पूर्वा मधुभुक् ४. २७. १८

स एव प्रथमं देवः १. ३. ६

स एव भक्तियोगाख्य ३. २९. १४

स एव भगवानद्य ३. २४. २९

स एव भगवाननन्तोऽनन्तगुणगणार्णव ५. २५. ६

स एव भूयो निजवीर्यचोदितां १. १०. २२

स एवमनुभूयेदं १२. १०. १

स एवमपरिमितबलपराक्रम ५. १. ३६

स एवमादर्शितयोगमार्गः ११. २९. ३५

स एवमादीन्यनवद्यचेष्टितः ४. २१. ७

स एवमाराधितपादतीर्थाद् ३. ४. २०

स एवमाशंसित उद्धवेन ११. २३. १

स एवमुक्तो हरिमेधसोद्धवः ११. २९. ४५

स एवमुत्सिक्तमदेन विद्विषा ३. १७. २९

स एवमृषिवर्योऽयं ३. १. ५

स एव वर्णाश्रमिभिः ७. ४. १५

स एव वा भवेन्नूनं १०. ५५. ३४

स एव विश्वस्य भवान् विधत्ते ३. ३३. ३

स एव विश्वं सृजति ४. ११. २५

स एव स्वप्रकृत्येदं १०. ३. १४

स एव हि ददौ भागं ६. ९. ३

स एव हि पुनः सर्ववस्तुनि ६. ९. ३८

स एवं द्रविणे नष्टे ११. २३. १२

स एवं ब्रह्मपुत्रेण ४. २२. ४१

स एवं भगवान् पृष्टः ३. ५. १७

स एवं भार्यया विप्रो १०. ८०. १२

स एवं वर्तमानोऽज्ञो ६. १. २७

स एवं स्वान्तरं निन्द्ये ३. २२. ३६

स एवेदं जगद्धाता २. १०. ४२

स एवेदं ससर्जाग्रे १. २. ३०

स एष आत्मात्मवतामधीश्वरः २. ४. १९

स एष आत्मस्वपरेत्यबुद्धिभिः ७. ५. १३

स एष आद्यः पुरुषः २. ६. ३८

स एष एतर्ह्याध्यास्त १. १७. ४३

स एष जीवन् खलु संपरेतो १०. २. २२

स एष जीवो विवरप्रसूतिः ११. १२. १७

स एष दोषः पुरुषद्विडास्ते ३. १. १३

स एष नरलोकेऽस्मिन् १. ११. ३५

स एष प्रकृतिं सूक्ष्मां ३. २६. ४

स एष भगवानन्तोऽनन्तगुणार्णव ५. २५. ६

स एष भगवानादिपुरुष ५. २२. ३

स एष भगवान्द्रोणः १. ७. ४५

स एष भगवान् राजन् ७. १०. ५१

स एष भगवान् साक्षात् १०. २३. ४८

स एष भगवांल्लिङ्गैः २. ५. २०

स एष यर्हि प्रकृतेः ३. २७. २

स एष लोकविख्यातः १. १२. ३०

स एष लोकानतिचण्डवेगो ४. २४. ६५

स एष साधो चरमो भवानाम् ३. ४. १२

स कथं धर्मसेतूनां १०. ३३. २८

स कथं न्यर्पितात्मानं ६. २. ६

स कथं सेवया तस्य ३. २. ३

स कदाचित् पितृलोककामः ५. २. २

स कदाचित् सरस्वत्या १. ४. १५

स कदाचिददमानो ५. ४. १९

स कदाचिदुपासीन आत्मापह्लव- ९. ६. ४९

स कदाचिद् भ्रमंस्तस्मिन् पृथिव्याः १२. ९. २०

स कर्णदुःशासनसौबलानां ३. ३. १३

स कर्मबीजं रजसोपरक्तः ३. ८. ३३

सकलजननिकायवृजिननिरसन- ५. ३. ५

सकलत्रसुहृत्पुत्रो १०. १६. ६७

स कालः परमाणुर्वै ३. ११. ४

सकिन्नरान् किम्पुरुषान् ३. २०. ४५

सकुटुम्बो वहन्मूर्ध्ना १०. ८६. २९

सकुण्डलं चारुकिरीटभूषणं १०. ५९. २२

सकुमारो वनं मेरोः ९. १. २५

स कृत्व्यां शुककन्यायां ९. २१. २५

सकृदधरसुधां स्वां मोहिनीं १०. ४७. १३

सकृदिष्ट्वाऽऽदिपुरुषं ६. १८. ६६

सकृद् यदङ्गप्रतिमान्तराहिता १०. १२. ३९

सकृद् यद् दर्शितं रूपं १. ६. २३

सकृन्मनः कृष्णपदारविन्दयोः ६. १. १९

स कोशलपतिः प्रीतः १०. ५८. ३५

सक्षमान्तरिक्षं सदिवं सभागणं १२. ९. १५

स खल्विदं भगवान् कालशक्त्या ४. ११. १८

सखाय इन्द्रियगणा ४. २९. ६

सखायं पतितं दृष्ट्वा ८. ११. १३

सख्यं मैत्रीं सौहृदं च १. १५. ४

सख्युरंसे भुजाभोगं १०. ३६. ९

सख्युः प्रियस्य विप्रर्षेः १०. ८०. १९

सख्युः सोऽपचितिं कुर्वन् १०. ६७. ३

सगणाः सिद्धगन्धर्वा १०. ७४. १४

स गत्वा हास्तिनपुरं १०. ४९. १

सगरश्चक्रवर्त्यासीत् ९. ८. ५

स गामुदस्तात् सलिलस्य गोचरे ३. १८. ८

स गोदोहनमात्रं हि १. ४. ८

सगोपुराणि द्वाराणि १०. ७६. १०

स घर्मतप्तः करिभिः करेणुभिः ८. २. २३

सङ्कर्षणश्च प्रणतमुपगुह्य १०. ३८. ३७

सङ्कर्षणस्ताः कृष्णास्य १०. ६५. १६

सङ्कर्षणाय सूक्ष्माय ४. २४. ३५

सङ्कर्षणो वासुदेवः १०. ८९. ३१

सङ्कल्पायाश्च सङ्कल्पः ६. ६. १०

सङ्कल्पो विदितः साध्यो १०. २२. २५

सङ्ख्यानं यादवानां कः १०. ९०. ४२

सङ्गमः खलु विप्रर्षे ४. २४. १७

सङ्गमः खलु साधूनाम् ४. २२. १९

सङ्गं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः ९. ६. ५१

सङ्गं न कुर्यात्प्रमदासु जातु ३. ३१. ३९

सङ्गं न कुर्यादसतां ११. २६. ३

सङ्गीतवद्रोदनवद् ३. १७. १०

सङ्गो यः संसृतेर्हेतुः ३. २३. ५५

सङ्ग्रहेण मयाऽऽख्यातः ४. ८. ५

सङ्ग्रामजित् बृहत्सेनः १०. ६१. १७

सङ्ग्रामे वर्तमानानां ८. ११. ७

स चक्षुः सुतमाकूत्यां ४. १३. १५

स चचार महीमेतां ११. २३. ३२

स च प्राकतैर्द्विपदपशुभिः ५. ९. ९

स च मायां समाश्रित्य १०. ५५. २१

स च वृन्दावनगुणैः १०. १८. ३

स च शम्बरमध्येत्य १०. ५५. १७

स च स्वर्लोकमारोक्ष्यन् ४. १२. ३२

स चातिव्रीडितो रत्नं १०. ५६. ३९

स चापि तदु ह पितृसन्निधावेव- ५. ९. ५

स चापि पाण्डवेय सिन्धुसौवीरपतिः ५. १०. १५

स चापि भगवद्धर्मात् ३. ३२. २

स चापि यत्र पुरुषो २. ८. १०

स चापि रुक्मिणः पौत्रिं १०. ९०. ३७

स चाश्वैः शैब्यसुग्रीव- १०. ५३. ५

स चालब्ध्वा धनं कृष्णात् १०. ८१. १४

स चावतीर्णं त्रियुगं ३. २४. २६

स चावतीर्णः किल सात्वतान्वये १०. ३८. १३

स चावनिज्यमानाङ्घ्रिः ८. २. ४

स चाहं वित्तलोभेन ८. २०. ३

स चाहेदमहो कष्टं ११. २३. १४

स चिन्तयन् द्व्यक्षरमेकदाम्भ- २. ९. ६

स चिन्तयन्नघं राज्ञः ९. ९. २१

स चिन्तयन्नित्थमथाशृणोद्यथा १. १९. ४

स चिरं मायया विष्णोः १२. १०. २७

स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः १०. ३४. ६

स चेह विप्र राजर्षिः ३. २१. २६

स जन्मनोपशान्तात्मा ४. १३. ७

सजूरिन्द्रेण पञ्चाशद् ६. १८. ६७

सज्यं कृत्वाऽपरे वीरा १०. ८३. २३

सञ्चिन्त्यारिवधोपायं १०. ७२. ४३

सञ्जातकोपः स्फुरितारुणाधरं १०. ९. ६

सटावधूता जलदाः परापतन् ७. ८. ३२

सत इदमुत्थितं सदिति १०. ८७. ३६

सत एव पदार्थस्य ३. ११. २

स तत्करस्पर्शधुताखिलाशुभः ७. ९. ६

स तत्कीचकवल्मीकात् ७. ३. २३

स तत्र तत्र गगनतल उडुपतिरिव ५. १. ८

स तत्र तत्रारुणपल्लवश्रिया १०. १५. ४

स तत्र निर्मुक्तसमस्तसङ्ग ९. १९. २५

स तत्र हासीनमुदीक्ष्य सत्यतिं ८. २२. १५

स तत्सन्दर्शनानन्द- १२. ८. ३६

स तदप्रियमाकर्ण्य १०. ५०. ३

स तद्वरपरीक्षार्थं १०. ८८. २३

स तदा पुरुषव्याघ्रो ११. १६. ८

स तदा लब्धतीर्थोऽपि ३. १९. ४

स तदैवात्मनाऽऽत्मानं ३. ३२. २५

स तन्निकेतं परिमृश्य शून्यम् ८. १९. ११

स तर्कयामास कुतो ममान्वभूत् १०. ८६. ४२

स तल्पान्तूर्णमुत्थाय १०. ४. ३

स तस्मिन्देवसदन ६. २. ४०

स तस्य तां दशां दृष्ट्वा ९. १. ३७

स तं गृहीत्वा प्रपदोः १०. १५. ३२

स तं निशाम्यात्तरथाङ्गमग्रतो ३. १९. ७

स तं निशाम्याभिमुखो मुखेन खं १०. ३७. ३

स तं नृपेन्द्राहवकाम्यया रिपुं ६. ११. १३

स तं प्रविष्टं वृतमाततायिभिः १०. ६२. ३३

स तं महाभागवतं ब्रजन्तं ३. ४. २४

स तं बिभ्रन्मणिं कण्ठे १०. ५६. ४

स तं विरजमर्काभं ३. २१. ९

स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिः ४. ९. ४

स तानादाय विप्राग्रयः १०. ८०. १५

स तानापततः शक्रः ८. १०. ४२

स तानापततो वीर ४. १०. ८

स तान् नरवरश्रेष्ठान् १०. ४८. १३

स तान् पृषत्कैरभिधावतो मृधे ४. ११. ५

स तान्प्रपन्नार्तिहरो ४. २४. २६

सतामयं सारभृतां निसर्गो १०. १३. २

स तावत्तस्य रुष्टस्य १०. ५१. १२

स तां कृतमलस्नानां ३. २३. ३६

सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसंविदो ३. २५. २५

स तां विलोक्य नृपतिः ९. १४. १८

स तां वीक्ष्य कुरुक्षेत्रे ९. १४. ३३

सतीं व्यादाय शृण्वन्तो ३. १६. १४

स तुद्यमानोऽरिदुरुक्ततोमरैः ३. १८. ६

स तु ब्रह्मऋषेरंसे १. १८. ३०

स तु विप्रेण संवादं ९. ६. १०

स तु वृत्रस्य परिघं ६. १२. २५

स तु सत्यव्रतो राजा ८. २४. ५८

स तूपलभ्यागतमात्मयोनिं ४. ६. ४०

स तेन समनुज्ञातः १०. ५८. २८

स तेनैवाष्टधारेण ८. ११. २८

स तेपे मन्दरद्रोण्यां ७. ३. २

स ते मा विनशेद्वीर ४. १४. १६

सत्त्वसङ्गादृषीन् देवान् ११. २२. ५१

सत्त्वस्य रजसश्चैताः ११. २५. ५

सत्त्वं चास्य विनिर्भिन्नं ३. ६. २६

सत्त्वं ज्ञानं रजः कर्म ११. २२. १३

सत्त्वं न चेद्भातरिदं निजं भवेद् १०. २. ३५

सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः १०. ८९. १८

सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैः १. २. २३

सत्त्वं रजस्तम इति २. ५. १८

सत्त्वं रजस्तम इति २. १०. ४१

सत्त्वं रजस्तम इति ६. १२. १५

सत्त्वं रजस्तम इति ७. १. ७

सत्त्वं रजस्तम इति १०. २४. २२

सत्त्वं रजस्तम इति १०. ४०. ११

सत्त्वं रजस्तम इति १०. ४६. ४०

सत्त्वं रजस्तम इति १०. ८५. १३
 सत्त्वं रजस्तम इति ११. ३. ३७
 सत्त्वं रजस्तम इति ११. १३. १
 सत्त्वं रजस्तम इति ११. २५. १२
 सत्त्वं रजस्तम इति १२. ३. २६
 सत्त्वं रजस्तम इतीश तवात्मबन्धो १२. ८. ४५
 सत्त्वं विशुद्धं वसुदेवशब्दितं ४. ३. २३
 सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ १०. २. ३४
 सत्त्वाज्जागरणं विद्याद् ११. २५. २०
 सत्त्वाद्धर्मो भवेद्वृद्धात् ११. १३. २
 सत्त्वेन प्रतिलभ्याय ८. ३. ११
 सत्त्वे प्रलीनाः स्वर्यान्ति ११. २५. २२
 सत्त्वैकनिष्ठे मनसि ४. २९. ६९
 सत्यका हरयो वीरा ८. १. २८
 सत्यज्ञानानन्तानन्द १०. १३. ५४
 सत्यं पुष्पफलं विद्यात् ८. १९. ३९
 सत्यभामा च पितरं १०. ५७. ७
 सत्यमर्ककरारक्त-१०. १२. २०
 सत्यव्रतस्य राजर्षेः ८. २४. ५९
 सत्यव्रतस्य सततं ८. २१. १२
 सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं १०. २. २६
 सत्यव्रतोऽञ्जलिगतां ८. २४. १३
 सत्यस्य ते स्वसदृश आत्मन ११. ७. १७
 सत्यं ज्ञानमनन्तं यद् १०. २८. १५
 सत्यं दया तपःशौचं ७. ११. ८
 सत्यं दिशत्यर्थितमर्थितो नृणां ५. १९. २७
 सत्यं भगवता प्रोक्तं ८. २०. २
 सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तः १०. ६०. ३५
 सत्यमुक्तं किन्त्विह वा एके न ५. ६. २
 सत्यं वयं भो वनगोचरा मृगा ३. १८. १०

सत्यं विधातुं निजभृत्यभाषितं ७. ८. १८
 सत्यं शौचं दया क्षान्तिः १. १६. २७
 सत्यं शौचं दया मौनं ३. ३१. ३३
 सत्यं समीक्ष्याब्जभवो नखेन्दुभिः ८. २१. १
 सत्यं सुरुच्याभिहितं भवान्मे ४. ८. १८
 सत्यं ह्यवयवः प्रोक्तः १२. ४. २७
 सत्यानृतं तु वाणिज्यं ७. ११. २०
 सत्याऽऽशिषो हि भगवन् तव पादपद्म- ४. ९. १७
 सत्यां क्षितौ किं कशिपोः प्रयासैः २. २. ४
 सत्राजितं शपन्तस्ते १०. ५६. ३५
 सत्राजितं समाहूय १०. ५६. ३८
 सत्राजितः किमकरोद्-१०. ५६. २
 सत्राजितः प्रसेनश्च ९. २४. १३
 सत्राजितः स्वतनयां १०. ५६. १
 सत्राजितोऽनपत्यत्वाद् १०. ५७. ३७
 सत्राजित्स्वगृहं श्रीमत् १०. ५६. १०
 सत्रायणस्य तनयो ८. १३. ३५
 सत्रे ममास भगवान् हयशीरषाऽथो २. ७. ११
 सत्त्वं चाभिजयेद् युक्तो ११. २५. ३५
 स त्वमस्यामपत्यानि ३. १३. ११
 स त्वयाराधितः शुक्लो ३. २४. ४
 स त्वहं त्यक्तकारुण्यः १०. ४. १६
 स त्वं कथं मम विभोऽक्षिपथः १०. ६४. २६
 स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्नः १०. ३. २८
 स त्वं जगत्राण खलप्रहाणये ९. ५. ९
 स त्वं जिघांससे कस्मात् ४. १७. १९
 स त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया १०. ३. २०
 स त्वं नो दर्शयात्मानं ८. ५. ४५
 स त्वं प्रभोऽद्य वसुदेवगृहेऽवतीर्णः १०. ४८. २४
 स त्वं भूधरभूतानां १०. ३७. १३

स त्वं भृतो मे जठरेण नाथ ३. ३३. ४
 स त्वं ममाप्यच्युत शीर्षिण वन्दितं ५. १८. २३
 स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य १०. २७. ८
 स त्वं विचक्ष्य मृगचेष्टितमात्मनोन्तः ४. २९. ५५
 स त्वं विधत्स्व शं भूमन् ३. १५. ९
 स त्वं विधत्स्वाखिललोकपाला ८. ६. १४
 स त्वं विमृश्यास्य भवं प्रजापते ४. १९. ३८
 स त्वं विहाय मां बन्धो ४. २८. ५५
 स त्वं शाधि स्वभृत्यान्ः १०. ८६. ४९
 स त्वं समीहितमदः स्थितिजन्मनाशं ८. १२. ११
 स त्वं हरेरनुध्यातः ४. ११. १२
 स त्वं हि नित्यविजितात्मगुणः ७. ९. २२
 स त्वात्मयोनिरतिविस्मित ७. ९. ३५
 सत्सङ्गलब्धया भक्त्या ११. ११. २५
 सत्सङ्गाच्छनकैः सङ्गं ७. १४. ४
 सत्सङ्गान्मुक्तदुःसङ्गो १. १०. ११
 सत्सङ्गेन हि दैतेया ११. १२. ३
 सत्सेवनीयो वत पूरुवंशो ३. ८. १
 सत्सेवयाऽदीर्घया ते- १.६.२४
 स ददर्श विमानाग्रयम् ४. १२. १९
 सदश्वै रुक्मसन्नाहैः ९.१०.३८
 सदश्वं रथमारुह्य ४. ९. ३९
 सदसस्पतिभिर्दक्षो ४. २. ७
 सदसस्पतीनतिक्रम्य १०. ७४. ३४
 सदस्यर्त्विक्सुरगणान् १०. ८४. ५६
 सदस्यर्त्विगिद्वजश्रेष्ठा १०. ७५. १३
 सदस्याग्रघार्हणार्हं वै १०. ७४. १८
 सदा विद्विषतोरेवं ४. ३. १
 सदा सन्तुष्टमनसः ७. १५. १७
 सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्य- १०. ८७. २६

स देवदेवो भगवान् प्रतीक्षतां १. ९. २४
 सद्योनष्टस्मृतिर्गोपी १०.८.४४
 सद्वितीयाः किमसृजन् ३. २०. ११
 स धावन् क्रीडया भूमौ १०. ४३. ११
 सधीचीनं प्रतीचीनं ६. ५. ३३
 सधीचीनो ह्ययं लोके ६. १. १७
 सनकं च सनन्दं च ३. १२. ४
 सनकाद्या नारदश्च ४. ८. १
 सनत्कुमाराद्भगवतो ४. १७. ५
 सनत्कुमारो भगवान् ४. २३. ९
 सनत्कुमारोऽवतु कामदेवाद् ६. ८. १७
 सनन्दनाद्यैर्महासिद्धैः ४. ६. ३४
 स नमस्कृत्य कृष्णाय १०. ७०. २३
 स नः प्रसीदतां भामो ३. १४. ३५
 स निजं रूपमास्थाय १०.३८.३२
 स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं १०. ४४. ३९
 स नित्यं भगवद्ध्यान- १०. ६६. २४
 स निरीक्ष्याम्बरे देवं ७. ३. २४
 स निर्माय पुरस्तिस्त्रो ७. १०. ५४
 स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धो ३. १. १७
 सन्तवन्तः प्रजातन्तून् १०. ७३. २२
 सन्तं समीपे रमणं रतिप्रदं ११. ८. ३१
 सन्ति मे गुरवो राजन् ११. ७. ३२
 सन्ति ह्यसाधवो लोके ७. ५. २७
 सन्तुष्टस्य निरीहस्य ७. १५. १६
 सन्तुष्टः केन वा राजन् ७. १५. १८
 सन्तुष्टाऽलोलुपा दक्षा ७. ११. २८
 सन्तुष्टाः करुणा मैत्राः १२. ३. १९
 सन्तुष्टो यर्हि वर्तेत १०. ५२. ३१
 सन्तो दिशन्ति चक्षूंषि ११. २६. ३४

सन्तोऽनपेक्षा मच्चिन्ताः ११. २६. २७

सन्तोषः समदृक् सेवा ७. ११. ९

सन्दग्धेऽस्त्रं स्वधनुषि १२. ८. २५

सन्दिष्टैवं भगवता १०. २. १४

सन्धीयमाने शिरसि ४. ७. ९

सन्ध्यां विभोर्वाससि गुह्य ऐक्षत् ८. २०. २४

सन्ध्यांशयोरन्तरेण ३. ११. २०

सन्ध्यापास्त्यादिकर्माणि ११. २७. ११

सन्नद्धो रथमास्थाय ७. १०. ६७

सन्निकर्षोऽत्र मर्त्यानाम् १०. ८४. ३१

सन्निपत्य समुत्पाद्य १०. ३. १६

सन्निपातस्त्वहमिति ११. २५. ६

सन्नियच्छाभिभो मन्युं ४. १८. २

स पञ्चालपतिः पुत्रान् ४. २७. ८

सपत्नमध्ये शोचन्तीं १०. ४९. १०

सपत्नानां परामृद्धिं ८. १०. ३

स पत्नीं दीनवदनां ८. १६. ३

सपत्नैर्घातितः क्षुद्रैः ७. २. ६

सपदि सखिवचो निशम्य मध्ये १. ९. ३५

स पद्मकोशः सहस्रोदतिष्ठत् ३. ८. १४

सपद्येवाभितः पश्यन् १०. १३. ५९

सपरिच्छदमात्मानं ११. २६. १०

स पर्यावर्तमानेन १०. ४३. ९

सपर्या कारयामास १०. ७३. २५

सपाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा ६. १. २८

स पिता सा च जननी १०. ४५. २२

सप्तद्वीपपतिः सम्यक् ९. १८. ४६

सप्तद्वीपाधिपतयो ८. १९. २३

सप्तद्वीपान्सप्तसिन्धून् १०. ८९. ४८

सप्तमेऽद्यतनादूर्ध्वं ८. २४. ३२

सप्तमो वैष्णवं धाम १०. २. ५

सप्तर्षीणां तु यौ पूर्वौ १२. २. २७

सप्तस्वसारस्तत्पत्यो १. १४. २७

सप्ताभीरा आवभृत्या १२. १. २९

सप्ताहमेकहस्तेन १०. ४३. २७

सप्तैते गोवृषा वीर १०. ५८. ४३

सप्तैव धातव इति ११. २२. १९

सप्तोक्षणोऽतिबलवीर्यसुतीक्ष्ण- १०. ८३. . १३

सप्तोपरि कृता द्वारः ४. २५. ४५

स प्रसीद त्वमस्माकं ४. ७. ४७

स प्रहस्य महाबाहो ३. १५. ११

स बद्धहृदयस्तस्मिन् ६. १. २५

स बहुविन्महीपतिः पितृपितामहवद् ५. ७. ४

स बह्वृचस्ताभिरपारणीय- ९. ६. ४५

स बाल एव पुरुषो ४. १३. ३९

स बाहू तालसंकाशौ १०. ६७. २४

स विभ्रत् पौरुषं धाम १०. २. १७

स ब्रह्मवर्चसेनैवं ८. १८. १८

सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा १०. ४४. १८

स भवानचरद् घोरं २. ५. ७

स भवानरविन्दाक्षो १०. ७४. ३

स भवान्दुहितृस्नेह- ३. २२. ८

स भवान्सर्वलोकस्य १०. १०. ३५

स भवान् सुहृदां वै नः १०. ४८. ३२

सभाचत्वररथ्याढ्याम् ८. १५. १६

सभाचत्वररथ्याभिः ४. २५. १६

सभाजयन् विशुद्धेन ३. २४. ११

सभाजयित्वा तमनङ्गदीपनं १०. ३२. १५

सभाजयित्वा विधिवत् १०. ७०. ३४

सभाजितान् समाशवास्य १०. ४५. १६

सभाजितो भगवता ८. १२. ३
 सभाजितो भगवता १०. ८७. ४८
 समार्यः सप्रजः कामान् ३. २२. ३३
 सभायां मयक्लृप्तायां १०. ७५. ३४
 सभासु सत्रेषु तवामलं यशो ७. ८. ५४
 स भीमदुर्योधनयोः १०. ७९. २३
 स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां ११. २. १८
 स भूतसूक्ष्मेन्द्रियसन्निकर्ष २. २. ३०
 स भूयः पाञ्चजन्यायां ६. ५. २४
 सभ्याः शृणुत भद्रं वः ४. २१. २१
 सम आसन आसीनः ११. १४. ३२
 समदुःखसुखोऽक्रूरो १०. ४९. १५
 समनन्दन् प्रजाः सर्वा १०. ४५. ५०
 समर्धयन्ति तान्कामाः ९. ४. २५
 समर्हणं यत्र निधाय कौशिकः १०. ३८. १७
 समर्हयामास स तौ विभूतिभिः १०. ८५. ३७
 समविषममतीनां मतमनुसरसि ६. ९. ३७
 समं प्रशान्तं सुमुखं ११. १४. ३८
 समः प्रियः सुहृद् ब्रह्मन् ७. १. १
 समः समानोत्तममध्यमाधमः ४. २०. १३
 समागताः सर्वत एव सर्वे १. १९. २३
 समाधिना नैकभवेन यत्पदं ४. ९. ३०
 समानकर्णविन्द्यस्त ११. १४. ३९
 समानकर्माचरणं ११. २१. १७
 समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं १२. १. ८
 समा भोक्ष्यन्ति पृथिवीं १२. १. १६
 समामचिन्तयद् देवः ११. १३. १९
 समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं १०. १४. ५८
 समाहितं ते हृदयं ३. २१. २८
 समाहितं यस्य मनः प्रशान्तं ११. २३. ४७

समाहितात्मनो ब्रह्मन् १२. ६. ३७
 समाहितेन मनसा ८. ५. २०
 समाहितैः कः करणैर्गुणात्मभिः ११. २८. २५
 समाहुता भीष्मककन्यया ये ३. ३. ३
 समां च कुरु मां राजन् ४. १८. ११
 समिद्धमाहितं वह्निं ८. १८. १९
 समीचीनं वचो ब्रह्मन् २. ४. ५
 स मुक्तो लोकनाथाभ्यां १०. ५०. ३३
 स मुक्तोऽस्त्राग्नितापेन ९. ५. १३
 समुद्धरन्ति ये विप्रं ११. १७. ४४
 समुद्र ऊर्मिभिर्भीमः ४. १०. २७
 समुद्रमुप विस्तीर्णम् ४. २४. २०
 समुद्रः पीतकौशेय- ८. ८. १५
 समुद्रावरणां जित्वा १२. ३. ५
 समुपेत्याथ गोपालान् १०. ६५. ५
 स मुहूर्तमभूत्तूष्णीम् ३. २. ४
 समृद्धकामो हीनो वा ११. ८. ६
 समेत्य गावोऽधोवत्सान् १०. १३. ३१
 समेत्य तरसा प्रत्यक् १०. १५. ३०
 समेधमानेन स कृष्णबाहुना १०. ३७. ७
 सम्पदः क्रतवो लोका १. १२. ५
 संपद्यते गुणैर्मुक्तो ११. २५. ३६
 सम्परेते पितरि नव भ्रातरो ५. २. २३
 सम्प्रचरत्सु नानायागेषु ५. ७. ६
 सम्प्रसन्ने भगवति ४. ११. १४
 सम्प्रेषितो द्वारकायां १. १४. ६
 सम्प्लवः सर्वभूतानां २. ८. २१
 सम्भवन्ति हि भद्राणि ६. १. ४४
 सम्भवश्च विनाशश्च ७. २. २६
 सम्मार्जनोपलेपाभ्यां ७. ११. २६

सम्मार्जनोपलेपाभ्यां ११. ११. ३९

सम्मार्जितमहामार्ग १. ११. १४

सम्यक् कारुणिकस्येदं २. ५. ९

सम्यक् सम्पादितो वत्स १०. ४५. ४७

सम्यगेतद् व्यवसितं ११. २. ११

सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या ३. ३१. ४८

सम्यग्विधार्यतां बालो ७. ५. ७

सम्यग्व्यवसितं राजन् १०. ७२. ७

सम्यग्व्यवसिता बुद्धिः १०. १. १५

स यदजया त्वजामनुशयीत १०. ८७. ३८

स यदा दुग्धपूर्वसुकृतः ५. १४. १२

स यदानुव्रतः पुंसां ७. ५. १२

स यदा परमाचार्यं ६. ७. ७

स यदा वितथोद्योगो १०. ८८. ९

स यर्हान्तःपुरगतो ४. २५. ५५

स याचितः सुरगणैः १०. ५१. १५

स याचितो भगवता १०. ४१. ३४

स यैः स्पृष्टोऽभितृष्टो वा ९. ११. २२

स याचितो मणिं क्वापि १०. ५६. १२

स योजनशतोत्सेधः ४. ६. ३२

सरसि सारसहंसविहङ्गाः १०. ३५. ११

सरस्वत्यास्तटे राजन् १०. ८९. १

सरस्वशान्तरोधस्सु १०. २०. २२

सरहस्यं धनुर्वेदं १०. ४५. ३४

सरहस्यो धनुर्वेदः १. ७. ४४

स राजपुत्रो ववृधे १. १२. ३१

स राजा महिषीं राजन् ४. २७. २

स राजराजेन वराय चोदितो ४. १२. ८

सरांसि पुष्करादीनि ७. १४. ३०

सरिच्छैलवनोद्देशा १०. ४७. ४९

सरिच्छैलवनोद्देशान् १०. ४६. २२

सरिस्तीरगतं कृष्णं १०. ११. १२

सरित्समुद्रा गिरयो ४. १५. १२

सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुना १०. १८. ५

सरित्सरःसु शैलेषु ८. १२. ३४

सरित्सरोभिरच्छोदैः ८. २. ८

सरिद्धिः सङ्गतः सिन्धुः १०. २०. १४

सरिद्धिनगिरिद्रोणीः १०. ४७. ५६

स रुक्मिणो दुहितरम् १०. ९०. ३६

सरूपाऽसूत भूतस्य ६. ६. १७

सरोऽनिलं पङ्कजरेणुरुषितं ८. २. २४

सर्गस्थित्यप्ययेशस्य ७. १०. ४४

सर्गं प्रजेशरूपेण ८. १४. ९

सर्गः प्रवर्तते तावत् ११. २४. २०

सर्गादि योऽस्यानुरुणद्धि शक्तिभिः ४. १७. ३३

सर्गादौ प्रकृतिर्ह्यस्य ११. २२. १७

सर्गे तपोऽहमृषयो नव ये प्रजेशाः २. ७. ३९

सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च १२. ७. ९

सर्पचौराग्निविद्युद्भ्यः १२. ६. २६

सर्पसत्रे समिद्धाग्नौ १२. ६. १७

सर्पहृदः पुरुषसारनिपातवेग १०. १६. ७

सर्व एव यजन्ति त्वां १०. ४०. ९

सर्व एवत्व्विजो दृष्ट्वा ४. ५. १८

सर्वकामदुग्धं दिव्यं ३. २३. १३

सर्वकामवरस्यापि २.६.७

सर्वकामान् दुदुहतुः ९. २०. ३२

सर्वतः पुष्पितवनं १०. ४६. १३

सर्वतः शरकूटेन ८. ११. २४

सर्वतो मन आकृष्य ४. ८. ७७

सर्वतो मनसोऽसङ्गम् ११. ३. २३

सर्वतोऽलङ्कृतं दिव्यैः ८. २. १०

सर्वत्र मद्भावविचक्षणो ५. ५. १३

सर्वत्र सङ्गमुत्सृज्य ९. १९. २८

सर्वत्रात्मेश्वरान्वीक्षां ११. ३. २५

सर्वत्रास्खलितादेशः ४. २१. १२

सर्वदेवगणोपेतो ९. १४. ७

सर्वभक्षा द्विजा वृत्तै ४. २. २६

सर्वभूतसमत्वेन ३. २७. ७

सर्वभूतसुहृच्छान्तो ११. ७. १२

सर्वभूतात्मदृक् साक्षात् १०. ८१. ६

सर्वभूतात्मभावेन ४. ११. ११

सर्वभूतात्मभूतं तं ७. १. ४२

सर्वभूतात्मभूताय १०. ७४. २४

सर्वभूतेषु चात्मानं ३. २८. ४२

सर्वभूतेषु यः पश्येद् ११. २. ४५

सर्वमेतच्च भगवन् २. ८. २४

सर्वमेतन्मयाख्यातं ८. २३. २८

सर्वर्तुसर्वविभव १. ११. १२

सर्ववेदमयेनेदम् ३. ९. ४३

सर्ववेदान्तसारं यद् १२. १३. १२

सर्ववेदान्तसारं हि १२. १३. १५

सर्ववेदेतिहासानां १.३.४२

सर्वसत्त्वपतीञ्जित्वा ७. ४. ७

सर्वसत्त्वात्मदेहाय ४. २४. ३९

सर्वसद्गुणमाहात्म्य १. १२. २४

सर्वसाङ्ग्रामिकोपेतं ८. १०. १७

सर्वस्यान्तर्बहिःसाक्षी १०. ६६. ३८

सर्वस्वं जलदा हित्वा १०. २०. ३५

सर्वं कालकृतं मन्ये १. ९. १४

सर्वं तदिदमाख्यातं १. ६. ३७

सर्वं तद्भगवान् मह्यम् ३. २३. ५१

सर्वं नरवरश्रेष्ठौ १०. ४५. ३५

सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य ११. २९. १८

सर्वं मद्भक्तियोगेन ११. २०. ३३

सर्वं ह्येतद् भवान् वेद २. ५. ३

सर्वाणि मद्भिष्यतया ५. ५. २६

सर्वाण्येतानि भगवन् ६. ८. २८

सर्वात्मना न हिंसन्ति ७. १०. २०

सर्वात्मनीदं भुवनं निरीक्ष्य ८. २०. ३०

सर्वात्मनः समदृशो १. ९. २१

सर्वात्मन्यच्युतेऽसर्वे ४. १२. ११

सर्वात्मभावोऽधिकृतो १०. ४७. २७

सर्वान् स्वान् ज्ञातिसम्बन्धान् १०. ४५. १५

सर्वापद्भ्यो हरेर्नाम ६. ८. ३०

सर्वार्थसम्भवो देहो १०. ४५. ५

सर्वाश्रमप्रयुक्तोऽयं ११. १७. ३५

सर्वाश्रमानुपादाय ३. १४. १७

सर्वासामपि सिद्धीनां ११. १५. ३५

सर्वासूनां च वायोश्च २. ६. २

सर्वास्ताः केशवालोक-१०. ३२. ९

सर्वाः समुद्धरेद् राजा ११. १७. ४५

सर्वे क्रमानुरोधेन ४. २९. ६८

सर्वे गुणमया भावाः ११. २५. ३१

सर्वे च नूलवयसः ६. १. ३५

सर्वे जनाः सुररुचो १०. ७५. २४

सर्वे तमनु निर्जग्मुः १. १५. ४५

सर्वे तेऽनिमिषैरक्षैः १. १०. १३

सर्वेन्द्रियगुणद्रष्टे ८. ३. १४

सर्वे पद्मपलाशाक्षाः ६. १. ३४

सर्वेऽपि शूरसेनेमे ६. १५. २३

सर्वे प्रयासा अभवन् विमोघाः ६. १०. २८

सर्वे मिथो दर्शयन्तः १०. १३. १०

सर्वे लीलाऽवतारास्ते ८. २४. २९

सर्वे वयं तावदिहास्महेऽद्य १. १९. २१

सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च ३. ७. ४१

सर्वे वै देवताप्राया १०. १. ६३

सर्वेषामपि भूतानां ७. ७. ४९, १०. १४. ५०

सर्वेषामपि वस्तूनां १०. १४. ५७

सर्वेषामप्यघवतां ६. २. १०

सर्वेषामिह भूतानां १०. ४४. ४८

सर्वेषां लोकपालानां ७. ३. ३८

सर्वेषु शश्वत्तनुभृत्स्ववस्थितं ११. ५. १०

सर्वे स्वमुख्यवत्सेन ४. १८. २६

सर्वे ह्यमी विधिकराः ७. ९. १३

सर्वैरुपायैर्हन्तव्यः ७. ५. ३८

स लक्षं वर्षलक्षाणां ६. १७. २

स लब्धसंज्ञः पुनरुत्थितो रुषा १०. ३७. ५

स लब्ध्वा कामगं यानं १०. ७६. ८

सलिलैः शुचिभिर्माल्यैः ४. ८. ५५

स लीयते महान् स्वेषु ११. २४. २६

स लोकत्रयान्ते परित ईश्वरेण ५. २०. ३७

सलोकालोकपालास्तान् १२. १०. २१

स वज्रकूटाङ्गनिपातवेग- ३. १३. २९

स वञ्चितो बतात्मधुक् ४. २३. २८

सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः १०. ३५. १५

स वर्षपूगानुदधौ महाबलः ३. १७. २६

स वा अधिगतो दध्यङ् ६. ९. ५२

स वा अयं ब्रह्म महद् विमृग्य- ७. १०. ४९

स वा अयं ब्रह्म महद् विमृग्यं ७. १५. ७६

स वा अयं यत्पदमत्रसूरयो १. १०. २३

स वा अयं सख्यनुगीतसत्कथो १. १०. २४

स वा अस्मत्कुलोत्पन्नः १२. ८. ३

स वा आङ्गिरसो ब्रह्मन् १. १८. ३९

स वा इदं विश्वममोघलीलः १. ३. ३६

स वा एष तदा द्रष्टा ३. ५. २४

स वाग्विसर्गो जनताघसम्प्लवो १२. १२. ५१

स वाच्यवाचकतया २. १०. ३६

स वाजिमधेन यथोदितेन ६. १३. २१

स वासनात्मा विषयोपरक्तो ५. ११. ५

स वासुदेवानुचरं प्रशान्तं ३. १. २५

स विक्रमन् पुत्रवधेप्सुरोजसा ७. ८. १७

स विचिन्त्याप्रियं स्त्रीणां ९. ६. ४१

स विजित्य दिशः सर्वा ७. ४. ५

स विदित्वाऽऽत्मजानां नो ३. १४. १३

स विदित्वाथ भार्यायाः ३. १४. ३०

स विधास्यति ते कामान् ८. १६. २१

स विप्रानुमतो राजा ४. १३. ३७

स विलोक्येन्द्रवाघ्वादीन् ८. ५. १९

स विश्वकायः पुरुहूत ईशः ८. १. १३

स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थं ३. ५. १६

स विश्वस्तैजसः प्राज्ञः १२. ११. २२

स विष्णुरातोऽतिथय आगताय १. १९. २९

सविसर्गं फडन्तं तत् ६. ८. १०

स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं १०. ३. ११

स वीक्ष्य क्षुल्लकान्मर्त्यान् १०. ५२. २

स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ १०. ३४. २९

स वीरस्तत्र तद्दृष्ट्वा ९. १५. २५

सवृन्दैः कदलीस्तम्भैः ४. २१. ३

स वेद धातुः पदवीं परस्य १. ३. ३८

स वै किलायं पुरुषः पुरातनो १. १०. २१

स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं ४. ९. ५
 स वै तिरोहितान् दृष्ट्वा ३. १७. २३
 स वै तेभ्यो नमस्कृत्य ९. २१. १६
 स वै त्वाष्ट्रवधो भूयान् ६. १३. २०
 स वै दुर्विषहो राजा १०. ७१. ५
 स वै देवर्षिवर्यस्तां ३. २३. ४
 स वै धिया योगविपाकतीव्रया ४. ९. २
 स वै न आद्यः पुरुषः १०. २३. ५१
 स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् ८. ३. २४
 स वै निवृत्तिधर्मेण ३. ७. १२
 स वै निवृत्तिनिरतः १. ७. ९
 स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं ५. १८. २०
 स वै पुंसां परो धर्मो १. २. ६
 स वै पूर्वमभूद् राजा ८. ४. ७
 स वै प्रियतमश्चात्मा ४. २९. ५१
 स वै बको नाम महान् १०. ११. ४८
 स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैष ते ३. १३. ४५
 स वै बर्हिषि देवेभ्यो ६. ९. २
 स वै भगवतः श्रीमत् १०. ३४. ९
 स वै भवानात्मविनिर्मितं जगद् ४. १७. ३४
 स वै भवान् वेद समस्तगुह्यम् १. ५. ६
 स वै भवाँल्लोकनिरीक्षणार्थम् ५. १०. २०
 स वै भगवता तेन १०. ५६. २२
 स वै भागवतो राजा २. ३. १५
 स वै मनःकृष्णपदारविन्दयोः ९. ४. १८
 स वै ममाशेषविशेषमाया- ६. ४. २८
 स वै महाभागवतः परीक्षित् १. १८. १६
 स वै महाभागवतो महात्मा ३. १४. ४७
 स वै मह्यं महाराज १२. ४. ४२
 स वै यदा महादेवो ६. ४. ४९

स वै रुरोद देवानां ३. १२. ८
 स वै विवस्वतः पुत्रो ९. १. ३
 स वै विश्वसृजामीशो ३. १२. ३६
 स वै विश्वसृजां गर्भो ३. ६. ७
 स वै सत्कर्मणां साक्षात् १०. ८०. ३२
 स वै स्वधर्मेण प्रजापालनपोषण- ५. १५. ७
 स वै स्वायम्भुवः सम्राट् ३. १३. २
 स व्यापकतयात्मानं ४. २८. ४०
 स व्रीडस्मितविक्षिप्त ८. ८. ४६
 स व्रीडितोऽवाग्वदनो रुषा १०. ७५. ३९
 स शरासनमुद्यम्य ४. १३. ४०
 सशरीरो गतः स्वर्गं ९. ७. ६
 स श्येनवेग उत्पत्य १०. ४४. २१
 स श्रेयसामपि विभुः २. ७. ४९
 स सत्त्वमेवं परितोऽपि पश्यन् ७. ८. १९
 स सन्नद्धो धनुर्दिव्यम् ९. ६. १५
 स सप्तभिः शतैरेको ४. २७. १६
 स सम्राट् कस्य वा हेतोः १. ४. १०
 स सम्राट् लोकपालाख्यम् ९. २०. ३३
 स सम्राट् रथमारूढः १०. ७५. १८
 ससर्जं छायायाऽविद्यां ३. २०. १८
 ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्र- ३. १२. २
 ससर्जाथासुरीं मायां ८. १०. ४५
 स सर्वधीवृत्त्यनुभूतसर्व २. १. ३९
 स संवृतस्तत्र महान् महीयसां १. १९. ३०
 स संसृत्य पुनः काले ३. ३२. १४
 स संहितां भागवतीं १. ७. ८
 स सिंहवाह आसाद्य ८. ११. १४
 सस्रुस्तत्र ततः सर्वे १०. ७५. २१
 सस्मार मुसलं रामः १०. ७९. ४

सहदेवसुतो राजन् ९. २२. ३०
 सहदेवस्ततो वीरो ९. १२. ११
 सहदेवं तत्तनयं १०. ७२. ४८
 सहदेवं दक्षिणस्याम् १०. ७२. १३
 सह देहेन मानेन ३. ३१. २९
 सहपुत्रं च बाह्मीकं १०. ४९. २
 सहबलः स्रगवतंसविलासः १०. ३५. १२
 सहस्रयुगपर्यन्त १. ६. ३१
 सहस्रशिरसं देवं १०. ३९. ४५
 सहस्रशिरसं साक्षात् ३. २६. २५
 सहस्रशिरसः पुंसो ९. १४. २
 सहस्रानीकस्तत्पुत्रः ९. २२. ३९
 सहाचला भुवश्चेलुः ३. १७. ४
 सहायेन मया देवा ८. ६. २३
 सहाहं स्वांशकलया ३. २१. ३२
 स हि भस्मीभवेदाशु १०. ५१. २१ (अधिकपाठ)
 स हि सर्वसुराध्यक्षो १०. ४. ४२
 स हि सर्वेषां ज्योतिर्गणानां ५. २३. २
 स होवाच मधुच्छन्दाः ९. १६. ३४
 स होवाच यथा कुलालचक्रेण ५. २२. २
 संकीर्त्यमानो भगवाननन्तः १२. १२. ४७
 संक्रुद्धस्तमचक्षाणो १०. ४३. ७
 सङ्क्षेपतो मयोक्तानि ८. १३. ७
 सङ्ख्यानं परमाणूनां ११. १६. ३९
 सङ्ख्याने सप्तदशके ११. २२. २२
 सङ्गं न कुर्यादसतां ११. २६. ३
 सञ्चिन्तयेद्भगवतश्चरणारविन्दं ३. २८. २१
 सञ्छिद्यमानद्विपदेभवाजिनाम् १०. ५०. २६
 सञ्छिन्नभिन्नसर्वाङ्गाः ४. ६. २
 संञ्छिन्नः संशयो मह्यं ३. ७. १५

सन्तत्रसुः स्म तद् वीक्ष्य १०. ६. १७
 सन्तुष्टा श्रद्धत्येतद् ११. ८. ४०
 सन्दह्यमानसर्वाङ्ग ३. ३०. ७
 सन्दह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना ९. ४. ६१
 सन्दिश्य साधु लोकस्य १०. ४. ४४
 सन्निवेश्य मनो यस्मिन् ९. ९. १५
 संधीयमान एतस्मिन् ४. ११. २
 सम्पद्यमानमाज्ञाय १. ९. ४४
 सम्पीड्य पायुं पर्षिणभ्यां ४. २३. १४
 सम्पूज्य देवक्रुषिवर्यमृषिः पुराणो १०. ६९. १६
 सम्पृष्टो भगवानेवं ८. ५. १४
 सम्प्रदिश्यैवमजनो २. ९. ३७
 सम्प्रस्थिते द्वारकायां १. १४. १
 सम्बद्धवृषणः सोऽपि ९. १९. ११
 संयच्छ रोषं भद्रं ते ४. ११. ३१
 संयम्य मन्युसंरम्भं ८. ११. ४५
 संरम्भदुष्प्रेक्ष्यकराललोचनो ७. ८. ३०
 संवत्सरश्चण्डवेगः ४. २९. २०
 संवत्सरः परिवत्सर ३. ११. १४
 संवत्सरान्ते भगवान् १०. ७६. ५
 संवत्सरान्ते हि भवान् ९. १४. ३९
 संवत्सरोऽत्यगात् तावद् ९. ५. २३
 संवत्सरोऽस्यनिमिषाम् ११. १६. २७
 संविभज्याग्रतो विप्रान् १०. ७०. १३
 संशयः शृण्वतो वाचं ११. १२. १६
 संशयोऽत्र तु मे विप्र ४. २९. ५७
 संशयोऽथ विपर्यासो ३. २६. ३०
 संशयोऽयं महान् ब्रह्मन् ५. १. ४
 संसारचक्र एतस्मिन् ६. १७. १८
 संसारसिन्धुमतिदुस्तरमुत्तितीर्थोः १२. ४. ४०

संसिक्तवर्त्मकरिणां मदगन्धतोयैः १०. ७१. ३२

संस्कारकालो जायाया ७. १४. २६

संस्कारा यत्राविच्छिन्नाः ७. ११. १३

संस्कृतिस्तस्य च जयः ९. १७. १८

संस्तुतो भगवानित्थं १२. ९. १

संस्तुतो भगवानेवं ६. १६. ४९

संस्तुत्य मुनयो रामं १०. ७९. ७

संस्तुन्वतोऽब्धिपतितान् श्रमणान् ११. ४. १९

संस्तूयमानो भगवान् १०. ७३. १७

संस्थापनाय धर्मस्य १०. ३३. २७

संस्थापयैनां जगतां ३. १३. ४२

संहत्यान्योन्यमुभयो १.७.३०

संस्थितेऽतिरथे पाण्डौ १.९.१३

संस्थां विज्ञाय २.४.४

संहिताः प्राच्यसाम्नां वै ९.२१.२९

साकं कृष्णेन सन्नद्धो १०. ५८. १४

साकं भेकैर्विलङ्घन्तः १०. १२. १०

साकं विहायसा विप्रो ६. २. ४४

साक्षाच्छ्रीः प्रेषिता देवैः ७. ९. २

साक्षाद् भगवतोक्तेन ४. २८. ४१

सा खेचर्यैकपदोपेत्य १०. ६. ४

सा गृहीत्वा करे कृष्णम् १०. ८. ३३

साङ्केत्यं परिहास्यं वा ६. २. १४

साङ्ख्यायनः पारमहंस्यमुख्यो ३. ८. ८

साङ्ख्येन सर्वभावानां ११. २०. २२

साङ्गोपाङ्गां सपार्षदां ११. ३. ५२

सा च कामस्य वै पत्नी १०. ५५. ७

सा च ततस्तस्य वीरयूथपतेः ५. २. १८

सा च तदाश्रमोपवनमतिरमणीयं ५. २. ४

सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य १०. ६२. २४

सा च मेने तदात्मानं १०. ३०. ३६

सा चापि तनयोक्तेन ३. ३३. १३

सा चाभूत्सुमहापुण्या ९. १५. १२

सा तज्जुगुप्सितं मत्वा ११. ९. ७

सा तत्पुंसवनं राज्ञी ४. १३. ३८

सा तत्र तमपश्यन्ती १०. ६२. १३

सा तत्र दृदशो विश्वं १०. ८. ३७

सा तदर्जुसमानाङ्गी १०. ४२. ८

सा तद्भस्तात् समुत्पत्य १०. ४. ९

सा तद्भर्तुः समादाय ३. २३. २४

सा तमायान्तमालोक्य ८. १२. २६

सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं १०. ५५. १०

सा तं प्रहृष्टवदनं १०. ५३. २९

सा तु तत्रैकरात्रेण ८. २४. १७

सात्यकिश्चारुदेष्णश्च १०. ७६. १४

सात्त्विकं सुखमात्मोत्थं ११. २५. २९

सात्त्विकः कारकोऽसङ्गी ११. २५. २६

सात्त्विकान्येव सेवेत ११. १३. ६

सात्त्विक्याध्यात्मिकी श्रद्धा ११. २५. २७

सात्वतस्य सुताः सप्त ९. २४. ७

सा त्वं नः स्पर्धमानानां ८. ९. ६

सा त्वं मुखं सुदति सुभ्वनुरागभार-४. २६. २३

सा दिशो विदिशो देवी ४. १७. १६

सा देवकी सर्वजगन्निवास- १०. २. १९

साधयित्वा क्रतुं राज्ञः १०. ७४. ४८

साधयित्वाऽजातशत्रोः १. ८. ५

साधयित्वाऽमृतं राजन् ८. १०. २

साधयिष्यति सङ्कल्पम् १०. ६६. ३१

साधयिष्ये तथात्मानं ९.६.४२

साधवो न्यासिनः शान्ता ९. ९. ६

साधवो हृदयं मह्यं ९. ४. ६८

साधु पृष्टं त्वया साधो ३. ५. १८

साधु पृष्टं महाभाग १०. १३. १

साधु पृष्टं महाराज ४. २२. १८

साधु पृष्टं महाराज ७. १. ४

साधुवादस्तदा तेषां ४. ५. २५

साधु वीर त्वया पृष्टम् ३. १४. ४

साधुस्तवोत्तमश्लोक ११. ११. २६

साधूनां समचित्तानां १०. १०. १८

साधूनां समचित्तानां १०. १०. ४१

साध्यात्मः साधिदैवश्च ३. ६. ९

साध्वेतद् व्याहृतं विद्वन् ३. ७. १६

साध्वेतच्छ्रोतुकामैस्त्वं १०. ६०. ४९

सानङ्गतप्तकुचयोरुरसस्तथाक्षयोः १०. ४८. ७

सानुबन्धे च देहेऽस्मिन् ३. २७. ९

सान्तःसरसि वेश्मस्थाः ३. २३. २६

सान्त्वयन् श्लक्ष्णया वाचा ४. २६. १९

सान्त्वयामास मुनिभिः १. ८. ४

सान्त्वयामास सान्त्वजः १०. ६०. २८

सान्त्वयित्वा तु तान् रामः १०. ६८. १४

सान्दीपनेः सकृत् प्रोक्तं ३. ३. २

सान्द्रनीलाम्बुदैव्योम १०. २०. ४

सान्निध्यात्ते महायोगिन् १. १९. ३४

साऽऽप दुर्वाससो विद्यां ९. २४. ३२

सापि तत्प्राशनादेव ६. १४. ३०

सापि तं चकमे वीक्ष्य १०. ८६. ७

सापि तं चकमे सुभूः ९. १. ३५

सा मज्जनालेपदुकूलभूषण- १०. ४८. ५

सामर्ग्यजुर्भिस्तल्लिङ्गैः १२. ११. ४७

सा मां स्मृतिर्मृगदेहेऽपि वीर ५. १२. १५

सामिषं कुररं जघ्नुः ११. ९. २

सा मुञ्च मुञ्चालमिति प्रभाषिणी १०. ६. ११

सामुद्रीं देवदेवोक्ताम् ४. २४. ११

साम्नां जैमिनये प्राह १२. ६. ५३

सायन्तनं श्वस्तनं वा ११. ८. ११, १२

सायन्तनाशनं कृत्वा १०. ३९. ३

सायंप्रातरुपानीय ११. १७. २८

सायं प्रातरुपासीत ७. १२. २

सायं प्रातश्चरेद्भैक्षं ७. १२. ५

सायं प्रातः स गुरवे १२. ८. १०

सारथ्यपारषदसेवनसख्यदौत्य १. १६. १७

सार्वभौम महाराज १०. ५१. ५९

सालावृकाणां स्त्रीणां च ८. ९. १०

सालोक्यसार्ष्टिसामीप्य- ३. २९. १३

सावर्णिस्तपती कन्या ८. १३. १०

सा वा एतस्य सन्द्रष्टुः ३. ५. २५

सा वाग् यया तस्य गुणान् गृणीते १०. ८०. ३

सा वानरेन्द्रबलरुद्धविहारकोष्ठ- ९. १०. १७

सावित्रं प्राजापत्यं च ३. १२. ४२

सा वीक्ष्य विश्वं सहसा १०. ७. ३७

सा वृष्णिपुरु्युत्तभितेन्द्रकेतुभिः १०. ५४. ५६

सा वै सप्त समा गर्भम् ९. ९. ३९

सा शयानमुपव्रज्य ६. १४. ४६

सा श्रद्धधानस्य विवर्धमाना ३. ५. १३

सा श्रद्धया भगवद्धर्मचर्यया ४. २२. २२

साऽसकृत् स्नेहगुणिता ११. ७. ६६

सा सखीभिः परिवृता ९. ३. ३

साऽसज्जत शिचस्तन्त्यां ७. २. ५२

सा संनिवासं सुहृदां ९. १९. २७

सा सूत्वाऽथ सुतान् नवानुवत्सरं ५. २. २०

साऽस्वतन्त्रा न कल्पासीत् १. ६. ७

सा स्वैरिण्येकदा कान्तं ११. ८. २३

सा हता तेन गदया ३. १९. ३

साहं भगवतो नूनं ३. २३. ५७

सांवत्सरं पुंसवनं ६. १८. ५४

सांवर्तको मेघगणो ११. ३. ११

सांसर्गिको दोष एव नूनम् ५. १०. ५

सिक्तमार्गा मदच्युद्धिः १०. ५४. ५७

सिक्तमार्गा हृष्टजनां १०. ५०. ३९

सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिः १०. ९०. ९

सिञ्चन्तावश्रुधाराभिः १०. ४५. ११

सिञ्चाङ्ग नस्त्वदधरामृतपूरकेण १०. २९. ३५

सितातपत्रव्यजनैरुपस्कृतः १. ११. २७

सितातपत्रं जग्राह १. १०. १७

सिद्धचारणगन्धर्व- ८. २. ५

सिद्धचारणगन्धर्वैः ३. ३३. ३४

सिद्धचारणगन्धर्वैः १०. ४. ११

सिद्धचारणविद्याधान् ७. ४. ६

सिद्धयोऽष्टादश प्रोक्ता ११. १५. ३

सिद्धविद्याधरगणाः ८. १८. ९

सिद्धविद्याधरा दैत्या ४. १९. ५

सिद्धान् विद्याधरांश्चैव ३. २०. ४४

सिद्धामृतरसस्पृष्टा ७. १०. ६०

सिद्धिर्भगस्य भार्याङ्ग ६. १८. २

सिद्धेश्वराणां कपिलः ११. १६. १५

सिद्धैर्यज्ञावशिष्टार्थैः ७. १४. १४

सिद्धोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि १२. ६. २

सिनीवाल्यां मृदाऽऽलिप्य ८. १६. २६

सिन्धवः पर्वता नद्यो ४. १५. २०

सिन्धवो रत्ननिकरान् ४. १९. ९

सिन्धोस्तटं चन्द्रभागां १२. १. ३९

सिंहनादान्विमुञ्चन्तः ८. १०. २४

सिंहस्कन्धत्विषो बिभ्रत् ४. २४. ४९

सीताकथाश्रवणदीपितहृच्छयेन ९. १०. १०

सीता तु ब्रह्मसदनात् ५. १७. ६

सीदच्चित्तं विलीयेत ११. २५. १८

सीदन् विप्रो वणिग् वृत्या ११. १७. ४७

सुकन्या च्यवनं प्राप्य ९. ३. १०

सुकन्या नाम तस्यासीत् ९. ३. २

सुकन्या प्राह पितरं ९. ३. ७

सुकर्मा चापि तच्छिष्यः १२. ६. ७६

सुकुमारमभिध्यायेत् ११. १४. ४२

सुखदुःखप्रदो नान्यः ११. २३. ६०

सुखमस्यात्मनो रूपं ७. १३. २६

सुखमासनमासीनौ १२. ८. ३९

सुखमैन्द्रियकं दैत्या ७. ६. ३

सुखमैन्द्रियकं राजन् ११. ८. १

सुखं निवासयामास १०. ७१. ४४

सुखं प्रभाता रजनीयमाशिषः १०. ३९. २३

सुखं स्वपुर्यां निवसन् १०. ९०. १

सुखाय कर्माणि करोति लोको ३. ५. २

सुखाय दुःखमोक्षाय ६. १६. ६०

सुखाय दुःखमोक्षाय ७. ७. ४२

सुखोपविष्टः पर्यङ्के १०. ३९. १

सुखोपविष्टेष्वथ तेषु भूयः १. १९. १२

सुग्रीवो हनुमानृक्षो ११. १२. ६

सुतं मृधे खं वपुषा ग्रसन्तं ३. ३. ६

सुता महिष्यो भवतो १०. ५१. १८

सुतां च मद्राधिपतेः १०. ५८. ५७

सुतो धर्मरथो यस्य ९. २३. ७

सुतो मे बालको ब्रह्मन् ४. ८. ६५
 सुदक्षिणस्तस्य सुतः १०. ६६. २७
 सुदता सुभ्रुवा श्लक्ष्णा- ३. २३. ३३
 सुदर्शन नमस्तुभ्यं ९. ५. ४
 सुदर्शनं पाञ्चजन्यं ११. २७. २७
 सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैः ८. ६. ७
 सुदुर्जयं विष्णुपदं जितं त्वया ४. १२. २५
 सुदुर्लभं यत्परमं पदं हरेः ४. ९. २८
 सुदुष्करं कर्म कृत्वा ४. ८. ६९
 सुदुस्तरामिमां मन्ये ११. २९. १
 सुदुस्तरान्नः स्वान् पाहि १०. १७. २४
 सुदुस्त्यजस्त्रेहवियोगकातरो ११. २९. ४६
 सुदुःखोपार्जितैर्वित्तैः ११. ८. १६
 सुदेहोऽयं पतत्यत्र ९. १४. ३५
 सुधर्माऽऽक्रम्यते येन १०. ६८. ३५
 सुधर्माख्यां सभां सर्वैः १०. ७०. १७
 सुधर्मा पारिजातं च १०. ५०. ५५
 सुधियः साधवो लोके ४. २०. ३
 सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद् ९. २२. ४७
 सुनन्दनन्दप्रमुखैः १०. ३९. ५३
 सुनन्दनन्दप्रमुखैः १०. ८९. ५७
 सुनन्दमुख्या उपतस्थुरीशं ८. २०. ३२
 सुनन्दायां वर्षशतं ८. १. ८
 सुनासां सुदतीं बालां ४. २५. २२
 सुनीतिरस्य जननी ४. ९. ४९
 सुनीतिः सुरुचिश्चास्य ४. ९. ४१
 सुनीथः सत्यजिदथ ९. २२. ४९
 सुनीथाङ्गस्य या पत्नी ४. १३. १८
 सुन्दरस्मितवक्त्राब्जं ११. ३०. ३०
 सुपर्णातालध्वजचिह्नितौ रथा- १०. ५०. २२

सुपर्णापक्षाभिहतः १०. १७. ८
 सुपर्णास्कन्धमारूढो ४. ३०. ५
 सुपर्णावेतौ सदृशौ सखायौ ११. ११. ६
 सुपर्णासूत गरुडं ६. ६. २२
 सुपाश्वात् सुमतिस्तस्य ९. २१. २८
 सुप्तप्रबोधयोः सन्धा- ७. १३. ५
 सुप्तस्य विषयालोको ११. १०. ३
 सुप्तिमूर्च्छोपतापेषु ४. २९. ७१
 सुबाहुः श्रुतसेनश्च ९. ११. १३
 सुभद्रा द्रौपदी कुन्ती १. १०. ९
 सुभद्रो भद्रवाहश्च ९. २४. ४७
 सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदर्शनमावरणं ५. ७. ३
 सुमत्यास्तनया दृप्ताः ९. ८. ९
 सुमनःसधर्मणां स्त्रीणां ४. २९. ५४
 सुमहत् कर्म तद्विष्णोः ८. २३. २७
 सुमहार्हमणिव्रात- १०. ३९. ५१
 सुमालिमालिप्रमुखाः ६. १०. २१
 सुमित्राऽर्जुनपालादीन् ९. २४. ४४
 सुयज्ञो नन्वयं शेते ७. २. ४४
 सुयशा भविता तस्य १२. १. १४
 सुरतवर्धनं शोकनाशनं १०. ३१. १४
 सुरद्रुमलतोद्यान- १०. ५०. ५२
 सुरद्विषां श्रियं गुप्तां ६. ७. ३९
 सुरभेर्महिषा गावो ६. ६. २७
 सुरस्त्रीकेशविभ्रष्ट- ८. १५. १८
 सुरासुरनरा नागाः २. ६. १३
 सुरानात्मानमात्मस्थं ११. १८. ४१
 सुरासुराणामुदधिं १. ३. १६
 सुरासुरेन्द्रैर्भुजवीर्यवपितं ८. ७. १०
 सुरुचिस्तं समुत्थाप्य ४. ९. ४६

सुरेश कस्मान्न हिनोषि वज्रं ६. ११. १९
 सुरेष्वृषिष्वीश तथैव नृष्वपि १०. १४. २०
 सुरोऽसुरो वाप्यथ वानरो नरः ५. १९. ८
 सुलभा युधि विप्रर्षे ८. २०. ९
 सुविविक्तं तव प्रश्नं ११. २९. २५
 सुशीलो मितभुग् दक्षः ७. १२. ६
 सुषेणश्चारुदेष्णाश्च १. १४. ३१
 सुस्नातां सुदतीं कन्यां १०. ५३. ११
 सुहृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतं १०. ३८. २०
 सुहृत् प्रेष्ठतमो नाथ ११. ८. ३५
 सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा १०. ८२. २०
 सुहृद्दिवृक्षाप्रतिघातदुर्मनाः ४. ४. २
 सुहोत्रोऽभूत् सुधनुषः ९. २२. ५
 सूक्ष्मवक्रासितस्निग्ध- ४. २१. १७
 सूत जानासि भद्रं ते १. १. १२
 सूत जीवं चिरं साधो १२. ८. १
 सूत जीव समाः सौम्य १. १८. ११
 सूत सूत महाभाग १. ४. २
 सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नौ १०. ८५. २०
 सूपविष्टं कृतातिथ्यं १०. ८. ३
 सूपविष्टान्कृतातिथ्यान् १०. ८६. ४३
 सूर्यद्वारेण ते यान्ति ३. ३२. ७
 सूर्यश्चास्तं गतस्तावत् १०. ८०. ३७
 सूर्यं हतप्रभं पश्य १. १४. १७
 सूर्ये चाभ्यर्हणं प्रेष्ठं ११. २७. १७
 सूर्येण हि विभज्यन्ते ५. २०. ४५
 सूर्ये तु विद्यया त्रय्या ११. ११. ४३
 सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणो गावो ११. ११. ४२
 सूर्योऽग्निः खं मरुद्गावः ६. १. ४२
 सृजतो मे क्षितिर्वाभिः ३. १३. १७

सृजन्नमर्षितः श्वासान् ३. १८. १४
 सृजस्यथो लुम्पसि पासि विश्वं १०. ४८. २१
 सृजामि तन्नियुक्तोऽहं २. ६. ३१
 सृजामि तपसैवेदं २. ९. २३
 सृञ्जयं श्यामकं कङ्कं ९. २४. २९
 सृञ्जयो राष्ट्रपाल्यां च ९. २४. ४२
 सृती विचक्रमे विष्वङ् २. ६. २०
 सृष्टं स्वशक्त्येदमनुप्रविष्टः ४. २४. ६४
 सृष्टो दैत्येन सुमहान् ८. १०. ५०
 सृष्ट्यप्ययकरीं मायां ६. ५. १६
 सृष्ट्वाग्रे महदादीनि ३. ७. २१
 सृष्ट्वा चराचरमिदं ७. ३. ९
 सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या
 ११. ९. २८
 सृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च ३. २०. ४०
 सृष्ट्वेदं मनसा विश्वम् १२. १०. ३१
 सेयं गुणमयी माया ८. १२. ४०
 सेयं भगवतो माया ३. ७. ९
 सेवतो वर्षपूगान्मे ११. २६. १४
 सेहे रुजं सुदुर्मर्षा ८. ११. १८
 सैनापत्यं च राज्यं च ४. २२. ४५
 सैनिका भयनाम्नो ये ४. २८. १
 सैवं कैवल्यनाथं तं १०. ४८. ८
 सैवं भगवता राजन् १०. ६०. ३२
 सैवं संविदिते भर्त्रा ३. १४. २९
 सैषा नूनं ब्रजत्यूर्ध्वम् ४. २३. २६
 सैषा विष्णोर्महामाया १२. ६. २९
 सैषा ह्युपनिषद्ब्राह्मी १०. ८७. ३
 सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद् १०. ५८. २६
 सोऽचिरादेव राजर्षे ४. २९. ३८

सोऽतिवीर्योऽसुरो राम १०. १५. २३
 सोत्तीर्य कूपात् सुश्रोणी ९. १९. ५
 सोत्थाय बद्धाञ्जलिरीडितुं स्थिता ८. १७. ६
 सोत्सृज्य धैर्यं विललाप शोक- ४. ८. १६
 सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः १०. ५५. १८
 सोऽधिक्षिप्तो भगवता ३. १८. १३
 सोऽनन्तोऽन्तकरः कालो ३. २९. ४५
 सोऽनन्तोऽन्तकरः कालो ४. ११. १९
 सोऽनपत्यो विषण्णात्मा ९. ७. ८
 सोऽनुकम्पित ईशेन ८. ४. ५
 सोऽनु ज्ञात्वा व्यवसितं ३. २२. २२
 सोऽनुध्यातस्ततो राज्ञा ८. २४. ४४
 सोऽनुध्यायंस्तदेवाद्यं १०. ५६. ४०
 सोऽनुप्रविष्टो भगवान् ३. ६. ३
 सोऽनुविष्टो भगवता ३. २०. १७
 सोऽनुब्रज्यातिवेगेन ८. १२. २८
 सोऽनृतव्रतदुःशीलान् ८. १. २६
 सोऽन्तःशरीरेऽर्पितभूतसूक्ष्मः ३. ८. ११
 सोऽन्तःसमुद्रे नगरीं ९. ३. २८
 सोऽन्तःसरस्युरुबलेन गृतीत आर्तो ८. ३. ३२
 सोऽन्वेषमाणः शरणं ४. २५. ११
 सोऽपगूढा भगवता ८. १२. २९
 सोऽपतद्भुवि निर्भिन्न- १०. ७९. ६
 सोऽपविद्धः कुरुश्रेष्ठ १०. ६८. ८
 सोऽपविद्धो भगवता १०. ३६. १२
 सोऽपश्यत्तत्र महतीं १०. ८६. ६
 सोऽपश्रुत्य मुकुन्दस्य १०. ५२. २३
 सोऽपाच्युतं क्वणयती मणिनूपुराभ्यां १०. ६०. ८
 सोऽपि कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा १०. ५७. ११
 सोऽपि चक्रे कुमारस्य १०. ५६. १५

सोऽपि चानुगतः स्त्रैणः ९. १९. ९
 सोऽपि चान्तर्हितं वीक्ष्य १०. ४१. २
 सोऽपि दग्धाविति मृषा १०. ५२. १४
 सोऽपि भस्मीकृतो नूनं १०. ५१. ३४
 सोऽपि वव्रेऽचलां भक्तिं १०. ४१. ५१
 सोऽपि सङ्कल्पजं विष्णोः ४. ९. २७
 सोऽप्यवासमहायोग- १२. १०. ३९
 सोऽप्यंशगुणकालात्मा ३. ५. २८
 सोऽप्येतया चरमया ३. २८. ३६
 सोऽभिवन्द्याम्बिकापुत्रं १०. ६८. १७
 सोऽभिषिक्तः पृथुर्विप्रैः ४. २१. ९
 सोऽभिषिक्तो महाराजः ४. १५. १३
 सोमपीथं तु यत्तस्य ६. ९. ५
 सोमवंशे कलौ नष्टे ९. २२. १८
 सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः ३. १३. ३८
 सोमं मनो यस्य समामनन्ति ८. ५. ३४
 सोमेन याजयन् वीरं ९. ३. २४
 सोमोऽभूद् ब्रह्मणोऽंशेन ४. १. ३३
 सोऽम्भस्यलं युवतिभिः १०. ३३. २४
 सोऽयजद् राजसूयेन ९. १४. ४
 सोऽयमद्य महायोगिन् ४. ३१. २९
 सोऽयमद्य महाराज १. १३. ४८
 सोऽयं तेऽभिहितस्तात २. ७. ५०
 सोऽयं दीपोऽर्चिषां यद्वत् ११. २२. ४४
 सोऽयं दुर्मर्षहृदयो ४. ४. ३०
 सोऽयं प्रतिहतो वज्रो ८. ११. ३६
 सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते ९. ९. ३०
 सोऽयं शमो भगवता ४. ८. ३५
 सोऽयं समस्तजगतां ३. ९. २२
 सोऽयं स्थितिव्यतिकरोपशमाय ४. १. ५७

सोऽर्चितः सपरीवार- १०. ७८. २२

सोऽवधार्यास्य कार्पण्यं ३. २०. २८

सोऽवध्यातः सुतैरेवं ३. १२. ६

सोऽशयिष्ठाब्धिसलिले ३. २०. १५

सोऽशित्वाऽऽदृतमातिथ्यं ९. ५. १९

सोऽश्वं रूपं च तद्धित्वा ४. १९. १७

सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान् ३. ९. २५

सोऽसृजत्तपसा युक्तो ११. २४. ११

सोऽहङ्कार इति प्रोक्तो २. ५. २४

सोऽहं कालावशेषेण ११. २३. २९

सोऽहं तथा यतिष्यामि ६. २. ३५

सोऽहं तद्दर्शनाह्लाद ३. ४. २१

सोऽहं तवाङ्घ्र्युपगतोऽस्म्यसतां १०. ४०. २८

सोऽहं तवानुग्रहार्थं १०. ५१. ४३

सोऽहं त्वयार्चितो भद्रे ६. १८. ३६

सोऽहं दुर्मायिनस्तेऽद्य ८. ११. ६

सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं ३. ८. २

सोऽहं नृपेन्द्ररहितः पुरुषोत्तमेन १. १५. २०

सोऽहं प्रियस्य सुहृदः परदेवताया ७. ९. १८

सोऽहं ममाहमिति मूढमतिः ११. ७. १६

सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं ३. ३१. २०

सोऽहं विकथ्यमानस्य ७. ८. १४

सोऽहं विश्वसृजं विश्वं ८. ३. २६

सोऽहं व्यक्तं पतिष्यामि ६. २. २९

सोऽहं शून्ये गृहे दीनो ११. ७. ७०

सोऽहं समाम्नायमयस्तपोमयः २. ६. ३४

सोऽहं हरेर्मत्यविडम्बनेन ३. १. ४२

सौकन्यं चाथ शर्यातिः १२. १२. २३

सौत्ये वृतः कुमतिनाऽऽत्मद ईश्वरो मे १. १५. १७

सौत्येऽहन्यवनीपालो १०. ७४. १७

सौदर्यसम्प्रश्नसमर्थवार्तया ४. ४. ८

सौदामन्या यथाऽऽकाशे ११. ३१. ९

सौदासो मृगयां कञ्चित् ९. ९. २०

सौभर्युतङ्कशिबिदेवलपिप्पलाद- २. ७. ४५

सौमङ्गल्यगिरो विप्राः १०. ५. ५

सौमदत्तिस्तु सुमतिः ९. २. ३६

सौम्यानुशोचे तमधः पतन्तं ३. १. ४१

सौराष्ट्रावन्त्याभीराश्च १२. १. ३८

सौवर्णशृङ्गाटकहर्म्यनिष्कुटैः १०. ४१. २१

सौवीरपतिरपि सुजनसमवगत-५. १३. २५

स्कन्दश्च कृत्तिकापुत्रो ६. ६. १४

स्कन्दं दृष्ट्वा ययौ रामः १०. ७९. १३

स्कन्दः प्रद्युम्नबाणौघैः १०. ६३. १५

स्कन्ने रेतसि सोऽपश्यत् ८. १२. ३५

स्तनद्वयं कुङ्कुमगन्धमण्डितं ६. १४. ५३

स्तनद्वयं चातिकृशोदरीसमं ८. ८. १८

स्तनौ व्यञ्जितकैशोरौ ४. २५. २४

स्तम्भयन्नात्मनाऽऽत्मानं ६. १. ६२

स्तवनैर्जयशब्दैश्च ८. २१. ७

स्तवैरुच्चावचैः स्तोत्रैः ११. २७. ४५

स्तावकांस्तानभिप्रेत्य ४. १५. २१

स्तुवतस्तस्य भगवान् १०. ४१. १

स्तुवतीष्वमरस्त्रीषु ४. २३. २९

स्तूयमानो जनैरभिः ८. १४. १०

स्तूयमानोऽनुगायद्भिः ६. ४. ४०

स्तेनः सुरापो मित्रधुक् ६. २. ९

स्तेयं हिंसानृतं दम्भः ११. २३. १८

स्तोकं स्तोकं ग्रसेद् ग्रासं ११. ८. ९

स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृद- १०. ८२. १६

स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च ११. ३०. ६

स्त्रियो वीरवतीश्चार्येत् ६. १८. ५३
 स्त्रियो व्रतैस्त्वा हृषिकेश्वरं स्वतो ५. १८. १९
 स्त्रियो ह्यकरुणाः क्रूरा ९. १४. ३७
 स्त्रीणामेवं रुदन्तीनाम् १०. ३९. ३२
 स्त्रीणां च पतिदेवानां ७. ११. २५
 स्त्रीणां तु शतरूपाहं ११. १६. २५
 स्त्रीणां निरीक्षणस्पर्श- ११. १७. ३३
 स्त्रीणां मद्धतबन्धूनां १. ८. ५१
 स्त्रीणां विक्रोशमानानां १०. ५७. ६
 स्त्रीणां स्त्रीसङ्गिनां सङ्गं ११. १४. २९
 स्त्रीपुम्प्रसङ्ग एतादृक् ९. ११. १७
 स्त्रीबालगोद्विजघ्नाश्च १२. १. ४१
 स्त्रीबालवृद्धानादाय ११. ३१. २५
 स्त्रीभिः कामगयानेन ११. १०. २५
 स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिः १०. ९०. २
 स्त्रीभूजलद्रुमैरेनो ६. १३. ५
 स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन् ९. १५. २०
 स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां १. ४. २५
 स्त्रीषु नर्म विवाहे च ८. १९. ४३
 स्थण्डिले मन्त्रहृदयैः ११. ११. ४५
 स्थलेऽभ्यगृह्णाद्वस्त्रान्तं १०. ७५. ३७
 स्थानं मदीयं सहविश्वमेतत् ९. ४. ५३
 स्थापितः सत्यभामाया १०. ५९. ४०
 स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं ९. १४. ४४
 स्थालीं न्यस्य वने गत्वा ९. १४. ४३
 स्थाल्यग्नितापात्ययसोऽभिताप-५. १०. २२
 स्थितं व्रजन्तमासीनं ३. २८. १९
 स्थितिर्वैकुण्ठविजयः २. १०. ४
 स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वम् १०. ६८. ४५
 स्थित्युद्भवप्रलयहेतुरहेतुरस्य ११. ३. ३५

स्थित्युद्भवान्तं भुवनत्रयस्य १०. ५०. ३०
 स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थ- १०. ८७. २९
 स्थिरं सुखं चासनमाश्रितो यतिः २. २. १५
 स्थूणास्थूला वर्षधारा १०. २५. १०
 स्थौल्यं काश्यं व्याधय आधयश्च ५. १०. १०
 स्नातं कृतशिरःस्नानं ३. २३. ३१
 स्नातः शुचिर्यथोक्तेन ८. १६. ४५
 स्नातोऽलङ्कारवासांसि १०. ८४. ५४
 स्नात्वानुसवनं तस्मिन् १. १३. ५२
 स्नात्वानुसवनं तस्मिन् ४. ८. ४३
 स्नात्वा प्रभासे सन्तर्प्य १०. ७८. १८
 स्नानदानतपोऽवस्था ११. २१. १४
 स्नानभोजनहोमेषु ११. १७. २४
 स्नानालङ्करणं प्रेष्ठम् ११. २७. १६
 स्नानेन तां महार्हेण ३. २३. २८
 स्निग्धप्रावृद्धघनश्यामं ४. २४. ४५
 स्निग्धस्मितावलोकेन ३. ३. २०
 स्निग्धस्मितेक्षितोदारैः ९. २४. ६४
 स्नेहानुबद्धहृदया- ११. ७. ६१
 स्नेहाधिष्ठानवर्त्यग्नि- १२. ५. ७
 स्पर्शं च कामं नृपरेतसोऽम्भः ८. २०. २८
 स्पृशन्तं पादयोः प्रेम्णा ४. २०. १८
 स्फीताञ्जनपदांस्तत्र १. ६. ११
 स्फुरत्किरीटकटक- ११. २७. ३९
 स्फुरत्किरीटवलय- ४. २४. ४८
 स्मयमानमभिध्यायेत् ४. ८. ५१
 स्मयमानो विसृज्याग्रं ८. ७. ५
 स्मरतां कृष्णवीर्याणि १०. ४६. २१
 स्मरतां हृदि विन्यस्य ९. ११. १९
 स्मरन्तः कीर्तयन्तस्ते ११. ६. ४९

स्मरन्तः स्मारयन्तश्च ११. ३. ३१
 स्मरन्त्यश्चापराः शौरेः १०. ३९. १६
 स्मरन् विश्वसृजामीशो ३. ६. १०
 स्मरोद्गीथः परिष्वङ्गः १०. ८५. ५१
 स्मायावलोकलवदर्शितभावहारि- १०. ६१. ४
 स्मायावलोकलवदर्शित- ११. ६. १८
 स्मृत्वेहायां परिक्लेशं ६. १६. ५९
 स्यमन्तकस्य च मणोः १०. ३७. १८
 स्यमन्तकं दर्शयित्वा १०. ५७. ४१
 स्यात् सादृश्यभ्रमस्तावद् ७. १५. ६१
 स्यान्नस्तवाङ्घ्रिशुभाशयधूमकेतुः ११. ६. १०
 स्रग्गन्धमाल्याभरणैः १०. ५३. ९
 स्रग्भिर्विचित्रमाल्याभिः ३. २३. १५
 स्रग्व्येककुण्डलो मत्तो १०. ६५. २२
 स्रवन्ति सरितो भीता ३. २९. ४२
 स्रुक्तुण्ड आसीत् स्रुव ईश ३. १३. ३६
 स्रोतोभिः सप्तभिर्या वै १. १३. ५१
 स्वकर्म तत्कृतं रामः ९. १५. ३७
 स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरन्तरसंवरणं १०. ८७. २०
 स्वकृतविचित्रयोनिषु १०. ८७. १९
 स्वगोभिः पितृदेवेभ्यो ५. २०. १२
 स्वच्छत्वमविकारित्वं ३. २६. २२
 स्वच्छन्दमृत्युर्देवानां ११. १५. ७
 स्वच्छन्दोपात्तदेहाय १०. २७. ११
 स्वच्छस्फटिककुड्येषु ३. ३३. १७
 स्वच्छस्फटिककुड्येषु १०. ८१. ३१
 स्वच्छः प्रकृतितः स्निग्धो ११. ७. ४४
 स्वजनसुतात्मदारधनधामधरा- १०. ८७. ३४
 स्वतल्पादवरुह्याथ १०. ८९. ९
 स्वदत्तां पददत्तां वा १०. ६४. ३९

स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं निमग्नां ३. १३. ३१
 स्वदेहं जमदग्निस्तु ९. १६. २४
 स्वधर्मनिष्ठः शतजन्मभिः पुमान् ४. २४. २९
 स्वधर्मशीलैः पुरुषैः ४. १३. ४
 स्वधर्मस्थो यजन् यज्ञैः ११. २०. १०
 स्वधर्माचरणं शक्त्या ३. २८. २
 स्वधामाख्यो हरेरंशः ८. १३. २९
 स्वधामानुगते कृष्णे १२. १. १
 स्वधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद् १२. ६. ४१
 स्वधिष्यं प्रतपन् प्राणो २. ६. १६
 स्वधिष्ठ्यानामेकदेशे ३. २८. ६
 स्वनिगममपहाय मत्प्रतिज्ञां १. ९. ३७
 स्वपत्न्यावभृथस्नातो १०. ७९. ३२
 स्वपादमूलं भजतः प्रियस्य ११. ५. ४२
 स्वपादमूले पतितं तमर्भकं ७. ९. ५
 स्वपुण्योपचिते शुभ्रे ११. १०. २४
 स्वपुष्करेणोद्धृतसीकराम्बुभिः ८. २. २६
 स्वपौरुषे प्रतिहते ३. १९. १२
 स्वप्नदृष्टा महोत्पाता १०. ६. २९
 स्वप्नं मनोरथं चेत्यं ११. २२. ४०
 स्वप्नायितं नृपसुखं परतन्त्रमीश १०. ७०. २८
 स्वप्ने प्रेतपरिष्वङ्गः १०. ४२. ३०
 स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं १०. १. ४१
 स्वप्ने यथा शिरश्छेदं १२. ५. ४
 स्वप्नोपमममुं लोकं ११. २१. ३१
 स्वप्राणान्यः परप्राणैः १. ७. ३७
 स्वभावतन्त्रो हि जनः १०. २४. १६
 स्वमायया सृष्टमिदं ११. ७. ४७
 स्वमायां वनमालाख्यां १२. ११. ११
 स्वमूर्त्यां लोकलावण्य- ११. १. ६

स्वमेव धिष्यं बहुमानयन्तं ३. ८. ४
 स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते ४. २२. ४६
 स्वयमात्माऽऽत्मगोवत्सान् १०. १३. २०
 स्वयम्भूर्नारदः शम्भुः ६. ३. २०
 स्वयं करिष्यते राज्यं १२. १. २०
 स्वयं किल्बिषमादाय १०. ४९. २४
 स्वयं च गुरुभिर्विप्रैः १. ११. २३
 स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्र्यधीशः ३. २. २१
 स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् ६. ९. ५०
 स्वयं वरादुपानीते ९. २२. २४
 स्वयं विशोकः शोकार्तान् ७. १०. ६४
 स्वयं सञ्चिनुयात् सर्वम् ११. १८. ६
 स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं द्युमन् १०. २. ३१
 स्वयोनिषु यथा ज्योतिः ३. २८. ४३
 स्वरब्रह्मणि निर्भात- ६. ५. २२
 स्वराजधानीं समलङ्कृतां ध्वजैः १०. ६३. ५२
 स्वराट् पौत्रं विनयिनं १. १५. ३८
 स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु १०. ७२. २२
 स्वर्गापवर्गद्वाराय ४. २४. ३७
 स्वर्गापवर्गयोर्द्वारं ११. २३. २३
 स्वर्गापवर्गयोः पुंसां १०. ८१. १९
 स्वर्गिणोऽप्येतमिच्छन्ति ११. २०. १२
 स्वर्गोद्यानोपगैर्माल्यैः ११. ६. ६
 स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य ९. ४. २४
 स्वर्णघर्मानुवाकेन ११. २७. ३१
 स्वर्णं यथा गावसु हेमकारः ७. ७. २१
 स्वर्णार्णशतपत्रैश्च ४. ६. १६
 स्वर्धुन्युदारैः स्वजटाकलापैः ३. ८. ५
 स्वर्भानोः सुप्रभां कन्यां ६. ६. ३२
 स्वमातुः स्वन्नगात्रायां १०. ९. १८

स्वर्वीथिर्वत्सरस्येष्टा ४. १३. १२
 स्वलङ्कृतमुखाम्भोजं १०. ५५. २८
 स्वलङ्कृतं श्यामतुरङ्गयोजितं १. १६. १२
 स्वलङ्कृता नरा नार्यो १०. ७५. १४
 स्वलङ्कृता भुक्तवन्तः १०. २४. २९
 स्वलङ्कृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः १०. ६४. १४
 स्वलोकं न विदुस्ते वै ४. २९. ४८
 स्ववचस्तदृतं कर्तुं १०. ८६. ३२
 स्वविक्रमे प्रतिहते १०. ४३. १२
 स्वशरीराग्निना तावत् ९. ८. १२
 स्वशान्तरूपेष्वितरैः स्वरूपैः ३. २. १५
 स्वसर्गस्याशिषं लोक्याम् ३. १४. ३६
 स्वसम्भवं निशाम्यैवं ३. ९. २६
 स्वसुखनिभृतचेतास्तद्- १२. १२. ६८
 स्वसुर्वधान्निवृते १०. १. ५५
 स्वसृष्टमिदमापीय १०. ८७. १२
 स्वसैन्यचरणक्षुण्णम् ३. २१. ५३
 स्वस्त्यस्तु विश्वस्य खलः प्रसीदतां ५. १८. ९
 स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते ३. ११. २४
 स्वं स्वं परिग्रहं सर्वे ११. ३०. ४८
 स्वं स्वं भागं प्रयच्छन्ति १०. १७. ३
 स्वं स्वं वत्सकुलं सर्वे १०. ११. ४६
 स्वः परश्चेत्यसद्ग्राहः ७. ५. ११
 स्वागतं ते नमस्तुभ्यं ८. १८. २९
 स्वागतं ते प्रसीदेश तुभ्यं नमः ४. ७. ३६
 स्वागतं ते वरारोहे ९. १४. १९
 स्वागतं ते सुरर्षेऽद्य ४. ३१. ५
 स्वागतं वो द्विजश्रेष्ठा ४. २२. १२
 स्वागतं वो महाभागा १०. २३. २५
 स्वागतं वो महाभागाः १०. २९. १८

स्वागतेनाभिनन्द्याथ ८. १८. २७

स्वाङ्गं तपोयोगमयं ३. ३३. २९

स्वात्मवृत्तं मयेत्थं ते ७. १३. ४५

स्वाध्यायश्रुतसम्पन्नाः ८. ७. ४

स्वानां तत् सङ्कटं वीक्ष्य ९. १८. २९

स्वानां विभीषणश्चक्रे ९. १०. २९

स्वानुग्रहाय सम्प्राप्तं १०. ८६. २४

स्वान् स्वान् बन्धून् परिष्वज्य ९. १०. २५

स्वापं यातं यस्तु मध्ये १०. ५१. २२

स्वायम्भुव कया वृत्त्या १. ६. ३

स्वायम्भुव ब्रह्मसत्रं १०. ८७. ९

स्वायम्भुवस्य च मनोः ३. २१. १

स्वायम्भुवस्येह गुरो ८. १. १

स्वाराज्यं यच्छतो मौढ्यात् ४. ९. ३५

स्वारोचिषो द्वितीयस्तु ८. १. १९

स्वार्थस्याऽकोविदं धिङ् मां ११. २६. १३

स्वाहाभिमानिनश्चाग्नेः ४. १. ६०

स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुं ३. २४. ३०

स्वेच्छावतारचरितैः ४. ८. ५७

स्वे स्वेऽधिकारे या निष्ठा ११. २०. २६.,
११. २१. २

ह

हतपुत्रा दितिः शक्र- ६. १८. २३

हतं कुवलयापीडं १०. ४३. १८

हतं प्रसेनमश्वं च १०. ५६. १८

हतः कोनु महत्स्वीश १०. ८८. ३९

हतावशिष्टा इतरे ४. १०. २०

हतेषु मल्लवर्येषु १०. ४४. ३१

हतेषु सर्वानीकेषु १०. ५०. ३५

हतो हिरण्यकशिपुः ७. १. ४०

हत्वा काण्वं सुशर्माणं १२. १. २२

हत्वा कंसं रङ्गमध्ये १०. ४६. ३५

हत्वा नृपानधर्मिष्ठान् १०. ८९. ६६

हत्वा रासभदैतेयं १०. २६. १०

हत्वा स्वरिक्थस्पृध आततायिनो १. १०. १

हनिष्यामि बलं ह्येतद् १०. ५०. ७

हन्त चित्रमबलाः शृणुतेदं १०. ३५. ४

हन्त ते कथयिष्यामि ११. २९. ८

हन्त ब्रह्मन्हो शम्भो ८. ६. १८

हन्तायमद्रिबला हरिदासवर्यो १०. २१. १८

हन्तास्मिञ्जन्मनि भवान् १. ६. २२

हन्तुं तमाददे वज्रं ९. ३. २५

हन्यतां हन्यतामेष ४. १४. ३१

हन्यतां हन्यतां पाप ९. ८. ११

हन्यन्ते पशवो यत्र १०. १०. ९

हन्यमानबलानीका १०. ५४. ९

हन्यमानान्स्वकान्दृष्ट्वा ८. २१. १८

हयग्रीवः शङ्कुशिराः ८. १०. २१

हयमेधेन पुरुषं ६. १३. ७

हरस्य जृम्भणं युद्धे १२. १२. ३८

हरिता हरिभिः शष्पैः १०. २०. ११

हरितो रोहितसुतः ९. ८. १

हरिदासस्य राजर्षे १०. ७५. २७

हरिर्देहभृतामात्मा ४. २९. ५०

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् १०. ८८. ५

हरिर्हि साक्षाद्भगवान् ५. १८. १३

हरिवर्षे चापि भगवान् ५. १८. ७

हरिश्चन्द्रो रन्तिदेव १०. ७२. २१

हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः १०. ५०. २३

हरिः सर्वेषु भूतेषु ७. ७. ३२

हरीन्दशशतान्याजौ ८. ११. २१
 हरे तवाङ्घ्रिपङ्कजं ७. ८. ५१
 हरेर्गुणाक्षिप्तमतिः १. ७. ११
 हरेर्धृतकोडतनोः स्वमायया ३. २०. ८
 हरेर्मुहुस्तत्परकर्णपूर- ४. २२. २५
 हर्यक्षायादिशत् प्राचीं ४. २४. २
 हविर्धानाद्दहविर्धानी ४. २४. ८
 हविर्धानीमृषेर्दर्पाद् ९. १५. २६
 हविष्मान्मुकृतिः सत्यो ८. १३. २२
 हविःशेषं तु जुहुयाद् ६. १९. ८
 हसन्तं हास्यकथया १०. ६९. २९
 हसन्ति यस्याचरितं हि दुर्भगाः ३. १४. २७
 हस्तग्राहोपरो मा भूद् ९. १८. २१
 हस्तप्राप्तमिवात्मानं १०. ५१. ७
 हस्ताग्राहो रचयति विधिं १०. ८. ३०
 हस्ताभ्यां हस्तयोर्बध्वा १०. ४४. २
 हस्तावस्य विनिर्भिन्ना- ३. ६. २१
 हस्ताः सासिगदेष्वासाः १०. ५४. ८
 हस्तौ च निरभिद्येतां ३. २६. ५८
 हस्तौ रुरुहतुस्तस्य २. १०. २४
 हंसकारण्डवाकीर्णं ८. २. १६
 हंसपारावतव्रातैः ३. २३. २०
 हंसस्वरूप्यवददच्युत आत्मयोगं ११. ४. १७
 हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो १०. ९०. २४
 हंसः सुपर्णो वैकुण्ठो ११. ५. २३
 हंसाय दहनिलयाय निरीक्षकाय ६. ९. ४५
 हंसावहं च त्वं चार्य ४. २८. ५४
 हंसे गुरौ मयि भक्त्यानुवृत्त्या ५. ५. १०
 हा कष्टमिति निर्विण्णाः ६. १२. ३१
 हाटकासन आसीनान् ४. २२. ६

हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ १०. ४४. ४५
 हा नाथ रमण प्रेष्ठ १०. ३०. ३९
 हारकेयूरमुकुटैः ४. १०. १९
 हासं हरेरवनताखिललोकतीव्र- ३. २८. ३२
 हा हताः स्म वयं नाथ ९. १०. २६
 हाहाकारस्तदैवासीत् ४. १०. १४
 हाहाकारो महानासीद् ८. २१. २७
 हाहाकारो महानासीद् १०. ७२. ४७
 हाहाकारो महानासीद् १०. ७७. १६
 हाहाकारो महानासीद् १२. ६. १४
 हा हेति वादिनः सर्वे १०. ७८. २९
 हित्वा कलेवरं तीर्थे ६. २. ४३
 हित्वा गृहान् सुतान् भोगान् ४. २८. ३४
 हित्वा तदीप्सिततमम् ३. ३३. २०
 हित्वा तां स्वेन भावेन ९. ७. २७
 हित्वाऽऽत्मधाम विधुतात्मकृतत्रयवस्थ- १०. ८३. ४
 हित्वात्यायासरचिता ११. ५. १८
 हित्वान्यान् भजते यं श्रीः १०. २३. ४६
 हित्वा यक्षेश्वरपुरीं ४. ६. २८
 हिनस्ति विषमत्तारं १०. ६४. ३४
 हिन्वतोऽधः शयानस्य १०. २६. ५
 हिमनिर्झरविप्रुष्मत् ४. २५. १८
 हिमवाय्वग्निसलिलैः ७. ५. ४४
 हिमालयं पुष्पवहां च तां नदीं १२. ९. ३०
 हिरण्मयः स पुरुषः ३. ६. ६
 हिरण्मयादण्डकोशाद् ३. २६. ५३
 हिरण्मयेऽपि भगवान् निवसति ५. १८. २९
 हिरण्यकशिपुर्भ्रातुः ७. २. १७
 हिरण्यकशिपुर्वृत्रो १२. ३. ११
 हिरण्यकशिपुश्चापि ४. २१. ४७

हिरण्यकशिपुः पुत्रं ७. १. ४१

हिरण्यकशिपू राजन् ७. ३. १

हिरण्यकशिपोर्भार्या ६. १८. १२

हिरण्यगर्भ इति यद् ५.२०.४४

हिरण्यगर्भो वेदानां ११. १६. १२

हिरण्यनाभः कौसल्यः ६. १५. १५

हिरण्यनाभः कौशल्यः १२. ६. ७७

हिरण्यरूप्यवासांसि १०. ५३. १३

हिरण्यं गां महीं ग्रामान् १. १२. १४

हिरण्यं रजतं शय्यां ३. ३. २७

हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य ३. १७. २०

हिंसा तदभिमानेन ७. १. २३

हिंसाया निरहतेर्मृत्योः २.६.९

हिंसाविहारं नृपतिं १०. ८९. २५

हिंसाविहारा ह्यालब्धैः ११. २१. ३०

हिस्रं द्रव्यमयं काम्यं ७. १५. ४८

हुत्वाग्निं समुपासीनं १२. ८. २३

हूयन्तामग्नयः सम्यक् १०. २४. २७

हृतरूपं तु तमसा ११. ३. १४

हृत्पुण्डरीकमन्तःस्थम् ११. १४. ३६

हृदयं चास्य निर्भिन्नं ३. ६. २४

हृदि कामो भ्रुवः क्रोधो ३. १२. २६

हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योम ३. १२. ११

हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः १०. ८६. ४७

हृद्यङ्गं धर्मं स्तनयोर्मुखैः ८. २०. २५

हृद्यविच्छिन्नमोङ्कारं ११. १४. ३४

हृष्टो राजा कुमारस्य ६. १४. ३३

हे कृष्ण पत्न्य एतन्नो १०. ८३. ७

हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेः १२. ७. १८

हे दुर्विनीत मन्दात्मन् ७. ८. ६

हे नन्दसूनो हे राम १०. ४३. ३२

हे नाथ हे रमानाथ १०. ४७. ५२

हे भूमिदेवाः शृणुत १०. २३. ६

हेमन्ते प्रथमे मासि १०.२२.१

हेमचन्द्रः सुतस्तस्य ९. २. ३४

हेमजालाक्षनिर्गच्छत् ८. १५. १९

हेमाङ्गदलसद्बाहुः ८. १५. ९

हे रामागच्छ ताताशु १०. ११. १६

हेलनं गिरिशभ्रातुः ४. ११. ३३

हे विप्रचित्ते हे राहो ८.२१.१९

हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे १०. ८३. ६

हे स्तोककृष्ण हे अंशो १०. २२. ३१

हैमाः किलोपकरणा १०. ७४. १३

हैमोपस्करमारुह्य ४. २६. ३

हैहयानामधिपतिः ९. १५. १७

हैहयो नहुषो वेनो १०. ७३. २०

होतुस्तद्व्यभिचारेण ९. १. १६

होत्रेऽददाद् दिशं प्राचीं ९. ११. २

हृदाश्चत्वारः पयोमध्विक्षुरस- ५. १६. १३

हृस्वकाया महाहारा १२. ३. ३४

हृदास्य धमनिर्भार्या ६. १८. १५

हीश्रीदयाकीर्तिभिरुज्झितं त्वां ६. ११. १६

